

कर्मकाण्डप्रधानाचार्यः
पं० श्रीमुकुन्ददा बखरी
राजपं० पटिआला

मिथिलामहीमण्डन-भूखुरवर-नन्दलालशर्मातजुजन्मा
कर्मकाण्डभूषण-करमहाकुलकमलदिवाकरः
दरभङ्गामण्डलान्तर्गत(डङ्गा)हरिपुरग्राम-
निवासी मैथिलः ।

THE NIRUKTAM

OF

YÂSKA MUNI

(In the form of Nighantu Bhâshya of Kashyapa Prajâpati)

WITH

THE NIRUKTAVIVRITI COMMENTARY AND EXAUSTIVE NOTES

OF

PANDIT MUKUND JHÂ BAKSHI,

RAJPANDIT PATIALA.

CRITICALLY EDITED

BY

Pt. MUKUND JHÂ BAKSHI.

First Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

BOMBAY.

1930.

मेहर चन्द मुन्शी राम
संस्कृत-हिन्दी पुस्तक-विक्रेता
नई सड़क, दिल्ली

CENTRAL LIBRARY

LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 507

Date 23-11-53

Call No. Sa 4N / Yaw / Book.

विदितमेवैतज्जयीतत्त्वविदां भूदेवानां यदर्थं निरुक्तग्रन्थो वेदव्यासादिभिरुपलोकितो भगवान्यास्कमुनिः कश्यपमुनिना जयीशब्दान्दुरवगमनात्सतोऽर्थनिर्देशतश्च सङ्गृह्यता मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकवेदेभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समानातस्य निघण्टुपरनामधेयस्य निगमस्य काण्डत्रयविभागेन व्याख्यामस्माकं दुर्भेदां विज्ञानाय कृतवान्यत्र तत्तच्छब्दानामतिपरोक्षवृत्तीनामपि परोक्षवृत्तिना तेषामपि प्रत्यक्षवृत्तिना शब्दसन्दर्भेण निर्वचनानि कृतवान् । तदेतदुपवर्णयामां श्रीमद्भगवद्गुर्गार्चायै कृतव्याख्यायामुपोद्धतं दिदृक्ष्वां सौलभ्यायासकमुद्रापितं च लोकोपकृतिरुक्तक्षणेर्विचक्षणेर्विशदीकृतं क्षेत्रराजादिभिर्धन्यमान्यैः । यदेतत्सुलभमस्ति ।

साम्प्रतं च तत्तत्प्रान्तीयविद्याविभागाभ्यक्षैः सन्नाटप्रतिनिधिनियोजितैर्निर्धारितायासुपाधिपरीक्षाध्यामस्य सविवेशसालकन्य दुरवबोधदुर्गविवृतेरेव सुखबोधायाधुनिकानामरूपभेदां व्युत्पत्तिनां परीक्षार्थिनां विचार्यिनां कृते सायणादिकृतभाष्यसाहाय्येन मन्त्रार्थानुगैप्रदर्शितायना चावशेषग्रन्थार्थानां विशदीकर्तुमयमस्माकं सन्दर्भमात्रं भवेत्लोकोपकृतयेऽलमिति मन्यमानैरन्तेवसन्निर्विज्ञापितैरस्माभिरलम्भ्यवकाशोऽत्र महतां कर्तव्ये महीयसि कार्यं क्षौदीयोभिरपि—तदेतत्साहसं सहसानां महीयसां पुरः—

सर्वोऽप्यर्थो बुधैः स्पृष्टो नास्पृष्टो विद्यते क्वचित् । तत्सन्दर्भाश्रितता ममता केन वार्यते ॥ १ ॥

इति प्राक्तनकथां स्मारयति । अत्र विषयानुक्रमणी दुर्गाचार्यैरेव कृता समुद्दिश्यते-विज्ञादिभिः पञ्चाङ्गैरुक्ताध्ययनविधेरुक्त-च्छन्दःप्रविभागास्तोक्तविनियोगलोपलक्षितकर्मोद्भूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्य वेदसाध्यपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमज्ञमारभ्यते । प्रधानं चेदमितरेभ्योऽङ्गैः सर्वसाक्षेभ्यश्चायं परिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानं तद्गुणः शब्दः । स चेत्तरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । न च निरुक्तादितेऽन्यदङ्गमन्यद्वा शास्त्रमस्ति यदशेषाञ्छब्दमिदं ज्ञेयात् । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानबद्धाध्यात्मविद्वैताभिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मोक्तकाममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । “नानिरुक्तविद्याकुर्वी” इति च निगमगीः । तस्यादर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव प्रधानमज्ञानतरेभ्य इत्युपपन्नम् ।

अथास्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्यार्थसङ्ग्रहः—

यथा—नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् १, भावविकारलक्षणम् २, नामांख्याताजानि, न सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यवधारणम् ३, सर्वाण्याख्याताजानि, कानिचिदेवानेकधातुजान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थकत्वं विचार्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्ताऽवधारणम् ४, पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञा ५, तद्वचनोधावलम्बितवर्णनाय आदिमध्यान्तानेकदेवतलिङ्गसङ्केतेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ६, अर्थज्ञप्रवेशा ७, अनर्थज्ञाऽवधीरणम् ८, वेदवेदाङ्गव्यूहः ९, सप्रयोजननिघण्टुसमाप्रायविरचनम् १०, प्रकरणत्रयविभागेन नैषण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागावलक्षणम् ११, निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशोऽर्थप्राधान्यात् १२, लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययापदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययायन्तवर्णव्यापत्ति-वर्णोपजनोदाहरणचिन्ता १३, अन्तस्थान्तर्भातुनिमित्तेन सम्प्रसार्यसम्प्रसार्योपपङ्कतिधातुनिर्वचनोपदेशः १४, भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः १५, नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः १६, देशव्यवस्थया शब्दरूढपुपदेशः १७, तद्वितसमासनामनिर्वचनलक्षणम् १८, स्थित्यलक्षणम् १९, विशेषेण व्याख्याया तत्त्वपर्यायभेदसंख्यासन्दिग्धोदाहरणनिर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैषण्टुकप्रकरणानुक्रमणम् २०, अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणम् २१, परोक्षकृतप्रत्यक्षकृताध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् २२, लुप्तसाक्षीः शपथाऽभिशापानिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतुपदेशः २३, निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणायत्यात्मोपदेशप्रकृतिभूमलम् २४, इतरेतज्जन्मलम् २५, स्थानत्रयभेदतत्सिखणामेकैकस्या महाभाग्यकृतोऽनेकनामप्रतिलम्भः २६, पृथगभिधानस्तुतिसम्बन्धाद्वा २७, देवतानामाकारचिन्तनम् २८, भक्तिसाहचर्यसंस्वकर्मसूचकाभक्त्य-हविर्भाक्त्य-व्यजनभाक्त्वादि २९-३३, पृथिव्यन्तरिक्षलुप्तस्थानदेवतानामभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुल्योदाहरणम् ३४, तन्निर्वचनविचारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णयः ३५, विद्यापरिप्राप्तिप्रायोपदेशः ३६, मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचनफलं देवतताङ्गाव्यम् ३७, इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥

तस्यैषा गवाया देवपञ्चयन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः । सा च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य श्रुतार्थिभिरवरसादिर्बल्यमवश्यं तदनुजिघृक्षया वाच्यार्थसामर्थ्यादिभिधेयानुवीच्य मन्त्रार्थवबोधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समानाता । सैषा छन्दोवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव । यथा यूथापन्नसा गौर्गोधर्मा एवेति ॥

इति निगदति

सिथिलामिजो दरभज्ञामण्डलतर्गत-हाटीतपान्तर्गत-हरिपुरप्रामनिवासी

कर्महारकुलभूषणः कर्मकाण्डप्रधानाचार्यः कर्मकाण्डभूषणश्च

श्रीसुकुन्ददा बखशी ।

समर्पणम्

समुपजोषमेष ग्रन्थो “निरुक्तविवृति” समाख्यो भगवद्वास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तद्वादशाध्यायी-
व्याख्याभूतोऽस्माभिर्दुर्गाचार्यभगवद्वाख्यातः समुद्धृत्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्र—सायणाचार्यभाष्यतो मन्त्रार्थान्विशदी-
कृत्य महता परिश्रमेण सङ्कलितस्तत्स्थानेषूपयुक्तटिप्पण्यादिभिर्ऋजुमतीनां सुखबोधतामापाद्य सादरं महो-
दारेभ्यो मुम्नापुरवासिभ्यो निर्णयसागरयन्त्रालयाध्यक्षेभ्यो मुद्रापयित्वा प्रकाशयितुं समर्पितः । सोऽद्य
भगवत्कृपया तैः संमुख्य लोकोपकृतिसक्षणतामापादित इति तेषां महोपकृतिं मुहुः स्मरामः ।

आशासहे यदत्रास्मादृशाल्पज्ञजनमुलभेन मतिदोषेण शीशकाक्षरयोजकदोषेण वोपनता अशुद्धीः
संशोध्य पाठयिष्यन्ति पठिष्यन्ति च गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाच्यमाः सुधियो यतः—

यत्नेन गच्छतो मार्गे स्खलनं चेन्महीयसाम् ।

हसन्त्यसाधवस्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ १ ॥

इत्यलमत्यर्थकदर्थनया सकलशास्त्रावलोकनकृतक्षणेषु विचक्षणेषु इति शम्

विदुषां विधेयस्य

ज्ञोपाह्न-वस्त्रादी-मुकुन्दशर्मणः ।

निरुक्तविवृतिः ।

(उपोद्घातः)

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीमदाद्यापदम्भोजद्वन्द्वं बन्देऽर्थसिद्धये ।
निरुक्तविवृतिं लब्ध्वां ध्रुवे दुर्गमते यथा ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यदुर्गोक्तिदुर्गमा विदुषामपि ।
इति व्युत्पत्तिस्मानानां प्रवृत्तै यतवानहम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वां दुर्गवक्तोक्तिः स्फुटं विज्ञास्यते यथा ।
इति कश्चिद्विस्तरे मे क्षंस्यन्ति गुणशुभ्रः ॥ ३ ॥

अथ तत्रभवान्मगवान्यास्मकमुनिरुपानुयोऽल्पमेधसो जनाञ्ज-
निष्यमानार्णक्षीणेन तपोविज्ञानेनावेक्ष्य तदनुजिघृक्ष्या साक्षा-
त्कृतधर्मैभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थसुप्रशुल्य श्रुतैर्षिभिर्गो-
प्यायंसामर्थ्यादिभिधेयानुत्तरीय मन्त्रार्थपरिज्ञानाय छन्दोभ्यः समा-
हृत्य समाहृत्य समाग्रातं पञ्चाध्यायीशास्त्रसंग्रहभावेनैकस्मिन्नाग्राये
ग्रन्थीकृतं गवादिदेवपक्यन्तं वैदिकशब्दसमुदायं निषण्णपरनामकं
काण्डत्रैयविभागो व्याख्येयः प्रतिजानीते **समान्नायः**

१. कुतोऽयमिति हतेन अनागतार्थदर्शितेति यावत् ।

२. ऋषिशास्त्रार्थो वक्ष्यते ऋषिदर्शनादिति (नि० नै० २-३-२)
तदर्थोपि वक्ष्यते (नि० नै० १-३-५) तत्र ये साक्षात्कृतधर्माणस्तैस्य
उपदेशेन श्रुत्वा पश्चात् ऋषयो बभूवुस्तै ऋषिभ्यः श्रुतधर्म-
त्वाच्छ्रुतार्थ इत्युच्यते ।

३. अथैतां पञ्चाध्यायीममिमेल—“सैषा छन्दोऽन्यवभूता
छन्दोर्धर्मिण्येव यथाऽयथापन्नास्ता गौर्गोर्धर्मा इति” दुर्गवृत्त्या
निषण्णोऽछन्दस्त्वमग्राह्यतमुक्तं भवति । यथा (च) अथथापन्ना
अप्रकृतनिषत्ता परं समान्यविषया अस्ता यूपपरिभ्रष्टा गौर्गोर्धर्मा
एव नहि तस्या यूपपरिभ्रष्टत्वेन गोत्वं नष्टम् । तथैव छन्दोभ्यः
समाहृता एषा पञ्चाध्यायी छन्दएव । नद्यास्याः समाहरणत
एव छन्दस्त्वं तिरोभूयेति हि तज्ज्ञातः ॥

४. नैषण्डकं, नैगमं, दैवतमित्येवम् । एतेषां लक्षणानि कनधे
(नि० नै० १-३-५-६) स्फुटीभवित्यति । उक्तं चोपक्रमणिका-
भाष्यकृद्भिः—

“आथं नैषण्डकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं दैवतं चेति समान्नायलिखा स्मृतः ॥

गौराथपारपर्यन्तमायं नैषण्डकं मतम् ।

जहायुस्वभूमीसान्तं नैगमं संप्रचक्षते ।

अग्रायादिदेवपक्यन्तं दैवतं काण्डेऽमुच्यते ॥” इति ॥

१. तत्राप्सुक्तम्—“अग्रायादिदेवीजगोद्वयन्तः क्षितिगतो गणः ।
बाव्यादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्य देवताः ॥ स्युरादिदेवपक्यन्ता
धुस्थानदेवता इति । गवादिदेवपक्यन्तं समान्नायमधीयते” इति ॥

समान्नातः स व्याख्यातव्य इति । अथास व्याख्यानम् ॥

ननु सर्वत्र ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणं शिष्टाचारानुमितिश्चित्तमनं
तदत्र यास्कमुनिः किमिति नानुष्ठितवानिति चेत् ।

“आशीर्वादमस्कारवस्तुनिर्देशमेततः ।

मङ्गलं त्रिविधं प्रोक्तं ग्रन्थादौ तत्सुखावहम्”

इलभियुक्तोक्तरीत्या त्रिविधस्य तस्यैकतरूपेणात्रापि सत्त्वात्रया-
शीर्वादमस्काराभ्यामेव मङ्गलं भवतीति नियमः । येन हि ग्रन्थ-
फलवीजभूतं वस्तु निर्दिश्यते तदपि मङ्गलम् । यथा महाकाव्येषु ।
प्रकृते च तदेव तृतीयविषयमुत्सर्गं धीषणैरिल्लमलक्ष्यक्षरक्षणेन ॥

१. अत्रेदमवधेयम्—शास्त्रारम्भे विषय-प्रयोजन-संबन्धा-ऽधि-
कारिणो निर्वाचनं प्रेक्षावत्प्रवृत्तिप्रयोजकं, प्रवृत्तौ हि तेषां बलवद-
निष्ठाननुवर्तिष्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानं जनकं “मिदं महिष्टसाधनं”
मिति । तथा कृतिसाध्यताज्ञानमपि “इदं महिष्टसाध्यं”मिति । तयोश्च
विषयविषयेदमिति विषयज्ञानं, इष्टमिति प्रयोजनज्ञानं, साधनं
साध्यमित्येवं संबन्धज्ञानं, महिति चाधिकारिज्ञानं जनकमिति जन-
कजनकत्वात्प्रयोजकमित्युच्यते । एतच्छ्रुतध्यानुगतत्वरूपं तु ग्रन्था-
ध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वमिदमेव च ग्रन्थारम्भेऽनुबध्य-
मानरूपत्वादनुबध्यत्वम् । एतन्निर्वाचनमन्तरा शास्त्रारम्भमार्गं न
प्रेक्षावज्जिहास्यते इति । तदेतदत्र व्याख्यातव्यमिषण्डपदव्युत्पादन-
मुखेन प्रथमाध्यायचतुर्थपादान्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण विषयलक्षणमुच्यते ।
“अथापीदमन्तरेणे” (नि० १-५-१) स्वादिना तु शास्त्रारम्भप्रयो-
जनकधनमारभ्यते । अधिकारिलक्षणं तु “नानैवाकरणाय”
(नि० २-१-६)-स्वादिना वक्ष्यते । अनयोः (प्रयोजनधिकारि-
लक्षणयोः) मध्ये यत्किञ्चिद्विद्वश्यते तत्प्रयोजनाज्ञतयैवावस्थास्वते ।
संबन्धश्च शास्त्रविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । विषयप्रयो-
जनयोश्च साध्यसाधनभाव इत्येवमनुक्तोऽप्यभूदिति शक्यत इति
स इह मुखतो नोक्त इति ॥

२. व्याख्यानां च—

“पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजनम् ।

आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं स्मृतम् ॥”

इत्युक्तलक्षणं पदप्रकारकम् ॥

१. तच्छुभावहमित्यपि पाठः कश्चित् ॥

२. ग्रन्थः शास्त्रं तदेकदेशो वा प्रकरणाख्यापकः । अलौकिक-
कैकप्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तवाक्यसमुदायो हि ग्रन्थः ॥

३. तथाचोक्तम्—“विना विषयसंबन्धौ तथैवार्थविकारिणी ।
अव्याख्येयो भवेद्बुधः स्वाह्वये तच्चतुष्टयम् ॥ १ ॥” इति ॥
अत्रोपपत्तिमाह—“सिद्धार्थं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

तत्र तावत्प्रथमखण्डसूत्रे—

समाम्नायः समाघातः ॥

इत्यादिर्न वाक्यम् ॥ अस्यायमर्थः । सं-सम्यक्+आ-मयादया+आयतेऽन्त्यस्योऽयमित्यर्थं समाहपूर्वनातेरभ्यासाथ-काकर्मणि “अकर्तरे च कारके” (पा. ३-३-१९) इति घञप्रत्ययः । “आतो युमि”-(पा. ७-३-३३) ति युक् । गवादिद्वैवपठ्यन्तो वैदिकशब्दसमुदायः **समाम्नाय** इत्युच्यते । स च समाघातः । ऋषिभिः प्रागर्भवीर्यैर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः । पञ्चाभ्यायीशास्त्रसंग्रहभावनैकस्मिन्नाम्नाये निष्पट्टपरनामके ग्रन्थीकृत इति ॥

तस्य किस्त्रिपेक्षायामाह—

स व्याख्यातव्यः ॥

सः योऽसमाम्नातश्छन्दसेवावस्थितोऽगवादिरन्येषां नैरुक्तैः समाघातः स एष उभयलक्षणोऽपि **व्याख्यातव्यः** वि-विमज्य+इमान्यत्र नामानि, इमान्याख्यातानि, इमे उपसर्गाः,

१. वाक्यं च “सुतिङ्गन्तचयो वाक्यं किंवा वा कारकान्वितम्” इत्युक्तलक्षणम् । अत्र सुतिङ्गन्तचय इति सुवन्तचयः तिङ्गन्तचयः सुतिङ्गन्तचय इत्यर्थः । तदेतन्निविधमप्यत्र निरिष्टमस्ति क्रमेण । इदं च सुवन्तचयात्मकमनन्तरमपि (हितीयं) तदेव ॥

२. अतएवास्य समाम्नायत्वम् । नखलद्युगीर्यैः कृतस्य ग्रन्थस्य समाम्नायत्वमुपपन्नम् । वक्ष्यते चाप्यस्यैवं समाम्नायत्वम् “अबरे निरुपग्रहणायैवं ग्रन्थं समाम्नासिपु” इति ॥ अस्य ग्रन्थीकृत इत्यनेनाव्ययः ।

३. अत्र दुर्ग आह—कथमेतद् गम्यते असमाम्नातव्याख्यान-मप्यभिप्रेतमिति ? समाम्नाताहोणां वा किमर्थमसमाम्नातमिति ? उच्यते—निर्वचनलक्षणोपदेशाद् । निर्वचनप्रसक्तत्वां च द्युगर्ण-वक्षिणा लक्ष्मीनिघण्टुमन्त्राः शब्दप्रभृतीनामेवमाधानां निर्वचनो-

शास्त्रादी तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः ॥ २ ॥

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।

यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्कलेन गृह्यताम् ॥ ३ ॥

अनिर्दिष्टकलं सर्वं न प्रेक्षापूर्वकारिभिः ।

शास्त्रमाद्रियते तेन वाच्यमग्रे प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

शास्त्रस्य च फले ज्ञाते तत्साम्यायाशयसिद्धताः ।

प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते तेन वाक्यं प्रयोजनम् ॥ ५ ॥

यावत्प्रयोजनेनास्य संबन्धो नाभिधीयते ।

असंबद्धप्रणालित्वाद्भवेत्तावदसङ्गतः ॥ ६ ॥

तत्साम्याख्यासमिच्छद्भिः सहेतुः सप्रयोजनः ।

शास्त्रावतारसंबन्धो वाच्यो नान्योऽस्ति निष्कलः ॥ ७ ॥ इति ॥

अत्र हेतुप्रयोजनयोर्द्वैगपदानात् हेतुशब्दस्य कारणवचनत्वात्पूर्वं हि कारणं वाच्यं । तदेव हि फलभावेन विपरिणमिष्यते । यथात्र “अभाषिदमन्तरेण” त्यादिकोक्तं, इदं त्ववान्तरप्रयोजनं, परम-प्रयोजनं तु वैकल्प्यमासिर्निष्कामकृतयथ्युत्कर्म्मद्वारेति वक्ष्यतेऽत्र (१-६) तृतीयखण्डान्ते ॥

इमे निपाताः, इदं सामान्यलक्षणं, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्ये-काथानि, इमान्यनेकाथानि, इमान्यवगतसंस्काराणि, इमान्यव-गतसंस्काराणि, इदमभिधानं, इदमभिधेयवचनम्, इदमभिधा-नस्य निर्वचनमित्येवंविधया आ-मयादया=परिपाठ्या यथा समा-घातम् आख्यातव्यो निर्वचक्य इत्यर्थः ॥

तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते ॥

तं-पूर्वोक्तलक्ष्मं इमं-निरुच्यमानलक्षणं च **समाम्नायं** समाम्नायपदप्रतिपाद्यं निघण्टव इति—निघण्टुपदप्रतिपाद्य-**माचक्षते**—कथयन्ति । अन्येऽप्याचार्या इति शेषः । निपातेने-तिना कर्मण उक्तत्वात् द्वितीया । विधेयत्वाच्चसमानवचनेना न दोषायेति बोध्यम् ॥

(अथ निघण्टुसामाख्याधिकरणम्)

निघण्टुशब्दव्युत्पिपादयिषया पृच्छति—

निघण्टवः कस्ता ? ॥

इति ।

निर्वचक्योत्तरयति—

निगमा इमे भवन्ति ॥

इति । नि-निश्चयेनाधिकं वा निगूढार्था वा (एते परिज्ञाताः सन्तो) मन्त्रार्थानामयन्ति—बोधयन्तीति **निगमा**—निगम-संज्ञकाः सन्तो निघण्टव एव इमे गवादयो भवन्ति ॥

कृतः ? यत एते—

छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाघाताः ॥

छन्दांसि मन्त्रास्तेभ्यः (उपलक्षितसामर्थ्याः) **समाहृत्य** **समाहृत्या**—भीक्ष्णनेकीकृत्य **समाघाता**—उक्ताः ग्रन्थीकृता इति यावत् । अत इति शेषः ॥

ते निगन्तव एव सन्तो निगमनाभिघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः ॥

पदेशाद् ज्ञायतेऽतस्माम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति । यत्पुन-रेतदुक्तं समाम्नाताहोणां वा किमर्थमसमाम्नातमिति । अत्र ब्रूमः—न हि समाम्नाताहोणामन्तोऽस्ति । तेषां सर्वेषां समाम्नाते शास्त्रान्त एव न स्यात् । अतश्चाध्ययनश्वनृषानशक्तिहानदोषः प्रसज्येत । शक्यश्च तावद्वक्ष्योपदेशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दसमवा-येनाधीतवेदेन भाविना तपसिना लक्षणविनियोगाभिच्छन्दोदैवत-निदानविदामिभुक्तेनागमवता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितमित्येतावानेव निघ-ण्टुपु शब्दसमुदायः समाम्नातः । तस्मादुपपन्नमसमाम्नातव्या-ख्यानमपि अत्राभिमतमिति । असमाम्नातं च सर्वेषां शास्त्रातिगीरवभयादिति ॥

१. यदा तं पूर्वं : समाम्नातमेममत्र (गवादिदेवपठ्यन्तशब्द-समुदाये) समाम्नातं च ॥

२. “वा विशेष्येण दृश्यन्ते स्मिन्संख्याविभक्तयः । प्रायस्या एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषेण ॥” इति वचनव्यवसितौ प्रायः-पदोपादानात् ॥

ये पूर्वमुपदेशितास्ते उभये अपि निगमनान्मन्त्रार्थनिगम-
यितृत्वादेतोर्निगन्तवो निगमयितारः (निश्चयेनार्थवगति-
कराः) एव एते संपन्ना वर्णविपर्ययवर्णव्यापस्यादिरुक्ता-
(निर्वचन-) लक्षणेनातिपरोक्षतामापादिताः सन्तो निघ-
ण्टव उच्यन्तः, इति औपमन्यव आचार्यो मन्यत इति
शेषः । त्रिविधा हि शब्दा भवन्ति प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्षवृत्त-
योऽतिपरोक्षवृत्तयश्च । तत्रोक्तक्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः । अन्तर्लान-
क्रियाः परोक्षवृत्तयः । अविज्ञातक्रिया अतिपरोक्षवृत्तयः ॥
तत्रेव विशिष्य निर्वचनाभ्युपायस्तस्मात्परोक्षवृत्तितामापाद्य
प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्याः—तद्यथा “निघण्टव” इत्यति-
परोक्षवृत्तिः, “निगन्तव” इति परोक्षवृत्तिः, “निगमयितार”
इति प्रत्यक्षवृत्तिः । यस्मान्निगमयितार एते निगन्तव इति
निघण्टव इत्युच्यन्ते । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

तमेव निघण्टुशब्दमन्यथा निर्वक्ति—

अपि वाऽऽह्ननादेव स्युः समाहता भवन्ति ॥

वाशब्दोऽत्र चार्थे, अपिचाऽऽह्ननादेव निघण्टवः
स्युर्न तु निगमनात् । कुतः ? यत इमेऽत्र (एतस्मिन्पञ्चा-
ध्यायीशास्त्रसङ्ग्रहे) समाहताः सं-सम्यक् आ-मर्यादया
हताः—पाठिता भवन्ति । तस्मात्समाह्वनक्रियैर्योगात्समा-
हन्तव एव एते संपन्ना उपसर्गव्यत्ययोपसर्गाध्याहारवर्णव्यापति-
भिरतिपरोक्षवृत्तितामापादिताः सन्तो निघण्टव इत्युच्यन्ते ।
प्रसिद्ध पाठार्थे हन्तेः प्रयोगः । ब्राह्मणे इदमाहत्, सूत्रे इदमाह-
तमित्यादिषु ॥ तथा चाह्ननादेवेत्यस्य मर्यादयापाठादेवेत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

यद्वा समाहता भवन्ति ॥

यदित्यव्ययं यस्मादित्यर्थकम् । यस्माद्वा एते समाहता

१. अन्यैः समाहता अगवादयः । अत्र (गवादिदेवपत्न्यन्ते
शब्दसमुदाये) वा समाहताः ॥

२. तथाचोक्तम्—

“वर्णगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारश्चौ ।

भातोस्तदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥१॥” इति ॥

प्रकृते च नि-पूर्वाद्भनेरौणादिकस्तुप्रत्ययः । गकारस्याने
वकारस्तकारस्याने च टकारः श्रुपदरादित्वात् (पा. ६-३-१०९) ॥

३. उपरतमन्युरूपमन्युस्तस्यापलमौपमन्यवः अपलायैऽण “ओ-
गुणः” (पा. ६-४-१४६) ॥ कीर्तिप्रथनार्थमौपमन्यवग्रहणम् ॥

४. विद्यमानमपि निगमनमविश्वक्षितमस्मिन्पक्षे, अनेकक्रियायो-
गेऽपि हि सति कान्चिदेव क्रियामादाय नामधेयप्रतिष्ठम्भो भवति ॥

५. अर्थस्य प्राधान्यादर्थनिर्वचनवशेन शब्दविपरिणामोऽयं
दर्शितः । उत्तरत्राप्ययमेव क्रमो द्रष्टव्यः ।

६. समः स्थाने नीत्येष निरुक्तः दर्शयिष्यति चैत—(मुपस-
र्गव्यत्यय-)—भिरित्येष समित्यस्य स्थाने इति । आरुविद्यमान
एवाप्याहृतो मर्यादाप्रकारानाव । हन्तेः पाठार्थे वर्तमानस्थाने-
कार्थत्वाद्वात्सर्ग्यं, वर्णव्यापस्या हकारस्याने वकारः ।

भवन्ति छन्दोभ्यस्तस्मात्समाहारणक्रियायोगात्समाहर्तव्य एव
एते संपन्नाः पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्ययादिकमेणातिपरोक्षवृत्तितामा-
पादिताः सन्तो निघण्टव इत्युच्यन्ते । एवमेव निघण्टुशब्दो
गमेवैकोपसर्गोद्वन्तिहरतिभ्यां वाद्युपसर्गभ्यां निरुक्तः । एव-
मन्यत्रापि रुद्रशब्दोऽनेकक्रियाभिरनिर्वक्तव्यः । यथोक्तं वार्तिक-
कृता—

“यावतामेव धातूनां लिङ्गं रुढिगतं भवेत् ।

अर्थश्चाप्यभिधेयस्थत्वावद्भिर्गुणविग्रहः ॥” इति ॥

(इति निघण्टुपदनिर्वचनम्)

(अथ पदचतुष्टयोद्देशकथनम्)

एतावता अन्यसंदर्भेण समानाग्रे निघण्टव इति समानाग-
शब्दपर्यायप्रसक्तस्य निघण्टुशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता नतु निघण्टु-
शब्दस्यार्थतत्त्वमवधारितं तदवधारणाय वाक्यमारचयति—

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामा-
ख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ॥

तत् निघण्टुशब्दार्थतत्त्वम् अवधार्यत इति शेषः । किंपुन-
स्तत् यान्येतानि चत्वारि पदजातानि या एताश्चतस्रः
पदजातयैः । पदसामान्यानि (पदगणाः) “जातिर्जातं च
सामान्यमि”त्यमरः । लोके वेदे चेति शेषः । तद्देशानाह—
नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति, तानीमानि
निघण्टुसंज्ञकानि भवन्ति । इमानि चत्वार्येव पदजातानि
सन्त्यस्मिन्पक्षे इत्यर्थः ।

तत्र नामाख्यातयोर्निपातोपसर्गनिरपेक्षयोरपि अर्थाभिधाय-
कत्वाद्वाच्यार्थेनार्थवत्त्वाच्च प्राधान्यात्पूर्वमभिधानम् । निपातो-
पसर्गयोश्च नामाख्यातनिरपेक्षयोरर्थोभावाद्दोषात्त्यर्थेनैवार्थवत्त्वा-
च्चाप्राधान्यात्पश्चादभिधानम् । “नामाख्याते” इति समीसेना-
भिधानमितरेतराकाङ्क्षित्वप्रदर्शनाय । नाम्नः पूर्वनिपातोऽप्याचू-

१. नाम जातिः कीपुनउंसकप्रविभागेन नानासुबन्तपदव्य-
क्तिगता, एवमाख्यातजातिः कर्तृवचन, भाववचन, कर्मवचन,—
प्रविभागेन नानातिङ्गन्तपदव्यक्तिगता । उपसर्गाजातिराङ्गिदिः ।
निपातजातिश्चेवादिः । इति व्यक्ततरमुपपादयिष्यते ।

२. उद्देशेनैव चतुर्णामवगतौ कण्ठतश्चत्वारित्युक्तिः परिसंचदे
चत्वार्येवेति । यथा—

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः पञ्च पञ्चनखेतराः ।

शशकः शङ्को गोधा कूर्पः खट्वी च पञ्चमः ॥ १ ॥”

इत्यादौ पञ्चैवायुक्तिः पञ्चैवेत्यनेन पञ्चातिरिक्तानां पञ्चनखानाम-
भक्ष्यत्वमवगमयति । सेयं परिसंख्याविधिरत्राप्येव मांसभक्षण-
प्रसक्तौ द्रष्टव्या, तथैव प्रकरमात् ॥

३. अजाद्यदन्तस्तपि उपसर्गस्य परप्रयोगोऽयमाख्यातेन यथा-
संख्यानवयमनुरूपं कृतः । इदं च पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वं
“समुद्राभ्रादौ” (पा. ४-४-११८) इत्यादिषु ।

४. सति सामर्थ्ये सप्तास इति तेन (सामर्थ्येन) समानकार्यत्वं
पूर्वोत्तरपदार्थयोरवगम्यते ॥

तरत्वात् नामपदवाच्यार्थीश्रयक्रियोपलक्ष्यत्वाद्भाष्यातस्य पश्चा-
न्निपातः । उपसर्गनिपातानामुभयेषामपि नामाख्यातयोरर्थ-
विशेषयुक्तवत्त्वप्रसमानकार्यकारित्वात्सामर्थ्यमिति समासः ।
उपसर्गानामाख्यातसहयोगित्वादनन्तरमभिधानम् । परिशेषाणां
निपातानां पश्चात् । अपरिमिताश्च निपाता इति ।

(अथ नामाख्यातलक्षणाधिकरणम्)

तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति ॥

तत्र—तस्मिन् लोकेवेदप्रसिद्धे पदचतुष्टये (निघण्टुशब्द-
समानसंज्ञोपलक्षिते) ये तावन्नामाख्याते तयोस्तावदेत-
ल्लक्षणं प्रदिशन्ति प्र-प्रकर्षेण (इदं नाम्नां लक्षणमिदमा-
ख्यातस्येत्येवं विभज्य-) दिशन्ति उपदिशन्ति । आचार्यो इति
शेषः । तल्लक्षणं च समाप्रातासमाप्रातोभयसङ्ग्रहायैव ।
यथोक्तम्—

“क्रययो ह्युपदेशेन नामन्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥ १ ॥” इति ।

तल्लक्षणस्वरूपमाह—

भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि ॥

भावो भावना उत्पादना सा च अवैतत्वभूतो धात्वर्थोऽत्र
युज्यते । इयमेव च सार्वभौतनाभिधीयमाना क्रियेत्युच्यते ।
यथोक्तं हरिणा—

१. सत्त्वशब्दार्थोऽनुपदं वक्ष्यते । सभूतस्त्वत्वं (सत्त्वत्वं) प्राप्तः
सत्त्वभूतः । भूमासावात्मनेपदी (जु०) तस्मा “द्रव्यार्थकर्मके-”
(पा. ३-४-७२)-स्वादिना कर्तरि क्तः ॥ सत्त्वशब्दोऽत्र भाव-
प्रधानो निर्दिष्टः “भेदकोर्द्धिवचनैकवचने” (पा. २-४-५४)
इत्यत्र भेदकयोरिति वत् । तद्विशोऽसत्त्वभूतः । तत्त्वं च लिङ्गाधन-
न्वितत्वम् । यथाचोक्तम्—

“क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विक्षिप्यते ॥

धीनत्र पुरुषाविधात्कालस्तु विक्षिप्यते ॥” इति ।

अत्र आधादिस्वासावैविध्यकिकतासिद्धेः तृतीयानाम्नायां लिङ्गकाल-
शब्दाभ्यां स्वरेण स्वरतः वर्गेन वर्णत इत्यादिवत् । लिङ्गमिति
संख्याया अण्युपलक्षणम् । तिल्लक्ष्यकर्मनिर्दिष्टा हि संख्या क्रियां न
विक्षिपति किंतु काल एव । तथाचोक्तं हरिणा—

“क्रियामेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ॥” इति ।

क्रियामेदाय क्रियां भेदुं विशेषयितुं (स्वेन रूपेण रूपणीयं कर्तुं)
कालस्तु—कालपत्र न संख्यादिः । सर्वस्येति क्रियामिश्रस्य नामा-
र्थशेषार्थः । कालरित्वेति तुना तद्वैदवस्य व्यावर्तनात् ॥

२. साध्यत्वं च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदको धर्मः ।
तदुपपत्त्यभेदासत्त्वभूतत्वम् । लिङ्गाधनन्वितत्वं तु व्युत्पत्तिनिमित्त-
मात्रम् । अन्यदेव हि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यत्र प्रवृत्तिनि-
मित्तम् । आद्यं यथा गौगमयकं तुल्यम् गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेः ।
गमेर्धोऽयं । द्वितीयं यथा तस्यैव शृङ्गास्त्रादिसत्त्वम् । “साक्षा तु

१. संख्याकृतक्रियारोदनस्य ।

“धात्वर्थो भावना सौवोत्पादना सैव च क्रिया ॥” इति ।

“असत्त्वभूतो भावश्च तिरुपदेरभिधीयते ॥” इति च ॥

“यावत्सिद्धमसिद्धं च साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितकमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥” इति च ॥

सै (भावः) प्रधानं यत्र (गुणभूतानि चाभ्यानि कैर-
काणि) तदिदं भावप्रधानम् । किंपुनस्तत् ? आख्यातम्
आख्यायन्ते क्रियागुणभावेन वर्तमानानि जीपुनसुप्तकानि
अनेनेत्याख्यातात् (तिङन्तम्) आहूपुरेकाद्यक्तवागर्थकावशिष्टो
बहुलकालकरणे क्तः । “चक्षिः ख्याम्” (पा. २-४-५४)
सामान्ये नपुंसकम् । तत्पुनरेतच्चतुर्विधं भवति । कर्तरि भावे
कर्मणि कर्मकर्तरि चेति । तत्र पचति देवदत्त इति कर्तरि ।
भूयते देवदत्तेनेति भावे । पच्यते ओदनो देवदत्तेनेति कर्मणि ।
पच्यते ओदनः स्वयमेवेति कर्मकर्तरि । चतुर्विध्यव्यवस्थां

गलकन्वलः” इत्यमरः ॥ पचतीत्युक्ते हि क्रियान्तराकाङ्क्षा नोपि-
क्षति । सैव च पाक इत्युक्ते उपलक्ष्येव, भवति अभूदेति । स कृद-
न्तनामप्रतिपाद्यो भावः सत्त्वप्रधान इति शोच्यते ।

१. आचार्यदुर्गस्तु नामपदवाच्यार्थीश्रयक्रियाव्यक्तो भावः
पाकरागत्यागदिः स यत्र प्रधानं गुणभूता च क्रिया तदिदं भाव-
प्रधानम् । किं पुनस्तदिति ? आख्यातम् आख्यायतेऽनेन गुण-
भावेन वर्तमाना अनेककारकप्रविभक्ता स्फुरमाणेव प्रधानद्रव्यभा-
वाभिव्यक्त्यनुस्यूतीभूता क्रिया । तस्याश्च प्राधान्येन प्रवर्तमानो
भावः स्वात्मलाभप्रधान इत्याख्यात इत्यादिसमन्तं सोपपत्तिकमु-
क्तार्थस्तत्रैव यत्र स्ववधेयम् ॥

२. क्रिया चैवाद्युपरि प्राधान्येन वर्तते । यत एतानि तन्मुख-
प्रेक्षकाणि तां विना व्यर्थप्रयत्नानीव प्रतिभासिन् । नहि देवदत्तस्य
गौर्वाकपाय गेहाद्रङ्गायां हस्तेन मयेत्येतत्कारकप्रयोगेणापि
किंवदित्य प्रतिपत्त्यन्तरेण धीयते इति क्रियाम् । तथाचोक्तम्—“सर्वं
वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते” इति । परिसमाप्यत इत्यस्य शाब्ताकाङ्क्षा
भवतीत्यर्थः ॥

३. “कल्युष्टो बहुलम्” (पा. ३-३-११३) इत्यत्र बहु-
लमग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यावैयर्थ्यविचारार्थं तेन कर्तव्येति
विहितः “गुलुलुचौ” (पा. ३-२-१३३) इति गुलुलुचौपादाभ्यां
द्रियत इति पादहारक इत्यत्र कर्मणि भवति, यथा वा भावकर्म-
णोर्विहितोऽपि “तन्व्यक्त्यानीवरः” (पा. ३-२-१३६) इत्य-
नीवरं खानीयं चूर्णं दानीयो विप्र इत्यत्र करणे संप्रदाने च
कर्मणे भवति ।

४. येषामि पाको नाम विक्षिप्तिरवयवशैथिल्यादि स च न
ओदनस्य क्रियते किंतु तण्डुलस्यैव तथापि सूत्रशौटकवद्भाषिसंज्ञाया
निर्देशः पाकेन निष्पाद्यत इत्यर्थः ॥

१. यथास्य घृत्तस्य शाटकं वसेत्युक्ते यदा वातव्यस्तदा न
शाटको यदा शाटकस्तदा न वातव्य इति मन्वे स वातव्यः
यस्योतस्य शाटक इत्येषा संज्ञा भविष्यति । पत्रमिह स पक्तयो
यस्य पक्त्वौदन इत्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

द्रव्याणि अप्रधानानि क्रियैव प्रधानम् ॥ इत्थं नान्नामाख्यात-
जत्वात्प्रतिज्ञाक्रमं भित्त्वा पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तम् ।

इदानीं नाम्नां लक्षणमुच्यते सत्त्वप्रधानानीति । सीदति
गच्छति (अन्वेति) लिङ्गसंख्यादिकमस्मिन्निति सत्त्वं (द्रव्यम्)
षट् विशरणगत्त्यवसादनेष्विहस्मादधिकरणे औणादिकस्त्वन्-
त्ययः । तद्येषु प्रधानं गुणभूता च क्रिया तानीमानि सत्त्वप्रधानानि ।
कानि पुनस्तानि ? । नामानि । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन
नम(य-)न्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दाच्चे गुणभावेनेति
नामानि । “णम् प्रहृत्वे” इत्यस्य शुद्धस्यान्तर्भावितव्यर्थस्य वा
“नामन्सीमन्ति”—स्यादौनायादिको निपातः । सामान्ये नपुंसकम् ।
यथैव ह्याख्याते विद्यमानमपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्य-
मानापि क्रिया अविवक्षिता, द्रव्यपरत्वात्सत्त्वैशब्दस्य तद्विक्रिया-
जनितमुत्तरकालं क्रियाशेषभूतमभिधाय धात्वर्थोऽसौ व्यावर्तते ।
स्त्रीपुंनपुंसकभेदं—निपातोपसर्गाणामपि वा कश्चिन्नामत्वमपेक्ष्य
बहुवचननिर्देशो नामानीति । एकैवाहुः । भाव—काल—कारक-
संख्यात्वात्वारोऽर्थी आख्यातस्य । तेषां मध्ये भावस्य प्रधानता
भवति । अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तम् । नामोऽपि सत्त्वै-
द्रव्य—संख्या—लिङ्गमित्येते चत्वारोऽर्थोक्तेषां मध्ये सत्त्वं प्रधान-
मित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तमिति ।

एवं तावदन्योन्यामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः स्वपदार्थो-
क्तावेकस्य भावप्राधान्यमपरस्य च सत्त्वप्राधान्यमिति स्थितम् ।
अथानयोर्गुणप्रधानभावविषये शाङ्खासमाधी गुणपदेकवाक्येनाचष्टे—

तद्यत्रोभे, भावप्रधाने, भवतः ॥

तत्—अथ पुनः यत्र—यस्मिन्नाव्ये एते (नामाख्याते)

१. तथाचोक्तम्—“शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रवीच्यते ।
तदक्षरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥” इति ॥

अन्यच्च—“अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः ॥

तन्नाम कवयः प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयोः ॥ १ ॥

निर्देशः कर्मकरणं प्रदानमपकर्षणञ् ।

स्वान्यर्थश्चाधिकरणं विभक्त्यर्थः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥” इति ॥

अत्र चकारः सर्वन्धान्तरं कर्तृकर्मणी च समुच्चिनोति । सर्वेषामेषां
षष्ठ्यर्थत्वात् ॥

२. अतएव—“कृतद्वितसमासाश्चे” ति (पा. १-२-४६)
सूत्रे चेति सार्थकम् । अनर्थका अपि निपाता भवन्तीति ॥

३. सत्त्वं सत्तेल्यन्तर्नन्तरम् । तदिह स्वार्थं इत्युच्यते । सच
प्रवृत्तिनिमित्तम् । यदर्थज्ञानाच्छब्दप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
यथा साक्षादिमत्त्वं गोः, तदेव च गवि गोत्वम् । वाच्यत्वे सति
वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति
नव्याः । तदाश्रयो द्रव्यम् ॥

४. अवरोहणक्रमेणोत्तरस्य पूर्वमभिधानमत्र ॥

५. अव्ययानां नानार्थत्वादित्यव्ययमथ पुनरित्येतसिन्नर्थे
वर्तते ॥

उभे । भवतः (इत्युभयोः शेषः) तत्र कस्य प्रधानमर्थः
कस्य च गुणभूत इत्याशङ्क्यां समाधिमाह—भावप्रधाने
भवतः । भावः प्रधानं ययोस्ते भावप्रधाने । अयमर्थः ।
वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानं तस्य चिकीर्षितत्वात् । तदर्थत्वाच्च गुण-
भूतं नामेतीदमाख्यातमेव वाक्ये प्रधानमिति ॥

(भावधातुचक्रप्रदर्शनम्)

अथ पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते
किंवा तदाख्यातमित्यपेक्षायां शब्दार्थसंबन्धस्य लोकप्रसिद्धत्वा-
ल्लोकप्रसिद्धयोदाहरति—

पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति
पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् ॥

अपूर्वमनपरं सन्मेकत्वात्पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिव पौर्वा-
पर्येणावस्थितम् । “अभूततद्भावे कृत्वस्तिर्यगे सम्पद्यकर्तरि
चिव” (पा. ५-४-५०) इति चिवः । “अस्य च्वा”—(पा.
७-४-३२) इति ईत्वम् । एकमनेकासु क्रियासु (उपानदधि-
नहन—पूर्वात्तरपदविहरण—पथिभोजन—शयनाऽसन्नोदकपानायाद्य)
आश्रितं तदभिनिर्वृत्तिवशेनाभिनिर्वर्त्यमानं भावं किं करोतीति
पृच्छते कस्यैचिदन्य आचष्टे व्रजतीत्याख्यातेन । एवं
पंचतीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रमः
आरम्भः, तत्प्रभृति तदादि, तस्मात्तदार्भ्यापवर्गपर्यन्तम-
न्तिमक्रियावसानमित्यर्थः । एतच्च भावविशेषणमेतदर्थोक्तं एव ।
एवमनेकक्रियाभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यत इति
सिद्धम् ॥ तथाचोक्तम्—

क्रियासु बह्विधमिंसंश्रितो यः पूर्वापरीभूत इवैक एव ।

क्रियाभिनिर्वृत्तिवशेन सिद्ध आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः ॥ १ ॥
इति ॥

तथाचेन्नं हरिणापि—

“गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजननमा ।

दुष्टा प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते” ॥ १ ॥ इति ॥

१. यथा “अष्टन आ विभक्तौ” (पा. ७-२-८४) “रायो
हलि—” (पा. ७-२-८५) इत्यत्र हलीत्युभयोः शेष इत्युक्तं
महामाध्यायै ।

२. भावः साध्यावस्थापसो धात्वर्थः आख्यातवाच्यः ।
वाच्यवाचकयोश्चाभेदोपादाख्यातशब्देनात्र सर्वत्र भाव एनोच्यते
इति ध्येयम् । व्यक्तोपस्थिति चैतदुपरिष्टात् ।

३. तदर्थस्य भावनिष्पत्तावस्थात्वात् ॥

४. किमिति प्रश्ने । भावसामान्यस्वरूपविषयकोऽयं प्रश्नः ॥

५. अधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तः क्रियाकलापः पचतिना
विद्विश्यनुकूलत्वेनैकरूपेणैवोच्यते । अत्रापिभक्तकर्तृकं (भावाभ-
याभिन्नकर्तृकं कर्तृस्वभावकमिति यावत्) प्रथममुदाहरणं, विभक्त-
कर्तृकं (भावाश्रयभिन्नकर्तृकं कर्मस्वभावकमिति यावत्) द्वितीय-
मुदाहरणमित्युदाहरणद्वयमेव भावद्वयोपदर्शनायेति बोध्यम् ॥

६. उपानदधिहननेत्यादिना ॥

अत्र समूहव्यवहारो बोद्धः (बुद्धिकल्पितः) एव न व्याख्यातिक इति सूचयितुमेवेववाच्यः प्रयुक्तः ॥

इत्थं भावसामान्यस्वरूपमभिधाय भावविशेषस्वरूपं निर्विवक्षन्पूर्वोक्तभावलक्षणस्य पुंयोगमपेक्ष्य क्वचिदपवादमाह—

मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः ॥

कदाचित्तु तमेव भावं तथैवोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमभिवर्धितमात्रं मूर्तं किमपि रूपान्तरतामापन्नं सत्त्वभूतं सत्त्व-रूपेण सत्त्वनामसिद्धिज्ञसंख्यायुक्तैः शब्दैराचष्टे इत्यनुवर्तमानमत्रापि द्रष्टव्यम् । कथमिति ? तदुदाहरणमाह—

व्रज्यापक्तिरिति ॥

तथाचोक्तमभियुक्तैर्नामाभ्यकृदादिभिः “कृदमिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशतः” इति ॥

अन्यत्रापि—

“क्रियाभिनित्वं त्विषोपाजतः कृदन्तश्चाव्यामिहितो यदा स्यात् । संख्याविभक्तिव्यवलिङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिषोपलक्ष्यः ॥ १ ॥” इति ॥

व्यवो विकारः । तत्कृतो भेद इति यावत् । तेन लिङ्गेन युक्त इति समुदितार्थः । एतच्च शब्दशक्तिसामान्यादित्यवगन्तव्यम् ॥ तथा चोक्तं हरिणा—

“सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तित्वमभिरुच्यते ।

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्प्रदैरभिधीयते ॥” इति ॥

(सत्त्वोपदेशनिरूपणम्)

इत्थं (सत्त्वभूत-) भावविशेषस्वरूपं सोदाहरणमभिधाय सत्त्वसामान्यस्वरूपमुदाहरणेनैवोपदिशति—

अद इति सत्त्वानामुपदेशः ॥ १ ॥

सामान्यत इति शेषः । सामान्यतः (सामान्येन रूपेण) सर्वानां द्रव्याणामुपदेशोऽद इति । उपलक्षणमेतदन्ये-षामपि लिङ्गसामान्यवचनानामिति व्याख्यातमादिष्टं खण्डै-सत्रम् ॥ १ ॥

तदेवं सत्त्वसामान्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विशेषस्वरूपमुपदिशति—

गौरश्वः पुरुषो हस्तीति ॥

सत्त्वानामिति पूर्वस्मात्खण्डसूत्रान्तवाक्यादनुवर्तते । विशेषो-

१. सत्त्वमिति भावप्रधाननिर्देशेन सत्त्व—(द्रव्य-) त्वं प्राप्त-मित्यर्थः । अस्य साधनमुक्तं प्राक् (५ पृ०) ॥

२. सर्वानाम्नाम् । “सर्वनाम च सामान्यवाचि” इति महामाथ्योक्तः । एवं च सर्वनामसंबन्धेनोपलक्ष्यमाणत्वमेव द्रव्या-त्वम् । तथाचोक्तं हरिणा—

“वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वमान प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थोऽभिधायवेन विवक्षितः ॥” इति ॥

३. इदं खण्डसूत्रं वृत्तिकृतो दुर्गम्येसादृतम् । भाष्यीयं तु कोट्याङ्कित—(१)—मये द्रष्टव्यम् ॥

पदेश इति शेषः । सोपाधिकनिर्देशोपाधिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणम् । इतिशब्द आधर्थः । “ज्वलितिकसन्तैभ्यः” (पा. ३-१-१४०) इत्यत्र यथा ॥

(भावोपदेशनिरूपणम्)

इत्थं सत्त्वसामान्यविशेषस्वरूपे उदाहरणमुपेक्षाभिधाय भाव-सामान्यमुपदिशति—

भवतीति भावस्य ॥

सामान्येनोपदेश इति शेषः । अनेनैव हि सर्वक्रियाप्रसव-बीजभूतमस्त्वमात्रमेव अनुपसृष्टेनोच्यत इति उपपन्नं भवति सामान्यवाचित्वमस्य भवतिशब्दस्य ॥

भावविशेषस्वरूपमुपदिशति—

आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ॥

सकमेकाकारं कोपप्रदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम् । इतिश-ब्दोऽत्राप्याधार्य एव ॥

एवं तावन्नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन पदचतुष्टयं भाववच-नता द्रव्यवचनता गुणभावः प्रधानभावः पूर्वापरीभावः सामा-न्यवाचित्वं विशेषवाचित्वमित्युक्तं तदेव स्थणानिखननन्यायेन दृढीकर्तुमाक्षिपति—

(शब्दानित्यत्ववादिन आक्षेपः)

इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ॥ (१)

उच्यतेऽनेनेति वचनं वाक्यं नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकं तदिन्द्रिये इन्द्रियात्मनो लिङ्गे (अनुभाषके) वाग्यूपे नित्यं नियतं, यावद्वाक् तावद्वचनं, न ततः परमागुविनाशित्वादि-त्यौदुम्बरायण आचार्यो मन्यते इति शेषः । उदुम्बरस्य गोत्रापत्यमौदुम्बरिः । “अत इ” (पा. ४-१-९५) इत्यपेक्षे गोत्ररूपे इ” । आदिशुद्धिः । औदुम्बरेरनन्तरापत्यमुदुम्बरस्य युवापत्यमौदुम्बरायणः “यथिवोधि” (पा. ४-१-१०१) ति धूनि (युवापत्ये) फक् ॥ ततश्च—तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते ॥ सहभावाभावात् । अयमर्थः । यावदेव वक्तुर्वागिन्द्रिये वचनं तावदेव तदस्तीति शक्यते वक्तुं, प्रच्युतं च नास्तिषोऽपरित-प्रथंस्तिवाद्गुणानामिति नास्ति पदभावोऽपि । प्रागेव वाक्य-

१. सामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या चोभयथा शब्दः प्रवर्तत इत्यु-भयमुपदर्शितम् ॥

२. अत्रहि सर्वेषां सत्तावाचिनामध्ययने प्राप्ते भवतिवैक उदाहरणार्थः परिगृहीतः । विषयानन्तत्वेवानुभवन्तः सर्वे भवति-शब्दवाच्या अन्यासिर्विशेषक्रियभिरसिंभवध्वन्त इति ॥

३. उच्चार्यप्रवृत्तिनिवृत्ती बोध्यते अनेनेति कारणे ख्युः ।

४. तथाच पाणिनिचूत्रम् “इन्द्रियमित्द्रलिङ्ग” (पा० ५-२-९३) इति । अचेतनं चेतनाभिधितं सत् कार्यं करोतीति वासादौ गृहीतव्यासेः “रूपादिज्ञानं सकरणकं किदात्वाच्छिदावत्” इत्यनु-मित्या देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तस्वात्मनोऽस्तित्वाद्यगमो भवति ॥

भावः । नहि विनष्टाविनष्टयोर्वैधीयोः पदयोर्वा सह परिसंख्यानं संभवति, तस्माद्वचनाभिनित्यत्वात्पदचतुष्टयुपपत्तिरिति ॥ किंच—

**अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरो-
पदेशः ॥**

नोपपद्यत इत्यनुवर्तते । वाशब्दः समुच्चयार्थं वक्ष्यते (नि. १-२-३) एवं चैतेषामयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां योऽयमितरेतरोपदेशः परस्परगुणप्रधानभावेन (नाम्न आख्यातं प्रति गुणभावेन, आख्यातस्य च नाम प्रति प्रधानभावेन) उपदेशः । अयं च नोपपद्यते । किं कारणम् ? नहि विनष्टं नाम गुणभावमियादाख्यातं, नापि च विनष्टमाख्यातं प्रधानभावमियाद्यान्नि, नहि विनष्टाविनष्टयोः परस्परं गुणप्रधानभावोऽस्ति । किंच—

शास्त्रकृतो योगश्च ॥

अत्रापि नोपपद्यत इत्यनुवर्तते । यथायं शास्त्रकृतः शास्त्रद्वयः योगः शब्दस्य शब्दान्तरेण संबन्धः । तद्यथोपसर्गस्य धातुना, धातोः प्रत्ययेन, प्रत्ययस्य च लोपागमवर्णविकारैः । सोऽपि वचनाभिनित्यत्वात्नोपपद्यते । नहि विनष्टाविनष्टयोर्योगोऽस्ति । तस्माद्य एव नामाख्यातयोरितरेतरोपगुणप्रधानभावः उपसर्गनिपातानां नामाख्यातार्थां योगे । यच्च पदचतुष्टयमुक्तं सर्वमेतद-सम्यगिति ॥

१. वाक्यावयवभूतानाम् ॥ अत्रेदं बोध्यम्—उपपद्यते—युगपदुत्पन्नानामिलेख पठितयोर्वावयवयोः सति पूर्वरूपेऽभ्युपगते अयुगपदिति शक्यते भेद्यम् । अनभ्युपगते तु तस्मिन्वास्थितमेव युगपदित्यादि वाक्यम् । तत्रापक्षमपेक्ष्य व्याख्यानागोऽयं सुष्ठेयत्वात्पदशितः । एतच्च नैयायिकमतोत्थानवीजम् । वैयाकरणारव्यपरं पक्षं कक्षीकृत्येदं व्याचक्षते—यदाह भगवान्दुर्गः । अथ मतम् “अविचालिन एवैते कूटस्था अविनाशिनाः शब्दास्ते तु कल्पान्ते” तस्मात्तस्मिन्नादिशीर्षमभिधेयैश्चविधाद्यु कारणभावमापमानेयु आश्रयाभावादेशावस्थातुमशक्नुवन्तः अभिधेयाभिधात्सहिता एव कारणाल्मभावमधिकमतमुभवाभिसंस्तवका काले कल्पादावन्यकल्पविशिष्टकर्मनिर्जितकार्यकारणसर्वभूतसाधारणाल्मभूते हिरण्यगर्भे निवर्तमाने तदुद्दिष्टाश्रयं प्राप्य तेनैव सह युगपदेवाभिव्यज्यन्ते विशेषात्मलाभाय शब्दा इति । अत्र मूलः । एवमप्येतेषां युगपदुत्पन्नानां युगपदुत्पत्तावपि सत्त्वां यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोलेव सहावस्थितानां, तथापि इतरेतरोपदेश इतरेतरोपगुणप्रधानभावश्च न प्राप्नोति । नहि युगपदुत्पन्नयोर्गोविषाणयोरितरेतरोपगुणप्रधानभावोऽस्ति । किंचान्यत् । कूटस्थेषु चाविचालिषु नित्येषु शब्देषु य एष शास्त्रकृतो योगः स एष नोपपद्यते । किं कारणम् ? अयुको हि शक्यते । नित्यं युक्ता हि धातव उपसर्गैः प्रत्ययैश्च, प्रत्ययाश्च लोपागमवर्णविकारैरिति । तस्मात्प्रत्ययपक्षेऽपि वचनस्य तदेतदुपवर्णितं गुणप्रधानभावादि पदचतुष्टयमधिकृत्य, सर्वमेतदसम्यगिति ॥

(शब्दनित्यत्ववादिनः समाधानम्)

प्रतिक्षिपति—

व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्य ॥

सर्वमेतदुपपद्यत इति शेषः । तुभेदार्थं उत्तरपक्षतः ध्वनयति । व्यापनं व्याप्तिः । “स्त्रियां किति” (पा. ३-२-९४) ति भावे कित् । सा यस्मिन्नस्ति सोऽयं व्याप्तिमान् शब्दः । तद्भावी व्याप्तिमत्त्वं “तस्य भावस्त्वतलावि” (पा. ५-१-११९) ति भावे त्वः । तस्माद्व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यते । **अयमसिद्धिः** । शरीरे हृदयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठिता बुद्धिरेवाभिधानाभिधेयोभयस्वरूपा, तयो—(रमिधानाभिधेयकर्मयोर्बुद्धौ) रमेधेऽभिधानरूपया बुद्ध्याऽभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया पुरुषेण तदभिव्यक्तिसमर्थेन खगुणभूतप्रयत्नेनोदीर्यमाणः शब्द उरःकण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानस्तथा पुरुषार्थाभिधानसमर्थवर्णोदिभावाभापद्यमानः पुरुषप्रयत्नेन बहिर्निःक्षिप्तो विना

१. समापत्ते ॥

२. पदतत्पदचतुष्टादि । तद्यथा । विनाशपक्षे पुरुषप्रयत्नोपजनिततादृक्कोदात्तात्परस्वार्थप्रत्ययनाभाय शब्दव्यक्तय एव ध्वंसन्ते ननु शब्दाकृतयः । तास्तु तयाऽभिधानशक्त्या बुद्धिद्वारेणावस्थिताः स्वानर्थप्रत्यायन्यः (प्रकाशयन्यः) स्थिता एव भवन्ति तासु साक्षात्पदपरिसंख्यानं वर्तमानमितरासु विनाशिनीषु व्यक्तितुल्लक्षणयोपचक्षते इति । व्याप्तिमत्त्वादिल्लेखनैव इतरेतरोपदेशः प्रत्युक्तः । शास्त्रकृतो योगश्च नामाख्यातकृपदुद्दिष्टत्वेन सत्त्विक्याविषये गुणप्रधानभावेनातिष्ठेत् । तयोर्गुणप्रधानभावे सति तच्छब्दे लक्षणयोपचक्षते । तथाच धातुरूपा बुद्धिस्तदर्थरूपया बुद्ध्या संयुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्वात्वरूपेण विपरिणमना शास्त्रेण संक्रियते । तस्मां च संक्रियमाणार्थां शब्दे संस्कारोपचारः क्रियते । तदभिधायकत्वाच्छब्दस्य । नित्यत्वपक्षेऽपि—युगपदुत्पन्नानां गुणप्रधानभावो गोविषाणवत्तास्तीति यदुक्तपूर्वं तदप्यनैकान्तिकं दृष्टान्तभूतम् । दृष्टो हि एकस्मिन्नेव काले गुणप्रधानभावं युगपदुत्पन्नयो राजपुत्राणामाल्यपुत्रयोरिति ॥ पदचतुष्टयमुपदं स्फुटयति—अयमिलादिना ॥

३. अभिसन्धिर्गोऽभिप्रायः ॥

४. तथाच पाणिनिशिक्षाया—

“आत्मा बुद्ध्या समेलार्थान्मनो बुद्धे विवक्षया ।

मनः कायाभिसमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ १ ॥” इति ॥ “सोदीर्णं मूर्ध्वैर्मिहदो वक्रमापद्य मारुतः । वपीजनयते” इति च ॥ आत्मा अन्तःकरणम् संस्काररूपेण स्वगतानर्थान्बुद्ध्या समेल्य एकबुद्धिविषयान्कृत्वा तद्वोधनेच्छया मनः बुद्धे युक्तं करोति । तद्विच्छावन्मनः कायांश्चि जाठरमग्निमिहन्ति । स कायाग्निः । सोदीर्णः स मारुत उदीर्ण ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादिसदर्थः ॥

५. अर्थः प्रयोजनम् । “अर्थोऽभिधेयैरवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः ॥

१. इच्छाऽप्यन्तःकरणवृत्तिविशेष एव । अन्तःकरणपरिणामविशेषो मनःकर्मात्र ॥

मिनि व्यक्तिभावमापन्नः श्रोत्रद्वारेणानुपविश्य प्रत्याग्यास्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमाच्छब्दः । नह्यसंन्याय्य पुरुषस्य बुद्ध्यावस्थमर्थमर्थप्रत्ययमादधीत, न चानवस्थितो व्याप्नुयात्तत्तत् स शब्दः स्वमर्थमभिपद्यत्स्वक्रियाप्रवेशोपजनितेनानभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वात्मानमभिसंबन्धयित्वाभिविमुक्तप्रकृतये विनाशं नोपैति । तस्य स्वदेशोपजनितैराख्यातादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुपपत्तिपूर्वकं परिच्छेदानमुपपद्यत एवेति ॥ तथाच व्याप्तिमत्वाच्छब्दस्य लोकवेदव्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयते ऐवमन्यत ॥

अथैवमपि व्यवहारार्थं पदचतुष्टयं नोपादेयम् । अभिनयैरेव पाणिविहारादिनिकोचादिभिर्व्याप्तिमद्भिर्व्यवहारसिद्धेस्तथाचायमतिमहान्वेदसमुद्रः क्लेशेन पठितव्योऽपि न भविष्यति । नापि चाध्ययनदोषैः संभवंमाहे इत्यपरमनुकूलमित्याशङ्कं प्रति समादायति—

१. पतत्तत्त्वमनुपदोक्तं द्रष्टव्यम् । केचित्तु इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिस्तदाश्रयस्य सर्वस्येलेवमादिते परिहारपक्षेणैदमुभयपक्षसाधारण्येनेत्यं व्याकृते—युगपदुत्पन्नानां वेत्यादि । अत्र पक्षे समजस एव वाशब्दः । युगपदुत्पन्नानां वा अयुगपदुत्पन्नानां वा नित्यत्वात् नाना नित्यानां वा इतरतोपदेशः । इतरस्येत्याख्यातस्य क्रियावचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः, इतरस्य च नामशब्दस्य सत्त्ववचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः । शास्त्रकृतो योगश्च । कृष्णशाल्येण चैते क्रियासत्त्वे आख्यातनामशब्दाभ्यां शुभ्यते । तस्मादुपपद्यते परचतुष्टयमिति । अत्र हेतुमत्प्याह व्याप्तिमत्त्वाद्युदाहरणेति । उक्त्यवधिः ॥

२. तथाच पाणिनिशिक्षा—
यज्ञो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्यजो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ १ ॥ इति ॥

स्वरेण स्वरतः वर्णेन वर्णतः । आधादिभ्यस्तत्सेरुपसंख्यानमिति सार्वविभक्तिकस्तसिः । मिथ्याप्रयुक्तः यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽन्तर्गतं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् अभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः । वाग्यजो यज्ञो हिंसकत्वात् यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यधर्मानं हिंसितवानित्यर्थः । अयं भावः । इन्द्रस्याभिचारो विश्वकर्माणऽऽरब्धः । एवं हि तैत्तिरीये श्रूयते—विश्वरूपवाङ्मुक्तिने त्वष्टाऽऽरब्धे चीन्द्रे सोमेऽनुपहृतेनेन्द्रेण पीतस्य सोमस्यावशेषं कुक्षस्त्वष्टाऽऽहवनीयमुपग्रावर्तयन्त्वाहेन्द्रशत्रुवर्धयेति । ततो घ्न उदभूदिति । ततो हिते (स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धयेति) मन्त्रे इन्द्रस्य शत्रुः

१. मन्त्रशब्दोऽत्र बोधकशब्दसामान्यपरः । हीनो दुष्टः अतएव महाभाष्ये मन्त्रो हीन इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठं हित्वा दुष्टः शब्दोऽत्र पठितम् । तमेव पाठमनुसृत्यानुपदं तथैव सूक्ते पठिष्यते ॥

२. यथाध्वर्युक्ताकोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिरेवं तत्कृतापशब्दप्रयोगात्सामान्यत्वात् इत्याशयः ॥

(शब्दप्रयोगस्य व्यवहारार्थमावश्यकतानिरूपणम्)

अपीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके ॥

संज्ञाकरणमवबोधनं तच्च शब्देन 'सुखं भवति नियतं चेति' शेषः । कुतः अपीयस्त्वात् शब्दानामित्यादिरर्थवशात् । अतिसायेनाणुरीयान् । "द्विवचनविभज्योपपदेतरवीययुनौ" (पा. ५-३-५७) इति द्वयोः (रमिनयशब्दयोः) रेकस्यातिशयेऽर्थे द्वययुन । "ऐः" (पा. ६-४-१५५) इति टिलोपः । तस्य भावोऽपीयस्त्वं तस्मादत्यल्पत्वाभिरित्येति सार्थकश्चकारः । अयमर्थः । अभिनयानां व्याप्तिमत्त्वेऽपि अनपीयस्त्वा- (द्रुत्वा-) त्सन्दिग्धत्वात्प्रतीतशब्दार्थसंबन्धविषयत्वाच्च न तैर्व्यवहारोपपत्तिः सुखं भवति । शब्दस्त्वपरिमितमर्थमल्पवीयसंबन्धेनोच्चारितो व्याप्नोतीत्यपीयस्त्वाच्छब्देनैव संज्ञाकरणं लोके व्यवहारार्थमिति । यथायुक्तमध्ययन-केशादि । तत्रेदं बोध्यम् । अभ्युदयार्थो हि शास्त्रारम्भे यज्ञः स चाध्ययनारूप एव भवति । तथाचानुश्रूयते "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुभवती"ति ॥

एवं तावन्नामादिमेदेन चतुर्थीभक्तेन शब्देन मनुष्याणां मनुष्येष्ववयवकरणमुक्तमथ तेषां (मनुष्याणां) वेदेषु हविः-

(शमयिता शतयिता वा भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्दवाञ्छितो ननु रुद्रिशब्दः । तदाश्रयो हि वडुनीहितरूपव्यवस्था-भेदः तत्रेन्द्रमित्रत्वे सिद्धे सतीन्द्रस्य शत्रु-भेदेत्यर्थे प्रतिपाद्ये "समासत्सत्वे" (पा. ७-१-२२३)-स्यन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आधुदात्तकविजा प्रयुक्तः । तथाच इन्द्रः शत्रुत्वेति वडुनीशाश्रयणादर्थोन्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शमयिता संपन्नः । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विषयत्वात्संबोधनमिदं कर्तुंनुवाचयिष्यत्वादिहाभावाः । यथा राजा भव शुष्यसेति । ऊहमानस्य चाममत्वा "अशकर्मण्यज-पन्थुसामसि" (पा. १-२-३४) ति जपादिपृथुदासेन मन्त्राभिमं कष्टुतिर्विधीयमानेन न भवति । इत्यं स्वरदोषे दृष्टान्तः । वर्णदोषास्तु कलादौ महाभाष्ये (१-१-१) अन्यत्र च द्रष्टव्याः ॥

१. यथायथाऽऽयासं सहेते तथातथा धर्माधिक्येन युज्यते ॥

२. सुप्रयोगो यथासं स्वरवर्णोच्चारणात् । सम्यग्ज्ञानं चायं तः शास्त्रान्वयाच्च । तत्राधिकशास्त्रान्वयेऽधिकफलवाप्तिर्भवति । तयोक्तं महाभाष्ये "नाकष्टं सुखं यान्ति येऽपीकमतभाषिणः । ते च पत्काणिणो यान्ति ये चाकमतभाषिणः ॥ १ ॥" इति ॥

१. शब्देर्न्यन्तादीनादिको "रक्षातिभ्यां कुञ्जिति" (उ. ४। १०३) कर्तारं कृन् । प्रधादिगणे निपातनाद्वत्त्वम् । शमेवार्तत्त्वम् । कुञ्जीपादिक एव । इत्यमुमयथैतत्सिद्धिः ॥

२. "वडुनीशो प्रकृत्वा पूर्वपदमि" (पा. ६-२-१) तीन्द्रशब्दोऽन्तोदात्त एवावतिष्ठते । शत्रुशब्दो "क्विन्त्यादिर्नित्यमि" (पा. ६-१-१९) लघुदात्त एव ॥

संप्रदानाशीः प्रार्थनादिव्यवहारः केनेत्यत आह—

तेषां मनुष्यवदेवताभिधानम् ॥

मनुष्येण तुल्यं मनुष्यवत् ॥ “तेन तुल्यं क्रिया चेद्व्रतिः” (पा. ५-१-११५) इति वतिप्रत्ययः । तेषां शब्दानां (नामाख्यातोपसर्गनिपातानां) कर्तरि षष्ठी । देवतानामभिधानमिति कर्मषष्ठ्या समासः । शब्दानुशासनमिति वत् ‘शब्द’मिति शेषः । मनुष्यवदेवानप्यभिधातुं शब्दानां शक्तिरपरिहीनेत्यर्थः । यद्वा देवताभिधानमिति कर्तृषष्ठ्या समासः । देवताकर्तृकमभिधानं केषामित्यपेक्षायां तेषामिति कर्मषष्ठ्यन्तमभिसंबध्यते । यथैव हि मनुष्याः सत्सु प्रयोजनेषु शब्दान् (शब्दैरर्थम्) अभिदधति । एवमेव देवा अपि । तेऽपि हि मनुष्यवदज्ञादियुक्ताः पौरुषविधिकैरङ्गैः कर्मभिश्च संस्तुयन्ते इति वक्ष्यते ॥

(कर्मणि वेदमन्त्रस्यैवावश्यकतानिरूपणम्)

यथेवं तर्हि किमर्थं वेदे मन्त्रः समान्नातोऽन्तरेणापि मन्त्रं लोकवदेदेऽपि व्यवहारोपपत्तेरित्याशङ्कं निराचष्टे—

पुरुषविद्याऽनित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥

पुरुषेषु मनुष्येषु विद्याया विज्ञानस्यानित्यत्वादनित्यत्वाद्धेतोः कर्मणः संपत्तिः संपादनं फलवत्करणम् (फलेन संपादनम्) । मविगुणकर्मसंपत्तिरिति यावत् । सा यथा स्यादित्येवमर्थं वेदे मन्त्रः “समानात्र” इति शेषः । अयमर्थः । मनुष्याणामभिक्षितत्वाद्दिस्मरणशीलत्वाद्वा अयथावत्प्रयुक्ताः शब्दा यथास्थितमर्थं नामिदंशुः । ततश्च सर्वाथप्रत्यक्षदृशो देवाः स्वल्पमप्यथवादमिधानममर्षयन्तः कर्मणि न समीयुः । ततश्च देवताविहीनं कर्मोफलं संपद्येत । न केवलं फलासंपत्तिरेवाऽपि तु दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि स्यात् । तथाचोक्तम् । दुष्टः शब्दः खरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः खरतोऽपराधात् ॥१॥ इति ॥

तस्मादेतएव नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुगतर्परापी-
नियमार्थं मन्त्रत्वेन वेदे समानाताः । नहि नामाख्यातोपसर्ग-
निपातानुगतरिख्यज्य मन्त्राः सन्ति । तदेव हि चतुर्विधं पदजातं
प्रयोगानुगतपरिपाद्या कथाचिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यन्त इति ॥
तदित्यं भावविशेषस्वरूपनिर्देशोपक्रमे पदचतुष्टमोऽनुम्बरायण-
मतेनाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षयो विचार्योपधारितम् । विषयैवाक्षेप-
प्रसङ्गेनैवास्य परिहृताः देवमनुष्यव्यवहारार्थमेतदिति । तदेत-
च्चौदकशेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । भावविकारविचार एव
प्रकृत इति तच्छेषोऽयुनोच्यते । सच पुनरुभयात्मा भावः ।

१. परिपाटी अनुक्रमः । आनुपूर्वी चोच्यते ॥

२. विषिष्वन्ति विषयिणमनुब्रवीतीति विषया अनुबन्धाः ।
यस्यदिश्य हि प्रवर्तते स विषयः । व्यवहारार्थमेव हि पदचतुष्टय-
प्रयोगे प्रवृत्तिरिति ॥

२ नि०

कार्यात्मा कारणात्मा च । तयोर्थः कार्यात्मा तमधिकृत्योक्तम्
“क्रियानिर्वर्त्यो योऽर्थः (फललक्षणः) स क्रियैव वा भावः”
इति ॥ २ ॥

(भावविकारनिरूपणम्)

इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्यते । तद्विकारा एव हि
द्रव्यगुणकर्मभावेनावस्थिताः सन्तो नामाख्यातोपसर्गनिपातरभि-
धीयन्त इति । तत्र विस्तरेणायं विधीयते तृतीयेन खण्ड-
सूत्रेण—

पङ् भावविकारा भवन्तीति वार्थार्थयणिः ॥

अपिच लक्षणविदो विगृह्णन्ति भावशब्दं भवतोः स्वपदार्थं
भवनं भाव इति । पठन्ति च “सम्मात्रं भावल्लिङ्गं स्यात्”
इति । तस्य विकारा भावविकाराः पङ् भवन्तीति
सामान्यादात्मनः प्रकण्डा इव सतततत्वेन वैशेषिकेण भाव-
विकारात्मलभाय भवन्ति । इति परः प्रयुज्यमानः शब्द-
पदार्थकः । प्रसिद्धं हीतिशब्दस्य शब्दपदार्थकत्वं गवित्यय-
माहेत्यादौ । इति ह वार्थार्थयणिराचार्य आह स्मेति वक्ष्यमाणेन
(च. खं. सूत्रे) असिंबन्धः । वृषस्य गोत्रापत्यमित्यर्थं
“तिकादिभ्यः किय” (पा. ४-१-१५४) इति गोत्रे किय् ।
आदिबुद्धिः । अत्र “कौशल्याकर्मायीभ्यांच” (पा. ३-१-१५५)
ति सूत्रे पठितेन “छागवृषयोरपि” इति वार्तिकेन प्रत्ययसन्नि-
योगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते ॥ निर्देशत उपलब्धानां
षड्विंशति वचनं स्ववधारणार्थम् । अतोऽन्ये भावविकारा एतेषा-
मेव विकारा भवन्ति नतु ते पृथगेभ्यः सन्तीति । तदेतदनु-
पदं खयमेव स्फुटीकरिष्यति ॥ तद्वेदानाह—

जायते, ऽस्ति, विपरिणमते, वर्धते, ऽपक्षीयते, विनश्यतीति ॥

इतिपरः प्रयुज्यमानः शब्दपदार्थकः ॥ तदेतेषां जन्मादीनां
भावविकारशब्दानां मध्ये कः कस्यां विकारावस्थायामवस्थितं
भावमाचष्टे कं विद्यमानमपि नाचष्टे कं वा न प्रतिषेधती-
त्युच्यते—

१. कियते हि या सा क्रिया खिनामित्यधिकृत्य “कूनः श च”-
(पा. ३-३-१००) इति कर्मणि शः । “रिक्शयतिरिक्श्वि”-
(पा. ७-४-२८) ति रिक् । “भावकर्मणोः” (पा. २-३-
१३) ति यक् दाप । यदि तु कियतेऽनयेति करणसाधनः क्रिया-
शब्दस्त्वावतारयतीदानीमित्यादि ॥

२. अत्र दुर्गः—उक्तो द्विवचो भावः कारणरूपः कार्यरूपश्च ।
तत्र कारणोऽविकृतत्वाद्भिन्न एवेत्यवगतम् । इदानीं कार्यरूपस्या-
नेकविकृतस्वरूपादविशेष्यत्वेन निर्वर्तुमाह “पङ् यणिः” भाव-
वत्कलक्षणो नित्यं विकृतिकारणं तैविकारैर्विशिष्टः पदप्रकारोऽभिधी-
यते उपचरतः । यतोऽयं विद्यमानतामेव भावनाशब्देऽभिधीयते ।
तेन यो विद्यमानमात्रभवनात्मकः स एव भिन्नोऽभिधीयते । इति ॥

जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे, नापरभाव-
माचष्टे, न प्रतिषेधति ॥

जायत इत्यंशशब्दः (तदन्तर्वर्ती जन्यधातुः पूर्वोक्तानां
जन्यादिभावानां मध्ये) पूर्वभावस्य प्रादुर्भावस्योदिसुपक्रम-
प्रवृत्त्यपवर्गपर्यन्तमाचष्टे ब्रवीति । अतएव हि पूर्वापरीभूतो
भावशब्दवाच्यस्तावदेव हि जायत इत्युच्यते यावन्निष्ठान्त-
शब्दवाच्यो भवति जात इति । तस्यां चावस्थायां नासजायत
इति न्यायेन विद्यमानमपि अपरं भावम—(स्तिशब्द-
वाच्यम्) स्तिर्त्वं नाचष्टे, तस्यापरिपूर्णत्वात् । अनववृत्तरूपं
हि तस्यामवस्थायां तद्वच्यत्वमुपानगम्यं किमपि जायत इति ।
नापि प्रतिषेधति अस्तित्वस्य प्रतिषेधं न करोतीत्यर्थः ।
यतो ह्यस्तित्वं प्रतिषेधननात्यक् एव स्यात् कमालम्ब्य जायेत ।
तदवधारणकालस्योपस्थितत्वाच्च । एवमेवोत्तरत्रापि प्रपञ्चो
दृश्यः । समासतस्तु वक्ष्यते ॥

अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् ॥

अस्तीत्येष शब्द उत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं
तन्मात्रं ब्रवीति । न विपरिणाममाचष्टे, अपूर्णत्वात् । न तं
प्रतिषेधति, उपस्थितत्वात् ॥

विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वादि-
कारम् ॥

विपरिणमत इत्येष शब्दोऽप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद-
प्रप्रत्ययमानस्य तत्त्वात्तद्वादादस्तितात्पुरुषत्वाद्वा विकारं
विक्रियामात्रं ब्रवीति । न वृद्धिमाचष्टे, अपूर्णत्वाच्च न तं
प्रतिषेधति, उपस्थितत्वात् ॥

वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां
वार्थानाम् ॥

वर्धत इत्येष शब्दः स्वेपामङ्गानां शिरोश्रीवाबाहूदरा-
दीनामभ्युच्चयमभ्युचितता (संचयं) ब्रवीति । सांयौगि-
कानां संयोगजनितानां वा अर्थानां हिरण्यधान्यादीनाम-
भ्युच्चयं ब्रवीतीति पूर्वणामिसंबन्धतेऽर्थवशात् । तर्त्ययोगमाह—

वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा ॥

अत्राद्यमवरोहणक्रमेण सांयौगिकेष्टादहरणं द्वितीयं स्वाङ्गा-
भ्युच्चये । अत्र वर्धत इति शुवाणो नापक्षयमाचष्टेऽपूर्णत्वात् ।
नापि तं प्रतिषेधति उपस्थितत्वात् ॥

१. शौर्वापरी हि देशकृतं कालकृतं च भवति । प्रकृते च
कालकृतं, जनिशब्दवाच्यो भावविकारः पूर्वः । तस्मात्परका-
लोऽस्तिशब्दवाच्यः ॥

२. आदिमित्येतदुपलक्षणविधयाऽत्र व्याख्यायते ॥

३. आचष्ट इत्यनुवर्तते तदर्थेतिदेशश्चात्यमेवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥

४. उपचयप्रयोगमाहेत्यर्थः ॥

अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् ॥

यथैव हि खाजैः सांयोगिकैर्वा द्रव्यैरुपचीयते तथैवापक्षी-
यते । इत्येवमुपचयप्रयोगः पूर्वनिर्दिष्टः स अपक्षीयत
इत्यनेनैव प्रतिलोमं विपरीतं व्याख्यातः । भवति हि
वृद्धेः प्रतिलोममपक्षयः । प्रतिगतं लोम प्रतिलोमम् । “अचप्र-
त्यन्ववपूर्तात्सामलोत्र” (पा० ५-४-७५) इति समासा-
न्तोऽचप्रत्ययः “नस्तद्वि” (६-४-१४४) इति टिलोपः ॥
तत्रापि नाचष्टे अपरभावं, न वा प्रतिषेधति ॥

विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभाव-
माचष्टे न प्रतिषेधति ॥ ३ ॥ (२)

विनाश एवात्रापरभावस्तस्यादिसुपक्रमप्रवृत्त्यपवर्गपर्य-
न्तमाचष्टे विनश्यतीति । तस्यां चावस्थायां विद्यमानमपि
पूर्वभावमपक्षीयतेरर्थं नाचष्टे न प्रतिषेधतीति सर्वं
निरवयम् ॥ ३ ॥ (२)

अथ इम एव भावविकाराः सन्ति किं वान्येऽपीत्यपेक्षायाम्
चतुर्थं खण्डमारचयति—

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा
भवन्तीतिह साह ॥

अतः भावविकारषट्काद्येऽन्येऽन्यत्वेनाभिमतौ भावविकारा
‘लक्ष्यन्त’ इति शेषः । ते (पृथक् पृथक् सन्तभिन्ना अपि सन्तः)
एतेषामेव विकारा भवन्ति । तद्यथा जनिशब्द-
वाच्यो भावविकारोऽनेकप्रमेदस्मिन्नोऽनेकपर्यायशब्दवचनो, नि-
ष्पद्यतेऽसिद्ध्यज्यते उत्तिष्ठतीत्येवमादि १ तथा अस्तिशब्द-
वाच्योऽनेकप्रमेदस्मिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्च, अस्ति विद्यते भव-
न्तीत्येवमादि २ तथा विपरिणमतिशब्दवाच्यो विपरिणमते
जीर्यति भावान्तरमापद्यते इत्येवमादि ३ तथा वर्धतेशब्दवाच्यो
वर्धते पुष्यति उपचीयते इत्येवमादि ४ तथाऽपक्षीयतिशब्द-
वाच्यो ध्वस्यति श्रद्धयतीत्येवमादि ५ तथा विनश्यतिशब्द-
वाच्यो विनश्यति भ्रियते विलीयत इत्येवमादि ६ इतिह
आहस्य आचर्यो वाच्योयगिरिति पूर्वोक्तमसिंबन्धत्वे,
“इतिह” इत्ययं निपातसमुदायः पुरातीतकृतास्थ्याने । “हृद्य-
श्चतोर्लङ्घे”—(पा० ३-२-११६) ति चाह्निद ॥

ते यथावचनमभ्यूहितव्याः ॥

त एते जन्यादिशब्दवाच्या विकारा वचनमनतिक्रम्य यथा-
वचनं, ये यस्मिन्वचनेऽवस्थिताः सन्ति ते प्रकरणोपपत्तिभ्यां
मन्त्राधीवधारणप्रति अभ्यूहितव्या अभिज्ञो वितर्क्याः
‘प्रयुज्यमाना’ इति वाक्यशेषः । तदेते सर्वे एव भावो भाव-

१. स एव हि पूर्वापरीभूतो विनाशशब्दवाच्यः । तावदेव हि
विनश्यतीत्युच्यते यावन्निष्ठान्तशब्दवाच्यो भवति विनष्ट इति ॥

२. नष्टानपक्षीयमाणो विनश्येदिति ॥

वचनास्तिषां सर्वेषामिहाध्ययने प्राप्ते शास्त्रातिगौरवभयादेतल्लक्षण-
मुत्प्रेष्टम् ॥

(अथोपसर्गनिरूपणम्)

तदेवं सायुषं नामाख्यातयोर्लक्षणयुक्तं, संप्रति प्रतिज्ञाप्रसक्त-
मुपसर्गलक्षणमुच्यते । अत्र तावत्कश्चिच्छब्दे-वक्ष्यति भवाउ-
पसर्गलक्षणमिदमेव तावदुच्यतां किमिदं उपसर्गा नामाख्यातव-
त्पदचतुष्टयमिच्छाम्य (पृथक्पृथक्) बद्धाः सन्तोऽर्थानाहुस्तान्य-
थेति । तत्रोत्तरमाह—

**न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थानिराहुरिति शाक-
टायनः ॥**

उप-उपगृह्य (आख्यातं तस्यैवार्थविशेषं) सृजन्तीत्युप-
सर्गाः प्रादयः । निर्व-निष्कृष्य (नामाख्यातमव्यात्) वद्धाः
पदवाक्यरूपेण रचिताः सन्तोऽर्थान्-निर्व-निश्चयेन न आ-
हुरिति शाकटायन 'आचार्यो मन्यते' इति वाक्यशेषः ।
शाकटयस्य गोत्रापत्यमित्यर्थं "नडादिभ्यः फक्" (पा० ४-१-
९९) इति फक् फस्यायन् । कथं तर्हि तेषामर्थवत्तेत्युच्यते—

**नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भ-
वन्ति ॥**

१. इयमत्र शास्त्रे व्याख्यासौकी द्रष्टव्या-उद्देशो-निर्देशः—
प्रतिनिर्देश इति । तत्रोद्देशः सृजत्स्वानीयः । तथया पद्भाव-
विकारा इति । निर्देशो वृत्तिस्वानीयः । तथया जायते अस्ति
विपरिणमत इति । प्रतिनिर्देशो वार्तिकस्वानीयः । तथया जायत
इति पूर्वभावस्यादिमाचष्ट इति । एवं सर्वत्र यथासंभवं योज-
नीयम् ॥

२. नामस्तु—किञ्चिदवशिष्यते तदवसरप्राप्तमपि पदचतुष्ट-
लक्षणप्रतिज्ञाव्याघातभयादत्र नोक्तम् । पदचतुष्टलक्षणानन्तरं
चतुर्थेन पादेन "तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायन" इत्यादिना तद्रक्ष्यते ॥

३. तथाचाहुर्नव्याः—जन्यवेषविषयीभूतक्रियाविशेषविषयक-
तात्पर्यमाहकत्वेसति प्राथम्यतमत्वमुपसर्गतमिति । अत्र जन्ये-
स्यादिरिच्छतुं मूलं "उपसर्गाः क्रियये—" (पा० १-४-५९)
ति वक्तव्ये योगग्रहणम् । इत्थं च "वक्तव्यायुक्ताः प्रादयस्तं
प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञे"ति नियमः स निरूपकोपसर्गलक्षणफलभूत
एव नान्यः । अत्रोपोपलृष्टात्तज्जतेः "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे"ति
(पा० ३-३-११८) कर्तरि घः । "चजो—" (पा० ७-३-५२)
रिति कुत्स्वम् ॥

४. पदादपगतानां वर्णानामिव पृथग्वरञ्जितानामेषां साक्षा-
दर्थाभिधाने शक्तिर्नास्त्येव किंतु तत्तुक्तानामेव । कथं तर्ह्येषां
प्रातिपदिकत्वात्पदत्वादिकमिति चेत् । "कृतञ्चित्तसमाश्रित्ये"—
(पा० १-२-४६) ति चकारेणेति संगृहण ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । नामाख्यातयोरेव योऽर्थः कर्म
क्रिया तत्रैव विशेषं कञ्चिदुपसंयुज्य तेनोपसंयोगेन तद्वलेनेति
यावत् द्योतय- (नित व्यञ्जय-) न्तीत्युपसंयोगद्योतका भ-
वन्ति न तु स्वातन्त्र्येण कम्पत्यर्थं वाच्यवृत्त्याऽसिद्धयति,
तस्मादनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा इति सिद्धम् ॥

अथ प्रकारान्तरेणानेकार्थत्वेनेषामुपपादयति—

उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः ॥

उच्चावचावचाश्चोच्चावचा नैकेमेदा बहुप्रकारा इत्यावत् ।
पदानामुपसर्गपदानामर्थो भवन्ति विद्युक्तानामपि नामा-
ख्याताभ्यामिति गार्ग्य 'आचार्यो मन्यते' इति वाक्यशेषः ।
गर्गस्य गोत्रापत्यमित्यर्थं "गर्गादिभ्यो यञ्" (पा० ४-१-
९९) इति यञ् फस्यायन् ।

१. अत्र नामेति संपातायातमविवक्षितं नहि नाम्नोऽर्थः
क्रिया । नापि च तत्तुक्ताः (नामयुक्ताः) प्रादय उपसर्गा इत्यु-
च्यन्ते । "उपसर्गाः क्रियायोगा" इति पाणिनिसरणात् । उपसर्गा
हि क्रियाज्ञत्वेन नामान्यास्कन्दन्तीति केचिदाहुस्तदपरे न क्षमन्ते ।
सन्त्येव हि क्रिया धातुजनानामु सिद्धावस्थापन्ना इति ॥

२. तदाश्रयमेव । यथा प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषोऽभि-
व्यञ्जमानो द्रव्याश्रय एव भवति न प्रदीपाश्रयः । एवमिहापि
बोध्यम् ॥

३. अत्रोपसंपूर्वाद्युच्यतेभाने घञ् । "चजो"—(पा० ७-३-
५२) रिति कुत्स्वम् ॥

४. यद्यपि उदक् च अवाक् चोच्चावचमिति मयूर्यन्तसंकादि-
त्वाभिप्राय नपुंसकनिर्देशेन व्याख्यातं सिद्धान्तकोषाद्यादि । तथा-
प्यर्थतत्त्वोक्त्यादुर्गाचार्येणेत्यनेन विगृहीतत्वादस्याश्च (विवृतेः)
तदनुसारित्वात्तथात्र व्याख्यातम् । पुंसत्वं तु विशेष्यनिष्ठत्वात्,
तथाच "उच्चावचं नैकेमेद" इति विशेष्यनिष्ठवर्गे अमरः ॥

५. अयमर्थः । पदां (प्रादीनां) मध्ये एकैकोऽन्येनाकार्यः ।
यथा प्रःशक्तिरुत्तिष्ठशब्दादिभूतच्छास्त्रं पूजायामित्यादि । यच्चोक्तं
वर्णवत्पृथगनर्थका उपसर्गा इति । तदनुक्तम् । यथाहि श्रुदोऽवयवेषु
शृन्मयभण्डारम्भशक्तिरत्येवैवं वर्णेष्वपि सामान्याभिधानशक्ति-
रत्येव । सातु पदत्वेन समुद्दितानामर्थविशेषोऽवतिष्ठते । यथा
श्रुदोऽवयवानां धटे धटारम्भशक्तिरित्युच्यते । अन्यथा गणैरन-
र्थकैरारभ्यमाणं पदमप्यनर्थकमेव स्यात् । पदैश्च वाक्यं वाक्यैः
शास्त्रमित्यर्थवन्तो वर्णाः ॥ यत्पुनरेतदुक्तं प्रदीपवदनर्थका उपसर्गा
इति । अत्रोच्यते । प्रदीपोऽपि स्वेनार्थेन प्रकाशाश्रयैर्नाथानेव ।
सत्यपि चार्थैर्वस्वे प्रकाशमर्थमाधारभूतं घटादि प्रलाययन्त्यां
प्रकाशनशक्तिर्मिष्यन्ति । एवमुपसर्गा अर्थवन्तोऽपि सन्तः
स्वार्थाभिधानशक्तिमनेकप्रकारां विद्यमानानामपि स्वार्थाभिधान-
शक्त्याधारभूते नामाख्याते अस्याव्याप्त्यवश्येयुः । नचैवं वाच्यं
नामाख्यातयोरेवासौवर्ष उपसर्गसंयोगे सत्युपजायत इति । नहि
लोके यो यत्र समर्थो भवति स तत्रान्यमपेक्षते । नामाख्याते
चार्थविशेषं प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते । तस्मादुपपन्नमुपसर्गस्य क्रिया
विशेषोऽर्थः । क्रियासामान्यमात्रं चाख्यातस्येति ॥

१०५) इति गोत्रे यञ् आदिबुद्धिः ॥

यदुक्तमनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा इति तत्त्वण्डयति—

तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तम् ॥

तदिति प्रसिद्धार्थकमव्ययं य एषु उपसर्गेषु (वाचकता-संकेतने) विद्यमानः पदार्थः (स्वकीयोऽनेकप्रकारकोऽर्थः) तन्निमित्तं उपसर्गाः पृथगपि सन्तः प्राहुरभिर्दध्यत्येवेत्येतत्प्रसिद्धम् ॥

त—कम्—

नामाख्यातयोरर्थविकरणम् ॥ ४ ॥

अर्थविकरणमर्थविक्रियामर्थमेदमिति यावत् । तस्मादर्थ-वन्त एव ते पृथगवस्थिता अपीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

नन्य्यतां तर्हि क एषां मध्ये कस्मिन्नर्थविशेषे वर्तत इति तत्राह—

आ इत्यर्वागर्थे ॥

तद्यथा आपवतादिति । अर्वा-(क्प्र-) गिति मैर्यादेह गम्यते । अत्रेदमवधेयम् । अनेकार्थत्वेऽपि सति उपसर्गाणामेकैकोऽर्थ उदाहरणत्वेनोच्यतेऽर्थवत्त्वप्रकाशनायेति ॥

प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥

प्रपरेत्येतौ उपसर्गौ एतस्यैवाऽर्थस्यार्वाग्नित्यस्य प्राति-लोम्यं विपरीतमर्थमाहर्तुं । तद्यथा प्रगतः । परगतः । इति । उल्लङ्घन गत इत्यर्थः ॥

अभीत्याभिमुख्यम् ॥

आह । तद्यथा अभिगत इति । अभिमुख्येन गत इत्यर्थः ॥

प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥

प्रति इत्यर्थ एतस्यैवाभेः प्रातिलोम्यं विपरीतमर्थ-माह । तद्यथा प्रतिगत इति । परावृत्त्य गत इत्यर्थः ॥

अति सु इत्यभिपूजितार्थे ॥

वर्तते ॥ तद्यथा अतिथनः सुवाङ्मण इति । अभिपूजितः प्रशस्तः ॥

१. सावधारणं हि सर्वं वाक्यमामनन्ति, अन्वयमसौ वाङ्मयस्य इत्येकं अप एव मन्वयति वाङ्मयमेव मन्वयतीति गम्यते ॥

२. अत्र निरनुबन्ध आहुदाहरणस्वरूपानुरूपे निर्दिष्टः । अर्थवत्त्वं हि लोकेऽर्थवोधजनकत्वं तन्निरनुबन्धस्यैवेति ॥

३. “मर्यादा धारणा स्थिति” रित्यमरः । “तेन विना मर्यादा तेन सहेत्यभिप्रायः” इति प्राचासूक्तौ तेनेत्यवधिनिर्देशः ॥

४. प्रतिलोममेव प्रातिलोम्यं स्वार्थं ध्वञ्च चतुर्वर्णादेराकृति-गणत्वात् ॥ तथाच वार्तिकं “चतुर्वर्णादीनां स्वार्थं उपसंख्यानं” (पा० ७-३-३०) इति ॥

५. एतच्चोपसंहारवाक्यस्येन विपरिणतवचनेन प्राहुरित्यनेना-न्यवयवाद्वाच्यमेवमेवोच्यते यथास्तम्भम् ॥

निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यम् ॥

तद्यथा निर्धनो दुर्गाङ्गणः । इति ॥

न्यवेति विनिग्रहार्थौ ॥

विनीति द्वन्द्वो विध्य निश्चेति, ततो ग्रहशब्देन षष्ठीतत्पुरुषे विनिग्रहौ तावन्नौ ययोस्तौ विनिग्रहार्थौ तावेव विनिग्रहार्थौ यौ “गहादेत्वात्” (पा. ४.१.१३८) स्वार्थं छः । ग्रहशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकमभिसंबन्धः । “द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वद्वौ वा श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबन्धते” इति न्यायात् । तथाच विग्रहार्थौ विनिग्रहार्थौ भवेति तदर्थः । तद्यथा निगृह्णातीति । अवगृह्णातीति । अत्रावरोहणक्रमेणार्थयोरेकदाहरणम् । द्वयोः पद-योर्वैभूतां वा पदानां विच्छेदेन ग्रहणमुच्चारणं विग्रहः । तयो-रेवार्थविभागोपदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवग्रहः । तथाच विग्र-होऽवग्रह इत्यनर्थान्तरम् ॥

उदित्येतयोः प्रातिलोम्यम् ॥

उत्—इति अयमेक एव शब्द एतयोः संमीपतरवर्तिनो-न्येतयोः प्रातिलोम्यमाह । तद्यथा उद्गृह्णातीति ॥

समित्येकीभावम् ॥

अनेकत्वेकभवनमेकीभावः । “अभूततद्भावे कृन्वस्ति-योगे संपद्यकर्तरी चि”- (५-४-५०) इति चिः । “अस्य न्या”- (पा० ७-४-३२) वीतीत्वम् । तमाह । तद्यथा संगृह्णाति इति ॥

व्यपत्येतस्य प्रातिलोम्यम् ॥

वि-अप-इत्येतौ एतस्य समित्यस्य प्रातिलोम्यं विग्रह- (मर्थ-) साहचः । तद्यथा-विग्रह्णाति । अपगृह्णातीति ॥

अन्विति सादृश्यापरभावम् ॥

अनु-इत्यर्थं सादृश्यमपरभावं पश्चाद्भवनं चाह । क्रमेण यथा अनुरूपमस्येदम् । अनुगच्छति । इति ॥

अपीति संसर्गम् ॥

आह । संसर्गः संबन्धः । सच संबन्धिमेवादङ्गिनो यथा-योग्यमुखः । तद्यथा सर्पिणोऽपि स्यान्मधुनोऽपि स्यादिति । अत्र विन्दुरित्यध्याहार्योऽपिशब्देबलात् । सर्पिणोऽपीत्युक्ते सर्पि-णोऽवयवो विन्दुरपि स्यादिति गम्यते । अतएव षष्ठी तैद्योगे सर्पिण इति । अत्र संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभू-

१. यथाचोक्तम्—

“इदमस्तु सन्निकृते समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ॥

अदसस्तु विप्रकृते तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥” इति ॥

२. अतएवाविद्यमानपदार्थयोतकस्यापे “रपिः पदार्थे—” (पा० १-४-१६) लादिना क्रमेप्रवचनीयत्वम् ॥

३. अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावे संबन्धे ॥

तेऽस्त्यर्थे भवने विन्दोः स्वकर्तृकदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवत्त्वं संवन्धोऽपिशब्दार्थः । तद्वोधकत्वादेवापेः “अपिः पदार्थे”— (पा० १-४-५६) त्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अतएव चो—“पसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यक्पदम्” (पा० ८-३-८७) इति सख्यो नैति बोध्यम् ॥

उपेत्युपजनम् ॥

आह । तद्यथा—उपजायत इति । समुत्पद्यत इति तदर्थः ॥

परीति सर्वतोभावम् ॥

आह । तद्यथा—परिधावति । सर्वतो धावतीत्यर्थः ॥

अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा ॥

आह । तद्यथा—“अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः” । लोकस्योपरि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्रा—“विशीह्स्यासां कर्म—” (पा० १-४-४६) ति लोकस्य कर्मत्वम् ॥ ऐश्वर्यं स्वस्वामिभावसंबन्धः । तत्र यथा । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः । इति । अत्रा—“धिराश्वर—” (पा० १-४-५७) इत्यपेः कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे “यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी” (पा० २-३-९) इति स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । भुव ईश्वरो राम इत्यर्थः ॥

उपसंहरति—

एवमुच्चावचानर्थान्प्राहुस्त उपेक्षितव्याः ५ (३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि० शा० नैघ० का०

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

१. कर्मप्रवचनीयानां हि क्रियानुयोगिकसंबन्धाभिधायित्वेनैव तत्त्वम् । कर्मक्रियां (तदनुयोगिकसंबन्धं) श्रोक्तवन्त इति कर्म-प्रवचनीयाः । बाहुलात्कर्तारिभूतेऽनीयद् ॥

२. कर्मप्रवचनीयत्वादेव । “आकटारादेका संज्ञे—” (पा० १-४-१) ति नियमे हि “या पराऽनवकाशा चे”—त्युक्तेरत्र परया कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाया बाधात् ॥

३. “कृतकहितसमाहैः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने”ति व्याकृतविदां नियमाद् “स्वेषभासे—” (पा० ३-२-१७५) ति वज्रजन्तादीश्वरशब्दाक्रावाद्यैकेन ध्येयश्वरस्य स्वामिनः स्वेनसह संबन्धोऽर्थः प्रतीयते । सच प्रतियोगिवृत्तिधर्म एवेति प्राञ्चो न्याय-विद आहुः । अनुयोगिवृत्तिधर्म एवेति नव्याः । वैद्याकरणास्तु उभयमप्युरीकृत्य भुवते ‘स्वस्वामिभाव’ इति । स्वस्वामिनोर्भाव इति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य भावपदस्य प्रत्येकमभिसंबन्धात्स्वभावः (स्वत्वं) स्वामिभावः (स्वामित्वं) चेति तदर्थः ॥

४. सूत्रे यस्येति षष्ठ्या विनिगमनाविरहेण निरूपितत्वमाधेयत्वं वार्थः । यश्चिरपितं यश्चिद् वा ईश्वरवचनमैश्वर्यवचनम् । ईश्वर-शब्दोऽत्र भावप्रधानः । संज्ञासूत्रेऽपि तथैव । तथाच दृष्टिकृद् ‘स्वस्वामिभावसंबन्धेऽपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्यादिति ॥

१. अन्यतरपक्षस्यापिका युक्तिर्विनिगमना । तस्या विरहोऽभा-वस्येन ॥

एवममुना प्रकारेणोच्चावचान्ननेकविधानार्थानाहुस्त उपे-क्षितव्याः उपेत्योपगम्यानुप्रवेदस्य वा बुद्धिमीक्षितव्याः कः कसिन्नर्थे वर्तत इत्येवं द्रष्टव्याः परीक्षा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ (३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ
नैघण्टुककाण्डे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ १ ॥ १ ॥ * ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(निपातलक्षणनिरूपणम्)

पूर्वं “नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ती—त्युप-सर्गा” इत्युपसर्गलक्षणं सामान्यतो विशेषतश्च “आ इत्यवर्गार्थे” इत्यादिनोक्ताऽनुना सामान्यलक्षणास्तुपकं प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपातलक्षणं वर्णयितुमुपक्रमते—

अथ निपाताः ॥

निपातसामान्यलक्षणानुक्रमेऽयमथशब्दः ॥ मङ्गलप्रयोजन-कथायसुपेक्षितोऽत्र द्वितीयपादादौ ॥ निपातशब्दं निर्णवीति—

उच्चावचेष्वर्येषु निपतन्ति ॥

उच्चावचेष्वर्येणैकप्रकारकेश्वर्येषु निपतन्तीति निपाताः ।

ज्वलादिना “ज्वलति कसन्तेभ्यो ण” (पा० ३-१-१४)

इति कर्तरि णः । कतमे पुनस्त इत्याह—

अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः ॥

उपमैवार्थे उपमार्थस्तस्मिन्नेवमुत्तरत्रापि तत्स्वरूपमग्रे वक्ष्यति (तु. खं. सूत्रे) कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायवचन एतस्मिन्नात्र “गतिकर्मोण उत्तरे धातवः” (नि० ३-२-३) गत्यर्था इति गम्यते, तथा चार्थोपसंग्रहार्थः । पदमेव पूरयितव्यमर्थो येषां ते पदपूरणाः । इति त्रिधा ते अर्थमेवा-द्भवन्ति । अपिरेको वाक्यालङ्कारे—

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति ॥

तेषां सर्वेषां मध्ये एतएव चत्वारः “इव, न, चित्, नू” प्रायेणोपमार्थे भवन्ति ॥ तत्र तावत्—

इवेति भाषायां चान्वध्यायं च ॥

उपमार्थे भवतीति विपरिणतवचनमनुवर्तते अर्थवशात् ।

१. “ओंकाराश्चशब्दश्च द्रावेवौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं मित्वा विनिर्वातो तस्मान्माङ्गलिकाडुभा” —विलम्बितुक्तोक्तः भाङ्ग-लिकी मङ्गलप्रयोजनकावित्यर्थः । मृदङ्गादिष्वनिवदस्योच्चारणमात्रेण मङ्गलं तत्त्वयं मङ्गलार्थक एव । कोऽपि “मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रशंकात्कर्मव्यो अये”त्युक्तौ मङ्गलार्थो विषयविधेयैव निर्दिष्टः । अर्थतस्तु आरम्भानन्तरादिकमेव विविणोत्ययमिति भावः ।

२. कसिन्धिदेवायै यः प्रसिद्धो गुणस्तदस्यसिद्धप्रसिद्धलघुपेऽर्थे शब्दमात्रेण यदुपसंभोध्य मीयते तद्गुणप्रकाशनं क्रियते सोपमा ॥

भाषायां लोके अन्वध्यायं छन्दसि च । उपगम्यातथा-
गुणैर्मायत इत्युपमा । “आतश्चोपसर्गः—” (पा० ३-३-१०६)
इति कर्मण्यद् । अत्रोदाहरणमाह—

अग्निरिवेन्द्रं इवेति ॥

अत्राद्या अग्निरिवेति त्रिष्टुप तपसः पुत्रेण मन्थुना दृष्टो
इयेनादिषु निष्कैवल्ये शस्यते (ऋ० सं० ८-३-१९-२)
द्वितीया इन्द्र इवेति अनुष्टुप् । अनया च ध्रुव आग्निरसो
राजानमभिषिषेचेति तेनेयं दृष्टो (ऋ० सं० ८-८-३१-२)
उदाहरणान्तरं (लौकिकं) लोके विदितमेवेति नामहितम् ॥
अग्निरिव तीक्ष्णः । इन्द्रश्च विक्रान्तः । इत्यादि ॥

नेति प्रतिषेधार्थो भाषायाम् ॥

प्रसिद्धः । प्रतिषेधो निषेध इत्यनर्थान्तरं । सोऽर्थो यस्य स प्रति-
षेधार्थः स एव प्रतिषेधार्थः “गहादिलात्” (पा० ४-२-
१३८) स्थाप्ये छस्येऽप्यहम् । यथा घटो नास्ति पटो
मास्तीति । नशाब्दोऽत्रास्ति (सत्तां विद्यमानतां) प्रतिषेधति ।

१. कश्चिच्छन्दस्त्वेव भवति, कश्चिद्भाषायामेव, कश्चिच्चोभय-
त्रेति विभागेन प्रदर्शयते । अधीयन्तेऽस्मिन्विश्वध्यायो वेदः ।
“अध्यायन्याये”त्यादिना (पा. ४-३-१२२) ध्वनन्तो निपा-
त्यते ॥ मन्त्राः खल्वसिन्नधीयन्ते । तस्मिन्नीत्यन्वध्यायं, विम-
स्यभेदभ्ययीभावः । चकार एको वाक्यालङ्कारे ॥

२. तथाच मन्थुरेवास्या ऋषिरिवीयं मान्यवी । ऋषयो मन्त्र-
द्वारा भवन्तीति वक्ष्यते (नै० २-३-२) । यदा मन्थुरिन्द्रो
देवता अस्या इति मान्यवी । अथ ऋक् । “अग्निरिव मन्थो
विविधः संहस्व सेनानीर्नः सुहुरे हव एधि । हवायु
शत्रून् विभजस्व वेद ओजो विमानो विमृषो नुदस्व” ॥
इति ॥ १ ॥ अस्या अर्थः—हे मन्थो इन्द्र ! अन्यो वा कश्चन ।
हे सुहुरे सहनशील ! (एतस्मिन्प्रत्युपस्थिते शत्रूणांमभिवनकाले
अस्माभिः) हतः आहूतः सन् नः अस्माकं सेनानीः सेनाप्रणेता
एधि भव । (ततश्च) अग्निरिव विविधः दीप्तः (तेजसा ज्वलितः)
संहस्व अभिभव तानसच्छत्रून् । किञ्च शत्रून् हत्वाय हत्वा
‘मृषो यति’ (पा. ७-२-४७) इति यागमग्नः । (यत्तेषाम-
सच्छत्रूणां) वेदः धनम् (तत्त्वमादाय) विभजस्व प्रयच्छ ।
किञ्च ओजोविमानोऽस्माकं बलं कुर्वन् सुधः संग्रामकारिणः शत्रून्
विनुदस्व पातयेति ॥

३. अथ ऋक् । “इहैवेभि मापंच्योष्टाः पर्वत इवावि-
चाचलिः । इन्द्रं इवेह ध्रुवसिष्टेह राष्ट्रम् धारय ॥”
इति ॥ २ ॥ अस्या अर्थः । हे राजन्, इहासिमेव राज्ये एधि
स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव । माचातस्त्वमपंच्योष्टा अपच्यु-
तोभूमौपगमः । पर्वतश्च । यथा पर्वतो नैश्वस्येनावरिष्ठोऽयम् ।
अविचाचलिः । चलनरहितो भव । इन्द्रश्च । यथा स्वर्गे इन्द्र
प्रथमिह लोके त्वं ध्रुवः शाश्वतस्तिष्ठ सितो भव । राष्ट्रम् राष्ट्रं
नैह लोके धारय स्वेत्ये कर्मण्यवस्थापयेति ॥

उभयमन्वध्यायम् ॥

प्रतिषेधार्थं उपमायां ध्वेत्युभयमन्वध्यायं छन्दसि
प्रसिद्धम् । आद्योदाहरणम्—

“नेन्द्रं देवममंसते”ति ॥

(ऋ० सं० ८-४-१-१)

इन्द्रं देवमात्मनो वीपयितारं नामंसत नामन्यन्त
आदिरारमयः ॥

अथ किलक्षणः प्रतिषेधार्थः किलक्षणधोपमार्थं इत्या-
वेदयितुमायस्य लक्षणमाह—

**प्रतिषेधार्थः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रति-
षेधति ॥**

यो हि प्रतिषेधार्थो भवति तस्य पुरस्तात्प्रथममु-
पचारः प्रयोगो भवति कस्माद् यत्प्रतिषेधति तस्मादि-
त्यर्थः ॥ द्वितीयोदाहरणमाह—

“दुर्मदासो न सुरायामि”ति ॥

(ऋ० सं० ५-७-१९-२)

“हृत्सु पीतासो युध्यन्ते” इत्यादिरस्य । “ऊर्ध्वं नृमा
जर्नन्ते” इत्यन्तः । काण्डोमेधातिथिराग्निरसश्च त्रियमेध ऐन्द्रं
सूक्तं दृष्ट्वाते । तत्रैषा गायत्री । अनुक्तैविनियोगत्वाच्चःस्तोमे
विनियुज्यते । अस्त्यर्थः । तोमा इत्यर्थवशात्कर्तृपदमाक्षिप्यते ।

ते “पीतासः” पीताः सन्तः “आजसेरुष्टु” पा० ७-
१-५०) इत्यसुगागमः । “हृत्सु” हृदयेषु (अवस्थिताः सन्तो)
“युध्यन्ते” संप्रहारमिव कुर्वन्ति । युध संप्रहारे (दि० आ०)
तद् । तत्पानवशेन सोमपायिनोऽहमहमिकया (अहं विशिष्ट २
इत्येवं) सार्धमाना भवन्ति । क इव “सुरायामि” (पीतायां)
“दुर्मदासो न” कुलितमदा इव । अत्रापि पूर्ववदसुगागमः ।
किञ्च । (आत्मलाभपरितुष्टाः सन्तस्तमेव यजमानं) “जर्नन्ते”

१. अयमर्थो दुर्गोक्तिमनुसृत व्याख्यातः सायणभाष्ये
त्वन्मया व्याख्यानमस्य ॥ तत्र तावदियष्टुक् ॥ “वि हि सोतो-
रसंशत नेन्द्रं देवममंसत । यत्रासंवद्वृषाकपिर्ध्वः पुष्टेषु
मस्सखा विश्वसादिन्द्र उत्तरः” ॥ १ ॥ इति ॥ इयमिन्द्र-
वामितीन्द्रोऽस्या ऋषिः ॥ इन्द्रो वदति । सोतोः सोमाभिषर्गं कर्तुं
द्रुसुव्रजं न तोसुन् (पा. ३-४-२६) बाहुलकात् । व्यक्षत
यागप्रति मया विस्तृष्टा अनुज्ञाताः स्तोतारो वृषाकपेयधारः । हीति
पूर्णः । तत्र देवं वीपयितारमिन्द्रं मां नामंसत । मया प्रेरिताः सन्तोऽपि
ते स्तोतारो न स्तुतवन्तः किन्तु मम पुत्रं वृषाकपेयं स्तुतवन्तः ।
तत्र येषु पुष्टेषु सोमेन प्रवृद्धेषु यागेषु अर्थः स्वानी वृषाकपिर्मेव
पुत्रो मत्सखा मम सखिभूतः सन् अमदत् सोमपात्रेन दृष्टोऽप्यहम् ।
यद्यप्येवं तथापीन्द्रोऽहं विश्वसात्सर्वसाज्जात उत्तर उत्कृष्टतर इति ॥

२. तथाचाह भगवान्दुर्गः । येषामपि विनियोगः क्वचिदन्यत्र
नास्ति तेऽपि वाचःस्तोमे विनियुज्यन्ते ॥ इति ।

स्त्वन्ति । ने० धातुः । कथम् । 'नम्राः' (भूला जिन्यं संप्रयो-
क्ष्यामह इत्येवमाभिप्रायाः) 'ऊधनै' ऊध इव रात्रिं यथा ॥
सायणस्तु हे इन्द्र, त्वया पीताः सोमास्त्वां मादयितुं हस्तु त्वदीयेषु
मुष्यन्ते परस्परं संप्रहारं कुर्वते । अत्र दृष्टान्तः "दुर्म० याम्"
सुरायां पीतायां जायमाना दुष्टमदा यथा पातां मादयन्ति
तद्वत् । अपि च नम्राः स्तोतारस्ते च ऊधनं पयसा पूर्णं गवादे-
रुध इव सोमपूर्णं त्वां जरन्ते स्त्वन्तीत्येवं व्याख्यत ॥

द्वितीयस्य लक्षणमाह—

**उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमि-
मीते ॥ १ ॥**

येनार्थेन उपमेयमर्थमुपमिमीते स उपमार्थ एव उपमार्थी-
यस्तस्य । उपरिष्टादुपरि । शेषं पूर्ववद्ब्रूम ॥ १ ॥

चिदित्येषोऽनेककर्मा ॥

कर्मशब्दोऽर्थपर्यायवचनः । अनेकार्थोऽपि सशुपमार्थीयसंयो-
गादत्रोदाहृतः । कथमनेकार्थः ? इति तमेवार्थविशेषमुदाहरणद्वारा
दर्शयति—

आचार्यश्चिदं ब्रूयादिति पूजयाम् ॥

आचार्य एवं ब्रूयाकोऽन्य एवं वक्ष्यति । उदाहरणप्रसक्त-
माचार्यपदं निर्वर्त्ति—

**आचार्य आचारं ग्राहयति—आचिनोत्यर्थान्
आचिनोति बुद्धिमिति वा ॥**

आहृष्टाचरतेरन्तर्भावितत्पर्यायाद्वाहुलकात्कर्तरि "ऋहलोर्ण्य-
दि"—(पा० ३-१-१२४) इति ष्यत् । उपधावृद्धिराद्यकल्पे ।
कल्पान्तरे त्वौणादिको ष्यद्वृद्धिर्वातोर्न्यस्यात्त्वमुगागमश्चेति
साधनप्रक्रियेया ॥

दधिचिदित्युपमार्थे ॥

अत्रौदन इति वाक्यशेषः । दधितुल्यस्तरूप इत्यर्थः ॥

कुल्मापांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते ॥

अवकुत्सिते यश्च कुत्सिते । कुल्माषानपि तावदाह-
रेति किं वाऽन्यदाहरेष्यति ॥ कुल्माषपदं निर्वर्त्तयति—

कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति ॥

कुलेषु सजातीयान्नसङ्घेषु सीदन्ति अथ भवन्ति ।
"वृषोदरादित्वा"—(पा० ६-३-१९१) त्साधुरमम् ॥

१. तथाच मनुः । "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयद्गुरुः ।
सकलं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" इति । अन्यत्रापि ।
"आज्ञापयत्त्वविज्ञानाच्चराचरसमानतः । यमादियोगसिद्धत्वादा-
चार्यं इति कथ्यते" इत्येवंलक्षणलक्षितो मतप्रस्थापकोऽप्या-
चार्यः । सहि जनानां बुद्धिमाचिनोत्यनुकृत्यैकत्र लगयतीति
आचार्य इत्युच्यते ॥

२. कोलन्ति इति कुलानि "कुल संस्थाने बन्धुषुचै" इति
बौधिकात्कुल्पातोर्मेळविभुजादित्वात्कः । तेषु सजातीयान्नसंघेषु

तु इत्येषोऽनेककर्मा ॥

अनेककर्मा अनेकार्थः । तद्यथा—

इदं तु करिष्यतीति हेत्वपदेशे ॥

हेत्वपदेशे हेतुव्यवहारे ॥ हेतुर्द्विविधः कारको ज्ञापकश्च
तत्रान्योऽत्र, यत इदं करिष्यतीत्यर्थः ॥

कथं तु करिष्यतीत्यनुपपद्ये ॥

अनुपपद्ये—कथं करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते यत्पुनर-
नुपपद्यति तत्र । अत्रैवोदाहरणान्तरमाह—

न न्वेतदकार्षीदिति च ॥

अथैवं तु एतन्नाकार्षीत् ? (त्वमुक्तवानसि अयमेतत्कृतवा-
न्यादिति ?)

अथाप्युपमार्थे भवति ॥

तद्यथा—(उत्तरेण) ॥ २ ॥

"वृक्षस्य तु तं पुरुहूत वयाः" ॥

(ऋ० सं० ४-६-१७-३)

"व्यू ३ तथैव पुरुहुरिन्द्रपूर्वीः" । इत्यर्थेव त्रिविधः ।
अनेन हि भारद्वाजो वार्हस्पत्य इन्द्रं तुष्टाय । तेनैवं दृष्टा । हे
"पुरुहूतै" बहुभिराहृतः । "इन्द्र" । "ते" स्वरीयाः "पूर्वीः"
पूर्वकार्लभताः पूर्वं कृता वा "ऊतयो"ऽवनानि रक्षाः "अव-
रक्षणे" (भ्वा० प०) अवततेः किन्ति "ज्वरत्वेरे"—(पा०

मध्यन्ते हता भवन्ती—(तिज्जलादित्वाणः) (पा० ३-१-१४०) ।
त्यर्थतो निर्वर्त्ति सीदन्तीति । अथैवित्वा हि यवचणकादयः
कुल्माषाः । तथाचोक्तम् "अथैवित्वाश्च गोब्रूमा अन्ये च
चणकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्त" इति । "सहि कुल्मा-
षान्वादनं भिक्षत" इति निर्दार्थवादकृतिरपि । अतः कुल्माषा
निकृष्टतमा अत्रेव प्रोच्यन्ते ॥

१. तथाचामरः "तु पृच्छार्था विकल्पे चे"—ति । पृच्छा—पृष्टं
प्रश्न इत्यनर्थान्तरम् ॥

२. "नन्वोर्वभावे"—(पा० ३-२-२१२) ति वा छुः । नायं
ननुशब्दस्तथा सति "ननौ वृष्टप्रतिवचन" (पा० ३-२-२०) इति
लङेव स्यात् ।

३. पुरुशब्दोऽयं बहुनामसु निघण्टौ (३ अ० १ खण्ड०)
पठितः । लोकेऽपि "पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि चे"—
लमरः ॥

४. पूर्वसिन्हाले भवाः पूर्वीः "अने छन्दसी"—(पा० ४-४-
११०) ति यत् । यद्वा "पूर्वं कृतमिदं यि चे"—(पा० ४-४-११३)
ति यः । पिप्पल्यादाकृतिगणत्वान्छीष् "वसेति चे"—(पा० ६-
४-१४८) लङोपे "हस्तद्वित्ये"—(पा० ६-४-१५०) ति
यजोपः । "दीर्घाजलि च" "वाच्छन्दी"—(पा० ६-१-१०६)
ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

६-४-२०) ल्युपधावकारयोद्ध । 'विश्वरुहः' । विशेषेण रोहन्तिस । तत्र दृष्टान्तः—“वृक्ष० याः” अस्यार्थमाह—

वृक्षस्येव ते पुरहूत शाखाः ॥

यथा वृक्षस्य शाखा विरोहन्ति तद्वत् ॥

वयाः शाखाः ॥

इति पर्यायवचनः । निगमप्रसक्तवयाशब्दं निर्वक्ति—

वेतेर्वातायना भवन्ति ॥

वेतेः वीगतावित्यादादिकाद्रीधातोः कर्तरि “नन्दिप्रहिपचा-दिभ्य” (पा० ३-१-१३४) इत्यप्रत्ययः । वियन्ति चल्मतीति वयाः । वातेन हि ताः समन्ततोऽयन्त इति वाता-यनाः । अयते“नन्त्यादित्वाद्युः” (पा० ३।१।१३४) ॥ पर्यायप्रसक्तं शाखाशब्दं निर्वक्ति—

शाखा खशयाः ॥

खे आकाशे शेरत इति खशयाः । “प्रषोदरादित्वा-” (पा० ६।३।१९१) त्साधुः । प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

शक्रोतेर्वा ॥

औणादिको णः कर्तरि । कस्य खः ॥ इति व्याख्याता उपमायाः ॥ * ॥

अथ प्रतिज्ञाप्रसक्तानर्थोपसंग्रहानांहा—

**अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते नत्वौ-
द्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहः ॥**

यस्याश्रयमाणस्यैव निपातस्यागमाद्व्याहारा—(तं सख-
विरूपकशेषा—) दृश्यते वा पृथक्त्वमह पृथक्त्वमेव विज्ञा-
यते । तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ । देवदत्त यज्ञदत्तयेति गम्यते ।
द्रावयैत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ श्रूयते ननु तयोरोद्देशिकमुद्देशकत-
मिव (पृथक्त्वं) यथा—गाम् अश्वं पुरुषं पशुमिति प्रत्येक-
मुद्देश्यमानानां, कुतः विग्रहेण पृथक्त्वात् द्वयोर्बहूनां
वाङ्मनां विविच्य (विभिन्नानां कृत्वा वा) ग्रहणं ज्ञानं विग्रह-
स्तेन पृथक्त्वात्पृथग्भावात् । इत्थं च यस्मात्स द्रावयौ बहून्वा
श्रुतीत्वा एकस्मिन्मसनकर्मणि उपसंग्रहात्पुनरुपसमावेष्टयति तस्मा-
दयं कर्मोपसंग्रह इत्युच्यते । शृङ्गातेरत्र पचाद्यजन्तस्य
कर्मशब्देन “सप्तमी” (पा० २।१।४०) ति योगविभागाच्छौ-

१. अर्थेन पृथक्त्वमिति “कर्तृकरणे कृता बहुलमि”-
(पा. २-१-३२) ति बाहुलकात्समासः । आषादित्वात्सार्वाविभ-
क्तिकस्य (सि०) । अस्योदाहरणं व्याख्यान्तेऽभ्यसेत्यादिनात्रैव प्रष्टव्यम् ॥

२. देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासे ।

३. उद्देशो नाश्वेन वस्तुकीर्तनम् । तेन कृतमित्यर्थे ठञ्विहि-
तोऽपि उद्दिश्यतेऽस्मिन्निति उद्देश इलपिकरणसाधनस्योद्देशशब्दस्य
कालवचनत्वमिधानां “त्कालाठ्ठम्” (पा. ४-३-५) इति अनायें
यद्वा कालादित्यधिकृत्य “त्वेन निर्वृत्त” (पा. ६-१-७९) मिति
ठम् । निर्वृत्तं कृतं संपादितमित्यनर्थान्तरम् ॥

पञ्चदेराकृतिगणत्वाद्वा समासः । अथवा वृहत्सतिश्चेत्युक्ते
प्रजापतिरनुकोऽपि द्वितीयो गम्यते प्रजापतिरपीति ॥

कतमः पुनरसाविलेपेक्षायामाह—

चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां संप्रयुज्यते ॥

च इत्ययमेव कदान्तिस्समुच्चयार्थः सन् उभाभ्यामर्थीभ्यां
विग्रहीताभ्यामेव सं-संयुक्तः प्रयुज्यते । तद्यथा—

“अहं च त्वं च वृत्रहन्” इति ॥

(ऋ० सं० ६-४-२३-११)

एतस्मिन्नेवार्थे “देवेभ्यश्च पितृभ्य आ”

इत्याकारः ॥

अथाकार एतस्मिन्नेव समुच्चयार्थे वर्तते । तद्यथा—
देवेभ्यश्च पितृभ्य आ—इति । (ऋ० सं० ७-६-२२-१)

वेति विचारणार्थं ॥

वेत्ययं विचारणार्थं वर्तते । तद्यथा—

**“हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानी हवे
हवा”—इति ॥**

(ऋ० सं० ८-६-२७-३)

ऐन्द्रो लवस्तस्येयमार्षम् गायत्री । “कुर्वित्सोमुखापामिति”

१. “अहं च त्वं च वृत्रहन्संयुज्याव सतिभ्य आ । अराती-
चाविद्विबोऽनु नौ शूर संसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः” ॥ १ ॥
घोरपुत्रः प्रगाथोऽनवा ऐन्द्रा पक्ष्मवा इन्द्रस्य सखायार्थीसन्नमवीत् ।
हेवृत्रहन् इन्द्र ! अहं च त्वं च संयुज्याव संगती भवाव । कियद-
वधि श्लुच्यते । सतिभ्य आ ! आप्रातेः । सतिशब्दोऽयं “सतिस्त्व-
भ्येषणे”—स्मरणेण गुर्वोदेः क्वचिदर्थे प्राथेनवा नियोजनरूपायाम-
भ्येषणायामुक्तोऽपीह (वेदे) दामे प्रयुज्यते । तद्यथा वाजोऽहं स
सनिदीनमस्येति वाजसनिरिति । दानेन च तत्पूर्विका प्राप्तिर्लक्ष्यते ।
यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । हे अद्रिवः वज्रव-
न्निन्द्र ! हे शूर ! नौ सङ्गतयोश्चावयोर्दाने अरातीवा चित् अदानशी-
लोऽपि जनः (दानशीलतामुपेत्य) अनुमंस्यते अनुमतिं कर्तव्यत्वेन,
भद्रा भन्दनीयाः सुखप्रदाः कल्याणप्रदा वा इन्द्रस्य रातयः
दानानि ‘इति मन्यमान’ इति शेषः । “अदि कल्याणे सुखे च”
(भ्वा० आ०) तसादौणादिको रक् नलोपश्च ॥

२. “योऽअग्निः कव्यवाहनः पितृभ्यश्च दत्तावृषः । प्रेष्टु-
हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ” ॥ १ ॥ अनुष्टुप् । आग्नी ।
पितृवशे विनियुक्ता । योऽग्निः कव्यस्य पितृस्य हविषो वोढा प्रापकः ।
यस्यायमधिकारः कव्यानि वोढव्यानीति स (इहासाकं पितृवशे
होत्स्वेन स्थितः) नत्तावृषः कतस्य सलस्य यशस्य वा वृषः वषधि-
तृन् पितृभ्यश्च पृषयतु । यथेष्टेति सिपि अङ्गमः । “लेदोऽ-
ढाया” (पा. ३-४-९४) इति । किंच हव्यानि प्रवोचति प्रम-
वीतुं (यतान्यसम्प्रदत्तानि) इह पादपूर्णी । केभ्यः ? देवेभ्यश्च
पितृभ्यश्चेति सन्नाथः । वोचतीति लोड्ये लेट् (पा. ३-४-८)

लस्यास्तृतीयः पादः । अर्थश्च । 'हन्ते'ति हर्षे । "हन्त हर्षेऽ-
नुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयो"रित्यमरः । इदानीमेवा-
'हमिमां' ग्रथिवी'मिह वा' अन्तरिक्षलोके 'इह वा'
युलोके । अथवा इह दक्षिणे स्कन्धे इह वा सव्ये स्कन्धे
'निदधानि' अवस्थापयानि इति हस्तेन निर्दिशति । दधाते-
लोष्टि उत्तमपुरुषैकवचने मेभिः । अत्र हेतुं वदति - 'कुविदि'
स्यादि । 'इति'शब्दो हेतौ । यस्मात् 'कुविद्व'हुवारं 'सोमस्य'
सोम'मपां' पीतवानस्मि । अस्य मे सोमपानस्यातुरूपमेव
वीर्यमस्तीत्यभिप्रायः । अत्र "क्रियया यमसिधौति स संप्रदा-
नमि- (वा०)"ति सोमस्य संप्रदानसंज्ञायां "चतुर्थ्यर्थे बहुलं
छन्दसी"- (पा० २-३-६२) ति षष्ठी । अपामिति "पा
पाने" लुङि "गातिस्थे"- (पा० २-४-७७) ति सिचो लुक् ॥

अथापि समुच्चयार्थं भवति ॥ (४)

वेतीत्यनुवर्तते । उदाहरणम्—

"वायुर्वा त्वामनुर्वा त्वा"—इति ॥

(य० सं० ९-७) ॥ ३ ॥

अनुद्वेवा वाजयेये अश्वयोजने विनियुक्ता । "गन्धर्वाः
सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमयुजंस्तेऽस्मिन्ननुमादधुः" ॥
इत्यस्याः शेषः । वाशब्दार्थात् । हे अश्व । 'वायु'श्च 'त्वा'
त्वा'मनु'श्च 'त्वा'-त्वा एते 'सप्तविंशतिः' 'गन्धर्वो'श्च
त्वा'मस्मि'न्नये युजन्ति । ते हि विदुष्यथा त्वं योक्तव्यः 'त'
एव च 'अग्रे'पूर्वम् 'ऽश्वम्' 'अयुजन्' युक्तवन्तो देवानामु-
पाणां च 'त' एव च 'अस्मिन्ननुमादधुः' आहितवन्तो
यस्मादतो ज्ञवीमि ममापि चाग्ने । तस्मिन्मर्थं त एव युजन्तु
जवं चास्मिन्नादधवति भगवाननुगुं व्याख्यातवानिमांम् ॥ ३ ॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ
पूर्वेण संप्रयुज्येते ॥

अह इति ह इति च द्वावप्येतौ विनिग्रहार्थीयौ ।
विनिग्रहो नाम विभागेनावस्थितयोर्देवदत्तयोरेकस्मिन्नेवदत्तेऽ-
स्मिन्तरसगोपायनस्य नियमेन ग्रहणं तैर्द्वौ विनिग्रहार्थः ।
विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहार्थीयः । स्थायं छ इति दुर्गः । तयोः
पुनरेतत्प्रयोगस्याभावाच्च यद्भयोरर्थयोर्युग्मेतत्प्रकृतयोरभिप्रेत्य पूर्वेषां
पूर्ववाक्यगतानर्थेन स्तं-संयुक्तौ प्रयुज्येते ।

१. सायणस्तु हन्तेति संभावनायामनुज्ञायां वा संभावयाम्ये-
तदनुजानामि वा । किं तत् अहमिमामिलेखं व्याचख्यौ ॥

२. माध्यन्दिनीये तु । "वातो वा मनो वा गन्धर्वाः
सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमयुजंस्तेऽस्मिन्ननुमादधुः" ॥ ७ ॥
इत्युष्णिगप्रश्नोद्देशवत्त्वात् । तदर्थश्च—वातो वायुश्च मन इन्द्रियं च
सप्तविंशतिर्नैक्षपाणि गन्धर्वा गोर्नृपैर्नैषतरः । ते वातादयोऽपि पूर्व-
मश्वमयुजन्नये योजितवन्तः । ते च वातादयोऽस्मिन्नये जवं वेगमादधुः
स्थापितवन्तः । इति ॥

३. स अर्थो यस्येति बहुव्रीहिरव ॥

४. युगपदिलेखकालेऽप्यवयव ॥

३ ति०

तद्यथा—

अयमहेदं करोत्वयमिदम् ॥

अयमहं देवदत्तो गाः पाययतु । अयं यज्ञदत्तो भुङ्क्षामिति ॥
अथ—हकारस्योदाहरणम्—

इदं ह करिष्यति, इदं न करिष्यतीति ॥

यज्ञदत्त इदं ह इदमेव करिष्यति सामग्रीसंवननम् । इदं
न करिष्यति आदत्तं न पश्यतीति ॥

अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थ उत्तरेण ॥

एतस्मिन् विनिग्रहार्थ एव भवति । स पुनरुत्तरेण
द्वितीयवाक्यगतानर्थेन संप्रयुज्यत इति पूर्वतनावकाशपरिणत-
वचनमनुवर्तते । अर्थः प्राग्वत् । तद्यथा—

मृषेमे वदन्ति सत्यम् ते वदन्ति । इति ॥

इमे वृषलाः मृषा मिथ्या वदन्ति । ते ब्राह्मणाः सत्यम्
सत्यमेव वदन्ति । इति ॥

अथापि पदपूरणः ॥

अथाप्युकारः पदपूरणः । पदं चरणमेव पूरयितव्य-
मस्येति पदपूरणः । "पूरी आप्यायने" (जु० प०) नन्वादि-
त्वात् (पा० ३-१-१३४) लुः ।

इदमु+तदु ॥

१. अयं देवदत्त एव गाः पाययत्वित्यर्थः ॥

२. "इदमु स्वर्गं पुरतो पुरस्ताज्योतिस्मत्सो बयुनांवद-
स्थात् । नूनं दिवो दुहितरो विभाती गातुं कृणवन्नुषयो जनाय
॥ १ ॥" अस्या अर्थः । इदमु पुरतो इद्वयमानमिदम् । (उकारः
पदपूरणः) लृत्त एव अस्माभिः रत्नं सर्वप्रसिद्धं ज्योतिस्तोत्रः पुरतम-
मलन्तप्रभृतम् । कुतो यतो बयुनावयव ज्ञानवत् । बयुनश्चन्द्रः प्रभा-
नामसु निषण्ण्य (३-९) निर्दिष्टः । ततो मनुषि "मत्तो बहुचोऽन-
जिवादीनामि" (पा० ६-३-११९) ति दीर्घः । तमसस्तमोऽभिभूय
"ह्यबलोपे कर्मणीति" (वा०) षष्ठी । पुरस्तात्प्राच्यां दिशि
अस्यात् उदतिष्ठत् । एवं सति नूनं निश्चयेनैता उषसो दिवोऽन्त-
रिक्षदेवताया आदित्यस्य दुहितरो विभातीविशेषेण भानं कुर्वतीः
"दीर्घाजसिच-वाछन्दसी"- (पा० ६-१-१०६) ति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः । जनाय जनानां "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसी"- (पा०
२-३-६२) ति बहुलग्रहणात्पञ्चम्ये चतुर्थी । गातुं गमनम् ।
"गाह् गतौ" (श्वा० अ०) "कमि-मनि-जनि-गा-भा-याहिभ्यश्च"
(उ० १-७०) इति भावे लुः । (गमनादिव्यापारसामर्थ्ये)
कृणवन्नुषवृत् । इत्येकस्या एवादौर्ध्वं बहुवचनम् ॥

३. "तदु प्रयक्षतममस्य कर्मदृक्सास्य चार्हतममसि दंसः ।
उपह्वरे यदु परा अपिन्वमध्वर्गेणो नृयं ५ श्वर्तलः ॥ १ ॥"
अस्या अर्थः । दसस्य दशनीयस्यास्येन्द्रस्य तत्कर्म (उः पाद-
पूरणः) प्रयक्षतमं प्रकृतेण पूज्यतमम् । "यक्ष पूजायां"

१. गुणगतं बहुत्वं तस्यामरोप्य बहुवचनम् । अतएव एकसि-
न्नापि गुरवः समागता इत्यादयः प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ॥

द्वे अपिमे ऋचौ क्रमेण (ऋ० सं० ३-८-१-१) ।
(१-५-२-१) पठ्येते । त्रिष्टुभौ । अनयोरायया वामदेवो
गौतम उपसं लुथाव । अन्वया तु गौतमो नोपाधिन्द्रमस्तीत् ॥

हीत्येवोऽनेककर्मा ॥

अनेककर्मा अनेकार्थः । तद्यथा—

इदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे ॥

हेतोः कारकस्य ज्ञापकस्य वा अपदेशो व्यवहारस्तस्मिन् ।
हि यत इदं करिष्यति अत इति वाक्यार्थः । तथा चामरोऽपि
“हि हेतावधारणे” इति ।

कथं हि करिष्यतीत्यनुपठे ॥

अनुपठं व्याख्यातपूर्वम् (पृ० १५) ॥

कथं हि व्याकरिष्यतीत्युपायाम् ॥

अमर्यादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्रायः परिवादो वाऽत्रास्युः ॥
कथमयमकृतप्रयत्नः व्याकरिष्यति नास्य सामर्थ्यमित्यभिप्रायः ॥

किलेति विद्याप्रकर्षे एवं किलेति ॥

विद्याया विज्ञानस्य प्रकर्षे अतिशये । अन्यतो विद्यामुप-
श्रुत्यातिशयेनावधार्य अन्यस्य कस्मैचिदाचष्टे एवं किलेत-
दासीष्टुद्धमित्येवम् । अत्र प्रवक्तुर्विज्ञानातिशयो गम्यते ॥

(श्वा० पं०) कर्मणि घञ् “इच्छे” — (३-२-१२१) ति । यक्षते
पूच्यते इति यक्षः पूर्योऽतिशयेन यक्षो यक्षतमस्ततः प्रादि-
समासः । “दसि दशेन-दशानयोः” (तु० आ०) दंसते कर्तव्य-
तया दृश्यत इति दंतः कर्तव्यं कर्म (निघ० २-२) चारुतमम-
तिशयेन शोभनमस्ति । किं तत् । यद्यपिन्द्र उपहरे उपहृतव्ये
(गन्तव्ये) पुषिव्याः संबन्धिनि समीपदेशे । “रहोऽन्तिकमुपहरे”
इत्यमरः । उपरा दिशः (नि० १-३) अपिन्वत् । “पिवि सेचने”
(श्वा० पं०) लङ् । यदा उपरा लप्ता मेघपूरिता नेति दुर्गः ।
मधु मधुरम् अर्णः जलं यासु ता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो
नद्यः प्रधानभूता गङ्गादिनदीः अपिन्वत् अपातयत् अक्षारयत् वर्ष-
क्षारेण च यथाहि प्रावर्तयदिति दुर्गः । तदैतत्कर्मान्धेन कर्तुम-
शक्यत्वात्पूज्यतममिति ॥

१. अन्यत्र तु गुणेष्वपि दोषारोपोऽवस्था । तथाचामरः “अ-
वस्था तु दोषारोपो गुणेष्वपी” ति ॥ परिवादो विद्यमानदोषकथनम् ।
अविद्यमानदोषकथनं तु निन्देति निन्दापरीवादयोर्भेदो “गुरोरेन
परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिषातव्यौ गन्तव्यं वा
ततोऽन्यत्” इति वदता मनुना दक्षितः । परीवाद इति “उपसर्गस्य
वकीति” (पा० ६-२-१२३) वा दीर्घः ॥

१. यद्वा उपहरन्ति गच्छन्त्यसिन्नघ्न इष्टुपहरो भूमदेशः
“पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे” (पा० ३।३।१२८) लघ्विकरणे घः
शुणः । दुर्गस्तु—उपह्वानमस्ति यस्मिन्देवोऽवस्थिताः सहायाः स
उपहरो देशः । जनैरनाकीर्णो वा यस्मिन्नेकाकीर्ति व्याचक्ष्यो ॥

अथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यते-
ऽनुपठे ॥

किलेतीति संबध्यते । संयुक्तः प्रयुज्यते संप्रयुज्यते ।
अन्यस्मात्कचिदर्थं नायमेवमित्येवमुपश्रुत्य तमेवार्थमन्यमनुप-
च्छति । अथेतरमश्रद्धयत्पूर्वस्य—

न किलैवं ननु किलैवम् ॥

इति ॥

मेति प्रतिषेधे ॥

भेलयं प्रतिषेधेऽर्थे वर्तते । तद्यथा—

मार्कार्पांर्माहापांरिति च ॥

अत्र “न माह्वोग” (पा० ६-४-७४) इत्यडभावः ।
विध्यर्थे (आज्ञायां) छङ् । “माहि छङ्” (पा० ३-२-१७५)
इति हि सर्वलकारापवादः ॥

खल्विति च ॥

प्रतिषेधार्थीय एव । तद्यथा—

खलुकृत्वा खलुकृतम् ॥

खलुकृत्वा—अकृत्वा—न कर्तव्यमिति वार्थः । खलुकृतं—
न कृतमित्यर्थः ।

अथापि पदपूरणः ॥

अथापिखल्वित्यर्थं पदपूरणः पादपूरणेऽर्थे वर्तते ।
तद्यथा—

एवं खलु तद्वभूव इति ॥

वेदे, लोकेऽपि ‘निर्धारितेऽर्थे लेख्येन खलुकृत्वा खलु वाचि-
कमिति । लेख्येन लेखितव्येन पत्रेणार्थं निर्धारिते निर्धार्य
बोधिते वाचिकं संदेशवाचमुक्त्वा खलु, न वक्तव्यमित्यर्थः ।
अत्रैकः खलुशब्दः प्रतिषेधार्थीयोऽपरः पादपूरणः ॥

शश्वदिति विचिकित्सार्थीवो भाषायाम् ॥

विचिकित्सा नाम विवेकपूर्वकः प्रश्नस्तत्पूर्वकमवधारणं वाऽऽ-
त्मप्रश्ने इति केचित् । विपूर्वेकात् “कित निवासे” (श्वा० पं०)
“गुप्तिकिक्रयः सक्ति” (पा० ३-१-५) ति सन् । सच
“कितेव्योधिपतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये चे”ति
(वा०) संशयेऽर्थे भवति । सन्नतात् “अप्रत्यायि” (पा० ३-
३-१०२) तिस्त्रियामप्रत्ययश्चापि ॥ तथाचामरोऽपि “विचिकित्सा
तु संशयः” इति । विचिकित्साऽर्थो यस्य स विचिकित्सार्थः स
एव विचिकित्सार्थीयः । स्थायं छः (पा० ४-२-१३८) ।
स भाषायां लोके भवति । छन्दसि पुनरन्येष्वर्थेषु भवतीत्याह—

१. यथाहुर्नान्यप्रदीपकाराः—“लोकपादः परं केचित्सुसि-
ङ्गन्तमभापरे । परेवान्तरवाचैकस्वरूपं पदमभिर” इति ॥

२. तथाच मेदिनी—“शश्वत्स्यादात्मप्रश्ने च मङ्गले । पुराकरणे
सदायं च पुनरर्थं च दृश्यत” इति ॥

(इयमत्रास्यार्थवशास्थितिशैली द्रष्टव्या यदस्य शशच्छब्दस्य)
एवंशब्दस्य पुरस्तात्प्रयोगो भवत्युपरिग्राह्य । तद्यथा—)

शश्वदेवमित्यनुपृष्टे । एवं शश्वदित्यस्यं पृष्टे ॥

‘अथैवर्तत’ इति वाक्यशेषः । अस्वयं पृष्टे खयमात्म-
नाऽपृष्टे ॥

नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् ॥

स्पष्टम्—

उभयमन्वध्यायम् ॥

अन्वध्यायं छन्दसि पुनर्यमुभयमाह । उभयार्थं इति
यावत् । तमेवार्थद्वयमाह—

विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च ॥

इति ।

अत्रोदाहरणमुत्तरखण्डसूत्रेण तृतीयपादादिगतेन निर्विवक्ष-
निदानं तस्य तावदाह—

**अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदि-
त्सांचकार स इन्द्र एत्य परिदेवयांचके ॥४॥(५)**

इति० या० सु० प्र० नि० शा० नैघ० का० प्र० ध्या०
द्वि० पादः ॥ १ ॥ २ ॥ * ॥

अगः कुम्भस्तत्र स्थानः संहत इत्यगस्त्यः कुम्भसंभवो मुनिः ।
“अगस्त्यः कुम्भसंभव” इत्यमरः । स इन्द्रायिन्द्रदेवतायै हविर्ह-
वनीयं धृतादि निरुप्य समुद्यम्भ्य मरुद्भ्यस्तन्नामिकाभ्यो देवताभ्यः
संप्रदितां संप्रदातुमिच्छां चकार कृतवान् स इन्द्र एत्यागस्त्य
परिदेवयांचके मन्वुपूर्वकं विलोपं कृतवान् ॥ ४ ॥ * ॥ इति
श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि० चिब्रुतौ नैघ० काण्डे
प्र० द्वि० पादः ॥ १ ॥ २ ॥ * ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

“न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वैद यद्वहुतम् ।

**अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं विन-
श्यति ॥”**

(ऋ० सं० २-४-१०)

परिदेवनप्रकारं प्रतिपादयन्नुक्तश्रुतिमर्थतो व्याचष्टे—

न नूनमस्त्यद्यतनम् । नो एव श्वस्तनम् ॥

इन्द्रो वदति विचार्यमेतन्ममैतत्तावत् यद्यद्यतनं हविर्मम

१. निदानं त्वादिकारणम् । तस्य—उदाहरिष्यमाणमन्त्रस्य ।
तावदादौ ॥ अवमर्थः । निदानवतां मन्त्राणां निदानमेव पूर्वं
वक्तव्यम् । तेनोच्यमानोऽर्थोऽतितरां प्रकाशते । ततः पदानि ।
ततोर्थः । ततः प्रत्येकं विग्रहेण निर्वचनमेव हि व्याख्याक्रोडत्र
शास्त्र इति ॥

२. परिदेवनं नाम मन्वुपूर्वको विलापः । तथाचामरः “विलापः
परिदेवनमिति ॥

नास्तीति । प्रतिषेधेसति प्रतिषेधेनावर्त्यभाव्यमित्यद्यतनशब्दोऽ-
ध्याहृत आचार्येण । उत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनात् । अथापि
स्यात् श्वस्तनं भविष्यतीति ? नो श्वः उशब्दोऽवधारणार्थः
(न उ श्वः) श्वःशब्दो वृत्तिविषये श्वोभवं श्वस्तनमाह ।
“अमानोनाः प्रतिषेध” इति स्पृतेनैशब्दोऽत्र नोशब्देन
व्याख्यातः पर्यायवचनत्वात्तथाचार्यमर्थो नोएव श्वस्तनं श्वस्तनमपि
नैवास्तीति । अत्र हेतुं चतुर्थपादेनाह—उतेति । उत, अपि,
अथे, तिशब्दा वेदे समानार्थाः । (मया ममेदमिति) आधीत-
माध्यातममिषेत् यद्वाऽधीतमस्मदर्थं निरूपितं श्रुशसुष्टं वा
विनश्यति अन्यसौत्करणेनादर्शनमुपैति । तर्हि श्वस्तनमस्याकं
भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थाः । (पादद्वयार्थं मूल एव
वक्ष्यति) ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—

अद्यास्मिन्धवि ॥ दुरित्यहो नामधेयम् ।

द्योतत इति सतः ॥

द्योतते रविकिरणसंबन्धादित्यर्थं “द्युत् रसौ” (भ्या०
आ०) अस्मां “दूमेडों”—(उ० २-६४) इति बाहुलकात्कर्तारि
डोप्रत्ययः । डित्वाडिलोपः । स चायं कर्तारि विहित इत्याह—
सत इति । कर्तृकारकैत्येत्यर्थः । अत्रास्तेः शतरि षष्ठ्येकवचने
“श्रसो”—(पा. ६-४-१११) रिखल्लोपे सत्तशब्दः सिध्यति ।
इत्थं च योशब्दो दिनपर्यायवचनो यस्य सप्तम्येकवचने षष्ठी-
त्युक्तमधस्तात् । **अस्मिन्धवि** (अडि) इत्यर्थं “सद्यःपक्षप-
रारि”—(पा० ५-३-२२) त्यादिना अवशब्दो निपातितः ।
दुरित्यहो नामधेयमिति तु योशब्दपर्याय विवक्षयाभिहितम् ।
“द्यु अभिगमनं” (अ० प०) “द्युगमिभ्यां डोरि”ति भोजोक्ते-
डोप्रत्यये योशब्दः । अस्मादेव (द्यु धातोः) डित्वाडिलोपः
“द्युडुभ्यां चेति” भोजसूत्रेण उप्रत्यये द्युशब्दः । अभिगच्छ-
न्त्यसिन्ध्वलमभिमतप्रदेशं प्राणिन इति यौवृर्वा । द्युतेरेव वा
“अश्वदादयश्च” (उ० ५-३०) इति डुन्प्रत्ययान्तो निपातितो
द्रष्टव्यः । अस्मिन्पक्षे द्योतत इति सत इति द्युशब्दस्यैव ध्युत्पा-
दनम् । सच उक्तविधया योशब्दसमानार्थतया निर्दिष्टः । अत-
एवाहनांमडु (नि० १-९) यौःशब्दसाधने केचिद्दुरिति पठन्तीति
देवराज्यज्जनिर्वचनं संगच्छते । निगमश्च “द्युमिरुक्तुभिः
परिपातसमाप्तः” (ऋ० सं० १-७-३७-५५) इत्यादिः ॥

श्व उपाशंसनीयः कालः ॥

१. एते च मयैकदेशा एव सन्तोऽध्याहार्या भवन्ति । पदातिरेका-
दध्ययनकाले नार्थीयन्ते । ते त्वर्थनिर्वचनकाले प्रकाशयितव्याः ॥

२. अन्यस्य प्रदानेन । “विभाषा साति कात्स्वर्थे” इत्यनुवृत्तौ
“तदधीनवचने” (पा. ५-४-५४) इति सातिप्रत्ययः ।

३. “भाववचनानामिति” (पा. २-३-५४) वक्ष्यकृत्योऽत्र
सच्छब्देऽविश्रितः । तथाच दुर्गा । द्योतत इति कर्तृकारकं सदिति
यत्र न्यायान्नोच्चारित एव कारकनिर्गमो द्रष्टव्योऽन्यत्र यथेष्टं
योज्यमिति ॥

उपगम्य अभिप्रायविषयीकृत्य सचेतसा (प्राणिना) आशंसनीय आशंसव्यो भवत्यनागतलादिप्राशंसनीयः कालः श्व इत्युच्यते ॥

ह्यो हीनः कालः ॥

अतिक्रान्तो हि स भवति । अयं च श्वः संबन्धादनुक्तोऽप्यत्र निरुक्तोऽर्थवशात् ॥

इदानीमुपक्रान्तमन्त्रस्य द्वितीयपादमन्य व्याचष्टे—

“कस्तद्वेदं यदद्भुतं—” कस्तद्वेदं यदद्भुतम् ॥

को हि नाम तद्वेदं जानाति यदद्भुतमनुत्पन्नं कस्य भविष्यति मम वाऽन्यस्य वेति । भूधातुरत्रोत्पत्तावभिहितो ‘यागात्स्वर्गो भवतीत्यत्र यथा । शब्दसारूप्यप्रसङ्गेन निर्वैकि—

इदमपीतरदद्भुतमद्भुतमिव ॥

कोके इदमपि इतरद्यत्किञ्छोणितवर्षादि तदद्भुतमिव कादाचित्कत्वात् ॥

उक्तस्यैव तृतीयपादमन्य व्याचष्टे—

“अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यम्” अभिसंचारि ॥

कस्मात्पुनर्न ज्ञायते मम नैव भविष्यतीत्याह—अन्यस्येति । अवरोहणक्रमेणोपस्थितमभिसंचरेण्यपदं निमैवीति—अभिसंचारि अभितः संचरणशीलम् । अभिसंचर्याचारतैर्गल्यथोताच्छीत्ये कर्तारि एण्यप्रत्ययः । अन्यशब्दं निर्वैकि—

अन्यो नानेयः ॥

नाना (नानात्वेन व्यवस्थितस्यासत्कुलजस्या) पत्नं नानेयः । अव्ययस्याबन्तप्रतिरूपकला—(दाबन्तसमानानुपूर्वीकला—) दाबन्तलनिबन्धनं—“स्त्रीभ्यो ढमि—” (पा. ४-१-१२०) ति ढक् भवति । कलायामित्यत्र याव्यथा । यद्वा न सतामानेयो नानेयः ॥ चित्तपदं निर्द्भूते—

चित्तं चेततेः ॥

चेतयनेनार्थानिति चित्तम् । “चित्ती संज्ञाने” (भ्रा. ० प. ७) “अभिप्रायः” (उ. ३-२-६) इति बाहुलकात् कः । आधीतशब्दनिर्विषयया तुरीये पादमनुद्भूते—

“उताधीतं विनश्यती”ति । आध्यातमभिप्रेतम् ॥

आध्यातमिषाधीतशब्दार्थः । “ध्यायतेः संप्रसारणं च” (वा. ०) इति क्तिपि विहितं संप्रसारणमिह क्तेऽपि भवति बाहुलका—“दुहुलं छन्दसी”ति । अत्र “संयोगादेरातोधातो—” (पा. ८-२-४३) इति विहितं तद्वं “नध्याख्ये” (पा. ८-२-५७) ति निषेधान् भवति ॥ अभिप्रेतमिति पर्यायवचनम् । आहूतपूर्वको ध्यायतिरुक्तप्रापूर्वकस्मृतौ वर्तते । स्मृतिश्चिन्तनम् । “चित्ति स्मृत्याम्” (जु. ० प. ०) । उताप्यर्थः ॥

अथापि पदपूरणः ॥ १ ॥ (६)

अथाप्ययमस्मिन्मन्त्रे पदपूरणः । पदं पादएव पूरयित-

१. अयं—नूनमित्येव शब्दः ।

व्योऽस्य भवतीत्ययं पदपूरणः “त्युः” (पा. ३-१-१३४) ॥ १ ॥ तद्यथा—

“नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी” ॥ शिक्षां स्तोतृभ्यो माति-
ध्रुमगो नो बृहद्वेदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥”

(ऋ. सं. २-६-६) श्रुतमदस्येदमार्थं त्रिष्टुप् । अत्र नूनमिति पादपूरण एवेति सेत्यारभ्य व्याचष्टेऽर्थतः—

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे ॥

हे ‘इन्द्र’, ‘सा ते’ तव ‘दक्षिणा’ (या पुत्रभावके कर्मणि ऋत्विग्भ्यो देया) ‘मघोनी’ मघवती हिरण्यधान्यादिधनेन संयुक्ता (तद्वती) सती ‘जरित्रे’ स्तुवते यजमानाय ‘वरं’ श्रेष्ठमभिमन्यते ‘प्रतिदुहीयत्’ प्रतिदुग्धाम् “छन्दसि परेऽपि” “व्यवहितार्थे” (पा. १-४-८२) ति प्रत्येव्यवहितस्यैपि प्रयोगः । किंच ‘स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं’ “कामान्” इति शेषः । ‘शिक्षा’ प्रयच्छ । “शिक्षतिर्दानकर्मा पठिते” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । लोट् प्रार्थनायाम् । आ इत्ययं प्र इत्यस्यार्थः । निपातानां नानार्थत्वात् । प्रदेहि । किंच ‘मातिध्रुक्’ मास्मानतिहाया (तीत्या—) न्येभ्यो देहि (अस्मान्तिकमन्येभ्यो मा दाः) प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा ततोऽन्येभ्योऽपि दीयताम् । दूहदानार्थस्य लुङि “मन्त्रे घसे—” (पा. २-४-८०) ति क्लेर्लुक् । किंच ‘मगो’ धनं ‘नोऽस्माकं मस्तु’ इति शेषः । येन ‘विदथे’ यज्ञे (खेपेदे) ‘बृहन्महद्वर्जितं वदेम’ ब्रवाम दीयतां भुज्यतामिति । किंच (तवानुग्रहात्) ‘सुवीराः’

१. प्रतिपूरयतु ददास्विति यावत् । दक्षिणागुणकादि कर्मणः फलप्राप्तिरिति दक्षिणायामेव फलदात्त्वमुपचर्यते । साधनस्तु प्रतिदुहीयत्संपादयति तादृशीं दक्षिणां स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं शिक्षा प्रयच्छ । किंच मगो भजनीयस्त्वं मातिध्रुक् । यद्वा नोऽस्माकं कामान्माधाक्षीः । अपेक्षितफलदानेन पूर्येत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तो वयं निधेऽस्मिन्त्येकं बृहत्पद्भूतं स्तोत्रं वदेम त्वामुद्दिश्य ब्रवाम इत्येवं व्याख्ययत् । शेषं समानम् ॥

२. “ते प्राग्धातोः” (पा. १-४-८०) इति हि लौकिको नियमः । ते ग्लुपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति तदर्थः ॥

३. भस्मीकरणार्थंस्वापि धातूनामर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादत्र दाने वृत्तिः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥

४. विदथशब्दो यज्ञवचनइच्छन्सि । “विद ज्ञाने” (अ. ० प. ०) “विद विचारणे” (र. ० आ. ०) “विद्वद् लभे” (तु. ० उ. ०) “विद् सत्तायाम्” (दि. ० आ. ०) “रुदिविदिभ्यां ङित्” (उ. ० ३-१११) इति अथप्रत्ययः सच्च ङित् क्तिवाहुणामावः । ज्ञायते हि यज्ञः । लभते हि दक्षिणादिरत्र । विचार्यते हि विद्वद्भिः । मावयत्यनेन फलम् ॥

५. यदा स्वे गृहे यज्ञः कारिष्यते तदा तत्र ।

वीरवन्तः (पुत्रवन्तः) यद्यपुत्राः । मलार्थयः सुः पुरस्तात्प्र-
युक्तच्छान्दसः । अथ पुत्रवन्तस्तदा शोभनवीराः सुपुत्रा
“भवेम” इतिशेषः ॥ वीरशब्दश्चन्दति पुत्रपर्यायवचन इह
निरुक्तः ॥ ६ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

वरो वरयितव्यो भवति ॥

त्रियते ह्यसाविति चरः । “वृज् वरणे” (व्या. ड.)
“ऋद्वोरप्” (पा० ३-३-५७) इत्यप् प्रत्ययः कर्मणि कृत्वाथं
बाहुलकात् । तदाह वरयितव्यो भवतीति ।

जरितुशब्दं निर्वक्ति—

जरिता गरिता ॥

स्तुत्यर्थस्य जृधातोः (भ्वा. प.) तुचि रूपम् । गरितेति
पर्यायवचनः । गुणातिरञ्चैतिकर्मा (निघ. ३-१४) अच्चापि
स्तुत्यादिरूपैव ॥

मघोनीशब्दं निर्वृते—

दक्षिणा मघोनी मघवती ॥

अत्र दक्षिणा मघोनीति प्रतीकम् । मघवतीति मघो-
नीत्यस्य पर्यायः ।

तदर्थं व्युत्पादयति—

मघमिति धननामधेयम् ॥

तदस्यामस्तीति विग्रहे “तदस्यास्त्यस्मिन्नि-” (पा० ५-
२-९४) इति मनुष् “मादुषधायाः” (पा० ८-२-९) इति
मस्य वः ॥

मघशब्दं निर्वक्ति—

मंहतेर्दानकर्मणः ॥

मंहतिर्दानकर्मा (निघ. ३-२०-१०) “घघर्थे कविधा-
नम्” (पा० ३-३-५८ वा०) इत्यत्र परिगणनस्य प्रायिकत्वा-
त्कर्मणि कप्रत्यये पृषोदरादिलान्नलोपो हस्य शब्द भवति ॥
मह्यते वीर्यते इति मघं धनम् ॥ अथ सिंहावलोकितकेन प्रती-
कोपात् दक्षिणाशब्दं निर्वृतीति—

**दक्षिणा दक्षतेः समर्थयति कर्मणः व्युद्धं
समर्थयतीति ॥**

समर्थयत्यर्थकस्य दक्षतेः “दक्ष बृद्धौ शीघ्राथं चे” (भ्वा.
आ.) इति धातोरौणादिक इनर् (२।५१) । एतदेव विवृ-
णोति—व्युद्धं समर्थयतीति । यथे हि यत्किंचिद्विगतर्द्धकं
(न्यूनं) भवति तदियं (दक्षिणा) समर्थयति विवर्थं पूरयति
विशिष्टं यज्ञस्य साधनमेतैतद्वितीयं दक्षिणेत्युच्यते । प्रकान्तरेण
निर्वक्ति—

१. सं-सम्यक् अर्थयति वर्षयति, “कधु बृद्धौ” (भ्वा० प०)
श्चं च वृज्वाथैव समर्थयत्यर्थकत्वं उच्यत एव ॥

२. “उद्देश्यप्रतिनिर्देशयोरैक्यमादायत्सर्वनाम पर्यायेण तत्त-
द्धिद्वयमिति” विधेयप्राप्तायात्कील्लिङ्गनिर्देशो न कृतः ॥

अपि वा प्रदक्षिणागमनात् ॥

दक्षिणाशब्दोऽत्र “दक्षिणादाच्” (पा. ५-३-३६) इत्या-
जन्तोऽव्ययम् । प्रत्ययविधानकाले प्रत्युत्पसर्गस्य पृथक्कृतिराधि-
विज्ञानबलात् । अर्थकाले तूपसृजयेव । तथाच गृहीतदक्षिणस्य-
विविजोऽदूरेणामिं प्रदक्षिणेन गमनादियं दक्षिणा । अपील्यथे-
त्यस्यार्थे ॥

अथवा दक्षिणाम्—

दिशमभिप्रेत्य ॥

सा हि दक्षिणस्यां वेदिश्रोणी—अग्रेण गार्हपत्यम्, जघनेन
सदः, दक्षिणेनाग्नीमीयं गत्वा अन्तर्वेदि स्थित्वा अन्तरेण
चात्वालोत्करो, तमाग्नीध्रं वोत्सृज्यमाना—गच्छतीति—

१. यतो ह्ययमुत्पसर्गः । निरुक्तमेतत् (उपसर्गपदम्) अपहस्तात् ॥
(११ पृ. ६ पं.)

२. “एनवन्त्यतरस्माददूरेऽपञ्चम्याः” (पा. ५-३-३५)
इत्यतोऽदूरेऽपञ्चम्या इत्यनुवर्त्य विहितो ह्याच् पञ्चमी विद्याय
यथासंभवं तृतीयासप्तम्याथन्तादक्षिणशब्दाद्भवतीत्येवं विगृही-
तमत्र ॥ अग्रिमिल्लव “एनपा द्वितीये” (पा. २-३-३१) इति
द्वितीया । अग्रेरिति तदर्थः ॥

३. सेत्येतस्या गतिक्रियायाः कर्तृपदम् । कर्तृविगृह्यारकमेव हि
तस्यागमनमुपपद्यत इति गच्छन्तीति पाठो मुद्रितपुस्तकेषु दुर्गमाथे ।
स च प्रासादिकस्तत्कर्तृकैतिवोऽनुपादानादुपात्तस्य सेति कर्तृपदस्य
क्रियाकाङ्क्षासिद्धये, अर्थ च दुर्गमाभ्यामुपादः । अस्यायमर्थः ।
हि यतः सा दक्षिणोत्सृज्यमाना यजमानेनोत्सृष्टा सती दक्षिणस्यां
दिशि वेधाः श्रोणौ गच्छतीति दक्षिणेत्युच्यते । कथं (केन प्रदेष्टेन)
गच्छतीत्याह—अग्रेणेत्यादि । गृहपतिर्वैजमानस्तेन संयुक्तो गार्ह-
पत्योऽग्निः “गृहपतिना संयुक्ते व्यः” (पा. ४-४-९०) इति
व्यः प्रत्ययः । “तमग्रेण गत्वा (पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राचीति व्यप-
देशात्मलक्ष्यस्यार्थः संयुक्तीनस्य प्राञ्चुलस्य यजमानस्य च मध्ये-
नोत्तरपूर्वकर्मणि विगच्छतीति) सदः सदस्यस्थानं तद् जघनेन मध्य-
प्रदेष्टेन, अवच्छेदकत्वं तृतीयाधेः । “प्रकृत्वादिगणाज्जाता तृतीया
तु दास्यताम् । अवच्छेदकतादुद्धिप्रकारत्वादिसंस्तौ” इति ईडुक्तेः ।
अग्रिमिन्वे दीपयतीत्यस्तीति ब्रह्मा “अग्निमी दीपौ” (४० आ०)
किप् । तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । “अग्नीधः शरणे रणमं च” (वा०)
इति रण् गित्नादादिबुद्धिः । भत्वाज्जस्त्वाभावाः । आग्नीध्रमेवाग्नी-
धीयम् स्याथं छः । तदक्षिणेनादूरे तस्य दक्षिणस्यां दिशि “एनवन्त्य-
तरस्माददूरेऽपञ्चम्याः” (पा० ५-३-३५) इति एनप् । “एनपा
द्वितीये” (पा. २-३-३१) इति द्वितीया । अन्तर्वेदि वेधा मध्ये
स्थित्वा । अन्तरेणेत्येतद्विनाशैकम् । चत्वालो गतिविशेषः । उत्करो

१. तथाच तस्याग्रेण सदसो मध्येनेति फलितोऽर्थः । अग्रा-
वच्छेदेन गार्हपत्यं, मध्यावच्छेदेन सद इत्यक्षरार्थः । उपपद-
विभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः । षष्ठ्यपवादत्वात् । “उत्सर्गसमानादेशा
ह्यपवादा भवन्ती” इति महाभाष्यकृतः प्राहुः ॥

दिक् ॥

पुनर्दक्षिणा । अत्र निदानमाह—

हस्तप्रकृतिः ॥

हस्तः प्रकृतिः कारणं नामनिदानं यस्याः सा । तथाच
“प्राशुखस्य प्रजापतेर्दक्षिणो हस्तो बभूव सा दक्षिणा दिग्-
भवति” त्याग्रायते । अथ—

दक्षिणो हस्तः ॥

कस्मात्पुनर्दक्षिणः ? इत्यनुक्तः ग्राह—

दक्षतेरुत्साहकर्मणः ॥

उत्साहार्थस्य दक्षधातोरुक्तदिशा सिद्धिः । स यथोत्साहवा-
न्भवति कर्मसु न तथा सव्यः ॥

दाशतेर्वी स्यादानकर्मणः ॥

दानकर्मणः दानार्थस्य । “दाश्ट दाने” (भ्वा. उ.)
दाश्वतेऽनेनेति दक्षिणः । पृषोदरादिः ॥ तेनैव हि प्रायेण
धीयते ॥ हस्तशब्दं निर्वचनप्रसक्तं निर्व्वीति—

हस्तो हन्तेः ॥

हन्त्यनेनेति हस्तः । पृषोदरादिः । तेन हि हन्त्यते ।
यथायन्येनापि हन्त्यते पादादिना, तथापि यो हन्त्यव्यो
भवति तस्य—

प्राशुर्दनेने ॥

हन्तेऽयमेव प्राशुः शीघ्रः शटिति समुच्चलमानो भवति ॥
तदेतन्निगमस्थं दक्षिणा मघोनीति प्रतीकमुपादाय व्याख्यात-
मिदानीं “शिक्षास्तोतुभ्य” इति तदुत्तरं वाक्यं व्याचष्टे—

देहि स्तोतुभ्यः कामान् ॥

इति । एवमुत्तरोत्तरम् । मातिषगिति व्याचष्टे—

मासानति दंहीः ॥

अस्मानतिहायातिक्रम्य (अन्येभ्यो) मा दंहीर्मा
देहि । दहिरत्र दानार्थं इति विवरीतुमाह—

मासानतिहाय दाः ॥

अस्मानतिहायातिक्रम्य मा दाः मा देहि । “मादि
छ्ह” (पा० ३-३-१०५) सर्वलकारापाद इति लोटर्थेऽत्र ।
“न माङ्योगे” (पा० ६-४-९७) इत्यडभावः ॥

रक्षादिकृतः । “उत्करः कूटमस्त्रिया-” मित्यमरः । तावन्तरेण तौ
विना (तौ परिहृत्य) “अन्तरान्तरेण युक्ते” (पा० २-३-४)
इति द्वितीया । “पृथग्विनान्तरेणेतं” इत्यमरः । तमासीधं चेति
पृथक्त्वान्वयम्, तमासीधं ब्रह्माणं (तात्पर्याच्चाच्छब्दमिति न्यायात्)
च गच्छतीति दक्षिणेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

१. अनुक्तः पृष्ठः । “प्रश्नोऽनुवोगः पृच्छा चे”त्यमरः ॥

२. शीघ्राथैर्ह्यं पठितः । यो ह्यस्तद्वे स एव शीघ्रं कर्म
कर्तुं प्रभवति । इति शीघ्राथैर्याप्यवोत्साहार्थं इतिः ॥

मगो नो अस्तु बृहद्वदेम ॥

इत्येतन्निगदव्याख्यातम् (पृ० २०) । विदथे इति निगम-
स्थपदमर्थतोऽनुवदति—

स्वे वेदने ॥

स्वे-स्वीये (आरमीये) वेदने विन्दते लभते सुखमस्मि-
न्निति वेदनं गृहम् । “विदुल्ल लामे” (तु. उ.) “करणाधिक-
रणयोश्च” (पा० ३-३-११७) इति ल्युट् ॥

सिंहावलोकितकेन निगमप्रसक्तं भगपदं निर्व्वीति—

मगो भजतेः ॥

भगशब्दः पुल्लिङ्गो धनवचनः । भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः ।
यद्वा भज्यते सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्गान् (धनवान्) “भज
सेवायाम्” (भ्वा. उ.) “पुंसि संज्ञायाम्” (पा० ३-३-
११८) मिति घः । “वजो” (पा० ५-२-५९) रिति
जस्य गः ।

बृहत्पदं व्याचष्टे—

बृहदिति महतो नामधेयम् ॥

नामधेयं नामैव भवति । “वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्गच्छतु-
वचे-” (उ. २-७७) ति निपातिवेतौ ॥ “भारुणामनाभ्यो
धेयः” (वा०) इति स्थाथं धेयप्रत्ययः ॥

कुत एतत् ? इति महतो नामधेयत्वे निदानप्रश्ने आह—

परिवृद्धं भवति ॥

परितः सर्वतो वृद्धं व्याप्तम् । यद्वा परिवृद्धं व्याप्तं । यद्धि
महद्भवति तत्सर्वं व्याप्नोति । तथाच वक्ष्यति “ब्रह्म परिवृद्धं
सर्वतः” (निरु. १-३-३) इति ।

इदानीं निगमान्तस्थं सुवीरा इत्येतद्वाक्यमर्थतो द्विधा
व्याचष्टे—

वीरवन्तः कल्याणवीरा वा ॥

पुरस्तात्स्थितेन मलथंयुना योऽर्थो लभ्यते सहि वीरवन्त
इत्यनेनोच्यते । तत्रानतिप्रसिद्धलमाशङ्क्य प्रसिद्धेन शोभनार्थेन
बहुव्रीहिणा योऽर्थो लभ्यते तमर्थमाह कल्याणवीरा वेति ।
कल्याणशब्दार्थो वक्ष्यते मूले (ति. २-१-६) ।

इदानीं निगमान्तस्थं वीरपदमनेकधा निर्व्वीकि—

वीरो वीरयत्नमित्रान् ॥

१. बृहन्महच्छब्दौ ॥

२. विषयार्थं सप्तम्यर्थः ॥

३. परिवृद्धम् इति मूलपुस्तके पाठः ॥ यद्यपि पाणिनिना
प्रभावेव परिवृद्धं (७-२-२१) इति निपातितस्तथापि अर्थसाध्या-
दिह महतो नामधेयनिदाने निरुक्तः । प्रभुरपि महत्तया सर्वं
पोषयर्गं व्याप्त्येतत्तावतैव परिवृद्ध इत्युच्यते ॥

४. मलथंयोः पुरस्तात्प्रवोगस्य लोके सर्वथाऽभावो वेदेऽपि
काचित्कल्पनेनेति ।

अभिन्नान् वृत्रवीरयति विविधप्रकारमीरयति । क्षिपति । कम्पयति । मारयति वेति वीरः । “ईर क्षेपे” (उ. प.) स्थायीणिजन्तात्पचाद्यन् णिलोपः । यद्वा “ईर गतौ कम्पने च” (अ. आ.) अन्तर्भावितप्यथात्पचाद्यच् । अभिन्न-शब्दः पुंसि । तथाच (पा. लि.) सूत्रम् “भृत्रा-अभिन्न-छात्र-पुत्र-मन्त्र-वृत्र-मेढ्रो-घ्राः पुंसि”ति ।

प्रकारान्तरेण वीरशब्दं साधयति—

वेतेर्वा स्याद्वतिकर्मणः ॥

गतिकर्मणो गत्यर्थे वर्तमानस्य वेतेर्वाधातोः (अ. प.) औणादिको रक् ॥ गच्छत्येवासावभिसुखं वाचून् ॥

वीरयतेर्वा ॥

विकान्त्यर्थकस्य वीरधातोः (उ. आ.) पचाद्यच् (पा. ३-१-१३४) णिलोपः (पा. ६-४-५१) विकान्तो विक्रम- (पराक्रम-) वानसौ भवति ॥

सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूर्णो वा ॥

परि सर्वतो ग्रहणं ज्ञानं परिग्रहः स अर्थो यस्य स परिग्र-
हार्थः स एव परिग्रहार्थीयः स्थायं छः (पा. ४।२।१३८) स
वर्तते इत्यर्थकः । तथाच—

प्रसीमादित्योऽञ्सृजत् ॥ (क्र. सं. २-७-९-४)

१. “प्रसीमादित्योऽञ्सृजद्विधुतौ” कृतं सिन्धवो वरुणस्य
यन्ति । न श्राम्यन्ति न विमुञ्चन्त्येते वयो न पंसू रघुया
परिजम्न ॥ ४ ॥” विधर्ता विविधप्रकारेण रसानां रश्मीनां वा
स्वरदिनजालान्तर्गतं सर्वस्य जगतो वा, धर्ता धारयिता ।
“अणोऽमृगश्लेष्” (पा. ७-४-५७) लघुनासिकः । आदित्य
अदितेरपत्यं पुमान् विवस्वतः । प्रासृजत्यर्कणं सृष्टवान्सर्वतो
रश्मीन् इति शेषः । (ते च सूर्यरश्मयः) सिन्धवः सन्धमाना
(आदित्यमण्डलात्प्राञ्चो वर्तमाना) कृतमुदकम् (आदाय पृथिवी-
लोकादन्तरिक्षलोकाच्च) वरुणस्य सूर्यस्य (मण्डलं) यन्ति गच्छन्ति ।
(तदेवमुत्सर्गादानलक्षणं स्वस्वकर्मं कुर्याणा अपि) न श्राम्यन्ति
न (वा श्रान्ता अपि सन्तो विरागादप्येतत्कर्म) विमुञ्चन्ति । एते

१. सायणस्तु विधर्ता सेतुरिव जलस्य धारयिता आदित्यः
अदितेः पुत्रो वरुण कृतं विधारणहेतुर्भूतौ सत्यं यद्वा नदीनामुपा-
दानभूतमुदकं सीं सर्वतः प्रासृजत्यर्कणं सृष्टवान् । तेन
वरुणस्यैतेन सिन्धवः सन्धनशीला नभो यन्ति गच्छन्ति प्रवहन्ति ।
एते सिन्धवः न श्राम्यन्ति न श्रमं प्राप्नुवन्ति न विमुञ्चन्ति नोपरता
भवन्ति । अनलसाः सर्वदैकरूपेण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते ।
वयो न वयः पक्षिण इव रघुयाः लघुवर्गाः शीघ्रगामिनः परि-
जम्नपरिजम्नि भूय्वा पंसुः पतन्ति गच्छन्ति ॥ इत्येवं व्याख्ययत् ॥
अत्र सुपां सुडुगिति डेङ्कृत् ॥

२. ते हि वर्षाकाले मेघद्वारा सन्धन्ते । त एव च सूर्येण
प्रसृष्टाः सार्वभौकिकमुदकमादाय पुनः सूर्यमण्डलं प्रविशन्ति ॥

गृह्णन्तस्त्वेदमार्थं त्रिष्टुप् सौरी । अस्यामेव ऋचि तावद्बु-
भयमपि प्रदर्शयति—

प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा ॥

इति तत्रायस्य प्रासृजत्सूर्यो रश्मीनित्यर्थः । सीमिति
पदपूर्ण एव ॥ कुतोऽपीत्यविवक्षितमेवेतत्पक्षे । द्वितीयोदाहरणे
सीमित्यस्यार्थः सर्वत इति ॥

परिग्रहार्थीये उदाहरणान्तरमप्याह—

विसीमितः सुरुचो वेन औवः ॥ इति च ॥

(य. वा. सं. १३-३)

(कथं पुनः पतन्तो न श्राम्यन्ति ? किं शनैः ? न) वयो न वयः
पक्षिण इव (शीघ्रं) पंसुः पतन्तः रघुया लघुवर्गा (लघ्वा)
शीघ्रकया गत्वा परिजम्नः परिजम्नतः परिगच्छन्तः सर्वमप्येत-
ज्जगत् इत्यर्थः ॥

१. सूर्यो ह्यस्यां वरुणनाम्ना स्तुयते सोऽप्यदितेः पुत्र इत्या-
दित्य एव ॥

२. प्रथमम् । ततः परिग्रहार्थीयत्वे द्वितीयमुदाहरणमनुपदं
वक्ष्यति ॥

३. “ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमितः सुरुचो वेन
औवः । स बुध्या उपमा अस्य विद्याः सुतश्च योनिमस्रतश्च
चिन्मः ॥ ३ ॥” ब्रह्म बृहत् स्वरूपमादित्याख्यं प्रथममावौ
पुरस्तात् (प्राच्यां दिशि) जज्ञानं जायमानं दृश्यमानमिति
वाचत् । जनेः ज्ञानवि शपः श्लोः हित्वम् । “गमह्वे”-(पा. ६-
४-९८) लघुपञ्चालोपः । किंच वेनः कमनीयो मेधावी वा स
आदित्यः । सुरुचः प्रशस्तरोचनात् रश्मीन् सीमतः सर्वतः वि-
भावः व्यवृणोत् विवृतानकरोत् । “छन्दसि परेऽपि” “व्यवहित-
श्रे”ति (पा. १-४-८२) विशब्दस्य पुरस्तात् प्रयोगो व्यवहितस्य ।
सचार्थकाले आवरितिक्रियापदेन संबध्यते उपसर्गात्वात् । “उपसर्गाः
क्रियायोगे” (पा. १-४-५९) इति पाणिनिसंरणात् किंच
उपमा उप समीपे मान्ति भूतानि यावु ताः सावकाशा अतश्चास्य
जगतो विद्याः विविधं तिष्ठन्ति यावु ता विविधस्थानभूता “अन्वा-
म्बगोभूसी” (पा० ८-२-९७) स्वादिना पत्यम् । एवंभूता
बुध्या बुध्नन्तर्दिक्षं तत्र भवा दिशः विवः व्यवृणोत् । किंच
सतोऽभिव्यक्तस्य रश्म्युत्पत्तिसतोऽभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य च भूतस्य
षट्पदादेर्भूतस्य वाय्वादिकेति वा योनिं प्रभवं विवः व्यवृणोत् ।
वृणोतेलेक्षि शपि छुप्ते शुणे च व इति रूपमडभाव आर्षः । “बहुलं
छन्दस्यमाज्योगेऽपीति” (पा. ६-४-७५) वचनात् ॥

१. लघवे लिटि णि “तन्निपत्योऽश्छन्दसी” (पा० ६-४-९९)

लघुपञ्चालोपः ॥

२. “सुपां सुडुगि”-(पा० ७-१-३९)ति यास्याने वा ।

सायणमतेः जसः स्थाने ॥

३. तदुक्तवोपलक्षितमेव प्राच्याः प्राचीत्यम् ॥

वामदेवपुत्रो नकुलोऽनया विष्टुभाऽऽदित्यं तुष्टाव ॥ तदेत-
त्प्रदर्शयत्यर्थतः—

व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः ॥

व्यवृणोदिति-वि आचरित्यसार्थः । सीमत इत्यस्य सर्वत
इति ॥

किं व्यवृणोदित्यपेक्षितमर्थतो निर्दिशति—

सुरुच आदित्यरश्मयः ॥

आदित्याख्यस्य ब्रह्मणो रश्मयः किरणाः । “किरण-
प्रग्रहो रश्मी” इत्यमरः । त एव सुरुचस्तानित्यर्थः । कुतस्ते
सुरुच इति सुरुचशब्दं निर्ब्रवीति—

सुरोचनात् ॥

तथाच सुरुचः प्रशस्तरोचनाब्रह्मनीत्यर्थतो गम्यते । “रुच
दीप्तौ” (भ्वा. आ.) क्प् । वेनो मेधावी ॥

अथ परिग्रहार्थीयस्य सीमिति मान्तस्य कथं सीमत इत्याका-
रान्तमुपादाय तस्मिन् सीमत इति साधितमित्यनुक्त उत्तरमाह—

**अपिवा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत
पञ्चमीकर्माणं सीमन्ः सीमतः सीमातो
मर्यादातः ॥**

अत्र अपिचेति भिन्नक्रमः सीत्र इत्यतः प्राग्ग्रह्यः । सीम्
अ इत्येतदनर्थकमुपबन्धं संज्ञाकरणम् (अकारम्) आददी-
ताथैकाले । पञ्चम्याः कर्म कार्यं “पञ्चम्यास्तसिक्” (पा० ५-
३-७) इति तसिल्लयत्यरूपं यस्मात्पुरस्तथाभूतम् । तथाच
सीमित्यस्य सर्वैशब्दसमानार्थ एव पर्यवैसन्नो भवतीति व्याख्यातं
सीमतः सर्वत इति ॥

इदानीं शब्दसाहचर्यप्रसक्तं निर्ब्रवीति ‘सीमन्ः सीमत’
इति । ‘अपिवा’—अथवा ग्रामादेर्मर्यादाथैस्य नान्तस्य
सीमन्शब्दस्यापि पूर्ववत्तसिल्लस्य “स्वादिवि” (पा०
१-४-१७) ति पदत्वानलोपे सीमत इति संभवती-

२. उपक्रान्तं सीमितस्य परिग्रहार्थीयत्वम् ।

२. अनुबन्धमिवोच्चारणकाले प्रयोजनवशादुपबन्धमानम् ।
संज्ञाकरणं संज्ञात्वप्रयोजकम् । संज्ञाक्रियतेऽनेनेति ह्युदा (पा. ३
३।१२७) ॥ योरनः ।

३. अवधिविशिष्टो हि सर्वार्थः सीमशब्देन विवक्षितस्तत्त-
सिनाऽवधैर्धैऽभिहिते सर्वार्थ एवावशिष्यते । विशिष्टवाचकपदानां
सति विशेषणवाचकपदसम्बन्धेन विशेष्यमात्रपरत्वमिति नियमात् ।
अत्र पदं शक्तं ननु “सुसिद्धन्तं पद” (पा० १-४-१४) मिति
परिभाषितम् ॥

४. मन्त्रार्थकरणकाले दुर्योक्तिं मूलोक्तिं चानुसृत्यैतद्व्याख्यानम् ।
महीधरमेतं तु मर्यादाथैस्यैवेदमुदाहरणं सीमतः सीमानं मर्यादां
भूगोलमध्यभागमारभ्येति तदर्थं स आह । पतदेवात्र द्वितीयोदा-
हरणदानस्यास्वरसमूलमपिचैवेनेन सूचितं पूर्वोदाहरणस्यैवोभयार्थ-
विषयत्वमिति राक्षान्तः ॥

स्याह—‘सीमातो मर्यादात’ इति । अत्र द्वितीयान्ता-
त्सार्वविभक्तिकस्तसिरिति महीधरस्वरस्य ॥

इदानीं निर्वचनप्रसक्तं सीमाशब्दाथै निर्ब्रवीति—

सीमा मर्यादा विधीव्यति देशविति ॥

सीमन्शब्दो मर्यादाथैः । कुतः ? ‘देशो’ पूर्वापरौ ‘विधी-
व्यति’ विगमसन्धानानवच्छिन्नौ (विभक्तौ) करोतीति हेतो-
‘मर्यादा सीमे’त्युच्यते । तथाच “सीमसीमे स्त्रियासुमे”
इत्यमरव्याख्यायां महेश्वरः द्वे ग्रामादेर्मर्यादायामित्याह “सी-
माऽऽघाटस्थितिक्षेत्रेष्वच्छकोशेषु च स्त्रिया” मिति मेदिनी च ।
स्थितिरत्र मर्यादा “मर्यादा धारणा स्थिति” रित्यमरः । अयं
वार्थतो निर्वचनक्रमः । सीमेति तु “विष्णु बन्धने” (खा. उ.)
इत्यस्य “नामन्सीमन्” (उ० ४-१४०) त्यादिना मनिनन्तो
निपातः । सिनोति बध्नाति देशावेतावानेवायमित्येवं सा सीमा ॥

त्व इति विनिग्रहार्थं सर्वनामानुदात्तम् ॥

निपातत्वेनैतदपि संदिह्यते । वक्ष्यते हि “निपात इत्येके”
(नि. १-३-३) इति ॥ अतस्त्व इति शेषं निपातकाण्ड
उदाह्रियते । संशयपरिशोधनाय त्व इत्येतद्विनिग्रहार्थीय-
मिति व्याख्यातम् (पृ. १२) । स्वरविधितिपत्तिं निरा-
करोति—अनुदात्तमिति । “लत्वसमसिनेत्यनुब्रवीति”
(कि. ४-७८) सर्वानुदात्त इत्यर्थः ॥

अर्धनामेत्येके ॥ २ ॥ (७)

अर्धेस्यैवतन्नाम ल इत्येवमेके आचार्या मन्यन्ते इति
शेषः । वक्ष्यति चायमपि । त्वो नेम इत्यर्धस्य (निरु. ३।४।१)
इति । तदेतत्प्रकरणोपवदाभ्यामध्यवसेयं, काधेनाम, क सर्व-
नामेति ॥ २ ख. सू. ॥ (७)

यथात्र सर्वनाम तथैवमुदाह्रियते—

“ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वा-

न्नायत्रं त्वो गायति शकरीपु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य

मात्रां विर्मिमीत उ त्वः ॥ ६ ॥”

(ऋ. सं. ८-२-२४)

आक्षिप्तस्य वृहस्पतेरार्षम् । विष्टुप् । अनया हि वृहस्पति-
वैदित्वेदाधीनां तुष्टाव ॥ अथास्यायुक्त्येकशब्दसमानार्थं त्वशब्दं
दिदर्शयिष्युरेनाय कर्तव्यं तावदाह—

इत्युत्तिकर्मणा विनियोगमाचष्टे ॥

अयमर्थः । होत्रादयः षोडशत्विजो भवन्ति । सप्तदश्याः
सप्तदश । तेषु चत्वारो महत्विजः । होता, उद्गाता, ब्रह्मा,
अध्वर्युश्चेति । तेषां होत्रादीनां चतुर्णां त्विजां यानि कर्माणि

१. निपातत्वे हि “निपाता आयुदात्ताः” (फि० ४-८०)
हलायुदात्तत्वं प्रसज्येत ॥

ऋक्षसनादीनि तेषां विनियोगं विविच्य नियोगं नियोजनम्
(कर्तृपुरुषेष्वासञ्जनम्) इति—अनयन्वांऽऽचष्टे ब्रवीति ॥

कथम्—इति प्रथमं पादं विवृणोति—

ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी ॥

य एते चत्वारो महर्त्विजस्तेषां मध्ये 'एकौ होता' यज्ञ-
काले खकीयवेदगतानाम् 'ऋचां पोषं' यथाविधिकमणि
प्रयोगं 'पुपुष्वांन्' (एको धातुरनुवादायः) बह्वीकचः
पुष्पन् शंसन् 'आस्ते' । इतीय'मुक्' अर्चनी । अर्च्यते
स्तुयतेऽनयेति करणे ल्युट् (पा० ३-३-११७) टिलाब्दीप्
'ऋचस्तुतौ' (भ्वा. प.) तदेतद्वृक्षसंनैकम् होतरि विनि-
युक्तम् । उक्तं च "यद्वैव होतॄन् क्रियत" (ऐ० ब्रा ५-५-८)
इति ॥

अथ द्वितीयं पादं विवृणोति—

गायत्रमेको गायति शकरीषूद्राता ॥

'एक' उक्तादस्य 'उद्गाता' एष लशब्दार्थः । 'गायत्रं'
गायत्रशब्दामिधेयं स्तोत्रं साम, 'शकरीषु' शकरीशब्दास्मि-
धेयासु ऋधु 'गायति' इत्येतत्सामगानकर्माद्गातृरिति नियुक्तम् ।
उक्तं च "सात्रोद्गीय"मिति (ऐ. ब्रा. ५-५-८) ॥

अथ मन्त्रार्थं पादशोऽग्रे निर्विवक्षुक्तार्थं चैकपदनिरुक्तं
तावदाह—

गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः ॥

१. विनिग्रहार्थस्य सर्वनामस्त्वशब्दस्यार्थनिर्देशोऽयम् ॥
प्रथम इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'एकोऽन्याथे प्रथाने च प्रथमे केवले
तथा । साधारणे समानेऽप्ये संख्यायां च प्रयुज्यत' इति ॥

२. पुनः पुनश्चं वा दैवतायाध्यात्म्यानुष्ठितनसन्तानमनी-
स्यानकरणानुप्रदानवरीयथाकालमुचोऽधीयान इति वुर्गः ॥

३. अयमर्थः सायणेनोक्तस्तथा च पुपुष्वाति कलन्तः ।
"धातुसंबन्धे प्रत्याः" (पा. ३-४-१) इति ववमाने लिट् ।
"लिटः कानच्वा" "कसुश्च" (पा. ३-२-१०७) इति कसुः ।
"लिटि धातो"—(पा. ६-१-८) इति द्वित्वम् । "पुष पुष्टौ"
(दि० प०) पोषमिति णसुलन्तम् । "स्वे पुष" (पा. ३-४-४० ।
इति णसुक् बाहुलकादनुपपदेऽपि । अतएव कषादिषु यथाविध्यनु-
प्रयोग इति पुषेरेवानुप्रयोगः । शंसन् स्तुवन् "शंसु स्तुतौ"
(भ्वा० प०) लट् इतरि रूपम् ॥ धातूनामनेकाव्ययवैवादिवाक्यस्य
पुष्टयर्थस्य पुषेरेव शंसत्यर्थे वृत्तिः । ऋचामभूमिकायां सायणस्तु
पोषमास्ते पुपुष्वानित्यस्य पुष्टिं कुर्वन्नास्त इत्यर्थमाह । निम्नप्रदेशे-
ष्वास्त्रातानामृचां संयमेकत्र संपाथैतावदिदं शक्नोति वृष्टिं करोति
तेयं पुष्टिरिति च व्याचष्टे । कर्तृशब्दोऽपि तेनैव तत्र व्युदपाद्यत
"अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तथाचनविशेषो
वेत्तुः" इत्येवम् ॥

४. पतञ्जलप्रामाण्यनकमं तस्मिन्होतरि विनियुक्तम् ॥

४ नि०

स्तुत्यर्थस्य गैयातोः (निघ. ३-१४) (भ्वा. प.) करणे
पञ्चम् । गायत्यनेनेति गायत्रम् ॥

शक्यं ऋचः शक्नोतेः ॥

"शक्नु शक्तौ" (खा. प.) अस्माद्बाहुलकात्करणे वनिपि
"वनोर च" (पा० ४-१-७) इति ङीनादेशश्च । शक्नो-
त्यामिरिति 'शक्यः' ।

अथैतस्मिन्नर्थे निगमं प्रमाणायन्शकरीशब्दे वृत्तिं दर्शयति—

तद्यदाभिर्धृत्रमशकदन्तुं तच्छकरीणां शकरी- त्वमिति विज्ञायते ॥

यद्यस्मादाभिरभिष्टुत इन्द्रो वृत्रमश्रुं हन्तुमशकत्
तत्तस्माच्छकरीणां शकरीत्वमित्येवमन्त्राद्भाषणेऽपि
(५-३-२) शक्नोतेरेव शक्यं इति विज्ञायते । लिङ्तोऽपि
हि दर्शितं भवति "आह्वयातजानि नामानी"ति ॥

अथ तृतीयमुक्तमन्त्रपादमर्थतो व्याचष्टे—

ब्रह्मैको जातेजाते विद्यां वदति ॥

'एको'ऽपरो 'ब्रह्मा' नाम ऋत्विक् । जातविद्यामिति
वीष्णुगर्भं सप्तमीतत्पुरुषमार्षंविज्ञानबलान्मला व्याचष्टे—'जाते-
जाते' यममुपग्रे प्रायश्चित्तादौ कर्तव्ये कर्मणि । विदन्त्य-
नयेति 'विद्या' "विद् शाने" (दि० आ०) "संज्ञायां
समजे"—(पा० ३-३-९९) ति करणे क्यप् । वेदयित्रां
वाचमिति सायणः । विद्यात्रयहेतुलादात्मनो विज्ञानमिति दुर्गः ।
'वदति' एव ऋत्विग्य "इदमत्र कुरुते"—ति ॥ तत्रापि
द्येतरुमं विनियुक्तम् ॥

अथ ब्रह्मैव कुतो विद्यां वदतीत्यनुयुक्तस्य विद्याप्रकर्षात्स-
र्वेचेत्सुलमाह—

१. अर्धवात्र वक्षच्छब्दाभ्यां धात्वर्थः शक्तिरच्यते । इन्द्रमता
हि सा शकरीद्वारेति तासां करणत्वोपपत्तिः । यत्तासामभिष्टुतिद्वारां
शक्तिजनकत्वं तदैव शकरीत्वमिति पर्यवसितोऽने । शक्तिजनकत्वं
शक्तिजनकस्य भावः सच प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतो भवति ।
तथा च शक्तिजनक इत्यसिद्धेयं शक्तिरेव प्रकार इति ॥

२. शब्दसामर्थ्यं हि लिङ्गं मीमांसायां प्रसिद्धम् ॥

३. ऋचामभूमिकायां सायणस्तु जातेजाते तदातदोपपत्ते
प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां वदति "ब्रह्मत्रयः मणेऽव्यासी-
त्येवं संबोधितः सः 'ओप्रणये'त्यनुजानाति । स च ब्रह्मा
वेदत्रयोक्तव्यकर्मभिन्नाः । तस्मात्प्रणयेतां वृद्धा तत्तदनुज्ञातुं सति
प्रमादे समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छन्दोगा आमनन्ति
"एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वतनी तवोरन्यतरां मनसा
संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽव्युत्सृष्टास्तान्यतरामिति कृत्स्नो ब्रह्मः
प्रमादराहित्याय मनसा सत्यगनुसन्धेयः वाचा च वेदत्रयोक्तमन्त्राः
पठनीयास्तत्र होत्रादयश्चो मयिल्ला ब्राह्मणं यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति
ब्रह्मा त्वेक एव मनोऽनुरं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति तस्मादस्यास्ति
सामर्थ्यं"मिति ॥

ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति ॥

नह्यसर्ववित्तमधिकारं निर्वर्तयितुं शक्नुयाद्यतो ह्ययं सर्व-
विद्यः । सर्वां (त्रयीं) विद्यां वेदेति “तद्विदाथे” (पा०
२-१-५१) इति समासः । “तद्वीते तद्वेदे” (पा० ४-
२-५९) इति द्वेदार्थे “विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्”
(वा० ४-२-६०) इति ठङ् । तस्य “सर्वविदेः सादेव
ल्लभक्तव्यः” (वा.) इति लुङ् । तथाविधो ह्यसावधिकारी
त्रयीविद्यायुक्तो येनासौ सर्वमेव वेदितुमर्हति अतोऽयं
ब्रह्मा भवति । उक्तं “अथ केन ब्रह्मत्वं कियते इति ? त्रय्या
विद्यया” (ऐ० ब्रा० ५-५-८) इति ॥

ब्रह्मा परिवृढः श्रुतः ॥

श्रुत एव (न परं केनचित्कियते—) इति श्रुतो वेदः ।
कर्मणि क्तः । तस्मादिति “पञ्चम्यास्तस्मिन्” (पा. ५-३-७) ।
परिवृढः प्रभुत्वेनां मध्ये नेता (नायकः) “प्रभौ परिवृढः”
(पा. ७-२-२१) इति निपातः । “प्रभुः परिवृढोऽधिप”
इत्यमरश्च । स हि त्रयीविद्यां वेद । अन्ये त्वेकैकामित्यस्य
विद्याप्रकर्षोऽन्यतः ॥

अधुना शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते—

ब्रह्म परिवृढं सर्वतः ॥

सर्वतः सर्वास्तु दिक्षु । “आद्यादिभ्यस्तस्मैरुपसंख्यानम्”
(पा० ५।४।४४ वा०) इति सर्वविभक्तिकस्तयिः । ब्रह्म वेदान्त-
प्रतिपाद्यमुपादि बोधयमपि एतत्परिवृढं व्याप्तम् ॥

अथ तुरीयपादं तस्या अर्थतो व्याचष्टे—

यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युः ॥

‘एकोऽध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां’ मीयतेऽनेनेति मात्रा
तां यां कांषिदितिकर्तव्यतामभिषवग्रहणादिरूपां (यज्ञशरीरं)
‘विमिमीते’ अलर्थं (नानाप्रकारं) निर्मिमीते (करोति) ।
उ इत्यवधारणार्थो मन्त्रे । स्वस्वकर्तव्यमेव सर्वोऽनुतिष्ठति नान्य-
कर्तव्यमित्यवधारणा । यद्वा वितर्कायः । सच युगम इति कृत्वा
व्याख्याकाले उपेक्षितः ॥ यज्ञस्वरूपनिष्ठादकत्वं चाध्वर्युर्निम-
निर्वचनादेवावगम्यत इत्यध्वरशब्दमनेकधा निर्व्रवीति—

अध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताऽध्वरं कामयत इति वा ॥

अध्वरशब्दे पृषोदरादित्वादित्यलोपेऽध्वर्युरेवाध्वर्युरित्यु-
च्यते । कथं सोऽध्वर्युरिति तत्साधयत्यवयवार्थनिर्वचनेन ।
अध्वरं यत् युनक्ति सर्वाङ्गसंवननेन संयोजयतीत्यध्वर्युः ।
“युजिर् योगे” (र. प.) द्रुप्रत्यय औपानदिकः । टिलोपः ।
यतः सोऽध्वरस्य नेताऽन्तं प्रापयितेति, अध्वर्युशब्दस्यैव
तात्पर्यार्थोऽयमिति सायणः । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य (यजुषः)

१. मीयते इति भागं कर्मं तन्मात्रेण च्यत इति दुर्गः ॥

यागनिष्ठादकलघोतकं निर्वचनं यास्को दर्शयिष्यति “मन्त्रा
मननात् । छन्दांसि छादनात् । स्तोमः स्तवनात् । यजुर्यजते”-
(नि० ७-१३) इति, अथवा अध्वरं कामयते कर्तुमि-
त्ययमध्वर्युः । एतस्मिन्निर्वचनेन युरित्ययं कामनायः । वसुकामा
वसुयव इति यथा ॥

अपिवाऽधीयाने गुरुपवन्धः ॥

अथवा अध्वर—(न्तप्रतिपादकं शास्त्र—) मधीयानो लक्षण-
याऽध्वर इत्युच्यते । मधीः कोशन्तीति वतः । तस्मिन्वाधीयाने
ब्राह्मणे गुरुत्वात्पुण्यवन्धो नामकरणम् । अध्वरमधीते यस्तस्य
नामाध्वर्युरिति ॥ अकारलोपः पृषोदरादित्वादत्रापि ॥

अथ विग्रहप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे—

अध्वर इति यज्ञनाम ॥

कथम्—?

ध्वरतिर्हिसाकर्मा तत्प्रतिषेधः ॥

हिसाकर्मा हिंसार्थकः (निघ० २-१९) ध्वरधातुः ।
तस्मात् “द्वयर्थं कविधानमिति” (वा. ३।३।५८) वैधिरकरणे
कः । ध्वर्यन्ते वध्यन्तेऽस्मिन्निति ध्वरस्तत्प्रतिषेधो (न ध्वरो)ऽध्वर
इति । अहिंसो हि यज्ञः । यत्किंचित्पशुबीजादिकमत्र हिंस्यते
साऽभ्युदयहेतुत्वात्तेषां हिंसा न भवति । द्वेषपूर्वको हि प्राणिवधो
हिंसा । न तथात्रेति भवति सोऽध्वरः । तथाच श्रुतिः “न वां
उ एतस्मिन्म्रियसे” (य० वा० सं० २३-१६) इति । स्मृतिश्च
“कुशलमिच्छन्ति तृणानि राजन्” इति ॥

निपात इत्येके ॥

अयं लशब्दो निपात इत्येके आचार्यो मन्यन्ते ॥
एवंचति पूर्वाभ्युपगतेऽनुदात्तत्वे (नि. १-३-२) शङ्कते—
तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् ॥
तदेतत्त्वेतिशब्दलक्षणं अनुदात्तप्रकृति अनुदात्तत्वभावं
सत्कथं नाम स्यात् ? (यद्वर्तकोकं सर्वनामानुदात्तमिति)
उत्तरमाह—

दृष्टव्यं तु भवति ॥

१. मन्त्रेण तु पुरुषेण क्रोशस्तु मन्त्राः क्रोशन्तीति यथोच्यते
तथात्राध्वरमधीयानोऽध्वर्युर्नाम्ना व्यपदिश्यते ॥
२. किमर्थं रूढ एव षट्पदादिवदुत योगार्थोऽध्वर्युः कश्चिद्वदत
इति प्रश्नः ॥
३. यद्वा ध्वरणं न ध्वरो यस्मिन्सोऽध्वरः । तत्प्रतिषेध इत्यस्य
तस्य प्रतिषेधोऽस्मिन्निति ब्रह्महीनिः ॥
४. निपातत्वं त्वेकेनां केषांश्चिन्मतं तत्तु विभक्तिदर्शनादेवा-
पातरमणीयं वाञ्छान्नमिति कृत्वा नावधारितं, निपातत्वेनैतदपि
सन्दिग्धत इति कृत्वा निपातकाण्डे उदाहृतः । इत्युक्तमभ्यासः ॥

हृद्यनुविशिष्टन्दति भवतीति हृद्यव्ययत्वानामेति तद्वचति । तुगाब्दोऽत्र मेदार्थं उत्तरपक्षतां भनयितुम् ॥ यद्वा हेतुसमुच्च-
यार्थ एव तुगाब्दः । अयं भावः । यद्यपि “फिबोऽन्त उदात्तः”
(फि. सू. १-१) इति फिदसूत्रं फिबः प्रातिपादकस्यान्तोदात्तत्वं
विदधाति, “निपाता आद्युदात्ताः” (फि० सू० ४-८०) इति-
चाद्युदात्तत्वं, तथापि “लत्वसमसिमेत्यनुबानी” (फि. सू. ४-९)
ति फिदसूत्रं तदपवदति । तथा चापवादस्मरणाध्ययदर्शनाच्च
अनुदात्तमपि सदेतन्नामैव भवतीति ॥ वस्तुतस्तु । “निपाता
अप्याद्युदात्ता भवन्तीति” (फि० सू० ४-११) कृतापवादला-
हृद्यव्ययत्वाच्च नामैवैतदित्युपपन्नमिति दुर्गः ॥

क पुनरस्य व्ययो दृष्ट इत्यपेक्षायामाह—

**उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीया-
याम् ॥**

एकवचने व्ययो दृष्टः । त्वमित्ययमनोदात्तः स च निपात-
स्वरणैव भवितुमर्हति । एवम्—

उतो त्वसे तन्वं विसस इति चतुर्थ्याम् ॥
सर्वैरौमला “न्डेः सै” (पा. ७-१-१४) ॥ मन्त्रौत्थल्य
(ति. १-६-पा.) उपरिष्ठाद्याख्यास्यते ॥

अथापि प्रथमावहुवचने ॥ ३ ॥ ८ ॥

व्ययो दृष्टः । स यथा— ॥ ३ ॥ ८ ॥

**“अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोज-
वेव्समा बभूवुः ॥ आदृशास उपकृशास
उत्वे हृदा इव स्नात्वा उत्वे ददश्रे ॥”**

(कं. सं. ८-२-२४)

१. इष्टमनु यथा प्रयोगदर्शनं विधिविधानं छन्दसि भवतीति
बाहुलकवलेन महामाध्यकारः पतञ्जलिरप्याह । अतएव दृष्टव्ययत्वं
छन्दसि । व्ययो व्यत्ययो यथास्थितसामान्यनियमपरिवर्तनमिति
यावत् । तथाचोक्तम् “सुसिद्धपद्महलङ्काराणां कालकलच्छरकर-
वर्णा च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेयां सोऽपि च सिध्यति
बाहुलकेने”ति ॥ उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । नरः पुरुषः
प्रथमादिः । स्वर उदात्तादिः । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथाच
तदाचकारानां कृतदितानां व्यत्ययः । वक्षिणि प्रत्याहारः । यद्ये
यशश्चाद्वारभ्य “लिङ्याशिष्यङिति” (पा. ३।१।८६) ङकारेण ॥

२. सर्वनामत्वेऽनुदात्तत्वं छान्दस्तत्वाव्यस्य दर्शयति । यद्यपि
तत्र “स्वाङ्गशिष्टामदन्तानां” (फि० सू० २ पा.) मिति शिष्टः
सर्वनाम्ना आद्युदात्तत्वं विहितं तथापि तदौत्सर्गिकम् । “स्वत्वसम-
सिमेत्यनुबानी” (फि० सू० ४ पा.) ति विशिष्यानुदात्तत्व-
विधानात् । विशेषविधिस्तैर्गोत्रादिपवाद पक्षेति स्वप्रापितं प्राक् ॥

३. उत त्वम् उतो त्वसौ इत्येतद्वाच्यं— (पाद-) पठितमञ्ज-
भोरपरित्यज्यः ॥

आक्षिप्तस्य वृहत्सवैरायं विधायसूक्तं त्रिष्टुप् ॥ “अक्षण्वन्तः”
इत्यस्यार्थं निर्विषयशुभायपदमस्या अर्थतो व्याचष्टे—

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायः ॥

अक्षि विद्यते येनामिष्यर्थे “तदस्यास्त्वस्मिन्निति” (पा०
५-२-१४) मनुपि “छन्दस्यपि दृश्यत” (पा० ७-१-७६)
इति अक्षिष्यद्वयस्यानङि “अनो रुद्र” (पा० ८-२-१६)
इति मनुषो रुद्रागमे अक्षण्वन्तः । लोके पुनरक्षिमन्तः
अक्षिसंयुक्ताः । एवं “कर्णवन्तः” कर्णविलक्षणकाशवन्तः ।
उपलक्षणमेतदन्येषामप्यज्ञानम् । तथाच समानेन्द्रियाः समानो-
दरपृष्ठपाणिपादाः । अतएव “सखायः” समानं स्थानं (ज्ञानं)
येषां ते । बाह्येन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः ॥

अथात्रैकपदनिरुक्तम्—

अक्षि चष्टेः ॥

चष्टेः परस्मैथैर्यस्य चक्षिष्वातोः (अ. भा.) किरौणादिकः ।
“स्को” (पा० ८-२-२९) इति कलोपः । वस्य कर्त्तव्यं सस्य
पत्वं बाहुलकावक्षिष्टः ख्यान् (पा० २-४-५४) इति ख्याजा-
देशाभाव इडाभावश्च । चकारलोपश्च प्रयोदरादिलात् । ख्यायते
(दृश्यते) स्थानेन सर्वमित्यक्षि ॥

अनक्तेरित्याप्रायणः ॥

व्यत्ययर्थस्याजघातोः (र. प.) औणादिकः क्ति “रतिदितामि”-
(पा० ६-४-२४) ति नलोपः । “जोः कुः” (पा० ८-२-३०)
इति कुत्वं चर्यं सस्य पत्वं च । अनक्ति व्यक्तं भवतीत्यक्षि ।
इति अग्रस्यापत्यमाप्रायणः “नडादिलात्” (पा० ४-१-२९)
फक् । फस्यायन् (पा० ७-१-२) । आप्रायण आचार्यो
मन्यते इति वाक्यशेषः ॥ यद्यप्यज्ञान्तरमपि व्यक्तमेव भवति
तथापीदं तैजसलादन्येभ्योऽङ्गिभ्यो व्यक्ततरं भवति ॥ अत्रार्थं
श्रुतिं प्रमाणयति—

**“तस्मादेते व्यक्ततरं इव भवत” इति ह.
विज्ञायते ॥**

यस्मादेते तेजोवयवमुपिष्ठे तस्मात्कारणादित्येवं तच्छब्द-
बलाद्यच्छब्दमप्याहस्य व्याख्याकमो निरुक्ताल्लङ्कृच्छैलीपरिशी-
लितोऽन्यत्रापि यथावसरमूढा । पते अक्षिणी इतरेभ्योऽङ्गिभ्यो
व्यक्ततरं स्पष्टतरं (प्रकाशतरं) इव भवतः । अन्धकारेऽपि
क्षेते प्रकाशेते एव नक्तंचरादीनां, न तथेतराण्यज्ञानि । एवं
ब्राह्मणेऽपि अनक्तेरैवाक्षिणी इति ह विचार्यमाणे ज्ञायते ॥

कर्णः कृन्ततेनिकृत्तहारो भवति ॥

कृती च्छेदने धातोः (र. प.) औणादिकोऽन्यत्रत्ययः ।
गुणः । प्रयोदरादिलात्तस्य नः गलम् ॥ यद्वा निघ्नन्त एव प्रयो-
दरादिः । उभयथापि निकृत्त (छिन्न) द्वार इति कर्णो
भवति । गर्भावस्थायामेव केनापि (देवेन) निर्मितविल इत्यर्थः ॥

२. अनेकायैवाह्वातां व्यक्तवार्थकस्यापि पदव्यत्ययैकत्वम् ॥

ऋच्छतेरित्याग्रायणः ॥

गल्यर्थस्य ऋधातोः (भ्वा. प.) औणादिकः कर्मणि नन् धातोः कृदागमश्च । गुणो णव्वं च ॥ ऋच्छन्ति (गच्छन्ति) शब्दा एतावति कर्णावित्येवमाग्रायणो मन्यते ॥
ब्राह्मणमण्येतस्मिन्निर्वचने प्रमाणयति—

“ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामि”ति ह विज्ञायते ॥

ऋच्छन्ती-(गच्छन्ती-) वैतो खे आकाशेऽभिव्यक्ताः (सन्तः) शब्दाः । एतावपि न उदगन्तां प्रत्युदच्छत इव प्रहणाय । इति ह विचार्यमाणे ज्ञायते खे कर्णाविति ॥

द्वितीयपादमर्थतो व्याचष्टे—

मनसां प्रजवेष्मसमा बभूवुः ॥

एवंभूता अयेते **“मनसां”** सुखाद्युपलब्धिसाधनेन्द्रियाणा- (मन्तरेन्द्रियाणां) प्रजसन्ते गम्यन्ते इति प्रजवा गम्यप्रदेशाः प्रज्ञायाः । जु इति सौत्रो धातुर्गौतो वेगे च तस्मात्कर्मणि **“ऋदोरप्”** (पा० ३-३-५७) इत्यप्रत्ययः गुणः । तेषु “प्रजवेष्” (मनोगम्येषु) असमा अनुत्वा बभूवुः भवन्ति । छान्दसो लिट् ॥ केचिद्ब्रह्मपोहनधारणाप्रवक्तृलसमर्थाः । केचित्ततोऽनैल्पाः । केचिदल्पमेघसौपरैस्त्वमेघस एव ॥

कथमसामान्यमिति तृतीयपादमर्थतोऽव्याख्यन्-दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—

आसदद्वा अपर उपकक्षदद्वा अपरे ॥

आस्यं प्रमाणं येषां ते **“आस्यदद्वाः”** “प्रमाणे द्वयसज्ज-जन्मात्रव” (पा० ५-३-३६) इति ऊर्ध्वमौने दम्प्रचप्रत्ययः । आस्यदद्वा एव आदद्वाः । प्रबोदरादिलादास्यशब्दस्याकारादेशः स्याशब्दलोपो वा । आदद्वा एव आदद्वाः । **“आज्जसेरसुमि”** (पा० ७-१-५०) इति जसोऽसुगागमश्छान्दसः । हृदा इवेति तुरीयपादस्थमन्त्रानुसन्धीयतेऽर्थवशादुपमानलाभाय । तथाचास्य-प्रमाणोदका हृदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । **“अपरे”** इति त्वे

१. “पात्राप्तेति” (पा. ७-३-७८-) कच्छादेशः क्षिति (शपि) परे विग्रहवाक्ये दर्शितः । एवमन्यत्राप्युद्धम् ॥

२. शरीरस्य शिरसो वा ऊर्ध्वं गते (उच्चैः स्थिते) स्वाने आकाशलक्षणे ॥

३. पुरुषभेदाद्ब्रह्मवचनम् । मनो हि प्रज्ञात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं चेति न्यायविदो वदन्ति ॥

४. ईषदस्याः । नजोऽज्ञास्यार्थे इति । अनुदरा कन्येत्वश्च यथा । पठन्ति च **“तत्साद्दृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजर्थः षट् प्रकीर्तिताः”** इति ॥
ब्राह्मणः । अपापम् । अनश्वः । अपशवो वाऽन्येऽन्येभ्यः ।
अधने इति शिष्टमुदाहरति ॥

५. “प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतादुभा” इति हि नियम-स्थात्रात्र (सूत्रे) प्रमाणपदमूर्ध्वमानपरमेतद्विषये ॥

इत्यस्यार्थः । सर्वनामलात् **“जसः शी-”** (पा० ७-१-१७) भावः । अथ ततोऽल्पप्रज्ञानाह **“उपकक्षदद्वा अपर”** इति । कक्षस्य समीपमुपकक्षं तत्प्रमाणं येषां त उपकक्षदद्वाः । पूर्ववद-त्रापि साधनप्रकीर्णोद्वा । कक्षो बाहुमुलम् **“बाहुमुले उमे कक्षा”** इत्यमरः । कक्षसमीपप्रमाणोदका (अलोपदका) हृदा इवेति । उः पादपूरण एव ॥ तथाचात्र आदद्वास इत्यतिपरोक्षवृत्तिं तस्मिन् परोक्षवृत्तितामास्यदद्वा इत्यनेन संपाद्यास्यप्रमाणोदका इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तितामापादितवान् । इति ध्येयम् ॥

अथानैकपदनिरुक्तम्—

आस्यमस्यतेः ।

क्षेपार्थस्याधुधातोः (दि. प.) **“ऋहलोण्य”** (पा० ३-१-१२४) इति ण्वत् । अस्यते क्षिप्यते हेतदाभिमुख्येना-त्रमिस्मात्सम् ॥

आस्यन्दत एनदन्नमिति वा ॥

अथवा आहुपृच्छस्य स्त्रगणार्थस्य स्यन्दतेः (भ्वा० आ०) **“अन्येष्वपि दृश्यते”** (पा० ३-२-१०१) इति डः । कर्तुं । **एनदिति** कर्म । **“अन्यादेशे ननुसक्ते एनद्वक्तव्य”** (वा. २-४-३४) इति एनदादेशो द्वितीयैकवचने । एनदास्यमास्यन्दते द्वौकरीत्यन्नम् । यद्वा एनदिति कर्तुं बाहुलकाप्रत्ययैकवचनेऽन्ये-नत् । अन्नं (शुष्कमपि) प्राच्यासमन्तात्सर्वत्येव श्लेष्माणं येन तदादीकृतं प्रसिद्धं शक्यते इतीदमास्यमित्युच्यते ॥

अथ दन्नशब्दं परिमाणार्थकं नाम मत्वा निर्वचि—

दन्नं दध्यतेः सवतिकर्मणः ॥

सर्वल्यर्थस्य दधधातोः (नि० षं २-१४) कर्मणि बाहुलका-दौणादिको नन् इडभावश्चेति दध्म् । सुततरमिव तद्भवत्युत्तरा-स्परिमाणात् ॥ यद्यन्यथं स्वादौ घातने पालने च पठितो न दिवादौ तथापि यास्कवचनादिवादित्वं स्रवत्यर्थकत्वं च कल्प्यते । उक्तं च । दिवादित्त्वं भ्वादिबदाकृतिगणसेन क्षीयते मृग्य-तीत्यादिसिद्धिरिति (सि. कि.) ॥ एतच्च शब्दसारूप्यादम्य-थापि निरुक्तं, प्रकृते तु दम्प्रचप्रत्यय एव प्रमाणार्थ इति व्यक्ता-मुक्तमथस्तात् ॥

दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति ॥

उपक्षयार्थस्य दधधातोः (दि. प.) औणादिको नन्स्यस्य च बाहुलकादिडभावश्च । **दस्यतेर्वा** दशः स्यात् । इत्येवमपरथा द्युत्तराधार्यतो निर्गवीति-विदस्ततरमुपक्षीयतं तद्भवत्यु-त्तरस्मात्परिमाणादिति ॥

अथ तुरीयं पादमर्थतो व्याचष्टे—

प्रलेया हृदा इवैके प्रलेया ददशिरै स्नानार्हाः ॥

स्नाना इत्यस्यार्थतो निर्वचनं **प्रलेया** इति । तत्रहि ज्ञातेः (अ. प.) कृत्सारथे (पा० २-४-१४) लन् प्रत्ययः । सच **“अहौ कृत्यत्तुचश्च”** (पा० ३-३-१६९) इत्यहर्था भवति ।

अत्रापि प्रकर्षेण ज्ञातुं योग्या इत्यर्थे ज्ञातेः “अचो यत्” (पा० ३-१-९७) इति यत् । “इयती”-(पा० ६-४-६५)तीत्ये गुणे प्रक्षेया इति ज्ञानार्हा अक्षोभ्योदका इति तदर्थः । एवंभूता हृदा इव एके प्रधानभूता महान्तः प्रक्षया प्रक्षेया अगाधाः (अगाधप्रज्ञाः) दृढशिरे इत्यन्ते । छन्दसो छिद वतमान इह भवति । अत्र त्वेद्वयस्यार्थे एके इति । दृढे इत्यस्य च दृढशिरे इति । मन्त्रे उः पादपूरण एव ॥ “इरयोरे” (पा० ६-४-७६) इति रैभावः ॥

अथात्रैकपदनिरुक्तम्—

हृदो ह्रादतेः शब्दकर्मणः ॥

(अव्यक्त) शब्दार्थस्य ह्रादधातोः (भ्वा. आ.) पचाद्यच् । बाहुलकाद्गुणः । ह्रादते अव्यक्तशब्दं ह्यसावप्सिह्यन्यामनः करोतीति ह्रदः ॥

प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—

ह्रादतेर्वा साच्छीतीभावकर्मणः ॥

शीतीभावार्थस्य ह्रादी सुखे चेति धातोः (भ्वा. अ.) ह्रत्पठितसिद्धिः । ह्यस्य रत्वं प्रयोदार्थिदात्तः । शीघ्रेऽप्यसौ शीतल एव भवज्जनान् सुखयतीति ह्रद इत्युच्यते ॥

अथापि समुच्चयार्थे भवति ॥

अथापि अयमपरो निपातः समुच्चयार्थे भवत्येकतमः । त्वत् इति ॥ ४ ॥

अथास्योदाहरणम्—

पर्याया इव त्वदाश्विनम् ॥

(क्र. प्रा. १२-१०)

इत्याह । किमुक्तं भवति—

आश्विनं च पर्यायाश्चेति ॥

इत्येवम् । त्वदिति समुच्चयार्थे भवति ॥

**अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्य-
पूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्व-
नर्थकाः कर्मीमिदिति ॥ (९) ॥**

पदपूरणासामान्यानुक्रमेणमथशब्दः । पूर्वं हि व्याख्याताः केऽपि सङ्ग्रहाधीयाश्चादयः । (नि. १-२-३) तत्प्रसङ्गेन हीत्येवमाद्योऽनर्थका अनुष्ठाताः । (नि. १-२-४) प्रतिज्ञा-प्रसक्तानेवाधुना पदपूरणान्वक्ष्यति । तत्सामान्यलक्षणं तावदु-पक्रम्यतेऽनेन । ये प्रवृत्ते-परिसमाप्तेऽर्थे अन्यैरेव वाक्यगतैः पदैरिति शेषः । अमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्य-पूरणा आगच्छन्ति त एव मिताक्षरेषु छन्दोबद्धेषु (पद्येषु)

२. अशीतस्य शीतमवन् “शीतीभावः । अभूततद्भावे ‘कृन्वति-
योगे सम्पन्नकतैरि चि’”-(पा. ७-४-५०) रिति चिः । “अस्य
च्वा”-(पा. ७-४-३९) वीतीत्यम् ।

पदपूरणा भवन्ति । उभयत्रापि तु अनर्थकाः अर्थान्तरा-
वाचकाः ॥ कतमे पुनस्ते-इत्याह “कम् ईम् इत् उ” इति ॥
एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अन्ये पुनः “इव-न-चित्-न्वा”-
दयोऽर्थवन्तोऽपि अर्थसंभवे पदपूरणा भवन्ति । लक्षणं हि
तानपि नैयाप्रोति । एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो
निर्दिश्यन्ते । अथवा ते प्रायेणार्थवन्तः कदाचिदनर्थका इत्यतो
विशेषतो निर्दिश्यन्ते” ॥ (९) ॥

अधुनोक्तान्कर्मीमिद्वन्तमासेतः प्रत्येकमुदाहरणैर्दर्शयति—

“निष्क्रासधिदिनरो भूरितोका वृकादि च ॥

विभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरञ्जीवनायुक्म् ॥”

१. प्रकृतादर्थान् किञ्चिदर्थान्तरं योतयन्ति । पदमेव वाक्यमेव
वा पुरितव्यमेवाभिलष्यमेव हि तेषामर्थो नान्यदन्तरमस्ति ।
उक्तं च—

“क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषवत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥ १ ॥” इति ॥

२. उपलक्षणमेतदुक्तानां खलु-नून-मिलादीनामनुक्तानां च
वादीनां, तद्यथा—

“आ-वा-ता-गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामिम् ।

उपवह्वै हि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्य सुभगे ! पतिममत् ॥ १ ॥”

(क्र० सं० ७-६-७-१०)

आरुभगिन्योः संवादोऽयम् ॥ कालिङ्गातरं पतिं कामयतेस्य
बाह्याह्वालिदवादा । तदा विज्ञानसम्पन्नो भ्राता तां बोधयति । हे
सुभगे आ-गच्छानु-आगमिष्यन्ति ता-तानि उत्तरा उत्तराणि
युगानि-कालविशेषाः यत्र जामयो भगिन्यः अजामि-भ्रातरं पतिं
कृणवन्-कारिष्यन्ति । यस्मादेवं तस्मात्त्वमिदानीं भव-मत्तोऽयम् पतिं
मर्तारमिच्छस्य कामयस्य । तदनन्तरं वृषभाय तव योनीं रेतः-
सेके पुरुषायात्मीयं बाहुमुपवह्वै हि शयनकाले उपवह्वैण कुरु ।
इति हि मन्त्रार्थः । अत्र “वा” इत्यनर्थकः पदपूरणः ॥

३. इति तेष्वतिव्याप्तिवारणाय स्वरूपतोऽप्येषां निर्देश उक्तः ॥

४. इदं त्वत्रावधेयम् पूर्वोक्तस्य विनिश्चयादर्थोपस्थापनपवाद
इति विज्ञायेतेति ॥

५. संशेषतः ॥

६. पदप्रचनं कस्यमिति न इदं प्रतीमः । नुभेण तु
केचिदेवं कृतरोपमधीयत इत्युक्तम् । क्वपि तु-मुञ्जामि त्वा
हविषा जीवनाय कम्माशतयक्ष्मादुत राज्यक्ष्मात् ॥ (क्र. सं.
८-८-१९-२) इति पठ्यते । अत्र सायणः । हे यक्ष्माभिभूत !
हविषाऽनेन चरणा साधनेन त्वा त्वामशातयक्ष्मादयमेतत्संज्ञ
इत्यप्रज्ञातः शरीरगतो रोगोऽशातयक्ष्मादुत शादुत राज्यक्ष्माद्वि-
गात् मुञ्जामि मोचयामि (अन्तर्भावितगण्यः) निष्क्रेयामि ।
किमर्थः ? जीवनाय कम् । जीवनायम् । इहलोकं चिरकालं त्वाम्मा-
त्यर्थः । कमितिपदपूर्क पठेति ॥ यक्ष्मशब्दोऽत्राकारान्तो राज-
दन्तादिषु पठितः ॥ (पा. ३-२-३३)

‘चिदिन्नैरः’ केचिन्मनुष्याः ‘निष्ठुकासः’ निर्वसनाः । अपिच । ‘भूरितोकाः’ बहुपत्याः (दरिद्राः) ‘वृका’ न्याग-
रोधकास्तेना- (निघ० ३-२४) च्छुगाला ‘दिव’ वा बाल-
घातकादिमादिति शेषः । ‘विभ्यस्यन्तः’ पुनःपुनर्यसं वा
विभ्यतः सन्तः हेमन्ते ‘ववाशिरे’ पुनः पुनर्यसं वा वाशेन्ते
कुत्सितं शब्दं कुर्वन्ति । वाश्र शब्दकुत्सायाम् (भ्वा. आ.)
किम्—

शिशिरं जीवनाय ॥

शिशिरमस्माकं जीवनाय “आगच्छतीति” शेषः ।

अल्पतरुशीतं हि शिशिरं सुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्रायः ॥

अत्र मन्त्रे कमिलनर्थकः पादपूरण एवेति स नोक्तः ॥

अथ निगमप्रसक्तं शिशिरशब्दं द्विधा निर्णवीति—

शिशिरं गृणातेः शन्नोतेर्वा ॥

हिसार्थकस्य वृथातोः (क्या. उ.) “अजिरशिशिरे”त्यादिना
(उ. १-५३) निपातः । गृणाति हिनस्तीति शिशिरम् ।
अर्थचोदिः (२-४-३१) । अथवा शस्नातेर्हिसार्थकस्यैव ।
नार्थकृतो विशेषः । किंतु—साधनकृतः । हिनस्ति तस्मिन्का-
लेऽप्रतिबन्धमानो द्वाशिरितिशयेन शुष्काणोपशिवनस्पतीन् इति ।

अथ ईमिल्यसोदाहरणम्—

“एमेनं सृजतासुते ॥”

(ऋ. सं. १-१-१७-२)

इति । एषैन्द्री गायत्री मधुच्छन्दस्य आर्षम् ॥

अत्र ईमिति पदपूरण इति बोधयितुं पादार्थमाह—

आसृजतैनं सुते ॥

“मृन्दिमिन्द्राय मृन्दिने । चर्किं विश्वानि चर्कये ॥ २ ॥”
इत्यस्य शेषः । हे अथर्वयवः ! “सुते”मिषुते चमस्ये सोमे
‘एनं’ सोम‘मिन्द्रायै’न्मर्थ‘मासृजत’ आभिमुख्येन सृजत ।

१. अत्र किंशब्दोऽनुक्तोऽप्यर्थवशादध्याहृतः । इदिति पदपूरण
एवेति वयमुत्पश्यामः ॥

२. वदयन्त इति दुर्गं । वश कान्तौ (अ. प.) व्यत्ययेन
इयत्तामनेनपदे । कान्तिरिच्छा । मृशमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ छान्दसो
लिट् लङ्घे ॥

३. शीतार्तस्य दन्ताभिघातपूर्वकः शब्दो दारिद्र्यमूलकः
कुत्सित एव भवतीति भावः ॥

४. अन्ये स्वाहुः । तत्रहि प्रायेण प्रचुराणि शरद्वान्यानि
भवन्तीति शिशिरं जीवनार्थं तेषाम् ॥ इति ॥

५. अयं क्यादावपठितोऽपि वैदिकत्वाच्चोक्तः । तथाच
“बहुलमेतन्निर्देशः”मिति पाठुपाठपठितगणवार्तिकमुपादायोक्तम्—
(सि. कौ.) अन्येतु दशगणीपाठो बहुलमिवाहुः । तेनापठिता अपि
सौमलौकिकवैदिका बोध्या इति ॥ तेनार्थं नुरादिरपीह क्र्यादिः ॥

पुनरभ्युन्नयतेति सार्थकः । कीदृशमेनं ‘मृन्दि’ हर्षहेतुं
चर्किं साधुकरणशीलं कीदृशमेन्द्राय ‘मृन्दिने’ हर्षयुक्ताय ।
‘विश्वानि’ सर्वाणि कर्माणि “चर्कये” कृतवन्ते । सर्वकर्मा-
निष्पादनशीलयेत्यर्थः “आहमहने” ति (पा. ३-२-१८१)
किंलिङ्गवद्भावादिवादिः ॥ २ ॥

अथेदिल्यसोदाहरणम्—

“तमिर्द्वयन्तु नो गिरः ॥”

(ऋ. सं. ७-१-२०-४)

इति । गायत्र्येषा सौमी । अमहीधोराक्षिरस्येयमार्षम् ॥

अत्रेदिति पादपूरण इति बोधयितुं पादार्थमाह—

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयः ॥

“वत्सं संशिश्वरीरिच । य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥ ४ ॥”
इत्यस्य शेषः ॥ अर्थश्च—‘नो’ऽस्माकमेता ‘गिरो’ ग्रावस्तुतौ
विनियुक्ता वाचः स्तुतिरूपा‘स्तं’ सोमं ‘वर्धयन्तु’ वर्धयन्तु
(अन्तर्भावितप्रत्ययः) । ‘यः’ सोमः ‘इन्द्रस्य’ ‘हृदंसनि-
’ इन्द्रस्य संभवा । तत्र दृष्टान्तः । ‘वत्सं’ बालं ‘शिश्वरी-
रिच’ यथा शिश्वर्यो वदपयस्का मातरौ वत्सं वर्धयन्ति
तद्वदिति ॥ १४ ॥

अथ निगमप्रसक्तं “गिर”-इत्येतन्निर्वचिक—

गिरो गृणातेः ॥

गृण्यन्ते (क्या. प.) इति धातोः किप् । “ऋत इन्द्रातोः”
(पा० ६-१-११०) इतीत्वं स्परलम् ।

अथोकारसोदाहरणम्—

“अयमुं ते समतसि ॥”

(ऋ. सं. १-२-२८-४)

इति । शुनःशेफो (हरिश्चन्द्रमन्त्रे वधाय) नियुक्त आत्मानं

मोचयितुमिच्छेततया गायत्र्येन्द्रं गृह्यत ।

अत्रोकारः पदपूरण इति व्याचष्टे—

अयं ते समतसि ॥

“कुपोत इव गर्भमिम् । वचस्त्वच्चिञ्च ओहसे ॥ ४ ॥”
इत्यस्य शेषः । हे इन्द्र ! ‘अयं ते’ लवर्थः सोमः (यं त्वं
नित्यमेव) ‘समतसि’ संपतसि ताडु ताडु किंवास्वाऽऽहूय-

१. शुक्रामन्थिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनमापस्तम्बेनोक्तम् ।
तथाचाभिष्टोमप्रकरणे आ० सूत्रम् “होत्रकारणं चमसाध्वयैव ।
सकृत्सकृदुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नयनोपायवैधर्म्यमिति”ति ॥

२. अन्ये व्याचष्टे—वत्सं संशिश्वरीः एकशिशुका बहुषो गाव
इव । यथा सूतवत्साः पथोयैकैकं वत्सं सैः सैः पथोभिर्वहनादि-
समर्थं कुर्वन्ते । एवमस्माभिष्टुतं सोमं वर्धयन्तु प्रजातवीर्यं कुर्वन्तु
देवतर्पणायैत्येवम् ॥

३. अत सातलगमने (भ्वा० प०) सातत्येनाविच्छेदेन
(नैरन्तर्येण) गमनं सातलगमनं तत्फलितमर्थमाह नित्यमेव
सम्पतसीति । पततिमंलर्थं एव (भ्वा० प०) इति ॥

मान इति वाक्यशेषोऽर्थवशाद्बोध्यः । अत्र दृष्टान्तः ‘कपोत इव गर्भधिम्’ । “कबैरोतच्यथे” (उ. सू. १-६२) ति साधुरव्युत्पन्नो वा कपोतः कम्पतनः कुत्सितपतनो वेति दुर्गः । स यथा गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं अण्डाश्रयं वा नीडं प्रति पुनः पुनः पतति तद्वत् । सोऽयमुद्विगमिस्त्वदर्थमभिपुतः सोमः । अथ किमस्माभिः करिष्यति ? मोचयास्मान् । किं वा ‘वचश्चित्’ वचनमेव तत्रैतन्नः स्तुतिक्षणं ‘न ऊहसे’ न वितर्कयति रोहयमाणानाम् ? केनाप्यभिप्रायेण वयमेतद्भूमः । केवं शुष्मद्रुणेन संयुक्तोऽयं सोमो यदिमं परिदृष्ट्वास्मानतो यूपान् मोचयसि । किं वा वच ऐवैतच्छ्रुत्वाऽव्युत्पन्नमवधार्यतामस्माकं कारुण्यान्मोचयास्माकितेऽस्माभिरयमेतेऽस्ततः प्रतिविशिष्टतरः सोमोऽभिपुत इति तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥

इवोऽपि दृश्यते ॥ ५ ॥ ख. सू. ॥

कदाचिदनर्थकः पदपूरण एवेति वाक्यशेषः ॥

किमुदाहरणम्—

सुविदुरिव, सुविज्ञायेते इव ॥

इत्येते उदाहरणे । तत्र सुष्ठु विदुर्यं ब्राह्मणा इत्यावस्थायाः । अत्रेवोऽनर्थक एव वाक्यपूरणः । सुष्ठु विज्ञायेते यज्ञो नक्षत्रं च ब्राह्मणैरिति द्वितीयवस्थायाः । अत्राप्रीवोऽनर्थक एव वाक्यपूरणः ॥ इत्येवं पदपूरणान्याख्येय निपातसमुदायं दर्शयति—

अथापि नेत्येव इदित्येतेन संग्रयुज्यते परिभवे ॥ (१०)

निपातसमुदायाधिकारांश्चमथशब्दः । इतिः संभावने । अथायमेवेदिति केवलः प्रयुज्यमानः पदपूरणो भवति । अपि चैव एव न इत्येतेन संयुक्तः प्रयुज्यते परि सर्वतो भये अर्थे इति शेषः । तद्यथा—

“हविर्भिरैके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेषु सोमां ॥

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेजिह्वायन्त्यो मरकं पताम ॥”

नारदेन किल वक्ष्यितुं विप्रलभ्यमाना अक्षुरपक्रयो भर्तृन्प्रति, तमनेन मन्त्रेण प्रत्युचुः । ‘एके’ तावत् ‘इतो’ भूलोकात् ‘हविर्भिः’ पुरोडासादिभिनिमित्तभूतैः ‘स्वः’ स्वर्गलोकं ‘संचन्ते’ गच्छन्ति स्म ॥ अथ ‘एके सर्वनेषु’ यज्ञेषु ‘सोमांसुन्वन्तः’ अभिपुण्वन्तः । तेन कर्मणेल्यर्थः । अन्ये

१. गमोऽस्यां धीयत इति “कर्मण्यधिकरणे चे”ति (पा० ३-३-१३) किप्रत्ययः । “आतो लोपः” (पा० ६-४-३४) ॥

२. अयमपि काल इति न दृढं प्रतीयः । दुर्गेणापि “नेजिह्वायन्त्यो नरकं पताम—”ति वाक्यमुक्त्वा “मृग्यः शेष” इत्यभिधाय केजिखेवं कृतशेषमत्राधीयत इति हविर्भिरिलादिष्वेकमभिदधौ ॥

‘शचीः’ शच्या वाचा स्तुतिभिः । सुज्यस्यस्यञ्चान्दसः । ‘मदन्तः’ मादयन्तः (अन्तर्भावितुमर्थः) देवांस्तर्पयन्तः । ‘उत’ अपिच ‘दक्षिणाभिः’ स्वः सचन्ते इत्येतदेवानुपज्यते । (तत्रैवंसैति । वयमेतेषां सःश्रेयसोपायानामसत्त्वोद्भूतृन्परिचरेम) ‘नेदि’तिपरिभयोक्तिः । वयमेतेषामैयुष ‘जिह्वायन्त्यो’ जिह्वा- (कूपटः) माचरन्त्यो (भगवन् !) ‘नरकं पताम’ । नह्यन्वो भर्तृपरिचर्यातः श्रियाः कथन धर्मोऽस्तीति भावः ॥ ११ ॥

नरकशब्दं निर्वैवीति—

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनम् ॥

नीचैरस्मिन्नर्थे गम्यत इति नरकम् । निपूर्वाद्बल्यर्थ-दृष्टातोः (आ. प.) अधिकरणे जुष्टं गुणः नील्यं नीचैरित्यर्थ-कस्तस्य नादेशः पृषोदरादिस्तात् । ततश्च शक्यन्त्यादेराकृतिगणत्वात्पररूपम् । यद्वा इकारलोप एव पृषोदरादिस्तादिस्याह—न्यरकमिति ॥

नास्मिन्नमणकं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा ॥

वा-अथवा नास्त्यस्मिन् रमणकं रतिजनकं स्थानमल्पमपीति नरकम् । न रतिकरम् । न रमणकमिति वाऽर्थः । पृषोदरादिस्तादृशेन वर्णविपर्ययेण वा साधुः ॥

अथापि न चेत्येव इदित्येतेन संग्रयुज्यते सुपृष्टे ॥

अथाप्ययमपरो निपातसमाहारो न चेति । एष इदित्येतेन संयुक्तः प्रयुज्यते केनचिदनुपपृष्टे (सति प्रतिवचनं भवति) तद्यथा—

न चेत्सुरां पिबन्तीति ॥

कश्चिन्तिपृच्छति “तिष्ठन्ति ग्रहे वृषलाः ?” इति । स प्रत्याचष्टे तिष्ठन्तीति । ततो यदि तिष्ठन्ति किमिति नागच्छन्तीति पुनरुपपृष्टे प्रतिवक्ति न चेदिति । यदि सुरां न पिबन्ति इत्यर्थः ॥

अथ सुरापदं निर्वैवीति—

सुरा सुनोतेः ॥

सा ह्यभिपूयतेऽनेकैर्देवैः पिष्टादिभिरिति सुरेत्युच्यते ।

१. प्राणिषु तेन तेनाभ्युपायेन स्वःश्रेयसं प्रत्यभ्युषतेषु सत्सु ॥

२. आसामिरक्षक्यानुष्ठानत्वादिति तात्पर्यम् ॥

३. स्वभर्तृणां पुरस्तात् (अग्रे) सतीधर्ममपहाय कपटमाचरन्त्यो नरकं पतामेति सम्भावयामः ॥

४. पुनः पृष्टे । प्रश्नानन्तरमुच्यते पुनः प्रश्ने सतीति आश्चर्यम् ॥

५. तादृं किमर्थम् ॥

६. पैठी, गौडी, माध्वीलादिपुराणेभ्यः ॥

षुन् अभिवर्त्ते (खा. उ.) अस्मादीणादिको रक्प्रत्ययः कर्मणि ।
किलाहुणाभावः ॥

अथोपक्रान्तं निपातलक्षणमुपसंहरति—

एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः ॥ ६ ख. सू. ॥ (११)

इति या. सु. प्र. नि. शा. नैष. का. प्र. व्या. उ.
पादः ॥ १ ॥ ३ ॥ * ॥

एवमनेन प्रकारेण उच्चावचेषु बहुप्रकारेषु अर्थेषु
निपतन्ति प्रयुज्यन्तेऽन्येऽपि समाहृता द्वित्रा अपि असमा-
हृताश्चापि कियन्तस्ते लक्षणैश्चात्रमेतत्कार्यनिर्वचनशास्त्रमुपेक्षो-
पगम्यानुप्रविश्येक्षितव्या द्रष्टव्याः कः कस्मिन्नर्थे वर्तत इत्येवम्
परीक्षा इत्यर्थः ॥ (११)

**इति श्रीमद्यास्कुमनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ
नैघण्टुककाण्डे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ १ ॥ ३ ॥ * ॥**

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

**इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि
नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ॥**

इतीत्यमधिकारसमासार्थः । इमानि अनुपदोक्तानि
चत्वारि पदजातानि चतस्रः पदजातयः पदसामान्यानि
“जातिर्जातं च सामान्यं”मित्यमरः । अनुक्रान्तानि पूर्वमा-
ख्यातानि, ततो नामानि, तत उपसर्गाः, ततो निपाता
इत्येवमानुपूर्व्येण क्रान्तानि वर्णितानि, व्याख्येयैति वाक्यशेषः ।
कतमानि पुनस्तानि ? नामाख्यातै चोपसर्गनिपाताश्चेति । अर्थ च
प्रतिज्ञाभ्यासो निगमनार्थः । प्रतिज्ञाभ्यासो हि निगम इत्युच्यते ।

• (अथ नामान्नामाख्यातजत्वविचारः)

**तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो
नैरुक्तसमर्थश्च ॥**

तत्र तस्मिन्नेव पदचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वोपे-
षाविशेषेणाख्यातजानीत्येवं शाकटयः गोत्रापत्यं “नडा-

१. अभिषयोऽत्र सुरासन्धानं (सुरोपादनप्रकारः) ननु
खपनादि ॥

२. व्याकरणम् ॥

३. व्याख्यालक्षणमुक्तमप्यस्तात् (२४. २१) । तत्राक्षेप-
समाधाने नामविषये अवशिष्टेऽन्यत्सर्वं लक्षणोदाहरणमुत्तम
दक्षितमिति व्याख्याया वर्णितानीत्यस्य तात्पर्यम् ॥

४. नास्तरु किञ्चिदवशिष्यत इति बहुप्रेक्षितमप्यस्तात्प्रतिज्ञातं
च “तत्पदचतुष्टुलक्षणानन्तरं चतुर्थपादेन वक्ष्यत” इति ।
तदत्र यथावसरं विशेषचिन्तापक्षमनुसृज्याक्षेपसमाधानरूपव्या-
ख्याधर्मोच्यते ॥

दिभ्यः फक्” (पा० ४-१-९९) इति फक् । कस्यायन् (पा० ७-
१-२) आदिबुद्धिः । शाकटायन आचार्यो ब्रवीतीति वाक्य
शेषः । तथाच पतञ्जलरिपि—“सर्वनाम-धातुजमाह शाकटयः च
तौकर्मि”ति महाभाष्य आह । नैरुक्तानां निरुक्तशास्त्रविदां
“तदधीते तद्वेदे” (पा० ४-२-५९) लघू आदिबुद्धिः ।
(पूर्वेषां सर्वनामविशेषेण गार्ग्यवच्यं) चैष समर्थः सिद्धान्तः ।
“समर्थः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद” इत्यमरः ॥

तदत्र मतान्तरमाह—

न सर्वोणीति गार्ग्यः ॥

न सर्वोणि नामान्याख्यातजान्यपितु कानिचिदेवेति
वक्ष्यमाणेन तत्रैत्रेयादिना संबन्धः । इति गर्गस्य गोत्रापत्यम्
“गर्गोदिभ्यो यञ्” (पा० ४-१-१०५) आदिबुद्धिः । गार्ग्य
आचार्यो ब्रवीतीति वाक्यशेषः ॥

न केवलं गार्ग्य एवापितु—

वैयाकरणानां चैके ॥

व्याकरणं व्याक्रियन्ते धात्वादिप्रविभागेन व्युत्पद्यन्ते शब्दा
अनेनेति करणेऽर्थे व्याख्यातकरोतेः “करणाधिकरणयोश्चे-”
(पा० ३-३-११७) ति ल्युट् । तद्विदन्तीति वैयाकरणाः ।
वेदितव्यं तद्विदः (पा० ४-२-५९) आदिबुध्यपवाद ऐजा-
गमः (पा० ७-३-३) तेषां मध्ये चैके पाणिनिप्रसृतयो न
सर्वोणीत्युक्तमर्थं झुनते ॥ अतएव “उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानीति तेषां समर्थः ॥

**तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणे-
नान्वितौ स्वातां सँविज्ञातानि तानि ॥**

तदेतत्प्रपञ्च्यते गार्ग्यपक्षेणेति पशुपत्युक्तस्तच्छब्दः । इह हि
त्रिधा व्यवस्था नास्ति । प्रत्यक्षक्रियाणि, प्रकल्पक्रियाणि,
अविद्यमानक्रियाणि च नामानि भवन्ति । तत्र-यत्र येतु नामसु
स्वर उदात्तादिः । संस्कारः प्रकृतिप्रत्ययादिः । तौ समर्थौ
सङ्गताभौ प्रादेशिकेन व्याकरणलक्षणागुतेन गुणेन

१. अयलम् । “अपलं तोकं तयोः सम-” इत्यमरः ॥

२. सिद्धान्तः । “समर्थः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद”
इत्यमरः । तेषां पाणिनीयानाम् अव्युत्पन्नालीत्यस्योद्देश्यत्वेन
विषेयत्वेन वा पाणिनितात्पर्यविषयाणीत्यर्थः । अन्यथाहि वदतो
व्याघातः । उणादय इत्यस्यहि उणादिप्रत्ययान्तानीत्येवार्थः । नहि
तान्यव्युत्पन्नानि भवितुमर्हन्ति । अथाव्युत्पन्नानि, नहि तद्युगादि-
प्रत्ययान्तानि । उद्देश्यत्वेनेत्याधुसत्या निमित्तत्वेन पाणिनितात्पर्य-
विषयताभ्युपगमत्वेन “अधामन्ताश्चाव्येतिव्युत्पु” (पा. ६-
४-५५) इति सूत्रं संगच्छते । तदेतच्छब्देन्दुशेखरे सुव्यक्तं
द्रष्टव्यम् ॥

३. समर्थतानामोपपत्तिरुच्यते ॥

४. यथैव हि लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्तोऽन्यतः प्रनं संस्कारोऽपि
यथेत्यर्थः ॥

धातुनाऽन्वितावबुगती स्यातां भवेतां तानि सं-सममैकमत्ये-
नाख्यातजानीत्येवं विज्ञातानि । न तत्र विप्रतिपत्तिः । यथा
कारकहारकादीनि । प्रत्यक्षक्रियाणि हेतानि ॥ अत उत्तरं
नपुनरिति वाक्यशेषो द्रष्टव्यः—

यथा गौरश्चः पुरुषो हस्तीति ॥

इत्येवमादीनि पुनर्न संविज्ञातानि (प्रत्यक्षक्रियाणि) अपि-
तु-प्रकल्प्यक्रियाणि । एतेषु हि प्रकल्प्यन्ते क्रिया न साक्षादु-
पलभ्यन्ते । अविद्यमानक्रियाणि तु द्विषो ऽवित्थोऽरविन्दो
ऽवीक्षित्वेवमादीनि ॥

अथ शाकटायनमतमाक्षिपति—

**अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः
कश्च(न) तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन् ॥**

कश्च(न) कश्चित् । (अविशेषेण प्राणिमात्रम्) तत्कर्म
एकाकारकमनेकः कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं प्राणिजातं तथा
एकनात्रैव ते शाकटायनादय आचक्षीरन् कथयेयुर्जना इति
शेषः ॥ तद्यथा—

**यः कश्चाध्वानमश्ववीताश्वः स वचनीयः
स्याद् यत्किंचित्पुन्यात् तृणं तत् ॥**

यः कश्चिदनश्वोऽप्यध्वानमश्ववीत व्यामुषात् । अश्व-
व्यातौ (खा. आ.) विधौ लिङ् । अश्वइत्येवं स वचनीयः
स्यात् । कस्माद्विश्वोऽयनश्रुवजश्व इत्युच्येत तैः । अथ चेदन-

१. वा हि तस्मिन्द्रव्येऽवस्थिता यद्वेतुकश्च तस्य नामधेयप्रतिलि-
म्भोऽभिप्रेतः सा प्रदेशाख्या क्रियेत्युच्यते । सा च प्रधानतया
पदेऽवतिष्ठते । तद्वाचकश्च धातुः प्रादेशिको गुण इत्युच्यते । गुणः
शेषोऽङ्गमित्यनर्थान्तरम् । तथाच प्रदिश्यते नाम्ना निर्दिश्यते
द्रव्यमनयेति प्रदेशः क्रिया नामधेयप्रतिलिम्भहेतुभूता तामभिधत्त
हि प्रादेशिको धातुरित्येके मन्यन्ते । अपरे पुनरन्यथेतत्वाचक्षते
तदुर्गमाध्यादौ द्रष्टव्यम् ।

२. वस्तुतस्तु अत्र संविज्ञातानीतिपदे तत्राद्वयदिन्याय
आशीयते । एकस्य पूर्वोपापरस्य च परेणाभिसम्बन्धः । तत्र संवि-
ज्ञातपदमिति रुडिशब्दस्य संज्ञात्र करिष्यते (दै. का. ७-३-१०) ।
तथाच संविज्ञातानि संविज्ञातपदानि तानि यथा गौरश्चः पुरुषोऽह-
स्तीत्येवमादीनि । नक्षेपां गवादीनामष्टाध्यायां व्युत्पत्तिरक्षणमस्ति ।
तथाचोक्तमुणादयोव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । तस्माद्रुडिशब्दा
पदैवे भवन्ति इति ॥ पाचकादयस्तु न्यायवत्कार्मनामिकसंस्कारे-
णानुगतौ वीगिकशब्दा इत्येवमन्ये व्याचक्षते ॥

३. “सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायत्वभावायोः । पिशाचा-
दावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु” इति हेमचन्द्रः । “प्राणी तु
षेतनो जग्मी जन्तुजन्तुशरीरिण” इति त्वमरः ॥

५ नि०

श्रुवजप्यश्वस्तदान्योऽप्यनश्रुवजश्व इत्युच्यताम् । तस्मादश्वोऽपि
नैवाशनक्रियायोगाभिप्रायेणाश्व इत्युच्यते किं तर्हि ? शब्दव्यव-
हार एवायमर्थप्रसायनार्थ ईदृशः क्रियानिरपेक्षः । एवमेव
यत्किंचित्पुन्याच्छिन्नात् । उतुदिर हिंसानादरयोः (रु. प.)
विधौ लिङ् । अविशेषेण तत्सर्वं तर्दनक्रियायोगाच्चुणमित्येवमा-
चक्षीरन् वाचक्षते जनाः । तस्मान् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि ॥

**अथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि
स्युर्यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेय-
प्रतिलिम्भः स्यात् ॥**

क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलिम्भे सति यावद्भिर्भावै-
र्यावतीभिः क्रियाभिरनेकं द्रव्यं संयुक्तं प्रयुज्येत तावद्भ्यो
भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलिम्भः स्यान्न हि तत्र
कासां चिद्वावर्तको विशेषहेतुरस्ति अन्यासां वा नियामकः ॥
अपिरत्र शङ्कायां संभावनायां वा । एवमुत्तरत्रापि । “गर्हा-
समुच्चयप्रशङ्कासंभावनाख्यौ” त्वमरः ॥

तत्रैवं स्मृणा दरशया वा सञ्जनी च स्यात् ॥

तत्रैवं सति स्मृणा एकैव सती दरे^१ (श्वरे गतौ) शेत
इति दरशया इत्युच्येत न चोच्यते । एवं सज्यतेऽस्यां वंश
इति सञ्जनीत्युच्येत । न चोच्यते । एवमनेकानि सत्त्वानि
एकक्रियायोगादेकनामानि स्युः । एकं वाऽनेकक्रियायोगादने-
कनाम । उभयथापि च व्यवहाराप्रसिद्धिः । तस्मान् सर्वाण्या-
ख्यातजानि नामानि स्युः ॥ १२ ॥ १ ॥

**अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः
संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथै-
नान्याचक्षीरन् ॥**

एषां पुरुषादिनां यः न्यायवान् लक्षणगन्थायेन युक्तः
कार्मनामिकः कर्मकृते नान्नि (पाचकलावकादौ) भवः
संस्कारः । यथा चापि यथैव च । प्रतीतार्थानि
प्रतीतक्रियाणि स्युर्नवेयुस्तथा आचक्षीरन् कथयेयुर्जना
इति शेषः ॥

कथं पुनरन्यायवत्संस्कारोपेतानि कथं वा प्रतीतक्रियाणि
स्युस्तत्राह—

पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन् ॥

१. उत्तरसूत्रेऽपि । वस्तुतस्तु अथशब्दस्तत्र प्रक्षे । अविशब्दः
सम्भावनायात् । “मज्जलानन्तरारम्भप्रकारकत्वेभ्यो अथ”
इत्यमरः ॥

२. “दरोऽस्त्रियां भवे श्वरे” इत्यमरः ॥

पुरुषं तावत् पुरिषाय इत्याचक्षीरन् । इतिना निपातेन कर्मण उक्तत्वात् द्वितीया । पुरि ह्यसौ शेत इति “अधिकरणे शेते” (पा० ३-२-१५) इति शब्धः । इत्येवं न्यायवता कर्मनामिकसंस्कारयुक्तेन पुरिषाय इति शब्देनोक्तः स्यात् । एवं चैष प्रतीतक्रियः शब्दो भवति ॥ एवमेव—

अष्टेत्यर्थं तर्दनमिति तृणम् ॥

आचक्षीरन्निस्त्रुणुप्यते । अश्नोति ह्यस्त्रावित्यष्टा इत्येवमश्व-
माचक्षीरन् । तृणते यत्तत्तर्दनमित्येवं तृणमाचक्षीरन् । न
चैवमाचक्षते । किं कारणम् ? । न चासति कारणे विद्यमाना
क्रिया परोक्षीकर्तुं न्याय्या । तस्मान्नाख्यातजानि नामानीति ॥

अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति ॥

अथापीदमपरमप्राप्तं कुर्वन्ति ते शाकटायनाः । यन्निष्पन्ने
सिद्धे अभिव्याहारे नास्ति अभि अभिसमुत्थेन (तस्य नाम्नः)
शिला विचारयन्ति कृतमस्य धातोश्च रूपमिति ॥ ततश्च—

प्रथनात्पृथिवीत्याहुः, क एनामप्रथयिष्य- किमाधारश्चेति ॥

प्रथनात्पृथुतात्पृथिवीत्याहुस्ते शाकटायनाः । तत्र
पृच्छामः । यदीयं स्वभावतएव पृथिवीनाम नामविष्यत् तदा
क एनामप्रथयिष्यत्कोऽस्याः प्रथनमकरिष्यत् । अथापि
कथंचिदस्या अपृथिव्याः सस्याः कश्चित्प्रथनकर्ताऽप्युपगम्यते ।
ततोऽपि च वयमिदमपरे पृच्छामः किमाधारश्चेति ?
अबन्धः समुच्चयार्थः । सर्वस्य हि प्राणिजातस्येयमेवाधारः । अथ
पुनरिदंयमप्रथिताऽऽसीत् तदा योऽस्याः प्रथनकर्ता स किमाधार
आसीत् । न ह्यनाधारेण शक्येयं प्रथितुम् । आधाराभावे च
प्रथनक्रियाभावः । प्रथनक्रियाभावे च सति क्रियाजान्येव नामा-
नीत्येतदुक्तम् ॥ तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानि ॥

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः

पदेतरार्थान्संचस्कार शाकटायनः ॥

अथापीदमपरमप्राप्तं कृतज्ञान् शाकटायनः । यदन-
न्वितेऽनुवृत्ते शब्देभ्यो—यत्र संस्कार्यमाणोऽपि शब्दोऽर्थ-
मनुगन्तुं न शक्नोति तादृशे, अथ चाप्रादेशिके विकारे
यथा हि क्रियया तद्वयं प्रदिश्यते (नाम्नोर्भावे) तदभिधा-
यको धातुः प्रादेशिकः स तदभिधानं विदुषामाणं विकर्तुं न
शक्नोति तादृशे हीयमानप्रतिज्ञा (शाकटायनः) सर्वाण्याख्या-
तजानि नामान्युपपादयिष्यन् अस्मभ्ये सति कुशकाशावलम्ब-
नमिव कुर्वन् पदेभ्य आख्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽन्यवर्णानुपा-
दाय पदेतरार्थानन्यान्नामन्याश्चेतरतराख्यान् पदावयवैरन्येषां
न्येषांन्यपदेभ्यः संचस्कार संस्कारान् । सन्तमर्थमाययति
गममतीति सत्यमित्येवम् । अत्र—

१. अभिसुखं व्याहियते उच्यतेऽसामिति क्रमैणि “हृल्लो” इति
क्रमः वृद्धिः ॥

एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादिं च ॥

एतेः इगतावित्यस्य धातोः (अ. प.) कारितं प्यतं
रूपं कृत्वा तदर्थस्या—(न्तर्भावितप्यर्थस्या—) नि ‘इणो यणि’
(पा. ६-४-८१) इति यणि सत्यशब्दस्य यकारादिभन्तक-
रणमन्यार्थं यमिति शब्दं सप्तस्कापित्यनुपगम्यते । अस्तेरसुधातोः
(अ. प.) शुद्धमन्तर्भाविताप्यर्थं सकारादिं सदिति
शब्दम् । शतरि ‘श्रसो’—(पा. ६-४-१११) रित्यल्लोपे सप्त-
स्कार । तदेतदकृतपूर्वमन्यैर्विद्वद्भिः कृतवान्पाण्डित्याभिमानो
शाकटायनो यदमित्यतदानि ॥ १ ॥

अथापि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भाव- त्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति तदेतन्नोपपद्यते ॥

२ ख. सू. ॥ (१३)

अथाप्ययमपरो दोषः प्रसज्येत यत्सत्त्वपूर्वो भाव
इत्याहुरभियुक्तास्तद्विद्ः । सत्त्वं (द्रव्यं) पूर्वमस्मात्सोऽर्थं
सत्त्वपूर्वः । सत्त्वाश्रय एव ह्यसौ भावः (क्रिया) । तत्रैवं सति
अपरस्माद्भावादपरकालिकेन भावेन (क्रियया) पूर्वस्य
पूर्वोत्पन्नस्य प्रदेशं प्रदेशः संज्ञाप्रतिरुद्धो नोपपद्यते ।
किं कारणम् ? उपपत्तिरुद्धता हि या, स्वेनाभिधानेन क्रियानि-
पेक्षेणामिषंबन्धनेन द्रव्यमुत्पद्यते नियतसंबन्धो हि शब्दार्थो इति
तदेतत्सर्वथा सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति शाकटायनमतं
नोपपद्यते । तदनुपपत्तावस्तत्पक्षसिद्धिः कानिचिदाख्यात-
जानि नामानि कानिचिदनाख्यातजानीति ॥ (परिसमाप्तोऽर्थं
गार्थ्यपक्षः) ॥ २ ॥ (१३)

१. अथ कारितं च यकारादिं च शुद्धं च सकारादिं चेति
इतरस्य चेतेर चार्थमिति समुच्चयार्थाश्चकारा इति दुर्गः ॥

२. अत्रायमप्यर्थः स्वरसतः प्रतीयते यथासौ शाकटायनः
प्रवृत्तो न पदेयु स्वासति अपिचासौ वर्णानपि मेत्स्यति अनेकार्थाश्च
कल्पयिष्यति । यो हि पदानभिनतस्य वर्णभेदेन विशेषहेतुः को
भविष्यति । तस्मादतिप्रसङ्गोपपादयता नानेकधातुजानि नामानि
नापि सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति ॥

३. नाख्यातजानि किंतु रूढाभ्ये तेषु तेष्वर्थेष्विति ॥ कानिचि-
दित्युक्त्याऽन्यानपि सन्तीति सूच्यते । तथाच आख्यातजानीत्य-
नेन यौगिकानि अनयोरेव परस्परभेदाद्योरुद्धानि यौगिकरूढानि
चेति चतुर्विधानि नामानि । यत्रावयवार्थे एव बुध्यते तानि यौगि-
कानि यथा पाचकादीनि । यत्रावयवशक्तिनैरपेक्षेण समुदायश-
क्तिमात्रेणार्थो बुध्यते तानि रूढानि यथा गोपदमण्डलादिपदानि ।
यत्र त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरित्यति तानि योगरूढानि
यथा पङ्कजादिपदानि । तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनि-
कर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पञ्चत्वेन रूपेण पदं

अथ शाकटायनपक्षेण समाधत्ते—

यथो हि नु वा एतत् ॥

यथेति वाक्योपदाने । यथा येन प्रकारेण । उकारोऽवधारणार्थः । हीलस्यायाम् नु इत्येव हेत्वपदेशे वै इत्यर्थं यथोक्तपूर्वपक्षोपदेशार्थः । तथाचायमर्थः । येनैव प्रकारेणासूयिता (असमर्था) हेतवो गार्गायैरुक्तास्तेनैव प्रकारेण एतैव प्रत्यनुभाष्यप्रवक्तृवर्गेण समीकरिष्याम इति भावः शाकटायनानाम् ॥ इत्येवं प्रतिज्ञाय गार्ग्यमतमनुद्य खण्डयति—

तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां । *

सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति ॥

यथेतदुक्तं—यत्रेत्यादि तदेतत्प्रत्युच्यते—सर्वमित्यादिनेति पृथुपुचुक्तस्तच्छब्दः । सर्वमेव प्रादेशिकं क्रियाजं नाम । किततः ? इत्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति । अयमाशयः । प्रदेशवाचिन आख्यातातुल्येभ्य तदाश्रयौ स्वरसंस्कारौ यावद्व्यमनविधेयौ । विन्वीहि लक्षणगतिनैव शब्दापराधो नाप्यस्माकं किंतु भवत एव, मन्दशिक्षितत्वात् । यथाचाहुः । न चैष स्थानोरपराधो यदेतन्मन्थो न पश्यतीति । येन त्वं प्रदेशवाचिनि धातौ विद्यमानावपि स्वरसंस्कारौ नानुविधातुं शक्नोषि स त्वं तावत्पुनः पुनः शिक्षस्वान्यव्याकरणं यावच्छिक्षितवानुविधातुमिति ॥

यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथा चक्षीरन्निति । *

पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् ।

बोधयति ध्वमन्यत्र । यत्रावयवार्थरूढयर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तानि यौगिकरूढानि यथोद्दिदादिपदानि । तत्रहि ऊर्ध्वभेदनकर्ता तत्पुरुषमादिरपि ब्रुष्यते, यावद्विशेषोऽपीत्येवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

१. गर्गगोत्रापलङ्घाच्चैस्मत्तानुयायिभिरित्यर्थः । अत्र गर्गाणां छात्रा इत्यर्थे “यजिजोश्चे” (पा० २-४-६४) ति प्राप्तं यजोऽलङ्कं “गोत्रेऽलङ्कची—” (पा० ४-२-८९) ति “वृद्धाच्छ” (पा० ४-२-११४) इति हे विवक्षिते भाषते । “आपत्यस्य चे—” (पा० ६-४-१५१) ति यलोपः ।

२. अयं च पूर्वपक्षसमीकरणाभिनयः । पूर्वपक्षस्वरूपानुवादो वा तथार्थकस्यैवोत्तरत्राप्युपनिर्बन्धात् । तथात्वे च प्रत्युच्यत इति क्रियाभ्याहार्यां योत्तरत्राप्युपबोध्यते ॥

३. प्रवक्तृत्वेन प्रकृष्टवक्तृत्वेन प्रवचनकर्तृत्वेन वा ॥

४. महाभाष्ये पतञ्जलिचरणैरुपन्यस्तोऽयं लोकानामाभाषणकः । अत्रापि स्फुटीभवित्युपपत्तिरानुमे । (निर. १-५-२) ॥

५. मन्दशिक्षितत्वेन ॥

६. “निपात एकाजि” (पा० १-१-१४) ति प्रगुह्यत्वात्ल-
कृतिभावेन (पा० ६-२-१२५) असन्धिः ॥

यथा तस्मा परिव्राजको जीवन्तो भूमिज इति ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं—यः कश्चेत्यादि (अनेकेषामेक-
क्रियायोगादेकनामता प्रसज्येतेति तदर्थः) तदेतत्प्रत्युच्यते—
पश्याम इत्यादिना । त्वमपि पश्यसि वयमपि च, पश्यामः
समानकर्मणां तुल्यकर्मणामपि सतां (कर्मकर्तृणां) मध्ये नाम-
धेयप्रतिलम्भस्तत्कर्मकृतसंज्ञाप्राप्तिरेकेषामेव केवाचिद्ये
नियमतस्तत्कर्म कुर्वन्ति इति । नैकेषां न सर्वेषां तत्कर्मकर्तृणां,
तद्यथा तद्व्यञ्जितं (वर्षेकिः) तक्षेत्युच्यते अन्यस्तद्व्यञ्जितं
न तक्षेत्युच्यते । नात्राहस्यपलब्धयो लोकनियम एवायम् । एवं
परिर्व्रजतीति परिव्राजकः सत्र्यासी एव, न पुनः सर्वोऽपि कार्य-
वशात्प्रयान्दृष्टिभ्यः । एवं जीवन् इक्षुरसः शाकजातिर्वा ।
भूमिजोऽज्ञारकः (कुजः) एवेत्येवमन्यत्राप्युक्तम् । उदाहरणस्य
दिष्टान्नप्रदर्शकत्वात्तदेतदाह—इतीति । इतिशब्दः आशयः ॥

एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः ॥

उत्तरः यावद्विर्भावैः संप्रयुज्यते तावन्नो नामधेयप्रतिलम्भः
स्यादित्येव । स प्रत्युक्तः खण्डितः । अयं भावः । पश्यामो-
ऽनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भो
भवति । तद्यथा तस्मादि । तस्मादिदृष्ट्यान्यपि कर्माणि करोत्येव न
पुनस्तस्य तत्कृतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तस्मादेकस्यानेकक्रि-
यायोगेऽपि, अनेकस्यैकक्रियायोगेऽपि वा व्यवस्थित एव शब्द-
नियमः स्वभावत इव लोके इति न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषः
शङ्कनीय इति ॥

**यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथै-
नान्याचक्षीरन्निति । ***

**सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोप्येकपदिका यथा
व्रततिर्दमूना जाड्य आद्वारो जागरूको दर्बिहो-
मीति ।**

१. त्वं च वयं चेति वयं “त्यदादीनां भिद्यः सहोक्तौ यत्परं
तच्छिष्यतः” इत्यसदः शेषः ॥

२. निषातेनामुना कर्मण उक्तत्वात् द्वितीया नामधेयप्रति-
लम्भात् ।

३. एकशब्दोऽत्र साधारणवचनः । पूर्वच तु प्रधानवचनः ।
यथाहुः “एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे
समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यतः” इति ॥

* गार्ग्यमतानुवादपक्षकमेतत् ॥ एवमुत्तरत्रापि बोध्यं
स्येत्पुनरुपदम् ॥

४. परित्यज्य सर्वं रुदन्तं पुत्रादिकं व्रजति गच्छत्येवेति एतद्
(पा० ३-१-१३३) ॥

५. प्रयाणं (प्रस्थानं) कुर्वन् ॥

६. जले तु क्षीयन् । “जीवनं भुवनं वनमि” लभ्यः ॥

७. “ज्वलितिकसन्त्येभ्य” (पा० ३-१-१४०) इत्यत्र यथा ॥

यथो एतत्पुनरेतदुक्तं यथा-चापीत्यादि । अथ
मूमः । सन्त्येवावप्ये प्रयोगाः प्रतीतार्थकाः केचित् कृतः
कृत्प्रत्ययान्ताः शब्दा अप्येकपदिका एकपदप्रकरणोक्ताः ।
तथा । प्रततिवृत्तेषुतेखनोतेषु (खा० त० ७०) किञ्च ।
“अनुदात्तोपदेशे”-(पा० ६-४-३७) त्वनुनासिकलोपः ।
वृणोतेरगमगम्य बाहुलकात् । तथाच प्रततिवरेणाच्च तननाचेति
(नैग० का० ६-५-६) वक्षी । “वक्षी तु प्रतिलैते”खमरः ।
दमूना दममना दानमना वा दान्तमना वापिवा दम इति ग्रहणम्
(निष० ३-४) तन्मनाः स्यादिति (नैग० का० ४-१-४) ।
दायसीति दमूनाः । दमु उपशमे (दि. प०) अन्तर्भावि-
तैष्यथीत् “दमेदमसिः” (उ. ४-२-३५) प्रयोदरादिवादीर्षः ।
“दमूना दमुनाः प्राचीनबाहिंशुचिवाहिंशे” इति नामनिधानम् ।
दम इति घञन्तः “नोदात्तोपदेशस्ये” (पा० ७-३-३४) ति
वृद्धिनिमित्तः । दाम्यते शाभ्यतेऽनेन शीतादिरिति । ददातेर्भावे
ल्युटि दानम् । तत्र (दमे दाने वा) मनो यस्य । यद्वा
दमेनिष्ठयां “वा दान्ते”-(पा० ७-२-२७) स्यादिना
निपातितेन दान्तशब्देन बहुव्रीहिर्दीर्घतं मनो यस्य असी ।
अत्र दम-दानदानानां दमावो मनस उपधाया ऊकारश्च
प्रयोदरादित्वात् । अत्रितरिथिर्वा दमूनाः । “सप्तार्चिर्दुनौः
शुक्रविज्रभाजुर्विभावसु”-रिखमरः । निगमश्च “दमूना अति-
थिरुदोरे (ऋ० सं० ३-८-१८-५) । जाट्यो जटावाज-
टसंघाते (भा. प.) बाहुलकात्कर्तरी “ऋहलोप्यत्”
(पा० ३-१-१२४) । आट्टागारोऽनशीलः । अट गतौ
(भा. प.) औणादिकोयुगारश्च बाहुलकात्फलीत्यभिहिते-

१. प्रथमतस्तु शब्दस्याभाष्यमेतत्तथा सवर्गोपाख्यायन्ते यथा
यथा प्रतीतानि भवन्ति । न तत्राहमपराध्ये भवतो नापि च
शास्त्रम् । यथावसितानां शब्दानामन्वाख्यानमेव क्रियते । नाहं
शब्दानां कर्ता । य एषां प्रयोक्तारस्तानेजोपालभस्य निराकुर वा
यदि शक्नोति । अथ कस्यास्तुनः कानिचिदेवाख्यायन्ते लोके ?
संदर्भमिधानस्वाभाव्यमेव । कानिचित्प्रतीतार्थानि कानिचित्प्रती-
तार्थानि । तावपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्तव्यानि । एतदेव हि
शास्त्रस्य शास्त्रत्वं यदप्रतीतार्थान्यपि यथा प्रकृत्यादिना प्रतीत-
ार्थानि स्युस्तथैतान्याक्षरीरिति । आख्यायन्त एव कानिचित् ।
कानिचित् शास्त्रेण प्रतीतार्थानि क्रियन्ते । रुद्धनुविधायित्वालक्षणस्य
गुणतस्तेषु लक्षणम्-अपिच- (इति दुर्गः) ॥

२. अतएवोक्तं सि. कौ. लपशमे इति प्यन्तस्य तेन सकर्मक-
ऽयं नतु शमिवदकर्मक इति ॥

३. अथच दीर्घमध्योऽपीत्युक्तमुपरि द्विरूपं नामनिधानम् ॥

४. केचित्तु मत्तये प्यविति व्याचक्षुः । यद्यपि “तद्विता”
(पा. ४-४-७६) श्लघिकारस्ये बुवचननिर्देशेनावहिताः अपि
केचनपु टिकादयो भवन्ति तेनाल्पः शकटः शकटिः । अन्वो

१. जाट्यो जटावनिति सायणभाष्यमुपादायैतत्केषांस्त्रिधा-
स्यानम् ॥

कर्तरी “लोपो व्योर्वैली”ति (पा० ६-१-६६) यलोपः ।
जिःयुपधावृद्धिः । श्रमस्यर्थमटतीति सः । सततकरणं हि
ताच्छील्यम् ॥ एवं जागरुको जागरणशीलः । “आक्रेस्त-
च्छीलै”लघिकारे “जागतैरुक्तः” (पा. ३-२-१६५) इति
कर्तव्यैके गुणः । दर्विहोमी दर्वा जडोतीति । हु दाना-
दनयोः (उ. प.) मिनर्वाहुलकादौणादिकः । इत्येवंप्रतीतार्था
अन्येऽपीति ॥

यथो एतन्निष्पन्नेऽभिध्याहारेऽभिविचार-
यन्तीति । *

भवति हि निष्पन्नेऽभिध्याहारे योगपरीष्टिः ॥

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं-निष्पन्न इत्यादि । अत्रापि
मूमः । युक्तं ते कुर्वन्ति । भवति हि (निश्चयेन) निष्पन्ने
सिद्धेऽभिध्याहारे नात्रि योगस्य अवयवार्थस्य परीष्टिः
परीक्षणम् । कथंवातुल्यः सन्ननिधानयोगः परीक्ष्यते ॥

तत्र यदुक्तम्—

प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किं-
माधारश्चेति । *

अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः ॥
३ खं. ॥

अत्र तावद्मूमः । प्रथनादिति प्रथितेयं केनचिदतः पृथि-
वीत्युच्यते । कथमप्रथिता सतीयं पृथिवीत्वमापेति । यदि
ग्रामो ग्रामादिका श्लेवं सत्त्वरूपत्वैविक्षया स्तीत्याद्यापि सिध्यति ।
एवमिहापि कथंचित्सिद्धिरुद्धानिता स्वात्तयापि कृतोऽप्येकपदिका
कृतोऽप्येकपदिका इति मूलविरोधादुपेक्ष्यं तत् ॥ तुल्यन्तु “अभि-
धानलक्षणाः कृतद्वितसमासा” इति पतञ्जल्युक्ता कथयिष्य ॥

२. अस्य सन्तीतिपूर्वोक्तेनाभिमुखः । अत्रापिना-येऽप्यप्रती-
तार्थोऽपि शास्त्रेण प्रतीतार्थो एव कर्तव्यः । एतदेव हि शास्त्रस्य
शास्त्रत्वं यदप्रतीतार्थो अपि प्रकृत्यादिप्रदर्शनेन यथा प्रतीतार्थाः
स्युस्तथैतानाक्षरीरिति-सूचितम् ॥

१. तथाच ह० नाटकम्—

“न्यक्कारो ह्यमेव न यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहितः राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

थिक् थिक् शक्रवितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामादिकाविलुण्ठनबुधोच्छ्रयैः किमेभिर्भुञ्जे ॥ १ ॥”

इति ॥

२. तथाच “एकार्थे शब्दान्वात्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्व”मिति
महाभाष्यं पातञ्जलमुपादायचैतनस्यदृष्टादिसाधारणं सत्त्वा-
दीनां त्रिगुणानामुपचयापचयस्थितिरूपं क्रमेण पुंकीनपुंसकार्थं
लिङ्गमस्युपेतमभियुक्तैः । तच्चाभिर्नेष्टं केवलान्वयीति नागेशः ।
शब्दश्चिदं तदित्यन्ये ॥

नैवमभ्युपैषि तदापि प्रीतिव्रमः । अथेति पक्षान्तरे अथवेत्यर्थकम् । वै निश्चयार्थः । चेदिति यथार्थः । यद्यप्यन्यैरप्रथिता तथापि पृथुदर्शनयोगात्तथोच्यत इति ॥ ३ ॥

अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते ॥

अपिचैवं सति स्वैषपक्ष दृष्ट्वा प्रैवदन्तीति दृष्टप्रवादाः “कर्मण्यण्” (पा० ३-२-१) उपालभ्यन्ते उपालम्ब्या (निन्दिता) भवन्ति न केवलमहमेव । योऽयं दृष्ट्वा ब्रवीति स दोष एव ॥

यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्थान्त्संचस्कारेति ।*

योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः ।

सैषा पुरुषगर्हा ॥

यत्पुनरेतदुक्तं—पदेभ्य इत्यादि । अत्र ब्रूमः । योऽनन्विते शब्देनाभिधेयेऽर्थे संचस्कार अर्थात् अनुगतमसंबद्धं, स तेनासंबद्धेन संस्कारेण गर्ह्यो गर्हणीयः “ऋहलोऽर्थ्यत्” (पा० ३-१-१२४) न पुनराचार्योऽनुगतधातु-भिरनेकैरेकभिधानगतानर्थस्ततः संचस्कार विद्याप्राकर्षणे न मौल्येन । सैषा तदभिप्रायापरिज्ञानात्पुरुषगर्हा भवति । पुरुषो हि कश्चिदशिषितत्वादेकधातुजमपि नाम न जानाति किं पुनर्बहुधातुजम् । अपिच सन्ति लोके तादृशाः पुमांसो ये कारकहारकादीन्यपि प्रकटक्रियाणि सन्ति कतमेभ्यो धातुभ्य एतान्यभिनिष्यादन्त इति न जानते । एष पुरुषदोषो न शालदोषो यदनुगमयितुं शब्दैरर्थो न शक्यते इति ॥

यथो एतदपरसाङ्गावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । *

१. तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनेदमुच्यते । अयमर्थोऽप्रथिताचेदपीति पदकदम्बस्वारस्याप्रतीत्येते ॥

२. प्रतकार्थेनिर्वचनं, व्युत्पत्तिरुत्तु दृष्टं प्रवदन्तीति ॥

३. कस्यान्विष्यत्को क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालम्भः ।

४. एतेन यदुक्तमनुगत पदार्थे संचस्कार शाकटायनः “सन्तमेव ह्यर्थमाययति गमयतीति सत्यमित्येव”मिति तत्तत्सत्येव शाकटायनमन्तम् । अपिच रुडिशब्दव्युत्पत्तिर्नैष्वपि दृश्यते । यथाच लक्षणं तथैव लक्ष्यं प्रवर्तितुमर्हति । इतरथा हि कस्य तल्लक्षणं स्यात् । तथाहि यदसर्वतत्सर्पिरिति मन्त्रः । यन्नवनी-तमभवदिति मन्त्रः । अपिच ब्राह्मणेनापि अनेकधातुजान्येव कृत्वा निरुच्यन्ते । तत्र मन्त्राभिधानानि यत्परिज्ञाने च कलमुपपद्यते । आह (शं० ब्रा० १४-८-४-१) “तदेतन्नयश्च ९ हृदयमिति, हृ इत्येकमक्षरमभिरन्यस्यै स्वाक्षान्ये च य एवं वेद । ह इत्येकमक्षरं दक्षस्यै स्वाक्षान्ये च य एवं वेद । यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद” इति ॥ एवं हस्तेर्देहादेरेते हृदयशब्दः तदर्थकलोप-दर्शनेनैव ब्राह्मणेनैवं निरुक्तः । तच्च नः परं प्रमाणं, तस्माच्छा-कटायनस्तादनुदृश्य सम्यगेव कृतवान्यदनेकैर्धातुभिरनेकभिधानं निरुक्तवान् इति शाकटायनाभिप्रायमाह दुर्गः ॥

**पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरसाङ्गावा-
न्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् । यथा विल्व-
दो लम्बचूड इति ॥**

यत्पुनरेतदुक्तमपरसादित्यादि । अत्र ब्रूमः । पश्या० केषाम् । सप्रोऽर्थः ॥

उदाहरति—यथेति । पश्चात्कालिकयापि चूडालम्बनकि-यया, भविष्यता योगेन विल्वान्नक्रियया च, पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्य (पदार्थस्य) नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्टः ॥ विल्वं निर्वैकि—

विल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ (१४) ४ ख. सू. ॥

इति या. सु. प्र. निह. शा. नैर्घ. का. प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ * ॥

विल्वं कस्मात् ? भरणात् । भृतं हि तद्वृत्तिं बीजानां, विभर्ति वा दुर्भिक्षादौ भक्षयितारमिति भरणाद्भेदनाद्वा । भक्षणकाले हि तदवश्यं भेद्यते । ततः प्राक् भविष्यत्क्रियया नामोपलम्भः कथमिति युक्तः शास्त्रार्थः ॥ ४ ॥ (१४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविद्युतौ

नैघण्टुककाण्डे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः

पादः ॥ १ ॥ ४ ॥ * ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

(अथ शास्त्रारम्भप्रयोजनाधिकारः)

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रविभागोनावस्थितानां लक्षणं सपरिकरं सोदाहरणमुक्त्वा शास्त्रारम्भप्रयोजनं प्रतिजानीते—

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ॥

शास्त्रप्रयोजनारम्भेऽयमथशब्दः द्वितीयं शास्त्रारम्भप्रयोजन-मधिकरोतीति । अपीति संभावने । अपिपदेषु विभागोनाव-स्थितेषु लोके वेदे वा, अपिमन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु यः समस्तोऽर्थसंस्मिन् (तद्विषयकः) प्रत्ययो विशेषावधारण-मिदं निरुक्तशास्त्रमन्तरेण विना, “अन्तराऽन्तरेण युक्त” (पा० २-३-४) इति द्वितीया ॥ न विद्यते न भवति ॥

अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं खरसंस्कारोद्देशः ॥

अप्रतियतोऽप्रतिपद्यमानस्यानववृत्तार्थस्येति यावत् । ना-त्यन्तं—नैकान्तिकेन एकान्तं नाम निश्चयः स एवैकान्तिकं विन-यादित्वास्त्वार्थं (पा. ५-४-३४) उक्त् । नैकान्तिकेनाभिधेयेन खरसंस्कारोद्देशः खवधारणं नास्तीति शेषः । किं कारणम् ? नह्यनववृत्तार्थः खरसंस्कारावधारयितुं शक्नुयात् । अर्थवशेन हि खरसंस्काराववतिष्ठेते ॥

तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्तव्यम् ॥

तदिदमुपक्रान्तं निरुक्तशास्त्रं विद्यास्थानं स्वातन्त्र्येणे-त्यादिः । विद्यायां ब्रह्मविद्यायां वेदार्थज्ञानस्येति यावत् । स्थानम-

साधारण उपायः । अर्थपरिज्ञानस्यैतदधीनत्वात् अर्थवशागत्वाच्च खरसंस्कारयोरेदं व्याकरणस्य कार्त्तव्यं साहाय्येन कृत्स्न-
भावं पूर्णतां 'करोतीति' शेषः । व्याकरणेन हि खरसंस्कारौ
निम्न्येते । तस्मादपरिस्मात्मेव तावत् व्याकरणं यावन्निरुक्त-
शास्त्रं नाधिगतमिति । नह्यनैरुक्तोऽर्थमवधारयितुमलं भवति ।
नानवद्भुतार्थः खरसंस्कारतत्त्वं जानीयादिति ॥

ननु व्याकरणस्य कार्त्तव्यमेतत्करोतीत्युक्ते तच्छेषमेवैतदुणा-
दिवदिति—गुणशास्त्रत्वमस्योक्तं भवति । ततश्च स्वातन्त्र्येण विद्या-
स्थानत्वमस्योक्तं विरुध्येतेति गुणशास्त्रत्वं निराकष्टे—

स्वार्थसाधकं च ॥

यथा कश्चिच्छ्लोके स्वार्थमपरिहाय परानुग्रहं करोति स्वार्थं च
साध्यत्येवमिदं स्वार्थाजहद्दृष्ट्याऽनुपपन्नतो व्याकरणस्य कृत्स्नतां
करोति । उणादयस्तु "उणादयो बहुलम्" (पा० ३-३-१)
इत्युक्तेस्त्वाभ्यान्तर्भूता एवेति तस्य गुणशास्त्रत्वं युक्तमेव । तस्मात्-
स्वातन्त्र्यमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वाचनात्मकं निरुक्तशास्त्रम् ।
व्याकरणं तु लक्षणप्रधानम् इति विशेषः ॥

(मन्त्राणामनर्थकत्वम्)

यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय अनर्थकं भवतीति
कौत्सः ॥

यदि मन्त्रार्थस्य प्रत्ययाय ज्ञानायेदं शास्त्रमारभ्यते
तर्हि (एतदर्थमारभ्यमाणमिदं निरुक्तशास्त्रम्) अनर्थकं
भवति नास्त्यर्थः प्रयोजनमस्येति कौत्स 'आचार्यो मन्यते'
इति शेषः ॥ कुतः ?

अनर्थका हि मन्त्राः ॥

हि यतो मन्त्रा अनर्थकास्तस्मात्तान्तरुच्यमिदमित्येवं
कौत्सो मन्यत इति पूर्ववाक्यस्य शेषः ॥

तदेतेनोपेक्षितव्यम् ॥

तत्कौत्सोक्तमेतेन नैरुच्येन उपगम्य मन्त्राणामर्थवत्त्वमी-
क्षितव्यमालोचितव्यम् । यद्वा वेदं शास्त्रं वोपगम्येक्षितव्यमर्थं
सत्यं वदति नवेति ॥

स आह—

नियतवाचोयुक्तयो नियतातुपूर्व्या भवन्ति ॥

मन्त्रा इत्यनुवर्ततेऽर्थवशात् । नियता निरुद्धा सर्वदेवैकरुपा
वाचोयुक्तिः शब्दयोजना येषु ते । "वाग्दिव्यपश्यन्नो युक्ति-
दण्डहरेति" (पा० ६-३-२१ वा०) इति षष्ठा अलुक् ।
तत्रैव विष्णोर्नित्यतातुपूर्व्या इति । नियतं निश्चित-
मातुपूर्व्यं पदप्रयोगपरिपाटी येषां ते तथाभूता मन्त्रा भवन्ति ।
"अम आयाहि वीतये" (सा. वे. सं. १-१-१-१) इति
मन्त्रेण विभावसो आगच्छ संपातायेत्येवमर्थ उच्यते । अत्र
नियता आनुपूर्वी पदप्रयोगस्य । तद्यथा अम आयाहीत्येवोच्यते
न पुनरायाहमे इति, विभावसो आगच्छेति वा । इह हि लोकेऽर्थ-
वतां शब्दानामनियमेन पर्यायवचनता पौर्वापर्यं च दृष्टं, तद्यथा

गामभ्याज भ्याजगां, गोणीमभ्याज अभ्याज गोणीमित्यादि ।
नच तथा मन्त्रेषु । तथाचार्यवत्प्रयोगवैधर्म्यात्पश्यामोऽनर्थका
मन्त्रा इति । तथाचातुमितिप्रयोगः । मन्त्रा अनर्थकाः नियतातु-
पूर्व्याकत्वात् यत्र नियतातुपूर्व्यां कं तत्रानर्थकं (कित्येवैव) यथा
लोके—आहर पात्रं पात्रमाहरेत्यादि ॥ इति (कौत्समतम्) ॥

हेलन्तरमाह—

अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ॥

अथ—अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । यद्विमे रूप-
संपन्ना रूपेण खेन लिङ्गैर्नैव संपन्नाः स्वमात्मानं बोधयितुं
समर्था अपि सन्तो ब्राह्मणेन शतपथादिना विधीयन्ते
तेषु तेषु कर्मसु । यदीमेऽर्थवन्तोऽभविष्यत्सदा न ब्राह्मणेन
तेषु तेषु कर्मसु व्याधस्यन्त । विहिताश्च । तद्यथा—

"उरुप्रथंस्वेति प्रथयति । मोहणीति
प्रोहति" ॥

(श्र. भा. १-३-६-८)

उरुप्रथंस्वेति प्रथनलिङ्गो मन्त्रो विहितः प्रथनैकमेति ।
तथा प्रोहणीति ब्राह्मणं द्रोणकलशप्रोहणविधौ "इदमहमात्मानं
प्रोहामि" प्रोहामि—प्राञ्चं प्रेरयामीति प्रोहणलिङ्गो मन्त्रो
विहितः ॥ तस्माद्विज्ञसंपन्नविधानादनर्थका मन्त्रा इति युक्तमु-
त्पश्यामः ॥ ननु ब्राह्मणस्यैव किमिति नानर्थक्यमुदीक्यते गुण-
साङ्गेषु लभ्याकल्पनेनेति न्यायानमन्त्रास्तु मुख्यैतत्वात्प्रवृत्तिता
इति कथं तेषामानर्थक्यम् ? इति चेन्न । ब्राह्मणस्यानर्थक्ये
ह्यभ्युपगम्यमाने देशकालकर्तृदक्षिणादि—कर्माभूतं कुत उप-
लभ्येत । अपिचास्यानर्थक्येऽभ्युपगम्यमाने वेदैकदेशस्य मन्त्र-
स्यास्तन्तन्वानर्थकत्वमभ्युपगतं स्यादिति ब्राह्मणस्य विधिस्तुल्य-
धीहतेऽर्थवत्ताति । मन्त्राणां पुनर्वाच्यवाचकत्वेनानर्थकानामपि
सतां विनियोगमात्रेणार्थवत्तां स्यात् । विधेयत्वाच्चानर्थका मन्त्राः ।
विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवत् । एतेन मुख्यत्वं मन्त्राणां, ब्राह्मणस्य
तु गुणत्वमित्यपि निरस्तं वेदितव्यम् ॥

हेलन्तरमाह—

१. "उरुप्रथा उरु प्रथस्त्रोरु ते यजुर्पतिः प्रथताम्"

(य. वा. सं. १-२२) यजुर्पतिं पुरोडाशं प्रत्युच्यते । हे
पुरोडाश ! त्वं स्वभावत एव उरु विस्तीर्णं यथा स्वात्तया प्रथते
प्रसरतीत्युपमया विस्तीर्णप्रथनस्वभाव इतीदानीमपि उरु अधिकं
प्रथस्य विस्तारयथाः स्वात्मानम् । किंचायं ते यज्ञपरिर्वेजमानः
प्राप्तपशुद्विरण्यादितिरुक्रमयतामि विक्षीयताम् ॥ "विशङ्कदं
पशु ब्रह्मिणोऽलं पशुलं सहृदं । यज्ञोऽविपुलः"—मित्रसरः ॥

२. पुरोडाशप्रथनविधौ ॥

३. तथाहि—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामपेयम् । (आश्व० शुक्लम्)
इति सूत्रे मन्त्राणामनर्थक्यदितत्वेन पुरस्तात् प्रयोगो मुख्यतां व्यञ्जय-
तीति वादिनोऽभिमतम् । तथाच वार्तिकम् "अन्यदितं के"—
(पा. २-२-३४) इति अल्पात्तरत्वात्पूर्वप्रयोगो मन्त्रस्येति प्रतिवादि-
नः । तथाच सूत्रम् "अल्पात्तरम्" (पा० २-२-३४) इति ॥

अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ॥

अथ अयमपरो हेतुरानर्थक्येन मन्त्राणां यदिमे अनुपपन्ना अर्था येषां ते तथाभूता भवन्ति । य एष्वर्था उपलभ्यन्ते न त उपपद्यन्ते । तद्यथा—

“ओषधे त्रायस्वेनम् । स्वधिते मेनं हिंसीरि”त्याह हिंसन् ॥

‘हे ओषधे त्रायस्व एनं’—(य. वा. सं. ४-१) मिलाह । प्रजापतेरिदमार्थम् कुशतरुणो देवता स एवौषधे इत्यनेन संबोध्यते । क्षुरेण छेत्सन्त्युणेन (कुशेन) शिखाम् (जुटिकां) अन्तर्दधाति तत्रार्थं मन्त्रो नियुक्तः । हे ‘ओषधे’ कुशतरुण । ‘वसेनं’ यजमानं ‘त्रायस्व’ क्षुराद्रेक्षति तदर्थः । नचौषधय आत्मानमपि त्रातुं समर्थाः किंपुनर्यजमानम् । एवं ‘स्वधिते मेनं हिंसीरि’—(य. वा. सं. ४-१) रिलाह । इदमपि प्रजापतेरपि क्षुरो देवता स एव स्वधिते इत्यनेन संबोध्यते । हे ‘स्वधिते’ क्षुर ! ‘एनं’ कुशतरुणं यजमानं वा ‘मा हिंसीरि’रिति तदर्थः । को ह्येवं वदेदस्मिन्नैव हिंसन् । उक्त्वा वा स्वयमेव हिलात् । हिमसि च । लोके यान्येवंविधानि वाक्यानि तान्युन्मत्तप्रभृतीनामिति कृत्वाऽनर्थकान्येव भवन्तीतीहापीमान्यनर्थकान्येवेत्युपपद्यते । तस्मादनर्थका मन्त्राः ॥

हेलन्तरमाह—

अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ॥

इति । अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो वारणं विप्रतिषेधः परस्परव्याघातस्तद्विशिष्टा विप्रतिषिद्धास्ते अर्था येषां ते विप्रतिषिद्धार्थाः परस्परविरुद्धार्था भवन्ति । तद्यथा—

१. यपि कोशे “द्वयोः कुटारः स्वधितिः परशुश्च परश्वध” इति कुटारस्य संज्ञामाह स्वधितिरिति । तथापीह छेदनसाधनत्वसाध्याच्छुरे प्रयुज्यतेऽनहस्तार्थलक्षणया । यथा काकस्यो दधि रक्षयतामिलत्र काकपदमजहस्तार्थलक्षणया दध्युपपातके आदावपि वर्तते । ये केचन दध्युपपातकास्तेभ्यो दधि रक्षयतामित्येव वक्तुस्तारपथात् ॥

२. छिन्दन् । छेदनं च कुशतरुणस्य निषिध्यते, विधीयते च शिक्षायाः । तथा च कात्यायनः “यूपवकुशतरुणं क्षुरेण चाग्निपाय छिले—” । ८।१।२१ ति ॥ पश्वर्यूपस्य यथा छेदे मन्त्र एवमत्रापि पृणान्तर्धानं क्षुरात्पानं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः तथाचैनमिति यजमानाभिधानं कुशतरुणसम्बन्धात् । शिक्षाद्वाराको हि तस्य सः (सम्बन्धः) शिक्षां छिन्दन् कुशतरुणं यजमानं वा मा हिंसिरीति स्फुटोऽर्थः ॥

३. इतिशब्दोऽयं हेतवर्थः । ‘इतिहेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाधि-’र्यस्यमरः । तथाचार्य प्रयोगः । मन्त्रा अनर्थकाः परस्परविरुद्धार्थत्वात् । यद्यत्परस्परविरुद्धार्थं तत्तदनर्थकं यथा लोके ॥ तदेतदुपपादयति—अन्यस्येत्यादिना— ॥

“एक एव रुद्रोऽवतस्थेन द्वितीयः” । “असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम्” । “अश्वरिन्द्र जज्ञिषे” । “शतं सेनां अजयत्सकमिन्द्रः ॥ इति ॥

एक एवेत्यस्य “रणे निग्नन्तुतानासु शत्रून्” । संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ्जनांसंस्त्रुकोचान्तकाले” (य. वा. सं. ०) इति शेषः । रुद्रस्तुतिरेषा । ‘अवतस्थे’ स्थितवान् । ‘रणे’ रणाय रणाधि । “निमित्तात्कर्मयोगे” (पा. २-३-३६ वा०) इति सप्तमी । ‘ना’न्यो ‘द्वितीयः’ कश्चिदस्तीति रुद्रबहुत्वप्रतिषेधः । कथमवतस्थे ‘वृतनानासु’ सेनासु “ध्वजिनी बाहिनी सेना वृतनाऽनीकिनी वम्”रित्यमरः । ‘शत्रून्’ शतयितव्यल्लोकनामरातीन् ‘नि’निधयेन ‘ग्नन्’ हिंसन् ॥ किंच स एक एव स्रष्टा पालयिता सहती चेत्याह—‘संसृज्येति’ । ‘विश्वा’ विश्वानि (सर्वाणि) ‘भुवनानि’ ‘स्रष्टां सुखिनि’—(पा. ७-१-३९) इति जसः स्थाने डा । ‘संसृज्य’ सम्यक्शृष्ट्वा ‘गोप्ता’ रक्षिता सृष्टिकालान्तरमेव पालयिता च स्थितिकाले । ‘अन्तकाले’ प्रलयकाले ‘जनान्’ लोकान् ‘प्रत्यङ्’ सृष्टिप्राति-लोभ्येन ‘संसृकोच’ संकोचयति । वर्तमाने लिङ् छान्दसः ॥ अथैतद्विप्रतिषिद्धं (विपरीतं) प्रवर्तयति ‘असंख्यातां भूम्याम्’ अस्य—‘तेषां सहस्रयोजनेषु धन्वाति तन्मसि’ (य. वा. सं. १६-५४) इति शेषः । शतरुद्विषेऽनुष्टुप् । प्रजापतेरपि । ‘असंख्याता’ असंख्यातानि ‘सहस्राणि’ अमितौ ‘ये रुद्रा भूम्यामधि’ भूमेरुपरि स्थिताः । ‘तेषां’ रुद्राणां ‘धन्वानि’ धनुंषि “छन्दस्यपि दद्यत” (पा. ७-१-७६) इति दक्षिप्रहणादैन्येषामप्यन्यत्राप्यनहं ‘सहस्रयोजने’ सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तदो सहस्रयोजनव्यवहिते पथि मार्गे वयं ‘मवतन्मसि’ अवतन्नुमोऽवतारयामः । अपगतज्यानि कृत्वाऽमसतो दूरं क्षिपाम इति तदर्थः ॥

१. “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” (पा० ३-४-२१) इति हि कृत्वाऽव्यवहितपूर्वकाल एव विधीयतेऽसतिबाधके ॥

२. रुद्रस्तुतिरेषा तावदेतानभिष्टुमो यावत्ततानि तानि धनू-पीति स्तोतुरनुष्ठानम् । अनेनापेण चाग्निचयनेऽर्कपेनानाक्षीर-मिश्रा गवेयुकाः (मुन्यन्वविशेषाः) सप्तहस्त उत्तरस्यां श्रोणान-न्यायामिष्टकायां हवन्ते ॥

३. नास्ति संख्यातं संख्यानां परिगणनं येषां ते, इति सहस्रा-णीति च बहुत्वोचयाऽपरिमितत्वमनन्तरत्वं युक्तं भवति । तथाहि “विशलायाः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययो”रित्यभिधानबलेन सहस्रमित्येव भवितुमर्हति “सहस्रं शाखा ख्यते वेदं शबर” इत्यत्र यथा । ततश्च सहस्रं च ३ इत्येवमेकशेषे सहस्राणीति संभवतीति ॥

४. “असिदधी”त्यादिपृष्ठानन्तरमस्य विधिः । तदि दादा-वच्येव लोके विधीयते । वेदे पुनरस्थ्यादिभिर्ब्रानां यामिभिरेऽप्यन्यत्र भवतीति भावः ॥

एवम् अशुचिरिन्द्रजज्ञिये-अस्य “त्वं सिन्धूवरसुजोऽध-
राजो अहन्नहिम्” इत्यादिः । “विश्वं पुष्यसि वार्यं तं स्वा
परिव्वजामहे नमन्तामन्युकेषां ज्याका अधिवन्वसु”-
(ऋ. सं. ८-७-२१-२) इति शेषः । एतथाऽतिच्छन्दसा
इन्द्रं तुष्टाव सुदाः पैजवनः । पोडशिनि शस्त्रे विनियुक्ता । हे
‘इन्द्र !’ त्वं ‘सिन्धूव’ स्यन्दनशीलान् जलपूतान्धराचः
अधरमधोमुखमन्त्रतो गन्धर्व मेघा ‘नवास्त्रजो’ निरगमयः ।
यतस्त्वमहिमन्तरिक्षे गतं मेव ‘महन्’ अभिहतवानसि । यद्वा
‘अहिम्’ आगस्य हन्तारं सर्वस्य जगत आवारकम् । अह
व्याप्तौ (स्वा. प.) अहोति व्याप्तौ आकाशं दिगन्तराणि
वेत्सहिः “सर्वेषां तुभ्य इ” (उ. ४. ११४) इतीन्द्रप्रत्ययः ।
‘वृत्र’ मसुरम् । “अहिहृत्रासुरे सर्पे” इति मेदिन्यपि । ‘अहन्’
हतवानसि अतस्त्वमशत्रुः । शत्रुरहितो ‘जज्ञिये’ जायसे ।
तथा ‘विश्वं’ सर्वं ‘वार्यं’ वरणीयं संभजनीयं धनं ‘पुष्यसि’
वर्धयसि । वृद्धं संभक्तौ “ऋहलोप्येत” (पा० ३-१-१२४)
‘तं’ तादृशं त्वा त्वां ‘परिव्वजामहे’ हविर्भिः स्तुतिभिश्चा-
लिङ्गनं कुर्मः । वशीकुर्म इति यावत् । ध्वज परिव्वज्रे (भ्रा. आ.)
‘दंशसंजस्त्रां शयी’- (पा० ६-४-२५) लघुनासिकलोपः ॥
‘अन्यकेषां’ कुत्सितानामन्येषां सर्वेषां शत्रूणां “कुरितसे”
(पा० ५-३-७४) इत्यधिकृत्य “अव्ययसर्वनामप्रामक-
न्पावट”- (पा० ५-३-७१) रित्यकृत् । ‘ज्याकाः’ कुत्सिता
ज्या मौढ्यैः कुत्सिते “प्राणिवाक्” (पा० ५-३-७०१)
इति कः । ‘अधिवन्वसु’ वनुषु (आरोपिताः) ‘नमन्तां’
माभूवन् । णम तुभ हिंसयाम् (भ्रा. दि. कथा. आ.) अत्रा-
वोऽभावेऽपि । इति सि. कौ. ॥ यद्वा “नमन्तां” हिंसन्तां
नश्यन्तां नश्यन्तु इति सायणः ॥ २ ॥ अथैतद्विप्रतिषिद्ध-
(विपरीत-) सुच्यते-‘शतं सेनेति’ । अस्य-‘आशुः
शिखानो वृषभो न भीमो घनाघ्रनः क्षोभंणश्चर्षणीनां ।
संकन्दनोऽनिमिष एकवीर” (ऋ० सं० ८-५-२१-१)
इत्यादिः ॥ अप्रतिरथस्येन्द्रपुत्रस्यापि त्रिष्टुप । तेन हि अग्नि-
प्रणयने विनियुक्त्यसिन्द्रस्तुतिः । अस्या अर्थः । अयं ‘सिन्द्रः
शतं सेनाः’ शतसंख्याकाः अनन्ता इत्यर्थः । निरुपपदाः
शतसहस्रशब्दा असंख्यातमर्थमाहुः । शतं मनुष्याः सहस्रशीर्षा
पुरुष इत्यादौ यथा । ‘साकं’ सहैव एकप्रयत्नेनैवा ‘जयत्’
जयति । वर्तमाने लङ् छान्दसः । कीदृश इन्द्रः । ‘आशुः’
अश्रुते व्याप्रोतीति “कुवापे” (उ. १-१) व्यादिना उण् उप-
धाश्चिः । अश्व व्याप्तौ (स्वा. प.) शीघ्रगामी व्यापको वा ।
‘शिशानः’ । इयति वज्रं तीक्ष्णकरोतीति । शो तनूकरणे
(दि. प.) “बहुलं छन्दसी”ति (पा. २-४-१६) जुहोत्यादि-
व्याख्याननिश्चो द्वित्वम् । “शुवाभिदि”- (पा० ७-४-७६)
सूत्रं बहुवचननिर्देशादावर्थावगतोर्वाहुलकमलैन इत्येतेरभ्यासस्ये-

१. वारि भवं ग्रीष्मादिकमिति दुर्गः ।

२. किमुतान्मे केचनान्युच्यमाना एतेऽसाक्षिणोऽवततव्यधनुषो
हतसर्वोद्यमाः सन्निवत्यवस्थां परिष्वजामह इत्यभिप्राय इति दुर्गः ॥

त्वम् । ‘वृषभो न’ वृषभ इव विमेलस्यादिति ‘भीमः’
“सीमादयोऽपादाने” (पा० ३-४-७४) इति निपातः । ‘घना-
घन’ घातकः । हन्तेः पचाद्यधि । “हन्तेष्वेत्वं च” (पा. ३-
१-१३४ वा.) इति द्वित्वमन्यसास्याकागमो घत्वं च । उत्तरस्य
तु “अभ्यासाव” (पा० ७-३-५५) इति कृत्वम् । हनहनेति
वक्ता वा वृष्टिकर्तृमेघरूपो वा ‘वर्षुकादयो घनाघन’ इत्यभिधा-
नादिति महीधरः । ‘चर्षणीनां’ चर्षणयो दृष्टारो मनुष्यास्तेषां,
द्वेष्याणामिति सायणः । प्रत्यनोकावस्थितानामसुरादीनामिति
दुर्गः । कुव विलेखने (भ्रा. प.) इत्यस्मात् “कुषेरादेश्च
चः” (उ० २-१७) इत्यनिप्रत्यये ककारस्य चकारो गुणश्च
घातोरुपधायाः । ‘क्षोभणः’ क्षोभयतीति क्षोभणः नन्धादि-
त्वाद्युः । (पा० ३-१-१३४) धुमा संवलने (भ्रा. आ.)
क्षोभहेतुमयजनक इत्यर्थः । ‘संकन्दनः’ सम्यक्कन्दयिता
समाह्वता शत्रूणाम् । सम्यक्कन्दयिता रोदयिता प्राणिनामा-
कषेणेन रोधनेन वेति सायणः । सम्यक्कन्दनं परमयहेतुच्चैति-
र्यस्येति महीधरः । समाहूय च ‘अनिमिषः’ न निमिषतीति
“हृगुपवहे” (पा० ३-१-१३५) इति कः । ‘निमेषरहितः’
अनलसः आदरवान् जयं प्रतीति दुर्गः । “एकवीरः”
वीरयति विविधं क्षिपत्यभिजानाति वीरः । एकश्चासौ वीरैश्चेति
कर्मधारयः । अन्यनिरपेक्षं शत्रून्संग्रामे जेतुं समर्थः ।
अप्रतिद्वन्द्व इति यावत् । य एवंभूत इन्द्रस्य वयं स्तुम इतीन्द्र-
स्तुतिरेषा ॥ १ ॥ एकमितरेतरप्रतिषिद्धान्येतानि मन्त्रवाक्यानि ।
यथेको हतः नासंख्यातानि सहास्राणि । अथासंख्यातानि, नैकः ।
यश्शत्रुः कथं शतं सेना अजयत् ? । अथ शतं सेना अजयत्
कथमशत्रुः ? । लोके हि यान्येतद्वज्राणामि वाक्यानि तान्युन्म-
त्तादीनामेव भवन्तीत्यनर्थकान्येवेतानीति ॥

हेत्वन्तरमाह—

अथापि जानन्तं संश्लेष्यत्यग्रे समिध्यमाना-
यानुवृहीति ॥

१. निमेषोऽक्षिपक्षमनिकोचः । ‘अक्षिपक्षपरिक्षेपो निमेषः परि-
कीर्तित’ इत्यभिधानात् । नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात् ।
यदा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इति चर्षणीनां
(विनाशाच्छिद्रं पश्यतां) प्रतिभटत्वमनेन युक्तं भवतीति
महीधरस्वरस्य ॥

२. अत्र यद्यपि “पूर्वकालैके” (पा० २-१-४९) ति बाधित्वा
परत्वा “स्पूर्वौपरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्चेति”
(पा० २-१-५८) समासे वीरशब्दस्यैव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोप-
सर्जनत्वात् (पा० २-२-४३) “उपसर्जनं पूर्वम्” (पा०
२-२-३०) इति पूर्वनिपाते वीरक इति प्राप्नोति । तथापि बहु-
लप्रहणाद्भवित्यति । “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” (पा० २-१-३२)
इति ॥ अत्र बहुलग्रहणं योगविभागेन सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमि-
त्युक्तम् ॥

जानन्तं विधिज्ञं संप्रेष्यति संप्रेषणं (प्रेरणं) करोति ।
इप् गतौ (दि. प.) कः कम्? अर्चयुर्होतारम् । कथमिच्छा-
हाश्रये इति “तदुद्देक आहुरश्रये समिष्यमानाय होतरु-
द्बहीति” (श. ब्रा. १-३-२-३) होता हि विधिज्ञ एव
भवति । नह्यविद्वान् विहितोऽस्तीति स विजानात्येवाम्भिन्न-
वधाविदं मयातुग्रातव्यमिति । तदेतद्विज्ञाताथैस्य सतः संप्रेषण-
मनर्थकमेव भवति । यथेतदनर्थकम् एवमन्येऽपि मन्त्रा इति ॥

अथाप्याहादितिः सर्वमिति ॥

अथापि अयमपरो हेतुर्नञ्जाणमानथक्ये यदाह मन्त्र-
निगम इति शेषः । किम्? **अदितिः सर्वमिति ।** नह्येकः
सर्वं माता पिता चेत्येवमादि भवितुमर्हति ॥

अत्रोदाहरणम्—

“अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमि”ति ॥

(ऋ. सं. १-६-१६-५)

तदुपरिद्याद्याख्यास्यामः ॥

तत्—एतदुदाहरणम् उपरिष्टात् उपरि अग्रे (निर. ४-
४-२) व्याख्यास्यामः विविच्य अदितिरदीना देवमाते-
स्यादिना आख्यास्यामो निर्णय्यामः शब्दतोऽर्थतथैत्यर्थः ॥
इह त्वेवमर्थमियमनुदाहृता—कथं यैव द्यौः सैवान्तरिक्षम् । यैव
माता स एव पुत्रः स एव पितेलेवमादि परस्परविरुद्धं किमपि
बहुत्रासंबद्धमुच्यते? तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् ।
तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

हेलन्तरमाह—

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ॥

नास्ति विस्पष्टः प्रकटं प्रतीयमानोऽर्थो येषां ते तथाभूता
अपिहि केचिन्मन्त्रा भवन्ति ॥

तथथा—

अम्यग्—यादश्मिन्—जारयाधि—कायुकेति ॥ (१५)

इत्येवमाद्यः । नह्येषां विस्पष्टार्था मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम् ।
नच केचिदर्थवन्तः केचिदनर्थका इति न्याय्यमन्युपगन्तुम् ।
अथैवैरासं हि स्यात् । तस्मात्सर्वे एवानर्थका मन्त्रा इति ॥ इति-
शब्दः पूर्वपक्षसमोऽर्थार्थ आद्यौ वा ॥ * (१५)

१. अर्थजरतीयं स्यादित्यर्थः । यथैका स्त्री अर्थं युवती अर्थं च
जरतीति परस्परविरुद्धं न भवति तथेति तदर्थः ।

२. “इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिश्चि”लमरः ॥ आध-
र्यस्तु “उचलितिकसन्तेभ्यो णः” (पा० ३-१-१४०) इत्यत्रापि
इष्ट इत्यसंक्रुतसमथस्यात् ।

१. विशसनं विशसः हिंसा, शसु हिंसायां (भ्वा. प.) ततः
“मुंति संशावा” (पा० ३-३-११८) मिति घः । स पव वैश-
सम् स्वाधेऽण् । अर्थचौदिः अर्थं वैशसस्त्रेवैशसमर्थं विशसनमिल-
क्षार्थैः ॥

६ नि०

अथोत्तरम्—

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ॥

मन्त्राः अर्थवन्तः इति प्रतिज्ञा शब्दसामान्यात् शब्द-
त्वात् इति हेतुः गवादिवदिति प्रसिद्धमुदाहरणमिति कृत्वा
नोक्तम् । त्रितयैवेवास्मिन् प्रदर्शनीयं नैवत्यवयवभूतम् ।

यथौहुः अवयवपक्षकमुपादाय,—

“तच्च पञ्चतयं केचिद्व्ययमन्ये वयं त्रयम् ।

उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ॥ १ ॥” इति ॥

एवं लौकिकहेतुसुक्ता वैदिकमुपपादयिष्यन्त्राज्ञाणमप्यर्थवत्त्वे
प्रमाणयति—

“एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म

क्रियमाणमृग्यजुर्वामिवदती”ति च ब्राह्मणम् ॥

एतदेव हि यज्ञकर्मणः समृद्धं यद्रूपसमृद्धं मन्त्र-
लिङ्गैरभिधीयते । तदेव हि समस्तजगद्वा युक्तं भवति नेतरत् ।
एतदेव स्पष्टयति—यत्कर्मति । तस्मादर्थवत्त्वे हेतुद्रव्यम् ।
चशब्देनैतदाह अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिवदेयुः । कथं
वाऽनभिवदन्तः समर्थवेयुरिति यदेव भवतां मुख्यं प्रमाणं
तदेव तथाविधमस्मदर्थं माध्यम्यया स्थापयतीति सर्वमवदा-
तम् ॥ १ ॥ खं. सूत्रम् ॥

समृद्धरूपं मन्त्राणामुदाहरति—

“क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृमि”ति ॥

“हृदैव स्तं मा विर्योष्टं विश्वमायुर्व्यंशुतम् । क्रीळन्तौ
पुत्रैर्नमृमिर्नोदमानौ स्वे गृहे” (ऋ. सं. ८-३-२८-२)
सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षेसुतुष्टम् । विवाहे विनियुक्ता । हे
बधूवरौ । युवाम् इहास्मिन्नेव लोके स्तं भवतं स्वे गृहे
मोदमानौ हर्षमाणौ सन्तौ मा विर्योष्टम् विर्युक्तौ मा
भवतम् “माहि छह” (पा० ३-३-१७५) लोभ्यं सर्वलका-
रापवादत्वात् । “न माद्योगे” (पा० ६-४-७४) इत्यङ-
भावः । पुत्रैर्नमृमिः पौत्रैः सह क्रीळन्तौ विहरन्तौ
विश्वं सर्वमायुर्व्यंशुतं व्याप्तुमतायुर्व्योष्य स्थितौ भवतं,
प्राप्नुतमिति सायणः ॥ २ ॥

इत्येवं मन्त्राणामर्थवत्त्वं संस्थाप्य परोक्तदूषणास्यनृद्ध सदे-
नुमिन्निकरोति—

**यथो एतन्नियतवाचोयुक्तयो नियतासुपूर्व्या
भवन्तीति * लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पिता-
पुत्राविति ॥**

१. अवयवपक्षं प्रतिज्ञा—हेतु—दाहरणरूपम् ।

२. प्रदर्शयितुमाद्यवयवकम् ॥

३. शास्त्रदीपिकायां तर्कपादे नैखिलमहामहोपाध्यायश्रीपार्थ-
सारथिमिश्रचरणः ।

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तं नियतेत्यादि । अत्र ब्रूमः ।
लौकिकेष्वपि बार्थवत्यदेषु एतन्नियतवाचोयुक्तित्वं-
 नियतानुपूर्वीकरणं दृष्टमेव । **यथेन्द्राक्षी, पितापुत्राविति**
 च । नहि भवति अक्षीन्द्रौ पुत्रपितरौविति । तथाच प्रयोगनि-
 यमादनर्थका मन्त्रा इति यत्साधितं स एष हेतुरनैकान्तिक
 उक्तप्रयोगे लोकेऽपि व्यभिचरित इति नोक्तार्थसाधकोऽस्तद्वेदु-
 त्वात् तस्मादर्थवन्त एव ते ॥

यथो एतद्ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त
इति * उदितानुवादः स भवति ॥

यत्पुनरेतदुक्तं ब्राह्मणेनेत्यादि । अत्र ब्रूमः । **उदिता-**
नुवादः स भवतीति । उदितस्योक्तयैवानुवादोऽनुविधिरु-
 दितानुवादः । अयमर्थः । आत्मानाम्माना विधातुं मन्त्रो न समर्थ
 इति ब्राह्मणेन मन्त्रोक्त एवाथो विस्तरेण प्रकृतार्थसन्तुष्टयसाधक
 विधीयते । नबानुक्तं सोतुं शक्यते सोऽयमुक्तानुवाद एव ।
 अपिचानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति । ते
 ह्यहर्षविकल्पे प्रयोगं प्रति खलुकपोतवत् संपतन्ति । तेषां
 समुच्चये विकल्पे च प्राप्ते सति अभिमत एको नियमार्थ
 ब्राह्मणेन विधीयते । एवमुभयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरर्थवत्त्वं साधितम् ॥
 तथाच यत्पूर्वमुक्तम् रूपसंपन्नविधानान्मन्त्रानर्थक्यम्, मन्त्रार्थ-
 वरत्ने वा ब्राह्मणानर्थक्यमिति तदनुक्तम् । तस्मादुभयमन्यथैव-
 न्मन्त्राश्च ब्राह्मण्यथेति ॥

यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीति * आश्ना-
यवचनादहिंसा प्रतीयेत ॥

यत्पुनरेतदुक्तम्—“ओषधे त्रायस्वैनं, खधिते मैनहिं-
 सी”रिलादयो मन्त्रा अनुपपन्नार्था भवन्तीति । अत्र
 ब्रूमः । ओषध्याधिदेवता ह्यञ्जित्येति । हे ओषधे ! एनं स्ना-

१. अत्र हि “धन्तादजाधत्तं विप्रतिपेधेने”ति नियमादय-
 न्तस्यासिद्धादस्यैव पूर्वप्रयोगः “द्वन्द्वे सी”—(पा० २-२-३२)
 ति प्राप्नोऽपि न भवति ॥

२. अत्र हि शन्याहितत्वाविपुलेव पूर्वप्रयोगो भवति “अन्ध-
 हितं च” (२-२-३४ वा०) इति नियमात् पितापुत्राविलेख
 भवति । अत्र यद्यपि “आनाङ्क्तो द्वन्द्वे” (पा० ६-३-२५)
 इति, मन्त्रन्तानामेव (पदानां) द्वन्द्व आनङ्कं पूर्वपदस्य विदधाति ।
 इति स इह न प्राप्नोति । तथापि “द्वयेऽन्यतरस्वामि”—(पा०
 ६-३-२२)त्यतो मण्डकमुल्ला पुत्र इत्यनुष्टुप्सामिम् परेऽपि
 भवति इति बोध्यम् ॥

३. अहंपूर्वमहंपूर्वमहमयेऽहमेव भवामीत्याहपुरस्सरं बुद्धम-
 हंपूर्विका “सहस्रपे” (पा० २।१।४) ति समासे स्वार्थे कर्त्तु ।
 क्षियां टाप् । “अहंपूर्वमहंपूर्वमिलहंपूर्विका क्षियामि”त्यमरः ॥

४. प्रथमवाक्ये । फलपाकान्ता मीथिव्यादयो भान्यसेदारुचण-
 नीरुषश्च ओषधश्च इत्यभिधीयन्ते । “ओषधयः फलपाकान्ताः स्तुः”
 तिसमरः । तात्त्वभ्यावाच्छब्दं यथा गृष्टा दारा रत्नेषु तदभिधा-

विहितमोषधिरूपं कुशं त्रायस्व । लत्पुर्वको ह्येष कुशविच्छेदमानः
 सम्यक्छिन्नो भविष्यति तत्तत्र यद्वा विनियुक्तः प्रतिविशिष्टमुक्त-
 धमेतस्याः स्थावरजातेः प्राप्स्यत इत्येतन्नानमभिधेयलोकोमोषधे ।
 त्रायस्वैनम् इति । तस्मादनुपपन्नार्थ एवायम् । यद्यपि चोक्तं
 खधिते मैनहिंसीरिलाह हिंस्रमिति । अत्रोच्यते आश्ना-
 यवचनादिति । अत्रेति शेषः । अत्रास्मिन्ननुपपन्नसुपकान्ते
 खधिते इत्यादिद्वितीयावाक्ये । अयंभावः । इयं हिंसा, इयमहिंसेत्ये-
 तद्वाग्रायादेवावसीयते । आश्नायवचनार्थं वैदिक आगमः कृत्स्नस्य
 जगतः प्रतिविशिष्टाय त्रयसेऽनुद्यतः सन्कर्तारं हिंसायां विनि-
 योजयतीत्यहिंसेवपेति प्रतीयेत । तद्वचनात् इति ॥

यथो एतद्विप्रतिपिद्धार्था भवन्तीति * ।

लौकिकेष्वप्येतद्यथाऽसपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽ-
नमित्रो राजेति ॥

यत्पुनरेतदुक्तम् “एक एव रुद्रोऽवतस्थे, असंहयाताः
 सहस्राणि ये रुद्रा” इत्यादयो विप्रतिपिद्धार्था भवन्तीति ।
 अत्र ब्रूमः । नैष विप्रतिपिद्धोऽर्थः । देवता हि महाभाग्ययो-
 गादेकाऽपि सत्यनेकथा भवति, अनेकाऽपि चैकधेति वक्ष्यते
 “महाभाग्यादेवतायाः” (दै. का. ७-१-४) इति । यत्पुन-
 रेतदुक्तम् “अशत्रुरिन्द्र जहिषे”, “शतं सेना अजयत्सकमिन्द्र”
 इति । अत्र तावदुच्यते लौकिकेष्वप्यर्थवत्सु पक्षे एतदेव-
 मेवोच्यमानं दृष्टम् । तद्यथाऽसपत्न इति । नहि कश्चिदसप-
 त्नोऽस्ति लोके । यथाहुः—

“गुनेरपि वनस्थस्य स्थानि कर्माणि कुर्वतः ।

उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १ ॥” इति ॥

तथापि स्वल्पसपत्नं दृष्ट्वाऽप्यर्थे नर्थं प्रयुज्जानोऽसपत्नोऽयं
 ब्राह्मणः । अनमित्रोऽयं राजेति लोको ब्रवीति । अल्प-
 स्वादसत्त्वं बोधचर्यते यथा लोकेऽनुदरा कन्येति । एवम् कस्मिं-
 थिदतिप्रवृद्धे मेधे दुष्टे वा भृशं पातितेऽन्येषामसारतानमभिधेय-
 लुदेवता ओषधिरित्युच्यतेऽत्र ओषधश्च इति “कृदिकारादि”—(४-
 १-४५ वा०) ति जीष्वा भवतीति । ओषधिः ओषधी । रात्रिः
 रात्रीतिवत् ॥

१. यद्वा हि विधानतः सङ्गच्छिन्नमानोऽयं न पुनरुल्लेखनं प्रति-
 पत्स्यतेऽल्पमपि कदापीत्यभिप्रायः ॥

२. सर्वेषामितरेषामागमानां प्रभवोऽयं सर्वतः प्रतिविशिष्टः
 पुरुषार्थसाधनं न न्यश्चि कस्मैपि पुरुषं प्रवर्तयेद्विस्तरूपे । वस्तु-
 तस्तु देशपूर्वकः प्राणिवध एव हिंसा, नहि कश्चित्पशुं दिपन्यसे
 हिनस्ति, नापि तुणवीरुदादिम् । तदेतन्मीमांसितम् (जै.सू. १-
 १-२ स्रष्टुमादाय) श्लोकवार्तिके ॥

३. तथाच दुर्गः । अपिचैतदोषधिवनस्पतिपशुपशुपक्षिसरीसृपाः
 सन्त्यनुपपन्ताः सन्तो वधे, परस्तुक्तं प्राप्नुवन्ति । सोऽयमवस्थुदय
 एव सम्पद्यते । न हिंसा । नह्यतो हिनस्ति किंतिहि ? अनुगृह्णाति
 यथा, नित्ययोगार्थं विधानतश्चिद्वन् । तस्मादनुपपन्नार्थो प्येति ॥

दमुक्तं स्याद् “अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे” यस्त्वमेतमेवमतिप्रवृद्धं “मह-
बहिम्” इति । यत्पुनरेतदुक्तं “शतं सेना अजयति”ति ।
अत्र ब्रूमः । देवा हि विभक्तो वक्षिणोऽधिकरणधर्माः परेण
महित्रा युक्ताश्च भवन्तीति । नहि देवानां जेतव्याः शत्रवः सन्ति ।
कुतो हि सेना या इन्द्रो जेष्यति । कथं तर्हि शतं सेना अज-
यितुमर्हति ? रूपकव्यनयैवैषा युद्धप्रवादात्सृजति । वक्ष्यति च
“अप्रां च ज्योतिर्वक्ष मिथीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते । तत्रो-
पमाथेन सुद्वर्णा भवन्ति” (नै० का० २-५-२) इति ।
तदेतद्भवता न सम्यग्दर्शयते । सम्यगनुशिष्यतां देवतातत्त्वं
नैरुक्तव्यम् । ततो मन्त्रार्थानविरोधेन सम्यगभवोत्स्यते । नैवम-
वाक्यतत्त्वज्ञेन मन्त्रार्थो विप्राहितुं शक्यः । गम्भीरपदार्थो हि
वेदस्तस्माद्यदुक्तं विप्रतिविद्यार्था भवन्तीति, तदनुक्तम् ॥ इत्थं-
चाथैवन्त एव मन्त्रा इति साधितम् ॥

**यथो एतज्जानन्तं संप्रेष्यतीति * जानन्तम-
भिवादयते । जानते मधुपर्कं प्राह ॥**

यत्पुनरेतदुक्तम् जानन्तं संप्रेष्यतीति । अत्र ब्रूमः
लौकिकेष्वप्यथैवत्पु पदेज्वेतदेव स्वाभाव्यं दृष्टम् । यत् जानन्तं
गुरुं शिष्योऽभिवादयते स्वगोत्रमभिवदन् । “अयमहं भोः
शाण्डिल्यः प्रियव्रतो गुरुमभिवादये” इत्येवम् । तथा च (गो०
टि० सू० २-३-१३) “अनुमज्जिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते”
इति । तथा च जानते मधुपर्कं प्राह त्रिमधुपर्कं मधुपर्कं
मधुपर्क इति । तदेतदर्थवत्त्वपि शब्देषु विहितार्थव्यापनार्थ-
शब्दसामान्यादर्थवन्तो मन्त्रा इति ॥

**यथो एतददितिः सर्वमिति * लौकिकेष्व-
प्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति ॥**

यत्पुनरेतदुक्तम्—अदितिः सर्वमिति । अत्र ब्रूमः ।
भक्तिरेवा । द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः सुखार्था गौणी च ।
तदेवं सति यत्र सुख्याऽर्जभवस्तत्र गौणी आश्रीयते स एष
भक्तिवादोऽदितिः सर्वमिति । यथा कश्चित्कविदनेकोपकारिणं
ब्रूयात्त्वमेव मे माता, त्वं मे पितेलेखमेतदपि द्रष्टव्यम् ।
लौकिकेष्वपि कार्यवत्पु शब्देषु एतदुच्यमानं दृष्टं यथा
सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति । ततो हि तेषां
प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्यैवमुच्यते । एवमिहापि गुणवृत्त्या कथा-
न्विददितिः सर्वैवमुच्यते । तथा च यदुक्तमिस्त्वमादिपरस्पर-
विरुद्धं किमपि बह्वत्रासंबन्धमुच्यत इति एतदनुक्तम् । सर्वमेवैत-
दुपपद्यते एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति ॥

यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति * नैष

१. यथात्मानं समुद्रं ध्यायेदिति ध्यानार्थं रूपकवचना । तथा-
चाहुर्मिमांसकाः “देवता वा प्रयोजयेत्तथिविज्ञो जनस्य तदर्थत्वात्”
(जै० १-२-६) इति सत्ये शास्त्रदीपिकायाम् । (एतच्च पूर्व-
पक्षसूत्रमित्यपि तत्रैव सुव्यक्तम्) ॥

**स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरु-
षापराधः स भवति ॥**

यत्पुनरेतदुक्तम् अविस्पष्टार्था भवन्तीति । अत्र
ब्रूमः । नैष स्थाणोरपराध इति । नद्यत्र स्थाणुरपराध्यति
यदेन स्थाणुमन्धो न पश्यति यदत्रासावभिहन्त्यते । किं तर्हि ?
पुरुषापराधः स भवति । पुरुष एवापराधी तत्र यदसा-
वच्छुष्मान् । एवमिहापि नैव मन्त्राणामपराधो नवा मम, यद-
विक्षितेन भवता न विज्ञायन्ते । भवत एवापराधोऽस्ति । भो
भवान् सर्वमात्मीयमपराधं मन्त्रैवस्माद् वा संयोजयितुमिच्छति
न तत्र प्रज्ञासि किञ्चित् ॥

यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषो भवति ॥

यथा जानपदीषु जनपदभवाद् काष्ठविष्णुत्पिषु (इति-
कर्तव्यतासु) विद्यातः कौशलशिक्षा (कृ) तः पुरुषः
पुरुषार्थां विशेषो भवति । एवमिहापि मन्त्रार्थशिक्षाकौशलकृतः
पुरुषार्थां विशेषो भवत्येव । तत्रैवं सति केनित्यपुरुषा विस्पष्टा-
र्थानपि मन्त्रान्न शक्नुवन्ति निर्वैकुल्यमपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि
शक्नुवन्ति विस्पष्टीकर्तुम् ॥ तदुक्तम् “उत लः” (ऋ. सं.
८-२-२३-४) । (ति० १-६-३) इत्यत्र ॥

तत्रैवं सति—

**पारोवर्षवित्सु तु खलु वेदितुषु भूयोविद्यः
प्रशस्यो भवति ॥**

इति या० सु. प्र. निरु. शा० नैषं. का० प्र. व्या.

पद्यमः पादः ॥ ५ ॥ * ॥

परौष्यावरौष्य विदन्तीति पारोवर्षवित्सु ॥ “तद्वि-
ताथेति” (पा० २-१-५१) समासे “चतुर्वेणदि” (पा०
५-१-१२४ वा.) राकृतिगणलास्त्राद्यैर्व्यञ्ज् । “परोवर-
परम्परे” (पा० ५-१-१०) ति पारवारशब्दस्य परोवारदेशो
बाहुलकात्प्रत्ययं विनापि भवति । आचार्यपरम्परया विद्वत्सु-

१. जनाः पद्यन्ते पद्यन्त्यसिद्धिं जनपदो देशः । “पुत्ति
संज्ञायामि” (पा० ३-३-११८) ति घः । ततो भवार्थे (पा०
४-३-५६) अण् लीप् । देशप्रतिष्ठासु सर्वजनसाधारणीषु ।
लोकोक्तिषु—इति केचित् । इत्युच्यते इति तत्र (मते) शेषः ॥

२. यथा पुरुषाव कन्या देयेत्युक्ते पुरुषविशेषाव सद्गुणवत
इति प्रतीयते । यन्मूलिका हि मैथिलमहामहोपाध्यायविभाषापाठ-
पुराणां “पुरुषपरीक्षा” ग्रन्थप्रवृत्तिः ॥

३. ते हि आचार्यपरम्परया मन्त्रार्थं मम तत्त्वं च विदन्ति न
पुनस्ते साक्षात्कृतधर्माणस्ते तु पुनर्नैषय एव भवन्ति । “याच
वक्ष्यते (निरु० १-६-५) ॥

१. एवं शास्त्रायते पारावारनामा भूतिमैषिणं सुवृत्तिमानं
सुनि पप्रच्छ । “कसे मयेयं पचावती कन्या देये”ति । स
“पुरुषाय”ति । “नद्यपुरुषाय कन्या प्रदीयत इति विनियोगः
इति भूतिना पुनरनुयुक्तः स “विद्यातः पुरुषो भवती”

वेदितृषु ब्राह्मणेषु “यतश्च निर्धारणम्” (पा० ४-३-४१)
इति गुणतो निर्धारणे सप्तमी । तेषां मध्ये भूयोविद्यो बहुश्रुतो
यो मन्त्रार्थपरिज्ञानकुशलः स एव प्रशस्तः प्रशंसाहो भवति
नेतरः । नहि तेषामविस्पष्टार्थाः केचन सन्ति मन्त्राः । तैवो-
परिष्ठात्पश्रीकृत्य व्याख्यास्यमाहे । तस्मादर्थन्त एव मन्त्रा
इति सिद्धम् ॥ तस्माच्चैतदपि शाब्दं मन्त्रार्थपरिज्ञानायारभ्य-
माणमर्थवेदे भवतीति सिद्धः शाब्दरम्भः ॥ १६ ॥ * ॥

इति श्रीमद्यास्तु ० प्र० नि० छ० तौ० नै० का०
प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ १ ॥ ५ ॥ * ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

(अथ द्वितीयं शा० २० प्रयोजनम्)

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ॥

शाब्दरम्भप्रयोजनान्तरारम्भेऽयमथशब्दः । अपीति
संभावने । इदं निरुक्तशाब्दमन्तरेण विना पदविभागो न
विद्यते । एवं पदानि वक्तव्यानीत्येतद्विभागपरिज्ञानं नास्ती-
त्यर्थः । किं कारणम् ? अर्थवशेन हि पदान्यवतिष्ठन्ते, न चेद-
मन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति ॥

एवं प्रतिज्ञाय समानार्थेहितेषु मन्त्रेष्वर्थहेतुकौ पदविभाग-
विभागानुदाहरणद्वारा दर्शयति—तन्नामोदाहरणम्—

“अवसायं पद्वते रुद्र मृके”ति ॥

(ऋ. सं. ८-८-२७-१)

पदक्लिरस्तीति पद्वतस्य पद्वते पादयुक्त्या अवसाय
पथ्यदनाय गोल्लपाय हे रुद्र ! त्वं मृळं सुचयेति प्रार्थना ॥

१. जातिगुणक्रियासंज्ञानिः ससुदायादेकदेशस्य पृथकरणं
निर्धारणं तस्मिन् ॥

२. अविस्पष्टार्थत्वेन तवामिमताम् मन्त्रान् ॥

३. एतेन “यदि मन्त्रार्थपरिज्ञानाभावात्तन्मन्त्रं भवती”त्वेन (पादा-
रम्भे १ सू. ५ वाक्यत आरम्भोक्तं) कीदृशतमं निराकृत्य प्रति-
ज्ञातं शाब्दरम्भप्रयोजनं समर्थितं वेदितव्यम् ॥

४. “मयोभूवोर्तो अभिमातृषा ऊर्जस्वीतीरोषधीरारि-
न्ताम् । पीवस्वीतीर्जिविधन्त्याः पिबस्ववृत्तायं पद्वते रुद्र !
मृळ ॥ १ ॥” कक्षीवरोक्षस्य शबरस्यार्षं गोदैव्यं त्रिष्टुम् । वीसाय
वन्तं प्रतिष्ठमानां गवामनुमन्त्रणे विनियुक्ता । मय इति सुखनाम-
धेवं (निघ. ३-६) मिनोति हिनस्ति दुःखमिति मयः । मिञ्

१. तवाचातुक्रान्तम्—मयोभूः शबरः कक्षीवतो गन्धमिति ।
सुचितं—गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयते “मयोभूवोर्तोअभिमातृषा”
इति । दुर्गुल्ल सुचरो नाम गौतमः स मयोभूरिल्लस्यास्त्रिष्टुमः
पूर्वस्त्रिभिः पादैर्गवामाश्रयमाश्रयोत्पन्ने तत्सामेव रुद्रास्तुल्यमवा-
चत । गवासुपस्थाने विनियुक्तस्याह ॥

(पदविभागाथर्वचवम्)

पद्वत् । अवसं—गावः पथ्यदनम् ॥

पद्वत् पादयुक्तम् । अवसं रुद्रां गन्तुं सत्त्वभूतं, लिङ्गासा-
मान्यनपुंसकमेतज्जात्येकवचनम् । गोजातिमभिप्रेत्य तस्या
एवोपक्रान्तलादिल्लवचपदेन गाव एवोच्यन्त इत्याह गाव
इति । पथ्यदनमिल्लवसमिल्लस्यैव निगमप्रसक्तस्य पर्याय-
वचनम् । पथि अतीति । “नन्दादिस्त्राह्वयः” (पा० ३-१-
१३४) “शुबोरेनाकौ” (पा० ७-१-१) इति योरनादेशे साधुः ॥

अवतेर्गत्यर्थस्यासौनामकरणस्तस्मात्नाव-

गृह्णन्ति ॥

गत्यर्थस्य अवतेरदधातोः (श्वा० प०) असौ समित्येष
नाम क्रियतेऽनेनेति नामकरणः करणे ल्युट् (पा० ३-२-
११७) संज्ञाप्रयोजकः प्रल्यः सन् । शिलात्सावैधातुकत्वे
(पा० ३-४-११३) “कतरे शक्ति” (पा० ३-१-६८) ति
शप् । वस्तुतस्तु-अवदृच्छदध्रातीत्यसं “दृषोदादिल्लात”
(पा० ६-३-१०९) शस्य सः । तस्मादसमासत्वादल्ल,
नावगृह्णन्ति । एतत् पदकारा इति शेषः । इत्येतत्पदवि-
भागोदाहरणम् । अथ पदविभागोदाहरणम्—

“अवसायाश्चान्ति”ति ॥ (ऋ. सं. १-७-१८-१)

अस्मिन्वाक्ये पूर्वैण सवृणमेवावसायेतिपदमर्थकताद्विधोपा-
दवगृह्यते—

हिंसायार् (खा. उ.) अन्नम् औणादिकः । मयः सुखं भाव-
यतीति मयोभूः सुखस्य भावयिता (पुरो) वातः । यता उल्लाः
गाः “साहेयी सौरमेयी गौरसा माता च शृङ्गी” त्यमरः ।
अभि—आभिमुख्येन वातु बहत् । किञ्च (तेन सुखमावयिष्याऽनु-
द्वेजनीयेन पुरोवातेन स्वस्थमाना यता गावः) ऊर्जस्वीतः प्रभू-
तरसाः ओपशीत्तुगानि आ अभितः रिशन्तां स्वादयन्तु ।
(आस्त्राय आस्त्राय च सल्लवसादमाभिमप्रेते काले) पीवस्वीतः
प्रवृद्धा जीवधन्या जीवानां प्राणयित्रीरपक्ष पिबन्तु । हे रुद्र !
ज्वरादिरोग्रस्य प्रशङ्गेन संवृतेः । देव ! त्वमसौ पद्वते पादसंयु-
क्त्या गोल्लपाणावसाय पथ्यदनाय सत्त्वाय शुळं सुखय । मैनां
हिपीत्स्वमासासीन्धर इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१. अवग्रहलक्षणमुक्तमवसात् (उ. १२ पं. १२)

२. “योनिर्दे इन्द्र निषदे अकारि तमानिपीदं स्वानो-
नार्वा । विसुच्यार्थोवसायाश्चान्दोपावत्तोवर्दीयसः प्रपिप्ये
॥ १ ॥” यतया विष्टुमा कुत्त आहिरस इन्द्रं तुष्टाय । हे इन्द्र !
मया ते—तव निषदे निषदनाथोपवेशनाय योनिः येषामर्थं स्वानम्
स्वास्तीर्णं बर्हिर्वा अकारि कृतम् । तं योनि (तत्स्वानम्) आ
निपीद एल्ल निष्वयेन सीद सीदमागल्य तन्नोपविश । अत्र वृष्टान्तो
स्वानोनार्वेति यथा स्वानः स्वान्यमानः (देवाशब्दं कुर्वन्) अर्वा
अथः स्वे स्वाने (मन्दुरावां) निषीदति तद्वत् । किंत्वान् ? वयः
अश्वबन्धनार्थो रश्मीन् । विरिति रश्मिनाम (नि० ४।१।३)
विमक्तिव्यत्यर्थं आर्षः । विसुच्य रथादिल्लिप्य तथा अश्वान्

स्तिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ॥

स्वतिः “घोऽन्तकर्मणि” (दि० प०) इत्येष धातुरूप-
सृष्ट उपसर्गावयस्येन संयुक्तः सन् विमोचनेऽर्थे वर्तते
अवसावेत्यवसायावमुच्येत्यर्थः । तस्माद्वृत्तिसमासस्वरूपादस्य
अवगृह्णन्ति एतत्पदकारा इति पूर्ववत् घोषोऽत्रापि बोध्यः ॥

आन्यपि खल्वनवगृह्णाणि पदानि समानसंहितानि तेषामन्य-
धकृतमेव विभागवैशेष्यं भवति । तद्यथा—

“दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम”ति ॥

(ऋ. सं. ८-८-२३-१)

निरऋत्याः पापदेवतायाः दूतः कपोतः इदमस्मद्दृ-
माजगामेति वाक्यार्थः ॥ असिन्वाक्ये निर्ऋत्या इत्येत-
स्मिन्पदे सन्दिग्धे—

रषे भोजितान् अवसाय विधोष्य लब्धोदकयवसान्कृत्या । कीदृशान-
श्चान् ? प्रपिबे वागकाले प्राप्ते (नि० ३।१२) दोषा रात्रौ वस्तो-
रहनि च वहीयस आदरातिशयेन वोढुन् इत्यर्थः ॥ १ ॥

१. द्वयोः पदयोर्वैद्वान् वा पदविच्छेदेनोच्चारणं सः (समासः)
समसनं (संक्षेपणमवित्तरकरणं) समास इति निर्वचनावत् ।
भावेऽत्र घञ् । स च समर्थानां (संक्षिप्तार्थानामेव) भवतीति
“समर्थः पदविधिः”—(पा० २-१-१) इति शास्त्रमनुशास्ति ।

२. “देवाः कपोतं हृषितो यद्विच्छन् दूतो निर्ऋत्या इद-
माजगाम । तस्मा अर्चाम् कृणवाम् निष्कृतिं शं नोऽस्तु
द्विपदे शं चतुर्णपदे ॥ १ ॥” आक्षिप्तस्य प्रचेतस आर्ष वैश्व-
देवं विष्टुम् । कपोतनिष्ठयनश्चान्ते तेनेयं कपोतसूक्ते इष्टा । तत्रै-
वासा विनियोगः । सृष्टित्वं च कपोतशब्देनारुपदहन्त्यानुपपत्तेर्वा
“देवाः कपोतः” इति प्रलुप्तं जुहुयाजपदेति ॥ मन्त्रार्थस्तु । हे देवाः !
निर्ऋत्याः पापदेवतायाः सकाशात् हृषितः प्राप्तः कपोतः यद्धनादि
इच्छन्नभिलषन् इदमसदीयं गृहमाजगाम । (यस्य जन्मान्तरकृत-
कर्मणो निपाकलिङ्गभेदत्कपोतगृहनिष्ठयनं कुल्यादिषु तत्पददर्शनं
च) तस्यै पाप्मने तद्विष्ट्वर्थं युष्मानेवाचाम हविषा पूजयाम
(तत्तत्त्वानेन हविर्दानेन तस्य कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य) निष्कृतिं
परिहृतिं (निषेजनं शान्तिं) कृणवाम करवाम । अतो नोऽस्माकं
दिपदे पुत्राय शं सुखमस्तु । चतुर्णपदे गवाशमश्रुतये च शं
सुखमस्त्विति ॥ १ ॥

१. तथाच सायणः । कपोतो यदि गृहं प्रविशेत्तदाऽनेन
सूक्तेन होतव्यमित्येतत्सूत्रार्थमाह । तन्मते च निष्कृतिपुत्रस्य कपो-
तस्यार्षं वैष्टुम् वैश्वदेवम् । तथाचातुक्रान्तं “देवा नैकतः कपोतः
कपोतोपहृती प्रायश्चित्तमिदं वैश्वदेव”मिति हि स आह ॥ शान्ति-
रपि प्रायश्चित्तमेवेत्यत एवावसीयते । पापशोधकत्वात् । “प्रायः
पापमिति प्रोक्तं तस्य विशोषन”मिति तद्विर्वचनावत् ॥

२. हरिणेत्यो वायुरा, मशकाय भूम, इतिपत्तादर्थ्यचतुर्थ्यो-
स्तद्विष्ट्वर्थकत्वमत्र । तस्यै वाधनाय तद्वाधननिष्ठ्वर्थमित्यर्थं
सायण आह ॥

पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वाऽऽका- रान्तम् ॥

प्रेक्षा दर्शनम् । पञ्चम्यर्थदर्शनं वा षष्ठ्यर्थदर्शनं
त्येवार्थः । उभयमप्यत्र दृश्यते संभवि च यत् एतत् आका-
रान्तं पदं निर्ऋत्याः इति ॥ आः इत्यनुकरणस्यानितिपरकस्य
(पा० १-४-६२) निपातत्वेन निपाताच्चकारप्रत्ययस्य
“उच्चैस्तरां वा वषट्कार” (पा० १-२-३५) इत्यादौ
दर्शनेनेह तथा प्रयोगः । तद्दर्शनेन निपातानां वर्णलातिदेशेन
“वर्णात्कार” (पा० ३-३-१०८ वा.) इति कारप्रत्ययो
भवतीति तत्त्वम् ॥ एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

“पुरो निर्ऋत्या आर्चश्चे”ति ॥

(ऋ. सं. ८-८-२२-१)

‘परः’ परस्ताद्वर्तमानायै ‘निर्ऋत्यै’ पापदेवतायै ‘आर्चश्च’
वयं न वाधनीया इति प्रवृद्धिः । इति वाक्यार्थः । अत्र वाक्ये
तस्मिन्नेव निर्ऋत्या इत्येतस्मिन्पदे—

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा-एकारान्तम् ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा चतुर्थ्यर्थदर्शनमत एतत्पदं निर्ऋत्या
इत्यैकारान्तम् । संहितायां “एवोऽनवायाव” (पा० ६-
१-७८) इत्यायादेशे “लोपः शाकल्येन—” (पा० ८-३-
२९) ति यलोपः । “पूर्वत्रासिद्धिः” (पा० ८-२-१) ति
यलोपस्यासिद्धिस्तत्रास्त्रस्त्रासिद्धिः “राहुण” (पा० ६-१-८७)
इति ॥ एवं समानसंहितानामपि पदानामर्थभेदकृतं विभाग-
वैलक्षण्यं, स चार्थ इदं निरुक्तास्त्रमन्तरेण न विज्ञायते अत
इदमुक्तम् “अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यतः” इति ॥

एवं प्रतिज्ञातं समर्थ्याधुना पदविभागप्रसक्तं संहिता-
लक्षणमाह—

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ (पा० १-४-१०९)

परः प्रकृतो यः सन्निकर्षः संक्षेपः स्वराणां स्वराधि-

१. “अपेहि मनसस्पृतेऽपेकास्यं पुरश्चर । पुरो निर्ऋत्या
आर्चश्च बहुधा जीवतो मनः ॥ १ ॥” आक्षिप्तस्य प्रचेतस
आर्षमनुष्टुप् । दुःस्वप्ननाशने विनिवृत्ता ॥ हे मनसस्पृते ! स्वभा-
वस्वस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव ! अपेहि अपपाच्छासतो
निद्रावस्थानतः । अथवा पापकाम, देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप ।
क्रुस् पादविक्षेपे (अक्षय ५०) लोट् । दूरदेशं गच्छेत्यर्थः । अप-
क्रम्य च परः परस्तादस्यो विप्रकृष्टदेशे चर यथेच्छं विहर ।
अपिच निर्ऋत्यै पापदेवतायै परः परस्ताद्वर्तमानायै आर्चश्च वयं न
वाधनीया इति प्रवृद्धिः । जीवतो मम मनो बहुधा भोक्तव्येषु विषयेषु
बहुप्रकारं भवति (उत्सुकं सदृते) तस्मादिदनाशक्तं दुःस्वप्न-
दर्शने नन्दित्वित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

२. अथापीदमन्तरेण पदविभागो नोपपद्यते इत्येतत् ॥

१. बहुप्रकारविषयसुखविवातकमित्यर्थः ।

रुद्रानां व्याजानां च परस्परं स्वारसिकावेमात्राधिककालव्या-
येनानुधारणं सा संहितेत्युच्यते । सा च पुनरियम्—

पदप्रकृतिः संहिता ॥ (ऋ० प्रा० १-२)

पदानां संधीयमानानां प्रकृतिः संहिता, विवृतिस्तु-
पैदानीत्यर्थः । अपरे तु पदाम्येव प्रकृतिर्यस्याः सा, विवृतिः
संहितेत्यर्थमाहुः ॥ एवं च कृत्वा—

पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ॥

सर्वेषां शास्त्रान्तराणां पार्षदानि प्रातिशाख्यानि पद-
प्रकृतीनि पदानि (संहितायाः) प्रकृतिर्येषु तानि तथाभूतानि
भवन्ति ॥

(अथ तृतीयं शा० २० प्रयोजनम्)

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति ॥

शास्त्रारम्भप्रयोजनविशेषाधिकारार्थेऽयमथवाक्यः । अपीति
संभावने । अपीदं वक्ष्यमाणमपीत्येवम् । किम् ? याज्ञे

१. वर्णाद्वर्णान्तरोधारणेऽर्धमात्राकालव्यवधौ नान्तरीयकः ।
व्यमन्तरोधारणमेव न संभवतीति ॥

२. “या विशेष्येणु इत्यनन्ते लिङ्गसंख्या विभक्तयः । प्रायस्ता-
व्य कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे ॥ १ ॥” इति नियमे प्रायः-
पदोपादानेनोद्देश्यविधेयस्य वेदाः प्रमाणमिति लिङ्गवचनव्यत्यय
इत्यर्थः ॥

३. चरणान्तर शास्त्रासौषां सर्वशब्देन “पूर्वकालैकसर्वे”—
(पा० २-४-४९) लादिना कर्मधारयं समासे फलितमर्थमाह-
सर्वेषामित्यादि ॥

४. स्वचरणपर्येषेव यैः प्रतिशास्त्रान्वितमेव पदप्रवृत्त्युद्वा-
कमसंहितास्वरूपमुच्यते तानिमानि प्रातिशाख्यानि । शाखेव
शाख्यः “शाखादिभ्यो वः” (पा० ५-३-१०३) इतीवाथे वः ।
ह्रस्वादीनां शाखा इवास वैदकस्यरहोऽन्यथाः शाखा इत्युच्यन्ते
शाख्यं शाख्यं प्रतीति प्रातिशाख्यं गीत्सायाम् “अभ्ययं विभक्ती”-
(पा० २-१-३६) लादिनाऽभ्ययार्थीभावात् । तदधिकृत्य कृतं प्राति-
शाख्यम् “अधिकृत्यकृते ग्रन्थे” (पा० ४-३-८७) इत्यर्थे
शेषिकोऽण् ॥

५. तान्येव हि तत्र प्रकृतिर्येन विन्यस्यते । तेषामेव च स्थानं
संहिता । “दधातेहि” (पा० ६-४-४२) इति हिः तादौ
किति । अत्र हि संपूर्वाद्वाते “गैलथार्कसैके” (पा० ३-४-७२)
लादिना कर्तरी क्तः ॥

६. नन्वत्रोपक्रान्ते व्याख्यानद्वयेऽपरस्यैवानेन व्याख्यारूपमुक्तं
भवति नचैतदुच्यते यतो हि मज्झिमसूत्रेः सकाशादभिव्यक्तमानो
मन्त्रः पूर्वं संहितयैवामिन्त्युच्यते न पदैः । अतश्च संहितामेव
पूर्वमव्याख्यानमूच्यते तानां माह्वाना अधीयते चाध्येतार इति चेत्स-
त्यम् । पददभिस्यैवापरे त्वित्येवमर्थः पदः केषांचित्प्रातिशाख्य-
वानां, व्याख्यानेदेनोपन्यस्त इत्यर्थे ॥

१. पर्यपरिपन्मण्डलिनार्थान्तरम् ।

यज्ञविहिते कर्मणि दैवतेन लिङ्गेन । उपलक्षणे तृतीया
(पा० २-३-२१) उपलक्षिता इति तदर्थः । बहवः प्रदेशा
विधिषु देशा भवन्ति । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“अग्ने-
व्याऽऽमीप्रमुपतिष्ठते, ऐम्हा सदः, वैष्णव्या हविर्धानसि”
त्येवमादि । याज्ञिकाः खल्वपि न्यायविदो (मीमांसकाः) लिङ्गतो
मन्त्राणां लोपेभावमधिकृत्य पठन्ति “लिङ्गक्रमसमाख्यानार्काम्य-
युक्तं समारम्भनम्” (जै. सू. ३-२-१९) इति “अधिकारे
च मन्त्राधिवितरदाख्येषु शिष्टत्वादि” (जै. सू. ३-२-२०) इति च
एवमादि—

तदेतेनोपेक्षितव्यम् ॥

तदेतद्व्यायवितुक्तमेतेन नैरुक्तोपा (प्रवेक्ष्य बुद्धिम्)
ईक्षितव्यमालोचितव्यं किमिमे वदन्तीति—

ते चेद्भ्युलिङ्गज्ञा अत्र स इति ॥

ते व्याविदश्चेयदि न्युर्वयमत्रैतस्मिन्नाग्राये लिङ्गज्ञा
लिङ्गज्ञातारः स्मो भवामः । लिङ्गतो वयमत्र यद्यस्मिन्देवतारूपं
तत्तत्र विजानीमः । विज्ञाय च तं मन्त्रं तदैवत एव कर्मणि
विनियोजयामहे । एवं च सति न नो निरुक्तशास्त्रेण प्रयोजनमस्ति
लिङ्गमेवास्माकं ज्ञापकं देवतानामिति—त एवं ध्रुवन्तः प्रतिव-
क्ष्या यदि यूयं लिङ्गतो मन्त्रदेवतां विजानीष्वे—तदा—

(देवताज्ञानार्थवचस्वम्)

**“इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवतां वायुं पृण-
न्ती”ति ॥** (ऋ. सं. ४-५-६-२)

इत्यत्र—

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ॥

अत्र तावद्देश्ये मन्त्रे इन्द्रवायु अपि श्रूयते । तदेतद्व्युत्पि-
ज्ञानं लिङ्गमात्रेण कतमदत्र प्रधानं देवताभिधानं कतमदत्र नैव-

१. प्रदेशपदेन सर्वत्र शास्त्रे विशेषतो व्याकरणे निरुक्ते च
विधिरेव उच्यते । तद्देशीयत्वमेव हि तस्य प्रकर्मः । विधिर्हि विधा-
नकं वाक्यं सर्वतः प्रधानं तदङ्गभूताश्चान्ये इति ॥

२. शिष्यते विशेषणीकृत्यतेऽतो रोपोऽङ्गं तद्वाच्यत्वरमङ्गत्वं
कर्मणु विनियोगकाले ।

३. इदं च सूत्रद्वयं शास्त्रभाष्ये सपरिकरं पूर्वपक्षे स्थापितम् ।
सिद्धान्तस्य तु तत्रैव तृतीयम् (२२) “तदास्थो वा प्रकरणो-
पपत्तिभ्याम्” इति ।

४. “स्वामर्थं सर्वशब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयत” इति मीमां-
सापरिभाषा । यस्य शब्दस्य यदर्थप्रकाशनसामर्थ्यं तदेव तस्य
लिङ्गमिति सोदाहरणं “छतिलिङ्गवाक्ये”—लादिस्त्र- (जै० ३-३
१४) व्याख्याने शास्त्रदीपिकादौ द्रष्टव्यम् ॥

५. अथाग्नेयस्य कथमस्येति चेच्छ्रुणु “त्वां हि मन्त्रतममर्क-
शोकेर्वैदमहे महिनुः श्रोष्यसे । इन्द्रं न त्वा शर्वसा
देवतां वायुं पृणन्ति राक्षसा वृत्तमाः” ॥ २ ॥ इति ॥ अयं

ण्डुकम् ? इति । तस्मात्परिज्ञेयं निरुक्ताम् । तेन हि एकमञ्ज-
गतानां देवताभिधानानां गुणप्रधानभावः शक्यते विज्ञातुम् ॥
उदाहरणान्तरमाह—

“अग्निरिव मन्यो त्विषितः संहस्त्रे”ति ॥
(ऋ. सं. ८-३-१९-२)

हि मन्त्रः । अस्यार्थः । भारद्वाजस्यार्थं त्रिष्टुप् आग्नेवी । प्रातरनु-
वाक्यनिशुक्लयोगिनियुक्ता । हे अग्ने ! त्वामेव मन्त्रतमं वृद्धतमं
स्तुत्यतमं वा अर्वाशोकैरकैरचैनीयैः शौर्वादीतिभिर्मन्त्रचर्येणनितवीर्य-
युक्ताम् । “इत्थंभूतलक्षणम्”—(पा० २-२-२१) इति उपलक्षणे
पूर्वीया । बह्महे इणीमहे संभजामहे “वृद्धं संभजौ” (यथा०
५०) हि यतोऽतस्त्वं नोऽस्माकं महे महद् स्तोत्रं (तैरेव मन्त्र-
युग्ममुपानुसृष्टुमित्यन्तानामर्थैरुपपन्नं) औपि शृणु । किञ्च एवं त्वं
महती देवता येन त्वामेवैकं सर्वो अपि देवता मन्त्रं न इन्द्रमिव
वायुमिव च शवसा वलेन युक्तं, यदा वलेन वायुं गन्तारं, वा
पतिगन्धनयोः (अ० ५०) ऽण् “आतो युधि” (पा० २-३-
१२८) ति युद्ध । घृणन्ति अन्यर्चन्ति । अथ च ये मृतमा घृणु
वक्ष्यन्तः श्रेष्ठः । स्तुतीनां वा नेतृत्वा कस्मिजस्ते उभयेऽपि
राशता इविलक्षणेन धनेन । राशःशब्दो धनवचनः (निघ०
२-२०) राशोवैरुद्रजन्तः । राशोति सामोति भर्मादीन् पुरुषार्था-
मिति राशः । घृणन्ति शीघ्रयति तर्पयन्ति । यदा एते मृतमा
देवता—देवता देवतात्मानं त्वां घृणन्तीति “सुपां सुष्ठुति” (पा०
७-१-६९) स्वादिनाऽमो सुष्ठु । घृण ग्रीणेन (उ० ५०)
ग्रीणेन तर्पणमिति ॥ २ ॥

एवमयमागेषो मन्त्रः । स एव लिङ्गमात्रद्वैतेनाविज्ञातप्रधान-
दैवतो विनियुक्तयमानं ऐन्द्रे वायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रायफलसिद्धे
नालं स्वात् । कर्मैवगुण्याच्च कर्तुरपेक्षयाप्य स्वात् । तस्मादिद्वैत-
मन्त्रदेवताभिश्चयज्ञानाय निरुक्तमिदमिति सप्रदितोऽर्थः ॥

१. क्रिज्जो देवताभिनेयोगे दोषमूर्तं द्वितीयमुदाहरणमाह्वल्यैः ॥
२. “अग्निरिव मन्यो ! त्विषितः संहस्त्रं सेनानीनः
सहुरे हूत युधि । हृत्वायुं वायुमिवभजस्व वेद ओजो मिमानो
विष्टयो नुदस्व ॥ २ ॥” इयं त्रिष्टुप् तप्ततः पुष्टेण मन्त्रना
इष्टा । तस्यैवैदमार्थं मन्त्रदेवत्वम् । अजिरमाश्रयमिचारे विनि-
युक्ता । हे मन्यो ! अग्निरिव त्विषितो ज्वलितः सहस्रं अभिभव
नः शत्रून् । हे सहस्रे सहस्रशील ! नोऽस्माकं संग्रामे हूत
आहूतः सन् सेनानीः सेनाध्यक्ष एषि भव । किञ्च हत्वाय हत्वा
“कस्यो यमि”—(पा० ७-१-४७) ति यगामगः । शत्रून् विभ-
जस्व प्रवच्छासाकं वेदो धनं शत्रुसंवन्धि । किञ्च ओजो मिमानः

१. “सावधारणं हि सर्वं वाक्प्रमचक्षो वायुमक्ष इति । अथ
एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यत्” इति महाभाष्योक्तदि-
शाऽभावधारणपरतत्वा व्याख्यातम् ॥

२. सुखाराध्यतममिति यावत् । त्वं हि देवेभ्यः वृद्धतमहृदयो
यतोऽनस्त्वामेव संभजामह दक्षत्वयः ॥

इत्यत्र—

तथाभिर्मान्यवे मन्त्रे ॥

यथा पूर्वस्मिन्नागेषो मन्त्रे वायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्गं च तथा एत-
स्मिन्नपि मान्यवे मन्त्रुदेवताके मन्त्रे अग्निः अग्निलिङ्गं नैष-
ण्डुकम् । एवमनेकदेवतालिङ्गसङ्कटेषु तुरवधारं देवतातत्त्वमनैरु-
क्तेनाप्रसिद्धमन्त्रव्याख्यानसमयेन । तस्माद्यदुक्तं तैल्लिङ्गत एव
मन्त्रान्कर्मसु विनियोग्यामहे न नो निरुक्ताक्षेण प्रयोजनम-
स्तीति तदयुक्तम् ॥

अथ मन्त्रस्थं त्विषित इत्येतत्पदमर्थतो व्याचष्टे निर्ग-
वीति च—

त्विषितो ज्वलितः । त्विषिरित्यप्यस्य दीप्ति-
र्नाम भवति ॥

अस्य नैरुक्तास्य नैषण्डुककाण्डेऽपठितमपि वीतिनामसु
त्विषिरित्येतद्वातुस्वरूपं दीप्तिरित्येतन्नाम प्रसिद्धं भवति ।
लोकेऽपि त्विष दीप्तौ (भा. उ.) क्तिप् । त्विद् संजाताऽस्येति
त्विषितः । “तदस्य संजातं तारकादिभ्य ह्रस्व” (पा. ५-२-
३६) एवमन्यामपि धातुरूपाणि नैषण्डुकप्रकरणेऽपठितान्यापि
लोकवेदप्रसिद्धान्युपादाय व्याख्येयानीति भावः ॥

(अथ चतु० शा० २० प्रयोजनम्)

अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥

(१७) १ खं० सू० ॥

अथापीदमपरमार्थमप्रयोजनमस्य—यदत्र लोके शास्त्रे च
ज्ञानं प्रशस्यते, अज्ञानं च निन्द्यते । तत्रैवंसति वयम-
निन्द्याः स्याम प्रशसायैति ह्येवं निरुक्तम् । अतो हि अध्यात्मा-
विदेवताधिगन्नाभिधानि मन्त्राणामर्थाः परिहायन्ते । ते च
परिहाताः सन्तः पुरुषस्तोतमाय श्रेयसे भवन्ति । तदेवमखिलगु-
णधार्योपकारसमर्थशास्त्रमिति न्याय्यमाश्रयम् ॥ १ ॥ (१६)

अथ क पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यत इत्यपेक्षायां लोके
तावत्प्रसिद्धमेव । शास्त्रेऽपि—

“स्थाणुरयं भारहृरः किलाभूत् ॥”

असाकं बलं कुर्वन्पुत्रः संग्रामात् शत्रून् विजुदस्य विप दूरी-
भूतान्कुरु । यदा ह्ययः शत्रून् विजुदस्य धातव्यलक्षः ॥ २ ॥

१. तावदित्येवं साकल्ये वसेति । “यानसावच साकल्येऽथैव
मानेऽवधारण” इत्यमरात् । तयाच लोके सर्वत्रैतत्प्रसिद्धं प्रत्यक्ष-
मेव यथः कश्चिद्विद्वान्भवति स पुण्यफलैरितिभिर्भेदः पूज्यते इति ॥

१. यथपि धृष्टशब्दः संग्रामवचनः (निघ० २-१७)
पठितः । यथिदिसाये इति स्कन्दस्यासिमाध्यम् । ततः क्तिप् ।
तथापि तात्पर्यात्ताच्छब्दं यथा गुहा दारा इतिवदन्—तत्त्वा
रिषोऽपि मृष इत्युच्यन्ते ॥

स्वाधुर्लक्षः । स यथा पत्रपुष्पफलानामात्मीयानां धारणमा-
त्रेणैव संवध्यते न तज्जनितैर्गन्धरसरूपस्पर्शोपगुणमुखैस्तथाऽ-
यमपि । अभूत्कलेति संभावेन ॥ कः ? —

“अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ॥”

वेदाध्ययनस्य भारमात्रमेव छाती विभर्ति ॥ अथ-

(अर्थज्ञानप्रशंसा)

“योऽर्थज्ञ इत्सुकलं भद्रमश्नुते ॥”

इदित्यमेवकारार्थं भिन्नकमथ । य एवाथज्ञो भवति
(न ग्रन्थमात्राभ्येता) स एव सकलमनवखण्डितं भद्रमर्थप-
रिज्ञानफल- (मिहलोके शिष्टानां पूज्यतादिक-) मश्नुते प्राप्नोति ।
इतो लोकादन्तकाले च—

“नाकमेति ॥”

कमिति सुखनाम । तथा चोक्तं “कमित्युदकयुखयो”रिति ।
तत्प्रतिपिद्धं (मन्त्रं दुःखं) म्प्रतिपिज्यते “नवा अमुं लोकं
जमुपे किंचनाकम्” नवा अमुं लोकं गतवते किंचनामुखम् ।
“पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ती”ति (नैग० का० २-४-२) ॥
न अकं यस्मिन्नाकाकम् । “न आदिः” (पा० ६-३-७५)
स्यादिना मल्लोपाभावा निपातान्तात् । तैर्विरतिशयं स्थानमेति
स्वर्गोदयम् । नहि यत्र किमप्यध्यात्मिकमाधिदैविकमाभिभौतिकं
वा दुःखमस्ति ॥ अत्र हेतुं विशेषणमुखेनाह—

“ज्ञानविधूतपाप्मा ॥”

यतो छासी ज्ञानेन विधूतास्तिरस्कृताः (नाकमनप्रति-
बन्धिनः) पाप्मानः पापाणि यस्य स तथामृतोऽतोऽसौ
नाकमेति । तथाचोक्तं भगवता गीतायाम्—“नहि ज्ञानेन सदृशं
पवित्रमिह विद्यते” इति । पवित्रं पावनं पापनाशकमिति
यावत् । तथाच “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽजुनः”
इति भगवद्वाक्यम् ॥

एवं तावदस्मिन्पथे ज्ञानं प्रशस्तमथैतस्मिन्ज्ञानं निन्द्यते—

“यद्वद्गीतमविज्ञातम् ॥”

यद्वद्गीतं श्रुतं शुम्भलाख्यन्दतोऽर्थतश्चाविज्ञातं । किंच—

१. यदा स्वाधुर्लक्षः । स यथा चन्दनमारं बहवश्चि तद्र-
भ्यामुपभोगैर्न सम्बध्यते । एवं किलासी वी ग्रन्थमात्राभ्येता
नाथैश्च इति भाषाः ॥

२. तथाचामरः “वार्तासंभाष्ययोः मिले”ति ॥

३. तथाच (निघं. १-११-३-६) मेदिनी च “कं
शिरःशुष्कावरितु” इति ॥

४. तत् लोकवेदप्रसिद्धम् ।

५. आध्यात्मिकं वातपित्तकल्मषां वैषम्यनिबन्धनम् । आधि-
दैविकं यक्षराक्षसपिशाचमृगधावावेशनिबन्धनम् । आधिभौतिकं
मासुषपशुपक्षिसरीसृपस्वावरनिबन्धनमित्येतदुक्तप्रयुज्यते ।

६. तथाचामरः “अली पक्षं पुमान्पाप्मा पापं किञ्चिद्वक्त-
व्यम्”—मिति ॥

“निगदेनैव शब्दयते ॥”

निगदेन पाठमात्रेणैव नित्यं शब्दयते उच्चार्यते न
पुनरर्थतो विचार्यते ॥ तस्य किमल्पेक्षायामाह—

**“अनन्नाविवं शुष्केषो न तद्वलति कर्हि-
चित् ॥ २ ॥”**

यथा शुष्कमेधः काष्ठमनन्नावभिरहितप्रदेशे न उवलति
न वीज्यते । उवल वीजो (भ्या० प०) एवमर्थानभिज्ञेऽप्येतदि-
तद्वधीतमपि निष्फलं भवति । परिज्ञातं तु तदेव धेयसाम्युदयेन
च युनज्जीति सर्वथा तत्परिज्ञानाय निरुक्तशास्त्रमिदमारम्भणी-
यमिति भावः ॥

स्थाणुशब्दमर्थशब्दं च निगमप्रसक्तौ निर्वर्ति—

स्थाणुसिष्ठतेरर्थोऽन्तः । अरण्यो वा ॥

ख. सू. (१५)

तिष्ठते गतिनिवृत्त्यर्थतश्चाधातो- (भ्या० प०)-शुप्रत्ययः
(उ० ३-३७) ॥ निष्कालमेवासी तिष्ठति स्थितो भवति न
कदाचिदप्यस्ति इति स्थाणुः । अर्थः अर्तैर्गंसर्थात् शब्दातोः
(उ० प०) “उपिकुपी” (उ० २-४)ति कर्मणि थन् ।
शुणः । अर्थते ह्यसावर्थिभिः । यद्वाऽऽरण्योऽर्थः । अरण्यं
गमनम् । “लुट् च” (पा० ३-३-१) ति लुट् । घोरना-
देशः । तत्र तिष्ठतीत्यरण्यः । पृषोदरादिः । यदास्य खानी
गच्छत्यस्माद्विज्ञातान्तरं तदायमिहैव (लोके) तिष्ठति न
तेन सहसुं लोकं गच्छतीति हिरण्यविरर्थः । तत्सामान्यादि-
तरोऽपि शब्दाऽर्थोऽर्थ इत्युच्यते ॥ २ ॥ (१५)

एवं तावच्छिष्टानुगमस्युतो ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते
इति दर्शितम् । इदानीं न केवलं स्थतावेव (ज्ञानं
प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते) अपितु श्रुतावपीति प्रदर्शयते
खण्डसूत्राभ्याम् ॥

तत्राथे—यथा—

**“उत त्वः पदयुक् ददर्श वाचमुत त्वः
शूण्यं शृणोत्येनाम् ।**

**उतो त्वस्मै त्वन् १ विसंखे जायेव पत्यं
उशती सुवासाः ॥”**

(ऋ. सं. ८-२-२३)

वाक्सूक्तमियसृग्नुहसतिना दृष्टा । एवमपैरापि त्रिष्टुप् ॥
अत्रोतशब्दोऽप्यर्थः । उशब्दो वितर्कः । स चात्र पूर्वोक्तानभिज्ञे-

१. इदं शास्त्रान्तरगतं मन्त्रवचनद्वयमिति ऋग्भाष्यभूमिकायां
सायणः ॥

२. अनुपदं (४ खं. सूत्रे) वक्ष्यमाणा “उत त्वं सख्ये”
इत्यादिकाणि ॥

लक्षण्याय प्रयुक्तः निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ ल इत्येकवाची । तदाह—

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ॥

अयमर्थः । बहुनामपि समानोदरपृष्ठपाणिपादानां समानमेवाध्ययनमधीयानानां 'मेकः' कश्चित् पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितः 'पश्यन्नपि' मनसा पर्यालोचयन्नपि 'वाचं' वेदरूपां 'न पश्यति' । अर्थविज्ञानरूपदर्शनफलाभावात् मूले ददर्शति छान्दसो लिट् लङर्थे (पा० ५-३-४६) ॥ एवमेकः 'शृण्वन्नपि' एनां वाचं 'न शृणोति' श्रवणफलाभावात् । येनैव हि वाचोऽर्थोऽनुबध्यते तेनैव सा श्रुता भवति नेतरनियद्विषया । तदाह—

इत्यविद्वांसमाहार्थम् ॥

इत्यर्थमनेनौर्ध्वेनैव विद्वन्मन्दमाह मन्त्रदण्डित्यर्थः ॥

अथ तृतीयपादेन विदितवेदितार्थमर्थज्ञं प्रशंसंस्त्वर्थमाह—

अप्येकस्यै तन्नं विसस इति ॥

'अथैकस्यै' कस्मैचिदर्थज्ञाय 'तन्नं' तत्त्वं "वा छन्दसि अमिपूर्वे" (पा० ६-१-११७) इति पूर्वैरूपाभावात्पक्षे यन् । 'विससे' विज्ञंसयति विष्णोतीति तदर्थस्तदाह—

१. एतच्च महाभाष्यकृत्वाख्यानानुसारेणोक्तम् । सायणस्तु-पश्यन्नपि न सत्यमपश्यति । एकवचनबहुवचनानि विवेकाभावे पाठश्रुतेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । 'वाञ्छमेव स्वेन भागधेयेनोपभावति स एषैनं भूतिं गमयति' (तै. सं. २-१-१) 'आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपभावति स एषैनं भूतिं गमयति' (तै. सं. २-१-१) इत्यादावभ्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यज्ञानि शृण्वन्नपि मीमांसाराधित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति यावतोऽध्यामप्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपाकाशिवैरिति (तै. सं. २-१-१२) ति । अत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरितिः प्रतीयते । मीमांसार्यां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतम् । तस्मादुभयमप्यविद्वांसं प्रत्येयमाहेति व्याख्ययत् ॥

२. अर्थज्ञानपूर्विकां प्रवृत्तिनिवृत्ती एव श्रवणफलं तदभावे तच्छ्रवणमप्यश्रवणप्रायमिति भावः ॥

३. नहि मन्त्रः कंविदर्थमाह किंतु तेन तदकां । अर्थं च न्यायवैधेयविकसमतोऽध्या । मीमांसका- (बैमिनीया)-स्तु वेद-मपीत्यर्थं मन्वाना मन्त्रस्य स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं चाहुः ॥

४. तृतीयपादाधेयं-सायणस्तु-यः पुमाभ्याकरणाधनैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तथा एकस्यै वेदः सखीयां तनुं विससे । स्वमिमांसैकं पदव्याख्यानम् । ज्ञानमि-त्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानम् । वेदाधीनप्रकाशनशब्दं सम्प्रदानम-नया तृतीयपादाधेयं वाचा मन्त्र आहृत्येवं व्याचखौ ॥

५. अपिशब्दोऽत्र उतशब्दस्य मन्त्रोक्तस्य पर्यायः । सचाध-शब्दसमानार्थोऽत्र (निरुक्ते) बहुत्र व्याख्यातः ।

७ नि०

समात्मानं विवृणुते ज्ञानम् ॥

इति । ज्ञानमिलनेनार्थो लक्ष्यते । तद्विषया हि बाहुच्यते । अर्थो हि वाचः शरीरम् 'स्व'मुच्यते । तं 'विवृणुते आत्मानं' दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थस्तदाह—

प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा ॥

अनया वाचा अनेन तृतीयेन पादेनेत्यर्थः ॥ कथं तर्हि विवृणुते तन्ममिलतः—

उपमोचमया वाचा ॥

उत्तमया वाचा उत्तमेन (अनितमेन) पादेन "जायेव परये उशती सुवासा" इत्यनेन तृतीयपादस्योपमा "उच्यत" इति शेषः ॥ तदर्थमाह—

जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा क्रतुकालेषु ॥

यथा 'जाया' जायतेऽस्यामिच्छाधिकरणं घञ् बाहुलका-ज्जादेशे "आतो लुक्" (पा० ७-३-३३) । तथाच निगमः "तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुन"रिति । 'परये' इष्टाय भर्ते । उशतीत्यस्यार्थमाह "कामयमाना" इच्छन्ती । यथा कान्तामिच्छादादिकस्य शर्तैरिति संप्रसारणं "उभितवे" (पा० ४-१-६) ति डीय् । संभोगार्थमस्यार्थं प्रार्थयमानेति-यावत् । कदैत्यपेक्षायामाह "क्रतुकालेषु" । "षोडशैर्द्विंशति-ज्जाया"मिति मन्त्रे रजोनिर्गमदिवसादारभ्य षोडशाहोरात्राणि क्रतुसङ्कुलक्षिताः काला क्रतुकालासेषु । तत्रापि न सर्वैवा- किंतु यदा "सुवासा"त्तदर्थमाह—

सुवासाः कल्याणवासाः ॥

बहुनीहिणा निष्किञ्चसना नीरजस्का "भवति तदे"ति शेषः । तथाभूता च चैतुर्थादिषु रात्रिषु भवतीति व्यक्तमन्यत्र ॥

१. तृतीयपादाधेयम् ॥

२. शत्रुर्विषं "सार्वधातुकमपिदि"—(पा. १-२-४) ति ।

संप्रसारणं च "प्रहि क्येति" (पा. ६-१-१९) ॥

३. अस्यार्थमाह रक्तस्यादिना ॥

४. शोभनं वासो वस्त्रं यस्या इत्येवम् ॥

५. रजोदिवसादित्यादिः । आषासु हि सितसु रजोनिर्गमा-वद्वर्णभावाच्च सा नीरजस्का भवति । अतएव याश्वक्यः । "क्षीमिणी विराजं तु स्वसुखं नेव दशये"दित्यादि । क्षीमर्षो रजः सोऽस्तस्य इति क्षीमिणी पुष्पवती । तथाचामरोऽपि "क्षीमिण्यविविराजेषी मलिनी पुष्पवत्यसी"—ति ॥ तथा चतुर्थ-दिने खानसुक्ता स एव "सुखाता मनुष्यदन्तोक्षेनान्यस्य कस्यचि"—दित्याह । अन्ये त्वाहुः सुवासाः शोभनवस्त्रा । नास इत्युपलक्षणं गृह्यादेरपि । तथाच कृतप्रसाधनेति तदर्थः । क्रतु-धितुल्यत्वेव षोडशरात्रिजने कालेष्वित्युक्त्या च विहितकालेषु । "तासांमांशाश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च ये"—त्यादिना मनुजानि विद्वत्कालकमिष्टेभिर्यथैः । इति ॥

६. सायणस्तु-यद्यपि गृहस्थत्वेनैवा मलिनवासास्तथापि

कामयमाना ऋतुकालेषु ॥

अयं च प्रतिज्ञाभ्यासो निगमलक्षणम् । तथाचोक्तं “प्रतिज्ञाभ्यासो निगमः” इति । तदाहि साप्तितरा संभोगार्थं पुरुषं प्रार्थयतेऽत एतयावस्थयोपनीयते । इत्थं च । यथा जाया पत्नी विवृतसर्वाङ्गवयवा भूलाऽस्यैव कामयमाना सती पक्षे इष्टाय भर्तुः ऋतुकालेषु संभोगार्थं प्रेम्णोपतिष्ठते स्वात्मानं विवृणुते । एवं वागप्यर्थहायेति—दृष्टान्तं सम्यगभिधाय प्रकृत्युपसंहरति—

यथा स एनां पश्यति स ज्ञोतीत्यर्थ-
ज्ञप्रशंसा ॥

तथा, एवेति शेषः । यथा स पुरुषस्मानेनां लियं यथा-
वैतपश्यति नेतारमेवं स (अर्थज्ञ) एवैतां वाचं यथाव-
च्छृणोति नेतरः । इति इयमस्याम्यर्थज्ञप्रशंसांका ॥

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥

(खं० सू०) ॥ (१९)

तस्यैव प्रकृतस्यार्थस्य ज्ञानप्रशंसास्यस्योत्तरा पूर्वोक्ता उत
स इत्यस्या ऋचः परभूताऽनुपदुपकमित्यमाणोतलमित्यादिका
(कलाभिधानद्वारा) भूयसे बहुतराय निर्दिष्टिच्य अनुना
फलेनाभि संबन्धाऽस्त्यतिविशिष्टं ज्ञानमित्येवं निर्धार्य—वचनं निर्व-
चनं तस्यै निर्वचनाय भवति । तादृच्यै वैतुर्था ॥ (पा० २-
३-१३ वा०)

तथाथा—

“उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्व-
न्यपि वार्जिनेषु ॥

संभोगकालेषु कस्याणवासा भवति । अत्र हेतुः कानयमाना
ऋतुकालेष्विति । इत्येवमवतारयामास ॥ “बोधशुद्धिनिशा” इति
मनुना प्रोक्तशनिशानाद्यनुसंकाकारणादेवमुच्यते ॥

१. आचार्यचैनं प्रस्तुतम् ॥

२. साक्ष्येनार्थरसुक्तः पश्यति । किंच तयोक्तमर्थं हितवुष्मा
ज्ञोति । तथायं चतुर्दशविधासाधनपरिशीलोपेतः पुरुषो वेदार्थ-
रहस्यं सम्यगवपश्यति वेदोक्तं च धर्मश्रद्धाकर्मपरं हितवुष्मा स्वीकरोति
सैवमुक्ता वेदार्थनिष्ठस्य प्रशंसेति साधनः ॥

३. शास्त्रन्यायवृत्तसर्वाभावा भवतीति दुर्गः ॥

४. यः पदशोऽनविच्छिन्नैतां विमृष्टाभिमर्षाः पश्यति समन्ततः ।
इति दुर्गः ॥

५. प्रकान्तार्थको ह्यत्र तच्छब्दोऽत एव च न यच्छब्दपेक्षापि ।
“प्रकान्तप्रतिज्ञानभूतायैकसत्त्वच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षत—”
इति मम्मटेनेति । सावधारणोक्तिस्तु वाच्यमर्षत्वादाश्चक्षुष्यलियुक्त-
मसंक्रुद्धत्वात् ॥

६. तस्यै इदं तदर्थं तस्य भावस्तादृश्यं तत्संबन्ध उपकार्योप-
कारकभाववृत्तसमिन् । कृत्तकित्तसमासेः संबन्धाभिधानं भाव-
प्रत्ययेनेति नियमो व्याकृतिविधानम् ॥

७. साधनरित्वं मन्त्रमित्यर्थं व्याख्यं । अविचैकं अनुदंश-

अवेन्वा चरति माययैव वाचं शुश्रूषां अफ-
लामपुष्पाम् ॥” (ऋ. सं. ८-२-२३)

अत्राप्युत-ल-शब्दावयवे-कार्थो ॥ तदाह—

अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुः ॥

विदुषां संसदि या सत्कथा भवति सा सखिकर्मलारसख्य-
मित्युच्यते । सा च वाचा क्रियतेऽतो वाक्संबन्धाद्वाक्सख्ये
स्थिरपीतं पीतं मधु यस्य हृदये स्थिरं भवति स स्थिरपीतः ।
बहुव्रीहौ सुखादिलारस्थिरशब्दस्य, निष्ठान्तस्य पीतशब्दस्य परप्र-
योगस्तथाच वार्तिकम् । “जातिकलसुखादिभ्यः परा निष्ठा
वाच्ये” (पा० २-३-३६ वा०) इति । यद्वा स्थिरप्राप्तिमाहुः-
कृत्ययः । प्रकारान्तरेणैतदर्थमाह—

रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थाने
इति वा ॥

अत्र सख्ये इत्यस्यार्थमाह देवसख्य इति । समानख्या-
नतायां देवसायुज्य इति तदर्थः । वक्ष्यति हि “यां यां
देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्वाक्यमनुभवति” (प० का०
१३-१३) इति ॥ अथवा देवसख्ये देवानां सख्यं यत्र
तस्मिन् रमणीये स्थाने देवलोकः इत्यर्थः । स्थिरपीतमि-
त्यस्यार्थमाह रममाणं विपीतार्थमिति । स्थिरमविच्छि-
न्ना

विधासाधन—कुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा सैषेण
वेदोक्तार्थोच्यतानुक्तमाहुः । अभिज्ञाः कथयन्ति, “सखिविदं
सखायम्” (ऋ. सं. ८-२-२४) इति मन्त्रे वेदस्य सखित्व-
मुदाहृतम् । यदा स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वाऽतिशयेन
पीतासुतमाहुः । वाचाभिना ईश्वराः । सभाषु प्रगल्भा वा वाजि-
नासोषु तेषां मध्येऽन्वेन वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वन्ति न
केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । वस्तुतः
पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रूषामन्वति । पूर्वोक्ताण्डोक्तस्य
धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् । उत्तरकाण्डोक्तस्य श्रद्धायां ज्ञानं फलम् ।
यथा लोके पुष्पं फलस्योपादानं, तथा वेदाशुबचनादिधर्मज्ञान-
मनुष्ठानद्वारा फलात्मकश्रद्धावैच्छां जनयति । “तमेतं वेदानुव-
चनेन मादृशा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽनाशक्येन” इति
श्रुतेः । यथाच फलं तसिहेतुस्तथा श्रद्धावानं कृतकृत्यत्वहेतुः ।
“यत्पूर्णां नन्देकशेषास्तद्व्याहमसीति कृतकृत्यो भवति” इति श्रुतेः ।
तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एव पुमानवेष्टया मायया सह
चरति । नवप्रसविका क्षीरस्य दोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुस्त्वाक्रिणीतीति
व्युत्पत्त्या यैतुल्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाक् धर्म-
श्रद्धा-ज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्ध्रीत्येतुः । अतएव साती माया
कपटरूपा ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात् । तया मायया
सह चरन्त्यं परमपुरुषार्थं न लभत इति ॥ १ ॥

१. तदेतदुपदर्शयन्मयमायाप्राप्तेत्यर्थः ॥

नमप्रच्यवमानधर्माणं तत्रैव रममाणमिति यावत् । विपीतार्थ-
मापीतार्थं गृहीतार्थमिति यावत् । लोकेऽपि हि ज्ञातार्थं पुरुषं
पीतार्थमिति वदन्ति ॥

एवं कमित्यपेक्षार्था द्वितीयपादार्थमाह—

विज्ञातार्थं यन्नामुवन्ति वाग्नेयेषु बलवत्स्वपि ॥

यमेनं स्थिरपीतं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु वाक् इना
ईश्वरा येषां ते वाजिना अर्थोत्तेषु वाच भावताः खल्वर्थो ह्येवाह
वाग्नेयेषु अर्थेषु बलवत्सु दुर्विज्ञेयेषु नापि हिन्वन्ति ।
अपिशब्दोऽन्वर्थः । केचिदपि नागुपन्तुं शक्नुवन्ति । प्रीणना-
र्थोऽपि हि वि—(भ्वा० प०) दिहानेकार्थलटुकार्यकः । एवंता-
वदर्थज्ञः प्रशस्तः ।

अथेदानीं केवलपाठकोऽन्वर्थज्ञः (अविद्वान्) उत्तरेणाप्येवं
निन्यते । तदर्थमाह—

अथेन्वा ह्येव चरति मायया वाक्प्रतिरूपया ॥

एषोऽविज्ञातार्थः । अथेन्वा चेत्तुल्यवर्जितया कामाना-
मदोग्र्या वाक्प्रतिरूपया मायया हि निन्येन चरति ॥
कृतः ? यतः—

१. ईश्वरा ईशविभी प्रसुरिति यावत् । तथाचामरः “इनः
सर्वे प्रभौ” इत्यादिः ॥ ईश एषर्थे (अ. आ.) वरच् टप् ।

२. दुरवचटनीयेषु समुद्रपितृरत्नसन्निधेयु देवतापरिणानादिषु
व्याकृत्यैव । स एव हि वान् व्याकर्तुं शक्नोति नेतरे नन्दमतयो
बह्वेऽपि समागताः शक्नुवन्ति तानर्थान्व्याकर्तुं यान्ती
व्याकरोति इति दुर्गः ॥ यदा वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणी-
येष्वर्थेषु एनं न हिन्वन्ति न बहिष्कुर्वन्ति एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं
येदार्थं निचारयन्तीत्यर्थः । वाजिनो युस्मान्देवतास्तदुद्देश्यकत्वा-
दाजिनानि । श्रुतीष्णे क्षीरे दधियोने वनीभूतांश्चादन्त्यानि
द्रवीभूतानि दुग्धदध्नुमयसारभूतानि जलानि । वनीभूतांश्च-
स्त्वामिक्षा । तथाच छलिः “तस्ते पयसि दध्यानयति सा
वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिन”मिति । अमरोऽपि
“आमिक्षा सा श्रुतोष्णे वा क्षीरे स्वादियोगत” इति । वैश्वदेवी
विश्वदेवदेवताकत्वात् ॥

३. तृतीयपादार्थमाहेश्वरः ॥

४. वाक्तुल्यया यतो हि नेपं वास्तविकी वाक् । या हि
कामदोग्र्या सैव सा । प्रतिरूपशब्दः सप्रशब्दचनोऽस्ति यथोपसर्ग-
विभक्तस्वरप्रतिरूपकाक्षेति । माययेति । यथा बन्ध्या पीना गौः
किं द्रोणमात्रमिति क्षीरं दोषयति ? मार्वा आन्तिमुत्पादयन्ती
चरति, यथावा बन्ध्वो वृक्षोऽकाले पङ्कवादिभुक्तः सन्प्रुष्यति
फलतीति आन्तिमुत्पादयन्तिष्ठति तथाऽवैवजितां कैमोदिविषयज्ञा-
नवर्जितां वा वाचं हृतवान्मेतत् पाठमात्रं प्रमुषाणभरतीत्यर्थे
इति समुदितार्थः ॥

१. पतञ्ज परिहारापेक्षयोच्यते । सत्यपि वाचकतयाऽर्थं,
विषयतया च ज्ञाने, स्वनिषयकज्ञानवत्तया समवायेन चापरि-
हातारि पाठमात्रेणाधीयाने फलमावाशस्त्वेवेति सूची अपि
अथैवाने न स्त एवेति भावः । स्वप् अर्थः ॥

**नासौ कामान्दुग्धे वाग्दोहान् देवमनुष्य-
स्थानेषु ॥**

वाक्—कर्त्री । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्यास्तेषां स्थानानि
तेषु देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च दोहान्देवमनुष्यान्
कामानमिलवणीयान् असौ अविज्ञातार्थान् न दुग्धे न
प्रसूयति ॥ क एवंविधः—

यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामिति ॥

इति—एवं पाठमात्रेण यः अफलामपुष्पां वाचं
श्रुतवान् श्रुतवान् भवति । एतैः सकाशात् श्रुता च
दृष्टमात्रेण गृहीत्वाऽवस्थितो भवति ‘अध्ययनादते नान्यदस्ति
किंचिद्वाचि मृग्यमिति । तस्मै किमित्यपेक्षायामाह—

अफलासा अपुष्पा वाग्भवतीति वा ॥

यथैव ह्यसौ पश्यति अफलेयमपुष्पा चेति तथैवासौ
अफलैव अपुष्पैव च वाग्भवतीति भावः ॥ वाशब्दोऽत्र
एवकारार्थं प्रयुक्तः ॥

किंचित्पुष्पफलेति वा ॥

वा अथवा । अयमर्थः । नस्तदर्थोऽप्यस्ति । अनुदरा
कन्येति यथा । तथाच अफलामपुष्पामित्यस्याप्यफलामपुष्पा-
मित्यर्थोऽपि भवितुमर्हति । नहि सर्वथाऽध्ययनमनर्थकं
भवितुमर्हति अध्यापनंविधिना शिक्षादध्ययनविधेयेति
भार्यकाराभिप्रायः ॥

१. श्रुतोतेदृष्टान्तो छिः कसुत्तदर्थमाह—हृतवानिति ।
श्रुतवानिति नियमोक्तानुवादः ॥

२. पाठमात्रेणाफलामपुष्पां वाचं हृतवन् आत्मवदन्तमविवक्षः ॥
३. तथाचोक्तं (वै० भू० का०) “तत्तादृश्यमभावश्च
तदन्यत् तदप्यतः । अमाशस्तं विरोधश्च नञर्थः बद् प्रकी-
र्तितः ॥ १ ॥” इति ॥

४. “अथर्वं ब्राह्मणमुपनीतं तमध्यापयति” इत्यादिपतंवि-
धिनाध्ययनस्यापि शिक्षादुपदिष्टयोर्देवोपेतिस्त्वादिति यावत् ।
नहि विधिबोधितं किंचिदफलं भवति ॥

५. तथाच ब्राह्मणं “स्वाध्यायोऽप्येतव्यः, स्वाध्यायमधीयीते”-
ति च ॥ सु—समीचीनं यथावदामयोदयपरिपाठ्याऽध्यायोऽध्ययनं
यस्य स वेदः साक्षाः सकलोऽप्येतव्य इति तदश्रवणः ॥

६. भाष्यकारस्यास्य यास्कमुनेरभिप्राय आशयः । “छन्दो-
ऽभिप्राय आशय” इत्यमरः ॥

१. विधिना वेदवाक्येन । बोधितं विहितम् । किंचिद्वक्तुं
किंचिद्वक्तुमिति स्वन्त्यसर्वथा फलरहितं तु न किमपि । तथाच
शब्दभूयते “मातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायम-
धीयानो दिवसकृतं पापं नाशयती” इत्यमरः ॥

२. अत्रैः पृथ्विः शिक्षादिभिः । फलेनोपायम्—(यथा) ज्ञानेन
च सहितसावत्सर्वत्वं यावदात्मज्ञानं न संशय्यत इति भावः ॥

किं पुनर्वाचः पुष्पफलं ? उच्यते—

अर्थं वाचः पुष्पफलमाह ॥

एतस्मिन्नेव मन्त्रे ॥

कः पुनरसावर्थः ? इति (याज्ञदैवतमध्यात्ममित्येव वाचः समासतोऽर्थः । स एव रूपकल्पनया) पुष्पफलविभागेन द्विधा प्रविभज्यते—

याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥

४ खं. ख. ॥

यद्येवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं दैवतम् । आत्मन्यधि यद्वर्तते तदध्यात्मम् ॥ यज्ञपरिज्ञानं देवतापरिज्ञानमात्मपरिज्ञानं च । एतदेव मन्त्रब्राह्मणात्मकमस्तत्तदेव प्रतिपाद्यम् । तत्र यथाभ्युदयलक्षणो धर्मोऽभिप्रेतयेत तदा देवतार्थलायाज्ञं पुष्पं दैवतं फलम् । फलार्थं हि पुष्पं भवति पूर्वम् । यदि पुनः लिःश्वैर्यसलक्षणो धर्मोऽभिप्रेतयेत ततोमे याज्ञदैवते पुष्पलमेव विभज्यते । दैवतं हि तदर्थलायाज्ञमन्तभूतमेवेति दैवतं पुष्पमध्यात्मं फलम् । अनेदमन्वयेयम् ॥ यथा पुष्पं निर्जं पुष्पभावमुच्छिद्य सल्लविरूपपरिणामाभ्यां फलभावाय प्रभवति,

१. पुष्पं च फलं चेति इन्दे “आतिस्मणिना”- (पा. २-४-६) मित्येकवक्तावः ॥

२. क धवमाहेत्येवञ्चायामिदमुक्तम् ॥

३. एतन्वाथेनपेक्ष्योक्तम् । विग्रहस्तु नित्यसमासत्वादात्मनि— इत्येव । अविग्रहो नित्यसमासः असपदविग्रहो वेति नियमात् । असपदविग्रह इति स्मिन्नेन (शब्दतः) स्वसदृशेन (अर्थतः) पदेन विग्रहो वृत्त्यधीनबोधकं वाच्यं वच्येत्यर्थः । नैष्ठसमासादयमर्थो लभ्यते ॥

४. निश्चितं श्रेयो निःश्वेतम् “अचतुरे-” (पा. ५-४-७७) आदिनात्मसमासास्तः । मोक्षः “मुक्तिः कैवल्यानिर्याणश्रेयो निःश्वेतास्तुतम् । मोक्षोऽपवर्गः” इत्यमरः ॥

१. आकृतिग्रहणा हि वैवाकरणये जातिः । आकृष्टाऽवयवसंस्थानेन ग्रहणं ज्ञानं यस्या इति तदर्थः । तत्राचोक्तम् “आकृतिग्रहणा जातिः” (पा. ४-२-६३ वा.) इत्यादि ॥

२. अस्य इति नञ्समासे नञ्योगा “अपि न युक्तमन्वसदृशाधिकरणे तथा श्रयैति” इति परिभाषणात् । नञ्युक्तमिव युक्तं च यदुदयते तत्र तद्विभे तत्सदृशेऽधिकरणे द्रव्ये (वस्तुनि) कार्यं विहायते । हि यतस्तत्तत्तत्वाथैत्य गतिर्ज्ञानं भवति नेतरथा । अतएव च वैवाकरणेः सादृश्यलक्षणं मेदवदितं नोदीकियते “तद्विज्ञाने सति तद्वतभूयोवर्गवत्” मित्येवम्, किंतु तद्वतभूयोवर्गवत्त्वमित्येव । तेन स्वसिद्धिपि स्वसादृश्यमक्षतमिति समानः पतित्यस्याः सा सत्त्वतीति सिध्यति । नहि द्वयोरेकः पतिः समानो भवति तन्मतेन (नैयायिकमतेन) कष्टकल्पनपौषारिकमेदमादाय तत्सोपगमे वृत्तेनैव वरम् ॥

तथा निष्कामकृते आचे आत्मज्ञानं संपाद्य निःश्वेयसफलस्य भवत इति ॥ ४ ॥

एवं तावच्छास्त्ररम्यसुपसमाधायासाज्ञान्तराध्यान्यमुच्यते—

साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवुः ॥

यैः प्रतिविशिष्टेन तपसा साक्षात्कृतः प्रसक्तो दृष्टो धर्मस्ते साक्षात्कृतधर्माणः । “धर्मादनिच्छ केवलादि” (पा. ५-४-१२४) इति समासान्तोऽभिप्रेत्यः । ऋषयः ऋषयस्त्वयगच्छन्त्यनुष्मात्कर्मण एवमर्थवता मन्त्रेण संयुक्तादसुना प्रकारिणैवलक्षणं फलं (विपरिणामो) भवतीत्युच्यते मन्त्रप्रशारो मन्त्रकाले बभूवुः । वक्ष्यति च “ऋषिर्देवीनात्” (पै. २-३-२) इति ॥ तदेतत्कर्मणः फलविपरिणामदर्शनं धर्मोपचर्यते । नहि धर्मस्य दर्शनमस्त्यस्त्यन्तापूर्वो हि धर्मोऽतएवाष्टमिति तस्य नामधेयं भवति ॥

तेऽवरैरभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुः ॥

ते-ये साक्षात्कृतधर्माणः । अवरेभ्योऽवरकालिकेभ्यः विज्ञानशक्त्यिनेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः शाखाप्रवक्तृभ्यः श्रुतैरिभ्य उपदेशेन शिष्योपाधिकाया वृत्त्या मन्त्रान् शब्दतोऽतिथयः संप्रादुः सम्यक् प्रदत्तवन्तस्तोऽपि चोपदेशेनैव जगदुरित्यर्थः ॥

अथ तेऽपि—

उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बित्सग्रहणायैमं ग्रन्थं समाज्ञासिपुर्वेदं च वेदाङ्गानि च ॥

अवरे । निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्ग-कारा उपदेशाय उपदेशार्थं ग्लायन्तः कथमिमेऽस्यायुषोऽल्पग्रहणवक्तिकाश्चैता-

१. आरोप्यते । उपचार आरोपः ॥

२. तेषां हि ततः पश्चादपिस्त्वमुपजायते, न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतधर्माणां अवगमनस्तरेणैवेति ते क्षुब्धेय उच्यन्ते । एतेनेदं भाष्यवचनं प्राचीनमेव शास्त्रेनेहानूक्तमिति प्रतिभाति ॥

१. नहि स्वयमेव दुरुहं शब्दं प्रयुज्य तस्मात्स्यानाय च यतितुं प्रवर्तते कश्चिद् । स्वपदवर्णनमेव भाष्यलक्षणम् । यथाहुः “सूत्रस्य पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्णयन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥ १ ॥” इति । निरुक्तस्य च निघण्टुभाष्यात् सर्वसंमतमिति स्वपदव्याख्यानमपीह न दोषायेत्यपि वक्तुं न युज्यते । यदथ वित्सग्रहस्य भिन्नमिति प्रतिशब्दमुक्त्वापि अर्थान्वरं वदति भासनमिति वेति । संशयमपि ध्वनयति । अतश्च ज्ञायते नेदं स्वपदवर्णनमिति । नहि स्वपदव्याख्याने स्वज्ञानवैकल्पिकत्वप्रकटनमुपयुज्यते कविदोषीति । पुराकल्पक्षतवचनमिदं वारुकेनानूक्तमिति निरुक्तालोचनकारा आहुः । एतत्तत्त्वमस्या भूमिकायां द्रष्टव्यम् ॥

वन्तं शब्दतोऽर्थतश्च समुपदिश्यमानमर्थजातं ग्रहीतुं शक्नुवति।
खियमानास्तेष्वनुकम्पया विलम्बप्रवृत्त्या भेदज्ञानार्थम् इमं
ग्रन्थं गवादिदेवपशून्तं निषण्डुपरनामकम् समाम्नासिषुः
समान्नातवन्तः ॥ इममेव न, किंतु वेदं ब्राह्मणं च वेदाङ्गानि
च्येतराणि ॥

विलम्बपदं भाष्यवाक्यप्रसक्तं स्वयं निर्वैकि—

विलम्बं विलम्बं भासनमिति वा ॥

अवेतद्विलम्बमित्युक्तमेतद्विलम्बं वेदानां भेदनम् । भेदोऽत्र
वैशातः । शाखाप्रशाखादिना नानाकरणम् । वा—अथवा
भासनं प्रकाशनमित्येव विलम्बाशब्देनोच्यते । वेदाङ्गविज्ञानेन
हि वेदार्थः प्रकाशते । एवं भिदेर्भासतेर्वा मप्रत्यये वृषोदरादि-
त्वाङ्गणव्यत्ययेन विलम्बाशब्दः साधितः । एवमग्रेऽपि यथायथं
दृष्टव्यम् ॥

एवमिदं साक्षात्कृतधर्मभ्यः ऋषिभ्यः उपदेशपरम्परया सनि-
षण्डुकं निरुक्तशास्त्रमागतमितराणि च्छात्रानीति परिशोधित
आगमपन्थाः ॥

अथेदानीं निषण्डुसमाम्नायनिर्बचनाय तथीयविरचनाप्रकारः

१. अत्र पञ्चेति पदप्रयोगो भ्रान्तिमूलक एव केपाखियाख्या-
तृणामिवगन्तव्यम् ॥ अतः पूर्वमपि निरुक्तान्तरसम्भावस्यानैनै-
(यार्त्कैने-ज) नैरुक्तसमयव्येलेव (नि. १-४-१) मुक्त्या बोध-
ना ॥ इममित्युक्त्या च निषण्डोरेव द्रष्टव्यमिदम् । ननु
निरुक्तस्यास्य । प्रणीयमाने हि निरुक्ते “समाम्नासिषु”रिति
परोक्षीकृतप्रयोगात्पुनः । अपरं च निरुक्तमासीत् शाकपूण्या-
दिप्रोक्तं तद्विलम्बस्यैव तथा क्रिया प्रयुक्तत्वात् न कर्तुं न युज्यते ।
अनुपपदेन “एतावन्तः समानकर्माणो धातवः” इत्याशुक्त्या
निषण्डुपरिचयस्यैवोपलब्धेः ॥

२. व्यसन्तं व्यासः । निपूर्वोदसुक्षेपण इत्यसादृशं । यत्समा-
ख्यया बाह्यारण्यः पाराशर्योपि व्यासः वेदव्यास इति चोच्यते ।
तत्र व्यसतीति व्यासः । ज्वलादित्वादाधे णो द्वितीयं तु कर्मण्यण् ।
(पा० ३-२-१) अवमर्षः । वेदं तावदेकमतिमहत्त्वाद्गुरुभ्येयं
सन्तं तेषामव्यासोऽयमवग्रहणशक्तिकानां सुखग्रहणाय व्यासेनाने-
कशाखाभेदेन समाम्नातवन्तः । तद्यथा—एकविंशतिषा बाह्वृचम् ।
एकशतषाऽऽध्वर्यवम् । सहस्रषा सामिवेदम् । नवषाऽऽध्वर्यवम्
पर्वं वेदाङ्गान्वयि । तद्यथा व्याकरणमष्टधा निरुक्तं चतुर्दशवे-
लेवमादि ॥

१. बह्वय ऋक्तोऽधीयते इति बहुचाः । “ऋतपूर्वम्पथानामशे”
(पा० ५-४-७४) इत्यप्रत्ययान्तः “अनुचवबहुचाव्येत्येयं” इति
निपातः । बहुचानामाद्यावो बाह्वृचम् । “छान्दोगीभिरुक्त्या-
शिकमहचनदाज्य” (पा० ४-२-१२९) इति व्य आदि-
वृत्तिः । एवमध्वर्यूणां यममासा य आध्वर्यवम् । शैषिकोऽयम् ॥

२. तथाबाहुः । “इन्द्रशब्दः काशकृत्वाऽऽपिशली शाकदा-
यनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च ‘शाश्विका’ इति ॥

प्रदर्शनीयः प्रकरणत्रयविभागेन सुखव्याख्यानाथमस्य शास्त्रस्य ।
सोऽयमुच्यते—तत्र तावन्नात्रो धातुमूलत्वादौ धातुप्रविभाग-
प्रकारं दर्शयति—

एतावन्तः समानकर्माणो धातवः ॥

एतावत्पदेनात्र या नैषु धातुषु व्याख्यातव्येषु प्रतिनियता
संख्यासि साभिप्रेत्यते । तद्यथा कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽ-
ष्टादश । गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशतः (नैष० ३-
२-३) इत्येवमादि ॥ अथ धातुं निराचष्टे—

धातुर्दधातेः ॥

दुधात् धारणोपबन्धोः (जु० उ०) इत्यस्मात्तुनि धातु-
शब्दो निष्पद्यते ॥

एतावन्त्यस्य सत्वस्य नामधेयानि ॥

अत्राप्येतावत्पदेन या नामसु प्रतिनियता संख्यासि
साभिप्रेत्यते । तद्यथा इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनु-
क्रान्तानि (नैष० २-२-३) हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश
(नैष० ३-३-१) इत्येवमादि । यत्रैतावर्थां प्रायेण चिन्त्येते
प्रसङ्गतोऽन्यथकिंचित् एवंलक्षणं नैषण्डुकं नाम प्रकरणम् ।
गवादि—प्राक्जहा—(नैग० ४-१-१) शब्दात् ॥

अथ पुनर्थत्र—

एतावतामर्थानामिदमभिधानम् ॥

इत्यर्थः प्रायेण चिन्त्यते । तद्यथा आदित्योऽन्यकूपारः ।
ससुदोऽन्यकूपारः । कच्छोऽन्यकूपारः (नैग० ४-३-२)
इत्येवमादि । अनवगतैस्त्वेकाश्व निर्गमाः (निगमशब्दाः)
जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते प्रसङ्गतोऽन्यथकिंचित् एवंलक्षण-
नैकपदिकं नाम प्रकरणं जहादि—प्राक् अग्नि (नै० का० ७-
३-६) शब्दात् ॥

अथ पुनर्थत्र—

नैषण्डुकमिदं देवतानाम, प्राधान्येनेदमिति ॥

१. नामप्रविभागात्पूर्वम् ॥

२. ईतत्सर्वमथैवशाब्दव्याहृतं वेदितव्यम् । यद्यपि निषण्डुसा-
मान्यलक्षणीरुक्षितः प्रकरणत्रयविभागेनावस्थितो गवादिदेव-
पशून्तः सर्वोऽन्यत्र पञ्चाप्ययीशास्त्रसंग्रहः । तथापि तथैकदेशेऽयं
(प्रकरणे) नैषण्डुकमित्येतया निरुद्धसंख्या व्यवहारः शास्त्रकृतो
वेदितव्यः । एवमुत्तरत्रापि यथावयवमूखम् ॥

३. एतच्चातुकमप्यत्र, वक्ष्यमाणतत्काण्डारम्भप्रतिभाषाव्यादा-
त्रातुसंक्षिप्तमिति बोध्यम् ॥

४. अतएवास्य नैगममिति संज्ञानैव खण्डपञ्चान्तं प्रतिपाद्यते ॥

५. व्यक्तीप्रतिष्ठिति चैतत् (नै० ग० का० १-४-१) एकं
पदमनेके चार्था इत्येतत्प्रकृत्य कृतत्वादिदैकपदिकमित्युच्यते ॥

१. यत्रैतावर्थां चिन्त्येते इत्यादि प्रकरणान्तरम् ।

इदमभिधानमनुपदमुदाहरिष्यमाणमथादि—**नैघण्टुकं-दे-
वतानाम्**, (अग्राधान्येन) इदमन्यतुक्त्वद्वयादि च,
प्राधान्येनात्र मन्त्रे वर्तते इत्यर्थं विभागः प्रायेण चिन्त्यते ॥
तत्र किमिष्टपश्यामुत्तरं वक्ष्यति त्वयानि नामानीत्यादि (१-
६-६ ख०) अनुपदमत्रैव । संप्रति यथायायीशास्त्रसंग्रहे प्रवृत्तं
निघण्टुपदं तद्विदुस्तथा तदेकदेशे गवादिजह्वाशब्दान्ते प्रकारेण
प्रवृत्तं कथं पुनरस्मिन्—(प्राधान्येन देवताभिधानेऽ) श्राद्धि-
शब्देऽनुपदमुदाहरिष्यमाणे प्रवृत्तमिति किमिदमुक्तं भवतीत्याह—

तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ॥

५ खं. सू. ॥

यदिदमुक्तं नैघण्टुकमिदं देवतानाम् प्राधान्येनेदमिति यत्र न
ज्ञाप्यते किमिदमुक्तं भवतीति तदेतद्विश्रुत उपदिश्यत इति
पर्युपसृक्तच्छब्दः । यत् अभिधानमन्यदैवते अन्यदैवतम्
(अन्ये प्रधानदेवता) यस्मिन्सोयमन्यदैवतस्तस्मिन् मन्त्रे
मन्त्रवाक्ये निपतत्यर्थं निगमयत्यन्यसां प्रधानायां मन्त्रदेव-
तायां, स्वयं चाभिप्रयुज्यमानमहर्भावं गच्छति तद्वहुणभूतं
नैघण्टुकम् । संज्ञा हि तस्येयमस्मिच्छाब्दे ॥

तथा—

“अश्वं न त्वा वारवन्तम्” ॥

(ऋ. सं. १-२-२२-१)

अस्यासुचि अश्वो नैघण्टुकः । अग्निः प्रधौनम् । इति तद्वैत्यं
छान्दोग्योपनिषत् गायत्री । वारवन्तीयासुसंज्ञे विनियुक्ता । अस्य
“वृन्दध्या अग्निं मनोभिः । सुम्राजंस्तमध्वराणामिति”
शेषः ॥

अत्र नेतीवार्थः । वारशब्दः कपिलादिरतो ललविकल्प
इत्याह—

अश्वमिव ला बालवन्तम् ॥

अयमर्थः । हे अग्नि, ‘अध्वराणां’ यज्ञानां ‘सम्राजन्तं’

१. अनुपदं तत्रैवोदाहरिष्यमाणम् ॥

२. यत्पूर्वमुपकान्तं अथ पुनर्यत्र नैघण्टुकमिदमित्यादि—प्रायेण
चिन्त्यते इत्यन्तरम् ॥

३. सति अग्निमिति द्वितीयया विभक्तिस्तथा साक्षादग्निविषयको
देवताकल्पः । अश्वस्तु शब्दसामर्थ्यरूपलक्षणेन क्षतिकल्पनादारा
देवतात्वेन विनियुक्तः सन्नज्जाभं भविष्यतीति, क्षुतिस्तु लिङ्गद्वै-
तैवत्यस्य “क्षुति लिङ्गवाक्यप्रकरणत्वात्समसाख्यानां समवाये
पारदौर्बल्यमर्थविभक्त्यादि—”ति—(जै० सू० ३-२-१४)
जैमिनिनाऽनुक्तिस्तथादिहोस्ते प्राधान्यतो देवतात्वमेवोत्तरवाचि
बोध्यम् ॥

४. साम्नाश्च वारवन्तीयस्यैवा योनिरिति भगवद्भुयः ॥

समादखल्यम् । संपूर्वोदाहृतैः शतरि रूपम् । (खामिनम्)
‘अग्निं’ (ह्ययमानहविषः) देवानामथे नेतारं लां ‘नमोभिः’
स्तुतिमि ‘वैन्दध्या’ (अग्निप्रतापसंसिद्धये) वग्निदत्तं प्रवृत्ता
वयमिति शेषः । वदि अग्निवादनस्तुत्योः (भ्वा० आ०)
“इदितो जुमि” (पा० ७-१-५८) ति सुवा । “तुमथे
सेतेनि” (पा० ३-४-९) ति तुमुनोऽर्थे अर्थप्रत्ययः । अत्र
छान्दोग्यम् । “वारवन्तं” बालवन्तम् (वृषाभं स हि अति-
तरां बालवन्मवति वन्त्यते परिचर्यते च) ‘अश्वं न’ अश्वमिव ।
अश्वो यथा बालैर्वाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि
ज्वालाभिरसिद्धिरोधिनः परिहरसीति ॥

बालशब्दं निगमप्रसक्तं निर्गन्तीति—

बाला दंशनिवारणार्थं भवन्ति ॥

तैर्हि दंशाद्यो निवार्यन्ते । अथ प्रसक्तानुप्रसक्तं दंशशब्दं
निर्वृत्ति—

दंशो दंशतेः ॥

दंश दशने (भ्वा० प०) पचाद्यच् । दंशतीति दंशः ।
वनमक्षिका । स ह्यतितरां दंशति ॥ द्वितीयमुदाहरणम्—

“मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः” ॥

(ऋ. सं. ८-८-३८-२)

इयमृगयनाग्नेन्द्रपुत्रेण दृष्टा त्रिष्टुप् । वैश्वस्य हविषो
याज्या (आ० सू० २-१०) अस्यां मृगो नैघण्टुक इन्द्रः
प्रधानमिति तद्वैवत्या । अत्रापि नेतीवार्थं तथाह—

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥

अस्य “परावतु आजगम्या परंस्याः । सुक्तं संशयं पृषि-
मिन्द्र तिम्रं विशात्रून्ताद्विह विष्टुष्यो जुदस्ते” ति शेषः ॥
अयमर्थः । हे “इन्द्र” त्वं “कुचरः” क्रुत्सितचरणः
(क्रुत्सितगमनः हिंस्तैवत्) “गिरिष्ठाः” पर्वताश्रयः (पर्वत-
निवासी) “मृगोर्न” सिंह इव व्याघ्र इव वा “भीमः” भयङ्क-

१. यदा दीप्यमानम् । राज्ञु दीप्ती (भ्वा० उ०) शता ॥

अध्वराणां मन्त्रे उत्तरवैवादिषु धिग्भेदव्यवस्थितम् ॥ इति शेषः ॥

२. सैवविश्वध्याता अनुकरणशब्दादत्र विभक्तिः ॥

३. यूपोदरादित्वाद्वातुनासिकलोपः ॥

४. अत्र “दंशसज्जलार्वा शायी” (पा० ६-४-२५) ति
नलोपः । मूले तु धातुनिर्देशे हितार । “इक्षुक्षिरी धातुनिर्देशः”
(पा० ३-२-१०८ वा०) इति । नात्र शर्परत्वमिति नलोपो
न । यदा दक्षि दंशने (सू० आ०) इदित्वाणिगजमार्थे दंशतीति ।
आकुष्मादात्मनेपदं णिच् सन्निवोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे-
णिच्साहचर्याद्वादेरेव अहणमिति नेह भवति ॥ छान्दोग्योऽत्र
विकरणव्यत्ययः । “छन्दोवद्धि सूत्राणि भवन्ति ।

५. प्राणिवपञ्जीवनरत्नात् ।

६. मृगशब्दश्चतुष्पाज्जातिनामे मृगशीर्षे मार्गेणावां च वर्तते
न केवलं हरिण इव । तथाचामरः “पशवोऽपि मृगा वैगः प्रधाह-
ज्वयोरपी”ति । अत्रापि शब्दादुक्तमर्थेयं ग्राह्यम् ॥

रोऽस्ति । स त्वं 'परस्याः' दिवः संवन्धिनः 'परावतः' परस्मात्स्थानाद्बुल्लोका 'वाजगन्धा' आजगन्ध आगच्छ । आह्वयार्हमेव छान्दसे लिटि क्वादिनियमप्राप्तस्येदं "उपदे-
रोऽल्लतः" (पा० ७-२-६२) इति प्रतिषेधः छान्दसो दीर्घः
(पा० ६-३-१३८) । (आगच्छ च) मृकं सरणशीलं
शत्रुवधकार्येषु सतुं शक्तं वा 'तिरमं' तीक्ष्णं 'पर्वि' वज्रं
'संशय' सम्यक् तन्मूढस्य (तीक्ष्णीकृत्य तेन) 'शशृन्'-
समीचीनवैरिणो 'विताह्वित्' विशेषेण ताडय विनाशाय तड
आधाते (बु० प०) ण्यन्तादस्माद्धोऽटि रूपमेतत् । "छन्दसि
परंऽपि" (पा० १-४-८१) उपसर्गोः प्रयुज्यन्ते । तथा
'मृधो' हिंसकान्संग्रामोत्सुकान्युत्सुस्त्वान्यानि 'विनुदस्व'
विशेषेण तिरस्कुर्वति ॥

मृगशब्दं निगमप्रसक्तं निर्वर्ति—

मृगो मार्तेर्गतिर्मरणः ॥

धातुमानेकार्थत्वाच्छुद्धार्थं पठितोऽपि मृजधातुः (अ०
प०) अत्र गत्यर्थं प्रयुक्तः । (पा० ७-३-११४) तस्मात्क-
र्तरि "पुंसि संज्ञायामि" (पा० ३-३-११८) ति घः ।
बाहुलकान्मृजैर्बुद्धिरिति वृध्यभावः । "चजो" (पा० ७-३-
५२) रिति कुलम् । नित्यं ह्यसौ मार्ति गच्छतीति मृगः ॥

भीमो विभ्यत्यस्मात् ॥

"भीमादयोऽपादाने"—(पा० ३-४-६४) इति विभ्यते-
(बु० प०) रपादाने मक् । किलाद् गुणभावः । सर्व एव
ह्यस्माद्विभ्यति प्राणिन इत्यर्थं भीमः ॥

सीमशब्दसारूप्यप्रसक्तं निराह—

भीष्मोऽप्येतस्मादेव ॥

उक्तवत्सिद्धिः । धातोः दुर्गागमोऽत्र विशेषः ॥

कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् ॥

कुत्सितं कर्म नित्यं प्राणिवधाख्यं चरतीति कुचरः ।

मूलविभुजादित्यात्कः (पा० ३-२-५) ॥

तदेवं निगमप्रसक्तान्कोविन्मृगादीभिरुच्य कुचरशब्दनिर्व-
ह्यनप्रसङ्गेन पूर्वोपक्रान्तमर्थं सिद्धान्तोक्तिरुक्ताह—

अथ चेद्वताभिधानम् ॥

एतद् कुचर इति तदा—

कार्यं न चरतीति ॥

देवताभिधानत्वे कार्यं न चरति सर्वत्र चरतीति नेद-
मपि देवताभिधानं कुचर इति ॥

१. यद्वा नानाप्रकारेण प्रेरस्य दूरमुनरारगमाय । जुद
प्रेरणे (बु० प०) पदव्यत्ययवृद्धान्तसः । "व्यवहित्वाथे"—
(पा० १-४-८२) इति विशदस्यात्रापि संबन्धः ॥

२. अनेन निगमोक्तकुचरपदे कुपदं "गोत्रा कुः पृथिवी
पृथ्वी" त्वमराभिधानावद्भूमिवाचीति निरुक्तकृदुपपन्नमिति ।

गिरिष्ठा गिरिस्थायी ॥

इति च ॥

इन्द्रोऽपि हि मेघवाहनलात्रिरिष्टाः । सिंहोऽपि पर्वताभ्रय-
ल्लात्ताया चेदं शिष्टं विशेषणमुभयोरित्याह—

गिरिः पर्वतः ॥

इति । एतच्च पर्यायाभिधानं व्युत्पत्तिसाधर्म्यप्रदर्शनाये-
त्युपरिष्ठाप्यचीमविष्यति । तदेव साधर्म्यं व्युत्पत्तिमुखेन
तावदाह—

समुद्गीर्णो भवति ॥

इति । सं-समल उद्गीर्णः । वान्त इव भूमौ भवति ।
समुद्गिरणं चात्र भूम्या एव ॥

पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानाप्रसक्तं निराह—

पर्ववान्पर्वतः ॥

शिलाशिखरसंघिभिरसौ पर्ववान्भवति । पर्वणि सन्ति
यत्रासौ पर्वतः । "तपर्वमरुता"—(पा० ५-२-१२१ वा०)-
मिति मलपर्यायसंश्लेषः ॥

पर्वशब्दं विग्रहप्रसक्तं निराह—

पर्व पुनः पृणतेः ॥

पूरणार्थस्य पुधातोः (न्या० प०) "लामदिपद्यतिपूष-
क्विभ्यो वनिप्" (उ० ४-१०९) इति वनिपि साधुः ।
पृणन्ति पूरयन्ति हि ते शिलाशिखरसम्बन्धोऽशिलं पर्वत-
मिति तानि पर्वणि ।

प्रीणतेर्वा ॥

तर्पणार्थस्य प्रीधातोः (न्या० उ०) बाहुलकाद् (पा०
३-३-१) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात्परः । प्रीण-
यन्ति स्वाश्रयमिति पर्वणि ॥

तत्पुनरेतद्—

अर्धमास-पर्व ॥

तदपि विद्युत्वादेवानां न विरुध्यते । सायणादयस्तु यथाह्यस्तथा-
स्माभिरप्यत्र (निगमव्याख्याकाले) उक्तम् ॥

१. तथाचापरः "सुतापामेववाहन" इति ॥

२. गिरिष्ठा इत्येतदुद्धन्तं श्लेषवलेनेन्द्रस्य सिंहस्य च
विशेषणमिति भावः । असुक्ष्मात्र ताच्छील्यमिच्छेते कर्तारि बोध्यः ।

३. कर्तृपदमेतत् । भूमिकर्तृकं पर्वतस्य समुद्गिरणमिव उद्धृत
इत्यर्थः ॥

४. विशेषप्राधान्यात्पुंसकनिर्देशः । तत्पदेन हि शिलासम्ययं
परोच्यन्ते । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यलोरेक्यभावादायस्सर्वनाम पर्यायेण
तच्छिद्वागम्यवतीत्यसकृदुच्यते । पर्वं तु नपुंसकमेव ।
"सप्तभिर्वा पर्वपर्वी" इति कोशे रूपभेदात्पुंसकलोके ॥

अमावास्या वा पूर्णिमा वा । दर्शपूर्णमासेष्ट्योः श्रुतौ श्रवणेन तयोरेवात्र प्रसक्तः ॥

कृतः—

देवानसिन्ध्रीणन्तीति ॥

हविर्मिरिति शेषः ॥

तत्प्रकृतीतरस्सन्धिसामान्यात् ॥

तदुभयं शिलासन्धिकालसन्ध्यात्मकं सन्धिसामान्या-
त्सन्धिलक्षणैस्तु व्युत्पद्यते । प्रकृतीतरत्स्वरूपतो भिन्नम् । सन्धि-
लसामान्यात्सन्धेति यावत् । तथाचामराभिधानम् । “स पर्व सन्धिः
प्रतिपत्यब्दस्योयदन्तरं”मिति । प्रतिपत्यब्दस्योयदन्तरं स
सन्धिः पर्वसन्धयः । यदाह रुद्रः “दर्शप्रतिपदोः सन्धौ श्रग्धि-
प्रस्तावयोरपि । पर्व ह्रीबो विजानीयाद्विबुधप्रभृतिष्वपी”ति ॥

देवताभिधानपक्षे—

मेघस्यापी ॥

गिरिष्ठा इत्यस्यार्थः ।

मेघोऽपि गिरिरेतस्सादेव ॥

असावन्त्यन्तरिक्षलोके समुद्रीणी भवतीति एतस्मात् समुद्रि-
णसामान्याद्गिरिः पर्वतो मेघश्चेति ॥

दैवतलक्षणं वदन्त्येषोपक्रान्तमुपसंहरति—

**तद्वानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां
तदैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्ठाभ्याख्यास्यामो नैघ-
ण्टुकानि नैगमानीहेह ॥ ६ खं० सू० ॥ (२०)**

इति यास्कमुनि प्र० नि० शास्त्रे प्र० ध्या० नैघ० का० षष्ठः
पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥ ६ ॥ * ॥

तत्—तत्रै यानि नामानि अध्यायीनि देवपञ्चन्यानि
प्राधान्येन स्तुत्यन्त इति प्रधानस्तुतयः । कर्मणि क्तिन् ।
दैवतास्तासां, तत् तानि सर्वाणि समुदितानि सन्ति एतये-
कया देवतामथिक्त्वा कृतत्वाददैवतमित्येतया सामान्यया प्रक-
रणसमाख्येया संज्ञया आचक्षते आचार्या इति शेषः ॥ तत्—

१. स्मृतौ तु “चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या पूर्णिमा ।
पर्वान्येतानि राजेन्द्र रविस्मृन्तितरेव चे”त्युक्तं विष्णुपुराणे-
ऽपीदमेव ॥

२. नैघण्टुकमिदं देवतानामेवादि ९ वाच्ये ॥

३. नैघण्टुकाद्यादिषु “अर्थं न त्वा वारवन्त”
मिलामिन्नवाच्ये ॥

४. निरुद्धा हीयमेतसि नैघण्टुक—(निघण्टुप्रोक्त—) शब्दसमु-
दाये संकेति भावः ।

५. समाख्या धीनिकः शब्दः ॥

पुनरेतदैवतं प्रकरणमुपरिष्ठात् (दै० का० ७-४-१) अस्य
शास्त्रस्य व्याख्यास्यामः । गुणपदैषु हि व्याख्यातेषु प्रधान-
देवतापदानि सुखं व्याख्यास्यन्त इति ॥ यानि पुनर्नैघण्टु-
कानि गवाहीनि, नैगमानि जहावीनि तानि इह प्रकरण-
द्वये (नैघण्टुकैकपदिके च) व्याख्यास्याम इत्यनुवर्तते ।
अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणायाः परितोषार्थं वेहेहेति द्विर-
भ्यासः ॥ ६ ॥ (२०)

[समीप्रायत्तैत्र०० विंशतिः]

**इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ नै-
घण्टुककाण्डे प्रथमाध्यायस्य षष्ठः पादो-
ऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥ ६ ॥ * ॥**

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशाय द्वितीया-
ध्यायस्य प्रथमखण्डसूत्रमारचयति—

अथ निर्वचनम् ॥

* “अथ निर्वचनमि”ति—सूत्रस्य व्याख्यानं सायणोक्तं यथा—

तत्—तत्र निर्वचनीयपदसमूहप्रदेशे येषु अक्ष्यादिपदैषु पूर्वो-
क्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां, स्वर
उदात्तादिः संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच—तौ स्वरसंस्कारौ
समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनाभिधीतौ स्यातां, शब्दसंस्कारेशः
पूर्वोक्तोऽभिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणोऽभिधातुरूपोऽर्थः ।
तेनानितौ साम्यस्याधिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण—निर्भू-
यात् तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन
कश्चित्स्तेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्तस्मिन् शब्देऽनुगतो न भवेत्
तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिकं विकारे इति । अग्रनयनादिरूपः
क्रियाविशेषो विकारः स न्य प्रदेशोनासिश्चैकदेशेनाथ नाभिधी-
यत इत्यप्रदेशिकः । पर्वसति यः पुमानर्थनिलः—स्वविवक्षितोऽर्थं
नियतो निर्बन्धवान् ब्राह्मणानुसारेण वा देवतान्तरविशेषणत्वेन
योजयितुं वा सन्निबन्धः । तदानीं स पुमान् केनचित्कृतिसामा-
न्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत तस्मिन्खण्डे योजयेत् । वृत्तिः
क्रिया तद्वारेण सामान्यं सादृश्यम् असाभिधायनयनादिरूपं
क्रियास्वसाम्यमुपजीव्याग्रणीत्वाद्यर्थो योजितस्तदिदं यास्काभिमतं
निर्वचनम् । स्त्रीलङ्घीविरक्षरतासाम्यान्निर्वक्तुं अतोपपन्नशब्दस्यादी
निपेयाचमकाररूपमक्षरं विधत्ते । अक्षिशब्दस्याप्यादावकारोऽ-
स्ति । तद्विदमक्षरसाम्यं, शाकपूणिस्तु—वर्णसाम्यात्किमर्थं—दशपश-
व्याश्लिशब्दयोर्गकारेण वर्णेन साम्यम् । सर्वथापि निर्वचनं न
स्याज्यमिति ॥

२. तान्वेतानि व्रीणि प्रकरणानि, नैघण्टुकम्, ऐकपदिकं
(नैगमं), दैवतमिति । अनेन प्रकरणवयविभागप्रपञ्चेनैवदशितं
निरुक्तशालमिति ॥

अथ केचिच्छब्दाः कचिदर्थेऽर्थसामान्येन वर्तन्ते केचित् स्वर-
सामान्येन केचिद्वर्णसामान्येनेत्यतः—

यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ॥

विभक्तीरपि यथार्थम् अर्थमनतिक्रम्यैव सन्नमयेत्
पूर्वोत्तरप्रकरणाविरोधेन विपरिणमयेत् । यत्तत्सामासि व्यत्ययो
भवत्येव । यथाच दर्शयिष्यते । हस्त्यु शोको हृदयानि शोकेः
(नै० का० १-३-१२) इत्येवमादि ॥

अथ सद्गुणं विज्ञायवत्यो हि दृष्टयो भवन्तीति, तदर्थवशेन
व्याकरणेऽपि शब्दविपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति—

प्रचमवचमिति धालादी एव शिष्येते ॥ १ ॥

खं. सू. ॥

इत्येवमादि ॥ प्रोपस्यष्टाह्वानः कर्मणि भावे वा के “दो-
द्धो”रित्यनुवर्तमाने “अच उपसर्गादि” (पा० ७-४-४७) ति
चोरचस्तस्य “हरो हरी” (पा० ८-४-६५) ति लोपे दस्य
“ह्रिचि” (पा० ८-४-५५) ति चत्वम् । ततश्च घातुप्रत्य-
यतकारयोः संयोगे प्रादिसमासः प्रचमिति । एवमवोपस्यस्य
“दोऽन्यलक्ष” (दि० प०) इत्यस्य “आदेच उपदेश” (पा०
६-१-४५) इत्यात्वेऽवचमिति पूर्ववद्भाष्यम् ॥ एवमनयो-
र्धात्वोरादी एव शिष्येते । एवमन्येवामपि द्वा यथा-
संभवमुपविधातव्यम् ॥ १ ॥

तदेवाह—

**अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वालोपो भवति स्तः
सन्तीति ॥**

निवृत्तिश्च गुणद्वयोरभिमतः, तस्याः स्थानेषु तथाच
क्रिप्रत्यये “असोरलोप” (पा० ६-४-१११) इत्युपधातो-
रादिलोपो भवति । अत्र धालन्त एव शिष्यते ॥

अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति ॥

निवृत्तिस्थानेष्विति वर्तते । अत्र गमेः क्वाप्रत्यये के च
क्रितीत्यलिकृत्वा “गुदातोपदेशे” (पा० ६-४-३७) आदिना
अनुनासिकलोपो भवति ॥

अथाप्युपधालोपो भवति जगमर्जुगमिति ॥

अत्र गमे “रलोन्त्यात्वे उपधे” (पा० १-१-६५) उप-
धासंज्ञकस्याकारस्य “गमहने” (पा० ६-४-९८) आदिना
लोपो भवति ॥

अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति ॥

राजन् शब्दात्सी-“नोपधाया” इत्यनुवर्तमाने “सर्वनाम-
स्थाने चासंयुद्धादि” (पा० ६-४-८) उप्युपधावीर्धलम् । एवं
दण्डितशब्दात्सी “इहहर्षपर्यम्णा औ-सीके” (पा० ६-
४-१३) उप्युपधावीर्धलम् । “हल्लक्षणादि” (पा० ६-१-६८) ति
सुलोपे “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमि” (पा० १-१-६२) ति

पदत्वात् “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये” (पा० ८-२-७)-
त्युभयोरपि नकारलोपो भवति ॥ एवमुपधाविकारो भवति ॥

अथापि वर्णलोपो भवति, तैत्था यामीति ॥

(ऋ. सं. १-२-५१)

अत्र याचामीत्यर्थं यामीति चाशब्दलोपश्चान्दसो भवति ।
अत एवचात्मनेपदव्यत्योऽपि ।

अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति ॥

अत्र तिष्ठणाद्युच्चा समाहार इत्यर्थं “ऋक्पृथ्वी” (पा० ५-
४-७४) आदिनाऽकारः समास्तः । “ऋषि ऋत्तरपदादि-
लोपश्च छन्दसी” ति (पा० ६-१-३४) वार्तिकेन ऋक्छन्दसे
परे त्रैः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्ङकारस्य लोपश्च “संप्रसारणा-
धिति” (पा० ६-१-१०८) पूर्वकम् । इत्थं वर्णद्वयलोपो
भवति ॥

**अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो वि-
न्दुर्वाद्य इति ॥**

“द्युत शीतो” (अ० आ०) तस्माद्युतेरितिनादेशं ज
(उ० २-१११) इति इतिमुपधागुणे दस्य ज इत्यादिव्यापत्त्या
ज्योतिरेवं “हन हिसागत्योः” (अ० प०) अस्मात्पचाप्येति हस्य

१. विकारो हि भावरूपो लोपस्तत्रभावरूप इति एवमुक्तः ।
व्या० न० भाष्येऽपि लोपागमवर्णविकारणो हि सम्यग्वेदात्
पालयिष्यतीत्युक्तो लोपाहर्णविकारः एवमुक्तः ॥

२. तस्मां यामि ब्रह्मणा बन्धमानस्तदाबाले यजमानो
हविर्भिः । अहेङमानो वरुणेह ब्रह्मसुखं मा नु आसुः
प्रमोषीः ॥ १ ॥ अनया मिष्टमा शुनःशेषो वरुणं हुताव
हरिश्चन्द्रमखे षण्णक्तः सन् । हे वरुण ! मुपिर्दत्तं त्वा एवं तत्
आसुः यामि याचामि (याचि) । कीदृशः ? ब्रह्मणा धेदेन
बन्धमानोऽमिष्टुवानः । प्रीतेन स्तोत्रेण स्तुवन्वा । अयं यजमा-
नोऽपि तदायुव हविर्भिः संकृतेष्वरुणोऽवादिभिराशास्तेऽ-
भिकाङ्क्षति (प्राथयेते) तावावां सवन्तेमेकमेवार्थं याचामहे स्तुति-
मिहैविभिन् । त्वं चेह कर्मेणि समाहृतः । अहेङमानोऽनाद-
रमकुर्वन् शोषि असदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुसंस ! बहुभिः
स्तुत । नोऽस्यदीमायुर्मा प्रमोषीः मुपितं मा कुरु “माकि
छुकि” (पा० ३-२-३७५) ति लोभेयं छुक् । “न
माक्योने” (पा० ६-४-७४) इत्यवभावः ॥ १ ॥

३. अतएव थाप्याकर्माय ईमेह यामीत्यादिशब्दाः (निघ०
३-७५) पठिताः ॥

४. छान्दसत्वादेव । पदव्यत्यय लपप्रहव्यत्यये सप्रमाणे
वाहुल्यवर्णेन उक्तोऽप्यस्मात् ॥ (४८ पृ. ३२ पं.) ॥

१. अस्मादतः सन् । ननुहस्यस्य प्रकृताधेदादर्थवैधकत्वात् ।
अनादरे हि हेङ्वाहुः (अ० आ०) पठितः । तस्मादत्र शानच्
शप् । “आने सुक्” (पा० ७-२-७३) इति मुगागमः शान्तस्य ॥

घो व्यलयेनेति घनः । एवं “मिदिद् विदारणे” (३० उ०) “श्शृत्तुकिं० मनिभ्यश्चे”ति (उ० १-११) चाङ्गिदेरपि उः । भस्य वो व्यलयेनेति विन्दुः । “भट भृतौ” (भा० प०) तस्मात् ण्यति भस्य वो व्यलयेनेति बाह्यो भर्तव्यः । अयं सर्वोऽपि व्यलयो बाहुलक (पा० ३-३-१) बलेन समाधेयः ॥

अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तौका रज्जुः सिकतास्तर्कितेति ॥

“ध्रुतिद् क्षरणे” (भा० प०) तस्य प्रपोदरादिलादाद्यन्त-विपर्ययेण स्तौकाः । “स्रज विसर्गे” (दि० आ० ४ उ० प०) तस्मात् “स्त्रजस्त्रुच्चे” (उ० १-१६) ति उः । धातोरसुगागम आदिसकारस्य लोपश्च स्कन्देः सलोपश्चे (उ० १-१५) स्वतः सलोपश्चेत्यनुवर्तनात् । यण् । सस्य जस्लम् रज्जुः । “कस विकसने” (भा० प०) इतजाद्यन्तविपर्ययर्थाणादिकः सिकताः । “कृती छेदने” (उ० ५०) तस्मात् “स्कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चे” (उ० १-१७) त्युः । आदौ तकारोऽन्ते च ककारः । इत्येवं तर्कुः सूत्रादेः कर्तनसाधनम् ॥ २ ॥

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥

व्यापत्तिर्विपर्यय इत्यनर्थान्तरम् ॥ २ ॥ (१)

तद्यथा—

ओघोमेघोनाधोगाधोवधूर्मध्विति ॥

“बह प्रापणे” (भा० उ०) तस्यान्तव्यापस्यौघः । “बहः कृष्यथौ”णादिकः । किलात्संसारणं बाहुणो हस्य घः । उग्र-तेऽसाधोवः । “सिह सेचने” (भा० प०) अस्य मेघः । पचायच् (पा० ३-१-१३४) न्यबद्धादिलात्कुलम् । मेहति सिधति वर्षणेन भूमिमिति मेघः । “गृह बन्धने” (दि० उ०) तस्माद्धणि हस्यान्तव्यापत्तिर्वा नाधः । “गाह विलोडने” (भा० आ०) कमेणि घञ् गाह्यतेऽवगाह्यतेऽसौ गाधः । हस्योच्चवदः । “बह प्रापणे” (भा० उ०) “बहो धक्” (उ० १-८०) इत्युपस्यः । कृह्यते प्राप्यतेऽसौ वधूः । हस्यः घः । “मद तृप्तौ” (दि० प०) तस्माद्बाहुलका (पा० ३-४-१) दुप्रत्ययो धान्तादेशश्च मधु । माधन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः । इदं तु स्कन्दस्याभिना निर्वचनम् । वैयाकरणात् “मन ज्ञाने” (दि० आ०) इत्यस्या- “मिदि”ति (उ० १-९) वर्तमाने “कलिपादिनमिमनिजनां शुक्पटिनाकिधतश्चे” (उ० १-१८) त्युप्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च मन्यतेऽतिशयेन ज्वैरिति मधु ॥ मननीयं मध्विति मङ्-मास्करमिश्रः ॥

अद्यापि वर्णोपजन आस्यद्धारो भरुजेति ॥

उपजन आगमः । तद्यथा आस्यत् अत्रा “सु क्षेपणे” (दि० प०) इत्यस्माच्छ्रुतिं तिपि आडागमे “अस्यतिवर्जौ” (पा० ३-१-५२) त्यङि “अस्यतेत्युक्” (पा० ७-४-१७) इति धातोस्तुगागमः ॥ धारो वरणं “वृद्ध संभृजौ” (क्या०

आ०) घञ् “अचोष्णिगी” (पा० ७-२-११५) ति वृद्धिरा-कारः सच “उरपरः” (पा० १-१-५२) इति रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति रेफोऽनागम एव । अवयवतया विहित एव हागमो व्यपदिश्यते । यद्यक्षगमवयवलाभच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं नव्या व्याकृतिविदो वदन्ति ॥ भरुजेति “अस्त्र पाके” (उ० उ०) इत्यस्य, “मिदादिला” (पा० ३-३-१०४) दङि बाहुलकेला- (पा० ३-३-११३) द्वेकस्योपधायाश्च स्थाने रुमागमः । अत्र सर्वत्र इतिशब्द आद्यर्थः । तेनान्यत्राप्येवमादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारो वर्णलोपो द्विर्णलोप आदिविपर्यय आद्य-न्तविपर्ययोऽन्तव्यापत्तिर्वर्णोपजनश्च छन्दसि भाषायां च यथासं-भवं द्रष्टव्यः । दृष्ट्वा च यथासंभवमन्ततो बाहुलकबलेनापु-विधेयाः । बहुलं छन्दसि । “उणादयो बहुल” (पा० ३-३-१) मिति । तत्रहि—“संज्ञासु धातुरुपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्याद्विद्यादन्वन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥” इत्युक्तम् ॥ छन्दस्युक्तमप्यन्तव्यापत्तिरस्यान्तम् ॥ (२८ पृ. २८ पं.)

एवमर्थवैयर्थ्यं लक्षणप्रधाने व्याकरणेऽपि शब्दविपरिणामो दृष्टः । किमुत निरुक्ते यदर्थप्रधानमेव । तस्मात्साधूकं “विश-र्यैवत्यो हि वृत्तयो भवन्तीत्यनन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थमित्यः परीक्षेते” त्येवमादि ॥

अथ (अतः परे) संप्रसारणचिन्ता वर्तिष्यते तदर्थमिद-मारभ्यते—

तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति त-द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति ॥

त्रिविधा हि धातवः । संप्रसार्यप्रकृतयोऽसंप्रसार्यप्रकृतय उभयप्रकृतयश्च । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु शास्त्रविवरणं यद्वक्तव्यं तत्-इदमुच्यत इति पशुपशुफलच्छब्दः । तत्र तावदुभयप्रकृतिर्लक्षणमाह—यत्रेत्यादिना । यत्र-यस्मिन्धातौ स्वरादकारादेरनन्तरा अव्यवहित्वा अन्तस्था रैरलक्ष-

१. “कलस्युदो बहुलमि” (पा० ३-३-११३) ति सूत्रे बहुल-प्रवर्णं योगविभागेन कृत्वत्ययमात्रविषये सर्वं बहुलमिति विदधाति ॥

२. अथ बहुकमिलादिना यत्प्राक् (१०४ पृ०) प्रदर्शयितु-मुपकान्तं तेषुपसंहरती-एवमिलादिना ॥

३. लोपागमवर्णविकाररूपः । यत्परिज्ञानफलमुक्तं व्या. म. भाष्ये “लोपागमवर्णविकारको हि सन्त्यखेदान्पालवित्थतीति रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरण”मिति ॥

४. अयं चाम्यवयवशाघायाथो लभ्यते तथाभूतस्यानुवादः । आदिना विभक्त्यपि यथार्थं सप्तमयेदिति ॥

५. न्यवधानं च विजातीयैरेव भवतीति व्यञ्जनान्तरिताः पराः पूर्वा वा ॥

६. तदन्ततमः । अन्तस्थाशब्द आगत्योऽपि । संपूर्वकापिष्ठवै-“स्वः कचे” (पा० ३-२-७७) ति कक्षाप । स्वर्गोष्णोर्-न्तर्मध्ये सिद्धन्तीति तदर्थः । अतएवान्तस्थाभिश्च संयुजम् । ईधत्स्यष्टमन्तस्थानामिलादि सप्तच्छते ॥

रूपा अन्तर्धातु—धातुमध्ये भवति तत्—एवंलक्षणं धातुरूपं द्विप्रकृतीनां द्वित्वभावात् नानां शब्दानां स्थानमाश्रय इति एवम् प्रदिशन्ति कथयन्ति आचार्या इति शेषः । तथा—“अज-देवपूजादी” (भ्या० उ०) अत्र द्वेऽशब्दप्रकृती भवतः । संप्रसारणपक्षे तावद्विद्वा-दृष्टेः इष्टवान् । एताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असंप्रसारणपक्षे तु यथा—यदुं यष्टव्यम् इत्येताः ॥

तत्र सिद्ध्यामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपाद-
विषेत् ॥

तत्रैवंसति एकया रीत्या सिद्ध्यामर्थसिद्धावनुपपद्यमा-
नायामितरया रीत्या (तल्लक्षणशालविहितेनार्थसाधनोपायेन)
उपपिपादविषेदुपपादसितुमिच्छेत् । अथो हि प्रधानं स
यथैवोपपद्येत् तथा यत्नं कुर्वीत ॥

तत्राप्येकैऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति ॥

तत्राप्येतस्मिन्नि संप्रसारणलक्षणे सति । एकै धातवः
अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति अल्पेपु शब्दरूपेषु संप्रसारणप्रकृ-
तिरिति निष्पद्यते—तदेतदुपेक्षितव्यम्—

तद्यथैतदतिर्धृदुः पृथुः पृषतः कुणारमिति ॥

तत् यथा एतदुदाहरणजातम्—अवनमूतिः । “अव रक्ष-
णादी” (भ्या० प०) तस्मात् “स्त्रिणां चिन्” (पा० ३-३-९४)
इति किन्ति रूपम् । छोःश्रद्धित्यनुवर्तमाने “ज्वरखरे” (पा० ६-
४-२०) सादिना कठिति वकारस्योकारोऽभिस्पद्यते । एवं
“नदं मर्दने” (भ्या० आ०) तस्मात् “प्रथिविभ्रस्त्रां संप्रसारणं
सलोपक्षे” (उ०-२९) ति उः । अत्र रेफः संप्रसार्यमाण-
शकारः मृदुः । एवमेव “प्रथ प्रथने” (भ्या० आ०) इत्यस्य
पृथुः । “युष दाहे” (भ्या० प०) इत्यस्य “मुविरिज्भ्यां किति”
(उ० ३-१११) ति अतच् । सच किदिति संप्रसारणं पूर्वरूपं च ॥
“कण शब्दे” (भ्या० प०) इत्यस्य कुणारम् । बाहुलकात्का-
रप्रत्ययः कित्वाहुणाभावः संप्रसारणं च ॥ इतिशब्द आद्यर्थः ।
एवमादयोऽन्येऽपि बहवः समूहाः ॥

१. अत्र सिद्धायामिति पाठो मुद्रितपुस्तके धृतोऽप्यनष्टोऽ-
स्माभिरर्थगतैः ॥

२. द्वयोः संप्रसारणासंप्रसारणप्रकृत्योर्वैधौपपद्यतेऽर्थस्तथैवो-
पपादयेत् । अथबोमवस्थाप्यनुपपद्यमानेऽर्थे स्वयमुत्पाप (निर्धायं)
वधायथोपपद्येतार्थस्तथातथोपपादयेदित्यर्थः ॥

३. उपपद्य तथाभूतेषु शब्देषु ईक्षितव्यमालोचितत्वं
मैरुक्तैरिति शेषः । दिग्दर्शनाभेदमुदाहरिते च । अत्रमेव व्याख्या-
नामोऽन्यत्रापि (अत्रे अथापीत्येतच्छब्दपरिते) द्रष्टव्यः ॥

४. यथपि मुद्रितपुस्तकेपु “वृषिरिज्भ्यां किति” ति पाठ
उपलभ्यते तथापि तुर्यसंमतोऽर्थः पाठः । संवदति चासुमर्थं
“एधन्ति विन्दुवृषताः पुनांसो विप्रुषिषामि” ति अमरोऽपि । अत्र
हि युपेः कित्वन्तस्य पर्यायवचनतयोपन्यासस्तथा गमयति ॥

५. कित्सामान्याधजादित्यक्तत्वेना । प्रथमम्यत्रापि ॥

तामेनां कृत्व संप्रसारणवित्तां वर्तयित्वाऽन्यमपि विशेषवदृष्ट-
व्यमगमशब्दनिर्वचनोपायं वक्तुमुपक्रमते—

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो
भाष्यन्ते ॥

अथेति प्रकारान्तरोपरकमे । अपीति वाक्यालङ्कारे ।
अथापीदमपरमुपेक्षितव्यमेनेनागमशब्दविशुद्धता । यत्—भाषि-
केभ्यः भाषायां प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगेभ्यो धातुभ्यो नैगमा-
इच्छन्दोविषयाः कृतः कृतप्रत्ययान्ताः शब्दा भाष्यन्ते विवि-
न्यन्ते निरुच्यन्त इत्यर्थः ॥

तथा—

दमूनाः क्षेत्रसाधा इति ॥

“दम उपशमे” (दि० प०) तस्य भाषायां दाम्भ्यति अनङ्गान्
दमयत्यनङ्गाहम् (नस्योतं करोतीत्यर्थस्तथा च) दान्तोऽनङ्गान् ।
इत्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति । छन्दसि-पुनर्वमूना अभिरुच्यते ।
स भाषासामान्येन केनचिन्निर्वक्तव्यो दममना इत्येवमादिना ।
एवमेव साप्तेतयोर्भाषायां कृतैः “सर्वधातुभ्योऽङ्गु” (उ०
१-८८) इत्यङ्गुति साधा इति । “मित्रं न क्षेत्रसाधसम्”
(श्र० ६-२-४) इत्येवमादयो मित्रमिव क्षेत्रसाधसमित्येव-
मादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः ॥

अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः ॥

निगमे छन्दसि ये प्रायो वृत्त्या प्रसिद्धास्ते नैगमास्तेभ्यः
सामान्यं गृहीत्वा भाषिकाः कृतो भाष्यन्त इत्यनुवर्तते ।
तथा—

उष्णं घृतमिति ॥

“उष दाहे” (भ्या० प०) एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः ।
“प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः” (य. सं. १-७) इत्येवमादौ ।
भाषायां पुनरुक्तमिति श्रूयते । स एष नैगमशब्दसामान्येन
निर्वक्तव्यः । एवं भाषाविषयेभ्यश्छन्दोविषयाश्छन्दोविषयेभ्यो
भाषाविषयाः ॥

(अथ देशप्रसिद्ध्या शब्दरूढिनिर्णयः)

अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय
एकेषु ॥ ३ ॥ खं० सू० ॥

एकेषु प्रवेष्टेषु प्रकृतय एव धातुशब्दानां भाष्यन्ते
विकृतय एकेषु । धातोरुदाहरणतदभावेन यः प्रयोगः सा
प्रकृतिः । नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः सा विकृतिः ॥ ३ ॥

अथ क प्रकृतय एव भाष्यन्ते क वा विकृतय इत्येतदुप-
दर्शयितुं वक्तुं सण्डसूत्रमारचयति—

१. तथाच विशेषाधिकाराथोऽयमशब्द इति मानः ॥

२. अत्र निर्वचनप्रकार उक्तः (३६ पृ. २० प.) स
धवात्रायनुसन्नेव ॥

शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ॥

शवतिः शवधातुः (श्वा० प०) “इदितपो धातुनिर्देशे” (पा० ३-३-१०८ वा.) स गतिकर्मा गत्यर्थः । कम्बोजेषु तन्नामकेषु देशविशेषेषु (तद्देशभवेषु म्लेच्छेषु) एव प्रकृत्या भाष्यते आख्यातपदभावेन प्रयुज्यते शवतीति, गच्छतीत्यर्थः ॥

उदाहरणविशेषप्रसक्तः कम्बोजशब्दो निरुच्यते ॥

कम्बोजाः कम्बलभोजाः ॥

“युधोदरादिः” (पा० ६-३-१०९) ते हि प्रायेण कम्बल-सुपभुजते, हिमप्रधानत्वात्तस्य देशस्य ॥

कमनीयभोजा वा ॥

कमनीयानि प्रार्थनीयानि द्रव्याणि उपभुज्यते इति कमप्यण (पा० ३-२-१) ॥ प्रचुररजो हि स देशः ॥ कम्बल-शब्दं विप्रहृत्प्रसक्तं निर्गवीति—

कम्बलः कमनीयो भवति ॥

कमनीयः प्रार्थनीयो हि स भवति स्त्रीतातैरिति शेषः । “कल” इत्यनुवर्तमाने “कमेर्बुक्” (उ० १-१०७) इति कल्पप्रत्ययो धातोर्बुक् च । कम्पतेऽनीप्स्यते इति कम्बलः ॥

विकारमस्यार्थेषु भाषन्ते शव इति ॥

(शवति विकारं गच्छतीति) आर्येषु जनपदेषु (आर्या-वर्तेषु) अस्थैव शवतेर्विकारं मृतकनामधेयभूतं शव इत्येवं भाषन्ते प्रयुजते । एवमेकेषाख्यातस्य एव प्रयुज्यते, नानी-

१. कम्बोजशब्दात्तद्राजमलयस्याजः “कम्बोजाङ्गुक्” (पा० ४-१-१७५) इति लुकि कम्बोजदेशराजानोऽपि कम्बोजाः । “क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपलवद्” (पा० ४-१-१६८ वा०) इति क्षत्राज्जिवितः । तद्राजमाक्षपलद्राज इत्यनर्थसंज्ञा हि “जनपदशब्दात्क्षत्रियाद्वद्” (पा० ४-१-१६८) इत्येतदपले विहितासामान्यादीनां “ते तद्राजाः” (पा० ४-१-१७४) इत्यनेन विहिता । तथाच कम्बोजानां राजा-म-पलानि कम्बोजा मनुष्या देशाश्च । देशशब्दा हि नियतवद्भवच-नान्ता एव प्रयुज्यन्ते । यथा अज्ञा वज्ञाः कलिज्ञा इत्येवमादयः ॥

२. आर्यावर्तलक्षणान्तु मनुनोक्तम्—(अ० २ श्लो० २२) “आसुद्राष्ट्रां वै पूर्वदाससुद्राश्च पश्चिमाद । तयोरेतान्तरं गिर्योराद्यावर्तं विबुधैः” इति ॥ तयोः हिमवदिन्धिवयोः । तथा चामरः “आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्नैम्यं विन्ध्यहिमार्गयोः” इति ॥

१. अत्र मानमाह तद्रजेल्लादिना । हि यतः ॥

२. हिमप्रधानोऽजः पर्वतो हिमागः । शाकपाथिनादित्वात् (पा० २-१-६० वा०) उत्तरपदलोः । हिमालयोरिति पाठे हिनेनात्यते भूष्यते इति कर्त्तुमि वज् “अल भूषणादौ” (श्वा० प०) ववैते ॥

भूत एकेषु । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च । अथवा चेतने गमनक्रियावति द्रव्ये एकेषु प्रयुज्यते । एकेषु पुनश्चेतनारहित एव । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च ॥

द्वितीयमुदाहरणम्—

दातिर्लवनाथं प्राच्येषु ॥

दातिर्दाधातुः—(अ. प.) राख्यातस्यो लवनाथं छेदनाथं प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तद्यथा ग्रीहीन् दाति यवान् दाति छिनत्तीत्यर्थः । अयमेव नामीभूतः—

दात्रयुदीच्येषु ॥

उदीच्येषु जनपदेषु दात्रमिति प्रयुज्यते । वीयते लूयते-जनेनेति दात्रम् “दात्री” (पा० ३-२-१८२) व्यादिना करणे द्वन् । यद्वा त्रनित्यनुवर्तमाने—“दाप्तिम्लच्छन्दसी” (उ० ४-१६९) ति करणे त्रच् ॥

एवमेकपदानि निर्त्रयात् ॥

एवमनेन प्रकारेण एकपदानि उक्तान्युक्तानि च निर्त्रयात् (भाषा—निगमव्यवस्थया, देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन च) निर्धायं ब्रूयात् ॥

(अथ तद्धितसमासनिर्वचनम्)

एवमतद्धितसमासयोः पदानां निर्वचनोपायमुक्त्वा तयोरपि तद्वस्तुमुपक्रमते—

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्व पर्वमपरमपरं प्रविमज्य निर्त्रयात् ॥

अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः “तद्धिताः” (पा० ४-१-७६) इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्ते तद्धिताः । “समर्थः पदविधिः” (पा० २-१-१) इत्यधिकृत्य ये विहितास्ते समा-सास्तेषुमयेष्वपि तद्धितसमासेषु । अविशेषेणैकपर्वसु

१. पूर्वोदाहरणे प्रकृतिविकृतिभावयोरैषा सम्भवसुपपत्त्यः, प्रकृतिविकृत्योरैषाप्रतिष्ठात—(६० पृ० ३३ पं०) मयैनेव मुख्यं मत्वेदमुच्यते ॥

२. शरावत्या अन्वेषः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः प्राच्यः । एवं पश्चिमसहित उत्तरो देश उदीच्य इति देशविभागोऽमरेणोक्तः । “शरावत्यास्तु योऽन्वेषः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर” इति ॥ शरावतीनाम नदीविशेषः । यामपिकुली-क्त“मेघप्रागं देशः”—(पा० १-२-७५) इति शब्दे वृत्तिकृता, “प्रायुद्धं विमज्ये हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिध्दयं सा नः पाठु शरावती”ति ॥

३. तद्धिते पदेषु समासे पदेषु च । तत्र तद्धितपदं प्रत्यययङ्-णपरिभाषया तद्धितान्तरं यद्वा तद्धितसुक्तरमेवं समासपदं तस्युक्तरं तदस्मिन्नावयार्थं पूर्वं तद्धितं तदवयवैरमेवं समासपदमपि ।

४. पूर्वार्थं पदं तदपि शब्दो न तु सुसिद्धान्तरूपम् । तदेतदप्ये-
रुद्रीमविष्यति ॥

एकपदेषु अनेकपदेषु अनेकपदेषु च (एकस्य वाक्या-
लंकारे) पूर्वं तद्विधायं समासार्थं च पूर्वमेव (पदार्थात्)
अपरं पदार्थमपरं पदार्थदेव (क्रमेण-पदार्थात्-समासार्थाच्च)
प्रविभज्य विष्टव्यं निर्णय्यात् ॥

तत्रैकपदतद्धितोदाहरणम्—

दण्ड्यः पुरुषः ॥

इति । अत्र दण्ड्य इति पुरुषविशेषणम् । तत्र तावत्तद्धि-
तार्थं निर्वचि—

दण्डमर्हतीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा ॥

कस्मिंश्चिदपराधे दण्डमर्हतीति दण्ड्यः । तद्वर्हतीत्यधि-
कारे “दण्णादिभ्यो यत्” (पा० ५-१-६६) इति द्वितीया-
न्तायत् । दण्डेन वा कार्यापणादिना यः संपद्यते निष्यद्यते
(संयुज्यते) स दण्ड्यः । “तेन यथाकथा च हस्ताभ्यां
पण्यतौ” (पा० ५-१-९८) इत्यतस्तेन यदित्यनुवर्त्य “संपा-
दिति” (पा० ५-१-९९) इत्यनेन संपद्यार्थं यदिति यास्को-
ऽभिप्रेति । पाणिनीयास्तु तेनेत्येवानुवर्तयन्ति प्रत्ययस्तु “प्रा-
ग्वतोष्ठम्” (पा० ५-१-१८) इति “तेन तुल्यमि—”
(पा० ५-१-११५) इति वृत्तिं यावद्वैवावसति विशेषेणानुवर्तत
इत्याहुः ॥

अथार्थपदार्थनिर्वचनम्—

दण्डो ददतेधारीयतिकर्मणः ॥

धारणार्थस्य दन्तातोः (भ्वा. आ.) कर्मण्यौणादिके अणि
धातोर्द्विगमगे हुत्वे च दण्डः । धार्यते शेषोऽपराधेषु
राजभिः ॥ अत्रै लोकदर्शनं तावत् प्रमाणयति—

अक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते ॥

१. यद्यपि “दद दाने” “दध धारणे” इत्युदात्तावनुदात्तेता-
दात्मनेपदिनी भ्वादी पठ्येते तथापीह दधसिदाधचयौद्वितीरपि
धारणार्थं प्रयुक्तद्वन्द्वसत्त्वाद्वात्तामनेकार्थत्वात् ॥

२. अत्र ददतेधारीण्येभ्यो हुत्तो तावत्प्रथमम् । लोकस्यैव
व्यवहारे प्रागभ्यमिति तमेवादी प्रमाणयति । यत्र त्वनिसंवादं
धारणार्थं हुत्तिः स वैवर्तु नेह प्रमाणिः प्रचुरप्रयोगतया
सुगमव्याप्य कार्ये लोक एव प्रमाणं तत्र किमिति वेदानुभावानम्—
तत्र यथा दिव्यानुमुदाह्रियते—

“उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वीर्या ब्रह्मन्मनुसोऽ-
र्चिजातः । ब्रह्मं स्कुलं ब्रह्मणा देव्यं विश्वेदेवाः पुष्करं
त्वादवन्त ॥ (ऋ० सं० ५-१-२४-१)—” इवं विष्टु
मित्रावरुणयोर्वशीमस्तरसं ब्रह्म जले पतितोऽद्वैतसो वसिष्ठोऽपिभ-
मिनन्दतीति वसिष्ठस्तुतिरियम् । तथाचादितेमित्रावरुणौ जगता
इति प्रकृत्य (स्मृतौ) पठ्येते “तयोरोदित्ययोः सत्रे ब्रह्मस्तर-
समुर्वशीम् । रेतश्चस्काद तत्कुम्भे न्वपतद्वासीवीरे ॥ १ ॥ तेनैव

१. इयमेतन्मन्त्रार्थव्याख्याने सायणेन धृता ॥

अक्रूरो नाम राजा वृष्यन्धकाक्षिपतिः स मणिं स्वमन्त-
कनामानं भक्तिपुष्टेन भगवता भास्करेण प्रदत्तं ददते शिरसा
धारयति इति—एवं लोकेऽपि ददति धारणार्थोऽभिभाषन्ते
शिष्टोः ॥

अत्रैव मतान्तररीत्या साधनान्तरसुपवर्णयति—

दमनादित्यौपमन्यवः ॥

दमनादण्ड इत्यौपमन्यव आचार्यो मन्यत इति शेषः ।
तेन हि अदान्तो दम्यते राजभिः । दाम्यत्युपशाम्यत्यनेनेति
दण्डः । “दम उपशमे” (दि. प.) “जमन्ताडः” (उ० १-
११३) इति करणे ङः ॥ अतएवादान्तान्दमनेदण्डेनेत्युक्तं
दण्डनीत्याम् । लोकेऽपि हि प्रसिद्धो यः कथिददान्तो भवति
तमधिष्ठस्य वक्तारो वदन्ति—

दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् ॥

हे सभासदः ! व्यमन्ये दण्डमाकर्षत दण्डमस्यै प्रय-
च्छत । तेन दण्डेन सम्प्रथमायं ततो दान्तो भविष्यतीत्येवं

उ गृह्येन नीर्यवन्ती तपस्विनी । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षौ
संभूतवतुः ॥ २ ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।
स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूतः कसिपत्तमः ॥ ३ ॥ कुम्भे स्वगरलः
संभूतो जले अत्यो महाबुद्धिः । उदियाय ततोऽगस्त्यः शान्यापात्रो
महातपाः ॥ ४ ॥ मानेन संमितो यस्मात्सामान्य इदोच्यते ।
यदा कुम्भाद्विर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥ ५ ॥ कुम्भ
इत्यभिधानं च परिमाणं च लक्ष्यते । ततोऽप्यु गृह्यमाणोऽप्यु
वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ सर्वतः पुष्करे तं हि निर्वदेदेवा
अधारयन् ॥ ६ ॥ इति ॥

मन्त्रार्थस्तु । उतापिच हे वसिष्ठ ! त्वं मैत्रावरुणोऽसि मित्रा-
वरुणयोः पुत्रोऽसि । हे ब्रह्मन् वसिष्ठ ! क्वंश्च अस्तरसो—मनसो
ममार्थं पुत्रः स्वादितीवशारसंकल्पतः ब्रह्मं द्रवीभूतं घनीभूतं रेतो
मित्रावरुणयोर्वशीमस्तरसं तत्कल्पमासीत् । तस्मादधिजातोऽसि । ताम
च वक्ष्यते । सत्रेह जातविहितः नमोऽसिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः
समानम् । ततो ह मान उर्वियाय मध्यात्ततो जातमृषिमा-
नुवर्षिष्ठम् ॥ (ऋ० सं० ५-१-२४-११) एवं जातं त्वां
दैव्येन देवसंस्थितना ब्रह्मणा वेदराशिना अहंनुवा शुक्तं विश्वेदेवाः
सर्वे देवाः पुष्करे पङ्कजोले अवदन्त आधारयन्त । इति ॥

१. एष प्रसङ्गः श्रीमद्भागवते (द० स्क० अ० ५६) द्रष्टव्यः ॥

२. अस्याकर्षतेति क्तिञ्चयाभिप्रेतस्यापि संभवताप्रविबद्धायां
शेषेयथी सतांगतमितिवत् । सङ्गितमितिवत् इति तदर्थः ।

१. सत्रे बहुकटके वागे जातौ सीक्षितौ जातौ मित्रावरुणौ
रहितोऽप्येतिरौ स्वयमन्यैर्जनैर्मोभिः स्तुतिभिः, कुम्भे वासीवीरे
कलशे समानमेकैव रेतः सिषिचतुः अतिब्रह्मताम् । ततो वासी-
वराकुम्भान्मध्यान्मध्यापात्राणामानः शमीप्रमाणोऽगस्त्यो मुनिश्च
दियाय प्राद्वर्षीष्ट । तत एव कुम्भाद्वसिष्ठमप्युषि जातमाहुः । इ
इति पदपूरणः ॥ ११ ॥ इति सायणः ॥

गर्ह्यायां दृष्टः ॥ एवं दमनादृष्ट इत्यौपमन्थ्ये मन्थ्यते इति
संपुटितो वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

अथैकपदतद्धितस्यैव द्वितीयमुदाहरणमाह—

कक्ष्या रज्जुरश्वस्य ॥

कक्ष्या इत्येष तद्धितः (तद्धितान्तम्) योऽयमश्वस्य
रज्जुः सन्नहनसाधनं “तन्न” इति भाषायां प्रसिद्धः स कक्ष्ये-
त्युच्यते ॥ एवं कक्ष्याशब्दस्य तत्त्वमुक्त्वाऽधुना तद्धितार्थं
ब्रवीति—

कक्षं सेवते ॥

कक्षो बाहुमूलप्रदेशः “बाहुमूले उभे कक्षाति”त्यमरः । तं
सेवते तत्र भवा वा । “तत्र भवः” (पा० ४-३-५३)
इत्यधिकारे “शरीरावयवाच्चे” (पा० ४-३-५५) ति यत् ॥
अधुना पदार्थं निर्वर्ति—

कक्षो गाहतेः ॥

विलोडनार्थस्य गाहधातोः (भा० आ०) अर्थं कक्ष
इति निपात्यते वृषोदरादित्वात् ॥ गाहते विलोडयति द्रष्टव्य-
मर्थमस्मिन्निति कक्षः ॥

अत्र साधनप्रक्रियामाह—

वस इति नामकरणः ॥

वस इत्यर्थं नाम (संज्ञाशब्दः) क्रियते निष्पाद्यतेऽनेनेति
संज्ञाकरणः संज्ञा (ल-) प्रयोजकः प्रत्ययभूतः शब्दः धातोश्च
कादेशः । प्रत्ययावयवस्य च सस्य पल “मादेशप्रत्यययोः—”
(पा० ८-३-५९) इति, एवं सर्वमन्यादाद्यन्तविपर्ययादि
यथासंभवमन्यत्रापि योज्यम् ॥

ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः ॥

प्रकथनार्थस्य खयाधातोः (आ, प.) अनर्थकोऽभ्यासो
द्विर्भावः ककारः । कक्ष्यः सन् कक्ष इत्युच्यते । अत्र खयाधातो
“रातक्षोपसर्ग—” (पा० ३-३-१०६) इत्यश्रात इति शोभ-
विभागात्काममिषैति शैक्यः । “आतो लोप इति चे—” (पा०
६-४-६४) त्याकारलोपः ॥ खयासीवायमिति कक्षः ॥

१. यथोपदेशितम् ।

२. पाणिनीयास्त्वस्य (ख्यातेः) सार्वधातुकमात्रविषयत्वं
मन्वते । चक्षिष्ठः खयानादेशस्य रक्षादित्प्रयोजनान्वाख्याने
“सस्यानत्वं नमःख्यात्रे” इति वार्तिककण्डुकस्य प्रयोजनस्य
सस्यानो जिह्वामूलोपः स नैव सवति । रक्षाणः सस्य यो
वेत्तस्यासिद्धकण्डे पाठेनासिद्धत्वात्कुप्योः परत्वाभावादिति
पतञ्जलिना समर्थनात् । सति क्षयाधधातुकविषयत्वेऽस्यैव वृत्ता
तत्सिद्धेरेति तेषां भावः ॥ योगविभागेऽपि भाष्यानुक्तो न संगृह्यते
तैल्लक्ष्यैकचक्षुष्कैः । अयन्तु (यास्कः) लक्ष्यैकदृष्टिर्निषेधणीय-
मेतथाख्यानमभिप्रेयते । पाणिनिस्मादप्राचीन इत्यपि वैद्वः ॥

१. तेषामर्थं भावः । शाकटायनगोम्येवाप्यायणादीनां व्याकृ-
तिविशदं मतं यथाप्रधानेनानूयते न तथा पाणिनेः नामनिर्देशमनुवद-

यद्वाऽर्थवानेव ककार इत्याह—

किमस्मिन्ख्यानमिति ॥

एवं किमस्मिन्ख्यानं ख्यापनीयमस्ति ? । न किंचिदपि,
अदर्शनीयत्वात् । गूढनीयोऽयमिष्यर्थः । स एष एवं कृत्वा
किंख्यः सन् कक्ष इत्युच्यते ॥

कपतेर्वा ॥

हिसार्थकस्य कपधातोः (भा. प.) “वृत्तुपदिह्निकमिक-
विभ्यः सः” (उ० ३-५९) इति सः । षस्य कत्वं (पा०
८-३-४१) सस्य पलम् (पा० ८-३-५९) नित्यत्वात्
ह्यसौ खेदशीलत्वात्कण्डं वदाति । ततो नखैः कप्यते इति कपण-
क्रियायोगात्कक्षः ॥ एवं कौकक्षं व्युत्पद्य पृकक्षं व्याचष्टे—

तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः ॥

तस्य कौकक्षस्य सामान्यात्मानधर्मवैलक्षण्यमनुष्य-
कक्षः पुरुषकक्षोऽपि कक्ष इत्युच्यते ।

बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥

अश्वस्यापि यो बाहुमूल इव प्रदेशः स कक्ष इत्युच्यते ।
तं सेवत इति कक्षः ॥ इत्येवमेकपदतद्धितोदाहरणं दिग्दर्श-
नार्थं द्विधा दर्शितं दुर्वैयं, सुखधैर्यं तु ऋजुमतिभिरप्युद्दिष्टं
शक्यमिति नो दर्शितम् । एतेनानेकपदतद्धितोदाहरणादिकमपि
सुखवेद्यतथैवेतिप्रसिद्धं तदस्माभिर्ऋजुमतीनामर्गदृष्टासुप्रयोगाय
किञ्चित्प्रदर्श्यते—तत्र तावदनेकपदतद्धितोदाहरणम्—गाम्भार्येण

१. दुर्गस्तु धार्म्यावगिरित्युदाजहार विजग्राह च वृषस्यापलं
वार्थः । वार्थस्यापलं धार्म्यावयणः । तस्यापि धार्म्यावगिरिति ।
तदेतदसमञ्जसम् । तथा “कौशल्याकामीत्यर्थं चे” (पा० ४-
१-१५५) ति सचे “छागवृषयोरपी”ति वार्तिकं पठ्यते ।
अपत्ये हि तेन किञ्च विधीयते सच्च “परमप्रकृतेरेवावस्थित्य” इति
वृषशब्दादेव भवति । प्रत्ययसन्निधौनेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा
च वृषस्यापलं वार्थ्यावगिरित्वेव विग्रहो न्याय्य इति ॥ गाम्भार्यण-
शब्दापु “नत इमि” (पा० ४-१-७६) ति इच्च न भवति
सहि अपत्ये विधीयमानो न स्तुति, “गोत्राध्वन्यभियामि”
(पा० ४-२-९४) ति गोत्रप्रत्ययान्तादेव तद्विधानं । नापि गोत्रे
“एको गोत्र—” (पा० ४-२-९३) इति नियमनात् ।
अपलसामान्ये (अनन्तरापत्ये) तु नैव स्यात्तस्या “ऽपत्ये
पौत्रप्रभृतिगोत्रमि” (पा० ४-१-१६२) ति गोत्रसंज्ञावद्व्यभावात् ॥
तत्र चैकस्य पूर्वं मिथानेनापरस्य पुनर्विधातुमशक्यत्वात् ॥

नमिहास्तीति ॥ पुराणप्रसिद्धः पाणिनिरिति तु पुराणः । तदेतत्
ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे चतुर्थाध्याये “शेषः पाणिनेये प्रादादि”
त्यादि सरस्वतीमन्त्रप्रसंगे द्रष्टव्यम् । शेषोऽज्ञानतराः । वृद्धः
पतञ्जलिः । एवं गणेशखण्डेऽपि (अ० २३-सो० १४) “और्वः
कालायनश्चैव कणादः पाणिनिस्तथे”तिपठ्यते ॥ एवं देवीभागवतेऽपि
द्रष्टव्यम् ॥ अनन्तराव निरुक्ते (१-४-१) वैवाकराभावाच्चैक
इत्युक्त्या पाणिनिमेव लक्ष्यमिति । एके प्रधानाः । “एकोऽन्यार्थे
प्रधाने चेति” कोशः । पाणिनिना संक्षिप्तं “पुषोदरादीनि
यथोपदिष्टम्” इत्येवमुक्तमेवार्थं यास्को वित्तसारः । तदेतत्पुष्-
भाष्यादी द्रष्टव्यम् ॥

इति । अनेकानि शेषे पदानि स्वात्मम्यन्तराण्य प्रवर्तते । तद्यथा गरीस गोत्रापत्यं गार्ग्यः “गर्गादिभ्यो यञि”—(पा० ४-१-१०५) ति गोत्रे यञ् । आदिहृदिः । गार्ग्यस्यानन्तरापत्यं गरीस युवापत्यं गार्ग्यायणः “यविभ्योश्चै”—(पा० ४-१-१०१) ति यव्यपत्ये फक् ॥ अत्र “समासेष्वप्येकपदेषु चैवं निर्झूयात् यथावस्थानम् । एकशेषः एकपदसमासः । तथाच पाणिनिस्त्रयम् “सकृदप्यामेकशेष एकविभक्तौ”—(पा० १-२-६४) इति । तद्यथा पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषो पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्चेति पुरुषा इत्येव”मिति दुर्गो वज्राभे ॥ एकपदसमाससु चैव भवतीति स्फुटमनुपदम् ॥ एवं तद्धितनिर्वचनलक्षणं सोदाहरणमुक्त्वा समासोदाहरणमुच्यते ।

१. यष गार्ग्यायणशब्दः । अनेकानि पदानि गर्ग-यञ्-फक् इत्येतानि । अन्तर्णीयान्तः प्रवेष्टव्य ॥ पदं च शक्तिरित्युक्तमथस्तात् ।

२. “समर्थः पदविधिः”—(पा० २-१-१) रिलषिकृत्य ये विधीयन्ते ते समासा इति प्रसिद्धाविरोधात् । वस्तुतस्तु समर्थः पदविधिरित्येष नाधिकारः किंतु परिभाषापदोद्देश्यकविधिरिवमेवास्य अश्रुतिबीजम् । तच्च कृतद्वितसमासैकशेषसनाक्षतथापुरुषपञ्च-द्विषु साक्षीतपरम्परया वाच्यतीति सर्वेषां समर्थविषयत्वम् । तेषैकशेषस्य द्वन्द्वापवादभूत्स्य तद्देशतया सह निवक्ष्यविषयत्वं तत्सहचरिततया पदविधित्वं चेत्तस्मिन् समर्थपरिभाषाविषयत्वम् । तच्च पदविधिसहचरितोऽपि पदविधिश्चन्द्रे न गृह्यत इति हि भाष्यकृदादिसंरसः । अतएव चास्य समासमध्ये परिगणनं कथंविचास्य (दुर्गो) उपपद्यत इति वार्दं प्रसीमः । यास्कस्त्वे-तमर्थं नाभ्युपेतीति स्पष्टमनुपदीतव्या ॥

३. द्विपदस्यैव समासोदाहरणस्य मूलकताप्रदर्शनात् समास-परार्थनिर्विषयक्याः “राज्ञ इत्युक्ते सर्वं त्वं गम्यते षष्ठीसामर्थ्यात् , तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वं स्वामी गम्यते निर्देशसामर्थ्यात् । अथेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमन्वेभ्यः स्वामिन्यो विनिवर्त्य त्वात्मानं संयुज्जतिः ॥ तादृभावाप्यन्योन्यविमिषप्रदायैकी मिथः संसृष्टप्रदायो समसते । अथेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते न राजानमानयन्ति नापि पुरुषमात्रम् । किंतु राजस्वामिकं पुरुषमा-नयन्ति । इति स पञ्च समासार्थः” इति तेनैव (दुर्गेण) व्याख्यामात्रम् ॥

१. केचुक्चि“ह्रस्वैर्ण्यनि”—(पा० ३-२-१) लाघिषु साक्षात्-लेणुनिचत्तसहचरितेषु पदोद्देश्यकविधिरितिप्रसङ्गकत्वादिरूपपर-म्परया । तेनैकशेषस्यापि पदविधयवादात्परम्परया पदविधि-त्वोक्तिर्न विरुध्यते ॥ अतएव च माता गच्छति पिता युञ्जे इत्येवंस्वले—“पितामाजे”—(पा० १-२-७०) त्येकशेषेण पितरौ, मातापितरौ, मातरपितराभ्यामेवं न भवति इति तत्त्वम् ॥

२. स्वत्वं हि षष्ठ्यर्थः । तत्र राजा निरूपितत्वेन, तथाग्रयत्वेन पुरुषेऽन्वेदीति राजनिरूपितस्वत्वान्तरुष इति न्ययमते वाक्यार्थः । प्राञ्चस्तु स्वामित्वं षष्ठ्यर्थेस्तावदेतया राजा विशेषणं, तत्तु निरूपकतया पुरुषे । तथाच राजनिष्ठस्वामितानिरूपकः पुरुष इति वाक्यार्थमव्याजः ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥

राजस्वामिकः पुरुषविशेषः समासाधो न राजा नापि पुरुषमात्रम् । प्रधानोपसर्जनं हि सहभूते विवक्षितमेकं कमप्यर्थं भूतः । पुरुषोऽत्र प्रधानं राजा कोपसर्जनमतएव ततः “षष्ठी शेषे” (पा० २-३-५०) भवति । उपसर्जनादेव हि तेन सौ विधीयते । यथाहुः—

“भेद्यभेदकयोश्चैव संबन्धोऽन्योन्यमित्यर्थः ।

द्विषो यद्यपि संबन्धः पृष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥१॥” इति ॥

भेदकं व्यावर्तकं विशेषणमुपसर्जनमित्यनर्थान्तरम् ॥

एवमनेकपदसमासार्थमुक्त्वा पदार्थमाह—

राजा राजतेः ॥

१. वाक्ये ।

२. “षष्ठी शेषः” इति सूत्रेण । सा-षष्ठी ॥

३. भिनत्ति (भेदयति) व्यावर्तयतीतिरेभ्य आत्मना स्ववि-शेष्यमिति भेदकम् । एवं व्यावर्तयति भेदयतीति व्यावर्तकं, विनिश्चिन विधेयमिति (व्यावर्तयति) इति विशेषणं “नन्वादिता” (पा० ३-१-१२४) इव । उपसर्ग्यतेऽन्यत्रासामित्युपसर्जनं कर्मणि स्तुद (पा० ३-३-१३३)

४. अनेकपदसमासः पद । तथाच संग्रहः—

“द्विगुह्यन्तेऽप्यधीभावः कर्त्तारय एव च ।

पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः पञ्चस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥ १ ॥” इति ॥

तत्र “संख्यापूर्वो द्विगुः” (पा० २-१-५२) पञ्चमूली पञ्चरथीत्येवमादि । पञ्चानां मूलानां समाहार इत्यर्थे “तद्विधायो-त्तरपदसमाहारे चै—” (पा० २-१-५१) ति समासः । “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः खियामिष्ट” (पा० २-४-१७) इति कीत्वा—“द्विगो—” (पा० ४-१-२१) रिति जीए । एवमन्य-त्राप्युक्तम् ॥ १ ॥ “जाये द्वन्द्वः” (पा० २-१-२९) स पुनर्विभाषिकवद्भवति । द्विपदो बहुपदश्चेति । तद्यथा भुक्ष्यन्मयोषी । अहिनभुक्षम् । भीमाजुनबाहुषेवा इत्येवमादि ॥ २ ॥ उपतर्गनि-पातादिपूर्वकोऽप्यधीभावः । तद्यथा उपमणिकम् । अनुसमुद्रम् । अथप्रतिस्त्वेवमादि ॥ ३ ॥ तुल्यविभक्तिश्चिह्नयोरुभयोः पदयोः समानाधिकरणः कर्त्तारयः (पा० १-२-४२) । तद्यथा कृष्णयुगः । रक्षाश्वः । श्वेतपताका । इत्येवमादि ॥ ४ ॥ अनेकप्रथमान्तसामान्यपदार्थं बहुव्रीहिः । तथाच सूत्रम् “शेषो बहुव्रीहिः” । “अनेकमन्यपदार्थः” (पा० २-२-२४) इति । शेष इत्यस्य प्रथमान्त इत्यर्थः । अनेकोक्तिर्बहुमानमप्यर्थः भवति—तद्यथा प्रातोद्देको ग्राम-ऊदरयोऽनङ्गान्-विश्राजरीतुरित्ये-

१. अत्र प्राप्तमुद्रकं यमिति उदकप्रधानो वाक्यार्थः । यत्कर्म-कप्रतिष्ठैवकमिति । समासार्थस्तद्वत्कर्मैकप्राप्तिकर्मार्थम् इति विशेष्यविशेषणभाववन्मन्त्रेऽपि तुल्यार्थतया वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वमित्युपपत्तौ नान्यम् । एवमुत्तरप्राप्तीति शेषम् ॥

दीप्यर्थस्य राजधानीः (भा० उ०) “कनिन्युद्धतिक्षि-
राजिधन्विद्युप्रतिविम्ब” (उ० १-१५६) इति कनिन् ॥
मान्तलक्षण उपधादीर्घः (पा० ६-४-८) दीप्यते ह्यसावधनां
लोकपालानां वपुषा । तथाच स्पृतिः “अष्टानिर्लोकपालानां
मात्राभिर्जायते वृषः” इति । मात्रा अंशाः ॥

पुरुषः पुरिषादः ॥

पूः शरीरं बुद्धिर्वा तैयोरसौ विषयोपलब्धर्थं सीदतीति पुरि
सीदनात्पुरिषादः । स एवातिपरोक्षद्व्यस्तितामापादितः पु-
रुषः ॥ यद्वा—

पुरिशयः ॥

तयोरसौ शेते विशोषेणास्त इति पुरिशयः सन्पुरुष
इत्युच्यते ।

पूरयतेर्वा ॥

पूरय (पूणा-) र्थकस्य पू धातोः (जु० प०) “पुः-
कुपन्” (उ० ४-७४) इति कुपन् प्रत्यये “उदोष्पूरयस्”-
(पा० ७-२-१०२) तुल्यमृकारस्य तस्य (उकारस्य) च
रपरल “सुरण्पर” (पा० १-१-५१) इति ॥ पूर्णमनेन
पुरुषेण सर्वगतत्वाज्जगदिदमिति पुरुषः ॥

तवेतदर्थतोऽनुवदति—

पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ॥

अन्तरित्येवमन्तरपुरुषस्य ब्रह्मणोऽभिप्रायेण प्राप्त-
कमुच्यते ॥

अत्र (वाक्यद्वयेनोक्तोऽर्थः) निगमं प्रमाणयति—

ब्रमादि ॥ ५ ॥ प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अयं तु प्रायेण
दिपद एवेति स एव प्रसिद्धो राजपुरुष इत्यत्र दर्शितः ॥ ६ ॥

१. तयोर्नित्यतत्पुत्रीत्येकयोस्तत्रापि सूत्रे निर्दिश्यते । उभयं
व्याप्य तिष्ठतीति ॥

1. तत्पुरुषभेदादेव दिगुक्तमैवाध्यायिनि चतुर्थैव समास इति
संख्याविदः ॥ एषां लक्षणानि भेदा- (अवन्तरविशेषा-)
ध्यान्त्र ब्रह्मणाः । दिगुक्तमत्रोच्यते । प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो
बहुव्रीहिः । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्यमीभावः । प्रायेण
चोभयपदार्थप्रधानो ब्रह्म इति ॥ तथाचाहुः । “गोडा समासाः
संक्षेपादार्थावशिष्टाया पुनः । नित्यानित्यत्वयोगेन छगुछगत्वेन च
दिधा ॥ तत्राध्यासात्पुरुषः सतथा कर्मधारयः । सतथा च
बहुव्रीहिरिदंपुराभातिो दिधा ॥ इत्येति द्विविधो हेयोऽन्यमीभावो
दिधा मतः । तेषां पुनः समासानां प्राधान्यं स्याच्चतुर्विधं” इति ॥

2. कस्मिन् हे अहनी जातस्य (यस्य-स) ब्रह्मनात् इति
निपदस्यतत्पुरुषत्वौपसंख्यानिको न सूत्रक्रुपुक्तः । तथा च
वार्तिकम् । “उत्तरपदेन परिमाणिना विनोः सिद्धये ब्रह्मनां
तत्पुरुषस्योपसंख्यान-” (पा० २-२-५) इति ॥

९ नि०

“यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्ना-
णांयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव
स्तुब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण
सर्वम् ॥ १ ॥”

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्यार्थः । यस्मात्पुरुषात्परं परत्वाद्परमवत्ता-
द्वा न किञ्चिदस्ति । यस्माच्च न किञ्चिदणीयोऽ-
तिशयेनाहु “द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ” (पा० ५-
३-५७) इति विभक्त्ये उपपदे ईयसुति “जे”-(पा० ६-
४-१५५) इति टिलोपः । नापि ज्यायोऽतिप्रशस्यं मह-
दव्यदस्ति । अत्र “प्रशस्यस्य थः । ज्य चे” (पा० ५-३-
६१) इति ज्यादेशे “ज्यादावीयस” (पा० ६-४-१६०)
इत्यात्मम् । स एव सर्वमित्याभिप्रायः । यथ वृक्ष इव स्तुब्धो
नित्यसङ्कोचविकासधर्मा दिवि द्योतनायति स्वात्मनि सर्वविभा-
गेन तिष्ठति तेन पुरुषेणेदं सर्वं जगत्पूर्णमिति ॥ ५ ॥
समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणमाह—

विश्वकद्राकर्षः ॥

विश्वकद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः ॥

अत्रावयवार्थाभिर्विवक्षन्शब्दस्य प्रसिद्धत्वाद्धि-पद-
कद्र-पदं च व्याख्यन्भाष्यान्तरार्द्धं चकद्रपदव्याख्यानपरं भाष्य-
मनुभाष्यते—

वीति चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते ॥

वि-इति-चकद्र-इति-च शब्दद्वयं श्वभिः साकं गति-
र्थस्य तस्मिन्गुण्ये भाष्यते उच्यते । समासपदकतयेत्या-
शयः । कथम्—

द्रातीति गतिकुत्सना ॥

अत्र पुनर्द्राति इति-अनेन गतिकुत्सनां कुत्सिता
गतिरुच्यते इति शेषः । “द्रा कुत्सायां गतौ” (अ० प०) ।
इदं हि तस्य कुत्सितगतित्वं यदस्य श्वभिः सह गतिः ॥

कद्रातीति द्रातिकुत्सना ॥

इदानीं कद्रातीति द्रातिकुत्सना कुत्सितगतिकुत्सना
उक्तपदार्थः । कर्तृत्वकेन द्राधातुना कुत्सितगतेरपि कुत्सना

१. इदं हि निषण्डमार्थं श्राक्पृथ्वादिषु यास्तेनपूर्वतनेषु
निष्ककारेभ्यस्तनेन केनचित्कृतं यदनुप्राशेन यास्तेन कृतः ।
एतेन हि (चकद्रशब्देन) कद्रशब्दोऽपि तेन व्याख्यात एवेति कुत्सा
कस्मिन्निष्ककारेभ्यस्तनेन इत्येवमपि संक्षिप्तादिषु पाठः स्याकमभिप्रेत्य
भाष्यान्तरवीणां तथा व्याख्यानाभ्युपगम इत्यप्यनेन प्रतिपाद्यते ॥

२. गतिनिर्वायां कुत्सायां, कस्मिन्कुत्सायामित्येव पाठे
भाष्यभेदेनोक्तः । गतिस्तु क्रियासामान्यमिति कुत्सा भाष्यभेदात्
शिष्टत्वाच्च विशिष्टं न निर्दिष्टा स्यादिति वादं प्रतीयते ॥ कुत्सा
कुत्सनेषुअयमर्थान्तरं भावयचनम् ।

उच्यत इति ॥ अत्र “रथवदयोधे” (पा० ६-३-१०२) ति चकाराद्वातापि कोः कदादेशः ॥ इदमपरं कुत्सिततरं यत्नला क्षमिः सह निहन्ति तस्मात्कदातीति कुत्सितगतिकुत्सनेत्युपपद्यते ॥

चक्राति कदातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः ॥

अथेदानीं च इत्येष कदातीत्येवमेव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवाभ्यासः । यथेवोक्तं भवति कदातीति—तदेव चक्रातीति ॥

तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः ॥

तदस्मिन्नित्यमप्यस्ति । कुगतित्वं कुत्सिततरगतित्वं च । तथाच कर्णं कदा भिदाखिलात् (पा० ३-३-१०४) अह् । टाप् ॥ श्वमिः सह कदा श्वकदा विविधाः श्वकदा यस्य स विश्वकद्रः श्वजीवनः पुरुषः । यद्वा श्वैव विश्वकद्रः । घुनां हि कदाः श्वकदाः विविधाः श्वकदा यस्मैत्येवम् । यावद्विधाः घुनां कुत्सिततरा गतयस्ताः सर्वा अप्यस्य सन्तीति भवति श्वैव विश्वकद्रः । तं कस्मिंश्चिदपराधे वर्तमानं श्वजीवनं, पादादिविकलं घृगयातुगतं श्वानं वा यः कश्चनाकर्षति स विश्वकद्राकर्ष इत्युच्यते ॥ लोके तु “विश्वकद्रश्चिपु खले ध्वानखेटघुनोः पुमान्”तिभेदिन्याम् “श्वाविश्वकद्रुंगया कुशल”इत्यमरे च श्वपर्वणे खलादौ च विश्वकद्रुशब्दः पठ्यते, व्युत्पाद्यते च विश्वकद्रवतीति विश्वं कन्दतीति वेति । “दृ गता”वित्यस्य कन्दतेर्वाऽऽह्वानार्थस्य मितद्वुखिलात् (उ० ३-२-१९०) अग्राखिलाद्वा (उ० ४-१०२) साधनेन ॥

अधुना रूपसमासं दर्शयति—

कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्यैवास्य रूपम् ॥

कल्याणवर्णं सुवर्णं तस्यैव रूपं यस्यासौ कल्याणवर्णरूपः । अमिरन्यो वा कश्चित् ॥

कल्याणादिशब्दान्विग्रहप्रसफातिर्निर्वीति—

कल्याणं कमनीयं भवति ॥

१. रूपशब्दादितेज्यैर्विविधानाञ्चेषु समासप्रकारं दर्शयतीत्यर्थः । अयं भावः । “कल्याणवर्णरूप” इत्यादिषु वर्णरूपयोः समानार्थयोः सहोपपदाने कल्याणशब्दो न सुवर्णवचनः किन्तु कमनीयमात्रवचनस्तावत् कल्याणः कमनीयो वर्णोऽस्येति कल्याणवर्णं सुवर्णम् । तस्यैव रूपं यस्येति बहुव्रीहौ इवपदलोपो वाचनिको वातिकङ्कशुक्तः “सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च (२-२-२४ वा.)” इति । महाभाष्यकृद्विस्तारं (इवार्थमयैवबहुव्रीहौ) पूर्वपदं स्वसम्बन्धुत्वरपदार्थसदृशे लाक्षणिकमिति कृत्वा बहुव्रीहिरिदंशितः । उष्ट्रमुलं यत्सेत्येवम् । तथैहापि कल्याणवर्णः रूपमस्येत्येव विग्रहः । अर्थस्तु कल्याणवर्णशब्दस्य कल्याणवर्णसम्बन्धिरूपसदृशमिति लाक्षणिकत्वात् । इयमेव विगन्वत्राप्तिः ॥

सर्वैः कमनीयं प्रार्थनीयं भवतीति कल्याणं, कामयतेः कर्मणि लट् “आयाद्य” (पा० ३-१-३१) इति णिङ्भावे “सावैवाद्ये यमि” (पा० ३-१-६७) तियक् आगमशास्त्रमनिल (पा० पा० ९४) इति “आने मुनि” (पा० ७-२-८२) ति सुम । मकारस्य लृत्वं नस्य णत्वं च षोडशद्विधात् ॥

वर्णो वृणोतेः ॥

आवृणोत्याश्रयमिति वर्णः । आहपूर्वावृणोतेः (स्वा० उ०) बाहुलका- (पा० ३-३-१) दौणादिको नन् गुणो रपरलम् ॥ बाहुलकादेवोपसर्गलोपोऽपि ॥

रूपं रोचतेः ॥

तद्धि रोचते दीप्त्येते इति रूपम् । “रुच दीप्ता”- (भ्वा० आ०)-वित्यस्य बाहुलकादौणादिके कर्मणि पनि चस्योत्वं षोडशद्विधात् ॥ अथोपसंहारः—

एवं तद्धितसमासान्निर्भूयात् ॥

एवमनेन प्रकारेण तद्धितांश्च समासांश्चैकपदिकानेकपदिकांश्च निर्वच्य व्याकरणादिलक्षणैर्यै वापि समीक्ष्य न्यूनास्त्रिवचनलक्षणेन नैकत्वं इति वाक्यशेषः ॥

तदेवं तद्धितसमास-नाम-निर्वचनलक्षणमुक्त्वा निर्वक्तव्यार्थं संप्रदायपरिरक्षणायाभ्युदयार्थं च कश्चिद्विशेषमाह—

नैकपदानि निर्भूयात् ॥

यास्यैकपदानि जहावीनि नैगमकाण्डे वक्ष्यमाणानि तत्सदृशगप्यन्यानि वा प्रकरणोपपदविरहितानि सन्ति, तानि केवलान्येव परेणाभिदोहेतुष्वप्युच्यमानानि प्रकरणविक्रमनविज्ञायेव न निर्भूयात् निर्वक्तव्यानि । तेषां ह्यनवगतसंस्काराणामेकपदानां प्रकरणादर्थोपधारणमुपपदाद्वा भवति नान्यथा ।

१. पदान्तरासमन्विष्यादृतानि ॥

२. विधाप्रकर्षविज्ञासया । ननु स्वबोधाय ।

३. सदृशता । आत्मनो विधाप्रकर्षविविक्त्यापविषया ॥

४. यथाच वक्ष्यते (नैग० का० ४-२-१) तत्र जहा हलादिकं चट् (नैग० का० १-१) उक्तम् । तस्य निर्वचनार्थमुपायश्चिन्त्यतेऽनवगतसंस्कारे हि तस्मिन् (जहादौ) न शायते प्रकरणोपपदनन्तरा कदमस्य भातोऽर्थं, किं हन्तेः (अ० प०) उक्त-“जोहाक् त्यागे” (जु० प०) इत्यस्य भातोः स्यात् इति । यथाच निगमः । “को नु मय्यां अर्निषितः सज्जा सखायमभवीत् । जहा को अस्मदीयते ॥ (ऋ० सं० ६-३-४९-२)” त्रिशोकस्य काण्डसेवमार्गं गायत्री । अस्याद्युचि जहेत्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दात्काव्यार्थोपस्थितिभिः संस्कारानवगमेपि सति हन्तेर्वाविशेषेणार्थोऽवतिष्ठते न जहातेः प्रकरणोपपदत्वात् । तथाच निगमः । “मा न पूर्वस्मिन्नागंति मा द्वयोस्तु त्रिषु । वज्रीमो शूर भूयिषु ॥ (ऋ० सं० ६-३-४८-४)” हे शूर इन्द्र ! नोऽस्मानेक-

१. जहाशब्दः ॥

अन्यथा तु युवाणः प्रसवाये न योक्ष्यते । तथान् श्रूयते—“यो ह वा अविदितोर्वैयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति गतं वा पयति प्रवासीयते पापी-

सिन्नागस्यपरापे । “आगोऽपरापो मन्तुस्ति”त्यमरः । मा वधीमांहीति । इयोरागसोरपि मा वधीस्तापि च त्रिधागस्त्वपि मा वधीभूरिचसंख्यातेष्वप्यागस्तु मा वधीः । एतस्मिन्प्रकरणे वधीति—कोनिति—हे मया मनुष्याः ! युष्मानेव तावत्पृच्छामि । को तु कः खलु अभिथितोऽनाकृष्टः परपमपि वा कंचिदनुक्तः सखा समानख्यानः सखार्थं समानख्यानमेव सन्तम् (यथा भवतामहं वधेऽव समानख्यानः । एवं सन्तम् अग्रवीत्) नृयाथथा सूयमानहताः सन्तो मां नृता मा वधीरिति । “जहाकोऽसदीयते” अत्र वारकः “येथिराकोशकर्म—पापकं जघान कमहं जातु,—कोऽसदीयतेः पलायत” इत्याह व्याख्यम् । अत्रापापकशब्द उपपदभूतो (जहाशब्दात्प्रागं) व्याहृतो भाष्यकारेण (यास्केन) जहाशब्दस्यार्थोत्तनापार्थोऽसंगत्यर्थश्च कमहं जात्विति च । तथाच—अपापकमनपकारिणं सन्तं कमहं जातु कदाचिदपि जहा—“जघान (प्रमादौतो विक्षितचित्तोऽपि सन्) इति शब्दस्तान् (मावधीरिति वदतः) ग्राह । न कदाचिदपि कश्चिदापको मया हतपूर्वः । पापकं (पापकारिणं) तु हन्मीलमिष्यामि । तस्य पापका पलायनं भूयास्त न वो हनिष्यामि । वयुनरेतदुक्तं भवद्विभूरिष्वयागस्तु मासांनवधीरिति । कथमागस्कारी न हन्मेत् । एवं सति सर्वमसमजसं स्यात् । किमेष आ पुरोधाशमवलिहृद्युडेन न हन्त्यत । अथ येदेवं नृप—मनुष्यान्-पापानपि हन्त्येव त्वमिति । अत्र नृमः “कोऽसदीयते” इति । कोऽपापकारी असद असत्तः (मीतः सन्) इष्यते पलायते । न कश्चिदप्यपापकारी मत्त उद्धिमानः पलायते । स हि युडेन चैतसाऽभिमुख एव मामभ्येति । य एव तु पापकारी भवति स एवासापरापशक्तिरथा दुष्याऽसत्तो भीतः सम्पलायते ह्यङ्गि-प्रावः । अत्रासदिति पञ्चमीबलीयते (आ० आ०) र्तिसा-मान्यवाचिनोऽपि पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यसादिमेति स तसा पलायते इति भीतशब्दोऽध्याहृतो भाष्यकारेण । न ह्यभीतः पलायते । इत्येव समस्तप्रकरणसार्थः ॥

१. न निदितानि आर्वैयच्छन्दोदैवतब्राह्मणानि यस्य तथा-भूतेन मन्त्रेणोत्तमवैकेनानेन निगमवचनेनापैधानापेक्षदेवतादि-ज्ञानस्यैव याजनानुपयोगेन पुरुषार्थसाधनत्वमुच्यते । अद्यानस्य तु प्रलायसाधनत्वम् ॥

१. निराकाङ्क्षीकरणार्थं जहाशब्दस्यापलायनोपरिष्ठाच “अपा-पकं” “कन्” अहं “जातु” इति सर्वमेतत्पदत्रयमुपपन्नम्याहृतं भाष्यकारेणैत्यर्थः ॥

२. अतप्योत्तमपुरुषे लिङ्गपपयतेऽन्यथा सक्तियायां पारोक्ष्यं दुष्पपादम् । तथाचोक्तं (सि० कौ०) “उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपा-दिना पारोक्ष्यम्” इति । “युतोऽहं किल लिङ्गपे”ति । “बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमि”ति बोधाद्भूतम् ॥

यान्भवति यातयामान्यस्य छन्दान्ति भवन्ति” इति । तदेवं निवे-चनलक्षणान्तमनिदधता मुनिना (यास्केन) सपरिकरं विषय-प्रयोजने प्रतिपादिते । संप्रति यस्य निवेचनलोऽयमुक्तनिवेचन-लक्षणः समात्रायस्तमधिकारिणमनुवैषेष्वावशिष्टं लक्षयति—

नावैयाकरणाया नानुपसन्नाय नानिर्द्विदे वा ।

निर्नूयादित्युवर्तते ॥ वैयाकरणो हि लक्षणज्ञो भवति । यः पुनरलक्षणज्ञस्तस्य अवैयाकरणाया न निर्नूयायातो हासी व्युत्पाद्य निरुच्यमानमेतन्नावुच्येत ॥ ततश्च व्यर्थ एव श्रमः स्यात् । तथा चैतन्निषेधति मनुः । “विद्यैव समं कामं मर्त्यं ब्रह्मवादिना । आपन्नपि च चोरायां न वैनामिरिणे वपेत्” इति ॥ “इरिणं शूलमूर”मित्यमरः । यथा तत्रोपेक्षं बीजं नोपयत इति नोप्यते तथैतस्मिन्नधिकारिणि विद्यापि नो देयेतीति तद्वाच्यः ॥ तस्मा अप्यनुपसन्नाय परां शिष्यवृत्तिमनास्थिताया न किलास्थितायेत्येव व्यतिरेकमुखेनाधिकारिलक्षणमकथनं ननुद्र-यस्य प्रकृतार्थदाक्योपकत्वेन तन्नियमनाय । एवं हि धर्मो न हीयते ॥ तथाभूताप्यनिर्द्विदे—इदं निरुक्तशालं वैती- (वेदिं तु शक्नोती) ति—इदं विदुः स न भवतीत्यनिदितस्य इदं वेदि-तुमसमर्थार्थं न किंतु समर्थयैव निर्नूयादित्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह—

१. विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिलक्षणानुवर्तिना अनुबन्धा ये पूर्वमुपकान्तात्तेषु यथाप्रतिज्ञातं ह्युपासमनुबन्धनम् ॥ एतद्व्य-पादिकमुक्तमप्यहं ॥ (१ पृ. १० पं.)

२. व्याकिमन्वे पातुप्रसवादिप्रविभागेन व्युत्पाद्यन्ते—शब्दा अनेनेति व्याकरणं व्याहृपूर्वात्करोतेः “करणाधिकरणयोश्च” (पा० ३-३-११७) ति स्तुट् । व्याकरणं वेदेति वैयाकरणः । “दधीते तदेदे” (पा० ४-२-५९) ति वेदेज्येऽण् । “न-व्याभ्यामि” (पा० ७-३-३) ति वास्तुर्मेनागमः ॥ स हि लक्षणानि पाणिन्यष्टकादीनि जानातीति लक्षणज्ञः ॥

३. “आकेस्ताच्छील” (पा० ३-२-१३४) इत्युक्ते “रन्मे-भ्योऽपि वृद्धयते” (पा० ३-२-७५) इति ताच्छील्ये किर ॥ शक्तिविशिष्टे कर्तरे लट्माह (वेदिं तु शक्नोतीति) ॥

४. अथवा इदमित्यनेन यत्किञ्चिच्छालं निर्दिश्यते । येन शाल्यत्किमपि शालं नाभिगतं तस्मा अनिर्द्विदेऽनास्कास्तिहृदय-कुञ्जालयेदं निरुक्तशालं न निर्नूयात् । इदं विदे तु निर्नूयात् । यो हि शालान्तरविज्ञवति स विशातसुपसत्तको विशादन्तः-करणः सुखं ग्राहयितुं शक्त इति तस्मै निर्नूयादिति पर्यवसितोऽर्थः । अथवा इदमित्यस्मादप्योऽपि संबवति—सविष्टहृत्वात्सर्वस्य शालाम् सन्निकृष्ट एव भवति । इदमश्व सन्निकृष्टे शक्तिरिदं विद आसत्तिवे योगिने । स श्वात्समृद्धानविष्टकसमोऽप्यनेन यत्नेन नोदुं सूक्ष्मा-नर्थाच्छक्त इति तस्मा इदं निर्नूयादित्यर्थः संबवति ॥

१. यद्यपि सततकरणं ताच्छील्यं तथापि शक्तिमन्तरां सत्त-तकरणं नोपपद्यत इति शक्तिरानभिहिता ॥

२. यथाहुः—

“इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवति चैतदो रूपम् ।
अदंसं विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ १ ॥” इति ॥

नित्यं श्रविज्ञातुर्विज्ञानेऽप्यया ॥

यो हि न विज्ञानाति (नावबुध्यते) तस्याविज्ञातुर्विज्ञाने नित्यं (नित्यकालमेव) नियमेनासूया गुणेषु दोषाविकरणमुपजायते ॥ स हि अनवबुध्यमान आत्मीयं दोषमाचार्य एवावसर्जति स्वयमेव तावदयं न बुध्यते किमस्मान्नोपयिष्यतीति ॥ एतस्मात्कारणादश्रुतपूर्वाभ्यासायास्त्रिमनसे नेदं निर्न्यादिति पुष्कलम् ॥

एवमधिकारिपरिज्ञानायानधिकारिणमुक्त्वा संप्रत्यधिकारिणमाह—

उपसन्नाय तु निर्न्यायो वाऽलं विज्ञातं
स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ६ खं. ॥

जन्मान्तरानुभावितप्रज्ञावान्मेधावी ग्रहणधारणपटुस्तपस्वी प्रशस्ततपाः । प्रशंसाया—“मस्यामेधाज्ञो विनि—” (पा० ५-२-१२१) इति विनिर्मेत्यैव । तस्मै । यो वाऽन्यः कश्चिदिदं विज्ञातुमलं पर्याप्तस्तस्मै हृदमाहिणे (स्थिरबुद्धये) अवैयाकरणायापि निर्न्यादेवै परमुपसन्नाय । अनुपसन्नाय तु तपस्विनेऽपि मेधाविनेऽपि हृदमाहिणेऽपि वा नैव निर्न्यात् । उक्तं च मनुना “यश्चान्यायेन निर्न्यायश्चान्यायेन पृच्छति । तयोरन्यतरो मयुं विद्वेधं वाधिगच्छति ॥” इति ॥ ६ ॥

अथाप्येतमर्थमधिकृत्योदाहरितम्—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगामै ॥

१. आरोपयति ॥

२. तत्र हि—

“भूमनिन्द्राप्रशंसास्तु नित्ययोगोऽतिशयने ।

सम्न्येऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवाचयः ॥ १ ॥” इत्युक्तम् ॥

प्रशस्ततपसा मेधाविना वा स्वयमपि वेदाद्योऽभ्युदितं शक्यते किमुतोऽन्यमानोऽवबोद्धम् ॥

३. अतएव पूर्वस्माद्देवाभेकस्तु शब्द उपन्यस्तो मुनिना ॥

४. यद्यपि समुपलभ्यमानमनुसृष्टिपुल्लकैऽन्यथापाठ उपलभ्यते—यथा—

“अन्यायेन च यः प्राह यश्चान्यायेन पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेधं वाधिगच्छति ॥ १ ॥” इति ।

तथाप्यर्थतत्त्वोत्त्वागुणेन यथानिर्दिष्टमिदोपनिबद्धं तदनुसारित्वादस्या लघुविद्वत्तः ॥

* साधनस्तु विद्यासूक्तमनुमितं व्याख्यातम् ।

१ विद्याभिमानिनीदेवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमागत्यैव प्रार्थयामास, हे ब्राह्मण । मामनधिकारिणमुपदिश्य पाठय । तवाहं निधित्पुरुषार्थदेतुरसि । तादृश्यां मधि—मनुपदेष्टरि त्वयि च योऽसृशं करोति, यश्चात्रैवेन विद्यां नाभ्यसति, योऽपि खानाचमनावाचारिनयितो न भवति तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न भूयाः । तथासति त्वद्बुद्धये स्मिन्वा फलप्रदा भवेयम् ॥

२ पूर्वसिन्मन्त्रे आचार्यस नियममभिधायसिन्मन्त्रे शिष्यस्य

विद्या वागधिष्ठात्री देवता । ह इति पुरातीते पादपुरणे वा । वै इति निश्चये । सा किल कामरूपिणी भूत्वा ब्राह्मणं संयतात्मानं विधित्वेदाज्ञवेदाथं कंचनोपाध्यायं विप्रंप्रति आजगाम । आगत्य च प्रहोभूतोवाच—

गोपाय माम् ॥

मां गोपाय रक्ष । “गुप् रक्षणे” (भ्वा० प०) “गुप्-धूपविच्छिणपनिभ्य आय” (पा० ३-१-२८) इत्यायन्तस्य “सनाद्यन्ता” (पा० ३-१-३२) इति धातुत्वालोद । का त्वमसीति पृष्टे बाह—

शेवधिष्टेऽहमसि ॥

ते तवाहं शेवधिर्निधिरस्मि । “निधिर्ना शेवधिर्मेदाः पद्म-शङ्खादयो निधे” रिसमरः । यथा निधिर्यमिना चिरादपि यथास्थि गृहमाणो नापक्षीयते क्लित्विरतं परिपूर्यरूप एव प्रस्फुरति ।

नियमोऽभिधीयते वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाच्यं तद्विपरीतं सर्वं वेदवाक्यमवितथम् । तादृशेन वाक्येन च आचार्यः शिष्यस्य कर्णावागुपति सर्वतस्तद्वनं पूरणं करोति, उपसर्गवशादौ-वित्वाच्च गुपति धातोर्भास्वरे वृत्तिः, सर्वदा वेदं यः श्रावय-तीत्यर्थः । किं कुर्वन् । अङ्खः कुर्वन् मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्यादा-वर्धेर्गृह्यं वा ग्रहीतुमशक्यस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किंच अमृतं संप्रयच्छन् अमृतत्वस्य देवत्वजन्यमनोक्षस्य वा प्रापकत्वात् अमृतं वेदाभ्यस्तस्य दानं कुर्वन् तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यं मातापितृरूपं मन्येन पूर्वसिद्धौ तु मातापितरौ अथमस्य मनुष्य शरीरस्य प्रदानाद-मुख्यौ । तस्मै मुख्यमातापितृरूपाचार्याभ्यैकमपि द्रोहं न कुर्वीत ॥

३ ये त्वथमा विप्रा गुरुणाऽभ्यापिताः सन्तो सिनयोत्तया तदीयहितचिन्तनेन श्रुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते आदररहितास्तौ शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीया अनुभवयोग्या न भवन्ति । नहि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव ते गुरुणा न पाळनीयास्तथैव तानथमान् शिष्यान् तच्छ्रुतं गुरुपरिष्ठं वेदवाक्यं न पलायति फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥

४ हे आचार्य । यमेव मुख्यशिष्यं श्रुत्वाविद्योपेतेतं जानीयाः । किंच यो मुख्यशिष्यस्तुल्यं कदाचित्पि न दृष्टेत्तस्मै तु मुख्य-शिष्याव त्वदीयनिधिपालकाय हे ब्रह्मन् । वेदरूपां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविधोप-देष्टव्या इति कर्मभाष्यभूमिकायां ॥

१. तथाभूतायैव हि गोपनोपदेशः फलिष्यतीति । तथाभूत एव ब्राह्मणब्राह्मणानुत्पादितः कृतसंस्कारः प्रशस्ततरो मुख्यो ब्राह्म-णपदार्थः । अन्यस्तु जालैव ब्राह्मणः न कर्मणा नापि क्षुत्वेन । तथाचोक्तं महाभाष्ये पतञ्जलिना—“तपः श्रुतं च योनिश्चैत्येत्तद्वा-ह्मणकारणम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥” इति ॥ (अ० २ पा० २ आ० १ सू० ६) ब्राह्मणकारणं मुख्य-ब्राह्मणत्वैव उपदेशकारणम् ॥

२. विनीतासदी बरार्थिनीवेति भावः ॥

एवमहं विदुषा शश्वत्प्रदत्ताऽपि नापक्षयिताम्यामि किंतु बर्हिधीम्ये-
वेति वाग्देवी अहमस्मीति निगूढाभिसंधिरेवमार्हं ॥

कृतः पुनस्त्वां रक्षामीति पृष्टे बाह—

असूयकायाञ्जवेऽयताय न मा ब्रूयाः ॥

लम् असूयकाय गुणेषु दोषाविष्कारिणे परापवादस्वीत्याय
वा अञ्जवे कुटिलवृत्तये (सठाये) यस्य वा मनोवाग्देहेष्व-
समाः प्रवृत्तयस्तस्मै । अयताया संयतेन्द्रियाय (विप्रकीर्णेंद्रि-
याय) यदिकचन कायाद्युचये वा मा—मां न ब्रूयाः मा वद ॥

किं तथा कृते भविष्यति ?

वीर्यवती तथा स्याम् ॥

तथासखहं ते वीर्यवती-निग्रहाचुग्रहसामर्थ्यभूता स्यां
भवेयम् ॥ यस्यै लमगुप्रहीष्यति तस्मै प्रभविष्यामि, यस्य वा
निग्रहीष्यति तं पराभविष्यामि । ततः पराग्रभविष्यामि वा ॥

अधुना शिष्यमुपदिशति—

**य आतृणस्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं
संप्रयच्छन् ।**

**तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कत-
मच्च नाह ॥**

यो गुर्व्ववतः कर्णावपिहितविष्यन्तावातृणसि अभिन-
ति (विद्युतोति) “उचुदिद्दि हिंसानादरयोः” (हं ७०) “रथा-
दिभ्यः श्रम्” (पा० ३-१-७८) । केन ? अवितथेन
सत्येन ब्रह्मणा वाचा । कथं पुनरातृणसि-अदुःखं दुःखाभावं
कुर्वन् । अन्यो हि यः कश्चन कर्णावन्त्याऽऽतृणसि स दुःखय-
ति । अयं तु न तथा । किं वस्तुतममृतल- (मोक्ष-) प्राप्तिहेतुं
ज्ञानं संप्रयच्छन् ददत् । हेतावनोभयत्र शता । तं मन्येत
पितरं मातरं च नेतरो मातापितरौ स्तः (तथा समुद्धृतं
भवन्तं प्रभवतः) । उक्तं च—

उत्पादकब्रह्मादत्रोर्गैरीयान्नद्वयः पिता ।

ब्रह्मजन्म न विप्रस्य प्रेक्ष चेह च शाश्वतम् ॥ १ ॥ (म०
सं० २-१-४६)

इति । अतस्तस्मै मातापितृभूताय गुरवे कतममचनाह
कदाचिदपि (कष्टायामप्यापदि) अहेति खेदे । न द्रुह्येत्
नापक्रुषीत् । “कुपद्रुहेत्यौस्यार्थानां यंप्रति कोपः” (पा० १-४
-३७) इति चतुर्थी ॥

१. दुर्गस्तु “गोपाय मा” रथ माम् तत्तत्सेहं युवा सती ते
शेषभिः सुखनिधानं भविष्यामीत्यर्थमाह । अत्रास्तीति वर्तमान-
सामीप्ये लङुक्तिः सद्यो भविष्यामीत्येतमर्थमवगमयतीति तद्भावः
“युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम्” (पा० ८-३-१०३) इति षष्ठे
श्रुत्वम् ।

२. “निकृतस्त्वचुः शठ” इत्यमरः ॥

३. दुःखप्रतिघातकमिहाशुचि सुखे वा ।

अधुनेतरान्दुष्टशिष्यानामिशपन्तीदमाह—(विद्या)

**अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा
मनसा कर्मणा वा ।**

**यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति
श्रुतं तत् ॥**

ये विप्रा मेधाविनो द्विजन्मानोऽध्यापिताः सन्तो गृहीत-
विद्यावाचा प्रियवचनेन मनसा श्रुताध्यायेन कर्मणा परिच-
रणेन गुरुं श्रुतं वेदरहस्यं स्वन्तमुपदेष्टारं निजमध्यापकं नाद्रि-
यन्ते गुरुं प्रति नादरं कुर्वन्ति । किं तेषामित्युच्यते—यथैव
ते शिष्यास्तस्य गुरोर्न भोजनीया न भोजनार्हाः । न भोग-
दायिनः । तथैव तान् शिष्यान् तत् गुरुविष्टं श्रुतं वेदशा-
स्त्रादिकमपि न भुनक्ति न पालयति । श्रुतफलेन न संयु-
क्तीत्यर्थः ॥ “भुज्ज पालनाऽभ्यवहारयोः” (ह. प.) लङ् ॥

अधुना यस्यै वक्तव्या तस्य लक्षणमाह—

**यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं
ब्रह्मचर्योपपन्नाम् ।**

**यस्ते न द्रुह्येत्कतममचनाह तस्मै मा ब्रूया
निधिपाय ब्रह्मन् ॥ इति ॥**

हे ब्रह्मन् यमेव शुचिं सदाचारसंपन्नमप्रमत्तमवहितं
यमनियमेषु । मेधाविनं मेधावन्तं (ब्रह्मधारणसमर्थं)
ब्रह्मचर्योपपन्नं विद्याः जानीयाः । किंच यस्ते शुभ्यं
कतममचनाह कदाचिदपि (सर्वास्वाप्यापत्सु) न द्रुह्येत् न
द्रोहमुपगच्छेत् तस्मै निधिपाय निधिवद्रोणे मा मां त्वं
ब्रूयाः वदेः । विधौ लिङ् ॥ इतिशब्द उक्तिसमाप्त्यर्थः । उक्ति-
स्वरूपपरामर्शार्थको वा ॥

निधिशब्दार्थमाह—

निधिः शेषधिरिति ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्ताश्वे द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ * ॥

अयमितिशब्द उपोद्घातप्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्कविद्वृतौ

नैषण्डुककाण्डे द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

१. अत्र “निधिपाय ब्रह्मन्” इत्याध्यासो लिखितवृत्तके
दृष्टः ॥

२. यमाश्च पतञ्जलिना योगसूत्रे उक्ताः । “आदिसास्यार्थ-
यापरिग्रहा यमा” इति । नियमाश्च “शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वर-
प्रणिधाना निरमा” इति । एषां लक्षणानि ततश्च ब्रह्मवन्ति ॥

३. “भीरोणावाती मेधा” इत्यमरः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(अथ विशेषव्याख्याया तत्त्वपर्यायभेदसंख्यास-
न्दिग्धोदाहारणतन्निर्वचनव्यवस्था)

अथातोऽनुक्रमिष्यामः ॥

अथ तत्रभवता “समाग्रायः समाग्रातः स व्याख्यातव्यः” इति प्रतिज्ञातम् । सा पुनरियं व्याख्या सामान्या वैशेषिकी चेति द्वेधा । तत्र सामान्या—सर्वेषां नामागिदं सामान्यलक्षणम् । इदमाख्यातानाम् । इदमुपसर्गाणाम् । इदं निपातानामिति ॥ सोऽयमनयैवंप्रकारया व्याख्याया कृत्वा समाग्रायो व्याख्यातः । तदनुपाकान्येव च साधारणप्रयोजनान्युक्तानि । आगमश्च परि-
शोधितः । वेदो वेदान्नव्यूहश्च सप्रयोजन उक्तः । निघण्टुसमा-
ग्रायनिर्वचना कोपदिष्टा, प्रकरणत्रयविभागेन । निर्वचनलक्षणं
चानेकप्रपञ्चमुक्तम् ॥

अथेदानीं विशेषव्याख्याया प्रतिपदमर्थं समाग्रायो व्याख्या-
तव्यः । तदधिकाराथोऽयमथशब्दः । अतःशब्दः क्रमे,
सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यायामेवावसरप्रप्तमित्येवं-
रूपे । अथवा हेतौ—यस्मात् सामान्यतः समाग्रायो व्याख्यातः
अत इदानीं विशेषतः आनुपूर्व्येण वर्णयिष्यामः । “व्याख्य-
येति” शेषः ॥

अथ किल्लक्षणाऽसौ व्याख्यात्र नैषण्टुके प्रकरणे—? अत्र
ब्रूमः । तत्त्व—पर्याय—भेद—संख्या—सन्दिग्ध—सन्दिग्धोदाहरण-
तन्निर्वचन—विभागेन यदाख्यानां सा व्याख्येति । तद्यथा—तत्त्वं
तावत्—“गौरिति पृथिव्या नामधेयम्” ॥ इत्येवमादि । पर्या-
यवचनम्—प्रतिवेदनाभिधानेनाप्रतिद्वयस्यापेक्षयाख्यापनं, तद्यथा—
“पृथिव्या नामधेयं गौरिति” । भेदो व्युत्पत्तिरित्यनयोन्तरम्,
तद्यथा—“यदूरं गता भवति” इत्येवमादि । संख्या—यथा—पृथि-
वीनामधेयान्येकविंशति” रित्यादि । सन्दिग्धं यथा “तत्र
तिर्कृतिनिर्गमनादृच्छतेः कृच्छ्रपत्तिरितरित्या पृथिव्या सन्दिग्धते”
इत्येवमादि । सन्दिग्धोदाहारणम्—“य ईं नकार” इत्येवमादि ।
तन्निर्वचनं यथा—“बहुप्राजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परित्राजकाः”
इत्येवमादि । एवंप्रकारया व्याख्याया इदं नैषण्टुप्रकरणं
व्याख्यास्यते ॥

(अथ पृथिवीनामसु गोशब्दनिर्वचनम्)

गौरिति पृथिव्या नामधेयम् ॥

“मागक्ष्यनामधेयो धेय” (पा० ५-४-२५ वा०) इति स्थायें
धेयप्रत्ययेन नामैव नामधेयम् । तत्कथं पृथिव्या इति प्रश्ने
गोशब्दस्य पृथिव्यां सन्निवेशो कारणमाह—

१. प्रवृत्तिमित्तमित्यभिमानः । वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिमित्त-
मेवेतत् । प्रवृत्तिमित्तं त्वसाधारणो धर्मो लभ्यते । यथा गोः
श्लक्ष्ण-साक्षादिमत्त्वम् । पृथिव्याश्च गन्धवत्त्वम् । अतएव च महत्त्वसा-
धनाय व्युत्पत्तिमित्तमेवास्ति हिदृशीवित्तमेवमपेक्षेति बोध्यम् ॥

यदूरं गता भवति । यथास्यां भूतानि गच्छन्ति ।

यद् यस्मात् इयं दूरमध्वानं प्रति गता भवति । न ह्यस्या
अन्त उपलभ्यते यद् यस्माच्च अस्यामाधारभूतायां भूतानि
प्राणिनो गच्छन्ति । इत्येवं कर्तव्यधिकरणे वा गमेर्लोप्रत्ययः ।
(उ० २-६९) छिलाछिलोपः । (पा० ६-४-११३)

गातेवौकारो नामकरणः ॥

अथवा गाते “गौद् गता” विलस्य घातोः (भ्वा० आ०)
ओकारो नामकरणः नामार्थः प्रत्ययः । स एष उत्सृष्टा-
नुबन्ध इहोपन्यस्त अर्थनिर्विषयतायां प्रवृत्तित्वाच्च वा ओप्रत्यय
एव बाहुलकत्वाद्बोध्यः ॥ साधनं तु पूर्ववत्कर्तव्यधिकरणे वा ॥

अथापि पशुनामेह भवति एतसादेव ॥

अथवा गौरित्येतत्पशुनाम भवति इहास्मिन्नेव कारक-
द्वये एतसादेव घातुद्रव्याद्गमेर्गातेर्वा ओप्रत्ययेनेव गच्छति
हासावमित्तदेशे चोच्चरणात्, गच्छन्ति चास्यां रसभावाय
यवसादय इति वा ॥ तथा च केशवः “गौर्नादित्ये वलीवर्द्ध
किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिति भारतां भूमौ च सुरमां-
वपि । तुल्ययोः स्वर्गवज्राभ्युदयिमहत्वापणोमेतु” इति ॥

अथाप्यस्यान्ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति ॥

अथवा अस्यामेव पशुगवि ताद्धितेन तत्तत्प्र-
त्ययकृतेन विशेषेण कृत्स्नायामपि सस्यामेकदेशेऽपि गो (पय-
सादौ विकारे) कृत्स्नवत्समष्टिभावेन निगमाः वेदे प्रयोगा
भवन्ति । तथाच “गोपयसोर्बेदि” (पा. ४-३-१६०) ति
विकारायै विहितस्य तत्तत्प्रत्ययस्य यतो लङ्क पृषोदरादिसादत्र
बोध्यः । तद्यथा—

“गोभिः श्रीणीत मत्सुरमि”ति पयसः ॥

इति अत्र निगमावधये गोरैकदेशस्य (विकारभूतस्य)
पयसः कृत्स्नवत्प्रयोगो गोभिरिति । पयोभिरिति हि तदर्थः ।
तथाच मन्त्रः—

आधावता सुहस्यः शुक्रा ग्रंणीत मुनिधना ।

गोभिः श्रीणीत मत्सुरम् ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० ७-१-३)

आधावतेति । इमां गायत्रीमयास्य आह्वितोऽपश्यत् ।

१. नाम क्रियत अनेनेति न, किन्तु करोतीति करणो नाम्नः
करणो नामकरणः । ख्युव करोतेनेत्यादित्वादिति (पा० ३-
१३४) पुंलिङ्गतोपपत्तिः । नामकरण इत्यस्य संज्ञासम्प्रत्ययार्थ
इत्यर्थः । कर्तव्यं च प्रत्यय इति ॥ बोधान्नः (पा० ७-१-१)

२. तदेतच्छिष्यवृत्तिद्व्युत्पादनाधर्मानेकप्रकारं, शब्दवृत्तिविषयो-
पप्रदर्शितं क्रियते । कथं नामोपप्रदर्शितशब्दवृत्तिविषयोऽसम्मुख
मन्त्रार्थोक्तिर्यादिति दुर्गः ॥

प्रावस्तुतौ विनियुक्ता । हे सुहृदस्यः सोमनैहस्ता ऋत्विजः । एभिर्ग्रावभिः संस्कृत एष सोम इति यूयम् आधावता अधावत सपथागच्छत । संहितायां कीर्षः (पा० ६-३-१३७) गृ-
ष्णीत गृहीत “हृग्रहोर्भृच्छन्दसि” (पा० ३-१-५४) इति ह्रस्वः । एतौ शुक्रा शुक्लैः मन्थिना मन्थितौ वैही । अनतिर्कौ-
न्तकालम् ॥ किञ्च गोभिः गोविकारैः पयोभिः मत्सरं मद-
यितारं सोमं मैत्रावरुणग्रहणासुपगतं श्रीणीत संस्कृत श्रपय-
तेति वा ॥ “श्रतशीतेन तृतीयसवने वा पूतभृत्साक्षिरेण ततोऽन-
तिग्रान्तकालं जुहुत” एवं मन्त्राधिपानादश्वयत्नात् गोभिः
श्रपणस्य गव्येन पयसेत्यर्थो गम्यते ॥ ४ ॥

अथ निगमप्रसक्तं निराच्ये—

मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः ॥

तृप्त्यन्ति हानेन देवता इति तृप्तिकर्मणस्तृप्त्यर्थस्य
मन्दतेः मदिधातोः (भ्वा० आ०) मत्सरः सोमः ॥
“कृधूमदिभ्यः कित्” (उ० ३-७३) इति सरप्रत्ययः ॥
बाहुलकात्, “तितुत्रे” (पा० ७-२-९) ति नेद ॥

अथ प्रसक्तासुप्रसक्तमुच्यते—

**मत्सर इति लोभनाम । अमि मत् एनेन
धनं भवति ॥**

एनेन लोभात्त्येन मत्सरेण आविष्टः पुमान् धनममि
धनाभिमुख्ये मत्तो भवति ॥ तथाच मेदिनी “मत्सरा मक्षि-
कायां स्थान्मास्तर्षको धनोः पुमान् । प्रसङ्गपरसम्पत्तौ कृपणे
चाभिधेयवत्” इति ॥

अथ पर्यायाख्यानप्रसक्तं निरुच्यते—

पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा ॥

पापार्थस्य पिबतेः पाधातोः (भ्वा० प०) अघुत् । (उ०
४।१८९) बाहुलकादाकारस्यायादेशो पयः । पीयते हि तत् ।
अथवा पायतेर्ष्वर्थस्य (भ्वा० आ०) अघुनि व्यायः पया-
देशो बाहुलकात् । तेन हि पीतेन वधेन्ते प्राणिनः ॥ लोके
तु “पीड् पाने” (दि. आ.) “पय गतौ” (भ्वा. आ.)
इत्यस्माद्वाऽघुनि पय इति व्याचक्षते ॥

अथ प्रसक्तासुप्रसक्तं निर्णवीति—

**क्षीरं क्षरतेर्षसेर्वेरो नामकरण उशीरमिति
यथा ॥**

च्योतनार्थस्य क्षरतेः “पचायच्” (पा० ३-१-१३४)
उपधाया ईकारश्च पृषोदरादित्यात् (पा० ६-३-१०९)

१. सुवर्णनालकृतहस्ता अथर्वव्य इति दुर्गः । अत्र मत्वर्थे (पा.
५-२-१२२ वा०) ई प्रत्ययः । “कृष्णसर्वैवान्वस्मीक” इतिवत् ॥

२. पात्रविशेषो ससोमौ । अत्र “सुपां सुहृदू” (पा० ७।१।
३९) हलादिना ओष्ठ आत् । अत्र मन्थिना सह शुक्तं चेति साधनः ।

३. प्रतपाडोऽर्धनिर्वचनं दुर्गकृतमचोदकम् ॥

इति क्षीरम् । अथवा घसे “घस्ल अदने” (भ्वा० प०)
इत्यस्मात् “घसेः क्विप्” (उ० ४-३४) ईरप्र-
त्ययः । “गमहने” (पा० ६-४-९५) त्युपधालोपः ।
“खरिच” (पा० ८-४-५५) इति चर्वम् । “शासि-
वस्ति” (पा० ५-३-६०) इति पलम् । “क्षीरं पानी-
यदुग्धयाः” इति हैमः । अत्र ईरो नामकरणः नैरुक्तसमयेन ।
संज्ञाख्यापकः । एतेन कर्तृसाधनतामस्य निराच्ये । अत्र छट्टा-
न्तमाह—उशीरमित्यत्र यथा । “वस कान्तौ” (अ० प०)
“वशेः कित्” (उ. ४-३१) इतीरप्रत्ययः । “ग्रहिज्जा०”
(पा० ६-१-१६) इति संसारणम् । तदिदं सौगन्ध्याकान्तं
तृणविशेषस्य वीरणख्यस्य मूलम् । “स्वाहीरणं वीरतं मूलेऽ-
स्योक्षीरमन्त्रिया” मित्यसरः ॥

**“अंशुं दुहन्तोऽध्यासते गर्वी”त्यभिषवणच-
र्मणः ॥**

इति अत्र निगमवाक्ये गोशब्दः अभिषवणचर्मणः
सोमाभिषवणार्थमुपस्तुतस्य चर्मणो गोरखयवभूतस्य कुरक्षवद-
मिषायकः ॥

तथाच निगमः—

“ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसर्तुं दुहन्तो अध्यासते गर्वी ।
तेभिर्दुग्धं पयिवास्तुभ्यं मध्विन्द्रो वधैस्ते प्रथमे वृषायते ॥”
(ऋ० सं० ८-४-३०४)

त इति एषा । जगती । अर्जुनो नाम काद्रवेय ऋषिस्तस्या-
धैम् । श्रावस्तुतौ विनियुक्ता । ते एते प्रकृताः प्रावाणः
सोमादः सोमभक्षितारः (तत्र हि सोमोऽभिषृयते इति
स चर्व्यमाण इव भवति) । यदाऽभिषवणकर्मणि प्रवर्तन्ते
तदा इन्द्रस्य हरी अथौ कर्मभूतौ निसर्तुं दुग्धवन्ति ।
“पिस्ति सुम्बने” (अ० आ०) तदैव ऋत्विजोऽपि क्षरमाणा
इन्द्रोपस्थानकालमन्वर्ण्य मन्त्रानां अंशुं सोमांशम् अभिषृत्य
दुहन्तः प्रपूरयन्तो प्रहं (पात्रविशेषं) गवि गव्ये अ-
भिषवणचर्मणि अध्यासते अधितिष्ठन्ति । अत्र “अधि-
शीहृत्प्रां कर्म” (पा० १-४-४६) इति कर्मलस्याविवक्षा
कोप्या । दुर्गस्तु “गवि अधि गोरुगरे गोरवयवेऽभिषवण-
चर्मणि एतत्कर्मकुर्वाणा इदं प्रतीक्षमाणा आसते” इति

१. यज्ञगमनार्थेनेतेषां (प्राण्यारम्भ) अभिषवकाकिकमुच्ये ।
शब्दसुपष्ठस्य संस्कृतं सोमं मन्वानौ रथे योगमन्विच्छन्तौ आत्मना
कजीर्षं (सोमकण्ठं) भक्षयिष्यन्तौ इन्द्रं च सोमं पाययिष्यन्तौ
स्वमेव नीचैर्नामैतौ ऐन्द्रे रथे आत्मानं युयुवतः । सपदि च
सतेन्द्रेण यज्ञायतनमुपतिष्ठते । उपस्थाय च रवावदमुच्यमानौ
तद्वर्णीयं समाजिमत इति तत्काले प्रावाणस्तौ निसर्तुं जुम्बन्तीति
भवति सोमभर्त्सं । प्रासुवन्तीत्यर्थे इति साधनः । उच्येभिषव-
णचर्मद्वारा स्वर्गादागच्छन्तौ तौ प्रावाणक्षुब्धन्तौ प्रासुवन्तीति
तदाशयः । कजीर्षाच्यो लोके । पिष्टपचचक्षः (तवा०) वचन-
स्तथापि बाधिकायां सोमकण्ठे प्रयोगः ॥

व्याचक्ष्यौ ॥ अथ स इन्द्र एष तेभिः तैः “बहुलं छन्द-
सि (पा० ७-१-१०) इति ऐसभावः । दुग्धं सोम्यं
सोमस्य “मये च” (पा० ४-४-१३८) इति मयध्वेऽत्र
यप्रत्ययः । मधु अमृतं तदेतद्विभिन्नः प्रवारितं पयि-
वान् पीतवान् चयैते कीर्येण । प्रथमे विस्तीर्णरीर-
भवति । ततश्च वृषायते द्वयेवाचरति । भूतेऽत्र लिट् कस्यः
(पा० ३-२-१०७) द्विलापिः । क्यद् (पा० ३-१-११)
वर्षं प्रवर्तयतीत्यर्थः । तदिदं सर्वमपि वर्षापि जगदनुप्राहकमैन्द्रं
कर्माभिपवद्धारणं भवति । सोमाभिपवश्च प्रावाधीन इत्येवं
प्रावस्तुतिरनेन क्रियते ॥ केचित्तु वृषायते वृष इव द्रव्यपुद्गाय
सन्नद्धो भवतीत्यर्थमाहुः ॥

निगमप्रसक्तं निरुच्यते—

**अंशुः क्षमष्टमात्रो भवति । अननाय संभव-
तीति वा ॥**

“अंशुः व्याती” (स्था० आ०) ततो “गलार्थकर्मकं” (पा०
३-४-७२) इति कर्तरि क्ते अंशो व्यास्तस्मात्त्रो हि यज-
मानेन, (यजमानेन सोमरसेऽभिपवद्द्वारा निष्पादिते सति स
सोमरसः) तस्यैव शो सुखमयं भवति यजमानस्तेनातितरं
सृष्टी भवति । (इष्टसोमो ह्यष्टोऽश्मिति विगतमनोदुःखो
भवति) इत्ययं सोमांशोऽनुरित्युच्यते । तथाच विश्वः “अंशु-
कैरेव रवौ रश्मा-” पिति । “अंशुः सूत्रादिमुद्गमांशे किरणे च-
ण्डीधित्ति” इति च ॥ “अंश विभाजने” (जु० उ०) “सुग-
व्यादि” स्थात् (उ० १-३७) कुप्रत्ययो लोके, इह तु अशुधातोः
शमिष्वयस्य च शोऽंशुः साधितः । स चैव धुषोदरादित्वात्सा-
धुर्ग्रन्थः ॥ अथ वा अननाय जीवनाय । “अन प्राणने”
(अ० ५०) ततो ह्युर्नन्दादित्वात् (पा० ३-१-१३४)
शं सुखमयं भवति सर्वेषां प्राणिनाम् । यज्ञो हि वर्षं प्रवृत्तिहे-
तुस्ततश्च सर्वभूतानि सुखं जीवन्ति ॥ यज्ञहेतुश्चार्थं सोमांशः ॥
व्याख्यानप्रसक्तं निरुच्यते—

चर्म चरतेर्वा, उच्चुचं भवतीति वा ॥

चरतेः । “चर गतो” (ध्वा० ५०) ततो मनिन् (उ०
४-१-५५) कर्तरि । सर्वस्मिन् शरीरे शतं संलभं भवतीति
चर्म । अथ वा चरते शरीराभिष्कायते पक्षादेरिति चर्म ।
तदेतदाह उच्चुचं उत्कर्षितं शरीराज्ज्वतीति ॥

अथापि चर्म च श्लेष्मा च ॥

गोशब्देनोच्यत इति शेषः । तथाच गवावयवे चर्मणि
विकारे चास्य श्लेष्मणि गोशब्दस्य कृत्स्नविविगमः । यथा—

१. यद्यपि मधुशब्दः कोशेषु अमृतार्थेन न दृष्टस्तथापि
तत्परायणचमत्वाद्देहेऽमृतार्थे प्रयुज्यते । तथाच विश्वः “मधु
क्षौत्रे जले क्षीरे मये पुष्परसे, मधुः । दैत्ये चैवे वसन्ते च जीवा-
शोके मधुद्वमे” इति । “आपः स्त्री मूत्रि वावीरि सलिलं कमलं
जलं । पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्” इति चाभारः ॥

२. वषाऽत्र श्लेष्मशब्देनोच्यते । तथा हि जिह्वाच्च अरादयः ॥

**“गोभिः सन्नद्धो असि वीर्यस्व” इति रथ-
स्तुतौ ॥**

“वनस्पते वीरुहो हि भूया असमस्तं वा प्रतरणः सुवीरः ।
गोभिः सन्नद्धो असि वीर्यस्वस्वास्या सा तं जयतु जे-
त्वानि ॥ १ ॥” (ऋ० सं० ४-७-३५-१, य. वा. सं. २१-
५२, अ. सं. ६-१२५) इत्यत्र रथस्य स्तुतौ । सहि
चर्मणावन्दो भवति । श्लेष्मणा च तस्या-रादयः श्लेष्मिता
भवन्ति ॥ एतन्मन्त्रार्थस्तु मूल एवात्रे (निरु. ९-२-१२)
स्फुटीमभिधायति ॥

अथापि स्त्राव च श्लेष्मा च ॥

गोशब्देनोच्यत इति शेषः ॥ स्त्रावन्शब्दोऽत्र नान्तो
नैर्कैरेव प्रयुक्तः स्त्रावचनः । अकारान्ततया च शब्दकल्पद्रुमे
मतान्तरपरतयोद्भूतिः । मन्त्रो यथा—

“गोभिः सन्नद्धा पतति प्रवृत्ते” तीपुस्तुतौ ॥

“सुपुर्णं वंशे मुगो अस्या वन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति
प्रवृत्ता । यज्ञानरः सं च वि च द्रवन्ति तन्नास्त्रभूमिपुंवः
शर्मं यंसन् ॥ १ ॥” (ऋ० सं० ५-१-२१, य. वा. सं.
२१-४८) इत्यत्र इषोर्वीर्यस्य स्तुतौ । सा हि स्त्रावा वेष्टिता
भवति । श्लेष्मणा च संश्लेषिता ॥ एव अत्रे (नि. ९-२-१९)
व्याख्यास्यते ॥

ज्यापि गौरुच्यते ॥

**गव्या चेत्ताद्वितमथ चेन्न गव्या गमयती-
पूनिति ॥ १ ॥ (५) ॥**

अथ ज्या—(धनुर्गुणः) “मौर्वी ज्या सिञ्जिनी गुण”
इत्यमरः । अपि गौरित्युच्यते । (मन्त्रेऽनुपदं व्याख्यास्य-
माने) सा पुनश्चेत् यदि गव्या गोविकारभूता तन्नाख्या
तदा ताद्वितं तद्वितप्रत्ययलोपकृतमभिधानं द्रष्टव्यम् । अथ
पुनः न चेत् गव्या तदा गमयतीपूनिति गोरुच्यद्रव्यमपि
मौर्वीर्हि अत्र (मन्त्रे) गोपदेन ग्राह्यम् ॥ अत्रार्थं मनधाह-
रन्तमौवितान्यर्थो द्रष्टव्यः । प्रत्ययस्तु पूर्ववद्गोरेव ॥ १ ॥ (५)

**“वृक्षेवृक्षे नियतामीमयुद्गौस्ततो वयः प्रप-
तान्पूरुषादः ॥”**

१. अरे रथनाभौ निक्षिप्तं दण्डाकारं काष्ठम् । तथाच शाश्वतः
“अरमग्रे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगवोरपी” इति ॥ अरा इत्यपि नियमे-
दृश्यते “विवर्तये रथनाभाविबाराः” इति ॥

२. तथाचाभारः “युष्मकनागविजिह्वा अजिह्वमखगाश्रुगाः ।
कलम्भमागैश्वराः पत्नी रोप इद्वयोः” इति ॥

३. आश्वक्वन्तः प्रवेशावय ॥

४. मूर्त्तौ नाम दृग्मेदः “सुदार” इति नाम्ना खयातस्तस्मात्
विकारो मौर्वी धनुर्गुणः । सा पीडनमयतीति गौः ॥

अस्य—“अथेदं विभुं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदप्ये च
विश्वं ॥२॥” (ऋ० सं० ७-७-१९) इति मन्त्रशेषः । वसु-
कसेन्द्रपुत्रसेवमार्प विप्रुषेन्द्रो महाप्रते मरुचतीये शस्यते ॥
इन्द्रो भगवानैश्वर्ययोगात्संप्राप्तेष्वनेकबाहुभूलाऽनेकानि धनुष्या-
दत्त । तानि मन्त्रदण्डैर्व्यमाह—**वृक्षे वृक्षे** इति । सर्वैस्मिन्वृक्ष-
मये धनुषि (यावन्तीन्नेष्टु गृहीतानि धनुषि तेषु सर्वेषु प्रत्येकं)
नियता निबद्धा गौः गोसम्बन्धिनी ज्ञायुमती गौर्वी, गमवित्री
वा शराणाम् । इन्द्रवाहाकृष्टा सती **मीमयत्** मीमयति शब्दं
करोति । आलम्बिप्रायेणैकवचनम् । तत्तत्सत्साम्यतुषः शब्दकर-
णानन्तरं वा वयः पक्षिसदृशा गन्तारो वा बाणाः **पुरुषादः**
ये पुरुषाजानानदन्ति भक्षन्ति ते तथाभूताः सन्तः (हेतुवि-
न्तमेतत् । तथाच पुरुषान्तुं) **प्रपतान्** शरद्व्यति प्रपतन्ति ।
अथ अथमेवंप्रभाव इन्द्र इति हेतोः । सायणस्तु अथ इदानीं-
निलखादीम् । इदमीदृशं विश्वं समस्तं भुवनं भूतजातम्
इन्द्राय इन्द्रायै **सुन्वत्** सोमयागं कुर्वत् ऋषये कर्मणां
द्वेष्टे ऋत्विजे च **दिशत्** संपूर्णान्दक्षिणावन्ददपि भयाते
इन्द्रादिभ्येति । अविकृतं कर्मणि कुर्वदपि इन्द्रोऽनुसमादरव-
शसि । अतः सर्वमन्वत्यदिहाय य एवंप्रभाव इन्द्रस्तं वयमभि-
प्रतार्थसिद्धये स्तुम इत्यर्थः ॥ अत्र मीमयादिस्वादिहेन्तम् ॥२॥

अत्र मन्त्रे गौरिति जगार्थकमनुसृत्य व्याचष्टे—

वृक्षे वृक्षे-धनुषि धनुषि ॥

अत्र “निलखादीम्” (पा० ८-१-४) इति पदद्वित्वम् ॥

अथ निगमप्रसक्तं निरुच्यते—

वृक्षो वृथानात् ॥

इति । स हि वृक्षयते छिद्यते इन्धनाधीम् । “ओदधू छेदने”
(ङ० प०) सकृ (उ० ३-६६) अथ मीमयतेरर्थनिर्देशार्थ-
मन्त्रावयवसुपादाय व्याचष्टे—

**नियता मीमयद्वौः । शब्दं करोति । मीम-
यतिः शब्दकर्मा ॥**

शब्दकर्मा-शब्दाधिकः नैरुक्तः ॥ द्वितीयपादं व्याचष्टे—

ततो वयः प्रपतन्ति । पुरुषानन्दनाय ॥

तथाच प्रपतानिति हेन्तम् । पुरुषाद इति “ऊजो हेतु-
ताच्छील्यानुलोम्येपि—” (पा० ३-२-२०) लघुकारे “अ-
वोऽनुत्” (पा० ३-२-६८) इति विद प्रशयः कर्तारि ॥
तथाच यतः पुरुषादोऽतः प्रकर्षेण प्रपतन्ति पुरुषान् इत्यर्थः ॥

विशब्दाधीमाह—

विरिति शकुनिनाम । वेतेर्गतिकर्मणः ॥

१. पश्यवयवपदसंबन्धात् ॥

२. पतत्तत्त्वमुपपदं स्फुटीभवित्यति (व्याख्यायाम्) ॥

३. तथाचात्रायशब्दो हेत्वर्थः । नानावैत्वाद्यवयवानाम् ॥

१० नि०

गतिकर्मणो गत्यार्थहेतुः “वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्श्वान-
खादनेष्विति” (अ० प०) धातोः “वेतोर्द्विच-” (उ० ४-
१३४) इतीत्यप्रशयः । छिदाहिलोपे विरिति ॥

अथापीपुनामेह भवति । एतस्मादेव ॥

**इहास्मिन्मन्त्रे । एतस्मादेवोक्तनिर्वचनादर्थसादेव्यादि-
त्यर्थः ॥**

एवं तावदेकदेशे कृत्स्नवदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम् ।
अथेदानीमन्येष्वर्थान्तरेषु गोशब्दोऽभिप्रसृतो बहुविक्षेपतत्प्र-
सङ्गतो दर्शयति । एतद्वैकपदिके नक्तव्यमिह तु गोशब्द-
प्रसक्तमुच्यते—

आदित्योऽपि गौरुच्यते ॥

तथा—

उतादः पुरुषे गवि ॥

एतस्य—“सूर्यश्च हिंरण्ययम् । न्यैरथ्वद्वीतमः ॥३॥”
(ऋ० सं० ४-८-३२) इति मन्त्रशेषः । भरद्वाजसेवमार्प,
गायत्री गौष्णी ॥ पूषा पुनरादिषो नैरुक्तानां दृष्ट्या । अन्यत्रैवं वै
पूषेति भूमिरुच्यते । उत-अपि-अथ-शब्दा वैदे समानार्थास्तथाच
उत अपि वै सूरः प्रेरकः रथीतमः अतिशयेन रथी नैतुतमो
वा पूषा पुरुषे पुरुषमिति पूर्ववति भास्वति वा गवि गच्छतीति
गौरादिल्लस्यसिन् निमित्तोऽयं सप्तमी । “निमित्तात्कर्मयोगे” (पा०
२-३-६६ वा०) तेन तदर्थमित्यर्थः । **हिरण्ययं हिंरण्यं**
“दाण्डिनायने” (पा० ६-४-१७४) स्वादिना निपातः । सुवर्ण-
निमित्तम् । अदत्तादथस्य चक्रे न्यैरथ्वत् । गितरा (सुवृत्ते-

१. अत्र “वाते” इति पाठो नैरुक्तैः सम्मतः ॥

२. अत्र दुर्गः । अपि स्वकमीदपः । अपि रसानादत्ते ।
अपि तमास्त्रपन्नित । तथाभूतेऽदोऽमुष्मिनादित्यमण्डले परपि
पूर्ववति भास्वति वा अगोरादादि पूर्व तदतीत्योपमन्वयः । गवि
गमनशीले (सुवृत्तमप्यनवस्थापिनि) सूरः स्वर्गः अवस्थितः पूषा
आदित्यमण्डलान्तःपुरुषस्तदेव पूर्ववत्तत्सह चक्रं चक्रनं क्रमणं
वा गमनशीलं मण्डलं हिरण्ययं तेजोमयं चक्राकृति न्यैरथ्वत्
नियतगमनवृत्तिना मार्गेण निलकाळमीरयति । उदयास्तमनमध्य-
दिनकालोपलक्षणाधैमित्येवं व्याख्यत ॥

३. मत्स्येऽन ईमलयः ।

४. अत्र वर्णव्यत्ययेनैकालस्यैकालः मनुबलोपश्च छान्दस इत्यने-
नोक्तं भवति । परपिनि सन्धिनाम “सन्धिर्नाम पूर्वपक्षी” इत्य-
मरः । भानामेति औपमन्यवस्तेन आपस्तनीत्यपि ।

५. सर्वभूत(मनो)हारि । सर्वभूतविनाशस्थितिहेतुमिति केचिद्विद ॥

६. कवक्षणिनिषेधद्विगुह्यार्थोदाराधार्थमासमसर्ववयसवत्सर-
लक्षणकालचक्रम् ।

७. नित्यमीरयतीति दुर्गः । अत्र वर्तमान एव भूतप्रयोग आर्यः ।
तथाचोक्तम्—(पतं.)

“सुसिद्धपद्मद्विज्ज-नरणां कालइल्लच्छरकद्वयकां च ॥
व्यत्यमिच्छति शास्त्रकुरेपं सोऽपि च सिञ्चति भाडुल्लेपेन ॥”

मन्यवस्थितः सन्) प्रेरयति स्म । य एवंगुणयुक्तः पृथा तं
वयमभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथात्र पद्वे इत्यस्यार्थमाह—

पर्ववति, भास्वतीत्यौपमन्यवः ॥

अथ चन्द्रोऽपि गौरुच्यते । तदेतत्सन्निधानमाह—

**अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते ।
तदेतेनोपेक्षितव्यम् ॥**

आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति ॥

एको रश्मिरस्य आदित्यस्य सुषुम्णो नाम । स एव
चन्द्रमसं प्रत्यवस्थितो दीप्यते । तदेतेन मन्त्रार्थविदा
उप-मन्त्राण्यपेक्ष इति तदर्थं द्रष्टव्यम् । सेवम् अस्य चन्द्रम-
सो दीप्तिर्गोत्रा आदित्यतः । आदित्यानुग्रहादेव भव-
तीति ॥ चन्द्रमा हि दूर्वणप्रायो रवेर्दक्षिणासाय सर्वा दिशः
प्रकाशयतीति ज्योतिषे निर्णायकम् ॥

यथा चैतदेवं, तथा—

**“सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व” इत्यपि
निगमो भवति ॥**

राष्ट्रस्तु । तथाच मन्त्रः । “सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा
गन्धर्वस्तु नक्षत्राणि मेकुरयो नाम । स न इव ब्रह्म
क्षत्रं पातु तस्य स्वाहा वाद साभ्यः स्वाहा” (यं १८-४०)
अप्ययम् अन्येऽपि बहव इत्यपिशब्दाः ॥ मन्त्रार्थस्तु-सुषुम्णः
सुतु सुखः (सर्वाणि भूतानि निरुमयौ सुखयतीति) सूर्यरश्मिः
सूर्याग्नितुल्य चन्द्रमसं प्रतिगतः । इत्यसौ चन्द्रमाः गन्धर्व
इत्युच्यते । गां धरतीति नैरुक्तनिर्वचनान् । तथाच सति
सुषुम्णगमने गन्धर्वशब्दवाच्यता । सुषुम्णो हि गौरुच्ये । एवं
चैकदेशे कृत्स्नवनिगमाच्चन्द्रमसोऽपि गोशब्दवाच्यता ॥

तथाच भाष्यम्—

सोऽपि गौरुच्यते ॥

स एव सुषुम्णख्यः सूर्यरश्मिरपि गौरित्युच्यते । तत्सं-

इति । अत्र यदामिति यद्ये वक्ष्यद्वारम्य “लिङ्वाक्षिष्यति”ति
कारेण प्रत्याहारत्वेनान्येऽपि व्यतीयन्ते ॥

१. यथाचाहुर्मीस्कराचार्याः ॥

“तरफिरिणसङ्गादेय पीयूषपिण्डे

दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रकामिभक्षति ।

तदितरदिशि धालाकुन्तलक्यामकशी-

र्ध इव निजमूर्तिदृष्टाययैवातपसः ॥ १ ॥” इति ॥

२. तथाच दैवः “गन्धर्वस्तु वनक्षरे । पुंस्तोत्रिले गायने च
दृग्मेदे सुरक्षणे । अन्तरामवयेदे च” इति ॥ नमश्चरे चन्द्रे ।
गायने इति पृथक्पादानान् ॥

बन्धात्स चन्द्रोऽपीत्यपिशब्दार्थः । तथाचात्रैकदेशे कृत्स्नवत्कृत्स्ने
चैकदेशवनिगमो प्रष्टव्यः ॥ एवं गन्धर्वस्य सतःस्तस्य चन्द्र-
मसः । क्रीत्वेन भोग्या अप्सरसो युज्यन्त इति रूपकेण ता
आह ‘नक्षत्राणि अप्सरसः मेकुरयो नाम’ । मां कुर्व-
न्तीति । प्रयोदरादितारसाधुः । “चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रेऽप्य-
रोमिर्मिथुनेन सहोष्वाकाम मेकुरयो नामेति । भाकुर्यो ह नामैते
माधुहि नक्षत्राणि कुर्वन्ति” (शत० ब्रा० १-४-१-९) इति
श्रुतेः । ‘ताभ्यो’ नक्षत्राण्यसरोभ्यः ‘स्वाहा’ । योऽयं चन्द्रमा
गन्धर्वः ‘स नो’ऽस्माकमिदं ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिमिदं ‘क्षत्रं’
क्षत्रियजातिं च ‘पातु’ । ‘तस्यै’ (चन्द्रमसे गन्धर्वीय)
‘स्वाहावाद्’ वाङ्मिति वषडर्थः । वषट्कारेण सुहृत्समस्तित्व-
स्यर्थः । अत्र पुंस्तुः पूर्वं क्रीभ्यः परं चेति निगमसमर्थः ॥४०॥

“अत्राह गोरमन्वते”ति ॥

(श्र० सं० १-६-७-५)

यथा सौषुम्णः चन्द्रमा वा गौस्तदेवमुदाहरणम् । अस्य
“नामु त्वद्वृत्तुच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे” इति मन्त्र-
शेषः । अस्यार्थस्तु-बहुवचन्यत्वादिह नोक्त इत्याह—

तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥

तत् पुनरेतत् उपरिष्टात् ऐकपदिके काण्डे (नैग०
४-२५) व्याख्यास्यामः विशेषत आख्यास्यामो निर्वक्ष्याम
इत्यर्थः । सामान्यतस्तुच्यते । अत्र अह असिमेव गोरंन्तु-
श्चन्द्रमसो गृहे मण्डले त्वद्वृत्तुच्यस्य सम्बन्धि अपीच्यम्
रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यथाम तेजस्तदादित्यरश्मयः । इत्था
इत्यमनेन प्रकारेण अमन्वत अजानन् वदकमये खण्डे
चन्द्रविम्बे सूर्यकिरणः प्रतिकलन्ति तत्र प्रतिकलिताः किरणाः
सूर्यं यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्त
इत्यर्थः । यद्वा अत्रैव चन्द्रमण्डले गोः सुषुम्णस्यैकस्य सूर्यरश्मेः
अपीच्यमन्तर्हितं नाम नमनम् हतरे लब्धः सूर्यस्य खभूता
रश्मयः अमन्वत, अमन्वन्त समनुज्ञातवन्त इत्यर्थ इति ॥५॥

अथ सुषुम्ण एवैक आदित्यरश्मिषु गौरित्युच्यत इति प्राप्ते
तत्प्रतिषेधति—

सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ २ ॥ (६) ॥

१. गौरादित्यस्तदेकदेशस्तदन्वर्तितगन्धर्वारख्यो रश्मिरपि
गौरिति प्रथमाः । तद्वति चन्द्रे च (तदनुगमनिबन्धनः)
गोशब्दप्रयोग इति द्वितीयः ॥

२. अप्सरसां पतयो गन्धर्वा इति हि पीराणिकाः प्राहुः ।
निगमोऽप्ययं तदनुजानाति ॥

३. तथाच छतिः “पुण्ड्रे पूर्वस्य जुहोत्यक्ष क्षीभ्यः पुमाण्डं
वद्रीयेणादवात्येकाश्च इव पुण्ड्रे जुहोति वहीभ्य इव क्षीभ्यः
पुमाण्डसमेव तद्रीयेणादवाति” (शत० ब्रा० १/४/१/१६) इति ॥

४. इत्येव सायणाचार्यानुमतोऽर्थो दिग्दर्शनेनेहोपाचः ॥

तथाच विश्व-मेदिन्यौ-“गौः स्तनौ च बलीवर्दे रत्नौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयी दम्पणदिग्वाग्भूषण्यु भूमि च” इति ॥

यथैतदेवं, तथेयमनुपदं वक्ष्यमाणान् श्रुत्वाहारणम् ॥२॥ (६)

“ता वां वास्तून्नुद्गमसि गर्भे यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥”

(ऋ० सं० २-२-२४)

ता वामिति । शीर्वतमस्य आर्षं त्रिष्टुप्पैणवी । यूप-
वधाने विनियुक्ता । सोमातिरेकस्य च । वामिति दम्पती
अभिप्रेत्य द्विवचनम् । हे पत्नीयजमानौ । वां युष्मदर्थं ता
तानि गन्तव्यायेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि
स्थानानि गर्भे गन्तुं (युवयोगीमनाय) “तुमर्थे” (पा०
३-४-९) शब्दैः प्रत्ययः । उद्गमसि उद्गमः कामयामहे ।
“वचा कान्तौ” (अ० प०) लट् । “इदन्तो मति” (पा० ७-
१-४६) इति मस इगागमः ॥ तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः ।
यत्र येषु स्थानेषु गावः रश्मयः भूरिशृङ्गाः बहुशृङ्गाः
(बहुवीर्यः) अयासः अयनाः शृङ्गाश्च । सुहृत्तमप्यनव-
स्यायिनः) अत्राह अत्र खलु वास्ताधारभूते सुलोके उद्-
गायस्य बहुमिमेहात्मनिगीतव्यस्य सुखस्य वृष्णः कामानां
वर्षितुविष्णोर्महागतेः । तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्य-
त्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं (आदिष्वमण्डलम्)
भूरि अतिप्रभूतम् अवभाति खमहिम्ना स्फुरति ॥ ६ ॥

अयास भाष्यम्—

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय । यत्र
गावो बहुशृङ्गाः ॥

निगदव्याख्यातमेतत् । अथैकपदनिरुक्तम्—

भूरिति बहूनो नामधेयम् । प्रभवतीति सतः ॥

भूरिति एतद् बहूनाः प्रभूतस्य नामधेयम् नाम । प्रम-
वति हि तत् बहुधाऽपि वीरमानम् ॥

शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शस्त्रेतेर्वा ॥

अथतेः “प्रिउसेवायाम्” (आ० उ०) इत्यस्य । वृषोदरा-
दिलाङ्गनन्तो निपातः । शृङ्गम् अथ वा शृणातेः हिंसायस्य
(न्या० प०) “शृणातेर्ह्यस्य” (उ० १-१२५) इति गनुह-
ह्रस्वाः । तेन हि हिनस्ति । तथाच मेदिनी “शृङ्गं प्रश्रुते
विखरे चिह्ने श्रीङ्गामुपपन्नके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः

१. इतिशब्दो हेतुर्थः । सत इति कर्तृकारकाभिधानम् ।
यतः प्रभवत्यतो भूरित्युच्यते ॥

२. अत्र “स्त्रातेर्वा” इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये
व्याख्याने दृष्टः ॥

स्यात्कर्तृशीर्षके । स्त्रीविषायां खर्गमीनमेदोऽङ्गपमोपचौ” इति ॥

अथ वा शस्त्रातेः । “गसु हिंसायाम्” (न्या० प०)
असाहः । अकारस्य ऋकारः । व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५)
पूर्ववदर्थः ॥ एकोऽत्र वाचाब्दे वाक्यालङ्कारे ॥

अथवा द्विधातुजं रूपमिदमित्याह—

शरणायोद्गतमिति वा । शिरसो निर्गतमिति वा ॥

अथ वा शरणाय हिंसायै मत्तकादुर्वृत्तं गतमिति
शृङ्गम् । अथवा शरणं रक्षणं तदर्थमुद्गतं, रक्षति तत् प्राणिनो-
ऽन्यस्याद्यापादकात्तैम् ॥ अथ वा शिरसः मत्तकात् आदि-
त्याह निर्गतम् “असावादित्यः शिरः प्रजानाम्” इति श्रव-
णात् (शत० ब्रा० ७-४-१-२०) तथाच शिरःशब्दाद्विर्गमेख
शृङ्गम् । शिर उपपदे गमेर्दे शिरसः शब्भावे मकारे चोपजने-
रूपम् । वृषोदरादिलास्तत्रैव रूपसिद्धिः ॥ शृङ्गं तेजः शृङ्गाणि
तेजांसि । इति देवराजः ॥

अयासोऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महा-
गतेः परमं पदं पराङ्मुखमवभाति भूरि ॥

अयना इत्यवयवतेर्गैल्यस्य (आ० आ०) कर्तृत्वन्तो
“नन्दादिलात्” (पा० ३-१-१३४) तत्परीयोऽयास इति
पचायजन्तस्य (पा० ३-१-१३४) अङ्गुलि (पा० ७-१-५०)
रूपम् । विष्णोरिति “विष्णु आतौ” (जु० उ०) इत्यस्य ।
“विषेः क्चि” (उ० ३-३९) इति दुः । तथाच यो वेवेदि
व्याप्नोति भुवनत्रयं पदक्रमणेन स विष्णुरिति महागतिः ।
परममित्यस्यार्थः पराङ्मुखम् इति परमेष्ठे स्थितमिति-
तदर्थः । “परावराधमोत्तमपराध” (पा० ४-३-५) इति
अर्द्धाद्यत्प्रत्ययः शैविकः । यद्वा परमश्रीं युक्ते स्थाने स्थितं पदं
स्थानमादित्यमण्डलम् ॥

अथ पदशब्दं निर्विबल्लुखनिदानभूतं पादशब्दं ताम्रशि-
खरीति—

पादः पद्यतेः ॥

पद्यतेः “पद गतौ” (दि० प०) इति धातोः “दुलक्ष”
(पा० ३-३-१२१) इति करणे षच् । पद्यते (गम्यते) हि
तेनेति पादः ॥

तन्निधानात्पदम् ॥

यदुत्पद्यते (स्थानादि) तत्सम्प्लेपे पादावप्यत्र वा, तत्प-
दमित्युच्यते पशोर्मनुष्यस्य वा ॥ तदाह—

पशुपादप्रकृतिः ॥

पशूनां पादः प्रकृतिर्निदानं यस्य सः । अन्येषामपि पादः
पदैमित्युच्यत इति बोध्यम् ॥

१. प्रथमः ॥

२. शृङ्गवन्तम् ॥

३. एतदभिधायत्वेन रङ्गुडीमविध्यति ॥

चतुर्भांगसामान्यात्—

(प्रभागापादः ॥

दीनारोदिपादः ॥

प्रभागापादसामान्यादितराणि पदानि ॥

इतराणि ग्रन्थपदानि क्षेत्रपदानि वा । विभागो हि तेष्वपि समान एव ॥

एतच्च प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तमधुनोपसंहरति—

एवमन्येषामपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते ॥

न केवलं गोशब्दे पदशब्दे वा । तेषु त्वेतदौत्सर्गिकं निवेदनलक्षं द्रष्टव्यम् ॥

तानि चेत्समानकर्माणि, समाननिर्वचनानि ॥

नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानीति ॥

तानि चेद्यदि समानकर्माणि समानक्रियया युक्तानि ततः समाननिर्वचनान्येव कर्तव्यानि ॥ चेत् अथ पुनः नानाकर्माणि ततो नानानिर्वचनानि । कर्मभेदाभिर्वचनभेद इत्यर्थः ॥ इतिहेतौ ॥

एवम्—

यथार्थं निर्वक्तव्यानि ॥

यथार्थमर्थमनतिक्रम्य (अर्थानुसारेण) निरुक्त्य वक्तव्यानीत्यर्थः ॥

इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि ॥

इति एवमिमानि गौरीखाकीनि पृथिवीनामधेयानि पृथिव्या नामानि । नामान्शब्दास्त्वर्थे “भागरूपनामभ्यो धेयः” (पा० ५-४-२५ वा०) इति धेयप्रत्ययः । नामान्येव नामधेयानि “नामधेयं च नाम चे-”त्यमरः । अनुक्रान्तानि अनुक्रम्य क्रान्तानि अनुक्रमेण पठितानीत्यर्थः । लोके हीदं सर्वं भूतजातमन्तर्भूतं यदभिधानानि (यदाश्रयक्रियावचनाश्च शब्दाः) निघण्टव उच्यन्ते । तेषां च पृथिवी प्रथमा, तस्मात्तत् स्वारम्भः । एकविंशतिरिति संख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणम् । एकच्च विंशतिश्चेति । एकधिका विंशतिरित्युत्तरपदलोपो वा । एवमन्येषापि यथायथमुल्लम्भम् ॥ एकविंशतिरिति दिग्दर्शनमार्गः, न प्रसिद्धया, तेनैभ्योऽन्यापि यानि कानिचित्सुखानुपलब्धय निर्वक्तव्यानि । तद्यथा “कु” इत्येतदसमाश्रितं पृथिव्या नामधेयम् । उक्तं हि—

“नामिन्विन्नरक्तं याति न सत्पुत्रो न कुप्रदः” इति ।

तत्र निरुक्तिर्निरमणात् ॥

१. दीनारः सांख्यव्याहारिको द्रव्यभेदो रूप्यकमिति सुनोधिनी-
(अमरटीका-) कारः । सुवर्णकर्मः । “अज्ञातार्थं” पदप्रतिपाद्य इति बह्वचः ॥

तत्र एतस्मिन्नेकविंशतिके गणे निरुक्तिरित्येतदभिधानं निरमणात् । नि-विघ्नानि रमन्तेऽस्यां भूतानीति निरुक्तिः पृथिवी । निरुपलब्धत्वात्कीदृशीत्युक्तं रमन्ततोः (भ्वा० आ०) अचिकरणे चिन् । रमेकभावः पृषोदरादिस्तात् । (पा० ६-३-१०९) ॥

ऋच्छतेः कुच्छ्रापचिरतरा ॥

ऋच्छतेः “ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिमावेपु” (तु० ५०) इति धातोः । इतरा उकार्यविपरीतायां कुच्छ्रापस्तिलक्षणा नारकीयदुःखसंज्ञिका निरुक्तिः पाप्मा । अत्रपक्षे ऋच्छतेरेव ऋभावो नेरुगमगम । नि-यता ऋतिर्गुणा यस्याः सा “ऋति-गीतो गुणायो च सद्योर्थां च शुभेऽपि च” इति रभसः ॥ विगैता-ऋतेः शुभादिता वा । तथाच नरकमुपक्रम्यामरोऽपि “स्याद-लक्ष्मीस्तु निरुक्तिरिति ॥

सा पृथिव्या सन्दिह्यते । तयोर्विभागः ॥

सा-पुनरित्यं समाननामधेयत्वात् (समानश्रुतित्वात्) पृथिव्या सन्दिह्यते । तयोः समाननामधेयत्वेऽपि सति । एष कर्मकृतो विभागः । एका हि निविघ्नानां भूतानां रमयित्री, अपरा पुनः कुच्छ्रामपादयित्रीत्येवं नानाकर्माण्यभिधानानि निर्वक्तव्यानि ॥

तस्या एषा भवति ॥ ३ ॥ (७)

तस्याः कुच्छ्रापतेः पृथिव्या अपि एषा निर्वाचिका ऋग्न भवति ॥ ३ ॥ (७)

“य ई चकार न सो अस्व वेद य ई ददश्नं हिरुगिन्नु तस्मात् ॥ स मातुर्योनां परिबीतो अन्तर्वेदुप्रजा निरुक्तिमाविवेश ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० २-३-२०)

य ईसिति । रीधंतमस आपम् । त्रिष्टुप् । विश्वेदेववैवत्या महाप्रते वैश्वेधेये शक्ने शस्यते । “अयं स शिक्ने” इतीयमपि तथैव समानावधिनिर्वाया । जगती । द्वे अध्येते अस्ववीरीये ॥ अत्र गर्भवासकक्षेपापूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायाश्मां ज्ञातव्य इत्यर्थः प्रतिपाद्यते-यः पुमान् कामार्ताः पुत्रार्थां वा ई एतं गर्भं चकार करोति । लङ्थं छिद (पा० ३-४-६) । विशि-पति वा “कृविक्षेपे” (तु० ५०) तत्कारणभूतस्य रेतसो विक्षे-

१. अत्र प्रलयो मूच्छी विनाशो वा, मूर्तिभावः काटिस्थमिति बोध्यम् ॥

२. “स्यात्कटं कुच्छ्रमाभील” मित्यमरः ॥

३. “मती च्छः सुकसाश्रोः” (पा० ५।१।५९) इति मत्व-धीयोऽत्र छः । अस्ववामशब्दोऽसिन्नस्तीति ॥ तत्र सुप्तविशेषे ॥ अत्र (सक्ते) एवमादिना (य ई चकारेतिदिना) ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते ॥

द्वारेण, स पुमाञ् अस्म्य गर्भस्य “तत्त्वमि”ति शेषः । न वेद् । कर्मणि षष्ठी वा । एतं गर्भं न जानाति । कथमयं भूतः केन वा प्रयोजनेनान्तर्निहित इत्येवम् सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः ॥ यश्च ईम् एतं हिस्कु अन्तर्हितमेतस्मिन्नदरे । एतस्मिन् वा दरीरे । हिस्कुलिखन्तर्हितनाम (निर्ध० ३-२५) ददर्श तत्पतः पश्यति ॥ पूर्ववच्छिद् तस्मात् तस्य । व्यत्ययश्छाददः । एष गर्भो नु इत् निश्चित एव । यद्वा तस्यैवायं निश्चित इत्यर्थः । नु इत्येष निश्चये इदित्येवायं ॥ स एष गर्भभूतः मातुः जनन्याः योना योनी गर्भाशयस्थाने “सुपां सुलुभि” (पा० ७-१-३९) स्यादिना डेरादादेशः ॥ अन्तः उदरे । पुण्यतीति शेषः । स हि मातुरक्षितपीतलीढभक्षितेन चतुर्विधाहारपरिणामेन, पुष्टो भवति । ततश्च परिवीतः उल्वजरायुभ्यां परिवेष्टितो यथा-काले जायमानो बहुप्रजाः बहुजन्मभाक् । अथवा उत्पन्नः सन्त्ययमप्यप्यलोत्पादनेन बहुप्रजाः बहुशः प्रजायमानः स गर्भ-करी, गर्भतत्त्वमजानानः निरुक्तिं निरुक्त्यभिधानं प्रकृष्टं दुःखम् आविशेष्ट आविशति । औनुभवति यावत्स्वरूपभूतात्मज्ञानं, तस्मात्तत्परिहाराय (गर्भभूत) आत्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति ॥१॥

इत्येष आत्मविदामभिप्रेतोऽर्थ इत्याह—

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकाः ॥

कश्चित् बहुप्रजाः बह्वप्यसौ दरिद्रः पुंसः स दुष्पौष्यत्वाद-पस्यानां, व्यापमत्साध बहुशः कृच्छ्रं निरुक्तिं दुःखम् आप-द्यते । आत्मज्ञतया शुभमुपपत्तपति । इति एवं परि-व्राजकाः । संन्यासिनः प्राहुरिति शेषः ॥ एवं परिव्राजकानां (संन्यासिनामात्मज्ञानवतां) संवेद्योऽर्थोऽस्यामृषि समभिहित इत्यर्थः ॥

२. सायणस्तु—यश्च मातुस्वरुचं ददर्श । उदरदृश्यमपातुप-स्यानुमानेन वा ददर्शयति स तस्माद्दृष्टः सकाशात् स हिस्गिनु दिग्गलिखन्तर्हितनाम । इच्छब्द एवकारार्थः । नु निश्चये । अलन्त-मन्तर्हित एव खलु । यदा याः संसारपरासायाश् ईम् एनं कुषिवा-गिज्यवेष्टाध्ययनादिकं चकार सोऽस्य पतत्र वेद लोकान्तरे जन्मान्तरे वा । तथा य ईम् एनं ददर्श गिरि—नदी-समुद्र-मन्वा-दिकं ददर्श जीवसमये तस्माद्बुद्धादिकश्च हनु पृथगेव । अत्रानुभूतं सर्वं न जन्मान्तरे लोकान्तरे वाऽनुभवतीत्यर्थ इत्येवं व्याख्यत् ॥

२. एवं गर्भतत्त्वपरिज्ञानाद्यो गर्भं करोति स दुःखमापद्यते । यस्तु अन्त्यामदृष्टया गर्भतत्त्वं वेद स गर्भकर्मणो निवर्तते, स निरुक्तिं नापद्यते । एवंमेतस्यामृषि निरुक्तिर्वेदमेत्येष परिव्राज-कार्थः । अन्ये तु भुवते—यः करोति गर्भं स गर्भभूतो जन्मान्त-रेषु बहुषु प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुभवति ॥

३. यद्यपि “निलमसिञ्जनामेधयोः” (पा० ५-४-१२२) इति बहुवीरिसमासास्तोऽस्ति च “मन्वुः सुभ्य” पदेति, महाभाष्यं तथापीदं यास्कभाष्यप्रामाण्यात्कविद्वन्द्वतोऽपि स दर्शितः ॥

वर्षकर्ममिति नैरुक्ताः ॥

वर्षकर्म—एव अनेन मन्त्रेणोच्यते । निरुक्तिश्चात्र भूमि-रुच्यते । इति एवं नैरुक्ता निरुक्तविदो मन्यन्ते । तन्मते यः मध्यमो मध्यस्थानो वायुर्मयो वा ईमेतद्बुधुदं चकार करोति किरति वा स हि वर्षणस्य कारां विक्षेप्ता वा (वातमेवाभ्यां हि वर्षं प्रवर्तते) अस्य वर्षणस्य “तत्त्वमि”ति शेषः । अथवा एतत्कर्म (कर्मणि षष्ठी) न वेद् न जानाति तयोरेचेतमत्वादिति भावः । यस्तु (आत्मवित्) इन्द्रः ईम् एतत् । हिस्कु अन्तर्हितम् अन्तर्भित्तकस्यादित्यस्य रस्यन्तर्गतं वर्षम् ददर्श पश्यति स इत् स एव मध्यमः (मध्यस्थः परमार्थकुशलः) तस्मात् तस्यास्य (षष्ठ्यर्थं पञ्चमी) तत्त्वमिति शेषः । नु निश्चयेन वेद् जानाति । स बुद्धिदृष्टः पुनो मातुः (मिमातुः) रन्तरिक्षलोकस्य योनी योनिवहुपराधारायुतेऽन्तरिक्षे वैद-कामित्यवसायस्थान इति दुर्गः । परिवीतः परिवेष्टितः सौर्येण रश्मिजालेन वायुना च अन्तः मेघोदरान्तर्गतः प्रादु-द-काले वर्षमावेनानिबध्यते । बहुप्रजाः बहुशः प्रजायमानः । यद्वा बहुप्रजातामः बहुप्राप्युपकारी । अथवा जनिरान्तर्भावि-तत्पर्थः । बहूनां धाराणां, सत्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा, प्रजनयिता सन् । अत्र कर्तारो प्रोपदृष्टाज्जन्तुमुपलस्य औणादिको बाहुलकात् ॥ निरुक्तिं निरमणसाधनभूतां भूमिमाविशेष्ट आविशति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रैतदनुषङ्गं व्याख्यास्यमानोऽन्तरा एकपदनिरुक्तामाह—

य ई चकारेति करोतिकिरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा ॥

सन्दिग्धौ धात् करोतिकिरतीतौ वर्षकर्मणा सम्बध्यते । उभयथा ह्युपपद्यते—यः करोति यो वा विक्षिपति ॥

न सो अस्म्य वेद मध्यमः, स एवास्म्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितम् ॥

तथाचोक्तम्—

“अमी प्रास्ताहुतिः सन्त्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते बुद्धिधैरेर्यं ततः प्रजाः ॥१॥” इति ॥

अत्र न सो अस्म्येति सन्त्यग्भावाः “प्रकृत्यान्तःपादमव्य-परे” (पा. ६-१-११५) इति प्रकृतिभावाद्बोध्यः ॥

स मातुर्योनौ, मातान्तरिक्षं, निर्मीयन्तेऽस्मि-न्भूतानि ॥

१. सायणस्तु—तस्मादपि हिस्गन्तर्हितः प्राणिकर्मवशेन काले वपिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः । इत्येवं व्याख्यत् ॥

२. मिमातुर्गिमातुरित्यपि व्याख्यामेवो निर्मीयन्ते मिमीयन्ते इत्येवमभितनमात्रे पाठभेदाद्बोध्यः ॥

३. आकाशस्यैव कस्मिंश्चित्प्रदेशविशेषे । उभयोरेत्यन्तरिक्ष-नामत्वाविशेषात्सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः ॥

अस्मिन् भूतानि निर्मायन्ते । एतज्जयकासदानेन विविष्टमुपकारं करोति भूतानां जायमानानाम् ॥

योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो बायुना ॥

आकाशस्यैव प्रदेशविशेषः कश्चित्स बायुसंयुतः समुद्रक-
योनिभावं पुष्पाति । तदेतद्बायुना, तस्य सैव्यवनं दृष्टोक्तं
परिवीतो भवतीति ॥

अथ शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते—

अयमपीतरः स्त्रीयोनिरेतस्मादेव परियुतो
भवति ॥

एतस्मादेव, यतोऽसावपि परियुत एव भवति ज्ञाता
मासेन च ॥

अथ नैरुक्तमतेनोपसंहरति—

बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे नैरुक्तानां निर्मूलितशब्देन भूमिरुच्यते ।
परिव्राजकानां कृच्छ्रापतिः । तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविभुला-
दुभयमन्युपपद्यत एव । तत्रैवंसति लक्षणोद्देशमात्रमेवैतस्मि-
न्मन्त्रे निर्वचनमैकैकस्य क्रियते । कृत्विद्याध्यात्माधिदैवाधिय-
ज्ञोपदर्शनायः । तस्मादेतेषु यावन्तोऽर्थो उपपद्येरन् आवि-
दैवाध्यात्माधियज्ञाध्यायः सर्वे एव ते योज्या नात्रापराधोऽस्ति ॥

एवमेव सन्देहाद्विकारमुपजीवन्नाहयायिकामाह—

शाकपूणिः सङ्कल्पयांचके सर्वा देवता जा-
नामीति ॥

शाकानि यः पूणयति संहन्ति । “पूण संचाते” (बु० प०)
स शाकपूणस्वापत्यं शाकपूणिः । “अत इत्” (पा० ४-
१-२५) इत्यपत्ये इत्यप्रत्ययः । आचार्यः । स संकल्पयां-
चके संकल्पं कृतवान् । किं ? सर्वा देवता अहं जाना-
मीति ॥

तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न यज्ञे ।
तां प्रप्रच्छ विविदिपाणि त्वेति ॥

तस्मै—सङ्कल्पमेवं कृतवते । उभयलिङ्गा—क्रीपुलिङ्गा ।
अथवा मध्यस्थानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च । तां पुरतोऽवस्थितां
सर्ती न जज्ञे न ज्ञातवान् किमियं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति ? ।
अथवा किमियं मध्यस्थानोत द्युस्थानेति ? । तामेतामजान-
न्प्रप्रच्छ पृष्ठवान् किं ? विविदिपाणि त्वेति । कामहं
वेदितुमिच्छामि । किमसि पुरुषः उत स्त्री इति । अथवा किम-
स्थानस्थानोत द्युस्थानेति ॥

सा तस्मा एतामृचमादिदेशैषा मदेवते-
ति ॥ ४ ॥ (८)

सा—एवं पृष्टा सती तस्मै शाकपूणये एतामृचमादि-
देशादिष्वती । किमिति ? एषा मदेवतेति । अस्यामृचि

अहं देवतेति । त्वं च नैरुक्तः मानेतस्या ऋचः सकाशादर्थोच-
गत्याधारयेति ॥ ४ ॥ (८)

“अयं स शिङ्के येन गौरभीवृता मिमांति
मायुं ध्वसनावधि श्रिता । सा चित्तिभिर्निहि
चकार मर्त्यं विद्युर्ज्वन्ती प्रतियत्रिमौहत ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१९)

अस्या ऋचादिकमुक्तमधस्तात् (पूर्वमन्त्रे) अत्रैकस्मिन्मन्त्रे
लिङ्गव्यत्ययेनोभयलिङ्गा देवतोपपाद्या । अयं स अयं सा माध्य-
मिकाया वाचोऽभिधानां देवता शिङ्के अव्यक्तवर्णं करोति
“शिङ्गे अव्यक्ते शब्दे” (अ० आ०) अव्यक्त—अस्फुटो
अपशब्दे चेत्यर्थः । येन यया गौर्माध्यमिका वाक् अभीवृता
अभिप्रवृत्ता अभितोव्यासा अधिष्ठितेत्यर्थः । अथवा अयं स
शिङ्गे इति नैव माध्यमिका वाक् निर्दिश्यतेऽपि तु मेघः । तस्यां
वाचि विज्ञानायां स एव शिङ्गे इत्युपपद्यते । मन्त्राः कोशान्तीति-
वत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वागभि-
व्यासा । शब्देन प्रकार एवोच्यते—मिमांति मायुम् । स्तनित-
लक्षणं शब्दं करोति । “मायुः काकुत्” इत्येवं वाङ्मामसु
(निर्य० १-११) पठितः । स्तनितमेव हि तस्य वाक् । अधवेयं
क्षुप्तोपमा । मिनोति स्थितेः सर्वत्र प्रक्षिपतीति मायुरादिभ्यः ।
सर्वभूतनिर्माता वा स एव । अत्र मिनोतेतिमार्तवी औणादिक उण् ।
आये वृद्धिरन्त्ये युक् (पा० ७-३-३३) तस्मिन् अतिरीप्तिं
करोति । अथवा सामर्थ्यादास्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते ।
कुत्र स्थिता ? ध्वसनावधि श्रिता ध्वसने उदकक्षंसने मेघे
अधिष्ठिता । अत्र वर्णव्यत्यय आचैः । एवंतावदर्थोचं मेघान्तर्व-
र्तिन्या वाचोव्यक्तविद्युर्मुखाया अभिधायकः । मेघरूपलपारुष-
ल्यमिमांति । अथवाऽयमुत्तरत्र क्रीलामिमांति । यैवं लक्षणा
वाक् कर्मस्वरूपा मेघशरीरा वा सा हि चित्तिभिः (कर्मना-
मैतत्) स्वकर्मसिद्धिदिकैष्वध्वचयदाशब्दैर्वा मर्त्यं मरणधर्माणं

२. “अयं स येने”ति पुच्छिज्ञवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रती-
यते । अधिष्ठिता सेत्यादिना क्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक् ।
अत उभयलिङ्गत्वम् ॥

२. मध्यस्थानाया (दिविद्याया) ननु “परा—पश्यन्ती—
मध्यमा—वैखरी—”चेति चतुर्विधास्त तातांयिकाया यस्या अधिष्ठानं
इदममाहुः । “परावाङ्मूलचक्रस्या पश्यन्ती नामसिस्थिता ।
इदिसा मध्यमा वेद्या वैखरी कण्ठदेशने”ति ॥ मूलचक्रं मूला-
धिष्ठानं नामिन्द्रधनोन्तराग्रे चतुर्धरम् । तत्र परा मिततन्त्र-
निभा सार्धैश्वर्यला काचन जीवशक्तिर्गोप्यपदेश्याऽस्तीत्यागम-
विदः प्राहुः ॥

३. निर्मिमीते—निर्वर्तयति (करोति) “माह माने” (बु० आ०)
अस्य पदव्यत्ययोऽत्र छान्दसः । मानं चेह निर्माणम् ॥

४. सप्रणस्तु—चित्तिभिर्घोतनलक्षणेः कर्मनिर्विद्युति विद्योत-
मानास्मां भीत्या सर्वे क्षिरास्ति नवानि कुर्वन्तीत्येवमाह ॥

स्थावरजङ्गमात्मकं कृत्स्नं जगत् विद्युद्भवन्ती विद्युदात्मना
रुपाख्येनामिनिर्वर्तमाना निचकार नीचैः करोति । निरित्येष
नीचैरर्थकः । मनुष्यान्मयात्प्रणतान्करोति । ओषध्यादिकं दृष्टि-
फलेनावर्तनं करोति । सैवमात्मानमाविष्कृत्य विद्युद्रूपेण,
विश्लिष्य सर्वासु दिक्ष्वात्मानं वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं ततो वर्ष-
व्युत्पन्ने (धर्मकाले) आत्मनो वस्त्रं रूपं (निर्घ० ३-७) ।
स्वीयमुद्रकलक्षणं तद्रसभूतं प्रति औहत् प्रत्युपसंहरति ।
जहतिरत्र सामर्थ्यादुपसंहारवाची । पुनरादत्ते रश्मिद्वारा वृष्ट-
मुद्रकमादित्यात्मना जलाशयेभ्यः । एकस्यैव ज्योतिषस्त्रेधा-
करणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिभावा उपपद्यते “तस्मै अक्षयवन् त्रेधा
भुवे कमिति” (ऋ० सं० ८-४-११-१०) वक्ष्यमाणत्वात् ।
स्तनितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युत्स्तनितानामभेदाभिप्रायेण । अत-
एव दैवतैक्यम् ॥ अयमभिस्सिद्धिः ॥

यस्मिंस्तु पक्षे मध्यस्थानलिङ्गा घुस्यानलिङ्गा चेति, तस्मि-
न्पक्षे मेघरूपमविवक्षितम् । मेघवाचो विद्युद्रूपत्वं च ।
किन्नेवेतावद्विवक्षितम् । मेघाश्रया शब्दवती भूला माध्यमिका
वाक् विद्युदात्मना स्थिला वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्षमुद्रक-
रूपभूतं जलाशयेभ्यश्चादित्यात्मना स्थिला पुनरादत्ते इति ॥
वक्ष्यति हि—

“त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि (नि० दै० १२-२-८)
इति ॥

१. अत्र सायणः—“शाकपूणिर्नाम निरुक्ताध्वयैः सकलमत्र-
देवता जानामी”त्यभिधानमितिवाच । इवैषस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ
जानाति किन्तु व्यामोह्यामीति मनसि कृत्वा सन्निधोभयलिङ्गा
देवता प्रादुरासीत् (मनसि) अथ तस्य पुरतः । स च तां न बुबुधे ।
इत्युत्सया च तां स्वस्वरूपं प्रदर्शयेति पप्रच्छ । साच “अयं स
शिङ्गे” इत्येषा मदैवता तत्र प्रतीयमानं मरस्वरूपमित्युपदिदेश ।
कामनोभयमलिङ्गत्वम् । वस्तुत उभयमलिङ्गत्वे च कथं दैवतैक्य-
मिति । उच्यते—अनोभयमलिङ्गत्वमुभयभा संभवति कोपुलिङ्गद्रव्येन,
मध्यमोपममलिङ्गद्रव्येन च, तत्कर्त्तुं । अयं स येनेति पुलिङ्गवाचिना
शब्दव्ययेण मेघः प्रतीयते । अपिश्रितासेत्यादिना कोलिङ्गवाचकेन
च माध्यमिका वाक् अत उभयमलिङ्गत्वम् । तथा विद्युद्भवन्तीत्यन्तं
मध्यमलिङ्गं तत्र मेघस्तनितयोर्मध्यमिकयोः प्रतीतेः । तथासति
वतिमीदृश इत्यत्र वर्षेण पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्मा रसं प्रत्यादत्ते
ऋत्यमर्थो विवक्षितः स च आदित्यव्यापार इत्युक्तमलिङ्गत्वं,
तर्हि वस्तुत उभयमलिङ्गत्वप्रतीतेः, उभे अपि देवते । “यङ्गिं सा
देवते”—ति न्यायात् । अतः कथमेकदेवतासिद्धिरिति । अयं स
येनेत्येतेषां व्यत्ययाश्रयेण सर्वदेवतानामभिधानात्मिकायाः
एकत्वश्रवणेन वा, सर्वफलं दात्रात्मन एकत्वाश्रवणेन वा, देव-
तैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोक्तमभेदेनोभयमलिङ्गत्वपक्षेऽपि दैवतै-
क्यमुक्तं भवति । अत एकैव वा महानात्मा देवतेत्युक्तत्वाद्-
स्तुतो दैवतैक्यम् अपिछात्रविद्यानेभेदेन भेदश्च न निरुच्यते ॥ इति ॥

२. गूढोऽभिप्रायोऽभिस्सिद्धिरित्युच्यते ॥

सेयमेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्रुपा, घुस्याना वाऽदित्य-
रुपा, इत्ययमेवंलक्षणो देवतात्वसन्देह उपेक्षितव्यो मन्त्रार्थ-
दर्शनाच्च निर्वचन्य इत्ययं मन्त्रसंक्षेपार्थः ॥ ४ ॥

मन्त्रार्थमाह भाष्यकृत्—

अयं स शब्दायते । येन गौरमिप्रवृत्ता ।
मिमाति मायुं शब्दं करोति । मायुमिवादित्य-
मिति वा । वागेषा माध्यमिका । ध्वसने मेघे-
ऽधिश्रिता । सा चित्तिभिर्निकरोति मर्त्यं विद्युद्भ-
वन्ती प्रत्युहते वस्त्रम् । वस्त्रिरिति रूपनाम ।
वृणोतीति सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं
तत्पुनरादत्ते ॥ ५ ॥ (९)

इति श्रीयास्कमुनि प्र० नि० शास्त्रे नैघ० का०

द्वि० व्याख्यस्य द्वि० पादः ॥ २ ॥ * ॥

वस्त्रिरिति । वृष् वरणे (खा० उ०) “आदगमहनजनः
किंनौ लिङ्गं च” (पा० ३-२-१०५) इति किङ्किर्वचनम् ।
किलाहुणाभावः । यणादेशः । तद्वि स्वाश्रयमावृणोति । त्रियते
वा सर्वैः । अन्यत्सर्वं निगमव्याख्यानां मन्त्रे ॥

इदमत्र बोध्यम् । ता पृथिव्या सन्निधत्त इत्यनेन
सन्देहसामान्येनोदाहृतमिदमत्र मत्तं शाकपूणेरित्येयमादि ॥
अनुकर्मणं लघ्विकृतम् तस्मिन्गोशब्द एवैको निरुक्तः । निर्वचन-
प्रकारोपप्रदर्शनार्थम् । इतराण्यभ्यूह्य निर्वचक्यानि । तथा—
गमा गमनात् । अस्यां गच्छन्ति भूतानि । गमेः “कस्मिन्-
वृषितस्मि” (उ० १-१५४) इत्यादिना कस्मिन्प्रत्ययो बाहु-
लकात् “गमहने” (पा० ६-४-९८) प्रत्युपचालोपश्चात् । एवं
उमा जमनात् । जमरितं गच्छन्ति भूतान्यस्यामिति । जमते-
गंतिकर्मणः (निर्घ० २-१०) निपातः “स्वमुक्षति” (उ०
१-१५५) इति कस्मिन्तः । बाहुलकात्परीत्युपसर्गमन्तराणि
भवति एवमादि ॥

तथाचोक्तम्—

नैघण्टुकास्तु याङ्गच्छान्प्रत्ययैर्गणैरसंस्थितान् ।
छन्दोभ्योऽग्नित्व्य तत्त्वार्थानिर्भूयायोगतस्तु तान् ॥ १ ॥
इति ॥ ५ ॥ (९)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविद्युतौ
नैघण्टुककाण्डे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ * ॥

१. उपले निगमवाक्यानीक्षितव्य आलोचयितव्य इत्यर्थः ॥

२. प्रत्ययैर्गणशः स्थितान् इति पाठान्तरम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(अथ हिरण्यवाचकशब्दनिर्वचनम्)

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश ॥

हिरण्यस्य नामानि, उत्तराणि प्रकृतेभ्यः पृथिवी-
नामभ्यः । पृथिव्यामेव हि हिरण्यमुत्पद्यतेऽतः पृथिव्यभिधाना-
नन्तरं हिरण्यनामानि समाग्रातानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
पञ्चदश पदं च दश च पञ्चाधिका दश इति वा, यान्येतानि
समाग्रातानि, हेम-चन्द्र-रुक्मम् इत्येवमादीनि । असमाग्राता-
न्यपि—हाटक-सुवर्ण-चामीकर-शातकुम्भादीनि सन्ति, तानि
अभ्युद्यागमे लोकं च निर्वक्तव्यानि ॥ हितं ममेदमिति सर्वे
एवैतन्मन्यन्ते तस्माद्धेम, चन्द्र चन्दतेः कान्तिकर्मणः । (निह०
११-५) सर्वे एव हेतुताकमयते । रुक्मं रोचतेर्ज्वलैनाथस्य ।
तद्धि रोषिष्णु भवतीति । एवमुहितव्यं सर्वत्र निर्वचनम् ॥

अथ हिरण्यशब्दनिर्वचनया पृच्छति—

हिरण्यं कस्मात् ? ॥

उच्यते—

द्वियते आयम्यमानमिति वा ॥

तज्यायम्यमानं कटक-रुचक-खस्त्रिकादिभावेन विलीयै-
माणं द्वियत एव शिल्पिभिः पश्येतादौरे । तथाचात्र वाकार
एवार्थे श्रृङ्खलः ।

द्वियते जनाज्जनमिति वा ॥

अथ वा जनादेकस्माज्जनमपरं प्रत्ययं द्वियते नीयते
संयोज्यद्वारार्थम् । द्रव्यस्वभावत्वात् । नैकत्रावस्थापित्वं तस्य ।
तथाच “हृन्हरणे” (भा० उ०) इत्यस्मात् “हृयैतेः कन्यन् हिर-
च” (उ० ५-४५) इति विधीयमानः कन्यन्प्रत्ययो हिरा-
देशश्च बाहुलकाद्भवति । तथाच अभ्यशिल्पिकृत्य “हृन्हृच”
इति भोजसूत्रम् ॥

अथवा द्विषादुजं रूपमिदमित्याह—

द्वितं रमणं भवतीति वा ॥

१. तथाचायं “पुषोदरादि” त्वात्साधुः । लोकं तु—“हि गतौ
श्रद्धौ चे” (स्वा० प०) त्वसात् “नामन्तीमभि” (उ० ४-
१५०) त्वादिना मनिन्नतो निपातः । दिनोति गच्छत्यनेन शुखं,
वर्धते वा वाणिज्यादिमानेनेति ॥

२. आकादमायौदा “स्फापि-तज्जी” (उ० २-१२) त्वादिना
रक्तं चन्दयत्वाकादयतीति ॥

३. “रुच वीरी” (भा० आ०) “युजिश्चित्ता कुक्ष”
(उ० १-२४३) इति मध्यप्रत्ययः कुर्वं च रोचते तदतिशयेन ।
वीर्यते तेन तदिति च रुक्मम् ॥

४. स्पर्णकारैः ।

अथवा हिनोतेः रमते च धातुद्वयात्समुदितात्कन्यन् प्रत्ययो-
बाहुलकाद्रूपसिद्धिश्च । हितं च तदापदि दुर्मिक्षादी, रमयति
च सर्वदा सर्वम् । तेन गृहीतेन मूषिकोऽपि रमते, किमुत
मनुष्यः ॥

हृयैतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः ॥

प्रेप्साकर्मणः कान्दयस्य “हृयै गतिकास्योः” (भा०
प०) अस्मात्कन्यन्ति (उ० ५-४५) यथाप्राप्तं रूपम् । सर्वैर्हि
सर्वदा तत्प्राप्तमिष्यते । हृयैति स्वप्रभया कीप्यत इति सुबोधिनी-
कारः । कान्तिरिच्छा ॥

(अथान्तरिक्षवाचकशब्दनिर्वचनम्)

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश ॥

षट् च दश च षडधिका दश इति वा । कतमानि पुन-
स्तानि ? “अम्बर-वियत्-व्योम” इत्येवमादीनि । तत्राम्बर-
मन्मुमैद्वयति । नानाभावेनै सर्वतोऽपि पिततमिति वियत् ।
विविधप्रकारमैतैद्वयतिभूतानीति व्योम इत्येवमायमभ्यूहित-
व्यम् ॥

आह—

अन्तरिक्षं कस्मात् ? ॥

अन्तरिक्षमेवतावत्कस्मात् ? उच्यते—

अन्तरा क्षान्तं भवति । अन्तरेमे (क्षियति)

इति वा ॥

अन्तराहीदं थावापृथिव्योरवस्थितं, क्षान्तं क्षमं प्रा-

१. षट्च दुर्गभ्याख्यायं, तथाच अमु राति ददातीत्यर्थं कः
(पा० १-२-२) पृषोदरादित्वात् (पा० १-२-१०९) उका-
रखाकारादेशेऽम्बरो मेघोऽपि (अन्तरिक्षमेव वा वर्षासु प्राणिभ्य
उदकं ददातीत्यम्बरं तत्) ॥

२. नानाभावेनेति मीलस्यार्थः । तत्पर्यायः सर्वतोऽपितीति ।
विततमिति हि वमतेरर्थः । “यम उपरमे” (भा० प०) ह्यस्मा-
दौणादिके किपि “गमः कौ” (पा० ६-४-४०) अत्र गमा-
दीनामिति वक्तव्यमित्युक्तेरनुनासिकलोपः । “हस्तसे” (पा०
६-१-७१) ति तुक् । विततं क्षवपिमासाणोपरतं भवतीति ।
यदा विगतं यमनमुपरमगमसादिति वियत् । अन्तरिक्षं हि सर्वत्र
व्याप्तत्वात् कुतश्चिदुपरतम् । वियच्छति न विरमतीति क्षीर-
स्वामी । यदा विपूर्वोचतेतः (भा० आ०) किपु विविधं यत-
नोऽस्मिन्प्राणिनः । आकाशे हि सर्वं व्यापियन्ते ॥

३. विपूर्वोदवतेत्योऽपार्थोत् (भा० प०) औणादिके “सर्व-
धातुभ्यो मनिन्” (उ० ४-१४४) इति मनिनि “ज्वरत्वेरे”
(पा० ६-४-२०) त्सृति गुणः । व्यवति व्याप्तोति सर्वं जग-
दिति व्योम ॥

४. मध्ये ॥

५. अथ “पृथिव्यन्तमित्यर्थः” इति दुर्गः ॥

पितृव्य भवति सर्वसहैवात् ॥ स्कन्दस्वामिनस्तु-अन्तरा मध्ये सर्वभूतानां शान्तं शान्तं निष्कियं वा, शान्तमव्यूहं विष्कम्भ-स्थानात्मकालित्येवमाहुः ॥ अन्तर् श्रद्धा (गि नक्षत्रा)-ण्यस्येति परे । सर्वत्र "पृषोदरादि" लात्साधुलम् । शीर्षमर्घ्यं वावापृथिव्योन्तरीक्ष्यत इति "ईश्व दर्शने" (भा० आ०) कर्मणि घञ् (पा० ३-१-१९) वेदे लत्रार्थे छान्दसं ह्रस्वम् ॥ अथ वा अन्तरा इमे यावापृथिव्यै स्त्रियति निवसति इत्यन्तरिक्षम् ॥ पृषोदरादिलात्साधु ॥ एवमत्रेऽपि ॥

शरीरेष्वन्तरिक्ष्यमिति वा ॥

अथ वा शरीरेषु एतदेव (आकाशात्मकम्) अन्तर् मध्येऽस्मिन्तम् अक्षयम् । इतराणि हि पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते । तस्मादक्षयत्वादन्तरिक्षम् ॥

तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते ॥

तत्र तस्मिन्शेषशके अन्तरिक्षनामसमुदाये समुद्र इत्ये- तत् अभिधानम् उभयाभिधानं, ततश्च पार्थिवेन समुद्रेण जलाशयेन सन्दिह्यते इत्येतदत्र सन्देहपदम् । आह—

समुद्रः कस्मात् ? ॥

इति । उच्यते—

समुद्रवन्त्यसादापः ॥

वीचि-तरङ्ग-शीकरादिभावेन स्तं-सज्जता उन्-ऊर्ध्वं द्र-वन्ति गच्छन्ति असादापो रदिमभिराकृष्यमाण आदित्य-मण्डलम् । तथाच समुत्प्लावितवर्तेत्यर्थात् "अन्येष्वपि द्रव्यते" (पा. ३-१-१०१) इत्यपादाने उग्रस्ये टिलोपे च रूपम् ॥

समभिद्रवन्त्येनामापः ॥

सर्वा एव ह्यापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेयमाणा, आदित्य-मण्डलाद्वा वर्षाकाले रदिमभिः प्रवर्तमानाः निम्नानुसारित्वास्स- हताः सत्य एनं समुद्रमेवोदाभिसुख्येन द्रवन्ति । स हि निम्नतमो भवति सर्वसाञ्जलाशयात् ॥ अत्र उदित्येष उपसर्गोऽनीत्यस्यार्थं वर्तते । कर्मणि उग्रस्य इति विशेषः ॥

संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि ॥

संमोदन्ते संहृष्यन्ति अस्मिन्समुद्रे भूतानि सत्त्वानि जलचराणि, बह्वृदकलात् । अन्तरिक्षचारीणि वा ॥ तथाच संपूर्वात् "सुख हर्षे" (भा० आ०) इत्यस्मात् "स्त्वमित्ति-वश्चि" (उ. २-१२) इत्यादिनाऽधिकरणे रक्षस्ये पृषोदरादि-त्वात् समो मलोपे च रूपम् ॥

समुद्रको भवति ॥

१. विष्कम्भस्थानं हि तद्वहनक्षेत्रादीनाम् ॥

२. अन्तरायोगे द्वितीया (पा० २-३-४) ॥

३. "क्षि निवाते" (उ० प०) ॥

उद्ग इत्युदकनाम तत्तस्मिन्संहृतमिति स समुद्रः । तथाच-स- मित्येकीभावे उदकादुच्छब्दः रो मलर्थायः । एकीभूतमुदकम- सिन्नु विवर्ते वर्षास्थिति । उदकशब्दस्योद्भावः संज्ञार्था छान्दसः ॥

समुनचीति वा ॥

सङ्केदयतीत्यर्थः । "उन्वी द्वेदने" (६० प०) संपूर्वः । पूर्वेण (उ. २-१२) रक्त कर्तारि । किरवात्रलोपे च समुद्रः ॥ अतो हि प्रवृत्तैरम्मोभिः सर्वमिदं संक्षिप्यते । समुनन्ति वर्षेण भुवन- मिति वा ॥

तयोर्विभागः ॥

तयोरेतयोः समाननामधेयत्वेऽपि सति एष कर्मकृतो विभागः । उक्तपूर्वः । स यस्मिन्नुदाहरणे लक्ष्यते—

तत्रेतिहासमाचक्षते ॥

"आचार्या" इति शेषः । निदानभूतम् । इति हैवमासीदिति यत्रोच्यते स इतिहासः । पुरावृत्तद्वयापकः समाचारः ॥

कतमः पुनरसाविलाचष्टे—

देवापिश्वाष्टिपेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ आतरौ बभूवतुः ॥

शन्तनुश्चेत्याष्टिपेणश्च समुच्चिनोति । कौरव्यौ कुरुवंश- भवौ "कुरुनाभिभ्यो ण्यः" (पा० ४-१-१७२) इति ण्यप्रत्यये "ओर्णुणः" (पा० ६-४-१४६) । तयोरेकः—

शन्तनुः कनीयानभिषेचयाश्चक्रे ॥

शन्तैनुनाम कनीयान् कनिष्ठः । स आरामान् अभि- षेचयाश्चक्रे अभिषेचितत्वात् । सोऽभिषिक्तः सन्नाजा बभूव- इतरः पुनर्येषः—

देवापिस्तपः प्रतिपेदे ॥

देवापिः । स किल तीव्रेण तपसा ब्राह्मण्यं प्रतिपेदे प्राप ॥ विश्वामित्रवत् । तथाचात्र तप इति तत्सार्थं ब्राह्मण्य- मुपलक्षयति ।

ततश्शन्तनो राज्ये द्वादशवर्षाणि देवो न वर्षर्ष ॥

१. "इति ह" इति पारम्पर्योपदेशोऽप्यवयवम् । तदास्तेऽस्मिन्निति- हासः । "आस उपवेशने" (अ. आ.) "इलक्ष" (पा० ३-१-१२१) इति घञ्प्रिकरणे ॥ तथा चामरः "पारम्पर्योपदे- शे स्वादेतिस्त्वितिहास्यवयवम्" इति ॥

२. एतस्य निर्वचनमतस्त्वृतीयवृत्ते ॥ एवं देवापेरपि ॥

३. ब्राह्मणावदयकत्वेत्यतया हुतादिसम्पत्त्या तनुष्यत्वं ननु ब्राह्मणवार्ति "तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येवम् ब्राह्मणकारकम् । तपः- हुताभ्यां यो हीनो जातिमाह्वय एव सः ॥ वीणि यस्यावदा- तानि विद्या योनिश्च कर्म च । एतच्छिवे ! विज्ञानीहि मासाद्यस्यस्य लक्षणम् ॥ इति भगवत्पतञ्जल्युक्तलक्षणस्य योनिर्कृत्स्नाभावात् ॥

तत्तत्सनापकारेण ज्येष्ठातिक्रमजेन । राज्ये राष्ट्रे । देवः मेघः ॥ अवर्षति देवे—

तमृचुर्ब्राह्मणा “अधर्मस्त्वयाऽऽचरितो ज्येष्ठं आतरमन्तरित्यामिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षती”ति ॥

तं शन्तनुम् । ऊचुः उक्तवन्तः । अन्तरित्यातिक्रम्य । अमिषेचितम् अभिषेक आत्मनः कारितो यतस्त्वया तस्मात् तेन मर्षादातिक्रमेण ते तव राज्ये । इत्यतः प्राप्तकालं प्रतिपद्यस्व ॥

स शन्तनुर्देवापि विशिष्य राज्येन ॥

स एवं ब्राह्मणैरुक्तः शन्तनुः । शिक्षाश्च पुनः पुनः शशास । अभिर्गमितवानित्यर्थः । कर्षः ? राज्येन अभ्युद्यत्वेन । गृहणात्मनः पदमिति । एवं कनीयसाऽऽख्यमर्थ्यमानोऽपि—

तमुवाच देवापिः पुरोहितस्ते असांनि याजयानि च त्वेति ॥

तं शन्तनुम् देवापिस्त्वाय काममहं पुरोहितस्ते असांनि भवानि । त्वा त्वाम् । याजयानि । वार्षिकेण कर्मणा, नृच राजा भविष्यामि ब्राह्मण्यासादनात् भवानेवास्तु कामं राजेति भावः ॥

तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् ॥

तस्य देवापिः । आधिरभूदिति^१ शेषः । तत्र—

तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ (१०) ॥

तस्य समुद्राऽभिधानसन्दिग्धस्य प्रविभागोपदर्शनाय एषाऽनुपदं प्रदर्शयिष्यामाणा ऋग् निर्वाचिका भवति ॥ ११ ॥ (१०)

“आर्द्धिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवार्पिर्देवसुमर्ति चिकित्वान् ॥ स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्ब्रह्म आभि ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० ८-५-१२)

आर्द्धिषेण इति । एतच्च वर्षकामसूक्तम् । देवापिरार्द्धिषेण ऋषिर्देवा देवताभिष्टुप छन्दः । आर्द्धिषेणः ऋद्धिषेणस्य

१. अभिगमः स्वीकारः । ज्यन्तोऽत्र गमिः । “नोदात्तोपदेशस्ये”ति (पा. ७-३-२४) इति निषेधः ॥

२. वर्षार्थिना (वर्षकामनावता) कर्मणा । एतच्च कल्पान्तरपरतया नेदमित्युपनिष्ठाऽभिष्यति । कल्पान्तरे स एव देवापिरार्द्धिषेणः सन् शन्तनुमेव (तन्नामकमेव) यन् अश्वमर्षितो वर्षार्थेन कनीयाऽऽवधायद्ब्रह्मस्ते राष्ट्रे भवेदिति ॥

३. प्रकटीकृतम् ॥ “प्राकाशये प्राडुराभिः स्वादि”त्यमरः ॥

पुत्रः । इषितसेनस्य वा । “ऋग्यजुर्वेदेषु ऋषिभ्यश्चै” (पा० ४-१-११४) स्थणपत्ये । अन्यकल्पान्तराणी देवापिः ऋषिः रम्यकल्पान्तराण्यस्यैव शान्तनोर्वैर्षार्थि कर्मणि होतृत्वेन वृत्तः होत्रं होतृकर्म इवन् “हुवामाशुभसिभ्यन्न” (उ० ४-१६८) इति व्रन्मावे ॥ तत् कर्तुं निषीदन् उपविष्टवान् । ततो देवापिः देवसुमर्ति देवानां कल्याणीं मतिमुदकसम्प्रदानामिसुखीं कर्तुं चिकित्वान् चेतनावान् जानानः (स हि तथाऽऽलोचया देवानामुदकसम्प्रदानामिसुखीमातिरभूत्) ततः परितुष्टेषु देवेषु स देवापिरेव उत्तरस्मात् उपविर्तमानात् अन्तरिक्षात्समुद्रात् अधरम् अधोवर्तमानं समुद्रं पार्थिवं प्रैति (एष विभागः समुद्रयोः) दिव्याः दिवि भवाः, प्रवासाः सत्यसम्पत्करीषां वर्षाः वर्षभवाः, वर्षभूता वा अपः अभि सर्वभूतानामुपरि असृजत् अक्षरायत् । स देवाप्यधिकारे वर्तमान एवमकरीत ॥ अन्यस्मिन्कल्पेऽपि देवैर्पिर्ममान्येत् देवास्त्वित्येवं वर्तमानेनाभिसम्बध्यत इति समसार्थः ॥ ५ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

आर्द्धिषेण ऋद्धिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्य वा ॥

ऋद्धिरुषविशेषस्तद्बहुला सेना यस्य सोऽयमर्द्धिषेणः । इषितसेनो वा । नित्यमेव प्रेषितसेनः शत्रून्प्रति । तत्रेषितस्य “एति संज्ञायामगात्” (पा० ८-३-९९) इति पत्यम् । ऋद्ध्यादेवः पृषोदरादित्वात् ॥

सेना सेश्वरा समानगतिर्वा ॥

इह इतीश्वरनाम “इतः सूर्यं प्रभौ” इत्यमरः । तेन हि सा नित्यमेव संयुक्ता भवति । तथाच सह इमेनेति सेना । समानमेकार्थं जयाद्वयसुविद्ध्येतीति सेना । समानस्य सभाय एतेर्गण्यार्थान्क औणादिकः कर्तारः । समाना गतिर्वैसा इति विग्रहार्थः ॥

पुत्रः पुरु त्रायते ॥

पुरु इति बहुनाम “प्रभूतं प्रवृत्तं प्राज्यमदधं बहुलं बहु । पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि चे”त्यमरः । बह्वपि यत् पित्रा पापं कृतं भवति ततोऽयं त्रायते तमिति पुत्रः । रुशब्दलोपः पृषोदरादित्वात् । त्रायतेष (भ्वा० आ०) “आतोऽनुपसर्गं क” (पा० ३-२-२) इति कप्रत्यय आत्मन् (पा० ६-१-४५) आतो लोपश्च ॥ (पा० ६-४-६४) ॥

निरणगाद्वा ॥

अथवा नितरामसौ निश्चिन्तय वा (शास्त्रतः श्रद्धापूर्तेन मनसा) दृष्टान्ति अर्पयति (ददाति) पिण्डान् पितृभ्य इति

१. उत्तराधराविति परस्परपेक्षौ । “अवध्यवधिमतोश्च साजाल”मिति म्यायेनाधरसजातीयतोत्तरस्य युज्यत इति समुद्रादिति तदिदोष्यमथाह्व्य व्याख्यातम् ॥ उत्तरमुपरिष्टादवस्थानादिति वक्ष्यतेऽनुपपन्नम् ॥

२. सायणस्तु समुद्रमपि असृजत्सृजतिवत्समैवाह ॥

३. एष च व्याख्यामागो दुर्गदक्षित एव उक्तस्ततः ॥

निपरणः । ल्युः (पा० ३-१-१३४) स एव पुत्रः । अत्रो-
पसर्गलोपः पुण्यतेः (त्रया० ५०) ऋक् । धातोश्च पुः प्रयो-
दरादित्वात् ॥ तथाच नि-(तरा)परणादर्पणात्तर्पणाद्वा पुत्र
इति नामनिदानकथनम् ॥ विग्रहस्तुक्तपूर्वं एव ॥

पुत्ररक्तं ततस्त्रायते इति वा ।

अथ वा पुदित्येतन्नरक्तं (नरकस्थान)मुच्यते । ततोऽसौ
त्रायते पितृनिति पुत्रः ॥

अथ ऋषिशब्दं निर्गवीति—

होत्रमृषिर्भिषीदवृष्टिदर्शनात् ॥

दर्शनादृषिः । “ऋषी गतौ” (तु० ५०) “इष्टुपधा-
क्ति” (उ० ४-१२०) इतीत् । “ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था”
इति न्यायेनात्र दर्शनम् (ज्ञानम्) अर्थः । पश्यति ह्यसौ
सम्पानार्थम् ॥

स्तोमान्ददर्शैस्त्यौपमन्यवः ॥

मन्त्राः स्तोमास्तानसौ (ऋषिः) तारकेण ज्ञानेन ददर्श
पश्यतीति औपमन्यव उपमन्योरपत्यभूत आचार्यो मन्यते ।
तथाच मेदिनी “ऋषिर्वेदे वसिष्ठायै धीमती च उपमानयसि”ति ॥
ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति—

**“तद्यदेनांस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भवभ्यानर्षत्त
ऋषयोऽभवंतदृष्टीणामृषित्वमिति विज्ञायते ॥”**

तत् एतदुच्यते यत्तत्तृष्णीणामृषिलम् । यत् यस्मात्
एतान् ऋषीन् तपस्यमानान् तपस्तप्यमानान् । ब्रह्म-ऋ-
ग्यजुःसामाख्यं, स्वयंभु-ऋक्तकम् अभ्यानर्षत् अभ्याग-
च्छत् । अनधीतमेव तत्त्वतो दृष्टशुक्लपेषिशेषेण । ते खलु
ऋषयः अभवन् । तदृष्णीणामृषित्वमित्येवं ब्राह्मणेऽपि
‘वि’ विचार्यमाणं सत् ज्ञायते ॥

देवापिः देवानामास्या स्तुत्या च प्रदानेन च ॥

स हि स्तुतिभिर्देवानां । हविःप्रदानेन च ॥

देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिम् ।

**चिकित्वाञ्चेतनावान् । स उत्तरस्मादऽधरं सप्त-
द्रम् । उत्तर उद्धततरो भवति । अधरोऽधोऽरः ॥**

उद्धततर उद्धततरः (हन्तिरग्न गमने) भवति । उपरि-
धायकस्थानात् । अधरश्च अधोऽरः । अथ इमतिं (गच्छति)
इति । ऋषातोः (तु० ५०) पचाद्यच् (पा० ३-१-१३४) ॥

अथाधःशब्दं निर्गवीति—

अथो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिपिद्धा ॥

अधः पुनर्न धावतीति सतः । नन्वूर्ध्वगतिर्धौर्धवाधोतोः
(भ्रा० उ०) ईधुर्गौणादिकः । तस्य ह्यधोगतिस्त्रादेव ऊर्ध्व-
गतिः प्रतिपिद्धा भवति ।

तस्योचराभूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥ (११) ॥

तस्यैवार्थस्य ऋक्तस्य यथोत्तरात्सात्समुद्रावृष्टिमयाचत देवे-
भ्यो देवापिः ॥ यथाच पौरोहित्यमकरोत् । यथा वाऽयच्छ-
न्तुर्ग्येन कर्मणा वर्षीयां सन् । तथैवा उत्तरा ऋक् भूयसे
बहुतराय निर्वचनाय निगमनाय भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ (११)

**“यदेवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः
कृपयन्बदीधित् ॥**

**देवश्रुतं वृष्टिवाग्निं रराणो बृहस्पतिर्वाचमसा
अयच्छत् ॥ १ ॥”**

(ऋ० सं० ८-५-१३)

यदिति ॥ इयं श्रुतिः त्रिष्टुप् । ऋष्यादिकं पूर्वतमेव ।
इदमपि वर्षकामसूक्तम् ॥ यत् यदा देवापिः आग्निषेणः शान्त-
नवे राक्षे स्वप्त्रे कौरव्याय । तादर्थ्यं चतुर्था । पुरोहितः
अग्निर्कर्मणि व्याप्रियमाणः होत्राय होतृकर्मणे वर्षीयाय कर्मणि
वृतः सन् कृपयन् कृपायमाणः राक्षः अदीधेत् अन्वभ्यायत्
वृष्टिर्भवेदिति ॥ देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्तीति देवश्रुत् तमेनं
देवापि वृष्टिवाग्निं वृष्टिवाग्निं रराणः ददत् । “रा दाने”
(अ० ५०) व्यस्येन छिदः कानच् । बृहस्पतिर्वैवोऽस्मिन्नेव
कर्मणि ब्रह्मत्वेऽवस्थितः अस्मै देवापये वाचं वृष्टिसाधिकाम्
अयच्छत् अवादित्यर्थः ॥ तथा वाचा तदनुग्रहीतया देवा-
न्स्तुत्वा तेभ्यो वर्षमलभतेति समस्तार्थः ॥ १ ॥

अथैकपदनिहासम्—

**शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा, शमसौ तन्वा
अस्त्विति वा ॥**

शन्तनुः कस्मात् ? इत्युच्यते—स हि यं कश्चिदोर्गात् दृष्ट्वा
कृपयन्बदीधित्स तनोः शं तन्वास्त्विति ततोऽसावगमो भवति ।
अथवा एवमसावाशास्ते शमसौ तन्वा अस्तु इति । शमसिः
सुखनाम तन्वास्तनोरिति शरीरस्थैर्लभ्यम् । तनोरस्तित्वेन
वक्तव्ये हैमिधरत्राषः ॥ अथ पुरोहितं निर्वक्ति—

पुरोहितः पुर एनं दधति ॥

राज्ञां हि शान्तिक-पौष्टिका-मिचारिकेषु कर्मसु एनं

१. पुरोहितो शेषाधिकर्मणि व्याप्रियते ॥

२. सावणस्तु—होत्राय वृतो देवापिः कृपयन् देवश्रुतं देवलोका-
प्रसिद्धं वृष्टिवाग्निं वृष्टिवाग्निं बृहस्पतिम् अदीधेत् अन्वभ्यायत् स
च रराणो रममाणो बृहस्पतिर्देवोऽस्मै देवापये वाचमयच्छदित्वेन
व्याख्यत् ॥ अनुभ्यान्नाम शुभाशेसनम् ॥

३. देवलोकेऽपि प्रत्यातनामनम् ॥

४. रममाण इति सावणः ।

५. व्यस्यः आत्मनेपद—वर्तमानकालकृतः ।

६. तनोऽस्त्विति ॥

पुरोऽग्रे दधति धारयन्ति पुरस्कृवंतीति पुरोहितः । पुरतो निधानात् । पुरस्करणाद्वा ॥ “दधातेहिः” (पा० ७-४-४२) कप्रत्ययोऽत्र कर्मणि (पा० ३-२-१०२) ॥

होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायदेवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति ॥

देवश्रुतं-देवा हि एनं स्तुतीस्मारयन्तं शृण्वन्तीति देवश्रुतं तं देवश्रुतम् ॥ कृपायमाणोऽन्वध्यायदिति कृपयन्तीधे-दिति पद्वोरर्थः ॥ अत्र कृपां कुर्वाण इत्यर्थं क्यङ्कर्षः ॥

वृष्टिर्वनिं वृष्टियाचिनं, रराणो रातिरभ्यस्तः ।

बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोऽसौ वाचमयच्छत् ॥

वृष्टिर्वनिमिति । वृष्टिकर्मापदाद्वनयोर्वाचनार्थः (त० प०) “छन्दसि वनसन्तरक्षिमयामि”-(पा० ३-२-२७) ति इवप्रत्ययः कर्तरि । रराण इति रातेर्दानार्थः (अ० प०) लट्-आनश् (पा० ३-२-१२९) व्यत्ययेन इङ्गः द्वित्वम् (पा० ६-१-१०) बृहस्पतिर्महतां पतिः । “तद्ब्रह्मोः करपत्योश्चोर-देवतयोः सुद तलौपथेति (पा० ६-१-१५७ वा०) साधुः ॥

अत्र बृहच्छब्दार्थः उक्तपूर्वं इत्याह—

बृहदुपन्यास्यातम् ॥ ३ ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि. शा. नैषं. का. द्वितीया-ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥ * ॥

बृहदिति । उपगम्यगमं व्याख्यातम् “बृहदिति महतो नामधेयं परिच्छ्रवं भवती”ति । (नि० अ० १-३-२) मञ्ज-निदानद्वारेण धर्मोऽयमत्र दर्शितः । ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसो राज्यप्राप्तिर्धर्मोऽतिरक्तः । धर्मोऽतिकमे च देवो न वर्धेतीति । निरु-क्तपक्षे-ऋष्टिषेणो मथ्यमः, तदपत्यमयमभिः पार्थिव आर्ष्टिषेणो देवापिः स धान्तव सवैस्मै शुभार्थिने यजमानोयेत्येवं योज्यम् । बृहस्पतिरिति मथ्यमः । स्तनयितुलक्षणो वाचमित्यर्थः ॥ ३ ॥ १८

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ नैषं काण्डे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः

पादः ॥ २ ॥ ३ ॥ * ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(अथ साधारणानां घण्टां नाम्नां निर्वचनम्)

लोकाभिधानाधिकारेणैवमुच्यते—

साधारणान्युत्तराणि पदं दिवश्चादित्यस्य च ॥

१. अत्र “सविषेणो हि विविधितेषो संति विषेभ्योऽन्वयवाचे विशेषणमुपसंक्रामतः” इति न्यायेन स्तुतिमेवैतस्य श्रवन्ति देवा इत्यर्थः । यथा “निघ्नन्तस्माश्रजन्मः क्षतः” इत्यत्र नहि पाञ्ज-जन्मः श्रोतुं शक्यो द्रव्यत्वात्किन्तु तस्य निघ्नान् यत्र क्षतः ध्वजः ॥

समानं ध्रियन्त इति साधारणानि, नामानिखलुष्यन्ते । उत्तराणि प्रकृत्येभ्योऽन्तरिक्षनामभ्यः । पदं “सः पृथिः नाकः” इत्येवमादीनि कयोः पुनः साधारणानि दिवोऽन्तरिक्षस्य आदित्यस्य परमपुर्वेवाधिष्ठानस्य व्योममणेश्च । च एको वाक्यालङ्कारः ॥

यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्यामः ॥

यानि तु अस्यादित्यस्य प्राधान्येन वर्तन्ते (प्राधान-स्तुतिभाजि) नामानि “सविता भगः सूर्यः पूषा” इत्येवमा-दीनि । तान्युपरिष्ठात् (नि० दै० का० १२-१२-१६) व्याख्यास्यामः विभज्य आख्यास्यामो निर्वक्ष्यामः । इमानि तु नैषण्डकानि, संक्षरूपाणि च धुनामभिः साकमित्यत इह नैषण्डकप्रकरणे निरुच्यन्ते ॥

आह—

आदित्यः कसात् ?

इति । उच्यते—

आदत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषाम् ॥

आदत्ते तस्य रसान्निधिभिरित्यादित्यः । यद्वा ज्यो-तिषां महन्क्षत्रादीनां भासमादत्त इत्यादित्यः । आह पूर्वा-द्दातेर्द्विजौषादिकः । डिष्ठादिभ्योः । तदुदये हि चन्द्रा-दीनां प्रभानाशो भवत्येव । प्रज्ञापेक्षमेतत् ॥

आदीप्तो भासेति वा ।

अथवा सवैतो क्षेप भासा आदीप्त आहृतो भवति । पृष्टोदरादिः ॥

अदितेः पुत्र इति वा ॥

अथवा अदितेर्देवमातुः कश्यपस्य पत्न्याः पुत्रः, सोऽय-मादितेभ्यः सन् आदित्य इत्युच्यते “दित्सदित्यादित्यपत्सुत्तरप-दाण्यः” (पा० ४-१-५५) इति अपत्ये ण्यः । “यस्येति चे”-(पा० ६-४-१४८) टीकारस्य लोप आदिबुद्धिश्च । (पा० ७-२-११७) ॥

अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् ॥

अस्यादित्यस्य एतद्विधितेयोऽदितेः पुत्र इत्यर्थमभिधानं तु तदैवभिधानेनैवल्पप्रयोगमल्पविषयमितराणि तु सवितुभ-गपुत्रादीनि बहुप्रयोगविषयाणि । कालप्रयोगविषयम् ? आर्चा-भ्याम्नाये-ऋचो यैस्मिन्मिति उपपुनर्भात्राताः सोऽयमाचीभ्या-

१. तथाच वाजसनेय आह्वयते (अ० ४०) “योसावा-दित्ये पुत्रः सोऽसावहमि”ति ॥

२. तुरयैवाथ ॥ इतराणि व्यवच्छिन्नानि सवित्रादीन्यभि-धानानि ॥

३. तथाचाचैमिति, ऋचां समूह इत्यर्थकम् । आर्चैर्भव

प्रायोदासतयस्तस्मिन् । केवलमेतत्सूक्तमात्रं न द्विर्मात्रं न ह्यादितेय इत्यनेन नाम्ना द्विर्मात्रव्यवस्थां चोदितपूर्वमस्ति । यथा त्वेतत्सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते तथोदाहरति—

“सूर्यमादितेयम्” (ऋ० सं० ८-४-१२-१)

अस्यायुषि अत्रादितेयमित्यस्य—

अदितेः पुत्रम् ॥

इत्यर्थः ॥ तदेतदुपनिषद्वाक्यास्यते (नि० ७-२९)

अथादित्यशब्दमसक्तमाह—

एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः
स्तुतयो भवन्ति ॥

एवम्—इति । देवताभेदपक्षेदेवमुच्यते देवताना-
सिति । तिस्र एव हि देवता नैरुक्तानामभिवाच्यादित्या इति
हि वक्ष्यते (नि० दै० कां० ७-५) तत्पक्षे तु नेतस्त्वभवति ।

आदित्यप्रवादा आदित्याभिधानाः ॥

तद्यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भग-
स्यांशस्येति ॥

एतत् उदाहरणजातम् ।

“इमा गिरं आदित्येभ्यो घृतस्मृः सुताम्राज्येभ्यो जुह्वा जुहोमि ।
भृगोस्तु मित्रो अर्युमा भगो नस्तुमित्रातो वरुणो दक्षो
अंशः ॥ १ ॥” (ऋ० सं० २-७-६)

इमा इति । अस्यायुषि सर्वे एवादित्यप्रवादाः । स्तुत्या
स्तुयन्ते । तद्यथा—

आदित्येभ्योऽदितेः पुत्रेभ्यो राज्ञेभ्यो राजमानेभ्य ईश-
रेभ्यो वा मित्रादिभ्यः । घृतस्मृः घृतसाविणीः (घृतं क्षरन्तीः)
इमा गिराः स्तुतिलक्षणा वाचः स्वनात्स्वर्वादा जुह्वा
वागिन्द्रियेण जुहोमि प्रयच्छामि करोमीति यावत् ॥ ता
गिरा नो, अस्माकं प्रत्येकमिमे भृगोस्तु । तुविज्रातः तुविति
बहुनाम, बहुषु प्रदेशेष्वनुपदार्थं जातः प्रादुर्भूत इत्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्ववाक्ये इतिशब्द आशय इत्याह—

अथापि मित्रावरुणयोः ॥

सायतेऽत्रैलपिकरौ घृत् । “आ अम्यासे” (श्वा० प०)
“आतो युक् विण्कृतो” (पा० ७-१-३३) इति जुगागमोऽत्र
द्रष्टव्यः ॥

१. याचिकपक्षे तु—“अपि वा धृग्येव स्तुः प्रथिप स्तुतयो
भवन्ति” (नि० ७-५) इति महाभाग्यार्यामैश्वर्यवादा—एकै-
का बहुनामतेति सम्भवति देवताभेदपक्षस्योऽग्रज (निरुक्त-
शब्दे) पक्षः । तत्र तावदात्मनिष्ठः प्रथमः । नैरुक्तपक्षो
द्वितीयो याचिकपक्षस्तृतीयस्तत्राद्यमते—एक द्वात्सा देवतेत्येवं
तत्रैव (नि० ७-६) व्यक्तीभविव्यति ॥

आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तद्यथा—

“आदित्या दानुनृस्पती” ॥ दानपती ॥

अस्य—“ता सुम्राजी घृतासुती आदित्या दानुनृस्पती ।
सचेतु अनवह्वरम् ॥ १ ॥” (ऋ० सं० २-८-८) इति स्वह्वरम् ।
गायत्रीयं श्रुतमद्येन दृष्टा । अमिह्वरस्य वरुणस्य द्वितीयैऽहि प्रसवं
नाम शलम् । तत्र “अयं वा मित्रावरुणासुतः सोमं भृतावृषा
ममेदिह श्रुतुं हवम्” (ऋ० सं० २-८-७) इत्येव लुप्तः
शैल्योः । तस्योत्तमा एषा । ता सुम्राजा तौ सैन्वीतौ घृतासुती
तौ हि श्रुतमुदकमासुवाते वर्षकर्मणा जनयतः । आदित्या
आदित्यौ अदितेः पुत्रौ । औह आत् (पा० ७-१-२९)
दानुनृस्पती दानैपती दानानानीशाते । तौ यजमानेः
सम्यक् स्तुतिमिर्द्विभिन्ध संसेवितौ अनवह्वरम् अकटिलं
यजमानं सचेते । प्रतिसंसेवते अभिमतेर्द्विभिः । न कृताग्री
शक्तौ च दातुमित्येवमत्र मित्रावरुणावादित्यपदेन स्तुयते ॥
“अव सेचने सेवने च” (श्वा० भा०) लट् ॥ १ ॥

अथापि मित्रस्यैकस्य ॥

आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति । तद्यथा—

“प्र स मित्रं मतेतौ अस्तु प्रयस्यान्यस्तं
आदित्यं शिष्यति वृतेन ॥”

इत्यपि निगमो भवति ॥

अयमितरौपीत्यपिशब्दार्थः । अस्य—“न हन्यते न जीयते
त्वोतो नैममहो अभोलम्बितो न दुरात्” ॥ २ ॥ (ऋ०
सं० ३-४-५) इत्युत्तरार्धेवम् । इयं विश्वामित्रेण दृष्टा मित्रुप
मैत्रस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या । हे मित्र ! आदित्य ! अदितेः
पुत्र ! स मतेः मण्डपः प्रयस्यान् अन्नवान् प्रय इत्यन्ननाम
(निर्व० २-७) प्र प्रकरणेन अस्तु भवतु यः वृतेन कर्मणा
(निर्व० २-१) निर्वैषण्यप्रोक्षणादिना संस्कार्येवं हविश्चकं
लक्षणं ते तुभ्यं शिक्षति वदति । (निर्व० ३-२४)
व्यत्ययेन परलोकपदम् । स एवंप्रभावस्त्वमसि—त्वोतस्त्वया
उतो रक्षितः सन् केनापि प्रयत्नीकभूतेनातिवलेन न हन्यते न
वध्यते, न जीयते नाभिभूयते “जि अभिमवे” (श्वा० प०)
कर्मणि लटि यक् वीषैः । (पा० ७-४-५५) न केवलं शत्रूणा-

१. तिसृषासुचौ समाहारः । अमल्यवः समासात्मकः (पा०
५-४-७४) “अर्धचौदि”त्यात् (पा० २-४-३१) पुस्तकम् ॥
२. अत्र सायणः—सम्राजौ आश्रये सर्वेषां शासितादौ धृता-
सुती धृताग्री इत्यर्थमाह ॥

३. अत्र दानुशब्दो दानवचनो नपुंसकः श्रुयते । कश्चिद् दानु-
वचनो. दानववचनो वा पुल्लिङ्ग “सप्तदानुमसाक्षते” (ऋ०
सं० ८-७-२-१) (नि० ११-२६) इत्यत्र यथा । तथा
चार्धचौदिरप्यत्र (पा० २-४-३१) तदाह दानपती इति ।
सायणस्तु “दानुनो दानस्य देवस्य वा भवस्य पती स्वामिनौ”
इत्याह ॥

मनादृष्टोऽसौ किन्तु अंहः पाप्माऽपि एनम् अस्तितः अन्ति-
कात् समीपात् (यत्संशरीरादेव बाह्यनक्षेत्रानिबन्धनमुत्पद्यते
पापं तदुत्पत्तिसमकालमेव तदनुप्रदादपक्षस्यते तत्स्त्वेन न
व्याप्नोति) यदपि दूरात् पुनर्भातृजायाद्विद्वारेणैवमास्कन्दति
तदपि न अश्नोति व्याप्नोति “अथ व्याप्तौ” (खा० आ०)
रुद् ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ एवं महातुभावस्तत्तत्स्वां
स्तुम इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

अथापि वरुणस्यैकस्य ॥

आदित्यप्रवादां स्तुतिर्भवति । तथा—

“अथा वरुणमादित्य व्रते तवर् ॥”

इति । अस्य—

“उदुत्तुनं वरुण पात्रमुसदवाधुनं विमध्युनं श्रंथाय ।

अथा वृषमादित्य व्रते तवानांगतो अर्धितये स्वाय” ॥५॥

(ऋ० सं०—१-२-१५)

इति स्वरूपम् ॥ अनया त्रिष्टुभोपाकृतः श्रुतःशेषो वरुणं
मुद्रावात्मानं, पशुबन्धान्मोक्षयिष्यन् हे वरुण ! आदित्य !
अदितेः पुत्र ! (वर्यं त्रिष्टु स्थानेषु अधो गम्य उपरिष्टान्नायद्धाः
सैः पावैरतो ब्रूमःस्तुला हविषा चोपग्रस्तस्त्वमस्माभिरतस्तावत्)
उत्तमम् उपरिष्टादवस्थितपादां अस्मत् अस्मत् उत ऊर्ध्वं
अथाय ऊर्ध्वय । “अथ दौर्बल्ये” (उ० उ०) छान्दसो वीर्यः ॥
उच्छ्रुत्वा च विमुक्तास्त्रानपीडयन् । योऽपि नायमधर्मस्तमपि
अव श्रयय अवमुञ्च । यथापि मध्यमस्तमपि वि श्रयय विमुञ्च
अथा अथ अनन्तरं “निपातस्य च” (पा० ६-३-१३६) इति
वीर्यः ॥ त्वया वर्यं विमुक्तसर्वपाशाः अनागसः अनवरपादाः
(संशुद्धसर्वकिल्बिषाः । एतदेव हि यौष्माकीर्णं पाशत्रयमाग-
स्तेनावमुक्ताः) सन्तः तव एव व्रते परिवरणकर्मणि अदि-
तये स्वात्मनोऽरीनलाय (अनुपक्षयायादरवन्तः) तथाच “अ-
दिक्षिररीने” (नि० ४-२२) ति । स्वाय भवेनेत्यासीः ॥ ५ ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सतः ॥

वृणोतीत्येवं कर्तारं कारकं सतो वृणोते (खा० उ०)
व्रतमिति “वृषिरभिभ्यां कित्” (उ० ३-१०८) इति
विधीयमानोऽस्तत्रत्यस्यो बाहुलकाद्वृणोतेरपि भवति । किलाहु-
णाभावे यन् । कर्मनाम (निष० २-१) तद्वि श्रुमाश्रुमात्मकं
कृतं सदाऽवृणोति कर्तारम् ॥

१. उपाकृतः हननायामभितः ॥ “उपाकृतः पशुरसौ
योऽभिगम्य कर्तो इत” इत्यमरः । इत इति आदिकर्माणि कः
(पा० ३-४-७२) हन्तुमारब्ध इत्यर्थः ॥

२. उत्तमाधममध्यमभावेनेति मथाशयः ॥

३. “अवधावसाधमधैरपाः कुरितसे” (उ० ५-५४) इति
अवतरेमच्च वस्य धादेशेऽधमशब्दोऽधोवसिते कुरितसेर्ध्वं वर्तते ॥

इदमपीतरव्रतमेतस्मादेव । निवृत्तिकर्म । वार-
यतीति सतः ॥

एतस्मादेव—कर्मनामकात् । किं तत्कर्म ? निवृत्तिकर्म—
यमनियमाख्यम् । बहिर्वेदिक, मान्तर्वेदिकं वा, यदभिसन्धिषा-
नुपेयते । तत् पुनः वारयतीति एवं सतः कर्तृकारकस्य
रूपम् । तत्किं करोति ? तद्विषयेषु कदादिषु प्रवर्तमानं पुरुषं
वारयति । तदनुष्ठानं स पुरुषो निवर्तते तस्मादवकीर्णमैवि-
ष्यामीत्येतस्माद्व्यात् ॥

अन्नमपि व्रतमुच्यते । यदावृणोति शरीरम्
॥ १ ॥ (१३)

यद् अन्नम् रस-शोणित-मांस-मेदो-मज्जा-ऽस्थि-भावेन
विपरिणममानं सत् शरीरमावृणोतीति तदपि व्रतमुच्यते ॥
तथाच महाभाष्यम् “व्रतं नाम तद्व्रतं यदन्यद्व्यवहार्यमुपा-
सीयत” इत्यादि । कात्यायनोऽपि “व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः”
(पा० ३-१-२१ वा०) इत्याह ॥ इत्येतदादित्यस्यप्रस-
क्तानुप्रसक्तमुक्ताम् ॥ १ ॥ (१३)

अधुना प्रकृतमेवोच्यते—

स्वरादित्यो भवति । सु अरणः । सुईरणः ॥

सु-इत्येन अरणो गन्ता अर्तः कर्तारि “नन्द्यादित्याद्युः”
(पा० ३-१-१३४) योरनः । (पा० ७-१-१) एष
नार्यनिर्देशलोपस्यपदासंज्ञः कर्तारि विधि (पा० ३-२-७५)
स्वरादित्यो भवति ॥ अथवा सुईरणः सुहु तमांसि
ईरयति क्षिपति (विनाशयतीत्यर्थः) अनेकारस्याकारो व्यत्ययेन
(पा० ३-१-७५) ॥ अथवा विशेषणविशेष्यभावेनेते वाक्ये
स्याताम् । किमुक्तं भवति ? सुईरण एव स्वरणः सैन्स्वरि-
त्युच्यते । इति ॥

स्मृतो रसान्स्मृतो भासं ज्योतिषाम् ॥

सु-इहु रसान्भौमानान्तरिक्षांश्च आदाहुम् क्रतो गतः ।
कर्तारि “गद्यथोकर्मके” (पा० ३-४-७२) ति फलतोनाप्रापि
विजेव कर्तारि बोध्यः ॥ अथवा ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां
भासमादावुं सु-इहु क्रतो गत इति पूर्ववत्साधनम् ॥

१. पूर्वं शेष एव क्रमः साक्षिकानां, निरक्षीनां तु यशोभिद्युत्वं
व्रतस्वीकरणम् ॥

२. यस्य त्यागोऽभ्युपेतलोपः ॥

३. “अवकीर्णो क्षतव्रत” इत्यमरः ॥

४. “अन्येभ्योऽपि इदमन्ते” (पा० ३-२-७५) इति सन्नि-
वृत्तिग्रहणस्य प्रयोगानुसरणात्तत्वात् अकर्तार्यपि भवतीति शोभन-
गमनं सुखाय हिताय वा लोकानां यत्नेति बहुमीदं मन्यन्ते
देवराज्यंयवानः ॥

५. अतिपरोक्षवृत्तेः परोक्षवृत्तितामापाद्य प्रत्यक्षवृत्तिव्योपपा-
दनं गैरुक्तानाम् ॥

स्पृष्टो भासेति वा ॥

अथवा भासा दीप्त्या सु-सुष्टु कृतः परि(सर्वतो)भतो व्याप्त इति खर ॥

एतेन द्यौर्व्याख्याता ॥

उक्तं हि "तानि चैतस्मानकर्माणि समाननिर्वचनानी" (७६ प्र० ११ पं०) ति । सापि हि (द्यौः) सु अरणा शोभनगमना भवति । शोभनं वाडस्यामर्यते (गम्यते) क्षेत्रैः । इत्येवमादि यथा सम्भवं योज्यम् ॥ एवम्—

पृथिरादित्यो भवति ॥

आह कस्मात् ? इति । उच्यते—

प्राश्रुत एनं वर्षा इति नैरुक्ताः ॥

वर्षाः प्रोज्ज्वल एनमादित्यं प्राश्रुते प्रकर्षणं व्याप्नोति इति नैरुक्ताः निरुक्तविदो मन्यन्ते । तथाच प्रपूर्वादर्शतेः "पृथिपृथि" (उ० ४-५२) इत्यादिना कर्तरि निप्रत्ययः प्राशेः पृथभावाः ॥ स्पृशेरपीत्येके । तथाच—

संस्रष्टा रसान् ॥

स हि नित्यकालमेव रसान्-रसानां संस्रष्टा (आदानेन) भवति । वक्ष्यति च तस्य तदेव कर्म "अघास्य कर्म रसाऽऽदानम्" (ति० दै० का० ५-३-४) इति । अत्र "न लोके"—(पा० २-३-६९) ति यद्वा निषेधस्तुलन्ततां गमयति ॥ स हि तुन् (पा० ३-३-१३५) "आकेसच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिणु" (पा० ३-३-१४) इत्यधिकृत्य विहितः ॥ एवमपेक्षि ॥

संस्रष्टा भासं ज्योतिषाम् ॥

स्यसौऽत्र विनाशः । तथाचामरः "स्यसौः स्पृष्टोपतसुरि" इति । भावुरपि "स्पृष्टा बाधनस्यसौनयोः" (जु० भा०) आदित्यसंस्रष्टादेव ग्रहनक्षत्रचन्द्रमसां भासो नश्यन्ति ॥

संस्रष्टो भासेति वा ॥

अथवा भासा दीप्त्या क्षेत्रं स्तं-सर्वतः स्पृष्टो भवतीति पृथिः अत्र कर्मणि निप्रत्ययः । क्षेत्रं पूर्ववत् ॥

आह—

अथ द्यौः ।

कस्मात् ? पृथिरिति । उच्यते—सापि हि—

संस्रष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ॥

ततोऽसौ पृथिः । अथ कमप्राप्तस्य नाकानन्दस्यार्थमाह—

नाक आदित्यो भवति ॥

१. एव पाठोऽमरटीकायां जुषोषिनीकारसम्मतो दुर्गेणैव दृष्टः । स्पृशेतिपाठमभिधाय सप्तमं (उ० कृ०) "परस्वते"ति (पा० ३-१-१६) सजे "स्पृष्टा उपताप" इति (वाति०)

आह—कस्मात् ? इति । उच्यते—

नेता रसानां, नेता भासां, ज्योतिषां प्रणयः ॥

रसानां भोगानामान्तरिक्षाणां च जलानां नेता सर्वत-आदत्ता रश्मिद्वारेण, प्रापकश्च वृष्टिद्वारेण । आदित्यादेव वृष्टिरिति समामनन्ति । भासां वात्मीयानां सर्वतो नेता प्रापकः ॥ ज्योतिषां च प्रणयः प्रणायकः । तस्यैव हि भगवतो रश्मिज्वालाप्रान्तोपलभं ज्योतिष्यकं अगतीति ॥ ततश्च "पिनाकादयश्चे" (उ० ४-१५) ति विहित आकप्रत्ययो बाहुलकाश्रयते (भ्वा० प०) रपि । टिलोपश्च निपातनात् ॥

आह—

अथ द्यौः ।

कस्मात् ? नाक इति । उच्यते—

कमिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्यते ॥

कमिति सुखनामसु पठितम् (निष्० ३-६) तत्प्रतिषिद्धं सत्पुनरपि प्रतिषिध्यते ॥ तद्धि (कं) प्रतिषिध्यमानमर्कं दुःखं भवति । तदपि प्रतिषिध्यते चेद् नाकं भवति न विद्यतेऽकं दुःखमस्मिन्निति । दुःखलेषामन्यमिति हि तदर्थः । नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् । अत्र नञ्समासे "नञ्ना-नपान्ने"—(पा० ६-३-७५) ति नलोपाभावः ॥

ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति—

"नृवा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्चनाकम् ॥"

इति । अस्यार्थः—

न वा अमुं लोकं गतवते किञ्चनासुखम् ॥

अमुमेव लोकं सुलोकं गतवते किञ्चन किञ्चिदपि असुखं दुःखं न भवति । वै इति निश्चयेन ॥

कृतः ?—

"पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति ॥"

इति । य एव हि पुण्यकृतो भवन्ति स एव हि तत्र गच्छन्ति नेतरे । न च पुण्यकृतो दुःखेन भवितुं न्याय्यम् ॥

अथ कमप्राप्तो—

गौरादित्यो भवति ॥

आह कस्मात् ? इति । उच्यते—

गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षे ॥

गमयति ह्यसौ रसानात्मानं प्रति । उपक्षयं वा गम-

१. सर्वांसु दिक्षु ॥

२. अत्र "जग्मुषे" इत्येव पाठो मुद्रितपुस्तकेषु केचन विद्यते । तत्र गच्छत्यन्तरिक्षेः कस्य (पा० ३-२-१०७) दित्ते "वसोः सम्प्रसारण्य" (पा० ६-४-१११) इत्यम् ॥

यति । किंच गच्छत्यन्तरिक्षे स एवात्मा (आदित्यः)
आह—

अथ द्यौः

कस्माद् गौः ? इति । उच्यते—

यत्पृथिव्या अधि दूरं गता भवति ।

यद् यस्मादियं गौः पृथिव्या अधि उपरि दूरम् अन्वा-
नं गता भवति । किञ्च—

यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति ॥

यद् यस्माच्च अस्यां यवि ज्योतींषि ग्रहनक्षत्रतार-
कादीनि गच्छन्ति तस्माद्गौः । अधिकरणेऽत्र गमेर्लौः
(उ० १-२२५) ॥

अथ क्रमप्राप्तो—

विष्टवादित्यो भवति ॥

आह—कस्मात् ? इति । उच्यते—

आविष्टो रसान् । आविष्टो भासं ज्योति-
षाम् ॥

आमिमुह्येन रसान् भौमानान्तरिक्षांश्च विष्टः प्रविष्टो
रश्मिभिरादातुम् । किञ्च—ज्योतिषां प्रहारीनां भासं वीप्ति-
रामिमुह्येन विष्ट आविष्टः । तथाच “धूमि प्रतिबन्धे”
(क्या० सौ० प०) विपूर्वाद्भासार्कतरे किपि भकारस्य पकारो
व्यत्येन । (पा० ३-१-८५) विष्टभिराविष्टतरेष्वे वर्तते ।
यद्वा विष्टोरेव बाहुलकाद्भूपसिद्धिः ॥

आविष्टो भासेति वा ॥

अथवा—अयमेवाभिमुह्येन विष्टः प्रविष्टः भासा
वीप्त्या । कर्मणि क्तः । तथाच क्विपि कर्मण्येव व्यत्ययवशा-
द्दत्र बोध्यः (पा० ३-३-११३) ॥

आह—

अथ द्यौः ।

१. एवं च “आयं गौः पृथ्वीरकमीतु” (क० सं०
८-४७-१) इति मन्त्रेऽपि गौरादित्यस्यद्विषेणं पृथ्विरिति । एवं
चायमितिलिङ्गव्यत्ययोऽपि न कल्पनीयः । तथाच सायणः । गौर्य-
मनशीलः पृथ्विः प्राप्तवर्णः प्राप्तवेना जयं सूर्यः । अकमीतु
आक्रान्तवान् उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य च पुरः पुरस्तात्
पूर्वासां दिशि, मातरं सर्वस्य भूतजातस्य निर्मात्रीं पृथिवीमस-
त् आसीदति प्राप्नोति । सदैवद्वान्दसो दुष्टं कृदित्ताच्छेरका-
देशः । ततः पितरं पालकं बुलोकं चक्षुष्यादन्तरिक्षं च (तथाच
द्यौं पितरं मन्त्रे मातृपितृशब्दयोर्बावापृथिवीवाचकत्वस्य दृष्ट-
त्वात्) प्रयत्नप्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन्तस्तः सुभरणः क्षोभमानो
भवति । यद्वा पितरं स्वर्गलोके प्रयत्नवर्तते इति ॥

कस्मात् विष्टः ? इति । उच्यते—

आविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ॥

इयमपि हि ज्योतिर्भिर्ग्रहनक्षत्रादिभिः । ये चान्ये पुण्य-
कृतस्तैश्चाविष्टा । तस्माद्विष्टुच्यते ॥ अथ क्रमप्राप्तो—

नभ आदित्यो भवति ।

आह कस्मात् ? इति । उच्यते—

नेता रसानाम् । नेता भासाम् । ज्योतिषां
प्रणयः ॥

नेता आदत्ता शेष रसानाम् । भौमानामान्तरिक्षाणां
च जलानां भासां च नेता प्रापकः सर्वोष्ठ दिक्षु ।
ज्योतिषां च प्रणयः । व्याख्यातमेतत् ॥ तथाच नयते-
रमुनि गुणे नय इति स्थिते बाहुलकाद्यस्य भः ॥

अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः ॥

अथवा । भासनः सन् भनस्ततश्च नभ इत्युक्तो विपर्य-
येण । तथा च भासनशब्दस्य ह्रस्वत् सकाराकारलोपः । भकार-
नकारयोश्च स्थानविपर्ययः सिद्ध इतिवत् ॥

न न भार्तीति वा ॥

अथवा न भार्तीति न अपि तु भात्येवेति नभः । अत्र
भारतेरुनि टिलोपश्च नकारस्यैकस्य लोपः ।

एतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ २ ॥ (१४)

इति श्रीयास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे नैष० काण्डे

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ * ॥

सापि ह्यादित्यवन्नेत्री भासासिति नभ इत्यादि यो-
ज्यम् ॥ २ ॥ (१४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ

नैषण्टुकाण्डे द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

(अथ रश्मिनामानिर्वचनम्)

आदित्यसम्बन्धेनैवाह—

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश ॥

उत्तराणि—साधारणनामभ्यः स्वरादिभ्यः षट्भ्यः । रश्मि-
नामानि—रश्मिः किरणस्य प्रमहस्य वा, “किरणप्रमहौ रश्मी”
इत्यमरः । नामानि (१५) अथ रश्मिशब्दं निर्वेधीति—

रश्मिर्यमनात् ॥

यमनात् संयमनादादानादिति यावत् । तदेतदुदकसाक्षानां

वा ॥ रैषिर्यमानयो धातुः (सौ०) “नियो मि” (उ० ४-४३) इति विधीयमानो मिप्रत्ययो बाहुलकादस्मादपि भवति बध्नन्नुदक, मथवा बध्यते तैरुदकमथो वा । यद्वा “अथ व्याती” (सा० आ०) “अशेरश् च” (उ० ४-४६) इति मिप्रत्ययो रशादेशश्च । अश्रुवते सर्वं जगत् अथग्रीवादि चेति रमयः ॥

तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः ॥

तेषां मध्ये यान्यादितः पञ्च “खेदयः, किरणाः, गावः, रमयः, असीपाव” इति तानि अश्वरश्मिभिः साधारणानि । तथाच पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मिनाम्नां निर्वचनमिच्छार्थः । “खेदय” इति । अत्र “दयतिर्गल्यर्थः” (भा० आ०) खे आकाशे दयन्ते गच्छन्तीत्येवम् ॥

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ ॥

आदित्योपलक्षणा हेतुः दिश इत्यादित्यनामभ्य उत्तराणि दिङ्नामानि अष्टौ । “आताः, शाताः, उपराः” इत्येवमादीनि । ‘आता’ आगता ह्येतास्त्वं तमर्थमप्रति भवन्तीति । ‘शाताः’ अभ्यश्रुवते ह्येताः सर्वेभ्यो भुवनम् । ‘उपराः’ पूर्वमेव ह्येता उपरम्य रता भवन्तीति ॥ आह—

दिशः कस्मात् ? ॥

इति । उच्यते—

दिशतेः । आसदनात् ॥

दिशतेः दिशधातोर्तिसर्जनाध्यात् (तु० उ०) बाहुलकादधिकरणे क्त्वा । दिश्यन्ते अतिछज्यन्ते ह्याह हविरादीनि देवतानाम् । अथर्वो-आसदनात् । तं तमर्थं प्रत्येता

१. रशना, रश्मिरैलादि कतिपयप्रयोगविषय एवायं रशिः । भरसादिवत् । न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः ॥

२. किरणाः विक्षिता भवन्ति । इत्येवं शब्दाद्यैः । अत्र प्रथमं दमपतेर्दिग्भाववच्छान्दसः । विष्णुणामादौ च । रमयश्चाश्वादीन्खेदयन्ति, तत्र “खिद दैत्ये” दिवादी रथादिशात्मनेपदी । “खिद परिधाते” तुवादिर्मुखादिश्च परस्येपदी । “हन्सर्वेषातुभ्यः” (उ० ४-११६) इतीन्प्रत्यये गुणः । किरणाश्च “कृ विक्षिपे” (तु० प०) इत्यस्मात् “कृपृष्ठि०” (उ० २-७६) इत्यादिना अनुप्रत्यये वोरन्ति च साधयः । प्रगहे तु “कृ हिंसायाम्” (तथा० प०) यदोभयत्र स एव । कृण्वन्ति हिंसन्ति तमः । हिंसन्ते प्रतिबध्यन्ते चैभिरभाः ॥

३. अत्रार्थे गकार लोपश्छान्दसः । वैयाकरणास्तु-आङ्पूर्वादितेर्गतिकर्मणः (भा० प०) “अकर्तरिचकारक” (पा० ३-१९-१९) इति वच् । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तं कार्यं प्रतीति । यद्वा आहता यथाताः । आङ्पूर्वात्तनोतेः “उप-सर्गे च संशायाम्” (पा० ३-२-९९) इति अनेर्विधीयमानो वो बाहुलकाद् भवति ॥

४. पतचोत्तरावाक्यस्यमपि चेति पदमावर्त्य व्याख्येयम् ॥

१३ नि०

आसन्ना भवन्ति ॥ तथाचाङ्पूर्वात्सीदतेर्दिश इति वर्णव्यत्ययो-पसर्गलोपाभ्यां प्रयोगः ॥

अपिवाऽभ्यशनात् ॥

अथवा अभ्यशनादेव दिशः । अभ्यश्रुवते (व्यामुवन्ति) ह्येतास्त्वं तमर्थमिति ॥

तत्र काष्ठा इत्येतदनैकस्यापि सच्चस्य भवति ॥

नामेति शेषः । तद्यथा—

काष्ठा दिशो भवन्ति ।

“काशु रीती” (भा० आ०) “हनि-कुपि-नी-रमि-काशिम्यः कथरा” (उ० २-२) इति कथनं प्रत्ययः । “तिवुने”-(पा० ५-२-९) ति इङ्भावः । काशन्ते पीप्यन्त इत्यर्थः । “दिशस्तु ककुभः काष्ठा” इत्यमरः ॥ एतच्च वैयाकरणमतेन । नैरुक्तामतेन लघेतर्न दृष्टव्यम् ॥ अत्र हेतुमाह—

क्रान्त्या स्थिता भवन्ति ॥

क्रान्त्वा गत्वा तं तमर्थं प्रति स्थिता ह्येता भवन्तीति काष्ठ-उच्यन्ते । न हि तद्वत्ति यन्मेना न सन्ति । तथाच क्रान्त्वा-साध्यात्पूर्वार्थं स्थितासाध्याच्चोत्तरार्थमादाय निरुक्तमत्र भाष्य-कृद्भिः । पृषोदरादिः । एवमेव—

काष्ठा उपदिशो भवन्ति ।

उपदिशो विदिशोऽपि काष्ठा भवन्ति । कुतः ? यत् इमाः—

इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति ॥

ता अपिहीतरेतरं परस्परं क्रान्त्वाऽभिगम्य स्थिता भवन्ति विभिन्नाः साकमिति ॥

आदित्योपि काष्ठोच्यते ॥ क्रान्त्वा स्थितो भवति ॥

असावपि रश्मिभिर्गुणं क्रान्त्वा आकम्प्य स्वस्थाने स्थितोभवत्यथरहतेति काष्ठोच्यते ॥

आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवति ॥

आजिरजतेर्गल्यर्थेयेणन्तः “इणजादिभ्यः” (पा० ३-१-१०८ वा०) इति ॥ सङ्क्रामार्थकः ॥ “समिस्त्राजिसमिद्युध” इत्यमरः । तदन्तोऽपि काष्ठा उच्यते । शरपथान्तलात् । असावपि हि सप्रदेशं क्रान्त्वा स्थितो भवति ॥

१. अत्र स्कन्दस्वामिनः क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिता आकाश-ब्रह्मतिरेकपक्षे । अन्यतिरेकेऽपि त एव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति । उपदिशोऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपीतरेतराण्येव परत्वापरस्परवत्सर्वत्र शब्दवद्वातोऽस्तित्यमिति ॥

आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते । क्रान्ता स्थिता भवन्ति ॥

इति स्थावराणाम् १ ॥ (१५) ॥

आपः पुनर्द्वयः । स्थावराभ्यां स्थावराश्च । तत्र क्रान्त्या जलाशयेताः स्थिता भवन्तीति स्थावराणां काष्ठत्वं तदापादिस्थानामपाम् । याः पुनर्नशाद्यापस्ताः कामन्यमितोऽप्रतथ न कचनावतिष्ठन्त इति काष्ठा मेध्या आपः ॥ १ ॥ (१५)

मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नेवार्थे भवति—

“अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ॥

बृत्रस्य निष्यं विचरन्त्यापो दीर्घं तम् आशयद्दिन्द्रशत्रुः ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० १-२-३७)

अतिष्ठन्तीनामिति । हिरण्यस्तुत्येयमार्थम् । दासपत्नीति च । त्रिष्टुभावेतौ ॥ अग्निष्टोमे निष्कैवल्ये शस्यते ॥ एष मन्त्र एतिहासिकैरित्यं व्याख्यायते । बृत्रस्य अष्टुरविशेषस्य लघुः पुत्रस्य शरीरमापो विचरन्ति । विशेषेणोपयोक्तव्यं प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरं निष्यं निर्नामधेयम् अप्सु मन्त्रत्वेन गृह्यताम् तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते इदानीमयमत्र क्रीडतीति । एतदेव स्पष्टीक्रियते—काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तम् । कीदृशानां काष्ठानाम् ? अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानाम् । अनिवेशनानामुपवेशनरहितानाम् । प्रवहणस्वभावत्वाच्चासां मनुष्यजन कापि एकत्र स्थितिः संभवति । इन्द्रशत्रुर्द्वयः जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् आशये स सर्वतः पतितवान् । इति ॥ नैरुक्ताः पुनरित्यं व्याचक्षते—अतिष्ठन्तीनां स्थितिसमावरहितानां मेघोदरा-न्तर्गतानामत एव अनिवेशनानाम् अनिविशमानानाम् न हि ताः क्वचिदपि निविशन्ते यावन्मलाशयं नाप्नुवन्ति । तासां मेघं विधानां काष्ठानामपां मध्ये अवस्थितानां बाह्यतो मेघाख्यं शरीरं निहितं अवस्थीपितं भावेतिशेषः । ताः पुनः आपः तस्य बृत्रस्य मेघस्य निष्यं निर्गमं वेनासौ नीचैर्नमति तं प्रदेशं वि विज्ञानन्ति इव । उपसर्गबलेन योग्य-नियन्त्याहोर्भाष्यकृतेन कृतः । यतस्तेन प्रदेशेन चरन्ति

१. सायणाचार्यैः ॥

२. विश्वरूपधराकुपितेन स्वप्नाऽऽभिचारिके कर्मणि मन्त्रबलेन वैतानिकाशेः सृष्टस्य ॥

३. जलक्रीडासक्तो बृत्र इन्द्रेण ललेन सैत्रं विधाय सह-क्रोडन्वेगपापां केनमयेन हत इति हि भागवतादौ व्यक्तम् ॥

४. आश्रयापत्तासांमेव गुणमेव ॥

प्रचरन्ति निद्रासुसारिण्यो हि ता भवन्ति । असावपि इन्द्रशत्रुः वृत्रः मेघः (निष्यं १-१०) ताम् प्रचरन्तीषु (अप्सु) तत्प्रचरणनिरोधं चिकीर्षुः स्वशरीरविद्वद्भा दीर्घं तमः आ आश्रयः । (यावन्तं प्रदेशं मेघस्य निद्रामनुसरन्त्यस्ता आपः निपितस्यन्ति ततो बहुतरं प्रदेशमसौ वधेते तद्वरुणस्यैवेति) अशयत् सर्वतः पतितवान् ॥ ५ ॥

अथ भाष्यकृदस्थावराणामपां काष्ठानामामिश्रेण मन्त्रं व्याचष्टे—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशमानामित्यस्थावराणां काष्ठानाम् मध्ये निहितं शरीरं मेघः ॥

तदेतन्मेघपरत्वेन वृत्रशब्दस्य व्याख्यानम् ॥ अथात्रैकपद-निरुक्तम्—

शरीरं शृणातेः श्रुतातेर्वा ॥

शृणातेः हिंसाार्थस्य (निष्यं २-१९) पाणिनिरपि “शहिंसायाम्” (म्या० प०) “कृष्णपुकिट” (उ० ४-३०) इत्यादिनेरन् प्रत्ययः । शस्त्रातेरिति “शमु उपशम” (दि० प०) इत्यस्य व्यत्ययेन श्ना । उपशमोऽत्र विनाशः । हिंस्यते हि तत् ।

अथ पुनर्भाष्यम्—

बृत्रस्य निष्यं निर्णीतं वि-ज्ञानन्याप इति ॥

निगदव्याख्यातमेत(दधस्ता)त् ॥ अथपुनरेकपदनिरुक्तम्—

दीर्घं द्राघतेः ॥

बृत्र्यर्थस्य (ध्वा० आ०) बृद्धं हि तद्वति । पृषोदरादि-सारसाधुः ।

तमस्तनोतेः ।

विस्तरार्थस्य (त० उ०) अयुनि (उ० ४-१८८) नस्य मः पृषोदरादिल्लात् । तेन हि सर्वमेव ततं (व्याप्तं) भवति ।

आशयदाशेतेः ॥

आशयत्—आ अशयत् । आशेतेः आश्रयार्थस्य श्रुद्धातोः स्वप्नार्थस्य (अ० आ०) लङि । पदव्यत्यय आर्षेः । अथेन्द्रशत्रुपदं निर्व्वेतीति—

इन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा, शातयिता वा, तस्मादिन्द्रशत्रुः ॥

आवो चाशब्दो वाक्कालङ्कारे । शमयिता—हन्ता ।

१. स हि स्वत एव तमः भूमादिप्रमत्तवात् । तथाचोक्तं कालिदासेन “युगम्योतिःसलिलमस्तां सन्निपातः क मेघ” इति ॥

२. निपतितुमिच्छन्ति ॥

३. तद्वद्वरोदुमिच्छता ॥

४. “द्राघ आवाते” इति पा० धा० ठः । कायामो दीर्घ्यम् ॥

यजैव हि दीर्घ्यापन्नं भवति ॥

तथाच शमयतीति शत्रुः “जत्राद्यथ” (उ० ४-१०२) इति निपातितः । इन्द्रः शत्रुर्ध्वं सः । अथवा नायं शमयतेरपि तु शात-यतेरेव हिंसायैत्येव । शातयतीति शत्रुरिति । तथाच “ह्वातिभ्यां कुन्” (ल० ४ । १०४) इति कुन् “बहुलमन्यत्रापी”ति णिङ्गम् । “निमित्तापाये नैमित्तिकस्यान्यपाय” इति । “अकृ-तव्यूहाः पाणिनीया” इति वा वृज्यभावः ॥ उभयत्र पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्नाद्बहुवीहिरेव ॥

स एवमेवत्याथ च वृत्रस्यासुरस्येति सन्देहपूर्वकं मतमेवेन निराचष्टे—

तत्को वृत्रो ? मेघ इति नैरुक्ताः । लाघोऽसुर इत्येतिहासिकाः ॥

इह मन्त्रे वृत्र इत्येतच्छ्रुतं तदेतन्नैपमागुप्रसक्तं विचार्यते इत्युपयुक्तच्छब्दः । अहं को वृत्रः ? इति । उच्यते—**मेघः इत्येवं नैरुक्ता** निरुक्तविदः । वेदत्रयैऽण् (पा० ४-२-...) । **येतिहासिका** इतिहासविदः । “आख्यानाख्यायिके-तिहासपुराणमध्य” इति (पा० ४-२-६० वा०) वेदित्रयैऽठक् । “ठस्येकः” (पा० ७-३-५०) आदिबुद्धिः (पा० ७-२-११७) ॥

अथ यदि मेघो वृत्रत्वाद् य एष सङ्क्रामे श्रूयते (मन्त्रवर्णे) तत्र का गतिः ? अत्राह—

अपां च ज्योतिषां च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति ॥

अपां च मेघोदरान्तर्गतानाम् । **ज्योतिषां च** वैद्युतानाम् । तेन हि वैद्युतेन ज्योतिषा मरुदैवहितेन इन्द्राख्येनो-पताञ्चमाना अपां प्रसन्दन्ते । (वर्षभावाय प्रकरव्यन्ते) **तत्र**—एवंसति उदकतेजसोरितरेतरेतप्रतिद्विभूतयोः **उपमा-र्थेन** रूपकल्पनया **युद्धवर्णाः** युद्धेन रूपकाणि भवन्ति ॥ न ह्यत्र यथाभूतं युद्धमस्ति । नहीन्द्रस्य राज्ञवः केचन भवन्ति । तथाच मन्त्रवर्णो भवति—“अशत्रुरिन्द्र ! जतिव” इति ।

(ऋ० सं० २-७-२१-२)

अथ किं वृत्रैवदेव रूपकाणि भवन्ति । अपि तु अन्यवदपि ? तत्राह—

अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च ॥

तुरत्र सजुचयार्थे । तथाच वृत्रवर्णाहिवेति । अहिर्मैघः (निर्घ० १-१०) उदकं (निर्घ० १-१२) मध्यस्थानदेवता

१. मरुतो वायवो देवाश्च । “मरुतौ पवनामरौ” हलमरः । मध्यस्थानदेवतेन्द्र इति नैरुक्ताः ॥

२. अत्र वृत्रादिशब्दावसुरमेघार्थी । तथाचामरः “अहिर्बुधेऽपी”ति । अपिरत्रार्थान्तरं ससुचिनोति । तथाच विश्वः “अहि-वृत्रासुरे सपे मेघे ध्यान्ते बलेऽपि चै”ति । मेघित्वपि “वृत्रो रिपी पने ध्यान्ते शैलमेदे च दानवे” इति ॥

च (निर्घ० ५-४) मन्त्रवर्णा मन्त्रलिङ्गानि । ब्राह्मण-वादाश्च शास्त्रान्ते भवन्ति । तदुपेक्षितव्यम् । स हि वृत्रोऽ-सुरः—

विबुद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाञ्चकार ।

इन्द्रेण सह जलक्रीडानसरे । ततश्च-इन्द्रेण—

तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिर आपः ।

तदभिवादिन्येवर्गभवति ॥ २ ॥ (१६) ॥

तस्यैतत्तार्थस्याभिवादिनी आमिसुखेन नियतं बोध-यन्ती एषा अनुपदं वक्ष्यमाणा ऋग् भवति ॥ २ ॥ (१६) तथा—

“दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां विलम्पयिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अपु तद्ववार ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० १-२-३६)

दासपत्नीरिति । पूर्वमयं नैरुक्तमतेन व्याख्यायते—यत् यदा अपां विलं निर्गमद्गारे अपिहितमासीत् तेन मेघेन । तत् तदा इन्द्रस्तं वृत्रं मेघं जघन्वान् निजशिवान् अहत । हत्वा च । अपचवार अपावृतवान्दरमथ तदा तस्मिन्द्वारे निहते अपावृते च सति । **अहिगोपाः** अहिना मेघेन गुप्ताः **दास-पत्नीः** दासाधिपत्यै आपः । **पणिना** वणिजा निरुद्धाः एकत्र राजावस्थानाय स्थापिता गावश्च प्रखन्दिरे वर्षभावेनेति समस्तार्थः ॥ अथ ऐतिहासिकमतेनार्थं व्याख्यायते—दासो विश्वो-पक्षयहेतुर्द्वैतः । “दधु उपकृते” (दि० प०) एवावच्छिन्नजन्तात् । पतिः स्वामी गासामपां ताः **दासपत्नीः** दासपत्न्यः विभक्ति-व्यत्यय आर्षः । अतएवाहिगोपाः अहिर्द्वैत्राखरो गोपों रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम खल्वन्धेन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनमेतदेव साधकियते—**आपो निरुद्धा अतिष्ठन्** इति । तत्र द्यन्तः **पणिनेव गावः ।** पणिनामकोऽसुरः गा अप-हृत्य विले स्थापयित्वा तद्विलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवास्तये-त्यर्थः । **अपां यद्विलं प्रवहणद्वारमपिहितं** वृत्रेण निरुद्ध-मासीत् तद्विलं प्रवहणद्वारं, वृत्रं जघन्वान्द्वारमपिहितं **अपचवार** अपावृतमकरोत् । वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृ-वान् इति ॥ १ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यः ॥

दासः कर्मकरस्तं हि ता अधिष्ठाव पान्ति रक्षन्तीति । ता

१. उपगम्य मन्त्रांसादर्थेऽपेक्षितव्यमागेचित्वमिलयः ॥

२. अस्यापकोऽनुपदं स्फुटीमविध्यति भाष्ये ॥

आपः । स हि (दासः) कर्मणा भ्रान्तः, ताड्य पीताड्य विभ्रान्त आप्यायितो भवति ॥

अथ विप्रहृष्टसक्तं निरुच्यते—

दासो दस्यते । उपदासयति कर्माणि ॥

दस्यतेरपक्षवार्थस्य (दि० प०) । स हि उपदासयति वपक्षाययति । कर्माणि कृष्यादीनि समापयतीत्यर्थः ॥

अहिगोपा अतिष्ठन् । अहिना गुप्ताः ॥

अहिना मेघेन गुप्ता निरुद्धाः । अथाहिशब्दं मेघार्थं निराह—

अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे ॥

अथाहिः कस्मात् ?—इति । उच्यते—अयनात् । एति हि अतौ अन्तरिक्षे ॥ तथाच “अहि गतौ” “सर्वेषां तुभ्य इन्” (उ० ४-११६) इतीन्द्रप्रत्यये नलोपो बाहुलकात् । यद्वा एते-रेव गत्यर्थस्य (अ० प०) इति गुणे यस्य हः प्रृषोदरादित्वात् ॥

अथ शब्दसामान्याभिरुच्यते—

अयमपीतरोऽहिः । एतस्मादेव ।

इतर उक्तान्मेघादन्योऽहिः सर्पः एतस्मादथवाहमना-देव । अयमपि हि एति सर्पति सर्वतः ॥ अत्रापरेतुष्यन्नाह—

निर्हंसितोपसर्ग आहन्तीति ॥

अथवार्थं निर्हंसितोपसर्गः । निर्हंसितो हस्तीभूत उप-सर्ग आकारो यसिन् स हन्तेरेव स्यात् । कथम् ? आहन्ती-सहिः । तथाच—“हन् हिंसाग्लोः” (अ० प०) “आहि भिहन्भिर्भा रक्षस्थ” (उ० ४-१३८) इतीप् ङित् आहो रक्षस्थेति साधुः ॥

निरुद्धा आपः पर्वणिर्नेव गावः ।

एतत्पर्यायकथनाय प्रतीकोपादानम् । सुगममन्यत् ॥

पणिवर्णिगभवति ॥

इति पर्यायेण तत्त्ववचनम् । अथ निर्वैवीति—

पणिः पणनात् ॥

व्यवहरणात् । पणायति व्यवहरति हासयति पणिः ।

“पण व्यवहारे” (भ्वा० प०) “सर्वेषां तुभ्य इन्” (उ० ४-११६) इतीन्द्रप्रत्यये । आद्य तु आर्षधातुके वा भवति (पा० ३-१-३१) । अथ पर्यायप्रवर्त्तकं निरुच्यते—

वणिक् पण्यं नेनेक्ति ॥

वणिजो यद्विक्रयं द्रव्यं तत्पण्यमुच्यते । तद्वती नित्यं नेनेक्ति शब्चीकरोति मूल्याहं स्यादिति । तथाच “निजिर् शौ-चपणोपयोः” (जु० प०) इत्यस्मात्किप् पण्योपपदे । ण्यस्य कोपः पस्य च वः प्रृषोदरादित्वात् ॥ लोके तु “पणतेरिज्या-देव वः” (उ० २-७०) इति पणतेरेवेजन्तस्य पस्य वः ॥

अथ बिलं निर्विवक्षन्मन्त्रतृतीयपादं प्रतीकयति—

अपां बिलमपिहितं यदासीत् ॥

बिलं भरं भवति विभर्तः ॥

विभर्तः “हुम्बु धारणपोषणयोति”ति धातोः (जु० प०) कर्मणि घे (पा० ३-३-११८) गुणे बाहुलकं “हुनामित्” (पा० ४-४-७६) इतीरवं, भस्य बो रस्य लश्च । यत्तं हि तदु-दकादिभिर्भवतीति बिलमुच्यते । लोके तु “बिल् मेदने” (जु० प०) इगुपधलक्षणः कः (पा० ३-१-१३५) कर्तरि । बिलतीति बिलम् । “बिलं रन्ध्रे गुहायां च”ति शाश्वतः ॥

अथ घृत्रं निर्विवक्षुर्मन्त्रतृतीयपादमर्थतोऽनुवदति—

घृत्रं जमिवानपवचार तत् । घृत्रो घृणोतेर्वा, वर्ततेर्वा, वर्धतेर्वा ॥

घृणोते “वृञ्वरणे” इति धातोः (स्वा० उ०) वर्ततेर्वा “वृत् वर्तने” इति धातोः (भ्वा० आ०) । वर्धतेर्वा—“वृधु वृध्वावि”ल्यस्माद्वा (भ्वा० आ०) इत्येतेषां धातूनामन्यतमात्, कर्मणि ङो बाहुलकात् । अत्र द्वितीये “सरो मरीति” (पा० ८-४-६५) तलोपोऽन्त्ये च अस्त्वचत्वं अपि ॥ “घृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते वेलभेदे च दातवे” इति मेदिनी ॥

ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थं भवतीत्याह—

“यदघृणोतद्वृत्रस्य घृत्रत्वमिति विज्ञायते, यद-वर्तत तद्वृत्रस्य घृत्रत्वमिति विज्ञायते, यदवर्धत तद्वृत्रस्य घृत्रत्वमिति विज्ञायते” ॥ ३ ॥ (१७ ॥)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीत नि० शा० नैष० काण्डे द्वितीया-ध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ २ ॥ ५ ॥ * ॥

यत्-अघृणोत्-अन्तरिक्षमुदं वा नहत्वात् तद्वृत्रस्य घृत्रत्वमिति । एवं ब्राह्मणेऽपि विज्ञायते विचार्यमाणे ज्ञायते ॥ अथवा-यदवर्तत-इद्रेण हतो घृत्रो मेघः अपां बिले अपाघृते अपाः वृष्टिभावेन अवर्तयत् (प्रावर्तयत्) तद्वृत्रस्य घृत्रत्वम् ॥ अथवा-यत् अवर्धत असावति-मात्रप्रमाणम् तद्वृत्रस्य घृत्रत्वं स्यादिति ॥ ३ ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्यास्क० नि० ल० विवृतौ नैष०

काण्डे द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः

पादः ॥ २ ॥ ५ ॥ * ॥

१. “पुष्टि संज्ञायां घः प्रायेणे”ति घञे प्रायेणेति पुंसीलने-नाप्यभिसम्बध्यते । येनात्र नपुंसकेऽपि घः सिद्धः ॥

२. अघिष्यन्त्राजलोपः पूर्ववत् । जश्च “शलां जश्च शरी”ति (पा० ८-४-५१) । चर्त्तव “चर्त्तये”ति (पा० ८-४-५५) ॥

३. मेघो धातिमानं वधेव इति हि प्रसिद्धम् । अमुतोऽपि (घृत्रः) तथाच देवीमापवते (६ काण्डे २ अ०) इन्द्रवधार्थं त्वष्टा कृते

अथ द्वितीयध्यायस्य षष्ठः पादः ।

(अथ रात्रिनामानिर्वचनम्)

अथ “काष्ठा इत्येतद्वेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति”
(नि० २-१५) इत्यत आरभ्य दिङ्नामप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्त्वा ।
प्रकृतमिदानीमुच्यते—

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः ॥

रात्रेर्नामानि रात्रिनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो
दिङ्नामभ्यः । तमः सतञ्चो हि रात्रिस्तस्य च तमसो दिङ्बेवा-
त्मलाभो भवतीति दिङ्नामभ्य उत्तराणि रात्रिनामानि, क्रियन्ति
पुनस्तानि । त्रयोविंशतिः । जीणि च विंशतिश्च त्र्यधिका विंशति-
रिति वा । एवमत्रेऽपि यथायोग्यमूहम् ॥ “इयावी, क्षपा,
शर्वरी” इत्येवमादीनि । इयववर्णा हि रश्मिरेति इयावी ॥ १ ॥
खैः खैः कर्मेनिरहूनि क्षोणान्नाणिनः स्वापेनेयं पातीति क्षपा,
अस्यां हि सुप्ताः प्राणिनः पुनर्नवा इव प्रातर्हतिष्ठन्ति ॥ २ ॥
घातैर्मस्यां स्वापार्थं प्रियत इति शर्वरी ॥ ३ ॥ इत्येवमादि
सर्वत्र योज्यम् ॥

अथाह—

रात्रिः कसात् ? ॥

धीमे सोमेऽश्वेन उदभूदित्वास्वायते । “कृतं होमेऽष्टरात्रे तु
सन्धीताश्च विभावसोः । प्रादुर्वैभूव तरसा पुरुषः पावकोपमः ॥
तं दृष्ट्वाऽसि द्युतं त्वष्टा तेजोमलसमन्वितम् । वेगात्प्रकटितं बहेदी-
प्यमानमिवात्मकम् ॥ उवाच वचनं त्वष्टा द्युतं वीक्ष्य पुरः
स्थितम् । इन्द्रशनो विवर्धस्य प्रतापात्तपो मम ॥ इत्युक्ते वचने
त्वष्टा मोक्षप्रज्जलितेन च । सोऽवर्धितं वितं सङ्ख्या वैश्वानरसम-
धुतिः ॥ जातः स पर्वताकारः कालमृत्सुसमः स्वराद् । किं
करोमीति तं ग्राह्य पितरं परमातुरम् ॥ कुरु मे नामकं नाथ !
कार्षं कथय द्युतत !” ॥ इत्यादि ॥ इत्याकल्पं वचस्तस्य त्वष्टा
पुत्रस्य पेशलम् । प्रत्युवाचातिमुदितस्तं द्युतं पर्वतोपमम् ॥
धृजिनाज्जातुमुना यस्माच्छक्तोऽसि पुत्रक ॥ तस्माद्द्वय इति ख्यातं
तव नाम भविष्यतीति ॥ तथाच धृजिनात्रायत इति द्वयः प्रोद-
रादित्वाग्निनाशब्दस्य तकारादेशः । इति वैयासकं निर्वचनम् ॥
पेशलम्—द्युलम् (कोमलम्) ॥

१. तमःसहभाविनी ॥

२. “इयैह गतौ” (भा० आ०) “इणशीर्ष्या वयम्”
(उ० १-१५०) इति विधीयमानो वन्याङ्गलकाच्छात्रेतरि ।
इयायते गच्छति स्वाश्रयमस्यामिति ॥ इयावो भूत्तराण्यो वर्णाः ।
“अन्यतो जीर्” (पा० ४-१-४०) इति जीर् । क्षपा, द्युपो-
हरादिः । अच्यते भेदेते सूर्यचारेणिते क्षपेति क्षीरत्वात्मी ॥

३. “शरणं गृह्यक्षिप्तोः” इत्यमरः । कोफे तु क्षणादेर्वनिधि
“वनो र के” (पा० ४-१-७) ति जीर् । क्षणाति चेष्टामिति
शर्वरी “शू हिसावाष्” (त्र्या० ५०) युजः ॥

इति । उच्यते—

प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चराण्युपरमयतीत- राणि ध्रुवीकरोति ॥

इयं ह्यागच्छन्ती नक्तञ्चराणि रात्रिञ्चराणि भूतानि
पिशाचादीनि प्रकर्षेण रमयति । तानि हि विगतैऽहनि
रात्र्यामुपस्थितायां प्रातोऽर्थं विहारसनयोऽस्याकमिति प्रकर्षेण
रमन्ते । इतराणि अपि दिवाचारीणि सौवोपरमयति ।
तस्यां ह्युपस्थितायां मनुष्यादीनि भूतानि इतिकेत्यवताभ्य
उपरमन्ते । उपरम्य च स्थिरीभवन्ति निवासयेति सा तानि
ध्रुवीकरोति ॥

रातेर्वा स्यादानकर्मणः ॥

दानकर्मणः दानार्थस्य रातेः राधतोः (अ० ५०)
“राशदिभ्यां त्रिप्” (उ० ४-६७) इति त्रिप् प्रत्ययोऽधिकरणे ॥
“ऊदिकारादि”ति (पा० ४-१-१५ ग०) ङीप् रात्रीरपि ॥
आह—किमस्यां प्रतीयते ? इति । उच्यते—

प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः ॥

अवश्यमागन्तीत्यवश्यायास्तुपाराले ह्यस्यां प्रदीयन्ते ।
रात्रौ ते निपतन्तीति ॥ “अवश्यायस्तु नोहारस्तुपारस्तुहिर्न
हिमसि”त्यमरः ॥

(अथ उपोनामनिर्वचनम्)

उपोनामान्युत्तराणि षोडश ॥

उपसो नामान्युपोनामानि । रात्रेरेव ह्यपरः काल उप
आरुधो भवति पञ्चपञ्चाशद्वीर्यैः “पञ्च पञ्च उपःकालः” इति
सूतेः । अतो रात्रिनामभ्य उत्तराण्युपोनामानि (१६) “विभा-
वरी, सूनरी” इत्येवमादीनि । विविधां भियं भासं वा दृणो-
तीति विभावरी । शोभनं नराणामस्यामुत्थानं भवतीति सूनरी
इत्येवमादि निर्वचनं योज्यम् ॥

आह—

उषाः कसात् ? ॥

इति । उच्यते—

उच्छतीतिसत्याः ॥

“उच्छी विवासे” (भा० ५०) इति धातोर्लुनि छत्य
पः प्रुपोदरादित्वात् । विवास्तः समाप्तिर्नाश इति यावत् । विवा-

१. तथाच रमे (ज्येन्तस्य) रादेशः प्रुपोदरादित्वात् ततश्चिप
(उ० ४-६७) कर्तरी ॥

२. धव्वाकल्पतेऽती । तत पव तदारम्भात् ॥

३. उपशाब्द आगन्तोऽपि “उषा रात्रेरेवसाने” इत्यमर-
णोक्तः । तत्र “उष दाहे” (भा० ५०) इत्यस्यादौणादिकः का
प्रत्ययः । “उषा स्याद्राजनी घोषे उप इत्यपि दृश्यतः” इति रभसः ।
तत्र उपस इति प्रमाद्रीभावेऽव्ययम् ॥ अत्र तु सान्तं कीलिभ-
मुपसंशब्दः ॥

सयति हीयं तमांसीत्येवमस्याभास एतस्मिन्कर्मणि सत्याः
कर्तरि कारके उपा इत्येतदभिधानं भवति ॥

आह—का पुनरियमुपाः ? इति । उच्यते—

रात्रेरपरः कालः ॥

स उपा इत्युच्यते ॥ उक्तमर्थं प्रमाणयति—

तस्या एषा भवति ॥ १ ॥ (१८) ॥

तस्या उपसः राज्यपरकालरूपत्वे एषाऽऽनुषदं प्रदर्शयि-
ष्यमाणा ऋक् निर्वाचिका भवति ॥ १ ॥ (१८)

“इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागां चित्रः
प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथाप्रसूता सवितुः स्वायं एवा राज्युपसे
योनिर्मरैक ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० १-८-१)

इदमिति । आश्रितस्य कुत्सत्येवमार्थम् । उत्तरा च ।
उभे अपि त्रिष्टुभौ । प्रातरुपाकाशिनयोः शस्येते । ज्योति-
षाम् ग्रहनक्षत्रादीनां योतमानानां मध्ये (निर्धारणे षष्ठी)
इदमुपशाब्दं ज्योतिः श्रेष्ठम् प्रसस्यतमम् । नक्षत्रादिकं
ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चन्द्रस्तत्त्वविस्पष्ट-
प्रकाशः । औषधं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽन्धकार-
निरकरणेन विशेषेण प्रकाशकमिष्यतः प्रशंस्यतममिष्यते ॥
तादृशं ज्योतिः । आगात् आगमत् पूर्वसां दिशि आगच्छती-
त्यर्थः । लब्धं लब्धं (पा० ३-४-६) चित्रः चायनीयः पूज-
नीयो वा प्रकेतः अन्धकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापक-
स्त्वयीयो रश्मिः विभ्वा विभुः । सोर्वा (पा० ७-१-३९)
व्यापकः सन् अजनिष्ट प्रादुरभूत् । किञ्च—यथा रात्री रात्रिः
स्वयं सवितुः सूर्यस्य सकाशात् प्रसूता उत्पन्ना भवति ।
सूर्योत्पत्ते देखे । एवा एवमतौ उपसे उपसः । षष्ठ्यर्थं त्रुयीं
(पा० २-३-६२ वा०) सवाय प्रसवाय उत्पत्तये (तदर्थम्)
योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमवकाशम् आरैक अरिचत्
आरेषितवती (कल्पितवतीत्यर्थः) यद्वा प्रसूता रात्रेः
सकाशादुत्पन्ना उपाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय
(जन्मने) यथा भवति । एवं रात्रिरपि उपसे आत्मलैभा-
य योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानमारैक दत्तवती । तथाच—

१. अत्र दुर्गः । आदित्यो हि तापकः प्रकाशकः । अथ—चन्द्रमा-
तिस्रोतः प्रकाशकश्च । इदं पुनर्नास्त्युप्यं नातिशीतं प्रकाशकं चे-
त्येवमादित्यादीनां (मध्ये) इदमेव श्रेष्ठमित्येवं व्याख्यत ॥

२. अत्र सायणः । सूर्योद्यत्तं गच्छन्नात्रिं जनयति । तस्मिन्
नस्तमिवे रात्रेरुत्पत्त्यभावात् इत्याह ॥

३. ‘दत्तवती आरेचयति ददातीत्यर्थः’ इति दुर्गः ॥

४. निमित्तेऽत्र सप्तमी ॥ (पा० २-२-३६ वा०)

५. उपसो यजन्म तदर्थमिति सायणः ॥

यथोपा आदित्यस्य जन्मनोहेतुस्तदनन्तरजन्मत्वात् । एवं रात्रि-
रुत्पत्तौ जन्मनो हेतुरित्येवमाद्युच्यते रात्रेरुत्पत्तौ भागलक्षणः काल
उपःसंहित इति गम्यते । एवेति प्रयोदवादित्वान्मलोपे “निपा-
तस्य चे”—(पा० ६-१-१३६)ति संहितायां षीषः ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् ।

चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमम्
यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्य,
एवं राज्युपसे योनिमरिचत् स्थानम् ॥

अत्र यद्यपि प्रकेतशब्दः “कित ज्ञाने” (स्वा० प०)
इत्यस्मादन्तर्भावितव्यर्थात् कर्मणि षष्ठा “धायादि” (पा० ६-
२-१४४) खरेणोत्तरपदान्तोदात्तो मन्त्रे प्रथमान्तो निर्दिष्टः ।
“षञ्जपाश्च पुंसि भवन्ती” (लि० सू०) ति नियमस्तथापि
माध्यकृता जनेरेवान्तर्भावितव्यर्थात्तानुसन्धाय सकर्मकत्वात्प्र-
केतशब्दस्य भावप्रचलनत्वमन्यनुसंहितमिति कर्मसंज्ञापि । मन्त्रे
विभ्येति विपूर्वाद् भवतेरौणादिको डन् निलावाद्युदात्तः (पा०
६-१-१९४) औनः “सुधां सुष्ठुनि” (पा० ७-१-३९)
सादिना” जादेशः । तथाचेतराणि परिक्रिञ्चतराणि ज्योतीषि
अपेक्ष्येदमतमिहत्वाद्ब्रूततमं विस्तीर्णतममित्येवं भाष्यकारो
व्याख्यत । तथाचोपा आगस्य प्रकाशं जैतिवतीत्यर्थः ॥

अत्र स्थानमेव योनिशब्देनोच्यते । योनिरिति हि यौतेर्म-
ध्नायात् (अ० प०) “वह्निरिष्टुड” (उ० ४-५१)
इत्यादिना निप्रत्ययेन साधुः । यदि यस्मिन् विधीयते तत्तेन
साकं युतं (मिश्रीभूतं) भवतीति स्थानमपि योनिरित्युच्यते ।
इयमपीतरा—

स्त्रीयोनिः ।

एतस्यादेव । किं कारणम् ?

अभियुत एनां गर्भः ।

गर्भो शेतामभिगस्य युत आमिशीभूतो भवतीत्यर्थः ॥

१. प्रकेतनमित्युक्त्या प्रज्ञाततममित्युक्त्या च कर्मव्यञ्जक-
मपीत्यभिज्ञादर्थः सूर्यः ॥

२. भाष्यमते चेदमिति न पूर्वोक्तव्याख्यातो विरोधः । सा हि
सायणोक्ता ॥

३. प्रभां सूर्यं वा ॥

४. पूर्वञ्च “अथमपीतरो योनिरेतसादेव” परियुतो भवति”
इति यवनकिंवासामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः । इह पुनरिति
युत एनां गर्भः” इति मिश्रीभावसामान्येनोगम्यलिङ्गत्वं चासौ-
पदसंज्ञत्वं (इह कालिङ्गं तत्र पुल्लिङ्गमिति) तथाचात्सरः “ममं
योनिर्द्वयो”रिति । “मिथुने तु द्वयोरिति” इति च तत्परिभाषा ।
तथाच मेदिनी “योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्वादाकारे स्वरमन्विरे” इति ॥

तस्या एषा अपरा भवति ॥ २ ॥ (१९)

तस्या उपसः एषा अपरा ऋगनुपदं वक्ष्यमाणा भवति । निर्वाचिकेति शेषः ॥ (अस्यैवार्थस्य दृढतायै रात्रेः परकाल उपा उच्यत इति) ॥ २ ॥ (१९)

“रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादरैगु कृष्णा सदनान्यस्याः ॥

समानवन्धू अमृते अनुची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० १-८-१)

रुशदिति । अस्या ऋष्यादिकमुक्तमनुपदं (पूर्वमन्त्रे) श्वेत्युपसो नाम । (निघं० १-८) श्वेतवर्णा रुशती वीसा “रुच र्वर्ण” (भा० आ०) “संश्वत्सुप्रद्वहत्” (उ० २-७९) इत्यतिप्रत्ययो गुणाभावश्च चकारश्च शकारश्च बाहुलकात् ॥ तथाच रोचते रुशद्वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाश-रूपोऽभिधीयत इति देवराज्यज्जानः । यद्वा रुशेहिंसाधीनुदाये रोचत्यर्थं वर्तमानाह्वः शतरि कीप् ॥ रुशद्वत्सा रुशन्वीसः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुपसः समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात्सद्वत्सत्त्वम् । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन्धरति एवमुपसोऽव-स्थायार्थं रसं रश्मिभिः पिबन्स वत्स इत्युच्यते । तादृशीसती आगात् आगतवती । आगतायाश्चास्याः (उपसः) कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयान्सार्धयामलक्ष-णानि आरैक् आरेचितवती । कल्पितवती-दत्तवतीत्यर्थः । उ-इत्येतत्पदपूरणम् । अपचितै रात्र्युपसौ समानवन्धू समान एकः सूर्योऽसौ बन्धुर्योक्ते । यद्वा सूर्येण सह सम्बन्धे (यथो-पोदेव्याता सूर्येण सम्बद्धा एवं रात्रिरप्यस्तं यता सूर्येण सम्बद्धा) अमृते नास्ति मृतं मरणमनयोरिति बहुनीहौ नवो नस्य लोपः (पा० ६-३-७३) मरणरहिते, कालात्मकतया नित्य-त्वात् । अनुची अन्वबन्धन्यौ । अनुपूर्वाद्भवतेः किमि (पा० ३-२-५९) नलोपे (पा० ६-४-२४) उभित्त्वनकीप् (पा० ४-१-६) “अचः” (पा० ६-४-१३८) इत्यकारलोपे “चौ” (पा० ६-३-१३८) इति दीर्घः । “सुपां सुङ्गि०” (पा० ७-१-३९) ति औलो छङ् ॥ एवंभूते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपम् आमिनाने जरयन्त्यौ । यद्वा स्वकीयं रूपं हिंसन्त्यौ “मीड् हिंसायाम्” (भा० आ०) लटः शानत्वि “मीनातेर्निगमे” (पा० ७-३-८१) इति ह्रस्वत्वं टाप् । (उपसा हि नैशं तमो नित्यवैते । प्रकाशात्मकमुपसो रूपं च रात्र्या, एवंविधे सखी) द्यावा धावौ धोवमाने । चरतः प्रतिदिवसमावर्तते । द्यावा धावा नमसाऽन्तरिक्षमार्गेण चरतः

१. पूर्व रात्रिः पश्चादुपा इत्यनेन प्रकारेण गच्छन्त्यौ । यद्वा सूर्यगलनुसारेण गच्छन्त्यौ ॥

२. तदैवराज्यमनेन व्याख्यातं बुगोक्तदिशात्रयमे व्याख्यास्यते ।

प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्राद्ये द्यावेति प्रथमाद्विचनस्य “सुपां सुङ्गि०” (पा० ७-१-३९) लाघिनाऽऽकारादेशः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशदिति वर्णनाम । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साह-चर्याद्वत्सहरणाद्वा ॥

रुशद्वत्सा रोचिष्णुवत्सा । सूर्यो हि रोचिष्णुः । तं सूर्यं माह मन्त्रदृक् । साहचर्यात् मातृसहचरो हि वत्सो भवति । अयमपि चानयोपसा सह चरतीत्येतस्मात्सामान्याद् वत्स इत्युच्यते । रत्सहरणाद्वा । यथा मातृहृषसः क्षीराह्वयस्य रसस्याहर्ता भवति वत्सः, एवमेवोऽपि औपस्थिकानामवस्था-याश्चानां रसानामहर्ता भवति रात्रिमभिरित्येतस्मात्सामान्या-द्वत्सत्वम् ॥

रुशती श्वेत्यागात् ॥ श्वेत्या श्वेततेः ॥

रुशती रोचनशीला आत्मनि । श्वेततेः “श्विता वर्णं” (भा० आ०) इति धातोः । श्वेतो वर्णः एतस्याम् । श्वेत-वर्णेत्यर्थः । तथाचार्यं प्रपोदरादिः । अन्ये तु व्याचक्षते ष्यन्तादस्मात् “अचो यत्” (पा० ३-१-९७) इति बाहुल-काद्भावे यत् । गिलोपः । “असौ आदिसात्” (पा० ५-२-१२७) मल्लार्थोऽल्लप्रत्ययः क्लीलाडाप् (पा० ४-१-४) इति । एवमित्यं श्वेत्या उपा आगात् आगच्छति वर्तमाने छङ् (पा० ३-४-६)

अथागतायाश्च तस्याः—

अरिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः । कृष्णवर्णा रात्रिः ॥

अरिचदित्यारिगित्यर्थः । आरेचयतीति तदर्थः । चत-माने छङ् (पा० ३-४-६) आरेचनमपेक्षम् । “कृष्णा० न्यस्याः” इति प्रतीकम् । तत्र कृष्णाशब्दार्थमाह कृष्णवर्णा रात्रिरिति । किमारेचयति ? सदनानि स्थानानि । अस्याः उपसः । रोचिष्णुमुपाः स्थानेषु आगता सती आसीद्वति तान्यारे-चयति रात्रिः ॥

अथ निगमप्रसक्तं कृष्णपदं निर्वचि—

कृष्णं कृश्यतेर्निकृष्टो वर्णः ॥

कृश्यतेः “कृश् तनुकरणे” (दि० प०) इति धातोर्वर्ण-व्यत्ययेन “कृपेवर्ण” (उ० ३-४) इति नक्षप्रत्ययः । “कृष्णः

१. तथाच “व्यल्लवो बहुलम्” (पा० ३-२-८५) इति एते मापयन्—“सुतिपुत्रमहर्षिभिराणां कालबल्लस्वरकटैवडां च । व्यल्लमिच्छति शास्त्रकृद्देवां सोऽपि च विभति बाहुलकेन” इति । तत्र मङ्गिति प्रलाहार आश्रितो यद्वो यशस्वद्वारम् “लिङ्वालिङ्गि” (पा० ३-२-८५) ति ककारेण । उपमहः परसोपदात्मनेपदे ॥

क्राफे पिक्के वर्णे विष्णौ व्यासेऽङ्गेने कलौ । कृष्णा तु नील्यां
द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षधोरपि । कृष्णं तु मरिचं लोहे” इति
हैनः ॥ एवं तावदधर्चनं राष्ट्रपुषोर्विभक्तस्तुतिः ॥

अथैने संस्तौति । समानबन्धू समानबन्धने ।
अमृते-अमरणधर्माणौ । अनुची-इतीतरेतर-
मभिप्रेत्य । द्यावा वर्णं चरतः । ते एव द्यावौ ।
द्योतनात् । अपि वा द्यावा चरतस्तथा चरत
इति स्यात् । आमिनाने-अन्योन्यस्याध्यात्मं
कुर्वाणे ॥

अथ अनेनोत्तरार्धेन । एने राष्ट्रपुषौ । संस्तौति
सम्यक्स्तुते करोति । परिचिनोति परिचाययति वा । समान-
बन्धू एते राष्ट्रपुषौ । समानबन्धने समानमनयोर्वन्धन-
मित्युक्तमर्थेस्तात् । अमरणधर्माणौ । न हि राष्ट्रपुषौ
प्रियेते प्रतिषक्तं पुनराविर्भावदर्शनात् । इतरेतरमभि-
प्रेत्य-अन्योन्यमेते छिद्ये भवतः । “द्यावावर्णं चरतः”
इति प्रतीकम् । ते राष्ट्रपुषौ एव द्यावौ । कुतः ? द्योत-
नात् । उवा हि स्वेन प्रकाशेन द्योतते, रात्रिरपि स्वेन
तमोवीर्येण नक्षत्रगणेन वा स्वमधिकारं प्रति द्योतते । एवं
हि द्यावेति द्विवचनम् । अपि वा-अथवा तृतीयान्तम् ।
एकवचनमेतस्यात्-चौः, तथा द्यावा “सद्युक्ते” (पा०
२-२-१९) तृतीया । तथा सद्यः स्पर्धमाने चरतः
गच्छत इति । कथं पुनश्चरतः । आमिनाने । आकृष्यर्थे
“तोदस्वैव शृणु आमुहस्य” “तुदस्वैव चरणेऽधिमतः”
इति यथा । (नैग० का० ५-२-५) उवा अपि रात्रेरपि
औत्मानं निर्मिमीते, रात्रिरप्युषसः । इतरेतरसंछिद्ये हीमे
राष्ट्रपुषौ भवतः । तस्मादेवमुच्यते । “अन्योन्यस्या-
ध्यात्मं कुर्वाणे” इति ॥

(अथाहर्नामनिर्वचनम्)

एवं तावदुपःशब्दतद्वावधारणार्थं प्रसक्तावेतौ मन्त्रौ उप-
वर्णीतौ । प्रकृतमिदानीमुच्यते—

अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश ॥

अहो नामान्यहर्नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्य उपो-
नामभ्यः । उषस एवानन्तरमहर्भवतीति ॥ तानि च १२
“वसोः, धुः, भातुः” इत्येवमाधीनि ॥ वसो आच्छाद्यति
ज्योतिरेतदिति वसोरित्युच्यते । यथैव हि श्रुतं तथैवेह

१. “संस्तवः स्वात्परिचय” इति कोशः “दववप्रसिद्धेः ससु-
दायप्रसिद्धिरेलीयसी” इति न्यायाच्च संपूर्णकस्तु भातुः परिचय एव
वर्तत इतीत्यं व्याख्यातम् । अन्तर्भावितगण्यैवातं च परिचाय-
यतीत्यपि । स्वयं परिनिष्पन्नमहृदगन्धान्यापरिचाययतीति तदर्थः ॥

२. मन्त्रव्याख्यायाम् ॥

३. अशीत्ययमपरीत्ययऽन्ययम् ॥

समाज्ञातम् । धुः द्योतते द्योतज्योतिषा । भातुः भाति, भासते
द्योतज्योतिषेत्येवमादि योज्यम् ॥

आह—

अहः कस्मात् ?

इति । उच्यते—

उपाहरन्त्यसिन्कर्माणि ॥

उपाहरन्ति-कुर्वन्ति । नहि तथा रात्रावस्तुतिष्ठन्ति कर्माणि
कर्मकरा यथाहनीति ॥ तथाचोपाहृतीन्द्रतरेविकरणे विधि
गुणे उपल्लोप आहो हल्लसं रस्य नकारादेशाच्च प्रपोदरादि-
ल्लात् । लोके तु “ननिजहातेः” (उ० १-१५८) इति
कनिच् । आतो लोपः (पा० ६-४-६४) “रोः सुपी”ति
(पा० ८-२-६९) रः ॥

तस्यैव निपातो भवति । वैश्वानरीयाया-
मृच्चि ॥ ३ । २० ॥

तस्य अहः वाचकः एष अहःशब्दः निपातोऽपि
भवति । नैघण्टुकदृष्ट्या । वैश्वानरीयायाम् वैश्वानरदेवता-
यामुचि । अनुपदं वक्ष्यमाणायाम् ॥ ३ ॥ २० ॥

“अहश्च कृष्णमहर्जुनं च विवर्तेते रजसी
वेद्यार्थिः ॥

वैश्वानरो जार्थमानो नराजा वातिरुड्योति-
षाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० ४-५-११)

अहश्चेति । भारद्वाजस्येवमार्थं त्रिषुप । पृष्ठस्य षष्ठेऽहन्वा-
ग्निमाहते शस्त्रे शस्यते । अत्राहःशब्दो रात्रिमहश्चामिधत्ते,
अतः सन्देहप्रदम्, तस्यैव निपातोऽस्यामुचि उपपदविशेषा-
त्प्रदर्श्यते । अहश्च कृष्णमिति । आहरति पुरुषोऽसिन्कर्मा-
णीत्यहः कृष्णं कृष्णवर्णम् । एतस्मान्नाधिकरण्याद्दहः
शब्दो रात्रिवचनः । तस्मात् कृष्णवर्णा रात्रिः, अर्जुनं च सौरिण
तेजसा शुक्लवर्णमहो दिवसश्च । रजसी स्वस्मासा सर्वं जगत्-

१. अत्र स्कन्दस्वामिनः “वत्सोरितौहृदमेवेदं नाम, च विभक्तं
सत्यनरम्” इति । “वस आच्छादने” (आ० प्रा०) व्यत्ययेन
कवरेति तोडुन् (पा० ३-४-२३) “कुहस्विदोपा कुहु वत्सो-
रुभिना” (ऋ० सं० ७-८-१८-२) इति हि निगमः । अत्र
कुह कति सप्तमीसामानाधिकरण्यादोपा वत्सोरित्यपि सप्तम्या
यवाभ्ययलुगण्यवसितः । धुरिति द्योततेः (स्वा० आ०) “अहवा-
दयश्च” (उ० ५-२९) इतिदुम्यल्लयान्तो निपातः । “धुभि-
रुक्षुभिः परिपातमस्मात्” (ऋ० सं० १-७-३७-५) इति
निगमः । धौरितिपाठे बाहुलकाद्भोप्रत्ययो बोध्यः । भातुरिति-
“या दीप्तौ” (अ० प०) “भादाभ्यां जुः” (उ० ३-३१)
इति जुः । रश्मिर्भातुरिति माधवोक्तमर्थमविशुभमिति ॥

अयन्ती। **विद्याभिः** वेदितव्याभिः (अनुकूलतया ज्ञातव्याभिः) स्वप्रवृत्तिभिः। **विद्यते**ति विपरीयेण वर्तते। विविधं वा पर्यावर्तते। **यद्वा** रजसी यावापृथिव्यौ उपलक्षणमेतल्लोकत्रयं प्रत्यावर्तते। एतच्च वैश्वानराभिराक्येति शेषः। स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्यः। सच **वैश्वानरोऽभिः जायमानः** प्रादुर्भवत् (प्रवर्धमानः) **ज्योतिषा** स्वेन तेजसा, **राज्ञा न** आदित्य इव **तमांसि अवातिरत्** अवाहन् अवहन्ति। अवतिरतिर्वचकमां (निचं० २-१९) वर्तमाने छङ् (पा० ३-४-६) यथाहि सर्वेषां ज्योतिषां भूतानां वा राजाऽदित्य ज्येष्ठैव तमांस्यपहन्ति दिवा। एषम् अभिरपि रात्रावपहन्तीत्यभिरादित्येन तस्य उपधातं प्रत्युपमीचते ॥ १ ॥

(अथ मेघनामानिर्वचनम्)

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् ॥

मेघनामानि। मेघानां नामानि। तान्युत्तराणि प्रकृतेभ्योऽहर्नामभ्यः। मेघा ह्यहनि रात्रौ चाविशेषेण भवन्त्यतो रात्र्यहर्नामभ्य उत्तराणि मेघनामानि (३०) “अग्निः प्रावा गोत्रः” इत्येवमाधीनि। अग्निः आदरितव्यो भवति ह्यसा-नुदकार्थमित्यद्विह्यते। प्रावा गृणातेर्वा गृणात्सौ शब्दं करोति। गृहीतं चोदकमनेनेति वा। गोत्रः गोर्वागत्रेति एवमाद्यभ्युहितव्यम्। पर्वतनामत्वेऽपि यथासम्भवं योज्यम् ॥

आह—

मेघः कसात् ?

इति। उच्यते—

मेहतीति सतः ॥

“मिह सेचने” (भ्रा० ५०) पचायच् (पा० ३-१-१३४) न्यङ्कादिसत् (पा० ७-३-५३) कुत्वं, सिञ्चत्यसौ। एवं कर्तरि कारके सतः अखेतदभिधानं भवति। तेषां मेघनाम्नाम्—

आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः।

१. न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति। अनन्तत्वाद् काल-परिचयेः। अवस्ता वेदितव्या एव भवन्ति। बहुत्वाद् ॥ तथाच वेद्येति अर्थायै कृत्यप्रत्ययो (पा० ३-१-१६९) भवति “कह-लोपर्थे” (पा० ३-१-१२४) ति ण्यत् ॥

२. रात्रिरीताऽहरायातम्। अहरीती रात्रिरायातेत्येवम् ॥

३. आकृष्यते “दृ विदारण” (क्या० ५०) इत्यस्याद्वाहुल-कादिन् दिष्टोपथ। “मिज्युषां ययुः साम्बद्धेः” (ऋ० सं० १-८-१६-१) इति मेघस्य निगमः। “नान्तरिक्षं नाद्र्युः सोमो अक्षाः” (ऋ० सं० ८-४-१५-२) इति पर्वतस्य। एवमन्यत्रापि निगमो द्रष्टव्यः। प्रायेति—“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा० ३-२-७५) इति कनिष्ठ इक्षिमहणादाद्यागमः। पातोर्वा-प्रादेशः। गोत्र इति समस्तं पदम् ॥

१३ नि०

आ ईल्यार्वागं। उपर उपल इत्येताभ्यां प्राक् गानि नामानि, तानि साधारणानि, समानाधिकारानि पर्वतना-मभिः। पर्वतनामानि मेघनामानि च। तदेतेषां प्रकरणोप-पदाभ्यां विशेषोऽवधार्यः। उपरशब्दादभ्य तु मेघनामान्येव न पर्वतनामान्येतदनेके भवति। अत्रोपरैदिति वक्तव्ये उभयोः सादान् रज्योरविशेषलप्रदर्शनार्थम् ॥

अथैतयोरेकनिर्वचनलप्रदर्शनार्थमेकयोग्यपक्षत्वं चाज्ञीकृत्याह—

उपर उपलो मेघो भवति ॥

वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया, उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्ध-त्वात् “तेषामुपरः स्थविष्ठो मथ्यमः” इति तत्संघातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघप्रवर्णं कृतम्। मर्यादा-पक्षस्य च मेघग्रहणेमेव लिङ्गम्। उत्तराणि मेघस्यैवेति। यदा च पर्वतस्तदा—

उपरमन्तेऽसिन्नभ्राणि ।

उपेख-रमन्ते ह्यसिन् अन्नानि मेघा इत्युपरः
(पर्वतः) मेघपक्षे—

उपरता आप इति वा ॥

अत्रासिन्निति योज्यम्। उपगम्य रता आपोऽसिन्भ-वन्ति। इत्युपरः तथाच जनेर्विषयीयमानो उपप्रत्ययः (पा० ३-२-९७) बाहुलकादनेर्भवति (पा० ३-३-१) “उपरो जलवापनादिति” माधवः ॥ तथाचैतन्मते घेः “कृदरादि-त्वात्” (उ० ५-४२) अरन् संप्रसारणं च बाहुलकात् इति बोध्यम् ॥

अथ कथं ज्ञायते उपरशब्देन मेघ एवोच्यते न पर्वत इति ? तत्रोच्यते—

तेषामेघा भवति ॥ ४ ॥ (२१) ॥

तेषां मेघानाम् उपरशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गात्मिका षष्ठा अनुपदं वक्ष्यमाणा ऋग्भवति ॥ ४ ॥ २१ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तव्रदिषा-मुपरा उदायन् । त्रयस्तपन्ति पृथिवीर्मनुषा द्वा धूर्वकं वहतः पुरीषम् ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ७-७-१९)

देवानामिति। बहुकस्येन्द्रपुत्रस्येयमायम् त्रिष्टुप्। महाप्राते मरुत्तरीये शस्यते। देवानां दानादिपुण्ययुक्तानां माने विमाने निर्माणे सृष्टिकाळ इत्यर्थः। जगत्स्थितिहेतुभूतसामुद्रवान-कर्मणि स्रष्टव्यत्वेन प्रथमाः प्रकृष्टतमाः (सुख्याः) एते माध्य-

१. तथाच मर्यादायामयमाह नत्वभिधिः। तेन विना मर्यादा, तेन सहेत्यभिधिः ॥

२. ‘आ उपरा’ इति ऋधः ॥

मिका देवगणाः मेघा अतिष्ठन् स्थितवन्तः । मेघाभावे हि सर्वै-
मेघैर्ब्रजगृहीताभावान् स्यात् । एषाम् एवभूतानां मेघानाम्
कृतञ्चात् उक्तैस्तात्वेद्वात् उपराः मेघाः । तत्रस्था औपः
उदायन् उहताः (उपपन्नाः) वृष्टिभावेन भूमीं निपतिता
इत्यर्थः । पतितास्त्वसु हन्त्रस्याज्ञया त्रयः देवाः पजन्यो वायु-
रादित्य इत्येते शीतोष्णवर्षैः पृथिवीं भूमिं तत्रस्था ओषधीः
तपन्ति सन्तापयन्ति पाचयन्तीत्यर्थः । अन्तर्भावितोष्ण-
योऽयम् । कथमभूतास्तैः अनूपाः अनुवसारः (व्यापारः
प्रभावधितारः) प्रक्षेप्तार इत्यर्थः । तेषु द्वा द्वौ वाय्वादित्यौ
औक् आकारः (पा० ७-१-३९) पाषित्तास्त्रोषधीषु स्थितं
पुरीषं सर्वस्य पालयितुं प्रीणयितुं वा “पू पालनपूरणयोः”
(७० प०) “वृषुभ्यां क्तिञ्” (उ० ४-२७) इतीध्नप्रत्ययः ।
“उदोष्पपूर्वस्य” (पा० ७-१-१०२) इति उद्वपरत्वम् ।
प्रीणातेर्वा (श्र्या० उ०) बाहुलकात्कीचप्रत्ययः । ईकारस्यो-
कारादेशः स च पकारात्परो द्रष्टव्यः । वृबूकम् उदकम्
(निर्व० १-१२) इतः पृथिवीलोकात् आदित्यमण्डलं प्रति
वहतः आक्षिपतः । वायुः शोषयन् आदित्यो रश्मिभिराद-
दान् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन् माध्य-
मिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम, प्रतमो
भवति । विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीर्मनूपाः ।

पजन्यो वायुरादित्यः । शीतोष्णवर्षैरौषधीः
पाचयन्ति । अनूपा अनुवपन्ति लोकान् स्वेन
स्वेन कर्मणा ॥

अत्र प्रथमशब्दं निर्व्वीति—प्रतमो भवतीति । तथाच
प्रकृतम् : प्रथमः । तस्य थः वृषोदरादित्यात् । विकर्तनेन-
छेदनेन । त्रयस्तपन्तीत्यादिप्रतीकम् । तत्र तपःशब्दार्थ-
माह, पजन्यो इत्यादि । तपन्तीत्यस्य पाचयन्तीति । अथाऽन्-
पशब्दं निर्व्वीति—अनुवपन्त्यनुवपन्ति, एतदनुवपनं लोकानां,

१. अत्र सायणः । इन्द्रादेशादेते पूर्वं स्थिताः । क पठे ? मेघाः ।
कुत पतद्वगम्यन्ते ? परस्मिन्पादे तेषामनुकथनात् । उक्तं हि—
“मेघा पव माध्यमिका देवगणाः” इति ॥

२. इद्रेण छिन्नात् । तथाच भाष्यं “विकर्तनेनैव हि मेघाना-
मुदकं जायत” इति ॥ अत्र “अग्निनक्षिपजिबधिपतिभ्योऽन्नन्”
(उ० १-१०५) इति विधिविधानोऽन्यत्रस्यो बाहुलकात्कृतत्वेरपि
लोध्यम् “छन्दस्युभयथा” (पा० १-४-११७) इति सावर्षाद्ग-
कारवाच्यम् ॥

३. उपकारात् । तात्पर्याशाच्छब्दं सञ्ज्ञाः कोऽन्यतीतिवद् ॥

४. अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणेति भाष्यम् ॥

यद्वर्षादिभिः पर्जन्यादयो यथार्थमौषधीः पाचयन्ति । तथाच—
अनुपूर्वोदपतेर्वीजसन्तानार्थात् (श्र्या० प०) कनोपादिकः ।
सम्प्रसारणं च (पा० ६-१-१५) ॥

अयमपीतरोऽनूप एतस्मादेवानूप्यत उदकेन ॥

इतरः नयनूपः समुद्रानूपो वा । तथाच मेदिनी “अनूपो
महिषे नाऽनूपप्रायदेशे तु वाच्यवद्” इति । अमरोऽपि “जल-
प्रायमनूर् स्यादिति । तत्रानुगता आपो यस्मिन्निति विग्रहे
“कृत्वपूर्व” (पा० ५-४-७४) इत्यः । “उदोनोर्देशे”
(पा० ६-३-१८) इत्यप कत्वम् इति वैयाकरणैः । नैरुक्त-
समयेन तावदाह एतस्मादेवेति । वपतेरेव धातोः । असावपि
हि अनूप्यते अनुप्रकीर्यते निलमुदकेनेति । अस्य साधन-
सुकमनुपदमुपदिष्टात् ॥

अपि वा ऽन्वाविति स्याद्यथा प्रागिति ।

तस्यानूप इति स्यात् यथा प्राचीनमिति ॥

अथवा इति—एवमन्यथा स्यात् अनुपूर्वत्वात् आप्रोतेः
अन्वाप्यतेऽसावुदकेनेति अन्वाप् । यथा—पुरस्तादवतीति
प्राक् इति । तस्य अन्वावित्येतत् सत्यः अनूप इत्येष शब्दः
स्यात् यथा—प्राचीनमिति । प्रागित्येवं सतः प्राचीनम् ।
अत्र “विभाषाज्जेरदिक् छिन्ना” (पा० ५-४-८) इति स्थायं
खः । खलेनः (पा० ७-१-१२) इह तु आप्रोतेराकारस्योत्वं
स्वायं चाकारः वृषोदरादित्यात् । वस्तुस्तु बहुव्रीहिणा साधनं
वैयाकरणमतेनोक्तमधस्तात् ॥ अथ तुरीयपादं भाष्यकृष्याच्छे-

द्वा वृबूकं वहतः पुरीषम् ।

वाय्वादित्या उदकम् । वृबूकमित्युदकनाम ।

व्रवीतेर्वा शब्दकर्मणो असंतेर्वा । पुरीषं पृणातेः
पूरयतेर्वा ॥ ५ ॥ (२२) ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनि प्र० नि० शास्त्रे नैच० काण्डे द्वितीया-
ध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ २ ॥ ६ ॥ * ॥

अत्र द्वा इति औकारस्याकारेण (पा० ७-१-३९) तव-
र्थमाह वाय्वादित्यौ इति ॥ पयोर्यवचनेन तत्प्रमाधिनां
वृबूकमित्यादि । शब्दकर्मणः । शब्दार्थस्य (अ० उ०)
शब्दकारि हि तद्वचति । अत्र “उल्लादयथे”ति (उ० ४-
४०) ऊकप्रत्यये धातोर्वृबूकानो निपातनात् । एवं असंतेरपि
(श्र्या० आ०) अस्यति हि तन्मेधात् ॥ ५ ॥ (२२)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ

नैषण्डककाण्डे द्वितीयाध्यायस्य

षष्ठः पादः ॥ २ ॥ ६ ॥ * ॥

१. तदेतदपिनेलादिना पश्चाद्व्यति (मतान्तरपरतया) तत्रा-
न्याप्यतेऽसावुदकेनेत्येवं व्याख्यानं दुर्गोक्तानुसारेण । तदेतद्वस्तु-
तत्त्वलादिना वक्ष्यते ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

(अथ बाङ्गामनिर्वचनम्)

मेघनामप्रसक्तौ "देवानां माने" इत्येव मन्त्रो व्याख्यातः
प्रकृतमिदानीमुच्यते—

बाङ्गनामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् ॥

बाङ्गनामान्नीति । बाचो नामानि बाङ्गनामानि, उत्तराणि प्रकृतेभ्यो मेघनामभ्यः । मेघेष्वेव हि भूयसी वाग्मचतीति । तानि पुनः (५७) "श्लोकैः, धारा, इङ्गा" इत्येवमादीनि । श्रूयत इति श्लोकः । प्रियते तं तमर्थमवधारयितुमिति धारा । ईद्रे गच्छति तं तमर्थं प्रतीति इङ्गा ॥ इत्येवमाद्यभ्युहितव्यम् । आह—

वाक् कसात् ?

इति । उच्यते—

वचैः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवदेवतावच्च निगमा भवन्ति ।

तत्र तस्मिन्सप्तपञ्चाशत्के बाङ्गनामगणे सरस्वतीत्येतस्य नाम्नः । नदी० घन्ति । नयर्थयुक्ताश्च देवतार्थयुक्ताश्चेत्यर्थः ।

तद्यदेवतावदुपरिष्ठात् बाङ्गनास्यामोऽयैतन्नदीवत् ॥ १ ॥ (२३) ॥

तत्-तत्रैवं सति यत्-अभिधानं देवतावत् । तत्-अधिकृत्य उपरिष्ठात् (दै० का० ११-२६) (पादका नः

१. अथ स्कन्दस्याभिः । उच्यते इति वागिन्द्रियं तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यत इति वाक् (उच्यतेऽनयाऽर्थे इति) तदधिष्ठाव्यपि देवता वागिष्यते । सर्वतश्चास्या मेघहेतुत्वात् मेघनामस्य उत्तराणीति । स च वाक्शब्दः "वच परिभाषणे" (अ० प०) इत्यसाक्षातोः । "किञ्चिन्वि०" (उ० २-५४) (प्रा० ३-२-१७८ वा०) इत्यादिना किपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणभावे च श्युत्पन्नः ॥

२. "हु अवणे" (स्वा० प०) "इणमीका०" (उ० ३-४१) इत्यादिना विहितः कर्मप्रत्ययो बाहुलकादसादृषि भवति । गुणः कपिलादित्याहुल्यम् । धारेति "धृञ् धारणे" (स्वा० उ०) कर्मणि भिदायङ् (पा० ३-३-१०४) टाप् । इवा (का) इका, इरा, इति श्रीणि नामानि तत्र "गोभूवाचस्त्विडा (का) इलाः" "इरा भूवाचसुरासु स्वापिति" चासरः । अत्राचयोः बहुवचानां लघ्वस्तु कसिति लल्योः साम्यम् । तथाच "इल क्षेत्रे" (तु० प०) "इलपक्ष्मणः" (पा० ३-२-१३६) काः कर्तरि । केचिन्तु कर्मेणि । तथाच इत्येते क्षिप्यते (प्रेयते) उच्चारणकाले प्राप्तेनेति इका । इह तु "इह स्तुता" इति (अ० आ०) धातोः बाहुलकात्काः (पा० ३-३-२) इत्येव प्रथोदरादित्यात् इत्येवं दुर्गो-जमदुस्तस्य श्युत्पत्तिवत् ॥

सरस्वतीत्येतस्मिन्मन्त्रे नि० ११-२६ व्याख्यास्यामः । अथ पुनर्यदेतत् नदीवत् "तथाख्यायते" इति शेषः ॥ ११ (२३)

"इयं शुष्मेभिर्विस्खा इवारुजत्सानुं गिरीणां तविषेभिरुर्मिभिः । पारावतद्वीमवसे-सुवृक्तिभिः सरस्वतीमाविवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

(ऋ० खं० ४-८-३०)

इयमिति । भारद्वाजस्येयमार्थम् । जगती । सरस्वती देवतारूपेण, नदीरूपेण च वर्तते । तत्र देवताख्या स्तुता (पूर्वमन्त्रेण) अधुनाऽनया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मेभिः शुष्मैः शोषैरौराल्मीयैर्बैरैः (निचं० २-९) । तविषेभिः महद्भिः "तवेर्गद्भिः" (उ० १-४८) इति टिषचप्रत्ययः । तु-इति सौत्रो धातुः । (निचं० ३-३) "अतो मिस ऐस्" "बहुलं छन्दसि" (पा० ७-१-९-१०) इत्यैसभावे एलम् (पा० ७-३-१०३) ऊर्मिभिः तत्रैः गिरीणां पर्वतानां तीरसम्बद्धानां सानु सानूनि । शैलौपः (पा० ६-१-५०) विसखा इव विसं शृणालमन्त्रादि "शृणालं विसमन्त्रादी"त्यमरः । तथाः स्ननति स विसखाः (विसखानकः) "खनु अवधारणे" (भा० उ०) इत्यस्या "जनसनखनकमगमो विद्र" (पा० ३-२-६७) इति कृत्तरि विट् "विड्वनो" (पा० ६-४-४१) रित्यालम् । स इव अरुजत् अभनक् । स यथा विसार्थमनायासिनैव पङ्के रजति (भनक्ति-खनैति) तद्वत् । पारावतद्वीं पारिवारधा-तिनीं, सा हि ऊर्मिभिः पारं चावारं च उभे अपि हन्ति ॥ अत्र पारावारशब्दे उपपदे हन्तेष्टक् (पा० ३-२-५३) पारावार-शब्दस्य पारावतादेशः प्रथोदरादित्यात् । खपधालोपे कृत्वे च ङीप् ॥ तामेतां सरस्वतीं सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्वरसौष्ठ-वादिद्युक्ताभिः । धीतिभिः कर्मभिः स्तुतिक्षणगभिरनेकक्रा-राभिः । अत्र "धीङ् धारणे" (दि० आ०) इत्यसाहृष्टातेर्वा किति (पा० ३-३-१७४) इत्ये (पा० ६-४-६६) कर्पम् । कर्मनामल्वं भाष्यकृद्वचनात् । तत्करत्वादेवाहुल्यो धीक्षितयो निघटौ (२-५) पठ्यन्ते ॥ वयम् अवसे अवनाय रक्षणाय । अवतेरसुत्र (उ० ४-१८८) भावेऽत्र बाहुलकात् । आवि-वासेम परितरेम ॥ विवासतिर्नैकधातुः विप्रुषाद्विसेर्णिच् । "छन्दस्तुभयये" (पा० ३-४-११७) ति शपि आषेधातु-कस्त्राणिग्लोः । इति मन्त्रभास्करमिश्राः प्राहुः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

शुष्ममिति बलनाम । शोषयतीति सतः ।

१. शोषकैरिति सावयः । तथाचात्र कर्तरि स्युन्वादिस्त्वत् (पा० ३-२-१३४) ॥

२. "रयो अङ्गे" (तु० प०) लृङ् ॥

३. "पारावारे परावर्त्ती तीरे" इत्यमराचोपेक्षितानीम् । सायणस्तु परावति दूरदेवे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्द्वीमित्याह ॥

सत इति कर्तृकारकावधारणम् । तद्धि शोषयतीति शुष्पमुच्यते । “शुष्प शोषणे” (दि० प०) “अविसिन्धिसि-
शुषिभ्यः कित्” (उ० १-१४१) इति मन्प्रत्ययः किला-
दुष्णाभावः । अन्तर्भावितप्यर्थतायासिद्धम् । शुद्धस्य तु शुष्पस्य-
नेनारिरिति शुष्पम् ॥ स्कन्दस्वामिनस्तु—तत्र शोषयतेमेनिन् “बहु-
लमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसो” इति इदो लृक् ॥ “परस्परसांयोगिक
मपि बलं विशोषयति उपमेयतीत्यर्थः” इति हि तव्याख्यानम् ।
शुषिः प्रीणनार्थं इति नाशवः ॥

विसं विस्वतेर्भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा ॥

भेदनकर्मणो भेदनार्थस्य विस्वतेर्विस्वधातोः (दि० प०)
प्रेरणार्थस्यापि धातुनामनेकार्थत्वाद्भेदनेऽत्र वृत्तिः । बाहुलकात्
कर्मणि “इगुपध०” (पा० ३-१-१३६) लक्षणे के
विस्म “मृगाले तु विसं विधा” इति द्विरूपकोशः ॥ तथाच
धातावेव वकारभेदेनापि पाठान्तरम् । एवञ्च विसमित्यपि पाठो
ऽऽमुद्रितपुस्तके लभ्यते । अनेकार्थत्वादेव धातोर्वृद्धिकर्मणो
वेति । वधते हि तदर्थमिदम् । अत्र कर्तव्यं क उक्ता-
लक्षणलक्षितः ॥

सातु समुच्छ्रितं भवति । समुच्छ्रितमिति वा ॥

समस्तं हि तत् समुच्छ्रितं सम्यक् उच्छ्रितमुन्नतं
भवति । अथवा सं सम्यक् उर्ध्वं नुलं प्रेरितं भवति ।
अत्र “षण् दाने” (त० उ०) “हसनिजलि०” (उ० १-३)
इत्यादिना शुण् । उपाधाद्विः (पा० ७-२-११६) धातु-
नामनेकार्थत्वमपि प्रयत्नाभावात्कोऽत्र समुच्छ्रये सयुजयने चादः
प्रायुक्ता ॥

महद्भिर्लूमिभिः । पारावतर्त्तनीं पारावारधा-
तिनीं ।

एतत्साधनमुकामधत्वात् (मन्त्रव्याख्यायाम्)

पारं परं भवति । अवारमवरमवनाय ॥

सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीर्नदीं कर्मभिः
परिचरेम ॥

परं भवति अवरस्तात्कृत्वात् तदेव पारम् स्थाधिकः
“प्रभाषण्” (पा० ५-४-३८) आदिद्विवृतिः (पा० ७-२-
११७) अवरं—परस्तात्कृत्वात् ॥ अवरदाब्दं निर्गन्वील-
वनायेति । यदवनाय रक्षणाय भवति तदवरं परं पारं हि
दुर्गमत्वादेवनाय न भवति । तथाच—अवधातोः (भ्वा० प०)
रक्षणार्थाद्वरन्वाचोपधाद्विर्वाहुलकात् ॥ अन्यत्वेव गतार्थम् ॥

१. अत्र दुर्गः विपरीयेणापि क्षमिधानानामर्थो भवतीत्येवंमन्त्र-
मानो भाष्यकारो बलनामसु पठितमपि सदैवदिभिराजयेवमाह
शुभमिति बलनामेति ॥

२. अत्राक्षेपप्रतिक्षेपो दुर्गव्याख्यायां सविशेषमुपपादितो
ब्रह्मव्यो ॥

(अथोदकनामनिर्वचनम्)

उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् ॥

उदकस्य नामान्युदकनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो
वाङ्मामभ्यः । मेधाश्रया हि वाक् मेघोत्थं चोदकम् स्तनचित्त-
शब्दपूर्वकं चेति वाङ्मामभ्य उत्तराणि उदकनामानि एकश-
तम् । एकाधिकं शतम् । (१०१) “अर्णः क्षोदः, क्षय”
इत्यादीनि ॥ अरणशीलमर्णः । क्षिप्रमुनतीति क्षोदः । क्षीरण-
मर्त्रं करोतीति क्षयः । इत्येवमाद्यभ्यूहितव्यम् ॥

आह—

उदकं कस्मात् ? ॥

इति । उच्यते—

उनचीति सतः ॥

तद्धि यत्र गच्छति तदुनचि क्लेदयति । उन्दी क्लेदने
(इ० प०) (उ० २-३९) निपातनात्साधुः ॥ सत इति
कर्तृकारकावधारणमित्यसकृदुक्तपूर्वम् ॥

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् ॥

नदीनां नामानि, उत्तराणि प्रकृतेभ्य उदकनामभ्यः
(३७) “अवनयैः, यद्वायः, खाः, सीरा,” इत्येवमादीनि ॥
(निर्व० १-१३) अवनयते निज्जेन प्रवेशेन यान्तीत्यवनयः ।
ह्यन्यस्यो यान्तीति यद्वायः । ख्यातव्या भवन्तीति खाः ।
सरन्तीति सीराः । इत्येवमादि बोध्यम् ॥

आह—

नद्यः कस्मात् ?

१. “अ गतौ” (भ्वा० प०) “उदके नद्य च” (उ० ४-
१९२) इत्येतेरुत्पत्त्ययः । क्षोद इति तु “क्षुदिरु संपेयणे” (भ्वा०
उ०) ततोऽसुवृत् (उ० ४-२८४) क्षुवत इति सतः । क्षुण्णं हि
जलं भवति पर्वतादिभ्यः शिलादिभ्यःपातात् ॥ क्षिप्रमुनचीति
दुर्गोक्तायै प्रोदरादित्वं शरणम् । एवं क्षुषेत्यपि । स्कन्दस्वामिनस्तु—
क्षद स्यैव (सी०) “अन्येभ्योऽपि वृषयते” (पा० ३-२-७५)
इति मनिन् । जलाशये व्याप्य स्थिरं भवतीति प्राहुः ॥

२. प्रोदरादित्वात्तलोपः । धातेक्षाकारलोपः । विच्छान्दसः ।
अवन्ति जगत्सोदकेनेत्यर्थं तु “आर्तिचयृ” (उ० २-९५) इत्या-
दिनावतेरनिप्रत्ययो बोध्यः । यद्वाय इति दिधातुजरूपं, यातेहेनश्च
प्रोदरादिः (पा० ६-३-२०९) व्यत्ययोऽपि धातोः । केचित्तु
याताश्च प्राणिभिर्हताश्च यथेष्टिति व्याचक्षुः । खा अपि तथैव
(प्रोदरादिः) स्तनतेर्वावधारणायात् (भ्वा० उ०) “अन्येष्वपि
वृषयते” (पा० ३-२-१०१) इत्यत्र “अपिशब्दः सर्वोपाधि-
व्यभिचाराभेः” इति भाष्याभिरुपपदादिति जनिव्यतिरिक्तादपि
उत्पत्त्ययः । वृषद्वननादिर्नृणं खाताः । “हन्त्रो अस्मानवरद्वज-
वाहुः” (ऋ० सं० ३-२-१३-१) इति श्रुतौ नदीवाच्यम् ॥

इति उच्यते—

नदना भवन्ति शब्दवत्यः ॥

नदन्तीति नदनाः शब्दवत्यः शब्दसंयुक्ता हेता भवन्ति । तथाच “णद् अव्यक्ते शब्दे” (भ्वा० प०) इति धातोर्गन्धादिलात् (पा० ३-१-१३४) ल्युप्रत्यये योरनि (पा० ७-१-१) च कृते सति नदना भवन्ति । तत्रैव च पचाधन्वि तत्सन्धियोगेन टित्वस्यापि निपातान्धीपि (पा० ४-१-१५) नवो भवन्ति ॥ तथाचोक्तं “नदद् चोरद् देवद् इत्यादयष्टितो नदीचोरीदेवी” इति (सि० की०) ॥

किञ्च—

बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तमाश्रयमिव प्राधान्येन ॥

आसां नदीनाम् अन्यदैवतेषु मन्त्रेषु नैघण्टुकं वृत्तम् अप्रधानम् आश्रयमिव प्राधान्येन—कचिदेव नदीदेवतो-मन्त्रः स्यात् ॥

तत्रेतिहासमाचक्षते ॥

यस्मिन्मूले प्रधाना नद्य एव तत्र इममितिहासं पुरावृत्तं निदानभूतमाचक्षते आचार्याः कथयन्ति ॥

तथाहि—

**विश्वाभिन्न ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरो-
हितो बभूव ॥**

विश्वाभिन्नो नाम गाधिराजतनयस्तपोऽतिरेकेण ब्रह्मवर्च-समासाय ऋषिः सन् सुदासः पैजवनस्य राज्ञः पुरो-हितो बभूव ॥ स किमिदमेव वक्ष्यते । सम्प्रति प्रसक्तं विश्वा-भिन्नपदं निर्वचिष्ये—

विश्वाभिन्नः सर्वमिन्नः ॥

सर्वस्यैव हि स मिन्नम् । तथाच “मिन्ने चरौ” (पा० ६-३-१३०) इति पूर्वपदस्य वीर्यः । सर्वमेव वा तस्य मिन्नमिति विश्वाभिन्नः । सर्वविश्वशब्दौ पर्यायौ ॥

१. मन्त्रप्रवृत्त्युपलक्षणम् । तथाचोक्तं “हृदिर्दशनादि”—ति तच्च तयोवलेन क्षत्रियेष्वपि भवत्येव । तथाचोक्तम् “अनुप्यानन्तये” (पा० ४-१-१०४) इत्यने महाभाष्ये विश्वाभिन्नस्तपस्तेषु मारुषिः स्यात् इति । तत्र भवानुषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेषु मारुषेः पुत्रः स्यात् इति तत्र भवानुषिरपि ऋषिः सम्पन्नः । स पुनस्तपस्तेषु ‘नोऽनुषेः पौत्रः स्यात्’ इति तत्र भवानुक्षिकोऽपि ऋषिः सम्पन्न इति । अत एव केतुस्मिदन्त्येष्वपि क्षत्रियेषु ‘राजर्षि’ पदं पुराणेषु श्रूयते ॥

२. न हि अगुह्यस्तपसातिमात्रेणापि ब्रह्मवर्चसं सम्भवतीति नमपेक्ष भ्रमं निराकरोते ।

३. मित्रशब्दो नपुंसकोऽपि हृदिविषये पुंलिङ्गोऽपि भवति । यथा “स्यताममित्रौ मित्रेभ्ये” ति माघे ॥

अथ सर्वमिति किमुक्तं भवतीत्याह—

सर्वं संसृतम् ॥

यदि संसृतं सञ्जतमेकस्मिन्भवति तत्सर्वमिति वाच्यते ॥

अथ सुदास इति पदं निर्वचिष्ये—

सुदाः कल्याणदानः ॥

तस्य हि निम्नमेव प्रसक्तं दानमभवदिति स सुदा इत्युच्चा-ते स्म । तथाच सु इत्यभिप्रेतार्थं उपपदे “दाश् दाने” (भ्वा० उ०) इति धातोः क्तिप् । तस्य षष्ठीकवचने सुदास इति ॥

पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः ।

पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवः ॥

“जु” इति सौतो धातुर्गतौ वेगे च पठ्यते । ततो भावे ल्युटि (पा० ३-३-९७) योरनिः (पा० ७-१-१) जव इति च “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) भाव एवेति समा-नार्थवितौ । अपिश्चात्र स्वार्थायां तत्र भागुरिमतेऽल्लोपे स्वार्थाई जवनं वेगो यस्य स पिजवनस्तस्यापत्यं पुमान्पैजवनः “तस्यापत्यम्” (पा० ४-१-९१) इत्यपत्यार्थेऽणादिबुद्धिः । (पा० ७-२-११७) तदाह—स्पर्धनीयजव इति । पुन-रिति वाक्यालङ्कारे ॥

वासिष्ठीमावगतिर्वा ॥

अथ वा अमिष्ठीमावगतिः । न तस्य मिष्ठीभूतपूर्व-गतिरन्यैर्वैषम्यबुद्धिः । अतिशैष्ट्यात् । तथाचात्रापिरमिष्ठीभावे लुब्ध गतावेव न, वेगे ॥ वाशब्द एको वाक्यालङ्कारोऽव्ययानां नानार्थत्वात् । एवमप्रेऽपि बहु ॥

**स विचं गृहीत्वा विपाद्बहुतृयोः सम्मेदमा-
यावनुयुञ्जितरे । स विश्वाभिन्नो नदीस्तुष्टाव
गाथा भवतेति ॥**

स विश्वाभिन्नः विचं पौरोहित्योपाजितं धनं गृहीत्वा विपाद्बहुतृयोः नद्योः सम्मेदं सङ्गमम् यत्र ते इतराणिः सिन्धवादिस्मिन्दीप्तिः सम्मिन्ने (एकीभूते) तमिस्रथः । आययौ आगतवान् । तमितरे तदनुयायिनस्तस्करा वा अनुययुः अनुयजन् । स ता नदींस्तितीर्षुस्तुष्टाव । ययं गाथाः खल्लोका भवत इति एतमर्थं पुरस्कृत्य ॥

कथं पुनस्तुष्टाव—

अपि दिवत् अपि बहुवत् ।

दिवत् दिवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः । बहुवत् बहुवचनसंयुक्तै-र्मन्त्रैः । अत्र अपिः कामचारक्रियायाम् । तथाच विश्वः “अपि सम्माननाप्रशङ्गावहासुचये” । तथा युक्तयाम्—व कामचारक्रियाय च” इति ॥

तद्यद्विवदुपरिष्ठातव्याख्यास्यामोऽयैतद्बहु-
वत् ॥ २ ॥ (२४) ॥

तत्-तत्र । एवंसति यत् द्विवत् द्विवचनवत् तत्-
उपरिष्ठात् (नि० १-३१) “प्रपर्वतात्मा” (ऋ० सं०
३-२-१२-१) इत्येतस्यामुचि व्याख्यास्यामः । अथ पुनः
एतद्बहुवत् व्याख्यायतेऽनन्तरेण मन्त्रेण ॥ २ ॥ (२४)

“रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं
मुहूर्तमेवैः । प्रसिन्धुमच्छां बृहती मनीषाव-
स्युरहे कुशिकस्य सूनः ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० ३-२-१२)

रमध्वमिति । त्रिष्टुभ एताः । विश्वामित्रो नदीः प्रति
वृत्ते-ऋतावरीः ऋतमुदकं तद्वत्स्यः हे नद्यः । वृथं मे
मम विश्वामित्रस्य सोम्याय सोमसम्पादिने (जैतीर्याहं सोमं
सम्पादयिष्यामीत्येवं) वचसे तवर्थम् । एवैः अयैः । एभि-
रतिप्रवृद्धैरुदकैः । अनेनां कामैरेतैरस्यत्प्राधान्याविशेषैः (उत-
रेम, गृहान्गच्छेम, वितं प्रापयेम, इत्येवमादिभिर्मितैः)
प्राप्यमाना अस्माभिर्मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुपरमध्वम् । उप-
पूर्वो रमिषस्तद्वारे वर्तते, क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत
यैववृत्तरेयमहम् । “कालाध्वनोरस्यन्तसंयोगे” (पा० ३-३-५)
द्वितीया । यदेवमविशेषेणोच्यमानास्ताः सर्वा न शुश्रुवुः ।
तदंशं (समीहितं प्रयोजनमकुर्वन्तीं पुरोवर्तिनीं) शुतुर्दीं प्रति
वृत्ते-कुशिकस्य राज्ञेः सूर्यविश्वामित्रोऽहं बृहती बृहत्या
(महत्या) मनीषा मनीषया (मनस ईषया मनःपूर्विकया)
सूत्या प्रहया वा अवस्युः आत्मनोऽन्नं रक्षणं गमनं वा
इच्छन् । अत्रान्नमवसासिच्छुरित्यर्थे वयसि (पा० ३-१-८)
सुगमगे (पा० ७-१-५१) “व्याच्छन्दसि” (पा० ३-२-
१००) इत्युपलक्ष्यः । सिन्धुं शुतुर्दीं लाम् अच्छामिर्मुह्वेन

१. अयमनेनोकासिलोऽपि ऋचः ॥

२. सोमा हि अभेनास्रद्वचसा देवदानामन्नभूता बहवः सं-
पादिताः । ता यूयमस्मै प्रति विशिष्टाय वचसे । सत्यतामेवं कथं
आम सन्नमिदं स्वाधित्येवमर्थम् । इति शुर्वो व्याख्ययत् ॥

३. गमस्यैः । सावणस्तु-पक्षमर्थे सुतीयां मत्वा शीघ्रगमनेन्य
इति व्याख्ययत् । शुक्तं चैतत् । उपरमणे हवधिरेषिता । मूले तु
आभ्यकारं (आत्म०)-वचनं यथाक्षरं शुर्गोक्तदिशा व्याख्यात
तथापि गलतः पञ्चम्यां पर्यवसानं बोध्यम् । अनेनैरिति व्याख्याने
तु काम्यर्थस्य गत्यर्थस्य काऽनन्तरेण रूपमेवैरिति । तथाच कारण-
सुतीयापि कथञ्चिदुपपन्नं एव ॥

४. मन्त्रवेगा गाथाश्च भवत्येक्यैः ।

५. पितृपौरवाममपि गौरवमेताः कुर्वन्तिस्मिन्प्रायः ॥

६. “शतद्वस्तु शुतुर्दिः सादि” समरः । “सर्वतोऽपि वयं-
दिति” जीवि शुतुर्दीत्यपि । अतएव मन्त्रे “इयं मे गते यमुने
सरस्वति शुतुर्दी”ति द्रव्यवर्तिताः पाठं हपयन्ते ॥

७. माथे तु-माभिह्वयामीत्येवं व्याख्यातमर्थतत्त्वदेवाकपि ॥

“अच्छो मङ्गले स्फटिकेऽमलेऽच्छामिमुलेऽव्ययमि”ति हैमः ।
प्राह्वे प्रकषणाह्वयामि । अहं इति ह्रयतेवैतमाने छडि (पा० ३-
४-६) छडे “रारामनेपदेध्वन्यतरस्याम्” (पा० ३-१-५४) इत्य-
च्छातो ज्ये इति गुणः ॥ अत्र “छन्दसि परेऽपि” “व्यवहिताथे”
(पा० १-४-८१+८२) ति उपसर्गोर्ध्ववहितप्रयोगः । ऋता-
वरीरिति “छन्दसीचिनिपौ चे” (पा० ५-२-१२३ वा) ति
मलथं ऋतस्यच्छान्दिप् “वनोरचे” (पा० ४-१-७) ति जीप्
रेकशान्तादेशः । “वाच्छन्दसी”- (पा० ६-१-१०६) ति
पूर्वसवर्णवीधेः । “शरादीनां चे” (पा० ६-३-१२०) ति
पूर्वस्य दीधेः । एवैरिति “इयं यतौ” (अ० प०) “इणक्षीभ्यां
वन्” (उ० १-१५०) इति भावे वनि गुणः । बृहती-मनी-
षेत्युभयत्र सुतीयायाः पूर्वसवर्णदीधेः (पा० ७-१-३९) ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिन
ऋतावरीरूपतवत्यः ॥

अवगतार्थमेतत् । अधैकपदनिरुक्तम्—

ऋतमित्युदकनाम । प्रत्युतं भवति ।

तदि देशं देशम्प्रति ऋतं गतं भवति । ततश्च “ऋ ग-
तायि”- (भा० प०)-स्यस्मात् “गत्यर्थकमेके” (पा० ३-
४-७२) ति कर्तरे कप्रत्यये ऋतमुदकनाम भवति ॥

मुहूर्तमेवैरयनैरवनेवौ ॥

अयनैरित्येतेर्भावे ल्युट् (पा० ३-३-११५) योरनः
(पा० ७-१-१) गुणादेशोऽय् । अवनैरित्यवनेः काम्यर्थस्य
भावे रूपम् ।

मुहूर्तो मुहुर्ऋतुः ॥

एवं विग्रहः ऋतुशब्दं तावन्निर्गन्तीति—

ऋतुरर्तगतिकर्मणः ॥

गतिकर्मणः गत्यर्थे वर्तमानस्य अर्तः “ऋधातोः”
(भा० प०) “अर्तके” (उ० १-७२) ति तुधात्कित्त्वम्
तेन गुणाभावः । “ऋतुर्मांसि वसन्तादौ धीरे क्रीकृधुमेऽपि
च” इति धरणिः । स हि गच्छत्येव ॥

अधुना मुहुःशब्दं निर्गन्तीति—

मुहुर्मुहूद् इव कालः ॥

यः कालो मुह इव अव्यक्तः सन् शटिति गच्छति, स
मुहुःशब्देनोच्यते ॥

१. कालसामान्यलक्षणः ऋतुः । यद्यपि कोको “श्री श्री मार्ग-
दिमासौ स्वादृतु”रिति मासयुगलैर्नहुंस्तथा कारुविशेषप्रक्रमं कृत्वा
तथापि “विशेषपरस्यापि काम्येष्टसामान्ये लक्षणा” भवति ।

कोऽर्थः । अत्रार्थे नदीनां परिधिः परिधिबद्धेष्टको निरोधक इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इन्द्रोऽअस्मानरदद्वज्राहू-रदतिः खनतिकर्मा-
प्राह्णवृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् ।
देवोऽनयत्सविता सुपाणिः । कल्याणपाणिः ॥

खनतिकर्मा नैकः । पाणिनीये तु विलेखने पठितः
(भ्वा० प०) विलेखनं च भेदनमेवेत्यर्थतत्त्वमेव ॥ व्या-
ख्यातमिति । व्याख्यातप्रायं सुगममित्यर्थः । यद्वापूर्वनैकैः
शाकपूष्पादिभिरिति शेषः ॥ सुशब्दः कल्याणगुणवचन इत्या-
ह-कल्याणपाणिरिति । प्रशस्तपाणिरित्यर्थः ॥

अथ पाणिशब्दं निर्मवीति—

पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः ।

प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयन्ति ॥

पूजाकर्मणः पूजार्थस्य । पूजान् स्तुतिः । तथाच “पण
व्यवहारे-स्तुतो च” (भ्वा० प०) इति पाणिनिः । ततो बाहु-
लकात् करणे इण् (पा० ३-३-१०८ वा०) उपधादृद्धिः ।
आयस्तु विकल्पित आर्द्धबाहुके (पा० ३-१-३१) ॥ कर्म ज्ञायते—
प्रगृह्य पाणीर्जयती हस्ता, ततः देवान्पूजयन्तीति ॥

तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ।

उर्व्यं उर्णोतेर्दृणातेरित्यौषण्वामः ॥

अत्र दृणोतेरित्युपपाठः । स्त्रादौ “वृज् वरणे” इत्यस्यैव
पाठात् । इह तु सम्भक्त्यर्थतया दुर्योणं व्याख्यात इति “वृज्
सम्भक्ता”-विति व्यादेरेव ग्रहणमित्युत्तरायामः । औष-
ण्वामः कथनाचार्यः प्राह । इत्यम्—

प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ ४ ॥ २६ ॥

पूर्वमेवं तद्वर्षं प्रत्याख्याय निराकृत्य (न तवाहं करि-
ष्यामीति प्रतिषिष्य) अन्ततः अन्ते (पश्चात्) तत्सूक्तस्य ।
आशुश्रुवुः । आश्रुतवत्स्यैः (प्रतिज्ञातवत्स्यैः) ता नयोऽनय-
चोऽनुपदं वक्ष्यमाणया “तस्मा” इति शेषः ॥ ४ ॥ (२६)

“आ ते कारो ण्वामा वचांसि ययायं

१. संप्रत्यारूपपूर्वकः कृधातुः प्रतिज्ञार्थां वतते । तथाचामरः
“संविदागुः प्रतिज्ञानं नियमाश्रयसंज्ञाः । अज्ञीकाराभ्युपगम-
प्रतिश्रवसमाधय” इति । अतएव तस्मा इति चतुर्थ्यपि तद्योगे ।
तथाच ध्वजम् “प्रसाह्यां ध्रुवः पूर्वस्य कर्तो” (पा० १-३-
५९) इति । अत्र न केवलं प्रतिज्ञैव धात्वर्थः किन्तु प्रवर्तन-
पूर्विका सा । अतएव पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता मुनिः
सम्प्रदानमिति तस्माच्चतुर्थी । यथा विप्राय गामाशुषोतीति,
विमेण मधं देहीति प्रवर्तितसां प्रतिज्ञानीत इत्यर्थः ।

दूरादनसा रथेन । नि ते नसै पीप्यानेव योषा
मर्यायेव कन्या शश्वचैते ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० ३-२-१३)

अत इति । हे कारो ! स्तुतिकर्तः (हि विशामित्र !) करो-
तेरूपं (उ० १-१) वृद्धिः ॥ ते तव वचांसि इमानि उक्तपू-
षाणि वाक्यानि वयम् आशृण्वाम । आभिममुख्येन कात्वेन
वा शृण्वाम, तव समीहितं करैवाम । अनसा शकटेन सह
रथेन च ययाय याहि । लोढवं लिट् (पा० ३-४-६) । यतः
दूरात् औगतोऽसि परिश्रान्तः । (तस्मात्कारण्यं नस्तस्य
अत आदरवत्यो ब्रूनोऽनसा रथेन च याहीति) वयं च ते
लदर्थं निनंसै नीचैर्नमाम (प्रत्येकविवक्षया नैकवचनं निनंसै
इति) सुखं गन्तुं गाधोदका भवामेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः
पीप्यानेव योषा यथा योषा स्त्री (माता) पीप्याना पाय-
यमाना (पुत्रं स्नानं पाययन्ती) निनमेत् (प्रह्वीभवैत्) एवम् ।
एवमुक्त्या-पुनोपमया कदाचिदयं कोषमियादिति मन्वानाः
सत्यः (नद्यः) पितृकन्यासम्बद्धामन्यामुपमासुपादिरे-मर्यायेव
कन्या शश्वचैते इति । यथा कन्या-कुमारी (शिशुः)
मर्याय मनुष्याय (निघं० २-३) पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परित्यक्तं
जनाय नम्रा भवति तद्वत् लदर्थम् प्रह्वीभवामः । ते इति पुनर्वक्ति
रादरार्था । निनंसै इति “गन्तुं प्रह्वये” (भ्वा० प०) इत्यस्य
लेख्युत्तमैकवचने “सिक्खलुमि” (पा० ३-१-३४) ति सिप् ।
“वैतोऽन्यत्रे”-ति (पा० ३-४-९६) ऐकारादेशः ।
पीप्यानेति “पीह् पान” इत्यस्यान्तर्नीवितव्यर्थस्य लिटि कानचि
रूपम् । शश्वचै इति “षज्ज परित्यक्त” इत्यस्मात् (भ्वा० आ०)
सम्प्रदायिलक्षणां भावे किप् दृष्टोदरादिलादिछलपतिद्धिः ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

आशृण्वाम ते कारो ! वचनानि । याहि
दूरादनसा च रथेन च । निनमाम ते पाययमा-
नेव योषा पुत्रं, मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय ।
निनमा इति वा ॥

१. स्तोत्रं कुषाणि । इति सायणः । स्तोमानां कर्तः । इति
दुर्गः । अर्थतस्तु तोष्यमेव स्तुतिविशेष एव स्तोम उच्यते ॥

२. तदा हृतं भवति । यदा तद्वचः क्रियते, श्रयमाणमपि हि
तत्रैव हृतं भवति यत्र क्रियत इति । वस्तुतस्तु ते तव वचांसि
वयमाशृण्वाम प्रतिज्ञानीतः । करिष्यामीत्येकमित्यर्थः । तथा
चैतदथा सायणवचनं व्याख्यातम् ।

३. अत्र “गम्यमानाणि क्रिया कारकविमर्शनीनां निमित्तमि”ति
(पा० १-४-३१ वा०) पञ्चमी । तत एव गत इति क्रियावाधा-
रोपि । यथा कसात्वं ॥ नञाः । इति । महाभाष्ये तु “प्रश-
न्नास्त्वयोभे” (पा० २-३-२८ वा०) ति वातिकमेतदर्थं वर्तते ॥

४. कथं नाम परित्यजेत मामयमित्यभिप्रायेण यथा सा निन-
मेवेवं वयं तव (लदर्थं) निनमामेत्यर्थः ॥

निर्नसै इति पदस्य निनमाम इत्येवं परिणामः । अथवा निनमै इति । निगदव्याख्यमन्वत् ॥

(अथाश्वनामनिर्वचनम्)

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः ॥

अश्वस्य नामानि अश्वनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो नदीनामभ्यः । अच्चा एव ह्यश्वः ॥ एवं ह्युक्तम्—“अष्टु जाता अश्वाः स्वादेवैनाम्योनेजेनयन्ति” इति । तस्मान्नदीनामभ्य उत्तराण्यश्वनामानि (२६) “अल्यः, ह्ययः, वर्वा” इत्येवमासीति ॥ अतस्ति गच्छतीत्यस्यः । हैयति गच्छति, हन्ति वाश्वानमिति वा ह्ययः । ईरणवानर्वा, गमनवानित्यर्थः ॥ एवमादि योज्यम् ॥

तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् ॥

तेषाम् अश्वनाम् । अष्टौ यानि उत्तराणि नामानि अव्ययव इत्येवमादीनि तानि बहुवत् । बहुवचनसंयुक्तानि भवन्तीत्यर्थः । (निलयबहुवचनान्तामीति यावत्) आह—

अश्वः कस्मात् ?

इति । उच्यते—

अश्वुतेऽश्वानम् । महाशनो भवतीति वा ॥

अश्वुते—व्यामोति । “अश्व व्यासौ” (खा० आ०) “अश्वः मुषिलिटि०” (उ० १-१५१) इति कर्त्तृ । अथवा—महाशनो बहुभोजी भवतीति अश्व उच्यते । तथाच “अश्व भोजन” (व्या० प०) इत्यस्मादेवाश्वतीत्यर्थः । बहुलमर्थतः । सर्व एव ह्यश्वतीति तेन नामाभिधानमतिशयार्थं गमयति । यथा हि मलश्वप्रक्रमे धनवानित्युक्तेऽधिकधनलघुर्कं भवति ॥

तत्र दधिका इत्येतत् दधत्क्रामतीति वा ।

दधत्क्रन्दतीति वा । दधदाकारी भवतीति वा ॥

तत्र तस्मिन् षड्विंशे अश्वामिधानगणे दधिका इत्येतत्पदं सन्दिग्धम् । तत्पुनरेतत्—दधत् धारयन्सारोहिणं, क्रामतीति दधिकाः ? अथवा—दधत् क्रन्दति हेवारवं करोति इति दधिकाः ? अथवा—दधत् आकारी आकारवान्

१. उच्चैःश्रवणादीनां तथैवोत्पत्तेः श्रवणात् ॥

२. “अत सातलगमने” (व्या० प०) ततः “कल्लख्युटो बहुकमि”ति (पा० ३-३-११३) कर्तरि करणे वा वत् । अथवा “अष्ट्यादयस्ये”ति (उ० ४-१-१०) यत्पलवो द्रष्टव्यः ॥ “ह्यगतिविक्रमणे” (व्या० प०) इति वृत्तिः । अथादीनां गतिविशेषो विक्रमणमिति च । “पचायच्” (पा० ३-१-११४) हिनो-तेर्वा । हन्नेस्तु यत् “पृषोदरादि”त्वाङ्गोपोऽपि । अवेररणवानिति (नि० १०-३-१) भाष्यव्याख्यानमर्थप्राप्तवचनं तदेवानुभवति—ईरणवावैति । तथाचार्तेरेव गतिप्राप्तयणोर्वैतमाचार (व्या० प०) “लामदी”त्वादिना (उ० ४-१०९) वनिम् । ईरपि गल्यै ध्व (अ० आ०)

१४ नि०

भवति इति दधिकाः ? स हि अविहृष्टे अश्वारोहे आकृतितमीव ईषद्वनतमथ्यभाग उद्धतकम्पारः कुञ्चितयोगः स्तिमितच्छुः विपुषितसर्वगात्रः कर्णशुक्तिकाकारी भवति इति ॥ तथाच सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य “पृषोदरादि”त्वाङ्कारलोप इकारान्तादेशश्च । क्रामतेः क्रन्दतेराहपूर्वात्करोतेर्वोत्तरपदं, तत्र—“क्रामतेः” (व्या० प०) “जनसनखनक्रमगमो विद्” (पा० ३-२-६७) इति विदप्रत्ययः “भिन्नोरनुनासिकस्यात्” (पा० ६-४-४९) इत्यालम् । क्रन्दतेर्वा (व्या० प०) “अन्येभ्योऽपि हृदयान्ते” (पा० ३-२-७५) इति भिन् । व्यलये-नानुनासिकस्यालम् । दकारलोपश्च “पृषोदरादि”त्वात् । करो-तेश्च किप् आह च धातोः परो यणादेशश्च । दधत् इति तु “नाभ्यस्ताच्छतुः” (पा० ७-१-७८) इति सुमभावेन ॥

तस्याश्वदेवतावच निगमा भवन्ति ॥

तस्यास्य दधिकास्तदस्य अश्ववत् अश्वसंयुक्ता देवतावत् देवतासंयुक्ताश्च निगमा भवन्ति ॥

तद्यदेवतावदुपरिष्ठात्तस्यास्यासामोऽथैतदश्ववत् ॥ ५ ॥ २८ ॥

तत् “एतदुच्यते” इति शेषः । यदेवतावत् अस्य दधिकास्तदस्य तत् उपरिष्ठात् (नि० १०-३१) “आर्दधिकाः शर्वस्तः” (ऋ० सं० १०-६-१६-१) इत्यस्या-स्य । व्याख्यास्यामः । अथ—पुनर्यत् अश्ववत् अस्य, तत् एतत् “व्याख्यायत” इति शेषः ॥ ५ ॥ २८ ॥

“उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि ॥ कर्तुं दधिका अनु सन्तवीत्वत् पथामङ्कांस्यन्वा पनीफणत् ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० ३-७-१४)

उतस्येति । गौतमपुत्रस्य वामदेवस्येयमार्थं जगती । वाज-पेये वाजियुक्तं रथमथिहृद्य यजनानोऽनुवाकं जपति तत्रैवा । उत—अपि स्यात् स वाजी वेचनवान् (भवैवान् वलनवान्) अश्वरूपो देवः, विसर्गलोपस्थान्दसः (पा० ६-१-१३३) ग्रीवायां (नि) गरणसाधनायां कण्ठे उरसि वा बद्धे बद्धो अपि अथ कक्षे कक्षया, अथ आसनि मुखे खलीनेन, च बद्धः

१. रेभ्यो भयदाता । परेषां हि तं वृद्धं भयमुत्पद्यते । अथवा स निस्थं चलनशील इति वाजीत्युच्यते । “ओमिजी भयचलनयोः” (ऋ० प०) इत्यसाण्णितिसाकृच्छ्र्ये “बहुलमासीकण्ये” (पा० ३-२-८१) इति । बहुलवचनानुपपदेऽपि । इकारस्याकारश्च ॥

२. अत्रास्य शब्दस्य “पद्वद्” (पा० ६-२-६३) इत्यादिना-ऽस्यार्थः । एवमनेकेषु स्थानेषु बद्धः तथापि तुरण्यत्येव । अन्यो धेक्सिन्नपि प्रवेष्टे बद्धश्चिनुमपि न शक्नोति किञ्च त्वरितुम् । अत्र हायणः “बद्धपल्यद्वयोक्तुः स्थानेषु पाशबन्धाः सम्भवन्ति” इति व्याख्ययस्य तत्रा (पश्यद्विका-) बन्धनत्राचक्षयोक्तः

(एवमनेकेषु स्थानेषु बद्धः) अपि सन् क्षिपणिं क्षेपणम् कशाघातम् अनु तत्समनन्तरमेव **तुरण्यति** तूर्णमधुतेऽध्वानैम् । “तुरण तुरायाम्” “कण्डादिलात्” (पा० ३-१-२७) यक् ॥ किंचायं **दधिका** देवः (अश्वः) **कतुम्** कर्म (आत्मीयं गमनं) (निघं २-९) प्रज्ञां वा (निघं ३-९) अश्वारोहस्य, अनु अनुसृत्य सन्तवीर्यत्वं सन्तनोति, काममभिप्रेतार्थेन, शीघ्रगामिनीत्वात् । किंच यान्यपि च कानिचित् **पथां** मार्गणाम् **अङ्कोसि** अश्वितानि कुटिलानि स्थलानि सन्ति, तान्यपि अनु अनुलोमानीव कुर्वन् आश्रयामितान् । आ आभिमुख्येन, पनीफणत् पुनःपुनर्यसं वा फणति गच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपणमनु तूर्णमधुतेऽध्वानम् । ग्रीवायां बद्धः ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥

अधैकपदनिरुक्तम्—

ग्रीवा गिरतेर्वा, गृणातेर्वा, गृह्णातेर्वा,

गिरतेः “गु निगरणे” (उ० प०) इत्यस्य गिलनार्थस्य । तया हि गिलस्यम् । अथवा गृणातेः गच्छार्थस्य (भ्या० प०) तया हि शब्दो गीर्यते (उच्चार्यते) गृह्णातेर्वा (भ्या० उ०) तया ह्युदकादि ग्रहाते । सर्वत्र “शेवयहजिह्वा-ग्रीवा” (उ० १-१५४) इत्यादिना निपातनात्साधुलम् । एकोवा शब्दोक्त्यालङ्कारे ॥

अपि कृक्ष आसनीति व्याख्यातम् ।

कर्तुं दधिकाः । कर्म वा प्रज्ञां वा ॥

कुगममेतत् । व्याख्यातं चाधस्तात् (मन्त्रव्याख्यायाम्) ॥

अथ पुनरेकपदनिरुक्तम्—

अनुसन्तवीर्यत्वं । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः ॥

तनोते-विल्लारार्थस्य (त० उ०) पूर्वयेति । षड्विधो हि धातुः । तथाचोक्तम्—“प्रकृत्यन्तः सनन्तश्च यन्तश्चो यङ्कु-शेव च । प्यन्तो प्यन्तसन्तश्च षड्विधो धातुरुच्यते” इति । आसां षण्णां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा प्रकृतिस्त्वैष निगमः, न सन्प्रकृतीत्यादीनामन्यतमया । सर्वेषां चैव निपातशब्दो नैगम-स्त्वकीलपिति ॥ अनुसमापुसणं ॥

१. त्वरयति यन्तमिति सायणः । “तुरण तुरायाम्” (क० प०) यक् (पा० ३-१-२७) अत्र दुर्गः । अपि कशाग्रहारमनु-तुरण्यति । अप्यनाहत एवैवपिशब्दः ॥

२. भाष्यकारेणैवमेव व्याख्यातम् । अत्र सायणः प्रकृत्य-कथनान्तरं इति व्याचक्षते । पतत्रिर्वचनं सूत्रं यत्र सूत्रम् ॥

पथामङ्कोसि, पथां कुटिलानि ।

पन्थाः पततेर्वा पयतेर्वा पन्थतेर्वा ॥

त्रयोऽपि ह्येते गत्यर्थः एवामन्यतमस्य पतति पयते पन्थति वाऽनेनेति पन्थाः । आद्ययोः “पतक्ष चे”-ति (उ० ४-११) इति स्थोऽन्तोदेशश्च । अन्ते “पथिमिथ्यभिमितिः” (उ० ४-१०) इतीति । यद्यपि “पथि गतौ” इत्येष (उ० प०) नित्यप्यन्तत्तथापि “अनित्यप्यन्ताधुरादयः” इति णिजभावे रूपम् । अत्रेदित्वमेवानित्यत्वे गमकम् ॥

अङ्कोऽश्वतेः ॥

गत्यर्थस्य (भ्या० प०) “सर्वधातुभ्योऽङुन्” (उ० ४-१८८) इत्यङुन् चस्य कृत्वं च बाहुलकात् । वस्तुतोऽत्र “अङ्गतेः” इति पाठो युक्तः । “अकिं कुटिलयां गतौ” (भ्या० प०) इत्यस्येत्यर्थः । यदि तु अकेत्येव तत्र पाठस्तदा “अकिं लक्षण” इत्यस्य (भ्या० आ०) बोध्यः ॥

आपनीफणदिति फणतेश्चकरीतवृत्तम् ।

फणतेः गत्यर्थस्य (भ्या० प०) चकरीतमिति यङ्गुण-न्तस्य नाम तेन वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः । तथाच पा० सूत्रं “दाधर्तिवर्धतिवर्धर्षिबोभृत्तेतेकिऽलभ्याऽऽपनीफणत्” (उ० ४-६५) इत्यादि ॥

(अथादिष्टोपयोजननिर्वचनम्)

दशोत्तरण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते ॥

साहचर्यज्ञानाय ॥

दश यानि उत्तराणि नामानि “हरी इन्द्रस्य” “रोहि-तोऽग्नेः” इत्येवमादीनि । तान्यादिष्टोपयोजनानि आदिष्ट-मुपदिष्टमुपयोजनमुपयोगो येषां तथाभूतानीत्याचक्षते आ-चार्याः । कुतः साहचर्यज्ञानाय । अयमर्थः । अथनामसा-हचर्येण “इन्द्रस्य हरी” इत्युक्ते हरितवर्णोवाश्वेव हरीपदेन गृह्यते । तथाच विश्वः “हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरितकपिलव-र्णयोः” इति ॥ एवमभैल्लोहितवर्णोवित्येवम् ॥ अत्र स्कन्द-स्वामिनः । “हरी इन्द्रस्य” सोतपानकियाथाः साधनत्वात् इति । तथाच हरस्याभ्यामिति हरी । “हृन् हरणे” (भ्या० उ०) “हृ पिपि रहि०” (उ० ४-११५) इत्यादिनेन्द्रस्यस्य । अत्र ताण्ड्यब्राह्मणम् “पूर्वपक्षररंपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताम्भ्यां हीदं सर्वं हरती” इति । (६-१-१) “त्रक्षसामे वा इन्द्रस्य हरी” इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२-३-६) “त्रक्षसामेवै हरी” इति यजुर्वा-ह्यणम् (४-४-३६) परमेतावशावेव रूपितौ । तथाच निगमः “इन्द्रो हरीं युजते अश्विनारधम्” (ऋ० सं० २-३-५-१) ॥ एवं रोहितोऽग्नेः । “हृष्यहियुपिभ्य इति” (उ० १-९४)

१. पतक्ष सुकुटेनोक्तम् । बाहुलकत्वेनास्य गतिः पाणि-नीयानाम् ॥

२. यत्र च पाठो नेरुक्तसंमतः । कुटिलानीति निर्वचनम् ॥

इति इतिप्रत्ययः । रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिबभूविति रोहति । “रोहिदक्षं क्षुचिमत” (ऋ० सं० ६-३-३२-१) इति निगमात् ॥

(अथ ज्वलतिकर्मधातुनिर्वचनम्)

ज्वलतिकर्मण उत्तरे धातव एकादश ॥

य एव हाथवन्तो (महा)धना भवन्ति त एव ज्वलन्तीव तेजसाऽतोऽश्वाभ्य उत्तरे ज्वलत्यर्था धातवः (११) “आवते, आशते, आदयती” इत्येवमाद्यः ॥

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ ६ ॥ २८ ॥

इति धीमद्यास्कमु० प्र० निरुक्ते शास्त्रे नैषं० काण्डे द्वि० ध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ २ ॥ ७ ॥

तावन्त्येकादशैव । “जमत्, कलमीकिनम्, जङ्गणामवन् मलमलामवन्” इत्येवमादीनि ॥ ज्वलतो देदीप्यमानस्य यस्य कस्यचन नामधेयानि नामानि । स्वार्थे धेय-प्रत्ययः (पा० ५-४-२५ वा०) जमति गच्छतीति जमत् । जमतिर्गल्यर्थेकादशः । ततोऽलः शतरि रूपम् । कमहं मलिनं शोधयामीति कलमीकिनम् । कलमीकं भवेदिति माधवः । पृषोदरादिः । एवमुत्तरे अपि । जन् भावयतीति जङ्गणामवन् । “मलमलामवन्तीत्याश्व्यामी”ति निगमैः । एवम् “नमस्सा कुरुमल्लुकिन् नमोभिः” (ऋ० सं० २-७-१७-३) “अक्षिषा जङ्गणामवन्” (ऋ० सं० ६-३-३०-४) इत्यपि निगमौ भवतः ॥ नामधेयानीति द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥ (२८)

इति धीमद्यास्कमुनिप्रणीतनि० ल० वि० नैष० काण्डे द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः पादः
अध्यायश्च समाप्तः ॥ ७ ॥ २ ॥ ७ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(अथ कर्मनामनिर्वचनम्)

अथ पूर्वाध्यायान्ते जमदादिशब्दाश्चिष्टकानमिन्त्याय तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानीत्युक्तम् तथैतज्ज्वलनकर्म-सम्बन्धाद्वाह—

कर्मनामान्युत्तराणि पञ्चशतिः ॥

इति । क्रियत इति कर्म, कर्मणो नामानि कर्मनामानि । सति साधारण्येऽनाश्रितविशेषाणां कर्मणां नामधेयानि । असाधारणानि च वाक्यान्वेषणाभिर्नेतव्यानि । ज्वलतीवासी कर्मणि मया क्रियन्त इति । उत्तराणि च प्रकृत्यभ्यो ज्वलताभ्याम् ।

क्रियन्ति पुनस्तानि ? पञ्चशतिरिति । पञ्चशिका विंशतिरिति मध्यमपदलोपी समासः । पञ्च च विंशतिश्चेति वा । तानि चापः, अग्रः, दंतः, इत्येवमादीनि ॥ आप्यते पुरुषेणेत्येवमेपां साधनानि निष्पट्टमाथ्ये पुरुषेणैवाभिहितानीति तत एव द्रष्टव्यानि । एवमप्येऽपि ॥

अथ कर्मपदं निर्वचनीति—

कर्म कसात् ? क्रियत इति सतः ॥

इति । सत इति कर्मकारकाभिधानं, कर्मणि सत्र मलि-
नौपादिकः (उ० ४-१४५) गुणः ॥

(अथापत्यनामनिर्वचनम्)

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश ॥

अपत्यस्य पुत्रस्य नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यः कर्मनामभ्यः । सर्वकर्मणामप्यतोऽपादनकर्मैव प्रधानं पित्रणा-
पाकरणद्वारेणेति कर्मनामभ्य उत्तराणि अपत्यनामान्यभिहितानि । क्रियन्ति पुनस्तानि—पञ्चदश । पूर्ववत्समासः । तानि च तुदं तोकं तनय इत्यादीनि निष्पट्टकानि ॥

१. तथाच—आप्यते पुरुषेणैतादामोति वा पुरुषमेतदिति अपः अग्र इत्येवमादि योजयमिति दुर्गः । अग्र फलरूपेणेति योजयम् । निष्पट्टमाथ्ये तु—आपुवन्ति हि तत्सर्तारम् । आमेति वा तात्पर्यरूपेणेत्युक्तम् । साधितं च “आपु व्यदौ” (ला० पं०) “आपः कर्माख्यायां ह्यलो नुद् च वा” (उ० ४-२०२) इत्युक्तं विकल्पेन नुदागमश्चेति ॥ दंत इति तु—अनेकधा साधितं “दन्ति वंसनदर्शनयोः” (जु० आ०) असृग् (उ० ४-२८४) दर्शयति हि तत्सात्कारणेन । द्रव्यते वृद्धिभिरिति वेत्येवमादि । तत्रैव द्रष्टव्यम् । अथ “दक्षिणर्षसावयोः” इत्येव धातुपाठे साम्प्रतं पठ्यते ॥

२. अत्र—तुक् सकृतेपातोऽस्त्युज्यतेर्वा, तोकं गुणतेः । तत्र सानोतेरिति वक्ष्यतीति दुर्गः । तत्र सकृतिर्दन्तार्थः (श्रु० ५०) ततः करणे किर उपधाया उर्व च बाहुलकाद् । सकृति (इति) अनेन (जातेन) इति तुक् । तुज्यतेस्तुषतेरिति शैबादिकत्वमनयोरेभिषल । बह्वुवस्तु—“तुज हिसायां” (श्रु० ५०) किर । तोजति हिनस्ति (छेद्यति) मातापितरौ गर्भेणासादिना । तथाच मन्त्रः “यदा पित्रे पातरं पितरं पुत्रः” इत्यादि । तुजिर्गल्यर्थः प्रेरणावर्धेति माधवः । किर । गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता । गच्छत्यनेनाप्युप्यं पितृभ्य इति वा । प्रेयते प्रसक्तकाले बाहुनाऽपित्वेत्येवमादि (निषं० भा०) द्रष्टव्यम् । तोकं तु “तुद् न्यधने” (उ० ५०) “पुंसि संसायां घः” (पा० ३-३-२६) इति घप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्स्य कः । तुषतेऽनेन माता, गर्भेणाग्र-
काल इति तोकः । तनयश्च “तनु विस्तारे” (उ० ५०) “इल्लिमल्लिवन्त्यः कन्य” (उ० ४-१७) इति कर्मप्रत्ययः । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनय इत्येव (निषं० आ०) द्रष्टव्यम् ॥

अपत्यपदं निर्द्देशीति—

अपत्यं कस्मात्? अपततं भवति, नानेन पततीति वा ॥

अपत्यं पितुः सकाशात् (पृथग्वि) ततं विस्तृतं भवतीत्यपत्यम् । अथवा—अनेन जातेन पित्रादिनै पतति नरक इतीदमपत्यम् । अपपूर्वावन्पूर्वाद्वा तनोतेः पततेष्व “अष्टादयश्च”—(उ० ४-११०) ति यक्प्रत्ययान्तो निपातः । तनोतेष्टिलोपश्च ॥

अथात्र पुनर्विप्रतिपद्यन्ते—द्वयोः क्षेत्रि-बीजिनोः सभिपाते कतरस्यापत्यं भवतीति ?—

तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

तत् एतद् “उच्यते” इति शेषः । यथा येन प्रकारेण (यथा चोपपत्त्या) जनयितुः बीजिन एव प्रजा अपत्यं “भवती”—ति शेषः । एवमर्थीये एवमर्थे “गदादिस्त्वात्” (पा० ४-२-१२८) स्थायं छः । छलेयः (पा० ७-१-२) ऋचौ अघेतन्मौ (द्वितीय-तृतीयसूत्रोक्तं) अत्रावादेशे ब्रह्मोपः । उदाहरिष्यामः । यथा—

“परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम । नशेषौ अग्रे अन्यजातमस्यचैतानस्य मा पथो विदुक्षः ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ५-२-६)

परिषद्यमिति । इयमपरा—(नहि प्रभायेत्यनन्तरीया) च एते निष्ठुमौ वासिष्ठौ । हे अग्रे ! अरणस्य अपगतौणस्य (अपगतोदकसम्बन्धस्य) रेक्णः धनमपलाभ्यं परिषद्यं परिहर्तव्यं (परिस्वाज्यं न पुत्रत्वेन कल्पयितव्यम्) । हि निर्वधयेन । अतो वयं नित्यस्य मुख्यस्यास्तीयस्य (स्वयमुत्पा-

१. अत्र केचित् औरसादिषु पुत्रेषु कस्य मुख्यं पुत्रत्वम् इत्येव-
सुप्रश्नो भोज्यः । “देहिनः पुत्रमौरसम्” इत्युपसंहारात् । अथवा
कुण्डस्य नौरसत्वमिति सर्वानानां दशमेनेव उपक्रमोऽपि योजनाय
इत्याचक्षते ॥

२. वसिष्ठमित्रावादे (अक्षरेण वसिष्ठपुत्रस्य श्रुतेर्नपात्) इत-
पुत्रेण वसिष्ठेनाभिरभ्यर्चितः “पुत्रं मे देहि” इति । तेन किलासी
प्रत्युक्तः “श्रीतक—ऊत्रिम-दत्तकादीनामन्यतरं कुक्ष्य पुत्रम्”
इति । स एवमुक्त पताभ्या (सुप्रकान्ता—वक्ष्यमाणाभ्या-) सुप्रभा-
सम्यजान्पुत्राभिर्यजौरतं पुत्रं यथाचे ॥ इत्याख्यायिका वेदेऽस्ति ॥

३. ऋणशब्दो जलार्थः । दशार्णो देश इत्यस्याभिरूपे भट्टो-
जिदीक्षितैरुपन्यस्तः । तथाच हैमः “ऋणं देये जले दुर्ये” इति ॥
निघण्टौ तु अर्णःशब्दः सान्त उदकपदार्थेषु पठितः स नेह
गृह्यते । अपगताणसेति दुर्ग्याख्यानात् ॥

दितस्य) रायः धनस्यापत्यरूपस्य पतयः पालयितारः
(प्रभवः) स्याम भवेम । न परकीयस्य । यतः अन्य-
जातम् अन्येन जनितं शेषः अपत्यं न अस्ति न भवति ।
य एव जनयति तस्यैव तद्वति नेतरस्य । अस्ति चेत् अचे-
तानस्य अचेतयमानस्य (अचेतनस्याविदुषः प्रगतस्य वा)
अतो नोऽस्मान् पथः मार्गोऽपि पितुः-पितामह-प्रपितामहावु-
सन्ततात् मा विदुक्षः ना विदुक्षः । विदुषितान् (भ्रष्टान्)
मा कुह । देहि नः पुत्रमौरसमिति भावः ॥ २ ॥

मन्त्रार्थं व्याचष्टे भाष्यकृतः—

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यम् । अरणस्य रेक्णः ।
अरणोऽपार्णो भवति ॥

अत्र परिषद्यमित्यस्यार्थः परिहर्तव्यमिति । फलितार्थ-
माह नेति । अत्रापगतार्णोऽपार्णः स एवधारणः । (अप-
गतोदकसम्बन्धः) इत्येवं प्रत्यक्षवृत्तिना परोक्षं तेनातिपरोक्षं
च व्याख्येयं, त्रिविधा हि नैऋताः शब्दाः प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्षा-
वृत्तयोऽतिपरोक्षवृत्तयश्चेत्युक्तमधस्तादादावेव । अत्रापगतवृत्त-
मुदकं यथेति विग्रहे “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चो-
त्तरपदलोप” (पा० २-२-२३ वा०) इति समासो बहु-
व्रीहिः । पृषोदरादिस्त्वात्पलोपोऽकारस्य रेफात्परं विपर्ययश्च ॥

रेक्ण इति धननाम, रिच्यते प्रयतः ॥

प्रयतः प्रवर्धेण यतो गच्छत इतो लोकादयं लोकं निय-
माणस्येति यावत् । तस्मात् रिच्यतेऽतिरिच्यते उर्वैरतिमि-
हावतिष्ठते, न तेन (धनिना) समं गच्छतीति भावः । “रिचिर्
विरिचने” (६० उ०) “रिचैर्धने पिबे”ति (उ० ४-१९४)
अधुन । तुङागमो गुणश्च । धिलात् “वजोः कुधिण्यतोः”
(पा० ७-३-५२) इति चस्य कुलम् ॥

नित्यस्य रायः पतयः स्याम, पिच्यसेव
धनस्य ॥

मन्त्रार्थो व्याख्यातः । अत्रोपमिमीते भाष्यकृतं पिच्य-
स्येति । पितुरागतं हि पिच्यं “पितुर्धने” (पा० ४-५-८) ति
यत् । “रीदुतः” (पा० ७-४-२७) इति ऋतो रीक्षादेशो
“यस्येति च” (पा० ६-४-१४८) इतीकारलोपः । तस्य
धनस्य यथा पतयो मुख्यस्मान्नः पुत्रा भवन्ति तथा वयम् ॥

न शेषौ अग्रे ! अन्यजातमस्ति । शेष इत्यप-
त्यनाम । शिष्यते प्रयतः । अचेतयमानस्य तत्प्र-
मत्तस्य भवति । मानः पथो विदुक्ष इति ॥

अत्र न शेष इत्यादि प्रतीकम् । अपत्यनाम तदि-
प्रयतो गच्छत इतो लोकादयं लोकं पितुः शिष्यते । इद्वैव
लोकेऽवतिष्ठते, न तेन समं गच्छतीत्यर्थः । यद्वा “शिष्य
विशेषण” इत्यादिः (प०) वि-शिष्यतेऽनेन पुत्रेण पित्रादिर्वि-
यादिभिः सद्गुरैरिति शेषः । नः असान् । विदुक्ष इत्यस्यार्थो

विदुषु इति ॥ “दुष वैकृत्ये” (दि० प०) अन्तर्भावित-
पण्यः । छडि व्यत्ययेन छलेरुडः स्थाने कसः । सत्य कः । सत्य
षः ॥ माको योगेऽङ्गमाभावः (पा० ६-४-४४) अत्र दुर्गेः
एवमसामृन्वि “नशे...मसी” स्थाने विशेषलिङ्गेन उपपन्न-
मेतद्भूतति—(यत्) जनयितुरेव प्रजा भवति (बुधश्चन्द्रस्येव) ।
न क्षेत्रिणः (बृहस्पतेरिव) । नापि क्रैतुरन्यस्य वा कस्य-
चिदिति । एवं वैष शब्दार्थ उपपद्यते—यस्मादेवापेक्ष्य ततं
भवति तस्यैवापस्यमितीति ॥

अस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

अस्यैतस्य जनयितुरेव प्रजा भवतीत्यर्थस्योत्तरा ऋक्
“नहि प्रभाये”त्यादिका भूयसे बहुतराय निर्वचनाय
निरुक्त्य वचनाय व्यवस्थापनाय “भवती”ति शेषः ॥ २ ॥

“नहि प्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा
मन्तुवाउ । अधाचिदेकः पुनरित्स एत्यानो वा-
ज्यभीषाकैतु नव्यः ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० ५-२-६)

नहीति । हे अश्वे । अरणोऽर्षाणं (अपगतोदकसम्बन्धः)
सुशेवः सुसुखतमोऽपि । शेवमिति सुखनाम । (निर्घ० ३-६)
बहुमीहि । अन्योदर्यैः अन्योदराज्जातः । “सारीरायवाच”
(पा० ५-१-६) इति यत् । दुर्गस्तु—अन्येनोहीरिताद्रेतसो
जातोऽन्यजैवोदरसंभूतो वेत्याह । हि निश्चयेन प्रभाय ग्रहाय
(ग्रहणाय) ह्यस भञ्जान्दसः (पा० ३-१-८४ वा०) प्रहीतुं
योग्यो न वैवति । तस्माद्योऽन्योदर्यः स मनसाउ मनसाऽपि
न मन्तव्यै न मन्तव्यो ममायमिति । “कृत्वायै तवैकैक्येन्य-
त्वनः” (पा० ३-४-१४) इति तव्यार्थे तवैप्रत्ययः । किं पुनः
पुन्रत्येन परिकल्पयितव्यः । अधा अथ यस्मात्स पुनरित्
पुनरेव ओकश्चित् तदेवावकुत्सितं पितृष्टदं पितृवंशं वा

१. अपरिप्रायोजितो भाष्यकृताऽपि । अर्थवशात् । एवमप्येऽपि ।

२. यो हि स्वर्सा जायार्था सम्भवति स ले एवोदरे सम्भूतो
मनसि । ‘अर्थो ह वा एष आत्मनो यज्जायेति’ ब्राह्मणेऽपि
विधायते ॥

३. नहीत्यर्थार्थान्तेनापि (मननेन) सम्बन्धः । आवृत्ति-
वशात् । अतएव भाष्ये नहि ग्रहीतव्य इति न मन्तव्य इति
चोक्तम् ।

४. अश्वःशब्दोऽथशब्दस्यार्थे वर्तते । विसर्गस्थाने आकारो
वर्णव्यत्ययेन । अथशब्दस्य हेत्वर्थो नैरुक्तैर्बहुवचन्यत्वात् ॥

५. निदित्यवकुत्सने निपातप्रकरणे निरुक्त एवोक्तः (१ अ.
२ पा० ३ खं०) ॥ ओको गृहम् । तथाचामरः “ओकः शब्दा-
अवधौकाः” इति । अकारान्तोऽप्ययम् “ओकञ्चः के” (पा०
७-२-६४) इति कप्रत्ययान्तो निपातितः । किन्तु न स गृह-
चनः “ओकः शकुन्तवृषलौ” इत्यभिधानात् ॥

६. कुक्कशब्दो हि वंशार्थोऽपि गृहे वर्तते । तथाचभिधानम्

एति प्रत्यागच्छति यतोऽसावागतो भवति (कल्पितपुत्रवतो
गृहे) । अतः नः अस्माकम् वाजी वेजनवान् (परेभ्यो भव-
दाता) अमीषाट् अभिषहमाणः (अभिभवन्त्यसपन्नान्)
“छन्दसि सहः” (पा० ३-२-६३) इति णिवः । उपधा-
वृद्धिः (पा० ७-२-११६) ह्यस ठः (पा० ८-२-३१)
सत्य षः (पा० ८-२-५६) जस्लचल्ले “अन्येषामपी”-
(पा० ६-३-१३८) ति पूर्वपदस्य कौषेः ॥ नव्यः नवजातः
शिखुरौरसः “नवस्य नृधादेशःकृततनपु खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः”
(पा० ५-४-३० वा०) इति नवशब्दाच्चाद्यत् प्रत्ययः ।
“यस्येति च” (पा० ६-४-१४८) इत्यकारस्य लोपः । आ
एतु आगच्छतु । न परकीयैः सङ्कल्पितैः पुत्रैः प्रयोजनमस्त्य-
स्माकमिति भावः ॥ ३ ॥

मन्त्रार्थ व्याचष्टे भाष्यकृतम्—

नहि ग्रहीतव्यो अरणः सुसुखतमोऽप्यन्योद-
र्यो मनसाऽपि न मन्तव्यो ममायमिति । अथ स
ओकः पुनरेव तदेति यत् आगतो भवति । ओक
इति निवासनामोच्यते । एतु नो वाजी वेजन-
वानभिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इति ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ अथेदं विचार्यते—यस्पूर्वमुक्तमपेक्ष्य
यस्मात्पितुः सकाशात्तत् भवति तस्मादपत्यमिति । तदिदमु-
भयोरप्यपत्यत्वं प्राप्तं दुहितुः पुत्रस्य च । दुहितापि ह्यपेत्यैव
पितुः सकाशात् तत्ता भवति । तदेवं सति उभयोर्दुहितुपुत्रयो-
रपत्यकार्याणि दायाद्याहीनि अविशेषेण प्राप्तवन्ति, इति ।
तदेतदाह—

अथैतां दुहितदायाद्ये उदाहरन्ति । पुत्रदा-
याद्य इत्येके ॥ ३ ॥

उक्तविचाराधिकारार्थोऽथशब्दोऽयं एताद्युक्तमनुपदं वक्ष्य-
माणं शासदित्यादिकम् । दुहितुः कन्यायां दायाद्ये पितृ-
वशात्ता उदाहरन्ति धर्मविदः । अस्यामृषि दुहितुपि
दायावं भवतीति दृश्यते । एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते यत्पै-
तृकं वित्तं तत्पुत्रस्यैव दायाद्यं न दुहितुरिति । तत्र
दुहितापि यथा दायाद्यमर्हति तथेयमृषिरुच्यते— ॥ ३ ॥

“शासद्ब्रह्मिर्दुहितुर्नर्त्यङ्गादिद्राक्कृतस्य दी-
र्घितिं सपर्यन्तं । पिता यत्र दुहितुः सेकमुज्जन्तं-
शुग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० ३-२-५)

“कुले जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनो ह्रीवत्”
इति । गोत्रं वंश इत्यनर्थान्तरम् “सन्ततिगोत्रजनसङ्कुलान्याभि-
जानान्वयी” इत्यमरेण पर्यावृतया पाठान् ॥ एवं गृहार्थस्यौ-
कदशब्दस्य कुकायेऽत्र प्रयोग इति स्थितिः ॥

शासदिति । निघुनेषा एन्द्रे सूक्तैश्चामित्रि ॥ एवमये-
तत्राऽपि न जामय इत्यादिका । (५ खं०) ऋतस्य सत्यस्य
प्रजननैयस्य, यद्वा प्रत्युतस्य गर्भे निहितस्य रेतसः (तत्त्वं)
विद्वान् जानन् । वद्विः वोढा क्रियाः “वह प्रापणे” (भ्वा०
५०) “वहिशिष्टु०” (उ० ४-५१) इति निप्रत्ययः ।
उद्धोडा दीक्षिति विधानं (भाष्यव्याख्यानात्) । तस्यैव ऋतस्य
विशेषेणैव सपर्यन्तपूजयन् । सपर्यन्तायां कथादिस्ततो यग-
(पा० ३-१-२७) स्ताह्नतः वातरि रूपम् । एतत्तत्त्वं भाष्य-
व्याख्यायां स्फुटम् । दुहितुस्त्वामुत्पादितयाः कन्यायाः पुत्र-
भावं पुत्रत्वं शासन् प्रेषास्ति ज्ञापयति । सन्तानकर्मणे ।
यतोऽसौ नस्यं नसारे गात् उपगमत् । “छन्दसि छल्लङ्-

१. ऋतमित्येतदपठितमपि यन्नामसु भाष्यकारवचनादेव
यजनाम । सत्यपर्याये पाठाच्च ॥ “तदेव हि सत्यं ययज” इति
हि ब्राह्मण आश्रयते ॥ तदेतद् (ऋतपदम्) यजविशेषमिहाचष्टे
प्रजननाख्यम् सऽपि (प्रजननं सन्तानोत्पादनं) यज एवेति
नैगमा मन्यन्ते ॥

२. सावणस्तु—अपुत्रो यः पिता कन्यामन्युत्पन्नं प्रापयति स
वद्विरित्युच्यते । स पिता शासन् “अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं
कन्यामलङ्कृतारम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥”
इति स्मृत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकायाः (पुत्रं) नस्यं नसारे
पौत्रमात्मनो गात् (अन्त्युप-गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्वीकारात्
दोहित्रं ननु भविष्यद्दानादिकर्तव्यतया पौत्रमन्युपगच्छति ।
किञ्चुर्वन् विद्वान् । अस्यां दुहितरि वातः पुत्रो मम स्वपाकरो-
भविष्यतीति जानन् । ऋतस्य सत्यस्य पुनोत्पादनसमर्थस्य रेतसः ।
दीधिति—वतोरं जामातरं तत्पति सपर्यन्तं वस्त्राङ्गारादिना पूजयन्
पिता (तदाम्ने) मन्तुमार्वं गच्छति । यत्र वसिनिवधे पिता
अपुत्रो जनकः । दुहितुप्रपायाः सकन्यकायाः सेकं सेकारं तस्यां
रेतसः । सिचः कर्तरि क्तिप् । अजन्मसाधयन् शम्भेन सुखमिति-
त्तेन मनसा सन्धधन्ने—आत्मनं सन्धये । अपुत्रत्वमिति चतुःखा-
पर्यामात् ॥ अथवा यत्र—यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्ज-
माता सेकं तस्यां रेतस्तेकमुत्पन्नं प्रसाधयन् शम्भेन केवलं
सुखमिति तेन मनसा तस्यां स्वशीरं सन्धधन्ने सन्धये । ननु
पुत्रमिति तेन मनसा । इत्येवं व्याख्यात् ॥ अत्र यत्रेति षष्ठ्यन्ता-
दपि नञ् “इतराण्योऽपि इत्यन्ते” (पा० ५-३-१४)
इत्यनुशासनात्कृतः ॥

३. अविशेषार्थो भाष्यव्याख्यायामनुपदं स्फुटिव्यति “यथैव
ही”त्यादिना ॥

४. एतदध्याहृतं भाष्यकारेण ॥

५. प्र इत्येपोऽधिकः—प्रत्युतो भाष्यकृतैवायैवशात् अतस्पो-
पसर्गाणां चोक्तत्वमुपपद्यते । धातुत एव ह्योऽन्यगम्यते । एव-
मपि (गाधिस्यत्र) द्रष्टव्यः । शासदिति लटः वातरि “नाभ्यस्ता-
च्छुः” (पा० ७-८-७८) इति वृत्त्यात्पात्तस्य दुहोऽभावः ॥

६. सन्तानार्थाय । निरुक्तं कर्त्तृशब्दोऽर्थार्थः प्रायेण (बहुव्र-
ज्यते । निदित्येपोऽनेकमर्थे लादी ॥

लिटः” (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने इषो लुङि गादेवाः
(पा० २-४-४५) अङभाव उपसर्गयोगः कालव्यत्यय-
श्चायैः । (अभ्युपगच्छति) तस्यां श्रोत्रादितयां कन्यकायां
जातं सुतं दोहित्रं, पौत्रो ममायमिति मन्यते । नचापुत्रस्य पौत्रः
स्यादिति दुहितुः पुत्रत्वमेव नानायाभ्युपगतं भवति । इत्येव-
मर्थैर्बभूव व्याचक्षौ भाष्यकृदनेन सूत्रेण (उतरार्थार्थं च पौत्रम-
सन्ताने व्याख्यास्यतेऽभ्रातृकावापदक्षेण) तदेतदुच्यते—

प्रशस्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्र-
भावम् । दुहिता दुहिता, दूरेहिता, दोग्धेर्वा,
नसारमुपागमद् दोहित्रं पौत्रमिति, विद्वान् प्रज-
ननयज्ञस्य, रेतसो वा, अङ्गादङ्गात्सम्भूतस्य हृद-
यादधिजातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजय-
न्विशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति ।

अत्र शासदित्यस्य प्रशस्तीत्यर्थो वहिरित्यस्य च वोढेति ।
सन्तानकर्मणे इति चाभ्याहृतम् । दुहितुपदं निर्मेयीति दुहि-
तेति । सा हि यत्र (कुले) दीयते तत्र दुःखेन हिता भवति ।
श्रद्धादिभिः सुतं शासिता सती । यद्वा “जन्मतः स्वजनदुःख-
कारिका सम्प्रदानसमर्थेऽर्थादिका । यौवनेऽपि बहुशोककारिका
दारिका हृदयदारिका पितुः रिश्यामिषुक्तोक्तिरनेनोपपत्ता । अथ वा
दूरे वर्तमाना सती सा पितुर्हिता भवति । समीपे स्थिता च
सन्ततं दुःखदेति । तदेतदाह दोग्धेर्वा, सा हि निजमेव
पितुः सकाशादर्थं कोषि प्रार्थनापरज्ज्ञात् । नत्यमित्यस्यार्थो
नसारमिति । अत्र मन्तुशब्दस्य नद्यादेशः प्रयोदादित्यात्
“असि पूर्वः” “वा छन्दसी” (पा० ६-१-१०७) ति पूर्व-
रूपाभावे यण् । अथवा नसारं भवं “भवे छन्दसि” (पा० ४-४
११०) इति यत् “रीकृतः” (पा० ७-४-२७) इति रीङ-
देशः । “यस्येति च” (पा० ६-४-१४८) इतीकारलोपः ।
रेकलोपश्छान्दसः ॥ उपागमत् अभ्युपगच्छति ॥ विद्वान्-
तत्त्वज्ञः । कस्य ? ऋतस्य सत्यस्य । किलक्षणस्य ? प्रजन-
नयज्ञस्य गर्भोधानस्य । अथवा । रेतसः । अस्य विशेषण-
मुत्तेन प्रत्युतलक्षणमुत्तलमुपपादयति—अङ्गादङ्गात्सर्वभ्योऽ-
त्रेभ्यः सम्भूतस्य समाहृत्य (निःस्य सम्भूय वा)
भूतस्योत्पन्नस्य तद्भूतया परिणतस्य । यद्वा निर्गतस्य हृदया-
न्मनसोऽधिजातस्य अधिकतयोत्पन्नस्य मातरि गर्भाधारेति
प्रत्युतस्य प्रवृत्तस्य । विधानमिति दीधितिमित्यस्यार्थः ।

अनयोरर्थैर्चोऽनन्तरा यदेतदुच्यते “तदेतदित्यादभ्यं....

पितुश्च पुत्रभाव इत्यन्तः” सर्वमेतत्त्वसत्ताप्रसक्तं दायाद्यधर्मा-
भित्तयेव पूर्वोत्तरपक्षसम्बन्धादाचारगतं बहु व्याख्यायते मन्त्रविप-
यख्यापनाय, ईदृशोपि मन्त्राणां विषयो भवतीति धर्मसंविधानाव-
च । सर्वं पद्यायमेव प्रकारो धर्मो सञ्जम् एव निर्वाचित्येवदनेन
ख्यापितं भवतीति दुर्गः ॥

१. अथवा “पतिर्वायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम्” इति

पुत्रजन्यमिति सपर्ययित्वस्य । यथैव हि पुत्रजनने प्रजनन-
वहस्यन्त्यते तथैव हि दुहितृजननेऽपि । यैरेव मन्त्रैर्यै-
नैव च विधानेन पुत्रगर्भे आधीयते तैरेव मन्त्रैस्तेनैव च
विधानेन दुहितृगर्भोऽपि । एवं यैरेव हि विधानेन पुत्रजनने
रेत उत्सृज्यते तेनैव हि दुहितृजननेऽपि, तत्रैवं सति रेत
उत्सर्गविधिविशेषात्प्रजननवह्याविशेषाद्वा अविशेषेण मि-
थुनाः पुष्पास्त्रियश्च उभयेऽपि दायादा इति एवमेकै
धर्मविदो मन्यन्ते ॥

तदेतद् ऋक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् ।

“अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥”
इति । “अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।
मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

तदेतत् अविशेषेण मिथुनाः पुत्रां दायादा इति । ऋक्-
श्लोकाभ्याम् ऋगर्थप्रतिपादकाभ्यां श्लोकाभ्यां गोभिलेन-
मनुना चोकाभ्याम् अभि आभिसुख्येन (विसृष्टम्) उक्तम् ॥

न दुहितर इत्येके ॥

न दुहितरो दायाद्यमर्हन्तीत्येके आचार्या मन्यन्ते ॥

अत्रार्थे ब्राह्मणं प्रमाणयति—

“तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्रीति”वि-
ज्ञायते ॥

श्वश्रुकोऽयं द्वायसुसन्धेयः । अत्र ऋतसेलस्य सलस्य पुत्रोत्पाद-
नसमयेसेलस्य सावण आह ॥

१. (गो० गु० सू० २-८-२१) प्रवासादेव पुत्रस्य
मूर्धनि जपम् विव्रति । अनुष्टुप्पेया । स पुत्र उच्यते । हे पुत्र ।
तस्मै अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादाधि—(भि) जायसेऽतस्त्वं मे
आत्माऽसि, केवलं त्वं पुत्रनामाऽहं पितृनामेत्येतावानेवाज-
गोर्भेदः । ममैवावयवभूतस्त्वमित्थिलिप्रियायः । स त्वं शरदः शतं
जीव । “काङ्गाध्वनोरल्पमसंजोते” (पा० २-२-५) इति
हितीया । शरदिति वत्सरनाम “संवत्सरो वत्सरोऽथो श्वानोऽस्त्री-
शरत्समाः” इत्यमरः । अत्र दुर्गः । “सर्वसिधयि संवत्सरे शरदि
बहुजीवाः प्रचुररोगा भवन्ति तस्माच्छरदमेवोपलक्ष्य संवत्सरशत-
मेतदश्वराशाल्यते” इति । उक्तं चान्यत्र “वैद्यानां शारदी भाता
पिता तु कुसुमाकर” इति ॥ कन्यायास्तत्त्वमन्त्रका एवायं विधिः ॥

२. अमीति प्रचुरः पाठः । हृदयान्मनसोऽपिध्वानेन जायते
इति हि तत्रार्थः ॥

३. विसर्गादौ सृष्टादौ ॥

४. अत्र पुत्राश्च दुहितरश्चेति “आशुपुत्री सप्तद्विष्टुभ्याम्”
(पा० १-२-३८) इत्येकशेषे रूपम् । अत्र मध्ये इति कारो देह-
लीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । यदा प्रथमस्यान्यवस्थापनाय सः ॥

एतस्मिन्ब्राह्मणे विचार्यमाणे-ज्ञायते । न दुहितरो
दायाद्यमर्हन्ति किन्तु पुमानेवाहतीति ॥ अपरमपि (ब्राह्मणम्)

“तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति । न पुमां-
समि”ति च ॥

पुत्रेण हि पैतृकं सर्वं शर्म निर्वाह्यते नापुत्रेणेति स्त्रिय-
मेव जातां परास्यन्ति परस्मै यच्छन्ति । न पुमांसम् ।
तस्मात्पुमानेव पैतृकस्य वित्तसेष्टे न दुहिता । तदेतदत्र दृष्टान्तं
मन्यते (ब्रा०) “अथ यास्यालीं परास्यन्ति हवनकर्मणो न
तथा शुद्धति । न दास्यमयं परास्यन्ति हवनकर्मणो दास्यमनेनैव
शुद्धति” इति । किञ्च—

स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः ॥

प्रवीयते हि परस्मै स्त्री । विक्रीयते च वैवाहिकेन शुल्केन ।
न पुमांस्तथा च भगवता वासुदेवेनाप्युक्तं शुभब्राह्मणे—

“विक्रयथाप्यपस्यस्य मतिमान् को नु मंस्यते ।

अस्यो वाथ बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥”

इति । तथाच ब्राह्मणमपि—“चातुर्मासेष्वनृतं वा एषा करोति
या पत्युः क्रीता सती अन्यधान्यैश्चरुक्ती”ति । तस्माच्छुल्केन
प्रदानं, विक्रयश्च कन्यकाया इत्युपपद्यते । अतिसर्गः स्नेच्छा-
चाराय परित्यागः । परित्यज्यते हि कन्या बन्धुभिः स्वयंवरे ।
योऽवच्छिन्नः स एनां गृह्णातु । यो वा दुर्भ्यं रोचते तं वृणीष्वेति
च सोच्यते ॥

पुंसोऽपीत्येके, शौनःशेषे दर्शनात् ॥

पुंसोऽपि दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते एव । पुंसोऽपि हि
परस्मै वीयते । एवं श्रुत्वा “वत्त-क्रीतक-कुत्रिम-क्षेत्रजौ-रसाः
पुत्राः” इति । शौनःशेषे दर्शनात् बहुचानां शौनःशेषा-
ख्यानं वेदे, भारतादौ च दृश्यते । अजीगतस्य त्रयः पुत्रा
आसंसोऽन्तमोऽन्त्येष्ट्याधिधारितया पित्रा रक्षितः कनीयाश्च
मात्रा लेहायुवन्धादित्येवमुक्तं केताह “विक्रीतो मय्यमं मन्ये”
इति । स एव शुनःशेषोऽमुना सुवर्णसहस्रेण क्रीतो हरिश्चन्द्रा-
द्यापितो जलोद्गरोपशान्त्यर्थं प्रक्षुते बाहणे गृहे । एवं परित्या-

१. यतश्च तस्मात्स्त्रियमित्येतस्मात्प्राक्तनमतःपरं च ‘तस्माद्गो०
मांसम्’ इत्येव ॥

२. अत्र दुहितृदामाध्यादिनः प्रतिमन्यन्ते । स एव क्षेत्रवा-
णायेव स्वयंवरधर्मो नान्येषाम् । एवं श्रुत्वाऽपि । यथाह गाधिः
“कुक्षिका वयम्” इति । ऋषीकं प्रति दश्यामकर्णाश्वमेधीयाश्चसह-
साहरणाय कन्याशुलकतयेति पुराणेऽपि प्रसिद्धमेव । “कीयंशुलका
हता सीता राघवेण बलीयसे”—ति । यच्च कंचन दृश्यतेऽन्यत्र
स एव महानधर्म इति “न कन्यायाः पिता विद्वान् गृहीयान्बु-
क्कमण्यपी”ति मन्वादिभिः सुस्पष्टमभिहितं, तथाचैवमीचारस्य
यथैवव्यवस्थापकत्वमनर्थकमिति ॥

गोऽपि विश्वामित्रेण मधुच्छन्दसआसीनां दृष्टस्तस्माद्वैकान्ति-
कलादेशां हेतुनामुभयोरपि द्वायाथमित्येके मन्यन्ते ॥

अभ्रातृमतीवाद इत्यपरम् ॥

“आचार्यमतमि”ति शेषः । अभ्रातृकैव पित्र्यं धनमर्हति ।
पुरुषेषु हि पितुः पिण्डदानेषु विश्वामित्रेण न स्त्री धनमर्हति ।
सा हि परकीयं वंशं वर्धयति न पितुः । अभ्रातृकायास्तु पितु-
रन्यः पुत्रो नास्तीति दौहित्रः पिण्डदानादिष्ववतिष्ठते इति
भवति सार्यभागिनी । तदुक्तम्—“पितोस्तृजेत्युत्रिकामनपत्योमिं
प्रजापतिं चेष्ट्वाऽस्मादर्थमपत्यमिति संवाद्यामिषंधानमात्रं पुत्रिका
इत्येकेषा”मिति ॥ निगममप्यसिन्धवं उदाहरन्ति—

“अभ्रातरं इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥”

(अ० सं० १-१७-१)

इति । अस्य “अस्यार्थं यन्ति ज्ञानमयः सर्वा लोहितवासस”
इत्यादिः । इयमवर्धनां प्रसवमार्गवहन—(प्रदर—) रोमिष्यास्त-
प्रतीकारकर्मणि विनियुज्यते । या अम् : नाञ्चः रकमविरतं
यन्ति स्रवन्ति लोहितवाससः अतिलोहितवस्त्रा ज्ञामयः
कुलस्त्रिय इव । सर्वाः एता हतवर्त्मनः हतवर्त्मानो
वीर्याभाव आर्थः । हतलोहितवहनमार्गाः सत्यस्तिष्ठन्ति
तिष्ठन्तु उपरमन्तु प्रवहणादस्य मग्नस्य वीर्येण । लोडर्थेऽत्र लट् ।
अत्र छान्दसः अभ्रातरौ योषा इवेति । यथा काश्चिदभ्रातृका
योषा हतभर्तृवंशमार्गाः सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय च तिष्ठन्ति ।
एवमेता नाञ्चस्तिष्ठन्तु इति । एवमस्यामृच्यभ्रातृकाया उपय-
मननिषेध उपमया लिङ्गतो दर्शितः ॥

निगमस्य समासतोऽर्थमाह—

अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे
पिण्डदानाय हतवर्त्मान इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह
औपमिकः ॥

इति । अस्यामृचि अभ्रातृकायाः कन्यकाया अनिर्वा-
होऽपिर्वहणं निवाहनिषेध औपमिक उपमया दर्शितः अभ्रातर
इवेति ॥ अत्र “क्षेन निर्वृत्तम्” (पा० ५-१-७९) इत्यर्थेऽङ् ।
उत्सेकः (पा० ७-३-५०) आदिश्रुतिः (पा० ७-२-११७) ॥

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

तस्य अनिर्वाहस्य । उत्तरा ऋक् भूयसे बहुतराय
निर्विकल्प्य वचनाय भवतीति शेषः ॥ ४ ॥

“अभ्रातेवं पुंस एति प्रतीचीर्गतांरुगिव

१. श्रुतः शेषप्रतिमोचनाय विश्वामित्रेण स्वपुत्रा मधुच्छन्द-
सादयोऽभिहितः “अभ्रातृकैकोऽर्थमुप्य प्रतिगच्छति”ति । ते च प्रत्या-
चक्षाणाः मित्रा परित्यक्ताः शशाक्षेति वैवीभागवत्तादौ व्यक्तम् ॥

२. अत्र पाठभेदः कविन्मुद्रितपुस्तके इत्यते । यथाऽवभे-
र-नगरीये—अस्यार्थं यन्ति योषितो हिरालोहितवाससः । अभ्रातर
इव जामयस्तिष्ठन्तु हतवर्चसः ॥ इति ॥

सनये धनानाम् । जायेव पत्यं उशुती सुवासां
उषा हृन्नेव निरिणीते अप्सः ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० २-१-८)

अभ्रातेव पुंस इति । दीर्घतमः पुत्रस्य कक्षीवत आर्यम् ।
त्रिष्टुप् । औषसी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । अभ्राता
इव । यथा अभ्रातृका कन्या पित्रा दत्ता भर्ता स्त्रीहोतापि
सती । अत्र कपूर्वभावाच्च छान्दसी । पुंसः भर्तुः प्रतीची
प्रत्यङ्मुखी पितृनेवाभिसुखं पश्यती सती । एति पितु-
वंशमेव सन्तानकर्मणे (पिण्डदानाय) नयति । न
भर्तृवंशम् । एतिरिहान्तर्भावितव्यर्थः । तस्मादभ्रातृकैव पैतृकं
द्वायाचमर्हतीत्युपपद्यते । अत्रोपमान्तरमाह गर्तति ।
गर्तः समास्थापुर्गतिवैपणपीठम् । गृणतेः शब्दार्था-
स्तुल्यार्थाद्वा “हसिगृणिवेति” (उ० ३-८३) तन् प्रत्ययः ।
गीर्येते शस्यते स्तयते वाऽस्मिन्नित्यर्थः । तमारोहपुत्रपतिताति
गतांरुक् । हस्य चः छान्दसः । सा यैषा धनानां भर्तु-
सक्तानां सनये लब्धये भर्तृबन्धुभ्यः सकाशात् । अयमर्थः ।
अपुत्रपतिका हि दाक्षिणात्या स्त्री भर्तृबन्धुभ्यो भर्तृसक्तं धनं
प्रहीतुं गतांरुक्मक्षनिर्वैपणस्यानमारोहति । तत्र या सकरित्रा
भवति सैव सभार्या तमारोहं प्रोक्तोति नान्या । तथावेव न
भर्तृबान्धवास्तस्यै स्वामिधनं यथावन्निर्वाहक्षमं दत्ति । सा त-
दादाय पैतृकं गृहमायाति तद्वंशानेव च पुष्पाति । एवमियम-
भ्रातृका भर्तृरपलाह्यं धनमादाय पितृवंशमेव संवर्धयति पुत्रैः
पौत्रैश्च, न भर्तृवंशम् । अत्रोपमामाह—उषाहृन्नेवेति ।
हृन्ना इव । यथा हृन्ना हृसन हृसनस्त्रभावा दन्तानात्मनो
दर्शयति एवम् उषा शुस्थानदेवता (प्राचीप्रकाशस्वरूपा)
अप्सः आत्मनो रूपम् निरिणीते विष्टुते । राक्ष्या अपर-
काले नभ आरोहति । विवरणे उपमामाह—जायेवेति । यथा

१. तदैतद्वर्तस्य सभास्वागोरोरोहणं रिक्वलाभहेतुर्दाक्षिणा-
त्येषु अपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रतिष्ठा । तथैव प्रतिष्ठा
निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थयापि कविन्मित्राद्यो निर्वक्तव्य
इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति ॥

२. तां तत्राक्षिरास्रन्ति कितवास्तत्र परीक्षायां योत्तीर्णा
भवति सा ॥

३. आरोहणे ॥

४. तथाच निरुक्तम् (५ अ० ३ पा० १ ख०) अप्स इति
रूपनामाप्तातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं
दर्शनायेति शाकपूणिरेत्यादि । नन्पूर्वोत्पातेभेक्षणार्थोदक्षुनि
वाहुलकादाकारणोपः । आभोतेर्वा । “वृत्तवदिहनिर्गता” (उ०
३-५९) स्यादिना सप्रत्ययः ॥ इत्युक्तोपधायाः ॥

५. सा यथाऽऽत्मनोऽन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि विष्टुते
शार्वर्येण तमसा दिग्धानि, सर्वद्रव्याणि प्रकाशोदकेन धौतानीव
करोति ॥

जाया जी पत्ये भर्त्रे 'उंशती' कामयमाना सुवासाः
कल्याणवासाः (रमणीयवसनालङ्कृताः) भूत्वा ऋतुफाले षोड-
शरात्रयमन्यतमे विहिते काले आत्मानं दर्शयति । एवमुपा-
अपि आत्मानं दर्शयति जनानाम् ॥

निगममर्थतोऽनुवदति—

अत्रात्केव पुंसः पितृनेत्यभिप्रासी सन्तान-
कर्मणे पिण्डदानाय नयति । गतारोहिणीव
धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभास्थाणुर्यु-
णातेः । सत्यसङ्गरो भवति । तं तत्र याऽपुत्रा
याऽपतिका सारोहति तां तत्राश्चैराव्रन्ति सा
रिक्थं लभते ॥

दाक्षिणाजी दक्षिणं देशमजतीति दक्षिणाजस्तस्यैवं
दाक्षिणाजी दाक्षिणाया जी । निगमप्रसक्तस्य तत्त्वमाचष्टे—
गर्तः सभास्थाणुरिति । सत्यसङ्गरः । सङ्गीर्यते हि
तत्र सत्यमिदमत्र पतितमिदमत्र न पतितमित्येवं प्रायेण
किसावास्तत्राभूतं श्रुयते । तम् पूर्वलक्षणं कितवमभ्येऽवस्थितं
गैर्तम् । लभते भर्तृवन्द्युभ्यो भर्तृसक्तं रिक्थं धनोशम् ॥

अथ गर्तपदप्रसक्तमुच्यते—

इमशानसञ्चयोऽपि गर्त उच्यते । गुरतेरप-
गूर्णो भवति । इमशानं इमशयनं, इम शरीरम्
शरीरं शृणातेः शृणातेर्वा ॥

गुरतेः गुरीधातोः (हु० आ०) उद्यमनार्थस्य । सहि
लोकविनाशायामगूर्णोऽभ्युद्यत इव भवति । यानि हि तत्र
मिश्रावादीनि सत्त्वानि आश्रितानि भवन्ति, तानि जनमरण-
माशासते । त्रियमाणेषु च जनेषु प्रमुदितानि भवन्ति । अथ
इमशानशब्दं प्रसक्तमुपसर्क निराचष्टे—इमशानं इमशयन-
मित्याख्यानप्रसक्तमुच्यते । तत्र हि इम शैतेऽप्रेति इमशयनं
तथैव इमशानम् । पृषोदरादिः । इमशब्दार्थमाह—इमशरी-
रम् इति । तद्धि तत्र शैते । तत्र हि तन्निःक्षिप्यते मृतस्य
सतः । शृणातेः । शीर्यत इति हि शरीरम् । "शृ हिंसायाम्"

१. आसतेऽस्यामिति जाया । तथाच धृतिः । "पतिर्जायां
प्रविशति गर्भो भूलेह मातरम् । तस्मां पुनर्नो भूत्वा दशमे माति
जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः" इति ॥

२. अत्र 'अनुकविषोपोऽपि विशेषपरो भवती'ति न्याय आस्ति-
तो भवति । यथा "देवो काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्तवम्"
इति भगवद्वाक्ये देशादिशब्दा विहितदेशादिपरास्तद्वत् ॥

३. तदेतद्वर्तस्य सभास्थाणुरारोहणम् । रिक्थलाभहेतुदाक्षिणा-
स्त्येषु अपुत्राया अपतिकायाः क्षियाः प्रतिदत्तः । तवै प्रतिष्ठाया
निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थापि कविन्मन्त्रार्थो निर्वक्तव्य
इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति ॥

१५ नि०

(क्या० प०) "कृ शु पु कटि" (उ० ४-३०) इतीरन्
शस्त्रातेर्वा । उपशमाधातुः । शस्त्रास्त्युपशमं गच्छतीति वा ।
पृषोदरादित्वात्साधुः ॥

इमशब्दप्रसक्तं निराह—

इमशु लोम, इमनि श्रितं भवति ॥

इमनि शरीरे श्रितं लभं भवति ॥

परीयप्रसक्तं निराह—

लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा ॥

लुनातेः लुदनाथैर्लुधातोः—(क्या० उ०) मनिन् (पा०
३-२-७५)—लुयते यत्तलोम । अथवा लीयतेः "लीङ्
छेपणे" इत्यस्य (दि० आ०) "नामन्लीमनि" (उ० ४-
१५१) स्यादिना निपातः । शरीरे हि तलीयते ॥

अथ इमशानसञ्चयोऽपि गर्त इत्येवं निगममुदाहरति—

"नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्यागर्तैष्टाः
स्यात्प्रमायुको यजमानः"

इत्यपि निगमो भवति । (ब्रा.)

उपरिनाम यूपस्यातष्टभागः पञ्चमांशः "पञ्चमभागोपरा
यूपः" इति हि उक्तं वैदिकान्त्रये । तमतर्हं यूपस्य पञ्चमभागल-
क्षणमुपरं नाविष्कुर्यान् व्यक्तीकुर्यादित्यर्थः । शेषे षष्ठी ।
पांशुभिर्वाहिंषा च तदवच्छादनीयम् । यत्—यदि पुनरुपरस्य
कश्चिदप्यंशः—(मवयव—) नाविष्कुर्यात्तदा यजमानो ग-
र्तैष्टा गर्तैःप्रतिष्ठः "स्थे च भाषायाम्" (पा० ६-३-२०)
इत्यल्लङ् । "कृष्णोऽस्याखरेष्ट" इतिवत् ॥ इमशानप्रतिष्ठः ।
प्रमायुकः प्रेमरणधर्मायुरेव यथाविहितादायुषः स्यात् ।
अपिसब्दादन्येऽपीदृशाः परशस्तं निगमाः सन्तीति बोध्यते ॥

रथोऽपि गर्त उच्यते । गृणातेः स्तुतिकर्मणः ।

स्तुततमं यानम् ।

स्तुतिकर्मणः स्तुत्यर्थस्य । गृणातेः गृणातोः (क्या०
प०) तद्धि यानं रथाख्यं स्तुततमम् । अतिसयेन स्तुतं
भवति अथाविश्वो यानेभ्यः । सुखतमं हि तेन गम्यते ॥

रथोऽपि गर्त इत्यस्मिन्नर्थ—

"आरोहथो वरुण मित्र गर्तु"मित्यपि
निगमो भवति ॥ (ऋ० सं० ४-३-३१-३)

अस्य "हिरण्यरूपमुपस्रो व्युष्टावयःस्थूणमुदितः सूर्यस्ते"-
स्यादिः । "अत्रश्रद्धायु अर्दिनिं दिनिं चे"त्यस्यः ॥ श्रुतविदा-

१. अत्र प्रमाशब्देन प्रमरणधर्मोच्यते । आयुरित्युक्तायास्त-
पुच्छिः । "आयुर्जीवितकालोने"—त्वमरः । तथाच द्वयोर्बहुमीदौ
कपः ॥

प्रेथ एतया त्रिष्टुभा मित्रावरुणावस्तौवीत् । तावुच्येते— हे मित्र ! हे वरुण ! युवाम् उपस्तोऽयुधौ व्युच्येदनकाले सूर्यस्य । उदिता उदितौ उदयकाले । हेराकारः । (पा० ७-१-३५) हिरण्यरूपं हिरण्यवर्णम् अयःस्थूणम् अयोमयं स्थूणं गतं रथम् । खम् आरोह्यः । यज्ञं प्राप्तुम् । तौ युवां ब्रवीमि ममाप्येवंभूतं गतं रथमेतस्मिन्निवाधवभूतं (तत्स्वरूपमेव साम्प्रतमारोहतम् । अतः एनमारुह्य । सार्वविभक्तिक— (पा० ५-४-४४) स्तस्त्रि । अदितिम् अवीनमनुपक्षीणमात्मपक्षं दितिं वीनं चोपक्षीणम् खभिन्नपक्षं चक्ष्वाधेयं कुरुतेमिति ॥ ३ ॥

तदेतद्वतः सभास्यागुरिरारभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तं, सम्प्रति निगमप्रसक्तं व्याचष्टे—

**जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकाले-
पूषा हसनेव दन्तान् विवृणुते रूपाणीति ॥**

निगदव्याख्यातमेतत् ॥

चतस उपमा ॥

चतस एता अस्यानृचि उपमा भवन्ति । तत्राभ्रातेव तुल्य इत्येका । गतारोहिणीवेति द्वितीया । जायेव पत्य इति तृतीया । उषा हस्तेवेति चतुर्थी । तत्र प्रथमया अभ्रातृकाया अनि-
हो^१ लिङ्गयते । यथाऽभ्रातृका पितृनेव प्रत्येति न पतिमेवमुषा आदिष्यमेव प्रत्येति न रात्रिम् । एवमभ्रातृका कन्या यस्मिन्नेव वंशे उत्पन्ना भवति तमेव प्रकाशयति वर्धयति, न भवृवंशम् । इत्येवमुपमया नासौ मोहयति उपदर्शितं भवति, पुत्रार्थला-
दिग्राह्यः । तस्माद्वर्धयेतिपुत्राङ्गवृत्तं वा, वर्धयेतिपुत्राच पितृ-
वंशाय, अभ्रातृका पितृवायायमर्हतीत्युपपद्यते ॥

अन्यत्रापि चोक्तम्—

**“नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तज्ज्वती”
त्यभ्रातृकाया उपयमननिषेधः प्रत्यक्षः ।**

अभ्रात्रीम् । अभिषमानो ज्ञाता यस्याः साऽभ्रात्री “ऋभेभ्यो ङीप्” (पा० ४-१-५५) ताम् अभ्रात्रीं भ्रातृहीनाम् । अत्र मूले ऋचि (पा० १-१-१५) चोक्तबलात् छान्दसी । न उपयच्छेत् उपयमनं (विवाहेन) न स्त्रीङ्गीयत् “उपाधयाः स्वरणे”

१. राजस्ये हि अभिषेचनीयो नाम ऋतुः । स तत्र यज-
मानस्य रथमारुह्यतः गृहीतेषुधनुष्यौ बाहू अनयाऽभिमन्त्रयेत् ।
तावेवात्र मित्रावरुणावधिदेवताभिप्रायेण । एवं बाहू—“भिभोऽती-
तीमभिश्चयति मित्रस्य क्षेत्तद्रूपम् । वरुणोऽतीतीमं वरुणस्तेत-
द्रूपमिति ॥

२. स्थूणः स्थागुर्गतौ रथ इत्यनर्थान्तरम् ॥

३. तथाच निरुक्तम् “अदितिरिदीना, देवमाता”, (४-२२) ॥

४. व्यक्तवार्थकोऽप्ययं करोत्यर्थं प्रयुक्तोपादूनामनेकार्थत्वात् ॥

अत्र लोकेष्वे हि (पा० १-४-४६) ॥

५. निषादो निर्वहणं विवाहः । अनिषादो विवाहप्रतिषेधः ।
लिङ्गयते । सगृहिणेनोच्यते ॥

(पा० १-३-५६) इत्यात्मनेपदम् । स्वरकरणं स्त्रीकारः सचेद्
विवाहपूर्वकं उपयमार्थः । तथाचानरः “विवाहोपयमौ समौ”
इति । उपपूर्वाद्यमतेः (भा० प०) “यमः समुपनिविष्टो
च” (पा० ३-३-६३) इत्युप प्रत्ययः ॥ मूले तु ह्युद ।
भाव एव (पा० ३-३-११५) ॥

पूर्वयोर्हि मन्त्रायोपमया लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो दर्शितः ।
इति—एतस्मिन् प्रत्यक्षः साक्षादेव श्रुतिचोदितः ॥

न केवलमुपयमननिषेध एव प्रत्यक्षः किन्तु—

पितृथ पुत्रभावः ॥

प्रत्यक्षः श्रूयते । “तोकं ह्यस्य तज्ज्वती”ति । तोक-
मित्यस्यनाम । “आत्मजस्तनयः सुतः सुतः पुत्रत्रियां स्त्री ।
आहुर्द्विद्वरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे” इत्यमरः । तयोः
स्त्रीपुंसयोः । समे—तुल्ये । यदपत्यमभ्रातृकायास्तपितुर्भवति
तस्याः, नेतरस्य बौद्धः । तस्मादुपपद्यत एतथैवाभ्रातृमती
सैव पितृकं धनमर्हतीति ॥

अपुना शासद्बहिरित्यस्या ऋच उत्तरोर्ध्वोऽभ्रातृकावाद्यपक्षे-
णैवेह निरुच्यते । पूर्वोऽपि च तथैव योजितव्यः । एष एव हि
स्थितः पक्षः । तस्या एव ह्यभ्रातृमत्या यः पुत्रो भवति तमेव
पुत्रिकाविधानेन कृताभिसन्निधानमात्मातमहोऽपुत्रः सन् पीडोऽयं
ममेत्युपगच्छति नेतराभ्रातृमतीपुत्रान् । अन्यथा सर्वे एव
हि वोढारोऽपुत्राः स्युस्ततो विवाहपरिश्रमो व्यर्थ एव स्वास्तेत-
दुच्यते—

**पिता यत्र दुहितुप्रत्ताया रेतःसेकं प्रा-
र्जयति । सन्दधात्वात्मानं सङ्गमेन मनसेति ॥**

पिता यत्र यस्मिन्काले दुहितुः । अप्रत्ताया अप्र-
त्तायाः (प्राक्प्रदानादित्यर्थः) रेतःसेकं रेतसः सेचनम् ॥
सिन्धवेः क्षरणार्थो (तु० उ०) किप् कर्तरी कृतं च्छान्दसम् ॥
रेत इत्यर्थतो व्याख्यातम् ॥ (यो दुहितरं रेतः सिन्धति तं
जामातरं) प्राज्ञैर्यति प्रसाधयति (प्रकल्पयति उपावर्तयती-
त्यर्थः) । एतच्च ऋक्षजित्यस्यार्थः । अत्र “लक्षणेहयोः कि-
यायाः” (पा० ३-२-१२६) इति हैतो लटः शता । ऋज्जि-
र्भर्जनार्थोऽपि (भा० प०) नैगमैः प्रसाधनकर्मसु पठितः
(निघ० ४-३) समीकरणं च प्रसाधनमात्मसात्करणम् ।
यतश्च प्राज्ञैर्यति अतोऽयं शम्भवेन सुखमयेन मनसाऽत्मानं
सन्दधन्वे अभिसन्दधातीत्यर्थः । यतिः सौत्रो घातुर्लिट् लठर्थं
(पा० ३-४-६) तदा तां दुहितरं ददत् किंकरोति (संश-

१. तथाच ह्यतिलिङ्गसमावाये ह्यतिरेव बलीयसीति ततोऽपि
दलवत्तरत्वमस्य निचायेते । तथाच जैमिनिच्यम् । “ह्यतिलिङ्ग-
वाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानां समावाये पारदौर्ल्यमर्थमितिप्रकृषी-
ति”ति (३-२-१४) ॥

२. पूर्वोपकान्त (३-१-४)—मन्त्रार्थचैव । लघ्वरेऽर्थतो
निर्दिश्यते । यथा प्रतिशास्त्रम् ॥

गम्येन मनसा दधन्वे) सन्दधाति अभिसन्दधाति आत्मानम् यद्व्यापत्यमुत्पत्स्यते तन्ममेति । एतच्च स्तदधन्वे इत्यस्यार्थः । कथं पुनरभिसन्दधातीत्याह शग्म्येन सञ्जनेन सुखमयेन विगतापुत्रलसन्तापेनेति यावत् । तथाच रां सुखं गच्छतीति शग्मः । गमेरौणादिकः कप्रत्ययः । किलाद् “गमहन्” (पा० ६-४-१८)-त्युपधादौपः । शग्मे साधुरिति “तत्र साधुः” (पा० ४-४-९) इति स्थलस्यः । मनसा चेत्तसा । नाहमपुत्र इयमेव पुत्रिका मम पुत्रः यो ह्यस्यामुत्पत्स्यते स पौत्रो मे भविष्यतीति तस्यां पुत्रिकाया-मात्मानमभिसन्दधाति । तत्रैव सति अस्तस्यामेव कृतपुत्रिका-धर्मिण्यामुत्पद्यते दौहित्रस्तमेव नतारं पौत्रो ममायमित्युपगच्छति मातामहो, न सर्वानेव दौहित्रानिति मुख्यया दृष्ट्या स एव मातामहस्य पौत्रो भवति, नेतरे भ्रातृमतीपुत्रा इति स्थितम् ॥ इत्थं चाज्ञादज्ञात्संभवति, आत्मा वै पुत्रनामासीत्यादिषु गौणं दुहितुः पुत्रलमुच्यते । दुहितेति समाख्यापि तत्र भेदिका । एवमविशेषेण पुत्राणामित्यापि अभ्रातृमतीपद एव द्रष्टव्यः । यद्वा “श्रुतिस्मृत्योर्विशेषे तु श्रुतिरेव गरीयसी”ति भीमांसया तत्र व्यवस्था द्रष्टव्या । अत एव पुत्रिकाविधानेन विवाहकाले कन्यापिता “अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यती”ति वदन्नेव तं लभते पुत्रिकासुतमत एव “अरोमिणीं भ्रातृमती-मसपिण्डां यवीयसी”मिति कन्यालक्षणमुक्तं स्मृतिषु ॥ तस्मिन्नेव धेदे—

अथैतां जाम्यारिक्थप्रतिपेधे उदाहरन्ति ॥

धर्मविदः । एतां-येयङ्गनुपदं वक्ष्यमाणा “न जामय” इति (६ ख०) ताम् ॥ अथशब्दो विशेषाधिकारायः ॥

ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

यदोत्पद्यतां पुत्रिकायां पितृरन्ये पुत्रा जायेरस्तदा विभा-गकाले ज्येष्ठं भागं पुत्रिकायै दयात् । यथाभागमितरा-नपुत्रान्विमजेत् । अभागा एव त्वितरा दुहितर इति एके मन्यन्ते ॥ ५ ॥

तथैतदनर्थान् निरुच्यते । यथा दुहितृणां भागो नास्तीति—

“न जामये तान्वां रिक्थमरैक चकार गर्भ-सनिनुनिधानम् ॥ यदी मातरौ जनयन्त वद्धि-मन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ३-२-५)

न जामय इति । तान्वस्तनोर्जात आत्मजः (आत्मनोऽपि यो जातः) जामये भगिन्यै । “जामिः स्वस-कुलत्रियोः” इत्य-मरः । ऋक्थं पैतृकं धनं तथाचामरः “द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वस्तु” इति ॥ न अरिक् पृथक्लून प्रादात् । “रिक्थं पृथग्भावे” (६० ००) छद्म बाहुल्यकारणं सिञ्जल्लो । आह्वयो वा । किन्तु सह संवर्धयन् सनिनुः इत्यप्राहस्य

भगिनीमर्तुर्गर्भं प्रतिनिधानम् नितरां धारणसमयां चकार कृतवान् । अपुण्यादिसर्थः । निधा नं निलनपुंसकम् । यत् मातरः इति पादपूर्वणः । वद्धिं वोढारं कुलस्य, पुत्रं चेति योजितं भाष्ये सेनावहिसमवोद्धीं त्रियं च जनयन्त जनयन्ति इकारलोपश्छान्दसः । यद्वा अङ्गभावः । तयोर्द्वयोरपि पुत्रयोः अन्यः अन्यतरः कर्ता सन्तानकर्ता भवति । कतरः? यः पुमान् स एव दायाद् : दायाद्याहो नेतरः कन्याकाह्य इति भाष्यकार एव वक्ष्यति । किञ्च तयोरपि सुकृतोः कर्मणि किप् बाहुल्यकात् । सुकृतयोः सुतरामेकेनैव प्रयत्नेन कृतयो-रुत्पादितयोर्मध्ये अन्यः अन्यतरो जाम्याह्वयः ऋन्धन् अर्थयित्वा वर्धयित्वा । “ऋधु द्ध्वै” (दि० ५०) छान्दसः त्वाधेयं वाता नुम् । प्रदीयते परस्मै इति वाक्यशेषो भाष्यकारेणैव कृतः ॥ एवमस्यामृचि न दुहितो रिक्थभागिन्यो भवन्ति । नैताः सन्तानकर्मणि पितृरुपतिष्ठन्ते । वर्धयित्वा हेताः परस्मै वीचयन्ते तस्मादभागा एता इति सिद्धम् ॥ यत्सुन-रुक्तं पुंसोऽपि दानातिस्वर्गिकस्या भवन्तीति तदेतत्कादाचित्कम् केनचिमिमित्तेन भवति । स्त्री तु निसर्गेण वीच्यते विक्रीयते सिञ्ज्यते वा । सा हि परार्थमेवोत्पद्यत इत्यभागा भवति ॥ २ ॥

अथ समासतो भाष्यारूढार्थमनुवदति—

न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति । जामपत्यं, जमतेर्वा स्याद्व्रतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत् प्रादात् । चकारैनां गर्भनिधानीं सनिनुर्हस्तग्राहस्य । यदी मातरौ जनयन्त वद्धिम् । पुत्र, मवद्धिं च स्त्रियम् । अन्यतरः सन्तानकर्ता भवति । पुमा-न्दायादोऽन्यतरोऽर्थयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

इति श्रीयास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशक्ति नैघ० काण्डे

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

अत्र जामिपदं निराह-अन्येऽस्यां जनयन्तीति । तथाच “जनी प्रादुर्भावे” (दि० आ०) “इणजाधिभ्यः” (पा० ३-३-१०८ वा०) इतीप् प्रत्ययोऽधिकरणे । उपधादुद्धिः । तस्य मः प्रोढेराधिकात् । अथवा जामपत्यम् । जाशब्दोऽयम-पत्यवचनः (निघ० २-२) “जनी प्रादुर्भावे” (दि० आ०) इत्यस्मात् “अन्येष्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०९) इत्य-त्रापिशब्दस्य सर्वोपाधिव्याभिचारार्थत्वात्कालाजर्भः । हित्वा-हिलोपः । टाप् । जायते मातापितृभ्यां सकाशादिति जा । तथाच निगमः “सोमः परिकर्तुना पश्यते जाः” (ऋ०

१. पुत्रश्च दुहिता चेत्येकशेषः । “भ्रातृपुत्रौ स्वसदुहितृभ्याम्” (पा० १-२-६८) इति सूत्रेण ॥

२. भगिन्याकाह्यः सुकृतोऽपि सन्दीयत एव ॥ अत्र तयोर्गौणं आर्षः ॥

सं० ७-२-२६-४) इति । जां मिनोति प्रक्षिपतीति जामिः । “ह्रमिन् प्रक्षेपणे” (खा० उ०) विच् गुणाभाव आर्षः । ता हि पतिकुले गच्छन्ती पुत्रिका सती पितुर्यद् एवमपत्यं पुत्रं प्रक्षिपतीति जामिरुच्यते ॥ अथवा जमतेर्गतिकर्मणः (निघं० २-१४) जामिः स्यात् । जमति गच्छति पितुर्यद्वाकुल्यद्वा पतिकुलमिति । इणश्च कर्त्तरि बाहुलकात् ॥ तदाह—निर्गमप्राया भवति । प्रायेण निर्गच्छत्येव पितुर्यद्वाप्यतिग्रहम् । काचिदेव पितुर्यद्वाप्यतिष्ठति इति प्रायपदम् ॥ प्रारिच्यप्रादादित्यारैगित्यस्यार्थः । गर्भनिधानीम् । गर्भो निर्धीयतेऽस्यामिल्लयैतो निर्वचनं गर्भं (प्रति) निधानमिति पदद्वये स्थिते सत्त्वापचयविवक्षायां शीत्वं निधानस्य । यथा सुडाढं—सुडाढी, तथाचामरः । “कीत्याकाचिन्मुद्राव्यादिविवक्षाऽपचये यवै”ति ॥ सनिनुरति । “षणु दाने” (त० उ०) इत्यस्मात् तृन् संप्रदानकारकं बाहुलकात् । सनोति ददात्यस्मा इति सनिता प्रहीता । तदाह—हस्तप्रादहस्येति ॥ निगदव्याख्यातमन्यत् ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृती
नैघण्टुकफण्डे तृतीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥ ७ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(अथ मनुष्यनामनिर्वचनम्)

अथापसनामप्रक्रमे प्रसक्तानुप्रसक्तं “जनयितुः प्रजा” इत्येवमाहुर्लं प्रकृतमिशानीमुच्यते—

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः ।

इति । मनुष्याणां नामानि मनुष्यनामानि, उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽपसनामभ्यः । अपसनाम्येव हि विवृद्धानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? पञ्चविंशतिः । पञ्चाधिका विंशतिः । पञ्च च विंशतिश्चेति वा । कतमानि पुनस्तानि ? मनुष्याः । नैरः । धवाः । इत्येवमाशीनि ॥ २५ ॥

तत्र मनुष्यपदं निराकृष्टे—

मनुष्याः कसात् ?

इति । उच्यते—

मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति । मनस्यमानेन

१. “णीन् प्रापये” । (भ्वा० उ०) “नयतेऽङि” (उ० २-२३) इति कर्मप्रत्ययो हित्वाङिप्रत्यये जस् । नयन्ति संसारचक्रमिति नरः । धवाः । “यूक् कम्पने” “पवाचक” (पा० ३-१-२३४) “कम्पने सुसुतो मर्षा” इति निगमः ॥

२. अथ स्कन्दस्वामी—मत्वास्वादित्वा मनोः सीवयेति द्विधातुजत्वं प्रदर्शयति । शाल्वाङ्गेनेदमिति साध्यसाधनभावं, कर्माणि सीव्यन्ति सन्तनन्ति । पञ्चादयः मनस्येति यथा मनुष्या मनस्यमानेन प्रजाप-

सृष्टाः । मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे । मनोरपत्यं मनुषो वा ॥

मत्वा शाल्वा कर्माणि सीव्यन्ति तन्मनुष्यसन्तानानि (नैरन्तर्ण्यानुस्यूतानि परस्परं संलग्नानि) कुर्वन्ति । तक्षन्तीति दुर्गः । अथवा मनस्यमानेन मनस्वीभवता प्रहृष्यता प्रजापतिना (ब्रह्मणा) सृष्टा निर्मिता एतेऽतो मनुष्याः । मनस्यतिः मनस्यधातुः क्यङन्तः (पा० ३-१-११) मनस्वीभावे प्रशस्तमनोवद्भवने । प्रसंसायां मत्वर्थे विनिः । (पा० ५-२-१२१) तत्राहि—“भूमिन्मदाप्रसंसाहू० भवन्ति मनुवादय” इत्युच्यते । मनःशब्दश्च वृत्तिविषये तद्वति वर्तते । विन्यन्ताभ्याभूततद्भावे च्चिरत्र निर्दिष्टः । पुनरिति वाक्यालङ्कारः । तथाचायमर्थः मनस्यमानेनेत्यादिः । इति ॥ पाणिनीयास्तु मनोरपत्यमित्यर्थं “मनोऽतोतापयत्यतो बुद्धे च” (पा० ४-१-१६१) इति यदप्रत्ययः पुगागमश्च मनोरिह्याहुः । अत्र जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं जातिश्चेदिति अपस्यमात्रविवक्षायामन्तरेण जातिं मानव इति भवति । मनुषो वेति मातृभाभिप्रायेण । तत्रापि मनुष्यस्यैव पुगागमोऽप्यप्रत्ययो ब्रह्म्य उक्तपाणिनिसंस्तरात् ॥ अत्र स्कन्दस्वामिनः । मनुषो वेति पकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति । अतस्तदास्तद्भुत्वापदायति । अत्र यदप्रत्ययसमिधयोगेन पुनिति संस्तरात्तरम् (पा०) । विनापि प्रत्ययेन पकारान्तप्रयोगदर्शनात् “समिद्धोऽयं मनुषो दुरोगे” (ऋ० सं० ८-६-८-१) इति । (“मनुष्यवत्” इति बाम्नायते) ॥ पृष्ठोदरादिवात्सर्वं सिद्धमित्याह ॥

तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ १ ॥ (७) ॥

तत्र मनुष्यपर्यायेण । भवन्ति सन्दिग्धा इति शेषः ॥ १ ॥ ७ ॥
तत्रैयस्यगमन्तरोदाहरणम्—

“तदुच्य वाचः प्रथमं मंसीय येनातुराँअभिदेवा असाम । ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मर्म होत्रं जुषध्वम् ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० ८-१-१३)

विना सृष्टाः तथा न । मनस्यतिः कश्चिन्नर्थः ? इत्याह मनस्वीभावे मनःप्रशस्तीभावे । प्रसंसायां मत्वर्थीयः (?) प्रसक्तं ह्यस्य मनः प्रसन्नसत्त्वप्राधान्यात् । अतः प्रसन्नमनस्कैन तेन सृष्टा इत्यर्थः । तथाच ह्यतिः “स पितृन्सृष्टा मनस्यद्वन्द्वमनुष्यान्सृजत्” इति ॥

१. तथाच प्रशस्तमनोभावोवात्र मनःशब्दमेवोच्यते । मनश्चाचरति मनस्यते । स एव मनस्यमानः । छटः शानच् (पा० ३-२-२२४) । “कडुः क्यङ् सलोपश्चे” (पा० ३-१-२१) इत्यत्र “भोजसोऽस्तरसो निलमितरेषां विभाषये”-ति वार्तिकं, तेन मनायवो मनस्यते इत्युभयं भवति ॥

तद्वेति । सौचीकस्यामेरापम् । विराद त्रिद्वप् । तस्य विश्वेदेवैः सह संवादे होतृजपे विनियुक्ता । वाचो मन्त्रवर्णा-
त्मिकायाः । तत्-प्रसिद्धं वीर्यं (सामर्थ्यं) प्रथमं परमसुकृष्टम्
अहम् । अथ मंसीय इदानीं मन्ये (जाने) लङर्थे लिङ् ।
येन वीर्येण । असुरान् । अभि अस्माम् अभिमवेम ।
(पराभवेम) वयम् । “अस्यो द्वयोश्च” (पा० १-२-५९)
इति स्मरणात् ॥ हे ऊर्जादः ! ऊर्जनमम्- (निर्व० २-७)
अदन्तीति तथा “अवेऽनजे” (पा० ३-२-६८) इति विद्-
कर्त्तरि ॥ अन्नमक्षयितारः । उत अपि च हे यज्ञियासः !
यज्ञियाः यज्ञाहः यज्ञसम्पादकाः । “यज्ञाविर्मभ्यां वखनौ”
(पा० ५-१-७१) इत्यहर्थे वखत्येयः । (पा० ७-१-२)
“शाज्जेतरेसुक्” (पा० ७-१-५०) इत्यसुगागमः । हे देवाः !
युयम् । अपि च हे पञ्चजनाः ! मनुष्याः । निषादपञ्चमा
वर्णाः । मम इदं होत्रं हवीनीयं सवनं जुषध्वम् अनुगृहीध्वम्
“जुषी प्रीतिसेवनयोः” (तु० आ०) प्रार्थनायां लोट् ॥ ४ ॥

अथ भाष्यकृत्यर्थाधैर्मन्थेऽनुवदति—

तद्वच वाचः परमं मंसीय येनासुरानमिमवेम
देवाः ! ॥

इति ॥

अत्रैकपदनिष्काम्—

असुराः असुरताः स्थानेष्व, स्ता स्थानेभ्य इति
वा । अपिवाऽसुरिति प्राणानामास्तः शरीरे
भवति, तेन तद्वन्तः ॥

ये हि स्थानेषु खनिनामभूमिषु सुषु रताः प्रीता न
भवन्ति, किन्त्वितस्ततोऽसुरा इव धावन्ति चपलास्तोऽसुराः ।
अथवा स्थानेभ्योऽस्ता देवैः प्रच्याविताः इत्यसुराः “अधु
क्षेपणे” (दि० प०) “असेरुन्” (उ० १-४२) इत्युरन् ॥
अपि वा-अथवा असुरिति प्राणस्य नाम भवति । स हि
शरीरे अस्तः क्षिप्त इव भवति । तत्रैव तस्यावस्थानमिल्यते ।
तेन हि तद्वन्तोऽसुराः । भूमि मल्लर्थायोऽन रः । अयुर्थेणां
विद्यत इति । महाप्राणा दुर्मरा इत्यर्थः ॥

अथवा इदमन्यद्वाद्योक्तं निर्वचनं स्यात्—

“सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वम् । आसो-
रसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति” विज्ञायते ॥

सुरिति प्रशस्तेनाम । तथाचोक्तम् “अति सु इत्यभिपूजितार्थे”
इति (नि० १-३) अत्र द्व्यार्थत्वमभिपूजितान् । तस्मात् सोः
प्रशस्तावात्मनः प्रदेष्टात्प्रजापतिः देवानसृजत । ऊर्ध्वेभ्यः प्रा-
णेभ्यः । तदुक्तम्—“ऊर्ध्वमुदत्तुणस्त्वैपक्षः पश्चदश तेन सोर्देवा ००
रखमि”ति ॥ एवमेतत्प्रातिलोभ्येनासोरित्यादि । तदुक्तम्
“अर्वाव्यतिरदपरपक्षोनासुरानसृजते”ति । असुरिति प्रशस्त-
प्रतिषेधः । अप्रशस्तावात्मनः प्रदेष्टात्प्रजापतिरसुरानसृ-
जत् । विचार्यमाणे ज्ञायते ब्राह्मणग्रन्थे ॥

ऊर्जाद उत यज्ञियासः ।

अन्नादाश्च यज्ञियाश्च । ऊर्गित्यन्ननामोर्ज-
यतीति सतः ॥

सत इति (कर्तृ-) कारकाभिधानम् । अत्र पूर्ववाक्यं
सन्दिग्धमित्युक्तमपरं विवरणमेवमत्रेऽपि ॥ “ऊर्जं बलप्राण-
नयोः” (तु० प०) किप् । “जोः कुः” (पा० ८-२-३०)
इति कुलम् । ऊर्जयति बलिष्ठं करोतीत्यूर्जमश्रम् ॥

पकं सुप्रवृक्कणमिति वा ॥

अथवा पक्कमित्युक् । पक्कस्यब्दस्य पकारलोपं कृत्वा कणार्द्धं
व्यत्यस्य वकारस्योरितिकृते रगागमे चोर्गिति भवति । यद्वा
सुप्रवृक्कणमित्युक् । ब्रथेरशब्दलोपे कृते, संयोगादिलोपे च
कृतेऽकारस्योपरि रुक् कृते च कृते चस्य कृत्वे च ऊर्गिति भवति ।
सुप्रिदं हि तैवद्विषयं यदुल्लादिति स्कन्दस्वामिनः । इत्येवं
कारारेफसामान्यात्पञ्चैत्रैथेर्वी स्यादुभयोर्वा । पकं सन्प्रवृ-
त्तात्सुच्छेद्यं भवति । ऊर्जयते प्राण्यते जीव्यतेऽनयेति सञ्-
भास्करमिश्रः । अत्र हि करणे किप् ॥

पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ।

एतदत्र सन्देहपदमुक्तम् ॥

अत्र—

गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसिलेके ।
चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ॥

एके आचार्याः “मन्यन्त” इति शेषः । चत्वारो वर्णाः
ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा निषाद एषां पञ्चम इति । निषय
(निषु उपविश्य) अति हन्तीति निषादः प्राणिवधजीवी ।
औपमन्यव उपमन्योरपत्यमाचार्यौ “मन्यत” इति शेषः ।

आह—

निषादः कसात् ?

इति । उच्यते—

निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः ।

अस्मिन्पुंविशेषे पापकं-कृतिसत् पापं, कृत्सायं कन् (पा०
५-३-७४) निषण्णे संविष्टम् इति निषादः । सैदेरधि-
करणे षव् लपचाद्धिः । इति नैरुक्ता निरुक्तविदो मन्यन्ते ॥

१. प्रवलयति प्राणयति, बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः ।

निषण्डः (२-७ खं०) ऊर्गित्यन्ननामम् ॥

२. तद् वृक्तं छेपमित्यर्थः ॥

३. निषादः सौषन्वनः (सुषन्वैशोऽवः) स च रथकारः ।
तथाच निगमः । “रथं ये चक्रुः सुवृत्तम्” इति (क० सं०
३-७-७-३) अस्य भिन्नकालमाधानं श्रूयते “वर्षांश्च रथकार”
इति । एवं मन्त्रभेदोऽप्याधाने श्रूयते “कभूर्गात्वा इति रथ-
कारस्येति” ॥ “सौषन्वना कभतः सूरचक्षसः” (क० सं० १-
७-३०-४) इति च मध्वलिङ्गात् । एष प्राणिवधजीवनः ॥

अथ यथा पञ्चजनशब्देन मनुष्या एव निषादपञ्चमा
उच्यन्ते तथैव निराह—

यत्पाञ्चजन्यया विशा ।

पञ्चजनीनया विशा ॥

अत्र सन्दिग्धमन्त्रएवम्—

“यत्पाञ्चजन्यया विशेषेण घोषा अर्हति । अस्तुणाद्वर्हणा
विपोऽर्थोमानस्य स क्षयः ॥ १ ॥” (ऋ० सं० ६-४-
४३) अस्यार्थः । यद् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनीनया
पञ्चजनसमुदायलक्षणया (निषादपञ्चमया) विशा प्रजया
सहितैः सोतुमिर्हतिभिः । इन्द्रे अवर्षति सति घोषाः
स्तुतीः अस्तुक्षत अस्तुज्यन्त “वर्षे भगवन्नि”त्येवम् । तदा
तस्मिन् (स्तुतिभिः) प्रह्लादितचेता उपजातदयः अयैः ईश्वरः
कृतस्त्रस जगतः । विपः विपादं पितैः मेघानां, मेघावी वा स
इन्द्रः बर्हणा परिबुद्धे (डे)न वज्रेण ब्रह्मेवैज्यादिस्वार्थाद्वा ल्युट् ।
स्तुतीयैकवचनस्थाने ङादेशः । (पा० ७-१-३९) अस्तु-
णात् अहन् मेघान्वर्षार्थम् । यतः स मानस्य दर्पस्य बलस्य
वीर्यस्य वा क्षयो निवासः । (पा० ६-१-२०३) निर्वायो
हि स्तुत्यमानः किंकुर्वात्परितुष्टोऽपि ? यद्वा मानस्य सत्कारस्य
पूजायाः स इन्द्रः क्षयो निवासो भाजनमिति मन्वानैः सोतु-
मिवैर्वाभिः सत्कृतस्तान् वर्षप्रदानेन प्रतिसत्कारविष्यन्नस्तु-
णादहन् मेघान् । अथवा अस्य जगन्निर्माणस्य देवादेः स्थावरा-
न्तस्य स इन्द्रो मान् पूज्यः क्षयो निवास आश्रयश्चेति जग-
द्रक्षणायास्तुणाभ्येधानवर्षविति ॥ १ ॥

पक्षं पृक्ता संख्या, स्त्रीपुंसपुंसकेष्वविशिष्टा ॥

पृक्ता संयुक्ता, “पृची सम्पर्के” (६० प०) अकर्मकास्ततः
कतैरि “गल्यर्थाकर्मकं” (पा० ३-४-७२) इत्यादिना कः ।
सिद्धिता संख्या पक्ष । पर्यवसितार्थमाह स्त्रीति । तद्यथा पक्ष

२. अनुष्टुबिर् प्रगाथेन वृद्धेन्द्रो वृद्धस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वीये
शस्यते ॥

२. एतच्च दुर्गोक्तिमनुस्यू व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु । पञ्चस्र
जनेषु भवेति (सस्त्रिन्नेवाधाराधैवभावः) तद्वितार्थे (पा० २-
१-५३) समासः । “पञ्चजनादुपसंख्यानाम्” (पा० ४-३-५८
वा०) इति श्रव्यः । आदिद्विष्टिः (पा० ७-२-२०७) एवम् ।
पञ्चस्र्यो जनेभ्यो हितेल्यर्थे (पा० ५-१-९ वा०) उः । खस्येनः
(पा० ७-१-२) पात्रजनीना तयेल्यर्थः । प्रजाभ्यो हितया
प्रधानप्रजया सहैति मन्त्रार्थे द्रष्टव्यः ॥

३. पटोर्गल्यस्य (स्वा० प०) ण्यन्तत्वे मेदनायैवमिति ततो
विपूर्वाद्भुः । टित्वाङिलोपः । मेघाद्यर्थे “विप क्षेपे” (नु० प०)
“भृगुपचलक्षणः” (पा० ३-२-१३५) कः । विप्रिंश् वैपयति
क्षेपयत्यर्थमिति विपः । गिलोपः । अत्र विप इति पाठान्तरम् ।
विप इति पाठोऽसकृदभिघण्टुभाष्ये दृष्टः ॥ अथैक उपसर्गोद्धतः ॥

स्त्रियः । पञ्च पुरथाः । पञ्च कुलानि । इति । अत्र स्त्रीपुंस-
केषु पञ्चशब्दे नास्ति विशेषः ॥

(अथ बाहुनामनिर्वचनम्)

बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश ॥

बाहोर्नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो मनुष्यनामभ्यः ।
मनुष्याणामेव हि बाहुरिति व्यपदिश्यते । आर्येती । ज्यवाना ।
अभीष्ट । इत्येवमादीनि ॥ १२ ॥

आह—

बाहू कसात् ?

इति । उच्यते—

प्रधात आभ्यां कर्माणि ॥

प्रकर्षेण बाधते क्षिपलाभ्यां बाहुभ्यां कर्माणि । “बाहु
लोडने” (स्वा० आ०) “अर्ध्वक्षिकम्यमिपतिबाधाम्” (उ०
१-२६) इत्युत्तरयोरोऽन्तादेशश्च । गमयत्याभ्यां कर्माणि
बाधते वा परानाभ्यामिति बाहु ॥

(अथाङ्गुलिनामनिर्वचनम्)

अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः ॥

अङ्गुलीनां नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो बाहुना-
मभ्यः । बाहुरेवाङ्गुल्यो भवन्ति प्राधान्येनेति तानि च
अमुर्वः । अण्व्यः क्षिपः । इत्येवमादीनि ॥ २२ ॥

१. आभिशीभवतः कर्मभिरतावित्वायती । व्यावस्थितौ
कर्मणां च्यवाना । अभ्यश्रुवते कर्माणीत्यभीष्ट । इत्येवमादि
योजयम् । इति दुर्गः । अन्ये त्वाचक्षते आहूपूर्वोषततेः (स्वा०
आ०) प्रवत्ताप्रीद्वल्यार्थाद्वा (निघ० २-१४) “इत्सर्वेषाद्भुभ्यः”
(उ० ४-११४) इतीत्यल्लयः । आभिमुख्येन यतेते कार्येषु ।
गच्छतो वा साधनत्वम् । बाहोर्द्विस्वात्सर्वत्र द्विवचनान्तरा ।
च्यवानेति “च्युक् गतौ” (स्वा० आ०) “सम्यानच्युतुवः” (उ०
२-८३) इत्यत्र प्राग्वचन्यनिर्देशोऽधिकविध्यर्थे इत्युक्तेरान-
न्तरालयः । “सुप्रां सुष्ठुति” (पा० ७-१-३९) ति द्विवचन-
स्वाकारभ्ययते गच्छतः कर्मणामन्तरिति च्यवाना जीक आकारः
(पा० ७-१-३९) । अभीष्ट । अभिपूर्वादेशोतेः (स्वा० उ०)
देशतेः (उ० आ०) वा “भृगुश्रुतु” (उ० १-७) इत्यादिनो-
त्तरयोरो बाहुकाङ्क्षात्वकारस्य पक्षे इत्य । अन्धश्रुवते अभिनयेते
कर्माणीति । अभीष्टाते कर्माणि कर्तुमिति वा अभीष्ट ।

२. बाह्वन्तेऽवस्थिता अवस्थेताः कर्माणीत्युच्यते । अण्व्यः
हस्तपरिमाणत्वात् । क्षिप्यते आभिः क्षेप्तव्यं द्रव्यमिति क्षिपः ।
इत्येवमादि योजयमिति दुर्गः । अन्ये तु अवतेर्गल्यस्य “जज्वा-
दयश्च” (उ० ४-१००) इत्युत्तरयान्तो निपातः । यद्वा “अभि
गतौ” (स्वा० प०) तिपातनाञ्जलोपोऽपि । “तन्वादिवा” दुवच
(पा० ६-४-८६ वा०) गच्छन्ति कर्माणि प्रतीत्यमुच्यते । अण्व्यश्च,
“अणु शब्दे” (स्वा० प०) “अणश्च” (उ० १-८) इत्यु-
त्तरयः । “योतो गुणवचनादि” (पा० ४-१-४४) ति जीक ।
अणन्ति स्फोटितावित्यण्व्यः ॥

आह—

अङ्गुलयः कसात् ?

इति । उच्यते—

अग्रगामिन्यो भवन्तीति वा, अग्रगालिन्यो भवन्तीति वा, अग्रकारिण्यो भवन्तीति वा, (अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा) अङ्कना भवन्तीति वा, अपिवाऽभ्यञ्जनादेव स्युः ॥

अथे होताः कर्मसु निखं गच्छन्तीत्यग्रगामिन्योऽङ्गुलयः । अथवा अग्रे होता निखं गच्छन्त्युदकमित्यग्रगालिन्योऽङ्गुलयः । अथ वा एताः कर्माणि निखं कुर्वन्ति । इत्यग्रकारिण्योऽङ्गुलयः । अथवा अङ्कना भवन्ति । यो होताभिरभिहृत्यै सोऽङ्कित इव भवतीति अङ्कनाते आभिरित्यङ्कनाः “अकि लक्षणे” (भा० आ०) “नन्यादिस्ता” (पा० ३-१-१३४) बाहुलकात् करणे ल्युष्टाप् (पा० ४-१-४) अथवा अञ्जना भवन्ति । आभिरच्यते पूज्यते गन्धादिभिर्देव इति । अपि वा—अथवाऽभि—आभिसुख्येनाञ्जनाहमनादेवाङ्गुलयः स्युः रित्युपकान्तमेवार्थमुपसंहरति । तदित्यम् गच्छते गैर्लतेः करो-तेरङ्कतेरर्थतेर्वाऽप्रपूर्वाङ्गुलयोऽनेन निरुक्ताः पृषोदरादित्वात् साधनमेवां श्रद्धयमेवमन्यत्रापि यथायथमूह्यम् ॥

तासामेषा भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

तासाम् अङ्गुलीनाम् । एषा अनन्तरमुदाहरिष्यमाणा ऋद्ध भवति “निर्वाचिके”ति शेषः ॥ २ ॥ (८)

यथा—अत्र (अङ्गुलिनामसु) अवयव इत्येवमादीनि नद्यादिनामनिः (१-१३) निघण्टुकैः समिद्धन्ते । तदर्थमिदमुदाह्रियते—

“दशावनिभ्यो दश कक्ष्येभ्यो दश योक्त्रेभ्यो दश योजनेभ्यः ॥ दशभीशुभ्यो अर्चता-जरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहङ्गः ॥ २ ॥”

(ऋ० खं० ८-४-३०)

१. कनिष्ठवन्धनानादिति पाठः ॥

२. अत्र सर्वत्र ताण्ठीत्ये (पा० ३-२-७८) गिति । उपपादुभिः । सततकरणं हि ताण्ठीत्यम् ॥

३. लोके तु “अगि गती” (भा० प०) “कृतन्यजी”—(४० ४-२) ल्युष्टिप्रत्ययः । अङ्गु पाणिपादमवयवं काति शुद्धातीति बाहुलकाद्विप्रत्ययेनाङ्गुलिरिति भातुजिवीक्षिताः । “अङ्गुलिः कर-शाखायां कर्णिकायां गजस्य चे”ति हैमविक्षप्रकाशो । “बाहु-मूलकष्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते” इति (पा० ८-२-१८ वा) अङ्गुरिति ॥ एतन्मतेऽङ्गुल्युद्देश्यस्यवयवार्थे निवृत्त्यम् ॥

४. अनाजतेर्वेति पाठं मत्वा “ये तु अभ्यञ्जना”—इत्यभिधीयन्ते तेषामभ्यञ्जनादिभिः इदं ॥

दशावनिभ्य इति । त्रिष्टुबेवा अङ्गुदस्य काद्रवेयस्य सर्पस्यार्थम् । प्रावसुतो विनियुक्ता । हे ऋत्विजः ! ययं दशा-वनिभ्यः दशभिरवनिभिरङ्गुलीभ्यं उपचर्यन्ते प्रावाणः (सोमाभिषवकर्मणि प्रवृत्ते सति) ते दशाववनयस्तेभ्यस्तानु-दिश्यं ताननुकुर्वन्ति वा । अर्चते स्तुतीः प्रोचारायत । एवमेव दशभिः कक्ष्याभ्यं उपचर्यन्ते ते दशकक्ष्याभ्यो दशक-क्ष्येभ्यः । अर्चते । दशभिर्धौकैर्यं उपचर्यन्ते ते दशयोक्त्रा-भ्यो दशयोक्त्रेभ्यो, दशभिर्धौकैर्यं उपचर्यन्ते ते दश-योजनस्तेभ्यो दशयोजनेभ्यः । दशभिरभीशुभ्यं उपचर्यन्ते ते दशभीशवस्तेभ्यो दशभीशुभ्यः । अजरेभ्योऽजरण-धर्मभ्यः (सदा नृजवत्यतिभासमानेभ्यः) दशधुरोऽङ्गुल्यैः परि-मापका येषां ते दशधुरः । तानर्चते । एवं दशयुक्तावहङ्गः दशभिरादिभिर्युक्ताः शकटे योजिता ये लङ्घनं तेभ्यस्ता-नुदिश्यार्चते । इति पूर्वोपासिर्गन्धः । आवहङ्ग इति कर्मणि लटः शतरि रूपम् ॥ आत्मनेपदव्यत्यय आधः (पा० ३-१-८५) ॥ २ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि ॥

१. उप-उपरि चर्यन्ते गन्धन्ते उडिगन्त इति दावदेवमङ्गोऽपि ॥

२. “व्यञ्जोपे कर्मण्यधिकरणे चे”—(पा० ३-४-३१) ति पञ्चमी ॥

३. अत्र पक्षे “किवाथोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन” (पा० २-३-१४) इति चतुर्थी । प्रावाभिमानी दैवताज स्तुत्ये । पवमन्वाद्याप्यचैतनवत्पुत्रु बोध्यम् । एव च सीमासकानां समयः ॥

४. कक्ष्या अप्यङ्गुलिनामसु पठिताः (निघं० २-५) । साधन-मग्रे मूलव्याख्यायामैकपदिके द्रष्टव्यम् ॥

५. लोके तु गजमध्यवन्धनं कक्ष्येऽङ्गुल्ये । “दृष्ट्वा कक्ष्या वरत्रा स्थाहि” लमरः । कक्ष्या दृष्टिकायां स्थात्काक्ष्यां मध्येभ-वन्धने । हस्यादीनां प्रकोष्ठे चे”ति मेदिनी । योजत्राण्यप्यङ्गुलि-नामसु पठितानि (निघं० २-५) लोके तु दृष्टादेर्लङ्गे गुगवन्धनं योजनम् । “आवनयो योजं योजनम्” लमरः । साधनमग्रे स्फुटम् ॥

६. योजनान्यप्यङ्गुलयो भवन्ति (निघं० २-५) लोके तु “योजनं परमात्मनि । चतुष्कोदया च योगे चे”—ति मेदिनी । साधनमग्रे स्फुटम् ॥

७. अभीशोऽङ्गुलिपर्याये पठिताः (निघं० २-५) लोके तु “अभीशुः प्रमहे रदमा”—विलमरः । अथादिरज्जुः किरण-शाभीशुः ॥

८. धुरोऽङ्गुलिपर्याये पठिताः (निघं० २-५) । लोके तु मोह-वन्धनत्वानि धुरः । इति वक्ष्यति “धुः स्त्री लुब्धे वानसुखम्” इलमरः । वानस्य रथादेर्लुब्धे पुरोभागः । यूवा इति प्रसिद्धः ॥

९. अत्र दशभिरिति कर्तृपदम् गमकत्वाच्च समाप्तः ॥ दुर्गस्य दशभिर्दशभिरङ्गुलीभ्यं पृथे युक्ता वहन्ति प्रावाणस्तेभ्य इत्यर्थमाह ॥ अत्र (मग्रे) सौकर्यातिशयविवक्षा बोध्या ॥

अवन्ति रक्षन्ति कर्मणि । (क्षिपन्तीति) वा । अक् "रक्षण-
गति-तुप्ति-भी (प्री) स्यऽवगम-प्रवेश-ध्रुप-साम- (खा-
म्य-) ध-याचन-किये-च्छा-रीह्य-डवाद्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा-
दान-भाग-वृद्धिषु" (भा० प०) अस्माद् "तिष्ठपृथग्भ्यम्-
व्यवित्पृथोऽभिरि-" (उ० २-१५) ति अनिप्रत्ययः कर्तरि
कर्मणि वा । लोकेतु-अवनिः पृथ्वी अवति प्रयाः अवत्ये वा
भूपैः । अचनिर्गवी अवति जगत्सोदकेनेति । अवत्ये प्राणिभि-
स्तीरादिनिर्माणेनेति वा । एवमिहाहुल्योऽवनय इत्येवं नवादि-
नामभिः सन्दिह्यन्ते । एवमधुनोऽपि नवोऽहुल्यथ निघण्टु-
(१-१३) (२-५)-पठिताः ॥

कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि ।

प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः । कक्षो बाहुमूलं "तत्र भव" (पा०
४-३-५३) इत्यर्थे "शरीरावयवाये"ति (पा० ४-३-
५५) यत् प्रत्ययः । अहुल्योऽपि परम्परया कक्षे भवा इति
वक्तुं शक्यते । अंसेन निर्यं प्रच्छादितत्वात् प्रकाशो हि सर्वदा
कक्षस्तद्भा अहुल्यः । तद्वन्तः प्रकाश्याः । किन्तु प्रकाश-
यन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा । यथा चाधारस्थिते
अरणी अग्निना प्रकाश्यते । तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति
तद्वत् । यद्वा कक्ष्या रैसुस्तद्वन्तसाधनत्वात् अहुल्यः कक्ष्या-
शब्देनोच्यन्ते ॥

योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातम् ॥

योक्त्राणीत्येतत्पदं योजनानीत्यनेन पदेन व्याख्या-
तम् । यान्येव योक्त्राणि तान्येव योजनानि । "युजिह्व योगे"
(उ० उ०) "दासीरासयुजस्तुद्व" (पा० ३-२-१८२)

१. इति शब्द आचर्यन्तेनोक्तैर्बर्धेयु यो यो योगः स स
सर्वोऽपि सङ्गमनीयः ॥ यथोऽर्थोऽनेकावैत्वाद्यात्तूनामिति ॥

२. "बाहुमूले जने कक्ष्या"त्वमरः । निरुक्तेऽपि "कक्षो
ग्राह्येः कस इति नामकरणः । ख्यातेर्वाऽनन्यैकोऽभ्यासः । किम-
सिन् स्यान्मिति, कपतेर्वा तत्सामान्यान्मस्यकक्ष" इत्येवमुक्तम् ।
(२-१-५) व्याख्यातमेतदक्षत्वात् । अत्र स्कन्दसामिनः ।
"ख्या प्रकथने" (अ० प०) इत्यसात्प्रत्यये निरर्थको निनि-
मित्तोऽस्ती (सः) । यकाराकार्योर्लोपोऽप्यासविकारश्च द्रष्टव्यः ।
इति । अयमर्थः । प्रायेण "वृद्धपदिद्विकमिकविभ्यः सः" (उ०
३-२९) इति ख्यातेर्बाहुलकासप्रत्यये दिर्वचने च कृते ।
ह्लादिः शोपे ह्रस्वत्वे "कुदोद्युः" (पा० ७-४-६२) इति न
भवति बाहुलकादेव । "अभ्यासे चर्च" (पा० ८-४-५४) इति
चर्चम् । उत्तरस्य "ख्या"इत्यस्य यकाराकार्योर्लोपे "स्वरिचै"ति
(पा० ८-४-५५) चर्चम् "आदेशप्रत्ययोः" (पा० ८-
३-५९) इति पठ्यम् । प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते । अंसेन
निर्यं प्रच्छादनात्प्रकाश्यते पुरुषेण ॥

३. तथाच निश्चयम् "कक्ष्या रज्जुराशयः । कक्षे सेवत"
इत्युपक्रमम् "बाहुमूलसामान्यादयस्ये" इत्युक्तम् (२-१-५) ॥

इत्यादिना करणे ह्यन्तप्रत्ययः पूर्वत्र । परत्रच "युच् बहुलै"
(उ० २-७४) इति युच् । युजन्ति पदार्थानामिरिति, युक्तानि
वा हस्तेन, । संयम्यन्त आभिः क्लेशादय इति वा ।
शब्दस्वाभावात्प्रसक्तता ॥

अमीशवोऽभ्यश्रुवते कर्माणि ।

अमीशवोऽभ्यश्रुवत्येव एव । ता हि अभ्यश्रुवते कर्माणि
व्यामुवन्तीत्यर्थः ॥ "अश्रु व्याती" (खा० उ०) उणि धातो-
रादिलोपो दीर्घोपसर्गस्य । एवम्-अनेकैर्नामभिरहुल्य एवोक्ता
अनेकक्रियाशक्त्युपप्रदर्शनाय । एते प्रावाण एवमनेकक्रिया-
योगिनीभिरहुलीभिर्गृहीतास्तदर्थमेतानचर्तेति भावः ॥

दशधुरो दर्शयुक्ता वह्न्यः ।

धूर्ध्वैर्वैर्वधकर्मणः । इयमपीतरा धूरैतस्मा-
देव, विहन्ति वहं, धारयतेर्वा ॥

ध्वरति धूर्वतीति वधकर्मसु पठितम् (निघ० २-१९)
तथाच धूर्वतेः । वधकर्मणः वधायाधूर्वाधातोः (भा० प०)
कर्तरि किति (पा० ३-२-१७७) "राक्षोप" (पा० ६-
४-११) इति वलोपे "वोपधाया" (पा० ८-२-७६) इति
दीर्घे धूर् । जति धुरः । धूर्वन्ति घ्नन्ति उपव्यन्ति कर्माण्या-
भिरिति धुरः । हिंसन्ति परानामिरिति वा । धारयतेर्वाणादिके
किति बाहुलकाद्याकारस्योकारः । अहुल्य हि धार्य सुवर्णोदि
धारयति । इयमपि इतरा अनहुहादिसम्बन्धिनी धूः
यानमुत्तमम् ("वृक्षा" इति भाषायां प्रसिद्धा) एतस्मादेव
धूर्वतेः वधायात् । साऽपि विहन्ति वहं स्कन्धं वोद्वहन-
वृद्धोऽश्वस्य वा । धारयतेर्वा सा हि धारयत्यश्मनद्वाहं च ॥

कान्तिकर्माणि उत्तरे धातवोऽष्टादश ॥

अयं खलु पुरुषो व्याख्यातः सबाहुः साहजस्तं खलु काम
एव प्रथमनाविधेयोति कान्त्यर्थो एवोत्तरे प्रकान्ताः । यदपि
ह्यन्तसमकर्मनीयं भवति तदप्यहुलीभिरेव कान्तं क्रियत
इत्यतोऽहुल्लिनामभ्यं उत्तरे कान्तिकर्माणिः कान्त्यर्थाः ।
धातवः समाव्रताः । ते च-वैदिम । उश्मति । वेति । एव-
मादयः ॥ १८ ॥

(अथान्ननामानिर्वचनम्)

अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः ॥

अन्नस्य नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यः कान्ति-
कर्मभ्यः । अन्नमेव हि कान्तं सर्वभावेभ्यो भवतीति कान्ति-

१. काम इच्छा ॥

२. "वश् कान्ती" (अ० प०) लङ्गतमपुरुषैकवचनम् ।
उद्गमतीति बहुवचनम् "हृदन्तो गति" (पा० ७-२-४६)
इति मस इशापयः । अपिङ्गित्वात्संप्रसारणम् । वेतीति वीगती-
त्यस्य (अ० प०) लटि ॥

कर्मभ्य उत्तराण्यन्नानामानि २८ ॥ अर्थः । वाजः । पयः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

अन्नं कसात् ?

इति । उच्यते—

आनतं भूतेभ्योऽस्तेर्वा ॥

आभिमुख्येन ह्येतत् नतं नम्रीभूतं भोजनाय भूतेभ्यः भूतानां जनानामर्थं भवति । तादर्थ्यं चतुर्थी वा (पा० १-४-४४ वा०) । अस्तेर्वा भक्षणाथस्य । अथते स्म अतिच भूतानि । तथाचोक्तम् “अथतेऽपि च भूतानि तस्मादर्थं तदुच्यत” इति । अत्राद भक्षण इत्यस्मात् कर्मणि भूते । कर्तरि वा बाहुलकात् वर्तमाने कः । “अन्नाण” (पा० ४-४-८५) इति निपातनात् “अदो जगिषत्यसिक्ती” (पा० २-४-३६) ति जग्यादेशो न । यद्वा “बहुलं तणि” (पा० २-४-५४ वा०) “अन्नवधकनात्रिचक्षणाजिराचयम्” इति वार्तिकोक्तैर्जग्यादेशाभावः ॥ “अन्नं भक्षे च भुंक्ते स्यात्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अतिक्रमण उचरे धातवो दश ॥

अत्रमेव ह्यद्यत इत्यन्ननामभ्य उत्तरेऽपि कर्मणोऽदनाथः समाग्राताः १० ॥ तेच-आयवैति । भवैति । वमस्ति । इत्येवमादयः ॥

१. अन्ध इत्यर्थं निर्वक्ष्यते “आध्यानीयं भवतीति” (निर० ५-१-१) आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेषामन्नं, प्रीतेः क्षीररक्षितेश्च तदायत्तत्वादिति रक्तदस्वामी । आक्षुपूषाण्यते-रदुनि बाहुलकायकाराकार्योर्लोपः । उपसर्गस्य इत्यस्य धातोर्नु-क्तामश्व । यदा “अद् भक्षणे” (अ० ५०) इत्यस्मात् “अदेर्नु भक्षे” (उ० ४-२००) इति कर्मणि कर्तरि वा अजुनि नुदा-गमो धकारश्चान्तादेशः । अथते प्राणिभिस्तान्वा स्वयमपि । तथाच ह्रुति “अथतेऽपि च भूतानि” (तै० उ० २-२) । वाज इति “वज गतौ” (श्वा० ५०) “अकर्तरि च कारके सहायामि” (पा० ३-३-१९) ति घञ् । “अजिज्योक्षे” (पा० ७-३-३) ति चकारास्तानुक्तसमुच्चयाथेत्वाद्भवेरपि कुलप्रतिषेधः । वजति गच्छत्यनेनादपेन सुखानि, मुक्तेन तृप्तिं वा । गच्छत्यनेन मुक्तेन सत्त्वमुक्तिं भोका । यदाह “आहारमुद्धौ सत्त्वमुक्तिरिति” । यदा गल्यर्थात् बुध्यर्थेत्वाद्भजति जानात्यनेन मुक्तेन धर्मम् । तथाच भारतम् । “दश धर्माश्च जानन्ति धृतराष्ट्र निनोष तान् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तो भ्रान्तः कुक्षोः सुमुक्षित” इत्यादि । गल्यर्थेऽन्ननामस्येधा गतिः सर्वत्र बोध्यते ॥ त्वयहति गल्यर्थात्पठेत्तरुन् । (उ० ४-१८८) ॥

२. आक्षुपूषेतेः (अ० ५०) “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७३) ति ऋपो लुगभावः । यदा “वेन् तन्मुसन्ताने” (श्वा० उ०) धातूनामेनाकार्थेत्वाद्भ्रमार्थः । भवतीति “म्वं हिंसायां” (श्वा० ५०) । “मस भर्त्सेनदीप्त्योः” (जु० ५०) इत्यस्य वमस्ति ॥

१६ नि०

(अथ बलनामनिर्वचनम्)

बलनामान्युत्तराणि अष्टाविंशतिः ॥

बलस्य नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽपि कर्मभ्यः । अदन्त एव हि बलवन्तो भवन्तीत्यसि कर्मभ्य उत्तराणि बलनामानि २८ ॥ तानि च ओजः । पाजः । शवः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

बलं कसात् ?

इति । उच्यते—

बलं भरं भवति विभर्तेः ॥

अध्वैते धार्यते (स्वसमयेऽवस्थाप्यते) हि स योऽवल्लिप्तो भवति । “डुष्टञ्च धारणोपयोग्योः” (जु० उ०) पञ्चाद्यच् (पा० ३-१-१३४) वर्णव्यत्ययः पृषोदरादित्वात् ॥ विभर्तेर्वा “डुष्टञ्च धारणोपयोग्योः” इत्यस्मात् (जु० उ०) बलमेव ह्येनं पुरुषं विभर्ति ॥

(अथ धननामनिर्वचनम्)

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव ।

बलवन्त एव धनं प्राप्नुवन्तीति बलनामभ्य उत्तराणि धननामानि अष्टाविंशतिरेव । बलनामवदिमान्यपि २८ तावन्त्येवेत्येवकारार्थः ॥ तानि च-सर्षः । रेक्थः । रिक्थः । वेदः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

धनं कसात् ?

इति । उच्यते—

धिनीतीति सतः ॥

सत इति (कर्तुं) कारकमिधानम् । धिनिः प्रीणनार्थः (श्वा० ५०) “इदितो नुम्” (पा० ७-१-५८) धिनीति

१. “उज्ज आर्षेते” (जु० ५०) “उज्जतेर्बलेग्लोपश्च” (उ० ४-१८८) इत्यस्य । बाहुलकादुदकेऽपि । उज्जति बलवत्सन्निधौ कजवो भवन्त्यनेनेत्योजः । न्यम्भावयत्यनेन वा शम्भून् । पाजहति-रक्षणाधीत्यातेः (अ० ५०) “पातेर्बले लुङ्च” (उ० ४-२०२) इत्यस्य । बलेन हिंसते सर्वम् । शवः “डुष्टोऽपि गतिः वृष्टोः” (श्वा० ५०) “श्वेः सम्प्रसारणे च” (उ० ४-१९२) इत्यस्य । श्वति वर्षतेऽनेनेति शवः ॥

२. बलवन्तो हि धिनन्ते धनिभिरन्यथा विक्रवोणः सन् दुःसाध्यो भवति । अवलिप्तो बलवर्धितः ॥

३. संश्रुतिर्दानकामां (निर्व० ३-२०) “वज्रये कलिषानम्” (पा० ३-३-५८ वा०) इति कः । किरवादानुनासिकलोपो इत्यस्य पृषोदरादित्वात् । मज्जते दीयतेऽर्थेभ्य इति मज्जन् । रेक्थो व्याख्यातः (१०८ पृ० २० पं०) रिक्थं रिक्थेरेव (हं उ०) “पातुवदिववि-रिषिसिन्धिस्यस्य” (उ० २-६) इति धक् । पूर्ववदर्थः । वेदो विन्दतेः लाभार्थादस्य । (उ० ४-१८८) रुभतेऽनेन, उन्मते वा ॥

प्रीणयत्येतस्मानिमिति धनम् । पचाषष् (पा० ३-१-१३४) बाहुलकादिकारस्थानेऽकारो बलोपथ ॥ लोकेतु “धन धान्ये” (जु० प०) पचाषष् ॥

(अथ गोनामानिर्वचनम्)

गोनामान्युत्तराणि नव ॥

गवां नामानि ९ ॥ तानिच-अष्टा । उल्ला । उलिया । धवमादीनि ॥

अष्टौ अहन्तल्येत्येवमर्थः । गोवाद्यनिर्वचनमुक्तमप्युत्तराणि (७ पु० ४ पं०) गाव एव हि प्रकृष्टधनमिति धननामभ्य उत्तराणि गोनामानि ॥

कुप्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

धनार्थमेव हि गवार्थं च कोषो भवतीति गोनामभ्यः उत्तरे कुप्यतिकर्माणः कोषार्थाः धातवः समाज्जाताः । ते च १० रेऽन्ते । हेऽन्ते । इत्येवमादयः ॥

कुप्यर्थसंबन्धेनैवाह—

क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ।

ते च ११ हेऽन्ते । हरः । घृणिः । खजः । इत्येवमादयः ॥

गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् ॥

क्रुद्धा एव हि सन्तः सुतरां क्षिप्रं गच्छन्तीति क्रोधनामभ्य उत्तरे गतिकर्माणो गत्यार्थाः धातवः १२२ समाज्जाताः ।

१. “कुलस्युदे बहुलम्” (पा० ३-३-१५३) इत्यत्र बहुल-शरणं योगविभागेन कुलानि कार्यव्यभिचारार्थम् । अथवा प्रयो-द्वारादित्वासाधुः ॥

२. तथाच भाष्यम् । “अहन्तव्या भवन्त्यष्टौ वै”ति । (निर० ११-१३) अवस्य दुर्मिक्षादेर्द्विधा वा । अधस्यैव नमि वा उपपदे हन्ते गैतद्विसाधौ (अ० प०) “अष्टवादयश्च” (उ० ४-१०८) इति यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥ उल्ला-“यस निवासे” (आ० प०) “स्कायितशी” (उ० २-१२) लादिना यत्प्रत्यये यजादित्वात् (पा० ३-१-१५) सम्प्रसारणम् । बाहुलकात् “शक्तिविसर्षीनां वै” (पा० ८-१-३०) ति यत्प्रत्ययान्तः । वसति क्षीरादिद्विरस्यात् । उल्लेखेति स्वायै धः प्रयोद्वारादित्वात् । तथाच भाष्यम् “उल्लेखेति गोनामोत्तराणिषोडशं भोगा, उल्लेखे चै”ति (निर० ४-१९) ॥

३. “हेट्टु अमादरे” (आ० आ०) बाहुलकाद्भावेऽस्युत्तरं । तथाच दुर्गः । “हे अरे” इत्यनेनाविष्टो भवतीति हेऽः । “हृन् हरते” (आ० उ०) असुनि हरः । हरति कुलाकुलविवेकं, द्विषते वाऽनेन पुरुषः स्ववश्यम् । दुर्गैवो ह्यन्तरः शत्रुः क्रोधः ॥ घृणिश्च “घृ क्षरणदीप्तो”- (जु० प०) रिलसात् “घृणि पृथि०” (उ० ४-५१) इत्यादिना निप्रत्ययान्तो निपातः । क्षरत्यनेन सोऽदिः । दीप्यतेऽनेन, कुतोऽभिरिचं क्वलतीति प्रसिद्धम् । अत्र दुर्गः । नीचरेण ह्येतत् नरकं प्रवर्ति व्याकृष्यन्तिरिति वज्राम् । “खज हानी” (आ० प०) अश्वम् । खज इति खज्वते सस्य-ध्वैरत्यनेन वा प्राप्ताम् । खजत्यनेनाविष्टः स्वधर्ममिति वा ॥

वर्तते । अयते । लोटते । इत्येवमादयः द्वाविंशम् अथिका विंशतिर्यसिन् शते तत्तावत् “बहुव्रीहौ संख्येय उज्जबहुग-णात्” (पा० ५-४-७३) इति डच् । “तिविंशतेर्द्विंति” (पा० ६-४-१४२) इति तिषाभ्यलोपः ॥

क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः ॥

गतिर्बन्धनादेव उत्तराणि गत्यार्थात् २६ ॥ तानिच-नु । मञ्जु । प्रवत् । इत्येवमादीनि ॥

आह—

क्षिप्रं कसात् ?

इति । उच्यते—

संक्षिप्तं विकर्षः ॥

विक्षितोऽर्थो विकर्षस्तद्विपरीतः संक्षिप्तः स एव क्षिप्र-मुच्यते ॥

अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश ॥

क्षिप्रं गच्छन्त एवाभिप्रेतार्थस्यान्तिके (समीपे) भवन्तीति क्षिप्रनामभ्य उत्तराण्यन्तिकनामानि ११ ॥ तानिच-तैत्तिह्य । आसात् । इत्येवमादीनि । आह—

अन्तिकं कसात् ?

इति । उच्यते—

आनीतं भवति ॥

समिकृष्टत्वात् ॥

१. नु इत्येष निपातः । दुर्गस्तु नुञ् इव क्षिप्रं गच्छतीति नु । मां क्षिपोति (२ मां हिनस्ति) इति सर्व एव हि क्षिप्रमा-गामिनं सक्रोधं वृद्धा मन्वन्ते इति मञ्जु । “प्रववते”रिति वदन् क्षिप्रक्रियाविशिष्टद्व्यवचनानि क्षिप्रनामानीत्याह-वस्तुतस्तु-क्षि-प्रनामानानीत्यत्र भाष्ये “शुणस्य वैतानि” इति स्कन्धस्वामिनः । क्षिप्रस्य तद्वतो वा चामपेयानीति तदर्थः । तथाच वक्ष्यति शुरुष्यः शकुनिरिति । यथ हि क्षिप्रमुपगत्योति क्षिप्रपयोरेषु पठितः । एवमन्यान्यपि किमिति क्रियाविशेषणशुणिसामपेयानि जीराः अचिरमित्यादीनि ॥ मञ्जु-“डमरचो शुद्धी” (पु० प०) “मरुची-धोः पुक्” । इति भोजक्षेत्रेण पुत्रप्रत्ययः । संयोगादिलोपः । अन्तर्भावितव्यर्थेयत्वा क्रियायाः पापतो वा सज्जयतीति मञ्जु । आशु (शीघ्रता) लोके तु “द्राक्ष्यमकुसपविद्वत्” इत्यमरे साजु-स्वार्थः । तत्र मरुचोऽङ्गः । “मरिजनशो” (पा० ८-१-६०) इति नुम् । प्रवतेर्गलार्थात् (आ० प०) बाहुलकादितिप्रत्ययो भवति करणे प्रवत् ॥

२. “तद आसात्” (जु० प०) “ताडैर्निष्कृत् च” (उ० १-१५) इतीतिप्रत्ययः । ताड्यतेऽस्मिन्पदेऽस्मिन्क्षित इति तद्विद् । आसात्-आसे (अ० आ०) “पुंसि संभावां यः प्रायेण” (पा० ३-३-११८) इति प्रसतः पञ्चम्येकवचनम् । च अतितक-प्रदेशोपासत्रः स आसापिति दुर्गः ॥

संग्रामनामान्युत्तराणि पदत्वार्तिशत् ॥

संग्रामस्य नामानि उत्तराणि प्रकृत्यन्तिकना-
मभ्यः । अन्तिकीभूतानामेव हि संग्रामो भवतीति ४६ ॥
तानि पुनः-रणैः । विवाक् । विखादः । नदनुः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

संग्रामः कसात् ?

इति । उच्यते—

सङ्गमनाडा, संगरणाडा, सङ्गतौ ग्रामाविति
वा ॥

सङ्गच्छन्ति हि परस्परं योधा अत्र इति सङ्गमनादेव
सङ्गमः । वासाब्द एवाथै । अथवा सङ्गरणात् । संघणन्ति
(सञ्चयन्ते) शूरा आहोपुरैषिकामत्र परस्परं । सङ्गता
समागतावितरेतरजिगीयथा ग्रामौवन्नेति वा । पृषोदराधि-
क्षात्साधुत्वम् ॥

तत्र खल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥३॥ (९)

तत्र-पदत्वार्तिशत्के सङ्गमनामगणे खले इत्येतस्य
नामः निगमाः भवन्ति ॥ सन्दिग्धाः इतरोऽपि धान्यखल
उच्यते सङ्गमोऽपि । तत्रैवं सति अस्यादृष्टि वक्ष्यमाणायौ
“खलेन पर्षान्” इति व्यपदेशाच्छस्य खलसङ्गमखलोर्वि-
भागे लक्ष्यते । इति शेषः ॥ ३ ॥ (९)

“अमीइदमेकमेको असि निष्पाळी द्वा
किमु त्रयः करन्ति । खले न पर्षान् प्रतिहन्मि
भूरि किं मां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥२॥”

(ऋ० सं० ८-१-६)

अमीदमिति । वैकुण्ठसेनपुत्रस्येवमर्थं जगती । दलरा-
त्रस्य नवमेऽहनि निष्कैवल्ये शस्यते । आष्याधिको मन्त्रः ।
एक एवाहम् इदं जगत् अभिअसि अभिमवामि । (अभि-
भूय सर्वं भवामि । अहमेवैकोऽस्य सर्वस्य जगतोऽधिपतिरि-
त्यर्थः) “आमीवेदं सर्वं सर्वस्येष्टा” इत्यादिश्रुतेः । कथम् ?

१. “एण शब्दे” (श्वा० ५०) “वशिष्ठण्योरूपसंस्थान”मित्यत्र
(पा० ३-३-५८ वा०) रणनित दुर्नुभयो योधा वाञ्छेति रणः ।
विशिषा विरुद्धा नागत शूराणामिति विवाक् । विक्षिप्तं सार्धं सौदै-
मकेति विखादः । “खर सौदै” (श्वा० ५०) घम् । “गदं अन्येके
शब्दे” (श्वा० ५०) “अनुहन्तैश्चे”-(७० ३-४९) इति
अनुहमलयः । नदन्ति शूरा असिप्रति नदनुः ॥

२. “आहोपुरषिका दर्षाया स्वात्सम्भावनात्तनी” लभरः ।
अहोऽहं पुनश्च इति य आह स अहोपुरषिकस्य भाव आहोपुरषिका
मनोवाहित्वाहुन् । चोरकाष्टाष्ट इत्वं ॥

३. ग्रामशब्दोऽयं मनुष्यसंघातार्थः ॥ ग्रामो गतो ग्राम
आगत इत्यत्र यथा ॥ इति महाभाष्यम् ॥

निष्पाद निष्पहमाणः (निश्चयेमाभिभवन्तपजान् कामादीन् ।
सहतिरभिभवार्थेऽल्लन्देति, ततो निरुद्धात् “छन्दसि सहः”
(पा० ३-२-६३) इति णिः । उपधादृष्टिः (पा० ७-
२-११६) छलम् (पा० ८-२-३१) घलम् (पा० ८-
३-५६) झुल्वेन (पा० ८-४-४१) पूर्वस्य षः । तत्पक्रा-
रमाह-एकम् (आगतमेक एव) अभि अभिमवामि सप-
नम् । द्वा द्वौ (अभागतमेक एव) अभिमवामि । किमु त्रयः
त्रयोऽपि युगपदागताः सन्तः एकाकिनोऽपि मम किम् । उ इति
वितर्कं पादपूर्णेऽप्यर्थं वा । करन्ति कुर्वन्ति करिष्यन्ति)
वर्तमानसामीये लट् (पा० ३-३-१३१) विकरणव्यत्यय आषः
(पा० ३-१-८५) । न किमपीलर्थः । अहमेक एव खले
धान्यमर्दनस्थाने । पर्षान् पृथग्यन्ते क्षेत्रे सिध्यन्तेऽपकदशार्था
ये ते पर्षास्तान् पृक्षन् । “युष्टु सचेने” (श्वा० ५०) “तुसि
संज्ञायाम्” (पा० ३-३-११८) इति षः । युष्णः । यद्वा
“पर्वे जेहने” जेहर्नं चेद्वादीभाव इति कथिकल्पद्वयः । षः
पूर्ववत् । न इव भूरि बहुर अपि तान् प्रतिहन्मि ।
तैरप्रतिषिध्यमानस्तान्मूलानिव मर्दयामि । अनिन्द्राः मां
प्रतिहन्नुमसमर्थोले शत्रवः मे । मा माम् किं निन्दन्ति
किं निन्दिष्यन्ति । वर्तमानसामीये भविष्यति लट् (पा० ३-
३-१३१) यद्वा ये माम् इन्द्रं न विदुः (न विदन्ति)
याधार्थ्यतः ते कथमविज्ञाविद मां निन्दन्ति । यतोऽहमिन्द्रले
चानिन्द्रा अप्रमेय इत्यर्थः । एष च व्याख्यानामौ भाष्यकारौषैव
दर्शितः (अनुपदमने) ॥ २ ॥

अथ मन्त्रार्थमनुवदति—

अभिमवामीदमेकमेकोऽसि निष्पहमाणः
सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मा त्रयः कुर्वन्ति ॥

इति ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

एक इता संख्या ॥

इता अनुगता सर्वत्र या संख्या सा एक इत्यनेनोच्यते ।
तथाचाहुः “एकत्वं केवलान्येवैति”ति । अल्यन्ताभावप्रतियोगि-
मित्रं च केवलान्यथिलम् ॥ एतस्या एव क्षपेक्षानुष्ठी द्वित्र्यादि-

१. तथाचोक्तं पाणिनीयेरपि “एव सर्वेषु” (श्वा० आ०)
सर्वेषु क्षमा अभिमवन्नेति ॥

२. अत्रासीलावर्तितमनुवदते । एवमेवोऽनीलपि ॥

३. सफलाङ्गुलान्पात्यराशीन् ॥

४. असमर्थाः ॥

५. सर्वत्र (सर्वत्र संख्या) अनुस्यूतामित्यर्थः ॥

६. “अनेकैकत्वानुद्विगो सापेक्षा बुद्धिरुच्यते” इति । उक्त-
लक्षणापेक्षाद्विगोहिकं प्रापेत् एकत्वसंख्याया हेतुत्वमनुभाव-
यति । तथा चोक्तम् “द्वित्र्यादयः परापरान्ता अपेक्षाद्वित्र्या
मताः” (भा० ५० का०) इति ॥

संख्याप्रभवैलमिति व्यादिकं प्रतिगतेत्युच्यते । तथा च एते (अ० प०) गत्यार्थादिक औणादिको गुणपूर्वकम् ॥

द्वौ द्रुततरा संख्या ॥

द्रुततरा अतिशयेन द्रुता एकस्याः सकाशात् । अयमेकोऽयमेक एतदेकविशिष्टोऽयमेक इतीती द्वावयमेक इतीमे त्रय इत्येवं सा ऽप्युपरि द्रुततरं गच्छतीति द्वावित्युच्यते ॥ प्रयोदशदिः ॥ अत्रोद्दिश्यविधेयभावोऽसमानवचनता बोध्या । एव मेऽपि ॥

त्रयस्तीर्णतमा संख्या ॥

तीर्णतमा अतिशयेन तीर्णा अतिशयेनोत्तरोत्तरं वृद्धिं गता । द्वयोः सकाशात् । तथा "इमौ द्वावयमेक इतीमे त्रय" इति ॥

चत्वारश्चलिततमा संख्या ॥

चलिततमा अतिशयेन चलिता । त्रिभ्यः सकाशात् । उक्तव्युपपत्तिः ॥ पञ्चसंख्योपपत्तिरुक्ता प्राक् (नि० ३-२-२) पञ्चसंख्ययोस्तु न विशेषोऽस्तीति अष्टादिका निरुच्यते—

अष्टावश्रोतेः ॥

ते हि सप्तसंख्याः व्याप्य वर्तन्ते इत्यष्टावित्युच्यन्ते । अश्रोतेः "अश्व व्याप्तौ" (स्था० प०) इत्यस्य तमि प्रत्यय औणादिके षष्ठ्युत्वे अष्टम् इति भवति ॥

नव, न वननीया, नावाप्ता वा ॥

न वननीया । न सम्भजनीया । "वन संभजौ" (भ्रा० प०) सम्भक्तिर्विभागः । तथाच तदभावोऽत्रायुष्मत्सात् । अथवा सम्भजनं सम्भक्तिः संसेवनम् (स्वीकार इति यावत्) नवसंख्या हि तिथिगता रिक्ताभिर्धा जनयतीति सा नावाप्ता कैश्चिदपि क्षुभकार्योपिनिः । तस्मादियं नावाप्तेति नवेत्युच्यते जनैः ॥

दश, दस्ता, दृष्टार्था वा ॥

दस्ता उपक्षीणा "दश उपक्षये" (दि० प०) इत्यस्मात्कनिप्रत्यये वर्णविपर्ययेण "दशन्" इति भवति । या पुनर्न वधेते सा संख्या दश ॥ अथ वा दृष्टार्था इति दृष्टा सैव दशेति नैर्ह्यदिशा व्याख्याया ॥

१. प्रभवलक्षादिति प्रभवो हेतुः ॥ अत एव "दित्वादिक् तु सर्वत्रानिलमेवेति नैयायिकाः प्राहुः ॥

२. पतञ्जलप्रायिकमुपपत्त्ययेमेवातुसंहितं कथञ्चित् । रिक्ताऽपि श्रुतिगोपनीयतायै । तथाचोक्तम् "श्रुतिगोपनीयता रिक्ता सर्वत्राव्याप्यमिति"ति ॥

३. दशान्तैव हि संख्या भवति ॥

४. दृष्टार्थैव हि दशानामुपरि पुनः पुनर्दृश्यते संख्या । तथापि एकादशैवमादि ॥ तस्माद्दृष्टार्थेदशैवाऽसंख्याया दशेति नाम । नैरुक्ता हि प्रत्यक्षवृत्तिना परोक्षे तेन चातिपरोक्षं निरुच्यते । तथाचात्र दृष्टार्थादशदशेति क्रमादुक्तम् ॥

विंशतिर्द्विदशतः ॥

द्विरावृता दश द्विर्दश । "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुत्" (पा० ५-१-१९) इति सूत्रप्रत्ययः । ततस्त्रिः सार्वविभक्तिकः (पा० ५-४-४४ वा०) तथाच पाणिनीयैः "पञ्चदशती वर्यं वा" (पा० ५-१-६०) इति निपातितस्य दशच्छब्दस्य "द्वयोर्दशतोर्विंशतिश्च प्रत्यय" इत्येवं "पक्षिविंशती" (पा० ५-१-५९)-ति सूत्रेण विंशतिशब्दो निपास्यते ॥

अनेनैव च शतमित्यपीत्याह—

शतं दशदशतः ॥

दशशब्दस्य "नित्यवीप्सयोः" (पा० ८-१-४) इति नित्यार्थे (आभीक्ष्ण्ये) द्वित्वे उक्तसूत्रेण (पा० ५-१-५९) शतमिति निपातः ॥

सहस्रं, सहस्रत् ॥

सहस्रसिति बलनाम (निघ० २-९) तद्वत् । दुर्बला-नामपि सहस्रं समुदितं सद्बलवदेव भवति संघातवलीयस्त्वात् ॥

अयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तम् ॥

सहस्रं दशकृत्वोऽभ्यस्तमयुतमाभिधीम्युतमित्युच्यते । अयुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं नियुतमित्युच्यते । नियुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्तं प्रयुत- (लक्ष-) मित्युच्यते ॥ तत्तदिति सहस्रादिकमुक्तं परादृशति । वीप्सायां द्विर्भावः । (पा० ८-१-४) ॥

अथ क्रमप्राप्तौन्यत्राप्राप्ताऽर्धदशब्दनिर्विषयशया-अम्बुदशब्दं तावन्निर्विषयम्—

अम्बुदो मेघो भवति, अरणशीलमम्बु, तदो-ऽम्बुदोऽम्बुमद्भातीति वाऽम्बुमद्भवतीति वा । स यथा महान् बहुर्भवति वर्षस्तदिवाऽर्धम् ॥

अरणशीलमम्बु तद्वत् तस्य दाता अम्बुदो मेघः, अथ चाम्बुमत्सात् यज्जाति वस्तु स एवाम्बुदः । स यथा

१. यथा दशकृत्वोऽभ्यस्ता वाः संख्यास्ताः समुदिताः शतमित्युच्यन्ते । तथाच दशावृता दश दशदश इति बहुव्रीहिः (पा० २-२-२५) ततस्तत्तत्तत् दशदशतः । निपातस्तु "पक्षिविंशति"नित्येनेनैव ।

२. "यु मिश्रणामिश्रणयोः" (अ० प०) नन्पूर्वात्ततः क्तः । आ-समन्तान्मिश्रणमामिश्रणम् । तथाचात्र अमिश्रणे शुषातुः । नन्दप्रत्यय प्रकृतापेदाख्येनोपकात्वादा "मिश्रीभूतमिति व्याख्यातम्" ॥

३. तथाचात्रावर्ते "इमामेऽवश इष्टका भैरवः सन्त्येका च दश च दश च शतश्च शतश्च सहस्रञ्चासुतश्च नियुतश्च नियुतश्च प्रयुतश्च प्रयुतश्चाऽर्धदश न्यवैदशं समुद्रश्च मध्यजान्तश्च परापेश्वे-सामेऽवश इष्टका भैरवः सन्त्यमुद्रासुमिहोके" (शु. व. सं. १७-२) इति ॥

४. अत्र विधेयप्राधान्यात्पुष्टिः निर्देशः स इति ॥

(उदकभावमापयमानः) महान् (मानेनान्यान्यं जहाति यः सः) अपरमितः सन् बहुर्भवति वर्षेन तद्विवाहुदम् । बहुलोकमन्यः । तदिति वर्षेण परामृशति । तथावाहुदमानी-यतामित्युक्ते तद्विष (मेघवर्षणमिव) वर्षेन्द्रव्यजातं (द्रव्य-समूहं) यो बहुर्भवति सोऽर्थोऽर्जुदमित्युच्यते ॥

अथ मन्त्रार्थं विवक्षन्त्यादं पादमनुसार्धैर्मन्यतो निरावष्टे—

खलेन पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि ॥

खल इव पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि ॥ खल इति संग्रामनाम, खलतेर्वा स्खलतेर्वा ॥

खलतेर्वा अत्यलैर्यस्याधिकरणे “पुंलि संज्ञायाम्” (पा० ३-३-११८) इति वप्रत्ययः । अयमिति हि योधा अत्र । स्खलतेर्वा हिंसार्यस्य । हिंस्यन्ते हि तत्र परस्मैरेण ॥ एकोऽत्र बाहवो वितर्कऽपरः सैमुच्ये ॥

अयमपीतरः खलः एतस्मादेव, समास्कन्नो भवति ॥

इतरो धान्यखलः । एतस्मादेव पूर्वोच्चादेतोः । तत्रापि हि अयमिति कर्ण्यमानानि धान्यानि । हिंस्यन्ते वा (कर्ण्यन्त इत्यर्थः) ॥ अथवा समास्कन्नो व्याप्तोऽसौ भवति विप्रकीर्णैर्धान्यैः ॥

किमां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥

य इन्द्रं न विदुरिन्द्रो ब्रह्मस्म्यनिन्द्रा इतर इति वा ॥

निगदव्याख्यानमवस्तात् ॥

व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

सङ्ग्रामे हीतरेतरं व्याप्नुवन्ति योधा इति सङ्ग्रामनामभ्य उत्तरे व्याप्तिकर्माणो व्याख्याः १० ॥ तेव-इन्वति । नक्षत्रे । इत्येवमादयः ॥

तत्र द्वे नामनी, आक्षानः-आशुवानः ।

आपानः-आशुवानः ॥

१. अत्रार्थनिर्देशे व्यलस्तपाठः केषांनिरसमतः । धातुपाठे तु तथा पाठो न दृश्यते ॥ पतञ्जलं दुर्गोक्तिमनुसृत्य व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु “खज मन्त्रे” (भा० प०) “पुंलि संज्ञायाम् घः” (पा० ३-३-११८) इत्यधिकरणे घः । व्यलयेन जल लः । मध्यन्ते योधारो यत्र । यदा “खल संचलने” (भा० प०) घः पूर्ववत् । खलन्ति कातरा यत्र इत्येवं व्याख्येयम् । अत्रार्थं व्यलयेन सलोपः ॥

२. तथाच मेदिनी । “ना स्वादिकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूर्णे समुच्ये चे”ति ॥ यदोत्तरानुवर्तनार्थस्तथाचं व्याख्यायाम् अथवा समेत्वादिः ॥

तत्र दशसंख्याके व्याप्तिकर्मधातुगणे द्वे नामनी भवतः । आक्षानः ३ आपान ६ इति । तत्र य आशुवते (आ-व्याप्नोति) स आशुवानः सनाक्षण इत्युच्यते । आहपूर्वादश्रोते-लटः शानच् “सिम्बहुलं लटि” (पा० ३-१-३४) इति बाहुल-कात्सिप् । “मन्त्रादि” (पा० ८-१-३६) सूत्रेण क्यत्वे । “घबोः कःसि” (पा० ८-२-४१) इति पस्य क्यत्वे च “आदेश-प्रत्यययोः” (पा० ८-३-५९) इति सस्य पलम् ॥ यथाप्नोति स आशुवानः सन् आपानः “आपु व्याप्तौ” (स्त्रा० प०) व्यल-येन लटः शानच् । “अन्ततेर्वैधकर्मणस्तद्रूपम् (आपानः) इति स्कन्दस्वामिनः ॥

वधकर्मणि उत्तरे धातवस्त्वयश्चिद्वत् ॥

सङ्ग्रामे हीतरेतरं व्याप्य ततो प्रनतीति व्याप्तिकर्मभ्य उत्तरे वधकर्मणः । वधायाः ३३ दन्तोति । श्रथतीत्येवमादयः ॥

तत्र विर्यात इत्येतद् विर्यातयते इति वा विर्यातयेति वा ॥

तत्र वधकर्मधातुमभ्ये विर्यातः इत्येतत् नाम । तस्य-नरेवं निर्वैकल्यं विर्यातयते विविधप्रकारं यातयते विना-शयति यः शत्रून्स विर्यातः । इति एवम् वा-अथवा एवमन्यथा स्मात् । विर्यातय शत्रून्विनाशाय इत्येवमुच्यते यः स्तोत्रभिः स विर्यातः ॥

एवमाखण्डल इत्येतदपि नामैव । तिगममपि चात्र दृश्यति-

आखण्डल प्रहृयसे ॥

आखण्डयितः ॥ (खण्डं खण्डयतेः) ॥

(श्रु० सं० ६-१-२४-२)

१. विर्यातः १९ आखण्डल २२ तच्चिद्वत् २१ इति त्रीण्येयु नामानि सानि निर्विवक्षिदमाह ॥

२. “धातना तीमवेदनेत्यमराधातयतिर्वधाधेः ॥

३. शार्चिगो ! शार्चिपूजनायं रणायते सुतः । आखण्डल ! प्रहृयसे ॥ इतिचिठिनोमकण्वो मन्त्रद्रुक् । तस्येवमाह । गायत्री येन्द्रो । रात्रिपयोयेयु-मधरात्रिपयोये दोतुरियं शक्ये निजिनुक्ता । शचीति कर्मनाम (निर्व० २-२) । तस्य येयमितिपशुसोमादिलक्षणं सन्ततिः सा शार्चिः । यदा शर्च्येव शार्चिः । शार्चिकस्तत्तितः । तं प्रसाह्यमानो यो गच्छति स शार्चिगुरिन्द्रः । तस्य सम्बो-धनं हे शार्चिगो ! इति । तथैव शार्च्या य आगतः सन्मुख्यते स शार्चिपूजनस्तत्सम्बोधने हे शार्चिपूजन ! हे आखण्डल ! हे आखण्डयितः शत्रूणां मेघानां वा, अर्थे ते स्वर्धैमुपकथितोऽसौ शर्च्या (कर्मणि) रणाय रमणाय । गलोप आर्चिः । सुतोऽभिपुतः सोमोऽसाभिः । अतस्त्वं प्रकर्षेण हृयसे आहृयसे असाभिः । स त्वमेवनेतज्जालाऽस्मादनुग्रहायानतीतकालमागन्तुमर्हसि । इति तात्पर्यम् ॥

४. “खदि मेदे” (जु० प०) आहपूर्वाचतोऽलङ्कारेति (उ० ५-७९) बाहुलकात् ।

आभिमुख्येनावस्थितो यः खण्डयति मेघान् स आखण्डयिता-
समाखण्डलः । तस्य सम्बोधनं हे आखण्डल ! आखण्ड-
यितस्त्वं प्रकर्षणादरवश्चिह्नयस आहूयस इत्यर्थः ॥

तद्विदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ताडय-
तीति सतः ॥ ४ ॥ (१०)

आखण्डलशब्देऽल्पतरु वक्तव्यं, बहुतरुं तद्विच्छेद इति
क्रमेभ्यस्ततो निरुच्यते तद्विदित्तीति । तद्विदित्येतच्छब्दस्य-
मन्तिकवधयोः । अन्तिकमिधायि वधाभिधायि च । इत्येक-
मेव हेतुदुभाभ्यामर्थभ्यां सम्प्रयुज्यत इति संसृष्टकर्मोभयार्थ-
मित्युच्यते । सा पुनस्तत्किंकरि कारकं भवति ताडयतीति ।
सत इति कर्तृकारकाभिधानमित्यसकृदभिहितं प्राक् । तथा च
“ताड आघाते” (उ० उ०) तस्मात् च “ताडेण्डिके” (उ०
१-१५) इति प्रत्ययः ॥ “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याय-
पाय” इति उपधावुद्दिनियुतिः ॥ ४ ॥ (१०)

यथालन्तिकनामेदं तद्विदिति तयोदाह्रियते—

“त्वया वयं सुवृथा ब्रह्मणस्पते स्पर्हा वसु
मनुष्याददीमहि ॥ या नो दूरे तडितो या
अरातयोऽभिसन्ति जम्भया ता अनुमसः ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० २-६-३०)

त्वया वयमिति । यत्समदसापम् । जगती । प्रवयं विनि-
युक्ता । हे ब्रह्मणस्पते ! त्वया सुवर्षयित्रा वयं सुवृथाः
छुष्टु वर्धिताः (अनुग्रहीताः) सन्तः स्पर्हा स्पर्शेण स्पृहणी-
यानि । शेर्या (पा० ७-१-३९) एवमुत्तरत्रापि पठ्यन्त्याः ॥
वसु वसुनि धनानि । शेर्युक् (पा० ७-१-३९) मनुष्याः
मनुष्येभ्यः तानभिभूय, अत्र “ल्यब्लोपे” (पा० १-४-
३१ वा०) इति पठ्यन् । आददीमहि एकीमहि । किञ्च—
या नोऽस्माकम् अरातयः शत्रवीः सेनाः दूरेऽख्य-
वस्थिताः अभिसन्ति अभिभवन्ति अस्मान् । याश्च तडि-
तोऽन्तिकस्थास्ता वैभयविधा अपि अनुमसः अनुग्रा अलपाः
कुला । अत्र “आन्वतेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इति
जसोऽङ्गुनागम् ॥ आ समन्तात् जम्भय निषेधाः कुप
निपात्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

१. निघण्टुकक्रमे पुरस्तद्विद्यत आखण्डलेति दृश्यतेऽतः क्रम-
मेवतो निर्वचने हेतुमाह—अल्पतरुमिति । तर्थाच “सूचीकटाह”
न्यायेन पुरस्तादाखण्डलपदनिर्वचनमिति बोध्यम् ॥

२. वाचकात्समञ्ज सप्तम्यर्थः । “आकाशे विविधे नाक”
इतिवत् ॥

३. पतत्तमनुष्यं स्फुटित्यति लिङ्गभेदेन व्याख्याने ॥ यदा
लिङ्गभ्यस्योऽपि छन्दसि बाहुलकाद्भूत इत्यथे । तथाचोक्तं वैदि-
कप्रक्रियायाम् (सि० कौ०) “सुसिद्धपद्यलिङ्गनराणां कालहल-
स्वरकर्तृवर्ण च । व्यत्ययमिच्छति श्वाककुपेर्णोऽपि च सिध्यति
बाहुलकेने”ति ॥

अथ तद्विदपदं निर्वक्ष्यन्मन्त्रार्थमुपदर्शयति—

तया वयं सु वर्षयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणी-
यानि वसुनि मनुष्येभ्य आददीमहि । याश्च
नो दूरे, तडितो याश्च अन्तिकेऽरातयो, ऽदानक-
र्मणोऽदानप्रज्ञा वा, जम्भय ता अनुमसोऽम
इति रूपनामामोतीति सतः ॥

दूरे अख्यवस्थिताः अरातयः । याश्चात्तिक इत्य-
नेन तद्विच्छेदस्यात्तिकमिधायित्वमुदाहृतम् । अरातिपदं
मन्त्रार्थं प्रसङ्गात् निर्वक्षि अदानकर्मण इति । राति-
र्दानार्थः (अ० प०) अस्माकमभितानान्दत्तो ये निवार-
यन्ति तेऽरातयः । अथवा अदानप्रज्ञाः । न दातव्यमेसा-
भिरभ्य इत्येवं येषां प्रज्ञाऽस्ति तेऽदानप्रज्ञाः । द्विविधा हि
शत्रवः दुःखसन्नाद्याः सुखसन्नाद्याश्च । तत्र ये दुःखसन्नाद्या-
स्तोऽदानप्रज्ञाः । ये वादानकर्मणस्तु सुखसन्नाद्याः । ते वीमयेऽपि
दूरेऽन्तिके चापस्थिता भवन्ति । ता दूरात्तिकवस्थितानु-
भयानपि शत्रून् जम्भयेति मन्त्रार्थः । यद्यपि ता इति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽरातिशब्दं स्त्रीलिङ्गमाचष्टे, विगमान्तरेऽपि
“अन्नापुरनिषरजहादरातीमेरे सोमस्य सृरा अमूरः” (सं० ३-
६-१५-७) इत्येवं स्त्रीलिङ्ग आश्रयते ॥ तथापि “रिपौ
वैरितपन्नातिरिद्धिद्वेषेणहुर्दुर्दः । अभिधातिपराऽरातिप्रलार्थिप-
रिपन्थिनः” इत्यमराभिधानात्पुंल्लमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽत्र
सेनाभिप्रायेणेति तथैव व्याख्यातम् ॥ अत्रपदं निर्वक्षि अम
इति रूपनामेति, तद्वि आमोत्याश्रयं व्याप्नोतीति अम
इत्युच्यते । सत इति कर्तृकारकाभिधानम् ॥

विद्युत्तडिद्भवतीति शाकपूणिः । सा ह्यवता-
डयति, दूराच्च दृश्यते ॥

शाकपूणिरित्याचार्यनाम । स एवं मन्यते विद्युत्तडि-
द्भवतीति उतः ? इति यतः सा तडिव । अवताडय-
त्याहन्त्यशनि—(वज्र—) रूपेण । दूरात् एव च दृश्यते ।
तस्मात् तस्या उक्तमन्त्रस्याया अन्तिकनामिसम्बन्धोऽस्ति ।
अस्ति च दर्शनेनामिसम्बन्ध इति तद्विच्छेदो विद्युद्वाचीति
दूरे तडित इत्यस्य दूरादवलोक्यमाना इत्यर्थः ॥ इति शाक-
पूणिमतम् ॥

अपित्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् ।

१. तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते (उ० प० अ० १००) “सूच्य-
श्रेण सुवीक्षणेन यदि भिन्दति मेदिनीम् । तर्ध न हि दास्यामि
विना युजेन कैशवे”ति । पतव्यं दुर्बोधनवचनम् पाण्डवान्प्रति
वैदिकदायादानविवेके ॥

२. पतत्तमनुष्यमनुक्तमपस्तम्बस्य नामानिरुक्तौ (१०७६, ३ पं.) ॥

अपितु—किन्तु इदमनुपदमनुक्रमस्थमाणम् (अपरेणो-
दाहरणेन) ॥ स्यादिति सम्भावनायां लिङ् ॥

“दूरे चित्सन्तुडिद्विवार्ति रोचसे ॥”

(ऋ० सं० १-६-३१-२)

दूरेऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यस इति ॥

अत्र दूरेऽपि सन्नन्तिक इवेति स्फुटतरमन्तिकामि-
थानलमस्य (तडिच्छव्यस्य) न तथाऽत्र पूर्वस्मिन्मन्त्रे “था नो
दूरे तुडिद्” इति । एवमन्तिकानामत्वेन वा, विद्युत्तमत्वेन
वा, वधनामत्वेन वा प्रकरणोपपदे अवैक्ष्य यथासम्भवं निर्व-
क्तव्यम् ॥ उक्तमन्त्रस्य “यो विश्वतः सुप्रतीकः सुदृक्”
इत्यादिः ॥ “शब्दाश्चिद्वन्त्रो अतिदेव पश्यस्वर्गे सुख्ये मा
विषामा वृष्ये तव” इत्यन्तः । एषा जगती । आग्नेयी ।
कुत्सेन दृष्टा । महाव्रते आशिवाखणे शब्देऽभिज्ञवस्य च षष्ठेऽद्वि
आमिमास्ते एव च शस्यते । हे अग्ने ! त्वं विश्वतः सर्वतः
सुप्रतीकः शोभनदर्शनः । अपिच सदृक् समानो दृश्यसे ।
अपिच दूरेचित् दूरेऽपि सन् अतिप्रासिङ्ग्युत्पाद तडि-
दिव अन्तिके इवावस्थितः अति अत्यन्तं रोचसे दीप्यसे ।
अपि च यदेतद् रात्र्याश्चित् रात्र्या अपि अन्धः अन्धानै-
लक्षणं तमः । एतदपि अति अतीत्याभिभूय (निर्हृय)
पश्यसि न तेऽस्याकमिव तेनान्धेनापि तमसा प्रतिबध्यते
दर्शनम् । हे देव ! सर्वभूतदीपयितुः । तस्य तव एवंयुग-
लुफस्य सख्ये सखिभावे परिचरणकर्मणि वयम् आः उत्तमा-
दुच्छ्वासात्कृताध्यवसायाः सन्तः मा केनचिद्विधिना शत्रुणा वा
रिषाम रिषामहे हितिता भवाम । “रिष हिंसायां” (भा०
दि० प०) । कर्मणि लोट् पदव्यस्यस्यदुदादित्वं च छान्दसम् ॥

वज्रनामान्युत्तराण्यथादृश ।

यो हि हन्यते स वज्रैर्गैवेति वधकर्मभ्य उत्तराणि वज्र-
नामानि १० ॥ दिव्युत । नेमिः । हेति । इत्येवमादीनि ॥

१. सम्भावना हि वलवत्कोटिका शङ्करा । वज्रैकामि कोटिमताः
सांशयिकी (संशयलक्षप्रमथ्यपालिनी) वलवत्तरा, अपरा च
प्रमाणदौर्बल्यादुल्लेखः ॥

२. यतोयतो इदंयते तत्तलतः समानदर्शनस्तद्वत् एव लक्ष्यसे ।
किम् (पा० ३-२-६०) कुत्वम् (पा० ८-२-६२) ॥

३. यत् ध्यातुमपि न शक्यते किमुत द्रष्टुम् ॥

४. धातुहेतुः सर्वोऽपि वज्र इत्युच्यते लोकेऽपि ॥

५. दिव्युत चत्वेर्वां चोत्तेर्वां । पुनः पुनरतिशयेन वा अति
अवलम्ब्यति योतते दीप्यते वा सा दिव्युत । “युत दीप्ती”
(मना० भा०) “युतिमिजुदीप्तीनां दे जे” (३-२-१७८
भा०) इति किपि द्वित्वे “युतिस्त्वाप्योः संप्रसारणम्” (७-४-६७
पा०) इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । अतस्तु किपि श्पोदरादित्वा-
दुपसिद्धिर्बोधा ॥

आह—

वज्रः कसात् ?

इति । उच्यते—

वर्जयतीति सतः ॥

सत इति कर्तृकारकानिधानमत्र “वृषी वर्जने” (स० प०) ।
इत्यस्माद्विद्युत्तमण्यन्ताद्रक् । निक्षेपे गुणेन प्राप्तस्य रेफस्य
लोपः । स हि वर्जयति (विजययति) प्राणैः प्राणिनः ॥

तत्र कुत्स इत्येतत्कुन्ततेः । ऋषिः कुत्सो
भवति । कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य
वधकर्मैव भवति । तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति ॥

तत्र वज्रनामसु । कुत्स इत्येतत्सद्विग्रधपदम् । ऋषि-
रपि कुत्सो भवति । तत्र यदि वज्रनाम तदा कुन्ततेः
छेदनार्थस्य (तु० प०) कृत्स्नतेऽनेनेति कुत्सः । यदा पुनरे-
तद्विनाम तदा कर्ता स्तोमानां कुत्स इत्यौपमन्यव
आचार्यो “मन्यते” इति शेषः । अत्रापि एतदपौ वतमान-
मन्यमिधानम् अस्य ऋषे वधकर्मैव वधार्थसंयुक्तमेव
भवत्यभिप्रेतम् । यतस्तत्सखस्तस्य सखा इन्द्रस्तेन स्तुयमानो
विश्वद्वयः शुष्णं शोषवितारं रसानां, मेघमधुरं वा जघान
हतवारं । मेघो हि शुष्णस्तद्वदे हि धाम्यानि उदकप्राहति-
भित्तेन शुष्पन्ति ॥

ऐश्वर्यकर्मणा उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

प्रतामेव हि वज्रेणाऽन्यायुजेन वैश्वर्यं भवतीति वज्रनामभ्य
उत्तरे ऐश्वर्यकर्मणा ऐश्वर्यार्थकाः ४ । ते च—हरज्यति ।
पश्यते । क्षियति । एजति । इति ॥

ऐश्वर्यसम्बन्धेनैवोच्यते—

ऐश्वर्यनामान्युत्तराणि चत्वारि ॥

ऐश्वर्यनामानि । ऐश्वर्यस्य नामानि ४ ॥ तानि च—राष्ट्री ।
अर्थः । नियुत्तारं । इन । इति ॥

तत्रेन इत्येतत्सन्नित ऐश्वर्येणेति वा । सनि-
तमनेनैश्वर्यमिति वा ॥ ५ ॥ (११)

तत्र चतुर्थे इन इत्येतद्विधानं सन्नितः संभक्त ऐश्वर्ये-
णेति चा—एवम् । अथवा सन्नितं सम्भक्तमनेनैश्वर्य-
मित्येवं निर्वार्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ (११)

१. वधसहकारिणोऽपि वधकत्वमाज्ञायते । सर्वेतेऽपि “अनु-
मन्ता विरासिता निहन्ता क्रयविक्रीयी । संस्कारो चोपहर्ता च
खादकश्चेति धातकाः ॥ १ ॥” इति ॥

२. तथाच धृतेः संभजनार्थं वतमानात् सयुप्तसर्गोपेक्षिणश्चात्र
“इणसिज्जिदीड्यविन्धो नृक्” (७० ३-३) इति नृक्-
प्रत्ययः ॥

“यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विद-
धाऽभिरन्ति । इतो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः
स मा धीरः पाकमत्राविवेश ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१८)

यत्रेति । मन्त्रेऽस्मिन् इतीश्वरनामतयोदाहृतम् ॥ विदु-
वेपा । वैश्वदेवीये सूक्ते धीर्घतमसा दृष्टा । महाव्रते तृतीयस्रवने
वैश्वदेवे शस्त्रे वास्यते । यत्र यस्मिन्मण्डलेऽवस्थिताः सुपर्णाः
सुपतना आदित्यरश्मयः । अमृतस्य अमरणधर्मण उदकस्य
भागं भजनीयमंशमादाय (पृथिवीलोकान्तेनान्विताः सन्तः
सर्वभूताणि) अभिरन्ति । “एष शब्दोपतापयोः”
(श्रु० १०) अभिपतन्तीत्यर्थः । अथवा अभि आभि-
सृज्येनाभिरस्यमण्डलं सुखेन अरन्ति गच्छन्ति । रसान्द्रहीला
प्रयान्ति । यद्वा अनिमेषं नास्ति निमेषो नेत्रनिमीलनमस्मि-
न्नभिरन्ति कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा (अभिमिषन्तः अभिमिष-
माणा इव आदरवन्तः) विदधा विदधेन वेदनेन (ज्ञानेन)
(निरु० ६-७) स्वकैर्माधिकारबुक्तेनान्विताः सन्तः । अत्राह-
न्मनावद्छान्दसः । अभि सर्वतः स्वरन्ति शब्दं कुर्वन्ति ।
अत्र अस्मिन् मण्डले अवस्थितः विश्वस्य सर्वेषाम् इह
ईश्वरः (ऐश्वर्येण सन्तः) भुवनस्य जपतो भूतानां वा
गोपाः गोपयिता आदित्यः । स धीरः धीर्मान् पाकम्
पाकः । सोरन्धान्दसः । पक्त्वः पक्त्वग्रहः सम्यग्दर्शनः
अनुभावात्तया मा माम् आविवेश आविशातु । लोबधे लिङ्
छान्दसः (पा० ३-४-६) ॥ १ ॥

अथ मन्त्रार्थमाह भाष्यकृत्—

यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य
भागमुदकस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिरन्तीति
वाऽभिरन्तीति वेश्वरः सर्वेषां, भूतानां गोपा-
यिताऽऽदित्यः स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति ॥

१. वैश्वदेवेषु द्विसृक्तेष्वेकदेवता बहुदेवताश्च मन्त्रा भवन्ति
तदनुपेक्षितव्यं (सुपर्णयैक्षितव्यमालोचयितव्यं) मिलयैः ॥

२. ते हि शोभनमर्थं सप्तोऽभिवाच्यलक्षणमुद्दिश्य पतन्ति ॥
अथ वा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः ॥

३. इदमेव रसादानादिलक्षणं कर्मास्वाभिः कर्तव्यमिति ॥

४. वचनव्यत्ययदछान्दसो भाष्यव्याख्यानुसारात् ॥

५. मण्डलान्तपुरुषो यस्मात्त्रावस्थितोऽस्ति मण्डले । तथाच
क्षुतिः “सोऽसावावित्ये पुरुषः सोऽसावहम्” इति (य० ४१ अ०)
अस्य ध्यानं यथा ।

“ध्येयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिवासनसन्निविष्टः ।

केदूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी

हारी शिरःपद्मवपुर्दृष्टशङ्खचक्रः” इति ॥

६. प्रतिविशिष्टा बुभान्वितः । बुद्धिरेव हि तस्य शरीरम् ॥

अथ मन्त्रार्थमुक्त्वा पदानि निर्वचि—

धीरो धीमान्, पाकः पक्त्वो भवति, ॥

पक्त्वः पक्त्वग्रहः ॥

अत्र मानमाह—

“विपकप्रज्ञ आदित्य” इत्युपनिषद्गर्णो भवति ।
इत्यधिदैवतम् ॥

इतिशब्दः प्रकारवचनः एवमयमुपनिषद्गर्णो भवतीति ।
यद्विज्ञानमुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्यवो निश्चयेन सीदन्ति,
सा रहस्यविद्योपनिषदित्युच्यते । उपनिषद्भावेन वर्ण्यत इत्युप-
निषद्गर्णः । अधिदैवतमुक्तम् ॥ (५२ पृ० १ पं०)

अथाध्यात्मम् । यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रि-
याण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभि-
रन्तीति वाऽभिरन्तीति वेश्वरः सर्वेषामिन्द्रि-
याणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाकमत्राविवे-
शेति ॥ धीरो धीमान् । पाकः पक्त्वो भवति,
विपकप्रज्ञः आत्मेत्यात्मगतमिमाचष्टे ॥ ६ ॥ (१२) ॥

इति श्रीमत्पास्कमुनिप्र० नि० शाल्वे नैष० काण्डे तृतीया-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥ ॥

अथाध्यात्ममिति । “उच्यते मन्त्रदशे”ति शेषः ।
तद्यथा यत्र यस्मिन् शरीरे सुपर्णाः—सुपतनानीन्द्रि-
याणि खेषु खेषु आगतनेषु कृष्णतौरादिषु अवस्थितानि
अमृतस्यामरणधर्माः ज्ञानस्य भागं भजनीयं स्वै स्वै
रूपादिलक्षणं रसमादाय अनिमिषन्तोऽनिमिषमाणा इव
आदरवन्तो वेदनेन विज्ञानेन बुक्त्वात्मानम् अभिरन्ति

१. पतच्छाश्वत्वात्स्वात्मनि (नि० २-६-४) निरूप्यते
दुर्गोक्तम् । “यत्पुनरधिदैवतं तदधिभूतिं प्रतिविशिष्टज्ञानेनोपासकेन
सुसुक्ष्मा निरूप्य चेतसाऽत्मनामेव प्रतिस्मर्याधत्ते कार्यकारणाधि-
दैवताद्वारेण । सोऽयमेवमधिदैवतमधिभूतं चोच्छिद्याध्यात्ममेवा-
भिसम्पादयति । एवं सोऽयमात्मयाज्येवाभिसम्पद्यते” इति ॥

२. लिङ्गभेदछान्दसः ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गाणि चक्षुरादीनि
ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि च पाष्वादीनीति दशविधानीन्द्रियाणि
भवन्ति । मनसोऽपि तत्र परिगणनमेकादशतयाभिप्रयन्ति मान-
सिकमप्यैन्द्रियकं ज्ञानमात्रापास्तवाचोक्तमत्रैव “कर्मेन्द्रियं तु
पाष्वादि, मनोनेत्रादि धीन्द्रियमिति”ति । लिङ्गेन हि लिङ्गिनोऽवग-
तिर्भूतेन बहिरिव दृष्टाऽत इन्द्रियसत्त्वाव पञ्चात्मानं सन्तं प्रत्याव-
यतीति सर्वसम्बन्धतत्त्वं ॥

३. नेत्रकनीमिकादिचिन्द्रियाधिष्ठानेषु ॥

४. नदीन्द्रियाणां चैतन्यमस्तीति तानि ह्यचेतनानि चेतनस्य
पुरुषस्य कर्तृविज्ञानमवश्यं कारणानि, तदधिष्ठानास्तु देवताश्वेतना
विज्वासाद्योऽनीन्द्रादयश्च । तदभिप्रायेणोच्यते ॥

उपतपन्ति विषयविज्ञानेन पुरुषस्यापि भोक्तृत्वं कुर्वन्ति । यद्वाऽभिप्रयन्ति तदभिमुखं प्रकर्षेण यन्ति गच्छन्ति । विषयसमिन्द्रियाणि मनसि समर्पयन्ति, मनश्चात्मनीत्येवम् । अथवा अभिस्वरन्ति । बुद्धिम् अभि अभिसुख्येन विषयविज्ञानमादाय बाह्यप्रत्ययाधानार्थं सुखेन अरन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र देहे योऽवस्थित ईश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायिता आत्मा स धीरः धीमान् पाकं पाकः पक्वव्यः विपकप्रज्ञः (सम्यग्दर्शी सर्वज्ञः) अत्र एतस्मिन्नेव हि देहेऽवस्थितः बुध्यधिदैवतभावेन, तैजसाख्यो मा माम् । आविदेशाविशद्य अनुप्राह्यतया, स मामसम्यग्दर्शनमसर्वज्ञमत्रैवावस्थितोऽनुगृह्णातित्यर्थः । व्यस्येन लिट् (पा० ३-४-६) तदनुगृह्णाज्यस्य सम्यग्दर्शने प्रकाशते तदाद्यात्यतेऽनेन । इति एवम् आत्मनो गतिं विज्ञानमाचष्टे मन्त्रैः मन्त्रह् ।

अत्र दुर्गः । अथ यदुक्तं “पुष्पकले देवताप्यास्तेवे” (नि० १-६-४) ति तदेवमुपायम् ॥ तत्र एक एव ह्यसावादि-समण्डले चाधिदैवते चाध्यात्मे च बुज्याधिदेवताभूतः स एव तत्र तत्रोपेक्षितव्यः । तस्मादनुष्मादादित्यमण्डलाद्य रश्मयः प्रसर्पन्ति ते विश्वेदेवा इति । “रश्मयो वै विश्वेदेवाः” इति ह्युक्तम् ॥ अध्यात्मेऽपि ह्यकाशाद्यानीन्द्रियाणि प्रसर्पन्ति त एव रश्मयः । अधिदैवते त एव विश्वेदेवा इत्युक्तम् । एवं तत्र तत्र योज्यम् ॥ प्रकारमात्रमेवमुपदर्शितं भाध्यकारेण (यास्कैन) इति ॥ ६ ॥ (१२)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविबृत्तौ
नैषण्डुककाण्डे तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥ *

१. यथा प्रजा माण्डलिके स च प्रधानाध्यक्षे मण्डलेश्वरे ॥ स एव माण्डलिकेन बुध्यमानो बुध्यते प्रजाभिराहारेण । युंक्ते च भोग्याध्यात्मजायितारम् ॥ तथाचोक्तम् “आत्मा मनसा बुध्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमुत्पद्यत” इति ॥

२. तथाच भगवद्गीता—“ईश्वरः सर्वभूतानां हृदिषोऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्नाशकृणोति मायये”ति ॥

३. तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात्तैजस इति वैद्यात्मविदो वदन्ति । तेषां हि विज्ञानमायविकीशत्रयं मिलितं सत्सूक्ष्मशरीरं भवति । तत्राखिलसूक्ष्मशरीरमेकबुद्धिविषयतया वनवज्जलाशय-वन्दे समष्टिः । अनेकबुद्धिविषयतया वृक्षवज्जलवदा व्यष्टिरपि भवति । एतत्समष्ट्युपहितं चैतन्यं संज्ञात्मा, हिरण्यगर्भः प्राणश्रेणुच्यते । सर्वत्रानुरूपत्वावगच्छान्तिव्याशक्तिमदुपहितत्वादप-ञ्चीकृतपञ्चमभूतार्थानिर्वाच्य, अथैषा समष्टिः दृष्टलक्षण-पेक्षया सक्षमतादृष्टसूक्ष्मशरीरं, विज्ञानमायविकीशत्रयं बाह्यदर्शना-मयत्वात् (विश्राद्धस्वरूपेणानुभूतस्वभूतपञ्चविषयकवासनामयत्वात्) रसभोऽत एव रसभूतपञ्चलक्षणस्यानित्यबुध्यते । एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं हि तैजसम् । ह्यादिद्विदान्तप्रकरणग्रन्थे व्यक्तम् ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

बहु नामान्युत्तराणि द्वादश ॥

ईश्वरानामेव बहुत्वं भवतीत्यत ईश्वरनामभ्य उत्तराणि बहुनामानि १२ उक्तं । तुवि । पुर । इत्येवमादीनि ॥

आह—

बहु कस्मात् ?

इति । उच्यते—

प्रभवतीति सतः ॥

यदि बहुभूयो वीयमानं प्रभवति सर्वान्तसन्तोऽहं तद्विद्वित्युच्यते लोके ॥ सत इति कर्तृकारकाभिधानमत्र । एषचार्थनिर्देशः । तथाच “बहि वृद्धौ” (भा० आ०) इत्यस्मात् “लङ्घिन्ल्लोनेलो-पथ” (उ० १-२९) इत्युक्तैरिदं बहुते बर्धते इति बहु इत्ये-षतुनिर्वचनप्रकारः “बहु साध्यादिसंख्याद्य विपुलेऽप्यभि-धेयवत्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥

बहुनामसम्बन्धेनाह—

ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश ॥

ऊर्ध्वन् । ह्रस्वः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

१. “ऊर्ध्वं आच्छादने” (अ० उ०) अस्मात् “महति ह्रस्वश्च” (उ० १-३०) इति उपसर्गो लणोऽयं ह्रस्वश्च । उर आच्छाद्यतेऽनेन ह्रस्वमिति । तथाच दुर्गः “उर ह्यितारे यद्वि-बुद्ध भवति तद्विस्तारो भवति । तुवि वृद्धौ, यद्वि बहु भवति तद्वृद्धं भवतीति । पूरितमिव हि बहुना सर्वं भवतीति पुर । इत्येवमादि-भुक्तं योज्य”मिति ॥ अत्र युक्तमित्यनेनैतदाह—उर, तुभीति न भात् । किंतु नामनी पवार्यनिर्देशाद्युपास्य अत्र । साधनं पुर-ण्युक्तमेव, तुविपुरुणोस्तु-तु इति सौत्रो भातुस्ततो “अच ह”- (उ० ४-१३४) इति ह्रस्वश्च । “पू पाठनपूरणयोः” (यथा० प०) “पूभिदी” (उ० १-२३) ति कुमलपः । “उदोद्यपूर्वस्य” (पा० ७-१-१८२) इत्युत्वं १९१त्वं च ॥

२. अत्र कुविच्छब्दोपन्यासो दुर्गस्य प्रामादिकः । स हि बहु-नामस्त्वेव पठितः । तथाच निगमः “कुविस्तोमुस्वापात्” (क० सं० ८-२-२६-२) इति । बह्वर्हं सोमस्य रससंस्पीतवानसीति तदर्थः ॥ व्याख्यात प्रयोऽन्यस्यात् (नि० १-२-३) ॥ दुर्गस्तु-ह्रस्वनामस्य कुविच्छब्दं पठित्वा कुसितमिव हि तद्विश्रायतेऽप्यत्वा-दिति कुविति—“स्येवं व्याख्यन् ह्रस्वनामस्य कुविच्छब्दं मन्वते । तदेतदेहलीदीप्यानेन स्यात् ? निषण्ठी तु कद्वन्तित्यादि कतेनैव ह्रस्वनामानि पठितानि । तथाचाध्यायान्ते णण्डप्रतीकघटम् “उर्ध्व-ह्रस्वह्” इत्येवम् कुविच्छब्दस्यातः पूर्ववत्प्राये पाठेनैव द्वादशसं-ख्यापूर्तिरिह पाठे न्यूनाधिक्ये पूर्वोत्तरस्ययोः संख्यायां प्रसज्येत । “रह बीजजन्म” (भा० प०) “रह त्यागे” (भा० प०) अनयोः “संक्षुप्तपदेहद्विदाद्यः” (उ० २-७९) इति रेफस्य

ह्रस्वः कसात् ?

इति । उच्यते—

ह्रसतेः ॥

यो हि ह्रसितोऽल्पतमो भवति महतः सकाशात् ह्रस्व इत्युच्यते । “ह्रस्व शब्दे” (भ्वा० प०) “उत्पादयथ” (उ० ४-१५) इति वक्रन्तो निपातः । ह्रसति ह्रस्यते वा स ह्रस्वः ॥ “ह्रस्वो न्यक् सर्वधोऽत्रिभु” इति मेदिनी ॥

ह्रस्वसम्बन्धेनैवाह—

महत्त्वमान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः ॥

ह्रस्वापेक्षयैव हि महत्त्वं भवतीति ॥ २५ ॥ तानि च महत् । ब्रह्मः । ऋष्यः इत्येवमादीनि ॥

आह—

महान् कसात् ?

इति । उच्यते—

मानेनान्याज्जहातीति शाकपूणिः । मंहनीयो भवतीति वा ॥

मानेन स्वगुणेन परिभागेन वा अन्यान् ह्रस्वात् जहाति अतिक्रामतीति महान् । इति शाकपूणिः आचार्यो “मन्यत” इति शेषः ॥—अथवा मंहनीयः पूजनीयो भवतीति महान् । बृहत्पाठद्वयलाद्वा भ्रैष इति दुर्गः । ब्रह्मातीति ब्रह्म इति शाकपायनः (उ० ३५) ॥ दुर्गमेते प्रयोदशदिः । ऋष्यैः । सङ्गमनात् । इत्यादि योज्यम् ॥

संभारणमतिप्रलयः शतुवशावश्च निपासते । यद्यपि मुद्रितपुस्तकेषु “संक्षुम्भदेहि” इत्येतन्मात्रं पठ्यते किन्त्वत्र दण्डनाथशुचिः आदिशब्दादृद्धयदित्यादयो भवन्तीति ॥ आरुह्यते हि ह्रस्वो वृंशदिः । स्वयते वा दीर्घाधिभिः । तथाच निगमः । बृहन्त-जिह्वहृते रंघयानि । (क० सं० ७-७-२१-६) दुर्गस्तु लीउमेव हि तदस्त्वभाज्जवतीति रिहमिति व्याख्यत्रिदशब्दमेवेह धृषाठ । केचित्तु दण्डनाथवृक्षौ रिहदिति पठन्ति । तदेतेषां निगमो गवेषणीयः ॥

१. अत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् । “मानशब्दाज्जहातेक्षे” इति शाकपूणिनिर्वचनात् । “मंहतेः पूजाकर्म्मणो वदलाचार्यैः” इति । उच्यते । “वर्तमाने एषदृष्टम्भदण्डजगच्छतुष्टये” (उ० २-७८) इति अतिप्रत्ययान्तो निपातो मक्षते पुच्यत इति महान् ॥

२. ब्रह्माति स्वगुणैः सर्वान् वेतनदानेन वा भूलातिस्वेष ब्रह्मः । “मन्त्रैर्मैथिषी च” (उ० ३-५) इति नक्षप्रत्ययः ॥

३. “ऋक् गती” (उ० प०) “सर्वनिघण्टुप्रकरणे” (उ० १-१५१) लादिना वनप्रलयो गुणाभावश्च निपासते । संभ-म्यते हि महान्तर्जैः संगतः प्रातो वा भूमिम् ॥ दुर्गस्तु “रेषण-वानिति व्याख्यत्रिच” इत्युदाहरणम् । तथोगादिस्त्र्येऽपि रिष्ण-त्येवं पठन्ति, उदाहरणं च रिष्णो हिंस इति । निगमस्तु । “ऋष्यात् इन्द्र स्थविरस्य ब्राह्म” (क० सं० ४-७-११-३) इत्येषमुपलभ्यते ॥

तत्र ववक्षिथ, विवक्षस, इत्येते वक्तेर्वा वहतेर्वा सामभ्यासात् ॥

तत्र तस्मिन्महत्त्वमके गणे ववक्षिथ १४ विवक्षसे १५ इत्येते आह्वयते । ते पुनरपि वक्तेर्वचधातो—(अ० प०) वहतेर्वहधातो—(भ्वा० उ०) वा सामभ्यासात्कृत-द्विधात् भवतः । तत्रापि “सन्धतः (पा० ८-४-७९) इती-त्ताभाव एकवचनस्य स्थाने बहुवचनं क्षकारादकारस्थेत्वं च व्यस्येन । “अतिविश्वं ववक्षिथ” (ऋ० सं० १-६-१-५) “शीरं पांशु शोचिषुं विवक्षसे” (ऋ० सं० ७-७-४-१) इत्युभयत्र निगमौ भवतः ॥ विकल्पे वाचाब्दः समुच्यते च । “वा स्वाद्विकल्पोपमयोरेवार्थं च समुच्यते” इति विश्वः ॥

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः ॥

महान्त एव गृहिणो भवन्तीति महत्त्वमन्व उत्तराणि गृहनामानि । २२ ॥ गयः । कृदरः । गतः । हर्म्यम् । इत्येवमादीनि ॥

आह—

गृहाः कसात् ?

इति । उच्यते—

गृह्णन्तीति सतः ।

ते हि यावदेव किञ्चिदाहित्येते तत्सर्वमेव गृह्णन्तो गृहा उच्यन्ते दुष्पूरलात् “ग्रह उपादाने” (क्वा० उ०) ततो “गेहे कः” (पा० ३-१-१५४) इति गेहे कर्तारि कः । “गृहाः पुंसि च भूयेये”-ति (अमर) कोशोऽत्रैव द्रष्टव्यः ॥

परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

१. गम्यते सुखाधिभिः इति गयः “अद्वयादयस्य”- (उ० ४-१०८) इति यक्षप्रत्ययान्तो निपातः । निपातान्मकीपक्ष ॥ कृदरः । “कृवी च्छेदने” (उ० प०) “कृदरादयश्च” (उ० ५-४४) इति अरप्रत्ययो गुणाभावस्तकारस्य दकारश्च निपासते ॥ कृलते छिद्यतेऽनेन कृशः । परिच्छिन्नं वा सुशास्त्रमयोपाया । यदा कृदरः कृदरः (कृतो दर आदरोत्र) “कृक् आवरे” (उ० ५०) “अहिबृहनिधिगमस्य” (पा० ३-३-५८) इत्यप्रत्ययः । शृणोदरादित्वात्तज्जोः ॥ गतः “गृ शब्दे” (क्वा० प०) तदुक्तिकर्ता वा “इतिगृहिणानिदमित्पुध्विन्मस्तान्” (उ० ३-८३) इति तप्रत्ययः । शब्दतेऽस्मिन्स्तुते वा ॥ हर्म्यं हरण-मिति दुर्गः । “कृक् हरणे” (भ्वा० उ०) “अध्वादिवात्” (उ० ४-२१२) यक्षदृढ च । यदा “ग्रहहर्ममनीत् गती” (भ्वा० प०) इत्यस्यैव द्विवदेऽत्र धात्यादीनि हर्म्यम् ॥

२. “गृहं वे होदवसित” मित्येवं नपुंसकस्वायैष पुरुषं भूदयेव (भूभि बहुवचने) ॥ तेन नानयोविरोधो भ्रमतिव्यः ॥ गृहं गृहे गृहाणि । गृहाः गृहान् गृहैः । इत्येवमुभयत्र रूपाणि द्रष्टव्यानि ॥

गृहेष्वेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरन्ति वेति गृहनामभ्य
उत्तरे परिचरणकर्माणः परिचरणार्थाः समात्राताः १०
इरज्यति । विधेम । सपर्ययतीत्येवमादयः ।

सुखनामान्युत्तराणि विंशतिः ॥

परिचरतां परिचर्यमाणानामेव च सुखं भवतीति परिचरण-
कर्मभ्य उत्तराणि सुखनामानि २० । शिम्बैता । शतरा ।
शातपन्ता इत्यादीनि ॥

वाह—

सुखं कस्मात् ?

इति ॥ उच्यते—

सुहितं खेभ्यः ॥

सुबु हितमेतत् खेभ्य इन्द्रियेभ्यैः । “खमिन्द्रिये खमा-
काशे” इत्येकाक्षरी ॥

१. तथाच भारतम् । “सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषा-
खयः । शूरश्च कृतिविषय-यश्च जानाति सेषितुम्” इति ॥

२. “क्षिम् निशाने” (खा० उ०) “निम्बविम्बक्षिम्बादय-
क्षे”ति वप्रत्ययो मुम् च निपात्यते । अतैर्षब् । दुःखानि तनुकूर्वा-
न्प्राभ्यते यत्तत् क्षिम्बाता सुखम् इति । निषण्डनिर्वचने देवराज-
यज्वानः । दुर्गस्तु “क्षिम्बाता, खलानुसम्बन्धादि रुदमसाना-
मिव शरीरं शीलीभवति । शतरा, शीतलतरागिव हि जलादपि
सुखम् । शातपन्ता, शान्तपापमेव हि सुखम् पवमासी”त्याख्यम् ।
वस्तुतस्तु—शर्तं बहु अनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददातीति
शतरा “आतोऽमुपसर्गे कः” (पा० ३-२-३) शातपन्तैति ।
“शो तनुकरणे”—(दि० प०) क “आदेच” (पा० ३-२-
४५) इत्याख्यम् । पतते “इसिष्टमिष्वाभि०” (उ० ३-८३)
इति बाहुलकात् । शार्पेन दुःखानां तनुकरणेन पत्यते स्तुत्ये ।
विष्यति दिवचनस्याकारः । “मित्रेव कृता शतरा शार्तपन्ता”
इति निगमः (क० सं० ८-३-५)

३. अत्र स्कन्दस्वामिनः—नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (पा०
१-४-४४ वा०) इन्द्रियाणामचैतन्यास्तुखाविभिरसम्बन्धात् ।
अत एव हेतौ पञ्चमी (पा० २-३-२५) इन्द्रियविषयसन्नि-
वर्तस्य सुखहेतुत्वादुपपन्न इन्द्रियाणां हेतुर्षककम् यथाश्रुतसम्ब-
न्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोग्यपदार्थान्तराध्याहारः । अतिशयेन हितं
पुरपत्य खेभ्यः । खहेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरमे आत्मपरमैस्त्वास्तु-
खादीनां, धर्माधिकरणत्वाच्च धर्माणां । अथवा खेभ्य इति चतु-
र्थ्येव । खख्येन च “आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणे”ति
सम्बन्धितसम्बन्धात्पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुतसंबन्धः । तथाचो-
पनिषत् । “वर्ण्यैः स एष इह प्रदिष्ट आनखायेभ्यो यथा क्षुरः”
क्षुराधाने अभ्यवक्षितं स्वादित्पुण्ड्र्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति
प्राणादिशब्दैस्त्योऽसिद्धिं दर्शयति—“खं पुनः खनते” इति ।
उत्पूर्वस्य उखनति विनाशयति । किं । परमव्यापारसुखम् ।
कर्म । कायसुखमष्टौतरोपगमनाम् इति सुखमिति ॥

खयार्थमाह—

खं पुनः खनतेः ॥

यदेतदिन्द्रियं खं तत्खनतेरवदार्णार्थस्य (भा० उ०)
“अन्येष्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०१) इति उः । यद्यप्ययं
जनैर्विहितस्तथाप्यपिशब्दबलेन धातुनाराद्यपि कारकान्तरे-
ष्वपि । “परिखा” इति यथा । खन्यते अवधीर्यत इति खम् । “अव-
धीर्णमेव हि तस्य (इन्द्रियस्य) कर्णयतनं भवती”ति दुर्गः ॥

रूपनामान्युत्तराणि षोडश ॥

सुखिन एव हि प्रायेण रूपवन्तो भवन्तीति सुखनामभ्य
उत्तराणि रूपनामानि १६ । तानिच—निर्णिकं । वमिः ।
इत्येवमादीनि ॥

रूपशब्दं निर्वक्ति—

रूपं रोचतेः ॥

“रुच वीतौ” (भा० आ०) बाहुलकादनुपधावीर्षधस्य
पक्षः । “वीर्यमानमिव हि तत्प्रकाशकं भवतीति” दुर्गः ॥

प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश ॥

रूपवन्त एव हि प्रशस्या भवन्तीति रूपनामभ्य उत्तराणि
प्रशस्यनामानि १० । अनेमैः । अनेमाः । अनेयाः ।
इत्येवमादीनि ॥

प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश ॥

प्रशस्या एव हि प्रज्ञावन्तो भवन्तीति प्रशस्यनामभ्य उत्त-
राणि प्रज्ञानामानि ११ । केतः । केतुः । चेतः । इत्येव-
मादीनि ॥

१. “गिजिरे शौचपोषणयोः” (जु० उ०) निःपूर्वः किप् ।
निर्णिकमिव हि तद्वद्वति तैजसत्वाद् पोषयति वा प्रीतिम् ॥ वमिः ।
“वृक् वरणे” (खा० उ०) “आहृगमहनजनः किंकिनी लिङ् चै”-
(पा० ३-२-१७१) ति द्विचनम् किप्वाहुणाभायः षणा-
देशः । तद्धि स्वाश्रयमाहुणेति । त्रिपदै वा सर्वैः ॥

२. “सिद्ध गतिशोषणयोः” (दि० प०) नन्पूर्वः । “मनिन्सर्व-
धातुभ्यः” (उ० ४-१४०) इति मनिनि बाहुलकादहभावः
“लोपो म्योर्लो” (पा० ६-१-६६) ति वकारलोपो युगः ।
न लिप्यति मच्छलकीतिमित्यनेमाः । अपात्र हलर्थः । क्षमा-
रहितो वा । नन्पूर्वावयवेमेनिन् नेतुमशक्योऽनेमाः । अनेवः ।
अनिन्दार्हः । “जिदि कुरुताम्” (भा० उ०) नन्पूर्वः ।
“आगमशास्त्रमनिलम्” इति मुमभावः । “ऋदलोर्ध्वत्” (पा०
३-१-१२४) इति ष्यत् युगः ॥

३. “कित हाने” (भा० प०) असुनि (उ० ४-१८८)
युगे केतः । “चायू पूजनिशामनयोः” (भा० उ०) “चाय-
किः” (उ० १-७३) इति तुप्रत्ययो पातोश्च किशुणे केतुः ।
निशामनं शानम् । दुर्गस्तु कितैरेव केतुर्लिख्य । तन्मते “उण्य-
लम्” (पा० ३-३-१) “चित्ती संक्षाने” (भा० प०) असुनि
(उ० १-१८८) युगे चेतः ॥

सत्यनामानुत्तराणि षट् ॥

प्रज्ञान्त एव हि सत्यवादिनो भवन्तीति प्रज्ञानामभ्य उच्य-
राणि सत्यनामानि ६ वेद । श्रुत । सन्ना । इत्येवमादीनि ॥

आह—

सत्यं कसात् ?

इति । उच्यते—

सत्सु तापते सत्प्रभवं भवतीति वा ॥

सत्सु एव हि तत् ताप्यते विस्तीर्यते । नहि सतां समीपे
शक्यममृतं वक्तुम् । अथ वा प्रभवस्यसाधिति प्रभवः । अपा-
दाने “क्रूरोरयः” (पा० ३-३-५७) युजः । सन्त एव
प्रभवः प्रथमप्रकाशावधिष्यस्य तत्सत्प्रभवः, यद्वा सति सत्सु-
रूपे प्रभवति इति सत्यं भवति एष चार्थनिर्देशमात्रम् ।
साधनं तु सति साधु सत्यम् । “तत्र साधुः” (पा० ४-
४-९८) इति यत्प्रलयः । सन्त एव हि सत्यं वदन्तीति
सत्यशब्दनिर्वचनमुक्तं प्राक् (नि० २-४-२) भाष्ये ॥

अष्टावुत्तराणि पदानि । पश्यतिकर्मण उत्तरे
धातवः । चायतिप्रभृतीनि च नामानि ।
आमिश्राणि ॥

अष्टौ यानि उत्तराणि पदानि चिक्वत्-इत्येवमादीनि
ते वैदयतिकर्मणः वैशेषिको उत्तरे सत्यनामभ्यः
धातव एवेत्येवं मन्तव्याः । याम्यप्यत्र नामानि चिक्वत् १
चाकनत् २ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ इति ४ तान्यपि चाय-
तिप्रभृतीनि चायति कनति कर्षति इत्येवं धातव एव सत्त्व-

१. पते निपाताः ॥

२. “समु विस्तारे” इत्यस्य “तनोतेर्षक्तिः” (पा० ६-४-
४४) इत्यात्वम् । “तायु पूजानिशामनयोः” (भा० आ०)
इत्यस्य वा । ततो हि बाहुलकात् क्वन्प्रत्यये हिच्चाट्टिलोपे सत्त्वम् ॥

३. “सर्वं कृते च शपये तस्ये च त्रिषु तद्वति” इति मेदिनी ॥

४. “उद्देश्यप्रतिनिर्देशयोरैक्यमापादयत्सर्वनाम परोक्षेण तत्त-
त्तिहमाक्” इति विधेयप्राप्त्यायात्पुल्लिनिर्देशः ।

५. वदेव हि वृत्रपते तदैव सत्यमिति पांडुरूपदिक्को दालि-
क्रोडपि प्रतिपद्यते यदैव च सङ्गतिः ।

६. अत्र हि स्कन्दस्वामिभाष्यम् “चिक्वदित्यादीनि चायल-
धेनिगमनातीति । अस्य चायतेर्थोऽर्थो दर्शनं (निशामनं चाहु-
पथानमिति हि साधवः) तस्य (तदर्थकस्य धातोः) निगमनानि
बोधकानीत्यर्थः । तथाच-चिक्वदिति चायतेर्वैश्वकि श्रुता
“छन्दस्युपयया” (पा० २-४-११७) इत्यादिपातुलकात्
“चायः की” (पा० ६-१-२१) इति वयादेशः । दित्त्वमभ्या-
सकार्यं यणादेशश्च । एवं कानतेऽश्वाकनत् । अर्थं पश्यन्कामव-
मानो वा “कनी दीप्तिकान्तिगतितु” पठ्यते (भा० प०)

भूतानि कृत्साधनेनाभिपन्नानि । तदित्यं धातवो नामानि
चेत्यामिश्राणि संसृष्टानीत्यर्थः ॥ केचित्चावक्ष्यते-इमानि
(यथासम्भवं) कुत्रचिन्नाम कुत्रचिदाख्यातम् इति । एषां
प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषोपावधारणं भवतीति ॥ अन्ये पुनः
“चिक्वत् १ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ इत्येतानि नामानि ।
याम्यन्यानि परिक्षिष्टानि ते धातवः । तानि पुनरेतानि पूर्वार्चा-
प्रामाण्यादामिश्राणि पठ्यन्ते इत्येवं मन्यन्ते ॥

नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ॥

नव यानि उत्तराणि पदानि हि कमिलायाकृतमित्य-
न्तानि तानि सर्वविधानां (चतुर्णां नामाख्यातोपसर्गनिपा-
तानां) पदानां समाम्नानाय । कथं नामैतस्मिन् समानाये
चतुर्विधं पदानां समाम्नातं स्यादित्येवमर्थम् । एषैव हि नवसु
समाम्नातेषु उभये निपातोपसर्गा दृष्टिता भवन्ति ॥

अथात उपमाः ॥

अथेदानीमतोऽनन्तरमुपमा उपमायाः (उपमाया-
मुदाहरणभूताः शब्दसंघाः) “भवन्ती”ति शेषः ॥ इदमिवे-
त्यादयो द्वादश ॥ एतासां प्रदर्शनमतत्त्वार्थं (३-४-१)
यार्थद्वाराप्यकारणैव सूत्रपञ्चतयेनोपनिबद्धमिति द्रष्टव्यम् ॥

अथ सामान्यलक्षणमासा (मुपमानां) प्रवीति—

यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यः ॥

यत् किञ्चिदर्थजातमतत् तद्विभ्रं सत् तत्सदृशं
तत्त- (मान-) कर्त्तुं च भवति सा उपमा । “तद्विभ्रत्वे

कान्तिरेच्छा । अस्य दर्शनेत्यर्थं तु गल्यधीनां ज्ञानाभेदाकृति-
ज्ञाने उद्ग इति यथा । तत्र हि उद्गन्त्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्यर्थं
कर्तव्यप एवमिहापि । अत्राभ्यासस्य “तुगतोऽनुनासिकात्तस्य”
(पा० ७-४-८५) इति नुक्तमवति । बाहुलकादेव ॥ विपूर्वा-
द्विषपूर्वाच्च “कृष विलेखने” (भा० प०) इति धातोः “कृषे-
रादौष चः” (प० २-८७) इति अनिप्रत्ययः । आदेः कका-
रस्य चकाराश्च । यदा चायतेरेव बाहुलकादनिप्रत्ययो धातोर्द्वैतः
वैभावश्च । विविधं दृष्टा विचर्षणिः । विश्वस्य दृष्टा विश्वचर्षणिः ॥
अत्र चिक्वदित्यादीनि पञ्च चक्षिणे दर्शनाधीनि व्याख्यातानीति
देवराजजयानः ॥ अवचकाशदिति तु “काश दीप्तौ” (भा०
आ०) अवपूर्वः । यङ्गुलि क्षातरि व्यत्ययेन दृष्टत्वं नामत्वपक्षे,
क्रियापक्षे तु-गुलि व्यत्ययेन क्लेशकि दित्त्वमडभाव उपपादयत्त्वं
परस्परं चेति सर्वार्थेष्वप्यवगम्यतामिति समर्थनीयम् ॥

१. साकनत् ॥ “यावत्तावच्च साकल्येऽवधी मानेऽवधारणे”
इत्यमरः ॥

२. उपेलाभ्यधर्मोऽनन्तरमुपमा “आतश्वपसर्गे” (पा० ३-३-
१०६) इति अभ्यप्रत्ययः । क्षियमित्यधिकारे विहित इति तदन्ता-
द्विप्रत्ययः ॥

सति तद्वतभूयोपमेवत्वं” सादृश्यं (साधर्म्यम्) तैव भेदे सत्यु-
पमाभेदे रूपकम् । तथाच मन्मदः “साधर्म्यमुपमाभेदे”
इत्याह । यथाऽनसिः खयोतोऽभिसरूपथ सोऽभिनोपमीयते
अभिरिव खयोत इति । एवमतत्परूपेण गुणेन गुणसामान्या-
दुपमीयते इति एवं शार्धर्ष आचार्यो “नन्यते” इति शेषः ॥

तदासां कर्म ॥

आसाम् उपमानां तत्कर्म सोऽर्थः यदप्रसिद्धतरगुणस्य
कस्यचित् प्रसिद्धतरगुणेनान्येन गुणप्रकाशनाम् । क्वचित्पुनरा-
त्मनाप्युपमानं भवत्येव । यथा “वायोरात्मोपमा गतिः” “तथा
करोति सैव्यानि यथा कुर्वाद्धनञ्चयः” इति ॥

ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनी-
यांसं वाऽप्रख्यातं वोपमिमीते ॥

ज्यायसा उत्कृष्टेन गुणेन (यो यस्मिन्नन्ये उत्कृष्टो
गुणस्तेन) कनीयांसम् अनुत्कृष्टगुणमलैतमगुणं वा उपमि-
मीते उपमया योजयति । तद्यथा “सिंहो माणवक” इति ।
सिंहे शौर्यमुत्कृष्टं माणवकमेतेनोपमिमीते । सिंह इव
(विक्रान्तो) माणवक इत्येवम् । अथवा प्रख्याततमेन
अतिप्रख्यातेन (अतिप्रसिद्धेन) गुणेन अप्रख्याततम् अनीत-
प्रसिद्धम् । उपमिमीते । यथा—चन्द्र इव (कान्तो) माणवक
इति । वायव्योऽत्र वायवालङ्कारे विकल्पे समुच्चये वितर्कं च ।
तथाच नेदिनी “वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूरणे । समु-
च्चये च” इति । अत्र बाह्यालङ्कारे ॥

अथापि कनीयसा ज्यायांसम् ॥

१. अत्र “सादृश्यं न भेदवदितति” इति वैयाकरणाः प्राहुः ।
तेषां हि “नजिन शुक्लमन्यसदृशाधिकरणे तथा धार्यगतिः” इति
परिभाषा (७५) महाभाष्यकृत्सम्मतऽसि । नन्युक्तमिव शुक्-
लं द्रव्येत् तदन्यसिस्तस्सदृशो वापिकरणे (द्रव्ये) कार्यं विज्ञा-
यते इति शेषः । हि यत्तत्तथैवार्थस्य गतिर्धानं भवतीति तदर्थः ।
अत्र नन्युक्तोदाहरणं महाभाष्ये “नद्यामाह्वानमानयेत्युक्ते लोष्ट-
माणीय कृती भवती” इति । एवमिवयोमेऽप्राप्त्यत्र च द्रष्टव्यम् ।
शुक्लं चैतत् । यतोऽतस्तद्वदिति वार्कोऽप्याह । तेन परिकृति-
रित्यं नन्यनैवाधिकानामत्र दर्शितेति नोच्यम् ॥

२. उपमानोपमेयोः समानधर्मेण सह सम्बन्ध इति हि
तदर्थः । समानधर्मोर्भावं साधर्म्यमिति गीयते । “कृतकित-
समासेः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने”-ति भर्तृहरिः । साधा-
रणधर्मवत्त्वमिति तु परमार्थः । चमत्कृतिप्रयोजकं सादृश्यवर्णन-
मुपमेयालङ्कारिकाः प्राहुः ॥

३. “शुवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्” (पा० ५-३-६४) इति
कानादेशोऽप्यस्यापि भवति हेयवृत्ते ॥

४. माणवको बह्वः “बाह्यलुत्तु स्वरान्माणवकः” इत्यमरः ।
अत्रेवार्थस्य कनो “कुम्भानुच्ये” (पा० ५-३-६८) इति लुक्
प्राड्वैयाकरणाः ॥

अथापि अथवा (क्वचित्) कनीयसा अल्पीयसा
गुणेन ज्यायांसमपि सन्तमुपमिमीते । तदेतदनुपदं निग-
मेनोदाहरिष्यति ॥ १ ॥ (१३)

अथ यथोपक्रान्त “मिदमिने”-ति प्रथमोपमानिदर्शनस्यो-
दाहरणमेवावरोहणकमेण “कनीयसा ज्यायांसमि”-ति प्रकृत-
माह—

“तूनृत्यजैव तत्करावन्गूर् रंशनाभिर्दशभि-
रुभ्यधीताम् ॥” (श्र० सं० ७-५-३२-६)

अस्—“इयं तं अग्रे नन्यसी मनीषा युध्वा रथं न शुचयं-
हिरक्लैः” इत्युत्तरार्धेचम् ॥ त्रितसेयमार्षे त्रिषुप प्रातरनुवा-
काशिनयोः वास्यते ॥ अरणावभिमन्यने विमियुक्ता । हे अग्रे !
एतावत्सद्गोहृ तूनृत्यजा तूनृत्यजौ (त्यक्ततन्) चौर्थाभि-
प्रायेण इतैव्यं वा मतेव्यं वेति कृताध्यवसायो वनगूर् वनगो-
मिनौ तत्करा तत्करौ इव दशभिर्दशसंख्याकाभिः रशना-
भिरङ्गुलीभिः (निधं० २-५) अभ्यधीताम् अभितोऽधार्ता
प्रतिर्वधीतः । अभिदधाते लब्धं लुब्धं (पा० ३-४-६)
सिचो लुकि “छन्दसुभयया” (पा० ३-४-११७) इति
तस आर्धधातुकत्वेन हिलाद् “धुमास्था”- (पा० ६-४-६६)
इत्यादिना ईस्वम् ॥ (अग्निनिवज्ज वागिमन्थनयोक्तेणावरा-
रण्युत्तरारिभूतं त्वां तत्कराविव कविदध्वगं गाढं बन्धा
भ्रशमाकषैतः) किमर्थपुनरेवं मन्यते ? यस्मात् इयम् अस्मा-
भिरस्मिन्काले प्रयुक्ता नन्यसी नवर्तती (अति मनीषा)
अन्यैः स्तोत्रभिरदृष्ट्युत्पूर्वा युष्मद्वृणैः संस्कृतास्माभिर्विवक्षिता ।
ते तव मनीषा स्तुतिः प्रधानसंयुक्ता अतस्सर्वम् (एतज्जाला
एवमभिमन्यमानोऽस्माभिराणिभ्यां) शुचयद्भिः वीष्यमानैः ।
शोचतिज्वलितिकर्मा (निधं० १-१६) स चेह प्यन्तः
शन्नन्तः । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (पा० १४) इतिगुप-

१. अथाहृतमेतत्करावन्गोदाधैतः ॥

२. एतसाधनमनुपदं ग्ले स्फुटिष्यति ॥

३. योक्तेरिव । रशीति बन्धनार्थो धातुः सौत्रः । ततो
“शुचवहुलम्” (उ० २-७४) इति युष्मत्प्रत्ययः । योरनादेशः
(पा० ७-१-२) वक्षन्ति बन्धनार्थं वक्ष्यते आभिरिति वा ॥
युष्मत्प्रकरणे “अग्रेरशः” इति भोजदेवः । तन्मते अशुचवते कर्मा-
णीति रशना । अहुल्यो योक्तापि रश्मयश्चेति देवराजयज्जानः ॥

४. दधातिरत्र धारणार्थः । अभीलसितोऽर्थः । तेन बन्धने
पूर्ववत्सोऽर्थः, प्रतिद्वैतेण योजितः ॥

५. अथारणिष्यात्वेनाक्षिरेव निर्यन्त इति त्वामिच्छतेः साम-
ज्यसमर्थसम्बन्धनाय द्रष्टव्यम् ॥

६. नन्यशब्दात् “क्षिचनविमज्जोपपदे तरवीयदुनौ” (पा०
५-३-५७) इतीत्यद्वयं ईयशब्दलोप आर्षः । जसिष्यान्वीप्
(पा० ४-२-६) ॥

७. अवयवार्थो नन्यसीपदसारस्याहुमेक्षितः ॥

धातुणामावः । खैः अङ्गैः (ज्वालाख्यैः) रथं न रथमिव युश्व योजयामानमरणीं प्रति । यथा—कञ्चित्कुतश्चिज्जाटि-
स्त्रिमिगमिषुः क्षीप्रं रथं योजयेद्वैवमेवावतरणाय खमाभ्याम-
रणीभ्यां योजयमानो यश्चे, विलम्बं माकार्षिलख्यैः ॥ अत्र
युश्व इति कीचैः साहितिकः (पा० ६-३-१३७) अत्रोप-
मेयछोटोपमा बोध्या ॥ ६ ॥

अथ मन्त्रार्थं विवक्षन्मन्त्रार्थमाह—

तनूत्यक्-तनूत्यक्ता । वनरू वनगामिनौ ॥

अत्र तनूत्यक्तेत्यर्थानुवादः । लज्जतेभूते कर्मणि क्तिप्
बाहुलकात् । लज्जतेत्येति ल्यक् ल्यक्ता । ल्यक् तनूत्यक्भ्यां
तौ ल्यक्त्वत् पदव्यख्येन तनूत्यक् । अत्र ल्यक्त्वत् इति वक्तव्ये
तनूत्यक्तेति निम्नान्तस्य परप्रयोगः “जातिकालमुखादिभ्यः परा
निष्ठा बाच्ये” (पा० २-२-३६ वां) इति वचनात् ॥ अत्र
द्विवचनस्याकारादेशः (पा० ७-१-३९) एवं “तस्करा”
इति पदेऽपि ॥ वनरूवाद्यो वनवाद्योपपदादुभेः “मृगवाद्-
यश्चे”ति (व० १-३६) डप्रत्ययान्तो रुडागमेन पूर्वपदस्य
निष्पन्नाः । वने गच्छतस्तच्छीलौ इति वनरू ॥ अत्र ताच्छी-
ल्यविशिष्टे कर्तारि प्रत्यय इत्याह वनगामिनायिति । निलं
वनगमनशीलायिति तदर्थः । सततकरणं हि ताच्छील्यमत्र
णिनिप्रत्ययान्तेन विवक्षितम्— ॥

अत्र—

अयिमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते ।

एवमस्यासुवि-प्रसाखावशिमन्थनौ बाहू अत्रवास्ताभ्यां
तस्कराभ्यामुपमिमीते । “मन्त्राहमिति” शेषः । एवं
प्रतिज्ञातमुक्त्वा ॥ तदेतत्तस्करपदनिर्वचनमुखेनोच्यते—

**तस्करस्तत्करोति यत्पापकमिति नैरुक्ताः ।
ततोतेर्वा स्यासन्ततर्कमा भवत्यहोरात्रकर्मा वा ॥**

तस्करस्तदेव करोति । यदेव पापकं भवति ।
इति नैरुक्ता निरुक्ताविदो “मन्थन्ते” इति शेषः । तथाच
वार्तिकम् “तद्द्वयोः करपक्षोत्तरादेवतयोः छद तलोपथ”
(पा० ६-१-१५७) इति ॥ अत्र तारवैध्वर्त्तनं द्वाकरो
बोध्यैः । “होरो हरी”ति (पा० ८-४-६५) तल्लोपः ।
तद्द्वयोर्द्व्यकारतर्कौ लुप्येते । करपक्षोच्छु छद । योर्देव-
तयोरिति समुदायोपाधिः । तत्करोतीति तस्करः । “कृनो

१. छोटोपमा हि एकविंशतिविधाः । पद्धिधा च पूर्णोपमेति
“तेनोपमाया मेदाः स्तुः सप्तविंशतिरस्यकाः” (पा० ८०
प० १०) इत्येवमाह्वारिकेषु प्रसिद्धा लौकिकोदाहरणे ॥

२. अन्ततोऽन्तिमपदावच्छेदेन तस्यैव सन्निधत्वात् ॥ सत-
मन्थासासार्थविभक्तिकत्वात्तिः । (पा० ५-४-४४ वां०) अव-
च्छेदकत्वं सप्तमर्थः । “गृहीत्वा चांस केलेषु शिरसोनासि-
नाऽनिष्ठानत्” इतिवात् । अवच्छेदकता चात्र विषयत्वात्पा तेन
वैषयिके आधारे सप्तमीपमिति परमार्थः ॥

हेतुताच्छील्यानुलोम्बेषु” (पा० ३-२-१०) इति ताच्छी-
ल्यविशिष्टे कर्तारि वः । गुणः । उपपदसमासश्च (पा० २-२-
१५) प्रकारान्तरमाह—अथवा तनोतेर्धातोः स्यात्तस्करस्त-
सत्—(सम्यक् तत् विस्तृतमविरत्तं वा) करोतीति पूर्ववत् ।
समित्युपसर्गस्यप्रयोगोऽद्योतकतया विवक्षितः । अत्रार्थं प्रयो-
दरादित्यास्यैवपदान्तलोपः ॥ तदेतद्वदा सन्ततकर्मा भवति ।
रात्रौ ग्रामे मुष्णाति । विवाऽऽरभ्ये । एवमेवोऽहोरात्रकर्मा
सन्सन्ततकर्मा ततकर्मा तस्कर इत्यर्थतोऽस्य (तस्करपदस्य)
निरुक्तिर्दीक्षिता नैरुक्तसमयेन । तत्र हि प्रत्यक्षक्रियेण परोक्ष-
क्रियेणैव चातिपरोक्षक्रिये निरुच्यते । वाशब्दोऽन्ते समुच्ये ॥
अथोक्तार्थमुपसंहरन् द्वितीयपदार्थमन्ततो निरोचते—

रश्नाभिर्दशमिरभ्यधीताम् ॥

अभ्यधाताम् । ज्यायांस्तत्र गुणोऽमिमेतः

॥ २ ॥ (१४) ॥

अभ्यधीताम् । अमितोऽधातां प्रतिबध्नीत इत्यर्थः ।
एतस्य साधनमुक्तमप्यस्तात् (१३३ पृ० १५ पं०) तत्र बाहोः
ज्यायात् प्रशस्यो गुणोऽप्रशस्तत्वाच्च तस्करयोः कनीयान-
सिम्रेतो भवतीत्युपसंहरति ॥

अथैतस्मिन्नेव “अथापि कनीयसा ज्यायांसम्” इत्यर्थे
द्वितीयमुदाहरणमाह—

**कुहं खिद्रोपा कुह वस्तोर्ग्विना कुहामि-
पित्वं करतः कुहोवतुः । को वां शयुत्रा विध-
वेव देवरं मर्युं न योषां कृणुते सुधस्थ आ ॥२॥”**

(ऋ० सं० ७-८-१८)

कुहस्विदिति । कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम तस्या
इयमायम् । आश्विनी जगती । अत्रनुवाकाश्विनयोः शास्ते ।
हे अश्विना । हे अश्विनौ । औक् आकारः (पा० ७-१-३९)
युवां दोषा रात्रौ कुहस्वित् क “भवथः ?” इति शेषः ।
“स्तिप्रश्ने च वितर्कं च” इत्यमरः । “तप्तम्यान्नलि” ल्यवि-
कारे “किमोऽपि” ल्यबुद्धौ “वा इ च च्छन्दसी” (पा० ५-
३-१३) ति हः । “कृतिशोः” (पा० ७-२-१०४) इति
किमः क्तादेशः । कुह क वा वस्तोः विवा (निघं० १-९)
भवथः । येन रात्रिनिद्रं दर्शनं नोपगच्छथ । कुह क च
अभिपित्वम् अभिप्रायति ज्ञानभोजनावयम् करतः कुह्यः ।
अत्र पुरुषविकरणव्यत्ययौ—(पा० ३-१-८५) कुह क वा
ऊपतुः वसथः ? अत्रापि पुरुषकालव्यत्ययौ (पा० ३-१

१. “वक् आच्छादने” (अ० भा०) वस्ते आच्छादयति
ज्योतिषेयत्वं व्यत्ययेन कर्तारि तोदुम् (पा० ३-४-२३) अत्र
स्कन्दस्यामिनः । “वस्तोऽपिदृशमेवयं नाम च विभक्त्यन्तरमिति ॥

२. प्राप्तिमित्यस्य स्थाने पित्वमिति भाष्यकृतेव निरुक्ते तेनास्य
प्रपौदरादित्वं कल्प्यम् ॥

८५) सर्वथा वामागमनप्रवृत्तिर्न विज्ञायते । किञ्च कः कतमो यजमानः वा युवा सपथ्ये सहस्थाने वेद्याह्वये आकुरुते आत्मन अभिमुख्येन कुरुते ? परिचरणाय । येनेहास्मद्वृत्तिर्नोपगतवन्तौ स्थः । अत्रापि पदव्यत्ययः पूर्वैषेव ॥ अत्रोपमाद्वयं विधवा गतभर्तृका स्त्री शयुषा शयने 'देवरम्' भर्तृ-भ्रातरमिव सा यथा तमभिमुखीकरोति, शयनेचाति तरां तं परिचरति, स हि परकीयलाभार्थो दुराराध्यतमो भवतीति यज्ञेनोपचर्यते । न तथा निजो भर्ता । तथा-योषा याकाचित् स्त्री मर्यं न पुरुषमिव । सा यथा सम्भोगकाले तमभिमुखी-करोति तद्वत् । एवमस्याप्युचि देवरेण कनीयसा ज्यायांसावैधि-नामुपनीयेते । विधवा च यजमानः ॥ २ ॥

अथैतस्या ऋचोऽर्थमनुवदति—

कस्विद्रात्रौ भवथः । क दिवा । कामिप्राप्तिं कुरुथः क वसथः । को वां शयने विधवेव देवरं (देवरः कस्माद्वितीयो वर उच्यते)

अथैकपद्विरुक्तम्—

विधवा विधातृका भवति, विधवनाद्वा विधा-वनाद्वैति चर्मशिराः अपि वा धव इति मनुष्य-नाम, तद्वियोगाद्विधवा ॥

घाता पोद्वा भवति सावत् स विगतो यस्याः सा विधा-तृका विधवा अथवा विशेषण ध्वननाकम्पनाद्विधवा । सा हि भर्तृमरणेन विधूता कम्पितेव भवति । अथवा विशेषेण तत्र तत्र धावनाद्विधवा, सा हि भर्तृरभावादनुरूप्यमाना पुंसिर्न्यस्ततो धावति । अभाच्छादनक्षेपाद्वा । वृत्तिकार्यं हि मानत्रांशहेतुः सर्वस्य ॥ इति चर्मशिरा आचार्यो मन्यत इति शेषः । अपिवा अथवा धवो मनुष्यः पतिरेव । तथाच मेदिनी—“धवः पुमानरे धूतं पत्न्या दृक्षान्तरेऽपि चे”ति ॥

देवरोदीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरण-धर्मा । योषा यौतेः ॥

देवर इत्येव शब्दो दीव्यतिकर्मा दीव्यतीत्यर्थकः । “देव देवने” (भा० आ०) “अर्तिकमि०” (उ० ३-१३२) इत्यादिना अरन् प्रत्ययः । देवते कीयतीति देवरः । स हि मरुः

१. गुणतोऽपगतमेव । “युवावपयोः कनन्वतरस्याम्” (पा० ५-३-३४) इति अरपत्येयसुनि कनादेशः ॥

२. प्रशस्त्यमी । “प्रशस्य सः” जय च” (पा० ५-३-३१) इतीयसुनि ष्वादेशो “ज्यादादीयसः” (पा० ६-४-१०६०) इतीयस ईकारस्याकम् ॥

३. भवति, भवते वा “भृश् कम्पने” (नु० उ०) “जाधु-पाद्वा” (नु० गणघ०) इति वा णिच् । अच् (पा० ३-१-१३४) पञ्च (पा० ३-२-२९) वा । “संज्ञापूर्वको मिधिर-निल” इति (पा० ९४) वृजभावः । “ऋदोरप” (पा० ३-३-५७) वा ॥

कनीयान्नाता नित्यमेव तथा भ्रातृभार्यया देवनार्यं प्रियत इत्यर्थं देवर इत्युच्यते । मर्य इति “मृश् प्राणस्यागे” (तु० आ०) इत्यस्मात् “छन्दसि निष्ठकर्म” (पा० ३-१-१२३) इति यन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । गुणश्च । म्रियतेऽती मर्यः । यौतेः मिश्रणार्थस्य (अ० प०) बाहुलकादौणादिके स प्रत्यये गुणे पत्ये च साधुः । सा हि मिश्रयेत्यात्मानं पुरुषेण साकम् ॥ “स्त्री योषिदपत्य योषे”त्यमरः ॥

अथ मन्त्रार्थमुपसंहरति—

आकुरुते सहस्थाने ॥

इति । एतच्च “कुरुते सपथ्यया” इत्यन्तां शस्य व्याख्या-नमृचः ॥ “छन्दसि परेऽपि” (पा० १-४-८९) इति उपसर्गस्याङ्कः परप्रयोगः ॥ सहस्थाने एकस्थाने ॥ सहस्थितौ वा । निमित्ताथं सप्तमी । अत्राभिमुख्येनात्मना कुरुते परिचरणयेति तदर्थः ॥

एवं यथोपक्रमं “मिदमिदं” इति गुणोपमोदाहरणमुक्तवैदानीं कमप्राप्तस्य “इदं यथा” इत्यस्योदाहरणं विवक्षणाह—

अथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याताः ॥

सामान्यतो यथावसरं निपाताः पुरस्तात् । पूर्वमेव वि-भज्य आख्याताः (नि० १-२-१) समाप्राप्ता विशे-पत इदानीमुदाहरणतो व्याख्यायन्त इत्यधिकाराद्योऽयमथ-शब्दः ॥

यथेति कर्मोपमा ।

कर्मण क्रिययोपमायां यथाशब्दमुदाहरति—(इयं हि कर्मो-पमेत्युच्यते “इदं यथे”ति) ॥

“यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ॥” (श्रु० सं० ४-४-२०-४)

इति । अस्याः “युवा त्वं वंशमास्य सुहवंचिह्नं जरायुणा” ॥ इत्युत्तरार्धम् । एषाऽनुष्टुप् । गर्भाजुमन्त्रेण विनियुता । यथा-चात-चन-समुद्रा एजन्ति कम्पन्ते “एज् कम्पने” (भा० प०) कम्पनं चलनम् । “कपि चलने” (भा० आ०) तथैव निष्कम्पणे पर्यवसन्नम् । एवं त्वं हे दश-मास्य ! दशमाससम्भूत ! गर्भ ! “मासाद्वयति यस्त्वयौ” (पा० ५-१-८९) इति यत्प्रत्ययः (एतस्मान्मातुस्वरत् एनामदुःखवशेनजन्तश्च) जरायुणा उत्पन्नं सद् अत्रैहि अर्वाङ्गच्छ (प्रजायस्व) मास्या अस्या उदरं इत्यभिप्रायः । अत्र मकारस्याकारश्छान्दसः ॥ ४ ॥

अथापरमुदाहरणम्—

१. तथाच ह्यतिः “अहानि ते अङ्गैः सन्दधानि । अस्मिनि ते अस्मिनिः सन्दधानी” इति चतुर्थीकर्तृणि मित्रांस्य, कर्मिणिः पश्यते ॥

“आर्जन्तो अग्रयो यथा ॥”

(ऋ० सं० १-४-७-३)

इति । अस्याः अर्द्धश्रमस्य केतवो विरश्मयो जुनां अर्जुः”
इति पूर्वोपनिषत् । एषा गायत्री । प्रत्ययस्वार्थम् । सौरी ।
अनयाऽपि प्राबोध्यते प्रष्टव्य षोऽह्वि । अस्यार्थः—
अस्य भगवतः सूर्यस्य वि-विधियाः रश्मयः किरणा एव
केतवः ध्वजाः जनान् प्राणिनः । अनु-अनुतिष्ठन्तः
(तमांस्यपहन्तुमन्यां शोषकारानोषविपाकारीन्कुर्वन्) अर्द्धश्रम
इत्यनेन । कर्मणि व्यल्लेयेन वर्तमानेऽर्थे छद्” “इति तो
षा” (पा० ३-१-५७) इति च्लेरक् “ऋद्धोऽङि” (पा० ७-
४-१९) इति गुणाभाषो हडागमशब्दादस्य ॥ (पा० ७-
१-८) ते हि प्रधानसत्तास्त्वतोऽपहृत्य सर्वप्राणिनां प्रधान-
मभिव्यञ्जयन्तीति लक्षणया केतव इत्युच्यन्ते । यद्वा केतवः
ध्वजा इव सर्वतोदिशावाह्यमण्डलावच्छ्रिताः । अत्रोपमा आ-
जन्त इति । देवीप्यमा अग्रयो यथा येन प्रकारेण
आजन्ते । तथा आजन्तोऽनुतिष्ठन्तो इत्यनेन इत्यर्थः ॥ अत्र
“प्रकृष्टान्तःपादमव्यपरे” (पा० ६-१-११५) इति एकः
प्रकृतिभावेन पूर्वस्थाभावः ॥ ३ ॥

उदाहरणान्तरमाह—

“आत्मा यश्मस्य नश्यति पुरा जीवगृमो
यथा ॥”

(ऋ० सं० ८-५-१०-१)

इति । अस्याः “यदिमा वाजयंश्रमोषोऽर्धेहस्त आह्वये” ॥
इत्यादिः । आश्वयेनेन भिजयौषधस्यैव सृष्टा । अनुद्धूय ।
अस्यार्थः । यत् यदा अहम् इमा ओषधीः वाजयन्
पूजयन्मिष्टिवत् (निष० ३-१४) रोणिं बलिनं कुर्वन्मिति
साधनः । हस्ते । आदधे करोमि (कृता वाग्निकेऽपि
रोमिणोऽभितिष्ठामि तदा पुरा पूर्वमेवोषधिप्रयोगात् (अस-

१. तथाचासुराः “अहमेदे ध्वजे केतुः” इति । केतुनां
रक्चताकारोऽप्येवाप्येत्यु लक्ष्मणी”ति वेदितुं च ॥

२. अनुष्ठापयन्त इति हि परमार्थः । आदित्यरश्मीनामेव
केतुबुधश्चरणां प्रज्ञाधानद्वारा प्रज्ञापुष्पापकृषं, यथा आजन्ता-
मेवामीनाम् । “यो ध्रुवज्जलितेऽसौ जुहोति स भस्मि जुहोति”
इत्यादि क्षतिमिराज्जानमेवौ जुहोतेर्विगानात् ॥ अत्रानुष्ठाने परे
जनानिति नस्व “दीर्घादिति समानपादे” (पा० ८-३-९) इति
रक्चत् “आतोऽटि निलस्य” (पा० ८-३-३१) इति ततः पूर्वस्या-
नुनासिकाः ॥

३. व्यत्ययोऽत्र पुरुषकृतोऽपि बोध्यः । तथाच साधनः
“तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषपुत्रवचनस्योऽप्युपसर्गवचन-
नापेक्षः” इति ॥

४. पतेन पुनरुपपत्तौ वीक्षित एकविंशति (संख्याका—)
भिर्देभिपिजलीमिथाभिपिच्यते उपतापशान्त्यर्थम् । अनेनैव च
सुकेनाभिचयनार्थं क्षेत्रं आभ्यारण्याभिरोषधीमिच्छते इति दुर्गः ॥

दोषधि वीर्यमसद्यं मन्वानः) यश्मस्य यश्मणो रोगराजस्य
आत्मा खलु नश्यति रोगस्यापुनरागमनाय । कथम् ?
यथा येन प्रकारेण जीवगृभः जीवग्राहस्य (हन्तुः)
“हृमहोमेऽहन्तसि” (पा० ३-१-८४) इति प्रहृदस्य भः ।
प्रहः क्तिप् “प्रहिव्या” (पा० ६-१-१६) इति संप्रसार-
णम् । अहतलैव हि तस्यात्मा (जीवः) विपदो देवान्नश्यति ।
एवमात्मा रोगस्यापि पुरौषधिप्रयोगादव्यतीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

इदानीं निगमप्रसक्तमुच्यते—

आत्मास्ततेर्वाऽस्तेर्वाऽपिवाह इव स्याद् याव-
व्याप्तिभूत इति ॥ अततेः ।

अततेः । “अत सातलगमेन” (श्वा० प०) इति धातोः
“सातिभ्यां मनिमनिगी” (ङ० ४-१५३) इति मणिष्णु ॥
वृद्धिः । सर्वेष्वेव हि तेनातितं सन्ततं गतं भवति । सर्वगत-
त्वात्तस्य । अथवाऽऽस्त्येवार्थस्याप्राप्तोः (खा० प०)
मनिनि पत्य तत्त्वं प्रयोद्वारदिलान् । सर्वमेव हि तेन व्याप्तं
भवति सर्वगतत्वादेव । अपि नैवमन्यथा स्यादातो व्याप्त
इव । संज्ञावदे ह्यसौ कार्यकारणस्यः यावद् व्याप्तिभूत इति ॥
अयमर्थः । सर्वगतत्वेऽपि सति यावन्मात्रमेव तस्य कार्य-
कारणसंघातेन व्याप्यते तावन्मात्रभूत एवासौ लक्ष्यते (ताव-
न्मात्रे हि प्रवेशे तस्य चैतन्यशक्तिरभिव्यज्यते । तस्यापि
दर्भेऽनुष्ठिप्रक्षेपादव्यभिक्तविविधितिः) सूक्ष्मेण हि सूक्ष्मं व्याप्यते,
न स्थूलं सूक्ष्मं, स्थूलं च कार्यकारणम् । सूक्ष्मे आत्मा तस्मा-
दिवशब्दः ॥

अथ तृतीयस्य ‘अग्निर्नये’ इति नैषण्डककर्मोक्तस्य यथा-
क्रममुदाहरणमाह—

“अग्निर्न ये आर्जसा रुक्मवक्षसः ॥”

(ऋ० सं० ८-३-१२-२)

अग्निर्निति । इयं जगती । मावृती । मायैवस्य त्रसहस्रो-
राषम् । अस्याः “वातासो न स्ववुजः सुच ऊतयः । प्रज्ञा-
सारो न ज्येष्ठाः सुतीतयः सुभामो न सोमां कृतं युते”
इति शेषः ॥ अस्यार्थः । अग्निर्न अग्निविय ये आर्जसा
युक्ताः प्राजिष्णुतया रोचनाः । रुक्मवक्षसः केनचित्प-
कर्षेण रोषिष्णूरक्ताः मरुतः (मध्यस्थानदेवताः) “तान्य-

१. वेदेन्द्रियविद्यामा ॥

२. तथाच-स्कान्दे नागरखण्डे (८९ अ०) “एवमुक्त्वा
ततो ध्यानं चक्रे देवो महेश्वरः । व्यावृत्त्य कमलं हृत्समष्टयं
सकार्षिकम् ॥ तस्मात्तगतमासीनमनुष्ठाममिति शुभम् । द्वाद-
शार्कप्रभं सूक्ष्मं स्वमात्मानं व्यलोकयत् ॥ ३० ॥” इति । प्रकाश-
मन्त्रादेव शार्वहेन्द्रियादिप्रकाशकृतामा ॥

३. केचिन्निष्ककारा निगममर्थं नावीयते । बुभेदासो न सुरा-
यामिति निपातकाण्डे (नि० १-२-२) उदाहृतत्वात् । अपरे
पुनः समाज्ञायानुक्रमोऽपि सति मन्वाना पवमेव निगममधीयते ॥

मभिप्रेतार्थसिद्धये सुमे” इति वाक्यशेषः । कथम्भूतास्ते वातासो न वाता इव स्वयुजः सेनसेनानुग्रहेण अनुग्राह्याणां स्तोत्राणां योजयितारः सद्य ऊतयः चौप्रगतयः प्रज्ञातारः प्रकर्षण ज्ञातारः (प्रज्ञावन्तः) सुनीतयः न प्रशस्तया नीत्याऽप्विता इव । ज्येष्ठाः प्रशस्तयताः (यथा कैचन प्रज्ञावन्तः सुनीतिसम्पन्ना जनसमुदाये श्रेष्ठा भवन्ति तद्वत्ते बलप्रधाना भवत इति तैरुपनीयन्ते) कृतं यज्ञं यत्ते कर्तुमिच्छते यजमानाय ‘सुशर्माणान्’ सुसुखा बन्धव इव सोमाः सौम्यास्ते सन्तु इति शेषः ॥ २ ॥

एतामर्थतोऽनुवदति—

अग्निरिव ये (मरुतो आजमाना रोचिष्णु-रस्का) आजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ॥ ३ ॥ १५ ॥

इति ॥ ३ ॥ १५ ॥

अथ नैषण्डकक्रमेण चतुर्थमुपसोदाहरणमाह—

“चतुरंश्चिदमदमानाद्भिमीयादानिधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० १-३-२३)

चतुर इति ॥ मित्रावरुणर्यम्यस्तुचे चोरपुत्र एतां शयत्रीमपदयत् । चतुरः “अक्षान्” इति शेषः । ददमानात् दधमानात् । धारयतः कितवाञ्छित् छलिकात् इव विभीयात् उद्दिष्टेव कृतो दुरुक्तात् (इत्यर्थः) कदा ? अनिधातोः निधानात्माक । “ईक्षरे तोष्टुन्सुनौ” (पा० ३-४-१३) इति तोष्टुन् । निधाने हीश्वरः कितव इति । निहितेष्वक्षेपु न तथा भयं भवति यथा प्राङ्निधानात्किमयं कथङ्कारं यतिष्यते यथा मां जेष्यतीति । अत्र चिदितीवार्थं उदाहृतो वेदे ॥ न दुरुक्ताय दुर्वचनाय स्पृहयेत् । तथा २ प्रयतेत यथा दुरुक्तं न शृणुयात् नापि वदेत् । दुरुक्तेहि व्रणो देवता योऽह-

१. सायणस्तु—ये मरुतोऽग्निरिव आजसा वेजसा युक्ताः किञ्च स्ववक्षसो रुक्मालङ्कृतवक्षस्का वातासो न, प्रत्यक्षवाता इव स्वयुजः स्ववं युज्यमानाः । प्रजातारो न, प्रकर्षण ज्ञातारो हानिन इव ज्येष्ठाः पूज्याः । सुनीतयः सुनयनाः । सुशर्माणो न सोमाः, सुसुखाः सोमा इव । ते युवम् कृतं यज्ञं यज्ञं गच्छते यजमाना-सायच्छतेत्येवं व्याचष्ट ॥

२. यद्यपि “सद्यः सपदि तच्छणे” इति कोशः । तन्मापीह क्रियाव्यवस्थसाधर्म्याच्छीघ्राणो कक्ष्यते ॥

३. नैषण्डकसमाप्तायकमातुरोपेन । अवमर्षः । विदित्यय-मपरो निपात उपमार्थो भवति । पुरस्तादव्ययमुक्तो “दधिष्वि-दित्युपमार्थः” इति । इदानीं, समाप्तायविशेषव्याख्यानावसर-प्राप्तस्य छान्दसमुदाहरणमस्य प्रदर्शयते ॥ इति ॥

४. अथ वणीव्यलयः यथोदरादित्यात् । “दद दाने” “दध धारणे” इतीमी व्याध्यात्मनेपदिनी ॥ धारयत इति च भाष्य-व्याख्यानाम् ॥

१८ ति०

नैर्धकत् । किन्तु सूक्तमेव सर्वदा वदेत् । शृणुयात् । तत्र हि मित्रो देवता अर्थमा च । स हि शुभकरः प्रजानाम् इति तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥

मन्त्रार्थमाह—

चतुरोऽक्षान्धारयत इति । तद्यथा कितवाञ्छि-भीयादेवमेव दुरुक्ताद्भिमीयाञ्च दुरुक्ताय स्पृहये-त्कदाचित् ॥

कदाचित् कर्हिचिदपि । कस्मैचिदपि । कस्माच्चिदपीति वा तात्पर्यार्थः ॥ अत्र पञ्चमनैषण्डकमुदाहरणं “माह्वणा प्रतचारिण” इत्येतच्चतुर्दशेऽध्याये व्याख्यास्यते । षष्ठं च “वृक्षस्य नु ते” इति पुरस्तादेव व्याख्यातम् (१-२-३) इति । सप्तमं व्याख्यातुमाह—

आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथाख्युपमार्थे दृश्यते । “जार आभगम् ॥” जारहव भगम् ॥ (ऋ० सं० ७-६-१०-१) ।

जार इति । तथाच मन्त्रः “उदीरय पितरौ जार आ भगमिर्वक्षति हृत्यतो हृत् हृत्यति । विर्वक्ति वह्निः स्वपु-स्थत्तं मखसत्विप्यते असुरो वेरंते मृती” इति ॥ अतिरि-पुत्रो हिविधाने एतया जगत्या अभिमल्लौत । पितृमेधे विनिवृत्ता । हे भगवन्ने ! पितरौ अरणी प्रति । आत्मानम् उदीरय उद्धमय । कथम् ? जार आ आदित्य इव । स हि रात्रे-जैर्यिता स यथा भगं भजनीयं भौममान्तरिक्षं र रसे स्रं ण्योतिवौ उदीरयति । (ऊर्ध्वं क्षिपति) एवं सर्वगतं सन्त- (मशेषस्थ-) आत्मानं विशेषात्मकाभाय (व्यक्तीभावाय) उदीरय । किमर्थम् ? अयं यजमानः हृत्यतः हवींषि प्रेक्ष्यतः देवान् “हवीं गतिकान्त्योः” (भ्वा० प०) ततः शतरि रूपम् । कान्तिरिच्छा । इयक्षति यष्टुमिच्छति । अथच हृत्तः हृदयेन हृत्यति इच्छात्मानोऽभिलषिताकामान् ॥ न च देवानिन्द्रा शक्यास्ते प्राप्नुमिष्यतो ब्रवीमि देवयानाय यजमानेष्टकामप्राप्तये च त्मात्मानमुदीरयारणी प्रतीति ॥ किंचायमपि वह्निः यज्ञोदा होता स्वप्रेक्ष्यते यजमानायाभीष्टकामोपपिपादयिषया देवतितर्पयिषया च तृप्तये जगदनुग्रहाय चर्विषिः क्रियमाण-

१. एतस्यानयंकरत्वे उदाहरणम् “हरिश्चन्द्रो राजर्षिरेतेना-परितुष्यता, दीर्घरोमेण जकोदरेण योजित इत्यादि देवीभावनवादी द्रष्टव्यम् ॥

२. अथवा चावाप्युभयोः पितरौ स्वाताम् “भौमे पित्रा माता च पृथिवी” (ऋ० सं० २-३-२०-३) अशरोऽत्रेवा ॥ इति दुर्गा ॥

३. अप इति कर्मनाम (निर्व० २-१) ततः हृच्छत्येवं च चतुर्थमुत्तमार्थेऽप्ययम् । पदव्यत्ययवशजान्दसः । भौमममयः कर्म-त्वनं हृच्छति स्वप्रेक्षते । अप इत्यस्य साधनमुक्तमर्थसाध- (३-१-१) ॥

सुप्तं कर्मच्छति । विवक्षितं संसृति (स्वीति) । किं च मखः यक्षः तद्विष्यते परिसमाप्तिं यास्यति । उपक्रमादारभ्याऽऽपवर्गात् । किं वायम् असुरः अङ्गमान् (प्रहोवा-
नतिक्रान्तः) अथर्वः मत्सी मत्सा । “सुप्तं छुञ्जि” (पा० ७-१-३९) ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ वेपते अस्मिन्मन्त्रकर्मणि प्रोक्तकर्मयमानहृदय आस्ते सादरः प्रहोभूतः । “अपिनामाय-
मभिरुचीरयेदामानं ततोऽहमेनयश्चकर्म तनुवा”मिति ॥ १ ॥

मन्त्रार्थं विवक्षन्मन्त्रार्थमाह—

आदित्योऽत्र जार उच्यते । रात्रेर्जरायिता । स एव भासाम् । तथापि निगमो भवति ‘स्वसुञ्जारः शृणोतु न’ इति ॥ (ऋ० सं० ४-८-२१-५)

यथायमादित्योऽत्र जारशब्देनोच्यते तथा अपि अयं निगमो भवति (अथाऽन्येऽपि बहवः इत्यपिशब्दः) यथा—स्वसुरिति । मातुर्दिधिपुर्मन्त्रं स्वसुञ्जारः शृणोतु नः । आतेन्द्रेण सखा मम ॥” इति ॥ एषा गायत्री । आरुद्राजस्यार्थम् । पीण्ये सूक्ते । अहम् मातुः निर्मात्र्या रात्रेर्दिधिपुं भारितारं (रोद्धारम्) आदित्यम् अन्नवम् उक्तवानस्मिन्निघ्नार्थम् । स मम सखा समानहृदयान्छुल्य-
भावयोगद्वयकर्म । अतश्च नोऽसाकं वचः शृणोतु यत्पूर्व-
मन्त्रं तद्विदं च साधयतु यतोयमिन्द्रस्य मन्थस्थानदेवतायाः

१. “शंखं प्लुति” (भा० प०) ऋ० ॥

२. इ इति लौको धातुर्गति-वृद्धि-विंशता पठितः । तत्र विंशतः संख्या (चरमावस्था) परिसमाप्ती पर्यवस्यति ॥

३. अक्षरित्यं प्रशान्तमनु पठितः (निघं० ३-९) असतेः श्लेषगार्थस्य (दि० प०) “भूरुक्षिद्वित्रन्वसितिवि०” (उ० १-१०) इत्यादिना उपस्यवः । “अक्षरिति प्राणनाम” (निघं० ३-२-२) इति साम्ये असति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ता अस्मान्मयीः, इत्यर्थप्राप्त्यनर्थपरिहारात्तत्कसुभयमपि प्रामोक्षि ॥

४. अत्र दुर्गः । माता रात्रिरादित्यस्य, स हि भगवान् रात्र्यां जनने प्रातरवेति । कुमार इव स्त्रियाः प्रसवकाळे । तेन ज्ञायते रात्रेरेकासी जायत इति । अतो रात्रिर्माता । तस्याः स एव धारयिता रोद्धा । तं मातुर्दिधिपुम् । इति व्याख्यंत् । लोकेतु ब्रूया-
(पुनर्भू-)-पतिर्दिधिपुश्च्यते । तथावाचरः “पुनर्भूर्दिधिपुर्ब्रूया-
द्विस्ताः दिधिपुः पतिः” इति ॥

५. यथैवाहमेतस्मिन्मन्त्रे जगदनुभाहके कर्मणि अग्निप्रवृत्तः । पयमसावपि प्रकाश-पाक-रसादान-वर्षादिलक्षणे कर्मणि । इत्याद्ययोः समानस्थानकर्मलक्षणं सख्यम् ॥

६. इराशब्दे उपपदे दृणाते-दीर्घाते-दीरपतेषां “कञ्जेन्द्रा-
वज्रविप्र०” (उ० २-२७) इत्यादिना रक्षत्ययान्तं इन्द्रशब्दो निपातितः । इरा अन्नमन्त्रे सम्प्रत्याचरेतुं बलं लक्ष्यते । तेन बललक्षितलक्षणया तदाधारभूतो मेघ इरा तं भारामना दृणाति विदारयति । यदा इरा बीजं श्रीक्षाति तदसौ वृष्टिप्रवाजेन विदा-

(निघं० ५-४) आता उदकभोगहर्ता । अथवा मन्थमस्यैव (लोकस्य) उदकेन मत्तैर्भ्यः । तेन ह्यसौ दीप्यते ॥

अथ द्वितीयं पादं प्रकृतांशतो भाष्यकृष्णाचष्टे यथोपन्य-
स्तम्—

उपसमस्य स्वसारमाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा ॥

अस्य-आदिष्यस्य । आह सख्यार्जं इत्येतस्मिन्मन्त्रे मन्त्रवृत् । केन पुनः सामान्येन ? इत्युच्यते साहचर्या-
दिति । सह चरत इति सहचरौ तयोर्भोगः साहचर्यम्
“त्राहणादिलात्” (पा० ५-१-१२४) भावे ष्यञ् तस्मात् । आता हि सखा साकं निवसेव चरति । तथा चोषसा साकमा-
दित्य इत्येतत्सामान्यम् । रसहरणाद्वा उवाः स्वसाऽऽदिष्यस्य । आतुस्वसोः संभोजेनाभिप्रायसामान्यम् ॥

अपि त्वयं मनुष्यजार एवामिप्रेतः स्यात् । श्रीभगस्तथा स्याद्भजतेः ॥

अथादित्योऽपि मनुष्यजारः । पारजायिकः । इत्यपि शब्दः । अयमेवास्मिन्पूर्वोक्ते मन्त्रे “उदीर्य पुतरां जार आभगुम्” इत्ये तस्मिन् अग्निप्रेतो मन्त्रद्वयो वैरक्तानां वा स्यात् । तथा सति स्त्रीभग एव स्यात् । भगः । भजतेः सेवनार्थस्य (भा० उ०) कर्मणि षञ् (पा० ३-३-१९) सहि सेव्यते मैथुनार्थमिः पुरुषैः ॥

अथाष्टमोदाहरणमारचयति—

मेघ इति भूतोपमा ॥

रयति अङ्कुरोद्भेदेन । विकासश्चात्र विदारणम् ॥ इरामर्षं ददाति वा । दधाति धारयति वा । इन्द्रावुपपदे द्रवतैरमतेषां निपातनम् । इन्द्रवे द्रवति गच्छति सोमं पातुम् । इन्द्रो (सोमे) रमतेऽति-
भियत्वात् ॥

१. आता हि लोके भागस्य (पिबुदास्य) हर्ता भवति । अय-
मपि तदीयस्य दायस्योदकलक्षणस्य हर्तते आताशब्देनानिहितः ॥

२. अनेन भ्रियतेऽसौ आतेति निरुक्तिरुक्ता भवति । अनेन हि कृतिष्ठो आता भ्रियते पोष्यते । तेनासावभिप्रेतो दीप्यते ॥

३. सं-समं (सह) भोजनमाहारः सम्भोगश्च परिहाराश्च । तदेतद्व्याप्यकार एवाह “अपि स्वयमि”त्यादि ॥

४. जरयतीति जारः । मनुष्यः “दारजारो कर्तरी गिहृक्ष-
कै” (पा० ३-३-२० बा०) ति निपातितः । स हि परकीयां स्त्रियं सर्वोङ्गीयेन भोगेन निर्वदो भूत्वा जरयति जीर्णमिव करोति । (विपरिणामयति स्थानरूपां करोतीति दुर्गः) न तथा निजो भर्ता । तं च दृष्ट्वा तदर्थेनेषोदीरित एव यथा स्त्रियाः भग उपस्यः पुष्टशक्तिशंसयोगोक्तपठ्यार्थं भवति । पयमरणियो-
क्तादिहस्तान्मानुष्याभिममथिबृहद्दीवीरयत्वात्मानमणी प्रति हे अग्ने ! इति मन्त्रार्थं एतस्मिन्मन्त्रे (जारशब्दे मनुष्यविषये सति) योज्यम् ॥

मेघ इत्येष शब्देन भूतशब्देनान्वितो ह्यत्र (वेदे) उप-
माथैः । अयं च भूतोपमाशब्देन नैषकस्यते । अत्रोदा-
हरणमाह—

“मेघो भूतो इमियन्त्रयः ॥”

(ऋ० सं० ५-७-२४-५)

“हृत्पाथीवन्तमन्त्रिवः कृष्णं मेध्यातिथिम् । मेघो भूतोऽ-
भियन्त्रयः ॥” इत्येषा गायत्री । ऐन्द्रो काण्वस्यैव मेध्याति-
थेरियमाथैम् । हे अद्रिवः अद्रिवन् । (वज्रिभिन्द्र !)
“मनुष्यसोऽहं सम्बुद्धौ च्छन्दसि” (पा० ८-३-१) इति नस्य
रुलम् विसर्गः । इत्था (इत्थम्) असुना प्रकारेण धीयन्तं
(धीमन्तं) “छन्दसीवनिषी च” (पा० ५-२-१२३ वा०)
इति मलयं वनिम् (प्रज्ञावन्तं । कर्मवन्तं वा) (नि० २-१)
कल्यान्तरूपेण काण्वं मेध्यातिथिं तन्नामकमुच्यते । (तेन
याज्ञे कर्मप्राप्तः) अभि अभिमुख्येनाभ्युद्यतेमैहद्रिदीयैः
यन् गच्छन् (आह्वानसमनन्तरमेवाविलम्बमानः) मेघोभूतः
मेघ इव (किंचिदप्युत्तरमनुवंशम्) अयः प्राप्तवानिति ।
नच तदस्माकमप्रत्यक्षमेतस्मादेव मन्त्रदर्शनादस्मिन् तद्विज्ञा-
नीमो वयमित्यतो ब्रूमः सहान्वयमन्वन्तरिगैरधिकारिभिः
अपहृते तस्मिन्काण्वे मेध्यातिथौ इदानीमस्य मनोरन्तरे मेध्या-
तिथिप्रत्यक्षपक्षेण कर्मणा तत्पदं प्राप्तवानस्मि । यास्ताः काण्वमेध्या-
तिथिद्वारेण निष्ठाः स्तुतयः प्रादुर्भवन्ति ता एताः प्रज्ञाः स्तुतिः
श्रुश्रुतः इवापि चास्मत्प्रज्ञानि प्रतिजिह्वश्रुः पूर्वेकाण्वमेध्या-
तिथिवदस्मान्वयन्नेति । किमर्थं वा नाभ्येवीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

निगमप्रसक्त उच्यते—

मेघो मिषतेः ॥

दर्शनार्थस्य (उ० प०) असुनि (उ० ४-१८८) रूपम् ।
यद्यप्ययं सधीयां पाणिनीयैः पठितः । तथापि धातुनामने-
कार्यत्वाद्दर्शने प्रचुरः प्रयोगः । केचित्तु “मिष आलोचन” इति
पठन्ति । “पचाद्यच्” (पा० ३-१-१३४) ॥

पर्यायप्रसक्तमुच्यते—

तथा-पशुः पश्यतेः ॥

दर्शनार्थस्यैव पश्यति शयौ खतो प्राणेन भक्षयान् । ज्ञान-
सामान्ये द्यौरीणादिक उचि कर्तरी पश्यदेषो यलोपथ ।

१. निपातोऽयं सलनामसु (निघं० ३-१०) पठित इह इत्य-
मित्यर्थः, निपातानां नास्त्येवम् “नामाथी अन्वयाः परे” इत्यम-
राभिनवमित्यमेव सङ्गच्छते । केचित्तुमस्मात् । उच्चमित्यस्योच्यते ।

२. पतेर्लङि सिपि रुलम् । “अदिप्रशुतिभ्यः शपः । बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपोऽल्लङ् “इपो वय्” (पा०
३-४-८१) इति यणादेशः । आडभावश्च (पा० ६-४-७५) ॥

३. इत्यमनेन शब्देनानुनेत्येतच्छब्दपर्योवाचिना अभिगम-
नश्रकारनेतस्मादेव मन्त्रद्वन्द्वश्रीनादिशावाभिधानेन वर्तमानो मन्त्र-
द्रुक् काण्वो मेध्यातिथिर्दर्शयति ॥

सबभाव आभिः । लोकेतु “पश्वन्धने” (जु० उ०) तत्
उरीणादिकः कर्मणि । पश्यते वच्यतेऽसौ दात्रा ।

अथेदानीं “तद्रूप” इति नवमसुदाहरिष्यस्तत्र तदितिसर्वेनात्रा
सर्वं पदजातमभ्यादिकमुच्यते । तत्राभिर्यैवकर्मणि प्राधान्यादाह—

अभिरिति रूपोपमा ॥

इतिशब्दः प्रकारे वर्तते । अग्निरित्यादि शब्दो रूपशब्दे-
नान्वित उपमामाह । इयं च रूपोपमाशब्देनोच्यते नैरुक्तः ॥
अत्र विभक्तिरविवक्षिता । तेनाग्निरुपो हिरण्यरूप इत्यस्य रूपो-
पमोदाहरणे द्रष्टव्यः । एवं वर्णशब्देनान्वयेऽपि रूपोपमैव ।
तथाचोभयसुदाहरति—

“हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहगुणात्प्राप्तेऽनु
हिरण्यवर्णः ॥” (ऋ० सं० २-७-२३-५)

अस्याः “हिरण्यगुणरित्योर्निर्वाया हिरण्यदा ददृश्व-
मसौ” इत्युत्तरार्धेचम् । दृष्टसमस्येयमाथैम् । त्रिष्टुप् ।
अपात्रपादेवता । कुन्मेषकोपधाने अभिचयने विनियुक्ता ।
हिरण्यरूपः हिरण्यस्यैव रूपमस्यासौ हिरण्यमानरूपदान् ।
स अपात्रपात् मध्यस्थानदेवता (वैद्यतोऽग्निः) आदित्यस्य
पुत्रः । अपां गर्भ्यादित्यः । “सुमुद्रादूर्ध्वमिन्दुर्मा उद्गारत्”
(ऋ० सं० ३-८-१०-१) इति श्रुतिः । तथाचापान्ना सै
भवतीति । प्रादुर्दृष्टाके घमोतीनामपार्थिनीनां च प्रजानां
हिरण्यसंहङ्क हिरण्यमिव संहृद्यमानः प्रीतिजनकः । अभिच-
सेतु स एव हिरण्यवर्णः हिरण्यमिव वर्णयः प्रार्थनीयो
भूतानाम् । स हिरण्ययात् तेजोमयौ योनेः स्वरभवात्
आदित्यात् परि सर्वतः निषद्य मध्यस्थानेऽज्जगदेनान्तरिक्ष-
लोके व्याप्य हिरण्यदाः हिरण्यस्य दाता सः (अपात्रपात्)
अक्षम् अक्षदेतदकम् अस्मै यजमानाय आ समन्तात्
(सर्वतः) ददति ददात् । “दद दाने” (आ० प०)
प्रार्थनयां लोडयै डेत् ॥ १ ॥

१. अत्र बहुव्रीहिर्द्वयः “अग्निः रूपं वल्ले”ति । तत्र नाभी-
रूपं विद्युत्तुर्गतीत्यभिपदमभिसंवाग्निरूपसदृशपरम् । सर्वत्रैवावै-
गर्भेऽनुद्गीतावैषेव गतिर्वैषोऽनुद्गुह्यः खरुख इत्यादी । तयाचानु-
गमयन्ति—“इवाप्यगर्भेऽनुद्गीतौ पूर्वपदं स्वसम्बन्धुत्तरपदादेःसदृशे
लक्षणिकम्” इति ॥

२. “तद्रूपः तदग्रे” इत्येतत् ॥

३. तथाच “अपोनज्ज्यांनमृध्यां वः” (पा० ४-२-२७)
इति सूत्रव्याख्यायां भट्टोजिदीक्षिताः प्राडः । अपोनपात्-अपा-
त्रपाच देवता । प्रत्यक्षसन्निधौगेन प्रकृतिरूपं निपासते । अतएव
“अपोनपाते” “अपानपाते अनुद्गी”ति प्रैषः । इति । परैरेव प्रत्यक्ष-
मन्त्रादि तत्त्वयोगो दर्शितः ॥

४. अत्र “अत्यन्त-वास्तव्य-वास्तव-माध्वी-हिरण्यया नि च्छ-
न्दसि”—(पा० ६-४-१७५) इति सूत्रेण ‘म’ शब्दलोपः । हिर-
ण्यवतीति लोके भवति । सोऽपि निपात एव (पा० ६-४-१७५) ॥

अथोदाहरणसंगमनाथ हिरण्यवर्णहिरण्यरूपप्रचदयोर्विग्रहवा-
क्यमर्थतो निराह—

हिरण्यवर्णस्यैवास्व रूपम् ॥

अस्य अपावमुर्वैयुताभेर्हिरण्यवर्णस्यादित्यस्यैव रूप-
मस्ति । एतेन हिरण्यस्यैवास्व रूपमिति हिरण्यरूपः । हिरण्यस्ये-
वास्व वर्ण इति हिरण्यवर्णः । इत्युभयमुक्तं भवति ॥

अथैकादशस्य “तद्वदि”त्युपमोदाहरणस्य विषये बहुवचन्य-
त्वात्सूचीकटाहम्यायेनान्तिमस्य “तथा” इत्यस्योदाहरणं वक्तुं
तत्र प्रकृत्यर्थस्य सर्वनामो बुद्धिस्यैवविषयत्वात्प्रत्ययार्थमात्रमाह—

‘था’ इति च ।

था इत्ययं चोपमाशब्दः । प्रकारवचने ह्ययं पाणिनिना
विहितः (५-३-२३) प्रकारश्च भेदे साहचर्यमित्युपमैव ॥

अत्रोदाहरणमाह—

“तं प्रवृत्तां पूर्वथा विश्वेथेमथा” ॥

(ऋ० सं० ४-२-२३-१)

अस्याः “उपेष्टतांति बर्हिषदं स्वविदम् । प्रतीचीनं
वृजनं दोहसे गिराञ्छं जयन्तुमनु यासु वर्धसे” इति शेषः ।
अस्यारः पञ्चदशार्चं सूक्तमपश्यत् वैश्वदेवम् । तस्मिन् (वैश्व-
देवे सूक्ते) प्रथमानेवैतां जगतीमपश्यत् । बाह्वृच्ये बाजपेये
सप्तदशे शोके विनित्युक्तम् ॥ हे भगवन् सोम ! उपेष्टतांति
ज्येष्ठं (अष्ट) “वृज्येष्टाभ्यां तिल्लतातिलौ च च्छन्दसि”-
(पा० ५-४-४१) इति स्थायं तात्त्विक प्रत्ययः । बर्हिषदम्
बर्हिषि आहुतो यः सोदति (उपविशति) स बर्हिषद इति । सलोप-
इहान्दसः । स्वविदं खैः सूर्यस्त्वमिह दृश्यमानम् । वेतिरज-
द्वैतैः । सूर्यसमानदर्शनमिति बावत् । आशुं शीघ्रं (गमिनं)-म्
“आशुस्तु मौहिशीप्रयो”रिति हैम(चन्द्रः) । जयन्तं जेतव्यान्-
सुरादीन् अभिभवन्तं “जि अभिभवे” (आ० १०) छटः
शता । तमेवंगुणसंपन्नमिन्द्रं वैश्वदेवं गर्णं वा अनु लक्ष्मीकृत्य ।
अवुत्तु लक्षणे ॥ अतएव कर्मप्रवक्तव्यम्—(पा० १-४-८४)
तथोणे द्वितीया विभक्तिः । यासु क्रियासु वर्धसे पुनः
पुनः संस्क्रियमाणो वृद्धिं गच्छसि । तासु निरा अस्यदुरीरितया
सुखा सहितस्त्वं प्रतीचीनं प्रत्येक्षुषं यथाभिमुखम् तस्मिन्

१. यो यत्र उद्विषिवयः स तत्र तच्छब्देन परादृश्यते इति ।
तच्छब्दाद्यो न दक्षित इति भावः ॥

२. सुपूर्वोदरीरपरेवै “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त” (पा० ३-
२-७५) इति विभिति ईरपरेतीकारस्याकारश्चान्दसः । शोभन-
मिति गच्छति । सु सुखं वैरमति प्राणिनः कर्मसु इति स्वः
सूर्यः योश्चेति नैघण्टुकटीकापरिशिष्टे देवराज्यव्यापनः आहुः ॥
स्वरिव विषये दृश्यत इति स्वविदं कर्मणि विच् प्रत्ययसङ्गः ॥
सामयस्तु—सर्वेषं सर्वस्य लम्बवितारं वा फलं भाववितारं वेलाह ॥
३. तथाचामरः । “जवाग्रभमवापीनमुदीचीनमुदग्रभवम् ।
प्रत्यग्रभवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं निपु” इति । अत्र प्रत्य-

वैश्वदेवं गर्णं वाऽवस्थाप्य स्वकीयेण तर्पयित्वाऽस्यै यजमानाय
वृजनं धनं दोहसे धोषि (प्रसूर्यै) कथम् ? प्रवृत्ता
प्रवृत्तिरन्तना इव । ते शुभाद्यो यथाऽनुहन्त्यजमानानां
कामान्मन्त्रदर्शनेन तद्वत् । एवं विश्वथा विश्वेयामिव । यथा
सर्वेषामुपिपुत्राणामुषीणां च कामान्दुग्धवानिति तथा । अपि च
इमथा एषां वर्तमानकालिकानामुषीणां यजमानानां च यथा
दुग्धवानिति तथास्यापीत्यर्थः । अत्र “अत्रपूर्वविश्वेमात्वाह
छन्दसि”-(पा० ५-३-१११) इति स्थायं धात्वप्रत्ययः ।
इयादिति प्रयोगस्यानुकरणमिदमो निपातनात्साधु ॥ १ ॥

तथेतदाह—

अत्र इव पूर्व इव विश्व इव इम इवेति ॥

अत्र यथापि सर्वोऽपि प्रथमान्त एव भाष्यकृद्भिरभिहित-
स्वाध्याय्यर्थवत्ताद्विभक्त्यन्तरेणापि साधितः । प्रकृतिप्रत्ययार्थवि-
भागदर्शनमेव भाष्यकृतमभिमतमिति ॥

अथेवमेत्येतस्मात्प्रसक्तमुच्यते । अयमित्यस्य शब्दस्य का
निरुक्तिरिति ? तत्राह—

अयमेततरोऽमुष्मात् ॥

अमुष्मात् दृश्यात् एततर आगततर आसन्नतरो यो
भवति सोऽयमित्युच्यते ॥

असावित्यस्य का निरुक्तिरित्युच्यते—

असावस्ततरोऽस्मात् ॥

अस्मात् एततरात् अस्ततरः क्षिततर इव विप्रकृष्ट-
लाभूनवति यः सोऽसावित्युच्यते ॥

असावित्यस्मात्प्रसक्तमुच्यते—

अमुथा यथासाविति व्याख्यातम् ॥

यथासाविति । अनेन योऽर्थ उक्तो भवति सोऽमुथे-
त्यनेनापि इति । अनेन प्रकारेण सर्वमेव व्याख्यातं भवती-
त्यर्थः ॥

गमं प्रत्यग्रभूतं प्रत्यग्रभूमिम् । तथाच स एव “हिरेदंशकाले
पूर्वोऽपि प्रागुदग्रप्रलगादयः” इति ॥ अत्र प्रागुत्तरस्य यजमानस्य
कर्मविकीर्णैरभिमुखो भवन्निष्ठः प्रतीचीनः प्रत्यक्षुष इव
भवतीति तथोक्तम् ॥

१. यद्यन्वयं बलायं (निघं० २-९) पठितस्तथापि वच्यं-
न्यऽनेनं प्रागेति व्युत्पत्तिरान्यात्वाज्जनेऽपि व्याख्यातः । “वृत्ती
वर्जने” (१० १०) इत्यस्यात् “कूपवृत्तिमिदं” (७० २-७९)
इत्यादिना मनुप्रत्ययः । वोरनः ॥

२. लोडयं केदो मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । “बहुलं छन्दसि”
(पा० २-४-७३) इति शब्धो बहु । गुणः ॥

३. तथाचामरः “पुराणप्रतनप्रलपुरातनविरतनाः” इति ॥

४. यथाहुः “इदमस्तु सन्निहते समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ।
अदसस्तु विप्रहृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥” इति ॥

अथेदानीमेकादशं “तद्वदि”त्युपमोदाहरणं विदर्शयिषुराह—

वदिति सिद्धोपमा । ब्राह्मणवत् । वृषलवत् ॥

ब्राह्मणा इव वृषला इवेति ॥ ४ ॥ (१६) ॥

वदित्येतत्पदघटितोपमा सिद्धा लोके प्रसिद्धेति कृत्वा सिद्धोपमाशब्देनोच्यते नैरुक्तैः । यद्योदाहरणं ब्राह्मणघटित-
त्यादि ॥ ब्राह्मणवदधीते । वृषलवदाधोशीतीत्येवं किंवातीत्य
एव वतित्स्त्वतीयान्तात्पाणिनिना विहितः (५-१-११५) । इह
तु प्रथमान्तादेव दर्शितो भाष्यकारेण । तेनायं वच्छब्दः
स्वरादिरव्ययमिर्लानुसन्धेयम् ॥ ४ ॥ (१६)

**“प्रियमेधुवदन्निवज्जातवेदो विरूपवत् ।
अङ्गिरस्वन्महिद्वत् प्रस्कण्वस्य शुधी हवम् ॥”**

(ऋ० सं० १-२-३१-३)

प्रियमेधवदिति । एषा प्रस्कण्वस्याधम् । अनुष्टुप् ।
आमेधी । प्रातरनुवाकाशिनयोः वास्यते । हे जातवेदः !
अमे ! हे महिद्वत् ! महाव्रत । (महाकर्मन्) महत्त्वस्य भग-
वतो जातवेदसः कर्म इविर्हरणदिलक्षणं तेनैवामुच्यते महि-
द्वतेति । प्रियमेधवत् अत्रिवत् विरूपवत् अङ्गिर-
स्वत् प्रियमेध इव अत्रिरेवेत्यादिरर्थः । यथैतेषामृषीणां प्रिय-
मेधावीनां श्रुतवानसि पूर्वमाह्वानं शृणोषि वा, एवं ममापि
प्रस्कण्वस्य हवम् आह्वानं शुधि शृणु । अन्वसो दीर्घः ।
(पा० ६-३-१३७) ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः ॥

मेधा यथा इति दुर्गः । (निघं० ३-१७) यदुमिति वा
वाक्यशेषः । तथा च धारणावती धीरेव मेधा । बहुलम-
विवक्षितम् । तथाचामरः “धीधारणावती मेधा” इति ॥

मन्त्रार्थमाह—

यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु हानम् ॥

इति ॥ प्रस्कण्वशब्दार्थमाह—

प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः । कण्वप्रभवो यथा

प्राग्रम् ॥

१. तथाचात्र वच्छब्दयोगे “सुस्पृष्टेति” (पा० २-१-४)
समासः । इवशब्दयोगे तु विभक्तरेलोपोऽपि (पा० २-४-
७१ वा०) ॥

२. तथाच मेधन्ते सङ्गमन्तेऽध्वर्याविरिति, मेधते सङ्गच्छ-
न्तेन सर्वमिति वा मेधः । “अकर्तारं च कारकं संवाया” (पा०
३-६-१९) इति वचनात्प्रत्ययः । “मेध सङ्गमे च” (श्रु० उ०)
अत्र चकारादिसामेधयोगेति निघण्टुभाष्ये देवराजयज्वानः ।
मिथिः सङ्गच्छति इति माधवः । अत एवायं धनार्थेऽपि पठितः
(निघं० २-११) मेधन्ते हिंसन्ते तदाश्चोरादिविरिति । तथाच
भारतं “अन्ति विनायकारणा” इति ॥

प्रस्कण्वशब्दे प्रशब्दस्यापलायार्थत्वं निराह—**कण्वस्य**
पुत्र इत्यनेन । कण्वस्यापलं प्रस्कण्व इत्यर्थः । तत्कथम् ?
इत्याह—कण्वप्रभव इति । तदेतद्वृथान्तमुखेन साधयति—
यथा प्राग्रमिति । यथा प्रगतं प्रकृतं वाऽयं प्राग्रमित्युच्यते ।
गत—कृष्ट—शब्दशेखोर्णं कृत्वा । एवमिहापि कण्वप्रभव इति
वक्तव्ये भवशब्दलोपं कृत्वा प्रशब्दव्यलयेन च “प्रस्कण्व”
इत्युच्यते । अत्र “प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी” (पा० ६-१-१५३)
इति कण्वस्य सुडागमो निपात्यते ॥ अयं (प्रस्कण्वः) कण्वस्य-
वेदंहादेव सम्भूत इति कण्वोऽस्य प्रभवः । प्रभवस्यसाधिल-
पादाने “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) इत्यप्रत्ययः । यथा
भागवते विष्णुपुराणे च “उत्सङ्गामारदो यथे दक्षोऽङ्गुष्ठारख्य-
म्युव” इत्युक्तम् । पूर्वं हि सङ्ख्यादेव सृष्टिर्धीणामासीत् ॥

सङ्ख्यात्सृष्टिरीतिममर्थं दृष्टान्तसूत्रेणाह—

**अर्विषि भृगुः संवभूव । भृगुर्भृज्यमानो-
नदेहे, अङ्गारेण्वज्जिराः ॥**

भृगुर्नाम महर्षिः स अर्विषि ज्वालायां संवभूव ।
व्यपगतेऽर्विषि योऽङ्गारेषु संवभूत सोऽङ्गिरा नामाभवत् ।
अत्र “अणि गतौ” (श्रु० प०) इत्यसमाह्वलक कौणादिक
इरुन् । अङ्गरेतेऽन्विष्यते असावज्जिराः । शृगामेकूतेऽन्विष्य-
माणो महर्षिभिरपरोऽङ्गिरा मिलितस्तथा च निगमः—“अङ्गि-
रसः सुनवले अग्नेः परिजिह्वे” (ऋ० सं० ८-२-१५५)
अत्राङ्गिरःप्रधानका गणा अङ्गिरसः । एवं शृगवः । तथापि
निगमः । “अर्धवांणो भृगवः सुम्यासः” (ऋ० सं० ७-
६-१४-१) इति ॥ अत्र निदानमाह—**भृगुर्भृज्यमानो नदेहे**
इति । एतच्च ब्राह्मणवचनम् प्रजापतिना किलारसीयं शुक्रमौदाया-
मौ हुतम् । तत्र भृज्यमानो विपारिप्यमानोऽपि यतो न देहेऽ-
तोऽसौ भृगुर्नाम भृज्यतेत्येति, महातेजस्वित्वात् । “अत्र पाके”
(तु० उ०) “प्रचिन्नादिप्रसृतं संप्रसारणं सलोपश्च” (उ० १-२७)
इत्युप्रत्ययः । न्यङ्कादित्वात् (पा० ७-३-५३) क्लृप्तम् ॥

अथ विग्रहप्रसक्तमुच्यते—

अङ्गारा अङ्गनाः (अञ्जनाः) ॥

१. “अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे
च प्रान्ते च स्वावपुंसकम् । अर्धिकं च प्रधाने च प्रथमे चांभि-
वेववति” इति मेदिनी । अत्र “ग्रन्थो गतायै प्रथमया” (पा० २-
४-७९ वा०) इति समासे गतशब्दलोप आर्थिकः । प्रशब्द एव
वा प्रगतार्थकः प्रकृतार्थको वा एवमिहापि प्रशब्द एव प्रभव-
ार्थकः पुरस्ताद्व्यलयेन प्रयुक्तः ॥

२. वज्रतः प्रजापतेः कौन्दिभिरुपां वृष्यपत्तरतो वा पयवतः
सहस्रा रेतश्चस्कन्दं ताम्रमुधावतस्तदसौ पपात ततो भृगुरयमवदिति
पुराणेष्वाख्यायते ॥ तथाच मासे—“देवस्य वितते यथे मंहतो
वर्णस्य च । ब्रह्मणोऽन्तरतो दृष्टा रेतश्चस्कन्दं कार्द्विषि ।
तद्यदीदं सस्येन स जुहाव विभावसो । ततो भृगुः सस्येन-
दङ्गारेण्वज्जिरास्यते” इति ॥

ते हि यत्र निधीयन्ते तदङ्कितं भवति ॥ तस्मिन्नुत्पत्ते
द्वितीये—

अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्युच्यतेऽतः त्रिः ॥

अत्रैवात्रैवेव तृतीयमृच्छतामिच्छते इत्युच्यते-
मुदित्य मध्वैयः पूर्वोपस्थाः तस्मात् “अत्रैव तृतीय” इत्ये-
तस्मादुच्यतेऽतः त्रिः समभवत् ॥ एतेन “अत्र तृतीय-
मप्यस्तीत्युक्ताः पूर्वं मध्वैयः । अन्विच्छन्तोऽस्मन्मन्तासौ तमपि
प्रथितौजसमि”ति ब्राह्मोक्तिरनेना(भाष्यकृता—)यतोऽनुदिता
भवति ॥

अथवैवमन्यथा स्यात् अत्रिः । प्रतिषेधायांऽङ्कारः । कथम् ?

न त्रय इति ॥

इतिशब्दोऽत्र लौकिकी विवक्षामनुसरयति । न त्रय
एवात्र कितर्हि । खन्यतामेतदभिधानं चतुर्थोऽप्यत्र भवि-
ष्यतीत्येवमुवाहारादनिरभवत् ॥ यथाच—

विखननाद्विखननसः ॥

च्युद्व्यामि तस्मिन्निस्थाने य उत्पन्नः स विखननाद्
वैखननस एव नाम्नाऽभूत् ॥

एवम्—

**भरणाद्भारद्वाजो, विरूपो नानारूपो महिद्वतो
महाव्रत इति ॥ ५ ॥ (१७) ॥**

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे नैष ० काण्डे

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

प्रतमिति कर्मेनाम (निर्घ ० २-१) भाष्येऽपि निरुक्त-
मेतदपेक्षा “द्वुणीतीति सत” इत्यादि । (निर्घ ० २-४-१)
महद्द्वद्द्वतं यस्यासौ महाव्रतः स एव महिद्वतः । द्वुयोद-
रादिखादत इत्यम् ॥ इतिशब्दः पादसमाप्त्यर्थं आध्यायो वा ॥
अन्यैरुपपत्त्याऽन्यान्पि संज्ञाभूतानि शब्दस्वरूपाणि निर्वचनी-
यानि नैरुक्तैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ (१७)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ

नैघण्टुककाण्डे तृतीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ७ ॥

१. अत्र यद्यपि “अग्नि गतो” (स्वा ० १०) इत्यस्मात् “अग्नि-
सदिमन्दिभ्य आरम्” (उ ० ३-१३४) इत्यारम्भत्वेऽङ्गन्तील-
ङ्गारा इति व्याख्यातं तथापीदाङ्गमित्रति पञ्चलीलङ्गाराः “अग-
नि” (उ ० १०) कर्तेण्यङ् (पा ० ३-१-१) स्थधा एव हि
तेऽङ्गस्तज्ज्ञता भवन्ति, अतएव तेऽङ्गनासाधनभूताः सन्तोऽङ्गनाः
सन्तोऽङ्गारा इत्युच्यन्ते “अग्नि कृष्णे” लुः (पा ० ३-१-१३४)
“अङ्गारानुसुक्ते न की पुङ्क्तिस्तु महीसुते” इति विश्वनेदित्यौ ॥

२. अन्विच्छा अन्वेषणं तदनुकूलैर्यथैः ॥

३. यतश्च प्रसङ्गायां सर्वमिति मन्तव्यम् ॥ तत्र भरद्वा-
जोऽनन्ता मुनि(रजगरवृत्ति—)रिति शब्दरत्नावली । दृढस्वतिपुत्र
इति हेमचन्द्रः । विरूपो विवर्णरूपोऽपि ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ छतोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते ॥

“यदतत्तत्तद्व्यभिचारी”त्युपमाऽधिकारो वर्तते । अत्रोपमा
द्विविधा पूर्णा छता च । तत्राद्या शब्दो । अन्यथा छतोपमा
शब्दोऽऽर्थी । यथाह दुर्गः । तत्र शब्दव्यत्ययोपमा भवन्ति,
छतोपमा शब्दाच्चेति तत्रा “मिर्नैय” इत्येवमादिभिः शब्दैरुप-
मितितानामर्थानां समानरूपैरर्थस्य मानं कियत् इत्येतदनु-
कान्तम् । अथेदानीं येषु छप्यन्ते उपमाशब्दा इवाद्यस्तान्य-
वसरप्राप्तानि छतोपमानि व्याख्यास्यामः । तानि पुनरिना-
न्यर्थोपमानीत्येवमाचक्षते कथयन्ति “आचार्या” इति शेषः ।
निरुद्धा क्रियते संज्ञेयमित्यर्थः । तानि च पुनरसमात्राण्येव
निघण्टुसमात्राण्ये । तेषु वक्तुरभिप्रायगता एत एवोपमाशब्दा
अर्थत उपमीयन्त इत्यर्थोपमा इत्युच्यन्ते । तथथा—

सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम् ॥

यो हि पूज्यो भवति स पुरुषसिंहः पुरुषव्याघ्र इत्येव-
मुच्यते । अत्र नासौ सिंहः । कितर्हि । सिंहपुण्यस्य कश्चिदस्ति
सौम्योदिरतस्मादभिधानेनोपमार्थकत्वोपमाशब्दानामिवाचीनामन्य-
तममनुचारयश्चेद्भवति । यत्तदनुचारणमुपमाशब्दस्य स एव
लोप इत्युच्यते ॥ प्रसक्त्यादर्शनेव लोप इत्याह भगवान्या-
मितिः । (१-१-६०) प्रसक्त्यार्थतः प्राप्तस्य ॥

श्वा काक इति कुरसायाम् ॥

यो हि लौप्यादिदोषसमन्वयेन कुरसीनो भवति स “श्वाऽय-
मि”त्युच्यते । अत्रापि श्वेवायमितीवशब्दस्य लोपो प्रथम्यः ।
एवम्—वाङ्मोदिदोषसमन्वयेन यः कुरस्यते स “काकोऽय-
मित्युच्यते ॥ कुरसायां—निन्दायां “कुरसा निन्दा च
गईणा” इत्यमरः ॥

अथ काकादिशब्दासुदाहरणप्रसक्त्यामिर्नैविति—

काक इति शब्दासुक्रुतिः । तदिदं शकुनिषु

बहुलम् ॥

अशुकरणमसुक्रुतिः । शब्दस्यासुक्रुतिः शब्दासुक्रुतिः ।
यादृशमेवासौ शब्दं करोति तथैवासुक्रुत्या तस्य नामापि भवति ।
स हि “काक” इति शब्दं कुर्वन् काक इत्युच्यते । तदिदम्
शब्दासुक्रुतिहेतुकं नाम शकुनिषु पक्षिण्येव बहुलं प्रायेण
“दृश्यत” इति शेषः ॥

१. शब्दोपापोपमाशब्दैर्यथैः । लोके तु श्रौती आर्या चेति
पूर्वोपेक्षा । यथाह मम्मटः “साधन्युपमातेदे पूर्णा छता च
सा, अग्रिमा । शौलाधी च अवेदि”त्यादि । तत्रोपमानोपमेय-
साधारण्यभेदोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोश्च
आर्या वा लोपे छता । अग्रिमा पूर्णा इति च तस्यास्पष्टम् । इदम्
शब्दगमना श्रौती आर्या चार्थेनामन्यार्थवत्सेवेति मेवद्वयमुक्तम् ॥

मतान्तरमाह—

न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौपमन्यवः ॥

शकुनिश्चपि न शब्दानुकृतिर्विद्यतं नाम विद्यत इत्यौपमन्यव आचार्य उपमन्योरपत्यं “मन्यते” इति शेषः । किं कारणम् ? इहादिषु व्यभिचारात् । वद्वोऽप्येवंप्रकारा अन्य-क्रियायैर्नामभिरन्विताः शकुनयः यथायमेव—

काकोऽपकालयितव्यो भवति ॥

उपघातभयादसावपकालयितव्योऽपसारयितव्यो भव-
तीत्यपकालनादेव काकः कुतो न स्यात् ? स हि यत्स्पृ-
शति तत्तदुपहन्ति । “काकस्पृष्टं भ्रूना दृष्ट”मिसादिना
स्मृतौ तत्स्पृष्टस्योपहृतत्वं—(मनुपादेयत्वं)—मभिधीयत इति हि
स्थितिः ॥

शकुनिलसामान्यप्रसक्तमुच्यते—

तिचिरिस्तरणात् । तिलमात्रचित्र इति वा ॥

“तृ ह्यनतरणयोः” (भा० ५०) इत्यस्य निपातनम्
तिचिरिरिति । (पा० ४-३-१०२) तदेतत् तरणात् ।
उल्लस्यगमनात् नाम । अथवा—तिलमात्रचित्रः स
भवतीति तिलचित्रस्तिचिरिरित्येवं स्यात् ॥

कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः । कपिरिव जवत
ईषतिपङ्गलो वा, कमनीयं शब्दं पिङ्गयतीति वा ॥

जीर्णः जरन् दृढः सन् कपिर्मर्कट इवावौ वर्णतो भव-
तीति कपिञ्जल इत्युच्यते । अथवा कपिर्मर्कट इवासौ
जवते गच्छति । जु इति सौत्रो धातुर्गतिद्विहिंसाद्यु पठितः ।
पदव्यत्यय आर्षः । वर्णतोऽपीषतिपङ्गलः कपिरिवेत्यर्थः ॥
अथवा कमनीयं प्रार्थनीयं (मङ्गल्यं मङ्गुरं वा) शब्दं
पिङ्गयत्यभिप्रेत्यनक्तीति कपिञ्जलः । एवमासीनि शकुनिनाम-
धेयानि एवमादिना प्रकारेण शब्दानुकृतिपूर्वकत्वे सति निर्व-
कव्यानि ॥

श्वा शुयायी, श्वतेर्वा स्यादतिकर्मणः ।
श्वसितेर्वा ।

जु इत्येष शीघ्राद्यै पठितः निपातः (निबं० २-१५) शु-
क्षिप्रं यौयी गमनशीलः श्वा । अथवा गतिकर्मणः
क्षयार्थं श्वतेः । “शव गती” (भा० ५०) इत्यस्य “श्व-
क्षिप्रं” (उ० १-१५७) आदिना निपातः ॥ स्यात् श्वसि-

१. तथाच नामानुगुणक्रियाया वद्वत्सम्भवान्नाना क्रिया-
वशाद्वाप्राप्तानामभेयप्रतिरूपमापत्तेः श्वायुक्तः शब्दानुकृतिपक्षः ॥

२. भाष्येऽपि “आद्यु इति च जु इति च क्षिप्रनामनी”
इत्युक्तं (नि० ६-२) । शुयायीति शिष्यन्तं पदम् ॥ “सुप्य-
जोति गमिस्ताच्छीत्ये” (पा० ३-२-७८) इति ॥ श्वोदरा-
दित्वात्साधुः आऽसिन्नश्च ॥

तेर्वा वधकर्मणः । (निबं० २-१९) हिनस्त्वसौ शुयायीन-
न्यौश्च ॥ प्राणनार्थोद्वा श्वसितेः (अ० ५०) निस्त्वसौ श्वसिति ॥

सिंहः सहनाद्विसेर्वा स्याद्विपरीतस्य । संपूर्वस्य
वा हन्तेः, संहाय हन्तीति वा ॥

सहन् मर्षेण “वह मर्षेण” (भा० आ०) इह जु
प्रार्थोऽपि । असहन् क्षमाऽभिभवश्चेतीहाभिभव एव धातुर्थः ।
अभिभवति ह्यासवन्त्यान्प्राणिविशेषान् ॥ इति (प्र) सहनात्
सिंहः । अथवा—विपरीतस्य विपर्ययवर्णस्य हिंसेर्हिंशि-
धातो—(६० ५०) रेव हिंसायस्य पचाद्यपि (पा० ३-१-
१३४) हिनस्तीति सिंहः । यथाहुः । “भवेद्वर्णगमादंसः
सिंहो वर्णविपर्ययात् । गृहोत्सा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्तुषोदर-
मि”ति । अथवा संपूर्वस्य हन्तेः सिंहः । उपसर्गसंश्लेन ।
तथाचात्र व्युत्पत्तिः संहाय हन्तीति । संहाय संगस्य ।
“ओहाह गतौ” (जु० आ०) क्लृप्ते व्यप् ॥ वैयाकरणानामेवं
व्युत्पत्तिरिति दुर्गः ॥

व्याघ्रो व्याघ्राणात् व्यादाय हन्तीति
वा ॥ १ ॥ (१५) ॥

व्याघ्राणात् । विविधमसावाजिघ्रतीति व्याघ्रः । स हि
प्राणपटुप्रोत्तेव हन्तव्याहन्ति । अथवा व्यादाय विवृतं
कुला मुखमात्मनस्ततो हन्ति । इति व्या(दाय)हननाद्
व्याघ्रः । यद्वा प्रथमप्रदे पलायितं सत्त्वमसावमपीत्, निरुध्य
तस्मिन्नेव प्रदेष्टे (प्रथमप्रहत्याने) आदाय (आनीय)
हन्ति ॥ १ ॥ (१८)

(समाप्तान्युपमोदाहरणानि)

अथ क्रमप्राप्तानाह—

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् ॥

अर्चतिकर्माणः अर्चयार्थाः (पूजयत्यर्थाः) उत्तरे—उप-
मार्थेभ्यः । पूजायाऽनुपमाया अवश्यंभावात् । ते पुनश्चतुर्णि-
काश्चत्वारिंशद् ४४ अर्चति गायति एवमादयः ॥

मेधायनि एवाचैन्तीति (एत एव हि स्तोत्रं शकुन्वन्ति नेतरे
अभेधस्तस्मात्)—

मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः ॥

उत्तराणि अर्चतिकर्मभ्यः । संख्यया चतुर्विंशतिः
२४ विभ्रैः विभ्रः घृस्तः घोरः इत्येवमासीनि ॥

१. श्वासप्रश्वासे जुहते जिह्वा नितल ॥

२. “जुवर्षीवसन्ताने” (भा० ७०) “क्षिप क्षेपे” इति
क्षीरस्वासी ततः “क्षेपेन्द्राग्रवज्रविभ्रं” (उ० १-२७) इत्यादिना
रन्त्यस्यै शुभाभाव आप्ते इत्यमपि निपात्यते । द्वितीये क्लृप् । उच्य-
तेऽसिन्नप्रतिषेधेन मेधा । क्षिपत्यनवा (मेधया) धार्यं वा । दुर्गस्य
विविधानाथानाहुः प्राति पूरयतीति विभ्र इति वदन् विपूर्वात् प्रातिः
कर्मस्यमाह (पा० ३-१-६३६) विपूर्वाङ्गाताः । अन्येभ्यश्च

आह—

मेधावी कस्मात् ?

इति । उच्यते—

मेधया तद्वाच भवति ॥

मेधया धारणाया धियोपलक्षितो मेधावी भवति तद्वाच-
निति । तदिति प्रकृत्यर्थो मेधैव । मेधाशब्दात् “अस्यामेधा-
सजो विनिः (पा० ५-२-१२१) इति विनिप्रत्ययो मत्वर्थीयः ॥
यद्वा अनेवे तृतीया धान्येन धनवानिति वत् “प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानम्” (पा० २-३-१८ वा०) इति ॥

यथाहुः—

“प्रकृत्यादिगणान्नाता तृतीया तु तदात्मताम् ।

अवच्छेदकतापुद्धिप्रकारिवादिशसती”ति ॥

आह—

मेधा कस्मात् ?

इति । उच्यते—सा हि—

मती धीयते ।

मतिपुद्धिः । तस्यां या पुरुषशक्तिर्धीयते अभिव्यज्यते
धारणानाम सैव मेधा इत्युच्यते ॥

स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश ॥

मेधाविन एव स्तोतुं शक्नुवन्तीति मेधाविनामभ्य उत्तराणि
स्तोतृनामानि १३ रमेः, जरिता, कावः इत्यादीनि ॥

यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश ॥

यज्ञेभ्य एव अतिशयेन देवानां सुतयः प्रयुज्यन्त इति
स्तोतृनामभ्य उत्तराणि यज्ञनामानि १५ यज्ञः, वैश्वः,
अश्वरः, मेघः इत्यादीनि ॥

इत्येव” (पा० ३-२-२०१) इति वः । निविधं गुणातीत्यादि
विमः । दुर्गस्तु-विगुष्टा सदसि गुणातीत्याह । “गुष्टु अभि-
काह्याय” (दि० प०) बाहुलकात्सक्तु प्रत्यये अरत्वचलं गुत्सः ।
अभिकावक्ष्यतेऽस्ती सवैः । धीरो धीमान्मत्वर्थः रः । वदा दधातेः
“सुवृषागृधिभ्यः कन्” (उ० २-२१) इति कन् “गुमासे”-
१ पा० ३-४-६६) लौलम् । भूते ह्युतमर्थमिति धीरः । दधा
(दा) इति वा निधाः क्षिप्येभ्यः । धियमीरयतीति क्षीरत्वाभी । तत्र
धीशब्दे उपपद्ये “कर्मण्यप” (पा० ३-२-१) ददातिदधातोः
समानावेता वैदे बहुत्र इत्यते ॥

२. रमेतिर्चैतिकर्मा (निघं० ३-१४) “पचाषच्” (पा०
३-१-१३) जरिताऽपि जरतेरर्चैतिकर्मेण एव कृत् । यदा
जरिता गरिता (स्तोता) इति (नि० १-१-२) भाष्याद् गुणा-
तेरुत्पत्यर्थेत्स्य वर्णन्यत्वमेव साधुः ॥ कावः कर्तास्तोतृनाम् ।
कर्तेतः “कृवापा” (उ० १-१) इत्यादिनोप प्रत्ययो वृद्धिः ॥

२. वनोतेः कान्त्यधी (निघं० २-६) हेतुर्वा । गल्यधी- (अ०
प०) प्रति टेरेत्ये गुणे वा साधुः । कान्त्यत्वे हि यज्ञाद्येन-
पशुसर्गादयः । गच्छत्यनेन स्वर्गम् । प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन
वाऽसिद्धमव्ययम् । इत्यर्थे वेन इत्युच्यते ॥ अश्वर इति श्वरतेर्वचन-

आह—

यज्ञः कस्मात् ?

इति । उच्यते—

प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ताः ॥

यदेतल्लोकवेद्योः प्रख्यातं प्रतिज्ञतं यजतिकर्मे ।
एतदेव भावसाधनेन शब्देनोच्यते । यजनं यज्ञः । “यजया-
चयतविच्छप्रच्छरक्षो नह” (पा० ३-३-९०) इति भावे
नङन्तः पुंसि ॥ (लि० सू० ३८) ॥

याज्ञ्यो भवतीति वा ।

अथवा-याज्ञ्यो भवतीति यज्ञः । याच्यते ह्यत्र यजमानो
लोकैः अत्रादिकम् । यजमानेन वा देवो वर्षादिकम् ॥ देवैर्वा
यजमानो हविः । तथाच श्रुतिः । “ककुद्दोषणी शलाकादोषणी
याचते मद्वादेव” इति ॥ शलाकादोषणी इत्यस्य शलाकाकारे
दोषणी (बाहु) इत्यर्थः । पशुमेधे हेतत् । माह्णोऽपि ॥
“यतो वै देवानामर्गं सम्भूतं समभावयन्ति ह विज्ञायते” इति
तस्मादाचनायाज्ञः ॥ अत्राधिकरणे नह ॥

यजुर्मिरुधो भवतीति वा ॥

अथवा अयं यजुर्मिमैरुधः संक्षिप्त इव भवति ।
बहुलादत्र यजुनाम् ॥ “उन्वी हेदने” (उ० प०) कस्तस्ति-
त्रलोपे तस्य दत्त एव नत्वे (पा० ८-२-४२) उन्नः ॥

कर्मणः “पुंसि संज्ञायां वः” (पा० ३-४-११८) इति वः ।
नन्पूर्वः । अथो हिंसा तदभावो वच सः । भाष्येऽपि “अरतिहिं-
साकर्मा तत्प्रातिषेधः” अतएव शिष्टाः सारन्ति—“अप्यध्यः पशवो
युष्मास्तिवैश्वः पक्षिणस्तथा । यक्षणां निघनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्यु-
ष्मृता गतिम्” इति । भाष्येऽपि “आज्ञापयचनादाहिंसा
प्रतीयेत” इत्युक्तम् (नि० १-५-२) ॥ तस्मात्पशवो हिंसा
हिंसा न भवतीति युक्तिचारितं जैमिनीये ॥ हेतुपूर्वको हि प्राणिषो
हिंसेति राधान्तः । नक्षोषयाध्वयो द्विचन्तीति वचे हिंसन्ते ।
अथवा धृष्यथे बहुजीहिः । अविषमानोऽथरो वस्य सोऽथरो रक्षो-
मिरहितः रक्षोममत्रैते तत्र वार्यन्ते मरुधिमिः ॥ मेघ इति
“मिधु मेधु सङ्गमेघ” (भा० उ०) चान्मेधाहितयोः । मिधिः
सङ्गस्ये इति पापवः । आशु सङ्गच्छन्त्यत्र देवता हविर्धेनुम् ।
दक्षिणार्थं वा सदलाः । हिमरत्ननेन पापं वा । दुर्गस्तु—“मनेदं
दास्यतीत्येवं यजन्मिः असात्फलं प्राथ्यत इत्यर्थो मेघ” इत्याह ॥
तन्मते पाचाचनमपि ॥

१. यजन्त्येतिरिति यजुर्णि मन्त्राः । सर्वेऽपि क्रम्यजुःसामा-
वर्वाणाः । अतएव “एक एव यजुर्वेदो बहुधा समपद्यते”ति विष्णुपुरा-
णम् ॥ “यजुः सर्वत्र गीयत” इति च विरन्तानां प्रसिद्धिः ॥ तत्र
स्मितात्मन्त्रान् “विषास्यन्त्रावैवशेन पादव्यवसा” “गीतिषु सामा-
ख्या मेधे यजुःशब्द” इति जैमिनिरुच्ययत् ॥ (२-१-३३-३५)
तावत्पि (शेषपूर्वे) यजुषि स्थितावाचाभिधेकाश्चानिचार्यै-
न्ताडोकोपकृतिसमन्वयार्थजिरा दृष्टयानितीमे आयवर्णास्यया समा-
प्राप्ताः ॥ जैमिनिना-रुक्षणयवाभिधानादेव हवी संज्ञायु-
पपन्ना । चत्वारो वेदा इति च सप्तमेवे ॥

बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः ॥

बहुकृष्णाजिनः । यद्यदत्र दृश्यते प्रतिविशिष्टं साधनं किञ्चित्तत्तत्कृष्णाजिनमिति तद्वन्नोपलक्षितं कर्म यन्न इत्यौपमन्यव आचार्यो "मन्यते" इति शेषः । तथाहि—सोमे तावदजिनद्वयम् । यजमानेऽप्यजिनद्वयमित्यादि । एवमसौ बहुकृष्णाजिनो भवतीति । बहुव्रीहिरत्र बोध्यः ॥

यजुष्येन नयन्तीति वा ॥

अथवा—यजुषि मन्त्रा एव एनं नयन्त्युपक्रमप्रत्ययपवर्गपर्यन्तं प्राप्नुवन्तं कुर्वन्ति ॥

यज्ञसम्बन्धादेवाह—

ऋत्विङ्नामानाम्युत्तराण्यष्टौ ॥

ऋत्विङ्नामानि । ऋत्विजं नामानि भरताः कुरवः इत्यादिन्यष्टौ सन्ति । तत्र त्रिन्यते दक्षिणानिरिति भरताः । कुर्वन्ति कर्मोणीति कुरव इत्येवमुच्यते ॥

आह—

ऋत्विक् कसात् ?

इति । उच्यते—

ईरणः ॥

ईरयिता हासौ संस्तुतीनां भवतीति ईरणः ऋत्विक् । तदेतदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं संस्तुतिप्रवर्तकत्वमुत्तिवत्यस्येति ॥

व्युत्पत्तिनिमित्ताह—

ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिः ॥

ऋगिरासौ यष्टा यागकारी भवतीति ऋग्यष्टत्विक् । इत्येवं शाकपूणिराचार्यो "मन्यते" इति शेषः ॥

ऋतुयाजी भवतीति वा ॥

अथवा ऋतौ कालविशेषे याजी यजनशीलो याजनशीलो वा । तथाच श्रूयते "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, वर्षासु राजन्यः, शरदि वैश्यः" इत्यादि ॥

१. "सृष्टमरणे" (श्वा० ७०) "सृष्टदक्षियजि०" (उ० ३-२०७) इत्यादिनाऽतच्च गुणः । यद्यद्वारेण नृसंसंभवतीति स्कन्दस्वामी । विभर्तेर्वातच्च । करोतेर्वाहुलकादुत्वे कुरवः । यद्वा—“कु विक्षेपे” (उ० ५०) “कुरोश्च” (उ० १-२४) इति कुप्रत्ययः । विक्षिपलक्षानि कर्माणि ॥

२. यदर्थेशानादि शब्दप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् (इत्युक्तमपस्ताव) (नि० २-५) यथा गौर्गोत्वं (साक्षादिमत्त्वम्) पवमिहापि । यथा गच्छतीति गौरिति गुरुपत्तिनिमित्तं तथायेतन्न-सृष्टमिति ॥

३. ऋच कत्वादशो यज्ञेः किपूच “ऋत्विक्”—(पा० ३-२-५९) इत्यादिना निपात्यते ॥ आचपक्षेऽपि निपातनादेव रूपसिद्धिः । यथेष्टत्र रन्ताच्छीत्ये (निलक्ष्मणि) द्रष्टव्यम् ॥

१९ नि०

ऋत्विक् सम्बन्धादेवाह—

याज्वाकर्मणि उत्तरे धातवः सप्तदश ॥

याज्वाकर्मणिः याचनायाः १७ । ईमहे । यामि । मन्महे । इत्येवमादयः ॥

याज्ञासंबन्धादेवाह—

दानकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

दानकर्माणः दानायाः १० । दाति । दासति । दासतीत्येवमादयः ॥

दानसम्बन्धादेवाह—

अध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

अध्येषणमध्येषणा प्रार्थनैनेत्युक्तं प्रति, तत्कर्माणस्तदर्थकाः ४ परिस्रव । पवस्वत्येवमादयः । “सत्कृत्य धातुभिर्वाहुं प्रतिग्रीतृणां प्रार्थना अध्येषणेत्युच्यते” इति दुर्गा आह ॥

स्वपिति सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्मणौ ॥

सर्वोऽपि हि याच्यमानोऽदितिसंस्थेस्वपितौ वैलभ्येषणाकर्मस्य उत्तरौ स्वपितिकर्मणौ शयनार्थौ द्वौ द्वावेव स्वपिति, सस्तीतीनौ, नापरौ निगमे भवतः । एतच्च द्विप्रहणदेवावसीयते । स्वरूपत एव हिलावगमो भविष्यतीति द्विप्रहणमवधारणार्थम् । परिस्रव्या शेषा । यथा—“पञ्च पञ्चनैखा स्रव्याः पञ्च पञ्चनखेतराः । सप्तकः शङ्करो गोधा क्रूरैः खतौ तु पञ्चमः ॥” इति (२३) ॥

कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश ॥

कूपमेव हि आश्रित्य मरौ सुप्यते । सुप्तः कूप इव पतितो भवतीति वा स्वपितिकर्मभ्यामुत्तराणि कूपनामान्युच्यन्ते । १४ कूपः । कातुः । कैतः । इत्येवमादीनि ॥

१. ऋत्विजो हि यज्ञे यजमानानाम् देवानस्यैवन्त इति ते वाञ्छाप्रधाना भवन्तीति तत्सम्बन्धात् ॥

२. तथाचाचारः “सतिस्त्वध्येषणा याज्वाकर्मिभिराज्ञायां चनाऽर्थेने”ति । अन्तश्चापि “प्रेषणाध्येषणाशुभा विविधा स्वांलवर्तना । अधःकक्षे चोर्ध्वकक्षे समकक्षे बने क्रमादि”त्युक्तम् ॥

३. पञ्चनखाः पञ्चैव यज्ञा इत्यनेन परिस्रव्यायते ॥ “विधिरत्नन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिस्रव्याभिधीयत” इति जैमिनीयाः प्राहुः ॥ संख्यानियमः परिस्रव्येति बहवः ॥

४. “कै गै शब्दे” (श्वा० ५०) “सितनिगमि—” (उ० १-६७) इति बाहुलकाच्चुम् । आत्वम् (पा० ३-१-४५) अन्तरसौ प्रतिशब्धते बहुलस्यादिनेति कातुः । यद्वा कशब्दे उपपक्षेऽवतेः “छन्दसीणः” (उ० १-२) इति बाहुलकादुप । कमुदकमसिध्रलतेऽपिगम्यते (प्राप्यते) इति कातुः । कवै इति करोतेर्बाहुलकात्तेन । त्रियते छासादुदकारिभिरिति कवैः । इत्येवमन्यव ॥

आह—

कूपः कसात् ?

इति । उच्यते—

कुपानं भवति । कुप्यतेर्वा ॥

यत्र ह्यसौ भवति तत्र कुत्सितं पानं भवति । रज्ज्वादि-
साधनापेक्षत्वात् । अथवा कुप्यतेः “कूप् कोधे” (दि० प०)
इत्यस्य कूपः । यत्सम्बन्धादुदकाग्निः कुप्यन्ति । अत्रावे-
क्रियाविशेषणानां कर्मत्वात् “आतोऽनुपसर्ग केः” (पा० ३-
२-३) इति कोऽन्ये “इगुपधे” (पा० ३-१-१३५) ति
कः । उभयव्याधिकरणे प्रत्ययः कुसाव्यस्य दीर्घश्च बाहुलकात् ॥
शाकटायनास्तु “स्तुवो दीर्घश्चे”त्यतो दीर्घश्चेत्यनुवृत्तौ “कुयूभ्यां
य” (उ० ३-२७) इति पप्रत्ययधात्विः । कुवन्ति शब्दा-
यन्ते मण्डूका अस्मिन्नि ति कूप इत्येवमाहुः । पाणिनीयास्तु
कुत्सिता इषदा आपोऽश्लयथे “ऋक्पूर्वभूः” (पा० ५-४-७४)
इति अः समासान्तः “ऊदनो” (पा० ६-३-९८) इत्यत्र
दीर्घनिर्देशादप्यत्राप्युदित्वाहुः ॥ “कूपः कूपकमृन्माने गर्ता-
न्धुगुणवृक्षके” इति कोशः । मृन्मानं काचभाण्डम् ॥

स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव ॥

कूपमेव ह्याश्रित्य अन्तर्हिता मुण्णन्ति स्तेना इति कूप-
नामभ्य उत्तराणि स्तेननामानि १४ । तृपुः । तक्का ।
रिप्पा । रिपुः । इत्येवमादीनि ॥ परंपर्या धनमाहृत्यातिशयेना-
सावात्मानं मृष्योत्थारामनः तर्पयतीति तृपुः । लिम्प्यसावात्मानं
पापेनेति रिपुः । एवमन्यद् ॥

आह—

स्तेनः कसात् ?

इति । उच्यते—

संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

अस्मिन्पुरुषविशेषे पापकं कुत्सितं पापकर्म संस्त्यानं
संहतं (संघातीभूतं) भवतीत्यनं स्तेनः । इत्येवं नैरुक्ता
निरुक्तविदो मन्यन्ते । वैद्याकरणार्थां पुनरन्यथाऽपि स्यादिति
भावः । “स्तेन चौयै” (सु० उ०) “पचावच्” (३-१-
१३४) इति पाणिनीया मन्यन्ते ॥ पापकमिति कुत्सायै कन्
(पा० ५-३-७४) ॥

१. आहृत्यान्तं गर्तादिकमित्यर्थः । यत्तच्च दुर्गोक्तमुद्युतमिति
न्यास्त्यानसापेक्षत्वात् । सहातिप्रदर्शनं तस्यावश्यकतासीदिति
व्याकथयितुमुपायितं तेन ॥

२. “तृप प्रीणने” (दि० प०) “इयैः किञ्च” (उ० ३-
१३) इति बाहुलकादुपप्रत्ययः किञ्च । तक्का रिप्पेति वनिहन्तौ ।
“तक्क सद्देने” (आ० प०) “अभ रामभे” (आ० आ०)
उपपाया इत्वं च रभतेर्वाहुलकात्प्रयोदरादित्वाद्वा । लिम्प्यसौदादि-
कस्य रत्वं च । अन्यत्तुमुत्तर ॥

अन्तर्हितास्त्वन्धादेवाह—

निर्णीतान्तर्हितास्त्वन्धादेवान्युत्तराणि षट् ॥

योसावन्तर्हिताऽदृष्टोपि निर्णीतो विव्रित एव भवति
तन्नामान्युत्तराणि स्तेननामभ्यः ६ । निष्यम् । सखः ।
सनुतः । इत्यादीनि । निर्णीतमिव निष्यम् । सुप्तमिव सखः ।
सन्ततमिव सनुतः । इत्येवमूह्यम् ॥

(निर्णीतं कसान्निधिकं भवति) ॥

क्षिप्तमेतद् । यदेव निर्णिकं क्षोभितं भवति प्रमाण-
न्याभ्यां, तदेव निर्णीतमुच्यते ॥

दूरनामान्युत्तराणि पञ्च ॥

अन्तर्हितं दूरवद्भवतीति सङ्गतिः ॥ आके । पराके । पराचैः ।
इत्येवमादीनि ५ आ ? कियतो देशादेतद्वर्तत इति विशातज्यने-
तद्वर्ततीत्याके । पराके पराकान्ते । पराश्रुत्समक्षितम् पराचै-
रित्येवमूह्यम् ॥

आह—

दूरं कसात् ?

इति । उच्यते—

दुतं भवति, दुरयं वा ॥

तदि अन्धनो महत्त्वात् दुतं पलायितमिव भवति ॥ “दु
दु गतौ” (आ० प०) “गस्यार्थकर्मकं” (पा० ३-४-७२)
इति कः कर्तरि । अथवा दुरयं दूरं दुःखेन हि तदीयते
गम्यते (प्राप्यत) इति दुःसपदा “दिप् गता” वित्यस्मात्कर्मणि
“एरच्” (पा० ३-३-५६) ॥

दूरसम्बन्धैवेवाह—

पुराणनामान्युत्तराणि षट् ॥

प्रज्ञम् । प्रविदः । प्रवयाः । इत्येवमादीनि ६ । आपत्तं
प्रज्ञम् । प्राग् युतिमदासीदिति प्रविदः । प्रकृष्टवयाः प्रवयाः ।
इत्येवमूह्यम् ॥

१. निरूपूर्वाग्रवतेः “अग्रपादयश्च” (उ० ४-१०८) इति
निपातः । निर्णीतं वदित्वीत्यन्तर्हितात् निर्गतमन्तर्हितात् वा । सख इति
संपूर्वास्वरत्वेर्गंतिकर्मणो विवि गुणो रपरश्च । समखान्तलोपः ।
सम्पन्नन्तर्गतं विनिर्गतं वा । सनुतरिति संपूर्वाचनोत्प्रेक्षुषित्वादि-
लोपो मस्य सुः प्रयोदरादित्वात् ॥

२. आहृत्पूर्वापरप्रापूर्वाचैरे “विनाकादयश्च” (उ० ४-१५)
इत्याकप्रत्ययो बाहुलोपश्च निपात्यते । यदन्तर्त्वं प्रयोदरादित्वात्
(पा० ६-३-१०९) नीचैरिति वदत्रयं पराचैरित्यादेवि
भट्टभास्करमिश्रः । तथाच नीलस्य स्थाने पराशब्दे विपर्ययोश्च
वेदितव्यः । दृष्टोपसर्गव्यत्ययो बह्वच (मि० १-२२) ॥

३. समानं हि काष्ठव्यनोमेहत्वं दूरपुराणयोः ॥

४. “नश्च पुराणे प्राद” (पा० ५-४-२५ पा०) इति
नप्रत्ययः । तत्र हि चादं लक्षणपञ्चाः पूर्ववाचिकोक्ताः । प्रविदं

आह—

पुराणं कस्मात् ?

इति । उच्यते—तदि—

पुरा नवं भवति ॥

न वर्तमानकाले ॥

पुराणसम्बन्धादेवाह—

नवनामान्युत्तराणि पठेव ॥

नवं । नूतनं । नूतनम् । इत्यादीनि ॥

आह—

नवं कस्मात् ?

इति । उच्यते—तदि सय एव कृतवित्—

आनीतं भवति ॥ २ ॥

आ सयः नीतं प्राप्तं भवतीति नवम् । “णु स्तुतौ” (अ० ५०) “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) नूयते स्तुयते ।
अचिरकृतत्वेन रमणीयत्वादित्यम् (एवमादिकः शब्दो) विशेष-
धनिप्रस्ताथाचमरः “प्रत्ययोऽभिवो नव्यो नवीनो नूतनो
नवः । नूतन” इति (वि० नि० व०) ॥ २ ॥ (१९)

द्विश उत्तराणि नामानि ॥

द्वे द्वे इति द्विशाः । “संख्यैकवचनान्ध वीप्सायाम्” (पा०
५-४-४३) इति शास्त्रप्रत्ययः । “जानीयादिति” शेषः । कार-
कादिति हि तत्र वर्तते ॥ पृथिवीनामभ्य आरभ्य नवनामानि
यावदेकैकार्थस्य बहूनि नामानि व्याख्यातानि । इदानीं “प्रपित्वे
अभीके” इत्येवमारभ्यावापृथिवीनामभेयानि एकैकस्य द्वे
नामनी वाचके भवति इति तान्येतानि समाग्रायेते ॥
(निर्व० ३-२९-३०) ॥

अथैवमुक्त्वा सामान्यतो, विशेषणैकैकं व्युत्पाद्योदाहरणैरेव
दर्शयति—

तथा—

**“प्रपित्वेऽभीक” इत्यासन्नस्य । प्रपित्वे प्राप्तेऽ-
भीकेऽभ्युक्ते ॥**

प्रपित्वे, अभीके, इति द्वे नामनी आसन्नस्य भवतः ।

इति सकारान्तमव्ययमिन्द्राथैकत्वेऽस्मानादिकालप्रवृत्तिरेव वीजम् ।
तेन प्रवृत्तानि विमान्यसेति पृथोवरादित्वात्कारस्य वकारः । इति
देवराजः । तथाच सामान्यपक्षे दीव्यतेः कस्तुन्दीन्यतिशुल्लेखः ॥

१. “णु स्तुतौ” (अ० ५०) “ऋदोरप्” (आ० ३-३-५७)
नूयते स्तुयतेऽचिरकृतत्वेन रमणीयत्वादिति ॥ “नवस्य नू आदेश-
रक्षतनखाश्च प्रत्यया वक्तव्या” (पा० ५-४-२५ वा०) इति
नूतनमूतने साधुनी ॥

इत्येवमप्येऽपि व्याख्येयम् ॥ अभ्युक्ते आभिमुख्येनाधिते ।
अभ्यागते इति यावत् ॥

इदानीमुदाहरणे प्रवीति—

“आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमार्गहि ॥”

(ऋ० सं० ५-७-३०)

“अभीके चिदुलोककृत् ॥”

(ऋ० सं० ८-७-२१)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

आपित्वे इति । “यथा गौरो अपाकृतं तृप्यसेलवे-
रिणम् । अपित्वेनः प्रपित्वे तूयमार्गहि कर्णेषु त्सुल्ला-
यिषं ॥ ३ ॥” ऐन्द्रेया । बृहती । देवातिथेः काण्वस्यापम् । महा-
प्रते बृहतीसहस्रे शस्यते । हे इन्द्र ! यथा—येन प्रकारेण गौरः-
गौरधृगः । अवेरिणम्—अपगतार्णमपगतोदैकं मरुप्रदेशम् ।
गला तृप्यन्—तृषा बाध्यमानः । अपां जलेन कृतम् पर्याप्तं
तडागमन्यं वा जलाशयम् एति शीघ्रमागच्छति । एवं लमये-
तस्मिन् आपित्वे—आपानकाले । प्रपित्वे—प्राप्ते सति तूयं-
क्षिप्रम् (निर्व० २-१५) आगहि—आगच्छ । “बहुलं छन्दसि”
(पा० २-४-७३) इति गमेः शपोल्लिखे हेरपित्वेन किरवाम-
लोपः (पा० ६-४-३७) । आगस्य च कण्वेषु—कवैर्मेषाविभिः
एभिर्कलिभिः सच्चा—सह (निर्व० ४-२) पिब । “लोमि”ति
शेषः ॥ कर्णं इत्येष मेधाविनामसु (निर्व० ३-१५) पठितः ॥
विभक्तिव्यस्ययश्छान्दसः (पा० ३-१-८५) ॥ ३ ॥

अभीके इति । “प्रोक्त्वैः पुरोरथमिन्द्राय श्रुमन्चत ।
अभीकेचिदुलोककृत् सङ्गे समस्तं वृत्रहासार्कं बोधि चोदितं
नर्भन्तामन्यकेपी ज्याका अधिधन्वंसु” ॥ १ ॥ सुदासः पैजवन-
सेयमापम् । अतिच्छन्दाः । सर्वैश्रवायां मैत्रावरुणीयके देवता-
व्यलये यागे शाकरसेन्दस्य चरयोर्ज्यैषा, रैतस्य पुरोऽनु-
वाक्या बाह्व्ये पुनरियमेव षोडशिकां शस्यते । हे स्तोताः !

१. ऋणश्चक्षुः दुरीभूमी जले च वर्तते । “ऋणं देये जले दुरी”
इति हैमः ॥

२. अपेक्षकवचनमापम् । तथाच पठन्ति “अवा माजेने
विनियोग”श्लेषम् । स एव पाठोऽपेक्षितत्वाद्वाक्य इति निर्णीतः ॥
(महाभारो मे० ५० वै० के० श्रीपरमेश्वरशर्मैकताऽऽह्निकपद्धती) ॥

३. “युगपथांतयोः कृतमि”लमरः । “कृतं युगेऽलमर्थे
स्याद्विहिते हिसिते विधि—”ति मेदिनी च ॥

४. “आपानं पानगोष्ठिका” इलमरः । आ—सम्भूय पिबन्त्यथे-
त्यर्थे ह्युद (पा० ३-३-११) पानस्य गोष्ठी स्वायं कर्त्तुं
पानार्थां सभा आपानमित्युच्यते ॥

५. कणति—क्षोत्रलक्षणं शब्दं करोति । कण्वते स्मूयते वा ।
कणयति निमीलयति परान्वा स्वतेजसेति कण्वः । “कण शब्दे”
(स्वा० ५०) “कण निमीलने” (जु० ५०) “अनुपुलित-
कणिलटिषिभ्यः कण्” (उ० १-१४९) इति कणप्रत्ययः ॥

प्रो—प्रकथैष । उकारः पादपूरणः । सु—प्रशस्ताभिः “स्तुतिभिः । इति शेषोऽप्याहृतः सुशब्दबलेन । अस्मै—इन्द्राय । परमैश्वर्यवते । तुल्यार्थमस्य । पठ्यर्थे वा चतुर्थी (पा० २-३-६२ वा०) **पुरोरथम्**—रथैस्याग्रे स्थिता । शूयम्—बलमस्य । अर्चत—स्तुत । कं च पुनरर्थमभिसम्भवायर्चत ? इत्याह—अभीकै—अभ्यक्तै—अभ्यागते (आसत्ते) एतस्मिन् स्वङ्गे—सङ्ग्रामकाले । (निघं० २-१७) **समस्तु**—सम्ममैवित्युत् । सङ्ग्रामेषु । (निघं० २-१७) उद्यतायुषेषु शत्रुषु **लोककृञ्चित्** अभिपूजितो लोककर्ता स्थानकर्ता वा वृत्रहृन्—शत्रुहन्ता इन्द्रो भविष्यतीति । उः पादपूरणः । एवमन्यान्तोदन्संवोच्यामनापि प्रवृत्ते वक्तुम्—हे भगवन्निन्द्र ! अस्माकम् चोदिता अव्युज्जता सन् । यद्वा चोदितास्तुल्यर्थे तेऽभिन्योजिता एताः स्तुतीरिति शेषः । बोधि बुध्यस्व । बुधेरुच्छान्से छुडि “दीपजने” (पा० ३-१-६१) त्यादिना कर्तारं न्छेदिनादेशः “बहुलं छन्दस्यमाञ्जोरोऽपि” (पा० ६-४-७५) इत्यङ्भावः । अपिच अन्यकेषां—कृतिसतानामन्येषामसङ्ग्रिपां कृतासर्थेऽकन् (पा० ५-३-७१) ज्याका कृतिसता ज्या मौर्वी (भद्रगुणः) “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः । कृतासर्थे कन् (पा० ५-३-७) अर्थेधन्यस्तु धनुःष्वधिरोपिता । नमन्तां ह्यिन्सन्ताम् । “णम तुम ह्यिंस्याम्” (आ० आ०) कर्मणि लोट् यणभाव आर्षः । अवततज्याधनुषो हतसर्वोद्यमा एतेऽस्मिन्नपि भवदन्तिव्यानादनुग्रहाद्भवन्तिवति भावः ॥ १ ॥

“दद्रम्—अर्भकमि”त्यलस्य । दद्रं दद्रोते ।

सुदम्भं भवति । अर्भकमवहृतं भवति ॥

अल्पस्येति । “नामनी भवतः” इति शेषः । दद्रोते—वैधायस्य (निघं० २-१९) तज्यर्थं सुदम्भं—सुच्छेयं भवति । अल्पत्वात् ॥ अवहृतं हसम् ॥

उदाहरति—

“उपोष मे परामृश मा में द्रुत्राणि मन्यथाः ॥”

(ऋ० सं० २-१-११)

“नमो महद्यो नमो अर्भकेभ्यः ॥”

(ऋ० सं० १-२-२४)

१. उचसर्गसकारस्यापि पल्लवार्थम् । अतएव च “तात्पदावोः” (पा० ८-३-१११) इति निषेधोऽपि न । “कुगतिप्रादयः” (पा० २-२-१८) इति गतिसमासः ।

२. अत्र रथस्य पुरः पुरतः (अग्रतः) इति “पुरोऽज्ययम्” (पा० १-४-६७) इति गतित्वात् ॥

३. सम्पूर्वादततैः क्तिप् ॥

४. निदिधिमिपूजितेऽर्थे व्याख्यातः (नि० १-२-२) ॥

५. “धनुश्चापौ—धन्व—शरांसन—कोदण्ड—कार्ष्णकाः” इत्यमरे धन्वगुणशब्दो धनुःपत्तयः पठितः ।

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

उपेति । “उपोष मे परामृश मा में द्रुत्राणि मन्यथाः । सर्वोहमस्मि रोमुशा गन्धारीणामिवाविका” ॥ ७ ॥ भावय-व्यसेयमार्थम् । अनुष्टुप् । भावयव्यमेव सा भर्तारं तेनानुपेयमाना ब्रवीति । हे राजन् ! उप—उपगम्य । उप—उपकिण्व च । मे—मम । परामृश—संस्पृश । यो यः प्रदेष्टः पुरुषेण खियाः स्पष्टव्यस्तं तं सर्वैरेव अथेच्छं स्पृश । अथ लमलमकाऽ(अल्पवयस्काऽ) सि कथं स्पष्टयेति प्रत्युक्तेवाह—मा मे द्रुत्राणि मन्यथाः । “लोमानी”ति शेषः । द्रुत्राणि—अल्पानि । (निघं० ३-२) लोमानि मे मा मन्यथाः । जानेऽहमेतत् यथा अलोमिकाया उपगमप्रतिषेध उक्तः स्मृतौ—“नाजातलोमयोपह्रासमिच्छेत्” इति । यतो वैदयामि सर्वोहमस्मि रोमशा सर्वेष्वेवावयवेषु मतोऽप्यत्राणि रोमाणि । येषु क्षीणासुलघन्ते । कथं च पुनरहमस्मि रोमशा ? गन्धारीणामिवाविका गान्धार—(खन्धार—) देशजातानामवीनां मध्ये यथा अविका हस्ता अघिः । अरुपार्थे कन् । (पा० ५-३-८५) तस्या रोमाणि सधनाणि मृदुलानि च भवन्ति । एवमहमस्मीति निःशङ्कमुपगच्छ मामिति भावः ॥ ७ ॥

नम इति । “नमो महद्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो सुवम्भ्यो नम आशिनेभ्यः । यजाम देवान् यदि शक्रवांम सा ज्यायसुः शंसुमावृक्षि देवाः” ॥ ३ ॥ विष्टुप् छन्दः शेषस्यार्षम् । होतृजपे विनियुक्ता । महद्भ्यः परिमाणेन, देवेभ्यो नमः । नमो अर्भकेभ्योऽल्पपरिमाणेभ्यः । सुवम्भ्यो यौवनवयः । आशिनेभ्यो व्यापिभ्यः “अश्व व्यातौ” (स्वा. प.) “आहूतैः सुयजातौ णितिसाच्छील्ये” (पा० ३-२-७८) यजाम देवान् एतस्मिन्पुष्टितकाले यदि शक्रवांम । अल्पश्रुतविज्ञाना वयमिति शुष्मान् ब्रूमहे हे ज्यायसः । ज्यायसः । (श्रेष्ठाः) विभक्तिज्वल्य आर्षः । देवाः ! शुष्माकमेव शंसं संशितारं । विभक्तिज्ज्वा आर्षः । (पा० ७-१-३९) स्तोतारं मा मां (अस्मान्) माधुक्षि माक्षिन्धि यज्ञफलत्वात् । क्रस्मिन्निदले महति वा दुःशस्ते कर्मणि अपराधतः । को हि नापराध्याति कर्म कुर्वाणः ॥ अत्र “असदो द्वयोश्च” (पा० १-२-५९) इति एकत्वैऽस्यदो वा बहुवचनमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

“तिरः सत” इति प्राप्तस्य । तिरस्तीर्णं भवति । सतः संखृतं भवति ।

तिरः सत इत्येते प्राप्तस्य नामनी भवतः । अप्राप्तस्यैके अधीयते यथापि ज्योत्स्म इति दुर्गः ॥ तीर्णं हि तत् (प्राप्तं) भवति दूरमभ्यानम् । संखृतं समित्येकीभावे । एकीभूय खृतं गतं भवति । उदाहरति—

१. भावयव्यो नाम कश्चन राजर्षिः ॥

“तिरश्चिदर्थया परिवर्तिर्यातमदाभ्या ॥”

(ऋ० सं० ४-४-१६)

“पात्रेव भिन्दन् सुत एति रक्षसः ॥”

(ऋ० सं० ५-७-९)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

तिरश्चिदर्थः ॥ “अर्थात्तावेह गच्छन्तु नास्तस्या मा विवेनतम् । तिरश्चिदर्थया परिवर्तिर्यातमदाभ्या माध्वी ममं श्रुतं हवैम्” ॥ २ ॥ अवस्योरात्रेयस्याधर्मः । पक्षिराधिनो । प्रातरनुवाकाधिनयोः शस्यते । हे नास्तस्या ! नास्त्यौ । अभिवनौ ! युवाम् इह असिन्त्यहे अदाभ्या अदाभ्यया अनुपहंसितया (अप्रतिबद्धया) गत्या । दध्रातिवैषकर्मसु पठितः । (निर्व० २-१९) आलो लृक् (पा० ७-१-३९) आगच्छतम् “सोमं पातुम्” इति शेषः । किञ्च मा विवेनतम् विगतकामौ मा भूतं, युवां मयाऽऽहूयमानौ । वेनतिः कान्तिकर्मा (निर्व० २-६) अथ तिरश्चित् प्राप्ते अप्राप्तेऽपि वा स्थानेऽवस्थितौ वा तदा अर्थया ईश्वरया (समर्थया क्षीत्रया रथगत्या दैवगत्या वा) अर्थ इत्येष ईश्वरनामसु पठितः । (निर्व० २-२२) निपातितश्च पाणिनीयैः “अर्थः स्वामिवैषयोः” (३-१-१०३) इति ॥ परिवर्तिः परिवर्तौ औद्यः सुः (पा० ७-१-३९) सन्तौ । परिपूर्वाद्भूतैरेरिन्द्रप्रत्ययः (उ० ४-११६) परिवर्तनं कृत्वा (आ) यातम् । सायणस्तु तिरश्चित् अन्तर्हितादुरेदेशादपि युवां वर्तिरस्माद्दृष्टं (सायणमते वर्तिसिति सान्तं गृहनाम) परिचायितामागच्छतम् । इत्येवमत्र व्याचक्षौ ॥ हे माध्वी ! मधुसोमसिन्धं पेयं ययौस्तौ मधुमन्तौ युवां मम हवैम् आह्वानं श्रुतम् श्रुतम् । विकरणस्य लृक् ॥ शुलाऽविष्मन्मना क्षीप्रमायातमिति भावः ॥ २ ॥ पात्र इति । “इन्द्रो यातुनामभवत् पराशुरो हविर्मधीनामभ्या विवासताम् । अमीदंशुकः परशुश्चैवा वनं पात्रेव भिन्दन्सुत एति रक्षसः” ॥ १ ॥ वसिष्ठस्यार्थ, जगती । इन्द्रः यातूनां यातुधानानां (रक्षसां) पराशरः पराशातयिता अभवत् । कीदृशानां ? हविर्मधीनां हवीषि ये मग्नन्ति विनाशयन्ति तेषाम् ।

१. न सत्त्वावसत्यौ न असत्यौ नास्त्यौ प्रत्यक्षभूतौ देवौ “नम्राणाम्वा” (पा० ६-३-७५) -द्विलादिनां नलोपाभावो निपात्यते ॥ अत्र औद्य आकारः (पा० ७-१-३९) ॥

२. अत्र लिङ्गव्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) साधनं साधनोक्तं ब्रह्मव्यम् । “मधोरक्ष” (पा० ४-४-१२९) इति मत्वर्थोऽप्योऽन्त्यः प्रत्ययः । “ऋत्थवास्त्वयास्त्रमाध्वी” (पा० ६-४-१०५) इति यणदेशो निपात्यते । “वाच्छन्दसि” (पा० ६-२-१०६) इति पूर्वसर्गदीर्घत्वम् ॥

३. हवैरवाहानापीव (भा० उ०) भावेऽपि (पा० ३-३-५७) भिषक्षिते “बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणे पूर्वकृत्स्नं, ततोऽपि गुणोऽवादेशश्च ॥

अभ्याविधासताम् अभ्युद्वासयतां यज्ञोत्सादकानामित्यर्थः । योऽयमेवंलक्षण इन्द्रः स शक्तः शक्तः सर्वयातूनां यातने । सतः प्राप्तात्पदेशात् अप्राप्तादुरादा अभि एति अभ्येतु अस्मान्प्रति । लोडर्थं लेट् । इत् उ इतीमौ पादपूर्णा व्याख्यातौ । कः कमिव परशुः परशुहस्तः वनं यथा । किंकुर्वन् पात्रा पात्राणि । शोडां (पा० ७-१-३९) कौलालाणि च्छन्नाण्वानि इव । रक्षसः रक्षांसि । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । भिन्दन् विदारयन् ॥ १ ॥

“त्वोनेम” इत्यर्थस्य । लोऽप्यततो, नेमोऽपनीतः ॥

त्वोनेम इत्येते अर्धस्य नामनी भवतः । अपतलोऽपेल एकस्माद्भागद्वयेन ततो विस्तृतो भवति । अपनीतः । अपभग्यनीतः प्रथक् कृत इत्यर्थः ॥

अधार्थपदं पर्यायामिधानप्रसक्तं निर्देवीति—

अर्थं हरतेर्विपरीता, द्वारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भवति । ऋध्नोतेर्वा स्यादद्धृतमो विभागः ॥

हरतेः “हृन् हरणे” (भा० उ०) इत्यस्मात् विपरीतात् अहंरूपतामापादितात् “हृल्लभ” (पा० ३-३-१२१) इति कर्मणि घञि गुणः । बाहुलकादस्य घः । उद्धृतं हि तज्जवति । अथवा ऋध्नोतेः “ऋधु बद्धौ” (सा० प०) इत्यस्य । घञ् पूर्वणैव ॥ ऋध्नोत्यनेनेत्यर्थः ॥ ऋद्धतमः अभिसम्पन्नतमो विभागो भवति । विभागेन हि सम्पद्यतेऽनेकेषामभिमतम् ॥

अथैतादुदाहरति—

“पीर्यति त्वो अनु त्वो गृणाति ॥”

(ऋ० सं० २-२-१६)

“ने मे देवा नेमेऽसुराः ॥” (ब्रा०)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

१. विवासतिः परिचरणकर्मोऽपि (निर्व० ३-५) उपसर्गद्वयोपादानान्तरेऽत्र । सायणस्तु—अभिसुखं आविवासतामागच्छताम् इति व्याचक्षौ ॥

२. निपातप्रकरणे (नि० १ अ० २-३ पादयोः) ॥

३. परान् गृणातीति परशुः । कुठारोऽन्वो वाऽस्मभेदः प्रसिद्धः ॥ “द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वः” इत्यमरः ॥ अत्र परशुशब्दस्तदिति लाङ्गिकः । कुन्ताः प्रविशन्तीति बद्ध ॥ कुन्तो गवेषिकापरपर्याय आनुषविशेषः । “भाला” इति प्रसिद्धः । तदस्य प्रविशस्तु कुन्ताः प्रविशन्तीत्युच्यते तेन वया कुन्तहस्ताः पुरुषा लक्ष्यन्ते तद्वत् । “कुन्तो गवेषिकायां स्यात्” इति मेदिनी ॥

४. हरतेरहंरूपतापादने केश इत्याह—अथवेति ॥

५. विशेष्यनिमित्तम् । “समंऽशक्ते अर्थम्” इत्यमरः ॥

पीयतीति । “बोधां मे अस्य वचसो यविष्ठ महिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः । पीयति स्त्रोऽनु स्त्रोऽगृणाति वृन्दाहस्ते तुन्वं वन्दे अग्ने” ॥ २ ॥ दीर्घतमस आर्षम् त्रिष्टुप् आग्नेयी । प्रातरुवाकाशिनयोः शस्यते । हे भगवन्नग्ने ! यविष्ठ युवतम ! अतिसयेन युवेलार्धं “अतिशायने तमविष्ठनै” (पा० ५-३-५५) इतीष्टनि भलाहिलोपे सम्प्रसारणे (पा० ६-४-१३३) दीर्घे ओर्गुणः (पा० ६-४-१४६) अवादेशः । हे स्वधावः ! अन्नवर ! स्वाधा इत्येव अन्ननामस्य पठितः (निघं० २-७) मे मम अस्य महिष्ठस्य दातुतमस्य पूजयितुमस्य वा, महत्तमस्य वा । अत्र महच्छब्दस्य मंहादेशः प्रपोदरादिलाह्वयः । इष्टन् तु पूर्वेणैव । टिलोपश्च । प्रभृतस्य प्रष्टुर्भैरगवद्गुणेः सम्भृतस्य वचसः भवस्तुतिरूपस्य “गृणाति”ति शेषः । बोधा बुध्यन्त । “बुध भवगमने” (भा० ५०) लोट् दीर्घ आर्षः । आ सर्वैव इति वा । किंच इदमपरं शृणु उभयेषां प्राजापत्यानां देवाधुराणां द्विधा विभक्त्यानां मध्ये त्वः अर्धः देवाह्वयः पीयति हिनति एकमर्धमसुराह्वयम् । त्वः अर्धः असुराह्वयः अनुगृणाति अनुष्टोति, अपरमर्धेदेवाह्वयम् । मास्मान् हिंसीरिति । तत्रैवं सत्युभयथा विप्रतिपक्षेण प्राजापत्येण वृन्दाहः वन्दनशीलोऽहं “वदि अभिवादन-स्त्योः” (भा० आ०) “शुवन्शीराहः” (पा० ३-२-१७३) इत्याहप्रश्रयः कर्तरि । “वन्द्राहभिरवाहके” इत्यमरः ॥ दैवं पक्षमाधितो द्विलासुरं ते त्वैतां तन्वं तन्ं ज्वलन-दहन-प्रकाशीकरणसमर्थां निलमेव (प्रातर्मध्यन्दिने सायं च) वन्दे स्त्रीसौख्यं ॥ २ ॥

नेमे देवा इति ब्राह्मणवाक्यं वाजपेये मैत्रावरुणीयानाम् ॥ अर्धतो देवा अर्धतोऽसुरा आसन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

“ऋक्षाः, स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् ॥

अक्ष्णः, स्तुभिरित्येते नक्षत्राणां नामनी भवतः ॥ तत्र ऋक्षान्योऽत्र पुंसि निर्दिष्टो लोके पुनर्नपुंसकमेव, मकार-रस्य बाऽऽकारः प्रपोदरादिलात् ॥ एवं स्तुभन्योऽत्र नक्षत्र-वत्पुंसस्ति ततो भिन् । न तु तृतीयान्ते नाम । वेदे तृतीयान्त-सादृशकरणमदः ॥ विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययं वा ॥

नक्षत्रशब्दं पर्यायाभिधानप्रसक्तं निर्व्वीति—

नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः ॥

गल्यं वर्तमानात् नक्षतेः नक्षत्रातोर्गैषण्डकात् (निघं० २-१४) भौवादिकाद्वा गल्यर्थात् (पा०) “अभिनास्तिकलि-भ्योऽञ्जत्” (उ० ३-१०५) इत्यञ्जप्रत्यये नक्षत्राणि भवन्ति । तानि हि निलमेव गच्छन्ति ॥ पाणिनीयैस्तु क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्षीयन्ते न क्षरन्तीति वा नक्षत्राणि “नक्षत्राणावनेवा” (पा० ६-३-७५) इत्यादिना नवः प्रकृति-भावानलोपाभाव इत्युच्यते ॥

१. शब्दतोऽर्थत्वम् ॥ तद्वैतयोः (चातुषसंगयोः) राजाना-स्योर्विच कनित्कदाचित्कर्मैव्यतिहार उपपद्यत एव ॥

अत्र ब्राह्मणमन्यथा व्याख्यातीत्याह—

“नेमानि क्षत्राणी”ति च ब्राह्मणम् ॥

नक्षत्रोऽत्र त्वर्थः । स च भेदायः पूर्वनिर्वचनात् । “तुसा-द्देदेऽञ्चारणे” इत्यमरः ॥ क्षत्राणि धनानि इमानि न भवन्ति । किंतिर्हि ? धनसरूपान्येतानि, सूर्यरश्म्यशुवेधादीप्य-मानानि सन्ति । “हिरण्यधानीव आजन्त” इति हि तच्छेषः । क्षत्र्यादयो धननामस्य (निघं० २-१०) पठितः ॥ पूर्वजन्मासु कृतपञ्चेन तद्वृत्ति स्थिरं भवतीति ॥

अथ यथाप्रतिज्ञातं निर्व्वीति—

ऋक्षाः उदीर्णानीव ख्यायन्ते, स्तुभिस्ती- र्णानीव ख्यायन्ते ॥

उदीर्णानि उदीरितानि केनचिद्वर्धगमितानि च ख्यायन्ते इत्यन्त इत्यर्थः ॥ एवं तीर्णानि तिर्यग्गतानीव गगन-मण्डले ख्यायन्ते इत्यन्त इत्यर्थः ॥

अथोदाहरति—

“अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा ॥”

(ऋ० सं० १-२-१४)

“पश्यन्तो द्यामिन् स्तुभिः ॥”

(ऋ० सं० ३-५-६)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

अमी येति । अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा ननु दर्शये कुर्वन्निहितेषु । अर्द्धवृत्तानि वर्णस्य वृत्तानि विचार्कश-चन्द्रमा नक्तमेति ॥ ५ ॥ छान-शेषस्यापिम् । त्रिष्टुप् । वारुणी । वर्णश्चास्यां सूर्य उच्यते ॥ अमी ये ऋक्षाः अमृति यानि नक्षत्राणि उच्चा उर्वरवृत्ते स्थाने दिवि निहि-तासः निहितानि स्थापितानि केनचित् “आजन्तेरसुक्ष्” (पा० ७-१-५०) इत्युग्रागमः ॥ नक्तं रात्रावेव दृष्टे इत्यन्ते “इरयोरे” (पा० ६-४-७६) इति रेभावः । एतानि ।

१. उक्तब्राह्मणग्रन्थशेषः । चाकचम्यदर्शनादिरण्यपत्यत्रयः । हिरण्यधानीति तु “ऋक्षयश्चास्त्वयावास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छ-न्दति” (पा० ६-४-१७५) इति निपातः ॥

२. एतेन पाणिनीयानुग्रहद्विधा निरुक्तिरुक्ता । निघण्डु-भाष्ये तु क्षतिः सौभोऽग्रहार्यः । माधवमते शकलीकरणार्थो द्विसा-श्वेय “क्ष्” गतिर्द्विसयोर्यः” इति हि क्षुनेधिनीकारः । “गुञ्जी-पचिवचिषमि (मनि) सादिक्षिभ्यस्तः” (उ० ४ । १६२) इति त्रः । युष्मते श्वेतदुष्योमाथिभित्तसप्तचत्वाद्वा । हिनति दारिद्र्यम् । क्षणीकरोति वा तदैव । क्षतो नाशकात्कुतक्षिपात्वाद्वा त्रापते रक्षतीति क्षत्रं धनं “त्रैह पात्रे” (भा० आ०) तथाच निगमौ । “नृदि तैः शत्रवं न सहो न सन्त्युम्” (ऋ० सं० १-२-१२) “सुक्ष्मासोऽस्तितादसः” (ऋ० सं० १-१-२६-५) इति ॥

न विज्ञायन्ते दिवा दिवसे । एतानि कुहूचित् क पुनः ईयुः
गच्छन्ति । कालव्यत्यय आर्षः । किमेतस्यात् ? अदध्नाणि
अनुपहिंसितानि (आध्वर्यभूतानि एतानि) वरुणस्य आदित्यस्य
व्रतानि कर्मणि स्तुः । किमन्यद् भविष्यति ? स हि भगवान्
नादित्यस्तानि कुतश्चिदानयमिवास्तं गच्छति । पुनश्चैतान्यपन-
यतिनोदेति । तदेवं दशममदर्शनं वा तेषां सूर्यकृतेभ्यः । यदपि
चैतत् विचाकशात् देदीप्यमानः कसेदीप्यर्थो यद्गुणन्ता-
च्छतुप्रलयः । “नाम्यस्ताच्छतुः” (पा० ७-१-७८) इति
मुनोऽभावः ॥ चन्द्रमाः । नक्तं रात्रौ एतत् आगच्छति तद-
प्यस्यैव भगवतः सूर्यस्य कर्म । अयमेव हि चन्द्रमसि दीप्तिमा-
दधान इवास्तं गच्छति । पुनश्चाक्षिपन्निव चन्द्रमसो वीतिमुदेति ।
योऽयमेवंस्वभावो वरुण आदित्यस्तं वयमभिनेताथंसिद्धये
स्तुमः । स इदं नामास्माकं करोलिति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

पश्यन्त इति । “कृतावानं विचेतस्तं पश्यन्तो धामिषु
स्तुभिः । विधेयामध्वराणां हस्कुतारं दमेदमे ॥ ३ ॥”
गोतमपुत्रस्य वामदेवस्यापर्म । अनुष्टुप् । आगेयी । कृतावानं
यक्षवन्तम् ऋतमिति यज्ञनाम (निधं० ४-१९) ततावन्मिमलथं
(पा० ५-२-१२२) । विचेतस्तं विभूतप्रेष्ठानं विश्वेषां सर्वेषाम्
अध्वराणां यज्ञानां हस्कुतारं स्वर्गकर्तारम् । हसतिः स्वर्गो
हर्षणे वा वर्तते । उपज्वलिते हि तस्मिन्स्पर्धन्त इव यज्ञाः
परस्परं वयं भवामो वयं भवाम इत्येवम् । तमेवंगुणविशिष्ट-
ममि दमेदमे यक्षेष्टे यक्षेष्टे प्रतिगुणहं पश्यन्तः “वयं
स्तुमः यो नैकधा वीप्यमानः” इति शेषः । धामिषु स्तुभिः ।
स्तुभिः नक्षत्रैर्दीर्घमिव “पृथिवीं वेदिं वा चित्ररूपां
करोति” इति शेषः । स नोऽभिदुतोऽभिप्रेतानर्थान्साधयलिति
तात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥

“वज्रीभि, रुपजिहिका” इति सीमिकानाम् ॥

वज्रीभिः उपजिहिका इत्येते सीमिकानां पिपीलि-
कानां नामनी भवतः ॥ आये विमत्तयर्थोऽविवक्षितः ॥

अथ वज्रीपदं निर्वचि—

१. “ज्रत” मिति कर्मनामस्य पठितः (निधं० २-१) व्याख्या-
तश्च (नि० २-१३) ॥

२. चाकशीतिर्दीप्तिकर्मा पश्यतिकर्मा च वेदे पठ्यते । निपूर्व-
कोऽयं प्रश्नार्थे सन्दर्भार्थमाख्याति । कस्येवेदीप्त्यर्थाद्वा यद्गुणन्ता-
च्छतरि द्वित्येऽभ्यासस्य दीर्घः ॥

३. जिष्टिष्टभूतं प्रधानं यस्य तम् । पृथ च “विदी संज्ञान”
इत्यस्याऽर्थोऽनिरुक्तः ॥

४. पतञ्ज “हासमाने” इत्येतत्पदव्याख्यायां देशराजय-
ज्जानः प्राहुः ॥ ततश्च भावे कियत् । हाः स्वर्द्धे तत्पतारम् ॥

५. “दमे” इत्येष गुह्यनामस्य पठितः (निधं० ३-४) ॥

६. “धौः क्षी स्वर्गे च गगने दिवं क्षीवं तयोः स्मृतम्” इति
कोशः (अ० टी० स०) “निलवीप्तयोः” (पा० ८-१-४)
इति पद्यद्वयम् ॥

वज्रो वमनात् ॥

ता हि वमन्नुदकं तेन मुदाद्रामवति ॥ तथाच “दुवम उद-
रमे” (श्वा० प०) रक् । “पुत्रोमे” क्षीप् (पा० ४-१-४८) ॥

अथ सीमिकापदं निर्वचि—

सीमिकाः स्वमनात् ॥

स्वमैतन्(त्यो) हि ता नित्यमेव गच्छन्ति ॥

अथ उपजिहिकापदं निर्वचि—

उपजिहिका उपजिह्यः ॥

उपजिह्यन्ति हि ताः, पटु ह्यासां प्राणैर्न्द्रियं भवति ॥

अनयोर्गिंगममुदाहरति—

“यदच्युपजिहिका यद्ध्रो अतिसर्पति इत्यपि
निगमो” भवति ॥ (श्र० सं० ६-७-१२-६)

यदच्यति । भार्गवस्य प्रयोगस्येवमार्थम् । उक्थेऽसौ
समिदनया प्रहृयते ॥ अस्याः “समु तदस्तु ते घृत” मिति
शेषः । अत्र “ता जुषस्व जविष्ण” इति पूर्वमन्त्रादमिसंबध्यते ॥
हे अग्ने ! उपजिहिका नाम पिपीलिका अन्तररूपविद्य
स हि वह्निं शक्नोत्यनु खदिरसारंदि । यत् काष्ठविकम् अति
भक्षयति । यत् च वज्रलाद्विशेषः अतिसर्पति आर्द्रया मुदा
परिवेष्टयन् हे जविष्ण युवतमेतु साधो ! अत्र “तत्र साधुः”
(पा० ४-४-९८) इति यत् सर्वं तत् उभयजरातीयमपि
ते तव घृतम् अस्तु भवतु । ता ह्यतीभूतं तत् । लिङ्गव्य-
त्यादिरार्थः । त्वं जुषस्व सेवस्व । “जुषी प्रीति-
सेवनयोः” (तु० आ०) प्रार्थनानां लोट् ॥ ६ ॥

“ऊर्दरं, कृदरमि”—त्यावपनस्य ॥

ऊर्दरं, कृदरमित्येते आवपनस्य धैन्यादिभिःक्षेप-
भाण्डस्य नामनी भवतः ॥ ओप्यतेऽस्मिन्निष्ठाधिकरणे लुट् ॥

ऊर्दरमुदीर्णं भवति । ऊर्जे दीर्णं वा ॥

१. “समु शब्दे” (श्वा० प०) धात्वर्थनिर्देशस्योपलक्षण-
त्वाद्भगवतेऽपि वृत्तिः । यद्वा स्वमन्त्रो ध्वनन्त्यः सत्यो गच्छन्तीति
सीमिका भवति । स्वमन्त्रक्रियायोगात् सीमिका ॥

२. उक्थो यज्ञः । उक्थं हि सामविशेषतस्तद्व्यकरणपरो ग्रन्थ-
विशेषोऽपि लक्षणयोक्तोऽत एवोक्तयामि उक्थैर्वा संसतीस्तुक्थया
यजमान इति वै० सि० कौमुदी ॥ यक्षश्च तदुक्तलक्षणलक्षितः ॥

३. तथाच सायणः । उपजिहिकावज्रशब्दो यद्यपि पर्यायी
तथापि प्रथमुपादानाद्भगवत्स्वच्छद्विशेषे पूर्ववत्सति ॥

४. खदिरसारं ताम्बूलम् । “विना खदिरसारेण हारेण हदि-
णीदृशः” इति प्राचीनपथे तथा अवगात् ॥

५. आसमन्तात् (सर्वतोभावेन) उप्यते स्थाप्यतेऽस्मिन्नि-
त्यावपनं मुख्यं वंशमयं वा । कोटि “वेदी” इति नि. भाषायां
प्रसिद्धम् ॥

ऊर्द्वरं कुलम् । तद्धि उत्तु ऊर्ध्वं दीर्घं भवति । अथवा ऊर्ज अत्राय अर्थात् तदीर्घे विधीर्णे सङ्गवति । ऊर्गिल्लनाम (निघं ० २-७) तदुद्धमनाय हि तच्छुचिरिभूतं भवति ॥ निगममजोर्द्वरति—

“तमूर्द्वरं न प्रृणता यथेन ॥”

इत्यपि निगमो भवति ॥

(ऋ० सं० २-६-१४ ॥ य० वा० सं० २९-१)

तमूर्द्वरमिति । “अध्वर्यवो यो द्विष्यस्य वस्त्रो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा । तमूर्द्वरं न प्रृणता यथेनन्दं सोमं-
भित्तवपो वो अस्तु” ॥ ५ ॥ गृत्समदक्षेयमार्पं त्रिष्टुप् । एन्द्रो । हे अध्वर्यवः ! यः इन्द्रः द्विष्यस्य तुलोकाश्रयस्य वस्त्रः घृणतः । “आगमशास्त्रमनिलयि”ति गुमोऽभावः । घनस्य, यः च पार्थिवस्य अन्तरिक्षलोकाश्रयस्य । पृथिवी-
ह्यन्तरिक्षनामसु पठितं (नि० १-३) । यश्च क्षम्यस्य क्षमा (भूम्या) श्रयस्य “भवेच्छन्दसि” (पा० ४-४-११०) इतियत् । राजा अधिपतिः तम् एवंगुणयुक्तम् इन्द्रम् यथेन वीर्यशूक्रधान्यविशेषेण ऊर्द्वरं न कुल्लमिव । सोमेभिः सोमैः “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इत्यैवभावः ॥ पुणत प्रूरयत तर्पयतेति यावत् । वीर्यः साहितिकः (पा० ६-३-१३०) यद्वा आसमन्तारपृणत । तत् एतत् वः युष्माकम् अपाः कर्म (निघं० २-१) अस्तु भवतु । सर्वमन्यद्विहा-
येति भावः ॥ ५ ॥

मन्त्रार्थमंशतः (प्रकृतम्) आह—

तमूर्द्वरमिव प्रूरयत यथेन ॥

निगदव्याख्यमेतत् ॥

अथ ऊर्द्वरं निर्वेचि—

ऊर्द्वरं कृतद्वरं भवति ॥

कृतो द्वरः श्वन्नः (छिद्रं) यत्र तत्कृतद्वरं तदेव ऊर्द्वरं पृथोदरादित्वात्तलोपः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“समिद्धो अञ्जनकूर्द्वरं मतीनाम्”

(य० वा० सं० २९-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥ ३ ॥ (२०) ॥

१. तादर्थ्यं चतुर्थी । “ऊर्जं बलप्राप्तयनोः” (जु० प०) किय ।

अत्राय, तत्साध्याय मलाय च यदीर्घं सङ्गवति तमूर्द्वरमित्युच्यते । निषागपि शिवैऽकृतच्छिद्रे वा तस्मिन् वेन प्राणनं (जीवनं भोजनतो) नापि च बलं कस्यचिद्वदति ॥

२. “छुपिरं विद्वरं लिम्” इत्यमरः । उद्धमनाय । अन्तः-
स्थितान्यनिलःसाराणाय ॥

३. ऊर्द्वरशब्दे ॥

समिद्ध इति । “समिद्धो अञ्जनकूर्द्वरं मतीनां घृतमग्ने मधुमुत्पिन्वमानः । वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सुधस्यम्” ॥ आशीसुकम् । आध्वर्यवेऽध्वमेधे । तत्रेयं प्रथमा । हे अग्ने ! भगवन् ! समिद्धः सन्दीप्तस्त्वम् । मतीनां मेधाधिनां (निघं० ३-१५) सर्वेषां देवानां, मतीनां युधीनां च आवपनं निषानस्थानं घृतम् । ते हि सर्वः मतीः (सर्वप्राणेन) तत्र क्षिपन्ति ममेदं स्थादिति । तदेवंगुण-
युक्तं घृतं मधुमत्तं मधु (वत्) स्वादयुक्तम् अञ्जनं गमयन् “अञ्जं व्यक्लिमक्षणकान्तिगतितु” (ह० प०) ततः शता । आत्मानं प्रति ज्वालनं विवालयन् । पिन्वमानः पिबैष्य । ततः हे जातवेदः । भूस्थानदेवत अग्ने ! त्वं वाजी वेर्जनवान् बलवान् वेर्गवान् वा सन् वहन् प्रार्थयैस्तदेवाग्नयति “वह प्रापणे” (श्वा० प०) ततःशता देवानां सध्वं समानस्थानं (सहचारिणम्) अथ च प्रियम् एतम् वाजिनम् अश्वमाश्वमे-
धिकम् आ आगिमिष्येन आशुतरं वा वक्षि वह (प्रापय) लोड्यै लट् शपो छक् (पा० २-४-७३) ॥ ३ ॥ (२०)

“रम्मः पिनाकमि”ति दण्डस्य ॥

१. एतच्चारवैते, शब्दतत्त्वं वा । सङ्गुचरितः शब्दः सति-
तात्पर्योपपन्नसामेऽर्थद्वयोक्तकालम् तत्कारणं तु शब्दानां तुल्य-
रूपता । यथा “विदग्मानसद्वं वैरिकासलासंकोचकीर्तिमुते” ॥
इत्यादौ । अत्र विदुषां मानसं मनश्च मानसं सरस्वत इति
संवाचनम् । यथावा अक्षा भगवन्तां भुजवन्तां वीर्यवन्तामित्यादौ ।
अक्षशब्दो हि रथावयवे (क्षुरि) निषीतकफले देवनाक्षे (पाशके)
च वर्तते । तदेतच्छब्दतत्त्वं शब्दस्य पर्यायपरिप्रेक्ष्यसद्वत्त्वात् ।
तत्सद्वत्त्वं स्वैर्यतर्त्वं यथा पदा इत्यादौ ॥

२. “पिबि सेवने” (श्वा० प०) पदव्याख्येन (पा० ३-
१-८५) लटः शानच् । “आने मुक्” (पा० ७-२-८२) इति
मुगागमः ॥

३. जातशब्दोपपदाद्विधेयं चारणाधीतेषां शानार्थात् । “विद
जाते” (अ० प० “विद विचारणे” क० आ०) अनुप्रायिकः ।
(उ० ४-१८८) जातानि सर्वाणि भूतानि कर्मणि वा वेद
लोकपालत्वात् । यद्वा जाते जाते सर्वसिन्मुतजाते (प्रागिसमूहे)
निषते । “विद सत्ताया” (दि० आ०) जातं वेदो हविर्लक्षणं
घनमैश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः । जातं वेदो विचारणं यस्य स
वैश्वानरविषयायि च कृतविचार इत्यर्थः । जातमात्र एव यितोतेत
प्रधानत्वमात्रत्वात् । जातं वेदः प्रधानं वा अस्य सः ॥
“अग्निवैश्वानरो बहि०० जातेवेदास्तनुपत्ता” इत्यमरः ॥

४. कम्पनवान् । परमेयो भयदाता वा । सोऽस्मास्तीति वाजी ।
मत्वर्थेऽत इतिः (पा० ५-२-१२५) “ओषिती अथचलनयोः”
(क० प०) अस्य वाजः पृथोदरादित्वात्साधुः । “वाजी वेजनवा-
नि”ति साध्यम्याख्यानात् । यद्वा वाजो बलम् (निघं० २-९) ॥

५. “हस्तारणिः प्रसन्नो वेगो रथो यवो वाजः” इति (राज)
निघण्टुः । इति निघण्टुसाध्ये देवराजयज्जानः ॥

रम्भः पिनाकम् इति एते दण्डस्य नामनी भवतः ॥
तत्र तावत् रम्भपदं निर्वक्ति—

रम्भ आरभन्त एनम् ॥

अस्वलनार्थम् एनं दण्डम् आरभन्ते इत्यर्थं रम्भ इत्युच्यते । “रभ रभसे” (भा० आ०) आहुपुष्टार्थेऽत्र वर्तते । ततः “पचाद्यच्” (पा० ३-१-१३४) “रभेरश-
खिलोः” (पा० ७-१-६३) इति जुम् । रभ्यते वा “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” (पा० ३-३-१९) इति घञ् । “रम्भा कदम्बपत्तरसोनी वेणी वारणान्तरे” इति मेदिनी ॥ वेणुरत्र दण्डमुपलक्षयति । वैणवस्यैव दण्डस्य स्थितिषु धारणविधानात् । तथाच मनुः “वैणवीं धारयेद् यष्टिं सोदकं च कमण्ड-
लुम्” इत्यादि ॥ (४-३६)

अत्र निगममुदाहरति—

“आ त्वा रम्भं न जिर्वयो ररम्भ ॥”

इत्यपि निगमो भवति ॥

(अ० सं० ६-३-४५ य० वा० सं० ३-६१)

“आ त्वा रम्भं न जिर्वयो ररम्भा शवसस्पते । उडमसि त्वा सुधस्य आ ॥ ५ ॥” काण्वस्य त्रिशोक्तस्यार्थम् । ऐन्द्री गायत्री । अतिरात्रे महाव्रते च वास्यते । हे भगवन्निन्द्र ! वयं त्वा लां जिर्वयः जीर्णां (वृद्धां) पृथोदरादिः । रम्भं न दण्डमिव आरभन्त आरभामहे । लङ्घं लिट् दीर्घः पदव्यत्यय-
वार्धः । “रभेरशखिलोः” (पा० ७-१-६३) इति जुम्यजु-
स्वारपरसवर्णौ ॥ अवष्टम्भाय दण्डमिव लामाश्रयामहे । हे शवसः बलस्य (निष्० २-९) पते पालक ! अत्र “वज्राः पतिपुत्रे” (पा० ८-२-५३) त्यादिना भिसर्गस्य सः ॥ स्वधस्ये समाने एकस्मिन्कासिधस्थाने यज्ञायतनेऽवस्थितम् त्वा लाम् । आ अभिसुख्येनैः शृङ्गैः लोतुं वा उडमसि उडमः नित्यं कामयामहे । “वश् कातौ” (अ० प०) लट् । “इदन्तो मसि” (पा० ७-१-४६) इति मस इगागमः । वशव्य संप्रसारणम् (पा० ६-१-१६) ॥ ५ ॥

अथ प्रकृतं मन्त्रार्थमाह—

आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम् ॥

व्याख्यातं मन्त्रार्थं ॥ (अत्र हि जीर्णा इति जिविव इत्यस्यार्थः) ॥

अथ पिनाकं निर्वक्ति—

पिनाकं प्रतिपिनध्येनेन ॥

१. सप्तम्युपपत्त्यै क्रियापदाध्याहार आवश्यकः । क्रिया-
धारस्यैवाधिकरणसंज्ञायाम् तत्र तस्या विधानात् (पा० १-४-
४५+२-१-१६) ॥

२. “उपसर्गवलेन योग्यक्रियाध्याहारः” शब्दबुद्धिनियमेन
तावदव्याख्यातं दुर्गेण ॥

२० नि०

एनेन दण्डेन प्रतिपिनष्टि हन्तीति पिनाकम् एव
उच्यते ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“अवततधन्वा पिनाकहस्तुः कृत्तिवासाः ॥”

(अ० य० सं० .....)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “एषते रुद्रभागस्य लुषख तेनावसेन परमोजवतोऽतीह”
इत्यादिः । एनेन मन्त्रेण त्रैयम्बकाः पुरोडाशाः वृक्षे आसज्यन्ते ।
हे भगवन् ! रुद्र ! एष ते तव भागः तेन अवसेन
पथ्यदनेन (पाथ्येन) (नि० १०-१७) परः परस्तात् ।
मूजवतः तन्नामः पर्वतात् (यत्र मम शत्रवो वसन्ति)
पिनाकहस्तः । दण्डहस्तः । अथच कृत्तिवासाः कृत्तिधर्म
“अजिनं वर्म कृत्तिः स्त्री” इत्यमरः । तद्वसनः । अवत-
तधन्वा अवततं आरोपितयुगम् धनुर्धस्य सः “धनुषध”
(पा० ५-४-१३२) इत्यनङ् । अविज्यकासुर्धस्य सन् अतीहि
अतिगच्छ असच्छत्रून् हन्तुम् । मा अवैवस्थाः । “इण् गतौ”
(अ० प०) अतिपूर्वस्त्वतो लोट् प्रार्थनायाम् ॥

केचित्तु—

“प्रतर्तं रुद्रावुसं तेनं पुरो मूजवतोऽतीहि ॥ अवतत-
धन्वा पिनाकावसुः कृत्तिवासा अहिर्धस्रजः सिन्धोऽतीहि ॥
(अ० य० वा० सं० मा० शा० अ० ३ कं० ६५)”
इत्येवमुदाहरणतोपपत्त्यस्यास्य महीधरभाष्यमनोद्वारन्ति । तदे-
तद्भाष्यान्तर्निमित्तं वेदितव्यम् । भाष्ये हि पिनाकहस्त इत्येवं
शब्दघटितः पाठो दृश्यते ॥

मेना ग्रा इति स्त्रीणाम् ॥

मेनाः ग्राः इत्येते पदे स्त्रीणां नामनी भवतः ॥

अथात्र पर्यायाभिधानप्रसक्तं निरुच्यते—

त्रियस्त्यायतेरपत्रपणकर्मणः ॥

अपत्रपणकर्मणः लज्जायस्य । स्त्यायतेः स्तयै धातोः
“स्त्यायतेर्ङ्” (उ० ४-१६५) इति ङट् प्रत्यये ङिस्वाटिलोपे
(पा० ६-४-१४३) यलोपे (पा० ६-१-६६) च ङीप्
(पा० ४-१-१५) लज्जन्ति हि ता नित्यं स्त्रैरेवैषि पुंयुः ॥

अथ प्रकृतौ (मेनाग्रावद्यौ) निर्वचीति—

मेनाः मानयन्त्येनाः ॥ ग्राः गच्छन्त्येनाः ॥

एनाः जिवः । मानयन्ति पूजयन्ति (सक्तुर्वन्ति)
पुरषाः शुभकृत्येष्वितीमौ मानयन्त्येनाः । “मान पूजयाम्”

१. एष च शब्दसंघातयोः पाणिनीयैः पठ्यते (भा० प०)
निरुच्यते च स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्रीति ॥

२. स्वच्छन्देऽपि “मन्दस्वच्छन्दयोः स्त्रैः” इत्यमरः ॥

३. तथाच मनुः । “पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैरस्तथा ॥
पूज्या मूपयितव्याश्च बहुकल्याणमोक्षसिः ॥ ५५ ॥” ॥ तस्यादेवाः

(जु० उ०) कर्मणि घञ् (पा० ३-३-१२१) घृषोदरादिल्लादिसुपधायाः ॥ गच्छन्ति मैथुनघर्षेण णना इतीमा आ इत्युच्यन्ते । निपातनात्साधुः घृषोदरादिलात् ॥

अधारा निगमाबुदाहरति—

“अमेनांश्चिञ्जनिवतश्चकर्थ ॥”

(ऋ० सं० ४-१-२९)

“आस्तां कुन्तञ्चपसोऽतन्वत् ॥”

(सा० वे० कौ० शा० ता० ब्रा० १-१-८)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

अनयोरायो यथा—“आ प्रद्वं हरिवो मा विवेनः पिशङ्गराते अभिनः सचस्व । नहि त्वदिन्द्र वसां अन्यदस्त्वमेनांश्चिञ्जनिवतश्चकर्थ ॥ ३ ॥ अनयोरात्रेयसाधाम् । विष्णुः । ऐन्द्री । हे हरिचः ! इन्द्र ! आ आभिमुख्येनासाम्नाति प्र प्रकथेन द्रव्य आगच्छ । “ह गतौ” (भ्वा० प०) प्रार्थनायां लोट् । विवेनः मा विगतकामो माऽभूरस्वतः । हे पिशङ्गराते ! शोभनर्दन ! नः अस्मान्प्रति अभि आभिमुख्येन सचस्व सङ्गच्छ । “वच समवाये” (भ्वा० उ०) प्रार्थनायां लोट् । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा ॥ किञ्च त्वत् स्वतः प्रतिविशिष्टम् । अन्यत् देवतान्तरम् नहि अस्ति यदयं प्रतिपद्येहि । हे भगवन् इन्द्र ! वस्यो ! वसुमन् ! वसुसब्दा-द्वानाथान्मल्लार्थो ज्यैः । लम् अमेनांश्चित् अस्त्रीकानपि (स्त्रीतुनात्मनः) जनिवतः प्रजननसमर्थान्, सङ्कल्पतः क्षीमतो वा चकर्थ करोमि कृतवान्वास्ति । यस्मात्पर्वमेवगुणविशिष्ट-त्वात्स्वार्थमेव धवं ह्युन इति भावः ॥ २ ॥

द्वितीयो यथा—“आस्ता (अ) कुन्तञ्चपसोऽतन्वत् वयि-ज्योऽनयन् वरुणस्त्वानयत् । देवि ! दक्षिणे ! वृहस्पतये वासस्तेनामृतलभनीय वयोदात्रि भूयान्मयो मह्यं प्रतिप्रहीते”

सत्वा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्वैरेनित्यं सत्कारेभू-त्सवेपु च ॥ ५१ ॥” (अ० ३)

१. वैनतः कान्तिकर्मणः (भ्वा० उ०) “पुंसि संज्ञायां वः” (पा० ३-३-१२८) इति प्रथम्ये वैनशब्दः कामार्थकः (काम इच्छा) विगतो वैनः कामो वस सः । अत्र माहो बला-क्तियाध्याहारः ॥

२. पिशङ्गशब्दः पिशङ्गार्थः कोबेपु पठितोपीह साधर्म्या-च्छोभनार्थः । पिशङ्गं वासः सुवर्णं वा अतिशोभनं भवतीति । तथा च “युगिच्छिङ्गारस्तु तद्वती” लभिधानातिपिशङ्गा रातिर्दोषं वस सः । “रा दाने” (अ० प०) “क्तिभावे” (पा० ३-३-१४) ॥

३. वयप्ययं पाणिनिना मुखो नोपनिबद्धत्वापि “तद्विताः” (४-२-७६) इति बहुवचननिर्देशाद्विहिता । अयो इष्टिक-ब्राह्मणः केचनोपाख्ये । अयः शकटः शकटिः । अयो ग्रामो ग्रामटिका । एवमिहापि । इति व्यभिच मनोरसावाप्तम् ॥

वासःप्रतिग्रहणमन्त्रः । तद्वास उच्यते—हे वासः वसन ! आः खिवः । त्वा त्वाम् (अ) कुन्तन् कर्तितवत्सत्तामिस्त्वं कर्तितः सङ्कल्पेण । सूत्राण्येव हि वायकैः समुत्तानि वास इत्युच्यते । एतेन कार्यकारणयोरमेद इति सांख्यमतसुपपत्तेर्भवति । अपसः अल्पकाः कुविन्दुपुत्रैकास्त्वाम् अतस्त्वत् विस्तारितवन्तः (वयनाय) वयिज्यः साधुर्वैनकारिण्यः कुविन्दुपुत्र्यः । अवयन् उतपत्यः (वक्षरूपेण कृतवत्यः) तदेवमभिनिष्पन्नं त्वा तां वरुणः देवताविशेषः (अपाम-धिपतिः) वृहस्पतये वार्हस्पत्ये आत्मनि व्यवस्थिताय मह्यम् आनयतु सदक्षिणैरमुदकपूर्वकर्मपरयतु । हे देवि ! दक्षिणे ! त्वामेवमभिगम्याहम्—अमृतत्वंम् अमृतभावम् (यथाभिलषितम्) अशीय अशुभाम् (प्राप्नुवाम्) तेन यथाविधि तवाप्येन दात्रे वयमानाय वयः अन्नम् (निघं० २-७) भूयात् भवतु । मह्यं च मयः सुखम् (निघं० ३-६) भूयात् ॥

“शेषो वैतस” इति पुंस्प्रजननस्य ॥

शेषः वैतसः इति पुंस्प्रजननस्य पुंसः प्रजनन- (प्रजावपादन-) साधनस्य (लिङ्गस्य) नामनी भवतः ॥

अथ शेषपदं निर्वचि—

शेषः शपतेः सृष्टशक्तिर्मणः ॥

१. वासो वसनम् (वस्त्रम्) अत्र (वस्त्रे) अनुवृत्तं आचमनयोः क्रमेण “देवस्त्वा समितुः प्रसवेदश्चिनोर्बाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि०”—० । (सारस्वा० ब्रह्मिणे) ०—० । “क इदं कामा अदात् कामः कामायादात् कामी दाता कामः प्रतिप्रहीता कामः समुद्रमाविशत् । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते” इति । हे वासः ! समितुरादित्यस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञायां सत्यां तेन प्रसूतोऽभ्यनुज्ञातोऽतन्वत्साम् । अशिनोर्देवमिषजोर्देवयोः (मीरुगन्ध्यां) बाहुभ्यां प्रतिगृह्णामि (नेताभ्यामेव बाहुभ्यामपितु) पूज्यः देवस्य आदित्यस्यान्वस्य वा (पूतवामर्थां) हस्ताभ्याम् । इति आचार्यः । कः प्रजापतिरयं दाता कस्यै प्रजापतय एवादात् ददाति । एवं दाता प्रजापतिः प्रतिप्रहीता च । किञ्चैवं कामः कामार्थैवादाददाति । पुण्यं भविष्यतीत्यनेन कामेन दाता ददाति । आच्छादनं भविष्यतीतीतरः (प्रतिप्रहीता) प्रतिगृह्णाति । एवं कामो दाता कामः प्रतिप्रहीता इति स काम एवोच्यते । हे काम ! यतते वासः । तस्मात् स कामो भवेति ॥

२. अमरवचनमर्थः अनुपजातुस्त्वाः (प्रजननावाप्तमर्थः) पिता क्षेत्र हि प्रसूते पुत्ररूपेण । तथाच ह्यतिः “पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दश्यते माति जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति ॥

३. हस्तापेडनं कर् (पा० ५-३-८६) ॥

४. वयोपेसन्तुसन्तानार्थां चाप्यधीत्यविशिष्टे कर्तरे तुब्रजेत्य-मर्थः । (पा० ३-३-१२४+१३५) ॥

५. अजावमर्भो योत्यते ॥

स्पृशतिकर्मणः स्पृशत्यर्थस्य शपतेः शपधातोः (भ्वा० उ०) करणे घञ् (पा० ३-३-१९) घृषोदरादित्वादेवम् । शपति स्पृशत्यनेन स्त्रियमिति शेषः । शाकटायनीयैस्तु “वृषी-
ङ्भ्यां पुद् च”-(उ० ४-२०१) इत्यनुनि शेषे (रेतः-
पाते जाते) इति शेष इत्युक्तम् । “शिश्रो मेढ्रं मेहनशे-
(फ)पवी”इत्यमरः ॥ एतन्मते सान्त्वमेतत् ॥

वैतसो वितस्तं भवति ॥

वितस्तं वितततरं वितस्तिमितं वा भवतीति वितति-
क्रियायोगाद्वितस्तिमानयोगाद्वा वैतसः । उपक्षीणतरं हि
तद्वधति प्रागनुस्मरणादिभ्याः । घृषोदरादित्वात्साधुः ॥

“यस्यामुशन्तः प्रहराम् शेषम्”

(ऋ० सं० ८-३-२७)

“त्रिःस्र माहः श्रथयो वैतसेनं ॥”

(ऋ० सं० ८-५-१)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

यस्यामिति । “तां पूंश्चिबर्तमा मेरयस्व यस्यां वीजं
मनुष्यान्वर्पन्ति । या न ऊरु उशती विश्रयाति यस्यामु-
शन्तः प्रहराम् शेषम् ॥ २ ॥” सैश्या आषम् ॥ कन्या-
प्रथमोपगमे विनियोगः ॥ हे भगवन् पूषन् । पित्राद् देवविशेषः ।
शिवतमाम् अतिशयेन शिवां कल्याणकरां तां योनिम्
आ समन्तात् ईरयस्व उग्रमय वीजप्रहणाय सुपुत्रं कुरु ।
यस्यां मनुष्या वीजं शुक्रम् वपन्ति गर्माधानविधिना
प्रक्षिपन्ति । “हुवप् वीजसन्ताने” (भ्वा० प०) वीजसन्तानं
क्षेत्रे विकिरणं गर्माधानं च ॥ या इयम् स्त्री उशती कामय-
माना प्रजननम् नः अस्माकम् ऊरु विश्रयाते व्याश्रयते
विश्वप्रकारमाश्रयते । आकारस्य परंप्रयोग आषः । यस्याम्
योनी उशन्तः पुत्रजन्म कामयमाना वयमिमम् शेषम् लिखं
प्रहराम् प्रक्षिपेमेत्यर्थः ॥ आशंसायां लोट् ॥ २ ॥

**त्रिःसेति ॥ “त्रिः स्रमाहः श्रथयो वैतसेनोतसमे-
व्यलैः प्रणासि । पुरुर्वोऽस्तु ते केतमायु राजा मे वीर
तन्वत्सदासीः ॥ ५ ॥”** उर्वर्या आषम् । त्रिष्टुप् । सा हि
पुरुर्वसा मागास्त्रिष्टुप्का सती अनययां पुरुर्वसं प्रत्यव्रीत् ।

१. यथप्यवमाक्रोशे पठितस्तथापीह भाष्यकारेण (वात्सेन)
स्पृशत्यर्थे पवममितिः ॥

२. सर्वस्य स्त्री देवता यस्यां । चावत्र स्त्रीत्वघोतकः (पा०
४-२-४८ वा०) ॥

३. “वर्णांगमो वर्णैरपिर्दयैश्च” इति नैरुक्तसमवा-“स्तुसिद्धप-
प्रदलिङ्गनराणां कालहलचल्लरकर्यैवकां च । व्यत्ययमिच्छति
शाकटकेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेने” इति प्राणिनीयाच
साधुरम ॥

**हे पुरुर्वसः ! त्रिःस्रमाहः त्रिरहो मेापूर्वं (त्रिरात्रं यावत्)
वैतसेन विश्रदग्धेन श्रथयः अताडयस्त्वम् । उतस्य मे
अपि च यावानभिलष्यैः कथनं मम मनस्वासीर्यपूर्वं तं सर्वमेव
लम् अव्यत्यै प्रणासि व्यतिपरितवानेवासि । अतस्तवाहम् ।
केतम् चेतासी अनुकूलसती अनुआयम् अनुगतवती ।
किञ्च हे वीर ! तदा तस्मिन् काले लम् तथातुकूलाया मे
मम तन्वः देहस्यास्य राजा ईश्वरः आसीः । न तथेदानीं
वर्तसे यथापूर्वमतो याम्येव । पुनस्त्येदानीं नाहं समेभ्ये ।
समयभेदादिति भावः ॥ ५ ॥**

“अयैने”-त्युपदेशस्य ॥

अया एना इति एते उपदेशस्य (तद्वदके) नामनी
भवतः । न पुनरुपदेशः स्त्रीपुंनपुंसकेषु शिरो भवतीति त्रिष्व-
च्युदाहार्यः । तत्र—

“अयातं अग्रे समिधां विधेम ॥”

(ऋ० सं० ३-४-२५)

इति स्त्रियाः ॥

“अया तं अग्रे समिधां विधेम प्रतिस्त्रोमं शस्यमानं
युवाय । वृद्धाश्लो रक्षसः पाह्यस्मान् वृद्धो निवो मित्र-
महो अन्ध्यात् ॥ ५ ॥” इति एवः स्त्रियाः उपदेशः ॥

१. सावणास्तु-अहः अहनि निशिवाय “दिशिचतुर्भ्यः सुच”
(पा० ५-४-३८) अथयः स-अथयः अताडयः “कूलोऽवे-
प्रवोने०” (पा० २-३-३४) इति कालवाचिनोऽहश्चशब्दाद-
धिकरणे षष्ठी । उत-अपिच, सेतिपूरणः । अव्यत्यै-या सपत्नीभिः
सह पर्यायेण पतिमायच्छति साऽव्यती तस्यै मे-महं प्रणासि पूर-
यति । एवं बुद्ध्या हेपुरुर्वसः । ते केतं गृहम् अन्वायम् अन्वग-
मम् । पूर्वं हे वीर ! राजा त्वं मे तन्वः शरीरस्य तत्-तदाऽस्त्रीः
अभवः सुखवितेति शेषः । परमप्येवं मन्तव्यं किमिति कातरो
भवतीत्येवं व्याख्यत । एतन्मते एष संवादः कुरुक्षेत्रे पुनर्देशन-
कालिकोऽवगन्तव्यः ॥

२. अत्रोतशब्दोऽपिचैत्यर्थकः । से त्वतीतार्थघोतकः । मे
इत्येव ससन्धितया सर्वमाक्षिपति ॥

३. तृतीयायै सोरम् । केतशब्दः प्रज्ञायै (निर्व० ३-९)
पठितः । यदा “कित निवासे” इत्यस्याधिकरणघञन्तस्य केत-
शब्दो गुहार्थः । तथाचातुशब्दोऽनुकूलार्थः । आधमागमम् ॥

४. पुरुर्वसोऽपिर्दया सहैव समय आसीद्यदाहं नभं स्वामन्वत्र
मैशुनावालोक्च सयो देवलोकं यास्यामि । रक्षणीयौ चेमातुरणकी
वत्सभूतौ मम । इतमेव च भोदय इति । तत्र देवैस्तदानयनायासा
रात्रासह सुरात्रासाने रात्रावन्वतमसाच्छायासुरात्रासौ इतौ
तच्छब्दपुण्ड्रत्वं तथाऽसद्व्यवधानाधिकारितौ नभ एव तादृशयौ देवैश्च
विशुल्लकाक्षिता तथा च तथाविधौ (नभः) राजोर्वदयालोकेति
इति सम्बन्धेन सा सत्वरं देवलोकं यवौ ॥ इत्येवाऽऽख्यायिका
पुराणेतिहासयोरसद्व्यवधानमिति ॥

वामदेवस्यार्थं त्रिष्टुप् । रक्षोश्चे कर्मणि विनियोगः । हे भगवन् !
अग्ने ! अया अनय । वर्णलोप आर्षः । समिधा ते तव
विधेम परिचर्या वयं कुर्मः । स खवेवमस्याभिः परिचर्ये-
माणः शस्यमानम् अस्याभिः उचार्यमाणमिमं स्तोमं सोऽत्रं
प्रतिगृभाय प्रतिगृह्णाण । प्रहेलेंति “छन्दसि शायजिम्”
(पा० ३-१-८४) इति शः शायजादेशः । “हृप्रहोमेछन्दसि”
(वा०) इति ह्रस्व भः । अथ च-हे मित्रमहः ! मित्राणां
पूजयितः । मित्रैर्वा पूजनीय । अश्वसः अशंसितुनस्तोतुर आत्म-
नोऽस्माकं च द्रुहः श्रेष्ठतु नित्दः निन्दितृथेतान् रक्षसः
राक्षसान् द्रुह भस्मीकुरु । किञ्च अवधात् अवन्दनीयात्
कर्मणः पापात् पाहि रक्ष अस्मानित्यर्थः ॥ ५ ॥

“एना वो अग्निम् ॥”

(ऋ० सं० ५-२-२१)

इति नपुंसकस्य ॥

“एना वो अग्निं नमसोऽर्जोनापानुमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठम-
रुति स्वेष्टुर् विश्वस्य दूतसमुत्तम् ॥ १ ॥” इति एषः ।
नपुंसकस्य उपदेशः ॥ वसिष्ठस्यार्थः बृहती । प्रातरनुवाका-
धिनयोः शस्यते । हे ऋक्षिग्यजमानाः । यः युष्माकम् ।
एना अनेन अभ्युषतेन । ऊर्जः अवस्य नपातं नतारं
पौर्यम् अथच-नमसा अनेन (निष० २-८) प्रियम् इष्टम्
देवानाम् चेतिष्ठम् अतिशयेन चेतनावन्तम् अरतिम्
अर्कमतिं पयोऽमति । पृषोदरादित्यारम्भे अत्र वर्णलोपो वर्णविपर्य-
यश्च । स्वध्वरम् शोभनोऽवरो येन हुतेन तम् । विश्वस्य
सर्वस्यापि यजमानगणस्य (एष योऽधिकृतः कर्मणि तस्य)
दूतम् देवान् प्रति बोधयितारम् (यजमानस्य कामान् बोध-
यितारम्) अमृतम् अमरणधर्माणम् अग्निम् आहुवे
बहमाहुयामि युष्माकमाशासमृद्धये । स चाहुतो देवान्प्रति दीर्घं
करिष्यतीति भावः ॥ १ ॥

“एना पत्यां त्वन् संसृजस्य ॥”

(ऋ० सं० ८-३-२५)

इति पुंसः ॥

“इह प्रियं प्रजयां ते समुध्यतामस्मिन्गृहे माहृपत्याय जा-
रुहि । एना पत्यां त्वन् संसृजस्वाश्रयिणी विदुश्च मार्गदायः

१. “गिहि कुस्तावात्” (भा० प०) किप् । “आगम-
शास्त्रमित्यम्” (प० ९५) इति शुभागमाभावः ॥

२. अनेनाहुतिभूतेनादित्यमण्डलमनुविश्यायः सज्यन्ते ताम्य-
श्वसिस्त्वन्नां स पौत्र उच्यते । “अज्योऽग्निप्रितः श्वन्”मिति
भागवतम् । “अश्वी प्रासाहुतिः सभ्यगादित्यमुपतिष्ठते । आहि-
त्याज्यायते वृष्टि” इति स्मृतिश्चात्र प्रमाणम् ॥

३. “एना वो” “एना पत्ये”-सुप्रपाकन्योर्द्वोरप्येक एव
पदानाशब्दो नमसा, पत्ये, सुप्रपदविशेषादेकस्य नपुंसकविषयत्वम्-
परस्य पुंविषयत्वमुपपादयति ॥

॥ २ ॥” इति एष पुंस उपदेशः ॥ सूर्याया आपर्यम् । जगती ।
वधूरनया गृहान्प्रवेश्यते । सोच्यते । हे वधु ! इह अस्मिन्नेव गृहे
प्रजया सन्तत्या युक्तायाः । उपलक्षणे तृतीया (पा० २-३-
२१) ते तव यत् प्रियं तत् समुध्यताम् । किञ्च अस्मिन्गृहे
त्वं माहृपत्याय गृहपतिभावाय (गृहपतीलाय) जागृहि
अवहिता भव । किञ्च एना अनन पत्या भर्ता सह तन्त्रं
तनुं “अभिपूर्वः । वाचङ्गसी”ति (पा० ६-१-१०५८)
वा पूर्वसवर्णः । संसृजस्य मिश्रीकुरु । अद्या जयैवं सौम-
नस्ये वर्तमानौ जिब्री जीर्णौ यावत् तावत् परस्परंणामियुज्य-
मानौ विदुश्च यश्च आ आभिमुख्येन वर्तमानौ सन्तौ यश्च-
सम्बन्धीनि वचांसि वदार्थः वदतं युवामित्याशी ॥ २ ॥

“सिषक्तु-सचत” इति सेवमानस्य ॥

सिषक्तु-सचते इति एते सेवमानस्य सेवाकर्तुः
(क्रियाविषयभूते) नामनी भवतः । अत्रे चालर्थानां विवक्षितं
प्रत्ययार्थोऽविबक्षितः । पाणिनिरप्याह “यच् सेचने सेवने
च” (भा० उ०) इति ॥

अत्र निगममुदाहरति । अर्थतोऽनुवदति वासुम्—

“स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥

(ऋ० सं० १-१-३४)

स नः सेवतां यस्तुरः ॥

“यो रेवान् यो अमीवहा वसुविद् पुष्टिवर्धनः । स नः
सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥” मेधातिथेरार्षम् । नावत्री अस्यु-
पस्थाने विनियुक्ता । हे भगवन् ! ब्रह्मणसते । यः रेवान्
रजिवान् (धनवान्) यलोप आर्षः । अमीवहा रोगहा “अम
रोगे” (जु० प०) “अमेरीवः” इतीवप्रत्ययः । अमीव
हन्तीसमीवहा । किप् । “अनुनासिकस्य किञ्चलोः छिति”
(पा० ६-४-१५) इति नस्यात्वम् ॥ वसुविद् वसुनो धन-
स्यापूर्वस्यापि विद् । लब्ध्वा । “विद् लभे” (तु० उ०) किप्
(पा० ३-२-५६) यश्च पुष्टिवर्धनः धनपोषस्य वर्धयिता
सः नः अस्मान् सिषक्तु सेवताम् । पुनर्गुण्मत्प्रसादात् यः
तुरः तूर्णकारी (क्षिप्रकर्ता) पदुरित्यर्थः “तुर लरणे” (जु०
प०) “इगुपचलक्षणः” (पा० ३-१-१३५) कः ॥ २ ॥

“सचंसा नः स्वस्त्ये ॥”

(ऋ० सं० १-१-२)

सेवस्य नः स्वस्त्ये ॥

१. क्रियापदयोः सेवमानपदे च । तेन सचस्वेत्युदाहरण-
मस्युपपन्नं भवति । इष्टं च कलिदासवैसाविवक्षणं कचिच्च प्रत्य-
यार्थम् । आपोदाहरणं “रेवायानां भावचचानामावचरे”
(पा० २-३-५४) अत्र चचचात्वर्थे एवाविबक्षितो वसुप्रत्ययार्थश्च
कर्ता विवक्षित इति भावकर्तृकागमित्येवमर्थो भाष्यसंमतः ॥

२. उक्तं चाहुरक्ताणां ब्राह्मणस्याभिः अभिमुपतिष्ठते । तत्
पत्येयं ब्राह्मणस्यापला ऋक् ॥

“स नः पितृवै सुनवेऽंशं सृपायुनो भव । सचस्त्रा नः स्वस्त्वै ॥ ४ ॥” मधुच्छन्दस आपैम् । गायत्री । अम्युपस्थाने विनियोगः । हे भगवन् ! अंशे ! यं लवं वयं परिचरामः सः त्वम् नः अस्माकम् सुनवे पुत्राय पिता इव सृपायनः सृपगमनः (सृपवारः) भव सृपचूर्णश्च नः अस्मात् स्वस्त्यै स्वस्त्रयनार्य आ सचस्त्र आ सेवस्त्र । तथा २ आचर यथा वयं सुप्रीता भवामेत्यर्थः । सेवा हि श्रीस्त्रनुकूलो व्यापारः ॥ ४ ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते—

स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । अस्तिरभिपूजितः ।
सु अस्तीति ॥

स्वस्ति इति एतत् अविनाशिनेऽर्थस्य नाम । यद्वा-
अविनाशस्यैव नाम । इत्येवं तत्त्वमुक्त्वा व्युत्पत्तिं ब्रवीति—
अस्तिः इत्ययम् अभिपूजितः । सुपूजैः सनुच्यते—सु
अस्तीति ॥

“भ्यसते रेजत” इति भयवेपनयोः ॥”

भ्यसते रेजते इत्येते भयवेपनयोः नामनी भवतः ॥

“यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् ॥”

(ऋ० सं० २-६-७)

“रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥”

(ऋ० सं० ५-१-८)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

यस्येति । “यो ज्ञात पुत्र प्रथमो मर्वस्त्रात् देवो देवान्
कृतुना पुण्यं भूयत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृणस्त्रं
मुह्य सज्जनासु इन्द्रः ॥ १ ॥” यत्समदस्यापैम् । त्रिष्टुप् ।
व्याख्यास्यते चैतदुपरिष्ठात् । (ति० १०-१०) इन्द्रवरप्रदाना-
दैन्द्रं रूपमुपगतं यत्समदं मरुतैर्गैर्विना कृतोऽयमिदानीमेकः
शक्यो हन्तुमिति जिघांसतोऽसुराः किल परिवव्रिरे । स किल
भीतोऽग्नेनेन्द्रं तुष्टाव । आत्मानं च ब्राह्मणं परेभ्यः प्रतिवेद-
याधके समासतो मज्जार्षस्तु—हे जना(सः) असुरा ! यो जातो
जायमानएव सन्प्रथमः प्रधानभूतो देवानाम् मनस्वातुदारयनाः
देवो धोतमानः सन्कृतुना वृत्रवधादिलक्षणेन कर्मणा देवानाम्या-
न्यर्थभूयत् पर्यभवत् । भवतेर्ग्यैत्येन वसः । यस्य शुष्मा-
च्छारीराद्वत् । (निष० २-९) रोदसी यावामूमी (निष०
३-३०) अभ्यसेताम् अविभीताम् अवपेतां वा, मुग्धस्य
सेनालक्षणस्य बलस्य (निष० २-९) महा महत्त्वेन युक्तः स
इन्द्रो नाहमिति ॥ १ ॥

१. यथा पिता कुतश्चानागतः पुत्राय स्वसायनं (सन्देशवस्तु)
प्रयच्छति तद्वत् ॥

२. कल्याणाय प्रसज्ये वा ॥

३. तथाचात्र पाठमेदः ॥

रेजत इति । “प्रचित्रमाकं गुणते तुराय मारुताय स्वतवसे
भरध्वम् । ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी
मुखेभ्यः ॥ ४ ॥” भरद्वाजसंयमनापैम् । त्रिष्टुप् । चातुर्मासे
वैश्वदेवे पर्वणि याज्या । “अग्निमार्हतीं पृथिमालमेत वृद्धि-
कामः” इत्यस्य पयोः षड्वे चैयम् । हे अग्ने ! (त्वत्सहाय-
भूता ऋत्विजस्त्वं च सर्वे यूयम्) गुणते बान्धुकृते तुराय
वरमाणाय स्वतवसे स्वात्मबलवष्टभिने स्वभूतबलाय वा
मारुताय मरुतां गणाय चित्रं दैर्घनीयम् अर्कम्
अवम् (नि० २-७) प्रभरध्वं प्रभरत । ये मरुतः ।
सहांसि शत्रूणां बलानि (निष० २-९) सहसा खबलेन
सहन्ते अभिभवन्ति । “बह मर्षेण” मर्षेण क्षमा अभिभव-
थेति भद्रोजिवीक्षिताः । (येभ्यः) मुखेभ्यः मंहनीयेभ्यः
(महाव्यः) पृथिवी रेजते ममात्कम्पते ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विं-
शतिः ॥

यौध पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ “दिवो द्यावा” (पा० ६-
३-२९) इति दिवोऽद्यावादेवाः । तयोर्नामधेयानि नामानि
उत्तराण्येभ्य उपक्रान्तेभ्यः प्रपित्वे इत्येवमादिभ्यः षष्ठिंशतेः ।
चतुर्विंशतिः । स्वधे पुरन्धीत्येवमादीनि २४ । तत्र सर्वस्यास्य
भूतप्राप्तस्य धारयिष्यौ स्वधे । पुरन्धी पुरु बहूनि धारयिष्यौ
इत्येवमादि योज्यम् ॥

तयोरेषा भवति ॥ ४ ॥ (२१)

द्विवचनेन युक्तानि द्यावापृथिव्योर्नामानि । तयोः साह-
चर्याऽऽख्यापिका एषा अनुपदमभिधास्यमाना ऋक् भवति ।
(साहचर्यं हि सति द्विवचनयोग उपपन्नरूपो भवति
नाम्नाम्) ॥ ४ ॥ (२१) ॥

“कतुरा पूर्वा कतुराऽर्पराऽयोः कथा ज्ञाते
कवयः को विवेद ॥ विश्वं त्मनां विमृते यद्ध
नाम् विर्वेतेते अहनी चक्रियैव ॥”

(ऋ० सं० २-५-२-१)

१. यथा लोके बहुवैककार्यकारेण मुख्यमेकं संतोध्य यूय-
मेवं कुरुतेति प्राचिना । तद्वदत्रापि मुख्यमधिकमेकमेव संतोध्य
प्रभरध्वमिति बहुवचनप्रयोगः ॥

२. अत्र “वित्रमर्कं चायनीयं स्तोमं गुणते स्तुवते । स्तान-
वित्तुशब्देन “कुल्लं जगदुपशब्दावत” इति । “अग्रे वा मारुताय
च गणाये”ति स्तोत्रं संतोध्य ततोऽस्ति ब्रवीति, हे सर्ववज्रते !
अणु स्वमन्येतमर्कमेवंगुणयुक्तैर्वैश्विः सते”ति च द्वयो व्याख्यात् ॥

३. मारुतायेति तज्जितृत्वावन्तर्भूतानामपि मरुतां बुध्वा
प्रविभागात् य इति प्रलयमशोः । यथा महाभाष्ये “अथ शब्दा-
नुशासनम् कैरा शब्दानाम्”ति । यथा वा लोके राजपुरष
इत्युक्ते कस्य राज इति ॥

कतरति । अगस्त्यस्यार्थं त्रिष्टुप् । पृष्ठाभिन्नयोः षष्ठेऽहनि महायते च तृतीये सवने वैश्वदेवे राज्ञे शस्यते । खयमेव तावद्विकैवदुत्पन्नसंशयो मन्त्रहृक् ब्रवीति अयोः । अनयोः । नकारलोप भाष्यः । द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा पूर्वयुक्ता कतरा अपरा पश्चाद्भाविनी ? न हि पौर्वापर्यमनयोः स्फुटं लक्षयितुं शक्यते । उभयोरविनाभावेन सहैव वर्तमानत्वादिति भावः । तथा कथा केन प्रकारेण हेतुना वा एते जाते अभूताम् । अत्र “प्रकारवचने धात्” (पा० ५-३-२३) इति किमः प्रकारवृत्तेऽस्यास्त्यर्थः । किमः कः । (पा० ७-२-१०३) । किं पौर्वापर्येण उत युगपदिति । किञ्चाऽनयोः कृतादकमिति वार्थः । हे कवयः ! अतीन्द्रियज्ञा युयमिति वदत । कः कश्चिदपि अनयोः पौर्वापर्यं कारणं वा विवेद ? विशेषेण विविच्य वा जानाति ? नै कोऽपि । अज्ञाने कारणमाह—यत् यस्मात्फलं हेतोः नाम प्रसिद्धम् विश्वं कृत्स्नमपि जगद्विशेषेण तस्मिन् आत्मनैवान्यन्यैरपेक्ष्यैवैव “मन्त्रेष्वाज्यादेरात्मनः” (पा० ६-४-१४१) इत्यात्मन आकारलोपः । बिभृतः शरयतः । ह इत्येव पादपूर्वणः । “सुद्विचसहवै मादपूर्णे” इत्यमरः । यद्वा यद्वा नाम यत्किञ्चित्पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन सरकारणं ब्रूमस्तदव्याभ्यामेव त्रियत इति कारणाभावः प्रतिपादितः । इत उत्तरेण पौर्वापर्यभाव उच्यते । अहन्ती अहोरात्रे । एतयोः द्यावापृथिव्योः चक्रियेव चक्रयुक्ते इव (चक्रयुगलमिव) विवर्तन्ते अविद्योगेन संयुक्ते (संबद्धे) इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथेतद्भाष्यम्—

कतरा पूर्वा कतरा परैनयोः कथं जाते कवयः ! क एने विजानाति सर्वमात्मना विभृतो यदैनयोः कर्म विवर्तते चैनयोरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इव ॥

मन्त्राख्यायानैव निगदव्याख्यमेतद्भाष्यम् ॥

इति द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे ॥ ५ ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० निरुक्ते राज्ञे नैवं काण्डे

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति अनेन मन्त्रेण द्यावापृथिव्योर्महिमानं महा-

१. अहं त्वैतावच्छ्रुताभावाभावात्कृत् यस्मादुद्धृतस्य दिग्गमयस्यावस्थिते शक्यते इति । एवं धाद—“ते अण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवतां, तद्यत् रजतं, सेवं पृथिवी, यत्सुवर्णं, सा धीः” इति ॥ तेन ज्ञायते युगपदेवैते स्वातामिति दुर्गा व्याख्या ॥

२. चक्राभ्यामन्तर्वै यः । पश्येयादेशः । न इवार्थः । इति साधनं कथञ्चिदस्योक्तम् ॥

माग्यं मन्त्रगवाचष्टे ब्रवीति ॥ अध्यायान्ते पैदद्विलम् । एव-
नेतवैषण्डुकं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविधुतो
नैघण्टुकाण्डे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः
पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ नैगमकाण्डम् (द्वितीयम्)

अथ प्रकरणद्वयस्यापुनरुक्तार्थलक्ष्यापनाय व्यासेनोक्तमेवार्थं समासतः प्रतिजानीते—

एकार्थं,—मनेकशब्द,—मित्येतदुक्तम् ॥

एकोऽर्थः पृथिव्यादिरनेकेषां गवादिशब्दानां यत्र तत्त्वभूतः कथ्यते तदेकार्थम् । अथवा अनेके शब्दा गवादि एकस्य गवादेरर्थस्य यत्राभिधासिनः कथ्यन्ते तदनेकशब्दं नाम प्रकरणम् नैघण्टुकाख्यम् । इत्येतदुक्तं दूरस्तात् ॥

अथ गान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनु-
क्रमिष्यामः ॥

१. “प्रतिष्ठाभ्यासो निगमः” इत्येतन्नैगमकमन्त्ररक्षणयैति शेषम् ॥

२. तथाचोक्तम्—

“भित्तीर्वै हि तमहानमृषिः संक्षेपतोऽमयीति ॥

इत्थं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥१॥” इति ॥

३. “एतावन्तः समानकर्माणि धातवः । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि” इत्यनेन वाक्येन । यच्चैतत् “गौरिति पृथिव्या नामधेयम्” इत्यत आरभ्य नामाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रपञ्चनं, तत्त्वभेद-पर्याय-संख्या-सन्दिग्धोदाहरण-तत्त्ववचन-व्याख्या-भवि-भागेनोक्तं, स एव नैघण्टुकस्य प्रकरणस्य निगमव्याजेन सर्वधा-प्यर्थः संक्षेपत उक्तः । शास्त्रसंबन्धशैवमनुचरतो अभिव्यक्ति । प्रकरणस्य चैवमपुनरुक्तार्था अभिव्यक्तिलेनानभिप्रायेण चैका-धेयनेकशब्दमित्युक्तम् । अत्र (पूर्वोक्ते प्रकरणे नैघण्टुके) यद्यपि—गतिकर्माणां द्वाविंशतिशतसंख्यानामविवक्षितं गमनमेकोऽर्थ उक्तस्तथापि प्रतिष्ठातुरोपाय “कसति” “छोदते” “क्षोतते” इत्येवमादयः प्रतिनियतसत्त्वगमनविधया एव द्रष्टव्याः । तथाना-य एकोऽर्थो गच्छति । तथाच य एव मन्त्रेण प्रदेक्षेन कश्चिद्वैततो लोष्टादिरन्यो वा चेतनः पुरुषादिरकाशकारेण गच्छति, स एव लोष्टत इत्युच्यते । नान्यः । एवं यदेव द्रवद्रव्यं किञ्चित्सत्त्वति तदेव क्षोतत इत्युच्यते नान्यत् । एवं गच्छति कर्मणानेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धे सामर्थ्याद्गमनविशेषेषु यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः । देशान्तरप्राप्तिस्तु चक्षुषपूर्विका सर्वेषां समानं कार्यमित्यत एका-धेयमेवापुनरुक्तम् । सामान्यशब्दाश्च कश्चिद्विशेषवाचिनो भवन्ति, विशेषशब्दाश्च कश्चित्सामान्यवाचिनस्तद्वेषुपेक्षितव्यम् ॥

अथ इदानीं यद्याख्यातव्यं तत्समासतः प्रतिजानीते यानीति । अनेके अर्था उपपदादानादयः येषां दयलकूपारा-दीनाम् पदानाम् तान्यनेकार्थानि पदानि । एकश्च शब्दो-दयस्वादिः येषां व्युपपदादीनां तान्येकशब्दानि अर्थजातानि । एतावतामर्थानामिदमभिधानमित्येवमादिना पुरस्तात्समासतः सूचितानि, तानि अतः परम् अनुक्रमिष्यामः आनु-पूर्व्येण वर्णयिष्यामो “व्याख्यये”ति शेषः ॥ किलक्षणा पुनरिह व्याख्या ? इत्येतदुच्यते—

“तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।

निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं नैगमे पदे ॥ १ ॥” इति ॥

आह—न केवलमनेकार्थान्येवासिन्प्रकरणेऽनुक्रमिष्यामः, किं तर्हि ?

अनवगतसंस्कारांश्च निगमान् ॥

अनवगतसंस्कारान् अविज्ञातसंस्कारान् । येषां प्रकृति-प्रख्यादिसंस्कारो न साकल्येन ज्ञायते तांश्च निगमान् । अनैवानुक्रमिष्यामो व्याख्यास्यामः ॥

तदैकपदिकमित्याचक्षते ॥

तत्-एवंप्रकारं प्रकरणं (यत्रैतदुभयं व्याख्यायते) ऐकपादिकम् । इति अनेन नाम्ना आचक्षते “अन्येऽप्या-न्यायौ” इति शेषः । निरुद्धा हीयमसिन्प्रकरणे संश्लेष्टे भावः । पूर्वसिन्प्रकरणे गणशः पदानां विरचनामपेक्ष्यैतदैकपदिक-मुच्यते । अत्र त्वेकैकमेव पदं समाम्नातम् । तथा—जहा-निधा-इत्येवम् । यत्र पुनः क्वचिदनेकार्थान्यपि समाम्नातानि तयथा “देवो देवाच्या कृपा” “सोमो अक्षाः” इत्येवमादीनि, तत्रैव तत्प्रयोजनं वक्ष्यामः ॥

एवंप्रकरणार्थं संक्षेपतः प्रतिज्ञाय क्रमेण वर्णनमुत्तिळाच्च प्रथमं यत्पदं तदुपाधीयते—

“जहा—” ॥

इति ॥ (१)

आह—किमेतदनवगतसंस्कार-मुत्तानेकार्थम् ? उच्यते—

जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

२. अयमर्थः । यान्येतानि दयलकूपारादीनि पदानि अनेकै-रर्थैरुपपदादानद्वन्द्वसिद्धासिन्निर्धर्यन्ति, यानि चैतान्यर्थजातानि उपपदादानद्वन्द्वसिद्धादीनि एकशब्दाभ्यानि, तान्येवमितरे-तरमिशेषणविशेष्यभावलक्षणोपलक्षितानि एकप्रकरणतामुपगतानि पर्यप्रकाराया ऐकपदिकप्रकरणव्याख्ययेति ॥ अत्रार्थसाप्रतीयमा-नस्य पर्यायानिधानेन निश्चयप्रतिपादनं व्याख्या, शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या, पदमेते द्वे व्याख्ये, तयोर्थपरिज्ञानमेकस्याः कार्यम् । शब्दपरिज्ञानमपरस्याः । तदेतदुभयमप्येकसिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते ॥ इति ॥

अत्र हन्ते—जहातेश्च सन्देह इति जहेत्यनेनानवगतसंस्का-रेणोक्तो भवति । अत्र भाष्यकारेणावधूतं जघानेत्यर्थः इति । तथाच हन्तेरेवैव रूपं न जहातेरित्यर्थः ॥ १ ॥

आह—कुतः पुनर्विशेषावधारणं यदेतद्वन्तेरेवात्र रूपं न पुनर्जहातेः ? इति । अतोऽत्र निगम उच्यते—

“को नु मर्या अमिथितुः सखा सखायम-ब्रवीत् । जहा को असदीपते ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ६-३-४९)

त्रिशोकसेयमाधैम् गायत्री महाव्रते महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्यते, अस्यामृषि जहेत्यस्य शब्दस्य पूर्वोत्तरपदविरोध-प्रकरण—शब्दसारख्यार्थोपपत्तिभिः संस्कारानवगमेऽपि सति हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽवतिष्ठते, न जहातेः । कथमिति चेच्छृणु—

“मा नु एकस्मिन्नागंसि मा द्वयोर्द्वय त्रिषु । वध्रीमां-शूर ! शूरिषु ॥ ४ ॥” (ऋ० सं० ६-३-४८) इत्येष मन्त्रः पठ्यते हे इन्द्र ! नोऽस्मानेकस्मिन्नागंसि अपराधे मा वधीरित्येवमस्यार्थः । अस्मिन्नेव प्रकरणे “को नु मर्या” इत्येष मन्त्रः पठ्यते । अस्यार्थः । हे मर्या ! मनुष्याः ! कोऽनु कः खलु अमिथितः अनाकुष्ठः (पश्यमपि वा किञ्चिदनुक्तं) सखा समानव्यायः (सुहृत्) सखायम् समानव्यायम् (सुहृदम्) अब्रवीत् ब्रवीति । कालव्याय आर्षः (पा० ३-४-६) । यथा व्ययमनाहताः सन्तो मां ब्रूत “मावधीरिति”ति । जहा अत्र कम् अपापकम् जातु अहम् इति पदचतुष्टयमप्याहृतं भाष्यकारेण जहाशब्दस्य निराकाङ्क्षी-करणायम् । तथाच जातु कदाचिदपि कमपापकमनपराधिन् सन्तमहं जहा जघान हतैवात्र अस्मि ? प्रमादतोऽपीति लिख्यते । न कमपीत्यर्थः । ननु मनुष्यानपापानपि त्वं हंसेव इति प्रत्युक्त इव प्राह—कोऽसदीपते कः खलु अपापकारी अस्मत्तो भीतः सन् पलायते ? न कश्चिदप्यपापकारी अस्मत्त उद्दिज-मानो भीतः सन् पलायते इति भावः ॥ अत्रापि भीत इत्य-प्याहृतो भाष्यकारेण । न ह्यभीतः पलायते । अत्रासदिति पञ्चमीयोगादीष्वर्थायमानमात्रवाचिनोऽपि (भ्वा० प०) गमन-विशेषे पलायनेऽवस्थानम् । यो हि यस्माद्विमेति स तस्मात्प-लायत इति स्थितिः ॥ ४ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

मर्या इति मनुष्यनाम ॥ (निर्व० २-३)

१. हन्तेर्लुङ् चमैकवचने णलि द्विवचने अभ्यासचत्वं कुत्सा-भावो नकारलोपश्च छान्दस्तत्त्वात् ॥

२. पापकं तु निहन्त्येवेति स्वरासिकोऽर्थः ॥

३. अत्र “उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम्” श्रुत्युक्तेः प्रमादार्थोऽप्याहृतः ॥

तस्य “मयों मनुष्यो मरणधर्मे”—ति व्युत्पत्तिरुक्ता
(नि० ३-१५) ॥

मर्यादाभिधानं वा स्यात् ॥

अथवा मर्यादाभिधानमेव अत्र स्यात् ॥ न मनुष्य-
नाम । तथाच—

मर्यादा × मर्यैरादीयते ॥

मर्यैर्भूतयै—(निघं २-३) रादीयते शब्दते खपरविषय-
प्रविभागाभेदम् । तथाचात्र मर्या इत्यत्र दाकारलोपो द्रष्टव्यः ।
क इति च लिङ्गव्यत्यय आर्थः । यद्वा का उ इति छेदः ।
उर्वितर्कः । का नु खल्वेत्या मर्यादा यतो धर्मज्ञाः सन्तो यूयम्
अनाहता अनाकुप्यश्च सन्तो मां जूष मा नो धीरिति ।
नैतच्चाप्यमिष्यर्थः ॥

मर्यादा×मर्यादिनोर्विभागः ॥

संभिता या भूमिरुपक्षीणा सा मर्यैरुच्यते (विषयान्त
इत्यर्थः) । आदिरन्यस्य विषयस्योपक्रम उच्यते । संभिताया
भूतेरादेश विभागकारिणी या भूमिः सा मर्यादेत्युच्यते । तथाच
मर्या वाधिष्येति द्वन्द्वः । “सामान्ये ननुसकम्” (पा० २-
४-१७ वा०) इति नुम् । एषा च रुडिस्त्रंशाऽस्मिन्नर्थे इति
भावः । “मर्यादा धारणा स्थिति”रिति वामरः । तत्र
“मर्या” इति सीमार्थेऽप्यर्थः तत्र वीर्यते या सा मर्यादा “आत-
क्षोपसर्गे” (पा० ३-३-१०६) इत्यङ्गं किंवा टाप् “पाया”
“थाक्” इत्येवंशब्देन लोके प्रसिद्धा । विभागो-विभज्यने-
नेति करणे घञ् (पा० ३-३-१९) “बजोः कुविण्यतो”-
(पा० ७-३-५२) इति भजतेर्जस्य गः । उपधाङ्गिः ॥
(पा० ७-२-११६) ॥

मेथेतिराक्रोशतिकर्मा ॥

मेथेति—विषयघातः “इकृतिषौ घातुनिर्देशे” (पा० ३-
३-१०८ वा०) आक्रोशतिकर्मा—आक्रोशानार्थः । “चतस्रः
पद्मोऽयमभिमेधन्ती” इति प्रसिद्धमन्त्रमेधे मेथेतराक्रोशकर्म-
लम् । लोकेऽपि च “शालो मेधनक” इत्युच्यते । स ह्यभी-
क्षमाकुप्यते । आक्रोशति च सः ॥

एवमेतस्मिन्त्रे अकरणपूर्वोत्तरपदाविरोधशब्दसारूप्यार्थोप-
पत्तिर्निर्द्देशेन विरोधार्थोऽतिष्ठते, न अहोतेः । तस्मान्नात्र
अहोतेरवकाशोऽस्ति । पारिषोष्यान्वयेरेतद्रूपमित्युपपन्नं भवति ।
एवमेव सर्वेष्वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम् ॥ अथ “निधा”
(२) इत्येतत्पदमवगतसंस्कारावसरप्राप्तैकपदिकव्याख्यामा-

१. सम्यक् धिता स्थायत्तीकृता (स्थाधिकारसा) उपक्षीणा
तावदेव स्वतेति ततः परं सोपक्षीणैव भवति । “निधयो देश”
(४-२-५२) इति पाणिनिः । अमरोऽपि “देशविषयो तूपवर्तन-
नि”लाह ॥

२. जहाती शेतसिन्धकल्पमाने अकरणं पूर्वोत्तराणि च पदानि
विरध्यन्ते शब्दसारूप्येऽपि सतीति भावः ॥

येन व्याख्यानीयमिति तद्विधानानिधेयनिगमनिर्वचनानुक-
मप्रवृत्त्याह—

निधा पाश्या भवतीति ॥

एतच्च पर्यायेण तत्त्ववचनम् । यो हि बालमयः क्षातुययो
वा पाशसमूहः पक्ष्यादिग्रहणार्थः प्रकृतः स पाशैर्युच्यते ॥

अधुना ह्रावयेती शब्दो निर्वक्ति—

यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः ॥

यत्—यस्मादर्थं **निधीयते**—नीचैर्धीयते पक्ष्यादिग्रहणा-
र्थम् तस्मात् निधिरिति निधानीति वा प्राप्ता सती निधेयानव-
गतसंस्कारेणोच्यते ॥ अथ पाश्या—शब्दं पर्यायाभिधानप्रसक्तं
प्रत्ययोत्पादनार्थं निर्वैतीति—**पाश्या—पाशसमूहः** ॥ इति ।
तथाच “पाश्याभिन्यो सः” (पा० ४-२-४९) इति सामूहि-
कोऽत्र यप्रत्ययः । किंवा टाप् । तथाचामरोऽपि तस्य द्वन्द्व-
मिष्यधिकृत्य “पाश्या गल्पा वृथक्वृथक्” इति ॥ एवं पदानिक्व्य
तद्विधार्थो निरुक्तोऽधुना पदार्थं निर्वैतीति—

पाशः पाशयतेर्विपाशनात् ॥

पाशयतेः “पश बन्धने” (जु० ७०) इत्यस्य करण-
बन्धनस्य **पाश** इत्येतद्भवति । कृतः ? **विपाशनात्** तेन हि
विविधमतिशयेन वा पश्यते बध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ निधाशब्दं पाशसमूहार्थं निगमनार्थमुदाहरत्यनर्थो—

**“वयः सुपर्णा उपसेतुरिन्द्रं त्रियमेषा
ऋषयो नाधमानाः । अपध्वान्तमूर्णहि पृथि
चक्षुर्मुमुग्ध १ सान्निधयेव बुद्धान् ॥ ६ ॥”**
(ऋ० सं० ८-३-४६)

वय इति । शैवत्यस्य गौरितीतेरियमार्थं निष्ठुप् । मास्त-
मशिष्टो मे मरुततीयशब्दस्य परिधानीयैषा तिविद्वानीये सूक्ते
शस्यते । **वयः** गन्तारः **सुपर्णाः** सुपतना आदिखरत्नमयः ।
इन्द्रम् आदित्यम् **उपसेतुः** उपसन्ना अभवन् । कीद-
ृशस्य ? **त्रियमेषाः** त्रिययक्षाः । मेध इति यक्षनाम (निर्व०

१. स हि प्रकृताऽनुवृत्त्या व्याख्यातव्यः ॥

२. तथाच निपूर्वाद्धातेः “उपसर्गे षोः किः” (पा० ३-३-
९२) इति कर्मेणि क्रिश्चिप्रिः । रुद्रश्च येचिधानी । टिवान्जीव
“क्षुल्लक्ष्यदु बहुलम्” (पा० ३-३-१२१) इति स्मरणात् ॥
(करणाधिकरणयोरेव हि रुद्रविविधयते) “आतक्षोपसर्गे” (पा०
३-३-१२३) इति कप्रत्यये अङ्गि (पा० ३-३-१०६) वा ।
दापि निधेति भवति ॥ सर्वमेतत्स्त्रियां विधीयते ॥ तत्र के (देव-
राज्ये) बाहुल्यत्वमेव गतिः । कर्तेशेत्तो विधीयते ॥ इदञ्च
कर्मण्यपेक्ष्यते ॥

३. शक्तिपुत्रस्य, व्यासपितुः पराशरस्यान्यस्य वा । तथाच
सर्वेते—“व्यासं वसिष्ठनामं शक्तेः पीत्रमकलमवम् । पराश-
रस्यर्चं बन्दे शुकतातं तपोनिधिम ॥” इति ॥

३-१७) क्रयः द्वापरः (कर्मणाम्) प्रकाशकत्वात् ।
नाधमाना जनानाम् प्रज्ञां याचमानाः । “नाथ याज्ञोपता-
 पैश्वयीशीःषु” (भा० आ०) लटः शानच् सिगागमः क्षपः ॥
 अथ याचनप्रकार उच्यते—हे इन्द्र ! जनानां चक्षुरोषकमेतत्
 ध्वान्तम् अन्धकारम् । अपोर्णुहि अपावृणु (परिहर)
 पूर्धिं पिपूहिं पूरय च । “पू पालनपूरणयोः” (जु० प०)
 लोट् । हेय्योदेशोऽभ्यासलोपार्थः ॥ हुगस्तु—सफलं कुरु देहि
 वेसपि भग्नवन्तरेण व्याख्यातवांस्तदेतदनुपदं (भा० व्या०)
 स्फुटीभविष्यति ॥ तेजसा चक्षुः नेत्रं जनानाम् । कथम् ?
 निधया पाशसमूहेन पक्षिणं इव बद्धान् अस्मिन्मण्डले ।
 मुमुग्धिः अथ मुग्धम् सुवर्तेयं इलुकि लोट् प्रार्थनायाम् । अभ्या-
 सस्य गुणाभावः “संज्ञापूर्वको विधिरनिलः” (प० ९४)
 इति ॥ ६ ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

वयो-वे-वर्द्धवचनम् ॥

वय इति वेः विधाब्दस्य गत्यादी पठितस्य वीधातोः
वर्द्धवचनम् ॥ (अ० प०) कर्तरि (उ०) डिप्रत्यये
 साधोर्नामीभूतस्य ।

सुपर्णाः सुपतनाः आदित्यरश्मयः ॥

तथाच सुपूर्वापततेर्गत्यात् (भा० प०) बाहुलका-
 कर्तरि नप्रत्यये तकारस्य रेफादेशे णलम् ॥

अतएव—

उपसेदुरिन्द्रं याचमानाः ॥

ता हि (आदित्यरश्मयः) व्युद्ययां राजावहन्यहनि इन्द्र-
 मादित्यमुपसेदुकरसीदन्ति लङर्थे लिट् (पा० ३-४-६)
याचमानाः प्रज्ञां लोकानाम् । कथं पुनर्याचमानाः ?—

अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुः ॥

अपोर्णुहि अपावृणु जनानामेतद्ध्वान्तमित्यर्थतोऽवधेयम् ।
 एवमैवाध्वस्तम् तमसाऽऽच्छादितं चक्षुः । अस्तीत्ययाचयेनाभि-
 र्मन्थः । तावच्चक्षुःपदं निर्वैकि—

चक्षुः ख्यातेर्वा चक्षेर्वा ॥

ख्यातेः “ख्या प्रकथन” इत्यस्य (अ० प०) अथ वा

१. पतचत्वं भाष्यव्याख्यायां स्फुटम् ॥

२. अत्र पक्षिण इत्यनेन सुपर्णा वय इति सविशेषणोपादान-
 लभ्योऽर्थः । वयः पक्षिणो भवन्ति ते च सुपर्णाः शोभनपक्षाविति ।
 तथाचामरः “खगे विहंग...विहिकिरपतत्रय” इति ॥

३. यथापोर्णुहि इत्यस्य कर्ममूर्तं ध्वान्तं मन्त्रसमन्नाभिप्रेतम् ।
 तथा “पूर्धिं” इत्युत्तरवाक्यस्य चक्षुषोऽभिसम्बन्धेनानपध्वस्तस्य
 तस्य पूर्वसिधायनमसमञ्जसमिव भविष्यतीत्याध्वस्तमित्यव्याहृत्य
 भाष्यकृता व्याख्यातम् ॥

४. पूर्णालनेन ॥

२१ नि०

चष्टेः “चक्षिद् व्यक्त्यायां वाची” (अ० आ०) स्वस्य
 दर्शनायैव धातुनामनेकार्थत्वात् ॥ अत्र “चक्षेः सिचि”
 (उ० ३-११९) इत्युक्तिः । शिवादाभाधधातुकत्वात्स्यात्
 न । पक्षे ख्यातेरपि चक्षदेशो बाहुलकात् ॥ एको वाशब्दो
 वाक्यालङ्कारे ॥

पूर्धिं पूरय देहीति वा ॥

युष्मदननुग्रहीतमेतेषां जनानां चक्षुरसफलमिव वर्तते तत्
पूर्धिं पूरय सफलं कुर्वित्यर्थः । अथवा पूर्धिं इत्यस्यार्थः
देहीति । अस्मिं हि गच्छता लभ्येतेषां चक्षुरपहृतमिव, तदे-
 तदुच्यस्त्वमेतेभ्यो देहि । कथं च पुनर्वेदि ?—

मुञ्चास्यान्पाशैरिव बद्धान् ॥

मुञ्चेति मुमुग्धीत्यस्यार्थः । पाशैरिति निधवेत्यस्यार्थः ।
 निधा पाश्या भवतीत्युक्तमनुपदमधस्तात् । तथाच पाशसमूहैः
 पक्षिण इव एतस्मिन्मण्डले बद्धानस्मान्मुञ्च । यावद्वयमेतदर्थं
 तमो विनाश्य एतेषां जनानामेतच्चक्षुर्मुग्धं सफलं कुर्मः । एवं
 होतव्यस्यैव दत्तं बोधविष्यतीति भावः ॥ (एतमर्थं याचमाना
 उपसेदुरिति समस्तार्थः) ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे “मुमुग्ध्यसाविधयेव बद्धान्”
 इत्येतेषां पदानां मध्ये वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधाशब्दस्य
 पाशसमूहादुपदेश्योर्नाम सम्भवो “मुमुग्धि बद्धानि”त्येती शब्दौ
 येन बद्धा यस्माच्च मुच्यन्ते तदर्थोनिधायिनि शब्दमाकाङ्क्षतः ।
 तत्रोपस्थितस्य निधाशब्दस्यैव तदर्थलक्षकत्वात् न्याय्या ॥ एवं
 सर्वत्रानवगतसंस्कारेष्वाकाङ्क्षितार्थपूरणमर्थवशादनवगतसंस्कारैः
 पदैः प्रकल्प्यं यथागमम् ॥

“शिताम” (३) इत्येतदनवगतम् । विप्रतिपत्त्याऽने-
 कैर्थात्संशयेऽनुपपत्त्यस्यैव पदम् अनुक्तस्यैव चाभिधेयं निगममेव
 प्रथमं पठ्याचार्यः । एषोऽपि व्याख्यामार्गो भवतीति ॥

“पार्श्वतः श्रोणिः शितामृतः ॥”

(अ० मा० खं० २१-४३)

पशुहविषः श्रेष्ठेयं मन्त्रलोपः । अस्य “होतायक्षवृश्चिनी
 छागस्य हविष आत्ता” मित्यादिरादिः । “उत्सादुतोऽङ्गदक्ष-
 दर्वचानां कर्तृ पुत्राश्चिनां जुषेतां हविर्होतृवर्ज” इत्यन्तः ।
 वामदेवस्यार्थं गद्यम् । मैत्रावरुणो अवीति—दैव्यो होता अग्निः ।
 अश्विनौ कर्म यक्षम् यजतु पूजयतु । लोडर्थेऽत्र लोट् ।
 क्षपः स्थाने सिद्धिकरणो व्यस्येन (पा० ३-१-८५) “इतश्च
 लोपः परस्यैपदेष्टु” (पा० ३-४-९७) इति तिप् इकारस्य
 लोपः ॥ ताविज्यमानौ छागस्य हविषः हविः आत्ताम्

१. दानप्रकारं पृष्ट इव प्रत्याह—मुञ्चेत्यादिना ।

२. शितामृतपदेन हि बाहुल्यकृतिनिर्देशोऽस्त्युच्यते । स एषोऽन्त
 ध्वेति बोधिः शितामेति भाष्यात्परीत्येत् । तथा चाभ्ययनेन
 भवति । खरादेराकृतिगणत्वात् । साधनमस्याग्रे भाष्यव्याख्यायां
 व्यक्तम् ॥

अभक्षयताम् । कर्मणि द्वितीयायै बाहुलकात् (पा० २-३-६२) पठेत् । किञ्च **पार्श्वतः** पार्श्वप्रदेशात् । **श्रोणितः** कटिप्रदेशात् । **शितामतः** बाहुप्रदेशात् । **उत्सादतः** छेदनप्रदेशात् । एवम् **अङ्गादङ्गात्प्रत्यङ्गात्** वीप्तायां “निलवीप्सयो”रिति (पा० ८-१-४) द्विर्भावः । **अवसानाम्** अवदानधर्मण्युहीतानामज्ञावयवानाम् । द्वितीयायै पठेत् (पा० २-३-६२) तागधिनौ घस्त्वामिति पूर्वैणाभिसम्बन्धः । **एवम्** एवम् मलोप आर्षः । **अश्विना** अश्विनौ । ओङ् आकारः (पा० ७-१-३९) **हविः जुषेतां** सेवेताम् । भक्षितावदानौ तौ **करतः** कृततः “तृप्तिमि” ति शेषः । विकरणव्यत्यय आर्षः (पा० ३-१-८५) । पुनर्वचनमादराय । हे मनुष्य होतः ! स्वमपि यज । इति हि मन्त्रार्थः ॥ ४३ ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति ॥

पश्वो बहुव्ये उच्यन्ते । तन्मयं हि तद्भवति । यदेतत्पार्श्वमिति ॥ “स्वश्रोः शृणुं छनौ घृ च” (उ० ५-२७) गिलाहृदिः । यद्वा पशूनां समूहः “पश्वो गन् वक्तव्यः” (पा० ४-२-४३ वा०) सित्वात् (पा० १-४-१६) पदत्वेन भस्वाभावा “दोर्गुणः” (पा० ६-४-१४६) इति गुणो न । “पार्श्वमन्तिके । कक्षाशोऽवयवे चक्रोपान्ते पशुगणेऽपि चे”ति हैमः ॥

आह—पशुः कस्यादिति ?

उच्यते—

पशुः स्पृशते ॥

स्पृशते “स्पृश संस्पर्शनं” इति घातोः (उ० ५०) पूर्वैण (उ० ५-२७) साधुः ॥

अथ किमनया स्पृष्टमित्युक्तः प्रत्याह—

संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् ॥

प्रति भवति ॥ कर्मणि क्तः । स्त्रियामयम् ॥ (पशुरत्र) अथ प्रसक्तानुप्रसक्तं पृष्ठं निर्वचि—

पृष्ठं स्पृशते ॥

एव । कर्मणि क्ति “सिधपृष्ठान्स्पर्शप्रोधाः” (उ० २-१२) इति साधुः । तद्धि—

संस्पृष्टमङ्गैः ॥

१. पार्श्वोऽस्तीति । अत एव च “पार्श्वोऽस्तीति तु पशुकां” इत्यमरः । स्वायै इवायै वाच कन् ॥

२. अत्र बध्नि “पशु” इति निर्विभक्तिकः पाठो मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते । कोऽपि (हेमः) “कक्षागोवयवने पशु” इत्येव पठ्यते । तथापि “संस्पृष्टा पृष्ठदेशम्” लुप्यन्तवाक्ये खल्लिङ्गदर्शनादिह खल्लिङ्गमुपपद्यते । तथाच “स्त्रीनपुंसकयोः पशु” इति कतकः ॥

अङ्गैरितैरवयवैः सम्यक् स्पृष्टं भवति ॥

आह—अङ्गं कस्यादिति ? उच्यते—

अङ्गम् अङ्गनात् ॥

अङ्गनात् गमनात् “अणि गतौ” (भा० ५०) “पवाच” (पा० ३-१-१३४) गतं हि तत्कालेन भवति । “अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभुवि नीवृति । ह्यैवैकत्वे लप्रधाने दिव्यञ्चवति चान्तिक” इति मेदिनी ॥

अञ्जनादा ॥

अथवा **अञ्जनादङ्गम्** । धालन्यलमयैकत्वं, तदेतत् पार्श्वस्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । अथुना श्रोणिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्वचति—

श्रोणिः श्रोणते । गतिचलाकर्मणः ॥

गतिनिमित्तं चलनं कर्म यस्यसौ गतिचलाकर्मा तस्य । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा० ६-३-१३७) इति मध्यमपदस्यापि कर्मन्त्विपूर्वपदलमाश्रित्य दीर्घः । यद्यपि “श्रोणु संघाते” इत्येवं (भा० ५०) पठ्यते तथापीदृशविशेषे वतैतेऽनेकार्थत्वात् धातुताम् ॥ तत इन् (उ० १-११८) प्रसज्यः ॥

अत्र हेतुमाह—

श्रोणिश्चलतीव गच्छतः ॥

स्वात्स्थानात्पथदिः ॥

अथ शितामशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे—

दोः शिताम भवति ॥

दोर्बाहुः “भुजबाहु प्रवेधो दो”रित्यमरः । **शिताम** वाच्येनाभिहितो भवति । अथ दोःशब्दं पर्यायप्रसक्तं निर्वचति—

दोः द्रवते ॥

गत्यर्थस्य (भा० ५०) । तस्यैव हि वलेन पशवो द्रवन्ति (गच्छन्ति) ॥ तथाच श्रितमसंभोगेनेति शिताम । यद्वैतच्छ्रितं कार्यं भवतीति शिताम् । पृष्ठोदरौ हिः ॥ लोके तु “दमेडोसिः” (उ० २-७२) ॥

१. अवधिवेधे इतीति ॥

२. दोरत्र नपुंसकम् । अत एव “ककुद्दीपणी शलाकादोपणी वाचते महादेवः” इति छत्रिमनुसुल्ल “पशुत्रि” (पा० ६-२-६३) लिखते महाभाष्ये ककुद्दीपणीत्युदाहृतम् ॥ भारविरपि “तमुपाद्रवदुषम्य दक्षिणं दोर्निशान्वरः” इत्याह ॥ पुंसव्ययं प्रवेधो दोरिति साहचर्यात् । अतएव च “दोषं तस्य तथाविधस्य मजतश्चापस्य शुक्लपुण्ड्रम्” इति भारविः ॥

३. एवंच श्रितशब्दे रेफलोपोऽतो दीर्घत्वं मदाश्वक्षोपजनः ॥ पशोर्बाहुवादानेपु सिधु पार्श्वोपवयवे पशु” इत्येव पठ्यते । शितामतः” इत्युक्तौ अंसाविवावशिष्येते तथाच तदाश्रितौ बाहु निगमाभ्यां व्याख्यातौ भाष्यकृता यास्केनेति निरवयवम् ॥

योनिः शितामेति शाकपूणिः ॥

“आचार्यो मन्यते” इति शेषः । अत्र योनिरनवदानीयेति तत्समानदेशो गुद एवात्र योनिशब्देनाभिमतः । स हि (गुदः)–

विषितो भवति ॥

“विष्टु व्यासौ” (जु० उ०) बाहुलकात् (पा० ३-३-१) कर्मणि इत्क् ॥ विषितो व्यासः स पुरीषेण भवति ॥

श्यामतो यकृत् इति तैट्ठिकिः ॥

“आचार्यो मन्यते” इति शेषः । यदुक्तं भवति श्यामत इति तदुक्तं भवति शितामत इति । शब्दसारूप्यात् । यकृद्धि श्याम-सुच्यते । तच्चावदानीयं भवतीति । तद्धि—

श्यामं, श्यायतेः ॥

गलथैस् (भ्वा० आ०) इयैश् धातोः “शुयुधीन्धी”– (उ० १-१४५) ति मक् प्रत्ययः । आसम् (पा० ६-१-४५) तद्धि सम्प्रकांडुपच्यते ॥

अधुना यकृत्पदं निर्देशीति—

यकृत्-यथाकथा च कृत्यते ॥

श्रुत्वान्नि यथाकथा च । यथाकथं चित् । अयमेनैव । कृत्यते छिद्यत इत्यर्थः ॥ यथाशब्दस्योत्तरार्पणोपः । कृन्तते-रक्षेदनाथार्थकर्मणि क्तिप् बाहुलकात् (पा० ३-३-११३) ॥

शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः ॥

शितिमांसतः श्वेतान्मांसात् । तद्धि मेदोलक्षणमेव भवति तस्मात् “पश्वम्यास्तसि” (५-३-७) यदुक्तं भवति शिति-मांसत इति । तदुक्तं भवति शितामत इति ॥ पृषोदरादिः ॥

शितिपदं निर्देशीति—

शितिः इत्येतेः ॥

तत्कुरणार्थस्य शोधातोः (दि० प०) क्तिन् “शाच्छोरन्य-तरस्याम्” (पा० ७-४-४१) इतीत्त्वम् ॥ परो हि विवेक-सोजसो मेदस्येवावतिष्ठत इति तत्तैजसत्वाच्छिद्यतं भवति ॥

मांसं माननं वा ॥

य एव हि मान्यो भवति तदर्थमेतत्संस्क्रियते इति मान्यते संस्क्रियतेऽनेनेति ल्युट् (पा० ३-३-११७) माननं, तदेव मांसम् । औणादिकः सो बाहुलकात् । मन्यतेर्वा मांसम्

१. अत्रापि विषितमांसो विपुषितमांसः विलस्यमांसः स भवति इति दुर्गं आह । गुदोऽपि हि श्रोण्यनन्तरः । अवदानीय-श्वेति शोणितः । शितामत इत्युक्ते आनन्तर्यलक्षणं सिद्धपदसा-धिव्यम्भश्च शक्तिग्रहहेतुः । तथाचोक्तम् “शक्तिग्रहो व्याकरणोप-मानकोशासवाक्याव्यवहारतश्च । वाक्यस्य वैषादित्वेवैवन्ति साभि-ध्वतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” इति । सिद्धपदस्य—स्वातन्त्र्यकपदस्य ॥

“मनेर्दार्शये”– (उ० ३-६४) ति सः । वाशब्द एवाथै । यदेव माननं तदेव मांसमित्यर्थः ॥

मानसं वा ॥

अथवा सुमनसा उपाधीयत इति मानसं सौमिकोऽण् (पा० ४-२-९२) तदेव मांसम् । य एव हि मनस्विनो भवन्ति तैरुपाधीयते न सर्वैः । पृषोदरादिः ॥

मनोऽस्मिन्सीदतीति वा ॥

सर्वस्यैव हि अस्मिन् मांसे मनः सीदति गच्छति “पृष्ट-गती” (भ्वा० प०) अत्यतीत्येक ॥

मेदः मेघतेः ॥ ३ ॥

“जिमिदा सेहने” (दि० प०) इत्यस्य । अमुनि (उ० ४-१८९) मेदः । “मेदस्तु वपा वसे” स्मरः ॥ एवमेव शिता-मशब्दोऽनवगतमिषेयोऽनवगतसंस्कारोऽयमेव निरुक्तः प्रकरणो-पपदाभ्यामाचार्यमतमेवेन च । एवमेतस्मिन्प्रकरणे अन्धान्य-नवगतसंस्काराणि उपेक्षितव्यानि ॥

उक्तं च—

“शब्दरूपं पदार्थश्च व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः । सर्वमेतदनेकार्थं दशानवगमे गुणाः ॥” इति ॥

अत्र कतमे पुनस्तु ? इत्याश्रित्य दुर्गं आह—

पदजाल-ऽभिधेय-स्वर-संस्कार-गुण-विभाग-क्रम-विक्षे-पा-ऽऽध्याहार-व्यवधानानि । तेषु व्याभिधेयमपेक्ष्य निर्देशं कर्तव्यम् । उक्तं हि—

“धातूपसर्गावयवगुणसत्त्वं हि धातुजम् ।

बह्वेकधातुजं वापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥ १ ॥

धातुजं, धातुजाज्ञातं, समर्थार्थजनैव च ।

वाक्यजं, व्यतिरीकं च निर्वाच्यं पञ्चमा पदम् ॥ २ ॥” इति ॥

(१) पदजालनवगतम्—“ल” इति यथा, नाम निपातो वा ॥

(२) अभिधेयानवगतम्—“शिताम” इति यथा ॥

(३) स्वरानवगतम्—“वने न वा यो” इति यथा ॥

(४) संस्कारानवगतम्—“इमोन्तासः” इति यथा ॥

(५) गुणानवगतम्—“कल्लती” इति यथा ॥

(६) विभागानवगतम्—“मेहना” इति यथा ॥

(७) क्रमानवगतम्—“उपरमर्थं मे वचसे” इति यथा ॥

(८) विक्षेपानवगतम्—“शावा नः प्रथिवी” इति यथा ॥

(९) अध्याहारानवगतम्—“दानमनसो नो मनुष्यान्” इति यथा ॥

(१०) व्यवधानानवगतम्—“वायुश्च नियुत्वा” इति यथा ॥

एकमपि पदं पदहितयं क्रियते,—“पुरुषादः पुरुषानन्दनाय” इति यथा ॥

१. उपगम्य निगमानीयितव्यान्वाक्योचयितव्यानि मेधाविभिः ॥

पदद्वितयमपि चैकं पदं क्रियते,—“गर्भनिधानां सनिवृत्तः” इति यथा ॥

आव्यातमपि च नाम क्रियते,—“सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विमदयमाणाः” इति यथा ॥

एवमेव शब्दार्थसङ्गरोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः । दृष्टानुविधानाच्छन्दसि यथासम्भवमुपविधेयः ॥ ३ ॥

अथ मेहना (४) इत्येतत् अनवगतम् । तस्य “मंहनी-यम्” इत्यवगमस्तथा च संहतेर्दानकर्मणो (निधं० ३-२०) ल्युटो योरनादेशे बाहुलकादकारस्यकारो नलोपथ “सुपां सुल्लि” (पा० ७-१-३५) लादिना सोराकारादेशः ॥

अत्र निगमसुवाहरति—

“यदिन्द्र ! चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ।

राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहुस्त्यार्ध ॥१॥”

(ऋ० सं० ४-२-१०)

यदिन्द्रेति । अत्रेभौमसार्पणमनुवृत्तौ । हे इन्द्र ! परमैश्वर्यवान् । यत् तव चित्रं चायनीयं (पूजनीयम्) “चायू पूजानिषामनयोः” (भ्रा० उ०) पृषोदरिः । राधः धनम् (निधं० २-१०) अस्ति । हे अद्रिवः वज्रिन । “मनुवसोव सन्नुद्धौ छन्दसि” (पा० ८-३-१) इति नस्य ह्रस्वम् ॥ त्वादातम् । त्वां च दातव्यम् । यतः मेहना मंहनीयं (वधनीयम्) अस्ति । हे विदद्वसो ! लब्धधनेन्द्र ! “निवृत्तं ज्ञाने” (तु० उ०) छटः शता । ततो बहुवीहिः (सन्धौ बलोपः) तत् धनम् । नः अस्त्वभ्यम् । उभयाहुस्ति उभौ हस्तौ यस्मिन्नाहरणे इति क्रियाविशेषणमेतत् । “दिद्वज्वादिभ्यश्च” (पा० ५-४-१२८) इतीच्छप्रत्ययान्तो निपातः । उभार्भ्यां हस्तार्भ्यामिति यावत् । आभर आहर देहि । “हृप्र-होर्भ्यश्छन्दसि” (पा० ३-१-८४ वा०) इति हस्य भः । शिलम्बं माकार्वाहिल्यते ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यदिन्द्र (चित्रं) चायनीयं मंहनीयं धन-मस्ति ॥

१. दातव्यं धनादि ॥ इषनीयं वा “महि वृद्धौ” (भ्रा० आ०) इत्यसादृशार्थेऽनीयम् ॥

२. अत्र हे चित्र ! चायनीय । पूजनीयेति सायणो व्याख्यार्त् । बारकस्तु मेहेनेति पदसंश्लेषात् नलोपमाश्लिष्यति तद्विशिष्टं राध इत्याह ॥

३. “महि वृद्धौ” (भ्रा० आ०) द्युटि (सायनसुक्तश्रु-परिष्ठात्) पूजनीयमिति दुर्गलम्भते “मह पूजान्वा” (भ्रा० पा०) इत्यस्य । तदेतच्चित्रमिहनेन गतावैमिषुपेक्षितम् ॥

४. एतेन बहु सादरं येति गम्यते ॥

व्याख्यातमेतदुपरिष्ठात् । एतस्य शाकल्यस्य मुनेर्मतेन ॥ गार्ग्येस्साह—

यन्म इह नास्तीति वा । त्रीणि मध्यमानि पदानि ॥

अथवा—यन्म इह नास्तीति एतस्मिन्वाक्ये त्रीणि पदानि मध्यमानि । मध्ये भवन्तीत्यर्थः । “मध्यान्तः” (पा० ४-३-८) त्रीणीति—इन्द्रचित्रं—शब्दावपक्रुष्योक्तं, तथा चैतत्पक्षपदिकं वाक्यम् ॥ यद्धनं मे मम गृहे नास्ति तव चास्ति त्वया च तत्सोक्तुम्भो दातव्यमेवेत्यर्थं च हस्ताभ्यां मङ्कणं नोऽस्त्वभ्यमाहरेति मन्वार्थः । अत्र बहुचानां “मेहना” इत्येकं पदमनवगतसंस्कारम् । छन्दोगानां पुनस्त्रीण्येतानि पदानि ‘मे-इह-न’ इति ॥ इहशब्दसंस्कारलोप आर्षः ॥

त्वया च तदातव्यमद्रिवन् ॥

निगदव्याख्यमेतत् ।

अथ निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते—

अद्रिराहणाल्येतेन ॥

अद्रिसारमयमेव ह्यायुधं भवतीत्यद्रिवैजं उच्यते । साधनं च आहणाल्येतेनेति । आदारसत्येतेनेत्यर्थः । “वृ विदारणे” (ऋ० पा०) आहृपूर्वादस्मात्किम् । आहो हस्तस्य बाहुलकात् (पा० ३-३-१) तद्वज्रविशः । अथवा सोमामिषयमावशिः सोमा आदायन्ते (अग्निपूजन्ते) इति तेऽद्रयस्तद्वज्रविशः ॥

अपि वाऽच्चेः स्यात् ॥

अथवा अच्चेः अदथातोरेवाद्रिः स्यात् । “अदिषादिभू-छुभिभ्यः क्तिन्” (उ० ४-६५) इति क्तिन्प्रत्ययः । स हि प्राणिनो हिंस्रसत्त्वोच्यते ॥

अत्र निगमं प्रमाणयति—

“ते सोमार्दः ॥”

इति ह विज्ञायते ॥

(ऋ० सं० ८-४-३०-४)

“ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निलसते” इति । एतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायते अंतरेवाद्रिः स्यादिति ॥ व्याख्यातः शेषः (नि० २-२-१) ॥

१. तद्वत्त्वं चास्य तैमिलयोगात् । इन्द्रार्थमेव हि पुरः (प्रथमं) सोमोऽभिप्रेतते । इति तत्रास्य सत्त्वमन्यतः प्रतिविशिष्टम् । उक्तं च “भूम-मिन्द्रा-प्रशंसाम्भु निलयोगेऽतिशायने । सम्भवेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मनुवाद्यः ॥” इति । भूमा—बाहुल्यम् ॥

२. तत्रहि तत्पदेन पूर्वमेव (“ते अद्रयो दशयथास आसन्” इत्येतस्मिन्) निदिष्टा अद्रय पश्योच्यन्ते । सोमादोऽद्रय इत्युक्तोच-रेवाद्रिः प्रदीयते । अदन्तीत्यर्थः । “अद भक्षणं” (अ० पा०) “अविषादिभूछुभिभ्यः क्तिन्” (उ० ४-६५) इति साधु ॥

राध इति धननाम । राधुवन्त्यनेन ॥

राध इति एतत् धननाम स्मारयति । व्यभिचारित्वाद्वाशब्दानामिहापि एतद् धननामैव भवति नान्यदिति पठिता-
निधाननिरूपणे सर्वत्रैव समाधेयम् ॥ निरुच्यते चैतत्—राधु-
वन्त्यनेनेति ॥ राधोतेः संसिद्धार्थात् (खा० प०)
असुन (उ० ४-१८९) ॥ ननुसकमेतत् ॥

तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहर ॥

वित्तधन ! प्राप्तधन ! “विदुल्ल लाभे” कः । “वित्तो
भोगप्रलययोः” (पा० ८-२-५८) इति निपातः । व्याख्या-
तमन्यत् ॥

अथोभशब्दं निगमप्रसक्तं निर्देवीति—

उभौ समुद्यौ भवतः ॥

समुद्यौ सम्पूर्णौ इत्यर्थः ॥ अत्रोपसर्गलोपो बलोपश्च ।
धस्य क भः द्युपोदरादिलात् ॥ “उभ उभ पूरणे” (तु० प०)
कः । “ज्ञापस्तयो” (पा० ८-२-४०) इति धः । भस्य
जस्त्वेन वः (प० ८-४-५३) इदंभाव आर्षः ॥

दमूनाः दममनाः (वा) ॥

दमूनाः (५) इत्येतदनवगतम् तस्य दममना इत्यव-
गमः । स हि अभिः । दमे (शुद्धमनोनिग्रहे) हि नित्यमस्य
मनः । तथाचोक्तं “मनसो दमनं दम” इति । यद्वा दाम्यति
उपशमयति सर्वानिति दमं प्रशान्तं मनोऽस्येति “दम उपशमे”
(दि० प०) इत्यस्य । उपशम इति हि तत्र प्यन्तस्य ।
तेन सकर्मकोऽयम् ॥ अकूरमना इत्यर्थः । साधनमस्योक्तम-
धस्तात् (३६ पु० ८ पं०) ॥

दानमना वा ॥

अथवा—दातव्यं मयेत्येवं दाने मनो यस्य स दानमनाः
स एव दमूनाः ॥

दान्तमना वा ॥

अथवा दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः
स एव दान्तमनाः सन् दमूनाः ॥

अपिवा दम इति गृहनाम । तन्मनाः स्यात् ॥

अथवा दम इति एतद्गृहनाम (निर्घ० ३-४) ।
तन्मनाः तस्मिन्मनो यस्य ममेदमिति स एव दमूनाः स्यात्
(यह—) गृहपतिरिति ॥

अथ मनःपदं निर्वैक—

मनो मनोतेः ॥ ४ ॥

“मनु अवबोधने” इत्यस्मात् (त० आ०) असुनि (उ० ४-
१८९) मनः । मनोतेरिति द्वितया (पा० ३-३-१०८ वा०)
प्रयोगः ॥ ४ ॥

अथात्र (दमूना इतिपदे) निगममुदाहरति—

“जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो युद्ध-
सुपयाहि विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो
विहत्या शत्रूयुतामाभरा भोजनानि ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० ३-८-१८)

जुष्ट इति । वसुधुतस्याग्नेयस्येयमार्थम् जिहृप् । आग्नेयी ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः दास्यते । स्थिरकृतपुरोनुवाक्या चैवं
चातुर्मास्येषु साकमेधे ॥ हे भगवन्मम ! जुष्टः आसेतितस्त्वं
सुतिमिरस्माभिः प्रीतो वा, पर्याप्तो वाऽस्यदभ्यर्थितार्थं दातुं
तथाच दमूनाः दममना अकूरमनाभूत्वा नः अस्माकं
दान्तानामभिहोत्रिणां दुरोणे गृहे अतिथिः सार्यं प्रातश्चोद्गो-
धैनात् अभ्यागत इव सन् इमं यद्गम उप आयाहि उपागच्छ ।
आग्नेव्यवहितप्रयोगदृष्टान्तः (पा० १-४-८२) ॥ अथ
विद्वान् ज्ञानानः स्वमधिकारं भक्ततां वास्माकं, विश्वाः
सर्वान् अभियुजः अभियोजन् (योद्धुमभियुयतात्) शत्रू-
वर्गान् विहत्या विविधप्रकारेण हत्वा शत्रूयुताम् शत्रुत्वं
कामयमानानां तेषाम् । छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् (पा०
३-१-८ वा०) “अकृतसार्वधातकयोः” (पा० ७-४-२५)
इति दीर्घः । लटश्चात्र शाता ॥ भोजनानि बलैनि अस्मानि
धनानि वा असभ्यम् आभर आहर । आहृत्य देहि ।
“हृप्रहोमैश्छन्दसी” (पा० ३-१-८४ वा०) इति आदेशो
हस्य भवति ॥ छान्दसोऽत्र दीर्घः ॥ ५ ॥

अथातिथिशब्दं निर्देवीति—

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति ॥

यो गृहान्भिल्ल्यातितो गतो भवति सोऽतिथिः ।
“अत सातत्यगमने” (भा० प०) “अतन्यजि०” (उ०
४-२) इति—इयिन्प्रत्ययः । “अध्वनीनोऽतिथिर्देव” इति
स्मृतिः ॥

अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा ॥

अथवा तिथिषु पौर्णमास्यार्थाद् परकुलानि यजमान-

१. “जुषी प्रीतिसेवनयोः” (तु० आ०) कः । “श्रीदितो
निष्ठायात्” (पा० ७-२-१४) इतीडभावः ॥

२. अन्येचार्थाः पूर्वेषुक्ता इहानुसन्धेयाः (दमूनापदस्य) ॥

३. स्वभाव पक्षेय तथाप्रतिशोणिनामतिथित्वेन सार्यं प्रातरभ्य-
स्तातन्यमिति दुर्व आह ॥

४. लिङ्प्रत्ययः । यद्वा शत्रुसेनाभिप्रायेण क्षीलिहता । दुर्गेण
तथैव व्याख्यातं च ॥

५. यत्तच्च भाष्यस्तरत्नस्य तथाच मुच्यन्ते यैर्वाणि वा इति
कारणे कर्मणि वाऽत्र रुद्ध ॥ “करणाधिकरणयोश्च” (पा० ३-
३-११७) इति चेन्न कर्मणोऽप्युपपत्त्यात् ॥ अथ बलानि अन्येषां
विहस्येति भाष्यकृतो व्याख्यानम् ॥

६. लौकिकेतिथौ तु तिथिशब्दः समयविशेषवचनो मन्थार्थे
सायमर्थे च परोऽन्यो यः कक्षनेत्यर्थः ॥

गृह्णाणि यः अभ्येति सोऽतिथिरित्यतवेरकारमात्रमवतिष्ठते ।
इतिनिर्वचनसमाप्तौ प्रकृतस्य ॥

(अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव)

इतरोऽभ्यागतः (प्राधुणकः) । “अतिथिः कुशपुत्रे
स्यामुमानागन्तुकेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ “प्राधुणस्त्वति-
थिर्द्वयो”रिति त्रिकाणशेषः ॥ एतस्मात् अभ्यतनात् एव ।
(अत्र तिथिष्वन्यो जहदजहहृक्षणया समयनिशेषवचनः ।
मच्याहिसार्यं वा यदाकदाचित् ॥)

अथ निगमस्यं दुरोणशब्दं निर्व्वेचीति—

दुरोण इति गृह्णनाम, दुरवा भवन्ति दुस्तराः ॥

दुरोण इति एतद्गृह्णनाम, ते हि दुरवा दुःखेनावितुं
(तर्पितुं) यक्याः भवन्ति । दुस्तरा इत्यर्थः । अत्र “इष-
हःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु खलु” (पा० ३-३-१२६) इति
खलप्रत्ययः । दुरिति कृच्छ्राथे अव्ययम् । उक्तं च गृह्णप्रक्रम्य
“कुटुम्बतद्वाणि हि दुर्मराणी”ति ॥ “गृहं गेहोदवसितम्”
इत्यमराभियानामपुंसकमपि पुंस्ययं बहुवचनमात्रे । तथाच स
(अमरः) एव “गृह्णाः पुंसि च भूधिवेचै”ति ॥ भून्नि-बहुव्ये ॥

अथ परिशिष्टमन्त्रार्थमुपदर्शयति—

इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । सर्वा अग्ने
अभिपुजो विहत्य शत्रूयताम् आभर भोजनानि
विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोज-
नानीति वा धनानीति वा ॥

एवमेतस्मिन्नेव जुष्टः दमूनाः अतिथिः विद्वान् हे अग्ने !
यज्ञमुपयाहि । एतस्मिन्प्रकरणे वर्तमानो दमूनाःशब्दोऽपि विशेष-
णमिति कमन्यमर्थमभिद्व्यात् ? न कश्चिदपीति परिशेषाद्दमूना
इत्येतदध्यर्थकमेवेति सिद्धम् ॥

अथ “मूष” इत्येत (६) दनवगतमर्थतोऽवगमयति—

मूषो मूषिका इत्यर्थः ॥

मूषः शब्दो बहुवचनान्तः । अनुपदं निर्देक्ष्यमाणनिगमे
“मूषो व्यदन्ती”ति दर्शनात् । तथाचार्यं घान्तः । “मूष स्तेये”
(भा० प०) किप् ॥ मूड् मूड् मूषै मूषः इत्येवम् ॥
मूषिकाः—इति अनेनावगतसंस्कारेण योऽर्थ उक्ताः स्यात्
स एव मूष इत्युक्तः प्रसिद्धार्थेनाभिधानेन ॥

एवं मूषशब्दस्य तत्त्वमाख्याय मूषिकाशब्दं निर्व्वेचीति—

मूषिकाः पुनर्गृह्णन्ताः ॥

“मुष स्तेये” (त्रया० प०) “मुष्णातेर्दीर्घश्च”—(उ० २-
४९) इति किकन् । लीलाट्ठप् ॥ ता हि मुष्णन्ति (हरन्ति)
धान्यापीनि ॥

यद्वा—

मूषोऽप्येतसादेव ॥ ५ ॥

एतस्मात् मुष्णातेरेव मूष इति अपि ॥ अत्र
मते “मुष्णातेर्दीर्घश्च”—(उ० २-४९)—स्वविशेषेण कियन्पि
भवति । तदेतद्बाहुल्यकलेन समाधेयम् ॥ यद्वा “किप्वन्”
(पा० ३-२-१७८ वा०) इत्यत्र “प्राक्प्रत्ययनिर्देशादिष्ट-
सिद्धिः” इति (म० भा०) बाहुल्यकान्मुनेः किप् दीर्घश्च ॥

“सं मां तपन्यभितः सपत्नीरिव पश्येव ।
मूषो न शिक्षा द्यदन्ति माध्यः स्रोतारं ते
शतक्रतो वित्तं मे अस्व रोदसी ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० १-७-२१)

सं मेति ॥ आह्वयस्य त्रितस्य, कुंत्सस्य वेद्यमात्रं पश्विः ।
एन्ध्या ॥ कूपे पतितभितः कुत्सो वा इन्द्रं सौमित्रं हे शत-
क्रतो ! इन्द्र ! ते तव । स्रोतारं मा माम् । अभितः सर्व-
तोऽवस्थिता एताः पश्येवः कूपपश्येवः । कूपेष्टकाः पश्विरीति-
ष्टकानाम्, पराम् गृणातीति “आङ्परयोः खनिगुभ्यां षिञ्”
(उ० १-१३) इति कुप्रत्यये षिञ्वाङ्लोपः । बाहुल्यकात्
परस्याकारलोपः । यद्वा एता अपि (इष्टकाः) पार्श्वस्थितुस्या
इति तत् साधनमुक्तमथस्मात् (नि० ४-१-३) । सं तपन्ति
सम्यक् पीडयन्ति, सङ्कटेऽवस्थितम् । कथं सन्तपन्ति ?
सपत्नीः सपत्न्यः सुख्यस्य आर्षः (पा० ३-१-८५) ।
इव । यथा समानभर्तृकाः योषित एकं पतिं सर्वतः
पीडयन्ति । परस्परं वा पीड्यन्ते एवम् । आभिः कूपेष्टका-
भिरहं पीड्ये ॥ किं च आध्यः आधयः । “संहाद्वैकस्य
विधेरित्युक्तात्” (प० ९४) गुणानां वै यणादेशः । असम्य-
खमानैर्योगदानादिभिरुपादिता मानस्यः पीडाः “आधिः
स्यान्मानसीव्यये”त्यमरः । कामा इति आध्यम् ॥ ते ह्यसंपूर्ण-
माणाः मां सन्तपन्तीति तदर्थः । द्यदन्ति विविधं (नाना-
प्रकारेण) भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—मूषोन । यथा मूषिकाः
“शिक्षा” शिक्षानि (शोर्वादेशः) आह्नातानि—कुम्भिन्देन वापि-
तानि अवरसेनालिप्तानि “मूषाणि” इति शेषः । भक्षयन्ति तद्वत्

१. अर्षा पुत्रस्य । तथाच तैत्तिरीया आमनन्ति । तत् एक-
तोऽजायत सद्वितीयमन्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स द्वितीयम-
न्यपातयत्तत्तत्तत्ततोऽजायत । यद्वत्तोऽजायत तदाप्यानामाप्यस्य-
मिति ॥ तमेतमायं त्रितस्यैवास्व इति तत्कारोपजनेन वयमपीमहे
(तै. ब्रा. ३-२-८) ॥

२. तथाच श्रूयते “इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शत्रुपतिं कृते
निबाह्वं अर्षिरह्वदुतये” (ऋ० सं० १-७-२२-६) कोट्यै कूपै
(निर्व० ३-२३) निबाहो निर्व्वतत इति सायणः । अतये अव-
नापाहदित्यर्थः ॥

३. दनवस्यास्वया कृतमिदं मम न कृतमित्येवं दुर्वचोभिर-
भितस्तस्मन्नीच ॥

४. अत्रापि सन्तपन्तीत्येवं क्रियान्नयो भाष्ये । सायणदुर्गादि-
मित्तु व्यदन्तीत्येवाव्ययितं साभिध्यात् ॥

यद्वा शिश्रशब्देन प्रजनन—(लिङ्—)मेवोच्यते । तत्कोपचा-
रात्पुच्छे वर्तते । यथा ताः स्त्रीक्यानि पुच्छानि धृततैलादि-
भाण्डे प्रक्षिप्योष्णमुत्कृष्य व्यदन्ति लिहन्तीत्यर्थः । एवं मामा-
धयो व्यदन्ति । न चैतत्तव स्तोत्रमम न्यौघ्यम् । यदैवमर्थ-
मानो न शुभ्रावेन्द्रस्तदा द्यावापृथिव्यौ आह—हे **रोदसी** !
द्यावापृथिव्यौ ! “द्यावापृथिव्यौ रोदसी द्यावामूनी च रोदसी”
इत्यमरः । युवाम् । अस्य मे मम वचसः सुखाख्यास्य यत्प्र-
योजनमतः कृच्छ्रान्मोचनं तद् वित्तम् जानीतम् । यदर्थमहं
रोदसीमि ॥ यदि नायमिन्द्रोऽभ्युदरस्यस्मात्तदा युवयोरपि
स्तोतृवाहमिति भावः ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पशवः
कूपपशवो मृषिका इवास्त्रातानि सूत्राणि व्यदन्ति,
स्वाङ्गाभिधानं वा स्वाच्छिन्नानि व्यदन्तीति ।
सन्तपन्ति माऽऽध्यः कामाः “स्तोतारं ते शतक्रतो
वित्तं मे अस्य रोदसी” जानीतं मेऽस्य द्यावा-
पृथिव्याविति ॥

आस्त्रातानि कुविन्देनाभरसेनास्त्रितानि । एष च शिश्रा
इत्यस्यार्थः । सूत्राणीत्यस्याहृतं भाष्यकारेणोपपत्त्यर्थम् ।
अथवा स्वाङ्गाभिधानम् । शिश्रसहचरितं हि स्वाङ्गं पुच्छाद्य-
मेणां भवति । साहस्यं च शेषलौक्यलोरेषाम् । दुर्गस्तु—स्वाङ्गा-
भिधानमिति शेषोऽभिप्रेतः, भवति हि तिरश्चामेष स्वभावा

१. उपचारा लक्षणा । तद्व्रीजं साहचर्यं साहस्यं वा बोध्यम् ॥

२. भक्तपरिवारागो हि सतां सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभि-
प्राय इति दुर्गः ॥

३. रोदसशब्दो रुदरेद्युन्नतः (उ० ४-१-८९) पक्षे गौरादि-
त्वात् (पा० ४-१-४१) ऊष् । रोदसी इत्यव्ययमप्यस्ति ।
“रोदस्य रोदसी चापि दिवि भूमी पृथक्पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो
रोदः स्यादपि रोदसी”ति विष्णुकोशात् ॥

४. शिश्रपदशेषभूतम् । मृषकसंभवेन । तेषामन्वेन सूत्राणि
व्यदन्ति इति ।

५. शेषो लिङ्गं पुंसः । अर्थः “क्षिप्तो मेन्द्रं मेहनशेषसी” इत्यमरे
सान्ततया निर्दिष्टोऽप्यकारान्दः । “शेषपुच्छलकूलेषु शुनः” इति
(पा० ६-३-२१) वार्तिकेन । तथाच “शेषं सान्ताप्तेऽदन्ता”
इति प्रवादोऽप्युपपद्यते । अतएव “विण्डं द्वाङ्गाधारे” “सहस्र-
पादाक्षिशिरोरुवाहवे” इत्याद्युपपद्यते । फकारान्तोऽपीति अमरटी-
कायां (व्याख्यासुधायां) । तथाच बाहुलकाच्छेदे प-फ-प्रत्य-
याभ्यामेतो (शेष-शेषी) श्वेतै रेतःपाते इति शेषः । शेषो वा ।
“वृशीन्ध्यां कृद श्वे” (उ० ४-२०१) ति अञ्जलि तु सान्तः ।
तत्र पुद चैत्यपि पाठः । वस्तुतस्तु सान्ती नपुंसकावकारान्ती
पुंलिङ्गाविति व्यवस्थितिः । अर्थः समान एव ॥

यच्छेषं भक्षयन्ति इत्यपि व्याचक्ष्वौ ॥ अत्र (स्वाङ्गाभिधान-
) पक्षे लब्धाहारो नास्त्येवेलखरसजीनं पूर्वस्मिन्पक्षे ॥

अथ पशव इत्येतावति श्रूयमाणे कूपपशव इति कृतो
योजितमित्यर्थं प्रमाणमाह—

त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सक्तं प्रतिवभौ ॥

त्रितं प्रतीत्यन्वयः । एतत् पूर्वोक्तम् । तत्रैवमुक्त्वा “त्रितः
कूपेर्वहितो देवान्भवत इत्यर्थः । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मस्यैतः कृष्ण-
हृण्णपुरु त्रितं मे अस्य रोदसी” (ऋ० सं० १-७-२३-२)
इति ॥ एतद्विशेषलिङ्गादेवेत्यं व्याचक्ष्वौ भाष्यकृतः ॥

तत्र ब्रवेतिहासमिश्रम् । ऋद्धिश्रं, गाथा-
मिश्रं भवति ॥

तत्र तस्मिन्पुरुषं सूके । ब्रह्म वेदः । इतिहासमिश्रम्
इतिहासयुक्तं भवति । तथा “त्रितः” इति पूर्वोक्तम् । अत्र
विनापि च समुच्चयो बोध्यते “गामर्षं पुरुषं पशुम्” इत्यत्र यथा ॥
स पुनरितिहास ऋग्वेदो गाथावदस्य भवति । ऋक्प्रकार एव
कश्चिद्वायेत्युच्यते । “गाथाः शंसन्ति”, “नाराशंसोः शंसन्तीति”
ब्रुवन् ॥ तत्र प्रकरणादपि सन्दिग्धपदस्यार्थोऽव्यवस्ये इति
पशुशब्दोऽस्य कूपपश्वर्थेऽभिहितो भाष्यकारेण ॥

अथ भाष्यप्रसक्तं त्रितशब्दं निर्मेवीति—

त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूव ॥

तीर्णतमो महान् । एकत-द्वितयोः सकशात् ॥

अपिवा संख्या नामैवाभिप्रेतं स्यात् ॥

अथवा संख्या निमित्तमेव एतत् नाम अभिप्रेतमभि-
मतं स्यात् । सम्भावनायामत्र लिङ् ॥ कथम्—

एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

त्रयो हि ते प्रातरः । तस्मात्संख्या निमित्तमप्युपपद्यत एव ।
उक्तं च “भार्यो—(गा)—हारेणाभुपादयत् तत् एकतोऽजायत,
द्वितीयं ततो द्वितः, तृतीयं ततस्त्रितः इति” (ब्राह्मणम्) ॥ ६ ॥

अथ “इतिरेण” (७) इत्येतद्वचनगतम् । तस्य ईषणमेव-
णष्टर्णं वेत्येते शब्दसमाधेयः । तत्र तावन्निर्गममेवोदाहरति—

“इतिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमाहि पित्र्य-
स्येव रायः । सोमं राजन् व्रण आयूषि तारीरहा-
नीव सूर्यो वासुराणि ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ६-४-१२)

१. “समाधिनां समवेने । ध्यानां नीवाकनिवेन काव्यस्य च
शुणान्तरे” इति मेदिनी । अत्र निवाकित्यस्य स्थाने वैरस्य इति
पाठः सुबोधिनाम् (अ० टी०) ॥

२. अभिषेधमनुत्वा प्रथमं निगमोदाहरणे “इतिरेण ते
मनसे”ति समानविवेकिकत्वात्प्रतीयत एवैषिरशब्दस्य मनसो
विशेषणत्वमित्येव हेतुरिति दर्शयति तत्र तावदिति । तावद् आदी ॥

इषिरेणेति । प्रगाथस्येयमार्थं त्रिष्टुप्सौमी । हे भगवन्सोम ! राजन् ! स्वासिन् ! “सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां” राज्ञेति निगमात् (पं वा० सं० १-४०) इषिरेण इषणेन तां प्रति सर्वात्मना गतेन “इष गतिहिंसादर्शनेषु” (भ्वा० प०) “इषमदिषुदि” (उ० १-५१) इत्यादिना किरच्छ्रययो बाहुलकात् इषभावश्च । यद्वा एषणेन इच्छावत् “हृष इच्छायाम्” (तु० प०) फलप्राप्त्या भवेत्यर्थः । अथवा ऋषणेन दर्शनवता “ऋषी गतौ” (तु० प०) गतिर्ज्ञानं तत्रेह दर्शनम् । मनसा । सुतस्य अभिपुतस्य । ते सर्वे भागं वयं भक्षीमहि भक्षयमहि । आशंसायां लिङ् । आर्धमस्यत् । कथम् ? पित्र्यस्येव राज्यः । यथा पित्र्यो वनांशः अविभेन पुत्रेण भक्ष्यते तद्वत् । स हि भक्षितः सुखपरिणाभो भवति तद्वदर्थं समास्तु ॥ हे राजन् ! नोऽस्माकम् आयुषि प्रतारिः प्रवर्धय । कथं ? चासराणि वासन्तिकानि । जगद्वासकानीति सायणः । अहानि दिनानि सूर्य इव । स यथा तानि क्रमेण प्रवर्धयति मन्दगतिस्तात् तद्वत् ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य, प्रवर्धय च न आयुषि सोम राजन् ! अहानीव सूर्यो वासराणि ॥

निगदन्त्याक्षयमेतत् । अथ वासरशब्दमनेकधा निर्वक्ति—

वासराणि वैसराणि विवासनानि गमनानीति वा ॥

द्वाभ्यां क्षीतोष्णाभ्यां रात्रिन्दिबनमारतं सरन्ति गच्छन्तीति वैसराणि सन्ति वासराणि भवन्ति । द्विशब्दस्य वेभावो वानाभो वा पृषोदरादितात् । सतैः (भ्वा० प०) पचाद्यच् (पा० ३-१-१३४) यद्वा विवासनान्येव वासराणि स्युः । तानि हि तैच्छीतं विवासयन्ति । विनाशयन्तीत्यर्थः । अत्र “वस निवास” (भ्वा० प०) गिजन्तः । छुद्धोऽपि विपुर्वेस्थाये वर्तते । “अतिक्रमिभ्रमिदिविचमिवासिभ्यथित” (उ० ३-१२८) इत्यरच्छ्रयः । अथ वा गमनानि विवृतानि विवृतीर्णानि सन्ति इति हेतोर्वासरणि उच्यन्ते ॥ अत्र पक्षे विवृतीर्णशब्दस्यैव वासरशब्देन परिवर्तनं पृषोदरादितात् ॥

कुस्तनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति ॥

१. “नन्वादिति” (पा० ३-१-१३४) इत्यन्तोऽयम् ॥

२. औणादिकव्ययन्तोऽयम् । पौरनः (पा० ७-१-१) कित्वाद्गुणाभावः ॥

३. सुतन्यादिति-सायणस्तन्मते । द्वितीयायै षष्ठी बाहुलकात् (पा० २-३-८२)

४. वासन्तिकान्याहानि ।

कर्तन, हन्तन, यातनेति ॥

“कुस्तन” (८) इति एवमादि । अनर्थका अर्थशून्या एव उपजनाः वर्णगमाः भवन्ति । य एवार्थः कुस्तनेत्युक्ते भवति, स एव कुस्तनेति । नात्र नकारस्यायं कोऽस्ति । एवमुक्त्वाऽन्यान्यपि दर्शयति-कर्तनेत्यादि ॥ तथाच यथा कुस्त इत्यर्थं कुस्तनेति तत्र नेत्यनर्थक उपजनः । एवं कुस्त इत्यर्थं कर्तन । हन्तेत्यर्थं हन्तन । यातेत्यर्थं यातन । अन्तेऽपीतिशब्द आद्यर्थत्वेन हननेत्यर्थं हन्मना इत्यायूहाम् । सर्व-मेतैरुपोदरादितात्साधु ॥ उदाहरणान्येषां दुर्गृह्यतां द्रष्टव्यानि ॥

जठरमुदरं भवति ॥

“जठरम्” (९) इत्येतदनवगतम् । उदरं भवति ह्यभिषेयवचनम् ॥

अथास्य निर्वचनम्—

जग्धमस्मिन् प्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

जग्धम् शुक्तमन्नम् । अस्मिन् अवस्थितं प्रियते इति जग्धधरं जठरम् । अक्षं वा जग्धमस्मिन्धीयते प्रक्षिप्यते इति जग्धधानं सजठरमुच्यते । एतौ शब्दसमाधी । जग्ध-शब्दोपपदाङ्गो दधातेवा “कुदरादयश्च” (उ० ५-४२) इति अरन्प्रत्यये जग्धशब्दस्य जभावो धकारस्य ढकारश्च निपात्यते । पृषोदरादितात् । “जठरे” इति निघण्टुपाठः ॥ ७ ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“मरुत्वो इन्द्र वृषभो रणाय पिवा सोम-मनुष्वधं मदाय । आसिंश्च स्वजठरे मध्वं ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवंः सुतानाम् ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० ३-२-११)

मरुत्वेति । विश्वामित्रस्येयमार्थं त्रिष्टुप् महाव्रते पृथक्स्य चतुर्थेऽहनि शस्यते । हे इन्द्र ! त्वं मरुत्वान् मरुत्पुत्रो भूत्वा “दीर्घादिति समानपादे” (पा० ८-३-५) इति नस्य रूपेऽनुनासिकः (पा० ८-३-२) रोत्येवलोपौ । वृषभः अपां वर्षिताऽतो रणाय रमणीयाय सङ्ग्रामाय तं कर्तुम् । मदाय मदनीयाय पानाय जैत्रयै । हृषोयेति सायणः ।

१. अत्र करोतेल्लोपध्वमपुरुषबहुवचनस्य तशब्दस्य “सत-नसनयनाश्च” (पा० ७-१-४५) इति छान्दसस्तनादेशः । तत्र त-शब्द दधातेवान् नशब्दस्तुपुनन्तोऽनर्थकः । अत्र उपजना भवन्तीति बहुवचनेनान्येप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थः । “क्लो यक्” “आजसेरस्कु” इत्येवमादय इति वैव-राजवचनाः ॥

२. एष एव च वैरक्तसमयः । तथाचोक्तमप्यस्तात् “वर्षापोनो वर्गेविपर्ययश्च” इत्यादि निरुक्तलक्षणम् (पं० १ पं० ३०) ॥

३. एतच्छाण्याहृतं भाष्यकारेण । द्विषो हि मदः संनोद-कारी जैत्रश्च । तयोर्जैत्र इष्टः संनोदः ॥

अनुष्वधम् । स्वधया संवनीयपुरोडाशविरूपेणाग्नेन (निधं० २-७-) अनुगतं सोमं पिब । अत्र “पूर्वपदात्” (पा० ८-३-१०६) इति वलम् वीर्यश्च साहितिकः (पा० ६-३-१३७) ॥ किमीषत् ॥ नेत्युच्यते—मध्वः मधुनः । छान्दसो यणं मदकरस्य सोमस्य ऊर्मिं संघातं बहुरसे “ऊर्मिः पीडाजकोत्कण्ठभङ्ग-प्राकाश्यवीनिषु । वलसंकोचलेखायां संघातेऽपि प्रकीर्तितः ॥” इति हैसः । भजो विच्छित्तिः ॥ स्वजठरे खोदरे । आसिश्च सर्वतः क्षालय । यतस्त्वं प्रदिष्वः पूर्वेष्वप्यहःसु (निधं० ३-२७) सुतानाम् अभिमुतानाम् (अभिषवद्वारा निष्पादितानाम्) सोमानां न केवलमाधुनिकानां राजा ईश्वरः प्रभुरसि ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

**मरुत्वानिन्द्र ! मरुद्भिस्तद्वान्, वृषभो वषि-
तापां, रणाय रमणीयाय संग्रामाय, पिब सोम-
मनुष्वधमन्वजं, मदाय मदनीयाय जैत्रायासि-
श्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिं, मधु सोममित्यौपमिकम्
माद्यतेरिदमपीतरन्मज्जेतसादेव, त्वं राजासि
पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥**

इति श्रीमद्यास्त्वमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे नैव० काण्डे
चतुर्थीध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

औपमिकम् । उपमा । “विनयादित्वात्” (पा० ५-४-३४) ठक् स्थायं ॥ इत्येतस्मादेवोक्तं सोमस्य मज्जत्वम् । माद-
कत्वमेव साधारणो धर्मः । तदेतत् **माद्यते** । “मयी हर्ष-
ज्जेलपयोः” इत्यस्य धातोः (दि० प०) उर्दस्य धञ् प्रयोदरा-
दित्वात् । इतरत् माहिकम् । एतस्मादेव माद्यतेरेव । एत-
दपि मादकमेव कथयित्वा । तथाच विश्वः—“माधु क्षौद्रे जले क्षीरे
मये पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके मधु-
द्मे” इति ॥ **पूर्वेष्वप्यहःसु** इति हि प्रदिष्व इत्यस्यायः ।
संकारान्तमेतदव्ययम् । एतच्च पुराणनामसु (निधं० ३-२७)
पठितम् । प्रगतानि दिनान्यस्येख्यं प्रयोदरादित्वात्प्रकरस्य
वत्करः । वस्तुतस्तु—यान्तोऽयमख्यन्तसंयोगे द्वितीया—(पा०
२-३-५)—यै प्रथमा ख्यत्येन । (पा० ३-१-८५) ॥

**इति श्रीमद्यास्त्वमुनिप्रणीतनिरुक्तविबुधौ
नैवण्डुककाण्डे चतुर्थीध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥ ॥**

१. “अवाद्यः कुंभावर्यं सुतीयवा” (पा० १-४-७१ वा०)
इति समासे । “यकविभक्ति चापूर्वनिपाते” (पा० १-२-४४)
इत्युपसर्जनत्वाद्भ्रूलत्वम् (पा० १-२-४८) साधयणस्तु—स्वधामनु-
मन्यवर्तमानम् इति व्याख्याय “अवाद्यः कान्तावर्यं द्वितीया”
(पा० १-४-७१ वा०) इति समासे “पूर्वपदात्” (पा० ८-
३-१०६) इति पठनीयम् ॥

३३ नि०

अथ चतुर्थीध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

**तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा
तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ (१)**

“तितउ” (१०) इत्येतदनवगतम् । परिपवनं भवती-
त्यभिधेयवचनम् ॥ सत्त्वः परिपूयन्ते परिसोध्यन्ते येन
द्रव्येण चालनस्येन तत्परिपवनमित्युच्यते । पुनातेः (त्रया०
उ०) ल्युट् (पा० ३-३-११७) अथवा ततवत् ।
ततेन धर्मणा नैकं तितउ इति दुर्गः । विस्तारयुक्तमिति
महाभाष्यप्रदीपकम् । अथवा तुन्नवत् तुन्नैर्वा छिद्रेयुक्तं
(तद्वत्) तितउ ॥ अथवा तिलमात्राणि तुन्नानि
छिदाणि अस्मिन्सन्तीति तितउ ॥ यथासम्भवमेते शब्द-
समाधयः । प्रयोदरादिः ॥ १ ॥ (१)

अथात्र निगममुदाहरति—

**“सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा
मनसा वाचमक्रेत । अत्रा सखायः सख्यानं
जानते भूद्रैर्षां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि ॥ २ ॥”**
(ऋ० सं० ८-२-२३)

सक्तुमिवेति । विद्यासुक्ते बृहस्पतेरार्षं धुरिष् त्रिष्टुप् ॥
यत्र यस्मिन्समाजे (मित्रदोषात्) यथे वा धीरा ध्यानवन्तो
धीमन्तो वा (विद्रोसः) तितउना चालन्या सक्तुमिव
मनसा परिपवनं—(चालनं)—स्थानीयेन प्रज्ञानेन पुनन्तः
प्रकृतिप्रत्ययान्यां निधिन्वन्तः न्याययुक्तां वाच्यम् अकृत
अकृतत (अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः) “मन्त्रे घसे”
(पा० २-४-८०) इति च्छेष्टेति सत्यकृतेति रूपम् । कुर्वन्तीति
भाष्यकृत् (यास्कः) तत्र कालव्यत्यय आर्यः । अत्रा तत्रै
“अन्वितुनुचे—” (पा० ६-३-१३३) इति वीर्यः । **सखायः**
समानख्यानाः (समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमा लब्धप्रज्ञानाश्च)

१. अत्र यद्यपि “चालनी तितउः पुमानि” लभरेण पुंस्त्वम-
स्याभ्यधापि । तथापि “चालनं तितउ प्रोक्तम्” इति छीबकाण्डे
रत्नकोशाचार्यस्त्वचनाच्चास्य नमुंसकत्वमपि ॥ “ततोतेर्दंडः
सख्ये” (उ० ५-५२) इति साधुः । ब्रित्वाद्दिलोपः सत्यद्वा-
वाहित्वादि ॥

२. तथाचात्राख्यं मनुष्यं । वलम् । गतिविस्तारयुक्तमित्येवं
व्याचख्यौ ॥

३. कैयटः ॥

४. प्रज्ञानवन्त इति भाष्यकृत् ॥

५. निश्चिन्त चक्षुर्वाधैमिति दुर्गः ॥

६. तितउमिति भाष्यकृत् ॥

७. श्रुत्यव्यत्यय आर्यः ॥

८. अत्र प्रदीपकृत—समानख्यातयोर्भेदग्रहस्य निवृत्त्यत्वात्
सर्वेनेकमिति मन्यन्ते । सख्यातीति—साधुव्यानीलर्थः । वाचिषयो

सन्तः सख्यानि सखिभाषणम् । तेषां विद्वानां (यथा नैरुक्तानां नैरुक्ता वैयाकरणानां वैयाकरणाः) जानते सज्जानते (इतरेतरस्य यो विद्याप्रकर्षस्तं सम्यक् जानते) किं कारणम् ? यस्मात् **पक्षां** बाह्येषु कृतधर्माणां वाचि वाचः । मुख्यस्य आर्थः । अथि उपरि । भद्रा भन्दनीया । कल्याणी सुखमयी वा । “अथि कल्याणे सुखे चे”ति (भ्वा० आ०) धातोः “अङ्ग्रेने” (उ० २-२८) लादिना रमन्तो निपातः ॥ **लक्ष्मीः** विद्वानाख्या निहिता अवस्थापिता । तया लक्ष्म्येतेतरस्य विद्याप्रकर्षभावते ते । इतरे ह्यविद्वान् किं विहास्यत इति भावः ॥ २ ॥

अथ तितवशब्दार्थं विवक्षुः प्रथमपादमस्यार्थतोऽनुवदति—
सक्तुमिव परिषवनेन पुनन्तः ॥ इति ॥

अथ सक्तुशब्दं निर्वेवीति—

सक्तुः सचतेः ॥

सचतेः “षच सैमवाये” (भ्वा० उ०) इति धातोः “सितनिगमि” (उ० १-६९) ह्यादिना तुन् । समवायः सम्बन्धः । स हि सक्तुमलात्सचति (संछिष्यति) अङ्गे । ततश्च—

दुर्धनो भवति ॥

इत्युपपत्तिः । दुःखं धैर्यवते प्रशाल्यत इत्यर्थः ॥

कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य ॥

अथवा कसतेः । “कस गतिशक्तसन्तोः” (भ्वा० प०) इत्यस्य विपरीतस्य । सिद्धवत् वर्णव्यत्ययेन सक्तुपतामा-
पादितस्य सक्तुः । स हि—

विकसितो भवति ॥

तनीयानपि बहुवद्भाति भवति च । ततश्च विकसनात्कसतेरेव सक्तुः ॥

अथ द्वितीयपादमस्यार्थतोऽनुवदति—

**यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानम् ।
धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः ॥**

प्रज्ञानम् इति वाचमिलस्यार्थः । प्रज्ञानार्थत्वाद्वाचः । “तादर्थ्योत्ताच्छब्द” यथा एहा वाराः । धीर्ध्यानं प्रज्ञानमित्य-
नयोन्तरम् ॥

हि शान्तिनेव प्राप्यः । वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंमिष्यगोक्ता सैर्धा निहितैस्त्वैः । इत्याह ॥ **पक्षां** केपां ? वैयाकरणानामिति पतञ्जलेरर्थः ॥

१. सायणस्तु—अभिः सत्सम्बन्धस्यैव श्रोतकः । अर्थज्ञाननेषां वाचि पद्वाम इत्यर्थः । इत्याह ॥

२. प्रदीपस्तु—“षच सेचने” इत्यस्य (भ्वा० आ०) सक्तुरि-
ला । स हि सिच्यते भक्षणमात्रे ॥ तथाचात्र कर्मेणि तुपत्तम्यतेन ॥

३. त्रिषाविशेषणनेतव । दुर्धनो दुःशोध इति प्रदीपः ॥

अथोत्तरार्धं व्याचष्टे—

**तत्र सखायः सख्यानि संजानते । भद्रैषां
लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥**

तत्रेति । अत्रेस्यार्थः । तच्छब्दस्यैव शब्देन परिधर्तनात् ॥

अथ भद्रशब्दं निर्वेवीति—

भद्रं भगेन व्याख्यातम् ॥

यथा भगो भजतेरिति व्याख्यातम् (नि० ३-३-४)
तथा भद्रम् इत्यपि भजतेरेव निपातः “अङ्ग्रेने” (उ० २-
२८) ति ॥

भजनयं भूतानाम् अभिद्रवणीयम् ॥

तद्धि भूतानां प्राणिनां भजनयं सेवनीयमिति अभि-
द्रवणीयम् अभिगमनीयं भवति ॥

भवद्रमयतीति वा ॥

अथवा यस्य हि तत् भवति स रमते । तथाच भवते-
रमतेव भद्रं, द्विधातुजम् । उप्रत्ययान्तम् ॥

भाजनवद्वा ॥

अथवा सन्ति हि कल्याणरूपाः पुरवा ये तस्य भाजनम् ।
तैस्तद्भवेद्भवद्रमिष्युच्यते ॥

अथ लक्ष्मीशब्दं सप्तधा निर्वेवीति—

**लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा (लप्स्यनाद्वा)
लाञ्छनाद्वा लपतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणो लग्यतेर्वा
स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्वादाकर्मणः ॥**

वाशब्द एवार्थः । लाभात् एव लक्ष्मीः लक्ष्मीवन्त
एव लभन्तेऽभिधत्तमिति ॥ लभतेल्लेखादेशो मुद्र ईप्रत्ययश्च
(उ० ३-१६०) अथवा लक्षणात् लक्ष्मीः । आलक्षितः
सर्वैरेव हि लक्ष्मीवान्भवति । एवं लाञ्छनादेव लक्ष्मीः ।
लाञ्छयतेऽङ्गातेऽसौ र्मनसि सर्वैः धनार्थमिरनयेति लक्ष्मीः ।
अथवा प्रेप्साकर्मणः अभिलाषार्थस्य लखतेः (भ्वा० उ०)
लक्ष्मीः स्यात् । सर्वे एव हि तामभिलषन्तीति कर्मणि
प्रत्ययः । धातोः पस्य कुटानगोऽत्र ॥ अथवा आश्लेषकर्मणः
~~~~~

१. भाजनमस्वातीति भाजनवत्सद् भद्रम् । अत्र “तद्व्या-
ख्यो”ल्लेखे मनुष्येति (पा० ५-२-१४) दर्शितम् । अत्र एवोद-
राधित्वमेव शरणम् ॥

२. तथाचात्र कारणे प्रत्ययः । लभन्तेऽनयेति लक्ष्मीरिति ।
पदमयेऽपि यथायथमुद्गमम् ॥

३. अत्रार्थे आकारशाम्ययोगो धातोरेव तदर्थोवगवेष्योक्तका
पयोपसर्गा इति रमयति ॥ आलक्षितः समन्तात्सादरे वाज-
कोक्तिरिति दर्शनात्तुऽत्र लक्षणात् ॥

४. अत्राद्वाये लक्षणात्तुः । “लक्ष दर्शनाङ्गवोः” (जु० प०) ॥
इति ॥

आलिङ्गनार्थस्य लब्धयेः—“लगे सङ्गे” (भा० प०) इति धातोः स्यात् । कर्तरि प्रत्ययः । आलिङ्ग्य एव हि सा वर्तते पुरुषम् । अत्र इयना निर्देश आर्षः । आकृतिगणत्वं वा दिवादेशमयति । अत एव क्षीयते स्ययतीत्यादिसिद्धिरित्युक्तम् (सि० कौ०) । अथवा लज्जतेः (तु० आ०) अश्लाघा-कर्मणः । अनाद्वयार्थस्य स्यात् । ये हि लक्ष्मीवन्तो मान्य-स्त्राभा भवन्ति ते स्वयमात्मानं न श्लाघन्ते । तथाचात्र करणे प्रत्ययः । लज्जन्त एव हि तेऽधिभिरभिमुखं वर्ण्यमाना इति ॥

शिघ्रे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥२॥ (१०)

“शिघ्रे” (११) इति । एतदनवगतं तत् उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । “शिघ्रे ह्यु नासिके वा” इति । (नि० ६-१७) अत्र हि एतन्निगमप्रसक्तमायास्यतीति व्याध्वार्थ-मुल्लेखम् ॥ २ ॥ (१०)

अथ “मध्या” (१२) इत्येतदनवगतम् । “मध्वे” इत्यवगमस्तत्र निगममुदाहरति—

“तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्तो-
र्विततं सज्जभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्यादा-
द्रात्री वासस्तनुते सिमसै ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० १-८-७)

तत्सूर्यस्येति ॥ आश्विनस्य कृत्स्नस्येकमायम् त्रिष्टुप् । सौर्यस्य पशोः षड्वर्षं वपाया याज्या ॥ अहम् तत् सूर्यस्य भगवतो देवत्वम् देवताभावम् तत् च महित्वम् महत्त्वं (महाभाग्यं) मन्ये यत् कर्तोः कर्मनामैतत् । (निर्व० २-१) कर्मणा क्रियमाणानाम् प्रारम्भापरिसमाप्तानाम् करोते-“स्तुन्नत” (उ० १-६७)स्य रूपं । वचनव्यत्यय आर्षः ॥ मध्या मध्य एव अपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि “सुपांशु-
क्ष्मि” (पा० ७-१-३९) व्यादिना केन्द्रदेशः ॥ विततम् विस्तीर्णम् । स्वकीयं रश्मिजालं संजभार संहियते तेन

(यदेवैवेमैमहताऽपि कालेन दुरुपसंहारे तन्मुहूर्तनायनेनैव भगवता सूर्येणोपसंहियते) लब्धं लिट् (पा० ३-४-६) । अपिच—यदेत् इदिसवधारणे । यदेवासी भगवान् हरितः रसहरणशीलान् खरश्मीन् हरितवर्णान्शान्वा । सधस्यात् सधस्थानोदस्तात्पार्थिवाल्लोकादाकृष्य अयुक्त अन्यत्र युक्तान्हा-
रोति । यद्वा युजिः कैवल्योऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदेवासी खरश्मीन् श्वाशान्वा सधस्यात् सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्यो रथस्त्रासादयुक्त व्ययुक्त (अनुवत्) आत् अथानन्तरमेव । रात्री निशा वासः आच्छादयितुं तमः । “वस आच्छादने” (अ० आ०) वसतेऽनेन । “वसेर्णित्” (उ० ४-११८)—इत्यनुवृत्तादिति । सिमसै सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । “सिमः कृत्स्ने च शक्ने च स्थानार्थादावबद्धयोः” इति हैमः । सप्तम्यर्थं चतुर्थी । सर्वसिम्नोके तनुते विस्तारयति । यद्वा वासो वासरमहत्तत्सर्वस्माल्लोकानानीय तमैस्तनुते ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं, मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संहियते । यदासावयुक्त, हरणानादित्यरश्मीन् हरितोऽश्वानिति वा, ऽथ रात्री वासस्तनुते सिमसै, वेसरमहरवयुवती सर्वस्मात् ॥

यदासाविति । एतन्मत इदिति पादपूरण एव ॥ हरितोऽश्वानिति ऐतिहासिकमतेन ॥ वेसरम अहः । अवयुवती अवभिष्यन्ती । उपसंहृतरदिमजाले भगवति सूर्ये । “यु सिन्धे” (अ० प०) लटः शतरि ङीप् । एतवा-
ध्याहृतं भाष्यकारेण । सर्वस्मात् लोकात् अहरपकृष्य-
वासस्तमस्तनुते विस्तारयति । अत्र यैश्चमर्थं चतुर्थी भाष्यमतेन ॥

अपिचोपमार्थं स्यात् रात्रीव वासस्तनुते इति ॥

अपि वा । अथवा उपमार्थे इति । वास इव रात्री

१. धातोः सगागनोऽत्र ॥ फलचत्वं ॥
२. धातोः सादेशः । अलोऽन्यस्य । कुल्य-वत्ये ॥
३. उद्धृत्य निहितम् ॥
४. अहं मन्ये यदिति पदत्रयमध्याहृतं व्याख्यात्रा दुर्गेण सह-
मनाथेन । सायणस्तु—तच्छब्दद्वयतेर्यच्छब्दाध्याहार इत्येतावदे-
वाह “नल्लहं मन्ये” इति ॥
५. ईश्वरत्वं स्वातन्त्र्यमिति यावदिति सायणः ॥
६. सायणस्तु—अलं यन्तुर्दृष्टेः स्वकीयं रश्मिजालं सज्जभार
असाहोकात्स्वात्मनि व्यपसरति । कर्मकदं च प्रश्नचमपरिसमाप्त-
मेव विवृजति । असां यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा । ईश्वरं स्वातन्त्र्यं महिमा च
सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति ? न कस्यापि । सूर्यं यदेवैश्वरं स्वातन्त्र्यं
महिमानं चावगाहते इत्याह ॥

१. काक्यस्य आर्षः (पा० ३-४-६) । वर्तमाने लिट् ।
तदस्य देवत्वं, तच्च महत्त्वमहं मन्ये ॥
२. “वज्रये कविधानि” (पा० ३-३-५८ वा०) इति
अधिकरणे कप्रत्ययः । “सधमादस्योदच्छन्ती” (पा० ३-३-
९६) इति सधदेशः ॥
३. तदेवनेतदपि सूर्यस्यैव महाभाग्यं यदस्य सन्निधौ तमो
नश्यति । यश्चानेनोत्पद्ये देशः सः तमसाऽऽच्छाद्यते इति भावः ।
इति दुर्गे ॥
४. एतव्योक्तमध्याहृतं (नि० ४-१-७) ॥
५. अश्विनये । सिमसै इति चतुर्थी पञ्चम्यर्थे ॥ तथाचाय-
मर्थः । रात्रिः कर्मि वेसरमहः सर्वस्माद्लोकादपकृष्य सधस्यै सूर्ये
अवभिष्यन्ती तमस्तनुते इति ॥

तमस्तनुत इत्यन्वयः । पूर्वत्र चैसरमहरवयुवती तमस्तनुत इति नास्त्युपमा, इह पुनर्वास इव तमस्तनुत इत्येवमुपमेत्यर्थः ॥

तथापि निगमो भवति—

“पुनः समन्यद्वित्तं वर्धन्ती ॥”

(ऋ० सं० २-८-२-४)

समनात्सीत् ॥ ३ ॥ (११)

यथा च उपमार्थोऽपि युज्यते तथा च निगमः अपि अयं भवति पुनरिति । समन्यदित्यस्य च समनात्सीत् इति निर्वचनं, समवेद्यत इत्यर्थः । तथाच यथा योषित् काचित् वासः (वरुणं) वयन्ती पुनः संवेद्यत्यस्तमनकाळे, पुनश्च वित्तमोलादित्य उदिते । एवमर्थे रात्रिः पुनरेव तमः संवेद्यति योषिदिव वासो वयन्ती ॥ ३ ॥ (११)

अथ “मन्दू” (१३) इत्येतदनवगतम् । मदिष्णु-मन्दु-नेति वा शब्दसमाधिः । अत्र निगममुदाहरति—

इन्द्रेण सं हि दक्षसे सञ्जमानो अविभ्युषा ।

मन्दू समानवर्चसा ॥ ७ ॥ (ऋ० सं० १-१-१२)

इन्द्रेणेति । मधुच्छन्दस आर्षम् मद्रात्रे मधुदुक्के तृचापीतिषु बाह्यते । सात्रिकेषु बाह्यः स्तोमोतिषुदौ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शंखे इन्द्र उच्यते—हे भगवैन्द्रिन् । त्वम् इन्द्रेण दैवरेण वीतेन वा अविभ्युषा अभयवता मद्रूपेण नित्यमेव सञ्जमानाः सञ्जजमानाः । सन्दक्षसे हि सैम्यग् दक्षसे हि । “समो गम्युच्छी” (पा० १-३-२९) ति सूत्रे “अतिशुद्धिभ्येति वक्तव्यम्” इत्यारम्भेनपदम् ॥ यगभा-वश्च “यन्निगोः प्रतिषेधे” “गिअन्धिप्रन्थिब्रूयात्तारम्भेनपदार्थ-कासुपसंख्यानम्” (पा० ३-१-८९ वा०) इति ॥ बाहु-लकातिप (पा० ३-१-३४) “संज्ञापूर्वको विधिरनित्य” इति गुणाभावः । षत्वं (पा० ८-२-३६) कत्वं (पा० ८-२-४१) षत्वं च (पा० ८-३-५९) तौ च युनाम् (मरु-णस्त्वं च) एकत्र सञ्जतौ । मन्दू मदिष्णु (नित्यप्रसुदितौ)

२. मन्दैस्तुत्यर्षात् (भा० आ०) “मृदुशी०” (उ० १-७) लादिना बाहुलकादुपलभ्यः । नन्दैर् लभ्यतो नुमृच । प्रथमा द्विवचनम् । तृतीयैकवचनस्य वा “सुषा सुसुगि०” (पा० ७-१-३९) ति पूर्वस्यार्थः । इति देवराजत्वज्ञानः ॥

२. अत्र सायणः—“इन्द्रशब्दः परमैश्वर्यवत्, (देवराजत्वम्) मरुहणं चाभिधत्ते तदानीमिन्द्रस्य संवोधनं बहिरावाप्याहवन्त्यम् । इति ॥

३. अत्र सायणः—“सम्पद इत्येषाः खलु अवश्यमस्माभि-र्द्रष्टव्य इत्यर्थः” इत्येवं व्याख्याय “लक्ष्यं केचित्” (पा० १-४-७) प्रार्थनार्थां लेट् “यासः से” (पा० ३-४-८०) “केटोऽष्टाट्” (पा० ३-४-९४) विलक्षणम् । “सिम्बुलं केटी—” (पा० ३-१-३४) ति सिबिलाह ॥

समानवर्चसा समानवर्चसी तुल्यवीरी च भवथः । द्वि-वचनस्कारादेशः (पा० ७-१-३९) पुरा कदाचिद्वृत्रवध-द्वयाभिन्द्रस्य सखायः सर्वे देवा वृत्रशसिनापसारिताः । तदा-नीमिन्द्रस्य वृत्रसंयन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुहिः सञ्जतोऽमृत । सोऽयमर्थो “वृत्रसं स्वाशुसञ्चाति” ति मन्त्रे संयहीतः । (ऋ० सं० ६-६-३३-२) “इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यति” ति ऐ० ब्राह्मणे (३-२०) प्रपठितं च । अत्र सञ्जमान इति गमेः सम्पूर्वो “च्छन्दसि लृङ्लृङ्ङिति” (पा० ३-४-६) इति वतैमाने लिट् “समो गम्युच्छी” (पा० १-३-२९) ति गमेरारम्भेनपदविधानाऽऽदिः कानवादेशः । अभ्यासकार्यमुपधा-लोपश्च (पा० ६-४-९८) एवमविभ्युपेति “जिमी अय” इत्यस्य पूर्ववलिङ्गः कस्य (पा० ३-२-१०७) किलाट्ठुणाभावः । कादिनियमाश्राप्त इद् “वसेकाज्झसाम्” (पा० ७-२-६७) इति निवर्तते ॥ मन्दू इति “मदि सुतिमोद०” (भा० आ०) इदिलामुम् कुरित्यनुसृतौ “स्वरवङ्क०” (उ०) इत्यत्राभिभक्तिकनिर्देशादन्तेर्ह्युपतिवद्वाल्गन्तरादपि कुरित्यु-क्तम् ॥ ७ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इन्द्रेण हि सन्दक्षसे सञ्जजमानोऽविभ्युषा गणेन । मन्दू मदिष्णु युवां स्थः ॥

एवं मन्दू समानवर्चसा इत्येतेन द्विवचनेन मरुहणेन्द्रवि-षयेण निगमो व्याख्यातः ।

अथान्यथापि व्याचष्टे—

अपिवा मन्दुना तेनेति स्वात्समानवर्चसेत्ये-तेन व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ (१२)

अपि वा—अथवा एवमन्यथा स्यात् मन्दुना तेनेति एवम् । तथाच तेनेति मरुहणेनेत्यर्थः । अत्र पक्षे मन्दू इति तृतीयैकवचनस्य पूर्वस्यार्थः (पा० ७-१-३९) एतेन मन्दु-नेति पदेन समानवर्चसेति व्याख्यातं तृतीयैकवचनान्त-मेवेति ॥ अथवा मरुहण एवोच्यते लभिन्नेन मन्दुना समान-वर्चसेत्येवम् ॥ ४ ॥ (१२)

अथ “ईर्मान्तासः” (१४) इत्येतदनवगतम् । “सनी-रितान्ताः पृथ्वन्ता” वेति यथासम्भवं शब्दसमाधी । तदत्र निगममुदाहरति—

“ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संशरणासो द्विच्यासो अस्ताः । हुंसा इव श्रेणिशो यंतन्ते यदाक्षिपुर्द्विच्यमज्जमश्वाः ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१२)

ईर्मान्तास इति ॥ वीर्यतमस आर्षम् उपरिक्त्रिहृप ।

अश्वस्तोमीयं सृक्तं सूर्यदैवस्यम् । आदित्यस्य रथे युक्ता येऽश्वा-
स्तेषु चत्वारः ईर्मान्तासः ईर्माः समीरिताः अन्ता येषां ते
तथोक्ताः । प्रष्टान्ताः प्रविरला इत्यर्थः । यद्वा ईर्म ईरितः
पुरोभागे उन्नतः पृथुरिति यैवात् तादृशोऽन्तो जघनप्रदेशो
येषां ते तथोक्ताः । ये च मध्यमाग्रयस्ते सिलिकमध्यमासः
सिलिकः संसृतः (संक्षिप्तः) मध्यमो भागो येषां ते सर्वेऽपि
शूरणासः विकर्मशीलाः । दिव्यासः दिवि भवाः । अत्र
सर्वत्र “आज्जतेरसुक्” इति (पा० ७-१-५०) जसोऽसु-
गागमः । अत्याः अतनाः (गमनशीलाः) अश्वाः (निधं०
१-१४) ते श्रेणिशः एकव्यापाराणां बहूनां संघः श्रेणिरि-
त्युच्यते । श्रीप्राधावनाय पक्षीभूयै संयतन्ते सैम्यम् सम्भूय वा
यनं कुर्वन्ति । अत्र दृष्टान्तः हंसा इव इति । यथा ते
श्रेणीभूता ईर्मान्तास इत्याद्युक्तरूपाः सन्तोऽन्तरिक्षे गमनाय
संयतन्ते तद्वत् । कदा पुनरेवं गमनम् संयतन्ते ?—यत् यदा
(यस्मिन्काले) अमी अश्वाः दिव्यम् अजम् अजनिं
गन्तव्यमार्गम् आश्लिषुः आयन् (व्यामुर्वन्ति) उदयादारभ्य
यावदस्तमिते ॥ ५ ॥

अथास भाष्यम्—

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरितान्ताः)
पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः ।
शीर्षमध्यमा वा ॥

शीर्षमध्यमा इत्यस्य सिलिकमध्यमा इत्यनेन शब्द-

१. अश्वसमूहस्तुतिद्वारेणादित्य एव स्तुयते । यस्य चैवंविधा
अश्वा इति ॥ तथाच “या स्तुयते सा देवते”—ति सूर्योऽस्य देवता ॥
तादर्थ्यं यत् (पा० ५-४-२४) ॥

२. तथाच पृथुरस्काः पृथुजघना वा इति तदर्थः । “ईर
प्रेरणे” (जु० ५०) “अर्तिस्तु०” (उ० १-२३७) इत्या-
दिना बाहुलकान्मिति देवराजः । तदित्यन्तस्तद्भवेन बहुवीची
जसोऽसुगागमेन साधुः ॥

३. ते हीतरेतर-मुत्पीड्य संक्षेपावस्थिता भवन्ति रथेषु सह-
योजिताः । तथाच निरुद्धा इव यज्ञगात्रप्रवीणन्ते इति संसृत-
मध्याः । अन्येषु पिचण्डिला इति भावः ॥

४. “शूर वीर विक्रान्तौ” (जु० भा०) “बहुलमन्यवापि”
इति युष् । वीरनः (पा० ७-१-१) अत्र ताच्छ्रीस्यविशिष्टे
कर्तुरे प्रत्ययः । बाहुलकात् ॥

५. अत्र शस्त्रप्रत्ययो बाहुलकवलेनैवोपादानीयः ॥

६. “व्यवहित्वाश्” (पा० १-४-८२) इति समो विप्रकृष्ट-
स्वापि क्रियापदेन सम्भवति इति सायणोऽभिप्रेति । दुर्गस्तु शूरेण
भगवताऽऽदित्येन सङ्गता यतन्त इति यथाभार्य व्याचख्यौ ॥

७. दुर्गस्तु—अव्यये गम्यतेऽस्मामिलजनिर्वाहिका स्वर्गपथ इत्यर्थे
इत्याह ॥

सार्वभ्यं तथाच यः सप्तानां मध्यमः स विरोधतः प्रधानमिति
ते बहुवीहिबलेन शीर्षमध्यमाः सप्तपि भवन्ति ॥

अपि वा शिर आदित्यो भवति । यदनुशेते
सर्वाणि भूतानि । मध्ये चैषां तिष्ठति ॥

अपि वा । अथ वैवमन्यथा स्यात् । शिर आदित्य
एव भवति । सर्वभूतप्राधान्यात् । “मूर्धा राजेति वाऽहमेत-
मुपाते” इति ह विज्ञायते ब्राह्मणेषु । यस्मान्वासौ अनु
प्रविश्य प्राणभावेन सर्वाणि भूतानि शेते आस्ते । तस्मात्
सर्वभूताश्रयणात् शिर आदित्यः । स चैषाम् अक्षानाम् मध्ये
तिष्ठति । तथाच शीर्षमध्यमाः सन्तसे सिलिकमध्यमा
इत्युच्यन्ते शब्दसारुपात् ॥

अथ प्रासङ्गिकमुच्यते—

इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येत-
दिन्द्रियाणि भवन्ति ॥

पतत् उत्तमाग्रम् (शिरः) इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि
समाश्रितानि तद्वैद्यैव बलवन्ति भवन्ति । इति शिरस
उपपत्तिः ॥

अथैकपदविरक्तमन्विद्यासुद्धितीयं पादमुद्धरति—

संशूरणासः (दिव्यासो अत्याः) शूरः श्व-
तेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजाः । अत्या अतनाः ॥

शूर इति पर्यायामिधानं शूरः शूरण इति । तथाच
सङ्गता-शूरणेन भगवतादित्येनेत्यर्थः । गतिकर्मणः गत्य-
र्थस्य श्ववत्तेः “श्रु गैता” इति सौत्रस्य “श्रुतिचिमीनां शीर्षश्च”
(उ० २-२५) इति कनि शूरः सूर्यस्वधाव विश्वः “शूरै-
श्वाहमेते सूर्ये” इति ॥ दिव्या इति भवार्थे “द्युप्रागपागुद-
कप्रतीको यत्” (पा० ४-२-१०१) इति यत् ॥ अस्या
इति यत् ताच्छ्रीत्ये तदेतद्युचा निर्दिशति अतना इति ।

१. भूतशब्दो ह्युपमार्थे सम्प्रयुज्यते । तथाच प्राधान्यमेव
साधर्म्यमित्यनेनोच्यते ॥

२. तथाच दुर्गः । “स हि परानभिमुखं गच्छत्येव न पर्या-
वर्तते” इति । अयमपि चानिमिषं (निरन्तरं) गच्छत्येवोदया-
दस्ताव्यवदिति शूर इव शूर इत्यपि व्याख्यासामगो भवितुमर्हति ॥
दन्त्यादित्यु लोकेऽपि प्रसिद्ध एव । “यू प्रेरणे” इत्यस्मात् कनि
(उ० २-२४) तथाच—“सूर्यसूर्यमादित्यदादशमदिवाकराः”
इत्यमरः ॥

३. तथाच “कुमुदाकराहवासोदशमासः” इति वासव-
दत्तायां शेषादिति मुकुट आह ॥

४. ताच्छ्रीत्यविशिष्टे कर्तुरे । बाहुलकात् (पा० २-१-
११३) यदा “अव्यादयश्च” (उ० ४-१०८) इति वत्प्रत्ययान्तो
निपातः । देवराजस्तु करणेऽपि यतमाह—अतति सततं गच्छति,
गच्छत्यनेनामारोह इति वेति ॥

अत्र हि “चलनशब्दाद्योदकमकाद्युच्च” (पा० ३-२-१४८) इति ताच्छ्लीये युञ् । तदेतद्वाहुलकवदेन समाधेयम् ॥ ते हि अतन्त्येव मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते ॥

य एवंविधा अश्वास्ते किं कुर्वन्तीत्याह—

हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते ॥

हंसा इव श्रेणीकृताः पक्षीकृताः सन्तो यतन्ते गच्छन्ति ॥

अथैकपदनिर्दिष्टम्—

हंसा हन्तेर्मेत्यन्ध्वानम् ॥

हन्तेः गत्यर्थस्य ॥ “वृत्तवदिहो” (उ० ३-६२) इति सप्रत्ययः ॥

श्रेणिश इति । श्रेणिः श्रयते । समाश्रिता भवन्ति ॥

श्रयतेः “श्रिञ् चेवायाम्” (भ्वा० उ०) “वहिशि०” (उ० ४-५३) इत्यादिना निप्रत्ययः । गुणः । श्रेणी-स्यपि । “छादिकारादि”ति ङीप् (पा० ४-१-४५ ग०) “श्रेण्याख्यां कासहृत्तौ” इति हैमः ॥

कदा पुनरेवं यतन्ते ?—

यदाक्षिपुर्धदापन् दिव्यमजमजनिमाजि-
मश्वाः ॥

आक्षिपु रिति । “अक्ष् व्याप्तौ” (भ्वा० प०) छृङ् ॥ अजमिति “अज गतिशेषणयोः” (भ्वा० प०) (उ० १-१३८) बाहुलकादजैरपि सङ्क्रामनामद्यु पठितोऽयम् (तिष्ठं २-१७) तेन च तद्गुमिरुपलक्ष्यत इत्याह अजनिमिति आजिमिति च । उभयवाचिकरणेऽतिरिण् च (उ० २-१०६) इत्यानिश्वादेजैरपि । इति “हृणवादिभ्यम्” (पा० ३-३-१०८ वा०) इति च । “बहुलं तणौ” (पा० २-४-५४ वा०) ति व्यादेशाभावः । “आजिः ह्रीं समगौ सङ्क्रामे” इति मेदिनी ॥

एवमेतानि ईर्ष्यान्तास इत्यादीन्यन्वविशेषणानि विभक्तिसामान्यात् । “आत्मैवेवा रयो भवति आत्माश्वा” इत्येवं प्रक्रमेण सूर्यदैवत एव मन्त्र उक्तः । स पुनर्यमस्यस्तुतो विनियुक्त-सदसमञ्जसमिति मन्यमानो माय्यकारः प्रतिस्माधित्स्वराह—

अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य, आदित्यादयो नि-
स्तष्ट इति ॥

अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना स्तुत्यत इत्यर्थः । कथम् ? तत्प्र-
भवत्वादित्याह—सूर्यादिति । निस्तष्टः निर्गतः ॥ अत्र
निगमं प्रमाणयति—

“सूरादर्थं वसवो निरतष्ट” इत्यपि निगमो
भवति ॥ ५ ॥ (१३)

(ऋ० सं० १-३-११-२)

अस्य—“युमेवं वृत्तं त्रित एवमायुनुगिच्छे” एणं प्रथमो अर्थ-
तिष्ठत् । गन्धर्वो अंशं रक्षुनामर्गुष्णात्” इत्यादिः । एतदपि
पूर्वण समानार्थेच्छन्दैवत्यम् । यथेन सर्वलोकनियमकेनात-
केनाग्निना वा दत्तम् अस्माकम् एनम् अर्थं त्रितः त्रिष्यो नो
वायुः आयुनकू रथे आनोजितवान् । क्रिञ् एणम् एनमथम् ।
गत्वमार्पम् । प्रथमः प्रकृततमः । वर्णव्यत्ययः आर्पः ॥
इन्द्रः । अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । एवं वायुना युक्तस्येन्द्रेणा-
धिष्ठितस्य अश्वस्य । गन्धर्वैः गन्धर्वैरपिः तोमः ।
रशानां नियमनरत्तुम् अगुष्णात् अग्रहीत् । “हृप्रहोमे-
च्छन्दसी” (पा० ३-१-८४ वा०) ति हस्यः । कुतः पुनर-
यमश्च इति ? तत्राह—सूरादिति । सूर्योदैवतमेवंलक्षणम्
अर्थं वसवो देवा निरतष्ट निस्तष्टवन्तः ॥ २ ॥ एवमेत-
स्मिन्मन्त्रे सूर्यप्रभवोऽय इति स्तुत्यते । कारणाच्च कार्यमन्य-
दिति उपपद्यते सौम्येण मन्त्रेणाश्वस्य स्तुतिरिति ॥ ५ ॥ (१३)

अथ “कायमान” (१५) इत्येतद्वनवगतम् “वायमानः”
“कामयमान” इति वाऽवगमः । अत्र निगममुवाहरति—

“कार्यमानो वृना त्वं यन्मातृरजंगनूपः ।
न तत्ते अग्रे प्रमृष्ये निर्वर्तेनं यदूरे सन्निहा-
भवः ॥ २ ॥ (ऋ० सं० ३-१-५)

कायमान इति ॥ विश्वामित्रस्येयमार्पम् ब्रुहती । आतर-
नुवाकाशिनयोः शस्यते । हे भगवन्नमो । यत् यथा त्वं वृना
वर्मानि काननैनि । शेर्डा (पा० ७-१-३९) कायमानः
कामयमानः । सकारलोपलङ्कारद्वयः । यद्वा वायमानः पश्यन्

१. पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानस्तीर्णतमो वेति सायणः ॥

२. प्रथम इति मुख्यनामेति सायणः ॥

३. सोमेन समवायिष्ठ इति वक्ष्यमाणत्वात् इति सायणः ॥

४. अत्र सायणः । हे वसवः । रश्मयो यूवं सूरादादित्यादय-
नेवं महायुग्मवन्ति निरतष्ट निःशेषेण ताद्यु संपादितवन्तः । यद्वा
वज्रशब्देनोक्ता एव यमादयः परावृष्टवन्ते । हे वसवः । स्वस्-
व्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारो यूवं सूरादादित्यादयमेवं निरतष्ट
अतश्चत । निरत्येष्ट समित्येतस्य स्थाने । तक्षतिः करोति कर्म ।
सच क्रियासामान्यवचनः । अत्रौचित्याद्वारेण वर्तते । सम्यग्वा-
रितवन्त इत्यर्थः । तक्षेर्लङि छात्त्यसः शपो छृङ् । “क्लोः
संयोगाक्षोः” (पा० ८-२-३९) इति कणोः ॥

५. अत्र सायणः । रक्षितुमिल्लभ्याह्व-त्वं वयसात्काराणाञ्चानि
विद्याय मातृः मातृशुभा अपः । अजयप्रगमः गतवानिति । अस्तु
प्रविष्टत्वाच्छान्तो वर्तसे । तत्समाप्तता निर्वर्तते निरतष्ट तथैव वर्तने
तेन च विनाशो लक्ष्यते स विनाशो न प्रपद्ये स प्रपद्यते न
सप्रपद्ये । कुत इत्यत आह—यथसात्काराणां दूरे सप्तदृश्यतया
वर्तमानसत्त्वमिहासत्सम्बन्धिषु अग्निरूपेषु कोष्ठेषु अमवः सम्ब-
नाल्लक्षणमात्रेणासाकं सनीये भवसि, तसात्तव दूरतो वर्तनमसम्भ-
न रोचत इति ॥

“चायू पूजानिशामनयोः” (भ्रा० उ०) लटः शानच् । वस्य कश्छान्दसः । निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति गावधः । स्वयोनिल्लत् । दास्योऽभिर्जायत इति हि प्रसिद्धिः । अथ च “उपशाम्यन्” इति शेषः । अनुगच्छन् इति तदर्थः । तथावा-
नायते “यदा चाभिरनुगच्छति अरणी वाव गच्छति” इति ॥
मातृः वा (सर्वभूतनिर्मातृः) अपः । सापि योनिरैवास्ति ।
“आपो वा अभ्येयोनिः” इति ह विज्ञायते । अनयोर्न्योरप्य-
तरौ योनिम् अजगन् अगमः । “गमु गता” विलस्य लङि
“बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७६) षापः छन्दोवाचिः ।
“हृल्लवाधि” ना (पा० ६-१-६८) सिलोपः “मो नो धा-
तो” रिति (पा० ८-२-६४) मस्य नः । तस्य ते तवैवमु-
गच्छताः । तत् निर्धेतनम् (वसी मार्गः) न प्रमुषे न
प्रमुष्यते “वृष तितिक्षायाम्” (दि० उ०) व्यत्ययेन कर्मणि
तत्रत्ययः । “लोपस्त आत्मनेपथेयु” (पा० ७-१-४१) इति
तलोपः । न प्रमुष्यते न छुयत इति यावत् । तदेतरकथं
ज्ञायते ? यत् यस्मात् दूरे अपि सन् अदृश्योऽपि भूत्वा इह
पुनः अभवः भवति “छन्दति छन्दल्लङ्घितः” (पा० ३-४-६)
इति लङर्थे लङ् । “जायमान” इति शेषः । यदाऽल्लो जायसे
वैद्युतात्मना यदा वा अरणिभ्यो जायसे मध्यमानः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा ।
वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् । न
तत्ते अग्रे प्रमुष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि
जायमानः ॥

गतार्थमेतत् ॥

अथ “लोधम्” (१६) इत्येतदनवगतम् “लुधम्”
इत्यवगमस्तत्र निगममुदाहरति—

“लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ॥”

(ऋ० सं० ३-३-२३-३)

लुधमृषिं नयन्ति पशुमन्यमानाः ॥

लोधमिति । अस्य “न सार्यकस्य चिकिते जनासो”
इत्यादिः । “नावाजिनं वाजिनां हासयन्ति न गर्वितं पुरो
अश्वात् नयन्ति” इत्यन्तः । इयं वसिष्ठेद्विषीणी ऋक् । पुरा
खलु तपसः शयो माम्भूदिति शापाभिहतं मौनिनं विश्वामित्रं
वसिष्ठपुरुषाः बद्ध्वा नीतवन्तस्तान्प्रति विश्वामित्रो ब्रूते—हे
जनासो जनाः । “आक्सेरसुक्” (पा० ७-१-५०)
इत्यनुजसः । सार्यकस्य अवैतानकारिणी विश्वामित्रस्य मम

१. निवर्तन्ते प्रतिगच्छन्त्यनेनेति शुक् (पा० ३-२-१४९)
वर्तनेऽनयेति वर्तनीतिवत् ॥

२. “मोऽन्तकर्मणि” (दि० प०) ण्वुक् (पा० ३-१-
११३) आत्मन् (पा० ६-१-४५) जुक् (पा० ७-३-३३) ॥

मन्त्रगण्यसामर्थ्यात् न चिकिते भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव
लोधं लुधं तपसः शयो माम्भूदिति लोमेन तूष्णीं स्थितमृषिं ।
लुधश्चान्दे बलोप उकारस्यौत्वं च प्रयोदरादित्वात् । पशु
सम्यक् । मन्यमानाः । एते नयन्ति यद्युः खीयमनिमतं देसं
प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह
सर्धितुं नार्हतीति चिकरोति—नावाजिनम् इति । वाचाभिना
वाजिनः सर्वज्ञस्तद्विद्वद्वोऽवाजिनो मूर्खत्वं वाजिना वागीशाः
न हासयन्ति हास्यासदं न कुर्वन्ति पुरः पुरस्तात् (अग्रे) ।
तेन सह न सर्धन्त इत्यर्थः । तथा गर्वितं रासभम् अश्वात्
पुरस्तात् न नयन्ति । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो मया सह
सर्धितुं नेष्ट इत्यर्थः ॥ २ ॥

एतमेव दर्शयति—भाष्यकृत लुधमिति । अत्र (भाष्ये)
पशुं मन्यमाना इत्युपाठः । पशु इत्येष निपातेषु पठितः ।
अथ “शीरम्” (१७) इत्येतदनवगतं तस्याभिरभिधेय “इत्य-
नुशायिनम्” “आशिनम्” इति वा तद्वगमः । अत्र निगम-
मुदाहरति—

“शीरं पावकशोचिषम् ॥” (ऋ० सं० ६-११)

पावकदीप्तिम् । अनुशायिनमिति वाऽऽशिन-
मिति वा ॥ ६ ॥ (१४)

शीरमिति । अस्य “ज्येष्ठो वो दमेष्वा । द्वीदाय दीष्ट-
श्रुत्तमः ॥” इति शेषः । आर्गवस्य प्रउगस्यापेम् । प्रातरनु-
वाकाशिनयोः सत्यते । ज्येष्ठः श्रेष्ठः देवानां मुख्यः दीर्घ-
श्रुत्तमः दीर्घं दृणोतीति दीर्घश्रुत्तं विद्वान् “शु श्रवणे”
(भ्रा० प०) क्तिप् तुक् । अतिवायेन दीर्घश्रुदीर्घश्रुत्तमः ।
विद्वत्तमः यः अग्निः दमेषु यज्वन्तं दैहेष्ट आदीदाय
आशीष्यते । आन्दसः प्रयोगः प्रयोदरादिः । तं शीरम् अनुशा-
यिनम् (अनुप्रविश्य सर्वभूतानि शेत इत्यनुशायी) । गितिः
(पा० ३-२-७७) तम् । यद्वा आशिनम् (अत्रोति व्याप्नोति
सर्वभूतानीत्याशी तम्) व्यापिनम् पावकशोचिषम् पाव-
यितुं दीप्तिम् अग्निं “स्त्रीमी”ति शेषः ॥ तथा वाशीरमिति
स्त्रीलोऽश्रोतेवां बाहुलकादकिं (उ० २-१२) धातोः स्त्रीभावः
पक्षे । इति बोध्यम् ॥ १ ॥

अथ विद्महे (१८) द्रुपदे (१९) इत्येते पदे एकनिगमे ।
द्वे अनवगते । पक्षे वानेकार्थे “विद्महे” द्वमगमे इत्येवं

१. “किं शाने” (लु० प०) व्यत्ययेन यगभावः । कर्मणि
लिङ् ॥

२. यत्तु—सायणः “पशु इति निपातः पशुसम्बन्धमानार्थः
पशुबन्धमन्यमाना” इति व्याचक्षी । तदेतद्विचारितरमणीयमद्र-
व्यार्थं हि निपातः । द्रव्यम् सत्त्वं अस्मिन्निष्ठ लिङ्संख्यादिनं
सौक्ष्मिकं (गच्छति अन्नेति) तथाच निपातस्य चतुष्पादं पशुस-
मानार्थत्वं कथङ्कारमिति विचार्यम् ॥

३. दमबाधो गृहार्थः (निघं० ३-४) ॥

क्रमेणावगमः । दासपादौ वा एताभ्यां शब्दाभ्यां विशेष्येते ।
कन्ययोर्वा पादपीठवचने सप्तम्येकवचनान्ते एते । द्वयोरत्येक
एव निगमः ॥

यथा—

“कनीनकेन विद्वधे नवे द्रुपदे अर्भके ।
बभ्रु यामेषु शोभेते ॥ ७ ॥” (ऋ० सं० ३-६-३०)

कनीनकेत्येति ॥ यामदेवत्यार्थम् । हे इन्द्र । बभ्रु पिङ्ग-
लवणं “बभ्रुर्विशाले नकुले कृषानावले मुनौ शक्तिनि पिङ्गले
च” इति विश्वः । तदीये अश्वे बडवे यामेषु यज्ञेषु विद्वधे
विदे विकृषितायोभागे द्रुपदे द्वयमये पदे पादुकाख्ये अधि-
ष्ठाने औनयोरधिष्ठिते नवे नवजाते अर्भके अष्टदे (अल्पके)
कनीनकेन कनीये शार्ङ्गभक्षिके इव । इवार्थोऽत्र वशब्दः
“वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे ह्यु तदव्ययम्” इति मेदिनी ।
शोभेते कान्तियुक्ते भवत इति सन्नायः ॥ ७ ॥

अथास भाष्यम्—

कनीनके कन्यके । कन्या कनीनीया भवति ॥

सर्वे एव हि तां प्रार्थयन्त एव । तथाच “कसु कान्तौ”
(ऋ० आ०) इत्यस्य धातोः “अभ्यादायबे” (उ० ४-
११०) ति यगन्तो निपातः । कान्तिरिच्छा ॥

कमनेनानीयत इति वा ॥

अथवा कमनेन अलिख्येणैयम् आनीयते प्राप्यते
पुनिरुपैरियंशुभिः ॥

केयं नेतव्येति वा ॥

अथवा क कसिन्पुरुषविशेषे देशविशेषे वा इयं कन्या
नेतव्या दानायेति पिता तां प्रति चिन्तयतीति किमो नयतेष्व
कन्या । नामार्थावृत्तमेतत्पदम् ॥

कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः ॥

१. आजि—(सुद्ध—) स्थानेषु । यमन—(बन्धन—) स्थानेषु
मन्दुराख्येषु वेति दुर्गः ॥

२. तथाच विपूर्वाद् “दृषी मये” (हु० प०) इत्यस्मादेन-
काश्लेन धातुर्तां हिंसायां क्तः । विद्वधे इति सिते क्रकारस्य
रादेशो बलोपक्ष प्रवेदरादित्वात् ॥

३. एतत्ताम्रवशाद्याख्यातम् । ताम्बां ह्यभिन्वोः सुराकार-
त्वेन साक्ष्यमस्तीत्येवमुपादानम् ॥ यदा सप्तम्येन तदनुरोपेन
वाधिष्ठिते इत्यध्याहारः ॥

४. “सममस्राज्ञे दानमि”ति वत्ससमी ॥

५. उपपत्त्यनुसृत्य इति युक्तियुक्तः । उपपन्नं विवाहः ।
“विवाहोपयमी समी” इत्यमरः ॥ यमेः सत्प्रत्याहुप्रत्ययः ।
(पा० ३-२-२६८) ॥

६. नामर्षं धातुर्जं चेति पुषोपरादिः ॥

अथवा । कनति—इति कान्तिकर्मसु पठितम् (निघं० २-६)
“कनी दीप्तिकान्तिकतिगति” (ऋ० प०) पाणिनीयैः पठितः ।
तथाच कान्तिकर्मणः कान्त्यर्थस्य । कनतेः कन्या स्यात् ।
इत्यपि पक्षान्तरम् । निपात उक्तपूर्वः । (उ० ४-११०)

कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवच-
नान्तानीति शाकपूणिः ॥

“विद्वधे—नवे—द्रुपदे—अर्भके इत्येतानि चत्वारि पदानि” इति
शेषः । एवं शाकपूणिराचार्यो मन्यते । अयमर्थः । एकस्मिन्
सार्वभये पादपीठे यस्मिन्समधिकृद्गुणे पादुकाख्येऽधिष्ठानेषु
चतुर्व्यधिकृते कन्यके यथा शोभेते एवं बभ्रु अश्वे यामेषु (आजि-
स्थानेषु सङ्ग्राममूर्तिषु यमनस्थानेषु मन्दुराद्यु वा) शोभेते ।
तदेतैस्तुभिः पदैरुच्यते इति शाकपूणैर्मतमिति ॥

यात्कस्तु—

विद्वयोर्दास्यादोः ॥

विद्वयोः विद्वधयोः विकृषिताभोगयोः दास्यादोः
दास्यभ्योः पादुकायोः । “अथ पादुका । पादुक्षपान्तकी”
इत्यमरः । “पद गतौ”—(दि० आ०) इत्यस्मात् “गिरकसिप-
द्यतैः” (उ० १-८५) इत्युः । गिलाद्विद्धिः । (पा० ७-२-
११६) अधिरुद्धयोः कन्यकयोरेभिधायकान्येतानि द्वित्रचना-
नीति मन्यन्ते । ताभ्यां ह्यभिन्वोः सुराकारत्वेन साक्ष्यमस्ती-
त्येवमुपमानम् ॥

अथ दास्यादोरित्येतस्मिन्त्याह्वयानप्रसक्तौ पदे विग्रहप्रसक्तौ
दास्यशब्दो निरुच्यते—

दारु दृणातेर्वा दृणातेर्वा ॥

दृणातेर्विदारणार्थस्य दधातोः (अथा० प०) “इसनि-
जनि०” (१-३) इति लुण् । पुंस्त्वय्यम् । तथाच त्रिका-
ण्डशेषः “पुनरुपसकयोर्दाह” इति । अथवा दृणातेर्हिंसायर्थस्य
(निघं० २-१५) “द्रून् हिंसायाम्” (अथा० उ०) “तृच्वी-
मसुप्रसृतिं दृणानः” (ऋ० सं० ३-४-२३-१) हि इति
निगमः ॥ अत्रपक्षे धातोर्विनिमय आर्थः ॥ एको वाशब्दो
वाक्यालङ्कारः ॥

अथ दृशब्दं निर्वेक्ति—

तस्मादेव हु ॥

तस्मादेव चतुर्दश्यादन्तरस्य हु इत्येतदभिधानं भवति ।
“हु गतौ” (अथा० प०) “मिद्वद्दिस्त्वाद्” (पा० ३-२-
१८० वा०) डुः । द्रवत्यर्थं गच्छतीति हु । नपुंसकाभिधानं

१. वाक्यार्थेऽपेक्षितं बोध्यम् ॥

जालमिश्रायेणेति सामान्ये नपुंसकम् । कोशेऽर्थं पुंस्त्रभिधीयते
“पलाशी वृद्धमागमा” इत्यमरः ॥ “समुदाये वृत्ताः शब्दा
अवयवेऽपि वर्तन्त” इति न्यायेन वृः शाखाऽप्यस्य । ततश्च
मखं “युद्धभ्यां मः” (पा० ५-२-१०८) इति मप्रत्यये
हुमः ॥

नवे नवजाते अर्थके अवृद्धे । ते यथा तद-
धिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रू यामेषु शोभेते ॥

अवृद्धे अल्पके । ते कन्यके तदधिष्ठानेषु पादुकाख्येषु
अधिरुहे यथा शोभेते एवं वभ्रू पिङ्गलवर्णं अथे (वक्त्रे)
यामेषु मन्दुराख्येषु संयमनस्थानेषु वर्तमाने शोभेते । एषः-

वभ्रोरश्वयोः संस्तवः ॥

संस्तवः सम्यक्स्तुतिः ॥

अथ “तुम्वनि” (२०) इत्येतदनवगतम् । “तूमेत-
दायैन्तीति तुय” इत्येव शब्दसमाधिः । तीर्थं चामिषेयम् ।
अत्रोदाहरणमाणास्यकृपादस्यकृष्टपापेक्षोऽर्थनिर्णय इति तस्या
अधस्तात्तया ऋचः संक्षिप्यार्थमाह—

इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्युचिः प्रसं-
ख्यायाह ॥

इति । इदं च द्रव्यजातं मे मद्यमदात्तवानसौ राजेत्येवं
श्वशं प्रसंख्याय परिसंख्यानं कृत्वा ऋषिराह उचवान्
इत्यर्थः । कतमा पुनरसावाचस्तथा ऋग्यस्या अयमर्थः संक्षि-
प्यते ? इति । उच्यते—

“अदांन्मे पौरुकुत्सः पञ्चाशत् श्रसं दस्युर्वधूनाम् ॥

मंहिषो अयः सत्यपतिः ॥ ६ ॥” (ऋ० सं० ६-१-३५)

सौमरेः काण्वस्येयमाधेम् । परा च । इदमादिकेन प्रगाथेन
प्रसहस्रोर्दानमुचिः प्रशंसति । पौरुकुत्सः पुरुकुत्सस्य (बहु-
शत्रुकर्तृविभुः) राज्ञः पुत्रः । यन् (पा० ४-१-१०५)
श्रसदस्युः शत्रुनाशनः । मे मयं वधूनां वीरव्यानां

१. हुत्वजातिविशिष्टमत्र हुपदेनाभिधीयते । वधाह कुकुटा-
ण्डमिलत्र महामाथकाः । “कथं कुकुटाण्डम् ? कुकुटस्य
अण्डम् कुकुटाण्डम्” इति । अत्र कुकुटस्येयस्य (कुकुटव्यजाति-
विशिष्टस्य) इत्येवार्थः । नहि कुकुटस्य (पुंसः) अण्डं भविष्य-
मर्हति । यतश्च “कुकुटादीनामण्डादिभिः”त्येतदादिकप्रत्या-
ख्यानयोक्तम् (पा० ६-२-३५) ॥

२. आगच्छन्ति । तथाच तूर्णशब्दोपपदादष्टपद्यष्टाश्रमेः
“अयेभ्योऽपि वृद्धये” (पा० ३-२-७५) इति वनिषि
तूर्णशब्दस्य तु भावो गमतिष्ठोपध । तद्वि पानावाचमाहनाय
या क्षिप्रमागच्छन्ति जनाः ॥

३. उदाहरिष्यमाणयाः पूर्वतन्वाः ॥

४. श्रसदस्युषिति प्रचुरः पादो मुद्रितपुस्तकेषु । पुराणेषु तु
श्रसदस्युषित्वेव । तस्यनो दस्यवो यस्यादिति निग्रहः ॥

२३ नि०

कन्यकानाम् पञ्चाशत् पञ्चाशत्संख्यामिताः । वध्वः (कन्यकाः)
अदात् दत्तवान् । “विंशत्याद्याः सदैकत्रये सर्वाः संख्यायै-
संख्यायो”रिति नियमादेकवचनम् ॥ कीदृशः सः ? मंहिष्ठोऽ-
तिमहान् । दातुतमः । अर्थः औमिगन्तव्यः । ईश्वरो वा ।
सत्यपतिः सतां श्रेष्ठानां स्तोत्राणां पतिः पालयिता ॥ ६ ॥

किमेतदेवादात् ? नेत्युच्यते—

“सुवास्ता अधि तुम्वनि ॥”

(ऋ० सं० ६-१-३५-७)

इति । अस्याः “उत मे प्रथियोर्वैयिषी” रित्यादिः ।
“तिसृणां संसतीनां इयावः प्रणेतास्तुवदसुर्दियानां पतिः”
इत्यन्तः ॥ अन्येतच्चतुक्रमपि यदेतच्च वक्ष्यमाणमिति उतशब्द
एवमुभयं सम्भावयति । मे मयां प्रथियोः (प्रयायते प्रग-
म्यते येन तत्प्रथियुर्धनमयादि तस्य प्रथियोः) धनस्य
बह्वदात् तामिः कन्याभिः सह वयिष्योः कयते इति वैयिषुः
बह्वदात् तस्य च बह्वदात् । तिसृणां त्रिसंख्याकाणां सप्ततीनां
सर्पणं—(गमनं)—श्रीकानां गवां चेति पूर्वोन्वयि । यद्वा तिसृणां
सप्ततीनां दशाधिकद्विषातसंख्याकानां दियानां दानार्हानां
गवामित्येवमर्थः । (तथाच दियानमित्युभयान्वयि व्रथ्यम्)
इयावः कपिश—(इयाम्)वर्णः वृषः । इयामवर्णानां प्रणेता

१. “वक्त्रिषिषाति०” (पा० ५-१-५९) इत्यादिना निपा-
तितोऽयमेकवचनान्त एव प्रयुज्यते । संख्यायामत्र द्रष्टव्यः ॥

२. “क गती” (भा० जु० ५०) इत्यस्य “अयः स्वामि-
वैश्ययोः” (पा० ३-१-१२०) इति निपातितः ॥

३. प्रपूर्वाद्गत्यापारतेः कर्मणि णि (पा० ३-३-३) वृत्ति
(पा० ७-३-३३) प्रवासुरिति जाते उपधाया ह्रस्व वृषोदरादि-
त्वात् ॥ पुंस्त्वमासम् । एवमग्नेऽपि ॥

४. यतश्च वृषेणाध्याहृत्य व्याख्यातं, पूर्वमग्नेऽ“अदादि”-ति
दर्शनात् । तथाच तदेतदुभयस्यपिस्मृत्युक्तम् बहिषि कर्तृ ददाते-
रध्याहारलभ्यवेग ॥

५. “वेन् तन्नु सन्ताने” (भा० उ०) इत्यस्यार्कर्मणि णि
(पा० ३-३-३३) अयादेवो वृषाब्दस्य द्वित्वमभ्यासोकारसेत्वं
च वृषोदरादित्वात् ॥

६. “सुप्ल गती” (भा० प०) इत्यस्याद्वाहुलकादितिः (उ०
५-५) धातोः सप्तमाधत्तम् । ताच्छीत्स्वविशिष्टे कर्तृव्यं प्रत्ययः ।
तदाह गमनशीलतामिति ॥

७. यद्यपि “इयावः स्वात्कपिशः” इत्यमरेण कपिशः
(कृष्णपीतः) इयाव उक्तः सचायं वृषराजः कपिशवर्ण इति
महेश्वरस्वभावि “कपिशश्चिपु इयामे स्त्री, माधव्यां सिद्धे पुमान्”
इति सुकोषिन्याम् (अ० धी०) दर्शनात् इयामवर्ण एव वृषेण
व्याख्यातः । सायणेनापि एव एवाभ्युत्तिप्रत्ययोऽभूदितः ।
इयावाः सचिपुर्वाहा इति निषण्डव्याख्याकदेवराजस्तु महेश्वरोक्त-
मेवाभिमान्यते “इयैव गती” (भा० आ०) वः (उ० १-

प्रकरणेन नेता (अग्रतो गामी) भुवङ्गस्तुः भावयिता वसुनाम् । (घनानाम्) एवं प्रसस्तलक्षणः दियानां शीघ्रत इति दिशस्तासां । ददातेर्दियाप्रत्यये बाहुलकात् (पा० ३-३-१) ङित्वाङिजोपः ॥ दानार्हानाम् गवां पतिः । ताव ग एतत्संख्यायुक्ता एतद्व्युत्पत्ताव एतत्सर्वं मग्नमेदादित्यर्थः । ऋ पुनरसावदात् । सुवासत्वा सुष्ठु निवासात्तत्राप्रधानताः । अधि-
तुवनि तीर्थे । अधीत्यर्थं सप्तम्यर्थस्यावयवत्वानुवादः । द्वौ ब्राह्मणविविधवत् ॥ अत्र दानसम्बन्धावसुवासुत्वद्वे नवविधायकः । प्रसिद्धं हि नयां दानम् । नवीसम्बन्धाव तुग्वशब्दोऽपि तीर्थोन्निधायक इत्युपपत्तिः ॥ निगमार्थप्रकाशनायैव सूक्तगतोऽप्यन्यक्षितव्य एवायं इत्येतत्प्रदर्शितमाचार्येण ॥ ७ ॥ अयस्कृपादं व्याह्वन् शब्दसमाधिमाह भाष्यकृत-सुवासुतन्वी । तुग्व-तीर्थं भवति । तूयमेतदायन्ति ॥

अथ नंसन्ते (२१) इत्येतदनवगतम् “नमन्ते” इत्यवगमैः । तत्र निगममुदाहरति—

“कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ॥”

(ऋ० सं० ५-४-२८-५)

पुनर्नो नमन्ते मरुतः ॥

कुविदिति ॥ अस्य “तौ आह्वन् मीहल्लुपौ विवासे” इत्यादिः । “यस्त्वस्वर्तो जिहीक्षिरे यशुविरव तवेन ईमहे तुराणाम्” इत्यन्तः ॥ वसिष्ठस्येयमापेम् ॥ अहम् तान् मीहल्लुपः कामानां वर्णितुः रुद्रस्थेरक्षस्य पुत्रान् मरुतः आऽऽभिमुख्येन स्थित्वा विवासे परिचरामि । विवासेति नैकधातुः परिचरणकर्मा (निघं० ३-५) तत्र विपूर्वाद्दोषेर्णिच् “छन्दस्तुमयथा” (पा० ३-४-११७) इति शपि आर्षधातुकत्वात् णिलोप इति भट्टभास्करमिश्रः ॥ कुतः परिचरामि ? यतस्ते कुर्वितुं बहुकलः नः अस्याग्निति पुनः विशेषेण नंसन्ते वर्षाद्युपकारेण नमन्ते प्रह्वीभवन्ति । यत् येन (तृतीयैर्थं)

१५३ बाहुलकात् । आह्वन् (पा० ६-१-४५) “गुणवचनेभ्यो मनुषो लुमिष्टः” (पा० १-४-१९ वा०) इति मनुषो लुमि तद्वेत्तानुच्यते इत्याह इति ॥

१. आर्थिकोऽयमर्थः । प्रकरणवल्लभम् ॥

२. तमेनैकाकारात्परः स्यामागौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

३. रुद्रस्येन्द्रस्य समृत्तात् आसाम् वेति दुर्गैः । यदा मरुत एव विशेषणम् । तथाच वर्षस्य सेकृन् धनवतो बलवतो वेति तदर्थं इति दुर्गैः ॥

४. “पुनरप्रथमे विशेषे चे”ति कोशः ॥

५. एतच्च सायणव्याख्यानमनुकथ्य । दुर्गैस्तु-बच्छरीरगतमेनः जिहीक्षिरे लज्जयन्ति । यच्च आविः प्रकाशं तत् पूर्वप्रकार-मुभयलक्षणमपि एनः असात् । जिहीक्षिरे लज्जयन्ति इत्याह । अत्रायं कर्तृसङ्ख्याविपरिपक्षे इत्युपेक्षितव्यम् ॥

स्वस्वर्तो अन्तर्हितेन यत् येन च आविः प्रकाशेन (व्यक्तेन) एनः एनसा पाप्मना अपराधेन वा “एनः पापापराधयोः” इति विश्वः । जिहीक्षिरे लज्जयन्ति नोजनौत्सदेवं म्रकारसुभयलक्षणमपि एनः । तुराणाम् लरमाणानाम् तेषां मरुतां प्रसादेन वयं सर्वेऽपि अव अवयजेमहि निगुदेमहि इत्येतत् ईमहे याचामहे । नैरुक्तोऽयम् (निघं० ३-१९) ईह गतो (ङि० प०) बाहुलकात् (पा० ३-४-७३) शपोल्लुकि तदपवादभूतः श्यञपि न प्रवर्तते । अनेन परिचारेणाराच्यैतान्मरुत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ समानश्रुतिकशब्दे निगमानुक्तौ निदानमाह—

न सन्त इत्युपरिष्ठाव्याख्यास्यामः ॥

“न सन्त” (२२) इत्येतत् उपरिष्ठात् सप्तमाध्याये व्याख्यास्यामः “अभि प्रवन्तु समन्तेव योषाः” (ऋ० सं० ३-८-११-३) इत्येतन्मन्त्रव्याख्याने (नि० ७-४-४) “नसतिराप्नोति कर्मावा, नमति कर्मा वे”ति ॥ अस्या “छन्दसि लुङ्लुह्लिङः” (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने लङ्न ॥ “बहुलं छन्दस्याभाव्योऽपि” (पा० ६-४-७५) इत्यङभावः ॥ प्राप्नुवन्ति नमन्ति वेत्यर्थः ॥

अथ आहनसः (२३) इत्येतदनवगतम् । “आहननवन्त” इत्यवगमः । तत्र निगममाह—

‘ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मयम् ॥’ (ऋ० सं० ७-२-३१-५)

ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्तस्तेरिन्द्रं चोदय दानाय मयम् ॥ ७ ॥ (१५)

ये त इति । अस्य “परि सोम प्रचन्धा स्तस्तेवृभिः पुनानो अभि वांसयागिरम्” इत्यादिः ॥ पावमानी सौमी । कवेर्मागैवसेयमापेम् । जगती ॥ हे भगवन् सोम ! स्वस्त्ये स्वस्त्येनाय (अविनाशाय) अस्माकम् । वृभिः कर्मेनेतुभिरेभिर्नृत्तिभिः पुनानः पूयमानस्तम् कर्मेण लङ्वै प्रयोगः ।

१. ‘सलः’ शब्दोऽन्तर्हितनामधेयेषु पठितः (निघं० ६-२५) तत्र संपूर्वोत्तरतेर्गैल्लभोऽपि युगो रपरः । मलोपश्च छान्दसः । सम्बन्धनगतमिति तदर्थः । तस्यैव (स्वरते) वृत्ति रूपम् । ऋलोप आर्षः ॥

२. अत्र “मरुतः कुप्येयु”रिति सायणः ॥

३. अत्र बाहुलोप आर्षः ॥ उपसर्गवलेन योग्यक्रियाऽप्याहारो वा ॥

४. आह्नोतेरुत् (उ० ४-१८९) मत्वर्थाय लृङ् । “सृजे इदमाहृतम्” “प्राणेषु इदमाहृतम्” इत्यादिप्रयोगवर्जनादाहृतवैचाराश्च आहननवन्तो वञ्चनवन्त इत्यर्थे इति देवराजः । यारुक्तु वञ्चनवन्त इति वक्ष्यति ॥

५. सति कस्याप्यनीयते प्राप्यते अनेनेति ल्युट् ॥

परिप्रधन्व परिप्रक्षर एतस्माद्वापवित्रात् । किं च आशि-
रम् आश्रयणम् क्षीरादिकम् (निषं० ४-३) अभिवास्य
अभि प्रच्छादय (अभिभावय) संयोजयेति यावत् । किं च
आहनसः आहननैवन्तो वक्षन्वन्तः (सम्मोह्यितारः)
विहायसः महान्तः (निषं० ३-३) ये ते लवीया मदाः
मदहेतो रसाः सन्ति तेभिः तैरस्माभिर्दीयमानैर्मधं मंहनीयम्
धनमसाभ्यं दातव्यं दातुम् । तुमर्थं त्वेवप्रत्ययः (पा० ३-
४-९) इन्द्रम् चोदय प्रेरय ॥ यथास्माकं तैर्मदैरनभिहत-
चेताः सन् दद्याद्वनमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ७ ॥ (१५)

अथ “अन्नसत्” (२४) इत्येतद्वनवगतम् “अन्नसा-
दिनी”ति वा “अन्नसामिनी”ति वा शब्दसमाधी ॥ तत्र
निगममुदाहरति—

“उपो अदक्षि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा
इवाविरकृत प्रियाणि । अन्नसन्न संसृतो बोध-
यन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० २-१-७)

उपो अदर्शति ॥ कक्षीवत आर्यम् । औषसी । विष्टुप्
प्रातरनुवाकाधिनयोः शस्यते । इयमुषीः शुन्ध्युवः शोध-
यितुंरादित्यस्य । उपो अदक्षि उपच्छिद्य इत्यते । कालव्यत्यय
आर्यः (पा० ३-४-६) एवमपि उपः पूरणः । कथं पुनरुपच्छिद्य
इत्यते । वक्षो न वक्ष इव । यथा तस्य स्वभासः स्वप्रकाशजालं
वक्षोभूतमेतस्मिन्मण्डलेऽप्युद्भूतम् । एवमियमुषा एतस्मिन्मण्डले
उपच्छिद्य इत्यते, सक्षिकर्षात् ॥ किमेवमुषाः नोधा इव
नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधानाम ऋषिः स इव प्रियाणि
आत्मनः कामान् । आविरकृत आविष्कुरुतेस्य । स यथा
क्षुत्वा (देवताक्षुत्तिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः) स्वप्रियाणि
साधितवानेवमियमुषाः स्वात्मन एवोद्गीर्णेन प्रकाशेन रूपानि

१. पात्राणि परितः प्रगच्छ । धविर्गलर्षः इति सायणः ॥

२. आर्यपूर्वाच्छ्रयतेः ऋणोतेर्वा “किञ्चवी”- (पा० ३-
१-७८ वा०) लज्ज “प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिप्रसिद्धिः” इति महा-
भाष्येकेः किपि प्रकृतेः क्षीरादेशः ॥

३. शत्रूणामभिमुख्येन हन्तारः । अभिदन्वमाना अभिपू-
माणाः स्तुतिमन्तः शब्दवन्तो वेति सायणः ॥

४. “उषा उच्छन्वी”ति (१) पूर्वतनमन्नोपकमात् ॥

५. आदित्यो हि यदपि शश्वदशुचि भवति तदपि रश्मिभिः
स्पर्शान्नीकरोतीति शुन्ध्युरित्युच्यते ॥ “शुन्ध शुद्धौ”
(ऋ० प०) “मृजिमतिशुन्धिद्विजतिम्पो शुचः” (उ० ३-
२०) इति शुन्धप्रत्ययोऽननुनासिकत्वाभोरनादेशो न । शुन्धि-
प्रातर्भाषितवर्णः ॥

६. सायणस्तु निपातद्वयसमुदायारम्भं एको निपातः सर्वैः
समीप धमादक्षि इत्यते इति व्याचक्ष्वी ॥

जनानां प्रकाशीकुर्वते । किं च इयमेवोषाः अन्नसत् न
यद्वाधिकारे निष्पुत्रा जीव ससृतः स्वपतः । “पससि स्वमे”
(अ० प०) लठः शतरि व्यत्ययेन शपो लुगभावः । जनान्
दोहकादीन् बोधयन्ती सती । तस्मात् हि जना इतिकर्तव्य-
तार्थं प्रतिबुध्यन्ते तेनैतयैव बोधिता भवन्तीत्युच्यते । पुनरेयु-
षीणाम् पुनरागामिनीनाम् गवाहीनाम् शश्वत्समा शश्वत्सि-
क्तमा । आगात् आगच्छति । वर्तमाने लुक् (पा० ३-
४-६) ॥ ३ ॥

अवास्य भाष्यम्—

उपादक्षि शुन्ध्युवः । शुन्ध्युरादित्यो भवति
शोधनात् । तस्यैव वक्षो भासोऽप्युद्भूतम् ॥

शोधनात् । तथाच “शुन्ध शौचकर्मणि” (जु० उ०)
व्युत्थिलोपः । तथाच वक्ष्यति “सूर्यः पवित्रमुच्यते” इति
(नि० ५-६) तमांसि वा शोधयतीति शुन्ध्युः । तस्य
शुन्ध्युवः । भासः प्रकाशजालम् तदेव वक्षः वक्षोभूतम् ।
तस्यैव आदित्यस्य मण्डलेऽप्युद्भूतम् ॥ अथिप्रविष्टम् ॥

अथ प्रासंगिकमुच्यते शब्दसामान्यात्—

इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्युद्भूतं काये ॥

वक्षः पुरुषवक्षः पशुवक्षो वाक्त्रम् । एतस्मादेव “वह
धातोः” (ऋ० प०) अद्युज् (उ० ४-१९८) सगागमश्च ।
उल-कल-पलानि ॥ यद्वा “वक्ष संघाते” (ऋ० प०)
अद्युज् । इदम् अध्युद्भूतम् अधिप्रवेक्षितमेव काये शरीरे
भवति ॥

शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते । शोधनादेव ।

उदकचरो भवति ॥

शकुनिरपि । य एष महुनोम । “महुः पानीयकार्कि-
के”ति रभसः । श्वेतवर्णः पक्षिविशेष इति सायणः । अतएवा-
मरोऽपि । पक्षिण उक्त्वा “तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः
हुव” इत्यावाह ॥ स एष मज्जनाममहुः । “हुमज्जो शुद्धौ”
(जु० प०) “शुद्धौ”- (उ० १-७) इत्युः । “न्यद्वादिः”
(पा० ७-३-५३) इति कुलम् । सस्य जन्तुन (पा०
८-४-५३) दः । स शुन्ध्युरुच्यते । शोधनादेव ।
यो हि उदकचरो भवति । ततश्च नित्यशुद्ध एवेति
शुन्ध्युः ॥ स यथा स्वकीर्यं वक्षः प्रकाशयन्त्यते तद्वदित्यर्थः ॥

आपोऽपि शुन्ध्यव उच्यन्ते । शोधनादेव ॥

ता अपि हि शोधयन्ति ॥

१. सायणस्तु—अथत इत्युपायान्तस्य पाकाय गृहे लोदतीत्यर्थ-
सत्पात्रिका योषित्सा यथास्वपतः पुत्रादीन् भोजनार्थं शोधयति
तद्वदित्याह ॥

२. या एताः काश्चित्त्वा पुनरागच्छन्ति ताः पुनरेयुष्यः ।
कलन्तान्नीय ॥ “उपेयिवा”- (पा० ३-२-१०९) निष्की-
येन विवक्षितं तेनेयिवान्समीयिवाभित्यादि भवतीति दीक्षिताः
प्रादुः ॥

नोधा ऋषिर्भवति । नवनं दधाति ॥

ऋषिः । स हि नवनं स्तोत्रं देवताः प्रति दधाति । करोति ॥ स हि देवतास्तुतिव्याजेन नानाभिधर्मैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् ॥ तथैवोपापि स्वकीयानि सर्व-
लोकप्रियाणि तेजासाविरकरोत् ॥

तदेतदाह—

स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुपा
रूपाण्याविष्कुरुते ॥

अथामसत्यदं निर्वैवीति—

अब्रसदद्यान्नं भवति, अब्रसादिनीति वाड्य-
सानिनीति वा ॥

अथते अभ्यते इति अब्र अग्रम् । कर्मणि अदेर्मन् (उ० १-१३०) बाहुलकात् । तत्प्रतिकर्तव्यतया सीदति गच्छति । यद्वा सनोति सम्भवत इत्यग्रसन्तु अवसाधिका स्त्री । अग्र-
न्युपपदे सदेः सनोतेर्वा “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा० ३-२-७५) इति क्विप् । सैनोतेर्नकारलोपे “ह्रस्वस्य पिति कृती” (पा० ६-१-७१) ति तुक् । अस्मादेव गितिः (पा० ३-२-७८) चेद् अग्रसादिनी अब्रसानिनीति वा ॥

अथकृष्टेभ्यमनुवार्थतो व्याचष्टे—

“संसृतो बोधयन्ती शश्वत्तमाग्रात् पुनरेयु-
षीणाम् ॥”

स्वपतो बोधयन्ती शश्वत्तितकतमाऽऽग्रात्पुन-
रेयुषीणाम् (पुनरागामिनीनाम्) ॥

इति ॥ व्याख्यातप्रायम् ॥

अथ इप्पिमणः (२५) इत्येतदन्वगतम् । “इषणिनः” इति वा “एषणिनः” इति वा “आषणिनः” इति वा शब्दतमा-
धयः ॥ तदेतत्प्रागमुल्लेखनाच्चे—

“ते वार्षीमन्त इप्पिमणः ॥”

(ऋ० सं० १-६-१३-६)

ते वार्षीति । श्रियसे कं आनुमिः संमिमिश्रिरे ते इमिमिस्त्र क्रकमिः सुखादयः । ते वार्षीमन्त इप्पिमिणो

१. “पु स्तुतौ” (अ० प०) इदम् । “वाड्ये” (पा० ६-२-२०९ वा०) ति वसोत्तम् ॥

२. सायणस्य वरा “अथेति गृहनाम वरुधम् अथेति तत्रामस्य पाठात् । तत्र सीदतीत्यवस्यननी सा यथा स्वपतः पुत्रादीनुपःकाले प्रबोधयति, तथा उपवाराख्ये गृहे सीदन्ती तत्रत्यागमिणिः प्रबोधयन्तीत्युपाः । आर्यीयुषीणां क्षीणामान-
मनशीलानां मध्ये दयस्वता आग्रात् पुनः पुनरागच्छती”त्येवं व्याख्यात् ॥ परं गृहनामस्य तस्य पाठो नोपलभ्यते इति प्रष्टव्यम् ॥
३. च्छीके कर्तारि । तेन गितिना सामानाधिकरण्याद्युपपद्यते ॥

अभीरवो विद्रे प्रियस्य मास्तस्य धाम्नः ॥ इति हि मन्त्र-
स्वरूपम् ॥ राहुणस्य गीतमसाधम् । जगती । मास्तस्य प्रैयवस्य चरोरिषं याज्या । तत्र ह्युक्त्वा “प्रियवती याज्यानु-
वाक्ये भवत” इति ॥ ते पूर्वोक्ता आन्तरीक्षा मरुतः क्रकमिः सरहर्तुमिः भातुभिर्मानुशीलैर्द्विमनैः सूर्यस्य इमिमिः सह । कं वृद्धदकं श्रियसे प्रविष्टुं प्राणिभिः सेवितुं । तुमर्षं कसेमप्रत्ययः । (पा० ३-४-९) । संमिमिश्रिरे सम्यक् गेडुमिच्छति । (पृथिवीं वृद्धदकैः सम्यक् सेक्तु-
मिच्छन्ति) “मिह सेचने” (भा० प०) अस्मादिच्छासन्नता-
छिति “अमन्त्रे” (पा० ३-१-३५) इति प्रतिषेधाममाधः व्यत्ययेनात्मने पदम् । सन्नच्छन्त इति दुर्गः । कर्मभूतास्ते ? (मरुतः) सुखादयः । यद्वा सुखदातारः । यद्वा शोभनस्य हविषो भक्षयितारः । वार्षीमन्तः वार्षीनः । इप्पिमणः । ईषणिन (हविषां स्तुतीनां च उपगन्तारः) एषणिनो वा (इच्छावन्तः) आषणिनो वा (आमिषुल्लेखेन सर्वाधानां) प्रथारः । अभीरवः भयरहिताः । अत एव प्रियस्य सर्वाभि-
मतस्य मास्तस्य मरुतसम्भिनो धाम्नः स्थानस्य सर्वाभि-
मतं मरुतसम्बद्धं विनिर्दिष्टं स्थानं कर्मणि षष्ठी । (पा० २-३-६५) विद्रे लब्धवन्तः । यद्वा विद्रे विदारितव्ये शत्रौ

१. स्तुतिमग्निर्कैलिगिः सह सुखादय इति सायणः । तन्मते “क्रक स्तुतौ” (तु० प०) “सम्प्रदादित्वात्” (पा० ३-२-९४ वा०) भावे क्विप् । तत “इच्छन्ती वतीती ये” (पा० ५-२-१२२ वा०) ति वतिप मत्वर्थे । प्रकृते तु “क्रकपतिस्तानाजोपाजोनेपु” (भा० आ०) अनेनमिच्छ-
व्याधः । शेषं पूर्ववत् ॥

२. “लाह भक्षणे” (भा० प०) तत औणादिक इन् (उ० ४-११६) भावे । शोभना स्वादिभक्षणं येषां ते ॥

३. वार्षीति वाङ्मनाम (निर्व० १-११) शोभनया स्तुति-
लक्षणया वाचोपेताः । तथाचात्र प्रशंसायां मनुवरत्यर्थे (पा० ५-२-९४) तथाचोक्तम्—“भूमनिन्दामशंसासु निलयेगेडति-
ज्ञावने । सम्बन्धेऽस्तिविक्षायां भवति मनुवादय” इति ॥

४. “इष गत्यादौ” (भा० प०) “इष इच्छायान्” (तु० प०) इत्यनयोः “इषिपुषीणी” (उ० १-४४२) स्वादिना भावे मक् ततो मत्वर्थीय इतिः (पा० ५-२-११५) चवीयपक्षे गतिर्ज्ञानसामान्येऽपि । तद्विह दशैरनमभिमत् ॥ अथ पक्षे ईषेरेप भावः । पाडुलकात् ॥ तदेतत्पुनरादत्तस्येने-
नाऽपठो निदिशति—इषणिन इति । आषणिन इति तु “क्रपी गता” नित्यस्वात्पूर्वस्य बोध्यम् ॥

५. “न कोके”ति (पा० २-३-६९) निषेधो “लादेवे सन्नहं किन्तिनोः प्रतिषेधायां”मित्युक्तैर्न प्रवर्तते ॥

६. “विदल लाने” (तु० उ०) छिति द्विर्वचनप्रकरणे “छन्दसि वा वचनम्” (पा० ६-१-८ आ०) इत्युक्तैर्द्विर्वचन-
भावः । “हरयोरे” (पा० ६-४-७९) इति हरेयोरेभावः । निद्रे हलस्य वैधि जाने हलर्थे इति दुर्गः ॥

प्राप्ते सति अमीरचः विगतभयाः । अथनोक्तविषयस्य स्थानस्य विदे प्राप्तेयं तानेव मरुतः “सौमि” इति शेषः ॥ ६ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे “वाशीमन्त इमिण” इत्येतस्मादेकवाक्यसम्बन्धादिभिर्गण इत्येतन्मरुद्विशेषणमित्युक्तवदर्थकमित्याह—

ईपणिन इति वैपणिन इति वार्षणिन इति वा । वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः ॥

सत्या इति कारकाभिधानम् । तथाच “वाश् चन्दे” (वि० आ०) इत्यस्मात् “वतिवपी” (उ० ४-१२१) स्यादिना कर्मणि इत् प्रत्ययः । “कृदिकारादफिनः” (पा० ४-१-४५ ग०) इति ङीप् । “वाशी-वाणी” इत्येवं वाङ्नामस्य पठितम् (निषं० १-११) ॥

अथ “वाहः” (२६) इत्येतदनवगतम् । पक्षेण चानेकार्थम् (स्तोत्रमन्त्राद्) अत्र निगमाह—

“शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ॥” (ऋ० सं० ३-३-१९-३)

शंसावेति । अस्य “एवं वृद्धिर्जमानस्य स्तीदार्था च भुङ्क्थमिन्द्राय शस्त्रम्” इत्युत्तारार्थेचम् ॥ विश्वामित्रस्येयमार्थम् विग्रहः । शंसिष्येन्दोताभ्यर्च्य प्रति ब्रूते—हे अध्वर्यो ! आवां शंसाव होतस्त्वमेव शंससि कथमहं शंसानि—तत्राह—प्रति मे गृणीहि इति । एवं मे मह्यं प्रति गृणीहि । “अनुप्रतिगृणथे” (पा० १-४-४१) ति संप्रदानसंज्ञायां वतुर्था (पा० २-३-१३) ओषानो दैवेषादिको हेतुस्तत्साहजजननः प्रतिगरस्तं वस्त्र । तथासति इन्द्राय इन्द्रार्थं जुष्टम् प्रीतियुक्तम् “जुषी प्रीतिसेवनयोः” (तु० आ०) कर्मणि कः । वाहः श्रोत्रं देवताः प्रत्युह्यमानस्ताव । वहेतेः “वहध्व” इति निदध् । कृणवाव करवाव । एवं यजमानस्य अभिप्रेतकामावासे । इदं बर्हिः अस्मिन्बर्हिषि । आसीद् उपविश । तथा-नोक्तम् “स प्रतिगरायोपविशती” ति ॥ अथ च अनन्तरञ्च इन्द्राय इन्द्रार्थम् आवाभ्यां कियमाणमुपस्थम् शर्चं शस्तं प्रशस्तम् भूत् अभूत् भवतु ॥ अङ्गमात्रो (पा० ६-४-७५) छह् चार्थः ॥ (पा० ३-४-६) एतद्धि शर्चं स्तोमलक्षणमित्याभिमुख्यगमि । तथाच—

अभिपहनस्तुतिम्, अभिषवणप्रवादां स्तुतिं, मन्यन्ते । ऐन्द्री त्वेव शस्यते ॥

स्तोम एवं हि देवानां वोढा भवति । तथाच निगमः “वार्हिष्ठो वां हवानां स्तोमः” (ऋ० सं० ६-२-९-१६)

१. स्तोम्यम् “शंसु स्तुतौ” (श्वा० प०) लट् : सदा (पा० ३-३-१४) ॥

इति । “वोढृतमो हानानां स्तोमः” इति हि वक्ष्यति । एवमि-मामभिवहनस्तुतिं मन्यन्ते ॥ अन्येत्वेनाम्—अभि०० स्तुतिं मन्यन्ते । यदेतत्कृपसमीपे तदुदकस्योक्तस्य स्थानमाहावः । तथाच सूत्रम् “निपानमाहावः” (पा० ३-३-७४) “आहावस्तु निपानं स्यादुपकृपजलाशये” इति चामरः ॥ तत्सदृशत्वात् (उदकवाहामिधानसाहचर्यात्) सोमरसस्य पूर्णमभिषवणचर्म वाह इत्युच्यते । तथाचायमर्थः—इन्द्रादेवं वाहः सोमोदकपूर्णमभिषवणफलकारुण्यं जुष्टं प्रियं यथास्यात्तथा कुर्वे । तद्धि सु शस्तं सुप्रतिगीर्णं चेन्द्रस्य प्रीतिजनकं भवति इति ॥ एवमियमभिवहनस्तुतिः । अथवा अभिषवणप्रवादा स्तुतिर्भवतु । उभयथापि स्थियम्—ऐन्द्री त्वेव शस्यते ॥ यत इदमुक्तं शस्त्रमिन्द्रार्थमेव शस्तम् । तथाचेदमेवैकमभिधानमत्र व्युत्पाद्यत इति भावः ॥

परितक्म्येत्येतदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ८(१६)

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० निरुक्ते शास्त्रे नैषं० काण्डे

चतुर्थीध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

“परितक्म्या” (२७) इत्येतत् पदम् उपरिष्टात् (नि० ११-२५) एकादशाध्याये “किमिच्छन्तीं सुरमा प्रेदमानाद्” (ऋ० सं० ८-६-५-१) इत्येतस्मिन्मन्त्रे प्रसक्तमायास्यतीति तत्रैव व्याख्यास्याम इतीहोक्तम् ॥ ८ ॥ (१६)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविबुधौ नैघण्टुककाण्डे चतुर्थीध्यायस्य द्वितीयः

पादः ॥ ४ ॥ २ ॥ * ॥

अथ चतुर्थीध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सुविते—सु इते सुते—सुगते—प्रजायाम् इति वा ॥

अथ सुविते (२८) इत्येतदनवगतम् । अनेकार्थमनेक-प्रेक्षति च । तत्र सुइते—सुते इति वा शब्दसमाधी । तयो-रेतथ्यासंख्येनाथैवचनं सुगते प्रजायाम् इति वेति ।

१. स्तोत्राणां मध्ये स्तोमः वोढृतमोऽतिशयेन वोढा प्रापको दूतभूतो भवतीत्यर्थः । तथाच हे अग्निनी । वां शुभवोर्यं स्तोमो वातिष्ठोऽतिशयेन वोढेति मन्त्रशेषार्थः ॥

२. आहाव—वाहसोः साहस्यं कथंचिदङ्गीकृतम् । नैतदेव किन्तु उदकेति ॥

३. उडुल निहितम् ॥

४. अनेकविकल्पसमाभावः । यथा इणा विरुद्धं ‘सुइते’ इति गलर्थत्वम् सुपूर्वादिण्यतावित्सालकर्मणि कः । छान्दसत्वाद्भवः । तथाप्युत्तिना विरुद्धं सृष्ट इति प्रजायर्थत्वम् । अत्र “वृक्ष प्राणिगर्भवि-सोचने” (अ० आ०) इत्यस्मात् छान्दसत्वादित्युभावः । सत्यमि-कवचने रूपम् । सृते इति वक्तव्ये सुवित इति वोच्यत इत्यर्थः ॥

प्रजायामित्यस्य जनयितव्यामितिः । तथा 'सूते देव-
दत्ता पुत्रमिति ॥ अत्र निगमं दर्शयति—

“सुविते मा धा” (य० वा० सं० ५-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“अनाधृष्टमस्मानाधृष्टं देवानामोजोऽनमिशस्त्वमिश-
स्तिपाः । अनमिशस्तेन्यमर्जसा सुत्यमुपगतेषु सुविते माधाः”
इति निगमस्वरूपम् ॥ अनेन तानूनैष्यं हविः (आज्यं) संस्पृश्यते । हे
तानूनन् । लम् । अनाधृष्टमसि । अन्यैरनाधृष्टमसि अत-
स्त्वयि संस्पृष्टे सति समयोपयैत्रिता येते क्रत्वियः नान्योऽन्यस्यै
द्रोहमुपयास्यन्ति । कुतः पुनरेतत्सामर्थ्यं तव ? तत्राह अना-
धृष्ट्यं देवानामोजः । देवानामभ्यासीनाम् ओजो बलम् ।
अनाधृष्ट्यमनाधृष्टीयं तत्तत्त्वं यदैतत्त्वं त्वमसि तत्प्रभावादेवै-
तत्सम्पत्त्यत इति भावः । किंच लम् अमिशस्तिपाः अति ।
अमिशसनाहसोत्पन्नासि । अतएव अनमिशोस्ति केनचिदपि
अमिशसनीयमुपालम्भनीयं नासि अनवयमसीत्यर्थः । किंच
अनमिशस्तेन्यम् अनमिशस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नैयती-
त्यनमिशस्तेनीयः । अलङ्कृ (पा० ६-३-१४) द्वितीया प्रथ-
मायै । पुंस्त्वं व्यस्येन । अस्ति । अहमज्जसा व्यक्तम् अनायासेन
वा तस्वतो वा “तस्वै लब्धज्जसा इयम्” इत्यमरः । सत्यं
सत्यभूतं ज्ञाम् । उपनेषम् मुपगतीवानसि योऽहमेतत्त्वाम-

१. अत्र प्रजायत इत्यर्थः । अनेन सुवृथातोरथोऽभिहितस्ते-
नेदं विषयसत्सम्पत्त्यमिति देवराजव्यवहारः । दुर्गच्छ-अत्र यदा
‘सुविते’ इति विपरिणामलब्धौ सुगते इत्यर्थः । यदा ‘स्यते’ इति
तदा ‘प्रजायाम्’ स्यते देवदत्ता पुत्रमिति । प्रजायत इत्यर्थः ।
इत्याह । तदेतन्मते क्रियापदमेतत् स्यते सत्सुविते इति निगमे
प्रयुज्यत इति बोध्यम् ॥

२. तनूनपादैनलम् । तनूनपादितिः । अन्यो वा ॥

३. समयोऽत्र शपथः । “समयाः शपथाचारकालस्तिज्ञान्त-
संविदः” इत्यमरः ॥

४. अभिशस्तिर्कैत्वार्जा परस्परविरोधेन निन्दनं, तस्याः पाति
रक्षोत्सर्गिणस्तिपाः ॥ पुंस्त्वं छादयत्यम् ॥

५. न विषये अभिशस्तिर्गर्वा यस्य तत्तथोक्तम् ॥

६. यत्र पादो दुर्गवृत्तौ नास्ति तत्र तु “ओजो अभिश-
स्तिपाः । अनमिशस्त्वज्जसा” इत्येवमस्ति ॥

७. अत्र निगमवाक्ये तेत्तिरीयश्लाखायां पाठमेवो दृश्यते तद-
नुसारेण व्याख्यामेवो दुर्गवृत्तौ द्रष्टव्य इत्युपेक्षितोऽस्माभिरुक्त-
(तै० शा० १०) उद्धृतः पाठोऽसम्भारिणा (भविकेन याज्ञ-
वल्क्येन) तस्योद्धिरणात् ॥

८. अत्र महीधरा—यत्स्वमीदृशमसि अतो हेतनूनज्याव्य !
अदृष्टव्यम् अजसा भंडुगार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्य-मा-
ज्यस्पर्शरूप शपथमुपगतेषुपगच्छेयम् । उपपूर्वस्य वाक्येतेर्लङ्घ्य-
भेदवचने “सिष्यद्वलं हेति” (पा० ३-१-१४) इति सिपि

स्पृशम् । स लम् एवमुपगतवन्तं मा मां सुविते सुगते
स्थाने यत्र गतानां शोभनं गतं भवति । तत्र धाः वेहि ।
अथ वा प्रजायां जनयितव्यायां वेहि । यथा बह्वपस्यः स्यां तथा
कुर्वित्यर्थः । अत्र “स्विते” इति पाठ उवठमहीधरादिसम्मतः ॥ ५ ॥

दयतिरनेककर्मा ॥

दयतिः (२९) दयधातुरनेककर्मा अनेकार्थः । एक-
प्रकृतिरेवेति पूर्वसाक्षिशेषयोतनार्थमुदाहरति एवमनेकार्थत्वं
प्रतिज्ञायोदाहरणेनैवोपपादयति—

“नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम”

(य० वा० सं० २८-१६)

इत्युपदयकर्मा ॥

नवेनेति मन्त्रे दयधातुरुपदयकर्मा रक्षणार्थः । नवेन
धान्येन पूर्वं पुराणं दयमानाः रक्षन्तः स्याम भवेम
इत्याशंसते । एवं पुराणेन नवम् । इदं हि पुराणेन नवस्य
रक्षणं नवेन च पुराणस्य । प्रसिद्धं च लोके । तदेतन्नवमा-
ध्यायान्ते व्यक्तमुपदिष्टाभिगममुदाहरिष्यते ॥

“य एक इन्द्रियते वसु” इति

(ऋ० सं० १-६-६-२)

दानकर्मा वा विभागकर्मा वा ॥

इति । एतस्मिन्मन्त्रे दयधातुः दानकर्मा दानार्थः
विभागकर्मा विभागार्थं वा ॥ तथाच मन्त्रः “य एक
इन्द्रियते वसु मर्ताय द्याधुते । ईशानो अमर्तिष्कृत
इन्द्रोऽजुक्त” इति । राहुगणस्य गोतमस्यापैम् । ऐन्द्री ।
उणिङ् । य इन्द्रः । एक इन्द्र एक एव (स्वतन्त्रः) अथ च
ईशानः सर्वस्य जगतः स्वामी (ईश्वरः) अतएव अमर्ति-
ष्कृतः परैरप्रैतिशान्तिः । अमर्तिष्कृतो वा सङ्गमेतु ।
एवंभूतः स द्याधुते हविर्दत्तवते मर्ताय मनुष्याय (यज-

द्रागमे “छेदोऽवादी” (पा० ३-४-१४) इत्यत्रागमे च
रूपम् “इतश्च लोपः परलोपयितु” (पा० ३-४-१७) इति
दोषोः । इति ॥

१. ननु “सुविते” इतिवदनेक (विकल्प) प्रकृतिरित्यर्थः ॥
अत्र दुर्गाः—“अन्ये तु मुच्यते—यथा सुवितेशब्दोऽनेकार्थोऽनवगत-
संस्कारश्च नैवमवयवम् । किंदां अनेकार्थं पदावयमिति ॥
इति । अत्र भाष्ये त्रितपा धातुनिर्देशे तस्यपि “दयतिरित्येव
शब्द” इत्येवं दुर्गाव्याख्यानं चिन्त्यम् ॥ दयधातुरनेकार्थत्वम्
“दयदानगतिरक्षणदिसादानेति” इति पाणिनीयेऽपि । देवराजस्तु—
अनेकार्थत्वादिप्रामादयत्तवमनेनैव वर्तत इत्याह ॥ उदाजहार
यानेकेष्वप्येव यथा निगमम् ॥

२. प्रतिकूलद्वन्द्वरहित इत्यर्थः ॥

मानाय) (निघ० २-३) अङ्ग क्षिप्रं वसु धनं विद्यते
विशेषेण ददाति ॥ यद्वा विविधं धनं ददाति । विभज्यते वा ।
तदेवमीशान इन्द्रः । दाक्ष्ये यजमानाय वसु द्यते इत्युक्ते
दानविभागाभ्यामन्यत्किं कुर्वीत ? तस्माद्वाक्यसामर्थ्यादत्र दान-
कर्मा वा, विभागकर्मा वा, इत्युपपद्यते ॥

“दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि”

(ऋ० सं० ४-५-८-५)

इति दहतिकर्मा ॥

इति । एतस्मिन्मन्त्रे दयधातुर्दहतिकर्मा दाहार्थः ।
तथाच मन्त्रः “अथ जिह्वा पापतीति प्रवृष्णो गोपु युधो
नाशनिः सृजाना । शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरन्ध्रेदुर्वर्तुर्भीमो
दयते वनानि ॥” इति भारद्वाजस्यायम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् ॥
प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते ॥ अथ अथ अनन्तरमेव
प्रवृष्णः प्रवर्तिर्भेजिह्वा ज्वाला दाघतु पापतीति पुनः
पुनः पतति गच्छति यद्बहुगन्तमेतत् । तत्र द्यन्तः गोपु युधो
नाशनिः सृजाना इति । गोपु इति निमित्ते सप्तमी गवार्थम् ।
वाधे अग्नेस्तर्पेहर्तुभिः सह युध्यतीति युधु तस्मात्सृजाना सृज्य-
माना । कर्मणि लटः कानच् । अशनिर्न वज्रमिव । किंच
शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरन्ध्रेः । यथा शूरस्य विकान्तस्य
(शौर्यपेतस्य) अग्रतिहतगतेः प्रसितिः प्रसहन् संग्रामाजु-
प्रवेशमार्गः छिन्नभिन्नरुग्णैः शत्रुभिः प्रकीर्णः स्यात् एवमस्याग्नेः
क्षातिः क्षीयन्तेऽस्यामोषधिवनस्पतय इति क्षायतेरधिकरणे
किन् दहनमार्गः । ईषत्पुष्पाधैर्दग्धमस्मीभूतैर्वृक्षैर्गुह्यादिभिश्चा-
कीर्यते यदायमग्निः दुर्वर्तुः दुर्वारः अन्यैर्वारिमुत्तमशक्यः
(दावाग्नीभूतः) भीमः भयङ्करः वनानि दयते दहति ॥ ५ ॥

१. पुनरित्यर्थस्यायं प्रयोगः क्षिप्रार्थेऽङ्गशब्दस्य । यो हि
क्षिप्रं ददाति स पुनर्ददाति । नानार्थत्वं वाऽन्यथायानाम् । तथा
चामरः । सम्बोधनार्थेषु “स्युः प्यादपाङ्गदेहैभीः” इति
“पुनरर्थेङ्” इति चाह । मेदिनी च “अङ्ग सम्बोधने हर्षे सङ्ग-
मास्ययोरिति” इत्याह ॥ पतद्वाभ्यादैव क्षिप्रार्थेऽपि ॥

२. अग्नि चैति सायणः ॥

३. “अग्रे प्रास्ताहुतिः सन्ध्यावादिहमुपतिष्ठते । आदित्याज्जा-
यते वृष्टिश्चेदरजं ततः प्रजाः ॥” (म० अ० ३ श्लो० ७६) ॥
इति सृष्टेराग्निरेव वृष्टिहेतुः ॥ इन्द्रस्येति दुर्गः । तन्मते
तत्सत्यध्वादायम् ॥

४. तासां गवां प्रकर्षेण हर्तुर्भेदरणशीलैर्देवपणिभिः—(रेतश्चा-
मकैर—) सुरैः । यद्वा गोपु अण्डु (नि० सं०) “भीः स्वर्गं च
बलीवदं रश्मौ च कुक्षिसे पुमान् । शी सौरभेयीदृग्वाग्मूष्यम्
भुञ्जि च” इति मेदिनी । मेघेन सह युध्यतीति युधु इन्द्रः । तस्य
(तेन सृज्यमाना) अशनिर्विधा दाघतु भृशं पतति तथास्याग्ने-
जिह्वा ज्वाला दाघतु पततीत्येवमुपमा ॥

एवमयमाग्नेये मन्त्रे वनशब्दसन्निकर्षे श्रूयमाणे दयधातु-
रयं दहनान्दन्त्यकमभिदध्यात् तस्मात्सामर्थ्यादयं दहति कर्म-
वैत्युपपद्यते ॥

अथ निगमप्रसक्तं निर्णयति—

दुर्वर्तुर्दुवारः ॥

दुर्वारणीय इत्यर्थः ॥ दुष्पपदाद्वैतसुम्प्रत्यये गुणः ॥

“विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्” इति

(ऋ० सं० ३-२-१५-१)

इति हिंसाकर्मा ॥

इति । एतस्मिन्मन्त्रे दयधातुर्हिंसाकर्मा हिंसार्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“इन्द्रः पूर्वमिदतिरुदासं कर्विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून् ।
ब्रह्मं जूतस्तन्नां वायुधानो भूरिं वात्र आपृणन्मोदसी दुभे”
इति । विश्वामित्रस्येयमार्थम् । त्रिष्टुप् । उद्भिद्वलभिमोर्निष्क-
वत्ये निविद्वान्नीयस्य सूक्तस्य प्रथममेवम् । विश्वामित्रः स्तोत्रि
पूर्वमिदं अमरपुरां मेधानां वा मेसा । अतएव विदद्वसुः
वेद्यक्षिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वैश्वसुरियुक्तः (महाधनः) प्राप्तधनो
वा । शत्रून् अशूरान् विद्यमानः विशेषेण हिंसन् दासं
दस्यते उर्षस्क्षीयतेऽनेन तम इति दासो वासरः । “दसु
उपशये” (दि० प०) धन् करणे । तम् । अर्कैः अर्चनीयैः
स्वतेजोभिरातिरत्नसम्पन्नाद्वर्धयत् । इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वात् ।
तथाच स्मृतिः “चैत्रमासे तपेदिन्द्र” इति । दुर्गसु दाघं दास-
यितव्यं मेघम् आतिरत्न अभिनयति व्याचक्ष्यौ ॥ स एवेन्द्रः
ब्रह्मजुतः ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन वेदेन जूत आहूतः प्राप्तः
प्रीतो वा । यद्वा ब्रह्मणा जगत्सङ्ग्राह जूतः प्रेरितः । तन्वा
शरीरेण वायुधानः वर्धमानः भूरिदात्रैः दायते ह्यसतेऽनेन
शत्रुभिर इति दात्रमायुधं “दात्री”—(पा० ३-२-१८२)
स्यादिना कथे ह्यन् । भूरीणि दात्राणि यत्स सः । बहुविधायुधो-
पेतः । उभे रोदसी यावापुविध्यौ । आपृणन् सर्वतोऽतप-
यत् । आपूरयतीति दुर्गः । एवमत्र “विदद्वसुर्दयमानो विशत्रून्”
इत्येवं शत्रुसन्धिौ दयतेः कोऽन्योऽर्थो भवितुमर्हत्यन्यत्र दधा-
दित्युपपद्यते ॥ १ ॥

१. अग्निः पूर्णाः, अग्ने वा पाङ्कज्यन्तीति पुरो मेधाः ।
“पू पालनपूरणयोः” (त्रया० प०) क्तिप् “उदोह्यपूर्वसे” ति
(पा० ७-१-१०२) चत्वे रपरत्वम् ॥

२. तथाचात्र बहुश्रीभिः विदग्धितं वधुभिः मयसेति ॥ अत्र विद्व-
द्धानावैस्ततः शता । अर्थान्तरे लाभायैः ॥

३. दुर्गमये—मेघवधप्रतिवन्धिना ।

४. अत्रान्वभौवितण्यर्थेतायां सकर्मकत्वमभिधेयं सायणः ।
अत्रासन्निकृष्टरेण तुशब्देन बोधयते ॥

५. बहुदान इति दुर्गः ॥

“इमे सुता इन्दवः प्रातरिख्नुना सजोषसा
पिबतमश्निना तान् । अहं हि वामूतये वन्दे-
नायमां वायसो दोषा दर्यमानो अब्रूवत् ॥”

हयेतस्मिन्—

“दर्यमान” इति ।

इति । एतस्मिन्पदे दयतिर्गल्यर्थः । तथाच दयमान
उद्गीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणापक्ष्वात्सुर्मां दोषायामवीधय-
दित्येवं मन्त्रार्थोऽवगन्तव्यः ॥

नूचिदिति निपातः पुराणनवयोर्नूचेति च ॥

नूचिच् (३०) इति एषः निपातः पुराणनवयो-
रर्थेयोज्यते । प्रकरभोपपदवशात् कस्यचिदर्थस्य पुराणतां,
कस्यचिन्नवतां योतयति ॥ एवं नूच (३१) इति च ॥
अयमपि पुराणनवयोरर्थेयोज्यते । नूचिदित्येतस्मात्प्रसङ्ग-
प्रसङ्गादसमाज्जत एवोदाहृतः ॥ (नूचैत्यं निपातसमुदायः) ॥

आथात्र नूचिदित्यस्योदाहरणं निगमयति—

“अद्याचिन्मूचिचिदपो नदीनाम् ॥”

(ऋ० सं० ४-७-२-३)

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ॥

अद्याचिदिति । अस्य “यदाभ्यो अरंभो गानुभिन्म ।
निगमैता अभ्रसदो न सेदुस्त्वयं दृढकानि सुकतो रजांसि ॥”
इति शेषः ॥ भरद्वाजस्येयमायैमं त्रिष्टुप् । उक्त्वपरायैष्णव्या-
वाकस्य शस्त्रे माथ्यन्दिने सवने विनियुक्तः । हे इन्द्र !
अद्यान्ति अद्यापि नूचिच् पुरापि तव नदीनां सम्बन्धि
तत् तदेव अपःकर्म (निघं० १-१) वहनेम् । वर्तते ।
आभ्यः नदीभ्यः (आसामर्थे) रवं गानुं मयि । “गाह्य गतौ”
(भ्या० आ०) “कस्मिन्नितिगामाभायाहिभ्यश्च” (उ० १-७०)
इति कर्मणि अधिकरणे वा तुन् । अरदः अलनस्त्वम् प्रवृद्ध-

१. अस्य व्याख्याशेषोऽभूदित्यर्थः । दुर्गोपि शृणोऽत्र
शेष इत्येवोक्तम् ॥

२. अनेकायैत्येनेह समाज्जतः । न हि निपातानां प्रकृति-
प्रख्यादिसंस्कारोऽस्ति यस्मान्नवगमः स्यात् ॥

३. नूचिदित्येष ह्यु समाज्जत एव (नि० १-२-३) अर्ध-
विशेषोपदर्शनायै उपन्यस्तः ॥

४. अस्य लोकलोपकारायाजसमेता वहेदुरिति भावतोऽनु-
ध्यानादिना अनारतं बहन्ति ॥

५. “अरदो असां अरदज्जवाह” इति हि आद्यायये । (३-
२-१३-६) नदीनामुक्तिरियम् ॥

६. दुर्गरुत्तु “मिपर्वता अभ्रसदो न सेदुः” य एते पर्वताः
पर्वतान्तो मेधाः अभ्रसदः निष्पादयितव्यमग्निसान्निध्यात्तदेव-
मुद्दिष्टान्तरिक्षे लोकेऽपीदमिति अवतिष्ठन्ते गच्छन्ति वा, सेऽपि
सुम्भदीयोपपृष्टिता पनोदकभूताः नीचैर्दूष्यमानश्च निष्पत्त्यर्थं सेदुः
सीदन्तीत्यर्थमाह ॥

नार्थम् इति यत् कर्म तत्सर्वानुपवीणं सद्वर्तत इत्यर्थः ।
अपि च हे सुकतो ! शोभनकर्मणिन्द्र ! लदाज्ञया पर्वता
विरयः निषेदुः निषण्णः । वस्तुतः विद्याय क्वचिदेव स्थाने
नैष्ठिक्येनोपविष्टा बभूवुः । अत्र दृष्टान्तः अभ्रसदोना अभा-
दनीयमग्नम् । अदेमैन् कर्मणि (उ० १-१३७) बाहुलकात्
तदर्थं सीदन्तीत्यस्यदो निरसा मनुष्यास्त इव । यथा ते
गन्तुमसमर्था एकत्रैव नैष्ठिक्येनवतिष्ठन्ते तद्वत् । अतः कारणात्
त्वया रजांसि सर्वे लोकाः दृढकानि इंहितानि स्थिरी-
कृता आसन् ॥ सर्वथापुनरुदकप्रदानद्वारेण पर्वतानां स्थिरीकरणेन
च लयैवैते लोकाः दृढीकृता इति भावः ॥ एवमर्थैतत्सन्निधौ
वर्तमानो नूचिदित्येष पुराणाभिधायीत्युपपद्यते ॥ ३ ॥

अथ नूचैत्यस्योदाहरणम्—निगमयति—

“नूचं पुरा च सदने रयीणाम् ॥”

(ऋ० सं० १-७-४-७)

अद्य च पुरा च सदने रयीणाम् ॥

नूचेति ॥ अस्य “जातुस्त्वं च जायमानस्य च क्षाम ।
सुतश्च गोपां भवतश्च भूरेर्देवा अस्मि धारयन् द्रविणोदाम् ॥”
इति शेषः । कुत्सत्येयमायैम् ॥ दृष्टव्यं यष्टेऽहनि अतिमास्ते
शस्त्रे जातयेदस्य सूक्ते शस्यते । अत्र नूचेति अर्थेयस्यार्थः ।
नूच अयास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां धनानां सद्-
नम् आवासस्थानम् । जातस्य उत्पन्नस्य कार्यजातस्य जाय-
मानस्य च अमितिण्ययमानस्य च क्षां निवार्यम् (भूमिम्)
(निघं० १-१) सुतश्च निघ्नैस्स भूतजातस्य भवतश्च
उत्पन्नयमानस्य च भूरेः बहुनः गोपाम् गोतारं (रक्षितार-
म्) द्रविणोदां धनप्रदम् एवं गुणविशिष्टमस्मि देवा
धारयन् हविर्वहनकर्मणि, धूर्तवन्तः ॥ अजभावा आर्षः
(पा० ६-४-७५) तथाच वक्ष्यति “अथा देवा दधिरै
हव्यवाहम्” इति ॥ २ ॥

१. ये तु—(सायणादयः) अथेति शृङ्गामसु पठन्ति तन्मतेन
शृङ्गव्यं हव्यैवमयोऽपि सम्भवति ॥

२. नवानिधाविन उदाहरणम्—“नूचिच्च बायोर्दृष्टं विदस्वत्”
इति । अत्र हि वक्ष्यति । नवं च पुराणं चेति ( ) ॥

३. निपातयितारमिति सायणः ॥

४. सर्वत्र विद्यमानसमायस्य नित्यस्य चाकाशादेर्भवतश्च
सज्ञावं प्राप्नुवतो भूरेरसंख्यातस्यान्यस्य च भूतजातस्यैवैव सायणो
व्याख्यत । तथाचाज्ञायते “तस्यारसवोऽनुतन् पशवोऽस्मिन्मिसर्ग-
न्तीति विज्ञायते” “यत्र गां श्वानां निर्जगति स्तान्मेतानमिद्वार-
मन्यतेऽलव्यौ खेवैव प्रविशन्तीति च विज्ञायते ॥ तस्यादुपपत्तये
स्यान्तर्व निपातसर्वं चाग्निः ॥

५. द्रविणमिति धननाम (निघं० २-१०) सकारोपजानोऽत्र
द्वारोदयिच् (पा० ३-२-७५) ॥

६. हविर्नोदुत्सवेति सायणः ॥

एवमिह पुरा चेत्स्य सन्निधौ वर्तमानो नृचेत्येष शब्दो नवाभिधायीशूपपद्यते ॥ पुराणाभिधायित्वे गवेष्यमुदाहरणम् ॥ १ ॥ अथ दावने (३२) इत्येतदनवगतम् । “दानैस्य” इत्यवगमः । एवम् अक्- (१७) पारस्य (३३) इत्येतदनवगतम् । “अकुरणस्य” इत्यवगमः । द्वयोरप्येकस्मिन्नेव निगम उदाहरणमाह—

“विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥”

(ऋ० सं० ४-२-१०-२)

विद्याम् तस्य ते वयमकुरणस्य दानस्य ॥

विद्यामे-ति ॥ अस्य-“यन्मन्त्र्यसे वरेण्यमिन्द्रं बुक्षन्त-
दाभरे” त्यादिः । अत्रेभौमस्येयमापैम् । अनुष्टुप् । अच्चा-
वाकस्य तातांविषवनिक्ते आवापे नियुक्ता । यद्विन्द्रं चित्रेति च
(४-२-१०-१) हे इन्द्र ! यत् त्वं बुक्षं द्युतिः क्षियति
निषसत्यस्मिन्निधि द्युतिसं सद्युक्षम् । “क्षि निवासगलोः”
(लु० प०) “अन्येभ्योऽपि द्रव्यते” (वा० ३-२-१०१) इति
ङः । प्रयोदरादित्तिशब्दलोपः । द्युतिनिवासभूतं (द्युतिमत्)
अन्नं धनं वा चरेण्यं वरणीयं (आर्थनीयमुत्तमम्) मन्यसे
तत् असभ्यम् आभर आहर । ह्यस भः (पा० ३-१-८४-
वा०) देहि । ते तव खभृतस्य अकूपारस्य अकुरणस्य
अकुरिततत्पूरणस्य (प्रभृतस्य) इत्यर्थः । तस्य लया हतस्य
धनस्य अन्नस्य वा । दावने दानस्य वयमेव विद्याम् लब्धवारः
स्यामेत्यर्थः ॥ अत्र पूर्वोत्तरमन्त्रसन्दर्भादानप्रक्रमे दावने इति
दानार्थकमेव भवति । एवं तद्वैयं प्रभृतमेव आर्थ्यतेऽतोऽकूपार-
स्येति अतिपरोक्षवृत्तिपरोक्षवृत्तिनाऽकुरणस्येत्यनेन व्याख्याय
प्रत्यक्षवृत्तिना कुरिततत्पूरणस्येत्यनेन व्याख्यायते । अत्र कः
कुरत्यर्थः । परणं पूर्णमुच्यते । अनयोः कर्मधारयतो नवस-
मासः । यद्वा अकुरिततः पारः यस्य सः । कोदार्धः प्रयोदरादि-
त्वात् ॥ २ ॥

आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति
दूरपारः ॥

‘स हि अकुरिततस्य महतोऽश्वनः पारयिता भवति । दूर-
पारः उदयादारभ्य यावदस्तमिति ॥

१. ददातेभ्यश्चानेन कर्मणि वनिष् (पा० ३-२-७४) ततः
षष्ठ्यर्थं द्वितीयायां वा चतुर्थी (पा० २-३-६२ वा) अलोपा-
भावद्वयानन्दसः (पा० ६-४-१३४) इति देवराजः । भावे-
वनिष्योदाहृतम् ॥

२. येन लब्धेन सुपण्यमात्मानं मन्यामहे पर्याप्तम् । देहि-
कायासुभिकाय चेत्यर्थः ॥

३. “पू पाळनपूरणस्य” (लु० प०) ध्व (पारः पूर्णं
कुरिततः पार इति क० सं० (पा० २-२-१८) ततो नवा
षष्ठाये ब० सं० सः ।

२४ नि०

समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महा-
पारः ॥

असावपि ह्यकुरिततपार आत्मनैव विभुना भवति । महा-
पारः विस्तीर्णपारः ॥

कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते । न कूपमृच्छतीति ॥

इति । हेतोः । ऋच्छति । गच्छति । अल्पोदकत्वात् ।
किंतिहि ? यत्र बहु प्रकीर्णमुदकं भवति तत्स्थानं गन्तुमि-
च्छति । समुद्रं नदीं महाह्रदं वा ॥

अथ व्याख्याप्रसक्तमुच्यते—

कच्छपः कच्छं पाति । कच्छेन पातीति वा ।

कच्छेन पिबतीति वा ॥

कच्छम् आत्मनो सुखसंपुटम् । पाति-रक्षति । स हि
किञ्चिद्दृष्ट्वा स्वशरीर एव सुखसंपुटं प्रवेशयति । संपुटे हि
कच्छशब्दः प्रसिद्धः पाणिकच्छ इति ॥ अथ वा कच्छेन-
कटाहेन (पृष्ठरूपेण) इतराप्यङ्गानि पाति रक्षतीति
कच्छपः । स हि किञ्चिद्दृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि पृष्ठकटाह एवासु-
प्रवेश्य कूर्मत्वेनैवावतिष्ठते । अथवा कच्छेन सुखसम्पुटेन
पिबतीति कच्छपः ॥ “सुपी-” (पा. ३-२-४) तिस्रो-
विभागाक्तः । आलोपः ॥

अथ विग्रहप्रसक्ताः कच्छशब्दो निरुच्यते—

कच्छः खच्छः खच्छदः ॥

य एव कच्छः सुखसम्पुटः कटाहो वा सोऽयं खच्छ
इत्युच्यते । स हि खच्छदः खमाकाशं छादयति । मन्ये च
सुस्थिरो भवति ॥ तथाच खच्छदः सन्खच्छः स एव कच्छ
इति त्रैक्यम् ॥

अथमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव । कमुदकं
तेन च्छाद्यते ॥

तेन केन च्छाद्यते इति कच्छः अनूपदेशः । “अथ
कच्छः स्यादरूपे तुषकट्टमे । नौकात्रे पुंसि वाराद्यां चीरिकायां
च योषिति” इति मेदिनी । अत्रा “न्येष्वपि द्रव्यते” (पा० ३-
२-१०१) इति ङः । डिच्वाडिलोपः । तत्र हि अपिवाच्यः
सर्वापिवाच्यभिचारार्थत्वेन धालन्वरादपि कारकान्तरेष्वपि
कचित्परितः खाता परिच्छे- (तिथ्ये)-त्युक्तम् (सि० कौ०)

१. अत्रातः “पात्राच्ये”- (पा० ७-३-७८) ति ऋच्छा-
देशस्तथा चात्र “कर्मण्यण्” (पा० ३-२-२१) इत्यणप्रत्ययः ।
ततो नन्वसमासः ॥

२. अतिपरोक्षवृत्तिशब्दं परोक्षवृत्तिनामापाय प्रत्यक्षवृत्तितो-
पपाथेति नैवकसमर्थः । प्रयोदरादित्वात्साधुः । अत्र “मुसि
संज्ञायां धः प्रायेण” (पा० ३-३-११८) इति धस्यत्वये
“छादेयैऽङ्गुपसर्गस्य” (पा० ६-४-१६) इति उपधाहत्वः ।
अन्यत्सर्वं (वर्णविपर्ययवर्णलोपौ) प्रयोदरादित्वाद्बोध्यम् ॥

तदेवम् आदित्योऽप्यकूपारः, समुद्रोऽप्यकूपारः, कच्छपोऽप्य-
कूपारः । इत्येतेषु निगमा गवेष्याः ॥

अथ शिशोते (३४) इत्येतदनवगतम् । “निश्यती”—
खयगमः ॥ अत्र निगममुपन्यसति—

“शिशोते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे”

(ऋ० सं० ३-८-१५-३)

निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय ॥

शिशोते इति । अस्य “विज्योतिषा बृहता भाव्यसि-
विर्धेति कृणुते सहि त्वा ॥ प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः”
इत्यादिः । बृहोनाम जन्तुपुत्रस्त्रेयमार्षम् । त्रैदुमम् । आत्रे-
यस्य वा कुमारस्य उभयोर्षा, प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते ।
अथमग्निः बृहता महता ज्योतिषा तेजसा विभाति
विशेषेण (नानाप्रकारं) दीप्यते । अथ तथाभूतः सन्
महिर्वा खमहत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि भूतानि आवि-
कृणुते प्रकटीकरोति । एवं प्रहृदो ह्यग्निः अदेवीः अदेव-
नसीला आसुरीः मायाः प्रसहते अभिभवति । किं च
दुरेवाः दुरवा दुस्तर्पा वा खा ज्वालाः । न ह्यग्नेस्तृप्तिरस्तीति ।
अथेवर्णोपजनः । शिशोते निश्यति । नितरं तीक्ष्णीकरोति ।
“सो तनुकरो” (दि० प०) व्यस्येन शपः शौ ओकारस्ये-
ल्लामनेपदं च । धातुश्च न्युपसृष्टार्थं वर्तते ॥ शृङ्गे अत्र
छतोपमा द्रष्टव्या । तथाच—यथा हि वृषमस्तदाभितन् शृङ्गे
तीक्ष्णीकरोति । एवमग्निरपि दारुणि दहंतीक्ष्णीकरोति
ज्वालाः । किमर्थम् ? रक्षसे—विनिक्षे रक्षसो विनिक्षणाय
विहिंषनाय । “क्षण हिंसायाम्” (त० उ०) तस्माद् औणा-
दिकः । विनिक्षणं विनिक्ष इति । निभक्तिव्यत्यय आर्षः
(पा० २-३-६२ वा०) (पा० ३-१-८५) ॥ ३ ॥ अत्र
शृङ्गवाक्यसंनिधानात् “किशीते” इत्यस्य तीक्ष्णार्थत्वम् तीक्ष्णी-
कृतौर्ध्वीर्निर्विनिक्षणमुपपद्यते इति ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

रक्षो रक्षितव्यमसाद्रहसि क्षणोतीति वा,
रात्रौ नश्यत इति वा ॥

रक्षितव्यं शरीरमस्मात् भवतीति रक्षः । “रक्ष
पालते” (भ्या० प०) अस्तु । रक्षो हि मातृपान्भक्षयति ।
अथवा रहसि विविक्ते प्रदेशे क्षणोति हिनस्तीति रक्षः ।
“क्षण हिंसायाम्” (त० उ०) डः (पा० ३-२-१०१)
क्षित्वाङिः प्रयोदरादि । अथवा रात्रौ नश्यते गच्छतीति
रक्षः । “णक्ष गतौ” (भ्या० प०) पदव्यत्यय आर्षः ॥

अथ सुतुकः (३५) इत्येतदनवगतम् । “सुतुकनः”
(सुगमनः) “सुप्रजाः” इतिवाऽतगमस्तथाच निगमः—

१. अत्र सायणः । शृङ्गाणि शृङ्गसदृशीः हिंसिकाः का ज्वालाः
शिशीते तीक्ष्णीकरोतीति “शृङ्गे”—पदयुगादाय व्याचक्ष्यौ ॥

“अग्निः सुतुकः सुतुकैर्भिरथैः”

(ऋ० सं० ७-५-३१-७)

सुतुकनः सुतुकनैरिति वा । सुप्रजाः सुप्र-
जोभिरिति वा ॥

अग्निः सुतुक इति । “य आवर्धति महि न जा च सत्य
दिवस्पृथिव्योरृतिर्युवलोः । अग्निः सुतुकः सुतुकैर्भिरथैर्भ-
स्त्रीरर्मेष्टौ पृह गम्याः ॥” इति मन्त्रः । आत्सल्य त्रितस्येय-
मार्षम् त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । हे अग्ने !
स तादृशस्त्वम् नः अस्माकम् यज्ञे महि महतः देवान्
आवर्धति आवर्धयति । आसत्सि च आसीदसि च होतृत्वे ।
किंच युवत्योः अन्योन्यं मिश्रीभवत्योस्तस्योरेव दिव-
स्पृथिव्योः यावापृथिव्योर्मध्ये अरतिः सूर्यात्मना गन्ता ।
यद्वा अलमतिः पर्याप्तमतिः । सर्वेषामन्तरावर्तिनां भूतानां मध्ये
इति दुर्गे । तथा सुतुकः सुतुकनः सुगमनः (स्तोत्रमियं-
भिध सुखेन प्राप्तव्यः) सुप्रजा वा । रमस्वान् वेगवान् अग्निः
अज्ञानादिगुणवृत्तः । सुतुकैभिः सुतुकैः सुगमनैः सुप्रजोभिः
कुलजैः रमस्वाङ्गिः वेगवाङ्गिः अग्नेः रोहिदाख्यैः सह इह
असरीये यज्ञे आ गम्याः आगच्छेत्स्त्वम् नित्यं हवीषि
वोदुम् ॥ अत्र सुपूर्वातकतेर्गैतिकर्मणः (निघ० २-१४)
“नेहे कः” (पा० ३-१-१४४) इति बाहुल्यकारकप्रत्ययोऽकार-
स्योकारश्च । यद्वा बहुमीहिः । पक्षे सुगिलपलनानामु पठितम्
(निघ० २-२) अकारोपजनत्वं चार्षम् ॥ ७ ॥

अथ सुप्रायणाः (३६) इत्येतदनवगतम् “सुप्रगमनाः”
इति शब्दप्रतीतिः । सुप्रपूर्वादयतेः (भ्या० आ०) लुट् “उप-
समासयती” (पा० ८-२-१९) इति ललाभावस्थान्ताः ॥
यह्यरुद्रादोऽभिधेया वास्तकमतेन । शाकपूणेखु अर्धियः ॥
तथाच निगमः—

“सुप्रायणा असिन्यज्ञे विश्रयन्ताम्”

(य० का० सं० । वा० सं० २८-५)

सुप्रगमनाः ॥ २ ॥ (१८)

१. सावणस्तु—आवह प्रापय । एवम् आसत्सि अस्माकं
यथासीदेति व्याचक्ष्यौ ॥ आर्धमेतत्किवापदमेवमासत्सीत्यपि
बोध्यम् ॥

२. अपत्यं चास्य सर्वाः प्रजाः । ताश्च प्रतिशोभनः कल्याण-
मय इति स सुप्रजा अग्निः । “निलमसिप्रजामेषयोः” इत्यसि-
व्यमासान्तः (पा० ५-४-१२२) शोभनाः प्रजा अस्तेति
बहुमीहिः ॥

३. पतन्निर्वचनं (नि० ७-१४) द्रष्टव्यम् ॥

४. शोभनानामेवाश्वानां शोभनाः प्रजा भवन्तीति प्रजाहारे-
णासिः स्तूयते ॥

सुप्रायणा इति ॥ नैत्रावरुणो ब्रवीति “होता यक्षदुर-
क्रव्या कवयोऽकोषधावनीरुताभिर्जिता विपक्षोभिः
श्रयन्तां सुप्रायणा अस्मिन्युधे विश्रयन्तामृतान्बुधो व्यन्त्वा-
ज्यस्य होतृयज्ञः” इति ॥ होता एता दुरः यक्षद्वह्वारः ।
तथाच “दुर्या” इति पदसुपादायोवटः “दुरः गृहद्वाराणि
अहन्तीति दुर्या गृहा उच्यन्त” इत्याह । अथवैता अम्यर्चिषः ।
यक्षन्त यजन्त । कथंभूताः ? अत्राध्याः सैह्यः (निषं०
३-३) हिंसा वा द्वार्येव यो निरुपणीयः स हिंसते । अचि-
पांतु हिंसलसुपपद्यत एव सति संयोगे । एवं कवध्यः कपाट-
वसः । कृषिता वा (विकर्तिताः) अकोषधावनीः (अकोष-
धावनीः) तासु हि संवृतासु को(पा)शा अर्थराशयो न धावन्ति
नाम्यतो गच्छन्ति सुरक्षा भवन्तीति, अर्चिःध्वनि हविः
प्रक्षिप्तं नाम्यतो धावति किन्तु देवानेव प्राप्नोति ॥ एतदेवाकोष-
धावनीलमर्चिषाम् । एवंलक्षणा एता द्वार अर्चिषो वा
आतामिः दिविभिः (निषं० १-६-१) सह उज्जिहताम्
उत्तिष्ठन्तु । “ओहाङ् गतौ” (जु० आ०) लोद् । “ई हल्यघोः”
(पा० ६-४-११३) “वृधामित्” (पा० ७-४-७६)
इतीवीती । विश्रयन्ताम् । विश्रियन्ताम् च । पक्षोभिः
स्त्रैवावर्षैवैहिवोऽनुप्रवेशार्थम् । विवृताश्च सलः सुप्रायणाः ।
सुगमनाः भवन्तु ऋत्विजं प्रति द्वारः । अथ पुनर्विषस्ततो
हविषः सुप्रगमनाः सन्तु । ऋताबुधः यक्षवर्षयिष्यः । या
एता एवंलक्षणा द्वार अर्चिषो वा ता अस्मिन्युधे विश्रय-
न्ताम् विश्रियन्ताम् । आज्यस्य व्यन्तु य आसां स्वांसं
पिबन्तु । हे होतः ! लमपि मया प्रेरितः यज एताः ॥ ५ ॥
एवमेव “सुप्रायणा” इति दुर्गमर्चिषां वा सधिवो श्रूयमाणः
सुप्रगमनाभिधायीत्युपपद्यते ॥ २ ॥ (१८)

अथ “अप्रायुवः” (३७) इत्येतदनवगतम् “अप्रमा-
द्यन्तः” इत्येवमर्थप्रतीतिः । तत्र निगमसुपन्यस्यति—

१. “दुर्या” इति गृहनामसु पठितम् (निषं० ३-४) ॥

२. “ऋषी गतौ” (जु० प०) “रिष हिंसायां वा” (दि० प०)
“सर्वनिष्ठपरि (ऋ-) ष्वलक्ष्य” (उ० १-२५१) इति वक्ष-
त्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । अत्र रिषतेः सम्प्रसारणं पाठोभेदपक्षे
ब्रह्मण्यम् । एष मन्त्रः (पयमानुपूर्वीकः) का० संहितासः ।
प० बा० सं० तु अन्यथानुपूर्वीकोऽपि भाष्योदाहृतांशसोभवश्च
दर्शनमिति ब्रह्मण्यम् ॥

३. त्रियन्ते हि कपाटसंवरणद्वारः । अर्चिषोऽपि हविषोऽदाने ।
सान्तोऽप्यर्थं पक्षशब्द एतन्निगमदर्शनादेव “पक्ष परिग्रहे”
असाधुश्च (उ० ४-८९) “पक्षोपासार्थके पाथे ग्रहे साध्य-
विरोधयोः । केशावैः परतो द्वन्द्वे ष्टे साविश्रयायोः । जुहो-
रन्ध्रे पतञ्च वाजजुकरपार्थयो” इति मेदिनी ॥

४. सामान्यमेवेदमाशास्तं यत् पुनस्तस्मिन्नेव वर्तमाने कर्म-
ण्याशास्ते क्रतेत्यादिना ॥ “अन्येषामपि” (पा० ३-३-१३७)
इति दीर्घः ॥

“देवा नो यथा सदुमिद्वुधे असुन्नप्रायुवो
रक्षितारो दिवेदिवे ॥” (ऋ० सं० १-६-१६-१)

देवा नो यथा सदा वर्षनाय स्युरप्रायवोऽप्र-
माद्यन्तो रक्षितारश्चाहन्त्यहनि ॥

देवा न इति । अस्य “आ नो सुद्राः कर्तव्यो यन्तु
विषतोऽद्विधासु अपरीतास उज्जिहः” इत्यादिः ॥ गौत-
मस्येयमार्थम् जगती । अग्निष्टोमे महामते तृतीयसवने वैश्वदेवे
शस्त्रे शस्यते । आ यन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकम् भद्राः
भन्दनीयाः सुखैः । क्रतवः सोमकैतवः । कामा वा ।
विश्वतः सर्वतः सर्वदैव यथाविहितेषु कालेषु । अद्विधासः ।
अनुपहताः (अविगुणाः अहिंसिता वा) अनुपैरन्वैर्वा कैचि-
हस्युभिः । अपरीतासः शत्रुभिरपरिगता अप्रतिरुद्धा
इत्यर्थः । अपरिप्राप्तपूर्वा असच्छत्रुभिरिति दुर्याः । उज्जिहः ।
उज्जैतारः शत्रूणाम् । त्रयाणामपि लोकानाम् । येषां फलेनैर्ता-
क्षीनपि लोकानुद्भिन्मीमहि (त आगच्छन्तु) । किंच तथाच
तेऽर्थमर्थमविगुणा आगच्छन्तु यथा तैः परितोषिताः सन्तः
देवाः सवन्ति सदैव (नित्यमेव) नोऽस्माकं रक्षितारः
रक्षां कुर्वन्तः दिवेदिवे अहन्त्यहनि अप्रायुवः अप्रमाद्यन्तः
(प्रमादमकुर्वन्ता असममुद्यमाना इति यावत्) वृधे वर्षनाया-
स्माकं अर्सेन् स्युः ॥ एवमिह “प्रायुवो रक्षितार” इति रक्षित-
शब्देन सामानाधिकरण्यादप्रायुवशब्दस्याप्रमादार्थत्वं रक्षणे
हि सत्यप्रमादसंघट्टादिति बोध्यम् ॥ १ ॥

अथ “च्यवन” (३८) इत्येतदनवगतम् । “व्यावन”

१. असानिति सायणः ॥

२. “वदि अविवादनस्तुलोः” “वदि कल्याणे सुखे च”
(श्वो० प०) इति चारुत्तुतौ ॥ समीचीनफलसाधनेत्वेन
कल्याणाः भजनीया येति सायणः ॥

३. अग्निष्टोमादयो महायज्ञाः । इति सायणः ॥

४. सर्वसादपि दिग्भागात् । इति सायणः ॥

५. “दंसु दंभे” दंभो हिंसा । “उदितो वे” (पा०
७-२-५६) ति इवभावः ॥

६. क्रतवः कामा वा ॥

७. प्रमादपूर्वाद्यो योतेः के (पा० ३-१-२४४) बाहुलका-
ज्जाते उच्चिज्जसः द्युः (पा० ७-३-२९) नन्तमासः । न
प्रायुवोऽप्रायुव इति । अप्रगतमनस्काः न प्रमाद्यन्त इत्यर्थः ॥
इति देवराजः ॥ सायणस्तु अपगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यम्
परिलज्जन्त इति व्याख्येयौ ॥ “प्राण गता” (अ० प०) विल-
सात्प्रपूर्वा “छन्दसीण” इति उपपत्त्ययः । तत्त्वमित्वाद्युक्त्वं ॥

८. “अस सुवि” (अ० प०) लेख्यङगमः । “वहुलं छन्द-
सी”ति (पा० २-४-७६) श्रुपे लुगभावः । तस्यादित्वाद्
“असोरछोप” (पा० ६-४-११) इत्यछोपाभावः ॥

इत्येवमर्थप्रतीतिः । “ऋषिर्भवती”त्यसिधेयवचनम् । तदेत-
दाह—

च्यवनऋषिर्भवति । च्यावयिता स्तोमानाम् ।
च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति ॥

स्तोमानाम् पृथ्वादिषंङ्गिकानां स्तुतीनाम् । च्याव-
यिता प्रस्तोमकः (प्रवर्तयिता) च्यवनऋषिः । च्यवा-
नम् इति एवरूपेण अपि अस्य ऋषेयमुपजस्य सुकन्या-
भर्तुः छन्दसि निगमा भवन्ति । सन्ति । अत्र च्यवनस्य
प्रसिद्धत्वात्तत्र निगमं न पठति—किन्तु च्यवान एव—यथा—

“युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं
चरथाय तक्षथुः ॥” (ऋ० सं० ७-८-१५-४)

युवां च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं
चरणाय ततक्षथुः ॥

युवं च्यवानम् इति । अस्य “निष्ठौत्र्यसूहधुरव्यस्पदि
विधेम् तावत् सर्वनेषु प्रवाच्य” इति उत्तराधेयम् । काशी-
वत्या घोषाया इयमाषिम् जगती । प्रातरनुवाकाशिनयोः
शास्ते । अत्राश्विनानुच्येते । हे अश्विनौ ! युवं युवाम् सनयं
पुराणं (वृद्धं गमनासमर्थं सन्तम्) च्यवानं स्तोमानां
च्यावयितारसुषिं यमुपजस्य अन्तर्भोवितपण्यां “ह्युह् गता”
(श्वा० आ०) विसृताऽह्वातः शानत् । यथा रथं जीर्णं रथमिवै
पुनर्युवानं तदणं चरथाय चरणार्थं (गमनार्थम्) “चर
गता” (श्वा० प०) भावेऽप्यथ जीणादिकः । तक्षथुः ततक्षथुः
लौकिकतम् । किं न युवां तीर्यथं दुष्टपुत्रं । यन् अपत्ये (पा०
४-१-१५) भुञ्ज्युः अङ्गस्वरूपि समुद्रस्रोतरे निरुह्यथुः ।
निर्हृतवन्तीत्यः । किं न चां युवयोः विश्वा विश्वानि
(सर्वाणि) ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि । “शेखन्दसि बहुलम्”
(पा० ६-१-७०) इति शैलौषः । एवमथेऽपि ॥ स्ववनेषु
यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वाच्यानि वक्तव्यानि स्तौतृणाम्
इदिति पूरणः ॥ ४ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे च्यवानशब्देन च्यवन एव ऋषिरुक्तः स
इति श्रूयते लौकन्ये आख्याने जीर्णेः सत्रविध्यां पुनर्युवा कृत
इति तस्मादुपपद्यत एतत् ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

युवा प्रयौति कर्माणि ॥

१. अन्तर्भोवितपण्यां च्यवतेर्गलयात् (श्वा० आ०) “युञ्ज-
हुलम्” (ष० २-७४) इति रुचि च्यवनः । ष्यन्ताभुवि
च्यावतोऽपि भवति ॥

२. यथा चिरन्तनं रथं गमनासमर्थं काश्चित्छ्वीरा गमनसमर्थं
कुत्रापि पश्य ॥

३. “तक्ष” भाट्टः पाणिनीयः ततो लिटि द्वित्वाभाव आर्षः ।
तन्वर्भेऽत्राविषयितः तथाच भाष्यकृत “तक्षतिः करोतिकर्मे”ति
वक्ष्यति ॥

प्रयौति मिश्रयति । “यु मिश्रणे” (अ० प०) कतिप् ।

तक्षतिः करोतिकर्मा ॥

करोतिकर्मा करोत्यर्थकः ॥

अथ रजः (३९) इत्यनेकार्थम् । तत्रिगमयति—

रजो रजतेज्योतीं रज उच्यते । उदकं रज
उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । अष्टगहनी रजसी
उच्यते

(“रजांसि चित्रा विचरन्ति तायवः”

इत्यपि निगमो भवति) ॥

रजतेः । इति व्युत्पत्तिः । अष्टुपन्तम् (ष० ४-१८९)
“भूरक्षिभ्यां कित्” (ष० ४-२१७) इति कित्वाप्रज्ञेनलोपः
ज्योतिर्घृतुरजयति द्रव्याणि स्वप्रकाशेन । उदकं स्नेन मेघा-
ह्वेन गुणेनासुरजयति लोकान् । लोकैवपि हि प्राणिनो रज्यन्ते
अस्तृक् रुधिरम् । अहर्दिनम् । तयोर्द्वन्द्वः । अष्टगहनी
रजसी । अत्र निगमः रजांसि चित्रा इति । चित्राणि
नानावर्णाणि रजांसि दिनानि । तायवः स्नेनाः (नि० ३-१४)
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा० २-३-५) अखगर्भे स्मरन्ति—“मासि
मासि रजो ह्यासां दुष्कृताम्यपकष्येति”ति ॥ आसां क्रीणाम् ॥
अन्याथ उदाहरणस्य प्रचुरत्वाद्वाच्यक्षिगमना पठति । दुर्गस्तु
“या ते असे रजःश्रया तनुः” (य० वा० सं० ५-८)
“भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता” (ऋ० सं० ७-६४-१)
“त्वया ब्रह्मन्नि सुकृतो रजांसि” (ऋ० सं० ४-७-२-३)
इत्येवं ज्योतिरायथैवृदाजहार ॥

१. माषवस्तु—रजो रजतेर्गैतिकर्मेण श्लाह ॥ गम्यन्ते हि
पुष्पकद्विलोकाः ॥

२. इत्यादि दीर्घाणि सात्राणि निरत्राणि इत्येवम् ॥ शैलौषः
(पा० ६-१-७०) पतदुदाहरणं कालमिति न ज्ञायते । दुर्गस्तु—
भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेवेतु निगमात् पठसीत्याह तेनेदं क्षिप्तं
प्रतिभाति । एवमेतदेवं जुगुह्वलितम् ॥

३. आदिना बावापृथिव्यौ रजसी (निर्व० ३-३०) उदक-
महीपरी रजःश्रया राजतमसीत्याह । “अयःश्रया” अवोमयीति
प्रकभात् । अथे चापि “हरिश्वा” हरिणमयीति पठ्यते । एवं
ह्याख्यायते—“उपसदं जुहोती”-(का० ८-२-३५) ल्युपकस्य ।
“ततोऽष्टुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रे अवसायीनेवासिञ्जो रजता-
मन्तरिक्षे हारिणीं दिवी”-ति । अवमयीः—देवैः पराजिता अष्ट-
रास्तपसास्या वेलाकेषु क्षीणि पुराणि चक्रुर्लोहमयीं सूरीं, राजसी-
मन्तरिक्षे, ह्रीं दिवि । तदा देवैस्ता दग्धमुपसदसिराराधित-
स्तत् उपसदेवदारूपोऽभिर्यदा तासु पूर्णं प्रविश्य ता ददाह तदा
क्षितः पुरोऽजस्रमनोऽभूवति ॥ अत्र “त्वया वृहन्ती”ति
व्याख्यातो निगमः (नि० ४-१७) “युवो यज्ञस्य” त्यस हे
असे । त्वमेव अस्य यज्ञस्य रजस उदकस्य च युवः पृथिवीलोका-
दमुन्मत्तरिक्षलोके नेता प्रापक इत्येवमर्थः ॥

एवम् हरः (४०) इत्यनवगतमवगमयति—

हरः हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते । उदकं हर उच्यते लोका हरांस्युच्यन्ते (असृगहनी हरसी उच्येते ।)

(“प्रत्यये हरसा हरः शृणीहि”

(ऋ० सं० ८-४-९-२५)

इत्यपि निगमो भवति) ॥

“हरः” इत्येतदनेकार्थम् । हरतेः इति व्युत्पत्तिः । पूर्ववदसु ॥ असुन् (उ० ४-१८८) ज्येतिर्हि हियते प्राणिभिः । हरति वा हेतुं दशयाभ्यन्तरस्थया । हरति वा तम इति हर इत्युच्यते । “या ते अग्ने हरःशया तनुः ।” “अग्ने त्वं हरस्तेन त्वं प्रति हर” (अथ० सं० २-१९-२) इत्येवमादयः प्रचुरा एव निगमाः सन्तीति भाष्यकृदत्रापि तान् पठति ॥ उदकं हियते प्राणिमिर्जीवनायेति हर उच्यते । लोकेभ्यो हि क्षीणपुण्याः प्राणिनो हियन्त इति तेऽपि हरांस्युच्यन्ते ॥ असृग-हनी हरि-दिने । अत्र निगमः प्रत्यञ्ज इति । अस्य “विश्वतः प्रति । यातुधानस्य रक्षसो बलं विरजं वीर्यम्” इति शेषः । इति । हे अग्ने । त्वं हरसा शैव यातुधानस्य रक्षसस्य हरः हरिं प्रति-शृणीहि रन्ध्रं (नाशय) । तथा रक्षसः तस्यैव बलं सामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः प्रति शृणीहि नाशय वीर्यं प्रभावं च तस्य विरजं विशेषतो भजयेत्सर्वः ॥ १५ ॥

अथ “जुहुरे” (४१) इत्येतदवगतम् “जुह्विरे” इत्यवगमस्तत्र निगममुदाहरति—

“जुहुरे विंचितयुन्तः ॥”

(ऋ० सं० ४-१-११-२)

जुह्विरे विचेतयमानाः ॥

जुहुरे इति । अस्य—“अनिमिषं नृगं पान्ति । आहुहृत्वां पुरं विविशुः ॥” इति शेषः ॥ वज्रेराश्रयस्मापैम् । आग्नेयी गायत्री ॥ हे अग्ने ! ये त्वां विंचितयन्तः विचेतयमानास्तव प्रभावं जानन्तोऽनिमिषं सर्वदा जुहुरे जुह्विरे यज्ञार्थं लामाहुयन्ति । आहुय च नृगं तव बलं (निषं

१. ह्यतेर्वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) “हरयोरे” (पा० ६-४-७६) इति शस्त्रेखरेभावः धातोः सम्प्रसारणम् (पा० ६-१-३४) पूर्वस्वरूपम् । लिट्ः कित्वाद्गमाभावः ॥ जुह्वतीति दुर्गः । तन्मते जुहोतेरेव पदव्यत्ययेन “छन्दस्वभयवा” (पा० ३-४-१२७) इति सार्धधातुकावाद् “हुशुवो” (पा० ६-४-८७) इति अथ । तथाच तत्त्वस्थानम् । जुहुरे जुह्विरे जुह्वति (के ?)—येऽपि विंचितयन्तः विचेतयमानाः कर्मकर्तृसाधनानां वाधार्थं वेदान्तदर्शनेन जानानाः । ये च नरा अनिगमादवदवस्थानमात्मनः कृत्वा युक्तात्मानो नृगं योगव-

२-९) हविभिः स्तोत्रैश्च पान्ति रक्षन्ति । ते हृद्वां वातुभिः प्रवेष्टुमशक्यां पुरम् । आविविशुः प्रविशन्ति । लक्ष्यं लिट् (पा० ३-४-६) “शुतं पूर्विराश्रयसीनिमिषाही”—(ऋ० सं० ५-२-४-२) इति निगमः ॥ २ ॥

अथ व्यन्त (४२) इत्येषोऽनेकार्थ इति निगमयति—

व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा ।

“पदं देवस्य नमसा व्यन्तः”

(ऋ० सं० ४-४-३५-४)

इति पश्यतिकर्मा ॥

अनेककर्मा । यस्माद्दातोरयं शब्दो निष्पद्यते स धातुरनेककर्माऽनेकार्थः । “वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु” (अ० प०) इति ॥ तद्यथा—

पदमिति । अस्य “अवस्यन्तु श्रवं आपन्नशृक्म् । नामानि चिह्निरे शुचिर्धानि भद्रायान्ते रणयन्तु सन्धौ ॥ इति शेषः । भरद्वाजस्यैवमार्थम् श्रिष्टम् । आतरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । पशौ च विनियुक्ता । ये देवस्य शोतमानस्य दावादि-गुणयुक्तस्य वाऽनेः पदम् आहवनीर्यं स्थानम् “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माक्षिवस्तु” इत्यमरः ॥ यद्वा—पदमवस्थानं याथात्म्यमर्थतो विज्ञाय नमसा नमस्कारेण सुत्या मन्त्रेण वा । व्यन्तः पश्यन्तेः जानानाः । अवस्यन्तः श्रूयते वष्यमानं सर्वत्रेति श्रवोऽनं यशो वा तद्विच्छन्तोऽनं यशो वाऽऽत्मनः प्रार्थयमानाः । “शु अवषे” (आ० प०) कर्मण्युक्तम् । गुणावौ (निषं २-७) तद्विच्छतीति क्यजन्तात् (पा० ३-१-८) “क्याच्छन्दसि” (पा० ३-२-१७०) इत्यु-प्रलयः ॥ ‘अमुक्तम्’ अन्यैरनुपश्रुतं तदन्नं यशो वा आपन्नं आगुवन्ति । वर्तमाने छद् (पा० ३-४-६) इति । हे अग्ने ! ते अपि भद्रायाम् भन्दनीयायां (स्तुत्यायां) अग्नेः सन्धौ सन्दर्शने निमितायाम् । रणयन्त रमय-

मात्मनः कर्मणि वर्तमाने पान्ति रक्षन्तीत्यर्थः । आह—ये पदं-गुणयुक्ताः किं तेपाम् ? इति । उच्यते । आहुत्वां पुरं विविशुः । ते हृदां नित्यम् अनाहुत्तवे परब्रह्ममयीं पुरमाविशुः । इमान्महतां शरीरपुरं पाषिष्ठां हित्येवभिप्रायः । विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो किमन्यत्कुतः ये न हृदां पुरमाविशुः ? शब्दसारूप्यमपि च “जुहुरे” इत्येतद्विच्छन्देऽस्त्येवेति ॥

१. मन्त्रार्थज्ञानादेव ज्ञप्तेराध्वालाधिभूताधिवेश्वरस्थानं वा धार्यतो वृद्धते ॥ अथवा—नमसाऽग्नेन हविराख्येनाभुषणतेनेति शौच्यम् ॥

२. “मलधर्मां क्षान्ताथैवदन्तिहोने” (सि० कौ०) इति-वदेतिरत्र क्षान्ताथै प्रयुक्तः पाणिनीयमतेन ॥

३. “इतश्च लोपः परलोपदेव” (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपो मस्य गदछान्दसः । तानपि भद्रेण चक्षुषा पश्यत्येवाभि-रिति भावः ॥

न्यात्मानम् । वेऽपि हि यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि तेऽभिधानानि । दधिरे धारयन्ति । अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे विदिति पूरणः लक्ष्यं लिट् (पा० ३-४-६) ॥ ४ ॥

“वीहि शूर पुरोडाशमि”ति खादतिकर्मा ॥

(ऋ० सं० ३-३-३२)

खादतिकर्मा । भक्षणार्थः । वयतिरेव । अस्य मन्त्रस्य “इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्तु आर्चिः सौद ॥” इत्यादिः । विश्वामित्रस्येयमापम् गायत्री । रात्रिपर्यायेषु महारात्रिके पर्याये ब्राह्मणाच्छेदिनः सन्ने विनियुक्ता । ऐन्द्री ॥ यज्ञो ब्रवीति-हे ब्रह्मवाहः ! ईन्द्र ! तुभ्यम् इमा इमानि । “शेष्ठन्दसि०” (पा० ६-१-५०) इति शैलोपः एवमथेऽपि । ब्रह्म ब्राह्मणि स्तोत्राणि अस्माभिः क्रियन्ते उच्यन्ते । अतः बर्हिः प्रति आ सीद स्तुत्यतयोपविश । हे शूर ! समर्थेन्द्र ! अस्माभिर्दीयमानानि पुरोडाशां पुरोडाशाख्यं हविः वीहि भक्षय । पुरोडाशमिति पुरःपूर्वोत् “दाश दाने” (स्वा० उ०) इत्यस्मात् “मन्त्रे श्वेतवहोव्यशस्तपुरोडाशो पिवत्” (पा० ३-२-७१) इति ष्विन् निपातनादस्य डः ॥ ३ ॥ अत्र बर्हिःप्रासीन इन्द्रो भक्षणादते किमन्यत् पुरोडाशस्य भक्षयवस्तुनः कुर्वीत् । कठिनब्रह्मस्य हि भक्षणमेव शुभ्यत इत्युपपन्नोऽर्थः ॥ ३ ॥

“वीतं पातं पर्यस उक्त्यायाः”

(ऋ० सं० २-२-२३-४)

अश्रीतं पिवतं पर्यस उक्त्यायाः ॥

वीतम् इत्यत्राधानार्थं इति विवरणेन दर्शयति-अश्रीत-मिति । मन्त्रस्तु “उत वीं विश्व मथास्त्रग्न्यो गाव आपश्च पीपयन्त वृषीः । उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्द्वं वीतं व्यायाः” इति ॥ नैत्रावरण्येषा त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् । मित्रावरणावुच्येते-ऋत्विज आहुः-उत अपि यं हे मित्रावरणौ ! वां युवयोः एताड मद्याहु मादवित्रिण्डे मदनीयासु वा

१. ये वैज्ञे ग्रन्थमन्त्राभ्येतारः केवलछादस्तनामान्यपि च मन्त्रभावेनावस्थितानि धारयन्ति अनर्थका इत्यर्थः ॥

२. ब्रह्मणि स्तोत्राणि स्तुत्यतया बह्वीति ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा स्तोत्रेणोपाते प्राप्यत इति वा । “वह प्रापये” (स्वा० पा०) इत्यस्मात् “वहिहापाभ्यश्छन्दसी” (उ० ४-२-२०) ति अष्टपु गिद्विस्तुद्वैतरूपभाट्टिः । तथाचात्र ब्रह्मशब्दस्त्यतिपादकतया वेदवचनः ।

३. ऋग्यजुःसामाख्यानि खरसौष्टवादिषुक्तानि । अत्र ब्रह्मवाह इति ब्रह्मणो विशेषणं दुर्गं आह । लिङ्गवचनमस्य आर्षः । ब्रह्मणोऽस्यस्य (निर्घ २-७) हविषो बह्वनसमर्थानीति तदर्थः । “क्षुपां सुक्षुभिः” (पा० ७-१-२९) इति विभक्तिछङ् ।

४. एतच्च पूर्वप्रक्रान्तमनुगृह्यति ॥

५. प्रजा हि हविर्दानेन देवान्मादयन्ति देवाश्च फलेन सात् ॥

विश्व प्रजासु यजमानलक्षणासु वर्तमानमेतत् । अन्धः अज्ञं हविलक्षणं तासामभिवृद्धार्थम् एता देवीः द्योतनशीला दानादिगुणयुक्ता वा गाव आपश्च ग्रीह्यादिप्रवर्तकान्युदकानि च पीपयन्त आग्राययन्तु । वर्धयन्तीति दुर्षः । उतो अपि च नोऽस्तमन्मन्त्रिनः । अस्तं यजमानस्य पूर्व्यः पूर्वकालीनः “तत्रभव” इत्यर्थं “दिगादिभ्यश्च” (पा० ४-३-५४) इति यत् प्रत्ययः । पतिः पालकोऽग्निः । दन् दाता “भवतु” इति शेषः । अग्नौ हूयमानस्तासर्वेषां हविषां तदायत्तलमुपपाद्यते । अत्र दातेर्दत्तेर्वा लटः चातरी व्यत्ययेन रूपम् ॥ तस्मात् हे मित्रावरणौ ! युवाम् उक्त्यायाः क्षीरावस्त्राविष्वा गोः (निर्घ० २-११) सम्बन्धिनः पर्यसः संवन्धि स्वं भागं घनीभूतं (नातिकठिनं) पर्यसाख्यं (दम्यादि) अस्माभिर्दीयमानम् वीतम् अश्रीतम् पातं पिवतं च । यदेतदाग्न्यस्य खं भागमुपस्तरणाभिधारणसम्बद्धम् ॥ अत-एवमस्मिन्मन्त्रे उक्त्यायाः पर्यसा निष्पन्नस्येति श्रूयमाणे पर्यसाख्ये प्रतीयते । तनोराज्यं पर्यं तस्यातमित्यनेन सम्बन्धते । पारिषद्याद्रीतमित्यस्य शब्दस्य पर्यस्येन सम्बन्धस्तच्च नातिकठिनं नातिप्रवम-शानयोग्यमेवेति वीतम् इत्येषाशब्दोऽनार्थं इत्युपपद्यते । लोकेऽपि हि नातिकठिने नातिप्रवे अन्नातिशब्दः प्रसिद्धः । अन्नाति पायसमिति ॥ “पर्यसनाज्यदम्यादि” इत्यमरः ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

उक्त्येति गोनामोत्साविणोऽस्यां भोगाः ।

उत्सेति च ॥

अस्यां गवि भोगा भोग्याः कर्मणि घञ् । क्षीरादयः । उत्साविणः । ऊर्ध्वं खवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीत-

१. पयोरूपं, पुरोडाशादिरूपं पर्यसादि वा (दम्यादि वा) ॥

२. आपोऽग्न्यासां गवामुपकारं जनयन्तीति साहित्यं वार्धः । परस्परपङ्कता यता मिलित्वा यजमानं कनैजम्यफलेनाभिवर्धयन्ति ॥

३. यदेतद्वनपानयोग्यमाज्यम् साक्षात्बलक्षणम् आभिरक्षि-गोभिश्च युवयोन्मो बधते ॥ “ओ प्यायी बृहौ” (स्वा० गा०) इत्यस्य “प्यायः पी” लिख्यलक्षः (पा० ६-१-२८-२९) इति चादम्यतोऽपि बाहुलकारः ॥

४. हविषोऽस्तपूर्वो यजमानः पतिः स हि ऋत्विग्नस्यः प्रयच्छति “देवतायै संस्तुतैतदि”ति । ततस्तस्य हविषः पतयो भवन्ति । तानपेक्ष्य यजमानः पूर्व्यः पतिः । तदपेक्ष्येव ऋत्विज आहुः योऽस्तस्यः पूर्व्यः पतिः अस्य हविषः दधन्मवति ददतीत्यर्थः । इत्यादि दुर्गं आह ॥

५. अत्र दापातोविकरणव्यत्ययः । ऋपो “बहुलं छन्दसि” (पा० ५-४-७३) इति छुगेव नतु छुः । तथाच “छन्दस्तु-भयथा” (पा० ३-४-११७) इति सतुर्वाचपातुक्कसमाश्लिष “सावर्वातुक्कमपि” (पा० १-२-४) इति शिव्यादातो लोपः (पा० ६-४-६७) उगित्वातुम् । ददतेरुद् दकारलोप एव ॥

६. “बहुलं छन्दसी”ति (पा० २-४-७३) शपो छुम् ॥

क्रमेणेति सेयमुच्चा । प्रपोदरादिः । लोके तु वसति क्षीराद्य-
स्यामिति “स्फायितवी”-(उ० २-१३) लादिना रक् वसतेः
(भ्वा० प०) “ववित्स्वपी”-(पा० ६-१-१५) इति सम्प्र-
साधनम् । “न रपरे”ति (पा० ८-३-११०) बलाभावः ।
उच्चैव उच्चिया स्वार्येण प्रपोदरादित्वात् ॥ घयेयः (पा० ७-
१-२) “यस्येति चे” (पा० ६-४-१४८) त्याकारलोपः ॥
अथ “क्राणाः” (४३) इत्येतदनवगतम् । “कुर्वाणाः”
इत्यथप्रतीतिः । तथाच निगमः ॥

“(त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसु-
यवः ।) गोभिः क्राणा अनूपत ॥”

गोभिः कुर्वाणा (गाः) अस्तोषत ॥

गोभिः क्राणेति । गोभिः कुर्वाणेति निर्वचनम् ।
लामिन्द्रेत्यर्थं शेषपूरणम् (वृत्तौ) । हे इन्द्र ! सुनी-
थासैः सुनीथाः सुतुलोतुं शङ्खवन्तो वसुयवः वसुकायाः ।
इच्छाव्ययजनता “त्वयाच्छन्दसी” (पा० ३-२-१७०) त्र्युः ॥
मतिभिः मतमद्भिः । “गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः”
(पा० १-४-१९) इति मतुपो लृक् । मेधाविभिः सुते
अभिपुते सोमे त्वां क्राणा आभिमुख्येन कुर्वाणा
गोभिः वामिभिः (निचं० १-११) अनूपत अस्तोषत
सुवन्तीत्यर्थः । लब्धेयं लृक् (पा० ३-४-६) “ए लुतौ”
(तु० प०) ॥ अत्रामिपुतेषु सोमेषु किमन्यदामिमुख्येन
करणादिन्द्रस्य गोभिः सुनीथाः सुवन्तः कुर्युः ? तस्मात्
“क्राणा” इत्येष शब्दः “कुर्वाणा” इत्यर्थ एवोपपद्यते ॥
तथाच करोतेर्लटः शानन्वि विकरणव्यत्ययेन लृक् यणादेशः ॥

अथ “वाशी” (४४) इत्येतदनवगतं, पक्षेण वानेकार्थ-
मिति निगमयति—

“आ तू पिञ्च हरिमीं द्रोक्ष्ये वाशीभित्त-
ताश्मन्मयीभिः ॥”

(ऋ० सं० ८-५-१९-४)

आतृषिञ्चेति । अस्य “परिष्वजन्वं दर्शकृदयामिहोमे
हुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥” इत्युत्तरार्धेयम् ॥ बुधस्य सोम-
पुत्रस्यार्थम् त्रिष्टुप् । हे अश्वय्यो ! त्वम् एनम् हरिं हरितवर्णं
सोमम् प्रति ईम् उदकम् । (निचं० १-११) द्रोक्ष्ये

१. यदा उत्पूर्वात् “लु गतौ” (भ्वा० प०) इत्यस्मात् “उप-
सर्गे च संशयात्” (पा० ३-२-१९) इति जनोर्विधीवमान
उपसर्गोऽस्मादपि बाहुलकाद्भवति । उदोऽन्त्यलोपश्च । उत्त-
मन्त्याभ्यो रसा इत्युल्लाः ॥

२. नयतेः “हनि कुषिनीरमिकाशिभ्यः वध्” (उ० २-२)
इति ज्यन्प्रत्यये नीथा स्तुतिः । शोभना नीथा येषां ते सुनी-
थासः “आज्जेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽञ्-
गायमः ॥

दुर्ममयस्याविषवणफलकद्वयस्योपरि । आसिञ्च आसिक्तं कुरु
प्रक्षिप । न हि सोमोऽश्वामनभिपुतानामासेकोऽस्ति कठिनत्वात् ।
तस्मादासेकशब्दोऽत्र गौणः । तु पूरणः साहितिको रीत्यैः (पा०
६-३-१३७) एवं तावद्वच्युरुक्तः सोमयुपावहरति । अशु-
नेतरानभिपुण्वतो ब्रवीति—ययमपि अनेनाभ्यर्च्युपावहतमेयं
सोममविषवणफलकयोरपरि वाशीमिरेतैभिः । अश्मन्म-
यीभिः । अश्मन्मयीभिः अयःशिलासारभूताभिः । अत्र नलोपा-
वीवद्वान्दसो मयदशिलान्दीप् । तक्षत संस्कृतः । अभिपुण-
तेत्यर्थः । “आवभिरभिपुण्वन्ति” इति ह्युक्तम् ॥ अथवाऽय-
मन्योऽस्यार्धचस्यार्थः । हे उनेते ! आसिञ्च प्रक्षारय, तं
हरिं हरितवर्णं सोममेनेन कलशेन । कः ? द्रोक्ष्ये
द्रोणकलशस्योपरि । अत्रार्थे ईमिति पदपूरणः (नि० १-९)
(निचं० १-११) ययमपि च हे होतार ! आसिञ्च्यमानमेयं
सोमं वाशीभिः वामिभिः (निचं० १-११) स्तुतिपक्षणाभिः ।
तक्षत संस्कृत, यदस्यावशिष्यमपूतं तस्स्तुतिभिः पुनीतेत्य-
भिप्रायः । किंभूताभिः ? अश्मन्मयीभिः व्यापनसमर्थभिः ।
“अश्व व्यातौ” (स्वा० प०) इत्यस्मात् “अशिशक्तिभ्यां छन्दसि”
(उ० ४-१-४४) इति मतिन् । तदन्तन्मयश्च इति नलोपाभा-
वद्वान्दसः । ययमपि च हे अश्वय्यवः । पूतमेतमुद्राग्निः सोमं
परिष्वजध्वम् । प्रहेषु (पात्रविशेषेषु) स्थालीषु च । दश-
कस्याभिः दशाङ्गुलीभिः । (निचं० २-५) अङ्गुलिमिरेव
पात्रस्य सोमो गृह्यते (घनीभूतः) यदेव चेदं ग्रहणमेव एव
तस्य परिष्वजः । परिष्वज्य च (गृहीत्वा एवं सोमम्) उमे
हविर्धान-धुरौ प्रति वह्निं वोदारमिव अनङ्गाहं युनक्त । एवं

१. सावणस्तु-०००० द्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्योपस्य
वपरि । आसिच आसेकं कुरु । तदर्थं हे पात्रसंपादिनः । अश्म-
न्मयीभिः । अयःशिलासारभूताभिर्वाशीभिस्तक्षत पात्राणि । तानि
च सोमपूर्णानि दश दशसंख्याकानि कस्याभिः प्रकारैः पर्वयेन
परिष्वजध्वम् संस्कुरुष्वन् आसादयत । यदा वाशीभिरश्म-
न्मयीभिः हविर्धानशक्यते तक्षतं ते च दश कस्याभिर्दशसंख्या-
काभिः रज्जुभिः परिष्वजध्वम् । उमे धुरौ युगसन्निध्वन्यौ वही
बाहकावनङ्गाहो युनक्त । .अथ धार्यं मन्त्रक्षयनशेषकर्मणसाधन-
हलविषयतया व्याख्येय इत्याह । एतन्मते “वही युनक्ते”—ति
पाठः ॥

२. “बाष्प शब्दे” (दि० आ०) “वसिषविषजिराजिन्नजि-
ज्वसिद्विद्विकमिवाशिवादिवारिभ्य इ” (उ० ४-२२१)
इति इन् । यदा “इन्वपाविभ्यः” (पा० ३-२-१०८ वा०) इति
इन्प्रत्ययः । वसपात्रादुद्वेदनार्थेऽपि (तु० उ०) तस्योपवाहद्वौ
बाहीशब्दश्चेदन्तद्व्यभिचारेण—(वसु० (सि०) शा०) धंकाः । तस्यैव
वा वर्णमन्त्यलः ॥

३. अत्र नकारोपजनद्वान्दस इति सावणः ॥

४. तथाच निगमः “ते वाशीमन्त इमिणो अभीरवो”
(ऋ० सं० १-६-१३-६) इति । वाशीमन्तः—शोभनया
स्तुतिपक्षणाया वाचोपेता इति सावणः ॥

सोमं सादयतेत्यर्थः । स हि सोमो हविर्बानधुरोरधस्तात् खरे सायते । एतस्मादेव चानुद्धो जेनप्रदेशसामान्याद्वह्निमिव युतचैति लुप्तोपममुपपद्यते ॥ ४ ॥

अत्र “वाशीमिस्तक्षते”ति लक्षणयोगादस्ममय्यो वाइयः । एता प्रावास्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्तिः । अथवा-“असिजत हरिं श्रोत्रपथ्ये” इत्येतोऽनन्तरं वाशीशब्दः श्रूयमाणो बाह्वनाम-धेयत्वेनानुपपद्यते एव । सोमो हि द्रोणकलशस्योपर्यासिच्यमानो वाग्भिः स्तुयते । एवमर्थद्वयमभिप्रेत्योभयथा भाष्यकारो वक्ष्यति-“वाशीभिरदममयीभिरिति वा वाग्भिरिति”ति ॥

अथ भाष्यकृन्निर्यचति-

आसिञ्च हरिं द्रोत्रपथ्ये । दुममयस्य । हरिः सोमो हरितवर्णः । अयमपीतरो हरिरेतस्मादेव । “वाशीमिस्तक्षताश्ममयमीभिः” । वाशीभिरदममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा ॥

दुममयस्येति । द्रोत्रिलस्यार्थः । हरितवर्णः । तथाच विश्वः । “हरिवीताकचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वकपिमेकादिशुकलोकांतरेषु च । हरिवीच्यवदायतातो हरितकपिलवर्णयोः” इति ॥ “पालाशो हरितो हरितु” इति चामरः । पालाशः पलाशस्य नवजातपत्रस्यायमिति अण् ॥ इतरः । संकेतः । एतस्मात्-हरितवर्णत्वात् । “शिरीषकुसुमप्रफुलाः केचिरिपिङ्गलकप्रभाः वानराः” इति श्रूयन्ते रामायणे ॥

अथ “विषुणः” (४५) इत्येतदनवगतम् “विषमः” इत्यवगतम् । तत्र निगममाह-

“स शर्षद्वयो विषुणस्य जन्तोर्मा शिक्षदेवा अपि गुह्यत नः ॥”

(शु० सं० ५-३-३-५)

स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिक्षदेवा अन्नहचर्याः ॥

स शर्षद्विति ॥ अस्-“न यातव हन्द् जजुषुर्न न वन्दनाः शविष्ठ वेद्याभिः ॥” इत्यादिः ॥ वसिष्ठस्येयमार्थं त्रिषुप । उषीयमानसूते माध्यन्दिने सवने वास्यते । हे भगवन् । इन्द्र । तथा कुरु यथा यातवः यातपितारः यज्ञविघ्नकर्तारः राक्षसाः । अत्र लिङ्ग्येयस्य आर्षः । नः अस्माकमिमम् ज्ञतमम् यज्ञं न जजुषुर्नैह्युः । यद्वाना गच्छेयुः “जु इति

१. तन्नामके पात्रविशेषे । तदेतस्याख्याने यथा दुर्गष्ट्युद्धृतमत्र बोध्यम् ॥

२. “नैर्हतो वातुरक्षी” इत्यमरो नृपसकतयाऽऽ निदि-ज्जाति ॥

३. वचस्पयं सत्यार्थे पठितः (सि० ३-१०) तथापि यद्वाधेऽपि अत्र भाष्ये ॥

४. जजुषुरिति हिंसाक्रियः पृथकरणक्रियो नेति सायणः । जुइति सौमो धातुपठिष्टहिंसात् इति अष्टोविधीक्षिताः-माहुः

सौत्रो धातुर्गौतौ वेगे चे”ति पठ्यते । अपि च हे शविष्ठ ! बलवतमेन्द्र । य एते वेद्याभिः वेदिषु योम्याभिर्जानपरी-मिराकृतिभिर्युक्ताः । उपलक्षणे तृतीया (पा० २-३-२१) किं ब्राह्मणा एते स्तुतात्यजातीयाः केचिदिति ? अथवा अवेदितव्याभिरनवस्थिताभिः प्रवृत्तिभिर्युक्ता अतिचपलत्वात् । येऽपि चैते श्रोत्रिया अपि सन्तो नित्यं श्रौतानि कर्माण्युत्सृज्य शिक्षदेवाः शिक्षेन प्रकीर्णभिः (सुंखलीभिः) खीभिः साकं दीम्यन्ति (कीडन्ति) तेऽपि अन्नहचर्याः (पापकर्माणाः) युष्मदनुग्रहादिदम् । ज्ञतं यज्ञं वा सत्यं वा मा अपिगुः माऽऽयमन् । अत्रापि पात्रोऽर्थः । तथाच मा आगच्छन्तु मा जानन्तु वा । “ये गत्यार्थं ज्ञानार्थः” इति नियमात् । कीदृशास्तर्हि ? य एव शर्षद्व उत्सहताम् विष्येयं केन्द्र । (इममस्यहमगन्तुम्) यः अर्थः स्वामी (वशयिता ईश्वरः) आत्मीयानामिन्द्रियाणाम् । “अर्थः स्वामिवैद्ययोः” (पा० ३-१-१०२) इति निपातितः ॥ जितेन्द्रिय इत्यर्थः । यं च विषुणस्य विषमस्य यज्ञविष्वंसयितुर्जन्तोः प्राणिनः । अर्था स्वामी निग्रहाय समर्थ इति पूर्वेणावयवः । येन परिपात्यमानः वयमेतं यज्ञमभिघ्नेन समापयेमदीति भावः ॥ ५ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे अनिह्लाद् यातवो वन्दनाः शिक्षदेवाश्च मा आगच्छन्तु इति प्रतिषिद्धेभ्येतु स शर्षद्वयं इति श्रूयमाणमर्थ-वृत्तमनुष्यभ्रमगमनविषयमेतद्वृत्तं, तस्मिन्नेति, तस्मिन्नेति । स चाभ्यागतः सन्नवर्षं विषुणस्य विषमस्य मनुष्यस्य निग्रहं कुर्यादिति विषुणस्येति शब्दोविषमस्येत्यर्थ एवोपपद्यते ॥ तथाच विषम-शब्देपादस्योत्तरं मस्य णञ् प्रपुषोदरद्विज्ञानम् ॥

अथ निगमप्रसक्तं निरुच्यते-

शिक्षं श्रयतेः ॥

(सि० कौ०) तथाचैतन्मते वन्दना इति विभक्तिरहितः पाठः । तथाच ‘वन्दना’ वन्दनानि रक्षसि ‘वेद्याभिः’ वेद्याभ्यः प्रजान्यो नोऽस्माकं जजुषुः न पृथकुर्वन्तु । किञ्च ‘अर्थः’ स्वामी ‘स’ इन्द्रः ‘विषुणस्य’ विषमस्य ‘जन्तोः’ प्राणिनः ज्ञातने ‘शर्षद्व’ उत्सहेव । अथच ‘शिक्षदेवाः’ शिक्षेन दीम्यन्ति कीडन्त इति शिक्षदेवा अन्नहचर्या इत्यर्थः । नोऽस्माकम् ‘ज्ञतं’ यज्ञं सत्यं वा ‘मापिगुः’ मापिममम् । इति हि सायणो व्याख्येयः ॥

१. शब्द इति वचनात् (निघ० १-९) ततोऽस्यार्थं निनिः (पा० ५-२-१२१) तदन्तादतिशायने इहन् (पा० ५-३-३५) इति निनो लुकि पुनश्चिलोप (पा० ६-४-१५५) आर्षः ॥

२. शर्षद्वितिरस्तादृशे इति स्कन्दसामिनः “अब्राजिसर्षो मरुतो वद्वर्णं स मोषधम्” इति । हे मरुतः ! वषूयमगैसमार्गोवन्तम् (अर्श आदित्यान्मात्सर्वार्थोऽप्यलवः) उदकवर्तं मेघे मोषध-साधुपथ । स एष शर्ष ज्ञाताः । अब्राजि प्राजवे । वर्तमाने लुक् (पा० ३-४-६) । पाणिनीयैस्तु प्रसहनादौ ऋधुः पठ्यते (जु० प०) प्रसहने क्षमाऽभिभवयेति च । तथाच क्षमता-भिलष्यः संभवति ।

अथतः हिंसायस्य (निष० २-१९) “अथ क्रय कथ हिंसायाम्” (भ्वा ५०) अत्र पाठान्तरं “अथक्रयकथक्रयेति” तदेतेनानाकरम् । आकृतिगणत्वं वा भ्वादेः शरणम् । पृषो-
दरादिः (पा० ६-३-१०९) अथति हन्त्यनेनोपस्थेन्द्रियं
क्रियाः (योनिम्) इति विश्रम् । वृत् (पा० ३-३-११७)
भलोपो हिलादि च बाहुलकारपृषोदरादिलादिति तत्त्वम् ॥
अर्थोच्यदित्यस्य (पा० २-४-३१) आस्योऽभिप्रेतीति
विश्रम्भित्याह । कोशेत्तु “अयं योनिर्द्वयोः, शिशो मेढ्रो मेहन-
शेष (फ) सी” इत्याह । केचित्तु द्वयोरिति देहलीसीपन्या-
येनोभयत्राद्यन्तयोरन्ययन्ति । तथाच शिशो द्वयोर्योतिश्चेति द्वयोः
लोपुंसयोः । तथाच अमरेऽपि “मिथुने तु द्वयोरिति” इति परि-
भाषितम् । अतएव मेघमिलस्य पाठ इति महेश्वरः ॥

अथ ऋतशब्दमुभयथा व्याचष्टे—

“अपिगुरुतं नः ।”

सत्यं वा यज्ञं वा ॥ ३ ॥ (१९)

अपिगुरिति । अत्र गतिर्गमनज्ञानयोरविशेषेण वर्तते ॥
एतदेवोक्तव्याख्याभेदे मूलम् ॥ ३ ॥ (१९)

अथ “जामी” (४६) ल्यनेकार्थम् भगिनी बालिवाः
पुनरुक्तं चास्याभिधेयानि प्रकरणदेवैतेषामन्यतममसिञ्च-
तिष्ठते यथानेन तावद्भगिन्दुच्यते तथोदाहरति—

“आघाताऽऽगच्छानुत्तरा युगानि यत्र
जामयः कृणवन्जामि । उप बर्हहि वृषभाय
बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० ७-६-७)

आघातेति ॥ यमस्येदमर्थं त्रिष्टुप् । स एव देवता ॥
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनिष्पत्ता ॥ यमी किल यमं कामय-
माना प्रार्थयन्नाकार एहि मैथुनाय सन्नञ्चावहा इति । तामका-
मयमानोऽसावनयर्चा प्रसाह—आगच्छान् आगमिष्यन्ती-
त्यर्थः । घा इत्यनर्थकः पादवर्णः । ता तानि उत्तरा उत्त-
राणि शैलौपः । (पा० ६-१-७०) युगानि कालविशेषाः ।
यत्र येषु कालेषु जामयः भगिन्यः “जामिः खसकुलक्रिया-

१. तथाच निगमः “अथैदुत्रमुत संनोति वाजम्” (ऋ०
सं० ४-८-२७-२) इत्यादि ॥

२. पतङ्गायम् । अयमर्थः । यदा ऋतशब्दोऽत्र सत्याधैस्तदा
प्रतिबोध्यते । यदा तु यथायैस्तदा गत्यर्थे इति ॥ इणो गत्यर्थ-
स्यार्थं गादेशो लोभ्यं छुलि (पा० २-४-४५) तदेतद्विरच
प्रयुज्यते दुर्गेण सायणेन चेति द्रष्टव्यम् । “सिजभ्यस्ते०”
(पा० ३-४-१०९)—ति शेजुसि के “गातिस्ते०” (पा० २-४-
७७)—ति सिचो छक् । आतोलोपोऽवभाषणं माको योगात्
(पा० ६-४-७४) ॥

२५ नि०

वि”लमरः । अजामि भ्रातृणामयोज्यानि कर्माणि मैथुन-
सम्बन्धानि कृणवन् करिष्यन्ति । कृवेल्लङ्घं लङ्भावः
शप्कार्षः । आतरं पतिं करिष्यन्तीति यावत् । कलियुगान्ते हि
तादृशः सङ्गरो भविष्यति । न साम्प्रतं स कालः । स्वाचारा एव
तावत्प्रजाः अतो व्रीचिम्—हे सुभगे ! लम् इदानीं मत् मत्तः
अन्यम् पतिं भर्ताम् इच्छस्व कामयस्व । ततश्च वृषभाय
तव योनी रेतः सेके पुरुषाय आसीयं बाहुम् उपघवृहि
शयनकाले उपवर्हणम् (उपधानं) कृणु ॥५॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे
सूक्ते वा संवादाधिकाराजामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते ॥

तदेतव्याचष्टे—भाष्यकृतम्—

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि, यत्र
जामयः करिष्यन्त्यजामि कर्माणि ॥

अथ जामिशब्दस्यार्थान्तरमाह—

जाम्यतिरेकनाम, बालिशस्य वा, ऽसमान-
जातीयस्य वीपजनः ॥

जामीत्येतत्स्वरान्तशब्दरूपम् अतिरेकनाम अतिरेकस्य
पुनरुक्तस्य नाम । आगमोऽन्वेष्यैः ॥ अथवा बालिशस्य
मूर्खस्य, स हि बाल एव शेते, प्रमादिलादमकार्येषु । अन्येष्व
आगमः ॥ प्रकृतार्थमभिप्रेत्याह असमानेति । पुरुषस्य
क्रीलादसमानजातीयोऽर्थो भगिनी । तस्यैव नाम जामीति ।
तत्र मीत्येव उपजनः आगमः । यदेवोक्तं भवति जा इति
तदेव जामीति ॥

अथोपबर्हतीति क्रियापदं व्याख्ययुत्तरार्थेनैततोऽनुवदति—

उपघेहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे
पतिं मत् ॥ इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ (२०)

इति एतद् व्याख्यातं निगदसिद्धमेवैत्यर्थः । अथवैताति
पदान्यधस्तादुपधावसरं यत्र तत्र व्याख्यातानि । तथाच—“अन्यो-
नानेयः” इत्येवमादि (नि० १-६) उपेक्षितव्यम् ॥ ४ ॥ (२०)

अथ पिता (४७) इत्यनवगतम् “पाता वा पालयिता
वा” इत्यवगमः । तदेतन्निरुपयति—

१. “अजामि” आतरं पतिं “कृणवन्” करिष्यन्तीति सायणः ॥
अत्र जायते मातापितृभ्यां सकाशादिति जा “जनी” प्रादुर्भावे”
(दि० भा०) “अन्येष्वपि दृश्यते” इत्यत्रापिशब्दस्य सर्वोपा-
धिभ्यभित्कारार्थत्वात्स्वन्तरादपीति गमेर्विधीयमानो ऽप्रत्ययो
जनेरपि । विश्वादिहोपे दाप् । यथा यथाजातोजा अत्रार्थं प्रादुरेव
यथार्थमिच्छिष्टेऽर्थे वर्तते अकारक्षोपजानो मिशब्देन सह । एवं
पुनः पुनर्येऽपि बोध्यम् । जामिविपरीतोऽजामि विमकेर्लुक्
(पा० ७-२-३९) ॥

२. “जामि वा पतयसे कियते” (ऐ. ब्रा. ३-५-१)
पुनरुक्तमित्यर्थः ॥

“द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै
माता पृथिवी महीयम् । उत्तानयोश्चम्बोर्ध्वोर्ध्वो-
निरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० २-३-२०)

द्यौर्मै पितेति ॥ इयमखवाभीयं शीर्षतमस आर्षम्
त्रिष्टुप् । नृतीयसवने वैश्वदेवे वासते । शीर्षतमा ब्रवीति—
मे मम द्यौः शुलोकः (अन्तरिक्षम्) पिता पालकः । न
केवलं पालकत्वमत्रापि तु जनिता जनयिता उत्पादयिते-
त्यर्थः । अन्तर्णीतप्यर्थोऽत्र जनिः । अत्रोपपत्तिमाह—नाभिरत्र
नाभिभूतो भोमो रसोऽत्र “तिष्ठती”ति शेषः । ततश्च ज्ञायते
अक्षादेतः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसम्बन्धिनो
हेतो रसस्यात्र सद्भावात् अनेनैवाभिप्रायेण जनिरेत्युच्यते । अत-
एव बन्धुः अन्नसम्बन्धकारणत्वात् बन्धिका मही महती तथा
इयं पृथिवी मे मम माता मातृस्वानीया खोद्भूतौवध्या-
दिनिर्माणीत्यर्थः । किं च उत्तानयोः ऊर्ध्वतानयोः
चम्बोः शैवस्य अश्वयोः (भक्षयित्रीयोः) भोजसाधनयोर्धोया-
पृथिव्योः । अन्तः मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्माणप्रथमन्तरिक्षं
“वतैत” इति शेषः । अत्र अस्मिन्तरिक्षे अवकाशदानो-
पकाप्रयत्ने सति पिता शुलोकाद्यैः पर्यन्तः अधिष्ठानविष्ठा-
नयोरेवेदात् । यद्वा यौरेव रसान्नाजयति तस्मात्सैवान् पर्यन्त-
श्चैवेन भाष्यकारेणोक्ता । दुहितुः द्वे निहितयाः पृथिव्याः
गर्भे सर्वोत्पादनसमर्थं दृष्ट्युपकल्पणम् आधात् आदधाति
सर्वतः करोति । वर्तमाने लुक् (पा० ३-४-६) “गातिस्ये”ति
(पा० २-४-७७) तिचो लृक् ॥ ३ ॥

अत्र मातृपितृसम्बन्धात्पितृशब्दः पितृवैवेत्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

द्यौर्मै पिता माता वा पालयिता वा जन-
यिता । नाभिरत्र । बन्धुर्मै माता पृथिवी मह-
तीयं बन्धुः सम्बन्धना, नाभिः सन्नहना,
आभ्यासन्नद्धा गर्भा जायन्ते, इत्याहुरेतसादेव
ज्ञातीन्तसानाभय इत्याचक्षते, सम्बन्धव इति च,
ज्ञातिः संज्ञानात् । उत्तानयोश्चम्बोर्ध्वोनिरन्तः ।

१. उदकं हि शुलोकात्पतितं पापिवेन धातुना संपृक्तमोष-
धिवामवागम्य शरीरभावेनावतिष्ठते । इत्येतदप्येव सर्वभूतानां
धावापृथिव्यौ मातापितराबुध्न्यैरे तत्र तत्र निगमवाक्येषु ॥

२. “बन्धु अदने” (स्वा० प०) “अपिचमितनि०” (उ०
१-८०) इत्युः । चमत् इति चम्बो तयोः ॥

३. सावणस्तु—मिता शुलोकः । अधिष्ठानविष्ठा नयोरेवेना-
दितो धीरुच्यते सत्वरदिमभिः । अथवा इन्द्रः पर्यन्तो वेति
स्याचक्षयौ ॥

उत्तान उत्तान ऊर्ध्वतानो वा । तत्र पिता
दुहितुर्गर्भं दधाति पर्यन्तः पृथिव्याः ॥

इति । उत्तान । उत्त उन्नः (क्षिप्तः) रसेन, तानः
विस्तारः यस्य स उत्तानः । पृथोदरादित्वात्तोलोपः । “नुदवि-
दोन्दन्नाप्रादीभ्योऽन्यतरस्याम्” (पा० ८-२-५६) इति
उन्देः क्लृप्तार्थाभिज्ञातस्य वा नः । पिता पर्यन्तः दुहितुः
पृथिव्या इत्यन्वयः । निगदव्याख्यानमन्यत् ॥

अथ शंयु-शब्दं (४८) पर्यायेण निष्ठुवतिगमतो दर्शयति—
शंयुः सुखयुः । “अथा नः शंयोरेरूपो
दधात” ॥ इति ॥ (ऋ० सं० ७-६-१७-४)

शंयुरिति । “कंसोभ्यां वभयुस्तितुतयसः” (पा० ५-२-
१२८) इति समिति मान्ताव्ययाद्युस् । सित्वात्यस्येन (पा०
३-४-१६) अनुस्वारः ॥ शमिति सुखे तदाह—सुखयुरिति ।
निगममाह अथान इति ॥ अस्य “वर्हिषदः पितर कुस्र्वा-
ग्निमा वौ दृष्ट्या चक्रमा जुषध्वम् । त आगुतावर्त्ता शम्भेन”
इत्यादिः ॥ यमनुस्य शङ्क्यार्थं पित्र्यम् (पितरो देवतास्य)
त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाभिनयसङ्गोर्विनिष्ठा ॥ हे वर्हिषदः ।
निर्हिषि यहे सीदन्तीति वर्हिषदः । अत्रापि ये हे यजमानस्तेऽपि
पितरो वर्हिषदश्च यतस्ते यानं कृत्वा प्रेक्ष्य पितृलोकं प्राप्ता भवन्ति ।
वर्हिषदश्च यज्ञसम्बन्धात् । हे पितरः । अर्वाक् प्रस्तानाम्
अर्वाचीनानामस्माकम् ऊर्तौ रक्षा “भवद्भिः कर्तव्येति”
शेषः । वः युषदर्थम् इमा इमानि हव्या इव्यानि हवींषि
शोलोपः (पा० ६-१-७०) वयं चक्रम् कृतवन्तः स्मः ।
अतस्त्वानि जुषध्वम् । ते हविर्भुज्यन्तो यूयम् शंतमेन
सुखतमेन अवसा रक्षणेन “अव रक्षणे” (भ्वा० प०)
ततोऽनुर् (उ० ४-१-८९) निमित्तभूतेन आगत आय-
च्छत आगिसुखेनास्मान्माधुत । शपोऽत्र लुकि (पा० २-
४-६३) लोपोः (पा० ६-४-३७) अथ अनन्तरं
सौहितिको शीर्षः (पा० ६-३-१३७) ‘नः’ असम्बन्धम्
शं युषम्, शमनं “वा रोणागामिति” शेषः । योः दुःखविवर्जनं,
यावनं वा “भयानासि”ति शेषः । अरपैः अपापं व ।
दधात दत्तेत्यर्थः ॥

१. वर्हिःशब्दोपपदात्तदः “सप्तद्विष०” (पा० ३-२-
६१) इत्यादिना किप् । पृथोदरादित्वाद्धिपः सकारलोपः ।
“धुवामादित्वाद्” (पा० ८-२-९८) पलम् । महामासत्यं
निषण्ठ्य पठ्यते (३-१) ॥

२. “कृतयितुर्जुती” (पा० ३-३-९७) त्यादिना निपाति-
तान्त्रीप् (पा० ४-२-४५ वा०) “कृदिकारात्पठित्” इति ॥

३. ‘रप’ इति पापाभिधानमन्वयं तदपिरीतमरप इति तद-
भावम् (अन्वयीभावः) ॥

४. शान्वरोगाः प्रहीणसर्वभयाश्च यथा स्वाम तथा
कुशतेत्यर्थः ॥

यथायत्र (निगमवाक्ये) शंयुशब्द एक एव पञ्चम्यन्तो वा पञ्चम्यन्तो वा प्रतिमाति । स हि (शंयुः) बृहस्पतेः पुत्रः । नहि तस्माद्यजमानोऽत्रार्थयति न वा तस्य पितृभ्य इति भाष्यकार एकमपि सन्तं तं (शंयोरिति शब्दं) द्विधा चकार द्वितीयान्तं च । अरप इति च । अर्थोभावेऽव्ययीभावः (पा० २-१-६) तथैतदाह—

रपोरिप्रमिति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां, यावनं च भयानामथापि शंयुर्वाहस्पत्य उच्यते ॥

अपि शं, योः, इत्यनेन पदद्वयेन शमन-यावने रोग-भययो-रुच्यते प्रविभक्तेन । अपि यथावस्थितेनैवाविभक्तेन बार्हस्पत्यो बृहस्पतेः पुत्र उच्यते । तस्याप्येतदेव नामेत्यपि शब्दः । तत्र निगमं प्रमाणयति—

“तच्छंयोरारवृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये” ॥

इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ ५ ॥ (२१)

इति यास्कमुनिय० नि० शास्त्रे चतुर्थोऽध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥ ७ ॥

तच्छंयोरिति । अस्य (दैवीं स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मा-नुषेभ्य कुर्व्वं जिगातु मेयजम् । शंनोऽस्तु द्विपदे शंचतु-पपदे ।) इति शेषः । शंयोः एव बृहस्पतिपुत्रस्यार्थः, वाकरी । शंयोर्वाके विनियुक्ता । वयमेतेन कर्मणा शंयोः वाकाख्येन, शंयोः सकाशाद्वा तत् आ आभिमुख्येन वृणीमहे प्रार्थ-यामः । किंतु ? गातुं गमनम् असौ यज्ञाय देवान्प्रति । गातुं गमनं सौसै यज्ञपतये यजमानाय, देवान्प्रति । किञ्च दैवी स्वस्तिरस्तु देवायुग्रहादसाकं कल्याणमस्तु । मा नो देवाः काचिदापदमुत्पादयन्तिस्त्वर्थः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः मनुष्येभ्योऽपि सकाशान्मा नः काचिदापदस्तु । ऊर्ध्वं जिगातु मेयजम् मेयजं भयसादयितुकर्म ऊर्ध्वं जिगातु-यावक्वीयमन-वच्छिन्नमविशुण्णोर्ध्वगमनयोग्यमसाकमस्त्वित्यर्थः । किञ्च शंनो

१. पदमर्थोऽस्मभवे पदप्रविभागोऽन्यत्रापि बहुशोदृष्टः । यथा—
उद्गीथशब्दे “प्राण पवोत् प्राणेन क्षुत्तिष्ठति । वाग्वीर्वावो हि गिर
इत्याचक्षतेऽनं थमन्नेन हीर्यं सर्वं सितम्” इति (छा० ब्रा०
३-२) पदमादि ॥

२. रिप्रमयेभ्यं पायमपि तथैति समानार्थता ॥

३. अपिरर्धं सम्भावनार्थं द्रष्टव्यः ॥

४. यज्ञमुद्दिश्य ह्यवलोके पञ्चमी (पा० १-४-३१ वा०)

५. अत्र “गात्र गाता” मिल्यमात् (भा० आ०) “कमि-
मति-जनि-गा-मा-या-दिभ्यश्च” (उ० १-७०) इति भावे तु
प्रत्ययः ॥

अस्तु द्विपदे मनुष्यादिकाय । शं चतुपपदे गवादिकाय ॥
“चतुर्थी चाशिष्यायुग्ममद्रक्कुलसुखार्थहितः” (पा० २-
३-७३) इति चतुर्थी ॥ एतावदेवैतस्मान्मात्रात्सिद्धम्—
एकमेवेदं पदमविभक्तमिह निरुच्यते पञ्चम्यन्तं वा पञ्चम्यन्तं
वा, न यथा पूर्वस्मिन्मात्रार्थोऽसम्भाव्याच्छंयुशब्दो विभक्त
इति ॥ ५ ॥ (२१)

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० निरुक्ते शास्त्रे नैग० काण्डे
चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ ॥ (२२)

अदितिः (४९) इत्येतदनवगतम् “अदीना” इत्यवगमः
देवमाता अभिधेया ॥ ऐतिहासिकमतेन ॥ नैरुक्तपक्षेण
पुनर्यान्वितस्यामपि बह्व्यमाणायां यौरित्येवमादीनि पदानि
श्रूयन्ते एतान्येवादिति शब्देनोच्यन्ते—तथाहि—

**“अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षमर्दितिर्माता स
पिता स पुत्रः ॥ विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना
अदितिर्जातमर्दितिर्जनित्वम्” ॥ ५ ॥**

(ऋ० सं० १-६-१६)

अदितिर्दिति । राहूगणस्य गोतमस्येदमायम् तृतीयसवने
सर्वसोमेभ्येव, वैश्वदेवस्य शास्त्रस्य परिधौनीयेपा-त्रिष्टुप् ।
अदितिः अदीना अलण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव
द्यौः द्योतनशीलो मातः । अदितिः सैव अन्तरिक्षम्

१. अदीना । अलण्डनीयेति सायणः ॥ तत्रादीनाऽङ्गुताऽ-
भीता वा, “दीना सो सृष्टिके क्षिया । वाच्यबहुर्गवे नीते”
इति मेदिनी ॥ अनुपक्षीणेति वयम् । तथाच देवराजः ।
अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेभ्यदीना न खिद्यते इत्यर्थे इति ।
तथाच “दीर्क्ष क्षये” (दि० आ०) इत्यस्मात् “कुलवशुये
बहुलम्” (पा० ३-३-११३) इति कर्तरि क्तिनि छान्दसं
ह्रस्वत्वम् । नञ्समाप्तः । अत एवात्र अदितिरदीनेति
माध्यमुपादाय स्वन्दस्याग्निनः—ययपि नञ्पूर्वोदघतेः क्तिनि “यति-
स्वतिमास्त्वामिक्कि” (पा० ७-४-४०) इतीत्येव रूपं सिञ्चति
तथापि षठोर्निलमदपूर्वोदघो नञ्बवाच्च “दीर्क्ष क्षये” इत्यस्येवेदं
छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तं “न संस्कारमादितये अर्धनिलः
परीक्षते” (म० मा०) इति ॥

२. राहूगणस्य राजपेः पुत्रस्य ॥

३. तथाचोक्तम्—अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षमिति परिदम्भास्तस्यैव
वैश्वदेव इति च । आक्षेपं च—“सदेव पञ्चजनीयदा परिदम्भा-
ति” इति (ऐ० ब्रा० ३-३१) इयमदितिर्देवताके पक्षो हविषो
वाक्येत्यन्यत्रोक्तम् ॥

अन्तरा दानाद्युचित्योमीत्ये ईर्यमाणम् व्योम, सैवादितिः सैव माता सर्वभूतनिर्मात्री, स साऽदितिरेव पिता विषेवप्राधान्यात्पुच्छिर्निर्देशः । उदात्तः कालकस्तात्पर्यम् । स एव च पुनः । मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । यद्वा सैव हि परिगृह्यता सती स्तोतारं पुरुषः (बह्वुनः) पापात् त्रायते । अथवा सैव निष्पन्नाति नितराम् पूरयति-प्रयच्छति ददाति सर्वभूतानामर्थं सित्वैतन्त्यं (दातव्यं) भवति तत् । येऽपि चैते विश्वेदेवाः सर्वेऽपि देवास्तेऽपि अदितिरेव । पञ्चजनाः निषादपञ्चमाख्यारो वर्णाः । यद्वा गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीति । ब्राह्मणे लिखनाश्रितम्-“सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानामुक्तं देव-भनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसामेकयात् पञ्चजनत्वम् । एवं-विधाः पञ्चजना अपि अदितिः । एव । सर्वेषां पित्राहुना याव-देतत्किञ्चित् जातं च जनित्वं च जनिष्यमाणं च सर्वमप्येतत् अदितिः एव । एवं सकलजगदात्मना अदितिः स्तूयते ॥५॥

इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे ॥

इति । एवमनेन मन्त्रेण मन्त्रश्च अदितेः देवमातुः विभूतिम् विविधां भूतिं सम्पदम् “भूतिर्भूतानि सम्पत्तो ह्यतिष्ठन्नायोः जिनाम्” इति मेदिनी ॥ आचष्टे-कथयति । देवमातुस्तस्याः सर्वसम्पत्पथत एव सहाभाग्यादेवतायास्तदेत-दुत्तरं वक्ष्यते (दौं का० ७-१-५) ॥ एवमेतिहासिकप-क्षेणोक्तम् । नैरुक्तपक्षेण तु—

एनाम्यदीनानीति वा ॥

एनानि-द्युलोकादीनि सर्वाणि अदीनानि-अनुपक्षी-णाणि । नक्षत्रां क्षयोऽस्तीति ॥ अथ एरिरे (५०) इत्यन-वगतम् । ‘आ ईरिरे’ इत्यवगमस्तत्र निगममाह—

“यमेरिरे भृगवः ॥”

(ऋ० सं० २-२-१२-४)

यमेरिरे इति ॥ “यमेरिरे भृगवो विश्वेदेवसं नाभा-प्रथिव्या सुवेनस्य मज्जनां ॥ अग्निं ते गीर्षिर्हिनु ह्रिस्व आदमे य एको वस्त्रो वरुणो न राजति ॥” इति कीर्तितम् आपर्वम् ।

१. सायणव्याख्याननेतदुक्तमिति दीर्घमध्यस्वार्थइत्यत्वेन निर्वचनम् । उल्लिख्युं यथाभाष्यमुक्तपूर्वं निर्वचनम् (नि० २-१-१) श्रान्तं क्षिपतीति वेति ॥ धृषीदरादिः ॥

२. “उद्वेगप्रतिनिर्देश्यवोरैक्यमापादयत्सर्वनामप्रायेण तच्च-क्षिप्रभाक्” इति नियमसङ्गादेऽपि “प्रधानकार्यं सर्वतोवर्षादि”ति व्याचिनात् पुंलिङ्ग एव निर्दिष्टः । प्रतिनिर्देश्यो विषेयः ॥

३. जननं प्रजानामुत्पत्तिः सांप्रदितिरिव । जनित्वं जन्मा-धिकरणं तदव्यतिरिक्तेति सायणः । तथाच जातं जनित्वमित्युक्ते “जिनापि च सम्पत्तयो बोलते गामर्थं पुरुषं पशुम्” इति वरिः । एतुक्तमायेन कालत्रयेऽपि सत्किञ्चिदुत्पत्तिमात्रं सर्वमप्यदितिरेति दुर्मेणैव व्याख्यातमेतदुक्तं तत् इति वेद्यम् ॥

जगती । प्रातरनुवाकाश्विनयोराग्निमासते च वासते । भृगवः सगुपुत्राः “अग्निघुम्” (पा० ४-२-६५) इत्यादिना गोत्रा-पसार्थस्याणो लुक् ॥ पापस्य भर्त्सा वा । विश्वेदेवसं सर्व-वेत्तारं सर्वघ्नं वा । “वेद” इति घननाम (निघं० २-१०) यम् अग्निम् पृथिव्याः वेद्याः । एकदेशे कृत्स्नशब्दः । यद्वा “एतावती वै पृथिवी” लादित्युक्तः (तै० सं० २-४-४) वेद्याः पृथिवीत्वम् । नाभा नामौ । “उरः” (पा० ७-१-३९) उत्तरवेद्याम् भुवनस्य भूतजातस्य मज्जना बलेन विमिषेन (निघ० २-६) । यद्वा भुवनस्योदकस्य (निघं० १-१२) मज्जना मननीयेन वीर्येणाग्नेन हविर्लक्षणेनात्मानि-प्रेतार्थसिद्धये आ आभिमुख्येन ईरिरे ईरितवन्तः भृगवः । (त्रैरितवन्तः स्थापितवन्त इति यावत्) तमग्निं हे यजनान् । स्वे स्वकीये एव दमे ग्रहे । दमइति ग्रहनाम (निघं० २-४) उत्तरवेद्यां गीर्षिः स्तुतिभिः आ आभिमुख्येन स्थिता हिनुहि प्रागुहि प्रेत्य वा । मा कस्य चिदास्तिज्येऽवस्थित इति भावः । “हि गतौ दृढौ च” (खा० प०) “उतश्च प्रत्ययाच्छ्रुदसि वावचनमि”ति हेर्लङ्गभावः । कथंभूतमग्निम् ? यः अग्निः एकः सुख्यः सन् एक एव वा वस्त्रः वसुनः धनस्य गवादिलक्षणस्य राजति ईश्वरो भवति “प्रदातुमि”ति क्षेपः । राजतिरैव-र्यकर्म (निघं० २-२१) अत्र दृष्टान्तः । वरुणो न वरुण इव । यथा वरुणः समुद्रान्तर्गतानां धनानामीष्टे दातुमेवम् ॥४॥

एरिरे इतीतिरुपग्रहोऽभ्यस्तः ॥ २ ॥ (२३)

इति । अत्र ईरिरेः ईरचातुः (अ० आ० । जु० प० वा) गतौ कम्पने च पठितः पाणिनीयैः । नैघण्टुकैस्तु गतौ (२-१४) स पुनरभ्याकोपसर्गोऽप्युपग्रहोऽभ्यस्तश्च । पुनःपुनरा ईरितवन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ (२३)

अथ जसुरिः (३) (५१) इत्येतदवगगतम् । ‘जस्तम्’ इत्यवगमः । तत्र निगममाह—

“उतसैनं वक्षमथि न तायुमनुक्रोशन्ति क्षितयो भरेषु । नीचायमानं जसुरि न ज्येनं अन्वश्वाच्छा पशुमचं यूथम् ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ३-७-११)

उतस्मेति ॥ वामदेवस्यार्थं त्रिष्टुः । दक्षिकाण्ये सूक्ते । दक्षिकावा चेन्द्र एव । वायुवो । मध्यस्थानत्वात् । लैङ्गिको विनियोगः ॥ उतस अपि खलु एनं दक्षिकावापिन्द्रम् ।

१. शोपसर्गाधर्वाद्वाङ्मूर्त्तौ “ईर गतौ” (जु० प०) इत्य-साहित्ये द्रष्टव्यम् । अत्र प्रकरः पोताऽभ्युपेन ॥

२. वारक आदित्य इव, स यथा सर्वस्य ईष्टे तद्वदिति सायणः ॥ ३. क्षत्रजिदुसो हि वैलादि दशर्षं पशुम् । तदस्य दक्षिकमि-क्षाख्याऽनुक्रमणार्थं तेनास्य दक्षिका देवता स एव दक्षिकावा-ऽव्यापयते । स चैन्द्रोऽज्यो वा दधन्वर् भारवन्कामतीति त्रिर्व-चनात् । दुर्गस्तिवन्द्रमाह ॥

दृष्ट्वा भरेषु सङ्ग्रामेषु अनुक्रोशन्ति अभिक्रन्दन्ति । “वैरिण” इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः—**वल्खमथिम्** वल्खमथिनं (वल्खापहृतांरं) तावुं स्तेनं चौरं (निबं० ३-२४) “दृष्ट्वे”ति शेषः । क्षितयो न मनुष्या इव (निबं० २-३) किं च नीचा नीचैः अयमानम् गच्छन्तं जसुरिं जस्तं वदसुक् (नि० ४-१) श्येनं न श्येनं स्पष्टविशेष—)मिव, स हि क्षुधितः क्षायुतन्तुना वदपादो व्याधहस्ते चमोपरि कृत-सन्निवेशास्तिष्ठति पक्षिणमन्यमभिलक्ष्य व्याधेन मुक्तो नीचैर्गच्छन् सपदि तं हिनस्तीति प्रसिद्धिः ॥ तं दृष्ट्वा यथा पक्षिण आक्रन्दन्ति पलायन्ते च तद्वत् । कमर्थमभिसन्धायायमानमेनमनुक्रोशन्ति ? (अभिक्रन्दन्ति ?) तत्राह—**श्रवः** अर्थं धनं कीर्तिं वा, **पशुमयूथं च** अनेकपशुजातिसंयुक्तं पशुयूथं च अच्छदभिलक्ष्य कथमेतदस्माकं स्यादिति ॥ एकश्चः पूरणः ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अपि स्मैनं वल्खमथिमिव वल्खमाथिनम् ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

वस्त्रं वस्तेः । तायुरिति स्तेननाम, संस्त्यान-मस्तिन्यापकमिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यात् ।

वस्तेः । आच्छादनार्थस्य वस्त्रातोः (अ० आ०) इन् (उ० ४-१५९) करणे । वस्तेऽनेनेति वल्खम् । स्तेन-धौराः । “चैरिकापारिकस्तेनदन्त्युत्करमोषकाः” इत्यमरः । तन्निर्गतीति—**संस्त्यानमि**त्यादि । **संस्त्यानं** संहतम् अस्मिन् पुत्राधने पापकम् कुरित्तं पापम् इति नैरुक्ता निरुक्तविधौ मन्यन्ते । अथ वा तस्यतेः स्यात् उपलक्ष्यार्थस्य तद्वधातोः (दि० प०) “छन्दसीणः” (उ० १-२) इति बाहुलकादुष्णं सकारस्य यकारश्च । उपक्षीणो ह्यसौ भवति आशु-वेह लोके अधार्मिकत्वात् । परलोकमनपेक्ष कल्पयति कर्मणि ततश्चासुत्रापि भ्रमणधर्मकलात्तस्यते—उपक्षीयत एवासा-वितितायुः ॥

अथ भरशब्दार्थं निवक्षन्निवृत्तीयं पादमर्थतोऽनुवदति—

अनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु ।

भर इति सङ्ग्रामनाम । भरतेर्वा हरतेर्वा ॥

१. तं दृष्ट्वा क्षितयो मनुष्या यथा क्रोशन्ति तद्वैरिणोऽनुक्रोशन्तीति साधनम् । तथा चैतन्मतेन दृष्ट्वेक्षयावृत्तम् ॥

२. निबं० २-७ “छ अणवे” (भ्वा० प०) कर्मण्यसुन् (उ० ४-१८९) श्रूयते क्षात्रं वर्ण्यमानम् ॥

३. निबं० २-११ पूर्ववत्साधनम् ॥

४. श्रूयते लोके स्थायतेऽनेनेति क्लेशसुन् (उ० ४-१८९) तादृश्यान्त्रमपि अथ इति देवराजः ॥

५. “यूथं तिर्थेवसमूहे क्रीडन्महे च वोषिति” इति मेदिनी ॥

६. कथं नाम श्रूयेमहि ? प्रशस्येमहि जितमनेनेति समर्थमभि-सन्धाय ॥

सङ्ग्रामनाम । तथाच निघण्टुः रणः निवाक् विखादः नदयुः भर इत्यादि ४६ सङ्ग्रामनामानीति (२-१७) ॥ अथ वा भरतेः भरणार्थस्य यन्त्रधातोः (भ्वा० उ०) पचा-यच् (पा० ३-१-१३४) सच बाहुलकादत्राधिकरणे । ध्रियन्ते ह्यस्मिन्योधार इति भरः । अथ वा हरतेः अच्य-वैवत् । ध्रियन्ते हि तत्र योधानामयूपि धनानि चेति भरः “ह्रप्रहोर्मैश्छन्ति” (पा० ३-१-८४ वा०) इति हस्य भः ॥

अथ पुनरेकपदनिरुक्तम्—

नीचार्थमानम् । नीचैरयमानं, नीचैर्निचितं भवति । उच्चैरुचितं भवति ।

नीचा नीचैः । वर्णव्यत्ययः (पा० ३-१-८५) अय-मानम् गच्छन्तम् “अय गतौ” (भ्वा० आ०) लटः शान-चिमुक् ॥ (पा० ७-२-८२) मय्ये शाप् (पा० ३-१-६८) निचितं भवति । तथाच निचोयतेऽसौति कर्मणि निपूर्वाच्यते “नीं रीर्ध्वे”ति (उ० ५-१३) ङेतिः । उच्चितं भवति । तथाच उच्चोयतेऽसौति कर्मणि उत्पूर्वाच्यतेः “उदि चेङेतिः” इति (उ० ५-१२) ङेतिः ॥

अथ शिष्टं तृतीयं पादं व्याचष्टे—

जस्तमिव श्येनं, श्येनः शंसनीयं गच्छति ॥

जस्तम् वदसुक् । “जड ताडने” (चु० प०) “जसि-सहोररि” (उ० २-६९) इत्युत्तिप्रत्ययः । यद्वा अस्यते-बाहुलकादुत्तिरु-जुडागमश्च धातोः ॥ ताडितो वदसुक्तो हतवेगः श्रान्तो जडुरिति देवराजयज्वानः ॥ **शंसनीयं** सुतिवो-गम् “शंसु स्तुतौ” (भ्वा० प०) अनीयद् (पा० ३-१-९६) चीप्रत्वात् ॥

अथ तृतीयपादं व्याचष्टे—

श्रवश्चाच्छां पशुमच यूथम् ॥

श्रवश्चापि पशुमच यूथम् । प्रशंसां च यूथं च, धनं च यूथं चेति वा ॥

तथाचात्र श्रवःशब्दार्थः प्रशंसा (कीर्तिः) धनं वा ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

यूथं यौतेः, समायुतं भवति ॥

यौतेः । “यु मिश्रणे” (अ० प०) ति धातोः “तिथ-पृष्ठमयूथप्रोधाः” (उ० २-१२) इति साङ्गः । **समायुतम्** एकत्र मिथीभूतं क्रीडुबालवृद्धैः पशुभिः ॥

एवमिह नीचायमानं श्येनमिष्येन संवन्धाज्जडुरिर्बदसुक् इत्युपपद्यते । न ह्यतथाभूतः श्येनो नीचैरयते ॥

अथ जरते (५२) इत्येतदनवगतम् । धातोर्लार्थं प्रह-तिरैवानवगतः । तदत्र निगममुदाहरति—

१. गतिकर्मसर्वं पठितः (निबं० ३-२४) इह च स्तुत्यर्थं उदाधियते । यद्वा “श्रु स्तुतौ” (वधा० प०) इत्यस्य गकारस्य जकार इति स्कन्दसामी ॥

“इन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥” गृणाति ॥

(ऋ० सं० ७-८-२८-१)

इन्धान इति ॥ अथ “दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निस्स-
द्वितीयं परि जातवेदाः ॥ तृतीयंमपु नुमणा अजस्रमि”
त्यादिः ॥ भालन्दनस्य वस्त्रेप्रायः त्रैष्टुभमाश्रयम् । प्रातरनुवा-
काश्विनशस्त्रयोरुत्थयस्मिन्नस्थाने विनियुक्ता ॥ अयम् जात-
वेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा अग्निः प्रथमं पूर्वं दिवः
द्युलोकस्य पर्युपरि जज्ञे जातः । आदित्यात्मना । द्वितीयं
पुनः नुमणाः द्यु मनुष्येष्वस्माद् अनुग्राहकतयाऽऽसक्तं मनो
यस्य तथाभूतोऽसावग्निः अस्मात् अस्माकं परि उपरि । पार्थि-
वात्मना जज्ञे । तृतीयं पुनश्च अप्सु अन्तरिक्षे लोके, वैद्यु-
तात्मना जज्ञे । योऽयमेक एव त्रिषु स्थानेषु जातस्त्वमेवगुण-
युक्तम् एनम् अग्निम् स्वाधीः द्युग्नो नेता (यजमानः)
इन्धानः दीपयन् जरते स्तौति ॥ १ ॥

इन्धानो हि किमन्यस्तुतेः कुर्यात् ? तस्मात् “जरते”
इत्यस्य बाध्यस्य गृणाति इत्यर्थं उपपद्यते ॥

अथ मन्दिने (५३) इत्येतदनवगतम् । तदवगमयति—
निगमयति च—

मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।

“प्रमन्दिने पितुमर्दचतावचः”

(ऋ० सं० १-७-१२-१)

प्रार्चत मन्दिने पितुमर्दचः ॥

मन्दीति । प्रमन्दिन इति च ॥ स्तुतिकर्मणः सुख-
धैर्य, मन्दनीयः स्तुतिमान् वा । तथाच “मधि स्तुतिमोदम-
द्वस्त्रप्रकान्तिगतिषु” (भ्रा० आ०) इति धातोः भावे घञ्
(पा० ३-३-१८) मन्दनं मन्दस्तत “अत इनिटौ” (पा०
५-२-११५) इति मलार्थे इन् । मन्दोऽस्यास्तीति मन्वी तस्यै
मन्दिने ॥ मन्त्रस्तु—“प्रमन्दिने पितुमर्दचैता वचो यः
कृष्णार्भा निरहन् दृजिर्बन्वा । अवस्थोऽवर्षणं वज्रदक्षिणं
मरुत्वंतं सुखाय ह्वामहे ॥” इति । आक्षिरसस्य कुत्ससा-
नम् । जगती । ऐन्द्री । दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वातीये
एतत्सूक्तम् । हे स्तोतायः मन्दिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय ।
पितुमर्दं हविल्लक्षणेनाज्ञेनोपेतम् । पितुरित्यवनाम, पाते
रक्षणार्थात् (अ० प०) “कस्मिन्निजनिभाशाणापाहिभ्यः”
(उ० १-७०) इति उपसर्गो बाहुलकादाकारलेखकारः । रक्षि-
तव्यं हि तद्वति । प्रार्चत प्रकर्षणोच्चारयत । यः इन्द्रः
ऋजिश्चना एतत्संज्ञकेन राष्ट्रं सखा संहिता सख कृष्ण-
गर्भोः कृष्णोनाम कथिदसुरस्तेन निषिक्तगर्भोऽस्त्रीया भार्याः
निरहन् अवधीत् । कृष्णमर्धं दत्त्वा पुत्राणामप्यनुत्पत्त्यर्थं

१. इंगुल—छन्दोगेऽपि तृतीयेऽहनि मरुत्वातीये शस्त्रे निविद्धा-
नीयसूक्तस्य प्रथमैषेष्टा ॥

गर्भिणीस्तस्य भार्या अपि अवधीदित्यर्थः । एतच्चैतिहासिक-
मतेन । नैरुक्तमतेन तु ऋजिश्चना-ऋजुरेवावक्षितो लक्ष्ये यः
शवति गच्छति स ऋजिश्ना वज्रस्तेन कृष्णगर्भोः—कृष्णस्य
मेघस्य गर्भभूता अपः निरहन्-नौचिरहन् निरगमयदित्यर्थः ॥
योऽयमेवंप्रभाव इन्द्रस्त्वमिदं वृषणं कामानां वर्धितारं वज्र-
दक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतम् । मरुत्वंतं मरुत्स-
हितमिन्द्रम् “इन्द्रो मरुत्त्वान्मघवे”त्यमरः । अवस्थयः अवनं
(रक्षणम्) आत्मनस्तर्पणं चेच्छन्तः । अवस्थाब्दाद्धवन्तादिच्छा-
क्यजन्तात् “क्याच्छन्दसी” (पा० ३-२-१७०) तुप्रस्रयः ।
“सवैप्रातिपदिकानां कथञ्चि लालसायां सुगुडुकी” (पा० ७-
१-५१ वा०) इति घुगागमः । वयं सख्याय सखिभावैव
ह्वामहे आह्वयामहे ॥ १ ॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे “मन्दिने
पितुमर्दच-प्रार्चत” इत्येतस्माद् वाक्यसम्बन्धादिन्द्रविशेषणं
स्तुतिमर्दचकमेतदित्युपपद्यते ॥

अथ गौः (५४) इत्येतदनेकार्थत्वादिह समाश्रयतम् । यथा-
यैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्ताद्याख्यातमित्याह—

गौरिति व्याख्यातः ॥ ३ ॥ (२४)

इति ॥ (नि० २-२-१)

अथ यदुक्तं पुरस्तात् (नि० २-२-२) अत्राह गोरम-
न्वतेत्येतदुपरिष्ठात् (एकपदिके) व्याख्यास्याम इति तथैतद-
वसरप्राप्तमिहोच्यते—

“अत्राह गोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।
इत्था चन्द्रमसो गृहे” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० १-६-७)

अत्राहेति । गोरमस्य राष्ट्रगणस्येयमापैम् गायत्री । ऐन्द्री
अभिचयने इष्टकोषधाने विनियुक्ता । अत्राह गौः गैन्तु-
श्चन्द्रमसः । गृहे मण्डले । त्वष्टुः दीपस्थादित्यस्य सम्बन्ध
अपीच्यम् अपगतम् राष्ट्रान्वन्तर्हितम् । यद्वा अपेक्ष्य सूर्यम-
ण्डलाच्चन्द्रमण्डले चित्तमपचितं तदेवापीच्यम् । प्रबोददार्ढिः ॥

१. सख्युः कर्तृणे वा । ईक्षितसाधनाय ॥ “सख्युर्वै”
(पा० ५-२-१२९) इति भावकर्मणोर्वैच “शस्येति च—”
(पा० ६-४-१४८) इतीकारलोपः ॥

२. हुगैस्तु—‘गोः’ सुगुणस्यैकस्य सूर्यरश्मिरितरे सूर्यरश्मयो-
ऽन्यन्तामन्यन्तं समनुशातवन्त इत्यर्थः । किंपुनस्तत् समम-
न्वन्त ? ‘नाम’ नमनञ् प्रह्वणमवस्थानमित्यर्थः । कुतः ? त्वष्टुः
आदित्यस्य सन्ध्या रश्मयः सिममन्यन्त । कथं तस्य नमनं तत्स-
ममन्वन्त ? इति अभीच्यम् अपगतं तथैव चन्द्रमण्डलेऽन्तः प्रवि-
ष्टस्य यदवस्थानान्तरं तत्सममन्यन्तेत्याह ॥

३. पतस्तापनमग्ने स्फुटम् ॥

(खं) स्वकीयं यत् **नामं** तेजस्तदादित्यरश्मयः । इत्था इत्येवमेतन् प्रकरणेण **अमन्वत** सममसैत । अजानन् इति सायणः । उदकमये स्वच्छे चन्द्रविम्बे सूर्य-किरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र प्रतिफलितः किरणाः सूर्यं बाह्यो संज्ञां (वीक्षि) लभन्ते । तदादर्शं चन्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्ते इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्वात्रावन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्य अती-
व नैघं तमोनिवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूतेजसा युक्तः सूर्यश्चेन्द्र एव । द्वादशसाक्षित्येषु चन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रस्य प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वा-
दिन्द्रो देवतास्येत्युपपद्यते ॥ ५ ॥

अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः । खं नामापीच्यम् अपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितम् वाऽमुत्र चन्द्रमसो गृहे ॥

अत्र हेति । तथाचात्र ह इत्येवकारार्थः । मन्त्रे “श्रुति तनुषमभुतकुमोरेव्याणाम्” (पा० ६-३-१३३) इति त्रशब्दस्य वीचैः । अपचितम् अपीच्यम् । तथा चापपृथगे चिनोतेः “अष्टमादिलात्” (उ० ४-११०) यप्रत्ययटिलोपादि च निपा-
स्यते बाहुलकात् । अथ वा अपगतम् अपीच्यम् ॥ तथाच अपपूर्वादक्षतेर्गैल्यर्थात् (भा० ५०) किन् (पा० ३-२-५९) अपसापिना विनिमयः । अन्यच् । तत्र भयमपीच्यम् । “भवे छन्दसी-” (पा० ४-४-११०) ति यत् भलादलोपे (पा० ६-४-१३८) वीचैः (पा० ६-३-१३८) अपि-
हितम् इत्यर्थे बाहुविनियमः । हिरुपि गार्थ्य एव (खा० ५०) अतएवापीच्योऽप्रकाश इति मन्त्रभास्करमिश्रः ॥ अमु-
न्नेति इत्था इत्यस्यार्थः ॥ अमुर्गिन्धन्मण्डलेऽन्तर्हितस्य सुषुम्णाख्यस्य सूर्यरश्मेरवस्थानमिति भाष्यसंमतोऽर्थः ॥

गातुः व्याख्यातः ॥

गातुः (५५) इति व्याख्यातः “गमनं यज्ञपतये” इत्यत्र (नि० ४-३-५) (अथात्र निगममुदाहरति—

“गातुं कृण्वन्नुषो जनाये”-त्यपि निगमो भवति ।)

१. यद्यपि नामशब्दः उदकेऽर्थे निघण्टाशुक्तः (१-१२) तथापीह तत्प्रसवं तेज इह लक्ष्यते । “अशेराप” इति श्रुतेः । यद्वा नामेति प्रसिद्धार्थेऽप्ययम् । “नाम प्राकाश्यसन्माव्यकोपो-
पगमकुत्सने” इत्यमरः । प्राकाश्यं प्रसिद्धिः । आदित्यस्य हि प्रसिद्धं तेजः । अमन्वतेत्यस्य कर्तृपदमादित्यरश्मय इति । प्रकरण-
वशादप्याहुतम् ॥

२. दुर्गस्तु-असुर्गिन्धन्मण्डल इति यथाभाष्यं व्याख्यात् । इह तु सायणोक्तमुद्धृतम् ॥

३. पतक भाष्यव्याख्यानम् । आदरेणावाधुष्यन्तेत्यर्थः ॥

४. अर्थ पाठः क्षिप्र इव प्रतिभाति दुर्गादिभिर्निरुद्धत्वात् पुष्क-
कान्तरेऽपि सुदिवेऽस्तीति रक्षितम् ॥

अथ दंसयः (५६) इति । एतदनेकेषां कर्मणामसि-
धानम् । तदाह—

दंसयः । कर्माणि । दंसयन्त एनानि ॥

एनानि कर्माणि दंसयन्ते पश्यन्ति । कर्मकराः । “दंसि दर्वेणदंशनयोः” (उ० वा०) “अच इः” (उ० ४-१३४) इति इः । जस् । दुर्गस्तु उपक्षयन्तीत्यर्थमाह । “दुहु उपक्षये” (दि० ५०) णिच् ॥ अत्र निगममुदाहरति—

“कुत्साय मन्मन्त्रह्यश्च दंसयः”

(ऋ० सं० ८-७-२६-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

कुत्सायेति । अस्य “तनु स्व इन्द्र सस्येषु वज्राय कृतं मन्त्रानां व्यदर्विर्बलम् । यत्रां दृष्टासुखुषोरिणक्षपः” इत्यादिः ॥ उरुदात्रः पुत्रस्याज्ञाख्यसाधर्मं जागतमैन्द्रम् । महा-
व्रतस्य चतुर्विंशेऽहनि निष्कैवल्ये शस्यते ॥ हे इन्द्र ! तव सस्येषु सखिलेषु सरसु रथे ते प्रसिद्धाः वज्रायः वोढारैः हविषां सुदीनां वा । अतएव ऋतं यज्ञं मन्त्रानां अवबुध्य-
माना अक्षिरथः बलं गवामपहतोरमेतत्संज्ञकमधुरम् । व्यद-
र्विरुः । अलर्थं व्यदरायन् ॥ “दु विदारेणे” (त्र्या० ५०) अस्यायद्वुल्लगन्ताहुहि “सिजभ्यस्ते”ति (पा० ३-४-१०९) शेजुस् “लुत्तिते”ति (पा० ७-३-८३) गुणः । व्यल्येनै-
लम् । अपि च यत्रा यत्र “कन्विततु” (पा० ६-३-१३३) इत्यादिना वीचैः । यस्मिन्काले मन्मन्त्रं मनमिति “मदि सुखादी” (भा० आ०) मनिच् (उ० ४-१-४४) दस्य मो बाहुल-
कात् “सुपां सुलुति-” (पा० ७-१-३९) ति सप्तम्याल्लुक् । सोत्रे सति कुत्साय महर्षये उवसः उपःकालात् वृत्रेणा-
श्रुत्वात् । पूर्वमसत्प्राप्य तदपनोदनेन दशस्यन् प्रयच्छैव तथा अपः वृत्रेणाश्रुतान्मुदकानि च रिणन् तस्माग्निरमयन्वर्तते ।

१. दुर्गस्तु-समानस्यानेषु कर्मसु वर्तमानाः । इदमेव हि भवतः कर्म, “मेधो विदारयितव्य” इति तदेव तेषामवधानमिति समानस्यामेवम् । ऋतमुदकमक्षिरथैवेत्येवं मन्त्रानां अद्याः किमकुर्वन् ? व्यदर्विरः विदारितवन्तः काले काले, बलं मेधम् (निघं० १-२०) यत्र वस्मिन्नेधे विदारिते दशस्यन् दशस्यन्ति । उपसः माध्यमिकाः । पक्ष्वा एव पूजनायै बद्धवचनम् । किं द-
श्यन् ? अयः अक्षयः अक्षिनिवासिभ्यः मेघनिवासिनीरिल्लयः । ताव्य वीर्यमाणाः ‘रिणन्’ आगच्छन् पृथिवीलोकम् तदेतत्सर्वमपि युष्मदर्थैः क्रियते । किंपुनरर्थमुदिरयत एवं कुर्वन्ति ? मन्मन्त्रं मन्वमानाः कुत्साय पृथिवीं कृतंते कृपीवलाय । दंसयः कृषि-
कर्माणि सफलानि कर्तुम् । इति व्याख्यैरुक्तमतैः ॥

२. अथा इति श्रुतेः ॥

३. “वाश दाने” (भा० उ०) इत्यस्यैव कृतोपधाकार्यस्य छान्दस्य रूपम् ॥

“यी गतिरेषणयोः” (पा० प०) “व्याधीनां ह्यसः” (पा० ७-३-८०) तदानीं अहोः अहेर्ह्यस च ईंसयः कर्माणि वितथान्यासमित्यादि ॥ १ ॥

अत्र ईंसयः इत्येतेन शब्देन कर्माणि उक्तानि । दासैः कर्म-
करईस्यन्त इति कृत्वा कर्मकरा दासा इति । बाहुल्यान्नाप्यकारेण
नोदाहृतः ॥

अथ तूताव (५७) इत्येतदनवगतम् “तूताव” इत्यव-
गमस्तदन्वर्थप्रतीत्ये निगममुदाहरति —

“स तूताव नैनमश्रोत्यहृतिः ।”

(ऋ० सं० १-६-३०-२)

स तूताव नैनमहृतिरश्रोति ॥

स तूतावेति । अथ “यस्मै स्वाम्याजन्ते स साधत्यनुया-
हेति वयंते सुवीर्यम्” इत्यादिः । अस्मै सुखे मरिषामा
वयं तर्क” इत्यन्तः ॥ आक्षिप्तस्य कुत्सत्येवमपिम् । जगती,
आग्नेयी । महाप्रते आभिमासते शब्दे जातवेदस्य सूक्तं शस्यते ।
हे भगवन् अश्रे ! अस्मै यजमानाय स्वम् आ आहूय
देवाग् आभिमुख्येन वा यजसे पूजयसि होतुलेऽनस्थितः । स
एव साधति अन्तर्भाषितप्यर्थः । साधयति आत्मनोऽभिप्रता-
र्थम् । किं स एव यजमानः अनर्था शत्रुमित्रप्रत्युतः (अप्र-
तिगतः) अनाश्रितो वा कश्चिदन्यम् (स्वैवेव महिम्ना युक्तः)
क्षेति निवसति । “क्षि निवासगलोः” (तु० प०) व्यस-
येन वास्य छक् (पा० २-४-७३) तथा सुवीर्यं शोभनमै-
स्मनो वीर्यम् दधते धारयते “दध धारणे” (आ० आ०)
इत्या च स यजमानः तूताव तूताव वधते प्रजाधनयशोभिः ।
तवतेर्दृष्टिकर्मणो किति गति “तुजौवीनां वीर्योऽभ्यासस्य—”
(पा० ६-१-१७) इति वीर्योऽभ्यासस्य । एनम् यजमानम्
अहृतिः रोगः “अहृतिस्त्रागरोगयोः” इति हैमः । अहः
(पापम्) इति दुर्यः । अतिवीर्यमिति सायणः ॥ न अश्रोति
न सम्प्राप्नोति । हे भगवन्मित्रे ! यस्मिन्मतिमहाशुभावस्तस्य
तव सख्ये सखिमात्रे परिचरणकर्मणि वर्तमाना वयम्
मारिषाम हिंसिता न भवाम केनचिदपि ॥ २ ॥
एवमस्मिन्प्रकरणवशात्तूतावेति वृत्त्यर्थं उपपद्यते ॥

अहतिश्च अहश्च अहश्च हन्तेनिरुदोपधादि-
परीतात् ॥

एते शब्दाः हन्तेः । तथाच “हन्तेर्ह च” (उ० ४-६२)
इत्यतिः । तदेतदाह—निरुदोपधादित्यादि । अकारमुपधा-
तो निष्कृष्यादौ कृत्वा ततो हकारनकारौ निषेवेण भवतः ।

१. “छन्दसि वाक्चनं प्राक् णो वङ्गमुपधायाः” इति वचना-
दुपधाया वै यथादेशः ॥

२. शोभनवीर्योपेतं धनमिति सायणः ॥

३. तुजादिराकृतिगणः । तथाचायं सौत्रस्तवतिर्दृश्यर्थः ॥

४. केनितु—“नदि-महि वृद्धी” “महि गती” (स्वा० आ०)
इति धातुपाठे गती चेति पठन्ति ॥

अथ चर्यसे (५८) इत्येतदनवगतम् “चातयसि” इत्य-
वगमस्तदन्वर्थप्रतीत्ये निगममुदाहरति—

“बृहस्पते चर्यस इतिपयारम् ॥”

(ऋ० सं० २-५-१२-५)

बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुम् । पीयतिर्हि
साकर्मा ॥

बृहस्पत इति ॥ अस्य “ये स्वां देवोस्त्रिं मन्थमानाः
पापा भद्रमुपजीवन्ति पुत्राः । न दुःखेऽभ्युदयासि वामस्य”
इत्यादिः ॥ आगस्त्यस्य मैत्रावरुणस्य (बृहस्पतेः) आर्षम्
त्रैष्टुभम् कैशिको विनियोगः ॥ हे बृहस्पते देव ! दानादि-
गुणयुक्तं । ये यजमानाः पुत्रैः प्रार्जितवना अपि भोगप्रधानाः ।
पापाः अप्रत्युपचिकीर्षवः । भद्रं भर्त्तनीयं स्तुत्यं त्वा त्वा
उत्तिकम् उत्साविणं (दातारं) भोगानां मन्थमानाः उप-
जीवन्ति इत् केवलं उपजीवन्त्येव न क्रियया प्रत्युपचि-
कीर्षन्ति, तेभ्यः दुःखे (दुःख्ये दुःखिने) दुर्धीभ्यः वचनव्य-
त्ययः साधनं चार्षम् । धामं वननीयं सम्भजनीयं (प्रशस्यं)
धर्मम् । अतु अतुक्कलं नददासि । किन्तु पियारं देवपीतुं
देवहिंसकमयष्टारं देवानां, स्वभोगप्रधानं तं चर्यसे चातयसि
नाशयसि ॥ ५ ॥

विद्युते द्यावापृथिव्यौ । वियवनात् ।

विद्युते (५९) इत्येतदेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि द्यावा-
पृथिव्योरभिधानम् कुतः ? वियवनात् इति निर्वचनम् ।

१. अत्र देवराजः—“वय गतो” स्वादिरात्मनेपदी । अत्र चात-
यतेनोक्षमाधेयस्यै वदते । यदा चातयतेरेव विकृतं रूपमिषा ॥

२. तथाच शौनकाः—“खात्वा जपेदनवीर्यं नमस्कृत्य बृहस्प-
तिम् । पीरान्वनं च प्राप्नोति सौकोर्म्यं च निषच्छति” इति ।
अनर्वाणं तदादिर्न धार्यस्वर्षं युक्तमष्टवर्षं यष्टेदमपि पञ्चमम् ॥

३. सायणस्तु—पापा पापदुःखोऽस्याः पञ्चाः हविर्लोक्षान्नवन्तः
पापेन जीर्णा वा नरा इत्येवमन्थयैव व्याचक्ष्यी ॥

४. “वदि अभिवादनस्तुलाः । भदि कल्याणं सुखे चेति”
(स्वा० आ०) धातुपाठे चास्तुतिः ॥ “कृजेन्द्रे” (उ० २-
२८)ति विपातनाद् ॥

५. दातैव केवलं भोगानामयमाजंवेन, न प्रत्युपकारार्थित्वेयं
मन्थमानाः ॥

६. “वन्धुष्य सम्भजी” (स्वा० प०) “श्विषुपी—” (उ०
१-१४२) इत्यादिना बाहुलकान्मन्त्रं प्रत्ययो नकारस्य आकारा-
देशश्च । सम्भजनीयं हि “प्रशस्यं वसवति धनमेवेति तथाविधं
मन्थते ॥

७. च यत्र अद्यानो यदा च देवान् तस्य वजतेऽमुदासि
वाममिति पापदुःखपर्यायं सम्भक् न पश्यन्तीत्यर्थः ॥

गौतिर्मिश्रार्थाः । (अ० ५०) तस्योपसर्गसामर्थ्याद्विपर्ययेणाथो भवति विमिश्रीभूते (नियतं वियुक्ते) इत्यर्थः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“समान्या विद्युते दूरे अन्ते ॥”

(ऋ० सं० ३-३५-२)

समान्येति । अस्य “ध्रुवे पदे तस्थुर्जागृकंके । उत स्व-
सारा युवती भवन्ती आहूतुवाते मिथुनानि नाम् ॥” इति-
शेषः । विश्वामित्रस्यैवार्थम् । वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । ऐतिह्येति विनि-
योगः । समान्या समान्या समाने वा एते यावापृथिव्यौ,
समानपरिमाणौ । परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणा ऐकमत्यं गते वा,
विद्युते विमिश्रीभूते-विद्युत्वर्तमाने वा । दूरे अन्ते दूरेऽन्ते-
भवसाने यथोक्ते । “सप्तयुपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च” इति
(पा० २-२-२४ वा०) बहुव्रीहिः । “हलन्तादि” (पा०
६-३-३) ति सप्तम्या अलुगसन्निधार्थः । अविनाशिन्यौ ।
जागरूके सर्गादारभ्य स्व स्वमधिकारं प्रति जागरणशीले
सखौ ध्रुवे अविनाशिनि पदे अन्तरिक्षे स्थाने तस्थुः
स्थितवत्यौ ॥ उत अपिच-स्वसारा स्वसारौ-भगिन्यौ
(सौहोदयतिलाद्) युवती युवत्यौ-नित्यतस्थौ भवन्ती
भवन्ती (अपरसरसम्मोहेन) “वां च्छन्दसि” (पा० ६-
१-१०६) इति पूर्वसवर्णधीर्घः ॥ आहूतु अन्तरम् उः पूरणः ।
इनेऽभिनिमिश्रीभूते इव मिथुनानि द्वन्द्वानि (द्विवचनसम्बद्धानि)
नाम नामानि । शैलौषः । “स्वधे-पुरन्धी-धिषणे-रोदसी”
इत्येवमादीनि । हुवाते परस्परं मृतः । कर्मकर्तरी प्रलयः ।
“सकर्मकाणां प्रतिषेधो वचन्यः” (पा० ३-१-८७ वा०)
इति यमात्मनेपदाभावौ । यद्वा कर्तयैव । “स्तोतृभ्यः” इति
शेषः । स्तुतिनामभिः स्वधे-पुरन्धी इत्येवमादिभिर्द्विवचना-
नैर्थावापृथिव्याहुच्येते इति हि परमार्थः ॥ २ ॥

एवमेतस्मिन्ने विद्युते इत्यस्य पदस्य यावापृथिवीविशेष-
पणले, यावापृथिवी शब्दश्चाप्याहार्यः । “दूरे अन्ते” इत्येव-
मादीनां तथोपपत्तिदर्शनादिति बोध्यम् ॥

अथैकपदनिरुक्तम्—

समानं सम्मानमात्रं भवति । मात्रा मानात् ।

दूरं व्याख्यातम् । अन्तोऽन्तेः ॥

सम् सममेव मानम् यस्य तत्समानम् । तदुक्तं सम्मा-
नमात्रं भवतीति । अत्र मयूररथसकदिलान्धिलसमासो मात्र-

१. विश्वामित्रपुत्रस्य बाहूपुत्रस्य वा प्रजापतेराश्वैरुद्धं वैश्वदेव-
मिति सायणः ॥

२. “सुप्तं सुष्ठुनि-” (पा० ७-१-३९) ति विभक्त्यर्थेऽस्य ।
एवमेवेति । क्विप्पुगपि भवति ॥

३. “एकस्मादात्मनो जाते” इति सायणः । तथाच छतिः—
“तस्मादा-यतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोर-
विरभेरापोऽब्जः पृथिवी” इति ॥

४. परस्परमित्यप्याहार्यमश्वारिन्मन्त्रे ॥

२६ नि०

शब्देन, (पा० २-१-७२) एवशब्देन च विग्रहः । सम्मान-
मेव सम्मानमात्रम् । समस्य चान्वयलोपः । अन्ये तु-सहमानेन
वर्तत इति, समानं मानमस्येति वा, अत्राद्ये-“तेनसहेति”
(पा० २-२-२८) बहुव्रीहिः । “सोपसर्जनस्य” (पा० ६-
३-८२) सहस्य सादेशः । द्वितीये-“समानस्य छन्दसी”
(पा० ६-३-८४) तिस्रः । शब्दसाम्यातिप्रवीति-मात्रा-
मानादिति । तथा-“माहू माने” (दि. आ.) इन् (उ. ४-
१५९) अनिलैः पित्तौष्ण्य । टाप् (पा० ४-१-४) “मात्रं
लवधुतो स्वाधे कालर्षे मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये
मानेऽप्ये कर्णभूषणे । काले हुते चे”ति हैमः ॥ व्याख्यातम्
(नि० ३-१९) अततेः गत्यर्थस्य (आ. प.) बाहुलका-
त्तनि तस्य नः ॥ तथाच “दूरे अन्ते” इत्यत्र “तत्पुष्ये कृति
बहुलम्” (पा० ६-३-१४) इत्यलुगिति देवराजः ॥

अथ ऋधक् (६०) इत्यव्ययमनेकार्थम् । तत्राह—

ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति ।

अथापि ऋधोत्यर्थे दृश्यते ॥

पृथग्भावस्य पृथक्त्वस्य प्रवचनं भवति सोऽनेन
प्रोच्यत इत्यर्थः । अथापि अयमेव ऋधगितिः शब्दः कदाचित्
ऋधोत्यर्थे अपि दृश्यते । तथाच निगमः—

“ऋधगया ऋधगुता शमिष्टाः ॥”

(य० वा० सं० ८-२०)

ऋधुवन्नपाशीर्ऋधुवन्नशमिष्टा इति च ॥

ऋधगयेति । अस्य “वृणं हि त्वां प्रमुति युधे अस्मि-
न्ने होतारमवृणीमहीह ॥” इत्यादिः । “प्रजान् वृजमु-
र्षया हि विद्वान् स्वाहा ॥” इत्यन्तः । समिष्टयज्ञेषु सौमिकेषु
विनियुक्ता । तत्र चोक्तम् “एतौ विश्वामित्रो यज्ञस्थारणी अप-
श्यत्” इति ॥ हे भगवन् ! अग्ने ! यद्यप्योजनमुपिश्य इह
असिन्देशे असिन्ध्वे वा प्रयति प्रोत्सर्पति सति चर्यं त्वां
त्वां होतारम् “अभिर्देवो दैव्यो होता” इति हि श्रूयते ॥
अवृणीमहि वृतवन्तः । तत्तया कृतमिति परिसमाप्तेऽस्मि-
न्यधे प्रलभाभ्यतेऽस्माभिः ऋधगयाः सम् । यानि मित्रा-
ण्यपि हवीषि हुतानि सन्ति तानि लभमे । ऋधग पृथगेव कृत्वा
ततो देवान् अयाः अयाक्षीः । न ते सम्मोहोऽस्तीति भावः । किञ्च
“ऋधगुताशमिष्टाः” सम् । उत-अपिच यदपि किञ्चिद्विद्यु-

१. गौराविषु मातामहीशब्दपाठान् । “मातरि पिबे”—
(पा० ४-२-३९ वा.) ति पित्वादेव औपसिद्धेः ॥

२. दुःशब्दोपपदाधेतः “दुरीणो लोपश्च” (उ० २-१८)
इति रश्मत्यलो पातोर्लोपश्च । “रोरी”—(पा० ८-३-१४)
ति रेकलोपः । लोपे पूर्वस्य दीर्घः (पा० ६-३-१११) अत्र स्कन्द-
स्वामिनः । “दुःखेन गन्धते दूरमतोक्षरेरेण्याच्च सततगतौ
भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ती”—ति । तथाच “दूरेऽन्तमव-
सानगत्ययोः” इति दूरे अन्ते इत्यस्यार्थः ॥

णमकार्षी, वयमेतस्मिन्हे । तदपि सर्वमेव ऋषक् समृद्धं सशुणमेव कुर्वन्, पापमस्य यज्ञस्य अशमिष्टाः स्विच्छुद्रपेण क्षमि-
तवानसि । यस्त्वमेतदक्षापीरस्माकमेतस्मिन्हे, तत्त्वां व्रीचि-
एतदेव मयेतेषां कर्तव्यमिति विद्वान् प्रजानन् प्रकर्षेण जात-
श्चास्माकमात्मन उपरिमक्षिम् यज्ञम् एतम् उपायहि उपागच्छ
पुनःपुनरस्माभिरनुव्यातः परिचर्याया इति भावः । वस्तुतस्तु-
अत्र द्वाभ्येताभ्योऽर्थार्थवेच । वतः “अभाष्युप्रोक्ष्ये हस्यते”
इत्युपक्रम्य भाष्यकारेणाशुपुन्यस्तो निगमः । निरुक्तं (प्राक्तनं)
च “ऋधुवन्नयाक्षीर्ऋधुवन्नशमिष्टा” इति । ततश्च “ऋधगयाः”
लम् हस्यस्य—अल्पमपि हुतमस्माभिर्हविः । ऋषक् ऋध-
मेव (देवतात्सिमर्थ बहु) कुर्वन् अयाः—यागमकार्षीस्त्व-
मित्यर्थः ॥ इत्थं च सुसम्पादितमस्मत्प्रयोजनं दयमानेन भवतेति
समुदितार्थः ॥ अथ ऋधकृच्छन्दस्य पृथग्भावापेक्ष उदाहरणम्—
“यदिन्द्रं विवि पायै यदृधुव्यहा स्वे सदेते यत्र वासि ॥
अतोतो यज्ञमवसे नियुक्त्वान् सजोषाः पाहि गिर्वणो
मखिज्ञैः ॥” इति (ऋ० सं० ४-७-१२-५)

भारद्वाजस्येयमावर्षम् । पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये निव-
द्धानीये सक्ते शस्यते । हे भगवन् इन्द्र ! यत् यदि लम्
पायै पारणीये स्थाने दिवि ह्यलोके वसेते, यत् यदि वा
ऋधक् पृथगन्यस्मिन्देसो यद्वा स्वे लक्षीये सवने एहे
अन्तरिक्षलोके । अथ वा किमनेन यज्ञ यस्मिन्देसो अंसि
भवति । अतः अस्मात्स्थानात् आगत्य हे गिर्वणः गिरां
(स्तुतीनां) सम्भर्षेन्द्र ! नियुक्त्वान् नियुतोऽथास्तद्वा
मरुद्भिः । अन्यैः देवैः सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वै नः
अस्माकम् अवसे रक्षणयान्नाय वा यज्ञम् अस्वीयं पाहि
रक्ष ॥ यद्वा—यज्ञ-यजनसाधनसमर्थीयं सोमं, पाहि पिव ।
“बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति वागो छक् ॥५॥

अस्या इति असेति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनु-
दात्तमन्वादेशे ॥

१. “ऋधगया” “ऋधयुता शमिष्टाः” इति बावयद-
मित्यर्थः ॥

२. कविदम्यैव स्यानेऽवसितः । को हि तत्परो वेद तत्र
स्थानं वनास्तीति भावः ॥

३. “गन्धमाना वि क्रिया कारकविमकीनां निमित्तम्” इति
हि वार्तिकं (पा० १-४-३१) महाभाष्ये तु “प्रसाख्यान-
योक्ति” इति पतदर्थे प्रत्यये ॥

४. “वनं षण सम्भक्तौ” (स्वा० प०) अश्वन् (४०
४-२८८) पञ्चमेऽपि ॥ “ग्रीभिः सम्भजौत । स हि स्तुतीः
सम्भजति । स्तुतिभिर्वा सम्भज्यत” इति दुर्गां स्वाख्यत ॥

५. वायुर्भूत्वेति दुर्गाः ॥

६. रक्षसीति दुर्गाः । तत्र पदव्यत्यय आर्षोऽयमन्तव्यः ।
प्रकृतार्थे तु भानेऽश्वन् (४० ४-२८८) पक्षे “अपति”ति
अश्वनाम (निर्व० २-७) ॥

अस्या (६१) इति अस्य (६२) इति च पदद्वयं
क्रीपुंसविषयम् । स्वरकृतात् विशेषात् प्रथानाभिधापि वा भवति ।
अत्र हेतुमाह—उदात्तं प्रथमादेशे इति । प्रथमं इति
मुख्यनाम । तथाच मेदिनी—“प्रथमश्च भवेदादी प्रथानेऽपि च
वाच्यवदि”ति ॥ तस्यादेशोऽभिधाने एतत्पदद्वयम् उदात्तम्
भवति । अन्वादेशो—प्रथानार्थमनु—(पश्चात् शुणभावेन)
यो वर्तते तस्य आदेशो अभिधाने वर्तमानम् अनुदात्तम्
एतत्पदद्वयं भवति ।

अनयोर्लक्षणं प्रसिद्धा दर्शयति—

तीव्राथैतमुदात्तम् अल्पीयोऽर्थैतमनुदात्तम् ॥

लोकेऽपि हि—यत् तीव्राथैतत् उच्छ्रज्येन प्रथानतरे
तत् उदात्तम् इति प्रतिदम् । यथा—“उदात्तमेतत्कृत्स्नमि”ति ।
यच्च—अल्पीयोऽर्थैतत् अल्पीयसाधेनाप्रधानतरे—तत् अ-
नुदात्तम् उच्यते ॥

उदाहरणैरानयोर्विभागं दर्शयति—

“अस्या ऊ षु ण उप सातथे भुवोऽहैळमानो
ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ॥”

(ऋ० सं० २-२-२-४)

अस्या इति । अस्य “ओषु स्वांसवृत्तमहि स्तोमैर्भिर्द-
स्नाशुभिः” नृदि स्वां पूषत्तमित्यं आद्येण न तं सुखमप-
बुवे” इत्युत्तरार्थवैम् । पञ्चकपस्यावैम्पौर्णम् । आसष्टम् इति
सायणः । अतिच्छन्दा इति दुर्गाः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥ हे
अजाश्व ! पूषन् । नः अस्माकम् अस्याः । अस्य चतुर्थ्यैव
पठौ (पा० २-३-६२) । सातथे लब्धये “कतिपूतिपूतिसा-
तिहेति कीर्तयथ” (पा० ३-२-१७) इति निपातनात्सा-
रयम् । अहेळमानः अनारमकुर्वन् । अक्रुध्यन् इति भाष्यम् ।

१. वेति विकल्पे तेनाप्रधानाभिधायीत्यपि स्वारसिकोऽर्थः ॥
यद्वा प्रधानेत्येतदप्रधानस्याप्युपलक्ष्यमेकदेशाभिधानं वा ।
वाशब्देन स्वरकृतमुदात्तानुदात्तत्वद्वयं प्रधानाप्रधानभावेन
वैलक्षण्यं विवक्षितम् । पुनरुक्तस्यान्वादेशविषयतयाऽनुदात्तत्वमिदो
वक्ष्यते “इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तात्स्तुतीयादौ” (पा० २-४-३२)
इति ॥

२. अनेदे तृतीया “प्रकृत्यादिरवात्” (पा० २-१-२८
वा०) धान्येन धनवानिति वत् ॥ अत्र पदलोपो द्रष्टव्यः ॥

३. पूषन् इदं पूषस्य देवतेत्यर्थः ॥

४. कथं नाम वयमभिप्रेतार्थं लभेमहीति भावः । यद्यप्ययं
सातिशब्दो दानावसानयोरनारभेणानिहितस्तथापि कामस्यापि
तत्पूर्वकत्वेन दानेन (दानशब्देन) कामोऽप्यभिधीयते ॥

५. सर्वोद्धारार्थवैमानः प्रायेण क्रुध्यतीति भावः । हेऽश्वनादरे
क्रीपे चेति देवराजः (स्वा० आ०) कटः शानपि क्षपि
सुगागम आनस्य ॥

ररिवान् दानैर्मिप्राययुक्तः सन् सु सुष्ठु उप समीपे भुवः भवः । लवि सविच्छेदे सति त्वदनुग्रहादभिमतेतमर्थं लभे- महीति भावः । ऊ इति पादपूर्णः “सुवः” (पा० ८-३-१०७) इतिपत्ये “नक्ष धातुस्थोरुभ्यः” (पा० ८-४-२७) इतिगणम् । हे अजाश्व ! अजनाश्वे ! (गमनाश्व ! छागा- श्वेतिवा) श्रवस्यताम् अश्वं-धनं वेच्छतामस्माकम् सुर- रिवानुपभुवः उक्तार्थद्वयः । हे दस्य सौत्राणमुप- क्षपयितः इति सायणः । दर्शनीय ! अथवा दान्त ! इति दुर्गः । हे पूषन् ! पोषक एतन्नामकदेव ! साधुभिः शोभनैः- लां प्रीणयितुं समर्थैः स्तोमेभिः स्तोमैः प्रख्यादिसंज्ञिकाभिः स्तुतिभिः “बहुलं छन्दति” (पा० ७-१-१०) इत्येसमावे एलम् (पा० ७-३-१०३) ओषु आ-उ-उ इति पदत्रयम् तत्र उः पूर्णः । सुष्ठु-त्वा लाम् आचवृत्तीमहि आभि- मुह्येनात्मनो वर्तयामहे । द्युतेरन्तर्भावितपथोऽह्निहि “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७६) इति शपः श्लुः । यज्ञान्तरगमना- भिवर्तयाम इत्यर्थः । हे आघृणे ! सर्वतोवृष्टेः क्षारयितः । यद्वा हविषामाहृतैः । स्त्रीकर्तरिति सायणः । आगतवीति ! इति दुर्गः । “बु क्षरणवीत्योः” (जु. प.) छान्दसो धातुः । तस्य “घृणिदृष्टी-” (उ० ४-५६) स्वादिना निपातितः । आजि- षत्तांस्त्राण्णिस्तर्दुष्टौ रूपम् । पूषन् ! नहि नैव त्वा लाम् अति अतीत्य (अतिक्रम्य) साधुतरां दर्शनीयतरां वाऽन्यां कान्तिदेवतामहं मन्ये (कदाचिदपि तेऽवमतिं न करोमि) न केवलमनतिक्रमामात्रं किन्तु ते तव सार्थ्यं सखित्वं-हितकलुषं कदाचिदपि न अपह्नुवे । नैवापनयामि । न खजामि सर्वतः प्रख्यापयामि कृतज्ञोऽहमिति भावः ॥ ४ ॥

एवमत्र-सातिः प्रधानभूतेति कृत्वाऽस्या इत्येतत्पदमन्तो- दात्तम् । अन्तोदात्तमपि च सदुदात्तमित्युक्तं भाष्यकारेण, एकदेशस्य उदात्तत्वात् ॥

१. दातासन्नित्येव सायण आह ॥

२. अजना अजाः । पचायच् । गमनशीला मृशमल्यर्थं गन्तारो वक्ता वा तपचाया अश्वस्थानीया रथे निबद्धा यस्य सः । तस्मिन्नुद्धौ ॥

३. श्रवदशब्दात्पञ्चगताच्छता । श्रव इति अत्रत्य धनस्य वा नाम निधे० २-७-११ ॥

४. दानमनास्त्रुष्ठु समीपे भवेति ॥

५. “दस्य उपक्षये” (दि० प०) यद्वा “दस्य दर्शनं दर्शनयोः” (जु० आ०) पक्षे “दस्य उपक्षये” (दि० प०) इत्येतेभ्यो मनिन् (उ० ४-१-४४) पक्षे मस्य सो विपर्ययेण । अनपुंस- कत्वेपि नलोप आर्षः ॥

६. उपरि इदमः किद्वस्त्रेणान्तोदात्तत्वम् । शान्तनवाचार्येण हि किद्वस्त्राणि प्रणीतानि यत्र “किद्वोऽन्त उदात्तः” इति प्रथमं सूत्रम् । किञ्चित् प्रातिपदिकस्य -न्शश्च तस्मान्तवदाच इति हि तदर्थः । एक एवात्राकार इदमोऽनश्चित्ये तस्य एव उदात्त इति कथार्यं नातोदात्तो व्यपदेशित्वैकसिद्धिर्हि परिचितमस्ति । (प० ३१) भाष्यकारस्य तु प्राधान्याभिप्रायकयोर्दात्तत्वाभि- धानमिति बोध्यम् ॥

अस्यै नः सातवे उपभवाहेलमानोऽकुध्यन् ररिवान् । रातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषणमाहाजा- श्वाजा अजनाः ॥

रातिः “रा दाने” (अ० प०) इत्येव धातुः । अभ्यस्तः अभ्यासश्चक्ष्मापनः । तथाचान् रातेऽभ्यस्तस्य छितः क्तुः (पा० ३-२-१०७) द्विलम् (पा० ६-१-८) अभ्यस्त- संज्ञा च (पा० ६-१-५) कसोरिद् (पा० ७-२-८७) आतो लोपः (पा० ६-४-६४) अजाश्वेति । अजा एव अश्वस्थानीया यस्य स वस्त्ररथेति यावत् । अजा “अज गतो” (श्वा० प०) पचायच् (पा० ३-१-१३४) “अजाविभ्यामि”- (पा० ५-१-८) ति निदेशा “द्वेजेषां”- (पा० २-४-५६) ति व्यादेशो न । अजना इति “नन्यादिस्त्वात्” (पा० ३-१-१३४) ल्युः “वोरलः” (पा० ७-१-१) ॥

अथानुदात्तम् ।

अथ-पुनर्वसिन्ननुदात्तमेतत्पदं गुणभूतार्थानिधाया भ- वति । तस्यैव निगमः—

“दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥” (ऋ० सं० ८-३-२७-४)

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु शरदः शतम् ॥

दीर्घायुरिति । अस्य “पुनः पत्नीमभिरंदावायुषा सह वचंसा” इत्यादिः । स्यौवा आर्षमनुष्टुप् । विवाहे विनियुक्ता । पित्रा पूर्वमेतां वत्तां सर्तां कन्यां पत्नीं पुनरभिरवात् आयुषा सह वचंसा तेन सहैतस्मिन्वैवाहिके कमेणि “अभिसन्धिषिर्वस्काराद्वाथोलमुपजायते” इत्येतदपेक्ष्य पूर्वदा- नात्पुनर्दातुलमुच्यते तदेवमस्यावत्ताया एवमाशास्ये योऽस्याः पत्न्याः पतिः । मर्ता दीर्घायुः अस्तु इति । यतो विशेषयन् श्रवीमि-जीवाति जीवतु लोभं लब्धं (पा० ३-४-७) छेदो- ऽडाटो (पा० ३-४-९४) इत्याह । शरदः शतम् इति । शरदि हि दुर्जायः प्राणिनो नवनिता योगभूयस्त्वौ । अत एव- माशास्यते शरच्छतं जीवत्विति । यद्वा शरदिति संवत्सरनाम “संवत्सरो वत्सरोऽज्यो हायनोऽज्ञी शरत्समाः” इत्यमरः ॥ “कालाश्वनोरत्यन्तसंयोगे” (पा० २-३-५) इति द्वितीया ॥

एतस्मिन्मन्त्रे-भट्टकन्यासंयोगे सति भर्तैव प्रथमम् तस्य ह्यायुराशास्यते । तस्य लक्षणार्थं पत्नी । तस्मात् “दीर्घायुरस्या यः पतिः” इत्येवदनुदात्तम् ॥

१. त्रधाचोक्तं “वैभानां शरदी माता पिता तु कुसुमाकरः” इति ॥

२. अस्या इति पदमप्रधानभूतकन्याभिधायित्वात् । स्वरक्ष- तोऽप्यत्र विशेषो द्रष्टव्यः । पुनरवादानेनाम्नादेशविषयत्वमोऽनु- दात्तोऽश्वेजोऽन विधीयते (पा० २-४-१२) “किञ्चित्वा

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

शरच्छ्रुता अस्यामोपधयो भवन्ति शीर्णा आप इति वा ॥

श्रुताः पक्ताः “आ पाके” (अ. प.) कः “शतं पाके” (पा० ६-१-२७) इति साधुः ॥ **ओपधयः** श्रीलायाः । शीर्षेतेऽस्यां पाकेनोपधय इति शरत् । “वृ हिसायाम्” (ऋ. प.) “शृवभसोऽदिः” (उ० १-१३०) इत्यदिः । “शरत्नी वत्सरेऽयुतौ” इति मेदिनी ॥ **अथवा शीर्णा आपोऽस्यां भवन्तीति** शरत् । वर्षासु हि प्रवृद्धानि सोतांसि शरदि विशीर्षन्ते ॥

अस्येत्स्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥४॥ (२५)

अस्य इति एतत्पदम् **अस्या** इत्येतेन स्त्रीविषयेण पदेनैव व्याख्यातम् । तथाचान्न (पुंविषये) निगमो यथा— ॥ ४ ॥ (२५)

“अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्वति सप्तपुत्रम् ॥१॥

(ऋ० सं० २-३-१४)

अस्य वामस्येति । शीर्षतमस्य आपस्य वैश्वदेवं त्रिभुवन-
देशपरिभाषया । तातायसवने महाव्रते वैश्वदेवे राखते । अत्र
द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यकिंवा-
सम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । योऽयं दिवि होतते तस्य **अस्य**
वामस्य वननीयस्य सम्भजनीयस्य सर्वारोग्यार्थिभिः सेवनी-
यस्य “वनपण सम्भक्तौ” (श्रु० प०) ततः “दिवियुधी”त्यादिना
(उ० १-१४२) बाहुलकार्कमणि मक् नकारस्याकारश्च ।
पलितस्य पालयितुः । प्रकाशदृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य जगतः
पालकस्य । तथा योऽयं दिवि होतते **तस्य अस्य होतुः** क्षात-
व्यस्य आह्वानार्हस्यादित्यस्य (सूर्यस्य) मध्यमः मध्यमस्थानो
मध्ये भवो वायुः “मध्यान्मः” (पा० ४-३-८) इति भवार्थे
मप्रत्ययः । आदित्यादी अपेक्षयास्य मध्यमत्वम् । सचाऽश्वः
अशनः सर्वत्र व्याप्तः । “अश्व व्याप्ति” (स्त्रा० आ०) “इषः
सिक्ली” (उ० ३-२) इत्यादिना बाहुलकावक् । “शात्”
(पा० ८-४-४४) इति तुल्यविषयः । न हि वायुरहितः
कश्चित्प्रदेशोऽस्ति ॥ तादृशो **भ्राता** भागहर्ता, भर्तव्यो वा
विधातुमुपास्य कार्यन्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः”
इत्यन्वादेशलक्षणम् । पुनरुपादानं च स्वशब्देनैवेति नानेना-
पेक्षम् । तथाच प्रतीक्षमैताप्यभिहितयाः पुनरिदमभिधा-
नेऽप्यन्वादेश लपयामः । तथाच श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे (९
अ० ४० श्लो० ८ गये) पनमिति द्रष्टव्यम् ॥

वैदकेन । अस्ति भ्रातृस्थानीयो भवति । **किञ्च अस्य** वायोः
भ्राता हविर्भागहर्ता, ऐन्द्राये हविषि तुतो वा घृतपृष्ठः
घृतेन स्पृष्टः । यद्वा—घृतमाहुल्लक्षणं पृष्ठं यस्य तादृशः ।
तृतीयोऽभिरक्षिः । द्रविवीस्थानः । तृतीययस्युक्तोर्न्यायेक्षया
द्रष्टव्यम् । वायुरपि ज्योतिरेव । “वायुना ज्योतिषा” इति हि वि-
ज्ञायते । अत्रैतस्मिन्नेवाविमक्ते ज्योतिषि विश्वपतिं
विचारं प्रजौनं पतिं पालयितारम् । **सप्तपुत्रम्** सर्पण-रैविम-
पुत्रोपेतम् । **अपश्यम्** प्रधानत्वेन दृष्टवानस्मि ॥ १ ॥

अस्मिन्मन्त्रे सूर्यः प्रधानम् सूक्ष्मे सूर्याविकारोत् । तस्मात्
“अस्य वामस्ये”त्येव “अस्य” शब्दोऽस्त्योदात्तः । वायुश्चा-
प्रधानमिति तदर्थेऽयम् “अस्य” शब्दोऽस्त्योदात्तः । एवमेकस्मिन्ने-
वास्मिन्मन्त्रे उदात्तोदात्तावेतौ “अस्य” शब्दौ प्रधानाप्रधान-
विषयव्यतिरेकमेवोदाहरणम् ॥ अथास्य भाष्यम्—

**अस्य वामस्य वननीयस्य, पलितस्य पाल-
यितुः । होतुर्होतव्यस्य । तस्य भ्राता मध्यमो ।**
मध्यमोऽस्त्यश्वो । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो
हरते भार्गं, भर्तव्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता
घृतपृष्ठोऽस्यायमभित्तत्रापश्यं, सर्वस्य पातारं
वा, पालयितारं वा । विश्वति, सप्तपुत्रं सप्तम-

१. यथा लोके भ्राता पितृभृत्य भार्गं हरति तदन्वयस्यान-
गन्तरिक्षलोके हरतीति, दृष्ट्यर्थं रश्मिभिराहतानां भौमानां
रसानां हरणाद्वा, हरति योदकं पुनोकाद । भ्राता हि पित्र्ये
पत्नेन स्वाविशेन वा भर्तव्यो भवति । मध्यमो वायुरपि दृष्ट्यर्थं
रसैर्भर्तव्यो भवति ॥

२. सम्भूय कार्यकारित्वात्रयाणामयं पूरणस्तृतीयो भवति ।
“देह्नीयः” “येः संप्रसारणं के” (पा० ५-२-५५) इति
साधुः । सजातीयत्वमुपादायति बाहुरपीति ॥

३. विश्वपतिं अनुग्रहयितुं सर्वकर्मैव अधिकारित्वेन । यदा
अनुग्रहिता आभीयभूराजादेः भिता इति विश्वः । “विश्वे
प्रवेशने” (उ० प०) किम् । “विश्वो राजानुमुपतस्त्यर्क-
मिर्यम्” इति (ऋ० सं० ४-५-१०-४) इति निगमः ॥

४. एतत्तत्त्वमुपदिश्यात्कीमविषयितीति ॥

५. विषयतत्त्वाभिधानेनापि प्राधान्यमस्योक्तम् ॥

६. प्रथमादेशान्वादेशश्चाभ्यां हि प्रधानाप्रधानादुच्येत
शत्रुकुसुदाचातुदाचकारार्थम् । अत्र दुर्गः—अन्वेतु मन्वन्ते—
प्रथमादेशो नाम प्रारम्भस्तत्र यदतीते तदुदात्तं भवति । प्रधा-
नापेक्षास्तुदाचमिच्छुकलक्षणेन, तथा “अस्या कुपुणः” “अस्य
वामस्य” इति । अन्वादेशो नामान्यस्य पदस्य पश्वादेशात्तत्र
वर्तमानमनुदात्तं भवति । “पदात्परस्य निघातो भवतीति हि
लक्षणविशेषिपि सुवर्तः । तच्चानुदात्तत्वेनैव लक्षणेनास्तीत्योऽर्थवत्
अप्रधानापर्यन्तं भवति । तथा— “क्षीबोयुरस्यायः पतिः”
“तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य” इति ॥

पुत्रम् । सर्पणपुत्रमिति वा । सप्तसृष्टा संख्या ।
सप्तादित्यरम्भय इति वदन्ति ॥ ५ ॥ (२६)

वननीयस्येति । वामशब्दसाधनमुक्तमथस्तात् । पाल-
यितुः तथाच “पाल गतावि” (भा० प०) खंसात् “गल-
थोक्तमैके” (पा० ३-४-७२) ति. कर्तरि क्तः । धातोश्च
पालयतिना रक्षणार्थेन (उ० प०) विनिमयः । यद्वा पालय-
तेरेव “लौष्ठपलितौ च” (उ० ३-९२) इति निपातः ।
ह्रातव्यस्य । तथाच “हेडसर्षीनां शब्दे चे” (भा० उ०) ति
धातोर्बाहुलकारकृत्वाधे वृत् “बहुलं छन्दति” (पा० ६-१-
३४) इति ह्रः संप्रसारणम् ॥ भरतेः “वृद्धभरणे” (भा०
उ०) इत्यस्य हरतिकर्मणः हरणार्थस्य “नमुनेवृ” (उ०
२-९५) इत्यादिना निपातः ॥ तत्रेति । अत्रेत्यनेन विपरि-
वर्तितं द्रष्टव्यम् । सर्वस्य—जगतो मानवादिप्रजावर्गस्य ।
“द्वौ विशौ वैश्यमनुजा”—विलमरः । अत्र अनुज इत्युप-
क्षणम् ॥ पातारं पालयितारं वेति । अनेन पातेः
पालयतेर्वा डैतिः पतिरित्ययमभिप्रेति । सप्तपुत्रम् । सप्त-
संख्याका रश्मय एव पुत्रा यस्य तम् । यद्वा सप्तमपुत्रम्
अत्र मस्य लोपः प्रयोदरादिलात् । “सप्तमो ह्यसावादित्यः
पुत्र” इत्येवमैतिहासिको मन्वन्ते । ब्राह्मणेऽपि च “भूत-
पितरमण्डमवापयत तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टम इतिह
विज्ञायते” अथ वा नैव संख्याभिप्रायकमेतत्किं तर्हि ?
सर्पणपुत्रम् । इत्येवम् । सर्पणाः सृष्टाः सुहृत्तमप्यनवस्था-
यिनो रश्मय एव पुत्रा यस्य तम् । संख्यापक्षे निर्वैवीति—सप्त
सृष्टा संख्येति । सृष्टा प्रवृद्धा । (उपरिगता) “छप्ल गतौ”
(भा० प०) कर्तरि क्तः । (पा० ३-४-७२) एवं सप्त-
संख्योपेताः सर्पणक्रियायोग्या वा एत एव आदित्यरश्मयः
आदित्यस्य पुत्रा इति मन्त्रविदः वदन्ति मन्वन्ते ॥ ५ ॥ (२६)
यथाचार्यं सप्तभिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्व्युज्यते तथेयमपरा
श्रुतेतस्मिन्नेव सूक्त उदाह्रियते—

“सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति
सप्तनामा ॥ त्रिनाभिं चक्रमज्जरमनर्वं यत्रेमा
विश्वा भुवनाधित्यस्युः ॥ २ ॥ (श्र० सं० २-३-१४)

सप्तेति । सप्त संख्योपेताः सर्पणा वा रश्मयः यम् एक-
चक्रम् एक एव ह्यसावन्तरिक्षे चरति, इतराणि ज्योतींषि

१. “पातेडैतिः” (उ० ४-५७) इति तु शाकदायनस्य ॥
२. ऐतिहासिकपक्षेहि—अदितिः पुत्रकामा कश्यपमुपतप्तयामिति
प्रस्तुते मित्रवरणादिव्यदितिपुत्रेष्वसादित्यस्य सप्तमत्वम् ॥ ईदृशं
महानुभावमादित्यः (मण्डलान्तर्वर्तिनं पुरुषं) महामपश्यमब्राह्मणम् ।
भावनायाऽन्तर्त्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । “शोऽसावादित्ये पुरुषः
सोऽसावदश्य” इति । “तथोऽहं सोऽसौ वोऽसौ सोऽहं” मिति च
श्रुतिः । अस्याप्यात्मपरतया व्याख्यानं साधनमाप्ये द्रष्टव्यं,
प्रकृदानुपपत्त्यादिह नोद्विहितम् ॥

नाशयत्येव खेन तेजसा (प्रकाशेन) रथं रंहणं (गन्तारम-
न्तरम्) “रहि गतौ” (भा० प०) “ह्निकुषि०” इति
(उ० २-२) थकर बाहुलकात् । नकार-हकार-लोपश्च ।
आदित्यम् । युञ्जन्ति योजयन्त्यात्मना अन्तर्भावितव्यर्थः ।
उद्यमेव ह्यसावादित्यो-रश्मिभिर्व्युज्यते रंहणधारी सुहृत्तमप्य-
नवस्थायित्वात् स एकोऽसहाय एवाश्वः अज्ञानो व्यापनः
सर्वभूतानाम् । सप्तनामा सप्तसृष्टिः सप्तपुत्र इत्येवमादीनि
सप्तसंख्याकानि नामानि स्तुतयो यस्य भवन्ति स वहति
गच्छति । एवमादित्यप्रधानः पूर्वोऽर्ध्वो व्याख्यातो भाष्य-
कारेण—यथा—

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणं, चक्रं
चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एको अश्वो वहति
सप्तनामादित्यः । सप्तासै रश्मयो रसानभिस-
न्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वेदमपीतर-
न्नामैतसादेवाभिसन्नामात् ॥

एकचारिणमिति । एक एव चरतीत्येकचारी तम् ।
“अर्धेचौति” लात्पुत्रपुंसकम् (पा० २-४-३१) अर्धेतिर्वचन-
मुक्त्वा साधनमाह—चकतेर्वैत्यादि । तथाच “चक्रं तृप्तौ
प्रतिपाते चे—” ति (भा० आ०) धातोर्गल्येऽपि वृत्तिमने-
कार्यत्वाद्वातृणां मन्थमानो रक्-प्रत्ययमाह बाहुलकात् । चरतेस्तु
“पचायच्” (पा० ३-१-१३४) कृतागमश्च । क्रामतेस्तु
गल्यर्थस्य (भा० प०) डे द्वित्वं (पा० ३-२-५८ वा.)
बाहुलकात् । अथ सप्तनामेतिपदं निर्वैवीति—सप्तासै ०००
यस्ति । “एतस्मिन्मण्डल” इति शेषः । अतोऽसौ सप्तनामा
अथवा सप्तैनमृषयो नमन्ति स्तुवन्तीति । सप्तनामा ।
तथाच “गम प्रह्वले शब्देचे” ति (भा० प०) धातोः संप्रदा-
नेऽत्र नाममिति निपात्यते (उ० ४-१५१) । अथ नाम-
शब्दमत्र प्रह्वले प्रयुक्तमर्थतो व्याचष्टे—इदमपीतरन्नामै-
तसादेव, कस्मात् ? अभिसन्नामात् । इति । एतच्च
क्रियाभिधानं भावघनन्तेन । तथाच—खमर्थं (वक्तव्यम्)
प्रत्याययितुमाभिसुहृत्वेन सप्तमस्यनेनेति नाम । अत्रोपसर्गयोगो-
ल्लोप ऐच्छिकोधातोरेव वा तावदर्थं वृत्तिर्थोक्तं निरुक्तलक्षणे
(उ० ३-२० पं०) अगिसप्तमनं च प्रह्वीमवनमेव ॥

अथ—

संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्ध्वचः ॥

व्याख्यायते । कोऽसौ ? त्रिनाभिक्रमम् इति । नायमादि-

१. नामशब्दो हि “नामस्तीमन्नि०” (उ० ४-१५१)
साधिना निपातित इह स्तुल्ये उपपत्त्याः । अत्रान्तरोऽपि भाष्य-
कारेणासौकोऽनुपदं तद्व्याख्यायां द्रष्टव्यः ॥

२. तथाचोक्तं “चक्रं चकनधर्मि, चकनं चकनमुच्यते, च-
नधमि क्रमणधर्मि वे” ति ॥

संप्रधानस्यार्थः—**त्रिनाभिसंक्रमम्** त्रिनाभिसंयुक्तं काल-
चक्रम् । **अजरम्** अजरधर्माणं सर्वदेव नवम् । तथाच श्रुतिः
“नमो नमो भवति जायमानः” इति । **अनर्षम्** “अप्रयृतमन्य-
सिन्” अनाश्रितमित्यर्थः । यत्र यस्यर इमा इमानि विश्वा
विश्वानि सर्वाणि । **भुवना भूतानि** “शेखन्दसि बहुलम्”
(पा० ६-१-७०) इति श्रौतैः । **अभि उपरि तस्थुः**
अभिसन्तिष्ठन्ते । आश्रितानि (सन्ति) विनाशमुपयान्ति ।
अत्र तिष्ठतेरेवाभिसंस्थाने वृत्तिनिरुक्तलक्षणाभिव्यक्तिः (पृ०
३-३० पं०) “संस्था”शब्दो विनाशे प्रयुज्यते । “संस्थितो मे
पिता” “संस्थितो यज्ञः” इति यथा । तथाचामरः “संस्थाचारे
स्थितौ सृष्टौ” इति । (य०) ऐवमुक्तलक्षणाः सप्तचारी व्यापनः स-
प्तनामा संपर्गः सप्तभिर्वा रश्मिभिर्भुक्त एकचारी रंहणश्चादित्यो
यथोक्तलक्षितलक्षणं कालचक्रं वदन्ति उद्यादारभ्य यावदस्त-
मनमनरातं बहुभक्तिनिर्वैर्यति । यद्येवमभिव्यक्त्यर्थे काल-
चक्रं तदेतदुभयमन्यथैव स्तौगीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्धेच
आदित्यप्रधान उत्तरः संवत्सरप्रधानो व्याख्यातः ॥ २ ॥

अथ त्रिनाभीत्यस्यार्थं वदन् संवत्सरप्रधानस्युत्तरार्धच-
स्योपपादयति—

च्युतः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति ॥

अथस्यस्यार्थलक्षारो मासा ग्रीष्मर्तुः शुष्क्याथालक्षारो मासा
वर्षर्तुः । कार्तिकाद्यालक्षारो मासा हेमन्तर्तुरित्येवं त्रय ऋतवो
यत्र सः । **संवत्सरः** । संवत्सन्त्युतवोऽत्रेत्यर्थे “संप्रयुक्ति”
(उ० ३-५२) इति वृत्तेः सरः प्रत्ययः । “सः सार्धेचातुके”
(पा० ७-४-४९) इति सस्य तः । अनेनर्तुविभागेनेतदेवास्
त्रिर्नाभित्युपपादितम् ॥

संवत्सरः संवसन्तेऽसिन्भूतानि ॥

भूतानि प्राणिनः । “भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं
त्रिपुञ्जिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना” इति
मेदिनी ॥ पदव्यर्थस्य आर्षः । एतच्च प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् ।
मैथुनाभिप्रायो वा स्यात्संवातः ।

१. चक्रशब्देन हि पूर्वोर्ध्वे आदित्य एवोक्त इदं त्रिनाभीति
विशेषयद्वाभिज्ञाशब्देन त्रय ऋतव उच्यन्त इति तैः सप्तर्चं काल-
चक्रं संवत्सरात्मकमेव चक्रशब्देनोच्यते इति भावः ॥

२. चक्रनभिमर्गं चक्रं चलनमुच्यते चलनधर्मि क्रमण-
धर्मि वा ॥

३. नहि संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति ॥

४. अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र कञ्चित् ॥

५. उपसंहरमुभयोरर्धैर्वयोरैकाधैलमुपपादयति—(य०) एवमि-
त्यादिना । यत्र (य०) इति फलितमर्थमभिसंक्रममुपगच्छेत् कितम् ॥

६. एतत्तत्त्वमनुपदं रज्जुदीप्तमित्येति ॥

७. ऋतुभिर्वासी संवत्सरो नक्षत्रे सप्तक्षते इत्यर्थः ॥

८. यद्वा—“वस मिषासे” (जु० ७०) “अतिस्यन्नाशु-
दय” इति मित्रभावे रूपम् ॥

सूर्येण । तथाच “प्रभु वदने” (भा० आ०) अतोऽ-
धिकरणे मक् धातोर्भावात् । गुणगमश्च । “ग्रीष्मः” (उ०
१-१४९) इत्युपादिवृत्तेण निपातितः । “ग्रीष्म ऊर्ध्वतुन्देयोः”
इति मेदिनी ॥

वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यः ॥

तदेतत्प्रत्यक्षमेव । तथाच वर्ष वर्षणमत्रास्तीत्यर्थे “अर्ध-
आदिभ्योऽच्” (पा० ५-२-१२७) इति मलर्थायोऽच् टाप
(पा० ४-१-४) भृञ् बहुव्ये ज्ञियाम् ॥ “जियां भृञ्
वर्षाः” इत्यमरः ॥

हेमन्तो हिमवान् ॥

तत्र हि बहु हिमं भवति । तथाच “हन्तेसुद हि च” (उ०
३-१२९) ह्यच् हिरादेशो मुवागमो गुणो ब्रह्मत्यान्तादेशश्च ॥

हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा ॥

ग्रीष्मः प्रसन्तेऽसिन्नसाः ॥

हन्तेः हिंसार्थस्य हिमं तद्यौषधिवनस्यतीन्द्रित ।
“हन्तेहि च” (उ० १-१४७) इति मक् । अथवा हिनोते-
ईज्यार्थस्य “हि गतौ वृद्धौ च” (खा० प०) मन् बाहुलकेन
(उ० १-१४१) ॥ संज्ञापूर्वकस्याम गुणः । “हिमं तुवार-
मल्योद्भवयोः स्यात्सुपकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यादिति
मेदिनी ॥ वृद्धिरत्र पुष्टिः तेन हि पुष्टयन्ति यवादयः ।
गन्धैर्वयोर्बोभयोः । तद्धि गमयति क्षयं भूतानि ॥ “ग्रीष्मः”
(उ० १-१४७) इति नियतितः ॥

अजरमजरणधर्माणम् ॥

अजरं हि तत्संवत्सरचक्रम् । **अजरणधर्माणम्** इति
संवत्सरशब्दस्य पुंस्त्वभिप्रायेण । चक्रे त्वजरणधर्मि । न हि
संवत्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति ॥

अनर्षमप्रयृतमन्यसिन् ॥

अर्षम् इति ऋच्छतेर्बैभन्तो “अवधावमाधमावैरेफाः
कृत्सिते” (उ० ५-१४) इति निपातः । प्रतिगतं सम्बद्ध-
मन्यसिस्तद्धिपरीतमनर्षम् अनाश्रितमन्यत्र कञ्चित् ॥

अथ तुरीयपादं निगमस्य व्याचष्टे—

यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते ॥

अवगतमेतन्मन्त्रार्थव्याख्यानोऽधस्तात् ॥

तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति—॥

तमेतं संवत्सरम् उत्तरस्मिन्धर्मे प्रकृत्य मन्त्रकृतं “त्रिना-
भिसंक्रमम्” इत्येवमाद्याभिः सर्वमात्राभिः सर्वैः अवयवै-
“पञ्चारे चक्रे” “वज्रे” “त्रीणि शतानि पृथिव्य”
“सप्त शतानि विश्वसिद्ध” इत्येवंप्रकारैः स्तौति

१. तेन नित्यमुद्भवचक्रान्तो वर्षाशब्दः ॥

२. अन्तर्भावितप्रत्ययैः ॥

तस्मात्सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्रायदर्शनादिहापि त्रिना-
भिषब्दस्त्युतविषय इत्युपपद्यते—पञ्चाशत्पूर्णा द्वौ द्वौ ऋतु-
समानखभावावित्यभिप्रायेण त्रित्वम् ॥

अधुना यथैतं सर्वमात्राभिः सौति तथोपावायति—

“पञ्चारे चक्रे परिवर्तमानम्” इति

(ऋ० सं० २-३-१६-२)

अस्य “तस्मिन्नातस्त्युत्तुंगनाभि विश्वा । तस्य नाक्षत्राण्यते
अग्निभारः सुनादेव न शीर्यते सनाभिः” ॥ इति शेषः ।
ऋष्यादिकमत्र यथोक्तपूर्वमुच्यते ॥ एवमनेऽपि ॥

इति पञ्चर्तुतया ॥

इति—अत्र पञ्चर्तुतया पञ्चर्तुरूपेण “संवत्सरस्य स्तुतिः” ।
इति शेषः । तथाच मन्त्रः “पञ्चारे पञ्च अराः चक्राङ्गानि यस्मिन्नात्र
पञ्चर्तुर्ह्यैरैरुक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सर-
परिवत्सरारूपेण पुनःपुनरावर्तमाने सति । तस्मिन्
कालचक्रे विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजाताणि
आतस्थुः अधितिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः ॥ कालचक्रे हि
सर्वमेवेदं जगद्विहङ्गं संगमति । अथैवमतिमहतापि
सर्वभूतभरणेणाक्रान्तस्य तस्य कालचक्रस्य “मध्ये वर्तमानम्”
इति शेषः । अक्षः संवत्सराक्षयः भूरिभारः प्रभूतभा-
रोऽपि सन् न तप्यते न पीज्यते न भज्यते । अनारतं
वह्येयं । अपि च सनादेव चिरन्तन एव सोऽक्षः
सनाभिः समाननाभिकः “समानस्य छन्दसी-” (पा० ६-
३-८४) ति साध्याः । सर्वदेकरूपनाभिरसौ न शीर्यते न
भिद्यते । यथा लौकिकरथाक्षः अतिभारेण भग्नो भवति । अक्ष-
चातेन च नाभिर्विहता भवति । तद्वदत्र नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु—कथं ज्ञायतेऽरशब्देनात्रतैवोऽभिप्रेता इति ? नखत्र
विशेषलिङ्गस्तुनामरत्वेऽस्ति । अपि चतैवः षट् प्रसिद्धा इह
च “पञ्चार” इति श्रूयते—अत्रोच्यते—सूक्ते संवत्सरस्यावय-
वस्तुतिप्रायदर्शनादिति । तथाच—

“पञ्चर्तवः संवत्सरस्ये”ति च ब्राह्मणम् ।
हेमन्तशिशिरयोः समासेन ॥

१. “आरा अन्ने रथाङ्गस्य शीवशीमगवोरपि” इति शाश्वतः ।
इयवैराङ्गपूर्वा (जु० प०) पञ्चाब्ज (पा० ३-१-१२४) ।
आयैते वा अज् (पा० ३-३-१०४) भिदादित्वात् ॥ अत्रारमन्ने
इत्यपि पाठः ।

२. पतञ्ज हेतुगर्भं विधेयम् । यतोऽयं सनाभिरत एव न त-
प्यते न शीर्यते वा । तथाच यद्यप्यसनाभिभरणेणान्तश्चिरन्तन एव
च सन् सदसैव भङ्गुं शरितुं वा शक्यस्तथापि न भज्यते शीर्यते
वा यतः सनाभिरथ किमेवमतिमहतीवसाक्षेण दृश्यमाणा नाभिर्न
तप्यते शीर्यते वा ? नाभिरादित्य एवाभिप्रेतोऽनेति गृह्यण ॥

समासेन एकत्वेन । तस्मादुपपद्यते एव पञ्चर्तुत्वम् ।
स्तुतुतामरत्वं चावयवस्तुत्यभिसम्बन्धात् ॥

“पञ्चरे आहुरर्पितम्” (ऋ० सं० २-३-१६-२)

इति षड्रतुतया ॥

इति । अत्र । षड्रतुतया षड्रतुरूपेण “संवत्सरस्य स्तुतिः”
इति शेषः । तथाच मन्त्रः “पञ्चारे पितॄं द्वादशाकृतिं
दिव आहुः परे अर्थे पुरीषिणम् ॥ अग्र्येभ्यः शुन्य उपरे
विचक्षणं सुसचक्रे पञ्चरे आहुरर्पितम्” इति । अस्यार्थः ।
पञ्चपादम् पञ्चसंख्याक ऋक्षात्मकपादोपेतम् । हेमन्तशि-
शिरयोरेकस्मात्प्रायेणैतत् । पितरं सर्वस्य ग्रीणयितारं पाल-
कमुत्पादयितारं वा । द्वादशाकृतिम् द्वादशमासप्रतिबन्ध-
विग्रहम् “द्वादशमासाः संवत्सरस्ये-”ति च ब्राह्मणम् । पुरी-
षिणम् पुरीषैरुक्तम् (निबं० १-१८) तदस्त्वस्मिन् ॥
मूलर्थे इतिः (पा० ५-२-११५) इष्टवृत्तेन तद्वर्तम् एव-
मुक्तक्षणं संवत्सरं दिवः शुलोक्त्य परे परमे अर्थे
स्थानेऽन्तरिक्षलक्षणे योऽयमवस्थित आदित्यस्तस्मिन् “तात्स्थ्या-
ताच्छन्य”मिति न्यायात् अर्पितम् आहुः । अविशेषेणान्ये
ब्राह्मणाः । एतदुत्तरस्थितमत्राप्यनुपपद्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तद-
धीनमतः संवत्सरं परायत्ताहुरित्यर्थः ॥ अथ पुनः । अवि-
चेति सायणः । इमे अन्ये य एते उपरे उपर्यवस्थिताः सैत-
ऋवयस्ते विचक्षणम् विविधानां सर्वभूतानां चक्षुरं दृष्टारम्
एवमादित्यं षडरे चक्रे तस्मिन्संवत्सरौक्ये अर्पितमाहुः ।
एतदुक्तं भवति—एकेऽमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपमिन्नगते-
स्त्रीत्रिमन्दादिभावस्य च कालाधीनत्वात्संवत्सराधीनत्वमाहुः ।
अन्ये पुनः संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमन-
साध्यत्वात्पादायत्तत्वाहुरिति ॥ २ ॥

एवमेतस्यामृषि आदित्यसंवत्सरी स्तुतेः । वक्ष्यति हि
“चन्द्रमसा—वायुना—संवत्सरेणेति संख्याः” इति । संवत्सरस्य
चक्ररूपेण नाभ्यादिभिः स्तुतिरुपपद्यते ॥

१. एकत्वमनयोः कार्यकृतं, समानं हि शैत्यं प्रायेणोभयत्र
भवति ॥

२. ऋतवो हि संवत्सरस्य पादास्त्रौरी पतति गच्छतीति ॥

३. पिपतैः “क्षुपृष्मां किञ्चे”-(उ० ४-२७) ति ईषन् ॥

४. “तसारासर्वं ऋतवो वृष्टिमन्त इति च विहायते” तसा-
संवत्सरस्योदकवत्स्वमुपपद्यते इति हि दुर्गे आह ॥

५. अथवा सप्तचक्र आदित्यः स हि सप्तमी रात्रिभिक्षकृतं
दीप्यते, तत्रेति दुर्गाः ॥

६. सायणस्तु—उपरे उपरमन्योऽस्मिन्नुपरताः प्राणिनोऽनेति
वोपरः संवत्सरस्तस्मिन् । कीदृशे ? सप्तचक्रे—सप्तादित्यरश्मयस-
ङ्घारेण चक्रस्थानीया यवस्य स तथोक्तः । यथा अयमर्तुमासपञ्चाशो-
रात्रिषड्वर्तनी सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनः क्रममाणाणि यस्य
तादृशे षडरे षड्रतुव एव अरा नामौ प्रत्युताः संबद्धा यस्य तयो-
क्तलक्षणे संवत्सरे रवे इत्येवं व्याख्यय ॥

आराः प्रत्युता नामौ ॥

प्रत्युताः प्रतिगताः (संयद्धाः) नामौ चकमथ्ये ॥ “नाभि-
सुख्ये चकमथ्यक्षत्रिययोः पुमान् ॥ द्वयोः प्राणिप्रतीके
स्यात् क्षियां कस्त्रिकामये” इति मेदिनी ॥ “णम हिंसायाम्”
(भा० आ०) “इज्जादिभ्यः” (पा० ३-३-१०८ वा०)
इतीज् ॥ आराः व्याख्याताः ॥

पद पुनः सहते ॥

सहतेः “वह मर्षणे” (भा० आ०) किए ॥ “हो डः”
(पा० ८-२-३१) इति ह्रस्व डत्वं जत्वचत्वं ॥ पस्य सत्वं
संज्ञापूर्वकमिष्यनिलमत्र न भवति ॥ ते हि पक्षसंख्यामभिभूय
वर्तन्ते ॥ मर्षणे नाम प्रसहन्, तच्च क्षमा अभिमवधेति
(सि० कौ०) वीक्षिताः ॥

“द्वादशारं नहि तज्जराय”

(ऋ० सं० २-३-१६-१)

“द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम्”

(ऋ० सं० २-३-२३-२)

इति मासानाम् ॥

इति-एतौ यावौ मासानाम् “आरले भवत” इति वाक्य-
शेषः ॥ तथाच मन्त्रः—(१)

“द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वति चकं परि चामुतस्य ॥
आपुषा अग्ने मिथुनासौ अत्र सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः”
इति ॥ अस्यार्थः—कृतस्य उदकस्य, पूर्णम् सत्सामकस्य वाऽ-
दिखस्य सभूतम् ॥ अपवा-यक्ष्णोऽत्रभूतम् ॥ चक्रम् पुनः
पुनः कर्मणशीलं मण्डलाख्यं, रथचक्रं वा (काळाख्यम्) द्वां
द्युलोकस्य-अन्तरिक्षस्य व्यत्ययेन पक्षयै द्वितीया परित उपरि ॥
यद्वा परितः वर्वति पुनः पुनर्वर्तते सञ्चरति ॥ कीदृशं तत् ?
द्वादशारं द्वादशसंख्याकमासात्मकैर्महाद्विराद्यात्मकैर् अरैः
रथाङ्गावयवैर्बुधम् ॥ तत् चक्रम् नहि जराय न हि तज्जीयते
अपमानं भूतानि जरयत् ॥ नैव खलु जराय भवतीति वा अत्रार्थे
लिङ्गव्यत्यय आर्थः ॥ हे अग्ने ! सर्वदा गमनयुक्तादिस्य ॥ “अग्नि
मती (भा० प०) “अग्नेर्नलोपध” (उ० ४-५०) इति निर्ग-
लोपध ॥ यद्वा-अग्नेरेव स्थानत्रये तत्सदात्मना वर्तमानत्वाद्सा-

१. सत्सामकतयेव बहस्यपि कृतसंज्ञाऽत्र ॥

२. तथाचास्य योगे चासिति द्वितीया “अभितः-परितः-सम-
वा-निकाषा-हा-प्रतियोगेऽपि”-ति (पा० १-४-४८ वा) दुर्गच्छ
परि द्वां-परिगृह्य द्वां च प्रथिर्वा च ततो वर्वतीत्येवं व्याख्ययत् ॥

३. तथाचात्र बहुमीक्षिर्बोधः ॥ “अरमके रथाङ्गस्ये”ति
ज्ञातः ॥ अत्रारा अङ्गे इत्यपि पाठः “आराः प्रत्युतानामा” इति
निरुक्तमत्रार्थं गमकम् ॥

४. अत्र दुर्गः-असिश्चोऽसिन्मये सन्धोयनात्तः पञ्चा
विपरिणम्यते अग्नेः पुत्रा आतस्थुरिति ॥ अक्षिषामादिस्य द्वावि-
प्रतस्योदोराभाष्येव पुत्रत्वोच्यन्ते, तत्कलत्वाद्दोरात्राणाम् ॥
इत्याह ॥

व्याभिरित्युच्यते ॥ अत्र असिस्त्वदीये चके मिथुनासः
क्षीपुस्वरूपेण परस्परं मिथुनीभूताः सप्तशतानि विंशतिश्च
विंशत्युत्तरसप्तशत-संख्याकाः पुत्राः पुत्रबहुल्यमानौसत्सवः,
प्राणिनां दुःखात्रातारो वा अहोरात्रस्या आतस्थुः आतिष्ठन्ति
निष्पद्यन्ते ॥ व्यत्ययेन लिङ् ॥ पक्षधिकशतत्रयसंख्याकान्यहानि
तत्त्वस्य एव रात्रय इत्येवं तद्विभागः ॥ १ ॥

अथापरो मन्त्रः (२)

“द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नम्यान्ति कञ्च तत्तिकेत ॥
तस्मिन्साकं त्रिंशता न शृङ्खल्योर्विताः पृष्ठिर्न चला चलासः”
इति ॥ अस्यार्थः—द्वादश एतसंख्याकाः प्रधयः परिधयः
प्रहिताः (प्रक्षिप्य सम्भूय चके निहिताः) वर्तन्ते मासा-
ख्यास्ये एकम् अद्वितीयं चक्रं कमण्डलावाम् संवत्सराख्यं
(चक्रं) भवति ॥ आश्रितं वा तत् ॥ तत्र पुनः त्रीणि त्रिसंख्या-
कानि नम्यानि नाम्नाभ्यागि फलकानि श्रीध्ववर्षाहमन्ता-
स्थानि आश्रितानि ॥ अत्र “उगवादिभ्यो यत्” (पा० ५-१-२)
इति हितार्थे यत् “नाभिनमं व” (ग० सू०) इति नभादेशः ॥
यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादशपरिधयो, नाम्नाभ्यागि त्रीणि फल-
कानि सन्ति, तद्द्व्यलकचक्रापीति कञ्च कोऽपि मह्यत् तत्
चक्रं चिकेत जानाति ॥ तस्मिन् चके साकं सह शृङ्खलो न
सङ्ग्न इव ॥ अत्र पुरस्तादुपचरितोऽपि नशब्दो उपमाधीयो-
ऽपेक्षमानुरोधात् ॥ त्रिंशताः पृष्ठिर्न पक्षधिकशतत्रयसंख्याका
आरास्तस्यानीयान्यहानि ॥ अत्र नराक्ष्णार्थः ॥ चलाच-
लासः बलचलाः ॥ अद्युक् (पा० ७-१-५०) चलनसंज्ञा-
वानि ॥ चलतेर्गल्यर्थात् (भा० प०) अवि (पा० ३-१-
१३४ वा०) हित्वमन्वातस्यागमस्य ॥ २ ॥

अथ व्याख्यानप्रसक्तं मासप्रधिपदे निर्वेचीति—

मासा मानात् ॥ प्रधिः प्रहिती भवति ॥

इति गीयते हि तैः (मातेः) संवत्सरः ॥ तथाच माते-
मानार्थात् (दि० आ०) सत् औणादिको बाहुलकात् ॥ यद्वा-
मस्यते परिगीयतेऽयं, अनेन वा ॥ “मसी परिमाणे” (दि० प०)
कर्मणि घञ् (पा० ३-३-१९) उपधाद्धिः (पा० ७-
२-११६) प्रहितः ॥ प्रक्षिप्य निहितः ॥ प्रोपच्छद्वाध्वातेः
के हिः (पा० ७-४-४२) प्रधीयतेऽनेनेति वा ॥ “उपसर्गे वोः

१. तद्वतिवशादेव रात्रिर्द्विधमुच्यते ॥

२. पतच “व्यूहः संवत्सर” इत्यनोक्तदिशा द्वौ द्वावृत्तं समा-
नस्यभावोक्तयोच्यत इत्यवधानव्यम् ॥

३. (१४६) नेति मिपातमुपकल्प-प्रतिषेधाधीनः पुरस्ता-
दुपचर उपमाधीयस्य चोपरिष्ठादिति यत्प्रतिज्ञातं तत्प्राथमिकमित्ये-
तेन व्याख्यानेनावगम्यते ॥ “शब्दकामादर्थकतो बलीयान्” इति
न्यायोऽप्यत्र शरणम् ॥

४. अत्र चलाणि चाचलानि चेति ॥ विगृह्य चलान्यनवस्था-
यित्वात् ॥ अचलान्युदोरात्राणामर्थं न सुखन्तीति दुर्गत्याख्यान-
मन्यथापि विवरणमस्य सम्भवतीति पाण्डित्यप्राख्यैवोपकम् ॥

किः” (पा० ३-३-९९) दधातेरेव (जु० उ०) धारणा-
यस्य ॥ “गण्डपुच्छः प्रधिः पुमान्” इति रभसः । “वकान्तः
प्रधिरे” लभरः ॥

अथ प्रकृतमन्त्रोत्तरार्धं ब्राह्मणेन विवरिष्यन्निर्दिशति—

तस्मिन्साकं त्रिशता न शुक्लवैदर्पिताः
पृथिर्न चलाचलासः ॥

इति ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ अथ कथं द्वायतेऽहोरात्राण्येवैतानीति ?

तत्राह—

“पृथिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सर-
स्याहोरात्राः । इति च ब्राह्मणं समासेन ॥

(ऐ० ब्रा० ३।१२)

समासेन । अहोरात्रयोरेकत्वेन ।

अथ द्वावधारमिति पूर्वप्रकृतमन्त्रद्वितीयपादं ब्राह्मणेन वि-
वरिष्यन्निर्दिशति—

सप्तशतानि विंशतिश्च तृस्थुः ॥

व्याख्यातमेतत् । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्सर्वे प्रमाणयति—

“सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहो-
रात्राः” इति च ब्राह्मणमहोरात्रयोर्विभागेन—
विभागेन ॥ ६ ॥ (२७)

इति ॥ (आरण्यकम्)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे नैग० काण्डे

चतुर्थीध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

इति चेति । वकारः पूर्वोक्तं ब्राह्मणवाक्यं समुच्चिनोति ।
स एषोऽहःसमान इत्यस्य वाक्यशेषः सायणेन दर्शितः ॥
तस्मादुपपद्यते “सप्त युजन्ती—” त्येतस्मात्पुनः संवत्सरप्रधान-
लिनाभिचक्रमित्येषोऽर्थः । यस्मै सर्वमात्राभिः स्वीतीति ।
विभागेनेति पदार्थासोऽध्यायसमाप्तिस्तुक् ॥ ६ ॥ (२७)

इति यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे चतुर्थीध्या-

यस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च

समाप्तः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

१. “वर्कं रथाङ्गं तरस्वान्ते नैमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमानि”
लभरः ॥

२. अहानीति सायणसम्मतः पाठः । अर्थतो वा साध्येऽनूदितः ॥

३. मण्डवृक्ष ॥

४. उपसंहारति ॥

२७ नि०

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तदेतत्सर्वमपि सप्तपुत्रं सप्तपुत्रमित्येतस्मात्प्रदातृप्रसादात्प्र-
सक्तमुक्तम् । प्रकृतमिदानीमैकपदिकसमात्रायव्याख्यानमुच्यते—
तत्र पूर्वोक्त्याये “जहा” इत्यादिना द्वापृष्टिशाब्दा अनवगताः
संस्कारतोऽर्थतश्च, केनिदुभयतोऽपि, तत्र तावत् सस्मिम्
(१) इत्येतदुभयतोऽनवगतम् । तदेतन्मेवाभिधायीति निगम-
तो दर्शयति—

“सस्मिम्विन्दुचरणे नदीनाम्” ॥

(ऋ० सं० ८-७-२७-६)

सस्मिमिति । अस्य “अपावृणोहुरो अश्ममजानाम् ।
प्रासां गन्धर्वो अमृताम्यवोचदिन्द्रो दक्षं परिजानादुही-
नाम् ॥” इति शेषः । विश्वावसोर्द्वैवैर्न्यवेसेयमायम् निष्ठुम् ।
धर्मात्सादेन विनिष्कृता । इन्द्रः नदीनाम् नदनानाम् शब्द-
कारिणीनामपाम् । “णद् अव्यक्ते शब्दे” (भ्वा० ५०) पचा-
दिपु (पा० ३-१-१३४) नदद् इति टिप्पणिपातना “ष्टि”ति
(पा० ४-१-१५) जीप् । चरणे सखरणस्थानेऽन्तरिक्षे सस्मिम्
संज्ञातमग्निः परिवेष्टितम् (सर्वतः परिवेष्टितं धौतं वा) मेघम्
अविन्दत् अलभत । लक्ष्म्या च—अश्ममजानाम् अश्मा
व्यासो मेघः (निर्य० १-१०) “अक्ष्म व्यासौ” (स्था० आ०)
“अक्षिष्वकिभ्यां छन्दसि” (उ० ४-१४४) इति मन्त्रिः ।
तत्र प्रजन्तीनाम् । यद्वा—अश्मा—मेघो ब्रजो गोष्ठं (निवासस्थानं)
यासां तादृशीनामपाम् । दुरः द्वाराणि मेवाभिर्गमनप्रदेशात्
अपावृणोत् अपावृत्तवान् (उद्धाटितवान्) । अथवा—अश्मसु
शिखसु प्रजन्तीनां गच्छन्तीनां व्यासगमनानां वा नदीनां बह्ना-
यमुनादीनां चरणे सखरणे (प्रवहणे) निमित्तभूते सति तदर्थ-
मिति यावत् । इन्द्रः सस्मिं मेघम् अविन्दत् अलभत । लक्ष्म्या
वान्तर्गतानामपि निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरः द्वाराणि अथा-
वृणोदपवृत्तवान् । तथा—आसाम् नदीनाम् अमृतानि अम-

१. अस्य (६२) इति पदविषयोदाहरणे निगमप्रसक्तं सप्तपुत्र-
मित्येतत्पदमुपादायाध्यायान्तेन चतुस्रन्वयेन युक्तं तत् ॥

२. न विज्ञायते किमप्युक्तं भवति ? प्रकृष्टादत्र मेवोऽभिधेयः ।
अन्यत्रान्यतोऽपि कश्चिरस्यात् प्रकरणनिषेधादेव । एवं सर्वैकोपेक्षि-
तव्यम् ॥ इदमत्रावधेयम् । अर्थाप्रतीतिरप्यनवगम इत्युच्यते ।
लक्ष्म्यासम्पन्नश्च संस्कारः स्वल्पमिदं विज्ञातमित्युच्यते । तत्रैव
सति कस्मिन्कुलादेः संस्कारस्थानवगमः, कस्मिन्प्रतीतिरेव ।
कस्मिदुभयस्यान्यनवगम इति ॥

३. गन्धर्वराजस्य ॥

४. अत्र दुर्यः—आसागमपामस्य चेन्द्रस्य गन्धर्वः विश्वावहः
प्रावोचत् अमृताणि नामानि छान्दसस्तुतिभिरुक्तानि, तानि हि
निस्त्वाद्गृह्यानि । आह कस्मात्पुनरनेत्रस्यागृह्यानि प्रावोचदासां
चापाम् ? इति । उच्यते—इतः । यस्मादस्यविन्दः दक्षं दातारं
मेघम् अयमासाम् अहीनामयनानाम् अपां द्रापेऽप अपावृत्तेऽ

अथ तेर्गल्यर्थस्य “गल्यधीकमेकै” (पा० ३-४-७२) ति कर्तैरि के प्रयोदरादिलाजस्य दः “दुतनिभ्यां धीर्ष्वे—” (उ० ३-९०) ति साधुः । स हि गच्छति प्रेरितः । अथवा द्रवतेर्गल्यर्थस्यैव (भा० प०) द्रोदुर्भावः प्रयोदरादिलावेव । अथवा वारयतेर्वा ॥ अन्तिमो वाशब्द एवार्थः । स हि वारयत्यनर्थात् । पूर्ववत्साधुः ॥

अथात्र निगममुपपत्त्यस्यति—

“दूतो देवानामसि मर्त्यानामि”त्यपि निगमो भवति ॥

सद्योऽर्थः । अथ वावशानः (४) इत्यनवगतमवगमयति—

वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा ॥

वष्टेः कान्त्यर्थस्य वश् धातोः (अ० प०) यद्बुद्धिं शानन्ति रूपमिति श्रीनिवासाः । अथवा वाश्यतेर्वा ॥ वाश्यतेरेव शब्दार्थस्य (दि० आ०) । अत्रोपधादसत्त्वं व्यत्ययेन । (पा० ३-१-८५)

अत्र निगममुदाहरति—

“सुप्त सुखरूर्ध्वीर्वावशानः ॥”

(ऋ० सं० ७-५-३३-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

सस्तेति । अस्य “विद्वान्मन्ध्व वर्ज्यभारा दृष्टेकम् । अन्तर्ध्वमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन्नुन्मिषिवत्पुण्यत्” इति शेषः ॥ त्रितस्यास्तस्येयमाधैम् । आभेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । अग्निः विद्वान् स्त्रीयमधिकारम् । सर्वं वा, जानानः वावशानः यथै कामयमानो वाश्यमानः (शब्दं कुर्वाणो) वा अरुषीः आरोचमानाः । आहृपूर्वाद्वाचतेर्वात्यर्थात् (भा० आ०) बाहुलकाद्वाचत् डिलोपः । आषो हस्यश्च ।

पिलाब्धीप् (पा० ४-१-४१) सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसूः स्वयं सौरिणीः कालीकरालीचेत्यादिकाः सप्तजिह्वाः । अर्ध्विधो वा । ता हि भगिन्य इव समानजन्मत्वात् । यद्वा सहस्रपण्यं मध्वः मदकैरायहात् उज्जभार उज्जहार ऊर्ध्वं हृतवान् “ह्रस्वोर्ध्वः”

१. तथाच स्वयंशब्दोपपदात्तधातोः किङ्गभावात् “आगमशानमनिलम्” (पा० ९५) इति ॥

२. “मदं तुलौ” (दि० प०) असाद्वाहुलकादुपलभ्यो धान्तादेशश्च । माघणितिहि तेन पीतेन प्राणिनः । वैयाकरणासु—मन्ध्वतेऽतिमथेन जनैरिति मधु—“निहिति” (उ० १-९) वर्तमाने, “कलिपाठि०” (उ० १-१८) हलादिना उपलभ्यो धान्तादेशश्चेत्याह । “मधु क्षौद्रे जले क्षीरं मधे पुण्यस्ते मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके मधुदुग्धे” इति विश्वः । अत्र यणार्थः । अत्र दुर्गः—मन्ध्वः धृतस्य हविषः पूर्णं उज्जभार ऊर्ध्वं हृतवानेषां लोकानां इष्येकं दर्शनायैत्यर्थः । (अत्रार्थं कमिति पदपूरणः) ततश्च अन्तः

न्दसि” (पा० ३-१-८४ वा०) इति ह्यस्य भः । सीधै आर्षः । यद्ये स्वतेजसा आद्रुभूत इत्यर्थः ॥ किमर्थम् ? कं सुखेन सर्व्वामेव पदार्थानाम् दृष्टो दर्शनार्थम् । किप् । किञ्च पुराजाः सर्व्वदेवेभ्यः प्रथममेव जातः सोऽभिर्थावा—पृथिव्योरन्तर्ध्वे अन्तरिक्षे तस्मिन् ता जिह्वाः शेषे नियमितवान् । सर्व्वत्र तेजोयुक्तोऽन्तर्ध्वेत्यर्थः । अपि च इच्छन् यजमानान्कामयमानोऽभिः । पूषणस्यै पूषणः । एषेति पृथिवीनाम् (निर्व०) १-१) पार्थिवस्य लोकस्य वर्धि रूपम् (निर्व० ३-७) पृथिवर्णम् (छक्रम्) अविवृत् प्रायच्छत् । यद्वा—“सुषो भुवो भवति नक्तमसिस्ततः सूर्यो जायते प्रातश्चयम्” इति मन्त्रान्तरे (ऋ० सं० ८-४-११-१) दर्शनादादित्यात्मनामिः स्तुष्यते । कामयमानः सुशीतमानामिः सप्तसंख्याकाः (न्) स्वसूः रमणीं सुष्ठु अस्यते क्षिप्यते दिग्विदिश्विति सुपूर्वा “दक्ष क्षेपणे” (दि० प०) इत्यस्मात् “सावते ऋन्” (उ० २-२९) इति ऋतप्रत्ययः ॥ मन्ध्वः समुद्रोदकात् (निर्व० १-१२) उज्जभार उदकतवाभ्यातः । अन्तरिक्षे विद्युदात्मना स्थिता वृष्टिलक्षणं रूपं पृथिव्याः प्रयच्छतीति सायणः ॥ ५ ॥

एवमत्र “स्वसूर्वावशान” इत्यनेन सामानाधिकरण्याच्छब्दसारूप्याच्च “वावशान” इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थत्वं चोपपद्यते ॥

अथ वार्यम् (५) इत्यनवगतमवगमयति—

वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् ॥

वृणोतेः “एतिसुधास्वद्वृषः कम्प” (पा० ३-१-१०९) इति क्यपि प्राप्ति “कृत्स्नलुटो बहुलम्” (पा० ३-३-११३) इति ष्यति—वृद्धिः ॥ यद्वाचित्यर्थं भवति तद्वार्थमित्युच्यते । अथापि कर्वाचित् वार्यशब्देन यद् वरतमं श्रेष्ठतमं किञ्चिद्भवति तदुच्यते । तथाच निगमः—

“तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोप्यत्यम् ॥”

(ऋ० सं० ६-२-२३-३)

आदित्यस्य मन्थे यदन्तरिक्षं तत्र येन तत्रोपनिमित्तवत्सदाविः । पुराजाः अग्निः । स हि सर्व्वदेवेभ्यः प्रथममेव जातः । इच्छन्वर्ति रूपं पूषणस्य पूषण आदित्यस्य । कथं नामासावादिलो दीप्तरूपः स्वादतोऽन्तरादित्यस्य येन । तच्चासावेतममम् अविवृत्—अकमत् । सपर्वं दीप्तरूप आदित्यस्त्वृषा इत्यभिप्राय इत्याह ॥

१. अत्राकारोऽन्तर्ध्वेक एवोपनिषद्वाः । इष्टश्चैवमन्ध्वप्रापि निगमे बहुत्र (नि० पृ० २४ । पं० १९) सर्वाभेधोपपात्तपूषेति यद्वाभ्यस्करः ॥

२. तथाच पृथिव्याश्चमुपादाय देवराज आह—मपूर्वाद्भोतेः स्वसूतेर्वा “वृणिपृष्टी”— (उ० ४-५३) लादिना निप्रत्ययः प्राप्तेः स्वसूतेः पृथ्व्याजो निपालते । प्राप्तव पुनं वृद्धो वर्णः । संस्पृष्टा रसान् । संस्पृष्टा भासं क्योतिषामस्य भोसेति वा पृथिव्यादित्य इत्येवम् । तथाचाभिर्यजमानान्कामयमानः समुज्ज्वलानं कृतेत्यर्थः ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यम् ॥

गोपायितारो यूयं स्व युष्मभ्यमिति वा ॥

तद्वार्यमिति । अथ “मित्रो यत्पान्ति वरुणो यद्वर्यमा”

इति शेषः । विश्वमनस इयमापैम् उणिक् मैत्रावरुणे तुक्ते । हे सोतारः । वयं वार्यं सर्ववैवनीयं वरणीयं (वराहं) वा तत् तादृशं धनं यथेष्टमुपभोगार्हं वृणीमहे सम्भजामहे । “वृक्षं सम्भजौ” (मया० आ०) लट् । यद् वरिष्ठम् उक्तमम् । उक्तवद्वो बहुवर्थस्तस्यातिचायन इष्टिनि वरादेशः (पा० ६-४-१५७) गोपयत्यम् गोपायितव्यं यद्रक्षणाहेमित्यर्थः । वरुणोप आवर्षः । अथवा—गोपयत्यं गोपायितारो यस्य धनस्य यूयं स्वं भविष्यथ तद्वृणीमहे । अथवा युष्मभ्यं यौष्माकीणं यद्रवति तद्वृणीमहे । किञ्च—यत् धनं मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः वरुणः सन्नृणां वारयिता यत् च अयमा सर्वदा गच्छन् वरुणनामकास्त्रयो देवाः (मित्रावरुणार्यमाणाः) पान्ति निष्कालमेव पालयन्ति (अस्यवीथस्य धनस्य रक्षका भवन्ति) तद्वृणीमहे ॥ ३ ॥

एवमत्र मित्रावरुणार्यमाणो यत्पान्ति तद्वार्यं वृणीमहे इत्यभि-
सम्बन्धाद्धार्यवाच्यो धनविशेषणमित्युपपद्यते ॥

आयान्धः (६) इत्यनवगतमवगमयति—

अन्ध इत्यन्ननाम, आध्यानीयं भवति ॥

एतज्जनेकार्थमनवगतं च संस्कारेण । अध्यानीयमित्यर्थ-
प्रतीतिः । प्रार्थनीयमसं भवति सर्वस्यैव । आध्यानं ह्युत्कण्ठा-
पूर्वकं संलग्नम् । “स्याभिन्ता दृष्टिराध्यानमि”त्यमरः । अथत
इत्यन्धः “अवेष्टुमिषौ क” (उ० ४-२०-६) इत्युक्त्वा । यद्वा
“अन्धं दृष्टुपचाते” (जु० उ०) अणुन् (उ० ४-१८९)
अन्धयत्येतद्वृणुक्षितमित्यत एवाध्यानीयं भवति ॥

तथाचात्र निगमः—

“आमत्रेभिः सिञ्चतामद्युमन्धः ॥”

(ऋ० सं० २-६-१३-१)

आसिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धः ॥

आमत्रेभिरिति । अथ “अध्वर्यवो भरतेन्द्रांस्व सोम”
मित्रादिः । कामी हि वीरः सर्वमस्य पीतिं जुहोतु वृष्णे तविष्टे-
ष वधि” इत्यन्तः । युष्मदस्तेयमार्षम् । त्रेहभमेन्द्रम् । अति-
रात्रे प्रथमे पर्याये शस्यते । होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । युष्मद्वो
वृते—हे अध्वर्यवः ! अथर्वस्य नेतारः ! (नि० १-८)
इन्द्राय देवाय तदर्थमिदं सोमम् एतस्माद्विधोनाहुत्तरवेदिं
अति भरत हरत प्रापयत । “ह्रमहोरी—” (पा० ३-१-८४
वा०) ति इत्य भः । ह्रस्वा चैनम् अमत्रेभिः अमत्रैः (अमा
सह अधन्ति) होत्राद्वोऽनेत्यमत्राणि पात्राणि “पात्रामत्रं च

१. एतदादिपदजातमध्याह्न्य व्याख्यातं आध्वकारेणैवैत्युच्यते
निर्दिष्टं द्रष्टव्यम् ॥

भाजनम्” इत्यमरः । “अमत्रं पानभाजनम्” इति च ॥ (सोम-
चमसाः) तैः । धृषोदरादिस्वास्ताधुः । “वहुलं छन्दति” (पा०
७-१-१०) इत्यैसमावः । लोके तु “अम गत्यादिषु” (ध्वा०
प०) “अमिनक्षिपजिविपतिभ्योऽन्नम्” (उ० ३-१०५)
वषट्कारे प्राप्ते घति मयं मद्वकरम् अन्धः सोमलक्षणमवम्
(अदनीयं वसु) आ-सिञ्चत अमौ प्रक्षिपत । कुत एवं
ब्रवीमि ? यतोऽहो वीरः इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानं
सदमिन् सदैव कामीहि कामयमानो हि-निश्चयेन । तस्मात्
वृष्णे वर्षिते इन्द्रायास्मै सोमम् जुहोत जुहुत । “हु दानाद-
नयोः” (जु० प०) ततो लोटि “तत्तनत्तनयनाथि”—(पा० ७-
१-४५) ति तवादेशः, यत एष इन्द्रः तत् इन् तत्सोमप्रदा-
नमेव वधि कानयते । “वृक् कान्तौ” (अ० प०) तस्मादा-
सिञ्चतेममस्ये मा विलम्बध्वमिति भावः ॥ १ ॥

एवमत्र दानसम्बन्धादन्धः शब्दोऽन्धार्थं उपपद्यते । पठित-
मपि चात्रनामसु । अनेकार्थत्वात् सन्निदृष्टत इत्येष निगम
उपात्तः ॥

अथ निगमप्रसक्तमुच्यते—

अमत्रं पात्रममा असिञ्चदन्ति, अमा पुनरनि-
र्मितं भवति ॥

अदन्ति अश्नन्ति । अमाशब्देन यत् अनिर्मितम्
अपरिमाणं किञ्चिज्जवति तदुच्यते । न हि तेषां परिमाणमस्ति
शान्तस्तत्सिद्धमदन्ति । अतोऽमा अपरिमिता इत्यर्थः ॥

पात्रं पानात् ॥

पीयते हि तेन । तथाच पिबतेः पातेर्वा ह्रन् (उ० ४-
१५९) “पात्रं तु कुलशोभे पणं नृपतिमन्त्रिणि । योग्यमाज-
नयोर्विश्रमादेः नाव्यानुकर्तरी” इति हैमः ॥

अनेकार्थलमन्धः शब्दस्तेषोपादयति—

तसोऽप्यन्ध उच्यते, नासिन्ध्यानं भवति ।
न दर्शनम् ।

ध्यानं दर्शनम् आस्मिन्नामसि-न भवति कृतम् ।
चक्षुषो दृष्टिनिरोधात् । लौकिका अपि दर्शननिरोधे सति—

अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते ।

अथादर्शनलक्षणां तसोऽप्यन्धशब्देनोच्यत इत्याह—

अयमपीतरोऽन्ध एतसादेव ॥

इतरः अदर्शनलक्षणः । एतसादेव उक्तत्वात् । अत्र
निगमाह—

“पदर्थदक्षुण्णान विचैतदन्धः ॥”

(ऋ० सं० २-३-१७-१)

१. अत्र निरिति निमित्तार्थे, अधिकं प्रक्षिप्तं पातोरेव तदर्थं
दृष्टिरित्यसिन्ध्याय, शोकादिनिपाता इति ॥

इत्यपि निगमो भवति ।

पश्यदिति । अस्य “**स्त्रियः सुतीर्त्तां मे पुंस आहुः**”

रित्यादिः । कृत्रियः पुत्रः स इमं पितृकेतुं यथा विजानात्यः
पितृपितृतासंत्” इत्यन्तः ॥ अस्य वामिनीये सूक्ते वीर्यतमस्य
आर्षम् । शिष्टम् । आदिशान्तरपुत्रस्य आहु-मे मयीया या
वीर्यतमः स्त्रियः संस्तौनवत्यो योपितः सुतीः सत्यः ।
योपितुद्वदकलपगमधारणात्स्त्रीत्वम् । येषां रमनीनामाविष्टलिङ्ग-
त्वास्त्रीत्वज्ञाता तान् उ तात् रमनीनेव पुंस आहुः प्रभूतवृष्टु-
दकसेकुन् पुरषानाहुः । प्रतिनिर्देश्यापेक्षया पुत्रिज्ञाता । अय-
मर्थमस्यन्तानिगुहम् । **अक्षयवान्** ज्ञानदृष्ट्युपेतः (सूक्ष्मदृष्टिः)
“छन्दस्यपि इत्यते” (पा० ७-१-७६) इत्यन्तः । कश्चिन्म-
हान् पश्यन् जानाति । अन्धः अतथारूपः स्थूलदृष्टिः
न विचेतत् न विचेतयति न जानाति । किञ्च यः कविः
क्रान्तदर्शा (पारदर्शा) पुत्रः स्त्रीपुत्रवरूपाणां रमनीनां पुत्र-
स्थानीयः । पुत्र जगतां व्राता वृष्टुदकलक्षणोऽस्ति स ई स
एव पुत्रः । यद्वा स ईमेनमर्थं स्त्रीणां सतीनां पश्चात्पुत्रभावम्
आचिकेत सवैतोभावेन जानाति । (पित्रोः स्थितिं पुत्र एव
जानाति नान्यः) यः कश्चित् । ता तानि “**शेष्ठन्दस्ति बहुलम्**”
(पा० ६-१-७०) इति शैल्योः ॥ **विजानात्** स्त्रीपुत्र-
पुत्ररूपाणि जानीयात् । किञ्चैवे छेदो रूपम् । स पितुः
वृष्ट्या जगत्पालकस्य रतिमसमूहस्य (अपि) पिता आदित्यः
सत् भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा लौकिकोक्ति-
रियं यस्मान् जानाति स पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता
च भवति । पुत्रप्राप्तिरहितश्चिरकालं जीवतीत्यभिदेवतम् ।
अथाध्यात्मम्-या इदानीं स्त्रियः सुतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता
आहुः लौकिकाः ताँ उ तानेव मे महां पुंसः पुरषानाहुः
प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्यान्वभावः ? उच्यते-
एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्त-
त्वापदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि “**त्वं ह्री त्वं पुमानसि त्वं कुमारो**
उत वा कुमारो” इत्यादि । अनेन स्त्रीत्वं पुंसत्वं चोभयमपि वस्तु-
तो नास्तीत्युक्तं भवति । स्युतिरपि तदभावं बोधयति-“**नैव**

१. अत्र दुर्गाः-त्रायैः पालनायैस्त्री स्त्रीशब्दो निरुच्यत इत्यु-
पक्रम्य-रश्मयो नाडीभिरध्यात्मिकीभिः अनुपमविश्व प्राणिशरीरे-
ष्वन्नपि कुर्वन्ति ततः स्थितिश्चपजायते । ता एव च वैश्वप्रदानेन
कुर्वन् जगत्त्रायन्ते तस्यात् (त्राणात्) स्त्रियः पताः । तामिति
नकारात्पुंसं पश्य । उ इति पादपूर्णे एव । तानेव लक्षणाप्रसमीन्
पालयितुंस्ततः मे ममेति मन्त्रकृद्वारमानं निदर्शयति । ममैतान्पुंस
आहुः । यत एव रश्मयो “**वष्टुप्रजानाः**” इत्येवं ब्रह्मविद आहुः ।
यत एव पञ्चाक्षरपञ्चादिनोपकारेणोपकुर्वन्ति । जगत्त्रायन्ते, यत एव
च दुष्टैः सर्वोत्प्रेक्षाशिल्पेनोपकुर्वन्ति इत्यभिप्रायः । आदिशान्त-
रपुत्रोपेति शुभ्यभिदेवता, तत्त्ववयवभूताश्च रश्मयः । तेन ध्वन्त-
गता अध्यात्मे पुत्रस्य विज्ञानमुपहरन्ति अतस्तेषां वष्टुप्रजाव-
त्त्वमुपपद्यते । इत्येवं व्याख्यतसमानमन्यत् ॥

स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यथच्छरीरमादत्ते तेन तेन
स चोद्यत” इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किञ्च पुत्रः वयसा-
ऽऽवोपि यः कविः क्रान्तप्रज्ञो ज्ञानी स्यात्स ईमिमर्थं आचि-
केत विजानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता तानि
स्त्रीपुंस्त्वादीनि यो विजानात् वौपाधिकानि जानीयात् स
पितुः स्तोत्रपादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पिता सत् पितृवत्पुत्रो
भवति ॥ उक्तनेवार्थमभिप्रेक्ष्य ताण्डकब्राह्मणम्-“**शिष्टुर्वा**
श्रिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीत् पितृन्पुत्रकाः । इत्यामन्त्रयत्”
इत्युपक्रम्य “**तं पितरोऽनुवचधर्मं करोपि यो नः पितृन्ततः**
पुत्रका इत्यामन्त्रयस इति, सोऽत्रवीदहं वाव पिताऽस्मि यो
मन्त्रकृदिति, देवाननुचच्छन्त ते देवा अनुवन् एष वाव पिता
यो मन्त्रकृदिति तद्दे स उदयजत्” इति । मन्त्रद्वन्द्वेव पितृत्वं
तत्त्ववित् पितुः पिता भवतीति किमाश्वयैमिति भावः ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे य एवाक्षयवान् भवति स एव पश्यतीत्यस्य
समिधौ न विजानात्यन्ध इत्यन्वःशब्दप्रयोगाद्दर्शनलक्षणं
तमः अन्धःशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥

अथ असश्चन्ती (७) इत्येतदनवगतमवगमयशिवगमनेव
तावदुदाहरति—

“**असश्चन्ती भूरिधारे पर्यसती ॥**”

(ऋ० सं० ५-१-१४-२)

असश्चन्तीति । अस्य “**पुंसं हुहाते सुकृते शुचिर्व्रते ।**
राजन्ती अत्य भुवनस्य रोदसी अश्वरेतः सिद्धन्तं यन्मनु-
हितम्” इति शेषः ॥ भरद्वाजस्याप्येष जागतम् श्वावापृथिवी-
देवताकम् । अभिज्ञवस्य षड्विंशस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्व-
देवे शक्ते श्वावापृथिवीये निवहानीये सूक्ते शस्यते-**असश्चन्ती**
असञ्चमाने (असंस्थित्यभागे परसरतः) न्युदस्यन्त्यो वा
भूरिधारे बहुधारे (दिवो इष्टिधाराः पृथिव्याहाहुत्युत्तर-
संधाराः एवमुभयोरपि बहुधारत्वम्) बहुदकप्रसरणसभावे
एव, अथवा बहुभूतं धारयिष्यो इति दुर्गाः । **पर्यसती** उद-
कबली । **शुचिर्व्रते** शुचिक्रिये (शुद्धकर्मणि) श्वावापृथिवी
व्रतमिति कर्मनाम (निर्घ० २-१) **सुकृते** शोभनकारिणे
यैजमानाय **वृत्तम्** शस्यदिसृष्टिदेहभूतमुदकम् हुहाते
प्रपूरयेते इतरेतरसम्भोगेन । अथ प्रत्यक्षसुतिः-दे रोदसी
यौवापृथिवी । अस्य भुवनस्य भूतजातस्य राजन्ती
देसीप्यमाने, सैः सैस्तेजोभिः । यद्वा ईशाते, राजतिरेश्वर्य-
कर्मा (निर्घ० २-२१-४) दुर्गां असे असौष्ट रेतः

२. दुर्गास्तु-सुकृते इति प्रथमाद्वित्रचान्तमित्यभिप्रेति ।
तथाच सः-सुकृते शोभनकृते । अथवा शोभनानां स्ताधिकार-
लुक्तानां कर्मणां कार्यो इति ॥

२. रोदसी रोचयिष्यो ये पते पर्वलक्षणे श्वावापृथिवी ये
इति दुर्गाः ॥

३. असे असस्य रेतः उदकम् सिद्धतम् अभिमते काले ॥
४-शस्यसम्पत्कर्मरिति दुर्गाः ॥

प्रजननसमर्थं वीर्यम् सिञ्चतं आक्षरतम् यत् रेतः मनुः
मनुष्येभ्यो हितम् भवति तत् ॥ अत्रापत्यार्थस्य प्रसवस्य
सहैव सुप्रत्ययेन लुगार्थः ॥ २ ॥

एवमेतस्मिन्मात्रे “भूरिधारे” इत्येवमाविभिः समानविभ-
स्यन्तत्वात् “असक्षन्ती” इति यागपृथिवीविशेषणमुक्तार्थक-
मुपपद्यते ॥ तथेतिदाह—

असज्यमाने इति वा व्युदस्यन्त्याविति वा ।

बहुधारे उदकचत्नौ ॥

असज्यमाने न हि ते सज्येते परस्परतः । अव्युद-
स्यन्त्यौ । अनुपक्षियन्त्यौ अपिपर्यस्यन्त्यौ वा । न हि ते
उपक्षीयेते विपर्यस्येते वेति सधर्तित्वात् (निघं० २-१४)
प्यत्रास्येतेत्यर्थे वर्तते । उदः शतरि क्षीपा नृसमासः । अवक्षिप-
न्त्यावाश्रिते वा यावापृथिव्या उच्यते इति देवराजयज्वानः
प्राहुः ॥

वनुष्यतिर्हन्तिकर्माजगवगतसंस्कारो भवति ।

अथ वनुष्यतिः (८) वनुष्यथैतुः हन्तिकर्मा हन्त्यर्थे
वर्तमानः । अत्र—

“वनुयामं वनुष्यतः ॥”

(ऋ० सं० ६-३-२५-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“प्रयिष्टाग्नी जना इमे विद्वधन्ते तनां गिरा । अस्माकं-
जिह्वेभिर्वयं सासुह्यामं पृतन्युतो, वनुयामं वनुष्यतो, नम-
न्तामन्युके संसे” इति । नामाकसेयमार्थम् । महापङ्क्तिः ।
इन्द्राभिवैवला । महाव्रते निष्कैवल्ये ब्रह्मते । हे इन्द्राग्नी !
यत् यथा इमे जनाः लोकाः (येऽस्मदीयाः परकीयाश्च सन्ति
ते उभयेभ्यः) तना सन्ततया यद्वा तना धनेन (निघं०
२-१०-१९) निमित्तभूतेन (जेत्येन पुरुच्छतेन) गिरा
वाचा विद्वधन्ते व्यत्ययेनेतरतरं विजिगीषुतया आहूयन्ते
तदा युयाम् अस्माकैभिः अस्मादीयैः । अत्रादिदृष्टभावा-
त् “संज्ञापूर्वको निखिरजिल” इति परिभाषात् (९४) । नृभिः
मनुष्यैः “संहितौ भूमात्” इति शेषः । ते वयं नामाकाः युवा-

१. अत्र स्कन्दसामिनिः “वनोतः कण्वादिप्रक्षेपात् यवपल-
यस्तस्यविशेषेण च वनुभावो द्रष्टव्यः” इत्याहुः ॥ वणप्यवं
वाचने पठितः (त० आ०) (चान्द्रसेतव्यं परकीयदी) तथापि
हिंसायामवमनूपपत्तेर्यथा (१०) ॥

२. मयदुवथे ब्रह्मते इति दुर्गः । अस्याः पुनरुद्धारः पद-
प्रादाः । छन्दसां पुनरुत्क्रमण्यां शौनकेनाभिमुखीपीत्यत (ऋ०
सं० ६-२-२२-१) आरभ्य जागताभि वीणि यज्जानि अनु-
क्रान्ताति तेषामपीयं मध्ये । इति च ॥

३. “तनु विखरते” (त० प०) पचापच् (पा० ३-१-
१३४) वृत्तीकचचत्स “सुपां सुहृत्” (पा० ७-२-३९)
इत्यादिनाऽऽकारः ॥

भ्यां सहिताः पृतन्यवः पृतनां (तत्कर्म युद्धम्) इच्छन्तः ।
“क्वाच्छन्दसी” (पा० ३-२-१७०) तीच्छार्थकजन्ताहुः ।
सासह्याम पुनः पुनरभिभवम् “सामृत्” इति शेषः । किञ्च
वनुष्यतः हन्तुम् वनुयाम् इत्यर्थः । अन्येऽपि कृत्यता
अन्ये संसे सर्वे नमन्ताम् नामुवन् । अत्र नभतिरर्थावे ।
प्रार्थनायां युवमोरनुपहास्तवोन्येतानिह समेतान्दम् इत्यभि-
प्रायः ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मात्रे “सासह्याम पृतन्यत” इत्येतस्मिन्संप्रामा-
धिकारे वनुष्यते-हन्त्यर्थेनमुपपद्यते एव । न हि संप्रामे
ततोऽन्यत्किञ्चित्कृतव्यमिति ॥

अथान वनुष्यतः कृत्यतिकर्मसु (निघं० २-१२-८)
पाठाद्वनुष्यतः स्तुतिमिच्छत इति शिवराजदत्तप्रयोगविषयत्वाच्च
निगमान्तरमनुपपन्नस्यति—

**“दीर्घप्रयज्युमिति यो वनुष्यति वयं जयेम
पृतनासु दूह्यः ॥”**

(ऋ० सं० ५-६-३-१)

**दीर्घप्रततज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम
पृतनासु दूह्यं-दुर्धियं पापयियम् ॥**

दीर्घप्रयज्युमिति । अस्य “इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो
विशेजानां मनुि शर्म यच्छतम्” इत्यादिः । वसिष्ठस्यमार्थम् ।
जगती । तादृग्यस्यनिकीये भेषावरुणस्य शब्दे निगुयिका । हे
इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । औकारसाकारः (पा० ७-१-
३९) युवम् युवाम् नः अस्माकं विशेो निवेशयित्रे जनान्
“द्वौ विशौ वैश्यमनुजा-” इत्यमरः । (परिचरकाय पुत्रप्रीप्ता-
दिलक्षणाय) अथ च अध्वराय यज्ञाय (यज्ञानुष्ठानार्थम्)
महि महत् शर्म यद्दं दुह्यं वा (निघं० ३-५-६-२१-४)
यच्छतम् प्रयच्छतम् । अपिच दीर्घप्रयज्युम् दीर्घप्रततयत्नं
(निलयायज्जकमग्निहोत्रिणम्) असदीनं जयं यः शत्रुः अतिव-
नुष्यति अतिजिघांसति पृतनासु संप्रामेदु दूह्यः दूह्यं
दुर्धियं (पापयियं) तं वयं जयेम अभिभवाम “जिजि
अभिभवे” (आ० प०) छिद् । अभिभवेऽत्र न्यूनीक-
रणम् ॥ १ ॥

एवमत्रापि प्रकरणात् वनुष्यतिर्हन्त्यर्थः । अथ व्याख्यान-
प्रसक्तमुच्यते—

१. अत्र “पृतन्यत” इति सायणाभिमतः पाठः । “व्यजिनी
वाहिनी सेना पृतनातीकिनी चमूः” इत्यमरः ॥

२. सायणमते न शेषापेक्षास्ति ॥

३. मद्रिपत्रः । अत्र कुरासेयज्जक (पा० ५-२-७४)

४. यवप्यवं हिंसायां पठितः (आ० आ०) तथायथावै-
ष्णवी (सि० कौ०) दीक्षितचरणाः प्राहुः ॥

५. अत्र सुव्यत्यय आर्षः (पा० ३-२-८५) दुर्धियः
शत्रुमिति सायणव्याख्यानाम् ॥

पापः पाताप्येयानाम् ॥

अपेयान्यल्लहानि यानि तान्यसौ विषयप्रसक्तः पिबतीत्ययं
पापः । तथाच “पा पाने” (स्वा० प०) इत्यस्मात् “पानी-
विषियः पा” (उ० ३-२३) इति पः ॥

पापत्यमानोऽवाडेव पततीति वा । पापत्यते-
र्वा स्यात् ॥

अथवा-पापत्यमानः पुनः पुनः पालमानः । तेनैव
पापेन कर्मणा अवाडेव नरकमेव पततीति पापः । अत्रार्थे
दिधातुजलं पृथोवरादिलादमिषेति । अथ वा-पापत्यतेर्वद्
लुगन्तात् पापः स्यात् । अत्रार्थे पापत्यतेः पादेशः । पथ
प्रत्ययः पूर्वणैव ।

तर्ह्यतिरप्येवंकर्मा ॥

“तर्ह्यति” (९) अपि एवंकर्मा हन्त्यर्थः । यद्यप्ययं
गस्यर्थे नैरुक्तः पठितस्तथापि सृज्यं तरति तरति ब्रह्महत्यामित्यादि
द्वयानादिनाकार्यस्तरतिस्तस्यैवोपापकारपराधुपजनावित्याहुः ॥ अत्र
निगममुदाहरति—

“इन्द्रेण युजा तर्ह्येव वृत्रम् ॥”

(ऋ० सं० ५-४-१५-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

इन्द्रेणेति ॥ अस्य “ऋयुर्ऋयुर्भिर्भिर् वः स्याम् विभ्वो
विभुभिः शर्वसु शर्वांसि । वाजो अस्मा अन्वतु वाजसतौ”
इत्यादिः । वसिष्ठस्येयमार्थम् । त्रिष्टुप् । अविवाक्ये तृतीयसवने
वैश्वदेवे शक्ने आर्मवे सूक्ते निविद्यानीये शस्यते । ऋभवो नाम
देवास्तैः सहेन्द्रोऽत्र स्तुयते । उह भवन्ति भांतीति वा
ऋभवः । उरुशब्दादुपपदाद्भातेर्मवतेर्वा “रुगध्वाद्यथ” (उ०
१-३७) इति कु प्रत्ययः । उरुशब्दादिलोपः संप्रसारणं,
टिलोपश्च धातोर्निपात्यते । तथा चायमर्थः—

हे ऋभवः ! वयम् ऋभुभिः उरुभाभिर्युष्माभिः सह
ऋयुः ऋभवः । जसः छः (पा० ७-१-३९) उरुमासः सन्तः ।
विभुभिः प्रभूतबलैर्युष्माभिः सह विभ्वः विभवः प्रभूतबलाश्च
सन्तः । वः युष्माकं शवसा बलेन (निर्व० १-१२-४१)
शर्वांसि बलानि शत्रूणाम् । अभिष्याम अभिमवेम ।
किञ्च वाजः एतत्सङ्कतभुवर्देव । वाजसतौ सङ्गमे
(निर्व० २-१७-३६) अस्मान् अवतु रक्षतु । अपिच
युजा सहायभूतेन इन्द्रेण वृत्रं शत्रुं वयं तर्ह्येव हनाम ।

१. यद्यप्ययमुक्ताकार्येषु पठितः । पाठुश्च श्रवतिर्गल्यर्थे (निर्व०
२-१४-१७) तथापि सहः शवः ओज इत्येवं पर्यायेषु पाठादिह
बलायै उपपन्नस्तः । “दुभोधि गतिद्वयोः” (स्वा० प०) “श्वः
संप्रसारणं च” (उ० ४-२८८) इत्यस्य । अथपि वध्वर्तेऽनेनेति
शब्दो बलम् ॥

तर्तेर्विध्यायै लिङ् उः शप् सिप्चेति त्रयो विकरणाव्यत्ययेन
(पा० ३-१-८५) ॥ २ ॥

एवमिहाभिभवविधकारात्तरह्यतिर्हन्त्यर्थ उपपद्यते ॥

मन्दना मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ॥

मन्दनाः (१०) इत्येतत् स्तुतिकर्मणः स्तुत्यर्थस्य
मन्दतेः “युञ्जहुलम्” (उ० २-७४) इति युञ् । योरनः
(पा० ७-१-२) टाप् ॥ अस्याख्यातपदसम्बद्धमुदाहरणं
निगमयति—

“पुरुषियो मन्दते धामभिः कविः ॥”

(ऋ० सं० २-८-२०-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

पुरुषिय इति । अस्य “पिता युजानामसुरो विपुश्चित्तो
विमानमभिर्विपुर्न च वाचताम् ॥ आर्विद्वेज रोदसी भूरिव-
र्षसा” इत्यादिः ॥ विश्वामित्रस्येयमार्थम् जगती । इष्टस्य प्रथमेऽ-
हनि आभिमावते शक्ने निविद्यानीये, वैश्वानरीये सूक्ते शस्यते ॥
यज्ञानां पिता पालयिता । विपुश्चित्तां प्रज्ञावतां (विदुषां
स्तोत्राणाम्) मध्ये असुरः प्रज्ञावान् । अयुरिति प्रज्ञानाम्
(निर्व० ३-९-६) रो मल्लार्थायः । विमानम् विभीयते
निर्मायतेऽसिंहोत्रादिकर्मद्वारेण अगदनेनेति ह्युद करणे (पा० ३-
३-११७) । कर्मसाधनमिति यावत् । वाचताम् वैश्वामि-
नासुल्लिङ्गम् वयुनं च प्रज्ञानं चायम् अग्निः भूरिवर्षसा
पार्थिववैद्युतादिवहुविधरूपेण रोदसी द्यावापृथिव्यौ । आवि-
वेश प्रविशतिस् । तमेवंयुग्युक्तमभिं पुरुषियः बहुकाम-
प्रियः स्तोता । पुर इति बहूनाम् (निर्व० ३-१-२) कविः
कान्तदर्शी (विद्वान्) धामभिः नामभिरनेकप्रकारैः मन्दते
स्तौति ॥ ४ ॥

अत्र पुरुषियः स्तोता धामभिरग्नेः किमन्यस्तुतेः कुर्यात् ।
तस्मादुपपद्यतेऽस्य स्तुत्यर्थजम् ॥ अथास्यैव (मन्दतेः) नामरू-
पसम्बद्धमुदाहरणान्तरं यथाप्रकृतं निगमयति—

१. यद्यप्ययं पाणिनीयैः “मरि १२ कव्याणे झुळे चे” इति
पठितः । तथापि “मरि १२ अभिवाचनस्तुत्योः” इति स्तुत्यर्थ
वकारः सप्तमिनोति । इत्यसङ्कटवोचाम ॥

२. साधनापेक्षमिह त्रपुंसकत्वम् । ऋत्विजो ह्यपेक्षासिर्विशिष्टं
यज्ञसाधनमिति मन्यन्ते । कोशेन “विमाने व्योमयाने च सप्त-
भूमिगृहेऽपि च । षोडशैः यानपात्रैः च पुरुपुंसकयोर्नैत”
इत्युक्तम् ॥

३. वदन्ति ग्रन्थार्थमिति वहेः “संश्रुत्पदेहिवो” (उ०
२-८९) लादिनाऽतिप्रत्ययः । उपधावृद्धिर्कारश्च वकारश्च
विपालते (निर्व० ३-१६-२४)

४. निर्व० ३-८-१०

५. “धाम रश्मौ गृहे वेदे नास्ति शक्नो च जन्मसु” इति
शायवः ॥

“स भुन्दना उदियति प्रजावती—”रिति च ॥

(ऋ० सं० ७-३-२०-१)

स भुन्दनेति । अस्य “विश्वानुविधाः सुभ्रा अहर्विणि । ब्रह्म प्रजावद्विधिमर्षस्त्व्यं प्रीत इत्युविन्दन्मुख्यं याचताम्” इति शेषः ॥ भोमस्यत्रेराधम् । जगती । पावमानसौमी । सः एषः (यः “यदि मम यावत् कर्मोपनेमत्तुस्यामहमेतं सोमं तत्रेति” एवं नित्यकालमावासे) । साम्प्रतमस्मिन्नोक्तकर्मणि उपनीते विश्वानुः सर्वानुः (परिणतवयाः) यद्वा विश्वमयतीति विश्वानुः सर्वत्राप्रतिहतप्रधानः । सन् प्रजावतीः प्रजासंयुक्ताः प्राजाहिताः (प्रजारूपफलदायः) विश्वाः सर्वप्रकाराः नाम-बन्धु-कर्म-रूपसम्बन्धास्तुतीनां नानालस्योक्तत्वात् । सुभ्राः सुभ्राः (सुपुत्राः) भुन्दनाः स्तुतीः अहर्विणि नित्यकालम् । समासान्तप्रकरणस्यानित्यत्वात् “दचतुरे” (पा० ५-४-७७) ति वज्रभावः । उदियति उदीरयति । (उत्कृष्टं प्रयति) कपुनरथमभिप्रेक्ष्य स्तुतीवदीरयति ? ब्रह्म परिवृद्धं भवति सर्वप्राणिभिर्वत्सदक्षम् (निर्व० २-८-२५) कर्मेति सायणः । “इह वृद्धौ” (भा० ५०) “वृद्धेर्लोपश्चे”ति (उ० ४-१४१) मनिन् । प्रजावत् प्रजासंयुक्तं (भोक्तृसहितम्) अपिच रक्ष्य धनं गोहिरण्यादि (निर्व० २-१०-८) कीदृशम् ? अश्वपस्त्वम् व्यासगृहम् । “अश्व व्यासी” (खा० ५०) पस्त्वं गृहम् । “जिहान्तपस्त्वक्षदन् भवनागारमन्दिरम्” इति उपपयोवेन्दुरः । यद्वा अश्वः पतनसमयैः शीघ्रैः संयुक्तम् । हे इन्दो वीत ! सोम ! पीतः त्वमस्मान्निस्मिन्कर्मणि । असम्भ्यम् असदधर्मम् इन्द्रं याचताम् याचलेख्यः । पदव्यसय आषः (पा० ३-१-८५) ॥ १ ॥

अत्र “भुन्दना उदियति—”स्तुतीरसम्बन्धास्तुतय एव भुन्दनाशब्देनोच्यन्त इत्युपपद्यते ॥ अथ आहनः (११) इत्येतत्सम्बोधनपदमनवगतमर्थयतः । “आहंती” स्वयंप्रीतिः । तत्र निगमसुदाहरति—

“अन्येन मदाहनो याहि तूयम् ॥”

(ऋ० सं० ७-६-७-३)

अन्येन मदहननो गच्छ क्षिप्रम् ॥

अन्येनेति ॥ “न तिष्ठन्ति न निर्मिषन्त्येते देवानां स्पशं ह्य ये चरन्ति । अन्येन मदाहनो याहि त्वं ते न विवृह रथ्ये व चक्रा” इति । यमयन्त्योः संवादस्तुक् । तत्र यमसे-जुमाधर्मः । त्रिष्टुप् । स यमो मैथुनया प्रार्थयमानां ब्रवीति—हे यमि ! मामस्याः साध्वतं रदोवर्तत इति किन्तु-इह एतस्या-

१. स्वानकरणात्प्रदानवतीः ॥

२. सर्वदा मुञ्चनीमनमन्यपक्षीयमाणात्वात् । स्वभावतो वा परिवृद्धं सर्वस्य जगतोभरणात् । वर्षनेनेनेन भूतानीति वा ॥

३. प्रजाफलकम् इति सायणः ॥

लोकं देवानां सम्बन्धितो ये स्पशः चाराः । अश्वोरात्रा-दैवः । “स्वश वाधनस्यैतयोः” (भा० उ०) किप् । चरन्ति सर्वेषां शुभाशुभकर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति । त एते न तिष्ठन्ति क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहिता न भवन्ति । अपिच न निर्मिषन्ति निमेषणं नेत्रसङ्कोचमपि न कुर्वन्ति शुभमशुभं वा यः करोति तं निरीक्षन् एवादरेणेत्यर्थः । हे आहनः ! असस्य—(असम्भ्य)—भाष्ये-नाहन्ति । (दुःखादिभिः) आहन्तेरुनि आहन्ति आहनाः सम्बुद्धौ हे आहनः । असस्यवचनादाहन्तरिति देवराजः ॥ त्वं मत्तु मत्तः अन्येन अन्यकुलजेन केनचित्पुरुषेण त्वयं शीघ्रं (निर्व० २-१५-११) याहि संगच्छ । मैथुनम् ॥ तेन सह विवृह अभ्युच्चल्लासमानं मैथुनकर्मणि । “वृह उचयमेत” (तु० ५०) लोद । धर्मार्थकामानुचच्छेति सायणः । अत्र दृष्टान्तः रथ्ये व चक्रा इति । अत्र वशब्द इत्यर्थः । चक्रा-इत्येकारस्याकारदेशः (पा० ७-१-३९) रथावयवभूते न के इव । यथैकमर्धं रथचक्रे द्वे अभ्युद्यतः । एवमेकमनस्त्वमुप-पाद्य तेनैकभूतेन मनसाऽक्षेणेवोमे अपि शरीरेऽभ्युच्चल-सेति भावः ॥ ३ ॥

एवमेतस्मिन्नेऽनित्यत्वा—(दनभिप्रेतत्वा—) नैथुनसमावा-रस्य “आहनः ॥” इत्येतद्वर्गाविषयं सम्बोधनम् । कुत इत्याह—

आहंसीव भाषमाणेत्यसम्भ्यभाषणादाहना इव भवत्येतत्सादाहनः स्यात् ॥

आहंसीव—असम्भ्यमेतत् भाषमाणा लम् नाहमेतद-सम्भ्यं श्रोतुमन्युत्सहे तत्र, किन्तुः कर्तुम् ? तथाचाहन्त्य इव यथाऽसौ (यमः) साऽऽहनाः । आहूँशौन्दतेरुच्यु तत्स-म्बुद्धौ रूपम् हे आहनः आहन्ति ! अन् हेतुमाह—इत्यसम्भ्य-भाषणात् इति । एतद्वक्तृरूपसम्भ्यस्य दुर्बलनस्य—भाषणात् कथनात् । तदेतद्विषययति—आहना इव भवति आहन्त्री अयोधैनि केव भवति ॥ एतस्मात् एव कारणात् आहनः स्यात् योऽयमुपदेशः क्षिप्रै, असावपि यस्य सजिषौ क्रियते स आहन्त्य इव मर्माहत इव भवति । अर्सेभ्यलादस्य वचस इति भावः ॥

अथ नदः (१२) इत्येतदनवगतसवयमयति—

ऋषिर्नदो भवति, नदतोः स्तुतिकर्मणः ॥

१. स्वाशयितारः कृपाकृतानां कर्मणाम् स्वशयितारोऽन-दोद्धारः । “अपसर्वधरः स्वशः । चारश्च गृहपुत्रः” इत्यमरः ॥

२. तथाचोक्तम्—

आदित्यचन्द्राविलोऽनलक्ष्यं धौर्मगिरापो हृदयं यमश्च ।

अदृश्व राक्षिश्च सन्धेच सन्धेयं धर्मश्च जानाति नरश्च वृत्तम् ॥ इति ॥

३. “मरया” इति हिन्दिभाषायां प्रसिद्धा अयो इत्येतेऽन्येति तदर्थः । “कारणेऽनोविष्टु” (पा० १-३-८२) इत्यश्वनादे-च्छश्च षोडः । ततः सार्थकः पुनश्च षोडः ॥

४. भ्रातृमणीविषयत्वेनास्य गदितत्वम् ॥

ऋ००० ति। इतिशब्दस्य पर्यायेण तत्त्ववचनम् । नद०००
णः । इति व्युत्पत्तिः । नदिता वा नदीति चेत्यर्थप्रतीतिः ।
तथाच “णद् अन्त्येकं शब्दे” (भ्रा० प०) अच् (पा०
३-१-१३४) निष्ण्टी लचैति कर्माऽयमिति स्तुतिकर्मता
(३-१-१४९) । अत्र निगममुदाहरति—

“नदस्य मारुधतः काम आगत् ॥”

(ऋ० सं० २-४-२२-४)

नदनस्य मारुधतः काम आगमत् ॥

नदस्येति । अस्य “इत आजातो अमुतः कुतश्चित् ।
लोपासुद्रा वृषणं नीरिणाति । धीरमर्धरा भवति श्वसन्तम्”
इति शेषः । अगस्त्यलोपासुद्राब्रह्मचारिस्तत्संवादे लोपासुद्राया
इयमायम् । विष्टुप । सा ब्रवीदगस्त्यं भर्तारमभिप्रेत्य—नदस्य
नदनस्य जपशब्दयितुः (जपाध्ययनकर्तुः) नदितुर्वा देवतास्तो-
त्रस्वागस्त्यस्य । पचावच् (पा० ३-१-१३४) रुधतः रेतस
इन्द्रियग्रामस्य वा निरोद्धः । ब्रह्मचर्यमास्थितस्य सम्बन्धी कामः
मा मां प्रति आगत् आगमत् (आगतवान्) “बहलं छन्दसि”
(पा० २-४-७३) इति शपोल्लिखितं मलोपः (पा० ६-४-३७)
येनाहं साम्प्रतं पीज्ये । साहं पुनरेवं न जाने किमर्थं (कामः)
इतः अस्मान्मच्छरीरात् आजातः अभिव्यक्तोऽस्यपीडनाय ।
अथवा अमुतः अमुत्पादगस्त्यशरीरात् । पुरुषगुणानुसरणादि
क्रियाः कामो जायते (अभिव्यज्यते) पुरुषस्य च कृत्यसुरणात् ।
अत एव च “स्त्र” इत्यभिख्यायते कामः । इत्येवं विलपमाना
कामाती लोपासुद्रा राजर्षिपुत्रिका वृषणं रेतसो वर्षितार-
मगस्त्यम् । नीरिणाति नितरां निश्चयेन वा गच्छति
“निपातस्य च” (पा० ६-३-३६) इति वीर्थः । रिणाति इति
गतिर्कर्मसु पठितम् (निष० २-१४-५८) अथवा—चेतसो-
पगच्छति । इष्टपुरुषानुचिन्तनं हि कामातीयाः क्रियाः
स्वभावः । धीरम् स्थिरबुद्धिं तं ब्रह्मचर्यं, अचीरा संक्षुब्ध-
सर्वेन्द्रियग्रामा, सती श्वसन्तं चेतसा व्यावर्तमानं तस्याः
सकाशात् । ब्रह्मचर्यं कृतबुद्धिम् । तथापि धयति पिबती-
व चेतसा, चक्षुर्भ्यां वा सादरं पश्यति ॥ ४ ॥

एवं लोपासुद्रावाक्ये “नदस्य रुधतो मामागमत्कामः” इति
प्रकरणाद्विनन्दनं दशब्देनोच्यते इत्युपपद्यते ।

संरुद्रप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः । इत्यृषिपुत्र्या
विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

इत्येतद्विद्वान्प्रख्यापनम् ॥ २ ॥

अथ सोमोऽक्षः (१३) इत्येते द्वे पदे । अत्राक्षा
इत्येतद्वनवगतं पक्षेण चानेकार्थम् । अखैव च सम्बन्धान्मन्त्र-
विशेषोपलक्षणार्थमत्र सोमशब्द उपासी । यथा “मेघोभूतः”
“अग्निर्नये” इत्यनयोर्मेघाभिवाच्ये । तथाच मन्त्रः—

१. समधिकं वीपदशनतः । यदि न ममोपर्वसी प्रजननं
न्यरोत्स्य तदा नार्यं कापो ममागमिष्यदिति ॥

२. “नयस्येति” उपक्रम्यमाणस्यैव सञ्चयिशेषस्याक्षशब्दोदाह-
रणतया प्रतिपश्यधेम् । एकपदसमाज्ञाने प्राप्तेऽपि पदव्यसुपात्तम् ॥

२८ नि०

“न यस्य छावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं
नार्यः सोमोऽक्षः ॥” (ऋ० सं० ८-४-१५-१)

नयस्येति ॥ अस्य “यदस्य मनुवुरधिनीयमानः शृणा-
तिं वीळु रुजति स्थिराणि” । इति शेषः ॥ रेणुमानं विश्वामित्र-
स्य पुत्रस्तस्येयमायम् । त्रैष्टुभमैन्द्रम् । सृष्टेस्तुवाक्येकाहे सृष्टे
निष्कैवल्ये निविद्वानीये सृष्टे शस्यते—छावापृथिवी यावा-
पृथिव्यौ । “सुषां सुल्लि” (पा० ७-१-३९) ति पूर्वसवर्णः ।
यस्य इन्द्रस्य महिमानं न अक्षुवाते । न व्यामुत इत्यर्थः । एत-
न्नाशा इति (अच्) वातुस्त्रसादध्याहृतं वेदितव्यम् । न धन्व
उदैकमपि नाश्रोति । तद्धि धन्वति (गच्छति) अन्तरिक्षलोका-
दिति धन्व । “यविगैर्यथैः” (भ्रा० प०) इद्विषात्तुम् (पा०
७-१-५८) ततः कन्त्ति (उ० १-१५४) न अन्तरिक्षम्
न अद्रव्यः पर्वताश्च अक्षुवाते महिमागम् । किन्तर्हि ? सोमो-
ऽक्षः सोम एव महिमानमश्रोतीत्यर्थः । सोमो इत्यन्तःप्रादं
प्रकृत्या भवति (पा० ६-१-१३५) । एतच्च अश्रोतेर्लुङि
छान्दसं रूपम् । तत्र (छन्दसि) सर्वकालेषु लृङ् लृट् लिटो-
विहिताः (पा० ३-४-६) कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य
महिमानमश्रोतीति ? यत् यतः अस्य इन्द्रस्य मन्युः क्रोधः
सोमेन पीतेन सता मदसामभ्यात् अथि उपरि शङ्कणम् ।
नीयमानः प्राप्यमाणः शृणाति दिनन्ति । यदपि वीळु
हवं सप्तदं शत्रुबलं भवति । (निष० २-१-१५१) वीलयतिः
सञ्चय- (संस्वम्भ) कर्म “मृष्टी” (उ० १-७) लादिनामिहित
उपस्यस्यो बाहुलकादस्तादृपि भवति । संस्वन्धो हवो भवति
अनेन, संस्वभ्यन्त अनेन शत्रव इति वा । स्थिराणि हवा-
न्यपि मेघवृन्दानि रुजति भिनति ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे व्याप्यर्थस्य—

अश्रोतेरित्येके ॥

अश्रोतेः अक्षा इत्येव शब्दो निरुच्यते । यथा चोक्तमध-
स्तात् इति एवम् एकै मन्त्रार्थविदो “मन्यन्ते” इति शेषः ॥

“अनूप गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः”

(ऋ० सं० ७-५-१३-४)

(लोपाशः सिंहं प्रत्यश्च मत्साः)

अनूप इति ॥ अस्य “समुद्रं न संवरणान्यममन् मुन्वी
मदाय तोषते” इति शेषोऽप्यर्थः ॥ सप्तर्षीणामार्यं ब्रह्मसी ।

१. “महिमानं” मिति, “अक्षुवात” इति च पदद्वयम् । एव-
मर्थेऽपि बोध्यम् ॥ सायणस्तु प्रतिमानभूतमित्येतावदेवाध्या-
हरति । तदेतदक्षा अश्रोतेरिति भाष्याननुसृतम् ॥

२. यद्यपि “धन्व” इत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् (निष० १-
३-५) तथापिह तत्पदप्रवृत्त्यादुक्तमिति ॥

३. अश्रोतेर्लुङि सिपि “उरिति वा” (पा० ७-२-५६)
इति अनिदपक्षे आद्यागमे च आद्येति । इदपक्षे आक्षिपेति प्राप्ते
न्वत्येन तस्य स्थाने सिपि शस्य पत्ये (पा० ८-२-३६) पत्य
कादेशे (पा० ८-२-४१) आकार इत्यस्य विसर्जनीयौ ॥

पावमानी सौमी । सोमः दिव्यौषधी लताविशेषः । सख्यममृतं
सूत इति सोमः । “अर्तिस्तुमु” (उ० १-१४०)
इत्यादिना मन् । तथाच हैमः “सोमस्त्वौषधीतद्रसेन्दुषु ।
दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे विन्दुदैवते ॥ समुद्रमेदे सलिले
वानरे किचरेक्षरे ॥” इति ॥ स यदा अनुपे अनुगता आपो-
ऽत्रेति “ऋवपूरुधू” (पा० ५-४-७४) रिलः समा-
सान्तः । “ऊदुनोदैवता” (पा० ६-३-१८) इति अप ऊकारः ।
तस्मिञ्जलप्राये देशे “जलप्रायमनूपं स्यादि” लयमरः । गोमान्
नोभिः सहितः अक्षाः क्षियति । निवसति, तदा सुयवसजा-
तस्य देशस्य स सोमः दुग्धाभिः दुग्धाभ्यः । सुक्यलस्य
आर्षः । गोभ्यः अक्षाः क्षरति । इयंरूपेणानारतं प्रवहति ।
कथं पुनः क्षरति ? समुद्रं न संस्वरणाति संवरणानि
संभजनीयानि जनैः सर्वतः संस्तरानि (सधितानि) वा
उदकानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संस्रव्य समुद्रमाभिमुख्येन
अगमन् गच्छन्ति गमेल्लेखि च्छेलेकि रूपम् । कालव्यत्यय आर्षः
(पा० ३-४-६) । एवं सोमः दुग्धाभ्यः गोभ्यः सर्वेगात्रेभ्यः
संस्रव्य अधः प्रतिक्षरति । मदाद्य हषीये “न्रस्ते”ति शेषः । तेन
सोमेनामाद्यास्यायां बाह्यायेन वृत्त इन्द्रः मन्दी हषीश्लः सन्
यजमानस्य शत्रून् तोद्वाते हिनस्तीत्यर्थः (निघं० २-२०-
२९) ॥ ४ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे—

क्षियतिनिगमः पूर्वः ॥

पूर्वः—“अनुपे गोमान् गोभिरक्षाः” इत्येषः क्षियतेभि-
वासार्थस्य (दु० ५०) निगमः ॥

क्षरतिनिगम उत्तरः । इत्येके ॥

उत्तरः । “सोमो दुग्धाभिरक्षाः” इत्येषः क्षरतेः सखल-
नार्थस्य (भा० ५०) निगमः । इति एवम् एके मन्त्रार्थ-
विद्योऽन्यन्ते ।

अथ यथोक्तक्रमेण मन्त्रार्थ व्याचष्टे—

अनुपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियति,

अथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति,

अथ भगवान्तरपरतया व्याचष्टे—

सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः ॥

सर्वे एवैते त्रयोऽपि “अक्षाः” इति क्षियतिनिगमाः
“क्षि निवासगलोः” (दु० ५०) इत्यस्यैव । इति शाकपूणि-
नोमाचार्यो “मन्यत” इति शेषः ॥ न यस्य यावापृथिवी

१. अक्षैषमिति प्राप्ते व्यत्ययेन वर्तमाने (पा० ३-४-६)
छुह । तिभिच्छेरह्वा भातोष्टिषोपः । दीर्घः इतश्चविसर्जनीयः ॥

२. “वासो यवसम्” इत्यमरः ॥

३. “क्षर सखलने” (भा० ५०) अक्षरीदिति प्राप्ते “बहुलं
छन्दसी”-तीक्ष्णभावे इतश्च लोपे संयोगान्तस्य लोपे “रात्सस्ते”ति
सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः । अथामरः ॥

निवासः । न धन्वन्तान्तरिक्षं किन्तर्हि । सोम एवैन्द्रस्य निवास
इत्येवमन्यदुक्तवत्सर्वम् ॥ अथ “क्षोमो दुग्धाभि रक्षा” इत्यत्र
तृतीया सप्तम्यर्थे सोमो दुग्धाभिरपि गोपूयःसु निवसति । तथाच
यवसाश्रितः सोमोऽविरतं पयः स्रावयतीति न ता निर्दुग्धाः कर्तुं
शक्यन्त इत्यर्थः ।

ध्यात्रमिति क्षिप्रनाम, आशु अतनं भवति ॥

ध्यात्रम् (१४) इति एतदनवगतम् क्षिप्रनाम इत्य-
भिधेयवचनम् । **आशु० वति ।** इति सव्यसमाधिः । तथाच
आशुशब्द उपपदे “अत् सातस्यगमने” (भा० ५०)
इत्यस्माद्रक् । आशुशब्दे च वर्णविपर्ययः पृथोदरादित्वात् ।
आशु यदति गच्छति तच्छब्दात् धनम् (निघं० २-१०-६)
क्षिप्रं वा (निघं० ४-२-१४) अत्र निगममुदाहरति—

स पतन्त्रीत्वरं स्या जगद्यच्छात्रमग्निं कृणो-

जातवेदाः ॥ (ऋ० सं० ८-४-१०-४)

**स पतत्रि चेत्वरं स्यावरं जंगमं च यत्तत् क्षिप्र-
मभिरकरोजातवेदाः ।**

स पतन्त्रीति ॥ अस्य “यो होतासीत्तथमो देवज्ञो यं
सुमाञ्जुस्त्राज्येना वृणानाः” इत्यादिः । इदमर्थेनवताऽऽशिरसेन
हृष्टम् त्रैष्टुभम् । पृथक्स्य पक्षमेऽहनि आशिमामते शक्ने नि-
न्नामीये क्षस्यते । यः वैश्वानरोऽसि होता देवानाम् प्रथमः
सुख्यः (प्रधानः) मनुष्याहोतुः सकाशात् अतएव देवज्ञोऽपि
देवरासेवितः । आसीत् अभूत् । यं च वैश्वानराग्निम् आबु-
णानाः आसेवमाना यजमानाः आज्येन हृतेन समाजन्
समुक्षितवन्तः । स जातवेदाः जातप्रभो जातधनो वाग्निः
यत् पतत्रि इत्येतत् पतनशीलं वैश्वाराद्रिप्राणिजातम् इत्वरं
गमनशीलं सरीसृपैदिकम् । स्याः तिष्ठतेर्विन् । अतएव दृष्टादि
रूपम् च जगत् स्यावरं जंगमं च जगदित्यर्थः । तत् सर्वमेतत्
स्रष्टादिकाले श्यात्रं क्षिप्रं हृदित्येव अकृणोत् अजनयत् ।
प्रलयकाले चात्मसादकरोदित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे—“श्रात्रमित्येतत्क्षिप्रनामैव भवति । स्याव-
रजजमानामन्तकाले क्षिप्रहृदनादित्यतिक्रमिः कुर्यात् ? इति ॥

अथोतिशब्दमवगमयति—

ऊतिरवनात् ॥

ऊतिः (१५) इत्येतदनवगतम् अवनादित्यर्थप्राप्तिः ।
अवनं रक्षणम् । तथा चावतररक्षणार्थस्य भावे किञ्चि “ऊतिर्यूति-

१. “यस्यस्यच्छात्राः पक्षे पतत्रं च तनूस्वहम्” इत्यमरात्पतत्रं
पक्षसदस्यासीति पतत्रि । इममर्थे । तथाच स एव पक्षिपयो
“पतत्रि पक्षि पतग पतत्पत्ररथागच्छा” इति । प्राणिजातापेक्षमन
नईसकागिधानम् ॥

२. सरीसृपः ॥

वृत्तिसातिहेतुकीर्तयथे"ति (पा० ३-३-९७) निपातः ।
अमरोऽपि "अवने ऊति"रित्याह ॥ अत्र निगममुदाहरति—

“आ त्वा रथं यथोतये”

(ऋ० सं० ६-५-१-१)

इत्यपि निगमो भवति

आ त्वेति । अस्य “सुस्त्राय वतयामसि । तु विकृर्मिर्मृत्ति-
पहमिन्नु र्वविष्ट सत्यते” इतिशेषः । आशिरस्य प्रियमेधस
आर्षम् । अनुष्टुप् । हे शविष्ठ वसिष्ठ । सत्पते सतां पते ।
पालक । इन्द्र । तु विकृर्मिर्मृत्तिपहमामनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्ता-
रम् ऋतीपहम् च आतीनामभिवामवितारम् त्वा तां वयम्
आवर्तयामसि आवर्तयामः । “इदन्तो मति” (पा० ७-१-
४६) इति मस इगागमः । सुतिसिस्तवाधीना भवामः । किम-
र्थम् ? ऊतये आत्मनः रक्षणाय । सुस्त्राय सुस्त्राय च
(निबं० ३-६-१६) कथमिव रथंयथा अशोको हि कधि-
श्वारथमावर्तयेत्तद्वत् ॥ १ ॥

एवमिहावर्तनेनेकवाक्यताभिसम्बन्धेन “ऊति” शब्दो रक्ष-
णार्थं उपपन्नः ॥

हासमान इत्युपरिष्ठाद्याख्यास्यामः ॥

अथ हासमाने (१६) इत्यनवगतं तत्र हासतिः सार्धयां
हर्षणे वा वर्तते । सार्धमानौ परस्परं हृष्यतौ वेति तदवगमः ।
“अथे ह्यु विधिने हासमाने” (ऋ० सं० ३-२-१२-१)
तदेतत् उपरिष्ठात्—अथे “प्रपर्वतानामुशुती उपर्यात्”
(नि० ९-३-३) इत्यत्र ॥

अथ पङ्क्तिः (१७) इत्येतद्विधावगतिस्थितिगममेव
तावदाह—

“वज्रकः पङ्क्तिरुपसर्पदिन्द्रम्”

(ऋ० सं० ८-५-१५-६)

वज्रक इति ।

“पुवा महो अंसुर वक्षयां वज्रकः पङ्क्तिरुपसर्पदिन्द्रम् ।
स इयानः करति स्वस्तिमंसा इपमूर्त्तिं सुक्षितिं विश्वामार्माः ॥”

वैखानसस्य वज्रस्येयमार्थैश्चैवमैन्द्रम् । अनया सुतिसुपसं-
हरणभित्तं वज्रकः प्रार्थयते—हे अंसुर ! बलैवजिन्द्र ! एव
एवमुक्तप्रकारेण वज्रकः कल्पान्तरीणाः वक्षयां सुतिवक्त्रे
महः महते यजमानाय कल्पान्तरीणां पङ्क्तिः सोमपानैर-
भ्युक्षितैः । अथवा गुणस्याशनैर्वैध्वनैः सार्धनैः सुतिलक्षणेः
इन्द्रम् कल्पान्तरीणं लाभेव उपसर्पत् उपचतवान् । स तेन

१. “राजासाक्षात्सुसुप्तमिति”ति भोजसूत्रेण निपात्यते ।
भनेन कर्मणा गीयते निगीयते, सुसुप्ति गीयते परिच्छिद्यते भोगे-
नेति वा ॥

२. अन्तः प्राणलोन वलमुपलक्ष्यते सोऽस्यास्तीति मन्त्रेणै रो
नैरुक्तः ॥ यदा अन्तः प्रया (निबं० ३-१-६) तदन् ॥

तथा इयानः इयमानः अनुक्षियमाणः स्वस्तिम् स्वस्त्रायनेम्
करति करोति भूते लट् (पा० ३-४-६) कृतवान् “व्यस्य-
यो बहुलम्” (पा० ३-१-८५) इति विकरणव्यत्ययेन साधुः ।
साम्प्रतमहेतुसिन्नु कल्पे वज्रकत्वं चेन्द्रस्ता एवैताः सुतयो
याभिरहमुपसर्प भवन्तम् स लाभेन विज्ञाय असौ वर्तमानौय
यजमानाय खमधिकारं जानानैः कुल स्वस्त्रायनम् । किञ्च हृषम्
अनम् (निबं० २-७-१४) श्रीक्षियवादिशङ्कणम् इत्यते
(अभिलष्यते) हि तत्प्राणिभिः । “इषु इच्छायाम्” (तु० प०)
किम् । ऊर्जम् क्षीरादि तदप्यनमेव (निबं० २-७-१५) ।
सुक्षितिं बोधननिवासं च । “क्षि निवासगत्योः” (तु० प०)
अधिकरणे किञ्च (पा० ३-३-१७४) विश्वम् एतत्सर्वम्
आत्माः आसिमुक्ष्येनासौ यजमानाय भावयत्य आहरत्वेति
वा । छान्दसं रूपम् ॥ ६ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे शब्दसारख्यात्मकराणां “पङ्क्तिरित्येत-
दुक्तार्थकमुपपद्यते ॥

अथामुमवगमयति—

**पानैरिति वा, स्पर्शनैरिति वा । स्पर्शनै-
रिति वा ॥**

पानार्थास्तिबतेः, स्पर्शतेर्वा बन्धनार्थात्, पृष्ठतेर्वा “सत्त-
रिति” (उ० १-१३३) इति विहितोऽटिप्रत्यये वाहुलकाद्ग-
वति, धातूनां पभावधः । स्पर्शनं प्रथमं गुणानाम् ॥

अथ ससम् (१८) इत्यनवगतं “स्वपनम्” इत्यवगम-
स्तत्र निगममुदाहरति—

“सुप्तं न पक्वमविदच्छुचन्तम् ॥”

(ऋ० सं० ८-३-१४-३)

ससमिति ।

“प्र मातुः प्रतुरं गुहमिच्छन् कुंसारो न वीरुषः सपेवुर्धः ।
सुप्तं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिहोर्त्तं रिप उपस्थे अन्तः ॥” इति ।

वैश्वानरस्य सूचीकस्य वाऽग्नेः, सतेर्वीजभरस्येयमार्षम् ।
त्रिष्टुवाग्नेयो । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । अयमग्निर्गोमा-
मातुः सर्वभूतनिर्मातुः पृथिव्याः सम्बन्धिनीः उर्वीः बह्वीः
ऊर्णवत्यो वा निम्नैरप्रेक्षं वीरुधः लताः । तथा तासां प्रतुरं

१. सस्ति कल्याणीयते प्राप्यते येन तत् । शुभाह्वयमिति
यावत् ॥

२. इन्द्रः सजिह्वे हृत्तिरिति । तथाचोक्तम्—“इन्द्रमस्तु
सजिह्वे सनीपतरयति यैतदो रूपम् ॥ अदसस्तु विप्रकृष्टे तद्विति
परोक्षे विभामीयात्” इति ॥

३. अयं चोपक्रान्तोऽग्नेः ॥

४. प्राणिनीयेस्तु “स्वरा वाधनस्पर्शनयोः” (शा० उ०)
इत्युक्तम् । वाधनं च बन्धनेनेति तेन इन्द्रेण लक्ष्यते ॥

५. पतन् (सि० कौ०) दीक्षितचरणैरुक्तम् ॥

६. तज्जहि ताः सुप्रियञ्च भवन्ति ॥

प्रकृष्टतरं प्रतततरं वा, प्रगततरं वा शुद्धं शुद्धं मूलमपि इच्छन् कामयमानो दग्धं प्रसर्पत् प्रसर्पति । “इत्थं लोपः परस्मै-पदेभु” (पा० ३-४-१७) इति इकारलोपो बाहुलकात् ॥ क इव । कुमारो न यथाकुमारः स्वान्यानाय मातुः प्रकर्षेण शुभतरं सर्वोत्तम्यः स्वान्प्रदेशम् इच्छन्प्रसर्पति आज्ञायुं तद्वत् । तमेतमभि रिपः तस्याएव भूमेः (निघं० १-१-१३) वैपस्थे तत्रैव (निश्वरप्रदेशे) रिपिह्वांसं पुनः पुनर्यस्यादयमानं वीरुधः । अन्तर्मध्ये निहितमव्यकमपि शुचमर्त्तं दीप्यमानम् अविदत् अप्रदयत् । कश्चित् ऋषिरन्यो वा । कथं पुनरविदत् ? ससं न पक्कम् यथैव ससं स्वपनशीलम् “पससति खमे” (अ० प०) ताच्छील्यमिषिकेकतैरि अन् (पा० ३-१३४) अष्टसु मासेषु वर्षातिरिक्तपु अन्मिष्यकफलात् । माध्यमिकं ज्योतिः वैद्युताख्यं पक्कमभिन्यक्तं वर्षासु उपर्यवस्थानादयमेनैव दृश्यते । एवं निश्वरान्तःप्रविष्टमपि सन्तममिमिति महत्त्वादविषोऽविददेव । निश्वरे हान्योऽनुप्रविष्टो न विज्ञायते, अभिमुख निश्वरस्योऽपि खया वीर्यया विज्ञायत एवेत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥ तदेतदनुपपाद्यते यदुपक्रान्तम्—

**स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम्
तद्विधाविदज्जाज्वल्यमानम् ॥**

स्वपनम्—ससम् “पससति खमे” (अ० प०) पचाद्यच् (पा० ३-१-१३४) सस्ति स्वपितीति ससम् इति—एतत् माध्यमिकं ज्योतिरुच्यते वर्षाव्यतिरिक्तकालोऽदर्शनात्स्वापव्य-पदेशः । तदेतदाह अनित्यदर्शनम् न ह्यष्टौ मासान्माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते ॥ एवमिह शब्दसाध्यादर्थोपपत्तेः “ससम्” इत्यनेन शब्देन स्वपनमुच्यते । पक्षगव्येन चाभिव्यक्तमिति सर्वसुपपन्नम् ॥

अथ द्वितां (१९) इत्यनवगतम् “द्वैधम्” इत्यवगमस्तत्र निगममाह—

“द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः”

(ऋ० सं० ३-१-१७-५)

**द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थाने उत्तमे च शम्भुः
सुखभूः ॥**

द्वितेति । “यस्त्वद्दोतुः पूर्वो अस्ते यजीयान् द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः । तस्यानुधर्मं प्रयत्ना चिकित्सोऽर्थानो

१. अतिविस्तृतम् ॥

२. प्रकर्षेण गततरं गह्वरम् ॥

३. निश्वरे हि भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठन्त इति निश्वर पयोपसोभ्यैः ॥

४. “रलोयोऽल्लयोऽल्लेव शयवोर्ववयोस्तथा । वदन्त्येषाश्च सावर्ण्यमल्लारविद्योर्जनाः ।” इत्यभियुक्तोक्तैरिह्वांसं, “लिह आस्वादने” (अ० उ०) इत्यल्लः कतौ रूपम् । पुनः पुनरित्यभ्यासोऽर्थवशात्तत्तु धातुस्त्वयिनेदित्यर्थः ॥

धा अध्वरं देववीर्ता ॥” इति । कतस्य वैश्वामित्रस्येयमापेक्षि-ष्टुप् प्रातरसुखाकाशिनयोः शस्यते—हे भगवन् अग्ने ! पृथिवी-स्थान । त्वत्पु लतोऽपि यः पूर्वैः प्रथमभावी होता मध्यमस्था-नो वायुः । असावपि हि वृत्तो देवानामिति श्रूयते—“आहोतो अभिमरदविषयतः” इति । वैद्युतोऽमिरिति केचिन्मन्यन्ते । यजीयान् यष्टुतरः । द्विता च सत्ता द्वैधं च यस्य विद्यमानता “मध्यमे च स्थाने” वैद्युतभावेन “उत्तमे च” स्थाने सूर्यभावेन स्वधया च अनेन च सोमाख्येन (निघं० २-७-१७) सर्व-भूतानां वषट्कारेण यः शम्भुः “सुखभूः” सुखस्य भावयिता-“ऽभूदिति शेषः । हे चिकित्सः । धर्मविषयकचेतनैववन्नमे ! तस्य यत्पु लतोऽपि पूर्वभावी होता निरुपतिस्तस्य होतृरुच्छितं धर्मम् वायोऽहोतिसालभन्यन्तमनो कीर्तितल्लक्षणं धृतिम् अनु उपलक्ष्येति साधनः । अतिलभामासुवमिति दुर्गः । “वायुवो अग्नेस्तेजः, तस्माद्वायुरभिमन्वेति” इति हे विज्ञायते । प्रयज प्रकर्षेण देवान्नुजय अथा अनन्तरम् “निपातस्य च” (पा० ६-३-१३६) इति वीर्यः । नः अस्माकं सम्बन्धिनम् अध्वरम् यज्ञमिमं देववीर्ता देवानां प्रीत्यर्थम् (तर्पणाय) धाः विवेहि । “दुष्पाठधारणपोषणयोः” (उ० उ०) इत्यस्य छन्दसे छठि रूपम् अष्टभावाद्छान्दसः ॥ ५ ॥

एवमिह शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेः “द्विता” इति द्वैधमि-त्यर्थकसुपपद्यते ॥

अथ त्राः (२०) इत्यनवगतम् “त्राया” इत्यवगमस्तत्र निगममाह—

१. यष्टुशब्दात् “तुष्टुशब्दो” (पा० ५-३-५९) ति ईयद्युति “तुष्टुशब्दोऽयुः” (पा० ६-४-२५४) इति तुलोपः ॥
२. द्विशब्दात् “संख्याया विधाये धा” (पा० ५-३-४९) इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारदृष्टान्दसः । द्वैधमिति “द्विधोऽय धसुञ्” इति वेत्यस्य धसुधादेशेन भवति ॥

३. सायणस्तु—सत्तेत्यस्य निषण्ण श्लघ्यमाह तथाच—“द्विधा द्वैधं—तद्व्यमे चोत्तमे च स्थाने स्वधया सोमाख्येनाग्नेन सद्य सत्ता निषण्णः सन् शम्भुर्द्वैध्यां सुखभूः इति तस्मात्स्वानन् । तथाचाह ताच्छीलिकस्तु—“यदु विशारगलवसादनेभि” (स्वा० प०) ति धातोर्द्वैधः । दुर्गमते त्वलोऽश्वशब्दाद्भावे तस्य ॥

४. स्वं लोकं दधाति यजमानस्येति स्वधा । स्वशब्द उपपदे दधातेः (उ० उ०) “नोहे का” (पा० ३-२-१४४) इति कथल्यो बाहुलकाद्भवति । स्वेभ्यो दीयते—त्वसिन्वीयते वा, स्वेन धनेन धीयतेवेति देवराजः । द्योर्ध्वविषयो निगमे भवति ॥

५. “कित ज्ञाने” (स्वा० प०) इत्यस्य कतौ रूपम् । “मनुष्योश्च सन्मुखो च्छन्दो” इति (पा० ८-३-१) नल्ल रः ॥ ६. देवानां धीतिरज्ञानं यत्र प्रीतिः, सा देवकीतिः । “वी गति-व्याप्तिप्रजनकान्सनखादनेतु” (अ० प०) असाद्भावे किन् निमित्ते सप्तमी ॥

७. “यष्टु वरणे” (स्वा० उ०) “नोहे का” (पा० ३-१-

“मृगं न ब्रा मृगयन्ते” (ऋ० सं० ५-७-१८-१)

मृगमिव ब्राह्म्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

मृगमिति ॥ “गोमित्रैर्वै मृग्ये अस्मान्मृगं न ब्रा मृगयन्ते । अस्मिन्नस्मिन्ने त्रेनुभिः” ॥ इति काण्वस्य मेधातिथेरा-
हिरसस्य चप्रियमेधस्याधैमैरे सक्तं यागत्री । महाप्रते निर्द्वैक्ये
हास्यते । हे भगवन्मित्र ! यत् यद्यपि ईमितिपदपूर्णे निपातः
(नि० १-३-५) ब्राम् अस्मत् अस्मत् अन्ये ऋत्विज्यजमाना
गोभिः वाग्भिः (निर्वं १-११-४) स्तुतिस्त्राभिः ।
धेनुभिः च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः । “धिवि प्रीणने” (भा०
५०) अस्यैव “वेन्वाद्यधे”ति निपात इति मुकुटः । अस्मि
आमिमुख्येन स्तरन्ति छद्मना (कुत्सितकामिसन्धानेन)
गच्छन्ति । “स्तर छद्मगतौ” (भा० ५०) तथाप्यस्यानेव
प्रत्येहि । यतस्ते-ब्राः “ब्राह्म्याः” “प्रैषाः” युष्मत्संस्वसंयुक्ताः
प्रतिप्रतिताः (वरीतारो जाह्नविभिर्पायैर्निर्द्वैक्यानाः व्याधाः)
मृगं न “मृगमिव” मृगयन्ते अतिव्यन्ति । तद्वदवधिकारिण
एव बलादिन्द्रस्यान्वेषणे प्रवर्तन्ते कुत्सितामिसन्धयधेति
न तान्प्रत्येहि किन्त्वस्यानेव भक्त्यतिरेकाद्विन्वित्यतः ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे मृगसम्बन्धात् “ब्राः” शब्देन लुब्धकल-
क्षणा ब्राह्म्या उच्यन्ते । “ब्राह्म्यः संस्कारहीनः स्यादस्याध्यायो
निराकृत” इत्यमरः ॥ ३ ॥

बराहो मेघो भवति बराहारः ।

“वरमाहारमाहापीरि”ति च ब्राह्मणम् ॥

बराहः (२१) इत्यनवगतमनेकार्थं च । तत्र तावत् मेघः
बराहो भवति । स हि बराहारः भवति । तस्य वरैरुदकमा-
हारः । अथैतन्निर्वचनप्रतीत्यर्थं ब्राह्मणं प्रमाणयति वरमि-
त्यादि ॥

अथास्मिन्नर्थे निगमं प्रमाणयति—

“विध्यद्विराहं तिरौ अद्रिमस्ता”

(ऋ० सं० १-४-२८-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१४४) इति बाहुल्यः कः । यणादेशः । अज् । वरितारोऽन्वे-
ष्टारो यमादीनां ब्राह्म्यादीनां च लुब्धकादयः ॥

१. दुर्गस्तु “तत्र (येनैरे सक्ते) एपासिद्धिवस्य द्वितीयेऽहनि
मरुत्वतीये शस्तेऽनुचररुचे शस्यते” इत्याह ॥

२. अयं च स्वारसिकोऽर्थः ॥

३. वृणोते “महवृद्धिनिक्षिगमश्च” (पा० ३-३-५८) इत्यपि ।
सर्वैरपि त्रिवत् इति वरमुदकम् ॥ बरमाहारो यस्य, वरमाहरतीति
वा “कर्मण्यय” (पा० ३-२-२) वृषोदरादित्यादाहारशब्द-
स्याकाररेकयोर्लोपः ॥ यदा-बरशब्दे उपपदे हरतारूपत्वात्
“अन्वेष्यति दृश्यते” (पा० ३-२-२०४) इति बाहुल्यका
लुप्रत्ययश्लोकोः (पा० ३-४-१४३) ॥

विध्यदिति । “अस्येष्टु मातुः सर्वनेषु सुखो महः पितुं
पंथिवाञ्छार्वात् । मुषाचद्विष्युः पचते सहीयान् विध्यद्विराहं
तिरो अद्रिमस्ता” ॥ इति । नोधानाम् गौतममुद्रकास्येयस्यार्थम् ॥
ऐन्द्रा त्रिष्टुप् अभिजिद्विष्यन्महत्तादितु आहीनिकेषु अहःसु
अहीनसूक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छेदिनः शस्ते विनियुक्ता
अत्र “इत्” “उ” इत्येतन्निपातद्वयं पादपूर्वं यद्वाऽवधारणार्थम् ।
मातुः वृद्धिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः महः महतः अचक्षु-
लोपशब्दस्य । यदा मह इति प्रस्तासार्थं पितुर्विशेषणं अस्य
यज्ञस्य सवनेषु अवयवभूतेषु प्रातःसवनविषु त्रिषु सवनेषु
पितुं सोमैलक्षणमन्त्रम् (निर्वं ० २-७-६) सद्यः तत्क्षणे
पयिवान् पीतवान् । तथा-चावैक्षा चारुणि-शोभनानि
अनानि-“सुपां सुखिनि-”ति (पा० ७-१-३९) शसो लुक्
धानाकरम्भादि-हविलक्षणानि-“नक्षितवानि”ति शेषः । किञ्च
विष्णुः सर्वस्य जगतः व्यापकः । वेष्ट वा सर्वभूतानां प्राण-
भावनेन पचते परिकर्म (चिरसञ्चितम्) अमुराणां यद्धनमस्ति
तव सुपार्थ्यत् अपहरत् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभि-
भविता अद्रिं शत्रूणामसारं वज्रम् “अद्रु मङ्गणे” (अ० ५०)
“अद्विशिष्टभूषिभ्यः क्तिन्” (उ० ४-६४) इति क्तिन्
प्रत्ययः । अस्ता क्षेपकः “न लोके”ति (पा० २-३-६९)
पष्टीनिषेधः । एवंभूत इन्द्रः तिरः प्रातः सन् (नि० ३-
२०) बराहं मेघं विध्यत् अताडयत् “व्यध ताडने”
(दि० ५०) छद्म अडभाव आर्षः ॥ २ ॥

एवमस्मिन्मन्त्रे “वज्रमस्ता बराहं विध्यति”ति वाक्यार्थव-
शद्बराहो मेघ उपपन्नः ॥

अयमपीतरो बराह एतस्यादेव । बृहति मूलानि ।

वरं वरं मूलं बृहतीति वा ।

१. तथाकोत्तरम्—“अत्रो मास्ताऽऽहुतिः सम्बगादित्युपपत्तिष्ठते
आदित्याज्जायते वृद्धिद्विराहं ततः प्रजा” इति ॥

२. “पा रक्षणे” (भा० ५०) इत्यस्मात् “कमि-मनि-अनि-
भा-या-गा-पा-विष्यश्च” (उ० १-७०) इति तुप्रत्ययः । बाहुल्य-
कादाकारलेकारः । रक्षितव्यं रक्षन् । रक्षति वा भुङ्कते ।
प्यायतेर्वा बाहुल्यकात्तुप्रत्ययो धातोः पिभावश्च ॥

३. यदा तीव्रवते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः ॥

४. पचते “मृद्वृद्धिश्चिपर्विपचयति” (उ० ३-१-२०)
इत्यतश्चकर्मणि “भूतेऽपि दृश्यते” (पा० ३-३-२) इति
वचनान्नूतेऽपि दृष्टव्यः ॥

५. उदकदानसमर्थं मेघमिति दुर्गः । एतच्च नैरुक्तं इत्येन
दृष्टव्यम् ॥

६. “सुष सेवे” (त्रया० ५०) यज्ये कः (पा० ३-३-
५८ वा०) मोषणं सुषमारभन् इच्छति “सुषमाभनः यज्य”
(पा० ३-१-८) इति वच्यि व्यत्ययेन दीर्घस्ततो लटः शताऽऽगम-
शास्त्रस्यानित्यलुगमुपायः । अथ मन्त्रेतिहासिकपक्षे व्याख्याने
(तै० सं० ६-३-४) तथैतस्माद्यमन्ये दृष्टव्यम् ॥

हतरः शूकरः । एतस्मात्-वराहरणात् एव । कथं । वरं श्रेष्ठं मूलार्थं सुखादीनाम् आहारमाहरतीति । यद्वा-
मूलानि कतेरुक्तादीनाम् बृहति उच्यच्छतीति वराहः ।
“बृह उच्यमाने” (तु० प०) “पचादेराकृतिगणालादन्” (पा०
३-१-१३४) तत्तत्तयिगोनाडामस्य हकारस्य । अथ वा
वरं २ मूलं बृहतीति वराहः । अत्रैकस्य वरशब्दस्य
वृत्तिः । वरशब्दबृहद्वैद्य वराह इत्यर्थः । तथाचान्न कर्मण्यण्
(पा० ३-२-१) प्रयोदरादिलाद्वरशब्दस्याकारादेशः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“वराहमिन्द्र एमुपम्”

(ऋ० सं० ६-५-३०-५)

इत्यपि निगमो भवति ।

वराहमिति । “विशेषात् विष्णुरामरुद्रकर्मस्वर्षितः ।
श्रुतं मण्डिपान् क्षीरपाकमोदुनं वराहमिन्द्र एमुपम्” इति-
काण्वस्य पुरुषुत्तराधेम् । ऐन्द्रो बृहती । उरुकर्मः बहुलि-
कान्तः विष्णुः व्यापनशीलं इन्द्रः त्वेषितः मन्त्रैस्तु-
तिलक्षणैः सन्दीपितः “लिष रीतौ” (भ्रा० उ०) ण्यन्तात्
क्तः । विश्वा-इत्-ता सर्वानेव तानि वसूनि । अत्रैच्छ-
द्वपार्थं, विमन्त्रेण लुक् “दुर्पासुलति-” (पा० ७-१-३९) इति
आभरन् आहरत् “इमहोमैरुन्दसि” (पा० ३-१-३४
वा०) इति इत्य मः । कानि पुनस्तानि (किंलक्षणाणि)
वसूनि ? उच्यते-शतम् असंख्यातान् मण्डिपौन महतो यज्ञान्
(निर्व० ३-३-८) कर्मभूतान् ? क्षीरपाकमोदनम् प्राय-
णीयाध्यत्म-आदितः कृता ये क्रियन्ते तान्मोमकतून् इत्यर्थः ।
किञ्च एमुपम् आमुपम् सर्वेषामुद्वाराणां मध्ये मोहैस्थानीयम् ।

१. यद्वा त्वेषो दीतिः स सजातोऽस्येतीतृष (पा० ५-२-३६)
सायणस्तु-हे इन्द्र ! ता-नानि त्वया सष्टयान्युदकानि विष्णुर्वाप-
नशील उरुकर्मः बहुगतिः आदितः त्वेति तत्स्वया येरितः सन्
आभरत् आभरति लोकाय प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलमुदकान्ये-
वापि तु शतमसंख्यातान् मण्डिपान् पशून् महतो यज्ञानां यज-
मानान् । किञ्च क्षीरपाकमोदनं चरपुरोडायादिकंचोपलक्षणविषया ।
किञ्च इन्द्रो वराहं जलपूर्णं मेघं हन्तीति शेषः । कीदृशं तमेमुप-
मुदकस्य मोषकमित्येवं नैरुक्तपक्षेण व्याचक्षते ॥ ऐतिहासिकपक्षे
चरकनाम्ना इतिहास आत्मायते ; सोऽ“यमसेलुमातुः सवनेषु” ।
“विश्वेसाविष्णुः” त्येताभ्यां प्रतिपादित इत्यनयोरेकवाक्यता सा-
यणेनैतन्मन्त्रव्याख्याने स्पष्टमुपपादितेति तत् एव द्रष्टव्या ॥

२. महतेः “अविमलोऽपिबन्” (उ० १-४५) इति टिप्पण्य् ॥

३. एव-चोपलक्षणविषयार्थः । प्रायणीयोदगवनीयशामयक्षस्य
पूर्वोत्तराहं चरपुरोडाशदिसाध्यम् ॥

४. तथाच ब्राह्मणं (मैत्रायणीयके) “माययाविमन्त्रो जधान,
तस्य मथादाहरत, यदवं वराहमिन्द्रपृथगेकविंशत्या पुरां पार
इत्युच्यते” इत्येवम् ॥

अनाकारस्येकारोऽन्धदसः । वराहम् तदाख्य (तदाकार-)
मधुरमाहरत् अहन् । हरतिरत्र नाशनेऽर्थे वर्तते पूर्वत्र प्रापणे ।
हरणं प्रापणं स्त्रीकारत्वेन नाशनेचैत्युक्तेः ।

अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ॥

तथाचायमः

“ब्रह्मणस्पतिर्दृष्ट्विभिराहैः ॥”

(ऋ० सं० ८-२-१९-१)

इति “स ह्यै सुखेभिः सखिभिः शुचिभिर्गोत्रायसुं
विधनसैरुदैः । ब्रह्मणस्पतिर्दृष्ट्विभिराहैः सुखेभ्येदिन्द्रविं
व्यानद” इति । आयासस्याङ्गिरसस्येदमर्थं त्रैष्टुभं बार्हस्पत्यम् ।
ब्रह्मणस्पत्यस्य काम्यपत्नी मैत्रायणीयके षड्वे विनियुक्ता ।
स ब्रह्मणस्पतिः बृहस्पतिः सत्येभिः सत्यवादिभिर्गोत्र-
यैवैर्वा सखिभिः समानक्याभिः (सखिभूतैः) शुचिभिः वधि-
वीतिभिः विधनसैः विविधधनैर्विभिः । वृषभिः वधि-
तृभिः । “वृषु सेचने” (भ्रा० प०) “कतिन्मुद्वर्षी” (उ०
१-१५६) इति कनिन् । वराहैः वरस्य वरणीयस्योदकस्या-
हारेराहृत्विधनसैर्विभिः वर्मतापयितृभिः । वीर्यामनैरिति
सायणः । यद्वा हरदुष्टकैः । अथवा घर्मां यज्ञः (निर्व० ३-१८-
१५) “वृक्षरणीत्योः” (भ्रा० प०) ततो मः । हरस्यस्मिन्मोः ।
वीर्यतोऽन्धोऽथव इति वा । तस्य स्वेदिनिः स्वाद्विप्रेतिः । तं
प्रति गन्तुमिति सायणः । यज्ञसङ्घिर्वा । एवञ्चविषिणैरङ्गि-
रोभिः सैदितः गोधायसं गवां वायामाणां वा धारकम् ईम्
एवं मेघम् अहर्द्वैः अदारयत् । निपरिणामपरोक्षकलान्म-
न्त्रस्य । दारयित्वा च द्रविणम् उदकम् व्यानद व्याप्नोत् ।
“अश्रु व्यातौ” (खा० शा०) विपूर्वादसाहङ् ॥ १ ॥

यद्यप्यस्मिन् अङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति तथापि सूक्तोऽस्मिन्-
सतीति तेषामेव वराहशब्दाव्याच्यत्वं भाष्यकृदभिप्रेति ॥

१. ब्रह्मणस्पतिः सामलक्षणस्य स्तोत्रस्य पतिरधिपतिः ॥

२. विविधानि धनानि येषान्ते विषनास्त एव विषनस्तास्तैः ।

अथ स इत्येव संज्ञाकरणः ॥

३. मरुद्विजिति सायणः । तन्मते गवां धारकं मूलं नामाश्रयं
अदारयत् द्रविणं गोलक्षणं धनं व्याप्नोतित्येवं व्याख्यामार्गः ॥

४. बलमिति सायणः ॥

५. “हृ गतौ” (भ्रा० प०) “दृष्टविभ्यामितिन्” (उ०
२-५२) वयपीदं वत्पायं निघण्टौ (२-१०-२६) पठितं तथापि
शम्बरस्यापि तत्पर्यायान्ते पाठाज्जायतेत्यमः । “अम्नोर्गोत्रोप-
पानीयं नीरक्षीरागुश्वन्वभि” लमरः ॥

६. “विप्रं पुदमङ्गिरसो दुर्धाना युजस्य धामं प्रथमं मनन्ते”

(ऋ० सं० ८-२-१५-२) इत्यत्र । अङ्गिरसोऽज्ञारेभ्यो जावा
जनेः पुत्रास्तत्रात्मानः ॥ विप्रं विशिष्टया व्रतचर्यया सर्वतः
प्राप्तं उत्पदं ज्ञानसहितस्य कर्मणः फलकं तद् दुर्धाना धारयन्त-
श्चेतसा, विद्वद्भक्त्यात् । यज्ञस्य यत्प्रथमं सुखं परमात्माख्य-

शर्या अङ्गुलयो भवन्ति । सृजन्ति कर्माणि ।
शर्या इषवः । शरमय्यः । शरः शृणातेः ॥ इति ॥

तथा—“यु हिंसायाम् (क्या० प०) ” “अभ्यादयथे”—
(उ० ४-१०८) ति आकृतिगणलाघात् । शृण्वन्त्याभिरिति
श योः ॥ अङ्गुलिपक्षे सृजन्ति कर्माणीति शर्याः ॥
शृणातेः हिंसायस्य शृणातोः (क्या० प०) “श्रुदोरप”
(पा० ३-३-५७) इत्यकरणे शरः । “शरस्तु तेजने वागे
वध्यन्ते ना, शरं जले” इति तिथ्यभेदित्वा ॥ यथा व शर्या इषव
उच्यन्ते तथा निगममुदाहरति—

“शर्याभिर्नि भरमाणो गभस्त्यो—”

(श्र० सं० ७-५-२२-५९-७-७-५)

रित्यपि निगमो भवति ॥

शर्याभिरिति । अस्य “अभ्यसि हि श्रवसा तृतीये-
योस्तु न कश्चिज्जन्तुपानमक्षितम्” इत्यादिः । अथगन्धसह-
स्युष “पर्युष प्रथमं वार्जसातये” (श्र० सं० ७-५-२२-
१) इति पावमानं सौम्यं सूक्तं दत्वातुः पिपीलिकमध्यास्तिलोऽ-
नुष्ठुमः । षड्विंशद्वहस्यः । तासामिर्न द्वितीया । हे अभि !
अभिरिपोताः । अत्रोपसर्गवशाद्वातुरप्याहृतः । कर्तृप्रतीषिषया-
नानी भूतः । हिः पावपूरणः । अभिमिततर्दिध पुनः पुनर-
भिदत्त एतं सोमम् । अथसा श्रवणीयेन मन्त्रेण एभिर्भावितः ।
किं ? गभस्त्योः शर्याभिर्न भरमाणः यथा भरमाणः
धनुर्धारयमाणः “द्वयम् धारणपोषणयोः” (जु० उ०) कश्चित्
गभस्त्योर्बोहोः (निघ० २-४-६) अवस्थिताभिः शर्याभिः
शरमयीभिरिषुभिः क्वचित्तर्दयेधेयम् । किञ्च एवमेतं सोम-
मभितर्दयन्तो यूर्यं वसितवीर्यभिरक्षिराग्याय्य जनपानं
जनैर्यज्ञानारतं पयः पीयते तमविदालिगम् कश्चित् उत्सवं
उत्सरणशीलं वाप्यादिकमिव । (निघ० ३-२३-१०) उत्प-
र्वात्सर्गमवेः सन्देर्वोहः । सन्देर्वैलोपो बाहुलकात् । उन्देर्वो
“उन्देर्लोपश्चे” (उ० २-७७) ति सप्रत्ययः । उत्कृच्छस-
स्माज्जलं, सन्धते आश्रित्यते वा जलेन । अक्षितम् अक्षीणं
कुल्लम् । महतो देवजनौघस्य पानार्हं प्रमत्तं कुस्तेतिभावः ॥५॥
एवमिहाभिमितर्दनकियासम्बन्धात् शर्याशब्देनेष्वर्थे उच्यन्त
इत्युपपद्यते ॥

१. “उ-वित्ति हिंसानावरयोः” (२० उ०) लिट् लोडर्थे ॥

२. रात्रिपुष्टिपिपामिर्नप्रपूताभिः ॥

३. सवैदा जलपूणीम् ॥

—४. सायणस्तु—हे सोम ! त्वं श्रवसाऽभ्येन हेतुनाऽभ्यभि-
ततर्दिध हि पवित्रमभि सृणवानस्ति चिच्छ्रवानस्ति । तव दृष्टान्त-
द्वयम्—उत्सर्वं—यथाकश्चिज्जन्तुपानं वसिजना उदकं पिबति
तमक्षितमक्षीणं कश्चित्कंचनोत्सरणशीलं वाप्यादिकमभिरुणत्ति,
अथवा—कश्चिद्गभस्त्योर्बोहोः (निघ० २-४) शर्याभिरङ्गुलीभि-
(निघ० ४-२) रंरमाण उदकं सम्भरन्कविद् अभिरुणत्ति
तद्वत् । इति व्याख्येयं ॥

अथार्कः (२४) इत्यनेकार्थमिलनेकाध्वगमयति—

अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति,
अर्को मन्त्रो भवति यदेनोर्चन्ति,
अर्कमन्त्रं भवति अर्चति भूतानि,
अर्को दृशो भवति संवृत्तः कटुकमिना ॥५॥ (४)

देवः सर्वोऽर्चकः । कुतः ? यत् यस्मात् एनं देवं
अर्चन्ति स्रोतारः पूजयन्ति । एवमत्रेऽपि । तथाच “अर्च-
याय” (भ्वा० प०) कर्मणि घञ् (पा० ३-३-१९)
“वजोः” (पा० ७-३-५२) इति कुलम् । यद्वा “ह्रदाधा-
राविकलिभ्यः कः” (उ० ३-४) इति कः “वोः कः”
(पा० ९-२-३०) इति कुलम् “स्रोतारो” (पा० ८-४-
६५) ति कलोपः । अर्चति । अत्रार्थे घः (पा० ३-३-
११८) भूतानी—ति कर्तृपदम् । “पूर्यं हि प्राणिनाम-
वमथाचैनदकुसयसि” —ति स्मृतेः । पूज्यं हि पूज्यते तस्मा-
त्तपवि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूज्यते ॥ संवृत्तः सज्जतः
(संव्यासः) कटुकमिना कटुकभावेन ॥ पृथ्वादिस्वादिगमिन्
(पा० ५-१-२२२) भावे ॥ ५ ॥ (४)

अथान्नोपक्रान्तेष्वर्थेवात्योर्कसुदाहरत्येकस्मिन्नेवनिगमे—

“गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्कणिः ।

ब्राह्मणस्त्वा शतकतो ! उद्वंशमिव येमिरे ॥”

(श्र० सं० १-१-१९-१)

गायन्तीति । मनुच्छन्दस आर्षम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्री ।
हे भगवन् शतकतो ? इन्द्र ! गायत्रिणः गायत्रं साम
तदेवामस्तीत्यर्थे इति । एवमत्रेऽपि (पा० ५-२-११५) उद्गा-
तारः सामगाः । सामभिः त्वा त्वां गायन्ति लुवन्ति । “वै
शब्दे” (भ्वा० प०) । अर्कणिः मन्त्रिणः होतारः (श्रुमिन्नः)
अर्कम् अर्चनीयं “अर्च पूजयाम्” (भ्वा० प०) कर्मणि घञ्
(पा० ३-३-१८) “वजोः” (पा० ७-३-५२) इति
कुलम् । साम् अर्चन्ति पूजयन्ति । एवमेते सर्वेऽपि
ब्राह्मणाः याज्ञे कर्मणि वंशमिव ध्वजमिव उद्येमिरे
उच्यन्ति (उच्छ्रितं कुर्वन्ति) लुतिभिर्हविर्भिश्च तवैव महि-
मानं वर्धयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथेतयाचष्टे—

गायन्ति त्वा गायत्रिणः । प्रार्चयन्ति तेऽर्क-
मर्कणिो ब्राह्मणास्त्वा शतकतो ! उद्येमिरे वंश-
मिव । इति ।

अथ निगमप्रसक्तं वंशमर्कं निग्रीहीति—

वंशो वनशयो भवति । वननाच्छ्रूयत इति वा ।

वनशयः वने शयित इवास्ते । अथवा वननात् सम्भ-
जनात् “वन सम्भजौ” (भ्वा० प०) वलिभिः । संभक्तिः

संखेयः । श्रूयत इति वंशः । पृषोदरादिलात् (पा० ६-३-१०९) साधुः ॥

अथ पविः (२५) इत्यनवगतोऽनेकार्थश्च । तत्रैकतममर्थमुपादाय निगमं दर्शयिष्यमुपक्रमते—

पवी रथनेमिर्भवति । यद्रिपुनाति भूमिम् ॥

रथनेमिरिष्यभिषेयवचनम् । “नेमिर्नां तिनियो, कूपत्रिकाचकान्तयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी । तथाच रथस्य रथचक्रस्य नेमिः पविः स्त्रियामत्र रथचक्रस्यान्तो भूमिस्यर्धभागो नेमिरिष्यमरकृतः । नयति रथमिति नेमिः । “नियो मिः” (उ० ४-४३) यद्वितीश्वगमप्रकारः । “पूप् पवने” (व्या० उ०) “अच इः” (उ० ४-१३४) इति इप्रत्ययः । विपुनाति—विदलयति । विपुसो मुञ्ज इत्यत्र यथा ॥

अत्रार्थं निगममुदाहरति—

“उत्त पृथ्वा रथानामद्रिं भिन्दन्त्योर्जसा ॥”

“तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः ॥”

(ऋ० सं० ४-३-९-४)

इत्यपि निगमौ भवतः ॥

उत्तेति । अस्य “उत्त ऊ ते परेण्युमांणां वसत शुन्ध्यवः” इत्यादिः । आश्रयस्य श्वाबाधलेय-मार्थम् मरुद्वैलानुष्ठुप् ॥ हे मरुतः । उत्तस्य येषां वस्तिरोभविमुमाविर्भित्तु च काले वाप्तिरस्ति ते यूयम् पुरुण्यां नाम नद्यां, माथ्यमिकायां वा । विपर्ववस्मासि हि दुर्गः । शुन्ध्यवः शोधयितारोऽथच ऊर्णाः चित्राः, तिरोहिताः सन्तः । वसत वसथ, एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके ॥ वर्णव्याख्य आर्षः । उत्त अपिच । कस्मिंश्चिद्भ्युद्गमकाले प्राप्ते युष्माकं रथानां पृथ्वाः या रथनेमयस्ता एव । असोऽज्राडागमश्छान्दसः । ओजसा वलेन अद्रिं पर्वतं मेघं (नि० १-१०) वा भिन्दन्ति विदारयन्ति । किमुत यूयमित्यर्थः ४

१. पविर्हि वाक्—(निर्व० १-११-१५) वज्र—(निर्व० २-२०-५) रथनेमिः वक्रश्रेणि (नि० ४-२-२५) आचार्ये “युष्मत्सं चोदया पविम्” (ऋ० सं० ७-१-७-१) इत्येव निगमः । द्वितीये “सूक्तं संस्थां पृथिविर्भद्रतिष्ठमम्” (ऋ० सं० ८-८-१८-२) इति । साधनं तु संपन्नं समानमेव । वागपि हि पुनाति पूयते वा इति संकीर्तनादिना । तथाचोक्तम् । “वाचं शौरिकथालापप्रसङ्गेन पुनीमही”ति । शौरिर्भिक्षुः ॥

२. तथाचावरः “चक्रं रथाङ्गं, तस्यान्ते नेमिः स्त्रीस्यादि”ति ॥ ३. सायणस्तु—ऊर्णां दीप्तीः शुन्ध्यवः कोचिकाः अपः वसत आच्छादयन्ति । ते उतापि च पथ्या नेम्या रथानां स्त्रीयानां रथचक्रेणैव वलेन अद्रिं भिन्दन्ति मेघं गिरिं वा विदारयन्तीति व्याचक्षते ॥

४. अथ “चिक्षिष्टवाचकपदानां सति विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वसि”—ति न्यायेन अन्तर्भागा एवभूमिस्त्वर्थी नेमिश्चाभिषेयस्तथाचार्थसङ्गतिर्भवति । इति बोध्यम् ।

२९ नि०

एवमेतस्मिन्नवर्षयोगादपि शब्देन रथचक्रेनेमिरभित्तमवध्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नेवार्थे—चातुर्मासेषु सान्तपन्नं हविर्वाक्कृत्य “देवा वै वृत्रस्य मम नाविर्भूतं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः सान्तपन्नं सन्तर्पयस्वस्तान्पनाः” इति ॥ एतस्मिन्पि च ब्राह्मणे चक्रेनेमिः क्षुरवाराकृतिस्तौक्षण्यविररयुच्यते तस्मादुपपन्नमुपक्रान्तम् । अयमर्थोऽप्यप्रयोगविषय इत्युदाहरणद्वयम् ॥

वक्षो व्याख्यातम् ॥

अथ वक्षः (२६) इति पदं व्याख्यातम् । “वषो अदक्षि शुन्ध्यवः” इत्यत्र ॥ (निह० ४-१६)

धन्वान्तरिक्षं, धन्वन्यसादापः ॥

अथ धन्व (२७) इत्यनवगतम् । धन्वन्तीत्यवगमः । अन्तरिक्षमिष्यभिषेयवचनम् । धन्वन्यसादाप इति नामप्राप्तौ हेतुनिर्देशः । तथाच धविर्गर्ह्यः । (भा० प०) इद्विवाह्रुम् (पा० ७-१-५८) “कनिन्युद्विपितक्षिराजिधन्विष्युप्रतिदिवः” (उ० १-१५४) इति कनिन् ॥

अथ निगममुदाहरति—

“तिरोधन्वातिरोचते”

(ऋ० सं० ८-४५-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

तिर इति । अस्य “यः परस्याः परावर्तस्मिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्यदति द्विषः ॥” इति स्वरूपम् अभिपुत्रस्य वत्सलेदमार्थम् । गायत्रमात्रेयम् । व्युत्स्य दशरात्रस्य नवमेऽहत्यामिमाहतस्य काक्षस्य जातवेदस्यै सक्तै निविद्धानीये शस्यते । यः अभिः आदिस्तात्मनाऽवस्थितः । परस्याः परावतः परस्यामपि परावति (अतिदूरेद्वेऽपि) वर्तमानः तिरः तीर्णतमेतन्महत् धन्व अन्तरिक्षम् अस्ति अतीत्य (खेन प्रभावेन वीक्ष्या अस्मान्प्रति) रोचते प्रकाशत एव । सायणस्तु—तिरस्तिदेवक् अतिरोचते स्वर्गं प्रकाशते—इत्याह । सः अभिः नः अस्माकम् द्विषः द्वेष्य अतिपर्येत अतिपारयेत् । नाशयतु इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमेतस्मिन्नादिल्लुतिसम्बन्धाद्वन्वशब्दोऽन्तरिक्षाविधानं मित्युपपद्यते ।

सिनमन्नं भवति । सिनाति भूतानि ।

अथ सिनम् (२८) इत्यनवगतम् । सिनातीति शब्दः युक्तिः । अन्नं भवतीत्यभिषेयवचनम् । सिनाति वध्नाति । अनेन हि सर्वाणि भूतानि वध्यन्ते । विनश्यन्ति भूतानि धारयतीति स्कन्दस्यामिभाष्यम् । “मिन् वन्धने” (सा० मथा० उ०)

१. अथ “सो वा पन्नं तदतपंस्तप्तादि”त्येवं शुद्धिर्दत्तं नि-द्विपि पाठः ॥

“इष्टसिन्धुव्यभिच्यो नक्” (उ० ३-२) इति नक् । अत्र निगममुदाहरति—

“येन स्वासिन् भरथः सखिभ्यः”

इत्यपि निगमो भवति ॥

(ऋ० सं० ३-४-९-१)

येनेति । अस्य “ह्रसा उवां भुमयो मन्वंमाना भुवाव्येत् न तुज्या अभूवन् । कर्तुं खर्दिन्द्रावकृणा यतो वां” इत्यादिः । विश्वामित्रस्येयमापेम् । त्रिष्टुप् । तातोयसवनेषु उक्थपर्यायेषु खोमाभिर्धंसने यैत्रावरणल शब्दे विनिर्मुक्ता । हे इन्द्रा-वकृणा इन्द्रावकणौ । “द्युषां सुलुगि” (पा० ७-१-३९) ख्यादिनौकारस्यात् । वां युवयोः सम्बन्धिन्यः । इमाः अस्माभिः किमनाणाः । भूमयः युवां प्राप्तुं प्रमणसीलाः मन्वैमानाः युवामर्चन्यः सुतयः । युवावत्ये युष्मद्वते (भैवद्वयं तद्वते) यजमानाय तुज्याः अस्मिताथ-दानसमर्थाः न अभूवन् अतो ब्रवीमि—स्यत् तत् तादृशं वां युवयोः यशः महाभाग्यम् क्व कृषास्ते ? येन महाभा-मयेनेताभिः सुतिभिरभिष्टुतौ सन्तौ स्तिनम् अयम् सखिभ्यः समानव्यानेभ्यः यजमानेभ्यः भरथः स्व पूर्वं श्रतवन्तौ । “स्योमे भूते लद” (पा० ३-२-११८) उः पूरणः ॥ १ ॥ अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत इति “सिन”शब्देनात्रा-न्नमेवाभिधीयत इत्युपपत्तिः ॥ व्यभिचारिलादभिधानानां “सि-नम्” इत्यादीनि स्ते स्तेऽभिधानवर्गे पठितान्यपि सन्ति नैष-पठके प्रकरणे, समाज्जातान्येतस्मिन्नैकपदिके प्रकरणेऽनवगत-संस्कारमिप्रायेण, कानिचिदनेकार्षीमिप्रायेणेति बोध्यम् ॥

इथा अद्यथेत्यनेन व्याख्यातम् । सचा सहेत्यर्थः ॥

अथ इत्था (२९) इत्येष निपातरूपम् । अमुथा इत्यनेन व्याख्यातम् वृत्तीया- (३-१६) ध्याये । तत्र इदंशब्दा-‘रथाहेतौ च छन्दसी’ (पा० ५-३-२६) ति हेतौ प्रकारवचने शास्त्रप्रत्ययः । “पुतेतो रथोः” (पा० ५-३-४) इतीदम इदादेशः ॥

अथ सचा (३०) इत्यप्रतीतार्थो निपातः । सह इत्यर्थेप्रतीतिः । अनोदाहरणमाह—

१. “अमु अनवल्याने” (दि० १०) “अमेः सम्प्रसारणञ्चे”ति (उ० ४-२०) इत्यस्यः ॥

२. मन्वतिरर्वातिकमर्गं (निघं० ३-१४-३८) “मन हाने” (दि० १०) इति पाणिनिः ॥

३. युष्मत्सदृशानेति साधनः । तन्मे “युष्मदसज्जां छन्दति सादृश्य उपपत्त्यानामिति वदुः । अविमत्तावपि युवादेश-श्रच्छान्दसः ॥

४. “युवा हिंसावकादाननिकेतनेषु (जु० १०) “अप्रवा-द्रपक्ष” (उ० ४-११०) इति यत् क्लृपायै ॥

“वसुभिः सचाभुवा”

(ऋ० सं० ६-३-१४-१)

वसुभिः सहस्रवौ ॥

इत्यर्थः । तपाच मन्त्रः—“अग्निमेन्नेषु वरुणेन विष्णुना-द्विलैरुद्वैर्वसुभिः सचाभुवा । सजोपसा इषसा सूर्येण च सोमं पिबतमग्निना” इति । श्वावाश्वस्येयमार्षे त्रिष्टुप् ज्योति-ष्मती । हे अग्निना अग्निनो । एताभिरग्न्यादिभिर्देवताभिः सचाभुवा सचाभुवौ सहस्रवौ (सहितौ भूला) सजोपसा सजोपसौ सहशीतौ च इमं सोमं पिबतम् । पीला चैतश-मासाढमभिप्रार्थ कुरुतमित्येवमाशीर्वाज्या ॥ १ ॥

एवमिहाग्न्यादिदेवताभिसम्बन्धात् “सचा” इत्येष सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

चिदिदि निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्या-तोऽप्यापि पशुनामेह भवति, उदात्तः ।

“चिदसि मुनासि” इति ॥

चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा ॥

चिद् (३१) इति एव निपातः अनुदात्तः । तवधा-“सुधाश्रियाः शर्वसा पञ्च कृष्टीः” इति (ऋ० सं० ८-८ ३६-३) स पुरस्तादेव व्याख्यातः “चिदित्येवोऽनेककर्म” इत्यत्र (नि० १-२-२) । अथापि अयमेव उदात्तः आधुदात्तः सन् पशुनाम इह निगमे भवति । तथथा “चिदसि मुनासि धारसि” इति राजकयणीगोस्तुती । अतः पुनरेतत् प्राक्काये व्याख्यायते “चिदसीति यद्वायु विचिकिरसते” इत्येवमादि-आध्यर्थेने (शतपथे) । कथं पुनश्चिदसि ? आह-चितास्त्वयि भोगा इति । चिताः सञ्चिताः । समुच्चिन्न निहिताः । अथवा चेतयसे ससं ह्रायसे इति लं चिदसि । “चिती संज्ञाने” (जु० १०) किपृष्टौ ।

आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्या-तोऽप्याध्यर्थे दृश्यते ।

अथ आ (३२) इति । पुरस्तादेव “आ इत्यर्वागर्थे” (नि० १-१-५) इति । “अथाप्युपमार्षे दृश्यते” निपातत्वेन “ज्वां आमर्गम्” इति (नि० ३-१६-५) अथापि कदाचित् अध्यर्थे दृश्यते तथथा—

“अञ्ज्रञ्ज अणः ॥”

(ऋ० सं० ४-३-२-१)

इत्येष निगमः ।

“कटुं त्रियायु धात्रे मनमाहे स्वक्षेत्राय स्वर्गशसे मुने वृषम् । आमेन्यस्त्र रजसो यदुञ्ज्रञ्ज अणो वृणानावितुनोतिमायिनी”

प्रतिभानोरात्रेयस्यैवमार्थम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । जगती ।
अत्र पुनः प्रायेणार्थः स्तूयन्ते । “आपो वै विश्वेदेवाः, सर्वा एव
वा देवताः” इत्यनेन ब्राह्मणदर्शनेनापि विश्वेदेवत्वमुपपद्यते ।
वयम् कतु प्रियाय उः पूरणः कमिति सुखनाम तत्र मकार-
रस्य तकारः प्रयोदरादिलात् । “कत्पयम्” (ऋ० सं० ४-१
३२-६) इतिवत् । कम्पयसम् सुखप्रयत्नम् इति तदर्थः । तथाच
सुखाय प्रियाय च धाक्ते स्थानाय वैश्वेदेवाय, तस्याप्यर्थम् ।
तानेव विश्वान्देवान् मनसा महते आचामहे (नि० ३-१९-१६)
“आ अभ्यासे” (भ्या० प०) व्यत्ययेनात्मनेपदम् । “प्राप्ता-
भ्ये-” (पा० ७-३-७८) इति मगादेवः । यद्वा मन्वागहे ।
सत्त्वोपासम्हे । तथाच सायणः “स्तयाम्” इत्येवं व्याचक्ष्यते ।
त एव ह्युपासमानाः तत्स्थानं प्रापयितुं समर्था इति । स्थान-
विशेषणान्वेगोत्तराणि स्वक्षत्रादीनि । तथाच स्वक्षत्राय स्वगेव
क्षेत्रं बलं यत्र तस्मै । न तत्र परकीयं बलमाधायते यथेह
लोके । एवम् स्वयं शस्त्रे स्वमहिमकृतमेव यत्रो यत्र न सार्थाभि-
कत्रव्यकृतं तस्मै, महे महते भास्ते । (तस्याप्यर्थम्) अथोत्तर-
त्र खीक्षितनिर्देशात् यत् इति येति विपरिणामयितव्यम् ।
मध्यमावाक तदर्थः । तथाच मेत्यस्य येनाहस्य । मेनेति मध्य-
मावाच्यते (निघं० १-११-१९) सा यत्र वर्तते तस्य
रजसः अन्तरिक्षलोकस्य । तथाच माधवः “रजो रजतेर्गति-
कर्मणोऽस्तुत्” इति । गम्यते ह्यसौ पुण्यकृद्धिः । रजयतेवां
(भ्या० उ०) “भूरक्षिभ्यां कित्” इत्यस्तुत् । किलाजलोपः ।
आँ अधि उपरि “आहोऽनुनासिकश्छन्दसी” (पा० ६-१-
१२६) इति अनुनासिकः । अत्रे मेधे अल्पस्थिताः अपः
आवृणाना समन्तात्सम्भजमाना, अथच मायिनी माया
प्रज्ञा (निघं० ३-९-९) तद्वती । “मीढादिलात्” (पा०
५-२-११६) इति । सती वितनोति विस्तृणाति वष-
भावेन ॥ १ ॥

१. तथाच सृष्टिर् “कतुप्रियायेति वैश्वदेवम्” इति । सुरुमिर्दं
पञ्चर्षं तत्रेयं प्रथमा । तस्तुतः सुरुजमिष्टवस्य पञ्चहस्य
पञ्चमेऽहनि दृवीयसवने वैश्वदेवे शक्ते शस्यते ॥

२. अत्र वैश्वतामिसंस्तव स्तवैर्वा सायण आह ॥

३. यथेति क्षत्रमिति (निघं० १-१२-४५) उदकाधे पठितं
तथाप्युदकाधैकस्य बलायै प्रयुक्तः प्रयोगो निगमे । तथाचौजः-
शब्दोऽपि तद्वैश्वतामि ४३ पठितः सच त्वप्रसिद्ध एव बलायै ॥

४. “मान पूजायानि”ति (जु० आ०) यातोः “बहुलमन्य-
जापीनवमवती”ति (उ० २-४६) वचनादिनग्नबहुलप्रहणात्
लोपप्राप्तः । पूजयतेऽनया, पूजया वा । यदा “आभेन्वसे”त्येकमेव
पदम् आभिमुख्येन सजनीयसेति तदर्थः । तथाच “कृत्यव्युदो
बहुलम्” (पा० ३-३-१११) इति मन्यतेत्येति (पा० ३-
१-१२४) एत्यम् ॥

५. मीयन्ते परिच्छिन्नान्वेऽनया पदार्थाः, “मायवेयैः” (उ०
४-१०६) टाप् ॥

तथाचात्र एव हि अधि आपः वर्तन्ते इति आह्वयार्थं हस्तु-
पपद्यते ॥ अथुना पदविभागस्य भाष्यकारः करोति-उपसर्ग-
विभागोपप्रदर्शनाधीम्—

अत्रे आँ अपः ।

इति । अथुना आँ इत्यस्यार्थं वर्ततीति—

अपोऽभ्रेथीति ।

यदुक्तं स्वातदेशोक्तं भवति “अभ्र आँ अपः” इति ॥

अथ युद्धम् (३३) इत्यनेकार्थम् । तदाह—

युद्धं द्योततेर्यशो वा अवं वा ॥

अत्र यशोयैल्लोभियेषवचनम् द्योततेरिति निवेदनप्रकारः ।
तथाच “द्युत दीर्घा” (भ्या० अ०) इत्यस्मात्प्रत्ययो मकारश्चा-
न्तदेशो निपात्यते “बाहुलकात्” (पा० ३-३-१) उदाहरति—

“अस्मे युद्धमधि रत्नं च देहि”

(ऋ० सं० ५-३-९-३)

अस्मात् युद्धं च रत्नं च देहि ॥ ६ ॥ (५)

इति श्रीयास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे नैग. का.

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

अस्म इति । अयं “द्युतं तं क्षिप्रवृत्तयः सुदासं सुहृदं
संसां उत राशिरस्तु ॥ जहि वधैर्बुधो मर्त्यस्य” इत्यादिः ॥
वक्षिष्ठस्यार्थं त्रिष्टुप् । महात्रते महद्बुधे दक्षिणे पक्षे शस्यते
हे क्षिप्रन् ! उष्णीषिन् इन्द्र ! ते खरीयाः शतं बहुष ऊतयः
रक्षाः आगमानि वा, “अव रक्षणमतिक्रान्ति.” (भ्या० प०)
इत्यस्य निपातः (पा० ३-३-९७) सन्तु । एतच्च वचनविपरि-
णामेनास्तु किंवाया बोध्यम् । कः सुदासे कल्याणदाने एत-
स्मिन्वजमाने । (तथैनमनुग्रहाण यथा निलयाज्येवायं वज-
मानः स्यादिति मन्त्रः) एवं सुहृदं नानाविधाः शंसाः शंस-
नीयाः कामाश्च सन्तु । यद्वा आगतस्य सतस्त्वय सहर्षं शंसा
बहूनि स्तोत्राणि सन्तु । “शंसु स्तुती” (भ्या० प०) “गुरोश्च
हलः” (पा० ३-३-१०३) इत्यप् टाप् ॥ उत अपिच
रातिः धनं, दत्तित्वां हविषः । अस्तु । अपिच वसुणः हित-
कस्य “वसुण्यतिर्दन्तिकर्मा” (नि० ५-२) मर्त्यस्य मनु-
ष्यस्य वधः हितसाधनमायुषे बलं वा (निघं० २-९-१९)
जहि । हला च अस्मे अधि अस्मात् । “द्युपं सुवृत्ति-”ति
(पा० ७-१-३९) सुपः शे । युद्धम् दीर्घा यशो बलं वा
रत्नं च धनं च (निघं० ३-१०-७) “येहि”दीर्घाख्यः ।
एवमेतस्मिन् शत्रुवधप्रवन्धा “द्युत” शब्देन “यशो वा अवं

१. अत्र हि शुभानस्य दीर्घं जनयति । यशस्तु दीर्घं स्वता-
प्रकाशस्यभावात् ॥

वाऽभिधीयत" इत्युपपत्तिः । हृते हि शरीरं यशो वाऽनं वा भवतीति ॥ ६ ॥ (५)

इति श्रीमद्यारक्तुनिग्रणीतनिरुक्तलघुवित्तौ नैगं काण्डे
पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पवित्रं पुनातेर्भञ्जः पवित्रमुच्यते ॥

अथ पवित्रम् (३४) इत्यनेकार्थम् । पुनातेः इति धातु-
निर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । मन्त्र इत्यभिधेयवचनम् । तदत्र
मन्त्रस्य पवित्रलक्षणापत्तेरिति निगममुदाहरति—

“येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा”

(सा० सं० उ० आ० ५-२-८-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

येनेति ॥ अस्य “तेन सुहृत्क्षेत्रेण पावमानोऽन्यः पुनन्तु
नः” इत्युत्तरार्थम् । पवित्रस्य वस्तिष्ठसहितस्य वा आर्षम् ।
पावमानी सौमी । देवाः ऋत्विग्यजमानाः प्रसूते कर्मणि येन
पवित्रेण मन्त्रेण सदा सततमेव आत्मानं पुनते पवित्र-
यन्ति तेन तादृशसामर्थ्यवता सदाहृत्क्षेत्रेण बहु प्रक्षरेण
प्रविरलेन मन्त्रेण पावमानीः पवमानाश्चैवत्युक्तौ नः अस्मान्
पुनन्तु । पवमानश्च (पूजमानः) सोम एव सचापि नः पुना-
ल्लिति भावः ॥ ५ ॥

रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते ॥

ते हि सूर्येनैव पावयन्ति । अत्र निगममुदाहरति—

“गर्भस्तिपूतः”

इत्यपि निगमो भवति ॥

१. दानादिगुणयुक्ताः (दातारोऽभिमतानां भक्त्यः) दीव्य-
स्तित्र दानार्थः । दीव्यर्थो वा । मन्त्रेणैव हि ते (ऋत्विगादयः)
आत्मानं पुनन्ति । नहीतरेषां देवानां पापमस्ति “न च ये देवान्
पापं गच्छन्ती”ति निश्चायते । ते हि हविषां दातारः । याचनेन
चार्थिभ्यस्तदावपुषते तेषां देवलम् ॥

२. केचित्स्वत्र “पवमानं मण्डलं विधावन्ति सरोनं चित्रो
अव्ययानि पुष्या । गर्भस्तिपूतो वृश्चिरिभिः सुषो महे
वाजानु धन्याय धन्वसि” (ऋ० सं० ७-३-१९-३४) इति
मन्त्रमुदाहरन्ति । पावमानसौमी जगती । हे पवमान । पूजमान
सोम । पूर्वैकमन्त्रेणैवस्थितः “सरोनं” सूर्य इव “चित्रः” चावनीयः
पूजनीयः सन् “गर्भस्तिपूतः” रश्मिपूत आसीत्तत आहूय सोमस्त-
पकथयिषानेन कीदृः “वृश्चिः” मनुष्यैर्कलियजमानैः । “सुषो”ऽभि-
पुतश्च “अग्निभिः” आग्निस्त्वं, “महे” महते “वाजानु” अज्राय
(निष० २-७-२) “धन्याय” कृत्स्नं जगद्धारयिषेऽर्थाय कथंनाना

“वाचेस्वर्तये पवस्व वृष्णः अंशुभ्यो गर्भस्तिपूतः ॥ हेवो-
देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽस्ति” इत्येषा उवाचुर्ब्रह्मण्ये विनि-
युक्ता । हे सोम । वाचस्वपतये इन्द्राय प्राणात्मने (तदर्थम्)
आत्मानं पवस्व पूज्यस्व । वृष्णः वर्षितुः अमौ प्रास्ताहूय
वृष्टिं कर्तुं राधित्यस्य चार्थं पवस्वात्मानम् । यौ चैतावन्ताहिंती
सन्ती सकलयज्ञं व्यामुवानौ ताभ्याम् अंशुभ्यां पवस्व । किञ्च
लं प्रागप्यभिधेयवत् गर्भस्तिपूतः रश्मिपूत एवास्ति । किञ्च
देवः दानादिगुणयुक्तस्त्वं देवेभ्यः देवानां—(दानादिगुणयु-
क्तानामृत्विग्यजमानानां—) मयं पवस्व तेषां त्वं पवित्रं (पाव-
यिता) भवसि । किं सर्वेषाम् । नेत्याह—येषां भागोऽस्ति ये
लामभिषेवादि किमप्य भवन्ति ऋत्विग्यजमानास्ते ह्यत्र देवत्वेना-
भिप्रेताः पावनसम्बन्धात् नहीतरेषां देवानां पापमस्तीत्युक्त-
मवसात् ॥

आपः पवित्रमुच्यन्ते ॥

ता अपि हि पावयन्ति । तथाचात्र निगमः—

“श्रुतपवित्राः स्वधया मर्दन्ती” बृहदकाः ॥

(ऋ० सं० ५-४-१४-३)

शतेति । “श्रुतपवित्राः स्वधया मर्दन्ती” इति वाचान्तर-
यन्ति पाथः । ता इन्द्रस्य सिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं
धृतं वृत्तं ह्योत” इतीयमव्येवसा विदुष्टु । वस्तिष्ठसोमम् ।
श्रुतपवित्राः बृहदकाः स्वधया स्वकार्यभूतेन अथेन (तिषं०
२-७-१७) मर्दन्तीः जवान्मर्दयन्त्यः देवीः शोतमानाः
दानादिगुणयुक्ता वा देवानाम् इन्द्रादीनामपि पाथः
स्थानमन्तरीक्षम् (तिषं० ४-३-३०) यन्ति गच्छन्ति ताः
एवंलक्षणाः इन्द्रस्य व्रतानि कर्माणि लोकप्रीणनाह्वयानि
यज्ञादीनि न सिनन्ति न हिंसन्ति (तिषं० २-१९-३१)
प्रत्युतोत्पादयन्ति । हे ऋत्विजः । यूयम् ताभ्यः सिन्धुभ्यः
नदीभ्यः (तिषं० १-१३-२१) ता उद्विष्य धृतवत् धृत-
विभ्रम् (उपस्तरणाभिषारणलक्षणाव्युक्तं) हव्यम् पुरोडा-

कृत्स्नजगदुपकारित्वमभिमिश्रितं वृष्टिनिमित्तेनेत्येतमर्थं पुरस्कृत्य
रसभावमापनो भवति महत् अर्थः उदकम् (तिषं० २-१२-१)
तत्त्वेनाभिसम्पन्नत्वं (सत्त्वभावमुपगतः) “पवया” पविषयेन
औषधेन पवित्रेण पूजमानः “अव्ययानि” अव्ययानि पाषाणि
“विषावन्ति” बाधु गतिशुभ्यो” (भा० उ०) ततो निरक्षीयः
(स्वच्छः) भूत्वा द्रोणकलशं प्रति “धन्वसि” गच्छसि । धन्वसिर्गति-
कर्मा (तिषं० २-१४-४४) । पयसि “गर्भस्तिपूतः” इत्ये-
तस्मात्पावनसम्बन्धादस्मीनां पवित्रत्वमुपपद्यते ॥

१. अत्र “गर्भस्तिपूतः” “गर्भस्तिपूतो वृश्चिरिभिः
सुषो” इत्यपि निगमो भवति । इत्येवं पाठो सु. मुद्रितपुस्तके दृश्यते
सोऽस्मत्ततः । “गर्भस्तिपूतः” इत्येतान्नैवेतन्मन्त्रोक्तौ भवत्यवसात् ।
अत एव ह्यौ केचित्पुनः-इत्येवमुपपन्नं द्वितीयो मन्त्र उच्यते ॥

शाधिकं हविः जुहोत जुहुत तस्यतवादेयो (पा० ७-१-४५) गुणः ॥ ३ ॥

एवमत्रापरपवित्रशब्देनोच्यन्ते ॥

अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः पवित्रमुच्यते ।

सोमः पवित्रमुच्यते । सूर्यः पवित्रमुच्यते । इन्द्रः पवित्रमुच्यते ॥

अस्याद्योऽपि स्थिते पवित्रशब्देनोच्यन्ते । तेऽपि हि सर्वे एव पावयन्ति । अत्र निगमं दिग्दर्शनेनोदाहरति ।

“अग्निः पवित्रं स मा पुनात । वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मा पुनन्तु” ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥

निगदप्रसिद्ध एवैव निगमः ॥

तोदस्तुद्यतेः ॥ १ ॥ (६)

अथ तोदः (३४) इत्यनवगतम् “तुदः” इत्यवगतम् । तुप्यतेः व्ययनाथस्य (तु० उ०) एष धातुनिर्देशो निर्वचनार्थः । कर्मण्यत्र घञ्द्वयः । कोऽत्र जुज्यते, भूमेर्विलं तोद इत्युच्यते, तद्वि तुलं भवति धीर्षलात् । कूप इत्येके । तुहस्य इत्यपरे । स हि जुजते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसगौहितसाधनाय । यद्वा तुदति कार्येषु कर्मकरातिशयः । कशादिरुच्यते ॥ १ ॥

उक्तार्थे निगममुदाहरति—

“पुरु त्वां दाशान्वोचेऽरिरिग्ने तव खिदा । तोदस्येव शरण आ महस्य ॥”

(ऋ० सं० २-२-१९-१)

पुरुस्वेति । धीर्धतमस आर्षम् । उष्णिक् । प्रातरनु-वाकाधिनयोः शस्यते । हे अग्ने ! पुरु बहु दाश्वान् दत्त-वानभिमतं हविरहं त्वा साम् आ आमिसुख्येन वोचे ह्वयामि । यद्वा बहु वोचे ब्रवीमि “पुत्रं देहि मितं देहीत्याद्या-शंसनामि” ब्रवीतीत्यर्थः । कुतस्त्वामेवाभिह्वयामि ? यतः तवस्मिन् तवैव अरिः अतो हैविरादिप्रापणेन सेवकोऽहम् । कुतस्त्वय्येव बहु दातुं सामैश्वर्यमस्तीत्युपमयाह—तोदस्येवशरण

१. “दाशान्ताहाम्नीह्वीक्षे—” (पा० ६-१-१२) ति निषा-तितोऽपि लिटः कल्पन्तः । “दाश दाने” (भा० उ०)

२. दुर्गस्तु—“अरिः अग्ने ! तवस्मिन् आ” इत्येतद्विवक्षाभ्यम् । सुविरमपि निवार्य—तवाहमरिरेव खोमानासुचारणे । अर्थः ईश्वर एव, समर्थाऽहमाह्वयामि त्वां तोतुं बहुच दातुमिच्छामिप्राय-इत्याह । अतएव च सायणव्याख्यानुमनुसूलोपपन्नत्वात् ॥

३. सायणस्तु—सेवकत्वे दृष्टान्तमनेनाह—महस्य महतः तोद-स्येव शिक्षकस्य स्वामिनः शरणेऽस्य गृहे । यथा गर्भेदासादि-रासमन्त्रावितो वरैते तदहम्पुनः । यस्मादेवं तस्मादभिमतं बहु वोचे । स्वमपि सर्वान्देहीत्यर्थ इति ॥

आमहस्येति । यथा महस्य महतः तोदस्य “तुदस्य” तुजस्य विदीर्णस्य कस्यचित् भूपदेशस्य आ अवि (उपरि) शरणे विले “शुद्धिसायाम्” । तद्वि विदारितं भवति । एवम् । अवयवार्थः । श्वेत्ने (विले) कस्मिंश्चिद्वृत्त आपःसर्वतो गच्छन्ति, नच तस्य श्वभ्रस्य महतो ग्रहणशक्तिपरिहाणमस्ति । एवं तवाने-काद्यानेकदेवत्याश्वाहुतीरस्याभिः प्रदत्ताः प्रतीच्यतो न सामर्थ्य-परिहाणमस्ति । अतो देवानामस्माकं च त्वमेवातिविशिष्टोपकारे प्रवृत्तोऽतस्त्वामेवाह्वयामि स्वयमेव बहु दातुं सामर्थ्यमस्तीति ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादुपमाधोपपत्तेश्च “तोद” शब्दस्य भूपदेशाभिधायित्वमुपपद्यते । तथाचोक्तम् “तोदमध्ये निर्हृ-त्वायचतुर्दशशङ्कुं निखन्यादि”ति सदसो निर्माणे ॥ श्रिया अपि चासप्तदेश—“खोद” इत्युच्यते । तस्मादेतदपि तुजस्य भूप-देशस्याभिधायकमित्युपपद्यते ॥

अरिरिमित्र क्रुच्छतेः ॥

एतच्च निगमप्रसक्तमुक्तम् । क्रुच्छतेः हिंसार्थस्य (भा० प०) “अच इः” (उ० ४-११९) अमित्रशब्दो नवसमासेऽपि पुंसेव । तथाच माघः “स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृ-त्तावपि” इति ॥

ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव ॥

एतस्मादेव धातोः । क्रुच्छतेः । असावप्यर्थंतेऽभिगम्य-तेऽर्थमिति कर्मणि इः ईश्वरोऽत्र राजोच्यते ॥

यदन्यदेवत्या अत्रावाहुतयो ह्वयन्ते, इत्येत-दुद्भवमवश्यम्—

“तोदस्येव शरण आ महस्य—”

तुदस्येव शरणेऽधिमहतः ॥

यत्—यस्मात् अन्यदेवत्याः अन्याभ्यो देवताभ्य इमा इत्यन्यदेवत्याः “देवतान्तासादर्थ्यं यत्” (पा० ५-४-३४) आहुतयोऽसंख्यता अग्नौ ह्वयन्ते नचामेस्तासां ग्रहणशक्तेः परिहाणमस्ति । नच ज्ञायते श्वेत्ने (विले) निषिका आप इव माः कै गच्छन्तीत्येतत् सामान्यं दृष्ट्वैवम् । अवश्यं यत् अत्रोच्यते मन्त्रद्वयं भूतेऽत्र लृङ् (पा० ३-३-१४०) तोदम् हस्य इति । तुदम् हतः । इत्यर्थः ॥ ईश्वरोऽत्र राजोच्यते ॥

१. यवपि “क्रु” धातुगैतिप्रापय्योरेव भगवौ पठितः । तस्य क्रुच्छादेश (पा० ७-३-७५) उच्यते । तथापीह हिंसार्थे वृत्तिः । प्रापणमपि गतिरेवेति गतिग्रहणात्प्रापणमिहातिरिच्यते तद्वि-सेसपि केचिदाहुः ॥

२. मित्रशब्दो हि तिलं नपुंसकमिति नञ्समासे (तत्पुरुषे) परव-क्षित्वा युक्ता “परवक्षितं व्रतदत्तपुरुषयोः” (पा० ८-४-९६) इति शासनात् । तथापीह “लिङ्गमक्षिप्यं कोकाग्रतत्वात् लिङ्गत्वे”ति महाभाष्योक्तैरत्र निलपुंस्त्वमस्य यथाचोदाहृतम् । एवमन्यथापि बोध्यम् ॥

३. आहुतयः ।

स्वस्वाः । सुअश्चनः ॥

स्वस्वाः (३६) इत्यनवगतम् सुअश्चनः इत्यनवगतम् ।
सुगमन इति तदर्थः । सुप्रसीदन्तेः (भ्रा० प०) अद्युक्
(उ० ४-१८८) अत्र निगममुदाहरति—

“आजुहानो घृतपृष्ठः स्वस्वाः”

(ऋ० सं० ४-२-८-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

आजुहान इति ॥ सं मातुर्ना यत्ते सूर्यस्वाजुहानो
घृतपृष्ठः स्वस्वाः ॥ तस्मा अरुंध्रा उपलो व्युच्छान्य इन्द्राय
सुनवामेसाह” इति । अत्रेरायम् ऐन्द्री त्रिष्टुप् ॥ सूर्यस्य
मातुना तेजसा सह आजुहानः सवैत्र ह्ययमानः । कर्मणि
कर्मप्रत्ययः । घृतपृष्ठः प्रवीतज्वालः घृतयुक्तघृष्टप्रवेसो वा
स्वस्वाः स्वस्वः (शोभनगमनः) अग्निः संयतते सम्यक्
प्रयत्नं करोति । उदयकाळे ह्ययमयः प्रज्वाल्यन्ते संगच्छते
संसर्षते वा सूर्येण, अतिदीप्तत्वादिति दुर्गः । तस्मात् कारणात्
यो यजमानः इन्द्राय इन्द्रार्थं सुनवाम अग्निपुण्ड्रः सोमम्
इति आह ब्रूते अथर्व्युं प्रति तस्मै तस्यापि कल्याणाभि-
व्याहरिणः । विभक्तियल्यय आषः । (पा० २-३-६२)
अमुध्राः अमृताः (अहिंसिताः अमृगानाः) उपसः प्रमा-
तानि (दुष्टप्रभाता उपसः) व्युच्छान् विभान्ति । किमुत यः
मुनोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमस्मि “मन्त्रेण संयतते” इत्यनेन सम्बन्धात् “स्वस्वाः
सुअश्चनः” अद्यतेः (भ्रा० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादि-
त्युपपद्यते ॥

**शिपिविशो-विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी
भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः
॥ २ ॥ (७)**

इति एते विष्णोरेव द्वे नामनी भवतः । अत्र शिपि-
विष्टः (३७) इत्येतद्गुणपदमनवगतम् । पक्षे चानेकार्थम् ।
शिपिविष्टः—शेष इव निर्दिष्ट इत्यर्थप्रतीतिः । अस्य सम्बन्धादत्र
विष्णु—(३८) शब्दः समाश्रितः । यथा “अक्षाः” इत्यस्य
सम्बन्धात् “सोम” शब्दः “सोमो अक्षाः” इति । न ह्यत्र
प्राधान्येन विष्णुशब्दः समाश्रितः । देवतापदत्वात् । अनयो-
र्द्वयोरपि नामनीयं पूर्वं पदं तत् कुत्सार्थीयं कुत्सितार्थम्

२. अमर्षेणा सोमयेयाय देवाः” (ऋ० सं० ३-२-२५-४)
देवादी मुषिदितायो भवतीति रुक्मन्स्वामिभाष्ये, साधये अमर-
दीकार्या (कुम्भे०) च “घृष्ट हिंसायम् (भ्रा० उ०) इति पठ्यते
ततः किमभावे घृष्टरुष्टुत्वातो सत्यर्थं वैरक इति साधनमसौ-
भात् । स्वावैराकृतिगम्यत्वमत्र अशुभम् ॥

२. “शिरो मेरुं मेहममेषी” इत्यमरः । निर्दिष्टः वेष्ट-
मन्विषयवर्जितः ॥

स्वार्थे छः । भवतीति—औपमन्यवः । आचार्यो “मन्यत”
इति शेषः ॥

यथाच कुत्सितार्थीयं तथोदाहरणार्थमेव निर्मुक्तवन्दीक्षि-
ष्यति—॥ २ ॥ (७) ॥

**“किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यंभूत् प्रयद्वैयुधे
शिपिविष्टो अक्षि । मा वपौ असदपगृह एतद्य-
दन्यरूपः समिथे बभूथ” ॥ ६ ॥**

(ऋ० सं० ५-६-२५-६)

इयमुत्तरा चैते वशिष्ठस्वार्थे । विष्णोः शिपिविष्टस्यान्वारम्भ-
णीये चक्षः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये, वाजपेये च सप्तदशे शस्त्रे
सस्येते, सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयसवने च ॥ पुरा खलु
विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमरूपान्तरं धारयन्प्रक्षामे
वशिष्ठस्य साहाय्यं चकार तं जानन्नृपिरनया प्रसावष्टे—हे
विष्णो ! ते तव यत् नाम असम्भवं प्रयद्वैयुधे पुनःपुनः
भूये “शिपिविष्टोऽस्मी”-ति । अन्तर्भावितोपमानमेतत् शेष
हव निर्दिष्टसंज्ञेया अनाच्छादितो भवानीति तदक्षीकार्यत्वा-
दिदं नाम न प्रशस्तमित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यं वक्ष-
नीयं (परित्याज्यं) विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्सत एव परित्याज्यं
हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेण । अत उक्तरूपविलक्षणं यद्वैयु-
धरूपमस्ति एतद् वपौ रूपम् (निर्ध० ३-७-३) असत्
अस्माकम् मापगृहः अपगृहं संवृतं मा कुह । “गृहं संवरणे”
(भ्रा० उ०) अपि तु तदेव रूपं प्रकटय, वैयुधस्य रूपस्य
गृहने का प्रसक्तिरिति चेत् यत् यस्मात् अन्यरूपः रूपा-
न्तरमेव धारयन् समिथे सङ्क्रमे बभूथ अस्माकं सहयोगो
भवति । तस्मादिदं गृहं न कार्यम् ॥ इति—ति पादपूरणः ॥
प्रशंसापक्षे तु हे विष्णो ! ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत्
किं प्रख्यापनीयं भवति ? न प्रख्यापनीयं, किं तन्नाम ?
शिपिविष्टः रश्मिमिराविष्टः अस्मीति यन्नाम पुनःपुनः प्रभूये ।
यत् एवं प्रख्यातरूपस्त्वमतोऽस्माकमेतद्वैयुधं रूपं संवृतं
सा कार्षीः । इदानीं गृहकृतोऽपि यस्मात्सर्वं समिथे संक्रमे
अन्यरूपः कृत्रिमरूपाद्यद्वैयुधं रूपं शौचीदिलक्षणं तादृ-
शूप एव बभूथ भवति, तस्मात्सर्वं गृहोऽपि क्षायस एवेति व्यर्थ-
मेव तस्य रूपस्य गृहनमतो बहुतेजस्कं यद्वैयुधं रूपं तदस्माकं
प्रदक्ष्येति तात्पर्यार्थः ॥ अत्रापि रिति पूरण एव ॥ ६ ॥

तदेतदुभयार्थौ स्वर्थं व्याचष्टे—

१. वैष्टनत्यभिवर्जित इति श्रीभोजनिवातः ॥

२. उचितमात्रत्वादप्रतिपन्नरश्मिः । तथा च विष्णोरादिलस्य
च नामनी पक्षे (शिपिविष्टः विष्णुरिति च) इति देवराजवचनान् ।
अपि वा “उपमानयोगात्कुत्सितार्थमिदं” मिलीपमन्यवः । पृथोद-
रादित्वादूपसिद्धिरर्थसिद्धिश्च ॥

३. कुत्सितार्थीयतया, प्रशंसार्थीयतया च ॥

किं ते विष्णो ! अप्रख्यातमेतद्भवति । अप्र-
ख्यापनीयं, यच्चः प्रवृत्ते, शेष इव निर्वर्णितोऽस्मी-
त्यप्रतिपन्नरश्मिः, अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं
स्यात् ? किं ते विष्णो ! प्रख्यातमेतद्भवति
प्रख्यापनीयं यदुत प्रवृत्ते शिपिविष्टोऽस्मीति प्रति-
पन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते, तैराविष्टो
भवति । मा वर्षो असदपगृह एतत् । वर्ष इति
रूपनाम, (निर्घं. ३।७) वृणोतीति सतो, यद-
न्यरूपः समिधे सङ्ग्रामे भवसि संयतरश्मिस्तस्यो-
त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ ॥ (८)

अथ “परिचक्षय” ल्यस्यार्थाह—अप्रख्यातमिति ।
परिध्याख्यापनीयं भवतीति हि तदर्थः । किमेतदेवैकं विगत-
रश्मिरूपं परिचक्ष्यं परिध्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि
रूपाणि तव सन्ति । यत् वेन नः अस्माकमप्रत एवं
प्रवृत्ते इति प्रवक्षे इत्यस्यार्थः । प्रेक्षस्य पुनः पुनरित्यर्थः ।
अथ शिपिविष्टोऽस्मीत्यस्यार्थाह—शेष इवेत्यादि । अप्रति-
पन्नरश्मिर्हि सूर्यः उदयकाले निर्वर्णितः शेषरूपो भवति, तस्य
तद्गुणयोगो गिलमकुलितार्थमित्युपपद्यते—अपि वा अथवा
प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । प्रशंसायुक्तगुणमेवैत-
ज्जाम स्यात् “शिपिविष्ट” इति । आह—कथम् ? इति ।
उच्यते—शिपयः अत्र अस्मिन्प्रशंसोपक्षे रश्मय उच्यन्ते ।
स च सूर्यो मुहूर्ततस्तैः शिपिर्बह्वैरक्षरश्मिराविष्टो भवति ।
तस्मात् शिपिविष्ट इत्युच्यते । एवमेतद्व्युत्पाद्यमानं प्रशंसाना-
मैव भवति, नाश्लोपमासम्बद्धमिति मिश्रः । तद्यथा हे
विष्णो ! किमेतदेवैकं रूपं ते तव प्रख्यातं—प्रख्यापनीय-
मस्ति, एतच्च “परिचक्षय” मित्यस्यार्थः । यदेतदुदयकाले प्रति-
पन्नमात्रेण रश्मिषु नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति ।
यदुत एवं प्रवृत्ते ०० रश्मिः प्रतिपन्नमात्रेण रश्मिर्भवति ।
विजानीमस्त्वैतत्प्रवृत्तयमतो ब्रूमः माव० एतत् । मा एतव
पक्षैः रूपम् अस्मात् अस्माकमप्रतः ख्यापय, किं तर्हि ।
अपगृह एतत् संवृतं क्रूरवैतत् शिपिविष्टाव्यवच्छिन्नगुणमेय-
रूपम् । अथवा बालरश्मिसंयुक्तम् । वर्ष इति रूपनाम
वृणोतीति सतः । सत इति कर्तृकारकाभिधानम् “वृष-
वर्णे” (खा० उ०) “वृषीहृष्यं रूपसाक्षयोर्पुद व”
(उ० ४-१९६) इत्युत्पन्नमयं । किं तर्हि ? यदन्य-
रूपः वेनान्येन रूपेण । भवसीति बभूथेत्यस्यार्थः । “बभू-
थाततन्वज्युग्मवर्धेतिनिगमे” (पा० ७-२-६४) इति
निपातितः । लघ्वेऽत्र लिट् । संयतरश्मिः संबद्धाने-
करश्मिर्मात्रः । तदेव नो माध्यन्दिनं रूपमनेकरश्मिर्विक-
प्रकाशयत्येवमित्यादि । तज्जनाष्टं संप्रामेयु भवति । तस्य
एवार्थस्य प्रकृतस्य, यथाप्रशंसानामैतदिति उत्तरा ऋगसा
एव प्रकृताया ऋचः भूयसे निर्वचनाय । बहुतरा निरु-

च्यवचनाय भवति । हि अत्र स्वार्थेनैवास्मा प्रशंसानामल-
मुच्यते ॥ ३ ॥ (८)

“प्र तच्चै अथ शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि
वयुनानि विद्वान् । तं त्वां गृणामि तवसमत-
व्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥”

(ऋ० सं० ५-६-२५-५)

प्रतच्च इति ॥ हे शिपिविष्ट ! रश्मिराविष्ट ! विष्णो !
तत् ते तव नाम “शिपिविष्ट” इति रूपम् । अर्थः स्वामी
“अर्थः स्वामिविषययोः” (पा० ३-१-१०३) इति स्वरूपात्
स्तुतीनामुदीरणे हविषां वा दाने तथा वयुनानि ज्ञातव्या-
न्वर्थजातानि शुभद्विषयाणि प्रज्ञानानि वा (निर्घं० ३-८-
१-१०) विद्वान् जानमैहम् । अथ इदानीम् प्रशंसामि
प्रकर्षेण स्तौमि । यद्वा—“तत्प्रशंसाधीयमेव पश्यामि, यदन्ये
कुलितार्थाय पश्यन्ति” यस्मै सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः तं त्वा
त्वं तवसम् महान्तम् (निर्घं० ३-३-६) प्रवृद्धं विष्णुं
(बामनरूपिणम्) अतव्यान् अमैहान् । “अतवीयानप्रवृद्धतर”
इति सायणः । अहं गृणामि स्तौमि । कीदृशम् ? अस्य
रजसः अन्तरिक्षलोकस्य (निर्घं० ३-३-८) पराके परा-
क्रान्ते दूरदेशे (निर्घं० ३-२६-२) क्षयन्तम् निवसन्तम्
“क्षि निवासागल्योः” (हु० प०) सता ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

तत्तच्छ शिपिविष्टनाम-अर्थः प्रशंसाम्यर्थोऽह-
मस्मीश्वरः स्तोमानामर्थस्त्वमसीति वा, तं त्वा स्तौमि
तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो
भवति, निवसन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्ते ॥

अर्थोऽहमस्मि । यस्मादीश्वरस्तुतीनामुदीरणे शुभद्विषय-
िह्य तस्मात्प्रशंसामि । अथवा अर्थस्त्वमस्ति अर्थ
ईश्वरो मदनुग्रहाय समर्थस्तस्मात्प्रशंसामि । तत्ते नामधेयं विस्फुटतरं
प्रशंसानामलमिति भावः । प्रसिद्धार्थोऽर्थं तच्छब्दो यतो यच्छब्दं
नाकाङ्क्षते । तं त्वा स्तौमि यस्मै सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः ।
एषोऽपि प्रसिद्धार्थक एव तच्छब्दः । तवसम् महान्तम् ।
उदितो भवति । उद्वर्धयितो गतो विद्वदो भवतीति तवसः ।
तवतिर्द्वैध्यर्थ इति देवराजयज्वानः । तस्मात् “अलविचनी”

१. तस्मात्तदेतद्गुणमैविशेषणम् । यतोऽहं शुभद्विषयभिज्ञस्तस्मादर्थं
प्रशंसामि । इति ॥

२. एवमात्मनिव्दा स्तुत्ये विष्णुः ॥ नमस्त्ये च । स्वावि-
कोत्कर्षोपशमनेव हि नतिरिति निगदः । तवतिर्द्वैध्यर्थेऽस्मीति शब्दः ।
सतो “इवोवत्” (पा० ३-१-१७) आद्यर्थे “अहं कृत्यवृत्ते”
(पा० ३-३-१६९) ति सारण्यत् स्तोत्रं योग्यसम्बन्धः । सतस-
नवीति तस्यात् । सायणस्तु तवस्यन्तस्य अतिशयने ईवमिति
तवीयान्दं तस्यामिति आह ॥ अत्र पक्षे वर्णविपर्ययः कार्यः ॥

(उ० ३-११३)—स्वादिना विहितोऽयञ्चाहुलकाद्भवति । निग-
द्व्याह्वानमन्यत् ॥

राष्ट्रगिरागतहृषिः ।

“आवृणो संसेवावहै”

(ऋ० सं० ४-८-२१-१)

आगतहृणे संसेवावहै ॥

अथ आधृणिः (३९) इत्यनवगतम् । आगतहृणिः
इत्यवगतम् । आगतवीतिरागतकोषो वाभिषेयः । तथाच निगमा-
आधृ० वहै इति । “एहि वां विमुचो नृपादाधृणे संसे-
वावहै । रुधीर्भुतस्य नो भव” इयं भारद्वाजस्यार्थं गायत्री ।
गौणे सूक्ते ॥ हे विमुचः विमोचयितः प्रजानां तमोभ्यः पूनः ।
सूर्ये । सायणस्तु—“विमुचति सृष्टिकाले स्वसकाशात्सर्वाः प्रजाः
विमुच्यतीति विमुक्प्रजापतिरालस्य पुत्र” इत्यर्थमाह । अत्रायं
आदिहृषिभाष आर्षः कर्षणीयः स्यादित्युपेक्षितः । नपात्
नप्तः । अपाम् पौत्र । अज्योऽतिरिचिरादिल्य इत्यागमपक्षे
नमृषं सूयस्यागाम् । यद्वा—मातृगणामेवास्माकं नस्तस्ममिति ।
यतो हृष्य एव ऋषिगादिभ्यो जायतेऽतिरिचिरपि च सूर्यो जायते ।
यथाचोक्तमन्युपस्थाने—“एष मातः प्रभुवती”—ति । आधृणे
आगतवीति । एहि आगच्छ एहिहि । लघुद्वयप्रतीक्ष एवाहं
यज्ञभारम् प्रस्थास्ये । सत्युदिते मोत्सर्पतामयं मे यज्ञ इति
भावः । वाम् आगाम् । आकारलोपश्छान्दसः । संसेवावहै
संसेवावहै परास्वरम् । “आमी प्रास्वाहुतिः संम्यादित्युपलक्षिते ।
आदित्याज्यायते दृष्टिद्वैष्टेयं ततः प्रजाः” इति स्मृत्यैः । “वच्
सेचने सेचने च” (भा० प०) तादृशसंयं नः अस्माकम्
क्रतस्य यज्ञस्य रथीः रथयिता—गमयिता (गोत्सर्पयिता)
भव ॥ तथाच “रथतेर्गतिकर्षणः” (भा० प०) “हनि-
कृपी—” (उ० १-२)—स्वादिना विहितः कथन्वाहुलकाद्भवति
नकारहृकारलोपयुक्ते रथः । सोऽस्यास्तीति रथीः । “छन्दसीवनि-
पौ चे” (पा० ५-२-१२२ बा०)ति मूल्यं ईप्रत्ययः ॥ १ ॥
एवमत्र सूर्यसम्बन्धात् “आधृणि—” शब्दो षीतिवाचकः ।
षीतिकर्मण्यु पठितोऽप्ययं “हृणि—”रिति (निघं० १-१७-१०)
गार्ग्यशब्दोपध “प्रादिभ्यो बाहुजस्य चान्यो बाचोत्तरपदलोप-
धे”ति (पा० १-२-२४) वार्तिकात् । कोषोऽपि “हृणि” सित्यु-
च्यते (निघं० २-१३-३) तदपि प्रकरणवशादुपेक्षितव्यम् ॥

पृथुजयाः पृथुजवः ॥

“पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः ॥”

(ऋ० सं० ३-३-१३-२)

१. सायणस्तु—वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वाः स्तोता
“वा गतिगमनयोः” (भा० प०) इत्यस्मात् “आतो मनिभि—”
(पा० १-२-७४) ति विच् । वां गन्तारं स्तोतारं मामेक्षीष्वं
व्याचक्ष्यौ ॥

प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ४ ॥ (९)

अथ पृथुजयाः (४०) इत्यनवगतम् पृथुजवः इत्य-
वगतम् । पृथुजवो बहुवेगः । “जि जनिमवे” (भा० प०)
असुनि (उ० ४-१८८) गुणे ज्यो वेगः । पृथुः ज्यो यस्य
सु । वेगेनान्यानभिगमिता महाजव इत्यर्थः । उदाहरणमल-
पृथु० दस्योः इति ॥ अल्य “वे तु नक्षिः पृतनासु स्वराजं
द्विता तरति नृततं हृदिद्याम् । इततमः सत्वस्थिर्वा हं ज्ञापैः”
इत्यादिः । विश्वामित्रस्येयमार्षं त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सूक्ते व्युदस्य
दशरात्रस्य द्वितीयेऽपि मरुत्तरीये शब्दे शस्यते । पृतनासु
व्याग्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः सङ्ग्रामः (निघं० २-१७-
१८) “पृह व्यापाने” (उ० आ०) “पृषपाकिन्” इति तन-
न्किलाद्गुणमात्रः । तत्र स्वराजं स्वतेजसा राजमानम् अय-
राधीनराज्यमिति दुर्गः । हरिष्टां हरिस्थां हरियुक्ते रथे वर्तमा-
नम् । “अभिपूतेः” (पा० ६-१-१०७) इत्यत्र “वा छन्दसी”
(पा० ६-१-१०६) लघुद्वैष्टेयप्रवृत्तौ । “प्रथमयोः पूर्वसवर्णे”
(पा० ६-१-१०२) इति पूर्वसवर्णवीथः । हृयोः स्वातार-
मिति दुर्गः । नृततं बलस्य युद्धे नेतारम् । यो हि द्विता
द्विविधेनापि बलेन सांयोनिकेनोरसेन च तरति जयति
शत्रुम् । सर्वथा यो जेतुं न शक्यस्तथाभूतम् इत्यर्थः । यद्वा
द्विता—युद्धमासाय सेनां द्विधा कृत्वा—वर्तमानम् । यम् इन्द्रम्
नक्षिः अव्ययम् न कथिदपि तरति उक्तौ गच्छति हन्तुं
शक्नोतीत्यर्थः । तुः प्रसिद्धौ । स इन्द्रः इततमः ईश्वरतमश्च यः
सर्धभ्य ईश्वरेभ्यः । अतिशयेन सेनास्वामीति सायणः ।
सत्वस्थिः परितः सौदृग्निर्मैश्वरिः सधैर्यवान् औपाधिकः (देवैः)
यद्वा बहुसुलसंयुक्तैः हस्त्यश्वपदातिरक्षणेः सांयोनिकेनैवैः शत्रू-
न् च बलेनैवैरेव सह यः यावत् गच्छन् अत एव पृथुजयाः
युद्धं प्रति तीव्रवेगस्तत्र दस्योः शत्रोर्हृन्त्रसाधुरस्य मेधैस वा
आयुः अन्नं श्रेणं वा (निघं० २-८-२३) अमिनात्
मिनाति प्रामापयत् हिनोस्तीत्यर्थः । वर्तमाने छह् (पा०
३-४-६) हः पादपूर्णे । “एहि च स ह वै पादपूर्णे”
इत्यमरः ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्याद्वधाधिकाराच्च “पृथुजयाः पृथुजप”
इत्युपपद्यते ॥

अथ “अथर्जुम् इत्यनवगतम् । अतनवन्तम्” इत्यवगत-
स्य निगममेव तावदाह—

१. शोषयन्ति परबलानीति श्रुतिगणि बलानि (निघं० २-८-
१३) “शुष शोषणे” (दि० प०) अस्मात् अक्षप्रत्ययटिोपध
मिपालये । पतञ्च शब्दस्य विशेषणमिलपि मतम् ।

२. वैरुजमन्तेनेतत् ॥

३. धृतेर्गलपस्य “धृतेर्गले” (उ० २-११५) स्तुतिः
गित्वाद्बुद्धिः । पलपनेनेत्याहुः ॥

“अग्निं नरो दीधितिभिर्रण्योर्हस्तच्युती
जनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥”

(ऋ० सं० ५-१-२३१)

अग्निमिति । वसिष्ठस्यार्य विराट् त्रिष्टुप् । महाव्रते आग्नेये
सूक्ते प्रथमैवेयम् । नरः नेतारः मनुष्याः ऋत्विजः प्रशस्ते
प्रकर्षेण स्तुतम् । “शंखु स्तुतौ” (श्वा० ५०) क्तः । प्रशस्-
मिति हुपः । दूरेदृशं दूरे दृश्यमानम् । दूरे पश्यन्तं वा ।
गृहपतिं गृहाणां पालकम् । अथर्युम् अतनवन्तं गमनवन्त-
मस्मिन् । अतनेगंस्वर्थात् (श्वा० ५०) युष्मत्प्रत्यये धातोर्नरा-
देशज्ञातानमथर्युसन्देनोच्यते, ततो मलथीयस्य हेक् । अरण्यो-
रणस्य वर्तमानम्, यद्वा अरण्योः सकाशात् हस्तच्युती हस्त-
प्रच्युता “सुपां सुजुति” (पा० ७-१-३९) ति पूर्वसवर्णे
आकारस्य । हस्तगत्या । हस्तान्ध्यां प्रच्यवयन्त इति यावत्
दीधितिभिः अङ्गुलीभिः (निघं० २-५) (योक् पविष्टृष्)
जनयन्त उत्पादयामासुः । अष्टमाव आपः ॥ १ ॥

एवमत्रातर्तेगंस्वर्थस्य शब्दसाहचर्यादम्भकाराभापि “अ-
थर्युः” अतनवानित्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु ॥

तथा च दधाते क्त्विह रूपम् “पृषोदरादिस्वात्” (पा०
६-३-१०९) साधुत्वम् ॥ कर्मस्वतुष्टीयमानेषु ता धीयन्ते
इति दीधितयो भवन्ति अङ्गुलयः करशालाः ॥

अथ निगमप्रसक्तमराणि निर्गन्तीति—

अरणी प्रच्युत एने अग्निः ॥

प्रच्युतः प्रतिगतः । तथाचाभिर्हस्तच्युत्वेन प्रनीत्यरणी
“ऋ गातप्रापणयोः” (श्वा० ५०) ततः “अनिस्तृष्टमि०”
(उ० २-१-१०९) इत्यादिनाऽग्निप्रत्ययः । “अरणिर्विहिमन्धे ना
द्वयोर्निर्मन्ध्यादस्मिन्” इति मेदिनी ॥

अथ वामिरेवारणिरेत्याह—

समरणाज्जायत इति वा ॥

अथवा समरणात् अरण्योः समागमनाशिमन्धना-
ज्जायत इति अग्निरेवारणिः । तथा च अग्निरिति पूर्ववाक्या-
हेहलीदीपन्यायेन वाऽत्रापि सम्बन्धते ॥

हस्तच्युती-हस्तप्रच्युत्या, जनयन्त, प्रशस्तं,
दूरे दर्शनं, गृहपतिमतनवन्तम् ॥ ५ ॥ (१०)
अतनवन्तम् गमनवन्तम् अथयुंशब्दाभिधेयमेतद्वृत्तमन्व-
दधस्तात् ॥ ५ ॥ (१०)

अथ काण्डका (४१) इत्येतदनेवमतमनेकार्थं नावगमय-
निगममेव तावदाह—

१. गुणवचनत्वमाश्रित्य “गुणवचनेभ्यो मनुषो जुषिह” (पा०
१-४-१९ वा०) इति ॥

३० नि०

“एकया प्रतिधापिवत्साकं सरांसि त्रिंश-
तम् । इन्द्रः सोमस्य काण्डका ॥”

(ऋ० सं० ६-५-२९-४)

एकयेति । काण्वस्य कुहुसुतेरार्यं नावच्येन्द्रो ॥ अयम्
इन्द्रः एकया प्रतिधा एकैनेव प्रति (णि) धानेन (सकृ-
त्प्रहितेनैव चेतवा) साकं सह । एकधैव त्रिंशतं तावत्संख्या-
कानि सोमस्य “रसेन पूर्णानी” ति शेषः । काण्डका कान्तकानि,
कयनीयानि त्रियाणि सरांसि तनुत्वानि बृहन्ति पात्राणि
(पात्रस्थानसोमरसानिति यावत्) अपिवत् पीतवान्माध्य-
न्दिनसवने । याज्ञिकप्रसिद्धयेव व्याख्यातम् । नैरुक्तप्रसिद्ध्या
तु-कालाभिमानीप्रशस्तिवदपक्षस्याहोरात्राश्लिषत्पूर्वपक्षस्य च
सन्ति, तानेकपदमनुवतीत्यर्थं भाष्यकारोऽभिप्रेति, यथाचो-
परिग्रह्यक्षीमविवक्ष्यति ॥ ४ ॥

तथाच भाष्यम्—

एकेन प्रतिधानेनापिवत्साकं सहेत्यर्थः । इन्द्रः
सोमस्य काण्डका । कान्तकानीति वा, कान्तका-
नीति वा कृतकानीति वा ॥

कान्तकानि सोमस्य कान्तानि । अखिलं सरांसि सोमस्य
रसेनैव पूर्णानीत्यर्थः । अथवा कृतकानि संस्कृतानि ऋत्वि-
ग्मिरेन्द्राग्नेव । तथाच कान्त-कान्त-कृत-वाच्यानां स्वायं के
काण्डभावः पृषोदरादिस्वात् । ततः शस्ति “शोडशन्ति बहुलम्”
(पा० ६-१-१००) इति सेर्लङ्क् । सरांस्यनेन विशिष्यन्ते
यद्वा काण्डकेतीन्द्रविशेषणम् तदाह—

इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा ॥

अथ वा इन्द्रः यस्मात् सोमस्य कान्तः कासुकलस्या-
दपिवदिति काण्डकेन्द्रः । लिङ्गव्यत्यय आर्षः ।

आकणे घात इति वा ॥

अथवा काण्डकेति पानक्रियाविशेषणम् कणेशब्दस्य स्थाने
निपात्यते, पृषोदरादिस्वात् स चायं (कणेशब्दः) सप्तमी-
प्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते तत्प्रतीयातव्यौवदपि-
वत् तदाह—आकणे घात इति । शब्दकणे हत्यते
तावत् ॥ तथाच पाणिनिस्तृप्तम् “कणेमनसी श्रद्धाप्रतीयाते”
(१-४-६६) इति ॥ अयमेतावानर्थः (आ कणेघातमिति)
कणेशब्दवर्धनेनाप्याहृतो भाष्यकारेण, सचायं काण्डकाशब्दप्रकृ-
तिभूतशब्दार्थश्च कान्तिः कामः प्रार्थना अभिलाषः सर्वोऽप्यति-
शयति एव । तदेतदुदाहरणेन दर्शयति—

कणे हतः कान्तिहतः ॥

१. आहवनीयं प्रति गतानीत्यर्थः । ऋजुः ॥

२. मूले घात इति अमः सुभावः “सुपां सुजुति” ति (पा० ७-
१-२९) यद्वा वा इत्येव हस्त्यभेदात्ततः । “पञ्चमास्तसिङ्”
(पा० ५-२-७) इति ॥

इति । इतपानामिलाप इत्यर्थः । तदित्थं काणुकेति सरो-
विशेषसिन्धुविशेषणं वा, पानक्रियाविशेषणं वा ? सर्वथामेवा-
स्मिन्मध्ये प्रकृतत्वात् । एवं चास्य विकल्पमानस्यनेकार्थतापि
दक्षितेव भवति ॥

अथास्मिन्मध्ये “सरांसि त्रिशत” इति यदुक्तं तदभिधेय-
विषयद्वयापनप्रसक्तमाह—

तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते, त्रिशदुक्त्यपानाणि
प्राध्यन्दिने सवन एकदेवतानि, तान्येतस्मि-
न्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति, तान्यत्र
सरांस्युच्यन्ते ॥

तत्र एतस्मिन्निघण्टुवदे । एतत् अभिधेयमर्थवस्तु याज्ञि-
काः यज्ञविधौ वेदयन्ते कथयन्ति । किं ? त्रिश०००तानि इति ।
तत्र हि प्राध्यन्दिने सवने उक्थवर्षाशाखयोऽप्येन्द्रा एव भवन्ति ।
त्रिष्वपि चैतेषु दश चमसाः, तदभिप्रायेण त्रिंशत्सरांसित्युच-
नक्षत्राह । ते ह्येन्द्रस्य “सराकाः” (मेषपानप्राणि)
अभिप्रेताः सीधुसरका इवेतरस्य कस्यचित्क्षत्रियस्य । तानि
तथाभूतानि शान्युक्त्यसम्बद्धानि सोमप्राणि तानि सर्वाणि
एकेन प्रतिधानेन सकृदप्रहितेनैव चेतसा पिबन्ति
पीयन्ते । तान्यत्र सरांस्युच्यन्त इत्येव याज्ञिकानाम-
भिप्रायः ॥

त्रिशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिशत्पूर्वपक्षस्येति नै-
रुक्ताः ॥

तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो
भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति, तथापि
निगमो भवति—“यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ती”ति॥

तत्—तत्रैवसति या एताश्चान्द्रमस्यः चन्द्रमसि भवाः
आगामिन्यः प्रतिपक्षितीयास्तुः तिथिष्वगच्छन्ति आग-
स्ता एव रश्मयो भवन्ति ताः रश्मीः अपरपक्षे मातु-
षाणां कृष्णपक्षे पिबन्ति सूर्यरश्मयः (तदभिमानिनो देवाः)
तथापि यथाचैतदेवं तथैव यमक्षितिम् चन्द्रम् अक्षि-
तयः अक्षीणाः सर्वेदानुपक्षीणाः सूर्यरश्मयः ॥

तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति । तथापि निगमो
भवति—

१. लोकोऽपि “कणेहल पयः पिबति” अभिलाषातिशयं हत्वा
(अतिवासा) विधत्तल्यर्थः ॥

२. तथाचाजयः—“सरकाः सीधुषानेक्षसीधुनोर्गैषमाजने”
इति ॥ तत्र मेषपेवन मेषपानमुच्यते इति सुक्रुदः । तथाचाजरोऽपि
“चपकोऽपानपुत्रं सरकोऽपी”ति ॥

३. यद्यपि “रश्मिः पुमान्दीपितौ स्वात्यक्षमप्रहरोरपी”ति मे-
दिनी । अमरौऽपि “किरणप्रग्रही रश्मी” इति । तथापि यास्कोक्ते-
रस्यार्थात्तद्विषयं (पा० २-४-३१) कल्पय्य ॥

“यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति” इति ॥६॥

तं चन्द्रमसमपरपक्षे पीत्वा ते पूर्वपक्षे मातुषाणां कृष्णपक्षे
प्राप्ते पुनः आप्याययन्ति परयन्ति । तथापि—यथा
चैतदेवं तथैव निगमो भवति यथा०० यन्ति
इति ॥ अंशुम् सोमम् तथाच पठ्यते—

“यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति ॥
तेन चेन्महो बरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु शुर्वचस्य गोपाः”
इति ॥

राजयक्ष्मयहीतस्य वैद्वदेवशर्हानिरूप्यते, तत्र प्राक् खिष्ट-
कृतोऽनेन याज्याहुतिर्हूयते । तत्र यजमान एतेनाभिप्राय-
वर्द्धते हे यजमान ! यथा एवं तथा त्वमपि हविर्दीप्तारं सन्त-
मिन्द्रादयो भुवनस्य गोतारः देवाः पिबन्तु उपजीवन्तु पीत्वा-
चायुषा धनेन चाप्याययन्तु इति समासार्थः । अत्र (नैरुक्तपक्षे)
इन्द्र आदित्यः “असावादित्य इन्द्रः” इति हि विज्ञायते । तद-
वयवभूताय रश्मय आदित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः ।
सरःशब्दः खल्वपि उद्गते वर्तते “पयः सरः भेषजम्” इत्यु-
दकनामसु (निघं० १-१२) पठितम् । तत्रैवसति यानि
तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशाहः सम्भूतानि साकमवस्थितानि
भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्यैः इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति
सर्वमेतदुपपद्यते नैरुक्तपक्षे ॥ ६ ॥ अथाग्निगुः (४३)
इत्यनवगतमनेकार्थं च तत्रोच्यते—

अग्निगुर्मन्त्रो भवति, गन्धधिकृतत्वात् ॥

अधि००भवतीति । अत्र हेतुमाह—गवीति । सोऽय-
मधिगुः सन्नग्निगुरित्युच्यते । गव्ये योऽधिकृतो मन्त्रः सोऽधिगुः ।
अधिकृतशब्दस्याग्निभावः प्रबोद्धरादिवात् । गोषावेदश्चात्र पञ्च-
मात्रोपलक्षणः । छागादिष्वधिकृतत्वात् ॥ तथाच मन्त्रः
“तुभ्यम्” (ऋ० सं० ३-१-२१-४) इत्याद्यनुपद—(मन्त्रे स—)
मुपप्लवः ॥

अपि वा प्रशासनमेवामिप्रेतं स्यात् । तच्छ-
ब्दवत्त्वात् ॥

अपि वा अथवा । तच्छब्दवत्त्वात् अग्निगवादिशब्द-
वत्त्वात् प्रशासनम् विधिवच्चनम् एव एतत् अमिप्रेतं
स्यात् अग्निगुशब्देन मन्त्रद्वयः । अग्निगुर्नाम दैव्यः कथं

१. सूर्यरश्मयः ॥

२. अधिकृतो गौर्वैसिन्मन्त्रे सोऽधिगुः । अत्र “गोखियोः”
(पा० १-२-४८) इति गोशब्दस्य श्रुत्यः । स च “यश्च इन्द्र-
शब्दादेः” (पा० १-२-४८) इति निगमाद्योकारस्य उक्ताः ॥
अधोपलक्षितस्य गोरनित्यत्वात् (अनियतत्वात्) अपरितुष्यन्नार्थ-
व्यान्तरमाह भाष्यकृदपि चेत्यादिना ॥

३. प्रपञ्चसेनेनेति करणयुत्पत्तेः सम्भोगमवयवार्थत्वाच्च
विधि—(माहण—) वचनमेवेति ॥

शमितौ, तस्यैतत्प्रसासनं (सम्प्रेषणं) स्यादित्यर्थः । किं तन्—?

**अग्निगोशमीध्वं, सुशमि शमीध्वं शमीध्व-
मग्निगविति ॥**

इतिशब्द आद्यर्थः । हे अग्निगो ! तवामशमितः । यूयं सर्व एव शमीध्वम् शमयध्वम् एनं पशुम् । संवर्पेतेति तदर्थः । तथाच निगमः—

“दैव्याः शमितार आरभध्वम्०—आशाशाना मेघपतिभ्यां मेघम्०—० नेद्वस्तोके तनये रवितारमपच्छमितारः०—अग्नि-
गोशमीध्वम्” इति श्रैषः । (ए० ब्रा० २-१-७)

अग्निरप्यग्निगुरुच्यते ॥

अधृतैयमानः सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यग्निगुरग्निरप्युच्यते ।
तथाच निगमः—

“तुभ्यं श्रोतन्त्याग्निगो शचीवः ॥”

(ऋ० सं० ३-१-२१-४)

अधृतगमनकर्मवन् ॥

तुभ्यमिति । अस्य “सोकासौं अग्ने मेदसो वृत्स्यं ।
कृविशस्तो वृहता भानुनागो हव्या जुषस्य मेधिर” इति
शेषः ॥ कृविशस्तो अग्निः आभिमन् आपम् । विष्टुर् । पार्विशस्तोके
सूक्ते विनियुक्ता हे अग्निगो ! अधृतगमन ! (रातगमनस्य-
भावः ।) अतएव शचीवः कर्मवन् । शक्तिमन्वा । “शचीति-
कर्मनाम” (निघं० २-१-२२) मनुष्यो “मनुष्यसोः”
(पा० ८-३-१) इतिरूपम् । अग्ने ! तुभ्यम् त्वदर्थम् मेदसः
मेदोरूपस्य हविषः घृतस्य च स्तोकासः स्तोकाः “आजसे-
रघुम्” (पा० ७-१-५०) इत्यनुगामाः । अल्पैः विन्दवः
श्रोतान्ति सन्वति । तस्मात् कविशस्तः कविभिः कर्मभिर्बैशा-
दिभिः शस्ताः स्तुतस्त्वं वृहता प्रभूतेन भानुना भासा (तेजसा)
सहितः सन् आगाः अस्मदीयमिमं पशुयागमागच्छ । आगस्य
च हे मेधिर ! यज्ञवन्प्रज्ञावन्वाऽग्ने ! “मेधारयाभ्यामिरश्चिरौ

१. शमित्रं नाम पशुवैशसं कर्म, शमनं विशसनं वातनं
हिसनमित्यनर्थान्तरम् । तथाचामरः “परम्पराकं शमनं श्रोक्ष्यं
च वधाथकम्” इति, “निर्वापणं विशसनं मारणं प्रविधासनम्”
इति च । तत्कर्त्ता शमिता ॥

२. संश्रपनं वधः ॥

३. अत्र अधृतोऽग्नेनातिवारितो गौर्गमनं वसेत्यर्थं बहु-
श्रीहिः । “गोक्षिवोदसर्षेनसे”ति (पा० १-२-४८) गोश-
ब्दस्य हस्यत्वं घृतशब्दस्य च शिमावः श्रुपेदादित्वात् ॥

४. “पशौ स्तोकावुचननिर्दं सूक्तम्” इति सायणः ॥

५. स्तोकाख्या विन्दवोवपामतीत्यर्थोऽतः क्षरन्तीति दुर्वाख्या-
नम् ॥

६. प्रक्षरणे प्रक्षरणे कतिभिरभिधुत इति दुर्गैः ॥

७. मेधाशति धन-वक्ष-प्रशानामसु छान्दसैः पठितः । ततो-
मत्तर्थाय शरन् ॥

वक्तव्यानि—” तीरन् प्रलयः । हव्या ! अस्मान्निर्वायमानानि
वरादीनि हवींषि (यानि स्तोकाभ्यानि त्वदर्थमेव क्षरन्ति तानि)
जुषस्य सेवस्व “जुगी प्रीतिसेवनयोः” (तु० आ०) लोद
एवमत्र “अग्निगो” इत्यग्निरुक्तस्साक्षरान्निगुत्तमुपपन्नं भवति ॥

इन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते ॥

तस्यापि न कश्चिद्व्यपधारयितास्ति । तथाच—

**“अग्निगव ओहमिन्द्रायि”—त्यपि निगमो
भवति ॥”** (ऋ० सं० १-४-२७-१)

“असा इदु प्रतवर्से तुराय प्रयोन हर्मिं स्तोमं माह्विनाय ॥
ऋचीपमायाग्रिगव ओहमिन्द्रायि ब्रह्माणि राततमा ॥”
इत्येषा नोधर्त्त आपम् ऐन्द्रं त्रैष्टुभम् अहीनसूक्ते शस्यते ।
इदु इति निपातद्वयं पदपूरणे (नि० १-३-५) यद्वा ध्व-
धारणार्थम् । तवसे प्रष्टव्य (महते) तवतेर्द्व्यर्थोऽतोऽत्रा-
सुन् (उ० ४-१८९) तवस इति असजन्तो वा महशानसु
पठितः (निघं० ३-३-६) वतुर्ध्वं सप्तमी व्यत्ययेन (पा० ३-
१-८५) तुराय लरमाणाव, यद्वा तुर्विन्ने शत्रूणां हिसिन्ने
माह्विनाय युगैर्महते (निघं० ३-२-१७) “महतेः”
(आ० प०) “महेरिनृचे” (उ० २-५३)—ति इण्
प्रत्ययः । ऋचीपमाय ऋक्सैमाय (स्तुतिमानगुणाय—या-
वती स्तुतिरूपीयते तावानेवासा भवति महाभाग्यात्) अग्नि-
गवे अधृतगमनाय (अग्रतिहतगमनाय, एवमक्षणाया इन्द्राय
स्तोमं स्तोत्रं प्रहर्मिं प्रह—(भ) राशि । करोमीत्यर्थः ।
“बहुलं छन्दसी”—(पा० २-४-७३) ति षोपो लुक् । अत्र
छान्ता—प्रयोन प्रय इत्यजनाम (निघं० २-७-४) तद्वत् ।
यथा वुमुक्षिताय कथनार्थं प्रहरति (प्रयच्छति) यद्वा प्रयोऽन-
मिव यः स्तोमस्तुतिं करोति तं प्रहरामि । कीदृशम् ? ओहम्
वहनयोग्यम् (प्रापणीयं वा, यमहं प्रापयामि वा) अत्यन्तो-

१. तथाच आशावते “असा इदु प्रतवसे तुरायेति नोधासा
यते प्रातःसवने पञ्चहोत्रायां शस्त्वा माध्वनिद्वन्द्वीनसूक्तानि
शंसन्ती”ति (दे० ब्रा० ६-१८)

२. “तुर्व लरणे” (तु० प०) “इणुपलक्षणः” (पा० ३-
१-१३५) कः । सम्प्रसारणं छान्दसम् । यद्वा—“तुर्वी विसार्थः”
(आ० प०) तुर्वीतीति तुरः “पचाथत्वि” (पा० ६-१-१३४)
छान्दसो बलोपः ।

३. “ऋचीपम ऋचासम” इति वाक्यः (नि० ६-२३)
“सुवीथा तक्तृतेः” (पा० २-१-३०) ति समासः । इणो-
दरादित्वादीकारोपजनः । “सुवामादि—” (पा० ८-३-
९८) स्वात्प्रत्ययः । अयिकगुणाध्वारोपेणाणि कृता स्तुतिर्वन-
नातिरिच्यते सः ॥

४. तथाच मम तस्य वा वहनयोग्यमित्यर्थः । महतेः कर्मणि
यमि छान्दसं सम्प्रसारणम् । यद्वा “तुर्विदुर्दिरादिर अर्धने”
(आ० प०) इत्यसादोहतेः पूर्ववद्वत् ॥

रुष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किं तर्हि ? ब्रह्माणि हविलंक्ष-
णावन्नामि ब्रह्मजिलक्षणां (निष० २-७-२५) कीदृशानि ?
राततमा राततमानि, दातयतमानि (शब्दयतावेवाहति
नान्यत्त्वानि) पूर्वयैजमानैरतिशयेन दत्तानीति सायणः ।
तथाच “रा दाने” (अ० ५०) इत्यस्माच्छब्दार्थनिष्ठान्ता-
दातिशायनिकसमम् “शेष्टन्दति” (पा० ६-१-७०)-ति
शेष्ठोऽपि ॥ एवं सुखा हविषा चेन्द्रं परिचरेमेति भावः ॥ १ ॥

एवमस्मिन्नभिप्राशब्देनैन्द्रविशेषणत्वादिन्द्रमिषानिमित्युप-
पद्यते ॥

अथाऽङ्गूषः (४४) इत्यनवगतमवगमयति—

अङ्गूषः स्तोम आघोषः ॥

स्तोम इत्यभिधेयवचनम् । आघोष इति शब्दप्रमाधिः ।
अत्र निगमः

“एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः ॥”

(ऋ० १-७-२३-४)

अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ७ ॥ (११)

एनेति । अस्य “अभिषाम वृजने सर्ववीराः । तस्यो मित्रो
वरुणो मामहन्तामर्षितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः” ॥ इति
शेषः । कुत्सस्य त्रितस्य वा कूटे पतितत्वायै त्रिष्टुप् । वैश्वदेवस्य
चरोऽप्राज्यवतो याज्येषां ॥ एनौ एतेन । अनेन आङ्गूषेण
आघोषणीयेन स्तोमेन (स्तोत्रेण) हेतुभूतेन इन्द्रवन्तः
अनुप्राहक्रेण्ड्रेण युक्ताः सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रादि-
भिश्चोपेताः सन्तो वयं वृजने संग्रामे “वृजी वर्जने” (ऋ०
५०) “कृपृजितमिन्द्रिषाकम्भः कृपुः” (उ० २-७६) इति
कृपृजितोऽधिकरणे योरनादेशः (पा० ७-१-१) वृज्यन्तेऽत्र
प्राणिरिति वृजनम् । निषण्डौ तु बलजै (२-८) पठ्यते ।
अभिष्याम शत्रून्मिमिवेम । तत् इवम् नः अस्यवीर्यं
वचनम् मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः पृथिवी
उत द्यौः यौष मामहन्ताम् पुनः पुनर्मह्यन्तां पूजयन्तु
पालयन्तित्यर्थः । अत्राभिष्यामेति “उपसर्गाद्ब्रह्म्यामस्ति-
र्यचपर” (पा० ८-३-८७) इति प्रत्ययः ॥ अन्तेः प्रार्थनार्थां
छिद् “असौ” (पा० ६-४-१११)-रित्यङ्गोपे स्यामेति
भवति ॥ ४ ॥

२. “द्वितीयादौःस्तेनः” (पा० २-४-३४) इति तृती-
यायामिदम् एनादेशः । “सुपां सुडुमि” (पा०) ति विभक्ते
राजादेशः ॥

२. आघोषणयोग्येन । आङ्गूषाद्द्वेयः कर्मणि षच् । उस्स
लोपाभावद्वन्द्वसः । शोषशब्दस्य गृपमावक्ष्य प्रपेदरहितत्वात् ॥

३. सर्वं यत्र वयमनवस्थापिताः सन्तः सघोनेव आरुत्त्वान्-
मिमिवेम इति तात्पर्यार्थः । बहुमीतिः ।

एवमत्र स्तोमोऽयम् “आङ्गूष” शब्देनोक्तः शब्दसाहचर्या-
दर्थोपपत्तेः ॥ १७ ॥ ११ ॥

अथापान्तमन्युः (४५) इत्यनवगतं, पक्षे चानेकार्थम्
“अपतितमन्यु” रित्यवगमः । तदेतन्निगमतो दर्शयति—

“आपान्तमन्युस्तुपलेप्रभर्मा धुनिः शिमी-
याञ्छरुमां ऋजीपी ॥

सोमो विश्वान्यतुता वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति-
मानानि देभुः ॥ ५ ॥” (ऋ० सं० ८-४-१४)

आपामिति ॥ वैश्वामित्रस्य रेणोरियमायम् त्रिष्टुप् । सर्व-
सुप्राह्येकाहे निष्कण्डल्य विनिगुक्ता । आपान्तमन्युः आपा-
तितमन्युः (आपादितवीतिः उत्पादितमन्युर्यां) शत्रुभिः
सङ्ग्रामे । तुपलप्रभर्मा प्रावादिभिः क्षिप्रप्रहारी । धुनिः
शत्रूणां कम्पयिता शिमीवान् खाधिकारविक्रितेन कर्मणा
कर्मभाव “शिमीति कर्म नाम” (निष० २-१-२४) शस्-
मौन आनुषधान्दिसावान्वा । ऋजीपी ऋजीष्वान् सोमो वि-
श्वानि सर्वाणि अतसा अतसानि अनुपक्षीणानि । “शेष्टन्दसि
बहुलु” (पा० ६-१-७०) मिति शेष्ठोऽपि । “तद्यु उपक्षये”
(दि० ५०) अन् (पा० ३-१-१३४) नन्युत्समासः ॥ वनानि
उदकानि (निष० १-१२-८) इतराणि वा वनस्यलक्ष्यानि
“वर्धयती”ति शेषः । स हि तेषामधिपतिः । एवमेते त्रयोऽपि
पादाः सौम्या भवन्ति । उत्तर एन्द्र एव प्रतिमानानि प्रति-
मानभूतानि समानद्रव्याणीति सार्यणः । यैः प्रतिमीयन्ते

१. “मन्युः पुमान्कृषि । दैत्येऽशोके च यणे च” इति
मेदिनी । चादीरिपि । तयाच (निषण्डभाष्ये) मन्धुदीतः
कुडो वेति वैचराजः (५-४) ॥

२. अमेदे तृतीया “प्रकृष्यादित्वाद्” (पा० २-३-२८ वा०)
षान्धेन धनवानितिबत् ॥ विमिश्रतेनेनेलपि पाठः ॥

३. छणपतिद्विसाधोक्तये भावे वा उ प्रत्ययः (उ० १-८)
युणः । शस्त्रं खदाहिंसिता वा । ततो मनुष्य । “तदस्वासी”-
(पा० ५-२-२४) ति ॥

४. “ऋजीवं मिष्टवचनमि” लमराभिधानात्पिष्टपाकपात्रयुजीवं
“तावे”ति प्रसिद्धं तद्वान् सोमलक्ष्माकारत्वात् । यदा सोमस्य
निर्गतसः क्षिष्टमानः “सोष्ठ” इति प्रसिद्ध ऋजीषः । तेनाहो
(सोमः) तद्वान् । स हि इन्द्रस्याश्वतोर्भाष इत्याद्यावदे तेना-
सावपि तद्वान् । तथा च भाष्यं “वस्तोमस्य पूयमानस्ये”ति । अत्र
“अजैकैज ये” (उ० ४-२-८) तीवृत् प्रत्ययः ॥ ततोऽस्त्वयं
इतिः (पा० ५-२-१२५) ॥

५. ऋजीपमिलपि “कृष् त्रुता” (उ० ५०)-विलसाद्वाह-
लकादीरनि भवति । एतद्वाये व्यक्तम् । तयाच “सेन्द्रम् अर्वाक्
देभुः । दक्षोत्तरिषाकर्षणकर्मां, तुलाया मीयमानानि आस्तापि-
युक्ततया नाकर्षयन्ति लघूनि भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र प्रतिनिधीय-

स्तोत्राणि तानोति दुर्गः । न एनम् इन्द्रम् वैभुः दधुवन्ति । नाभिभविर्तुं शक्नुवन्ति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) किन्तर्हि ? अर्वाक् पराक् एवं भूत्वा एनमप्राप्यैव “विनश्यन्ति” इति शेषः । नोपमार्थं कुर्वन्ति स हि तेषां विनाशः । एवमेष पाद ऐन्द्रः । एवमुभयप्रधानत्वमस्या ऋचः ॥ अथवा—द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रलेन व्याख्यायते (तत्र तस्या-श्वयोक्तृजीपभागा अवन्तीत्येकस्या ऋजीपिलमुपपाद्यम्) तृतीयपादमुत्कृष्य चतुर्थः पाद आद्याभ्यामभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयमेवंगुणविशिष्ट इन्द्रः (आपातितमन्युः, तृप्र)प्रहारी, धुनिः, शमीवान्, शरुमान्, ऋजीपीच) तमेनमिन्द्रमेवंप्रभावं प्रतिमानानि न दधुवन्ति । किं तर्हि ? अर्वागेवेनमप्राप्य वर्तमानानि विनश्यन्ति । एवमेते त्रय ऐन्द्राः पादा द्वावाभौ चतुर्थश्च । अयं च तृतीयः सौम्यः “सोमो००नाति” इति । यः सोमः सर्वाण्यनसानि (अनुपक्षीणानि) वनानि महिम्ना व्याप्नोति वषैयति वा । यं च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दधुवन्ति” तौ सोमेन्द्रादिदं नाम कुरुतामित्याचीर्थ्या ॥ ५ ॥

एके पुनरिन्द्रप्रधानेवैयमृगिति व्याचक्षते—तदेतदुपरिष्ठात् (भाष्यव्याख्याने) व्यक्तीभविष्यति—एवमस्या ऋचक्षिधा समसायौ बोद्धव्यः । तथाहि भाष्यम्—

आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी (क्षिप्रप्रहारी स्त्रप्रहारी) सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धुनोतेः, शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वा ॥

अत्र पातितशब्दस्य “पाता”-देशः वृषोदरादिलात् । तृप्रहारीति—हृषातोर्धराणार्थस्य मनिनि भर्मेति भवति “हृष-होमैरुष्टमिति” (पा० ३-१-८४ वा०) इति वार्त्तिकत् । तृप्र (क्षिप्रस्त्रप्र) शब्दस्थाने तुपलशब्दप्रयोग आपः । तृप्रद्रा-मोपलमुच्यतेऽन्यद्वा प्रहारासाधनम् तृप्रं दुःखं तत्कारणं चेति (सि० कौ०) वीक्षितचरणा आहुः । स्त्रप्रं गमनशीलं “स्त्री-गतौ” (भ्वा० प०) रक् । कित्वाहुणाभावः ॥ धुनोतेः कम्पनार्थस्य (स्त्रा० उ०) बाहुलकाभिः कित् । शमयतेः उवाचार्थस्य (लि० प०) “इन् सर्वथातुभ्यः” (उ० ४-११४) इतीत्त बाहुलकादकारस्येकारः । “कृदिकारादि” (पा० ४-१-१४) इति जीप् । बाहुलकादकारस्येकारः । शक्नोतेर्वा ककारस्य मकारः । अकारस्येकारश्च ॥ साम्यन्त्वनेनाणिष्ठानि । शक्नोति या(पा)नेनाभिमर्तं साधितुम् ॥

ऋजीपीसोमो “यत्सोमस्य पृथमानसातिरिच्यते तदजीपम्” अपाजितं भवति, तेनर्जीपी सोमः ॥

मानि गुरुणे तान्यात्माभिमुखमाकर्वन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वन्तीति सर्वेभ्यो महानिन्द्र” इति साधयन्त्याख्यानम् ॥

१. एवच भाष्यकाराभिमतोऽयं सदेतद्वयं व्यक्तीभविष्यत्-तुपयम् ॥

सोमस्य ऋजीपिलोपपादनार्थं प्रतिजानीते ऋजीपीसोम इति । कुत ? इत्याह—यदिति । अतिरिच्यते रसादव्य-द्वारम् तदजीपमित्युच्यते । कुत इत्युक्ते निम्नेवीति-अपाजितम् अपवर्जितम् (त्यक्तम्) भवति कल्कभूत-त्वात् तेन संयोगात् ऋजीपीसोम उच्यते ॥

अथाप्यैन्द्रो निगमो भवति ॥

“ऋजीपी वृज्जी ॥” (ऋ० सं० ४-२-११-४)

इति ॥

अथापीति । अत्रापीति पक्षान्तरे अथ यस्मिन्पक्षे ऐन्द्रः अर्थचः भवति, एतस्मिन्पक्षे इन्द्रस्य ऋजीपिलाभि-धायक एष निगमो भवति । अथेन्द्रस्य ऋजीपिलम-नुपपन्नं मन्वमानो निगमं पठति—“ऋजीपी वृज्जीति ॥” अस्य “वृषभस्तुरापादं वृष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा । युक्त्वा हरिभ्यामुर्षं यासद्वर्षाब्धाध्वमिन्दुने सर्वने मस्तुमिन्द्रः” इति शेषः । अत्रैरियमार्थम् त्रिष्टुप् । ऋजीपी ऋजीपेण तद्वान् । एवं वृज्जी । वृषभः कर्षिता फामानाम् तुरापादं तुराणां खरमाणानां शत्रूणां सोढा भारसहनः अभिभविता । वृष्मी बलवान् राजा अधिपतिः (ईश्वरः) वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपावा सोमरसस्य पाता । वनिप् (पा० ३-२-७४) य एवंगुणयुक्तो महातुभाव इन्द्रः स हरिभ्याम् अश्वभ्यां रथं युक्त्वा योजयित्वा तमथाथिरुक्षा अर्वाक् अस्मानाभिमुख्येन उपयास्तत् उवागच्छतु । उपगम्य च माध्यन्दिने सखने एतस्मिन् अभ्युद्यते मत्सत् मार्थता-मस्मत्प्रदत्तेन सोनेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमेतस्मिन्पक्षे “ऋजीपी” इन्द्र उक्तः ॥ तत्पुनरेतदि-न्द्रस्य ऋजीपित्वं कुत इत्याह—

हयोरस्य स भागो धानाश्चेति ॥

हयोरस्योरस्येन्द्रस्य स भागो यदजीपम् । धाना-श्चेति प्रसज्जापतेतव । यथाचोक्तम् “हयौधानाद्विरेवतो”—रिति । धाना घृष्टयवाः “धाना घृष्टयवे स्त्रिय” इत्यमरः । तथाच लक्षितलक्षणेया वृत्त्या हरिसंयोगेनास्य ऋजीपिल-मिन्द्रस्योपपन्नम् ॥

अथ धानाशब्दं निर्वक्ति—

धाना भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति, फले हिता भवन्तीति वा ॥

आह—धानाः कस्मात् ? उच्यते ता हि भ्राष्ट्रे हिता

१. माथवेलेटि सिप् (पा० ३-२-३४) इत्यथ लोपः । (पा० ३-४-९७) आरमनेपयोकिरायैस्त्वभिप्रायेण ॥
२. वक्ष्यमाणनिगमनाक्ये “हरी उपजिज्जतायुजीपनि”ति विवे-कल्लादजीपित्वमर्थयोः । अथयोगाच्चन्द्रसर्जयिष्यमितीयं लक्षित-लक्षणा बोध्या ॥

भवन्ति । तथाच दधातेभारणार्थात् (जु० उ०) “धापृव-
स्वव्यत्ययो नः” (उ० ३-६) इति नप्रत्ययः । हिताः
निहिताः सखो धाना भवन्ति यवाः । अथवा ब्राह्मद्वयार्थं
फले फले पात्रविशेषे हिताः निहिता भवन्ति । तत्र
हिता विसर्ज्यन्तेऽतिदाहभयात् ॥

अथ यथा ऋजीषं धानाद्य ह्यैरश्वयोनिभ्यस्व च भागस्त-
थैतं निगमं प्रमाणयति—

“बद्धां ते हरीं धाना उप ऋजीषं जिघ्र-
ताम् ॥” (ब्रा०)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “धानाः सोमानामिन्द्रादि च पिबचे”त्यादिः । तथा-
चायमर्थः—हे इन्द्र ! अद्भि मलय धानाः सोमानां
च एतेषां स्मभूतस्य पिब च । किंच ते तव हरी अथावेतो
धानाः बद्धां मलयताम् ऋजीषं च उपजिघ्रताम्
आप्रायतामिति ॥

अत्र (निगमवाक्ये) बद्धामित्येतत्पदमवयवशोऽर्थतथ
व्याचष्टे—

आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते बभस्ति-
रचिकर्मा ॥

अत्तिकर्मा भक्षणार्थः बभस्तिः भक्षधातुः (जु० प०)
आदि०० दत्ते । उपलक्षणेऽत्र तुलीया (पा० २-३-२१)
उपहितेन उपजनितेन आदिना आदिभूतेनाभ्यासेन
उपलक्षिता—मुपधामकारम् आदत्ते लुप्ति “बभिमतो-
हंलि च” (पा० ६-४-१००) इति । ततो “बालो हलि”
(पा० ८-२-२६) इति सलोपे “भले” (पा० ८।२।४०)
“बधले” (पा० ८-४-५३) च कृते बद्धामिति लोटः
प्रथमपुरुषद्विवचने । छान्दसांऽयं धातुः ॥

अथोत्तरार्धं व्याचष्टे—

सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि ।

नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दभ्रुवन्ति ॥

इति । व्याख्यातमवधत्वात् ॥

अथैतज्जुरीयपावार्थं विवृणोति—

यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्रुवन्त्वर्वागे-
वैनमप्राप्य विनश्यन्तीति ॥

यैरेनं प्रतिमिमते इति प्रतिमानातीत्यसायार्थः । “माह-
मानि शब्दे च” (जु० आ०) गतमन्यमन्त्रार्थव्याख्याने ॥
एवं सोमप्रधानतया व्याख्याय मातन्त्रेण व्याचष्टे—

१. अत्रार्थे इन्द्रोऽधिपतिर्वैवनामर्षा वनस्पतीनां चेति विवे-
चणमिदं सोमस्य यजेनमिन्द्रं सोममिति । तथाच चत्वारोऽपि
पादाः सोमार्थेऽनुवन्ति ॥

इन्द्रप्रधानेत्येके, नैघण्टुकं सोमकर्म ॥

एके पुनः इन्द्रप्रधाना एवैयम् इति एवं मन्यन्ते ।
नैघण्टुकम् असाम् (ऋषि) सोमकर्म इति । तेषामियं
शोजना—य इन्द्र आपादितमनुसृष्टप्रहारी, धुनिः, शिमीवान्,
शरुमान् ऋजीषी च, स सोम इव अतसानि वनानि व्याप्नोति
न चैनं प्रतिमानानि दभ्रुवन्ति, किं तर्हि ? एनमिन्द्रमप्राप्यैव
विनश्यन्तीति । एवमियमिन्द्रप्रधाना भवति ॥

उभयप्रधानेत्यपरम् ॥

“मतमि”तिशेषः । तथाचोपपादितमभस्तात्पादशो व्याख्याय ।

अथ इमता (४६) इत्यनवगतम् “श्वाशिनी इमाशिनी”ति
वाऽवगमः । श्वाशिनी—शीप्राशिनी—शीप्राव्यापिनी उदक-
वाहिनी कृत्वा, नदी वा । इमाशिनी—पुनर्वाही सा हि इमं
शरीरं व्याप्नोतीति । एवमेतद्विषयमागमनेकार्यमपि भवले-
वेत्याह—

श्मशा—शुअश्रुत इति वा, इमाश्रुत इति वा ॥

तथाच शु इत्याद्युल्लस्यत्कारलोपेन । अश्रुत इति
व्याख्येयस्य “अश्रुतातोः” (ख० आ०) ताच्छीत्यविशिष्टे
कर्तरे “पचायत्” (पा० ३-१-१३४) यणि । उकारस्य
वकारः । वकारस्य च मकारः प्रयोदरादित्वात् । इम इति
शरीरमुच्यते । अत्रार्थे “शकन्त्यादि—” (पा० १-१-६४
वा०)—लात्पररूपम् ॥

अत्रार्थे निगमं दर्शयति—

“आवं श्मशा रुध्रदाः ॥”

(ऋ० सं० ८-५-२६-१)

अवारुधच्छमशा वारिति ॥ ८ ॥ (१२)

इति श्रीमद्यास्कुसुमिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे पञ्चमाऽ-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५ ॥ २ ॥ ॥

“कृदा वसो ह्येतं आवं श्मशा रुध्रदाः ॥ दीर्घं सुतं
वाताप्याय” इतीयं कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यापैर्म उणिक् ।
ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमैवेयम् ॥ हे वसो वसुमन्वातवितर्षो इन्द्र !
स्तोत्रम् एतन्मयोरीरितम् । आ सर्वतोभावेन हर्षते काम-
यमानायसौ यजमानाय “हवं गतिकान्धोः” (ब्रा० प०)
लटः शता ॥ तदर्थम् । ताम् अवारुधत् अवरोह्यति आव-
र्जयिष्यति लृङ्घे लृङ् (पा० ३-४-६) दीर्घं सवनत्रय-
रूपेण आर्यतं सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति । अत्र दृष्टान्तः—
श्मशा वाः लुप्तोपमेतत् । श्मशा—श्मशा कुर्वेव वा
उदकं विसर्पमाणं, गादीव द्वाऽप्यात्मिकी शरीराश्रितं रसम् ।

१. अश्वरजवाहित्वात् । तथाच श्मशा सती श्मशा—श्मा-
शिनीति चोच्यते । एवं आसा सती श्मशा श्मशितानामन्यव्यर्थं
शरीरार्थं सुखार्थं “शंसुखं च प्रकीर्तितं”ति कीदृशं चाच्छरीरम् ॥

२. “आपा क्षीमं वावीरि सल्लं कर्मलं जलम्” इत्यमरः ।

किमर्थम्? वाताप्याय वातेनाप्यायते अथस्नाजिपालते
इति वाताप्यं वर्षादिकं तत् प्रधानवैलथ्यः ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन् “श्मश” इति कुल्याभिधानं नाज्यभिधानं
वा शब्दोपपत्तयेति ॥

इति श्रीमद्यास्कुनिप्रणीतनिरुक्तलघुवित्ती नैग० का०

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५ ॥ २ ॥ ॥

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उर्वश्यस्तरा उर्वश्यश्रुत ऊरुभ्यामश्रुत उरुर्वी
वशोऽस्याः ॥

अथ उर्वशी (४७) इत्यनवगतम् अप्सराः इत्यभिधे-
यवचनम् । उर्वश्यश्रुत इति व्युत्पत्तिः । उरुमहत यशोऽभि-
व्याप्नोतीत्यर्थः । अथवा ऊरुभ्याम् जानूपरिभागाभ्याम्
अश्रुते व्याप्नोति वशीकरोति (भैरुने धर्मं पुरुषम्) इति
गितिः (पा० ३-२-७८) उ० (ऊ०) वीशिनी सती उर्वशी-
त्युच्यते । अथ वा उरुमहान् वशः कामोऽस्याः सेयमु-
रुवशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । एताः शब्दसमाधयः । अत्र
सर्वत्र उ० (ऊ०) सशब्दोपपदादश्रोतेर्वैष्टेर्वा कान्त्यर्थात्
(अ० ५०) “इन्सर्वैवातुभ्यः” (उ० ४-११४) इतीग्र-
त्यये “कृदिकारादक्तिनः” (पा० ४-१-४५) इति डीप् ।
पक्षे ऊकारस्य ह्रस्वः । वश्युत्तरपदे उरुशब्दस्यान्यलोकः ॥

अधुना “अप्सराः” इति इत्येते शब्दे समाख्यानप्रसक्तं
निर्भेवीति—

अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूप-
नामाप्सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं
वा ॥

अथ अप्सराः कस्मात्? उच्यते,—सा हि अप्सारिणी
भवति । अपः प्रति निलमेव सरति । तत्प्रभवत्वात्तदेव
तस्याः प्रियमुदकम् । तस्मादप्सराः । अथवाऽज्ज्ञः सतेलप्सरा ।
“छ गतौ” (भ्वा० ५०) “पचायच्” (पा० ३-१-१३४)
टाप् । अत्र “क्षिणो बहुवप्सरसः” इति कोशे बहुषु इति
प्रायोवादः “अनपि चे” (पा० ८-४-४७) ति सूत्रे “अप्सराः”
इति महाभाष्यप्रयोगाद्यास्कवचनाच्च “क्षिणो बहुवप्सरसः स्या-
देकवप्सरा अपी”-ति शब्दार्णवोक्तिः साधीयसी ॥ अथा-
प्सरा इत्येकपदमवयवशः (पदद्वयेन) विभज्य निर्भेवीति-
अपिबेति । अपिचैवमन्यथा स्यात् । अप्स इति एतत्
रूपनाम (निर्घ० ३-७-६) अप्सातेः । नव्यूतस्य “प्साते-

भक्षणार्थस्य” (अ० ५०) अमुनि (उ० ४-१८८) बाहुल-
कादाकारलोपः । तद्धि अप्सानीयम् अभक्षणीयं भवति
नहि तद्व्ययते, किं तर्हि? आदर्शनीयं तदभिमुख्येन
स्थित्वा द्रष्टव्यमेव भवति चक्षुषा । न पुनर्मुखेन भक्षयितव्य-
मित्यर्थः । व्यापनीयं वा अथवा व्यापनीयमेव तत् (रूपं)
भवति । तथाचोक्तम् “बहुव्याप्नोति यद्रूपं मनस्वत्यतिपथते”
इति । एवंच । श्रोतेर्बाहुलकात् “कृतु०” (उ० ३-५९)
इत्यादिना विहितः सोऽत्र बोध्यः ॥

स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिः ॥

स्पष्टं व्यक्तं, चक्षुषैव नेतरेणेन्द्रियेणेति भावः । तथाचोक्तम्
“बहुर्मानाप्रज्ञाहो गुणो रूपम्” इति ॥ शाकपूणिः आचार्यो
“मन्यत” इति शेषः ॥

अथात्र निगमं प्रमाणयति—

“यदप्स” (य० वा० सं० २०-१७)
इत्यमलस्य ॥

अप्सःशब्दवाच्यत्वस्यापको निगम इत्यर्थः । “यद्वामे यद-
रप्ये यत्समायायं यद्विन्द्रिये ॥ यच्चूद्रे यदयं यदेनश्चक्रमा वयं
(यदप्सश्चक्रमावयं) यदेकस्यापिधर्मणि तस्यावयवजनमसि
(एनस्ततोऽवयवजनमसि स्वाहा) इत्येव निगमः । वरुणप्रवा-
सेषु कर्ममन्त्रात्र- (कुम्भ-) हवने पत्नीयजनानयोर्मन्त्रः ।
अत्रावपूर्वो यजिनीशने वर्तते ॥ वयं समायायम्-पक्षपातादि
इन्द्रिये इति निमित्तजननी प्रजननार्थं यत् परावाद्परनारी-
दर्शनादिलक्षणमेनः पातकम् । अयं वैश्ये “अयः खानि-
वैश्ययोः” (पा० ३-१-१३०) इति निपातितः । चक्रम
हृतवन्तः यदित्येकमतिरिच्यमानमन्यथापि क्वचिद्वादिभ्य
इत्यवगमयति । (यच्चाप्सः अमक्षयभक्षणं चक्रम्) यत् च
एकस्यावयोः पत्नीयजनानयोरधिधर्मणि कर्मणि विषये
एनः तस्येनसः अवयवजनं नाशनं लमसि द्वे कुम्भ ।
कर्ममन्त्राश्रयं हविः । इत्येव समासतोऽर्थः ॥ एवमिह

१. व्यापनीयं व्यापनमर्हतीति, अर्हार्थेऽनीयम् “अर्हं कृत्यच-
क्षे” (पा० २-३-१६९)-ति । तद्धि नायनेन रश्मिनाऽऽ-
त्मनः प्रलयाधानार्थं स्थापयितव्यं भवति ॥

२. आत्मा मनसा लुप्यते नन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेन ततः
प्रलक्षमुत्पन्न इति स्थितिः ॥

३. अयमत्र ( ) कोष्ठाक्षितपाठो वास्तवानुमतो दुर्गभूतः ।
मुद्रितपुस्तकेषु तु न दृश्यते । शास्त्रान्तरे स्वादिति शब्दं प्रतीमः ।
कथमन्यथा भाष्यकृपास्कोऽनुवदेत् । इति तत्रैवागोष्ठ्यल
व्याख्यातम् ॥

४. “करन्मो दधितकवः” इत्यमरः । अत्र “करन्मप्ये
हवने” इति काचित्कः पाठः ॥

५. धर्मेलोलक्षणात् ॥

१. पर्यायप्रसक्तम् ॥

२. पुराणे स्थापयते-समुद्रमन्वनादप्सरसासि ततः संभव
इति ॥

३. अमरादौ ॥

“अप्सः” इत्येव शब्दोऽभक्ष्यस्याभिधायको दृष्टस्तस्मात्सा-
धुक्तम् “अभिधाप्स इति रूपनामाप्साते” इति ॥ १७ ॥

अधुना यदुक्तं “व्यापनीयं वे-”ति, तदर्थस्यापकनियमं
पठति—

“अप्सो नाम ॥”

(य० बा० सं० १४-४) इति व्यापिनः ॥

“पृथिव्याः पुरीरं सुखलुप्तो नाम तान्त्व्याविश्वं अभिरुणन्तु
देवाः ॥ स्तोमं पृष्टा घृतं च तीह सीद प्रजुष्यं दस्मे प्रथिव्या-
जस्त्राधिनां ध्वर्यु सादयतामिह त्वां” इत्येव निगमः ॥

अभिचयने द्वितीयायां चितावधिन्योनामेष्टकास्तासामेकस्या-
मयसुपधानमन्त्रः हे इष्टके ! त्वं पृथिव्याः प्रथमस्थितेः पुरी-
रम् पूरयिष्यसि “पृथिवी वै प्रथमा मितिलस्या एतत्पुरी-
रमिव यद्वितीया” इति (बा० ब्रा० ८-२-१-७) श्रुतेः ।
धृणांति पूरयतीति पुरीरम् । “पू पालनपूरणयोः” (अथा० प०)
“शुभ्रम्नां किष्” (उ० ४-२७) इतीत्यप्रत्ययः । “उदोष्ण-
पूर्वस्य-” (पा० ७-१-१०२) इति उद्गूरलम् ॥ अप्सो नाम
त्वमित् । नामेति प्रसिद्धौ । “नाम प्राकङ्क्ष्यसम्भाव्यकोधेयनम-
कुत्सने” इत्यमरः । अप्सः व्यापनीयम् । आप्नोतेः सः ॥ रूप-
मिति तदर्थः । रस इष्टुषजमदीधरी । (अथः सनोति वदातीत्य-
प्सो नामार्पां कारणीभूतो रसश्च त्वमदीति महीधरः । अर्पा हि
रसो शुणः “तस्य वा एतस्य यजुषो रस एषोपनिषत्” इत्येतच्छ्रु-
तिर्वैरीयसीत्युच्यते) सर्वथा व्याप्योतेरर्थे उपपद्यते । रसोऽपि
क्षयो व्याप्योत्येव । तां त्रासुपणीयमानां विश्वेदेवा अभिरुणन्व-
भिष्टुवन्निस्साधिरर्थः ॥ ४ ॥

एवं तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्य “त्स” इत्ययमेकदेश
उपपादितः । अधुना रा इत्येकदेशसुपपादमिष्यन्नाह—

तद्रा भवति रूपवती ॥

रो मलयं इत्यसकृदभिहितं प्राक्त । अप्सो रूपं विधत्तेऽस्या
इत्यप्सरा, तच्चाह तद्रा—तद्वती रूपवतीति फलितायै ।
तस्या एव सर्वयोषित्सः प्रतिविशिष्टं रूपं भवति ॥

तदनयाचमिति वा ॥

अथ वा एवमन्यथाप्सरा स्यात् तत् अप्सश्चन्द्रवाच्यं रूपम्
अनया उर्वेद्या (तदन्या वा) आसम् एहीतमेव कुतश्चित्
(सर्वस्वाजगतः) इति हेतोरीयमप्सराः । अत्रार्थं “रा” इत्य-
यमोदानागतः । अत्रार्थेऽपि हेतुव्यवहारमाह—

तदस्यै द्वाचमिति वा ॥

अथ—वा । तत् अप्सश्चन्द्रवाच्यं रूपम् अस्यै उर्वेद्यै
(तदन्यस्यै वा) दत्तं निधात्रा सर्वस्वाजगतः प्रतिविशिष्टमिती-
यमप्सराः । अत्रार्थं “रा” इत्ययं दानार्थं एव यथामिदं विदुः पाणि-

१. दानार्थं यव पाठः पाणिनेरित्यवयवपरितोषहेतुः ॥

निना (अ० प०) अत्रार्थं चेति दासं प्रमाणवत्कृतमित्यतारयति

तस्या दर्शनात्मिन्नावरुणयो रेतश्चस्कन्द तद-
मिवादि(धासि)न्येषार्भवति—॥ १ ॥ (१२)

तस्या एवंगुणविशिष्टाया उर्वेद्या अप्सरसः दर्शनात्
मित्रावरुणयोः तन्नामोदवैयोः सहचारिणोः (मित्रो—वैरु-
णश्चैत्येके) रेतः शुक्रम् चस्कन्द स्कन्धम् (पतितम्) तत्
तस्यार्थस्य अभिवादिनी संवादिनी (प्रमाणभूता) एषा—
शुक्रं भवति—॥ १ ॥ (१३)

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वेद्या ब्रह्मन्मन्-
सोऽर्धज्जातः ।

द्रप्तं स्कन्धं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे
त्वाददन्त ॥ १ ॥ (श्र० सं० ५-३-२४)

उतासीति । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येयमर्थं तस्यैव क्षुतिरिन्द्रस्य
वा वाच्यम् । मिष्टम् ॥ उत इत्ययम् अपिचेति निपातसमुदा-
यायै वर्तमानोऽयस्स्याया—(पूर्वस्या)—रुचि ये जन्मनी वसिष्ठ-
स्योक्तं ते सम्भावयति (सम्बालंभवति) यथाच सा श्रुष्ट
“विष्टुतोऽयोतिः परिस्रिजिह्वानं मित्रावरुणा यष्टुर्वेद्यतां
त्वा । तत्ते ज्योतिर्वै वसिष्ठगमस्यो यस्याविश्रान्नाज्जुभारं ॥”
इति ॥ (श्र० सं० ५-३-२३-५) हे वसिष्ठ । यद् यदा
विष्टुत इव स्यायं ज्योतिः देहान्तरपरिग्रहाय परिस्रिजिह्वानं परि-
त्यजन्तम् । “ओहाक् लागे” (जु० प०) लटः शान्तम् ॥

१. एतेन मन्त्राणां नैतिहामप्रतिपादकत्वमिति नभ्या वैदिक-
मन्या अनाचारः पाक्ष्ण्डा दवानन्दिनोऽङ्गास्तः ॥

२. तथाच मित्रांशादक्षिः । नस्य हि “मित्रिशायादक्षिप्रस्य
देहपातोऽभवत्पुरा । स जने कुम्भतो मित्रादगस्त्यो वरुणाग्निरितिः”
इति गङ्गापुराणम् । कुम्भाह कुम्भतमीयपतितारिततः । कुम्भा-
स्वरस्यः । तथाच वक्ष्यतेऽनुपपन्नम् । व्यधिरिति “मित्रावरुणयोः
सुतुरीरंश्चैव यश्च वारुणिः” इत्यगस्त्यमभिप्रेत्याह । “अगस्त्यः
कुम्भसंभवः । मैत्रावरुणिः—रिखमरोऽपि । ऋषिसमुदायस्याप्यु-
त्पादत इव” (पा० ४-१-२५) “देवता इन्द्रेण” (पा० ७-
३-२१) इति पूर्ववदस्यानाह ॥ तथाच मैत्रो वसिष्ठ अगस्त्यो-
वारुणिः ॥

३. यत्र यत्र वक्षः साधरीयम् । एताच्छुद्ध वसिष्ठस्यैव देह-
परिग्रहः प्रतिपाद्यत इति ॥ वसिष्ठपुत्राणामेवेति केचनानाहुः । वसि-
ष्ठस्येयमर्थं युष्मदक्ष प्रयोग इत्येतन्मन्त्राणां नित्यत्वादुपपन्नतयम् ॥
अथ “येन्द्रेण देवसा निद्वेये वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीतायाः शुर्वेद्यासु-
त्यज्ञो वरुणदेवतो जात इत्यपि पुराणे श्रूयते । तदस्युपेक्षितव्यम्”
इति दुर्गं आह ॥

४. एतेनेयं छत्रोपमेति कल्पयते ॥ एता—(एतदादिका)—च्छुद्ध वसि-
ष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते ॥ एताश्चिन्द्रस्य वाचमनित्येकं वर्ण-
वन्ति, अपरे वसिष्ठपुत्राणामिति ॥

छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा जिह्रक्षितदेहाद्यं स्वीयं ज्योतिःपरि-
सजिह्वानं परिजिह्रक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे जिह्रातेर्गन्धर्वालोदा-
त्मनेपदं छान्दसं न भवति । त्वा लां मित्रावरुणा मित्रावरुणी
औह स्वात् अपश्यतामाम्वाभ्यामसयं जायेतेति समकल्पयतामि-
त्यर्थः । तत् तदा ते तवैकं जन्म, उत अपिच यद् यदा अ-
गस्त्य ऋषिः विशाः मनुष्यान्प्रति (मनुष्यलोकात्) आज-
भारं आहूतवान् तस्मै द्वितीयं जन्मेत्यर्थः । अयं भावः । अग-
स्त्यो मित्रावरुणावावां जनिष्याव इति समकल्पयत् तदा तदेतत्वा
वसिष्ठेन साकं स्वयं प्रादुर्भूतः । “आत्मा वै जायते पुनः” ।
“तस्मां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायत” इत्यादि श्रुतिस्मृति-
सेवादात् । तथाच पूर्वोपक्रान्तगर्थः—हे वसिष्ठ ! त्वं मित्रा-
वरुणः मित्रावरुणयोः पुत्रोऽसि भवसि । समुदितर्वित्पादप-
त्येऽग्नं प्रत्ययः (पा० ४-१-११४) किं संघर्षेण ? नेत्याह
हे ब्रह्मन् वसिष्ठ ! उदैयद्याः अस्मरतः । मनसः मम अयं
पुत्रः स्याद्विदोदशास्वकल्पात् अधिजातः असि । कथं ? तद्गो-
नाग्निमित्रावरुणयोः द्वैष्टं शुकम् रुक्मं पतितनासीत् । तथाच
वक्ष्यते “सुत्रे ह जातो”—वितृषि (ऋ० सं० ५-३-२४-३)
एवंजातं त्वा लां दैव्येन देवसम्बन्धिना ब्रह्मणा वेदरा-
गिनां सुखस्य विद्वदेवेद्याः मां एतन्ममो पतेदिति पुष्करे
कुम्भे वासीतीवरे कलशे अद्दन्तं अधारयन्त्येत्यर्थः ॥ १ ॥
तथाचादितेर्मित्रावरुणौ यज्ञाते—इति प्रकृत्य (परिशिष्टे)
पञ्चते—

तयोरादित्योः सत्रे हृद्वात्सरसस्यवीचीम् ।
रैतवस्कन्दं तत्कुम्भे न्यपतन्नासीतीवरे ॥ १ ॥

१. “औहाङ् गतो” (जु० आ०) इति हि पञ्चते ॥

२. “पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा ह मातरम् । तस्मां००
जायते । तज्जायां जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति
जायाशब्दनिर्वचनश्रुतिः ॥ “आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव
शरदः शतमि”ति स्मृतिश्च ॥

३. हृद्व्यन्त्यनेनेति “हृद्व हृदी” (लि० प०) बाहुलकात्सः ।
“अनुदात्तस्य चे” (पा० ३-१-५९) जम् ॥

४. “सुत्रे ह जाताविषिता नमोमिः कुम्भे रेतः सिपिचतुः
समानम् । ततो ह्नु मान् उदियायु मभ्यात्ततो जातमृषिमाहु-
र्बैसिष्ठम्” इति पूरणार्थः । सत्रे बहुकलशे यागे जातो दीक्षितो
मित्रावरुणौ इतिताड्येति । स्वयमन्येनैवेर्नमोमिः स्तुतिभिः कुम्भे
वासतीवरे कलशे सधानमेकदैव रेतः सिपिचतुरसिधत्वां ततो
वासतीवरात्कुम्भान्मभ्यादगस्त्यो मानः शमीप्रमाणं उदियाय
प्रादुर्भूतः । तत एव कुम्भादसिधमपि ऋषिं जातमाहुर्त्यर्थः ॥

५. तेन शुक्रेण सदैकतामुपगतमिति उर्ध्वास्थावानम् ॥

६. अहमुवा (सहस्रतेन) शुकमिति सायणः ॥

७. यत् वा तत्तत्तरी रात्रिस्तस्यैवपि पृथिवीति जलमाधीयते ॥

८. अयं (इत् पातुः) दाने (स्वा० प०) पठितोऽपि वेदे
धारणेऽपि वर्तते । इतिना (स्वा० प०) समानार्थः ॥

३१ नि०

तेनैव तु सुहृतेन वीरैवतो तपस्विनौ ।

अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रार्थं संभव्यतुः ॥ २ ॥

बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।

स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः सम्भूत ऋषिसत्तमः ॥ ३ ॥

कुम्भे लगस्त्यः सम्भूतो जले भस्त्रो महाश्रुतिः ।

उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्भामात्रो महातपाः ॥ ४ ॥

मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मान्नान इहोच्यते ।

यद्वा कुम्भादपिर्जातः कुम्भेनापि हि नीयते ॥ ५ ॥

कुम्भा इत्यभिधानं च परिमाणं न लक्ष्यते ।

ततोऽग्न्यु यद्यमानासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ ६ ॥

सर्वतः पुष्करे तं हि विधिरेवा अधारयन् ॥ ७ ॥

इति ॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे “द्रष्टं स्तक्तम्”

इत्यादिनाऽभितस्मन्या—“दुर्वैसी—” शब्देना“पराः” इत्यु-
पपद्यते ॥

अपास्य भाष्यम्—

अप्यसि मित्रावरुणो वसिष्ठोर्वेदया ब्रह्मन्मन-
सोऽधिजातो द्रष्टं स्तक्तं ब्रह्मणा दैव्येन ॥

सुगममेतदिति न व्याख्यातं किन्तुपूतमेव । अथ शुकं
कस्मात् “द्रष्टं” इत्युच्यत ? इत्याह—

द्रष्टः सम्भूतः प्सानीयो भवति ॥

स हि रेतःसंज्ञको रसः पुण्यस्याह्वात्तत् सम्भूतः स्वीयोनौ
संयितो भवति । तथाचार्यं भरतेरेव निपातितः (पा० ६-
३-१०९) यद्वा—प्सानीयः भक्षणयोग्य भवति कठिनादभ्य-
(शिथिलं) दध्याख्यम् । तथाचारः “द्रष्टं दधि घनेतरत्”
इति । “द्रष्टं शक्त्स्सानीयमि”ति सर्वानन्दः ॥

अथ मन्त्रशेषमर्थतो व्याकृते—

सर्वे देवाः पुष्करे स्वा धारयन्त ॥

गतमेतत् । अथ पुष्करशब्दोऽनेकार्थस्तसिह प्रसक्तं
निर्वर्तिती—

पुष्करमन्तरिक्षं, पोषति भूतानि । उदकं
पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यमिदमपीतरत्पुष्कर-
मेतत्सादेव पुष्करं, वपुष्करं वा ॥

अन्तरिक्षम् नभः । कस्मात् ? यत्तत्तत् पोषति पुष्पाणि
(पोषयति) अथकाशदानेनोपकुर्वत् । उदकम् जलमपि
पुष्करम् यत्तत्तत् पूजाकरम् तेन हि पूजा क्रियत इति
पूजाकरत्वात्पुष्करम् । अथवा पूजयितव्यम् पूजयितव्यमन-
पूषेति पुष्करम् । पूष्यते हि तत् । इतरत् पयम् एतत्सादेव
कारणात् पुष्करम् इत्युच्यते तदपि हि पूजाकरं, पूजयि-
तव्यं (शोचनीयं) च भवति शोभनत्वात् । अथवा वपुष्करं
सत् पुष्करम् इत्युच्यते । व्यवहृते हि तस्मिन् वपुष्मान्द-
गानो भवति । शोभनमन्त्रप्रहणादपुः पुष्यतीति । तथाच “पुष

पुष्टी" (भ्वा० प०) "पुषः कित्" (उ० ४-४) इति कर-
प्रत्ययः । पुषिरत्रान्तर्भावितत्वात् षोषयति हि तत् ॥

अथ प्रथमसंज्ञासुषुप्तशब्दं निराह—

पुष्पं पुष्प्यते ॥

विकसनार्थस्य (दि० प०) "पचाद्यप्ति" (पा० ३-१-
१३४) तद्धि विकसितं भवति ॥

अथ वयुनम् (४८) इत्यनवपतनमेकार्थेति निरीवीति—

वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ २ ॥ (१४)

वेतेः इति धातुनिर्देशः । "वी गत्यादौ" (अ० प०) तस्मा-
त्प्रत्यये वेनमिति न्यायम् ॥ बाहुलकावुत्ति (उ० ३-५८)
तु वयुनं भवत्येव "अजते—" (भ्वा० प०) सु व्यादेशो बाहुल-
कत्वं न शरणम् । कान्तिर्वा प्रज्ञा वेत्यभिधेयवचनम् ॥
(निघ० ३-८-९-१०) ॥ २ ॥ (१४)

**"स इत्तोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच-
कार"**

(ऋ० सं० ४-६-११-३)

**स ततोऽप्रज्ञानं ततन्वत् सत् सूर्येण प्रज्ञान-
वचकार ॥**

स इदिति । अस्य "कृदा ते सर्वान् अयुतस्य धामेयक्षन्तो
नर्मिनस्तत् स्वधावः ॥" इत्युत्तरार्थेचम् । भारद्वाजस्यार्थं
त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सूक्तं व्यूहस्य दशरात्रस्य नवमेऽह्नि मरुत्वतीये
रात्रे वास्यते अस्मात्सूर्यस्यायुतिः "यस्य विद्युमतिमुक्ता पृथिव्याः
पुंसमावस्य सिद्धिरे मंहिष्वम्" इति यजुर्वेदेन्द्रो निर्दिष्टः । स-
इत् स एव इन्द्रः । अवयुनम् अप्रज्ञानं (प्रज्ञानावर्कं तमः
शारीरम् (नैर्घं) ध्यातम् ततन्वत् अभितो सुहृर्वित्सारयन् ।
सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेनैतज्जगत् वयुनवत् प्रज्ञानवत्
वचकार कृतवान् । अत्र भाष्यकारः सतमित्यधिकं निमित्तेष्व-
तस्य स इन्द्रस्तद्वत्प्रयत्नस्यार्थः । "प्राणो हीन्द्रस्तस्मात्सूर्यं उदेति,
प्राणाद्वा एव उदेति, प्राणेऽस्तमेतीति श्रुतेः । प्राण इन्द्रः सूर्य-
स्योदयेहेतुरिति तद्वाच्यस्तस्मात् एवेन्द्र एवमुच्यते—सूर्येण लमे-
तज्जगद्वयुनवचकार कृतवानसीत्यर्थं दुर्गं आह । अत्रार्थं पुरुषव्य-
त्यय आर्षः (पा० ३-१-८५) एवमथमर्थैवः परोक्षस्तुतिः ।
अथारोऽर्थैः प्रत्यक्षकृतः । हे स्वधावः । बैल्वचिन्त । मर्याः
मनुष्याः । अमृतस्य अमरणधर्मिणः । निर्यस्य ते तव धाम

१. ततोर्वैहङ्गन्ताच्छत्रि रूपम् । "आगमशास्त्रमनिलम्"
(प० १५) इति तुष्टोऽ (पा० ७-४-८५)—मावः ॥ शुभ
(पा० ३-१-७३) बाहुलकार (पा० ३-१-८५) "नाम्य-
स्ताच्छत्रिः" (पा० ७-१-७८) इति तुष्टोऽभावः ॥

२. पतच्च सायणानुगतम् । दुर्गं ह वथाह तदनुपदं स्फुटयेव ॥

३. ययपि स्वर्गासन्दो निवण्डी न वलायं उक्तः क्लिप्तपञ्चार्थं
उदकायैव (१-१२-९७) तथापि उदकायैव वलायैवेऽस-
कृत्प्रयोगो निगमेषु दृष्टः ॥ ओजसोऽप्युदकायैषु पाठ्येनाह ॥

स्वर्गाद्यं स्थानं तत्रैस्थानं देवान् इति यावत् । इयक्षन्तः यष्टु-
मिच्छन्तः कदा कदापिदपि किञ्चिदपि प्राणिजातं न मिनन्ति
न हिंसन्ति "भीव् हिंसायाम्" (भ्वा० उ०) छद् ॥ ३ ॥

अत्र "तमस्तन्वत्सूर्येण वयुनवचकारे"ति वाक्यदर्शनाद्वयुन-
शब्देन प्रज्ञानं कारित्वोच्यते । तदैव हि भुवनं रोचते यदा
सूर्यं उदेतीति ॥

अथ—

वाजपत्यम्—वाजपतनम् ॥

वाजपत्यम् (४९) इत्येतदवगतम् । वाजपतनम्
इत्यनगमः । अन्तर्गृहम् सोमो वास्याभिधेयः । वाजः । अर्घं वलं
वा (निघ० २-७-९-२) सोऽस्माकमयमिति मन्यमानाः
सन्तो यन्देवाः पतन्ति स सोमो वाजपत्यः । पततेत्यति तस्य
मुद्रागमो बाहुलकात् । देवराजस्तु—"वाजोऽर्घं, पत्यं गृहं,
वाजश्च पत्यश्च परममेतदन्नाद्यमस्माकमिति मन्यमाना वासि-
न्देवाः पतन्ति तम् । सोम उच्यते" इत्याह ॥

उक्तायं निगमं दर्शयति—

"सुनेम् वाजपत्यम् ॥"

(ऋ० सं० ७-४-२५-६)

इत्यपि निगमो भवति ॥

सनेमेति । "तं संसायः पुरोर्ध्वं यूनं वृषं च सूर्यः ।
अवधाम वाजगन्धं सुनेम् वाजपत्यम्" इतीयं पावमानी
सौम्यी । शृषानिरोराहः पुत्रोऽन्वैरीषो भरद्वाजपुत्र ऋक्षिषा सोमो
सहितावस्यर्षी । अवष्टुप् ॥ हे सखायः ॥ स्तोतार ऋत्विजो वा
सूर्यः मेधाविनः प्राहा वा यूयं वयं च यजमानाः सम्बुक्ताः
सन्तः पुरोऽरुचम् पुरतोऽप्रतो रोचमानं (वीतम्) तम् एत-
नुपकल्पितं वाजगन्धं वाजेनाग्नेम मिश्रयितव्यम् अन्तर्गृहम्
अवधाम व्यामुषामेति दुर्गः । "अष्ट व्यासौ" (खो० आ०)
विकरणोपग्रहव्यवसायार्थः । अश्रीम विभेमेति सायणस्तन्मते
सोमोऽभिधेयः । किञ्च वाजपत्यम् अत्रमिश्रं सोमं सनेम
नित्यकालमेव सत्तमजेमहि ॥ "यण सत्तमकौ" (भ्वा० प०)
लिङ् ॥

१. "तात्स्थयाच्छब्दमिति"ति न्यायात् । वस्तुतस्तु वज्रतिः
सङ्गतिकरणार्थोऽपि । तथाच इयक्षन्तः सत्तला स्वीकारधन्तो
जिगमिषन्त इति यावत् ॥

२. तथाचानुक्तमर्थे—"अभितो द्वादशाम्नीष कञ्जिषाचानु-
ष्टुर्गं ह हृष्टुपान्त्ये"ति ॥

३. "गन्ध अर्द्धे" (तु० आ०) अत्र मिश्रणार्थः "अवो
यद्" (पा० ३-१-९७) श्रुतेर्देव्यादेशो यथेति केचित् ।
गुह्यमाणस्य मिश्रीभावादनर्थं मिश्रयितव्यमित्यर्थः ॥ अत्र दुर्गः
"प्रतिमिश्रिष्टावसमानगन्धम् अथवा—वाजमदीतारम् अथवा—
वाजसंमिश्रितारमिति"ति सर्वथा सोमोऽभिधेयः ॥

गन्धतिरप्रतीतार्थः स पुनरिह (निगमे) मिश्रीभाव-
कर्मो मिश्रणार्थः नैरुक्तः । पाणिनीयनते ग्रहेः के प्रहस्य
यथोदेशः । तथाचात्र निगमः “आगमं धिता” इति ।
अस्य “या कश्चिकेव जङ्गहे । ददाति मङ्गं यादुरी यादूनां
मोघ्यां भुता” इति शेषः ॥ भाष्यव्याख्यासम् । अनुष्टुप् ॥
रोमधानाम् बुधस्यैः पुत्री ब्रह्मादिनी तथा सम्भोगाय प्रार्थितो
भर्ताऽस्या भावयव्यस्तां स्वभावायमश्रीं मत्वा परिहसन्नाह—
हे रोमन्ने । मया भोज्या भोगयोग्याऽस्या पत्नी आगमयिता
आ समन्तात् गृहीता (अवयवैर्गोष्ठं परिष्कृता) या परिग-
धिता सर्वतोऽन्तर्बहिर्बहिर्मात्रिता (आलिङ्गनमुन्मनपुरस्सरं प्राप्त-
प्रजनना सती सम्भोगाय परिगृहीता च सती) जङ्गहे
अत्यर्थं ग्रहेण कदाचिक्वै केशीकानाम् सूतवत्सा नकुली सा
यथा पत्या सह चिरकालं मीळति न कदाचिदपि विमुखति
तद्वत् यादुरी “यादुरीयुदकनाम” (निघं १-१२-४८)
रेतोऽल्पमुदकं राति ददातीति यादुरी । गौरादिल्यात् (पा०
४-१-४१) जीष् । बहुरेतोयुक्ता यादूनां यश्च इति प्रजनन-
कीडा “अशेदेवने युद्ध च” (उ० ४-१८६) इत्युपश्रव्यः ।
तत्सम्बन्धीनि कर्मणि यादूनि द्रुपोदरादिः । संभोगास्तेषां
शता शतानि अशंस्यताति “शेष्टन्दति बहुलम्” (पा०
३-४-६) इति शैलेपः । मङ्गं ददाति ॥ ६ ॥

एवमत्र मैथुनसम्बन्धाच्छब्दसाहचर्याच्च “गन्धति” मिश्रीभाव-
कर्मैव उपपद्यते, अस्योत्तरवचनं (नि० ३-२०) उरुत्तादृशम् ॥

कौरयाणः । कृतयानः ॥

“पाकस्थामा कौरयाणः ॥”

(ऋ० सं० ५-७-२९-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ कौरयाणः (५३) इत्यनवगतम् । कृतयानः
इत्यनवगतः । तत्र निगमः पाकेति । अस्य “यं मे दु-
र्मन्त्रो मरुतः” इत्यादिः “विश्वेर्वा त्मना शोमिष्ठमुपैव दिवि
धार्वामानम्” इत्यन्तः ॥ मेध्यातिषेः काण्वसार्धम् । त्रिष्टुप्
(अनादेशे) दानमनया प्रशस्यते । यं यादशं धनसंघं मे

१. गर्ध्वं गृह्णातेरिति आख्यातुसारि व्याख्यानमेतत् ॥

२. गन्धतिमिश्रीभावकर्मैति प्रकृतवाक्यानुसारि व्याख्यान-
मेतत् । अत्र सायणः । आगयिता आसमन्तान्मिश्रयन्ती ।
आन्तरं प्रजननेव, बाधं भुजादिभिरत्यर्थः । परिगधिता परितो
गृहीता ॥ अत्र पक्षे प्रवक्ष्य प्राधान्यं, पूर्वसिंहितुं योषित इत्यर्थ-
कम्पाद ॥

३. कश्चिका यथा प्रतिकश—(म्मलापातः) मतिवरा परि-
भुजति । स हि तस्याः परिष्वजनस्य भावः ॥

४. मेध्यातिषीनां म्हातिः स कौरयणात्पाकस्थामाना नरपते-
दानं कृष्यां तदीयं दानं सौतिः । अत्र पाकस्थामा विषक-
प्राणः । कौरयाणः संस्कृतयान इति दुर्गः । तन्मते कृतशब्दस्यैव
भाष्योक्तस्य संस्कृतात्त्वमवसेयम् ॥

महम् इन्द्रो मरुतश्च दुः दत्तवन्तः । ददातेर्दुकि “गाति-
स्थे” (पा० २-४-७७) ति सिचो दुकि-अडभाव आर्षः ।
सादृश्येव धनसमूहं कौरयाणः कृतयानः (शत्रून्प्रति
युद्धामिमुह्येन कृतं यानं हस्तश्यादिकं येनासी कृतयानः
स एव कुरयाणः स कौरयाणः) स्वार्थेऽण् (पा० ५-४-३८)
कृतशब्दस्य कुरादेशः द्रुपोदरादिल्यात् आदिशुद्धिः (पा० ७-
२-११७) यद्वा कौरशब्दः कृतशब्दपर्याय इति देवराजः ।
पाकस्थामा नाम नरपतिः । महम् । प्रादान् इति शेषः ।
कीदृशं धनसंघं ? विश्वेषां सर्वेषां धनानां मध्ये त्मना
आत्मना खत एव शोमिष्ठम् अतिशयेन शोभायन्तम् ।
“मन्त्रेष्वाव्यादेरात्मनः” (पा० ६-४-१४१) इत्यात्मन
आदिलोपः । अतिशयेन शोभावत्त्वे दृष्टान्तः । दिवि आकाशे
उपधावमानम् यद्वा धावमानं श्रीप्राणमिदं प्रभाभिश्चोपेतं
सूर्यमिवेत्यार्थिकोऽर्थः ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेश्च “कौरयाणः कृतयानः”
इत्युपपद्यते ॥

तौरयाणः । तूर्णयानः ॥

“स तौरयाणं उपयाहि युज्ञं मरुक्षिरिन्द्र
सखिभिः सजोषाः ॥”

(ऋ० सं० ३-३-१६-३ वा०)

इत्यपि निगमो भवति ॥

तौरयाणः (५४) इत्यनवगतम् । तूर्णयानः इत्य-
नवगतः । अत्र हि तूर्णशब्दस्य तौरमात्र इति देवराजः ।
अत्र निगमः—स्तेति ॥ अस्य “ज्वातं यन्त्रा परि देवा अशू-
षन् मुदे भरयां पुरुहूत विश्वे” इत्यादिः । विश्वामित्रश्लेयमाय-
श्चिद्वेन्द्री । हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र । विश्वे—देवाः
यत् जातं जातमानं त्वा लां महि महते भरया भरणाय
महान्तमहुरैः साकमयं सङ्गमं करिष्यति, ततश्चास्मान्मि-
धति इत्यभिप्रायेण पर्यभूषन् परिगृहीतवन्तः । ततस्त्वं
तौरयाणः तूर्णयानः (जलितयानः) भूला सखिभिः
सहायभूतैः मरुक्षिः देवैः सजोषाः सम्प्रियमानः सन्
उपयाहि । उपगच्छ एनं यज्ञम् उपागल चास्माकमाशिषः
(अभिमतान्कामान्) समर्थयेत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

एवमत्रागमनसम्बन्धात् “तौरयाणः तूर्णयानः” इत्यर्थो
उपपद्यते ॥

अहयाणः अहीतयानः ॥

“अनुष्ठुया कृणुहाहयाण” ॥

(ऋ० सं० ३-४-२५-४)

१. शोभावच्छब्दादतिशायनिक इहन् (पा० ५-३-५५)
“विन्मतोर्दुक्” (पा० ५-३-६५) इति मनुषोऽङ्कः । “यसेति
च” (पा० ६-४-१४८) इत्याकारलोपः ॥

२. अशेषसर्ववलेन क्रियाध्याहारः सायणेन कृतः ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥

अह्याणः (५५) इत्यनवगतम् । **अहीतयानः** इत्यनवगतः । अत्र हीतशब्दस्य ऋभावः । निगमश्च अन्वितः । अस्य “त्वया वयं संघृण्य सुखोत्तुस्तव प्रणीत्यस्याम् वाजान् । उभा दांसां सुदय सत्यताते” इत्यादिः ॥ वामदेवस्यापि त्रिष्टुप् ॥ अत्रये रक्षोप्रे अष्टकपालः । तत्र भैत्राण्यीयके लिखकृतः पुरोऽनुवाक्येषा ॥ हे भगवन् । अग्ने ! **अह्याणः** । अहीतयान ! (अलज्जितमनः) वयं स्तोताः त्वया स्वधर्म्यः स्वप्रसादात्समानधनाः त्वोताः स्वयाच रक्षिताः तव प्रणीती प्रणीत्या “सुपां सुलृक्” (पा० ७-१-३९) इति आञ्ज सह पूर्वसवर्णधीयः । प्रेरणयाऽनुज्ञया वा । **वाजान्** अत्रानि (निघं० २-७-२) **अस्याम्** प्रामुष्याम् । हे सत्यताते यज्ञतनितैः । दांसा पापानां वंशितारौ उभा उभौ आसन्नैविप्रकृष्टौ शत्रू सुदय जहि । किञ्च अनुष्ठया अंनुष्ठानेन कर्मणा कृणुहि कुरु । सम्पादयास्मिन्सूक्ते प्रतिपादितमस्मादर्थम् ॥ ४ ॥

एवमस्मिन् “अह्याण” इत्यनेन “अहीतयानो”ऽभि-
रुच्यते । उपपद्यते तद्देवतानाम् ॥

हरयाणः । हरमाणयानः ॥

“रजुतं हरयाणे ॥” (ऋ० ६-२-२५-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

हरयाणः (५६) इत्यनवगतम् । **हरमाणयानः** इत्यनवगतः । अत्र निगमः रजतमिति । “ऋजुसंघृण्यार्थने रजुतं हरयाणे । रथं युक्तमसन्नाम सुषार्मणि” इयं विश्वमनसो वैयश्वर्याषम् । उणिक् । दानमनया स्तुयते । उक्षण्यायने उक्ष्णो गोत्रौपत्ये सुषार्मणि शोभनं सामास्य

१. धनमेषामस्तीति “छन्दसीवनिषी चे” (पा० ५-२-१२९ वा०) ति मत्स्ये ईप्रलयः । “धरनेकाच०” (पा० ६-४-८२) इति यण् ॥

२. सत्यं तनोतीति वा सत्यंतायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । तनोतेः किति “सनः किति०” (पा० ६-४-४५) इत्यत्र “तनोतेरिति” (पा० ६-४-४४) ल्यनुष्ठेरात्वम् ॥

३. योऽमनो नः पापानि शंसति यश्च पृष्ठतस्तानुभाषपीति दुर्गैः । “सुपां सुलृक्” (पा० ७-१-३९) ति औङ् आकारः ।

४. “अपदुःशुपु स्याः” (उ० १-२५) इति कुप्रलयो बाहुलकादनुपूर्वेषु भवति । “सुपां सुलृक्”—(पा० ७-१-३९) ति तृतीयाया वाजादेशः ॥

५. यो वार्षितोऽग्निभ्यो दातुं न शक्नोति स हीतो गच्छति । तदस्य नास्त्वतः श्राव्यगमन इत्यर्थः ॥

६. व्यशपुत्रस्य ॥

७. “सुषार्मादिषु च” (पा० ८-३-९८) इति एत्वम् ॥

सुषार्मा तस्मिन् । अत्र पितृशब्देन पुत्रोऽग्निधीयत इति सुषार्माः पुत्रे वरुणानि राजानि यजमाने सति । कथंभूते ? **हरयाणे** हरमाणयाने । निलकालमेवाभिप्रस्थितयाने । शत्रु-जीवितैश्वर्यादिहरणशीलैर्याने । ऋजुम् ऋजुगामिनम् । **रज-तम्** रजतमयम् । **युक्तम्** अन्ध्याभ्याम् । **रथम्** । **असन्नाम** एतेषां मित्रादीनां प्रसादाद्वयं सम्भज्यन्तो लब्धवन्तोऽभून् । तादृशः स दक्षो दातेष्वभिप्रायः ॥ “वण सम्भक्तौ” (भा० प०) लृङ् ॥ २ ॥

अथ आरितः (५७) इत्यनवगतम् “प्रत्युत” इत्यनवगतः । तत्रादौ निगमं दर्शयति—

“य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ॥”

(ऋ० सं० १-७-१२-४)

प्रत्युतः स्तोमान् ॥

य आ००स्थिर इति ॥ “यो अश्वाणां यो गुवां गोपति-
वंशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः । वीळोश्चिद्विद्वतो यो असुन्वतो बुधो मुरुस्वन्तं सुव्यायं हवामहे” इतीयं कृत-
स्यापिम् । व्यूढस्य द्यारान्नस्य नवमेऽहनि महत्तमो यो यज्ञे निवि-
द्धानीये सूक्ते शस्यते । य इन्द्रः अश्वानाम् वज्रवानां यः च
गवाम् । गोपतिः षण्डः “षण्डो गोपतिरिदं चर” इत्यमरः ।
गर्भधारयिता पुंरूपं इति यावत् । वशी अपराधीनः स्वतन्त्र
इत्यर्थः । अपि च य इन्द्रः “कर्मणि कर्मणि” सर्वेषु कर्मसु
“निलवीप्सयो” (पा० ८-१-४) इति द्विलम् । स्थिरः
नैष्ठिक्येनावतिष्ठमानो निल इति यावत् । यस्मै न किञ्चन कर्म
प्रवर्तते । अथ च आरितः “प्रत्युतः स्तोमान्” सर्वान्स्तो-
मान् प्रतिनित्यवृत्तौऽवस्थितो देवताह्वयेण ॥ किञ्च यः अनु-
न्वतः अभिषवं स्तोमानामकुर्वाणस्य सुन्वतां यागानुष्ठानाणां
विरोधिना वा वीळोश्चित् वीळयतिः संस्तव्यकर्मौ नैगमो
धातुः । ततो बाहुलकादुपलभ्यः (उ० १-७) संस्तव्यस्यापि

१. ष्वन्तादत्र फल्गुच्छान्दसः । ह्यभावाः “संज्ञापूर्वको
विधिरनिल” (प० १४) इति परिभाषणात् ॥

२. “हरतेः” (भा० उ०) आत्मनेपदे लटः शानञ्चि
सुक् (पा० ७-२-८२) सच (लृट्) अत्र ताच्छीत्यपि सिद्धे
कवैरि योष्य आगमानुरोधात् ॥ बहुमीदिः षण्वेषेऽत्र योष्यः ॥
मानपदस्य लोपः ॥

३. “साङ्” इति ख्यातः । अधिपतिरिति परमार्थः ॥

४. सायणस्तु—आरितः स्तुतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो न भुवति
“आरितः प्रत्युतः स्तोमानि”ति निरुक्तमित्याह । तन्मते प्रत्युतः
प्रसंगात् प्रतिनिवृत्त इत्येवं प्रतीत्यस्य स्थाने अकारौ नैगमोऽत्र
प्रत्ययः ॥ देवराजस्तु—अर्चयैव छकि निष्ठायां छान्दसत्वादिदि
नकारस्य यणि “रीरी” (पा० ८-३-१४) लभ्यासरेफस्य
“हृमिकौचे”—(पा० ७-४-९१)—ति कका निष्पन्नस्य लोपे
“हूलोप”—(पा० ६-३-१११) इति दीर्घमिलाद ॥

(दधितस्यापि) शत्रोः वधः हन्ता । “हन्तव्यं वधः” (पा० ३-३-७६) इत्यपु वधादेशश्च । तमेवं गुणसम्पन्नं मरुत्वन्तम् मरुद्भिः सहितम् इदं वयं स्वस्थाय सत्तमायास्मिन्कर्मणि हवामहे आह्वयामः ॥ ४ ॥

एवमस्मिन् “आरितः” इत्ययमर्थोपपत्त्या “प्रत्युतः” इत्यर्थे उपपद्यते ॥

अथ ग्रन्दी (५८) इत्यनवगतमवगमयति—

ग्रन्दी—ग्रन्दतेर्मृदूभावकर्मणः ॥ ३ ॥ (१५)

शुद्धभावाद्योतं ग्रन्दधातोर्निरुक्तदिशिः (उ० ४-६) बाहु-
लकादुपधावीर्यं (पा० ६-४-१३) ग्रन्दी शुद्धकारी ॥ ३ ॥ (१५)

अथोक्तायं निगममुदाहरति—

“नि यद् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य
चिद्ग्रन्दिनो रोरुवृद्धना ॥”

(श्र० सं० १-४-१७-५)

नियदिति ॥ अस्य “ग्राचीनेन मनसा बृहणावता
यद्वाचित्वं कृणवः कस्तुषा परि” इत्युत्तरार्धचैम् ॥ सत्यस्येय-
नार्धमैन्द्री जगती । अतिरात्रे प्रथमपथीयेऽच्छाङ्काशखे शस्यते
हे इन्द्र ! यत् यत्स्वम् मेघं हृत्वा रोरुवत् रोरुयमाणः ।
सान्निधित्वात् कृणवः । श्वसनस्य शब्दकारिणः वायोः ।
“श्वसनः स्यनीनो बाहुः” इत्यमरः । मूर्धनि उपरि शुष्णस्य
चित् रसानां शोषयितुः । ग्रन्दिनः स्फुरितगैराज्ञायेर्मृदूभा-
वकर्तुर्भगवत आदित्यस्यापि मण्डलं प्रत्युर्ध्वं वनां वनानि
लोकानि (निघ० १-१२-९) निवृणक्षि आवर्णयति
प्रापयति, निक्षिपति वा । ऊर्ध्वमथबोदकानि क्षिपतस्तेन शक्ति-
प्रतिधातोऽस्तीत्यभिप्राय इति दुर्गः । बायुना सूर्यकिरणैश्च
वृष्ट्या आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यन्ते । तदेवोपस्थापन-
मिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते इति सायणः । यत् यस्यात् च
माचीनेन । प्राग्वद्वितेन । अवीनेन तस्मिन्कर्मणिभ्युत्थे-
नेत्यर्थ इति दुर्गः । प्रकर्षणं यस्या अपराङ्मुखेनेति सायणः ।
बृहणावता हिंसावता (बृहेर्हिंसाधौवावेत्युद्) । बर्हणा हिंसा
तद्वता । मनसा युक्तस्त्वम् अद्याचित् अद्यापि घर्षमाकाले ।
“निपातस्य च”-(पा० ६-३-१३६) इति वीर्यः । कृणवः
कैरोष्येयं कर्म । उपरि सूर्यस्य भौमात्रसानवस्थापयति वर्षासु च

१. “वृजी वर्जने” (स० प०) छद् । निवर्जयामावर्जयन्
(उच्छ्रेयः) निक्षेपश्चाधोवर्णयत्यत्र बोध्यः ॥

२. “निवर्हयती”ति वषकर्मणः (निघ० २-१९-३०)
पाठः ॥

३. “कृवि हिंसाङ्गणयोश्च” (भा० प०) इदित्वाभुम् ।
लेडि निष्पञ्चगमः । “यिनिङ्कण्योश्च”-(पा० ३-१-८०) ति
उपसर्गयो वृत्तादस्मादकारादेशश्च । तस्यातो ज्ञेये सति आनिबद्धा-
याह्वयपशुणाभावः । शुणावादेशो ॥

वर्षति तस्मात् कारणात् त्वात्वां परि उपरि तव । “उभ-
सर्वतसोः कार्यां विप्रुपरीदिषु विषु द्वितीये” (पा० १-४-
४८ वा०) ति द्वितीया । उकारलोपोऽन छान्दसो द्विर्भावा-
भावव्योपशिक्ष्यः ॥ कः वतैते ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ लमेव
सर्वभूतानि परिगृह्य (वयोऽहस्य) वर्तस इति भावः ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः ।
शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितु रोरुयमाणो वना-
नीति वा वधेनेति वा ॥

अत्र वसिन्पक्षे वधेन इति निर्वचनं वना इत्यस्य, तत्र
मेघवधेनेति योज्यम् । उदकशब्दस्यास्मिन्पक्षेऽप्याह्वयोऽभिवर्जन-
सम्बन्धात् । मेघवधेनोदकानि निवृणक्षि समन्ततोऽपञ्चय्य च
विक्षिपसीत्यर्थः ॥

एवमत्र संस्तम्भकर्मणा (हवीभावाधेन) वीडयतिना (प्रति-
द्वन्द्वितया) सह प्रयोगात् (वीडयतेरथैवपरीत्येन) ग्रन्दते-
र्मृदुताथैलमुपपद्यते ॥ वीडयतेर्गन्दिना (प्रतिद्वन्द्वितया) सह
प्रयोगोऽन्वेष्टव्यः ॥

एवमत्र त्रिद्विशाब्देनादित्य उक्तः । तत् पुनरेतदस्यैव शुद्धभा-
वकरणादादित्यस्य ग्रन्दिनमिति, अतो ग्रन्दिनशब्दस्य शुद्धभावा-
द्योपपिषादिषवा वीडयतिना संस्तम्भाधेनवाचिना सह सम्बन्धमत्र
ग्रन्दतेः प्रयोगं भाष्यकारो दृष्टयति निगमेन—

“अग्रन्दत वीळिता” ॥

(श्र० सं० २-७-१-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अपिपूर्वः, अप्ययं सप्रतर इति अपिशब्दः अत्र—

वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ
पूर्वेण संप्रयुज्येते ॥

संस्तम्भकर्माणौ हवीभावाधेनौ पूर्वेण अनेनैव (अनन्त-
रेण) ग्रन्दिना, यत् सं-गतौ प्रतिद्विग्विभावेन (समानवाक्यता-
सुपगतौ) प्रयुज्येते तस्मात् त्रिद्विशाब्दस्य शुद्धभावाधेनस्युप-
पद्यते (तौ हि हवीभावाधेनौ) इति भावः । तथाचायं निगमः—

“तदेवनां देवतमायु कर्तव्यमश्रमं गृह्यमावन्त वीळिता ।
उद्गा आजुदभितुर्ब्रह्मणा वृत्तमगृह्यन्तो व्यचक्षुस्त्वः” ॥

श्वसनमदित्यस्यार्थं जगती । बर्हस्येव सूक्ते शस्यते—देवानां-
मिन्द्रादीनां मध्ये देवतमाय अतिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ।
पञ्चयै चतुर्धा । (पा० २-३-६२ वा०) ईदृशस्य बृहस्पतेः
तत् कर्तव्यं कर्तव्यं कर्म “कृत्वायै तवैकेकेत्यलनः” (पा०

१. छान्दस पत्र । अत एवात्रिंशितान्तेपूर्यादिषु सतिस्वति
वातिकार्थस्यात्र बाधः ॥

२. अनेन हि ग्रन्दतेर्मृदूभावाधेना स्पष्टतरा भवतीति ॥

३-४-१४) इति लम्प्रत्ययः । यत् दृष्ट्वा दृष्टानि मेघैश्चन्द्रानि
असुरबलानि वा, अश्वध्नन् "अन्ध विनोचनप्रतिवृषणयोः"
(भा० प०) अस्य बलेन ध्रुवितानि (विच्छिन्नानि) अभू-
वन् । तथा वीळितानि वीळितानि संक्षम्भितानि (सज्जद्वानि
द्वर्षितानि वा) असुरकुलानि शैलोंः (पा० ६-१-७०)
अश्वदन्त अश्वदन्त सुदृढमयवन् दन्दतेलेङ्गि नलोष आर्षः ।
अपिच स (दृष्टस्यति) बलेन (असुरेण तदाख्येन) अपहृताः
गाः धेनुः । "आप" इति दुर्गमत्तम् । नैरुफपक्षेण उदाजते
"अज गतिक्षेपणयोः" (भा० प०) लङ् देवान्प्रत्युदगमयत् ।
तथा ब्रह्मणा आत्मीयेन मन्त्रेण बले सर्वस्यावरकमसुरम् ।
मेघमिति दुर्गः । अभिनन् मन्त्रसामर्थ्येनाभैतीत् । तदनन्तरं
बलेनोत्पादितं तमः ध्वान्तम् अगूहत् "युद्ध संवरणे" (भा०
प०) लङ् । गृह(महद्य)मकरोत् । वैद्युतात्मनेति दुर्गः ।
तदनन्तरं स्वः आदित्यं व्यचक्षयत् तमसो निराकरणेन
विशेषेण तत्स्थमदर्शयत् । षष्टिः पश्यतिकर्मा ॥ ३ ॥

अथ "निष्पपी" (५१) स्येतदनवगतमवगमयति—

निष्पपी स्त्रीकामो भवति । विनिर्गतसपः ।

अत्र स्त्रीकामः पुंश्लोऽभिधेयः । विनिर्गतसप ईत्येष
शब्दसमाधिः । सपः शेष इत्यनर्थोन्तरम् । तेनात्र बहुव्रीहिः
वक्ष्यते । निष्पपी—ति कैमधाराद्यादपि मलार्थीय इति (पा०
५-२-११५) आर्षः । निर्गतः सपो निष्पपसोऽस्यास्तीति
निष्पपी । "सुम् विसर्जनीये"—(पा० ८-३-५८)ति सपः सस्य
बले डुलेन (पा० ८-४-४१) पूर्वस्य (निःसः सस्य) षः ॥
यद्वा सपति समवैति योग्यता सज्जच्छत इति सपः शेषः । पचायन्
(पा० ३-१-१-३४) निर्गतो निष्पपः सपः शेषो यस्य स
निष्पपः स्त्रीव्यसनी पुरुषः । स एव निष्पपी । वर्षव्यापत्त्या
ईकारः प्रभोदराधिलात् । इति सायणः ॥

अथ सपसब्दं निर्गतीति—

सपः सपतेः स्पृशतिकर्मणः ॥

स्पृशत्यर्थं वर्तमानस्य "सुप्ति संज्ञार्थां ये" (पा० ३-३-
११८) सपः । सपतेः "षप समवाये" (भा० प०)
इत्यस्य । समवायः सम्बन्धः स चेह स्यस्वरूपः । तेन हि

१. पर्वतादीनि—इति सायणः ।

२. दृष्टीकृतानि दृष्टादीनि—इति सायणः ॥

३. स्तुवमान इति दुर्गस्यैव शेषपूरणेन दृष्टस्पर्शेरेतद्विशेषणम् ॥

४. अत्र "विनिर्गतसप" इत्यस्यन्तवर्णविपरिवर्तेण दुर्गः
पपाठः । तत्र मूलं रक्तद्वालाभिमाष्यमिति देवराजः । सपः शेष
इत्यनर्थोन्तरं तन्मते परं स (शेषः) शेषैः षे -अयं च स्पृशतेति-
त्यर्थेभेदो दुर्गिवारस्तथाचासकृत्पाठ एवान्यथापि सुप्रितपुस्तक
उपलभ्यमानः साधीयानिति सायणोऽप्याह ॥

५. "न कर्त्तव्यारयान्मलार्थो बहुनीद्विष्येत्प्रतिपत्तिकार"
इति हि व्याकृतविदां राक्षान्तः । अत एव कृष्णसर्पवान्स्त्रीक
इति न भवतीति शब्दरक्षादी व्यक्तम् ॥

स्त्रीमगः स्पृश्यते । वस्तुतस्तु—सर्वेनात्र सुखातिशयो लक्ष्यते
सपति स्पृशति सुखयतीति सपः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

"मा नो मधेव निष्पपी परादाः ॥"

(ऋ० सं० १-७-१८-५)

**स यथा धनानि विनाशयति, मा नस्त्वं
तथा परादाः ॥**

मा न इति । अस्य "प्रति यत् स्या नीधादर्थि दस्यो-
रोकोनाच्छासर्दनं जानुवी गात् । अधस्मानो मधवञ्चकुता-
दिन्" इत्यादिः । कुस्तस्येयमपैच्छ्रष्टु एनेत्री । हे मधवन्
इन्द्र ! यत् यस्मात् स्या सा नीधा स्तुतिः "णीन् प्राप्ते"
(भा० उ०) "हनिक्षुपी"—(उ० २-२)-स्यादिना कथन्
करणे । नीयतेऽभिप्रेतोऽर्थोऽनया स्तव्यं प्रतीति ॥ "नीधां विदो-
जरितारः" (ऋ० सं० ३-१-११-५) इति निगमात् । "जरि-
तारः स्रोतारः" इति तद्भाष्यम् ॥ दस्योः शत्रूणांस्वपक्षयितु-
स्तव "दसु उपक्षये" (दि० प०) "जनमिदसिभ्यो युः"
(उ० ३-२०) इति युप्रत्ययः । ओकोन निवासस्थानमिव "हृद-
यम्" इति शेषः । अच्छा अच्छ आभिमुख्येन "निपातस्य चे"—
(पा० ६-३-१३६)ति वीर्थः । "अनुप्रविश्य" इति शेषः । सदर्नं
स्थानभेदतन्ममेति जानती । गात् अगात् । नित्यकालमेव
गच्छति । एतेलेङ्गि "इणो गा लङ्गी"—(पा० २-४-४५) ति
गादेशे "गातित्ये" (पा० २-४-७७)ति सिचो लुकि "बहुलं
छन्दस्यमात्रोणेऽपी"—(पा० ६-४-७५)-लङ्भाषः । इति
अस्माभिः प्रत्युदशी दृष्टम् । भवद्भुज्जतार्थ—(यथैषः स्तोत्रा
मांभुनाभिमतपुणेन स्तुत्यात्साहु स्यादिति तमेत) मनुप्रविश्येव
भवतो हृदयं तेनात्मानमभिसम्बध्यैतन्ममं सदनमिच्छामिभ्य
तत्रगच्छतीति तथाविधः स्तोत्रो वयमतो ज्ञानं चकृतात् पुनः
पुनः क्रियमाणात् कर्मणः । आत्मनः सुखाश्रयभूतात् नः अस्मान्
मा परादाः पराङ्मुखान्मा दधीयाः । येन वयं विनाशमुपैम
तथा सा कार्पातित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—मधेव निष्पपी
निष्पपी पुंश्लोः स्त्रीकामो लंपटः स यथा मधा मधानि धनानि
(निघं० २-१०-१) विनाशयति तद्वत् । "शेक्षन्दसि
बहुलम्"—(पा० ६-१-७०) इति शैलोंः ॥ ५ ॥

एवमत्र शब्दसाल्प्यादर्थोपपत्तेः धननामसम्बन्धा "नि-
ष्पपी" निर्गतसपः स्त्रीकामो लंपट इत्युपपद्यते ॥ स यथै-
त्यादि मन्त्रमाध्यम् ॥

१. अथ विमजतीति पाठः सायणेन धृतः ॥ तस्याने
परित्यजतीति तदर्थमाह । तथास्यान्मा पूर्वसाधीरित्यस्मादर्थः ॥

२. करोतेवैरङ्गगन्ताः ॥

३. वनभूतास्तव वयमिति रक्षालास्यान्मावसादयिष्वा इति
आनं दुर्ग आह । अत्र "दृष्टाय दाने" (उ० उ०) "गाति-
त्ये"ति (पा० २-४-७७) तिचो लुकि "बहुलं छन्दस-
माश्चोणेपी"—(पा० ६-४-७५)-लङ्भाषः ॥

तूर्णाशुदकं भवति तूर्णमश्रुते ॥

“तूर्णांशं न गिरेरधि” ॥

(ऋ० सं० ६-३-१-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ तूर्णांशम् (६०) इत्यनवगतम् । उदकं भवतीत्यभिधेयवचनम् । तद्धि तूर्णम् क्षिप्रम् अश्रुते व्याप्नोति, “अश्रु व्यातो” (खा० आ०) “कर्मण्य” (पा० ३-२-१) “क्रियाविशेषणार्थो कर्मत्वं नपुंसकल”मिति नियमात् । अत्र निगमः तूर्णा० रधीति । “प्रतिश्रुताय चोषुषतूर्णांशं न गिरेरधि” । हुवे सुक्षिप्रमूलये” इतीयं मेधातिथेराधम् गायत्री ऐन्द्री । रात्रिपर्याये शस्यते-मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता । हे ऋत्विग्यजमानाः ! प्रतिश्रुताय अग्न्यार्चिज्यमुपगच्छता प्रतिश्रुतम् “अहनिर्दं सुतिभिराहविध्यामी”ति, तस्मै (तत्प्राप्तनाय) वः युष्माकमर्थं एतस्मिन्प्रस्तुते कर्मणि सुक्षिप्रं सुहृदं सुनलं वा इन्द्रमहम् ऊतये तर्पणाय भवता-मात्मन्त्रं, रक्षणाय वा धृषणं धृष्टं प्रगल्भं यथा सात्तावा हुवे आह्वये ॥ अत्र इष्टान्तः-तूर्णांशमेति यथा तूर्णांशमुदकम् गिरेः पर्वतस्य मेघस्य वा (निचं० १-१०-१०) अधि उपरि वर्तमानमाह्वयन्ति वयोर्धिनस्त्वद्वत् ॥ ४ ॥

एवमत्र गिरिसम्बन्धः “तूर्णांशम्” उदकमित्युपपद्यते ॥

क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति, यत् क्षुम्भ्यते ४ (१६)

अथ क्षुम्पम् (६१) इत्येतद्वचनगतम् । अहिच्छत्रकं भवतीत्यभिधेयवचनम् । यत् वस्यत् स्तुष्टमार्त्तं तत् क्षुम्भ्यते शीर्यते । “क्षुम सक्कले” (दि० प०) “शक्लिङ् व”-(पा० ३-३-१७२) ति शब्दार्थे ण्यति क्षोभ्यमिति प्राप्ते औकारस्य ऋस्त्वम् भकारस्य पकारो यकारलोपश्च, उपजनश्च भकारस्य णोदरादित्वात् ॥ अथैवैव क्षोभयितुं शक्यम् । अथवा कर्मणि घञि बहुलवचनाद्वातोर्गुणाभावो-मुनामगश्च वीज्यापस्या भकारस्य पकारः णोदरादित्वात् । अहिच्छत्रकमुच्यते । “क्षुम्पं क्षोभममिति न्याग्यम्” इति दुर्गाः ॥ ४ ॥ (१६)

१. अत्र फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वं लोके पचतीति वदित्येव मूलम् । नपुंसकं तु लिङ्गसामान्ये “सामान्ये नपुंसकम्” (पा० २-४-१७ वा०) इति वचनात् ॥ देवराजस्तु अभुत इत्यंशं पचावच् (पा० ३-२-१३४) तूर्णांशं तदश्वेति कर्मधारयमाह ॥ तूर्णांशमिति प्राप्तमिति दुर्गा आह । अग्न्यानवगतये हेतुद्वक्कनामस्तु निषण्डवपाठ एव ॥

२. तथाचैव वक्ष्यते “क्षिमे हन् नारिके वा” (नि० ६-१७-२) इति ।

३. अवतेरस्त्यर्थस्य निपातः (पा० ३-३-१७) रक्षणा-र्थस्य वा ॥

४. यक्षोमण्येपरि छत्राकारमुपपद्यते तत् ॥

उक्तार्थं निगममुदाहरति—

“कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।
कदा नः शुश्रुवद्भिर इन्द्रो अङ्ग ॥”

(ऋ० सं० १-६-६-३)

कवेति ॥ गीतमस्याधैम् । उष्णिगैश्च । तार्तायसवनिर्केतु उक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छेतिनः शस्त्रे विनियुक्ता । इन्द्रः कदा कस्मिन्काले अराधसम् हविर्लक्षणेन राधता धनेन (निचं० २-१०-१७) रहितम् । अयद्यारम्भं सुखा हविषा वा अनाराधयन्तमिति परमार्थः । मर्तम् मनुष्यम् (निचं० २-३-१३) पदा पादेन क्षुम्पमिव अहिच्छत्रकम् इव । स्फुरत् अवस्फुरिष्यति अभिर्हंसिष्यति । स्फुरति स्फुलतीति वधकर्मसु पठितम् । (निचं० २-१६-१५) “छन्दसि लृङ्लटः” (पा० ३-४-६) इति लृङ्घं लट् । “बहुलं छन्दसमा-व्योगेऽपी”-(पा० ६-४-७५) लट्भावः । कदा च नः अस्माकम् परिचरितूर्णां गिरः सुतिलक्षणा बावः अङ्ग क्षिप्रम् शुश्रुवत् श्रीयति । “शु श्रवणे” (भा० प०) लैट्यनामः “बहुलं छन्दसी”-(पा० २-४-७६)-ति वापः श्रुः ॥ शुला च समर्द्धमिष्यत्वादिषः । अनाराधयितृषु पदा पादेन इतिष्यति । अनाराधयित्वाधिश्रोत्रिशेषं कदा शास्तीति भावः ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

कदामर्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवाव-
स्फुरिष्यति कदानः शृणोति च गिर इन्द्रो अङ्ग ।
अङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति ॥

शृणोतीति । “विभाषा कदाकलीः” (पा० ३-३-५) इति भविष्यति लट् । अत्रावस्फुरतीति पाठः प्रत्यक्षकृतः शृणोतिना परोक्षकृतेन दुर्गोज्ज-इति कचिन्मुद्रितपुस्तके सप्तत्युपेक्षितः सायणेनापि ॥ अङ्गैत्यव्ययम् । अङ्गेनेति कर्मणोऽपि घञि वा लोके । वेदेत्यवतेरङ्गेतेर्वा गतिकर्मण एवात्र निर्दिष्टम् । यद्धि क्षिप्रं तत् अङ्कितमङ्कितं वा भवति उत्तरक्रियाङ् ॥

निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृष्ठो निचमनेन
प्रीणाति ॥ ५ ॥ (१७)

अथ निचुम्पुणः (६२) इत्यनवगतमनेकार्थश्च सोम इत्यभिधेयवचनम् । निचान्तपृष्ठो इति शब्दसमाधिः । स हि निचमनेन नितरां भक्षणेन प्रीणाति तर्पयति भक्षितारम् । “चमु अदने” (भा० प०) तथावात्र “प्रीणातेः” (क्या० पु०) वीणादिवणमन्तो निपातः । चमेरुधाया उल्लं प्रीणातेः पुष्पावश्च ॥ साधनान्तराण्यन्तरेणैव यथावत्सरं वक्ष्यन्ते ॥ ४ ॥ (१७)

१. निचान्तो मक्षितः सन्पुणः प्रीणयितेति तदर्थः ॥

मेव पद्यते इति “पद गतौ” (दि० आ०) इन् (उ० ४-११४) ॥ ६ ॥ (१८)

अत्र निगममुदाहरति—

सुगुरं सत् सुहिरण्यः स्वधो वृहदस्मै वयु इन्द्रो दधाति । यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो-मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनार्ति ॥

(ऋ० सं० २-१-१०-२)

सुगुरिति ॥ कक्षीवत आर्यं त्रिष्टुष्यनदैवैरम् । कक्षीवतः पिता स्वनयाद्राक्षो गृहीतधनमागतं सुतनालोचय तं राजानं बहुप्रकारेणाश्ले—असौ स्वनयो राजा सुगुः शोभना गावो यस्य स असत् अस्तु शोभनैवैतुभिर्गोभिस्तद्वान् भवतु । तथा सुहिरण्यः सुद्रुत—हित—रमणीयैर्धनेस्तद्वान् भवतु । एवं स्वधः शोभनाश्वः । अस्मै प्रदत्ते रात्रे, इन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता बृहत् महत् (प्रभुर्तं) वयम् अहम् (निर्व० २-७-७) आयुर्वा दधाति दधातु ददातु । योऽयं राजा अस्मै मतसुताया गोहिरण्याश्वाभ्यानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामैभिर्बुद्धिप्रार्थनोन्मितैव । कस्येयमाशीरिति स उच्यते—हे प्रातरित्वः ॥ प्रातरागमिन्नतिथेः । पुत्रः । प्रातरपपदादेतेः कनिष् (पा० ३-२-७५) हुक् (पा० ६-१-७१) “नेवृद्धि कृतिः” (पा० ७-२-८) इतीडभावः । स्तं छन्दसम् ॥ यः राजा आयन्तं गुरुकुलादागच्छन्तं त्वा त्वाम् वसुना अन्तसाधनेन गवादिधनेन उत्सिनार्ति भूते कट् उच्छेदं यथा स्यात्तथा गमनतः प्रत्यवप्रातः । रात्रा-निद्रागमनं न्यरीत्सीत् । स हि गुरुकुलात्समाप्तयिषः पैतृकं गृहं प्रत्यागच्छन्पूर्वैऽङ्घ्रि तद्गृहे तेन दित्तया निरुद्धगतिरपितवान् ॥ अत्र दृष्टान्तः मुक्षीजयेव पदिम् इति । यथा कुमारः मुक्षीजयौ पादयथा पदिं नित्यपदितारं (गन्तारं) पक्षिणम् उद्गम्य सिनार्ति भज्नाति तद्वत् मयाऽननुज्ञातं सपथागच्छन्तमपि त्वां बहुदानेन न्यरीत्सीदवासयच्च स्वे गृहे गतेऽङ्घ्रि । इति भावः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वधो महाशसै वय इन्द्रो दधाति । यस्त्वायन्तमन्नेन प्रातरागमि-न्नतिथे । मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनार्ति कुमारः ॥

१. “या तेनोच्यते सा देवते” इति परिभाषणात् ॥

२. “छेदोऽङ्घ्रौ” (पा० ३-४-१४) इति छेदोऽङ्घ्र्यायम् । “इतश्च लोपः” (पा० ३-४-१७) पतच—यथा साधनाभिमतं न्याख्यातं भाष्यस्वसरस्तु भवतीत्येवं । वयःशब्देन वसुसाधनेन वात्रमेवाभिधीयते । यः प्रातरित्वानमतिथिमेनेन (प्रातरासेन) सत्करोति स पदं भवतीति तद्वान् हुमं आह ॥

३. गवादीनाम् ॥

४. मुच्यमाना सती कथनं जयतीति मुक्षीजा मृगपक्षादिव-धनरज्जुस्तथेति साधनः ॥

निगदय्याख्यमेतत् । अथ मुक्षीजापदं बहुधा निर्वेत्ति—

मुक्षीजा—मोचनाच्च सयनाच्च तननाच्च ॥

मोचनाच्च साधयमुच्यते पक्षिणः पादे । **सयनाच्च** सीयते बध्यते हि तथा पक्षी । **तननाच्च** सा हि पक्षिणो वधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भावम् मुक्षीजा इत्येतदभिधानं भवति । तत्र तन्यतेरिज्भावः । सर्वोऽयं पृषोदरादित्वात्साधुः ॥

पादुः पद्यतेः ॥

अथ **पादुः** (६४) इत्येतदनवगतम् । **पद्यते**रित्यर्थ-प्रतीतिः । “पद गतौ” (दि० आ०) “छन्दसीणः” (उ० १-२) इति बाहुलकादुण् वृद्धिः । पदनं पादुर्गमनमित्यनर्थान्तरम् ॥

अथास्य निगममुदाहरति—

“आविः स्तः कृणुते गृहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ ४ ॥”

आविष्कुरुते भासमादित्यो गृहते वुसम् ॥

(ऋ० सं० ७-७-१९)

आविरिति । अस्य “सा तं जीवातुद्वत् तस्य विद्धि मासै तादृगपगृहः समर्थ” इत्यादिः । वसुकस्येन्द्रपुत्रस्यैवार्थं त्रिष्टुष्येन्द्री ॥ महाप्रते महत्सीये द्यस्यते । अत्रान्तरात्मनेन्द्रः स्तूयते । हे अन्तरात्मने । ते तव सा तादृशी आदित्यात्मिका देवता जीवातुः जीवनेष्टुः जीवेराहुः । “जीवातुर्जीवनौ-पथ”मित्यमरः । या तापप्रकाशशुद्धयास्तमयरसादानादिलक्षणया प्रवृत्त्या त्वागुपजीवयति । उत औपि च तस्य भगवत आदित्यस्य तमुपकारं विद्धि जानीहि । यमयास्य स्तुतिरुविर्दानादिलक्षणः प्रत्युपकारः कर्तव्य इत्येतदपि विज्ञानीहि ॥ समर्थे सङ्ग्रामे (निघ० २-१७-२३) एतस्मिन्मृत्युना सह वर्तमाने सवैभूतानाम् । अथ श्वो वा को वा कदा वा भियेत इति को हि वेदात्र । एतादृक् एतादृशमुपकारमस्य मासापगृहः संवृतं माकार्वाः । प्रत्युपकारायसौ लभन्तु-यच्छलेति भावः । किञ्च निर्णिजः उपनिर्णेजयितुः (सवैस्य शोधयितुः) अस्य आदित्यस्य पादुः गमनमवभासनेन चरणद्वानादि कर्म, निवेदनाच्छ्रेय मातुः न मुच्यते नोपर-म्यते । किन्तु अयं स्वः आदित्यः आविष्कुरुते प्रकाशी-

१. इन्द्रो ह्यन्तरात्मा पुरुषस्तस्यैतल्लिङ्गमनुमापकं यदित्दिप्र-ज्ञाम्, पाणिनिरपि “इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं” मित्यादि लक्षणमस्त्वयत् (५-२-१३) । न्याख्यातं च इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गमिन्द्रियं, करणेन कर्तुर्नुमानादिति (सि० की०) ॥

२. “उताप्यथैविकल्पयो”—इत्यमरः ॥

३. तमःपङ्कदिश्वानि जगन्नि स्वैन प्रकाशोदकेन निर्णिफानि धौतातीव करोतीति निर्णिक् पद्यते । तस्य ॥

४. शोभनमरणं गमनमस्य । निष् (पा० ३-२-७५) ॥

करोति स्वभासा सर्वमिदं जगत् । तेनैवोपभासितमिदं
व्यवहाराय कल्पत इत्यर्थः । बुसम् उदकं च (निबं १-
१२-२०) स एव गृहते संश्रुणोति रश्मिभिः “गुह्य
संवरणे” (भ्वा० पु०) छद् ॥ ४ ॥

आविष्कुरुते । इत्यादि भाष्यं सप्रार्थम् ॥

अथ बुसं व्याचष्टे—

बुसमित्युदकनाम, ब्रवीतेः शब्दकर्मणः ।
अंसतेर्वा । यद्वर्णनात्तत्पुदकं, रश्मिभिस्तत्प्र-
त्यादत्ते ॥ ७ ॥ (१९)

इति धीयास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे नैग. का.

पञ्चमाध्यायस्य तृ० पादः ॥ ५ ॥ ३ ॥

शब्दकर्मणः शब्दार्थस्य (अ० ५०) सप्रत्यये धातोर्व्या-
देशो बाहुलकात् । तद्धि शब्दवद्भवति । अंसतेर्वा । अधः-
पतनार्थस्य (भ्वा० आ०) पचाद्यचि (पा० ३-१-१३४)
प्रयोदरादिः । तद्धि अस्यते नैवात् । यत् उदकम् । वर्षन्-
न्तरिक्षात्पातयत्यादिस्य । तत् रश्मिभिः प्रत्यादत्ते इति
समासतोऽयमर्थो व्याख्यातो भाष्यकारेण ॥ ७ ॥ (१९)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविबुधौ नैग० काण्डे
पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति, विवृतज्योतिष्को वा,
विकृतज्योतिष्को वा, विक्रान्तज्योतिष्को
वा ॥ १ ॥ (२०)

अथ वृकः (६५) इत्येतदनवगतमनेकार्थं च । तत्र
तावत् चन्द्रमाः वृकः । स हि विवृतज्योतिष्कः प्रकाशित-
ज्योतिष्कः । भवति । अथ वा विकृतज्योतिष्कः । तद्धि
तस्य विकृतं ज्योतिः, शीतलात् हासवृद्धिर्भावात् । इतराणि
तूष्णानि ज्योतीनि स्यादीनाम् शोभनानि एतदपेक्षया ।
अथवा विक्रान्तज्योतिष्को वृकः । तस्य हि विक्रान्तं
(दिगन्तरगमनात् सर्वतोर्विसारि) ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहन-
क्षत्रतारादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात् । एते च शब्दसमाध-
योऽस्य (वृकशब्दस्य) तथाच व्युत्पत्तौ विविधवृणोतेः

१. आदत्ते ॥

२. “बुस उत्सर्गे” (दि० १०) इत्यसादिगुणपञ्चलक्षणे
(पा० ३-१-१३५) के बाहुलकात्कर्मणि । निपूर्वात्सातेर्वा
(अ० ५०) “आतच्छोपसर्गे” (पा० ३-२-१०६) इति करणे
बाहुलकात्के उपसर्गकारणोकारो बलं च धातोर्नस्य कोपः । इत्येष
हु साधोयान्साधुत्वप्रकारो देवराजेन धृतः ॥

(खा० उ०) “स्रुभूभृमिमुभिभ्यः कक्” (उ० ३-४१)
इति कक् प्रत्ययः । विवृत- (स्रु-) ज्योतिष्कत्वाद्धिवृतः
सन्वृक इत्युच्यते । नहि नक्षत्राणामिवाव्यक्तमस्य ज्योतिः ।
एवं विकृत-विक्रान्तशब्दयोर्नैकभावः प्रयोदरादिलात् । ज्योतिः-
शब्दलोपश्च “विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः”
(पा० ५-३-८३ वा०) इति वचनात् ॥ सर्वत्रात्र बहुव्रीहि-
लक्षणः काः (पा० ५-४-१५४) समासान्तः । “इदुदुप-
धस्य चाप्रत्ययस्य” (पा० ८-३-४१) इति विसर्जनीयस्य
पः ॥ १ ॥ (२०)

अत्र निगममुदाहरति—

“अरुणो मांसकृद्वृकः पृथा यन्तं ददृशु
हि । उज्जिहीते निचाय्या तथैव पृथ्वाभूयी
वित्तं मे अस्म रोदसी ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० १-७-२३)

अरुण इति । अपां पुत्रस्य त्रितस्य कूपे पतितस्य
कुत्सस्य वार्षम् । पक्षिः वैश्वदेवो । अरुणः आरोचनः
(आभिमुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया उद्योतयता)
मांसकृद् मासानामर्थमासानां च कर्तो चन्द्रमाः वृकः । स
हि नक्षत्रमण्डलस्योऽवस्थितः । पृथा खेन २ मार्गेण यन्तं
गच्छन्तम् । एतेः सततं रूपम् “इणो यण्” (पा० ६-
४-८१) नक्षत्रगणम् ददृशु पश्यति । “छन्दसि छल्लुल्लुल्ल”
(पा० ३-४-६) इति वर्तमाने छिद् । हि अवधारणे,
नक्षत्रगणमेव पश्यति न मामवमैन्धकूपे पतितं पश्यति । यदि-
नाम स पश्येत्कदाचिदवश्यमस्यास्त्रायेतापशो मांसमिति भावः ।
निचाय्यं दृष्ट्वा च नक्षत्रगणम् उज्जिहीते अभिजिहीते ।
येन येन नक्षत्रेण योक्ष्यमाणः (अमुना मयाथ योक्तव्यं इति
कृताभिसन्धिर्भवति) तं तमेव अभिलक्ष्य जिहीते उत्पश्यति ।
तेनैव सहोदेति नान्येनेति स मां कथंकारं पश्येदित्यर्थः ।

१. त्रितस्याप्यन्तं तैत्तिरीयाः स्पष्टमागन्ति—“तत पक-
तोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत्, ततो द्वितोऽजायत स तृतीयम-
भ्यपातयत्, ततश्चितोऽजायत । यदन्नोऽजायन्त तदाभ्यानामा-
प्यत्वमिति” (तै० ब्रा० ३-२-८) ॥

२. आकाशमार्गेण ॥

३. पतेनानादरो व्यवहते ॥

४. “वायु पूजानिश्चामनयोः” (भ्वा० उ०) निशीमनं
वायुपूजानमिति भावः । निपूर्वात्सातं बलं सार्धं (पा०
७-१-३७) ॥

५. अथै “हाङ् गता” इति जाशेलादिकस्य “भृजामित्” (पा०
७-८-७६) इति खावभ्यासस्येते जिहीत इति भवति । अत्रो-
च्छब्दार्थं भावय्येत्तन्माभ्योदितस्याभ्यर्थकत्वं भाष्यकृदभिनेति
तदनुसारेणापि उद्धृष्टः । तथाच जिहीत इत्यस्य उद्धृष्टतीत्यर्थः ।

अत्र दृष्टान्तः आतोष्टेव पृथ्वायामयी यथाऽऽतष्टे वर्षकः पृथ्वायैयी तक्षणजनितपृष्ठकेशः । तदपनोदनायोर्बन्धिसुखो भवन्नप्यो न पश्यत्येवमयमप्योवतमानमपि मां न पश्यति । अतो हे रोदसी । यावापृथिव्यौ (तदधिष्ठातृदेवते) अस्य एवंभूतस्य (कृपे पतितस्य) मे मम दुःखं विन्तं विजानीतं युवाम् । विदित्वा चोत्तारयत मामस्यात्कृपादिति भावः ॥ ३ ॥

आवास्य भाष्यम्—

अरुण आरोचनो, मासकृन्मासानां चार्ध-
मासानां च कर्ता भवति चन्द्रमा वृकः । यथा
यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन
येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णुवन्निव
पृष्ठोरीणी । जानीतं मे अस्य यावापृथिव्या-
विति ॥

मासानाम् इति मासशब्दसम्बन्धाद्वर्धमासशब्दोऽव्या-
हृतो भाष्यकारेण । तानपि हासो निर्मनीत इति । उपलक्षण-
मेतदहल्यनसंवरसरादीनां कालविशेषाणाम् कर्ता तिथिविभाग-
ज्ञानस्य चन्द्रगलस्थानीत्वात् । नक्षत्रगणम् । इति चन्द्रमः-
शब्दाभिनियेनाद्व्याहृतम् । तथायैपपत्यविरोधाय । तक्ष्णुवन्
इत्यस्य “वृक्षमिति शेषः । स हि उच्छेदनास्यदेव यं तियोज्या
न वा । इत्यनेनाभिसन्धिभोक्तैको भूत्वा निचाययति पश्यति
एवं चन्द्रमा अत्युज्जिहीते । यावापृथिव्यौ । यौथ पृथिवी
चेति देवताद्वन्द्वे “दिवसश्च पृथिव्याम्” (पा० ६-३-३०)
इति दिवशब्दस्य यावादेशः । आदत्र “दिवो यावे” (पा०
६-३-२९) ति समुचीयते ॥ अत्र (मन्त्रे) मासकृत्
इति पर्व मा-सकृदिति शाकल्यविच्छेद-तन्मतेऽयमर्थः—
दक्षप्रअपतेर्दुहितृभूताः स्वभार्या अविन्यायास्तारकाः पुनः
पुनर्वदश्यं, मां सकृदेव पश्यतीति, सकृद्वृद्धा च उज्जिहीते
ताराभिः सहोष्णैव गच्छति न मां कृपादुत्तारयति अत इद-

१. “तस्य तन्करणे” (स्वा० पा०) तुम् (पा० ३-२-
१३५) आहपूर्वः । ऊहित्वात्यक्ष इहभावः (पा० ७-२-४४)
कनिनि तु तक्षेति ॥

२. “स्पृष्ट संस्पर्शने” (तु० पा०) करणे कनि पृष्टिः । धनि
(व० २-१२) तु पृष्ठम् । देहपश्चाद्भागः । स्पृश्यतेऽनेनेति,
छान्दसः सलोपः । पश्यन् दृष्टं च । पृष्टौ आमयः पृष्ठायम-
स्तद्वत्पृष्ठायामयी मतव्ये इतिः (पा० ५-२-११५) ॥

३. पञ्चमस्य येनार्थस्तमवमादरेणोर्ध्वकावेति भूत्वा पश्यति ।
यथा त्वसाधो नोत्तीति मां न पश्यतीत्यर्थः ॥

४. आर्तघोषणम् । यदा मे ममास्यात्तैरपलापसाधैम् (पद्य
च भाष्यस्वरसाधैः । पूर्वस्तु साधनोक्तः) ॥

५. कदास्यासनादुत्थितो भूत्वा । पश्यत दुर्गकृतं व्याख्यान-
मिदोक्तम् ॥

मनुचितमस्य हे यावापृथिव्यौ । युवां जानीतं मां चोत्तारयतमसा-
दिति । दुर्गस्तु-सकृन्मां ददर्श चन्द्रमाः । यदि पुनः पुनः
पश्येदवश्यं मोचयेदस्या आपदः । यथा तु यन्तं नक्षत्रगणं
पुनः पुनः पश्यति न मामित्येवमादित्योज्यमेतत्पक्ष इत्याह ॥

आदित्योऽपि वृक उच्यते, यदावृक्षे ॥ २ ॥

यत् यस्यादसौ तमः आवृक्षे विनाशयति समन्ततः ।
आवृणोति वा जगत्प्रकाशनेन । आवृणोति चोदकानि रक्षिमः
संभजत इत्यर्थः ॥ ततोऽयमादित्योऽपि वृक इत्यु-
च्यते ॥ २ ॥

उक्तेऽर्थं निगममुदाहरति—

“अजोहवीदधिना वर्तिका वामास्तो यत्सी-
मसृञ्चतं वृकस्य ॥” (ऋ० सं० १-८-१६-१)

अजोहवीदिति ॥ अस्य “विजुयुपां ययधुः सान्व-
द्रेजोतं विष्वाचो अहतं विप्रेण” इत्युत्तरार्धेनम् । कक्षीवत
आर्षमाश्विनी त्रिष्टुप् प्रातरनुवाकाशिनयोः सत्यते । “आश्वो
वृकस्य वसिकामुभीकै युवं नरानासत्या मुमुकम्” इत्युक्तम-
धस्तात् (ऋ० सं० १-८-१०-४) तदर्थमेवात्र पूर्वा-
र्धेनैव प्रतिपादयति । हे अश्विना अश्विनौ । औकारस्याकारः
(पा० ७-१-३९) चां युवाम् (कर्मभूतौ) वर्तिका वर्तन-
शीलौ र्षेयाः अजोहवीत् आवृणत (आवृणवती) । कदा पुन-
रावृणत ? यत्सीम् यदा बलम् । वृकस्य आदित्यस्य आक्षः
आस्यात् (सुखात्) आस्यस्थानीयामण्डलात्स्थैकीभूतामुपवं
प्रथकृत्वादयात्पूर्व रात्रेरपरभागे । “पदम्” (पा० ६-१-६३)
इति आसवादेश आस्यस्य ॥ असृञ्चतम् युवां मोचितवन्तौ
स्थापितवन्तौ । एतद्युवयोर्महाभागम् ॥ किञ्चान्यत् जयुषा
जयशीलैव रथेन अद्रेः मेघस्य (निर्व० १-१०-१)

१. वृणक्तैर्विकर्मणः । (निर्व० २-१९-५) बाहुलकादौ-
पादिकः (व० ६-४१) कथयथापूर्वं जकारलोपश्च । अत्र हि
“वृजी वजेने” (व० पा०) इत्येव धातुः । तनेनेदितमदादौ
केचित्पत्नित्वि । स चास्तनेपदी । इदित्वात्तुम् (पा० ७-२-५८)
आवृक्षे । वर्जने चेह विनाशो नैवण्डकमतेन । आसमन्तात् ॥

२. अत्रापि स पद्य (वृजी-) धातुः रौपादिक अनेकाथैत्यादा-
वृणोत्यर्थः ॥

३. “वृक्ष संभक्तौ” (वया० आ०) संभक्तिरिहाशनम् ॥

४. अत्र वर्तिका चटकशशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरूपे वर्त-
मानेन शुभा (वृकेण) प्रसूता पुरा किलाधिवामोचयतामिला-
ख्यावत इति साधनम् आह । यास्कमतेन तु वर्तिकाया,
वृक आदित्यस्तदास्तत् सप्ततन्वावमोचयतामित्यर्थः । अनीकै
सङ्क्राम इति साधनमते (निर्व० २-२७-१७) यास्कमते
आसधे । अनीकैः अन्त्येकैः । अभिपूर्वादिभ्योऽनेकानुलोपश्च ॥

सानु समुच्छितप्रदेशं विषययथुः वैदिकीकषया विशेषेण गत-
वन्ती । गत्वा च विष्वाचः विविधैरुक्तैस्तस्य मेघस्य सम्ब-
न्धिना विषेण उदकेन (निधं० १-१२-१५) जातम्
उत्पन्नं सर्वं भूतजात- (म्प्राणिषड्) महत्तम् अगमयत् “हन्
हिंसागलोः” (अ० प०) छद् । मध्यमपुरुषद्विवचनम् ।
सुखमनुभूयितवन्ती सुदृष्टिं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ १ ॥

यथाचास्मिन्नुक्तशब्देनादित्य उच्यते तथाख्यानाहुंरपेक्षित-
व्यमित्याह—

**आह्वयदुषा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता, ताम-
श्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानम् ॥**

उषाः किल आदित्येन अभिग्रस्ता अन्तर्णीता
अश्विनौ आह्वयत् आहूतवती प्रमुमुचतुः प्रमोचितवन्ती
इत्याख्यानम् आख्यायिका अस्मिन्नर्थं निदानविदो बहुवा-
चेदयन्ते तदुपेक्षितव्यं मन्त्रार्थनिर्णयेति भावः ॥

श्यापि वृक उच्यते विकर्तनात् ॥

विषमसौ कृन्तति (छिनति) उरणासीति, तस्मात् वृकः
श्याप्युच्यते ॥ तथाच विपूर्वाकृन्ततेः (तु० प०) पूर्ववद्-
पतिद्विरुभेया ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिः ॥”

(ऋ० सं० ६-४-३१-३)

वृकश्चिदिति । अस्य “आ वयुर्नेषु भूयति । सेमं नुस्तोमं
जुहुषाण आगृहीन्तु प्रक्षित्रयां प्रिया” इति शेषः । प्रगाथ-
पुत्रस्य कलेरार्थम् । सतोद्बृहती । महाप्रते तुवासीतिषु विनियुक्ता ।
वृकश्चित् वृकोऽपि श्यापि (सारमेयोऽपि) अस्य इन्द्रस्य
वारुणः वारयिता वारूणां विद्यत एव । किमुतान्यान्युपकर-
णानि ? य उरामथिः उरान्मेवान् मप्राति । “मंथ विलोडने”
(ऋ० प०) इत्यत्र च कित् । “अन्वेषामपी—” (पा० ६-३-
१३०) ति पूर्वपदस्य सीधः । स उरामथिरुणमथिरिति भाष्या-
दुराशब्द उरामथिः । स पुनरर्थः मेघः । “मेघोरश्रोणीणोऽयुर्मेष-
वृष्णय एवक” इत्यमरः । तथाभूतैः सन्नपि वयुर्नेषु प्रशस्तेषु

१. सायणस्तु—शङ्खभिरावेष्टितं जाडुषाख्यं राजानं स्तुवन्तं
शत्रुसमूहसिंहान्मय्य तेन सद्यः अयैर्गन्धुमश्वयं पर्वतायं गतवन्ता-
वित्यर्थः । तदुक्तं “परिविष्टं जाडुषम्” (ऋ० सं० १-८-
११-५) इत्यत्र ॥

२. तथा विष्वाचो विविधगतिरुक्तैस्तत्त्वैस्तस्यास्य जातमुत्प-
न्नमपत्यं विषेण उदकेन अहत्तं युवां हतवन्तौ ॥ इति च सायणः ॥

३. तथा चोक्तं (वै० सि० की०) “गलयथानां जुषधैरवा-
द्धनिदीन” इति (पा० ३-३-८६) स्यते ॥

४. उपगम्य मन्त्रार्थमीक्षितव्यमालोचितव्यमिति नैरुक्तानामर्थः ।

५. उरामथिः ॥

मार्गेषु प्रशौनेषु वा (निधं० ३-८-९-१०) आभूयति
आनुकूल्यमेव भजते । अतीव हिंस्रोऽपीन्द्रस्यानुकूल एव भव-
तीत्यर्थः । यद्वा अस्मैति कर्मणि षष्ठी । इममिन्द्रमुक्तकरो वृकोऽपि
वयुर्नेषु स्तोत्रेषु आभूयति अलङ्करोति । हे इन्द्र ! स त्व-
मिमं नोऽस्माकं स्तोमेषुप्रशुल्य जुहुषाणः प्रीयमाणः “जुषी
प्रीतिसेवनयोः” (तु० आ०) “छन्दसि जुह्वि कृत्विः” (पा०
३-४-६) इति वर्तमाने लिटः कानच् । क्षित्रया नाय-
नीयया (कमनीयया) धिया बुद्ध्या क्षुतिलक्षणेन कर्मणा
वा निमित्तभूतेन (निधं० २-१-२१) प्रआगहि प्रकर्षण
शीघ्रमागच्छ । इममस्मयहम् ॥ अत्र दुर्गः । सरमा हि देव-
ज्ञानी श्रूयते । तत्पुत्रनपुमिष्य देवानां गवि हव्यम् । तस्मात्
श्यापि वृक उच्यते इत्युपपद्यते, इतरेषामारण्यकानां परिग्रहा-
भावात् । अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽधेयः परोक्षकृतः वृकश्चिदस्य-
स्यात्यधोयोगात् । उत्तररुक्ष प्रत्यक्षकृतः आगृहीन्द्रस्यान्वयम-
पुरुषयोगात्संवेधनाच्च । देवता किल परोक्षा स्तुयमाना प्रत्यक्षी-
भवति । तदेतत्तत्त्वैर्वल्लक्षणेण मन्त्रैरुपेक्षितव्यम् ॥ ३ ॥

अथोरशब्दस्यार्थं विषष्टुः पर्वतीयसुरामथिःशब्दस्याह—

**उरणमथिः । उरण ऊर्णवान्भवति, ऊर्णा
पुनर्वृणोते—रूणोतेर्वा ॥**

उरामथिरिति । निगमप्रसक्तमुच्यते उरण ऊर्णा-
वानिति । ऊर्ण्या तद्वान् । अथ विग्रहप्रसक्तमुच्यते—ऊर्णा
पुनर्वृणोतेरिति ॥ ता अपि हि शीतत्राणार्थं विमिश्रयन्ते
इत्यूनाः । अथ वा ऊर्णोतेः आच्छादनार्थं वर्तमानस्य
(अ० उ०) “अन्वेष्योऽपी—” (पा० ३-२-१० वा ०) ति
उष्टाप् । तामिराच्छन्न उरणो भवति ॥

वृद्धवाशिन्थपि वृक्युच्यते ॥

वृद्ध-सूचैःश्रावं वायते (शब्दं करोति) तच्छीला वृद्ध-
वाशिनी “वृष्ट्वजातो गिनित्वाच्छील्ये” (पा० ३-२-
७८) इति गिनित्वा । शिवा, साऽपि वृक्युच्यते विकर्त-
नावर्त्त ॥ निगममत्रोदाहरति—

**“शतं मेपान् वृक्ये चक्षुदानमुज्जाश्रुं तं
पितान्धं चकारे”**— (ऋ० सं० १-८-११-१)

१. यदेवास्तौ विजानीते आभूयस्वयं श्रुनिति, तदेवास्तौ
आभूयति । यस्य तत्रैवं सर्वोपकरणसंपन्नत्वम् । स स्वमित्युत्तरेणा-
मिसम्बन्धोऽत्र बोध्यः ॥

२. सोमसाध्वेषु यागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा एष्ट्यादिसंस्कारा-
स्तुतिः स्तोमः ॥

३. विशेषेण त्रिवर्तेऽभिकाङ्क्षयते ॥

४. “वृक आदाने” (ऋ० आ०) इत्यस्य “इयुपम०”
(पा० ३-१-१२५) लक्षणकः । यद्वा वृणोतेरेव कः
(उ० ३-४१) इत्यनेन व्याचक्षते (भा० दी०) ॥

त्यपि निगमो भवति ॥

शतमिति । अस्य "तस्मां अक्षी नांसत्या निचक्षु
आधुतं दंष्ट्रा निषजावनर्चम्" इत्युत्तरार्धचम् ॥ अजोहवीदि-
खनेन समानार्थम् । वृषागिरः पुत्र ऋज्राक्षोनास राजर्षि-
स्तस्य समीपेऽश्विनोर्षाहनभूतो रासभो वृषीभूलावतस्थे । स च
तस्याहारायैकोत्तरशतसंख्याम् पौरजनानां खभृतान्मेषान्
शकलीकृत्य प्रवदौ, "शतमेकं च मेपात्रम्" (ऋ० सं० १-८-
१९-३) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते
प्रश्रुतं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तुशमानावश्विनौ,
असद्वाहननिमित्तमस्यान्धता जातेति जानन्तौ तस्यै अक्षिणी
प्रत्यच्छताम् इत्याख्यायते । तदेतन्मन्त्रेणाह मन्त्रकृ-
—
ऋज्राक्षो नाम राजर्षिः शतं शतसंख्याकम् मेपात्रम् उरणात्
वृक्ष्ये वृक्ष्ये शिव्यै "जसापिउ छन्दसि वाचचनमि"—
(पा० ७-३-१७ वा०) इति चतुर्थ्येकवचनस्याहभावे यथा-
देवाः । आरमना योपितायै शकलीकृत्य प्रोदादिति शेषः ।
तं चक्षुर्दानं श्वदितिरपिकर्मा अत्र शकलीकरणायः ततो लिटः
कानच् । तथाच शकलीकृत्य दत्तवन्तम् ऋज्राश्वं पिता
कृपातिरुक्त्य शापेनै अन्धम् दृष्टिहीनं चकार कृतवात् । हे
नासत्या नासलौ सखसैमावौ सखस्य नेतारौ वा मिषजौ
देवानां वैद्यर्मुतौ । "अश्विनौ वै देवानां मिषजौ" इति श्रुतेः
(तै० सं० ३-३-११) दंष्ट्रा द्यौर्दर्शनौवौ । एतरसंज्ञौ वा

१. शकलीकृत्य "मिषं शकलखण्डे वै"—लमरः ॥

२. एतच्चावर्षावस्थाप्यतं वैदितव्यम् (तदुज्जाधमिति परवा-
च्यप्रयोगात्) ॥

३. "विंशत्यावाः सदैकत्वे सवोः संख्येयसंख्ययो"—हिल-
मिथानात् ॥

४. अरण्यथा वृक्षस्तस्य जिव्ये इति साधनः । वृक्षयुते चैतत्
"कोकस्त्वौहाष्टमो वृक्ष" इति खगलतः पृथग् वृक्षत्वाभिधानात् ।
दुर्गेण तु शङ्खनायैदकतया व्यासथायमिति शिवाऽत्र वृक्षीत्युक्तम् ।
तदेतदनुपपन्नं व्यक्तीकारित्वेयम् ॥

५. दुर्गस्तु—चक्षुर्दानमिति सिधौ वर्णलोपमार्गमनुसृत्यैवं व्याख्या-
तम् । "वृक्ष्ये शिव्यायै, तथा वाशिधे सति परिदुष्टः चक्षुः
व्यापिष्टवान् दानम् । येयमेवं सोमनमभिप्रथितानामसाकम-
धैसिद्धये वाच्यते, तस्यै शतं मेपाणां दीवताम् इत्येवमाश्रयित-
वा मिति ॥

६. "शतं मेपात्रवृक्ष्ये मासहानं तमः प्रणीतमभिधेविन
पित्रम् । अक्षी ऋज्राश्वं अश्विनावचसं व्योर्तिरन्ध्यायं चक्रदुर्वि-
चक्षे" (ऋ० सं० १-८-१९-२) इति मन्त्रान्तरसंवादात् ॥

७. नसल्योवसलौ न असलौ नासलौ "नम्राजपात्रे"—
(पा० ३-३-७५)—ज्यादिना नलोपमावो निपातनात् ॥

८. भयसाधयितारामिति दुर्गः ॥

९. "दस दशैर्नर्दसनयोः" (चु० आ०) "एकपितृज्यौ"—
(उ० २-१३) ज्यादिना रङ् । औङ् आकारः (पा० ७-३-३९) ॥

"नासत्यावश्विनौ दंष्ट्रावाश्विन्यौ च तादुभा" विलमरात् ॥
अनवर्णं अनवर्णी । दृष्टव्यं प्रति पितृशापादुत्तरहिते ।
"सुषां सुखमि"—(पा० ७-१-३९) इति द्विवचनस्य लङ् ।
छान्दसो नलोपमावः । अक्षौ चक्षुषौ । "इव द्विवचने"
(पा० ७-१-७७) इति परत्वादक्षिशब्दस्य कारान्तादेशः ।
विचक्षे विगतदर्शनाय तस्यै ऋज्राश्वाय आऽधुतं व्य-
क्तमकृतम् ॥ १ ॥

जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयम् । जोषयितव्यं
भवति ॥ ३ ॥ (२१)

अथ "जोषवाकम्" (१६) इत्यनवगतम् । अविज्ञात-
नामधेयम् इत्यमिथेयवचनम् अविसर्गं वचनमित्यर्थः । यद्धि
जोषयितव्यम् विज्ञापयितव्यं परस्यै भवति । असष्टला-
दित्यर्थं शब्दसमाधिः ॥ विसष्टतायै सेवयितव्यमिति देवराज-
यजमानः । तथाच "सुषी प्रीतिसेवनयोः" (तु० आ०)
कर्मणि षष् । वचेष भावे । "वजोरि"—(पा० ७-३-५२)
ति कुलम् ॥ ३ ॥ (२१)

उक्तेऽर्थे निगमसुदाहरितम्—

"य ईन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।
जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवां भूसर्थश्च
न ॥ ४ ॥ (ऋ० सं० ४-८-२५)

य इन्द्राग्नी इति ॥ भारद्वाजस्येयमापम् । वृहती । हे
वृतावृधा ऋतावृधौ । (ऋतस्य सखस्य यक्षस्य वा) वर्ध-
यितारौ । इत्युपलक्षणः कः (पा० ३-१-१३५) "सुषां
सुखमि"—(पा० ७-१-३९) ति औङ् आदात् । हे इन्द्राग्नी ।
यः यजमानः सुतेषु अभिपुतेषु सोमेषु वां सुषां स्तवत्
सौति । छेदस्तप इतो लोपः (पा० ३-४-१७) अङ्गागमश्च
(पा० ३-४-१४) "तस्याधीय सोममि"ति शेषः । स
सुषोर्बहुमत इत्यर्थः । अथ पुनः जोषवाकं वदतः
योऽयं जोषवाकं वदति (अविज्ञातं किमप्युपांशु) तस्य हे
पञ्चहोषिणा । प्राज्ञितहोषिणौ । प्रभृतयौगामिति दुर्गः ।
प्रतिद्वस्त्रोर्गामिति साधनः । देवा देवौ । "सुषां सुखमि"—

१. "ऋ गती" (स्वा० प०) असा"दन्धेयोऽपि दृष्टवन्ते"
(पा० ३-२-७५) इति बाङ्गुलकाङ्गायै वनिष्य अर्वा गमनं निषयं
प्रत्यनयोर्लोखननर्णी इति प्राप्ति अनवर्षिति छान्दसः प्रयोगः ।

२. जोषं वदतीत्यर्थः । कः शतरी वक्ष्येकवचनम् । जोषवा-
कमित्यस्य विवरणमविज्ञातमित्यादि ॥

३. "यदिन्द्राक्षिश्व भूयिष्ठभाजौ देवतानां तस्याद्वाह्यश्च
रात्रा च भूयिष्ठभाजौ मनुष्याणामिति ह विज्ञाप्यते" इति श्रुतेः ।
तथा च पञ्चः प्रभृतः होषो यागोऽनयोःस्तौति कर्मधारवादि
मत्वर्थेय इतिरार्थं यज ॥

४. तथाच पञ्चः प्राज्ञितः प्रतिद्वः होषो होषः स्तोत्रम्
(निष० १-२१-३०) अत्यनयोस्तद्वाह्यमित्यर्थः ॥

(पा० ७-१-३९) ति औष्ठ आत् । नमसश्चान्न न कदा-
चिदपि भक्षयथो हवींषि सोमं वा । नासौ युवयोर्बहुमत
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्या-
श्रीयोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजज्ञपः ।
प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्रीयः ॥

विजज्ञपः । केवलमुदकतीरेऽन्यत्र वाऽवस्थितो जपनशील
एव न कर्मकारी सः । अत्र विरूपसर्गो विशेषार्थः स्थलं
विशिनिष्टि । जज्ञप इति जपते “छिपसदे”- (पा० ३-१-२४)
ति यङ्न्तात्-“प्रचायचि” (पा० ३-१-१३४) यज्ञो छुकि
(पा० २-४-७४) द्विषेऽभ्यासस्य “जपजने”- (पा०
७-४-८६) ति नुगागमः । स (यङ्) चात्र शालार्थगर्ह्या-
मेवेति गर्हितं जपतीति जज्ञपः ॥ एवमत्राभ्यासं भाष्यका-
रेण । विजज्ञपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुत्वाभावात्
“जोषवाक” शब्दोऽविज्ञातनामधेयमित्युपपत्त्यर्थम् ॥

कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा ।

अथ कृत्तिः (६७) इत्येतद्वनवगतम् । अनेकार्थं च ।
कृन्ततेरिति धातुनिर्देशः । यशो वाऽन्नं वा इत्यर्थवचनम् ।
कर्तृनमित्ति न्ययः, यशो हि द्विपार्ता मर्माणि कृन्तति । अज-
नप्यसम्यगुपयुक्तमायुरेव कृन्तति, अपथ्यं च कुलमाप-मापादि ॥
“कृती छेदने” (उ० प०) करणे क्तिन् (पा० ३-३-९४)
“तिष्ठे”- (पा० ७-२-९) तीढभावः ॥

अथात्र निगममुदाहरित—

“महीव कृत्तिः शरणात् इन्द्र”

(ऋ० खं० ६-६-१३-६)

सुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेति ।

महीवेति ॥ अस्य “तमुं त्वा नूनमसुर प्रचेततुं राधो भ्रा-
गमिष्वहे” इत्यादिः । “प्रते सुज्ञानो अश्ववन्” इति शेषः ॥
नुमेधसः प्रियमेधसश्चैयमार्थम् । सतोबृहती । ऐन्द्री । चतुर्वि-
हादिषु सात्रिकेष्वहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे
स्तोत्रागुरुत्वं विनियुक्तं । हे असुर ! प्रहावन् । अयु-
रिति प्रज्ञानाम् (निघं० ३-९-६) रो मलर्थे । बलवन्प्राण-
वन् । (महाप्राण) वा इन्द्र ! तम् उक्तगुणं प्रचेतसं प्रकृ-
ष्टज्ञानं त्वा उ उ इत्ययमवधारणे लामेव पितृवत् पोषकं राधः
धर्मादिसाधनं धनं (निघं० २-१०-१७) खं पित्र्यं भाग-

१. अतिकर्मसु “भसथः” (२-८-८) इत्यस्य निघण्टो
पाठात् । भसेल्लेति बलि “बहुलं छन्दसी”- (पा० २-४-७६)
ति शपः शुनं भवति । अयं (भसतिः) भर्त्सनीत्येवौलोवादिः
परलोपदी ॥

मिव वयमीमहे याचामहे (निघं० ३-१९-१) नूनम् निश्च-
येनोत्पन्नप्रणये लार्थः । “नूनं तर्कऽर्थनिश्चये” इत्यमरः । किञ्च
हे इन्द्र ! ते तव कृत्तिरिव कृत्तिः यशोऽन्नं वा (निघं०...)
तद्वत् महि सुमहत् शरणा शरणं गृहम् “सुपां सुछुनि-”
(पा० ७-१-३९)-ति सोरात् । अन्तरिक्षे ह्युक्ते “वर्तते”
इति शेषः । किञ्च ते तव सैमृतानि सुज्ञा सुज्ञानि । शैर्लोपः
(पा० ६-१-७०) सुज्ञानि (निघं० ३-६-१६) तत्साधनानि
लङ्गोयानि अस्परःप्रभृतीनि, पुत्रादिविषयसुखानि वा, “शेष्ठ-
न्दति बहुलसि”- (पा० ६-१-७०)-ति जसश्शैर्लोपः । नः
अस्मान्प्रति प्राश्रयन् प्रकर्षणाश्रुवन्ताम् व्यामुवन्तु “अश्व-
व्यासौ” (स्वा० आ०) लेब्धदागमः (पा० ३-४-९४) ।
गुणस्तु-प्राश्रयमिति पाठो मन्यते-तथाच “प्राश्रयामहम् तदहं
सोमं सुज्ञानः तस्याभिषवकर्मणो महाभागेन, येन त्वत्सायुज्य-
मनुयाम् । देहपातोत्तरकालमिह चायुश्चैतनः फलदैयमस्तु
लपत इत्यभिप्रायः । यशो हि विस्तीर्णं भवति । तेन हि गृहस्यो-
पमानमुपपद्यते । यदनुप्रविष्टानामक्षनापिपासे न स्तस्यदहनवृ-
हस्याश्रुयामित्येवमन्नेनाप्युपपद्यते” इति स आह । परमत्र
वचनव्यत्यय आशयन्तीत्ययोः कथं संगच्छताम् ! ॥ ६ ॥

सुमहत् इति भाष्यं तावदंशस्य । (याचाञ्जुत उपरि)-

इयमपीतरा कृत्तिरेतसादेव सूत्रमयी ॥ उप-
मार्थे वा ॥

कन्धेति या प्रतिष्ठा साऽपि एतत्सादेव कृतीधातोः
वेष्टनाथोत् (उ० प०) कर्मणि क्तिनि (पा० ३-३-९४) ।
सा हि वस्त्रावयवेः सूत्रैरेषिता भवति इति कृत्तिः । अथ
वा उपमार्थे कृत्तिरिव कृत्तिः कन्धा । यमोपि हि कृत्तिसन्धत्ते ।

१. “तन्नो वेदि स्त्रिरगरीराणां तदेतदस्तु नः” इत्येवम् ।
यथा कश्चिपितृभ्यामभूतं धनं याचते तद्वत् इन्द्रो यजमानेभ्यः
स्तोत्रभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव तस्माद्गाभूतं धनं यद्यारो वयं
याचामहे इत्यर्थः ॥

२. उपचातविश्रमत्वादित्यर्थः ॥

३. स्वस्वामिभावसम्बन्धेऽत्र षष्ठी (पा० २-३५०) सामिनः ।
भेदका (दिशेष्णा)-देव तस्या विधानात् । तथाचोक्तम् “भेषभेद-
कयोश्चैव सम्बन्धोऽन्योन्यमित्येते । दिष्टो यद्यपि सम्बन्धः पशु-
त्पत्तिस्तु भेदकात्” इति । स्वभूतानि च यानि यवेष्टं विनियु-
ज्यन्ते तान्येव ॥

४. सुखयन्तीति सुखानि “सुखदुःख तत्किवावाप्” (उ० उ०)
पचाणन् (पा० ३-१-२३४) ॥

५. ऐकिं सुपादिसुखमायुमिक्कञ्जस्तरःप्रभृति पतद्भुमयम् ॥

६. इमहे वयं, प्राश्रयमहम् इति । ये त्वाहुः “असरो दयोश्चे-”
(पा० २-२-५९)-ति द्विपकाले चासरो बहवचनं पक्षे भव-
तीति । तेषां न इति बहवचनं सदैव प्रयुक्तं कथङ्कारमन्त्यम् ॥
इत्युपेक्षितोऽयं पाठः सायणादिविरपि आश्रयन्तित्येव पदेऽपि इष्टम् ॥

तथेतरा (सूत्रमयी) उपनीयते । विकर्तनसामान्यात् । तथाच
कृन्ततेरेव कृत्तिरित्यं कम्भापि । सापि हि च्छिन्नैव सर्वतः
चीवनाच्छिद्यते ॥

अथ निगममुदाहरति—

“कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽर्जततधन्वे”-
त्यपि निगमो भवति ॥ (कृ. ख. सं. ....)

व्याख्यातोऽयं तृतीयेऽध्याये (पा० ४- सू० ४) ॥

श्वमी कितवो भवति । खं हन्ति ॥

अथ “श्वमी” (६८) इत्यनवगतम् । कितवो भवती-
त्यभिधेयवचनम् । खं हन्तीति शब्दव्युत्पत्तिः । खहा इति
न्यायः । खहाब्दे कर्मणि उपपदे हन्तेः “कर्मणि हन्ः”
(पा० ३-२-८६) इति भूते णिनिप्रत्ययः । खं धनं हत-
वान्खापाती सन् श्वमी कितवोऽश्वदेवी (धूर्तः) । “धूर्तोऽश्व-
देवी कितवोऽश्वधूर्तो यूतकृत्समाः” इत्यमरः । अत्र हन्वेरुपधा-
लोपे कृत्तम् (पा० ७-३-५४) सत्य न शो व्यत्ययेन
(पा० ३-१-८५) ॥

अथ विग्रहप्रत्ययमुच्यते—

खं पुनराश्रितं भवति ॥

तद्वि खाभिन्नम् आभिमुख्येन श्रितं संगतं भवति
स्वत्वेनेति स्वम् । पुनरिति विशेषार्थमव्ययम् । “पुनरप्रथमे
विशेषे च” इत्यमरः ॥

अत्र निगममुदाहरति—

“कृतं न श्वमी विचिनोति देवने ॥”

(ऋ० सं० ७-८-२४-५)

कृतमिव श्वमी विचिनोति देवने ॥

कृतं नेति । अत्र न इत्यवमुपमायै इत्यावेदयितुं भाष्य-
कृतायावदति कृतमिवेषादि । अस्य “सुवर्गे यन्मुच्य-
ता सूर्यं जयन् । न तस्यै अन्यो अर्जु वीर्यं शक्रश्च पुराणो
मन्वन्मोत नूतनः” इति शेषः । कृष्णस्याक्षिरसस्येयमार्यम् ।
ऐन्द्री जगती । तातीयसवननिकेडु उषयपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छं-
तिनः शक्ने विनियुक्ता । श्वमी परखानां हन्ता (हर्ता)
कितवः । देवने यूते कृतं न ईरैरर्जितं धनमिव, मघवा
इन्द्र सूर्यं विचिनोति नृगयते । कदा ? यत् यदा

१. चर्माऽपि कृत्तिरित्यं । यद्यपि मीयते ॥

२. “कृतलब्धकीतकुशाहाः” (पा० ४-३-३८) इति सूत्रे
तथावदशङ्कतम् । तथाच दुर्गा-यथाच कृतादीनां दायानां
मध्ये कितवः “कृतं विचिनोति” देवने आस्तारे । अपि नामात्र
कृतं यथावत् प्रो जयेयमहमित्येवम् ॥

संवर्गं सम्यक् वृष्टवैजयितारे सूर्यं सुतु ईरयितारमपामादित्यं
तदीयरसापहरणद्वारेण जयत् जयति । अत्र सावैकालिको
लङ् (पा० ३-४-६) अष्टमावध छान्दसः । एवमग्रेऽपि ।
छङ्. (पा० ३-४-६) एवमग्रेऽपि । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः—
हे मघवन् ! इन्द्र ! ते तव तत् सूर्यजयलक्षणं वीर्यम्
वीरकर्म अन्यः स्वतोऽन्यः कथिद्भविष्यत्कालिकः अनु अनुकुर्वन्
न शकत् न अशकत् न शक्यति । न पुराणः । पुरात-
नोऽपि न लवीर्यमनुकुर्वन् शकत् अशकत् । न उत नापि
नूतनः नवः (वर्तमानकालिकः) । शकत्-शक्नोति ।
न पूर्वं चकृर्नापरे करिष्यन्ति सांप्रतं लस्येयं न कोऽपीत्यभि-
प्रायः ॥ ५ ॥

अत्र कृतसंबन्धादेवसंबन्धाच्च “श्वमी कितव” इत्यु-
पपद्यते ॥

अथ निगमप्रत्ययमुच्यते—

कितवः—किन्तवास्तीति शब्दानुकृतिः ।
कृतवान्वाचीर्नामकः ॥

कितव इति । अस्य शब्दस्य किन्तवास्तीत्येषा शब्दा-
नुकृतिर्वैयर्थ्याभ्यास्तथाशब्दस्यानुकरणम् । स हि नित्यकालमेव
दिदेविषुः प्रतिदेविषुभिः कितवैः पृच्छयते—किं तवास्तीति,
तस्याच्छब्दानुकरणार्थाकितव एवास्ती लोके प्रसिद्धोऽभवत् ॥ अथ
वा कृतवान् पर्याप्तधनवानयं यथा स्यादित्येवमसावासास्यते
सुहृद्भिर्न्यैः कितवैः, स हि तस्यादेवमाज्ञासनात् आशीर्ना-
मकः आशीर्निमित्तनामवान् कितव एवास्ती बभूव ॥

सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्
॥ ४ ॥ (२२)

अथ समम् (६९) इति एतत् परिग्रहार्थीयं परि-
ग्रहोऽर्थोऽस्य स एव परिग्रहार्थीयः । “गहादि”- (पा० ४-
२-१३८) व्याख्यायै छः । तत्पुनरेतदनुदात्तम् “लत्त्वसम-
सिमेयसुबानी”ति (४-७८) फिट्प्रत्ययेन । विप्रतिपक्षस्तथा-
दत्र भाष्यकारेण खरोऽप्युक्तः । पक्षेण चानेकार्थात्वात्प्रास्य
भवतीत्येतदप्रदर्शितं भवति भाष्यकारेण ॥ ४ ॥ (२२)

उक्तेऽयं निगममुदाहरति—

“मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषो अंहतिः ।
ऊर्मिर्नानावभावंधीत् ॥” (ऋ० सं० ६-५-२५)

१. दुर्गस्तु—उदकसंबन्धवैयतिारमन्तरिक्षे बहूनां मेधानां मध्ये
विचिनोति—कतमस्त्येषां मेधानामुदकदाने समयं इति । तं विजय
अयत् । सूर्यं सुतु ईरयितारमपाम् इति । तदेतन्मते सुतोऽन
मेघं पव ॥

२. प्रथेन पूर्वोऽर्जवैः परोऽशकृतः स एव विपरिणामयितव्य
इत्युक्तोऽत्र समाधिः पुरस्तात् (नि० ५-४-३) ॥

३. शक्रादित्यत्र । पर्व—सावैकालिकः । अष्टमावोऽपि एवमेव—
छान्दस इत्यर्थः ॥

मानं इति । विरूप आक्षिप्त एनाममेये सूक्ते ददृशं इतीयमायेयी० गायत्री । दशरात्रस्य वृत्तीयेऽहनि प्रातःसवने आये सूक्ते विनियुक्ता । हे भगवन् अग्रे ! समस्य सर्वस्यैव परिद्वेषः परितोद्विषतः “द्विष-अप्रीतौ” (अ० ३०) “अमुन्” (उ० ४-१८) गुणः (पा० ७-३-८३) दृढः दुर्धियः (पापधियः) प्रहितः अंहतिः वधः । “हन्तेरहं च” (उ० ४।६२) इत्यतिप्रलये भावे । करणे तु दानरोगा-वहती । तथा “बाहतिस्वांगरोगयोनि”ति हैमः ॥ ऊर्मिः समु-द्रादितरङ्गः नावं न नावमिवं । य सथा तां पीडयति तद्वत् नः अस्मान् मावधीत् माहिस्यात्सर्वतः छिड्ये । “माहि छुह” (पा० ३-२-१७५) ॥ ४ ॥ ४ ॥ (२२)

अत्र सर्वसाक्षेव । द्विषो वधस्यानभीष्टत्वात् “त्सममि”ति सर्वनामेल्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

मानः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतोद्वेषो अंहतिरुर्मिरिव नावमावधीत् ॥

मान इत्यादि । निगद्व्याख्यमेतत् ॥

अथ निगमप्रसङ्गे निग्नैवीति—

ऊर्मि-रूपातिर्नोः प्रणोक्तव्या भवति नमतेर्वा ॥

ऊर्णोत्तराच्छादनार्थस्य “ऊर्णोत्तेल्लोपथे”ति (उ० १-२९) मिश्रणयो बाहुलकात् । सा ह्याच्छादयति तीरमुदकमध्ये वा यदन्त्यद्भवति तत् ॥ प्रणोक्तव्या पारगमनाय प्रकर्षेण प्ररयित्वा भवतीति नोः “सुद अरणे” (तु० उ०) “ग्लानुदिभ्यां ङीः” (उ० २-६४) इति कर्मणि ङीर्ल्लिङ्गादि-लोपः (पा० ६-४-१४३) । अथवा नमतेरेव नोः स्याद्वा-हुलकाद्वैरेव प्रलयः कर्तारि । सा हि नमति प्रह्वीभूतेव भवति, पारगमनाय ॥

अथ प्रकृतमेव समशब्दं खरतो यथाप्रतिष्ठं शङ्कासमाधा-नाभ्यां द्रवयति—

तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् ? दृष्टव्यं तु भवति ॥

यदेतत्सममिति शब्दरूपम् अनुदात्तप्रकृति अनुदात्त-स्वभावसुक्तम् तत्कथं नाम स्यात् ? अनुदात्तप्रकृतयो हि

४. “स्वाङ्गकिटामदन्तानाम्” (फि० सू० २-२९) इत्या-नुदात्तस्वभक्त्य प्राप्तम् । शिद इति सर्वनामोच्यते । तत्रानुदात्तम-नेनोच्यते । अनुचमनुदात्तम् ॥

१. अत्र दुःखिता धीर्नस्येति विग्रहे दुर्दृष्टस्य धीशब्दं प्रति गति-स्वमेव नास्तीति गतिपूर्वत्वावगच्छ (पा० ६-४-८२ वा०) न भवति । “यत्किमायुक्ताः प्रादयत् प्रत्येव गत्युपसर्गोऽस्ती”ति “उपसर्गाः क्रियायोगा” (पा० १-४-५९) इति सूत्रे-योग्य-हणेन निवमनात् ॥

३३ नि०

निपाताः (फि० सू० ४-८४) उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति । अत्रोच्यते—दृष्टव्यं तु इति । अत्र दुरित्युत्तरपक्षयोतनाय । यस्मादेतदनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति दृष्टव्यं, दृष्टो व्ययः खरव्यस्यो निगमे यस्य तथाभूतं तस्मान्ना-मैव भवति अनुदात्तमपि सत् । “सत्त्वसमसिमेल्युदात्तानी” (४-४८) ति किदृशेण तथावगमात् ॥ तथाच व्य- (ख-)यदर्शनाद्यथादृष्टं खर उपपदान्वीयः ॥

अथ यत्रास्य व्य (ख) यो दृष्टत्वं निगममुदाहरति—

“उतो समसिन्नाशिरीहि नो वसो ॥”

(फि० सू० ६-२-२-३)

इति सप्तम्याम् । शिशिर्तिर्दानकर्मा ॥

उत इति । अत्र समसिन् सप्तम्यां व्ययो दृष्टः । अनुदात्तप्रकृतिलेख्यानुदात्तलमत्र दृष्टम् । तथा च “दृष्टानुविधि-दृष्टन्दि भवती”ति महाभाष्यवचनमेवात्र शरणागम् । तथैहि—

“विद्या सखित्वमुत शूरभोज्य ॥ मा ते तार्वञ्जिमीमहे । उतो समसिन्नाशिरीहि नो वसो वाजें सुक्षिप् गोमति” इति ॥

सौमरेरार्थ, सतोद्वहती, ऐन्द्रो । आख्याने विनियुक्ता—हे शूर ! शत्रूणां शासयितव्यत्वमिन्द्र ! सखित्वं तव सखिभार्य वयं विद्या जानीमः । उत अपि व भोज्यम् औभव्यद्वारार्थं धनं च विद्म । अतो हे वञ्जिन् ! इन्द्र ! ते लघ्वे ता ते “सुपां सुलुनि—” (पा० ७-१-३९) -ति षोड आत् । सख्य-धने । आ आसिमुख्येन स्थित्वा ईमहे वयं वाचाभहे (निधं ३-१९-९) । उतो अपिच हे वसो ! सर्वस्य वैतस्यितः । वसुर्मन्वा (प्रभूतधनः) । सुक्षिप् ! गोमैनहन्ता ! (निधं ४-१-११) इन्द्र ! गोमति गवाँदियुक्ते समसिन् सर्व-सिन् वाजे अत्रे (निधं २-७-२) नः अस्मान् आशि-रीहि सर्वतोभावेन प्रतिष्ठापय । वेहीति पर्यवसितोऽर्थः ॥ तदाह—शिशिर्तिर्दानकर्मेति । “शिष् निशाने” (खा०

१. तन्मन्त्र—(मनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि आषदात्तसमशब्दप्रयोग-वर्तितं) प्रदर्शयति—

२. दुर्गस्तु—भोग्यमंशोपजीव्यत्वं मित्राणामिति व्याचक्ष्वी ॥

३. वसतेरन्तर्भावितव्यधीत् निवासार्थात् (म्वा० ५०) “शस्त्वहि” (उ० २-२०) इत्युः कर्तारि ॥

४. “गुणवचनेभ्यो मनुषो ङुमिष्ट” (पा० १-४-१९ वा०) इति मनुषो ङुम् ॥

५. “सख्य गती” (म्वा० ५०) “स्फादितञ्जि—” (उ० २-२२) इति रक् बाहुलकात्सख्यशब्दस्य शिवायः १ अन्तगन्धं प्रति स्म्य भवत इति शिधे हन् विद्युत्कारोभागी । शोमने शिधे वस सः । तत्समुद्भौ रूपम् ॥ शोमनशिरस्काण इति साधनः । सुनस । इति दुर्गः ॥

६. उपलक्ष्यविषयैतत् ॥

उ०) इत्यस्य छान्दसः छुः (पा० २-४-७६) । निशानमिह दानं नतु तीक्ष्णकैरणम् ॥ ३ ॥

अत्राद्युदात्तत्वमेव “स्वाज्ञसिद्धामदन्तानाम्” (फि० सू० २-२९) इति भवति ॥

उदाहरणान्तरमाह—

“उरुध्याणो अघायतः संमसात्” ॥

(य० वा० सं० ३-२६)

इति पञ्चम्याम् । उरुध्वती रक्षाकर्मा ॥

उरुध्वान इति । अस्य “तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः सुज्ञायं नूनमीमहे सखिभ्यः । स नो बोधि शुधी हवम्” इत्यादिः । श्रुतबन्धोपापममयी दिवदाऽनुपस्थाने विनियुक्ता । हे शोचिष्ठ ! वीरसिमतम ! शोचिरिति वीरिणाम्, तदस्यास्तीति शोचिष्मानिति शयेन शोचिष्मानिति शोचिष्ठः । “अतिशयने तमविष्ठनौ” (पा० ५-३-६५) इति इष्टि “विन्म-तोर्लृक्” (पा० ५-३-६५) इति मनुषो लृक् । हे दीदिवः । सर्वस्य वीरयुतः । दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिङादेशकसन्तस्य सम्बुद्धौ “मनुषवत्तोरुसम्बुद्धौ छन्दसि” (पा० ८-३-९) इति छलम् । भगवन्मते । वतमानेऽत्र लिङ् (पा० ३-४-६) यस्त्वस्युक्तगुणसम्भावः । तं त्वा लां वयं सखिभ्यः समानख्यानमेभ्यस्तुह्यस्त्वस्य सुज्ञाय द्वितीयायं ननुषी व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) सुष्ठु सुबलं (निर्व० ३-६-१६) नूनं निर्वयेन “नूनं तर्कैर्धनिष्ये” इत्यमरः । ईमहे याचामहे (निर्व० ३-१९-१) यद्वा-सुज्ञाय सुसायं सखिभ्योऽस्तस्योपासनामुपकारार्थं, च तादर्थ्यं ननुषी (पा० १-४-४४ वा०) वयम् ईमहे याचामहे ॥ स त्वं नः औसाकमभिप्रायं बोधि शुष्यस्व । “बुध अवगमने” (भा० ५०) लोट् “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो लृक् । “हुस्यभ्यो हेधिः” (पा० ६-४-१०१) छान्दसो गुणधलोपो । शुधी श्युष न हवम् आह्वानम् । “हेन्त्यधीयां शब्दे च” (भा० उ०) “भावेऽनुपसर्गस्य” (पा० ३-३-७५) इत्यस्यप्रसारणं च । शुधीति “श्रुत्यनुपसर्गस्य छन्दसि” (पा० ६-४-१०२) इति हेधिः । संहितायां “अन्येषामपि” (पा० ६-३-१३७) इति सौर्षः ॥ आहूतब-उरुध्वानः उपगम्यासान् । संमसात् सर्वसात् । समः सर्वपरीयः (सि० कौ०) अघायतैः परस्य पापमिच्छतः

१. सायणस्तु आशिषीह-तिक्ष्णीकुर । उपलब्धं प्रदानेनासात् प्रसिद्धान्कुलित्यर्थः । इत्याह । सर्वथा चात्रोपसर्ग एव दानार्थेऽप्यवगमयति तस्य चोपेतकत्वमेवेति शिरीषिर्दानकमेति भाष्यमपि सङ्गच्छत इति वयम् ॥

२. नोऽस्मान्भवत्सेवकानित्येवं मदीश्वर आह ।

३. अर्थ परस्मैच्छदीप्त्यर्थं “छन्दसि परेच्छायामपि०” (पा० ३-२-८ वा०) इति वयम् । “अघायसात्” (पा० ७-४-३७) इत्याकारः । लट् शतारि पठनेकवचने रूपम् ॥ अत्र

शत्रोः “पाहि” इति शेषः । यद्वा-सर्वसादधमिच्छतः नोऽस्मान् उरुध्व-रक्षेत्यर्थः । तथाच भाष्यम् उरुध्वती रक्षाकर्मेति । “ऋषिस्तुचु०” (पा० ६-३-१३३) इत्यादिना सौर्षः । “नश्च धातुस्योरुध्वः” (पा० ८-४-२७) इति नस्य पलम् ॥ २६ ॥

इति एवमत्र समसादिति पञ्चम्यां व्य(ख)यो दृढः । तस्मात् व्य(ख)यदर्शनात् “हृष्टानुविधिरुन्दति भवती”-ति कृत्वाऽनुदात्तप्रकृतिरवेऽपि सति नास्मैतद्व्यवसायुदात्तमिष्टुपपद्यते ॥

अथापि प्रथमावहुवचने—

“नर्मन्तामन्येकं समे ॥ ५ ॥” (२३)

(ऋ० सं० ६-३-२२-१)

अथ इति कृत्कार्यमव्ययम् । अपरीति सम्भावने । बहुव्यत्येवविधानि उदाहरणानि निगमे सम्भाव्यन्ते तत्र प्रथमोऽसमे इति । अस्य—“अग्निमस्तोषुमिर्मयमग्निमीळा युजध्वै । अग्निर्द्वौ अन्तकु न उभे हि विद्वेदं कुविरुत्तश्चरति दूत्यम् १” इत्यादिः । काण्वस्य नामाकस्यार्थम् षष्ठकामहापिङ्गिर्द्वैतः । आग्नेयी । अहम् ऋगिमयम् ऋगहम् । सोत्राहम् “ऋचस्तुती” (तु० ५०) किर । ऋच्यन्ते स्तुयन्ते देवा अनया इति ऋक्तोत्रम् । ततो मियशब्दोऽर्धाद्यै प्रयुक्तो नैरुक्तः ॥ यद्वा ऋचां मानं शब्दमर्हतीति ऋगिमयस्यम् । अग्निम् । ईळा सुला । “ईङ् स्तुती” (अ० आ०) भावे किर । अस्तोपि सौमि । छान्दस्य रूपम् । प्रत्ययः । अपि च यजध्वै यद्गुम् । तुमर्धेऽज्वै (पा० ३-४-९) प्रत्ययः षापि च अग्निः । नः अस्माकं विद्वेद्ये यद्गै (निर्व० ३-१७-५) देवेभ्यः । अन्तकु हविर्भिक्षार्पयतु । कविः कान्तदर्शी (विद्वान्) अग्निः । उभे यावाप्रविव्यौ अन्तः तयोर्मध्ये दूत्यम् इत्युक्तम् । यत् (पा० ४-४-१२०) चरति करोति । सर्वेभ्यः देवेभ्यः स्वस्वभागं यथाहृतं प्रयच्छति । अन्येकं कुसिता अन्ये शत्रवोऽपि । कुसिताऽकचप्रत्ययैः प्राक् (पा० ५-३-७४) समे सर्वे । नन-न्ताम् अग्निना हिंस्यन्ताम् । नभतिहिंसाकर्मा (निर्व० २-

“प्रकृत्वास्तःपादनमप्यरे” (पा० ६-२-११५) इति पङ्कः प्रकृतिभावात्पूर्वकत्वं न भवति ॥

१. भारोराकृतिगणत्वात् । नैरुक्तो वा । दुर्गत्पुनर्मन्त्रेण-सुख्येति ह्यनन्तं मनुते तदैतद्वाप्याननुपगतमपि सद्युक्तं ततोऽत्र, तदनुगाभित्वा इत्यादि विवृतेः । अत्र व्युत्कल (अथेतनं पश्चात्कल) व्याख्यानमर्थसङ्गत्यै न दोषाय ॥

२. पतदादि दृश्यं यावद्वाविशे बर्गे प्रत्युच्येततदन्तमेव वाक्यं “नश्च” समे” इति पश्यते ॥

३. तथाचानुक्तान्तरम् “अग्निमस्तोपि नामाक आग्नेयं मदा-पाहि ई”-ति ॥

१९-१०) पाणिनीयेऽपि “णमद्रुम हिंसायाम् (भा० आ०) इति पठ्यते । अत्र वीक्षिताः प्राहुः आद्योऽभावेऽपि “नमन्तामन्युक्ते संभे” माभ्युत्थन्युक्ते सर्वे इति निरुक्तमिति । इदं च निरुक्ते शाकपूर्णादिकृतं हरदत्तादिभिर्हस्तित्वमिहानेनोद्धृतमिति तत्काले तस्योपलब्धिः संभाव्यते । अत्र सर्वत्र पदकाले समवायः सर्वोद्धृताः पदग्रन्थेषूपन्यस्तः । संहितायां लाघुदात्त एवेति बोध्यम् ॥ १ ॥ ५ ॥ (२३)

अथ “कुटस्य” (७०) “चर्षणिः” (७१) इत्येते अनवगते । “कुटस्य” । “चायिता” इत्येते शब्दसमाधी । एक एव निगमः । यथा—

“हविषा जारो अपां पिपत्तिं पपुरिर्नरा ।
पिता कुटंस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० १-३-३३)

हविषेति । प्रसक्त्यस्वाप्तम् । आश्विनी गायत्री । प्रातरनुवाकानिनयोः वास्यते । हे नरा नरावैश्विनौ । अपां सर्वभूतान्तर्गतानां जारः जरयिता शोषयिता प्राणैर्भावेनावस्थितः सन् । यद्वा—स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता पपुरिः पूरयिता प्रीणयिता च प्राप्ते काले एष सूर्यः । यथ पिता पालकः कुटंस्य जगतः । कुटस्य कुटंस्य कर्मणः सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः । चर्षणिः । चायिता द्रष्टा च । बुध्यधिवेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम् । स हविषा असह्येन पिपत्तिं देवान्पूरयति प्रीणयति वा अतस्त्योदय-

१. नरभर्मत्वात् नराविलम्बितानुच्येते । पूर्वं केषां यथे भागोनासीदेवमित्यवत्त्वात् । च्यवनेन तु स निःसृष्टस्तदारभ्येयौ हविर्भुञ्जी देवधर्माणावभूतामिति पौराणिकाः ॥ यद्वा—नर इत्यनाम (निघं० १-१४-२३) तेनाश्विनी लक्ष्येते । तत्पञ्चनत्वात् ॥

२. प्राणापिष्टाताऽऽदित्य इत्याज्ञायते । “आपोमयः प्राण” इति ह्येत्ये । अथ “दारजारी कर्तरी णिडुक् च” (पा० ३-३-२० वा०) इति धनन्तो जारद्वयोर्देवतापितः ॥

३. “पू पालनपूरणयोः” (जु० वया० । जु० प०) “आङ्गमहनजनः किमिनी लिङ् च” (पा० ३-२-१७१) इति शिन्त्यल्यः । लिङ्भावात् “हंसयोगादिङ्कित्” (पा० १-२-५) इति कित्त्वे सिद्धे पुनः कित्करणसामर्थ्यात् “कच्छल्युदात्त” (पा० ७-४-११) इति गुणाभावे “उदोऽङ्गपूर्वस्य” (पा० ७-१-१०२) इत्युल्लम् रपरत्वे ॥

४. कुटमशब्दस्य कुटभावः । एषोर्वपदित्वात् । कुनयोःकुटयोर्बाहुलकात्कर्मणि कप्रत्ययः । (पा० ३-१-१३५) इत्यन्ये ॥

५. “चावु पूजानिशामनयोः” (भा० उ०) निशामनं चावुषधानमिति भावः । ततो बाहुलकादनिप्रत्ययः । चातोऽक्षयैर्भावश्च । “कूपरोदेश चः” (उ० ३-२५७) इति तु शाकटायनः ॥

काले युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमत्र “कुटस्य” “चर्षणिः” ॥ इत्येते कृतस्य चायित्वेनैवमुपपद्यते ।

अथास्य भाष्यम्—

हविषाऽपां जरयिता, पिपत्तिं-पपुरि-रिति पृष्ठाति निगमौ वा प्रीणाति निगमौ वा, पिता, कुटस्य कर्मणश्चायिताऽऽदित्यः ॥

इति एवमेतौ निगमस्यौ शब्दौ पृष्ठा ००० गमौ वा पृष्ठात्यर्थौ वा प्रीणयत्यर्थौ वा ॥ पिता पालकः । “पारक्षणे” (अ० प०) इत्यस्य “नपुनेष्टु” (उ० २-१५) इत्यादिना पितृशब्दे निपातितः । चायिताऽऽदित्यः ॥ चायित्वेति चर्षणिरित्यस्यार्थः ॥ अत्र दुर्गः । नरावत्र यार्वाप्रथिव्यावग्निप्रते तयोर्धोदकेनादित्यः पूरयिता, तस्मादादित्यविषयता चर्षणिशब्दस्य, तस्य च बुध्यधिवेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टव्युपपद्यत इति समासार्थमाह ॥

शम्भ इति वज्रनाम, शमयतेर्वा शतयतेर्वा ॥

अथ “शम्भ” (७२) इत्यनवगतम् “वज्रनाम” इत्यभिधेयवचनम् । शम ०० तेर्वा इति शब्दसमाधी ॥ तथाच “शमु उपशमे” (दि० प०) उपशमे इति ण्यन्तस्य (मित्रा-अस्सलम्) तेन सकर्मकोऽयम् “शमेर्वन्” (उ० ४-११) इति वन् प्रत्ययः । यद्वा शतयतेर्वाहुलकाद्व्यत्यये द्व्योदरादिसाच्छमादेशः ॥

अथास्योदाहरणम्—

“उग्रो यः शम्भः पुरुहूत तेन ॥”

(ऋ० सं० ७-८-२३-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

उग्र इति ॥ अस्—“आराच्छुभमर्षाधस्य दूरमि” ख्यादिः । “अस्मे धेहि यवमुद्रोमेदिन्द्र कृषी धियं जरित्रे वाजरेहाम्” ॥ इत्युत्तरार्धेयम् । कृष्णस्याशिरसस्याप्तम् । विष्टुप । माय्यन्दिने सवने स्तोमातिर्धसने ब्राह्मणार्णवसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । हे पुरुहूत बहुमिराहूत इन्द्र ! तव य उग्र उद्गूणः शम्भः वज्रः तेन वज्रेण शत्रुम् असदस्मि आरात् अससत्समीपात् दूरम् अपवाधस्य अपगमस्य लम् । किञ्च अस्मे असम्यं “सुपां सुखमि”ति (पा० ७-१-३९) भ्यसः शोभावः । यवमत्त यवैस्तद्वत् । गोमत्त गवादिभिः (पशुभिः) तद्वत् च धनं धेहि देहि । किञ्च जरित्रे श्रोत्रे (निघं० ३-१७-२) जरतिरचैतिकानि लेकण (निघं० ३-१४-७) ततस्तृक्तैरि । मयं वाजरेहाम्

१. अश्विनी आवाप्रथिव्यावहोरात्रे सर्वोऽन्नमसो भवेति निघण्डुसाम्ये देवराजयज्वानः (५-६-१) ॥

२. असासु निषेहीति सायणः ॥

वाजेशोचन रमणीयाम् । धियं कर्मैतत् (निघं २-१-२१) कृधि कुरु । प्रचुरेणाचन यथेतस्मिन्कर्मणि वर्तमाना रमे-
महि तथा कुरुष्वेलमिप्रायः ॥ २ ॥

एवमन्तःपञ्चाधनसम्बन्धात् “क्षम्भ” इत्येतद्वज्रनामेत्युप-
पाते । अपठितमेतद्वज्रनामसु इत्यतोऽप्रतिष्ठायां तस्यैव प्रकरणा-
दर्शयिष्येति ॥

**केपयः कपूया भवन्ति । कपूयमिति पुनाति
कर्म कुत्सितं दुष्ण्यं भवति ॥ ६ ॥ (२४)**

अथ “केपयः” (७३) इत्यनवगतम् । “कपूयाः”
एते सन्तः केपयः भवन्ति ॥ (२५) अथ कपूयमिति
क्रियुक्तं भवति ? पुनाति कर्म कुत्सितम् यदेतत्पापकारी
पुनार्थं प्रायश्चित्तेन पुनाति कुत्सितं कर्म, यच्च तत् दुष्ण्यम्
दुष्ण्यं दुःशोभं भवति प्रयमानमप्यसकृत् तदेतत्कुत्सित-
प्रयत्नोपपादयः । कुशब्दोपपादयुतातेर्बाहुलकात्मकमणि वयम् ।
कोः कादेशः प्रयोदरादित्वात् । तथाच कुत्सितं सत्पुत्रत इति
कपूयं तदस्येवामिति कपूया मलयै “अथौ आदिभ्योऽञ्”
(पा० ५-२-१२४) इत्यञ् । कपूयाः सन्तः केपयः ।
कपूयशब्दस्य केपिशब्दे विपर्ययः प्रयोदरादित्वात् ॥ ६ ॥ (२४)

उक्तेऽयं नियममुदाहरति—

**पृथक्प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत
श्रवसानि दुष्टरा ॥ न ये शेकुर्ब्रह्मिणां नाव-
मारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः ॥**

(ऋ० सं० ७-८-२७-१)

पृथगिति ॥ पूर्वेण समानार्थविनियोगेयं जगती । हे
इन्द्र ! तव प्रसादात् इमे प्रथमाः पूर्वं सुख्या वा देवहूतयो
देवानामाह्वताः । कर्तारि कृत । विद्याकर्मानुरूपेण देवयानेन
पितृयानेन वा पृथक् भूता एव प्रायन् गच्छन्ति वर्तमाने
लुक् (पा० ३-४-६) येऽत्र लोके दुष्टरा दुष्टराणि (दुर-
चरणि) “शेकुर्नष्टति बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति
शैल्यैः “पुष्पतत्तल्लुब्धन्तःपादम्” (पा० ६-३-१०३)
इति बलम् । अन्यैः असङ्गिः । श्रवसाणि श्रवणीयानि
यथासि प्रवास्तकर्माणि । अकृण्वत अकुर्वत । “व्यत्ययो
बहुलम्” (पा० ३-१-८५) इति विकरणव्यत्ययः । ये च
लप्यसादरहिता जनाः यक्षिण्यम् यक्षसम्बन्धिनीं (यक्षमयीं)
नावम् नौकाम आरुहम् आरोहम् “शक्ति गमुलकुलौ”
(पा० ३-४-१२) इति कमुल् उपसर्गः । न शेकुः न शक्नु-
वन्ति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) ते केपयः कुत्सित-
प्रयत्नमणिः (प्रापकर्मरता जनाः) ईमैव इहैव लोके यथा-

१. पतच्च सायणमाख्यानादुत्तराणि । वस्तुतो यथाकालमेवात्र
रुकारी । तेन शेकुर्लप्य भूतानवतनपरोक्ष एव लिट् नोध्यः ॥

२. दुःखेनानुक्रुप्य योग्यानीत्यर्थः । कृच्छ्रार्थेऽत्र खल्व् (पा०
३-३-२२६) प्रत्ययः करोतियुञ्जम् ॥

कर्मानुरुपावां योनौ न्यविशन्त अधोपाति प्राप्ताः । तदुक्तम्
“य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह याद ते कपूयां योनिरामपथे-
रन् । श्वयानि वा, शूकरयोनि वा, वण्डालयोनि वा” इत्येव-
मादि ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

**पृथक्प्रायन्—पृथक्प्रथतेः । प्रथमा देवहूतयो
ये देवानाह्वयन्त, अकुर्वत श्रवणीयानि यथासि
दुरनुकराण्यन्यैः । येऽशकृचन्यक्षिणां नावमा-
रोहमीमैव ते न्यविशन्त, इहैव ते न्यविशन्त
ऋणेहैव ते न्यविशन्तासिन्नेव लोक इति वा ॥**

अत्र ऋणे ह एवेति पदत्रयम् । अवमर्थः । जायमानो
द्विजो हि त्रिभिर्कृण्वेज्यते । तथाच ध्रुतिः “जायमानो वै
ब्राह्मणस्त्रिभिर्कृण्वेज्यतेवाज्ञायते, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया
पितृभ्यः, स्वाभ्यायेन ऋषिभ्यः” इति । तदपनोदमन्तरा
सुगतिर्न भवति । तथाच मनुः (अ० ६) ॥

“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्ययः ॥ ३५ ॥

अधीत्य विधिवद्देदानुपूर्वोत्थोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्टा च साक्तितो यक्षैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

अनधीत्य द्विजो देवाननुत्पाद्य तथा मुत्तान् ॥

अनिष्ट्वा चैव यक्षैश्च मोक्षमिच्छन्मन्यस्यधः ॥ ३७ ॥

इति ॥

तथाच यज्ञमकुर्वन्त ऋणे एव निविशन्ते न तत उद्भि-
यन्ते कथंविदुपीत्यर्थः । ह इति खेदे कुतसायां वा ॥ साय-
णसु—इहैव ऋणेनैव न्यविशन्त अधोपाति प्राप्ता इत्यर्थः ।
इत्याह ॥ तथाच “ईमै” इत्येतदिहाव्ययमनेकार्थं “नानार्था
अव्ययाः परे” इत्यमरानभिधानात् ॥ इतैर्मैव (उ० १-१-३७)
बाहुलकात् ॥

अथ शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते—

ईमेति बाहुनाम, समीरिततरो भवति ॥

अज्ञानतरेभ्यः समीरिततरोः क्षिप्रकारी भवति ॥
तथाचैतै इतीमैः पुनार् । ऋणे चैतमनुसक्तम् । तथाचामरः
“मृणोऽक्षिणानीमैरुः” इति ॥

अथ तृतुम् आकृषे (७४) इत्येतत्पुनर्पदमनवगतम् ।
तत्र “तृतुमि”त्यस्य “तृणम्” इति शब्दसमाधिः । “आकृषे”
इत्यस्य च “उपाकृषे” इति । तदेतन्मन्त्रमाध्याभ्यामाह—

१. ब्राह्मण इत्युपलक्षणं द्विजातिमाध्यास्य । तदेतन्मनुर्वैप-
संहतमन्त्रेतेन (१७) वचने ॥ इति द्रष्टव्यम् ॥

२. तथाच “अहहेल्लुते खेदे” इत्यमरे—अह-इति ह-इति च
पदं केनियपक्षे छिन्नेति । अत्राप्रापितुष्यभाह—कुतसायां वेति ।
तथाच वेदिनी—“ह स्वासंनोयने पादपूरणे च विमिश्रणे । नियो-
नेच क्षिपावां स्वाकृतायांमिति दृश्यते” इति ॥

“एता विश्वा सर्वाना तूत्तमाकुरुष्व स्वयं सूनो
सहस्रो यानि दधिषे ॥” (ऋ० सं० ८-१-१-६)

इति अर्थः प्रथमम् । अथास्य भाष्यम्—

एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुष्व
स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्व ॥

इति ॥ उत्तरार्धे तु—“वराय ते पात्रं धर्मणे तनां युञ्जे
मञ्जो ब्रह्मोयत्तं वचः” इति ॥ वैकुण्ठस्येन्द्रपुत्रस्यार्षम् जगती ।
ऐन्द्रे सृक्ते निबिद्वानीये महाव्रते महदुक्थये शस्वते—हे इन्द्र ।
एता एतानि । विश्वा विश्वानि । सर्वाणि । स्वना सवनानि
स्थानानि । शेलोपः (पा० ६-१-७०) एवं तूत्तम् तूर्णम्
आकुरुष्व उपाकुरुष्व (उपागम्य तेन तेन देवतात्मना कुरुष्व) तानि
कुरुष्व निर्वर्तयेत्यर्थः । छेद्र मध्यमपुरुषैकवचनम् । कतमानि
पुनः स्थानानि ? स्वयमित्यादि । हे सहस्रः बलस्य
(निबं० २-९-१७) सूनो ! पुत्र ! बलमित्यर्थः । यानि
एतानि स्थानानि स्वयम् आत्मनैव दधिषे धारयति तानि
धत्स्वत्यर्थः । यत्सल्लभेवास्य जगतो धारयिता (पाता) वज्रा
व भवति । अतः वराय वरयितव्याय कामीय ते तव
पात्रम् एतत्सोमपूर्णम् । प्रदिशाम इति शेषः । धर्मणे
धारणाय च तना धनं च (निबं० २-१०-१९) तनोति
विस्तारयति तैरिति पचाद्यच् (पा० ३-१-१३४) “सुपां-
सुमुनि”-(पा० ७-१-३९) इति सुप आत् । सर्वं तवैव
प्रदिशामः । यज्ञश्च कृत्स्नः । तवैव । मन्त्रः—च कर्मकरेणः ।
तवैव । ब्रह्मा चार्च्यं च (निबं० २-८-२५) सर्वं तवैव ।
उद्यतं कैतदनेकप्रकारमपि सुखितुक्षणं वचः तवैव ॥ ६ ॥

एवमत्र शब्दसाक्यात् “तूत्तम्” इत्येष शब्द “तूर्णमि”-
स्वेवमुपपद्यते, करणसम्बन्धात् । यतोहि कैमं तूर्णेनैव करण-
मिष्यते कर्तुमिः । एवम् “आकुरुष्व” इत्यत्रापि, यदि क्रियते
तदुपगम्यामिमुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इत्युपशब्दोऽत्राप्याहृतो
भाष्यकारेण ॥

अंसत्रमंहसस्त्राणं, धनुर्वा, कवचं वा ॥

अथ अंसत्रम् (७५) इत्यनवगतम् । विकल्पतत्त्वानेका-
र्थम् । अंहसस्त्राणम् इत्यर्थे प्रतीतिः । धनुर्वैलाद्यभिषेय-

१. वरं लब्धुमित्यर्थः । “क्रियाधोपपदस्य चे”-(पा० २-
३-२४) इति चतुर्थी ॥

२. त्रिवर्गसाधनं हि धनं भवति ॥

३. कर्म क्रियते अनेनेति युच् । सायणस्तु यज्ञ इति करण-
साधनमित्यतेऽनेनेति । तथाच यज्ञकल्याणसाधनभूतो मन्त्रो यजुरिति
तदर्थः । यज्ञपरिबर्द्धं शक्तमित्यर्थः । तदुपगमात्मकं वचसो दुष्य-
मुद्यतं भवतीत्यर्थमाह ॥

४. “क्षिप्रनक्रियमाणस्य कालः पितृति तद्रसम्” इति नीति-
विश्वं प्रवादात् ॥

वचनम् ॥ ताभ्यां हि पुरुषाः साङ्गामिका अंहसस्त्रायन्ते ॥
तथाच अंहतेर्गल्यर्थात् (अवा० प०) असुनि (उ० ४-१८९)
अंहःपापम् । “अंहोहुरितदुष्कृतम्” इत्यमरः । अंहसस्त्रायते
“सुपी”-(पा० ३-२-४) त्रिगोत्रभिभाषात्कः । इत्येदं सत्
अंसत्रम् । सकारो हकारस्य स्थान उपकल्पितो वर्णव्यापसि-
लक्षणनिरुक्तावगमात् ॥

अथाख्यानप्रसक्तमुच्यते—

कवचं कुञ्जितं भवति, काञ्चितं भवति,
कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ ॥ (२५)

कुञ्जितं कुटिलमभितम् । स हि तस्य स्वभावः ।
अथवा काञ्चितं कुटिलीकृतम् । अथ वा कायेऽञ्चितं
तद्वत् भवति । इति कवचम् ॥ ७ ॥ (२५)

अथासत्रचन्द्रे निगममुदाहरति—

प्रीणीताश्चान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्
कृणुध्वम् ॥ द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं
सिञ्चता नृपाणाम् ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-५-१९)

प्रीणीतेति ॥ बुधस्य सोमपुत्रस्यार्षम् त्रिष्टुप् वैश्वदेवे सृक्ते ।
तथाचैतत्पक्षे एवं योजनान्न—हे असरीया योदारः । बुधम्
अश्वान् एतान् प्रीणीत प्रीणयत, यवसादिकादिना सङ्क्राम-
योग्यान्कुरुतेत्यर्थः । प्रीणयित्वेतानेभिश्चपजातवीर्यैः । हितं सुहितं
यथास्यात्पाथा (वैश्वसुहृदो हितं यथा भवति तथा) जयाथ
जयथ संग्रामम् । “अन्येषामपि हृदयते” (पा० ६-३-१३७)
इति धीषेः संहितायाम् । जयनं यो हितमस्तु । स्वस्तीत्यभिनाश-
नाम अभिपूजितं वा, इदिति चार्थेऽप्ययम् । तथाच स्वस्तिवा-
हम् अभिनाशवौहनमभिपूजितवाहनं वा । रथमित् रथं च
कृणुध्वम् कुरुध्वम् । “व्यत्यो बहुलम्” (पा० ३-१-८५)
इति विकरणव्यत्यय आर्षः । एवमेतो साङ्गामिकीमिति कतव्यता
(मधं रथं च ददं—) कृत्वा सङ्क्रामभूमिं गत्वा (द्रोणाहावि-
स्वारीनि द्वितीयान्तानि कूपरुपसङ्क्रामविशेषणानि सिञ्चतेत्यनेन
संबध्यन्ते) द्रोणाहावम् द्रोणः द्रुममयः स एव रथ आहाव
आहाव—(निर्वासं)—स्थानीयो यस्य सङ्क्रामस्य तम् अवततम्
एतं सङ्क्रामरूपं कूपम् (निबं० ३-२३-७) अश्मचक्रम्

१. ऋषिचरुतिपक्षे तु सायणोक्तमर्थान्तरमेतस्तेति तत एव
द्रष्टव्यमित्यनेन सूच्यते ॥

२. अहिरोऽपि जयः कथिभ्रतयेव यथा महाभारते पाण्ड-
वाणां कुलक्षयफलकः ॥

३. सुखस्य वादकमिति दुर्गः ॥

४. तथाचामरः । “आहावस्तु निषान स्त्रातुवृक्षजलांशय”
इति ॥ “निषानमाहाव” (पा० ३-३-७४) इति निषातितः ॥
निषानमिति—निषतं पिपत्त्वसिन्धिलपिकरणे स्फुटं (पा० ३-
३-२१७) ॥

अशानचक्रम् व्यापनचक्रम् कूपप्रान्तनिघडास्मसहस्रप्रहरणायु-
वन्तं वा, अथवा अशौनचक्रम् (असनानि क्षेपणानि चकानि
आयुषविशेषा यत्र तम्) इत्यमरः—(स—)निघडस्यास्मसहस्र-
विनिमयः । अंसत्रकोशम् अंसत्राणि ध्वंषि कचचनि वा
कोशः कोशस्थानीयानि यत्र तम् । कोशोऽज्ञाश्चरकः कोषैश्च
कोशः कूपप्रान्तवन्धः । नृपाणम् नरः योद्धारः पीयन्ते
उदकवैत् प्राणतः (उल्लान्तप्राणा भवन्ति) वन तम् “वा भाव-
करणयोः” (पा० ८-४-१०) इति णलमत्र बाहुलकात् ॥
ईदृशं कूपतुल्यम् सञ्ज्ञामम् सिञ्चता उचिष्यत । हे
सैनिकाः । विश्वेषां देवानां प्रसादात्सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः । बाहि-
तिको वीथेः ॥ १ ॥

एवमत्र सञ्ज्ञानोपमात्मन्धातुसिचनसम्बन्धाच्च “अंसत्रश-
ब्देन धनुः कचचं वोच्यत इत्युपपद्यते ॥

तथाचात्य भाष्यम्—

प्रीणीताश्चान् सुहितं जयथ जयनं वो हित-
मस्तु । स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् । द्रोणाहावं
द्रोणं द्रुममयं भवति । आहाव आहानात् ।
आवह आवहनात् । अवतोऽवातितो महान्भ-
वति । अश्मचक्रमशानचक्रम् । असनचक्रमिति
वा । अंसत्रकोशमंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि
सन्तु । कोशः कुण्ठातेः । विकृषितो भवति ।

१. व्यापचयति इति क्षिप्तानि परचक्राणि योद्धन्तिः ।
तथाच “अश्व व्याही” (स्वा० आ०) ख्युद (पा० ३-१-
१३४) । सायणस्तु—व्यासचरणवन्तं व्यासक्रमणवन्तं वा, चक्रं
चक्रतेर्वा । चरतेर्वा । क्रमतेर्वा । क्रमवर्तेत्येति निरुक्तम् (४ अ०
२७ सू०) इत्युक्तत्वात् ॥

२. “अनु क्षेपणे” (दि० प०) ततः कर्मणि ख्युद “कर्मणि
चे”-(पा० ३-३-११६)—ति योषणिभागात् । अस्मन्त
इत्यसनानि ।

३. “कोशः खञ्जविधानकम्” इत्यमरः । उत्सर्पन्त्यात्
(खञ्जसाधर्म्यात्) परचक्रं कूपप्रान्तवन्धश्च कोश इत्यर्थः ॥
प्रातमत्राऽन्तरं (मध्यमं) बोधं वर्धन्धनं पक्षमुदात्तमेना वा
सर्वतो मृत्पाताभावाय शिषिभिः कियते कोष्ठमिति च प्रसिद्धं
कोमे ॥

४. भावस्त इति यावत् । अयमर्थः “आपोमयः प्राण” इति
छन्दः—प्राणानामुदकफलस्य । मरणं च प्राणोक्तम् । प्रसिद्धं
यत् । तथाच “नृपाणपानमेवात्र नृपाणम्” । प्राणत इति सार्व-
विगतिकस्तसिः (मा० ५-४-४४) प्राणैरित्यर्थः । अवच्छे-
दकत्वं तृतीयाधेयः । “प्रकृष्टादित्याज्यं तृतीया (पा० २-३-
१८ आ०) “प्रकृष्टादियणाज्याया तृतीया तु तदार्थमेताम् ।
अवच्छेदकतायुक्तिप्रकारादिति संसृती”ति हरिः ॥

अयमपीतरः कोश एतसादेव । सञ्चय आचित
मात्रो महान्भवति । सिञ्चत नृपाणं नरपाणम् ।
कूपकर्मणा सञ्ज्ञाममुपमिति ॥

इति । अत्र आहाव आहानात् इत्येतयथावस्थितस्यैव
मन्त्रपदस्य निर्वचनम् आह्वयतेऽस्मिन्माययितेसाहावः । अर्-
(पा० ३-३-७४) अधिकरणे । इदं लभ्यते—आवह आव-
हनात् इति । अस्यैव वर्णविपर्ययेणाहवः कूपः । ओहातेऽस्मि-
नुदकमिति । अधिकरण एवात्रापि अर्-“महद्विनिविगमये”ति
(पा० ३-३-१८) आहवः । संग्रहमयमभिप्रेति (यात्कः)
अवतः कूपः स हि खन्यमानः अव अवह् (अवक्षात्)
अतितः गतः सन् महाप्राभीरतमो भवति । अथ प्रकृतम्
अंसत्रकोशम् इति विग्रह्यावात्ते सन्तु इति । उच्यमानं
सञ्ज्ञामं स्थितं (उचिष्यत) इति वदता (तावद्विग्रहेणः कूपकर्म-
तं विशेषयतु । मन्त्रदशा धर्मिपारतच्छेपे तावतस्तस्य गुणा
आशंसिता इत्युक्तं भवति ।

अथ कोशशब्दं विग्रहप्रसंगं निर्वचीति—

कोशः कुण्ठातेः इति । “कुष निष्कर्वे” (मया० प०)
ततः “अकर्तारि च कारक” (पा० ३-३-१९) इति कर्मणि घञ् ।
निष्कर्षो निष्कोषणं तथाजन्तैस्तस्य बहिर्निःसारणम् । अयं ताल-
व्यान्तोऽपि । तथाचोपनिषेकः “निष्कर्वसेतोमेपकोषविधादौ
चे”ति ॥ कोशोऽत्र कूपप्रान्तनिघडास्ममयमावरणम् । कोश इव
कोशः । तथाच मेदिनी “कोशोऽन्त्री कुण्ठते पात्रे दिव्ये खञ्ज-
पिधानके । जातिकोशेऽर्थसङ्घाते पेश्यां शब्दाव्यसिद्धहे” इति ॥
अत्र पात्रपदेन कूपमध्यप्रान्तद्वयमिति केचिन्मन्यन्ते । तथाच
विश्वः “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे” इति ॥
तथाच विकृषितः विविधं कुषितः निष्कोषितः स भवति ।
अत एव कर्मकोश इति हेतिरुच्यते । अन्तःशुषिरत्वात् ॥ अय-
मपीतरः इत्युच्यते एतसादेव कुण्ठातेः ।
अयमेव सञ्चयकोशः । आचितमात्रः मात्रानिर्वर्तित-
वितो व्यासः पूर्णोवा, राजदन्तादि—(पा० २-२-३१)—सादा-
वितस्य पूर्वप्रयोगः । भवति महात्वात् ॥ सिञ्चत उच्य-
सिञ्चत । एवमत्र कूपकर्मणा उक्तरूपेण (तदुणसर्ववधेन)

१. तथाच हेमः “आहवः सङ्गरे कूपे” इति । इत्यब्राह्म-
शब्देनात्राहोऽप्युत्प्लुत्य निरुक्तः । तत्र कूपार्थं आहवस्य वर्ण-
विपर्ययो बोध्यः । संगरे तु “आहि बुधे” (पा० ३-३-७३)
इत्यप्य संग्रारणं, च आह्वयते योऽत्रोऽस्मिन्निति । अधिकरण पत्र ॥
“हेत्यप्यर्थोवां शब्दे वेति (स्मा० उ०) धातुः । आहातेऽप्ययमेव ॥

२. “द्वितिसप्तद्वे सल्ले” इति मेदिनी । “द्वितिअयमेव
भाष्यम्” इति रमसश्च ॥

३. तथाच मेदिनी “मात्राकर्मविभूषायां विचे माने परिच्छेदे ।
अश्वराकर्मये स्वरूपे कीदं कात्स्न्येऽवधारण” इति ॥

४. असिमुत्तारार्थे ॥

सङ्ग्राममुपभिमते यथा कथञ्चित्साधर्म्यमनुसृत्य मञ्ज-
रमित्यर्थः ॥

अथ काकुदम् (७६) इत्यनवगतमवगमयति—

काकुदं तात्वित्याचक्षते, जिह्वा कोकुवा
सासिन्धीयते ॥

अत्र तात्त्व इतिविधेयवचनम् । जिह्वाकोकुवा इत्युच्यते
सा हि कोकुवाख्या जिह्वा असिन् तादृशेति वर्णान्वित्यर्थ-
समुद्भूतः धीयते तदेतत् कोकुवाधानं सद्गुणव्यापरादिना
(निरुक्तलक्षणेन) काकुदं तादृश्यते ॥

अथ कथम्—

जिह्वा कोकुवा ? ॥

अत्रोच्यते—

कोकूयमाना वर्णावुदतीति वा ।

तथाच शब्दानुकरणनिवन्धनं जिह्वायाः कोकुवालम् ।
कोकूयमाना तथा तर्थाविधं शब्दं कुर्वाणा तादृशेति वर्णा-
वुदति प्रेरयतीति कोकुवां उदरकाकुदं स्यात् ॥ तदित्यं
कोकूयतेतुदेव काकुदमिति द्विधातुनं रूपम् ॥

अथ कथं ज्ञायते शब्दानुकरणनिवन्धनं जिह्वायाः कोकुवा-
लमिति ? तत्रोच्यते—

कोकूयतेर्वा साच्छब्दकर्मणः ॥

तथाच कौतेः शब्दकर्मणः (अ० ५०) यद्दि “पचायन्ति”
(पा० ३-१-१३४) “यडोऽपिच” (पा० २-४-७४)
इति यडुल्लिखित्विधेयानां “नघातुलोप आर्धघातुके” (पा०
१-१-४) इति गुणनिधेये उवर्त्त (पा० ६-४-७७) कोकूयते
पुनःपुनः शब्दं करोतीति कोकुवा ॥

अथ जिह्वा निवेदि—

जिह्वा जोहुवा ।

पुनः पुनरुदरहृद्यतेऽस्यामममिति बाहुलकादधिकरणे जुहो-
तेत्यङ्गन्तात् पचायन्ति (पा० ३-१-१३४) अपि (पा० ३-
३-५७) वा । बाहुलकाद्यङ्गुलिको कोकुवास्य जोहुवा सती
जिह्वा । “शेव-यङ्ग-जिह्वा” (उ० १-१५२) इति
निपतिता । आहुयजनवेति वा ॥

अथ तादृशशब्दं निवेद्वीति—

तादृशं तस्मिन्तीर्णतममङ्गं, लततेर्वा स्यात्
(लम्बकर्मणो) विपरीताद् यथातलं, लतेत्यविप-
र्ययः ॥ ८ ॥ (२६)

तस्मिन् तस्मिन्तरण्योरिति धातौः (भा० ५०) “त्रोर-
धलः” (उ० १-५) इति गुणकरणे । वृद्धिः (पा० ७-२)

१. वसीक्ष्यं तथाविधम् “मिलयीत्सयो” (पा० ८-२-४)
इति द्वित्वम् ॥

११६) तस्मिन्नेन वर्णा इति तादृशं । तीर्णतममङ्गम् । इत-
रन्नेभ्य उत्तीर्णतममुपरिगतं सर्वतो भवतीति वर्णा अप्यनेनैव
तरन्ति । पूर्वं तादृशेति बाहुरभिहृत्यवेयोऽती शब्दप्रयोगेच्छयो-
त्पन्न्यन्नाभिहृतामिना नामिप्रदेशात्प्रेरितो भवति । ततोऽसौ
वेगान्मूर्धपर्यन्तं गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्रं प्राप्योक्त्यन्तसहायेन तत्त-
त्स्थानेषु जिह्वाप्रादिसंस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहृत्य वर्णानभिव्य-
नक्ति इत्युक्तमभियुक्तैः ॥ लततेर्लेवनाथस्यै (भा० ५०)
विपरीतात् आयत्नविपर्ययेण यथा तलम् इति । समान-
जातीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्टप्रतीत्यर्थम् । अथैव लततेर्लेवनाथस्य
लता इत्येतच्छब्दरूपम् अविपर्ययः । अविपर्ययेण
भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथात्र (काकुदशब्दे) निगममुदाहरति—

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः ॥

अनुक्षरन्ति काकुदं सुर्म्यं सुषिरामिव ॥ १ ॥

(श्रु० सं० ६-५-७)

सुदेव इति ॥ प्रियमेवस आर्षम् । अनुक्षरं । हे वरुण !
जलाभिमानिन्देव । त्वं सुदेवोऽसि शोभनस्त्वमसि देवः । यस्य
सुदेवस्य ते तव काकुदम् तादृशं (कर्म) समुद्राख्यम् अने-
लक्ष्मीकृत्य सप्त सिन्धवाः क्षोतांसि । नद्यो गङ्गायाः) क्षरन्ति

१. इच्छयोत्पन्नो यद्यो वसिन्मनसि तेनाभिहृतेनाधिनेत्यर्थः ।

तथाच विवक्षयेत्येतवत्साध्युपलक्षणम् ॥

२. तथाचोक्तं पाणिनीयशिक्षाप्राम् । “आत्मा दुष्वा समेसा-
धानं मनो जुहो विवक्षया । मनः कायाभिमादिति स प्रेरयति
मातरम् ॥ + + + सोदीर्णो मूर्धमिदितो वक्रमापन्न मातरः ।
वर्णाजनवते” इति ॥ व्याख्यातमेतदपस्तम्ब (पृ. २३ पं. २७) ॥

३. श्वादेराकृतिगणत्वात् । अत्र सूत्रे “लम्बकर्मणः” इति
पाठो मुद्रितयुक्तो कश्चिदुदयवे तेन लम्बनाथस्य इति व्याख्या-
नमपि “सुषिरामिवेति” छल्यर्थेतिरोधादुपेक्ष्यम् । तस्मान्तुशिक्षा-
मिति व्याख्यानं सर्वमिनतं, तेन च छेदनार्थे एव तादृश-
शब्दघटकलतयातोस्पर्शको भवति । (लम्बकर्मण इति सापीयान्
पाठः) “तल प्रतिष्ठापति”ति (सु० पु०) धातोर्धृत्वादिस्त्वा-
(उ० १-२७) दुप्रत्यये निष्पुत्पाद्वद् गिलोपे च तादृशशब्द-
स्त्वालवति प्रतिष्ठापति नाभिप्रदेशात्प्रेरितं बाहुमिलयंऽपि व्याख्यातं
इत्यन्यत् ॥

४. बहुवीदिकलितार्थकचनमिदम् ॥

५. अनुलक्षणे । “अनुदीने सद्यो च पश्चात्सादृश्यवोरिति ।
आयामेऽपि समीपे च लक्षणादावनुकरो” इति विश्वः ॥

६. “गङ्गा च यमुना चैव गोदावरी सरस्वती । नर्मदासिन्धु-
कावेर्यो सप्तनधोऽमृतावहाः” इत्यभिलोकोक्तेः । इत्येस्तु—सप्त-
सिन्धवः—अनरक्षितमथो वा बहुलाक्षेयवामाभः “अथानामासि,
सिन्धुनामासि, अन्नपर्वतीनामासि, मेघवतीनामासि, वषट्पत्नी-
नामासि, पुरस्तादरुन्धनामासि” इत्यादि । सप्तैताः सिन्धुनय
उच्यन्ते । सप्तैता एव वा सप्त सिन्धुशब्देनोच्येरन् इत्याह ॥

हवन्ति । (सर्वेदा विद्यायाम्) । अत्र दृष्टान्तः सूर्य्य००मिव यथा सूर्यं (कल्याणोर्मि) स्रोतः सुषिरं नगरोदकनिःसरण-मार्गम् अनुसरतीति वचनविपरिणतमन्येति ॥ एष च भाष्य-कारीयो मन्त्रार्थः । अत्रार्थे सूर्य्यं सुषिरमिति अन्मावधाय-कार्यः । दुर्गं सुषिरमिति नगरोदकनिःस्तरणभूमिमिलेवं किल्लं समर्थयन्नपि सूर्य्यमिति यथावदवस्थापयति स (न क्लिष्यन्वाचक्यौ) सायणस्तु-यथासूर्यं प्रति रश्मिजालं तद्वदि-लेवं व्याख्यत । महाभाष्यकारस्तु-“यथा शोभनामूर्तिं सुषिरा-मभिरस्तः प्रविश्य दहति एवं ते सप्त सिन्धवः सप्तविमलय-स्ताम्बुजश्रितं तेनासि सत्यदेवः सत्यदेवः स्यामिलध्येयं व्याक-रणम्” लेवं व्याकरणपरतया व्याख्यतौ ॥ वयं तु प्रतीमः-सर्मां बलविगमनलिका लोहमयी “सर्मां स्थापयःप्रतिमे” समरा-भिधानात् । तत्र शोभना ऊर्मिरिति कर्मधारयः । बहुव्रीहिव्यां । “सर्वतोऽक्तिवर्षाद्” (पा० ४-१-१५ ग० वा०) इति, गौरादिस्तात् (पा० ४-१-४१) वा ङीष् । ऊर्मिरिति “असं-रुच” (उ० ४-४४) इति मिरसैरुदादेशे रपरं “हलिचे-” (पा० ८-२-७७) -ति दीर्घः । “ऊर्मिः पीडाज्वरकण्ठम-ञ्जप्राकाशयतीति च । वज्रसंकोचलेखायाम्” इति हैमः । “अभि-पूर्वः” (पा० ६-१-१०७) इत्यत्र “वा छन्दसीति पूर्वसूत्रा-नुवर्तव्यत्वभेदेन सम्बन्धात्पूर्वपदभावे यण् ॥ शर्मा च शर्म्यं चोत्पद्यते ॥ तथाच सुषिरामिलस्यान्तरिक्षामिलार्थः । “छुप-शोचि” (दि० प०) “छुपधारिक” (उ० ४-११८) इति इन्द्रप्रत्यये छुषिरस्यास्तीति “उपछुषि०” (५-२-१०७) इति रः । “छुषिरे वंशादि बाधे विवरेऽपि नपुंसकम् । छुषिरे न लिप्यां गत्तै वक्षोरन्प्रापित्वे जिप्” इति मेदिन्यामसरेऽपि तालव्यादिक्तोऽपि “विवराभिधायिनि छुषिरादौ शस्त्रेषु दन्त्यतालव्या-” वित्यूष्मतिवैकादन्त्यादिलमपि । क्लीबन्तु सूर्यामन्वायुजोरोपाहृत्येतै ॥ अमरे स्थापयःप्रतिमेत्येकं पदं-स्थापःऽऽकारायःप्रतिकृतिरित्यर्थः ॥ २ ॥

एवञ्च यथाऽयः सुषिरामन्तरिक्षां सूर्यं स्थापकाराम-योमयी नगरजलनिर्गमनलिकामनुसरन्ति सन्नैतः समञ्जवते (सर्वस्याप्रदेशादेकीभूय व्यामुवर्तते) तन्मार्गेण (१) बहिर-भिनिष्क्रमन्त्यन्येन सप्तसिन्धवस्ताम्बुजश्रितम् । अत्र सिन्धव इव सिन्धवो महावगाहाः (सर्वेसाक्षममितोऽनुश्रुताः) सप्तवि-मलयः प्रथमायास्ते ताह्नतोऽनुसरन्ति वर्णभावापक्ता उच्च-जसहायेन नाभिप्रदेशात्पेरितेन वायुना वर्णाच्चिचारविषयेत्येवं महाभाष्यकारीयोऽयथोऽत्रानुपमयितव्य इति ॥ एतेन वरुणस्य भाग्यवरुणं महावैयाकरणजस्य सुदेवलेन दुस्तुतं भवति ॥

१. “रमनुक्षरन्तीलस सर्वतः समञ्जवते इत्यर्थमाह ॥

२. छती लिङ्गत्वल्यो “व्यल्यतो बहुलम्” (पा० ६-१-८५) इति श्वसुपादौत्वं “सुतिहुचमवलिङ्गवराणाम्” इति कारि-कया व्याख्यातोऽप्यत्र ( ) द्रष्टव्यः ॥

३. “स्थापःसामेऽपि वैदमनः” इत्यमराङ्गम्कारा यटिः स्थापः ॥

अत्र प्रक्षिप्तोभाष्यपाठः—

(सुदेवस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव सप्तसिन्धवः । प्राणायानुक्षरन्ति काकुदं सूर्य्यं सुषिरामिवेत्यपि निगमो भवति) ॥ इति ॥

अथ मन्त्रभाष्यम्—

सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः । कमनीयदेवो वा भवति वरुणः । यस्य ते सप्त सिन्धवः । सिन्धुः स्रवणात् । यस्य ते सप्त स्रोतांसि, तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति, सूर्यं कल्याणोर्मिं स्रोतः सुषिरमनुयथा ॥

अत्र सिन्धुः स्रवणादिति सिन्धुनामनिर्वचनम्—“स्यन्दः प्रसवणे” (भ्या० आ०) इतिपाठोः “स्यन्दः संप्रसारणं ध्वज” इत्युपलक्ष्यः । स्यन्दतीति सिन्धुर्नदी (निर्घ० १-१३-२१) “सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभ्यश्चान्नः” इति विश्वः । व्याख्यातमन्यन्मन्त्रार्थः ॥

अथ वीरटिम् (७७) इत्यनवगतत्वं पक्षेण सातिकाथैलि-स्रवणमयति—

वीरटिं तैदीकिरन्तरिक्षमेवमाह । पूर्वं वयते-रुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यसिन्मांसि वा, तदेतदेत-स्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ ९ ॥ (२७)

वीरटिम् इति अन्तरिक्षम् एवं तैदीकिराचार्य आह । तत्र पूर्वं विरिति वर्यतेः वेङ्गधातोः (भ्या० उ०) “वेजो-ङित्” (उ० ४-७२) इतीवैः डिलाङ्गोपे, तस्य बहुवचने वयः पक्षिणः “विविक्किरपतत्रय” इति पक्षिपर्यायेऽमरः । उत्तरम् इरिटम् इति इरतेः गैलथस्य (तु० प०) बाहु-लकादिष्टप्रत्यये किलाङ्गनाभावः । तथाच पर्यायेण विप्रावाप-मयति-वयांसि इरन्त्यसिन् इति । वयांसि (वयः) पक्षिणि “वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकमि-”ति मेदिनी । अथवा मांसि नैक्षत्राणीरन्त्यसिन्मिति वीरिटम्

१. वयधातोर्गैलथस्येति पक्षान्तरमनुपदं सुकटम् । वेङ्गधातोस्तन्नुसन्तानापर्यैवेऽपीह गत्यर्थत्वम् । अत्राप्य विच्छन्-सापने “वयतेङित्” इति शाकटायनत्वं सामिमुकुदाउपन्या-सतुः । “वातेङित्”ति (उ० ४-१३४) शाकटायनः ॥

२. “सर्वेधातुस्य इ” (उ० ४-२१६) इति विहितस्येति सामिमुकुदौ । ईचेरिति दीक्षिताः ॥

३. ययमि तुदादौ इङ्ग इत्येव स्वमक्षेपणयोः पठितस्तथापि शास्त्रमाग्यादिरितरिव गत्यर्थः । रलयोर्वा सावर्धमिति । धात्वर्थेनिर्देशोपलक्षण एव ॥

४. मांसतेर्भावनित्तन्तस्यैव क्लीकृत्यं “क्षियां गाः करणे जुतै” इति नानापरिभाषायावा ॥

अत्र भाश्शब्दस्य भासतेर्दीप्त्यर्थात् (भ्वा० आ०) कर्तृकि-
वन्तस्य व्यादेशः । एवं पूर्वत्र वयतेर्गल्यर्थस्यापि (भ्वा० आ०)
असुप्तन्तस्य (वयश्शब्दस्य) व्यादेशः सम्भवति । पूर्वत्रार्थेऽपि
वस्य वः । सर्वोऽप्ययं पृषोदरादिस्तात् । तदेतत् वीरिटस्यान्त-
रिक्षाथैवम् । एतस्याम् अनुपदं वक्ष्यमाणायाम् । अपि
अग्नौऽपि निगमो भवति । य इह ग्रन्थविस्तरमिमा
नोपन्यस्तः ॥ ९ ॥ (२७)

प्रवावृजे सुप्राय बहिरेषामा विरपतीव वीरि-
ट् इयाते ।

विशामकोरुपसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्तये
नियुत्वान् ॥ २ ॥ (क० सं० ५-४-६)

प्रवावृज इति । इदं वसिष्ठस्यार्थं त्रेष्टुमं वैश्वदेवम् । एषां
यजमानानां सम्बन्धि । सुप्रायः सुप्रायणं-सुप्रमनं (यत्सुख-
मभिगच्छन्ति देवताः प्रालीनं तस्मिन्साविधिं) “सुखमयान-
युक्तमिति सायणः । बहिः कुशमयम् प्रवावृजे प्रववृजे ।
प्रवृज्यते प्रलीर्यत इत्यर्थः । तुजादिस्तादभ्यासस्य (पा० ६-१-७)
वीर्यः । अथ विरपती विशां प्रजानां (मनुष्याणाम्) “द्वौ
विशौ वैश्यमनुजौ” इत्यमरः । पती पातारौ वा पालयितारौ
वा । नियुत्वान् वायुः पूषा चेतीमौ विशां प्रजानाम्
स्वस्तये स्वस्तयनाय (कल्याणाय) अर्क्षोः रात्रेः (निर्वं
१-७-४) अपगने उवस्तः “आगमनकाले” इति शेषः । पूर्व-
हृतौ पूर्वस्यामेवाभिहृतौ प्रथमे एवाह्वातकाले । वीरिटे अन्त-
रिक्षे “वक्षिर्तावि” इति शेषः । आइयाते । आगच्छताम् ।
इदेषात्र पक्षे पादपूरण एव । “वष्टीयुक्छन्दसि वा”
(पा० १-४-४) इत्यत्र चेति योगविभागा “त्सवं विधयश्छन्दसि
विकल्पयन्त” इति नात्र प्रवृत्त्येति वीर्यः ॥ अथवोपमार्थं

१. कुशमुदिरिति केचित् ॥

२. भाव्यन्त्ययमर्थक्यम् । एतच्च यथाभाष्यव्याख्यानमि-
दोक्तम् ॥

३. नियुतः बहवाः । वायोर्वाहनम् (निर्वं १-१५-१०)
तद्वान् ॥

४. अकुरि “लज्जाम्यक्तिमक्षणकान्तिगतिषु” (व० प०) इति
पातोः “वः किञ्च” (उ० १-६८) इति विधीयमानस्तुप्रत्ययः
किञ्च च बाहुलकाद्भवति । “वाजानुष्यः कुः” इति कुरिति
श्रीभोजः ॥

५. कियावा आधारः कारकमधिकरणमिति पाणिनिस्वर-
स्तात् । एतच्च शेषपूरणं दुर्गोक्तिमनुसृत्य व्याख्यातम् । साय-
णस्तु-नात्र शेषवति ॥

६. अत्र पदव्यत्ययः कार्यः । इष्टञ्च गलयोऽद्विदित्तो लटः
प्रथमपुरुषादिवचनम् । यदा लट्तेज्जे लट्ते । बाहुलकात् ॥

७. “इद्वृद्धिवचनं प्रयुज्यन्” (पा० १-१-११) इति
प्राप्तमपुष्टादिवधा प्राप्तः प्रकृतिभावः (पा० ६-१-१२५)
अत्र न भवति ॥

३४ नि०

एवेवशब्दस्य पक्षे विशां मनुष्याणां, वीरिटे-गणे, वर्तमानौ
(तन्मध्यगतौ) विरपतीव-सर्वपती राजानौ यथा तद्वत् ।
असिन्पक्षे विशामित्युभयत्र सम्बध्यते ॥ २ ॥

अन्तरिक्षेण हि देवता आगच्छन्तीति “वीरिटम् अन्त-
रिक्षम्” इत्युपपद्यते । असिन्पक्षे पक्षे गणो वीरिटशब्देनोच्यते,
तत्रापि विरपती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेवागच्छत इत्यु-
पपद्यते एव सोऽर्थः ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रवृज्यते सुप्रायणं बहिरेषामेयाते, सर्वस्य
पातारौ वा पालयितारौ वा, वीरिटमन्तरिक्षम् ।
मियो वा भासो वा ततिः । अपिवोपमार्थं स्यात्-
सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे मनुष्याणाम्
रात्र्याविवासे, पूर्वस्यामभिहृतौ, वायुश्च । नियु-
त्वान्पूषा च । स्वस्तयनाय ॥

प्रवृज्यत इति । प्रवावृज इत्यस्यार्थं, विनिमयवशात्
छान्दसो व्यत्ययोऽत्र शरणम् ॥ सुप्रायणम् इति सुप्रा-
इत्यस्य । तत्र याते प्रापणाधीधिकरणेऽह्वातुलकात् (उ०
४-१८८) तत्परीयभूतं सुप्रायणमिति अयतेर्गल्यधीधिकरणलु-
बन्तम् (पा० ३-३-११७) । अथ वीरिटशब्दं निर्व्रैतीति-
भियो वा भासो वा ततिरिति । ततिरिति भावैकिन् (पा०
३-३-९४) “असिन्पक्षे” तिरोपः । एव वार्थनिर्देशस्तथाच
वीरिस्मित्यत इति भीतननम् ल्युट् (पा० ३-३-११७)
निरालम्बत्वात्सर्व एवात्र विभेति, तदेवं भीतननं सद्वीरिटम-
न्तरिक्षमुच्यते । अथवा भासोऽत्र मनुष्यादीनां तन्वते तदेतद्भा-
स्वननं सद्वीरिटमुच्यते । एवं गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं
योज्यम् । सर्वोऽप्ययं पृषोदरादिस्ताद्वोध्यः । विवासे समाप्तौ ।
वायुश्चेति स्वापूषा । तदाह-नियुत्वान्पूषा चेति । स्वस्त्य-
यनाय स्वाति कल्याणमीयते प्राप्यतेऽनेनेति वा । स्वाति
कल्याणसाधनाय प्राप्तये वा ॥ तमेतन्निगमप्रसक्तं नियुत्व-
च्छब्दं निर्व्रैतीति—

नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वाः ॥

अश्वा इत्येतदत्र स्त्रीलिङ्गम् । “बहवावाहनोवायु” इति
परिभाषणात् ॥ “सन्ती” इति शेषः । तथाचास्त्यर्थेऽत्र मनु-
ब्बोध्यः (पा० ५-२-९४) ॥

अथ नियुतः कसादित्युच्यते—

नियुतो नियमनात् । नियोजनाद्वा ॥

नितयं यमनात् नियुतः । तथाच निपुणो “यमु उपरमे”
(भ्वा० प०) इत्यस्माकमेणि उतिप्रत्ययः । (उ० १-१११)

१. स्वस्त्यय इत्यत्र वीरिट इत्यत्र च ॥

२. सुखेन प्रवाल्सिजिति सुप्रायः ॥

३. सुखेन प्रकषेणायते समागच्छलसिति सुप्रायणम् ॥

टिलोपश्च बाहुलकात् ॥ नियम्यन्ते सारथिवेति नियुतः । अथ वा नियोजनात् नितरां रथे योजनात् नियुतः । तथाचोक्तमौ-
विशेषजनने "नियुतो वायोः" इति । (निघं० १-१५-१०)
अत एव विप्रकृष्टोऽपि नियुल्लच्छब्दो वायुशब्देनैव संयोजितो
भाष्यकारेण ॥ न हि पूर्णो नियुद्धिः सम्बन्धोऽस्ति ॥

अथाच्छब्दमवगमयति—

अच्छाभेः । आधुमिति शाकपूर्णः ॥

अच्छ (७८) इत्येव शब्दोऽभेः अर्थे भवति । अधामु-
मिति अनेन उक्तो भवेत्स एवाच्छ इत्यनेनेत्येवं
शाकपूर्णराचायां "मन्चत" इति शेषः ॥

परिंसीमिति व्याख्याताः ॥

परि (७९) ईम् (८०) सीम् (८१) इति एते शब्दा
व्याख्याताः निपातोपसर्गप्रकरणे (नि० १ अ०) अनेका-
र्थत्वादिहोपन्यासः (अनवगतप्रकरणे)

एनमेनामस्या अस्तेत्येतेन व्याख्याताम् ॥

एनम् (८२) एनाम् (८३) इति पदद्वयम् अस्याः
अस्य इत्येतेन पदद्वयेन व्याख्यातं प्रतिलोकमनेन । (नि०
४-२५) अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः ॥

सुणिरङ्कुशो भवति सरणात् ॥

सुणिः (८४) इत्यनवगतम् अङ्कुशो भवतीत्यभिधेयवच-
नम् । सरणात् इति व्युत्पत्तिः । सर इति न्यायम् । सरतेर्ग-
ल्लघात् (भा० प०) तथाच (पा० ३-१-१३४) सरति
गच्छत्यसौ हस्तिगिरिति अगया वा सरति हस्तीति करणेऽपि
बाहुलकात् "सुधिभ्यां कित्" (उ० ४-४८) इति निप्रत्यये
सुणिः । "अङ्कुशोऽस्त्री सुणिः स्त्रिया" मिलमरः ॥

अथ पर्यायप्रसक्तमङ्कुशं निर्वक्ति—

अङ्कुशोऽश्वतेराकुचितो भवतीति वा ॥

अङ्कुशः "अनु गतिपूजनयोः" (भा० प०) इति धातोः
"सानतिवर्णसि" (उ० ४-१०६) इत्यादिना निपातितः
अङ्कुशः । अथवा आकुचितो भवतीति अङ्कुशः "कुञ्च
संपर्चनकौटिल्य" (भा० प०) इति धातोराहुपसृष्टस्येव वा
निपातः । उपसर्गस्य योक्तत्वाया धातुत एव तदर्थप्रसीतेः ।
अङ्कुशेराङ्कुश इत्यमरटीकायाम् ॥

अत्रार्थे निगममुपन्यस्यति—

"नेदीय इत्सुम्यः पक्कमेयात् ॥"

(य० बा० सं० १२-६८)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१. आदिष्टमुपदिष्टमुपयोजनमुपयोगो येषां तान्मादिष्टोपज-
नानि । तथाच निरुक्तम् "दशोत्तराध्यादिष्टोपयोजनानीला-
चक्षत" इति (२ अ० २८ सू०) ॥

नेदीय इति ॥ अस्य "युनक्तु सीरा च युगा तन्तुध्वं कुते
थोनौ वपते ह बीजम् ॥ गिरा चं क्षुष्टिः समरा असंज्ञा"
इत्यादिः । बुधस्येयमार्गं निष्ठुष वैधेदेनौ । ऋक्षिचसुतिर्वा, अग्री
मथमदात्रयोजने सीरातुनक्षणे विनियुक्ता ॥ भो देवाः योजयि-
तारः । युवं सीरा सीराणि "क्षोश्छन्दसि बहुलम्" (पा० ६-
१-७०) इति शैल्येपः । हलानि । यथपि "लाङ्गलं हलं । गोदा-
रणं च सीरः" इत्यमरे "हलतिम्यकरौ सीरा" इति रभते च सीरः
पुंस्त्वेव पठितस्तथापीह हलानीति विशेष्यमनुसृत्यापि विज्ञाने न-
पुंसकमुपात्तम् । बहुलं हि वेदे लिङ्गव्यत्ययो दृष्टः । एवमेवेऽपि
युनक्तु युङ्क् "असोरलोपः" (पा० ६-४-१११) इत्यस्या-
भावो बाहुलकात् । योजयत वितनुध्वं वितनुत विस्तारयत
च युगा युगानि एतानि । शम्यायोकादिभिः । ततः कृते कर्ष-
णेन संस्कृते इह अस्मिन् थोनौ क्षेत्रे (उपलक्ष्यैविधेयत्वात्)
बीजम् ग्रीहादिकं वपत यथा गिरा वाचा यत्प्राथम्यमास्तत्
क्षुष्टिः क्षिप्रमेव (निघं० ४-२-५०) असत् भवेत् । किं
प्राथम्यम् ? समराः अतिकलमरावत्यः एताः स्तुरोवधयः नः
अस्याकम् इति । किञ्च नेदीय इत्सुम्यः सुण्याः । निमन्ते-
रातो ह्यस्य आर्षः । अङ्कुशादपि नेदीयोऽन्तिमस्तमम् । यावति
प्रदेशेऽवस्थितं ग्रीहाद्यङ्कुश आकृष्टं शक्नोति ततोऽपि नेदीयोऽत्र
पक्कम् ग्रीहादिधान्यम् पर्यात् ॥ आगच्छेदस्याम्रति । तथा
सीरां बहु च वपतेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

एवमत्र नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् "सुणिरङ्कुशो भवती"-
त्युपपद्यते ॥

तथाच भाष्यम्—

**अन्तिकतममङ्कुशादायात् । पक्कमौषधमाग-
च्छतिवत्यामच्छत्विति ॥ १० ॥ (२८)**

इति श्रीमथास्तकमुनिप्र० नि० शास्त्रे नैग. का. पञ्चमाध्यायस्य
चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ५ ॥ ४ ॥

इति ॥ अन्ये तु श्रुवते नियमवाक्ये—सुणिर्दार्त्रिमेव । तथाचा-
यमर्थः । तथा वपत यथा प्राग्दानाकर्मणात् मुष्टिः पूर्वत । अन्ति-

२. युगशब्दे । सोऽपि हि "यानावर्षे युगः पुंसी"—समरेण
पुंस्त्वेवाभिहितः । नेदिन्यामपि "युनो रथे हलाङ्गैः" इत्युक्तम् ॥

२. "भगं योनिर्दोः"—रिलमराभिधानेनास्य सरमन्दिरार्थ-
त्वेऽपीह स्थानोपलक्षणेन क्षेत्रमुक्तम् ॥

२. तथाच महीधरः हे कर्षकाः ! युवं सीराणि हलानि
युनक्तु युङ्क् (योजयत) युगा—युगानि वितनुध्वं शम्यायोकादि-
निर्विस्तारयत । ततः कृते कर्षणेन संस्कृते इहास्मिन्थोनौ स्थाने
बीजं ग्रीहादिकं वपत । कदा ? गिरा । "या ओषधी" रिलादिकया
(क० ७५) वैदमन्नवाचा । चकाराचमसेत् । किं च
"वाग्वै गीरप्रप" इतिः (श० भा० ७-२-२-५) इति श्रुतेः ।
क्षुष्टिरन्नजातिग्रीहादिकाः (वात्येयमवचनं तन्मथमाव आर्षः)
समरा—भरसा फलपुष्पा सह वर्तमानाः । यूनोऽङ्गु प्रत्ययः ।
पुष्टा असत्—अस्य "इतश्च लोपः परलोपवेषु" (पा० ६-४-

कतमं (सचिद्वृत्तम्) मोक्षं पक्वम् आगच्छेत् । इत्येवं युष्माभि-
रुक्ते सति एतद्वयमाशास्महे **पक्वमौषधमागच्छतु** । इति ॥
आगच्छतु इति पदार्थादोऽध्यायसमाप्ति सूचकः ॥ १० ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ
पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च
समाप्तः ॥ ५ ॥ ४ ॥ ७ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ आशुशुक्षणिः (१) इत्येतदनवगतमवगमय-
जिगमेव तावदुपन्यस्यति—

त्वमग्रे **द्युभिस्त्वमाशुशुक्षिणस्त्वमग्रेस्त्वम-**
श्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं
नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-५-१७)

त्वमग्रे इति ॥ गुह्यतमदस्येयमार्थम् । आग्नेयी जगती ।
प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । हे भगवन् अग्रे ! अग्रणीत्वाद-
गुणविशिष्ट ! त्वं **द्युभिः** योतनात्मकैरहोभिः (यागविधैः)
(नि० १-६) पौर्णमास्यादिभिः । “वैर्णमास्यामावास्यायां
वाऽऽवधीते”त्युक्ते नृणां वैर्णमस्यमानः । व्यत्ययेन षष्ठी
(पा० ३-१-८५) जायसे यागायै मन्थनेनोत्पद्यस्व इत्यर्थः ।
यद्वा—तत्तथागदिवधैः सहितौ नृणामयं जायसे, तत्तथागदिवसेषु
प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । अत्राविर्भाव एवोत्पत्तिः । तथा त्वम्
आशुशुक्षणिः । आशुशु—अतिशीघ्रं क्षणोपि दिनसि शत्रून्
इत्याशुशुक्षिणरिति । अत्राशुशु इति क्षिप्रार्थकद्वयं समु-
क्तिरिति क्षिप्रार्थकं भवति, तस्मिन्वोपपदे क्षणोद्वेगसाधोद्वि-
(उ० ४-११४) प्रत्ययः । हे नृपते ! नृणां मनुष्याणां
(सृष्ट्यां विशेषेण) पालयितः ! त्वम् अद्भ्यः वृक्षद्वयैः
वैद्युतरूपेण, समुद्रादोदकेभ्यो वा वाङ्मरुतेण, जायसे इत्येवोत्तरो-
त्तरमसिंसंभव्यते । त्वम् अद्भ्यः पाषाणात् परि सर्वतः
(इतरेतराभिधातात्) जायसे । यद्वा—अद्भ्यो मेघात्

९७) इतीकारलोपेऽङ्गागमेऽस्यति रूपम् । पक्वं चान्यं नेदीय-
इदतिशयेनान्तिकमेव । इदित्येवार्थः । अत्यल्पकालमेव । सृण्वः—
सृण्या (विभक्तिमयस्य आर्षः) लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति
शेषः । छिन्नं सद्रू नोऽस्मात्प्रति आ—इवात्—आगच्छतु ।
अल्पकालेन पक्वमसद्रूहमागच्छतु इत्यर्थः ॥ अत्र नेदीय इति
“अन्तिकवाद्योयैदसाधौ” (पा० ७-५-३-३३) इति अन्तिक-
शब्दस्य नेदादेशोऽतिशयार्थं चात्रेयसुत् (पा० ५-३-५८)
तस्मिन्निक्षेपः (पा० ६-४-१५५) ॥

१. सायणरुद्र—हे नृणां नृपते ! नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरो
यद्वाह—सन्ति तेषां विशेषेण पालयितः ! यदोमाभ्यां पदार्थां
बह्वयं निलस्वामित्वं च प्रतिपादयते, सर्वेषामपि नराणां निल-
पारुकेत्यर्थः ॥

(निघं० १-१०-८) परि सर्वतोऽन्तरिक्षे निर्वातरूपेण
जायसे । “यो अश्मनोऽन्तरिक्षं परि जजाने”ति हि मन्त्रान्तरम्
(ऋ० सं० २-६-६-...) त्वं वनेभ्यः वृक्षादिसन्निभैः
दावरूपेण, त्वम् ओषधीभ्यः व्रीहादिभ्यः । “ओषधयः
फलपाकान्ताः” इत्यमरः । वैश्वानररूपेण, एवं महाभुभानस्त्वं मय-
नेनोत्पद्यः सन्सर्वोत्पद्यो भवसीत्यर्थः । शुचिर्वा एव जायसे ।
यद्वा शुचिरादित्यरूपो जायसे अभिव्यज्यस्व इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

त्वमग्रे द्युभिस्त्वमाशुशुक्षिणराशु इति च
शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः । क्षिणिरुत्तरः
क्षणोते । सनोतेर्वा आशु शुचा क्षणोतीति वा
सनोतीति वा ॥ शुक् शोचते ॥

अथात्राशुशुक्षणिपदं निराह—आशु इति च शु इति
च एते क्षिप्रनामनी भवतः । (निघं० २-१५-१६-१५)
शु—इत्येतदत्र प्रासङ्गिकमन्यत्रोपकरित्यतीति । तथा “शुनो
वायुः, शु इत्यन्तरिक्षे” इत्येवमादौ ॥ “आशुशुक्षणि—
रित्येतेषां पञ्चानामक्षराणां मध्ये आर्यं तावदक्षरद्वयं क्षिप्रनाम,
अधुना शु इत्येतत् तृतीयमक्षरमतिक्रम्य—उत्तरमक्षरद्वयं निराह—
क्षणिः इत्येष बक्षरः शब्दः । उत्तरः स हि क्षणोतेर्वातोः
(त० उ०) हिंसायैत्यर्थः । अथवा सनोतेः (त० उ०)
सम्भोजनायैत्यर्थः । मध्यमं तु शु इत्येतदक्षरं शुचैर्वात्यर्थस्य
(भ्वा० ण०) डप्रत्यये इति वक्ष्यते । तथाचायमर्थः—
आशु ००० ति वा ॥ आशु शीघ्रं शुचा वीत्या क्षणोति
हिनस्तीत्याशुशुक्षिणरिति । यद्वा आशु शुचा सनोति सम्भ-
जति (संसेवते) इत्याशुशुक्षिणरिति । इत्येवं क्षणोतेः
सनोतेष्व विकल्पः । अथ यथोक्तार्थतृतीयं शु इत्येतदक्षरं
निराह **शुक् शोचते** इति । अत्र क्षणिति विग्रहप्रसक्त-
मुक्तं तथाच शुचयं च शु इति शोचतेर्वात्यर्थस्य डप्रत्यय
इत्यर्थः ॥ एवं तावदेको निर्वचनप्रकारोऽत्र (आशुशुक्षणिपदे) ।
अथापरः परिदृश्यते—

पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा । तथाहि वाक्यसंयोगः ॥

अथवा पञ्चम्यर्थे इयमाशुशुक्षिणरितिपदे प्रथमा
विभक्तिः । अथ कथमयं विपरिणामः ? तत्राह—**तथाहीति ॥**
तेन प्रकारेण हि (पञ्चम्यन्तत्वेन) विपरिणामे क्रियमाणे
उत्तरवाक्यैः पञ्चम्यन्तपदघटितैः समं (तुल्यरूपेण) गोमो
भवति । तथाच—विपरिणतेऽर्थे सहमयति—

आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तात् । चिकीर्षि-
तज उत्तरः ॥ आ शुचोचविशुरिति ॥

१. वषट्कारं दानार्थं एव गणे पठितस्तथाम्यनेकापेक्षादाहाना-
निह संभवेनेऽ(संसेवनेऽ)—पि प्रयुक्तः ॥ दानार्थेऽपि आशु शीघ्रं
शुचं योक्तं इदानीं शुचुष्य इत्याशुशुक्षणिः यद्वा शुचैः सन्न-
न्तस्यैव छादयत्तं रूपं सर्वतो दीप्यमानो भवसीत्यर्थः ॥

अयमर्थः । आशुशुशुषिपदे पुरस्तात्-प्रथममुचरितः आ-इति आकारः एष तावत् उपसर्गः । यः पुनरेष-शुशुषिगिरिति उत्तरः अनन्तरधुरक्षरः । शब्दः एष चिकी-रितजः चिकीरितार्थाज्जातः । इच्छार्थ-समन्तज इत्यर्थः । तथाच योऽर्थोऽभिनिष्यवस्तमाह आ-दिद्वीपधिपुरिति यदुच्यते स एव आशुशोचधिपुरिति सभा-शुशुषिर्नयनानसत्सा-दशुशुषण्येत्सर्वं जायस इत्येवं यथोत्तरं पञ्चम्यन्तावयैरपि-सम्यक्खुल्यरूपो भवतीति साधुरयमर्थः ।

अथ मन्त्रस्यान्तिमं पदं व्याचष्टे—

शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः ॥

ज्वलतिकर्मणः । रीतायां शोचतेः । “छुं रीतावि”ति (भा० प०) धातोः “इपुपधात्किन्” (उ०-४-११८) इति इन्प्रत्यये, किन्वाहणभावे शुचिर्धातोऽग्निरादित्यो वा ॥ शुचि-र्ग्रीष्माग्निशृङ्गार्याधावे ह्रस्वमन्त्रिणी । ज्येष्ठे च पुंस्ति धवले शुद्धेऽप्युदहे त्रिषु” इति मेदिनी ॥

अयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव ॥

इतरः लौकिकः । एतस्मादेव ज्वलतिकर्मणः शोचतेः । इति वैयाकरणा मन्यन्ते ।

निषिक्तमसात्पापकमिति नैरुक्ताः ॥ १ ॥

नैरुक्ता निरुक्तविदः पुनर्मिष्वर्षास्तिप्रतेरितरः शुचिरिलेखं मन्यन्ते । नि-निष्कृष्य हि अस्मात् अशुचीभूतात् पापकं कुतस्ति पाप-पञ्चमिन्-मन्यन्तिरुक्तम् अन्त्यसं भव-तीति स शुचिरसं संवृत् इत्युच्यते ॥ अत्राग्निराशुशुषिर्नयो वाक्चिदग्निमथिला तेन किञ्चिदादिवीपधिपुरमेवति सोऽप्याशुशु-षिगिरिति सिद्धम् ॥ १ ॥

अथ आशाभ्यः (२) इत्यनवगतं “शब्दतः” अनेकार्थं च “आसदनादि”स्वयममः । अत्र निगममुपन्यसति—

“इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अमयं कर्तुः ॥” (ऋ० सं० २-८-९-२)

इन्द्र इति । अस्य “जेता शत्रून् विचरंणिः” इति शेषः ॥ यत्तदसदस्यसार्थम् । गायत्री ऐन्द्री । अग्निप्रत्यय द्वितीयेऽग्नि-प्रउगे शास्ते । विचरंणिः विविचं द्रष्टा सर्वानौतिकाणां कर्म-णामभिद्रेष्टव्यः । शत्रून् जेता अघुराणां जयवीर्यः । ताच्छील्यार्थ-सुव्रतयोगे “नलोके” (पा० २-३-६१) ति पट्टीनिषेधः । एवंविधः इन्द्रः परमेश्वरवान्देवः सर्वाभ्य आशाभ्यः परि दिग्भ्यो दक्षम्योऽस्माकम् अमयं कर्तुं करोतु “इतथ लोचः परलोकदेवि” (पा० ३-४-९७) -ति ह्येवः । परीति पञ्चमीयौतकः स्तुतयैन्तस्मवारणाय ॥ २ ॥

१. यत्तत्पदं शोकायै प्रव गणे पठितस्तथापि शोको दीप्तिरपि । तथाच निगमे पठ्यते “अर्कशोकेः” इति । बह्वृत्तस्य नैवण्ड-कोऽयं धातुः (सि० ० २-२४-५) शोचति-अशरीरार्थः ॥

अथास भाष्यम्—

**आशा दिशो भवन्त्यासदनात् । आशा उपदि-
शो भवन्त्यभ्यशनात् ॥**

आसदनात् । आगिमुच्येन ताः सर्वत्र सन्नाः (आशाः) इव भवन्तीति आशा दिशो भवन्ति । तथाच आशुपूर्वात् “आदु शातने” (भा० प०) इत्यस्मादत्र गर्ल्येवं वर्तमानात् बाहुलकाद्भ्रमत्ययः । स हि “उपसर्गे च संज्ञायाम्” (पा० ३-२-९९) इति ज्ञेयवित् । अथवा-आ-इत्येवोऽनीत्यस्यार्थे वर्तते “अश व्यातो” (खा० आ०) इत्यस्मादत्र (पा० ३-१-१३४) तदाह आशा उप०० अभ्यशनात् । तथाचाभ्यश्वतेऽन्यो-न्यमिलाशा उपदिशः ॥ “अतएव-अश्ववते आशा” इति शीरस्माभिनः ॥

काशिमुष्टिः प्रकाशनात् ।

अथ काशिः (३) इत्यनवगतम् “काशयितव्यः” इत्यव-गमः । मुष्टिरिखलिभियवचनम् । प्रकाशनात् इति निर्वच-नम् ॥ तथाच “काशतेः” (भा० आ०) इत् (उ० ४-११४) कर्मणि बाहुलकात् । काश्यते प्रकाश्यते इति काशिः ॥

अथ मुष्टिरित्येतत्पर्यायप्रसक्तं निराह—

मुष्टि-मोचनाद्वा, मोषणाद्वा, मोहनाद्वा ॥

मोचनात् मुष्टिः । मुच्यते ङासी किमस्त्वपिहितेऽप्रेति केन-चिद्वृष्टे सति । अथवा मोषणात् । तेन हि मुच्यते परचनम् । अथवा मोहनात् तत्र हि मुष्टति परः किनेतन्मुष्टौ ? इति ॥ तथाच मोचतेऽमुष्णतेऽमुष्णतेर्वी “क्षिपां किन्” (पा० ३-३-९४) यद्वां किन् (पा० ३-३-१०४) । स एष कर्मणि करणोऽधि-करणे च यथाक्रमं बोध्यः । चकारहकारयोः प्रकारः पृथोदरादि-त्वात् । “तितुने” (पा० ७-२-९) तीदभावः ॥ “संपीडि-ताङ्गुलिमुष्टिः” इति ह्यल्लुपः । “मुष्टिद्वयोः फले । बद्धपाणौ त्सरी” इति मेदिनी ॥ द्वयोः क्रीडतयोः ॥

अथात्र निगमं दर्शयति—

**“इमे चिदिन्द्र रोदेसी अपारे यत्संग्रभ्या
मयवन्काशिरीचि”** (ऋ० ३-२-१-५)

इम इति । अस्य “उत्तामये पुबहुत अर्वाभिरुकोऽद्भुतमय-वो वृत्रहा सन्” इत्यादिः ॥ विश्वामित्रसार्थं जिह्वैन्द्री । पृष्ठा-मिखयोरिद्वितीयपञ्चमयोरङ्गोः सम्पातयुक्तं नाम तत्रैव शास्ते । उतेत्यामन्त्रणे । हे इन्द्र ! पुबहुत ! उरुमिर्भुवमिर्भुजमिराहुत । यद्वा देवैरुद्रभ्यो रक्षार्थं बहुवारमाहुत । एकः अलहागोऽपि सन् वृत्रहा शत्रुहा भवति । यत्तम् अमये अमयविषये

१. पाठानामर्थेनैदासास्तुतिकत्वमिह श्रुतमत एवनेकार्थत्वं धातुनामाचक्षते । वस्तुतस्तु वृत्र विश्वरणजलवासादनेष्वपि धातोः (भा० प०) इह ङः । सत्य ङः पृथोदरादित्वा-दत प्रकाशनादित्येव भाष्यकारो निराह ॥

अवयवः उक्तवानसि देवान्प्रति “असुरेभ्यः सकाशान्मा विनी-
ते”ति वाक्यम् तत् बहुलम् दृढम् सत्यमेव जातम् । किञ्च हे
मधवन् इन्द्र ! यत् यस्मात् कारणात् त्वम् अपारे दूरपारे
इमेचित्तु इमे अपि रोदसी द्यावापृथिव्यौ संगृह्णः संगृह्णासि-
परेस्वमघरोत्तरभावेन संयोजिते करोमीति वावत् । अतस्ते
तव काशिसृष्टि “मैहान्” इति शेषः । इदिति पूरणः ॥ ५ ॥

एवमत्र संग्रहणसम्बन्धात् “काशि” शब्दो मुख्यविधायकः ॥

अथात्र प्रसक्तानुप्रसक्त निराख्यातुं प्रतीकयति—

इमे चिदिन्द्र रोदसी—रोधसी द्यावापृथिव्यौ
विरोधनात् ॥ रोधः कूलं, निरुणद्धि स्रोतः ।
कूलं रुजतेर्विपरीतात् । लोष्टोऽविपर्ययेण । अपारे
दूरपारे । यत्संगृह्णासि मधवन् ! काशिल्ले
महान् ॥

इमे चिदिन्द्र रोदसी इति—अथात्र य एते रोदसी ते
रोधसी । कुतः ? विरोधनात् । विरोधेण—विविधानि हि वा
भूतानि—एते रुजत इति रोधसी सखी रोदसी इत्युच्यते ।
तथाच “रधिद्रु आवरणे” (२० ३०) इति धातोरसुत्र (३०
४-१८८) प्रयोदरादिस्त्रादस्य वः । “उभितव” (पा० ४-
१-६) णीए । “वाच्छन्दसी” (पा० ६-१-१०६)—ति वा
पूर्णस्वर्णशीर्षः । के ते ? द्यावापृथिव्यौ तथाचामरः
“भूद्यावौ रोदसी रोदसी च ते” इति । अत्राद्य ईवन्तो दिवि सुवि
च वर्तते अन्त्यः सान्तः” इति क्षीरस्वामिनैः । कूलम् अपि
रोध उच्यते तदपि हि स्रोत उदकप्रवाहं निरुणद्धि निवा-
रयति । इति निरोधनाद्रोधः ॥ कूलं पुना रुजतेः “रुजो भूते”
(तु० १०) इति धातोर्विपरीतात् । तथाच रुजो वैपरीत्ये लुट्
इति भवति । तत्रोकारस्य षीर्षो जस्य को रस्य लक्ष प्रयोदरादि-
स्त्रात् । कथ्यते अज्यत इति कूलं कर्मणि वच् ॥ लोष्टः पुनरस्येव

१. “इतश्च लोपः” (पा० ३-४-१७०) इति सिप इकार-
लोपे सस्य स्त्वन् “इम्रहीर्षेभञ्जन्ती” (पा० ३-१-८४
वा०)—ति इत्य मः । क्सादित्वात् आग्रल्लये “ग्रहिज्ये”
(पा० ६-१-१६) ति संग्रसारणम् ॥

२. अत्रोपसर्गाद्यो धात्वर्थं यवान्तर्भूतः । यवमयेऽपि (रोधः-
पदे) ॥

३. अयमभिसन्धिः “रोदसी” इतीदमस्ति कीलिहदिवच-
नात्सं छान्द्रसं, द्यावापृथिव्योर्वाचकं, वेद एव “वाच्छन्दसी”
त्वस्य विधानात् । अस्ति च सप्तसकदिवचनान्तरम् अस्ति चाभ्यवयव ।
“द्यावापृथिव्यौ रोदसी द्यावाभूमी च रोदसीति” (विष्णुहीतयो-
रन्त्येते नामनी) “रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमी पृथक् पृथक् ।
सहप्रयोगोऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी” इति विश्वः ॥ “रोदश्च
रोदसीति च । दिवि भूमी पृथक् च स्वस्त्योस्तयोस्तयोस्तयोस्तये”ति
नेदिन्यपीति ॥

धातोरविपर्ययेण । यथास्थिताद्भुजतेः कर्मणि तन् गुणः ।
लखपत्ये प्रयोदरादिस्त्रात्, मज्यते हि सं ॥

अथ “कुणारम्” (४) इत्यवगतम् । मेघोऽभिधेयः
“कणनं”मिति शब्दसमाधिलङ्ग निगममेव तावदाह—

“अहस्तमिन्द्र सम्पिणकुणारम् ॥”

(ऋ० सं० ३-२-२-३)

अहस्तमिति ॥ “सहदातुं पुरुहूत क्षियन्ते महु”...णारम् ।
अभि वृद्धं वर्द्धमानं पियास्मपार्दमिन्द्र त्वयसां जघन्थ” ॥
इतीयं पूर्वैण समानार्थछन्दोदैवतविनियोगा ॥ हे पुरुहूत !
इन्द्र ! त्वं सहदातुं सह इत्युदकनाम (निघं० १-१२-४०)
तस्य दातुं दातारं क्षियन्तम् अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं
वा “क्षि निवासगलोः” (तु० १०) वातरि रूपम् कुणारम्
परिकणनशीलम् मेघम् । अहस्तम् अप्रतीकारसमर्थं कृत्वा
सम्पिणकु सम्पिण्डि । संचूर्णय । “पिषु संचूर्णने” (२० १०)
रुधादिस्त्रात् श्रम् हेळुक् प्रकारस्य ककारश्च छान्द्रसं । अथा-
मुमपरं वृद्धं वर्तितारम् पियाह हिंसनशीलम् अभि उभययुतः
वर्धमानम् अपादम् गमनशीलं कृत्वा तवसा बलेन
(निघं० २-१-५) जघन्थ जहीति नैरुक्कदिशोऽर्थः ॥ ३ ॥
एवमत्र वधाधिकारान्मेघाधिकाराच्च “कुणारं कणनशीलम्”-
मित्युपपद्यते ॥

तथाच भाष्यम्—

अहस्तमिन्द्र कृत्वा सम्पिण्डि परिकणनं
मेघम् ॥ २ ॥ (१)

व्याख्यातमेतदधस्तात् मन्वायै ॥ २ ॥ (१)

१. यद्यपि “लोष्टाणिलेष्टवः पुंसी”लमरेण लोष्टं नपुंसकसुक्तं
तथापि पुल्लिङ्गोऽप्यव्ययः । तथाच बोधालितः “लेष्टः शण्डेऽपि
लोष्टः स्यादि”ति ॥

२. अथ ऊर्ध्वं च ॥

३. कणतेः शब्दकर्मणः “कणेरारम्” इति बाहुलकात्पाच्छी-
लिक आरवत्सं “कणेः संग्रसारणं च—” (३० ३-१४३) ति
सम्प्रसारणमपि ॥

४. पीतुः स्रोत्रो धातुः दिसार्थः “पीतुकाभिर्वा कालम्
हस्तये” (३० ३-७९)—ति बाहुलकादाशङ्क्य । इति पियासः
कुणारमित्युभयमन्त्येनैव भवति ॥

५. ऐतिहासिकपक्षे सायण आह—हे पुरुहूत इन्द्र ! सहदा-
तुम् दातुर्दाननी इवमाता तथा सह वर्धमानम् तथाच मज्जवर्णः ।
“दातुः शये सहवस्तेति” (ऋ० सं० १-२-३७-४) यदा
दानवैः सह वर्धमानं क्षियन्तं वाधमानं कुणारं कणनशीलं
कश्चिदसुरमहत्सं इत्यहीनं कृत्वा सम्पिणकु सम्पिण्णुणीकृत ।
किञ्च हे इन्द्र ! वर्धमानं सर्वत इयुमानं “स इयुमानमियुमानं
मिष्वङ्कवधेति” ति छन्देः (ते० सं० २-४-१२) पियाहं दिक्त्वं
इमे इन्द्रास्तरम् अपादं आरक्षीन् कृत्वा तवसा बलेन अभिजगन्थ
इतवानसीति ॥

अथ “अलातृणः” इत्यनवगतम् “अलमातर्दनः” इत्य-
नवगतस्य निगमं दर्शयति—

अलातृणो बल इन्द्र ब्रजो गोः पुरा हन्तोर्भ-
यमानो व्यार ॥ सुगान्पथो अंकुणोच्चिरजेगाः
प्रावृन्वाणीः पुरुहूतं धर्मन्तीः ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ३-२-२)

अलातृण इति । इयमपि पूर्ववदापेक्षन्तोदैवतविनि-
योगा । हे इन्द्र ! योऽयम् अलातृणः बहुदक्षताशालम-
खर्यमातृवते हिंसातृणः । अलमातर्दनः । गोः
एतस्या माध्यमिकाया वाचोभौवकायाः । ब्रजः गोष्ठभूतः ।
घातो निर्वात एषः । बलः क्रियतेऽनेन दिश आकाशो वेति
बलो मेघः । “वृष्टावरणे” (खा० ३०) “प्रहृष्टतिथि-
गम्ये” (पा० ३-३-५८)—त्यप् “कपिलादिला” छलम् ॥ यद्वा
“बल संवरणे” (भा० आ०) अस्मा “पुंसि संज्ञायां च
प्रायेण” (पा० ३-३-११८) इति प्रसूयः । (निघं० १-
१०-४) पुरा पूर्वमेव हन्तोः हननात् तव वज्रप्रहारात् ।
हन्तेषु न भवे । भयमानः विभ्यव । व्यत्ययेन वाप ।
असह्योऽयमस्य वध इति मन्यमानः । व्यार विच्छिन्नो बभूव ।
अथ परोक्षस्तुतिः । स इन्द्र एवमेतं विदारयन् गाः
अपेः । निरजे निरजनाय । निर्गमनाय (निर्गमयितुं) निः
पूरोदजतेर्गन्धर्वाणां च किं पदवादितात् (पा० ३-३-१४
वा०) वान् व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) घञ्च्यं द्वितीया ॥
सुगान्पुत्रा सुगामा “सुदुरोऽधिकरणे” (पा० ३-२-४८ वा०)
इति गमेर्दोर्द्धिनाटिलोपः । पथः मार्गो अंकुणोत् अकरोत् ।
“कृवि हिंसाकरणयोश्च” (भा० प०) इत्यस्य लङ्छिन्वम् “भिन्वि-
कष्योरचे” (पा० ३-१-८०) ति उपस्यसन्निधौगेन
वस्याकारेऽतो लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणाभावः । (पा० ६-
४-४८) ततो निर्गतासाः साणीः वननीयाः (सम्भजनीयाः)

१. अलं पर्वतमातर्दनं हिंसा यस्य बहुदक्षतास्ततः । अलं-
पूर्वोच्चेहिंसावीर्यं (४० पृ०) “वीणारूपेण” (उ० ३-२३)
साधित्वा गन्धर्वो दकारलोपो गुणमात्रश्च निपात्यते, अलभोम-
कारसाकारश्च प्रयोदरादित्वात् । यद्वा—स्त्वुति दकारस्य लोपो
गुणमात्रश्च प्रयोदरादित्वात् ॥

२. दुर्गस्तु—शब्दमुपश्लेष पुरा हन्तोर्भित्येवं व्याख्यन् ब्रज इति
अन्तरिक्षे ब्रजलीलैकमाह ॥

३. “पुंसि संज्ञायाम्” (पा० ३-३-११८) इति वे
“गोचरसुचरवज्ञाने” (पा० ३-३-११९) ति कुत्राभावो
निपात्यते “चञ्चे” (पा० ७-३-५२)—रिति हि ऊत्त्वमव
प्राप्तम् ॥

४. वक्ष्यत आच्छाद्यते नमोऽनेनेति बलो मेघः ॥

५. तथाचामरः “सर्गेषु पशुवाम्बजद्विजद्विजभूजले ।
लक्ष्यदृष्ट्या शिवां पुंसि गौः” इति ॥

आपः धमन्तीः गच्छन्त्यः पथा निजगमनिसरन्त्यः । पुरुहूतम्
पुनर्निबहुभिर्मसुष्येहेतुमुपभुक्ते “हृ दानावभयोः” (उ० प०)
कः । पार्थिवमुदक—(स्थानं तदगमनायादिकं)—अप्रति प्राच्य
अभ्यागच्छन् । अवतितावपि (भा० प०) यद्वा रक्षणा
एवावतिः । तद्वैष तद्वद्वैषेत यदि ता न पतेयुः ॥ ५ ॥

एवमत्र “पुराहनाद्भयमानो व्यारे” ति वाक्यसंबन्धा “द्ला-
तृणो मेघ” इत्युपपत्तये ॥

अथास्य भाष्यम्—

अलातृणोऽलमातर्दनो मेघोऽवल्लो वृणोते, ब्रजो-
ब्रजत्यन्तरिक्षे, गोरेतस्यामाध्यमिकाया वाचः ।
पुराहनाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अंकुणो-
च्चिरजे गाः । सुगामान्पथो अकरोच्चिरजनाय ।
गवाम् । प्रावृन्वाणीः पुरुहूतं धर्मन्तीः । आपो-
वाहना, द्राचो वा वदनात् । बहुमिराहृतमुदकं
भवति । धर्मतिर्गतिकर्मा ॥ ३ ॥ (२)

अत्र वाच इत्यन्तेन प्रथमपादार्थ उक्तः । हननादिति
हन्तेरित्यस्य । तुरीयापादार्थ आपः वाणीशब्देनोक्ताः । ता
हि वहनादेव वाण्य उच्यन्ते । वाचो वा वदनात् ।
वाणीरित्युच्यन्ते । अत्र दुर्गेः “यदा विद्योन्मेषाभिर्येतमुदकं
पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, अथ तदा तेषामेव प्राणिमहोदह-
मिलेयमावा वाणीः वाचो धमन्तीमुषेयो निर्गेच्छमानालदेवो-
दकं प्रावन्त्यागच्छतित्यर्थः” इत्यर्थं व्याचक्ष्यो ॥ बहुभिः
प्राणिभिः आहृतम् आहृत्यते ममेदं ममेदमिति क्षेत्रतद्वापादे ।
तस्याल्लुहृतमुदकं भवति । धमन्तिः । एषोऽत्र गतिकर्मा
गत्यर्थ एव न स्तुतिकर्मा । (निघं० २-१४-५०) स्तुतिकर्मा-
स्तुति हि धमतिः पठितः (निघं० ३-१४-१०) ॥ ३ ॥ (२)

अथ सल्लङ्कम् (६) इत्यनवगतम् “सल्लङ्कं” सरलकम्
इति वा शब्दसमाधित्वात् निगममुपन्यस्यति—

उद्धृष्ट रक्षः सहमूलमिन्द्र वृक्षामध्यं अत्यग्रं
शृणीहि ॥ आकीर्णतः सल्लङ्कं चर्कय ब्रह्मद्विषे
तपुषि हेतिर्मस्य ॥ २ ॥ (ऋ० सं० ३-२-४)

उद्धृष्टेति ॥ पूर्वेण तुल्यापेक्षन्तोदैवतवित्तियोगेयमपि । हे
इन्द्र ! रक्षः कर्मविन्नकारिरक्षःकुलम् सहमूलम् मूलसहितं
यथा भवति तथा उद्धृष्ट उद्धर । उन्मूलयेत्यर्थः । किमास्य मध्यं
मध्यमार्थं वृक्ष छिन्धि । अग्रं चास्य प्रतिशृणीहि प्रति-
जहि । किञ्च आकीर्णतः आकियतः । आह्वन् मर्यादायाम् ।
कियोऽनिर्ज्ञेयमानपरिणामादतिदूराद्विज्ञादित्यर्थः । किमस्य परि-

१. तथाचात्र “वीर्षाज्जति च” वा क्यतीति (पा० ६-१-२

१०६) पूर्वस्वर्णदीर्घः (पा० ६-१-२०२) ॥

२. तत्—तदगमनचापुदकम् । व्युदस्येति—विच्छिद्येत ॥

मार्गमित्यर्थं विहितस्य वस्तुषु वस्य “किमिदंभ्यां वो घः” (पा० ५-२-४७) इति घादेशोऽत्र छान्दसलाघ भवति किन्तु “इदं किमोरीरुक्” (पा० ६-३-९०) इति वयादेशः । उद्धृत्य सल्लुक् संलुब्धं (सम्बन्धमप्रतिपक्षं) चकथे कुरु “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (पा० ३-४-६) इति लोडर्थे लिट् । यद्वा सल्लुक् पापकं पापतरमस्मत्तः कुरु । एतच्च नैरुक्तपक्षेण । ऐतिहासिकपक्षे सररुक् सरणशीलमस्मत्तद्वरं नष्टं कुर्वित्यर्थः ॥ एवमेतदुन्मूलनं कृत्वा स्थानप्रच्युतयासौ ब्रह्मद्विषे प्राज्ञपद्वेपकारिणे रक्षसे । तपुषि तापैर्वित्रीं हेतिसु हृन्मौमाधुषजातिम् मूलमध्यानुक्रमेण छेदनाय पुनःपुनरस्य इति “अधु क्षेपणे” (दि० प०) लोणमध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ २ ॥

एवमत्र “सल्लुक्” इति छमेमोहनार्थस्य (तु० प०) वाच्यसारूप्यात् “संलुब्धम्” इत्यर्थे उपपद्यते ॥ “सत्तः” (भा० प०) अन्त्यत्र सारूप्यमस्तीति “सररुक्” वा स्यादित्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषेण चैतत्तस्य हि सम्मोहो वा नाशनं वाऽनीष्टमिति ॥

तथाहि भाष्यम्—

उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र ! । मूलं मोचनाद्वा, सोषणाद्वा, मोहनाद्वा । वृथ मध्यम् प्रतिशृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आकियतोदेशात्सल्लुक् संलुब्धं भवति, पापकमिति नैरुक्ताः । सररुक् वा स्वास्त्यचैरभ्यस्तात्तपुर्विस्तपतेर्हेतिहन्तेः ॥ इति ॥

उद्धर इत्युद्ध ह्यस्यार्थः । तत्र “वृद्ध उद्यमन” इति (तु० प०) धातोर्लोडि मध्यमपुरुषैकवचनम् । उद्धर्णसुद्धरणसुजासतमिति हिंसनपर्यायाः । हर्णं प्राप्यं स्वीकारस्य नाशनं चेति महदुक्तेः ॥ अथ निगमप्रसक्तं निराह—मूलं मो००हनाद्वेति । सवैत्र धातोर्भाबोलकप्रत्ययस्य बाहुलकाल् । वृक्ष इति “ओत्रश्चू छेदन” (तु० प०) इति धातोर्लोडि मध्यमपुरुषैकवचनम् । शृणीहीति “वृ हिसायाम्” (व्या० प०) इत्यस्य । “वृहृ-प्रांढो वे” (पा० ७-४-१२) तिङ्ङलः । अग्रम् इति गल-

१. यद्यपि “यत्तदेतेभ्यः” (पा० ५-२-३९) एव परिमाणेवन्विहितस्तथापि “किमिदंभ्यामिति” तापकारिकमोऽपि सोऽस्तीति ज्ञापये ॥

२. सम्पूर्णां छुमेनिशायां “छुमोऽविमोहने” (पा० ७-२-५४) इति गार्थ्ये इहमावः । संलुब्धस्यैव सल्लुकेन विनिमयः प्रयोदरादित्वात् । पक्षे—सर्पेः “मण्डूकोल्लुकोरुक्कश्चान्द्रक्यूक-वरूकादयः” (उ० ४-४०) इत्युक्तप्रत्यये शृणे रपरे च कृते अतिरस्य दिवंचनं रेफयोर्लृत्वं च निपातयते ॥

३. “तप सन्तापे” (भा० प०) अस्मात् “आत्तिपूवमियजितनिधनितभ्यो निवृ” (उ० २-११७) इति वसिप्रत्ययः । श्काराद्वहन्दादयः । पत्यम् ॥

४. हन्ते हिंसायर्थः—(भा० प०) “कतिमूती” (पा० ३-३-९७) त्यादिना निपातः ॥

थादगधातोः (भा० प०) “ऋज्जेन्” (उ० २-१८) त्यादिना रक्प्रत्ययान्तो निपातत्वाद्वाह आगतं भवतीति ।

अथ कल्पयम् (७) इत्यनवगतम् “कपयम्” इत्यवगतम् । “सुखपयसमि”ति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । मधुतोदको हि मेघोऽभिधेयः । तथाच निगमः—

“त्यं चिद्वित्या कल्पयं शयानम्”

(ऋ० सं० ४-१-३२-६)

सुखपयसं सुखमस्य पयः ॥

त्यज्जिदिति । अस्य “अस्यै तमसि वावृधानम् । तज्जिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्यो जवानम्” इति शेषः । गातुर्नामात्रियस्तस्येयमार्थं त्रिहृद्वैन्द्रो सुतस्य तृतीयार्थे पक्षी अभिधुतेन सोमेन मन्दानः मोदमानः “मदि छुतिमोदमद-स्मप्रकान्तिपतिषु” (भा० आ०) लट्प्रशानच् “महुलं छन्दसी” (पा० २-४-७२) ति शपो लृक् । वृषभः कामानां वधित्वा । इन्द्रः इत्या इत्यम् “थाद्येतौ च छन्दसी” (पा० ५-३-२६) —ति प्रकारार्थे इदमस्या “एतेतौ रथोः” (पा० ५-३-४) इतीदादेशः । यद्वा इत्या अपुमिभन्नतरिचालके कल्पयम् कस्तुखर्करं पयो यस्य तम् । शयानम् अप्सु शयनं कुर्वन्तम् अस्यै स्वयंरहिते तमसि अन्धकारे वावृधानम् वर्षमानम् । “वृधु वृद्धी” (भा० आ०) लिटः कानच् (पा० ३-२-१०६) द्विवचनार्थः । “तुजायीनां वीषोऽभ्यस्तस्ये” (पा० ६-१-७) —ति यस्य वीषः, कित्वावृणाभावः ॥ त्वंचित् तमेव वृत्रमधुरं मेघं वा उच्चैः कर्ष्यम् अपगूर्ये वज्रसुधम् आघाजान् आशधवीत । तज्जिदिति पुनर्वचनं पूरणमेव ॥ ६ ॥

एवमत्रेन्द्रो जघानेति वाक्यसम्बन्धात् कल्पयः सुखपयः मेघ इत्युपपद्यते ॥ भाष्ये बहुव्रीहिलब्धार्थमाह—सुखमस्य पय इति । सुखयतीति सुखं पचायच् ॥

विशुह आपो भवन्ति । विश्ववणात् ॥

अथ विशुहः (८) इत्यनवगतम् । “वितव” इत्यवगतम् । आपो भवन्ति इत्यभिधेयवचनम् विश्ववणात् इति हेतु-निर्देशः ॥ तथाच विप्रीतिस्वतेर्गल्यार्थात् (भा० प०) किए । अत्र धातोर्दीर्घो वस्य हृथ छान्दसः । अत्र निगमं दर्शयति—

“वया इव रुरुहुः सप्त विशुहः ॥”

(ऋ० सं० ४-५-१-६)

इत्यपि निगमो भवति ॥

वया इवेति ॥ अस्य “वैश्वानरस्य विभितानि चक्षस्ता सानू-नि द्विवो अमृत्तस्य केतुनां । तस्येव विश्वा सुवनाऽर्धं मूर्धनि” इत्यादिः । भारद्वाजस्येयमार्थं वैश्वानराभिदेवत्यं जगती । आतर-सुवाकाशिनयोः वास्यते । वैश्वानरस्य भगवतोऽमे अमृतस्य अमरणवर्मणः (नित्यस्य) केतुना कर्मणा प्राणयकेन ।

१. कमिति सुखनाम, तत्र मकारस्य तकारः पयसस्य सकोपः प्रयोदरादित्वात् । फं सुखं (सुखकरं) पयो जलमस्य तम् ॥

नक्षत्राभिमिति । “तस्य नः पूर्वे पितरो नवन्वाः सुस
विप्रास्तो अभिवाज्यन्तः । नक्ष ०० तेषामद्रोघवाचं मतिभिः
नक्षिष्ठम्” इतीयं भरद्वाजस्यार्षत्रिपुर्वेन्द्रो । सम्पातसूक्त
माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छेतिनः दक्षे दक्ष्यते । “तमीमह” इति
च ॥ ये पूर्वे प्रजाः (पुराणाः पुराणेषु पठिताः) नः
अस्माकं पितरः अक्षिरसः पितृगणाः स्वसु सप्तसंख्याकाः ।
अथवा सुताः गताः पूर्वतरमसाक्षीकादमुं लोकं, ते नक्षत्राः
नवगतयः । अभिनवा हि तेषां गतिः । अर्धमासे अर्धमासे
भवति पितृयज्ञं प्रति आगन्तुम् । अथवा नवनीतगतयः ।
(नवमीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति इदमस्माकं स्थापिति)
“खयं विलीनं पितृणाम्” इत्युक्तम् विप्रासः विप्राः “आज-
सेरुक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽसुगामगमः । प्राप्त-
यज्ञाः, पितृलोकेऽवस्थिताः । तमु तमेवेन्द्रम् मतिभिः
अभिवाज्यन्तः अभिसुवन्तः “आसत” इति शेषः । वाज-
यतिरर्चैतिकर्मा (निघं० ३-१४-३६) । कीदृशमिन्द्रम् ?
नक्षत्राभम् अक्षुवानदामम् (यो ह्यभ्यशनेनाग्निव्यापनेन
दभोति तम्) । यद्वा नक्षतामभिमच्छतां शत्रूणां दम्भितारं
हिसितारम् ततुरिम् तरणशीलम् पर्वतेष्टाम् मेघस्थाभि-
नम् । पर्वतो मेघः (निघं० १-१०-३) तिष्ठतेः किप् (पा०
३-२-७६) सप्तम्या अलुक् (पा० ६-३-१४) अद्रोघवा-
चम् । अद्रोघा अनिष्टकर्मणीया वागाशरूपा यस्य तम् ।
नक्षिष्ठम् बलिष्ठम् । शिव इति बलनाम (निघं० २-१-३) ॥२॥

एवमत्र शाब्दसाहचर्याद्योपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दभोति
स “नक्षत्राभः” इत्युपपद्यते ॥

अस्कृधोयुरकुध्वायुः । कुध्विति ह्रस्वनाम,
निकृत्तं भवति ॥

अथ “अस्कृधोयुः” (११) इत्यनवगतम् । “अकु-
ध्वायुः” इत्यवगतम् । कुधु-इति ह्रस्वनाम, (निघं० ३-
२-६) तद्धि निकृत्तम् इव भवति । तत्पतिपिदमकृधु

१. सायणस्तु—नवन्वाः नवनिर्मासैः सप्तमनुष्ठितवन्त इत्यर्थ-
माह । उवस्तु—(य० वा० सं० भाष्ये १९-५०) नवनीवा-
स्तोतव्या वा गतिर्येषां ते नवन्वा इत्याह । महीधरस्तु नवा
नूतना ग्वा गतिर्येषामित्येवं व्याख्याय ॥

२. स्वयं विलीनमिति नवनीतपुत्र्यते कर्तृसदसि ॥

३. अत्र सायणः—“वाजयन्तः वाजमर्चं हविल्लक्षणमिन्द्रस्य
कुर्वन्तः । इन्द्रं वा वाजिनं बलवन्तं कुर्वन्तः । “तत्करोवी-”
(पा० ३-१-२६ वा०) ति णिच् । यवं मूला नोऽस्माकं
पितरोऽक्षिरसस्यामु तमेवेन्द्रं मतिभिस्तुतिभिः “रभिष्टुति”ति शेषः
इत्येवं व्याख्याय । अत्र वाजः अक्षम् (निघं० २-७-२) बलं
च वाजः (निघं० २-१-२) इध्वद्रावाहिलोपः ॥

४. “निकृत्तमिव तद्वति ह्रस्वत्वादेवे”ति स्कन्दस्याभि-
भाष्यम् ॥

३५ नि०

वीर्यम् आयुर्वस्य सः । विरस्थायी—पुत्रपौत्रान्वित इत्यर्थः ।
अत्र नवपूर्वाकृतीधातोः (ह० प०) बाहुलकारकप्रत्यये
(उ० १-२३) तकारस्य धकारः । धातोः सुबागम अस्कृधु
तस्यानुधा समासे पूर्वोत्तरवर्णयोः—(उकारकारयोः) विपर्वये
गुणः । सर्वोप्ययं प्रबोदरादित्वात् ॥ यद्वा अकृतायुर्वास्कृ-
भोयुः । निव्यायुरिति तदर्थः । अकृतस्यास्कृधुनावोऽन्यत्स-
मानम् ॥

अत्र निगमं दर्शयति—

“यो अस्कृधोयुरजः स्वर्वान् ॥”

(ऋ० सं० ४-६-१३-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

य इति ॥ “तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नुवतः
पुरुक्षोः । यो अ०० स्वर्वान् तमामरं हरिवो मादयध्वम् ॥”
पूर्वेण समानमावीदिकमस्य इति मन्त्रार्थ उच्यते । हे हरिषः !
हरिवन् ! “मनुवसोऽहं सम्बुद्धौ चन्द्रसी”-(पा० ८-३-१) ति
रुक् । स्त्रीयाक्षोपेतेन्द्र । लाम् तम् एवं वक्ष्यमाणलक्षणं
पुत्रम् वयम् ईमहे याचामहे (निघं० ३-१९-१) कथम्-
तम् ? अस्य मदीयस्य रायः धनस्य इन्द्रम् ईश्वरम् परि-
पालने भोगे च समर्थम् । कथंभूतस्य ? पुरुवीरस्य बहु-
निर्वारितद्वतः । नुवतः परिवारजनसहितस्य । पुरुक्षोः
बह्वनस्य । क्षु-इत्यधनाम (निघं० २-७-१०) न केवलं
परिपालनसमर्थ एव किं तर्हि ? यः अस्कृधोयुः अकुध्वायुः
वीर्यायुरित्यर्थः । अजरः जरा-रहितः (नित्यतरुणः)
स्वर्वान् बलवान् । स्मरित्युदकनामसु पठित—(निघं० १-१२-
८६) मपि बलायैमित्यसकृदुक्तमधस्तात् । तम् एवंलक्षणं
पुत्रं मादयध्वै अस्मान्मादयितुं हर्षयितुम् “तुमर्थं”
(पा० ३-४-९) आयेप्रत्ययः । आभर आहर । अर्धया-
सम्भमित्यर्थः । “ह्रमहोमेन्द्रक्षी”-(पा० ३-१-८४
वा०)—ति इत्य मः ॥ ३ ॥

निशुम्भा निश्रथ्यहारिणः ॥ ४ ॥ (३)

अथ “निशुम्भाः” (१२) इत्यनवगतम् “निश्रथ्य-
हारिणः” इत्यवगतम् । निश्रथ्यया (अश्विचिलया हठया)
गत्वा हरन्तः (हरणशीलाः) अविभ्रान्हरण इत्यर्थः ॥ अत्र
निपूर्वात् “अथि चैथिल्ये” (अ० आ०) इत्यस्माद्ध्व ।
निर्गतः अथः शैथिल्यं यस्याः सा निश्रथा गतिः तथा (अश्वि-
चिलया) गत्वा हरन्तीति “अन्येष्वपि इत्यते” (पा० ३-
२-१०१) इति क्त । अथ शाब्दस्य शम्भाकः । हस्य भः ।
(पा० ३-४-८४ वा०) ॥ ४ ॥ (३)

अथोक्तेऽपि निगममुदाहरति—

आजासः पुष्यं रथे निशुम्भास्ते जनुभिर्यम् ।
देवं वहन्तु विध्वन्तः ॥” (ऋ० सं० ४-८-२१-६)

आजास इति । भारद्वाजस्यार्थं, गौणं, गायत्रम् ।
 अजासः । अजाः “आजसेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इति
 जेसोडुगमः । छाया इति सायणः । अथा इति हुयैः ।
 वस्तुतोऽजा एव भार्गव्यापिलादर्थः पूर्णो वाहनभूतास्त्रावा-
 दिष्टोपयोजनेषु पठ्यते । “अजाः पूर्णः” इति (निर्व० १-
 १५-५) “अज गतिक्षेत्रैषोः” (श्वा० प०) पचायच्
 (पा० ३-१-१३४) वीभावाभावो व्यस्येन ॥ कथम्भूताः ?
 निशुम्भाः निश्रम्यहारिणः (अविश्रमहरणाः) ते पूर्णो वाहन-
 तया प्रसिद्धाः । जनश्रियम् । जातश्रियम् । (उद्भूतश्रियम्)
 यैर्व पूर्णं रथे विभ्रतः । धारयमाणाः सन्तः आवहन्तु
 आनयन्तु ॥ ६ ॥

एवमत्र समानविभक्त्यन्तत्वा “निशुम्भा” इत्येत “निश्र-
 म्यहारिण” इत्यर्थतया अश्वविशेषणमिति शीघ्रहारिण उच्यन्ते ॥
 इत्युपपद्यत एव ॥

अथ—

वृषदुक्थो महदुक्थो, वक्तव्यमस्मा उक्थ-
 मिति वृषदुक्थो वा ॥

“वृषदुक्थं हवामह” इत्यपि

(ऋ० सं० ६-२-२-५)

निगमो भवति ॥

“वृषदुक्थः” (१३) इत्यनवगतम् “महदुक्थः”
 इति वक्तव्यमस्ये उक्थम् इति वा शब्दसमाधी ॥ तत्र
 वृष०००महे “सुप्रकरसमुत्पन्नं । साधुकृष्णवन्तुमवसे” इतीयं
 कथयैषामपि गायत्र्यन्ध्री । प्रथमे पर्याये भैत्रावरुणस्य
 शब्दे तुवासीतिषु च महाव्रते शस्यते । यवं वृषदुक्थं
 महदुक्थम् । उक्थशब्दः स्तुतिपूर्वायस्तेन च शशमुच्यते “वच
 परिभाषणे” (आ० प०) ततः (पा तु तुषि वणि रिचि सि-
 चिभ्यः कथशि—(उ० २-६)—ति कथन् संप्रसारणम् (पा०

१. “अशु, भ्यातौ” (स्वा० आ०) “अशुपुषि” (उ० १-
 १२९) इत्यादिना कम् । अथा अशुवते मार्यमिति । अजहस्तावे-
 कक्षणया वाहनमात्रमनोच्यते । तथाच निगमे पठ्यते—“अहंछमा-
 नोरिदौ अजाश्व श्रवस्तुतात्मजाश्व” (ऋ० सं० १-२-
 १-४) इति ॥

२. तथाच अजन्ति अनारतं गच्छन्ति, सर्वतो विक्षिपन्ति
 वा तम इति अजाः पूर्णो वाहनाणि ॥

३. अतएव यं यच्छब्दादिषाडिपि । “प्रक्रान्तप्रसिद्धास्तुभूता-
 र्थकोऽति तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षत” इत्यसत्तादसङ्क-
 शितम् ॥

४. सायणस्तु—जनं सोरुसंभवं श्रयति गच्छतीति जनशीस्त-
 ग्निश्वा ॥

५. काण्वस्य भेषातिथेरिति सायणः । तथाचासुक्रमणिक्ता
 “प्रक्रुतानि विश्रम्भेतिथि—रिति । श्रयं च ततोदशमीति ॥

६-१-१५) बृहदिति च महदित्यर्थे निपातितः (उ० १-७८)
 तस्यैव हस्य बोऽत्र प्रयोदराधिसात् । तथाच वृषमहदुक्थं
 शक्नं (सामविशेषः) यस्य (स्तुतौ) स वृषदुक्थस्यम् ।
 सुख्यहमित्यर्थः । यद्वा वृषदुक्थस्यमुक्थमस्मा इति । अनेनेन्द्र
 इहोच्यते (अनादेशपरिभाषया) तं हवाग्रहे आह्वयाम
 एतस्मिन्कर्मणि । कथम्भूतम् ? ऊतस्ये अवनयाम लोकानाम्
 “ऊतियूती” (पा० ३-३-२७)—स्वार्थिना निपातः । तथाचा-
 मरः “अवने ऊति”रिति । सुप्रकरस्यम् प्रसृतवाहुम् (धीर्ध-
 वाहुम्) पुनश्च अवस्ये लोकरक्षणाय साधुकृष्णवन्तम्
 साधुकीरिणम् यद्वा अवस्ये अवाय (निर्व० २-७-९)
 तर्पणाय वा (समागतं सन्तमस्मिन्कर्मणि तैर्पण्यिधाम् इत्येते-
 नाभिप्रायेण) हवामहे इति पूर्णानवयः ॥ ५ ॥

एवमिहाह्वानसम्बन्धा “हृदुक्थो महदुक्थ” इत्युपपद्यते ।
 य एव हि महदुक्थो भवति वक्तव्योक्थो वा (सुख्यहः) स
 एवाह्वयते लोकरक्षणाय ॥

अथ—

ऋदूदरः सोमो, मृदूदरो मृदूरुदरेष्विति वा ॥

“ऋदूदरेण सख्या सचेये”त्यपि

(ऋ० सं० ६-४-१२-५)

निगमो भवति ॥

“ऋदूदरः” (१४) इत्यनवगतम् । “मृदूदरः” इत्यव-
 गमः । सोमः अविशेषः ॥ तत्र ऋदू००० चैय “यो मां न
 रिष्येद्वैद्येषीतः । अयं यः सोमो म्यवाच्यस्ये तस्मा इन्द्रं
 मृतिरंसेम्यायुः ।” इतीयं काण्वस्य प्रगाथस्यापिम् । त्रिष्टुप्
 सोमी । सोमचायिनः प्रायश्चित्तौ सोमेन्द्रस्य इयाम-
 कस्य करोयाज्येया ॥ अहं प्रगाथः ऋदूदरेण मृदूदरेण
 सोमेन । मृदु हि सोमस्योदरं सुपरिज्ञातः । अथवा “मृदुरय-

१. “अनादेश इन्द्रः” इति हि नैगमानां परिभाषा । अत-
 एवात्र देवता “वातेनोच्यते सा देवते”—ति न्यायात् ॥

२. “वृषु गतौ” (श्वा० प०) अस्मात् “स्कायितञ्जी०”
 (उ० २-१३)—सादिना रक्तप्रलये सिधौ “करलो बाहु कर्षणां
 प्रजावारावि”ति निरुक्तम् (६-१-७) अन्यथोः पछयं बहुमीहि-
 रिन्दोऽन्यपदार्थः ॥

३. “कृषि विंसाकरणयोः” (श्वा० प०) ऊटः शतदि
 “धिविक्कण्वोरचे” (पा० १-२-८०)—ति उपप्रलयसन्धि-
 वृत्तोज्झकारादेशः । अतोऽन्यस्तस्य स्वाभिवस्यद्विभाषाये यय ।
 नित्यकारुमेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् इति हुयोः ।
 एष चार्यजाच्छ्रद्धणिनिना तेन व्याख्यातः । सततकरणं हि
 वाच्छील्यम् ॥

४. अवरक्षणगतिक्ताग्निप्रतिविद्युत्सवगमादौ (श्वा० प०)
 ततोऽस्य (उ० ४-१८८) ॥

५. अन्तर्दिष्टत्वात् । तथाचामरः “सुपरि विनरं विष्णु”
 इति ॥

सुदरेषु नः स्यात्— इत्येवं पातृभिर्वसनविरचनाशङ्क्याऽऽसा-
स्मानो मृदुरस्समृद्धर इत्युच्यते । तेनोदराबाधकेन
सोमेन सख्या सुहृद्भूतेन स्वधेय सन्नच्छेय (सन्नतो
भवामि) “पच सनवाये” (भा० उ०) लिङ् ॥ यः सोमः
पीतस्सन् मा मां न रिष्येत् न हिंसेत् “रिष हिंसायाम्”
(दि० प०) लिङ् । हे हर्षश्च इन्द्र ! सोमस्त्वैमि ! यः अयं
सोमः । अस्मे अस्मात् न्यधायि निहितं आसीत् तस्मै
तदर्थम् प्रतिरम् प्रतीर्णम् (पूर्णे-सनवखण्डितम्) आयुः
जीवितकालम् “आयुर्जीवितकालो नै”—त्यमरः । इन्द्रम्
ईश्वरं सर्वेषां त्वाम् वयम् षमि याचामः । सोमवसनवैगुण्या-
दायुषश्छेदनाशङ्कमान इन्द्रं वीर्यमायुर्यीचते यजमानायात्मने
वा ॥ ५ ॥

एवमस्मिन् प्रकरणात् शब्दसाहचर्यात् “शुद्धो मृदुरः
सोम” इत्युपपद्यते ॥

ऋदूष इत्युपरिष्ठाञ्चाख्यास्यामः ॥

“ऋदूषे” (१५) इति पदमनवगतन्तत् उपरिष्ठात्
(नि० ६-६-५) “सुविशन्त” इति मन्त्रव्याख्याने ॥ “शुद्धे
अर्धनपातिनौ” इत्यादिना । अर्धत्वरुणि ऋदादेशे ऋदु
तस्मिन्नुपपद्ये पतेरन्तर्भावितवर्णार्थं “द्वन्द्वेष्वपि दृश्यते” (पा०
२-२-१०१) इति डः । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा० ६-
३-१३०) इति वीर्यः । बाहुविशेषणमेतदत्र । शत्रूणाम-
र्धनेन पातितारामिति तदर्थः ॥

पुलुकामः पुरुकामः ॥

“पुलुकामो हि मर्त्य” इत्यपि ॥

(ऋ० सं० २-४-२२-५)

निगमो भवति ॥

१. इति इन्द्रस्य (निबं० १-२५-१) सोमाहरणपानादि-
क्रियायाः साधनत्वात् । याहाउच्येते तान्मां बहुमीदृतिः ॥
२. अत्र दुर्गैः । पुनरागमिषु कालेषु यथाहमेवेन सोमेन
पीतेनादिसितः स्वात्तया सचेय संसेवेयेनमिति ॥
३. सोम्ये सृक्ते इन्द्रस्य वीर्येन सोमस्वेन्द्रस्वामिकत्वाच्च वि-
रुमिलाशयः ॥
४. बलादपितः कामनया सख्या वा केनन्विचेनेमामापदमा-
पादितः सो वसनद्वारेणैत्यर्थः ॥
५. तेनासाकमायुषो बद्धबलशब्देन कृतं तत्पूरणाय ॥
६. अत्र यद्यपि “ईमहे” इत्येवं याज्ञाकैर्मसु पठितं (निबं०
३।१५।१) तथापि तत्र ई गतावित्येव (दि० अ०) भातुर्यस्य
“बहुलं छन्दसी” (पा० ६-४-७३) — इति श्रुपेक्षुक्तिं स्वभाव-
रूपम् । “छुकास्तुष्टिरेवान्वाख्यायत” इति भाष्यसम्प्रत्येः ।
तथापि धारवर्धनेर्देशस्योपलक्षणत्वाच्चाज्ञार्थतास्य । तेनचोपलक्षण-
विधया गत्यर्थस्यान्यस्यापि याज्ञार्थत्वमुच्यत इतीषातोऽप्युत्तम-
हुर्येऽत्र प्रतीति याज्ञार्थकं रूपमित्यनन्तव्यम् ॥

पुलुकामः (१६) इत्यनवगतं पुरुकामः इत्यनवगतम्
निगमः “पुलु ०० मर्त्य” इति । अस्य “हृमं तु सोममर्त्य
तो हृत्सु पीतसुप्रभवे । यस्मीमागश्चक्रमा तस्मृच्छुत्”
इत्यादिः ॥ अगस्त्यलोपामुद्रासंवादेऽन्तेवासी ऋषाचारी इमां
सौमीं दृढतीमपश्यत् ॥ अहम् अन्तितः सनीये वर्तमानम् ।
पीतं पीयमानं सन्तं हृत्सु खेधैव हृदयप्रदेशेषु अवस्थितं
इमं सोमम् स्वीं सर्वतः सर्वप्रकारम् तु क्षिप्रम् उपहृत्वे
उपगम्य चेतसा प्रार्थये । किम् ? यत् आगः गुर्वोः काम-
प्रलापध्वनविषयं पापं चक्रम् कृतवन्तो वयम् तत् अयं
सोमः सुसृच्छुत् सुषु सुखविशपरिणामं कैरोतु । “सुब सुखने”
(तु० प०) लोट् । ननु महत्पापमनुभूयमानं प्रार्थनया कथं
छन्द्येत्येत आह— हि यस्मात् मर्त्यैः मनुष्यैः पुलुकामः
पुरुकामयते, बहुकामनावान्भवति । अल्पेनैव कर्मणा बहु-
कामानाकलयति सोऽयं मनुष्यस्वाभाव्यात् (बहुकामत्वात्)
अवश्यमवश आर्षः करोति तदयं पीतः सोमः शमयत्विति
भावः ॥ अत्र कपिलिकादिलाहलम् ॥ ५ ॥

एवमत्र “पुलुकाम” शब्देन “पुरुकामो बहुकाम” उच्यते ।
“मर्त्ये”—शब्दसामानाधिकरण्यात्साहचर्यात् ॥

असिन्वती असह्यादन्त्यौ ॥

“असिन्वती वप्सती श्रूयत्तः” इत्यपि

(ऋ० सं० ८-२-१४-१)

निगमो भवति ॥

“असिन्वती” (१७) इत्यनवगतम् । “असह्यादन्त्यौ”
इत्यर्थप्रतीतिः । अत्र निगमः असि ०० श्रूयत्त इति । अस्य
“अपश्यस्यस्य महतो मंहित्वममर्त्यस्य मर्त्यांस्तु विशु । नानाहनु
विश्रुते संभरेते” इत्यादिः । वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा,

१. स हि अनयोदन्त्यौः सम्भोगसंकापं छत्वा तत्तथावशितं
चिकीर्षुर्माशुचमुत्तरात्रापश्यदित्यनयोर्विनियोगः शौनकेनोक्तः—
“इमन्नुसोममित्येते द्वे ऋचौ प्रवतो जपन् । सर्वान्कामान्त्वामोति
पापेभ्यश्च प्रमुच्यते” इति ॥

२. पापजनितदुःखं माकरोलित्यर्थः ॥

३. अत्र सावर्णः । बसादैवं तस्मात्परिहरेत्यर्थः । यद्वा—पाप-
मपवर्जनीयत्वात् प्राप्यत इत्येवाह— “पुरु ०० मर्त्ये” इति । कामहतः
सन्कागेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तथोरुत्सेको युक्तः । तच्छब्द-
अवर्णदोषोऽपि प्रामादिकोऽस्माकं प्राप्तिद्वेनेन सोमेन परिहृतव्य
इत्यर्थः । यद्वा अर्थं सन्नः चन्द्रपरो व्याख्येयः । मनसोऽभि-
मानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव सन्भावितत्वात् । असिन्वत्ये
हृत्सु पीतं हृदयस्थितित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टमिति ॥

४. सान्तः क्षीयोऽयम् । “सहिष्ये शतनागांसी—” इति माधवा ।
तथाचामरोऽपि अश्विरादिशब्देषु (सान्तेषु) “पापापराधयो-
रागः” (३-३) इति पठितवान् । “इणगतपि” त्यस्मात् (अ०
प०) “इण अपराधेच” (उ० ४-२१२) इत्यङ्ग आगा-
देशमेति साष्टः ।

वाजम्भरस्य वा सत्तेरियमायम् । त्रिष्टुभायेषी ॥ अहम्
महतो महनीयस्य अस्य भगवतः अमेमैद्विष्वम् महाभाग्यम्
अपश्यम् । कथमभूतस्य । मर्यासु मरणधर्मिणीषु विश्व
मनुष्यप्रजासु । (तासां हृदये) अमर्त्यस्य अमरणधर्मिणः ।
(वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य) यदा-मर्यासु विश्व कलिय-
जमानकृपासु प्रजासु । अमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य (अथवा-
दावाभिरुपेऽभिरितेनोच्यते) । किमुनस्त्वमहाभाग्यम् ? यदस्य
हन् हननसमर्थे क्षिप्रं हव ज्वाले नाना भावेनावस्थिते
विभ्रुते विविधमिव धृते सख्यौ स्वंभरेते एकत्र हरेते हवीषि
दाक्षिण्यं वा । हस्याम (पा० ३-१-८४ वा०) संह्वय न
अस्मिन्वती अस्वादास्त्वामिव । “दीर्घाजसिच वा छन्दसी”ति
(पा० ६-१-१०६) वा पूर्वचूर्णवीर्यः । (अस्चूर्णयन्स्या-
यिव वा) एवं शीघ्रं बल्यस्ती वैश्वयन्तो भूरि प्रभूतमपि
हविर्जातं दारुजातं वा यत् अस्तः भक्षयतः । नच श्राम्यतः ।
एतदस्य महाभाग्यमहमपश्यमसिन्मनुष्यलोके इति । हनुकृप-
सैम्बन्धात् बह्वीष्यति (सप्तसु) उवासासु द्विवचनमेव स्थितं
हे एव हन् भवत एकस्येति ॥ १ ॥

एवमत्र हनुसम्बन्धात् “अस्मिन्वती-अस्वादास्त्वौ” इत्युप-
पद्यते ॥

कपनाः कपनाः क्रिमयो भवन्ति ॥

“मोषं वा वृक्षं कपनेनैव वेधसः” ॥

(ऋ० सं० ४-३-१५-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“कपना” (१८) इत्यनवगतम् “कपनाः” इति शब्द-
समाधिः । क्रिमयो भवन्ति इत्यभिधेयवचनम् क्रिमयोऽन
घुणः । तत्र निगमः मोष०० धस इति ।

“अत्राजि शार्धो मरुतो यद्वैश्वं मोषं वा वृक्षं कपनेनैव वेधसः ।
अर्धस्मानो श्रमंति सजोषसुखंरुद्वि यन्मुनतुनेयवासुनाम् ॥”

इतीयं श्यावाश्रयात्रेयस्यार्थम् । मारुती अपाती । दासरा-
जिके शिष्टत्-स्तोमे प्रथमेऽध्यायिप्रसिद्धे विनियुक्ता । हे
वेधसः ! वृष्टेर्विधातारः मरुतः । भवतां दार्ढ्यः गणाः बलं
वा (निषे० २-९) “शुधेः” (भ्रा० आ०) अनुन (उ० ४-

१. “विष् वन्धने” (स्तो० उ०) इह भक्षणाधेः । ऋतः
शतरिक्षः । औष (पा० ४-१-६) । अत्र सावणः स्तोतारमिति
शेषमिति तत्तत्-मन्त्रदीपिकायां मरुतं प्रभूतं काष्ठमरण्योर्वैश्वान-
रमनः भक्षयतः । इत्येवं व्याख्यातम् ॥

२. “मत्तं मर्त्तनदीप्योः” (जु० ००) “वसिष्ठोर्द्विहिवे”
(पा० ६-४-१००)-रूपपालोपः । ऋतः शतरि० खौ द्वित्वा-
दिर्वाप् (पा० ४-१-६) ॥

३. हनुना रूपपादः । (रूपकोक्तिरियम्) ॥

४. “यथाद्वेयैसाभिमारत” इति सूत्रपादः । प्रशब्दावेलादि-
कमदः दर्शनं यथैवा ऋक् ॥

१८८) अत्राजि अत्राजे । वर्तमाने छह् (पा० ३-४-६) यत्
येन गणेन बलेन वा अर्णसम् उदकमन्तम् “अर्ण आदि”-
त्वात् (पा० ५-२-१२७) मलयार्णोऽप्रलयः । वृक्षं
वृक्षयते विदार्यते इति वृक्षं मेघम् “आमवृ छेदने” (उ० ५०)
सक् (उ० ३-६६) मोषं वा मोषव गुणीय । बाहुलकादिक-
रणव्यत्ययः । तावच्च, निरुद्धं कुरुष्व व्यभिचर्यः । संक्षिप्तपादम्
“अन्येषामपी”- (पा० ६-३-१३७)-ति वीर्यः । एवमपेऽपि ।
अर्थं पुनर्गुणीय । कपनेन कपनाः स्पनाः अल्पसलाः
क्रिमयो घृणा यथा । ते यथा वृक्षमनुप्रविश्यान्तर्गतं दाह-
चूर्णं रसं वा मुष्णन्ति तद्वदित्यर्थः । अत्र “अगमसाहजमि-
त्यसि” (पा० ९५) इति मुमिदिशक्षणः (पा० ७-१-५८)
न भवति । युच् त्रौपाधिकः (उ० उ० ४-७४) “कपि च-
कने” इत्येव धातुः (भ्रा० आ०) योरगः (पा० ७-१-१)
तन्निर्वाधं एव ॥ अथ अपि च स्त इति पूरणः । हे
सजोषसः ! अस्मात् समानप्रोक्तयोः युयम् अरम-
स्तिम् अकैमतिं पवींसमतिं (परिशमाप्तवियं) यजनानं खह-
तेनैव कमेणा विवद्या वा । यन्तम् हतो लोकादसु लोके
गच्छन्तम् । सुगम् शोभनमार्गम् “सुदुरोरिकरणे” (पा०
३-२-४८ वा०) इति को ढिलाहिलोपः अनुनेयस्य अनु-
क्रमेण नयत, विकरणवर्णव्यत्यय आर्षः । नयतेद्विकर्म-
कलाद्भयोरपि द्वितीया । अत्र दहन्ता-चक्षुरिव वृक्षयैवा-
गच्छतः पुरुषस्य गमनानुपदे वतैते एवं युयमप्येनं यजनानं
सुगमस्यानमनुपेत, गमनानुपदे वर्तयमिति भावः ॥ १ ॥

एवमत्र वृक्षसम्बन्धात् “क्रिमयः कपनाः” ते हि वृक्षं
मुष्णन्ति, मोषयन्ति च (कपयन्ति च) यं खादन्ति, खय-
मेव वा कपन्ते बलनस्त्राभाज्यात् ॥

भास्वजीकः=प्रसिद्धभाः ॥

“धूमकेतुः समिधा भास्वजीकः ॥”

(ऋ० सं० ७-६-११-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“भास्वजीकः” (१९) इत्यनवगतम् “ऋतुभाः” इत्यन-
वगतम् । प्रसिद्धभा इति प्रयोगशब्देन निवेचनम् । तथाच ऋतुभा

१. पादविशेषार्थांस्तु क्रमतेः (भ्रा० ५०) “क्रामितमिहा-
स्त्वामागतम्” (उ० ४-१२२) इति क्रियत्येव शब्दे च कि-
मिदं भागवतः कीदृशः । सोऽयं क्षमिरप्युच्यते बाहुलकात्संसार-
णेन । तथाच रमसः “दुष्पामये भवेदुंति कीदृशे च निगिबव
क्षमि”-इति । “सुनकीदृश” इति स्वातः ॥

२. अत्र मजोषो रत्नं च दुरोदरादित्वात् । सत्त्वनेनेत्यादि
हेतुभावेन गमनविशेषमर्थोपपत्तयेऽप्युचितं व्याख्यातुमिदं
दिभिः ॥

३. सुगम्यच्छब्दोदित्यर्थः । यन्मतिगौतो गत्यचोच्छतरि
रूपम् । “इवो यज” (पा० ६-४-८१) ॥

अकटिला (अप्रतिहता प्रतिष्ठा) भा दीर्घित्यस्य स ऋजुकमाः
सन्माश्रजीकोऽतिरुच्यते प्रयोदरादिः (पा० ६-३-१०९) ॥

अत्र निगमः धूम ०० जीक इति ॥

“देवो देवान् परिभूतेतेन यदानीं हव्यं मधुमन्त्रिकृत्वान् ।
धूमकेतुः समिधा भार्कजीको मुन्द्रो होता नित्योवाचा
यजीयान्” ॥ इतीयमाश्रितस्य हविर्दानस्यायम् । त्रिष्टुप्
आग्नेयी ॥ हे भगवन्मो ! देवः शीतमानो दानादिगुणयुक्तो
वा त्वं देवान् इन्द्रादीन्प्रति परिभूः आह्वानहविर्नयनद्वारेण
परिगृह्यन् ऋतेन यज्ञेन सह नः अस्माकं हव्यं हविः सह
प्रापय । संहिताया “मन्येषामग्नी-” (पा० ६-३-१३७) ति
दीर्घः । कीदृशस्त्वम् ? प्रथमः मनुष्यहोतारमपेक्ष्य । यद्वा-
मुख्यो देवानाम् । न्त्रिकृत्वान् सर्वं (स्वमधिकारं) जानातः ।
धूमकेतुः धूमस्य कर्ता धूमग्रहानो धूमज्यो वा समिधा
समिधनेन सन्धीपनेन भास्त्रजीकाः प्रसिद्धभाः । ऋजुवीति-
रूपवचन इत्यर्थः । मन्द्रः सुलः । देवानां मदनः
(तर्पिता) वा । होता आह्वता नित्यः ध्रुवः (इतरे मनु-
ष्यहोतारमपेक्ष्यभिरेव नित्यो होता) घाचा वायुधिदेवताभा-
वेनावस्थितः सन् यजीयान् अतिशयेन यथा च मनुष्यहोतार-
मपेक्ष्येति दुर्गः ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः “भाश्रजीकः प्रसिद्धभा” इत्युप-
पद्यते ॥

रुजाना नद्यो भवन्ति, रुजन्ति कूलानि ॥

“संरुजानाः पिपिषु इन्द्रशत्रुः” ॥

(ऋ० सं० १-२-३७-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“रुजानाः” (२०) इत्यनवगतम् । “रुजस्यः” इत्यव-
गमः । नद्यो भवन्ति इत्यभिधेयवचनम् । रुजन्ति कूलानि
इति हेतुनिर्देशः । तथाच “रुजो भञ्जे” (हु० प०) व्यत्ययेन
शानच् । तद्विधौ (पा० ३-२-१२४) लङ्लिङ्मुवर्तमाने
पुनर्लङ्ङृहात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि भवति । आगमानित्य-
त्वाच्च (प० ९५) मुगभाव “आने मुनि”ति (पा० ७-२-
८२) । अत्र निगमः संरु ०० शत्रुसिति ।

“अयोर्येव दुर्मद आहि जुह्वे महावीर्यं तुविवाचसृज्जीषम् ।
नातारीवस्तु ससृष्टिं वृक्षानां संरुजानाः पिपिषु इन्द्रशत्रुः” ॥

इतीयं हिरण्यस्त्यस्राश्रितसस्यायं त्रिष्टुप्नदी अग्निष्टोमे नि-
जैवत्ये शस्यते । इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुः शतवित्ता (घातको)
यस्य सः । इन्द्रेण शतवित्तयो वा । श्रुवो मेघोऽसुरो वा तदाश्वयः ।
दुर्मदः दुर्मतः दुष्टमनोपेतो हर्षयुक्तो बाष्पाधारः सन् अयो-

१. अत्र सर्वतो भवतीत्यर्थं दुर्गं आह । तथाच मन्त्रो भवति
“अग्नेमिरुरा इव देवास्त्वं परिभूरसि” इति (ऋ० सं०
४-१-५-६)

२. केतुरिति प्रबानाम् (निबं० ३-१-२) वेदे । लोके
तु ध्वजः “ग्रहमेवे ध्वजे केतु”रित्यमरः ॥

देव योर्द्वैत इव योर्द्वैत इव वा (तथाचात्र बहुमीहिः
कर्मधारयो वा तत्पुरुषः) महावीर्यं महाशक्तिः (गुणै-
र्यान्मूला शोचोपेतम्) तुविवाचम् बहूनां शत्रूणां बाधि-
तारं तुवि इति बहुनाम् (निबं० ३-१-२) ऋज्जीषम्
ऋजीषिणम् इन्द्रम् । तदुक्तम् “ऋजीवी वज्रो हृषमसुरापाह”
(ऋ० सं० ४-२-११-४) इति । अत्र “अग्नेर्द्वैत चे”-
(उ० ४-२७)-लीपन् । किञ्चसुहृतेर्युगाभावात्सत “अर्थ-
आदि”- (पा० ५-२-१२७)-लान्मल्यार्थोऽप्रत्ययः ।
यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदिहर्षावमुच्यते । तमेवम-
भावमिन्द्र आहुतेहि आहुतवान्मख । अथ च अस्य
एवंप्रभावस्येन्द्रस्य वधानां प्रहाराणाम् । यदा यावन्तोऽस्य
शत्रुवधास्तन्ति वर्णिताः पुराणादिषु तेषां समुत्तिं सहनं
(समागमं) नातारीन् तरितुं नाशकोत् । अतस्मात्तस्य
(तर्तुमशक्तुवंध) तत्प्रहारेण विशीर्षमाणः सन् रुजानाः
ऊर्मिभिः कूलानि रुजन्त्यो बहन्त्यो या नद्यो भवन्ति ताः
संपिपिषु सत्यम् पिष्टवान् । व्यत्ययेनारमनेपदम् “पिषु सं-
च-” (ह० प०) । सर्वान् लोकानावृणोते इन्द्रदेहस्य पातेन
नदीनां कूलानि तत्रत्यं पाषाणविकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः “नद्यः रुजाना” इत्युपपद्यते ॥

जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा ॥

“क्षिप्ता जूर्णिर्न वंक्षती”त्यपि

(ऋ० सं० २-१-१७-३)

निगमो भवति ॥

“जूर्णिः” (२१) इत्यनवगतम् । “जवते”रित्यादि शब्द-
समाधयः । तथाच जवनद्रवणाद्वनाद्वा जूर्णिः शक्तिः (आयुध-
विशेषः) तत्र जवति-द्रवती गत्यर्थो तत्र “जु” इति
सौरो धातुर्गतो वेगे चेति वीक्षिताः । प्रवतिस्तु भ्रमादिः परस्मै-
पथी । दूनोतिदिक्षिषार्थः (खा० प०) तस्य वीचीन्तत्वं ध्रुवेति-
सहपाठात् (तत्रोक्तं वीचीन्तोऽप्ययमिति तदेहलीपीपन्यायिनो-
भयत्र संवध्यत इत्यभिमानः) प्रयोदरादित्यास्यः । लोके तु

१. समासान्तविधेरनित्यत्वात् “वृणूतश्च” (पा० ५-४-१५३)
इति कवभावः ॥

२. “क्षेप्स्यद्वां शब्दे च” (भा० उ०) लिट् । “अभ्य-
स्तस्य च” (पा० ६-२-३३) इति सम्प्रसारणम् । उवडादे-
शमावच्छान्तस्यः । यदा “छन्दस्तुमन्त्रे”- (पा० ६-४-
१२७)-ति सार्वधातुकसंज्ञायां “ङुश्रुवोः सार्वधातुके” (पा०
६-४-८७) इति वगादेशः । अत्र च लक्ष्यप्रतीकपूर्वापरि-
भाषा नोपतिष्ठते लक्ष्यानुरोधादेव । अन्यथा हि आहुतान् इत्यादि-
षु वगादेशो न स्यात् । न चैवं सति “सातयेद्वे वामि”त्यादि-
ष्वपि तथा स्यादिति वाच्यम् अनेकाश्चर्यामावाह । अनेकाश्च
इति हि तत्राद्युवर्तते ॥

३. इन्द्रेण हतो नदीषु पतितस्तन् ॥

जृतिरिति भवति । तदपि प्वरतोः किति “ज्वरलरे”-(पा० ६-४-२१) व्यूहि बोध्यम् ॥

अथ निगमः श्रिता ०० क्षति इति ॥ “प्रपाचो अस्मै स्वयंशोभिर्कृती परिपुणं इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्तुर्मुनीनाम् । स्वयं सारिपुयस्यै यानं उपेये अत्रैमहते संसृज वंक्षति श्रिसाजुभिर्न वंक्षति ॥ इतीर्थं पुण्यच्छेपसाधैम् । अतिशक्त्यतिच्छन्दाः । पुष्टस्य पठेऽहनि निष्कैत्रल्ये चासते । अत्रोपसर्गश्रुतेर्योग्यकियाभ्याहारः कार्यः । तथाच-हे स्तोतार कृत्विजः । प्र प्रव्रीषि वः युष्मान् । यत् यूयं प्र प्रभूत असे असदर्थम् “सुपांसुछभि”-(पा० ७-१-२९)-ति भ्यतः शोभावः । स्वयंशोभिः आत्मीयैर्योग्यमित्युक्तः ऊती अवनप्रधानाः स्तुतीरिन्द्रस्य । विसर्गलोप आधेः । यतोऽसौ इन्द्रः युष्मानिः स्तुतः सन् दुर्मतीनाम् पापमतीनामसच्छत्रूनाम् परिवर्गं परिपुञ्जन्ते विपुञ्जन्ते प्राणा अत्रेति वच् (पा० ३-३-१९) “वज्रो” (पा० ७-३-५२) इति कुलम् । सङ्गाने । हन्ती “अविध्यती”ति शेषः । ततश्च दुर्मतीनां दुष्टवद्दुमानवतां हननमुदीनां दरीमन्तु दरीमणि । के छेच्छ (पा० ७-१-२९) अतिशयेन दारयितरि तस्मिन् इन्द्रे सम्प्रदायस्यति सति । अतः अवतैः (भक्षकैरक्षोभि-रस्मद्विरोधिभिः) या जृणिः शक्तिः नः अस्मान्प्रति रिपुध्वं रेयितुं (हिंसितुं) रिपेहिंस्तार्थ्य (हि० प०) “तुमर्थे” (पा० ३-४-९) कथ्यप्रत्ययः । किरवाहृणामावः । अथ च उपेये उपगन्तुम् (अस्मान्प्राप्तुं धर्तुं वा) “इह गती” (हि० आ०) “तुमर्थे” (पा० ३-४-९) क्ते प्रत्ययः । श्रिता प्रेरिता सा स्वयम् आत्मनैव हता नष्टा असत् भूयात् । लिङ्ग्येऽन लेट् । “छेच्छाडौ” (पा० ३-४-९४) “इत्थ लोपः” (पा० ३-४-९५) इतीकारलोपः । ईम् इत्यनर्थकः । एवार्थो वा हतैव भूयात् तादृशोऽस्येन्द्रस्य महिमास्तीति भावः । अतः न वक्षति न प्राप्नुयात् अस्मान्प्रति । तथाऽसच्छत्रून्पि न वक्षति तागपि प्रतिन प्राप्नुयात् । प्रापणार्थाद्वहेर्लेटि “सिञ्चहुलं छेदी”-(पा० ३-१-३४)-ति लिट् शपोऽपवादः । “होवः” (पा० ८-२-३१) ङस्य कः (पा० ८-२-४१) णसम् । इन्द्रस्य भगवतो महिमा मध्य एव नक्षयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमत्र क्षेपणसम्बन्धात् “जृणिः शक्तिः” इत्युपपद्यते ॥

२. सापनस्तु-हे कृत्विजः । वो युष्मदर्थमसेऽसादवैत्राय-मिन्द्रः स्वयंशोभिः स्वकीयशुश्रूषकैः कृती कृतीभिः रक्षणेदुर्मतीनां दुर्मनसूक्तानां विरोधिनां परिवर्गं परितो वञ्चने निमित्तभूते सति प्रम प्रकृष्टे भवति समर्थो भवतीत्यर्थः । दिमीवः पादपूरण इत्येवमाह ॥

२. अववा कृती गतिता । कृतीशब्दाद्वनप्राप्तिशब्दाद्विस्वाम्न-हव्य इतिः ॥

३. इपातेहिंसाप्राचच्छेदके कर्तार ईमनिचू प्रत्यय औणादिकः ॥

अथ “ओमनाः” (२२) ह्यनवपगतम् “अवनायावनेन वै”स्वयममः । तत्र तावतिगमं पठति—

“परिध्रंसमोमनां वां वयोऽगात्” ॥

(ऋ० सं० ५-५-१६-४)

पर्थगाद्वां ध्रंसमहरवनायाम् ॥ ५ ॥ (४)

इति श्रीमथास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतिवृत्ति नैग० का० पूर्वपटके षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥ * ॥

परिध्रंसमिति । अथ “युवोः श्रियं परिधोषां वृणीतु सूर्यो दुहिता परितक्मयायाम् । धर्तुव्यन्तमव्ययः शचीभिः” इत्यादिः ॥ वसिष्ठस्येवमर्थम् त्रिष्टुप्शक्तिनी । प्रातरनुक्का-श्विनयोः चासते ॥ हे अश्विनो । युवोः युवयोः श्रियं श्रयत एनमिति श्रीः रथसम् । यद्वा श्रयणं श्रीक्षां शोभैव पर्यवृणीत सर्वतः सम्भजते । “इह सम्भक्तौ” (पा० ४-आ०) वतमाने छह् (पा० ३-४-६) का ? व्याख्येयोपि । आरमानं सर्वदा मिश्रयन्ती । “यु मिश्रणे” (अ० प०) सक् । कतमा ? सूरः सूर्यस्य । ङस्य “सुपां सु०” (पा० ७-३-९) इत्यादिना सुः । दुहिता पुत्री उपःसंज्ञिका । कदा ? परितक्मयायाम् रौतौ (निर्व० १-१-२७) ऊर्ध्वमधरात्रात् । सहाश्विनोः काळः । किञ्च यत् यस्मात् वैद्ययन्तम् देवाभ्युदयिच्छन्तं यजमानम् दायीमिः सैः कर्मेभिः (निर्व० २-१-२२) अवधः रक्षयः । युवाम् । तस्मात् वयः अथम् हविलेक्षयम् ध्रंसम् अहः (निर्व० १-९-६) प्राप्य । प्रतिऽहनीति यावत् । तथाचोक्तम्—“पूर्वाहो ह्यश्विनोयोगकालः” इति । वेदेऽपि “मातृयांवाणा प्रथमा वंजध्वम्” इति (ऋ० सं० ४-४-१८-१) पठ्यते । ओमना अवनायै । अवनेन वा निमित्तभूतेन । वां युवां पर्थगात् परिगच्छति । “इह गती” (अ० प०) वतमाने छह् (पा० ३-४-६) “इणो गा छिडि” (पा० २-४-४५) इति गादेशे “गातिस्थे”ति (पा० २-४-७७) सिचो छह् ॥ ४ ॥

१. परिपूर्वात् तत्कालेगल्यर्थात् (निर्व० २-१४-१८) मनिन् । अनो यादेशः द्योवरादित्वात् । सर्ववहिवेदो रातिगच्छति । यदात-वमेत्युज्जनाम तत्परित उभयतोऽस्यास्तेवं स्मरितकथा । वकारी-पचनः ॥

२. “ग्रह उपादाने” (ब्रया० उ०) असाद्यकि “युवो-दरादि”त्वात् (पा० ४-२-२०९) गकारस्य धकारोऽनुगागमो-धकारस्य सकारश्च । गृहणेत्यसिप्रसा अवधयाया आदित्येनेति ध्रंसम् अहः ॥

३. अवनाशब्दस्याकारवकारोकारमकारौ भिन्नैकैश्चाकारः । (निर्व० ४-३-२२) ॥

एवमत्राशिनोर्हविःसंप्रदानसम्बन्धात् “ओमना” इत्यस्य
“अवनाय अवनेन वे”-त्येवं विपरिणतोऽयं उपपद्यते ॥५॥ (४)
इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० नि० शास्त्रे लघु० नै० का०
षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥ * ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिणी—उपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी
वा ॥

अथ “उपलप्रक्षिणी” (२३) इत्यनवगतम् । सक्तुकारि-
काऽभिधेया । सा हि उपलेषु प्रेस्तरेषु (चरेषु) “पापा-
णप्रस्तरप्रावोपलास्मानः शिला हृदय” इत्यमरः । यवान् प्रक्षि-
णाति हिनस्ति पिनष्टीति यावत् । “क्षीप् हिस्यां” कयादिः
परस्मैपदी ॥ एवमस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहणेनार्थप्रतीति-
रवगमः ॥ अथ वा उपलप्रक्षेपिणी । उपलेषु पाकभाण्डेषु
प्रक्षेपिणी भर्जनार्थं यवानाम् यद्वोपलान् शर्कराः (प्रतत्वा-
ल्लकाकाः) प्रक्षेपति सयवे पाकभाण्डे भर्जनार्थं दासेयमुप-
लप्रक्षेपिणी सती उपलप्रक्षिणीत्युच्यते । तथाचोपलशब्दोप-
कारिणातेः क्षिपतेर्वा “छुप्यजाती गिनिस्ताच्छील्ये” (पा०
३-२-७८) इतिगिनिप्रत्यये व्यत्ययेन टिलोपे क्षीप् (पा०
४-१-५) ॥

एवमत्र सक्तुकारिका तज्जीविनी स्त्री उपलप्रक्षिणीत्युक्ता ।
स एष आपद्धर्मस्तस्या इति (इममर्थम्)—आख्यायिकैवाभि-
धयाति—

(इन्द्र ऋषीन्पप्रच्छ दुर्मिक्षे केन जीवतीति ?
तेषामेकः प्रत्युवाच
शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
उदधिः पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव वृत्तयः ॥ १ ॥
इति ।

१. उपलेषु क्षण्णासु संतप्तासु बाहुकासु यवान् क्षिणाति
हिनस्ति भृञ्जीत्यर्थे इति देवराजयज्वातः प्राहुः ।

२. आपद्धर्मोपजीव्यपरिणतमिदमुदाहरणमात्रं न परि-
संख्या, तेनोपलप्रक्षिणाः (सक्तुकारिकायाः) तादृग्यभिगिना
ताच्छील्यार्थेनाभिहितं न विरुध्यते । सतत्करणं हि ताच्छील्य-
मुच्यते ॥ अतएव याज्ञवल्क्येन मनुना च यदृच्छवाऽन्येऽपि
जीवनहेतवोऽभिहिताः । तथाच मनुः—“विषा शिर्यं भृतिः सेवा
गोरक्षं विपणिः कृषिः । भृतिर्भक्षं कुसीदं च दशं जीवनहेतवः”
इति । तत्र विषागारुहादिः । शिर्यं जित्रादि—घृणकरणादि वा ।
भृतिर्वैतनम् । विपणि—विक्रयस्थानं तेन वाणिज्यं कथ्यते ।
भृतिः सन्तोषः । तस्मिन्सति स्वल्पेनापि जीवनम् । “क्षेत्रं
भिक्षाकदम्बम् । कुसीदं वृक्षजीविके”ति चामरः ॥ इयञ्चा-
ख्यायिकाऽप्राप्तिकीर्ति मन्त्रानां कोशाङ्कितं कृत्वा पाठमेवं
कल्पातामुद्रितेषुतपस्तः ॥

सा निगदव्याख्याता) ॥ १ ॥

शकट इत्यादि छागलेयस्मृताव्यापद्धर्मप्रकरणे पठ्यते ।
तत्रानूपमम्वेत इति प्रचुरः पाठः । तथाच याज्ञवल्क्योऽपि—
“कृषिः शिर्यं भृतिर्विषा कुसीदं शकटं गिरिः । सेवानुपं
वृषो भैक्ष्यमापत्तौ जीवनाति तु ॥” इति । अत्रापत्तौ जीवनातीति
विशेषणात्कृष्यादीनां मध्येऽनापद्धस्यायां यस्य वा भृतिः
प्रतिषिद्धा तस्य सा भृतिरनेनाभ्यनुज्ञायते । यथाऽऽपदि वैश्य-
भृतिः स्वयं कृता कृषिर्विप्रक्षत्रिययोरभ्यनुज्ञायते । एवं शिल्पा-
दीन्यस्याभ्यनुज्ञायन्ते ॥ तत्र शकटः धान्यादिवहनद्वारेण
जीवनहेतुः । शाकिनी शकटयुक्ता भूमिर्दृढवाटिका । सा हि
शाकाद्याहरणेन । गावः दुराधादिना । जालम् मत्स्याद्या-
हरणेन । अस्त्र- (स्व-) नन्दनम् । अचलनं स्वस्थानात्यागः ।
तदि ऋणादिलेप्सेन, व्यायाधिक्यानिवृत्त्या च । वनम् फल-
गुण्याद्याहरणेन । उदधिः अन्येषां देशः । अजहत्स्वार्थलक्ष्या
तथावगमात् । स हि मृडाललाक्षाद्याहरणेन । पर्वतः गैरि-
कच्छाद्याहरणेन । राजा भैक्ष्यादिना ॥ सा इयं स्मृत्युक्तिर्नैवे-
र्निगदव्याख्याता । निगदेन पाठमात्रेण व्याख्यातं व्याख्यातं
यस्यास्तथाभूता । व्याचारेति यावत् ॥ १ ॥

उक्तार्थे निगममुदाहरति—

कारुहं ततो मिषगुपलप्रक्षिणीं नना । ना-
नाधियो वसूययोऽनुगा इव तस्मिन्नेन्द्रियेन्द्रो
परिस्त्रव ॥ ३ ॥ (श्र० सं० ७-५-२५)

कारुरिति ॥ आक्षिरसस्य शिञ्जोरापेक्षिरैन्द्रो । खदुष्क-
ताशङ्कया किलापरिस्त्रवति सोमे पापसङ्घातैवादात्मशुद्धिर्निवि-
ध्यतीति मन्यमान आत्मानमेव निर्दिशन्नाह—अहं तावत्कस्मिन्-

१. “शकटोऽस्त्रियाणि”त्यमराभिधानेन शकटमपि ॥

२. तथाचोक्तम् “पर्वं पुष्पं फलं कन्दं नालं संस्वेदजं तथा ।
शार्कं पट्टिभृमुद्रितं शुद्धं विषाद्यपोत्तरमि”ति वैषकोक्तशकटयोगा-
च्छाकिनीति । (आक्षिरकतत्त्वे रघु० भट्टाचार्येण) ॥

३. स्वस्यासाध्यानामेव तत्तुल्यं भवति ॥

४. यथाकावाच गृहे निर्वाहस्य कर्तुं शक्यमस्मात् ॥

५. यद्यपि “जलप्रापमनूयं स्यादि”त्यमरेण नपुंसकमनूपुंस्कं
तथापि “अनूपो महिषे नाम्नुप्रायदेशे द्वु वाच्यवदि—”ति मेदिन्य-
भिधानादिशेष्यनिप्रत्यास ॥ अनुगता आपो यस्मिंशिति बहुव्रीहा-
वकारः समासात्सः (पा० ५-४-७४) “ऊदतोर्द्वे” (पा०
६-३-९८) इत्यपोऽकारलोदादेशः । उदधिरपि—ऊदकानि
जीवन्ते अस्मिन् इति तिः (पा० ३-३-९३) “पेपे”-नोऽसाद-
नपिषु चे” (पा० ६-३-५८) ति उदकस्योदादेश इति नार्थ-
तोऽल्यतं मिथते ॥

६. सायणशु—ऋषिः प्रवृत्तसोमवागः सन्दशापवित्रास्तोमे
क्षरति सति तत्प्रतिबन्धकपापापमुच्यते पुरश्चरितापुतीतेनपुस्सर-
मन्धेषणा चकारेत्येवममुं सन्नमन्ततार ॥

श्विदनाधिकाले परेषां कारुः स्तोमकर्ता (स्तुतीनां प्रयोका)
 होमुत्वेनावस्थितो यश्चकर्मणि । बहिर्बो यश्चाप्रियवक्ता लौकिका-
 निधीचोयुक्तिभिर्जीविकापरतया । आसेम् । ततः मम पिता
 पुत्रो वा भिषक् भेषजहृत् (वैद्यः) यत्नस्य, ब्रह्माभिधानः ।
 “स हि सर्वं प्रथ्यायिवैष्या भिषज्यती”-ति श्रुतेः । इतरो
 लौकिको वा भिषक् । नना मम माता दुहिता वा उपलप्रक्षिणी
 सवनीयानां पैट्री दासीकर्मकरी । “दासीपिणद्धी”-ति श्रुतम् ।
 अथवा धानासक्तुकरम्भादीनां कारिका तदाजीव्याऽऽसीत् । ते
 वयमेवमनादिकाले कस्मिंश्चिन्निष्ठाप्रधानाः सन्तः नाना-
 धियः नानाकर्माणि । धीरिति कर्मनाम (निषं २-१-
 २१) अथच वसूयवः वसुकामाः । “वैषाच्छन्दसी”-
 (पा० ३-२-१७०)-ति उः । कथनाम वसु छमेमहि येन
 प्राणधारणं स्यादित्येतेनाभिप्रायेण अनुतस्थिम अन्वास्थि-
 तासो लोकमिमम् । कथम् ? वा इव गाव इव । छन्दसो
 जसत्प्रसादेवाः । गावो यथानिकेत्यकारप्रकरैर्लोकमन्वास्थिता
 एवमन्वास्थितासो वयमपीमं लोकम्परिचर्याभिः कारुहमित्यु-
 क्तपूर्विकाभिः । एतज्ज्ञाना सौम्यं हे इन्द्रो ! सोम । इन्द्राय
 इन्द्रायैव परित्यज्य परितर एतसाद्वापवित्रादस्माभिरभ्ये-
 व्यमाण (प्राच्यैमानः) इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमेतं शब्दस्यार्थोपपत्तेश्च “उपलप्रक्षिणी” सक्तु-
 कारित्युपपत्तेश्च ॥

अथास्य भाष्यम्—

कारुहमसि कर्ता स्तोमानां । ततो भिषक् ।

१. अथाद्वतयेतद् । भाष्ये तु—असीत्यपवागहार । तस्य य
 प्रवाहं कारुहासं स प्रथमम आह्नितोऽसीत्येवमात्मप्रत्यभिज्ञापने
 तात्पर्यमवचेयम् ॥

२. तन्वतेसादिति ततः पिता, तन्वतेऽसादिति ततः पुत्रः ।
 अपादाने कर्मणि वा क्तः । “अनुदात्तोपरदेशे” (पा० ६-४-
 ३७)-साविता नलोपः ॥

३. दुष्टस्य स हि प्रायश्चित्तयोगे उत्पन्नं यत्नस्य भेषजं करोति ।
 यदुक्तम्—“भेषजकृतो ह वा एष यशो यथैवेतिह्राता भवती”-
 लभिमद्वी । “भिषग्वैवो ज्वितिरस्वके” इत्यमरः ॥

४. नमनक्रियायोगात् । माता हि स्तव्यदानाद्युपकारा-
 मपत्यं प्रति नता (नमनशीला) भवति । दुहिता वा पुत्रुषार्थे
 पितुः प्रभूतिभवति । एवं सर्वेषां परिचरणेन नानाधियो नाना-
 कर्माणि श्रव्येयं भज्यायै उपपाद्यः । तथाचात्र नमतेः पन्थायवि
 (पा० ३-२-२३४) अस्य सहायः ॥ अत्र यस्मिन्पक्षे पिता भिषक्
 तत्र मन्त्रानना । वसिष्ठ पुत्रस्तत्र दुहिताननेति योग्यम् ॥

५. पशुपुरोक्त्यादीनां स्तोमानां वा पैट्री संपूर्णिका ॥

६. अत्र वसुकाम्याद्वानार्थाभिच्छाये वयम् । “अकृतावैषातुक-
 योर्दीर्घः” (पा० ७-४-२५) इति सप्तोर्दीर्घः ॥

७. पिताप्येतदनेन स्वदुरितानुकीर्तनेन क्षपितकर्मपाः स
 इति मन्यमान इत्यर्थः ॥

तत इति सन्ताननाम । पितुर्वा पुत्रस्य वा । उप-
 लप्रक्षिणी=सक्तुकारिका । नना नमतेः । माता
 वा दुहिता वा । नानाधियो नानाकर्माणि ।
 वसूयवो वसुकामाः । अन्वास्थिताः सो गाव इव
 लोकम् । इन्द्रायैव परित्यजेत्यध्येषणा ॥

पितुरिति । पितुर्हि सकाशात्पुत्रकान्यते इत्यसौ ततः ।
 एवमपादाने कारके अत्रार्थकः । पुत्रः पुत्रसन्वत्ये । अयं
 ततः कर्मणि के बोध्यः । इति एवमेवा अध्येषणा सत्कार-
 पूर्विका व्यापारणा ॥ गतमन्यत् ॥

अथ उपसि (२४) इत्यनवगतम् । “उपस्ये” इत्यवगम-
 स्तत्र निगमन्दर्शयति—

“आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति” उपस्ये ॥

(ऋ० सं० ७-७-१७-३)

आसीन इति । “पुत्रो जंगार प्रत्यक्षमसि क्षिणी क्षिरः
 प्रति दृष्टौ वक्ष्यम् ॥ आसीं ० ० पाति म्वंकुत्तानामन्धेति
 भूयिष्य ॥” इतीयं वसुकलेन्द्रपुत्रसाधैम् ॥ त्रिष्टुप् ।
 महाप्रते महत्पतीये कले शास्यते । अत्रादित्यात्मनेन्द्रः
 सृज्यते तदंशलात् । आदित्यकपीन्द्रः पत्तः रश्म्याद्वैः
 पतिः । सावैविभक्तिकस्तसि (पा० ५-३-३४) इतो लोका-
 दुरक्तं दृष्टिलक्षणं यत् जंगार निवृत्ति एकाति वा । तत्
 एतौ वा च प्रत्यक्षम् आत्मानं प्रतिगतं (सुदक-)-मसि
 भक्षयति । मण्डलेऽवस्थापयतीत्यर्थः । तदनन्तरं वक्ष्ये वर-
 णीयं तापनिवारकं वा (निषं ३-४) तद् (दृष्टिलक्षणमुदकं)
 क्षिणी क्षिरःस्थानीयेन रैश्चिज्जलेन क्षिरः सर्वस्य लोकस्य
 मल्लं प्रति दृष्टौ दधाति क्षिपतीत्यर्थः । अत्र पूर्वत्रच लिङ्
 वतमाने (पा० ३-४-६) किञ्च-उपसि उपस्ये आत्मन
 उपस्थानेऽन्तरिक्षलोके मण्डले वा आसीनः उपविष्टः सत्

ऊर्ध्वाम् उद्रताम् (उपरि-अन्तरिक्षलोके-अवस्थिताम्)
 क्षीयति क्षिणाति हनति ॥ “क्षीय हिंतायाम्” (अथा०
 प०) अस्य हलः (पा० ७-३-८०) आलोककरणायाध-
 धापि प्रक्षिपतीत्यर्थः । ततश्च न्यङ् रुश्मिसमूहेन तेन
 नीचैरिज्जिता (गन्ता) सत् उद्रतानाम् विस्तृतानिमां भूमिम्
 अन्वेति अन्वगच्छति यथा निजोन्नतं (सर्वत्र) प्रकाशानवे-
 ल्यर्थः ॥ ३ ॥

१. प्रतिकूलान्तरासुदकसङ्गमिति क्षिणः ॥

२. वरतरमिति दुर्गैः । वरतुतो वरुणमिव वरुणम् । शुर्वं शय
 (निगमे) वरुणसुच्यते (निषं २-४) “अभावरुणं सृणते
 विंभावो” (ऋ० सं० ३-४-२४-४) इत्यत्र यथा ।
 निषते हि तत् “वृत्तं वरणे” (स्तो० सं०) “जुहुवन्मामुपन्”
 (ङ० २-५) इत्युपन् श्रुतः ॥

३. “अपि वा क्षिर आदित्यो भवति” इति श्रुतम् (नि०)
 तेन क्षिरस्त्वमादित्यस्येति दुर्ग आह ॥

एवमत्र शब्दसाहचर्यादर्थोपपत्तेश्च “उपति उपत्ये” इत्युपपद्यते ॥

प्रकलविद्वणिगभवति । कलाश्च वेद प्रकलाश्च ॥

“दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना” ॥

(श्र० सं० ५-२-२७-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “प्रकलवित्” (२५) इत्यनवगतम् । “प्रकलावित्” इत्यवगतम् । वणिक् भवतीत्यभिधेयवचनम् । स हि कलाश्च वेद प्रकलाश्च । कलाः=मानोन्मान-प्रतिमानादिविषयाः । प्रकलाः प्रकृष्टाश्वगणितरजपरीक्षादिकाः । वेद-जानाति इति प्रकलवित् । “सत्सु द्विष” (पा० ३-२-६१) इत्यादिना किम् । “ज्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्” (पा० ६-३-६३) इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र निगमः दुरित्यादिः । तथाच “दुर्मित्रेणैते दुस्त्वो वेविषाणा आपो न सुष्टा अधवन्तु नीचीः । दुर्मित्रा० मंाना जहुर्विषानि भोजना सुदासे” इति वसिष्ठस्यापम् । त्रिष्टुबेन्द्री । महाप्रते निष्कैवल्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते ॥ ये पूर्व-सुवैर्गतयः मेधा अक्षरा वा ते एते इन्द्रेण भगवता मधवता दुस्त्वः वारयितव्या अथ न यीर्णाः सन्तः वेविषाणाः यशं व्याजुवन्तः युद्धार्थं वा सप्तता अपि । “निषु व्यातो” (जु० ५०) यद्गुणन्तात् लटः कानच् । आपो न आप इव सुष्टाः संज्ञाताः विलीनप्राया इत्यर्थः । अतएव नीचीः नीचैः । छान्दसं रूपम् । अधवन्त अधावन्त । अगच्छन्ति-लार्थः । उवैर्गतय एते सन्त इन्द्रवलाशीर्गैगतयः संष्टा इति भावः ॥ ततश्च दुर्मित्रासः दुर्मित्राः प्रतिसन्धानपराः प्रकलवित् प्रकल्पविदः वणिज इवेति ह्यतोपमानमेतत् “सुपां-सुखनि” (पा० ७-१-३९) -ति जसो लृक् । मिमानाः शब्दं कुर्वन्तः “माध्याने शब्दे च” (जु० ७०) लटः शानच् । बाध्यमाना इति सायणः । ते यथा कृपणसुहृत्संगताः स्थणेना-शिरोहस्तुभ्यां बालपं प्रयच्छन्तो बलीयसा राजपुरुषेण बाध्यमाना आकाङ्क्षयमाना बहु यथालभ्यं प्रयच्छन्ति, तद्वत् एते मेधा अक्षरा वा इन्द्रबलोद्यताः सन्तः विश्वानि सर्वाणि (अशेषाणि) भोजना भोजनानि शैलीयः (पा० ६-१-७०) उदकानि भोजयानि धनानि वा सुदासे तन्नाति

१. अत्र दुर्गैः-अवयव-प्रत्ययवादिक्लाः प्रकलाशब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति गणितकुशलत्वाच्च तथाच्यम् इति ॥

२. पलायनार्थं सुशुक्ता इति सायणः ॥

३. नीचीना इति सायणः ॥

४. सन्धानमिदं तुलाग्रमद्वयमिदं तदेव हि तेषां कुशजिजां शौश्रवं यद्वत्पं बहुतया तथा कुर्वन्तस्तुलासन्धानं प्रयच्छन्ति । सन्धानं सक्षयं श्लेके ॥

३६ नि०

तन्नात्रे वा राशि राशे वा कल्याणदाने वा यजमाने सति जहुः अर्पितवन्तस्तत्सञ्जुगौ ॥ ये पूर्वमन्योदकदातारो, यथालभ्यं धनं-(करमन्यदा) अग्रयच्छन्त आरस्त एवाहुता बाध्यमाना इन्द्रेणाशेषाणि तानि जहुरिति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

एवमत्रालोकाकल्पदानोपमासम्बन्धात् “प्रकलविद्वन्मिक्” इत्युपपद्यते ॥

अभ्यर्द्धयज्वाऽभ्यर्द्धयन्यजति ॥

“सिर्पक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वा” ॥

(श्र० सं० ४-८-८-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “अभ्यर्द्धयज्वा” (२६) इत्यनवगतम् । “अभिवृद्धदान” इत्यवगतम् । अभ्यर्द्धयज्वा अभिवर्द्धयैव यः यजति स ह्यवगमप्रकारः । अभ्यर्द्धयतिरत्र दानार्थः ॥ अत्र निगमः सिर्पक्रीत्यादिः । तथाच-“मिष्यक्षयेषु रोदसी जु देवी सिर्प ० ० ० यजवा ॥ श्रुत्वा हवै मरुतो यद्व्याय भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥” इति । ऋजिषा नाम भारद्वाजस्तसेयमार्थम् । वैश्वदेवे सूक्ते त्रिष्टुर् । हे मरुतः ! तेषु युष्मासु रोदसी रुद्रस्य पत्नी देवी द्योतमाना माध्यमिका वाक् मिष्यक्षयेषु क्षिप्रं सञ्चच्छते । पुनः पुनरेकता गच्छतीत्यर्थः । म्यक्षतिर्गतिकर्मा (निर्वं २-१४-३३) वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) यत्रादिसम्भवादेराहुतिगणनादिति संप्रसारणमभ्यासस्य (पा० ६-१-१७) । तथा अभ्यर्द्धयज्वा अभिवृद्धदानः पूषा पोषको देवः सूर्यः रश्मिभिः सिर्पक्ति युष्मात् सेवते (निषं० ३-२९-२३) ते द्यूय हवम् असरीयमाह्वानं श्रुत्वा यद् यद् यद् यद् यद् यद् आयाय आगच्छ आस्मान्प्रति । तदानीम् अध्वनि मार्गे एतस्मिन्तदिति प्रविक्ते आगमनार्थं प्रकर्षणं विविक्तं विजने (जनेः प्रत्यक्) कृते सति । विस्तीर्णं इति यावत् । तत्र विद्यमानानि भूमं वैद्वि भूतजातानि रेजन्ते कम्पन्ते (निर्वं० ३-२९-२६) तथाच मन्त्रान्तरम् “प्रवेययन्ति पर्वतान्निर्विजन्ति वनस्पतीन्” (श्र० सं० १-३-१८-५) इति ॥ ५ ॥

१. सुदासो नाम राजा वत्सजः शौदासो मन्वन्तीपतिः । तथाच रामायणे (वा० जु०) “शौदासं मन्वन्तीपतिं” इति । यदा सुदाः पौत्रवन्नो राजा स यदाभ्यो वा तसे । “दास दाने” किम् । पक्षे भावे वच् । शोभनः दासो दानं यस्य सः ॥

२. स्तोतृसुष्टुङ्गाकुर्वन् । यजति धनेन पूजयति ॥

३. बहोमीव इमनिजन्तस्य पुंस्त्वामिश्रान्तेऽपीह तस्रोऽभिधाने नैवसक्यं संशङ्काह । जसो जुगत् । तत्तापानिधानं पुंसीत्यनुवर्त्य “व्युः कर्तरीमनिजभावे को घोः किः प्रादितोऽन्यत्” इति (अमरः) ॥

एवमत्र “पूषा-अभ्यर्चयन्वा” सहि खरदिमपोषं पुष्यन्
भूताभ्यामिमुष्येन वृद्धा मशजन् अभिमतानर्थान्भूतेभ्यो
ददाति ॥

ईक्ष ईशिषे ॥

“ईक्षे हि वस् उभयस्य राजन्” ॥

(ऋ० सं० ४-६-८-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “ईक्षे” (२७) इत्यनवगतम् “ईशिषे” इत्यवगम-
स्त्रज निगमः ईक्षे हीत्यादिः । तथाच—“नृवत् इन्द्र !
नृत्तमाभिकृती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः । ईक्षेहि ० ० जन्
धारन् महि स्थूरं बृहन्तम् ॥” इति । भारद्वाजस्यार्थं त्रिष्टुप् ऐन्द्री
व्युत्स दक्षराजस्याष्टमेऽहनि मशजन् वक्षे शास्ते । हे
राजन् ! राजमान ! इन्द्र ! वयं ते ललतः नृवत् वृंगिर्मे-
मुष्यैः परिवारकजनैर्युक्तम् । श्रोमतेभिः श्रोतव्यैर्योभिः
सहितं वामं वननीयं सम्भजनीयं प्रशस्य याचनीयं वा धनं
नृत्तमाभिः नेतुतमाभिः (मनुष्यतमयोग्याभिः) । ऊती
कृतिभिः “सुपांसुसुभिः” (पा० ७-१-३९) व्यादिना
विभक्तैः पूर्वसवर्णैर्यैः । रक्षभिः हेतुभूताभिः वंसीमहि
सम्भजेमहि यामिस्त्वमस्माच्छब्दद्वयुपशमिरेवोपजातवाश्वदा-
क्षासा वयं लोतोऽथ प्रतिविशिष्टं धनमासाद्य परस्परं समं भजे-
महि विभजाम इत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात्, लम् उभयस्य
पार्थिवस्य दिव्यस्य च चस्वः वज्रुनः धनस्य । “आगमशास्त्रम-
निलम्” (पा० १५) इति आगमानिल्लाभुमभावः । एवम्
ईक्षे ईशिषे ईश्वरः (प्रदातुं समर्थः) भवति । अत्रापि
“ईशः से” (पा० ७-२-७७) इतीदृशभावः ॥ तस्मात् महि
महान्तं स्थूरं स्थूलं विपुलं । वर्णव्यत्ययो रलयोरैक्यात् ।
बृहन्तं शुणैः परिहृतं रत्नं रमणीयं धनम् धाः वेदि । रत्न-
शब्दो हि रमतेरन्तर्भातिवर्ण्यार्थप्रत्यये “रमेत्त्वच” (उ० ३-
१४) इति साधुवृत्तं पुल्लिङ्ग उपन्यस्तः । अथान्तरे च
निलाननुसक्तम् । तथाच मेदिनी “रत्नं खजातिश्रेष्ठेऽपि मृणा-
वपि ननुसक्तम्” इति ॥

एवमत्र वज्रसम्भन्धात् “ईक्षे” इत्यस्य “ईशिषे” स्वाभी
भवसीत्यर्थं उपपद्यते ॥

क्षोणस्य=क्षयणस्य ॥

१. अत्र दुर्गस्तु-वया केचिदुत्पन्नप्रणवाः कश्चिदीश्वरं मनुष्यं
स्तुतिभिः सम्भजेरन् एवं वयं त्वां नृत्तमाभिमैनुष्यतमयोग्याभिः
ऊती-शैवन्तीभित्तापयन्तीभिः स्तुतिभिः वंसीमहि सम्भजेमही-
त्येवमाह ॥

२. “वनपण सन्मजौ” (न्वा० ५०) “इषिषुवी” (उ०
१-१४२)-त्यादिना बाहुलकामिह प्रत्ययो नकारसाक्षात्-
देशः (पा० ६-४-४२) बाहुलकारः ॥

“महः क्षोणस्वाश्विना कण्वाय”-

(ऋ० सं० १-८-१४)

इत्यपि निगमो भवति ॥ २ ॥ (६)

अथ “क्षोणस्य”-(२८) ल्यनवगतम् । “क्षयणस्य”-
ल्यवगमः । अत्र निगमः मह इति ॥

तथाच—“युवं इमांवायुं स्वस्तीमदत्तं महः ० ० ण्वाय ।
प्रवाच्यन्तदृष्टपा कृतं वृं यन्नापिदाम् श्रवो अण्वर्धत्तम् ॥”

इतीयं कक्षीयतवार्षम् । आश्विनी, त्रिष्टुप् ॥ प्रातरनुवा-
काश्विनयोः शस्यते । हे अश्विना अश्विनी । “सुपांसुसुभिः”
(पा० ७-१-३९)-ति औक्षभाकारात् । युवं युवाम् । इया-
वायुं कुष्ठरोगेणयाव (कृषिवा) वर्णाय ऋषये राजे वा स्वस्तीम्
ज्वलितकृपां श्रियम् इति दुर्गः । कीमलवर्चं श्रियमिति सायणः ।
अदत्तम् प्रायश्चित्तम् । अपिच युवामेव क्षोणस्य क्षयणस्य चतु-
र्थ्यर्थं षष्ठी “व्यत्ययो बहुलम्” (पा० ३-१-८५) इति । तथाच
“क्षि निवासगलोः” (उ० ५०) अस्मात् “कुल्यह्युटो बहुलम्”-
(पा० ३-३-११३)-ति कर्तरि लुङ् । गुणे यस्मोकारः वृषो-
दरादिलात् “आहुणः” (पा० ६-१-८७) इति गुणे क्षोणाय
(योऽयं दृष्टिरादित्येनेकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्यै) कण्वाय
ऋषये महः तेजः (तेजसं चक्षुर्निद्रयम्) अदत्तमिति पूर्वै-
वान्वयः । तथा हे वृष्टपा ! वृष्टिणा कामानां वर्धितारो अङ्क
वा (पा० ८-१-३९) वां युवाम् । तत् अनिर्वचनीयं कृतं
कर्म । प्रवाच्यम् (प्रकथनं वाक्यनीयं) वांसनीयं यत् नार्थ-
दाय नृषदपुत्राय वधिराय ऋषये “ऋष्यन्धके” (पा० ४-
१-११४) ल्यणस्ये । श्रवः अवगोचिदम् अध्वधत्तम्
अधिकं दत्तवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसाल्प्रादर्थ्योपपत्त्यै “क्षोणस्य”-ति “क्षयणास्य”
शब्दस्य (दुर्गमतेन) क्षयणाय निवसते इति (सायणमतेन)
वाऽर्थं उपपद्यते ॥

१. दुर्गस्तु भावे व्युत्पन्नाभिप्रेति तन्मते हि मह इति महश्च
इत्यर्थकः छागदतोऽलोपः ॥ तच्च क्षयणस्येत्यस्य विशेषणम् ।
क्षयणस्य निवासस्य शतारौ युवामेपेति तन्मतेऽर्थः । अत्र
सायणोऽस्य मन्त्रसाधोन्तरमपर आहोत्यादिना कृतवान् ।
तथाहि माहाण्यस्य परीक्षाधर्ममहाराः कण्वद्युपि गृहे तमसि निदधुः ।
“अत्रैव स्थितः सन्मुखामुषसं विजानीहि यदि त्वं माहा-
णोऽसि”-ति । तमश्चिनावागलोचतुः व्युद्वायुमुपसि इत्यस्योपपत्तिः
शीघ्रां वादयन्तावावाभागमिष्यावत्तं वादं श्रुत्वा व्युद्वायुमुपसं
ब्रूहि त्वेतेत्यपिपाद्यते । हे वृष्टपा कामानां वर्धिताराव-
श्विनी ! वां युवामोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं, यस्मादेव
नृषदपुत्राय कण्वाय महः महतः क्षोणस्य शब्दकारिणो शीघ्रा-
विशेषस्य श्वःशब्दमध्यधत्तमुपसो विज्ञानार्थमधिकमकुर्वत् ॥
इति ॥ अत्र पक्षे क्षोणस्येति “उक्षु शब्दे” (ऋ० ५०) इत्य-
सादौणादिको नमस्यो गुण इति बोध्यम् ॥

अथ “अस्मे” (२९) इत्येतत्पदं सर्वविभक्त्यन्तमित्यने-
कार्थम् । प्रकरणादिवाचात्स्य निगमो भवति तद्यथा—

“अस्मे ते बन्धुः ।” (य० वा० सं० ४-२२)

वयमित्यर्थः ॥

अस्मे इति प्रथमाविभक्त्यन्तम् । बन्धुः बन्धुभूताः ।
दुर्गस्तु—

“तपस्तनूरुषिप्रजापतेर्वर्णः । परमेण पशुना कीयसे सहस्रपोषं
पुष्यन्ती । अस्मे ते बन्धुः पुषेयम्” इति मन्त्रमुदाजहार व्याच-
रयौ च सोमकथनस्य प्रव्यापाकरणमन्त्रेण अजाया एषोऽपाक-
रणमन्त्रः । सोच्यते—हे अजे ! तपसः अभेस्वं तनूः शरीरम्
अस्मि भवसि । “अभेस्योषा अजा” इति ह्युक्तम् । “स एता
पन्थः प्ररोचयत्” इति च । तस्मादुपपद्यतेऽस्मस्तनुलमजायाः ।
प्रजापतेः । वर्णः वरणीया लम् (लिङ्गव्यत्यय आर्षः)
सहस्रपोषम् अस्माकं पुष्यन्ती एतस्मिन्कर्मव्यञ्जभावमुपेहि ।
एवंमजामभिदुल्यापुना सोमं ब्रवीति—हे सोम ! लमनेन पर-
मेण श्रेष्ठेन पशुना अजयौ प्रीयसे । किं कारणम् ? अस्मे
वयं ते तव बन्धुः बन्धवः विनियोक्तारः ॥ एवमत्र प्रथ-
मान्तेन बन्धुशब्देन सामानाधिकरण्यात् “अस्मे” इत्यस्य
“वय”मित्येवं प्रथमाया विपरिणाम उपपद्यते ॥ द्वितीयाया-
स्तावत्—

अस्मे यातं नास्तया सजोषाः”

(ऋ० सं० १-८-१९-६)

अस्माभिरित्यर्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“आश्वेनस्यु जवंसा नूतनेनास्मे ०० जोषाः । हवे हि
वाग्मविना रातहव्यः शश्वत्तमाया उपसतो द्युष्टौ ॥”

इतीयं कक्षीवत् आर्षं त्रिद्वयाश्विनी । प्रातरनुवाकविनयोः
शस्यते ॥ हे नास्तया ! नास्त्यौ न असत्यौ अश्विना
अश्विनौ सजोषाः सजोषवौ समानप्रीतिपुत्रौ “सुषां सुष्ठु”

१. एकमेव श्वेतच्छन्दरूपं सप्तस्य विभक्त्यर्थेण वर्तते । तथाच
असादीनां “सुषां सुष्ठुभिः” (पा० ७-१-२६)-ति शेषादेशः
प्रमुखाश्च सः (पा० १-१-२६) “श्वेषे लोपः” (पा० ७-२-
९०) इति टिलोपः । सर्वत्र ॥

२. निषेधतया वा वचनविपर्यय इति केचिद् । वेदाः प्रमाण-
नितिर्वत् ॥

३. कलौऽयमिति न निश्चिनुमः ।

४. पशुशब्द उग्रलवान्तो निलपुङ्क्ति इति दारशब्दवरिक्रिया-
मपि प्रवर्तत एव । अत एव “पशुना दुजेते”ति श्रुतौ पशुक्रिया-
वागमाशङ्क्य “छागो वा मयवणोदि”-ति न्यायेनैव निर्णयो
मीमांसायां चतुर्थार्थात् । “पशवान तादुं शुशारमन्त्र” इति
श्रुतौ जसादिषु छन्दसि वाक्वचनमिति नामावाभाव इति
वेदभाष्ये स्तितम् ॥

(पा० ७-१-३९) इति बौद्धः । पूर्वत्र चात् । युवां इयेनस्य
पक्षिविशेषस्येति दुर्गः । शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्येति सायणः ।
नूतनेन नवतमेन जवसा जवेन (परिश्रान्तस्य हि मन्दतरो
जवो भवति) अस्मे अस्मान्मति आयातम् आगच्छतम् ।
हि यतः रातहव्यः युवासुद्विषोत्सहव्योऽयं शश्वत्तमायाः
कालात्मकतया नित्याया उपसः । द्युष्टौ विच्छेदतकाले
(प्रभाते) वां युवां हवे आह्वयामि । हवो लडुत्तमैकवचने
“बहुलं छन्दसी”—(पा० ६-१-३४)-ति सम्प्रसारणं शब्-
गुणायदेशाः ॥ ६ ॥

एवमत्रायातमित्यनेन सम्बन्धात् “अस्मे” इत्यस्य “अस्मा-
भिः”—त्येवं द्वितीयाया विपरिणाम उपपद्यते ॥ तृतीयायास्ता-
वत्—

“अस्मे समानेभिर्कृषुम पौंस्येभिः”

(ऋ० सं० २-३-२५-२)

अस्माभिरित्यर्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“भूरि चकर्थं युज्येभिस्ते सनानेभिर्बृषुम पौंस्येभिः ॥

भूरीणि हि कृणवांसा शशिष्ठेन्द्र कत्वां मरुतो यद्वशाम ॥”

इतीयमिन्द्रमहत्संवादे मरुतामार्षम् । त्रिद्वैन्द्री । महात्रते
व व्यूढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि महत्तीये शस्यते । इन्द्र-
उच्यते मरुद्भिः । हे इन्द्र ! वृषभ । वर्धितस्त्वम भूरि बहु
चकर्थं कृतवानसि कर्म तस्मिन्सास्मिन्संप्रामे । किंतु तव समा-
नेभिः समानैः । अस्मे अस्माभिरेव सहायभूतैः । न लमेक
एवेत्यर्थः । “बहुलं छन्दसी”—(पा० ७-१-१०)-त्येवभावः ।
युज्येभिः युक्तेः पौंस्येभिः पुंसः कर्म पौंसं बलं तद्वद्भिः ।
“वर्धशादिला”—(पा० ५-२-१२७)-न्मूलार्थोऽत्राक्रम-
त्ययः । हे शशिष्ठ बलिष्ठ ! शव इति बलनामं (निघं० १-
१२-४१) वयं लतोऽपि भूरीणि बहूनि कर्मणि कृणवांसा
कृणवाम कृतवन्तः सः । हि त्वत्श्वेन । संहितायाम् “अन्येषा-
मपी”—(पा० ६-३-१३७)-ति वीर्यैः । न केवलमेतद्वच्यैव
किन्तु क्रत्वा कर्तुना कर्मणा (निघं० २-१-९) “असादिषु
छन्दसि वा वचनम्” (पा० ७-३-९७) इति नामावा-
भावः । यद् वृथादिकं वशाम कामयामहे “वशा कान्तौ”
(अ० प-) “बहुलं छन्दसी”—(पा० २-४-७३)-ति शपो
लुगभावः । सलोप आर्षः । यतो वयं मरुतः । एतेन
स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति ॥ २ ॥

एवमत्र तृतीयायान्तमव्याप्तिस्वाद् “अस्मेभिः” इति तृतीयाया
विपरिणाम उपपद्यते ॥ चतुर्थीस्तावत्—

“अस्मे प्रयन्धि मधवचूजीषिन्” ।

(ऋ० सं० २-२-२०-५)

१. उदकनाश्रामपि बलार्थे प्रयोगो बहूनां दृष्टो-निगमनाक्ये-
कत्वा पुरस्तादनेकत्रेति सन्तोऽव्ययम् ॥

असम्भ्रमत्यर्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“अस्मे प्रयन्धि मघवन्नुजीविभिन्द्रा राधो विश्ववारस्य भूरेः ।
अस्मे शतं शरदं जीवसे धा अस्मे वीरान्छ्वेत इन्द्र विभिन्” ॥

इतीयं पोरसाक्षितर आर्यम् । त्रिष्टुपैन्द्रो । जातकर्मणि विनियुक्ता । हे मघवन् धनवन् । ऋजीविन् गतसारसोम-
वन् इन्द्र । विश्ववारस्य सर्वैर्वैरणीयस्य, सर्वाधिवारकस्य
वा भूरेः बहुनः राधः धनस्य “मात्राभि”ति शेषः । यद्वा
द्वितीयार्थं षष्ठी । धनम् । अस्मे असम्भ्रं प्रयन्धि प्रयच्छ
(देहि) । किञ्च अस्मे असम्भ्रं शतं शरदः वर्षाणि
जीवसे जीवितुं (जीवनाय) “तुमर्थं सेऽसे” (पा० ३-
४-९) इत्यादिना अन्तेप्रत्ययः । धाः देहि । हे शिभिन् ।
शोभनहृनो । इन्द्र । अस्मे असम्भ्रं शश्वतः दीर्घायुषः
वीरान् पुत्रान्देहि । देदे हि दधातिदेवात्यर्थेऽपि बहुधा प्रयु-
ज्यते ॥ ५ ॥

एवमत्र याज्ञायेनाभिसम्बन्धाद् “अस्मे” इत्यस्या “सम्भ्र-
मि”-ति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चमास्तावत्—

“अस्मे आराचिद्वेषः सनुतयुथोतु”

(ऋ० सं० ४-७-३२-३)

असदित्यर्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“तस्यं वयं सुमुतौ युजियुस्वार्थे भद्रे सौमनसे स्वांम् ॥
स सुत्रामा स्वर्गो इन्द्रो अस्मे योथोतु ॥” इति ॥

गर्गस्य भारद्वाजस्यार्थम् । षष्ठे मण्डले ऐन्द्रो त्रिष्टुप पुनरपि
वैयमेव काक्षीयतेन सुकीर्तिनाम्ना दशमे मण्डले दृष्टा । षष्ठे
बाह्विनि पृष्ठस्य, विश्वजिति चैवं तृतीये सवने ब्राह्मणान्छ्वेतिनः
शब्दे विनियुक्ता । वयम् यजियुस्य यज्ञादस्य तस्य इन्द्रस्य
सुमतौ शोभनायामनुप्रदासिकायां सुवौ स्वांम् विषयभूता
भोगम् । आर्गस्यार्गं कोट् । अपि चास्य भद्रे भन्दनीये स्तुत्ये
सौमनसे सुमनोभावेऽपि तृतीये निजमेव स्वांम् भवेत् ।
स्ववान् धनवान् सः सुत्रामा इष्टु वाता इन्द्रश्च
अस्मे अस्ततः आराचिद् दूरदेश एव द्वेषः द्वेषन्
शत्रून् सनुतः अन्तर्हितान् (यथा तं न पश्येत् तथा)
युथोतु दृष्टकरोतु नाशयतु वा ॥ ३ ॥

एवमत्रादित्यनेनाभिसम्बन्धाद् “अस्मे” इत्यस्य “अस-
दि”-ति पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चमास्तावत्—

“ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे”

(ऋ० सं० ३-२-४-४)

असकमित्यर्थः ॥

तथाच मन्त्रः—

“आनो भरु भगमिन्द्र सुमन्तं नि तं देष्णस्यं वधीमहि
प्ररेके । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमागण वसुपते वसूनाम्”
इति ॥ “उवह रक्” इति (नि० ६-१-३) पूर्वोक्त्या एवेयं
तृतीयेति तत एवास्य अपि ऋध्यादिकमुल्लम् । हे इन्द्र !
सुमन्तं सुतिमन्तं (वीतिमन्तं) भगं भवनीयं धनराशिम्
नः असम्भ्रम् आभर आहर आह्वस्य देहि । “हमहोर्भेच्छ-
न्दसी” (पा० ३-१-८४ वा०)-ति हस्य भः ॥ तथा प्रभूतं
देहि यथा शुक्लशेषस्य ते तव स्वभूतस्य देष्णस्य दानस्य
“हुद्वान् दाने” (जु० उ०) “गादाभ्यामिष्णच्” (उ० २-१६)
इतीष्ण्यप्रत्ययः । प्ररेके अतिरेके सति निदधीमहि मिहितं
वधीमहि धारयाम वयम् । अत्र सायणेन “धीमहि” इत्येव पाठो
वृत्तस्त्वन्मते देष्णस्यात्यर्थं दत्तस्य तव सम्बन्धिभो धनस्य प्ररेके
प्ररेचने दाने निधीमहि निधिभूताः (धनदानस्य पात्रभूताः)
स इत्यर्थः ॥ इतः इत्यत आह—अस्मे अस्माकं कामः
अभिलाषः ऊर्व इव वक्त्रामुखेऽवस्थितोऽनवाप्तकामोऽप्यं पाने-
ऽभिरिव पप्रथे प्रपथते विस्तार्यते । लभ्यं लिट् (पा० ३-४-६)
हे वसूनां वसुपते ! मन्थतोत्तमधनानामधिपते इन्द्र ! तं महातं
नः कामम् । आपृण बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ “पृण प्रीणने”
(तु० प०) लोट् ॥ ४ ॥

एवमत्र “कामः पप्रथे” इत्यनेनाभिसम्बन्धादात्मविषयत्वा-
च्चाशियः “अस्मे” इत्यस्य “अस्माकम्” इत्येवपञ्चा विपरिणाम
उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्तावत्—

“अस्मे धत्त वसवो वसूनि” (वा० सं० ८-१८)

असास्वित्यर्थः ॥

अयं मन्त्र उपरिष्टाव्याख्यास्यते (नि० १२-४-८) अत्र
“धत्त” इत्यनेन सप्तम्यात् “अस्मे” इत्यस्या “सासु” इत्येव
सप्तम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

अथ “पाथः” (३०) इत्यनवगततर्जनेकार्थं चेल्यर्थमेवेत्याव-
गमयति—

पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् ।

१. भावेऽत्र प्रत्ययं दुर्गोऽभिप्रेति । सायणस्तु “शुशार्यद्वेष्टेदेवातेः
कतयोश्च ॥

२. दधातेल्लिङ् “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७३)-ति
शपो जुक् । “छन्दस्त्वमयधे” (पा० ३-४-११७)-ति महिङ्
सार्वधातुकत्वात्सीयुटः सलोपः । आधेधातुकत्वादालोपः ॥

३. “विशिष्टवाचकपदानां सति विशेषणवाचकपदसमवाधने
विशेष्यमात्रपरत्वम्” इति नियमस्य “सकीचकौर्वास्तपूर्णरश्मैः”
(रघु० म० का० २ सं०) इत्यादिपु दशेनादिह वसुपतिशब्दोऽभि-
प्रेतिमात्रार्थः ॥

४. अपठितमेतदन्तरिक्षनामस्वित्यप्रतीतायैव ॥

“इयेनो न दीयन्नेति पाथः”

(ऋ० सं० ५-५-५-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

पाथ इति । अन्तरिक्षं तावत्पाथ उच्यते तत्पुनरेतत् पथा व्याख्यातम् “पन्थाः पततेवा” इत्यत्र (नि० २-२८) तथाच पततेरसुक् उपधावृद्धिः । “पतस्थ च” (उ० ४-१२) इति तस्य यो बाहुलकादिति पततीति पाथः ॥ अत्र निगमः इयेन इति । तथाच मन्त्रः “यत्रां चकुरस्तं गातुमस्यै इयेनो... पाथः । प्रति वां सूर उर्विते विधेम नमोभिमित्राचरुणोत हृद्वै” ॥ इति ॥

वसिष्ठस्याथम् । त्रिष्टुप् । अस्याः प्रथमोऽर्धचः सौम्यो द्वितीयो मेत्रावरुणः । तथाच सौमकः “ऋचः सौम्यो हि गीयन्ते उद्वेतीत्यर्थपञ्चमाः” इति । अर्धपञ्चमा इति सार्धचतस्र इत्यर्थोऽर्धेन पञ्चमा इति तदर्थोत् । यत्रा यत्र यस्मिन्तन्त्रिक्षे अमुता अमरणधर्माणः पूर्वं देवाः अस्मै चर्याय गातुं मार्गं (निघं० १-१-२०) चक्रुः अकुर्वन् । संहितायाम् “अन्येषामपी” (पा० ६-३-१३०) ति पूर्वपदसादीर्घः । तत् पाथः । अन्तरिक्षम् इयेनो न इयेन इव दीयन् गच्छन् (निघं० २-१४) अन्वेति अनुगच्छति ऋदिति तम् । “अवकाशदानाय”ति शेषः । अयमर्धचः सौम्य इत्युक्तम् । अपापरो मेत्रावरुण उच्यते । हे मित्रावरुण ! मित्रावरुणौ । ओम्भाकारः (पा० ७-१-३९) । सुरे सूर्यं उदिते अभ्युदिते सति प्रातःसवने वां युवां नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः उत अपिच हृद्वैः हविर्भिन्न प्रतिविधेम परिचरेम वयम् ॥ ५ ॥

एवमत्रवाक्ये (इयेनोनेत्यादिके) परस्परानिजसम्बन्धां “स्याधोऽन्तरिक्षम्” इत्युपपद्यते ॥

उदकमपि पाथ उच्यते पानात् ॥

पानादिति । रक्षणावित्यर्थः । तथाच “पातेर्बले छुद् चै” (उ० ४-२०३) व्युत्पत्तौ माने “उदके छुद् चै” (उ० ३-२०४) व्यसुन् धृढागमः । एवमत्रेऽपि । उदकं नाशं च लोकान्पान्तीति पाथ इत्युच्यते । अत्रार्थे निगममुदाहरति—

“आर्चष्ट आसां पाथो नदीनाम्

(ऋ० सं० ५-३-२५-१०)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “वरुण उग्रः सहस्रचक्षुः” इति शेषः । सहस्रचक्षुः बहुचक्षुः उग्रः उदूर्णं ओजस्वी वा वरुणः आसां नदीनाम् पाथो जलम् आचष्टे अभिपद्यति । एषा

१. अत्र “पितृतेरुद्वै”ति पाठं मत्स्या दीयत इति पाथ इति स्वामिमुक्ताभ्यां व्याख्यातं, तन्मतेऽन्ते पितृतिर्यवहारार्थं इति देवराजवचनानः प्राहुः ॥

द्विपदा विशालशरा विराड् वासिष्ठी । व्युदस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे शक्ते शस्यते ॥

अन्नमपि पाथ उच्यते । पानादेव ॥

“देवानां पाथ उपवक्षि विद्वान्”

(ऋ० सं० ८-२-२२-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

“वनस्पते रश्मनया नियुयां देवानां ० ० विद्वान् ॥ स्वदाति देवः कुणर्वहर्वायवत्तां चावावृष्टिवी हवै मे ॥”

इतीयमनिरुक्ते वाङ्मयस्य सुमित्रस्यार्थत्रिष्टुप् ॥ हे वनस्पते वनस्पतिविकार क्षुप ! विद्वान् ज्ञानानन्दे दशमथा रज्ज्वा नियुया नियुव निवध्य, संहितायाम् “मन्येषामपी” (पा० ६-३-१३०)—ति पूर्वपदसादीर्घः । देवानाम् एतत्प्रभृतं पाथः अन्नं हविलेक्षणम् उपवक्षि समीपं वहति । “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७३)—ति शपो छुक् । उलकलपलानि । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि ? यतः स देवः ज्योताम्येतानि हवींषि अस्माभिर्देतानि स्वदाति स्वादयति । अन्तर्भावितप्रपथैरस्वदेतेन आढागमः । (पा० ३-४-९४) अनिलप्रपन्थाक्षुरादय इति गिजभावः । यानि कृणवत् अकरोत् एव यजमानः । वनस्पतिमेवमुक्त्वा चावावृष्टिव्यावाह हे चावावृष्टिवी । चावावृष्टिव्यी । “शीर्षाजसि च” “वा छन्दसी” (पा० ६-१-१०६) ति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । मे मम हवै देवविषयाह्वानम् । अवताम् अवगच्छतां रक्षतां वा युवाम् ॥ ५ ॥

सवीमनि=प्रसवे ॥

“देवस्य वयं संवितुः सवीमनी—”

(ऋ० सं० ५-१-१५-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “सवीमनि” (३१) इत्यनवगतम् “प्रसवे” इत्यवगमः । तथाच “सु प्रसवैव्ययोः” (भ्या० प०) अस्माद्बाहुलकादिमनिन् गुणः । प्रसवोऽत्राभ्यनुज्ञानं तदाह देवस्येत्यादि । अस्य “श्रेष्ठं स्यात् वसुन्ध्रवावने । सो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः” इति शेषः । भरद्वाजस्यार्थं जगती । गवामयने चतुर्विंशन्नाम द्वितीयमहस्यत्रेयं द्वितीयसवने वैश्वदेवशक्ते शस्यते । संवितुः सवीमनि प्रसवे सवीर्वाभ्यनुज्ञाने एवं वसुन्ध्रः धनस्य दावने दाने च निलं वयं स्याम समर्था भूयास । अत्र “ददाते” (जु० उ०)—नैनिगमावे (प्र० ३-२-७४) सप्तम्यर्थे च चतुर्थी (पा० ३-१-८५) हे संवितः । यः त्वम् विश्वस्य सर्वस्यास्य द्विपदः मनुष्यादेः यः चतुष्पदः गवादेः भूमनः भूतः “संज्ञापूर्वको विधिरनिसा” (प० ९४) इत्य “होमोऽजा” (पा० ६-४-१३४) इति अज्ञोपो न भवति । बहोः निवेशने स्थितो प्रसवे च सखी च “प्रसु-

रि"ति शेषः । अस्ति भवति । तस्य तत्त्वैर्गुणविशिष्टस्य प्रत्यये च दाने च वयमेवाङ्गभूता भवामेति समुदितोऽर्थः ॥ २ ॥

एवमत्र "सविदुः" इत्यनेनाभिसम्बन्धात् "सवीमनी"—
लस्य "प्रसव" इत्यर्थे उपपद्यते ॥

सप्रथाः सर्वतः पृथुः ॥

"त्वमग्रे सप्रथा असी—"

(ऋ० सं० ४-१-५-४)

त्यपि निगमो भवति ॥

अथ "सप्रथाः" (३२) इत्यनवगतम् । "सर्वतः पृथुः" इत्यनवगतम् ॥ अत्र प्रथतेरसुन् । सर्वतःशब्दस्य सभाषः पृषोदरादित्वात् ॥ अत्र निगमस्त्वस्मिन्नादि । अस्य "कुष्टो-
होत्ता वर्धयन्" । स्वर्था युक्तं वितन्वते" इति शेषः ॥ सुतम्भरस्ये-
यमार्षे गायत्री आग्नेयी प्रातरनुवाकाधिनयोः शस्यते ॥ हे
अग्ने ! त्वम् एव सप्रथाः सर्वतः पृथुर्वित्तीर्णः । छुष्टः
आतेवितश्च यजनानिः होता आह्वाता देवानाम् घरेष्यः वर-
णीयश्च सर्वथा अस्ति भवति । किमहुना त्वया एव हेतुभूतेन
यजमानाः यत्नं वितन्वते विविधं तन्वते विस्तारयन्ति ॥ ४ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेश्च "सप्रथाः" इत्यस्य "सर्वतः
पृथुः" इत्यर्थे उपपद्यते ॥

विदधानि=वेदनानि ॥

"विदधानि प्रचोदयन्ति"—

(ऋ० सं० ३-१-२१-२)

त्यपि निगमो भवति ॥ ३ ॥ (७)

अथ "विदधानि" (३३) इत्यनवगतम् । "वेदनानि" इत्यनवगतम् । अत्र "विदेरयक्" (उ० ३-१११) इति भावेऽयक् ॥ विद्वानानीति तदर्थः । अत्र निगमः विद्वानानीति । अस्य "होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादिदं मायया" इत्यादिः । विश्व-
मित्रस्यार्षे गायत्री आग्नेयी । प्रातरनुवाकाधिनयोः शस्यते ।
अग्नीषोमप्रणयने विनियुक्ता । होता होमनिष्पादकः अमर्त्यः
मरणधर्मरहितः देवः शीतमानोऽग्निः । विद्वानि विद्वानि
(वेदितव्यानि कर्मणि) प्रचोदयन् प्रकथेयं प्रेरयन् मायया
कर्मविधयाभिज्ञानेनोपलक्षितः । पुरस्तात् प्रथमेवास्ति यज्ञस्य
सोमस्य वा प्रणीयमानस्य प्रति असानागच्छति । दुर्गच्छ
मायया प्रज्ञया (निर्घ० ३-२-९) एवावृत्तिर्जा विद्वानि
प्रज्ञानानि प्रचोदयन्नुपलक्ष्येतीत्यर्थमाह ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेश्च "विद्वानि" वेदाना-
नुपपद्यते ॥ ३ ॥ (७)

अथ "श्रायन्तः" (३४) इत्यनवगतं "समाश्रिताः" इत्य-
नवगतं तावन्निगममेवोपन्यस्यति—

श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ॥

वर्तुनि जाते जन्मान् ओजसा प्रतिभ्राजं
न दीधिम ॥ ३ ॥ (ऋ० सं० ६-७-३-३)

श्रायन्त इति ॥ नृमेघसाजिरसंश्लेषमार्गं ब्रूहीति । अनश-
रतिमितीयमनन्तरा चासाः, महाव्रते ब्रूहीत्यसहस्रे विनिर्धायः ।
अत्र इवोऽणर्थक इत्याह भाष्यकृतपादि—

समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते ॥

इति । तथाच श्रायन्तः समाश्रिताः (समन्तादाश्रिताः)
"भिन् सेवायाम्" (भा० उ०) भूते लटः शतरि ऋषि गुणे
प्राप्ते व्यलयेन वृद्धिः । रश्मयः सूर्यम् उपतिष्ठन्ते इति शेषो
भाष्यकारीयः । किमिति ? विश्वा विद्वानि सर्वाणि "शेष्टन्दति
बहुलमि"—(पा० ६-१-१७)—ति लोपो जस्यस्योः । इन्द्रस्य
सूर्यस्य स्वभूतानि (अनुत्पत्तानि) उदकानि तेन प्रवृत्तानि भक्षते
विभक्षन्ते विभजितुमिच्छन्त इति तदर्थः । इदिल्लभ्यार्थेऽनर्थक
एव । पञ्चान्तरमाह—

अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त
इति ॥

अपीत्यर्थे अथवा उपमार्थे एव इवशब्दः स्यात्
तथा सूर्यमिवेति । अत्रोपमार्थस्योपरिष्ठादुपचारप्रतिज्ञानं
(नि० १-२-१) नशब्दविषयकमेवेति न तद्विरोधः । दुर्गच्छ
अथवा—इदिल्लभ्यमुपमार्थे स्यान्नानर्थक इत्येवं व्यौक्त्यत् । तदस्या-
नुपरिष्ठादुपचारो यथाकथञ्चिदेवेति न किञ्चिदेतत् ॥ तथाच
यथा श्रायन्तः समाश्रिता रश्मयः (सूर्यस्य सर्वाण्युदकानि विभ-
जितुमिच्छन्तः) सूर्यमुपतिष्ठन्ते—तथा समाश्रिता मरुतः (देवाः)
इन्द्रस्य विश्वा विश्वाणि (सर्वाणि धनानि) विभजितुमिच्छन्त
"इन्द्रमुपतिष्ठन्त" इति शेषः ॥ उपस्थाय च मरुतः वसुनि उद-
कलक्षणानि धनानि जाते जाताय जन्मानो जतिष्यमणाश्च च
मनुष्या विभक्तिविकरणव्यत्ययादिष्वर्षौ । ओजसा बलेन भक्षत
विभजन्ते । आर्षेः प्रयोगः । तत्र चास्माकं यो भागस्तं भागं न
इति संप्रत्यये प्रति इति अगोः स्थाने । तथाच साम्प्रतमनु-
दीधिम ध्यायाम वयम् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. इन्द्रशब्दो मध्यस्थानदेवतानामतया निघण्टौ (५-४-४)

भूतो व्याख्यातयैवेति च दर्शयानादिहितः । स्वभूतानीत्यादि "पृषी
शेषे" (पा० २-३-५०) इति स्वस्यानिभाकसम्बन्धाधे इन्द्रस्येति
षष्ठी बलवन्त्यम् ॥

२. विभक्षयमाणा इति भाष्यस्य विभक्तुमिच्छन् इति तुर्गे
व्याख्यानेऽन्तर्भावितव्यवर्था भजतेरभ्युपेया सकर्मकलोपपत्तये ।
तदत्र (भाष्ये) विभक्षमाणा इत्येव पाठः सावीयानिति प्रतिभाति ॥

३. अत्र व्याख्याने प्रथम इवशब्दश्च प्रधानार्थकः । वस्तुतस्तु
उभयसम्बन्धवत् (उपमार्थकम्) अथैति भाष्ये स्फुटितव्यम् ॥

४. अत्र सायणः । हे असदीया जनाः ! श्रायन्त इव सूर्यं,
यथा साश्रिता रश्मयः सूर्यं भजन्ते । तथेन्द्रस्य विश्वेति विश्वान्येव
धनानि भक्षत भजत । स च यानि वसुनि धनानि जाते उपपन्ने
जनमाने जतिष्यमाणे औजसा बलेन करोति । अतः भागं न, पित्र्यं
भागमिव तानि धनानि प्रतिदीधिम । प्रतिधारयेम । इत्येवं
व्याख्यत् ॥

एवमत्र सूर्यसम्बन्धाद्रथोऽध्याह्ताः । रश्मिसम्बन्धाच्च
“श्रायन्तः” इत्येव शब्दः समाकृत्युपसर्गावध्याहृत्य “समाश्रिताः”
इत्येवमुपमायां भवतीत्युपपद्यते ॥ तथाचोक्त्यायं भाष्यम्—

**सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः । स यथा
धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च । तं
वयं भागमनुध्यायाम । ओजसा बलेन ॥**

अत्र विश्वेदिन्द्रस्येति वाक्ये इदित्युपमायांऽपरपक्षे,
तदाह सयथेति । जाते चेति सममब्राह्मणे दानमिति वत्स-
समी ॥ सुयाचको हि स्वयमपि प्रदातुं वदान्यमुपतिष्ठते इत्यव-
मर्थोऽनेन दर्शितः ॥ अथ निगमप्रसक्तं निराह—

ओज ओजतेर्वोऽन्तेर्वो ॥

ओजतेर्वोऽन्तेर्वो नैरुक्तधातोरनुपि ओजः । उज्जतेर्वो
न्यग्भावाथस्य (तु० प०) “उज्जतेर्वोऽपक्ष” (उ० ४-१८७)
इत्यनुम् । ओजयति वर्धयति इति, उज्जयति न्यग्भावयतीति
वा ओजः ॥

अथ “आशीः” (३५) इत्यनवगतमनेकार्थं च “आश्र-
यणीयमाश्रयणीयं वा पयआदिकम्” इत्यर्थप्रतीतिस्तदाह—

आशीराश्रयणाद्वाश्रयणाद्वा ॥

“या हि यजमानस्य व्रतधुक् तामाशिरं दुहन्ति”, इति
याज्ञिका आत्मनन्ति । अत्राहपूर्वोक्तद्वयतः शृणोतेवो किपि “अप-
रुद्धेषामाहुतुवृद्धिचक्षुषेति साजभ्राताः श्रितमाशीराशीर्ताः”
(पा० ६-१-३६) इति निपातित आशिर्दृशब्दो रान्तस्तस्मा-
दप्रथमेकवचने “वीरुपचाया वीरु इहः” (पा० ८-२-७६)
इति वीर्यं आशीः । आश्रयेषदर्थेऽपरपक्षे । ईदृषि तच्चकृतं भवति,
दधिभावात् । आश्रयपक्षे च होमाथस्य सोमस्यैवाश्रयणादाशीः
पयः । सान्तोऽप्ययमाशीश्शब्द इत्याह—

अथेयमितराशीराशास्तेः ॥

अथ पुनर्या इयमितरा वकादन्या आशीः । हिताश-
साख्या सा आशास्तेराहृष्यैस्य शालेः (अ० प०) अभि-
साधार्थस्य किपि “आशासः कातुपचाया इर्व वाच्यम्” (पा०
८-४-२० वा०) इति इर्वे इत्येव उपचावीर्यं आशीः । क्षीलिद्वयम् ।
इत्यन्यत् । अथ पूर्वोक्तोऽर्थे निगममुदाहरति—

“इन्द्राय गाव आशिरम्”

(ऋ० सं० ६-५-६-१)

१. आश्रयणसाधनम् । बाहुलकात्कारणेऽनीयम् ॥

२. व्रताथैरुपकार्यमाना (व्रतं दुहन्ती) या पैतृस्तामाशिरं
पयः दुहन्ति । बाहुलकादमो छगभावो ननुसकत्वपक्षेऽस्य । दुह-
धातुदिकर्मको वा दोषिष पय इति यथा “अकथितं नै” (पा०
१-४-५१) इति गोः कर्मत्वम् ॥

३. गौहि शः सोमं तत्कल्कदृष्टीर्षं वोपलिषा प्रातः पयो दोषिष,
तस्मिन्सोमरसमेव सम्मृतं मन्वानो यजमानस्तनेवाश्रयते इति तदे-
तदनुपदं वक्ष्यमाणमप्राथेयेषे द्रष्टव्यम् ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥

इन्द्रायेति । अथ “दुदुहे वज्रिणे मधु । यस्मांमुपह्वरे
विद्वत्” इति शेषः ॥ प्रियमेधस आशिरस्येवमाश्रयम् । मध्यमे
रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंशिनः शाले विनियुक्ता । गावः वज्रिणे
वज्रायुधाय इन्द्राय इन्द्रार्थम् मधु मधुराखादम् मदकरं वा
आशिरम् आश्रयणीयमाश्रयणीयं वा पयः दुदुहे पुनःपुनर्दु-
हते खनैः खयं यहेतु । कर्मकर्तारं रुद्रः । “ननुद्विगुणं यजिष्णौ”
(पा० ३-१-८९) इतियगभावः । शृशायां हिर्भावः । “लोपस्त
आत्मनेपदेवु” (पा० ७-१-४१) इति लोपे “शीबो रुद्र”
“वहुलं छन्दसी” (पा० ७-१-८) इति रुद्रागमः ॥ यत् यदा
उपह्वरे उपगृहे ऊषःप्रदेशे दोग्धा यजमानोऽन्यो वा सीम्
सर्वतः (माघेन) अविद्वत् लभते विजानाति वा सोमोऽयमिति
तदा । गा दुहन्त्योगोभुक्तसोमरसमेवेन्द्राय दोषिष तत्र गवां
व्यापारे स्वतन्त्राणोरपि ॥ १ ॥

एवमत्र गोशब्दसम्बन्धात् “आशीः” शब्देन “पयआदिकम्”-
मुच्यत इत्युपपद्यते ॥

अथेयमितराशीराशास्तेरित्यसोदाहरणं तु—

“सा मे सत्याशीर्देवान्गम्यात् । शृण्वन्तु ते समर्धयन्तु छुष्टात्
छुष्टतरा पण्यात् पण्यतरा । अहेडता मनसा न गच्छ यज्ञो
देवान्माच्छतु” इति प्रस्तरे प्रथियमाणे यजमानो जपत्येवम् ।
सत्या यथा प्रार्थिता सा मे मसाशीर्देवान्गम्यात्प्राप्नोतु ।
ते देवाः शृण्वन्तु । शुक्ला च समर्धयन्तु । छुष्टात्प्रियादपि
छुष्टतरा प्रियतरा पण्यात्स्तुतादपि पण्यतरा स्तुततरा ।
किञ्च अहेडता अकोभनेन मनसा प्रहितोऽस्मान्मिस्त्वमपि “हे
प्रस्तर” इति शेषः । देवान् गच्छतु इत्यनुनये । यज्ञः अपि
देवान् गच्छतु । त्वमपि नान्यं यज्ञं । यद्वयं याचामासावपि
देवान् गम्यात् । एवमप्राशीरेव मनसाभ्युहिता देवान्प्रत्यपि
बुवोऽपि पितृदेवाशीरेवात्रैभिरीयते ॥ ४ ॥

अथ “अजीगः” (३६) इत्यनवगतम् “अगारीः”
इत्यवगमः । अत्र निगमसुपन्यस्यति—

**“यदा ते मर्तो अनु भोगमान्कादिद्वसिष्ठ
ओषधीरजीगः ॥”** (ऋ० सं० २-३-१२-२)

१. सोममाश्रयते पयः । परिणाममार्गं गतं भुक्तसोमकल्कस्य ।
ईषत् श्रयणीयं वा तद्वद्वति दधिभावात् । सोमसम्बन्धादप्राप्ति-
संयोगेनैव तत् अच्यते । येन दधिभावं हृदिलिखितं प्राप्तेषु
गच्छति यथाकाण्डम् ॥

२. तथा चोक्तम् “यदा सौकर्म्योतिशं योतयितुं कर्तव्यापारो
न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तव्यं लभते, स्वन्यापारे
स्वतत्त्वाद्वा” इत्यादि (वै० सि० की०) कर्तव्यापारो न
विवक्ष्यत इत्यस्य तद्वत् स्वातन्त्र्यं न विवक्ष्यत इत्यर्थः । किन्तु
यथापारे स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते स पय कर्ता “स्वातन्त्र्यं कर्ते”—ति
(१-४-५४) पाणिनिसारणादिति भावः ॥

३. हिताशसाकृतेण लोकप्रसिद्धा । आशीर्पदेऽन्तेऽर्थः ॥

अथास्य भाष्यम्—

यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ प्रसितुतम
ओषधीरगारीः । इति ।

तथाचास्य “अत्राते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणसिच
आपुदे गोः” इत्यादिः दीर्घतमस्य आर्षमियम् । त्रिष्टुप् । अथ-
मेधेऽश्वस्तुती विनियुक्ता । हे अश्व ! ते तव उत्तमम् उफरु-
रेणोत्कृष्टतमं रूपम् अहम् अत्र अस्मिन् काले यागदेखे वा
अपश्यम् पश्यामि, वर्तमाने ल्ह (पा० ३-४-६) कीदृशम्
गोः भूम्याः पदे स्थाने देवयजनप्रदेखे आजिघावनस्थाने वा
हृदये इत्यामाणानि अत्रानि आ सर्वतो जिगीषमाणम् जेतु-
मिच्छन्तम् । किञ्च यदा यस्मिन्काले मर्तः मनुष्यः ते तव
भोगं भोगव्यमन्नम् अन्धानदृ नशतिर्गतिकर्मा । अन्वापदत् ।
(अयुक्तमेण समीपं गमयति) वर्तमाने ल्ह (पा० ३-४-६) ।
धातुरन्तर्भावितव्यर्थः । आदित् अनन्तरं तदानीमेव ।
(तदनुमहाद्विलेखमकृत्वा) प्रसिष्टः प्रसितुतमः । (भक्ष-
यितुतमः) महातृणः । स एव सन् अत्र “तुरितमेयस्तु”
(पा० ६-४-१५४) इति दृष्टो लोपः । ओषधीः अत्रानि
अजीगः अगारीः गिलति (भक्षयति) पूर्वचल्लुङ् । महातृ-
णावोऽपि त्वं लौकिकाश्चतुच्छेन पुरेण्ये दीयमानं स्वरूपमपि
भक्षयमस्मि तदनुमहाद्वीकरोषोऽर्थः ॥ २ ॥

एवमत्र ओषधयश्चतुश्चतुर्धातुः—

जिगति-गिरतिकर्मा वा, गृणातिकर्मा वा,
गृह्णातिकर्मा वा ॥

इत्युपपद्यते ॥ अथ “अमूरः” (३७) इत्यनवगतम्
“अमूढः” इत्यवगतम् । अत्र निगममुदाहरति—

“मूरा अमूर न वयं चिकित्वा महित्वमस्मै
त्वमङ्ग वित्से” (ऋ० सं० ७-५-३२-४)

मूढा वयं सो मूढस्त्वमसि न वयं विशो
महत्त्वमपे त्वं तु वेत्थ ॥

मूरेति । अस्य “शये वृजिश्चरति जिह्वयाऽद्वेष्टिष्ठानं
सुवृति विस्पतिः सन्” इति शेषः ॥ आर्यस्य त्रितस्यार्षेऽत्रिष्टुप् ।
प्रतरसुवाकाशिनयोः शस्यते । हे भगवन् अमूर अमूढ !
अतएव चिकित्वा ! चेतनावन् ! अङ्गे ! मूराः मूढा वयं
सः । अतस्ते माहात्म्यं न जानीमः । किन्तु-त्वमङ्ग लभेव
आत्मनः महित्वम् महत्त्वम् महाभाष्यं वित्से वेत्ति ।

१. इमे अङ्गे-जेतव्ये निमित्तपूते इत्येवं दुर्ग आह ॥

२. अङ्गेति निपातः पक्षार्थे इति सायणः । वस्तुतः “साय-
धारणं सर्वं वाक्यमन्वयो वाचुभक्षः । अप एव भक्षयति, वाचुमेव
भक्षयती”ति महाभाष्यादिवाच्यधारणं वाक्यवकावेन लभ्यमिति
अङ्गेति स्मरणेन यव । “स्तुः प्यादावङ्गदेहेमो” इत्यमरः ॥

जानाति सप्तः कोन्यो वेदितुमर्हति । किञ्च चरतिः रूपनामेतत्
(नि० पं० ३-७-२) विशेषात्मा तव रूपकस्यः (आहव-
नीयः) शये शय—(हेस्त—) परिवर्तिते स्थाने उत्तरवेद्याह्ये
जिह्वया दीर्घप्रसृतया ज्वालयता तानि तानि हवींषि अन्-
भक्षयन् चरतिः सुहृदुहृद्वर्जकति समिद्धलात् । एतमेवार्थं
रूपकान्तरेणाह रेरिह्यत इति । विस्पतिः विशां मनुष्याणां
पतिः पालकः । पक्षे विश्वैतिर्नारः । सन् । सुवृत्तिम् आत्मनो
मिश्रविज्जीं तां तामाहुतिं, पक्षे पुंश्चलीं तरणीं । रेरिह्यते पुनः
पुनरास्त्रादयति । “लिह आस्त्रादने” (अ० उ०) वक्षि रूपम् ।
रलयोः सायण्यौत् । उपसुद्धे इति पक्षान्तरेऽर्थः । स यथा
तां कामयमानामन्तर्यं प्रविश्यास्त्वयमावरावतुपसुद्धे तथा ते
विशेषात्माऽऽहवनीयाह्यो हवींष्यद्वर्यरौतौल्यः ॥ सायणस्तु—
“वज्रिपति रूपनाम, सायण्यौतात्तर्णातमेत्यर्थं प्रथमम् आह-
वनीयगव्येन रूपेण रूपवान्” इत्येवं व्याख्यत । एतन्मते
वाक्यैर्भेदात्मा दोषः ॥ ४ ॥

एवमत्र “मूढाः” इत्यात्मनिन्दद्वारेणाभिः “अमूढः” इत्य-
नेन स्तुत्यते । इत्येवमस्या—“मूर—”शब्दस्या—“मूढः” इत्येष
विपरिणाम उपपद्यते ॥

शशमानः—शंसमानः ॥

“यो वां युद्धैः शंसमानो ह दारुति”

(ऋ० सं० २-२-२१-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “शशमानः” (३८) इत्यनवगतम् “शंसमानः”
इत्यवगतम् । तत्र निगमः यो वासिष्ठादिः । अस्य “कृविर्होता
यजति मन्मसाधनम् । अपाहुते गच्छन्तो वृथो अन्ध्रमच्छा गिरः
सुमतिं गन्तमस्म्यु” इति शेषः । दीर्घतमस्य आर्षम् जागतं

१. तथाचारमरः “पञ्चशास्त्रः शयः पाणि”रिति ॥

२. तथाच विश्वः ॥ “विद स्तुतो वैश्यमनुजप्रवेक्षेणु मनी-
षिभिः”—रिति । अत्र पक्षान्तरे विराटि प्रविशत्यविज्ञातोऽप्यैरिति
विदं च चासौ पतिश्चेति विग्रहः । स चायम् (अज्ञातप्रवेशकर्ता
पतिः) उदपतिरेव भवति नाम्नः ॥

३. तथा चोक्तम् ॥ “रलयोर्लोकयोश्चैव शपयोर्वैवतोस्तथा ।
वदन्त्येषां च सायण्यमङ्गारविदो जनाः” इति ॥

४. न्वलसीत्यर्थः ॥

५. “गुणवचनेभ्यो मनुषो छुगिष्ठः” (पा० १-४-२९ वा०)
इति मनुषोऽस्त्यर्थस्य छुगिति तु न युक्तम् । वज्रिशब्दस्य वृणोते
“राहुगमदने”—(पा० ३-२-१७१) ति किप्रत्ययान्ततवाऽगुण-
वचनत्वात् । “समस्तकुचक्षिताव्ययसर्वनामाजातिसंख्यासंज्ञ-
शब्दातिरिक्तशब्दा यव गुणवचना” इति भाष्यायुक्तेः ॥

६. धान्येन धनवानिति वदमेवेत्येव दुवीया “प्रकलादित्वात्”
(पा० २-३-२८ वा०) ॥

७. प्रलक्षपरोक्षवाद्योरैकतासामञ्जसिह निदानम् ॥

मेत्रावरुणम् । हे मित्रावरुणौ । यो ह यः खलु यजमानः वां
 युवामुद्दिश्य, युवाभ्यां वा यज्ञैः यागैर्मित्तभूतैः शशमानः
 ससमानः खुवमिष्यथैः । “शंसु खुता”मिष्यत्सात् (भा० प०)
 लटः “ताच्छ्रीत्यथोचनशक्तिषु चानम्” (पा० ३-२-१२९)
 इति चानश् शितोऽपितश्चास्य विसादमुत्सासिकलोपः । “नका-
 रंजावनुसारपञ्चमौ ब्रह्म धातुषु” इत्युक्तेः । पदव्यत्यय आर्थः ।
 दाशति ददाति हविरादिकम् “दाशु दाने” (भा० उ०)
 य एव कविः श्रान्तदर्शनः । अनुचानः “ये वाऽनुचानास्ते कवयः”
 इति (ऐ० ब्रा० २-२) श्रुतेः । होता सम्बद्धं होमैर्निष्पाद-
 को यजमानः मन्मसाधनः मननसाधनो विज्ञानसाधन इति
 दुर्गः । मननीयद्रव्यदक्षिणादिषाधनोपेतः सन्निति सायणः ।
 यजति सोमयागादिकं करोति तम् एव सुमतिं शोभनप्रशं-
 सयजमानम् उप उपलक्ष्य गच्छथः अहं प्राप्नुयः खलु । प्राप्यच
 अश्वरं तदीयं यज्ञं वीथ्यः कामयेये युवाम् । “वी गतिव्या-
 म्पिजनकान्वासनखादनेषु” (अ० प०) कान्तिरिच्छा काम-
 यतेरर्थः । किंच असम्यग् अस्मान्कामयामौ युवाम् “क्याच्छ-
 न्दसी” (पा० ३-२-१७०) -ति उपलक्ष्यः । गिरः स्तुतीः
 (असवीयाः) अच्छ अभिलक्ष्य आ गन्तम् आगच्छतम्
 “बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७३) ति शपो लुक् । तथाच
 तादृशं मां प्राप्य स्तुतीः स्वीकृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

एवमत्र “यज्ञैः शसमान” इति यज्ञसम्बन्धाच्छब्दसारूप्याच्च
 शशमानः शंसमान” इत्येवमुपपद्यते ॥

**देवो देवाच्या कृपा ॥ देवो देवान्प्रत्यक्तया
 कृपा ॥**

अत्र देवाच्या कृपा (३९) इत्येते अनवगते । देव-
 शब्दोऽन्योरेवोपलक्षणाधोऽत्र समात्रातः । तत्र देवाच्या इत्यस्य
 देवान्प्रति अक्तया अन्वितेत्यल्लेखः । तथाच देवशब्दोप-
 दाद्वयते “कैसिनि” (पा० ३-२-५९) आदिना किनि “अनि-
 विताम्” (पा० ६-४-२४) इति नलोपे “अनः” (पा०
 ६-४-१३८) इत्यकारलोपे “नौ” (पा० ६-२-१३८)
 इति वीथेः उगित्वालीपि (पा० ४-१-६) “लिङ्गदेवयोश्च
 देव्यश्चातप्रत्यये” (पा० ६-३-९९) इति न भवति ।

१. मेधावी ।

२. वृत्ततयाऽयमर्थो लभ्यते । स हि “आकेसच्छ्रीलतद्धर्म-
 तत्साधुकारिणि” (पा० ३-२-१३४) लघिकृत्य विधीयते ।

३. अत्र सायणः “अत्र यथापि तमिति सामान्यनिर्देशः प्रति-
 भाति, तथापि असम्यग् इत्युक्तत्वादीवैतमाः स्वामनमेव परोक्षतयो-
 क्तवानिति गम्यते । यद्वा यो ददाति यश्च यजते तमुपेत तदीयं यज्ञं
 कामयेये अतोऽस्यायु युवां सुमतिं मां गवीयगिरः स्तुतीः अच्छा-
 मिकथ्य गच्छतम्” इत्येवं व्याख्यत ॥

४. आर्षत्वात्प्रत्ययपरत्वाद्वा । अश्वतेरेवायं “पातोक्षेदुगित्कार्यं
 तक्षेद्वतेरेवे”ति “उगिदवाच्च” (पा० ७-१-७०) इति
 सुतेऽग्रहणेन नियमानात् ॥

३७ नि०

देवान्प्रति गत्येत्यर्थः ॥ अथ कृपा इत्येतद्विवृतं निर्भुवचेव
 विवृणोति—

कृष् कृपतेर्वा कृपतेर्वा ॥ ५ ॥ (८)

कृपतेः कृपतिर्नैकधातुः “कृपायति कृपयति” (निघ०
 ३-१४) इत्यादौ यथा । पाणिनीयमते चौरादिकस्यादन्तस्या-
 निष्पन्नताभिराद्य इति भवति । अर्चयन्तीति प्रथमकल्पेऽर्थः ।
 अथ वा कृपतेः “कृष् सामर्थ्ये” (भा० आ०) इत्यस्य
 किपि कृप् तृतीयैकवचने कृपा कल्पितया । सामर्थ्याद्य-
 या कल्पितया कृपयेति दुर्गव्याख्यानम् । तन्मते “आर्पं चैव
 हलन्तानाम्” इति भागुरिः शरणम् ॥ तथा च निगमः—

**अग्निं होतारं मन्ये दासन्तं वसुं सूनुं सहस्रो
 जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।**

य ऊर्ध्वयां स्वधरो देवो देवाच्या कृपा ।

**घृतस्य विश्वाग्निमुनं वष्टि शोचिषाऽऽजुहो-
 नस्य सर्पिषः ॥ (अ० सं० २-१-१२)**

अग्निमिति । दिवोदासपुत्रस्य पुरुषेष्टस्यार्थम् । अग्नि-
 यम् । अतिच्छन्दाः अश्वष्टिः । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनि-
 युक्ता । पुरुषेष्ट आह । अहम् अग्निम् सर्वासां देवसेनानाम-
 ग्रथं यज्ञेष्वपि नीयमानं वा होतारम् अस्यथापि प्रति देवानां
 प्रमाह्वतारम् । यद्वा होमनिष्पादकं होतारं “जुहोतेहोतैत्थीर्ण-
 वाभः” इति यास्कः (नि० ७-१५) “अग्निमथ होतारमवृणी-
 तायं यजमान” इति श्रुतेः (तै० ब्रा० ३-६-१५) “अग्नि-
 मम आवहे”ति च (तै० ब्रा० ४-५-३) अमेरुहादुल्लं
 प्रसिद्धम् । मन्ये इति हि प्रतिविशेषणमभिसम्बन्धते । यद्वा
 यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादितदेव विशेषविशेषणम् । इतराणि
 वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपैराणि । दासन्तम् अतिशयेन
 दानवन्तम् । “दास दाने” (भा० उ०) किम्बावे ततोऽ-
 न्यथैव मनुवतिस्त्वर्थेन । वसुं सर्वेषां निवासदेहं, सहस्रः
 सूनुं बलस्य पुत्रम् अग्निर्मन्थनकाले बलेन मथ्यमान उपलस्यत
 इति पुत्रलघुपदार्थः । जातवेदसं जातानां वेदितारं, जात-
 प्रशं वा जातमलं वा जातवेदशब्दो यास्कैः बहुधा निरुक्तः ।
 (नि० ७-५-१) अग्निजीतवेदस्त्वे दृष्टान्तः । विप्रं न
 जातवेदसम् जातमिधं मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा
 जनो बहु मन्यते तथा क्षामपि मन्ये स्त्रीमील्यर्थः । लक्षगुण-
 विशिष्टो यो देवः स्वधरः शोभनयज्ञवान्, यज्ञं सम्यङ्-

१. अग्निं होतारं मन्ये । अग्निं दासन्तं मन्ये । अग्निं वष्टु
 मन्ये इत्येवम् ॥

२. कथम्भूतमग्निम् । दासन्तम् । पुनः कथंभूतं वष्टुम् ।
 इत्येवम् ॥

३. तथाचोक्तम् “भूपनिष्ठाग्रसंसाद्धं निष्कयोगेतिशयने ।
 सम्मन्धेऽस्तिविश्वक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः” इति ॥

निर्वहन् ऊर्ध्वया उन्नतया (सक्तया) देवाच्या देवान्
पूजयन्त्या देवान्प्रत्यक्षया वा कृपा कृपया सामर्थ्याद्वयया
कल्पितया (देवेभ्यो हविर्भूतैर्ननुया युक्तः सन्) आनुह्वा-
नस्य आसमन्ताद्वरमानस्य सर्पिः सर्वप्रीत्यस्त्य पुत्रस्य ।
विलेपनेन दीर्घस्याज्यस्य । विप्रश्चि विप्रंशम् अनु खल्पमपि
तदाज्यं दोषिण्या ज्वालया दधि कामयते । खीकरोती-
त्यर्थः । “वश कान्ती” (अ० प०) लट् ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेश्च “देवाच्या, कृपा” इत्येतौ
शब्दौ देवान्प्रत्यक्षया कल्पितयोरेवमुपपद्यते ॥ ५ ॥ (८)

अथ विजामातुः (४०) इत्यनवगतम् । उपसर्गस्या-
परिसमाप्त्यर्थे दृष्टिप्रदानवगमः । “अनुसमाप्त इव वरोऽभि-
प्रेतः” इति भाष्यकारो निराह । विगतजामातृभाव इव च ॥
यो ह्यप्राप्तजामातृभावः स विजामातेत्युच्यते । स हि दाक्षिणा-
त्येषु प्रतिदत्तस्तः पञ्चमी ॥

अत्रार्थे निगममुदाहरति—

अश्रवं हि भूरिदावत्तरावां विजामातुरुत वा
घा स्यालात् ॥ अथा सोमस्सु प्रयती युवभ्या-
मिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० १-७-२८)

अश्रवमिति । कृतस्त्वयमार्षे त्रिष्टुप् । हे इन्द्राग्नी !
वां युवां भूरि दावत्तरा अतिशयेन बहुधनस्य दातारौ ।
कृतः १ विजामातुः अनुसमाप्ताजामातुः यो हि श्रुताभिजा-
त्यादिभिर्गृहीततया स्यात्सजामातृभावो भवति स बहुधनवानेन
कन्यापितृनाराध्य तेभ्य आरामं रोचयति, ततोऽपि बहुतरस्य
धनस्य दातारौ इत्यहम् अश्रवं हि अश्रवं खलु । उतवा
अपिच घा स्यालात् स्वं ह्यर्पं तस्यादलति विवाहकाले लाजा-
नावपतीति स्यालः कन्याप्राता तस्मात् स हि भगिनीप्रीत्यर्थं
बहुधनं प्रयच्छति ततोऽपि । यैति पूरणः । अथ एतस्मात्—

१. “सुवृत्तौ” (स्था० प०) इतिः (वा० २-१०८) ॥

२. “ह शृण्वीत्योः” (जु० प०) ततः कः ।

३. धनादर्थ्ये कुलीतस्यादयो विगता जामातृगुणा यस्यात्तोऽ-
यमप्राप्तगुणोऽपि जामाता कन्यापतिरुच्यते दाक्षिण्यैः । जामातृ-
शब्दस्तु जायां मिनीये भिनाति वा । “माद्य माने” (जु० आ०)
“कुमिव प्रक्षेपे” (स्था० उ०) वा “नपूनेह” (उ० २-
९५) इति साधुः—शाकटायनीयमतेन । नैरुक्तस्तु स्फुटमुपपदं
वक्ष्यत प्व ॥

४. “दुवाब् दाने” (जु० उ०) “आतो मनिन्” (पा० ३-
२-७५) इति वनिः । अतिशयेन भूरि दावानी भूरिदावत्तरौ
“भूरिदावस्तुद् वृत्तः” (पा० ८-२-१७ वा०) इति तरपस्तुद्
“स्वादिधि” (पा० ३-४-१७) इति पदसंज्ञायां नलोपः ।
“सुपास्तुमि” (पा० ७-२-३९) इति विभक्तौकारः ।

५. “कविस्तुपे” (पा० ६-२-१३३) इति दीर्घः ।

६. “निपातस्य के” (पा० ६-३-१३३) इति दीर्घः ॥

कारणात् युवभ्याम् युवाभ्याम् सोमस्य अस्याभिमुत्तस्य
प्रयती प्रयत्या प्रदानेन सह नव्यं नवतरं प्रत्यग्रम् अन्येभ्यः
(सोमेभ्यः) “अनो यत्” (पा० ३-१-१७) “प्रत्य-
ग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नव” इत्यमरः । स्तोमं
स्तोत्रं जनयामि उच्चारयामि ॥ २ ॥

एवमत्र “विजामातुः”—शब्देन “अनुसमाप्तजामातृभावः”
उच्यते । तस्य बहुदातृत्वादिमुपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुः—रसुस-
माप्ताजामातुः ॥ विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः
क्रीतापतिमाचक्षतेऽनुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः ॥

इति—एतत् शश्वत् प्रसिद्धम् दाक्षिणाजाः दाक्षि-
णात्याः क्रीतापतिम् स हि निगुण इति क्रीणाति कन्यामात्म-
नो भार्यार्थं बहुतरधनप्रदानेन । तस्मात् अनुसमाप्त इव
असौ वरोऽभिप्रेतः । अर्थलिप्सूनां कन्यापितृणामिष्यर्थः ॥

अथ जामातृपदं निराह—

जामाता=जा अपत्यं तन्निर्माता ।

कीर्त्तवं ह्यसौ मैत्र्येण व्यवहारेण निर्मिणोति । तेनासौ दुहितुः
पतिर्जामाता भवति ।

अथ पुनर्मन्त्रार्थमाह—

उत वा घा स्यालात् । अपि च स्यालात् ।
स्याल आसन्नसंख्योगेनेति नैदानाः । साह्याजाना-
नावपतीति वा ॥

आसन्नः संख्योगेनेति । संयोगेन सम्बन्धेन पञ्जीकृते-
नासन्नो मुखवर्णेन तदात्मक इवेति शश्वत्प्रियो भवतीति स्याल
इति नैदानाः निर्दानविधौ मन्यन्ते । एतन्मते “सम वितर्कं”
(जु० प्रा०) इत्यस्मात्पञ्चावयव (पा० ३-१-१३४)
दृष्टोदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) मस्य लः । समवर्ते

१. “सर्वं विषयदृष्टव्यं विकल्पयन्त” इति “शुभ्रदसादोरना-
देयो” (पा० ७-२-८६) इत्यात्वाभावे “क्षेपे लोपः” (पा०
७-२-९०) इति दलोपः ।

२. श्रोत्रपृष्ठाचयेः किमि “अनुदातोपदेशे”—(पा० ६-४
३७) स्वाभिना मलोपः । “सुपास्तुमि” (पा० ७-२-३९)
इत्यादिना पूर्वसवर्णः । पीतीमतीतिवत् । प्रथमं दानम् ।

३. स्वायते संधीभवतः शुक्रशोणिते अस्मामिति की । “स्वा-
यतेर्द्ध” (उ० ४-१६५) टित्वाङ्गीर्ण ॥

४. शश्वदस्य मूलतत्त्ववैषयकाः । “निदानं त्वादिकारणम्”
इत्यमरः ॥

वितर्कयत्येतमिति स्याल इति खामी । अथ वा स्यात् स्वमिति
सुपुमुच्यते तस्मादसौ गृहीत्वा कन्यकाया भगिन्या विवाहकाले
लाजान् शृङ्गधान्यान् आवापति प्रक्षिपत्यग्नौ । तस्यादयं
स्याल उच्यते । अत्र पक्षेऽन्तरेवावपने इतिस्ततः पचायन् ॥

अथ निवचनप्रसक्तं निराह—

लाजा लाजतेः ॥

भर्जनार्थस्य (भ्वा० प०) च्वि (पा० ३-३-१९)
पुंसि बहुवत् लाजाः । “लाजाः पुंभूति चाक्षताः” इत्यमरः ॥

अथ स्वशब्दं निगमप्रसक्तं निराह—

सं शूर्पं स्यतेः ॥

प्रक्षेपणार्थवृत्तेः धोर्धातो (दि० प०) बाहुलाकाच्छप्रत्ययः
कर्तरि । शितः सावेधातुक्त्वेन इयनि औकारस्य लोपः
(पा० ७-३-७१) “अतो गुण” (पा० ६-१-९७) इति
परुषम् ॥ स्यति प्रक्षिपति तुषानिति स्यं शूर्पम् ॥

अथ शूर्पशब्दनिवचनप्रसक्तं निराह—

शूर्पमशनपवनं, शृणातेर्वा ॥

अशनपवनम् तेन हार्शनमत्र पृथक् इति शूर्पम् वृषो-
द्वारित्वात्साधुः । तथाचोक्तं “प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री” ल्यमरेण ।
प्रस्फोटयते निष्पृथीकितयतेऽनेनेति ह्युद (पा० ३-३-११७)
अथ वा शृणातेः हिंसायस्य शृधातोर्बाहुलकात्प्रत्यय
उत्वं च धातोः । रपरत्वे दीर्घः (पा० ८-२-७६) तद्धि
शरमयं भवति ॥

अथोत्तरार्धार्थमर्थतोऽनुवदति—

**अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं
जनयामि नच्यं नवतरम् ॥**

१. यद्यपि कर्तव्यं कृत्वापि “कृत्वत्युदो बहुलम्” (पा०
१-२-११३) इति च्ते बहुलप्रदं योगविभागेन कुन्मात्रस्यार्थ-
व्यञ्जिचारायमिति कर्मण्यत्राच्छ्रयः । कन्याभ्रातृमुखमाकलय्य
वितर्कयति सादृश्यं कन्यामुखमेति स्थितिः । यद्यपि कोशे
“इयालाः स्तुभ्रातरः पश्या” इति ताळव्यादिरभिहितस्तथापि—
“स्वाळ-साल-समस्र-सूरव” इति स मेदादन्त्यादिरपीति भानु-
जिदीक्षिताः साधुः ॥

२. “लज लज भजने” “लाज लाजि मर्त्तने चे” (भ्वा०
प०) ति पञ्चमे तज चाङ्गर्जनेऽपि लाजतिः । लजतेरेष वा
पञ्चि लाजा इति भानुजिदीक्षिताः ॥

३. यद्यप्ययमन्तर्गमिणि पाणिनीयेः पठितस्तथापि नैरुक्तेरत्रापि
प्रयुज्यते । कर्तव्यं सावेधातुके शपोऽपवादः स्यन्देवादिक्काक्षिपीयते ॥

४. यद्यपि तेन हि तुषाः प्रक्षिप्यन्त इति तुर्गेणोक्तं तथापि
सोमपातिशयपठितनाय कर्तव्यं प्रत्ययः शब्दसाधनानुरोधेन कृतः ॥

५. अश्नत इति ह्युद । पाणिनीयेस्तु “भार्पं माने” (दु० प०)
इति पञ्चमे । च्ये चेति पाठादन्त्यादिरपीति भानुजिदीक्षिताः ॥

इति व्याख्यातमथस्मात् ॥ अथ—

**ओमास (४१) इत्युपरिष्ठाध्याख्यासामः
॥ ६ ॥ (९)**

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० नि० शास्त्रे नैग० का० षष्ठा-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

“ओमासः” (४१) इति एतत्पदम् उपरिष्ठात्
द्वादशेऽध्याये “ओमासधर्षणीधृतः” इत्यत्र (१२-४-६)
व्याख्यासामः । अर्थतो निगमेन च वर्णविव्यामः । साधनं तु-
अवतेः पालनायस्य तर्पणार्थस्य वा कर्तारि कर्मणि वा “अविति-
विसिशुभिभ्यः कित्” (उ० १-१४१) इति मन्त्रस्य “उत्तर-
स्वरे” (पा० ६-४-२०) स्वादिनोऽं मास इति प्राप्ते व्य-
येन गुणः ॥ जस् । “आज्जसेरखुक्” (पा० ७-१-५०)
(रक्षितारः सर्पितारस्पर्षणीया वा) ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तलघुविवृतौ नै०
का० षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ सोमानम् (४५) इत्यनवगतम् “सोतारम्” इत्यव-
गमस्तत्र निगममेव पुरस्तादधीयति—

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ (ऋ० खं० १-१-३४-१)

सोमानमिति । मेधातिथेः काण्वस्यार्थं गायत्री । अम्बु-
पस्थाने विनियुक्ता । हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव ।
सोमानम् अमिषवस्य कर्तारं (सोतारं) सोमानाम् माम् ।
युनोतेर्ममिव (पा० ३-२-७५) स्वरणं शब्दमानं सुयशै-
स्त्रिनं “स्तु शब्दोपतापयोः” (भ्वा० प०) “कृत्वत्युदो बहुलम्”
(पा० ३-३-११३) इति कर्मणि ह्युद । कृणुहि ब्रह्मण-
वन्तं कृष्ट । कथं च पुनः प्रकाशनवन्तं कृष्टं कक्षीवन्तं य
औशिजः ह्युतोपमेतत् । य औशिज उजिजः पुनः कक्षी-
वाशामन्वपिस्तमिव । अत्र करोतिसम्बन्धा “स्रकाशनवन्तसि”

१. तथाचोक्तम् “सोमानं स्वरणमिति ब्राह्मणस्पत्युपपत्ति-
हेत्ये”ति ॥

२. “पश्याः पतिपुत्रे” (पा० ८-३-१०३) स्वादिना संहि-
तायां विसर्जनीयस्य सकारः ।

३. प्रख्यातमिति साधनः ।

४. “कृवि हिंसाकरणयोश्च” (भ्वा० प०) इदिरिष्युम् ।
लोटः सिधो हिः । इति प्राप्ते “पिन्विकृण्वोरचु” (पा० १-२-
८०) श्युप्रत्ययः । तत्सन्धियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्या “जो-
लोप” (पा० ६-४-४८) इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्-
वंस्य लघुप्रथमो न । हेकिंवाहुकारस्य न गुणः । “वतश्च प्रत्यया-
च्छन्दो वा वचनम्” (पा० ६-४-१०६ वा०) इति हेनं कृष्टं ॥

त्वेतद्याहृतं भाष्यकारेण । प्रकाशनं च वेदेषु देवेषु च ।
मन्त्रदेवतयोज्ञानसम्पत्त्या मामृषिर्मेनुष्ठितारं च कुर्वति वतु-
लायः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मण-
स्पते ! कक्षीवन्तमिव य औशिजः । कक्षीवान्
कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्रः । उशिग्वष्टः ।
कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः
स्यात् । तं सोमानां सोतारं मां प्रकाशनवन्तं
कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ ॥ (१०)

कक्ष्यावान् कक्ष्याया तद्वान् । कक्ष्या अक्षोरसम्बन्धिनी
रज्जुः । “मवे च्छन्सी” (पा० ४-४-११०) ति यत् । सा
अस्यास्तोत्र्यै “आसन्धीव” (पा० ८-२-१२) दिव्यादिना
मनुबन्तो निपातः “छन्दसीरः” (पा० ८-२-१५) इति
बलम् । अपि० ० तः स्यात् । स हि (ऋषिः) कक्षे
(उषिमाम्रकृषेः) उपरतः । तदुत्पत्तिर्सेयोगात् कक्षीवान्
निपातमादेव सिद्धिः । उशिक् पुनः वष्टः कान्त्यर्थस्य
(अ० प०) वष्टातो रिजिस्तुवृत्तौ “वशेः किञ्च”- (उ०
३-७२) ति इजि प्रत्ययः । किलारसंप्रसारणम् (पा०
६-१-१६) पूर्वकूपे गुणामावृत्तं । ततोऽण (पा० ४-१-९२)
अपत्ये ॥ तं सोमानामिषाद्युपितानुवादो ढौकाकारायथान्तर-
निरासाय चेति सर्वं चतुरस्रम् ॥ १ ॥ (१०)

अथ “अनवायं” (४३) “किमीदिने” (४५) हत्येते
अनवगते । तत्र अनवायमित्यस्य “अनवयवम्” इत्यवगमः ।
“किमीदिने” इत्यस्य “किमिदं किमिदं” ऋषिरे पिशुनायेति ।

अत्र निगममुपन्यस्यति—

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यधुं तपुर्धयस्तु

१. कक्षीवतोऽनुष्ठारपु मुनिषु प्रसिद्धितैत्तिरीयैराह्वयते “एतं
तै पर अह्णारः कक्षीवाध औशिजो वीतहव्यः आयससदस्तुः
पोरकुस्त्यः प्रजाकामा अजिन्वते” ति (तै० सं० ५-६-५)
ऋग्वेदोऽप्युत्पत्त्यनेनानुष्ठारपुप्रसिद्धिः सूच्यते “अहं कक्षीवा
ऋषिरसि धिम” इति (ऋ० सं० ३-६-१५-२) अस्मि-
न्मन्त्रे सोमानमिति पदेन, ब्रह्मण इति पदेन च सूचितं तात्पर्यं
तैत्तिरीया आमतर्जितं “सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव-
रुन्धे । कुण्डि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मण्यै समेवावरुन्धे” इति ।
(तै० सं० १-५-७)

२. अत्र श्रुतमन्त्रेण व्याख्यानमर्थसङ्गते कृतमिति नापरितो-
ष्टव्यम् ॥

३. अपि वैधमन्याश्रयात्-योऽहं सोमानां सोता । कक्षीवानो-
शिजः, तमेव शुण्विशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्मणस्पते !
इति ।

चरुं श्रिवाँ इव । ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे
द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ५-७-५-१)

इन्द्रेति । वसिष्ठस्यार्थं जगती । हे इन्द्रासोमा इन्द्रा-
सोमा । ओष्ठ वाकारः (पा० ७-१-३९) अघशंसम्
अघस्य पापस्य अनघस्य वा शंसितारम् । शंसेः पचाद्यच् ।
(षा० ३-१-१३४) अभ्यघम् अघमेव कर्तुमाभिमुख्येन
योऽवस्थितस्तम् । यद्वा अघम् आगस्य हन्तारम् राक्षसम् ।
सम् सहैव अमि इति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः अमिभ-
वन्तम् । स च तपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो राक्षस-
अग्निवान् अमिभुक्तः (अमि प्रक्षितः) चरुश्चि
ययस्तु “यतु ययने” (दि० प०) केवलोऽययमाहृत्पूर्वायां
द्रष्टव्यः । ययमायस्यतु (आयासं प्राप्नोतु) उपक्षीयतामित्यर्थः ।
अपिच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणेभ्योऽसम्भवं द्वेष्टे क्रव्यादे आस-
मांसमक्षयिने “क्रव्ये च” (पा० ३-२-६९) इत्येवेर्विद-
प्रत्ययः । घोरचक्षसे घोरदर्शनाय । पशुभाषिणे वा
किमीदिने पिशुनाय द्वेषः द्वेष्यभावं (सर्वलोकाद्वेष्यताम्)
अमः सुः (पा० ७-१-३९) अनवायम् अनवयवं
(सकलं) नैरन्तर्येण यथा भवति तथा धत्तम् दैतम् ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इन्द्रासोमावधस्य शंसितारम् । अघं हन्तेर्निर्ह-
सितोपसर्ग आहन्तीति । तपुस्तपतेः । चरुमृच्च-
यो भवति, चरतेर्वा, समुचरन्त्यसादापः । ब्रह्म-
द्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे । क्रव्यमदते । घोरचक्षसे घोर-
ख्यानाय । क्रव्यः विकृताज्जायत इति नैरुक्ताः ।
द्वेषो धत्तमनवायमनवयवं यदन्ये न व्यवयुरद्वेषस्य
इति वा । किमीदिने किमिदानीमिति चरते ।
किमिदं किमिदमिति वा । पिशुनाय चरते ।
पिशुनः पिशतेर्विपिशतीति ॥ २ ॥ (११)

निर्हंसितोपसर्गः । धातुरत्र विशेष्यः । निर्हंसितः
संख्याभावं गत उपसर्गं आकारो यस्य सः । आहृत्शोहन्तोः
“अन्वेष्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०१) इति डः । प्रयो-
दरादित्वादादौ ह्रस्वं घर्त्वं च हकारस्य । आहन्ता वक्ष्यभा-
वोऽयः । तपतेः “समुव्री” (उ० १-७)-त्यादिना
विधीयमान उपसर्गो बाहुलकाद्भवति तपुः । कर्मणि
प्रत्ययः । मुच्यते मुचदिसञ्ज्ञितः । तथाच चिनोतेऽईशप्रत्यये

१. तथाच वक्ष्यति भाष्यकृत आहन्तीत्यर्थमिति निर्हंसितोप-
सर्गोऽव दन्तिरिति च ॥

२. समुचरन्ति समुच्छलन्ति ॥

३. वर्णव्यत्यय आर्थः ॥

हिस्वाहिलोपे चरतः । अथ वा चरतेः । "समुशीतृचरित्सरि-
तविधनिमिमसृजिभ्य उः" (उ० १-७) इत्युपसर्गः । समु-
च्चरन्त्यस्मादाप इति सूचयामहे । समुच्चरन्ति समुच्छलन्ति
चर्यते भक्ष्यत इति च ह्यव्ययके । ऋच्यम् आममांसम् ।
तस्मिन्नुपपदेऽदेर्विद् । ऋच्याद् इति तु पक्षनासशब्दे उपप-
देऽण् (पा० ३-२-१) उपपदर्थकव्यादेशः पृषोदरादिता-
दित्युक्तम् (सि० कौ०) ॥

घोरचक्षस इति चक्षिणो व्यक्तावगाथात् (अ० आ०)
असुन् (उ० ४-१८८) बाहुलकात् ख्यायादेशाभावात् । अयं-
द्वयैरेऽपि । अन्येदिदिति व्याख्यानामुत्र । ऋच्यम् मांसम्
तद्धि निरुक्तात् नितरां छिन्नाद्याप्यवयवात् जायते लभ्यत
इति ऋच्यम् निरुक्ततजम् इत्येवं नैरुक्ताः निरुक्तविद्यो मन्यन्ते ।
पृषोदरादिलभ्येवैवां शरणम् । "कुङ् गती" (भा० आ०)
"अथो यत" (पा० ३-१-९७) इति तु खामी । कृत्यते
गम्यते (प्राप्यते) निरुक्तनादिति ऋच्यमिति पाणिनीयाः ॥
अनवायायाव्यस्य अनवयवभावः पृषोदरादिवात् । अथ
वा यदन्ये अतद्ब्रह्मः अद्वैतः अद्वैतः न व्यवेयुः
व्यवेयेतुं विद्योजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुस्तादृशं द्वेषोच-
तम् ॥ किमीदी साधुजनवैरी सदाविरुद्धकिः । किमि-
दानीं कस्य किञ्चिदिति चरन् तथोच्यते जनैः । अत्र वाक्य-
स्यैव किमीदिन्भावः पृषोदरादितादेवमप्येऽपि ॥ पिशु-
नाय चरते इति व्युत्क्रमेण योज्यम् ॥ पिशतेः अवयवार्थस्य
(उ० प०) "क्षो मुचादीनाम्" (पा० ७-१-५९) इति तुम् ।
विपिशति विपुष्यति इति पिशुनः । स हि खयमपि
पापं विपिशतीति पिशुन उच्यते । "छुषिपिशिमिषिभ्यः
कित्" (उ० ३-५५) इत्युनन् ॥ २ ॥ (११)

अथ "अमवान्" (४५) ह्यनवगतमनेकार्थं च निगमे-
नावगमयति—

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजे-
वामर्वा इमेन । तृष्वीमनुप्रसितिं दृणानोऽस्तासि
विध्यं रक्षसस्तपिष्ठे ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ३-४-२३)

कृणुष्वेति । वामदेवस्वार्थम् । त्रैष्टुभम् । अमिचयने
पुरुषव्याचारेण विनियुक्ता । रैक्षेनेन व्याचारेयेदिति ह्युक्तम् ।
हे भगवन्मते । पाजः तेजःसंघं पृथ्वीं विस्तीर्णां प्रसितिं
प्रसितिमिव । वायुरातन्तुमिव जालमिव वा कृणुष्व कुरुष्व ।

१. सायणस्तु—मात्सरनुवाकाधिनयोरस्य (पतन्मन्त्रघटितस्य)
सूक्तस्य विनियोग इत्याह ॥

२. अत एवेतद्रक्षोहासिदेवताकम् । "कृणुष्व पक्षीनां राक्षो-
प्रति"—त्यनुक्रमणिका ॥

३. बलमिति भाष्यम् "पातेर्वेले जुद्वे" (उ० ४-२०२)
ति अनुमज्जुदे । अत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं प्रसितिं नेति । यथा-सुगन्धः
(व्याधः) पृथ्वीं (विस्तीर्णां) प्रसितिं प्रकाशेन सीपते बध्यते यथा

"कृवि हिंसाकारणयोः" (भा० प०) लोड् । विस्तारयत्यर्थः ।
एवमेतद्विस्तीर्णं कृत्वा अमवान् "अमालवान्" राजा इव
याहि रक्षांसि हन्तुं गच्छ । यथा स प्रीतिपुको विजयाय
परबलं प्रति यायादेवं त्वं याहि । अथवा अमवान् "अभ्य-
मनवान्" रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यथा स यायादेवम् ।
अथवा अमवान् "खवान्" आत्मविवैराग्यमुद्यतसैन्योऽसौ जया-
देवम् ॥ कैश्यम्? इमेन "इरोमृता" अमृतेन "गणेन"
सुपुष्टेन युक्तः (यथा समायादेवं) अथवा इमेन "गतमयेन
शरणे "हस्तिना" वा (यथा स यायादेवम्) । किञ्च तृष्वीं
क्षिप्रगमिनीं प्रसितिं प्रकृष्टां सेनाम् अनुवृणानः अनुगच्छन्
"हृ हिंसागतिर्कोटित्येषु" (उ० प०) आन-दीर्घावापौ ।
यद्वा तृष्वीमिति तृतीयायां द्वितीया तुष्व्या क्षिप्रया प्रसित्या अनु-
बद्धया सन्ततया गत्या दृणानः शत्रुनेनां हिंसन् अस्तासि
असिताऽसि । शत्रूणां क्षेप्ताऽसि "अनु क्षेपणे" (दि० प०) तु
"आगमशास्त्रमनिलम्" (९५) इति इहभावः । तपिष्ठे तप्त-
तमैस्तेजोभिः रक्षसः राक्षसानसच्छत्रून् । विध्य तावद्य
"व्यद्य तावने" (दि० प०) लोड् इति संस्मरणम् ॥ १ ॥
एवमत्र राजोपमानसम्बन्धात् "अमवान्-अमालवान्"
इत्येवमाद्युपपद्यते ॥ अथास्य भाष्यम्—

कुरुष्व पाजः=पाजः पालनात् । प्रसितिमिव
पृथ्वीं । प्रसितिः प्रसयनात् । तन्तुर्वा जालं वा ।
याहि राजेवामाल्यवान् । अभ्यमनवान् खवान्वा ।
इराभृता गणेन गतमयेन, हस्तिनेति वा । तृष्व्या-
नुप्रसित्या दृणानस्तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा
त्वरतेर्वा । असिताऽसि । विध्य रक्षसस्तपिष्ठे-
स्तप्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति वा ।

इति प्रसितिर्वायुरा तां पश्चिमदृगायै वनगद्गनेषु प्रसारयति तद-
स्त्वमपि रक्षांसि हन्तुं महद्बलमव्रतसन्तुष्व ॥

१. अमाशब्दः सहायै "अमान्तिकसहायैयो" इत्यभिधा-
नात् । तथाच सायणः । अमा राजा सह वर्तत इत्यनोऽमाल-
सदानिति । तथाच सहायस्यामाशब्दस्य साहित्यमर्थस्ततोऽसौ
आयचू (पा० ५-२-२८७) मत्वर्थः । तस्माच्च मनुवत्त्वर्थः एव ।
मत्वर्थोन्मत्वर्थीयः सरूप एव नेष्टः । विरूपस्तु भवत्येव । यथा
दण्डिमवी शाला । तथा चोक्तम् "शैषिकान्मनुवर्षीयाच्छैषिकी
मनुवर्षिकः । सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तरं समिध्यत" इति ॥

२. अनोऽमनं रोगः "अम रोगे" (चु० प०) शत्रूणां
कतव्ये रोगेक्षद्वान् शत्रूणां रोगभूत इत्यर्थः । अनीरुपुनर्गो
भाष्यकृतेव शीजितः । एवमप्येतदोऽप्यर्थेस्तेनैवाभ्युहितः ॥

३. स्वशब्दोऽत्र धनार्थः । तच्च सेनाभरणकुसमिहाभिधिसितम् ॥

४. केन प्रकारेणेति ? कननप्रकारेभेदतद्दिनाभिधीयते ॥

५. इराशब्दः शब्दस्यैव इमशब्दे परिकृतिमाह भाष्यकृत् ॥

६. "इमः स्तम्भैरः पथी" इति हस्तिपर्वणे अमरः ॥

पाज इति बलनाम (निघं० २-९) कुतः ? पाजनात् ।
तेन हि पात्यते । प्रसथनात् प्रकषेण बन्धनसाधनत्वात् ।
“विज् बन्धने” (मया० स्वा० उ०) भावे किञ् । तन्नुर्वा
जालं वा । उभाभ्यामपि ताभ्यामभिभूयन्ते गृहाब्ध मत्स्याब्ध ।
अमात्यवान् इति अमवातिलस्यार्थः । अथ वा अभ्यम-
नवान् खवान् ॥ तृष्वीतीति । तृपशब्दः क्षिप्रपराये
पठितः (निघं० २-१५-१०) तत्र तत्तरेर्वा त्वरतेर्वा
पुत्रप्रत्ययो धातोस्तृभावश्च बाहुलकात् । तरत्यनेन फललाममथ,
लरतेऽनेन फलमागन्तुम् । “बोतो गुणवचनात्” (पा० ४-१
४४) इति वा ङीप् । तपिष्ठैः । तप्यते इति तपः कर्तव्यं
(पा० ३-१-१३४) ततोऽ“तिशयने तमपिष्ठौ” (पा०
५-३-५५) इतीति टिलोपः । (पा० ६-४-१५५) तदाह
तप्ततमैरिति । अत्र कर्तरि क्तः (पा० ३-४-७२) । अथ वा
प्रपिष्टतमैः अतिशयेन प्रापणसम्भावैः । प्रहलरसम्भावैर्वा ।
अत्र “तपिष्टतमैरिति सायणसम्मतः पाठः । अत्रातिशय-
नातिशयोऽभिधीयते ॥

अथ अमीवा (४६) इत्यनवगतं “रोगभूतः किमि-
रभिधेयः । तदेतन्निगमयति—

“यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योर्निमाशये ॥”

(ऋ० सं० ८-८-२०-२)

यस्त इति । अस्य “असिद्धं ब्रह्मणा सह निष्कृष्यादमनी-
वशात्” इत्युत्तरार्थचैव रक्षोहानमित्राङ्गणस्तत्सोदमाधैम् । अत-
दुप । पुत्रकासस्य पडाहुतो नाम स्थलीपाकस्तथैव विनियुक्ता ।
हे निः । यः दुर्णामा पापनामा किमिः । अमीवा रोगभूतः
सन् “अम रोगे” (तु० प०) अपेरीर्वेनन् बाहुलकात् ॥
योनिम् आ आगस्य गर्भे गर्भस्थानम् शय्ये अधिष्ठते ।
“लोपस्त आत्मनेपदेण” (पा० ७-१-४१) इति तलोपः ।
अत्राध्युपसर्गाध्याहारो द्वितीयाश्रुत्याऽर्थवशात् । तं “कन्या-
वंम्” आमर्मासमक्षितारं गर्भैर्हिस्तिारं ब्रह्मणा सह सहितः
अग्निः निरनीनशात् निःशेषेण नाशयतु । लोडर्थं छह
(पा० ३-४-६) ॥ २ ॥

एवमत्र “अमीवा” इत्यस्य “किमिरोगभूतः” अभिधेयः ।
किमुपहते हि योनी गर्भे न सम्भवतीत्युपपत्तिः ॥

१. तथैतच्छिद्रकल्पनमुपपन्नैव समानमिति यथोक्तमेव साधु ॥

२. सूत्रितं च “ब्रह्मणा पदं माको रक्षोहागर्भसंसावे प्रापक्षि-
त्तमातुमुद्रं ही”-ति (अनुक्र०) ॥

३. सायणस्तु अमीवाख्यो रोगस्तद्रूपोऽमीवास्तु गर्भमाशेते ।
वक्ष्यते योनिरेतस्य आधानं गर्भस्थासमाशेते तं कन्यादं मासाक्षिप्तं
राक्षसादिकमित्येवं व्याख्ययत् । यथा भाष्यं तु मूलोक्तम् ॥

४. नातोऽर्धं, आगतपक्षे इवः । अत्र “शेवहविहाराध्या-
व्यामीवाः” (उ० १-२५२) इति वप्रत्ययान्तो निपातः ॥

५. विदप्रत्ययान्तं (पा० ३-२-६९) हलन्तमेतदित्याहा-
ममसितेति ॥

अथास्य भाष्यम्—

अमीवाऽभ्यमनेन व्याख्यातः । दुर्णामा
किमिर्भवति । पापनामा । किमिः क्रव्ये मेधति ।
क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः । क्रामतेर्वा ॥

अभ्यमनेन अभ्यमनवानिति यदुक्तमाधस्ये मन्त्रे अनेनैव
स व्याख्यातः । तुल्यार्थत्वात् ॥ दुर्णामेति । सूत्रमतेनात्र
णत्वम् (पा० ८-४-१४) वार्तिकमते तु दुर्णामेत्येव ।
पापनामा । पापदेष्टे नतः परिणत उत्पन्नः । तथाच नमतेर-
निघन्तोऽयम् ॥ किमिः क्रव्ये मेधति । तथा च “विमिदा
ब्रह्मणे” (दि० प०) इति धातोर्हिप्रत्ययः । क्रव्यशब्दस्य
किमावः । अथ वा क्रमतेः । नैरुचोऽर्थं धातुः । “क्रमि-
तमि-सति-सम्भामात इव” (उ० ४-१२०) इति इत्किञ्चेति
(किः) सम्प्रसारणातुङ्गतेः क्रमिरपि । तथाच रमसः “दुमा-
मये भवेत्सुसि कीटे च किमि वा क्रमिरिति” । क्रामतेर्वा
पादविशेषार्थस्य कमुधातोः (भ्वा० प०) “क्रमः परस्मै-
पदेण” (पा० ७-३-७६) इति दीर्घः ॥

अथ दुरितम् (४७) इत्यनवगतम् । “दुर्गतिर्गमनम्”
इत्यर्थप्रतीतिः । “दुष्कृतम्” अभिधेयम् ॥

तथाच निगमः—

“अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा ॥”

अतिक्रममाणा दुर्गतिं गमनानि सर्वाणि ॥

अतीति । अस्य “वैश्वदेवीं सन्तुत्तारंभयं छत्रा भवन्तो
यक्षियासः पावकाः” इत्यादिः । “शतं हिमाः सर्ववीरा-
मदेन” इत्यन्तः । वैश्वदेवीं वाचं सन्तुत्तम् सत्याम्
आरभध्वम् उपक्रमयं वक्तुम् । तदैवैलक्षणया वाचा
शुक्लाः इहानमिशलाः पूताश्च परलोके भवथ । यक्षियासः
यक्षियाः (यज्ञसंपादिनः) अष्टकं (पा० ७-१-५०)
पावकाः पावयितारः । किञ्च दुरितानि दुर्गतिप्रापकाणि
विश्वा विश्वानि सर्वाणि श्लोऽपः (पा० ६-१-७०) कर्माणि ।
अतिक्रामन्तः अतिक्रममाणा वयं (तस्या वाचो महा-
भाष्येन । सर्ववीराः अनवक्षिण्डतपुत्रपोत्राः सन्तः ।
शतं हिमा हिमानां हेमन्तानां मदेन हृष्येनेत्यर्थः । पञ्चा
अम् ॥ १ ॥

१. “दुरःपत्यवत्योऽपसर्गावप्रतिपेधो वक्तव्य” (पा० ८-४
१६) इति हि वार्तिकम् ॥

२. “अमेः संप्रसारणं चे”ति पूर्ववृत्तात् ॥

३. दुर्गतेः प्रापकं (कारणभूतं) कर्तुं पापकं दुरितं दुष्कृत-
मुच्यते “कलपं दुर्जितेनोऽवमंभोऽरुणदुष्कृतम्” इत्यमरः ।
दुःशब्दोऽत्र दुर्गते वर्तते “इणगता”विलसात् (अ० प०)
“इणविधृष्यिः क्रः” । इति बाहुलकात्कारणे क्रः । दुर्गति-
रीत्ये गन्त्यते येन सहुरितम् ॥

एवमत्रातिक्रमणसम्बन्धात् “वुरितम्” “वुष्कृतम्” इत्यु-
पपद्यते । तस्य हि अतिक्रमणमभीष्टमिति ॥

अप्या=यदेनया विद्वोऽपवीयते । व्याधिर्वा
भयं वा ।

“अप्ये पुरेही”—त्यपि निगमो भवति ॥”

(ऋ० सं० ८-५-२३-६)

अथ अप्या (४८) इत्यनवगतम् । “अप्यवयति” इत्य-
वगमः । तदेतदाह यदिति । यद्यस्मादेनया रोगजाला
भयजाला वाऽप्याख्यया विद्वोऽभिसम्बद्ध अपवीयते अप-
वेक्ष्यते प्राणैः । अत्र निगमः—अप्येपरे हीति ।

व्याख्यास्यते चैतदुपरिष्ठात् (नि० दै० का० ९-३३)

अमतिरमामयी मतिरात्ममयी ॥

“ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतद्” ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥

(सा० छ० आ० ५-२-३-८)

अथ अमतिः (४९) इत्यनवगतम् । अमामयीमतिः
इत्यवगमः । “यीति”रभिधेया तत्र अमामयीत्यप्रतीतार्थकमि-
त्याह आत्ममयी । तथाच अमामयीमतिर्यस्यासावमतिः
अमाशब्द आत्मवचनः । तेनापि प्रकाशो लक्ष्यते सवितृविशे-
षणत्वात्तथाचारमप्रकाशमयी मतिरिति । माशब्दलोपः पृषो-
दरादिस्त्वात् ॥ अत्र निगमे ऊर्ध्वेति । तथाच पठ्यते—

३२ उ० ३१ २३१२३क०२ र ३१२३१२ ३१२

“अमतिर्य देवं सवितारमोष्योः कविक्रतुमचीमि सत्यसर्वं

३२३२ २२३२

रत्नधामभिप्रियं मतिम् ।

३३ उ० ३२ ३१ २२३११३ १२

ऊर्ध्वा यस्या मतिर्भा अदिद्युतस्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमी-

३१२ ३१२

त सुक्रतुः कृपास्त्रः ॥

१. अपगमयति मुखं प्राणाश्लेष्यैः । तथाच अपपूर्वोद्देश्या-
तोऽन्तर्गतोत्पद्योर्ध्वं “अन्येऽपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०) इति
उपसर्ग्ये अपस्यान्तलोपश्छान्दस्यष्टाप् । यदा “शेवचङ्गिहाम्रीवा-
प्यामीवाः” (उ० १-१५२) इति वन्मस्ये वैजो लोपोऽपश्चान्द-
स्यान्तलोपश्च निपात्यते ।

२. अपगम्यते लक्ष्यत इति यावत् ॥

३. अत्रामरोगे (उ० उ०) इत्यस्या “दमेद्विषति निद्र” (उ०
४-१७४) इतीन्द्रमस्यः । नृसमासे तु परबलिङ्गतायां नपुंस-
कृत्वापत्तिः । तथा चोक्तं माथेन “स्वात्तममित्रौ मित्रे च सहज-
प्राकृतावपी” इति ॥

४. अत्र तत्तमितीर्षते देवराजयक्षानः । तन्मते अमातित-
त्वाद्दस्यात्ममतिशब्दस्य वाऽमतिभावः । तन्मते इति तस्मि-
न्निः । मतिरपि प्रकाशरूपवादीतिः ॥

इति । नकुलस्वापिम् । अतिच्छन्दा अष्टिः । प्रवर्ग्यं शस्यते,
सोमसम्मानेचावर्ग्ये विनिबुद्धा । अहं त्वं तं सवितारं
देवं अभिअर्चामि यस्य सवितुः अमतिः आत्मप्रकाश-
मयी मतिः ऊर्ध्वाः उपरिगताः भाः रमणीयं अदिद्युतत् अ-
द्योतयत् वाचो छग्न । कथंभूतं तम् ? ओष्योः वाचादुविद्योः
(निषं० ३-३०-१५) (यान्यन्तराभूतानि वर्तन्ते तेभ्यः
सर्वेभ्यः सकाशात्) कविक्रतुम् कान्तप्रधानम् सत्यसचम्
सत्याभ्ययुद्धम् रत्नधामं रमणीयानां धनानां वातारम् ।
अभिमतम् सर्वार्थानामभिमन्तारम् ईश्वरत्वात् । प्रियं च
सर्वभूतानाम् ॥ किञ्च सवीमनि प्रसवे (निषं० ४-३
३१) यस्य अभ्ययुद्धाने सर्वमिदं प्रवर्तते । हिरण्यपाणिः
रश्मिपाणिः (हितरमणत्वात्तद्रश्मेहिरण्यलमुपचरितम्) । सत्य-
वैमिदं जगत् अस्मिमीत निर्मितवान् । सुक्रतुः दुर्कर्म ।
कृपा स्वसामर्थ्यकल्पनया स्वः सुभरण आदित्याभि-
धानः ॥ ८ ॥

एवमत्र “अमति”—शब्देन आत्मप्रकाशागत आदित्यस्य
विज्ञानमुच्यते । स हि प्रकाशसत्तत्त्व एव नान्यत्प्रकाशान्तरम-
पेक्षत इत्युपपद्यते ॥

श्रुधीति क्षिप्रनामाश्रु अष्टीति ॥ ३ ॥ (१२)

अथ श्रुष्टी (५०) इत्यनवगतम् पुरन्धिः (५१) इति
न । तत्रायस्य श्रवणम् इत्यवगमः । क्षिप्रश्चाभिधेयमित्याह
क्षिप्रनामेति । आश्रु इति श्रु इति च क्षिप्रनामनी इत्युच्य-
मश्रुत्वात् (नि० ६-१) अष्टीति अश्रोतेः व्याप्त्यर्थोऽपि
(स्त्रा० आ०) किञ्च “कृदिकारादजितः” (पा० ४-१
४५ ग० वा) इति वा ङीष् । तथाचाश्चनमष्टीव्यापनं श्रु अष्टी
श्रुष्टी सत् श्रुष्टी वशब्दस्य समावः । पृषोदरादिस्त्वात् । अत्र
श्रुशब्द एवाश्रुवचनः ॥ पुरन्धिरित्यस्यापि पुरांभीरित्येवम-
वगमः ॥ ३ ॥ (१२)

अत्र निगममुदाहरति—

“तौ अंध्वर उज्जतो यक्षय्रे श्रुष्टी भग्नं ना-
संत्या पुरन्धिम् ॥” (ऋ० सं० ५-४-६-४)

१. “ओषु अपनयने” (स्वा० प०) “इन्सर्वैषातुभ्यः”
(उ० ४-११४) इतीन् “कृदिकारादजितः” (पा० ४-१-४५
प० वा०) इति ङीष् । अपनयतेः स्वाभितानां केशात् । यदाऽ-
कृतेर्द्विपुं छान्दस्यत्वात्सम्प्रसारणे गुणश्च द्वित्वाङ्गीर् ॥

२. अत्र भीरितिदृष्टातेः किञ्चनस्य वर्गेविपर्ययेण बोध्यः । तथाच
वक्ष्यति भाष्यकृत “पुरांदारविद्युतम्” इति । अवातिशायार्थः
प्रभावातिशयबोधनार्थः । शब्दगतिरेवैषा यदा मत्वङ्गप्रकृतेः । तथा
चोक्तम् “भूमनिन्द्राप्रशेसात् नित्ययोगेऽतिशयाने । सम्बन्धेऽस्ति-
विबद्धायां भवन्ति मनुवादयः” इति । नैव मनुवर्ष इति च्ये
(पा० ५-२-२४) व्यक्तम् । पुरांशब्दस्य पुम्भावो भीरित्यस्य
विनाशकारणः । एवमत्रेऽपि बोध्यम् ॥

तानिति । अस्य “ते हि यज्ञेयं यज्ञियांसु ऊमाः सुचर्यं
विषं अभिसन्ति देवाः” इत्यादिः । वसिष्ठस्यापि वैश्वदेवी त्रिष्टुप् ।
ते हि ते खड्ग प्रसिद्धाः यज्ञियांसः यज्ञाहोः ऊमाः अवि-
तारः रक्षकाः अवतेर्मह । “उवरलरे” (पा० ६-४-
२०)—स्यादिनोपधावकारमोहः । विश्वेदेवाः । यज्ञेयु
यागेषु सुचर्यं सहस्रानाम् समानं स्थानम् (वैश्वदेवम्)
अभिसन्ति अभिभवन्ति आक्रमन्ति । हे अग्ने !
अध्वरे अस्यदीये यज्ञे उशतः स्वर्गं कामयमानान् तान्
विश्वान् देवान् शुद्धी क्षिप्रम् (अविलंबमानः) यक्षि यज ।
“सेक्षेयिषि” “वा छन्दसी” (पा० ३-४-८८) ति ह्यादेशाभावे
“बहुलं छन्दसी” (पा० २-४-७३) ति शपो लुक् । कुत्वपठे ॥
तथा भगं तदारुणं देवम् नासत्या नासलौ आश्विनौ देवौ
षोढ आ (पा० ७-१-३९) पुरन्धिम् पुरां ध्यातारमिन्द्रं
य यज ॥ ४ ॥

एवमत्र यागस्य विघ्नभयाद्विप्रस्येष्टत्वात् “शुद्धी” इति
“क्षिप्रनाम” इत्युपपद्यते । अन्यत्र हि वक्ष्यति “शुद्धीवरीः=
खलवरीः” इति (ऋ० सं० ७-७-२६-१) तस्मादितदने-
कार्थमपि भवति ॥ अथास्य भाष्यम्—

तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान् यज्ञाये
शुद्धी भगं नासलौ आश्विनौ ॥

इति । उक्तोऽर्थः । अत्र नासत्यपदं मतमेवेन व्याचष्टे—

सत्यावेव नासत्यावित्यौषाभः ।

“आचार्यो मन्यत” इति शेषः । तौ हि सत्यमेव ज्ञातः न
कदाचिद्व्यस्यसम् । तस्मात्सत्यावित्युच्यते । ननुद्वयस्य प्रक-
तायैदाज्ञौषोषकरणत्वात् ॥

सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणः ॥ नासिका-
प्रभवौ बभूवतुरिति वा ॥

अथवा सत्यस्य उदकस्य यज्ञस्य वा (निघं० १-१२)
प्रणेतारी नासलौ इति आग्रायण आचार्यौ मन्यत इति
शेषः । अथ वा ऐतिहासिकप्रक्षेपे नासिबन्तुः इति ॥

अथ पुरन्धिपदमवगमयति—

पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः पुरन्धिः ? भगः । पुर-
स्तात्तस्यान्वादेश इत्येकम् । इन्द्र इत्यपरम् । स
बहुकर्मतमः । पुरां च दारयितुतमः । वरुण
इत्यपरं, तं प्रज्ञया स्तौति ।

—“इमामूनु कवितमस्य मायामि”त्यपि नि-
गमो भवति ॥ (ऋ० सं० ४-४-३१-१)

पुरन्धिरित्यादि । पुरशब्दस्य पुरम्भावः स च बहुर्थः ।
तथा च हैमः “पुरः प्राण्येऽभिषेयवदि”—ति । “प्रभूतं प्रभुं
प्राज्यमद्वं बहुलं बहु” इति चामरः ॥ वीरिख्य विभाषः ।

एवमयं पुरन्धिवद्गो गुणवचनत्वात्सन्दिग्धते तत्कः पुरन्धि-
रिति । भग इत्युत्तरम् । योऽयं पुरस्तात् पूर्वतः “शुद्धी-
भगम्” इति तस्य अयम् अन्वादेशः पुनर्वचनम् इत्येकम्
औचार्यमतम् । इन्द्रः पुरन्धिरित्यपरम् मतम् । कुतः ?
स हि इन्द्रः बहुकर्मतमः अतिशयेन बहुकर्मा । अन्ये-
भ्यो देवेभ्यः । धीरिति कर्मनामस्य पठितम् (निघं० २-१
२१) तयस्य पुरं स पुरन्धिरिन्द्रः । अथ च पुरां दारयितु-
तमः । पुरां मेघीषानामतिशयेन दारयिता । वरुणः पुरन्धिः ।
इत्यपरम् मतम् । कुतः ? तं हि अन्यत्रापि प्रज्ञया
बुद्ध्या स्तौति मन्त्रहृत् । तथया—इमामिषादि ।

“इमामूनु कवितमस्य मायां मुदी देवस्य नकिराद्वर्षे ।
एकं यदुद्रा न पूणस्येनारासिञ्जतीरुचनयः समुद्रम्” ॥

अत्रेवार्थम् । त्रिष्टुप् । वारुणी । कवितमस्य मेधावित-
मस्य (प्रकृतप्रज्ञस्य) देवस्य स्रोतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुण-
स्येमां सर्वप्रसिद्धां महतीम् मायां प्रज्ञां न किः नैव
कथित्वाद्वर्षे आधर्षयितुम् (अभिर्भवितुं) शक्नोति स
ऊन्विति पुरणी ॥ यत् यस्मात् एनीः गमनशीलाः
अवनयः नद्यः (निघं० १-१३-१) बहुद्योऽपि आस्ति-
ञ्जतीः । सततमुदकमासिञ्जन्त्यः (सर्वेदोदकेन पूरयन्त्योऽपि)
एकम् अपि समुद्रम् उद्रा उदकेन । उदकशब्दस्योदन्भावः
(पा० ६-१-६३) न पूणस्ति न पूरयन्ति न पूरयितुं
शक्नुवन्ति । तदेतद्वरुणस्य कर्मलक्ष्योऽस्य प्रज्ञामहत्त्वम् ॥ १ ॥

एवमत्र वरुणः प्रज्ञया श्रूयते । धीरिति च प्रज्ञानाम् (निघं०
३-१-७) सा यस्य पुरीं (बह्वीं) स (वरुणः) पुरन्धि-
रित्युपपद्यते ॥

रुशदिति वर्णनाम, रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः ॥

“समिद्धस्य रुशददक्षि पाजः ॥”

इत्यपि निगमो भवति ॥

(ऋ० सं० ३-८-१२-२) (१३)

१. अत्र नासत्यावन्तरापि सन्ती न सन्दिग्धेने, तयोर्द्विवचन-
वाच्यत्वात् । एकवचनान्तरत्वाच्च पुरन्धिरशब्दस्येति दुर्गः ॥

२. शुद्धपुराणमित्येतिहासिकाः । तथाचात्र पुरशब्दस्यैवागमम्
इति बोध्यम् ॥

३. आदिलोऽत्र वरुण इति दुर्गः । स ह्यन्तरिक्षे उदकमा-
ह्नोति । “शृत् वरुणे” (सा० उ०) “ऊर्ध्वारिभ्य उन्नत्”
(उ० ३-५०) इत्युनन् प्रत्ययः । अत्र पक्षेऽवनयः शलुपमान-
पदम् । एनीः पन्थः । शुद्धा गमनशीला वा सततमुदकमादाया-
दित्यसंग्रहं गच्छन्त्यो रश्मयः । शिञ्जत्यस्य आर्षः । इत्येवं तत्रैव
(दुर्गव्याख्यानम्) व्यक्तं द्रष्टव्यम् ॥

४. विज्ञातुम् ॥

५. अन्तरिक्षविज्ञारादिति समुद्रात्पूरणपर्यन्तम् । (यदेतत्पूर्वत-
नेन भूषेणामिदितमनेन च) ॥

अथ रुशत् (५२) इत्यनवगतम् । रोचतेरित्यादि निर्वचनम् । “रोचन्म” इत्यनवगतः । तथाच “रुच दीप्तौ” (भा० आ०) इत्यस्य “संक्षत्तुम्पदेहत्” (उ० १-७९) इत्यादिनाऽतिप्रत्ययो गुणभावश्चकारस्य शकारश्च निपात्यते । अत्र निगमः समिद्धस्येति । तथाहि—

“अबोधि होतां यजथांय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् । समिद्धस्य रुशददृशि पाजो महान् देवस्तमसो निरमोचि” ॥ इति ।

गविष्ठिरुयोरार्षम् । आग्नेयी त्रिष्टुप् अमिचयने इष्ट-
कोपस्थाने विनियुक्ता । अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निः ।
देवान् यष्टयान् । यजथाय यष्टुम् । अबोधि बुध्यते
लब्धं छुः (पा० ३-४-६) एवमप्रपि । स अग्निः ।
प्रातःकाले सुमनाः शोभनमनस्कः । यजमानानुग्रहबुद्धिः ।
सन् ऊर्ध्वः अस्थात् उतिष्ठति । समिद्धस्य अस्य
रुशत् रोचमानम् पाजः बलम् (निर्घ० २-९-२)
उवात्सलक्षणम् अदर्शि दृश्यते । अथ तथाभूतः महान् ।
देवः अन्धकारात् निरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥ २ ॥

एवमत्राश्रयधिकाराच्छब्दसारूप्याच्च “रुशत्” इति “वर्ण-
नाम” इत्युपपद्यते ॥ ४ ॥ (१३)

अथ रिशदसः (५३) इत्यनवगतम् । “रेशयदा-
सिनः” इत्यनवगतः । अत्र निगममेतत्तावदुपन्यस्यति—

“अस्ति हि वः सज्जालं रिशदसो देवासो
अस्त्याप्यम् ॥” (ऋ० सं० ६-२-१२-५)

अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदासिनो
देवा अस्त्याप्यम् । आप्यमाप्नोते ॥

अस्तीति । अस्य “प्रणः पूर्वसौ सुवितायं बोचत मधु
सुह्राय नय्यसे” इति उत्तरार्षेयम् । मनोर्वैवल्यतस्येयमार्षम् ।
सतोद्भूतः । वैश्वदेवे सुक्ते । हे रिशदसः रेशयदासिनः ।
रिशतां हिंसतामसितारः ? अत्रान्तर्भावितपण्यर्थो रिशतिरव-
गन्तव्यः । देवासः देवाः (योज्यमाना मरुदादयः । घः
युष्माकं सज्जालम् परस्परं समानजातिभावो देवत्वम् “संज्ञा-
पूर्वको विधिरित्यादि” (पा० १४) इति आदिद्वयभावः । मावे
ह्यत्र प्यन् (पा० ५-१-१२४) अस्ति हि विद्यते लङ् । किञ्च
आप्यम् आपिर्वैभुस्तस्य भावः बन्धुता अस्ति । दुर्गस्तु

१. रोचत इति रुशदप्रतिशेपो उवात्सविभूतप्रकाशरूपोऽनेना-
भिधीयते । यद्वा रुशेहिंसारादौ (द्रु० प०) रोचयलये वर्तमा-
नाष्टः शतरि रूपम् ॥

२. रेशयतां हिंसयितुं गमसितारः । गितिः (पा० ३-२-
७८) रेशयत आशुयानि येऽस्मिन्ति ते इति दुर्गः । “रेशयदा-
रिण” इति केविद्धधीयते निर्वचनम् । तेषां रेशयन्तं हिंसन्तं
दारयन्तीत्यर्थः ॥

३८ ति०

आप्यमाप्तव्यं (धनादि) मनुष्यैरस्तीत्यर्थमाह यथा भाष्यम् ।
यत एवमतो ब्रवीमि—पूर्वसौ प्रथमभाविने नवव्यसे नवीयसे
नवतराय च सुविताय दुग्ताय सुभोगाय स्थानाय (खभू-
ताय) सुह्राय सुहाय च (निर्घ० ३-६-१६) (उभयमु-
दिश्य) नः असभ्यम् मधुं शीघ्रम् प्राधोचत वृथमभ्य-
नुजानीत । अभ्युदयधनानि प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेः “रिशदसः रेशयदासिनः,
रेशयदारिणो वा” इत्युपपद्यते ॥ आप्यमाप्नोतेरिति निगम-
प्रसक्तस्य निर्वचनम् । तथाच “ऋहलोर्ध्वत्” (पा० ३-१-
१२४) इति कृत्यप्रत्ययः । सत्तार्हार्थे (पा० ३-३-१६९)
भवति ॥

सुदत्रः कल्याणदानः ॥

अथ सुदत्रः (५४) इत्यनवगतम् “सुदान” इत्यनवगतः ।
सुरत्राभिपूजितार्थं इत्याह कल्याणदान इति । तदेतदभिधेयव-
चनम् तथाच सुर्वीद्वातेः ह्रस्वः । बाहुलकाद्ग्रावः । ह्रस्वं वा ॥

अत्र निगमसुदाहरति—

“त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायः” ॥

(ऋ० सं० ५-३-१७-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

त्वष्टेति । अस्य “ता नो रासज्जातिषाणो वसून्वा रोदसी
वरुणानी वृणोतु । वरुणसिः सुत्राणो नो अस्तु” इत्यादिः ।
वशिष्ठस्यापि त्रिष्टुप् । वैश्वदेवो । स्यूहके दशरानि वतुर्गोऽहनि
वैश्वदेवे शक्ते वस्यते । ताः देव्यः (देवपत्न्यः) याः राति-
षाचः रातिं हविर्दानं सचन्ते सेवन्ते, विवः (पा० ३-२-६४)
“रा दाने” (अ० प०) “पच सेवने” (भा० आ०) नः
असभ्यं वसूनि धनानि यान्यसौकमयीष्टानि रासन् प्रय-

१. मनुष्यैः प्राप्तव्यं धनार्थैर्नवीयसाधनमस्ति शुभामकमितीश्वरा
युवमित्यभिप्रायः ॥

२. अत्र “वी गतिव्याख्यादौ” (अ० प०) पठितः तत्र बी-ई
इति छेदं व्याकृतविदो मन्यन्ते । नैरुक्तारु वि० इत्यपि, विनियम-
नाविदोदयः । ततः कः ॥ यद्वा ह्रस्वमेव भातीयोद्भूतत्वात् ॥

३. तादर्थ्यैचतुर्थ्यां (पा० १-४-४४ वा०) अयमर्थो
लभ्यते । तादर्थ्यैचतुर्थ्यापकारकभावः सम्बन्धः । “कृतवित्त-
समासैः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने”ति निबन्धमाह ॥

४. यद्यपि—अमरेण “द्राव्यमङ्गुल-सपथि हुते” इत्येवं सङ्कारो
मङ्गुलशब्दः पठितः । युज्यते च सः “दुग्मस्यो शुद्धौ” (द्रु० प०)
इत्यसाद्वाङ्मूलकानुप्रत्यये “मरिजन्तसोशेनी” (पा० ७-३-
६०) तिगुति“रस्कोः” (पा० ८-२-२९) इति सलोपेऽनुस्वार-
रपरसर्गवर्णनोप्राप्तत्वात् । तथापि छन्दस्यत्र मलोपो द्रष्टव्यः ।
छन्दसि वृद्धावुपि वृद्धासनासिद्धत्वात् ॥

५. सायणस्तु ता इति “शेदछन्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-
७०) इति छका सानीत्यर्थेनायुर्मयैमाह ।

कृच्छ्र (दवृत्त) इत्यर्थः । “रा दाने” (अ० प०) लोचये लृङ् (पा० ३-४-६) अहमाव आषे । अपि व रोदसी रुद्रस्य पत्नी वावापृथिव्यौ वा वरुणानी वरुणस्य पत्नी च आशृणोतु आभिसुख्येय स्थित्वाऽर्कणयन्तु । किञ्च वरुणीभिः उपद्रवाणां वारसित्रीभिः वरचितव्याभिषेयो देवपत्नीभिः सहितः सुदत्रः कल्याणदानः स्वध्या तदात्म्यो देवः (विश्वकर्मा प्रजापतिः) नः अस्माकं सुशरणः स्वाधरणः (सुशरणप्रदः) अरुन् भवतु । रायः धनानि च विदधातु अर्पयतु ॥ २ ॥

एवमत्र “रायः” पदसम्बन्धात् “सुदत्रः=कल्याणदान” इत्युपपद्यते ॥

सुविदत्रः=कल्याणविद्यः ॥

“आग्ने याहि सुविदत्रैर्भिरर्वाङ्” ॥

(ऋ० सं० ७-६-१८-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ सुविदत्रः (५५) इत्यनवगतम् “सुविद्यः” इत्यनवगतम् । इन्द्राण्यभिपूजिताथे इत्याह-कल्याणविद्य इति । तदेतत्प्रभियेयवचनम् । अत्र सुपूरोत् “विद हाने” (अ० प०) इत्यस्मात् “अभिनक्षिजि०” (उ० ३-१०५) इत्यादिना विहितोऽत्र प्रत्ययो गुणभावश्च बाहुलकाद्भवति । अत्र निगमः आग्ने याहीति । तथाच—

“ये तांतुर्देवरा जेहमाना होत्राविदुः सोमंतष्टासो ब्रूकैः । आग्ने ०० वाक् सुवैः क्रव्यैः पितृर्भिर्वैर्मंसस्रिः” इति ॥

शक्त्वास यामायनस्यार्षम् । त्रिष्टुप् पौत्री । पितृवज्ञे सिष्टकृ-
ष्टाज्येवा । जेहन्ना देवान् प्रति “देवमनुष्ये” (पा० ५-४-५६) इत्यादिना द्वितीयान्तात्त्राप्रत्ययः । असर्वेभिर्भक्त्यन्तलाद-
ध्ययलम् (पा० १-१-३८) पाणिनीये तु—जेहमानाः
गच्छन्तः । जेहतिगतिकर्मसु पठितः (निषं० २-१४-९४)
“सिंह गतौ” “जेह प्रयत्ने” (आ० शा०) अत्र गतावित्यनुव-
र्तते । अतः शानन्ति शपि “आने मुक्” (पा० ७-२-८२) “ओहाङ्
गतौ” (उ० शा०) इत्यस्य रूपमिति स्कन्धस्यामिनः । क्रमेण
देवसं प्राप्ता इत्यर्थः । होत्राविदुः स्तुतिविदः । होत्रा हि वायु-
भ्यते । ह्यते हानया मन्त्ररूपया हविः । “हु दानादनयोः”
(उ० प०) “हुयामाहुभक्तिभ्यलन्” (उ० ४-१६५) इति
प्रत्ययः । यद्वा होत्रेति यज्ञानाम् (निषं० ३-१७-८) यद्वा-

१. ऋच्येकवचनं वरुणायभिप्रायकम् । अत एव सायणः
“वरुणानी वरुणस्य पत्नी अभि शृणोत्वसदीयं स्तोत्रम् । रोदसी
वावापृथिव्यौ चाभिशृणोताम्” इत्येवं व्याख्यातम् ॥

२. सदाश्वे विनाभि तगोये लृयीयाया अनुज्ञासनसिद्धिराद्य ॥

३. ह्यते हानिम् हविति । यश्च वाऽनुष्यते, तत्साध्यत्वात् ।
“वानं यच्छति वाग्ने यशः” इति शाण्डिल्यम् (१० ब्रा० ५-४-
५-४-५) तथाच ऋतुयाजप्रियेषु दशमे प्रैवे—“बृतेम् तद्वोर्वय-

न्यम्यकतुं वेदितारः । अर्कैः अर्चनीयैः “अर्च पूजयाम्”
(आ० प०) “कुशाधाराधिकलिभ्यः कः” (उ० ३-३८)
इति करणे कः । सोद्वैर्मेतैर्वा स्तोमतष्टासः स्तोमानां सम्यक्
कैतारः ये पितरः । तांतुः लृप्यन्ति । हे अग्ने ! त्वं तैः सुवि-
दत्रैः सुविदत्रैः कल्याणविद्यैः पितृभिः साकम् । अर्वाङ्
असदभिसुखमागल्य सत्यैः यथावत्संस्कृतैः कव्यैः पितृदेव्यैः
धर्मसद्भिः धर्म इति यज्ञनाम (निषं० ३-१७-१५) तत्सा-
दिभिस्त्वगतैर्हविर्भिस्तुपिमुपयाहि उपगच्छ । यद्वा सत्यै-
रविंसवादिभिः (सत्यवादिभिः) कव्यैः कव्यं नाम पितृदेवत्यै-
हविस्तत्सम्बन्धिभिः कव्यवाहैरित्यर्थः । अथवा कविर्मिंसवा-
दिभिः स्वायिको यत् धर्मसद्भिर्गृहसादिभिर्गृहैऽमीर्देवं सीदतिः
पितृभिः साकम् आयाहीति । अन्त्राध्याहृत्यः । यद्वा अर्वा-
दित्येवाभिसुखवाच्यव्युत्पत्तं प्रातिपदिकमाह्वयिभ्यानायाकमिति
नाथ्याहारयासः ॥ ४ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यात् “सुविदत्रः कल्याणविद्य” इत्युपपद्यते ।

आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्यानुषक्तं भवति ॥

“स्तुणन्ति बर्हिर्ऋनुषक्” ॥

(ऋ० सं० ६-३-४२-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ आनुषक् (५६) इत्यनवगतम् अनुषक्तम् इत्यन-
वगतम् । आनुपूर्व्यस्य नाम इत्यर्थवचनम् । अत्र तिगमः
स्तुणन्तीति । तथाच—

“आ प्रा ये अग्निर्मन्त्रते स्तुणन्ति बर्हिर्ऋनुषक् । वेपु-
मिन्द्रो युवा सखा” तिगो कस्याप्यम् । गायत्री । बृहतीसहस्रे
त्र्युवासीति तु वित्युक्ता । ये एवैर् ऋपयो यज्वानः । नित्यमग्निम्
आ आभिसुख्येनावस्थिताः । इन्द्रधत्ते दीपयन्ति । वेपाम् च
युवा नित्यतरुणः इन्द्रः सखा समागस्यानो याज्ञे कर्मणि भवति
त एव यज्ञे तु बर्हिः ऊषान् । आनुषक् अनुषक्तम् । आनुपूर्व्येण
चिन्तुम्या” (ऋ० सं० ४-२-१९-३) इति तिगमः । तथाच
यश्च वचनोऽप्ययं होत्राशब्दः कोऽसिः शब्दस्याभावात् ॥ यथा
दारशब्दः पुंवचनः । “होत्राभ्यदृष्टसि” (पा० ५-१-
१३५) इति निर्देशकः ॥

१. “तक्षु तन्मकरणे” (सा० प०) तत्तत्पुत्रन्तस्यैव वर्णव्य-
त्यय आर्पोऽनवगतव्यः ।

२. गिनिना साच्छीक्यापेनायमर्पोऽभिषोत्यते । सततकरणं
हि साच्छीक्यम् ॥

३. “साधधारणं हि सर्वं वाक्यमन्मशो वायुमक्ष इत्युक्ते अप
एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यत” इति मंडाभाष्यादेव-
मवधारणपरतया दुर्गाचार्येण व्याख्यातम् ॥

४. जार्येकवचनमत्र बर्हिरेत्यतः कुशमित्युक्तम् ॥

५. पुरस्तादुक्तिगत उपरतः पश्चादग्नेर्मूलकत्वाच्छादयन्नित्येवम्
परितरणकर्मणि कुशकण्डिकावायुमकुमुल्य तथाचैतत्क्रियाविशे-
षणम् ॥

स्तुणन्ति अच्छादयन्ति “स्तुत् आच्छादये” (भ्या० उ०)
चेतरेऽयञ्जानः । अग्निप्रज्वालनं बर्हिस्तरणं च समानकर्तृकमेव
तदपीन्द्रासुप्रहोदिव भवति नात्यथेति सन्धार्यः । अत्र घ इत्य-
नर्थको निपातः पदपूरणः “ऋषि तुषये०” (पा० ६-३-
१३३) ति दीर्घः ॥ १ ॥

एवमत्र बर्हिःसम्बन्धा-“दातुषक्” “इति” एतत् “आतुष-
व्यस्य नाम” इत्युपपद्यते ।

तुर्वणिस्तूर्णवनिः ॥

“स तुर्वणिर्मह्यं अरेणुपौंस्यं” ॥

(ऋ० सं० १-४-२१-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ तुर्वणिः (५७) इत्यनवगतम् तूर्णवनिः इत्यर्थव-
चनम् । तूर्णं हि यः सम्भजते स तूर्णवनिः “वन सम्भक्तौ” (भ्या०
प०) “हन्सवैधातुभ्यः” (उ० ४-११४) इतीन्द्रप्रत्ययः ।
तूर्णशब्दस्य च तुर्भाव आर्यः । सायणस्तु “तुर्वा हिंसायाम्”
(भ्या० प०) इत्यस्मादौगादिकं निप्रत्ययमाह ॥ सात्रूणां
हिंसा क्षिप्रकारी वा ॥ अत्र निगमः स तुर्वणिरिति । अस्य
“गिरेर्भूषिर्नं आजते तुजा शर्वः । येन शुण्यं सायिनंमायुसो
मह्यं दुष्ट आभूषु रामयुष्टिदामनि ॥” इति शेषः । सर्व्वलमापन्न-
स्त्वस्त्वायैम् ऐन्द्रो जगती । तैषुवतेऽहनि निष्कैवल्ये शक्ते
शस्यते । स इन्द्रः तुर्वणिः तूर्णवनिता (यो हि तूर्णं सम्भजते
सात्रुवधाय स्तोतारं) क्षिप्रकारीत्यर्थः । महान् प्रदुष्टश्च
प्रभावतो भवति । स एव च आयसः अयोमयकचचक्रुकदेहः
दुष्टः दुष्टानां सात्रूणां घर्तो (भवस्थापयिता) “बृह अवस्थाने”
(दि० आ०) इत्यस्मादन्तर्भावितप्रत्ययः “मूलविभुजादि०”
(पा० ३-२-५) त्वाकप्रत्ययो यणादेशश्च । रलोपद्वान्दसः ।
मदे सोमपानेन हर्षं सति । येन बलेन शुष्णं सर्व्वस्य शोष-
यितारम् **मायिनम्** मायाविनमस्रमुरम् । **आभूषु** काराग्रहेषु
(बन्धनौलयेषु) **दामनि** बन्धके निगडे नितरां **रामयत्**

१. सत्यनामा कश्चनर्षिः सहीन्द्र एव प्रादुर्भूवेति याज्ञिकानां
प्रतिपत्तिः ॥

२. “कारा स्वाग्रन्थनालये” इत्यमरः ॥ आभूषुशब्दः कारा-
शुद्धवचनतया सायणेनैव व्याख्यातः । दुरीस्तु-अरेणु पौंस्य इत्येकं
पदमुपादाय अन्तरिक्षे हि यद्वक्तं भवति तत्र न रेणवः सन्तीति तया-
भूते पौंस्ये बले (निर्व० २-१०-२४) अन्तरिक्षे सङ्क्रामे (निर्व०
२-१७-४०) वा । “पुंसमग्निवर्द्धने” (जु० प०) “अद्वयादित्वात्”
(उ० ४-१०८) साधुः । तुजा-दुष्टेन वज्रेण (निर्व० २-२०-
१३) आरु आकारः । (पा० ७-१-१९) प्रगृहीतेन शवः श्विभो
कश्चिदः । (आतिशायनिकस्येष्टनो लुक् आर्यः) गिरेः पर्वतस्य भू-
षिर्नं शङ्खमिबोच्छ्रितः आजते दीप्यते । येन वज्रेण तिलं शुण्यं
शोषयितारं मायिनं-प्रभावान्तम् (निर्व० ३-९-९) अमुरश्च इति
शेषः । मेवमिति तदर्थः (निर्व० १-१०-२९) आयसः देवा-

व्यवासयत् तत् शवः बलम् “दुषोधि गति दृष्टोः” (भ्या० प०)
“श्वः सम्प्रसारणं च” (उ० ४-१८८) इत्यसुत् । श्वयतिव-
र्द्धतेऽनेनेति (निर्व० २-९-३) पौंस्य पुंनिर्वारिः कर्तव्ये
सङ्क्रामे अरेणु अनवर्गम् तुजां सात्रूणां हिंसकं सत् आजते
दीप्यते । अत्र दृष्टान्तः गिरेः पर्वतस्य भूषिर्नं शङ्खमिव ।
तद्यथोन्नतसदीप्यते तद्वत् । यद्यपि यथिशब्दः “श्विः स्वाङ्गवने
श्वत्यवाटिकायां च योषिति” इति मेदिनीकोशे भर्जनादावेवो-
क्तस्तथापि श्वत्यवाटिकाप्रदेशतयाऽद्रिदृष्टमिदं श्विपदेनाभिहितं
सायणद्वुर्गोदिति ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेश्च “तूर्वणिः” “तूर्णवनिः”
इत्युपपद्यते ॥

गिर्वणा देवो भवति । गीर्मिरेन वनयन्ति ॥

“जुष्टं गिर्वणसे बृहत्” ॥

(ऋ० सं० ६-६-१२-७)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ गिर्वणाः (५८) इत्यनवगतम् “गीर्वणनीयः” इत्य-
वगमः । देवोऽभिषेयः गीर्मिरेत्यर्थवचनम् । गीर्मिः सुति-
निः । घनयन्ति सम्भजन्ते (साधे णिच्) इति श्रीनिवासः ।
तथाच गीःशब्दोपपदा “द्वन सम्भक्ति” (भ्या० प०)-स्यस्मा-
ण्यन्तादृष्टिनि (उ० ४-१८८) वनेर्षेडादिसेन मित्संज्ञकाङ्का-
खलम् (पा० ६-४-९२) गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घोभावश्चा-
न्दसः । “पूर्व्ववदास्तस्यायामगः” (पा० ८-४-३) इति नस्य
णलम् । जुष्टम् इत्यादिनिगमः । तथाच—

“आमासु पुकर्मैर्यु आ सूर्यं रोहयो द्विवि ।

वर्मं न सार्मन्वतपा सुवृत्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत्” इति ॥

उन्नेषसः प्रियमेधतो वा आर्यं बृहती ऐन्द्रे सृजे । हे इन्द्र !
तम् आमासु अपकाशु अप्राप्तयौवनासु गोषु पक्वं परितन्त-
पूर्णं पयः प्रेरयः प्रेरितवान्प्रवर्तितवानसि । अत्र “तस्यादामा
सती पक्वं दुधे इति ह विज्ञायते । तदिदमायायां संज्ञां गवि
शतंपय” इति दुर्गः । किञ्च द्विवि ब्रुलोके सूर्यम् आरोहयः

म्रलयन (-गमन)-शीलस्य सोमस्य मदे-प्राप्ते सति दुष्टः दुर्घरः
शत्रूणां आभूयः उपर्युपरि आत्मनो मविषुमिच्छन् सामयश्विदामनि
दाक्षीयन्वामयस्यु प्राबल्यदित्यर्थ इति नैकतपक्षेण छिन्नं व्याचख्यौ ।
“द्वलोपः” (पा० ६-२-१११) इति दीर्घोभावेऽत्र छेदः ॥
अत्र रमेरमन्तत्तामिसरे “मितां ह्यसः” (पा० ६-४-९२)
इत्युपधात्त्वसत्त्वं “संशोपूर्वको विधिरनिलः” (प० ९४) इति
परिमाणप्राज्ञ भवति ॥ अद्वामावस्तु “बहुलं छन्दसमाव्योषेति”
(पा० ६-४-७५) इति ॥

१. रैषुवदाच्छादकत्वात्तदर्थं रेणु तद्विपरीतमनर्थक्यारेणु ॥

२. “तुज हिंसायाम्” (भ्या० प०) इत्युपधकक्षणः कः
(पा० १-१-१३५) “क्षपां सुल्लि” (पा० ७-१-१९)-
त्वादिना सोराकारादेशः ॥

अवरोपितवानिति । अथ परोक्षैकतोऽद्वैतः । तथाचेन्द्रमुक्त्वा
सोऽनुवाह—हे खोतारः ! यं सुबुक्तिभिः खोमनाभिः सुति-
भिः जुष्टं त्रिंशद् बृहत् तदाख्यं धर्मं न धर्मं प्रलेखेदेवकं
तापस्यैव सुतं सुष्टु-सुगुणमिति दुर्गैः । सामन् साम "सुपां
सुसुनि" (पा० ७-१-३९) ति द्वितीयाया लृक् । गिर्वै-
षसे घृतिसम्भवेऽस्मा इन्द्राय । तस्यदिश तपत स्थानकर-
णासुप्रधानवद्वचारयत्तेत्यर्थः । सायणसु—तपत—इन्द्रं तीक्ष्णीकृत
प्रवक्ष्यत सुतिभिः । अत्र दृष्टान्तः धर्मं न, यथा धर्मं वीपन-
शीलं प्रवर्ष्य सामन-सामभिः "सुपां सुसुनि" (पा० ७-१-
३९) इति तृतीयाया लृक् । तपन्ति तद्वत् । ततो गिर्वैषसे
गीर्षिवननीयायेन्द्राय जुष्टे प्रीतिकरं पर्याप्तं वा बृहत्साम गायत=
इत्येवं व्याख्यात् । अत्र "तपता" इति दीर्घ आषेः (पा०
६-३-१३७) ॥ ७ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेश्च "गिर्विषाः=देव" इत्यु-
पपद्यते ॥ ५ ॥ (१४)

अथ "असूतैःसूतैः" (५९) इत्येते अनवगते । "असूतैर्मी-
रिताः" "सुसमीरिते" इत्यवगतस्तत्र निगममेव तावद्वाच्यति—

"असूतैः सूतै रजसि निपत्ते ये भूतानि सम-
कृष्वन्मिमानि ॥" (ऋ० सं० ८-३-१७-४)

इति । अस "त आयजन्तु द्रविणं सन्मसूतं ऋषयः पूर्वं ज-
रितान्तो न भू(मं)ना" इत्यादिः ॥ विश्वकर्मेणो भोवनलेयमायम् ।

१. सावित्रेयानिति । तथा चाख्यायते—पूर्वं पण्योनामाह्वरा
अक्षिरसां गा अण्डलाप्यवाह्राद्वे कसिश्चित्पदे ताः सापित-
वन्तः । ततोऽक्षिरस इन्द्रं द्रुष्यता गाः पुनरसम्भवाद्देहि तैश्च
इन्द्रो गवां स्थानं तमसाऽऽहृतं दृष्ट्वा तत्र गोदशैनाय बुभुक्षे सर्व-
प्रकाशकं सूर्यमारोहितवानिति ॥

२. एवं हि व्याख्याक्रमो गन्धर्वसकृदभूद्विज्ञोऽपस्तात् ॥

३. विश्वैर्हमनेनेति विग्रहे निपातः (ङ० १-१४९) "ए क्षर-
णवीर्योः" (जु० प०) यदा धरलक्ष्मणेन "ए सेके" (स्वा०
प०) इति मातृजिवीक्षिताः । "धर्मैः खारातये श्रीमेऽप्युष्णले-
दाम्बुनोरि" इति मेधेति ।

४. अक्षरम्पूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च "ईर गतो" (अ० आ०)
रसस्य निष्ठार्या छान्दसत्वादिद्विभाव ईकारस्य पूर्वसंघर्षो दीर्घोक्षो-
दरस्य । प्रथमावबुधवचनान्तमाचमिति भाष्यकृष्णांस्त आह । अत्रार्थे
असु-मागः स च बाहुः "बोडं बाहुः पवत प्र पाणः" इति
श्रूयते । तेन समन्तादीरिता श्लेघनवगमः सप्तम्येकवचनमिति
सायणादयस्सप्तमे अयं सरण(गमन)प्रवर्तिते स्वादे, यज्ञे सरण-
सहिते जनमात्मके रजसि लोक इत्येवमर्थः । यदा ये स्वाप-
रजङ्गमारमेके जगति बर्तमानानेताम्प्राणिनस्तेजसा समकृष्वन्
ते पूर्वं ऋषयो द्वाहरो रथमनोऽस्मा आदित्यात्मकाय विश्वकर्मेण
द्रविणं तेज आयजन्तु इति सायणः ॥

५. अत्र मकाररहितः पाठः सायणेन धृतः । तत्सहितश्च
दुर्गेण ॥

विश्वकर्मेदैवत्यं त्रेष्टुभम् । "वैश्वकर्मेणीभ्यां जुरोती" इत्युक्तमभि-
प्रणयने, तत्र विनियोगः । ये माध्यमिका देवगणाः मेधा इतरे
च मरदादयः । असूतैः असु-समीरिताः वातसमीरिताः सन्तः ।
"सुपांसुसुनि" (पा० ७-१-३९) ति जसश्चोभावाः । सूतैः
सुसमीरिते विसृष्टे निपत्ते निषण्णे निषलमवस्थिते रजसि
अन्तरिक्षलोके "रजस्तु ज्योतिद्वकलोकास्तुतिदमवाचकम्" इत्य-
भिधानं देवराज आह । "रजो रजतेर्गतिर्कर्मण" इति माधवः ।
गम्यते हासौ पुष्पक्षुद्रिः । रजतेर्वा "भूरक्षिभ्यां कित्" (उ०
४-२१९) इत्यसुन् । अनुरजयति होतरसर्वं स्नेन स्नेन व्याप-
रणे प्राणिनः । तथाच निरुक्तम् "लोका रजस्तुच्यन्ते" इति
(४-१९-३) इमानि भूतानि एतान्प्राणिनः समकृष्वन्
समस्तानि कृतवन्त इति दुर्गैः । सप्तम्यधनादिनाऽप्यजयति
सायणः । ते समस्यै सर्वस्य भूतनामाय । समशब्दोऽत्र सर्वप-
र्याय इति दुर्गाधायः । द्रविणम् उदकम् आयजन्त आभि-
मुख्येन ददति । लब्धे लृक् (पा० ३-४-६) असौ विश्व-
कर्मेण द्रविणं पुरोडाशादिलक्षणं धनं सैः सम्यक् आयजन्त
सर्वतो यजन्त इति सायणः । अत्र दृष्टान्तः ऋषयः पूर्वं
जरितारो न भू(मं)नेति । जरितारः खोतारः जरतिर-
न्यतिकर्मा नैरुक्तो बाहुः (निघं० ३-१४-७) ततस्तु (पा०
३-२-१३५) तच्छ्रुते कर्तारि । पूर्वं ऋषयो विश्वसुता भू-
(मं) ना न भूना महता कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सन्नेगेव । तैर्हि
तेन सर्वो भूतप्रातः पूर्वं खड्गोऽगृहीतश्च । एवं ते (भार-
) रसेन (उदकेन) पृथिवीं तपयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति ।
इत्येवं भाष्यकृद्वदन्तोऽर्थः ॥ ४ ॥

तथाच माध्यम्—

असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता
माध्यमिका देवगणास्तै रसेन पृथिवीं तपयन्तो
भूतानि च कुर्वन्ति ॥

इति । अत्र—

त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् ॥

प्रतिवचनं प्रति निर्वचः विधानमिषान्योन्यतरम् । तद्वि-
क्रान्तं पूर्वसूक्तम् तच्छब्देन पूर्ववचनस्योपशानं च पश्चाच्छब्दे-
नेति श्रुत्युक्तमेव यत्तच्छब्दोपादानेन सन्धपाठकमेण द्रष्टव्यम-
र्थकमे तु यच्छब्द एव पुरस्तादुपादेयः । पश्चाच्च तच्छब्द इति
भावः । तथा चोक्तम्—

"यच्छयोगः प्राथम्यमिमास्तुदेव्यलक्षणम् ।

तच्छब्द एवकारस्य सावित्रेयस्य लक्षणम्" इति ॥

१. यवपयं बलायैषु (निघं० २-८-२६) वनायैषु च
(निघं० १-१०-२५) पठितस्तथापि द्रविणं स्पन्दासः शम्बर-
मिलेवं जलपयोषसपाठादुदकाथैताम्यस्य भाष्यकृता (गार्क्येन)
दक्षिता ।

२. यत्तमेव "जरितारो न भूते" इत्यस्य खोतारो यथा भूना
भूना महता लोभेण यजन्ति तद्वत् ये महर्षयोऽहंते यज्ञे सावर-
जङ्गमारमेके इत्येवं भाष्यस्या द्रष्टव्यम् ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेषु “अस्तु” “सुते” इत्येतयोः
“अस्तुसमीरिताः” “सुतेसमीरिते” इत्येते शब्दसमाधी उपपद्येते ॥

अथ अभ्यक्त (१०) इत्यनवगतम् । “अमाक्ता” इति वा
“अभ्यक्ता” इति वा शब्दसमाधी । ऋष्टिः (शङ्खविज्ञेयः)
अभिधेया तां हि सङ्क्रमे वात्रयो मन्मते मामेषा प्रत्यक्षिता
(क्षिप्ता) मामेषा प्रत्याक्षितेति । तथाच मांसवदे द्वितीयक-
वचनान्ते उपपद्येतेऽन्तेः क्तिप् नकारलोपे मांसवदस्य इदमो द्रष्ट-
व्योऽकारोपजनेन च भाष्यम् । क्षिप्ता सती मां प्रतीव गतेष्व
म्यक् । यद्वाऽभिपूर्वाद्धन्तेः क्तिनि अभ्यक्वसती भकारस्य भका-
रापत्त्याऽम्यक् । णात्प्रत्यक्षिता । यद्वा अमाशब्दः सहायं
निपातः । अमाक्वसती अभ्यक् सहाय्येत्यर्थः ॥

तदेतस्मिन्मनुष्येन दर्शयति—

“अभ्यक्ता तं इन्द्र कृष्टिः” ॥

(ऋ० सं० २-४-८-३)

अमाकेति वाऽभ्यक्तेति वा ॥

अभ्यगिति । अस्य “अस्ते सन्नेभ्यम्भं मृद्वतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्विष्मात्तुले शुशुक्कानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि” इति
शेषः । अगस्त्यस्यार्थेऽग्निष्टुप ऐन्द्रो छन्दोमेघे द्वितीयेऽद्धति मरु-
त्पत्तीये शङ्खे शस्यते । हे इन्द्र ! ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिः
देवणा शक्तिर्वैष्णव्यायुचविशेषो वा यदा अभ्यक्त आभि-
मुख्येन मेघमक्षिता भवति विदारणाय अथ तदा मरुतः
वायवः तदादया वैश्वविशेषो वा तेऽपि तदनुविष्टस्यैव
अस्ते असम्भ्यम् असदर्थम् “द्वीपां शुल्लिगं—” (पा० ७-१-
३९) ति भ्यसदर्थोभावः । सन्नेभि पुराणम् (निर्व० ३-
२७-४) पिरकालं सङ्गृहीतम् अभ्यम् उदकं (निर्व० १-
१२-८९) जुनन्ति वेगेन क्षिपन्ति (गमयन्ति) “जुन गती”
(तु० प०) लट् । दुर्गस्तु सन्नेभि पिरप्रतममर्थं बहूदकमिह
पातयितव्यमिति स्वाभ्युधानि मेघविदारणाय जुनन्ति गमय-
न्तीत्यर्थं व्याचक्षौ । किं च सर्वेषामेवायुधानां मध्ये भावकैव
शक्तिः । अतस्ते अत्युपकीये कांठे शुशुक्कान् शु आशुगामी
(नि० ६-१) शुक्लान् वेदीयमानान् अग्निश्चिद् औत्तिरिव ।

१. वर्तनीत्यर्थः । इष्टया सस्यादिसदृशो तलामसिद्धिस्तु स ।
हि सोति पूरणे (चित्तिव्यपथे) अग्निरपि अन्ते सन्तते कर्मेणि नि-
मिषभूते सति शुशुक्कान्दीप्तमानो वर्तते । पश्चात्प्रयांसि अत्रानि
(निर्व० ७-७-४) चरपुटोडाशाविह्वीपं दधति धारयन्ति ददति
वा यजमानाः । किमिव ? आपोन द्वीपम् दिपायैस्त्वोदकवान्
पर्वतादिर्दोषस्तं यथा आपो धारयन्ति तददिति सायणः ॥

२. आरूप्याद्भवतः क इत्येव बाहुल्यकार् भवति । उपसर्ग-
इत्यर्थं च “छन्दस्तु मयथा” (पा० ६-४-८-६) इति शुपि भुल्ल-
पिथोविधीयमानो यनादेशो व्यत्ययेन कप्रत्ययेऽपि भवति । आस-
मन्ताद्भवति विषये इत्यन्वयम् (बहूदकम्) “अभ्यमाभवती”ति
माधवः ॥

३. निष्छन्द उपमार्थं उक्तोऽपस्तम्बः (नि० १-४) ॥

एतस्मिन्नेष आसे । एवम् आपोन आप इव द्वीपम्
प्रयांसि वृष्ट्युदकानि (निर्व० १-१२-३७) दधति धार-
यन्ति यथा ता द्वेया आपो द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्ति एव-
मेतानि मेघानि प्रयांसि तौ मन्त्रविद्युसशङ्खवन्ति (सन्ति)
द्वीपसिध परिवार्य धारयन्तीत्यर्थः । अत्र हिमेतिपादपर्यण
वर्तते । “पूर्वपादात्” (पा० ८-३-१०३) इति पत्वम् ॥ ३ ॥

एवमत्राख्येत्यर्थस्य (भ्वा० प०) अभ्यक्त इत्येतद्वि-
सम्भवादिपुनरुपपत्तेः ॥

अथ यादृश्मिन् (३१) इत्यनवगतम् “यादृशे” इत्यव-
गमः । तदेतस्मिन्मयति—

“यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत्” ॥

(ऋ० सं० ४-२-२४-३)

यादृशेऽधायि तमपस्यया विदत् ॥

यादृश्मिन् इति । अस्य “वयार्थासमस्य यतुनस्य केतुनां
ऋषिस्त्वं चरति यासु नाम ते” इत्यादिः । “यत्स्वयं ब्रूते
सो अर् करन्” इत्यन्तः ॥ अवस्तारलेयमार्थम् । जगती
आमेधी सौरी वा । उपह्वये तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते ।
हे देव ! अयं यजमानः उपायांसम् अतिशयेन प्रवृद्धं मह-
त्तरं यतुनस्य यतनशीलस्य (गमनशीलस्य) । यततिर्गतिर्कर्म
(निर्व० २-१४-४४) तत् उन्नत् । अस्य भगवतः सूर्यस्य
अमेवां कर्मेणि धृषवी । गन्तारामिं केतुना प्रहापकेन कर्मेणा
उदयारिल्लक्षणेन प्रहया वा (निर्व० ३-९-२) निश्चिदम् ।
उपलक्षणेऽत्र तृतीया (पा० २-३-२१) । ऋषिस्त्वम् ऋषि-
मिस्तुल्यम् । खरतिरचैतिकर्म (निर्व० ३-१४-४१) लां
खरति गच्छति भजते । केन साधनेन ? यासु नाम ते यासु
लुतिषु ते ऋषीर् नाम नमनं (नमस्कृतिः) नामकं कर्त्तव्यं वा
वर्तते तामिरित्यर्थः । य एवं खरति स यादृश्मिन् यादृशे
कामे धायि धत्ते । किञ्च कर्तारं दधातेः कर्तारं वर्तमाने
लुष्पपि (पा० ३-४-६) च्लेथिपि युपवागमाभावश्छन्दसः ।
सामर्थ्यान्मनःकर्म गच्छते । तं तादृशं कामम् अपस्यया

१. सायणस्तु—अर्वाति सस्यावतानि (निर्व० २-७-४)

दधति धारयन्ति वृष्ट्युदकानीति कर्तृपदमन्वाहल व्याख्यात् । पत-
सर्वं महाशुभाभ्येन्द्रस्य ऋतेः सामर्थ्यमेतीन्द्रस्तुतिरेषा ॥

२. तानीति दुर्गस्तमन्ते मरुतेऽपि स्वाभ्युधान्येव जुनन्ति
इत्यर्थं व्याख्येयोऽपूर्वो ॥

३. द्वीपं दिपायैस्त्वोदकवन्तं पर्वतमिति सायणायां । यथाप्रां
पर्वताभिर्भव आसामर्थ्यमेवेन्द्राशुभाभिर्भवेऽपीति बहुलार्थः ॥

४. शुभेदरादित्याशुभः ॥

५. तमोमिहैरणानिनेति सायणः ।

६. यथानिर्देशं प्रतिनिर्देश्यत्वात्पादश्रमिस्तुर्वां शातन्यः ॥

७. अथ इति कर्मेणाम् (निर्व० २-१-२) ततः कण्ठ्यादियक्
(पा० ६-२-२७) तदन्तादाकारप्रत्ययः शिवाय (पा० ६-
३-१०२) दाप् (पा० ४-१-४) ॥

क्रियया हविःसुखादिलक्षणया । तत्र प्रसादात् विदुस् विन्दते ।
लब्धये लुब्धि (पा० ३-४-६) क्लेरङ् (पा० ३-१-५५)
अहभाव आर्षे । किं न यउ य एव स्वयम् अनन्यप्रेरितः
सन् (स्वमनीषयैव) बहूते त्रां प्रति आदरवान्प्रापयति सुतीः
स एव अरम् अलं-पयोत्समात्मनोऽभिप्रेतमर्थं कर्तुं
करोति । नह्यन्तेन कारितमत्यर्थं फलवद्भवतीत्यर्थः ॥

“इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” (पा० ३-२-५७) इतीकार-
लोपे विकरणव्यत्ययः (पा० ३-१-८५) ॥ ३ ॥

एवमत्र शाब्दसाक्षात् “यादृदिमन्” इत्यस्य “यादृजे”
इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

अथ जारयाधि (६२) इत्यनवगतम् । “अजायि”
इत्यवगमस्तदेतन्निगममुच्यते—

“उस्रः पितृवै जारयायि युद्धैः” ॥

(ऋ० सं० ४-५-१४-४)

उस्र इव गोपिता जायि युद्धैः ॥ ६॥ (१५)

उस्र इति । अस्य “सास्त्राकंभिरुत्तरी न स्यैरभिष्टे वसु-
भाजुनावेदाः । इमो वुवन्कत्वा नार्वा” इत्यादिः ॥ भरद्वाज-
स्यायम् । आमेयी त्रिष्टुप् ॥ प्रातःपुत्राकाशिनयोः शस्यते । सास्त्रा-
कभिरिति छान्दसः सवर्णवीर्यः ॥ जातवेदाः जातधनो जात-
प्रज्ञो वा (भूथानदेवता) सः अग्निः आस्त्राकेभिः अस्यवीर्यैः
शूर्यैः सुखकैः स्त्रोत्रैः । शूर्यमिति सुखनाम (निघं० ३-६-
१०) तत्कर्तृभिः । “तत्करोती” (पा० ३-१-२५ ग०) ति
शिजन्ताच् ॥ दमे अस्यवीर्ये यज्ञपदे । दम इति रुहनाम
(निघं० ३-२-१२) एतरी नै इति विरिव । आ आभिमु-
ख्येन स्तब्धे तस्यते । अत्र “व्यस्यो बहुलम्” (पा० ३-१-८५)
इति यकः स्थाने शब्द व्यस्येन । “लोपस्त आत्मनेपदेधि-”
(पा० ७-१-४१) ति तलोपे गुणः (पा० ७-३-८४)
परकम् (पा० ६-१-९७) अपिच इजः ह्रस्वार्थः (वृक्ष-
भक्षयिता) स वन्वन् वनानि सम्भजन् “वन् सम्भजौ”
(भा० प०) वनिप् । ऋत्वा आत्मीयेन कर्मणा (निघं०
३-१-१०) “कृजः कतुः” (ष० १-७४) क्रियतेऽसौ
द्विजातिभिः । “जसादिषु छन्दसि वाक्चनं प्राङ्णी
वक्ष्यपध्यायः” (पा० ७-३-१०९ ग०) इति शास्त्रावः ।
अनर्वा अमर्वा अनाश्रितः कश्चिदप्यम् पिता गोपिता
(गवापिता) उस्रः वृषः साण्ड इव युद्धैः साधनभूतैः जार-

१. वेद इति धननाम—“विदुं जने” (इ० ष०) अयम् ।
विदुं जने वा (निघं० २-१०-४) ॥

२. स्त्रीवृत्तिरिति सायणः कर्तृपदमध्याजशर ।

३. अत्र सायणः—एतरी गन्तरी वाचमाने पुरुषे विषमानानि
स्त्रोत्राणि यथास्वन् सुखकराणि तथा शूर्यैः सुखकैः स्त्रोत्रैरित्येवं
व्याख्यते ॥

४. श्रुतुमः स पदान् भक्षितव्यमस्येति ब्रह्मः ।

यायि अजायि जायते । लब्धये लुब्धि (पा० ३-४-६) स यथा
पुत्रप्राप्तिभिरनेकधा प्रजायते एवमयमभिर्धैरुषु विहित्य-
माणोऽनेकधा जायते ॥ अत्रोपजनो वर्णानां ब्रह्म्यः ॥ ४ ॥

एवमत्र “जारयाधि” इत्यस्य “अजायि” इत्यर्थप्रतीतिः
॥ ६ ॥ (१५)

अथ अभ्रिया (६३) इत्यनवगतमनेकधावगमयिष्यमिगम-
मेव तावदुपन्यस्यति—

“प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे
अभ्रियोत वाजाः ॥” (ऋ० सं० ३-७-३-३)

प्रव इति । अस्य “अयं वो यज्ञ कंभोऽस्कारि यमा मनु-
ष्वत्सु दिवो दक्षिध्वे ॥” इति पूर्वार्धचर्म् । वामदेवस्यायम् ।
आर्मेवे त्रिष्टुप् । व्युत्स्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने
वैश्वदेवे शस्यते ॥ हे ऋभुवः मेधाभिः । (निघं० ३-१५-
९) सुस्थानदेवता । वः युष्मदर्थम् मया यजमानेनानेन वा
अयं यज्ञः अकारि कृतः । यं यज्ञं मनुष्वत् मनुष्यवत् ।
यज्ञाद्दलोप आर्षे । प्रदिवः प्रकर्षणं वीतमानाः सन्तः यूयम्
आदधिच्छेधे धारयध्वे (धारयत जठरे) तदर्थं वः युष्मान्
अच्छा आभिमुख्येन जुजुषाणासः जोषयमाणाः देवैः सेव्य-
मानाः सोमाः प्रास्थुः प्रतिष्ठन्ते । लब्धये लुब्धि (पा० ३-४-६)
उत अपिच हे वाजाः ! ऋभवः ! विश्वे सर्वे यूयम्
अभ्रियाः अप्रगामिनः अग्रसम्पादिनो वा अग्रमेव वा अभूत
अभवत भवत । लोड्यै लुब्धि (पा० ३-४-६) अत्रासन्धि-
सन्धी आर्षे ॥ ३ ॥

अथास्यावगममुपशिक्षयन्मन्त्रार्थमुच्येनाह—

प्रास्थुर्मे जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति
वाऽग्रगरणेनेति वा ग्रसम्पादिन इति वा, अपिवा
ग्रमित्येतदनर्थकमुपपन्नमामदादीत ॥

अग्रगमनेनेत्यादि अभ्रियस्त्रागिधित्यया । अग्रशब्दाद्वि “अ-
प्राथत्” “चच्छौ च” (४-४-११७) इति चो “भवे छन्दसी”-

१. एतच्च भाष्यकृता निर्वचनम् । अन्ये त्वाहुः उल्लिखितोपमे-
तत् । नर्पसकत्वं व्यत्ययेन तत्तथैव नाख्यातम् । तथाप्ये निधातप्र-
सङ्गश्च । तथाच जारयासौयासीति जारयाधि, गवावीचनस्वजरी-
त्वाज्जारत्यम् । अभ्रिगमनाच्च यायित्वम् । अपरेतु-जनरेपत्याभिग-
तमाख्यातमेतदिति गम्यते ततश्च जारयाधि-अजायतेत्यवगम
इत्युक्त्वा मन्त्रव्याख्याने निधातप्रसङ्गस्य भिन्नवाक्यत्वेन वाक्याधि-
त्वाद्वात्तप्रतिपादनेन परितस्तत्वात् । अजायतेत्येव सङ्गदस्मि-
नोऽप्यवगम इत्याहुः ॥

२. अत्र—हे वाजाः अभ्रानि ! (निघं० २-७-२) बान्ये-
तानि हवीषि तानि प्रास्थुः प्रक्षितानि यूयमप्यग्रगमनेनाग्रगरणेन
वा अभ्रियाः सन्तः जुजुषाणासः जोषयमाणा देवैः सेव्यमान
अभूत भवतेति भाष्यानुसार्यैव केचनाहुः ॥

(पा० ४-४-११०) ति भवार्थे विहितः । यद्वा अग्रशब्दो-
पपाद्याते: “मेहे कः” (पा० ३-१-१४४) इति को बाहुल-
कात् । प्राकारसेकारः । तृतीयैकवचनस्याकारः । यद्वा अग्रम-
हन्तीत्यभिप्रायः “छन्दसि चे-” (पा० ५-१-६७) ल्यर्थायैव ।
इकार उपजनः । “तदहन्ती”- (५-१-६३)-ति वा घन्वा-
हुलकात् “पात्रात्” (पा० ५-१-६८) विहितोऽप्यदिपि भवति ।
चस्येयादेशो विभक्तैराकारः । अग्रार्हाः । गच्छणं भक्षणम्
“गु निगरणे” (तु० प०) ल्युट् । अग्रसम्पादिनः अग्रल-
सम्पादिनः । भावप्रधानो निर्देशः । अथवा अग्रा एव अभिप्रायः ।
अनर्थक एवाग्रशब्दे “या”कार उपबन्ध उपात्त इकारश्चोपजनो-
ऽन्त्याकारस्यान इत्याह-अपि वेत्यादि ॥ अपीत्यार्थेऽन्त्यास-
कृदुपात्तमथस्यात् ॥

अथ चनः (६४) पचता (६५) इत्येते अनवगते ।
तत्रायमन्ननाम, पचतेः कर्मणि ल्युटि (पा० ३-३-११३)
पच्यत इति पचनः । पकारलोपे सकारोपजने च चन इति
षान्तं ङीबम् । पचतेति “ययदशियजिपविष्यमी-” (उ०
३-११०) सादिना कर्मण्यतन् “भूतेऽपि हृद्यन्ते” (पा०
३-३-२) इति भूतेऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तैराकारः ॥ पक-
मित्यर्थस्तदेतदुदाहरति—

“अङ्गीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व
पचतोत सोमम् ॥” (ऋ० सं० ८-६-२१-३)

अङ्गीति ॥ अस्य “प्रयस्वन्तुः प्रति हव्यांसि त्वा सुत्याः
सन्तु पजमानस्य कामाः” इत्युत्तरार्धम् ॥ इयमभियुतस्य
वा अभियुपस्य वार्षम् त्रिष्टुप् । ऐन्त्री ॥ हे इन्द्र ! इमा
इयानि । शेर्वा (पा० ७-१-३९) शेर्लोपो वा (पा० ६-
१-७०) हवींषि प्रस्थिता प्रस्थितानि । तदेतद् चनः अन्नं
हविलक्षणम् एकवचनमार्षम् । अन्नानि एतानि भक्षणीयानि ।
यतः पचता पचतानि पक्वानि । तस्मात् दधिष्व प्रक्षिप
जठरे । उत अपिच सोमम् चेममुपकल्पितमात्मनः (भवतः)
अर्थे दधिष्व । प्रयस्वन्तः अन्नवन्तो वयम् । प्रय इत्यन्ननाम
(निर्व० २-७-४) ततोऽऽस्त्यर्थे मनुष्यो मस्य वः (पा० ८-
२-९) हवींषि कामयमानं त्वा लां प्रति हव्यांसि
हव्यांसि कामयामहे । “हव्यं गतिकान्त्योः” (भ्वा० प०) लट् ।
“इदन्तो मसि” (पा० ७-१-४६) इति मस इगागमः । किं ?
“सत्याः ०० कामाः” इति । यजमानस्य यार्गं कुर्वीतस्य “पू-
यजोः शानन्” (पा० ३-२-१२८) इति यजेत्ताच्छीत्य-
निषिद्धे कर्तैरि शानन् । कामाः धनादिविषया अभिलाषाः सत्याः
यथार्थाः सन्तु भवन्तु इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र “हवींषि” इत्यनेन सम्बन्धात्पचता इत्येदमभिषयं
बहुवचनान्तं चन इति च ॥ तदेतद्व्याख्येयं—

अङ्गीन्द्र ! प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो
दधिष्व, चन इत्यन्ननाम, पचतिर्नामीभूतः ॥

अत्र पचतिः पचतातुर्नामीभूतः उक्तदिशा प्रातिपदि-
कत्वमापनः ।

अथास्यैवार्थे विशेषपदार्थोदाहरणान्तरमाह—

“तं मेदुस्तः प्रति पचताग्रभीष्टमि”-

(ऋ० सं० ००००००)

त्यपि निगमो भवति ॥

तमिति । मेदुस्तः मेदसा प्रदेशेन (यतस्तस्य मेदोव-
पासहयोगि ततस्तेन प्रदेशेन) पचता पक्वं तं पञ्चम प्रत्यग्र-
भीष्टम् प्रत्यग्रभीष्टम् इन्द्राग्री इत्येतत् कर्तुं पदमस्य ॥ “हृग्र-
होर्भेष्टदसी-” (पा० ३-१-८४ वा०)-ति प्रहर्षस्य भः ॥

एवमेतदेकवचनं भवति—

अपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं
स्यात् । यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्वचति ॥

“पुरोळा अग्ने पचतः” (ऋ० सं० ३-१-३१-२)

इति यथा ॥

अपि वा अथवा मेदुसश्च वपासहयोगिनः पशोः पश-
वदानस्य च अभिषाद्यक्रमेण तस्मात्त्वं सत्त्वविषयं द्विवचनं
स्यात् । सन्ति शेषैरूपानि द्विवचनान्यपि तथा “दैव्या
होतारा मिषजा” इति ॥ अथात्र कौरणमुच्यते—यत्र हीति ।
प्रसिद्धं निःसन्देहमेव ॥ तद्वचति पुरो० यथा ॥ अस्य
“तुभ्यं वा वा परिष्कृतः । तं क्षुपस्य वविष्टय” इति शेषः ॥
विश्वामित्रस्यापि गायत्री आग्नेयी । आग्निनस्य द्विकपालस्याति-
रात्रे यदि क्षिष्टकृद्भवति, तस्यैव पुरोनुवाक्यो भवति । यविष्टय ।
क्षुवतमा । हे अग्ने ! पुरोळाः पुरोळाः पचतः कपालयोः
पकोऽस्ति । स च तुभ्यं लक्ष्यं परिष्कृतो वाघ पर्यमिकर-
णादिभिरलङ्कृतः खड्ग । वाघेयनर्थको घा इति संहितायां कीर्तः
(पा० ६-३-१३३) तम् इमं पुरोळां क्षुवस्य सेवस् ।
“क्षुषी प्रीतिसेवनयोः” (तु० आ०) लोट् प्रार्थनायाम् ॥ २ ॥
एवमत्र “परिष्कृतः” इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धोऽप्यतः पचत इत्ये-
कवचनमेव सिध्यति ॥

१. द्विवचनमेतदस्मादित्यत्र ॥

२. अथवा मिश्रयितुमिति दुर्गे । अत्र स्वार्थे “पादावौषधी
चे” (पा० ५-४-२६) ति यत् । अत्र चकारकलेन वल्गावीनो
स्वार्थे उपसर्गस्यानात् ॥

३. पुरोळां दशम्ये ददलक्ष्यवैव एतमित्यर्थे कर्मणि ग्विनो—(पा०
२-२-७१) ऽपवातो बन् (वा०) “अवपातयेतवाः पुरोळाः”-
(पा० ८-२-६७) ति निपातनादस्य डः । बन् लकारो बहुवा
साम्प्रदायिकः ॥

४. “संपरिष्कारो करोती भूषणे” (पा० ६-१-१३) इति
करोतेः सुहागमः “परिनिष्पन्नः” (पा० ८-३-७०) इति सस्य
पल्लवः ॥

अथ शुरुधः (६६) इत्यनवगतमवगमयति—

शुरुध आपो भवन्ति, शुचं संरुन्धन्ति ॥

अत्र आपो भवन्ति इत्यभिधेयवचनम् शुचं संरुन्ध-
न्ति इति निर्वचनम् । शुशुध इति व्याध्यम् शुचं रीतिं तापं वा
हृष्य इति किप् (पा० ३-२-७५) गलोपः पृषोदरादित्वात्
(पा० ६-३-१०९) अत्रार्थ—

“कृतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वी—”

(ऋ० सं० ३-९-११-३)

रित्यपि निगमो भवति ॥

दैवते (काण्डे—) इत्य शेषेः (नि० १०-४-४+४१)

अथ अभिनः (६७) इत्यनवगतमवगमयति—

**अमिनोऽमितमात्रो महान् भवति, अभ्य-
मितो वा ॥**

अत्र अमितमात्र इत्यवगमः । न यस्य मात्राणां मानमस्ति
सोऽमिन इत्युच्यते । तथाच—“माहू माने” (अ० प०)
निष्ठाक्तः “यतिस्यतिसाध्यामिति किति” (पा० ७-४-४०)
ह्यौत्सम् । मितः परिच्छिन्नः । न मितोऽमितः सन्नमिनः । अपरि-
माण इत्यर्थः । अथवा अभ्यमितः अनभिर्हितो यः केन-
चिदसावसिनः । तथाच मिनोर्तेवैधकर्मणः (निघं० २-१-
१३३) “इण्युत्तिजिरीदुष्यविभ्यो नक्” (उ० ३-२) इति-
नक् बाहुलकात् । ततो नञ्समासः ॥

अत्रार्थ—

“अमिनः सहोमिः” (ऋ० सं० ४-६-७-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “सहो इन्द्रो नृवदा चर्षणिना उत द्विवर्हा अभिनः स-
होमिः । अस्मद्वाग् वाङ्मये वीर्यायोः पृथुः सुकृतः कर्तुर्मिभूत्”
इति स्वरूपम् । भरद्वाजस्यायम् विष्णु एन्द्रो । दशराजस्याह-
मेऽहनि मरुत्तवीर्ये शोले शस्यते । माहेन्द्रश्च मद्रोऽनवैव शृण्वते ।
महान् प्रभवतः इन्द्रः नृवत् यथा नेतार राजा सुखावीनां
कामानां पूरयिता तद्वत् चर्षणिनाः चर्षणीनां खोर्तुजनानां

१. तेन तपैवेतव्याख्यानं ब्रूष्यम् ॥

२. अपरिगणितकालो वेति देवराजवचनानः ॥ अत्र तस्य नः
पृषोदरादित्वात् ॥

३. अत्र नृशब्दो नृविशेषाभिप्रेतस्या प्रयुक्तः । अस्ति हि
सामान्यवचनस्यापि विशेषपरत्वम् । यथा मत्स्यप्रकृतेः । यथोक्तं
“भूमिन्दिवाप्रशंसान् मितयोऽपेक्षितशायने । सम्भवेऽस्तिविषयायां
भवन्ति मनुष्यादयः” इति । उदाहृत्योपदिष्टात् ॥ (नितम्बिनी-
त्यादि) ॥

४. “कुपेरादेश्च चः” (उ० २-९७) इत्यभिप्रत्यये कृपेरत-
द्रूपम् । आकर्षयित्वा वचसा वशीकुर्वन्तीत्यर्थे इति मनुभास्कर-
मिमाः प्राहुः ।

(निघं० २-३-८) कामानां पूरकः “प्रा पूरणे” (अ० प०)
किप् । सन् । आ आगच्छतु । उपसर्गबलद्वयादौ बोध्य-
कियायाः । “उपसर्गाः क्रियायोगा” (पा० १-४-५९) इत्य-
नुशासनात् ॥ उत अपि च द्विवर्हाः द्वयोः स्थानयोर्मध्य-
मोत्तमयोः (द्वयोर्लोकयोः) परिकृष्टैः । सहोमिः बहैः
(निघं० २-९-१७) अभिनः अमितमात्रः । नहीन्द्रस्य
बलमात्राः केनचित्मितपूर्वा इत्यर्थः । अथवाऽनभिर्हितः
केनचित् असम्बद्धकु अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा वीर्याय
वीरकर्मणे उद्भूतः महान् प्रमाणतः पृथुः विस्तीर्णश्च वाङ्मये
वर्द्धते । लब्धं लिट् (पा० ३-४-६) वीर्ये आषेः । सः कर्तुमिः
अस्तिभिर्गैजमनिर्वा । सुकृतः स्तुतिभिरभिर्गुणीकृतः भूत्
भूयात् । बाहोप आषेः ॥ ४ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादौपपत्तेश्च “अमिन”शब्देन अमि-
तमात्रः ॥ “अनभिर्हितो वा” इत्युच्यत इत्युपपद्यते ॥

अथ जञ्जतीः (६८) इत्यनवगतमवगमयति—

जञ्जतीरापो भवन्ति, शब्दकारिण्यः ॥

शब्दानुकरणाद् आप इति प्रतीयन्ते । जसि वा पूर्व-
सवर्णः (पा० ६-१-१०६) शत्रन्तोद्भव षीप् ॥ अत्रार्थ—

“मरुतो जञ्जतीरि”—

(ऋ० सं० ४-३-९-६)

त्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “आ कुपमेता सुधा नरं कृष्णा कुष्टीरसृक्षत । अन्वेतौ
अहं विभुतो मरुतो जञ्जतीरिच सायुरर्तुं स्मना द्विवः” इति
स्वरूपम् ॥ यावाश्चस्यायम् । मावती पङ्क्तिः । नरः वृष्टेनेतारः

१. पतदभ्यर्षेवशादभ्याहृतं वैदितव्यम् ।

२. मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च वृक्षोत्पन्नेति दुर्गः ।

३. प्रभुः “प्रभौ परिकृष्टः” (पा० ७-२-२१) इत्यनुशास-
नात् । स हि वीर्येण सर्वानलियोजे । न ह्यन्तरिक्षे वीर्येणापरिकृष्टः
शक्तोति वर्धितुम् । नापि दिवि आदित्याद्रासन्परिमहीतुम् ॥

४. अत्रासृच्छब्द उपपदेऽज्ञतेर्भावे किन् । तेनैवं क्रियाविशेषणं
भवति । तथा च “विष्णुर्देवयोश्च देवश्रद्धावत्प्रत्यये” (पा०
६-३-९२) इति चास्त्वनां ब्रह्मदेशः । दुर्गस्तु असादद्रुम-
हावासादृशनायेति व्याचक्ष्यो ।

५. वशीयेमिति दुर्गः । वीरकर्मकरणायेति सायणः ।

६. शरीरेण विस्तीर्ण इति सायणः ।

७. गुणैः प्रवेष्ट इति सायणः ।

८. सुष्ठु परित्यजोऽभूत् अवतीति सायणः । दुर्गस्तु सोऽस्माकं
प्रलभितुलो दानायाभिप्रेतानामावर्षाणां सुकृतः स्तुतिभिरैवैः कर्तु-
मिर्गैतिर्विमर्शैर्वा बुद्ध्यादित्येमाह ॥

९. अत्र जञ्जोत्यनुकरणशब्दाच्चारकित्—(पा० १-१-
११ वा०)—न्ताडट्—तातो बोध्यः ॥

१०. “मरुतु” इति कञ्जप्रातो भाष्यकारेण तु प्रविज् इति
पठितं, तत्र कञ्जप्रातमिति स्यादित्यर्थम् ॥

क्रुष्णाः महान्तः (निर्घ० ३-३-३) मरुतः वायवः । रुक्मैः हिरण्यैः (निर्घ० १-२-३) “विकृतानि” (निर्मितानि) इति शेषः । आयुधा आयुधान्येतानि “शेदच्छन्दि बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलैः । ऋषीः शक्तीश्च अस्तुक्षत अष्ट-जन्त । शातवितव्यान् शत्रून् (मेघान्) प्रति । किञ्च एनान् प्रहारान् अनुलक्षणीकृत्य विद्युतः । भानुः आदित्य इव अस्मनां स्वल्पेण दिव्यः सुलोकात् अर्तं निरगुः । अथ जज्जहतीः जज्जहस्यशब्दकारिण्य आपोऽपि अहं निरगमन् ॥ “अह व्याप्ती” (खा० प०) व्यातिरिह समन्तात् परिहवः । प्रख्यादिलोप आर्षः ॥ ६ ॥

एवमत्र शब्दानुकरणात् “आपः जज्जहतीः” इत्युपपद्यते ॥

अथ अप्रतिष्कृतः (६९) इत्यनवगतमवगमयति—

अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रस्खलितो वा ॥

अप्रतिष्कृतः अप्रतिशब्दितः (प्रतिशब्दैरहितः) “कुङ्क शब्दे” (भ्या० आ०) कर्मणि क्तः । पारस्करादेः (पा० ३-१-१५७) आकृतिगणत्वात्सुडागमः । “सुषामादे-” (पा० ८-३-९८) राकृतिगणत्वात्पलम् । नक्समासः । अप्रतिष्कृत इत्यर्थं करोतिः क्रियासामान्यवचन इति पूर्वैकै-कार्थता । अन्यत्साधनं यथापूर्वम् । यद्वा अन्येनाप्रतिगतः । युक्तेऽन्येनाप्रतिहतपूर्व इत्यर्थः । अथ वा अप्रतिस्खलितः अप्रतिस्खलितपूर्वः । अत्र पक्षे स्खलितशब्दस्य स्फुटभावः । पर्वं सुषामादिवात् (पा० २-३-९८) अत्रार्थ—

१. सायणस्तु रोचमानैराभरणविशेषै रोचन्त इति शेषः । उपसर्गछत्वेः संगतक्रियाध्याहारः । तथाऽऽयुधा महरणसाधनेनायु-धेनारोचन्ते । पदे मरुतः ऋदीरायुधविशेषानुसृत्य प्रक्षिपन्ति मेघभेदाद्यैरेनाम्भस्ततो विद्युतोऽपि जज्जहतीः शब्दकारिण्य आप इवा-न्वहानुगच्छन्तेव । दिवा शीतमानस्य मरुत्तणस्य भानुर्दीप्तिः । तमना आरमना स्वयमेवार्तं निरगदिति व्याचक्ष्वी । अत्रार्थं “मग्नेष्वाध्यादेरात्मनः” (पा० ६-४-१४१) इत्याकारलोपो द्रष्टव्यः ॥

२. अत्रा “नुर्लक्षणे” (पा० १-४-८४) इति कर्मप्रवच-नीयानुयोगे यनानिति द्वितीया (पा० २-३-८) बोध्या ॥

३. अत्र वर्णव्यत्ययेनाकारस्य सप्तादौ पाठः । यद्वा “मग्नेष्वा-ध्यादेरात्मनः” (पा० ६-४-१४१) इत्यात्मन आकारस्य लोपः । मन्नादिभूतस्तुपसर्गः “व्यवहिताश्च” (पा० १-४-८२) इति आर्तैतिक्रियापदाभिष्क्रुम्य प्रयुक्तस्तत्र हि “नार्तिष्ठइतिम्यश्च” (पा० १-३-६० वा०) इत्यात्मनेपदं गत्यर्थात् ऋषातोर्लुङि । छेरकि (पा० ३-१-५६) “कहृषोऽङि गुणैः” (पा० ७-४-१६) इतिगुणे “म्यत्ययो बहुलम्” (पा० १-२-८५) इति अलो व्य-त्ययेन छुक् ॥

४. पतत्तत्त्वं मन्त्रार्थं सायणीयव्याख्यायां स्फुटं द्रष्टव्यम् ।

३९ नि०

असंभ्युसप्रतिष्कृतः ॥

(ऋ० सं० १-१-१४-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “स नो हृषवृषुं वृषं सत्रादावृषपादृषि” इत्यादिः । मधुच्छन्दस्य आर्षम् । गायत्री ऐन्द्री । पृष्ठाभिष्टवयोः प्रातःस-व्निके आवापे विनियुक्ता । ब्राह्मणाच्छेतिनः शस्त्रं वास्यते । हे सत्रादावन् सततदानं । “आतो मनिर्” (पा० ३-२-७४) इति वनिप् । सत्रेति सदायं । यद्वा सत्रेति सदायं अव्ययम् । “साकं सत्रा समं सह” इत्यमरः । असद्वरीशानां सर्वेषां फलानां सहैव प्रदातः । अत एव हे वृषन् वरिषतः । श्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं वृष्टिप्रदेन्द्र ! नः असदर्थम् अमुं दयमानं चरम् अन्तरिक्षचरणशीलं मेघं (निर्घ० १-१०-१२) चरतेगंल्यर्थात् (भ्या० प०) “वृषुशी-” (उ० १-७) व्या-दिना उप्रत्ययः । अपावृष्टि अपावृष्टु । उप्रपाठ्य—(विदा-रया-ऽ)ऽसंभ्यमुदकदानार्थमित्यर्थः । यतस्त्वम् । अप्रति-ष्कृतः । अप्रतिष्ठतः । न हीन्द्रः परामप्रति परावृष्टुः कृतपूर्वः केनचित् । यद्वा नोऽसद्वर्यमप्रतिष्ठतः प्रतिशब्दैरहितः । (यद्यस्माभिर्याच्यते) तत्रतत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोबार-यसि अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्खलित इत्यर्थं इति सायणः ॥ १ ॥

एवमत्रार्थसत्त्वया निगम उपपन्न उक्तपूर्वः ॥

“शाशदानः शाशद्यमानः” ॥

अथ शाशदानः (७०) इत्यनवगतम् शाशद्यमानः इत्यवगमः । “शशु शीतने” (भ्या० प०) अस्माद्यङ्गुणन्ता-व्याख्येन कर्मणि लोटः शानन् । पुनःपुनरुद्धरास्त्युत्तराणि वा शातयन् (दारयन्) । अत्रार्थ—

“प्र स्वां मृतिमतिरुच्छाशदानः”

(ऋ० सं० १-३-३-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे नैगमका०
षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

अस्य “अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् वित्तिमेनं वृष-भेणा पुरोऽभेत् । सं वज्रेणासृजद् वृषमिन्द्रः” इत्यादिः । आश्रितस्य हिण्यस्तत्प्रायार्थम् । त्रिष्टुबैन्द्री । गोसवयवीधयो-निर्वैकल्पे वास्यते । अस्य इन्द्रस्य स्वभूतः सिध्मः साधयिता शत्रूणां, साधनभूतः (साधकः) वा । “विधु संरादौ” ६ दि०

१. शातनवन्व विशरणमिह भात्वर्थः । विशस्मां विदारगमि-लनर्थात्तरम् ॥

२. सायणमतेन कर्तरि । स हि वज्रन्तादेव शानवं विधाय “छन्दस्युभयदे-” (पा० ३-४-२१७) साधैवातुक्त्वाद्गो-लोपयलोपी मन्यते । तन्मते हिंसत्रित्यर्थो वक्ष्यते ।

प०) मक् किरवाहुणः । तयाभूतः वज्रः शम्भून् इन्द्रवैरिणः
अभि लक्ष्य अजिगात् गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा ।
(निर्व० ३-१४-११३) छह । स चेन्द्रः तिग्मेन तीक्ष्णेन
वृषभेण भेष्टेन वर्षप्रवर्तकेन वाऽऽवृषेन तेन वज्रेण पुरः
वृत्रत्याहुरस्य मेघस्य वा पुराणि वि-अमेत् विविधं भिन्नवान् ।
श्रमि प्राप्ते व्यलयेन शपे लुक् (पा० २-४-७३) लघूपधगुणे
“हल्व्याभ्य” (पा० ६-१-६८) इति तिलोपः । ततः स इन्द्रः
वज्रेण स्त्रीयेनावृषेन वृष्टं तमेवावृष मेघं वा समसृजत्
संयोजितवान् अभिनत । स च तेन शाश्वदानः शाश्वतमानः
पुनःपुनः शाश्वतमानः (विद्यमानः) स्त्री स्त्रीयां मतिं न दातव्य-
मेवं सस्यानमुदकं वेति बुद्धिं प्रातिरत्नं प्राजहात् । सामयस्य-
संयोज्य च (वज्रं) शाश्वतानो वृष्टं हिसन्स्त्रीं मतिं स्त्रीयां
हर्षणोपेतां बुद्धिं प्रतिरत्नकपेण वर्धितवान् इत्येवं व्याख्यत् ॥ ३ ॥
एवमत्र शब्दसात्पादार्थाविरोधाच्चोपपन्नो निगमः ॥ छ ॥
इति श्रीमहास्कन्धनिष्पटीतनिरुक्तं विद्वत् नैयमकां वष्टस्य
तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ सुप्रः (७१) इत्यनवगतम् “सर्वं” इत्यनवगतम्-
देतदाह—

सुप्रः सर्पणादिदमपीतरत्सुप्रमेतसादेव, सर्पि-
र्वा तैलं वा,

अत्र सर्पणात् इति निर्वचनम् । “दूषी गतौ” (भ्या०
प०) अस्मात् “स्कासितस्त्री—” (उ० २-१२) त्यादिना
रक्प्रत्ययः । किरवाहुणाभावः । एतत्सादेव स्यात् वयेतत्
सर्पिर्वा तैलं वा, एतदपि हि सर्पति ॥ अत्रार्थ—

“सुप्रकर्तृस्त्रुतये” ॥ (ऋ० सं० ६-३-२-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “बृबहुवचं हवाभे” इत्यादिः । “साहुं कुप्वन्तु-
मवसे” इत्यन्तः । व्याख्यातः (नि० ६-१-५) अत्र “सुप्र-
कर्तृभिः” इत्यस्य सुप्रमाहुं (अवीर्षमाहुम्) इत्यर्थस्तदेतदाह—

करस्त्रौ बाहू कर्मणां प्रज्ञातारौ ॥

इति । प्रज्ञातारौ निर्वर्तयितारविर्ययः ॥

सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम् ॥

एतेभ्ये सुप्रप्रगदेन सुशिप्रैम् (७२) व्याख्यातम् रपतेरे-

१. पतन्ते प्रपूर्वतिरतिवर्षनायः । यदा तरतेभ्यलयेन वा ।
“ह्रत ह्रतातोः” (पा० ७-१-१००) इतीत्यम् । तिरस्तीर्णं
भवतीति (३-४-३) निरुक्तम् ।

२. अथ सपुंसकनिर्देशो लिङ्गसात्मन्यविषया बोध्यः । निवष्टौ
हु “सुशिप्रः” इत्येव प्रउते ।

तदपीति । बाहुलकात्सुप्रस्य शिभावः । अर्थे विशेषं वक्ष्य-
स्यनुपदम् ॥ निगमं तादृशयति—

“वाजे सुशिप्रगोमती” ॥

(ऋ० सं० ६-२-२-३)

स्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “विश्रा संखिल्यमुत् झूरभोज्य १ मातेता वंशिशी-
महे । उतो संमस्त्रिगार्वासीहि नो वसो” इत्यादिः । व्या-
ख्यातः (नि० ५-२३) अत्र चित्रशब्दार्थमाह—

शिप्रे हन् नासिके वा ॥

ते यस्य शस्त्रे स हनुः हुनासो वा सुशिप्रः ॥

नाभिन्मन्त्रे नासिकयोर्द्वयोर्वा शिप्रशब्दव्याप्त्यै विशेषपलि-
ङ्गमस्तीत्यत्र उभययुपात्तम् । विशिष्टलिङ्गमन्त्रद्वाराणमनुपदं
वक्ष्यति—हनु-नासिके पर्यायप्रसक्तं तावन्निर्णयति—

हनुर्हन्तेः नासिका नसतेः ॥

हन्तेः (अ० प०) उभयस्ये हनुः । नसतेः कौटिल्या-
थस्य नसधातोः (भ्या० आ०) ष्युलुपधाद्धिः (पा० ७-
२-११६) । यद्वा णप्रत्यये नासा सैव नासिका । स्त्रार्थे कन-
न्ताक्षप् । “केऽण-” (पा० ७-४-१३) इति हस्त्वते इत्यम्
(पा० ७-३-४४) नैरुक्तादिना हु “नसतिरागोतिकर्मा वा
नमतिकर्मा ये” इति वक्ष्यति (नि० ७-१७-१) ॥

अथोक्तमुदाहरणमाह—

“विष्यस्व शिप्रे विमृजस्व धेने” ॥

(ऋ० सं० १-७-१३-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥ धेना दधातेः ॥

विष्यस्येति । अस्य “मादवर्षस्व हर्षिभिर्मेत हन्म्” इत्यादिः ।

“आ स्त्री सुशिप्र हर्षयो बहन्मुवाश् हव्याति भति नो

क्षुप्स्व” इत्यन्तः । कुरस्येयनार्थम् । ऐन्द्रो जगती । वृशरा-

त्रस्य नवनेऽहनि मल्लतीये राजे शस्यते । हे इन्द्र ! हरिभिः

अर्थेः सह मादयस्व तूतो भव । ये ते तव स्वभूताः तैर्ध-

व शिप्रे खपे कीर्षं हन् (सतते) सोमपानाय हविर्भक्षणाय

वा, नासिके वा गन्धाम्राणाय । अथ च धेने आबस्ते मंष्ट्रे

जिह्वोपजिह्विके वा । तयोर्कीर्षं धीयते । तथाच भाष्य-धेना

दधातेरिति । इत्थं च धेने इति लटः शानन्वि व्यलयेनैला-

भ्यासलोपयोः सतोर्भवति । दधाने इति हि तदवगमः । विष्यस्व

विश्वे कृष । विमुक्थेति दुग्ः । “षोऽन्तकर्मणि” (अ० प०)

व्यलयेनात्मनेपदम् । दिवलिखात् इयनि “ओतः इयनि” (पा०

७-३-८१) इत्योकारलोपे “उरसांगोऽनुनोती” (पा० ८-

३-६५) त्यादिना सस्य पस्यम् । हे सुशिप्र सोमनशिप्र !

१. उरस्यपस्यम् ।

(सुहृन्)। सुनास। इति वा)। इन्द्र! हरयः तेष्वधः
(हृष्टाः सन्तः) त्वा ताम् आ-वहन्तु अस्माप्रति, अस्म-
दीयं वरं प्रापयन्तित्यर्थः। लं च उशन्न कामयमानोऽस्मान्
नः अस्माकमेतानि प्रप्तानि हव्यानि हवींषि प्रति-जुषस्व
प्रत्येकं सेवस्व। मा उदासिष्ठा इति साधनः। अस्माभिः स्तुति-
भिरासेवितः प्रतिसेवेवस्व नः कामैरिति दुर्ग आह॥ ४ ॥

एवमत्र मादनसंबन्धाद्धविःसंप्रदानसंबन्धाच्च “विप्रे हन्
नासिके वा” इत्युपपद्यते ॥

अथ रंसु (७३) इत्यनवगतं “रमणीयेषु” इत्यवग-
मस्तदाह—

रंसु रमणात् ॥

“स चित्रेण चिकिते रंसुं भासे” ॥

(ऋ० सं० २-५-२४-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

इति। अत्र रमणात् इति निर्वचनम्। तथाच रमतेर्वि-
चसतमीवद्वचनम्। रमणीयशब्दस्य वा रंभावः। निगमस्यास्य
“आ यस्मै अर्धं वनदुः पनन्तोऽशिम्यो नार्मिमीतु वर्णम्”
इत्यादिः “जुषुवी” योऽहुरायुवा भूत्” इत्यन्तः। सोमाहुतेर्भा-
र्गवस्यापैम्। त्रिष्टुवाभेयी, प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते। यत्
यस्य अर्धं महत्त्वम्। भावप्रधाननिर्देशोऽयम्। “अर्धं”
शब्दो हि महत्त्वामसु पठितः (घंति० ३-३-९) अर्धमाभ-
वतीति माचवः। आहुतौक्यवतेः को बाहुलकादुपसर्गहलत्वं
च। घुपि विधीयमानो यत् (पा० ६-४-८३) व्यख्येय
केऽपि भवति। मे मम संबन्धिनः वनदुः वननीयस्य हवि-
षोवातारः। अत्र “घुपी”- (३-२-४) इति योगविभागात्के
आतो लोपे (पा० ६-४-६४) जसः सुः (पा० ७-१-
३९)। ऋत्विजः (स्तोत्राः)। यद्वाऽथशब्दो नृशाथ-
स्तत्पूर्वात्नभेदेः किं भागुरिमते अलोपः। सृष्टं शब्दयन्त
इत्यर्थः। आ-पनन्त समन्तात्सुवन्ति, सोऽग्निः उशिर्भ्यः
नेषाभिभ्यः। (निघं० ३-१६-१९) असदीयं प्रार्थितं
कामयमानेभ्यो वा तेभ्य ऋत्विभ्यः। “वश कान्तो”
(अ० प०) “वशोः किञ्च” (उ० २-६८) इतीजिप्रत्ययः।
“महिज्ये-” (पा० ६-१-१६) इति संप्रसारणम्। वर्णम्
वरं वरं (प्रार्थनां) न अस्मिमीत न हिनस्ति किं तर्हि ?
यथाप्रार्थितमेव समर्थयति। किञ्च सोऽग्निः चित्रेण चायनी-
येन भासा युक्तः रंसु रमणीयेषु स्थानेषु वृहोकादिषु अग्नि-
होत्रेषु वा चिकेत विहायते। यः अग्निः जुषुवीन् पुनःपुनः

१. साधयन्तु-उशिर्भ्योऽसदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यो
वर्णं वर्णं स्वसदृशं रूपं नामिमीत। नशब्दश्चार्थः। निमिमीते च
रंसु रमणीयेष्वप्यादिहविःषु निमित्तेषु चित्रेण भासा कनकादिना-
नावर्णया वीक्ष्या निमित्ते विहायत इत्येवं व्याख्या ॥

जरावानपि भूला इन्धनक्षयात् मुहुः पुनःपुनः आयुवा
सर्वतो मिश्रयिता तस्मै वा भूत् भवति। इच्छन्तोपावाची ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थान्तिरोधाच्च रंसु इत्यस्य रमणीयेषु
इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

अथ द्विवर्हीः (७४) इत्यनवगतम्। “द्विपरिवृद्धः”
इत्यवगमस्तदाह—

द्विवर्हीः द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धो मध्यमे च
स्थाने उत्तमे च ॥

मध्यमे वैद्युतात्मना उत्तमे च सूर्यात्मना परिवृद्धः
प्रभुः। द्विशब्दे सप्तम्यन्त उपपदे “वृद्ध वृद्धी” (भा० प०)
इत्यस्यादसुन्। अत्रार्थ—

“उत्त द्विवर्ही अग्निः सहोभिः” ॥

(ऋ० सं० ४-६-७-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

महौ इन्द्र इत्यादिर्कोऽयमनुपदं व्यख्यातपूर्वः (नि०
६-३-७)

अक्र आक्रमणात् ॥

अक्रः (७५) इत्यनवगतम्। “आक्रमणः” इति न्यायम्।
आक्रमणात् इति निर्वचनम्। प्राकारोऽग्निभ्यः। आहू-
वीकमेः “अन्येभ्योऽपि दस्यते” (पा० ३-२-१०१) इति
ङः। आहो हल्लम्। असौ ह्याकम्पते परैराक्रमिता वा
परेषाम्।

अत्रार्थ—

“अक्रो न वञ्चिः संमिथे महीनाम्”

(ऋ० सं० २-८-१५-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अक्रो नेति। अस्य “विदुष्येः सूनवे भा कञ्जीकः।
उदुक्षिवा जनिता यो जजानाणां गर्भो नृत्तमो यद्धो जुहिः ॥”
इति शेषः। विश्वामित्रस्यायं त्रिष्टुवाभेयी। प्रातरनुवाकाशिनयोः
शस्यते। जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता (अन्तर्गमिता-
व्यर्थः) अपाम् उदकानाम् गर्भः गर्भरूपः “अक्रोऽग्निः” इति
सरणात्। नृत्तमः नैतुतमः। अतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता।
यद्धः महान् (निघं० ३-३-१३) यजतेवैन् (उ० १-
११२) जस्य हृद्य निपात्यते। यः अग्निः अक्रोन प्राकार
इव समिथे सङ्क्रान्ते (निघं० २-१७-२६) संपूर्तिस्तेः
“समीणः” (उ० २-१०) इति चकृ। महीनाम् महतीनां
शत्रुघ्नेनानाम्। वञ्चिः भर्ता धारयिता (स्तम्भयिता) भाक्र-

१. “अजोऽविर्मतः अमममनो लोहमुच्यते। तेषां सर्ववर्गं
तेजः स्वासु योनिषु स्थान्यति ॥” इति श्रीमन्ना०।

जीकः प्रसिद्धाभिः (नि० ६-१-५) प्रसिद्धीतिः । नित्यो-
ज्ज्वलित इत्यर्थः । दिदृक्षेयः दर्शनीयः सर्वैः । सूनवे
सोमाभिष्वक्त्रे हविषां प्रदाये वा यजमानाय । उक्षिप्याः
अपः । उज्जज्ञान उदजनयत् ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च अकः प्राकार इत्युप-
पद्यते ॥

उराण उरुकुर्वाणः ॥

उराणः (७६) इत्यनवगतम् । उरुकुर्वाण इत्यवगतम् ।
अत्र चाप्यर्थे उराण इति पदवचनम् वर्णपदकलेप आर्षे ।
अत्रार्थे—

“दूत ईयसे प्रदिवं उराणः” ॥

(ऋ० सं० ३-५-७-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

दूतेति । अथ “वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वान्नुभे अन्ता रोदसी
संचिकित्वान्” इत्यादिः । विदुष्टरो द्विव आरोधनानि”
इत्यन्तः । वामदेवस्यापैम् । त्रिष्टुवाग्नेयी प्रातरनुवाकाशिनयोः
रासते । हे भगवन्ने ! त्रेः कमनीयस्य यजमानस्याभीष्टफल-
दानकस्य । अध्वरस्य यज्ञस्य संबन्धीनि दूत्यानि वृत्त-
कर्माणि । यत् (पा० ४-४-१२०) विद्वान् जानन् । उभे
रोदसी उभयो रोदस्योः यावापृथिव्योः पृथग्येऽत्र प्रथमा ।
“यावापृथिव्यौ रोदस्या” विसमरः । अन्तः । मध्येऽवस्थि-
तमन्तरिक्षं संचिकित्वान् सम्भ्रजानन् प्रदिवः पुराणः
(निघं० ३-२-७-२) उराणः अल्पमपि हविः उरः (बहु)
कुर्वाणः । विदुष्टरः विद्वत्तरः । मनुष्यहोतुः सकाशात्
दिवः स्वर्गस्य आरोधनानि आरोहणानि । आरोहणादीनि
स्थानानि देवानां हवींश्चर्षयितुम् ईयसे गच्छति ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थविपक्षेण उराणः इत्यस्य उरुकुर्वाण
इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥ १ ॥

स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् ॥

स्तियाः (७७) इत्यनवगतम् । “स्त्यायनात्” इति
व्याध्यम् । आपो भवन्तीत्यभिधेयवचनम् स्त्यायनात्
संहननात् “स्त्ये छै शब्दसंज्ञातोः” (भा० प०) “अन्ये-
भ्योऽपि इत्यन्ते” (पा० ३-२-७५) इति चिच् । दक्षिणद-
णाभिरुपपदादपि । तस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वात् । “आदेच
उपदेशोऽङ्गीतः” (पा० ६-१-४५) इत्यादे मध्ये इकारो-
पजनः ऋषोदराधिरात् (पा० ६-३-१०९) हिमभावेन
संहता आप उच्यन्ते । अत्रार्थे—

“वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तिर्यानाम्” ॥

(ऋ० सं० ४-७-२०-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१ आप एव हि पार्थिवानामवयवानां संहने हेतुभूता
भवन्ति । हिमप्रभावेण च ता आत्मनैव संहता भवन्तीति दुर्गः ।

वृषेति । अथ “वृषांसि द्विवो वृषभः पृथिव्याः” इत्यादिः ।
“वृष्णे तु हन्तुर्वृषभ पीपाय स्वाहु रसो मधुपेवो वराय”
इत्यन्तः । संयोगाद्दृष्टस्यसेयमार्थमैन्द्रो त्रिष्टुप् । हे हन्तृ ! त्वं
दिवः युलोकस्य वृषा हविर्भिः सेक्ता असि भवसि ।
पृथिव्याः भूमेश्च वृषभः कामानां वर्धिता, अथ च सिन्धूनां
स्यन्दनशीलानां नदीनां वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा
स्तिर्यानाम् संघीभूतानामात्मनैव हिमप्रभावेण । अथवा
संहर्षाणामपि वृषभः वर्धितासि सेक्तासि । हे वृषभ !
कामानिर्वर्षकेन्द्र । तस्मै एवंगुणविशिष्टाय वराय श्रेष्ठाय वृष्णे
वर्धिन्ने सेक्ते ते तुभ्यम् (लक्ष्मम्) स्वाहुः मधुः रसः
रसनीयः (स्वादनीयः) प्रशस्यो रसवान्वा रसालम्बो वा
मधुपेयः मधुवत्पातव्यः एष हन्तुः सोमः पीपाय पुनः पुनः
रौप्यायते (वर्धते) अतस्त्वमागस्त तं सोमं पिबेति आवाय ॥ १ ॥

एवमत्र स्तिर्याशब्देन संहताः संहर्षयोनाऽऽप उच्यते
शब्दसारूप्यात् ॥

**स्तियाः स्तिर्यापालनः उपस्थितात्पालयतीति
वा ॥**

स्तियाः (७८) इत्यनवगतम् स्तिर्यापालन इत्यव-
गतम् । कूषोऽभिधेयः । स हि उपस्थितात्पातुन् पालयति
खोदकेन । अत्रार्थे—

“स नस्तित्वा उत भवा तनुपा” ॥

(ऋ० सं० ८-२-१९-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ “यं स्वा पूर्वमीळितो वक्षस्वः संसृधे अंशे स इदं
खुपस्य” इत्यादिः । “द्वान् रक्षस्व यतुदं तं कुसे” इत्यन्तः ।
वाग्रथस्य सुमित्रसेयमार्थम् । त्रिष्टुवाग्नेयी । हे अग्ने ! ईळितः
व्यस्येन कैतैरिक्तः । सोता वाग्रथश्चो मम पिता पूर्व पूर्वै-

१. संघीभूतानां स्वावरजंगमात्सकानां प्राणिनामिति सायणः ।
पुनस्तमेव स्तिर्याशब्दः संघीभूतापैधानाम्पार्थक्यः । आपो बान्दना
वर्तिकवित्

२. यत्किंचित्संचनकमे तत्सर्वं स्वधीनमितिप्रामयः ।

३. प्यायतेऽर्थव्यात् (भा० भा०) यच्छक्तिः “स्तिव्यलोक्ष”
(पा० ६-१-२९) इति व्यायः पीपायः । अन्वत्कार्ये छान्दस-
सूत्रम् ॥

४. सायणस्तु—पत्तलापाः स्तिपाः । पत्तलं गृहम् । “निशान्तपत्तल-
सदनं भवनागारमन्दिरम्” इत्यमरः । ऋषोदरादिः । यदा उपस्थि-
तात् व्योतिष्ठोमादीन्यामान्पालयतीति (उपस्थितापाः सन्) स्तिपाः ।
असवीयानां यशानां पालयिता भव । उत अपिच तनुपाः
स्वाज्ञानां रक्षको भव । किंच दात्रे तद्वनम् रक्षस्व, यदिदं धनं ते
तव स्वभूतेषु अस्ते अस्यास्तु तिष्ठतीति व्याचक्ष्वी ॥

५. यदा सर्वैर्नैर्हविर्भिरभिष्टुतो विवितवैदितव्योऽभिततयावा-
तव्यः ॥

स्मिन्काले संजातं यं त्वा खां समीधे सम्यग्वीपयद्विभिर्भिः ।
स लम् इध्वमानः । इदानीं मया क्रियमाणम् इदम् स्त्रोत्रं हविर्वा
जुषस्व सेवस्व, प्रीत्या श्रुषि वा । “जुषी प्रीतिलेवनयोः”
(तु० आ०) लोद् । किंच य एवमस्माप्तिरीज्यसे लम् स नः
अस्माकम् स्तिपा उत कृप इव । स हि स्तिपाः (संघीभूताय
अपः) पातीति स्तिपायाः सन् स्तिपा इत्युच्यते उतेतीयायै ।
निपातानां नानार्थत्वादिभिधानात् (नि० १-३-११) तनूपाः
रक्षको भव । संहितायां “अन्येषामपि हृदयते” (पा० ६-
३-१३७) इति वीर्यः । कृपो हि तृष्णयातीन् पातून्
पात्युदकसंप्रदायान् । किंच द्वाचं प्रदेयं धनं हविर्वा रक्षस्व ।
कतमतः ? यद्विदं ते अस्मे अस्माद्यु स्वभूतेषु “सिष्ठती”ति
शेषः ॥ ४ ॥

एवमत्राविरोधाच्छब्दसाराख्याच्च स्तिपाः कृपः इत्युपपद्यते ॥

जवारु जवमानरोहि-जरमाणरोहि-गरमाण-
रोहीति वा ॥

जवारु (७६) इत्यनवगतम् । “जवमानरोहि” इत्येव-
माद्याः शब्दसमाधयः । आदित्यमभिधेयम् । तद्धि जवमान-
मेव नभसो मय्यं आरोहति उदेति तत्रैत्यर्थः । अथवा जर-
माणं जीर्णीकृतैस्सर्वलोकमाारोहति दिवम् । अथवा गरमाणं
निगलितसानारोहति दिवम् । अत्र जवमानादिवद्वानां जव-
माव आद्यपूर्वाद्देव्यं वृषत्ययो बाहुल्यकानिपात्यते । मण्डलं
विशेष्यमिति नल्लमस्य । अत्रार्थ—

“अत्रै रूप आरुपितं जवारु” ॥

(ऋ० सं० ३-५-२-२)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “तमिच्छेत्समाना समानमुमि कृत्वा पुनर्ती
प्रीतिरदयाः । सुसत्य चर्मन्निष्ठं चारु पृथेः” इत्यादिः । वाम-
देवस्यापैम् त्रैदुभम् वैश्वानरामिदेवत्वम् । अत्रादित्यात्मना
वैश्वानरः स्वरूपः । अग्नि-विष्णु-ब्रह्मादित्यानां मतदेवेन वैश्वानर-
त्यस्य यास्कैकानिधानात् (नि० ७-२३) हे यजमान ! लम्
तमिन् तमेव समानं सर्वेषामेककल्पम् शुश्रूषानमादित्यं
समाना समानयैव तदनुकल्पयैव प्रीतिः प्रीत्या सुखा
पुनर्ती स्वात्मपदनसमर्थेन कर्त्तव्यं कर्मणा (निचं० ३-
१-१०) प्रज्ञानेन वा (निचं० ३-५-५) न्वेव क्षिप्रमेव
अभ्यदयाः प्राप्नुयाः । अश्रोते (सा० आ०) लिङि “बहुलं
छन्दसी” (पा० २-४-७६) ति विकरणस्य लृङ् । व्यस्येन
परस्मैपदम् (पा० ३-१-८५) अन्यच्च वर्णव्यत्ययादि ॥

१. “जु” इति सौत्रो धातुर्गतीं ज्ञेये च । तथा च वेगेन
गच्छत् इति तदर्थः । आत्मनेपदप्रयोग आर्थः ॥

२. यथा सामन्येयस्य समाना, पुनर्तेत्यस्य पुनर्तीत्येवमादि ।
वीर्येत्यस्य प्रीतिरित्यादि तु “सुपां सुकणि-” (पा० ७-३-३९)
त्यस्य विषयः ॥

नुवाचः क्षिप्राचै (निचं० २-१५-१) यस्य चारु वीर्यमन्
जवारु मण्डलम् अत्रे पूर्वैर्गर्गादी । पुरस्तादस्यैसां विशीति
सायणः । रूपः रिपः (वर्णव्यत्यय आर्थः) प्रथिव्याः सका-
शात् (निचं० १-१-१३) सायणस्तु-आरोपयति स्वात्मनि
संस्मारीनीति रविति भूमिरुच्यत इत्याह । सस्त्वस्य स्वपनस्य
“सस खभे” (अ० प०) छत्रोपगमेतदिति सायणः । निब-
लस्य पुष्टेः “खः पुष्टि” इति शुलोकालिखयोः साधारणनामसु
पाठात् ज्योतिरादित्यादिभिः स्पृश्यमानस्य शुलोकस्य अधि
उपरि स्वस्मै चर्मणे चरणाया । चरैरौणादिको मन् । “सुपां
सुकृन्” (पा० ७-१-३९) इति चतुर्थ्यां लृङ् । आरु-
पितम् आरोपितं देवैः । “इह वा आदित्य आसीत् तमाभ्यां
परिग्रह्योपरिष्ठात्तां प्रजानां न्यदयु” इति विज्ञायते ॥ ३ ॥

एवमत्र जवारुशब्देनादित्यमण्डलमुच्यत इत्युपपद्यते ॥

जरुथं गरुथं गृणातेः ॥

“जरुथं हन्यार्थि राये पुरन्धिम्” ॥

(ऋ० सं० ५-२-१२-६)

इत्यपि निगमो भवति ॥

जरुथम् (८०) इत्यनवगतम् । गरुथम् इत्यनवगतम् ।
गृणातेः इति धातुनिर्देशः । “गृ शब्दे” क्वादिः अर्चैतिकर्मसु
पठितः (निचं० ३-१४-६) क्तुतिकर्मोप्ययम् । जरतेर्वाचै-
कर्मण इति देवराजः । “जृहृभ्यामुथन्” (उ० २-६) इति
ऊधन्बाहुल्यकानुपातेरप्यर्थसामान्यात् । स्तोत्रमभिधेयम् ।
अत्रार्थं जरुथं हनितं निगमः । अस्य “त्वामर्धे समिधानो
वसिष्ठो जरुथं हन्यार्थि राये पुरन्धिम् । पुरुणीया जातवेदो
जरस् युयं पात स्वस्तिभिः सर्वा नः ॥” इति स्वरूपम् ।
वसिष्ठस्यापैम् । आग्नेयी त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकश्चिनयोः शास्यते ।
हे भगवन् ! अग्ने ! वसिष्ठः पूर्वैर्युगीयः पुरन्धिम् बहुवि-
यम् बहुकर्मैतमं धीरिति कर्मनामसु पठितम् (नि० २-१-२१)
बहुदातुतमं वा धनसंबन्धात् । त्वां समिधानः संघीपयन्
राये धनप्राप्त्यर्थं जरुथं गरुथं स्त्रोत्रं हन् प्रन् गमयस्त्वा-
प्रति । “हन्ति सेधति” इति गतिकर्मसु पठितम् (निचं०
२-१४-१०९) पाणिनीयैरपि “हन् हिंसागलोः” (अ० प०)
इति पठ्यते । यस्मिं अयजत् । यस्मिं वसिष्ठेनैवमिज्यते तं
त्वां वयमपि यजाम इति भावः । हे पुरुणीया पुरुणीय !
साहितिको वीर्यः (पा० ६-३-१३७) बहुस्तुत । जात-
वेदः ! भूस्थानदेवतामे । अस्माभिरिज्यमानस्त्वं आ सर्वतो-
भावेन जरस्त्रं जुषस्त्वित्तदभिरस्तपत्रम् । किंच हे देवाः
अभियुरोगेमाः ! यूयं स्वस्तिभिः स्वस्त्रयनैराक्षीः प्रयोगैः सर्वा
नित्यम् नः असायं पात रक्षत ॥ ६ ॥

१. पठच्च संवन्धिपदं तच्छब्दवद्वेद्याप्याह्वयम् ॥

२. एकस्मैव वा पूजार्थं बहुवचनम् । सायणस्तु-हे अग्ने ! त्वां
वसिष्ठ ऋषिः समिधानो भवति । त्वं च जरुथं पश्यन्मापिणं जरणीयं

एवमत्र जरतेः सुखार्थस्य शब्दसारूप्याद्यर्थविरोधान्न गृणा-
तेरपि जरत्यं स्तोत्रं इत्युपपद्यते । द्रिक्मात्र ॥ २ ॥

कुलिश इति वज्रनाम, कूलशातनो भवति ॥
“स्कंधांसीव कुलिशेना विवृण्वार्हिः शयत
उपपृक्पृथिव्याः” ॥ (ऋ० सं० १-२-३६-५)

कुलिशोः (८१) इत्यनवगतम् । वज्रनाम इत्यभिधेय-
वचनम् । कूलशातन इति शब्दसमाधिः । तथाच कूल-
शब्दोपपदादन्तर्भावितव्यर्थात् “शतु शातने” (भा०+तु०+प०)
इत्यस्मात् “अन्येष्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-१०१) इति
हः । पृषोदरादिस्वामिकारान्तादेश आदिह्रस्वस्य कूलस्य । “कुल-
पर्वतान् शयति पक्षच्छेदेन तदुत्करोति” इति स्कन्दस्वामिनः ।
तन्मते इत्येतस्मान्करणार्थोक्तं (दि० प०) “आतोऽनुपर्वणः”
(पा० ३-२-३) इतिक्तः पूर्ववदिकारान्तादेशः । अत्र पुंस्त्वैनाभि-
धानमाधेयम् । लोकेतु “कुलिशे भिदुरं पतिः” इत्यमराभिधानम् ।
अत्रार्थं निगमं पठति—स्कन्धांसीवेति । अस्य—अहन्वृत्रं
वृत्रतरुं र्वसुमिन्द्रो वज्रेण महता ध्वजेन” इत्यादिः । हिरण्य-
स्तर्पणार्थं त्रिभुवेन्द्री । अग्निहोत्रेण निष्कैवल्ये शस्यते । अयम्
इन्द्रः वज्रेण संपादितो यो महान्धधत्तेन महता वज्रेण ।
“ह्रस्व वधः” (पा० ३-२-३७६) इति ह्रस्वोर्मावेऽप्रत्ययः ।
वृत्रतरुम् अग्निसायेन लोकाग्रामानवरकं मेघम्, अन्धकारं वा ।
यथा वृषैरवरणैः सर्वान् शत्रून् तरति तं वृत्रं वृत्रनामकमधु-
रम् र्वयस्व विगतान् छिन्नबाहुर्वया भवति तथा विच्छिन्नसन्धि-
बन्धनं वा कृत्वा । अहन् हवाम्, हन्ति वेति दुर्गः ।
अंसच्छेदे दृष्टान्तः—कुलिशेन कूलशातनेन वज्रेण । कुशारेणेति
सायणः वाहिकीकोऽत्र कीर्तः । विवृण्वानि विवृण्वानि ।
“शेच्छन्दति बहुलं” (पा० ६-१-७०) इति शेर्लोपः ।
विशेषतश्छिन्नानि स्कन्धांसीव वृक्षशाखा इव (यथा वृक्ष-
स्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत्) सान्तनपर्वमाधेयम् । तथासति
अहिः अगमनो मेघः । वज्राक्षुरेणाच्छिन्नयमानोऽस्याः पृथिव्याः
उपपृक् उपपर्वतः संपर्कस्य कर्ता (सामीप्येन संपृक्तः)
भूत्वा उदकभावेनास्यामेव पृथिव्यां दायते अगमयत् । “बहुलं
छन्दस्” (पा० २-४-७३) इति श्रयो लुपमात्रः । लब्धं
लब्धम् । व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) अवस्थानमेवात्र पक्षे
स्वप्नोऽसितम् । अक्षुरपक्षे—शयनं करोति । छिन्नकाष्ठवज्रसौ
पततीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वा रक्षोर्गणं हन् जहि । राये धनवते यजमानाय पुरन्धि वडिष्यं
देवगणं यक्षि यज । किंच हे जातवेदोऽसि । पुक्कीया बहुनीयेन
बहुना स्तोत्रेण जरस्व देवान्बहुहि । यथा पुक्कीयानेकमार्गाणि रक्षासि
जरयेत्येवं व्याचक्ष्वही ॥

१. “कुलिशम्” इत्येवं दुर्गेण धृतम् । भाष्ये तु कुलिश
इत्येव ॥

२. “स्कन्धो जुगशिरोऽसोऽसी” इत्यमरे स्कन्ध इत्यका-
रान्तमेव । इह तु सान्ततया भाष्यकृदभिप्रेतं वेदे तथा दृश्येमात्र ॥

एवमत्र वधसंबन्धात् कुलिशः वज्रः इत्युपपद्यते ॥

अथ स्कन्धशब्दं निर्दिष्टम्—

स्कन्धो वृक्षस्य, समास्कन्नो भवति ॥ अयम्-
पीतरः स्कन्ध एतसादेव, आस्कन्नं काये, अहिः-
शयत उपपर्वतः पृथिव्याः ॥

समास्कन्नः । समाच्छिन्नः (दृढसंपृक्तो वृक्षे) भवति ।
इतरः जुगशिरोः । पतस्मात् समास्कन्दनात् । तथाच
“स्कन्दिर् गतिशोषणयोः” (भा० प०) कर्मणि घञ् (पा०
३-३-१९) पृषोदरादिस्वाहृस्य घः । “स्कन्धः स्वावृत्तप्रांते
संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च आत्रादी छन्दसोभिदि”
इति मेदिनी । उपपर्वतः । ल्युः (पा० ३-१-१३४)
कर्तारि “पृथ्वी संपर्कः” (ह० प०) किति पृक् ॥

तुल्यस्तुल्यतेर्दानकर्मणः ॥ २ ॥ (१७)

तुल्यः (८२) इत्यनवगतम् । तुल्यतेः इति निर्वचनम् ।
तुल्यनमिति प्राप्तम् । तत्र भावे घञ् (पा० ३-३-१८) अवं
चुरादौ “तुजिपिणि हिंसावलायाननिकेतनेष्वि” छेवं पठितो-
पीह भाष्यकारवचनाद्वातीयः । धातुनामनेकार्थत्वात् । तथाप्ये-
व निगममनुपदं वदयति ॥ २ ॥ (१७)

“तुजे तुजे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य
वज्रिणः । न विन्दे अस्य सुधृतिम्” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० १-१-१४)

मञ्जुलन्दस्य आर्षम् । गायत्री ऐन्द्री । अस्यार्थमात्र—

दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो-
नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः ॥

अत्र ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषाः उत्तरे उत्तरोत्तरे उत्कृष्टाः
सन्ति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणः वज्रयुक्तस्य अस्य
इन्द्रस्य सुधृतिं समाप्तिं स्तुतेः । न विन्दे न विन्दामि ।
व्यत्ययेन दृश्य घः (पा० ३-१-८५) इन्द्रस्यात्यन्तगुणबाहु-
ल्येन देवान्तरैर्बृहत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानी-
त्यर्थः । तुजेतुज इति “निखवीप्सवोः” (पा० ८-१-४)
इति द्वित्वम् ॥ २ ॥

एवमत्र स्तोमसंबन्धात् तुजे शब्दो दानपर्यायवचनस्तुज-
तेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ॥

बर्हणा परिवर्हणा ॥

“बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः”

(ऋ० सं० १-४-१७-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१. लघुपूर्वाचरतेर्मात्रे “अक्षुरादौ” (पा० ३-३-५७) उच्छब्द
उच्छब्दवचनः । उच्छब्दस्तोत्रो वत्येति बहुमीहिः ॥

बर्हणा (८३) इत्यनवगतम् । परिवर्हणा इत्युपसर्गा-
ध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा परिवृद्धिः हिंसा वा । तथाच
बृहद्वैज्यस्य हिंसायस्य वा “कृत्स्नदुष्टो बहुलम्” (पा० ३-
४-११३) इति भावे ह्युद्वृत्तौ यैकचनस्थाने ङादेशः (पा०
३९) तदेतद्विषयं दर्शयति—बृहच्छ्रुत्वा इति । अस्य “अर्चो
दिवे बृहते श्रुत्वा” वचः स्वक्षेत्रं यस्य रूपतो ध्रुपन्मनः”
इत्यादिः । “पुरो हरिभ्याम् ध्रुपभो रथो हिः” इत्यन्तः ।
सैव्यस्यायम् । ऐन्द्री जगती । अतिरात्रे प्रथमपर्ययेऽच्छावाक-
शास्त्रे विनियुक्ता । हे स्रोतः । दिवे वीसाय बृहते
महते इन्द्राय अर्चं उवाचय । संहितायां वीषः । (पा०
६-३-१३७) । किलक्षणयिन्द्राय ? यस्य इन्द्रस्य ध्रुपतः
शत्रुत्वध्वयतः “जिघृषा प्रागल्भ्ये” (छा० ५०) व्यत्ययेन
ज्ञातः । स्वक्षेत्रं खलूतमेव क्षत्रं धैर्यं बलं वा यस्य तादृशं मनः
ध्रुपत् पृष्ठं भवति । किंच येनेन्द्रेण बृहच्छ्रुत्वाः बृहद्वीषः ।
अधुरः मेघो वा बर्हणा परिवृद्ध्या (परिवृद्धेन वधेन) परि-
हिंसा वा हरिभ्याम् अन्धाभ्याम् पुरः अवाक् । तत्राप्तेः
पूर्वमेव वीप्राकृत्याहृत्पातित्वाच्च तद्व्याघ्राणं ध्रुपभः वर्धिता
कृतः हि । यतः सः अधुरो मेघो वा रथः रैद्वजः शीघ्रः ।
“पूर्वपदात्” (पा० ८-३-१०६) इत्यनादेशायापि सस्य व
आयैः ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादधुरसंवेदनाच्च बर्हणा परिवर्हणा इत्यु-
पपद्यते ॥ ३ ॥ (१८)

अथ ततनुष्टिः (म्) (८४) इत्यनवगतम् । ततनुष्टः
तिर्तन्निष्ठः इति वाऽनवगतम् । तदेतद्विगममुद्येन प्रदर्शयति—

१. देवराजस्तु कर्तव्यं । तथा च सावर्णोपि-विषः सहित-
खत्विन्द्रः बृहच्छ्रुत्वाः प्रभूतपक्षाः अधुरः शत्रूणां निरसिता, यद्वा
अधुरः प्राणो बलं वा तद्वान् । मत्सर्ध्वीयः । अथवा असवः प्राणास्तेन
चापो लक्ष्यन्ते “प्राणा वा आपः” इति छन्दैः । तान् राति ददा-
तीत्यधुरः । बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता हरिभ्यामभ्याम् पुरस्कृतः
पूजितः ध्रुपभः कामानां वर्धिता रथो रैद्वजसीक इत्येवं व्याख्ययत् ।

२. सव्यनामा ऋषिः । दुर्गस्तु-सव्यत्वमापन्नसेन्द्रस्यार्थमिति
ध्यास्यंस्तत्त्वज्ञानात्तत्त्वमाचष्टे स ॥

३. यथार्थं निष्पण्टे धनार्थे (२-१०-९) उदकार्ये च
(१-२-४५) पठितो न बलायै, तथापि उदकार्यो बलायै इति नैव-
क्तमपेक्षेत्यं व्याख्यातं दुर्गाचार्यैः ।

४. विषयभोगप्रधान इति पर्यवसितोऽर्थः । अत्रापपद्यते
ततोवे: “तन्निष्ठस्यार्थं किञ्च” (उ० ४-८८) इति तन् ॥
“सिद्धवन्” (पा० ७-२-९) इति नैव । नुदतेः निष्ठार्थं नुद-
त्तस्य नुष्टिमात्रः । द्वितीयपक्षे निपात एव सन्नत्तस्य स्थाने ध्रुवोद-
रादित्वात् (पा० ६-३-१०९) साधनमते जिघातुजनेतत्पद-
मिति बध्यते । यद्वा तदशब्दस्य तत्परभावः । वक्षोर्बहुलकाकात्तैरिति
क्विति संप्रसारणे ण्टिः । तथाच जिघातुजपक्षे सताकरीसंतानाद-
भिहोत्रायेतुञ्चः क्षिप्तस्तं भोगसंतानं वष्टि कामयते इति वा
व्याख्यानां वैधराज आह । भाष्यकारस्याप्यत्र स्वरसः ॥

“यो अस्मै प्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति
भवति धुमांअह । अपापं शक्रस्तंतनुष्टिर्महति
तनूशुभं मधवा यः कवास्तुः” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ४-२-३)

य इति । प्राजापत्यस्य संवरणस्येवमायम् । ऐन्द्री जगती ।
यः यजमानः अस्मै । “प्रकृत्यान्तःपादमव्यारे” (पा० ६-
१-११५) इति प्रकृतिभाषाया पूर्वपक्षम् । इन्द्राय (इन्द्रार्थम्)
प्रंसे अहनि (निर्वं १-८-६) उत वा अपिवा यः
ऊधनि रात्रौ (निर्वं १-७-२०) अत्रानक् छान्दसः (पा०
५-४-१३१-१४२) सोमं सुनोति अभिजुणोति । निल-
कालमेव य इन्द्राय सोमाभिषवाय प्रयतत इत्यर्थः । स एव
नित्ययेन धुमान् श्रोतनवौ भवति अह इति विनिष्ठा-
र्थायः (नि० १-५-२) अथ पुनरितो यो विपरीतो भवति
कवास्तुः कवाः कपूयाः (कृतिस्ताः) सखायो यस्य
तथाभूतः (असाधुजनसंपर्काः कृतिस्तत्पुत्रसहायः) तं
ततनुष्टिं ततनुष्टम् । ततान् पूर्वैश्च पूर्वतनैश्च अनुष्टितात्
धर्मसन्तानात् अभिहोत्रादेतुञ्चमपेतम् अलंकर्मभिरित्येवंवा-
दिनमलङ्कारिण्युपयोजनम् (अयजनशीलम्) आत्ममण्डनप-
रम् । अथवा विषयोपभोगपरतया खवितं-ततनुष्टिं तित-
निष्ठम् । अनेकैः प्रकारैः (अपव्ययेन) यो वितं तनिष्ठं
विस्तारयितुम् अपव्ययिष्ठं वैच्छति तमभ्रद्वान् धर्मं ।
साधनस्तु-ततं धर्मसंततिं नुदति वष्टि कामयते च कामान् इति
ततनुष्टिस्तमिवाह । तनूशुभम् तनूशोभयितारम् स्वधोषकं
मधवा धराखामी शक्रः वात इन्द्रः अपाप ऊहति
अपोहति अपोहति पुनःपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः । उपसर्गा-
भ्यासदर्शनाद्बृहतेरप्यभ्यास आदरार्थं कृतः । अवश्यंभावी तस्य
विनाश इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

एवमत्र ततनुष्टिष्वन्वेन विषयोपभोगप्रधान उच्यत इत्युप-
पद्यते ॥

१. “दीर्घादिति सप्तमपादे” (पा० ८-३-९) इति नस्य
स्वरम् । यत्वं यलोपः । अतो निलम् (पा० ८-३-३) इति
अनुनासिकः ॥

२. एतच्च भाष्यव्याख्यानुसारेण । पद्योत्तरपक्षेऽप्यर्थतौल्यमेव ।
तत्र “राजाहःसखिस्वष्टक” (पा० ५-४-५१) इति ऽक् सप्तम-
सान्तः । भाष्यव्याख्याने स आर्ष एव । अत्रहि कपूयस्त्वस्य
कुशब्दस्यैव वा कनादेशः समासान्तभाष्यप्रत्ययः (पा० ५-४-
७५) अजितियोगविभागात् ॥

३. एतच्च वष्टेः किञ्चिद्बाहुलकात्कतैरिति संप्रसारणे कपूयस्त्विति-
तिविवेचनमनुसन्दधानि । तथाच तताजुशो वष्टीति ततनुष्टिरित्येव-
मर्थः । नुष्टस्य नकारमात्रमवशिष्यत इति प्रतिभाति । साधनस्तु
ततं नुदति बधित्वेयमाह ॥

४. वरीरशोभयितारम् । “क्षिपां भूतिस्तनुष्टुः” इत्यमरः ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रंस इत्यहनीम्, ग्रस्यन्तेऽसिन्ऱसाः ॥ गोरुध उद्धततरं भवति ॥ उपोन्नद्धमिति वा ॥ खेहातु-प्रदानसामान्याद्वात्रिरप्युध उच्यते ॥ स योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति, भवति ह द्योतन-वान् ॥ अपोहृत्यपोहति, शकस्ति तनिधुं धर्मस-न्तानादपेतं अलंकरिष्णुमयज्वानं तन्नुश्रं तन्-शोभयितारं, मधवा, यः कवासखो, यस्य कुपूयाः सखायः ॥

ग्रस्यन्ते सूर्येण । तथाच “प्रलु अदने” (भा० प०) इत्यस्माद्वि “पुगोदरादित्वात्” (पा० ६-३-१०९) गकारस्य चकारो गुणागमथ निपात्यते । उद्धततरम् उच्छिन्नतरं प्रसवकालेऽज्ञान्तरभ्यः । तथाचोद्धततरस्योपसादेशः पुगोदरा-दित्वात् । उपोन्नद्धम् तद्धि विज्ञायते केनविदुषिष्ठस्य गोरुदरे नद्धमिति । अत्र पक्षेऽन्युपनद्धमिवैल्यं निपात एव ऊध इति । उभयसाधारण्येन निराह क्लेहेत्यादि । क्लिष्टतेऽनेनेति क्लेहो रसः । सचावस्यानो वा गुग्गुं वैल्यमिषेयाह—रात्रिरप्युध उच्यते इति । सापि छावस्यायात् ओषधिवनसतिक्लेहाकन्द-धातीत्युदकाधानादुध उच्यते । उन्नप्युध इति क्षीरस्त्रागिनः । तन्मते “उन्वी क्लेदने” (६० प०) इत्यस्मादुत्ति (उ० ४-१८४) बाहुलकात्प्रलोपे दकारस्य धवदे कीधै च रूपम् । उन्नप्युधस्यान्येनौषधिवनस्पतीनिष्पूयः ॥

अथ इलीविशस्य (८५) इत्येतदेकपदमनवगतम् । “इलाविलशयस्य” इत्यनवगतम् ।

“न्याविध्यदिलीविशस्य इहा विशृङ्गिण-मभिनच्छृणामिन्द्रः” (ऋ० सं० १-३-३-२)

निरविध्यदिलाविलशयस्य इहानि व्यभिन-च्छृङ्गिणं शुष्णमिन्द्रः ॥ ४ ॥ (१८)

नेपोऽभिधेयः । स हि इला पृथ्वी (निघं० १-१-५५) अर्धं वा (निघं० २-७-१३) तस्याः हेतोर्वदकस्य आत्मी-यानि निर्गमनविलानि संरुध्य शेते । तस्यैव मिलेपु इलाहेतुव-दकं शेते इति इलीविश इति दुर्गैः । इलाया भूमेर्विलेशयान-मिति साधनः । एतन्मते वृजो (निगमवाक्ये)ऽभिधेयः । तथाच इला विलेशयः सन् इलीविशः निपातनात् (पा० ६-२-१०३) तदेतदपि निगममुखेनैवाह—न्याविध्यदिति । अलि “यानुत्तरं मधवन् यावज्जो वज्रेण श्रुतमवधीः शत-न्दुम्” इत्युत्तरधम् । हिरण्यस्पर्शस्य त्रिष्टुभेन्द्री । गोसव-

१. तथाच इलायं विलेशय इत्येव “अधिकरणे शेतेः” (पा० २-२-१५) इति अण् । यदा । इला (तद्धेतुतुद्धदकं) विल-शयो यस्य सः । अथेलाशब्दो भाकः ॥

विवधयोर्निकैबल्ये शासते । तत्र पूर्वोऽर्धर्षः परोक्षकृतः उत्तर-स्तु प्रत्यक्षकृतः । पूर्वण स्तूयमानः स प्रत्यक्षीभूत इति तथा-मिधानम् ॥

इन्द्रः इलीविशस्य इलाविलशयस्य इहृहा इहानि दुर्गे-यानि उदकसरोधक्षमणि स्थानानि । शैलेयः (पा० ६-१-१००) न्याविध्यत् निरविध्यत् (निरताडयत्) ततश्च विशृङ्गि-णम् विशिष्टमिखरवन्तं वीसिमन्तं वा विद्युङ्गिः शुष्णम् शुष्णवन्तं तं मेघं बलवन्तं । शुष्णमिति बलनाम (निघं० २-९-१२) अत्र बलस्य गुणत्वात् “गुणवचनेभ्यो मत्वो लुमिष्टः” (पा० १-४-१९ वा०) इति मत्वोऽस्त्यर्थस्य छह् । अभिनत्तु विभेद वर्णयाम् । हे मधवन् ! यावत् यत्प्रमाणम् ततः बलम् (निघं० २-९-४) मे तस्मिन्स्त्ववि वाऽस्ति यावत् च ओजः कोषः (निघं० १-१-४३) शक्तिर्वी ल्यस्यस्ति तावैता दान्द्रम् शातवितव्यमेनम् पृतन्युम् पृतनां संभमभिलषन्तम् । “क्षयाच्छन्दति” (पा० ३-२-१७०) इत्युप्रत्ययः । अवधीः वहि । लोडयं छह् (पा० ३-४-६) “छह् चि” (पा० २-४-४३) इति हन्तेवैवा-देशः ॥ २ ॥

एवमत्र शब्दसाख्यादध्याविरोधाच्च इलीविशः मेघ इत्युपप-द्यते ॥ ४ ॥ (१९)

अथ क्रियेधाः (८६) हसनवगतम् । “क्रियधाः” इति “क्रममाणया” इति वाङ्मयनामः । तदेतन्निगममुखेनैवाह—

“अस्मा इदु प्रमरा नूतजानो वृत्राय वज्रमी-शानः क्रियेधाः । गोर्न पर्व विरंदा तिर्यग्युज-णीस्यपां चरध्वै” ॥ २ ॥ (ऋ० सं० १-४-२८)

अस्मा इति । नोधानाम गोतमस्ययमार्थं त्रिष्टुभेन्द्री । आहीनिकेवहः छह् अहीनसूक्ते विनिपुता । हे इन्द्र ! एषः अयुरः वृत्रः मेघोवा क्रियेधाः क्रियधाः (क्रियदप्युदकमप-

१. इलाया भूमेर्विलेशयानस्य हृषस्य संभयनीनि इहृहा इहानि निवृद्धेण निवृद्धानि प्रभूताभ्युदयानि इन्द्रो न्यविलम्बितरां विज-यान् । यदा इहानि प्रवृत्तानि सैन्यानि नितरां विजयान् । तत कर्ष्यं शृङ्गिणं गोमहिषादिहृष्टसमानेराधुपेक्षेतं शुष्णं जगत् शोषकं इदं व्यभिनदिषिष ताडितवान् । हे मधवन् ! धनवुक्तेन्द्र ! तव यावच्चरः धावान्येगोतिष्ठ, यावकोषः बलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्व पृतन्तु पृतनां युद्धं (निघं० २-१७-१८) इच्छन्तं शङ्खं इदं वज्रेणावधीर्हतवानसीति साधनः ॥

२. अथ “नपुंसकमनपुंसकेन०” (पा० १-२-२९) इति नपुंसकस्यैव यावच्छब्दस्य शेष ऊहाः ।

३. अथ कियत्तुऽनवगतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यदा क्रम-माणं शत्रुवले दधात्ववस्थापयति (निरुणदि) इति क्रियेधा इन्द्र इति साधन आह । दुर्गोऽपि क्रियेधाः इन्द्र इत्येकं सम्यक्ते इत्या-द्युक्त्वा यस्मादीशानस्त्वं क्रियेधाश्च तस्माद्वर वज्रमीत्येवमाह ॥

रिमाणं धारयति) क्रममाणं वा (क्रममाणं वा धारयति) । यद्वा त्वमेव कियेधाः सर्वधारणसमर्थः । एतच्च हेतुगर्भं विशेषणम् । असौ त्वं नूतुजानः तूर्णं (निर्व० २-१६-१९) त्वरमाणः “तुज हिसायाम्” (भा० ५०) कानचि “तुजा-दीनां दीधोऽप्यासय” (पा० ६-१-७) इत्यप्यासय दीधैत्वम् । वज्रं प्रभर प्रहर “ह्रप्रहोर्भञ्जन्दति” (पा० ३-१-८४ वा.) इति ह्यस्य भः । यतस्त्वम् ईशानः ईश्वरोऽस्माकमसि फलदानायैति सामिप्रायं (हेतुगर्भं) विशेषणम् । प्रहस्य च अर्णोसि इष्टिजलानि इष्ट्यन् इच्छन् “इष इच्छायाम्” (तु० ५०) कर्तरि लट् वाता । व्यत्ययेन इयन् (पा० ३-१-८५) यद्वा “इय गतो” (दि० ५०) अन्तर्भावितपञ्चः । तस्माद्वातद्वयमस्त्वम् अपां चरध्वै चरणाय (चरितुम्) “चर गतो” (भा० ५०) “तुमर्षे” (पा० ३-४-९) अव्यै प्रत्ययः । भूप्रवेशं प्रति गमनाय तस्य वृत्रस्य मेघरूपस्य पथे पर्वणि “शेष्ठञ्चदति बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलीपः । अवयवसन्धीन् । तिरश्चा तिर्यग्गामिना वज्रेण विरद्वि लिखि छिन्धीत्यर्थः । दुर्गस्तु विदर-विदारयेति वर्ण-विपर्ययमिच्छति । अत्र दृष्टान्तः गोर्न इति । नवाब्द इवार्थः । (नि० १-२-१) यथा सांख्यिकतारो लौकिकाः पुरुषाः पशो-रवयवानितस्ततो विभज्यन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

एवमत्र वाय्वास्मादर्थोविधोषाच्च कियेधाः नेवः इन्द्रो वा इत्युपपद्यते ॥

अथात्र भाष्यम्—

असौ प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वृजमीशानः ॥ कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणघा इति वा । गोरिव पर्वणि विरद्वि मेघसेष्यवर्ण-स्यपां चरणाय ॥

कियेधाः कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे चोपपदे दधातेर्विच् । कियत् किं (अविशायमानं) परिमाणस्य बलस्येति कियत् । “किमाः संख्यापरिमाणेदति च” (पा० ५-२-४१) इति वतुप् । “किमाद्व्यंशो वो वः” (पा० ५-२-४०) इति वस्य घस्त्येयादेशः (पा० ७-१-२) तद्वत् दधाति धारयति कियद्वाः सन् कियेधाः । यः कोप्यस्य बलस्येयत्तां न जानातीत्यर्थः । यद्वा क्रममाणमाक्रममाणं (अभिमुखमागच्छत्) परेषां बलं दधाति धारयति (निवारयति) इति क्रममाणघाः सन् कियेधाः ॥ उभयत्र उपोदरादित्वात् पूर्वपदस्य कियेधावः । गोरिति पशु-सामान्याभिधानम् । “स्वर्गेषुपशुवाग्बज्रदिद्वेज्रेणपृथग्भूजले । लक्ष्यदृष्ट्या ज्ञिवां पुंशि गोः” इत्यमरः ॥

भूमिभ्राम्यते ॥

अथ भूमिः (८७) इत्यनवगतम् । “भ्रामयिता” इत्यवगमः । भ्राम्यतेरिति निर्वचनम् । तथाच “भ्रमेः संसारणं च” (उ० १-११८) इतीत्यप्रत्ययः । अभिधामिधेयः । तथाचात्र-४० नि०

“भूमिरस्पृष्टिक्कन्मर्त्यानाम्”

(क्र० सं० १-२-३५-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “ह्रमास्रे शूरर्षिं मीध्वो न हुसमध्वानं यसमांम दूरात् । अपिः पिता प्रमतिः सोम्यानाम्” इत्यादिः । हिर-ण्यस्वरूपायैव । आग्नेयी जगती प्रातरनुवाकाविनयोः सत्ये । हे अग्ने ! नः अस्मत्संबन्धिनीम् इमाम् इदानीं संपादि-ताम् शरणिम् हिंसां प्रतलोपकृपाभिति सायणः । नारण-लक्षणां संछति वेति दुर्गः । मीध्वैः क्षमस्येति सायणः । मार्जयस् नाशयस्येति दुर्गः । तथा-सर्वीयसेवामित्रिहोत्रादिरुपां परित्यज्य दूरात् दूरैश्च यमिममध्वानम् अगाम गतवन्तो वयं तदपि क्षमस्येति शेष इति सायणः । दुर्गस्तु-इममध्वानं यम् एतं संसारार्थानम् अगाम गतवन्तो वयम् अगु-ष्मांल्लोकादिभ्यं लोकम् अस्मात् एतां संसारहिंसामेतां वा संसारद्विमेतमार्जवं जवीभवन्तमस्माकं मार्जय लम् इत्याह । कस्मादेवमुच्यते ?-यतस्त्वं सोम्यानाम् सोमसंपादितानां (सोमाहोणामनुष्ठानाणां) मर्त्यानां मनुष्याणाम् अपिः प्रापणीयः । यद्वा पिता पालकः । आपिर्व्यापयिता च कृत्स्नस्य जनतो महिम्ना । प्रमतिः प्रकृतमतिश्च । अस्ति भवति । भूमिः संसारे भ्रमयिता च पश्चात्तिविशोक्तेन क्रमेण । लवधीन एव संसारो मोक्षयेति दुर्गः । सायणस्तु-भूमिर्भ्रामकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः । अथच ऋषिकृत् दूरीनकौरी अस्ति । अनुविष्टुष्या प्रत्यक्षीभवतीति सायणः । दुर्गस्तु-त्ववधीन-मेव दर्शनं मर्त्यानामिति सर्वविज्ञानप्राकारोनानुष्ठानास्मान्मोक्ष-यास्मादसंसारदित्यभिप्रायः । देवयानेनेव पथा गमय, मा पितृयानेनेलेखं व्याचक्ष्वी ॥ १ ॥

एवमत्रार्थोविरोधात् भूमिः अग्निः विशेषणते ॥

विष्पितः विप्रातः ॥

अथ विष्पितः (८८) इत्यनवगतम् । विप्रातः इत्य-वगमः । विस्तीर्णः इत्येतत्त्व (सर्वतो याः प्रातः) संसारार्था-सः । विप्रातस्तद्वत्त्व विष्पितभावः । यद्वा विषेर्व्योस्यथोत् (उ० ५०) ऋः । इकारपकाराभुपजनौ, श्रुषोदरादित्वात् ॥ अत्रार्थ-

“पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्वन्”

(क्र० सं० ५-५-२-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

१. “तु हिसायाम्” (भा० ५०) औणादिको निप्रत्ययः ॥
२. “स्य तिसिक्वायाम्” (दि० ७०) असाङ्गी चङि ऋणे प्राप्ते “तिवत् छन्दसि” (पा० ७-४-८) इत्युपधाया ककारा-देशः । णिलोपदिर्नाल्लृङ्गादिशेषोरद्वयसन्नाद्धत्वैवदीर्घत्वानि ॥

३. “ऋषिर्दक्षिणात्” इति निगमात् । “ऋषी गतो” (तु० ५०) ह्यसाक्षिस्तर्षेणातृभ्यः (उ० ४-२-८४) कित्तेति ऋषिर्गत्वस्य शांतात्त्वैवेनेह दर्शनात्त्वैस्त्वमपि ॥

अस्य “इमे द्विवो अर्निमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसौ अवे-
तसं नयन्ति । प्रजाजे चिन्वया गाधमस्ति” इत्यादिः ।
वसिष्ठसार्धम् मित्रावरुणदेवत्वं त्रिष्टुप् ॥ इमे इति द्वयोरेव
मित्रावरुणयोः पूजार्थं बहुवचनम् । दिव्यः सकाशात् एव
आगस्य अर्निमिषाः आदरवन्तः पृथिव्याः पृथिवीलोकात्
चिकित्वांसः दुकृतदुष्कृतानि कर्माणि प्राणिनां जानन्तः
अचेतसम् अचेतयमानं प्राणिनं कर्मानुरूपेण अयं लोकं
नयन्ति । अतो ब्रवीमि—प्रजाजे प्रकृष्टेऽसिन्नजने मरणाद्व्ये
मृतेयुक्ताल उपस्थिते सति यदि गाधं संसारगाहमसमर्थं कर्म
विज्ञानं वा नः अस्माकम् अस्ति तदा अस्य विधितस्य
विप्रातस्य संसाराध्वनो नद्यौश्चित्वा नद्या इव पारं पर्वन्
नयन्तु ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दसाहचर्यादधीविरोधाच्च विधितः विप्रातः
संसाराध्वा इत्युपपद्यते ॥ ५ ॥ (२०)

अथ तुरीपम् (८९) इत्यनवगतम् । “तूर्णापि” इत्यव-
गमः । उदकम् अभिषेयम् । तद्धि तूर्णमाप्नोति निम्नभुवम् ।
तथाच तूर्ण-माप्तुं व्याप्तुं शीलमस्येति गितिः (पा० ३-२-
७८) तूर्णाऽपि सत्तुरीपम् ध्रुवोदरादित्वात् ॥

तथैतदुदाहरणेन दर्शयति—

“तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुवारं पुरु तन्मा ।

त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नार्भा नो अस्मयुः”

(ऋ० सं० २-२-११-४)

तन्न इति । इदं वीर्यतमस्य आर्षम् लाघी अद्भुतम् आप्ती-
सुक्ते । त्वष्टा वृष्ट्यादेः कर्ता माध्यमिको देवः पूर्तचामको
(वैद्यतोऽग्निः) अस्मयुः अस्मान्कामयमानः । “क्याच्छ-
न्दसि” (पा० ३-२-१७०) इत्युपलयः । राये रायः ।
पश्वर्थे चतुर्थी (पा० २-३-९२ वा०) । गवादिधनस्य पोषाय
पुष्टये नः अस्मत्संबन्धिनो यज्ञस्य नाम्ना नामौ । “सुपां
सुहृन्” (पा० ७-१-३९) इति सप्तम्या ङादेशः ।
उत्तरतयो नः असदर्थम् अद्भुतम् महत् (निघं०
३-३-२३) सारतः । यद्वा अमृतमिव पूर्वम् (नि० १-
३-१) सद्य आविर्भवत् । पुरुवारं बहुवेदान्तरमावृण्वानम् ।

१. वदार्थमाप्यसिन्ध्वे अयुते “मित्रो अर्थमा वरुणो हि
सन्ति” (ऋ० सं० ५-५-१-५) तथाच बहुवचनं तदभिप्रा-
येणापि संभवति । परं श्रौतको मैत्रावरुणमिदमिति वदन् परीक्ष्य ॥

२. माह्नं विलोडनमपथ्वंनो निवर्तनमिति यावत् “माह्नं विलो-
डन्” (स्वा० ५०) इत्युच् भावे ॥

३. निदित्युपमार्थं (नि० १-२-२) दधिनिदीदनः । दधिरूप
इत्यर्थः ॥

४. तथाच वक्ष्यति—त्वष्टा तूर्णमभुव इति नैरुक्तास्त्वयैवां
स्वाधीनिकमैरणस्वस्वतेर्वा स्वात्करोतिकमरीण इति (नि० ८-१३)

सायणस्तु—पुरुषां बहुनां प्राणिनांमार्थायैव अरमलं समर्थमित्याह ।
तन्मा आत्मना संभृतं पुरु बहु यथैवंलक्षणं तत् तादृशम्
तुरीपम् तूर्णापि, उदकम् विष्यतु विमुञ्चतु । स्वतिरुपसृष्टो
विमोचने । उक्तलक्षणां वृष्टिं मुञ्चतु ॥ ४ ॥

एवमत्र माध्यामिको देवत्वष्टा (वैद्यतोऽग्निः विष्यतु
विमुञ्चतु) इत्यनेन संबन्धात् तुरीपम् उदकम् इत्युपपद्यते ॥

तथाचास्य भाष्यम्—

तन्नस्तूर्णापि महत् संभृतमात्मना त्वष्टा धनस्य
पोषाय विष्यत्विति । अस्मयुरास्मान्कामयमानः ॥

अत्र संभृतमिति तृतीयाश्रुतेरारम्भनेति । श्रुतावाकार-
लोप आर्षः । (पा० ६-४-१४१) धनस्येति राये इत्य-
सार्थः । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः ॥

रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा ॥

अथ रास्पिनः (९०) इत्यनवगतम् । “रापिनः” इति
“रास्तिनः” इति धावगमः । अत्र रपतेर्वाति मूलभूतधात्वर्धेशः ।
इमौ शब्दार्थौ । आभ्यां भावे घञ् रापः रासः । सकारपका-
रोपजनेन रास्यमुदकं स्तोत्रं वा तदस्यास्तीति रास्पी । मलैर्धे
इनिः (पा० ५-२-११५) तस्मात्पुनर्मलैर्धे एवावौ आधच्
(पा० ५-२-१२७) दण्डिमती शालेतिवत् । प्रकृतिभावा-
श्चात्र द्रष्टव्यत्वेन “नसद्धिते” (पा० ६-४-१४४) इति
टिलोपेन । आर्षेणादेव । ततश्च शब्दवदुदकं तद्वान्मेघोऽभि-
धेयः । उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण स्तोता वा ॥ अत्रार्थः—

“रास्पिनस्यायोः” (ऋ० सं० २-१-१-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “इत स्या मे यशसां श्वेतुनायै व्यन्ता पातर्त्तांशुजो
हुवध्वै । प्रवो नपांतसुपां कृणुध्वं प्रमातरा” इत्यादिः ।
कक्षीवत आर्षं त्रिष्टुप् वैश्वदेवे सुक्ते । उत्तयौ तावर्थ्यश्विनौ
औक् आकारः (पा० ७-१-३८) मे मम यशसा अनेन
(निघं० २-७-२८) धनेन वा (निघं० २-१०-२३)
हविल्लेखणेन “तर्थाभागे” इति शेषः । श्वेतैर्नायै श्वेत्वाया

१. यतमते वासब्द एवायै, पाथै वा पथान्तरे । युञ् इति
छतविभक्तिकम् ॥

२. सञ्चितम् । रमनेति । “नपेष्वाब्बादेरारमनः” (पा० ६-
४-२४१) इत्याकारलोपः ॥

३. दुर्गस्तु—रपणशीलो वा रसनशीलो वा यः स रास्पीत्याह ।
तन्मते गिनिरार्थः । स्तोता चाभिधेयः । ततश्च अर्थआधचायां-
न्तरप्रसक्तिरिति सोऽप्यनर्थक एव उपजनः कस्यच इति गौरवपरा-
दतोऽर्थः ॥

४. अत्र यद्यपि विशेषो न द्रुतः तथापि सूक्तस्यास्य वैश्वदेवत्वान-
दुपःसंबन्धाद्विवचनलिङ्गाध्यायिनाविति गम्यते ॥

५. श्वेतनाथैलेत्यनर्थान्तरमागमिनां निकाये ॥

उपसः (निर्व० १-८-१२) षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । (पा० २-३-६२ वा०) काले प्राप्ते सति व्यन्ता व्रीताम् भक्षयेताम् पुरोडाशम् । वीधातुरशानार्थेऽपि (अ० प०) पान्ता पिबेतां सोमम् । हे उज्जितः मेधाविनः ! (निर्व० ३-१६-१९) ऋत्विजः । द्यूम आहुवध्वै आहुवध्वम् । तावन्विनौ । किंच प्रव्रवीमि तैः युष्मान् यद्युमेतस्मिन्कर्मणि अपानपातम् तन्नामकं देवैर्विशेषमपि भागिनं कृणुध्वं कुतः । तथा प्रमातरा प्रमातरौ सर्वभूतनिर्माभ्यौ धावापृथिव्यावपि भागिन्यावेतस्मिन् कुतः । किमर्थम् ? रास्तिपनस्य प्रकृष्टवर्णनियुक्तदृष्टदकवतो मेघस्य (प्रभूतवैष्णुदकस्य) उच्चार्यमाणशब्देन (स्तोत्रेण) तद्वतः स्तोतुः । आयोः आयवे प्राप्स्यर्थम् । एतेर्गैल्यर्थद्विष्य चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० ३-३-६२) यद्वा आयुरिति मनुष्यनाम (निर्व० २-३-१७) स्तोतुः पुत्रस्य “प्राप्स्यर्थम्”ति शेषः ॥४॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च रास्तिपनशब्देनोदकं स्तोता वाऽभिधीयते ॥

ऋजतिः प्रसाधनकर्मा, ॥

१. सायणस्तु-“औशिजः उज्जितः पुत्रः कक्षीवानर्हं ये तावध्वं चतुर्थी मध्यं, यथासा यश इत्यं बलं कीर्तिवोच्यते । तदन्तो व्यन्ता भक्षयन्तौ चरपुरोडाशादिकं पान्ता पिबन्तावा-ज्यसोमादिकं, स्वा तच्छब्दसमानार्थस्यच्छब्दः ॥ यौ स्तुल्यत्वेन प्रसिद्धौ तावन्विनौ । श्वेतनावै इति षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ॥ विश्वं जगच्छ्रुत-यस्या उपसः सम्बन्धिनि काले आहुवध्वै आह्वानाय आहुवितुं समर्थं हवतेः कथ्येप्रत्ययः ॥ भावश्च तुमर्थो-“अव्ययहृतो भावे” इत्युक्तेः । यजेयमिति शेषः ॥ हे ऋत्विजः । द्यूमपानपातारमपि प्रकृणुध्वं प्रक-र्षेण स्तुध्वम् ॥ किंच रास्तिपनस्य स्तोत्राद्योर्मैतुध्वस्य सम मातरा मातरौ मातृवद्वितकारिण्याच्चरोराजदेवते अपि कृणुध्वम् । अथवा रास्तिपनस्य ॥ एको मत्स्यं प्रत्ययदशान्दसः ॥ प्रवर्षणध्वनियु-क्तस्य वृष्ट्युदकस्य गमनशीलस्य निर्मास्थ्यावहोरात्रे प्रकृणुध्वम् ॥ करोतेतिह क्रियासामान्यवाची (अलि) क्रियाविशेषे स्तोत्रे पूर्ववत्सति इत्येवमाह ॥ एतन्मते व्यन्ता पान्ता इति उभयत्र “धृषां सुडुग-” इत्यौल आकारः ॥

२. उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारोऽस्तुऽकृणुध्वं ॥

३. तथाच पाणिनिः “अपोनप्राप्रध्वन्तौ धः” (पा० ४-२-२७) इति वदन् अपानप्राप्रच्छब्दसाध्याध्यादेशमनुशा-स्तीति वीक्षितचरणाः प्राहुः ॥ अत एवापोनपात्रे अपानप्रात्रे अनुमूहीति प्रैषः ॥ सायणस्तु-आवाहुदकानां नपातं नवारम् अग्निं प्रकृणुध्वं ॥ प्रकर्षेण स्तुध्वमित्यर्थ इत्याह ॥ अन्धस्य ओषधिवनस्पत-यस्ताभ्योऽशिरालपात्रवृत्तमयोः ॥

४. धर्मिपारतञ्जणेनोदकस्यैव प्राप्स्यर्थेऽन्ययः ॥ निधनत्वाज्जन्यः श्रुत इत्यत्र ध्वनेः अवग इव ॥

५. धान्येन धनवानिति वदनेदे वृत्तीया ॥ प्रकृष्टादित्वात् (पा० २-३-१८ वा) ॥

“आ वं ऋजंस् ऊर्जां व्युष्टिषु”

(ऋ० खं० ८-३-८-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ ऋजतिः (९१) ऋजधातुरनवगतायैकमवगमयति प्रसाधनकर्मा प्रतिकर्मायैः । “प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्य-मरः । प्रतिकर्मात्कृतिः । “प्रसाधितोऽलंकृतश्च” इत्यमरात् । अत्रार्थं निगमः आव इति । अस्य “इन्द्रं मरुतो रोदसी अनक्तन । उभे यथा नो अहनी सचाभुवा सर्वःसदो वरिवृत्वात् उज्जितः” इति शेषः । हरावतः पुत्रस्य संप-जातेर्जरत्कर्णनात्र आर्षं जागतं, सोमाभिषवार्था ये प्रावाणस्त-हैवलम् । तथा चानुक्रान्तम्-“आवोऽष्टौ सप ऐरावतो जरत्कर्णे प्राधूणोऽस्तौ” इति । अस्मार्थः-हे प्रावाण । वः युष्मान् ऊर्जाम् “कर्मिलयनाम ऊर्जयतीति सप्त” इति निरु-क्तमुक्तपूर्वम् (३-८) तेन तद्वत्त्व उपलक्ष्यन्ते । यद्वा “ऊर्जं बलप्राणनयोः” (तु० प०) ऊर्जयतीत्यस्य बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । (सि० ८) तथाच-सारभूतानामव-तीनां वोपसां व्युष्टिषु विभागेषु सत्सु आर्जुजसे आ सम-न्तात् प्रसाधयामि । पुरुषव्यत्यस्य आर्षेः । द्यूयं सोमेन इन्द्रं मरुतः रोदसी दानादृथिव्यौ च । “धावापृथिव्यौ रोदसी धावाम्भी च रोदसी” इत्यमरः । अनक्तन व्यत्यत । “अहू व्यत्यादौ” (१० प०) छोद् । तस्य “ततमत्तयनाश्च” (पा० ७-१-४५) इति तत्त्वम् । “श्रसोः” (पा० ६-४-१११) इत्यलोपाभाव आर्षेः । यथा येन प्रकारेण वरिव-स्यतेः परिचरतः (शूश्रूषतः) नः अस्मान् उभे हे अपि सचाभुवा सहसुवौ सहोत्पत्ते अहनी धावापृथिव्यौ सदः-सदःसर्वेषु यार्ग्यहेतु । “नित्यवीगसोः” (पा० ८-१-४) इति पदद्वित्वम् । उज्जित्वा उज्जितकैर्न धनेन “पूरयति”ति शेषः ॥१॥

१. दुर्गस्तु-भाक्कीक इत्यनेन गतापैतामस्य नयनानो भाष्-कारो निगमं नाधीते इति व्याख्ययस्य पाठं नाभिमनुते ॥ किंतु ‘केचित्सर्व पतं शेषमधीयते’-“वृत्तं वो विश्वैर्वदंस हव्यावाहुर्म-लम् ॥ यस्मिन्नुज्जिते गिरा” (ऋ० खं० ३-५-८-१) इति वामदेवस्थार्थं गायत्री आदेशी प्रातरनुवाकानिधनोः शस्यते ॥ वः इत्येतस्य त्वं इति विपरिणामः । हे यजमान ! त्वं “वृत्तं विश्वैर्वदंसं” सर्वप्रधानं “हव्यावाहं” हविषां वोढारम् “अमलम्” अमरणपमोणम् “वजिर्देवधृत्तमम् “ऋजते” प्रसाधयति ‘गिरा’ स्तुत्यल्यर्थः ॥ य-मत्र “ऋजतिः प्रसाधनकर्मा दूतसंनधात्” इत्येवमाह ॥

२. आकार आर्षः ॥ यद्वा “वरिवत्सा तु शूश्रूषा” इत्यमरा-दावन्त एव वरिवत्साशब्दः वरिवःशब्दादिकञ्जायनतादकारेप्रत्य-येन साधुसमाप्ताप्तिः वृत्तीयार्थे सार्वभौमिकः ॥

३. अहीशब्द एवात्रार्थे निगण्टी पठितः (३-१०-२२) किंचिह सायणेनाहनीत्यस्यैव तथार्थकत्वमुक्तमिति तथा व्याख्यातम् ॥

४. सदःशब्दः सभावचनोऽपीह यद्वाहृमनिषत्तेऽपैवशास्त्र-सासंनधात् ॥

ऋजुरित्यप्यस्य भवति ॥

“ऋजुनीती नो वरुणः”

(ऋ० सं० १-६-१७-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

ऋजुः (९२) इत्यपि अस्य एव ऋजतेः भवति । परमर्षेऽत्र मेदः । कुप्रसयो नलोपश्च । अकौटिल्यायोऽत्र ऋजतिः । पाणिनीयसु भजनाथं पठितः (अ० ७-१-३९) अत्रार्थं निगमः । ऋजुनीती इति । अस्य “मित्रो नयतु विद्वान् । अयंमा दुवैः सुजोषः” इति शेषः । गोतमस्यायम् गायत्री वैश्वदेवसूक्ते । मित्रः अहरमिहानी देवः वरुणः रात्र्यमिहानी देवः स (अयंमतेः) विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नः अस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीत्या अकुटिल-पथा अस्माहोकादसु लोकं कर्मगार्गाप्राप्तयं नयतु प्रापयतु । तथा देवैः अन्यैरिन्द्रादितिः सजोषाः सह प्रीयमाणः (समानप्रीतिः) अयंमा अहोरात्रस्य विभागकर्ता सूर्य-श्वास्मानुजगमनेनाभिमतं स्थानं नयतु प्रापयल्लिख्यते । अत्र ऋजुनीती इति “सुपो सुलुक्” (पा० ७-१-३९) इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णवीर्यवत् । दुर्गलु-ऋजुनीती ऋजुनयनः ऋजुप्रज्ञो वैल्यमाह । तन्मते सोरेव पूर्वसवर्णवीर्यः ॥ १ ॥

प्रतद्वस्व प्रातवस्व ॥

“हरी इन्द्र प्रतद्वस्व अमिखरे”

(ऋ० सं० ६-१-१२२)

त्यपि निगमो भवति ॥

प्रतद्वस्व (९३) इत्यनवगतम् । प्रातवस्व इत्यवगतम् । अथौ अमिखरौ । निगमश्च हरी इति । अस्य “बृहत्या संभ्र-मायां युजानः सोमपीतये” इत्यादिः । नारदस्येयमार्थम् उष्णिक महावते षोडशिद्वी तुचाशीतिः तस्यां शस्यते । हे इन्द्र ! इह अस्मिन्कर्मणि त्या त्यौ तौ । औळ आकारः (पा० ७-१-३९) हरी अथौ प्रतद्वस्व प्रातवस्व प्रातधनौ । तपोहि ऋजीवं धानाश्च धनम् । स हि ताभ्यां यत्ने भागः प्रातः सधमाया सहमादनी तौ युजानः रथे योजयन् कानच् । सोमपीतये सोमपादार्थम् अमिखर अस्मन्प्रत्यागच्छ ॥ २ ॥

एवमत्र हरी इत्यनेन सम्बन्धात् प्रतद्वस्व प्रातवस्व अस्मावि-त्युपपद्यते ॥ ६ ॥ (२१)

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म
सुनये धनानाम् । ऋतस्य योगे विष्यध्वमूर्धः
श्रुष्टीवरीर्भूतनासभ्यमापः ॥

(ऋ० सं० ७-७-२६-१)

१. विश्वे देहापगमे मित्रः, रात्रौ च वरुणः ॥ उभवाभिमानी
अयंमा सर्वंश्च तयो राज्यहोतरा कोटसि ॥

अत्र हिनोत (९४) इत्यनवगतम् । “प्रहिणुत” इत्यन-
गमः । इयं कवचस्यार्थं त्रैहृन्मन्वेदवत्यम् अपोनप्तीयास्तुष्टु
शस्यते ॥

हे ऋत्विजः । हिनोत प्रहिणुत प्रगमयत (प्रोत्सर्पयत)
नः अस्माकम् एतम् अध्वरं यत्नं देवयज्या देवयज्यायै ।
केळुक् (पा० ७-१-३९) (देवयजनमार्गायम्) किंच
हिनोत प्रहिणुत ब्रह्म सुखायम् यथाशास्त्रदृष्टकमेव सुनये
लब्धयेऽस्माकं धनानाम् किंच ऋतस्य यज्ञस्य योगे संयोगे
यदेतत् ऊध्वः इव गोः सोमपूर्णमधिषवणचर्म वतते । अथवा
सोमसंयुक्तशकटं योगः तद्धि तत्र युज्यते । तेनाधिषवणचर्मो-
धसोऽथवात्तदवस्थितेनेति मन्व्यमानो भाष्यकारो वक्ष्यति याज्ञे
शकट इत्येति । यदेतद्यज्ञशकटस्यावस्थादुपरि वाऽधिषवणचर्मैतत्
विध्यध्वं विमुच्यध्वम् । अह्वचमस्तस्याव्याधिषु यो निषेकः सोमस्य
एतद्विभोचनमधिषवणचर्मोवसः । तद्धि सोम उत्तिष्ठमाने
लक्ष्मीभवति । यथेतरद्रोहो दुष्टमानायां गवि । एवञ्च ऋत्विज
उक्त्वाऽधुनैव सोमसंमिथा अपो ब्रवीति—हे आपः ! यूधमपि
पिभिः ऋत्विभिः उत्तिष्ठमानाः श्रुष्टीवरीः सुखवस्यः
असभ्यम् भूतन भवत “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-
७३) इति शपोलुक् । “ततनप्तनयनाश्च” (७-१-४५)
इति तस्य तनादेशः ॥ १ ॥

एवमत्र प्रशब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटनं भवतीति भाष्यका-
रेण प्रशब्दोऽप्याहृतः । अध्वरमित्यनेन संबन्धाद्विनोतेत्यर्थल-
सुपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रहिणुत नो अध्वरं देवयज्यायै, प्रहिणुत
ब्रह्मधनस्य सननाय, ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे ॥
याज्ञे शकट इति वा, शकटं शकृदितं भवति ॥
शनकैस्तकतीति वा, शब्देन तकतीति वा ॥

श्रुष्टीवरीर्भूतनासभ्यमापः ।

सुखवत्यो भवतासभ्यमापः ॥

अत्र शकृदितं भवतीति शकटशब्दस्य निर्वचनम् ।
यदा अनङ्गान्युक्तः सन्न शकृदिसुखति तदैतच्छकृता गोमयेनेतं

१. वचमि “पणु दाने” (त० उ०) इति पठ्यते तत् इना
दानमार्थं सनिशब्दार्थेनापि तत्पूर्वोत्तरमवयोर्वाचनाल्लभ्योरप्येव
वचैते ॥ तथा चामरः—“सनिस्तक्येवणावाज्जाभिसिस्तपौच-
नाथेने”ति ॥ वेदे लब्धर्थे एव प्रायः पठ्यते ॥

२. सावणेनेमां दुर्गोक्तव्याख्यामुकूल व्याख्यातवता “एतस्या
ऋचो व्याख्यानं निरुक्तदीक्षाया उद्धृतम्” इत्युक्तम् ॥ तेन दुर्ग-
व्याख्यानमेव ततः प्राक्तनदीक्षाया उद्धृतमिति प्रतिभाति ॥ ततः
सावणव्याख्यानान् परतनं दुर्गव्याख्यानमिति “अत्र सावणः
किमर्थम् ? जीवनायकम् जीवनायम्” इत्यादि तल्लेखादेवावसीयते
(नि० उ० १-२-५) चते ॥

संगतं भवति । तेन वाक्यद्वितं सत् शकटमुच्यते । शनकैस्त-
कतीति वा तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति । शब्देन तक-
तीति वा तद्धि शब्देन गच्छति । यद्यपि तकधातुइत्यने
(अ० ५० प०) वर्तते तथापिह गमने (निर्व० २-१४-६८)

“चोष्क्यमाणं इन्द्र भूरि वामम्” ।

(ऋ० सं० १-३-१-३)

दददिन्द्र बहुवननीयम् ॥

अत्र चोष्क्यमाणः (९५) इत्यनवगतवाहुः । ददत्
इत्यवगमः । तेनायं सङ्ख्यातुरावगो पाणिनीयैः (खा० उ०)
पठितोऽपीह दानार्थः । कश्चिद्वदत्तनार्थः । यच्च लटः शानच् ।
“आने मुक्” (पा० ७-२-८२) इति सुगागमः, दददिदि
ददातेलैः शता, “नाभ्यस्ताच्छतुः” (पा० ७-१-७८) इति
सुमोभावाः । अत्रार्थे निगमः चोष्क्यमाण इति । अस्य “नि
सर्वैसेन इषुधीरसक्त समर्थो गा अंजति यस्य वष्टिः । चो० सं
मापुणिभूरिस्सदधि प्रवृद्ध ॥” इति खल्लम् । हिरण्यस्तुपस्या-
धैमैन्द्री त्रिष्टुप् । उद्धिर्बलशिदोर्निष्कैवस्ये हस्यते । सर्वैसेनः
कृतस्तेनायुक्तः इन्द्रः इषुधीन् बाणानामाधारभूतान् निषङ्गान् ।
“निषङ्गा इषुधिर्द्वयोः” इत्यमरः । न्यषक्त नितरां पृष्ठभागे
संयोजितवान् । यस्य एवं सूनपर्वनस्य (वध्वा) योधाकुलित्रवा-
न्भूता । अर्थः सामिषुक् इन्द्र ईश्वरः सर्वैस्य जगतः । “अर्थः
खामिषैवयोः” इति पाणिनिः (पा० ३-१-१०३) यस्य
राज्ञो देवो कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे वष्टि कामयते क्षेत्रं तस्यैव गाः
स्वमजति समस्ताः क्षिपति इषुभिर्मात्रिण्डन् । “अज गतिक्षे-
पयोः” (अ० ५० प०) वषं प्रवर्तयत इत्यर्थः । एवं स्तुवमान
इन्द्रः प्रसङ्गीभूतः, यतः प्रसङ्गकृत उत्तरोऽर्थैर्च । हे प्रवृद्ध
प्रकृष्टबुद्धियुक्त । इन्द्र ! चोष्क्यमाणः ददत् असदधि
असाधु भूरि बहु वामं वननीयं शतसंपत्करमुदकं जनेभ्यः
मापणिभूः मावणिकैशीलोऽस्मान्प्रति (मन्वदकदाता कृपणः)
भूः भव । “माहि लुह्” (पा० ३-३-१७५) सर्वैलकारा-
पवाद इति लोड्यं “न माह्योने” (पा० ६-४-७४) इत्य-
डागमप्रतिषेधः । “गातिस्था” (पा० २-४-७७) इति
सिचो लुक् । किं तर्हि । प्रवृद्धोदक उन्नतचित्तोऽस्मान्प्रति बहु-
दकदाता भव ॥ ३ ॥

एवमत्र मापणिभूरिभूरिवामम् इत्येभिः पदैः संबन्धात् “चौ-
ष्क्यमाणः” इत्यस्य ददत् इत्यर्थं उपपद्यते ।

**“एधमानद्विभुर्भयस्य राजा चोष्क्यते विश
इन्द्रो मनुष्यान् ॥”** (ऋ० सं० ४-७-३३-१)

१. तथा चामरः “स्वर्गेषुपुण्यवाचजदिहनेत्रजणिभूजके ॥
लक्ष्यदृष्ट्या चित्वां पुंति गोः” इति ॥

२. व्यवहारी हि पणिशब्दायः ॥ “पण व्यवहारे स्तुतो च”
(अ० ५० प०) तेनेह वणिगुच्यते ॥

**व्युदस्यत्येधमानानमुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधा-
त्युभयस्य राजा दिव्यस्य पार्थिवस्य च ॥**

अत्र चोष्क्यते (९६) इत्यनवगतवाहुः । “व्युदस्यती”-
खवगमः । तदेतजिगमानाभ्याभ्यां दर्शयति—तत्र तावजिगमा-
पधमानेति । अस्य “शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दनुवाशुमन्मन्-
मतिनेनीयमानः” इत्यादिः । गमस्य वाहैस्त्वस्येत्यमाधम्
त्रिष्टुपैन्द्री । अयम् इन्द्रः वीरः वीर्यवान् इति शृण्वे अश्रीप-
महम् । श्रूयते इति सायणः । किंजुवैन् ? उग्रम् उग्रम्
अभीक्ष्णमुद्गुणैर्लं शत्रुम् । आदरायो द्विरभ्यासः । आदरार्था-
भूयस्त्वम् । “अभ्यासे भूयान्समर्थं मन्यन्ते” इति हि वक्ष्यति ।
अथवा उग्रं मीषणं शत्रुं प्रति उग्रमुद्गुणैर्बलम् । अत्रार्थे वीर
इति भगः सुः “सुपां सुल्लु” (पा० ७-१-३९) इत्यादि-
नेति द्रष्टव्यम् । दमायन् दमः दमनं भावितव्यमिति
इच्छार्थक्यजन्ताच्छता । दमसितारं शत्रुणाम् । अत्रार्थेऽधमः
सुः पूर्ववत् । कथं पुनरश्रीयम् ? अन्यमन्यम् प्रथमं नेतव्य-
मन्यं पक्षानेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यवहारेण स्तोतृन्
अतिनेनीयमानः अतिशयेन खामीधेन कामेन सुदूषया
“अमुष्मास्तुतादमन्कामानवास्थव” इत्येवं पुनःपुनर्यमानः
एधमानद्विद् वीष्यमानानपि (असुन्वतः सोमाभिषवम-
कुर्वीणान्युवनः) द्वेष्टीति क्षिप्र । अत एव वैपरीत्येन “सुन्व-
तोऽभ्यादधाति” इत्यभ्यादहार भाष्यकारः । कः पुनरभ्यादधाति ?
“सुकृतस्य लोके” इति सामर्थ्याद्भवत्ये । ये हि सुन्वते त इष्टा
इन्द्रस्य येन सुन्वन्ति ते देव्याः । इत्यभिप्रायः । यतोऽयम् उभ-
यस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च मातृपत्य धनस्य राजा ईश्वरः
(प्रदाता) । किंच चोष्क्यते व्युदस्यति विशः मनुष्यान्
(निर्व० २-३-५) एधमानानमुन्वतः इतरांश्च सुन्वतः
मनुष्यान् अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति ॥ १ ॥

एवमत्र एधमानद्विद् इत्यनेन संबन्धात् चोष्क्यतिः व्युद-
सनायं उपपद्यते ॥

अथ सिंहावलोकितकेन पूर्वनिगमस्थपदमुपादाय भाष्यक-
दाह—

**चोष्क्यमाण इति चोष्क्यतेश्चकरीतवृत्तम् ॥
चकरीतवृत्तं यदन्तस्य ह्यमिति बोध्यम् । एतच्चोभयत्र
द्रष्टव्यमिति उभयान्त एतदुक्तम् ॥**

सुमत् स्वयमित्यर्थः ॥

“उपप्राणात्सुमन्मैधायि मन्म”

(ऋ० सं० २-३-८९)

१. एतेनात्र एधमानमिति नैषतेवैजयंसापि, तु इवीदीप्तमिति
(ह. आ.) पातोऽष्टः शानच् ॥ मध्ये . विकरणमन्यत्वेन श्रमः
स्यादे शः । तस्यापिरासावैधातुकत्वेन चित्वात्रलोपः (पा० ६-
४-२४) गुणश्चापैः ॥ पधत्वेरन्यथैतलौक्यमेव ॥ यो हि वधते स
वीष्यतेऽपि ॥

उपप्रेतु मां स्वयं गन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेनेति ।
आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः ॥

अथ सुमत् ९७ इत्यनवगतम् । स्वयम् इत्यवगतम् : उपेति । अस्य “देवानामाशा उप वीतपृष्ठः । अश्वेनं विप्रा कर्षणो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्रमा सुवन्धुम्” ॥ इति शेषः । अश्वमेधस्य आर्षं त्रिभुवनशब्दवत्यम् । अश्वमेधेऽथस्वोमीयेन घोड-
वाहुतयो इत्यन्ते तत्रेयं विनियुक्ता । मन्म मननीयमर्थजातम् उपप्रागान्त उपप्रेतु नाम प्रकथयैतु । लोडर्थं लुड् (पा० ३-४-६) सुमन् स्वयं एव । अदनेन यज्ञेन प्राप्तुयामिति मे मम मनः अपि अध्यायि अध्यायि, अनेकविधानसंकल्प-
विकल्पाश्रकार । तत्तदहमेव अहं मनसा ध्यातवानित्यर्थः । किंच अयमपि वीतपृष्ठः कान्त- (कमनीय-) पृष्ठोऽयः । वीधातुः कान्त्यर्थोऽपि (अ० प०) उपप्रागात् उपगच्छतु देवानाम् आशाः “पूरयितुम्” इति शेषः । आगार्थमागतम् पनं सुवन्धुम् शोभनयूपबन्धनमर्थं देवानां आशास्यमा-
नानां पुष्टे पुष्ट्यै पोषणाय भावे क्तः । चक्रम कुर्मः । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) तं च विप्राः मेधाविन क्रलिनः (निघं० ३-१५-१) ऋषयः अतीन्द्रियाश्रेष्ठारः । अन्ये वा (विप्रा ऋषयश्च) अनुमदन्ति अनुमोदताम् (अनुम-
न्यताम्) सम्ब्रूतमिति परितुष्यन्तु लोडर्थेल्दछान्दसः ॥२॥

एवमत्र शब्दवारुण्यादर्शोपपत्तेश्च सुमत् इत्यस्य स्वयम् इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

आश्वमेधिकोऽयमिति प्रकरणप्रदर्शनार्थमाह । एतेन मन्त्रार्थं निर्णुवन् प्रकरणमनुपेक्षितव्यमिति प्रदर्शितं भवति ॥

दिविष्टिपु दिव एषणेषु ॥ ७ ॥

दिविष्टिपु (९८) इत्यनवगतम् । दिव एषणेषु इत्य-
वगतम् । यासिः क्रियाभिर्दिवमिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः । दिव्वाब्दोपपदाविधेर्गल्यर्थविच्छायांदा करणे क्तिन् । दौर्गम्यते
प्राप्येते वा यासिस्ता इति व्यक्तोऽर्थः ॥ ७ ॥

उक्तार्थं नियममुपन्यस्यति—

“स्थूरं राधः जुताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिपु ॥”

(ऋ० सं० ५-७-३३-४)

स्थूरमिति । अस्य “राक्षस्त्वेषसं सुभगस्य रातिषु तुर्व-
शेष्वन्मन्महि” इत्युत्तरार्धवैम् । देवातिथेराषं बृहती । दानमनवा प्रशस्यते । एवमादिकेन तु चैन देवातिथिः कुरुङ्-
नामो राक्षो दानं सौति-स्त्वेषस्य वीतस्य (महतः) सुभगस्य
शोभन(धन)स्य कुरुङ्गस्य राज्ञः संबन्धिनीषु दिवि-
ष्टिषु दिवः स्वर्गस्य एषणेषु प्रातिहेतुभूतास्तु यागक्रियासु
रातिषु दानरूपास्तु दक्षिणात्वेनोपकल्पितास्तु सत्सु तुर्वशेषेषु
मनुष्येषु (निघं० २-३-१५) (तद्वटकाः) वयं स्थूरं
स्थूलं शताश्वम् अश्वानां शतेन युक्तम् राधः धनम्

१. तथाच स्वयमेवं सुमदिति निपातः ॥

(निघं० २-१०-१७) अमन्महि सम्पामहे । अज्ञासिधम
अलभामहीत्यर्थ इति सायणः ॥ ४ ॥

एवमत्र दिविष्टिशब्देन क्रिया उच्यते तामिहिं पुलोकमि-
ष्यते गन्तुम् ॥

अध्यास्य भाष्यम्—

स्थूरः समाश्रितमात्रो महान्भवति ॥

समस्ता इति मात्रा आश्रिता भवन्ति ॥

अथ स्थूलप्रसङ्गेनाशुशब्दो निरुच्यते—

अणुरनु स्ववीयांसम् ॥ उपसर्गो लुप्तनामकर-
णः ॥ यथा संप्रति ॥

स्ववीयांसमनु यो वर्तते स अणुरित्युच्यते । अन्वि-
त्यर्थं उपसर्गः । लुप्तनामकरणः । सन् येन प्रत्ययेन
न्याय्यमेतत् नामै सात्तोऽनै लुप्तो न श्रूयन् इत्यर्थः । कथं
लुप्तः ? यथा संप्रति इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोग-
सिद्धिः । सांप्रतिमिति हि न्याय्यम् तथापि संप्रतीत्येवमपि वर्त-
मानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः । एवमिहाप्यनुशब्दे ।

अथ निगमप्रसक्तं निराह—

कुरुङ्गो नाम राजा बभूव ॥ कुरुगमनाद्वा ॥
कुलगमनाद्वा ॥

कुरुगमनाद्वा कुरुङ्गः । स हि कुरुनाम्नः प्रति पुत्रत्वेन
गतः । यद्वा कुरुक्षेत्राज्जेतु गतः । कुलगमनाद्वा । स हि
शत्रुकुलानि विजेतुं नित्यमेव गच्छतीति कुरुङ्गः । खच् स च
क्षित् । तेन मुमुक्षिलोपै । सर्वमेतत् प्रयोदरादिस्त्वात् ॥

अथ कुरुशब्दं निर्वेक्ति—

कुरुः कृन्तते ॥ क्रूरमित्यप्यस्य भवति ॥

स हि शत्रून् कृन्ततीति कुरुः । तथाच “कृती छेदने” (घ.
प.) इत्यस्मात्कृप्रत्यये उपधाया लृलं तस्य लोपश्च निपात-
नात् । स्वरत्वं च (पा० १-१-५१) क्रूरमिति । एत-
दपि अस्य एव कृतन्तेर्भवति तथाच “स्कायितक्षी-”
इत्यतो रग्लित्यनुवर्तमाने “कृतःश्लः कृच्छ्रः” (उ० २-२१)
इति रक् क्रूरदेशश्च किलादुष्णाभावः ।

अथ कुलशब्दं निर्वेचीति—

कुलं कुष्णातेः ॥ विकुपितं भवति ॥

कुष्णातेः “कुष निष्कर्षः” (च्वा० प०) इत्यस्य तद्धि

१. नामशब्देनात्र सुवन्तं द्रव्यभूतमुच्यते ॥ अयमर्थः—अनु-
शब्दो हि स्थूलतमगन्तु इत्येवं वर्तमानो यदा सुधासंबन्धनात्तानीभ-
वितुमपि कुक्षते तदा गन्तं प्रयोदरादिस्त्वादाताघातानुभवति ॥

२. सुवृणन्तं च । अत्र—अनुशब्दे ॥

३. अत्राकारेरेति च कुरुवा सांप्रतिमित्येव सम्प्रतिरूपतामा-
पद्यते । तथाच सांप्रतिमित्येतदव्ययस्यैव विकृतिभूतं संप्रतीति
वास्तोऽभिगन्त्यते ॥

४. तथाचामरः “यतहिं संप्रतीदानीममुना सांप्रतं तथै” इति ॥

विकृष्टमितिव भवति । विस्तीर्णत्वात् । निष्क्रोशो हि निष्क्रोषणं तत्त्वान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तदेतत् कुले सजातीयसमूहे प्रायोवृत्त्या भवत्येव यथासमयमिति विकृष्यत इति कुलम् उपसर्गलोपे कुत्रेः कः पक्ष लक्ष्य वृषोदरादित्वात् ।

दूतो व्याख्यातः ॥

दूतः (९९) इत्येतदन्वगतम् । जूतः इति न्याय्यम् । स हि व्याख्यातः । जवतेवौ ब्रवतेवौ इत्येवम् (नि० ५-१) तथाच "दुतनिभ्यां दीर्घश्च" (उ० ३-९०) इति कप्रत्ययो बाहुलकाज्ज्वलतेर्ब्रवतेवौ रयतेवौ धातूनां दूभावश्च । गच्छति हि सः ब्रवते वा वीक्ष्यात् । वात्ययति हि स्वतामर्थ्यद्वपरमिति दूतः ॥

जिन्वतिः प्रीतिकर्मा ॥

"भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति, दिवं जिन्वन्त्यग्र्यः"

(ऋ० सं० २-३-२३-५१)

इत्यपि निगमो भवति ॥ (२२)

इति श्रीमद्यास्कमु० प्र० नि० शास्त्रे षष्ठा-

ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥

अथ जिन्वति (१००) धातुः स हि प्रीतिकर्मा इत्यर्थवचनप्रतीतायैवात् । भूमिमिति । अथ "समानमेतद्बुद्धमुच्यते वृचाहेभिः" इत्यादिः । एतद्व्याख्यानमग्रे सप्तमाध्याये (९-३२) व्यक्रीमविधौ ॥ ८ ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्यास्कनिरुक्तविद्वतो षष्ठाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥ * ॥

षष्ठाध्याये पञ्चमः पादः ।

अमत्रो अमात्रो महान्भवति, अभ्यमितो वा ॥

अमत्रः (१०१) इत्यन्वगतम् । अमात्र इति शब्दसमाधिः । महान्भवति इत्यर्थवचनम् । यो हि महान्भवति न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, ततोऽभावमात्रः सन्नम इत्युच्यते । मात्राः सामर्थ्यम् तस्य ह्यस्य । अभ्यमितो वा स्यादन्निर्दिष्टितः केनचित् । "निज् हिंसायाम्" (कशा० उ० ८) मितशब्दस्य मत्रभावः वृषोदरादित्वात् । अत्रार्थे—

"महौ अमत्रो वृजनें विरप्शीम्"

(ऋ० सं० ३-२-१८-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य "वृजं शर्वः पत्यते धूष्णवर्जोः । चाहं विव्याच पृथिवीं च नैनं, यत्स्वोमांसो हर्ष्यश्चमन्मन् ॥" इति शेषः । विश्वामित्रस्यार्थं त्रिष्टुभेन्द्री । पृथ्वस्य चतुर्थपञ्चमयोरहोर्मास्येन्द्रे सवनेऽच्छायाकाले रात्रौ सम्पातनामकर्षकं तत्रैवं विनियुक्ता । योऽयमिन्द्रः महान् प्रभावतः "अतिशयितसामर्थ्यवान्" अमत्रः च अपरमितमात्रः । वृजने बलोपलक्षिते युद्धे

१. वृजनशब्दो हि बलायै पत्यते (निर्व० २-९-२१) सोऽत्र युद्धे भाक्त उपन्यस्तः । न हि तदन्तरा तद्वति ॥

विरप्शी तोहृष्यमानः । विरावणशील इति दुर्गः । विरवणः शीलः । मुजास्फालनेन युद्धाय धातूनामाह्वानकारीति सायणः । तस्य (तादशस्येन्द्रस्य) उग्रम् उद्वर्गमभ्युद्यतम् शर्वः बलम् (निर्व० १-२-४१) उदकार्यस्य बलायैलमत्र । धूष्णु धातूनां धर्षणशीलम् ओजः पराक्रमलक्षणं तेजः । पत्यते सर्वत्र प्रसरति घ्नम् एतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं पृथिवीं विस्तीर्णो भूमिः न विव्याच न व्याप्नोति । अहृशब्द एवायं । चन इत्यप्यर्थः । तेन योरित्यध्याहृतं भवति । यौरपि नैव व्याप्नोति उपमानत्वेन । यद् यदा सोमासः स्वाहाहृताः सोमाः "आजसेरसुक्" (पा० ७-१-५०) इति जतोऽनुगायमः । हर्ष्यश्चम् इन्द्रम् अमन्दन् अमादयन् । अतएव विश्वयैः । पत्यत इति व्यत्ययेन सक् कर्तैरि ॥ ४ ॥

एवमत्र शव इत्यादिसंवन्धवादमत्रः अमात्र इत्युपपद्यते ॥

"स्त्वै वृज्यूचीषमः" (ऋ० सं० ७-७-६-२)

स्तूयते वृज्यूचा समः ॥

अत्र ऋजूचीषमः (१०२) इत्यन्वगतम् । (ईकारोऽत्रान्वगतः) ऋचा समः इत्यवगमः । तथाच "ऋच स्तुती" (तु० प०) केप्रत्यये ऋविः "ऋदिकारात्" (पा० ४-१-४५ ग० वा०) इति ऋच् । ऋची स्तुतित्वा समः "सुवाभादि" (८-३-९८) लारवल्म् । अधिकगुणाध्यारोपेणापि कृता स्तुतिर्द्यत् नातिरिच्यत इत्यर्थः । स्त्व इति । अस्य "बृह भूत इन्द्रो अस्मे अथ स्त्वै वृज्यूचीषमः । मित्रो न यो जनेष्वा वर्यश्चक्रे अस्तुम्या" इति खल्वम् । विमदस्यापैमाहाः रपक्षिरेन्द्री । पृथ्वस्य चतुर्थेऽह्नि निष्क्रीबन्त्ये रास्यते—ऋजूचीषमः ऋचा समः । यावतेवार्येन युक्तोचार्यते ऋक्षसुखमिप्रायेण तावानेवासी भवत्यैश्वर्ययोगात् । वज्रो वज्रहस्तः इन्द्रः श्रुतः विख्यातः सर्वोऽपि दिक्षु ॥ इह एतस्मिन्कर्मणि अथ अस्मिन्नहनि अस्मे अस्माभिः "सुपां सुष्टम्" (पा० ७-१-३९) इत्यादिना भिन्नः शोभावः । स्त्वै स्तूयते विजेदुम् । यः इन्द्रः मित्रो न मित्रं इव अस्माभिः अवमातम् अनन्तमित्यर्थः । यदा आचक्रे आभिलुक्ष्येन सर्वोऽपि दिक्षु करोति । वर्तमाने छिद्र (पा० ३-४-६) यथा हि कश्चिदातो मित्रो जनेषु यदाः कुर्म्यदेवम् । य एवंयुक्त इन्द्रः सोऽस्माभिरिह स्तूयते ह्यलास्यः ॥ २ ॥

२. "एष क्व व्यक्तायां वाजि" (श्वा० प०) ततः "एषभु-कृन्मभिकृन्मः शक्" इति ऋजुकात् शक् ॥ विविधं रपन्तीति विरप्शाः खोवातः तेऽस्य सन्तीति गतार्थं भविः (पा० ५-२-११५) वदा रपणं रपार्थं स्तुतिर्विविधं रपार्थं वसेति सायणः । तन्मन् ॥ "न कर्मधारयान्मत्वर्थापो वृजुर्गोहिमेतदर्थप्रतीति-करः" इति नियमात् ॥

२. "अथ मित्रं सखा सुहृद्" इत्यमरादौ लौकिकेऽपिधाने नपुंसकमपि मित्रमिति शब्द इह पृथिक्त्रो व्यत्ययेन (पा० ६-२-८५) निर्दिष्ट इति तथैव व्याख्यातोऽपि ॥

एवमत्र स्तुतिस्वन्धात् शब्दसारूप्याच्च ऋचीवमः—ऋचा-
समः इत्युपपद्यते ॥

**अनर्शरातिमनस्त्रीलदानमस्त्रीलं पापकमस्त्री-
लमश्रिमद्विषमम् ॥**

अथ अनर्शरातिम् (१०३) इत्यनवगतम् । अनस्त्री-
लदानमित्यवगतम् । विप्रहृषसकस्यास्त्रीलशब्दस्यार्थमाह—
अस्त्रीलं पापकम् इति । न यस्यास्त्रीलोऽपि रातिर्दानं
सोऽनर्शरातिः । अथ शब्दसारूप्यप्रसक्तमाह—अस्त्रीलम-
श्रिमद् विषमम् तत्सारूप्योपपत्तितोऽश्रिमदेवास्त्रीलमित्यु-
च्यते । अत्रार्थ—

“अनर्शरातिं वसुदासुपस्तुहि ॥”

(ऋ० सं० ६-७-३-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “अद्रा इन्द्रस्य शतयः । सो अंसु कामं विधत्ते
न रोषति मनो दानाय चोदयन्” इति शेषः । “श्रायन्त इव
सूर्यम्” इत्यस्या (नि० ६-८) अनन्तरं । नेमस्यापैन्द्री
सतोबृहती । हे स्रोतः । अनर्शरातिम् अपापदानमेनमि-
न्द्रम् वसुदा वसुदात्तारम् उप उपपन्नोपगम्य चेतसा स्तुहि ।
कृतः । यस्मात् इन्द्रस्य अस्य शतयः दत्तयः (दानानि)
भद्राः भन्दनीयाः सुखाः “वदि अभिवादनस्तुत्योः” “मदि
कल्याणे मुखे च” (श्रु० आ०) अत्र चास्तुतावप्यत्र
पठन्ति । किंच सः इन्द्रः स्वकीयं मनः दानाय अमीहप्रदानाय
चोदयन् प्रेरयन् विधत्तः परिकरतः अस्य स्रोतुः कामम्
इच्छाम् न रोषति न हिनस्ति । “रष हिंसायाम्” (श्रु०
प०) य एवं सुखा याचते तस्य कामान्प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यादधीविरोधाच्च अनर्शरातिम्=अनस्त्रील-
दानम् इत्युपपद्यते ॥

अनर्वा अप्रत्युतोऽन्यस्मिन् ॥

अनर्वा (१०४) इत्यनवगतम् । अप्रत्युतः इत्यव-
गमः । यः अन्यस्मिन् आश्रितो न भवति । स्वप्रधान एव
तिष्ठति सः अनर्वा इत्युच्यते । तथाच अतः “अन्यैभ्योऽपि
हृदग्ने” (पा० ३-२-७५) इति वनिष् । नञसमासः ।
अप्रत्युतोऽप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इति
स्फुटोऽर्थः ॥ अत्रार्थं निगमो भवति—

**अनर्वाणं वृषं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धयाम्
नुवर्त्यमकैः ॥** (ऋ० सं० २-५-१२-१)

अनर्वाणमिति । अस्य “गाथान्यः सुरुयो वस्य देवा
आश्रयन्ति नर्वमानस्य मतोः” इत्युत्तरार्धवैम् । अगस्त्य-
स्वायं वाहेस्या जिह्वम् । हे स्रोतः । अनर्वाणं स्वेन महिम्ना
युक्तम् अप्रतिगतं कल्पितम् प्रलयधीनत्वेन वृषमम् वर्धितारम्
मन्द्रजिह्वं मृदन्जिह्वं मोदन्जिह्वं वा । मदयितुवाधम् । हर्ष-

करो वा जनानां तस्य स्तुतिलक्षणः घोषः “जिह्वाघोष” इति
हि वाङ्मामसु पठितम् (निर्व० १-११-२९-३०) नव्यं
नवतरं सुखम् “गु सुतौ” (अ० प०) “अनो यत्” (पा०
३-१-९७) बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य पालयितारम् एतज्जा-
मकं देवम् अकैः अर्चनीयैः स्तोमैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः ।
वर्धयाम् वर्धय प्रवृद्धं कुरु । कीर्षं आर्षः । सुरुचः शोभन-
धीतेः नवमानस्य स्तुत्यमानस्य । कर्मणि कर्तृप्रत्ययो लटः
शानच् “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो लृग-
भावः । यस्य बृहस्पतेः कर्मणि घञः । रोचमानं स्तुत्यमानं
यं गाथान्यः गाथेति वाङ्माम (नि० १-११-३७) स्तुतिव-
चसो नेतारः देवाः व्यवहर्ताः । “दिवु कीडाविसिगीवाव्य-
वहारादौ” (दि० प०) अन् (पा० ३-४-१३४) मर्ताः
मनुष्याः होत्रादयः । यद्वा नवमानस्य सुधानस्य यजनमानस्य
संबन्धिनस्तु आश्रयन्ति अन्तर्भावितव्यर्थः । आश्रयन्ति ।
दुर्गलु—गाथान्यः स्तुतिप्राणपार्हा देवाः सुरुचः सुदीप्तिमन्तः
यस्य सुधम् (बलम् इति शेषः) आभिमुख्येन स्थित्वा शृण्वन्ति
आदरेण । मर्ताश्च नवमानस्य नवो हि मानस्तस्य अहम्यहनि
अनया सुखा सुखस्य भवति तेनानौ नवमानस्तस्य । अथवा
नवमानस्य प्रशासित इत्यर्थः । अथवाऽयमन्यो मन्त्रार्थः स्वादेति-
हासिकपक्षेण—मन्द्रजिह्वः हर्षकारी हि जिह्वा तस्य स्तुतिः ।
गाथानीः स एव पौरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति देवान्प्रति ।
स एव स्रोचनः । तस्यैव च—नवमानस्य—स्तुतवः देवा आश्र-
यन्ति—मर्ताश्च “बृहस्पतिर्देवानां पुरोहितः” इति ह विज्ञायते ।
तस्मादेवमुपपद्यते इत्येवमाह ॥ १ ॥

एवं मन्त्रार्थविरोधात् अनर्वा—अप्रत्युतः इत्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

**अनर्वमप्रत्युतमन्यस्मिन् वृषं मन्द्रजिह्वं मृद-
नजिह्वं मोदन्जिह्वमिति वा ॥ बृहस्पतिं, वर्धय
नव्यमकैरर्चनीयैः स्तोमैः ॥**

स्तोमैरिति । स्तोमो नाम सोमसाध्येषु यागेषु छन्दोगैः
क्रियमाणा धृष्टादिंसंक्रिया स्तुतिः । तैः ।

असामि, सामि प्रतिपिद्धम् ॥ सामि स्यते ॥

अथ असामि (१०५) इत्यनवगतम् । सामि प्रति-
पिद्धम् । सागीति समाप्तमुच्यते तस्य प्रतिषेधः असामि ।
इत्यवगतम् । असमाप्तम् अनन्तमित्यर्थः । अथ सामि कस्मात् ?
इत्युच्यते—सामि स्यतेः षोऽन्तकर्मणीति धातोर्मिन्प्रत्यये
आलम् (पा० ६-१-४५) अन्यमेतत् । “सामि लर्थं जुघ-
पित्वे” इत्यमरः ॥ अत्रार्थं निगमो भवति—

१. जिह्वाशब्देनात्र स्तुतिर्लक्ष्यते ॥

२. तथा च पञ्चमन्त्रेतेतस्यैव इति च नवमानस्य विशेषणम् ॥

३. अत्र पक्षे कर्तव्यं प्रत्ययः । शपो लृगभावमार्थं विशेषः ।

छान्दसः ॥

“असाम्भोजो विभृथा सुदानवः ॥”

(ऋ० सं० १-३-१९-५)

असुसमासं बलं विभृतं कल्याणदानाः
॥ १ ॥ (२३) ॥

असामीति । अस्य “असामि धृतयुः शर्वः । कृत्विद्विषे मरुतः परिमन्यन् इयुं न खजतु द्विषम्” इति शेषः । धोर-पुत्रस्य कण्वस्यापैम् । सतोबृहती माहती । हे सुदानवः ! कल्याणदानाः मरुतः ! यूयम् असामि असमाप्तमनन्त-मोवः बलं विभृथ धारयथ । हे धूर्तयः ! कम्पनकारिणो मरुतः ! असामि संपूर्ण शवः बलम् परिमन्यवे कोपपरिगताय (प्रकृष्टकोषाय) कृषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते । शत्रवे (तद्विनाशार्थम्) द्विषं द्वेषकारिणम् इन्तारं खजत । अत्र दृष्टान्तः-इयुं न यथा शत्रोरपि बाणं मुञ्चन्ति तद्वत् । दुर्गस्तु-इयुमिव द्विषं सर्वलोकेद्वेष्यतां खजत क्षिपते-त्येवमाह । एतन्मते भावप्रधानो निर्देशो द्विषमिति ॥ ५ ॥

एवमत्र असामि=असुसमानम् उच्यतेऽर्थाविरोधात् ॥ १॥ (२३)

अथ गल्दया (२०६) इत्यनवगतम् । धमनिः इत्यभि-धेयवचनम् । नाडीति तदर्थः । “नाडी तु धमनिः गिरा” इत्यमरः । सा हि गलितधानी-गलितं हि तैसां धीयत इति गल्दा सती गल्दा इत्युच्यते दधातिदद्यात्योरसकृदिनिमयस्य दक्षितत्वाद् । तदत्रार्थे निगममेव पुरो दर्शयति—

“मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचञ्जहं गिरा । भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुकुधं क ईशानं न याचिषत्” ॥ ५ ॥ (ऋ० सं० ५-७-१३)

मा त्वेति । मेधातिथेरापैम् । ऐन्द्री बृहती । महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र ! सवनेषु यज्ञेषु सोमस्य गल्दया गलितरसधान्या धमन्योपलक्षितं त्वा लाम् । असत्प्रत्तसोमरसपायिनमिति फलितोऽर्थः । सदा सर्वदा याचन् प्रार्थयमानः गिरा गीत्वा सुखा च युक्तः अहं माचु-कुधम् माकोषयामि । “माछि छुध्” (पा० ३-२-१७५) सर्वलकारापवाद इति लोभ्येऽत्र सः । “न माक्ष्योगे” (पा० ६-४-७४) इत्यङगमाभावः । बहुशो याच्यमानो लयि कोषो

१. वषधोऽजः शवः इत्यादिक उदकार्ये पठितः (निर्व० १-२२) तथाप्युदकार्यकानां बलापैत्यमित्यसकृदभिलिखितं न विसर्ग-व्यम् । खव इति तु बलापेऽपि (निर्व० २-९-२२) ॥

२. अत्र हे असामिभूतयः ! असमाप्तमनयः ! इत्येवं दुर्गो व्याख्यत । धवति धावति इति गतिकर्मसु पठितमिति च ॥

३. सोमरसाधिकम् ॥

४. “यथाः सवोऽभ्यरो यागः” इत्यमरेपि सवन् सव इत्यन-धौतरेण प्रयोगः ॥

४१ नि०

जायते तं सोमस्य गालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कौटशे लाम् ? भूर्णिम् भर्तारम् मृगं न सिहमिव भीमम् । स्वामिन इन्द्रस्य मृगं याचने लौकिकन्यायं दर्शयति-लोके हि कः वा पुरुषः ईशानम् ईश्वरं प्रभुं (स्वामिनं) न याचिषत् न याचेत । लेखत्रा विनागमः (पा० ३-१-३४) सर्व एव हि याचते । अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याचे इति भावः । अत्र याचिषदित्यस्य याचिष्यत इति भाष्यव्याख्यानमार्गिकं बोध्यम् ५

एवमत्रेन्द्रस्य या गलना धमनिः यया सोम आगल्थते, सा तेनैव आगल्थेन (आक्षायक्षान्वयेन धमनेन पूरणेन वा) उप-लक्ष्यमाणा “गल्दा” इत्युच्यते । नक्षत्रमर्थविरोधोऽस्ति ।

अथस्या भाष्यम्—

मा चुकुधं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याच-ञ्जहं गिरा गीत्वा स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुकुधं क ईशानं न याचिष्यत इति गल्दा धमनयो भवन्ति ॥

गलनमासु धीयते ।

अत्र सोमस्य गालने त्वार्थिकार्थनिर्देशः । गल्दा धम-नयो भवन्तीति । उत्तरभाष्यानुसारात् । अथात्र (मन्त्रे) न धमनिर्लिङं विशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्यमुदाहरति—

“आ त्वां विशुन्तिवन्द्व आ गल्दा धम-नीनाम् ॥”

इति । हे इन्द्र ! त्वा त्वाम् इन्द्वः सोमाः आविशन्तु । कथम् ? याः धमनीनाम् नाडीनाम् मन्त्रे आगल्दाः आग-लना धमनयः । (याभिरनुप्रविष्टाः सोमा नवं मदमुत्पादयन्ति) ताभिरधोवाहिनीभिर्धमनीभिराविशन्तु । शेषोऽत्र स्रग्यैः ॥

एवमिह धमनीशब्दसहयोगी “गल्दाः” शब्द इति कृत्वा गल्दा=धमनिः इत्युपपद्यते ॥

नानाविभक्तीत्येते भवतः । आगलना धम-नीनामित्यत्रार्थः ॥ २ ॥ (२४)

गल्दया-गल्दाः इत्येते पदे नानाविभक्ति यथा स्यात्तथा भवतः । तृतीयान्तं प्रथमान्तं चेत्यर्थः । ननु नानार्थे । अत्र

१. भाष्ये तु-भूर्णिमिवेत्युपमे । तेनात्र भ्रमणशीलो भूर्णिः कः पुनरसी व्याप्नो वा सिरो वा । स हि भ्रमणशीलो विचरति च शुगलादीन् तेनेन्द्र उपसीयते । यथा शुगलादयो काङ्गपूल-चाखनादिनोपचारेण सपेमाणास्ते न कोषयन्त्येवमहं सोमसंप्रदान-पूर्विकया स्तुलोपसर्पमाणो मा चुकुधं भवन्तमिति दुर्गः । अत्रपि भूर्णि मृगमिति समानाधिकरणं बोध्यम् ॥

२. “मृगः पशोः कुरक्षे च” इति मेदिन्यादौ पशुसामान्यव-चनो मृगशब्द इह सिद्धार्थं प्रयुक्तः ॥

३. मुद्रितं क्वपुस्तके तु “आत्मां विशुन्तिवन्द्वः समुद्र-मिन् सिन्धवः । मत्वा सिन्ध्रासिरिच्यते” इत्येव पाठो दृश्यते ॥

दुर्गैः—आह कोऽभिप्रायः ? इति, उच्यते—पूर्वस्मिन्मन्त्रे यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे “गन्ध” शब्देन धमनि-
रेवोच्यते । तत्र गन्ध्या गालनेन आक्षावणेन विरा खुला च
शुकोऽहमित्येवं यथाभावं व्याख्यातम् ॥ २ ॥ (२४)

अथ जलह्वयः (१०७) इत्यनवगतम् । ज्वलनहीनाः
इत्यवगतम् । ज्वलतेः क्विप् ज्वलनो ज्वह् ज्वलं जहासीति
सुभ्रम्यादित्वात् (उ० १-२६) कुप्रत्ययः । पूर्वपदस्य जलहा-
वश्च निपात्यते ज्वलनेनाभिना हीना इत्यर्थः । अत्रार्थे निगम-
मुदाहरति—

“न पापासो मनामहे नारायासो न जलह्वयः ॥”

(ऋ० सं० ६-४-३७-६)

न पापास इति । अस्य “यदि रिवन्तं वृष्यं सचां सुते
सखायं कुणवामहे” इत्युत्तरार्धचमम् । प्रगाथपुत्रस्य भर्गस्वार्थं
बृहती ऐन्द्री । तस्यामेव तृचासीत् इति युक्तम् । वयं पापासः
पापाः पापवन्तः मलार्थेऽच् (पा० ५-२-१२७) “आज्जले-
रसुक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽसुगगमः । कृतकि-
त्विषात् (ब्रह्मचर्यीष्यनतपोदानरहिताः) न भवामः । अथ
मतम् एतैरपि शुको यो निषेधः स पाप एवेति, तत्राह
नारायासः नारायाः नाशनाशयम् । पूर्वपदसुक् । अथापि
स्यादिवचनेऽपि सति अनाहिताभिलाज्ज्वलनहीनत्वेन पापव-
त्त्वमिति, तदपि मेलाह—न जलह्वयः न वयं ज्वलनहीनाः
कितव्याहितमयो वयम् । अत इन्द्रं मनामहे मन्यामहे
जानीमः । “मन ह्वये” (लि० आ०) बाहुलकवा-
द्विकरणव्यत्ययः (पा० ३-१-८५) मत्वा च स्तुम इत्यर्थः ।
अत्रोपपत्तिमाह—यदि ह्य यथादेव कारणादिदानं वयं वृषणं
वर्षितारं कामनामपां चेन्द्रं सुते सोमेऽभिषुते । सचा सहिता
वयमेतेन सखायं सहभूतस्य सोमपापस्य ख्यापयितारम्
(अमोसिः सह मया सोमः पीत इत्येवं वच्चारं) कुणवामहे
कुर्मः । न हि पापानामधनानामनाहितामीनां चेन्द्रः सखा भव-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमत्र “जलह्वयः—ज्वलनहीनाः” इत्युपपद्यते शब्दसाक्या-
दर्थविरोधाच्च ॥

अथास्य भाष्यम्—

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन
हीनाः ॥ अस्यसासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपोदान-
कर्मैत्युपरिबोचत् ॥

— १. इति ऋषिरात्मानमाहेति सावयणोऽर्थः । वस्तुतस्तु—
वचनेनविषा नेति मनामहे यत् इदितु इदानीमेव वृषणं कामनां
वर्षितारमिन्द्रमिमं सखा सखायं कुर्म हरेवार्थः । नहि कृतकित्ति-
पादनीनां स सखा भवितुमर्हतीति सवाम वयमपापानो धनवन्तश्चा-
हितासयश्चेत्यथोपपत्त्याऽऽवयवधनपुण्यानामेतदेककलं यस्तोमे-
नेन्द्रं यजामह इति वर्युजोऽर्थः ॥

अथ—

बकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो ब्रव-
तीति वा ॥ ३ ॥ (२५)

अत्र बकुरः (१०८) इत्यनवगतम् । भास्करोऽयः
शब्दसमाधयः । एषां बकुरभावः प्रयोदरादित्वात् । दुर्गस्तु
भास्त्रवणस्यापि तमाह ॥ ३ ॥

“यत्तु वृक्षेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुष्याय
दक्षा ।

अभि दस्यु बकुरेणा धर्मन्तोरुज्योतिश्चक्र-
धुरार्यीय” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० १-८-१७)

यवमिति । कक्षीवत आपर्ण आश्विनी त्रिष्टुप् । प्रातरनुवा-
काश्विनयोः सत्यते । हे अश्विना अश्विनी । औह आकारः
(पा० ७-१-३९) एवमथेऽपि बोध्यम् । युवां युत्वा न देवते इति
कृत्वा यथा वृक्षेण लाङ्गलेन (हलेन) कर्षणद्वारा जनीः कर्षका
यवं वपन्ति तद्वत् बकुरेण ज्योतिषा (सूर्यकषेण) वर्षणद्वारा
वपन्ता निवपन्तौ पितृभ्यो जलमर्पयन्तौ तस्युज्जन्मन्तादिभिः ।
अश्विनोरनुमहेण हि वर्षणेन जलं जनैर्लभ्यते नाम्यथा, अत्र
निष्पक्षितो भाग्यकारेण । “पितृदानं निवायः स्यादि”ति
चामरः । अथच दक्षा दक्षौ दक्षीनीय युवां मनुष्याय मनु-
ष्याय । समैरौपादिक उद्वनप्रत्ययः । तदर्थम् इष्टम् अजम्
(निष० २-७-१४) दुहन्ता दुहन्तौ प्ररुरयन्तौ (मेघा-
रक्षारयन्तौ) किंच दस्युम् उपक्षयितारम् (नाशयितारम्)
दुर्मिशं “दस्य उपक्षये” (दि० ५०) युष्टप्रत्यय औगादिकः । बकुरेण
जलसमूहेनैव अभिधमन्ता अभिघ्नन्तौ । धमतिवैषकर्मो
(निष० २-२०-३३) आर्यीय ईश्वरपुत्राय ऋक्षाश्वाय
उरु विस्तीर्णमविकलं ज्योतिः वक्षुराख्यम् चक्रयुः कृत-
वन्तौ । स ह्यन्वीभूतो युवाभ्यां चक्षुष्माङ्कृत इति भावः ॥ १ ॥
एवमिदं ज्योतिःसमूहो जलसमूहश्च बकुरशब्देनोच्यते ।
शब्दार्थविरोधात् । स हि भास्करो भयङ्करश्च भवति, भास-
मानश्च ब्रवति जलरूपः ।

अथास्य भाष्यम्—

यवमिव वृक्षेणाश्विनौ निवपन्तौ वृक्षो लाङ्गलं
भवति ॥ विकर्तनात् ॥ लाङ्गलं लङ्गतेः ॥ लाङ्ग-
लवद्वा ॥ लाङ्गलं लगतेलङ्गतेलङ्गतेर्वा ॥ अत्र
दुहन्तौ मनुष्याय, दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं
बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वा, ऽऽर्षे ईश्वरपुत्रः ॥

१. उपलक्षणविधना सृजं धाम्यजातम् ॥

२. अत एव मनुष्यशब्दं मनोरपलं मनुषो वेति निर्वचनं
भाष्यकृष्णात् आह (नि० ३-७-७) ॥

३. ज्योतिषा वोदकेन वेति भाष्यपाठात् ॥

४. ज्योतिःसमूहः ॥

अथ यवमिवेति ह्यतोपमनिर्वचं भाष्यकृदाह । लाङ्गलं हलम् “कृषको लाङ्गलं हलम्” इत्यमरः । विकर्तनात् इति वृकशब्दनिर्वचनम् । स हि भूमिं विक्रान्ति (विक्रिन्ति) “कृती छन्दे” (तु० प०) इयुपलक्षणः कः (पा० ३-१-१२५) द्रुपोदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) रूपसिद्धिः । अथ पर्याय-प्रसक्तं लाङ्गलं निर्वचि-लाङ्गलं लङ्घते: “लुमि गतौ” (भ्रा० प०) इत्यस्मादल्फ् आदिबुद्धिश्च निपातनात् (पा० ३-३-१) अथ वा लाङ्गलचक्रावो भुवः पश्चात् लङ्घ्यते इति तत्राग्न्युल्लामिधानं लाङ्गलमुच्यते । लाङ्गलं त्रिधा निर्वचि लङ्घतेतिर्यादि । “लगे सङ्गे” (भ्रा० प०) “लमि गतौ ” (भ्रा० प०) “लमि अवर्त्तसने” (भ्रा० आ०) त्रिभ्योऽप्यल्फ् प्रकृतेश्च लाङ्गभावः द्रुपोदरादित्वात् । ईश्वरपुत्रः ईश्वरनामा कथननिर्वत्तस्य पुत्रोऽर्कपुत्राणि स्वयं पतितानि भक्षकन्धीभूतो वामनुसरजविशायामन्यकृपे पतितो गुरोरादिष्टेनाश्विमन्त्रेण जलेन चक्षुःमाणात इति भारत आख्यायते ॥

अथ वेकनाटान् (१०९) इत्यनवगतम् । द्विगुणकारिणो वा, द्विगुणदायिनो वा, द्विगुणकासिनो वा, इति शब्दसमाधयः । अत्र वेवराजः—एकं कार्षीपण्युणिकाय प्रवच्छन् द्वौ महं प्रदातव्यामित्येवमभिनयेन वर्णयति । ततो द्विह्रस्वादिकेशब्दा-सदयत्वेथ वेकनाटाः । एतदेते नाटाः द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वेति । वेकयोर्नाटा मटनं तद्वन्तो वेकनाटा । मलर्थायस्य लृक् । नटेष्वेति नाटः । वेकनाटस्य वेकभावः (पा० ६-३-१०९) बाहुषिका अभिधेया इति । तथा च भाष्यम्—

वेकनाटाः खलु कुर्सीदिनो भवन्ति द्विगुण-कारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं काम-यन्त इति वा ॥

१. सायणस्तु—आर्थाय विदुषे । मनुष्यशब्दो मनुष्यशब्दपर्यायः । मनुष्याय मनवे मनोरथे ह्ये दत्ता दशनीयावधितौ । वृकेण लाङ्ग-लेन कर्मकेः कृष्टदेशे ययं यवापुषलक्षितं सर्वं धान्यजातं वपन्ता वायव्यतो, तथा श्वम् । अश्वनामैतत् । तस्कारणभूतं दृष्टुदकं च दुहन्तां (दुहन्ती) मेघात्क्षारयन्ती, तथा दस्तुम् उपस्यवका-रिणमसुरपिशाचादिकं वजुरेण वजुरो नाम भासमानो वज्रः तेनाभिधमन्ता अभिधमन्तो । धमतिर्वचकम् । अभिधमन्तो यवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्ती बुधां उर विस्तीर्णं ज्योतिः स्वकीयं तेजः माहात्म्यं चक्रतः कृतवन्ती । दर्शितवन्ताविलस्ये । यदा त्रिवि-धकर्मचारणे आर्थाय विदुषे मनवे उर विस्तीर्णं स्वर्गस्यं ज्योति-श्चक्रतः कृतवन्तौ, जीवन् ह्ये सर्वे पश्यति तदेतुभूतानि चीणि कर्माणि युवाभ्यां कृतानीति भावः इत्याह ॥

२. द्विह्रस्वदेशेनैकप्राधेन च नाटवन्तीति वेकनाटाः । वे इत्यप-भ्रंशो द्विह्रस्वाथे ॥

इति । अत्रार्थे निगममुदाहरति—

“इन्द्रो विश्वान् वेकनाटां अहर्दृशं उत क्रवोत् पणीरुमि ॥” (ऋ० सं० ६-४-३१-५)

इन्द्रो यः सर्वान्वेकनाटानहर्दृशो य इमान्य-हानि पश्यन्ति न पराणीति वाग्भिभवति कर्मणा पणींश्च वणिजः ॥ ४ ॥ (२६)

इन्द्र इति । अस्य “कङ् महीरघ्टा अस्य तविषोः कङ् वृत्रघ्नो अस्तुतम्” इत्यादिः । प्रगाथस्य कलेरार्थम् ऐन्द्री वृद्धती । महावते वाईहृष्यो तृचाशीलां विनिगुत्ता । कङ् कदा खलु अस्य इन्द्रस्य तविषीः बलानि (निषं २-१-१०) महीः मंढानि अभ्युष्टाः अभ्युष्टानि अधर्षकाणि । कर्तैरि कः । (अनभिभावकाणि “भासन्ति” इति शेषः । कङ् कदापु खलु वृत्रघ्नः वृत्रहन्तुर्इन्द्रस्य हन्तव्यम् अस्तुतम् अर्हसितमभवत् । स्तुगतिर्वचकम् । (निषं २-१९-१२) न कदाचिदित्यर्थः । अथवा अस्य मंढानि बलानि तेनालक्ष-णानि कदापि अभ्युष्टानि अन्यबलैरर्हसितानि । तथा वृत्रघ्नः शारीरं बलम् अस्तुतम् अन्यैरर्हस्यम् ईदृशेन द्विविधेन बलेन इन्द्रः विश्वान् सर्वान् वेकनाटान् कुरीदिनः (बुद्धिजी-विनो बाहुषिकान्) अहर्दृशः अहर्दृशब्देन तदुत्पादक आदि-स्योऽभिधीयते तं पश्यन्तीत्यहर्दृशः । ननु सर्वं सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्र विशेष इति ? उच्यते इहैव जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति ते न जन्मान्तरे । ते हि लब्धा अप्येष्टारोऽप्ये तमसि मज्जन्तीति भावः । अथ वा लौकिकान्येवाहानि पश्यन्ति न पारलौकिकान्यहानि अष्टाग्रिनि । दृष्टप्रधाना हि नास्तिकाः विषयनोगोलोद्धावाः । अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येव भावि न पश्यन्ति । यद्वा अहान्येन ये पश्यन्ति गणयन्ति कुरीदप्रहणाय तेऽहर्दृशः । अत इहैवान् पणीन् वणिजश्च क्रवोत् कर्म-णैव । ऋतुरिति कर्मना (निषं २-१-१०) “जवाविदु छन्दसि वाचनम्” (पा० ७-३-१७-५) इति नामावा-भावे यत् । उत एवार्थे अस्मि अभिभवति । उपसर्गबलेन योग्य-क्रियाव्याहारः । यद्वा पणीस्तु पणीनेवाभिभवति, न यष्टैरम् । तथा तैषां निन्दा सत्येते । “गोरक्षकानापणिकोत्सवा च कार-शीलकान् । प्रेयान्वाहुषिकांश्चैव मित्राञ्च शूद्रवदाचरेत् ॥” इति । अत्र पणीन् अस्मि इति स्थिते “शीरोदिति समानपादे”

१. मानेन स्वगुणेन (परिमाणेन) अन्यान्यत्सवाद्भूतजहा-स्तिक्रामतीति महीति मानशब्दाज्जातेष्व मही । द्रुपोदरादि-त्वात् (पा० ६-३-१०९) ॥

२. १. यष्टारस्तु यदान्या बाहुषिका वणिजोपि प्राधान्या भवे भवन्ति देवानामपीत्याख्यायते । “शीक्षितस्य कल्पस्य वदानस्य च बाहुषेः । गीमास्ततः समं देवाः सममन्नकरपयन् ॥ १ ॥ तान्मजापतिराहैल मा कुर्वं विषये समम् । अक्षपूतं वदानस्य द्रुतमश्रुवैतत् ॥ २ ॥” इति ॥

(पा० ८-३-९) इति नख रुचम् । “अत्राजुनासिकः पूर्वस्य सु वा” (पा० ८-३-२) इत्यनुनासिकः ॥ ५ ॥

एवमत्र वेकनाटाः कुसीदिनः इत्युपपद्यतेऽयं निरोधात् ॥ ४ ॥ (२६)

अथ अभिधेतन (११०) इत्यनवगतम् । अभिधावत् इत्यवगमस्तत्र निगमः—

“जीवाज्ञो अभिधेतनादित्यासः पुरा हथात् । कर्तुं त्व हवनश्रुतः ॥” (ऋ० सं० ६-४-३३)

जीवाज्ञ इति । एतस्माद्विमुक्तं भाष्यकारेणैव एवं सर्वत्र परिवर्त्यमायमिति । गायत्री आदितेयी । हे आदित्यासः । आदित्याः । “आज्यवेरमुक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽङ्गु-गायमः । नः अस्मान् जीवान् हृदानीं जीवतः सतः अभिधेतन अभिधावत् । अभिधावनं कुरुत रक्षणाय । पुरा हथात् पूर्वहननात् सतेः पूर्वम् अस्मान्संभावयत । हे हवन-श्रुतः । आह्वानश्रोतारः । कर्तुं हृत्स्थं कतुभवय । यूयमातो-नामस्याकमाह्वानं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः । कोः कदादेश आषेः । “वा ह च छन्दसि” (पा० ५-३-१३) इति किमः सतस्यन्ताद्धप्रत्ययः ॥ ५ ॥

एवमत्र पुरा हथादित्येनाभिधेतनधात् अभिधेतन अभि-धावत् इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

जीवतो नोऽभिधावताऽऽदित्याः पुरा हन-नात् ॥ क तु स ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जाल-मापन्नानामेतदार्थं वेदयन्ते ॥

अत्र दुर्गः—ऋषेर्वा मत्स्यवधकारण्याभिभूतस्येतदार्थं मत्स्या-नां वा केचित्मन्थन्ते इति । अथ निर्वचनम्—

मत्स्या मथा उदके स्यन्दन्ते, माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणयेति वा ॥

मधु इत्युदकनाम (निघं० १-१२-११) तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति । “स्यन्दते कसति” इत्येवं गतिकर्मसु पठि-तम् (निघं० २-१४) माद्यन्ते ह्वयन्ति । अन्योन्य-मिति । मत्स्या हि इतरेतरभक्षणजीविनः ॥

अथ प्रसक्तानुप्रसक्तं जालं निर्वक्ति—

जालं जलचरं भवति ॥ जले भवं वा ॥ जले-शयं वा ॥

—जलचरं तद्धि बहुधा जल एव चरति मत्स्यघाताय । जले भवं वा जले वा भवति । जले वा शेत इति जलशयं सज्जालमिति भवति, निगतनात् (पा० ६-३-१०९)

२. “कोः कतरमुपैऽङ्गि” (पा० ६-३-१०१) इत्यत्र “अयं विभागा” (पा० ६-३-१००) इत्यतो विभागेऽप्युद्भव-व्यवसितविभागाश्रयणादिति भावः ॥

अंहुरोऽहस्वानंहूरणमित्यप्यस्य भवति ॥

“कृण्वन्तं हूरणादुरु” (ऋ० सं० १-७-२३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अंहुः (१११) इत्यनवगतम् । अहस्वान् इत्यवगमः । अहः पापम् । “अंहुदुरितदुष्कृतम्” इत्यनरः । ततो रो मलयै । अहःवाय्वाह्वादेशो निपातनात् (पा० ६-३-१०९) अंहु-रणमित्यादि प्रासङ्गिकम् । एवमपि हि प्रयोगो भवतीति । अत्र निगमः—

“त्रितः कृपेऽवहितो देवान्द्वैवत ऊतये । तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्तं हूरणादुरु वितं मे अस्य रोदसी” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० १-७-२३)

इति हि मन्त्रस्वरूपम् ॥ २ ॥

त्रित इति । इयमुतरा च अपां पुत्रैश्च त्रितस्य कृपे पति-तस्य कृतस्य धार्षम् । वैश्वदेवी पत्निः । प्रातरनुवाकाश्विनयो-र्विन्धुका । कृपे अवहितः पतितजितः एतत्संज्ञं ऋषिः ऊतये अवनाथ “ऊतियुति—” (पा० ३-३-६०) इत्यादि-नाऽवतेः किमि निपातः । रक्षणयात्मनः देवान् हवते आह्वयते सः । हवतेः (भ्या० ङ०) लटि “बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-३४) इति संप्रसारणम् । वावृगुणावादेशाः । छुतिभिराकारयते सः । व्यत्ययेन लिङ्ग्यै लट् (पा० ३-१-८५) तत् एतद्विगतस्याह्वानं बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पक्षक एतत्संज्ञको देवः शुश्राव धृतवान् । यदा स नोजहारायुं तदासौ वितं मे अस्य रोदसी इत्येवं थावाऽपिभ्यावाङ्-हव । हे रोदसी धाव्यापुष्विष्यौ । मे मरीचम् अस्य इदं स्तो-त्रम् । सुव्यत्ययो वाहुलकात् (पा० ३-१-८५) वितं जानीतं युवाम् । यद्वा मरीचं कृपपतनरूपं यद्विदं दुःखं तदव-मच्छतम् । मरीचं स्तोत्रं श्रुत्वा मरीचं दुःखं ह्लात्वा वा असा-न

१. प्रासङ्गिकमेव तावदावगन्तुनामने सविशेषनाथेन निगमेन दर्शयति । प्रकृतं स्वयतेने । उभयोरप्येकं यव वक्ता त्रित इति ॥

२. त्रितस्य चापां पुत्रस्यै तैत्तिरीयाः स्पष्टमामनन्ति—“तत् एकतोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत् तत्तस्मिन्ऽजायत यद्व्योऽजायत तदाऽप्याना-माप्यत्वमिति (तै० ब्रा० ३-२-८) अत्र द्वाव्यामिति इति-हास्तमाचक्षते एकतो द्वितित्ति इति पुरा जय कापयो बभूवुः । ते कदाचिन्मरुभूतो अरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तमात्राः सन्त एकं कृपमविदन् । तत्र त्रिताख्यं एको जलपानाय कृपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वा इतरस्यै कृपापुङ्कमुद्बुलमादात् । तादृकं पीत्वा त्रितं कृपे प्राप्तित्वा तदीयं धनं सर्वमपहस्य कृपं च रथचक्रेण पिपाथ प्राप्तिशत । ततः कृपे पतितः स त्रितः कृपपुच्छीरुमशानुवन् सर्वे देवा माधुकरन्तु इति मनसा ससारा । ततस्तर्षां स्तावकमिदं सूक्तं यद्वदेति ॥

कृपात्मामुत्तारयतमित्यर्थः । एवं पुनः पुनश्च्यमानं द्यावापृथिव्यौ दुष्पुनस्तुरित्येवं दुर्गेणात्राधिकं व्याख्यातम् । किं कुर्वन् ? अहंरणात् अहंरतः (पापकृपात्) कृपात् आत्मनः उरु विस्तीर्णं (साविदिकं) त्राणं कृपवन् कुर्वन् । सायणस्तु—अहंरणादहंसः पापकृपादस्मात्कृपापातादुत्तीर्णं उरु विस्तीर्णं शोभनं कृपवन्कुर्वन्मित्येवं व्याख्यातम् । तत्र कुर्वन्मित्यस्य करिष्य-चित्त्वर्थः ऊहः । वतमानसमीपे भविष्यति छद् (पा० ३-३-१३१) ॥ २ ॥

एवमत्र अन्धकृपः-अहंरणः इत्युपपद्यते । प्रकरणाविरोधात् ॥

अथ प्रकृतैऽहुरशब्दे निगमं दर्शयति—

**“सप्त मर्यादाः कवयस्तत्तुस्तासामेकामि-
दभ्यंहुरोगात्”** (ऋ० सं० ७-५-३३-६)

सतेति । अस्य “आयोर्हं स्क्भम् उपमलं नीके पाथो विसृजं ध्रुवेणु तस्मै” इत्युत्तरार्धेचम् । कवयः मेधाविनः कृषयः (हिरण्यगर्भ-मनुप्रवतयः) सप्त मर्यादाः सप्त स्थितीः ततस्तुः । तस्यतिः करोति कर्मा । दुष्कृत्स्नीयाः कृतै-वनः । तास्मात् मर्यादानां मध्ये एकान्ति एकामपि अभिगमात् अभिगच्छन् (अभिर्गमनम्) अहुरः अहंस्त्वा पापी “भवती”ति शेषः । यः पुनरेताः न अभिगच्छति (नाति-कामति, किंतु पात्यति) तस्य किं भवतीत्यत आह—स हि आयोः अयनस्य (निरन्तरगमनशीलस्य) सूर्यस्य स्क्भमे मण्डले स्थितस्य उपमस्य सबभूतोपनिर्गुरादित्यान्तरपुरुषस्य नारायणस्य नीके निलयने स्थाने यानि धरणीनि धारयितुणि

१. अत्र सूर्ये प्रतिमान्तेऽयं पाठः—“चितं मे अस्य रोदसी” इति । एकोनविंशत्युचं चेदं सूर्ये वनचेषकृपठितास्ति ॥

२. अत्र सायणः—“अहि गतौ” इतिस्वाङ्गम् “छक्षिपिआ-दिभ्य ऊरोरक्षौ” (उ० ४-८९) इति भावे करप्रत्ययः । दुःखमातिदेष्टुमावागतिरस्यास्तीति पामादिलक्षिणे मत्स्यार्थो नः आहपूर्वाकर्त्तव्यं रूपमुच्येयम् इत्याह ॥

३. एता न कथञ्चित्तत्वेत्या श्लेषा या धारणा (स्थितिः) सैव मर्यादा “मर्यादाधारणास्थितिः” इत्यमरः । यद्यपि निला एव हि तास्तथापि तैस्तत्प्रव्यापकोऽनुसाराणार्थो ग्रन्थसन्दर्भोऽभिध-क्षित एतदेवासां करणमित्युपचर्यते । अत्र दुर्गैः-मर्यादासंभवा-त्सप्ततर एव निगम इत्यतो द्वितीय उपाचः । सृष्टिसमाचारस्यानेन प्रतिविष्टिद्वयपदार्थितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपश्रव्य सर्वे एव समाचरो विधिष्टैः सृष्टिकारैः संदृष्टो न स्वतन्त्र इति प्राह ॥

४. अतिक्रामन् आभिमुख्येन वा (शास्त्रा) क्रामन् प्रतिविशि-ष्टपापभारमवतीत्यर्थः ॥

५. एवोऽयं अभ्युदितोऽयं सल्लो दुर्गाचार्येण ॥

६. “इण् गतौ” (अ० ५०) “छन्दसीणः” (उ० ५०) इत्युच्य प्रत्ययः ॥

७. तथा चास्त्राये—“योऽसाधादिले पुरुषः सोऽसावहम्” इति (य० सं० ४० अ०) ॥

स्थानानि अप्रैर्वसीनि तेषु धरुणेषु पथां विषयानुप्रवेशमार्ग-भूतानामिन्द्रियाणां विसर्गं विसर्जनकाले (मृत्युकाले) प्राप्ते तस्थौ तिष्ठति । वर्तमाने लिङ् (पा० ३-४-६)

अथास भाष्यम्—

सप्त मर्यादाः कवयश्चकुस्तासामेकामप्यभिग-च्छन्नेहंस्त्वा भवति ॥ स्तेयं, तत्पारोहणं, ब्रह्म-हत्या, भ्रूणहत्या, सुरापानं, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां, पातकेऽनृतोद्यमिति ॥

मर्यादा एवाह—स्तेयमित्यादि । स्तेयमित्यत्र ब्राह्मणस्याभि-कस्य सुवर्णस्य बोध्यम् । प्रतिविशिष्टपापानामेवेद परिगणनात्तस्य च महापातकतया स्पृश्यन्तरेषु सरणात् । तत्पारोहणमपि गुरोरेव । स हि सुवैज्जनागमः । तथाच स्मर्यते—“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं सुवैज्जनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्सर्वसंग्रह पञ्चमः ॥” इति । “सुरापो गुरुतल्पगः” इत्यादि च । भ्रूणो गर्भः । “गर्भो भ्रूण इमौ समौ” इत्यमरः । पातक इति । सर्ववैवायुतवचनमहं (पापं) तथाप्यत्र प्रतिविशिष्टपातका-भिधाने पातके एकस्मिन्कृते तत्रापि प्रायश्चित्तकाले (ब्राह्मण-सन्निधौ) इदमेवं वा मया न कृतमित्यभिधानं मिथ्याभूतमतीव पापावहमित्यनेन चोदितं भवति । तस्मात्तत्र यथाभूतमर्थमेव श्रुतता प्रायश्चित्तफलनं युज्यते नाऽयमर्थार्थोभिधानेनेति पुष्कलम् ॥

वत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥ ५ ॥
(२७)

वत (११२) इत्यनवगतमनेकार्थं च । निपात इति पद-जालवधारणम् । खेदानुकम्पयोरित्यर्थवचनम् ॥ ५ ॥ (२७)

अत्र निगममुदाहरति—

**“वतो वंतासि यम् नैवं ते मनो हृदयं
चाविदाम् । अन्या किं त्वां कृष्येव युक्तं
परिष्वजाते लिङ्गमेव वृक्षम्” ॥ ३ ॥**

(ऋ० सं० ७-६-८)

वत इति । अस्या निवृत्ततः पुत्री यमी कृषिर्यमो देवता । “यस्य वाक्यं स कृषिर्यं तेनोच्यते सा देवते”ति न्यायात् । अनादेशपरिभाषया शिष्टम् छन्दः । प्रातरनुवाकभिरनुश्रव्यो-

१. आभूतसंभवस्यासीनि ॥

२. खेदो दुःखमानसता । अनुकम्पा इया । तनोर्यं वर्तन-इत्यर्थः ॥

३. आरुभगिभ्योरेवं संवाद्युखेन स्त्रिया शानदेवैक्यमिन्द्रिय-लोकवत्ता च (निरस्येतिहा) स्वाभाविकी इति तस्या आत्मानं गोपानेत् । अत एव तां वर्मा प्रति नोपसर्तो यमस्योक्तिर्याख्यात-पूर्वा (य० ११२ पं० २१) द्रष्टव्या ॥

विनियोगः । यमी यमं ब्रवीति हे यम । त्वं बतः बलैतीतो-
ऽसि । बतः दुर्बलहृदयस्त्वमधर्मेनीयमो ह्यमस्त्वमेवमसकुन्मया
प्राच्यमानः खेदमुपयासि-नेच्छसि मया संभोक्तुं तत् सर्वथा-
ऽनुकम्प्यः शोच्य इत्यर्थः । वैयं ते तव मनः मनोगतं सङ्कल्पं
हृदयं च हृदयमप्यवसायं च नैव अविद्वाम् विजानीमः ।
उभयै लङ् (पा० २-४-६) अथवा लङ्घते मयामिप्रायः-
अन्या मतः प्रतिविशिष्टा काश्चित्प्रतिष्मिनी त्वां परिष्व-
जन्ते परिष्वङ्क्यते, वर्तमानसमीपे भविष्यति लङ् (पा०
३-३-१३१) भाष्यवाक्यानुसारात् । ततः किल त्वं
मां (तयापहृतचेतस्त्वात्) नेच्छसि परिष्वक्तुम् । कथं च
पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्यते ? इत्यत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते-
कक्ष्येव युक्तम् लिङुजेव वृक्षम् इति । यथा
कक्ष्या अश्वकक्षमा (तत्स्थ) रज्जुः (पर्याणवन्धनसाधन-
भूता) युक्तम् आत्मना संवद्धम् अथं परिष्वजते गाढं
तद्वत् । अथच यथा लिङुजा व्रततिः (लता) वृक्षं
गाढं परिष्वजते परिवेष्टयते तद्वत् । अत्र वचनव्यत्यय
आपैः (पा० ३-१-८५) "वज्र परिष्वज्जे" लङ् । "उपसर्गा-
रज्जुनोति"- (पा० ८-३-६५) इत्यादिना वलम् । परिष्वज-
जिह्वनम् । "परिरम्भः परिष्वजः संछेप उपगृह्णनम्"
इत्यमरः ॥ ३ ॥

एवमत्र प्रकरणातिरोधात् "बत" इत्येव निपातः खेदादु-
क्तम्प्राप्यपच्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

बतो बलातीतो भवति ॥ दुर्बलो बतसि
यम् ॥ नैव ते मनो हृदयं च विजानीमोऽन्या
किल त्वां परिष्वङ्क्यते कक्ष्येव युक्तं, लिङुजेव
वृक्षं, लिङुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति ॥
व्रततिर्वराणाञ्च शयनाच्च तनानाच्च ॥

लीयते विभजन्तीति लिङुजाशब्दनिर्वचनम् । तथाच
लिङ्गा सती लिङुजोच्यते । निपातमात्रं (पा० ६-३-१०९)
वरणात् । वृणोति शब्दो समीपस्वतर्वाधिकम् । ततश्च तम-
धिगम्य श्रोते गाढमालिङ्गतीति शयनात् । ततश्चात्मानं तत्र
सन्तनोति विस्तारयतीति तननाच्च व्रततिश्च लिङ्गात्तुजो
निरुक्तः । एवमन्येऽपि यथोपयुक्तार्थं निर्वच्यन्त्या इत्यनेनोच्यते ॥

१. अत्र देवराजः—बलातीत इति वाक्यस्त्वर्थं पदं बलशब्द-
व्रततेभिर्भावाच्च बलातीतः सम्प्रतः दुर्बल इत्यर्थः ॥

२. अनेन दुर्गसम्बन्धव्याख्यानेन खेदादुक्तम् अभूदिति ॥

— ३. "असतो द्वयोश्च" (पा० १-२-५९) इति वङ्गवचन-
मेकार्येऽपि ॥

४. दुर्गस्तु—यस्य ह्योऽनर्थकः कक्ष्या कक्षजाता सुबद्धा लिङुजा
बली यथा युक्तमात्मना संयुक्तं समीपणं वृक्षं परिष्वजेपरिवेष्टे-
देवं किल त्वामन्या परिष्वङ्क्यत इतीत्येवमाह ॥

५. पर्याणं पृष्ठास्तरणं यत्राश्वरा उपविशति ॥

वाताप्यमुदकं भवति ॥ वात एतदाप्याय-
यति ॥

अथ वाताप्यम् (११३) इत्यनवगतम् । उदकं भव-
तीत्यभिधेयवचनम् । अत्र आहूयतीत, प्यायतेऽप्यधीत (प्या०
आ०) अन्तर्भावितप्यधीत "अन्येष्वपि दृश्यते" (पा० ३-
२-१११) इत्यपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि ङः ।
उदकं वृष्टिलक्षणमभिधेयम् एतत् वातः पुरो वायुः
आप्याययति अभिवर्धयति । तदेतद् वातेनाप्यायत इति
वाताप्यम् उच्यत इत्यर्थः । अत्रार्थः—

"पुनानो वातार्थं विश्वश्चन्द्रम्" ॥

(ऋ० सं० ७-४-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य "नो रश्मिपुमस्व नृवन्तं पुनानो वातार्थं
विश्वश्चन्द्रम् । प्रवन्तिरुन्मिदो । तार्थार्थः प्रातर्मुखं धिया
वसुजगम्यात्" ॥ ५ ॥ इति स्वरूपम् । मोक्षसो गौतमस्या-
नैम् । पावमानी सौमी प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । हे इन्द्रो !
सोम । विश्वः सर्वोऽपि त्वं पुनानः प्रयमानः । कर्मणि लिङः
शानच् । (गाल्यमानः) नः अस्मभ्यम् नृवन्तं पुत्रपौत्रैः
सहितं छान्दसमत्र मनुषो वलम् । रश्मि धनम् तु क्षिप्रम्
(ति० २-१५-१) "ऋन्ति दुनु-" (पा० ६-१-१३३)
इत्यादिना शुद्धस्य दीर्घः । उपमास्य उपनिर्मिनीर्थः । उप-
कृष्यत्यर्थः । किञ्च चन्द्रम् चायनीयम् वाताप्यम् वृष्टपुदकं
प्रतारि प्रतीर्थ-दीर्घं स्वया वधितम् अल्लु । यदा चन्द्रं चाय-
नीयं वर्धनीयम् वाताप्यमुदकं प्राप्य ब्रवीभूतस्त्वं विश्वः सर्वोऽपि
पुनानः प्रयमानः चन्द्रितुः स्तोतुः आयुः जीवनं प्रतारि
प्रतीर्थ (दीर्घं) "कृषि"ति शेषः । किञ्च तथा रश्मिपुमस्व
यथा धिया ग्रहवा कर्मणा वा (ति० २-१-२१) वसुः
वसुमान् । मनुषो लङ् छान्दसः । प्रातपन इन्द्रस्त्वां पातुमस्य-
दीयं यद्यं प्रति प्रातः एव मश्रु सौप्रम् (ति० २-५-२)
"ऋन्तिदुनुचमश्रुतम्" (पा० ६-३-१३३) इत्यादिना दीर्घः ।
जगम्यात् आजगम्यात् आगच्छेत् । क्रियाबलेन योग्योपसर्गा-
व्याहारः । गमेर्लिङि "बहुलं छन्दति" (पा० २-४-७६)
इति शपः श्रुः ॥ ५ ॥

एवमत्र "वाताप्यम्=उदकम्" अर्थोतिरोधाच्छब्दोपपत्तेश्च ॥

१. पुरोवातेन हि वृष्टिस्तमुदकं संवर्धते ॥

२. उपनिर्मिदुषि इति दुर्गस्तमते "दुर्मिद्वेपणे" (स्वा०
७०) इत्यस्य । सायणमते "माञ् माने शब्दे च" (जु० आ०)
इत्यस्य रूपम् । प्रवेपयं परिदूतिः ॥

३. येन क्षितेन सोमरसोऽभिधृष्यते तत् ॥

४. उदकं प्राप्य वर्धमानेन स्वया स्तोत्रारामेन आहुर्वर्धनी-
येति प्राथम्यम् ॥

अथ चाकन् (११४) इत्यनवगतम् । चायन् इति कामयमान इति शब्दसमाधी । चायतेः खरितेत्वाष्टः पातरि यकारस्य ककारो बाहुलकात् । धातूनामनेकार्थत्वादिच्छा-
र्थाऽपि । अत्रार्थे निगमं पठति—

“वने न वायो न्यधायि चाकन्” ॥

(ऋ० सं० ७-७-२९-१)

वन इव वायो वेः पुत्रश्रायन्निति वा काम-
यमान इति वा ॥

वनेनेति । अस्य “छुचिर्वा स्तोमो भुरण्यवजीगः ।
यस्वेदिन्द्रं पुरुदिनेषु होता नृणां नयो नृतमः क्षपावाच” इति
शेषः । वयुक्तेयमार्षमेन्द्रो शिष्टपु । महाव्रते निष्कैवल्येऽपि
शस्यते । हे भुरण्यौ ! गोवकौ धारकौ वा (भतारौ) “भुरण
धारणपोषणयोः” कण्ठादिलक्षणो यक् सार्थः । ततः कर्तरि
पाप्मायच् (पा० ३-१-१३४) अधिनौ । वने न वने इव
वृक्षे शैथा शकुनिना नीक्षे वायः वेः पक्षिणः ख्यस्य पुत्रः
न्यधायि निहितः चाकन् चायन् पश्यन् (भयादिशो निरी-
क्षणाः) अथवा कामयमानस्तदुत्सुकमना आसीत् । एवमय-
मस्मात्तु निबभूवेषु शकुनिपुत्रभूतः शुचिः व्यपगतसर्वदोषः
वा युवयोः खभूत एव स्तोमः क्षुतिविशेषः समस्ति । यस्य
स्तोमस्य नृणां मनुष्याणां मध्ये नृतमः मनुष्यतमः मनुष्य-
श्रेष्ठो राजेति जहत्स्वार्थलक्षणयाधेयः । शूरणां मध्ये शूरतमो
वा । नयैः नृभ्यो हितव्यः । क्षपावान् रात्रिपर्ययेषु सोमभागी
इन्द्र इत् इन्द्रोऽपि पुरुदिनेषु बहुव्यहः । “पुरुः प्राज्ये
विशेषवत्” इति मेदिनी । “प्रभूतं प्रभुरं प्रात्यनवध्रं बहुलं
बहु” इति वामरः । होता नित्य आह्वाता भवति । ममायं
स्तोमः स्वीयति । “हेन्व सधर्थां शब्दे च” (भा० उ०) इत्य-
स्मात्तच्छीत्यविशिष्टे कर्तरि तुन् (पा० ३-२-१३५) “बहुलं
छन्दसि” (पा० ६-१-१३४) इति संप्रसारणे गुणः (पा०
७-३-८४) एवंगुणयुक्तेनैत्रेणायि यः स्तोमः प्राप्यते सोऽय-
मस्मात्तु वर्तमानो तुवां प्रति अजीगः नित्यकालमेव गच्छती-
त्यर्थः ॥ १ ॥

१. “चायु पूजा निशामनयोः” (भा० उ०) निशामनं
चाक्षुषज्ञानमिति माधवः ॥

२. एतत्तत्त्वमनुषं स्फुटीमविष्यति ॥

३. वने इत्यस्य वनावयवे इत्यर्थात् वृक्षसमुदाय एव हि
वनमुच्यते । अनुद्भूतावयवमेव विवक्षयति बोध्यम् ॥

४. अपत्येऽन् (पा० ४-१-१२) अजातपक्षः शिशुकः
सादरं तत्र तेन निर्धायते ध्वमसाभिर्द्वैद्वेऽसी ते स्तोमो निहित
इति स्फुटोऽर्थः ॥

५. अविनाम मामनेन स्तोमेन स्फुटुरिति ॥

६. सततकरणं हि ताच्छीत्यम् ॥

७. त्रिगातीति गतिकर्मसु पठितं (निर्घ० १-१४-११३)

ततो लब्धेऽन् छ्व (पा० ३-४-६) “गा स्तुतो” छन्दसि

एवमत्र चाकन् इत्यस्य चायन् इति, कामयमान इति वा
इत्येतौ विपरिणामावुपपद्येते शब्दसाहचर्यादयो विरोधाच्च ।

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद्विचारोऽस्ति तमाह
भाष्यकारः—

वेति य इति च चकार श्राकल्य उदात्तं त्वेव-
माख्यातमभिव्यदसुसमाप्तश्चार्थः ॥

श्राकल्यज्ञानामक आचार्यः पदकारः । तदेतद्विचार्यमाणं
न साधु भवति । किं कारणम् ? उदात्तं त्वेवमाख्यातम-
भिव्यधत् । एवमेतस्मिन्पदद्वये सति यदेतदाख्यातं न्यधा-
यीति, एतदुदात्तमभिव्यधत् । यदुदात्तरस्य नित्यमाख्यातस्य
निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते । तथाच पाणिनि-
स्मरणम्—“बहुतामिसम्” (पा० ८-१-६६) इति । न
चेदमुदात्तम् । तस्मात् “य” इति नेदं यदुत्तं पदं, किं तर्हि ।
“वायः” इत्येकं पदम् । किंच-असुसमाप्तश्चार्थः । एव-
मेतस्मिन्पदद्वये सति मन्त्रस्याधोऽप्यसुसमाप्तोऽप्युक्तलो भवति ?
कथम् ? द्विपदत्वे हि सति “वा” शब्दस्याधेन केनचिद्व्यति-
व्यम् । न चेह विकल्पः समुच्चयो वा कश्चिदर्थोऽस्ति । तस्मादा-
ख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थोऽभवाच्च वाय इत्येकमेव पदं शकुनि
पुत्रक एव चास्याभिधेय उपपद्यते ॥

रथर्यतीति सिद्धस्तत्प्रेन्द्र रथं कामयत इति वा ॥

अथ रथर्यति (११५) इत्यनवगतम् । रथं ह्यर्थेति

जुहोत्यादिर्गतावपि पठ्यते । “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-४-७३)
इत्यभ्यासलेखनम् । अत्र दुर्गः—पदं तावदेतादृशमाधिनोमिति कृत्वा
व्याचक्षते—तदसाधु—येन्द्रे हि सक्ते प्रथमेवैवसुभवति । तच्च पुनः
पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि स्तोमे वर्षमाने माध्वनिन्दे सवने प्राक्षणाच्छं-
सिनः सक्ते विनिजुज्यते । हे भुरण्यौ भतारौ ! देवतानां पृती !
य एष स्तोमोऽस्मात्तु निहितः शुचिः व्यपगतदोषः शकुनिपुत्र इव
वने वानावयवे वृक्षे चाकन् पदवशिव कामयमान इव वा इन्द्र-
माशाले यः स्तोमः तस्य किं ? इति—यस्मिन्ः पुरुदिनेषु बहुव्यहः
आह्वाता अभूत् । अविनाम मामनेन स्तोमेन स्फुटुरिति । किंल-
क्षणः पुनराह्वाता यस्मिन्ः ? इति—नृणां नृतमः नयैश्च क्षपा-
वाश्च । समानयेतस्त्वर्थेणार्थेन । यमेनन्द्रः प्राप्यते स एष
स्तोमः तं प्रलयीयः गच्छतीत्यर्थः । अथ वा स एव स्तोमोऽस्मा-
त्त्रिद्वीर्येणागस्त्येन्द्रस्य गुणान्गृह्णातीति स्यात् “जिगर्तिः ०-०
गृह्णातिकर्मा वा” इति छुम् । अत्र व्याख्याने देवतानां पृती कौ ?
“वा” पदेन च कौ गृह्यते ? सदिदृशते । सायणेन चैतदीयं
(दुर्गात्वा) व्याख्यानमश्वरहोऽन् स्तोमे मन्त्रभाष्ये उद्धृतं परम्-
पूर्णं तत्रापि सन्देह एवोपश्लिष्यते अनयोः कतारः पूर्वतन इति ?
दुर्गोद्भवा सायणान्नोऽपि मोडीकृतवात्सायणेनार्थे निरुक्तदृष्टि-
नाम्ना कश्चित्कश्चित् समुदायनद्वयोनात् ॥

१. “तिष्ठतिष्ठः” (पा० ८-१-२८) इति हि सूत्रमतिरु-

न्तात्परादर्थं तिष्ठन्तमुदात्तं विदधाति ॥

इत्यवगमः । कथम् ? “हर्षं गतिकान्त्योः” (भ्वा० प०) इति हि पठ्यते । कान्तित्वेच्छैव “कमु कान्तौ” (भ्वा० आ०) इति हि स्मर्यते, तथा चाख्यारहकारज्योलेपिन तत्प्रेषणुः तस्य रसस्य प्राप्तिच्छुरेव रथयतीत्युक्त्या सिद्धः अभिनिष्पन्नो भवति । अथ वा रथं कामयते इत्येष तदर्थः । रथमात्मन इच्छतीत्यर्थं यद्यपि (पा० ३-१-१) रथीयतीति प्राप्ते रेफ उपजनो व्यवधानादीत्याभावः ॥ अत्रार्थः—

“एष देवो रथयति” ॥

(ऋ० सं० ६-७-२०-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “पर्वमानो दशस्यति । आविष्कृणोति वय्वनुम्” इति शेषः । ज्ञानःशेषस्यार्थम् पावमानी सौमी गायत्री प्रावस्तुत आवापे शस्यते । असायैः । पर्वमानः शरत् एष सोमः देवः देवत्वेनाध्यवसितः । अस्यरीयं वागं प्रलगमनाय रथयति आत्मनो रथं कामयते । आगस्य च दशस्यति दानमोत्तम इच्छति कथं नाम मां देवेभ्यो वदुरिति । किंच-वय्वनुम् वचोवर्ननीयम् (वचसा वाचनीयं) वत् मां देवेभ्य इति आविष्कृणोति प्रकाशिकरोतीति ॥ ५ ॥

एवमत्र “रथयति=रथप्रेषुः” इत्येतदुपपद्यते शब्दसामर्थ्या-
दर्थोपपत्तयैश्च ॥

अथ असक्राम् (११६) इत्यनवगतम् । असंक्रम-
णीयम् इत्यवगमः । संपूर्वोत्तमानपूर्वाक्षा क्रमः (दि० प०)
“जनसनहनक्रमगो विद” (पा० ३-२-६७) इति विद ।
छन्दस्युपसर्गोऽपीति च तत्रानुवर्तते । “विद्वनोरनुनासिकसाद्य”
(पा० ६-४-४१) इत्यात्मम् । आतोलेपश्छान्दसः । “समानस्य
छन्दसि” (पा० ६-३-४) इति समानशब्दस्य सभावाः ।
न सक्ता असक्ता ताम् । यावज्जीवमनपाथिगीमस्मत्सजातैरप्राप्त-
पूर्वमित्यर्थः । अत्रार्थे निगमं पठति—

“धेनुं न इषं पिन्वतुमसंक्राम” ॥

(ऋ० सं० ५-१-४-३)

असंक्रमणीम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनि० प्र० नि० शास्त्रे नैग०
का० षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६ ॥ ५ ॥

२. “शाश्व दाने” (भ्वा० उ०) इत्यस्य ध्वजन्तस्योपधादस्यो
व्यत्ययेन (पा० ३-२-८५) तत्तत्त्वैच्छार्थे यद्यपि सुभाष्यः
(पा० ७-१-५१ वा०) सायणस्तु-आगस्य चासम्पन्मिच्छ-
ति प्रयच्छति इत्येवमाह ॥

३. अत्र टिलोपो वनतेयोचनार्थादुभय कृत्वायं निपात्यते एषो-
दरादिनाम् ॥ सायणस्तु-वय्वनुं आश्वयाविष्कृणोति । अभिपू-
माणः प्रकटतीति व्याचक्षते ॥

धेनुंनेति । अस्य “पुर हि वां पुरुमुजा देव्यं धेनुं न
इषं पिन्वतुमसंक्राम् । स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च
ये वामनुं रातिमगमन् ॥ ३ ॥ इति स्तुतपम् । भारद्वाजस्ये-
वमार्थं विद्वद्वादिनी प्रातरनुवाकानि योः शस्यते । हे पुरु-
मुजा ! पुरुमुजौ ! बहुभोजिनौ ! बहुगालकौ ! वा । “भुज् पात-
नाभ्यवहारयोः” (र० उ०) किप् । आश्विनौ । औक्-आकारः
(पा० ७-१-३९) । वां युवयोः देव्यं दातव्यं धनं दानं
वा पुरु बहु हि भवति । अतः कारणात् नः असम्भ्यं धेनुं
प्रीणयिषीं । “विधि प्रीणने” (भ्वा० प०) युवलोपयुगौ ।
असक्राम् असंक्रमणीम् मतोऽन्वयश्चसंक्रमणीयाम् अनपा-
यिनीम् इषम् इच्छाविषयीभूतानलक्षणाम् । “इष इच्छायाम्”
(तु० प०) कर्मणि किप् (निर्घ० २-७-१४) यद्वा एष-
णीयां धेनुम् । अथवा धेनुममं च पिन्वतम् प्रयच्छतं प्रधा-
रयतं वा । “पिबि सेचने सेचने वा” (भ्वा० प०) इदित्वा-
नुम् । अथवा असंक्रमणीयां याम् इषम् इहहेतुदकं धेनुं
प्रधारयतम् । दुहायैतया द्विकर्मकत्वमत्र पिन्वतेः । हे माध्वी
माध्वी ! मधुपावयिनी । “छन्दसीवनौ च वक्तव्यौ” (पा०
५-२-१२२ वा) इति ईप्रत्ययौ मत्वर्थे । वां युवयोः स्तुतश्च
स्तोतारश्च । किञ्चन्तस्य स्तौते रूपम् । सन्ति । सुष्टुतिश्च
शोभना स्तुतिश्च स्तोत्रम् भवति । रसाश्च सोमरसाश्च सन्ति ।
ये रसाः वां युवयोः राति दानम् अनु उद्दिश्य अगमन्
देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावाः-सुष्टुतिं श्रुत्वा देवयजनं प्राप्ताम्
सोमरसान् पीत्वा स्तोत्रम् कान्मानप्रयच्छतमिति शेष इति ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तयैश्च असक्राम् इत्यस्य शब्दस्य
असंक्रमणीम् इत्येव विपरिणाम उपपद्यते । इदमिषेया यौवां ६
इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीत नि० विद्वतो नैगमकाण्डे
षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६ ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

आधव आधवनात् ॥

आधवः (११७) इत्यनवगतम् । आधवनात् इत्य-
वगमः । आक्रम्यनादित्यर्थः । “धूक्कम्पने” (खा० उ०)
पचायच् (पा० ३-१-१३४) आहपूर्वोऽन्तर्भाषितान्यर्थेवा-
चावक (आक्रम्ययिता) इति हि तदर्थः । अत्रार्थे—

“मतीनां च साधनं विप्राणां चाध्वम्” ॥

(ऋ० सं० ७-७-१३-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “संस्तीमहि त्वा वयमस्माकं देव पूषन्” इति
पूर्वार्थेचम् ॥ ऐन्द्रस्य विमदस्यार्थम् । अनुष्टुप् यौगौ । हे
देव ! योतमान पूषन् ! सूर्य ! वयं स्तोतारः अस्माकं
मतीनां प्रज्ञानम् अभिलषितानां वा फलानां साधनं साध-
यितारम् । आदित्येव हि प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते ।

सिध्यन्ति च कर्तव्यार्थाः । किंच अन्येषामपि विप्राणां प्राप्त-
प्रज्ञानं मेधाविनाम् आध्वम आकम्पयितारं (तथात्मात्मनो
गुणवत्तां दृश्यन्ति यथा प्रोक्तम्यमानहृदयास्ते लां स्तुवते)
त्वा त्वाम् मंसीमहि मन्वामहे स्तुम इत्यर्थः । नैरुक्तोधातुः
(३-८-१) ॥ ४ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थविरोधाच्च “आध्वमः=आकम्प-
यिता” इत्युपपद्यते ॥

अनवव्रजोऽनवक्षितवचनः ॥

अथ अनवव्रजः (११८) इत्यनवगतम् । अनवक्षित-
वचन इत्यवगमः । अप्रतिहतशासन इति हि तदर्थः । “ब्रूवो”
व्यक्तवागर्थकात् (अ० उ०) “ऋदोरप” इत्यप्रत्ययः ।
“छन्दस्तुमयाथा” (पा० ३-४-११७) इत्यपः सार्वधातुक-
त्वात् वक्ष्यदेशो (पा० २-४-५३) न भवति । प्रवो वचनम् ।
अवक्षितव्रजोऽनवव्रजः । “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तर-
पदलोपश्च” (पा० १-४-७८ वा०) इति समासादिः । न
अवव्रजोऽनवव्रज इति नञ्समासः । अत्रार्थः—

“विज्ञेयकृदिन्द्र इवाऽनवव्रजः” ॥

(ऋ० सं० ८-३-१९-५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “०वोऽञ्जार्कं मन्यो अधिपा भवेह । प्रियं ते
नामं सहुरे गुणीमसि विश्वा तमुत्तं यत् आ ब्रूभूय” इति
शेषः । मन्योरार्थं त्रिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्वेनारिषु तिष्के-
वत्ये शस्यते । हे मन्यो ! इन्द्र इय विज्ञेयकृत् विजय-
कर्ता । तथा अनवव्रजः अनवक्षितवचनः (अप्रतिहताज्ञः)
नहि केनपिन्द्रस्याक्षिप्यते वचः । ईदृशस्त्वम् । अस्माकम्
अधिपाः । अधिकं अधिष्ठाय वा पाता भव इह अस्मिन्यहो । हे
सहुरे शत्रूणां सहनशील । यत् ते तव प्रियं नाम स्तोत्रं
तेन लां गुणीमसि गुणीमः । “इदन्तो मसि” (पा० ७-
१-४६) इति मस इमागमः । नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः । त्वं
यतो नामः स्तोत्रात् आब्रूभूय लाभवसि । वर्तमाने लिङ्
(पा० ३-४-६) “बभूव्रातन्वजग्रन्मभवर्थेति निगमे”
(पा० ७-२-६४) इतीडभावो निपातनात् । प्रब्रूवो भवसि
तम् उटस्त्वम् उत्स्यन्दनं बलस्योद्गमयितारं वयं विश्वा विद्य
जानीमः । संहितायां वीथैः (पा० ६-३-१३७) ॥ १५ ॥

एवमत्र शब्दसामर्थ्यादर्थविरोधाच्च “अनवव्रजः अनवक्षित-
वचनः” इत्युपपद्यते ॥ ७ ॥ (२९)

अथ सदान्वे (११९) इत्यनवगतम् । सदानोऽनुवे
इति शब्दसमाधिः । सदा नो नोश्चकारिके इति हि विस्फु-
टोऽर्थः । दुर्भिक्षाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिषेया । सैव संघोष-
-

१. नोनो शब्दकारिणो नोनुवाशब्देन लोकेऽप्युच्यते । तस्मा-
त्तदुत्तरणमेवात्र साधनवेदः । सापनपमे—नोनुवा आकोशस्तेन
सदाऽऽनोशकारिणीति तस्यार्थः ॥

४९ नि०

वेऽनेन । तत्र “नोनुवा” इत्यस्य न्वाभावः । एवं शिरिम्बिष्ठः
(१२०) इत्यनवगतम् । मेघोऽभिषेयः । बिटेऽन्तरिक्षे वीर्यत
इति हि शब्दसमाधिः । निपातनात्साधुः (पा० ६-३-१०९)
अनवोरर्थयोगिगममुदाहरति—

“अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ
सदान्वे । शिरिम्बिष्ठस्य सत्त्वभित्तिर्भिष्टा चातया-
मसि” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-८-१३)

अरायीति । शिरिम्बिष्ठस्य भारद्वाजस्यापैमनुष्टुप् । दुर्भि-
क्षाधिदेवतोच्यते । कालकर्णा (गी) वा अलक्ष्मीः । हे अरायि !
अदायिनि अदानशीले ! (दानविरोधिनि) दुर्भिक्षाधिदेवते ।
अथवा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिक्षेण पीडितानां न दाने मतिः प्रम-
वति, नाप्यलक्ष्म्याऽभिभूतानाम् । हे काणे ! कुतस्तदाश्वका-
रिणि ! कुतस्तदर्थने ! वा । यद्वा दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां मानवं
चक्षुषोर्भवति । अत्राभावात् । अलक्ष्मीपक्षेऽपि तदूपा अलक्ष्मी-
रिति प्रतीयते । लोकेऽपि च या विरूपा भवति अलक्ष्मीरिति
सोच्यते । हे विकटे ! विकृतगमने । विकृताग्नि । वा ।
यद्वा-दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विकटेऽपि प्राणिनां गतिर्भवति, अल-
क्ष्मीरपि तदूपा । हे सदान्वे ! सदानोऽनुवे । नो नो—(मा
देहि मा देहि इति) शब्दकारिके । गिरिं पर्वतं निषैनदेशम्
गच्छ अस्मान् मा वाधिष्ठाः । अहं त्वा त्वाम् शिरिम्बि-
ष्ठस्य मेघस्य सत्त्वैभिः अन्तर्वर्तमानैः तेषां प्रैसिदैसदैः ।
यद्वा शिरिम्बिष्ठो भारद्वाजपुत्रस्तस्य-सदृष्टैः-सत्त्वैभिः कर्मभिः ।
नामभिर्वा तेषामितैरनुभूतचरैः स्वमनसमर्थैः स्तुतिभ्युक्तेः ।
अत्र “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इत्येवमात्र उप-
ग्रह । केचित्तु सत्त्वज्ञशब्दं कर्मवचनं मन्यते । तन्मते यथा-
स्थितमेव साधु । चातयामसि चातयामः नाशयामः ।
“इन्द्वतो मसि” (पा० ७-१-४६) इति मस इमागमः ।
अतस्त्वमेव शीघ्रं गिरिं गच्छेत्स्यथैः ॥ १ ॥

एवमत्र शब्दार्थाविरोधात् “सदान्वे” इत्यस्य “सदानोऽनुवे”
इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ।

अथास्य भाष्यम्—

अरायिनि काणे विकटे ॥ काणोऽविकान्त-

१. वच-दुर्गेण सत्त्वमिति शुद्धकनामस्य पठितमिच्छुकं तत्प्रा-
मादिकम् । तत्र हि तस्यमिति पठितं सदिति च । तत्रार्थे सत्त्वु मवं
“भवे छन्दसि” (पा० ४-४-११०) इति यदिति देवराज-
ज्वानः । सदिति तु अलोऽन्तेः दातरे “असोरलोपः” (पा० ६-३-
४-१११) इति साधुः । यत्तु भाष्ये—“तस्य सत्त्वैसदकैरिति
स्वापैक्षे” इत्युक्तं तस्योक्तं पयार्थः । यद्वा तदार्थिकाभिधानमस्य ।

२. प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतायैकलाच्छब्दो वच्छब्दोभदानं नापे-
क्षत इत्यसकृदभिहितं न विस्तरेण्यम् ॥

३. अत्र विकान्ततद्देशनपाठे विकान्तं हि तस्य दर्शनं भवति
पक्षीभूत्वाविति तदर्थः ॥

दर्शन इत्यौपमन्यवः ॥ कान्तिर्वा स्यादणु-
भावकर्मणः ॥ कणतेर्वा स्यादणुभावकर्मणः ।
कणतिः शब्दाणुभावे भाष्यते, अनुकणतीति ॥
मात्राणुभावात्कणः ॥ दर्शनाणुभावात्कणः ॥
विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः ॥ कुटतेर्वा
स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति ॥ गिरिं गच्छ
सदा नोनुवे शब्दकारिके ॥ “शिरिम्बिठस्य
सत्त्वमिः” शिरिम्बिठो मेघः ॥ शीर्यते विठे ॥
विठमन्तरिक्षम् ॥ विठं विरीटेन व्याख्यातम् ॥
तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैश्चा चातयामः ॥ अपि
वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः ॥ कालकर्णोपेतो-
लक्ष्मीनिर्णायकाचारः ॥ तस्य सत्त्वैः कर्म-
भिरिति स्यात्तैश्चा चातयामः ॥ चातयतिर्ना-
शने ॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते—तत्र “रातिर्दाने” (अ० प०)
तस्यैव सत्त्वैश्च गिरिप्रत्यये कुक्कि (पा० ७-३-३३) चारायीति
क्रियां जीपि (पा० ४-१-४५ ग० वा०) भवति, तत्संबुद्धौ
“अरापि” इति । तदर्थमाह—अरापिनि इति । अवि-
क्रान्तदर्शनः । लघ्वर्णद्वयनोऽनुवर्त्येन इति वार्थ इत्याह—कण-
तेर्वातिः कणः इत्यादिवाच्योऽन्वाधातिस्तुम्भः । तथाच मेदिनी
“कणोऽतिसूक्ष्मे धान्वांशे कणः काकिकचक्षुषोः” इति । विक्रा-
न्तगतिः विकटगतिः । अथ वा कुटतेः धातोः स्यात् । असौ
हि विकुटितो भवति कुम्भीभूत इत्यर्थः । विठम् इत्यपठित-
मन्तरिक्षनामसु, तत्पुनरेतद् बीरिटेन व्याख्यातम् (नि० ५-
२८-१) तस्मिन् विठे यः शीर्यते सः शिरिम्बिठो
मेघः । भारद्वाजः भारद्वाजपुत्रः । सहि कालकर्णोपेत-
कालकर्णयाल्लक्ष्मीपेतो बुकोऽनेन सूक्तैः अलक्ष्मीनिर्णाय-
काचारः इति निदानमन्वाख्यातम् । अथापि उपल-
क्ष्यामिभूतो भवति स आसीदने उदके अवतीर्य सूक्तमेतज्ज-
पति चेत्तस्याल्लक्ष्मीनिर्णयति ॥

१. अयं गिरिप्रत्यये कणः ॥

२. सत्त्वचक्षुषाति दुर्गः ॥

३. आसपरिमिते । कर्षमाणे दक्षं प्रलयः । “प्रमाणे द्व-
सत्त्वप्रणमात्रचः” (पा० ५-२-३७) इति । तत्र “प्रथमस्य
द्वितीयस्य कर्षणाने मतो मम” इति भाष्यात् । कर्षावस्थितेन
येन नीयते नृद्वर्धमानम् । अत एव “किन्वमानं जलं विप्र
जातुदग्धं नराधिपं” तथापीयमवस्था तेन हि सर्वे भवाद्वासाः”
इति भोजराज—काष्ठभारवृत्तशिरोमाहायनोः संवादः संपच्छति ।
तथाविधो हि माहाथो—जलमुदीर्य सचा आवागम्येवार्गं सिचे-
नोपितीरिता भोजराजेन पृष्ठः क्रियन्मात्रमिहाति ॥

पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे ।

“पराशरः श्रुतयातुर्वसिष्ठः”

(श्र० सं० ५-२-२८-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अथ पराशरः (१२१) इत्यनवगतम् । पराशीर्णः (अ०)
इत्यनवगतः । परापूर्वीच्छृणातेः “श्रोतोरप” (पा० ३-३-५७)
इत्यपि गुणः । स्थविरस्येति हि पराशीर्णस्येति सत्यार्थः ।
अतिशीर्णस्य (लघिष्ठस्य) नसा । निरुद्यते श्चौ तत्पुत्रेऽयं
जातस्तत्वेने । अत्रार्थः—“प्र ये गृहादर्ममदुस्वाया पराशरः
श्रुतयातुर्वसिष्ठः । न ते भोजनस्य सुखं भुङ्क्तावा सुरिभ्यः
सुदिना भुञ्जन्तु ॥” इति स्वरूपम् । वसिष्ठस्येवमर्थं त्रिष्टुप्
ऐन्द्रं सूक्तं । हे इन्द्र ! पराशरः ऋषिवैसिष्ठस्य नसा सक्तः
पुत्र एव । स हि शतयातुः शतानां (बहुनां) यातयिता ।
तेन हि रक्षोर्न सन्नमाहृतमासीदिति भारते श्रूयते । यद्वा शत-
यातुः शक्तिः पराशरस्य पिता वसिष्ठश्च इति क्रमाभिधानादेव-
मादयो ये ऋषयः त्वाया लया सह । कीर्त आर्षेः । गृहात्
गृहे । सप्तम्यर्थं पक्ष्मी व्यस्येन (पा० १-३-८५) यद्वा
गृहं प्राप्य । त्यक्लोपे पक्ष्मी (पा० १-४-३१ वा) प्र
प्रक्षेपेण अममदुः तुल्यन्तः सोमेन, हृष्टवन्तो वा सहेतु । ते
पराशरप्रभृतयः भोजस्य भोजकस्य भोगिनो वा तव सत्त्वम्
सत्त्वुः कर्म स्तोत्रं, यजनं वा सत्त्विवर्षं वा न मृष्यन्त न विस्म-
रन्ति । मृषयातुश्चौरादिकस्तिष्ठतिः । स्मरितेन आश्रयीयथेति
वा गिन् । शुभाभावेकारलोपी । अर्थमेदश्च धातुनामनेकार्थत्वात् ।
यतो न विस्मरन्ति अथा अतो हेतोः सूरिभ्यः विशिष्टगुण-
वन्तो विद्वज्ज्योतिभ्यः । “धीमान्मदुरिः कृती कृष्टिर्लक्ष्यवर्णो विच-
क्षणः” इत्यमरः । सुदिना सुदिनानि । शोर्जा (पा० ७-१-
३१) द्युच्छान् व्युच्छन्ति । उपगच्छन्तीत्यर्थः । “इतश्च
लोपः परस्मैपदेयु” (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपे संयो-
गान्तलोपः । आढानमश्च (पा० ३-४-९४) गत्यर्थेऽत्र
उच्छी धातुः (अ० प०) तेषामेव सुप्रभाता राजय इति
भावः ॥ १ ॥

एवमत्र ऋषिः “पराशरः” वसिष्ठसंबन्धात् ॥

इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते ॥ परा शतयिता
यातुनाम् ॥

स हि परा परितः यातुनां यातयितव्यानां रक्षसात् ।
“वेकतो यातुरक्षसी” इत्यमरः । शतयिता विनाशकाः ।
अत्रार्थः—

“इन्द्रो यातुनामर्भवत्पराशरः”

(श्र० सं० ५-७-९-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “हविर्मेधांतामभ्याहू विवांसताम्” इत्यादिशेषोऽ-
व्याख्यातः ।

क्रिविर्दती विकर्तनदन्ती ॥

अथ क्रिविर्दती (१२२) इत्यनवगतम् । विकर्तन-
दन्ती इत्यवगतः । “क्रविष्टुष्वि-” (उ० ४-५६) इत्या-
दिना करणे किन्प्रत्ययो धातोः किरादेशश्चाऽत्र (निगमे)
निपात्यते । बाहुल्यलोके तु कृषिस्तनुवायप्रव्यम् । इति
करोतेरेव कृषिरिदु-“कृषिहिंसाकरणयोश्च” (भा० प०) इति
पाणिनीयैः पठ्यते । कृणोति हिनस्ति (विहन्ति) अनेनेति
क्रिविः । क्रिविर्दन्तो यस्याः सा क्रिविर्दती रेफ उपजनः ।
“स्त्रियां संज्ञायाम्” (पा० ५-४-१४३) इति दन्तस्य दन्ता-
देशः समासान्तः । “उगितश्च” (पा० ४-१-६) इति णीप् ॥

अत्रार्थ—

“यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती”

(ऋ० सं० २-४-२-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “यूयं भं उमा मरुतः सुचेतुनारिष्टामाः सुमर्ति
पिपर्तन । यत्रा००दती रिणाति पृथः सुधितेव ब्रह्मणा”
इति स्वरूपम् । अगस्त्यस्येयमार्थं जगती । हैत्रिको विनियोगः ।
हे उमाः ! उगृण्वलाः मरुतः ! यूयम् सुचेतुना शोभ-
नचेतसा अरिष्टामाः अमुपसंहितसंधाताः सन्तः नः अस्मा-
कम् सुमर्ति शोभनां बुद्धिम् पिपर्तन पूरयत पालयत वा ।
कस्मिन्काले ? इति तदुच्यते—यत्रा यत्र यस्मिन्काले । सां हि-
तिस्तो वीथेः । यः युष्माकम् क्रिविर्दती विकर्तनदन्ती (विक-
र्तनसमर्थैर्दन्तैस्सहती) दिद्युत्तु हेतिः (वज्रम्) मेघघंस्त्रायाम्
रदति भिनत्ति । “रद विह्वले” (भा० प०) विह्वलेन
भेदनम् । पश्वः पशूश्च । “जसाहिषु छन्दसि वा वचनम्”
(पा० ७-३-९७ वा०) इति पूर्वसंवरणीधीर्भावे यथादेशः ।
रिणाति रेवति हिनस्ति “रि हिंसायाम्” (खा० प०)
विकरणव्यत्यय भावैः (पा० ३-१-८५) बायीं वाति सति पशवः
कीर्यन्त इति प्रसिद्धम् । कथं पुनः रदति ? इत्यत्र दृष्टान्तः—
सुधितेव ब्रह्मणा । यथा—सुधिता सुधिता=सुष्ठु प्रेरिता “हि
गतौ” (खा० प०) स्वधितिः (क्षुरम्) ब्रह्मणा-परिबृद्धया
हिंसया (निषं० ४-३-८३) एतौदिकभवनस्य ङादेशः
(पा० ७-३-३९) रदति । दुर्गस्तु—यथा पशोरङ्गानि प्रबृद्धया
हिंसया स्वधित्या रिणाति तद्वदिलेखं तुरीयं पादं व्याचष्ट ॥ १ ॥

१. अत्र सार्वभौमायुधविशेषस्य वरैत इति दैवराज्यत्वान्नः ॥

२. अनेकारोडनुनासिक हलन्तः स्मृतः ॥

३. “युत वीथी” (भा० आ०) “युतिमजिजुहोलावीनां दे
च” (पा० ३-२-१७८ वा०) इति किपि द्विवे “युतिस्थाप्योः
संप्रसारणम्” (पा० ७-४-६७) इत्यस्यास्य संप्रसारणम् ।
शोभते उज्ज्वलत्वात् । यत्रोवै किपि प्रयोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । वाति
वायुम् । वज्रनाम (निषं० २-२-०-१)

एवमत्राद्यविरोधादायुषं “क्रिविर्दती” शब्देनोच्यत इत्यु-
पपद्यते ॥

करुळती कृचदती । अपि वा देवं कंचित्कृच-
दन्तं दृष्ट्वैवमवश्यत् ॥ २ ॥ (३०)

अथ करुळती (१२३) इत्यनवगतम् । कृचदती
इत्यवगतः । अत्र कृतदन्तशब्दस्य करुळती भावः प्रयोदरादि-
त्वात् । स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकमेतत् । “सुपां सुखल्-” (पा० ७-
१-३९) इति सोऽङ् । देवं भगं पूषणं वा ॥ २ ॥ (३०)

उक्तांश्च निगममुपन्यस्यति—

“वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्थमा ।
वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करु-
ळती” ॥ ४ ॥ (ऋ० सं० ३-६-२३)

वामं वननीयं भवति, आदुरिरादरणात् ॥ ४ ॥

वाममिति । वामदेवस्यार्थम् । ऐन्द्रे सूक्ते अनुष्टुप् ।
रात्रिपथायै प्रधास्तुः शक्ने विनियुक्ता । हे आदुरे ! आदर-
वन् यूज्यमानः । स हि वामं प्रति निजमाहतो भवतीत्येवं संबो-
ध्यते । अर्थमा देवः सूर्यः वामं वननीयम् हैहमात्मनो
धनम् ते दुभ्यम् ददातु । अत्र वामं वामं इति भूयस्त्वार्थोऽ-
भ्यासः । “अभ्यासे भूयसमर्थं मन्यन्ते” इति हि वक्ष्यति ।
वामं पूषा ददातु । वामं भगः ददातु । वामं देवः करु-
ळती ददातु इत्येतदेवायुषवैते ॥ ४ ॥

अत्र “करुळती” खेतदुगपदत्वात्सन्दिग्धत्वे भाव्यकारणे—

तत्कः करुळती ? भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश
इत्येकम् । पूषेत्यपरम् । सोऽदन्तकोऽदन्तकः
पूषेति च ब्राह्मणम् ॥ (शत० ब्रा० ८-७३)

तत् एतद् विचार्यते । कः करुळती ? इति । भगः
पुरस्तात् करुळतीशब्दस्य । तस्य एवायम् अन्वादेशः
बोधकः संनिधानसामर्थ्यात् । इत्येकम् आचार्यमतम् । अथो-
च्यते—न हि सान्निध्यमात्रेणान्वयो युक्तः किंतु साक्षात्सम्प-
न्नोपयुज्यते तच्च पृथग्येवेत्याह—पूषा इत्यपरम् आचार्यम-
तम् । किं कारणम् ? स हि पूषा अदन्तकः दन्तशून्य इत्यर्थं

१. सायणस्तु—हे आदुरे ! शत्रूणां दारयितः बन्धु । ते तव
वामं वामं यद्यद्वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके तद्वामं वक्षु
अर्थमा अरीणां नियमपितेतत्त्वामको देवो ददातु प्रवच्छतु । तया
करुळती कृचदन्तः पूषा पोषको देवो वामं धनं ददातु । भगोऽङ्कि
धनं ददातु इत्यर्थमाह ॥ अत्राहृष्टां दृष्ट्वातोरादराद्योदिम्यत्ययः
(उ० ४-२१६) उपपाया वर्त्त च बाहुल्यकात् ॥

२. “वन संभको” (भा० प०) अनीचम् । संभजनीयम् ।
प्रशस्यनामस्तु पठितोऽयं वामशब्दः (निषं० ३-९-९) वनतैर्वैकि
नकारस्याकारः ॥

कृतदन्तः सन् कल्लती भवितुमर्हति । कुत एतत् ? इत्यु-
च्यते—**अद०००हाणम्** प्राञ्चिन्नाभागवद्भाष्ये हि श्रूयते—
“तत्पुष्णे पर्याजहुः । तत्पुष्पा प्राश्नात् । तस्य दत्तो निर्जघान ।
तस्मादाहुरदन्तकः पूषा” इति । यत्पुनरेतदुक्तं सांनिध्यसामर्थ्या-
ङ्गः कल्लती स्यादिति । अकारणमेतत् ।

“यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थमपि तस्य तत् ।

अर्थतो ह्यसमर्थानामनान्यतमैककारणम्” ॥

इति न्यायविदः पठन्ति । तस्मात् पूषेव “कल्लती”
इत्युच्यते । शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेरिति ॥

अथ दनः (१२४) इत्यनवगतम् दानमनसः इत्यव-
गमः । तथाच दानमनस इत्यस्य दनसंभावः ।

अत्रार्थे निगममुपन्यस्य व्याचष्टे—

“दत्तो विशं इन्द्र मुध्रवाचः”

(ऋ० सं० २-४-१६-२)

दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु ॥

दन इति । अस्य “सुप्त यत्पुः शर्म शारदीदेव” । क्रुणो-
र्यो अनवघ्राणो यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः” इति शेषः ।
आगस्त्यमेन्द्रं त्रैलुभम् । हे इन्द्र ! दनः दानमनस एव एतान्
विधाः मनुष्यान् । विश इति मनुष्यनाम (निघं० २-३-५) नः
असंभ्यम् **मुध्रवाचः** मृदुवाचः (मधुरवाचः) कुरु । यत्
यस्मात् सर्वं सुप्तं दत्ताः शारदीः शरकालोत्थाः प्रत्यप्राः, संवत्स-
रोत्था वा (संवत्सरपर्यन्तं दहोच्छ्रिताः) स जीव शरदः शतम्”
इति लिङ्गात् । **पुः** मेघपुः **शर्म** सुखमिच्छन् जनानाम्
दत्तं दारयति । इणातेलंकि छान्दसो विकरणस्य लुक् “रात्सस्य”
(पा० ८-२-२४) इति नियमात् तलोपाभावः । लङर्थे लङ्
आर्थः (पा० ३-४-६) (अतस्त्वं पुरन्दर इत्याभाष्यसे)
किंच **अनवघ्राणोः** अनवघोदकाः ताः पुरः प्राप्य ऋणोः
अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति अपः । “ऋणु गतौ” (अ०
प०) लङ् सिप् । अजमाव आर्थः (पा० ६-४-७५)
यद्वा । हे अनवध अकतात् । अतिशय ! वा । अथी अरण-
शीलाः (तूष्णीं तत्रत्याः) अपः ऋणोः अगमयः प्रावर्तयः ।
किंच यूने । यौतिरत्र स्तुत्यर्थः । “स्त्रौति यौति” इत्याद्यवैतिक-
मंडु पठितम् (निघं० ३-१४) स्तोत्रे यजमानाय पुरुकु-
त्साय बहुस्तुतिकर्त्तव्यं तन्नामे वा । वृत्रं धनम् (निघं० १-
१०-२७) **रन्धीः** संपादितवानित्यर्थः । “रथ हिंसासंरथोः”
(दि० प०) लङ् सिप् । च्लेः सिच इति “रथिचमोरवि”
(पा० ७-१-६१) इति जुम उभावा आर्थः (पा० ६-४-
७५) संराक्षिर्निष्पत्तिः संपत्तिरित्यनर्थोन्तरम् । यत् एवमुप-
कारे प्रयुक्तो भवान्स्तोतृणामन्येषां च जनानां तस्माद्भूमिस्माक-
मपि एतान्मृदुवाचः कुरु मनुष्यामिति ॥ ३ ॥

एवमत्र “दनः” इत्यस्मिन्पदे दकारे “दानमनसः” इत्ये-
तान्यक्षराणि अध्याहृतानि भाष्यकारेण, “नः” कारश्चास्योगाय

विमज्जोदाहृतस्योपपत्तिर्द्विधा “कुरु” इति चार्थपरिसमाप्त्य-
र्थमप्याहृतम् । उत्तराक्षयः पादा हेतुभावेन “सत यत्पुः”
इत्येतस्मात्सर्वनामसंबन्धात् ॥

अथ शारादः (१२५) इत्यनवगतम् । **संक्षिशरिषुः**
इत्यवगमः । अत्र समुपसर्गाधीविशिष्टाच्छृणातेः “श्रुमय्योरादः”
(पा० ३-२-१७३) इति ताच्छिल्मादिषु विहित आशः
व्याख्येयैच्छायां भवति । अत्रार्थे निगममुपन्यस्य व्याचष्टे—

“अवीरामिव मामयं शारादरुमिमन्यते”

(ऋ० सं० ८-४-२-४)

अबलामिव मामयं संक्षिशरिषुः ॥

अवीरामिति । अस्य “उताहमसि वीरिणीन्द्रपत्नी
मुरुस्त्रा विभ्वस्मादिन्द्र उत्तरः” । इति शेषः । इन्द्रपत्न्या
आर्षभैन्द्री पद्मपदा पत्निः । षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन् उक्थयामे
विनियुक्ता । इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति—अयं बालः मूर्खो वैभुषो-
ऽन्यो वा वृषोऽस्मि । शारादः संक्षिशरिषुः संघर्षमिच्छन्
शरीरं तिलक्षिपुः इत्यर्थः । माम् अभि अभिमविष्याम्येनामिति
मन्यते क्षुद्रया बुद्ध्या । उताहमसि वीरिणी अथ च
तावदहमसि वीरवत्येव । केन पुनर्वीरेण वीरिणी वीरवती !
इन्द्रपत्नी इन्द्रस्याहं पत्नी । यो हि मरुत्सस्ता मरुतो
देवाः सखायोऽनुगा यस्मैवभूतः इन्द्रः विश्वस्मात् सर्वसा-
ज्जगतः उत्तरः उद्यततरः प्रभावेण । स मे वीरस्तेनाहं
वीरिणी (वीरवती) तव्यं बालो न मन्यते येन मामभिमवि-
ष्यतिमिच्छतीति भावः ॥ ४ ॥

एवमत्र “शारादः—संक्षिशरिषुः” शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेरिति ॥

इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भा-
ष्यते ॥ वक्ष्युरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः ॥

अथ इदंयुः (१२६) इत्यनवगतमेकार्थं च । इदं
कामयमानः इदमिति यत्किंचिदभिप्रेतं निर्दिश्यते । तद्यः काम-
यते स इदंयुरित्युच्यते । युरित्येष शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेरर्थः ।
तेनानवगतमेतत्सत्यात् वयमपि मान्ताव्ययप्रतिषेधादत्र “व्याच्छ-
न्दसि” (पा० ३-२-१७०) इति उपसर्गं प्रत्याशा न कार्या,
इदमिति चात्र मान्तमव्ययं तेन हि कर्मसामान्यं प्रदर्शितं
भवति । तथाहि लक्षितं भनादि तद्य इच्छति स इदंयुः । शंयुः

१. ननुपुत्रे होन्द्राप्यभिषिषुमुपकान्तादीदित्याख्यानं श्रूयते
भारतादी । यदेन्द्रो ब्रह्महत्यादभिमृतो मानसे ससि कमल-
कोरके कीटरूपेण सित आसीत् । तदा स इन्द्राणीमलिष्यन्-
पिवानेन सङ्गमय समालुतस्या कुर्वन् सर्वसंपत्तिं तान्माह ।
तदाऽप्यस्तेन त्वमेव सर्वो भवेति प्रोक्तस्तथाभूतो भुवं पपातेति ॥

२. अथैतत्समुपपन्नम् साधनम्—वृषाकपिनामेन्द्रपुत्रः स यैन्द्रा-
णीन्द्रश्वेते त्रयः संहताः संवदं कृतवन्त इत्यादि । तथा चातुका-
न्तम्—“निहिष्यविभैन्द्रो वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्वं समुदरे पाङ्क”मिति ॥

किंयुः प्रिप्रुरिखा।ववगतानवगतकयजन्तमात्रोपस्रहार्थं निग-
मेषु पठितं न विशेषार्थमिति हि भाष्यकाराभिप्रायः । अत एव
सामान्यविशेषयोरेकादहरणमिदम् । अत्र “नानाधियो वस्यथो
वपुःकामाः” इत्यनेनावगतार्था मन्व्यमानो भाष्यकारोऽत्र निगमं
न ब्रवीति ॥ अथापि युरित्येव तद्वदर्थे भाष्यते । आह
किमुदाहरणम् ? वस्युरिन्द्र इति । वसुमानित्यर्थः ।
अत्रार्थः—

“अश्वयुर्गुण्य रथयुर्वसुयुः” ॥३॥ (३१)

(ऋ० सं० १-४-११-४)

अस्य “इन्द्रोऽभ्रावि सुधयो निरेके पञ्चेषु स्तोमो दुष्यो
न यूपः । अश्व ० ० युरिन्द्र इत्यायः क्षयति प्रयन्ता” इति
स्वरूपम् ॥ सत्यजनापमैस्येन्द्रस्येवमार्षम् । ऐन्द्रो त्रिष्टुप् ।
दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि भरुचतीये शस्यते । इन्द्रः देवः
तुष्यः द्वारि निखातः यूपः न स्थूणा इव प्रधानं तान् सुधयः
शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रधान्या । धीरिति कर्मणामु
पठितम् (निर्व० १-१-२१) प्रहानामुच च (निर्व० ३-
१-७) रासि “छन्दसुभयम्” (पा० ६-४-८६) इति
यणादेशः । निरेके नितरां रेचनं निरेकः “रिचिर्वि विरेचने”
(ऋ० उ०) भावे घञ् । “चजोः” (पा० ७-३-५२)
इति क्लृप्तम् । नैधन्ये प्राप्ते निमित्तभूते वा सति तात्रक्षितुम्
अभ्रावि असेविष्टं । “भिन्नु सेवायाम्” (भ्वा० उ०) कर्तरि
लुकि व्याख्येयं ऋक्षिणादेशः । यो हि पञ्चेषु प्रार्जितायु-
धेष्वपि पवेष्टु संग्रामेषु स्तोमो न स्तोम इव प्रधानं निश्चलं
तिष्ठतीत्यर्थः । सोमे हि त्रिष्टुप्तोमः प्रधानं भवति । तथा च
नेति उभयत्र (स्तोमे यूपे च) अन्वेति । किंचासौ इन्द्र इव
इन्द्र एव रथयः धनस्य सर्वविधस्यापि । प्रयन्ता प्रकषेण दाता ।
“यम उपरमे” (भ्वा० प०) लुनि “एकाच०” (पा० ७-
२-१०) इतीग्लिषेयः । अतः क्षयति ईष्टे (निर्व० २-
२१-३) सर्वस्यापि प्रमुखित्यर्थः । यतोऽसौ अश्वयुः अश्वै-
स्त्वान् गव्युः गोमित्त्वान् वस्युः नानाविधैर्बुधिमः (धनैः)
तद्वान् ॥ ३ ॥

१. अभेतिहासमाचक्षते—अतिरा श्रद्धासंज्ञं पुत्रमात्मनः
कामयमानो देवता उपासकः । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणेन्द्र
एव स्वयं जने । अगति मनुष्यः कश्चिदग्नौ मायुदिति । स सव्य
आतिरतोऽस्य ऋषिः रक्षकः ॥

२. दुरः शुद्धदाराणि अर्हतीति यत् (पा० ५-१-१६)
इत्युच्यते ॥

३. दुर्गुण्य—अथापि शुद्ध इति पठित्वा शुद्धविक्रमोऽजिज्ञासोर्धो,
अथवा शोभयित्वा योधानां प्रदरैः । सुधीर्वा स्वाह इति वदन्
सोर्जसुमार्यं व्यख्येनाचष्ट (पा० ३-२-८५)

४. दुर्गुण्य—अथापि—अथापि दिनस्तीत्यर्थमुक्त्वा, क पुनः
अथापि । निरेके संग्रामे, यन्नैकोऽप्यग्नयः सहायो नास्ति तत्रैक
यव शस्त्रहन्ति इति व्याचष्ट ॥

एवमत्र “वस्युः” इत्ययं शब्दस्तद्वदर्थे । किंकारणम् ?
नहीन्द्रो वपुः कामयते, सुपूर्णत्वात् । परिशेषादयं “तद्वदर्थं
भाष्यत” इत्युपपद्यते भाष्यम् ॥

अथ कीकटेषु (१२७) इत्यनवगतम् । तदेतन्मन्त्रे
सप्तम्यन्तमिति तथैव निगमे (निषण्णौ) पठ्यते । किंकटाः
किंकिया वा सन्तः कीकटाः । किमर्थमुदादिता असदाचाराः ।
अथवा यागदानहोमलक्षणाभिः क्रियाभिः कृताभिः किंकलिष्य-
तीत्यश्रद्धानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति
वदन्तो नास्तिक्ताः तेषां निवासो जनपदः कीकटाः अनार्यनिवा-
सदेशाः । यद्वा कृपणाः कीकटाः । पृषोदरादिस्त्राह ॥

अत्रार्थे निगममुपन्यस्यति—

“किं तं कृष्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं
दुहे न तपन्ति घर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य
वेदो नैचाशाखं मववन्नधयानः” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ३-३-२१)

किं त इति । विश्वामित्रस्यार्थे ऐन्द्रो त्रिष्टुप् । हे इन्द्र ।
याः कीकटेषु अनार्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु । गावः धेन-
वस्ताः ते तव किं कस्युपकारम् कृष्वन्ति कृष्वन्ति ? “कृषि
हिंसाकरणयोश्च” (भ्वा० प०) न किञ्चिदपीत्यर्थः । अनुपयो-
गमेव दर्शयति—आशिरं सोममिधनयोर्मयं पयः न दुहे न
दुहन्ति । दुहेर्लिटि “हरोरे” (पा० ६-४-७६) इति रे
आदेशः । द्विषचनस्य “छन्दसि वा” (पा० ६-१-१ वा०)
इति विकल्पितत्वाद्द्विषचनभावः । घर्मं प्रमग्नोऽप्युक्तं
महावीरपार्श्वं स्वपयःप्रदानदारेण न तपन्ति न वीपयन्ति ।
घर्मं तप्यमानेऽज्ञभावं न गच्छन्ति, नाप्यसिंहोत्रादिषु कर्मसु
अन्यासपि क्रियासु इति भावः । यत एवमतो ब्रूनः—ता
गाः नः असभ्यम् आभर आहर । “ह्रप्रहोमैश्छन्दसि”
(पा० ३-१-८४ वा०) इति इत्य भः । वयं तव ताभिरा-
शि्रादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इति भावः । न केवलं ता
एव, किं तर्हि ? प्रमगन्दस्य द्वैगुण्यादिलक्ष्यपरिमाणं यतोऽर्थो
मासेव गमित्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति प्रमगन्दो वार्धुषि-
कस्तस्यापैलं पुत्रादिः प्रमगन्दः प्रसकृष्यादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन
शोध्यते । तस्यात्यन्तकुसीदिकुलस्य शब्द वेदः धनम् (निर्व०
२-१०-४) तदपि आहर । तदपि न क्रियासु—तत्स्थं—विनि-
युज्यते, वयं तद्विनियोग्यम इति भावः । किं च हे मववन्न !
घनवशिनः । नैचाशाखं नीचासु शूद्रयोनिषु उत्पादिताः

१. “जनपदे ब्रु” (पा० ४-२-८१) इति निवातपैसाग्नौ
ब्रुषि शुक्लद्वान्वाह (पा० १-२-५१) वहुवचनान्तता ॥

२. आहपूर्वाच्छ्रीणारैः पाकायोरिति “अपस्वधेयाम्” (पा०
६-१-६६) इत्यादिना शिरआदेशः ॥

३. अत्र मगन्तामभवति प्रयुक्तो वैलषैरोपनस्य प्रवाश्याभिस्त-
द्वन् इति प्रतिभाति ॥

शाखाः पुनर्पौत्रादिपरम्परा येन स नीचाशाखः । “शृङ्गापत्यैश्च केवलैः” इति । “शृङ्गावेदी पत्युष्यः” इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् तत्संबन्धि धनं नीचाशाखम् । “तस्मैदम्” (पा० ४-३-१२०) इत्यण् । तद्धनं तोऽसम्भ्रमम् रन्ध्रय साधय । अस्मद्वशं कुर्वित्यर्थः । रणधनं तस्य “रथिजमोरन्ति” (पा० ७-३-६१) इति नुमागमः । संहितायां वीथेः (पा० ६-३-१३७) ॥

अथास्य भाष्यम्—

किं ते कुर्वन्ति क्रीकटेषु गावः ॥ क्रीकटा नाम देशोऽनार्थनिवासः ॥ क्रीकटाः किंकृताः ॥ किं क्रियाभिरिति प्रेप्ता वा ॥ नैव चाशिरं दुहे ॥ न तपन्ति धर्मं धरण-माहुर नः प्रमगन्दस्य धनानि ॥ मगन्दः कुसीदी, माङ्गदो-मामाग-मिष्यतीति च ददाति ॥ तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्त-कुसीदिकुलीनः ॥ प्रमदको वा योऽयमेवास्ति न पर इति प्रेप्सुः ॥ पण्डको वा ॥ पण्डकः पण्डगः ॥ प्राद्वको वा ॥ प्राद्वयत्याण्डावाण्डावाणी इव ग्रीड-यति तत्स्तम्भे ॥ “नैचाशाखं” नीचाशाखो नीचैःशाखः ॥ शाखाः शक्रोतेः ॥ आणिररणात् तन्नो मववन्नन्धयेति-रन्ध्रतिर्वशगमने ॥

इति । एवंत्र किंकृताः किं ते कृताः ? इत्येवमभिव्याहारे षेऽहेति ते क्रीकटाः । न तेः कश्चिदर्थोऽस्ति, न ते देवपितृमनुष्याणां प्रपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ वा किंक्रियाभिः ? इति एवं प्रेप्ता प्रकृष्टाभिलाषालापिन एवंभूतास्ते । नास्तिका इत्यर्थः । एतस्माच्छब्दाख्यार्थोपपत्तेय “क्रीकटा=अनार्थ-देशनिवासिनः” इत्युपपद्यते ॥

अत्र मगन्दशब्दं निरावृत्ते-माङ्गद इति । अस्यापि विवरणं मासिखादिना । स हि मासियाद्यतनोऽर्थः । अयं च आगमिष्यति इत्येवमनुमिन्यत् परेभ्यो धनानि ददाति । न-ना-दाः क्रमेण पदत्रयस्यैकदेशः अत्र समुद्धृत्य निहिता इत्यर्थः । प्रमदको वा नित्यप्रसूतितो विषयपरः प्रमादशीलः प्रमगन्दः स्यात् । अयमेव एको लोकोऽस्ति न पर इति एवं प्रेप्सुः । प्रेप्तावान् नास्तिकः । अथ वा पण्डको नृपसकः । “क्लृपः पण्डो नृपसके” इत्यमरः । पण्ड एव पण्डकः । प्रम-गन्दः स्यात् । स हि पण्डगाः अनास्थितवृक्ष एव नाशं गमिष्यति । “पक्षिनाशने” (बु० प०) गमेर्देः । दुर्गस्तु-पण्डक-स्तृतीयपञ्चतिः । स हि पण्डगः पण्ड(मय्यण्)-जञ्छति श्रीरुपला-दित्याह । तयोर्वा धनानि क्रियास्तु न विनियुज्यन्ते शब्दसाक्यं च प्रमगन्दशब्दे उभयोरप्यस्ति तस्मात्तात्तुभावप्युपपद्यते । अथ वा प्राद्वकः सन् प्रमगन्दः स्यात् । स हि

आण्डौ प्रजननकोशौ प्राद्वयति प्रकपेणाद्वयति अभिभवति प्रजननकार्येनिबोद्धव्य । विवृद्धाण्डकोशः पुमान् प्रजाः प्रजन-यितुमप्रभवणण्डकोसामपि भेदयति जलादिदुर्वृत्तु निर्गमनाय । यदा प्रकपेण ह्यसावाण्डौ अद्वयति । यतोऽसौ श्रीभावेनाज्ञातेः सह गच्छति । अण्डाण्डौ निर्वैवीति-आणी इव ग्रीडयति तत् स्तम्भ इति । तयोर्गदयोः स्तम्भो नियमनं यस्मिन्नास्ति-धुनेकर्मणि असौ पण्डक आणी इव तौ ग्रीडयति संस्तम्भास्ततो हेतोरिमावाण्डौ । तथा चाणी ग्रीडयत्योराकारणकारण-कारा अत्रोपलभ्यन्ते तेन तथाविधं नाम उभेते तौ । आणी रथाक्षेधूलिक्रीककौ । तौ हि रथचक्रस्य बहिर्गते निवर्त-यतः । आणिररणात् अरणं गमनम् “ऋ गतौ” (अ० ७-०-५०) ल्युट् । तथाचात्र न अणल्यनेनेत्याभिः । अणतेर्ग-ल्यार्थजैश्चधातोरिण् (पा० ३-२-१८) करणे । नमर्चवाकार-एवाव्ययानां नानार्थत्वात् । वस्तुतस्तु अणनादिति वा अणतेः शब्दार्थादिणि आणिरिति देवराजयज्वान आहुः । शब्दायते ह्यसौ हिङ्गयोगेन ॥ चशगमने “रथ हिंसासंराज्योः ।” (दि० प०) संराडिनिष्पत्तिरिति तेन वशगमनमभिनिष्ठयत इति ॥

बुन्द इधुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ ॥ (३२)

अथ बुन्दः (३२८) इत्यनवगतम् इधुर्भवतीत्यभिधेय-वचनम् । इधुर्बोधः । बुन्दो वज्रम् इति देवराजः । भिन्दो वेत्यादयः शब्दसमाधेयः । अत्र “इधु संभसौ (खा० आ०) इत्यस्याह्प्रत्यये धातोर्भुन्भावो निपातनात् (पा० ६-३-१०९) व-वयोर्भेदादुन्धोपि ॥ ४ ॥ (३२)

उक्तायं निगममुपन्यसति—

“तुविशं ते सुकृतं सम्यं धनुः साधुर्वन्दो हिरण्यः । उभा ते ब्राह्मण्या सुसंस्कृत ऋदूये चिह्ददृष्टौ” ॥ ४ ॥ (ऋ० सं० ६-५-२०)

तुविशमिति । इयमुत्तरा च कुक्षस्तुतेरार्थम् । ऐन्द्री सतो-वृद्धी । हे इन्द्र ! ते तव धनुः तुविशं बहुविशेषम् त्वतीति बहुनामसु पठितम् (तिघं ३-१-२) बहूनिपूर्वविषयती-त्यर्थेऽण् (पा० ३-२-१) अथवा महाविशेषम् । महान् हि तस्य विशेषः सुदूरं क्षिपतीति कृत्वा किंच । सुकृतं शोभनानि हि कर्माणि क्रियन्ते तत् । सम्यं सुखनयम् । सुखं हि

१. दुर्गस्तु-प्राद्वक इति वा स्यात् । प्रकपेण ह्यसावद्वयति । अज्ञानेः सह क्रीत्वेन गच्छति । आण्डौ कसात् तौ आण्डौ ? आणी इव ग्रीडयति तौ ह्यसौ मुखे पुनर्मंडने कर्मणि वर्तमान आणी इव ग्रीडयति संभ्रमं (संस्तम्भ) नीत्यर्थ इत्याह ॥

२. “अणिराणिवद्व्याप्रीकणशिसीसु हयो” इति मेदिनी ॥

३. अशनेकवाचार्थेऽवचनं-विदारण-अवदान-भासमान-द्रवणलक्षणानामर्थेषु संभाव्यलक्षणवर्णनसामान्यावेदमुक्तमिति बोध्यम् ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं यत्र तत् । सुखशब्दात् “तत्प्रकृतवचने मयद्”
(पा० ५-४-२१) इति मयद् । खस्य लोपो दीर्घश्च निपातनात्
(पा० ६-३-१०५) सुखकरं सुहृदमिति दुर्गः । किंच हिर-
ण्ययः हिरण्यमयः सुवर्णविकृतः । “श्रद्धाव्यावस्थ—” (पा०
६-४-१७४) इत्यादिना निपातः । बुन्दः इयुर्गणस्ते । स
हि साधुः साधयिता स्तोमांशं, शत्रुसंघातानां वा, “कुवापा०”
(उ० १-१) इत्यादिना उण् प्रत्ययः । किंच उभा उभौ ।
औषो ङादेशः (पा० ७-१-३९) (एवमग्रेऽपि) अपि ते तव
बाहू भुजौ रण्यौ रण्यौ रमणीयौ स्वायती पीनौ च । निपातः
पूर्वपद । यद्वा रणाहौ सांप्राप्त्यौ । तदहंतीत्यर्थं यत् (पा०
५-१-६६) सुसंस्कृता सुसंस्कृतौ समलंकृतौ “कलकः”
(पा० ६-१-१२८) इति हलः । ऋदुपे अर्दनेन हि गमने
शत्रूणां पातयितारौ । निरुक्तेतत्पुरस्तात् (नि० ६-४)
चिद् इति पूजायाम् (नि० १-२-२) ऋदुबुधा ऋदुधौ ।
औष आकारः (पा० ७-१-३९) मर्मवेधिनौ । ऋदु इति
मर्मोच्यते तत्र यौ विष्मैतसौ । “व्यध ताडने” (दि० ५०)
किम् । वर्णव्यस्यो दीर्घश्च निपातनात् । अत्र भाष्यं न सम्पत्ति-
लक्षणे तस्य सम्यक्पादोऽन्वेष्यः । ततो योज्यम् इति दुर्गः ॥१॥

एवमत्र धनुःसंबन्धात् “बुन्दः इयुः” इत्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

तुविशं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ॥ ते सुकृतं
समर्थं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्यय
उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ सांप्राप्त्यौ वर्दपे
अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ (शब्दार्थतिनौ दूर-
पातिनौ वा) मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ
(शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ) वा ॥ ५ ॥ (३३)
अथ “बुन्दो वे” स्युक्तेऽर्थे निगमान्तरमुपन्यस्यति (वचयो-
भेदेनाथैवे) :

“निरा विध्यद्विरिभ्य आ धारयत्पक्रमोद-
नम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ६-५-३०)

निराविध्यदिति । आर्षादिकमुक्तपूर्वं गात्रीयम् । अयम्

१. ब्राह्मणानां “स्तोमौघनिकरज्रातवारसंघातसंचयाः” इत्य-
मरः । एक एव इन्द्रैकोऽभिनिष्यते । एष च दुर्गव्याख्याशु-
रोधेन व्याख्याक्रमः ॥

२. अर्दनवर्धनौ वा । अर्दने पीडा ॥

३. सुश्रितसायणपुस्तके पाठान्तरमुद्धृतमथो इत्येते (टिप्पने)
हे इन्द्र ! ते तव धनुर्विशेषं महाविशेषं सुकृतं समर्थं सुसुखं च । ते
बुन्द इयुः साहुरिण्ययः हिरण्ययः । ते उभा उभौ बाहू रण्यौ
रमणीयौ सुसंस्कृता सुसंस्कृतौ ऋदुपे चिद् संग्रामे अर्दनपातिनौ
ऋदुबुधा अर्दनवर्धनौ इति ॥

४. कुण्डलितः पाठः साधयेन स्तमभनाभ्यान्वे उद्धृतः ॥

इन्द्रः गिरिभ्यः मेघेभ्यः (निघ० १-१०-१०) तानुदित्य ।
“ल्यब्लोपे०” (पा० १-४-३१ वा०) पञ्चमी । स्वाततं
स्वाकृष्टम्, सर्वतो विस्तृतप्रकाशं वा बुन्दं वज्रं निराविध्यन्
संग्राहयत् । ततश्च पक्षं परिपक्वम् ओदनं तत्साधनमथ
मनुष्याणामर्थं आधारयत् आधारभूतमग्निरपादयत् । भाष्ये
तु ओदनमुदकदानं मेघमित्युक्तम् ॥ १ ॥

एवमत्रार्थवशात् “बुन्दः वज्रम्” इत्युपपद्यते ॥

अथास्य भाष्यम्—

निरविध्यत गिरिभ्य आ धारयत्पक्रमोदन-
मुदकदानं मेघम् ॥ इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥

अत्र भाष्यमेतं अठोऽकारस्य दीर्घं आर्षः । आधारयद्वि-
खस्य शान्निकदक्षः संयुत इति दुर्गोक्त्यासमन्तादधारयदित्यर्थः
प्रतिभाति ।

बुन्दं बुन्देन व्याख्यातं, बुन्दारकश्च ॥६॥ (३४)

बुन्दम् (१२९) इत्येतत्पदम् बुन्देन एव व्याख्या-
तम् । अस्यापि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दे । बुन्दारकश्च
बुन्देनैव व्याख्यातः । हस्तौ बुन्दारकः प्रकरणवशाद्वाऽप्य-
कश्चित् ॥ ६ ॥ (३४)

अथ किः (१३०) इत्यनवगतम् । कर्ता इत्यवगतः ।
करोतेः कर्तरीन्प्रत्ययः । सच “विज्ञो विज्” (उ० ४-७१)
इति बाहुलकाद् डिदिति टिलोपे किः । अत्रार्थे निगममुपन्यस्यति—

“अयं होता किं स यमस्य कमप्यूहे यस्तं-
मुञ्चन्ति देवाः । अहं हर्जायते मासि मास्यया
देवा दधिरे हव्यवाहम्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-१-१२)

अयमिति । ऋचीकस्यैभिर्विषां देवानां संवादस्तुक् ।

१. अत्र दुर्गैः—पक्षे बहुनां घेवानां नभ्ये यः पक्षो मेघ उद-
कदाने समर्थस्तमिन्द्रोऽग्निरविध्यत् । विष्ठा च तावत् आधारय
यावन्निरुदकः संयुत इति । कथं निरविध्यत् ? इति । बुन्दं स्वाततं
स्वाकृष्टमाकर्णिकृत्वा । एवमप्राकृत्येनसंनधात् “इयुः बुन्दः” इत्यु-
पपद्यते इत्याह । परं “बुन्द इयुर्वेति बुन्दो वे” इति प्रक्रमविरोधोऽस्य
दुरुद्धरः । पीनस्तत्प्रापते । प्रक्रमे उदाहरणं (निगम)—इयौपा-
दानेऽप्यपरितोषादेः कारणस्याभावाच्च ॥

२. पतञ्ज देवराजव्याख्यानार्षीनस्तत्तथाभावाच्च व्याख्यातम् ॥

३. अत्र सौचीकस्याग्निरिति सायणभाष्ये, तत्र “विश्वेदेवाः
स्वातन—” (ऋ० सं० ८-१-१२-२) इति पठ्यमशेषोक्तम् ।
सतश्च “यस्य वाक्यं स श्रुतिर्वा तेनोच्यते सा देवते” इति न्यून-
नाग्निरवासाविश्वेदेवाश्च देवतेति व्यक्तमनुक्रमणिकायाम्—वपद-
कारेण वृषणेषु आरयुः सौचीकोऽग्निरयः प्रविश्य देवैः सगवदुत्तर-
स्त्रिभिः (वृक्षेनात्र) महत्तं नय, अत्र युजोऽग्निरवाक्यं विश्व इत्युत्तरं
च पदकं । अयुधो देवानां यमैच्छामित्युत्तरं चैकादशकं, तदेति
द्वुचोऽग्निरिति । तथाच ऋचीकस्येति दुर्गोक्तं निष्पद्यते ॥

तत्रेयं विश्वेदेवानामाश्रयम् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् आश्रयी ।
अयम् पृथिवीस्थानः (भौमः) अग्निः । देवानाम् होता
आह्वता । वृत्तात् । तथाच निगनः “अग्निं वृत्तं पुरो दधे
हव्यवाहसुप्रद्युधे । देवां आसादया दिह” इति । सः उ स हि
यमस्य भगवत आदिष्यस्य । “यसिस्मृक्षे सुपुलाते” (ऋ०
सं० ८-७-२३-१) इत्यस्याद्युचि यमत्वमादिष्यस्य वक्ष्यति ।
(१२-२९-१) किं कर्ता, अग्नेहिं प्रकाशात्प्रातरादित्यः
प्रसूयते । तदुक्तम्—“एष प्रातः प्रसूयति तस्मात्प्रातर्वोपतिष्ठन्त”
इति । किंच कम् अन्नम् अपि । अपिच यमेव ऊहे
अभिवहति । कतमतः ? यत् एतत् हविलक्षणं देवाः सर्वेपि
समञ्जन्ति समधुवन्ति । अक्षिरय प्रकरणवशाद्भोजनार्थः ।
किंच अयमेव अहरहः अहन्यहनि (अग्निहोत्रिणां गृहेषु
उद्बोध्यमानो महान्) जायते मासिमासि अर्धमासेऽर्ध-
मासे दशपूर्णमासेषु देवपितृव्यहोषु च । जायते यस्मादेवं-
गुणविशिष्टोऽयमग्निः अथ एतस्मादेव कारणात् एवं हव्यवा-
हम् अग्निं देवाः आदधिरि निदधिरि ॥ ३ ॥

एवमत्र शब्दसारूप्यात् यमस्येति पठ्योयोगाच्च “किः” इत्यस्य
“कर्ता” इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

आध्यास भाष्यम्—

अयं यो होता कर्ता स यमस्य, कमप्यन्नम-
भिवहति ॥ यत्समभिवहन्ति देवाः ॥ अहरहर्जायते ॥
मासे मासे—अर्धमासेऽर्धमासे वा, अथ देवा
निदधिरि हव्यवाहम् ॥

अत्र मासे इति “पदज्ञोमास्—” (पा० ६-१-६३)
इत्यादिमुद्रण मासादेशाभावपक्षे रूपम् । “वैकल्पिकेषु भावाजु-
ष्ठानं धर्माधिक्यफलकम्” इति महाभाष्यवचनात् ऋचि मासीति
पठितम् । एतत्तत्र महाभाष्यकारणोक्तम् “एकः शब्दः सुप्र-
युक्तः समग्रह्यातः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके च कामगुणभव-
ती”ति । तत्र यत्र यावत्सम्यक् अधिकमधिकमन्वेति तत्र तावान्फ-
लविशेषः कल्पनीय इत्युपरितनवचननीयम्—तथा चोदाहृतं
तेनैव (म० भा०)

“नाकष्टं सुखं यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ।

ते च पत्कापिणो यान्ति ये चाकमतभाषिणः ॥ १ ॥” इति ॥

उत्तमम् ऊर्णोतेर्दृणोतेर्वा ॥

अथ उत्तमम् (१३१) इत्यनवगतम् । जरानुः इत्यव-
गमः । ऊर्णोतेरिति धातुनिर्देशः । करणे घञि ऊर्णमिति
प्राप्नोति । अथ वा वृष्टोतेरेव । तेन हि गर्भे आहृतो भवति ।
तत्र “अलिशालोरत उष” ( ) इति विधीयमानो वप्रत्ययो
बाहुलकादाभ्यामपि यथाविबद्धं भवति । प्रकृतेरुत्तमावश्च ।
“गर्भाशयो जरानुः स्यादुत्तमं चे” ल्यमरः ॥

अत्रार्थे—

“महचदुत्तमं स्थविरं तदासीद्”

(ऋ० सं० ८-१-१०)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “येनाविष्ठितः प्रविशेतिश्वापः । विश्वा अपश्यन्व-
हुधा तं अग्रे जातवेदस्तुभ्यो देव एकः” इति शेषः । हे अग्रे !
तत् तदा तत् वक्ष्यमाणं प्रतिदं ते उत्तमम् प्रावरणं जरायुः
महत् परिमाणतः स्थविरम् अवस्थातधिरन्तम्, अत्यन्तं
स्थूलं वा आसीत् । येन उल्लेख आविष्ठितः आवेष्ठितः ।
सुखलभार्थम् । आहृतस्त्वम् पुरा (आदिसर्ग) अपा उद्दिश्य
(तासु) प्रविशेतिश्च प्रविष्टवानस्ति । किंच हे जातवेदः !
जातप्रज्ञाग्रे ! ते तव विश्वाः सर्वाः तन्वः तनूः । सुख्यस्य
आर्यः (पा० ३-१-८५) सर्वाण्यज्ञानि बहुधा बहुप्रकारम् ।
अनेकेषु अभिधानेषु वर्तमाना इति दुर्गः । एकः देवः प्रजा-
प्रतिरन्त्यो वा अपश्यत् दृष्टवान् । कोऽन्यस्ततस्तव तनूनामन्तं
चेत्तुमर्हतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमत्र “जरानुः उत्तमं”शब्देनोच्यते आवेष्टनसंबन्धात् ॥

ऋवीसमपगतभास-मपहतभास-मन्तर्हितभा-
स-गतभासं वा ॥ ७ ॥ (३५)

अथ ऋवीसम् (१३२) इत्यनवगतम् । अपगतभा-
समित्येवमाध्याः शब्दसमाधयः । पृथिवी अभिधेया । सा हि
कृष्णच्छाया तस्मादपगतभासमित्याधाः शब्दसमाधय उपप-
द्यन्ते । धालन्त्यलकृतो विशेषः । अपगतापहतान्तर्हितगतश-
ब्दानामन्यतमत्पूर्वैर्पदं भासशब्द उत्तरपदम् पूर्वस्य ऋमावः ।
भकारस्य वकार आकारस्य ईकारश्च ॥ ७ ॥ (३५)

उक्तार्थे निगममुपन्यस्यति—

“हिमेनाग्निं ग्रंसमेवारयेथां पितुमतीमूर्जम-
सा अधचम् । ऋवीसे अत्रिमश्चिनावर्नतीतुभि-
न्यथुः सर्वगणं स्तुति” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० १-८-९)

हिमेनेति । कक्षीवत आर्यम् । त्रिष्टुवाधिनी । प्रातरनुवा-

१. एवं अत्रास्वायते—“वज्रमूलेन वषट्कारेण देवानां हविर्ब-
हनेन च हवेषु आहृतो कनिष्ठः सौचीको नामासिर्षट्कारहविर्ब-
हनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गोत्रापः प्राविशत् । स च मरुतेः प्रद-
शितः सन्नान्नेष्टुमागतदैर्देवैः सद् संवादं कृतवान्” इति । तथा च
तैत्तिरीयब्राह्मणम्—“अनेकेषां ज्यायांस्तो आतर आसन् । ते
देवेभ्यो हव्यं वक्षन्तः प्रागोयन्तः । सोऽक्षिरग्निरेदित्वं वायसा
आतिमाराण्यतीति । स निलायत । सोऽपः प्राविशत् । तं देवाः
त्रैषमैच्छन्ति”त्यादि ॥ (तै० सं० २-६-६)

काश्चिनयोः वास्यते । हे अश्विना ! अश्विनौ ! औडोऽत्र
 दादेशः (पा० ७-१-३८) हिमेन उदकेन । ग्रीष्मान्तेऽ-
 तिप्रवृद्धम् अग्निम् घंसम् अहलक्षणं (नि० १-८-६)
 तदुपलक्षितानिमौल्लोकादिधक्षन्तमित्येवं युवाम् अवारये-
 थाम् तस्याहलक्ष्यं वृद्धा शमितवन्तावित्यर्थः । वारयित्वा च
 पितृमतीम् अन्नवतीम् पुरोडाशाद्यन्नसहिताम् । पितु इत्यन्नम्
 (निघं० २-७-६) ऊर्जम् आज्यलक्षणम् । एतदप्यन्नना-
 मस्त्वेव पठितम् । निरुक्तमपि “कार्गलजनामोज्यतीति सत”
 इति (३-८) अग्निरेवन्न बलवान्प्राणवांश्च भवति । “ऊर्जं
 बलप्राणनयोः” (तु० ५०) किर । युवाम् । असौ हविर्मा-
 जेऽग्नये । वर्षानुपहर्षविक्रयौषधिनिरपरा । अधस्तम् पुष्ट्यर्थं
 प्रायच्छतम् । किंच योऽयम् ऋषीसे अवगततेऽर्कस्ते पृथिवी-
 द्रव्येऽभिरनुमविष्टान्तः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषूपहितानि तिन्दु-
 कादीनि पच्यन्ते, यामवेक्ष्योक्तम् “ऋषीसपक्व नाश्वीया-
 दि”ति । तम् अपि अवनीतम् ओषधीनामुत्पादनायाव-
 स्ताग्रीतं (पाथिवाग्निना परिपक्वा उदकेन क्षिप्वा क्षोषधिवन-
 सतयोपि विरोहन्तीति । अत्रिम् । अवेक्षिप (उ०
 ४-६७) हविषाम् ओषधिवनसस्यादीनां वा अत्तारमेवं
 सर्वगणम् सर्वनामानमग्निम् (अग्निरेव हि अयमनेनौषध्यादि-
 कृणावस्थितः सर्वनामभिरभिधीयते । अग्नेः सर्वोत्पत्तिदशीनात्)
 युवामेव स्वस्ति स्वस्त्रयनाय (अविनाशाय) जगतः उश्नि-
 न्यधुः ग्रीष्मायोषधिवनसस्यादिरूपेण भूमेरपिदाग्रीतवन्तौ ।
 अश्विनोरैव कृपया दृष्टिर्भवतीति तावनेन स्तूयते स्म ॥ ३ ॥

एवमत्र “ऋषीस” शब्देन “पृथिवी” इत्युच्यतेऽर्थवशात् ॥

अथास्य भाष्यम्—

हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घंसमहरवार-
 येथा, मन्ववतीं चासा ऊर्जमधत्तमग्नये योऽयम्
 वीसे पृथिव्यामभिरन्तरोषधिवनस्पतिष्वप्सु, तस्य
 च्छिन्यधुः सर्वगणं सर्वनामानम् ॥ इति ॥

१. सायणस्वित्तिहासमुखेनार्यं व्याख्यातवान् । तथा च सः
 अवेदमाख्यानम्—अभिष्टमिमुहुराः सतद्वारे पीडावन्नगृहे प्रवेश्य
 तुपाग्निनाऽऽवृषित । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनावसिद्गु-
 दकेनोपशम्य ससालपीडागृहादविकोद्विग्वर्गं सन्तं तं निरगम-
 यतमिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते । अश्विना ! हे अश्विनौ ! हिमेन
 हिमवच्छीतोदकेन व्रतं दीप्यमानमवेधीनाथैमद्वरेः प्रक्षिप्तं तुपा-
 ग्निसमावेष्ट्यां निवारितवन्तौ । शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि चासौ
 अक्षरपीडाया कार्श्यं प्राप्तावाग्नये पितृमतीम् । पितुरित्यन्ननाम
 अहर्षुक्तम् ऊर्जं बलमर्थं रसारमकं क्षीरादिकमधर्षं पुष्ट्यर्थं प्राय-
 च्छतम् । ऋषीसेऽवगतवत्काशे पीडावन्नगृहेऽवनीतम् अवाञ्छुलतया
 अद्वरेः प्रापितमग्निं सर्वगणं गणः समूहः सर्वनामिन्द्रियाणां पुत्रा-
 दीनां वा गणोपपत्तं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नियधुः
 तस्याहृदादुद्गम्य युवां स्नगृहं प्रापितवन्तौ इति ॥

अथ निगमप्रसक्तं गणशब्दं निर्गम्यति—

गणो गणनात् ॥ गुणश्च ॥

स हि गण्यते बहुसंयोगात् । गुणश्च । गुणोऽपि गणना-
 देव । असावपि हि गण्यत एव द्विगुणस्त्रिगुण इति ।

अब्रुवासा मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्ताथैमाह—

यद्वृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम्
 तदश्विनो रूपम् ॥ तेनैतौ स्तौति स्तौति ॥ ८॥ (३६)

इति श्रीमद्यास्कमुनि० प्र० नि० शास्त्रे नैग०
 का० षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥ ६ ॥

यदिति । यत् एतद् वृष्टे मेघे । सतिसप्तमी (पा०
 ३-३-३७) ओषधयः अन्नाद्या उद्यन्ति उदयमपच्यन्ते
 (सर्वत उदयन्ते) फलन्ति च, एवं पृथिव्यां प्राणिनश्च ।
 तत् स एव उभयलक्ष्णोऽपि अश्विनो रूपम् अश्विनोरे-
 वाधिकार—स्तदश्विनोरैव महाभाग्यम् तेन महाभाग्यलक्षणेन
 रूपेण एतौ अश्विनौ मन्त्रवद् स्तौति । स्तौतीतिपदादृष्टि-
 र्वायसमादर्शयो ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्यास्क० निरुक्तविद्वतौ नैगमकाण्डे षष्ठाध्यायस्य
 षष्ठः पादः ॥ ६ ॥ ६ ॥

शा० के शास्त्रविद्वत्सुधामा (१८५०) परिमिते मासे तपस्या-
 र्कै पक्षेऽनश्न उर्कमेऽवसितिभैरुतिनिर्वर्त्तयार्थं ।
 सप्रदास्तकृतिभाजनस्य मिथिलाधीशेन सम्मानित-
 स्यान्तेवासिजनायुक्तमिहृदयस्य श्रीसुकुन्दस्य मे ॥ १ ॥

१. “उद्देश्यप्रतिनिर्देश्योरैक्यनापादयत्सर्वनाम पयोऽये तत्त-
 क्षिप्तमाह” इति नियमेऽपि विषेयप्राधान्यादुक्तिल्लिनिर्देशोऽत्र
 बोध्यः ॥

२. “पदाभ्यासो निगमः” इत्येतन्निरुक्तलक्षणायेत्यर्थः ॥

३. आरः कुजः स यवारकस्तस्मिन् । अत्र समातिः प्रशस्तोति
 पुरस्तादुत्पादनात् ॥

४. विष्णो रत्नामिके द्वादशीतीति ॥

५. पूर्वपदेकं । द्वादशाध्याय्या एव मुख्यनिरुक्तपदाभिप्रेत्यवस्य
 प्राक्प्रतिज्ञातत्वात् ॥

मुञ्चत्परिपरे परे प्रभवतोऽनुकम्पावशात्
 प्रतिष्ठितमिमे नवे महति वेदविधायक्ये ।

अनेकविधविधिवे य इह कर्मकाण्डादिकं

मुद्राकर्मिचर्यं शुभो विविदिष्टसम्पत्प्रापयत् ॥ १ ॥

तदीयकृतिमन्त्रसा समधिगम्य सन्तो मुद्रा

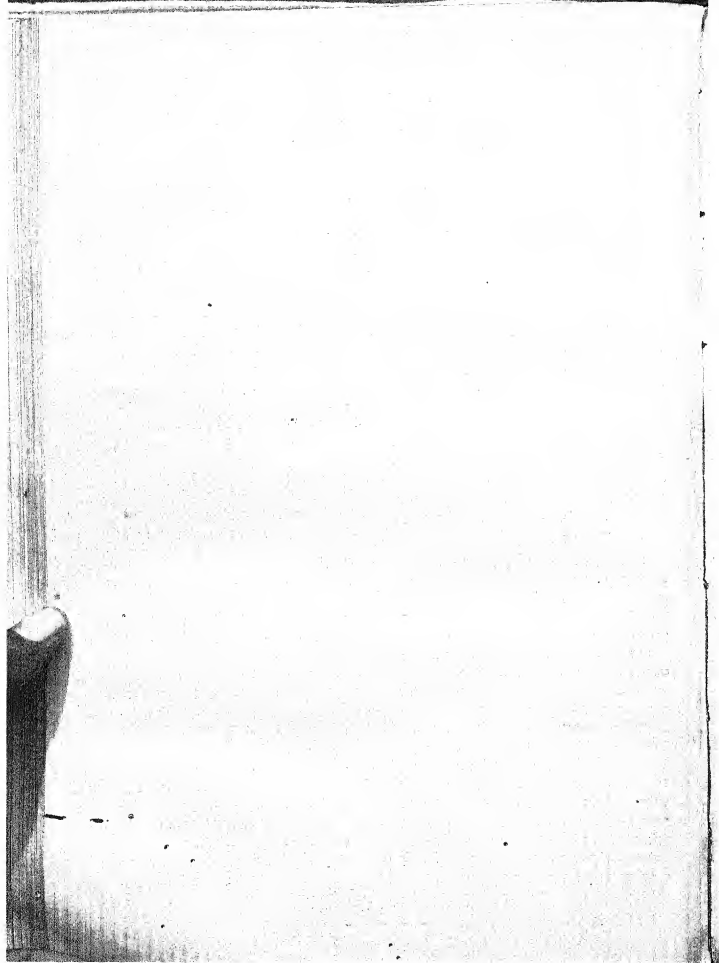
निरुक्तविद्वत् लुप्तं लघुमवन्तु नैरुक्तकाः ।

इमामपिपरिष्कृतायेनिचयाश्रितां वञ्चितं

दुश्चितं—पुनरुक्ति—तो जगति पूर्वपदकाशिताम् ॥ २ ॥

इति निगमति दिप्पनकृतम्—

॥ समाप्तं चेदं पूर्वार्धम् ॥

देवताकाण्डम् ३ निरुक्तोत्तरपट्टकम् ।

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथातो दैवतम् ॥

अथ एकपदिकानन्तरमवसरप्राप्तं तृतीयं प्रकरणं दैवतं
“व्याख्यासाम्” इति वाक्यशेषः । अतः शब्दः क्रमे हेतौ वा ।
यतः प्रकरणद्वयानन्तरमिदमवश्यं समाम्नायक्रमप्राप्तं व्याख्या-
तव्यमित्येवं क्रमे, दैवतमन्तरेण न शक्यो देवतापदार्थः सम्य-
गवबोद्धुम् । देवतापरिज्ञानानुबद्धस्लक्षिलः पुरुषार्थ इत्यत इति ।

अथैतलक्षणमुच्यते—

तद्वानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां
तदैवतमित्याचक्षते ॥

प्राधान्यस्तुतीनाम् अन्वयादिदेवपत्त्यन्तानाम् । दैवतं
नामप्रकरणमिति एवमाचार्या आचक्षते कथयन्ति । निरुद्धा
हीयमेतास्मिन्प्रकरणे संज्ञेति भावः ।

सैषा देवतोपरीक्षा ॥

स एष पुरस्तात्प्रैतिज्ञाता सा इदानीं प्रकरणद्वये परिसमाप्ते
यथाप्रकरणोपन्यासेनैवानवसरप्राप्ता, सामान्यविशेषतः स्लक्षण-
सतस्त्वोपपत्तिभिरैकैकस्या दैवतायाः उपगम्योपगम्य परीक्षा
“वर्तिष्यत” इति वाक्यशेषः । इदमिदोक्तम्—यानि प्राधान्यस्तु-
तिभाजि देवताभिधानानि तत्समुदायो दैवतं प्रकरणं तद्व्याख्या-
स्याम इति । तस्य पुनरियमेव समीसतो व्याख्या श्रेष्ठोपपरी-
क्षणं तदभिधानव्युत्पत्ति—तत्सुस्तुदाहरण—तत्तिवैचनानि ।

१. कृष दुर्गः—समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणमस्मादुदैवतं तद्वदति
यस्यावमादिः—“अथातो दैवतम्” इति । यानन्तो मन्त्राः सर्व-
खाखास्तु, तेषु यानि पुण्यपदानि लक्षणोद्देशतस्तानि सर्वोप्येव
व्याख्यातानि द्वयोः प्रकरणयोर्नैवण्डकैकपदिकयोः । संविज्ञात-
पदानि तु प्राधान्यस्तुतिनामदेवताविषयाणि अग्न्यादीनि सर्व-
मन्त्रेष्ववशिष्यन्ते । तानि च पुनरमूनि समाम्नातव्यसिन्धुल्ले-
ख्यादीनि दैवपत्त्यन्तानि । अतस्तस्यान्विख्यासयेदमारभ्यते अथातो
दैवतमिति । अथशब्दोऽधिकाराश्च इति ॥

२. प्रकरणत्रयोपन्यासकाले नैवण्डकमिदं देवतानामप्राधान्ये-
नेदमिति—“तवानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदैवत-
मित्याचक्षते तदुपरीक्षाव्याख्यासाम इति ॥

३. संक्षेपतः ॥

३३ A. नि०

तत्पुनरेतत्सर्वमपि मन्त्राधिदैवतलक्षणमनुक्त्वा न शक्यं
व्याख्यातुं, मन्त्राधीनत्वात्सर्वस्यास्य । अतो मन्त्रदेवतालक्षणवि-
दिधौरपिवा ब्रवीति—

यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थमत्यमि-
च्छन् स्तुतिं प्रयुङ्के । तदैवतः स मन्त्रो भवति ॥

यत् अर्थवस्तु कामयमान ऋषिर्यस्यां देवतायामभि-
हुतायामार्थपत्यम् अर्थपतिभावमात्मने इच्छन् अमुष्या-
देवतायाः प्रसादेनाहममुष्यार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं
पुरोधाया स्तुतिं प्रयुङ्के तदैवत एव स मन्त्रो भवति ।
एतदेव मन्त्रं देवतालक्षणम् । एतेन लक्षणेन सर्वमन्त्रेषु देव-
तोपलक्ष्या । अथवा—देवताविषयेऽस्यार्थस्यैवं देवता दातुं
समर्थेति जानानः स्तुतिं प्रयुङ्के येन मन्त्रेण, सा प्राधान्यस्तुति-
भाग्देवता, सा पुनरियं स्तुतिश्चतुर्विधा—नाम्ना—वन्दुभिः—
कर्मणा—रूपेणेति । तथा चोक्तम्—“स्तुति—नाम—रूप—कर्म—
वन्दुभिः” इति ।

ऋच एव हि प्रायेणातितरामपिदितायीः । न तथा यजुषि
ताष्ट्र (ऋक्ष) हि विज्ञाताष्ट्र यजुष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति ।
तस्मादेव एव पुरस्लक्ष्य ब्रवीति—

तास्त्रिविधा ऋचः ॥

इति । याः काश्चन सर्वेषु वेदेषु ऋचः सन्ति, ताः सर्वा
अपि त्रिविधा एव भवन्ति । तद्यथा—

परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिक्यश्च ॥

इति । एवं तत्रैवित्थं सामान्यत उपदिदयानुना प्रत्येकं
लक्षणतो ब्रवीति, उदाहरणैव दर्शयति—

तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नाममिर्युज्यन्ते अथ-
मपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

१. विधायित्वमिच्छया । संपादना—विधायना—समर्थत-
मिलनार्थान्तरम् ॥

२. अन्ये तु व्याचक्षते—मार्थपत्यं प्रयुक्तं, तथस्यां देवतायां
योगबलेनोपलक्ष्याभिमतकार्यास्त इच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्के तदैवतः स
स्तुतिलक्षणो भवतीति । ततश्चाभिमतकलदातृत्वमेव देवत्वमित्युक्तं
भवति ॥

तत्र तस्मिन्निष्ये परोक्षकृतानामुच्चाभेतलक्षणं भवति-
परोक्ष००तस्येति । सर्वाभिः प्रथमादिभिर्विभक्तिभिः
नामभिः सर्वैरपि सुबन्तपदैरित्यर्थः । आख्यातस्य तिङ-
न्तस्य ॥ १ ॥

तथयैतान्युदाहरणानि सप्तस्यपि विभक्तिष्वानुपूर्व्यैव
(क्रमेण) दर्शयति । तत्र तावत्प्रथमायाम्—

“इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः”

(ऋ० सं० ८-४-१५-५)

इन्द्र इति । अस्य “इन्द्रोऽनुपामिन्नु इत्यवतानाम् ।
इन्द्रोऽनुपामिन्नु इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः”
इति शेषः । रेणोर्वैश्वामित्रस्येयमाधेम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् । सर्वस्तु-
ल्लोकाहनिक्वैवल्ये विनियुक्ता । इन्द्रः देवराजः दिवः सुलो-
कस्य ईशो ईशे प्रभुः । इन्द्रः एव पृथिव्याः भूमेरपि ईश्वरो
भवति । इन्द्र एव अपाम् उदकानामपि ईश्वरः । वषट्कर्मादिना ।
इन्द्र इत् इन्द्र एव पर्वतानाम् मेधानामपि (निघ० १-
१०-९) ईश्वरो भवति । इन्द्र एव वृधाम् अतिप्रवृद्धानामपि
भूतानामाकाशादीनाम् ईश्वरः । इन्द्र इत् इन्द्र एव मेधिरा-
णाम् अश्वानां धनवतां वा । यशैस्तद्वतामिति दुर्गः । मेधां प्रज्ञां
धनं वा (निघ० २-१०-२२) ततो मलय ईरन् प्रयोदवादिलात् ।
(पा० ६-३-१०९) इन्द्र एव हि क्षेमे लब्धस्य धनस्य
परिपालने । योगो अर्थसंयोगे । प्राप्तये इति दुर्गः । हव्यः
आह्वतव्यो नान्यः कश्चित्समर्थ एतत्सर्वं कर्तुमिति भावः ।
अत्रेन्द्र इत्येतस्मादनुपपत्त्या इति प्रथमपुरुषैकवचनं नोत्तमपु-
रुषैकवचनमिति प्रतीयते । तदत्र तलोप आर्षः । व्यस्यो वा
पुनस्य (पा० ३-१-८५) तवाचोकम्—“सुसिमुपग्रहलिङ्गन-
राणां काळहलच्छरकर्तृयज्ञां च । व्यस्यमिच्छति शास्त्र-
कृदेषां सोऽपिच सिष्यति बाहुलकेन” इति । अत्र नरः
पुरुषः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयायाम्—

“इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत्”

(ऋ० सं० १-१-१३-१)

इन्द्रमिति । अस्य “इन्द्रमुकैर्भिरुक्तिभिः । इन्द्रं वाणीरनु-
षत्” इति शेषः ॥ मधुच्छन्दस आर्षम् । ऐन्द्री गायत्री ।
महावते महदुक्थे शिरसि सास्यते । हे गाथिनः ! (सामगाः)
गीयमानासामयुक्ता उद्गातारः । इन्द्रमित् इन्द्रमेव सूर्यं बृहत्
बृहता । आबो लुक् (पा० ७-१-३९) (“तामिदि हवं
मह” इत्यस्यामृचि (ऋ० सं० ४-७-२७) उत्पन्नेन बृहता-
मकेन) साम्ना । अनुपत अभिद्रुत । हे अर्किणः !

१. गायतेः “अपिकुपिपातिभ्यस्त्वम्” (उ० २-३) इति
धनप्रत्ययः । गाथा एषां सन्वीति गाथिनः “त्रीष्टादिभ्यश्च”
(पा० ५-२-११६) इतीतिप्रत्ययः ॥

अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारः ! (ऋग्विदः !) यूयमपि अर्कैः
अर्कैः ऋष्यैर्मयैः (नि० ५-४) “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-
१-१०) इत्येवभाव एलम् (पा० ७-३-१०३) इन्द्रम् एवा-
नूषताभिद्रुतेति पूर्वणिगान्वयः । यूयमपि च हे अश्वरथैः !
(यजुर्विदः) इन्द्रम् एव वाणीः वैमिथ्यैः सुषेयीभिरनूषत ।
“गु सुतौ” (अ० ५०) “गो नः” (पा० ६-१-६५) इति
नलं लुङि व्यस्येनात्मनेपदम् (पा० ३-१-८५) सत्यादा-
देशः । सिच इवभाव उकारस्य वीर्त्यं च छान्दसम् । धातोः
कुटादित्वेन सिचो छिन्वाहुणामावः ॥ १ ॥

अथ तृतीयायाम्—

“इन्द्रेणैते गृत्सवो वेविषाणाः”

(ऋ० सं० ५-२-२६-५)

इन्द्रेणैति । व्याख्यातमेतत्पुरुस्तात् (नि० ६-६-३) ।

अथ चतुर्थ्याम्—

“इन्द्राय सामं गायत्”

(ऋ० सं० ६-७-१-१)

इन्द्रायेति । अस्य “विप्राय बृहते बृहत् । धर्मकृते
विपुश्चिते पनस्ये” इति शेषः । नृपेयसै आर्षम् । उष्णि-
गैन्द्री । सावित्रेष्वहं सु खोत्रियातुल्यपर्वणं तृतीयसवने ब्राह्मण-
च्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । हे उद्गातारः ! विप्राय मेधाविने
(निघ० ३-१५-२) बृहते महते धर्मकृते कृतधर्मेण ।
(क्रमेणः कर्त्रे) निपुश्चिते विदुषे पनस्ये आत्मनः सुति-
मिच्छते । पनस्यतिरपैति कर्मांस्तुल्ययोपीति स्कन्दसामिनः ।
“पन स्तुतौ” (अ० ५०) तथा च पवनं पनस्तदिच्छतीति
वयजन्तात् “वयाच्छन्दसि” (पा० ३-२-१७०) इत्युप-
स्यः । सुगागमश्च (पा० ७-१-५१ वा०) इन्द्राय इन्द्रायै
(तत्प्रीत्यै) बृहत् बृहत्तमकं सामं गायत पठत ॥ १ ॥

अथ पञ्चम्याम्—

“नेन्द्राद्वेते पवते धाम किञ्चन”

(ऋ० सं० ७-२-२२-१)

नेन्द्रायेति । अस्य “सूर्यस्येव रश्मयोऽर्वायुलवो मसु-
रासः प्रसुपः साकर्मरिते । तन्तुं तत् परिसर्गासु आशब्धौ”

१. “अर्च पूजायाम्” (श्वा० ५०) करणे चः (पा० ३-
३३-११८) “चजोः—” (पा० ७-३-५२) इति कुल्लव ।
अव्यन्त एतिरित्यक्तो मन्त्रास्तैः सन्त्येपाभिनि मत्स्यैव इतिप्रत्ययः
(पा० ५-२-११५) ॥

२. व्यस्येन तृतीयास्ताने प्रथमा (पा० ३-१-८५) जसि
“प्रथमयोः—” (पा० ६-१-१०२) इति पूर्वसवर्गदीर्घः ।
“वीर्वाजसि च” (पा० ६-१-१०५) इति तु “वा छन्दसि”
(पा० ६-१-१०६) इति विकल्पितो न प्रवर्तते ॥

३. आक्षिरसस्य नृपेयस्यैरिति साधनः ॥

इत्यादिः । रेणोर्वैश्वामित्रस्येयमार्थम् । पावमानी सौमी जगती ।
सूर्यस्य सुवीर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य वादित्यस्य **रश्मयः** रवितो
 व्यापकाः किरणा इव **द्रावयित्तवः** द्रावणशीलाः । ते यथा
 तमसां तथैते पापानाम् । सर्वत्र द्रावणशीला वा । **मत्सरासः**
 मत्सराः । मदकराः सोमाः **प्रसुपः** प्रसृता एतैः ऋक्षिभिः
साकम् सहैव इन्द्रं प्रति ईरते गच्छन्ति “**ईर गतौ**” (अ०
 शा०) लट् । गला च तत्तं विस्तृतं तन्तुं स्पर्शं तदुपलक्षितं वक्षं
परिसर्गासः परिसर्गाः परिरुतास्तन्त्रवयवा यथा **आशवः**
 व्याघ्रवन्ति “अश व्यातौ” (खा० प०) उण् । एवमेतं यातारं
 स्वाभिनिमिन्द्रं प्रति अश्रुवन्ति व्याघ्रवन्तीत्यर्थः । कस्मात्पुनरेवं
 कमः ? यस्मादसौ सोमः **इन्द्राद्वते** इन्द्रं विहाय प्रातःसवन-
 चीनां सोमसवनस्थानानां **किञ्चन** किञ्चिदपि धाम स्थानं
 (देवशरीरं) न पवते न गच्छति, पवतिनैरुक्ते धातुर्गल्यर्थः
 (निषं० २-१४-१०८) तस्मादेवं ब्रूमहे इन्द्रगेवैते व्याघ्र-
 वन्तीति ॥ १ ॥

अथ षष्ठ्याम्—

“**इन्द्रस्मृ नु वीर्याणि प्रवोचम्**”

(ऋ० सं० १-२-३६-१)

इन्द्रस्येति । अस्य “यानि श्रुतारं प्रथमानि वृज्री ।
 अहृशद्विभुवस्वतर्दं प्रवृक्षणां अभिनुपर्वतानाम्” इति
 शेषः । आत्रिरसस्य हिरण्यस्तुप्स्येयमार्थम् । त्रिष्टुप् ऐन्द्री ।
 अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने विष्केल्यते वास्यते । वज्री वज्रयुक्त
 इन्द्रः **प्रथमानि** पूर्वसिद्धानि मुख्यानि, अकृतपूर्वाणि वाग्यैः
वीर्याणि वीरकर्मणि यानि चकार कृतवांस्तानि तस्य **इन्द्रस्य**
 नु क्षिप्रं **प्रवोचम्** प्रकर्षेण ब्रवीमि । वर्तमाने लुह (पा०
 ३-४-६) “अत्यतिवक्ति—” (पा० ३-१-५२) इत्यकि
 “वच उम्” (पा० ७-४-३०) इत्युमागमः “बहुलं छन्द-
 स्याद्भोगेति” (पा० ६-४-७५) इत्यडमावः । कानि
 वीर्याणि ? अहिं मेघम् (निषं० १-१०-२१) **अहन्** हत-
 वान्मज्जेणेत्येकं वीर्यम् **अनु** पश्चात् अपः जलानि ततर्दं
 हसितवान् “तर्दं हिंसायाम्” (स्वा० प०) लिट् । भूमीं
 निपातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यमपि च **पर्वतानां**
 मेघानाम् (निषं० १-१०-५) संबन्धिनी **वैक्षणाः** उदक-
 हनशिराः । यद्वा पर्वतानां गिरीणां वक्षणाः नद्यः (निषं० १-
 १३-५) **प्राप्तिनन्** प्रकर्षेण मिश्रवान् । कूलद्वयकर्षणेन प्रवा-

१. सागणस्तु—असुपः शत्रूणां प्रत्यापका हन्तारः । आसनी
 ग्रहेषु चमसेषु च व्याप्ताः सर्गासः सृज्यमानाः सोमास्तत्तं
 विस्तृतं तन्तुं तन्तुभिः कृतं वक्षं ताकं सह युगपत् परिरैरेते
 परितो गच्छन्ति । ते सोमा इन्द्राद्वते इन्द्रं वर्ययित्वाऽन्यत्किञ्चन
 धाम देवशरीरं लक्ष्मीकृश न पवते न गच्छन्ति । एकवचनं
 छान्दसम् । किंतु इन्द्रस्यैव धाम प्रति गच्छन्ति । इन्द्रस्य धात्रो
 मध्यवक्ष्यं च—“आवाकिन्द्रस्य त्रिया धामानि” (तै० ब्रा० ३-
 ५-७) मन्त्रवर्णादवगम्यत इत्याह ॥

हितवानित्यर्थः । एवमारीणि वीर्याणि (पराक्रमप्रयुक्तानि
 कर्माणि) अहमिन्द्रस्य प्रवोचमिति ॥ १ ॥

अथ सप्तम्याम्—

“**इन्द्रे कामा अयंसते**”ति ॥

इन्द्रे इति । अस्य “दिव्यासः पार्थिवा उत । खगुषु गृणता
 नरः” इति शेषः । हे सोतारः ! ये दिव्यासः दिव्याः **कामाः**
 ये च पार्थिवा उत पार्थिवा अपि ते उभये अपि इन्द्रे एव
 अयंसत उपनिबद्धा अतस्तं प्रार्थयत । स हि कामानामीष्टे । हे
 नरः ! यूयं त्यमुषु तमेव सुष्ठु कामप्राप्तये गृणत स्तुत ॥

एवं परोक्षकृतमन्त्रलक्षणमुक्त्वा संप्रति यथाप्रतिज्ञं प्रत्यक्ष-
 कृतमन्त्रलक्षणमाह—

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगोक्तमिति
 चैतेन सर्वनाम्ना ॥

तदधिकाराध्यमध्यशब्दः । **मध्यमपुरुषयोगो** मध्य-
 मेन पुरुषेण संयुक्ता ये मन्त्रास्ते त्वमित्येतेन सर्वनाम्ना
 युक्ताश्च प्रत्यक्षकृताः । यत्र “क्षमि”त्येवं श्रूयते तत्राविश-
 मानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽध्याहार्यः । यत्र तु मध्यमः पुरुषः
 श्रूयते तत्राविशयमानमपि “क्षमि”त्येतत्सर्वनाम अध्याहार्यम् ।
 संबन्धिषाब्दलोकेत्यर्थः । व्याकरणानुशासनमपि “युष्मद्युपपदे—”
 (पा० १-४-१०५) मध्यमं पुरुषमनुशास्ति, तथाच—

“**त्वमिन्द्र बलादधि** ॥”

(ऋ० सं० ८-८-११-२)

“**वि न इन्द्र मृधो जहि** ॥”

(ऋ० सं० ८-८-१०-४)

इति चैते उदाहरणे, अत्राप्यस्य “सहसो ज्ञात ओजसः ।
 त्वं वृषन्वृषेदसि” इति शेषः । देवजामेयः सूर्यं दह्युः गायत्र-
 मेन्द्रम् तत्रेयं महारात्रिके (द्वितीये) पथीये प्रशस्तुः सोत्रे
 (शस्त्रे) विनियुक्ता । हे इन्द्र ! त्वं सहस्रसः परेषामभिभ-
 वनसमर्थो बलात् अधिजातः । बलाज्जातोऽसि । अधिः
 प्रपन्नमर्थोनुवादकः । दृष्टादिवधहेतुभूताद्वलहेतोस्तत्त्वं प्रख्यातो
 सवीर्यस्यैः । अपि च ओजसः ओजोनाम बलहेतुहृदयगतं
 धैर्यं तस्मादपि त्वं जातोऽसि । हे वृषन् वसितः ! त्वं वृषेत्
 असि कामानां वर्धितैव भवसि इच्छन्तोऽस्मिन्नर्थे ॥ २ ॥

द्वितीयस्य “नीचा बन्धु घृतन्युतः । यो अस्मां अग्निवा-
 सुलधरं गमया तमः” इति शेषः । शासस्य भारद्वाजस्येयमार्थम् ।
 वैद्यस्य हविषो वाज्या । अनुष्टुप् ऐन्द्री । हे इन्द्र ! नः अस्मा-
 कम् मृधः संप्रामकारिणः शत्रून् (निषं० २-१७-२०)
 विजहि विनाशय । तथा घृतन्युतः घृतनाः सेना आत्मनं
 इच्छतः । युवत्समानानपि ताव नीचा नौचैः (नीचीनमवा-

१. येनानां स्वधभूता इन्द्रमात्रो नाम ऋषिकाः । तथाचानु-
 क्रान्तम्—“ईक्षवन्तीदैवजामय इन्द्रमात्रो गायत्र” इति ॥

कुलं यथा स्यात्तथा) यच्छ गमय “दाण् दाने” (भा० प०) जेद । “प्राप्ताम्ना-” (पा० ७-३-७८) इति दाणो यच्छादेशोऽन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र दाण् । एवमत्र दक्षतेरिति । यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति अभ्युपक्षपयितुमिच्छति । “दक्ष उपक्षवे” (दि० प०) तम् अधर्ं निरुद्धं तमः अभ्यकारं मरणलक्षणं गमया गमय प्रापय । छान्दसो वीर्यः (पा० ६-३-१३७) ॥ ४ ॥

अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्ष-
कृतानि स्तोत्रव्यानि ॥

युष्मत्प्रयोगैर्हि कथितस्तोतारः संबन्धन्ते । तद्यथा—

“मा चिद्वन्धि शंसत ॥”

(ऋ० सं० ५-७-१०-१)

“कणां अभि प्र गायत ॥”

(ऋ० सं० १-३-११-१)

“उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वम् ॥”

(ऋ० सं० ३-३-२१-१)

इति चैतान्युदाहरणानि । अत्राद्यस्य “सखायो मा रिष-
ण्यत । इन्द्रमिस्त्रोतां वृषणं सखां सुते मुहुडक्या च
शंसत” इति शेषः । प्रगायसेयमार्थं ब्रूहीती ऐन्द्री । त्रिवासी-
तिषु विनिवृत्ता । हे सखायः ! सनानख्यानाः स्तोतारः । मा
अन्यत् किञ्चित् अपि इन्द्रस्तोत्रादन्त्यस्तोत्रे विशंसत
निविशामिः स्तुतिमिच्छाम्यत । मा च रिषण्यत निधीयत ।
अख्यवीर्यस्तोत्रोच्चारणेनात्मनोर्हिंसायाऽभिलष्यत । अत्र “दुर-
स्वद्विगस्त्वुवृषण्यति रिषण्यति” (पा० ७-४-३६) इत्यनेने-
च्छात्र्यवयवजन्तोऽयं निपातितः । रिधिर्हिंसा “रिष हिंसायाम्”
(दि० प०) किन् । अत्र माचेतसापीच्छतान्यैवतान्तरमि”ति
दुर्गयाख्यानं मन्दम् । एवं सायणस्यापि । “भाहिंसितारो
भवत । अन्यवीर्यस्तोत्रोच्चारणेन वृषोपक्षीणा मा भवते”ति
हि तेन व्याख्यातम् । किं तर्हि ? सुते अभिपुते सोमे वृषणं
वर्धितारम् इन्द्रमित् इन्द्रमेव । स्तोता स्तोत स्तुत ।
संहितार्थां वीर्यः (पा० ६-३-१३७) गुणद्वन्द्वसः । सखा
सह संधीभूय सर्वे स्तोत्रादयः । हे प्रशस्त्रादयः ! (होतारः)
यूयम् उक्था उक्थानि राज्ञानि च । शेर्वा (पा० ७-१-
३९) इन्द्रविषयाणि मुहुः पुनः पुनः शंसत गदत । उक्थै-
रिन्द्रं स्तुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीयस्य—“क्रीळं वः शत्रोर्ं मार्सतमन्वीर्णं रथे शुभ्रम्”
इत्यादिः । चोरपुत्रस्य कण्वसेयमार्थम् । गायत्रं मास्तम् ।
कैलीनस्य हविषो यज्या । हे कण्वाः ! कण्वगोत्रोत्पन्ना मह-
र्षयः । यद्वा मेधाविनः ऋत्विजः । (निर्व० ३-१५-७) यूय-
मिमम् मार्सतं मरुदेवताकं शत्रून् बलम् (निर्व० २-९-७)

१. अत्रात्मन इत्यध्याहस्य कथंविदेतस्त्वुवोर्जं भवति ॥

अभि अभितः प्र प्रकर्षेण गायत स्तुभ्यम् । कीदृशं शत्र्वम् ?
क्रीळं विहरणशीलम् (यच्छत्रून्पि हृष्टाऽनारतं क्रीळसेव) ।
पुनश्च अनवीर्णम् अनावितमन्यत्र, लक्षप्रभावप्रयुक्तमेवेत्यभि-
प्रायः । यद्वा श्राव्य- (शत्रु-) रहितम् । अत एव शुश्रून्तरे
ब्राह्मणेन मन्वान्तरमेवं व्याख्यातम् “अनवीं प्रहीत्याह श्राव्यो
वा अवीं श्राव्यापनुषा” इति (तै० सं० ६-३-८) रथे शुभ्रं
खकीयरथेऽवस्थाप्य शोभमानम् । रथे स्थितं शोभिष्ठमिति
दुर्गः । एवं भूतं मत्तां बलमभिप्रायतेति वः युष्मभ्यं
“ब्रवीमी”ति शेषः ॥ १ ॥

तृतीयस्य “अश्वं राये प्रमुञ्चता सुदासः । राजा वृत्रं जङ्घ-
नव्यागपुगुगया यजाते वर आ दृष्टिव्याः” इति शेषः ।
विश्वामित्रसेयमार्थं त्रिहृदैन्द्री । हे कुशिकाः ! कुशिकगोत्रो-
त्पन्नाः हे पुत्राः ! यूयम् उपप्रेत अश्वस्यास्य समीपं प्रकर्षेण
गच्छत । तत्र गत्वा च चेतयध्वम् विजानीध्वमेतत् । यद्वा
अश्वरक्षिणः सावधानान्कुरुत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञ
आश्वमेधिकम् अध्वम् राये तस्य दिग्विजयेन धनलाभाय
प्रमुञ्चत उत्सृजत । राजा देवानां खामीन्द्रः वृत्रं कर्मविन-
कारिणमदुरं प्रागपाशुदक्षं पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु जङ्घनत्
सुदं जघान । “हव हिंसागस्योः” (अ० प०) इत्यस्य यङ-
लुकि “युगतोऽनुनासिकान्तस्य” (पा० ७-४-८५) इत्यभ्या-
सस्य युगागमः । तदन्तात्त्रिज्यागमः (पा० ३-४-९४)
तस्मादश्वमर्थं विमुञ्चतेति भावः । अथ अनन्तरम् पृथिव्याः
वरे उत्तमे देवयजनदेशे आर्यजाते समस्तास्य राजा यजेत ।
यजतेर्लैव्यावागमः (पा० ३-४-९४) ॥ १ ॥

एवमेतेषु युष्मद्वृणपदप्रयोगेषु संबन्धाः स्तोतारः । स्तोत-
व्यानि तु यानि देवतान्तराणि तानि परोक्षकृतानि संबन्धीनि ।
एवं लक्षणमन्त्रजातसुपेक्षितव्यम् ।

अथाध्यात्मिकय उत्तमपुरुषयोगाः ॥

उत्तमेन पुरुषेण या ऋचो युक्तास्ताश्च आध्या-
त्मिक्यः आत्मविषयकस्तुतिपरा देवितव्याः ।

अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना ॥ २ ॥

अथ च अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना या उक्तास्ताश्च
आध्यात्मिक्यः । अत्रापि यत्राहमिति सर्वनामपदं श्रूयते तत्रा-

१. निरुक्तपक्षेण चात्र दुर्गयाख्यानमेवम्—कुशिकाः स्तुति-
कोट्यार कत्विजः । उप प्र इत गच्छत । चेतयध्वं विजानीध्वमेतत्
यस्यैव राजा वृत्रं शङ्कं जङ्घनत् हतवान् प्राग० कू सर्वोद्धि विद्ध ।
अथ एवं सर्वैर्हन्ता अभिनो भूत्वा वरे श्रेष्ठे प्रदेशे पृथिव्या यजाते
यजते । ते यूयमेतदिशाय उपप्रगच्छत । उप प्रगल् चैतमाश्व-
मेधिकं अश्वम् प्रमुञ्चत उत्सृजत । विधानतः प्रोक्ष्याश्वमेधया-
गाव । योऽयमेतसिन्धुदासे—कस्यायनादे वरीते इति ॥

२. उपगमन्कोचितव्यमित्येवमर्थोऽस्यात्र सर्वत्र नैरुक्ते व्या-
ख्याने बोध्या ॥

विद्यमानमपि ह्युत्तमपुरुषसंबद्धमाख्यातपदमध्याहार्यम् । यत्र चोक्तमपुरुषसंबद्धमाख्यातपदं श्रूयते तत्राविद्यमानमपि “अहम्” मित्येतत्सर्वनामपदमध्याहार्यं संबन्धिषाब्दान्नयोरिति बोध्यम् ।

अत्राप्युदाहरणमाह—

यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठी लवङ्गं वागाम्भृणीय-
मिति ॥

यथा पतत् उदाहरणत्रयमाध्यात्मिकम् । इन्द्रोऽ०० मिति । इतिशब्द आध्यात्मः । “ज्वलितिकान्तवन्धः” (पा० ३-१-१४०) इत्यत्र यथा । तथाचैवमादि । एवमन्येऽपि आध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षितव्याः । इन्द्रः “वक्तेति” शेषः । वैकुण्ठी मन्त्रः । वैकुण्ठ इन्द्रोऽस्य वक्ता अस्तीति इतिमेलार्थाः । लवङ्गं द्वितीयं तस्यापि वक्ता इन्द्र एवेति व्यक्त्युपरिग्राह्य-विषयः । तृतीययन्त्रवागाम्भृणीयम् । एवमाख्याप्यते—विकुण्ठा नाम आसुरी बभूव । तस्याः किल तपसः प्रमावेणा-पल्लवमिन्द्र आजगाम । स वैकुण्ठी नाम बभूव । तस्यात्मस्तु-तिसंयुक्तमेवमादि मन्त्रा प्रादुरभूत् । “अहं शुर्वं वसुनः पूर्व-स्पतिर्नृंहं धनानि संजयामि दधत्तः । मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुपे विभजामि भोजनम्” (ऋ० सं० ८-१-५-१) इति पूर्वसूक्तेन (सप्तगुना) स्तुत इन्द्रो हृष्टः सनिद-मादिस्त्रुक्तत्रयेण स्वयमात्मानमस्तीत् । तस्मादेकगुणस्येन्द्रस्य वाक्यत्वात् “यस्य वाक्यं स ऋषि” परिभाषयेन्द्र ऋषिः । वैकुण्ठस्यैव स्तुयमानत्वात् “या तेनोच्यते सा देवते”ति परि-भाषयेन्द्र एव देवता । जगती । अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शब्दे विनियुक्ता । इन्द्रो ब्रवीति—अहम् इन्द्रो वसुनः धनस्य पूर्व्यः मुख्यः असाधारणः पतिः स्वानी छान्दसं सखम् । शुवम् अवयम् । भवतेर्लेखि “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शगो लुक् । “अवि शु-” (पा० ६-४-७७) इत्युवजदेशः । अङमावश्छान्दसः । तथा अहं शश्वतः । बहुनामैतत् (निर्घ० ३-१-५) बहोः शत्रोः संबन्धीनि धनानि संजयामि समित्येकीभावेऽप्ययम् । सदैव जयामि । किंच माम् एव जन्तवः प्राणिनो यजमानाः । हवन्ते आहवन्ति पितरं न पितरमिव पुत्राः । अहं दाशुपे हविषो दात्रे यजमानाय । “दाशान्साहान्मीदुधं” (पा० ६-१-१८) इति कक्षन्तो निपातः । “वसोः संप्रसारणम्” (पा० ६-४-१३१) इति वस्योलम् । यथाहं भोजनम् अर्धं धनं वा विभजामि विभज्य ददामीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयमुदाहरणम्—

“इति वा इति मे मनो गामर्थं सनुयामिति ।
कुवित्सोमस्यापामिति” ॥

(ऋ० सं० ८-६-२६-१)

१. तथा चानुक्रम्यते—“सप्तगुस्तुतिसंख्यं आत्मानमुत्तरैश्चि-भिरुदाहाराद्युवनेकावशान्तये विदुर्गौ सप्तमी चे”ति ॥

इन्द्रो लवरूपमाध्याय सोमपानं कुर्वन् तदानीं सृषिभिर्दृष्टः सन्नै स्वात्मानमनेन सूक्तेनास्त्रावीत् । अतोऽस्य लवरूपमापन्न इन्द्र ऋषिः स एव देवतोक्त्यायात् । वायव्री । लवो ब्रवीति इति वा इति । एवमेवव । (एवमेववप्रकारेण) मे मनः वर्तते । तत्प्रकारं दर्शयति—गामर्थम् गां कावर्थं च सनुयामः स्तोतुभ्यः प्रयच्छेयम् (तवाम्) इति । “षणु दात्रे” (तं ७०) आशंसायां छिद् (पा० ३-१-१३४) द्वितीय इति-शब्दो हैती । यतः कुवित् बहुवारमहम् सोमस्य सोमं व्यत्ययेन घषी (पा० ३-१-८५) अपाम् पीतवानसि “पा पाने” (भ्वा० प०) छुडि “गातिस्था-” (पा० २-४-७७) इति सिचो लृक् । अतोऽस्य गामर्थं च दत्ता । प्रत्युपकरिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

अथ तृतीयमुदाहरणं वागाम्भृणीयम्—

“अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैस्तु वि-
श्वदेवैः । अहं मित्रावरुणोभा विभर्म्यहमिन्द्राग्नी
अहमश्विनोभा” ॥ (ऋ० सं० ८-७-११-१)

अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाक्नाम्नी मैत्राविदुषी स्वात्मानम-स्तौत् । अतः सा ऋषिः । सचिरसुखात्मकः सर्वजगतः पर-मात्मा देवता । तेन हि एषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्वेषेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन वाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति । अनावेशपरिभाषया त्रिदुष्ट् । वाग्ब्रवीति—अहं सुखास्य द्रष्टी वाक् आम्भृणी यद्वाङ्म जगत्कारणं तद्ग्राभा भवन्ती रुद्रेभिः रुद्रेरेकादशभिः । इधंभावे तृतीया (पा० २-३-२१) । “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-९) त्वैसभावे एवम् (पा० ७-३-१०३) तदात्मना चरामि लोके । एवं वसुभिः अश्वभिरपि अहम् एव आदित्यैः दैवशात्मभिरपि । उत अपिच विश्वदेवैः विश्वेदेवैस्तदैवैर्देवैर्वा दशभिः । अहम् एव ब्रह्मीभूता मित्रावरुणा मित्रावरुणौ मित्रश्च वरुणश्चेति उभा उभौ अपि । “धुपां सुखम्” (पा० ७-१-३९) इति औक्त्वाकारदेशः । एवमेवऽपि । विभर्मि धारयामि । इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि । उभा उभौ अश्विना अश्विनौ अपि अहम् एव धारयामि । सवि हि सर्वं जगत् शुक्लो रजत-मिवाध्वस्यं सद्गुण्यते । माया च जगदाकारेण विवर्तते तादृश्या

१. तथा चानुक्रम्यते—“इति वै सप्तोमेन्द्रो लव आत्मानं दुषधये”ति ॥

२. तथा चानुक्रम्यते—“अहमद्यौ वागाम्भृणी तुष्टावात्मानः” मिति ॥

३. तथा चोक्तम्—“आदित्या द्वादश भोक्ता विभेदेवा दशं सृष्टाः । वसवश्चाष्टसंख्याताः षड्भिरशुश्रुता मताः” इति ॥

४. दुर्गस्तु—यभिः सद्गुणैः चरामि स्तुतिरूपेण । अहमेव मित्रावरुणोऽ०० विभर्मि हविषा । मत्पूर्वकं हविःसंप्रदानं सर्वं देवतात्म्य इत्यभिप्रायमाह ॥

मायया आधारलेनासहस्राणि ब्रह्मणः (सकाशात्) उक्तस्य सर्वस्रोतसिः ॥ १ ॥

**परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठाः ॥
अल्पश आध्यात्मिकाः ॥**

भूयिष्ठाः शास्त्रान्तरेषु बहवः । **अल्पशः** कश्चिच्च आध्यात्मिका लक्ष्यन्ते । आत्मानमेव स्तोतव्यमधिकृत्य वेदमियक्तास्त इह शास्त्रे आध्यात्मिका उच्यन्ते ।

अथापि स्तुतिरेव भवति ॥ नाशीर्वादः ॥

अथापि कश्चित् स्तुतिर्वीर्यः । तत्र पुनराशीर्वाज्या । किं कारणम् ? आशिषो ह्यर्थे स्तुतिः प्रयुज्यते । अत्रोदाहरणमाह—

“इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमि”ति यथैतस्मिन्नेते ॥ (ऋ. सं. १-२-३६-१)

प्रवोचम् । प्रवर्षीमि । लब्धेर् लुङ् (पा. ३-४-६) नु-इत्यनुये । अत्र हि स्तुतिरेव भूयते नाशीः । सा पुनर्योज्येति प्रतिपादितमनेन । तथा च सोऽस्माकमिदमभिमर्तं करोमिति योज्या तत्राशीः ।

अथापि आशीरेव न स्तुतिः ॥

अथापि कश्चित् आशीरेव न स्तुतिः । तद्यथा—
“सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं, सुवर्चा मुखेन, सुशुक्लर्णाभ्यां भूयासम्” इति ॥ तदेतद्बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु ॥

तदेतत् पूर्वलक्षणम् मन्त्रजातम् आध्वर्यवे यजुर्वेदे बहुलम् प्रायेण दृश्यते । याज्ञेषु च मन्त्रेषु कर्मकरणेषु । एतयोरेति वेदयोरिष्टाशीरेव भवति, न स्तुतिरेव केवला, यत्राप्याशीरेव केवला तत्रापि तस्यार्थस्य या देवतेष्टा तस्याः स्तुतिर्योज्या । किं कारणम् ? नष्टानभिष्टुता देवता आशिषं समर्पयति ।

अथापि श्रपधामिश्रापौ ॥

भवतः । तद्यथा—

“अद्यामुरीयु यदि यातुधानो अस्मि०० अथा स वीरैर्दशभिर्व्यूया००” ॥

(ऋ. सं. ५-७-७-५) इति ।

इत्येकमुदाहरणं द्वयोरपि । वसिष्ठः किल राक्षसत्त्वमिति सौदातेः अभियुक्तः । सोऽनवर्चा शपथं प्रतिपेदे । परं चाभि-

१. सौदासः ऐवमनो नाम राजा बभूव । स युयवां चरन् विचित्रक्षो अवाप्त । तस्मात्तावं प्रति प्रष्टुमशुभेण आत्मानं सदाविष्ठा राक्षो मुधानसं श्राद्धिने मांसान्तरेण सह मानुषमांसं पक्त्वा भोक्तुमांसाय ऋषिभ्याम् प्रवृत्तं । तेन च विज्ञानदृष्ट्या अभ्यमेवमशुभोभयं नृमांसमिति राजा शत्रो रक्षो भवेति । राज्ञिण शत्रोऽकारत्वेनैव शत्रो भव । तथोक्तः स प्रति प्राह अद्यामुरीयेति कथा पुराणेषु प्रसिद्धा ॥

शशाप । तत्रार्थेन शपथोऽर्थेनाभिशाप उच्यते । इत्युभयोः प्रतीकमात्रमन्यत्तत् बाध्यकारिण । मन्त्रस्त्यमित्यमुषु पठ्यते—
अद्यामुरीयु यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्ततप पूर्वस्य ।
अथा स वीरैर्दशभिर्व्यूया यो मा मोचं यातुधानेसाह ॥ इति

इयं वसिष्ठस्यार्थं विष्टुप् । रक्षोहृणाभिन्नासौमो देवता । तथा चातुक्रान्तम् “इन्द्रसोमा पञ्चाधिकेन्द्राक्षोमं रक्षोमं शापाभि-
शापप्रायं षट् सप्त वा जगत्” इत्यादि । वसिष्ठो ब्रवीति—
अस्मि इत्यहमर्थमव्ययम् । अहं यदि यातुधानः राक्षसः स्यात् तर्हि **अद्या** अचैव **मुरीय** भिये । यदि वा कस्यचिदपि **पूर्वस्य** मनुष्यस्य **आयुः** जीवितं राक्षसो भूत्वा ततप प्रमादेनैव तस्यैव हिंसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमय भिय इत्यन्वयः । **अथा** अथ पुनर्यातुधानमेव सन्तं मा मां यः लं ख्यं राक्षसो भूत्वा मोचयन् अतृप्तं यातुधान इति एवं संनोध्य आह उक्तवानि । स लं दशभिः अभैकैः वीरैः पुनैः । उपलक्षणमेतत्सर्वैर्यजुभिः वियूयाः मितुक्तो भवे ॥ ५ ॥

अथापि कस्यचिद्वावसाचिख्यासा ॥

भावस्य अर्थस्य आचिख्यासा आख्यातुमिच्छा मन्त्रेषु भवति । तद्यथा—

“न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि” ॥

(ऋ. सं. ८-७-१७-२)

“तम आसीत्तमया गूढमन्त्रे” ॥

(ऋ. सं. ८-७-१७-३)

इति । अस्य “न राभ्या अहं आसीदमुक्तेः । आनीद्वृत्तं स्वधया तदेकं तस्माद्वाग्यस्य पुरः किंचनास” इति शेषः । प्रजापतेः परमेष्ठिन आर्षम् ॥ **तम आसीदिति** च त्रिष्टुप् भावैष्टम् । ननुक्तस्य (पूर्वमन्त्रे) प्रतिसंहारस्य संहर्तृपक्षलात् एव संहर्ता भूत्युच्यते इत्यत आह—**न मृत्युरासीदिति** । तर्हि तदानीम् प्रागुत्पत्तेरस्य जगतः **मृत्युः** । इत्ययं व्यपदेशः (व्यवहारः) न आसीत् मर्त्यलैवाभावात् । ननु यदि स नासीत्तर्हि तदभावकृतम् अमृतम् (अमरणम्) प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि स्यात्तत्राह **अमृतं न तर्हि** तर्हि तस्मिन्प्रतिसंहार-काले नाप्यमृतमिति व्यपदेश आसीत्, मृत्योरभावादेव । इतरे-

१. अत्र ब्रह्मदेवतायाममुक्त्यते—“सर्वसरं तु मण्डूकानैवद्वार-
सोमं परं तु मृतं । ऋषिर्दश रक्षोमं पुनश्चोक्तपविष्टुतः । इते पुनश्चैव कुडः सौदासैर्दुःखितस्तादे”ति । अतो रक्षोनिर्वाणमेने-
तत्पूज्यं जान्यं श्रेयमष्टुक् ॥

२. तेनात्र पारोक्ष्यं स्वकिंवायामपि सूत्रपादं भवति ॥

३. परमात्मास्य देवतेत्यर्थः । स ह्यत्र (सूक्ते) प्रतिपादितानां विषयादिभावानां सृष्टिसिद्धप्रकट्यादीनां कर्तेति । भावो भवनं सृष्टिस्तत्र वृत्तः प्रवृत्तो भाववृत्तः ।

४. अयं भाष्यः—लंबेणां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुत्वं सर्वं कर्तुं यदोपयुक्तमासीत्तदा भोगाभावादिप्रयोजनमिदं जगदिति

तप्रापेक्षया हि मृत्युश्चामृतं च व्यपदिश्येते । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह—**न एव रांस्याः अह्नः च प्रकृतः प्रधानम् आसीत् ।** एते अपि ह्यहोरात्रे यतो भगवतो विवस्वत उद्यात्स्वमाभ्यामुपलक्ष्येते, तदभावे ह्येते अपि नास्मात्स्युपपद्यते । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासस्तु संवत्सरप्रभृतिकः सर्वैः कालः प्रस्थाख्यातः । आह—अथ किमासीत् ? इति उच्यते । **तत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं (अविशिष्टमप्रज्ञातं) ब्रह्मतत्त्वम् एकम् एव सर्वशक्तिमत् आनीत् प्राणि-तवत् “अन प्राणने” (अ० प०) छद्म् ।** तत्कार्यकारणभावात् । नन्वेवं प्राणनकर्तृजीवभावापचर्यैव ब्रह्मणः सर्वं स्यात् न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः, “अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध” इति तस्य प्राणसंबन्धाभावात् । तत्राह—**अवातम्** इति । **अयमाशयः—**आनीदित्यत्र धात्वर्थः क्रिया, तत्कर्ता, तस्य च भूतकालसंबन्ध इति व्योमार्थः प्रतीयन्ते, तत्र समुदायो न विधीयते—यथा—“अमयेष्टाकपाल” इति । येन ब्रह्मणः सर्वं न स्यात्किं तर्हि ? अनेन कर्तृत्वमनूय भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते । यथा—“दप्ता जुहोती”ति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानं, तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते । तद्विधेयानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽनेन कर्तृत्वेनेदानीन्तनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयते इति न कश्चिदोप इति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणो मायया सह संबन्धाभावात्साक्षात्तमिमता स्वतन्त्रा सद्गुणा सत्त्ववजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवामिमेवेति किं नो सदिति निषेधः, तत्राह—**स्वधयेति ।** सांख्यिन्मीयते प्रियते आश्रित्य वर्तत इति स्वाभावात् माया तथा

परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते, तस्यैव स मृत्युः सर्वं जगत्संहारत इति किमनेन मृत्युना संहर्ता, तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाग्निश्वेत कठैराज्ञायते—“यस्य ग्राह च क्षवं चोभे भवत ओदतः । मृत्युर्ध्वसोपसेचनं क इत्या वेद यत्र स” इति ॥

१. कथं तर्हि नोसदासीत्तदानीमिति (पूर्वमन्त्रे) कालवाची प्रत्ययः ? उपचारादिति ब्रूमः । यथेदानीन्तननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकत्वात् मायापि तदवच्छेदहेतुर्निरति अवच्छेदकत्वस्याप्येना-कालेऽपि कालवाची प्रत्ययः ॥

२. पतञ्जलस्य कथं नूतितम् । दुर्गस्तु—अवातमानीत् अनिति प्राणित्यर्थः । स हि कार्यकारणभावे परमात्मनि वा प्राणन-शक्तिः सा पञ्चधा भिद्यमाना प्राणापानादिभावमापद्यते । तदभावे न वातोऽस्तीति अवातमनित्युपपद्यते । स्वभावा अग्नेन अग्निश्वेत परमात्मनि वा अन्नशक्तिसत्त्वा निमित्तभूतया प्राणित्युत्प-दविध्यते । तत् ब्रह्म । आह—किमन्यदपि ततः परस्तात् किञ्चि-दासीत् ? नेच्छुच्यते, तस्मात् इ अन्यत् न परः परस्तात् किं च न आस किञ्चिदप्यासीत् । इदमेव तावदतिक्रान्तसर्वविशेषं ब्रह्म व्यपदेष्टुमशक्यमतोऽपि परस्तात्किमन्यद्द्विष्यतीत्यभिप्राय इत्याह ॥

तद्ब्रह्म एकमविभागापेक्षमासीत् “सहस्रकोऽप्रधाने” (पा० २-३-१९) इति तृतीया सहस्रशब्दयोगाभावेऽपि सहस्रार्थयोगे भवति “बृद्धो यूना—” (पा० १-२-६५) इति निर्देशात् । अत्र प्रकृतिप्रत्ययभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते । यद्यप्यस-हस्रस्य ब्रह्मणस्त्वया सह संबन्धो न संभवति । तथापि तस्मिन् विषया तत्सहस्रमपि संबन्धोऽप्यव्यस्यते, यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन सद्गुणत्वमपि तस्याः प्रस्थाख्यातम् । ननु यदि माया ब्रह्मणा सहाविभागमापना तर्हि तस्या अनिर्वाच्यलक्षण-गोपि तत्प्रसङ्ग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तमानीदवातमिति, ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसङ्ग इति कथं नोसदासी-दिति (पूर्वमन्त्रे) सत्त्वप्रतिषेधः ? । मैवम् अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांसाक्षात्तनिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सर्वं च प्रतिपादितम् । ननु दृश्यदृशमिति द्वावेव पदार्थौ आनी-दवातं स्वपेयेति । तौ चेदहोकिमेते तत्किमवशिष्यते यन्नासी-दत्र इत्यादिना (पूर्वमन्त्रेण) प्रतिषिध्यते, तत्राह—**तस्मा-दिति । तस्माद्** तस्मात्सहस्र पूर्वोक्तमायासाहित्याद्ब्रह्मणः अन्यत् किञ्चन किमपि वस्तु भूतमौतिकात्मकं जगत् नास्ति न बभूव । “छन्दस्तुभयथा” (पा० ३-४-११७) इति छन्दः सार्वधातुकलादत्तेर्भावात् । ननु तदानीमन्यस्य सत्त्व-निषेधो न शङ्क्यः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वात् निषेधोपयोग इत्यत आह **पर इति । परः** परस्तात् सृष्टेरुत्पत्तिं वर्तमानमिदं जगत् तदानीं न बभूवैत्यर्थः । अन्यतोऽप्यस्या क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयमुदाहरणमविख्यासायांवेवाह—

“तैम” इति । अस्य “स्रक्तेतं सखिलं सर्वमा ब्रह्म । तुच्छयेनाभ्यर्षि हितुं यदासीत्तत्सुखममिद्विना जायतेकम्” इति शेषः । ननुकप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत्कथं तर्हि तस्य जन्म ? जायमानस्य जतिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् । कारकं च

१. एषा च पदावृत्तिर्येतंबन्धाभिविज्ञेसात् ॥

२. दुर्गस्तु—अग्रे प्रावृष्टेरन्येनैव तमसा गूढं निगूढम-विशिष्टम् अप्रकृतम् अप्रज्ञातम् तम आसीत् तदा हि न दृष्टा, न दर्शनम्, नापि दृष्टयोऽर्थ आसीदित्यभिप्रायः । सांख्यास्तु तम-शब्देन प्रधानस्याप्यप्यं गुणवयवसुखमात्मनिष्ठमिति । तसि हि परमार्थं सूत्रमत्रोक्तं—“तम एव स्वयिदमेव आसीत्” “संख्ये-मिति श्रेयश्च एव प्रथमोऽव्यवर्तत” इति । सखिलं—सद्भावे कीन्-सर्वमिदं जगत् सन्मात्रस्यैव भावस्योपरि कीनमासीत् । तुच्छयेन तुच्छेन सूक्ष्मीभूतेन पदमण्डपस्थानीयेन कर्मणा, यद्—अपिचितं इदमेव जगत् आसीत् सर्गकालपेक्षितमनादिमन्वात्संसारस्य । तपसः—तस्यैव कर्मणः महिना महिना महामाग्येन कारणा-वस्थायां एकमपि तत्—अनेकधा उपस्थितं सर्गकाले प्रतिनियत-कर्मोपयोगार्थमजायत इति ॥

कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्यावश्यंभावात् । अथैतदोषपरिजिहीषया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते, कथं तस्य जन्मात् आह—**तमसा गूढतममग्र** इति । अग्रे लुब्धे प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् तमसा गूढं यथा नैष तमः सर्वं पदार्थजातमाहुणोति तद्वत् आत्मतत्त्वस्यावरकलान्मायापरसङ्गं भावरूपाज्ञानमार्गं तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृत्तं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवत्याच्छादकात्तस्मात् । तमसो नामरूपाभ्यां यदाविभवं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यसुरपथत इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते तत्कथं नासीद्गज इत्यादिनिषेधस्तत्राह—**तम आसीदिति । तमः** अभावकरुणानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनो यतः सर्वं जगत्प्राक् तम आसीत् अतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकलादावरकं तमः कर्तुं आवायंस्याजगत् कर्म, कथं तयोः कर्मकर्त्री-त्वादात्म्यं तत्राह—**अप्रकृतमिति ।** अप्रकृतमप्रज्ञायमानम् । **अयमर्थः**—यद्यपि जगत्तत्समस्य कर्मकर्तृभावो यौक्तिको विद्यते, तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विसर्गं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् । अत एव मनुना स्मर्यते—“आसीदिवं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देशं प्रद्युप्तमिव सर्वत” इति । कृतो वा न प्रज्ञायते ? तत्राह—**सखिलम्** “सर्वं गतं” (भा० प०) लोणादिक इलच् । इदं इयमानं सर्वं जगत् **सखिलं** कारणेन सञ्जतमविभागापन्नम् आः आसीत् । अत्रोक्तं हि “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-३-१७) इतीकभावे “हल्बहुलं छन्दसि” (पा० १-१-६८) इति तिलोपे “तिप्यन्तलेः” (पा० ८-२-७३) इति पठ्यदासात् वकाराभावः । यद्वा सखिलमिति लुप्तोपमम् । सखिलमिव, यथा क्षीरेणाऽविभागपथं नीरं दुर्बिज्ञानं, तथा तमसाऽविभागपार्थं जगत् न संशयविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्ररूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमिति वृच्छेन तमसा क्षीरेण नीरलेखाभिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरबहुलवदित्येवोच्यते, तर्हि दुर्बलस्य जगताः सर्वसमयेऽपि नोद्भवसंभव इत्यत आह—**तुच्छयेनेति ।** आधु आसमन्ताद्भवतीत्याधु **तुच्छयेन** छान्दसो यकारोपजनः । **तुच्छेन** तुच्छकरणेन सदसद्विलक्षणेन आधुकरुणाज्ञानेन अपरिहितं छादितं यत् कार्यजातम् आसीत् । एकम् एकीभूतम् कारणेन तमसाऽविभागज्ञां प्राप्तमपि तत् कार्यजातं तपसः स्रष्टव्यपर्यलोचनरूपस्य “तप आलोचने” (भा० प०) महिना माहात्म्येन अजायत उत्पन्नम् । तपसः स्रष्टव्यपर्यलोचनरूपतः चान्यत्रान्नायते “यः सर्वज्ञः स सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तप” इति ॥ ३ ॥

अथापि परिदेवना, कसाच्चिज्ञावात् ॥

१. सालव्याद्धिरिति ॥

२. चादेराकुतिगणत्वद्वान्नपदोक्तं निगमपदमेव गमकम् ॥

तथा—

“सुदेवो अथ प्रपतेदनाद्वत्”

(ऋ० सं० ८-५-३-४)

“न विजानामि यदि वेदमस्मि” ॥

(ऋ० सं० २-३-२१-२) इति ।

इति । एते उदाहरणे । तत्राथस्य “परावर्तं परमां गन्तुवा षे । अथ शर्यात् निर्गतेरुपस्थेऽथैतं वृका रमसासौं अयुः” इति शेषः । पुरुवरस आर्यं विद्मत् । परिदेवना । पुरुवरस उर्वरसा सहोक्तिप्रत्युक्तिरूपे इयं पुरुवरस उक्तिः । परिद्वनः स उर्वशीमाह—हे उर्वशी ! स सुदेवः शोभनो देवैः स्वात् यस्त्वया वित्युक्तो मृगुपेगातात् अनाद्वत् अनावर्तमानः अथ एव प्रपतेत् अथवा परमां परावर्तं द्रष्टुं द्रष्टव्यं दूरतरं देशं गन्तव्यं गन्तुं “तुमर्थे—” (पा० ३-४-९) इति तवै प्रत्ययः । अनावर्तमानः प्रपतेत् महाप्रस्थानं कुर्मथिलयर्थः । अथ गला सूतः सन् निर्गतेः भूमेः (निषं० १-१-११) उपस्थे उपरि शयीते । अथा अथ एनं तामवस्थामापन्नं वृकाः विकर्तिताः श्वरुगालदयः रमसासः रमस्तेषां वेगवन्तः । अहं भक्षयेयुः । अहं तु न हृदये किंतु स सुदेवो यस्त्वया वित्युक्त एतामवस्थामानुयाधिलेखनेषां परिदेवना ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयस्य—“निपयः सन्नद्धो मनसा चरामि । यदा मार्गान् प्रथमुजा कृतस्यादिद्वं वाचो अश्रुवै भ्रुगमुस्ताः” इति शेषः । दीर्घतमस आर्यं विद्मत् । अथवागीधे सूते । विश्वे देवा देवता । अहमेतत् न विसर्गं जानामि यदि वा इदमस्मि कारणं परं ब्रह्मात्म्यम् । अथवा इदं तत्कार्यं द्वैतमस्मीति । अनयोः कार्यकारणयोर्द्वैतद्वैतयोरन्तरावर्तमानः निपयः अन्तर्हितः (निषं० ३-२६-१) अविवक्षा । सन्नद्धश्च । अनेकैः संश्लेषग्रन्थिभिः । मनसा उभे अपि द्वैताद्वैते चरामि गच्छामीत्यर्थः । एवं सति यदा मा आ अगन्तुं नामागच्छेत्

१. संश्लेषोत्थापनापरिदेवनेति दुर्गः ॥

२. चुकीडः पतिरिति सायणः ॥

३. स हि निरिभूमिं समारम्भ पतनमुच्यते । देहत्यागना ॥

४. यद्वा निर्गतेः पापदेवता तस्या उपस्थे उत्तङ्गे सन्निधौ श्रितोभिलष्ये इति सायणः ॥

५. रमसिति वेगोऽभिधीयते ततश्च “अश्रे आदिभ्योऽच्” (पा० ५-२-२२७) इति लवर्ध्वेऽच्प्रत्यये रमसात् एव रमसासः “आञ्जसेरद्ध्व” (पा० ७-२-५०) इति जसोऽनुनासिकः ॥

६. अथ वामलेति द्विपञ्चाशद्वचनमनं सृष्टं देवैर्धर्ममन्त्र । अथेयमनुक्रमणिका “अथ द्विपञ्चाशद्वचनं स्वेतस्त्वथोत्थापन-प्रतिवाक्यान्वयत्र प्रायेण ज्ञानमोक्षाक्षरप्रसंसा ये” । अथ कृत्वाधुक्त्वं विनियोगं शून्यक आह—“स्तेयं कृत्वा दिशो मोहाभिरात्रोपोषितः शुचिः । सृष्टं जन्वास्वस्वामीधं क्षिप्रं मुच्येत किञ्चिद्वात्” इति ॥

प्रथमजा बुद्धिः । सा हि सर्वेन्द्रियैश्च प्रथमं जायते । अतस्तस्य भगवत आदिशस्य स्वभूता, तस्य हि प्रकृष्टा बुद्धिः प्रहीणसर्व-संज्ञाया, तथा सर्वैरिन्द्रियैश्च परितोऽपि किमहं कारणतत्त्व उत द्वैतसत्तल इति । ततः आदित् अनन्तरमेव । अस्याः कृत्स्नप्रज्ञातायाः वाचः भागम् अहम् अश्रुवे अधुयाम् । यदियं कृत्स्ना वागभिवदति तत्सर्वमहमाधुयामिदमर्थः ॥ २ ॥

अथापि निन्दाप्रशंसे भवतः ॥

मन्त्रेषु । तथा—

“केवलधो भवति केवलदी” ॥

(ऋ० सं० ८-६-२३-१)

१. साधनस्वेतामिष्य व्याचक्ष्यो—अहं यदि वैदं—वददीदं विश्वम् अस्मि—कृत्स्नप्रज्ञोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपाशमपरमार्थं स्वत्वा सर्वानुगतोऽस्मि । योऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न विजानामि विविच्य नास्तीतिष्ठम् । परं शास्त्र-जनितमिन्द्रियमस्मीति विज्ञानं न जातं अविचिन्त्यहमिदमर्थः । कार्यकारणयोरेककृत्स्नप्रज्ञस्यापि ब्रह्मानन्त्यत्वेन ब्रह्मकत्वावगमे प्रपञ्चातमपि स्वस्वरूपमेव भवति । “इदं सर्वं यद्वयमात्मा, ब्रह्मैवेदं सर्वं, आत्मैवेदं सर्वं, स ईशत बहूनां प्रजादेवे”त्यादि-ह्यस्मिन् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमस्तीतिज्ञानात् “तदनन्वत्वनार-भणशब्दादिभ्यम्” हलाधुपपत्तिमिश्रं प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्त्यत्वं सिद्धम् । यथा इवशब्द उपमार्थः यदि च यद् परोक्षज्ञानं सर्व-कार्त्तव्यरूपमानुभविकमस्ति तद्वि तद्वैदवाहमसि इदं सर्वमह-मस्मीति ज्ञानं न जातम् अपि स्वेतवार्ताप्राप्तिकभूतमानुभविकं सावीर्यं यदस्ति तन्न विजानामि न प्रातोऽस्मि, शास्त्रजनितं सावीर्यं जातं न ह्यनुभविकमिदमर्थः । तत्र कारणमाह—यतोऽहं निष्पद्यः । अनादितनामैतत् । अनादितः मूढचित्तः । चित्त-प्रत्ययप्रवणामावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । अवोपपत्तिमाह—सत्रजः अधिकाकामकर्मभिः सम्पन्न बद्धो वेष्टितः । अत एव मनसा युक्तः भावनासहिष्णुना बहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः संचराणि संसारे । अथवा मनसा सन्नद्धशराभि हिन्दियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि न सावीर्यं जानामीति परिदेवते, ××× बहिर्मुखचेतसः विरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यव श्रूयते—“पराधि-खानि व्ययुतल्यमभूत्तासात्पराश्च पश्यति नान्तरात्मनम्” इति । तर्हि कदैतद्भवतीत्याह—यदासा आगन्—जागमिष्यति तदा कित-दित्युच्यते—अतस्त—परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमज्ञाः प्रथमो-त्पन्नः चित्तप्रत्ययप्रवणजनितोऽनुभावः स यदा मां प्राप्नोति आदित्—अनन्तरमेवाव्यवधानेन अस्या वाच एकात्म्यप्रतिपादि-काया उपनिषदाचः यद्दि वैदमस्मीत्युक्ताया वा भार्य भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्त्यं परं ब्रह्म पदम् अश्रुवे प्राप्नोमि, चित्तस्य बहिर्मुखतां परिलब्ध्यान्तर्मुखतैव दुःखं यदा । सा यदा स्वात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशक्तं भवति । पश्चादिलम्बानाभावात् । यथा गिरिशिखरात् पतने पाषाणोऽविरुग्मेन पतति तद्वच्चित्त-प्रत्ययसुखस्य दुःशक्तत्वमिति तत्रैव श्रूयते—“कथिदीरः प्रलया-त्मानमेच्छदाहृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” इति ॥

४४ ति०

“भोजस्येदं पुष्करिणीं वेश्म” ॥

(ऋ० सं० ८-६-४-५)

इति—एते उदाहरणे । तत्राद्यस्य—

“मोघमर्चं विन्दते अर्चयेताः तस्यं ब्रवीमि वृथ इत्यतस्यं । नार्यमणं पुण्यं नो सखायम् ॥”

इत्यादिः । मिथुनामाश्रितसत्त्वस्येदमार्थं मिथुर् । अददतो निन्दा । अर्चयेताः अर्पकृष्टज्ञानः (दावे प्रकृष्टं चेतो मनो यस्य न भवति सः) मोघं वितथम् । अन्नम् विन्दते प्राप्नोति । “विदुः लाभे” (तु० उ०) “शे सुचादीनाम्” (पा० ७-१-५९) इति नुमागमः । इदं सत्यं यथार्थमेवेति ब्रवीमि ऋषिरहं वदामि । न केवलं व्यर्थं एवाजलाभस्तस्य (अदातुः) किं तर्हि ? सः अन्नलाभः तस्य अदातुः पुरुषस्य वृथ इत् वृथ एव । वरमलब्धं तेनान्नमिसमिप्रायः । अन्नं परामृशतस्तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात्पुच्छिता । यथा “गिरणौ—” (पा० १-३-६७) इत्यत्र यत्कर्म स कर्तते । किं पुनः कारणं मोघमसर्वं विन्दते ? इति । न अस्मी अर्थमणम् आदित्यम् । उपलक्षणमिदं सर्वान्देवानयमादीन् पुण्यति हविः प्रदानेन न पोषयति नो नापि सखायं समानस्थानं मनुष्य-मभ्यागतमस्तिपि मित्रवर्गं च पोषयति । “पुष पुष्टौ” दैवा-दिकः । यच्छब्दाध्याहारादनिघातः (पा० ८-१-६६) यत एवमतो यः केवलदीर् आत्मनैव केवलमन्नमस्ति न देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति । अदेः “सुष्यजातौ—” (पा० ३-२-७८) इति णिनिः । “अत उपधायाः” (पा० ७-२-११६) इत्युपधाक्षणा वृद्धिः । केवलमसाक्षिकमर्चं भुञ्जानः केवलधो भवति केवलपराभागभवति । अद्यमेव केवलं तस्य शिष्यते नैहिकं नामुष्मिकमिति । तथाचोक्तम्—“भुजते ते त्वं पापा ये पचन्त्यात्मकारणादि”ति । तस्मात्सत्येन यथा-कथंविधाव्यमेवेति भावः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्य—

“भोजयायुं संयुज्यन्त्यां भोजयायस्ते कुप्याः शुम्भमाना । भोजस्येदं पुष्करिणीं वेश्म परिरुक्तं देवमानवे चित्रम् ॥”

इति स्वल्पम् । दक्षिणा नाम प्रजापतेर्दुहिता, तथा सूक्त-मात्मनः स्तुतिबंधं दृष्टम् । तत्रैवा त्रिष्टुप् । दातृप्रशंसा । भोजाय राहे (दावे) आशुं शीघ्रगामिनम् अश्वं संयु-जन्ति संमार्जयन्ति (सम्प्रगल्भयन्ति) परिचारकाः । “मृग-शौचालङ्कारयोः” (तु० उ०) आशुवीर्याणिजभावे रूपम् । किंचासौ भोजाय कन्या कन्यात्वेनात्र सन्निकर्षादस्मिन् यौवनं लक्ष्यते, अभिनवयौवना शुम्भमाना शरीरावयवविशे-षशोभया वल्लालङ्कारशोभया च, शोभमाना स्त्री “शुम्भ शोभायै”

१. न ह्यसत्येन प्रलयेनाददति भावः ॥

२. तादर्थ्यं चतुर्थी । दुर्गस्तु—भोजाय उद्भवनायैवाम्बान्वरान-पास्य शुम्भमाना—स्वच्छता शोभमाना कन्या आसी स हि तामर्हतीत्यर्थ इत्याह ॥

(तु० प०) लटः शानच् । पदव्यत्यय आर्षः (पा० ३-१-८५) आस्ते । तथा भोजस्य दातुरेव इदं हृदयाद्वाक्यं वैश्वमरुहं भवति । कीदृशम् ? पुष्करिणीव पुष्कराणि पद्मानि यस्यां सन्तीति पुष्करिणी “अत इजिदनी” (पा० ५-२-११५) इति मत्वर्थाय इनिः । जीप् । “पुष्करं खेऽन्तुपययोः” इति मेदिनी । सरसी । सा यथा पद्महंसादिभिरलङ्कृता भवति तद्वत् । परिष्कृतम् वितानादिभिरलङ्कृतम् । परिपूर्वस्य करोतेर्भूषणार्थं संहितायां सुवागमः (पा० ६-१-१३७) “परिनिविभ्य-” (पा० ८-३-७०) इति ध्रुतः सत्य षत्वम् । तथा देवमानेव देवमार्षं विमानमिव “सुपां सुहृत्-” (पा० ७-१-२९) इति शोराकारः । चित्रम् चायनीयं मनोहरम् । तदेतत्सर्वमन्यस्य जन्मान्तरप्रतिविशिष्ट-दक्षिणासहितात्मनोऽभ्येभ्यः कर्मभ्यः सकाशात् फलातिरेक्यमित्येवमेवा दक्षिणाप्रशंसा ॥ ५ ॥

एवमक्षरुक्ते श्रुतनिन्दा च कृपिप्रशंसा च ॥

यथोक्तमन्त्रद्वये निन्दा प्रशंसा च । एवम् अनुना प्रकारेण अक्षरुक्ते अनुपदं निर्देक्ष्यमाणे श्रुत००सा च भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थमाह । तथा च निगमः—

“श्रुक्षैर्मादीव्यः कृपिमिच्छुस्व वित्ते रमस्व ब्रह्ममन्यमानः ।
तन्न गार्वः कितवु तन्न जाया तन्मे विचरेत् सन्तितयमयैः ॥”
(ऋ० सं० ७-८-५-३)

भूजवांशामालुपुत्रस्तस्येयमार्षं मिष्टुप । हे कितव ! अक्षरु-देविन् । “धृतोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधृतौ श्रुतकृत्समाः” इत्यमरः । अक्षैः पार्श्वैः । “अक्षास्तु देवनाः पाशाकाश्च ते” इत्यमरः । मा दीव्यः धूर्तं मा कुरुष्व । इत्यत्र देवत्वप्रतिषेधः । तत्र हि बहवोऽनर्थाः सन्ति । कृपिमित् कृपिमेव कृपस्व कुर्व । इति कृपिविधानम् । तस्यां हि बहवो गुणाः सन्ति । वित्ते कृष्या सम्पादिते धने स्वल्प एवोपाजिते बहु एतदेवेति मन्यमानः रमस्व रतिं कुर्व । मा वित्तलोभेन वीर्य्यः । निजमपि वित्तं हारयिष्यसि । कृषिं पुनरेतस्मात्कारणात्कृष्व । तत्र तस्यां कृषौ गावः सन्ति । तत्र तस्यां च जाया स्त्री भवति । तत् एतद्वैरहस्यं मे मह्यं सन्तिता सर्वस्य प्रेरकोऽयं दृष्टिगोचरः देवः । अर्थः ईश्वरः स्वामी । “अर्थः सामिवैश्ययोः” (पा० ३-१-१०३) इति निपातः । सर्वैः वि श्रुतिस्त्वनुज्ञासन्धारणे विविधमनेकप्रकारमा चष्टे आह्मशातवान् । उभे अपि हि इमे श्रुतिस्त्वृती मन्त्रादिद्वारेणादित्यान्तरपुरुषप्रभव एव, अत इदमुक्तं सवितैवैतन्मे विचष्ट इति ॥ ३ ॥

एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्कृषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥३॥

एवम् अनेन प्रकारेण । उच्चावचैः अनेकभेदैः । “उच्चावचं

१. सायणस्तु—हे कितव ! ब्रह्म मन्यमानो विश्वासें कुर्वस्व-मदैर्मा दीव्य इत्येवं व्याख्यव ॥

नैकभेदम्” इत्यमरः । बहुभिरथवा प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यमैर्मन्त्राभिव्यक्तिनिदानभूतः । मन्त्रदृष्टयः मन्त्रदर्शनानि । विद्यमानानामेव हि मन्त्राणामुपयो येन केनचित्प्रसिद्धेन निदानभूतेन निन्दाहर्षयोक्तप्रशंसदिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति न तु कर्तार इति भावः ॥

तद्व्याप्योक्तमण्यां निदानमार्षं चोभयमुपेक्षितव्यम् । परिज्ञातार्षं—निदानो हि सुखमनेकविषयं मन्त्रार्थमवबोद्धुं शक्नोतीति । तदेतदिह लक्षणोद्देशतो भाष्यकारेण प्रवृत्तम् ॥ ३ ॥

तथेऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा ॥

हैतदुक्तम् “यत्काम ऋषिर्वैसां देवतायामार्षपस्यमिच्छ-स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स मन्त्रो भवति” इति । तदेतत्प्रकटदेवतालक्षणेऽपि मन्त्रेषु मन्त्रदेवतालक्षणमुपपद्यते । ये खनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्रास्तेषु देवताः कथमन्वेष्टाः ? इत्येतद्विचार्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । ये अनादिष्टदेवता अनादिष्टा अनुक्ता देवता लिङ्गभूता यत्र तथाभूता मन्त्रास्तेषु । देवतोपपरीक्षा देवतायाः उपपत्तिः परीक्षा । “अतः परं वार्तयत” इति वाक्यशेषः ।

यदेवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा, तदेवता भवति ॥

स यज्ञः अग्निघोमादिः । यदेवतः वा देवता अस्मिन्स्थाविषः । तत्र विनियुक्ता अनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्रा अपि तदेवताः नायसिन्वा देवता वेत्तिष्येयं विधा भवन्ति । अयमर्थः—“आग्नेयोऽग्निघोमः” इति श्रुते । तत्र (अग्निघोमे) योऽनादिष्टदेवतालिङ्गो मन्त्रो विनियुक्तः स्यात्स आग्नेय एव वेदितव्यः स्यात् इति । “प्रकरणाद्वि सन्दिग्धदेवतेषु देवतानियम” इति न्यायः । यज्ञाङ्गं वा । प्रातःसवने यो विनियुज्यते स आग्नेयः । यो माध्यन्दिने सवने स ऐन्द्रः । यस्तुतीयेसवने स आदित्यः ॥

आथान्यत्र यज्ञात् ?—॥

अथ यज्ञात् अन्यत्र मन्त्रेषु देवतापरिहानं कथम् ? इति पूर्वपक्षसूत्रम् । अयमर्थः—अथ पुनरन्यत्र यज्ञाद्ये धर्तन्ते मन्त्राः । येषां ह्युच्छन्नः प्रयोगः । “उच्छन्नयज्ञो वा एषः” इत्युच्छन्नतामपि तस्य दर्शयत्येव ब्राह्मणम् । तेषुच्छन्नप्रकरण-प्रयोगेषु वाचकलोमप्रयोगवित्तियोपकल्पेषु “किं ब्राह्मणस्य पितरं पृच्छसि किं तु मातरं, श्रुतविदस्मिन्वेयं स पितामहः” इत्येवमादिषु कथमन्वेष्टा देवता ? इति । शृणु—

प्राजापत्या इति याज्ञिकाः ॥

प्राजापत्यास्ते मन्त्रा इति याज्ञिकाः मन्यन्ते । किंकारणम् ? अनिरुक्तो हि प्राजपतिः । अनिरुक्तदेवतालिङ्गाश्च मन्त्रा इत्येतत्सामान्यम् ॥

१. सार्वसवने ॥

नाराशंसा इति नैरुक्ताः ॥

नाराशंसाः नाराशंसोऽभिर्यञो वा । वक्ष्यति हि—“यज्ञ इति कात्थः, अभिरिति वाकपूर्ण” इति । यज्ञशब्देन च विष्णु-रुच्यते । “विष्णुर्वै यज्ञः” इति ह विज्ञायते । “अग्निर्वि भूयिष्ठभगदेवतानाम्” इति च । स एव च नाराशंसः । निच-ष्टावपि (५-२) तनूनपात् ३ नाराशंस ४ इति सह पठ्यते । तनूनपात्वाभिरिव । “अग्निर्वैश्वानरो वह्नि००जातवेदास्तनूनपात्” इत्यमरोऽपि । अतोऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्र आभिर्य इति नाराशंसः । “साऽस्य देवता” (पा० ४-२-२४) इत्यन् देवताशं (नाराशंसो देवताऽस्येति) सर्वदेवाश्रयलाभाभिः । “अग्निर्वै सर्वा देवताः” । “अन्न वै सर्वा वसति देवते” इति ह विज्ञायते । तथाच अनादिदेवताका मन्त्रा नाराशंसा इति नैरुक्ता निरुक्तविदो मन्यन्ते ॥

अपि वा सा कामदेवता स्यात् ॥

अपि वा अथ वा सा ऋक् (स मन्त्रः योऽनाविष्कृत-लिङ्गः) कामदेवता कामकल्पया देवता यस्यां सा (कामतो हीच्छातस्मिन्मन्त्रे देवता कल्पयितव्या) स्यात् इत्यर्थः । अत्र कारणमाह दुर्गः—युगपदमनो हि सः । न हि तत्र देवता सं-विज्ञानपदमन्यतमदेवताविशेषकपदमस्ति, यतो विशेषात्कस्यां-चिदेकस्यां देवतायामन्याभ्यो व्यावृत्त्याऽनतिष्ठेत, युगपदानां च सर्वेषां सर्वदेवताश्रयलादेश्वर्ययोगात्सर्वासां देवतानामिति ॥

प्रायो देवता वा ॥

अत्र सा स्यादित्युच्यते । प्राय इति ह्यधिकार उच्यते । अथ वा प्रायः कल्प्या देवता यस्यां सा तथाभूता सा ऋक् (स मन्त्रः) स्यात् । अयमर्थः—यदेवताधिकारेऽध्ययनपाठानु-क्रमे यो मन्त्रोऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो भवति स तदेवत एव । तद्यथा—अभ्यधिकारे वर्तमाने आभिर्य एव मन्त्रो भवति । इन्द्रा-धिकारे वैन्द्र एवेति ।

अथवा प्राय इति बाहुल्येऽमुच्यते । तद्यथा—अनृतप्रायो देव-दत्त इत्युक्ते अनृतबहुल एवेति गम्यते । एवमिहापि प्रायोदेव-तेत्युक्ते बहुलदेवतेति स्यात् । किं कारणम् ?

अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके । देवदेवत्य-मति-थिदेवत्यं-पितृदेवत्यम् ॥

अस्ति हीयं लोके बहुलस्य भूयस्त्वेन प्रसिद्धिः । निर्दि-ष्टेभ्यो ब्रह्मेभ्यो यद्व्यद्वद्विशिष्यते तत्साधारणं भवति । तद्यथा कथिभिर्दिशति—इदं मे देवदेवत्यं ब्रह्मम् । देवदेवतायै इदं-सिख्यै यत्प्रत्ययः (पा० ५-४-२४) एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

१. शाकपाथिवादि—(पा० २-१-६० वा०)—त्वादुत्तर-पवलोपः ॥

२. तथा चामरः “प्रायो भूयद्बुते ज्ञाने” इति । भूमा बाहुल्यमिलनधीनतरम् ॥

३. अयमाचारशब्दार्थः ॥

तत्रैवं निर्दिष्टे ततो राशेर्धद्व्यद्वद्विशिष्यते, तदेवमित्यनुग्राह्यं साधारणं भवति । तथा चरुनिर्वपणकर्मणि इदं देवतानामिति निरुक्तमभिर्यदेवं नः सहेति शेषमभिर्यवाति, सर्वसाधारणल-क्षणापर्यम् । एवमिहाप्यादिदेवतालिङ्गमन्त्राशेयोऽन्योऽ-नादिदेवतालिङ्गो मन्त्राशेः स्यात् । सर्वसाधारणलाहृदुदेवतो वैश्वदेवः स्यादिति ॥

यान्नदैवतो मन्त्र इति ॥

अथ कः पुनरेतस्मिन्निवारं निश्चयः ? उच्यते—

योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः स यान्नो वा स्यात् दैवतो वा इति । तथाहि “विष्णुर्वै यज्ञः” इति ह विज्ञायते । विष्णुः पुनरादिष्य एव नैरुक्तानाम् युत्थाने समाव्रतः । “यच्च किंतिप्रवहतिमादित्यकर्मैव तत्” इति ह वक्ष्यति (७-३-४) तस्मादादित्यदैवतः स मन्त्र इति स्यात् । अथवा “दैवतः” स मन्त्रः । देवता अस्य दैवतेति तादृशोऽयं प्रत्ययः (पा० ४-२-२४) अवशिष्टं हि देवतास्त्वमत्रावेव । सर्वदे-वताभिवादात् “अग्निर्वै सर्वा देवता” इति ह विज्ञायते । “अग्निर्वै देवतानां भूयिष्ठभाक्” इति च । “अपरिमहं च प्रधानगामी” इति न्यायस्तस्मादाभिर्यः स मन्त्रः स्यादिति । तद्य-दुपोद्घात उक्तं “नाराशंसा इति नैरुक्ताः” इति तदेव कात्थक्य-शाकपूर्णमतेनावधत्तं यकोऽग्निर्वैति, तौ हि नैरुक्ताविति ॥

अपि ह्यदेवता देवतावस्तूयन्ते, यथाऽध्वप्रभृ-तीन्मौषधियर्पयन्तानि ॥ ४ ॥ अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तूनिवार्यन्देवतानां, प्रत्यक्षद्वय-मेतद् भवति ?—

अपि प्रभे हीत्याक्षेपे । यत्र तु स्फुटमदे००यन्ते तत्रैत-दुल्लेख्यं व्याहृत्येव यथाऽध्वप्र००० पर्यन्तानि ॥ ४ ॥ अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि (नि० ९-३५) । एतस्मिन्वं कानि-चित्सत्त्वानि (प्राणिनः) कानिचिद्ब्रह्मणि (अप्रणिनः) अश्वा-दीनि सत्त्वानि, अश्वादीनि ब्रह्मणि । तानि च पुनरात्ममयै-वेत्यन्ते, नातीतं नागागतमिति । आत्मनोऽपि च हिताहितं तानि न प्रतिपद्यन्ते, तानि पुनरभिष्टुतानि कथं सोऽनुभिमत-स्वार्थस्यै पतित्वं करिष्यन्ति ? नहि तानि सुतिनिन्दे विशे-षतो विदुः । अपिचाश्वादिषु चित्तिरपि काचिद्वति, नलक्षादि-ष्वस्यवति । तस्मात् सः क्षिप्यः मेधावी न मन्येत न आनी-यात्—सम्यगविद्वद्भेदतद्वक्ष्येन लक्षणमुच्यते इति । अपिच सुतरां न मन्येत—आगन्तूनिवार्यन् देवतानां मन्यमानः । लोके

१. यत्काम इत्याहुतलक्षणम् ॥

२. उल्लेखमुत्तरे २९ हविषीने ३० बावापृष्टिनी ३१ विषाद-शुद्धी ३२ आर्ता ३३ सुनासीरी ३४ देवीजोषी ३५ देवी-कर्मोद्भूती ३६ (निर्घ० ५-३) ॥

३. एतेनाधीपत्यं देवतास्त्वमन्योऽकमित्युल्लेख्यव्याकोप उक्तः ॥

४. चैतन्यम् ॥

तावदेते मनुष्याणामनित्यानामश्वासोऽर्थो आगन्तवोऽवासिन-
श्चानित्याः । तद्यदि देवतानामपि एवमेव, ततस्त्वासां तेषां
चानित्यलारस्तुतिरनर्थिका । अपिच-प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भ-
वति । प्रत्यक्ष एवैतद्दृश्यते, यथा-उपकरणमाद्यद्यः, उपक-
तव्याथ मनुष्याः । देवतानामपि चेन्द्राभिसूर्यप्रभृतीनामुपकरणं
हरि-रोहित-हरितप्रभृतयोऽक्षाः तस्मादुभयेषामुपकरणोपकर्त-
व्यतासामान्यान्मनुष्याश्चवदन्ति लक्ष्मिति युक्तमिति पूर्वः पक्षः-
अथ यत्स विधौ न मन्यते नैतत्सम्यक्विधीयत इति ।
तस्मात्प्रतिपत्तिमाधातव्यमित्युपोद्वत्योत्तरमुच्यते-

**माहाभाग्यदेवताया एक आत्मा बहुधा
स्त्यते ॥**

भज्यते सेव्यत इति भाग ऐश्वर्यम् । महान्भागो यस्याः सा
माहाभाग्यता तस्या भावो माहाभाग्यम् । ध्वजाये (पा० ५-
१-१२४) तस्मात् **माहाभाग्यात्** महैश्वर्यवत्त्वाद्धेतोः
एकोऽपि स च देवताया बहुधा स्त्यते । प्रकृतिभेदेन
वा अप्रकृतिभेदेन वा वर्धमानः । निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्य-
स्त्वापको देवतायाः । यथा-

रूपं रूपं मयवां बोभवीति
मायाः कृपवानस्तुत्वं १ परि स्वाय ।
त्रिविधः परि सुवर्तमाना-
त्यैमैश्वर्यवत्तुपा कृतावर्तः ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ३-३-२०)

विश्वविमर्शाभिः शिष्टैस्त्री । मयवा घनवान्निर्ः रूपं रूपं
मयवर्त्तमानयते तत्तद्वर्त्तमानो योभवीति तत्तद्वर्त्तमानो योभवीति
भवति । तत्र कारणमुच्यते-मायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः
कृपवानः कुर्वाणः स्वां तत्त्वं तत्तम् "अभि पूर्वः" ("वा
छन्दसि") (पा० ६-१-१०७) इति वा पूर्वसर्वणः । परि
पक्षमर्थः । स्वस्माच्छरीराभावानिवापि शरीराणि निर्मिमीते ।
यद्वा स्वां तत्त्वं नानाविधरूपोपेता करोति । तथाच मन्त्रवर्णः-
"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति । यत् यस्मात् स्वैमैः
स्वकीयैः स्तुतिरक्षणैर्वीचैरद्भुतः **अस्तुतुपाः** न केवलमुत्पद्येव
पिबति किंतु अस्तुत्त्वपि बहुधाः सोमं पिबतीत्यर्थः । कृतावा
सालवान् ताह्य इन्द्रः । अत्र वीर्यनलोपायावौ । दिवः स्वर्ग-
लोकात् **परिसुहृताम्** एकस्मिन्नेव सुहृते नानाविधवर्तितुं यच्छेदः
तत्रापि त्रिः शिष्यैः (प्रातमेप्याहसायं) सवनेषु **आगात्**

१. तदुत्तरतदैश्वर्यं महत् "अणिमा महिमा चैव गरिमा
लविमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः"
इति । "दोगे स्वमयाऽस्य पाठः-"अणिमामहिमालविमाप्राप्ति-
प्राकाम्यमेव च । ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावसाधिता"
इति ॥

२. यद्यप्यत्र क्रियामावृत्तिगणने "द्वित्रिचतुर्थः सुचः"
(पा० ५-४-१८) इति सुञ्जित इति विग्रहमागच्छतीत्ये-
वार्थस्थापि भूयतस्तोत्पादित्वं व्याख्यातम् ॥

आगच्छति । इणो गत्यर्थस्य (अ० प०) वर्तमाने (पा० ३ ।
४ । ६) छञि आह्लादेशः (पा० २-४-४५) ॥ ३ ॥

अत्र दुर्गः-यथा यथा लक्ष्यं तथा तथा लक्षणं प्रवर्तयितुम्-
इति इष्टाविधानाच्छन्दसः । छन्दसि हि लक्ष्ये वाचवर्गिधानं
देवतानानालिखितव्यवस्था । संवादस्त्वानि च कर्माद्युभावीनि
(ऋ० सं० २-३-२०) इन्द्रमस्मादि संवादप्यपेक्षे हेतुना
गमयन्ति तदक्षयमपासितुम् । तथा त्रिस्थानानां देवतानां
यान्यसंकरवर्तीनि हविर्वहनरसानुप्रदानरसादानलक्षणान्यमीन्द्र-
सूर्याणां कर्माणि लिङ्गान्यर्थदर्शनहेतुषु हि तानि त्रिवर्त्त गमयन्ति,
तदपि चाक्षयमपासितुम् । तथाचैकान्त्यमिन्द्रं मित्रं वरुण-
मग्निमिन्द्रादयो गमयन्ति निगमाः-

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरर्धो दिव्यः स सुपूर्णो गुरुत्मान् ।
एकं सद्भिर्वा बहुधा चन्दम्यभिर् यमं मातुरिथानमाहुः ॥ ६ ॥
(ऋ० सं० २-३-२२)

तदप्यक्षयमपासितुम् । त्रिष्वपि चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्यमपरिहीनं
देवतायाः । तत्रैवं सति ऐकान्त्यं तावदाश्रित्य प्रतिसमाधान-
माह-

एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।

माहाभाग्यदेवस्य देवतात्मनः प्रकृतिभेदेन चाप्रकृति-
भेदेन चेति चेतनाचेतनाविकरणवर्गिलाक्षात्मनं विकृतेतोऽस्य
अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अमीन्द्रसूर्याणां परस्व-
रापेक्षमन्यत्सम् । अनन्यत्वं लेखने देवतात्मना महता सह ।
यथा घटादीनां सदा । नञ्ज्ञानमज्ञान्यतिरिच्यन्ते, भेदेनाग्रह-
णात् । न चाज्ञान्यनपेक्षं प्रत्यङ्गानि भवन्ति । न चाप्रिच्यन्त-
पेक्षं प्रत्यङ्गानि नाम भवति । तस्मादमीन्द्रसूर्यात्मकस्य देव-
तात्मनोऽज्ञानि-जातवेद-बाहु-भग-प्रभृतीनि, वाक्यव्यवप्रभृत-
यश्च प्रत्यङ्गानि । स एव महानात्मा अमीन्द्रसूर्याव्यवप्रभृतिभ्यो
व्यूहमनुभवकैकोऽपि स च बहुधा स्त्यते-

**अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमिर्भिरूपयः स्तुव-
न्तीत्याहुः ॥**

अपिच एवं कृत्वा सत्त्वानाम् अथावीनां प्रकृतिभू-
मसिः प्रक्रियन्तेऽस्यां सर्वे विकारा इति प्रकृतिः, स सत्ता-
लक्ष्णो महानात्मा हिरण्यमय इति । वक्ष्यति हि-"त एव
महानात्मा सत्तालक्षणः, तत्, परं, तद्भग-०० स भूतात्मा सैषा
भूतैः प्रकृतिः" इति । तस्या भूता बहुलम् अनेकधा विपरिणामः
स्वाधारजज्ञमभावेन, प्रकृतेर्भूतानां बहुत्वानि (यानि सत्त्वानां)

१. अनेन्द्रागस्त्यमस्तां संवादः प्रतिपाद्यते ॥

२. भूरन्तरिक्षे औक्षेति त्रिस्थानानि । तदेतदुत्तरपादादी
व्यक्तम् ॥

३. भावे ध्वज (पा० ५-२-१२४) "ये आभावकर्मणोः"
(पा० ६-४-१६८) इति प्रकृतिभावाभावादलोपः (पा० ६-
४-१२४) "नस्तद्विते" (पा० ६-४-१२४) इति द्विलोपश्च
"संवापूर्वको विपरिणतः" इति नेह भवति ॥

तैरनन्यविषयत्वं पश्यन्तः (कार्यकारणभोरन्यत्वात्) कारणम-
हिमभित्तान्यश्वादीन्यभिप्रेतवन्त्युच्यते इति आहुरात्मविदः ।
तद्यथा—

“द्यौस्तैः पृष्ठं पृथिवी शरीरमात्मानन्तरिक्षम्”

इत्येवमादीनि । आत्मैव सर्वं स्थावरजङ्गममित्येवमथमेवे-
“मूलभूतः स्वाहा, शास्त्राभ्यः स्वाहा” इत्येवमादिभिस्तेन तेन
वैशेषिकेण स्थावरजङ्गमात्मना प्रकृतेरभिधेनावस्थानेनावस्थितो
महान्नेवात्मा इत्यन्ते, न ह्यदेवता यागमर्हति । यावच्चान्यदपि
किञ्चिदेवंप्रकारमदेवताभिमतमिज्यते । गृष्टे च बलिप्रभृतिकर्मादी
सर्वेषु स एवेत्युपेक्षितम् ॥

प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्च ॥

एतदुपपन्नम् । नैता अदेवता देवतावत्स्वयन्ते, किंतु महा-
नेवायमात्मा विश्वरूपः स्तूयत इति—प्रकृतिसार्वनाम्न्या-
दिति । नामनं नाम (नतिनाशम्) न संज्ञा सर्वत्वेन नाम
सार्वनाम तस्य भावः सार्वनाम्न्यम्, प्रकृतेः सार्वनाम्न्यं प्रकृतिसा-
र्वनाम्न्यं तस्मात् । हेतौ पञ्चमी । यस्मान्महाभागया देवताप्रकृतिः
सर्वत्वेन नता, तस्माद्धेतौ नैता अदेवता देवतावत्स्वयन्ते ॥

अपि चैतद्विहितम्—आगन्तुनिवार्यान्मन्वमानो हरि-
रोहिद्व-हरिदादीनां मनुष्याश्चन्द्रनिललम्बवेत्येव न सम्यगभिधी-
यत इति “स न मन्यत” इति । अत्र ब्रूमः—मनुष्यधर्मविपरी-
तो हि देवताधर्मः, अनेकयोन्मनुष्यगणामैश्वर्यात् देवतानाम् ॥

तत्तत्तम् ? इत्यतो भेदमाश्रित्य प्रतिसमाधीयते—

इतरेतरजन्मानो भवन्ति । इतरेतरप्रकृतयः ॥

देवाः ऐश्वर्यात् । न मनुष्याणामित्यं शक्तिरस्ति । अनेक-
शब्दः । मनुष्याणां हि पिता पुत्रं जनयति, इति पिता प्रकृतिः ।
न पुनरिच्छन्नपि पुत्रः पितरं जनयति ॥ देवानां “लभेः सूर्यो-
ऽजायत” “पृथुः प्रातः प्रभुवति” इति ह विज्ञावते, तस्मात्सूर्य-
स्याग्निः प्रकृतिः । सूर्योष्माग्निः सौर्यं जायते, तस्मादग्नेः सूर्यः
प्रकृतिः । अदितेर्दक्षो दक्षश्चादिति । अथाप्यात्मेऽपि—
कोष्ठादग्नेर्नाद इन्द्रः, बलादिन्मन्वमयमानोऽतिरिक्तोऽयमादि । स
एष सर्वव्याप्यस्त्विहो देवताधर्मः । तासांमन्वस्त्वान्महामाग्यस्य ।
तत्रैवं सत्यसत्यमभ्यवसातुं—यथा मनुष्याणामागतवोऽश्वाद्य-
स्तथैव देवतानामपि । तस्मात् दोषादुपपत्तिरानगन्तुकलादिवा-
श्वादीनामिति ॥

१. यष अग्निः प्रभुवति सूर्यमिति शेषः ॥

२. तथा च श्रूयते—“सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते ।
आदित्यो वाऽस्यं यक्षश्चिमनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं
प्रविशति” इत्यादि । अत्र “वतिर्नायां प्रविशति गर्भो मूलैव
मातरम् । तस्मात् पुनर्नरो भूत्वा दक्षमे मांसि जायते । तज्जाया
जाया भवति यदस्यां जायते पुत्रः” इत्यत्रैव प्रविशतीत्यादि-
प्रयोगो बोध्यः ॥

अथ किमर्थगीश्वराः सन्तो देवा जायन्ते ? इत्याह—

कर्मजन्मानः ॥

कर्मणे जन्म येषां तत् । कर्मफलसिद्धये लोकल अभिवायुसूक्ष्मा
जायन्ते । न हेतुभ्यः श्रुते लोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात् ।
विद्यमानमप्यैश्वर्यमैश्वर्यवति न प्रकृतिसिद्धिरीदृशितव्यमर्थमप्र-
तीत्य । तस्मादैश्वर्यप्रख्यापनाय जायन्ते ।

कर्मफलसिद्धयै लोकमनुजिघृक्षन्तः कुतः (सत्काशात्)
पुनर्जायन्ते ? इत्याह—

आत्मजन्मानः ॥

योऽसावेक आत्मा बहुधा स्तूयत इत्युपात्तसर्ववृत्तिः स्थितौ,
उपरतसर्ववृत्तिः प्रलये, भावाह्वयः सन्मात्रः सर्गाकाले, बोधाऽऽ-
त्मानं विभज्य जगद्भावं विभर्ति, तस्माज्जायन्त इत्यात्मजन्मानः ।
क एव तस्माच्च जायन्ते ? इति चेत्सत्यम् । सर्वं तस्माज्जायते न
पुनः कामकारणे । देवास्तु तस्मात्मानं पश्यन्तो योगेन ततः
कामकारतो जायन्ते । किमेवां जन्म ? यदेवाभिच्छता संकल्पा-
नुविधायां कर्मानुरूपं यथाकालमात्मनः कार्यकारणमुपपद्यते,
तदेतेषां जन्म । तदनीश्वराणां नास्ति ।

यतेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्संकल्पादनुविधायास्मात्—

आत्मैवैषां रथो भवति, आत्मा अश्वः,
आत्माऽऽयुधं, आत्मेवैव आत्मा सर्वं देवस्य
देवस्य ॥ ५ ॥ (४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे दै० का०
सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ १ ॥

तत्र यदुक्तम्—“अश्वीदनि सरवानि, अक्षरथप्रभृतीनि च
द्रव्याणि अदेवताः” इति । एतदुक्तम् । देवता एवेमाः,
रथादिरूपेण हि देवतैवात्मानं विद्वत्स्य प्रकृतिमेवेन रथादिता-
द्यमर्थं साधयति । सा तद्रूपा सती रथादिस्तुत्या स्तूयते । सा
च स्तुतिरमपेक्षितमर्थमाश्रितं स्तुतोक्तैव रूपेण साधयितुमल-
मिति ॥

तस्मात् “महाभागयदेकैकस्या अपि बहुनि नामधेयानि”
तासामेव तिष्ठानामप्यादीनां महाभागयदैश्वर्ययोगादात्मानमने-
कधा विजृम्भेतीति नामैकैकस्याः प्रतिविकारं नामधेयप्रतिरूपमात्रं
तेनैव रूपेण धारयन्त्यात्मानमिति “यत्कामं ऋषिर्देवां देवता-
यामार्थपक्षमिच्छन्ति प्रयुक्ते” इत्यस्य लक्षणस्याव्याघातः ।
तस्मात्सम्भवेदोक्तमिति ॥ अथवा स्तुतिर्वैकल्यायने नृवनेऽ-
ध्याये (११) “यज्ञस्ययोगात्ताया स्तुतिं लभेत” इत्यत्र पुनः
परिसमाधास्यते ॥ ५ ॥ (४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे दै० का० सप्तमा-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ १ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ॥

पूर्वमात्मविपक्षेणैकात्म्यं देवतानामभिहितम् । शब्दभिधानं तु नानात्वं यादिकाभिमतम् । तावेतौ पक्षौ प्रतिषेधं सिद्धान्तमाह—

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः ॥

तिस्र इति संख्यानियमः । पृथेखवधारणमितरौ पक्षौ प्रतिषेधम् । अन्ययोगव्यवच्छेदोऽप्येवकारार्थः । कतमाप्ता इत्याह—

अग्निः पृथिवीस्थानो, वायुर्वेन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः ॥

तथा च स्थानमेतमेव त्रित्वे हेतुः । स एष निगमेभ्योऽवसीयते—

“पृथिव्यसि (व) जन्मना वशांति गर्भमधत्वाः, अन्तरिक्षमसि जन्मना वशांति वायुं गर्भमधत्वाः, वीरसि जन्मना वशांति साऽऽदित्यं गर्भमधत्वाः”

इत्येवमादिभ्यः । वायुर्वेन्द्रो वित्येकत्वेन नैरुक्तनये पर्यायवचनात् बोध्या । इतरथा घुरन्तरिक्षस्थानावित्यवश्यम् । “अत्येवमसि वायोर्गैषा मन्त्रो न विदस्येतथा अन्तेवमसि वहेयुः” इति वायुशब्दस्येन्द्रविशेषात्प्रत्ययान्तरात्प्रायवचनादेताविति स्थितिः । सत्यपि पर्यायवचनले मुख्यतरः संबन्धो मध्यमस्य ज्योतिष इन्द्रैशब्देनैव, तथेतत्परीति पृथिवीसमस्योरभि-स्यैशब्दाभ्यां, न तथेतरीत्युपरुणिति-नौतवेदादिभिः सवितु-भगप्रत्ययैश्च । ननु कथं मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः कियते, पार्थिवोऽकर्मयोगैकैकेन ? अत्रोच्यते—मध्यमस्य हि द्वौ कर्मात्मानौ विद्युद्वाष्पाक्षौ, तयोरेतद्विज्ञानं एको विद्युदाख्यः । नित्यदर्शनं तु वाष्पाख्यस्त्वगिन्द्रियप्रसङ्ग इति स मध्यमस्थानोऽसुरस्योऽपि मुख्येनेन्द्रेण सह विकल्पोपपत्तिः । न तथेतरे ।

२. पदकारो हि त्रिविधोऽन्ययोगव्यवच्छेदाद्योऽयोगव्यवच्छेदाद्योऽन्तान्तयोगव्यवच्छेदाथैव । तत्र विशेष्यसङ्गत आधो यथा—पार्थ एव वतुर्धर इति । पार्थान्यो न वतुर्धर इति वतुर्धरस्यान्वययोगो व्यवच्छिद्यते । विशेषणसङ्गतो द्वितीयो यथा—शङ्खः पाण्डुरप्येति । किनासङ्गतश्च द्वितीयो यथानीलं सरोजं भवलेपेति व्यवक्रमण्यत्र ॥

३. तथाच निगमः “तथा प्रथमा संस्कृतिर्विश्वरा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो ब्रह्मरूपतिष्किरिषांस्तथा इन्द्राय वसुतानां ह्येतत् स्वाहा” इति । स प्रथमा संस्कृतिरित्येतच्छब्दात्मन्यन्योऽवचनमन्त्रे यो मध्यमो वरुणोऽपि मित्रोऽपि तस्यैव इन्द्राय वसुतानां ह्येतत् वरुणात्मन्युक्तं विशेष्यतश्चतुर्थ्यनेनेन्द्रशब्देन संप्रदानेन सामानाधिकरण्यान्मन्त्रान्ते मध्यमशब्देन्द्रशब्दयो-रुपपत्तिः संबन्ध इति गम्यते ॥

४. पार्थिवस्य ज्योतिषोऽप्यभिधानेन प्रसिद्धतरसंबन्धेन उक्तमस्य सुस्थानस्य ज्योतिषस्येन्द्राभिधानेनेति तथैवोपदेश इत्यर्थः ॥

५. प्रत्यक्षविषयः किंपात्मानं वरुणाध्वः ।

एवं बोधयुक्तं भविष्यति—अनुपरतक्रियाव्यापारता च मध्यमस्य वाय्वाख्येन कर्मात्माना इतरज्योतिर्विश्वीता भविष्यति । मुख्येन चन्द्रशब्देन मुख्यः संबन्धोऽपरिहापितो भविष्यतीत्युक्तमुक्तं “वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थानः” इति । न तु पार्थिवोऽसमोऽद्वौ कर्मात्मानौ स्तो यथा मध्यमस्थानस्य, तस्माददोषो मध्यमस्थान-मिधानद्वयोक्तविति ॥

ननु—यदिदमभिधानं बहुलं जातवेदोवैश्वानर इत्येवमादि सति त्रित्वे तत्कथमुपपद्यते तत्राह—

तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नाम-धेयानि भवन्ति ॥

तासांमेव त्रित्वागम्यादीनां महाभाग्यादैश्वर्ययोगादेका-त्मानमेकधा विकुर्वन्तीनामेकैकस्याः प्रतिकारं जातवेदः, वैश्वानरः, वरुणः, रुद्रः, अश्विनौ, उषा, इत्येवमादीनि बहूनि नामधेयानि भवन्ति, प्रतिस्थानं स्वप्रकृत्यनेदादैकाल्यवदे-वैकलं न बहूनि सा सा देवतेति ।

अपि वा कर्मपृथक्त्वात् ॥

उक्तदिशा विकरणप्रसिद्धादभिनप्रकृत्यां बहुनामता । अपि वा अथवा स्वस्वमात्मानमविकुर्वन्तीनामेव कर्मपृथक्त्वात् अनेककर्मयोगात्पृथक्कर्महेतुको नामधेयमेदप्रतिप्रसिद्धः स्यात् ॥

अत्र दृष्टान्तः—

यथा होता-ऽध्वर्यु-श्रद्धो-ज्ञाता-इत्यपि एकस्य सतः ॥

एकस्य सतः कर्तुः कर्मणां भेदात् होत्रादिनाममेदप्रति-प्रसिद्धः यथा एवं ते (अभ्यास्यः) तत्तत्कर्म कुर्वाणस्तत्त-दाख्या भवन्ति । यथा च लोके कारक-पाचक-लावकादयः । तद्विधं कर्मपृथक्त्वादेवार्थं द्वा एका अपि बहुनामतोपपद्यते ।

अथ यादिकाभिमतोऽप्येव—

अपि वा पृथगेव स्युः । पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति ॥

अथवा पृथक् पृथक् अत्यन्तभिन्ना एवौत्पत्तिकेन भेदेन स्तुतिरिति यादिकाः प्राहुः । कुतः ? हि सतः पृथक् पृथक् अभ्यासीनां स्तुतयो भवन्ति । अधिवक्ष्ये हि स्तुतिनियमो भवत्यभिधाननियमश्च । सा च पृथग्भवाः “अग्निमीके” (ऋ० सं० १-१-१-१) इत्येवमाद्याः । पृथक्च जातवेदसः “प्र नूनं जातवेदसम्” (ऋ० सं० ८-८-४६-१) इति ।

१. संभावनायामपि हि । सा चापिशब्देन बोधते । वस्तुतोऽप्यनवयुत्वात्तुवाद् एव । देशवर्गयोगादेव भेद इति हि पुष्कलमित्यनुपदं व्यक्ती भविष्यति ॥

२. अग्नादिसंज्ञा हि अग्रमनयनादिगुणयोगोऽसत्यस्य अग्नादीनां जहाति । कारकावस्तु क्रियादिक्रियाविशेषजननतरमेवेति विशेषः । तस्माद्वितीय एव पक्षः साधोपान्वयिभाति ॥

पृथगिन्द्रस्य “हरिभ्यां” पृथगवायोः “नियुद्धिः” पृथक्सूर्यस्य “हरिद्धिः” पृथो “ऽज्जातिः” । अरुणीभिर्गोभिरुपसमित्वैवम् । स्तुतिव्यवहारे च प्रायश्चित्तम् तत्र पर्यायवचनत्वे तेषामनुपपन्नम् । तस्माद्वयं पर्यायः स्तुतिनियमात्पृथक्पृथगभिधेयानर-प्रसूतय इति याचिकमतम् ॥

तथाभिधानानि ॥

यथैव हि स्तुतिभेदास्तुत्यानां भेदः । तथा एवमेवाभिधानभेदाभिधेयानां भेदोऽपि भवितुमर्हति । प्रसिद्धतरं च लोके प्रसूतिधानमर्थमेव इति । तस्मात् पृथक्पृथगग्नि-जात-वेदो-वैश्वानरादिशब्दानामभिधेया इति स्थितिः । ननु स्तुति-ध्वेवाभिधानभेदो न विधाविति चेत् । “आसेयमष्टाकपालं निर्व-पेत्” इत्येवंविधावप्यभिधाननियमदर्शनात् । तथा च येनैवाभिधानेन चोषते तेनैव निर्वापणाद्वारभ्य समाप्यतेऽपि ॥

(अथ समानार्थत्वसाधनम्)

यथो एतत्—कर्मपृथक्त्वादिति ? । बहवोऽपि विमज्ज्य कर्माणि कुर्युः ॥

यथो एतत् यत्नुरनेतदुक्तं कर्मपृथक्त्वादिति । अनैकान्तिक एष दृष्टान्तः । दृष्टो हि अनेकेषामेकस्मिन्कर्मणि योग इति पुरुषाणामिव कर्मणोऽपि नानालप्रसङ्गः । तस्मिन्मा-स्मविदुक्तमेकलं नास्त्येव ? अस्ति तद्गुणत इत्याह—

तत्र सत्थानैकलं, संभोगैकलं, चोपेक्षितव्यम् ॥

तत्र तस्मिन्पृथक्त्वे सति सहस्रान्ततया एकलं सत्थानै-कत्वं संभोगहेतुकमेकत्वं संभोगैकत्वं संभोगो नाम परस्-रोपकारित्वम् । समानकार्यतेति यावत् । तदेतद्वयं चोपपत्तित ईक्षितव्यमालोचितव्यम् । तत्र दृष्टान्तः—

यथा—पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकलं च संभोगैकलं च दृश्यते ॥

अथ पृथिवीर्युक्ते यावतां सहभावेन समानं स्थानं ते सर्वे तद्गुह्येन गृह्यन्ते । एवमुत्तरयोरपि स्थानयोः । तथाचैवं प्रका-रमेकलं स्थानैकत्वं, संभोगैकत्वं च पुनर्भिन्नस्थानाना-मपि भवति किंपुनः समानव्यानानामिति—

यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगः ॥

कर्म ?—पृथिव्योपप्लुत्युक्तौ स्वकार्यारम्भे पर्जन्यवाय्वादित्य-कृतमुपकारमपेक्षते । तदुक्तम्—“ब्रह्मस्रपन्ति पृथिवीमनुयाः” (ऋ० सं० ७-७-१९-३) इति ॥

अग्निना चेतस्य लोकस्य ॥

१. विपमोऽवहारोऽत्र व्यवहारो न्वविचार इत्यपि पाठः । अन्यनाम्नाऽप्यस्तुती ॥

२. अक्षिशब्दादिना । चोषते—उक्तविधिविधिवान्वयेन विधीयते ॥

इतरस्य अन्तरिक्षस्य दिवस्य । तदुक्तम्—“अग्निर्वा इतो वृद्धिं समीरयति” इति “दिवं जित्पन्त्यमयः” (ऋ० सं० २-३-२३-५) इति च । तदेवंप्रकारमेकत्वं कार्यकलात्स्थानैकत्वाद्वा भोक्तुं न प्रतिपिष्यते । लोकेऽपि समानकर्मता भवति येषां तेषामैक्यमुच्यते ॥

तदेवं भेदाभेदादिन खमयेऽपि प्रमाणं भवन्ति आत्मवि-मैरुक्तयाक्षिकाः । ते हि न खमनीयया भेदाभेदौ कल्पयन्ति, किं तर्हि ? मन्त्रार्थमुद्दिश्य । तस्मादत्र समखर्चं दृष्टान्तमाचष्टे—

तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥

यथा—राष्ट्रमिष्येदः, नरा इति भेदः, एवं पृथिव्यभिस्त्रि-त्यभेदः, जातवेदा वैश्वानर इति भेदः । एवमुत्तरयोरपि स्थानयोः । तथा—आग्नेयभेदः, लोकाश्च लोकिनश्चेति भेदः । सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् ॥

अथ—याज्ञिकपक्षोपक्रमे महाभाग्यानामपि देवतानामा-कारचिन्तनमुपक्रम्यते । तत्र तावत् प्रकृतिविन्यस्ते देव-तायाः । न हि प्रकृतिसत्तामनपेक्ष्य विकरणं नाम देवताधर्मोऽस्ति । अपि च यत् एवेश्वरा देवास्तत् एवोभयभाषिलोकारमाकारवत्त्वं स्वभावा देवतायाः, अथवा निराकारवत्त्वमिति चिन्ताविषयः । तत्र यावदभिधानं देवतापक्षवादिनां याज्ञिकानामभिवास्तुसूर्याभि-धानानि प्रत्यक्षाधीभिधानसंबन्धीनि, जातवैरोदहेन्द्रपञ्चम्याधि-प्रवृत्तीत्यप्रत्यक्षाधीभिस्संबन्धीनि तानि किं मनुष्यादिशब्दवादाकार-वताऽर्थानार्थवन्ति, उत वाध्याकाशशब्दवदनाकारेणैति । आद्य-

१. औपचारिकम् ॥

२. अत्र दुर्गैः—पुरुषशुक्लपेक्षातश्च गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषा-नुरागविशेषतः । तत्रैवं सति आत्मविद आत्मनि त्रिवचनात्वेन गुणीकृत्य तद्वत्प्रत्यक्षभावेन कथयितुं कारमानं परमगति । तथा नानिकत्वे नैष्ठा इति त्रिवे, तथा त्रिवैकत्वे याज्ञिका चानात्वे, एवमेवामविरोधः । अस्ति हि शब्दाभेदोक्तपुनरुक्तवचनेन तदुक्त-पेक्षया अन्यव्यतिरेकाभ्यां वर्तितुं शक्तिः । न तु स्वाभाविकम-भिधानाभिधेयसंबन्धमकृतकमप्रत्यक्षनाम्नाभिधानाभिधेयो जही-ताम् । नक्षत्रोपमासं प्रत्यक्षभासतश्चक्तिः, अर्वाभासस्य चाव-भासमानताश्चक्तिर्वैवधानमन्तरेण विद्वन्ते । नक्षत्रकृतं स्व-मन्यकृतको विकल्पते । वैदिकानां पदशब्दप्रमाणानामात्म-भावास्तु श्रवणेनानामविशैरुक्तयाक्षिका । वैदस्याविपरीतिनीमन्य-ध्यात्माविदैवाधिपद्विषयविनियतामर्थाभिधानशक्ति विपरीतिसितीमिव मन्यमानाः परस्परतो विपर्यस्यन्ते । तदेतत्सर्वथापि भेदाभेद-वर्तिदेवतासतत्वं यथाग्रहं वक्रुतिपत्तवचनेन प्रख्यातिसुपनयत्-स्तुतिरूपकेणात्मनोऽसतत्वं तथाभूतं मन्त्राविक्रियते । तदुक्तम्—“तत्रोपमासं युद्धवर्णो भवन्ति” (नि० २-५-२) इति । दर्शितं चैतन्मन्त्रेण “नलं युजुस्ते” इति । निष्ठिरुपत्वेन स्वे स्वे विषयेऽप्यत्मादौ परमावैतया देकाल्ये निष्ठ । तदन्तत्वाद्वाचः । तदुक्तम्—“वतो वाचो निवर्तन्त” इति ॥

पक्षे—द्विविधा आकारिणोऽध्यक्षितनाथाचेतनाश्च, तत्र किमपी मनुष्यादिवचेतना, उत पाषाणादिवदचेतना इति ? तद्व्युदासाय पक्षः परिगृह्यते—

पुरुषविधाः स्युरित्येकम् ॥

“भेदेषु दर्शनम्” इति वाक्यशेषः । पुरुषविधाः पुरुषप्रकाराः पुरुषविग्रहा इत्यर्थः ॥

अत्र हेतुमाह—

चेतनावद्भिः स्तुतयो भवन्ति ॥

हि-शब्दो हेतुर्ध्वं । यस्माच्चेतनावतौमिव स्तुतयः मन्त्रा अभिधायका भवन्ति । तस्मात्पुरुषाकारविग्रहा इत्यर्थः ॥

तथाभिधानानि ॥

यथैव पौरुषविध्यै स्तुतिः कारणं भवति तथैव संवादस्केषु कथाश्रुतीयादिषु “ऊतस्त्वमिन्ने”त्येवमासीनि अभिधानानि भवन्तीति पूर्वोक्तोपपन्नम् । अयमर्थः—यथैव चेतनावत्सदृश-स्तुतिभिः पौरुषविध्यमुपपद्यते तथैव संवादस्केषु परस्परमभिधानैरपि (उक्तिप्रत्युक्तिमन्त्रेषु परस्परतः संबद्धाश्चैरपि) । तस्मात् “पुरुषविधाः स्युः” इत्युपपन्नम् ॥

हेलन्तरमाह—

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तुयन्ते ॥

अथाऽयमपरोऽपि हेतुः पौरुषविध्यै देवतानाम्-यद् पौरुषविधिकैरङ्गैः पौरुषविध्यै प्रयुक्तैरङ्गैः संभिभज्य-स्तुयन्ते । यथा—

“ऋषावत इन्द्र स्वविरस्य बाहू ॥”

(ऋ० सं० ४-७-३१-३)

१. मन्त्रप्रलयमेवास्तिस्वमभ्युपगतं देवानां यत्काम-इत्युप-कम्प-तदेवतः स मन्त्रो भवतीति । सति हि देवतास्त्वित्ते तदेवतात्वं मन्त्रस्य । यदि चैवमाकारोऽपि तत्प्रत्यय एव भवितुमर्हति, अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु देवतासंविधातपदसंबन्धीति ॥

२. पूर्वोक्तमित्यर्थः—उत्तरस्तुष्याथै । यद्यपि चैतन्यमपुरुषा-कारविग्रहाणां गवादीनामप्यस्ति तथापि हिताहितविवेकलक्षणं विशिष्टं संविधानं पुरुषार्थसंबन्धमिह चैतन्यं जिघृक्षितं, पौरुषविध-स्यैव सिषाधयितवत्त्वात् । नहि तद्व्यादीनामप्यस्तीति चैतन्येता एव । लोकेऽपि हि यस्य तथाविधं चैतन्यं न भवति तमपि कुल्य नुबदे—“अचेतनोऽय”मिति । गवाद्यो हि न विदुः भ्रमन्तम् । नापि लोकालोकविलम्बितना इत्युपेक्ष्यन्ते । पुरुषस्तु वेद, मर्त्येना-स्तुतस्त्वन्तीप्सवीत्यनपेक्ष्य सामान्यं विशिष्टचैतन्यः पुरुषो निबन्ध्यते । यथैव चेतवमाना अर्थात् पुरुषाः श्रूयन्ते तथैव देवता इति “पुरु-षविधाः स्युः” इत्युपपन्नम् ॥

३. यतान्यपि पौरुषविध्यै कारणानि भवन्तीत्यर्थः ॥

४. तत् प्रति ताः कारणं भवन्ति ॥

५. पौरुषविध्यमुपपन्नत इत्यर्थः ॥

“यत्संगृह्णा मन्वन्काशिरिते ॥”

(ऋ० सं० ३-२-१-५)

अत्राशय—

“तुहं नो लोकमनुनेषि विद्वान्स्ववृत्तं ज्योतिरभयं स्वस्ति ।

ऋष्या तं इन्द्र स्वविरस्य बाहू वयस्येयाम शरणा वृहन्ता ॥”

इति स्वल्पम् । शंशोरार्षं त्रिष्टुबैन्द्री । एकादश्यामिन्द्रस्य पशोवेपा या याज्या ॥ हे इन्द्र ! विद्वान् ज्ञानस्त्वम्—उत्तरं विस्तीर्णं सर्ववज्रयोतिः स्वेरिखादित्यनाम । तेन तुल्यमितिवदव्ययम् । प्रकाशेनादित्यसंमानम्, अथ च अभयं भयरहितम् । लोकं स्थानं स्वर्गाख्यम् नः अस्मान् स्वस्ति स्वस्थयनाय, क्षेमेण वा । अनुनेषि अहंमय । लोडर्थे लेट् । वयं स्वविरस्य स्थूलस्य महतो बृहत्स्य वा । ते तव संबन्धिनौ ऋष्या ऋषौ दर्शनीयौ, “ऋषिर्दर्शनात्” (नि० २-११) “ऋषी गतौ” वगुणाभावश्च (उ० १-१५१) औह आकारः (पा० ७-१-३९) वृहन्ता वृहन्तौ महान्तौ शरणा शरणौ नित्यमाश्रयणीयौ रक्षकौ वा । “शरणं गृह्णक्षिणोः” इत्यमरः । लिङ्-व्यत्यय आर्षः । एवंभूतौ बाहू हस्तौ उपस्थेयाम उपतिष्ठेम (रक्षकतया) सेवेमहे । आशंसायां लिट् । “छन्दस्युभयया” (पा० ३-४-११७) इति सार्वधातुकत्वात्संश्लेषः । आर्षेधातु-कत्वात्तिष्ठादेशाभावश्च ॥ ३ ॥ द्वितीयस्य शेषो व्याख्यातः (नि० ६-१-१) ॥

एवमस्मिन्मन्त्रद्वये बाहुमुष्टिसंबन्धदर्शनात्स्तुत्यस्येन्द्रस्य पौरु-षविध्यमन्यथा हि वितथाभिधानत्वं मन्त्रयोः, तथा च सति आनर्थक्यं मन्त्राणां संबंधो शास्त्रस्य च तदर्थलक्षणभूतस्य प्रसज्येत, तन्माभूदित्यवश्यमेव पौरुषविध्यं देवानामिति ॥

अथापि पौरुषेयविधिकैरङ्गैर्व्यसंयोगैः ॥

अथायमप्यपरो हेतुः पौरुषविध्यै देवतानां यत्-पौरु०० योगैः संस्तुयन्ते “देवा” इति वाक्यशेषोऽनुपपज्यते । एवम-प्रेऽपि । यथा—

“आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि” ॥

(ऋ० सं० २-६-२१-४)

“कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते” ॥

(ऋ० सं० ३-३-२०-१)

१. साम्यस्तु—सर्वस्वस्ववत् अभयं भयरहितं ज्योतिश्च स्वस्ति क्षेमेणानुनेषीत्याह । अत्र पक्षे—“यत्त दुःखेन संभिन्नं न च यस्त-मन्तरम् । अजिलापोपनीतं च तत्तुल्यं स्वःपदास्पदम्” इति स्वःपदार्थः ॥

२. दुर्गस्तु—अनुनयति, स्वेन सुकृतेन कर्मणा गच्छतां गमना-नुमहे वसेसे इति व्याचक्षते ॥

३. अथ चेनाजुक्तः पदसंस्काराद्व्याजः अजः ॥

आह्वयमानः मयाऽऽतृप्तस्य द्वाभ्याम् । तत्राद्यस्य—

‘आ चुवुमिरा पृथुभिर्हयमानः ।

अतृभिर्दशभिः सोमपेयस्य सुतः सुमन्त्रमासुधस्कः ॥”

इति शेषः । यत्समदस्येन्द्रस्यार्थं त्रिष्टुबैन्द्री । हे भगवन् इन्द्र ! यदि तव तावद्गो हरी सन्निहितौ ततस्तावेव रथे युक्त्वा ताभ्यामेव हरिभ्याम्, अथ न्यातरास्वदा तैः चतुर्भिः एवं पङ्क्तिः अष्टाभिः दशभिः वा इदं सोमपेयं सोमपानकर्म प्रति आयाहि । छन्दसि “व्यवहिताय” (पा० १-४-८२) इति व्यवहितस्याङः प्रयोगः । किमिदं ब्रूमहे—अयम् पुरस्ता-भिहितः सोमः सुतः अभिपुतस्त्वर्थमेवेति मा विलम्बय । विलम्बहेतुं प्रतिपिथ्यन्प्रार्थयते—हे सुमन्त्र ! युयज्ञ ! युधन ! वा । मा केनचित् मृद्यः संश्रामान् (निर्व० २-१७-२०) कः कार्षीः । अविलम्बितमागच्छेत्सन्निप्रायः ॥ यदा यतोऽयं सोमस्त्वर्थमभिपुतोऽतो यज्ञस्यास्य सुधो हिंसाः मा कः माका-परिहस्ये । अत्र करोतेल्लुकि “मन्त्रे पच—” (पा० २-४-८०) इत्यादिना च्छेत्तुम् । गुणे कृते “हल्व्याप्—” (पा० ६-१-६८) इति सिलोपः । माञ्जोयोगे (पा० ६-४-७४) बातोर्लभावाः । यद्यपीन्द्रस्य द्वावेव हरी स्तस्वथापि तयोर्वि-भूतिभेदाभ्यानात्स्वमतो बहुत्वमपि सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयस्य—

अपुः सोमसंस्मिन् प्रयाहि कल्या ०० हेते । यद्वा रथस्य बृहत्तो निधाय विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥” इति स्वरूपम् । विश्वामित्रस्यार्थं त्रिष्टुबैन्द्री । हरियोजनस्या-नुवाक्या । हे भगवन् ! इन्द्र ! सोमम् अपाः अत्रैव स्थित्वा पिब । लोचने लुकि (पा० ३-४-६) “पातिस्था—” (पा० २-४-७७) इति सिञ्चो लुक् । एतस्मिन्कर्मणि पीत्वा च अस्ते गृहं (निर्व० ३-४-५) प्रयाहि प्रकर्षणं गच्छ । यस्मात् ते तव गृहे कल्याणीः कल्याणगुणयुक्ता । “छन्द-सीवनिपौ च” (पा० ५-२-१२२ वा०) इति मत्वर्थे है-प्र-त्ययः । जाया वाची विद्यते । यत्र यस्मिन्गृहे बृहत्तः महतः रथस्य निधानं रथशाला । विमोचनं च वाजिनैः । जिह्वा संश्रामागतस्य दक्षिणावत् अन्यदपि स्वरणं छन्दरं रमणीयं च यद्यद्भवति तत्सर्वं च विद्यते । तस्मात्पुनरस्ते प्रयाहीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. ह्यतेल्लुकेऽन्तः शानचि वकि संश्रामागन् (पा० ६-१-३४) “हलः” (पा० ६-४-२२) इति दीर्घः । “आने मुक्” (पा० ७-२-८२) इति मुगागमः ॥

२. “पा पाते” (अपा प०) कर्मणि “अचो वत्” (पा० ३-१-९७) इति यति “ईवति” (पा० ६-४-६५) इत्या-कारलेखे गुणः । पातस्य सोमं प्रतीत्यर्थः ॥

३. सायणरथ-शोयनपीठादिविध्यमिदमस्ति । यदा स्वरणं स्वरम-णीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठतीत्याह ।

४. अत्र स्थितौ सत्वां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं, खादन्पानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनं वर्तते । विमुक्त्येव वाजिन्यः खादन् पानं चोपहरन्ति इति सायण आह ।

४५ नि०

एवमेतयोर्मैत्रयोर्हिरण्यजायारथामिदं संवन्धात्सौषधविध्यमिन्द्र-स्य । नक्षत्रौषधिविधे जायादिभिः संवन्धो भवितुमर्हति ॥

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ॥

अथायमप्युपरो हेतुः पौरुषविधे देवतानाम् यत्-पौरु-मैभिः संस्तुयन्ते देवाः । तथाच—

“अर्द्धीन्द्र पिबं च प्रस्थितस्य ॥”

(ऋ० सं० ८-६-२१-२)

“आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् ॥”

(ऋ० सं० १-१-२०-३)

अत्रायस्य—

इदं हविर्मघवन् ? तुभ्यं रातं प्रति सन्नाहर्हणानो गृभाय । तुभ्यं सुतो मघवन् । तुभ्यं पृष्ठो ३—” इत्यादिः ।

अभिपुतो नाम स्वरपुत्रः तस्यार्थं त्रिष्टुबैन्द्री । हे मघवन् धनवन् । इन्द्र ! इदं हविः आज्यादिकम् । तुभ्यम् त्वर्थ-मस्माभिः रातम् मनसा निरुतम् पूर्वं निवेदयामि संस्कारकाले । इदानीं हे सन्नाह ! सम्यग् राजमान ! सर्ववामीभरति वा अह्मणान् ! अनुत्थन् “हणीङ् रोषणे” (कण्वद्विरात्मनेपदी) बाहुलकाद्यगभावे लटः शानच् । प्रतिगृभाय प्रतिगृहण । ग्रहेल्लेदि श्रः “छन्दसि श्रायजति” (पा० ३-१-८४) इति शायच् । “हृष्टोभेच्छन्दसि” (वा०) इति हस्य भः । सजि-पातपरिभाषाया अनित्यत्वादिलुक् (पा० ६-४-१०५) हे मघ-वन् ! तुभ्यं त्वर्थमेवायं सुतः अभिपुतः सोमः । अपि च तुभ्यं त्वर्थमेवैव पुरोडाशः पक्वः तमेतं हे इन्द्र ! त्वम् अग्निं भक्षय । किंच प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं पिब ॥ २ ॥

अथ द्वितीयस्य—

“नूतैर्हविष्य मे गिरः ।

इन्द्र स्तोममिमं मम कृत्वा युजश्चिद्वतरम् ॥”

इति शेषः । इदं मधुच्छन्दस्य आरम्भतुष्टुबैन्द्री । हे आश्रु-त्कर्ण ! आश्रुतौ सर्वतः श्रोतारौ (अप्रतिद्वतप्रवणौ) शृणोतः किपि तुक् (पा० ६-१-७१) । कर्णौ यस्य स इन्द्र ! हवम् अस्यवीर्यामाह्वानं “हिव् स्थायौ शब्दे च” (भा० उ०) “बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-३४) इत्यनैमित्तिकं संश्राम-रणे कृते “ऋदोरप्” (पा० ३-३-५७) इत्यप्रत्ययः । नु क्षिप्रम् श्रुधि शृणु । “श्रु श्रवणे” (भा० प०) लोटो हिः । “श्रुवः श्रुव” (पा० ३-१-७४) इति विहितस्य श्रोः “बहुलं छन्दसि” (पा०) इति लुकि हेर्धिः (पा० ६-४-१०९) अत्र साहितिको दीर्घः । एवमपेऽपि । मे मम स्तोतु-गिरश्चित् सुतीरपि दधिपत्र चित्ते धारय । दधातेर्लोटि

१. द्वितीयास्ताने पक्षी व्यस्येन (पा० ३-१-८५)

यदाऽवयवपञ्चवे “स्वर्गशमि” इति शेषः ॥

“छन्दस्युभयथा” (पा० ३-४-११७) इति आर्षेधातुकला-
विद्यायाम् आतो लोपः (पा० ६-४-६४) किञ्च-हे इन्द्र !
मम मयीयम् इमं स्तोमं स्तोषरुषं वाक्सर्वहं युजश्चित्
सुखरिव अन्तरम् अन्तरैरु (हृदयंगमम्) कृष्य कुर्व
“हुकृष् करणे” (त० उ०) लोङ् । “व्यस्यो बहुलम्”
(पा० ३-१-८१) इति विकरणव्यस्ये षपो “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति लृक् ॥ ३ ॥

एवमनयोर्मन्त्रयोः अदि-शुधि-इत्येवमामन्त्रणपूर्वकादन-
श्रवणपूर्वको विनियोगोऽपौरुषविध्ये देवानां न संभवति । नहि
गवाद्योऽदि-शुयीत्युक्ताः किञ्चित्प्रतिपद्यन्ते । तस्मात्कार्यकार-
णसमिवैवो मनुष्यवद्देवतानां कार्यकारणार्थे च विद्वान्म ।
तदेवमेतेभ्यो मन्त्रदर्शनेभ्यः स्थितं पौरुषविध्यं मन्त्रदेवतानाम्
॥ २ ॥ (६)

अपौरुषविधाः स्युरित्यपरम् ॥

“वर्शनमिति वाक्यशेषः । तदुक्तम्—“अपां च ज्योतिष्य
मिथोभावावर्तमाने वपैकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
भवन्ति” इति विशाखायते (नि० २-१६-२) तदाहुः—“चैतदस्ति
यदेवाहुरम्” इति “न त्वं युयुसे” इत्यपि चैतदुक्तमेव ॥

अपि तु यदुद्गृह्यते अपुरुषविधं तत् । तद्यथा—
अग्नि-वायु-रादित्यः-पृथिवी-चन्द्रमा इति ॥

इदम्यते अवलोक्यते देवानाम् यत् किञ्चित् तत् अपुरु-
षविध्यम् अपुरुषाकारम् । प्रसङ्गत एताम्यपुरुषप्रकाराणि
अत्राप्याचीनाम् । अतोऽन्यथाऽभ्युपगमे दृष्टान्तिः स्यात् । न
चैतदिदम् । तस्मादपुरुषविधा अत्रमादयः । तस्मान्मात्राददृष्टा
अपीन्द्राद्योऽपुरुषविधा एव । नहि मनुष्यत्वे तुल्यं केचिदा-
कारिणः केचिदनाकारिण इति युक्तम्, तथैव देवतानामपि
हि न्यायः । तस्मात् अपुरुषविधा इति स्थितम् ॥

यथो एतत्—“चैतनावद्वद्धि स्तुतयो भव-
न्ती”ति—अचेतनान्यप्येवं स्तुयन्ते, यथाक्षप्रभृ-
तीन्योषधिपर्यन्तानि ॥

यथा इति वाक्योपादाने । उ इत्यवधारणे, येनैव प्रकारे-
णात्समार्थो हेतव उपन्यासा याङ्किक्तेत्येव प्रकारेण क्रमशः
प्रतिसमाधास्यात् इति प्रश्नोपक्रमोऽयम् । यत्सुनरेतत् उक्तं-
चेत०००तीति असमर्थोऽयं हेतुः । यतः अचे०००यन्ते ।
तस्माच्चैतनावत्स्तुतिरप्यमहेतुः पौरुषविध्ये देवानाम् । अचेत-
नेष्वप्यक्षादितु चैतनावत् स्तुतेर्दृष्टत्वात् । इति ॥

१. “सोमवानेषु छन्दोगैः किममाणा वध्मादिसंज्ञिका स्तुतिः
स्तोमः” इति त्रीक्षितचरणाः प्राहुः ॥

२. अन्तरं क्षणशिलर्ष इति दुर्गैः । आसन्नमिति सायणः ॥

३. इष्टं परिलक्षणाऽदृष्टकल्पने मानाभावात् ॥

४. एष एव व्याख्याक्रमोऽमेभि द्रष्टव्यः । अनुमितिप्रकारश्च
लक्ष्यमूलः ॥

यथो-एतत्—“पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त”
इति अचेतनेष्वप्येतद्भवति ॥

“अभिक्रन्दन्ति हरितेमिरासभिः ॥”

(ऋ० सं० ८-४-२९-२)

इति श्रावस्तुतिः ॥

इति । यथो एतत् यत्सुनरेतदुक्तम्—

पौर०००न्त इति । अयमप्यसमर्थो हेतुर्न्यभिचरितत्वात् ।
यतः अचे०००वति । तद्यथा—अभि०० इति श्राव-
स्तुतिः । अस्य—

“एते वेदन्ति श्राववेसुहस्रवदभिक्र००सभिः ।

विष्टी प्रावाणः सुकृतैः सुकृत्यया होतुश्चिद्वैरुधिररथमाशत”

इति स्वरूपम् । अतुदस्यार्थं जगती । श्रावस्तुतो विनियुक्ता ।

एते प्रावाणः (प्रसराः) अभिषवकर्म कुक्षीणाः श्राववत्सदृ-
क्षवत् यथा शतं मनुष्याः सह वदन्ति सहस्रं चापरिमितं ।
मनुष्यास्तद्वत् वदन्ति श्रावं कुर्वन्ति तथैतच्छब्दबाहुल्याभि-
प्रायम् । किञ्च हरितेभिः हरितैः सोमसंस्पर्शोद्धरितवर्णैः ।

“बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इति ऐवभावः ।
आसभिः आस्यैः “पदन्” (पा० ६-१-६३) इत्यादि-
नास्यशब्दसासनादेशः । सुक्षैः । अभि अभिलक्ष्य सोमं क्र-
न्दन्ति आह्वयन्ति सोमपातुदेवान् । आगच्छतासाभिरभिषुतं

सोममिमं पातुमिति । “क्रदि आह्वाने रोदने च” (ऋ० प०)
लृट् । किञ्च-सुकृतः सोमनस्याभिषवास्त्रस्य कर्मणः कर्तारं

एते प्रावाणः विष्टी व्यासिलया तृतीयायाः पूर्वसवर्णः
“सुषां सुलृक्” (पा० ७-१-३९) इति । सुकृत्यया

सोमनया क्रियया होतुः देवानामाह्वानुरमेमोत्पद्योतुवो पूर्व-
चित् पूर्वमेव अद्यम् अदनीयम् । “गदमदचरवमन्वाजुवर्त्तने”
(पा० ३-१-१००) इत्यत्र चादधेरप्यर्थं छल्यप्रत्ययो यद् ।

यदा “श्रद्धोऽप्येत्” (पा० ३-१-१२४) इति ण्यस्युपधाद्वद्धिः ।
“संज्ञापूर्वको विधिरित्य” (पा० ९४) इति न भवति ।

हविः एतत्सोमाकम् आशत अश्रन्ति । “अश्रं भोजने”
(ऋ० प०) विकरणव्यस्येन षपो लृक् (पा० २-४-७३)
छड्यं छह् (पा० ३-४-६) अभिषवे सोमसंयोगमात्रमशन-

सुपचयंते आह्वयम् ॥ २ ॥

तस्मादपौरुषविध्यमिति । नहि प्रावाणां यथाभूतान्यास्यानि
सन्ति वरसंयोगेन च स्तुयन्ते । तद्विद्वान्प्राचीनामप्ययथाभूतैरेव
बाहुमुष्ठादिभिः स्तुतिः स्यात् । तस्मादहेतुरयं यत् “पौरुषवि-
धिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इति उपर्यविधा” इति ॥

यथो एतत्—“पौरुषविधिकैरङ्गैर्व्यसंयोगैरिति—
एतदपि तादृशमेव—

“सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्चिनम्”

(ऋ० सं० ८-३-७-४)

इति नदीस्तुतिः ॥

तादृशमेव तथाभूतमौपचारिकमेव । रूपकमात्रमित्यर्थः । यथैव हि आसादिकल्पनादृशव्यभिचारित्वाद्वावप्रयतिषु न संभवति, रूपकमात्रं सुखार्थं संकल्पतो ब्राह्मदिकार्यसिद्धिः । एवं हरिरथजायास्तुतयो रूपकमात्रमिन्द्रादिषु । अपि च—सुखं ०० स्तुतिः । नद्यस्यां स्तुतिः यथाभूतार्थलोपपत्तिरस्ति । अयंसंवात् । न ह्युदकात्मिकाया नया वहन्या रथेऽवस्थानं संभवति—यथा—

“सुखं ०० श्विनं तेन वाजं सनिषत्सुसिन्धुजौ ।

मुहान्द्वयं सहिमा पनस्यतेऽव्यवस्थं स्वयंशतो विरुप्तिनः”

इति सिन्धुक्षेत्रात् प्रियमेवसः पुत्रस्तस्येयमार्यं जगती । नदीस्तुतौ विनियुक्ता । सिन्धुः नदी सुखं सुखकरं लोकस्य, शोभनद्वारं वा । अश्विनं अशनेन व्यापनेन तद्वन्तम् (उदकरथम्) अव्यवस्थं वा रथं रथेणमुदकम्, सन्धनं वा (प्रसिद्धम्) युयुजे युक्तवती । तेन रथेन वाजम् अश्वम् सनिषत् संसजितवती, उपपादितवती । “यन षण संभजौ” (अ० प०) कोटो रूपम् । व्यस्येनार्थमेदः । सायणस्तु—प्रयच्छत्सिख्यमाह । युयुजे इत्यस्य च पुनर्कीति । अस्मिन् आजौ संग्रामे यैश्च वा द्विस्त्रासायामुदकरथोऽजनाभिलिप्तावयति तस्माद् अस्य सिन्धुरथस्य महान् सुविपुलो महिमा माहात्म्यं (महत्त्वं) पनस्यते स्तुत्यते । नैरुक्तवाजः (निर्ब० ३-१४-१५) स्तोत्रभिः । कीदृशस्यास्य । अदृश्यस्य अनुपहिंसितस्याभ्यः स्वयंशतः सायत्तकीर्तः । विरुप्तिनः विरुपशीलस्य शब्दकारिणो महत् इत्यर्थः । महत्तामेतत् (निर्ब० ३-३-२२) ॥ ४ ॥

तदेवमादिषु मुख्याद्यकल्पनाया अयंसंवात्सर्वत्र रूपकप्रवादाः स्तुतय इत्युपेक्ष्यम् ।

यथो एतत् “पौरुषविधिकैः कर्मभिरिति ॥
एतदपि तादृशमेव—

“होतृश्चिपूर्वं हविरर्घमाशत ॥”

(ऋ० सं० ८-४-२९-२)

इति प्रावस्तुतिरेव ॥

अत्र हि अशनकियया प्रावाणः स्तुत्यन्ते न च पुनर्प्रावाणं यथाभूतमाशनमस्तीत्युक्तमथस्तात् । तस्माद्विदमपि रूपकमेव । व्याख्यातमेतदेते वदन्तीत्यत्रानुपदेवे (निर्०) ॥

अपि वा उभयविधाः स्तुः ॥

उभयहेतुप्रामाण्यात् ।

अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्तुः ॥

१. अत्र रथमिवाश्विनमिति केचिद्वर्णयन्ति ॥

२. सर्वतो गमने । यतो यतो हि गच्छति तत्तत्ततो ब्रीह्याध्वनमभिलिप्तादयतीत्यर्थः ॥

सतां पृथिव्यादीनाम् । एते अपुरुषविधाः क्षितिजलावयः । परे तु अधिष्ठातारः पुरुषविग्रहाः । एवमुभयोः प्रलक्षणागमयोरप्यनुग्रहः कृतो भवति ।

यथा यज्ञो यजमानस्य ॥

यजमानस्य यज्ञः कर्मात्मा । इदमेतेनाहं संक्रियते । इदमेतेनाहं यज्ञपचीयते इति संस्कृतममुष्मिन्लोके परेति इति च विज्ञायते ब्राह्मणेण ।

एष चाख्यानसमयः ॥ ३ ॥ (७)

इति श्रीमद्यात्कमु० प्र० नि० शास्त्रे दै० का०
सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

भारते चाख्यानसमय एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः । “समयाः चापचाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः । १-तथाच-पृथिवी स्त्री गोक्षेपे भारावतरणाय ब्रह्माणं यथाचे । अमिष ब्राह्मणरूपेण बाहुदेवाहोनाहुमौ खाण्डवं यथाचे । पुरुषरूपेण चाभिरूपेण च खाण्डवं ददाह इत्येवमादि चाख्यानम् ।

तदेतद्वर्णनमभिषेते मन्त्रार्थदर्शनादेव ।

(१) पौरुषविध्यम् (२) अपौरुषविध्यम् (३) कर्मा-
धार्मोभयविध्यम् (४) नित्यमौभयविध्यमेवेति । सर्वं चैत-
दुपपद्यते महाभागे सत्यैश्वर्यात् । कथमिव देवता न स्यात्-
अमूर्ता, मूर्ता । एकधा-द्विधा बहुधा चेति । यथा तु वर्तमाना-
पश्यन्मन्त्रदशस्था तथा अनुवृत्तं सर्वैश्वरादोप । फलदर्शनात् ।
नानावस्थादर्शनवदाख्यातानां परिदेवनानिन्द्रादिविषयि चेन्द्रा-
दीनां कामकारतस्तत्पुनमवस्थितानां सा सा स्तुतिरेव न
निन्दा । उक्तं च—

“हीना न निन्दा स्तुतिरेव सा साद्

देवान्मर्त्यैः सम्यगभिष्टुयारकः ।

शक्तिलयेऽप्यप्यवसन्ति शिष्टाः

स्तोत्रं न पश्यन्ति गतिं यतोऽन्याम् ॥”

इति ॥ ३ ॥ (७)

इति श्रीमद्यात्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविहृती दै० का० सप्त-
माध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ देवतात्रयाधिकारे प्रस्तुते आकारनिन्त्याऽन्तरिते
तद्विशेषविवक्षया तदनुस्यूतये आह—

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात् ॥

यस्तत्र विशेषो निवक्षितः स उच्यते—

तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्ययसायैः ॥

तासामेव तिसृणां भक्तिसाहचर्यम् । भक्तिश्च साहचर्यं
च, भक्तिकृतं वा साहचर्यमिति । लोकादीनामेवाऽऽप्यदिभि-
र्भजन्तं भक्तिः । साहचरभावः साहचर्यम् । असंविज्ञातपदे मन्त्रे

भक्त्या साहचर्येण वा यथा देवता गम्येतेत्येवमर्थं भक्तिसाह-
चर्यमुच्यते ।

अथ कानि किमस्मीनीत्युच्यते—

अथैतान्यभिभक्तौनि ॥

अथेति विशेषाधिकारे । अस्मि भजन्ते अभिना वा भज्यन्ते
इत्यभिभक्तौनि नामाणि । कतमानि ?

**अयं लोकः, प्रातःसवनं, वसन्तो, गायत्री,
त्रिवृत्स्तोमो, रथन्तरं साम ॥**

इमामभिमन्त्रीन्वयवन्तव्यानि । अथ—

ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ॥

भुवि । तद्यथा—आग्नी—अह्ना—प्राचाणाः—अभीशव इत्येव-
मादयः । तान्यपि—

आयासी—पृथिवी—इला—इति स्त्रियः ॥

अग्नेः ।

**अथास्य कर्म—वहनें च हविषाम्, आवाहनें
च देवतानाम्, यच्च किंचिदाष्टिविषयिकमधिक-
मैव तत् ॥**

अस्य—अग्नेः कर्म सहभावि, अनन्यदेवतागामि । यत्संयो-
गादस्यलक्ष्यप्रशङ्के आग्नेय एव मन्त्रो भवति । दार्ष्टिद्विष-
यिकम् । दृष्ट्यनुमदो यस्य विषयस्तत् । प्रकाशादिकर्मैल्लर्थः ।
अधिकर्मैव तत् इति पुनर्वचनमादरार्थम् ।

अथास्य संस्तविका देवाः ॥

यैः सह अयमग्निः स्तुतैते । तद्यथा—

इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतवः ॥

इत्येवमादयः । मन्त्रलभावोपदर्शनाय संस्तवोदाहरणम् ।
अग्नेः पूर्वेतिपातादेवताद्वन्द्वमुच्यते । तत्रेन्द्रेण सह संस्तवोदा-
हरणम्—

**“अग्न इन्द्रश्च शक्रोर्ध्वो दुरोणे सुतावन्तो यज्ञमिहोपयासतम् ।
अमर्षेन्ता सोमपेयाय देवाः” ॥ ४ ॥**

(ऋ० सं० ३-१-२५) इति ।

विश्वामित्रस्येयमार्थं विराजसुष्टुप । आम्रयणे विनियोगः । हे
भगवन् । अग्ने ! त्वम् इन्द्रश्च ऋणी देवा देवौ । औङ

१. नामातीति विशेष्यवशात् ।

२. अत्राख्याप्यत्रत्येन इन्द्रमिदंश्च इत्यादिप्रतिपादयतीति वक्तव्ये
भक्तमेदंस्तसमानाख्यामास्तस्यैककृष्टतरेलेवमादिबहु दुर्गव्याख्यानं
मित्राभिनेहोपेक्षितं, विशेषविहितस्यापि तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

३. तथाच—समिति सहाय्येभ्यः सहस्रवः संस्तवस्ततो मत्तर्ध
इत् स विषयते येषामिति । ततः स्तुतिं कर्त्तुं । एतेन संस्तवोऽपि
व्याख्यातः । संस्तवः परिचयः ॥

आकारः (पा० ७-१-३९) अथ दानुष्यः हवींषि दत्तवतः ।
“दाश्वान्साह्यान्मीढांश्च” (पा० ६-१-१२) इति कलन्तो
निपातः । अथ च दुरोणे यज्ञरुहे (निघं ३-४-७) यज्ञं
सोमं, करणे यज्ञतेर्नङ् (पा० ३-३-८०) सुतावतः अग्नि-
उत्तवतः यजमानत्वायै अमर्षेन्ता अमर्षेन्तो युयं सोमाममकु-
र्वन्तौ (अन्तरा केनचित् सह वाडिति) सोमपेयाय सोम-
पानार्थम् इह अस्मिन्त्यहे उपयातम् आगच्छतं युवाम् ।
इत्येतदावासाह्वे वयम् आवासायां लोद ॥ ४ ॥

अथ सोमेन सह संस्तवोदाहरणम् ।

“अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हव्यं ।

प्रति सूक्तानि हव्यंतं भवतं शक्रोऽपि मयाः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-६-२८) इति ।

गोतमस्यार्थमनुष्टुप् । पौर्णमासे अभीषोमस्यानुवाक्या । हे
अग्नीषोमौ ! युवाम् वृषणा वृषणी वर्षितावभिमत्तकामाना-
मिति मे मन हव्यम् आह्वानं सु श्रुणुतम् आकर्णयतम् ।
श्रुत्वा कामच्छतम् । आगस्य च प्रतिहव्यतम् प्रतिहर्षतः,
मया पूर्वं प्रेषितौ प्रतिकामयेथाम् । “हव्यं मत्तिकान्योः”
(श्रु० ५०) लोद द्विवचनम् । इमानि सूक्तानि श्रोतुम् ।
श्रुत्वा च दानुष्ये हविर्दत्तवते । “दाश्वान्” (पा० ६-१-१२)
इति कलन्तो निपातः । अस्मै यजमानाय (एतदर्थम्) मयः
सुखकारकौ (निघं ३-६-७) भवतम् युवाम् । इत्येतदा-
वासाह्वे वयम् । आवासायां लोद ॥ १ ॥

अथ वरुणेन सह संस्तवोदाहरणम्

“त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽवयासितीष्टाः ।
यजिष्ठो वह्नितसः शोशुचानो विश्वा हेपांसि प्रमुमुग्ध्यस्त”
(ऋ० सं० ३-४-१२-४) इति ।

वामदेवस्यार्थं त्रिष्टुप् । अवचष्टे विनियोगः । हे भगवन्
अग्ने ! त्वं नः अस्मात् । यथावत् विद्वान् ज्ञानम् (भक्ता
मन एत इति) वरुणस्य देवस्य यः अस्मान्प्रति हेडः
क्रोधः । “अस्ति तम् ।” इति शेषः । यद्वा असः श्रुः (पा०
७-१-३९) अवयासितीष्टाः अपगमय । किंच-यत्सं
यजिष्ठः अतिशयेन यथा (देवानां श्रोतृत्वेन वर्तमानः)
वह्नितमः शोशुचानो हविषाम् । सः त्वं शोशुचानः
देवीत्यमानस्तोषु तेषु कर्मसु । विश्वा विश्वानि सर्वाणि
“शेखन्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलौपः ।
हेपांसि देव्याणि अस्मत् अस्मात् प्रमुमुग्ध्य प्रकर्षण
मुख । दूरमपनयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पर्जन्येन सह संस्तवोदाहरणमाह—

**“अग्नीपर्जन्यवर्चतं धियं मेऽस्मिन्त्यहे सुधा सुष्टुतिं वः ।
इहामुन्योऽनुनयुर्ध्वं गैर्मन्याः मुजवर्तोरिष आर्षत्तमस्ते ॥”**

(ऋ० सं० ४-८-१६-६) इति ।

१. वह्निर्गैर्मेत्यनन्तरं समानार्थप्रत्ययवचनात् । “वहि-
श्चिह्न—” (ङ० ४-५१) इति हि कर्तारि निः ॥

भारद्वाजस्यार्षे त्रिष्टुप् । हे अग्नीपर्जन्यौ ! युवाम् मे मयीयम् धियं कर्म (निधं० २-१-२१) यज्ञलक्षणम् अवतम् आगच्छतम्, रक्षतं वा । हे सुहृवा ! हृह्वौ । औष्ठ आकारः (पा० ७-१-३९) सुखेन ह्यतुं शक्यौ । “ह्रिञ् स्पर्धायां शब्दे च” (स्था० उ०) खल् “बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-३४) इत्यनेनैकितं संप्रसारणम् । अस्मिन् ह्रस्वे यहे । ह्रयतेऽस्मिन्-शिल्प (पा० ३-३-५७) नः अस्माकम् सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च अवतं शृणुतम् । अनुवृत्तोऽवतिरथान्तरे । श्रुत्वा च युवयोर्मध्ये अन्यः अन्यतरः एको वा पर्जन्यः इत्याम् अत्रम् जनयत् जनयतु । वृष्ट्या ह्योषधिवनस्तथो जायन्ते तेभ्य-धार्वा जायते । अन्यः अपरः अग्निः गर्भं जनयतु । पुरुषेण भुक्तमनं जाडरेणाग्निना पक्वं रसरेतोरूपेण परिणमति तदेव योषितुः गर्भो भवति । तौ युवानेवं प्रतिवत्सरं प्रजावतीः प्रजासंयुक्ताः हवः अह्नाति (निधं० २-७-१४) अस्म अस्माद्, अस्मभ्यं वा “धृपां सुष्टुप्” (पा० ७-१-३९) इति शोभावः । आधत्तम् आग्नियुक्त्येन स्थित्वा अवस्थापयतं दत्तं वा ॥ ६ ॥

अथर्तुभिः सह संस्तवोदाहरणम्—

“अग्ने देवां हृहर्वाहं सादया योनिषु त्रिषु ।
परिभूष पिबं ऋतुना” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० १-१-२८) इति ।

मेधातिथेराषं गायत्री । ऋतुयाजेषु विनियोगः । हे भग-वन् ! अग्ने ! देवान् इन्द्रादीन् इह अस्माकमस्मिन्कर्मणि यहे आचह आह्वय । आह्वय च देवान् योनिषु स्थानेषु त्रिषु सत्तनेषु सादय उपवेशय, यज्ञ वा यथाकालम् । असुना प्रकारेण परिभूष सर्वतोऽेवभोगोर्नालंङ्कयन्तं यज्ञम् । आत्मानं च पिय एतं सोमम् ऋतुना सह ॥ ४ ॥

आग्रावैष्णवं च हविः ॥

हविर्गृह्णाद्विष एव संप्रदानार्थं लम् । या ऋचस्थाः संस्तवे-नाग्रावैष्णोः सन्ति । आग्रावैष्णवम् अभिष विष्णुबेद्यमा-विष्णू । “देवताह्वये च” (पा० ६-३-२६) इत्यानङ् पूर्व-पदस्य । अमाविष्णू देवते असेत्यखण् देवतायै (पा० ४-२-२४) तत उभयपदद्वयौ (पा० ७-३-२१) ओर्णिपः । (पा० ६-४-१४६) “आदिदृष्टिरस्योपाध्वौ बाधते” इति नियमः ।

यथा—

“आग्राविष्णू सृजोपसे वा वर्धन्तु वां गिरः ।

युष्टैर्वाजैर्मिरातम् ॥” (इत्येवमाद्याः)

१. तथाच पाणिनीयाः सारमिति “अव-रक्षण-गति-कान्ति-प्रीति-गृह्य-स्वगम-प्रवेश-अवण-स्व-अभ्य-ध्याय-चन-क्रिये-च्छा-दीप्त्य-उपाध्या-ऽऽलिङ्गन-विद्या-दान-भावा-द्विदुः” इति ॥

२. “एकोऽन्यार्थे प्रपाने च प्रथमे केनले तथा । साधारणे सगानेऽप्ये संख्यावाञ्च प्रयुज्यते” इत्येकान्वयोः पञ्चाशत् ॥

३. कल्पविमानिदेवतया ॥

वामदेवसेयमार्षं गायत्री आग्रावैष्णवे हविषि विनियोगः । हे अग्राविष्णू ! सृजोपसा सृजोपसी नित्यं सह जोषणी (समानप्रीती) वां युवाम् कर्मभूतौ इमाः एताः गिरः अस्-स्तुतयः वर्धन्तु वर्धयन्तु । ततश्च (हृदौ सत्याम्) अस्-त्संप्रदैयैः युष्टैः योतनवद्भिः वाजेभिः अग्नेः (निधं० २-७-२) अभ्युपवैतः । आगतम् अस्मान्प्रत्यागच्छतम् । “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो छुकि मलोपः (पा० ६-४-३७) एवमग्नेषि ।

नत्तृक्संस्तविकी दाशतयीषु विद्यते ॥

दाशतयीषु दशमण्डलावयवप्रविभागेन तायते विस्तृत्यैते इति दशतय ऋग्वेदः । तस्य शाखा दाशतय्यस्ता-ए-एकपि हविष्यविनिष्ठा शतमध्यपातिनी ऋक् अमाविष्णोः संस्तविकी नतु विद्यते नैवास्ति । अत्र दाशतयीष्वित्युक्तेः स्वादभ्यन्त्रं संस्तविकी न तु दाशतयीषु । अस्त्वस्त्वेन वा दाशतयीष्वपि इत्युत्सर्गं दर्शयति । एवमेतन्मया निपुणमन्विष्यत इति भावः ॥

अथाप्यत्र उत्सर्गः—

अथाप्याप्तापौष्णं हविर्न तु संस्तवः ।

तत्रैतां विभक्तस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥१॥ (८)

हविः हविरेव न तु संस्तवः सहभावः तस्मिन् हविषि । किं तु पृथक् पृथक् एव अग्निः स्तुत्यते पूषा च । तच्च तस्मि-न्मिषुष्णोः संस्तवे विभक्तस्तुतिं विभक्ता पृथक् पृथक् स्तुतिर्यस्यां तामृचं नैरुक्ता उदाहरन्ति ॥ १ ॥ (८)

पूषा स्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । सत्यैतेभ्यः परिददित्विदभ्योऽभिद्वे-वेभ्यः सुविद्विभ्येभ्यः ॥” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ७-६-२३)

देवश्रवसो यामायनस्यार्षं त्रिष्टुप् । पुनः श्रवस्य कर्णे प्रभी-तानुमन्त्रणे विनियोगः । स प्रभीतः (स्तः) उच्यते । पूषा पोषयिता एतन्नामको देवः (अगवानादित्यः) पथामधिपतिः त्वा त्वाम् इतः अस्मान्मुख्यलोकात् । विशिष्टेन पथा प्रच्या-द्यतु प्रकर्षोत्पल्लोकं गमयतु । कीदृशः ? विद्वान् अव्य-वहितज्ञानः (प्रत्यक्षदर्शी अस्मद्भक्ता विज्ञानानः) अतः

१. “तावुं संतानपालनयोः” (स्था० आ०) इत्यसौपधा-हसत्वमास्यां हुगेणैत्थं व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु “संख्याया अवयवे तथै” (पा० ५-२-४२) दशसंख्या परिमाणमसेति विग्रहे तथ्यन्तात् “दिङ्ङा-” (पा० ४-१-१५) इति ङीप् दशतयी ऋक्संहिता भवति । बहुत्वमन्त्रभेदाभिप्रायकमपि संभवति । दाशतयीष्विति पाठं यत्र सुप्रसङ्गः ॥ दशतयीष्विति सुप्रित्युक्त्येव प-पाठः ॥

२. “एकविंशतिषां बाह्व्यम्” इति महाभाष्यम् । एक-विंशतिः शाखा ऋग्वेदस्येति तदर्थः ॥

एव च अनष्टपशुः अविनश्वरपशुमुक्तः । तस्मिन् हि (सति) सर्वे पशवस्तान्निवृत्ति न नश्यन्तीत्यर्थः । भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः रक्षिता उपर्यवस्थिताः । स एवमुक्तलक्षणः पूषा देवः त्वा लां प्रगमय्य एतेभ्यः चन्द्रमण्डलोपान्तवासिभ्यः पितृभ्यः परिदत् पुरिददातु । छेदः । तत्तुक्—“दक्षिणायनात्पितृलोकात्” इति । तथा अग्निः अपि तेभ्य उक्तव्यं सुविदत्रियेभ्यः सुविदत्रं सुज्ञानं धनं वा तदर्हाः सुविदत्रियाः । छान्दसो घप्रत्ययः (पा० ४-४-११७) वल्येयादेशः (पा० ७-१-२) सुज्ञानेभ्यः सुधनेभ्यो वा देवेभ्यः ये विद्युतो मध्ये निवसन्ति तेभ्यस्त्वां परिददातु । तेषां लोके स्थापयलित्यर्थः । तत्तुक्—“चन्द्रमसो वैद्युतम्” इति । स लगेवमुपावपि देव-लोकपितृलोको अभ्यगृहीत्याग्नीः प्रगीतस्य । उक्तं च—“ये देव-यानाः पितृयानाश्च लोकाः सर्वास्मान्मनुष्याः संचयेम” इति ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येव हि सर्वेषां भूतानां गोपायिताऽऽदित्यः ॥ इति ।

अथ—

सर्वैतेभ्यः परिददत्पितृभ्य इति सांशयिक-स्तुतीयः पादः ॥

संशयोऽस्मिन्नस्तीति सांशयिकः (संशयविषयीभूतोऽर्थः) “संशयमापन्नः” (पा० ५-१-७३) इति ठक् । ट्रल्लेखः (पा० ७-३-५०) आदिप्रतिद्विः (पा० ७-२-११७) ॥ पादोऽस्या ऋचः । कथम् ?—यथा—

पूषा पुरस्तात् ॥

“पूषा सितव्यावयतु” इति वाक्ये ।

तस्यान्वादेश इत्येकम् ॥

सामर्थ्याद्दर्शनम् । तथा व्याख्यातमेव । त्रयः पौष्णाः पादा एव एषाभेदाः । इति । एवमिदं विमर्शस्तुतिः । अथवा द्वास्तु-तराभेदौ । तत्रार्थयोजना—

पूषा प्रच्यावितं सन्तं सोऽग्निर्वक्ष्यमाणस्तलोमेतेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः परिददातु । मापितृभ्यः अत्रेभ्य इत्यभिप्रायः । तं त्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्तीत्यपेक्ष्य सर्वेना-श्रवोत्तरेणाग्न्याग्निशब्देन संबन्धमधिकृत्यमानं व्यपेक्ष्याकल्पयत्—

अग्निरपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तना-इत्यपरम् ॥

“अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥”

अथ विगमप्रसक्तं व्याचष्टे—

सुविदत्रं धनं भवति । विन्दतेवैकोपसर्गात् ।

दक्षतेवां स्वाद् व्युपसर्गात् ॥ २ ॥ (९)

१. सर्वत्र ज्ञानाभ्यवधानादेव ॥

एकोपसर्गात्—छ—इत्येतेन एकेनोपसर्गोपसृष्टात् । विन्दतेवां । “विदुः लामे” (तु० उ०) इत्यस्मात् “अग्नि-समुचितपितृकलिनक्षिभ्योऽनन्” (उ० ३-१०५) इति बाहुलकादत्रन्त्रस्यो गुणान्नावध । सुखेन विन्दत्येतदिति । वाशब्दोऽनास्थायात् । अथ वा द्वातेः स्यात् । व्युपस-र्गात् । सुविदत्रां द्वाभ्यामुपसर्गोभ्यां युक्तात् । अत्राप्यत्रनेव बाहुलकः । तथेयामसि ते सुविदत्रियाः ॥ २ ॥ (९)

अथ-एतान्निर्भ्रमकीनी ॥

पूर्ववत्सर्वम्—

अन्तरिक्षलोको, माध्यन्दिनं सवनं, ग्रीष्म-स्त्रिष्टुप्, पञ्चदशस्तोमो, बृहत्साम । ये च देव-गणाः समाग्राता मध्यमे स्थाने ॥

अन्तरिक्षे मरुदादयः ।

याश्च स्त्रियः ॥

अदित्याद्याः ।

अथास्य कर्म—रसानुप्रदानं, वृत्रवधः या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् ॥

रसानुप्रदानम् अवस्थायनं वीरिद । वृत्रवधः मेघ-वधोऽसुरवधो वा । या च का च अशुक्लदंष्ट्राऽन्यापि बलकृतिः बलप्रधानं कर्म । इन्द्रकर्मैव तत् इति आदर्शार्थं पुनर्वचनम् । अपि कीटपिपीलिकादिषु—बाहुल्येन कियते सर्वे तद्विन्द्रकर्मैव भवति ।

अथास्य संस्तविका देवाः ॥

यैः सहायं स्तुयते । ते यथा—

अग्निः—सोमो—वरुणः—पूषा—बृहस्पति—ब्रह्म-णस्पतिः—पर्वतः—कुत्सो—विष्णु—वोयुः ॥

इत्येवमादयः । तत्राग्निना संस्तवो यथा—

“इन्द्राग्नी रोचनां हिवः परि वार्जेतु भूपयः ।

तर्हां चेत्ति प्रकीर्त्यम्” । (ऋ० ३-१-१२-४) इति विश्वामित्रस्यार्थं गायत्री । ऐन्द्राग्ने हविषि विनियोगः । हे इन्द्राग्नी ! युवाम् । दिवः खर्गस्य । रोचनां रोचनी । युष् (पा० ३-२-१५९) रोचनी (कीपनी प्रकाशकी) हविषा बोदकेन च वाजेषु संगमेषु (तिघं० २-१७-४२) परि-भूपयः सर्वतोऽलङ्कृतौ भवयः । “भूप अलंकारे” (भ्या० प०) शत्रुन्पराजित्स्य सर्वतो विजयमानौ वंतेथे । यदा शत्रू-न्परिभवयः । अथवा वार्जेतु अक्षेषु (नि० २-७-२) परि-भूपयः । येन खामित्वेन भवेमहि तथा कुरुतम् । वां युवयोः

१. “विष्वक्कुलं—छेदि” (पा० ३-१-३४) इति बाहुल्य-कात्सिप गुणान्नावध ॥

वीर्यं सामर्थ्यमेव तत् तादृशं संप्रामाजिन्यादि प्र-चेति
प्रकथं ज्ञापयति । यद्वा-प्रकृष्टमहं ज्ञाने, येन परिभावयथो
यागेषु स्तोत्रपुरः । अत एवमाशास्महे ॥ ४ ॥

अथ सोमन संस्तवः-“इन्द्रातोमा समर्चोत्सम्”

(ऋ० सं० ५-७-५-२)

इत्यत्र व्याख्यातः पुरस्तात् (नि० ६-११-१) ॥

अथ वरुणेन संस्तवो यथा-

“इन्द्रावरुणा युवमध्वरायनः” ( ) इति व्याख्यातः
शेषः ( ) ।

अथ पूष्णा संस्तवो यथा-

“इन्द्रा नु पूर्णां वयं सुखाय स्वस्तये । हुवेम वाज-
सातये” (ऋ० सं० ४-८-२३-१) इति ॥

भारद्वाजस्येयमार्षं गायत्री । इन्द्राणीणो हविषि विनियोगः ।
हे इन्द्रापूष्णा इन्द्रापूष्णो देवौ । नु अथ वयं सुखाय
समानख्यानाय (सखिलाय) स्वस्तये स्वस्वनाय (कल्या-
णाय) च । सायणसु सोमनाय सखिलायेत्याह । वाजसातये
वाजस्यामस्य बलस्य वा सातये संभजनाय च । “वयं संभक्तौ”
(ऋ० प०) भावे क्तिन् “जनसंखनार् सम्मलोः” (पा०
६-४-४२) इत्यात्म । हुवेम आहुताय स्वायाम च ।
अत्र दुर्गैः-युवां वयं निर्यं यक्षेण इदमाशास्महे इत्याह ॥ १ ॥

अथ बृहस्पतिना संस्तवो यथा-

“हुवं वामास्यं हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्थं मर्दश्च
शस्यते” (ऋ० सं० ३-७-२५-१) इति ॥

वामदेवेभ्यार्षं गायत्री । ऐन्द्रावाहस्यते हविषि विनियोगः ।
हे इन्द्राबृहस्पती । इदं हविः हवैनीयमव यद्वयमप-
स्तत् प्रियम् इदं सत् वां युवयोः आस्ये मुखे । “अखु”
इतिशेषः । यथेदम् उक्थं शस्यते मर्दश्च प्रतिगरेण
सह, तब वा प्रियमस्तु-इत्येतदाशास्महे ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मणसतिना संस्तवो यथा-

विश्वं सूर्यं मंभवाना युवोहिदापर्व नु प्रमिनन्ति व्रतं चासु ।
अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हुविर्नोऽसु युवैव वाजिनं जिगातसु ॥ २ ॥

(ऋ० सं० २-७-३) इति ॥

उत्समदस्येयमार्षं त्रिष्टुप् । हे मधवाना मधवानौ । मध-
मिति धननाम तद्वन्तौ (“छन्दसीवनिषी च” (पा० ५-२-
११२) इति वनिपत्रस्यो मलयं । इन्द्राब्रह्मणस्पती !
युवोरित् युवयोरिव विश्वं सर्वं स्तोत्रम् सत्यम् यथार्थम् ।

१. “निषी संहाने” (ऋ० प०) अयमयान्तमौषित्यर्थः ।
“बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो छुक् । तलो-
पदछान्दसः ॥

२. युवोण स्वयं नुरजितः पाठः । तल्लि छन्दमध्ये निषेधशयार्थः ॥

३. सायणसु-हे इन्द्राबृहस्पती । वामं युवयोः आस्ये इदं
प्रियं हविः सोमरूपं प्रक्षिपामीति शेषः । उक्थं शस्यं च मयो
मर्दवनकं शस्यत इत्याह ॥

स्तुत्या यथद्विपुजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव न
लारोपितमित्यर्थः । चेत्सत्यर्थः । यतो युवां सर्वस्यैतानि स्थोऽतः
आपश्च आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानि
सर्वान्येव भूतानि वां युवयोः व्रतं कर्म (नि० २-१-७) न
प्रमिनन्ति न हिंसन्ति । “मीशू हिंसायाम्” (वया० उ०)
“मीनातेनिगमे” (पा० ७-३-८१) इति हलसम् । यथा-
संकल्पं प्रवर्तते । यौ युषामेवमितमहायुभावौ तौ नः असा-
कम् अच्छ आभिसुख्येन इदं हविः भोक्तुम् जिगातम्
आगच्छतम् । जिगातिगैतिकर्मा (निर्व० ३-१४-११३) ।
अत्र दधान्तः-युजेव वाजिना अश्वम् युजा युजौ
रथे नियुक्तौ (सहचारिणौ) वाजिना वाजिनौ वैजनावन्ता-
वथौ (रथादियुक्तौ युयुक्ता) खम् अश्वमर्दनीयं चावं प्रति
यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतस्तद्वच्छोभ्रमागच्छतम् । अत्र
“युपां सुलक्ष्” (पा० ७-१-३९) इति विभक्तौकारः ।
इत्येतदाशास्महे ॥ २ ॥

अथ पर्वतेन संस्तवो यथा-

“इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिपु आवहत् सुवीराः ।
वीतं हव्यान्ध्वरेषु देवा वधेथां गीर्मिनिक्षुमा मर्दन्त” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ३-३-१९) इति ।

विश्वामित्रस्येयमार्षं त्रिष्टुप् । हे इन्द्रापर्वता । इन्द्राप-
र्वता । देवा ! देवी योतमानौ । औक्ष आकारः (पा० ७-
१-३९) बृहता महता रथेन (महतोदकद्वेष्टेणोदकादेन)
वामीः वननीयाः संभजनीयाः “वनसंभक्तौ” (ऋ० प०)
अनीयद् । निपातोऽयम् (पा० ६-३-१९) सुवीराः
सोमनयुजोपेताः । इयः अजानि (निर्व० २-७-१४)
आवहतम् असादर्थं धारयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः । किंच
हे देवा देवौ ! युवाम् अध्वरेषु असासंबन्धिषु यक्षेण
हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि वीतम् भक्ष-
यतम् । “वीपतिव्याप्तिप्रजनकान्त्वसनसादनेषु” (अ० प०)
लोद् प्रार्थनायाम् । तथा इलया अभेन (निर्व० २-७-१३)
असादतेन हविषा मर्दन्ता मर्दन्तौ हव्यन्तौ । औक्ष आकारः
(पा० ७-१-३९) इयं पूर्वत्रापि । युवाम् गीर्मिः स्तुतिवक्ष-
णानिरस्यशीयानिर्वाभिः वधेथाम् समृद्धौ भवतम् ॥ १ ॥

अथ कुस्तेन संस्तवो यथा-

इन्द्राकुत्सा बहमाना रथेना वामत्या अरि कर्णे वहन्तु ।
निःषमिन्त्रो धर्मस्यो निःपुत्रस्यान्मयोर्नो बुद्धो धर्युत्समासि ॥

(ऋ० सं० ४-१-३०-४) इति ।

अवस्योर्षम् । त्रिष्टुप् । हे इन्द्राकुत्सा हे इन्द्रकुत्सी ।
रथेन वहमाना बहमानौ उद्यमानौ वां युवां कर्मभूतौ

१. “अप एव ससर्जोदौ ताडु बीजनावाञ्जन्” इति संहि-
प्रकरणे मनुना (अ० १) अभिधानात् । न्याप एव सर्ववीजं तत्
एव सर्वस्य समुद्भवं इति सर्वोपलक्षणताऽप्युपपद्यते । बलवत्स्य
ताः सर्वतः ॥

२. वैष्णवदिवा व्याख्यानमिदं दुर्गस्य ॥

अस्याः अथाः (निघं० १-१४-१) अपि कर्णे नित्यं कर्मणे । मलोप आर्थः । सायणस्तु—कर्णोऽपि स्तोत्राणि छुणोति करोतीति कर्णः स्तोता यजमानो वा तत्समीपेऽपीत्येवं व्याचक्षते । आचक्षन्तु आसमन्ताद्वाहका भवन्तु । युवामपि अज्ज्वल अक्षु । विमणिव्यत्ययश्छान्दसः (पा० ३-१-८५) प्रविष्टम् (सप्तमीबलादध्याहृतमेतत्) सीम् एतं छुष्माहुरम् निर्धमथाः अवापेयाम् । सीमिति छुष्माहुरो बुद्धिस्थः परावृ-
ज्यते । सधस्यात् स्तकीयारस्यानात् निरवापेयाम् । मघोनः मघवतः हविर्भूतो यजमानस्य हृद् हृदयात् तमसि अज्ञा-
नरूपाणि पापानि वरथः निवारयथः ॥ ४ ॥

अथ विष्णुना संस्तवो यथा—

“हन्त्राविष्णुः दंदिताः शम्बरस्य नव पुरो नवृत्तिं च श्रविष्टम् ।
श्रुतं वचिनः सहस्रं च ताकं ह्यवो अक्षसुरस्य वीरान् ॥”

(ऋ० सं० ५-६-२४-५) इति ।

वतिष्ठस्यार्थं त्रिष्टुप् । वैधातव्यो वितियोयः । हे हन्द्रा-
विष्णू ! युवाम् शम्बरस्य मेघस्य (निघं० १-१०-१४)
अघुरस्य वा खभूताः दंदिताः दहोछताः (स्थिरछताः)
नवनवृत्तिं च नवोत्तरनवसंख्याकाः पुरः पुराणि श्रविष्टम्
हतवन्तो स्थः । श्रवो हिंसायः (निघं० २-१९-२) अपि च
असुरस्य तस्य मेघस्य (निघं० १-१०-२९) शम्बरनाम्नो
वा शतं सहस्रं च अंसंख्यातान् वचिनः वीरिमतः अग-
वतो वा । वचं ह्यक्षनामापि (निघं० २-७-२६) मलयं
हनिः (पा० ५-२-११५) वीरान् अप्रति अप्रतीकारान् ।
यद्वा—प्रतिद्विन्द्वो यथा न भवन्ति तथा साकं सह संघस्य
एव ह्यः हतवन्तौ स्थः । यौ युवाम् एतद्विद्वकरमन्यैरका-
ष्टम् । तावत्सामपि शत्रुद्वय ह्यसाक्षाह ॥ ५ ॥

अथ वायुना संस्तवो यथा—

“हन्त्रवायू इमे सुता उप मघोभिरागतम् ।

इन्द्रवो वासुशान्ति हि” इति (ऋ० सं० १-१-३-४)

मधुच्छन्दस आर्यं गायत्री । ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य पुरोऽनु-
वाक्येयम् । हे इन्द्रवायू ! (वासुशान्ते) भवदर्थम् इमे

१. तथा च दुर्गेण नैरुक्तदिशाऽयं व्याख्यातो यथा—ततश्च
कर्मणा परितोषितोऽस्यारिः निःपीनश्चः निर्धमथः सर्वतोऽरीन्
सधस्यात् समानस्थानादन्तरिक्षलोकादङ्गः । अथः । तत ओषध्या-
नुत्तरवा काळं कुर्वाणो मघोनः महान्श्वेतानि तमसि हृदो हन्-
यस्य छादकानि अनाकाळमयुक्तानि वरयः वारयथ श्वेतदाशस्त्रा-
सहै इत्याह ॥

२. हवीरूपधनवतः । मघमिति धननाम (निघं० २-१०-१)

३. अथ देवताहन्त्रेऽपि पूर्वपद्वानान् न भवति । “वासुश-
ब्दप्रयोगे प्रतिषेधः” (पा० ६-३-२६ वा) इति वचनात् ।
अथ च—उपान्तदिकर्गाज्जोऽपि हि मघमस्य एकस्यापि वाक्चिन्द्र-
भाषेन विकरणयत्निवाहिनं विभ्रतो नैरुक्तक्षेपेऽपि दिवचनसंस्तु-
तिरनिरुद्धा । यथा एकलोदकास्य दिवात्रस्यस्य दिवचनोक्तिरिति
दुर्गे आह ॥

सोमाः सुताः अभिमुताः सन्ति । तस्माद् युवां प्रयोगिभिः
अनैः (निघं० २-७-४) अस्तसंप्रदेशैरभ्युताः सह उपा-
गतम् अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छतम् पातुमेतान् । हि यतः
इन्द्रवः सोमाः वां युवाम् आरम्पणाय उशान्ति कामयन्ते ।
“वश कान्ती” (तु० प०) लट् । तस्मात्प्रत्यागच्छतमित्याशा-
सहै । अत्र “अहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति
शपोलुकि मलोपे (पा० ६-४-३७) आगतमित्याहपूर्वस्य
गमेः प्रयोगो बोध्यः ॥ ४ ॥

अथापि मित्रो वरुणेन संस्तव्यते ॥

अथशब्दः प्रकृतादित्राद्विशेषतो मित्रादीन्प्रकरोति ।
अपीति संभावने । प्रकृताभ्यस्तिसृभ्यो देवताभ्यः पराग्यप-
रेणाभिधानेन संस्तवयुक्तानीति । मित्रो वरुणेन—इत्येवमा-
धिपु या प्रथमा निर्दिश्यते सा सुध्या स्तुतिः । या तृतीयया
निर्दिश्यते सा अनुध्या ।

अत्रोदाहरणम्—

“आ नो मित्रावरुणा घृतेर्गोव्युतिमुक्षतम् ।

मध्वा रजसि सुक्रम्” इति (ऋ० सं० ३-४-११-६)

विश्वामित्रस्यार्थं गायत्री । मैत्रावरुणाः पयस्यायाः पुरोऽनु-
वाक्या । हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणौ । ओङ् आकारः
(पा० ७-१-३९) सुक्रम् शोभनकर्मणी । युवाम् नः
असाम्नाम् गव्युतिम् गवां घृतं यवन—(गवन)—स्थानम् ।
“ऊतियुति—” (पा० ३-३-९७) इत्यादिनाऽधिकरणे किञ्चि-
न्तोऽत्र निपातः । यवसोदकाद्युत्पत्तये रजसि च गोघृतेर्गो-
व्यन्यानि स्थानानि मीढादिषामन्योत्पत्तिकेन्द्राणि तानि च
मीढाद्युत्पत्तये मध्वा मधुरेण सत्यैरुत्पत्तये घृतेनै-
रुदकेन आउक्षतं समन्तात् विक्षतम् इत्येतदाशासहै ॥ ६ ॥

पूष्णा रुद्रेण च सोमः ॥

अथात्र पूष्णा सोमस्य संस्तवो यथा—

“सोमोपूष्णा जर्जना रयीणां जर्जना दिवो जर्जना दृष्टिध्याः ।
जातौ विर्यस्य सुवन्सस्य गोपौ देवा अङ्गवन्नुक्षतस्य नमिसिम्”
इति (ऋ० सं० २-८-६-१)

युत्समदस्यार्थं त्रिष्टुप् । सोमापीग्यस्य करोः पुरोऽनुवाक्या ।
हे सोमापूष्णा ! सोमापूष्णौ चन्द्रसूतौ । युवाम् रयीणां
यजानाम् जनना जननौ जनयितारौ । दिवः सुलोकास्मापि

१. सेदपक्षेऽत्रातिरोध पक्ष नैरुक्तपक्षे यद्विचक्षमासमिव किल्बि-
दत्र, तद्विन्द्रवायुसंस्तवे प्रतिषासहितमिति दुर्गे ॥

२. अत्र सायणः—हे सुक्रम् शोभनकर्मणी मित्रावरुणौ
नोऽसाम्नां गव्युतिं गवां मार्गं गोविधासंस्थानं घृतेः क्षरणसाधनैरा
उक्षतं समन्तारिषज्जतमसम्पन्नं दोग्ध्रीणां प्रयच्छतमिति भावः ।
रजसि असदाधासंस्थानानि मध्वा मधुरेण रसेन सिञ्चन्तम् इति ।

३. “सर्वे विषयदृष्टवन्ति विकल्पन्ते” (३६ प०) इति
जुनोऽज्ञाभावः ॥

जनना जनयितारौ पृथिव्याः (जगतः) च जनना जन-
यितारौ । जातौ जातमात्रावेव युवाम् विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य
जगतः गोपौ गोसारी बभूवुः । देवाः च युवामेव अमृतस्य
अमरणस्य उदकस्य वा नाभिं हेतुम् । यद्वा नहन् बन्धनम्
(आधारं सर्वलोकस्य) अकृण्वन् अकापुः । दुर्गस्तु—सदा
कुर्वन्ति युवामिदं नामास्माकं कुरुतमिलाशिषा निराकाङ्क्षमिति
व्याचक्ष्यौ ॥ १ ॥

अथ रुद्रेण सोमस्य संस्तवो यथा—

“सोमाहद्रा युवमेतान्यस्ये विश्वा तनुषु भेषजानि भक्षम् ।
अवस्यतं मुञ्चतं यज्ञो अस्ति तनुषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥”
२ इति (ऋ० सं० ५-१-१८-३)

भरद्वाजस्यैयमार्षं निष्ठुम् । सोमारीद्रस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या ।
हे सोमाहद्रा ! सोमाहद्रौ युवं युवाम् अस्ये अस्माकम् ।
आमः वे (पा० ७-१-३१) तनुषु अष्टेषु एतानि प्रसि-
द्धानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भेषजानि भक्षं धारयतम् ।
किंच नः अस्माकम् तनुषु अष्टेषु अस्माभिर्मनोवाक्कायैः कृतं
बद्धं (चिरसंबद्धम्) च यत् एनः पापम् अस्ति विधेते ।
तत् अवस्यतं क्षपयतम् । अवपूयैत्मा मासानार्थस्य सतेः
(दि० ५०) रूपम् । दुर्गस्तु—अवस्यतं नित्यमस्मानविदुं
रक्षितुमिच्छतमिलाचक्ष्यौ, तन्मतेरिच्छार्थक्यजन्तस्यावशब्दस्य
कियापदम् । अस्मत् अस्मात् मुञ्चतं च ॥ २ ॥

अग्निना च पूषा ॥

“मध्यमस्थानेन च ह्युत्थानेन च संस्तवः” इति पार्ष्णिनेन
प्रतिषेधाच्च नोदाहरति ।

वातेन च पर्जन्यः ॥ ३ ॥ (१०)

यथा—

“वृतांरौ दिवः क्रुभवंः सुहस्ताः
वातापर्जन्या मंहिषस्य तन्यतोः ।
आपु ओषधीः प्रतिरन्तु गो तिरौ
भगौ रातिवोजिनौ यन्तु मे हव्यम्” ॥ ५ ॥ इति

(ऋ० सं० ८-२-१३)

बसुकर्णस्यार्षं निष्ठुम् । दिवः द्युलोकस्य घर्तारः धारवि-
तारः क्रुभवंः सत्येन भासमानाः सुहस्ताः शोभनवज्रायांशु-
धनुकहस्ता देवाः । तथा—महिषस्य महतः तन्यतोः शब्दस्य ।
“तनु मिलासि” (त० उ०) “ह्रतयन्ति—” (सं० ४-२)
इति यदुच्य प्रलयः । शब्दस्य कर्तारौ । वातापर्जन्या वाता-
पर्जन्यौ पर्जन्यवायू च तरकाशौ आपः ओषधीः ओषधयश्च
नः अस्माकम् मिरः सुतीः प्रतिरन्तु प्रवर्षयतु । प्रवृ-
त्तिरतिरिच्यर्थः । तथा रातिः दाता भगः भजनीयोऽर्थस्या च
वाजिनः अभि—यौयुः—सूयैव । ते वै वाजिन इति तैत्तिरीय-

कप्राहाणम् (१-६-३) एते देवाश्च मे मयीयम् हव्यं हवन्
आह्वानम् यन्तु अभिगच्छन्तु (जानन्तु) । गत्यर्थानां ज्ञानार्थ-
त्वात् ॥ ५ ॥ ३ ॥ (१०)

अथैतान्यादित्यभक्तीनि ॥

पूर्ववत्—

असौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तद-
शः स्तोमो वैरूपं साम ॥ ये च देवगणाः समा-
भ्राता उत्तमे स्थाने ॥

दिवि—आदिश्लादयः ।

याश्च स्त्रियः ॥

उपाः सूर्या, वृषाकपायी, सरण्यू—देवपत्न्य इति ।

अथास्य कर्म-रसादानं रसिमिश्च रसधार-
णम्, यच्च किञ्चित्प्रवह्नितामादित्यकर्मैव तत् ॥

प्रवह्नितां गृहामिषान्धि अप्रेकटितं तत् सर्वमादित्य-
कर्मैव कर्ममात्रप्रवर्तकत्वात् । तथा च अनुककर्मैकमात्रमा-
दित्यस्यैवेति स्थितम् ।

चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेण—इति संस्तवः ॥ ४ ॥

अल्पलासराब्देरेव ब्रवीति, नाधिकारंभवनं करोति—अथा-
स्येत्येवम् ।

तत्र चन्द्रमसा सूर्यस्य संस्तवो यथा—

“पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परिधायो अश्वरम् ।
विश्वान्मन्यो भुवनमिषिषं क्रूरन्मन्यो विदुर्धजायते पुनः ॥”

इति (ऋ० सं० ८-३-२३-३)

सूर्योया आर्षं जगती राज्यस्मेष्टां वैश्वदेवस्य चरोः पुरो-
ऽनुवाक्यैषा । एतौ सूर्याचन्द्रमसौ पूर्वापरं पौर्वापर्येण चरतः
गच्छतः । अनयोरन्यतरः सूर्यः पूर्वं गच्छति । अपरश्चन्द्रमा
क्षमनुचरति । एवं चरतो गच्छतः । तौ पुनः मायया योगै-
श्वर्यकृतया कयापि प्रशयेति कलत्रत्वं वेदः । नद्ययोगिनाविषं
शक्तीं चरितुमिति । अपि चैतदपि विश्वं—यदपरिविद्यमानौ
आभूतसेष्टत्वात् शिशू इव क्रीळन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ
अध्वरं यज्ञं परिधायतः प्रतियच्छतः । तयोः अन्यः अन्य-
तरः आदित्यः विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भुवनानि । “शेष्ठ-
न्दति बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति श्लोपः । जगन्ति,
अभिचच्छे अभिपश्यति । अन्यः अपरश्चन्द्रमाः कस्तु-
वसन्तापीन विदुश्चतु कुर्वन् (मासानवेमासाश्च कुर्वन्) अभि-

१. तथा च प्रवह्नितायुपक्यामरविषेकं महेश्वरः प्राह—यथा
परैः संदिशते तादृशयुगमभिधानसेति ॥

२. पूर्वेषु पूर्वः सूर्यः अपरश्चन्द्रमाः । अपरपक्षे पुनरपरः
सूर्यः पूर्वश्चन्द्रमाः । एवमेतौ चरममनुपरतो चरन्तौ चरतः सर्व-
देति दुर्गे ॥

१. क्षयतं क्षिपिलवन्धं जुक्तमिति सायणः ॥

२. व्याख्यातारः । मृष्यमुदाहरणं येन संस्तवः ॥

निष्पादयन्स्वगत्या पुनः पुनः प्रतिमासं जायते । जायमानोद्योदेति अस्मै योपैति (अत्रासंस्तवनेनोत्तरार्धचैः) यावेत-
क्षेमस्यद्भुतं किमपि चरणं चरतस्तावेतावगदमस्यजमानं
कुरतम् इत्यादिषा निराकाङ्क्षः ॥ ३ ॥

अथ वायुना सूर्यस्य संस्तवः—

“सुप्त ऋषयः प्रतिहिताः” ॥

(य० वा० सं० ३४-५५)

इत्यत्र “वाय्वादिलो” (नि० १२-४-३) इति वक्ष्यति
संस्तवरेण च संस्तवः—

“पञ्चपादं पितरम्” (ऋ० सं० २-३-१६-२) इति

आख्यातः ॥ ४ ॥

एतेष्वेव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दस्तोमपृष्ठस्य
भक्तिशेषमनुकल्पयति ॥

ऋतवच्च छन्दांसि च स्तोमाश्च पृष्ठानि च एषां समाहारश्चन्द्रः
ऋतुच्छन्दस्तोमपृष्ठम् । तस्य । इन्द्रान्ते श्रृयमाणस्य प्रत्येकम-
भिर्देवभनीयमित्येवम् । ऋतुभक्तिशेषम्—छन्दोभक्तिशेषम्—स्तो-
मभक्तिशेषम्—पृष्ठभक्तिशेषं च । तद्यथा—

शरद्-अनुष्टुप्-एकविंशस्तोमो-वैराजं साम, इति
पृथिव्यापतनानि ॥

पृथिवीलोकायतनानि । अग्निलिङ्गेऽपि मन्त्रे चैदेतेषाम-
न्यतमं स्थानं आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यम् । एवमेवोत्तरयोरपि
स्थानव्यूहयोः । व्यूहो नाम विस्तारः ।

हेमन्तः, पङ्क्तिः, स्त्रिणवस्तोमः, शाकरं साम,
इति अन्तरिक्षायतनानि ॥

अन्तरिक्षलोकायतनानि ।

शिशिरः-अतिच्छन्दस्-त्रयस्त्रिंशस्तोमः-रैवतं
साम, इति द्युभक्तीनि ॥ ५ ॥ (११)

यो भजन्त इति द्युभक्तीनि । अपि वा दिवमादित्यं भजन्त
इति द्युभक्तीनि । भक्तिप्रहणं प्रणालिकोपप्रदर्शनायम् । एतेषां
या स्तुतिः सा स्तुतिसंक्रमणन्यायेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुति-
रिति । सर्वत्रैवमेव बोध्यम् ।

सर्वमेतन्मात्राश्रयमित्युक्तम् । त एव तन्मात्राः कस्मात्
इत्यत आह—

मन्त्रा मननात् ॥

तेभ्यो ह्यस्यात्मापि देवाधिपत्यादिमन्तारो भन्यन्ते तदेया

१. यद्यनुमयोरपि पुनर्निराख्यं, तथापि धृतेषु सर्वेषां पृष्ठ-
हेरभयोर्नाभिरेतो भवः । चन्द्रस्य हासदृष्टिसंज्ञावाच्युनः पुनर्जा-
यत इत्युक्तिर्युक्ता । “चन्द्रसा वै जायते पुनः” इत्यादि श्रुतेषु
(तै० सं० ७-४-१९) ॥

मन्त्राणां मन्त्रत्वम् । ते पुनश्चन्द्रोदयाः, नाच्छन्दसि वायुच-
रतीति । अथ च्छन्दांसि कस्मादित्याह—

छन्दांसि छादनात् ॥ (स्तोमः स्तवनात् ॥)

“यदेभिरास्मानमाच्छादयन्त देवाः धृतोर्बिभन्यतः, तच्छन्दसां
छन्दस्त्वम्” इति (ब्रा०) विज्ञायते ।

यजुर्वर्जतेः ॥

धातोः । तेन हि विशेषत इज्यत इति यजुः । यजेरसिः ।
सर्वत्र याज्यान्ते वषट्कारविधानात् ।

अथ साम कस्मात् ?

साम संमितमृचा ॥

तद्धि यावती ऋक् तावदेव परिमाणत इति ऋचा संमि-
तत्वात् साम संमानशब्दस्य निपातः ।

अस्यतेर्वा ॥

क्षेपणार्थेन (दि० प०) प्रक्षिप्तमिव हि तद्वचि भवति ।
विज्ञायते च—“तस्मादध्याच्युर्देव साम गीयते” (ब्रा०) इति ।
यद्वा—स्यतेर्वैति—“भोक्तकर्मणि” (दि० प०) इत्यस्य । “अभन्यं
तरकम् भवति संहिता-पदं—साम” इति ।

ऋचा समं मेन इति नैदानाः ॥

ऋचा—एतत् समम् इत्येवं प्रजापतिर्मेने ज्ञातवान् । अथ
वा—आत्मानमेव ऋचा समं मेने ज्ञातवान् तस्माच्च सामलमिति
एवं नैदानाः निदानविदो भक्षणाग्नयवो मन्यन्ते । निदान-
मिति ग्रन्थविशेषस्तद्विदो वा नैदानाः ।

अथ “छन्दांसि छादनादि”ति यदुक्तं तानि पुनरमूनि गाय-
त्रीप्रमुखाणि । अतो गायत्रीमन्त्रं तावदित्याह—

गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः ॥

तथा हि गीयन्ते इत्यन्ते देवाः । तथा च गैषातोरग्निस्र-
स्य आश्रदेशः—“कृदिकारतः—” (पा० ४-१-४५ व० वा०)
इति बीप् ।

त्रिगमना वा विपरीता ॥

अथ वा त्रिषु ऋग्यजुःसामसु गमनं पादयो यस्याः सा
विपरीता वर्णव्यत्ययमापन्ना (त्रि-गायत्=गायत्-त्रि) सती
गायत्री । तथाच सजुः—

“त्रिभ्य एव द्व देवेभ्यः पादं पादमद्भुदहत् ।

तदित्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठे प्रजापतिः ॥” इति ।

२. अर्वा धातोर्दुर्येण च ध्रुवः परमनेकेषु सन्निहोदृष्टितः । पर-
ममसामान्यविषयनशा शाखाविभिः सद्य निर्वचनाद् इत्युपेक्षितो
भवेदिति तर्कः ॥

३. तथा चामरः—“गायत्री प्रसुक्तं छन्दः” इति । पिङ्गलोऽपि—
“छन्दः” इत्यपिङ्गल-“गायत्री” इत्यादि ध्वनिकमेव लक्षितवान् ॥

तथा च—

गायतो मुखादुदपतत्-इति च ब्राह्मणम् ॥६॥

गायतो ब्राह्मणः मुखात् त्रिभ्यो वेदेभ्यः सक्तात् उदपतत् निरगात् पादश्च इति मन्वथोपपत्तिः ॥ ६ ॥

अतः परमुष्णिगादीनि छन्दांसि चतुरस्राणि, तानि तत्प्रसंगेनैव निराह—

तत्र तावत्—

उष्णिग्-उत्स्नाता भवति ॥

उत्स्नाता—गायत्रीतत्रधनुर्भिरक्षरैरधिकैरेवेष्टिता इव । उदो दलोपः पलं च (पा० ८-३-१०६) एवमपि बोध्यम् ॥

सिंहतेर्वा स्वात्कान्तिकर्मणः ॥

उदधिकं सिंहमिति देवानाम् । कान्तमेतच्छब्दः ।

उष्णीषिणी-वा-इत्यौपमिकम् ॥

अथ वा उष्णीषिणी उष्णीषवतीव इति औपमिकम् उपमानिवन्धनं नाम—चत्वार्यक्षराण्यस्या गायत्रीतोऽधिकान्युष्णीषमिव लक्ष्यन्ते तेनेयमुष्णिक् ।

अथोष्णीषमेव कस्मात् ? इत्युच्यते—

उष्णीषं स्वापतेः ॥

श्रीवाथैस स्वापातोः यका निर्देशः कमेणि इषक् प्रत्यय इति शापनाथ एव । स्वापेति हिं युज्यते “स्वा कौषे” (अ० प०) उदधिकं सायत इत्युष्णीषम् । शुद्धं हि तद्वति शुद्धम् ॥

ककुप्-ककुभिनी-भवति ॥

सैवोष्णिक्-जागतेन पादेनोपहृतेन मध्यतः ककुवित्युच्यते । स तस्या मध्यतः ककुनिव भवति तेन ककुभिनीव ककुप । अत्र श्रीब्राह्मिणात् (पा० ५-२-११) मल्यं इतिस्ततो कीप् । तथा च ककुञ्जत्वाच्छन्दोऽपि ककुप । ककुविति पृष्ठे समुन्नतः प्रवेशः, यश्च कुञ्जस्तेव भवति—गगादीनामपि पृष्ठप्रेशः । तथा च मेदिनी “ककुपं स्त्रियां प्रवेणी दिक् शोभासु वम्पक-रज्जि” इति । “प्रवेण्यास्तरणम्” इति चामरः ।

अथ ककुवेव कस्मात् ? इत्युच्यते—

ककुप-कुञ्जश्च-कुजतेर्वा-उजतेर्वा ॥

कुजतेः कौटिल्यापैस । यद्यप्ययं स्तेयकरणे (भा० प०) पठितस्तथापि क्षाल्यनिर्देशस्योपलक्षणलाहिह कौटिल्ये । किपि द्विस्तादि । अथ वा उज्जतेः आर्जवापैस (तु० प०) आर्जवं न्यमभावः । कुञ्जश्च कुञ्जोऽयनयोरेवान्यतरस्मात् । क्षीरस्नामिनस्तु “ककुभाति विलारयतीति ककुप” इति वदन्तः “ककुभ विलारयन्ते” इत्यभिप्रयन्ति । ककुप-कुमेरच्छ्रयायोव

१. पञ्चक्षरा गायत्री पादश्च । सप्तक्षरा चोष्णिगिति ॥

२. अत्र “ककुप च कुजतेर्वा-उजतेर्वा । कुञ्जश्च ॥” इति पाठो बहुपु पुल्लभेपु इत्यनेन उभित्तव्यापि दुर्गस्य किन्तु मूलपाठोदाद्यमेवेति श्रुतोऽस्माभिः ॥

उज्जिता इव हि दिशो वृषाग्नेषूपलभ्यमाना इति दिङ्नामनिर्वचने माधवः । अत्र सर्वत्र “किञ्चपि प्रच्छयातस्तु” (पा० ३-२-१७८ वा०) इत्यत्र “प्राक्प्रत्ययनिर्देशादिछिन्निः” (स० भा०) इत्युक्तेः किपि पृथोदरादित्वाच्च रूपसिद्धिर्बोधा । कुञ्जे तु कुजगमः । अत्रप्रत्ययश्च पचादित्वात् (पा० ३-१-१३४) ॥

अनुष्टुप्-अनुष्टोभनात् ॥

किमिदमनुष्टोभनमिति । तदाह—

“गायत्रीमेव त्रिपदां सर्तीं चतुर्थेन पादेना-नुष्टोभती”ति च ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अत्र खमतं च शब्देन समुच्चिनोति । गायत्री-त्रिभिराक्षरैः पादैः समाप्यते । तस्याश्च पुनरपरधनुषः पादो भवति, येन तामेव (गायत्रीम्) अनुष्टुप्-अनुष्टोभेति तस्मादनुष्टुप् ७

बृहती-परिवर्हणात् ॥

परिवृद्धाऽती भवति—अनुष्टुभश्चतुर्भिरक्षरैः । उक्ते च “बृहती जागतक्यश्च गायत्र्याः” इति ॥

पङ्क्तिः पञ्चपदा ॥

पञ्चभिः पादैः पङ्क्तिरुच्यते । अत एव पञ्च पदानि प्रति-माणमस्येति पङ्क्तिश्चन्द इति काशिका । पदशब्दोऽत्र पादपर्यायवचन इति हरदत्तः । तथाच तदस्य परिमाणमित्यर्थे पञ्च-शब्दात्तिप्रत्ययः । पञ्चमशब्दस्य टिलोपः “चोः कुः” (पा० ८-२-३०) इति कुलम् ।

अथ—

त्रिष्टुप्—

कस्मात् ? इत्यतो विग्रहोत्तरं पदं निराह—

स्तोमत्युत्तरपदा ॥

स्तोमेति धातुत्तरं पदं यस्याः सेयं स्तोमत्युत्तरपदा त्रिष्टुप् ।

१. अथचैति (निर्व० ३-१४-४) यत्तन्वयवात्परमेवविदुः पठितस्तथाप्याथैविज्ञानवहेनानुदात्तेरवलक्षणान्तेपदानित्यलवकेन चात्र परस्मैपदप्रयोगः । चक्षिकोऽनुदात्तेतो क्लृत्करणोक्तार्थेहाप-कमिति व्यक्तमन्यव ॥

२. पदत्वाभैतिर्वचनं, समासस्त्वच्च वदुर्गोहिः । “संख्यासुपु-वैल” (पा० ५-४-२४०) इति यादवसान्तकोपात् । “दावृत्ति” (पा० ४-१-८) इति दापि पादस्य पञ्चावः (पा० ३-४-१३०) ॥

३. शास्त्रनिर्देशेऽत्र स्तिप्रत्यय इति समासः । अत्र यथापि त्रिष्टुभः पुरस्तात् विराजो निवर्तितरजिता, ऋक्मेगैव छन्दःप्रवृत्ते-स्तथापि बाह्व्यादविवेके च प्रयोगभूयस्त्वाविराजः पुरस्तात्त्रिष्टुभेव निवृत्ता । आदरातिशयात् । “विराजो दिशः” (पि० ३-२-५) “त्रिष्टुभो वृद्धाः” (पि० ३-१-६) ॥

अथ पूर्वपदार्थे सन्दिहानः प्रच्छति—

का तु त्रिता स्यात् ?

त्रिता त्रित्वमसां का स्यात् ? तुल्यव्यो मेदार्थः पूर्व-
स्यात् । (पूर्ववाक्येन हि उत्तरपदार्थो निर्णतः एतेन च पूर्व-
पदार्थो निर्णीयत इत्येष मेदः) ।

अथ पूर्वपदे येयं त्रिता त्रिल्लं श्रूयते “त्रि” इति एतत्कि-
मर्थकमिति ? । उत्तरमाह—

तीर्णतमं छन्दः ॥

तीर्णतमं स्तुततममिदं छन्दः गायत्र्यादिभ्यः । बहु-
त्वात् । सेयं तीर्णतमा च स्तोमति चेति त्रिष्टुप् ।

निर्वचनान्तरमाह—

त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोमतीति वा ॥

अथ वा चञ्जमावुषं, तत्र पुनः प्रायस्त्रिसन्धि-वारो वेणुः
शृङ्गं शस्यमिति विहायते । तस्य स्तोमति स्तुतिं करोति
ऋषिरनयेति त्रिष्टुप् । स्तोमतिरर्चतिकर्मा (निघं० ३-१४-४) ।
अथवा ऐन्द्रमेतच्छन्दः वज्रं चैन्द्रमग्निं तस्मादुपपद्यते—

**यत्रिरस्तोभत्-तत्रिष्टुमस्त्रिष्टुप्त्वम्-इति विज्ञा-
यते ॥ ८ ॥ (१२) ॥**

यत् अतया त्रिः वारत्रयमस्तोभत् स्तुतवावृषिः ॥ ८ ॥

जगती-गततमं छन्दः ॥

गततमम् अन्त्यम् । अतः परमतिच्छन्दांसि ।

जलचरगतिर्वा ॥

अथ वा जलवत् चरगतिरिति जगती । जलोर्विशंकारो
हि तस्याः प्रसारः । तथा च चरगतिरिति बहुव्रीहिलेखरशब्दस्य
द्रुपोदरादिसाहोपे ङीप् (पा० ४-१-४५)

जलगलयमानोऽज्जदिति च ब्राह्मणम् ॥

“रुल्ले हृषैक्षये” (भा० प०) क्षीणहर्ष इव किलैतो प्रजा-
पतिः अज्जत् अपश्यत् । नहि छन्दांसि क्रियन्ते । निज-
त्वादेव छन्दसाम् ।

अथ पुनर्विज्ञानं निराह—

**विराड्-विराजनाद् वा-विराधनाद् वा-विप्रा-
णनाद् वा ॥**

तत्र—

विराजनात्संपूर्णाक्षरा ॥

साकल्यादिराजत इवेति विराजनात् विराड् । किं धलम्
(पा० ८-२-३६)

विराधनाद्नाक्षरा ॥

विराधनात् वैकल्यात् । विराधन्तीव सा भवति । वर्ण-
व्यत्यय आर्षः । क्षिप्स्वत्वे पूर्ववत् ।

विप्राणनादधिकाक्षरा ।

विष्टुतेव हि सा खलुपात् । तथाच विराजिधिकागतिः—
कचिदपि संपूर्णाक्षरा, कचिद्व्युनाक्षरा, कचिदधिकाक्षरति ।

पिपीलिकमध्या इत्यौपमिकम् ॥

उपमाकृतं नामनिर्वचनम् । पिपीलिका इव कृलमस्या-
क्षरो मध्यपादो यस्याः सा । तथा च दुर्गैः—मध्याल्पाक्षरपादा
यासां पिपीलिकमध्वेव भवति, पिपीलिकलक्षणा ।

पिपीलिका पेलयतेर्गतिकर्मणः ॥ ९ ॥

गल्यर्थस्य (भा० प०) पुनः पुनः पेलति गच्छतीति किः ।
लिङ्बुद्धावाङ्मिहिरुपधाया ईकारः । ततः स्वाथं कट्ठाप् ॥ ९ ॥

इतीमा देवता अनुकान्ताः ॥

इतिकारः प्रकरणसमाप्त्यर्थः । अथवा—इतिकरणेनाभिनयेन
दर्शयन्निव ब्रवीति । इति—एवमनेन प्रकारेण यथा परिभाषि-
तेन “यत्कामकचिः” इत्येवमादिना । इमा देवता अभिर्ज्ञात-
वेदा वैश्वनर इत्येवमाद्या अनुकान्ता समासतो निर्णीता
इत्यर्थः ।

ताः पुनः—

सूक्तभाजो हविर्भाजः ॥

काश्चिदभिभजन्ते न सूक्तम् । काश्चित्सूक्तं भजन्ते न हविः ।
काश्चिदुभयं भजन्ते । वक्ष्यति हि—“इतीमानि सप्तविंशतिर्देव-
तानामेषयानि अनुकान्ताणि सूक्तभाजि, तेषामेताम्यहविर्भाजि”
इति ।

ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः ॥

प्रायेणैकवर्त्यः । तद्यथा—आशीसूक्तं एकैकाष्टव्यं भजन्ते लक्ष-
णमेवादितिः । अर्थचंभाजोऽपि कचिद्वैप्रेक्षितव्याः । तद्यथा—
“ऋचः सूर्याय गीयन्ते उद्वेतीत्येषेपञ्चमा” इति । “अथा
चक्रुः—” (ऋ० सं० ५-५-५-५) इति । अस्याः पूर्वोऽर्थचैः
शोभनकस्य । उत्तरो मैत्रावरुणः ।

एवं पादभाजोऽपि कचिद्वैप्रेक्षितव्याः । तद्यथा—“नवो नवो
भवति जायमानः” (ऋ० सं० ८-३-२३-४) इत्यस्या
आश्लिख्यदेवतो द्वितीयः पादो भवति । भूयिष्ठ-प्रहणाच्चैतदर्थ-
यति—अनाम्नाता अपि सन्ति अष्टुप्रेक्षितव्या इति । ताश्च

१. शत्रन्तमेतत्प्रकृतिभूतं राध्यात्तरकर्मको देवाधिकस्ततः वक्ष्य-
वर्णे पयोजोचयन्तीव हि इतस्ततः वैकल्यादेव । अत्र वर्णस्य कर्मणः
आत्वर्थेऽन्तर्भावोऽस्तीत्यदिबदकर्मकत्वम् ॥

२. “मुष्ट गतो” (भा० आ०) कः । प्रापणमपि गतिरेव ।
“था प्रापणे” (अ० प०) इति तथा ॥

३. उपेयागल्य निरामजातमोक्षितव्यमालोक्षितव्यमिति नैव-
कार्ता वचनभङ्गी भवति ॥

यथा लक्षणं त्रिषु (स्थानेषु) कल्प्याः । तद्यथा—परमेष्ठि-
ग्रह—नक्षत्र—सर्प—स्वाज्ञाल—कुसुम्भक—प्रभृतीनि नामधेयानि ।

काथिन्निपातभाजः ॥

निपातो नाम अत्राधान्यम् । स हि द्विविधः—देवतान्तरेः
सह साधारण्येनोपस्तुतो, नैषण्डकत्वेन च । तत्र साधारणं
नाम, तद्यथा—“विधाता धात्रा व्याख्यातः” । तस्यैव निपातो
भवति बहुदेवतानामुचि “सोमस्य राज्ञः” (ऋ० सं० ८-८-
३५-३) इति । अस्यां सोमप्रभृतिभिः सह विधानात्
श्रूयते साधारण्येन । नैषण्डकत्वेन पुनः—तद्यथा—“पृथिवी
व्याख्याता” तस्या एव निपातो भवत्यैन्द्रादयामुचि । “यद्वि-
न्द्राश्री परमस्यै पृथिव्याम्” (ऋ० सं० १-७-२७-५)
इति । ताभ्यामिन्द्राभिभ्यां सह साधारण्येन पृथिवी न श्रूयते
किंताहिं । लक्षणत्वेनैन्द्रादयोरेवोपाकीयते । एवं तावद्विहाधिकारे
काथिन्निपातभाज इति द्विप्रकारो निपात उक्तः । प्रकारान्तरे
च दुर्गवृत्तो ब्रह्मव्यम् ।

अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयति ॥

अथ इति विशेषाधिकारे । उत इत्यप्यर्थः । अपरमपरमप्य-
मिधानमपेक्षायामेव । तद्यथा—अभिधानैर्विशेषणशब्दैः संयुज्य
संयोज्य (अन्तर्भावितप्यर्थः) तत्रैतदभिधानमिन्द्रादिसंविज्ञाना-
दवश्यमिन्द्रादौ देवताभिः (आत्मादिविधौ प्रयोगे च) हविश्चो-
दयति ।

तद्यथा—

इन्द्राय वृत्रघ्ने । इन्द्राय वृत्रतुरे । इन्द्राय-
होमुचे । इति ॥

अत्र प्रत्येकम् “एकादशकपालं निर्वपेदि”ति वाक्यशेषो
विधेरवगन्तव्यः ।

ततः किम् ?—इत्यादिवाङ्मनाह—

तान्यप्येके समामनन्ति ॥

एके नैरुक्ताः । तान्यपि वृत्रहोहोमुक्प्रभृतीनि, गुणपदानि,
अस्यादौ देवतापदसमाज्ञाने, पुष्पकण्ठक समामनन्ति ।
अहं तु न समामने इति भाष्यकाराभिप्रायः ।

कस्मात् ?

भूयांसि तु समामानात् ॥

यानि तु तेषु तेषु गुणपदानि वृत्रहोहोमुक्प्रभृतीनि समाम-
नन्ति । ततोऽन्यान्यपि भूयांसि बहुतराणि सन्त्येव । महा-
भाग्यादेवताया गुणानामित्यन्ता नास्त्येव तस्याः । तेषां तु

१. युधि अन्तरिक्षे विधि च ॥

२. पतङ्गोक्तव्याख्यानेन वृत्रतुर इति पूर्ववाक्यायैतिर्वचनमिव
प्रतिभाति । इत्येवमुक्तं समानार्थस्युपापनाय ॥

३. तत्तत्सदीयासमाज्ञानात् ॥

सर्वेषां समाज्ञाने समाज्ञायस्मापदिनिष्ठैव स्यात् । तथा च स हि
तेषामिवास्माकमपि शान्तिः समाप्तिर्माभूति ।

यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति, तत्स-
मामने ॥

यत्तु—यदेतत् संविज्ञानभूतं रुढमगौणं केवलमपि निर्दि-
शेवणम् प्राधान्यस्तुति—लक्षप्रधानस्तुतिदेवतापदमप्यथादि,
तत्समामने न गौणं व्रतयुतं व्रतपत्यादि । तु—शब्दो भेदार्थः ।

अथोत कर्मभिर्देवताः स्तौति । वृत्रहा पुरन्दर
इति ॥

उपलक्षणमेतत्—शतकतुः—गोत्रयुतं वज्रबाहुदित्येवमादिभिः
कर्मभिः तत्तत्कर्मव्यापकनामभिः ।

तान्यप्येके समामनन्ति ॥

तानि कर्मनामधेयानि । को विशेषः पूर्वैभ्यः समाज्ञातुभ्यः ?
“विधिदर्शनात्पूर्वेण हविश्चोदयती”ति वचनात् । स्तुतिदर्शना-
दिकर्मनिर्दिष्टदेवताः स्तौतीति वचनात् ।

भूयांसि तु समामानात् ॥

इति स एवोक्तपूर्वो होषोऽत्रापि ।

व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति ॥

तदेतद्वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादिपदं तत् तस्यैवमिन्द्रादिः
संविज्ञातपदस्य व्यञ्जनमात्रं विशेषणमात्रं भवति न पृथ-
क्प्रधानं, केवलस्य स्तुत्या संबन्धात् । लोके—

यथा—ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि, स्नाता-
यातुलेपनम्, पिपासिते पानीयमिति ॥ १० ॥ (१३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीते निरुक्तौ दै० कां०

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७ ॥ ३ ॥

यो बुभुक्षितस्तस्यै इति यथाहि बुभुक्षितशब्दो विशेषणम् ।
केवलस्य तु बुभुक्षितशब्दस्य विशेषणः कश्चिद्वचनस्यानात् ।
एवं वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां विशेष्यमप्राप्त्या नवस्थानाद्यज-
नमात्रता । न स्त्रप्रधानता । तस्मात्तैताम्यहं समामने ॥ १० ॥
(१३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविहृती दै० कां०

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७ ॥ ३ ॥

२. अतमाप्तिरेव । अथाऽपरोऽप्यस्य वाक्यार्थः—संभवति
दुर्गोक्तः—भूयांसि तेषां समाज्ञानाद्गुणानि समाज्ञानाति स्तुते
किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोजनं वचनात्केवलं गुरु शार्कं संपन्नते,
तन्माभूदित्यर्थः ॥

सप्तमाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ “अभ्यादिदेवपठ्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते” इति तृतीयं काण्डं यथाप्रतिज्ञं व्याख्यातुमुपक्रमते-

अथातोऽनुक्रमिष्यामः ॥

योऽयं सामान्यतः परिसंख्यातोऽग्र्यादिदेवपठ्यन्तो देवता-पदसमाग्रायः स एवेदानीं विशेषतः प्रतिपदमनुक्रम्य व्याख्या-स्यते तदर्थमधिकारवचनम् अथेति । अतु इत्यानन्तर्ये-अस्मात्सामान्यात्समाधानान्तरमनु-आनुपूर्व्येण यथा समा-ग्रातं क्रमिष्यामः कथमिष्यामः (वर्णमिष्यामः) “व्याख्यये”ति धाक्यशेषः । सा च पुनर्व्याख्या-अभिधाना-ऽभिधेया-ऽभिधानव्युत्पत्तिप्रसाधन्यस्तुयुदाहरण-नक्षिपवर्तन-विचारो-प-त्यऽवधारणकमलक्षणा । तस्याथा-अग्निरिखमिधानम् (१)

१. तत्र च-अग्र्यादिदेवीकर्जादुत्पन्नतः क्षितिगतो गणः । बाध्यादथो भर्गोऽन्ताः स्वरुतरिदं देवताः । सूतोदिदेवपठ्यन्ता सुस्थानदेवता इति ॥

२. अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं सावर्णिकं यथा-सामान्येन सर्व-देवानां लक्षणस्याभिहितत्वात् अनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यमेवाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । अत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते-कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयते ? इति प्रश्नसाम्प्रणीरित्यादिकमुत्तरम् । देवतेनामग्रे स्पर्धं नयतीत्यमणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्-तथाच ब्राह्मणम्-“अग्निर्देवानां सेनानीः” इति । एतदेवाग्निरेव बहुच-त्राहणे आमतन्ति-“अग्निमुद्धं प्रथमो देवतानामिति” सः यः (दे० प्रा० १-४), “अग्निर्वै देवानामवमः” इति ब्राह्मणम् (दे० प्रा० १-१) तथाच तैत्तिरीया आमतन्ति-“अग्निरेव प्रथमो देवतानाम्” इति (तै० प्रा० १-४-३) “अग्निरेवो देवतानाम्” इति च (तै० सं० ५-५-१) वाजसनेयिनस्त्वेव-आमतन्ति-“स वा पथोऽग्रे देवतानामनायत तसादग्निर्नाने”ति । यथेष्टमग्निरोष्ठिपशुसोमरूपेण अग्रं पूर्वं पूर्ववद्बलादवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यं प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्थूलाधीति-नामकस्य नक्षत्रेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदमोघन इत्यभिज्ञानं निर्वर्ति । तत्र न मोघयतीत्युक्ते न श्रेयसि किंतु काष्ठार्थिकं रूक्षवतीत्युक्तं भवति । शक्रपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्नि-शब्दनिष्पत्तिं मन्यते-इत इण् यतायति धातुः । अक्तः “अञ् व्यक्तिक्रक्षणकाणितगतितु” इति धातुः । दग्धः “दह मसीकारणे” इति धातुः । नीतो “णीञ् प्रापण” इति धातुः । अग्निशब्दो अकार-गकार-निशब्दात् अपेक्षमाण एतिधातोर्वत्प्रादयनशब्द-दकारमादत्ते, अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते-यदाद्दहतिधातुजन्मादृशशब्दादकारमादत्ते, नीति नय-तिधातुः स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्रयं मिलि-त्वाऽग्निशब्दो भवति । यद्यभूमिं गत्वा स्वकीयमग्नं वयंति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति सयुदाहार्यः । तस्मात्तिशब्दार्थस्य देवता-विशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनायैवाऽग्निमीडं इति ऋगभवंतीति ॥

अयं पार्थिव इत्यभिधेयम् (१) अग्रणीर्भवतीत्यभिधा-नव्युत्पत्तिः (२) अग्निमीडे-इति प्राधान्यस्तुयुदाहरणम् (४) अग्निमीडे-अग्निं याचामि इति तत्तिर्वच-नम् (५) स न मन्येतायमेवाऽग्निरिति विचारः (६) यस्तु सूक्तं भजते-यस्य हविर्निरूप्यते इत्युपपत्तिः (७) अयमेव सोऽग्निरित्यवधारणम् (८) एवंप्रकारया व्याख्यया प्रतिपदमनुक्रमिष्यामः । तत्रैतद्वचति कोऽयमग्निः ? इति ।

आत्मा-इत्यात्मविदः “एकं सद्भिमा बहुधा वदन्ति” (ऋ० सं० २-३-२९-६) इति मन्त्रदर्शनात् । अविश्व-तस्थानविशेषो-निर्ज्ञातैतदभिधानो-देवताविशेषो लोकवैदप्र-सिद्धः कर्माङ्गमिति याज्ञिकाः । विश्वतस्थानविशिष्टकर्मा मध्यमोत्तमान्यां ज्योतिर्भ्यामन्यः पार्थिवोऽयमग्निरिति नैदक्त-समयः । त्रिलाभुपगमात्तरस्येतिपादयिष्येदमारभ्यते-

अग्निः पृथिवीस्थानः । तं प्रथमं व्याख्या-स्यामः ॥

पृथिवीस्थानः पृथिव्येवास्य विशेषतः स्थानं, नाग्निरक्षं न यीरिति । तत्र तस्य कर्माधिकारात् । तस्मात्सन्निकर्षालोका-नुकमाच । नष्टसति कारणविशेषे प्रथमातिफनो न्याय इति तमेव प्रथमं व्याख्यास्यामः ।

अथाग्निमेव कथा निर्वक्ष्यन्नुच्छति-

अग्निः कस्मात् ?

विष्टोत्तरमिति-

अग्रणीर्भवति-अग्रं यथेष्टु प्रणीयते ॥

सर्वेव्येव्यमात्मानमग्रे नयति, कर्मफलं वाऽग्रे नयति कर्माधिपत्ये व्यवस्थितः इत्यसौ अग्रणीर्भवति मुख्यैः । यथा सेनाधिपत्येऽवस्थितः सेनां नयन्तेनानीरित्युच्यते । यदा यथेष्टवसाग्रं प्रथमं यथा स्यात्तथा यथेष्टु कर्तव्येयु तादर्थ्येन प्रणीयते । न तावत् किंचिदन्यं कियते यावदं न प्रणी-यत इति । ततोऽस्मिन्सति व्रतमुपेक्षान्याति कर्माणि कियन्त इत्ययमग्रणीर्भवति । तथात्राप्रोपपन्नराज्यतः किप् (पा० ३-२-६१) अग्रशब्दे रेफाकारयोलोपर्थे प्रपोद्रादित्वादेवमग्रे-व्यूहम् ।

यदा-

अङ्गं नयति सन्नममानः ॥

१. याचे इति प्राप्ति पदव्यत्ययो भाष्यकारीयव्याख्यानात् ॥

२. वाक्प्रीकृताशिशब्दं-कृतवाक्च-पद-वर्णेतिवर्णनसमुदायो-पजनितस्य तस्याशशब्दादकारमुपलभ्य-अग्रशब्द-कर्माभिभाषिनं पूर्वपदेन व्यवस्थाप्याशिशब्दं निराहृत्यैः । एवमग्रेऽव्यूहम् ॥

३. मुख्यत्वं चास्य “अग्निर्वै देवानां सेनानीः” इति श्रुते-रिति देवराज्यवृत्तानः ॥

४. चादीकारस्य दृष्टः ॥

यत्रायं लौकिके वैदिके वार्ये साधनत्वेन सन्नमयत्यात्मानं तत्र सन्नममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्वसन्त्यङ्गमात्मनोऽङ्गतां नयतीत्यङ्गनयनादङ्गमीः सन्नमिरच्यते । यद्वा—यत्र तुषे कोष्ठे वा सन्नमत्याश्रयति तत्र सन्नममान एवात्मनोऽङ्गमङ्गतां नयत्यात्मसात्सर्वं करोति भस्मीकरोतीत्यर्थः ।

अक्रोपनो भवतीति स्थाूलष्टीविः ॥

स्थूलाष्टीवतः पुत्रः । बाह्यादिलादिष् (पा० ४-१-९६) टिलोपश्च प्रुषोदरादिलात् ।

अथ किमिदमक्रोपन इत्याह—

न क्रोपयति न स्नेहयति ॥

विश्वकरोतीत्यर्थः । स हि तस्य स्वभावे यदेवोऽन्नमपि भस्मीकरोति । क्रोपयतीति “क्ष्णी शब्दे उन्दे च” (भ्वा० आ०) “अर्तिहीनोक्ष्णी” (पा० ७-३-३६) इति पुक् णी यलोपगुणौ । तथा चाहूः सन्नमिः प्रुषोदरादिः ।

त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिः ॥

त्रयाणामाख्यातानामभिधेयाः क्रियाः (बोधकथाप्रवर्णाः) अत्र लक्ष्यन्ते, ताश्च हेतुस्त्वेनोपादायामिहोक्त आत्मानं लभत इति शाकपूणिराचार्य आह ।

तथा—

इतात्—अक्ताद्वाद्वा—नीतात् ॥

इतात् “इण गती” (अ० प०) इत्यसादितेरित्यर्थः (१) अक्ताद्वाद्वा अनर्क्यो दहतेर्वा, विकल्प्य एतयोः (२) ततो नीतात् इति । “णीष् प्रापणे” (भ्वा० उ०) इत्यस्मात् (३) । अत्र धातव एव केवलं निर्दिष्टाः किं कृत आदत्त इत्याह—

स खल्वेते—रकारमादत्ते, गकारमनर्क्येर्वा दहतेर्वा, नीः परस्तस्यैषा भवति ॥ १॥ (१४)

स शाकपूणिः । एतेषां तौर्विकृतात् । पञ्चादिलात् (पा० ३-१-१३४) अन्वि गुणायादेशयोरय इति रूपमापन्नात् अकारमादत्ते । एवमनर्क्येरङ्गुणतोः (६० प०) किपि कृतनलोपकुलजश्लादम् इति रूपमापन्नात् गकारम् । अथ वा दहतेः कृतधत्त—(पा० ८-२-३२) जस्त्वातिवन्तादेव धमिति रूपमापन्नात् गकारम् आदत्ते । नीः परः । एष च कृतहस्तः । ततश्च—एति च व्यनक्ति च रूपाणि दहति वा हवि-

१. यदा अक्रोपपदात्समर्थविशिष्टाप्रयत्नेः किम् । सन्नममानः स्वयमेव प्रणीभवन् हविषा पाककरणत्वेन यथास्य साधनमार्गे प्रतिपद्यमानोऽङ्गमात्मनो नयति प्रापयतीत्यभिः । पूर्ववत्प्रतिबोधा ॥

२. नन्पूर्वात्क्रोपयतेः कोदनाथोक्तिप्रत्यये ककारनकारव्यतिरिक्तं सर्वं भ्रूयते । ककारस्य गकारापत्तिश्च नविसिद्धेन कोदनेन तद्विपरीतं विरुद्धं लक्ष्यते । विरुद्धयतीत्यर्थः । दग्धव्यस्येधादेः शोषणादिरक्षणः ॥

नयति च देवेभ्यस्तत्प्रमच्छति वा कर्मफलं तत्तद्विषयात्सात्तद्विषये यजमानायेति विधातुजोऽभिः । उक्तं च पुरस्तात् “एतेः कारितं च यकारादिं वान्तकरणम्” (नि० १-४-२) इत्येवम् । तस्य एतद्विशितलक्ष्यप्रधानस्तुतिस्त्वंबद्धमभिधानमुपलक्ष्य देवतापदसमाग्राये समाम्नातस्याभिः पृष्ठा “अग्निमीळ” इत्याद्या ऋक् उदाहरणं भवति ॥ १॥ (१४)

“अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-१-१)

अग्निमिति । मधुच्छन्दस्य आर्षे गायत्री । आग्निने विनि-योगः । अहं होता, मन्त्रस्य होत्रा प्रयोज्यत्वात् । अग्निं तन्नामकं देवम् । ईळे याचामीति भाष्यम्, ततश्च “रत्नानी”ति शेष उक्तः । सायणस्तु—स्त्वभि, “ईव स्तुतौ” (अ० प०) उकारस्य लकारो बहुचाप्येतुसंप्रदायप्राप्तः । तथा चाहुः—

“अजमप्यस्थङ्कारस्य लकारं बहुचा जगुः ।

अजमप्यस्थङ्कारस्य हलकारं वै यथाकमम्” इति ।

कीदृशमग्निम् ? यज्ञस्य पुरोहितम् यथा राज्ञः पुरोहितस्तदाभीष्टं संपादयति, तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति । यद्वा—यज्ञस्य संवन्धनि पूर्वभागे आहुवनीयकूपेणावस्थितम् । पुनः कथंभूतम् ? देवं दानादिगुणयुक्तम् । पुनः कथंभूतम् ? होतारम् आहुतारं देवानाम् । यद्वा होतारमृत्विजं च देवानां यज्ञेपु होतुनामकमभिरुचिगमिरेव । तथाच भ्रूयते “अग्निं देवानां होते” (तै० सं० २-५-९) ति पुनः कीदृशम् ? रत्नधातमम् रत्नाणि दधति चारयतीति रत्नधाः किम् । अतिशयेन रत्नधा इति रत्नधातमः । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा इति सायणः । रमणीयानां धनानां दातुतममिति भाष्यम् ॥ १० ॥

अथास्य भाष्यम्—

अग्निमीळेऽग्निं याचामि, ईक्षिरधेयपाककर्मा, पूजाकर्मा वा । पुरोहितो व्याख्यातः । यज्ञश्च । देवो दानाद्वा—दीपनाद्वा—द्योतनाद्वा—द्युत्यानो भवतीति वा । यो देवः सा देवता । होतारं ह्यातारं, जुहोतेर्होतैत्यौर्णवाभः, रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातुतमं तस्यैषाऽपरा भवति ॥ १॥ (१५)

१. अग्निमीळे—लिङ्ग—लिङ्गिताः सर्वा आग्नेय्य कच उदाहरणं प्रथमातिक्रमे मानाभावाद्भवेदस्य च सर्वतः प्राथम्यात्प्राप्त्यस्य । पच क्रचः प्राथम्यमभ्यादिदेवतोपक्रमे निदानं भविष्युमर्हतीति तत्प्रथम् ॥

२. दुर्गस्तु—योऽग्निर्देवपुरोहितः पाकयज्ञे, अस्माकं यज्ञे यथा अग्निश्च होता यथास्य रत्नधातमकोषेयमाह ॥

३. तथा चाज्ञायते—“अग्निं दूतं पुरो वृषे हव्युवाहमुप-ब्रूवे । देवां आसादयादिव” इति । (ऋ० सं० ५-३-३६-३७)

ईडिः धातुः । धातुनिर्देशेऽनेकप्रत्ययः । अध्येषणा-
कर्मा आचनार्थः । “सनिस्त्वध्येषणा याज्ञा” इत्यमरः ।
व्याख्यातः । “पुर एनं दधाती”ति (नि० २-१२) यङ्प्रत्य-
याख्यातः “प्रख्यातं यजतिकर्म”ति (नि० ३-१९)
दानाद्वा ददाति खासवैश्वर्याणि । दीपनाद्वा दीपयति छासी
तेजोमयत्वात् । द्योतनाद्वेति । धालन्यलमर्थैकलम् ।
बुस्थानो भवतीति वा । पक्षेऽयं वत्त्वं निर्वचनस्य । अथ-
वासीन्द्रावपि बुस्थानौ । सामान्यं हि यौः स्थानं देवानाम् ।
तयोक्तु कर्माधिकारस्थाने विविक्ते प्रथिव्यन्तरिक्षे । ह्यतारं
देवानाम् । औष्यवामस्तु जुहोतेः “हु दानादनयोः” (छ०
५०) इत्यस्य वृत्तिरिति । तस्य एवाग्रेः एषा अपरा
ऋक् भवति समानसंहितात्वाद्धितौत्यर्थः ॥ २ ॥ (१५)

“अग्निः पूर्वैर्भिर्यमिभिरीड्यो नूतनैस्तु ।
स देवाएह वक्षति ॥” (ऋ० सं० १-१-१-२)

अग्निरिति । पूर्वैरेव समानापैवितियोगच्छन्दस्का । यः
अग्निः पूर्वैर्भिः पूर्वैः “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०)
इति मिस ऐसमावः । चिरन्तनैः ऋषिभिः सुव्यङ्गिः प्रसू-
तभिः । ईड्यः ईडितव्यः स्तुत्य इत्यर्थः । दुर्गस्तु ईडनं पूजन-
मर्हतीत्याह । नूतनैस्तु नवतरैरस्मारिपरि स्तुत्यः । सः
अग्निः स्तुतः सन् ब्रह्म अस्माकम् यज्ञे देवान् हविर्भुजः ।
आयक्षति आबहुतु । “बहु प्रापणे” (आ० ५०) आङ्-
पूर्वस्यतो लोभ्ये छान्दसो लट् (पा० ३-४-६) तस्य
प्रत्ययगतस्य प्रकारस्य लोपसिप् छान्दस्यम् । यद्वा छेति
“सिन्धुल्लं” (पा० ३-१-३४) इति सिप्प्रत्ययः । “छेडो-
बाटौ” (पा० ३-४-१४) इत्यङामश्च ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अग्निः पूर्वैर्भिर्यमिभिरीडितव्यो वन्दितव्योऽ-
सामिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्स्विति ।

अत्र—तद्वत्तुत्तरप्रापेक्ष्य यद्वत्तत्प्राप्त्यहार भाष्यकारो
यत्तदोर्निष्ठसंबन्ध इति दशेयम् । आबहत्स्विति लोटा निगाह
भाष्यकारोऽपेक्षिततामाश्रमपेक्षेति द्रष्टव्यम् ।

एवमान्ता पूर्वोक्ताभ्यासुरभ्यां पार्थिवं ज्योतिरग्निश्चन्देना-
निधाय मध्यमोत्तमे अपि ज्योतिषी अग्निश्चन्देनाभिधासन्
अग्निः पृथिवीस्थान इति पक्षमाक्षिपति—

स न मन्येतान्येवाग्निरिति । अध्येते उत्तरे
ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो नु मध्यमः ॥ ३ ॥ (१६)

१. निस्थानवृक्षस्यामिधानास्तथैर्वा गुणान्नत्वाभिधानं कसि-
न्धिक्षेत्कसिन्धेयं श्रेयं याधिकोके आरामविदुके वा । नैरुक्तमेऽप्याह—
अथवेति ॥

२. एतस्या उपपत्त्यासप्रयोजनं तु—अमुना प्रकारेण सर्वं एत-
स्यामुदाहरणमेतत्कर्तव्यं युक्ता ऋच उपेक्षाः (उपपत्त्य निगमजात-
मात्रेभ्यः) ह्युपपददशैर्वापैश्च ॥

स नेति । स गन्धः अयमेव पृथिवीस्थानः (पार्थिवं
ज्योतिः) अग्निरग्निपदप्रतिपाद्यः । इति सुष्ठु न मन्येत न
जानीयात् । कुतः ? यत एते उत्तरे अपि मध्यमोत्तमे
ज्योतिषी वैद्युतः सूर्यश्च । अग्नी उच्येते । ततश्च शब्दार्थ-
संबन्धमिच्छताहानिः । यथाहि पार्थिवं ज्योतिः आत्माहन्क्रियायो-
गात् ततोऽनु तथैव मध्यमः अन्तरिक्षस्थानोऽपि । अग्निश्चन्दे-
नोच्यते । तत्कर्मयोगाच्च स एवाग्निरिति प्रतिभाति यथोत्तरयत्नौ ।
एवमसांशप्रभिवानस्य संकीर्णत्वं प्रतिभाति ॥ ३ ॥ (१६)

“अग्निं प्रबन्तु सर्वमेव योषाः कल्याणम् ।
सर्गमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः सुमिधो
नसन्त ता जुषाणो हर्षति जातवेदाः” ॥ ३ ॥
(ऋ० सं० ३-८-११)

अभीति । वामदेवस्याग्निं त्रिष्टुप् । सतमेऽहनि दशरानस्य
आज्यशक्ते विनिर्भोगः । घृतस्य चदकस्य (निषं० १-१-२-
१०) धाराः । अग्निं मध्यमं वैद्युताख्यम् अग्निप्रवन्त
अग्नि (आग्निसुख्येन) प्रवन्त प्रवन्ते । वर्तमाने लङ् (पा०
३-४-६) अङ्भाववध (पा० ६-४-७५) छान्दसः ।
नमन्ति प्रहोमैवमिति । यद्यप्ययं प्रवर्तिर्गतिर्कर्मणु पठितः
(निषं० २-१४-२४) तथापीदृशप्रसंगकाद्यमनार्थः सं-
घाते । कथम् ? समनेव योषाः । यथा समनाः समनसः
समानमनस्काः (एकस्मिन्मतेरि यासां मनसि वर्तन्ते ताः)
योषाः योषितः क्रियाः । ता यथा कल्याण्यः रूपवैवादि-
गुणसंपन्न भद्ररूपाः स्वयमानास्तः स्वयमाना ईषदसन्त्यो
हर्षयुपजनयन्त्यो यतैस्तं प्रति परिष्वजनाथ अभिनमेयुः, तथा तं
(मध्यमस्थानमग्निं) ताः (घृतस्योदकस्य धाराः) समिधः
समिधयन्त्यः सम्यग्धीपयन्त्यः सत्यः नसन्त व्याघ्रवन्ती-
त्यर्थः । अत्रापि वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) अङ्भाववधार्थः
(पा० ६-४-७५) नसतिरिहाप्रोत्तेरर्थे वर्तते । नमतेर्वा । स
न जातवेदाः मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः जुषाणः श्रीयमाणः
हर्षति अभिमानयते । “हर्षं गतिरिक्तान्धोः” (आ० ५०)
पुनः पुनः प्रेक्षतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. अर्थान्तरवृत्तितायामभ्युपगतायामिधार्थः । वस्तुतस्तु नात्र
संबन्धाभिज्ञता संभवति । नैव जहत्स्वायंमिधानान्नदेवोऽग्निर्वा-
न्तरे वर्तते, किंतु हि ? देव अभिधानशक्ती गौणी मुख्यया च । तत्र
गौणी गुणसाम्यादभ्यन्तरे वर्तते यथा गौवीहीक इति । आख्या-
दिगुणसाम्याद्गौरीत्येवाथ वाहीके (यानीगीडातमजे) वर्तते ।
एवमवगमिद्वाग्दो मध्यमयोर्ज्योतिषोर्गौण्या सत्यया भसया (लक्ष-
ण्या) निपातसमाख्यया, वा वर्तते इति बद्धति उत्तरमुत्तरम् ॥

२. अत्र दुर्गैः—तदेवमसंकरोऽपि मुख्यगौणाथैवतितां संकर
इवाभेदां प्रतिभातीति ॥

३. महो विनम्र उच्यते ॥

४. अत्रापिना प्रवन्त इत्यस्य संभ्रमः ॥

अथास्य भाष्यम्—

अग्निमयन्त समनस इव योषाः । समननाद्वा
संमाननाद्वा । कल्याण्यः स्वध्यानागो अग्निमित्यो-
पमिकम् । घृतस्य धाराः । उदकस्य धाराः । समिधो
नसन्त । नसतिरामोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा ।
ता जुषाणोर्हयति जातवेदाः । हयतिः प्रेप्सा-
कर्मा, विहर्यतीति ॥

समनं समननाद्वा संमाननाद्वा । पूर्वमनितेः प्राण-
नार्थस्य (अ० प०) उत्तरं मनितेः (तं आ०) युगमम-
न्यत् । एवमेतस्मिन्ने अग्निजातवेदोर्गुणपदमिधानात् ।
पार्थिवं घृताहुतिद्वन्द्वस्योपमानोपमेयवैधर्म्याच्च युगपत्संभवाच्च
उदकस्य धारणा वैयुते । तत्रोपमानोपमेयसामञ्जसाच्च साम-
र्थ्यात्प्रतिष्ठितुमुपकृत्य घृतधाराशब्द उदकधारावचनः संपद्यते ।
पठितं चैतदेव सामर्थ्यमपेक्ष्योदकनामसु “घृतं मधु” (ति०
१-१२) इति । एवं च यतोऽयमग्निशब्दोऽत्र सामर्थ्यान्मध्यमं
ज्योतिराह तस्मात्स “छन्दु म मन्येतायमेवाग्निः दृषिवीत्यानोऽ-
ग्निपदप्रतिपाद्यो भवती”ति पूर्वगाक्षेपवचनेनाभिर्लब्धोऽस्य ।

अथ यतोत्तममपि ज्योतिर्भस्वमित्यतोऽद्वारहित—

“समुद्रादूर्ध्वमधुमाँ उदारत् ॥”

(ऋ० सं० ३-८-१०-१)

इत्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते, “समुद्राद्वचेपोऽस्य
उदेती”ति च ब्राह्मणम् ॥

समुद्रादिति । अस्य—“उपांछुता समंमृतत्वमानन्द । घृतस्य
नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानामुच्यतेत्यु नाभिः ॥” इति
शेषः । इयं पूर्वैवैव समागर्षविनियोगा सौरी । समुद्रान्
समुद्रवर्णयमेव उदकसंघातात् (सागरात्) ऊर्मिः छादकः
सर्वस्य प्रकाशेन, “ऊर्ध्वं आच्छादने” (अ० उ०) “ऊर्णो-
तेर्गुणेष्व” (उ० १-३०) बाहुलकानिमित्तमपि भवति ।
मधुमान् उदकमानस्यैः । मधु द्रव्युदकनाम (ति० १-
१२-११) “आदित्याज्जायते वृष्टि” इति स्मृतेः । उदारत्
उदेति (उद्गच्छति) अहम्यहनि ॥ अथ प्रथममन्माभि-
त्याह—स पुनर्जातः सन् अंशुना चन्द्रमसा अमृतत्वम्
अमृतमावम् उप सन् आनन्द उपसंख्याप्रोति । “अन् अद-
शेने” (ति० प०) वर्तमाने छन्दे (पा० ६-४-६) “मन्ने
घस” (पा० २-४-८०) इति छन्दोऽर्थः । संयोगान्तलोपे
(पा० ८-२-२३) प्रथमादिपदे (पा० ८-२-३६)

२. सायणेन त्वयं पार्थिवपराज्वापि व्याख्यातो दुर्गण्डु
भाष्यमनुसृत्य यथा व्याख्यातं तथोपन्यस्तमेतत् ॥

२. यथापि शीतकैने देवतानुक्रमण्यं नानादेवताभिवाद्योऽ-
स्मात्सुक्ताभाभि भाष्यकारेण सौरीति कृतोदाहरेति सूक्तमेवेदं
सौरीति बोध्यम् ॥

४७ नि०

उदकम् । “छन्दमपि दृश्यते” (पा० ६-४-७३) इत्याद्या-
नामः । यच्चैह व्याख्यातकैर्गुह्यं (ति० १-१२-८०)
“मोऽस्यान् तेन च विभक्तं अमृतिरिति बोधितः तेषामपि”

( ) इत्युक्तम् । कथममृतत्वं तेन मानन्द इति—
घृतस्य उदकस्य हविषो वा यन् नाम नमनं गुह्यं
रहस्यमविज्ञातं केनचिदपि अत्र अस्ति विद्यते चन्द्रमसि तत्र
देवानां रसमीनां जिह्वा तदमृतं निस्सामादायन्ति देवा तेन
न मियन्ते । तेषाम् अमृतस्य अमरणस्य नाभिः नहनं न
हेतुरित्यर्थः । अत्र “सीमादति समानपदे” (पा० ८-२-९)
इति नस्य क्लृप्ते यल्लयलोपो । “आतोऽति निस्वम्” (पा०
८-२-३) इत्यनुनासिके मधुमाँ इति भवति ॥ १ ॥

नन्वेवं तदुदाहरणमसमर्थं नञ्जिह्वामन्नेऽग्निशब्दोऽस्ति ।
योऽग्निमनादित्यस्य व्यापयेत् । तत्राह—इत्यादित्यमुक्तं
मन्यन्ते नैकाः । इति अनेन मन्नेण । उक्तम् अग्निरुपतया ।
तदेतन्नास्यादित्यदेवतत्वेन सौनकोचेनापि तु—आदित्योऽनेन
मन्नेणोच्यत इति स्फुटमस्यैव मन्त्रस्य—

“समुद्राद्वचेपोऽस्य उदेति” इति च ब्राह्मणम् ॥

न हि पार्थिवः समुद्रादुदेति । तस्योदकेन विरोधात् । तस्मा-
दादित्योऽग्निमभिरेत इति नासमर्थमुदाहरणम् ।

अथापि ब्राह्मणं भवति “अग्निः सर्वा देवता”
इति । तस्योचरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥ (१७)

अथ खलु अयमपामपि सहरोऽग्निशब्दस्य, अथेतद्ब्राह्मणं
भवति “अग्निः०० ता इति । तस्य च ब्राह्मणस्य उत्तरा
ऋक् भूयसे बहुतराय निर्वचनाय भवति ॥ ४ ॥ (१७)

“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाँहुरथो दिव्यः स
सुपर्णो गृह्णमान् । एकं सद्धिर्वा बहुधा वन्द-
न्त्यग्निं युमं मातरिश्वानमाहुः” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० २-३-२२)

अस्यवागीवैषा सौरी त्रिदुर् । दैर्घतमसी । इन्द्रं मित्रं
वरुणम् इत्येतैरभिधानिः । अग्निमाहुः वदन्ति तत्त्वविदः ।
अथो अपि च योऽयं दिव्यः दिविजः (दिवि जायते) सुपर्णः
सुपतनः गृह्णमान् गणवान् (स्तुतिभिस्तद्वा) रसानां वा

१. तथा चात्र दुर्गा—नासमर्थमेवमुदाहरणम् । कस्मात्
युक्तेऽग्निशब्देकैवां शास्त्रिणामिति “इमं स्तनम्” इत्यत्र ।
“अपां प्रप्रीनमग्ने” इति । निष्पाशास्मिन्नेषोपते साबाभि-
लिङ्गा इति ॥

२. दीर्घतमसा इष्टा ॥

३. अत्र सायणः—अत्र ये केचित्, “अग्निः सर्वा देवता”
इत्यादि कृतितः अयमेवाभिवाच्यते अपि ज्योतिषी इति मत्वा अने-
रेव सार्वारम्भप्रतिपादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति तस्यै (प्रथमो) ऽ-
ग्निशब्द उदेष्यस्तदुदित्येन्द्रात्पारमर्क्यं कथयन्ति इत्यादि ॥

गरिता आदित्यः । अयमपि सः एवाग्निरित्याहुः । किं बहुना-
इममेवाग्निम् एकम् एव वस्तुतः सत् सन्तम् । लिङ्गव्यत्यय
आर्थः । एकं महान्तमात्मानमनन्यत्वेन पश्यन्तः विप्राः मेधा-
विन आत्मेविदः (देवतातत्त्वविदश्च) बहुधा तत्तत्कारणेने-
न्द्राधारमानं वदन्ति । किंच तमेव वृषादिकारणमादित्यात्मा-
नम् अग्निं यमं नियन्तारं मातरिश्वाणम् अन्तरिक्षे वैसन्तं
वायुम् आहुः वदन्ति ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्-

इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा
मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च
गरुत्मान्तं दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान्
गुर्वात्मा महात्मेति वा ॥

एकमिति । 'एकैव वा महान्तामा देवता स सूर्य इत्या-
चक्षत' इत्याश्रयात् । सूर्यस्य च ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सार्वोक्त्य-
गुक्तं भवति । अग्निरेवासाविमिति युक्तं यस्त न मन्येतायमेवाग्नि-
रिति पूर्वैः पक्षः-

अथ प्रतिसमाधानम्-सख्यमेतत् सर्वं एतेऽग्निशब्देन स्तूयन्ते
न तु प्रधानतः, किं तर्हि ? गुणतः स्तूयन्ते इत्याह-

यस्तु स्रक्तं भजते यस्यै हविर्निरूप्यतेऽयमेव
सोऽग्निः ॥

तु-शब्दः पूर्वपक्षस्यावर्तकः (परमतस्तुष्ट्यासाध्यकः) यः
स्रक्तं भजते प्रधानतः स्तुत्यावेनेत्यर्थः । यस्मै च हविर्नि-
रूप्यते चोदनासामर्थ्यात् । "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदि"ति ।
अयमेव सोऽग्निः पार्थिवः । अग्निराद्यस्य विशेषतोऽत्र लोके
वेदे च प्रतिभेदः । अग्निमानस्य अग्निं प्रणय इत्युक्ते एतमेव हि
लोकः प्रतिपश्यते, न मन्थर्म नापुत्रर्म, न च प्रतिदिवाधो न्याय्यः ।
शाकचोदिता अपि खदिरपलाशादयो लोकप्रतिष्ठित एव
प्रतीयन्ते । तस्मादग्निशब्देन पार्थिवस्य ज्योतिषो मुख्यः
संबन्धः, गौण इतरयोर्मध्यमोत्तमयोः । यथा चाग्निशब्देन
मध्यमोत्तमयोः, न तथा मध्यमोत्तमाभ्यां विद्युत्सूर्यशब्दाभ्यां
लोकप्रतिष्ठा मुख्यः संबन्धः । तस्मादेवमुच्यते ।

एतदेव चात्र विचारे प्रयोजनम्-यदाभ्येयुः सुखेषु हविः-
संप्रदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैतमेवोपासीतेति ।

अथ पुनर्योऽयं मध्यमोत्तमयोज्योतिषोरभिप्रायः स कथम् ?
इत्यत आह-

निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी अनेन नामधेयेन
भजते ॥ ५ ॥ (१८)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०
सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७ ॥ ४ ॥

२. एतेन मातरिश्वापदं निरुक्तं भवति । माताश्रान्तरीक्षं
तत्प्रपञ्चवाङ्मयोः । असत्तेः सलोपश्च निपातनात् । अन्नतः ॥

निपातो नाम अप्राधान्यं भक्तिर्लक्षणेऽर्थः । लक्षणया
(लक्षितगुणयोगेन) एते उत्तरे मध्यमोत्तमे ज्योतिषी ।
अनेन नामधेयेन अग्निरित्यनेन भजते संबध्यते । तमेवं
निपातं स्वीयमित्यसंबन्धादिभ्येयुर्धातुर्लक्ष्यस्य प्रत्यावरणं
भक्तिशब्देन शास्त्रीयैर्व्यवहियमाणं "विधादि"ति शेषः । यदा
निपातमप्राधान्यमेव भजते उत्तरे एते ज्योतिषी
अनेन नामधेयेनाग्निनेति संपुटितो वाक्यार्थः ॥ ५ ॥ (१८)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृती दै० कां०
सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७ ॥ ४ ॥

सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

अथ प्रथमोपक्रमे अग्निर्जातवेदा वैश्वानर इति त्रयः शब्दाः
समाधत्ताः (नि० ५-१) तत्र प्राथमिकमग्निशब्दं निरुच्य
तरीयं देवतातत्त्वं च विविधग्राभेतनं द्वितीयं निर्गवीति-

जातवेदाः कस्मात् ? जातानि वेद ॥

जातवेदा इति वक्तव्यं स पुनरेव महाभाग्यात्कर्मवृषकला-
दग्निरेव । अथवा-पृथगभियानस्तुत्यन्तरसंबन्धाद्देवतान्तर-
मस्तु-परमेष कस्मात् जातवेदा इत्युच्यते ? । अत्रोत्तरे
जातानि वेद इति । स हि जातानि सर्वाणि भूतानि वेद
जानाति लोकपालात् । नहि तदस्ति जातमासिद्धोके यद्वही
न वेद । सर्वैह इत्यर्थः । जातशब्दोपपदाद्वेतेर्विन्नेर्धौ अस्तु
(३० ४-१८८)

जातानि वैनं विदुः ॥

अथ वा जातानि सर्वाणि भुवनानि एनं विदुः जानन्ति ।
स एव धातुः कारकान्तरे केवलम् । पूर्वै कर्तारि इह च कर्मण्य-
सुन् । जातैः प्राणिर्संघैरसौ विद्यते ज्ञायत इति ।

जाते जाते विद्यत इति वा ॥

अथ वा जाते जाते सर्वसिन्धून्जाते विद्यत इति
जातवेदाः । सत्तायोजं विदिति विशेषः । न तदस्ति जातं
यत्रासौ नास्ति ।

जातविचो वा जातधनः ॥

जातशब्दः पूर्वपदं वित्तशब्दे उत्तरपदं जातमस्य वित्तमिति
जातवेदा इति दुर्गमः । जातं वेदो हैविर्लक्षणं धनम् (नि०
२-१०-४) ऐश्वर्यादि इतरद्वा यस्य स इति वयम् । "अल-
सन्तस्य" (पा० ६-४-१४) इति वीर्यं उपधायाः ।

जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः ॥

जातमात्र एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वादिति जातविद्यः
सन्, जातवेदाः । दृषोदरादिः (पा० ६-२-१०९) अथ वा
जातं वेदः प्रज्ञानं यस्य सः । यदा जातं वेदो विचारणं यस्य
सः । वैश्वानरविद्ययाऽपि च कृतविचार इत्यर्थः ।

१. मूलं स्वर्पनिर्वचनपरम् ॥

विन्दतेत्येष निर्वैकुं शक्य इत्यत्रार्थः—

“यत्तज्जातः पशून्विन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्” इति ब्राह्मणम् ॥

यत् असौ तत् तदा जातः जातमात्र एव निरुगतः पशून्-अविन्दत अलमत ।

यतश्चैतदेवम्—

तस्मात्सर्वानृतृन्पशून्वोऽग्निमभिसर्पन्ति इति च । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ (१९)

तस्मात् अयत्वेऽपि स्वाम्ययमस्माकमिति मन्यमानाः पशवः । सर्वान् जतून् प्रत्यपि गोमेषे अश्विन्स्वाणम् अभि सम्पद्य सर्पन्ति अभिवर्धन्तेऽप्रत्यक्षैः पुष्टिं लभन्त इत्यर्थः । वसन्तत एव षिन्धिरऽभिभूतानां पशूनां सर्वाङ्गीर्णं सुखमुत्पद्यत इत्यर्थः । तस्य जातवेदसः सुत्पुत्राहरणम् एषा ऋक् भवति ॥ १ ॥

“जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरिताऽत्ययिः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-७-७)

मरीचिपुत्रस्यात्रैषं त्रिष्टुप् आभेयी । जातवेदसे जाता-नामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वैदिषे अग्रे लताग्रं सोमं सुनवाम अभिपुणवाम । जातवेदेगुणकर्मणि यद्वं सोमाभिवर्धं कर्त्तव्ये-त्यर्थः । सः अग्निः अरातीयतः अरातिं शत्रुनिवासानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं निदहाति नितरां अत्यन्तं निश्चयेन वा दहतु भस्मीकरोतु । “दह भस्मीकरणे” (व्या० १०) ऽतो केटि आढागमः (पा० ३-४-१४) अपि च सोऽग्निः नः अस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि । शैलौपः (पा० ६-१-७०) दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखानि अतिपर्वत अतिपारयतु “पृ पालनपूरणयोः” (छ० १०) अस्मादन्त-भोवितृष्यार्थेऽप्युवाढागमः । “सिञ्जदुलं केटि” (पा० ३-१-३४) इति सिम्बन्धे । अतिकमप्य दुःखरहितं सुखं प्रापयतु । अत्र दृष्टान्तः—**नावेव सिन्धुम्** यथा कश्चित्कर्णधारः ग्राह्य-दिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलिता नदी नावा तारयति तद्वत् । तथा दुरितां

१. तत यवसोदकसंभ्राणं ते बाढं पुद्गाज्ञा भवन्त्यत्र शीष्मा-गम एव हेतुः ॥

२. यत्तत्पशून्नेव दुर्गेण न धृतम्, अथवायान्त उपसंहारध्वे-ऽपि न प्रतीकयति, भाष्यपाठोऽप्यस्य बहुनामजनस इव प्रति-भाति । जातवेदस्य गायत्रं छन्दोऽपि आत्येति उपेक्षितो भवेत्यरं प्राचीनपुस्तकस्यादिदोषोक्तिमसामिरिति ॥

३. न विषये रातिदीनमसिश्चिरातिः शत्रुसन्निवासानाच-रतीत्यर्थे “उपमानाश्चारे” (पा० ३-१-१०) इति वचः । वयजन्तादयः शत्रुरे रूपम् ॥

दुरितानि । “शेष्ठेन्दसि बहुलं” (पा० ६-१-७०) इति छक् । दुःखहेतुभूतानि पापानि । अस्मान्भिरतितारयतु । दुःखानिमित्तापापस्यस्मात्तारयलित्यर्थः । अत्रोपसर्गबलेन योग्यकियाऽप्युवाहः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

(जातवेदस इति जातवेदस्यां चैवं जातवेद-सेऽर्चाय सुनवाम सोममिति प्रसवायाभिपुणवाम सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमनिसोनिद-हाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति । सोमो दद-दित्यर्थः । सनः पर्षदतिदुर्गाणि विश्वानि दुर्ग-माणि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति दुरिता-त्ययिरिति दुरितानि तारयति । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ २ ॥) (प्रश्निसम्)

सुगमम् ॥ २ ॥

“प्र नूनं जातवेदसमर्थं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बहिरासदे” ॥ (ऋ० सं० ८-८-४६-१)

इनेनस्याभिपुत्रस्यार्थं गायत्री । आभेयी प्रातरुवाचाक्थिन-योर्विनिष्पत्ता । हे सोतारः । यजमेतं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वा अश्वं कर्मभिः सवेनेतज्जातदक्षुवानं व्यापयन्तं वाजिनं वेजनवन्तं चचलमर्चिभिः । अतवन्तं वा । अथवा अश्वमिवेति ह्येतोपमेतत् । योगादुद्वेगोपसत्तात् । वाजिनं वेजनवन्तं ज्वलनस्वभावं शीघ्रम् । प्रहिनोत प्रहिणुत प्रवर्धयत, प्रेरयत वा क्षुतिभिः । “हि गतौ इदो ज” (स्तो० १०) अस्माल्लेति तज्जदस्य “तसनतनयनाब” (पा० ७-१-४५) इति तनावेशे गुणः । किमर्थम् ? नः अस्माकम् इदं बर्हिः बर्हिपोषलक्षितं कर्म । बर्हिरेव वाऽऽसीदीपम् आसवे आसपुम् प्राप्तुम् बर्हिप्रासीदित्यर्थः । कस्यां केन्ध्वेत्यर्थः (पा० ३-४-१४) कथं नामास्यदमित्ताथैत्युवाच यैनाभिमुत्पद्येन सीदेतित्येवमर्थं प्रहिणुतेति ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानमपि वोपमार्थं स्यात् अश्वमिव जातवेदसमितीदं नो बर्हिप्रासीदत्विति ॥

इदानीमुत्सर्गं दर्शयति प्रयोजनार्थम्—

तदेतदेकमेव जातवेदस्यं गायत्रं तृजं ददौ क्ष-तरीषु विद्यते ॥

१. बाहुकवलेनात्र कृत्यार्थे विहितस्य तुमर्थे निधानं नोपपन्नम् ॥

तद्विति दशतभीष्यसाधुस्तथैव परोक्षनिर्देशः । एतद्विति प्रत्यक्षेण—अ नूनमित्येतया सन्धिषीकृत्योपदिशति । गायत्रमिति छन्दोनिर्देशो विवक्षितप्रयोजनार्थः । तृचसिष्येत्तत्कस्य संख्यानियमः । तिस्र ऋणोऽस्मििति । “ऋन्ति वेत्तरपदादि-लोपश्च छन्दसि” (पा० ६-१-३४ वा०) इति त्रैः संप्रसारणं पूर्वैरूपत्वं च । द(दा)शतमीषु सवीक्षपीति निर्धारणे सप्तमी । विच्यते अस्ति ।

ततः किमिच्छपेक्षायामाह—

यसु किंचिदाग्रेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते ॥

आग्नेयं मन्त्रजातं गायत्रे एव छन्दसि अजातवेदोल्लिङ्गमपि तत् जातवेदसानाम् मन्त्राणां स्थाने विनियुज्यते शास्त्रे । अयमर्थः—बहुभिरैतैर्गायत्रच्छन्दोपुक्तैर्जातवेदस्यै-न्नैरधियते प्रयोजनमस्ति । न चैते बहवः सन्ति सर्वास्यपि दशतमीषु एतदेकं तुचं सूक्तमुक्तवैति । इत्थं च कर्मवृत्त्यन्वा-न्महाभाष्याद्वाग्भिरैव जातवेदा इति स्थितं भवति । इतरथा हि प्रयोगवैकल्यं स्यात् । न चान्यं देवमन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते । यथा चायमनयोन्तरमभिर्जातवेदा एतस्माद्विधिल्लिङ्गात्तथा वैश्वानरप्रभृतयोऽपीत्युपेक्ष्यम् ।

स न मन्येतायमेवाधिरित्यप्येते उत्तरे ज्यो-
तिषी जातवेदसी उच्येते ततो नु मध्यमः ॥

“अभिप्रवन्तु समनेन योषाः” ॥

तत्पुरस्ताद्वाख्यातम् ॥

अत्र न स मन्येत इत्यादिविचारः पूर्ववत् । केवलं “अभिप्रवन्तु” इत्यत्राग्निपदविचारेऽग्निशब्दो विशेष्य आसीत्, जातवेदःशब्दोऽस्य गुणपदमिति । इह तु जातवेदः पदविचारे-
पुनः “अभिप्रवन्तु” इत्यस्मिन्नेवोपासो मन्त्रे गुणपदमभि-
ज्जो जातवेदःशब्दस्तेष्वेतावदुपेक्ष्यम् ॥

अथासावादित्यः ॥

“उदु त्वं जातवेदसम् ॥”

(ऋ० सं० १-४-६-१) इति ।

तदुपरिष्टाद्वाख्यास्यामः ॥

यथा तु पूर्वस्मिन् “समुद्रावृत्तिः” इति, आदित्यस्याग्निशो-
-

१. ऋकृशम्भे परे त्रैः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्य-
मिति वार्तिकार्थः ॥

२. तथा आतृकमण्यां शौनकाः—“प्रभूतं एवमाग्नेयं श्वेनो
जातवेदसम्” इति ॥

३. यशु इत्यायुक्ती च । तत्तथासाधुचातृपूर्वतनं “प्राशय”
इति धृक्तेभनन्यदपि “मण्डलाद्विधायेवैमन्दादि” इति यच्छीनके-
नामुक्तान्तं तत्तत्कर्मपदादेर्यं जातवेदसमिति मन्तव्यम् ॥

पपतावुदाहरणं, तथैह “अथासावा००इति” जातवेदरूपो-
पपत्ती तत् एतत्प्रतिपदमुदाहरणम् उपरिष्टाद्वाख्या-
स्यामः । “जातवेदसं सूर्यमुद्धन्तीति तु विशेषणविशेष्यसामा-
नाधिकरण्येकवाक्यप्रसिद्ध्या खनिग मसिद्धमस्मिन्मन्त्रे जातवेदाः
सूर्यः” इति । तस्मादुक्तं यत् स न मन्येतायमेवाग्नि-
जातवेदा इति । इति पूर्वपक्षः ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्यै हविर्निरुप्यतेऽयमेव
सोऽग्निर्जातवेदाः । निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी
एतेन नामधेयेन भजते ॥ ३ ॥ (२०)

इति श्रीमद्यास्कमुनि० प्र० नि० शास्त्रे दै० का०
सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ७ ॥ ५ ॥

अथ प्रतिसमाधानम् यस्तु००वेदाः इति पूर्ववत् । प्रति-
द्धिरेव विशेषहेतुः । यद्यपि मन्त्रदर्शनमविशिष्टं त्रयाणामपि
ज्योतिषां जातवेदस्त्वैव, तथापि पार्थिवोऽग्निरतरोः प्रसिद्धा
विशेष्यते । जातवेदस्त्वं हि यथाप्रसिद्धमस्मिन्नमौ, न तथा
वैद्युते, नापि सूर्ये इति । एतेन जातवेदा इत्यनेन नामधेयेन
नाम्ना भजते इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ (२०)

इति श्रीमद्यास्क० निरुक्तविवृती दै० का० सप्तमाध्यायस्य
पञ्चमः पादः ॥ ७ ॥ ५ ॥

सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

अथ यथोपक्रमं वैश्वानरपदे देवतातत्त्वं विवेक्ष्यन् तन्निर्वा-
नीति—

वैश्वानरः कस्मात् ? विश्वान्नराश्नयति ॥

इतो लोकादसु लोकं हेतुकर्तृत्वेन । सर्वेषु प्रवृत्तिषु अयमेव
नराश्नयति । यथा पञ्चामिषिद्यायामुच्यते—“अपि वा सति
तस्मिन्सर्वाः प्रवृत्तयः फलवत्यो नराणां भवन्तीति हेतुकर्तृत्वेन
सर्वेषु प्रवृत्तिष्वयमेव नराश्नयति प्रवर्तयतीति वैश्वानरः” इति ।
नयतीत्यर्थवचनम् । धातुस्तु “नृ नये” (ध्या० प०) इति ।
तत्तत्र नरति नयतीति नरः । पञ्चावयु (पा० ३-१-१३४)
विश्वेषां नराः विश्वानरः । “नरे संज्ञायाम्” (पा० ६-३-
१३०) इति पूर्वपदस्य वीर्षः । यद्वा कर्मयुपपदेऽप्यत्र बाहु-
लकात् (पा० ३-३-११३) इति ॥

स न मन्येतायमेवाधिरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी
जातवेदसी उच्येते ततो नु मध्यमः ॥

“अभि प्रवन्तु समनेन योषाः” ॥ इति ।

तत्पुरस्ताद्वाख्यातम् । यस्तु सूत्रं भजते तस्यै
हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदाः । निपात-

१. अत्र देवराजाः—इदमर्थेन विश्वान्नराणां नेतृत्वेन संपन्नत्वे
वा कर्मावैप्रणेदृत्वेन सम्पादितोऽस्य वैश्वानरः ॥

मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते
॥ ३ ॥ (२०)

अथासावादित्यः ॥

“उदुत्यं जातवेदसम्” ॥

(ऋ० सं० १-४-६-१) इति ।

तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०
सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ७ ॥ ५ ॥

अत्र न स मन्येत इत्यादि विचारः पूर्ववत् । केवलं
“अभिप्रवन्तु” इत्यत्राऽभिपदविचारेऽभिपद्यदो विशेष्य आ-
सीत् जातवेदःशब्दोऽस्य गुणपदमिति । इह तु जातवेदः-
पदविचारे पुनः “अभिप्रवन्तु” इत्यभिप्रेतोपाति मन्त्रे गुण-
पदमभिपद्यदो जातवेदःशब्दस्येतावदुपेक्षम् ।

यथा तु-पूर्वस्मिन्—

विश्वे एनं नरा नयन्तीति वा ॥

अथ वा एनं कर्मकारकम् । स ताडु ताडु क्रियासु नरै-
रुत्सावं नीयमानः कर्म संपद्यते । तथाच नरतेः कर्मणि
“ऋदोरर्” (पा० ३-३-५७) षष्ठीसमासः ।

अपि वा विश्वानर एव स्यात् । प्रस्तुतः
सर्वाणि भूतानि, तस्य वैश्वानरः । तस्यैषा
भवति ॥ १ ॥ (२१)

अथ वा विश्वानर एव कश्चित्स्यात् । स पुनः कस्मात् ?
प्रस्तु० भूतानि । विश्वानि ह्यस्मै भूतानि प्रतिकृतः प्रति-
गतः प्रविष्ट इत्यर्थः । तथाच-विश्वान् जन्तून् धरः । “ऋ गतो”
(जु० ५०) इत्यस्य छान्दसलाघाच्यगुणपदविभक्त्याल्लुक् ।
स प्राण उच्यते तेन जन्यमानलात् तस्य अपत्यं वैश्वानरः ।
“प्राणादि बलान्मन्यमानो हि जायते” इति प्राह्मणम् । तस्य
वैश्वानरस्य एषा प्राधान्यस्तुतिर्लुक् उदाहरणं भवति ॥ १ ॥
(२१)

“वैश्वानरस्यं सुमतौ स्यात् राजा हि कं
भुवनानामभिः ॥ इतो जातो विश्वमिदं
विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-७-६)

कुरतस्यार्थं त्रेष्टुभामभेयम् । षष्ठ्याभिष्टव्योश्चतुर्थैषधमयोर-
होराभिमास्तस्य प्रतिपत् (१) वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां
लोकान्तरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा संबन्धिनेऽग्रेः सुमतौ
शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्यात् अनुग्राहत्वेन वर्त-
माना भवेत् । कमिति पादपूरणम् । स हि वैश्वानरः अभिः ॥

१. सायणशतु-व्यहृत्स्य चतुर्थैषध्याभिमास्तु इदं सूक्तं वैश्वान-
रनीयमिति ज्ञानमित्याह । प्रतिपत्प्राश्नः ॥

अभिःश्रवणीय आभिमुख्येन सेवितव्यः सन् भुवनानां सर्वेषां
भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यः वैश्वानरः अभिः ।
इतोऽस्मादरणिद्विधाज्ञातः ज्ञातमात्र एव विश्वसिद्धं सर्वं
जगत् विचष्टे अभिप्रयति विशेषेणैव वा पश्यति । यश्च प्रातश्च-
रता सूर्येण यतते संयतते सञ्चक्यते । “उद्यन्तं वा आदित्य-
मग्निरनुसमारोहति” (मा० २-१-२५) इति तैत्तिरीयकम् ।
यद्वा पार्थिवस्याभिरेतेर्वांसि वदुच्छन्ति, सूर्यकिरणान्वाभोमुखं
प्रसरन्ति । तयोः सङ्गमनं दृष्ट्वा-“वैश्वानरो यतते सूर्येण” इति
ऋषिर्ब्रूते । तथाच वक्ष्यति-“अनुतोऽमुष्य रश्मयः । प्रादुर्भव-
न्तीतोऽस्यार्चिषस्तयोर्भासोः संसर्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यति” (७-६-
७) एवंभूतस्य महाभूतानस्य वैश्वानरस्य सुमतौ स्यानेति
संबन्धः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इतो जातः सर्वमिदमभिपश्यति वैश्वानरः
संयतते सूर्येण । राजा यः सर्वेषां भूतानामभि-
श्रवणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतो
स्यामेति ॥

कल्याण्याम् उपकारप्रवृत्तायामात्मनो यथामितमार्थसा-
धिक्याम् । स्यामेत्येतदाशास्त्रे । लोकोऽपि हि स्तुतश्च
एव पूर्व पश्चात्प्राप्यते इत्याचार्यः पदम् मन्त्रेष्वप्यमेव
न्याय इत्युपपन्नार्थं पदानां क्रमं विनोद । कल्याण्यां मतो
स्यामेत्यादिषा समापयावकार । अनेकतिष्ठैतस्मिन्मन्त्रे
प्रतितिष्ठान्यभेदे प्रति राज्ञाय इत्येवमेकवाक्यतया साम-
र्थ्यमुद्घाषयावकार । एकोऽप्यर्थपति-वैश्वानरो यतः कल्याणी
आवासायते मतिः । तमेतिः शब्दैरभिष्टौति संतिष्ठते स्तुतिरिति ।
अयमेकवाक्यतान्यायः प्रायशो मन्त्रेण ।

तत्को वैश्वानरः ? मध्यम इत्याचार्याः । वर्ष-
कर्मणा खेनं स्तौति ॥ २ ॥ (२२)

अतः परं विचारो देवतातरुः । तदिति वाक्यापादने । कः
अयं वैश्वानरः ? इति कुतः सहायः ? आगमविप्रतिपत्तेः ।
विश्वानरविद्यायां “मात्मा” इत्यात्मविदः । इन्द्रादित्यवाग्वा-
काशोदकपृथिव्यादयश्च पृथक्पृथग्येव वैश्वानरत्वेन विज्ञायन्ते ।
अपिच मध्यमः मध्यमस्थानस्यो वैद्युतोऽग्निर्वायुश्चन्द्रो वा
वैश्वानर इति नैरुक्ताः केषिच आचार्याः मन्यन्ते । कस्मात् ?

१. इह पृथिवीलोकादोषविधनररतिरस्य इति दुर्गे ॥

२. यथाभिदृष्टम्य उपकारकत्वेन, दर्शयति वा प्रकाशकत्वेनेति
दुर्गे ॥

३. कश्चित्पुनः प्रत्याख्यातमर्थमर्थेक्ष्येति प्रायः पदम् । यत्क-
श्चिन्नपि मन्त्रे वाक्यभेदो दृश्यते । तद्यथा-“ऋचां स्तुः पोषम्”
(ऋ० सं० ८-२-२४-६) इत्यत्र प्रतिपद्यते (नि० १-१-८)
वाक्चसमातिः । अन्येषामपि च भग्नानामाकाङ्क्षितार्थानां परस्पर-
रेकवाक्यतया यवतीत्येतदपि चोपपन्नैष्यति “येनां पावकु-
चक्ष्मा” (ऋ० सं० १-४-८-१) इत्यत्र (११-२३)

वर्षकर्मणा ह्येनं स्तोति मन्त्रहृक् । हिसाब्दो हेतव्यः ।
वर्षकर्मणैवेनं वैश्वानरं यस्मान्मन्त्रहृद्वक्तोति । तस्यैव हि मध्यमस्य
वर्षकर्मणा संस्त्व उपपद्यते न ततोः । पृथिवीस्थानत्वात्
इत्यर्थः ॥ २ ॥

कथमित्यत आह—

“प्रन्नु महित्वं वृषमस्य वोचं यं पूरवो
वृत्रहणं सचन्ते । वैश्वानरो दस्युर्मभिर्जघन्वान-
भूतोत्काष्टा अव शम्बरं भूत्” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० १-४-२५)

नोधस्य आर्षं त्रिष्टुप् । वैश्वानरोऽभिर्देवता । अन्येऽपि
पूरवः मनुष्याः (निघं० २-३-३०) वर्षकामाः वृत्रहणं
मेघहनम् (निघं० १-१०-२८) आवरकस्य मेघस्य
हन्तारं) यं वैश्वानरं स्तुतिभिः सचन्ते सेवन्ते । तस्य
वृषभस्य अपां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं महाभाग्यं तु क्षिप्रं
प्रवोचं प्रप्रवीमि । वर्तमाने लुङि (पा० ३-४-६) “अस्य-
तिवक्ति” (पा० ३-१-५२) इति छेदोदात्तः । “वच उम्”
(पा० ७-४-२०) इत्युपागमो गुणः । “बहुलं छन्दसमाह्यो-
गेऽपि” (पा० ६-४-७५) इत्यङभावः । किं तदित्यत आह—
अयं वैश्वानरोऽग्निः दस्युं दासयितारमुपक्षयितारं रसानाम् ।
“इष्टु उपक्षये” (वि० ५०) क्षुण्यन्ति हि तदुत्तमे
सस्मानि । कर्मणां तोषदासयितारमनादृष्टिद्वारेण (राक्षसादिकं)
जघन्वान् इत्येवम् । छन्दोर्लिङः कृष्टः “अभ्यासाच्च” (पा०
७-३-५५) इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुलं चकार ।
“विभासा गमहन” (पा० ७-२-६८) इति विकल्पनादिङ-
भावः । काष्टाः अपः वृष्टयुक्तानि अधूनोत् अभ्योमुखाभ्य-
पातयत् । शम्बरं (तन्निरोधैकारिणमुदकवन्तमुत्कृष्टं) मेघं
(निघं० १-१०-१४) अवसेत् अवामिनत् “मिदि
विदारणे” (ङ० ५०) लङि “बहुलं छन्दसि” (पा० २-
४-७३) विकरणस्य लृक् । “हृष्णाम्” (पा० ६-१-
६६) इति तकारलोपः । पूर्ववदङभावः ॥ ६ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे वैश्वानरस्य वर्षकर्मणा एकनामयतासंबन्धा-
ज्जाम्यो मध्यमाद्वैश्वानर इत्याचार्या मन्यन्ते । स्थितं तावदेवम् ।

अथास्य भाष्यम्—

१. अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्यानो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते
इति साधनम् ॥

२. काशने दीप्यन्त इति काष्टाः “काश दीप्ती” (ऋ०
आ०) “इति कुपि—” (ङ० २-२) इति कृन्मन्त्यव्ययः । इङ-
भावः (पा० ७-२-९)

३. “सर्वरु संवरणे” कण्ठ्यादिः । पचापच् (पा० ३-१-
१३४) इत्युल्लेखेन शम्बरं जघन्वानमेव अवामिनत् व्युदा-
रयत् । विदार्यैवाज्ञोद वर्षमिनाकांपयवक्षारस्यकाष्टा अपः ।
यस्मात्साहं वर्षप्राप्तये प्रावोचं महाभाग्यं, स वर्षवैश्वानरमित्यभि-
प्राय इत्याह ॥

प्रवीमि तन्महित्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्ष-
तुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः वृत्रहणं
मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः । दस्युर्दस्यतेः
क्षयाद्योदुपदस्यन्त्यसिन्नता, उपदासयति कर्माणि,
तमभिर्वैश्वानरो जघन्वाधूनोदपः काष्टा अभिन-
च्छम्बरं मेघम् ॥

मतान्तरमुपपन्नमिति—

अथासावादिष्य इति पूर्वं याज्ञिकाः ॥ ३ ॥

अथ वाऽसौ वैश्वानर आदिष्य एव इति ये विधिमुख्या-
र्थवादेभ्यो यज्ञसतत्त्वमुच्यमानं यज्ञं प्रयोगतः प्रथमं चकुलते पूर्वं
याज्ञिकाः साक्षादुक्तप्रमाणः “ऋहू” इति शेषः ।

१. अवामिति कर्मोत्पन्ना यन्मुपदिशन् प्रत्यक्ष एव भगवा-
न्विभावद्वारेणादित्यो वैश्वानरः । माभूत्कश्चिद्विज्ञः प्रत्यय इति ।
इतिना निपातान् कर्मेण उक्तवाच्य इति या, तथा चोक्तं “कवि-
न्निपातेनाभिधानम्” इति ॥

२. अस्य तत्त्वं साधनेत्येवमभ्यासि—अन्ये देवैर् मन्यन्ते
वृषानः स्यौ वैश्वानर इति—युक्तिं चाहुः—प्रातःसवनानीने श्रीणि
सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र रव्यीयसवनं प्रातो यजमानः
स्वर्गं प्राप्नोति पृथिव्याः प्रभुत्वो भवेत् । तत्रमध्यमुतिपरिहाराणां
भित्तास्तेऽन्तिमे शक्ते होता स्वर्गोऽग्निं प्रति अवरोहति, कथमिति ?
तदुच्यते इतरशक्तास्तेऽग्निरप्युत्तरेण प्रारम्भं मुक्त्वा वृषानसंबन्-
धना वैश्वानरीयेण स्तेनं शङ्कं प्रारभते । ततो मध्यमस्थान-
संबन्धिनं वदं मरुतश्च प्रति तदैकस्यस्यत्प्रातेनावरोहति तत्र पृथि-
वीस्थानमग्निं, यच्च वैश्वानरः स्यौ न स्वासदादीनमवरोहो
नोपपद्यते । तदेतन्मत्तद्वचमयमुपपन्नम् (मध्यमस्थानस्यो बाहु-
रिन्द्रो वा वृषानस्यः स्यौ वेति) अयमेव (भौमः) अग्निर्वैश्वान-
नरः । कुतः ? वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विशेषां नराणां
लोकान्तरं प्रति नेतृत्वा (विश्वानरः) सम्पन्नी वैश्वानरः । तमावा-
ज्ञातम्—वैश्वानरं पुत्रः पित्रे लोककुलजातवेदो वहेमं सज्जतां यज्ञ
लोकाः” (तै० ब्रा० १-२-२१) इति । यदा विधेः सर्वे नरा यन्-
मग्निं यज्ञादौ श्रीणचन्तीति तत्संभवत्वादेवानरः । यदा विश्वान् सर्वा-
न्प्राणिनः प्रति बह्वतो गच्छत इति विश्वानरो मध्यमोत्तमी । “क्त
गता” विलयात् (जु० ५०) पचापच् । (पा० ३-१-३४) शसौ
क्षयभावश्छान्दसः । ताभ्यामुल्लेखत्वात्प्रातःसवनमभिर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि
मध्यमसत्ताशाखायते । अशनिपतनानन्तरमयमेव पाथिव्योऽग्निः
संपद्यते । आदित्यसत्ताशाधपि धर्मकाळे सूर्यकान्तादितमिणु अक्षे-
रक्षयतिः प्रसिद्धा । तस्मात्ताननिर्वचनानुरोधावेवायमेवमभिर्वैश्वानर
इत्युपपन्नम् । अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । “अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सत्यमादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्ञायते वृष्टिद्वारेण
ततः प्रजाः ।” इति सूरणात् । प्रलयरोहोऽपि न कर्तव्यः ।
रव्यीयसवनस्य भाक्त(कायनिक)स्वर्गत्वात् । इति । भक्तिर्नाम
गुणकल्पनेति वक्ष्यते ॥

कथा पुनरुपपत्त्या त एवमाहुः ? इत्यतो विध्यनुकरणप्रति-
द्विसिद्धं तन्मतमाह—

एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः ॥

य एव हि लोकानामारोहणानुक्रमः, पृथिवी-अन्तरिक्ष-यो-
रिति स एव सवनानामपि प्रातःसवनं माध्यन्दिनं-तृतीयं(सायं)
सवनम् इति ।

कस्मिंश्चित्क्रमेण रोहप्राप्तिर्येन—

**रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिं होताऽऽ-
मिमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते ॥**

चिकीर्षितः कर्तुमीप्सितो भवति । अयमर्थः—स एष होता
प्रातःसवनं पृथिवीलोकभक्तिं शंसति, शंसतत्वात् । ततो माध्य-
न्दिनमन्तरिक्षलोकभक्तिं शंसति, शंसतत्वात् । ततस्तृतीयसवनं
द्युलोकभक्तिं शंसति, शंसतत्वात् । प्रतिभक्तिं शंसतिवचं शंसन्
स पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकमारुहो भवति, अन्तरिक्षलोकाद्
द्युलोकं, स च द्युलोकमारोहन् द्युलोकभक्तिं तृतीयसवनं शंसति,
तदपि शंसन् द्युलोकमारुहो भवति । सोऽमिष्टोमसांनि यज्ञाय-
क्षिपे यत् यज्ञमाभिमारुतं तत्र आसिन्मरुते शस्त्रे होता तां
तत्सवनलोकप्रत्यवरोहानुकृतिं चिकीर्षन् शस्त्रं वैश्वानरीयेण
सूक्तेन प्रतिपद्यते । प्रारभते । तद्यथा—“वैश्वानरार्यं
प्रथुपाजस्ते” (ऋ० सं० ३-१-३ सू०) इति प्रतिपत् ।

सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेताम्रेयो हि भवति ॥

प्रत्यवरोहे कर्तव्ये । स च पुनरारमोऽयं स्तोत्रियः, अग्निश्च
पृथिवीस्थानः । तद्यदि तमाद्रियेत, न प्रत्यवरोहानुकृतिप्रारम्भः
कृतः स्यात् । अन्येषु शस्त्रेषु च युक्तं यद्वर्षमारुहमाणः स्तोत्रि-
येण प्रतिपद्यते । इह पुनरवरोहमाणो ह्युस्थानाधिदेवताः शंस-
मानः क्रमेण वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यत इति, तेन ज्ञायते
आदित्यो वैश्वानर इति ॥

अपिच सुतरां प्रत्यवरोहानुकरणमेतदिति गम्यते । येन—

**तत आगच्छति मध्यमस्थाना देवता रुद्रं च
मरुतश्च ॥**

ततः वैश्वानरीयसूक्ताप्रत्यवरोहानुक्रमणान्निप्रायेण सन्ताप्र-
त्यवरोह मध्यमस्थाना देवता आगच्छति मध्यमस्थानेऽभि-
शंसितुम् । कतमाः ? रुद्रं च मरुतश्च । तद्यथा—“आते
पितरुर्गतां युज्महेतु” (ऋ० सं० १-४-११-३०) इत्यादि ।

ततोभिर्मिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ॥४॥

ततः अपि मध्यमस्थानात् इहस्थानं पृथिवीस्थानं अग्निं
प्रत्यवरोह अत्रैव च स्तोत्रियं शंसति । “युवायंश्चा वो
जुमये” (ऋ० सं० ६-४-५ सू०) तदेवमेतस्माद्विध्यनुक-
रणात्प्रत्ययमा आदित्यो वैश्वानर इति ॥ ४ ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति ।

एतस्य हि द्वादशविधं कर्म । अथापि ब्राह्मणं
भवति—“असौ वा आदित्योऽग्निवैश्वानरः” इति ॥

देवतागुणसाम्येन हि अभियज्ञेऽगुणविधयः कल्पन्ते ।
वैश्वानरीयश्च सवैत्र द्वादशकपालः । द्वादशविधं
द्वादशमासप्रतिभागलक्षणं कर्म । तेनैतस्मादपि देवतागुणे
कपालविध्यनुकरणात्प्रत्ययमा आदित्यो वैश्वानर इति ।

अथापि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति ॥

सौर्यवैश्वानरी एतन्नामकः निवित् भवति । निवि-
दित्वाकृतिविशिष्टो मन्त्रः । शस्त्रमध्यपाती । स तथाभिधया
सूर्यो वैश्वानरो न पार्थिवो न मध्यम इति बोधयति । “तस्ये-
दम्” (पा० ४-३-१२०) इत्यम् । भवति हि तत्रैतदपदम्—

आ यो द्यां भात्या पृथिवीमिति ॥

यः द्यां दिवं आ-भाति भासयति पृथिवीमा भासय-
तीति । न पुनरादित्योऽवभासयते श्वावापृथिवी यत्
उच्यते—

एष हि द्यावापृथिव्यावाभासयति ॥

एतत्तत्तत्कवयार्थनिर्वचनपरं वाक्यम् ।

अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ॥

“द्विवि पृष्ठो अरोचत” ॥

(य० वा० सं० ३३-१९) (ऋ० सं० १-७-६-३०)—
(५-२-७-२) (२)

छान्दोमिकं तन्नामकं सूक्तं यदि सौर्यवैश्वानरं तदा-
ख्यया प्रसिद्धं भवति । तद्यथा दिवीत्यादि—

“द्विवि पृष्ठो अरोचताग्निवैश्वानरो बृहन् ।

क्षमयां बृधान ओर्जसा चनो हितो ज्योतिषा वाधते तमः” ॥
इति ।

न च पुनरादित्यादन्यो दिवि पृष्ठो रोचते । यत् उच्यते—

एष हि “द्विवि पृष्ठो अरोचत” इति ॥

दिवि द्युलोकं पृष्ठः स्पृष्टः अवस्थित इत्यर्थः । अरोचत
रोचते । वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) दीप्यत इत्यर्थः ।
कोऽसौ ? अग्निवैश्वानरः । बृहन् महान् । स हि रोच-
मानः ज्योतिषा खप्रकाशेन तमः नैव बाधते लोकानुम-
ह्यायान्धकारं निवर्तयति । किं कुर्वन् ? क्षमया पृथिव्या कार-

१. छन्दोमयकेऽगुणद्वाराजिकेऽगुणविधय इति वक्ष्यतेऽनुपूर्वम् ॥

२. ऋच्यपयर्थे एव पृष्ठो न स्वरूपतः । तत्र हि “पृष्ठो
दिवी” त्यादिः पठ्यते ॥

३. “पृथिव्या रसमादाय सूर्योऽग्निप्रखरो भवेत् । वर्षते च पुन-
र्वैश्वानरो तेजसा जलम् ॥ १ ॥ भोगानां परमाणूनामाहृतानां खरैः
करैः । समन्ततो विष्टानां दन्धधानां कञ्चित्कञ्चित् । योगादिवर्षे
भानुरिति केचिद्वदन्ति हि ॥ २ ॥”

इति इत्थं मन्त्रद्वक् आह ब्रवीति । प्रथमं तस्य वैश्वानर-
मावस्य तृतीयान्तेन सूर्यशब्देन विभक्तिभेदाद्विशेषणविशेष्य-
भावेन सामानाधिकरण्यं नास्ति एतदेवासामानाधिकरण्यमपे-
क्ष्यानेकत्वं वैश्वानरसूर्यशब्दयोर्नवीतीत्यर्थः ॥

तदाह—

न च पुनरात्मनाऽऽत्मा संयतते ॥

संयतते सङ्गच्छते । किं तर्हि ?

अन्येनैवान्यः संयतते ॥

सङ्गच्छते । यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन । तत्कथमयं संयतते
सूर्येण इत्याह—

इत इममादधाति ॥

इतः लोकादोषधीभ्यः शरादिभ्यो वनस्पतिभ्यो वा मथिल्ला
इमं पार्थिवानि प्रत्यक्षत एव आदधाति अभ्यादधातीत्यर्थः ।

अमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति । इतोऽस्या-
र्चिषः तयोर्भासोः सङ्गमः दृष्टवमवश्यत् ॥ ७ ॥

अमुतः मण्डलात्कर्मोत्पन्नः अमुष्य तदधिष्ठातुः पुरुषस्यै
स्वभूताः । इतः भीमात्तेजःपिण्डात् अस्य तदधिष्ठातुः
अर्चिषः प्रादुर्भवेन्तीत्यभिप्रेत्यते । अवश्यत् मन्त्रमुक्त्वा
न चेत “भूते च” (पा० ३-३-१४०) इति भूते लङ् ।
“वैश्वानरो यन्तेतु सूर्येण” इति ॥ ७ ॥

अथापरं सूर्यस्य दृष्टमनुज्ञावयति—

अथ यान्येतान्यौचमिकानि सूक्तानि भागानि
वा सावित्राणि वा सौर्याणि वा पौष्णानि वा
वैष्णवानि वा वैश्वदेवानि वा तेषु वैश्वानरीयाः
प्रवादा अभविष्यन् ॥

अथ ह्यधिकारान्तरे । यदि सूर्यो वैश्वानरोऽभविष्यत् तदा
यान्ये०००कानि । उत्तमस्थानदेवताविशेषस्तुत्यर्थानि, तद्यथा—
भागा०००नि वा । भागादिदेवतासंबन्धीनि तेषु सूक्तेषु वैश्वान-
नरीयाः प्रवादाः भगवतीनां विशेषणत्वेन अभविष्यन्
हे भग । वैश्वानर । हे सवितः । हे वैश्वानर । इत्येवमादयः ।

आदित्यकर्मणा च, एनमस्तोष्यन् इति ॥

इति एवं वैश्वानरीयेषु सूक्तेषु आदित्यकर्मणा एनं
वैश्वानरम् अस्तोष्यन् मन्त्रद्वयः । कथमिति ।

उदेपीत्यस्तमेपीति विपर्ययीति ॥

१. यदिदं परिवर्ततेऽहरद्वौऽभ्युदयौ च तस्मात् ॥

२. हिरण्यगमस्य महाविष्णोः । यमपिङ्गलास्त्रायते—“योऽसा-
वादित्ये पुरुषः सोऽसावक्षम्” (य० वा० सं० ४० । १७) इति ॥

३. गुणपदत्वमभ्युपेत्य वैश्वानरपदस्य ब्रवीति ॥

४. अनेनादित्यकर्मप्रकारमुपदर्शयति ॥

४८ ति०

इतिकरण एवमवधार्यं । एवमुदेपि इत्थं वैश्वानर ।—एव-
मस्तमेपि—एवं विपर्ययेति इति । नच पुनरेतदुभयमप्यस्ति
तस्मान्नैव सूर्यो वैश्वानर इति ॥

किंचायमनुरो विशेषहेतुरविवैश्वानर इति—

आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा
भवन्ति ॥

अग्निविशेषणत्वेन । “वैश्वानुरमुत आज्ञातमुग्निम्” (ऋ०
सं० ४-५-९-१) इत्येवमादयः ।

अधिकर्मणा चैनं स्तौतीति ॥

एनं वैश्वानरं प्रायेण । इति एवम् । कथम् ? इति ।

वहसीति पचसीति दहसीति ॥

इति एवं वैश्वानर । वहसि हवींषि पचसि पचव्यानि
दहसि दग्धव्यानि । तस्मादग्निरेव वैश्वानर इति स्थितम् ।
तदेते षड् हेतवः—तद्विज्ञेन विप्रद्वयपदेशात् (१) एकवाक्ये
विभक्तयन्तरव्यपदेशात् (२) औत्तमिकेषु सूक्तेषु अप्रवादात्
(३) आदित्यकर्मणा असंस्तवान् (४) आग्नेयेषु सूक्तेषु
प्रवादात् (५) अग्निकर्मणा च संस्तवात् (६) इति ॥

अग्नेतेषु सत्सुपि परपक्षहेतुष्वनिराकृतेषु तत्पुनरेतद्वैश्वान-
नरत्वं स्थितमप्यस्थितमिव भवतीति तन्निराकरणात् प्रस्तौति—

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीति—अस्मिन्न-
प्येतदुपपद्यते ॥ ८ ॥

यत् पुनः एतदुक्तं—हि—मस्मात् एनं वैश्वानरं वर्षक-
र्मणा स्तौति तस्मान्मन्थ्य इति । अस्मिन्नपि पाणिषेऽग्नौ
एतद् वर्षकर्म उपपद्यते ॥ ८ ॥

कथमित्यत आह—

“समानमेतदुदुक्तमृचैत्यव् चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्युग्रयः ५

(ऋ० सं० ३-२-२३) इति ।

सा निगदव्याख्याता ॥ ९ ॥ (२३)

इति श्रीमद्यास्त्रकुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे वै० कां०
सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ७ ॥ ६ ॥

समानमिति । अस्यवामीयं वैश्वतमस्य आर्षमनुष्ठुप ।
एतत् प्रसिद्धम् उदकम् समानम् उदकलेगाविशिष्टम् ।
एकरूपमित्यर्थः । अहोभिः विवसः कैशिद्वीष्मकादिकैः उन्

१. न हि वैश्वानरीयाः प्रवादा औत्तमिकेषु सूक्तेषु सन्ति ।
नाप्यादित्यकर्मणा वैश्वानरं स्तुवन्ति मन्त्रद्वयः ।

२. अत्र दुर्यो—अहोभिर्निमित्तभूतैः पुनश्चाहोनिरेवावाजैः ।
दक्षिणोत्तरावयोर्ध्यावृत्तिभिः प्रतिसंयत्सरमहान्वाभिमितानि ।
तद्वैकमेवोदकं पर्यायेणोत्तरावय—दक्षिणावयवोत्तरावयासिद्धये तदु-
देति चापैति च वर्षकर्मभावेनेत्येवं व्याख्यते ॥

ऊर्ध्वं च एति गच्छति रश्मिनाञ्च दिवम् । तथा अव
अवाङ्मयः । च एति वर्षकालिकैरहोभिः रश्मिनाञ्चैव भूमिं
प्राप्नोति । कथमित्यत आह—**पञ्ज्याः** प्राज्येतिरा रसानां,
प्रीणयितारश्च माध्यमिका देवगणाः (मेघाः) वर्षामसुतो
सुभक्तः भूमिं जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । “जिविः प्रीणनार्थः ।”
(भा० प०) उदकसंस्थायैव सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठा-
न्वयन्ति । तथा **अश्रयः** आहवनीयावाः । आहुतिप्रभवैण
वर्षणेन दिवम् आदित्यादियुक्तस्यान्वेषान् जिन्वन्ति प्रीण-
यन्ति । आहुतयो ह्यग्नौ प्रक्षिप्तास्तेन दग्धाः स्वात्तिभिः
कृलोदकभावमापाद्य परमं सूक्ष्मं देवोपभोगयोग्यं वां प्रतिवर्ष-
मौवेनानीयन्ते तल्लोकवासिनां तृप्तये । ततस् इह पुनर्वर्षं प्रक-
ल्पयन्ति । तदुक्तम्—“अमुष्य लोकस्य का गतिरिति ? अयं
लोक इति होवाच” इति एवंच सुतरामयमपि च वर्षवान् ।
आहुतिमूलत्वात् सर्वस्य वर्षस्य । स्वयन्ते च—“अग्नौ प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्युपतिष्ठते” इति । तत्र यद्भूदपैकमेवान्मध्यम इति,
तदेतद्वैशेषिकं मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणम् । सा-इत्यमुक्
निगदध्याख्याता निगदेन वाच्यमात्रेणैव व्याख्याता, नास्य
व्याख्याप्येष्यते सुप्रमेत्यर्थः ॥ ९ ॥ (२३)

इति श्रीमत्पास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे दै० कां० सप्तमा-
ध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ७ ॥ ६ ॥

सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अपि चायमपरो मन्त्रः, यस्मिन्नमिरादित्यो वर्षकर्मणा
स्तुते । तस्मात्सुतरामनैकान्तो वर्षकर्मामिष्टवो मध्यमस्येत्यत
आह—

“कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसनां
दिवमुत्पतन्ति । त आर्षवृत्रन्तसर्दनादृतस्यादि-
द्यूतेनं पृथिवी व्युद्यते” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-३-२३)

वीर्यतमस आर्षं त्रिष्टुप् । वृष्टिकामस्य कैरीर्यामयस्य धाम-
च्छ्रेष्ठशकपालः, तस्य पुरोयुवाक्या । तस्यां मैत्रायणीयकेऽभि-
रयमादिस्त्रीकृत्य स्तुते । एते **हरयः** सहरणाः **सुपर्णाः**
शोभनपतना रश्मयः आदित्यस्य **कृष्णं** कृष्णवर्णं **नियानं**
निरयणं **वर्मं** (पन्थाः) **दक्षिणायनं** (यदेतन्नात्रिरादि-

१. उभयतः क्रियाविशेषणमेतत् ॥

२. वर्षाभिप्रायेण । एतेन वर्षणं साधुभवत्विति कामनयेत्यर्थः ॥

३. काशीयं नाम वर्षाकालेऽस्ति तां तिलः पिण्ड्या द्योतक्या-
स्तत्रैव स्तवीयसा अनुवाक्या । “कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा निजु-
त्पन्तो ग्रामजितो यथा नरः” इत्याह सायणः ।

४. शोभनगमनाः ॥

५. एतद्भाष्यव्याख्यायम् । एतेन नि-इत्येव नितित्यस्यार्थः ।
यानमिति यातेर्गोस्त्रीकृत्युपि रूपं तैत्तिरीयलोपात्तस्य विवरणमय-
मिति । तथाच दुर्गः-निर्गतेः निर्गच्छन्त्येतदिति ॥

त्यस्य) तस्मिन् अपः उदकानि सर्वस्याल्लोकात् वसनाः
आत्मन्याच्छन्दयन्तः वासयन्तो वा, आदायाना इति यावत् ।
दिवं द्योतनवन्तमेतमादित्यं (युक्तोक्तं वा) उत्पतन्ति उद्दिश्य
पतन्ति (ऊर्ध्वं गच्छन्ति) तान्युदकानि निश्चितमानस्त्वस्मि-
न्गमन्त्येव । स एष आदित्य आदित्योदकगर्भः पृथ्वीमार्गसह-
रायणं संप्रेतिपतन्ति, अथ ते रश्मयः यथा **भूतस्य** उदकस्य
(निष्० १-१२-६८) **सदनात्** सह स्थानादसुत आदि-
त्यमण्डलात् **आववृत्रन्** अवर्षावः पर्यावर्तन्ते (नीचैराग-
च्छन्ति) **आदित्** अथ (अनन्तरम्) तदावृत्तिसमनन्तरमेव
वृतेन उदकेन (निष्० १-१२-१०) **पृथिवीं व्युद्यते**
विविधं क्षिपते । “उन्नी क्लेदने” (१००) कर्मणि लट् ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे मन्त्ररूपादित्यः, प्रकरणादिति, उभयथा-
प्यन्तो मध्यमात् (वैश्वतोऽग्नेः) वर्षकर्मणः कर्तते प्रतिभाती-
त्याह भाष्यकृतम्—

कृष्णं निरणं रात्रिरादित्यस्य, हरयः सुपर्णा
हरणा आदित्यरश्मयः ते यदाऽसुतोऽर्वाञ्चः पर्या-
वर्तन्ते सहस्यानादुदकस्यादित्यात् । अथ वृतेनो-
दकेन पृथिवी व्युद्यते ॥

इति । गतार्थमेतन्मन्त्रव्याख्याने । अत्र आदित्यस्य
इत्युक्त्या याम्यायनमभिमतम्, तच्च तुलादितो भवति । तथा-
चोक्तम्—“गौली स्तः सौम्ययाम्यौ क्रिय-वर्ष-रसमे केचरे-
ऽध्यायने द्वे” इति । (प्रह्लादघषे त्रिप्रश्नाधिकारे स्तो० १०२)

अथ निगमप्रसक्तं वृत्तं निवेदि—

वृत्तमित्युदकनाम, जिवर्ततेः सिञ्चतिकर्मणः ॥

१. पतत्तत्त्वं भाष्यव्याख्यायां द्रष्टव्यम् ॥

२. एतत्सायणासुतारि विवरणे, स हि अन्तर्भावितुपर्यादृष्टिक-
र्मेकत्वमित्याह । तदैतच्चित्तोत्तरैरसांममादाय कथंचिदुपपादनीयं
चयनमपादानमेव समस्ततो विस्तृत्य वस्तुनः । तथाच कृष्णं निवा-
नमभोवसना रश्मयो दिवमुत्पतन्तीति क्लृप्तार्थवाच्यः ॥

३. सौम्यायनमप्येतन्नेषादितो भवति भगवत् आदित्यस्य तत्सं-
प्रतिपद्यते प्राप्नोति ततो वर्षं शोभयति ॥

४. सहस्यानमेकव निवासभूमिः । सदनमित्युदकनामाभिः, तदै-
तत्सीदते “युञ्जन्तुलम्” (उ० २ । ७४) इति युक् ॥

५. क्रियो मेघः । पश्यच्छब्दा । ताभ्यां पद्भ्यां शिवावत्सर्वे सति
क्रमेण सौम्यायन्यौ गौली स्तः । त एव द्वे अयने गौलिके सौम्या-
यने याम्यायने च भवतः । देवानामयनं तु-यदा दक्षिणे चर-
मपति गत उदक् प्रत्यावर्तते भासुस्त एव मकरादितः सौम्यं
कर्मोदितो याम्यं प्रवर्तते । शुमणित्वा यदा निरुद्धेऽश्विपुत्रवृष्टा-
(मन्मथमप्रदेशा-) उदक् गच्छति तदा तस्य सौम्यायनं भवतीति
भास्कराचार्या आहुः । “नाञ्चाहवाद्युत्तरयाम्यभागी गोलस्य ताडु-
त्तरयाम्यगोलौ” इति (गोलाध्याये प्रश्नाधिकारे) ॥

एतच्च पृथिवी व्युत्थत इति मन्त्रवर्णुञ्जीतम् । तत्पुनर्
निघर्तैः “वृ क्षरणवीथ्योः” (जु० प०) इत्यस्मात् “गल-
धीकर्मक—” (पा० ३-४-७२) इत्यादिना कर्तैरि क्तः ॥

अथोक्तोऽर्थे ब्राह्मणं प्रमाणयति—

अथापि ब्राह्मणं भवति ॥

एतस्मिन्प्रकरणे, यस्मिन्मयं मन्त्रो विनियुज्यते । किं तत् ?

“अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति, धामच्छदिवि
(खलु) भूत्वा वर्षति । मरुतः मृष्टां वृष्टिं नयन्ति ॥”

इति अग्निः इतः अस्मात्तोक्तं वृष्टिं—समन्तत् ईरयति
प्रययति वै निश्चयेन धूमभूता आप ओषधिवनस्पतियभ्यो विनि-
र्वत्यमाना आहुतिभूताश्वासुं लोकमाविशन्ति । “अग्नेर्वै धूमो
जायते धूमादन्नमन्नादृष्टिरे”ति ह विज्ञायते । ताः पुनरभित्या-
नाभिसंपत्तिप्रेणाडिकया दिवि धामच्छर्दादित्यो भूत्वा
दिवि अन्तरिक्षे वर्षति तद्रूपेण मन्थमस्थानमापादयति । एवं
तेन मृष्टां वृष्टिं मन्थमस्थानाम्मरुतो वायव्यो मेघोदराणि
विस्थैः तेषां मेघो विक्षिपन्तो वृष्टिमिमां लोकं नयन्ति प्रापयन्ती-
त्यर्थः ॥

अथाऽपरमपि ब्राह्मणं भवति—

“यदासावादित्यो न्यग्रन्निमः पर्यावर्ततेऽथ
वर्षति” इति ॥

असौ धामच्छद् न्यङ् न्नीवैरक्षन् । तदेवमेतद्वर्षकर्म,
समानं सर्वेषामित्यहेतुर्न्यग्रन्मस्य वैश्वानरत्वे भवति ॥

यथो एतद्द्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इति, ।
आम्नायवचनादेतद्व्यवति ॥

यथो एतद् यत्पुनरेतदुक्तं याज्ञिकपक्षे—रोहा००इति
अकारणमेतत्सूर्यस्य वैश्वानरत्वे । कस्मात् ? आम्नायवच-
नात् । एतत् एवं भवति । तद्द्रोहात्प्रत्यवरोह इति—अर्थवाद-
मात्रमित्यर्थः ॥

यथो एतद्—॥ १ ॥

यदपि चोक्तम्—॥ १ ॥

वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीति, अनिर्व-
चनं कपालानि भवन्ति ॥

१. मन्त्रकृपादादित्यः प्रकरणादस्मिन्निगुपदं व्याख्याते ॥

२. तादर्थ्यं चतुर्थेपादः । पूर्वमाहुतिभूताः कारणविषया पश्चाद्-
मभूताः स्वरूपं भासा आप एवमदित्यमण्डलोदकमाविशन्ति
कमेनेत्यादि अमेरित्यादि ॥

३. इदं वैश्वानरविधायार्थं व्यक्तमिह दुर्गेणोद्भूतम् ॥

४. भाषां ज्ञादयित्वा रश्मिभिर्योग्यैः ॥

५. उत्तरार्धचैव्याख्याने प्रमाणभूतमित्यर्थः ॥

इति एतदपि अनिवैचनम् अकारणं सूर्यस्य वैश्वान-
रत्वे । कुतः ? व्यभिचारात् । तदाह—कपालानि बहुविधाणि
भवन्ति । हेतुष्वप्येतद्याह्येयमित्याह—

अस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च ॥

यदि हि देवतायुगामिप्रायमेतद्वन्निष्पद्य—द्वादशविधमस्य
कर्म, तस्माद् द्वादशकपाल इति । एवं सति सौर्योऽपि द्वादश-
कपाल एवमनिष्पद्य । तस्मादभिधानमात्रं निश्चये न कर्मेति ।
न च भवति सौर्यो द्वादशकपाल इति । तस्माद्देहेतुः कपालानि ।

यथो एतद्ब्राह्मणं भवतीति, बहुभक्तिकादीनि
हि ब्राह्मणानि भवन्ति । “पृथिवी—वैश्वानरः,
सर्व्वत्सरो वैश्वानरो, ब्राह्मणो वैश्वानर इति ॥

यथो एतद्—यदप्येतदुक्तम् ब्राह्मणं सौर्यं वैश्वानरप्र-
वादः भवतीति । एतदप्यकारणं, कस्मात् ? बहु००भवन्ति ।
हि—हेतौ । भक्तिर्नाम गुणकल्पना, येन केनचित्गुणेन ब्राह्मणं
सर्वं सर्वथा ब्रवीति । तत्र तत्त्वमन्वैष्यमेव भवति । तद्यथा—
पृथिवी००वैश्वानर इति । एवमादि किमपि ब्राह्मणेन बहु
वैश्वानरशब्देनोच्यते—भक्त्या ।

यथो एतत्—निवित्सौर्यवैश्वानरी भवतीति,
तस्यैव सा भवति—यो विद्भ्यो मातुषीभ्यो
दीदेदिति । एष हि विद्भ्यो मातुषीभ्यो दीप्यते ॥

तस्यैव पार्थिवानिः सा निवित् स्तुतिः भवति । कथम् ?
इति । तस्याह पदं भवति—योवि००दिति । विद्भ्यः
प्रजाभ्यः । “विद् स्तुतो वैदमस्तुजप्रवातु च सनीभिर्गिरि”ति
विश्वः । तदर्थम् । तादर्थ्यं चतुर्थी (पा० १-४-४४ वा०)
दीदेत् देखीप्यते । एष (पार्थिवोऽग्निरेव) हि यतः ।
दीप्यते नान्यत्सादायमेव (पार्थिवोऽग्निः) वैश्वानरो भवति ।

तथाच निवित्—

“अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् । विश्वेषां देवानां
समित् । अक्षं दैव्यं ज्योतिः । यो विद्भ्यो मातुषीभ्यो
दीदेत् । सुषु पूर्वाह्णं दिद्युतानः । अजर उषतामनीके ।
आ यो यो भासापृथिवीम् । ओवेन्तरिक्षम् । ज्योतिषा
यज्ञाय क्षमे संयत् । अग्निर्वैश्वानर इह भ्रवदिह सोमस्य
मत्सत् । प्रेमा देवो देवहूतिमवतु देव्या धिया । प्रेदं
ब्रह्म प्रेदं क्षवं प्रेदं सुवन्तं यजमानमवतु । विश्वविधा-
मिहृतिभिः—भ्रवद्ब्रह्मण्यवसागमत्” इति ।

आग्रिमरुते शस्यते । सर्वा विश्वामित्रस्याभैम् । तथा
चोक्तम्—“निवित्पुरोक्त्वाः प्रेषा विश्वामित्रस्य सर्वेषां” इति ।
‘मत्सत्’—तुष्यतु । सोमस्येति करणे षष्ठी । सोमेनेत्यर्थः । यः
‘विश्वेषां’—सर्वेषां ‘समित्’—समिन्धनः । ‘यक्ष’ ‘अजक्ष’—नित्यं
‘सुषु पूर्वाह्णं’—पूर्वह्णः सु ‘दिद्युतानः’—देखीप्यमान एवासीत् ।

१. अत्र प्रवेशेतिष्यति पाठः । तथा पाठे इदमेव भाष्यं मानम् ॥

यथासौ 'अजरः'—जराविषुको नित्यनृजः । 'उपसामनीके'—
अग्निहोत्रादिषु "होतवे" इति शेषः । 'यः' च 'आ' भाति' भा-
सयति 'यां' स्यात्माना । 'आ' भासयति च 'पृथिवीम्' अन्धा-
त्मना । 'आ' भासयति 'उर' विपुलम् 'अन्तरिक्षम्' च
मध्यमात्मना । एवं निमित्तार्थोक्तिरिति । यथ 'ज्योतिषा' प्रका-
शमयेन रूपेण 'यज्ञाव' यज्ञार्थं 'शर्म' सुखम् 'संयत' यच्छति-
ददाति । सः 'अग्निर्वैश्वानर' (इति प्रकान्ताजुवादेन विधीयते)
'इह' अस्मिन् यज्ञे 'श्रवत्' शृणोतु "अस्माकं सुतीरि"ति शेषः ।
'इह' च कर्मणि 'सोमस्य मत्सत्' इत्युपकान्ताजुवादेन पुनर्वि-
धीयते आदरायम् । किं च 'देव' असौ विश्वानरोऽग्निः 'देव्या'
देवहितया 'धिया' प्रख्या 'इमाम्' 'देवहृति' देवानां हविषा
दातृणामस्माकं हृतिमाह्वानम् 'प्र अवतु' प्रकर्मणं रक्षतु ।
श्रुत्वाऽऽगच्छत्वित्यर्थः । 'इदं ब्रह्म प्रावतु' इत्येवमन्वयः ।
'यन्मन्त्र' अग्निपुण्यन्तं सोमम् । 'वित्र' चार्वाक्यैः पूज्यो
वैश्वानरः 'वित्राग्निः' शोभनाग्निः 'ऊँतिभिः' गतिभिः प्रीति-
भिर्वा । इमानि 'ब्रह्माग्नि' ब्राह्मणाग्नि सोमाग्नि अस्माकं 'श्रवत्'
शृणोतु । 'अवसा' मर्मसा पालनाभिप्रायेण । कर्मसु (अस्मा-
कम्) 'आगमत्' प्रत्यागच्छतु । लोहयं छह् (पा० ३-४-
६) इत्येतदाशास्त्रे ह ॥

यथो एतत्—छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं
भवतीति अस्यैव, तद्व्रवति "यमदग्निमिराहुत"
इति ॥

यथो एतत्—यत्पुनरेतदुक्तं छान्दोमिकं छन्दोगयज्ञेषु
वाधाराजिकेषु यत् सूक्तं तत् सौर्यवैश्वानरम् इति तदपि
अस्यैव पार्थिवस्याग्नेर्भवति । कथम् ? इति—तत्र हि (सूक्ते)
एतत् विविधं पार्थिवानिर्वाचकं लिङ्गं भवति "यमदग्निमि-
राहुत" इति यमदग्नेर्यो जेतमाहुतिभिर्भुङ्क्षति नादित्यमग्नि-

१. तस्यै तिमिलयं यत् (पा० ५-१-२) प्रलयः । दुर्गस्तु-
देवानां वा दात्री धीः प्रजा तयेलथैमाह ॥

२. दीप्यति हि दानार्थः । पचायत् (पा० ३-१-१३४) यदा
देवस्तेनामितफलदालुपेन हूतिभ्यः ॥

३. "वायु पूजानिशासनयोः" (स्वा० ८०) बाहुलकाधि-
भावस्तस्य "अग्नि-नि-मि-मिदि-सोसिन्धः काः" (उ० ४-
१५८) इति क्तप्रलयः ॥

४. "अव रक्षणात्मिका नित्यवृत्त्यवगमप्रवेद्य अवगताम्यवैयाचन-
क्रियेच्छादीद्यथात्म्या क्रिञ्चनहिंसादानमागृह्येति (स्वा० ५०) तस्य
"ऊँतिमुन्नि—" (पा० ३-२-९८) हलादिना निपातः ॥

५. ब्रह्म वैद्वेक्षेन स्तोत्रमुलक्ष्यते । "इष्टि दृष्टौ" (स्वा० ५०)
"इष्टेनोक्तपथः" (उ० १-४१) इति मन्त्रिण उपधादीर्घाभाव आर्यः ।
"संज्ञा पूर्वको विधिरनित्य" इति वा ॥

६. "अव रक्षणादी" (स्वा० ५०) अनुत् (उ० ४-१८८)
अवत्परागच्छस्येनेत्यस्यो मनः । अनेन वा (निषं० २-७-९)

यानादखंभवान् । तस्मादत्रापि यद्वैश्वानरलिङ्गं तदप्येतस्य
पार्थिवस्याग्नेर्व्यञ्जकं भवति ॥

अथ यमदग्नेयः कस्माद् ? इत्याह—

यमदग्नेयः प्रथमितामयो वा प्रज्वलितामयो
वा तैरिभहुतो भवति ॥

प्रथमितामयः नित्यं प्रभूतामनः ॥

यथो एतत्—हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वा-
नरं भवतीति, अस्यैव तद्व्रवति ॥ २ ॥ २४ ॥

तदपि अस्यैव पार्थिवानिः भवति । कथम् ? इति—
यत्तस्य सूक्तस्य या प्रथमा ऋक् सा यथाग्नेयी भवति, न
सौती । तथा निराह—

"हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्या-
हुतं जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा
धर्मेणे कं स्वधया पप्रथन्त" ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-४-१९)

हविष्पान्तमिति । नृन्मन्वत आग्निरसत्यायं वामदेवस्य वा
त्रैष्ठमम् । सूर्यो वैश्वानरश्चण्डोऽग्निश्च सप्तदितौ देवता ।
व्युदस्य दशरत्नस्य पञ्चमेऽहन्त्याग्निमाहृतस्य प्रतिपत् । यथेतत्
पान्तं पानीयं (पानाह) देवानां तत् सोमामकं हविः अजरं
जरा विपरिणामैस्तद्व्रवितम् जुष्टं प्रियं देवानाम् । "जुषी
प्रीतिसेवनयोः" (उ० आ०) कर्मणि क्तः । स्वर्विदि स्फुरादित्यो
भवति (निषं० १-४-२) तस्य विदि वेदितैरे । किर । दिवि-
स्पृशि दिविस्पृष्टैरे अग्नौ आहुतम् अग्निहुतं विदुः तस्य
हविषः भर्मेणे भरणाय बहुलीकरणाय भुवनाय भार्वाणाय
च धर्मेणे धारणाय अविच्छेदनाय च (एतेभ्यः सर्वेभ्यः
कर्मैभ्यः) कं सर्वस्य सुखकरमिममेवाग्निं (पृथिवीस्थानं)
स्वधया अनेन (निषं० २-७-१७) हविषा (आग्नेयेन

१. इदमाग्नेयं सूक्तं न सौर्यमित्युपपन्नं देवतायम् ॥

२. यतः परं विपरिणामो नास्ति कश्चिद्विपरिवेकमापादितमग्नि-
नेति दुर्गः ॥

३. दुर्गस्तु—स्फुरादित्यस्य वेत्ति—यथासौ वेदितव्य इति, तदर्थं
वा वेत्ति हविः, स स्वावेदयमग्निं दृष्टेः । भाष्यकारोऽपि व्यपदेशेन
निराह—सर्वविदीति इत्याह । अत्रार्थे "कर्मपन्थः" (पा० ३-
२-१) प्रसक्तिर्दुर्वैरेति सर्ववे इति स्याद् ॥

४. वामसो स्पृशालग्निं हविस्पर्शनादित्यम् ॥

५. संभरणाय । संभरणं न बहुलीकरणमित्याह—अपिनाम अय-
मग्निरित्येतद्वहुतं कुर्वीतिस्त्वयम् ॥

६. अत्र दुर्गः—विभुवित्युत्पन्नो यथेत्येवमर्थमिति । एतत्कथं नाम
देवतासुसिद्धमर्थं जुषीदित्येताह ॥

७. यथोजनेत्यर्थः । एतच्च आध्यकारेणोपप्रेक्षितम् ॥

पुरोडाशेन च । बहुलं निगमे—“घृतं आपां पुरुषं चौष-
धीनाम्” इति । देवाः दानाधिगुणयुक्ता एते ऋत्विजः ।
अपग्रथन्त प्रथयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । “प्रथ प्रथयाने”
(भा० आ०) लङ् कर्तमाने (पा० ३-४-६) द्विर्भावश्च
धातोरार्थः ।

एवमेतस्मिन्सूक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदमिलिङ्गमस्पृष्टं वैश्वानर-
शब्देन, तदसंवायमशिवान्वि । तथा चोत्तरत्र श्रुतो वैश्वानर-
शब्दोऽपि तल्लयात्रेः पृथिवीस्थानस्य व्यञ्जको भवति । इत्थं
चायमेवाग्निवैश्वानरो न माध्यम इति स्थितम् ॥

अथास्य माध्यम्—

हविर्वैश्वानरीयमजरं सूर्यविदि दिवि स्पृश्य-
मिहृतं जुष्टमग्नौ, तस्य भरणाय च भवनाय च
धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्य इममग्निम-
न्नेनापग्रथन्तेति ॥

इति । अथेममपरं मन्त्रं स्वपक्षोद्दिभाविषया अन्यस्यास्त-
त्काद्रिप्रत्ययोल्लेखणमानीय मन्थमोत्तमयोर्ज्योतिषोरन्यत्रन्यप-
देसावतो वैश्वानरस्य निगिणीधन्यकरोति—

अथाप्याह—॥ ३ ॥ (२५)

इति ॥ ३ ॥ (२५)

“अपामुपस्थे महिषा अंगृभ्यन्त विशो राजा-
नुमुपतस्थुर्ऋग्मिर्यम् । आ दूतो अग्निमभरद्वि-
वस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ४-५-१०)

अपामुपस्थ इति । भारद्वाजसार्थे जगती । वैश्वानराग्नि-
दैवतम् । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । अपाम् उपस्थे
उपस्थाने । यज्ञोपगम्य तिष्ठन्नापस्तसिन् महल्यन्तरिक्षलोके
औत्तरीनः । महिषाः महान्तः (निघ० ३-३-८) माध्य-
मिका देवगणाः (महतः) अंगृभ्यन्त अगृह्णन् । रूढीला च
विशः विश इव मनुष्या इव राजानं परिचर्ये उपतस्थुः
अस्तुयन् । कम् ? ऋग्मिर्यं ऋगन्तम् (ऋग्मिः स्तुतिभिरा-
र्द्धन्तम्) अर्चनीयं (पूजनीयं) वा । कतमम् ? यम् अग्नि
वैश्वानरं दूतः देवानाम् मातरिश्वा वायुः परावतः
प्रेरितवतः (प्रकर्षणेतिवतः प्रेरितरातः) परागताद्वा दूरतरात्

१. दुर्गस्तु—अवर्धयन्तीत्यर्थे इत्याह ॥

२. वैश्वानरस्य मित्रज्योतिर्लेखणं निगिणीधन्यव्यवः ॥

३. सप्तमीलिङ्गादितदव्याहृतं माध्यमकरोति धृतम् ॥

४. “मती च” (पा० ४-४-१३६) इति मत्वर्थे यो बाहु-
लकादृषो भुगागमश्च । यस्येवादिशः (पा० ७-२-१-२)

५. “उपसर्गाश्छन्दसि धाव्ये” (पा० ५-१-११८) इति
धाव्येनेतिष्ठे साधने नवैवागतात्पराशब्दात्सार्थे इति ॥

(निघ० ३-२६-५) विवस्वतः तमसां विवासनक्रियया
तद्वत् आदित्यात् अभरन्त आहरन्त । “ह्रपदोभंश्छन्दसि”
(पा० ३-१-८४ वा०) इति ह्रस्व भः (पूर्वाऽपि) इमं
लोकं प्रसाजहारत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे—यत् आहितये येन चाहियते यथाहियते
सर्वे ते पृथग्यपदिष्टाः । अत्र विवस्वत आहियते मातरिश्वा
वैश्वानर इति । तस्मादेतयोर्विवस्वन्मातरिश्वाभ्योः सन्निधानव्यप-
देशे सति साक्षाद्वैश्वानरशब्देन पार्थिव उच्यते इति व्यवतिष्ठते
पार्थिवो वैश्वानर इति ॥

अथास्य माध्यम्—

अपामुपस्थ उपस्थाने महल्यन्तरिक्षलोके
आसीना महान्त इति वा, अगृह्णन्त माध्यमिका
देवगणा विश इव राजानमुपतस्थुर्ऋग्मिर्यमन्त-
मिति वा, ज्वर्चनीयमिति वा, पूजनीयमिति वा-
हर्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्यात् । विव-
स्वान् विवासनात् । प्रेरितवतः परागताद्वास्या-
ग्नेवैश्वानरस्य मातरिश्वानमहर्तारमाह । मात-
रिश्वा वायुर्मातर्व्यन्तरिक्षे श्वसिति, मातर्याश्वनि-
तीति वा ॥

श्वसिति—अप्रतिवध्यमानाकारिण्येति । आश्वनिति
आशु कीदृशं भवति गच्छति । अनीतीति गतिकर्मेष्टु पठितम्
(निघ० २-१४-१०७) “ह्रादिभ्यः सार्वधातुके” (पा०
७-२-७६) इतीदृ ॥

अथ यदौषो पूषेपशान्ते (हविष्पान्तीयसूक्तस्य सौर्यवैश्वा-
नरत्वे) मन्त्र उपन्यस्तः—“विश्वसा अग्निं भुवनाय देवा
वैश्वानरं केतुमहामाकृण्वन्” इति । नान्यः सूर्यो, अर्धां कर्तेति
सूर्योत्र वैश्वानर इति । अत्र क्रूरः—पार्थिव एवाग्निः सूक्ते प्रथ-
मावाप्यति (हविष्पान्तमिहसिन्) प्रकृत्योत्तरास्तृष्टु तस्मि-
न्सूक्ते (हविष्पान्तीये) प्रकृतिभूता स्तुत्यते महत् आत्मानो
महाभाग्यात् । अपि तानि सत्त्वान्वयप्रवृत्तीनि प्रकृतिभूतभिः
स्तुत्यन्ते किमत्र पुनर्देवता । तासांमपि च विशेषतोऽग्निः ।
यस्य सर्वदेवतासामिवादः साक्षात्पश्यते “अग्निः सर्वा देवताः”
(ऐ० शा० २-१-२) इति । “इन्द्रं मित्रं वरुणमसिम्”
(ऋ० सं० २-३-२२) इति च । अथ शाकपूणिम-
तम् तदेतदस्मिन्नेव सूक्ते स्फुटतरमुपदिश्यते यथा—पार्थिव
एवायमग्निस्तेन तेन देवताविशेषेण (देवतात्मा) तत्तत्स्थान-
मापन्नः स्तुयत इति तदर्थमाह—

अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं
स्तौति ॥

१. अन्तर्भावितव्यथाद्वसतेः “अन्येभ्योऽपि ह्रव्यन्ते” (पा०
३-२-७५) इति विच् । इतिग्रहणाद्वा । यतो मनुष्य ॥

अथ तदुपक्रम्यते यत् एताभ्यां वक्ष्यमाणभ्यामनुपदम् (सूत्राभ्याम्) एनं पार्थिवानि सर्वाणि स्थानानि पृथिव्यन्तरिक्षचुलक्षणानि अभ्यापादम् अभ्यापादाभ्यापादं "आग्निश्च णमुल्ल्व" (पा० ३-४-२२) इति णमुल्ल्व । स्तौति मन्त्रद्वयं अस्मिन्नेव सूत्रे ॥ ४ ॥ (२६)

"मूर्धा भुवो भवति नक्तमस्मिन्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् । मायाम् तु यज्ञियानामेतामपो यत्सृण्विध्वरति प्रजानन्" ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-४-११)

सूर्येति । उक्तमापोदि । अग्निः वैश्वानरगुणकः पार्थिवोऽग्निः । नक्तं रात्रौ भुवः भूलोकस्य भूतजातस्य वा सूर्यां शिरोरस्यथानभूतः भवति । रात्रौ सर्वप्रणिनामालोकस्यापकर्तृश्च तदधीनत्वात् । ततो रात्रेरनन्तरं प्रातः उद्यन् उदितः सन् स एवायमग्निः सूर्यो भूजा जायतेऽहनि । स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां (यज्ञाह्णानाम्) देवानाम् एतां मायां प्रज्ञां (निघं० ३-९-९) तु सतत्त्वविदः कवयो मन्यन्त इति शेषः । उदितकं । संहितायां वीर्यः (पा० ६-३-१३७) । सायणमते एवार्थः । यत् एषोऽग्निः अपः कर्म (निघं० ३-१-१) आत्माधिकारप्रयुक्तमादिश्यात्मना अभ्यात्मना वा कर्तव्यम् । प्रजानन् प्रकर्षेण ज्ञानम् तूर्णः लक्षणः । कर्मकालमपरिहापयन् स्वरति सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते, मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निः । ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् स एव प्रज्ञां लेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसम्पादिनाम् । अपो यत् कर्म चरति प्रजानन् सर्वाणि स्थानानि—अनुसंचरते । लरमाणः ॥

मूर्तमस्मिन् सर्वं सत्त्वजातमुपनिबद्धं धीयते इति मूर्धा तलोप आर्षः । यथा हि शिरसो विद्योने तद्गतोऽवर्धभावि मरणमेवमग्निविद्योनेऽप्यवर्धं विपन्ते भूतानीत्यतः प्रधानम् ।

अथ—

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥

तस्य स्थानत्रयाभिर्घटितरूपसमर्थस्य उत्तरा अपरा ऋक्

१. अग्नीक्षमभिसंपद्ये कृत्वा, तत्तत्स्थानीयतयैल्लभे ॥

२. सौतमेव सर्वं यथोक्तम् ( ) पयमरेऽप्युक्षम् ॥

३. "यज्ञाभ्याम् घल्लौ" (पा० ५-१-७१) इति अर्हति वसेयादेशः ॥

४. साध्यकारीयसेनात्मनेपदं चरतेरुत्तीयायुक्तादयि दर्शितः ॥

भूयसे बहुतराय निर्वचनाय निरुक्तं वचनाय भूयस्तरमेनमर्थं वत्तीयमनुपरीया ऋगित्यर्थः । पूर्वैया तु स्थानद्वयमेवाभिः संपन्नः स्तुत इति ॥ ५ ॥ (२७)

"स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनन्तुक्तिभी रोदसिप्राप् । तम् अकृण्वन् त्रेधाभुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपः ॥ ५ ॥"

(ऋ० सं० ८-४-११)

स्तोमेनेति । देवासः देवाः । "आजसेरसुक्" (पा० ७-१-५०) शक्तिभिः कर्मभिः (नि० २-१-२५) अग्निहोत्रादिभिः रोदसिप्राप् द्यावापृथिव्योरापूरयितारमेतम् अग्निम् दिवि हुल्लोके आदिश्यात्मना स्तोमेन हि छुत्वा खल्ल अजीजनन् उत्पादितवन्तः । अपि च तमु तमेव कं सुवकरमग्निं यज्ञे त्रेधाभुवे त्रेधाभावाय । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च अकृण्वन् कृतवन्तः । कुर्वन्तीति सायणस्तन्मते वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) स एवमवस्थितो जगद्यन्नासिद्धये सर्वावस्थः विश्वरूपाः सर्वरूपाः (सर्वविधाः) ओषधीः त्रीह्याद्याः । तेनतेनोपकारेण पचति ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

स्तोमेन हि यं दिवि देवा अग्निमजनयञ्जुक्तिभिः कर्मभिः । द्यावापृथिव्योः पूरणं तमकुर्वन् त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः ॥

प्रकृतस्यैव शाकपूणेः पुनर्ग्रहणं स्वपक्षावुत्पद्यते । संकरो ह्यस्मिन्सूत्रे आत्मवितैरुक्तयाज्ञिकानामिति ॥

ब्राह्मणमपि चैतमेवार्थं त्रयीत्येवमेवमिदाल्लो भवतीति—

"यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य" इति ब्राह्मणम् ॥

अस्य—इति इदमा व्यपदेशात्पार्थिवस्याग्निः प्राधान्यं दर्शयति । उमाभ्यां पक्षाभ्यां व्यापृत्य स्वपक्षाधनमुक्त्वा देवतासतत्त्वमालम्ब्य निरुच्यते—"एकमेवेदं ज्योतिः, ज्योतिष्ठाविशेः"

१. यजमानाः । ते हि हविषां दातारः शशकृद्धया । "एष नोदिवापथेतामन्वाहुतिं न जुहुयादिति आहुतिभिरेवैनं जनयति" इति दुर्ग आह ॥

२. "प्रा पूरणे" (आ० प०) किप् । हस्तोऽङ्गु चौङ् आर्षः ॥

३. यवः प्रकारवचने "पृषाच" (पा० ५-३-४६) इत्येवाचः प्रलयो "यसेतिच" (पा० ६-४-१४८) इतीकारलोपः । सबनं सूः । भावे किप् "जुवः प्रभवः" (पा० १-४-२१) इतिवत् ॥

४. त्रेधाभिर्नैव हि जुहुतेन वृष्टिरित्यसकृद्वचोचाम "अग्नी प्रासाद्वति" इत्यादि ॥

पात् । तत्पुनरेतज्जगद्यात्रासिद्धये त्रिधा विभक्तं पृथिव्या-
मन्तरिक्षे-दिवि च विभक्ताभिधानं संपद्यते धमिद्-मिथुन-
आदित्य" इति ।

तदेवं सति ज्योतिषोऽस्य यत् दिवि दृश्यते तच्चतुतीयम-
सावादित्य इत्यर्थः ॥

तदमीकृत्य स्तौति ॥

तत् ज्योतिस्तृतीयमादित्याह्वयमस्मिन्हविष्णान्तर्गुक्ते अग्नी-
कृत्य अभिरूपेण मन्त्रदत्तं स्तौति ।

अथैनमेतया पुनरादित्यीकृत्य स्तौति ॥ ६ ॥

(२८)

"यदेदैनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्य-
मादितेयम् । यदा चरिष्णु मिथुनावभूतामादि-
त्प्रापश्यन् भुवर्नानि विश्वा" ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-४-१२)

यदेदिति । यदा इत् यदैव यज्ञियासः यज्ञियाः य-
ज्ञीर्हाः सर्वे देवाः दिवि ध्रुलोके प्रातः । आदितेयम् अदितेः
पुत्रं सूर्यम् एनम् अग्निं च अद्विष्टुः घृतवन्तः (स्थापित-
वन्तः) । यदा चेमी चरिष्णु सर्वदा सहचरणशीलो सूर्य-
नैशानरी मिथुनौ प्रादुः अभूताम् आदित् अनन्तरमेव
विश्वः विश्वानि (सर्वानि) शोर्वा (पा० ७-३-३९) भुव-
र्नानि भूतजातानि तौ प्रापश्यन् प्रकर्षेण पश्यन्ति स्म ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यदैनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमा-
दितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णु मिथुनौ
प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुपाश्यादित्यश्च ।
मिथुनौ कस्मात् ? मिनोतिः श्रयतिकर्मा, धु इति
नामकरणस्यकारो वा नयतिः परो वनिर्वा, समा-
श्रितावन्योन्यं नयतो, वनुतो वा, मनुष्यमिथु-
नावप्येतसादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा ॥

मिनोतिस्त्वावदत्र श्रयतिकर्मा श्रयत्यर्थः । मिथुनशब्दे
पूर्वपदं "मि" इति, धु इति नामकरणः प्रलयः । यकारो
वा नामकरणो विकल्पेन । नयतिः परः उत्तरपदे वनिर्वा
विकल्पेन । यदा तावत् "धु" इति नामकरणो नयतिश्च परः ।
तदा धातोः पूर्वत्वात्प्रत्ययस्य परत्वात् "मि-न-धु" इति प्राप्ते
रुद्धैर्बलीयस्त्वान्मथान्तविपर्ययेण मिथुनावित्युक्तम् । अथ पुन-

१. पूर्वोक्तञ्च— "हविष्णान्तम्" इत्येवमापाठः ॥

२. यज्ञसंवादिनो यजमानाः । याज्ञेन कर्मणा सर्वसाक्षात्पूर्व-
कृतत्वात्जगद्विजनामप्रकाश रश्मयो वा देवाः सौगोस्तदेनमुचीत-
वन्तः इति दुर्गे आह ॥

यदा यकारो नामकरणस्तदा वनिर्वातः तदा यकारस्य संप्रसारणं,
संप्रसारणपरपूर्वत्वं मथान्तविपर्ययः । यकारे च यः खरत्स्य
लोपः, यकारश्चोकारसुसंक्रमेत । एवं मिथुनादिति सिध्यति ।
अथ कोऽर्थः ? समाश्रितौ-अन्योन्यं प्रसन्नतामानं नयतः
कालं वा समाश्रितौ भवतः परस्परं संभ्रमौ । मनु०० एव ।
अथ वा मेथतेवनोतेथ मनुष्यमिथुनौ स्याताम् । तौ हि
कर्मार्यं मेथन्तौ सन्नच्छन्तौ अन्योन्यं वनुतः कामयत
इति मिथुनावुच्येते । वनोतिः कान्तिकर्मा (निष० २-६-८)
तथाच "मिथु मेधाहिंसनयोः" (श्र्वा० प०) इत्यस्याशो
वनोतेथ कृतसंप्रसारणपूर्वैरुपलस्यन्तोश्च इति धातुद्वयजो
मिथुनशब्दोऽत्रार्थं ऊरीकृतः । दुर्गच्छु— "मेथतेमेथुमिथुनौ
स्यातां तौ हि कर्मार्यं मेथन्ताविव परस्परं कालं नयत इत्येवं
व्याचक्ष्यी ॥

अथैनमेतयामीकृत्य स्तौति ॥ ७ ॥ (२९)

अथ पुनः एनम् आदित्यम् एतया उत्तरयर्चा-एतस्मि-
न्नेव सूक्ते अग्नीकृत्य अभिरूपेण होतृत्वेन स्तौति । होतृत्वं
छात्रेः कर्म, न सूर्यस्य । "अग्निमथ होतास्मश्नीतायं यज-
मान" इत्यादि परःश्रयतिगमवाक्यात् । तस्मादिदमभिषेधा-
नरीयं सूक्तम् ॥ ७ ॥ (२९)

"यत्रा वदेते अवर्ः परश्च यज्ञन्योः कतरो
नौ वि वेद । आशेकुरित्संभ्रमादं सखाधौ नश्यन्त
यज्ञं क इदं विवोचत्" ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ८-४-१३)

यत्रेति । यत्र यस्मिन्कर्मणि अवर्ः अयमग्निः पार्थिवः
परश्च असौ च मन्थमो वायुः । उभौ दैवौ होतारौ परस्परं
वि वेदेते विवादं कुर्वते । किम् ? यज्ञन्योः यज्ञस्य नेत्रोः
नौ आंबोनेत्रेभ्ये कतरोः यज्ञे भूयः (बहु) वेदं वेत्तौति ।
तत्र य एते सखायः समानवृषानां ऋत्विजो यज्ञे मिनिधुक्ताः
सध्रमादम् सहमादं सहमदनं (यत्र समेत्स सर्वे देवाः
सर्वस्मिन्जमाना माधन्ति तस्मिन्) यज्ञम् आशेकुः आशकु-
वन्ति (सवैतोमावेन कर्तुं पारयन्ति) वतमाने लिङ् (पा० ३-
४-६) तथा नश्क्षन्त अनश्क्षन्त समधुवते यज्ञम् । अनुतिष्ठन्ति
चैत्यर्थः । "नक्षति" शब्दो व्याप्तिकर्मधु पठितः (निष० २-
१८-२) ततो वतमाने लङ् (पा० ३-४-६) अदभवावः

१. येषा संगमः— "मेधु संगमे" (श्र्वा० उ०) इत्यनुशास-
नात् । मेथतेस्तान्तत्वं क्षीरालमिनौ मतेन ॥

२. अत्र दुर्गेः-वैरुपसर्गस्यापकृष्य यत्र क्रियारदेन सामर्थ्यं
तत्रामयनमित्याह । यत्र विषयेते इत्यादिमाध्यखरसादर्थसत्तात्वे ।
सायणस्तु—शास्त्रे यदेते इतिवज्ज्ञासार्थे आसनेपदमभिप्रयत्नं यदेते
विवादं कुर्वते इत्याह । तथाच श्र्वा० "आसतोपसमापाद्यानय-
न्त्वमित्युपमप्रयोगे वदः" (पा० १-३-४७) इति ॥

पदव्यवस्थायाः । ते स्रोतप्रासं वदन्ति—कः विद्वाननुष्ठाता वा इदम् अस्य विवादस्य निर्णयरूपं वाक्यं विवोचत् विवक्ष्यति ? भविष्यति छद्म् (पा० ३-४-६) अडभाष्यार्थः (पा० ६-४-७५) अथौत् को न इदं विवक्ष्यतीति ? कतर एतयोर्ग्रहं भूयो वेदयति । उभावप्येतां यज्ञे भूयोविदाविति भावः । इदिति पाठपूर्वणः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यत्र विवदेते दैव्यौ होतारौ—अयं चाग्रिरसौ च मध्यमः कतरो नो यज्ञे भूयो वेदेति आशङ्क-
वन्ति सत्सहस्रमदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यः समभ्युवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति ॥

अत्र सदिति सहस्रमदनं यज्ञं विविनष्टि । दुर्गसु—सहस्रमदनं सहस्रमुपस्थानयोरशोकराशङ्कवन्ति । अशङ्कवन्तश्च किं ब्रूयुः ? क इदं विवोचत् को न इदं विवक्ष्यतीत्येवं व्याचक्ष्वे ।

एवं पूर्वस्यामुभावप्येतां यज्ञे भूयोविदाविति तेषामुक्तिमज्ञया वभावपि स्तुती ।

अथ विभज्य तयोः केवलोऽग्निरिव यथा स्तुत्ये तां वज्र-
मुष्मन्मते—

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥ (३०)

तस्य प्रतिज्ञातस्यायस्य (अभिप्रवाणमेतत्सूक्तं होतृकर्मणोऽ-
ग्निसंबद्धादिशेषलिङ्गेन, न सूत्रप्रधानमित्यस्य) उत्तरा ऋक्
भूयसे बहुतराय निर्वैचनाय निवक्ष्यवचनाय ॥ ८ ॥ (३०)

“यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकं सुपण्यो दु वसते
मातरिश्वः । तार्वद्धातुपुं यज्ञमायन् ब्राह्मणो
होतुरवरो निषीदन्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-४-१२)

मातरिश्वना कश्चिदुष्टः “दैव्यस्य होतुरमेव विद्वानं तत्किमयं

१. “क्षोभासः समनाकृषितम्” इति । “सोऽनुष्ठानं तु
सोऽभासम्” इति चातरः ॥

२. भाष्यसाक्षिकोऽयमर्थः । क इति भव्यस्यानदेवता (नियं०
५-४-१४) कमेः कमेवौ “अन्येष्वपि दृश्यते” (पा० ३-२-
१०१) इति छः । इति व्याख्याने तु को भाष्यमिको वेदो बाधुरिदं
विविक्त्यावोचत्—“कस्यमनाः” इत्यादिमतोऽप्येतनं मन्त्रं पितृन्मति ।
अस्योत्तराणि बालखिल्यसंहितायां दशितानि—“एक पञ्चाग्निर्बहुधा
समिद्धः एकः सूर्यो विश्वमनु प्रमूतः । एतैर्बोधाः सर्वैर्भिदं विभात्येकं
वा इदं विवक्षुः सर्वे” इति सायणभाष्यम् (ऋक्संहितायां षष्ठा-
दृक्कस्य चतुर्वाध्याये त्रयोदशवर्गानन्तरमष्टादशवर्गात्मकं बालखिल्यं
पठ्यते तत्र षोडशे वर्गे द्वितीयोऽयं मन्त्रः) ॥

३. तथा च निरुक्तम्—“पदपूर्णास्ते ०० कमीमिदिति”
(१-३-५) ॥

ब्राह्मणो मनुष्यहोता यज्ञमागच्छन् विमर्शति ?” इति । स तं
प्रत्याह—यावदिति । हे मातरिश्वः ! हे मातरिश्वन् ! (मात-
र्यन्तरिक्षे श्वसन् माध्यमिकवायो !) यावन्मात्रं यावदेतेताः
सुपण्यः सुपतना राज्ञयः आत्मन्यनुप्रविष्टं उपसो न
उपसः संप्रति । नेत्यत्रैवं संप्रत्यर्थं वक्ष्यते, उपमानासंभवात् ।
लोकेपि “इहैव विषेही” इत्युक्ते इहसंप्रतीति गम्यते । प्रतीकं
प्रत्यक्षं (व्यक्ततरम्) अर्हं दुर्गं, प्रकाशाख्यं दर्शनं वा वसते
आच्छादयन्ति “वस आच्छादये” (अ० जा०) लङ् ।
अभिभूय तमो वर्तन्ते स्वयमेव । अथवा वसतिर्द्वेनार्थः ।
यावन्मात्रमुपसो राज्ञिषु इत्यस्य तावत् एवैवं ब्राह्मणः
होता अवचः निरुक्तः स्वल्पविज्ञानः होतृत्वेन वृतः होतृपदने
निषीदन् हीनं कर्म कुरुषुगविधानं यज्ञं च आयन् आग-
च्छन् । (परस्य भूयोविदः) होतुः अस्माभैर्वैश्वानरस्य दैव्यस्य
होतृज्ञानं होतृकर्मं स्वबुद्धौ उप दधाति धारयतीति भाष्या-
नुष्ठितं सायण आह ॥

अत्र दुर्गः—“दैव्यस्याग्नेः परस्य भूयोविदोऽवरोऽन्योऽग्न-
विदिति अनुकरोत्यल्पमिति । मातुषो हि अग्न्यनुप्रवादेन अय-
मल्पविज्ञानोऽपि होता हीनं करोति इति पार्थिवोऽग्निर्विशेषतो-
ऽभिभूयते” इत्याहोपसंहरन्माहयाम् ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यावन्मात्रमुपसः प्रत्यक्षं भवति प्रतिदर्शन-
मिति वाऽस्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थं प्रयोगः । इहैव
निषेहीति यथा । सुपण्यः सुपतना एता राज्ञो
वसते । मातरिश्वइत्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति ।
यज्ञमागच्छन् । ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्हीतुरपरो
निषीदन् ॥

अत्र ज्योतिर्वर्णस्येति—अस्याग्नेरित्यस्य विशेषणं प्रति-

१. तथा च श्वसतेः किञ्चन्तस्य कृतवत्त्वस्य संबोधनं मातरिश्व
इति । अर्धतोऽव्यान्मातरिश्वमिति प्रतिज्ञेन नान्तेन पर्वोत्प-
चनम् ॥

२. सायणस्तु—नेति पूरणं इत्याह ॥

३. तथा च दुर्गः—प्रत्यक्षितं प्रतिगतं प्रकाशस्येति । तथाच
प्रकाशस्य प्रति आगिमुख्येन मतमर्हं मुखमेव कोशोऽपि “अर्हं
प्रतीकोऽवबवोऽवपनम्” इत्युक्तम् । पाणिनिरपि “अवपनोऽङ्गम्”
(३-३-८५) इत्याह । यद्यप्यत्र वृत्तिकृता सुखमिति नोक्तं तथा-
पीह दुर्गंशाख्यया प्रकरणेन च तदेवाभिहितम् ॥

४. अस्योपदधातीत्यनेनान्वयो बोधो यथाभाष्यम् । अत्र
दुर्गः—तावत् इत्येवमपि न्यवस्येन, पदान्वान्नामर्धं स्वल्पविज्ञान
उपायं धारयतीत्याह ॥

५. पतञ्जल पञ्चमिनेन प्रकरणेन यावत्पतन् तस्य सकाशादेवास्य
ज्ञानं तदनुप्रवादेनेति तस्यानुकुर्वन्नर्थं ततोऽव्यविज्ञानो भवत्येवेति
दुर्गस्यरसः ॥

भाति । ज्योतिर्लिङ्गयेति हि तदर्थः । ज्योतिर्ज्ञानमिखनर्थान्तरमेव । उभयस्य प्रकाशमयत्वात् । ज्ञानप्रधानो ह्ययं दैव्यो होताऽन्यथाप्यं परोऽयमवरोऽन्यविज्ञान एतदस्मादिति भावः ।

तदेतदेवं कृत्वाऽभिप्रधानकर्तृत्वात्सूक्तं वैश्वानरीयम् । येऽत्र वैश्वानरशब्दास्ते पार्थिवानि विशेषणत्वेन ।

होतृजपस्तनयिर्वैश्वानरीयो भवति ॥

एवमपि तु सति अयमनग्निः प्रकृताभिन्नविषयः वैश्वानरीयो होतृजपः भवति विप्रतिपक्षपक्षे “प्रमाणमि”ति शेषः । स हि सवितारं सूर्यमेवाग्निमाह तत्र का गतिः ? इति पूर्वः पक्षः लुप्तश्चेन सूचितः । यथा—

“देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण” इति ॥

एवमेतं जपं वर्णयन्ति—स्वपक्षे निःक्षिपन्तो भाष्यकृत उत्तर-पक्षतया—

इममेवाग्निं सवितारमाह—सर्वस्य प्रसवितारम् ॥

इमं—पार्थिवमेव । कथम् ? प्रसवितारं पितरं पालकं सर्वस्य भूतजातस्य यज्ञद्वारेण—अग्नी प्रास्ताहुव्यं जगतो जीव-नमिखसकृदवोचाम । आह मन्त्रदृक् ।

मध्यमं वोत्तमं वा पितरम् ॥

अस्य “वैश्वानरमाह”ति शेषः । तथाच सह तेन वैश्वानरेण पित्रा । एवं हो पितायुगमिति व्यपदेशत्वात्पार्थिवान्दन्तो वैश्वानरः । स च पुनर्मध्यमो वोत्तमो वैत्येवमेवमनग्निर्वैश्वानरीयत्वेऽपि सति होतृजप इति स्वरूपव्याकियैव पराकरोति ।

अत्रापि—

यस्तु स्रक्तं भजते तस्मै हविर्निरूपयतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरः ॥

किं कारणम् ? अनग्निर्वैश्वानरत्वेऽपि सति होतृजपस्यायमेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानर इत्यवश्यमेतं याज्ञिकपक्षे । आचार्यपक्षे आयमेवैवो मन्त्रो व्यपदेशहेतुरेयैश्वानरं ब्रवीति । संप्रति मन्त्रेणाग्निर्वैश्वानरा अग्निर्वैश्वानरत्वात्पित्रा “आहुतो अग्नि-मंभरद्विब्रह्मन्तो वैश्वानरं सांत्विश्यां परावर्तः” इत्यनेन (७-२६) श्लोकपूर्वपक्षेण खेनाव्यभिचारिणा समीभवति । तद्धितव्यपदेशादयस्तु पार्थिवस्य वैश्वानरत्वात्पक्षो विशेषहेतवः षड्व्यभिचारिणोऽतिरिच्यन्ते ।

एतस्माद्विशेषहेतुवाहुव्यादयमेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानरः सूक्त-भाक् हविर्भाक् चेति संप्रपन्नम् ।

निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते भजते ॥ ९ ॥ (३१)

इति श्रीमत्पास्कमु० प्र० नि० शास्त्रे दै० कां० सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः अध्यायश्च

समाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥

४९ नि०

एतेन वैश्वानर इत्यनेन निपातमेव भजते इति उक्त-वदर्थकं, पदद्विखमध्यायसमाप्तिस्वरूपम् । अत्र दुर्गाचार्य आह (अध्यायव्याख्यासमुपसंहरम्) ।

तदेवमेतस्मिन् “वैश्वानर” पदविचारप्रसङ्गे हविष्यान्तीयं सूक्तमुपक्षिप्य सूर्यो वैश्वानरः, अग्निर्वैश्वानर इति—एकमेवेदं ज्योतिषिधा वर्तते इति मान्यस्य भाषोपपदश्रवणार्थमुपपन्नम् । ईदृशेषु शब्दार्थन्यायसंकटेषु मन्त्रार्थघटनेषु दुरवबोधेषु मतिमता मतयो न प्रतिहृन्त्यन्ते, वयं त्वेतावदत्रावबुध्यमाह इति ॥ ९ ॥ (३१)

इति श्रीमत्पास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविहृतौ दै० कां० सप्त-माध्यायस्य सप्तमः पादः । सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्रविणोदाः कस्मात् ? धनं द्रविणमुच्यते—यदेनदभिद्रवन्ति । बलं वा द्रविणं—यदेनेनाभि-द्रवन्ति । तस्य दाता द्रविणोदाः । तस्यैवा भवति ॥ १ ॥

अथ द्रविणोदा इत्येतदेवतापदं प्रश्नोत्तराभ्यां निर्गचीति । तत्र पूर्वपदं तावद्विरुद्धं निर्गचीति—धनमिति । अत्र हेतुमाह—यदिति । एनत् कर्मभूतं धनमभिष्वङ्गार्थिनो द्रवन्ति तस्मादेतद्द्रविणमुच्यते । तथाच द्रवतेर्गलधीत्यर्थः (भा० १००) कर्मणि “हृदक्षिभ्यामिन्” (उ० २-५२) इति इनप्रत्यये गुणणत्वे रूपम् । अथ वा बलं द्रविणम् । अत्रापि कारणे—इनपूर्वेणैव । तदाह—यदेनेनेति । यस्मादेनेन अनेन । अत्रान्वादेशो हृदम एनादेशः (पा० २-४-३४)—बलेन संयुक्ताः सन्तः पराव् अभिद्रवन्ति अभिभवन्ति तस्मात् । अथोत्तरपदं निरावष्टे—तस्य दातेति । तथाच ददातेरुनि (उ० ४-१८८) पूर्वपदस्य सकारोपजने च द्रविणोदाः भूस्थानदेवता तस्य प्राधान्यस्तुतिषुक्ता एषा अनुपवीया ऋक् भवति । यां हृष्टा देवतापदसमाप्राये एष समाम्रात इत्येव-मद्वेऽप्यूलम् ॥ १ ॥ (१)

“द्रविणोदा द्रविणसो आर्वाहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ १ ॥” (ऋ० सं० १-१-२८)

द्रविणोदा इति । मेधातिथेयार्थं गायत्री । द्रविणसः धनार्थिन ऋत्विजः आर्वाहस्तासः आर्वाहस्ताः । अर्धुणागमः (पा० ७-१-५०) अभिषवसाधनपाषाणधारिणः । अध्वरे अग्निशोमादौ ऋत्विक्सरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषु उक्थादिषु च । हुवैस्तु—यजतिषु हविःसंप्रदानेषु सवनेषु वा यागस्थानेष्विष्येव-माह । द्रविणोदाः द्रविणोदसम् “दुषां दुष्टम्” (पा० ७-१-३९) इत्यादिना भमः दुः । धनप्रदं यं देवम् ईळते

याचन्ति-स्तुवन्ति-वर्धयन्ति-पूजयन्तीति वा । सोऽस्म्यं
द्रविणानि ददाक्षितेतादायौस्महे ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

द्रविणोदा यस्तम् । द्रविणस इति-द्रविण-
सादिन इति वा, द्रविणसानिन इति वा, द्रवि-
णसस्तसात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीळते ।
याचन्ति-स्तुवन्ति-वर्धयन्ति-पूजयन्तीति वा ॥

इति । अत्र—द्रविणोदा इति । प्रथमैकवचनान्तं कर्तृपदं
बहुवचनान्तकियापदेनाभिसंबन्धुमशकुबन्तुत्ये द्रविणोदसि तैत्
कर्मत्वेन नमयाचकार यस्तस्मिन्त्याह्वयः । तथाच द्रविणोदा
यो देवस्तं द्रविणोदसमिति वाक्यार्थः । द्रविणसः द्रविणाय
तदर्थं (द्रविणं लप्स्यामह) इति कर्मसु सीदन्ति गच्छन्ति
(ऋजिगादिक्रुपेण) तच्छ्रीला इत्यर्थे क्रिप् । तस्य छिलमाश्रित्य
छिलोपथ बाहुलकात् (पा० ३-३-१) । तदाह-द्रविण-
सादिन इति । वाशब्दः प्रकारान्तरवचनः स इह शब्द-
प्रकारमेव तावदर्थस्त्वेक एवेत्यवगमयति । अथ वा द्रवि-
णसानिन इति । द्रविणस्य धनस्य-गवादि-हविषो वा देव-
तार्थस्य सानिनः संभक्ताः । “वण संभक्तौ” (श्वार् ५०)
ततोऽपि पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं विशेषः । अथ वा बहुसंभक्तापि
वाक्यं प्रथमान्ततयैव स्तुत्यस्य निराकाङ्क्षता परिसमाप्यते
पञ्चमैकवचनान्ततामाश्रित्येसाह—द्रविणोदसि । यं
देवं द्रविणोदससम्बन्धे यज्ञेषु च आबद्धत्वा ऋजिज इळते स

१. द्रविणोदा देवः ॥

२. आक्षिपमध्याह्न्यस्य समाप्यते, यमीळते स-इति वचनोः
परस्परपेक्षित्वात् । पञ्चोऽयं बाधित्यध्याह्न्यामः सुभावापाय
स्योक्तरीत्या कथञ्चित्कृतोऽन्वया द्रविणोदा इति कर्तृपदं केतिका-
वामसमानवचनार्था नामित्वंक्षीयात् । अस्य प्रथमान्तपक्षेऽपि
द्रविणस इति पञ्चमीमाश्रित्य पिबत्वित्यध्याहारणं समर्पणमपि
माप्यकारेण कृतमनुपदं व्यक्तीमप्यपि ॥

३. द्रविणोदः पदम् ॥

४. “पदः विशरणगलवसादनेषु” (श्वार् ५०) ततस्तच्छ्री-
ल्यविशिष्टे कर्तारि किया सादिन इत्यनेन समानार्थतोत्तरपदस्य
भवति ॥

५. यस्तस्मिन्त्याह्वयः । द्रविणोदसो देवतात्प्रास्तुत्यलेन
सामर्थ्यमुचीतमिति न स क्रियापदेन वाज्जार्थकेनाभिसंबन्धीयात्-
सात्पिबत्वित्येवाध्याह्न्यस्य द्रविणोदस इति पदं पञ्चम्यन्ततया
व्यावर्धेतथा च वाक्यपदम् । अन्धरे यज्ञेषु च आबद्धत्वा
देवमीळते । द्रविणोदा द्रविणसः (सकाशात्-तदर्थं) पिबत्विति ।
पतयोश्च परस्परमभिसंबन्धार्थ-वै-स-इत्यध्याह्न्यमेव वृत्तिकृता ।
परं द्रविणोदा इत्येतत्कर्तृपदमेव स्तुत्यलेपि प्रथमान्ततया बोधितं
यथाचानुपदं निर्देश्य-यजिष्यादिना । आशिषा संयथोपो हि
वाचिषाभ्यो निगमव्याख्यापरमो नैरुक्तानाम् ।

देवो द्रविणोदाः द्रविणसः-द्रविणसंभक्तुस्तसात्सोमात् (स्वमं-
शमादाय) पिबतु इति एतदाशास्त्रे ।

अथ द्रविणोदःपदे देवतात्पर्यं विचारयति—

तत्को द्रविणोदाः ॥

तत्र तावत्—

इन्द्र इति क्रौष्टुकिः । स बलधनयोर्दातृतम-
स्तस्य च सर्वा बलकृतिः ॥

क्रौष्टुकिरिति । आचार्यो “मन्यत” इति शेषः । अत्र
हेतुमाह-स इत्यादिना । दातृतमः अतिशयेन दाता । अत्र
च इति हेतुर्थकोऽभिधानविग्रहे हि बले द्रविणमित्युक्तम् ।
बलकृतिश्चेन्द्रस्य सर्वा तस्मादिन्द्रो द्रविणोदा इति तन्मतम् ।
अत्रार्थ—

“ओजसो ज्ञातमुतमन्य एनमि”ति चाह ॥

(श्र० सं० ८-३-४-५)

मन्त्रदृक् । अधिपतिलङ्घत एवास्य बलेनाभिसंबन्धः ।
तस्माद्युक्तं यत्तस्य दाता स्यात् । तथाहि—

“अथाविद्युरेति यद्बहुव्योमोऽसौ ज्ञातमुत मन्य एनम् ।
मन्योरियं हुयंषु तस्यो यतः प्रजुज इन्द्रो अस्य वेद ॥”

अश्वदिति । शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतेरायं मार्तं त्रैभुम् ।
इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचित् एनम् इन्द्रम् अश्वान् अधेन-
(व्यापन-)-वतो मेधात् । आदिस्त्राद्वाऽयम् इत्याय आगत
उदितवान्वा इति वदन्ति । यत् यद्यपि । उत तथापि अह-
मेनम् ओजसः बलात् (बलराशेः कुतश्चिदतिमहतः) जाते
मन्ये जानामि । यथायमतिबलवौलक्ष्यते । यतोऽसौ इन्द्रा-
न्प्रभूतबलपराक्रमान् हतवानित्यर्थः । अथवा मन्योः क्रोधात्
वीतेरायम् इत्याय उक्तोऽर्थः । तत एव हुयंषु शत्रुसंघ-
न्निधु युद्धे सुयमैदृष्टयेष्टव्यं वा उदकादृणाधिकारयुक्तेषु
मेघवधकर्मसु वा तस्यो तिष्ठति । वर्तमाने छिद (पा० ३-
४-६) । अथ वा किं जानीमः कुतोऽप्यन्यमैश्वर्यान्नात इत्यतो
ज्ञातः । यतः यस्यादयमिन्द्रः-प्रजज्ञे प्रजातः तद् अस्य
जन्मनस्तत्त्वम् इन्द्रः एव वेद जानाति । न ह्यन्यो हातुमीष्ट
इति भावः ॥ ५ ॥

अथाप्ययं द्रविणोदसमाह ॥

अथ अयमपरोऽपि हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्तुवे यदिममग्नि-
द्रविणोदसम्-आह प्रवीति मन्त्रदृक् । स मन्त्रो मयः ।

१. ततः “अनुमुपि”-१ (उ० १-१४५) इत्यादिनात्र कन् ।

“अनु व्यातो” (स्वा० आ०) ॥

२. सर्वपाऽत्र इत्येते “अध्यादिस्त्रात्” (उ० ४-११२)

यन्तुदृक् । इति मन इति हयम्यम् ॥

३. तथा चामरः “इम्वोदिपनिनां वासः” इति ॥

केचित्तु “द्रविणोदाः पिबन्तु द्राविणोदसः” (ऋ० सं० २-८-१) इत्येव मन्यन्ते । तेन किमिष्टपेक्षायामाह—

एष पुनरेतसाञ्जायते ॥

एष इन्द्रः एतस्मात् इन्द्रात् जायते । तथा च यस्यापत्यं द्राविणोदसोऽग्निः स एव द्रविणोदा इन्द्र इति सिद्धम् । कुत एतत् ?

“यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान” ॥

(ऋ० सं० २-६-७-३)

इत्यपि निगमो भवति ॥

येन्द्रे हि निगमे श्रूयते—

“यो हुत्वाहिमिर्णात्सु सन्निधून्यो गा उदारजवृषा बलसं । यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्सुमत्सु स जनात् इन्द्रः ॥”

यो हस्तेति । गार्गसदैन्द्रं श्रेष्ठम् । तृतीयोऽहनि दक्षरात्रस्य निष्कवस्य विनियोगः । एतस्मैवो ब्रवीति—यः अहिं मेघं (निधं० १-१०-२१) हुत्वा (मेघहननं कृत्वा) सप्त संवृक्ष्या सिन्धून् स्यन्दनशीला आकाशानवीरेला—इला इत्येवमादिकाः । अरिणात् अगमयत् “रि गतौ” (यथा० प०) लृङ् । यः च बलस्य मेघस्य (निधं० १-१०-३) क्षिराणां क्षिप्राणाम् अपघ्ना अपघानेन उद्धानेन गाः अँपः उद्वाज्जत्

१. अत्र हि द्रविणोदः पदेनाविज उच्यन्ते । ते यं जयन्ति सोऽग्निद्रविणोदस इत्यर्थ इत्यरुचिबीजमत्रोदाहरणे ॥

२. स हि येन्द्रं रूपमास्मितोऽहुरेदैन्यमानः किं मां ह्य ? नाहमिन्द्रः कस्तर्हीत्यनेनावोचत । अत्रेतिहासो दृष्टव्येतावास्तुकाः—“संवृक्ष्य तपसात्मानमेन्द्रं बिभ्रमहदपुः । अष्टद्वत् सुहृत्तं दिवि च ब्योत्रि चेह च ॥ १ ॥ तमिन्द्र इति भावा तु दैवी भीमपराक्रमी । धुनिश्च चुसुरिश्चोभौ साधुवाचमिषेवत् ॥ २ ॥ विदित्वा स तवोन्मोवसृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्ते कर्माण्येन्द्राण्यकीर्तयत् ॥ ३ ॥” इति । यो जात इति सूक्ते क्षयं मघः पठ्यते । अत्रेतिहासान्तरं सायणभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

३. सायणस्तु—येतिहासिकपक्षेण व्याख्येयं मघं तत्र विशेषो यथा—सप्तसप्तशीलाः सिन्धून्स्यन्दनशीला अपः अरिणात्प्रेरयत् । यदा सप्त गङ्गायमुनाया सुकथा नदीररिणात् । “रिश् अन्वणे” क्वादिः । यश्च बलमात्मकसाधुरात्पाथा तत्कर्तृकापिरोधानात् निरुद्धा गा उदाजशिरगमयत् । (अपघा इति अपपूर्वोद्घातेः “आतश्चोपसर्ग” इत्यङ्गुल्ययः “सुपां सुडुम्” इति पक्षम्या आकारः) । यश्च अश्मनोः अश्रोति व्याभौल्यन्तरिक्षमिलक्ष्मा मेघः । अत्यन्तशुद्धरूपोमेघवोरन्तरिक्षे वैसुतमग्निं जजान उत्पादयामास । यश्च समस्त समदन्ति स्रग्भयान्ति योद्धृणामाभुंषीति समदः संभामास्तेषु संवृक्ष्य दिनन्ति । वृणतेहिंसायैस किंचि रूपम् । स इन्द्रो नाहमिति ॥

४. तथा च केशवः—“गौनीदित्ये बलीवर्द” इत्युपक्रम्य “पुंक्षिणेः स्वयं वज्राभ्रुदिमदुग्वाणोमसु” इत्याह ॥

उदगमयत् । यः च अश्मनोः अश्मनबलोर्वाव्यापृषिव्योः अन्तः मध्ये अग्निं जजान जनयति । “जन जनने” (जु० प०) अस्मादन्तं गोवितप्यधीर्हसमाने लिट् (पा० ३-४-६) यः च समस्तु सङ्गमेषु (निधं० २-१७-२२) दान्त्राणां संवृक्ष्य संछेत्ता । “वृजी वजने” (तु० प०) क्तिप् । अयं हिंसायै नैषष्ठकः वृणक्षीति (२-११-५) । हे जनासः ! असुरजनाः । “आज्यैरलृङ्” (पा० ७-१-५०) इत्यसुराणामः । सः । इन्द्रः नाहमिति ॥ ३ ॥

अथाप्युतयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति ॥

अथ—अयमपरोऽपि हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्ते—यद् ऋतुयाजेषु ऋतवो यैर्मन्त्रैरिज्यन्ते त ऋतुयाजस्तेषु द्राविणोदसाः द्राविणोदःशब्दप्रयुक्ताः प्रवादा भवन्ति ततश्च तेषामुतयाजानां पुनर्वैत्पात्रं (येन ते ह्वयन्ते) तस्य इन्द्रपानमिति मन्त्रे समाख्या भवति । (पीयतेऽनेनेति पानमिन्द्रस्य पानमिति कर्तृषाञ्चा समास इन्द्रकृत्पानसाधनमिति तदर्थः) । तद्यथा—

“अपाङ्कोन्नादुत पोत्रार्दमजोत नेहाद्विषवत् प्रयो हितम् ।

सुरीयं पात्रमस्तुममर्से द्राविणोदाः पिबन्तु द्राविणोदसः ॥”

(ऋ० सं० २-८-१-४)

एतदत्र व्याख्यास्यते यथोपयोगम् ॥

तथा—

“होतायक्षदेवं द्रविणोदसमपाङ्कोन्नादपात्रोन्नादपात्रेद्रासुरीयं पात्रमस्तुक्कममर्सेमिन्द्रपानं देवो द्रविणोदा द्रविणसः स्वयमश्वात् स्वयमभिगृणीत् स्वयमभिगृणीत्वा होत्रयत्तुमिः सोमस्य पिबन्लच्छावाक यज” इति । होतायक्षदेवं द्रविणोदामिषलच्छावाकस्य संप्रैषो भैत्रावरुणो ब्रवीति—अथयुया ऋतुमिः प्रेम्नेऽतिप्रेषितः होता यक्षत् यजतु देवं द्रविणोदसम् । स हि होत्रादिभिन्म्यः सोममपात् पीतवान् । अथ पुनरिदं तुरीयं चतुर्थं संप्रदानमस्तु कम् अष्टदम् अपूर्णमित्यर्थः । अमर्षं यत्पीता न मिषते । अथवाऽमनुष्ययोग्यम् । इन्द्रपानम् इन्द्रस्य पात्रं योग्यम् । तदेतद् द्रविणोदा—देव इन्द्रः प्रथमसाभिप्रादरेण द्रविणसः धगादिर्धमकुससात्सोमास्त्वमंशं स्वयमश्वात् स्वयमभीयात् । स्वयमभिगृणीत् स्वयमभ्युच्छेत् । ततः ऋतुमिः कैलेन सह स्वयं पिबन्तु । किम् ? अग्निगृत्तया अग्निमतया होत्रया सुत्या प्रवीयमानं सोमस्य खमंशम् हे अच्छावाक ! लमप्येतदेवं हाला यज इत्यर्थः । तस्यैवाच्छा-

१. “सुखं शुद्धी” (अ० प०) वदाऽष्टकमनुपश्रुतितमनया देवतया अपरिमुक्तमित्यर्थः ॥

२. “गूरी वधमने” (तु० आ०) ततः काः ॥

३. अत एव ऋतुव्यभिदसुपरितमपदिनं पूर्णं शीतक आह ॥

वाकप्रमेलेषा योज्या-अपाक्षोत्रादिति गार्त्तमर्द जायतम् । यः द्रविणोदाः होत्रात् होतृयागात् सोमम् अपात् पीतवान् उत अपि च पोत्रात् पोतृयागात् अमत्तं दृष्टवान् (सोमं पीत्वाऽमात्रात्) उत अपि च नेष्ट्रात् नेष्टृयागात् आत्मने हितं पय्यं, प्रत्तं वा प्रथः देवानाममत्तर्षं सोमम् (निष० २-७) अजुषत असेविष्ठ अशीयत च । “जुषी प्रीतिसेवनयोः” (तु० व्या०) स तादृशः द्रविणोदाः इन्द्रः अमृक्तं दशापवित्रेणाष्टम् अमर्त्यम् अमरणसाधनं तुरीयं पात्रं चतुर्थपात्रस्त्रं सोमं पिबन् यस्यापत्वं द्राविणोदसः अग्नि-रस्तीति शेषः ॥ ४ ॥

एवमेवासिन्धिरस्य द्रविणोदः प्रवादावति प्रैवे पात्रस्य इन्द्र-पात्रम् इति समाख्यासि । तस्माद्विन्दस्तेन पिबतीति गम्यते । एवं चेत्प्राप्तमिन्द्रो द्रविणोदा इति ।

अथाप्येनं सोमपानेन स्तौति ॥

अथ-अयमपरोऽपि हेतुस्तिन्द्रस्य द्रविणोदस्ते यदेन-मिन्द्रं सोमपानेन स्तौति मन्त्रद्वयतुयाज्येव । यथा—
“द्वोप्राप्तोऽं द्रविणोदः पिबं क्षुत्तुभिः”

(ऋ० सं० २-८-१-१) इति ।

ब्रह्म्य इन्द्रसोमपानेन स्तुत्यते, तदर्थत्वात्सोमचरकारस्य । भवति हि सोमाप्यायने च तत्संस्कारप्रधानो मन्त्रः । तथथा—
“अथक्षुरं शुष्टे देवं सोमाप्यायन्तामिन्द्रं यैकचनविष्टं”
(य० वा० सं० ५-७)

इति । तस्माच्च यत्र सोमपानस्तुतिल्लभ्य तत्रेन्द्रो देवतेति सद्यो न्यायः । प्रसिद्धतरं हेतुद-यदर्थ-मेव हविः संस्क्रियते तस्मा एव प्रतीयत इति ।

अथाप्याह—

“द्रविणोदाः पिबन्तु द्राविणोदसः” ॥

(ऋ० सं० २-८-१-४)

इति । यस्य द्रविणोदसः अग्निरपत्वं स द्रविणोदा इन्द्रः पिबन्तु सोमानामित्यर्थः ॥ ४ ॥ १ ॥

समाप्ताः कौटुम्ब्यभिमतताः पूर्वपक्षहेतवः ॥

अथ किमस्तु—एतैर्द्वैतुभिरिन्द्रो द्रविणोदा इति ? नेत्याह—

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः ॥

१. दक्षप्रति षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु प्रैषामृक्षिरस्कान्कृत्वा तेः प्रैषैः प्रेषितव्यं यद्यर्थं यैल्लुत्स्कान्तं तत्र तुभ्यमित्यावाः षट् प्रैषाः पूर्वपक्षे निर्दिष्टा होत्रादिभिः क्रमेण प्रक्षिप्ताः सप्तमादयः षट् प्रैषा अग्नेन सृतेनोप्यन्ते य षष्ठेऽपि होत्रादिभिः प्रक्षेपणीयाः । तत्रार्थं चतुर्थः प्रैषोऽपि इति । तत्र “तुभ्यं षडृतव्यं तु जायतं तु” इत्यु-पक्रमवचने तुशब्दः पुनरर्थ इति ह्यनेदमपि वक्तुं सक्तं तदेव । तथाचातुस्कान्तं “द्वचं ऋतुयाजानां ०० तुभ्यं हिन्वा नो वसिष्ठया ऋष इति दास्य” इति । अत्रेतिशब्द आचर्थः ॥

मन्यते । अयमेव यस्य दृष्टिवीक्षाने समाश्रानम् । अपि च-यदि मध्यमोऽभिविध्यत ततो यान्येतालि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा पात्रेभ्यो वा बाह्येभ्यो वा, तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । मध्यमस्य क्रमेण चैनं रसात्प्रदानादिना-ऽस्तोष्यन्, न चैतदुभयमस्ति किंताई ।

आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति ॥

हिद्यन्तो हेत्यर्थः । यस्मात्प्राग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्रावि-णोदसाः प्रवादा विशेषणलेनाग्रेरेव भवन्ति अतिकर्मणा चैनं सूक्तेषु स्तौति, नेन्द्रकर्मणा, तस्मादयमेवाग्निर्द्रविणोदाः ।

कथमिदं उपदर्शयति—

“देवा अग्निं धारयन्तद्रविणोदाम्” ॥

(ऋ० सं० १-७-२-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अपिनाऽप्येव बहवः सन्ति । तत्रार्थं यथा—

“स मुल्लुधा सहस्रा जायमानः सुधा काव्यानि बलघञ्च विश्वा । आपश्च मित्रं प्रिषणां च साधन्वेवा अग्निं धारयन्तद्रविणोदाम्” ॥ इति ।

कुत्सस्त्रयमार्थं त्रैदुभम् । आग्नेयम् । पितृभ्यो लिङ्गकृत्युरो-ऽनुवाक्या । सहस्रा बलेन । सह इति बलमाम (निष० २-९-१७) । जायमानः निर्गम्यमानोत्पद्यमानः सः अग्निः सद्यः तदानीमुत्पद्यन्तमन्तरेव प्रक्ष्णपा प्रक्ष्ण इव (विर-न्तैर् इव) “प्रक्ष्णपूर्वेक्षिमेतात्पल्लन्दति” (पा० ५-३-१११) इतीत्यर्थे धारयत्यर्थः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः कान्तदर्शिनः प्रगर्भस्य कर्मणि पितृदेवतानि हवींषि वै चट् सस्यम् (अव्ययम्) अधस्त आधारयत् । पूर्वं विद्यमान इवायमग्निरुत्पत्तिरनन्तरमेव यथाऽजितयेन न्यायेन धारयितव्यानि दापयितव्यानि वा पितृभ्यो हवींषि, तथैव सद्योजातोऽपि धारयति वा ददाति वा । स्वीकरो हविर्वैद्वानादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । यमिममर्षि वैद्युतकृपेण वर्तमानं मेधेयवस्थिता आपश्च धिषणा च या माध्यमिका वाक् सा च (निष० १-११-४४) मित्रं सखिर्भूतम् साधनम्

१. उपलक्षणमेतदुक्तमस्ति तस्याप्यनेनोपक्रमेण निराकरण-मिधानात् ॥

२. तथा चामरः—“पुराणप्रतनप्रपुरातनविरन्तनाः” इति ।

३. प्रथमार्थे—“मुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” (पा० ५-१-१२४) इति कर्मणि ध्वञ्च । द्वितीयार्थे स्त्राये “प्रशादिभ्यश्च” (पा० ५-४-३८) इत्यण् । काव्यं पितृभ्यो देयम् “हव्यकाव्ये देविके” इत्यनरः ॥

४. तदुत्पत्तिर्योगात्सहावसानात् । यथा च अश्वे “स तस्यायेतस्यादायमन आकाशः संभूतः आकाशात्तुर्वायोरग्निरने-रापोऽजः पृथिवी” ति ॥

साधयन्ति । “विष्णु संराजौ” (दि० प०) निष्पि “सिध्वयेर-
पारलौकिके” (पा० ६-१-४९) इत्यालम् । लोव्याढागमः
(पा० ३-४-३४) “इत्थ लोपः-” (पा० ३-४-९७)
हृतीकारलोपः । “छन्दस्सुमयथा” (पा० ३-४-११७)
इति वाप आर्थेवातुक्लात् “गेरिणि” (पा० ६-४-५१)
इति णिलोपः । कुर्वन्ति । तमिमं द्रविणोदां द्रविणस्य धनस्य
दातारम् । “अन्येभ्योऽपि हृदयेते” (पा० ३-२-७५) इति
ददातेर्विच् । अग्निं देवाः दानादिगुणदुका ऋत्विजः धार-
यन् गृहपत्यादिरूपेण धारयन्ति । यद्वा देवा एव पूर्वं
इन्द्रादयः द्रविणोदां द्रविणाणां हविषा देवेभ्यो दातारं बोधारं
कृत्वा वृत्ते, धारयन्धारयन्ति ॥ १ ॥

एयमेतस्मिन्प्रकारे यं धृतवन्तो देवाः सोऽस्माकमिदं नाम
करोलिति आधिपत्येकवाक्यता । एवमेवाग्निः द्रविणोदा इति
स्थितः पक्षः ।

अथोक्तं परपक्षं प्रतिक्षिपति—

**यथो एतत्—सबलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु
देवतास्त्वैश्वर्यं वर्तते ॥**

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तम् सव०००तम इति । अका-
रणमेतदिन्द्रस्य द्रविणोदस्थे । यतः सर्वो०००ते । अत
ऐश्वर्योत्सवो एव धनबलयोर्दातृभ्यो भवन्ति । तस्माद्वैशेषिक-
मेतदिन्द्रस्य कारणं द्रविणोदस्थे ।

**यथो एतत्—“ओजसो जातमुत मन्य एनम्”
इति चाहेति, अथमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो
जायते तस्मादेनमाह—सहसस्त्पुत्रं सहसः स्रुतं
सहसो यद्भुम् ॥**

यथो एतत् यदप्युक्तम् बलकृतिमधिकृत्य—ओज०००पन-
मिति । तदप्यवैशेषिकमिन्द्रस्य । यतोऽयम०००यते । तस्मात्
एव कारणात् एनमिति सहसः पुत्रमित्येवमादिकमाह
मन्त्रद्वयम् । अत्र “मध्याः पतिपुत्र” (पा० ८-३-५३)
इत्यादिना विसर्गस्य सत्वम् । यद्गुणत्वं (निष० २-२-११)
तदत्र निगमाः क्रमेण पठ्यन्ते ।

“दूतः सुर्विरासुतिः प्रको होता वरेण्यः । सहसस्त्पुत्रो
अद्भुतः” ॥ ६ ॥ (ऋ० सं० २-५-२८)

१. तदधिपत्येवतायोमात् ॥

२. दूतकर्मणि “दूतस्य भावकर्मणी” (पा० ४-४-१२०)
इति यत् । “स्वास्त्येश्वरतो दूतो दूतं तद्भावकर्मणी” इत्यमरः ॥

३. अथ इ इति वितर्कैऽप्यधारणे वा, यथेति वितर्कः । तथा च
येनैव प्रकारेणासमर्थो हेतवः क्रौडौडीयैश्चात्तेनैव प्रकारेण
प्रतस्माल्लुप्तमात्रं प्रयक्तुपमैर्ग प्रतिस्मात्तास्य इति सात्वतीयोऽन्य-
द्वापि संगमिति । संगमनीयस्य यथोपयोगिमन्यत्रापि ॥

४. विशेषस्य—(तस्मिन्नेवावस्थापनस्य) आधानहेतुर्गमकं न
भवतीत्यर्थः ॥

यत्समदस्यार्थं गायत्री आग्नेयी । अग्नी समिधाधाने विनि-
योगः । दूतः दूतानः सर्पिरासुतिः सर्पिरासुते आग्नि-
च्यतेऽस्मिन्निमित्ते तादृशः प्रज्ञः पुरातनः होता होमनिष्पादकः
वरेण्यः वरणीयः सहसस्त्पुत्रः सहसो बलस्य पुत्रस्थानीयः ।
“छन्दसि वा प्राप्तेऽदितयोः” (पा० ८-३-४९) इति विस-
र्गस्य सः । बलेनोत्पन्नत्वात् । अद्भुतः आश्चर्यभूतः महाल-
मणीयो वा । स इवं नामास्माकं करोल्लुप्तजानातु वेत्ताशीर्गत-
माख्यातमध्याह्न्य समाप्यते वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

“एवं ह यथंविष्टपु सहसः सूतवाहुत ।

क्रुतावां युजियो भुवः” ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० ६-५-२४)

आह्निरसस्य विष्टपस्यार्थं गायत्री आग्नेयी । सामिधेनीध्वा-
भ्येऽन्नायकामकर्मणि याज्या । हे अग्ने ! यविष्ठपु भुवतम !
सहसः सूतो बलस्य पुत्र । यत् यस्मात् आहुत आहुतः
अभिहुतः विसर्गलोप आर्षः । कृत्विस्तविसर्ग एव पाठः ।
क्रुतावा सत्यवात् । “छन्दसीवनिषो च” (पा० ५-२-
१२२ वा०) इति मत्वर्थं वनिष् । “अन्येवामपि-” (पा०
६-३-१३७) इति धीर्घः । यजियः यज्ञाहोः । “यज्ञस्मिन्मां
यज्यो” (पा० ५-१-७१) इति यः । यज्ञस्यप्यग्नी भुवः
भवति । विकरणस्यस्येन (पा० ३-१-८५) दाः सिप
हलोपश्च । दास्य णिवाहुणमात्र उपधादेशः । तस्मात्सर्वो
वयमपि जुहुमः । समस्याकमेवं भवेत्येतदाशासहे ॥ ३ ॥

“अग्ने वाजस्यु गोमंत ईशानः सहसो बहो ।

अस्मे भेहि जातवेदो महि अर्वः” ॥ ४ ॥”

(ऋ० सं० १-५-२७)

गोतमस्यार्थमुष्णिगाग्नेयी । इष्टकोपधानेऽग्नी विनियोगः । हे
भगवन् ! अग्ने ! सहसो यहो बलस्य पुत्र । जातवेदः !
यत् त्वं गोमतः गोमिर्गुक्तस्य वाजस्य अन्नस्य ईशानः
होरोऽसि । अतः अस्मे अस्मात् । “सुर्वो सुहृन्-” (पा०
७-१-३९) इत्यादिना सुपः शेषावाः । महि महदेवत अर्वः
अर्वः (निष० २-७-४) गवादिधनं वा (निष० २-१०-२६)
येहि स्थापय असादधीनं कुह । इत्येतदाशासहे ॥ ४ ॥

**यथो एतत्—अग्निं द्रविणोदसमाहेति, क्रत्वि-
जोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते
चैनं जनयन्ति ॥**

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तम् अग्निमिति । नेन्द्रादयं
द्रविणोदसो जायते । किं तर्हि ? ऋत्विजः । त एव अत्र
एतस्मिन्नुक्तनिगमवाक्ये द्रवि०००च्यन्ते । यतस्ते हविषः
हवीरूपस्य द्रविणस्य दातारः । ते च पुनर्मात्रं जनयन्ति ।
अत्रार्थः—

१. देवानां हि हविर्द्रविणं (धनम्) तदेव ददात इति द्रवि-
णोदसः । साधनमुक्तं पूर्वमुपक्रमं पथात् ॥

“ऋषीणां पुत्रो अधिक्राज एषः” ॥

(४० वा० सं० ५-४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अपिना अण्योऽपि । अस्य—“अप्राप्तस्मिन्प्रति प्रविष्टः” इत्यादिः । “तस्मै विधेम हविषा घृतेन मा देवानां यूयजाम भागधेयम्” इत्युत्तरार्धम् । अनेन निगमोऽमिराहृतः । य एषः अधिक्राजः अधिकरीतिः अमौ आहवनीये अग्निः निमग्नः प्रविष्टः सन् चरति ज्वलति । स एष ऋषीणाम् ऋत्विजां पुत्रः तैर्मिमंभ्यामिनिष्पादितः तस्मै विधेम तं परिचरामहे ययम् अनेन हविषा हवनीयेन घृतेन आज्येन । कुतः ? देवानां भागधेयं भागं । स्वायं धेयप्रलयः (पा० ५-४-२५ वा०) मा यूयजाम मा लोळ्याम इत्यतो विधेम (निघ० ३-५-२) ।

यथो एतत्—(ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति) तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति (समाख्या) भवतीति—भक्तिमात्रं तद्भवति—यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् ॥

यथो एतत् यद्युनरेतदुक्तम् ऋतुयाजेष्वित्यादि—एतदप्यकारणम् यतो भक्तिमात्रं उणतः संवादं भवति तत् । दुर्बलं हि समाख्या । यतः असामर्थ्यात्कुतश्चिदुणात्वादः । यथा०००त्राणाम् । नानादेवतापामपि सताम् ।

यथो एतत्—सोमपानेन (एनं) स्वीतीति ॥

एतदप्यकारणं, यतः—

असिन्नप्येतदुपपद्यते ॥

एतत्—सोमपानम् । अत्रार्थः—

“सोमं पिब मन्दसानो गृणश्चित्रैः” ॥ ८ ॥

(ऋ० सं० ४-३-२५)

इत्यपि निगमो भवति ॥

सोममिति । इथावाश्वस्यार्थं जागृतम् । अग्रिमदेवताकम् ।

आग्निमास्तस्य याज्या ।

मन्त्रो यथा—“अग्नें मरुद्विः शुभयश्चिकेकविः

सोमं पिब मन्दसानो गृणश्चित्रैः ।

प्रावृकेभिर्विधिमिन्नेभिर्गुण्युभिः

वैश्वानरं प्रविवां केतुनां सुजः ॥”

हे भगवन् ! अग्ने ! वैश्वानर ! लमेभिः मरुद्विः मित्रोविर्भिर्चित्रैः शुभयश्चिः भवन्तं शोभयश्चित्रन्यांश्च, स्वयं वा शोभमानैः : “शुभशुभ शोभायैः” (तु० प०)

१. विचित्रैर्वाचकगोष्पीति दुर्गः ॥

२. विश्वरहित । सर्वोपकारिभिलषः ॥

“संज्ञापूर्वको विधिरनिलः” (१४ प०) इति लघुपधगुणाभावः । पक्षे गिजयोऽपि विहितैः । ऋकभिः ऋग्विद्विः सुसैरित्यर्थः । मलयेंडज वनिप् (पा० ५-२-१२२ वा०) ऋक् वाक् (स्तुतिः) (निघ० १-११-३४) रसहर्तृमिरिति दुर्गः । गणश्चित्रभिः गणभावमाश्रयद्विः (गणयो भवन्तमाश्रयद्विः) पावकैभिः पावयितुभिः (शोधकैः) “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इति ऐसभावः । विश्वम् इन्वेभिः विश्वं (भुवनं) वृष्ट्या प्रीणयद्विः । “इवि प्रीणने” (भ्वा० प०) सवैमिदमागच्छद्विर्हृद्यमिति दुर्गः । आयुभिः अयनशीलैः । एतेर्गैल्यार्थेण (उ० १-१) बाहुलकात् । तच्छीले कर्तारि आयुर्माद्विरिति वा प्रदिवा पुराणेन (विरन्तेन) (निघ० ३-५-२) केतुना प्रवृथा कर्मणा वा (निघ० ३-५-२) ज्वालापुत्रेनेति साधनः । सज्जः संयुक्तः । मन्दसानः सोदमानः सन् सोमं पिब इत्येतदाशास्त्रहे ॥ ८ ॥

अर्चिषोऽज मरुतैः (निघ० ३-७-१३) ऋत्विजो वा (निघ० ३-१८-६) अन्यथा ह्युत्ताहरणमेवैव मन्त्रोऽग्नेः सोमपाने स्यात् । इतरैर्मरुद्विः संबन्धात् ।

“यथो एतत्—द्रविणोदाः पिबन्तु द्रविणोदसः” इति अस्यैव तद्भवति ॥ ३ ॥ (२)

यथो एतत्—यद्युनरेतदुक्तम् ऋतुयाजेषु द्रवि००दस इति । अस्यैव अभिस्तद्भवति । अग्रेपरि ऋतुयाजेषु सोमभाषित्वात् । तत्रेतत्तर्कः प्राक्कनेन निगमेनोच्यते ॥ ३ ॥ (२)

यथा—

“भेद्यन्तु ते बह्व्यो येमिरीयसुऽरिष्यन्वी-
ळ्यखा वनस्पते । आयूयां धृष्णो अभिगुर्व्य
त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० २-१-८)

भेद्यन्त्विति । यत्समदस्यार्थं जगती कृतव्या । हे भगवन् ! वनस्पते वन्यानां पते ! द्रविणोदः एतन्नामकम् । ते तव चह्वयः गोढारः रथस्य, अथाः येभिः यैः । “अतो भिस्

१. एतत्तत्त्वं “निश्चयमेवणाढातोऽेतुमण्यो शुद्धेन तुल्योऽग्ने” इति दीक्षितेन दर्शितम् ॥ (सि० कौ०)

२. अत्र मनुष्यो लोपो गुणवचनतामाहुषोभिमल “गुणवच-
नेत्यो मनुष्यो लुपिदः” (पा० १-४-१९ वा०) इति ॥

३. केतुशब्दः प्रज्ञापकवचन इति ॥

४. अचिन्तोमस पठितोऽपि रूपनामसु “केचिदत्र मरुच्छब्दं पठन्ति” इत्युक्तत्वात्साधिरपेक्षतास्तुपगत ॥

५. मन्थसानदेवतावाचिभिः सहाभिधावेऽनेतरसाधारणं सोम-
पात्रोदाहरणं नोपपद्यत इति भावः ॥

६. द्रविणोदाः पिबित्वित्यर्थः ॥

७. “पारस्कारादि” (पा० ३-१-१५७) गणपाठाच्छब्दः ।

एत्” “बहुलं छन्दसि” (पा० ७-१-१०) इत्यसमाधे
एवम् (पा० ७-१-१०३) बहिरक्षं निरुक्ते इत्यस्य गच्छति ।
“इह नतो” (दि० आ०) ते एते मेघान्तु निरुक्तं
(वृष्यन्तु) “निमिदा जेहने” (दि० प०) लोद । त्वं च
अरिषयन् अरिषयान् । अहिंसमानः केनसिद्धिः दुर्गः ।
एभिप्रायसास्यवर्षं सोमसम्पत्तं पातुं वीर्यवर्षं दृढीभव
(आत्मानं दृढं कुरु) । ततश्च हे धृष्णो ! धनूनां वपेधितः ।
सोमम् आयूय आश्रय (मिश्रीकृत्याङ्गुल्या) । स हि पान-
पातृणां स्वभावो यदङ्गुल्या मन्थनम्) अभिगूर्य अभ्युचम्य
च ततो नेष्टात् नेष्ट्रीयाद्विष्यात्मदेशा (स्थाना-) नेष्ट्र्योपा-
यि सायणः । नेष्ट्रा वषट्कृतं तम् ऋतुभिः सहःसंज्ञैः
कालैः सह पिब ह्येतद्भूमहे । अत्र संहितिकौ चीर्षी (पा०
६-३-१३७) ॥ ३ ॥

अत्र हि “वनस्पते ! द्रविणोदः । पिब ऋतुभिः” इत्येवं
वनस्पतिशब्दसामानाधिकरण्यात्सोमपानार्थं संयोजने द्रविणोदसो
विशेषणविशेष्यभावसामर्थ्याभ्याम् वनस्पतेर्द्रविणोदा इत्याध्यातं,
वनस्पतिश्च पुनरसंशयमभिः । “वहं देवता विधिषो हवीर्षि-”
इति वनस्पतेः हवीर्षेहनकर्मसंयोगात् सिद्धकृदिकारण्येव ।
तस्मादभिद्रविणोदाः, नेष्ट्रः ॥

अथ यत्पुनरेतदुक्तं—अथाप्येवं सोमपानेन स्तौतीत्यादि ।
तदर्थश्च—इन्द्रार्थं सोमः संस्क्रियते तस्मादिन्द्र एवास्य केवलः
पाता नाम्न इति । नैतदेवम् । सोमो ह्यन्यस्य देवतायै गीयते,
अन्यस्यै संस्क्रियते, अन्यान्यश्च गृह्यते हूयते च । तद्यथा—
“अभि त्वं देवम्” (य० वा० सं० ४-५) इति सावित्र्याऽ-
स्यष्टा गीयते । “अष्टरुष्टु देव” (य० वा० सं० ५-७)
इति इन्द्राय संस्क्रियते, पुनरपि च गीयते “इन्द्रायामिषातिभिः”
इत्येवमादिभिः । नानादेवताभ्यो गृह्यते च मित्रावरुणाद्याभ्यम् ।
तथा च हूयते । तदैवं विधिवशाद्विभिन्ना सोमतन्त्रगतिः । तत्रैवं
सत्यसत्यं वर्णं यत्र यत्र सोमस्तत्र तत्रैन्द्रः पाता इति । संयुक्ते
चाग्निरिन्द्रेण सह प्रत्यक्षमैन्द्राग्नेर्देहे “इन्द्राग्नी आगन्तं सुते”
(ऋ० सं० ३-१-१११) इत्यत्र । भवति चाग्न्यर्थमपि
पृथग्ग्रहणं यद्युपा सोमस्य “अमये ला रायस्वीवा ला”
(य० वा० सं० ६-६) इति । तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता
स्यासिद्धेर्नाकान्तक उक्तहेतुरिति सिद्धम् ।

अथास्य भाष्यम्—

मेघन्तु ते बह्व्यो वोढारो यैर्यासरिष्यन् दृढी-

१. “रिष हिंसापात्” (दि० प०) तत इच्छानियमन्ताभि-
पातोऽयं श्रवस्तः (पा० ७-४-२६) भाष्ये विच्छाये वपेधितः
व्ययः । तदन्तलीय वा धातुत्वमुपेधितं, पाणिनिर्वैषाह तथात्र
व्याख्यातम् ॥

२. वषट्कृतं स्तुत्यैस्तथापि भाष्यानुसार्यमर्थो धातुत्वाग्ने-
क्यायैवाभ्युपगमेन ॥

३. तथा चाग्नेरः “विष्णवं स्थाने गृहे मेज्जी” इति ॥

४. इंद्राग्निदेवताके पात्रविशेषः । अहः पात्रमुच्यते ॥

भवायूयवृष्णो । अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयाद्विष्यात् ।
विष्ण्यो धिषण्यो धिषणाभावः । धिषणा वाग्धि-
पेर्दधात्यर्थे । धीसादिनीति वा । धीसानिनीति
वा । वनस्पत इत्येनमाहैष हि वनानां पाता वा
पालयिता वा । वनं वनोतेः । पिबर्तुभिः कालैः
॥ ४ ॥ (३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० वै० का० अष्टमा-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८ ॥ १ ॥

धिषणा वाक् तदर्थमसौ सायते उपविश्यते इति धीसदः
सन् विष्ण्यः । तस्य पश्चादुपविष्टो होता संसति । धिषणा
कस्मात् ? धिषेयोतोर्दधात्यर्थे वर्तमानात् व्युत्पा० । पिबति
दधाति धारयत्यर्थमिति धिषणा । अथ वा धीसादिनी०
धीः प्रज्ञा (नि० ३-९-७) कर्म वा (निष्० २-१-२१)
सा एतस्यां सीदति सनोति वा, संभजते तामियं वा, तयोः
सीदति सनोति वा तस्मिन्तत्त्वात् । एवं धीशब्दात्पूर्वैर्पद-सदेः
सैनोतेर्वा उत्तरपदं धिषणाशब्दस्य विकल्पेन भवति । एवं
द्रविणोदस्य । हे वनस्पते इति । आह आह मवीति संयो-
धनम् । तस्मादभिद्रविणोदा इति सिद्धम् । कृतोऽयं वनस्पति-
रित्याह—एष हीति । हिशब्दो हेत्यर्थः । यस्मादेव वनानां
वृक्षादीनामनैर्गतोऽपि समग्रोऽपि दग्धुं न तानि दहति, तस्मादयं
तेषां पाता रक्षिता पालयिता वा । धौतुमाने नेष्ट्रे उभ-
योरप्ययं पतिशब्दोऽतिप्रत्यये टिलोपे सङ्गर्भवतीति । अथ
वनं कस्मात् ? वनोतेः संभजनार्थस्य (भा० प०) तद्वि-
दावादिप्रयोजनाय वन्यते संभज्यत इति तद्वनमुच्यते । कर्मणि
वष् (पा० ३-३-१९) सङ्गापूर्वकलाद्व्युत्पादः । “वनं
प्रजवणे नेष्ट्रे प्रवासे(हे)ऽमाति कानने” इति हैमः । कालैः
कलमिमातिभिर्देवैः सह । एवमयमभिद्रविणोदाः सूक्ष्माग्न-
विर्भाक् च । निपातमेवैतन्मध्यमं ज्योतिरुत्तमं च ज्योतिरितेन
नामधेयेन भजेते इति दुर्ग आह—एष देवतापदविचारान्यायः
सर्वत्र देवतापदविचारायो यथासंभवमुपादेयः प्रज्ञानिद्वये
विष्येति ॥ ४ ॥ (३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० निरुक्तविमृता वै० का० अष्टमा-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८ ॥ १ ॥

१. धारयति कृतार्तं फलप्रदानेनेति वा धीः कर्मवृद्धिः कर्म वा ।
प्रज्ञा वा यदोपदर्शितम् ॥

२. पश्चात्तपि पक्षे दस्य नः सस्य पक्षे धियो ह्यस्य च
गृहोदरादित्यादौ । ताच्छीर्यं कष्टपात्रिभूतं छन्दसमेव कष्टेतामा-
न्येऽन्यो (पा० ३-१-२६४) विधानात् ॥

३. “अग्निः सर्वगतः सृष्टः” इति श्लाकानात् । पञ्चभूतार्तमेव
विशेष्येऽने सर्वत्र सत्त्वात्समुद्भवति च काष्ठदेव प्रमथमानात् ॥

४. नक्षत्रे ॥

५. द्रविणोद इत्येतेन ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथात आप्रियः ॥

अथ इति विशेषाधिकारे । अतः इत्यनन्तर्ये । आप्रियः आप्रीसूक्ते समाग्राता आप्रीपदमिषानां इत्याद्यो “वक्ष्यन्त” इति शेषः । तथा चात्र दुर्गः—आप्रिय इत्यादीनि आप्रीषु निर्वैकल्यानि, तानि पुनरमूनि त्रैषिके आप्रीसूक्ते पाठक्रमनियमादिष्वक्षितक्रमाणीति देवतापदसमाग्रायेऽपि ग्रहमाणलारा-ठक्रमप्रयोजनस्य विवक्षितक्रमाण्येवेत्यादि । तदुक्तं वार्तिककारेण—

“क्रमप्रयोजनं नाम्नां शाकपृष्ठपलक्षितम् ।

प्रक्रमयेदन्वदपि न प्रहामवतादयेत् ॥” इति ।

इह कारणादभिधेयेऽभिधानानियमो नैकानां, तदर्थमुपो-
दृष्ट्य निराह—

आप्रियः कस्मात् ? आम्नोतेः ग्रीणातेर्वी ॥

इति तत्र आम्नोतेः कर्तारि रीणैणादिकः । ग्रीणातेरुतु किञ्चैव । देवतार्थे तु कर्मण्येवेमौ बोध्यौ । आप्रियः ऋचस्त-
रसं चन्धादेवता अपि । तथाहि दर्शयति—

“आप्रीमिराग्रीणाती”ति च ब्राह्मणम् ॥

इति चकारात्, “इतीमा आप्रीदेवता” इति च । ऋचस्ता-
वदमुपनिषत् आप्रीणन्ति वा देवता इत्याप्रियः । अथ पुनर्देवता
आप्रीणन्ते आप्रीयन्ते वा इत्याप्रिय उच्यन्ते इति तदभिधाना-
न्यत्थाप्रिय उच्यन्ते इत्यादयः । ते हि साक्षात्परम्परया वा
देवता अभिदधतीति सार्धं तत्तदभिधाने भविष्यति ।

तासामिधमः प्रथमगामी भवति । इधमः
समिन्धनात् । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ (४)

तासाम्—आप्रीपदमिषाग्रातां मध्ये इधम इति प्रथ-
मगामी प्रथमगान्तुं (देवतापदसमाग्राये) शीलमस्येति
गितिः (पा० ३-२-७८) कस्मात् ? तत्पूर्वकलादिज्यायाः,
अनिखलाच्च तनूनपात्रारांशसंयोरन्यतरस्य । तथाच—“जि इन्धी
वीती” (स्वा० उ०) इष्यतेऽनेनाभिरिति इधमः । यज्ञेष्वा ।
समिन्धत् इत्यस्येतिः समिन्धलम् । ज्वलन्नाम वा इध्मा ।
तस्य समिकलपकपुष्पोभ्यस्य एषा अनन्तरेण निर्दिश्यमाना
प्राधान्यस्तुतिर्भवति ॥ १ ॥ (४)

“समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे देवो देवान्य-
जसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकि-
त्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० ८-६-८)

१. इध्मादीनां गुणाभिधानसामान्यं किंचिदस्तीत्यधिकार-
जनकम् ॥

२. उपसर्गाग्राज पाठनैव निर्गोषेक्षोप जोतकत्वात् ॥

जमदमेरार्थं त्रैष्टुभम् । सूक्तमेवाहमस्यं यास्कः । हे इधम !
जातवेदः । यत्त्वं समिद्धः संवीतः अथ एतस्मिन्निष्ठे
जननीयेऽहनि मनुष्यः मनुष्यस्य मनुष्यस्येति वीक्षाभवि-
प्रैति भाष्यकृतः । तेन मनुष्यशब्दोऽपि मनुष्यजन इत्यत-
कृदभिहितो वेदे । दर्शितव्यं प्राक् सर्वेषां समौनेऽहनि
प्रवृत्तयागानां त्रैवर्णिकानां दुरोणे दुरवने (आधासेन रक्षि-
तव्ये) यज्ञगृहे (निष० ३-४-७) हेवः दाता हविषां
(हेतुकर्तृत्वेन यज्ञेऽज्ञभावमुपगच्छन्) यजसि अभिपूजयति
हविर्भिः । अतोऽस्माकमप्येतस्मिन्महनि हे मित्रमहः ! सुख !
(स्तोतृ-लक्षणेन मित्रभूतानां स्तोत्राणां पूजयितृत्वेः पूज्यमान-
वा—अहम् !) दुर्गस्तु—मित्रमहः मित्राणां पूजयितः । निखमभ्यु-
पेक्ष्यमाण उपकारप्रवृत्तौ यजमानानिमित्ताह । चिकित्वात्
चेतनावात् । तैः कृताः स्तुतीः प्रजानंस्त्वम् आवह च
आह्वय च, ओ प्रापय वा । आह्वय चैतान्यजेति चकारबल-
ज्ज्योर्ध्वः । तथाऽस्मिन्कर्मणि ज्वलन्नज्ञभावमुपेहि—यथैतस्मिन्क-
र्मणि हविः प्रतिष्ठिष्यन्तोऽज्ञभावनीयुर्देवाः । अपि च
नैतदस्ति चित्रयै देवमस्माकं कर्मणि वर्तेथाः । ईतः रवं एव
दूतः सर्वयजमानानां, सत्पूर्वकलादेवतायामस्य । देवानां हविः-
प्रापणेन हितकारीति सायणः । कविः क्रान्तदर्शनः
(क्रान्तप्रज्ञः) क्रान्तप्रकाशो वा सर्वत्र । प्रचेताः प्रवृद्धचेताः
(प्रकृष्टज्ञानश्च) अस्ति भवति । यस्मात्प्रवृत्तिर्यजमानानां
सायुज्ये हेतुस्तस्य तव पुक्तमस्माकमाह्वय देवान् यजुमि-
खतो ब्रूमहे—आह्वय चास्माकं देवान्यत्र चेति संयुटितो
वाक्यार्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

समिद्धो अथ मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्य-
जसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चिकित्वांश्चेत-
नार्वांस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेताः ॥

१. अत्र दुर्गः—जातवेदस्य आधार इति तदभिधानेन संबोध्यते ।
इष्टा हि मन्त्रस्यैव कोशस्थः तदभिधानप्राप्तिः मन्त्राः कोशगतीति ।
अथ वा जातवेदोऽपि त्वहर्गोऽनित्यत्वं कल्पयित्वाधारवाद-
स्तत्र एवार्थं यदुं तस्माज्जातवेदात्तदधारे यजति यत्तत्स्वमेव यज-
सीत्युच्यते इति ॥

२. कात्स्वयेन हि कियासंबन्धो वीप्सोच्यते । “निखवीप्सयोः”
(पा० ८-१-४) इति हि तत्र द्विगोवो भवति ॥

३. मित्रैर्महते पूज्यत इति अमुन् (उ० ४-१८८) तत्सं-
बोधने । फलितमाह—स्तुत्य इति ॥

४. यथ चार्थः शाकपूणिमतेनेति वक्ष्यते ॥

५. आह्वयपूर्वको वहरितराज्ञाने प्रसिद्धः । आवाहनमिति वधा-
“अनुष्यथावाद्वादयस्य स्वाहाह्वतं वृषभ वक्षि हव्यम्” (व०
अ० १७-८८ का०) “वह प्रापणे” (स्वा० प०) कोटः ।

६. अभ्यावेशादभिधेयदेवोच्यते ॥

अत्र मन्त्रे साक्षाद्विज्ञातोऽनुक्तोऽपि प्रैषवलेनेभ्य एवेज्यत इत्याह—

यज्ञेधम इति कात्यक्यः ॥

कात्यक्यः कत्यकस्य पुत्र आचार्यो मन्यते यज्ञेधम इति । योऽयमिधमा आधीयते यज्ञे प्रतिप्रणव, स एवायमत्र संबोध्येत्यत इति । “समिधः प्रेष्ठा” इति हि श्रूयते । शुक्लं च यदर्थमेव प्रेष्ठते स एवेज्यते । तस्मात्समिधानेवैधमभावमुपगतानामिना सन्धीसानां समुदायापेक्षमिदं व्यवहितमभिधानमाप्रीगतं “समिद्धो अये”ति । समिध एव चेमा इज्यन्त इति स्फुटमैष्टिके होत्रे “समिधो यजे”ति प्रेषितो होता “समिधः समिधो अम आज्यस्य व्यन्त” इति वषट्करोति । तस्माद्युक्तं वस्त्राक्ययो मन्यते यज्ञेधम इति ॥

अथ मतान्तरमाह—

अग्निरिति शाकपूणिः ॥

“आचार्यो मन्यत” इति शेषः । कथमिति चेत्? अयमर्थताया आरादुपकारिज्ञात् । प्रैषस्य तु सतिपल्योपकारकमिति हुबेल्लात् । शाकस्य चाप्येतदेवामितम् । तथाचाधिकरणान्ते वक्ष्यति “अग्नेया इति तु स्थितिः”ति । शाकपूणिमते मन्त्रार्थेयोजना सुगमैव । हे भगवन्मते । समिधः सन्धीस्तत्त्वमय मनुष्यस्य दुरोणे यज्ञदहे देवो वीरान् इत्यादिः ॥

तनूनपादौज्यं भवति ॥

अथ तनूनपात् (२) इति निर्वक्तव्यम् । तनूनरेतत् औज्यं भवतीति कात्यक्य आह । मतान्तरं वक्ष्यते । यथा तावदाज्यं तथा निरुच्यते—

नपादित्यननन्तरायाः प्रजाया नामधेयम् ॥

१. प्रैषोऽनुपदं द्रव्यः ॥

२. अनन्तरेऽपि गोत्रस्तरोपाषव (पा० १-४-१०५) रामो जामदग्न्य इति यथा ॥

३. द्रव्याण्यनुविध्य केनलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकमुच्यते । अयमर्थः—यजता आग्निं यदाशिरूपं तद्वत् । तच्चाग्न्येनैव । कथमिति चेच्छृणु । अत्र मन्त्रे सर्वाण्येतान्यभिधानानि क्रमोणि च अग्नौगान्यसिपक्षे, गौपान्तीष्मपक्षे । “गौणद्रव्ययोश्च मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः” इति न्यायः । तस्माद्रूपद्रव्यत्वात्वा आग्निं यजतादुपकारवाहुत्वादाधेयत्वाच्च प्रजानामशिरैवायमनया आग्निं (सुस्रमा) इज्यत इति शाकपूणिमन्यते । आरादुपकारकं हि परमापूर्वोत्पत्तौवैषोपज्यते इति सखलम् ॥

४. कर्मोद्गद्रव्याण्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सतिपल्योपकारकम् । यथाऽनपातप्रोक्षणादि । अयमर्थः—यानि चाज्ञानि साक्षात् परम्परया वा विहितफलसाधनयागशरीरे निष्पाद्य तद्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि भवन्ति तानि सतिपल्योपकारकाण्युच्यन्त इति ॥

५. अथ “तनूनपादाज्यमिति कात्यक्यः” इति सुम्भैर्दुद्रितपुस्तके पाठः ॥

५० नि०

या पितुरनन्तरा पुत्राख्या सा प्रजा भवति अन्ननन्तरा तु पोत्राख्या तस्या नामधेयं नाम । स्वार्थं धेयप्रत्ययः (पा० ५-४-२५ वा०) नपादिति । न पातयति, न पतत्यनेनेति वा । नञ्पूर्वात्पठेय्यन्तात् “बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः” (पा० ६-४-५९ वा०) इति शिरोलोपः । “नम्राण्यपात्—” (पा० ६-३-७५) इत्यादिना नवः प्रकृतिभावः । कुतः? इति सा हि—

निर्णततमा भवति ॥

कथम्? पुत्रस्त्वावपिपुनर्नतो भवति । ततोऽपि नीचैर्नैततमः पौत्रः ।

तनूत्र गौरुच्यते । तता अस्यां भोगाः ॥

अत्र अस्मिन्तनूनपाच्छब्दे तनूरितिपदेन गौः उच्यते । कुतः? यतोऽस्यां यति भुज्यन्त इति भोगाः क्षीरदध्यादयस्तता विस्तृताः प्रभूता भवन्ति । तथा च “तनु विस्तारः” (त० ड०) अधिकरणे कः ॥

तस्याः पयो जायते ॥

तेन गोः पुत्रः पयः ।

पयस आज्यं जायते ॥

तस्मात् तस्याः पौत्रः । एवं गोस्त्वन्वाख्याया नपात् आज्यम् तस्मात्तनूनपादुच्यते ।

अग्निरिति शाकपूणिः ॥

आपोऽत्र तन्व उच्यन्ते, तता अन्तरिक्षे ॥

अत्र अग्निं अस्मिन्तनूनपात्त्वेन आप एव तन्व उच्यन्ते । कुतः? यतस्मा अन्तरिक्षे व्योमि तताः । ततश्च—

ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते, ओषधिवनस्पतिभ्य एव जायते ॥

एषः अग्निः । तस्मादयमर्वा पौत्रः ।

तस्यैषा भवति ॥ २ ॥ (५)

तस्य तनूनपातः आज्यस्य अमेर्वा एषा प्राधान्यमुक्तिः ॥ २ ॥ (५)

“तनूनपात्पृथ कृतस्य यानान्मध्वां समुज्जन्त्सं दया सुजिह । मन्मानि धीभिस्त यज्ञमून्यन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः” ॥ २ ॥

(क्र० सं० ८-६-८)

हे तनूनपात् । आज्य । अमे ! वा कृतस्य यज्ञस्य यानान् फलप्राप्तिहेतून्तारं पृथः मार्गान् हविरौह्यान्

१. ययति कृतमिति सत्यनामसु पठितम् (नि० ३-१०-६) तथापीत्येव गच्छत्यनेन सुप्रतिमित्युतं यथाः । यथा च भाष्यकः द्रव्यति—कृतस्य यानान्—यज्ञस्य यानामिति । यानानिति यातेः प्रापणावैस (अ० प०) द्युज्यन्तस्य रूपं, पुंस्त्वमात्रम् ॥

मध्वा मधुरेण पाककृतेन (रतेन खादेन) समञ्जनं संघ-
स्यन् (समुपलेहयन् सङ्गमयमिति यावत्) स्वदयं यष्टी-
कृतं (खादुतामापादय) संहितायां शीघ्रैः (पा० ६-३-
१३७) । हे सुजिह्व शोभना शिग्वा जिह्वा येन स तत्संघो-
धने । पक्षे शोभनज्वाले । मम्मन्ति मननीयान्यैसादमिभ्रे-
तानि (अर्थावस्तुनि) मन्थतेरचैतिकर्मण इति सायणः ।
निषण्णौ तु “मन्महे” इति याज्ञाकर्मसु पठितम् (३-१९-३)
ततो मनिन् । सोत्राणीति सायणः । धीमिः खैः कर्मभिः अभि-
धारणालङ्कारणोपस्तरणादिभिः (नि० २-१-२१) प्रज्ञाभिर्वा
(नि० ३-९-७) ऋध्वन् ससृद्धानि कुर्वन् । उत अपिच
यज्ञं च ऋध्वन् संसाधयन् (खगुणैरपकुर्वन्) स्वसामर्थ्या-
स्मर्धयन् वा नः अस्माकं एतम् अध्वरम् ध्वरो हिंसा
तदभौनो यत्र तं, च यदा अधिवमानो ध्वरो (वधो) यज्ञं
तं रक्षोभिरहितितम् । देवत्रा देवान्प्रति देवेषु (प्रविष्टं)
वा कृणुहि कृष । अत्र “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्लभ्यो द्वितीया-
सामर्थ्योद्बुद्धम्” (पा० ५-४-५६) इति तदधीनवचनेऽर्थे
प्राप्रस्यः । “तद्वितश्वासवैविमक्तिः” (पा० १-१-३८)
इत्यवयवत्वम् । बाहुलकादेरल्लम् । अत्र कृणुहीत्यस्य गमयेत्यर्थं
भाष्यकृदाह ॥ २ ॥

यथास्य भाष्यम्—

तनूनपात् पथ क्रतस्य यानान् यज्ञस्य यानान्
मधुना समञ्जनं स्वदयं कस्याणजिह्व । मननानि
च नो धीमिर्धैर्ज्ञं च समर्धय देवान् नो यज्ञं गमय ॥

निगदव्याख्यमेतत् ।

नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यः ॥

अथ नराशंसः (३) इति निर्वैकल्यः । स पुनरेव
यज्ञ इति कात्थक्यो मुनिराह । कस्मात् ?—

नरा असिन्नासीनाः शंसन्ति ॥

नराः मनुष्याः असिन् यज्ञे आसीनाः उपविष्टाः
सन्तः शंसन्ति स्तुवन्ति “संशु. स्तुतो” (श्वा० प०) लट्
इति नराशंसः । अत्र नरशब्दः पूर्वपदम् आसेर्निष्ठान्तस्य
मन्थमं तत्र सीतस्य लोपः प्रोत्तरादित्वात् (पा० ६-३-
१०९) शंसतेरुत्तरपदम् । अधिकरणे च् (पा० ३-३-
१२१)

१. असेर्निष्ठसजिह्वाः कालीकरास्यापासा ज्वाला एवमधि-
पक्षीच्यन्ते । तेनासौ सजिह्वः सप्ताक्षिच ।

२. अत्र सायणमते करणे मनिन् । दुर्गमते कर्मणि ॥

३. ० ध्वरिहिसाकर्मसु पठितं : (नि० २-१९-३) तस्मात्
“तुंति संशान्ता मः” (पा० ३-४-१२८) नन्पूर्वः । नक्षत्र
हिंसा भवति । द्वैपूर्वको हि प्राणिभ्यो हिंसा । नक्षत्र देवः ।
तथाच शिष्टाः सारन्ति—“लोपः पक्षो बुद्धाक्षिर्धैः पक्षि-
गत्तया । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्रागुपवन्बुद्धिर्वा नसिम्” इति ।
क्षुरिणि “नवाङ् त्रियसे” इति ॥

अग्निरिति शाकपूणिः । नरैः प्रशस्यो भवति ।
तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ (६)

प्रशस्यः सुखः । तस्य यज्ञस्यमेवैषा अनन्तोदा-
ह्रियमाणा श्रुतिः । भवति प्राचाभ्यस्तुतिः ॥ ३ ॥ (६)

“नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यज्ञ-
तस्य यज्ञैः । ये सुकृतवः शुचयो धियुग्धाः
खदन्ति देवा उभयानि हव्या” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ५-२-२१)

नराशंसस्येति । वसिष्ठस्यार्थे त्रैदुभम् । पत्नीसंयाजे
खाद्ययागस्य याज्ञा । ये देवाः सुकृतवः सुकर्माणः । क्रतुरिति
कर्मनाम । (निषं० २-१-१०) दुप्रज्ञा वा (निषं० २-
९-५) शुचयः रीतिमन्तः । निर्गोपतरपापा इति दुर्गः ।
धियुग्धाः धीरिति कर्मनाम (निषं० २-१-२१) स्वाधिका-
रयुक्तानां कर्मणां धारयितारः (अनुविधारयितारः) उभ-
यानि सौमिकानि हविःसंस्थापीनि च हव्या हव्यानि (हवींषि)
“शेरुन्दति बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शेरौणः ।
खदन्ति खदयन्ति (भाष्ये लन्त्या व्याख्यास्यते) एषाम्
तेषां मध्ये यज्ञैः हविर्भिः सौतैर्वा यज्ञतस्य यजनीयस्य
(प्रगोक्तुरभितकलसंपादयितुः) नराशंसस्य यज्ञिन्नरा
आसीनाः शंसन्ति (स्तुवन्ति) तेषांभूतस्य यज्ञस्य । नरैः
प्रशंसनीयस्याग्निविशेषस्य वा महिमानं महत्त्वम् (महाभाग्यं
विभूतिम्) उपस्तोषाम (वयमुपगम्य चेतसा) स्तुमः
(अभिगीतैर्यासः) ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुतो यज्ञियस्य
यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः खद-
यन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेताराणि चेति
वा, तात्राणि चावापिकानि चेति वा ॥

यज्ञियस्य इति यज्ञतस्त्रेखाख्यायैः । यजनसंपादयितु-
रिति तदर्थः । अर्हार्थेऽत्रातत्प्रत्ययः । यज्ञैः कर्मणिगुंका उप-
स्तुमः । यदेवेतस्मिन्नुपस्तुतमहिनि नराशंसो यज्ञे किमप्यस्तु
इत्याशास्महे । सुकर्माणः इति सुकृतव इत्यस्यार्थः । जगद-
नुग्रहप्रदताः । धारयितारः प्रधानां यज्ञानां वा । एवमहि-
गुणयुक्ता देवास्तैः स्वदयन्तु आखादयन्तु । “खद आसा-
दने (उ० प०) णिच् । मञ्जि तु “अग्नियुगन्ताश्चुरादयः”
इति णिजभावे खदन्तीत्युक्तम् । लोहर्धं च लट् छान्दसो
व्याख्येन (पा० ३-१-८५) एतां हि हवींषि इति हव्या
इत्यस्यार्थः । तत्र शेरौ (पा० ७-१-३९) हव्यानीति प्राप्ते ।

१. प्रधानां यज्ञानां चेति दुर्गः ॥

२. “तद्विताः” (पा० ४-२-७९) इत्यधिकारस्ये ऋगु-
चननिर्देशेन केन्यद्विहिता अपीरु टिकत्रादयो बोध्या द्रष्टव्यत्वात् ॥

उभयानि यदि सौमिकः पशुः, ततः सोमं च । इतराणि-पशुपुरोडाशधानाप्रवृत्तिनि । अथ पृथक्सोमात्, ततः तन्नाशि तन्नोक्तानि प्रयागाज्यमागस्त्रिष्टुष्टुप्रवृत्तिनि । आवापिकानि च प्रधानहवीनि इत्याशास्महे ।

ईळ ईष्टेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा । तस्यैवा भवति ॥ ४ ॥ (७)

अथ ईळः (४) इति निर्वक्यम् । स पुनरयम् ईष्टेः स्तुतिकर्मणः । स्तुत्यर्थस्य “ईष्ट स्तुतौ” (अ० आ०) इति बातोः कर्मणि षच् (पा० ३-३-१९) स्तुयते ह्यसौ । इन्धतेर्वा । वीपनार्थस्य (४० आ०) वीप्यते ह्यसौ । निपातः (पा० ६-३-१०९) तत्किवायुक्तो ह्यसौ अग्निः । तस्य अग्नेः एषा अनन्तरोदाहियमाणा भवति प्राधान्य-स्तुतिः ॥ ४ ॥ (७)

“आजुह्वान ईज्यो वन्यश्चायाह्यमे वसुभिः सजोषाः । त्वं देवानामसि यद्द होता स एनान्यक्षीपितो यजीयान्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-६-८)

आजुह्वान इति । भार्गवस्य जमदग्नेस्तदनुस्रस्य परछा-मस्य वार्षं त्रैष्टुभम् । आशीसुक्ते अभिन्नयनाङ्गभूतेः प्राजापत्ये पशौ याज्या । हे भगवन् अग्ने ! त्वमस्मिन्कर्मणि आयाहि आगच्छ । यस्यस्य ईज्यः अध्येष्यः । ईजिरिहाध्येषणकर्मा । कर्मणि ष्यत् (पा० ३-१-१२४) प्रार्थ्यमानः । यद्वा ईज्यः वीपनाईः हविर्गिराज्यादितिः । वन्यश्च सर्वलोकस्य स्तोतव्यः । स त्वम् आजुह्वानः आहूयमान एतस्मिन्कर्मण्य-स्माभिः वसुभिः देवैः सजोषाः सह प्रीयमाणः (समान-प्रीतिभूला) आयाहि आगच्छ । कुतः ? यतः हे यद्द ! महर् (निष्० ३-३) । “शेवयद्द” (उ० १-१५२) इत्यादिना वरन्तो निपातो जकारस्य हकारादेशश्च । यजते इज्यते वा । भाष्यमते लन्थया व्याख्यास्यते । त्वं देवानां होता आह्वता (वृत्) असि । सः त्वम् अस्माभिः इषितः प्रेषितः अधीष्टो वा (अध्येषितः) होतृत्वे स्थित्वासा-कम् एनान् देवान् यक्षि यज हविषा पूजय । लोकेष्वं केट् (पा० ३-४-७) “सिञ्चहुलं केटि” (पा० २-१-३४) बाहुकृतात्सर्वैष्टसिद्धिः । इत्येवं ब्रूमहे । यस्यस्य यजीयान् यदुत्तरः अतिशयेन यद्वा मनुष्यहोतृरिति । यदुत्तराब्दायीयसुनि “वृष्टिमेयशु” (पा० ६-४-१५४) इति वृचो लोपः ॥ ३ ॥

१. इत्येनैकारलोपः यकारस्य उकारो गुणाभावात् दीर्घाकारस्य । हकारस्य उकारो व्याख्यातः ।

२. प्रार्थितः । अध्येषणा हि “सतिस्त्वध्येषणा याज्ञादभिव-सित्यौचनाऽपेक्षा” इत्यमरेणोक्ता । अधीष्ट इत्यन्तर्भावितव्यर्थः । सकृत्स्य व्यापारित इति तदर्थः ॥

अथास्य भाष्यम्—

आहूयमान ईकृतव्यो वन्दितव्यश्चायाह्यमे वसुभिः सह जोषणस्त्वं देवानामसि यद्द होता ॥

यद्द इति महतो नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति ॥

हूतः आहूतः शरणाधिभिः । यातः प्राप्तश्चासावधिभि-रिति द्विधातृत्वं दर्शितम् इति स्कन्दस्मिनिः । ततोऽत्र यातेर्हूयतेष्व “गेहे कः” (पा० ३-१-१४४) इति बाहुल-काद्भूते कप्रत्ययो हूयतेः संप्रसारणाभावश्च ।

स एनान् यक्षीपितो यजीयान् + इषितः प्रेषित इति वा अधीष्ट इति वा यजीयान् यदुत्तरः ॥ व्याख्यातमेतत् ।

वर्हिः परिवर्हणात् । तस्यैवा भवति ॥ ५ ॥ (८)

अथ वर्हिः (५) इति निर्वक्यम् । तत्पुनरेतत्प्रसिद्ध-मेव कुशमेयं यज्ञाङ्गम् । तत्कुतः ? परिवर्हणात् परिवर्हेद-नात् । कुतं हि तद्व्यति परिबृद्धं च । तथाच—“वृहेर्नैलोपश्च” (उ० २-१०२) इति इतिप्रत्यये गुणः । यद्यप्ययं वृद्धावेव पठ्यते (भ्वा० प०) तथापि छेदनेऽपि । तथाचामरः “प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम्” इत्यादि हिंसाधै पठति । उपसर्गोत्सर्वयविशेषद्योतका एवैत्यसङ्कुलमवस्तात् । भाष्ये तु वृज्यतेरप्येतद्व्यत्यये । तस्य वर्हिः एषा अनन्तरो-दाहियमाणा भवति आधान्यस्तुतिः ॥ ५ ॥ (८)

“प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्ने अह्नाम् । व्युप्रयते वितुरं वरीषो देवेभ्यो आदितये स्योनम्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ८-६-८)

प्राचीनमिति । उष्णाधीनि । यद्विं प्राचीनं प्राथम्यं (ग्राह्यत्वं) वर्हिः कुशाख्यम् अस्ति । कुतो न्विदं वर्हिः ? यतः प्रवृज्यते प्रच्छिद्यते (वृज्यते) अथ वा प्रलीयते । तथाच वृज्यतेरेव शिञ्जति वर्णव्यस्य भाषिः (पा० ३-१-२५) किं पुनरेवमेव स्वमनीयकिया ? नेतुव्यते-प्रदिशा प्रकर्षणं दिश्यमानेन मन्त्रेण (विधिवान्वेन । विधिः प्रदेश इत्यनयोन्तरम्) । “प्रागुद्गया वर्हिदिगन्ती”ति सूच्यते तत्प्रामव्यात् । अथवा प्रस्तरणमन्त्रेण “देवस्य त्वा” इत्यनेन ।

१. “चतुःपदिः कुशा वर्हिः” इति याजिकमसिद्धिः ॥

२. प्राच्यां दिशि यद्विहितं यतं जातं प्रागर्षं वा यत् स्त्रीयते तद्व्यति प्राचीनम् । अत्रलन्तारत्वात्तं च (पा० ५-४-८)

३. अत्र प्र दिश्यामिसंभवो भाष्यकृता (यार्कमेयः) कुतः । सायणस्तु-असाः प्राच्या दिशः वृज्यते स्युयते अहियते । तथाच निगमः—“त आबहन्ति कवयः पुरस्तादि”-स्यादि । तच्चाद्वं वरीष वयतर् वर्हिरेत्येवं व्याचक्ष्यो ॥

स्तरणपक्षेऽपि “प्राचीनं बहिस्तृणाति” इति श्रूयते । किमर्थं पुनस्तारप्रवृत्तये ? अस्याः वेदिलक्षणयाः पृथिव्याः सुवः वस्तोः वसनाय आच्छादनाय । “वस आच्छादने” (अ० आ०) तुनप्रत्यये भावे । “चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि” (पा० २-३-६२) इति पथी । यद्वा भावलक्षणे तोषुर (पा० ३-४-१६) द्रष्टव्यः । अह्नाम् अग्रे पूर्णहे । (तदा हि प्रधास्यते दम्भस्तरण-लवनं वा) तत् प्रवृत्तं प्रसीर्य-माणं वा वरीयः वरतरं श्रेष्ठतरम् अन्येभ्योऽपि यज्ञांशेभ्यः । तदाधारत्वाद्धविषाम् । उत्तरं (बहुतरं) अतिशायने द्वैयद्युति जरोर्वारदेशः (पा० ६-४-१५७) टिलोपः (पा० ६-४-१५५) वा । बहिः वितरं विकीर्णतरं (विस्तीर्णादपि) विस्तीर्णतरं वा यथा भवति तथा विप्रथते विविधमेव देवां प्रस्तुतं भवति । तथा-देवेभ्यः अदितये वेदिलक्षणायां प्रुचिच्यै च (निघं० १-१-१४) स्थोनं सुखकरं भवति । स्थोनमिति सुखनाम (निघं० ३-६-१५) अत्र उ इति अनर्थकः पदपूर्णाः (निघं० १-३-५) ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्राचीनं बहिः प्रदिशा पृथिव्याः + वसना-यास्याः प्रवृत्तये । अग्रे अह्नां बहिः पूर्वाह्ने तद्वि-प्रथते । वितरं—विकीर्णतरमिति वा विस्तीर्ण-तरमिति वा । वरीयो—वरतर-गुहतरं वा । देवेभ्यश्चादितये च स्थोनम् ॥

अत्र यद्वाहबहिःस्त्वेन तदारेणैवामिः स्तुत्यते । पृथिव्याय-तनत्वात्तत्वेति व्याख्यातुमतम् । अपरे पुनरग्रेव बहिर्लिख-भिधीयते । बहिर्लिखन्तरिक्षनामसु पठितम् (निघं० १-३-४) अग्निश्च तत्स्थानस्तेनाभिधानेनाभिधीयते । प्राग्व्यते प्रणीयते इति प्राचीनं बहिः प्रवृद्धआहवनीयाख्यं ज्योतिः । प्रवृत्तये प्रणीयते तत्पुनः प्रदिशा-वचनेन (विधिवान्वयेन) “प्राक्षमु-द्धरन्ती”ति । पृथिव्याः वस्तोः वसनाय । अग्निश्च हि वेदिरत्नामिका भवति । अग्रे अह्नाम्-पूर्णहे तद् वि- (निघं) प्रथते । सामिषेनीप्रक्षेपात् । आञ्जयमागाधारादिवि- (स्तीर्णतरं-विक्षिप्तारं) प्रथते । वरीयः-वरतरमन्येभ्यो ज्योतिर्भ्यः । उत्तरं महत्तरं वा । देवेभ्यः-यजमानेभ्य इत-रेभ्यो वा । अदितये प्रुचिच्यै च कथं नाम स्थोनं-सुखं स्यादिति वदन्ति ।

स्थोनमिति सुखनाम । स्यतरवसन्त्येतत् । सेवितृव्यं भवतीति वा ॥

१. विस्तीर्णं हि बहिर्भि देवाः सुखं निधीदन्ति । दुर्गस्तु-बहिषा हि सगुणीकृतात्मनो-देवानां बहिर्दोषाणां यजमानानामभीप्सितेन फलेन योगो भवति तत्सुखम् ॥

२. बहिषा हि सगुणीकृतात्मनः आहृष्टिप्रागेन वृष्टिर्भवति । सत ओषधिरप्रोद्भूः । तत्सुखं नामेति दुर्ग आह ॥

स्यतेः “वोऽन्तकर्मणि” (दि० प०) इति धातोर्बाहु-कासप्रत्यये टेव्यैदेशो गुणः । सेवितृव्यम् इति “स्यतेः सेवतेश्च स्थोनम्” इति स्कन्दस्वामिभाष्येऽपि । अत्रापि पूर्वव-त्प्रक्रिया ॥

द्वारो-जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासामेवा भवति ॥ ६ ॥ (९)

अथ-द्वारः (६) इति निर्वचक्यम् । तत्र “बहो गृह-द्वार इति कार्यकथः” । ताः पुनरेताः । जवतेर्वा । गल-र्थस्य सौत्रस्य लुधातोः द्रवतेरपि गलर्थस्यैव वारयतेर्वा प्रवृत्तिविधातार्थस्य निपातः । जवन्ति द्रवन्ति (गच्छन्ति) वा ताभिः । निवारयन्ते हि वारणीया द्वारादेव । तासां द्वाराम् । “स्त्री द्वारोर्पतीह्वारः” इत्यमरः । एषा अनन्त-रोदाह्रियमाणा ऋक् भवति प्राधान्यस्तुतिः ॥ ६ ॥ (९)

“व्यचस्वतीरुर्विषा विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयुः शुम्भमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विथ-मिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-६-८)

व्यचस्वतीरिति । उच्चापादिति । व्यचस्वतीः व्ययो व्यापनं तद्वत् । व्यचनवत् इति भाष्यम् । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वस्वपणैर्बोधः । अत एव बृहतीः महत्ताः ता द्वारदेवताः उर्विषा । भावप्रधानो निर्वेशः । उरुताद्वत्तृतीयैकवचने “इयान्दिवाजीकारणमुप-व-हयानम्” (पा० ७-१-३९ वा) इतीयावादेशः । उरुत्वेन विश्रयन्ताम् विशेषणाभिता भवन्तु । अत्र दृष्टान्तः-पति-भ्यो न जनयुः इति । पतिभ्य इव जायाः । यथा जायाः पतिभ्यो पतीनामर्थाय शुम्भमानाः कुशोभियमाणाः (शोभयितु-मिच्छन्त्यः) प्रहृष्टाः ऊरु वरतर्ममहाम् । मैथुने धर्मं (कर्मणि) विश्रयन्ति (विवृण्वन्ति) तद्वत् । हे द्वारः । द्वाराभिमानिन्यः देवीः । देव्यः (दानक्रियाहेतुभूताः) पूर्ववद्दीर्घाः । यूर्यं तिष्ठन्मिन्वाः । हविः प्रीणनार्थः । तस्मात्कर्मण्युपपदे अणु (पा० ३-२-१) इदित्वाभूत् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (पा० ६-३-१४) इत्यत्र बहुलप्रशङ्गाद्वितीयाया अप्यञ्जम् ।

१. यथाधिकरणिना गृहद्वारः । पतञ्च भाष्यव्याख्यातविशो-पन्यस्तं दुर्गाचार्येण ॥

२. जवतेरारक्तं जस्य दः । द्रवते रेकलोपः । वारयतेर्देवा-गमयेति ॥

३. विविधेनाश्रयेन युक्ताः । विपूर्वाद्भवेरुत्पत्तिः (उ० ४-१८८) ततो भवपु । “भदस्यास्त्वसिति०” (पा० ५-२-१४)

४. पतञ्चोऽयं शल्यस्याधैनिर्वचनं भाष्यकारेण कृतम् । अनेनो-रुक्त्यो दीर्घादिरभिहितो ऋक्षद्विधाविच्छ्रुतत्वेनानयोः शब्दभेदे श्वायभेदे सत्येऽपि दृष्टान्तोऽप्यपत्तिः कर्मकृतेति निरुक्तम् ।

सर्वस्य प्रीणयिष्यः । भाष्ये तु—विश्वं सर्वं यज्ञोपकरणम् आभिरितीति विश्वमिन्वाः । यतोऽतः देवेभ्यः एतेभ्यो हविर्दातुभ्यः ऋषिभ्यः यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा (तेषामर्थीयं) सुप्रायणाः सुगमनाः सुविवृता भवन्त इत्येतदाशास्त्रे ॥ ५ ॥

भाष्याभाष्यम्—

व्यञ्जनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरु मैथुने धर्मे शुश्रोभिपमाणा वरत-मङ्गमूरु देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्व-मिन्वाः विश्रमाभिरिति । यज्ञे—गृहद्वार इति कात्थक्यः ॥

पतीत्यर्थनिर्देशः । साधनं तु “हवि व्यातौ” (अ० ५०) इत्यस्यैव । धातूनामनेकार्थत्वात् । अत्रार्थं करणेऽण् बाहुलकात्सर्वेष्टसिद्धिः ॥

अभिरिति शकपूणिः ॥

तत्पक्षे योजना—अभ्यर्चिषो द्वारः । जवनाद्वज्राद्वा । हविषो तामिर्भवति द्रवति वा । वारयति वा रश्मः प्रसृतीनीति द्वारः । व्यक्तातीरन्यभ्यर्चिष एव । ता अपि विविधेनावनेन तद्वत्स्यः । सर्वं हविस्तामिरिन्वति व्याप्नोति—आत्मसात्करोतीति विश्वमिन्वा अपि । ता धूमस्य हविषः सुप्रायणाः सुगमनाः (सुखेन प्रापयिष्यो) देवेभ्यो भवन्तेति ॥

उपासानक्ता—उपाश्च नक्ता च । उपा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनाम । अनक्ति भूतान्य-वक्ष्यायेन । अपि वा—ऽनक्ताऽन्यक्तवर्णा । तयो-रेषा भवति ॥ ७ ॥ (१०)

अथ उपासानक्ता (७) इत्येकपदम् । अस्य विग्रहः उपाश्च नक्ता च । अत्र उपा व्याख्याता । “उच्छतीति सत्याः” (नि० २-१८) इति । उच्छति कौन्ता वा उपा । अनक्ति क्लेदयति भूतानि प्राणिनः इति नक्ता । तथा च “अञ्जु व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतितु” (६० प०) इत्यस्मादौणादिकः क्तम् कर्तरि । धातोर्लुङ्भागमष्टाप् । दुर्गच्छ—अनक्तरकारलोपे नफेल्याह । तदेतच्चिन्त्यम् । लोके तु नक्तमिद्वेन । “अथ दोषा च नक्ता च रजना” विलम्बरः । अवक्ष्यायेन उपारेण । “अवक्ष्यायस्तु नीहारास्तुपारस्तुहिं हिमम्” इत्यमरः । अञ्ज-

१. देवराजस्तु—आगम्यते आभिः शीतादिमिवारणमित्याह ॥

२. एतेन “उच्छतीति सत्याः” (अ० ५०) “वशा कान्ती” (अ० ५०) इत्यस्य वाऽद्विती । बाहुल्यकारित्वेन “अग्निष्वा” (पा० ६-११९) इति संप्रसारणम् । छकारस्य ऋकारस्य वा षकार इति शब्दसाधनं युजितम् ॥

३. अवक्ष्यायेतदातीत्यवक्ष्यायाः शुष्का इति दुर्गम् ॥

क्तवर्णा । तथा च नकारः प्रतिषेधे । न अक्ता न व्यक्ता अनक्ता । यथा अहः सर्वमभिव्यक्तवर्णं भवति, न तथा रात्रिः । इत्थं च उपाश्च नक्ता चेति द्वन्द्वे द्विवचनस्य आकारः (पा० ७-१-३९) उपसृष्टाव्दस्य उपासाऽऽदेशः (पा० ६-३-३१) । अहोरात्रदेव्यो अभिषेधे । अभिषेधो उपाभिरिति । तमसो विवासनात् । नक्ता आहुतिलघुकाऽनल्पैरिमिति । तयोः उपासान्ताभिषेधयोर्देव्योः । एषा अनन्तरोदाहिय-माणा ऋक् भवति प्राधान्यस्तुतिः ॥ ७ ॥ (१०)

“आ सुष्वयन्ती यजते उपांकि उपासानक्तां सदतां नि योनौ । द्विष्ये योषणे बृहतीं सुकृमे अधिभिर्यं शुक्रपिषुं दधाने” ॥ ६ ॥

(अ० सं० ८-६-८)

आस्त्विति । उपांश्विति । सुष्वयन्ती । अयतेर्व्यस्येन परस्परपदे लटः शतरि उपसर्गस्य सोढिवैचनं छान्दसम् । छुहु अयन्त्यौ गच्छन्त्यौ इति सायणः । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति वीष्णः । एवमभेऽपि । भाष्ये तु सेष्मीय-माणे—परसरे स्मयमाने (अन्योन्यवैचनं दृष्ट्वा) । अथवा सुष्वा-पयन्त्यौ—छुहु जनान्स्वापयन्त्यौ । स्वपेभ्यन्तस्य वर्णलोपः । यजते यष्टव्ये इति सायणः । यष्टिव्ये इति भाष्यम् । हेतुकर्तृ-त्वेन यष्टसंपादयिष्यौ । उपांके उपकान्ते (उपगम्य इतरतरे कान्ते—प्रसङ्गे) द्विष्ये द्विष्ये योतने योषणे सेमिषे परस्परत इति दुर्गम् । योषिताषिच प्रीणयिष्यौ । यद्वा—योषणे समिते परस्परतो विविषे इति सायणः । बृहती बृहती शुभै-र्मह्यौ । सुकृमे सुरोचने (शोभनवृत्ते) । यमममिति रोचतेर्मैकप्रत्यये क्लृप्ते च कृते रूपम् । ये एते एवमादिग्रण्युक्तो उपासानक्ते अहोरात्र्यमिमान्यौ देवते । ते शुक्रपिषुं शुक्रपेशसम् शुक्ररूपं श्रियं शोभाम् अधि उपरि दधाने स्थापयन्त्यौ । अधिकं धारयन्त्याविति सायणः । योनौ अस्मिन्वृद्ध्याने नि नियमेन नितराधिकं वा आसदतां आसीदताम् । सदेर्गल्यौलोभयै (आशंसामाम्) छङि (पा० ३-४-६) छदित्वाच्छेरह् । इत्येतदाशास्त्रे ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वाऽऽसीदतामिति वा न्यासीदतामिति वा ।

१. दुर्गम्—“आहुतिस्रक्तवर्णयेन । ते एते दोषास्तुतिं छुहु सयमाने इव यजते । यष्टिवे यष्टसंपादयिष्यौ, उपांके—उपकान्ते परस्परतः । द्विष्ये—योतने परस्परस्वावगात् । योषणे क्रिप्रोभृते । बृहती बृहती महत्यौ । सुकृमे सुरोचने । अधिदधाने शुक्रपिषुं शुक्रपेशसम् । यतस्मिन्वजमाने शिवम् असदताम् आसीदताम् । यतस्मिन्वजी न्यसीदताम् नियमेनाधिकं वा । इत्येतदाशास्त्रे । इति व्याचक्ष्वौ । (अत्राभिरिन्वन्त्यो यष्टस्य च पूर्वार्थे, पूर्वो-पक्रमश्चादुत्प्रेक्षितो दुर्गम् । यद्योऽप्यहोरात्रेणामिदं संभवत एवेति) ॥

यज्ञिये, उपक्रान्ते, दिव्ये, गोपणे, बृहत्सौ-महत्सौ, सुखमे-सुरोचने । अधि-दधाने, शुक्रपेशसं श्रियम् ॥

आसीदताम् । अत्रार्थे आदिम आकारं उत्कृष्यते । उपसर्गस्य हि क्रियापदेन सामर्थ्यम् । “व्यवहितार्थ” (पा० १-४-८२) इति उपसर्गस्य दूरे प्रयोगः । आसीदता-मिति वेति । अत्रार्थे (नियमेनासीदतामिति) निरुत्तरपद-स्योऽपि, अपकृष्यते तेनैव क्रियापदेन । निशब्दस्योत्तरपदो वा पादपूरणः । इति दुर्गव्याख्यानम् ॥

अथ निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम्—

शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः ॥

“शुच यैतौ” (निघ० १-१७-६) अस्मात् “ऋन्नेन्द्रा-प्रवज्जविप्र०” (उ० २-२७) इत्यादिना ककारान्तादेशे रप्रत्ययो गुणभावश्च निपास्यते । यद्वा संपदादिलात् (पा० ३-३-९५) किपि शुक्रं तस्य । रो मलयर्थः ॥

पेश इति रूपनाम, पिंशतेर्विपिशितं भवति ॥

पिंशतेः । अयं दीपनायामपीति भद्रोजिदीक्षिताः । तथा चोदाहृतं “लघा रूपाणि पिंशतु” इति । अयं हि (पिष् पाठः) अवयवार्थे (उ० प०) पठितः । “शे मुचादीनाम्” (पा० ७-१-५९) इति रुमि पिंशतेरिति । अस्मादधुनि (उ० ४-१८८) ध्रुपे पेश इति रूपम् । विपिशितं विक-सितं, मान्दाश्रयभाविज्जात् । विनिहितमिति केचिदव्याधित-ज्जात् ॥

दैव्याहोतार । दैव्यौ होतारौ । अयं चाग्नि-रसौ च मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ८ ॥ (११)

अथ दैव्या-होतार (९) इति वक्तव्यम् । दैव्यौ होतारौ इति शब्दसमाधिः । तथाचोभयत्राकारो द्विवचनस्य स्थाने (पा० ४-१-३९) पार्थिवमध्यमासी उच्येते (अग्नौ-दिलौ) तदाह—अयं००० इति । एतदभिधेयवचनम् । एषा प्राणयस्तुतिर्भवति ॥ ८ ॥ (११)

“दैव्या होतार प्रथमा सुवाचा मिमानौ यज्ञं मनुष्यो यज्यथै । प्रचोदयन्ता विदयेषु क्राक प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता” ॥ ११ ॥ (ऋ० सं० ८-६-९)

दैव्येति । उक्तार्थाधिः । दैव्या दैव्यौ देवेषु भवौ देवा-वेव वा “देवाश्चजौ” (पा० ४-१-८५ पा०) इति यत्प्र-

१. पदस्युत्पत्तिर्मन्त्रं प्रथमा ॥

२. नाचमी इति दुर्गः । मनुष्यहोतारावपेक्ष्य दैव्यौ होतारौ होतृपेशावकणी इति विशेषणम् इति च । अत्रार्थे होतृपदेनाभि-तिरेषा वाङ्मन्यते ॥

लयः । देवसंबन्धिनौ होतारौ होतारौ होमनिष्पादकौ होतृनामकौ अग्न्यादिलौ । दुर्गस्तु—आह्वातारौ देवानां वाचमी इत्याह । अस्मिन्त्यज्ञे आसीदताम् । इति पूर्वमन्त्रानिर्वचनस्य तद्व्यव्यम् । कीदृशौ ? प्रथमा प्रथमौ-मुख्यौ-मनुष्यहोतारपे-क्षया पूर्वभाविनाविति वा । सुवाचा सुवाचौ प्रशस्तवाचौ सुस्तौ (शोभनस्तौ) वा । मनुषः मनुष्यस्यै खर्गस्य यष्टुः यज्यथै यजनाय । यष्टुमिलयैः । “तुमर्थे०” (पा० ३-४-९) शब्धैः प्रत्ययः । प्रचोदयन्ता प्रचोदयमानौ (प्रेरयन्तौ) अत एव यज्ञं मिमानौ निर्मिमानौ (उत्पाद-यन्तौ) विदयेषु विदन्त्यत्र कृत्वितः स्वस्वकर्माणीति विदया यज्ञास्तेषु । वेतः “सदिविदिभ्यां क्ति” (उ० ३-१११) इति अथचप्रत्ययः । क्राक कर्तारौ स्तुतीनां । प्राचीनं पूर्वसां दिशि यष्टव्यत्वेन स्थितम् । अत्र “विभाषाश्वेः—” (पा० ५-४-८) इति भावार्थः खः । तस्मैनादेशः । आहवनीयार्थं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृतेनोपदिष्टमार्गेण । प्रदिक्ष्यमानेन मन्त्रेण (विधिवाक्यप्रदेशेन) वा । “प्राचीमनु प्रदिशं प्रेष्टु” स्थनेन । यद्वा “प्रागमुद्धरन्ती” स्थनेन । एतत्प्रणीय नित्यं पूर्वसां दिशि यष्टव्यमित्येवमर्थं दिशन्ता प्रदिशन्तौ उपदि-शन्तौ । विधिनां ह्युपदेशः प्रदेशानमुच्यतेऽतो भाष्यकृता प्रदि-शन्ताविति व्याख्यातम् । आह्वापयन्ताविव यौ नित्यमविशेगेन स्वभावतो यष्टोपकारे वर्तमानौ इति दुर्गव्याख्यानम् ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय प्रचोदयमानौ, यष्टेषु कर्तारौ । पूर्वसां दिशि यष्टव्यमिति प्रदिक्षन्-तौ ॥

उगमं मन्त्रव्याख्येयतत् ॥

तिस्रो देवीः । तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥ (१२)

१. पतञ्ज सायणव्याख्यानम् । दुर्गस्तु-तौ मन्त्रार्थेन वेतता-मिति । प्रथमाख्यातमव्याहस्य समाप्यते । निराख्यातव्याख्यानस्य-त्युक्तवान् ॥

२. पतञ्ज भीमसा व्याख्यानं भाष्यकृतैवाथेवशाकृतमिति द्विषतिः कृता ॥

३. अत्र सायणस्तु—यष्टेषु कृत्वितो यजमानांश्च प्रेरयन्तौ । क्राक च स्तुतीनामिति व्याख्यातं यथाभार्य वेतत् ॥

४. मनुष्यस्य होतृरनुग्रहस्येति दुर्गः । “कृवापा०” (उ० १-५-१) इत्युपि दृष्टिः । कृत्वितो तावेति अशिवम् । मानसिको यष्टोऽस्तीत्यभिनिर्मिती । नचासावनुपपन्नातो वायुना ऋकतीति वायुनिर्मिती । विज्ञायते हि—“तस्मादेव नातृपन्मातो ऋकति” इति । स एष मैत्रावरुणो वायुरश्रोतुः । (होतृवदभिधेयं वर्तमानस्य) नित्यं चोदयिता, तन्मूर्त्त्याञ्च यज्ञकर्तृणः तावेव देवानामाहोतारानुच्यते इति च ॥

अथ तिष्ठोदेवीः (९) इति पदम् । ताः पुनरेता-
स्तिस्र एव देव्यः भारती-इला-सरस्वत्यः । अमायी-
पृथिवी-इत्येति त्रियः । इति प्रत्यक्षेण पठिताया अपि तिष्ठो
देव्य इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्थानं भाष्यकारेण ज्ञापि-
तम् । सरस्वती मध्यमस्थाना । ताः प्रथमया निराह । तिस्र
इति देवीशब्दस्य विशेषणम् । प्रतिज्ञावाक्ये प्रथमायं द्वितीया ।
एषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति ॥ ९ ॥ (१२)

“आनो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विष्ठां मनुष्व-
दिह चेतयन्ती । तिष्ठो देवीर्बहिरेदं स्थानं
सरस्वती स्वपसः सदन्तु” ॥ २ ॥

(४० सं० १-६-९)

आ न इति । उक्तापूर्वादिः । भारती भरत आदित्यः ।
तस्य खभूता वीसिर्धुस्थाना । तस्येदमित्यर्थः “उत्सादिभ्योऽञ्”
(पा० ४-१-८६) इति अञ् प्रत्ययः । आदिशब्दः (पा०
७-२-११७) औप् (पा० ४-१-१५) नः अल्लवीयं
यज्ञं, तूर्यं तूर्णम् (नि० २-१५) (क्षिप्रं) तुदतेः अत्रा-
दिवात् (उ० ४-१०८) यस्प्रत्यये दलोपः । उकारस्य वीर्घः
(पा० ६-३-१३३) एतु आगच्छतु । तथा मनुष्वत्
मनुष्यवत् (मनुष्यो यथा इदं मया कर्तव्यमिति जानाति
तद्वत्) चेतयन्ती चेतयमाना (जानाना) इच्छा देवी च
पृथिवीस्थानौ इह अस्मिन्कमेणि आगच्छतु । तथा सर-
स्वती च मध्यमस्थाना (एवमेव चेतयन्त्येतु) ता एताः
तिष्ठाः त्रिसंख्याका अपि देवीः देव्यः । “वा छन्दसि”
(पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णवीर्घः । स्वपसः सुक-
मीणः । अप इति कर्मेनाम (निर्घ० २-१-१) आप्रोतेरधुनि
हस्यः (उ० ४-२०२) बहुव्रीहिः । स्थानं सुखकरम् इदं
वर्हिः यज्ञम् कुशं वा “वृहेर्नलोपय” (उ० २-२०२)
इतीतिप्रत्ययः । आसदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु इत्येतदा-
शास्त्रे । सदेर्लोपि वीर्यदेशामावृक्षादसः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

एतु नो यज्ञं भारती, क्षिप्रं भरत आदित्य-
स्तस्य मा इच्छा च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिष्ठो
देव्यो बहिरेदं स्थानं सरस्वती च सुकर्माण
आसीदन्तु ॥

सुगमं मन्त्रार्थेनेतत् ।

त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्ताः । त्रिपेर्वी

१. त्रिषिवाक्यमेव प्रदेश उच्यतेऽन्यत्र ॥

२. इतिस्तु—यथा मनुष्येण मनुष्यं आहूतो भोजनमनिरुक्तमिव
आगच्छेत् क्षिप्रमेवागच्छतु सा ममेह कर्मेणि इति भोजनमनिरुक्त-
वमर्थं जानानेति व्याचक्ष्वी ॥

स्यादीसिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोति कर्मणस्त-
स्यैवा भवति ॥ १० ॥ (१३)

अथ त्वष्टा (१०) इति वक्तव्यम् । अत्र क्षिप्रवचनतूर्ण-
शब्दोपपदादक्षतेस्तुतिर्णैलोपो निपात्यते (पा० ६-३-१०६)
तूर्णमश्नुते व्याप्नोतीति लष्टा वांयुः मध्यमस्थानः । आप्रीला-
दिह समाश्रितः । अथ वा त्रिपेर्धातोर्दीप्तिकर्मणः वीर्य-
थैस्य लष्टेति स्यात् । वीर्यो ह्यसौ वैद्युतत्वात् । “त्रिपेदेवता-
यामकारधोपधाया” इति तुनि रूपम् । अग्निपक्षेऽनुपपद्यन्ते
निर्वचनानि । अत्र दृष्टिकर्मण इति दुर्गसंमतः पाठः । बुद्ध
एव नित्यमसौ देवतात्वादिति तद्याख्यानम् । अथ वा त्वक्ष-
तेर्धातोः करोतिकर्मणः क्रियासामान्यमाश्रयानिः उत्सृष्टत-
नूकरणस्थायस्य लष्टेति स्यात् । एषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति
॥ १० ॥ (१३)

“य इमे द्यावापृथिवी जननी रूपैरपिश्नु-
द्वनानि विश्वा । तमद्य होतरिपितो यजीया-
न्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान्” ॥ ३ ॥

(४० सं० ८-६-९)

य इम इति । उक्तापूर्वादिः । यः लष्टा देवः । जननी
जनयित्री सर्वेषां भूतानाम् । अन्तर्भावितव्यवस्थीत्याहुर्भवाधी-
जन्यधातोस्तुति “कृतेभ्यो णीए” (पा० ४-१-५) इति
लीपि “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णवीर्घः
एवमग्रेऽपि । इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । द्यौश्च पृथिवीं
चेति द्वन्द्वे “विद्योवा वा” (पा० ६-३-२९) इति यावद्वेशः ।
विद्वान् विश्वानि सवीणि । “शेछन्दसि बहुलम्” (पा० ६-
१-७०) इति शेर्लोपः । भुवनानि भूतानि च । रूपैः देव-
तैर्यज्यनुष्ठायाकारैर्नानाविधैः । अपिशस्त रूपमन्यत्करोत् ।
“पिष्टा अवयवे” (तु० ५०) “शे सुचादीनाम्” (पा०
७-१-५९) इति सुमागमः । हे होतः ! यजीयान् यजु-
तमः । “तुरिष्ठेमेयस्तु” (पा० ६-४-१५४) इति तूचो
लोप ईयसुचितवाचार्थः । विद्वान् सर्वं ज्ञानानस्त्वैव इति ।
अस्माभिरप्येति (प्राथितः) सन् इह अस्मिन्कमेणि ।
अद्य अस्मिन्दने तं त्वष्टारं देवं यक्षि स्तुतिमिहिविभिर्वा
यज्ञ पूजय । “सिञ्चद्बहुलं लेटि” (पा० ३-१-३४) इति
सिपि बाहुल्यं रूपम् ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्री रूपैरकरो-

१. तत्तद्वृत्तासाधय ॥

२. अथ “मनुसकमननुसकनैकवक्षसाख्यानतरस्याम्” (पा०
१-२-६९) इति मनुसकस्य शेषः । रूपवद्वी च रूपवति चेति ।
तत्र द्यावापृथिव्यौ रूपवत्यावकरोद्भवनानि च सवीणि रूपवन्ति
रूपयुक्तानि रूपैरवयववन्तीत्युक्तोऽयमेवार्थः फलति ॥

३. ममेदं कर्तव्यमिति स्वकर्मव्याश्रितः ॥

द्रुवनानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजी-
यान् देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान् ॥

इति । अथ माध्यमिकस्त्वष्टेति विचारः । तत्र तावत्—

माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समा-
न्नातः ॥

आहुः आचार्याः केचित्तैत्तकाः । माध्यमिक इति संज्ञाप्र-
सिद्धिः । को हेतुः ? मध्य००न्नात इति । च हेतौ । यतोऽसौ
मध्यमे स्थाने समान्नातः । किञ्च—एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यप-
देशात् । कथम् ? “य इमे यावाष्ट्रियव्यौ भूतानि च सर्वाण्य-
करोतं देवं लश्वरं यज” इति व्याख्याने लघुरन्यो यथा । स
एव पुनः संयोग्यते मनुष्यहोत्रा हे होतरिति । नचान्यः
पार्थिवाग्नेर्होतास्ति । तस्माद्यो यथा स पार्थिवः । य इज्यते स
मध्यमस्त्वष्टेति । स एव सर्ववैशिष्ट्यनामाचार्यो देववर्षकर्त्तृक्षाय-
णीपुत्रो द्वादशानामादित्यानामन्यतम इति ऐतिहासिकाः ।
मतान्तरमाह—

अभिरिति शकपूणिस्तस्यैषाऽपरा भवति
॥ ११ ॥ (१४)

शकपूणिारचार्य एवं मन्यते अयमेव पार्थिवः अग्निस्त्व-
ष्टेति । तथा च यस्तावन्मध्यमे स्थाने समान्नातलं माध्यमिके
हेतुस्तत्तदकारणम् । अयमप्यभिर्मध्यमे स्थाने समान्नात इति ।
यत्पुनर्व्यपदेशादित्युक्तम् । अनन्यत्वेऽपि हि व्यपदेशो भवति ।
तथया “अग्निमम आबह” इति । हे भगवन् अग्ने ! अग्निम्
आबह इति व्यपदेशे सत्यनम्यलम् । न हि पार्थिवादित्यः सृष्ट-
भारगविर्माग्नाऽभिरिति योऽनेन प्रसिद्धहोतृत्वाभिधानेनाहुयेत,
इज्येत च । “स्वं महिमान्माबह” इति । सिष्टकृति विशेषलि-
ङ्गात्, स्वयमेवात्मनाऽस्मानं विधिवथावाङ्मनेन संस्कृत्य द्वैवं
त्रैवमनेकधा वा यजति । अन्यद्वाभिविर्वैत्यति । तद्विद्वापि
कर्मात्मनः परो योऽस्य तल्लक्षणगुणयोगान्मां, यदधिष्ठितः
कर्मोत्सा सर्वेकपाणि पाकेन करोति, तदयमुच्यते मनुष्यहोत्रा
यज लभिति । यथा चाग्निरेव नान्यस्त्वष्टेति तथा तस्य अग्नेः
पार्थिवस्य एषा विधिष्ठतरलिङ्गा अपरा ऋग् भवति ॥ ११ ॥
(१४)

“आविष्ट्र्यो वर्धते चारुरासु जिह्वानामूर्ध्वः
स्वयंशा उपस्थे । उमे त्वष्टृर्विभ्यतुर्जायमानात्प्र-
तीची सिंहं प्रति जोषयेते” ॥ ५ ॥

आविष्ट्र्य इति । आत्रिस्तेन कुत्सेन दृष्टा त्रिष्टुवाग्नेयी ।
प्रातरनुवाकस्याग्नेये कर्तौ शस्यते । आविष्ट्र्यः आविर्भूतः
(प्रकाशमानः) (एष लक्षणभिः) आसु किमासु चारुः
चरणशीलः (अनावस्थितः) अथ च स्वयंशाः आत्मयथाः
(परमाश्रित्य यशस्वी) सन् उपस्थे उपस्थाने (यत्रासा-
वुपनतस्तिष्ठति) जिह्वानां कुटिलचेतसामपि मनुष्याणाम्-

वैषम्येण ऊर्ध्वैः ऊर्ध्वमेव वर्धते उच्यते । कुटिलानामपि-
न्धनानामकुटिल ऊर्ध्वमेवेति केचित् । योऽयमेवमादिगुणयु-
क्तस्त्वष्टा तस्मात् त्वष्टुः वीरात्तनामकात् अग्नेः जायमानात्
उत्पद्यमानात् एव उमे हे अपि यावाष्ट्रियव्यौ अहोरात्रे अरणी
वा बिभ्यतुः भयं प्रापतुः । अत एव सिंहं सहनं (सहनशी-
ल—महिमवनशीलं) तमपि प्रतीचीं प्रलेखन्त्यौ (प्रतिगच्छन्त्यौ)
आभिमुख्येन प्रागुपन्यौ) प्रतिजोषयेते सेवेते । स्वायं
णिच् । दुर्गासु—एवं बिभ्यत्यौ किं कुतः ? नान्या गतिरस्तीति—
प्रतीची—नाम तमेनं प्रलम्बिते अभिमुखे सिंहं सहन—महिम-
वनं—प्रतिजोषयेते प्रसासेवेते, उपकारकत्वेन । कथंनामायमाचार्य
न भस्मसात्कर्तुमीदृति । एवमयमेवामिदं लघेत्याह ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

आविरावेदनात् तस्यो वर्धते चारुरासु ।
चारु चरते ॥

आविः प्रकाशः । स कस्मात् ? आवेदनात् सर्वस्य
प्रकाशनात् । तथा चाहपूर्वाद्देतेः किपि दस्य रः । अयमनेत-
दिति तस्यः तत्तत्प्रत्यये (पा० ४-२-१०४) षवैव
(पा० ८-३-१०१) आविष्ट्र्य इति । तस्य तनिवेति दुर्गः ।
तन्मते तनोतेर्ष्व औणादिकः । आविस्तनोतीत्याविष्ट्र्यः । पल-
मपि निपातनादेव । चरतेः ताच्छील्यविशिष्टे कर्तृगुणप्रत्यये
उपधाङ्किः (पा० ७-२-११९) ॥

जिह्वं जिहीते । ऊर्ध्वं उच्छिन्नतो भवति ।
स्वयंशा आत्मयथाः । उपस्थ उपस्थाने । “उमे
त्वष्टृर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोष-
येते” ॥

अत्र उमे इत्यस्यार्थमनेकधा व्याचष्टे । तत्र—

यावाष्ट्रियव्याविति वा ॥

यथायमिति महान्धर्धते, अवश्यमयमाव धक्ष्यतीति बिभ्यतुः ।
अत्र चारुर्होऽनास्थायाम् ।

अहोरात्रे इति वा ॥

अथ वा अहोरात्रे उमे, सकृदुपज्वलिते महत्समावतुप-
साम्यति अहोरात्रयोरर्थवत्त्वाभावस्तस्मात् अपि बिभ्यतुः
अपिनामायमेवमतिप्रबुद्ध आवाभ्यन्तरमनुच्छिन्त्यादिति ॥

१. आसिष्टये “पह मणो” (स्वा० आ०) इत्यस्य ताच्छी-
व्यविशिष्टे कर्तारं अजन्तस्य निपातोऽयम् षुबोदरादिः । अथार्थान्ते
तु भावे प्रत्ययः । उपधाया इत्वं नुमागमश्च ह्यन्त्यः ॥

२. प्रतिपूर्वोद्भवतेः किञ्चि “अभिरिति” (पा० ६-४-
२४) इति मलोपे जीपि “अचञ्चः” (पा० ६-४-१३८) इत्य-
कारलोपे “वी” (पा० ६-४-१३८) इति दीर्घत्वम् । “वा
छन्दति” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णवीर्षः ॥

अरणी इति वा, प्रत्यक्ते । सिंहं सहनं प्रत्या-
सेवेते ॥ १२ ॥ (१५)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीते निरु० दै० कां०
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८ ॥ २ ॥

अथ वा अरणी लभे, अवश्यमयमात्रं जातो यतो यदा
तदा ध्वयतीत्यहो अरणी अपि विभ्यतुः । सहनम् । तथा च
“षह मर्षणे” इत्यस्य निपातोऽयं प्रबोद्धरादिः । प्रत्यासेवेते
इति प्रतिजोषयेते इत्यस्यार्थः । “जुपी ग्रीतिसेवनयोः” (तु०
आ०) स्वायं गिजन्ताह्मि द्विवचने रूपम् ॥ १२ ॥ (१५)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविबृती दै० कां०
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८ ॥ २ ॥

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

वनस्पतिव्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ (१६)

अथ वनस्पतिः (११) अवसरप्राप्तः । स पुनरयमभि-
धेयतोऽभिधानतश्च व्याख्यातः “एष हि वनानां पाता वा
पालयिता वा” (नि० ८-३) इति । तस्य वनस्पतेरेषा
प्राधान्यस्तुतिः भवति ॥ १ ॥ (१६)

“उपावसृज त्मन्यां समञ्जनं देवानां पायं
ऋतुया हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः
खदन्तु हव्यं मधुना घृतेन” ॥ १० ॥

(ऋ० सं० ८-६-९)

उपेति । हे वनस्पते यूष । त्मन्या आत्मना आत्मनम् ।
आत्मन् शब्दस्य तृतीयैकवचने यादेशः (पा० ७-१-३९)
“मन्त्रेष्वाभादेरात्मनः” (पा० ६-४-१४१) इत्याकारलोपः ।
अस्य पशोः । पायः अन्नं चैतत्पशुलक्षणम् । यवप्ययमुद-
कार्योऽन्तरिक्षनामसु पठितः (निष० ४-३-३०) तथाप्य-
न्नायोऽपि भाष्यकारेण दृष्टः । अत्र “पिबतेत्युक्त्वा” (उ०
२-११४) इत्यमुन् । अत्रापि पिबतिरभ्यवहारार्थ इति देव-
राजः । हवींषि चैतान्यन्यान्यप्याज्यप्रवृत्तीनि । ऋतुया
ऋतावृतौ (काले काले) वषमासादौ प्रकारवचने (पा० ५-
३-२३) यावत्प्रत्ययः । समञ्जनं समनिज्यञ्जयन् (सम्य-
ग्यक्तौक्येन) देवानाम् अर्थात् । उपावसृज उपायैभ्य

१. अत्र दुर्गः—अनाश्रितविशेषः किमयमश्विर्वा यूषो वा इत्युच्यते?
उत वा अन्य एव काश्चित् ? इति । उत्तरेऽर्थे वनस्पतिश्चन्द्रः प्रथ-
मासं वन्धात्परोक्षः । इह पुनरुपसृजेति मध्यमपुरुषयोगात्प्रत्यक्षः
कोऽयमभिधीयते, इति सुतरामेवाश्रितविशेष इति विचारारम्भमि-
त्यतः परं विचारविष्यति (भाष्ये) “तत्कोऽयं वनस्पतिः” इति ॥
२. पतयथामाभ्यं व्याख्यातम् । अस्य पशोरित्यत्राभिर्लब्ध-
नेत्यतः ॥

३. दुर्गस्तु—उपाधिष्यादस्येतिमहा ॥

५१ नि०

प्रयच्छ देवेभ्यो देहीत्यर्थः । किंच—वनस्पतिः योऽयं
यूषः । शमिता एतन्नामकः । देवः । यदा—नामित्रेऽभिर्देवो
वीष्यमान आहवनीयास्थोऽग्निश्च इत्येते त्रयः । मधुना
मधुरेण । घृतेन । यदा—मधुना उदकेन (निष०
१-१२-११) प्रोक्षणोपनयनादिगतेन घृतेन चैतदस्माभिः
संस्कृतं हव्यं हवनयोग्यं पाय उक्तलक्षणं खदन्तु
खदयन्तु (खातुतामापादयन्तु) इत्येतदाश्लाघते । आशंसायां
लोड ॥ १० ॥

अथास्य भाष्यम्—

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवानामृतावृतौ
हवींषि काले काले । वनस्पतिः शमिता देवो
अग्निरित्येते त्रयः खदन्तु हव्यं मधुना च
घृतेन च ॥

अत्र काले काले इति ऋतावृतावित्यस्यार्थः । स च
“ऋतुये” ति मन्त्रपदस्य । तथा च तत्रतुर्पदं कालसामान्योप-
लक्षकं वीष्यार्थं च सत्सम्बन्धादस्मात्प्राकृत्यन्तः । आत्मना-
त्मानमिति आर्थिकं निर्वचनम् । आवर्तयति वा भाष्यकृतम् ।
विमर्शयोर्देश आलोपश्चोभयत्र बोध्यः । इत्येते त्रयः । अत्र
त्रिग्रहणादेवशब्दोऽग्निविशेषणमिति दर्शयति । यथा च व्याख्या-
तमुपरिष्ठात् । वनस्पतिश्च शमिता चाप्रत्यक्षदेवते एव । अक्ष-
न्दिगन्ध देवोऽग्निरिति ॥

तत्को वनस्पतिः? यूष इति कात्थक्यः ।
(अग्निरिति शार्कपूणिः) तस्यैषाऽपरा भवति
॥ २ ॥ (१७)

तत् अत्र (मन्त्रे) वनस्पतिः कः ? इति विचार्यते । तत्र
तावत् यूषः वनस्पतिरिति कात्थक्यः कथकस्य पुत्र
आचार्य आह । यतस्तस्य यूषस्य एषा अपरा यूषाजनीया
ऋक् या सतिपत्य यूषाजने वनस्पतिमानेन संस्करोति ॥ २ ॥
(१७) तद्यथा—

“अञ्जन्ति त्वामध्वरे दैव्यन्तो वनस्पते
मधुना दैव्येन । यद्धूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह यत्ता-
द्यद्वा क्षयो मातुरसा उपस्थे ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० ३-१-३)

अञ्जन्तीति । विश्वामित्रस्यार्थं पुरोक्तं त्रिष्टुप् । देवेभ्यो वन-
स्पत इति च । हे वनस्पते ! खदिरपलाभादिलक्षण-यूष ।

१. एष पाठ उपक्षिप्तः प्रतिभाति । उत्तरवापि देहीनादर्थीस-
ज्ज्येति ॥

२. अत्रानुक्रमिका—“अञ्जन्ति यूषस्तुतिः ०० कृतस्य सूक्तस्य
यूषो देवते”त्यादि ॥

अध्वरे यज्ञे एतस्मिन् देवयन्तः देवान् यष्टुं कामयमानाः
अवध्वर्यादयः । द्वेद्येन देवसंवन्धिना । “देवाद्यवजौ” (पा० ४-
१-८५ वा०) इति यत् । जित्वादादिद्विदिः (पा० ८-२-११७)
“यस्तेति च” (पा० ६-४-१४८) इत्यलोपः । मधुना
घृतेन । “एतद्दे मधु दैव्यं यदाज्यम्” (ऐ० ब्रा० २-२)
इत्याजानात् । तेन घृतेन लाम् अञ्जन्ति प्रययन्ति । लघि
घृतं सिञ्जतीत्यर्थः । यत् यस्मादकस्त्वम् ऊर्ध्वः उचतः
तिष्ठाः स्थास्यसि । अजनादनन्तरमुच्छ्रियधिरिति लाम् । अत्र
“छा गतिनिवृत्तौ” (भा० प०) लङ्घ्यं लेटि सिपि “इतथ
लोपः” (पा० ३-४-९७) इति इकारलोपः । क्षपः क्षिप्वात्
“पात्राभ्याम्” (पा० ७-३-७८) इति तिष्ठादेशः । “लेटो-
ढाटौ” (पा० ३-४-१४) इत्यङागमः । यदा यस्माद् वा
मातुः मातृभायाः अस्याः पृथिव्याः उपस्थे उपस्थाने
उत्तस्थे (उपरि) ते क्षयः निवासः “क्षि निवासग्लोः”
(तु० प०) क्षियन्ति निवासस्थसिद्धिधिरिति घः (पा०
३-३-११८) स्तैयार्थमवतस्तसादवश्यमूर्ध्वः स्थास्यसि ।
तथा स्थित्वा पशुभारणसमर्थः प्रधानक्रियापूर्वाङ्गं भावयित्वा
तद्भारेण तत्फलानि द्रविणा द्रविणानि धनानि । “द्रविणं तु
बलं धनम्” इत्यमरः । “क्षेष्टमदिति बहुलम्” (पा० ६-१-
७०) इति शैलोपः । इह अस्मभ्यमवश्यं धत्तात् दास्यति
इत्यात् समञ्जन्ति । ब्राह्मणेन स्त्रियधुरेवं व्याख्याता-“अजन्ति
त्वामध्वरे देवयन्त इत्यन्माहाध्वरे हेतुं देवयन्तोऽजन्ति वनस्पते
मधुना दैव्येनेत्येतद्दे मधु दैव्यं यदाज्यं, यक्ष्वैतिष्ठा द्रविणे ह
वृत्ताद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति । यदि च तिष्ठासि, यदि
च शयासै द्रविणमेवास्मात्सु धत्तादित्येव तदादे-”ति ॥ १ ॥
एवमस्मिन्मज्जेन सूत्रे वनस्पतिशब्दः प्रयुक्तस्तथासूत्रे
वनस्पतिरिति ॥

अथास भाष्यम्—

अञ्जन्ति लामध्वरे देवान्कामयमाना वन-
स्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः
स्थास्यसि, द्रविणानि च नो दास्यसि, यदा ते
कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थे-उपस्थाने ॥

“छा गतिनिवृत्तौ” (भा० प०) अधिकरणे “आतव्योप-
सर्ग” (पा० ३-३-१०६) इत्यह् । उपतिष्ठसिभित्तिपु-
स्थमुपस्थानमुत्तस्थ इत्यन्योन्यन्तरम् ॥

अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैवाऽपरा भवति
॥ ३ ॥ (१८)

३. देवानात्मन इच्छन्तः । “सुप आत्मनः क्वच्” (पा० ३-
२-८) इति वयसि “क्वचि व” (पा० ७-४-३३) इति
दीर्घत्वम् । “अङ्गत्सार्वाधातुकमोर्दीर्घः” (पा० ७-४-२५)
इति दीर्घत्वं च “न लृट्स्यपुत्रल” (पा० ७-४-३५) इति
प्रतिषिध्यते । तदन्त्याच्छ्रुप्रत्ययः ॥

२. ब्राह्मणेन त्वनया व्याख्यातं तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

अग्निवैनस्पतिरिति शाकपूणिर्वाच्यौ मन्यते । तस्य
अग्नेयजतौ निपत्य वनस्पतिवाग्देवानाभिधायिका एषा अपरा
शक्य भवति ॥ ३ ॥ (१८) तद्यथा—

“देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यवर्णं प्रदि-
वस्ते अर्थम् । प्रदक्षिणिद्रक्षुनया नियूर्य ऋतस्य
वक्षि पृथिवी रजिष्ठैः” ॥

देवेभ्य इति । वसिष्ठस्यार्थं निष्ठम् । हे वनस्पते ! अग्ने !
हिरण्यवर्ण ! उज्वलित ! हवींषि एतानि चरपुरोडाशानीनि
रक्षानया रसनया । श-सवोर्ध्वल्यः (पा० ३-१-८५) ।
जिह्वाया, अर्ध्वा, साक्षमे रसनः, सप्तजिह्वः सप्तार्धिरिति तन्ना-
मसु पाठात् । नियूर्य अप्रचंसनाय निर्वैध्यं प्रदक्षिणित्
प्रदक्षिणेनैव (प्रदक्षिणं यो देवानां हविर्वैहनधर्मोत्तम-पितृ-
धर्मविपरीतेन क्रमेण रजिष्ठैः कर्तुं तैर्भ्यः कालो नातिदीयते
तैः । “विभाषजोऽष्टमदिति” (पा० ६-४-१६२) इति ऋजो-
र्ङकारस्य रेकादेशः टिलोपश्च (पा० ६-४-१५५) रजल-
लमैर्भ्येति भाष्यम् । अक्षर्यमुदकवद्विरिति तदर्थं दुर्ग आह ।
तन्मते रज लृट्कं ततो मल्यर्थं वलम् । अत एव “उदकया तु
रजस्यले”-लमरामिधानं संगच्छते । ते हि पथिकानां सुल-
कराः । एवंभूतैः ऋतस्य यज्ञस्य संगमिभिरिति । पथिभिः
मार्गैः देवेभ्यः देवार्थम् । वक्षि वह । “सिञ्जहुलं लेटि”
(पा० ३-१-३४) इति बाहुलकालोऽर्थं लेटि साधुः ।
प्रतिर्वैः पुरातनमेव अर्थम् हविर्वैहनलक्षणं स्वाधिकारमौत्तम
ते तुभ्यम् प्रभूतम् इति शेषः । न च पुनरिद्विदिते क्रमेणि वा
विनिष्कृतम् इति भावः ॥

एवमस्मिन्मज्जे हविर्वैहनसंयोगात्वनस्पतिवाग्देवाभिरभिधेय
इति स्थितम् ॥

२. पूर्वचोर्नाविष्कृतवनस्पतिशब्दाथैत्वाद्भवतु परोक्षो यूपः । प-
राध्यास्यामेवैनस्पतेर्हविर्वैहनलिङ्गल्लिङ्गित्वेयं पुरोक्तं भवतीत्यर्थः ॥

२. धत्तात्स्यातमये (भाष्यव्याख्यायां) द्रष्टव्यम् ॥

३. सुनिपुणं यथा न किञ्चिदिति त-(अ)-त्र हविरनवेदितं
युज्यभूतेन प्रञ्ज-(ध्व)-लेचयेति दुर्गः ॥

४. य एव प्रदिक्षाः पन्थानो वक्षस्य हविर्वैहनाय देवान्मति
तैरित्यर्थः ॥

५. प्रभूतोदके पथि पथिकाः सुलं विहरन्ति । अनुदके तु युशं
क्षिद्यन्तीति व्यक्तमेव ॥

६. साग्नमव्ययम् । प्रगतानि विमान्यत्येस्यैकमिति द्वितीयैक-
वचनान्तमव्ययं बोध्यम् । निरुक्तमेतदवधारत् ॥

७. तथाच निगमः-सुयं यो होता किहू स युमस्य कम-
प्युष्टे यत्सम्भजन्ति देवाः । अहंरह्यान्ते मासि मास्यथा देवा
दूर्ध्वे हव्युवाहम् ॥ (क० सं० ८-१-१२-३) इत्येवमिति ॥

८. एष च शेषाध्याहारो भाष्यकारेणैव कृतोऽवैसंगमनाय ॥

अथास्य भाष्यम्—

“देवेष्वो वनस्पते हवींषि, हिरण्यपर्णं”
ऋतपर्णं, अपिवोपमार्थं स्याद्विरण्यवर्णपर्णेति ॥

अत्र हिरण्यपर्णं इत्यनेन हिरण्याच्चिरभिधीयते । प्रत-
त्तव्याख्या हिरण्यवर्णालाभिधानात् ऋतपर्णेति यूपक्षे, स
हि ऋतपर्णः सन्त्यूपो भवति । तथाच पर्णो हिरण्यवर्णो एव
यतोऽसौ परिणतावस्थ एव यूपार्थं छेदो न तस्य इति तदेत-
त्स्फुटयति—अपिचेति । हिरण्यवर्णपर्णेति रूपसमाप्ताभि-
धानम् ॥

“प्रदिवस्ते अर्थम्”—पुराणस्ते सोऽर्थोयं ते
प्रब्रूमे, यज्ञस्य वह “पथिमी रजिष्ठे” ऋजुतमै
रजस्वलतमैः प्रपिष्टतमैरिति वा, तस्यैषाऽपरा
भवति ॥ ४ ॥ (१९)

अत्र यज्ञस्य इति ऋतस्येत्यस्यार्थः । ऋतं च सत्यमुच्यते
(निघं० ३-१०-६) सत्यं च वैदिकाख्ये यज्ञो ऽप्यत्र ऋत-
यावदेनाभिहितः । वहेति वशील्यस्य । प्रपिष्टतमैः । अति-
संछुण्णोऽनैरभीक्ष्णं पदाघातेनाभिसंछृण्णितैरित्यर्थः । “पिष्ट
संचूर्णने” (६० प०) कस्तूतसम्भवतितामये । तथा च
व्याख्यातं दुर्गेण—सुरूपतमैः प्रहततमसैरसंमोहः स्यादच्छत-
स्तैरिति । अथ तस्य वनस्पतेरेवेष्टाऽपरा ऋक् भवति ॥
अत्र दुर्गे—“सा पुनः किमर्थो ? इति । प्रायोऽस्त्युपवशीनाथं
बहुतु मन्त्रेष्वभिर्विनस्पतिरिति” ॥ ४ ॥ (१९)

“वनस्पते रश्नया नियूयं पिष्टतमया वयु-
नानि विद्वान् । वहां देवत्रा दिविषो हवींषि
प्र च दातारममृतं वीचः” ॥

(ऋ० सं० ८-२-२२)

वनस्पत इति । वनस्पतेरेव याज्ञा पिष्टतमया । हे वनस्पते !
पिष्टतमया सुवपतमया अक्षर्यं दृढया रश्नया रश्नया
अर्चिषा नियूय अग्रध्वंसनाय निवध्य वयुनानि खाधिकार-
प्रयुक्तानि प्रज्ञानानि (निघं० ३-९-१०) विद्वान् अमृत-
पकाराय जानानः एताव्यस्यस्तानि हवींषि अस्य दिविषोः
यज्ञे दातृर्जमानस्य (अमिमत्तकलप्राप्तये) देवत्रा देवा-
न्प्रति । “देवमनुष्य” (पा० ५-४-५६) इत्यादिना द्वितीया-

१. तथा चोक्तं माथेन—“स तत्कालैस्वरमास्त्राभ्यन्तरः प्रसन्न-
ताराधिपकाण्डनच्छविः । निदिशुते वाङ्मजातवेदसः शिखाभिरा-
च्छिष्ट इवाम्भसा निधिः” इति । अर्चिषश्च पर्णतयाभिधानम् । वहां
प्रवन्नहिरण्यस्य लोहितवर्णविधानमतिवस्त्रमन्त्रेण सुलोहिताख्याचि-
स्तुरीया सताभिःपु वरीगणितेति हिरण्यपर्णत्वमव्य । तथा च—
काली—कराली—सनीजवा—सुलोहिता सुपुत्रवर्णा—रुकुलित्तिनी—नि-
म्बदास्त्वयः सप्त जिह्वा आख्यायन्ते ॥

न्तान्नाप्रत्ययः । वह प्रापय । दातारं च अमुं यजमानं
नामतो निर्दिशन् । अमृतंयु देवेषु (अमरगधर्मोणे हि ते
भवन्ति) प्र—वीचः प्रवृद्धि । अनुना यजमानेनैतानि हवींषि
तुभ्यं प्रतानीति । एवमभिवर्णस्यैतिरिहोक्तः ॥

अथास्य भाष्यम्—

“वनस्पते रश्नया नियूयं” सुरूपतमया
“वयुनानि विद्वान्” प्रज्ञानानि प्रज्ञानम् । वह
देवान् यज्ञे दातृर्हवींषि । प्रवृद्धि च दातारममृ-
तेषु—देवेषु ॥

अत्र सुरूपतमया इति पिष्टतमया इत्यस्यार्थः । पिष्टमि-
हान्यस्तं कार्यकरणे ।

तद्धि सुवर्णं भवतीति ।

अथ—

स्वाहाकृतयः (१२)

इति निर्वैकल्याः । ताः पुनः काः ? वा यागार्थमाहूय उत्तमे
प्रयाजे स्वाहाकरणे संस्क्रियन्ते ताः स्वाहाकृतयः । कस्मात् ?
स्वाहा स्वाहेत्यनुक्रीतेनेनासासुप्तमस्य प्रयाजस्य प्रेषसंस्कारः
क्रियते इति स्वाहाकृतयः ॥

स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा, स्वा वागाहेति वा,
स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा ।
तासामेषा भवति ॥ ५ ॥ (२०)

अथ स्वाहा—इत्येतत् कस्मात् ? सु सुतु आह इति वा
यदेव संप्रदानदेवतायै किञ्चिदाज्यस्येत्यनेन मन्त्रेणाह “तुभ्य-
मिदम्” इति तदेव “सु—आह” शोभनमाह । एवमस्य “सु”
पूर्वपदम् “आह” इत्युत्तरपदम् । अथ वा इदमन्त्राङ्गानुगतं
निर्वचनम् स्वा वागाहेति । विज्ञायते हि “तं स्वा वागम्य-
वदजुहुवीति तस्वाहाकारस्य जन्म” इति । अत्र च “स्व—”
शब्दः पूर्वपदसुत्तरपदं तथैव ॥ अथ वा स्वं प्राह इति ।
पूर्वत्र खेति कर्तरि । इह स्वमिति कर्मणीति, प्रशब्दस्तु प्रकवे-
द्योतनायेति, च पूर्वस्माद्विशेषः । स्वमात्मानम् इति ननु-
सकलम् । “स्वो ज्ञातावातमनि, स्वं त्रिधात्मीये, खोऽ-
न्निर्यां धने” इत्यमरः ॥ अथ वा स्वाहु००ति । यदनेनैव
हविर्जुहोतीति, तदेव सुष्वापाय यथाभिधानमग्री जुहोतीति
हविःप्रधानोऽत्र निर्देशः । तासाम् स्वाहाकृतीनाम् ॥ ५ ॥ (२०)

१. अत्र वीचैः संदिताधाम् “अन्येधामपि दृश्यते” (पा० ९-
१-१३७) इति ॥

२. यापि हि यूपे वनस्पतिशब्दस्ययापिका ऋद्धी पूर्वंयुपव-
र्णिता सापि हि यूपान्तरवर्तिनमभिमेवाभिपद्ये इति । एवं तावथय-
मतेऽपि देवेष्व इत्यादि ऋद्ध्या यूपे वनस्पतिशब्दार्थेयोजनेति च
सुव्यक्तमुपपादितं दुर्गाचार्येणेति तत् पद द्रष्टव्यम् । विस्तरमिषा च
नेहोपन्यस्तम् ॥

“सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवाना-
मभवत्पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्युतस् वाचि
स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-६-९)

सद्यो जात इति । भार्गवस्य जमदग्नेस्तपुत्रस्य परछा-
नस्य वार्षं त्रिष्टुप् । आग्नीरुक्ते । अयम् अग्निः सद्यः तदानी-
मेव जातः जायमान एव यद्यं व्यमिमीत विशेषेण निर-
मिती (निर्वर्तयति उत्पादयति) “माह् माने शब्दे च”
(जु० आ०) वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) अत एवाय-
मग्निः देवानां पुरोगाः पुरोगानी मुख्योऽभवत् । गने-
र्विद्वत्प्रत्यये “विद्वन्गोः” (पा० ६-४-४१) इत्यात्मम् ।
ततः प्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्याम् ऋतस्य आहवनीया-
त्मनाऽऽगतस्य अस्य होतुः होमनिष्पादकस्य (देवानामाह्वा-
नुरा) अग्नेः वाचि वागाश्रय आस्य स्वाहाकृतं स्वाहाकार-
बलान्मन्त्रेण प्रक्षिप्तं हविः एतदप्यं देवाः स्वाहाकृतयः
अदन्तु पिबन्तु । इत्येतदाशास्त्रहे ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवा-
नामभवत्पुरोगामी ॥

“अस्य होतुः प्रदिश्युतस्” वाचास्ये
“स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः” ॥

अवगतायैतेतन्मन्त्रार्थस्य निगद्व्याख्यानत्वादिति दर्शय-
न्नुपदर्श ॥

इतीमा आग्नीदेवता अनुक्रान्ताः ॥

इति-करणोऽधिकारसमाप्त्यर्थः । प्रवर्शनाथं वा । इमा एता
एव एकादश अनुक्रान्ताः अनुक्रम्य विचारविषयतया
क्रान्ताः कीर्तिताः । इमाश्चा वनस्परस्तान्तः । स्वाहाकृतिषु
तु नैव विचारोस्ति । स एष दुर्गव्याख्याने विशदीकृतोऽर्थस्त
एवावधार्यः ॥

अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजाः ? ॥

अथ इति विचारविचारवाप्तिना अथशब्देन विचारमधि-
कृत्योक्तं किं देवता ? इति । का प्रयाजेषु देवता ?
इत्यर्थः । प्रयाज इति आधुनादियंजनानोपस्थानान्तः क्रियाक-
ल्पप उच्यते । प्रयाजेषु ह्ययमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् । नानादेव-
ताख्यप्रयाजप्रवादाः । तत्र तावत्—

१. ऋतस्य प्रणीतस्योत्तरदेवाधिकलेनेति दुर्गः ॥

२. निगदेन पाठमात्रेणैव व्याख्यानं सुगमतया यस्य तथाप्य-
त्तत्वादित्यर्थः । अतुष्यन्—मन्त्रेणम् ॥

३. अत्र दुर्गः—आग्नीषोमी-वषट्कारेण संवन्धात्सर्वस्य चान्यस्य
समस्तस्य विशेषभावः । एवं सति विप्रतिपत्तिराचार्यैः काल्यक-
शाकपूण्यैः । तद्व्याख्यानस्थाप्यत इति ॥

आग्नेया इत्येके ॥ ६ ॥ (२१)

कृतः ? “आग्नेया नै प्रयाजा” इत्येवं हि भाष्यकारो
ब्राह्मणं वक्ष्यति । ष्टे ऋचो । स हि किल सौवीकोऽग्निविधे-
र्देवैः सह संवदते । तन्मुक्तुः—“एहि नो हवींषि वष्ट” इति ।
स तानुवाच—“यज्ञे भागोल्लु” इति । ते तं प्रत्युक्तुः—“वृणीष्व”
इति । सोऽनयर्वा वष्टे ॥ ६ ॥ (२१)

“प्रयाजान्मे अनुयाजाश्च केवलानूर्जस्वन्तं
हविषो दत्त भागम् । घृतं चापां पुरुषं चौप-
धीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-१-११)

प्रयाजानिति । आग्नेयी त्रिष्टुप् देवदेवसा । अनेनाग्नि-
विर्वहने दातव्यामुक्तोचान्प्रतिजानाति—हे विश्वे देवाः !
यज्ञे मे मयं केवलान् अनन्यदेवतासंयुक्ताम् । अथ वा निर-
वशेषान् । असाधारणानिति सायणः । प्रयाजान् प्रधानस्य
मुख्ये यष्टव्यानेतन्नामकारं हविर्भागान्, तथा अनुयाजान्
अनुप्रधानान् पञ्चाषष्टव्यानेतन्नामकारं दत्तं प्रयच्छत । तथा
ऊर्जस्वन्तं प्रजानिधारणात्सारवन्तं रसेवन्तं बलवन्तं वा
हविषः सर्वैस्तपि वष्टपुरोडाशादेः भागं भजनीयं स्निहृ-
दाख्यमंसं च दत्त । अथ वा ऊर्जस्वन्तं हविर्बोभोगं प्रयाजानु-
याजाख्यमेवेति दुर्गः । किं च अपां सारभूतं ताभ्य उवषं
वा घृतं च आञ्ज्यमागदित्वापनं दत्त (यदियमेवमहं प्रथम-
माञ्ज्यभागे) । अथ ओषधीनाम् ओषधिमयैषानां मध्ये पुत्रवं च
पुरोडाशं च भागं दत्त । किं च अग्नेः मम दीर्घमायुरस्तु
वषट्कारकृतवचमयं माभूविल्लयं । तथा कात्रायते—“प्रयः
पूर्वैऽप्रयः प्रागव्यं वहन्ते देवैश्च्यस्तान्वषट्कारः प्रावृषते”ति ।
अमुमितिहासे प्रस्तुत्य कौषीतकिब्राह्मणं च “तस्मादग्नेयाः प्रयाजा
आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाञ्ज्यमाग्नेयः पुरोडाश” इति । शरी-

२. अनन्तरं परिदशविधभागे “प्रयाजान्मे” “तव प्रयाजा”
इति च ॥

३. ऊर्जस्वतीर्युजो रतो बलं वा “ऊर्ज बलप्राणनवोः”
(जु० प०) इति भातोरुद्वयप्रत्ययवस्तोऽस्यैव मनुष्य ॥

४. ओषधिम्य उत्पन्नमिति सायणः ॥

५. तथा मत्पूर्वं जातरो हविर्वैहन्तो वषट्कारप्रवृत्त्याः । नाहं
तथा रुषीष्टेयमिप्रायः । अत्रार्थे—तैत्तिरीयं ब्राह्मणम्—“अग्नेस्त्वो
ज्वायाहसो आतर आसन् । ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्राणीयन्त ।
सोऽधिरविधेदित्यं वाच स्वा आर्तिमारिष्यतीति । स निशायत ।
सोऽयः प्राविशत् । तं देवाः प्रेषमिच्छन्” (तं सं० २-६-
६) इत्यादि । व्याख्यातं—येन सायणेन सूक्तानुक्रमेण—वज्रभूतेन
वषट्कारेण देवानां हविर्वैहन्तं च इत्येव आधुन कनिष्ठः सौवीको
नामाश्विर्वष्ट्कारहविर्वैहन्तान्वां भीतो देवेभ्यो निर्गत्प्रायः प्रावि-
शत् । स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सत्त्वनेष्टमागतदेवैः सहदेमा-
द्विस्तनयेण संवादं कृतवानित्यादिना ॥

रदायाह वा अमयो भवन्ती” ति च ब्राह्मणम् । “पुरुषाहुति-
र्यस्य प्रयते प्रती” ति च ॥ ३ ॥

एवमुक्तास्ते अनयोत्तरार्थोऽनुवर्तिरे तस्य तं भागम्—

“तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवला ऊर्जस्वन्तो
हविषः सन्तु भागाः । तवाग्ने यज्ञो ई यमस्तु
सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ८-१-११)

तत्रेति । दैवी त्रिष्टुभमिदैवत्वा । पूर्वसन्नेषामिना याच्यमाना
देवाः प्रतिब्रुवते । हे अग्ने । तव प्रयाजा अनुयाजाश्च
केवला असाधारणा ऊर्जस्वन्तः बलवन्तः हविषः भागाः
सन्तु । हे अग्ने । अयं सर्वो यज्ञश्च तव अस्तु तथा
चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा सुख्यौ दिशः तुभ्यं नमन्ताम्
दिङ्निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन ते कल्पन्तामित्यर्थः । अत-
एव हि हविर्वैहेति शेषः । एवमाग्नेयाः ॥ ४ ॥

तथा च ब्राह्मणं प्रमाणयति भाष्यकम्—

“आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा”
इति च ब्राह्मणम् ॥

इति । अथ नानादेवताः प्रवादा इति शङ्कते तदनु प्रद-
र्शयते—

छन्दोदेवता इत्यपरम् । “छन्दांसि प्रयाजा-
श्छन्दांस्यनुयाजा” इति च ब्राह्मणम् । ऋतुदेवता
इत्यपरम् । “ऋतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा”
इति च ब्राह्मणम् । प्राणदेवता इत्यपरम् । “प्राणा
वै प्रयाजा अपाना अनुयाजा” इति च ब्राह्म-
णम् । आत्मदेवता इत्यपरम् । “आत्मा वै
प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा” इति च ब्राह्म-
णम् ॥

अपरं मतमित्यर्थः । एवमग्नेऽपि । तत्कोऽत्र निश्चयः ?

आग्नेया इति तु स्थितिः ॥

तुशब्दोऽन्यप्रवादनिवृत्त्यर्थः । ब्राह्मणं मन्त्रोभयमाग्नेयत्वे
प्रमाणम् । ब्राह्मणमात्रं चान्यदेवत्वे । अतो विशेषहेतोरवधार-
याम आग्नेया इति ।

अथ किमन्यदन्यतमम् ? इति—

भक्तिमात्रमितरत् ॥

“छन्दोदेवता इति” एवमादि । तदुक्तम्—“बहुमक्तिवा-
सीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति” इति ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

किं विचारणे प्रयोजनम् ? इति ।—

“यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् । तां मनसा
ध्यायेद्वषट्कारिष्यन्” इति ह विज्ञायते ॥

मनसेति । नामभिः सहितं हविर्देवतायै देवतामुपेया-
देवमर्थं च सर्वत्र विचारः । तथाहि दक्षितम्—“यस्तु सृष्टं
भजते यस्यै हविर्निहृत्यते” (नि० ७-३१) इति ।

तान्येतान्येकादशप्रीहृत्कानि ॥

अनुक्रान्तानि । दशधा दशतयीषु । तेषामेकादशं त्रैषिक-
मिति । इतीमानीत्युपप्रदर्शनार्थमिति करणम् । एव एव तेष्वपि
निर्वचनविचारावधारणकस्यः ॥

यस्तु तद्वतः कश्चिद्विशेषः स उच्यते—

तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाऽथर्वं गातर्त्समदमिति
नाराशंसवन्ति । मैधातिथं दैर्घ्यतमसं त्रैषिकमि-
त्युभयवन्ति । अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति तन्-
नपात्वन्ति ॥ ७ ॥ (२२)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८ ॥ ३ ॥

वासिष्ठम् वसिष्ठेन दृष्टम् । आत्रेयम् अत्रिणा दृष्टम् ।
वाङ्मयश्चम् वाङ्मयेन दृष्टम् । गातर्त्समदम् गृत्समदेन
दृष्टम् । इति एतानि नाराशंसवन्ति ॥ अथ पुनः मैधा-
तिथम् मैधातिथिना दृष्टम् । दैर्घ्यतमसम् दीर्घतमसा दृष्टम् ।
त्रैष इति प्रन्थः, तेषु यस्तत् त्रैषिकम् । इति तद्विशेषवर्णि-
तम् । एतानि उभयवन्ति । अतोऽन्यानि यानि चत्वारि
अवशिष्यन्ते तानि तनूनपात्वन्ति । अध्यायान्तेऽध्यासो
नैगमः समयः ॥

अत्र नाराशंसवाक्छिनो वसिष्ठादयः, तेभ्योऽन्ये तनूनपा-
वाजिनः । तान्येतान्यनुना विभागैर्नावस्थितानि एकादेशक-
चनावधारणानि । अत्र विशेषो दुर्गव्याख्यायां द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥ (२२)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविद्युतौ दै० कां०

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८ ॥ ३ ॥

इत्यष्टमाध्यायः समाप्तः ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं
लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः ॥

अथेति विशेषाधिकारे प्रकृतार्थादनन्तरमधिकरोति । पृथि-
व्यायतनानि पृथिव्याश्रयाणि सत्त्वानि द्रव्याणि वा । तेषा-
मप्यत्र विभक्तित्वात् स्तुतिं लभन्ते इति समानातार्थं तानि
अतः परम् अनुक्रमिष्यामः “व्याख्यायते”ति शेषः । एतेसा-
दाप्रीगणाद्विलक्षणोऽयमश्वविगण इति पृथगधिकारवचनम् ।
उपलक्षणं चेदम् । तेन सर्पलङ्गल-कुसुममकप्रभृतीनामप्यत्रैवा-
न्तर्भावः । तान्यपि स्तुतिं लभन्ते पृथिव्यायतनत्वाविशेषात् ।
ता एता भूस्थानदेवता अश्वादयः ॥

तेषां युगपदभिधानासंभवात्क्रमेऽर्थाङ्गीकर्तव्ये मुख्यतात्कि-
मस्यान्याप्यत्वाद्वाह—

तेषामश्वः प्रथमागामी भवति ॥

तेषाम्—पृथिव्यायतनानां पद्विजितपदानां मध्ये अश्वः (१)
प्रथमागामी मुख्यः । कथम् ? पुरुषानन्तरं जन्मास्यति हि
विज्ञायते—“तस्या आहुत्याः पुरुषोऽजायत, द्वितीयो यजुहोति
ततोऽश्वोऽजायत, विशिष्टे चाश्वमेधलक्षणे कर्मणि विशिष्टोऽस्या-
ज्ञभावः” इति ॥

स एषः—

अश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

अश्वश्च पुनर्यं व्याख्यात एव प्राक् “अश्वतोऽव्यान्
महाशनो भवतीति वा” (नि० २-२७) इत्यत्र । तस्य
अश्वस्य एषा प्राधान्यस्तुतिरश्वस्तोमीय एव— १ ॥ (१)

“अश्वो वोह्वा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः ।
शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिमन्मूङ्क इच्छती-
न्द्रायेन्द्रो परिस्रव” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ७-५-२५)

अश्व इति । आह्निरसस्य शिष्टानां आर्षम् । पञ्चपदा
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमानः सोमो देवता । महात्रये निष्केवल्ये
राश्वत्ते । (सोमस्तुतिरियम्) हे इन्द्रो ! सोम । यथा—वोह्वा
वहनसमर्थः । अश्वः लघ्वं देवं प्रापयन् सुखं सुखकरं कल्याणं
रथं इच्छति । उपमन्त्रिणः उपमन्त्रयन्तो नमस्चिवाः ।
हसनाम् उपहसनाम् (उपहासप्रधानां) वाचमिच्छन्ति ।
तथा शेषः पुंस्त्रेजननं (लिङ्गं) रोमण्वन्तौ रोमवन्तौ
(लोमवन्तौ) नलोपाभावा आर्षः । “माहुपधायाश्च मतोवोऽ-
ववादिभ्यः” (पा० ८-२-९) इति मतोमस्य वः ।
भेदौ विदलीभूतप्रदेशौ (तरुण्या उपस्थाभिधानौ) इच्छति ।
मण्डूकः मेकः चारित् वार्येव । इदित्वधारणे । उदकमेवे-
च्छति । “आपः जी भूभि वावारी”-स्मरः । तथा—अहं
लपतरिखतणमिच्छाम्यतः इन्द्राय इन्द्रदेवतार्थं (सुविशिष्टाय
फल्य) परिस्रव दशापवित्रालर । एवमव्येषोऽज्ञ सोमस्य
॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

“अश्वो वोह्वा” सुखं वोह्वा रथं वोह्वा ।
सुखमिति कल्याणनाम । कल्याणं पुण्यं सुहितं
भवति (सुहितं गम्यतीति वा । हसैता वा पाता
वा पम्लयिता वा शेषमृच्छतीति वारि वारयति,
मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति) ॥ २ ॥ (२)

१. तथाच (नि० ४-२१) “शेषो वैतस्य इति पुंस्त्रेजनस्ये”
ति वारकः ॥

२. सत्कारपूर्विका व्यापारणा ॥

अत्र च अश्वो वोह्वा—इति प्रतीकारणम् । तत्र कस्य
वोहेति पश्यन्तु क इव व्याचष्टे—सुखं वोह्वा रथं वोह्वा
इति । सुखप्राप्त्यो रथप्राप्त्यो वा । वोहेति वदतेस्तुति रूपम् ।
तदेतद्व्याख्यानमिच्छतीति कस्यापदमनन्तरप्रक्षिप्तमित्युपेक्षितं
दुर्गाचार्येण स्वाव्याख्यायामेतद्भाष्यम् । कल्याणं पुण्यमित्यपि
अप्रकृतम् । कोशेऽपि पुण्यं सुकृतम् कल्याणं च मङ्गलमिति
पठ्यते । अस्तु वा कथंचिदेतुहेतुमद्भावेनैत । तथा चोक्तम्—
“सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जन्यत” इति । सुहितं
भवतीति सुखसाध्यनिर्वचनम् । अत्र खेभ्य इति शेषोऽवग-
न्तव्यः । तथाचोक्तम् “सुखं कस्मात् ? सुहितं खेभ्यः” (नि०
३-१३) इति । अत्रेतनं तु सुहितं गम्यतीत्यादि व्याख्या-
नमसंबद्धप्रायमित्युपेक्षितमस्माभिरपि ॥ २ ॥ (२)

“मा नो मित्रो वरुणो अर्थमायुरिन्द्रं
ऋभुक्षा मरुतः परिरुयन् । यद्वाजिनो देवजा-
तस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-३-७)

मा न इति । वीर्यतमस्य आर्षं त्रिष्टुप् । अश्वस्य स्तुत्यमान-
लात् । “या तेनोच्यते सा देवते”ति न्यायादश्वस्यैवम् । न
अस्मान् अर्थं स्तोतुं प्रवृत्ताम् मित्रः अहरमित्रानी देवः ।
वरुणः राज्यभिमानी देवः । अर्थमा तयोस्तत्ताराभिमानी
आदित्यः । आयुः अयनः सततगन्ता वायुः एतैरवश्यस्यो
बाहुलकात् । यद्वा वकारस्य लोप एवार्षः । इन्द्रः प्रसिद्ध
एव । ऋभुक्षाः उदक्षयणैः (उरानन्तरिक्षे क्षियतीति निव-

१. तथा चामरे—“स्वाङ्गमैमलिवा पुण्यश्वेयसी सुकृतं वृधः”
(इति षष्कं सुकृतस्य) “सुरभीतिः प्रमदो हर्षः प्रमदामोदसंमदाः
॥ २४ ॥ स्वादानन्दखुरानन्दः शमैशातसुखाति च” (इति
दादश हर्षस्य) । “श्वःश्वस्यं शिर्वं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्
॥ २५ ॥ भावुर्कं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममल्लिखाम् । शस्तं
चाऽथ त्रिपु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखाति च” ॥ २६ ॥ इति पठितम् ।
तत्र शस्तान्तानि दादश कल्याणमात्रस्येति व्याख्यातम् । तथा—
पाप—पुण्यसुखादिशब्दाः शस्तान्ता द्रव्ये विशेष्ये वतमानास्त्रिपु
विशेष्यलिङ्गा इति च । तथा च स्पष्टमेतद्व्याख्यानं कस्यचिद्व्याख्य-
नित्वव्यवस्थितिं प्रक्षिप्तमेवेति प्रतिभाति ॥

२. तजेतोलाचं “भादर्थ्याचाण्डवम्” इति न्यायात् ॥

३. अश्वोराश्वद उपपदे क्षयतेरर्थकर्मणः, शिवतेर्वी निवास-
कर्मणः । “क्षयवच्छन्दसि” (उ० ४-१३६) इति बाहुलकादि-
निप्रत्ययवहिलोच्यते । उपपदस्य सुभाषामः । संप्रसारणपूर्वकस्यैव
वर्गव्यत्ययश्च उरुमहदैव्येववातुरा गहति स्थाने क्षियति निवसतीति
वा । सायणस्तु—ऋभूणां देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यदेत-
न्महत्वामेन्द्रविशेषणम् “ऋभुणां उक्षा” (निघ० ३-१-१०-
११) इति तन्नामस्य पाठात् । श्रव्या ॥

सति सः ।) अथ वा क्षियतिरर्थः । ऋभूणां (देवानां) राजेति भाष्यव्याख्यानात् । तथा च ऋभूमिन्क्षयतीष्टे इति ऋभुक्षाः । बाहुलकादिनिष्ठिलोपध । “पथिमथ्यूभुक्षामात्” (पा० ७-१-८५) इति नस्यालम् । “इतोऽसर्वनामस्थाने” (पा० ७-१-८९) इतीकारस्याकारः । एवमुभयव्याख्यापदं क्षियतेरर्थकर्मण उत्तरपदमिति स्थितिः । मरुतः एकोनपञ्चासत्सख्याका इन्द्रप्रातरश्वैते सिन्ध्रादयो देवाः मा परिख्यन् परिख्यानं मा कुर्वन्तु । परिख्यानं नाम निन्दा । महानुभावं देवजातमर्थं तुच्छाः नराः स्तुवन्तीति मावमतिं कुर्वन्तु । ख्यातेः “माङि छु” (पा० ३-३-१७५) “अस्यति वक्ति०” (पा० ३-१-५२) इत्यादिना च्छेरु । अथ निन्दायाः प्रसक्तिं दर्शयति—यदिति । यत् यस्मात् वाजिनः वेजनवतो बह्वनवतो वा देवजातस्य देवैवेभुभिः जातस्य जनितस्य आदिख्यात् “सुरादर्थं वसवो निरतष्ट” (ऋ० सं० २-३-११-२) इति श्रुतेः अनेन “प्रजापतिना द्वितीयामजुहोततोऽश्वोऽजायत” इति निगमात् । सायणस्तु—बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य उपासीनामस्य शिरआद्यवयवत्वादिति भावः । “उपा वा अश्वस्य मेथस्य शिरः” इत्यादिश्रुतेः । यद्वा देवैभ्यो जातस्य गन्धर्वकुले उत्पन्नत्वात् । सस्तेः सरणस्य (सर्पणशीलस्य) अश्वनामैतत् । एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्मणि (सामर्थ्यानि) गुणान् विद्ये देवनसाधने एतस्मिन्ध्ये प्रवक्ष्यामः । वर्तमाने लुट् (पा० ३-४-६) प्रकर्षेण ब्रूनः । अतो मापरिख्यन्प्रत्युत्तानुश्रुत्स्वित्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विद्ये वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्थमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्यन् ॥

अथ—शकुनिशब्दमनेकधा निर्णवीति—

शकुनिः शक्रोत्युच्चेतुमात्मानं, शक्रोति नदितुमिति वा । शक्रोति तक्तिमुमिति वा । सर्वतः शङ्कोरोऽस्त्विति वा । शक्रोतेर्वा, तस्यैवा भवति ॥ ३ ॥ (३)

शकुनिः (२) कस्यात् ? स हि शक्रोऽन्तमानम् । उच्चेतुम् ऊर्ध्वं नेतुं लुल्लात् । इत्थं च शक्रेः पूर्वपदं नयते-कृत्यैवोत्तरपदम् । तथा च शक्रेः किपि शक् । उन्नयतेः “वेनो डिच्च” (उ० ४-७-१) बाहुलकादिप्रसङ्गे उत्तल्लोपः ककारस्य जज्ञलामावध । नदितुमिति वा । अथवा नदतेः स्त्वतेर्वा । शब्दार्थगल्यर्थयोस्तु पूर्वोत्तरपदं विकल्पेन । तथा चात्र नदतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । तत्कतेस्तस्य नो विशेषः । उद्योऽप्रयोगो मान्ये उक्तपूर्वत्वात् । अथ वा सर्वतः शङ्करः

कल्याणकरोऽयमस्माकमस्त्विति शकुनिः । सर्वेण निजमाशासितव्यो भवतीति दुर्गः । एवं सति शम्—इति सुखनाम पूर्वपदम् करोतेरुत्तरपदम् । शङ्कोरोति शकुनिः पृषोदरादिः (पा० ६-३-१०९) अथ वा शक्रोतेरेव शकुनिः । शङ्कितुं शक्यः शकुनिः । “शक्रेतिः” (उ० २-४९) तस्य शकुनेरेषाऽनन्तरयो प्राधान्यस्तुतिर्भवति ॥ ३ ॥ (३)

“कर्निकदञ्जनुषं प्रभुवाण इत्यति वाचमरितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्वा विदत्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-८-११)

कनिकददिति । गार्हस्पदं त्रैष्टुभम् । कपिजलक्षपीन्द्रो देवता । शकुनिस्तत्राण्ये जपे विनियोगः । कपिजलो नाम शकुनिः कनिकदत् पुनःपुनः शब्दायमानः । “दावर्तित्दर्व-ति” (पा० ७-४-६५) इत्यादिना निपातः । जनुषं जन्म आत्मनोऽभिजातिं प्रभुवाणः कथयन्निव । यद्वा—जनुषं जनिष्यमाणमर्थं प्रभुवाणः सूचयन् अरितेव ईरयिता (कर्ण-वारः) नावम् नौकामिव वाचम् इत्यति प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः—हे शकुने ! कपिजल ! त्वं सुमङ्गलः प्रकृष्टकल्याणः (च) भवासि भव । छेदो रूपम् । आडानमः (पा०) । किंच काचिदभिभा कोऽप्यभिभवः अभिभूतिः परोपद्रव इति यावत् । त्वा त्वा विश्वा विश्वतः सर्वतः (सर्वो विक्षु) “छुपां सुछुग” (पा० ७-१-३९) इति सप्तम्या व्यासः । मा विदत् माप्रापत् । “विदु लभे” (तु० उ०) लोभ्ये माङि छुड (पा० ३-३-१७५) इति छुड् ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

न्यक्रन्दीजन्म प्रभुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नाभिरयति वाच,—मीरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलः ॥

१. तथाच सृजितम् “वयसाममनोरा वाचः क्षुत्वा—कति-कदञ्जनुषं प्रभुवाण इति सूक्तं जपेदिति ॥

२. दुर्गेशु पुनः पुनश्चैवं वा क्रन्दतीति मध्यमपुराणं नुतिरुच-रमर्षचैवपक्ष्येति व्याचक्षाण इत्यतीत्यस्यापीयति वाचम् । कथम् ? अरिता इव—ईरयिता इव—नाविक इव पुनः पुनः । “नाव” पार-गमनाव । यत्त्वमेवमीरयति स त्वं सुमङ्गलश्च । हे शकुने ! प्रश-स्तमङ्गलश्चासाकं भव । कथमपि च तुभ्यमित्ताशास्यते—मा त्वा काचित् अभिभा अभिभूतिः परोपद्रवः विश्वा—सर्वप्रकारा सर्वतो विदत् विदित्विति यथास्य शब्दस्तथा नाभिरयति” तदिदं शकुनिषु बहुलमित्यत्रोक्तम् । इति व्याख्यत सर्वं प्रत्यक्षकृतमेव । सायणेन तु यथाव्याख्यातं तथोद्भुतमुपरिधातुं । भाष्यमते तु चक्रन्दीदि-त्यर्थः । पुनःपुनश्चैवं वा क्रन्दतीति तदर्थः । वर्तमाने छुड् (पा० ३-४-६) । तन्मते किञ्चिद्वन् । जनुषं प्रभुवाणः । अथ च अरितेव नावं वाचमिवतीत्येवं व्याख्येयम् ॥

सुरत्र कस्याणवचनः । अथ मङ्गलवाक्यं निर्वक्ति—

मङ्गलं गिरतेर्गृणात्यर्थे, गिरत्यनर्थानिति वा ॥

मङ्गलं कस्मात् ? गिरतेर्धातोर्गृणात्यर्थे वर्तमानस्य । “गृ शब्दे” (श्रु० प०) इत्यस्य, तथा च गिरतेरिति धातु-निर्देशे दितम् । शब्दोऽत्र स्तुतिरूपः । स्तुत्यं हि तद्वदिति । अथ वा अस्यैव (गृधातोः) निगर्णार्थस्य (छ० प०) (गिर-नार्थस्य) उपपद्यमानानेवेदमनर्थान् गिरति भक्षयतीति मङ्गलम् । तथाच गृधातोः पञ्चाध्वि (पा० ३-१-१३४) रस्य ललं धातोर्मैमङ्गागमश्च निपात्यते । अनुस्वारपरसवर्णौ । “मङ्गलरूप” (उ० ५-७०) इति शाकटायनीयाः पाणिनीयाश्च बाहुलका-प्राहुः । मङ्गयति गमयति सुखमिति तदर्थः ॥

अथवा—

अङ्गलमङ्गयत् ॥

अङ्गलमेतन्मकारोपजनेन मङ्गलम् । कोऽर्थः अङ्गयत् शङ्गेरवयवैर्दधिमश्वत्तादिभिस्तद्वत् । रो मत्सर्वं व्यत्ययश्च रलोः । अथवा मङ्गयतेर्मङ्गलम् किं ?

मज्जयति, पापकम् । इति नैरुक्ताः ॥

उत्पद्यमानेवैतन्मज्जलिनः पुत्रस्य मज्जयति नाशयति । यदस्य किञ्चित् पापकं पातकं भवति । एवं मज्जयतेर्मङ्गल-मिति नैरुक्ता निरुक्तविशेषो मज्जन्ते । एतन्मते “मज्ज” धातो-र्ध्वन्ताङ्गलच् णिलोपः (पा० ६-४-५१) अन्त्योपान्त्ययो-र्मकारादेशोऽनुस्वारपरसवर्णौ पूर्ववत् ॥

मां गच्छत्विति वा ॥

गमेर्वा । स (मङ्गली) एतन्मन्यते, मामेतेषु गच्छतु प्राप्नोतु-इति ॥ इत्थं च आर्त्तासार्त्ता गमेर्लब्ध्वा । मामित्यस्योप-धाङ्गलः ।

अथावशिष्टं दुरीयपादमर्थतो व्याचष्टे—

मा च त्वा काचिदभिभूतिः सर्वतो विदत् ॥

इति । अथात्र शङ्कनिः कपिञ्जल एवेत्यर्थे च श्रुतिमत्तार्क-यति—

गृत्समदमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिवावाशे तद-भिवादिन्येपरमवति ॥ ४ ॥ (४)

गृत्समदो नाम ऋषिः । स किल स्तुतिप्रकारणं कवि-दर्थं सिद्धापयितुं प्रभुत्वात् (अभ्युत्थतोऽभूत्) तमभ्युत्थितं कपिञ्जलो नाम शङ्कनिर्भिववाशे अभितः शब्दं कृतवान् “वाश शब्दे” (दि० शा०) लिङ् । तस्मिन्निवावेदयत् । यथा

१. तथाच मामित्येतद् विभक्त्यन्तमतिरूपकमव्ययम् ।

२. तदाचश्च शुभाशुभपञ्चकल्यै चार्थः ।

चैतदेवं तदभिवादिनी तदर्थबोधिका एवाऽनन्तराया ऋग्भ-वति ॥ ४ ॥ (४)

“भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तातो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जल” ॥ इति सा निगदव्याख्याता ॥

भद्रमिति । इह शङ्कनिः किल कस्यापिद्विधि साधुर्भवति कस्यापिदस्तापुः । स एष ब्रवीति । दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पुरस्तात् च सर्वत एव लं नः अस्माकं हे कपि-ञ्जल ! भद्रं वद इति । इति इयं सा (तेयम्) ऋक् निगदेन पाठमात्रेण व्याख्याता भवति । सरलवादिनि मतः ॥

गृत्समदो गृत्समदनः । गृत्स इति मेधावि-नाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः ॥

गृत्सधातौ मदनश्च गृत्समदनः । गृत्सः मेधावी मदनः हर्षाद्यः ॥

मण्डूकाः मज्जूकाः । मज्जानामन्दतेर्वा मोद-तिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः ॥

अथ मण्डूकाः (३) इति एतद्वक्तव्यम् । ते पयोविशेष निरुच्यन्ते । य एते मण्डूकाल इमे मज्जूकाः । कस्मात् ? मज्जनात् । नित्यं मन्ना ह्येत उदके । मन्दतेर्वा स्यात् मोद-तिकर्मणः मोदते इत्यर्थस्य । नित्यप्रवृत्तिता हि ते । मन्व-तेर्वा स्यात् तृप्तिकर्मणः । तृप्त्यर्थस्य मदधातोः (श्रु० आ०) नित्यतृता हि ते । प्रवृत्तौ कस्मात् । तथाच मन्दूकाः सन्तो मण्डूकाः । सर्वत्र धातोर्लृक् प्रत्ययः (उ० ४-४२) प्रकृतेष्व मण्डादेशो निपातनात् ॥

मण्डयतेरिति वैयाकरणाः ॥

ते हि भक्तिभिर्नानाविधार्थिभिश्चात्रा मण्डिता भवन्ति । तथा च “मडि भूषाधाम्” (चु० प०) इति धातोरेवोक्त्य (उ० ४-४२) इति वैयाकरणाः प्राहुः ॥

मण्ड एषामोक इति वा ॥

अथ वा मण्डे उदके ओकैः निवास एषाम् इति विप्रहे

१. यद्यप्येवं “शलिमिष्टम्यामे”व विहितस्तथापि बाहुलका-दन्यतोऽपि ।

२. जन्तुजुलवाभ्यां मज्जूका इति प्राति छान्दस्ताव्याकारस्य उकारापत्त्याऽन्यत्रापूर्वस्य शुभि घृत्सम् । निमज्जन्ति हि ते जले । एतन्मन्त्रत्रायेऽन्यत्रैव यथायथं ब्रूयैवमस्यादि ।

३. तथाचामराः—“ओकः सप्ताश्रयश्चौकाः” इति । अत्र मण्डो मदनपरोः “मोहे कः” (पा० ३-१-१४४) इति बाहुलकात्क-प्रत्यये रूपसिद्धिरश्वेया । मण्ड उदकम् । हृष्यन्ति हि तत्र ज्ञान-पानावगादादिभिः ।

मण्डशब्दादोक्तशब्दाच्च मण्डकाः । पूर्वोत्तरपदयोरन्यादिवर्ण-
विपर्ययेण रूपसिद्धिरस्येया ॥

मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥५॥

मदेः मदिवातोः (भ्वा० आ०) “गेहे कः” (पा० ३-
१-१४४) इति बाहुल्यकाल्पक्रमये नुमि (पा० ७-१-५८)
नस्य डः । अकारौकारयोर्कारः । “ये सान्तास्त्रिदन्ताः” इति
न्यायेनाकारान्तत्वेन बहुवचने रूपम् । तेषाम् मण्डकानाम्
प्राधान्यस्तुतिरेषा अनन्तराया ऋक् भवति ॥ ५ ॥

“सर्व्वत्सरं शिष्यानां ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वतां प्रमण्डूकां अवादिषुः” ॥१॥

(ऋ० सं० ५-७-३)

सर्व्वत्सरमिति । वसिष्ठस्यापैमनुष्टुप् मण्डकदैवत्या । एतेन
वैसिष्ठः पर्जन्यस्तुतिं संवृष्टान्मण्डूकानुष्टुप् । वृष्टिकामेनेतरस्तूक्तं
जप्यम् । सर्व्वत्सरं आवर्षेत्तरिकं वर्षं शिष्यानाः शिष्यानाः
निर्वाचः संवत्सं सुप्ता इव स्थिताः । यद्वा-वर्षणार्थं तपश्चरन्त
इव बिल एव सन्तः । ब्राह्मणाः ब्रुवाणाः सर्वथा वक्तुं समर्था
अपि सन्तो व्रतचारिणः कृतवाक्यसंयमा एते मण्डूकाः
प्राष्ट्रकालं प्राप्य पर्जन्यजिन्वताम् पर्जन्येन प्रीताम् । “जिविः
प्रीणतार्थः” (भ्वा० प०) यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति
तादृशी वाचम् । प्र अवादिषुः प्रवदन्ति । लङ्वे लृक् (पा०
३-४-६) एवमत्रार्थे ब्राह्मणशब्दो भाक्त उपन्यस्तो भवति ।
अर्थान्तरं तु भाष्यव्याख्यायामपि वैयादिना दर्शयिष्यते ॥ १ ॥

तथा च भाष्यम्—

**सर्व्वत्सरं शिष्यानां ब्राह्मणा व्रतचारिणो
ब्रुवाणाः । अपिवोपमार्थे स्यात् । ब्राह्मणा इव
व्रतचारिण इति । वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषु-
र्मण्डूकाः ॥**

इति । अत्र दुर्गाः—अथवा न युक्तो रुष्टिपरिवैदो ब्राह्मण-
शब्दस्येति ह्यतोपमः प्रकल्प्यते—“ब्राह्मणा इव व्रतचारिण” इति ।
यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य प्राष्ट्रपि पवित्रपाणयो मेखलिनो नियत-
कालां तां वैदिकीं वाचं वदन्ति । एवं प्रावादिषुतिरिति ॥

अथ मन्वावतरणिका—

**वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव, तं मण्डूका
अन्वमोदन्त । स मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा
तुष्टाव, तदमिवादिन्येवार्गभवति ॥ ६ ॥**

वसिष्ठः किल स्तुतिलामनिमित्तं व्रतितं पर्जन्यं तुष्टाव ।
अन्वमोदन्त खुहि खुहि इति । स तान् मण्डूकान्

१. तथा च “पिण्डं दद्याद्वाग्निरिति” इति सर्व्वेते ॥

२. पतदादिसूत्रेण ॥

३. लङ्वयस्य परिवोदोऽनहेला लग्न इति यावत् ॥

५१ नि०

अनुमोदमानान् वाद्यमानान् (शब्दाद्यमानान्) दृष्ट्वा
लङ्वे वर्षनिमित्तमिति परितुष्टस्तानेव तुष्टाव । यथा चैतदेवं
तदमिवादिनी एषा अनन्तराया ऋग्भवति ॥ ६ ॥

**“उप प्रवद मण्डूकि वर्ष मा वद तादुरि ।
मध्ये हृदसं प्लवस्वं विगृह्य चतुरः पदः” ॥**
इति सा निगदव्याख्याता ॥

उप प्रवदेति । हे मण्डूकि ! मण्डूकानां मातः । अथ
वा मण्डूकगते । मा माम् उप उपगम्य प्र प्रकर्षेण वद । हे
तादुरि ! तरणशीले । अथ वा तावत्-उदरि (यावच्छरीरे
तावदेवोदरं यस्याः) वदशोल्लेप आर्षः । ङीप् (पा० ४-
१-५५) ह्रस्वः (पा० ७-३-१०७) ततो वृद्धे देवे
आप्लुते उदकेनैतस्मिन्नेकजलीभूते हृदस्य बहूनाः उदकस्य
मध्ये चतुरः पदः पादान् “पादः पत्” (पा० ६-१-६३)
इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । विगृह्य प्रसार्यं ङपति
प्लवस्व प्रतर । इति ह्यं सा (सेयस्यक्) निगदेन पाठ-
मात्रेण व्याख्याता भवति सरललादिति भावः ॥

अथाक्षा एलेवमादीनि लङ्वस्तुतिव्याख्यायन्तवसामा-
न्यादिह वर्गे समान्नातानि । तेषां च यथासामान्यमेव निर्वक्त-
व्यत्वादाह—

**अक्षा अश्रुवत एनानिति वाऽभ्यश्रुवत एभि-
रिति वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥**

तत्र तावत् अक्षाः (४) प्रथमं निर्वक्तव्याः । कस्मादि-
त्याह—अश्रु००निति चेति । वीज्यन्तः कित्वा एनान्
अक्षान् अश्रुवते व्यापयन्ति पाणिभिः । त एतेऽश्रुवतेव्याध-
योक्तमणि कारके “अश्रोद्वेने” (उ० ३-६२) इति सम-
त्ययः । शस्य पः (पा० ८-२-३६) “षढोः कः क्ति”
(पा० ८-२-४१) अथ वा अभ्यश्रुवते अभिव्यामुवन्ति
एभिरित्येति शङ्काः । करणे सः । तैर्हि कित्वाः प्रतिकित्वा
धनमभ्यश्रुवते । तेषाम् अक्षानाम् एषा स्तुतिर्भवति ॥ ७ ॥

**“प्रावेपा मां ब्रूतो मोदयन्ति प्रवातेज
इरिणे वर्व्वतानाः । सोमस्वेव मौजवत्सं भक्षो
विमीदको जागृविर्मह्यमच्छान्” ॥ १ ॥**

(ऋ० सं० ७-८-३)

प्रावेपा इति । अक्षपुत्रस्य मौजवत आर्षम् । प्रावेपाः
प्रवेपिणः (प्रकर्षेण वेपनशीलस्य वृक्षस्य) जाताः । ब्रूहतः

१. अत्र भाष्यकृता प्रवेपिण इत्यभिधानात्कर्मधारयान्त्वर्थीयो
दर्शितः । प्रकृष्टो वेपः प्रवेपः सोऽस्यास्तीति । च वायुपुत्रः
“न कर्मधारयान्त्वर्थीयो बहुव्रीहिक्षेपार्थप्रतिपत्तिकरः” इति
निबन्दात् एव कृष्णसर्पवान्त्वस्मीक इति अभवत्यपि तु कृष्णसर्प
इत्येव । एवमिहापि प्रवेपाज्जाताः प्रावेपा इत्येवार्थः । भाष्यानु-
सारेण च प्रवेपिणो जाता इत्युक्तम् ॥

महतः विभीद (त-) कैस्य अक्षवृक्षस्य फलभूताः अक्षाः प्रवातेजाः प्रचुरवातस्थाने काले वा (प्रावृषि) जाताः । (पक्षफलानां पतनाभिप्रायं जन्मात्र विवक्षितम्) इरिणे निरुक्ते (निर्गतौ) वर्धुतानाः पुनः पुनर्वर्तमानाः । सा माम् मादयन्ति हर्षयन्ति । कथम् ? अत्र दृष्टान्तः—सोमस्येवेति । यथा मौजवतस्य भूजवति पर्वते जातस्य सोमस्य भक्षः भक्षणं (पात्रं) यजमानं मादयति तद्वत् । विभीद—(त-)कः विभेता कोष्ठस्य जागृविः जागरणकर्ता (अन्तर्भावितान्तर्यः) योजयति स हर्षेण जागर्ति, योजयते स दुःखेन । स एष विभीदक एवं प्रकारः मध्यम् मम “पञ्चार्थं चतुर्थीति वाच्यम्” (पा० २-३-६२ वा०) इति चतुर्थी “मन” इति शेषः । अच्छान् अचच्छदत् छाजयति । लङर्थे लृङ् (पा० ३-४-६) स्तेन फलशब्देन सर्वार्थेषु पुनः पुनरुक्तं वा मनः छादयित्वा देवन एव एकस्मिन्मम मनः उत्साहयति । ऋषेरक्षपरिचूयन्त्यैतदार्थमिति स्तुतिपरिदेवने ऋगर्थो भाष्ये स्फुटः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवणेजाः ॥

अत्र प्रवणेजाः इत्यनुवन्तः स सौर्यं डित् बाहुलकात् । विभीतक एक एव वा विक्षेप्यते । यः प्रवणे उदकवर्तुले देखे

१. तन्मत्तमः—“विलिङ्गस्य विभीतकः । नाऽक्षस्तुषः कर्ष-फलो भूतावातः कलिद्रुमः” इति । वेदेऽत्र वर्णव्यत्यय आर्षः ॥

२. विभीतकस्य फलानीति भाष्यव्याख्यानादत्र “ह्रीतमया-दिभ्यश्च” (पा० ४-१-१६७) इति फलप्रत्ययस्य लुपि प्रकृति-वर्धितत्वाच्च (पा० १-२-५२ वा०) बाहुल्यकलेन भाष्यज्ञाता दक्षिता ॥

३. आस्फुरकस्थाने, न हि तत्र पुत्रपौत्रानुगमणं भवति । अपार्थं वा । उपसर्गस्यान्वयमेव केवलम् । अथवा अपार्थमपगतो-दकम् । इति दुर्गो व्याख्येयथाभाष्यम् ॥

४. तत्र भवो हि सोमोऽभीक्ष्णं मादको भवति । स्थानस्वामा-भ्यात् । मादयति—हर्षयति । नपयति इत्यनर्थान्तरम् ॥

५. कोष्ठमवस्य मलादेः स हि द्युर्धं वेदको वैष्णवे समाज्जातः यथा “विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफविचक्षुत् । उष्णवीर्यं हिम-स्पर्शं भेदनं काशनाशनम्” ॥ इति ॥

६. विभीतको क्षाववृक्षस्तत्फलान्यप्या इति व्याख्यातद्वयपरि-ष्टात् । तथा वाक्षस्तद्वयवणेन देवनक्षस्तृतिर्भवति । देवनप्रसक्तो हि तच्छब्दस्तृतिस्मननन्दरं देवन एव प्रसजति येन सर्वानाशोऽस्य भवति । इत्यक्षपरिचूयन्त्यस्य वचनम् ॥

७. अनुग्रहस्यो जनेः कृतः । दिवाच टिलोपः । अस्तमल-क्षणे दीर्घः (पा० ६-४-१४) उपधायाः ॥

८. “पयः फीलात्ममृत्तं जीवन् सुवर्नं वनम्” इति जलप-दीर्घोऽमरः । अत्र “प्रनिरन्तरि” (पा० ८-४-५) स्वाधिनो पत्वम् ॥

जातस्तस्य विभीतकस्य फलानि अक्षा इति दुर्गव्याख्या-नम् । वयं तु प्रतीमः—प्रवणेजा इत्यक्षा एव । पक्षफलानां च जन्मात्र पतनाभिप्रायमित्युक्तमर्थस्तात् । तथाच प्रवातेजा इत्य-स्यैवोपलक्षणतया भाष्यव्याख्यानां प्रसङ्गसङ्गतमिति ॥

इरिणे वर्तमाना इरिणं निरुक्ते—(मृण-)
मृणाते—रपार्णं भवति । अपरत्वा असादोपधय इति वा । “सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः” मौज-वतो भूजवति जातः । भूजवान्पर्वतः मुञ्जवान् ॥

सोमोऽत्र मौजवतः स हि भूजवति जातः । अथ भूजवान् कः ? पर्वतः । स कस्मान्भूजवान् ? मुञ्जवान् मुञ्जलद्वान् । “दृषोदरादिः” (पा० ६-३-१०९) ॥

अथ—

मुञ्जः विमुच्यत इपीकया । इपीका—इपते-र्गतिकर्मणः । इयमपीतरेपीकैतसादेव ॥

मुञ्जः कस्यात् ? स हि विमु००कया । तथा च मुञ्जतेः कर्मणि के चस्य लो धातोर्लुनागमश्च बाहुलकात् । अथ इपीका कस्यात् ? इषतेः गतिकर्मणः । गत्यर्थस्य इषधातोरोक्तम् । किलाहुणाभावः । सा हि निर्गता भवति मुञ्जात् । इयमपि वा हलेषा अन्धा वा सापि हि निर्गता भवति बहिरित्येत-स्माद् इषधातोरेव भवति ॥

विभीदको विभेदनात् । जागृविर्जागरणात् । महामचच्छदत् । प्रशंसत्येनान्प्रथमया । निन्दत्यु-त्तराभिः । ऋषेरक्षपरिचूयन्त्यैतदार्थं वेदयन्ते ॥

विभेदनात् इत्यर्थनिर्देशः । कर्मणि क्षत्र ण्वुल् बाहुल-कादुपधाया ईर्षं च । एवं जागर्तिरान्तर्भावितान्तर्यार्थो यो जागरयति स जागृविः किन् । इकारोऽनुनासिकोऽपेतीतसं-ज्ञाभावः । अच्छानिलस्य अचच्छददित्यर्थः । “छद् अप-वारणे” (पु० प०) लृङ् लङर्थे (पा० ३-४-६) छान्दसं रूपम् । प्रथमया पूर्वार्थभूतयार्थो । पनान् अक्षान् प्रशं-सति । प्रचुरं जले स्थले च लब्धा हि ते स्वाधिमध्यस्थेन भागेन प्रचुरतृतिप्रदा भवन्तीति मां मादयन्ति । तद्वृक्षणेनैव कथंश्चित्कालं यापयामीति हर्षहेतवस्ते । यथा हि तत्फलनाम स्मर्यते अक्षा इति तदा ते मोहमादधन्तो बलाद्देवन एव सम्मन उत्साहयन्ति । तदेव च मे सर्वानर्थमूलं समजनीति उत्तराभिः । कषाभिस्तरार्धैर्धृतिपादित्वाभिः ऋग्भिर्वा एतदुत्तराधित्वाभिः । निन्दति एतामिति पूर्वैणाभिर्बन्धः । यथा मौजवतस्य सोमस्यातिमादकस्य भक्षणं यजमानस्य सर्वानर्थप्रवृत्तिमूलं तथा विभीद—(त-)कोपि खलकनामस्मरणेन मामनर्थहेतवे तत्क-र्मणि पुनः प्रसजयतीति निन्दयापेक्षमाह ऋषेरित्यादि ॥

परिचूयन्त्यस्य परिदेवनकटुः । परिदेवनं विलापः । “गत्यर्थो-कर्मक—” (पा० ३-४-७३) इति कर्मणि कटात् । “अस्य

विभाषा” (पा० ७-२-१५) इतीडभावे “द्वितो विजिगीषायाम्” (पा० ८-३-४९) इति निष्ठातस्य नः । वसोऽ (पा० ६-४-१९) वेद्वन्त्ये कथयन्ति ।

प्रावाणो हन्तेर्वा, गृणातेर्वा, गृह्णातेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

अथ प्रावाणः (५) निर्वैकव्यासे हन्तेर्वा तदर्थोपपत्तेः । व्यापशुपजनाभ्याम् । “अन्येभ्योऽपि हृदयन्ते” (पा० ३-२-७५) इति कृत्विपि प्रपोदरादित्वात् (पा० ६-३-१०९) धातोर्भावेन इति यावत् । हृदयन्ते हि ते सोमाभिषवणे । गृणातेर्वा स्तुत्यर्थस्य । स्तूयन्ते हि ते । गृह्णातेर्वा गृह्णन्ते हि ते सुत्वभिः । तेषां प्राणाम् । एषा स्तुतिर्भवति—

“प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम् प्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः । यदद्भ्यः पर्वताः सुकमाश्वः श्लोकं घोषं भर्येन्द्राय सोमिनः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-४-२९)

प्रैत इति । कद्राः पुत्रस्य सर्पस्यार्जुदस्यार्थं जागतम् । सोमाभिषवार्थप्रावदैवत्यम् । प्रावस्तुती विनियोगः । एते प्रावाणः उपलाः प्रवदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु । वयं यजमानाः वदद्भ्योऽभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यः प्रावभ्यः प्राणामर्थेन वाचं स्तुतिरक्षणं प्रवदाम किंच हे ऋत्विजः । यूपमपि स्तुतिरक्षणां वाचं वदत पठत । संहितायां वीर्यः (पा० ६-३-१३७) । यद् यदा अद्भ्यः अदरणीयाः (अदरणां हडाः) पर्वताः पर्ववन्तः आश्वः क्षिप्रकारिणः (निर्घ० २-१५-१६) प्रावाणो यूयं च साकं सहभूताः सोममश्रीष अभिषुणुयः । तं बाभिषुण्वन्तः इन्द्राय इन्द्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यम् घोषम् अभिषवशब्दम् भरथ पोषयथ (धारयथ निर्वैक्येति यावत्) तदानीं सर्वेऽपि यूयं सोमिनः सोमवन्तः (सोमेन वृताः) “स्व” (भवथ) इति शेषः । यद्वा सोमिनस्तद्वतो यजमानस्य गृहेषु यदेवं कुरुष्वे तस्माद्युष्मानधिकृत्य ब्रूमः—प्रवदन्तु एते उद्गातारः युष्मदर्थं स्तुतीः । प्रवदाम च वयं होतारो वाचं स्तुतिरक्षणम् । अध्वर्युनपि ब्रूमहे—अभ्यः प्रावभ्यो वदद्भ्योऽभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यो वाचं (स्तुतिरक्षणां) वदत । यावद्दत्तव्यमेतान्प्रति ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रवदन्त्येते प्रवदाम वयं प्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो यदद्भ्यः पर्वता अदरणीयाः सह सोममाश्वः क्षिप्रकारिणः । श्लोकः गृणोते, घोषो घुण्यते, सोमिनो यूयं स्येति वा, सोमिनो गृहेष्विति वा ॥

१. सोममभिषुण्वन्त इन्द्राय श्लोकं घोषं भर्य इत्येवं शब्दार्थः ॥

गृणोते: “शु अवणे” (भा० प०) इत्यस्य “इण् मीक—” (उ० ३-४९) इत्यादिना “बाहुलकार्त्तकनि” गुणः “कपिष्ठादिवाङ्मलम्” । भूयते हि सः । घुण्यते: “हलश्च” (पा० ३-३-१३१) इति घञ्कर्मणि । घुण्यते शब्दो वेद्योः ॥

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रः । तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

अथ नाराशंसः (६) इति समाज्ञातः कः पुनरसौ नराशंसः कथं ? चेत्त्याह—येनेत्यादि । नरा इति राजविशेषाभिधापि । तेन भावयव्यं लक्षणीकृत्य नाराशंसो मन्त्र उदाह्रियते । तत्र नरान् शंसतीति कर्मोपपदेऽण् (पा० ३-२-१) “अन्येषामपि—” (पा० ६-३-१३७) इति पूर्वपदस्य वीर्यः । ततः प्रज्ञादित्वात् (पा० ५-४-३८) अण् स्थायिकः । नराशंस एव नाराशंसः । तस्य नाराशंसस्य मन्त्रस्योदाहरणम् तस्य वा भावयव्यस्य प्राधान्यस्तुतिरेषा ऋक् भवति ॥ ९ ॥

“अमन्दान् स्तोमान् प्रभरे मनीषया सिन्धुवर्धिक्षियतो भावयस्य । यो मे सहस्रमभिमीत सवान्तूर्तो राजा अर्धं इच्छमानः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-१-१०)

अमन्दानिति । कशीवत आर्षं त्रिष्टुप् भावयव्यदेवस्य । दानतुष्टः कशीवान्प्रवीति—अहम् सिन्धौ सिन्धुदेशे, यद्वा लवणसिन्धुतीरे अधिक्षियतः अभिवसतः । “क्षि निवासगलोः” (तु० प०) शतरि रूपम् । भावयस्य भावयव्यस्य भावनेनैव (अर्जनेनैव) असौ सर्वार्थोन्मथयति अनुतिष्ठयतीति भावयव्यः । अमन्दान् अनल्पान् अक्षिक्षान् (अवालिशयोग्यान्) वा स्तोमान् स्तोत्राणि (तन्निष्ठषड्विधदानादीनां कीर्तनानि) मनीषया त्रिषातिसयत्रय्या, स्तुत्या वा प्रभरे प्रहरे उच्चारयामि । “ह्रप्रहोर्भञ्जन्ति” (पा० ३-१-८४ वा०) इति ह्रस्व मः । विशेषेण संपादयामीति सायणः । कस्तस्य विशेष इति ? तत्राह—अतूतैः अतूतैः

२. अत्र “एषादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि” इति कसेत्वाभावः । यथा शङ्ख इत्यत्र कसेनादेशाभावः । अत एव गुणः । अव्युत्पन्नानीत्यस्य उद्देश्यत्वेन विशेषत्वेन वा पाणिनितात्पर्यविषयाणीत्यर्थः । अत्र प्रकारनिर्देशोपादानातिशयत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयत्वमस्यैवेत्युक्तमप्यस्यात् ॥

३. अत्र सायणः—यद्यपि “स्वनेन दत्ताः” (ऋ० सं० २-२-२१) इति अयनागत्वात्तत्सैव स्तुत्या भाव्यम्, तथापि पितृपुत्रभेदात् “आवदात्” (ऋ० सं० ४-३-२१) इतिवत् पितृनाम्ना न्यवहृष्टं शक्यत्वात्प्रथमायापृष्टि भा (वयं) व्यस्येत्युक्तत्वाच्च भावयव्यदेवत्येयमित्युक्तम् इत्याह ॥

४. तत्पुत्रस्य स्वसयस्येत्यर्थः । स्वनेन दत्ता इति वक्ष्यमाणत्वादिति सायणः ॥

(अचपलः अक्षरमाणः) केनाप्यहितो वा “तुर्वा हिंसायाम्” (भ्रा० प०) कः । “राक्षोपः” (पा० ६-४-२१) “हलि च” (पा० ८-२-७७) इति धीषः । “क्षीदित-” (पा० ७-२-१४) इतीडभावः । यो राजा मे मदर्थं सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् सृजन्ते सोमा एष्विति सवाः सोमयागास्तान् अस्मिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् । किं कुर्वन् ? अथः सर्वैः श्रयमाणां कीर्तिम् प्रशंसां वा हृच्छमानः कामयमानः पदव्यवस्य आषः (पा० ३-१-८५) यतोऽयमार्तिव्यायुगधिना विना कील्यर्थमेव बहुधनं मह्यं प्राप्तात् अतस्तं स्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अभिन्दान्तस्तोमानबालिशाननल्पान्वा । बालो बलवर्ती भर्तव्यो भवति । अम्बासा अलंभवतीति वा । अम्बासै बलं भवतीति वा । बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः । “प्रभरे मनीषया” मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा । सिन्धावधि निवसतो भावयन्वस्य राज्ञो यो मे सहस्रं निरमिमीत सवान्तूर्तौ राजाऽतूर्ण इति वाऽक्षरमाण इति वा प्रशंसामिच्छमानः ॥ १० ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तशास्त्रे वै० का० नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ९ ॥ १ ॥

मन्दशब्दो मूढशब्दपर्यायस्तत्पर्यायशब्दो बालिशशब्दश्चेति व्याचष्टे—अबालिशाननल्पान्वेति । अथान् बालिशशब्दप्रकृतिभूतं बालशब्दं निर्वक्ति—बालो बलवर्तीति । “बल प्राणने” (भ्रा० प०) इत्यस्मान्नबलादित्यात् (पा० ३-१-१४०) णः । हृच्छजीवन इति तदर्थस्यदाह भर्तव्यो भवतीति । अत्रार्थोऽपरितुष्यसाह—अम्बेति । असौ बालो अम्बा अलं परीता भवति पोषणायैति आचार्यन्यलोपे बालः । अम्बासै बलं भवतीत्यर्थेऽकारवशब्दयोर्विपर्ययोऽम्बाशब्दलोपश्च पृषोद्वरदित्यात् । बलो वेति । न बलं वसेति बालः । नलोपे (पा० ६-३-७३) अकारो विपर्ययेण वकारात्परस्तात्प्रयुज्यते ॥ १० ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविधृतौ वै० का० नवमस्य प्रथमः पादः ॥ ९ ॥ १ ॥

नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ रथाविन्युद्धाज्ञाभिर्विवलन्पूर्वांतरगादयोरर्थसन्दर्भ व्याचष्टे—स्तुतिसंकमन्यायन—

१. तथा चामरः—“मुह्यत्पापदुर्निर्माया मन्दाः स्तु” इति । “अथे मूढयथाजातमूढवैषेयबालिशः” इति च ॥
२. आश्वोरतोस्त्वस्य मकारस्य च लोप इत्यर्थः ॥

यज्ञसंयोगाद्वारा स्तुति लभेत । राजसंयोगाद्युद्धोपकरणानि । तेषां रथः प्रथमागामी भवति ॥

यज्ञसंयोगादिति । भावयव्यो हि राजा यज्ञसंयोगात् यस्मात्सहस्रं सवानिरमिमीत तस्मात्प्रभर इति पूर्वप्रकृतमन्त्राशौत् । लब्धस्तुति—राजसंयोगात् च युद्धोपकरणानि रथावीति । तानि हि युद्धाद्योपक्रियन्त इति, युद्धे वोपकुर्वन्वीति कर्मणि कर्तरि वा ल्युट्वाहुलकात् । एष हि व्यापी स्तुतिसंकमन्याय आचार्येणोपदासितः । तेषां युद्धोपकरणानां मध्ये रथः (७) इत्येव प्रथमागामी मुख्यः । तदाचारत्वादितरेषां युद्धोपकरणानाम् ॥

अथ रथं निर्वक्ति—

रथो रंहतेर्गतिकर्मणः ॥

गतिकर्मणः गत्यर्थस्य “रहि” (भ्रा० प०) धातोः “हनुकुपि—” (उ० २-२) इत्यादिना कथन् बाहुलकात्प्रकारहकारलोपश्च । रंहति गच्छत्यनेनेति रथः ॥

स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य । रममाणोऽस्तिस्तिष्ठतीति वा । रपतेर्वा, रसतेर्वा, तस्यैवा भवति ॥ १ ॥ (११)

स्थिरतिर्नैकधातुः । विपरीताक्षरः । “पुंति संज्ञायाम्” (पा० ३-३-११८) इति च । सकारेकारयोर्लोपः । दृढगठितत्वात्स्थिरो हि सः । अथ वा रमतेस्तिष्ठतेष्वे द्विधातुजं रूपम् । रमणो विस्त्रेणोऽस्तिस्तिष्ठति रथी । न तथाश्वादिषु । अथ वा रपतेः व्यक्तवार्यस्य (भ्रा० प०) रपधान्तोरेव यथाप्रातः कथन् प्रकारलोपो बाहुलकात् । रसतेर्वा शब्दार्थस्य (भ्रा० प०) शब्दायते हासौ दूरत एव । पूर्ववत्कथन् । एषा स्तुतिर्भवति ॥ १ ॥ (११)

“वनस्पते वीडङ्गो हि भूया अस्तत्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वास्त्यात् जयतु जेत्वानि” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ४-७-३५)

वनस्पत इति । भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्यार्थं जैष्ठ्यं रथदेवस्यम् । रथारोहणे विनियोगः । हे वनस्पते ! वनस्पतिवि-

१. तथवा—युद्धोपकरणानि राजसंयोगास्तुति लभन्ते । (तस्मानि अहानीति तत्संबन्धास्तुत्यन्ते) राजापि यज्ञसंयोगात् । यज्ञोऽपि देवसंयोगात् । देवता अप्यात्मसंबन्धात् । सोऽवमेवात्सवाज्ञप्रलम्बभावेनावस्थितः सर्वोवस्थातः स्तुत्यत इत्यात्मस्तुतिः । सर्वस्त्वानाधिपतिभाषिणी आत्मप्रतिष्ठा वोढव्यः । तथोपकरणस्तुतिरिति । एष स्तुतिसंकमन्यायः सर्ववोपसंबन्धः ॥

२. विश्वस्तः । “समी विश्वमविश्वौ” ब्रह्मस्य ॥

कार रथ । त्वं वीङ्गङ्गः दृढाङ्गः (दृढावयवः) वीङ्गङ्गवदो
बलपर्यायेषु पठितः (निबं० २-९-१५) वीङ्गयतिः संस्तम्भ-
कर्मा तत उर्बाहुलकात् (उ० १-७) भूयाः भव हि निश्च-
येन । ततश्च अस्तसखा अस्तेमिन्नः भव । प्रतरणः
प्रतारणः संप्रामाणां पारं नेता । प्रवर्द्धयिता वा । सुवीरः
कल्याणवीरः (अयिक्रवानवखण्डिताभिघाता) यद्वा शोभने-
वैरिः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा युक्त्व भव । अपि च त्वं गोभिः
गोविकारैश्चर्मभिः सन्नद्धः समन्ततो नद्धो बद्धो गव्येन
चर्मणा श्लेष्मणा च । स त्वं कृतप्रतीकारमात्मानं मत्वा तेन
हेतुना सुतरामात्मानं वीङ्गयस्व संस्तम्भुहि । संस्तम्भे च
त्वयि अवस्थितः ते तव आस्थाता अभिघाता योद्धा
जेत्वानि जेतव्यानि आत्मनोऽभीप्सितानि शत्रुसैन्यानि ।
अत्र तवार्थे लन् (पा० ३-४-१४) जयतु अभिमवतु
“जि जि अभिमवे” (भा० ५०) लोद ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

वनस्पते दृढाङ्गो हि भवा “स्तसखा प्रत-
रणः सुवीरः” कल्याणवीरः । “गोभिः
सन्नद्धो असि वीङ्गयस्व”—ति संस्तम्भस्व ।
आस्थाता तं जयतु जेतव्यानि ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ।

अथ क्रमप्राप्तं दुन्दुभि निराचष्टे—

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं, हुमो भिन्न इति
वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्थाच्छब्दकर्मणस्तस्यैवा भवति
॥ २ ॥ (१२)

दुन्दुभिरिति (८) अस्य योऽभिधेयस्तस्य शब्दानु-
करणम् आत्मनो नामधेयप्रतिरूपमिति सिद्धम् । यथैवासावभि-
हन्यमानः शब्दं करोति—दुन्दुभि—रिति तदेव तस्य नाम । अथ
वा हुमो भिन्न इति दुन्दुभिः । हुमशब्दात्पूर्वपदं भिदेरुत्त-
रपदम् । तत्संभवो ह्यसौ हुमैकदेशनिष्कृषितश्चर्मणा पिनद्धः
॥ २ ॥ (१२)

“उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा तं
मनुतां विष्टितं जगत् । स दुन्दुमे सज्जूरिन्द्रेण
देवैर्दूराहवीथो अपसेध शत्रून्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ४-७-३५)

उपेति । उक्तापेच्छन्दस्का दुन्दुभिदैवत्या दुन्दुभिर्मर्शने
मिनियुक्ता । हे दुन्दुमे ! पृथिवीम् उत अपि च द्यां

दिवम् उपश्वासय आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा
लोकद्वयं त्ववीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ।
अपि च—विष्टितम् विशेषेण स्थितं स्थावरं जगत् जह्मं च
उभयविधं प्राणिजातं ते त्ववीयं घोषं (शब्दं) पुरुत्रा
बहुधा “देवमनुष्यपुरुषपुत्र—” (पा० ५-४-५६) इत्यादिना
प्रकाराथं ज्ञापयत्यर्थः । मनुतां मन्वतां जानातु । स त्वं
दुन्दुमे ! इन्द्रेण अन्यैर्देवैश्च सज्जः सहजोषणः (सह
जुषमाणः) दूराहवीयः दूरादपि दूरतरम् दान्त्रं अस-
वीयान् अपसेध अपगमय । अपकाल्याऽपुनरागमनाय इत्ये-
तदाशास्महे ॥ ४ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुप दिवं च बहुधा ते घोषं
मन्यतां विष्टितं स्थावरं जह्मं च यत्स दुन्दुमे !
सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च दूरादूरतरमपसेध
शत्रून् ॥

अथ—

इष्टुधिरिष्टूनां निधानं, तस्यैवा भवति ॥ ३ ॥
(१३)

इष्टुधिः (९) तूष्णः । तस्मिन्निषको धीयन्त इति इष्टूनां
निधानं तद्वदिति ॥ ३ ॥ (१३)

“बहीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति
सर्मनानुगत्य । इष्टुधिः सङ्गाः पृथनाश्च सर्वाः
पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ५-१-१९)

बहीनामिति । भारद्वाजस्य पायोराष्टं त्रिष्टुभिषुधिवैवत्या ।
योऽयं इष्टुधिः बहीनां बहूनाम् । “इष्टुधिर्योः” इत्यभिधा-
नात् । इष्टूनां पिता रक्षको भवति । अस्य इष्टुधेः बहूः
बहुसंख्याक इष्टुकलापः पुत्रः पुराणो बहुनखाता । तदर्थं ह्यसौ
रक्षते इत्येवं व्युत्पाद्यम् । यथायं चिश्वाकृणोति प्रसूयत
इवापनियमाणः । (प्रकर्षेण स्मृत इवोद्वाक्यमानः) चित्रपुं-
खलात् । अथवा हसतीव शोभया पुंखरीत्या । अस्मिन्पक्षे
चिश्वातिरपठितोऽपि धातुः कल्प्यत इति । विकरणपक्षे तु
तदर्थीत्यधातुपादानम् इत्याचार्यपरिभाषा । अथवा चिधेति
शब्दानुवृत्तिः (चिधित्वित्येवं शब्दं करोति) कदा ? समना
समनानि युद्धानि (निबं० २-१७-१६) । शोर्वा (पा० ७-
१-३९) । अवगत्य प्राप्य । स एष इष्टुधिः । पृष्ठे राहैः
पृष्ठभागे निनद्धः बद्धः प्रसूतः प्रसूतः । “आश्रिकर्मणि कः
कर्तारि च” (पा० ३-४-७१) इति कर्तारि कः । इष्टुप्रेर-

यन् । सङ्काः समं सह कार्यन्तीति सङ्काः संभूय शब्दकारिण्यः
पृतनाः सेनाः च सर्वाः जयन्ति ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

बहूनां पिता बहुरस्य पुत्र इधूनभिप्रेत्य । प्रस-
यत इवापात्रियमाणः । शब्दाजुकरणं वा । सङ्काः
सचतेः । संपूर्वाद्वा किरतेः ॥

“पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः”

इति व्याख्यातम् ॥

प्रसूयत इवेत्यादि । विश्वा करोतीत्यस्यार्थः । व्याख्या-
तम् निगदेनैव ॥

अथ क्रमप्राप्तं हस्तघ्नं निर्वेक्ति—

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥
(१४)

हस्तघ्नः (१०) कलापोपपदकः । गोधा-तल-ज्याघात-
वारणमिति च यं प्राहुः । स कस्मात् ? हस्ते ह्यैसाववस्थितो
ज्यैषा हन्यते । “घनर्थे कविधानम्” (पा० ३-३-५८ वा०)
इति कः ॥ ४ ॥ (१४)

“अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति
परिवार्धमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्-
नुमान्नुमांसं परिपालु विश्वतः” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ५-१-२१)

अहिरिति । उक्ताथैच्छन्दस्का हस्तघ्नदेवत्या । सोऽयम्
ज्याया हेति ज्याहेतुकां हिंसां परिवार्धमानः निवारयन्
भोगैः शरीरेण । वचनव्यत्यय आर्षः । अहिरिव सर्वं इव
बाहुं धनुष्मतः पुरुषस्य प्रकोष्ठं पर्येति परिवेष्टयति । ज्याघा-
तासवैतन्त्रायामाणः । तदर्थेलातस्य । सोऽयमेवधर्मा हस्तघ्नः
विश्वा विश्वानि । शोर्षा (पा० ७-१-३९) । वयुनानि
प्रज्ञानानि (निधं० ३-९-१०) (प्रज्ञातव्यानि) विद्वान् जानन्

१. शब्दादयन्ते । “कै चये” (श्वा० ५०) “मुषि” (पा०
३-२-४) इति योगविभागात्कः । भाष्यमये तु सचवेर्गैतिकर्मीणो
बाहुलकादङ्गप्रत्ययद्विलोपश्च । यद्वा संपूर्वात्किरतेः “अन्वेष्पि
इत्यते” (पा० ३-२-१०१) इति डः । तथा च दुर्गैः—सङ्का-
शान्संपृक्तान्वा संग्रामान् पृतनां च सर्वा याः स्वधर्मानैरिषव एव
केवलमभिलक्ष्य क्षिप्यन्ते पक्षाकार्यं सानेर्विधानसंग्रामानिति
(निधं० २-१७-१४) ॥

२. सामीप्यलक्षणवाऽयमर्थः । तत्ताद्योक्तं सायनेन—“लक्ष-
णया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते” इति । यथा “वते गावः सुवेरते”
इति । वदसमीप इत्यर्थः ॥

३. शरश्रेणं वा ॥

४. अथ हि भविष्यतः प्रकोष्ठे वन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः ॥

पुमान् पुरुमना इव कथिदास्तः प्रज्ञानबहुलः (पौरुषोपेतः)
स्वयं पुमांसम् एतं धनुष्मन्तम् विश्वतः सवैतः सवैपकारं
परिपालु रक्षतु इत्याशासहे ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया
वधात् परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि
प्रज्ञानम् ॥

इति । अथ पुमांसं निर्वेक्ति—

पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा ॥

पुमान् कस्मात् ? पुरुमनाः पुरु बहु मनो यस्य सः ।
अल्पमनस्कं त्रियमपेक्ष्य पुरुषे बहुतरं मनः । पुंसतेर्वा पुरु-
षार्थस्य । पौंसमिति बलनाम (निधं २-९-२४) यस्य
भवति । “पुंसं अभिवर्धने” (चु० ५०) इति धातोर्निपात
एवायं पृषोदरादिः । “अतिलक्ष्यन्ताक्षुरादयः” इति गिञभावे
रूपम् ॥

अथ—

अभीशवो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥
(१५)

अभीशवः (११) इति वक्तव्यम् । ते पुनरमी व्याख्याताः ।
अभिधानतोऽभिषेयतश्च “अभीशवोऽभ्यशुवते” इति (ति०
३-९) अभिपूर्वात् “अश्व ज्यौति” (ख० आ०) इति धातो-
रुपस्यो (उ० १-७) बाहुलकादाल्लवयवस्याकारलेकारश्च ।
जम् । अभिव्यामुवन्ति अश्वमीवाभिलिखनीयवः ॥ ५ ॥ (१५)

“रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र
कामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं पना-
यत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रुमयः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ५-१-२०)

रथ इति । उक्तायां जपती । अस्याः पूर्वार्धेन सारथिः
स्तुत इति सोऽर्थश्चेत्तदेवताकः । उत्तरार्धेन रुमयः स्तुत्यन्त
इति तद्देवताका । यदेतत् रथे तिष्ठन् वर्तमानः सुषारथिः
कल्याणसारथिः । “पूर्वपदात्” (पा० ८-३-१०६) इति
यः । पुरः पुरस्तात् । अग्रतः । सतः (वर्तमानात्) वाजिनः
अश्वार यत्रयत्र कामयते यत्रयत्रेच्छति तत्रतत्र नयति
तदेतत्किं सारथेर्महामात्र्यम् ? नेत्युच्यते । अनमीषुको हि
सारथिः किं कुर्यात्सुनिश्चितोऽपि सन् ? एवम् अभीशूनाम्
रुमनीनाम् महिमानम् भूमाभायम् पनायत हे जनाः ।
स्तुत । “पण व्यवहारे स्तुतौ च पन च” (श्वा० ५०)
ततः स्वार्यं आग्रप्रत्ययः (पा० ३-१-२८) “सनायन्ता”
(पा० ३-१-३२) इति धातुवेदे लोदः ॥ पूजयामीति भाष्यम् ।
ये रुमयः अश्वमीवां व्याप्य वर्तमानाः प्राशाः । पश्चात्

रथस्य पृष्ठभागे सन्तोऽपि पुरस्ताद्वर्तमानान्श्चान् मनः सार-
थेर्मनोऽनुकूलं यथास्यात्तथा अनुयच्छन्ति नियच्छन्ति ।
यद्वा पश्चात्सन्तः अतिप्रवृद्धजवानामप्यश्चानां मनः अनुयच्छन्ति
उपरमयन्ति । सारथेर्वैशे नयन्ति । येऽप्येवंप्रतिबद्धाः प्रवृद्धी-
ताश्च सारथिना तेषामित्यर्था ॥ १ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र
कामयते सुषारथिः । कल्याणसारथिः । अमी-
शूनां महिमानं पूजयामि । मनः पश्चात्सन्तोऽ-
नुयच्छन्ति रश्मयः ॥

अत्र (मन्त्रे) संबोध्याभावात्पनयतेत्यस्य पूजयामीति
पुरुषवचनव्यत्ययः ॥

अथ—

धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा । धन्व-
न्यस्मादिषवः । तस्यैवा भवति ॥ ६ ॥ (१६)

धनुः (१२) इत्येष गत्यर्थात् वधार्थाद्वा धन्वतेर्
धविधातोः (धा० प०) बाहुलकादुत्ति (उ० २-१०७)
प्रत्ययो बलोपब । धन्वन्त्यपनयन्त्यस्मादिषवः प्रन्ति
वाऽनेनेति ॥ ६ ॥ (१६)

“धन्वन्ता गा धन्वन्ताजि जयेम धन्वन्ता
तीव्राः समदो जयेम । धनुः शत्रोरपकामं
कृणोति धन्वन्ता सर्वाः प्रदिशो जयेम” ॥ १ ॥

(श्र० सं० ५-१-१९)

धन्वनेति । उक्ताष्विष्टुवधनुर्दैवत्वा । वयं धन्वन्ता
चापेन । “धनुश्चापौ धन्वसारासनकोदण्डकासुकाः” इत्यमरः ।
गाः शत्रूणां जयेम तेभ्य आत्मघातकर्मैः । धन्वन्ता धनुर्धैव
आजि संग्रामं च जयेम । “समिज्जाजिसमिधुषः” इत्यमरः ।
“इणजाधिभ्यः” (पा० ३-३-१०८ वा०) इति साधुः ॥
धन्वन्ता च तीव्राः उदता दारुणा वा समदः अत्यन्तम-
दवतीः शत्रुसेनाश्च जयेम ॥

अपि च किंवदुता समासत एव क्रूमः—धनुः शत्रोरप-
कामं कृणोति । यत्र यत्र शत्रुरस्मान् जेतुकामः स्यात्-
तत्सतोऽपगतकाममस्सतो धनुः करोतु । ततश्च शत्रोरपकामं
कामस्यापायं कृणोति करोतु । लोट्ये लट् (पा० ३-१-
८५) अपगतकामे च तस्मिच्छत्रौ वयं धन्वन्ता धनुर्धैवताः

१. वधव्यवं गतावेव पठ्यते तथापि “धविमोरपार्थ” इति
क्षीरस्वामिभाष्यमनुमर्थं संबदति ॥

२. इतरेतरसंपर्कं वा यत्र लक्ष्यवेधायैव कैवल्यनिषवः क्षिप्यन्ते
वैतथ्येण प्रतापार्थं वा तमाविमाजयनमिति दुर्गः ॥

३. अनेकशस्त्रसंपातसङ्घटननैकवीरपुरुषपाकीर्णांस्त्रागामानिति
दुर्गः (निर्व० २-१७-२२) ॥

सर्वाः दिशः प्रदिशः उपदिशश्च जयेम । सर्वास्तु दिक्षु वर्त-
मानाच्छत्रून् जयेम इत्येतदाशास्सहे । प्रदिक्शब्दोऽत्र लक्षणया
तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते । मघाः क्रोशन्तीति वत् । धन्वच्छ-
ब्दस्य जयतेक्षावृत्तिरादरार्था ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इति सा निगद्व्याख्याता । समदः—समदो
वाचेः, समदो वा मदतेः ॥

इति सा सेयं निगदेन पाठमात्रेण व्याख्याता ।
अत्र—समदः—समदो वा समदो वा, अत्तेर्मदतेर्वैति
योजना । संपूर्वस्य भक्षणार्थस्य । भक्षित इव हि तत्र परस्पर-
रतः । मदतेर्वा हर्षणार्थस्य । द्वितीयं समदो वेति । संह-
ष्टास्त्रश्च हि परस्परतो युध्यन्ते ॥

अथ—

ज्या—जयतेर्वा, जिनातेर्वा, प्रजावयतीषुनिति
वा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥ (१७)

ज्या (१३) इति वक्तव्यम् । सा पुनरियं जयतेर्वा
जिनातेर्वा । घालन्यलमर्थकलम् । तद्वलेन हि जीयते । स
पुनरेष धनुर्गुणः ॥ ७ ॥ (१७)

“वक्ष्यन्ती वेदाग्निरिगन्ति कर्णं प्रियं सखायं
परिषस्वजाना । योषेव शिङ्क्ते वितुताधि
धन्वज्या इयं समने पारयन्ती” ॥ ३ ॥

(श्र० सं० ५-१-१९)

वक्ष्यन्तीति । उक्ताष्विच्छन्दस्का ज्यादैवत्वा । येयं योषि-
दिवे कान्तिकसैविदिष्टाय पुरुषाय किञ्चिद्रहस्यं वक्ष्यन्ती इव
कथयिष्यन्तीव ज्या, धनुष्मता पुरुषेण इदं चिह्निष्यता सत्येन
दक्षिणेन वा पाणिनाऽऽकृष्यमाणे सत्यं दक्षिणं वा कर्णं प्रत्या-
कृत्यते । धनुष्मता तथा मध्यमात्मनो निनीय इदम् आगन्ती-
गन्ति आगच्छति । “दाधर्तिर्दधति०” (पा० ७-४-६५)
इत्यादिनाऽपूवैस्य गमेर्लेटि निपातोऽयम् । इदिति पादपूरणः ।
कथम् ? इति तत्राह—प्रियं सखायं परिषस्वजाना
प्रियमिष्टं कान्तिसखायं समानख्यानम् उपजातप्रीतिं स्त्री पुरुष-
मिव इदं परिष्वजमाना संप्रीत्यर्थं एव, सखजानेस्वभ्यासोऽनर्थ-
कोऽयंविशेषाभावात् । यथा हि कर्णं प्रत्याकृत्यते धनुष्मता
मध्यमात्मनो निनीयेतुं परिष्वजत इव । किमेतावदेव ? नेत्सु-
च्यते—या च इयं योषेव शिङ्क्ते योषिदिव (यथा

१. सायणपरिव्रजामित्यं समासतो व्याचष्टे—इयं ज्या समने
संग्रामे धन्वन् धन्वनि अशीति सन्मध्यमोऽनुवादः । वितता विरुद्धता
पारयन्ती पारं नयन्ती प्रियं प्रियकरं वाक्यं वक्ष्यन्ती इव कर्णं
धन्वनो राक्षः कर्णेप्रदेशमागनीगन्ति आगच्छति । इदिति पूरणः ।
योषा नारी सखायं पतिमिव परिष्वजाना इदं परिष्वजमाना
शिङ्क्ते शब्दावयते चेति ॥

विदग्धा काश्चित्कामिना पुरुषेणात्मानं प्रत्याकृष्यमाणोपजायमानपरितोषा कामिनः पुरुषस्य हर्षमुत्पादयन्ती शिङ्गे सुकुमारमव्यक्तशब्दं करोति तद्वदव्यक्तशब्दं करोति । “शिञि अव्यक्ते शब्दे” (अ० आ०) लट् । ध्रन्वन् ध्रन्वति अशीति सप्तम्यर्थोनुवादः । ङेङ्कृ (पा० ७-१-३९) वितता अध्यारोपिता विस्तृता सा इयम् एवमादिगुणयुक्ताऽस्माकं ज्या धनुर्गुणः समने संग्रामे (विष्० २-१७-१६) पारयन्ती पारमन्तं नयन्ती अस्तु शत्रूणामित्येतदाशास्त्रहे ॥ ३ ॥

अथास भाष्यम्—

वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्गे शब्दं करोति वितताधिघनुषि ज्या इयं समने पारयन्ती पारं नयन्ती ॥

अथ—

इषुरीषतेर्गेतिकर्मणो वधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥ (१८)

इषुः (१४) इत्येतत् ईषतेः “ईष गतिहिंसादर्शनेषु” (भा० प०) इत्यस्मादुग्रस्यः । “ईषेः किञ्च” (उ० १-१३) इति । चादुपधाह्रस्वः । गच्छति शत्रून् हन्ति वा तावत् ॥ ८ ॥ (१८)

“सुपर्णं वंस्ते मृगो अस्यादन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रहृता । यत्रा नराः सं च वि च द्रवन्ति तत्रासभ्यमिषवः शर्मं यंसन्” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ५-१-२१)

सुपर्णमिति । अस्याचक्षीपवः स्तूयन्त इति तद्वत्स्या उक्तापेक्ष्यदस्का । इयमिषुः “इषुर्द्वयोः” इत्यभिधानात् सुपर्णं शोभनं पर्णं पत्रं (पक्षं) वाजं वस्ते तेनाह्वार्धनाच्छादयति । “वस आच्छादने” (अ० आ०) लट् । यद्वा धारयति । यद्वा सर्वत्र वचनव्यत्ययः । “वस्त इति वाजानमिप्रेल” इति भाष्यात् । तथा च या इमा इषवः क्षुपर्णीनि वसते इत्येवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अस्याः आसाम् मृगाः मृगमयाः दन्तः दन्ताः । यैदि मार्गाणि फलानि । यद्वा मृगावयवाः दृष्टाणि दन्ता भवन्ति इषवः काश्चिद्वस्तुमुखा भवन्ति हीति सायणः । अथ वा मृगः मृगयमाणा भवन्ति शत्रून् । किं च गोभिः, गोविकारैः ज्ञाज्या म्हेषमया च सन्नद्धा समन्ततो नद्धाः (सम्मृग वद्धाः) अथ वा गौरिति ज्यानाम । तामिः

१. तथा च नेदिनी “पुर्णं पर्णं किञ्चिद् च” इति, “पुर्णं वाहनपक्षयोः”, “पक्षो वाजक्षिपुसरे” इति चामरः ॥

२. मुखाग्रभागाः फलानिल्युच्यन्ते ॥

३. किन्तु वहेत्यर्थः स्यादवर्ह इति ज्येयमिति ॥

सन्नद्धाः । तथा च निगमः “वृक्षे वृक्षे नियतामीमयज्ञैः” (ऋ० सं० ७-७-२१) इति । प्रहृता धनुष्मताक्षिताऽथः पतति गच्छन्ति । यत्र संग्रामेषु नराः मनुष्याः सं द्रवन्ति संभूय पलायन्ते विद्रवन्ति च पृथक्पृथक् च पलायन्ते । तत्र असम्भ्यम् इषवः शराः शर्मं शरणं मुलं जयनितितम् यंसन् प्रयच्छन्ते (ददन्तु) इत्याशास्त्रहे ॥ १ ॥

अथास भाष्यम्—

सुपर्णं वस्त इति वाजानमिप्रेल । मृगमयोऽस्यादन्तो, मृगयतेर्वा ॥

“गोभिः सन्नद्धा पतति प्रहृता”

इति व्याख्यातं । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रासभ्यमिषवः शर्मं यच्छन्तु शरणं संग्रामेषु ॥

इत्याख्यातम् निगदेन (पाठमात्रेण) एव । पदशब्द व्याख्यातमात्रायमिति वार्थः ॥

अथ-प्रतोदो युद्धात् तमश्वाजनीति नाम्ना संस्तोष्यंस्तत्पर्यायं निराचष्टे—

अश्वाजनीं कशेत्याहुः । कशा-प्रकाशयति भयमश्वाय । कृष्यतेर्वा अणुभावात् ॥

अश्वाजनी (१५) इत्येतत्पदम् । तां पुनरैतां कशेत्याहुः कशां वदन्ति । निपातेनेतिना कर्मण उक्तात्वा द्वितीया । तत्राश्वाजनीति पदं न निर्वैकल्यं प्रत्यक्षवृत्तिलादस्य । अथ कशा कस्मात् ? सा हि प्रकाशयति प्रख्यापयति भयमश्वाय । तथा च “काश वीती” (भा० आ०) इत्यस्मादन्तर्मक्षितवर्णयोर्यत्वाच्च (पा० ३-१-१२४) आकारस्य ह्रस्वं छान्दसम् । अथ वा कृष्यतेः । अणुभवति । अपकृष्टा हि सा भवति चर्मणोऽप्ली । अत्रार्थं निपात एव शरणं पृषोदरादौ ॥

अन्यैव व्युत्पत्त्या—

वाक्-पुनः प्रकाशयत्यर्थान् ।

वागपि कशेत्युच्यते सा पुनरर्थान्प्रकाशयतीति पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

१. अस्यावयवैः—वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि गौर्यां नियता वद्धा मीमयत् शब्दं करोति इति ॥

२. “यम उपरमे” (भा० प०) श्रेयस्रष्टावै वर्तमानस्यास्य दानार्थैल्लनिहासितम् मस्य च छः (पा० ७-३-७७) तथा च केटि सिवविकरणस्य रूपम् ॥

३. अथा वक्ष्यन्ते क्षिप्यन्ते प्रेतेत्येतेऽन्येथैव “अज शति-क्षेपणयोः” (भा० प०) इत्यस्मात् स्फुटं । “वा वी” (पा० २-४-५७) इति वीमावयविकल्पः । टित्स्वाङ्गीप । अश्वानामजनीति षडीतत्पुरुषः । कशेत्युच्यते ॥

अथवा—

खशया । कोशतेर्वा ॥

वाग्धि खे सुखाकाशे शेत इति खशया सती वर्णव्यत्य-
यादिना कशेलुच्यते । कोशतेर्वा शब्दार्थस्यैव निपातः ॥

अश्वकशाया एषा भवति ॥ ९ ॥ (१९)

या तु अश्वकशा तस्याः ॥ ९ ॥ (१९)

“आजङ्गन्ति सान्वेषां जघनां उपजिघ्रते ।
अश्वजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसमस्तु चोदय” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ५-१-२१)

आजङ्गन्तीति । उक्तांषोऽनुष्टुप् प्रतोददैवत्या । हे अश्व-
जनि ! अश्वानां क्षेपित करो । यया लया प्रचेतसः प्रकृष्ट-
चेतसः (प्रकृष्टज्ञानाः) सादिनः अश्वारोहाः सारथयो वा
प्यपाम् अश्वानाम् सातु सान्ति “शेष्ठन्दति बहुलम्” (पा०
६-१-७०) इति शैलौषः । सरणानि इति भाष्यम् । समुच्छि-
तानि सर्वथीनीति तदर्थः । करणे सत्तैर्युद्ध । आजङ्गन्ति
आग्नन्ति पुनःपुनः । यद्धल्लू । वचनव्यत्यय आर्षः । जघनान्
जघनानि । लिङ्बल्यय आर्षः । सिक्नदेवौन् । अत्र “शीघ्रोदटि
समावपादे” (पा० ५-३-९) इति तस्य खले यलमलोपी ।
“आतोऽटि नित्यम्” (पा० ८-३-३) इत्यनुनासिकः । उप-
जिघ्रते उपजिघ्रन्ति । पदव्यत्यय आर्षः । आहन्तीत्यर्थः ।
सा लं समस्तु संग्रामेषु (निघं० २-१७-२२) अश्वान्
प्रचोदय प्रेरय ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

आग्नन्ति सान्वेषां सरणानि सर्वथीनि ।
सक्थिः सचतेः । आसक्तोऽसिन्कायो, जघनानि
चोपगति । जघनं जङ्गन्यते । अश्वजनि प्रचे-

१. सक्थि जानूपरिभागः । तद्वलेन हि सरन्ति सतौर इति
तानि सरणानि भवन्ति । रथ्यानां हि कटिप्रदेशमाश्वान्यभिहितम् ।
पस्वानां (पृष्ठवाह्यानां) हि सिक्नदेवान्तिष्ठभयमुक्तम् ॥

२. “सिक्वा सिक्नौ कटिप्रोथौ” इत्यमरः । प्रोथो मांसपिण्डम् ॥

३. दुर्गस्तु—आजङ्गन्ति । उपजिघ्रति । इति च शत्रुतस्य संबोधने
रूपं गम्यते । हे अश्वजनि ! (आजङ्गन्ति जघनान् उपजिघ्रति)
या त्वमेवमभिहितं सा त्वमेतान्वाग्धप्रचेतसः प्रकृष्टचेतसः
गमनं प्रति समुत्सुकान् समस्तु समरणेषु संग्रामेषु तथा चोदय
यथा जयेयमित्याशासदे इत्याह । व्याख्यानमेतन्नाश्वानुसार्यैव ।
मूले तु सायणव्याख्यामुद्धृतम् । अत्र सायण उपजिघ्रते इति
पदव्यत्ययं जीतिवर्णोपजनं च कृत्वा पठति । दुर्गस्तु—उपजिघ्रत इति ।
तन्मते उपपूर्वकस्य प्रातेर्हिंसायां व्यत्ययेन पदवर्णयोः प्रयोगो
बोध्यः । “प्राप्ताध्मा—” (पा० ७-३-७८) इति जिघ्रादेशो
लटः शतरि शपि इति च ॥

५३ नि०

तसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान्तसमस्तु समरणेषु संग्रामेषु
चोदय ॥

सक्थिः सक्थिचोदयः । अत एव (शब्दाभिप्रायेणैव)
पुंस्त्वम् । “सक्थि ह्रीवे” इत्यमरः । स चार्थं कस्मात् ?
खचतेः । “यच्च तेचने सेवने च” (भा० आ०) इत्यस्मात्
क्थिन्प्रत्ययः (उ० ३-१५४) चस्य कुलम् । यद्यप्ययं सक्थि-
सिध्यामेव विहितत्वेन सजयति सज्यते वा सक्थीति प्राप्नोति
तथापि भाष्यकारवचनाद्वाहुलकादन्यतोऽपि । किमसिन्सफम् ?
आसक्तोऽसिन्कायः । कृत्लेन शरीरम् । जङ्गन्यते । गल-
र्थाद्धन्तैर्यङ्गनात्कर्मणि अच् (पा० ३-१-१३४) बाहुल-
कात् । “आयमश्वान्तमनित्यम्” (पा० ९२) इति मुमभावो-
ऽभ्यासस्य । कुटिलं हन्यते इति निग्रहः । हिंसायस्य तु यद्वि-
घ्नीभावप्रसङ्गः (पा० ७-४-४५ वा०) ॥

अथ—

उल्लखल—मुखकरं वोर्करं वोर्ध्वखं वा ॥

“उरु मे कुर्वित्यत्रवीचतुल्लखलमभवत्” “उ-
रुकरं चैतदुल्लखलमित्याचक्षतेऽपरोक्षेण”ति च
ब्राह्मणम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥ (२०)

उल्लखलम् (१६) इत्येतद्वचनम् । तत्कस्मात् ? तद्धि उरु-
रलातुऽरुकरं सद्गुणव्यत्ययादिनोल्लखलं भवति । बह्वन् करोति ।
तद्विद्युत्सुखावदात्पूर्वपदं करोतेरुत्तरपदम् । अथ वा ऊर्करम्
ऊर्कं अक्षम् (निघं० २-७-१५) तत्करोतीति सत् । ऊर्कः
(अत्रस्य) एव हि करणार्थं तदुपपद्यते “हरो हारि सर्वण”
(पा० ७-४-६५) इति क्लृप्तः । अथ वा ऊर्ध्वखलम्
ऊर्ध्वमेव हि तस्य खं (खातं) भवति । अथ “वा उरु००
वत्” । तत्किल कियमाणम् ऊरु मे खं ऊरु इत्यत्रवीचिव ।
तथागुणयुक्तावत्स्य । तत्तत्तोरुखं सतुल्लखलम् । अत्रार्थं ब्राह्मणं
प्रमाणयति—“उरु००क्षेण—” इति । उरु करोतीत्युत्तरकर्मे-
तत्प्रत्यक्षमव्यवहितगुणविधानात् । तदनुनेरतु रकोर्व्वल्ययेन
व्यवहितगुणमुच्यते उल्लखलमिति । तस्य—एषा स्तुति-
र्भवति ॥ १० ॥ (२०)

“यच्चिद्धि एवं गृहे गृह उल्लखलक गुच्यसे ।
इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० १-२-२५)

१. अथ चैतत्तु चैतत्तु इति च कश्चिदुत्तरवेत्तुपाठः ॥

२. उरु—विशीर्णं मे गम खं—मुखं कुरु इत्यर्थः ॥

३. बहुकारित्वमस्य प्रत्यक्षेणानुभूयते । ततो रथस्थाने ल-
कर—सा खलेति प्रत्यक्षेणानुभावासेन गृह्यते । तदेतद्वच्यते
अव्यवहितेति । शानकृतमव्यवधानमत्र विवक्षितम् । गुण उप-
कारः । पवमप्रतिपि । तत्र व्यवधानं शानविरुद्धकृतं शोध्यम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ११ ॥ (२१)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शाखे दै० का०
नवमस्य द्वितीयः पादः ॥ ९ ॥ २ ॥

यच्चिदिति । शुन-शोपसाधैमनुष्टुप्खलदैवत्वा । सोमा-
नियुक्ते विनियोगः । अभिमन्त्र्य चोपधीयते अभिचयने । हे
उल्लखल । यच्चिद्वि यथापि त्वम् अक्षरंस्कारायापघातार्थं गृहे
गृहे प्रतिग्रहं युज्यसे तथापि इह वैदिके कर्मणि अस्मद्गृहे
एव वा सीमसुखलप्रहारेण ध्रुमसूत्रं वीक्षितमतम् (अतिश-
येन वीक्षितम्) प्रभूतञ्चनियुक्तं गम्भीरं (अर्धैर्बहुभिः संस्क्रिय-
माणैः) शब्दं वद । तत्र दृष्टान्तः-जयतामिव दुन्दुभिः
यथा सुखे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं शब्दं गम्भीरतमं
करोति तद्वत् ॥ ५ ॥ इति सा तेषां निगदेन पाठमात्रेण
व्याख्याता ॥ ११ ॥ (२१)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृती दै० का० नवमस्य
द्वितीयः पादः ॥ ९ ॥ २ ॥

नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ क्रमप्राप्तं द्रुषणं निर्विषयैस्तृतीयं पादमुपक्रमते—

द्रुषभः प्रजां वर्षतीति वा । अति बृहति रेत
इति वा । तद् द्रुषकर्मणा । वर्षणाद्रुषभस्तस्यैवा
भवति ॥ १ ॥ (२२)

द्रुषभः (१७) कस्मात् ? स हि प्रजां वर्षति प्रजोत्पत्ति-
कारणं रेतो योनीं सिञ्चति । “द्रुष सेचने” (भा० प०)
“ऋषिद्विभ्यां कित्” (उ० ३-११९) इत्यमरप्रत्ययः ।
अथ वा योनीं रेतः सेचमतिशयेनासी बृहति आत्मान-
मुपच्छति । “वृद्ध उपमने” (उ० प०) अस्माद्वाहुलकादमपि
हकारस्य षकारः । तद्विधादि । तद् तेनास्य द्रुषकर्मणा
रेतोवर्षणलक्षणेन गौरव्यतिशयेन यो बुकोऽष्टावपि वर्षणात्
रेतोवर्षणद्वितोर्मेकासुर्मेजनीकस्य द्रुषभ इत्युच्यते । तस्य
गोवृषभस्य एवा स्तुतिर्भवति ॥ १ ॥ (२२)

“न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनमर्धेहयन्वृषभं मध्य
आजेः । तेन सूर्मव शतवर्षसहस्रं गवां सुद्वलः
प्रधने जिगाय” ॥ ५ ॥ (ऋ० सं० ८-५-२०)

न्यक्रन्दयन्निति । भार्गवेषुत्रस्य सुद्वलसार्धं त्रिष्टुप् ।
द्रुषणो नाम सुद्वलः तदैवत्यस्मिन्दैवत्वं वा । तथा चासुक्रान्तम्—
“प्र ते सुद्वलो भार्गवो द्रुषणेन वृषभेण जाजि जिगायेति

१. एतेन पूर्वां कस्युपपत्तिद्वयसिद्धौ वृषभशब्दोऽवस्थादावपि
वर्तते इति ध्वनितम् ॥

२. तथाच वर्षतीति द्रुषः “इष्टुपलक्षणः” (पा० ३-१-
३३५) कः । स एव द्रुषभ इति व्याख्यातम्भवति ॥

द्रौघेण जे”-त्यादि । सुद्वल आह-तेनेति तच्छब्दश्रुतेः । अत्रैच्छन्दा-
व्याहारः । उपयन्तः समीपे गच्छन्तो नराः यम् एनं ५. द्रुषभं
वर्षकं सेचनारं रेतसो गोवृषं फूत्कारवन्तं कारयतेति परिग्रहवर्धः । तत्
न्यक्रन्दयन् नितरां क्रन्दनमकुर्वन् यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन
राजसो भीताः पलायन्ते तथाऽकुर्वन् । अयं च आजेः आज-
यन्स्य आजयन्स्य वा शरपशस्य संग्रामस्य मध्ये अर्धेह-
यन् सूत्रप्रीतिरस्य विप्रामौर्ध्वं कारितवन्तः । “सिह सेचने”
(भा० प०) लङ् । तेन असुना वृषभेण सूर्मव सुभगं
शोभनभोगं राजानम्, यद्वा (राशुहृतं) सूर्मवम् । भवतिर-
त्तिकर्मा (निर्घ० २-८-२) शोभनचणकादिभक्षकम् शतवत्
शतसंख्योपेतं (दशशतानि) गवां सहस्रम् । यद्वा असंख्यं
(बहु) सुद्वलः अर्धं प्रधने संग्रामे (प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि
भवन्तीति) जिगाय अजैवम् । द्रुषणं लिट् (पा० ३-४-
६) अतो न स्तुतियायां परोक्षत्वव्याप्तिः ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

“न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एन”-॥

मिति व्याख्यातम् ॥

“अर्धेहयन्वृषभं मध्य आजे”-॥

राजयनस्याजवनसेति वा ॥

तेन तं द्रुषभं राजानं, भवतिरत्तिकर्मा, तद्वा
सूर्मवम् । सहस्रं

“गवां सुद्वलः प्रधने जिगाय” ॥

प्रधन इति संग्रामनाम ॥

प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति ॥

अथ—

द्रुषणः द्रुममयो घनः ॥

द्रुषणः (१८) इत्येतत्पदम् । स पुनरेव द्रुममयो घनः
द्रुपकृतिः । “तत्प्रकृति-(-त-) वचने मयद्” (पा० ५-४-

१. अत्राहुः—“द्रुपलस्य हता गावर्षादौरेलस्यैवा जद्वत्पम् ।
स शिष्टं शकते कृत्वा गमैकं फलुद्राहवम् ॥१॥ द्रुषणं सुद्रुजेष्वन्यत्र
चौरपानुसारकः । द्रुषणं पात्रतः क्षिप्त्वा चौरस्यो जघृष्टे स्वगाः
॥२॥ इति । तथाच भाष्यकृदपि वक्ष्यत्यनुपपन्नमेव तथेतिहासमा-
दात इत्यादिना । विशेषरत्त्वयानेव यदसी राजानं योषितवानिति ॥

२. सुद्वलं स्वीयतां यावत्सी सङ्क्रम्यन् करोतीति वदन्तो विशा-
म्यन्तीत्येव हि गोमिनामाभिधुजां स्वभावः ॥

३. एतेन द्रुममते “तत्प्रकृतिवचने” इति सूत्रपाठः । लोके तु
द्रुष्यन्वरेऽनेनेति द्रुषणः कुटारोऽपि । द्रुषशब्दो द्रुमपर्यायः । “करणेऽप्यो
विद्रुपु” (पा० ३-३-८२) इति करणे हन्तेरभ्वनादेशश्च ।

“पूर्वपदासंज्ञायामावाः” ॥ पा० ८-४-३ इति गत्वम् । अत्र
दैवराजः—“द्रुमलिकारः काष्ठखण्डोऽत्र द्रुषशब्देनोच्यत” इत्याह ।

तावत्तापि “द्रुममयो घन” इति भाष्यं नोपपद्यते । वस्तुतस्तु विका-
रादेशेन मयद् (पा० ४-३-१४३) ॥

२१) इहावदो द्रुमपर्यायः । “पलाशीद्वद्रुमागमाः” इत्यमरः । तथा च द्रुम-(म-)-यो घनो द्रुवणः मयदो लोपः । घन इति (हन्तेरप्यृणादेशश्च) “मूर्तौ घनः” (पा० ३-३-७७) इति निपातितः । मूर्तिः काठिन्यम् । तस्मिन्नभिधेये । तदित्यं मुद्रोऽभिधेयः । तथाचामरः “द्रुवणो मुद्रघनौ” इति । तथा च द्रुममयश्चासौ घनश्चेति कर्मधारयः ॥

तत्रेतिहासमाचक्षते ॥

तत्र तयो-द्रुवम-द्रुवणयोर्विधये (उभयोरप्येकमेव) सु-
तिलागमितमितमितिहासम् आचक्षते” कथयन्ति वेदा-
थंविदः—

मुद्रलो भार्म्यश्चक्रपिर्वृषमं च द्रुवणं च
शुक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय । तदभि-
वादिन्येवर्भवति ॥ २ ॥ (२३)

स (मुद्रलः) किल द्वितीयगोरभावाद्वाहा सह प्रतिस्पर्धमान
ऐश्वर्यादन्वादिष्य द्रुवण-(मुद्रर)मेव वृषमेण सह युक्त्वा शक-
टेऽपरपार्श्वे संयोज्य राज्ञा सह आजिं संग्रामम् जगाम ।
ततश्च संग्रामे व्यवहृत्य यथाबलं युष्मा तं जिगाय
जितवान् । यथाचैतदेवं, तस्यार्थस्याभिवादिनी संवादिनी
एषा ऋग्भवति ॥ २ ॥ (२३)

“इमं तं पश्य वृषमस्य युजुं काष्ठाया मध्ये
द्रुघणं शयानम् । येन जिगाय शतवत् सहस्रं
गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ८-५-२१)

इममिति । उक्तापदि । सेनैदिसहायाभावेन भवान् राजानं
कथं जितवानिति सोऽप्राप्तं पृच्छन्तं सन्नायं कंचन मुद्रल आह
इमं पुरोमुषि वर्तमानं तं मे सहायभूतं वृषमस्य गोवृषस्य
युजुं युज्यत इति युक् सखिभूतस्तम् । “युजेरसमाप्ते” (पा०
७-१-७१) इति वृम् । काष्ठायाः आन्यतस्य (नि०
२-१५) मध्ये संग्रामे शयानम् हन्तव्यान्सर्वान्हवा लुखेन
खपन्तम् (निष्पीपारलेन वर्तमानम्) मया शत्रुमुद्दिष्यापवि-
द्धम् द्रुघणम् इममयं घनं मुद्ररं पश्य । येन द्रुवणेन शत-
वत् शतोपेतम् (दशशतसंख्याकम्) गवां सहस्रम् पृत-
नाज्येषु संग्रामे (बहुलमविवक्षितम्) (नि० २-१७-९)
पृतनानां सेनानामजं गमनं यत्रैतस्य “अभ्यादिलात्” (उ०
४-१०८) यत् । मुद्रलः अहम् जिगाय अजैषम् । लुब्धं
लिद्धं (पा० ३-४-६) “संलिद्धोऽजैः” (पा० ७-३-५७)

१. दुर्गस्त्वेवमातारवत्-जितायामाजौ अवसिताणि-मरण-
माज्यन्त एवापविद्धमुद्रो मुद्रलः केनचित् पृष्टः-केन सह युक्तः
वृषमेणेन राजानमजैवीरिति । स तमुद्दिष्यावैव द्रुवणमाव्यन्ते तस्मि-
न्नपिग्रहस्तावद्विभव कुत्सयन् राजानमनययो तस्य प्रलाभये-इमं
तं पश्य येनाक्षिपमिति ॥

इत्यभ्यासात्परस्य कुलम् । तस्मिन् पश्येति समन्वितो
वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इमं तं पश्य वृषमस्य सहयुजुं ॥

“काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् । येन
जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु” ॥

इति । युगमतया मन्त्रांश्च एव भाष्येऽनुदितः । अत्र सन्दि-
ग्धपदं निर्द्देश्यतीति—

पृतनाज्यमिति संग्रामनाम । पृतनानामज-
नाद्वा । जयनाद्वा ॥

पृतना मनुष्याः (नि० २-३-२५) ते यस्मिन्नजन्ति
गच्छन्ति तत् पृतनाज्यम् । “अज गतौ” (भ्वा० प०)
जयनाद्वा । अत्रोत्तरपदे विकल्पयन्ति । ते हि तत्र जयन्ति ।

अथ मुद्रलं निराचष्टे—

मुद्रलो-मुद्रवान् । मुद्रगिलो वा । मदनं गिल-
तीति वा । मदङ्गिलो वा । मुदङ्गिलो वा ॥

मुद्रवान् । तथाच लो मलयै । अथ वा मुद्रगिलः
मुद्रश्रावभोजनः । मदनः कामस्यमसौ गिलति वशीकरोति ।
जितेन्द्रिय इत्यर्थः । इत्थं च मदनशब्दात्पूर्वपदं, गिलतिशब्दात्-
दुत्तरपदम् । अथ वा मदङ्गिलः मुद्रलः । मद उदेकस्य-
मसौ गिलति । उपशान्त इत्यर्थः । अथ वा मुदङ्गिलो
मुद्रलः । हर्षमसौ गिलति । निवृत्तवैन्द्रियार्थं इत्यर्थः ।

अथ भार्म्यश्चरुषिं पूर्वोक्तान्तं सिंहावलोकितकेन निर्वेक्ति—

भार्म्यश्च=भृम्यश्चस्य पुत्रः । भृम्यश्च=भृम-
योऽस्याश्वाः । अश्वभरणाद्वा ॥

भृमयः अनवस्थायिनः । अश्वभरणाद्वा विभक्तिं
वाऽसावश्वान् इति भृम्यश्चः । तथाच यथातोः कर्मणि सिद्-
प्रत्यये यस्मिंश्चवदो भर्तव्यवचनस्तथाभूता अश्वा मस्येति सः ॥

अथ—

पितुरित्यन्ननाम । पातेर्वा पिबतेर्वा प्याय-
तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ (२४)

पितुः (१९) इत्येतत्पदम् । तत्पुनरेतत् अन्ननाम ।
तत्कस्मात् ? पातेर्वा रक्षणार्थस्य (अ० प०) “कस्मिन्नित्य-
निगाभावादिभ्यश्च” (उ० १-७०) इति कर्मणि कर्तरि-
वातुप्रत्ययोवाहुलकाधिकारश्चान्तादेशोधातोः । रक्षितव्यं हि
तद्वदिति रक्षति वा प्राणान् । पिबतेर्वा पानार्थस्य ।
पूर्ववत्प्रक्रिया । प्यायतेर्वातु वृष्ण्योद्वाहुलकात्पुत्रस्यो धातोः
पिबामव ॥ ३ ॥ (२४)

“पितुं नु स्तोत्रं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत्” ॥१॥

(ऋ० सं० २-५-६)

पितुमिति । आगस्त्यानुष्टुभगर्भोणिष्कं अन्नदैवला । अ-
गस्त्य आह-अहं नु क्षिप्रम् तं पितुम् पालकमनम् स्तोत्रम्
स्तौमि । त्वैतानि लङ् (पा० ३-४-६) अहभाव आर्थः
(पा० ६-४-४५) । कथंभूतम् ? महः महतः तैविषीम्
षष्ठ्यर्थं द्वितीया (पा० ३-१-८५) तत्सङ्गकस्य बलस्य
(निघं० २-९-१०) धर्माणम् धारयितारम् । यद्वा महः
महतो लोकस्य धर्माणं धारकं तविषीं बलात्मकम् । यस्य
पितोरगस्त्य ओजसा बलेन त्रितः त्रिस्थानः त्रिषु स्थानेष्व-
प्रतिष्ठतप्रभवः । सायणस्तु-त्रितो विस्तीर्णतमः प्रकृत्यतकीर्तिः ।
त्रिषु क्षिप्तादिस्थानेषु तात्मानोऽपि इन्द्रः वृत्रं मेघमसुरविशेषं
वा विपर्वम् विपर्वणम् (विगतपर्वणं-विगतसन्निधिवन्धनम्)
कृत्वा त्रि-अर्दयत् विविधमर्दयति अपुनरावृत्त्ये अर्दयति-
गर्हयति उक्तोऽपि (भा० प०) इह पीडनार्थं “इतश्च लोपः
परस्मै पठेयु” (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपो बाहुलकात् ।
को हि नाम तस्त्वशाव्यसाहते त्रिलोकाधिपति- (बलाधि-
पति-) रपीन्द्रः किंचिद्व्यशक्तः कर्तुमिच्छतिप्रथायः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

तं पितुं स्तौमि महतो धारयितारं बलस्य,
तविषीति बलनाम । तत्तत्तर्वा वृद्धिकर्मणः । यस्य
त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं
विपर्वणं व्यर्दयति ॥

बलनाम । “तु वृद्धी” इत्यस्य टिप्पणि । तदितसर्वव-
स्तुभ्यो ज्ञायः ॥

अथावरप्राप्ताः—

नद्यो व्याख्यातास्तासामेवा भवति ॥४॥(२५)

नद्यः (२०) ताः पुनरेता व्याख्याताः “नदना भवन्ति
शब्दवत्य” इति (नि० २-७-२) तासां नदीनामेवा
स्मृतिर्भवति ॥ ४ ॥ (२५)

“इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं

१. अस्या विनियोगं श्रीनक्त आह-“पितुं निवस्तुपतिष्ठेत् त्रिल-
मन्नमुपसितम् । पूजयेदन्नं निघं शुभीयादविभुस्तवम् ॥ १ ॥
नास्य स्वादन्नो व्याधिर्विषममृत्युर्न भवेत् । विषं च पीत्वैतत्सकं
जपेद्विषविनाशनम् ॥ २ ॥ नावाग्न्यतस्तु शुभीत नाष्टुभिर्न जुष्ट-
स्मितम् । दध्नि पूजयेत्तैव जुष्टुवाचः त्वयिः सखा ॥ ३ ॥ जुष्टये
नास्य किञ्चित्स्वावाच्यं व्याधिमामुवाच” इति ॥

२. तविः स्तोत्रो वातुर्द्विषयः “तवेष्टिषय” (उ० १-४८)
किंस्वार्थः ॥

सचता पशुण्या । असिन्धया मरुद्वये वितस्त-
यार्जीकीये शुण्डा सुपोमया” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-३-६)

इममिति । प्रियमेषपुत्रस्य सिन्धुक्षित आर्षं जागतं नदी-
दैवताकम् । अत्र प्रधानमूलाः सप्त नद्यः स्तूयन्ते, तदवयवभू-
ताश्च तिस्रः इति सायणः । वस्तुतस्तु नव नद्य इति भाष्यम् ।
हे गङ्गे ! १ हे यमुने ! २ हे सरस्वति ! ३ हे शुतुद्रि !
४ ययं इमं मे मम स्तोमम् स्तोत्रम् आसचत आसेव-
ध्वम् । “एव सेचने सेवने च” (भा० आ०) लङ् । “छन्दसि
परेऽपि” (पा० १-४-८१) इत्याहः परप्रयोगः । एवम-
प्रेऽपि । हे पशुण्या ५ सह मरुद्वये ! ६ हे आर्जी-
कीये ! ७ त्वमपि असिन्धया ८ वितस्तया ९ सुपोमया
१० च सह आशुण्डि आभिमुख्येन स्थिता शुण्ड । अत्र
बाहुलकादिरलङ्कारः । यद्वा हि निश्चयेन ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ! शुतुद्रि !
पशुणि ! स्तोममासेध्वम् असिन्धया च सह मरुद्वये !
वितस्तया आर्जीकीये ! आशुण्डि सुपोमया चेति
समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम्-गङ्गा गमनात् ॥

सा हि विशिष्टं स्थानं गच्छति गमयति वा प्राणिनो विशिष्टं
स्थानमिति “गमन्मयोः” (उ० १-१२०) इति गमप्रत्ययः ।
पक्षेऽन्तर्भावितप्रत्ययोऽत्र गतिः ॥ १ ॥

यमुना-प्रयुवती गच्छतीति वा प्रवियुतं
गच्छतीति वा ॥

प्रयुवती प्रकर्षेण मिश्रयत्यन्वयानिर्वचिनिः स्वानुदकानि
गच्छति । प्रवियुतं क्षिप्तमितिव तरङ्गैः । “यु मिश्रणाभि-
प्रयोः” (अ० प०) गच्छति ॥ २ ॥

सरस्वती-सर इत्युदकनाम सतैः । तद्वती ॥

सतैरनुनि (उ० ४-१८८) सरः । उदकम् । तज्ज-
नीक्ष्यं सरति-गच्छतीति । तेन विशिष्टेन सरया तद्वती ।
विज्ञायते हि राजसूये सरस्वतीनामपामभियेकायैवाहः । “व-
गणस्य वाऽभिषिच्यमानस्यैन्द्रियं वीर्यमपाकमत् । तत्रेवाऽभवत् ।
शुश्रूवतीयमभवच्छ्रयन्तीत्यं सरस्वती तृतीयं प्राविशदिति” ॥ ३ ॥

शुतुद्रि-शुद्राविणी-क्षिप्रद्राविण्या-शु तुभेव
द्रवतीति वा ॥

शु-इति क्षिप्रनामपु पठितम् (निघं० २-१५-१५) शु-
क्षिप्रं द्रवति तच्छीला शुद्राविणी-तदेवाह-क्षिप्रद्रावि-
णीति । प्राविण्यशब्दस्थाने शुद्रादेशः प्रपोदरादिलात् । अत्रा-
परितुष्यशब्द-आशु००वेति । अथवा आशु क्षिप्रमपी

तुमेव विदेव केमचित् द्रवतीति । अत्रार्थे आकारलोपः
पूर्वपदे तुदेदस्य लोपो द्रवतेर्द्ध । टिल्लाङ्गीप् “यस्येति च”
(पा० ६-४-१४८) इत्यकारलोपः ॥ (४)

इरावती परुष्णीत्याहुः ॥

येयमिरावती लोके प्रसिद्धा तामिमांसेतस्मिन्मन्त्रे परु-
ष्णीमाहुर्मन्त्रार्थद्वयः निपातेनेतिना कर्मण उक्तत्वाच्च द्वितीया ।
(५) सा कस्मात् ?

पर्ववती-भास्वती । कुटिलगामिनी ॥

भास्वती देवीप्यमानापि पर्ववती ग्रन्थिमती । “ग्रन्थिनी
पर्वपरुषी” इत्यमरः । तथाच परुष् पर्व कौटिल्यं तद्वती
पदुष्णी । मत्वर्थे नः गौरादित्वात् (पा० ४-१-४१) क्षीप् ।
तदाह-कुटिलगामिनी-इति । तदस्याः पर्वत्वं यानि कुटि-
लानि तानि पर्वणीव तस्याः, तैस्तद्वतीति दुर्गः ।

अथ-

**असिक्नी=अशुक्ला-असिता । सितमिति वर्ण-
नाम् । तत्प्रतिषेधोऽसितम् ॥**

असिक्नी कस्मात् ? सा हि अशुक्ला असिता । कथम् ?
सितमिति वर्णनाम् । स च पुनः शुक्ल इति प्रसिद्धो लोके ।
“सितासिते यत्र तरङ्गचामरे” इति तीर्थराजे प्रयागमधिकृत्य
सितासिते गङ्गायामुने । अमिधानेऽपि (अम०) “अवदातः
सितो गौरः” इत्युक्तम् तत्प्रतिषेधः । तस्य शुक्लस्य प्रतिषेधो
विपरीतम् असितम् कृष्णम् तस्मात्कृष्णोदका असिक्नी नदी (६)

मरुदुधाः सर्वा नद्यो, मरुत एना वर्धयन्ति ।

मरुतः वर्षवायवः । वर्धयन्ति वर्षेण । तस्मात्प्रत्येकं
नद्यभिधानमनुपज्यते विशेषणत्वेन । हे मरुदुधे ! गङ्गे ! यमुने !
इत्यादि सर्वत्र योज्यम् । “वृषु वृद्धी” (भ्वा० आ०) इत्युप-
चलक्षणः कः (पा० ३-१-१३५) ॥

वितस्ता-ऽविदग्धा । विवृद्धा-महाकूला ।

अविदग्धा विशेषेण न दग्धा । वैदेहको नामाभिः स
किल्ब नदीरन्या निर्देहाह । न तामिति सामिधेनीब्राह्मणे विज्ञा-
यते । अथवा विवृद्धा वित्तीर्णाऽत एव महाकूला महद्वि-
स्तीर्णं कुरु तीरे यस्याः सा । नवो लोपे दग्धा इत्यस्यतस्ता-
नान्वेन विपर्ययः । यद्वा वृद्धा इत्यस्य (७) ॥

आर्जाकीयां विपाकित्याहुः ॥

लोके “विपाशा तु विपाद् क्रियाम्” इत्यमरः ॥

ऋजीकप्रभवा वा ॥

अथ वा ऋजीको नाम पर्वतस्तस्मात्प्रभवतीत्यर्थेऽण् (पा०
४-३-८३) तद्धितः । आर्जाका सैव आर्जाकीया । स्वार्थे छः
(पा० ४-२-१३८) अथवा-

ऋजुगामिनी वा ॥

अथ वा ऋजुगामिनी सती आर्जाकीया । अथ कथम् ?-
**विपाद् ? विपाटनाद्वा । विपाशनाद्वा । विप्रा-
पणाद्वा ॥**

विपाटयत्यलौ भूमिमतिवेगाद्गच्छन्तीति विपाद् । “पट मेवने”
(तु० प०) ण्यन्तात्किप् । अथ वा विपाशनात् पाशस्य
विमोचनात् । तथा च व्यपाश्यन्तास्यामिति विपाद् । “सत्याप-
पाश-” (पा० ३-१-२५) इत्यादिना णिजन्ताद्विपाश-
ब्दादधिकरणे किप् । पलादि । अथ वा विप्रापणात्
उदकानां, विपाद् । विपूर्वात् “पट गती” (भा० प०) इत्य-
स्याद्धेतुमुष्ण्यन्तात्किप् । उपधावृद्धिः (८)

अथ विपाशनादित्यर्थे किमस्यां व्यपाद्यन्त ?

**पाशा अस्यां व्यपाद्यन्त वसिष्ठस्य सुमूर्धत-
स्तस्याद्विपाड्यन्ते ॥**

वसिष्ठः किल विश्वामित्रशापेन पुत्रेषु नष्टेषु पुत्रमरणशो-
कार्तां सुमुग्धः पशौरामानं बध्वास्यां ममज्ज । तस्य किल ते
पाशा अस्यां व्यपाद्यन्त व्यमुष्यन्तोदकेन । ततः प्रमृति
विपाडभवत् । ततः-

पूर्वमासीदुरुज्जिरा ॥

नाम सा । उरुजलेत्यर्थः । वर्णविपर्ययात्साधुः ॥

**सुषोमा=सिन्धुः । यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः ।
सिन्धुः स्यन्दनात् ॥**

सिन्धुः कस्मात् सुषोमा ? यत्-एनाम् अभि गत्य
प्रसुवन्ति प्रवृद्धा भवन्ति बहुजला अन्याः प्रभृता नद्यः ।
“पु प्रसवैश्वर्ययोः” (तु० प०) मनिन्तन्वद्भावश्च काहुल-
कात्सेन द्विल्लं गुणश्च । अथ सिन्धुः कस्मात् ? स्यन्दनात् ।
सा ह्यविच्छेदेन विशेषतः स्यन्दत इति । “स्यन्द प्रसवणे”
(भ्वा० आ०) “स्यन्देः संप्रसारणं धश्च” (उ० १-११)
इत्युपप्रत्ययः (९)

अथ-

**आप आभोतेः । तासामेषा भवति ॥ ५ ॥
(२६)**

आपः (२१) इत्येतत्पदम् । ताः पुनरेता आभोतेः ।
सर्वमाभिप्राप्यमिति । “आप्लव्वा व्यासौ” (स्वा० उ०) “आभोते-
हंसश्च” (उ० २-४९) इति किप् । “अचुन्-” (पा०
६-४-११) इति वीर्षः ॥ ५ ॥ (२६)

**“आपो हि द्वा मयोश्चुवस्ता न ऊर्जे दधा-
तन । महे रणाय चक्षसे” ॥ १ ॥**

(ऋ० सं० ७-६-५)

आप इति । अम्वरीषस्य राज्ञः पुत्रः सिन्धुद्वीप ऋषिर्गो-
मयी छन्द आपो देवताः । अपासुस्त्वयैने विनियोगः । हे

आपः ! आपविश्वोऽभिमतफलानाम् । यूयं हि यस्मात् कारणात् मयोभुवः मयोभाविश्वः । सुखयुव इति भाष्यम् । तथाच मय इति सुखनाम (निघं० ३-६-७) तस्य भाविश्वः (प्रापिकाः) स्थ भवथ । अतः ताः तादृश्यो यूयमनः अस्मान् ऊर्जे अशाय । ऊर्जिलक्षणनाम (निघं० २-७-१५) यथा वयमर्थं लप्स्याम भोजनाय (अन्नप्राप्तियोग्या भवाम) । तथा दधातन धारयत धत्त वा । “तत्तनतनयनाश्च” (पा० ७-१-२५) इति तस्य तनप् । अनुपह्वीष्वमित्यर्थः । अन्नमसम्भवं दत्तेति सम- स्तानी । तथा महते महते च नः रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय (यथा वयं श्रुतिस्मृत्युदितिसम्यग्दर्शना भूत्वा अन्नप्रयोगे वर्तमहि तथा) धत्त । अस्मान्सम्यग्ज्ञानं प्रति योऽस्मान्कुरुतेत्याशासहे ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

आपो हि स्या सुखयुवस्ता नोऽज्ञाय धत्त । महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनाय ॥

अथ—

ओषधय ओषद्वयन्तीति वौषलेना धय- न्तीति वा । दोषं धयन्तीति वा । तासामेषा भवति ॥ ६ ॥ (२७)

ओषधयः (२२) इत्येतत्पदम् । ताः पुनरेताः ओषद् धयन्ति यत्किञ्चिदोषद् शरीरे दह्य रोगजातं भवति क्षयादि तदैतद्वत्ताः स्रस्यो धयन्ति पिबन्ति नाशयन्ति । “उष दाहे” (भा० ५०) ताता । “षेद् पाने” (भा० ५०) ततः किः । आलम् (पा० ६-१-४५) ओषध तस्य (पा० ६-४-६४) दलोषश्च निपातनाद् । तदेवं ओषतेः शत्रन्तस्य पूर्वपदं धयतेरन्तरपदम् । कर्तरि कारके । अथ वा ओषति एना धयन्तीति ओषधयः । ओषति क्षिप्रमाने कस्मिन्विदु- द्रादावक्त्रे एना धयन्ति पिबन्ति प्राणिनो दाहोपशमनाय । तावेव धाद् । कर्मणि कारके किः । अथ वा दोषं धय- न्तीति ओषधयः । यः कस्मिन्पुनान्यते दोषो वातादिभूतः शरीरे तामेता धयन्तीति । अत्र दोषशब्दात्पूर्वपदं धयतेरे- वोत्तरपदम् । दलोपोऽत्रापि परमादौ । कर्तर्येव कारके किः । तास्मात् ओषधीनाम् एषा ऋक् स्ताविका भवति ॥ ६ ॥ (२७)

“या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै नु बभूवामहं शतं धामानि सप्त च” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-५-८)

या इति । ओषधिसूक्ते प्रथमैव । अत्रिचयने क्षेत्रमनेन मन्त्रेण आभ्यास्यभिरुच्यते इति दुर्गः । अथर्वणपुत्रस्य भिष- क्तानां आपिमातृभूमौषधिवेदाकम् । वीक्षितानां ज्वराद्युप-

तापे संजातेऽनेन सूक्तेन मार्जयेद् । सूत्रितं च “ओषधिसूक्तेन चाग्न्यानुब्रूजेद” इति सायणः । मन्त्रार्थस्तु—याः एताः ओषधीः ओषधयः । विभक्तिव्यत्यय आपः (पा० ३-१-८५) पूर्वाः प्रथमाः जाताः उत्पन्नाः । कुतः ? देवेभ्यः । न तावदेवा उत्पद्यन्ते अथैता एव पूर्वमुत्पद्यन्ते । कियति काले ? त्रियुगं पुरा कल्किद्वारावेताभ्यः पूर्वम् आदिकाले (आद्ये कृतयोगे) अहं बभूवामहं बभूवैर्णानां (कपिलानाम्) शतं सप्त च सप्ताधिकशतसंख्याकानि धामानि स्थानानि । प्रभावानङ्गजन्मानिवा “धामरूपो एहे देहे स्थानेजन्मप्रभावयोः” इति मेदिनी । अतुल्यसंभावनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि नु क्षिप्रम् मनै मन्ये (जाने) । “ज्ञा अभ्यासे” (भा० ५०) लङर्थे लोट् । पदव्यत्यय आपः (पा० ३-१-८५) अभ्या- सो हि ज्ञान एव पर्यवसति ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा । मन्ये नु तद्वभूवामहं बभूवैर्णानां हरणानां भरणानामिति वा ॥

“शतं धामानि सप्त च”

धामानि त्रयाणि भवन्ति—स्थानानि—नामानि—जान्मानातीति, जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । सप्तशतं पुरुषस्य मर्माणं तेष्वेना दधातीति वा ॥

अत्र बभूवाम् इति वर्णव्यापराया हरणानाम् इति । ता हि छुदायि हरन्ति । भरणानामिति वा । अथ वा भर्त्येताः सर्वस्य भूतप्राप्तयः । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । अत्र एतस्मिन्मन्त्रे सप्तशतमोषधिजातयोऽभिप्रेताः । स्थाना- नीत्यर्थमभिप्रेत्याह—सप्तैत्यादि ॥

अथ—

रात्रिर्वाख्याता । तस्या एषा भवति ॥

रात्रिः (२३) इत्येतत्पदम् । सा पुनरभिधानतोऽभिधेय- त्वं व्याख्याता । “रात्रेवो स्नादानकर्मणः” (ति० २-६-१) इति । तस्या रात्रेः । एषा क्षुतिर्मवति ॥ ७ ॥ (२८)

“आ रात्रि ! पार्थिवं रजः पिहुरमाधि धाममि । दिवः सदांसि ब्रुहीती वितिष्ठसु आ स्वेषं वर्तते तमः” ॥

१. देवानामपि ह्यश्मनपेक्ष्य जीवनहेतुस्मितीतीति पूर्वम- अनुत्पन्नते पश्चादेवा इति ॥

२. ओषधयः स्वभावात् सर्वा पृथ पृथमाना बभूवणाः कपिलाः संपन्नते सोमादयः ॥ “विष्टो न कुल्लो विष्णी वभूनां पिष्टो त्रिपु” इत्यमरः ॥

३. आभ्यसते तु अभ्यास्येनेत्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति ॥

आरात्रि इति । कुक्षिकस्यायं राज्या वा । हे रात्रि !
धीयन्तमेतत् । (पा० ४-१-२५ वा०) नयी ह्यलम्
(पा० ७-३-१००) या लम् सिन्धुः मन्थस्य मेधादेः
(नि० ४-२१-१) धामसिः स्थानैः अन्तरिक्षेण सह
(तदपि ह्यापूर्यसे तमसा) पार्थिवं रजः पृथिवीलोकम्
अप्राप्ति आपपुरः । आपूरयसि, वतमाने छद्म् (पा० ३-
४-६) एतावदेव न किं तु ? दिवः धुलोकस्यापि याति
सदांसि सदानि । येषु हि सदानेषु (स्थानेषु) धुलोकवा-
सिनो देवाः सीदन्ति (निवसन्ति) तान्यपि । बृहती महती
सती (दूरं अपि वर्तमाना) वितिष्ठसे विष्टभ्य तिष्ठसि । न केवलं
विष्टभ्येव तिष्ठसि—किं तर्हि ? आ आपूर्ये धुलोकमपि तत्पूरणा-
तिशिष्टं त्वेषम् महतः तमः पुनरिममेवं लोकं प्रति आवर्तते,
यस्यास्तव, सा लमस्माकं सर्वदा शिवा भवेत्साशास्ते ॥

अथास्य भाष्यम्—

आपूपुरस्त्वं रात्रि ! पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्य-
मस्य दिवः सदांसि बृहती महती वितिष्ठस आव-
र्तते त्वेषं तमो रजः ॥

व्याख्यातं मन्त्रार्थे । अथ—

अरण्यान्यरण्यस्य पत्नी । अरण्यमपार्णं ग्रामात् ।
अरमणं भवतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥
(२९)

अरण्यानी (२४) इत्येतत्पदम् । सा पुनः अरण्यस्य
बन्धस्य पत्नी पाळयित्री देवता । अत्र “इन्द्रवरुण—” (पा०
४-१-४९) इत्यादिना स्त्रियामात्मोक्तं बीष् च स पुंयोगे इति
भाष्यकदमिप्रैति । “हिमाराण्ययामोमहत्त्वे” इति तु कात्यायनः ।
तन्मते महदरण्यमरण्यानी । अरण्यं कस्मात् ? अपार्णं
ग्रामात् । तद्वि ग्रामादपार्णमपगतं भवति । “ऋ गतौ”
(भ्वा० जु० प०) इत्यस्य निपात ऋणमिति (पा० ८-२-
६०) यद्यप्येतदाधमर्थ एव निपातितं तथापीह धालर्थमात्रं
विवक्षितं सह प्रयोगात् । तथा च अपार्णं सदरण्यं द्रुवोदरादिः
(पा० ६-३-१०९) अथ वा अरमणं भवतीति अर-
ण्यम् । रमेः प्रतिषेधपूर्वस्य रूपम् । नक्षरार्ण्ये रतिर्भवति ।
तस्याः अरण्यान्या एषा स्तुतिर्भवति ॥ ८ ॥ (२९)

“अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेक्ष नश्यति ।
कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिषि
विन्दती” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-८-४)

अरण्यानीति । ऐरमदस्य देवमुनेरायम् । उत्पन्नदिव्यो-

१. रजः—लोक इत्युक्तमथस्तात् (नि० ४-१९)

२. तथाच निगमान्तरं संबद्धि—“त्वेषमित्या समरणं स्त्रीव-
तीरिलादि” (ऋ० सं० २-२-२५-२) (नि० ११-८)

होमश्चन्द्राण्ये भीतोऽरण्याधिदेवतामरण्यानीं प्रतिब्रवीति । हे
अरण्यानि ! अरण्याधिदेवते ! या औसौ लम् । अरण्यानि
कान्तराणि प्रति प्रेष पराचीव (पराञ्जुलीव) अनावर्तमाना
नश्यसि अष्टा भवसि । “गता अदरीने” (वि० प०) मया
दृश्यमानानि व्रजस्येव पुरतो न विमेषि । (निर्जने देशे वर्तमा-
नलाज्जिष्टेव प्रतीयते) सा लं कथा कथम् ग्रामं न पृच्छसि
ग्रामं पृष्ट्वा तत्र न कथं पृच्छसि ? निर्जनेऽरण्ये कथं रमसे ?
अत्र हेलथे थाप्रलयः (पा० ५-३-२६) । नूनं त्वा
लाम् भीः भयम् न विन्दति इव संप्रति न लभते
किम् ? । वितर्कं प्लुतः । इव संप्रत्यर्थं परिमार्थं वा ॥ १ ॥

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावरण्यानि व-
नानि पराचीव नश्यसि । कथं ग्रामं न पृच्छसि ।
न त्वा भीविन्दतीव । इतीवः परिमार्थं वा ॥

अथ—

श्रद्धा श्रद्धानात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥ (३०)

श्रद्धा (२५) इत्येतत्पदम् । अत्र—श्रद्ध—इति सत्यनाम
पूर्वपदम् । तदस्यां धीयत इति श्रद्धा श्रद्धानं तस्मात् । धर्मा-
र्थककाममोक्षेषु आविर्भावयोगेभ्यमेतदिति या बुद्धिस्तपयते, तद-
धिदेवताभावाकृष्या श्रद्धेत्युच्यते । सा पुनरामेयं सर्वं प्रकाशमि-
त्यभिरेव । तस्याः श्रद्धाया एषा स्तुतिर्भवति ॥ ९ ॥ (३०)

“श्रद्धयाऽग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते
हविः । श्रद्धां भगंस्य मुर्धनि वचसा वेदया-
मसि” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-८-९)

श्रद्धयेति । श्रद्धानाम कामायनी (कामगोत्रजा) ऋषिका
तस्या आर्षमनुष्ठुप श्रद्धादेवस्य, लैक्षिको विनियोगः । श्रद्धया
उक्तपूर्व्याऽऽस्तिक्यबुद्ध्या अग्निः गार्हपत्याग्निः समिध्यते
सन्वीर्यते । यदा हि पुरुषे श्रद्धा (अभिगोचर आदरातिशय आ-
स्तिक्यबुद्धिर्वा) जायते, तदैव पुरुषोऽग्नीम्न्यवालयति नान्यथा ।
श्रद्धया एव हविः पुरोडासादि हूयते आहवनीये प्रक्षिप्यते ।
भाष्यकारस्तु—य एवाग्निः श्रद्धया समिध्यते कमणि, स एव
साधु (शोभनं) समिध्यते । इतोरे हि समिद्धोऽप्यसमिद्ध एव ।
अश्रद्धया समिद्धाग्निः कमणिः फलाभावादिति तदर्थः । एवमेव यदेव
हविः श्रद्धया हूयते तदेव साधु हूयते । अन्यस्याफल-
त्वात् । उक्तं च—“नाश्रद्धयानां हविर्बुध्निति देवाः” इति ।

१. अहं तावदेतस्मिन्नरण्ये निरमणे भीतः कथं त्वं न विमेषि ?
इति भीत्यवगण इवेति दुर्गे ॥

२. असांविति इत्यमाने वेत्यर्थमभिप्रेत्यतः ॥

३. न त्वनीषदपि विनेपीति परिरीषदर्थे ॥

४. पुरुषगतोऽस्ति लापविशेषः अद्वेति सामान्येन सावण आह ॥

५. अत्र “पश्यथे चतुर्थीति वाच्यम्” (पा० २-२-६२
वा०) इति चतुर्थी ॥

एवं चेत्-भगस्य भागधेयस्य (धर्मस्य) मूर्धनि प्रधाना-
ज्ञिरिति । प्रधानमिदमज्ञं धर्मस्य या श्रद्धानाम् । तदभावे
धर्माभावात् । अपि च-यच्चसा वचनेनैव मन्त्रगतेन-“अथ-
क्षामयते दधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः” इत्यनेन एव (तदुदाख्य
किरः प्रकाशं) वेदयामसि आवेदयामः । आघोषयामो
नाश्रद्धयामस्य धर्म इति । अत्रो “इदन्तो मस्ति” (पा० ७-१-
४६) इति मस इमागतः ॥ १ ॥

तथाच भाष्यम्—

श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते, श्रद्धया हविः
साधु हूयते । श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि
प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ॥

अथ—

पृथिवी व्याख्याता, तस्या एषा भवति
॥ १० ॥ (३१)

पृथिवी (२६) व्याख्याता “अथ वै दर्शनेन पृथुः”
इत्यादिना (नि० १-४-३) ॥ १० ॥ (३१)

“स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छां नः शर्म सप्रथः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० १-२-६)

स्योनेति । मेधातिथेरार्षम् । हिरण्यनाश्रायस्थितेष्वां
मौमस्येककपालस्य पुरोवृत्तयः । हे पृथिवि ! लमसकां
स्योना सुखा भव । कथम् ? कथम् ? अन्तुक्षरा निष्कण्टका
निवेशनी निवासयोग्या, अथ निविष्टो यो नः असम्भ्यं
सप्रथः सर्वतः पृथु शर्मं सुखं शरणं यच्छ देहि । “दाप्
दाने” (भ्वा० प०) लिङ् “प्राप्ताप्ताम्” (पा० ७-३-७८)
इत्यादिनाऽस्य यच्छादेशः । संहितायां शीर्षः । “अन्येषामपि
इत्येते” (पा० ६-३-१३४) इति ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

सुखानः पृथिवि ! भवानृक्षरा निवेशनृक्षरः
कण्टकः ऋच्छतेः । कण्टकः कन्तपो वा, कन्ततेर्वा,
कण्टतेर्वा स्यादतिकर्मण उद्गततमो भवति । यच्छ
नः शर्म यच्छन्तु शरणं सर्वतः पृथु ॥

अथ ऋक्षरः=कण्टक उक्तस्तत्र ऋच्छतेः हिंसायस्य
(तु० प०) कश्चि लस्य क्षे ऋक्षरः । कण्टकः=कण्टतिर्प-

१. सायणस्तु—उपकर्मोत्तरूपेण मन्त्रार्थं व्याख्याय-यद्वा=अस्य
सूक्तस्य द्रष्टृया श्रद्धास्थया अग्निः समिध्यते (१) अद्याम् उक्तलक्ष-
णायाः श्रद्धाया अभिमानिदेवतां भगस्य भजनीयस्य धर्मस्य मूर्धनि
प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां वचसा वचनेन लोचनेन आवेदयामसि
अभितः प्रस्थापयाम इति व्याचक्ष्वी ॥

तिकर्मसु (निघं० २-१४-२०) पठितः (भ्वा० प०) ततो
पुनर्ल (पा० ३-१-१३३) इह हिंसायः । धातुतामर्थनिर्देश-
स्याधुनिकलात् अनेकार्थलाभः । कन्तपो वा । कन्त-सुखं
तपति-दृढतीति पचादिलात् “तप दाहि” (तु० प०) इत्य-
स्मादन् (पा० ३-१-१३४) तपोवैर्षण्यविपर्ययः । अथ वा
कृत्ततेः छेदनायस्य छतीधातोः (रु० प०) पुनलि ऋक्षार-
स्याकारस्तकारस्य च ककारः । अथ वा गतिकर्मणः गत्य-
यस्य कण्टतेः कण्टकः स्यात् । यथोक्तमुपनिश्रुत् । उद्गत-
तमो भवति । इक्ष्वादिशयैर्नोद्गतो यत्कृतो विल्वदेः ।
कर्मद्वं तपयामोत्येवमर्थमुद्गतः कण्टकः ।

अथ—

अप्ठाना व्याख्याता । तस्या एषा भवति
॥ ११ ॥ (३२)

अप्ठाना (२७) इति पदम् । सा चैषा व्याख्याता “यदे-
नया विज्ञोऽपवीयते व्योधिर्वा भयं वा” (नि० ६-३-३)
इत्येवम् । तस्या अप्ठानाः एषा स्तुतिर्भवति ॥ ११ ॥ (३२)

“अमीषां चित्तं प्रतिल्लोभयन्ती गृहाणाङ्गा-
न्यप्ये परेहि । अभिप्रेहि निर्देह हृत्सु शोकैर-
न्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम्” ॥

(ऋ० सं० ८-५-२३ य० वा० सं० १७-४४ सा० सं०
उ० वा० ९-३-५१ अ० सं० ३-२-५)

अमीषामिति । इन्द्रपुत्रस्य अप्रतिरथस्यार्थं त्रिष्टुप् ।
अवाख्या देवी देवता । हे अप्ठे ! पापाभिमानिदेवते !
अमीषाम् असच्छत्रूणां योद्धाणाम् चित्तम् कित्तानि-मनांसि
प्रतिल्लोभयन्ती प्रतिल्लोभयमाना विमोहयन्ती सती “ल्लभ
विमोहने” (तु० प०) प्यन्ताकृत्तरि ङीप् अङ्गानि तेषा-
मवयवान् शिराधिकांश्च गृहाण स्त्रीकृतं सर्वैरात्राण्याविश ।
सत्यैत आविष्टसर्वैरात्राः साध्वसिन् उत्पन्नप्रेषयः संमुदाः
अप्रतिपक्षाः सन्तु । ततः परेहि परागच्छ पुनरन्याच्छत्रू-
न्महीतुम् । अतो भूयोभूयः करणेनैतानेव शत्रून् अभिप्रेहि
अभि-प्रगच्छ । अभिप्रगस्य चैषां हृत्सु हृदयानि । द्वितीयायै
सप्तमी (पा० ३-१-८५) शोकैः निर्देह । तया एते
दग्धहृदयाः अभिप्रेहि । असच्छत्रवः अन्धेन तमसा
गाढान्धकारेण बुद्धिसंमोहलक्षणेन सचन्ताम् संसेव्यन्ताम्
संलिख्यन्तामिच्छेतदाशास्महे “वच सेचने सेवने च” (भ्वा०
आ०) कर्मणि लोडासंसायाम् ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिल्लोभयमाना
गृहाङ्गान्यप्ये परेहि अभिप्रेहि । निर्देहैषां हृदयानि
शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ॥

१. जातिरजातिचैषा । तथा चोक्तं दुर्गेण—“रोगजातिर्वाभिप्रेषा
भयजातिर्वा” इति ॥

अथ—

अग्राग्यघ्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति
॥ १२ ॥ (३३)

अग्राग्यी (२८) इत्येतत्पदम् । सा पुनरग्रेः पत्नी
खाहाख्या अन्या वा । “वृषाकप्याभिः” (पा० ४-१-
३७) इत्यादिना ऐकारदेशो जीप् च । तस्या अग्राग्याः
॥ १२ ॥ (३३)

“इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।
अग्राग्यीं सोमपीतये” ॥ २ ॥ (ऋ० सं० १-२-६)

इहेति । इह कर्मणि अग्राग्यीम् अभिपत्नीम् सोमपी-
तये सोमपानाय उपह्वये आह्वयामि । आत्मनश्च स्वस्तये
कल्याणाय इन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् । अपि च वरुणा-
नीम् वरुणस्य पत्नीम् “इन्द्रवशः” (पा० ४-१-४९)
इत्यादिना आनुगागमो जीप् च पुंयोगे ॥ २ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ १३ ॥ (३४)
इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०
नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ९ ॥ ३ ॥

इति सा सेयधक् निगदेन पाठमात्रेणैव व्याख्याता
भवति ॥ १३ ॥ (३४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविहृतौ दै० कां०
नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ९ ॥ ३ ॥

नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि । उल्लखलमुसले ॥

उपकान्तादृशदिवागद्वैलक्ष्येनास्य पृथगधिकारवचनम् । अ-
थातः सन्दावुक्तार्थौ । अष्टाविति परिस्ख्या “पञ्च पञ्चनखा

१. नवमन्त्रासाधारण्येनेन्द्राण्याया अष्टपुपादानाद्वैलक्ष्येना एवेति
कथमुपपत्तयाम् । नवमाभिर्लक्ष्येनादः । माध्यमिकोऽत्र देवगणः
स्तव्यते । अक्षिरपि हि सोमपानसंबन्धे उक्तः “सोमं पिव मन्द-
सानो गंगाभ्रिभिः” (ऋ० सं० ४-३-२५-८) इति । हे अग्रे !
गंगाभ्रिर्गंगामावमाभ्यक्षिर्नैरक्षिः सह मन्दसानः सन्तु सोमं पिबे-
त्येवमर्थः सावणे द्रष्टव्यः ॥

२. अष्टाविलमुक्तावपि पृथग्निरिदंशवलेन गणनयाष्टत्वसिद्धेः ।
यद्यप्यत्र द्विधौने इत्यादि ३ पदानां द्वन्द्वत्वं नास्ति तथापि एक-
शेषस्यापि द्वन्द्वापवादभूतस्य द्वन्द्वत्वेनाभिधानम् द्वन्द्वाधेयस्य साहि-
त्यसोमयत्र तुल्यत्वात् । उष्टं श्वेतः “मन्त्रकाय धूमः” इति वानये ।
मन्त्रकविद्वयर्थे इति हि तदर्थः । साहित्यं नामानेकलैकसिद्धे-
करूपेणावयव इति । परिस्ख्यालक्षणाप्युक्तम्—“विभिरत्यन्तमप्राप्तौ
नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिस्ख्या निग-
धते” इति । “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः पञ्च पञ्चनखेतराः । दाशकः
शालकी गोधा कुमैः खड्गी तु पञ्चमः” इत्यत्र यथा ॥

५४ नि०

भक्ष्या” इतिवत् । उपासान्ता, दैव्या होतारविलनयोरा-
शीलसामान्येन तन्मध्ये पूर्वं परिगणनेन पुनरुक्तिरितिहासु-
पन्यासः । मित्रावरुणादीनां तु पृथगपि सुसुपपत्तेरिहासुपन्य-
सनम् । दिव्यमुसलोश्च पृथक् सुलभावात्तरसहभूतयोर्लुल्लखल-
मुसलोर्बाधोपस्थित्योरिहोपन्यासो न निरुध्यते । तदत्रोल्लखल-
मुसलोर्द्विव्यात्यप्रथमं समानानम् । तयोः पृथिव्यायतनलस्य
निरुपचारप्रसिद्धेः प्रचुरत्वाच्च द्वन्द्वयोः । उल्लखलमुसले
(२९) इत्येतत्पदम् । उल्लखलं च मुसलं चेति द्वन्द्वे
द्विवचनम् ॥

तयोः—

उल्लखलं व्याख्यातम् ॥

उरुकरमिखादिना (१-२०)

मुसलं—मुहुसरम् । तयोरेषा भवति ॥ १ ॥
(३५)

तदि मुहुर्मुहुः सरति (गच्छत्यभिहन्तुं) ग्रीवादिषु ।
तथा च मुहुःशब्दोपपदातस्तैः “पुरजोरलमुसलकुबलं”
(भो० सू०) इत्यादिनाऽलब्धं प्रत्ययटिलोपो मुहुःशब्दस्य
सुसमावध निपात्यते । उरिक्षिप्योरिक्षिप्य निपातानामुहुःसारत्वं
मुसलम् । तयोः उल्लखलमुसलयोः एषा अनन्तरीया स्तुति-
र्भवति ॥ १ ॥ (३५)

“आयजी वाजसातमा ता ह्यु १ चा विज-
भूतः । हरीं इवान्धांसि वप्सता” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० १-२-२६)

आयजीति । शुनःशेषस्यापि उल्लखलमुसलदैवत्वम् । ये एते
उल्लखलमुसले आयजी आभिमुख्येन भयोदया वा यष्टये
पूज्ये वाजसातमे वाजानामभानां सातमे संभक्ततमे इति
भाष्यम् । सायणस्तु—वाजं सनोतीति वाजसाः “यष्टु दाने”
(त० उ०) “जनसनं” (पा० ३-२-६७) इत्यादिना
विद् प्रत्ययः । “विष्टवनोरनुनासिकः स्वादः” (पा० ६-४-४१)
इत्यात्वम् । तत आतिशायनिकस्त्वम् । “धृतां शुद्धम्”
(पा० ७-१-३९) इति पूर्वसर्वणवीर्यः । ता हि ते खल
उच्चा उच्चैः प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजर्भतः विहिष्येते ।
विपुर्वाद्भरतेः यद्धुक्ति कर्मणि लट् । सायणमतो कर्तरे ।
“हृप्रहोर्भेयच्छन्दसि” (पा० ३-१-८४ वा०) “स्विकर्तौ च
छुक्ति” (पा० ७-४-९१) इत्यभ्यासस्य सगगमः । उल्ल-
खलमुच्छ्रायते च अवहननाय मुसलमुद्यम्यते । एतदुपैविहर-
णम् । न एते नित्यमस्माकं एहे हरी अथौ इव अन्धांसि
अन्धानि वप्सता भुजाने संस्कारकलेन स्वातामिखाशासहे ।
अत्र (भाष्ये—) इव्यायाने कियापदमभ्यस्तं भवति । साय-
णस्तु—वप्सता वप्सन्तौ हरी इव विजर्भत इति व्याचष्ट ॥ २ ॥

१. उक्तेमुहुर्विहारी कुस्त इति तदर्थः ॥

अथास्य भाष्यम्—

आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तमे ते ह्युचैर्विहिते
हरी इवान्नानि भुञ्जानि ॥

गतार्थमेतत् ।

हविर्धाने हविषां निधाने । तयोरेषा भवति
॥ २ ॥ (३६)

हविर्धाने (३०) इत्येतत्पञ्चवचनान्तं द्रव्हापवादकशेष-
निर्दिष्टमिति द्रव्हापवादस्य परिगणनं भाक्तम् । ते पुनः सोम-
ल्लातलक्षणानि हवींषि निधीयन्ते ययोरिष्यधिकरणे ल्युट् (पा०
३-३-११७) पात्रविशेषौ । तयोर्हविर्धानयोः षष्ठा स्तुति-
र्भवति ॥ २ ॥ (३६)

“आवाप्तुपस्थमदुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।
इहाद्य सोमपीतये” ॥ (ऋ० सं० २-८-१०)

आवामिति । पृथक्समदस्यार्थं गायत्रम् । हविर्धानेद्वैतस्यम् ।
धावापृथिवीद्वैतस्यम् वा । एवमत्रेतनापि ऋक् । हवि-
र्धानप्रवर्तने विनियोगः । हे हविर्धाने ! हविषां निधाने ।
तद्वत्तु धावापृथिव्यौ । अदुहा अद्रोमवत्ये द्रोहवर्जिते । वा ।
वाम् युवयोः उपस्थम् उपस्थे उपस्थाने (यत्र युवा-
मुपगम्य स्थिते तत्र) सप्तम्यर्थे द्वितीया (पा० ७-१-
३९) यज्ञियाः यज्ञसंपादिनः (यज्ञादौ) देवाः इह एत-
त्साम्यङ्गकर्मणि अद्य अस्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानाय
आसीदन्तु निषीदन्तु संहिता भवन्तु । इत्येतद्वासा-
सहे ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

आसीदन्तु वामुपस्थ उपस्थाने यज्ञिया देवा
यज्ञसंपादिनः इहाद्य सोमपानाय ॥

गतार्थमेतत् ॥

धावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति
॥ ३ ॥ (३७)

धावापृथिवी (३१) इत्येवमुपक्रमेण “वा छन्दसि”
(पा० ६-१-१०९) इति पूर्वसर्गेण । धावापृथिव्यौ
यौषध पृथिवी चेत्सेते पदे द्रव्हापर्विते व्याख्याते । तत्र द्वयोः
युत्यर्थोक्तं “द्विवेद्विः” (सो० सू०) वीत्यति शीघ्रत इति
यौः पृथिवी च व्याख्याता भूमिनामु । “प्रथेः विवृत्तं संप्र-
सारणं” (उ० १-४८) इति साङ्ख्ये । इयं च पञ्चाशत्को-
टियोजनविस्तीर्णति पौराणिका आमनन्ति । यौषध पृथिवी चेति
द्रव्हे “द्विवे धावा” (पा० ६-३-२९) इति धावादेशः ।
तयोर्धावापृथिव्योरेषा स्तुतिर्भवति ॥ ३ ॥ (३७)

१-२. निषण्डपाठे ॥

“धावा नः पृथिवी इमं सिध्ममद्य दिवि-
स्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छतम्” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० २-८-१०)

धावेति । उक्ताधीः । धावापृथिवी धावापृथिव्यौ नः
अस्माकम् सिध्मम् स्वर्गादेः साधकम् दिविस्पृशम् चां यः
स्पृशति तमेवंपुणं (देवागच्छन्तम्) इमं यज्ञं देवेषु
यच्छतम् नियच्छतम् । देवेभ्यो दत्तम् । इत्येतद्वासा-
सहे ॥ ५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

धावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं
यज्ञं देवेषु नियच्छतम् ॥

गतार्थमेतत् ।

विपादल्लुशुतुयौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति
॥ ४ ॥ (३८)

“विपादल्लुशुतु” (३२) इत्येवमुपक्रमेण विपादल्लुशुतुयौ
विपाद च लुशुतुश्चेत्येते व्याख्याते । तत्र “विपाद च विपाद-
नादा” (९-२६) इत्यत्र । “लुशुतुश्च लुशुतुविणी” (९-२६)
इति “तथादिन उपरिष्ठात्तथाख्यास्याम्” इत्येतत् प्रतिज्ञापूर्वम् ।
तयोर्विपादल्लुशुतुयोरेषा स्तुतिर्भवति ॥ ४ ॥ (३८)

“प्र पर्वतानामुशुती उपस्थादथैव विपिते
हासमाने । गावैव शुभ्रे मातरां रिह्राणे विपा-
दल्लुशुतुयी पयसा जवेत” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ३-२-१२)

प्रेति । विश्वामित्रस्त्वां त्रिष्टुप् ऐन्द्री । विश्वामित्रो
ब्रवीति—ये एते विपादल्लुशुतुयी विपादल्लुशुतुयौ “वा छन्दसि”
(पा० ६-१-१०९) इति वा शीर्षः । पर्वतानाम् शैलानां
(मेघानां वा) उपस्थात् उत्सृज्यत् निर्झरात् (मध्यप्रदे-
शाद्वा) निर्गल्य उशती उशयौ कामयमाने । “वश कान्तौ”
(अ० ५०) शत्रुताम्नीप् । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-
१०९) इति वां पूर्वसर्गेण । संप्रसारणम् (पा० ६-१-
१६) समुद्रगमनं परस्परसमागमं वा पयसा उदकेन “पूर्व”
इति शेषः । उपलक्षणे वा तृतीया (पा० २-३-२१)
प्रजवेते प्रकृष्टेन जवेन (वेगेन) गच्छतः । “व्यवहिताय”

१. अत्र सायणः—“यद्यपि द्युते पञ्चां सप्तम्यां च विश्वामित्रेण
नयः स्तुयन्ते तथापि इन्द्र एव देवता । सक्तविनियोगे लैङ्गिकः ।
उरा किल विश्वामित्रः पूज्यनस्य देवसो राक्षः पुरोहितो बभूव ।
स च पौरोहित्येन लब्धभनः सर्वं वचनादाय विपादल्लुशुतुयोः संभेद-
मायसावतुष्युरितरे । अथोपितीतुर्विश्वामित्रोऽप्रायजले ते नवौ
इष्टोत्तरगायैषावाभित्सि सभित्तुष्टावेति ॥

२. दुर्गोक्तोऽयमर्थः ॥

(पा० १-४-८२) इति प्रत्य व्यवहितप्रयोगः । ते अस्माकं गाधे भवतेम् । इत्येतदाशास्त्रहे । अत्र गमने दृष्टान्ताः— विपिते मन्दुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यं जवेन सधमाने । यद्वा दृष्टमाणे (हृष्यन्त्यौ) लखरा गच्छन्त्यौ (परस्परं हृष्यन्त्यौ वा) अश्वे बडवे इव । तथा—शुभ्रे शोभने कल्याण्यौ मातरा मातरौ । निपातः (पा० ६-३-१३) गवप्रसूते गावा इव गावौ यथा । सन्धरायौ । वसमेकं (सं) रिहाणे प्रलेदुमिच्छन्त्यौ । अन्तर्णातिसनर्थोऽत्र लिङिः (अ० उ०) छान्दसो रः । ते यथा शीघ्रं गच्छतस्त्रादिवि-
ल्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

पर्वतानामुपस्थानादुपस्थानादुद्गन्त्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विपण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायाम् । हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपादद्भुतयौ पयसा प्रजवेते ॥

विपण्णे—विभागैकस्मिन् मुक्ते, कास्मिंश्चिदुक्ते शुगावौ वेति दुर्गः । प्रजवेते । ययपि इति सौत्रो धातुर्गती वेगे चेति पठ्यते (सि० कौ०) स च परस्परयेव अविशेषात् तथापि व्यस्येनात्रात्मनेपदं बोध्यम् (पा० ३-१-८५) “छ गतौ” इति क्षीरखामिनः । तन्मत उभयपक्षी । गतार्थमन्यत् ।

आर्त्ता—अर्तन्त्यौ वा-ऽरण्यौ वा-ऽरिषुण्यौ वा । तयोरेषा भवति ॥ ५ ॥ (३९)

अर्त्ता (३३) धनुःप्रान्ते । ते हि—अर्तन्त्यौ वा ऋते-र्धातोर्गल्यर्थस्य, गमयतस्त्र इषून् । “बहिःश्रिगुशुद्धगलाहाल-रिभ्यो निः” (उ० ४-५१) इति बाहुलकाभिप्रत्ययो धातो-रार्तभावश्च “ऊदिकारात्—” (पा० ४-१-४५ वा०) इति ङीष् । “गते ज्यया ऋष्यमाणे संगच्छेते हिंसासाधने वा भवतः” इति देवराजः ॥ ५ ॥ (३९)

“ते आचरन्ती समनेव योषां मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे । अपशत्रून् विध्यतां संविद्वाने आर्त्ता इमे विष्णुरन्ती अमित्रान्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ५-१-१९) (य० वा० सं० २९-४)

त इति । भरद्वाजपुत्रस्य पायोरार्षं जागतमार्त्तादैवस्यम् । आर्त्ताः रैवानुमन्त्रणमश्वमेधेऽनेन क्रियते । ये आर्त्ता आर्त्ता

१. यतं च प्रकरणवशकस्यमर्थं दुर्गा आह ॥

२. “बाणिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः । “भिज् मन्त्रने” (क्पा० उ०) कः विपूतः । संहितायां “परिमिक्षिभ्यः” (पा० ८-३-७०) इति घञस्य ॥

३. योऽयं गतिद्विहिंसासु सौत्रः पठ्यते (सि० कौ०) ॥

धनुष्कोट्यौ । समना समनसौ एककर्तृके योषे योषितौ (ह्रियौ) “स्त्री योषिद्वला योषा” इत्यमरः । इव आचरन्ती आचरन्त्यौ ते यथा एकं भर्तारं प्रत्याचरन्त्यौ भवतः परिष्कृतम् । एवमाकष्टारं प्रति निस्माचरन्त्यौ भवत आन-मन्त्यौ । ते उपस्थे गुहाज्ञे (भगे) माता पुत्रमिव विभृताम् धारयेताम् रक्षणयाकष्टारं राजानम् (इत्यध्वर्योः स्तुतिः) । किं च इमे धनुष्कोट्यौ संविद्वाने संजानाने संवादमिव कुर्वाणे । परस्परत आक्रमेणाभिप्रायमेतत् । आह-ध्यमाणयोस्त्रयोः संवाद इव परस्परतो भवति । विष्णुरन्ती विष्णुरन्त्यौ । सर्वत्र “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति वा पूर्वैसवर्णः । विहिंसन्त्यौ निलम् अमित्रान् अस्य राहः शत्रून् अपविध्यताम् विनाशयताम् इत्येतदाशास्त्रहे ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविद्वाने आर्त्ताविमे विघ्नन्त्यावमित्रान् ॥

गतार्थमेतत्—

शुनासीरौ—शुनो वायुः शु इत्यन्तरिक्षे, सीर आदित्यः सरणात्, तयोरेषा भवति ॥ ६ ॥ (४०)

शुनासीरौ (३४) इत्येतदवयवयो निर्वृत्तिः । अत्र शुनः वायुः । कथम् ? शु-इत्यन्तरिक्षे तत्र नयति गच्छ-तीति । तथा च शु-शब्दोपपदान्नयतेर्गल्यर्थः “अन्येष्वपि दध्यते” (पा० ३-२-१०१) इति डः । हिंसाद्विलोपः । सीर आदित्यः सरणात् । स हि निरयं सरति गच्छसीति सीरः । सन्तर्गल्यर्थोत् (अ० ५०) ङिष्ठीर-बानीर-गंसीर-गम्भीर-कुम्भीर-सीर-कादमीर-जम्भीर-कीर-लीरौदयः” इती-रन्प्रत्ययल्लोपश्च निपात्यते । शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वे “द्वैता-द्वन्द्वे च” (पा० ६-३-२६) इति पूर्वपदस्यानङ् । तयो-वोयुसर्वयोरेषा स्तुतिर्भवति ॥ ६ ॥ (४०)

“शुनासीरादिमां वाचं जुषेथां यद्विचक्रुधुः पयः । तेनेमामुपसिञ्चतम्” ॥

(ऋ० सं० ३-८-९-५ ॥ य० वा० सं० १२-६९ ॥

अ० सं० ३-१७-७)

१. अध्याहृतमेतदर्थैवशादुपेयम् ॥

२. यद्वा शुक्रस्य आशु इत्येतदर्थैव उक्तः (निर्व० २-२५-२५) तदर्थविशिष्टात् “शुन गती” (उ० ५०) हलसाधिशिष्यस्य-
क्षणः १. कः (पा० ३-१-१३५) क्षिप्तं गच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायुः ।

३. उणादौ तु “कुशुपूकादिपदिसौविष्य ईरन्” (उ० ४-२९) इति पठ्यते । बाहुलकादौरोऽपि । ङिष्ठीरसादि तु भोज-स्यम् ॥

शुनेति । वामदेवस्यार्थं गायत्री । शुनासीर्वै विनियोगः । हे शुनासीरौ ! वायुस्यौ । युवाम् इमाम् अस्माकं स्तुति-
लक्षणाम् वाचम् उपयेथाम् सेवेथाम् । “युवी प्रीतिसेवनयोः”
(तु० आ०) लोहं प्रार्थनायाम् ॥ यत् पयः उदकम् युवां
दिवि घुल्लोके चक्रथुः संभरथः । तेन पयसा इमाम्
पृथिवीम् उपसिञ्चतम् अभिवर्षतम् । एवमसद्भागसेविता
शुवाभ्यां संविष्यतीति ॥ ७ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

इति सा सेयस्य निगदेन पाठमात्रेण व्याख्याता
भवति ।

देवी जोष्ट्री—देव्यौ जोषयित्री ॥

देवीजोष्ट्री (३५) इत्येतद्वन्निर्दिष्टमेकं पदं देवी च
जोष्ट्री चेति । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति वा
पूर्वसवर्णः । ते पुनरेते देव्यौ प्रकाशमाने । रीत्यतेः पचाद्य-
जन्तान्जीप् (पा० ४-१-१५) देवञ्जिति पचादौ पाठात्
(पा० ३-१-१३४) जोषयित्री सर्वस्य तर्पयित्री ।
उपतेद्वन्प्रत्ययः (उ० ४-१५४) णिजान्जीप् (पा० ४-
१-४१) जोष्ट्री । के पुनरेतः ?—

द्यावापृथिव्याविति वा,—ऽहोरात्रे इति वा, शस्यं
च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेषः संप्रैषो
भवति ॥ ७ ॥ (४१)

अहोरात्रे इति पूर्ववलिङ्गता छान्दसी । “हेमन्तषिषि-
रावहोरात्रे च छन्दसि” (पा० २-४-२८) इति । शस्यं
ग्रीहादि । समेति संवत्सरः । “संवत्सरो वत्सरोऽब्दे द्वा-
वोऽस्ती वरसमाः” इत्यमरः ॥ इति कात्थक्यो मुनिराह ।
अत्राहोरात्रार्थेण एकशेषगमौ द्वन्द्वोऽभिमतः । जसि वा पूर्व-
सवर्णः (पा० ६-१-१०६) इति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि
॥ ७ ॥ (४१)

“देवी जोष्ट्री वसुधीती ययोरन्याद्या द्वेषां-
सि युयवदन्वार्षक्षद्रुसु वार्याणि यजमानाय
वसुवर्ने वसुधेयस्य वीतां यज”

(य० वा० सं० २८-१५)

देवीति । मैत्रावरुणस्यार्थम् । एकाधिकाऽतिजगती । च
प्रवीति । ये देवीजोष्ट्री ! देव्यौ जोषयित्री । वसुधीती !
वसुधान्यौ वसुतां (धनानाम्) निधानभूते । वारयित्री । वा ।
महीधरस्तु—वसुनो वीतिधोरणं यान्याम् ते इति व्याख्येयम् ।
ययोः देव्योर्मध्ये अन्या एकौ अद्या अयानि । शैलौषः

१. अत्र मुद्रितपुस्तकेषु पाठभेदो बहुधा दृश्यते । तथापि
दुर्गवृत्त पद्य भाष्यसंगत उपन्यस्तः ॥

२. “पक्षोऽन्यार्थे प्रधाने चे”ति पर्यायताऽन्योः । एवमग्रे-
तन्नेऽपि प्रैषे द्रष्टव्यम् ॥

(पा० ६-१-७०) एवमग्रेऽपि । वापानि द्वेषांसि दौर्मा-
न्यानि यान्यप्रियाण्यस्माकं तानि युयवत् अववावयति । “यु
पृथग्भावे” (अ० प०) पृथक्करोति । लकारव्यस्य आर्षः ।
अन्या पुनः वसुधेने वसुनः वननाय संभर्जनाय । “वन
संभर्जौ” (भा० प०) वसुधानाय (वैश्वेद्विष्टस्य निधाना-
य च यजमानाय वार्याणि वननीयानि वरणीयानि भोगयो-
भ्यानि वसु वसूनि । शैलौषः पूर्वैष । आचक्षत् आव-
हति । ददातीत्यर्थः । ते वसुधेयस्य वसुविष्टस्य (प्रति-
विशिष्टेन धनेन साधितस्य) अस्य प्रवदाज्यस्य स्वमंसाम्
वीताम् पिबेतां कामयेतां वा । हे होतः ! लभेतेत्येज
इति संप्रैषः वीचातुः खादने उक्तं (अ० प०) पानेऽपीह
निरुक्तः । पदव्यस्य आर्षः ॥ १५ ॥

अथास्य भाष्यम्—

देवीजोष्ट्री—देव्यौ जोषयित्री वसुधीती—वसु-
धान्यौ । ययोरन्याऽयानि द्वेषांस्ययायात्यावह-
त्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय
च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा यजेति
संप्रैषः ॥

गतार्थेनेतत् ।

देवी ऊर्जाहुती—देव्या ऊर्जाह्वान्यौ । द्यावा-
पृथिव्याविति वा—ऽहोरात्रे इति वा शस्यं च समा
चेति कात्थक्यस्तयोरेषः संप्रैषो भवति ॥ ९ ॥
(४२)

देवी ऊर्जाहुती (३६) इत्येतदपि द्वन्विनिर्दिष्टमेकमेव
नैवण्ड्यं पदमिति “पद्विष्टात्पदानि” इत्यस्योपपत्तिः । अत्रापि
पूर्ववत्सर्वं बोध्यम् ॥ ९ ॥ (४२)

“देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्याऽवक्षत्सग्धिं
सर्पीति मन्या, नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम
पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जायमाने
अधातां वसुवर्ने वसुधेयस्य वीतां यज”

(य० वा० सं० २८-१६)

१. समजनं संविभज्य दानं वसुभ्यो भोगो वा । अत्र वननं
वनः । भाष्येऽप्यस्यो व्यत्ययेन सप्तमी (पा० ३-१-८५) ॥

२. दुर्गोक्तोऽयमर्थः । भाष्येऽपि संदिग्धमेवोक्तम् । ततश्च वसुपदं
तद्विष्टात्परम् । वनतिरिह निधाने भवति । दुर्गव्याख्याने अस्य पृथ-
ग्वाच्यस्य स्वमंसमिति व्याख्यादशेनात् वसुधेयस्यासेति पाठोऽव-
गम्यते चेत्तदा वसुधेयस्येति सौव वसुधानायेत्यर्थः ॥

३. अत्रापि पाठभेदो मुद्रितपुस्तकेषु क्षमहान्त्वमव इति पूर्वत-
नैव रीतिरिगान्याहृता ॥

देवीति । निष्कृतिरित्यं मैत्रावरुणीया । अथस्तनप्रेषोक्त एव
देवताविकल्पः । देवी देव्यौ पूर्वप्रेषोक्ते ऊर्जाहृती ऊर्जा-
ह्वान्यौ ऊर्जसास्य निष्पादयिष्यौ । ऊर्जिल्लभनाम इति भाष्यम्
(नि० ३-८) तदेव पञ्चाशन्नतम् (पा० ३-१-१३४) इह
हुणोपपन्नस्यम् । एवमेवोषडोऽपि । महीधरस्त्वावन्तमाहोर्जति ।
देवराजसु हेतौ तृतीयान्तमुक्त्वा ऊर्जा हेतुभूतयाऽऽह्वान्ये
इत्येवं व्याचष्ट । सर्वथापि धावाष्टयिष्यौ ऊर्जाह्वान्यावृच्येते ।
तत्र अन्या एका इष्टम् अन्नादि (निचं० २-७-१४) ऊर्जं
श्रीलाघनोपसेचनं रसं च क्षीरादिकं च आवक्षत् आवहति ।
अन्या अपरा सन्धिम् सह जग्धि (भोजनं) पुनर्मैत्रादिभिः ।
उपनामितस्यास्य, सपीति च सह बन्धुभिः पानं च दुग्धा-
देरावहति । आभिसुख्येन प्रयच्छति तथा, यथा बन्धुभिः सह
पिबेय भुक्तीमहि चेति वतुलार्थः । तथा च तद्ब्रह्मसु यथा
नवेन पूर्वं पुराणं द्यमानाः रक्षन्तः । “द्य दानगतिर-
क्षणहिंसादानेषु” (अ० आ०) चान्स् ताच्छील्ये । स्याम
भवेम । पुराणेन च नवं धान्यं द्यमानाः स्याम, उभयथापि
गृहकृत्ये व्यवहराम इत्यर्थः । ताम् एवं पूर्वोक्तलक्षणाम् ऊर्जम्
अन्नम् ऊर्जाहृती ऊर्जा बलं तद्युक्ता आहृतिर्हीनो ययोस्ते
देव्यौ ऊर्जयमाने बलवत्तां प्राणवत्तां च नित्यं कुर्वीणे । “ऊर्जं
बलप्राणनयोः” (उ० प०) ध्यन्ताच्छब्दानम् । वसुधने
वसुधनः धनस्य वननाय संभजनाय । वसुधानाय (वसुविशि-
ष्टस्य निधानाय) च अधाताम् दत्तां यजमानायेति पूर्वसा-
धनिसंबन्धः । अथ च वसुधेयस्य प्रतिविशिष्टेन वसुना
साधितस्यास्य दृषदाव्यस्य स्वर्गं वीताम् पिबेताम् कामयेतां वा,
मैत्रावरुणे ब्रवीतीति—हे होतः । लभेते यज इति संप्रैषः ॥ १६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

देवी ऊर्जाहृती—देव्या ऊर्जाह्वान्यावन्नं च रसं
चावहत्यावहत्या सह जग्धि च सह पीति
चान्या, नवेन पूर्वं द्यमानाः स्याम पुराणेन नवं,
तामूर्जमूर्जाहृती ऊर्जयमाने अधातां वसुधननाय
च वसुधानाय च वीतां पिबेतां कामयेतां वा,
यजेति संप्रैषो यजेति संप्रैषः ॥ १० ॥ (४३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०
नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ९ ॥ ४ ॥

इहोपायसमाप्त्यर्थोऽन्तेऽभ्यासः । अन्यत्सर्वं गता-
यम् ॥ १० ॥ (४३)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० निरुक्तिवृत्तौ दै० कां०
नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ९ ॥ ४ ॥

नवमाध्यायः समाप्तः ।

१. “ताच्छील्ययोवचनशक्तिपु चान्वश” (पा० ३-२-
१२९) सततकरणं च ताच्छील्यम् । तथा चोक्तम्—“ऊर्जयति
ब्रह्मन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः” इति (सि० कौ०) ॥

२. प्रतिभाभ्यासो निगम इति निगमलक्षणलक्षणायेत्यर्थः ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

एवं व्याख्यातानि प्रविषीत्यनन्तदेवतापदानि समाम्नायानु-
मेणाधुना मध्यमस्थानदेवतापदानि निर्वैकल्यानि, तदर्थमिदमा-
रभ्यते—

अथातो मध्यस्थाना देवताः ॥

अथशब्दोऽत्र विशेषाधिकारार्थः । अतःशब्द आनन्त-
यार्थः । मध्यं स्थानमेतासामिति मध्यस्थानाः । देवताः
वाय्वाद्याः “वक्ष्यन्त” इति वाक्यशेषः । देवता इति बहुवचनं
भेदपक्षे । एकैव नैश्चानां देवता, श्रिलाभ्युपगमात् । एतस्यैव
मध्यमस्य पर्यायवचनान्येतानि वाय्वादीनि रोदस्यन्तानि ६९
गुणविशेषतो भवन्ति । तथैवोत्तमस्य ज्योतिषो दृश्यन्ते भग-
वन्मृतीनि ॥

तासां वायुः प्रथमगामी भवति ॥

यद्यपीन्द्रो मध्यमस्थानस्य मुख्यमभिधानमिति प्रथमं समा-
प्ताव्य आसीत् तथापि मध्यमस्य वर्षकर्मोपलक्षणल्लात्तत्र च
वायोरेवौषाधिकारः प्रथम इति स एव प्रथममुपन्यस्तः ।

अथ वायुं निर्वैक—

वायु—वर्तित्वेतेर्वा स्याद्वतिकर्मणः । एतेरिति
स्यौलाष्टिविरन्तर्धो वकारः । तस्यैवा भवति ॥ १॥

वायुः (१) इत्यर्थं वातेः । “वा गतिगन्धनयोः”
(अ० प०) इत्यस्मात् “ह्रवापा०” (उ० १-१) इत्यु-
प्रलयः । “आतोयुक्—” (पा० ७-३-३२) इति युगागमः ।
वेतेः । “वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनस्वादनेषु” (अ० प०)

१. स्थानमये तिलो देवतालैरभ्युपेताः । अक्षिवाव्यादित्वा हि
भृशुवःस्वदेवताः समाम्नाताः ॥

२. वाय्वात्मनैव हि मध्यम ऊर्जान्मासात्परतः (तदारभ्य)
सार्वदिकसुदकमुपसंभ्रजोषधिवनस्पतिजलाशयेभ्यः । अन्तरिक्षलो-
कास्य गम्येयसुदकमुपनिनोति, स मासादकेन संयुतोदकगमो
विषकः प्रादुर्गं प्राप्य प्रसवाय कल्पते । तदुक्तम्—

“वाप्ति पण्येषो वातास्ततः पण्येषोऽपरे ।

ततः पण्येषो वाप्ति ततो देवः प्रवर्षति ॥” इति ।

तदेवं वर्षकर्मोत्तमे वाय्वात्मनैव मध्यमो व्याप्तिश्च इति वृत्तं वाय्व-
मिधानस्य प्रथमसमाम्नायम् । किं च स एव संयुतोदकगमो वायु-
मैवकालेन नभो विदुष्वर् मध्यमो वरुणः संपधते, ततो रुदन्द्रः ।
तत इरा—(सुदक) न्द्रदिन्द्रः । ततो रसान्प्राज्यन् पुन्यः ।
एवमादिष्वधमस्य जगदनुग्रहाय वर्षप्रदानसिद्धये गुणोपजनकमः ।
अन्येषु गुणोपजनकमानुपूर्व्या वायुः १ वरुणः २ इन्द्रः ३ रुद्रः
४ पर्जन्यः ५ इत्येवमाद्या समाम्नाये देवतानामानुपूर्वी । तथैतत्सु-
खसाने गुणान्तरजननानुपूर्व्यं ज्योतिषैण्डलस्य सन्निवृत्तिपु
दृष्टव्यम् ॥

इत्याह बाहुलकादुणि श्रुतिरायादेवः । पतेः । “इण् गतो” (अ० प०) इत्यासात् । “छन्दसीणः” (उ० १-२) इत्युणि वकारोपजन इत्याह—अनर्थको वकार इति । एतच्च स्थो-
लाष्टीविराचायौ नम्यते । सदागतिरसौ भवति ॥ १ ॥

“वायवायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि श्रुधी हव्यम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-१-३)

वाय इति । मधुच्छन्दस आर्षम् । आध्वर्यवे वायव्यो-
पस्थाने विनियुक्ता । बाहुल्ये प्रजो शक्ते शस्यते । हे दर्शत !
दर्शनीय ! (दर्शनाहं) “समुदधि—” (उ० ४-११०) इत्या-
दिस्त्रेण अतःप्रत्ययः । वायो ! लदर्थम् इमे सोमा अरं-
कृताः अलंकृताः पर्याप्ताः पातुं संकृताः । स लमसाकं इदम्
हव्यम् आह्वानम् “बहुलं छन्दसि” (पा० १-३-४) इति
संप्रसारणे “ऋदोरप्” (पा० १-३-५७) इत्यप् । श्रुधि
श्रुणु । “श्रुणुपृच्छवृभ्यश्छन्दसि” (पा० ६-४-१०२) इति
हेभिः । संहितायां च वीर्येः (पा० ६-३-१३७) श्रुला च
तत् आयाहि आगच्छ । एष च तेषाम् एतेषां सोमा-
नाम् संवन्धी यः खोऽसास्य तं पाहि पिब । अत्र “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति वायो लुके पिवादेशाभावः ।
इत्येतादशासमे ॥ १ ॥

अवासा भाष्यम्—

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलं-
कृतास्तेषां पिब, श्रुणु मे हानम् इति । कमन्यं
मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ २ ॥

मध्यमात् इन्द्राभिधानाद्वायोरन्यं कम एवमवक्ष्यत्
मन्त्रह् । प्रतिबे हि इन्द्रस्य मध्यमस्य सोमपानम् तदर्थला-
त्सोमसंस्कारस्य, अप्रसाध्यमन्यस्य । तस्मादिन्द्र एव वायुः ।
तस्य इन्द्रस्य वायोः । ऐन्द्रे एव दूके यस्यामिन्द्रस्य विशेष-
णलेन वायुशब्दः । तथा एषा अपरा ऋक् भवति ॥ २ ॥

आसन्नापासः शवसानमच्छेद्रं सुचक्रे
रथ्यासो अश्वाः । अभिश्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्न
चिच्छ वायोरमृतं विदसेत् ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ४-७-९)

आसेति । भरद्वाजस्यार्थं त्रैलोक्यं महाप्रते महदुच्ये शस्यते
उत्तरे पक्षे । आसन्नापासः आसत्सर्वासः (सिलमासर्पन्ति
ये ते) रथ्यासो रथ्याः । “आजसेरसुक्” (पा० ७-१-

१. पति ऋतावन्तः सिलमासुः सन् वणोपपन्नान्वायुः । एवं
सततमसौ वाति (वेति वा) गच्छतीति वायुः ॥

२. स्थूलाष्टीविराचास्य इत्य् अपत्ये । आदिश्रुतिः ॥

३. अभिषवादिस्कारोऽङ्गारसोपायम् ॥

५०) इत्युगमागमो विभक्तेः । रथे युक्ता अश्वाः (रथस्य
वोढारः) यत् (पा० ४-४-७६) सुचक्रे कल्याणचक्रे (सोम-
नचक्रे) रथे योगाय (योगार्थम्) ऋज्यन्तः ऋजुगामिनः सन्तः
शवसानम् अधिक्त्वैलमात्मानं मन्यमानम् इन्द्रं अच्छ
आमिसुख्येन अश्वः अश्वं (तिष्ठं २-७-४) सोमाख्यमेत-
दस्यह्ये यदुपहृतं नवं च पुराणं च सर्वविधम्, तथा—अभि-
षहेयुः आवहेयुः । यथा अस्य वायोः इन्द्रस्य इदम् अमृ-
तम् एष सोमः तु क्षिप्रम् नूचितं नैव विदसेत् विशेषे-
णोपस्यं न प्राप्नुयात् । “दसु उपक्ष्वे” (दि० प०) लिङ्
अविदसे (अनुपक्षीणि) एतस्मिन्सोममह्येऽभिवहेयुरित्येता-
शास्ते ॥ १ ॥

अथास भाष्यम्—

आसत्सर्वासोऽभिषवायमानमिन्द्रं कल्याणचक्रे
रथे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य वोढारः ऋज्यन्त
ऋजुगामिनोऽजमभिषहेयुर्नवं च पुराणं च । श्रव
इत्यन्नानाम् श्रूयत इति सतो, वायोश्चास्य भक्षो यथौ
न विदसेदितोन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं वायुर्कर्म ।
उभयप्रधानेत्यपरम् ॥

श्रूयत इति । तदाच कर्मण्यमुन् । श्रूयते ह्यर्धं वर्धमानं
श्रवो यथाः । तादृम्योत्ताच्छब्दं वा । “सत्यसिञ्जभ्रवत्सना”
इति पठ्यते । इति एवमेतस्मिन्मन्त्रे ऐन्द्रसूक्तमध्य-
पातिलादिन्द्रप्रधानेत्यमुक् । अस्यां यद्व्यभिधानं तदेतद्वायु-
कर्म नैघण्टुकम् । नात, इन्द्रस्यैव विशेषणार्थं व्यञ्जनमात्रम्
इति पक्षे मन्यन्ते । अपरे पुनः उभयप्रधाना इत्यमुक्
इति ग्रन्थन्ते, मेदपक्षवादिनः । तदुपनयुक्तं निष्कैवल्ये विनि-
योगात् । तदाह अपरमिति । “मतमि”ति शेषः । तदेतन्न
परं न श्रेष्ठमिति तु ह्ययम् ।

वरुणः—वृणोतीति सततस्तेषा भवति ॥ ३ ॥

वरुणः (३) इति कस्मात् ? वृणोतीति सतः । सत
इति कर्तृकारकाभिधानम् । वृणोतीति ह्ययं मेघजालेन वियत् ।
“वृन् वरणे” (सा० उ०) “कृवदारिभ्य उन्” (उ० ३-
५०) इत्युनन्प्रत्ययो गुणो गलम् ॥ ३ ॥

“नीचीनवारं वरुणः कबन्धं प्रसंसजं रोदसी

१. “श्व” इत्युक्कनाम, तद्वलाधैर्मि । तत आचारकिन्तना-
छटः शानच् । अत एव बंलिवाचरन्तमिति सायणव्याख्यानं
संगच्छते (निर्व० १-२-४१) ॥

२. ततच्च भाष्यकृतोत्प्रेक्षितम् । दुर्गेस्तु—नूचिदित्येतयोर्नै-
माद । तथासति नैसध्वाचार्यश्च । सायणेन तु नूचिदित्यस्य नैव
ह्येवं व्याख्यानमुक्तम् । तदत्र नवो यः सोमो गृहीत्वा तत्काल-
मेव हृषते । पुराणः पुनश्चः प्रातःसवनं गृहीत्वा साध्यन्दिने सवन-
हृषते । त्वीयंसवने (सायंसवने) वा । तथर्था अतिमात्रां ह्यवश्य ॥

अन्तरिक्षम् । तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यव
न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिम् ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ४-४-३०)

नीचीनेति । आग्नेयं श्रेष्ठं वरुणम् । विश्वस्य सर्वस्य
भुवनस्य भूतजातस्य उदकस्य वा राजा ईश्वरः वरुणः
मध्यमः । नीचीनद्वारम् नीचीनद्वारम् । न्यगच्यत इति
नीचीनम् । “विनापाक्षैरद्विक् खियाम्” (पा० ५-४-८)
इति खः खस्येनः (पा० ७-१-२) वर्णनायो नैरुक् आर्षः ।
पृषोदराद्विलात् (पा० ६-३-१०९) एवमप्रेऽपि । तादृशं
द्वारं यस्य तमभोमुखं विलं कृत्वा कवन्धम् उदकम् । “कव-
न्धमुदकं पाथः” इत्यमरः । प्रससज्जति प्रयजति ॥ मेघं विदार्यो-
दकमभोमुखं चकारोत्सर्पः । यद्वा कवते गच्छतीति (ऋ०
आ० ७) ह्युः शोरनादेवाः नम्यमायम् । कवमुदकं तदीयतेऽस्मि-
न्निति कवन्धो मेघस्तं, प्रससज्जति प्रयजति । किमर्थम् ? रोदसी
अन्तरिक्षम् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च । महत्त्वेन सैवमापूर-
यिष्यन्तिव । ततस्तैनातिप्रभूतोदकेन विच्छेदेन । वृष्टिः सेक्षा
(सत्कथकः) पुमान् यवं न यवमिव भूमि भूमिम् (भाष्य-
कृद्वचनबलादयमर्थः) । व्युनक्ति विविधप्रकारेण क्लेदयति ।
स यथा यवान्प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् । “उन्दी क्लेदने”
(ऋ० ५०) लट् ।

अथ वैवमन्याया योज्यम्—यतोऽयं प्रयजति द्यावापृथिव्यौ
चान्तरिक्षं च महत्त्वेन, वरुणो मध्यमः । ततः स एव विश्वस्य
(सर्वस्य) भुवनस्य भूतजातस्य राजा, तेन हेतुना (तदनुप्रवाये)
नीचीनद्वारमभोविलं मेघं कृत्वा यवमिव वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिमिति
समानं पूर्वेण ।

अथास्य भाष्यम्—

नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं मेघं, कवनमुदकं
भवति । तदस्मिन्धीयत, उदकमपि कवन्धमुच्यते ।
वन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतं च । प्रयजति द्यावा-
पृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन, तेन सर्वस्य
भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनक्ति भूमिं, तस्यै-
वापरा भवति ॥ ४ ॥

१. तथाचामरः—“आपः स्त्री भूति द्यावापृथिव्यौ सलिलं कमलं जलम् ।
पयः स्त्रीलालमद्यतं जीवन् भुवनं वनं”मिति ॥

२. निरुक्तनियमसिद्धः । तथा चोक्तम्—“वर्णायमो वर्णवि-
पर्ववधः” इत्यादि ॥

३. पतञ्जलभाष्यानुसारेण व्याख्यानम् ॥

४. “शुभ्र सेचने” (ऋ० ५०) फिक् (पा० ३-३-१७४)
नाडुलकादनाक्षिपि कर्तुमात्रेऽपि ॥

५. जगदनुग्रहाय ॥

अत्रोत्तरपदं प्रथमं निराह—वन्धिरनिभृतत्वे इति ।
वन्धिरवन्धधातुः । “इकृतिपौ धातुनिर्देशे” (पा० ३-३-
१०८ वा०) अनिभृतत्वे । निभृतत्वावदचलत्वादिपरीताय-
वाची वन्धिः । कं च तच्चपलं चेति कवन्धम् । सुखं चाननस्थायि
चेत्यर्थः । तस्य वरुणस्य मध्यमेन यथा अपरा कृक्
भवति । यतस्त्वत्रावद्वत् एव मध्यमो वरुण इति श्रूयते ।
वर्षकर्म । वरुणाभिधानं तु सूर्येपि दृष्टमस्तीति न तत्पुष्कलं
तस्य मध्यमल इति भावः ॥ ४ ॥

“तमूषु संमना गिरा पितॄणां च मन्मभिः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्विः सिन्धूनामुपोद्वये सप्त-
स्वसा समध्यमो नभन्तामन्युके संमे” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ६-३-२६)

तमिति । नाभाकस्यार्थं महापाहं वारुणम् । अत्र तु ह्यु-
पसर्गलक्ष्मिद्योगीति योग्यक्रियापदमन्वाहृतं भाष्यकारेण ।
नाभाक आचष्टे—अहं समना समानया गिरा गीत्या
(सुत्या) पितॄणां मन्मभिः मननीयैर्मननैर्—(बहू-
मानैः) स्तोमैः च नाभाकस्य ममै प्रशस्तिभिः स्तुति-
भिश्च तमू तमेव वरुणं सु सुप्रसिद्धौमि । यः वरुणः
सिन्धूनां स्वन्दमानानामासापामाम् उपोद्वये उपोद्वये अन्त-
रिक्षलोके वर्षस्य सप्तस्वसा सप्त स्वसारो यस्य सः । “ऋदु-
शनः” (पा० ७-१-९४) इत्यमरः । संपद्यते द्याविमः
मध्यमाभिरश्वायोभिः सप्तभिः स मध्यमः इति वरुणः निरु-

१. उदकार्यं कवनपदम् ॥

२. “असा ह उ प्रभृतये वरुणाय” इत्यादिकेऽस्मिन्नुक्ते द्वि-
तीयेयमृक् । अत्रेवमनुक्रमणिका “असा उतु दशवारुणं स्थिति” ॥

३. अयं प्राग्मदीयो नाभाककविप्रसिद्धमेवसि नाभाकानादीय
प्रथितो बंधुवैलेपोऽयं भाष्यस्वरसिद्धः ॥

४. पूर्वमभेऽस्यैवोपक्रमात्सप्तस्वस्यैव वारुणत्वाच्च ॥

५. परोक्षोऽर्थो दुर्गोपेक्षितस्तममेतद्व्याख्या वाचं पयास्य स्वसारो
वाभिरयमसकृदभिष्टुयते ता अस्य सप्तभूताः । आदिना नाक्यः

(रंमयः) सप्तारमिः सप्ताय इत्येवमभिष्टुयतेति । सायणस्तु—
यस्तु सप्तस्वसा मध्यम इति वार्तिनिर्गुच्यते इति, सिन्धूनां स्व-

न्दमानानां नदीनामुपसमीपे उद्वये (उद्वये) उद्वच्छति इति च
व्याचष्टे । एतन्मते पुरवन्धत्यत्र आर्षः (पा० ३-१-८५) वर्ष-

तु प्रतीमः सिन्धूनां नदीनां गङ्गादीनामुपसमीपेऽपि चोक्तं जला-

धिक्ये वर्षणेन जाते सति तदभिवर्धनादयं वरुणं सप्तस्वसारमाहेति
भाष्यस्वरसः । प्रसिद्धं चासां स्वस्त्येन वर्णनमृद्धं “सप्तस्वसारो

अभिमातरः क्षिप्रं (नवं) जज्ञानं जेम् विपुश्चितम् । अपां
मन्धर्वे द्विव्यं नृचक्षुसं सोमं विश्वस्य भुवनस्य राजसे” ॥

(ऋ० सं० ७-३-१९) अथास्य सप्तगमाथ्यैव—सप्तसर्पण-
स्वभावाः सप्तसंख्याका वा स्वसारः । मातरो मातृस्वस्तीया

गङ्गायमुनाया शिङ्गु शिङ्गुस्तीनीं सोममभिपच्छन्तीति वानधयेव
इति ॥

च्यते शब्दत एव एतस्मिन्मन्त्रे । तदनुग्रहादेव नमन्ताम-
न्यके संसे माभूवन्नन्यके सर्वे । ये नो द्विषन्ति दुर्धियः
पापधियः पापसंकल्पा इति भाष्यम् ॥ २ ॥

तथा हि—

तं स्वमिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या,
पितृणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः ।
ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासाम-
पायुषोदये, सप्तस्वसारमेनमाह+वाग्भिः स मध्यम
इति निरुच्यते, अथैष एव भवति माभूवन्नन्यके
सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापसङ्कल्पाः ॥

अथगतमेतन्मन्त्रार्थेन ।

अथ कमप्राप्तं रुद्रं निवेदितम्—

रुद्रो रौतीति सतो, रोरुयमाणो द्रवतीति वा ।
रोदयतेर्वा । “यद्रुद्रत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं”—मिति
काठकम् । “यद्रोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं”—मिति
हारिद्रविकम् । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ ५ ॥

रुद्रः (३) कस्मात् रौतीति सतः । सत इति कर्तृ-
कारकाभिधानम् । “रुद्रावदे” (अ० प०) इत्यस्मात्किपि
लुकि (पा० ६-१-७१) रुच्छब्दः । स हि स्तनधितुशब्दं
करोति । अनन्तरं च राति ददाति अभिवर्षणेनोदकम् “रा
दाने” (अ० प०) ततश्च रुद्रसातीति रुद्रः । “सुपि”
(पा० ३-२-४) इति योगविभागात्कः । रोरुयमाणः
अस्यर्थं शब्दं कुर्वाणो मेघोदरस्थः सन् द्रवतीति वा । रोरुय-
माणशब्दोपपदाद्रवतेर्ऽः । डिङाङिलोपः उपपदस्य रुभावश्च ।
छन्दसः । अथ वा रोदयतेः “रोदेण्डुक्च” (उ० २-
२०) इति रुक् । स हि शत्रुकलत्राणि रोदयतीति । रुदेरेव
वा बाहुलकात्कः । तथा च “इन्द्रः किल पितरं प्रजापतिमि-
षुणा पिच्छेद तमनुशोचन्नरुद्रं यद्रुद्रत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं”
(उ० आ० ३-१-४) इति काठकं काठकानां प्रवचनं
ब्राह्मणम् । एवमेव यद०० हारिद्रविकम् हरिद्रवो नाम
मैत्रायणीनां शाखासेदस्त्रोक्तम् । तदेतदेवं शाखान्तरेभ्योऽपि
देवताभिधाननिर्वचनान्तराणि उपेक्ष्यैणीत्युपप्रदर्शनायम् ॥५॥

“इमा रुद्रार्थं स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैर्वे

१. कुत्सार्थेऽनाकम् । कुत्सार्थेरेव ये नो द्विषन्तीत्यादिना
भाष्यकृदाह । “नम हितायाम्” (भ्वा० आ०) अथनभा-
वेऽपीति पठ्यते (सि० कौ०) समशब्दोऽत्र सर्वपर्वोव इति सर्व-
नामस्वाङ्गसः स्त्रीभावः ॥

२. उक्तार्थकमेव केवलं शाखान्तरमिति भेदः ॥

३. उपपत्त्य तत्तच्छाखाभेदमीदृश्याणीक्षणीयान्शालोचनीयानी-
त्यर्थः ॥

देवाय स्वधात्रे । अपाहृत्काय सहमानाय वेधसे
तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ७-४-१३)

इमा इति । इयमुत्तरा च वसिष्ठस्यार्थं रौद्रं जागतम् ।
शृङ्गवादिषु रौद्रयज्ञेषु विनियोगैः । हे असदीयाः स्तोतारः ।
यूयम् इमाः गिरः स्तुतीः स्थिरधन्वने दृढधन्वने (दृढ-
धनुषे) “धनुषक्” (पा० ५-४-१३२) इत्यनङ् । क्षिप्र-
पवे क्षीप्रगमिषाणाय । देवाय दानादिपुण्युत्काय स्वधात्रे
स्वधावते (अन्नवते) स्वधा इत्यन्ननाम (नि० २-७-१७)
“छन्दसीवनिषौ च वक्तव्यौ” (पा० ५-२-१२२ वा०)
इति मन्त्रेण वनिष । अपाहृत्काय अन्नमिभूताय केनचिदपि ।
सहमानाय नित्यमभिमवते शत्रून् । “बह मर्षणे” (भ्वा०
आ०) मर्षणं क्षमा अभिमवश्च । लटः शानच् सुगागमः ।
वेधसे विधात्रे । तिग्मायुधाय तीक्ष्णायुधाय रुद्राय
एतन्नामकाय देवाय । “तिग्मं तीक्ष्णं खरम्” इत्यखरः ।
भरता धारयत “डुसृन् धारणपोषणयोः” (लु० उ०) लोट्
विकरणव्यत्यय आर्षिः । संहितायां दीर्घः (पा० ६-३-१३७)
स च रुद्रः नः अस्माकं स्तुतीः शृणोतु आकर्णयदित्ये-
तदाशास्त्राह ॥ १ ॥

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रैर्वे देवाया-
न्नवतेऽपाढायान्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायु-
धाय भरत शृणोतु नः ॥

गतार्थमेतत् । अथ निगमप्रसक्तं तिग्मेविति—

तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः ॥

उत्साहार्थस्य तेजतेः “तिज निजाने” (बु० प०) “यु-
जिस्त्रिजितौ कृक् च” (उ० १-१-४३) इति मक्प्रत्ययः कुलं
च । “तीक्ष्ण इहोयुषं थोद्धारमुत्साहयति तिग्मशातनः” इति
साधवः ॥

आयुधमायोधनात् ॥

“युध संप्रहारे” (दि० आ०) “वधर्थे कविधानम्”
(पा० ३-३-५८ वा०) इति करणे कः । आयुष्यतेऽनेनेत्या-
युषम् । यद्वा कर्तव्येव इयुपधलक्षणः कः (पा० ३-१-१३५)
आयुष्यते संप्रहरति रक्षासि प्रतीति ॥

तस्यैषाऽपरा भवति ॥ ६ ॥

तस्य रुद्रस्य एषा अपरा द्वितीया ऋक् स्तुतिर्भवति ।
ननु पूर्वस्यामृचि सहमानायैति बलकृतेमध्यम उक्त एवेत्यपरा
किमर्थम् ? इति । अत्रोच्यते । विधात्रे इत्युक्तं पूर्वस्यामृचि

१. अनेन एतेनोदीची शिष्टपक्षेया भवति ॥

भाष्यकारेण । तत्रैतद्वचति किमसौ विधत्ते ? इति । अतोऽपरया निर्जनीति—

“या तै दिद्युदर्वसृष्टा दिवस्परिःक्ष्मया चरति
परि सा वृणक्तु नः । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा
मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ५-४-१३)

या त इति । हे भगवन् रुद्र । वैद्युतात्मनः ते तव संव-
न्धिनी या दिद्युत् आयुषं ज्वरातीसारादिरोगाद्यम् (येन
लं प्राणिनो हंसि) दिवस्परि धुलोकादधि लघ्वा अवसृष्टा
विमुक्ता सती क्ष्मया पृथिव्या वीह्यादिभावमुपगतया, सह
क्ष्मया वा अमुप्रविश्य अनपानादिभावमुपगया, तत्प्रभवला-
त्सर्वरोगाणाम् । तदुक्तम्—“नैमोऽस्तु द्वेभ्यो ये केचं पृथिव्यां
येषामन्नं वातो वर्धसिर्षवः” (य० वा० सं० १६-६६)
इति । चरति सर्वतो विचरति (वर्तते) सा प्राणिनो प्रती-
नः अस्मान् परिवृणक्तु परिवर्जयतु (परित्यजतु) “वृजी
वर्जने” (ऋ० प०) आशंसायां लोट् । अथ चैतदस्तु—हे
स्वपिवात ! स्वातर्चन ! (कस्यचिदप्यनतिक्रमणीयाह् ।)
यानि ते तव सहस्रम् असंख्यातानि भेषजा भेषज्यानि
(औषधानि) यैर्बहुभिर्बहुप्रकारं भेषजं करोषि (कारयसि)
भक्षानां तान्यस्यान्प्रति स्मृतु । असम्भवं प्रयच्छेति वा शेषः ।
इत्येवं कारकपदात् क्रियापदमप्याहृतं वैदितव्यम् । किंच लं
नः अस्माकम् तोकेषु अपत्येषु (पुत्रेषु पुत्रीषु च) । “अपत्यं
तोकं तयोः समे” इत्यमरः । तनयेषु पुत्रेषु च मारीरिषः
हिंसा मा प्रयुङ्क्ष्व । “रिष हिंसायाम्” (भ्रा०-दि० प०)
“माहि लुङ्” (पा० ३-३-१७५) सर्वलकाराप्रवादः ।
“न माद्योगे” (पा० ६-४-७४) इत्यङ्मात्रः ॥ ३ ॥

१. अत्र दुर्गम्याख्यायां—रक्षःपिक्षाचानितीति प्रवीकदर्शनादयं
पाठः क्षितः प्रतिभास्यत एव सुम्भवंद्रितपुस्तके “सा पुनः किम-
धैम् ?” इत्यादिकः पाठः कुण्डलितो दृश्यते ।

२. दिद्युदिति वज्रनाम (निर्व० नि० २-२०-२) तदभिप्रेत्य
सायणस्थेयं व्याख्यत—हे रुद्र ! वैद्युतात्मनस्तव संवन्धिनी
दिवस्परि अन्तरिक्षसकाशावसृष्टा विमुक्ता या दिद्युत् अशनिरूपा
हेतिः क्ष्मया क्षित्या क्षितौ वा चरति वर्तते सा दिद्युत् नोऽस्मा-
न्परिवृणक्तु परित्यजतु । अपि च हे स्वपिवात ! ते तव सहस्रं बहुभि
भेषजा भेषजानि यान्यौषधानि सन्ति तान्यस्यान्प्रयच्छेति शेषः ।
नोऽस्माकं तोकेषु पुत्रेषु तनयेषु च मारीरिषः हिंसा मा कृथाः” इति ॥

३. अपि उपरि । सर्वत्र हि दैवता बुद्धान्येति गम्यते । दिव-
स्परितीति लिङ्गात् । कर्माधिकारस्यागानि तु विशिष्टानि तिष्ठानां
त्रीणि कर्माधिकारस्यागानि नियतानि भवन्ति । अतः प्रवोक्तमव्य-
धिकारे बुद्धानो भवतीति ॥

४. मीक्षादिभावमुपगतयां पृथिव्याम् ॥

५. एष कुण्डल्युति निर्दिष्टः प्रतिभाति । कुष्ठे स्वन्यथा पठ्यते ॥

६. एतच्च भाष्यव्याख्यानादेवावगम्यते ॥

५५ नि०

अथास्य भाष्यम्—

या ते दिद्युदर्वसृष्टा दिवस्परि-दिवोधि,
दिद्युद्-धतेर्वा धुतेर्वा द्योततेर्वा ॥

अत्र निगमप्रसक्तं निर्जनीति-द्योततेर्वा । वेति वाक्या-
लङ्कारे । “दोऽवखण्डने” (दि० प०) इत्यस्मात्किपि ध्रुवोदरादि-
लात्साधुः । यति शत्रून् । अथ वा धुतेः । धातुनिर्देशे शित्प
(पा० ३-३-१०८ वा०) “द्यु अभिगमने” (अ० प०)
इत्यस्मात् किप् दिल्लभ्यासस्य संप्रसारणं च बाहुलकात् ।
तुक् (पा० ६-१-७१) द्यौति अभिगच्छति प्राणिनः । अथ
वा द्योततेः । “द्युत वीर्ये” (भ्रा० आ०) “द्युतिगमिजु-
होतीनां द्वे च” (पा० ३-३-१७८) इति किपि द्विले “द्युति-
स्त्राभ्योः संप्रसारणम्” (पा० ७-४-६७) इत्यभ्यासस्य संप्र-
सारणम् । द्योतते हि तत् प्राकाशत इत्यर्थः ॥

क्ष्मया चरति-क्ष्मा पृथिवी तस्यां चरति ।
विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा, परिवृणक्तु नः सा ।
सहस्रं ते स्वाप्तवचनभेषज्यानि । मा नस्तं पुत्रेषु
च पौत्रेषु च रीरिषः । तोकं तुद्यतेः । तनयं
तनोतेः ॥

क्ष्मयेति सहस्रं तृतीया । सप्तम्यर्थं वेत्याह तस्यां चर-
तीति । उच्यते । विक्ष्मेति । अत्रोपसर्गयोगोऽतिशायने
पाक्षर्भयोगात् । “क्ष्मायै विधूनने” (भ्रा० आ०) इत्यस्मा-
न्निजन्तात्किपि यलोपे (पा० ६-१-६६) रूपसिद्धिः । “आग-
मशास्त्रमनित्यम्” (१५ प०) इति “अतिहो” (पा० ७-३-३६)
इत्यनेन पुकोऽभावः । तोकम् अपत्यमिति नपुंसकम् । तच्च
तुद्यतेः “तुद व्यथने” (दि० प०) “पुंसि संहायां घः—”
(पा० ३-३-११८) युगः । ध्रुवोदरादिलात्कारस्य ककारः ।
स हि नित्यं पित्रा विनयता तुद्यते इदं कुर्विदं मा कार्षीरिति ।
तनयम् इति द्वितीयान्तम् अर्थाभिनिवेशात् । तनोतेः ।
“तनु विह्वारे” (त० उ०) “दक्षि-मलि-तनिभ्याः कयन्”
(उ० ४-९७) इति कयन्प्रत्ययः । स हि कुलं तनोतीति ।
सत्यप्यपत्यमन्त्राविशेषे इहाजमितिैव विशेषः । एवमन्त्रायापि
समानार्थानामेकावक्ये विशेष उपेक्ष्य इति दर्शयति ॥

१. हिंसाशेष रिषतः कर्तृत्वात् । “आत्मस्तानयः घृनुः”
इत्यमरे पुंस्त्वभिधानात् ॥

२. “यथाकथा च विशेषोऽजामि भवती”त्यजामिक्वणं वक्ष्यते
(नि० १०-१६) समानशब्देभ्यस्तानशब्देभ्यः पुनरुक्तेषु वाः
कश्चिद्विशेषो वक्ष्य्य इत्येतदेवाजामित्यमिति तदर्थः । स चेदास्ति
विशेषो यदेतत्तोकमिति नाम तत्तत्पुंससाधारणम् “अपत्यं तोकं
तयोः समे” इत्यमराभिधानात् । तयोः स्त्रीपुंसयोः । अथच
तोकं यस्तुदति तुद्यते वा, अप्राप्तयुक्तत्वं तत् । “लाक्येत्पञ्चवर्णाणि
दशवर्णाणि ताङ्येत् । प्रति तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत्”
इति नीतिवचनात् । यक्ष प्राप्तयुक्तः कुलं तनोति, येन वा कुलं
तन्यते स तनय इति ॥

अग्निरपि रुद्र उच्यते तस्यैवा भवति ॥ ७ ॥

उच्यते । विचारानुसृतये संकरोपदर्शनार्थम् । तस्य
अग्नेः रुद्रस्य ॥ ७ ॥

“जरां बोध तद्विविद्धि विशेविंशे यज्ञियाय ।
स्तोमं रुद्राय दर्शिकम्” ॥

(ऋ० सं० छ० आ० १-१-२-५)

जरेति । जुनःशेषस्यार्थं गायत्रम् । वारवन्तीये सूक्ते प्रातः
रतुवाकाशिनयोः शस्यते । हे भगवन्ने रुद्र ! येयं मया ते
जरां स्तुतिरुच्यते तां बोध दुष्यस्य । अमर्थं सुव्यस्येन (पा०
३-१-७५) । अथवा हे जराबोध ! जरया (खुल्या)
बोध्यमान ! बोधयितुं । तत् स्वकैतवं यज्ञियाय “यज्ञ-
स्त्रिभ्यो वक्ष्यते” (पा० ५-१-७१) इत्यहोर्थं घस्तस्येयदेशः
(पा० ७-१-२) यज्ञसंपादिने विशे विशे मनुष्याय मनुष्याय
तत्तज्जमानरूपप्रजासुप्रहार्थम् । विश इति मनुष्यनाम (निघं०
२-३-५) विविद्धि कुरु । “विष्ट व्यसि” (जु० प०)
लोद । देवानां स्तोत्रे (निघं० ३-१-६७) स मनुष्यः
दर्शिकम् दर्शनीयं श्रवणीयं स्तोत्रमुच्चारयिष्यति ॥

“यो अग्नी रुद्रो यो धुस्त्वन्तर्त्य ओषधीर्धीर्कष आवि-
वेश । य इमा विश्वा भुवनाणि चाकृते तस्यै रुद्राय नमो
अस्तुभ्यये” ॥ (अ० सं० ७-७७-१) इति ॥

अथास्या भाष्यम्—

जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः । तां बोध ॥
तथा बोधयितरिति वा । तद्विविद्धि—तत्कुरु । मनु-
ष्यस्य मनुष्यस्य यजमानाय स्तोमं रुद्राय
दर्शनीयम् ॥

जरतेः “जृष्व वयोहानौ” (दि० प०) इत्यस्येह सुख्य-
त्वमात्रावते (निघं० ४-१-५२) ततः “विद्भिदादिभ्योऽङ्”
(पा० ३-३-१०४) इत्यङि गुणे ढाप् । मनुष्यस्य २ इति
चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० २-२-६२) ॥

अथ क्रमप्राप्तसिद्धमनेकधा निर्वर्कित—

इन्द्र इरां दृणातीति वा, इरां ददातीति वा,

१. स हि जरया रतुला होतृत्वे वर्तमानोऽभिमतमर्थं यजमा-
नानां संपादयन्देवानोपयति ॥

२. सायणस्तु—यज्ञियाय यज्ञसंभन्धनुष्ठापसिध्यर्थं तदेव-
यजनं विविद्धि प्रविशेति व्याचष्ट ॥

३. सायणस्तु—रुद्राय क्रूरायामव इत्याह ॥

४. श्रवणार्थं व्यपगतमेवम् । अत्र दृशिज्ञानसामान्ये वर्तते ।
ततश्च “अग्निदृशिभ्यो कीकम्” इति कीकमन्त्रस्य इति सायणः ।
उपगमौ तु “कमिदृशिभ्यामीकमि” ति पठित्वा “अग्निदृशिभ्यां
किच” (उ० ४-५५-५६) इति पठ्यते । यथा च बाहुलक-
मय गतिः ॥

इरां दधातीति वा, इरां दारयत इति वा, इरां
धारयत इति वा ॥

इन्द्रः (४) कस्मात् ? अत्रोत्तराणि इरामित्यादि । इरामेवं
(निघं० २-७-१२) व्रीह्यादि दृणाति विदारयति । इराघ-
ब्दोपपदादिराणार्थात् दृणाते—द्वीनार्थाद्वाते—धारणार्थाद्वाते—
दारयतेवौ विदारणार्थादेव ध्यन्तात् । एवं धारणार्थोद्धारयतेवौ
“ऋज्वन्मात्र०” (उ० २-२७) इत्यादिना रवप्रत्ययान्तो
निपातः । तथाच निपातनादेव सर्वत्रार्थे रूपसिद्धिर्बोधा । वयं-
क्लेशितमङ्कुरं बीजं भिनति तमिन्द्रकारितमाचष्टे । सोऽयं “मिराद्
इराधो वा सन्निद्र” इति परोक्षेणोच्यते । यथा “अग्रणीः
सवभिः” इति । विज्ञांते हि “परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्य-
क्षद्विषः” इति । अत्र दुर्गः सर्वत्रैवं देवताभिषेयेष्वभिधानत
एव हि देवता आत्मनस्तत्त्वमन्त्रणीयं व्यबधाय चात्मानमविदुषां
परोक्षीकृत्य निर्व्यं वर्तते । तां तु विद्भिःसत्त्वमभिधानमनुत्पत्ति-
द्वारेण विदुष्य देवेन चक्षुषा मनसोपजातदिव्यदृश्यो दृष्ट्वा तादृशं
प्रतिपद्यन्त इति तदभिधानमनुत्पत्तौ क्लृप्तः पुत्रार्थं आहितः ।
इन्द्रश्च भूयिष्ठभाक्प्राणदेवतानामुभयोरध्यात्माभिदैवतयोरिति
तदभिधानमाचार्योऽस्तितरां निरबोधयति । तथाच इराचान्दार्-
वैपदं दृणात्यादेतरपदमिति वेदितव्यम् ॥

इन्दवे द्रवतीति वा, इन्दौ रमत इति वा ॥

अत्रेन्द्रशब्दात्पूर्वैपदं द्रवते रमतेवोत्तरपदम् । इन्दुः सोम-
स्यैसुदिश (तं पातुम्) अतौ द्रवति गच्छतीति इन्द्रद्वयः=स-
चिन्द्रः । अथ चाऽतिप्रियसादिन्द्रौ सोमेऽतौ रमत इति
इन्दुरमः सचिन्द्र इत्युच्यते ॥

इन्द्वे भूतानीति वा । “तद्यदेनं प्राणैः समैन्ध-
स्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमि”ति विज्ञायते ॥

“मिन्द्रो बीरी” (ह० आ०) इत्यस्मादेव वा रक्ति रूपम् ।
भूतानि द्यातावन्नोत्पत्त्याऽपिदैवस्थोऽध्यात्मस्थो वाऽभ्यवहार-
यन्विभजमानश्च वीरयति (द्युतिमन्त्रित करोति) सोऽयमिन्द्रः=
सचिन्द्र इत्युच्यते । तत् इदमपरमिन्द्रस्येन्द्रत्वं ब्राह्मण उच्यते
यदेनं मन्थतोऽवस्थितं क्षीरस्य प्राणैः प्राणभावेन मिष्टभ्ये-
तरान्प्राणान्वाग्यागीनितप्राणवृत्तिमाहाभाग्यसंप्रदानेन यदहं वि-

१. अनेन संप्रदादा तदेतत्कं बलं कथ्यते । तेन बलकृत्तितलक्ष-
णया तदाधारभूतो मेवः । इरां मेवं धारताना दृणाति विदारयति ॥

२. तत्राहो वृष्टिप्रदानेन विदारयति यथा तदङ्कुराय प्रनवति ।
अङ्कुरोद्भवेन विकासश्च विदारणमिति देवराजः ॥

३. तथाचेन्द्र इत्यतिपरोक्षवृत्तिः । इराद् इत्यादिः परोक्षवृत्तिः ।
इरादारयिता—इरादाता शराधारयितेलेवमादिः प्रत्यक्षवृत्तिरित्येव
नैकशः प्रकारः सर्वत्रोक्तः ॥

४. ब्राह्मणेतिरतः ॥

५. अत्र “क्रियया यमभिप्रेति स संप्रदानाय” (पा० २-३-
११ वा०) इति चतुर्थी ॥

शिष्टोऽस्मि, खं तद्विशिष्टोऽस्तीत्येवादिना प्राणाधिदेवताः समै-
न्धन् समरीपयन्सन्तानार्थं-तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति वि-
विच्यमाने ज्ञायते । इन्धे भूतानीति कर्तरि । प्राणैरेनं समै-
न्धतेति कर्मणि रराज दृष्टव्यः ॥

इदं करणादित्याप्रायणः ॥

एतन्मेव इदं शब्दात्पूर्वपदं करोते हतरपदम् । इदं सर्वमसा-
वकरोति तीर्त्तकरः=सन्निद्रः । एवम्—

इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः ॥

इदमसावद्राक्षीत्सर्वमिति-इदं दर्श=सन्निद्रः ।

इन्दतेर्वा ऐश्वर्यकर्मणः । इन्दच्छृणुणां दार-
यिता वा, द्रावयिता वा, ऽऽदरयिता च यज्वनाम् ।
तस्यैवा भवति ॥ ८ ॥

“इदि परमैश्वर्यं” (भा० प०) इत्यस्माच्छतरि इन्दन्
ईश्वरः स चासी शृणुणां दारयिता द्रावयिता वा, ऽऽद-
रयिता च यज्वनामुपरि । इतीन्द्र इन्ददापरो वेन्द्र इति ।
तस्य इन्द्रस्य एषा अगन्तरीया-रसाजुप्रदानवृत्रवधस्तुतिभि-
वति ॥ ८ ॥

“अर्ददरुत्सुमसृजो विखानि त्वमर्णवान्-
द्वधानां अरम्णाः । महान्तमिन्द्र पर्वतं विचद्रः
सुजो विधारा अव दानवं हन्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ४-१-३२ । सा० सं० अ० आ० ४-१-३-३)

अर्ददरिति । गातोत्रात्रेयस्यार्थं त्रिभुवनेत्री । हे इन्द्र !
त्वम् उत्सम् उत्सङ्गमानं मेघम् अर्ददः अहणाः श्वर्यं
विदारितवानसि । “हृ विदारणे” (न्या० प०) शृशार्थय-
द्भुगन्तेतत् । श्वर्यं दारयित्वा जर्जरौकस्य च तस्योत्सस्य
खानि विखानि (मेघस्योदकानां निर्गमनद्वाराणि) व्यसृजः
विशेषेण सृष्टवानसि । स लममुना प्रकारेण अर्णवान् अर्ण-
स्तः (अर्णसा उदकेन तद्वतः) “अर्णसौ लोपश्च” (पा०
५-२-१०७ वा०) इति सलोपः । एतान्माध्यमिकान् संस्था-
यान् मेघसंघातान् उदकभारेणातिगुरुणा बद्धवानान् बाबध्य-
मानान् यथाकालम् अरम्णाः विच्छेदवान्धारितवानसि । किं
च-यथा यतः यो वा लम् महान्तम् प्रभूतम् पर्वतं मेघं
(निध० १-१०-९) विधः व्यष्टिः (विवृतवर्तसि)
विश्रुत्य चार्वा धाराः प्रवाहान् व्यसृजः विच्छेदवानसि । अपि

१. आदरकर्ता ॥

२. भाष्ये त्रिदं न इत्येव, रूपसिद्धिस्तु एषोदरादित्वाद्येध्या ॥

३. एतच्च भाष्यकृतैव व्याख्यातमित्युपपन्नम् ॥

४. अत्रार्थे लिङ्गव्यत्यय आर्थः ॥

५. योऽप्यतिमहान्तपर्वतो मेघः तेन विदध्यन्तेनाशक्यो विवृतद्वारं
कर्तुं तमपि इति दुर्गः ॥

६. अथावृत्तोदकनिर्गमद्वारमकरोः ॥

चैनं दानवं दनोः पुत्रं वृत्रमधुरम् उदकस्य दैतारं मेघं वा
अवहन् अभिहतवानसि । अवभाव आर्षः । अतस्त्वमिदं
नामास्माकं कुरुष्वेति प्रार्थनाशेषो नैगमः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अहणा उत्समुत्स उत्तरणाद्भोत्सदनाद्भोत्स-
न्दनाद्भोत्सोत्सोत्सोत्स खानि, लमर्णवानर्ण-
स्तव एतान्माध्यमिकान्संस्थापान् बाबध्यमाना-
नरम्णाः । रम्णातिः संयमनकर्मा । विसर्जनकर्मा
वा । महान्तमिन्द्रपर्वतं मेघं यज्वृणोर्व्यसृजोऽस्य
धाराः । अवहन्नेन दानवं दानकर्माणं, तस्यैवाऽ
परा भवति ॥ ९ ॥

अहणाः । अत्र शृशार्थोऽन्तर्णतः । उत्सम् इति प्रती-
कम् । उत्सः मेघः । स कथम् ? तत्राह-उत्सरणादि-
त्यादि । उत्पूर्वात्त्वतः सद्यः सन्देर्वा उग्रत्ययः सन्देर्वालोपश्च
बाहुलकारः । उत्सरत्यसादुदकम् । ऊर्ध्वं वासी सतः (अव-
सतः) उत्सन्दते वाऽसाधुपर्ववस्थित इत्युत्सः । अथ वा
उत्सतेः । “उन्वी क्तेदने” (ऋ० प०) इत्यस्य । क्तेदयस्यौ ।
अत्र “उन्दतेर्लोपश्च” (उ० २-७७) इति बाहुलकात्सप्र-
त्ययः । रम्णातिः रमधातुः (भा० आ०) स च कीदृश्यां
लोके, नैककस्तु संयमनकर्मा नियन्त्रणार्थः । यथाप्यर्थं
वधार्थं (निध० २-२०-३४) पठितस्तथापि तौर्ध्वमर्थतः ।
व्यस्येन श्रा । स चायमन्यत्र यथा-“सुविता युञ्जेः पृथिवी-
मरम्णात्” (ऋ० सं० ८-८-७-१) इति । इह तु पुनर्मेष-
विदारणसंबन्धात् विसर्जनकर्मा । तस्य इन्द्रस्य एषा
अपरा स्तुतिर्भवति । बलकृत्युपप्रदर्शनाथा । उक्तं हि
“अथास्य कर्म-रसाजुप्रदानं, वृत्रवधः, या च का च बलकृ-
ति” इति ॥ ९ ॥

“यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क-
तुना पर्यभूषत् । यस्य शुष्माद्भोदसी अभ्यसेतां
नृम्णस्य मुहा सज्जनासु इन्द्रः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-६-७)

१. एष नैरुक्तोऽर्थः ॥

२. दुर्गस्तु—अवहतिव्यत्यय उदकधाराः पुनः पुनरवर्णनान्वयं
मेघं व्यसृज इति शङ्कन्ततया व्याख्यत् ॥

३. मन्त्रेण देवताप्रार्थना क्रियत इति तेषां नैसर्गिकी रीतिरिति

लेख व्याख्याकृतम् ॥

४. मेघस्थितिरुर्ध्वं परिच्छिन्ना “आमेखलं हिमाद्रेश्वरः संच-
रति नोर्ध्वमसायु” इति । अत एव कुमारसंभवे कालिदासः—
“आमेखलं संचरतां घनानां छायामघः साजुगतां निषेव्य । उदे-
जिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपयन्ति सिद्धाः” इति ॥

५. वधो हि नियन्त्रणपूर्वक एव भवतीति ॥

“वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं
विभाय भुवनं महावधात् । उतानागा ईषते वृ-
ष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥२॥

(ऋ० सं० ४-४-२७)

विवृक्षानिति । अत्रेरायं जागतम् । कौरीयां दिगुस्थाने
विनियोगः । पर्जन्यः मेघः (तद्विष्टाता वायुमध्यसो देवः)
अशनिपातैः वृक्षान् विहन्ति विनाशयति । उत अपि च
रक्षसः रक्षांसि विहन्ति विनाशयति । अतः महावधात्
महान्हास्य वध इति अस्मात्पर्जन्यात् विश्वं सर्वाणि भुवनम्
भूतजातानि (प्राणिनः) । वचनव्यत्यय आर्षः । विभाय
विभयति । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (पा० २-४-६) इति
वर्तमाने लिट् । अनागा उत अनपराधोऽपि वृष्ण्यावतः
वर्षकर्मवतोऽस्मान्महावधात्पर्जन्याद्भूतः सन् ईषते पलायते ।
“ईष गतिहिंसादर्शनेषु” (ऋ० प०) पदव्यत्यय आर्षः ।
यत् यतोऽयं मां स्तनयन् स्तनयितुवाच्चैरशनिं मुञ्चन् हन्ति
इति मन्यमानः । सोऽयमेवमतिमहान्मावो यो दुष्कृतः पाप-
कृतः (पापकर्मणः) हन्तीति क्रियाभ्यासः । स एष भगवा-
न्पर्जन्यो वर्षलसाकमिति प्रार्थना ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

विहन्ति वृक्षान् विहन्ति च रक्षांसि, सर्वाणि
चास्माद्भूतजातानि विभयति महावधात् । महा-
न्हास्य वधः । भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्प-
र्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतः ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रार्थेन ॥

अथ क्रमप्राप्तं बृहस्पतिं निर्वैकि—

बृहस्पति—बृहत्तः पाता वा पालयिता वा,
तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः (६) बृहत्तः महतोऽस्य जगतः, उदकस्य
वा । पाता रक्षिता । पालयितापि रक्षितैव । धालन्यल-
मयैकलम् । यद्वा पाता—पानकर्ता गृहीला महोदधेरन्यस्याच्च

१. कारीरी नाम वर्षकर्मणिः । तस्यां प्रत्युचमनेन यत्नेन दिश
उपसेवा इत्यान्नायः । चित्रं च “संक्षितार्था (समाप्तावागिष्टौ)
सर्वा दिश उपतिष्ठेत् “अच्छा वद तवसं गौमिरामिरिति चतसृभिः”
इति तत्रैवं द्वितीया ॥

२. विविधं इति कूरकर्मणः ॥

३. अत्र दुर्गं—इति उपशमयति सुभिर्धं कुर्वन् । कथम् ?
सानयन् वर्षेणपथीनिष्पादयन् । दुष्कृतोऽस्माकमभवात्सत्करादीन् ।
इति । अयमर्थः—अकाले (दुर्भिक्षे) तत्करादयो दुष्कृतः प्रादुर्भ-
वन्ति तानयन्नभिष्टुया सुभिर्धं कुर्वन्नुपशमयतीति ॥

बृहतो जलशयाचतो हेव जलमावायाभिवर्षतीति प्रसिद्धिः
“पारस्करादिज्ञात्” (पा० ६-१-१५७) साङ्गः । तथा च
वातिकम् “तद्बृहतोः करपत्न्योश्चोरदेवतयोः सुद तलोपश्वे”ति ।
पति—रिति पातेः पालयतेवां उतिः । द्विलाङ्लोपः । एवम-
भेदपि ॥ ११ ॥

“अश्नाऽपिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न
दीन उदनि क्षियन्तम् । निष्टज्जभार चमसं न
वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ८-२-१८)

अश्नेति । आक्षिरसर्वायै प्रैष्टुमं बार्हस्यम् । बृहस्पतिः
अश्ना अशनवता (व्यापन्नवता) मेघेन अपिनद्धम् अन्त-
र्णातमदश्चमन्यैः मधु उदकम् पर्यपश्यत् सर्वतोऽपश्यत् ।
कथम् ? दीने उपक्षीयमाणप्राये उदनि उदके । “पदम्”
(पा० ६-१-६३) इत्यादिनोदकस्योदनादेशः । क्षियन्तं
निवसन्तम् । “क्षि निवासगल्योः” (तु० प०) लटः शतरि-
शः । मत्स्यं न मत्स्यमिव । यथा मत्स्यवन्धोऽल्प उदके
मत्स्यं जिष्टुश्चरन्तः परिपश्येच्छव्यो प्रदीतुमयमिति एवमयं
(बृहस्पतिः) पर्यपश्यत् । ततश्च विरवेण भीषणेनातिमहता
रवेण (शब्देन) (संक्षोभ्यमेनं, जलैर्सर्वाश्चतन्निधवन्धनं कृत्वा-
विक्षवम् । तत एवं विक्षलीभूतम्) विकृत्य समन्ततो विशक-
लीकृत्य तत् मधु (उदकं) निर्जम्भार निर्जहार (निर्हृ-
तवान्) । “हमहोमेश्छन्वसि” (पा० ३-१-८४ वा०) इति
इत्य मः । कथम् ? चमसं न वृक्षात् । यथा कश्चित्कुशलः
शिल्पी वृक्षमध्याच्चमसं यक्षपात्रं निर्हरेत् (निष्पादयेत्)
एवम् । अत एवोदकनिर्हरेणान्मध्यमः । य एवं निर्जहार बृह-
स्पतिः सोऽस्माकमपीदं करोल्लिखासीः ॥ २ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अशनवता मेघेनापिनद्धम् मधु पर्यपश्यन्मत्स्य-
मिव दीन उदके निवसन्तं निर्जहार तत् । चम-
समिव वृक्षात् । (चमसः कसात् ? चमन्त्यसि-
न्निति) बृहस्पतिर्विरवेण शब्देन विकृत्य ॥

गतार्थमेतत् । अत्र निगमप्रसक्तं चमसं निर्वैकि—चमन्त्य-
सिन्निति । “चमु अदने” (ऋ० प०) “अल्लिखन्ति”

१. यथाचोक्तं माघेन—“साटोपसुर्वीमनिशं नदन्तो वैः ह्या-
धिष्यन्ति समन्ततोऽमी । तान्येकदेशाचित्रिते पयोधेः सोऽन्मसि
मेधाग्नित्तो ददधे ॥” (सं० ६ खो० ७४)

२. अत्र देवराजः—मेघोदरवति सलिलं मधिवृज्यते । तत्र
पुनर्वैकुण्ठात्मा दक्षमानं चरः स्वर्गेन तत्रैवेव बाहुना ध्यायमानं
धनमिति । धर्मतिगैतिकर्मा (निध० २-१-१४) वा अन्तर्गतपथयो
निष्कालने द्रष्टव्यः । निर्धोम्यते निष्कास्यते हि तन्मेधादिति ॥

३. पतद्गुणैश्चैकमुत्तमः । छान्दसोऽत्र दीर्घः ॥

(उ० ४-११४) इत्यादिना असकप्रत्ययोऽधिकरणे । तत्र हि सोमश्चम्यते ॥

अथैवं क्रमप्राप्तं ब्रह्मणस्पतिं निर्वचि—

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा ।
तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

ब्रह्मणस्पतिः (७) ब्रह्म अक्षम् (निघं० २-७-२५) अथ वा (निघं० २-१०-२४) ऋगौदि । तस्योभय-
स्यायसौ वर्षेण ओषधीरभितिष्याद्यन्पाता संपद्यते । वर्षोभावे
क्षेतदुभयमुत्सीदति । नहानश्रमब्राह्मणो वेदमधिगन्तुं शक्नुया-
दिति वर्षमेव तस्यापि हेतुः । “पञ्चाः पतिपुत्र०” (पा०
८-३-५३)-इत्यादिना विसर्जनीयस्य सः ॥ १२ ॥

“अश्मास्यमवृतं ब्रह्मणस्पतिर्मुधुधासुमभि य-
मोजसार्तुणत् । तमेव विश्वे पपिरे स्पर्द्धशो बहु
साकं सिंसिचुरुत्समुद्रिणम्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० २-७-१)

अश्मास्यमिति । गुप्तसमदस्यार्थं जागतं ब्राह्मणस्यस्यम् ।
ब्रह्मणस्पतिः भाष्यमिको देवः । अश्मास्यम् अश्मवहु-
तस्यस्यम् । भाष्यकारस्तु-अश्मशब्दात्-अशनीवन्तमिति, आस्य-
शब्दात् आस्येन्दनवन्तमित्याह तथासामर्थ्यमपेक्ष्य । मधु-
धारम् मधु-उदकं धारयितारम् अवतत्म् “अवातिर्तम्
अवाहः अवस्थाहा (भूमिम्) अतिरि गतमुदकभावेन, यं
मेधम् ओजसा बलेन अभ्यतृणत् अर्धयद्भवत् । “उत्पिरे
हिंसानादरयोः” (ऋ० उ०) लुब्धं श्रम् । वर्षेणार्थ-
मवधीदित्यर्थः । तमेव मेधं विश्वे सर्वे स्पर्द्धशः सूर्यदशः
(खैर आदित्यस्त्वर्चन्विभो ऋतरो) रश्मयः पपिरे
पिबन्ति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) एवमग्रेऽपि ।
पर्वकाले मेधेन वृष्टस्योदकस्य पानात्तमेव पिबन्तीत्युच्यते ।
अथ च वर्षकाले त एव रश्मयः उत्सम् उत्सेचनवन्तम्
उद्रिणम् उदकवन्तम् “कुर्वन्त” इति शेषः । साकं सहभूता-
दवाह आह्वयान्तरिक्ष एव मेधम् बहु प्रभृतं तदुदकम्

१. एवं वृष्टस्पतिवत् ॥

२. तदेव हि ब्राह्मणानां धनम् । वेदधना ब्राह्मणा उच्यन्ते ॥

३. यः व्यापनवन्तमोत्सेचनवन्तमिति तस्यार्थः । दुर्गस्तु-उदक-
व्यापनक्रियया तद्वतम्, अत्यन्तक्रियया चोदकप्रक्षरणक्रियया
तद्वन्तमित्येवं व्याचष्ट ॥

४. सायणस्तु-मधुमौदपित्री उदकधारा यस्य तादृशम्-
इत्याह ॥

५. सायणस्तु-अवतत्मवत्साक्तं विस्तृतमिति व्याख्यत ॥

७. दुर्गस्तु-स्तरिष्ये वृष्टयन्ते ये सूर्यसमानदर्शनाः, स्वर्गो-
वेन वा सूर्यभावेन ये मण्डलीभूता इत्यन्ते, ते पिबन्ति । पुनश्च
प्राप्य तदुत्सर्गकालं साकं बहु उदकमेवं सिञ्चन्तीत्येवं व्याख्यत ॥

८. उत्सं मेधमित्येवं विशेषणतयैव दुर्गो व्याख्यत ॥

९. भाष्यकृदव्याहृतमेतत् ॥

सिसिचुः सिञ्चन्ति । धर्मकाले यत्पीतं ततोऽपि बहुतरं सह-
सगुणितं सिञ्चन्तीत्यर्थः । अत्र श्लाभावा आर्षेः ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अशनवन्त-मास्यन्दनवन्त-मवातिरितं, ब्रह्मण-
स्पतिर्मुधुधारमभियमोजसा-बलेनाभ्यतृणत् । त-
मेवसर्वे पिबन्ति रश्मयः । सूर्यदशो बह्वेन सह
सिञ्चन्ति । उत्समुद्रिणमुदकवन्तम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीते निरु० दै० कां०
दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १० ॥ १ ॥

अवगतार्थमेतत् । अत्राभियमभ्यतृणदित्येवमर्हेः प्रयोगो-
भाष्यकृतोयमनिलक्ष्याभिहितवानित्येवमाहृत्या कर्षचिद्योज-
नीयः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ दै० कां०
दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १० ॥ १ ॥

दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अबुना क्रमप्राप्तं क्षेत्रस्यपतिं निर्वचि—

“क्षेत्रस्य पतिः । क्षेत्रं क्षियतेर्निवासक-
र्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा
भवति” ॥ १ ॥ (१४)

क्षेत्रस्यपतिः (८) अत्र पूर्वपदं तावन्निर्वचि-क्षेत्रं-
क्षियतेः निवासाध्यायं क्षिपातोः (तु० ५०) तन्प्रत्ययः
(उ० ४-१६२) बाहुलकात् । तदाश्रयेण हि ग्रामे क्षियन्ति
निवसन्ति कुटुम्बिनः । तस्य० ता वा । मध्यमः । तत्कर्मा-
पपत्तौ हि क्षेत्रस्य क्षेत्रलम् । यदा हि मध्यमेन वृष्टं भवति
अथ क्षेत्रं सकलं भवति । विग्रहीतमेव समाश्रातं निगमे तथैव
दर्शनात् ॥ १ ॥ (१४)

“क्षेत्रस्य पतिर्ना वयं हितेनेव जयामसि ।
गामश्च पोषयित्वा स नो मृतातीदृशे” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-८-५)

क्षेत्रस्येति । गावदेवसाधेनमुत्तुर् क्षेत्रस्य पतिर्देवता ।
क्षेत्रस्य पतये चरोः पुरोबुवाक्या । वयम् यजमानाः हितेनेव
उहितेनेव । मुतु हितेन केनन्विदातेन मित्रेण क्षेत्रस्य पतिना
माध्यमिकेन देवेन संयुक्ताः सन्तः तस्माद्वाक्यमासाद्य । अत्र

१. अवाहुः-“रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमाधारे । स्वतश्च
एव वा कश्चित्क्षेत्रस्य पतिरुच्यते” (सा० भा०) इति ॥

२. अत्रोपसर्गयोगो भाष्यकृतैव कृतः । अत्रोपसृष्टार्थं एव
पाठोर्द्विचिरितं तदाश्रयः ॥

३. यथा सखा सख्युः साहाय्येन स्वकार्यं साधयति । वयं
कषकाः स च कषक इति ॥

“वष्टी युक्तश्छन्दसिवा” (पा० १-४-९) इति धिचिञ्ज्ञायां नाभावाः (पा० ७-३-१२०) जयामसि जयामः । “इदन्तो मसि” (पा० ७-१-४६) इति मस इगागमः । अत्रादिष्यमुष्वा सुखिनो भवामः । ततश्चोपजातशक्तयः पोषयितुं पुष्टम् पोषणाय समर्थं च गामभ्यं गवाश्चलक्षणं धनम् । आ आहैर इत्येवं पदिकारकानां ज्ञापनामः । सः क्षेत्रस्य पतिर्देवः नः अस्मान् मृळति पूजयति बलेन वा धनेन वा सत्करोति । तत्प्रसादादेव वयम् ईदृशे धनलाभाय भोगाय च “प्रभवाम” इति शेषः । यद्वा-स देवोऽस्मान् धनलाभाय भोगाय च (मृळति) ददातु दधौतु नित्यं स्थिरान्करोतु-इत्येतदाशासहे । अत्रायं मृळतीति दानार्थं लेढन्तम् लेढ आद्र (पा० ३-४-९४) ॥ १ ॥

अथास्या भाध्यम्—

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्च पुष्टिं पोषयितुं चाहरेति । स नो मृळतीदृशे । बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दानकर्मा, पूजाकर्मा वा । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ २ ॥ (१५)

अपरा किमर्थम् । यस्य चरोरेषा पुरोनुवाक्या, तत्र ब्राह्मणं भवति—“इयं वै क्षेत्रं पृथिव्यस्यामरीनामां प्रतिष्ठिति” इति अतः परया वर्षलिङ्गप्रोपादयति । भर्त्सनात्र ब्राह्मण-मिति ॥ २ ॥ (१५)

“क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मात् धुक्व । मधुश्चतुर् घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयौ मृळयन्तु ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ३-८-९)

क्षेत्रस्येति । आर्षादि पूर्ववत् । विनियोगो महाव्रते । आदित्ये चक्षुः—(तु—) रूपश्चतुस्तनप्रहः । तस्य तृतीयमनयर्चा

१. पुष्टं पोषयितुं चेति भाष्यात्तत्राष्टाधिरत्र पदे द्रष्टव्या । उपरोधैर्नादिष्युन् प्रत्ययः । तत्राक्षार्थे गिजयैरेवणस्य त्यागः । “रामो राखमचीकरत्” इत्यत्र यथा ।

२. पतदभिप्रेत्यैव पोषयितुं इति नपुंसकाभिधानम् । धनमिति तदर्थः । तथा चेदं धर्मपदं भविष्यतीति । आर्षो वा लिङ्प्रत्ययः ।

३. अत्रोपसर्गबलाद्येवार्था क्रियामध्याजहार भाष्यकृदर्थमिति-वेशवशात् । अत्र प्रायशोऽध्याजहारेवार्थानामिति व्यक्तं दुर्गव्याख्याने । दुरुहश्चायमिति महात्वेदार्थः इति ॥

४. धारणार्थे ददातेविपर्ययेऽपि दानमेव फलति वाक्यार्थः इति दानकर्मण उदाहरणं भवति ॥

५. लोके तु “मृळ सुखने” (तु० प०) इति पठ्यते । इयं तु तदवैपरतयाऽपि कथं लिङ्गाख्यातामिति तत् प्रवागवन्तं विल्ल-रभयाप्रेक्षुतमिति ॥

६. भक्तिर्लक्षणस्यार्थान्तरम् ॥

युक्ते । हे क्षेत्रस्य पते ! त्वं मधुमन्तम् माधुयं पितम् (मधुरम्-खातुं) ऊर्मिम् उदकसंघातम् धेनुः पय इव । सा यथा पयो दृष्टे तथा अस्मात्सु । निमित्ते सप्तमी । अस्-दर्थं धुक्व प्रशर । किं च मधुश्चतुर् मधु इव यन्सुहृदुः श्रोतति स्वयति । “श्रुतिर्दृष्टरणे” (भा० प०) यकाररहि-तोऽन्यतमो “गाल्यथोर्कमन्” (पा० ३-४-७२) इत्यादिना कर्तरि कप्रत्ययः । सुपूतम् अकलुषम् घृतमिव तादृशमुदक-मिष्यार्थः । ऋतस्य उदकस्य (निष्० १-१२-६८) पतयः पातारः पालयितारो वा क्षेत्रस्य प्रतिप्रमुखा माध्यमिका देव-गणाः नः अस्मभ्यम् मृळयन्तु प्रयच्छन्तु । मृळतिरिह दान-कर्मा लक्षणीत्यर्थः । भाष्यरीत्या तु तादृशोदकदानेनास्मा-न्नश्नन्तु-पूजयन्तु वेत्येवमर्थः कथंचिदुपपादयः । अत्र पूर्वार्धेन प्रत्यक्षसुतिः । उत्तरार्धेन च परोक्षसुतिः । अन्येद्यौ प्रत्यक्ष-सात् ॥ २ ॥

अथास्या भाध्यम्—

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मात् धुक्वेति । मधुश्चतुर् घृतमेवोदकं सुपूतमृतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृळयन्तु । मृळयति-रूपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा ॥

उपदयाकर्मा रक्षणार्थः । अवगतमन्यत ॥

अथातो मन्त्रादेव प्रसक्तं पदानां जाम्यशामिन्मतः परं सर्वमन्त्रेषु चिन्त्यते । जामीति पुनरुक्तस्य संज्ञा । सा पुनरियं निगमत एव लभ्यते । विज्ञायते हि—“जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते, यन्मरुत्वतीयो अहो गृह्यते मरुत्वतीयं शंस्यते” इति । तदेतत्पुनरुक्तं द्विविधं-समानशब्दार्थं असमानशब्दार्थं च । तत्रायं नाम यदेकमेव पदमेकार्थमेकस्मिन्नेव वाक्याधिकारे पुनरुच्यते । तद्यथा—“मैन्मुरेजति रल्लोहा मन्मुरेजति” (ऋ० सं० २-१-१७) इति । तदधिकृत्यान्यथा प्रतिसमाधानाकाकी वक्ष्यति—“अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते” (ति० १०-४२) इति । यदपुनरसमानार्थं पदमभ्यस्यते तदपुनरुक्तमेव । यदसमानशब्दं समानार्थं च तदसम्यक्प्रतिसमाधानमिति तदर्थ-सिद्ध्योपोदन्ति—

तद्यत्समान्यामृचि समानामिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकं, “मधुमन्तं मधुश्चतुसि” इति यथा ॥

१. अत्र प्रदानेनेत्यथाह्वय ऋतस्यैवत्येन संवोच्यम् । पतयः कस्य ? ऋतस्यैवत्येव । तथासति घृतचतुसिमिषाचिन्त्यतीत- (व्यतिगत-) विभक्त्ययत्तं पञ्चान्तमेवास्तिविति सुवोचम् ॥

२. प्रत्यक्षत्वं-परोक्षत्वे मानसे पूर्व । शब्दसन्निवेशवशात् ॥

३. मन्म-माननीयं स्तोत्रं कर्म बोधिरिव रेजति गच्छति (निष्० २-१४-६०)

४. अमुष्यै लेशेन यत्प्रतिसमाधातुं शक्यते तत् ॥

तदिति वाक्योपादाने यत् । समान्याम् एकस्याम् ऋत्वि । समानाभिध्याहारं समानशब्दं पदं भवति । तत् यथा—मधु००सिति । यो हि मधुबुधव्ययमसौ मधुमान् । इति—एकमाचार्यमतम् ।

यदेव समाने पादे समानाभिध्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरम्—

“हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहति”ति यथा ।

(ऋ० सं० २-७-२३-५)

नानार्थैर्न्यतयोः समानार्थयोरपि पदयोरसमानपदान्तरव्यवधानात् प्रकृतार्थानुसृतये पुनरुत्तीर्तनमाभ्येव, किं तु यदेव समाने पादे एकस्य पदान्तरेण व्यवहितं पदं समानार्थं पुनरुच्यते, अविच्छिन्नपदानुसृतिं तदेव जामीत्यपरम् । तत् यथा हिर००हमिति । यो हिरण्यरूपः स अवश्यं हिरण्यसंहत् भवति ॥

तर्हि पौनरुच्येन तद्योज्यं पदं, तत्संयोगाद्वा तदसाधु मन्त्रवाच्यं ? नेत्युच्यते—

यथाकथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् ॥

“मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिव”

इति यथा

(ऋ० सं० ८-८-२४-५)

यथाकथा च यथाकथं चिद (यः कश्चित्स्वलोऽपि हि) तत्र विद्येयो वक्तव्यः । दृष्टानुविधानाच्छन्दसः, तदर्थानुविधानं एवं यत्नेन येनकेनचित्स्वरूपेनापि विशेषेण तदजामि अपुनरुक्तार्थं भवति । इत्यपरं मतमिदमेवाचार्यस्याभिरुचितम् । तद् यथा—मण्डू००दिव इति । यथा मण्डूका उदकाभावे नियमेनास्वाधीनवृत्तयो निर्वचनाः संपद्यन्ते, एवं महते यूयं मामृत । एवमत्रैकं विद्विषां निर्वाक्ये मण्डूका उपमानम् । अन्यत्र—उदकाभावे मण्डूका यथा न भवन्ति एवं मदभावे यूयमित्युदकमुपमानम् । एष विशेषः पूर्वयोरपि मन्त्रयोरुक्तं—कश्चिन्मधुमानभवति, न तु मधु अतिरतं मुहुर्मुहुकोत्तीति । एवं भवति कश्चिद्विरण्यरूपो न तु हिरण्यमेव इदममानः प्रियः । यथा श्रीभेऽयोगोलकः । इति विशेषः ॥

अथ क्रमप्राप्तं वास्तोष्पतिं निर्वचि—

वास्तोष्पतिः—वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैवा भवति ॥३॥ (१६)

वास्तोष्पतिः (२) इति वक्तव्यः । स च पुनरेव रुद्रा-

१. समानमर्थमभिव्यहरति पदान्तरेण, यः कश्चित्पूर्वोऽर्थेऽभिहितोऽर्थस्तस्यैवोत्तरेऽर्थेऽर्थेऽभिहितोऽर्थः ॥

२. वा भूपाता, लिङ्यै छद् । “माङि छद्” (पा० ३-२-१७५) सर्वलकारापवादः ॥

त्मना मथ्यमः । तस्य पूर्वं पदं विग्रहं निराह—वास्तु-वैसतेः । “वस निवासे” (भ्वा० प०) अस्मात् “वसेलुन् णिष्” इति तुन् । णिस्वादादिद्विद्विः । वास्तुन्तरिक्षं तस्य पाता विमुलेन । गृहं वै ॥ ३ ॥ (१६)

“अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्या-विश्वान् । सखा सुखेव एधि नः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ५-४-२२)

अमीवहा इति । वसिष्ठस्यायं गायत्री वास्तोष्पतिर्देवस्य । गृहकारिकास्वालोपाके, गायत्र्यै प्रतिपत्तौ च वास्तोष्पतीयहोमे निमित्तयोगः । हे भगवन् वास्तोष्पते ! गृहस्य पालक एतत्संज्ञक देव ! अमीवहा अमीवा रोगः (नि० ६-१२) व्याख्यातस्तस्य हन्ता त्वं विश्वा विश्वाणि सर्वाणि (बहूनि) शेडां (पा० ७-१-६९) रूपाणि आविश्वान् प्रविश्वान् तत्तद्भूषणास्सुदुप्रब्रान्मन्त्र नः अस्माकम् सखा मित्रभूतः सुशेवः सु- (छु-) छलः एधि भव । “अस भुवि” (अ० प०) “ध्वस्तोरेद्वावभ्यासलोपश्च” (पा० ६-४-११९) इत्यस्तोरे-लम् । “श्वतो-” (पा० ६-४-१११) इत्यालोपः । एल-स्यासिद्धलादेभिः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अभ्यमनहा वास्तोष्पते । सर्वाणि रूपाण्याविश्वान् सखा नः सुखो भव ॥

अभ्यमनं रोगव्यापारस्तस्य हन्ता । गार्थमन्यत् ।

अथ निगमप्रसक्तं शेषशब्दं निर्वचि—

शेव इति सुखनाम । शिष्यतेर्षकारो नामकरणाऽन्तस्थान्तरापलिङ्गी विभाषितगुणः । शेवमित्यप्यस्य भवति ॥

शिष्यतेः “किष् असर्वोपयोगे” (चु० प०) दिवादिस्तु भ्वादिवाक्यतिगण इति द्यनाऽत्र निर्देशः । अस्यायं षकारो नामकरणः नामप्रयोजकः (संज्ञाबोधकः) प्रत्ययः । स च—अन्त००लिङ्गी । अन्ते तिष्ठति यो र्वेणः षकारस्तस्थान्तरमवकाशस्थानमुपलिङ्गयति गच्छति । षकारस्य लोप इति

१. अमीवहा इति बलकृतिलिङ्गात् ॥

२. विशाधते हि वास्तोष्पतीयः—गायत्र्यै प्रतिपत्तौ गृहगमनमधिकृत्य—“न हीनमन्वाहरेद् रुद्राव हि तद्धीयते वक्षीनमन्वाहरेदुः रुद्रं भूतमन्वाहरेदुः” इति । स एष गृहाधिदेवता रुद्रो वास्तोष्पतिः । तदधिदेवताभावेन रुद्रात्मना च तत्कृतेनोपकारेण रक्षिता मथ्यमः । तत्तरथा वृत्तौदेयुर्गृहाः ॥

३. यस्याकाशुः स्वहेतोर्वै प्रतिपद्यः—सर्पादेर्वैकुण्ठादितस्तस्य रूपमविशेष्टं तमसाकमपीवान् प्रलियत्यर्थः ।

४. तथा त्वयं यौगिको न तु यरल्लेपेण रुद्रः ॥

५. तत् एव चास्य प्रत्ययलोपपत्तिः ॥

यावत् । सोऽयं वकारो विभाषितगुणः । सप्तम्यर्थे बहु-
व्रीहिः । तेन शिवमित्यपि, अस्य शिप् धातोर्वैप्रत्यये सति
भवति ॥

अथ सर्वाणि रूपाण्याविशन्ति यदुक्तं, अत्रास्य सामर्थ्य-
मुपदर्शयति—

यद्यद्रूपं कामयते तत्तदेवैता भवति ॥

“रूपं रूपं मध्वा बोभवीति”

इत्यपि निगमो भवति ॥

(ऋ० सं० ३-३-२०३)

अस्तेतदैश्वर्यं देवतायाः यद्यदिच्छति रूपं तत्तत्करोतीति
शक्नोति वास्तोष्पतिः सर्वाणि रूपाण्यावेष्टुम् । निगमोऽपि हि
भवत्यैश्वर्यापको देवतायाः—रूपं००वीति । अस्य “मायाः
कृष्णान्तस्तुन्वं ३ परि स्वास्य । त्रिविधः परि मुहूर्तमाग्रात्यै-
मंश्चैरुत्तुपा ऋतावा” इति शेषः । विश्वामित्रस्यैव त्रिष्टु-
बैन्द्री । मध्वा धनवान् इन्द्रः रूपं रूपं यद्यद्रूपं कामयते
तत्तद्रूपं बोभवीति तत्तद्रूपात्मकः पुनः पुनरतिशयेन वा
भवति । यच्छ्रयान्तमेतत् । कथमिति कारणमुच्यते—मायाः
अनेकरूपप्रवृत्तिसामर्थ्येपिताः कृष्णवानः इदंमवागीदंभवामी-
श्वेवं स्वां स्वकीयां तन्म्वं तनुम् । “वा छन्दसि” (पा० ६-
१-१०६) इ“लसि पूर्व” (पा० ६-१-१०७) ह्यत्राप्यनुप-
पन्न इति पूर्वरूपाभावे यत् । परिः प्रथम्यर्थेयोतकः । “ततो-
ऽन्यत्रापि इत्यते” (पा० १-४-४८ वा०) इति तथोगे
द्वितीया । स्वसाच्छरीराभ्यामविधानि शरीराणि निर्मिमीते ।
यद्वा स्वां तदुं नानाविधकूपोपेतां करोति । तथा च मन्त्रवर्णैः
“इन्द्रो मायाभिः पुरुकुर्य ईयते” इति । अथवा स्वां तदुं
परि (प्रति) मायाः कृष्णानः तत्तदाकृत्यानेकविधां विदु-
र्वाणः । यत् यस्मात् स्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः स्तुतिस्त्वर्णैर्वाक्यैरा-
हूयमानः स्तुत्यमानो वा युगपद्यजमानानां यथेष्टु अच्युतुपाः ।
न केवलमुत्तुष्वेव पिबति किंलनृत्तुष्वपि बहुशः सोमं पिबन्स-
मैदा यागोत्पत्तैरनियतसोमपानकालः । ऋतावा ऋतवान्
यह्वानसत्यवान् तादृश इन्द्रः । “छन्दसीवनिषी च वक्तव्यी”
(पा० ५-२-१२२ वा०) इति वनिष्य छान्दसो वीर्यः (पा०
६-३-१३७) साहितिकः । दिवः ध्रुलोकान् परिसृष्टतम्
एकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यथेष्टु । तत्रापि त्रिः त्रिवारं
त्रिविधः सत्तेषु आ अगात् आगच्छति । इणी छुकि
गादेशः । ततश्च येनासावेवभास्मानं विकरीश्वेवं च दिवो मुहूर्तं
त्रिरागच्छति तेनासावचिन्त्यप्रभावत्वाच्छक्नोति तत्तद्रूपमावे-
ष्टुमित्युपपद्यते ॥ ३ ॥

अथ क्रमप्राप्तं वाचस्पतिं निर्वक्ति—

वाचस्पति—वाचः पाता वा पालयिता वा ।
तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥ (१७)

१. तत्तदेव भवतीति कश्चिदपाठः ॥

५६ नि०

वाचस्पतिः (१०) वक्तव्यः । स पुनरेव—वाचः००
तावा । प्राणात्मनेन्द्रः ॥ ४ ॥ (१७)

“पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।
वास्तोष्पते निरामय मध्येव त्वं १ मम” ॥ २ ॥

(अ० सं० १-१-२) (ऋ० सं० १०-६-१३-७)

इति सा निगदव्याख्याता ॥

पुनरिति । अपगतप्राणसिवात्मानं मर्त्यमानं पापकृतं पापं-
संबन्धाकृतचित्कृताऽनिर्गन्धः सन् प्राणात्मानं वाचस्पतिं
ब्रवीति—हे वाचस्पते ! प्राण ! देवेन सर्वेन्द्रियैरिति वीपकेन
मनसा सह पुनरेहि त्वं मां प्रतीति । एव च हे वास्तो-
ष्पते ! धनस्य अजस्य च पते ! मध्येव मयि एव एतां मम
तन्म्वं तनुम् निरामय नियमेन रमय । संहितायां वीर्यं
आर्षः । मायाशीमन्त इति । प्राणात्पृथग्भवन्तमात्मानं पश्य-
न्स्त्रोता ब्रवीति ॥ २ ॥ इति सा सेयमृक् निगदेन पाठ-
मात्रेण व्याख्याता सारलेश्वर्यः ॥

अपान्नपात् तनूनप्त्रा व्याख्यातः । तस्यैषा
भवति ॥ ५ ॥ (१८)

अथ क्रमप्राप्तः अपान्नपात् (११) इत्ययं तनूनप्त्रा
तनूनृशब्देन व्याख्यातः शब्दनिर्वचनतः । अभिषेयतस्तु
मध्यमः । अथ आदित्यस्ततो मध्यम इत्येवमपापौत्रः ॥ ५ ॥
(१८)

“यो अनिधो दीर्घयदुष्व १ नर्थ विप्रास
ईळते अध्वरेषु । अपान्नपान्मधुमतीरपोदा यानि-
रिन्द्रो वावृषे वीर्यय” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ७-७-२४)

य इति । इत्युपपन्नस्य कल्पस्यैव त्रैलोक्यपान्नपादेवत्यम् ।
अत्रोत्तरार्धस्य प्रत्यक्षकृतलादेकवाक्यतायै पुष्पच्छब्दप्रयोगम-
प्याहस्य पदव्यत्ययेन व्याचष्ट भाष्यकृत् । हे अपान्नपात् !
यस्त्वम् अप्नु अन्तः अपामध्ये मेवस्थाने अनिधमः आन-
न्धनापि (काष्ठवर्जितोऽपि) सन् दीर्घयत् दीप्यते । यं च लां
विप्रासः विप्राः मेधाविनः ऋतियगजमानाः “आवृषेरुष्व”
(पा० ७-१-५०) इत्युपपन्नगमः । अध्वरेषु यथेष्टु
ईळते स्तुवन्ति । स त्वमपान्नपात् । मधुमतीः मधुरारसो-

१. दिवित्तं पुनर्यैः (दि० प०) “दिवः श्रीबासिजिगीषाव्यव-
हारधुतिस्तुतिमोदमदलमकान्तिगतिवि”त्येवं पठ्यते सः ० (सि०
को०) ॥

२. नैरुक्तो धातुः (नि० १-१९) यद्वा “दीवीह दीतिदेव-
नयोः” (अ० आ०) इत्यस्य धकारस्य दकारो व्यत्ययेन । “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शब्दो छगभावः । परस्मैपदित्वं
छान्दसम् । व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) ॥

पेताः अपः वृष्टिलक्षणाः दाः अस्मभ्यं देहि । लोडर्थे लुक्
(पा० ३-४-६) अडभाय आर्षः । अभिषवाय । यामिः
वासतीषयैकधनारूपामिः सोनेन शृताभिरद्भिस्तमेव इन्द्रः
इश्वरः सोमपानद्वारेण वीर्याय वीरकर्मणे (वृत्रवधादिशूर-
कर्मणे) वायुधे वधेयाः । इत्येतत्प्रायेये ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

योऽनिधो दीदृश्यदीप्यसेऽभ्यन्तरमप्सु यं
मेधाविनः स्तुवन्ति । यज्ञेषु सोऽपान्नपान्मधुम-
तीरपो देक्षभिषवाय । यामिरिन्द्रो वधेते वीर्याय ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रव्याख्यया ॥

अथ क्रमप्राप्ते—

यमो—यच्छतीति सतस्तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥
(१९)

यमः (१२) निर्वक्तव्यः । स पुनरेव यच्छति उपरम-
यति जीवितारसर्वं भूतप्राप्तमिति यमः । “यम उपरमे”
(भा० प०) “पचाद्यच्” (पा० ३-१-१३४) अत एव
बलवानिति (बलकृतेः) मध्यमः । देवराजस्तु—यच्छति प्रय-
च्छति स्तोत्रभ्यः कामानिति यमो मध्यमस्थानो वायुरि-
च्छाह ॥ ६ ॥ (१९)

“परेयिवांसं प्रवतो महीरतु बहुभ्यः पन्था-
मनुपस्पृशानम् । वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं
राजानं हविषा दुवस्य” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ७-६-१४)

परेयिवांसमिति । विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्थं त्रिष्टुप् यम-
देवस्यम् । याम्ये पशौ वपायां विनियोगः । हे मवीयान्तरात्मन् ।
यजमाना वा । त्वं राजानम् पितृणां स्वामिनम् यमं वैवस्वतम्
हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर । कीदृशम् ? प्रवतैः
प्रकृष्टगतिमती मनुष्यान् उद्धतो निवत इति भाष्यकारोऽप्याज-
हारा । तथास्याभ्यां—(वर्यगतेः) तथा च उद्धत ऊर्ध्वगान्देवान्
निवतः नीचगान् । तिर्यक्षथेत्येवं महीः महतीः भूतजातीः परे-
यिवांसम् पर्यागतवन्तम् क्रमेण मरणादूर्ध्वं तत्तद्भोगोचितभूले-

१. पतय दुर्गोक्तिमनुसृत्य व्याख्यातं, भाष्ये तु प्रथमपुरुष-
मेवेति स्पष्टं, सायणोऽन्येवमाह । अष्टछगन्ताछेति रूपम् ॥

२. सायणस्तु—प्रकृष्टकर्मवतो भूलेकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनु-
ष्ठितवतः पुरुषाः महीतत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषान् अनुपरेयिवांसं
क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तम् । तथा बहुभ्यः पुण्यकृत्यस्तदर्थं
पन्थां स्वर्गलोचितमार्गमनुपस्पृशान्मधुमधुमधुमन्, पापिन एव पुरु-
षान्स्वर्गमार्गावधेन नरकं प्रापयन्तं न तु पुण्यकृत इत्यर्थः । वैव-
स्वतं विवस्वतः स्वर्गस्य पुत्रं जनानां पापिनां सप्तमं गन्तव्यस्थान-
रूपम् । इत्येवं व्याख्यय ॥

कादिप्रदेशविशेषान्प्रापितवन्तम् “उपेयिवाननाश्चाननुचानश्च”
(पा० ३-२-१०९) इति क्रान्तो निपातस्तत्रोपेय विव-
स्वितमित्युक्तम् (सि० कौ०) तथा बहुभ्यः पुण्यकृत्यः
पापकृत्यश्च पन्थाम् पन्थानम् स्वस्वकर्मोचितस्वर्गनरकादिमा-
र्गम् अनुपस्पृशानम् अनुपस्पृशार्थमानम् । अवायमानम्
अमुना मार्गेणायं प्राणी जीवनादुत्सर्पन्नेतु अमुना वायमिखेवं
तत्तन्मार्गद्वारमनुप्रदिश्य प्राणिनोनिर्वापं गमयन्तम् । जातानां
संगमनं सममेव नष्टुःकुरवा योऽस्माद्धोकादमुं लोकं यथा
कृतकर्मफलभोगवशेन जनान्मयति तमेतमेवकर्मणां वैवस्वतं
विवस्वतः स्वर्गस्य पुत्रम् ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

परेयिवांसं पर्यागतवन्तं प्रवत उद्धतो निवत
इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पृशाय-
मानं, वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा
दुवस्येति । दुवस्यती राभ्रोतिकर्मा ॥

अवतिः धातुः “अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितुल्यवगमप्रवे-
शश्रवणस्माभ्यर्थयाचनक्रियेच्छाधीत्यवाप्यालिङ्गनहिंसादानभाग-
वृद्धिषु” (भा० प०) पठित इह गत्यर्थः । अत्राकारलोप-
वृणन्दसः । शस्त्रन्तेतत् । दुवस्यति नैवक्तो धातुः (निघं०
३-५-५) राभ्रोतिकर्मा परिचरणार्थः ॥

अथ प्रसङ्गाद्वा शब्दसाकृत्याद्वा निराह—

अधिरपि यम उच्यते । तमेता क्रचोऽनु-
प्रवदन्ति ॥ ७ ॥ (२०)

अत्र अशिरपीति विचारोपप्रदर्शनाय । तमेता इत्यादि
प्रतिज्ञातार्थोपपादनाय । यथाशिरपि यमशब्देनोच्यते तथा
एता क्रचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ७ ॥ (२०)

“सेनैव सृष्टामं दधात्यस्तुनं द्विद्युत्वेप-
प्रतीका” ।

“यमो ह जातो यमो जनिर्त्वं जारः कनीनां
पतिर्जनीनाम्” ॥

“तं वंशराथावयं वसत्यास्तं न गावो
नर्क्षन्त इद्धम्” ॥ (ऋ० सं० १-५-१०-७-८-९)

सेनेवेत्याद्या द्विपदा विराजः पराशरस्यार्थमात्रेयं प्रातरनुधा-
काश्विनयोः शस्यते । तत्र—सृष्टा सेनापतिना विद्युष्टा प्रेरिता

१. तेन ईयिवान् समीयिवानित्येव भवति ॥

२. “एषश्च बाधनस्पृशेनयोः” (तु० प०) उपपूर्वो ण्यन्तस्ततो
लटाः शानपः । नष्टसामे तुडागमः ॥

३. कण्डूद्वौ “प्रवस्य परितापपरिचरणयोः” इत्येवं पठ्यते ।
स एव प्रमादः प्रतिभाति ॥

“युमाविहेह मातरा”

(ऋ० सं० ४-८-२५-१)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “बल्लिथा मंहिमा वामिन्द्रादौ पणिष्ठ आ ।
सुमानो वां जनिता आतरौ युवम्” इत्यादिः । भरद्वाजस्यार्थं
बृहती । बट् इति सत्यनाम (निघं० ३-१०-१) हे
इन्द्रादौ । वां युवयोः महिमा महर्षे-महाभाग्यम् इत्या
इत्थम् अमुना प्रकारेण (यः सूक्ते महाभाग्यप्रकारोऽधिकृत-
स्त्वमित्येव्यभिनयेनोपदिशन् प्रवीति) बट् सत्यम् आ-
पणिष्ठः सर्वतोऽतिशयेन सुखः “पन सुतौ” (भ्या० प०)
कर्मणि कृत्वाथेत् । पणितुं योग्यः पनः । ततोऽतिशयने इष्टम्
(पा० ५-३-५५) यौ युवामेवमतिमहायुभावौ तयोर्युवयोः
समानः एक एव जनिता जनयिता सूर्यः । तौ युवम्
युवामेवं कृत्वा एकपितृकौ एकजन्मानौ यमौ आतरौ इहेह
मातरा इह पृथिवीलोके, इह च अन्तरिक्षलोके अवस्थितौ
मातरौ सर्वस्य लोकस्य निर्मातारौ मातरेति निपातितः (पा०
६-३-३३) ॥ १ ॥

एवमिह मन्त्रे पितृत्वेन सूर्यो व्यपदिष्टः, इन्द्रादौ यमौ इति
यमशब्दोऽप्यमस्थानपृथिवीस्थानयोरत्रापि द्वयोर्यमयोरिह चेह
च निर्मातारविति प्रथमेन-इह-शब्देन अग्निधम इति लक्ष्यते ।
यस्मादिहापि “यमो ह जातो यमो जनिस्त्वम्” इति युक्तं
यदग्निरेवोच्यत इति ॥

अथ द्वितीयं द्विपदा व्याचष्टे—

यम एव जातो यमो जनिष्यमाणो, जारः
कनीनां-जरयिता कन्यानाम् पतिर्जनीनाम्-
पालयिता जायानां, तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन
भवन्ति ॥

तत्प्रधानाः । अभिप्रधानाः (अभिपरतन्त्राः) सोऽभिः
प्रधानं प्रयुषासां ता इत्यर्थः ॥

एतदर्थसंवादिनं निगमान्तरं दर्शयति—

“तृतीयो अग्निष्टे पतिरि” —

(ऋ० सं० ८-३-२४-५)

त्यपि निगमो भवति ॥

स यथा—“सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविदु उच्चरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः” इति ॥

सूर्याया आर्षमनुष्टुप् । विवाहे विनियोगः-हे कन्ये । जाता
लां सोमः चन्द्रः प्रथमः प्रथमभावी सन् विविदे लब्धवान् ।
“विदु लामे” (तु० उ०) लिट् । (सोम्ये प्रथमकोमारके)

१. “कथयन्तु बह्वलम्” (पा० ३-३-११३) इत्यत्र यद्-
कप्रश्नं योगविभागेन कृन्नावस्यार्थव्यभिचार्यमित्युक्तम् ॥

तत उपजायमानचारुतराक्षविभागस्तराष्टवा-भीषदनश्चाङ्गसमा-
हृतहृदयां त्वां गन्धर्वैः विश्वावसुः विविदे लब्धवान् । अथ
पुनरिदानीं वैवाहिके कर्मण्युपगतायाः ते तवायम् अग्निः
पतिः तृतीयः । अत उद्गाहनात्परं तुरीयः ऋतुर्थः । “चतु-
रद्वयतावाव्यक्षरलोपश्च” (पा० ५-२-५१ वा०) इति
साधुः । ते तवागं मनुष्यजाः मनुष्यजन्मा मानव इत्यर्थः ।
“जनसनखनकमयमो विदु” (पा० ३-२-६७) इति सुषु-
पपदे जनेर्विदु प्रत्ययः । “विदुनोरनुनासिकः स्यात्” (पा० ६-
४-४१) इत्यात्वम् । इत्यनेनापि मन्त्रेण समवैति जारत्वं
(जारयितुं कन्यकाभावस्य) पतित्वं (पालकत्वं) चाभिः ।
एवं चेद् “यमो ह जातः” इति यदधिकृतं सोऽभिरेवेति
सिद्धम् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयम्—

तं वश्वराथा चरन्त्या पश्चादुत्था वसत्या च
निवसन्त्योपधाहुत्याऽस्तं यथा गाव आमुवन्ति
तथापुष्टयामेदं समिद्धं भोगैः ॥

गतार्थमेतत् ।

अथ कमप्राप्तं मित्रमनेकधा निर्वेकि—

मित्रः-प्रमीतेल्लायते । संमिन्वानो द्रवतीति
वा । मेदयतेवा । तस्येवा भवति ॥ ९ ॥ (२१)

मित्रः (१३) कस्मात् ? स हि प्रमीतेः मरणात् ।
“मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते” इत्यमरः । अत्र च भावे क्तिन् ।
जायते सर्वलोकं वर्षेद्वारेण । तथा च प्रमीतेल्लायत इत्यर्थं
“क्षुपि स्थः” (पा० ३-२-४) इत्यत्र सुपीति योगविभा-
गात्कः । प्रमीतशब्दस्य मित्रावः । आतो लोपः (पा० ६-४-
६४) । अथ वा सं-समन्ततः (सर्वतः) सम्मग्न्या
मिन्वानः वृष्टिं सततं प्रक्षिपन् सिन्धन्वा द्रवत्यन्तरिक्ष-
लोक इति मित्रः “हुमिन् प्रक्षेपणे” (स्वा० उ०) “मित्रि
सेचने” (भ्या० प०) वा ततो लब्धवान् । द्रवतेर्द्रवत्यया-
न्तस्य त्रभावः । मिन्वानशब्दस्य च मित्रावः दृषोदरादिरवात् ।
अथ वा मेदयतेः । जेहनार्थस्य । सर्वं हासावुदकेन जेह-
यति । तथाच “विमिहा जेहने” (भ्या० आ०) अन्तर्भी-
वितण्ण्यः । ततः “अमित्रिमिमिदिशंसिभ्यः क्ति” (उ० ४-
१५९) इति ऋप्रत्ययः । गिञ्जन्ताद्वा बाहुलकाद्रूपसिद्धिः
॥ ८ ॥ (२१)

मित्रो जनान्यातयति ब्रवाणो मित्रो दाधार
पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कुदीरनिमिषाभि-
चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्रहोत ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ३-४-५)

मित्र इति । विश्वामित्रस्यार्थं त्रैलोक्यं मैत्रम् । अवकृष्टहोमे
प्रायश्चित्तम् । अमित्रो जेहने पूर्वस्यामाहुतौ विनियोगः । मित्रः

माध्यमिको देवः **ब्रुवाणः** प्रब्रुवाणः प्रकर्षेण स्तनयिषुष्वदं कर्षाणः । अनातिशयोक्त्या धातुस्यस्यो भाष्ये । **जनान्** कर्षकादीन् यातयति कर्षादिषु प्रवर्तयति । तत्कर्मपूर्वकत्वात्कृष्यादिकर्मणः । नष्टावृष्टे मित्रं कृष्यादीन्यायत्यन्ते आरभ्यन्ते । आयतमभ्याम्भः । तथा—“भोजनमायातितमनेन” इति । एवं प्रवर्तयत्कर्मसु लोषधीकृत्पादयन्त्यज्ञद्वारेण स एव मित्रः पृथिवीम् पृथिवीलोकनिवासिनः सर्वान्प्राणिनः । उत घाम् धुलोकवासिनोऽपि दाधार धारयति । “तृजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य” (पा० ६-१-७) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अनुना प्रकरणेण अनुगृह्णन् । स मित्रः कृष्टीः मनुष्यान् (निघं० २-३-७) लिङ्गव्यत्ययेन नत्वाभावः । **अनिमिषाभिचष्टे** अतिमिषव्यभिषिष्यति । उपकारद्वारेण । यो हासा उपकरोति स तेन सम्पृक् (शुभदृष्ट्या) अवलोक्यते । योऽयमेवमुपकारप्रवृत्तः कृतस्य लोकस्य तस्मै मित्राय घृतवत् घृतमिश्रं हृदयं हविः जुहोत जुहुत दत्त हे मनुष्याः । दानार्थाजुहोतेल्लेष्टि तस्य तथादेशः (पा० १-१-४५) गुणः ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

मित्रो जनान्यातयति, प्रब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च, मित्रः कृष्टीरनिमिषव्यभिषिष्यतीति ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रार्थेन ॥

अथात्र निगमप्रसक्तं निर्वर्णि—

कृष्टय इति मनुष्यान् कर्मवन्तो भवन्ति, विकृष्टदेहा वा ॥

कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते, “कृष् विलेखने” (भ्वा० प०) भावे क्तः । कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति “लङ्गकारैकारैरेफा वक्तव्याः” (पा० ४-४-१२८ वा०) इति मत्वर्थेऽकारप्रत्ययस्तदाह—**कर्मवन्तो भवन्तीति** । आरम्भशीलत्वात् । तथा चोक्तम्—“न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृद्” इति । अथ वा शुद्धोऽपि कृषिः विपूर्वस्यायं वर्तते कर्मणि क्तः । विविधं कृष्टः विक्षिप्तपरिकण्ठयमाद्यभिलषितकियानुष्ठानसमर्थो देहः स एषास्तीति पूर्ववन्मलर्थाय इत्यदाह—**विकृष्टदेहा** इति । दुर्गत्वाद्वा—संयुष्टदेहा अन्ये पशवो गवादयः, ते हि न कामकारतोऽज्ञानि प्रसारयितुं शक्नुवन्ति स तेषां सङ्घर्षः । मनुष्यास्तु—कामतः प्रसारयन्त्यज्ञानि, स तेषां विकर्षो देहस्य ॥

अथ तुरीयं पादं निर्वैदेव व्याचष्टे—

“मित्राय हृदयं घृतवजुहोते”ति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ।

१. “यती प्रयत्ने” इत्यस्य प्यन्ततयाऽयमर्थः । ते यन्तन्तानयं प्रेरयतीति ॥

२. पानमात्रेणैव ॥

दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविष्येति स्वभावाद्भवति इति । “हु दानादनयोः” (जु० प०) इत्यत्र व्याख्यत (सि० कौ०) ॥

कः कमनो वा क्रमणो वा । सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ (२२)

अथ क्रमप्राप्तः कः (१४) इत्येष वक्तव्यः । स पुनरेव महानात्मा सर्वतोऽपि प्राणयुद्धितस्तवः । उदाहरिष्यति च—“अथैनं महान्तमात्मानम्” इत्यधिकृत्य “क ईषते तुष्यत्” (ऋ० सं० १-६-८-२) इति । स कथं मध्यमो भवति ? उच्यते—भवति हि तस्मिन्सुक्ते—“आपो हु यहुहुवीर्विश्रमायुन् गम्यं दधानाः” (ऋ० सं० ८-८-४-२) इति । विज्ञायते च “प्रजापतिर्वै क” इति । प्रजापतिश्च मध्यमः । तथा च मन्त्रवर्णो भवति—रात्रोऽभिषेकमधिकृत्याश्वमेधे—“प्रजापतिश्चरति गर्भे भुवः” इति सप्तानां प्रथमा, तयोपदिष्टादभिषेकस्य जुहुयादिति । तस्माद्भवति मध्यमः ॥

स कस्मात्कः—कमनः वा कामिनां काम्येष्वर्थेषु साधनम्, क्रमणो वा कर्मणसाधनम्, स्वयमेव वा कामति । तथा च कमेः कमेर्वा “अन्येष्वपि हृदयते” (पा० ३-२-१०१) इति उप्रत्यये कमेते रेफलोपो बाहुलकात् । “प्रजापतिरकामयत” इति बहुकामत्वात्कः प्रजापतिः । कोवोऽयन्न—“कः प्रजापतिरुद्दिष्टः” इति । **सुखो वा** । कसिति सुखनाम । तथा च मेदिनी—“को ब्रह्मणि समीरात्मयस्यवक्षेजु भास्करे । मयुरेऽग्नौ च पुंसि स्वासुखस्यवीर्यजलेषु कम” इति । तदप्रस्तावक—इति सायणः । “सुखयतीति सुखः सुखकरः । “सुखसुखस्तत्तत्क्रियामयाम्” (जु० उ०) पचायच् । इष्टिप्रदानादिना स एव । यद्वृत्तं क इत्यकारो मत्वर्थे (पा० ४-४-१२८ वा०) अर्थ आदिः स्वात् (पा० ५-२-१२७) वा अच् मत्वर्थी एव ॥ १ ॥ (२२)

“हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे भुतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं घामुतेमां कस्यै देवाय हविषां विधेम” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-७-३)

हिरण्येति । हिरण्यगर्भस्यैवायं त्रैलोक्यं कार्यम् । हिरण्य-

१. अत्र तुरीयः—“सर्वोत्सकत्वात्तदावैलेऽपि मन्त्रस्य, प्रथम-पुरुषयोगोऽपि प्रतिषिद्धः । अथवा परस्य मन्त्राणो वा हिरण्यगर्भा-वत्सा प्रतिकल्पमाविर्भावतिरोभावधर्मिणो दुष्टिपूर्विका नित्या, तस्यां च नित्यो मन्त्रो विवक्षिताभिधानाभिधातुक आशयमन्त्रेण-भिधातारमुपादाय प्रवर्तमानोऽनुवकीलविवक्षितः पुरुषयोगः । कृतकत्वे हि नित्यत एवोत्तमपुरुषयोगो मन्त्रस्याविविध्यत् । इति । सावणस्तु—प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भस्यायम् हला ॥

२. कश्चादभिषेकः प्रजापतिदेवतास्य । “सास्य देवता” (पा० ४-२-२४) इत्यत्र । “कलेद” (पा० ४-२-२५)

गर्भः हिरण्यमयः (हिरण्यमयः) प्रचण्डः गर्भो (गर्भवदुदरे) यस्य सोऽसौ सृजामा । अग्रे प्रचण्डोत्पत्तेः प्राक् **समवर्तत** मायाध्यक्षात्सिद्धक्षोः परमात्मनः समजायत । स च **जातः** जातमात्र एव **एकः** अद्वितीयः (असपन्नः) सर्व भूतस्य उत्पत्तिसाध्यः स्थावरजह्ममात्मकस्य जगतः **पतिः** ईश्वरः । “ईश्वरः पतिरीशिता” इत्यमरः । स्वतन्त्रो रक्षिता आसीत् अभवत् । न केवलं पतिरेवासीत् किं तर्हि ? स खलु **पृथिवीम्** अन्तरिक्षम् (निचं ० १-३-९) **धाम्** दिवम् उत अपि च **हमाम्** अस्माभिरधुपिताम् भूमिं च **धाधार** धारयैत्यवष्टेऽपि । वर्तमाने लिङ् (पा० ३-४-६) तुजावीनाम् (पा० ६-१-७) इत्यभ्यासस्य टीपः । योऽयमेवमतिमहानुभावः कः तस्मात् **कस्मै देवाय** कं प्रजापतिं देवं (दानादिगुणयुक्तं) “क्रियाप्रहणमपि कर्तव्यम्” (पा० १-४-३२ वा०) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हविषा प्रोजापत्यस्य पशोर्वैपाकुरेण, एककृपाक्यात्मकेन पुरोडासेन वा विधेयं वयसृजिजः परिचरेत् । विदधतिः परिचरणकर्मा (निचं ० ३-५-२) दानकर्मेतिपक्षे “कर्मणः करणसंज्ञा” (पा० १-४-३२ वा०) “संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञे”त्यंशो बाहुलकादुपेक्षितः । हविर्वैष इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा ॥

हिरण्यमयः विज्ञानमयः । गर्भः सर्वभूतानां तत्कृतत्वा-
दन्तःप्रकाशः । **हिरण्यमया**सौ गर्भश्चेति समानाधिकरणः ।
अथ वा **हिरण्यमयः गर्भोऽस्येति हिरण्यगर्भः** । शरी-
रेन्द्रियमनोबुद्धिभावेनैतमपेक्ष्य परमात्मानं च विज्ञानप्रकाशमा-
हति इकारादेशे बुद्धिः । तथा चातुज्जान्तम् “हिरण्यगर्भः प्राजा-
पत्यः कापयि”—ति ॥

१. एतच्चार्थनिर्देशाभिनिवेशेन । “दाष्णिजानयन—” (पा० ६-४-१७४) इति सूत्रे हिरण्यमय एव निपातितः साधुः । अयं विशेषोऽपि भाष्यव्याख्याने दुर्गोक्तो दर्शयिष्यते ॥

२. यथेष्टि—परमात्मैव हिरण्यगर्भस्तथापि तदुपाधिभूतानां विवदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्मण उत्पत्तेश्चतुषडितोऽप्युपपन्न इत्यु-
च्यते ॥

३. अन्तरमनुप्रविष्टो बहिष्कृत्य वर्णाधुपकारेण ॥

४. यदाऽसौ किञ्चिदस्मात् सर्वनामत्वात्सौभावः सिद्धः । यदा तु यौगिकत्वाद् व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । एवं व्याख्यायते—इन्द्रेण पृष्टः प्रधापतिः “यदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायार्थं कः कीदृशः स्वाभिमुख्यक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्यक्षे—यदीदं जयीषि अहं कः स्वाभि-
मिति तदेव त्वं भवे”ति । अतः कारणात् क इति प्रजापतिरा-
ख्यायते । “इन्द्रो वै युवं हत्वा सर्वां विजितोर्विजित्वाजयीषि”
—सादिकं ब्राह्मणमवाप्त्यन्वयेयम् ॥

५. त्रसृक्षणेनाज्वलक्षणेन तैति दुर्गैः ॥

त्रसतत्त्वं सर्वविशेषादित्वाद्द्विरण्यगर्भमपेक्ष्य तत्प्रकृतित्वं च सर्ववृत्त्यापेक्ष्य सोऽस्य हिरण्यमयो (हिरण्यमयो) हिरण्यप्रकृति-
गर्भ इति हिरण्यगर्भ इति दुर्गैः ॥

अथ निगमप्रसक्तं गर्भशब्दं निर्वैक्ति—

गर्भो—गुमेर्गुणात्यर्थे, गिरत्यनर्थानिति वा ॥

गुणात्यर्थे सुल्लयैऽर्चल्लयै (निचं ० ३-१४-६) वा वर्तमानस्य गुमेर्भावोः “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण” (पा० ३-३-११८) इति कर्मणि चः गुणः । सर्वस्य सुलो हि गर्भः । अथ वा सर्वान् अनर्थानसौ गिरति गलति नाशय-
तीति गर्भः । कर्तरि गिरतेर्भे गुणः । मध्यभागे गर्भशब्देना-
नेन निर्वचनेन विषयीकृतः ॥

अथ पुनरयं ज्ञीगर्भः कस्मात् ? इत्यत आह—

**यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति, गुणाश्चास्या गृह्ण-
न्तेऽथ गर्भो भवति ॥**

अत्र हि स्त्रीशब्देन तद्वत् (तदुरथं) रक्तं लक्ष्यते, तद् यदा असौ पुरुषात् छुत्वावस्थानं **गुणान्** अस्त्रिज्ञानु-
ज्ञानः **गृह्णाति** वैरात्मानं संगुणयति, **गुणाश्चास्या** रक्ताव-
स्थास्त्वच्छासंशोणितानि पीकुरेण छुकेण **गृह्णन्ते** अथैवमित-
रेतरकोशप्रहणव्यतिषे रक्तछुक्तयोः स्त्री गर्भो भवति ।
अथवा यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति पुरुषस्य प्रेम्णा, गुणाश्चास्याः
प्रेम्णा पुरुषेण गृह्णन्ते तदेतरेतरादुत्तरागात्मप्रदोः । प्रमुदितयोः
संपर्काद्गर्भप्रदं च । तदेवं गर्भप्रहणहेतुकोऽयमिति प्रहर्गर्भः
पृषोदरादिः ॥

**समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव । स
धारयति पृथिवीं च दिवं च, कस्मै देवाय हविषा
विधेमेति व्याख्यातम् । विदधतिर्दानकर्मा ॥**

पृथिवीं चेति चेनान्तरिक्षम् । व्याख्यातं निगदेनैव ।
विधतिः विष् धातुः विधानार्थं (तु० प०) पाणिनीयेः
पठितः स इह दानकर्मा दानार्थः । ततो लिङुत्तमपुरुषबहु-
वचने रूपम् ॥

अथ—

**सरस्वान्—व्याख्यातः । तस्यैषा भवति
॥ १० ॥ (२३)**

सरस्वान् (१५) इत्येव व्याख्यातः सरस्वत्या (नि० २-२३) केवलं लिङ्गतो विशेषः । सतैरसुप्रन्तारसरःशब्दात्
“अस्मायानेहाजगो विनिः” (पा० ५-२-१२१) “बहुलं
छन्दसि” (पा० ५-२-१२२) इति मत्तुप । सतीति सर उदकं
तेन तद्वान् माध्यमिको देवः ॥ १० ॥ (२३)

१. यत्नेन हिरण्यशब्दस्य निर्वचनमुक्तं भवति ॥

“ये ते सरस्वन्मयी मधुमन्तो घृतश्च्युतः ।
तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥ (ऋ० सं० ५-६-१०)

य इति । वसिष्ठस्यैव याग्रं, सारस्वते हविषि विनियोगः ।
हे भगवन् सरस्वन् । ये ते तव ऊर्मयः यैरूणोषि नमः
छादयति । “ऊर्णुन् आच्छादये” (अ० उ०) “ऊर्णोतेनेलो-
पश्च” (उ० १-२९) इति मिश्रत्यर्थः । “ऊर्मिर्वा खियां
वीचिः” इत्यमरः । कथंभूताः ? मधुमन्तः उदकवन्तः ।
मध्वित्युदकनामेत्युक्तम् (निघं० २-१२-११) घृतश्च्युतः
घृतवन्तः उदकप्रक्षराः । घृतमित्युदकनाम (निघं० २-१२-
१०) तेभिः तैस्त्वम् । “महुलं छन्दस्ति” (पा० ७-१-१०)
इत्यैकभावः । नः अस्माकम् अविता तर्पयिता भव इत्येत-
द्वात्तासहे ॥ ५ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ११ ॥ (२४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शाखे दै० कां०
दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १० ॥ २ ॥

इति सा सेयश्च निगदेन पाठमात्रेण व्याख्याता
भवति स्पष्टेत्यर्थः ॥ ११ ॥ (२४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविद्वतौ दै० कां०
दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १० ॥ २ ॥

दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

तत्र कमप्राप्तः—

विश्वकर्मा—सर्वस्य कर्ता । तस्यैषा भवति
॥ १२ ॥ (२५)

विश्वकर्मा (१६) वक्तव्यः । स एष यावद्विदं किञ्चि-
द्भूतं करिष्यमाणं क्रियमाणं च तस्य सर्वस्य कर्ता वाष्वात्म-
कत्वासर्वैश्चेष्टानाम् । करोतेः कर्तृरिति मन्यन् । मध्यमस्थानो
वायुः । स हि वृष्टिद्वारेणापि सर्वस्य कर्ता, सर्वैश्चेष्टानां तदधीन-
स्तात् ॥ १२ ॥ (२५)

“विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता वि-
धाता परमोत संदृक् । तेषामिष्टानि समिषा
मदन्ति यत्रां सप्तऋषीन्पर एकमाहुः” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ८-३-१७)

१. पारिव्याप्तौ हि धात्वा तेजसा परिपूज्यमानौ वायुव्यूहेन
विचरन् सर्वमावातुमयेति । सर्वमिदं पञ्चतममिच्छन्महत्तात्म-
भिर्जेतकरोतीति स मध्यमः । विश्वकर्णाद्विश्वकर्मा, विहायते हि
वैश्वकर्माणं हविरिच्छत्येव साकमेवेष्टु—“अथैव वैश्वकर्माणो विष्वा-
नि मे कर्माणि कृतान्पासकिति विश्वकर्मा सोऽमवहि”ति । इत्यादि
दुर्गव्याख्यानमत्र द्रष्टव्यम् ॥

विश्वकर्मेति । भोवनस्य विश्वकर्मेणः प्रजापतेरार्षं त्रै-
भम् । वैश्वकर्मेणः पशोर्हविष एषानुवाक्या । दुर्गस्तु—अग्नी
वैश्वकर्मेणाभ्यां सूक्ताभ्यां षोडशयुक्तीर्तं ह्रूयते तत्र विनियोग
इत्याह । अयं मन्त्रोऽधिदैवताध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्यातो
भाष्यकृता, तत्र प्रथमं दैवतमधिकृत्योच्यते—विश्वकर्मा बहुवि-
धप्रकाश-वृष्टिप्रदानाधिकर्मेण कर्ता आदित्यः । स च विमनाः
विभूतमानः । सर्वत्राप्रतिहतमस्य प्रधानम् । केवलं प्रधानमेव,
अपि त्वसौ आद्विहायाः आत्मनापि विहायाः व्याप्ता (विधिं
सर्वप्रकारमाप्ता) महानित्यर्थः । अत एव धाता उत्पादयिता
सर्वभूतानाम्, “वृष्टेरयं ततः प्रजाः” इति स्वरणात् । उत्पाद्य
च विधाता जीवनस्य (आजीविकाया अन्नादेः) जीवतां च
साध्यासधुषु कर्मसु प्रवर्तमानानां परमा परमः प्रैष्ठः
(साक्षात्) संदृक् संदृष्ट (सम्भवप्रविभागेन दृष्ट) उत
इति पादपुरणः । यत्र विश्वकर्मेव्यादित्ये “अन्येषामपि—”
(पा० ६-३-३१) इति शीर्षः । तेषां भूतानाम् । इष्टानि
प्रियाणि, तस्य विश्वकर्मेणो देवी सम्पदमभिसंपन्नानि कान्तानि
(अभीप्सितानि) वा तस्य विश्वकर्मेणः । क्रान्तानि वा अन्त-
रिक्षलोकं गतानि वा, मतानि (अभिमतानि) वा तस्य
(विश्वकर्मेणः) मतानि (प्रह्वीभूतानि) वा तं विश्वकर्माणं
प्रति, एवंभूतानि स्वस्र सर्पणस्त्रभावाति ऋषीन् ऋषीर्गानि
रसानामाकर्षणानि द्रष्ट्रीणि वा उजोर्त्तिणि (रश्मयः) इषा
अग्ने (निघं० २-७-१४) अयमाग्नेन उदकेन “हृष गतौ”
(दि० प०) किप् । सर्वतोमुखं हि तद्वृक्षति यथा निम्नप्र-
देशम् । अङ्गिरिति भाष्यम् । परिष्ठुताभिः सुस्यमाभिः अङ्गिः

१. “विहायात्सम्यग्दृष्टस्ति” (उ० ४-२१५) इति जहाते-
जिहीतेवाऽऽहुति, णिष्वाद्युगागमः । “हृष गतौ”नित्यस्य वा ।
अन्नादित्यात्मनेत्यर्थेऽव्ययमनर्थकोऽयमिति सायणः । वि—इत्यस्य
सर्वप्रकारमित्यर्थः ॥

२. लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥

३. रश्मय एव हि सप्तर्षीणां प्राणिनो हितमावहन्ति ॥

४. इतिरिष्टाद्यामेव, परं तत्सर्ववन्धितया विश्वकर्माणमाचोऽद्य
व्याख्यायाम् । स्वतो वा ब्याचोऽन्तान्तानि वा गतानि नेति कर्तव्यं
क्तः । मतानीति “मतिबुद्धि” (पा० ३-२-१८८) इति
कान्तानेन विवरणं विश्वकर्मेसंवन्धामिप्सितया तस्य मतानि इष्टानि ।
मतिरिहेच्छा, बुद्धेः धृगुपादानात् ॥

५. उत्तरविद्वान्शब्दोपासनाभावनाप्रक्षपितदुर्गितानि, तेन सह
एकीभूतानि विश्वकर्मेणा आधिदैविकमात्मानमभिसंपन्नानि ॥

६. अत्र द्वितीया पञ्चम्यर्थे, परस्तादर्थेकपरःशब्दयोगे हि
तत्प्राप्तिः । अथैवशास्त्रेष्टानीत्यस्य विशेषतया साध्यकारेण कथमा-
न्ततया व्याख्यातं तदपि तत्सर्ववन्धिपरस्त्वयेति ऋषीर्गान्तीति खप्रत्य-
यान्तं प्रतिभाति । वस्तुतोऽत्र “ऋषी गतौ” (उ० प०) इति
धातोः कर्तृरिति कीनन्प्रत्ययः । गतिरिष्टाकर्मेण ज्ञानं वा, तच्च
दर्शनम् ॥

७. संप्रताभिः । रश्मयो अप्य आदायादित्यमभिप्रतिष्ठन्ते ॥

सह संमदन्ति संमोदन्ते सुखं निवसन्ति । तेभ्यः परः परस्तात् एकम् एवादित्यम् । आहुः वदन्ति मन्त्रविदः ॥२॥

तथा चास्या भाष्यम्—

विश्वकर्मा-विभूतमनाः व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च संदृष्टा भूतानाम् । तेषामिष्टानि वा, कान्तानि वा, क्रान्तानि वा, गतानि वा, मतानि वा, नतानि वाऽङ्घ्रिः सह संमोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि, तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् ॥

विभूतमनाः । अत्र मनःशब्देन प्रज्ञानं लक्ष्यते विभूतं सर्वत्राप्रतिद्वतं मनः प्रज्ञानं यस्य सः । “अलसन्तस्य-” (पा० ६-४-१४) इति शीघ्रः । तेभ्यः सप्तर्षिभ्यः । तानि एतानि सप्तर्षीणानि (सप्तर्षिसंयन्धीनि) ज्योतींषि एतस्मिन् विश्वकर्मण्यादित्ये एकं भवन्ति अविभागमुपगच्छन्ति । मण्डले षोडशविभागैः । इत्यधिदैवतम् । इति एतत् देवतामधिकृत्य मन्त्रस्य व्याख्यानम् ॥

अथाध्यात्मम्-विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च संदर्शयितेन्द्रियाणामेवामिष्टानि वा, कान्तानि वा, क्रान्तानि वा, गतानि वा, मतानि वा, नतानि वाऽङ्घ्रेन सह संमोदन्ते, यत्रैतानि सप्त ऋषीणानीन्द्रियाणि, तेभ्यः पर आत्मा, तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥

अथाध्यात्मम्-आत्मानमधिकृत्य विश्वकर्मणो व्याख्यानम् । विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता परमात्मा, प्रतिसरीरं क्षेत्रज्ञत्वेन वर्तमानः, तत्कृतत्वाद्वायोः परिसन्दस्य । सोऽयं प्राणप्रकाशाभ्यामभ्युपेतः सन्बहुकर्मा भवति । न केवलं सर्वक्रियावान्, किंताहिं विमताः विभूतमनाः सर्वप्रज्ञानश्च । आत् अपि च विहायाः महान् (निष० ३-३-१३) सर्वतोमुखानिर्देशेषु विज्ञानशक्तिभिः । विज्ञावते हि “स वा एष महान्” । सप्तर्षिभ्यः । एतच्च परस्तादर्थकपरःशब्दयोगेऽन्विशेषोक्तमध्याहृतं भाष्यकृता ॥

२. सप्तर्षिभ्यः । एतच्च परस्तादर्थकपरःशब्दयोगेऽन्विशेषोक्तमध्याहृतं भाष्यकृता ॥

२. देवतात्त्वविदः ॥

३. क्रियाविशेषणमेतत् । “क्रियाविशेषणानां च कर्तृत्वं ननु-सकलं च” इति नियमः । एकमेव यथाभोऽन्विष्यते तथा भवति ॥ एकीभावावुपगच्छन्तीत्यर्थः ॥

४. अत्र दुर्गैः-किं तत्रैव ? नेत्युच्यते “यत्र पर एकमाहुः” क च पुनः पर एकमाहुः? मण्डलाधिपतिरिति । नोऽस्ती यद्यदान-तपसा भोक्ता, शिरण्यमष्टः, शिरण्यैकाः, आप्रणखारसर्व-शुणै इति विज्ञावते एकमेव यमाहुर्देवतासत्त्वविदः इत्येवं व्याचष्टे ॥

नात्मा अज्ञादो वसुदानः” इति । तदाह व्याप्तेति । विशेषेण सुकृतहुकृतफलस्याप्ता (आपयिता) धाता च स्रष्टा च स्वशक्तिविशेषस्य विधाता च तथोग्यानां विषयाणाम् । विक्षिप्त-विहितानां च तेषां परश्च उत्कृष्टश्च संदृक् संदर्शयिता इन्द्रियाणाम् तत्कृतत्वाद्द्विषयविषयिसंयन्त्रस्य, इन्द्रियाणां च तदधिहितानां तस्य विश्वकर्मणः परमात्मनः (सकाशात्) प्रति विषयमालोककसामर्थ्योपजनात् । एषां तेषां स्वशक्तिवि-क्षेपात् क्षेत्रज्ञविभूतीनां यानि इष्टानि पूर्ववदर्थः । परमात्मज्ञानश्रद्धोपासनाभावनाप्रक्षपितदुरितानि तानि इमानि सप्त सर्पणस्वभावानि ऋषीणानि द्रष्टुं इन्द्रियाणि यत्र यस्मिन्परमात्मनि (अधिष्ठैतरे) एषा अङ्घ्रेन सह संमदन्ति संमोदन्ते तृप्यन्ति तेभ्य इन्द्रियेभ्यः परः परस्ताद्वर्तमान इन्द्रियावतीत आत्मा । तानि इन्द्रियाणि एतस्मिन् विश्वकर्मणि परमात्मनि एकं भवन्ति अविभागमुपगच्छन्ति । समवलीयन्ते बुद्धिदत्तिसहितानि । तमेकं परमात्मानमाहुर्नाम-तत्त्वविदः ॥ २ ॥

इति अमुना प्रकारेण कर्म्यमान एष मन्त्र आत्मगतिं अध्यात्मम् आचष्टे प्रख्यापयति ॥

यथा चैवगुहात्मगतिवाचिका—

तत्रेतिहासमाचक्षते ॥

तत्र एतस्मिन्नर्थे इतिहासम् पुरातनम्-आचक्षते कथ-यन्त्यात्मविदः ॥

विश्वकर्मा ह भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाञ्चकार ॥

ह इति पुरातीताख्याने । भौवनः सुवनस्य पुत्रः विश्वकर्मा एतन्नामकर्षिः । सर्वमेधे तन्नामके कर्मणि । नेपो-नाम यज्ञः (निष० ३-४-१७) अग्निहोत्रादी । यमधिक-

१. साधनमुक्तमुपपदमप्यस्तात् ॥

२. सतिसप्तमी । “यस्य भासा सर्वमिदं विमाति” इति खेते ॥

३. इतिवृत्ते-परकृत्येवैवादर्शणे । यः कश्चिदाध्यात्मिक आधिदैविक आधिभौतिको वार्धे आख्यायते दिष्टुदितार्थव्यास-नार्थः, स इतिहास लक्ष्यते । स पुनरयमितिहासः सर्वप्रकारो हि नित्यमविश्रितस्वार्थः । तदर्थमपि पशुणासुपदेशपरत्वादि दुर्गः ॥

४. “मिथुनेषु संगमे च” (स्व० ८०) चादिष्टानेधयोः । षष्ठं सङ्गच्छतेऽनेन सर्वं तद्वतेत्यर्थः । गच्छन्त्यत्र देवता हविर्मेही-दक्षिणार्थं वा सदस्या हिंस्रस्वनेन पापमिति वार्धेः ॥

५. तथा च विदुषो दयैतद्वतः सर्वनेषसंपरसर्वकर्मसु । विषा-वते श्चक्षिदोत्रमधिकृत्य-“स यस्यासं जुशोलसिमेव तदनेन सर्वेषा-दित्ये जुशोलसिमेवे सर्वप्रमुखं. तद्यथाऽनेन सत्कृतसर्वं तेनेष्टा लोकं जयते, तावद्वदमातराहुला लोकं जयते, तस्यैव आत्मीय-वर्धे यावज्जीवमाप्नोति स हि बहूनि च नवद्यानि, परयोर्देवतयोर्-न्यतरामु” इति । नवद्यमित्यनन्तमुच्यते । तदेवं यस्मिन्कासिधि-न्नेधे कर्मणि अग्निहोत्रादी इत्येवं दुर्गे आह ॥

लोच्यते—“सर्वैः सर्वेण सर्वस्मिन् सर्वस्यै सर्वायै हुत्वाऽऽत्मानं सर्वमेव भवति” इति । “स एष सर्वस्य विभुषः सर्वैः सर्वहुत् यज्ञः सर्वमेवाय संपद्यते दर्शनात्” इति च । अन्योऽपि सर्वमेधो निरुद्धसंज्ञोऽहीनो—(इरण्यसाध्याः)—स्ति । तद्यथा—“त्री-प्याश्वमेधिकानि, पक्ष पौषमेधिकानि वाजपेयाश्वमेधौ चे” ति । तत्र स आत्मानमप्यन्ततो जुह्वाञ्चकार । स एतदात्महोमस्य विधानाभोपपद्यते । दर्शनैतस्तु—सर्वमुपपद्यते—सर्वै—भूतानि—विशेषान्तामान्यात्मनि जुह्वाव पश्यन्, सामान्यं चारमानं विशेषे जुह्वाव पश्यन् । सर्वकर्मसु स्वयमेवायमात्म-याजीत्युच्यते । यमधिकृत्य प्रश्नोत्तरे श्रूयते—“तदाहुरात्मयाजी श्रेयान् (उत) देवयाजीति ? तथा चैतदेवमधिदैवविद आत्म-विच्छ्रेयानि” ति ॥

अथ यामात्मगतिमभिरत्य—“विश्वकर्मन्” तीयसृग्निरुक्ता—
तदभिविदान्येवर्गं भवति—“य इमा विश्वा
भुवनानि जुह्वदि” ति ॥ (ऋ० सं० ८-३-१६-१)

अस्य—“ऋषिर्होता न्यसीदरिपिता नः । स आशिषा त्रवि-
णमिच्छमानः प्रथमच्छद्वर्षो आविवेश” इति शेषः । अस्यातो-
ऽधिषया—(ऽधिदैवताः)—ध्यात्मपरतया सायणेन यथाव्याख्या-
तसृजियते—“यो विश्वकर्मा एतन्नाम ऋषिः । भुवनपुत्रो-

१. “अहः खः कर्तु” (पा० ४-२-४३ वा०) इति अह-
र्गणसाधे क्रतावहीनशब्दो वर्तते ॥

२. आत्मगण्डा तु । यथा च बाजसनेयके—(श० ब्रा०) “ब्रह्मावे
स्वर्भूतपोऽस्तप्यत तद्वैत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति ह्यन्ताई भूतेष्व-
त्मानं जुह्वामि भूतानि चारमनीति । तत्सर्वेषु भूतेष्वत्मानं जुह्वा”
इत्यावाप्तायते ॥

३. दुर्गोक्तं तु न सुखलोभमिति—तथा हि—“यथोदितमिदं वैदिकं
कर्मसंयन्धदहीनं यः सर्वं करोति, सर्वोत्तमकत्वात्सर्वस्य वैश्वकर्म-
णीमवस्थामात्मन्युन्नीय स यजमानो विश्वकर्मा, भुवनानां भूता-
नामात्मनि होता भूतेषु चारमानम् । तथाहि विद्यायते “हन्ताई
भूतेष्वत्मानं जुह्वामि भूतानि चारमनि” इति । मन्त्रार्थस्तु—
अनेकेषां समानप्रयोगदर्शनापिकारवतां “यः” नाम कथितिकमित्येवं
न्यसीदैवे कर्मण्यह्मत्वावसुपजगता । कथम् ? “ऋषितेन होता” द्रव्य-
गुणकर्मदेवतायाधार्द्रष्टृत्वेन “विश्वभुवनानि जुह्वद्” सर्वभूतान्य-
मुना सर्वमेवसम्पदर्शनप्रक्रमेण जुह्वद् अष्टावयत् । तस्य किम् ?
इति । “स आशिषा” आशीः प्रार्थनाकायः, प्रयोगदर्शनहेतुः सर्व-
मिदमहं स्मामिति, येन प्रेयमाणः सर्वकर्मसु सर्वमेधं सर्वप्राप्तये
प्रायुक्तः । “द्रविणमिच्छमानः” प्रयोगजनितपूर्वकलं सर्वभावमिच्छन् ।
तत्किनाम ? न—इति, उच्यते—आप । कथम् ? इति । “प्रथमच्छद्”
प्रथमोऽग्रजन्तात् मजापतिभावेन मुख्यस्त्वष्टादयिता । यतः संपदे
तथा सन् “अवरान्” पश्चादुत्पन्नानसदादीन् विशेषान् “आविवेश”
व्यापृतवान् व्याप । यत्नेन प्रयोगफलोद्देष्टिः “स नः पिता”
सोऽस्माकं पिता पाता जनमिता रक्षिता चेल्येवं जानीमः । अत-
स्तद्वाग्यमशुभीमहीति ॥

होता होमनिष्पादकः सन् इमा इमानि विश्वा सर्वाणि
भुवनानि जुह्वद् होमं कुर्वन्प्रथमं सर्वं जगदुत्पत्त्यर्थः ।
पश्चादग्नौ न्यसीदत् पिता जनकः आनः आरमनः वर्ण-
लोभ आर्षः । आरमकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः । नचैकस्य जन्मज-
नकभावो विरुध्यते, तपोवलेन शरीरद्वयस्वीकारात् । “स
एकधा भवति स बहुधे”—स्वादुष्टुतेः (तै० उ०) स ऋषिः
आशिषा आशीःप्रतिपादकेन सूक्तवाक्यादिना द्रविणं धनं
स्वर्गाख्यम् इच्छमानः कामयमानः प्रथमच्छद् प्रथममेध-
मुनैराच्छादयिता अवराण् विप्रकृष्टान्भूतान्स्वात्मना हुतान्
आविवेश आविष्टवानिमित्युक्तार्थ एव पुनर्विशेषेणोक्तः ॥
अथाध्यात्मप्रतिष्योच्यते—यो विश्वकर्मा परमेश्वरः इमा
विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले पृथिव्यादीनिमान्सत-
त्कोकान्स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपपरस्वरम् ऋषिः अतीन्द्रियव्रथा
सर्वज्ञः होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नः अस्माकं पिता
जनकः न्यसीदत् निषदाहं स्वयं स्थितवान् । अयमर्थः—
प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वाहोक्तान् संहृत्यास्माकमपि संहर्ता
पुनः लोका च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत् ।
तथा भुवते हि श्रुतयः—“आत्मा वा इदमप एक आसीत् ।
सदेव सौम्येदमप आसीत्” इत्यादिकाः (तै० उ०) स
तादृशः परमेश्वरः आशिषा बहुलां प्रजायेत्येवैकवचना
पुनः पुनः सिद्धयथा द्रविणमिच्छमानः धनोपलक्षितं
जगद्भोगमाकाङ्क्षमाणः । प्रथमच्छद् प्रथमं सुखं निष्पर्वणं
पारमार्थिकं रूपमावृण्वन् अवराण् सखद्वान् प्राणिहृदयप्रदेशान्
आविवेश आविष्टवान् जीवरूपेण । तथा च श्रूयते—
“सोऽस्माकमयत सर्वस्यां प्रजायेयेति । स तपोऽस्तप्यत । स
तपस्साप्त्वा इदं सर्वमखजत् यदिदं किंच, तत्पृष्ट्वा तदेवावु-
प्राविशत्” (तै० उ०) इति । एवमन्या अण्युपनिषद उदा-
हाराः ॥ १ ॥ इति ॥

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥ (२६)

यथा चैतदेवं नात्ययेति तथेयम् उत्तरा ऋक् भूयसे
बहुतराय निर्वचनाय भवति ॥ २ ॥ (२६)

“विश्वकर्मन् हविषा वाङ्मनः स्वयं यंजस्व
पृथिवीमुत द्याम् । मुह्यन्त्वन्ये अमितो जनांसि
इहास्माकं मधवा सुरिरस्तु” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० ८-३-१६) (य० वा० सं० १७-२२)

विश्वकर्ममिति । प्रयोगावस्थां कलावस्थां च विश्वकर्मणः
प्रतीत्योच्यते—हे विश्वकर्मन् ! प्रयोगैवस्थित । अनेन

१. भाषादिकमस्यापि पूर्ववत् । केनलं “साकमेधेषु वैश्वकर्मण-
साजुवाक्येय” मिति सायणः ॥

२. विश्वविषयकर्मणोत्तमामक परमेश्वर ! हविषा हविभूतेन
मया विश्वकर्मणा मया दत्तौन वा हविषा वाङ्मनो बर्धमानः ।
विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुह्वाञ्चकार । स आत्मानमप्यन्ततो

हविषा सर्वमैधर्शनसम्पदादिपुकेन त्वं वावृधानः वर्धमानः विश्वकर्मलमापयमानः । तत्फलविपरिणामकाले स्वयं यजस्व स्वयं संगच्छस्व व्याप्नुहि । पृथिवीम् उत धाम् पृथिवीं च दिवं च । सर्वव्यापी भव । अपि च तत्रैतस्मिन् दर्शनकृते महिम्नि मुखान्त्वन्ये अभितो जनाः मोहमुपगच्छन्तु अभितः सर्वतस्ते जना ये लघुपासनायां पराङ्मुखाः सन्तः तव सपत्न्याः समानं पतिलमिच्छन्ति । यद्य पुनः इह लघ्वेनोपासनाकर्मणि वर्धमानानाम् अस्वाकं मघवा सर्वधनेशानः सूरिः मेधावी—सर्वत्रापतिहृत्प्रधानः प्रज्ञाता विशेषतोऽस्माकमस्तु इत्येतदाशास्वहे ॥ ६ ॥

अथात्र (सर्वत्र) यद्यपि लघ्ना प्रजापतिर्विश्वकर्मति अधिभूतप्रधानाः पुराविद आमनन्ति, तथापि—कलाकौशलादिसर्वज्ञानहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इत्यविप्रतिषिद्धम् । एवं सावीरु देवतासूक्ष्मम् ॥

अथास्या भाष्यम्—

विश्वकर्मन् ! हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च, मुखान्त्वन्ये अभितो जनाः सपत्न्या इहास्माकं मघवा हरिरस्तु प्रज्ञाता ॥

वर्धयमानः । आत्मानं वर्धयन् वर्धयता इति फलितम् । तेनान्न णिज्योऽविचक्षित एवेति तथैव व्याख्यातमवस्थात् । अवगतार्थमन्यत् ॥

अथ क्रमप्राप्तं ताक्ष्यं निर्वचि—

ताक्ष्यं—स्त्वष्ट्रा व्याख्यातः । तीर्णं अन्तरिक्षे क्षियति । तूर्णमर्थं रक्षति । अश्रोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ (२७)

ताक्ष्यः (१७) इति वक्तव्यः । स पुनरेव त्वष्ट्रा लघुपदेन व्याख्यातः । विमन्त्र आख्यातो निरुक्त इत्यर्थः । तथैवा तीर्णे सर्वयोगेने अन्तरिक्षे, क्षियति निवसतीति ताक्ष्यः । अथवा—तूर्णम् उदकाक्षयम् (निघं ४-२-६०) अर्थम् रक्षति इति ताक्ष्यः । अथ वा अश्रोतेः उत्तरपदम् । तथा च—तीर्णशब्दे—तूर्णशब्दे कोपपदे क्षियति—रक्षत्य—श्रोतिभ्योऽस्यादिसत्त्वात् (उ० ४-१८) यत्प्रत्ययादि निपात्यते । अश्रुते ह्यसौ तमः ॥ ३ ॥ (२७)

जुष्टवाञ्छकरोति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतम् (१०-२६) स्वयमेव पृथिवीमुतापि च यथा दिवं च स्रष्टे यावापृथिव्यौ स्वयं प्रष्टुः सत्यजस्व पूजव । अग्न्ये मतोऽग्न्ये जनासो जनाः अयष्टारोऽसवागधिरौहिणो वा मुक्षन्तु मुखा भवन्त्वभितः सर्वतः । अथ परोक्षकृतः । इहास्मिन्नारोऽस्माकं मघवाऽसत्यत्वेन हविलैक्षण्येन धनेन धनवान् स यरिः स्वर्गादिकलस्य भेरकोऽस्तु—भवतु । इति सायणव्याख्यानम् ॥

१. यद्यपि तूर्णोऽस्मिन्नुदकनामस्य पठ्यते तथापि तूर्णं च तदर्थं चेति व्याख्यानाभिगमाच्च तूर्णमुदकम् । तरलसिद्धिः ॥

“त्यमुषु वाजिनं देवजुतं सहावानं तत्तुतारं रथानाम् । अरिष्टनेमिं पृतनार्जमाशुं स्वस्त्ये ताक्ष्यमिहा हुवेम” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-८-३६)

त्यमिति । ताक्ष्यपुत्रस्यारिष्टनेमेरायं त्रैद्युमं ताक्ष्यदेवताकम् । विबुधति महावते च निष्पेक्ष्यते शस्यते । अष्टनेतं च । वयम् त्यम् तमेव प्रसिद्धम् । ताक्ष्यम् मध्येनं देवं सुष्ठु इह अस्मिन्कर्मणि स्वस्त्ये आत्मनः स्वस्त्वयनाय स्त्रेमाय आहुवेम आहुयाम् शुभमैहाह्वयामहे । “बहुलं छन्दति” (पा० ६-१-२४) इति ह्यतेः संप्रसारणं लिङ्गाभिधायि (पा० ३-१-८६) यद्वा प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शाः । संहितायां दीर्घः “पूर्वपदात्” (पा० ८-३-१०६) इति सोः सत्य वा । कथंभूतम् ? वाजिनम् वेजनवन्तम् भयदातारं परेभ्यः । बलवन्तं वा । वाजोऽंशं तद्वन्तं वा, वृष्ट्या तत्प्रदायकत्वात् । देवजुतम् देवैर्गतं परंलेन ज्ञातम् देवप्रीतं (देवैः समानप्रीतं) वा सहावानम् सहो बलं तद्वन्तम् । “छन्दसीवनिषी च” (पा० ५-२-१२२ वा०) मल्लधे वनिषि सस्याकारः । एतदेव मध्यमलिङ्गम् । रथानां रंहितुणां भूतानाम् तत्तुतारं ततीतारं तारयितारम् । तरतेत्येव “प्रसितकमितम्” (पा० ७-२-३४) इत्यादिभ्यो रुपागमो निपातितः । गतिमतां गमयितारमित्यर्थः । बलहेतुकत्वाद्भूतनस्य । अरिष्टनेमिम् केनचिद्व्यप्रतिहतवज्रप्रहरणं, नेमिरिति वज्रनाम (निघं २-२-०-२) पृतनार्जम् पृतनानां सेनानां मनुष्याणां वा (निघं २-३-२५) जेतारम् । आशुम् शीघ्रगम् ॥ १ ॥

१. सप्तश्रितिति ॥

२. न गरुत्मन्तं यथा च देहिह्यसिकपक्षेऽयं सायणेन व्याख्यातः । तुष्टपुत्रस्ताक्ष्यो गरुत्मान् विष्णुवाहनः । गरगदित्वाचम् । देवजुतं देवैः सोमाहरणाय भेरिस्तम्, देवैः प्रीयमाणं तर्ज्यमाणं वा । रथानामन्यदीयानां तत्तारं संग्रामे जेतारम् । यद्वा रंहणशीला इमे लोका रथास्ताम् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरितारम् । भूयते हि—“यथ हि सर्वालोकास्त्यस्यारति” (दे० जा० ४-२०) इति । अरिष्टनेमिर्हसितरथं, यद्वा नेमिनमनशीलमायुधं, अहिसितायुधम् । अथवा उपचाराज्जनकं जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेनैव जनकम् । पृतनार्जं पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा । “अव गतिक्षेपयोः” (भा० पा०) असारिकम् “बलादावार्थभायुके वेत्यते” इति वचनादीभावाभावाः । जयतेर्वा जयत्यर्थः । (अन्यस्तर्जं समानम्) इति ॥

३. श्रुतं ह्येतेषां भाष्यद्वयोस्तासायणेनापि तथा व्याख्यानाच्चाजो भूशार्थेन ह्यतेषां भाषानाथेनं बोध्यम् ॥

४. परोऽयमस्माकमिति । परः श्रेष्ठः । जयतिगतिकर्मां सौमो नैरुक्त्य (निघं २-१४-१०५) गल्लोनां क्षानाथेत्वात् । दीर्घं आर्षः ॥

वधासा भाष्यम्—

तं भृशमन्तवन्तं, जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा—देवज्वृतं देवगतं देवप्रीतं वा । सहस्रन्तं, तारयितारं रथानाम् अरिष्टनेमि पृतनाजितमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्वयेमेति । कमन्यं मध्यमादेवमवश्यम् ॥

लच्छब्दस्तच्छब्दसामानार्थ इत्याह—तस्मिन् । भृशमित्याहोऽर्थः ह्वयेम इत्यत्रान्वेति । नन्वर्थतत्ताक्ष्यं गह्वरानेव कुतोऽनेन नोच्यत इत्यत आह—कमन्यमिति । मध्यमाद्वा-गोरन्यं कं गह्वरमाधिकमेवमवश्यमन्वदह् ? न कमपि । नन्वेतत्कृतः ? यतः—

तस्यैषाऽपरा भवति ॥ ४ ॥ (२८)

तस्य मध्यमस्यैव तार्क्ष्यस्यात्र स्तुतिर्न गह्वरत इत्यर्थे एषा अपरा वर्षकर्मोपप्रदर्शनाया अहम् भवति । पूर्वमग्रेण तु बलकृतिरुपप्रदर्शिता मध्यमलिङ्गतया । सत्यमपि हि बलकृती पश्चिमाजे गह्वरमिति संदेहोऽसावपि बलवांश्च तार्क्ष्यनामा च, वर्षकर्मैवं समानं तेनास्य । अतश्चोक्तमेतदेव विचारस्पर्दम-पेक्ष्य कमन्यमित्यादि ॥ ४ ॥ (२८)

“सद्यश्चिद्यः शर्वसा पञ्चकृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्तुतान् । सहस्रसाः शतसा अंस्य रंद्दिनसां वरन्ते युवति न शर्याम्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-८-३६)

सद्यश्चिदिति । अत्र निदिश्यमर्थे, सद्य इति समानेऽह-नीत्यर्थकमिह कालसामान्योपलक्षणमय श्वः परश्वः परस्परारि चेति । तथा च यः तार्क्ष्यः सद्यश्चित् सद्योऽपि सर्वस्मिन्-प्युपयुक्ते काले शर्वसा बलेन (निषं० २-९-३) ब्रह्मर्षेय श्वयतेः “श्वः संप्रसारणं च” (उ० ४-१८८) इत्युच्यते । गुणाबादेशौ । पञ्चकृष्टीः पञ्चविधान् कृष्टीर्भुज्यान्प्रति निवा-दपञ्चमाश्वतुरो वर्णान्प्रति (तैत्तिरीयम्) अपः उदकानि ततानि विस्तारयति विस्तारितवांश्च । “छन्दति छल्लह्लितः” (पा० ३-४-६) इति सार्वकालिको लिट् । कथम् ? सूर्य इव ज्योतिषा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदिषो यथा वर्षार्थे ज्योतिषा आत्मीयेन तेजसाऽप्यो विस्तारयति तद्वत् । कुतः ? यतः अस्य तार्क्ष्यस्य रंदिः गतिः सहस्रसा सहस्रसागिनी शतसा शतसागिनी नैकविधा (बह्वैश्च बहुतरांश्च प्रकारान्स्वभजतीति) समतेः सनोतेर्वा “जनसानखनकमगमो विट्” (पा० ३-२-६७) इति विट् प्रत्ययस्ताच्छीलिकः । “विन्नोरनुनासिक-

स्यात्” (पा० ६-४-४१) इत्यात्मम् । न स्य न खलु एतान् तस्य गतिं वरन्ते केचन वारयन्ति । वारयितुं शक्नुवन्ति । संहितायां वीर्यः (पा० ६-३-१३७) अत्र दृष्टान्तः—शर्याम् शरकाण्डमयीमिदं धनुषो मुक्तां युवति न लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव । सा यथा दुर्निवारा तथैवा कैश्चिदपि वार-यितुमशक्येत्यर्थः । एवमादिगुणविशिष्टाक्षर्यः स इदं नामा-स्माकं करोमिति ॥ ३ ॥

यथासा भाष्यम्—

सद्योऽपि यः शर्वसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि, सहस्रसा-निनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न सैनान् वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम् ॥

मनुष्यजातानि मनुष्यजातीः । जाला विभक्तान्मनुष्या-नित्यर्थः “जातिर्जातं च सामान्यं” मित्यमरः । सहस्रसा-निनीत्येव णिनिप्रत्ययान्तेन व्याख्यानं ताच्छीलिकविद्वन्तज्ञाप-नाय । वृषर्षोऽत्र विट् । सतत्करणं हि ताच्छील्यम् । “सुष्य-जाती णिनिस्ताच्छील्ये” (पा० ३-२-७८) ॥

अथ कमप्राप्तः—

मनुर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः, क्रोधकर्मणो, वधक-र्मणो वा, मन्यन्त्यस्यादिवधः । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ (२९)

मनुः (२८) इत्येव दीप्तिकर्मणः नैकत्वम् । “अजि-मनि०” (उ० ३-१८) इत्यादिना युचि बाहुलकात् अनां-देशाभावे रूपम् । दीप्तः क्रुद्धो वा । हन्ता वा । अस्मान्मन्यो-र्मन्यमाहेवादिषैवः बाणाः मन्यन्ति क्रुद्धादवधीयन्तः परान्हिंसन्ति । दिवादिः परैस्तेष्वी ॥ ५ ॥ (२९)

“त्वया मन्यो सुरथमाहजन्तो हर्षमाणांसोऽ-धृवता मरुत्वः । तिग्मेष्व आयुधा संशिशाना अभिप्रयन्तु नरो अमिरूपाः” ॥

(अ० सं० ४-३१-१) (ऋ० सं० ८-३-१९-१)

त्वयेति । तपसः पुत्रस्य मन्योरार्थं शिष्टम् । श्वेनाजिरा-दिषु निष्कलये विनियोगः । हे मयवन् । मन्योः मरुत्वः ।

१. क्षणतेहिंसाथोदभ्यादित्वात् (उ० ४-१०८) यदन्तो निप्रातः ॥

२. तद्रवणोदभिव्यव इति नैरुक्तनयेऽर्थः ॥

३. अर्थभेदेन पदभेदः । परस्परदिषु वा आकृतिगणत्वादिवा-देरवमपि पाठ्यः ॥

४. मरुत्वच्छब्द इन्द्रमाधी । स चेद् वायुरेव । “मनुवसोश्च संयुद्धौ ह्रस्वति” (पा० ८-३-२१) इति नल्य रुः । “नरो नेगार इन्द्रादयो देवास्यवदनुवरा पदे”ति सायणव्याख्यानानिह मरुत्वा-न्वायुरभिहितः ॥

१. अन्तर्भावितपण्यमोऽत्र तरतिः ॥

२. तदनुग्रहपूर्वकत्वात्सर्वलोकानुग्रहस्य । इष्टिग्रहणेन तदि-वक्ष्या ॥

३. अत्र दुर्गः—यथा सूर्यो ज्योतिःप्रकाशं लोकानुग्रहाय तनोति, तथा तार्क्ष्योऽपस्तनोति इत्यादि ॥

वायो । मध्यमदेव । त्वया सरथम् समानमेकमेव रथम् ।
“आरुह्ये”ति शेषः । आरुह्यन्तः अभिभवन्तः परान् हर्ष-
माणसः हर्षमाणाः । हृष्यन्तः । तवाभयादधिकबलाः ।
“आजतेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽधुनागमः ।
अधुषिताः परैरुपाधर्षिताः (अनभिभूताः) तिग्मेष्वः
तीक्ष्णवाणा एते अस्त्रयोधाः आयुधा आयुधानि । शर्वे
(पा० ७-१-३९) संश्लिशानाः संश्लिश्यमानाः (तीक्ष्ण-
नामायुधानामिषूणां च योऽर्थस्तमनुतिष्ठन्तः भिदन्त इषुभिः
छिन्दन्त आयुधैः असुना प्रकारेण) एते नरः युद्धस्य नेतारो
योधाः अग्निरूपाः अभिवत्तीक्ष्णदाहादधिकर्माणः । सन्नद्धाः
कवचिनो वासय इवैते सेनाम् अभि-भवन्तो यन्तु प्रयन्तु
युद्धे सहायार्थं प्रयान्तु इत्यावाप्तहे ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

तया मन्यो ! स रथमारुह्य रुजन्तो हर्षमा-
णासोऽधुषिता मरुतः ! तिग्मेष्व आयुधानि
संश्लिश्यमाना अभिप्रयन्तु नरोऽग्निरूपा अग्नि-
कर्माणः । सन्नद्धाः कवचिन इति वा ॥

गतार्थमेतत् ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

दधिका व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥६॥ (३०)

दधिकाः (२९) इत्यर्थं निर्वच्यः । स एष व्याख्यातः
अध्वनामसु “दधत्तामती”त्येवादिनां (नि० २-२७) सर्वं
मध्यमे योज्यमयमपि हि दधदुदकमन्तरिक्षे कायति समन्ततो-
गच्छतीति ॥ ६ ॥ (३०)

“आ दधिकाः शर्वसा पञ्चकृद्दीः सूर्य इव
ज्योतिषापस्तुतान् । सहस्रासाः शतसा वाज्यवा
पूणक्तु मध्वा समिमा वचांसि” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं ३-७-१२)

आदधिका इति । वामदेवस्यार्थं त्रिष्टुप् दधिकादैवत्यम् ।
यः दधिकाः देवः शर्वसा बलेन (निघ० २-१-३)
पञ्चकृद्दीः पञ्चजानादेवमनुष्यासुररक्षाः पितृसंज्ञकान् निषादप-
क्षनांश्चतुरो वर्णान्वा प्रति सूर्य इव ज्योतिषा सर्वो यथा
तेजसा जगदावृणोति तद्वत् अपः उदकानि आततान
आतनोति शर्वतो विस्तारयति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-
६) सहस्रासाः शतसाः शतानां सहस्राणां (बहुनां बहु-
तराणां) “कोदकानां दाता संभक्ता वा । “षण् दाने” (त०
उ०) “षण् संभक्तौ” (भा० प०) वाऽतो लिट् (पा०
३-२-६७) आलमनुनासिकस्य (पा० ६-४-५१) ।

१. बलप्रकृतिः, वर्षकर्म चोभयसम्पत्ति तसादर्थं मध्यम इति
भावः ॥

वाजी वेजनवान् अर्वा ईरणवान् अरणकुसल इति सायणः ।
स देवोऽस्माकम् इमा इमानि सद्य उक्तानि सुतिलक्षणानि
वचांसि मध्वा मधुना-उदकेन (निघ० ७-१२-११)
मधुरेण फलेन वा संपूणक्तु संयोजयतु उदकमसम्भ्यं सुल-
नन्तरमेव ददातित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

आतनोति दधिकाः शर्वसा-बलेनापः सूर्य
इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रासाः
शतसा वाजी वेजनवान्वैरणवान् संपूणक्तु नो
मधुनोदकेन वचनानीमान्तीति ॥

मनुष्यजातानि मनुष्यजातीः प्रति । “जातिर्जातं च
सामान्यम्” इत्यमरः । अन्यदवगतार्थम् ॥

अथ निगमप्रसक्तं निर्वक्ति—

मधु धमतेर्विपरीतस्य ॥

धमतेर्गस्यर्थस्य (निघ० २-१४) अन्तर्भावितप्यर्थः ।
निघोम्यते निष्काल्यते हि तन्मेपात् । विपरीतस्य आयन्त-
वर्णयोः । उत्पत्य औणादिकः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति
॥ ७ ॥ (३१)

सविता (२०) इत्यर्थं निर्वच्यः । स पुनरेव “इममे-
वांसि सवितारमाहू” इत्यत्र व्याख्यातोऽपि वर्षकर्मयोगान्म-
ध्यमतया पुनरिहान्नातः सर्वस्य कर्मेणः दृष्टिप्रदानादिना
प्रसविता अभ्यनुज्ञाता । “तु प्रसवैश्वर्ययोः” (भा० प०)
तु । प्रतवोऽभ्यनुज्ञानम् (सि० कौ०) ॥ ७ ॥ (३१)

“सविता यन्त्रैः पृथिवीर्मरणादस्कम्भेन
सविता धामदंढत् । अश्वमिवाधुक्षुर्निमन्तरि-
क्ष्मत्तूर्त्तं वृद्धं सविता समुद्रम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं ० ८-८-७)

सवितेति । हिरण्यस्तूपपुत्रस्याचैतस्यार्थं त्रैष्टुभं सवितृदैव-
त्यम् । उत्तरं च । सविता सर्वस्य प्रसविता प्रेरको मध्यम-
स्थानो देवः । सर्वबलेशानः । सोऽयं यन्त्रैः यमैर्नसाधनैर्दृष्टि-
प्रदानादिभिर्वायैः वायवीयैः पाक्षीकै पृथिवीं प्रथितां भूमिम्

१. “ओषिन्धि भयचलनवी” (तु० आ०) ततो मावे द्युष्टि
गतिमानित्यर्थः ॥

२. उदकेरणक्रियायोगी ॥

३. अत्र दुर्गाः—“यावत्स्त्रिदिवश्चयते तत्सर्वं बलेनैव, यन्निता
चेत् पृथिवी निक्षला, नचान्य इन्द्रात् बलवान्यव्यतिरिक्ता, तस्या-
दिभ्य एवेमां संयच्छन् शिरामकरोत्” इति । अत्र सर्वबलेशान
इति पूर्वोत्थाऽस्य बलकृतिरुक्ताऽतोऽसौ मध्यम इति ॥

अरम्णात् संयच्छन् स्थिरामकरोत् । रम्णातिः संयमनकर्मे-
त्युक्तमथस्तात् (दृ० पं०) भाष्ये लरमयदित्येवार्थः ।
सुखेनावस्थापयदित्यर्थः । अथवा वर्षणोपकारेण पृथिवीलोक-
वासिभ्योऽस्य धारयति तदस्याः संयमनम् । स एवैव सविता
अस्केभ्यमाने अनारम्भणे । अत्र मूर्तेऽन्तरिक्षे । द्यां दिवम्
अदंहत् दृढीकृतवान् (स्थिरामकरोत्) आभूतैः संलुब्धवान् ।
अपि चार्थं सविता अश्वम् इव धुनिम् कम्पयितव्यं
कम्पयितारं वा अन्तरिक्षम् अन्तराक्षान्तं मध्यमस्थानगतम्,
किंच अतूतं केनाप्यहंसिते अलरंभाणे वा सर्वगतत्वात् गम-
नायोग्ये वा नभसि (आकाशे) बद्धम् वायवीयैः पाशैर्मि-
र्द्धम् समुद्रम् । समुद्रवन्त्वापोऽसाधिति ङः (पा० ३-२-
१०१) द्विस्वाहिलोपः । मेघम् अधुक्षत् अधुनोत् (अँक-
म्पयत्) उदकप्रक्षरणात् । यद्वाऽन्तरिक्षमिति सत्तन्मर्थं प्रथमा ।
तत्र बद्धम् समुद्रं समुन्दितारं मेघमधुक्षत् । यथा ह्यश्ववन्धो-
ऽश्वसैवक उर्ध्वान्तं (भूमौ लुठितम्) अर्थं ध्रुवाद्यानायासेन
रजस्तप्सादपनेष्यन् एवम् । यद्वा द्विकर्मको दुहिः । य उदका-
न्यन्तरिक्षे मेघं दोरिषि । यद्वा क्लेशयति । “धुक्षयिष संयीपन-
क्लेशनजीवनेषु” (भ्या० आ०) पदव्यत्यय आर्षः । यथाऽ-
श्वसैवकोऽर्थं क्लेशयाऽऽहस्य क्लेशयति एवं वर्षणाय यो मेघं
क्लेशयति । वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) सोऽस्माकमिदं
नाम करोतु ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सविता यज्ञैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्त-
रिक्षे सविता घामदंहदश्वमिवाधुक्षदुनिमन्तरिक्षे

१. पतनप्रतिबन्धकमाकम्पनं स्फूर्भनं तद्रहितस्थले, अमूर्तेऽ-
न्तरिक्षे । यत्र पणीमपि नाकसवस्यानाय सतैवमध्यतिगुभी सीपणी
धामिति दुर्गः ॥

२. यथाऽनो न पतति तथाऽऽस्तीधैरेवोपायैरवसापितवानि-
त्यर्थः ॥

३. भूतसंलुब्धः प्रलयस्तपर्वनम् ॥

४. “धूक् कम्पने” (स्त्रा० उ०) अतोऽन्तर्भावितगवर्थाभि-
प्रत्ययः । स च किरिति गुणामावः । उदकवन्धितारमिति दुर्गः ॥

५. संतरेतिद्वयायां “ज्वरस्वर” (पा० ६-४-२०) इत्यृट् ।
स च संज्ञने पठितोऽपीह हिंसाकर्मा गतिकर्मा च । तथा च
भाष्यम्—“बद्धमूर्ते, बद्धमूर्ते इति वे”ति । यद्वा संज्ञने एवास्तु-
तथा चार्थमर्थः—अन्तरमाग इति ॥

६. वाय्वात्मनैव विष्टभ्य निष्ठेष्टं बद्धमिवेति दुर्गः ॥

७. धुक्षति हि “सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु” पठितो न तु कम्पने,
तथापि क्लेशनमेवात्र कम्पनम् । अन्तर्भावितगवर्थाभिः ॥

८. “निपुपाहृत्लुठितो पराहृते मुहुर्लुवि” इत्यमरः । “उ-
पाहृत् लुठितः हे अमशारत्यर्थं मुहुर्लुवि पार्श्वान्वा पराहृत्तस्य
लुठितस्याभ्येति तट्टीकायां महेश्वरः ॥

मेघं बद्धमूर्ते बद्धमूर्तौ इति वा लरमाण
इति वा, सविता समुन्दितारमिति ॥

समुन्दितारमिति समुद्रमित्यस्यार्थः । तथा च संपूर्वाद्
“उन्दी क्लेपने” (ह० प०) इत्यस्मात् “स्कायितञि०”
(उ० २-१२) इत्यादिना कर्तरी रक्त्रस्यैव कित्वात्रलोपे च
समुद्रः । समुनति वर्षणं भुवनमिति समुद्रः ॥

कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यते ? ॥

मेघमधुक्षदधुनोदिति । कुतः संशयः ? अन्योऽपि यस्मा-
न्मध्यमात्सवितोच्यते—इत्याह—

आदित्योऽपि सविता उच्यते ॥ इति ॥

तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुतोऽर्चन् हैरण्यस्तूप
ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच । तदभिवादित्येवर्ष
भवति ॥ ८ ॥ (३२)

यथाचैतदेवं तथा एतस्मिन्नेव हैरण्यस्तूपे सूक्ते स्तुतः
पठितः हैरण्यस्तूपमिदं सूक्तमिति । कुत एतत् ? अत आह—
अर्च००वाच इति । अर्च०नामा हैरण्यस्तूपस्तद्रूपस्तद्रतो वा ।
स यथा एतत्सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिनी एवा ऋक्
भवति ॥

अस्मिन्नेव सूक्ते यथा—

“हैरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुहे
वाजे अस्मिन् । एवा त्वार्चनवर्से वन्दमानः
सोमस्वेवांशुं प्रति जागराहम्” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-८-७)

हैरण्यस्तूप इति । हे सवितः ! ऋक् ! यथा
त्वा त्वाम् आङ्गिरसः अङ्गिरःपुत्रो हैरण्यस्तूपो मयित्वा
अस्मिन्वाजे अने निमित्तभूते सति आहुते कर्मणि आहू-
तवान् एवा एवम् “निपातस्य च” (पा० ६-३-१३६)
इति दीर्घः । अर्चन् एतत्तत्सोऽहम् त्वा त्वाम् अवसे
अवनाय रक्षणार्थं वन्दमानः सुवन् “आह्वयामी” ति शेषः ।
आहूय च सोमस्य अंशुमिव यथा—सोमेलता (रसं) प्रति
यजमाना जाग्रति (यागपर्यन्तं रक्षणे प्रबुद्धा भवन्ति) तथा
अहम् स्वपरिचर्या प्रति जागर जागर्मि । जागर्तेर्णलि उत्त-
मैकवचने रूपम् । अनन्यमनास्त्वामायागादुपास इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१. “आत्मा वे जायते पुत्रः” इति छन्दः । तत्रत इति भाक्त-
त्वबोधनात् । सद् वैश्यः ॥

२. यद्यप्यंशुशब्द एव सोमवचनः श्रूयते—“अंशुं बुधन्ति
स्तुतव्यन्तुमक्षितम्” (ऋ० सं० ७-२-२८-१) इति । अंशुं
सोमं बुधन्ति अग्निपुत्रवन्तीति सावर्णः, तथापिह तदन्तर्गतसवचनः
“अंशुं बुधन्तो अध्यासते गर्धि” इत्यत्र यथा । सोमस्य हि
(चन्द्रस्य) अंशतो भवन्ति तदन्तर्गताः किरणाः ॥

अथास्या भाष्यम्—

हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयस्तूपोऽस्येति वा । स्तूपः
स्त्यायतेः संघातः । सवितर्यथा स्वाङ्गिरसो जुहे
वाजे अत्रे अस्मिन्, एवं तार्च्यन्नवनाम वन्दमानः
सोमस्वेवांशुं प्रतिजागर्ग्यहम् ॥

स्त्यायते: “स्त्ये शब्दसंघातयोः” (भ्वा० आ०) इति
धातोः । स्तूपः संघात इत्यर्थः । तथा चौणादिके (उ०
३-२३) पप्रत्यये धातोस्तुभावः । किरवाहुणाभावः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

लघा-व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥ (३३)

त्वष्टा (२१) इत्येष व्याख्यातः । “लघा तूर्णमश्रुत”
इत्यादिना (नि० ८-१३) ॥ ९ ॥ (३३)

“देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोर्ष प्रजाः
पुरुषा जजान । इमा च विश्वा भुवनान्यस्य
महद्देवानामसुरत्वमेकम्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ३-३-३१)

देव इति । वैद्यामित्रस्य प्रजापतेरार्षं त्रिष्टुप् लाङ्गम् ।
वैश्वदेवे विनियोगः । सविता अन्तर्यामितया सर्वस्य श्रेरकः ।
प्रसवितौ वा सर्वस्य भूतप्राप्तस्य । विश्वरूपः नानाविधरूपः
देवष्टा लघुनामको मय्यमो देवः प्रजाः पुरुषा बहुधा
नानारूपाः अज्जान जनयति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६)
एवमप्रेऽपि । ताश्च पुषोष पोषयति रसानुप्रदानैः । कुतः ?
इमा च विश्वा भुवनान्यस्य । को हेतौ । यतः इमानि
सर्वाणि उदकैनि अस्य त्वष्टुः स्वानि भवन्ति, तस्मादयं
भूतानि जनयति पुष्पाति वर्धयति चेत्तर्थाः । तदिदं देवानाम्
एकं मुख्यम् महत्त्वं प्रभूतम् असुरत्वम् प्रार्थ्यम् ऐश्वर्य-
मिति यावत् ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषयति प्रजा
रसानुप्रदानेन बहुधा चेमा जनयति, इमानि च
सर्वाणि भूतानि, उदकान्यस्य, महत्वास्ते देवा-
नामसुरत्वमेकम् प्रज्ञावत्त्वं वाऽनवत्वं वा, अपि

१. “व्युवः किञ्च” “स्तुवो दीर्घश्च” (उ० ३-२४+२५)
इति हि दा० सुत्रम् । तन्मते स्तोत्रेरेव स्तुपः । समुच्छ्राय इति
तदर्थः ॥

२. उत्पादयितोदकसंप्रदानद्वारेण ॥

३. तथा चोदकं सर्वजीवजीवनयोर्मि ददयं भुवनस्याधिपतिर्भ-
वति । भुवनमित्युदकनामेत्यपि वक्ष्यति ॥

४. अस्यति क्षिप्यति सर्वाङ्ग इत्यसुरः प्रबलस्तस्य भावस्तत्त्वम् ॥

वाऽसुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्था
असुरत्वमादिबुद्धम् ॥

भूतानि इति भुवनानीत्यस्यार्थस्तानि चेह उदकानि ।
भूतं-भुवनमित्युदकनामसु पठितम् (निघं० १-१२-४९-
५०) अस्य इति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावः । यतोऽस्य स्वतायां
वर्तन्तेऽतोऽसौ जनयति पुष्पाति वर्धयति चेमानानीत्यर्थः ।
अस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे (पा० २-३-६२ वा०) यत्
देवानाम् एकं मुख्यम् असुरत्वं तद् अस्य महद्भवति
इत्यर्थः । असुरत्वमित्यस्यार्थमाह-प्रज्ञावत्त्वं वेत्यादिना ।
कुतः ? असुरिति प्रज्ञानाम् । (निघं० ३-९-६) कुतः ?
यत् इयम् अनर्थान् केषान् अस्यति क्षिपति प्रज्ञावतो
दूरतः “असु क्षेपणे” (रि० प०) उरीणादिकः कर्तैरि
(उ० १-१०) ततो मलयै रत्नादानसुरस्तस्य भावोऽसुर-
त्वम् । यदा अस्ताः क्षिताः (निहताः) च अस्यां प्रज्ञा-
याम् अर्थाः प्रयोजनाणि, प्रज्ञाया हि सर्वमभिसंपद्यते । तथा
च तथा महत्वा प्रज्ञाया, उदकेन च साधनेन सर्वमिदं जनयति
पुष्पाति वर्धयति च । अपत्रो हि साधनसंपत्तावपि किं
कुर्यात् ? अथ वा अनवत्त्वं प्राणवत्त्वम् । असुः प्राणः ।
“पुंस्ति भूकृत्यसवः प्राणाः” इत्यमरः । रो मलयै । एवमपि
सति प्राणेनेव शक्यते एतत्सर्वं कर्तुम् । अपत्रो हि किं
कुर्यात् ? अक्षवत्त्वमिति केचित्प्रवृत्तिः, तेषामचक्षुषोऽप्येकै
तद्वत्त्वमिति योज्यम् । अपि वा अथवा असुरत्वमादिबु-
द्धम् । यदेतदसुरत्वं तद्वत्त्वत्वं सदादिगणोपेक्षाभिः संपन्नं
कानीयात् वक्ष्येनोदकेन तद्वानवी लघेति दुर्गे ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

वातः-वातीति सतः । तस्यैषा भवति
॥ १० ॥ (३४)

वातः (२२) वातीति “वा गतिगन्धनयोः” (अ०
प०) इत्यस्य धातोः । सत इति धातुकारकाधारणम् ।
वायुशब्दो हि त्रयाणां धातूनां (नि० १०-१) विकल्पेन,
अयं वा वातेरेव तन्प्रत्यये (उ० ३-८३) इति विशेषः
॥ १० ॥ (३४)

“वात आवांतु मेऽजं शंभुर्मयोभुनो हृदे ।
प्र ण आर्युषि तारिषत्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-८-४४) (सा० सं० ऋ० आ० २-२-४-१०)

वात इति । उल्लस्य वातायनस्यार्थं गायत्रं वायुदेवता-
कम् । वातः तन्नामको मध्यमो देवः वायुः नः अस्मान्प्रति

१. ययपि वसु इति-धनरश्म्योरेवामिहितं तथापि रश्म्यभिधान-
नसौहृदके प्रयोगो वैदिकान्नाये भवति । तत एव तत्प्रादुर्भूतेस्तान-
भिधानात् कार्यं कारणोपचारेण द्रष्टव्यः ॥

२. तथा चानुक्तान्तम्—“वातो वातायनवत्को वायव्यम्”
इति ॥

मेषजम् यद्यदौषधं पथ्यं वा तत्तत् । आ आदाय (गृहीत्वा)
वातु आगच्छतु । तच्चास्माकं शंभु रोगशमनस्य भावयितु
“शम्भु” इति शेषः । आयतौ चास्माकं हृदे हृदयाय मयोभु
मय इति सुखनाम (निघं० ३-६-७) तद्भावयितु वस्तु ।
अथ चास्माकम् आयुषि जीवितकालान् प्र-तारिष्यत् प्रव-
र्धयतु । तरतेलौट् प्रार्थनायाम् । प्रपूर्वस्यार्थे विशेषः । अत्र
“सिपः” (पा० ३-१-३४) “इतो लोपे” (पा० ३-४-
९४) “लिट् आद्” (पा० ३-४-९४) “सिच्यहुलं
णिङि”ति (वा०) वृद्धिः ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

वात आवातु मैषज्यानि शम्भु मयोभु च नो
हृदयाय । प्रवर्धयतु च न आयुः ॥

अत्र मैषज्यानि आयुरिति च वचनमेवोऽर्थसौष्ठवाय ।
“मैषज्यैषमैषज्यान्यगदो जायुरित्थि” इत्यमरः । मैषजमेव
मैषज्यम् । नानाविधानि च तान्याहस्य प्रयच्छन्ति भव-
त्साक्षीः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

अग्निर्व्याख्यात-स्तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥ (३५)

अग्निः (२३) इत्येष व्याख्यातः । अग्रणीमैवतीत्या-
दिना, भूस्थानत्वेन (नि० ७-१४) इह तु मध्यस्थानोऽभि-
धेयः ॥ ११ ॥ (३५)

“प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरग्न आर्गहि” ॥

(ऋ० सं० १-१-३६-१) (सा० सं० छं० आ० १-१-२-६)

प्रतीतिः । मेधातिथेरार्षं गायत्री । कारीरीष्टौ धौग्यैषा ।
त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायः । हे अग्ने ! त्वं तम् चारुम् अत्रवै-
कल्यरहितम् अध्वरम् यज्ञम् प्रतिलभ्य उपसर्गबलेन
योग्यक्रियाऽव्याहारः । गोपीथाय सोमपानायास्माभिः ।
प्रहूयसे प्रकर्षेण हूयसे । स त्वमेतज्जालाऽस्मिन्यहे मरुद्भिः
देवविशेषैः सह आगहि आगच्छ । लोटः सेहिः । “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो लृक् । “अनुदात्तो-
पदेशः” (पा० ६-४-३७) इत्यादिना मलोपः । आसी-
यत्वेन तस्यासिद्धलाङ्लेर्लृक् । गोपीथायेति निपातः (उ०
२-९) ॥ १ ॥

१. दुर्गस्तु-एवं स्तुतमानः प्रत्यक्षीभूत इव मनसि, यतः
प्रत्यक्षमुच्यते “प्रण० षत्” हे भगवन् वायो । प्रवर्धय त्वमस्माक-
मायुषि सपुत्रपौत्रादिबर्णानाम् । मैषज्यं च त्वमस्माकं नित्यमावह ।
इत्येतदाशासहे” इति व्याचष्ट ॥

२. धारया-धीयतेऽजया समिति निपातिता (पा० ३-
१-२२९)

अथास्या भाष्यम्—

तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे
सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति कमन्यं मध्यमादेवम-
वहयत् । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ १२ ॥ (३६)
मध्यमादिति । “गोपीथाय” “मरुद्भिः” सहेति मध्यमं
लिङ्गम् ॥

अपरा किमर्थम् ? गोपीथामेवमप्यं सोमपानं, व्यक्तसो-
मपानलिङ्गा उत्तरा ॥ १२ ॥ (३६)

तद्यथा—

“अग्नि त्वां पूर्वपीतये सुजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरग्न आर्गहि” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० १-१-३७-४) (सा० सं० छं० आ० ३-२-२-४)

अमीति । पूर्ववदार्गहि । हे अग्ने ! पूर्वपीतये पूर्व-
काले प्रवृत्ताय यागाय त्वा त्वां प्रति सोम्यं सोममयं सोम-
संबन्धिनं मधु मधुररसम् अग्नि अभितः सवैतः सुजामि
संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः देवविशेषैः सहान्न आगहि
आगच्छ एतत्वाप्तुम् इत्येतदाशासहे ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

अग्निसुजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं
मधु सोममयं सोऽग्ने ! मरुद्भिः सहागच्छेति
॥ १३ ॥ (३७)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां०
दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १० ॥ ३ ॥
गतार्थमेतत् ॥ १३ ॥ (३७)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविश्वतो दै० कां० दशमा-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १० ॥ ३ ॥

दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ क्रमप्राप्तः—

वेनो-वेनतेः कान्तिकर्मणः । तस्यैषा भवति
॥ १ ॥ (३८)

वेनः (२४) इति वक्तव्यम् । स एष वेनतेः वेनधातोः
कान्तिकर्मणः कान्त्यर्थस्य (निघं० २-६-४) सर्वलोका-
कान्तो हि मध्यमः । सर्वस्योपकारित्वात् ॥ १ ॥ (३८)

“अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू
रजसो विमाने । इममपां संजुमे सूर्यस्य शिशुं न
विप्रां मृतिर्भी रिहन्ति” ॥

(ऋ० सं० ८-७-७-९ य० वा० सं० ७-१६)

अयमिति । भार्गवस्य वेनस्यापैम् । शुक्रोऽनया गृह्यते । अन्तर्भाषितप्रज्ञानस्तस्मिन्मनसि प्रत्यक्षभूतमभिनयेन दर्शय-
न्निव कस्मैचिद्भूतीति-अयं वेनः कान्तः एतद्वंशो मध्यम-
स्थानो देवः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्द्योतमानो मेघः (स हि
विद्युदात्मना विद्योतते) जरायुर्दरे गर्भो येन वेष्टितोऽवतिष्ठते
तद्वद्वेष्टको यस्य स तयोक्तः । मेघमध्ये गर्भवदवस्थित इत्यर्थः ।
रजसः उदकस्य विमाने निर्मातव्येनिरक्षे स्थितः सन्
पृथ्निगर्भाः पृथ्निराधिसः प्राष्टवर्णः (प्रकृष्टो ह्यनेन वर्ण
आष्टः प्राप्तः) इति भाष्यम् । तस्य गर्भा गर्भभूताः (गर्भ-
त्वमुपगता रश्म्यन्तर्गताः परिपक्वाः मासाकृतेन संयुताः)
अपः । यद्वा पृथ्निः सप्तोच्चलवर्णाः सूर्यैरश्मयस्तेषां
गर्भभूता अन्तरिक्षस्था अपः **चोदयत्** चोदयति प्राष्टपि
वर्षामवेन मुवं प्रति प्रेरयति तम् । “इतश्च खेपः परसौपदेयु”
(पा० ३-४-९७) इतीकारलोपः । **इमम्** वेनम् **अपाम्**
उदकानाम् आन्तरिक्षाणाम् **सूर्यस्य च सङ्गमे सङ्ग-
मने** (समीगमस्थाने) अन्तरिक्षे मध्यमस्थाने वर्तमानम्
विप्राः मेधाविनः स्तोतारः **मतिभिः स्तुतिभिः** प्रज्ञापू-
र्विकाभिः **शिष्टान्** शिष्टमिव रिहन्ति रिहतिरर्चैतिकर्मा
(निष० ३-१४-११) अर्चयन्ति पूजयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः ।
यथा बालं पुत्रं माता पित्राद्यां बान्धवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति
तद्वन् ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अयं वेनश्चोदयत् पृथ्निगर्भाः प्राष्टवर्ण-गर्भा
अप इति वा ज्योतिर्जरायुः-ज्योतिरस्य जरा-
युस्थानीयं भवति । जरायुर्जरया गर्भस्य, जरया
ज्यूयत इति वा । इममर्पा च सङ्गमने सूर्यस्य च,
शिष्टमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति-लिहन्ति-
स्तुवन्ति-वर्धयन्ति-पूजयन्तीति वा ॥

जरायुः कस्मात् ? तद्वि जरया गर्भस्य भवति । यथा
यथा गर्भो विपरिणमते तथा तथा तदुत्पद्यते । अथ वा
जरया ज्यूयत इति जरायुः । यथैतज्जरेति प्रैषिद्धम् तथा
स ज्यूयते मिश्रयत इति । यथैतद् रिहन्ति इति तदैतद्
लिहन्ति । लिहैर्द्योतोः (आ० उ०) वर्धयन्ति
स्तुवन्ति वेति तदर्थः । पूजयन्तीति रिहधातोर्वाग्भस्य
नैवपठकस्य ॥

अथ निगमप्रसक्तं निर्वचि—

शिष्टः शंसनीयो भवति । शिष्टीतेर्वा स्याद-
नकर्मणः चिरलब्धो गर्भ इति ॥

१. यत्र सूर्यस्य रश्मिभिरापः सङ्गच्छन्ते ॥

२. प्रयुताया गोः क्षिया वा पश्चात्पतति सा जरेत्युच्यते
लोके ॥

शिष्टः कस्मात् ? स हि शंसनीयोऽभिर्वांसनीय आशंस-
नीयः पित्रादेः । अर्चनीयो वा वज्राकल्पादिभिः । अथवा
शिष्टीतेः शिष्टः स्यात् । दानकर्मणः दानार्थस्य नैव-
कस्य । “शो तनूकरणे” (दि० प०) इत्यस्यैव व्यस्येन
शपः स्त्री ओकारस्यैवमात्मनेपदं चेत्युक्तमप्युक्तात् । रीयते हि
स पुरुषेण क्षिप्रं गम्यतया धारणाय । भवति च वायः क्षीणा-
मभिनवपृथ्वीतगर्भाणाम् चिरलब्धो मे गर्भ इति ॥

अथ कर्मप्राप्तः—

असुनीति-रन्ध्रयति । तस्यैषा भवति
॥ २ ॥ (३९)

असुनीतिः (२५) इत्येतद्वैतापदम् । स पुनरय-
मिन्द्रः मध्यमः प्राणः । स पुनर्यदेतस्माच्छरीरादुत्क्रामति
अथेतान् असुन् प्राणानन्वय नयति प्रापयति । विज्ञायते
हि “प्राणमुक्तामन्तं सर्वं प्राणा अनूक्रामन्ति” इति ॥ २ ॥ (३९)

“असुनीते मनो अस्मात् धारय जीवातवे
मुपतिरा न आयुः । रारन्धि नः सूर्यस्य संदर्शि
घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-१-२२)

असुनीत इति । श्रुतवन्धोरायै त्रिष्टुप् । असुनीति-
(प्राण-) दैवसा । हे असुनीते ! प्राण ! लम् मनः ।
उपलक्षणमेतत् । मनःप्रभृतीनेतां प्राणान् आत्मनोऽप्यन्तान्
अस्मात् असुच्छरीर एव धारय अवस्थापय । “युह अव-
स्थाने” (दि० आ०) मा त्वमुक्तामीः । त्वदुत्क्रमेणान्ये-
ऽप्यवस्थास्यन्ते इति । जीवातवे चिरमस्माकं जीवनाय
(मनो धारयास्मात्) असुना प्रकारेण च नः अस्माकं
आयुः जीवितकालम् सुप्रतिरा सुषु प्रतिर प्रकषेण वर्धय ।
छान्दसोदीर्घः (पा० ६-३-१३७) किं च रारन्धि
रन्ध्रय संसार्येन नः अस्मात् । सूर्यस्य संदर्शि संदर्शनाय
निमित्ते सप्तमी । तथातुदृष्टान यथा सूर्यस्य सम्यग्दर्श-
नाय अलं स्याम (दिव्यं नश्चक्षुःकर्पादय येन सूर्यं संपश्येम)
सर्वं चैतद्व्याप्राचुर्यं सति भवति अतो ब्रूमः घृतेन उदकेन
त्वं तन्वम् आत्मनस्तुम् “वा छन्दसि” (पा० ६-१-
१०६) इति वा पूर्ववर्णः । यथाकारणं वर्धयस्व तन्वुदकं
ददति सर्वमिदं संपरस्यत इति । अत्रासुनीतेरहविर्भास्माद्भूत-
मित्युदकनामैवोपपद्यते ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

असुनीते ! मनः अस्मात् धारय, चिरंजीव-
नाय प्रवर्धय च न आयु रन्ध्रय च नः सूर्यस्य
सन्दर्शनाय ॥

१. वशे गमय । तथा च वर्धयति भाष्यकृत ॥

रन्ध्रय निष्पादय । “रथ हिंसासंरोज्योः” (दि० प०) ततो णिचि लोटो रूपम् । रारन्धीति यद्धलुगन्तम् । ततश्च यशमिति शोध्यम् । “रथिजमोरचि” (पा० ७-१-६१) इति नुमचंविनापि भवति यद् लुग्वद्बहुलमिति बोध्यम् । संद-शीति भावकिञ्चन्तमिच्छाह—संदर्शनाय इति ॥

रथ्यतेरर्थान्तरमपि भवतीत्याह—

रथ्यतिर्विशगमनेऽपि दृश्यते ॥

तद्यथा—

“मा रंधाम द्विषते सोमराजन्”

(ऋ० सं० ८-७-१५-५) (अथ० सं० ५-३-६-७)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य “देवीं पळ्ळीं रुहनः कृणोतु विधेदेवास इह धीर-यध्वम् । मा हांस्सहि प्रजया मा तन्नूमि” इत्यादिः । विहव्यस्यार्थं वैधदेवी त्रिष्टुप् । तत्रैषा दर्शपूर्णमासादिषु हविषानभिमर्शने विनियुज्यते । हे षट् संख्याकाः उर्वीः उर्वीः सर्वसिद्धमूर्तयः देवीः । देव्यः । जसि “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । एताश्चान्यत्रा-ज्ञायन्ते—“षमोर्वीरंहतः पान्तु यौध् पृथिवी वाहश्च रात्रिधा-पक्षौषधयश्चेति । यूयम् (यवत् वयं युष्माभिर्बहु) क्रियमाण-मिच्छामो धनादि तत्तत् । नः अस्माकम् उरु बहु विस्तीर्णं वा कृणोत कुर्वत । “कृचि हिंसाकरणयोश्च” (अथा० प०) “विनिवृत्त्योर च” (पा० ३-१-८०) इत्युपलयाः । “तत-नतनयनाथ” (पा० ७-१-४५) इति तस्य तत्तादेशे शुणः । हे विश्वेदेवासः ! विश्वेदेवाः । “आजसेरुल्लूक्” (पा० ७-१-५०) इति जसोऽनुगागमः । यूयमपि इह अस्मि-न्प्राप्तये धनादौ कर्मणि वाऽस्माकमज्ञभावमुपगताः सन्तः धीर-यध्वम् विक्रामयत । “वीर विक्रान्तौ” (बु० आ०) प्रार्थनायां लोट् (यथा वयं तदनादि लभेमहि तथा वीर्यवन्तो यूयं प्रयच्छध्वम्) । यद्वा वीरान्पुत्रानिच्छत दातुम् । (नाम-धातुः) अपिच (जातपुत्राः सन्तः) वयं प्रजया पुत्रादिरूपया मा हांस्सहि मा परिलज्जेमहि । मा च तन्नूमिः स्वाभिः (स्वैः शरीरैः) परिलज्जेमहि । अस्मान्कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणि च मापरित्याधुरित्यर्थः । “ओहाक् लग्ने” (बु० प०) अस्मात्कर्तैरि लुकि चिण्प्राप्ताभावात् रूपम् । तथा हे राजन् ! राजमान ! यद्वाऽस्माकं स्वाभिन् । सोम ! (विशेषतस्त्वमुच्यते, सर्वस्या अस्या आशिषस्त्वदुपधानात्) द्विषते अप्रीतिं कुर्वतः शत्रोः । “वळ्ळीं चतुर्थी वक्तव्या” (पा० २-३-६२ वा०) इति चतुर्थी । द्विषतेलेट् : सतरि आदादिलाच्छपो लुक् । मारधाम मावशंगच्छेम । द्विषन्त एव हास्यकर्मयसंप्रदाना-

दिना वश्यतामुपयान्तु । यतोऽनिष्टं हि द्विषतो विषेयत्वमिति । सामर्थ्यादिदृष्टं रथ्यतिर्विशगमने इत्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

अधुना तुरीयं सन्ध्यादं व्याचष्टे—

घृतेन स्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ॥

इति । अत्र तन्वमिति व्याख्यातमात्मानमित्यनेन ॥ “क्षियां मूर्तिस्तनुस्तनुः” इत्यमरः । मूर्तिरात्मा ॥

अथ क्रमप्रसक्तम्—

ऋतो व्याख्यातस्तस्येषा भवति ॥ ३ ॥ (४०)

ऋतः (२६) इत्येतत्पदम् । स एष माध्यमोऽन्ननिधेयः । व्याख्यातं च निर्वचनतः “ऋतमित्युदकनाम-प्रत्युतं भव-ती”त्येवम् (नि० २-२५) ॥ ३ ॥ (४०)

“ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीति-र्बुजिनानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको बधिराततर्द कर्णौ बुधानः शुचमान आयोः ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० ३-६-१०)

ऋतस्येति । वानदेवस्यार्थं त्रैलोक्यमृतदैवत्वम् । सम्पात-सूक्ते निष्केवल्ये पृष्ठाभिष्टव्योः शस्यते । ऋतस्य ऋतदेवस्य माध्यमस्य पूर्वीः पूर्वयः बहुषः अनेककालसंयुता वा शुरुधः शुचं धीतिं तापं वा रुधस्य आपः । “अन्येभ्योऽपि हस्यन्ते” (पा० ३-२-७५) इति क्तिप् । सन्ति हि भवन्ति लल्ल । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी धीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा (उदकसंप्रदानद्वारेणकालं नाशयन्ती) बुजिनानि वजैनी-यानि अयथासि पापानि वा सर्वलोकस्य हन्ति विनाशयति । अकारे हि क्षुत्परिपृहीतानामयथाशक्रेषु जिह्मादिषु प्रवृत्तिर्भ-वति । दत्तश्रोदकं सर्वलोकभृशजिनापघाताय । तस्य ऋतस्य एवमतिमहान् श्लोकोः स्तुतिरूपा वाक् स्तनयिषुलक्षणः शब्दो वा बुधानः बोधयन् । प्यन्ताल्लटः कानच् । शुचमानो धीप्यमानस्य सन् बधिरा बधिरस्य । “लुपां लुल्ल” (पा० ७-१-३९) इति जसो वादेशः । अपि आयोः अयनस्य गन्तुर्गन्तव्यस्य (निघं० २-३-१७) संबन्धिनी कर्णा कर्णौ । लौक आकारः (पा० ७-१-३९) (अतिदुर्भेदी) आततर्द आतृणति अभिनन्ति । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) एवं सतलो ह्यस्मादृत इति ॥ ३ ॥

अथास्या माध्यम्—

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य प्रज्ञा

१. विवाहदिवस्य माङ्गिल्यं पुषादित्वाक्लेरजादेशः ५ रूपे तु “रथ हिंसासंरोज्योः” (प०) इति पठ्यते । संरादिः पाक इति तदुक्तिः । निष्पत्तिरिति वीक्षितचरणाः १ तथा—द्विषते तदर्थम् मा रधाम परिपका हननाहो मा भूम इत्यर्थः । वात्सस्तु वशगमने व्याख्यत ॥

२. एवं स्वभावः ॥

१. संरादिनिष्पत्तिः ॥

५८ नि०

वर्जनीयानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको बधिरस्यापि कर्णावातृणत्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः । कर्णां बोधयन् दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य, ज्योतिषो वोदकस्य वा ॥

अत्र ज्योतिषो वोदकस्य वेति श्लोक इत्यनेनाभिसंबद्धं वेदितव्यम् । श्लोकः शब्दसंघातः । “श्लोक संघाते” (भ्वा० आ०) ऋतमुदकं ज्योतिष्य इत्यतीति सतः । “गद्यार्थकर्मिक०” (पा० ३-४-७२) इत्यादिना कर्तरि क्तः । अर्था गन्ताऽन्तरिक्षेऽसीति ऋतो मध्यमस्तरीयमुदकं ज्योतिष्य तस्यैव श्लोकोऽयनस्य कर्णावातृणत्तौ वाक्यार्थः ॥

अथ क्रमप्राप्तम्—

इन्दुरिन्ध्रेरुनत्तैर्वा । तस्यैषा भवति ॥४॥ (४१)

इन्दुः (२७) इत्येतत्परं तदेतदिन्ध्रेर्दीप्यर्थस्य (अ० आ०) उन्नत्तैर्वा ह्येदनार्थस्य (व० प०) उभयमपीन्दो चन्द्रमस्यपुण्यवे दीप्तिः क्लेदनं च । दीप्यते उन्नति वा वर्षणं । अत्र “चन्द्रवी०” (उ० १-७) इत्यादिना बाहुलकादिन्ध्रेः प्रत्ययो धकारस्य दकारश्च । उन्नत्तैः “उन्देरिन्ध्रेः” (उ० १-१२) इत्युप्रत्ययः ॥ ४ ॥ (४१)

“अ तद्वोचैयं भव्यायेन्दवे हव्यो नय इषवान्मम रेजति रक्षोहा मन्म रेजति । स्वयं सो असदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् । अवसवेदध-शंसोवत्तरमवं ध्रुमिव सवेत्” ॥

(ऋ० सं० २-१-१७-१)

प्रतदिति । पारिच्छेपी अतिच्छेन्दा । षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये रास्यते । अहम् भव्याय भावनाहोव (यो हविषा भावनमर्हति, न च भाव्यते, अहविर्भाक्त्वात्तस्यै) । सायणस्तु—भवन-शीलाय प्रतिदिनं कालामिच्छया वर्षेनशीलायेति व्याचक्ष्यौ । इन्दवे अमृतेन सर्वैस क्लेदयित्वा तन्मील्यर्थम् । “तादर्थ्यं कर्तुर्था” (पा० १-४-४४ वा०) तद् वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा यद्यदिष्टमं तस्येन्दोस्तत्तदिति दुर्गं । प्रावोचैयम् प्रकर्षेण वक्तुं शक्नो भूयासं, स्तुतेरतिमहत्त्वादिति भावः । वचेल्ल्यावि-ष्यद् (पा० ३-१-८६) “वच उम्” (पा० ७-४-२०) भविष्ये तु प्रवर्षीति इति व्याख्यातम् । यः इन्दुः हव्यो न

२. वषपि-संघातो ग्रन्थः स चेह ग्रन्थमानस व्यापारो ग्रन्थिदुर्गं—हलेवं व्याख्यातम् (सि० कौ०) तथापि “श्लोक संघाते” “द्रुक्-श्लोक शब्दोपसाहचर्ये” इति धातुपाठात् पूर्वोत्तरार्थसम्बन्धेन धातुकोऽर्थः । अर्थनिर्देशादुक्तत्वात्, उपलक्षण-त्वाद्वा धातुतामनेकार्थत्वम् ॥

२. परच्छेपोऽसा ऋषिः ॥

३. अश्वहिन्दुश्चोऽस्याः ॥

हवनाहं इव यो यष्टे, न चाह्वयते अहविर्भाक्त्वादेव । अथ च इषवान् अत्रवान् (निघं० २-७-१४) कामवान्वा । “इष इच्छायाम्” (तु० प०) कर्मणि भावे वा अह् । कामिनां होतृणां नित्यमभिसमत्फलसंप्रदानोन्मुखः । तत्संप्रदानोन्मुखतया च नित्यमस्माकम् मन्म मननानि प्रज्ञानानि “मनु अवबोधने” (त० आ०) भावे गमिन् । “लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्नोः” (पा० ६-४-१०७) इत्युकारलोपः । रेजति रेजयति आकम्पयति । उपकारितया नित्यमस्मानाकम्पितहृदयान्करोति । कथं नामैतं नित्यं स्तुयामेति । रेजतिरेकतो धातुर्ग-त्यर्थः (निघं० २-१४-६) इहाकम्पने प्रयुक्तः । भ्रमसते रेजते इति यथाक्रमं भयवेषणयोः (निघं० ३-२१) निरुच्यते तत्रैव पदव्यत्ययो वा । अपि च रक्षोहा रक्षांसि बलेन प्रन्तुतारमसाकं मन्म रेजति । उक्तवर्धः । यद्वा-मन्म कर्म तेषां हननादिषु रेजति बलेन रेजयति गमयति नाशयतीत्यर्थः । रेजतिरिहान्तर्भावितवर्ण्यः । किंच सः इन्दुः स्वयम् आर्द-वान्भूला असदा निवः असदैर्भागेनिन्दितारम् । दुर्मतिम् अस्मान्प्रति पापमतिं वधैः वज्रप्रहारादिभिर्हेनोपायैः । “हनश्च वधः” (पा० ३-३-७६) इति भावे अप् । तत्सन्धियोगेन वधादेशश्च । अजेत अजेत् क्षिपेत् । “अज गतिक्षेपणयोः” (भ्वा० प०) पदव्यत्यय आर्षः । जयेदिति दुर्गं । तेन चातिबलवतेन्दुनाऽभिहृत्यमानोऽस्माकम् अधरांसः अधानां (पापानां) संसिता (कथयिता खल्वानामपि स्फीतिकर्ता जनपदेऽसी) स्त्रोत्रो वा (निघं० ३-२४-१३) अवसवेत् अधोगतिः स्यात् । अह इत्यथ इत्यस्यार्थः । अवसवणमेव पुनः प्रार्थ्यते—अवतरमिस्यादिना । ततश्च अवैतरम् असन्तनिकृष्टम् ध्रुद्रम् क्षेत्रं शक्यमुदकादिभिरिव अव स्वस्थानाद-वाञ्छुको भूलाऽसी सवेत् सवतु-गच्छतु अधः पतलित्येतदाशासहे ॥ १ ॥

अत्र बलकृतेर्दर्शनादासामिन्दुर्भीष्यमः । अथास्या भाष्यम्—

प्रवर्षीमि तद्व्यायेन्दवे हवनाहं इव यद्व-वानन्नवान्कामवान्वा मननानि च नो रेजयति । रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वयं सो असदभि-निन्दितारम् । वधैरजेत दुर्मतिम् । अवसवेदध-शंसः । सतश्चावतरं ध्रुमिवावसवेत् ॥

१. स्वयमित्यात्मनेत्यर्थेऽव्ययम् । तेन चादरायोऽभिभवयते । महाग्निं यत्स्वयं करोति तदस्याहृतोऽर्थे एव नात्यः ॥

२. अत्र असदिति पञ्चम्यन्तमसतोऽजेताक्षिपेदवनयेदिति साधनः । आनिद इत्यन्ध्रं अभीत्यस्यार्थः । निद इति “निदि कृतायाम्” (भ्वा० प०) इत्यस्य कर्तरि कट्ठनि अनेव छुं (पा० ७-३-३९) ॥

३. जयैति निकृष्टार्थेऽवमार्थे—ऽव्ययम् । “निकृष्टप्रतिगृह्यार्थ-फवाप्यावमाधमः” इत्यमरः ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रव्याख्यया ॥ इह रेजति २ खवेत् २ इत्य-
भ्यासबाहुल्यं दृष्ट्वा प्रतिस्माधत्ते—

अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते ॥

इति । शब्दाभ्यासे यत्रान्यो विशेषो नास्ति तत्रैवं विशेष-
माचार्या मन्त्रार्थसत्त्वविदो मन्यन्ते यदुत्तमभूयस्त्वमिति ।
नल्लक्ष्मास्त एव शब्दः पुनरभ्यस्यते । लोकेऽपि चैतदुद्यम्—

यथा—ऽहो दर्शनीया+अहो दर्शनीयेति ॥

गुणातिशये हि स्त्रियाः शब्दाभ्यासः । तस्मान्मन्त्रेष्वपि
तद्वदेवेति न्याय्यम् ॥

तत्परुच्छेपस्य शीलम् ॥

तत् च पुनरेतत् परुच्छेपस्य तत्रात्रो मन्त्रदशः शीलम्
स्वभावः । स हि नित्यमभ्यस्यैः शब्दैः सौति । मन्त्रदशोऽपि
स्वभाव उपेक्ष्य इत्युपप्रदर्शनायेदमुक्तम् ॥

अथ पुनः—

**परुच्छेप ऋषिः । पर्ववच्छेपः । परुषि परुषि
शेषोऽस्येति वा ॥**

पर्ववत् वंशादिग्रन्थिमभ्यवत् । “ग्रन्थिनो पर्वपर्वी”
इत्यमरः । अत्र ग्रन्थिपर्वं तन्मध्यमाच्छेदे । शेषः प्रजननं
(लिङ्गम्) । “सिञ्चो मेद्ने मेहनशेषी” इत्यमरः । यस्य स
परुच्छेप ऋषिः । पर्वशब्दस्य पर्वदोशः पृषोदरादिलात् ।
अथ वा परुषि परुषि सर्वाङ्गसन्धिषु शेषः शेषकृतो
योगोऽस्य कामेन, सर्वाङ्गीणकामलादस्येति । शेषोऽर्कान्त
एव तथैव निरुक्तेः (२-२१)

**इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनु-
क्रान्तानि ॥**

इति-करणः प्रकारवचनः । एवमेतानि यथा समाव्रतानि
सप्तविंशतिः सप्ताधिकविंशतिसंख्याकानि देवतानाम-
धेयानि वायुरित्यत आरभ्य यावद्विन्दुरिति । अनुक्रान्तानि
अनुक्रम्य कान्तानि कीर्तितानि, विशेषविषयका ॥

कः पुनर्यो विशेष इत्याह—

सूक्तभाञ्जि-हविर्भाञ्जि ॥

तेषां मध्ये कानिचित् सूक्त००भाञ्जि च । सूक्तं च
हविर्भाञ्जि भजन्ते । कानिचित्सूक्तमेव न हविरित्याह—

तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि ॥

१. यत्—शब्दाभ्यासेऽर्थभूयस्त्वम् ॥

२. अत्र संधिरार्थः ॥

३. नियमतः अभ्यस्यैः—असङ्गदमिहितैः ॥

४. उक्तं च “ये सान्ताशोऽन्ताः” इति । “यस्यामुशन्तः
प्रहराम् शेषम्” (अ० सं० ८-३-२७) इत्यत्र यथा ॥

तथथा—

वेनो-सुनीति-क्रीत-इन्दुः ॥

इति । एभ्यो यान्यन्यानि त्रयोविंशतिः । तान्युभयं भजन्ते
सूक्तं च हविष । देवतास्वभावोपप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । घृतेन
उदकेन लमात्मानं वर्षयस्वेत्येवमाद्यभिधानार्थं विशेषप्रविभाग-
प्रज्ञप्तये । अहविर्भाञ्जिनादुदकमेवात्र घृतमित्येवमादि यथाव्या-
ख्यातं तदूतेषु मन्त्रेषु विशेष उपेक्ष्य इति ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

**प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा ।
तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ (४२)**

प्रजापतिः (२८) पाता-पालयितेति धातुतो विशेषो
निर्वचनप्रकारोऽर्थतस्तु तौल्यमेवेत्यसङ्गदमिहितं प्राक् (नि०
१०-११) ॥ ५ ॥ (४२)

**“प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि
परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥” (अ० सं० ८-**

७-४-५ य० वा० सं० १०-२०=२३-६५)

प्रजापति इति । प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भस्यार्थं त्रिष्टुप् ।
प्रजापतिर्देवस्या । पितृयज्ञ उपस्थाने विनियुक्ता । राजसूये च
विनियोगो होमे । हे प्रजापते ! त्वत् लप्तः अन्यः कश्चित्
एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । “शेष्ठ-
न्दति बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलौपः । जातानि
प्रथमविकारभाञ्जि भूतजातानि । न परिबभूव न परिभवति
न परिगृह्णाति न व्यौमोति । परिपूर्वो भवतिरिह परिग्रहे । किंतु
लभेव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि सर्वदेवतारूपाणि वा परि-
गृह्य भवति (लभेवैतानि सर्वाणि सर्वतः परिगृह्य सर्वतो भवति ।
यत एवं तां सर्वतो विभूतं पश्यामः सर्वस्थानम्) अतो ज्ञमः
यत्कामाः यत्फलं कामयमाना वयं ते दुभ्यं जुहुमः हवींषि
प्रयच्छामः तत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । स कामोऽ-
स्माकं लब्धुम्यानासमृद्ध्यातां नित्यमेवेति प्रथमाशीः प्राथ्वी ।
अथ द्वितीया । वयं च रयीणां धनानाम् (निर्वं २-१०-
८) पतयः ईश्वराः (प्रभवः) स्याम भवेम इति ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

**प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जा-
तानि तानि परिबभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु-वयं स्याम पतयो रयीणां इत्याशीः ॥**

१. जायतेऽस्तिविपरिणमते वषेतेऽपक्षायते नश्यतीत्येवं पञ्चमा-
विकारकाममनुसृत्येत्यं व्याख्यातम् ॥

२. त्वमेवेति परिगृह्य सङ्गं शक्नोषीति भावः ॥

३. अयं व्याख्याभागो दौर्गन्धः ॥

इति—इयमपरा आशीर्द्धितीया । यत्कामा इति प्रथमा ।
अथवा—आशीरित्याचार्यो दर्शयति । इयं मन्त्रगतैव । यत्रापि
न स्यात्तत्राप्यध्याहार्येति । प्रकारार्थकेन इतिना बोध्यते ।
सुखाशिधोर्नित्यसंबन्धादिति ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

अहिर्वाक्यातः । तस्यैषा भवति ॥६॥ (४३)

अहिः (२९) इत्येव व्याख्यातः निर्वचनतः “अहिर-
यनात्” (नि० २-१७) इति । इह लमिधेयो मध्यमः
॥ ६ ॥ (४३)

“अञ्जामुक्यैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां
रजःसु सीदन् ॥ ६ ॥” (ऋ० सं० ५-३-२६)

अञ्जामिति । वसिष्ठस्यापमर्धचर्मम् । एकोनविंशत्यक्षरा
विराहृदिपदा अहिर्देवस्या । दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवे
विनियुक्ता । हे स्तोतः ! लम् रजःसु उदकेषु । लब्धव्येषु
निमित्तभूतेषु सीदन् एतस्मिन्कर्मण्यज्ञभावमुपगच्छन् इमम्
अञ्जाम् अप्सुजम् । “सप्तभ्यां जनेहैः” (पा० ३-२-९७)
इति छः । लिङ्गव्यत्ययेनात् । उदकजन्मानम् । नदीनाम्
नदनामान् अपाम् बुध्ने बन्धने एतस्मिन्नन्तरिक्षे वर्तमानम्
अहिं मेघानां हन्तारमिमं मध्यमं देवम् (इन्द्रम्) उक्थैः
स्तोत्रैः गृणीषे स्तौषि । “गू वाक्ये” (त्रया० प०) लट् ।
पदव्यत्यय आर्षः ॥

अथास्या भाष्यम्—

अप्सुजमुक्यैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु
उदकेषु सीदन् । बुध्नमन्तरिक्षं, चद्धा असि-
न्धृता आप इति वा । इदमपीतरद्बुध्नमेतत्सादेव,
चद्धा असिन्धृताः प्राणा इति ॥

चा—शब्दोऽभिमतव्याख्यान्तरमपेक्ष्यामिहितः । इतरत्
वारीम् । प्रयोदशदि ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

बोऽहिः स बुध्न्यः । बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवा-
सात् । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥ (४४)

अहिर्बुध्न्यः (३०) स एव अहिरेव, नामभेद एव,
नाभ्यभेदः । य एव अहिः स एव बुध्न्यः । एतावान्सु

१. पतेरिन्मस्ये (उ० ४-११४) गुणावादेशो वकारस्य
इकारो व्यत्ययेन इत्येव व्याख्यातपूर्वम् ॥

२. सायणस्तु—अगो हुंकारादिभ्यो विशिष्टादि—सीदन्तमिति ॥

३. “वच परिभाषणे” (अ० प०) इत्यस्यास्यकप्रत्ययः
(उ० २-६) संप्रसारणं चैत्युपबन्धः स्तुतिपर्ययः । अत एवो-
क्त्वापि उक्थेर्वा शंखतीत्युपबन्धः यजमान इति शीक्षितचरणाः
प्राहुः (सि० कौ०) ॥

विशेषः । बुध्न००वासात् । अहिः बुध्न्यः । बुध्नमहंतीत्यर्थं
“छन्दसि च” (पा० ५-१-६७) इति यत्प्रत्ययः
॥ ७ ॥ (४४)

“मा नोऽहिर्बुध्न्योरिषे धान्मा यज्ञो अंस
सिधदतायोः” ॥ ७ ॥ (ऋ० सं० ५-३-२६)

मा न इति । पूर्वया समानार्थादिका “अहिर्बुध्न्यः” बुध्ने-
न्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्वासो बुध्न्यश्चेति कर्मधारयः ।
अन्तर्वैतिन्याः सोऽगुरादेशः (पा० ७-१-३९) इति न लुक् ।
विधानसामर्थ्यात् । अमिरेव नः अस्मान् रिषे रेषणाय
हिंसकाय । रिषेहिंसार्थात् (भ्या०-दि० प०) भावे क्तिप् ।
कस्यचित् माधात् मा प्रयच्छतु । दधातिरिह दानार्थः ।
ऋतायोः यज्ञकामस्य । वयञ् “वशाच्छन्दसि” (पा० ३-२-
१७०) इत्युपसर्गः । अस्य यजमानस्य यज्ञः मास्मिधत्
माप्सुलवत् नित्यमविनाशेन वर्तताम् । लोडर्थे “मङ्गि छद्”
(पा० ३-३-१७५) यद्वा अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यसुदित्यस्य
ऋतायोर्देवतास्य यो यज्ञः स न क्षीयेतैत्यर्थः । सिधतिरिह
सवणे (विनाशे) वर्तते । नैगमो धातुः ॥ ७ ॥

अथास्या भाष्यम्—

मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेषणाय धान्मास्य यज्ञोऽस्मा
च सिधदज्ञकामस्य ॥

यज्ञोऽस्मा यज्ञः । तस्योऽस्मा—प्राप्तविशेषश्च । यत्र संस्कृत-
मुख्यं हविर्भवति ॥ चकारेण इयमपि यज्ञशब्देनैव भाष्य-
कृता व्याख्यातः “तादृश्वीताच्छन्म” इति न्यायात् ।
सन्धिराषेः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

सुपर्णो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥
(४५)

सुपर्णः (३१) स एव व्याख्यातः निर्वचनतः
“सुपर्णः सुपतनाः” इत्येवं रश्मिनामसु (नि० ३-१२)
सुपर्णद्वारापणानेन गुण इह लमिधेयो मध्यमः ॥ ८ ॥ (४५)

“एकः सुपर्णः स संमुद्रमाविवेश स इदं
विश्वं भुवं तं विचष्टे । तं पाकैन् मनसाऽपश्य-
मन्तितुस्तं माता रेहि स उ रेहि मातरम्” ॥ ४॥

(ऋ० सं० ८-६-१६)

एक इति । सप्रिर्नाम वैरूप ऋषिः तपसः पुत्रो धर्मो वा
तस्येयमार्थं जगती । एकः अद्वितीयः । (यस्य प्रतिमानम-
न्यद्वितीयं नास्ति) सः सुपर्णः सुपतनो वायुर्मध्यमस्थानो
देवः । समुद्रम् अन्तरिक्षम् (निघ० १-३-१५) नित्यम्
आविवेश आविशति । वर्तमाने छिद् (पा० ३-४-६)
स च पुनः सर्वभूतानुपवेशी तदाविश इदं विश्वं सर्वं

भुवनम् भूतजातम् विचष्टे अनुप्रास्यताऽभिविपश्यति । तम् एवरूपं देवमहं पाकेन मनसा विपक्षप्रज्ञानेन । सर्वगतमपि सन्तम् अन्तितः अन्तिकमिव अपश्यम् दृष्टवानसि ऋषिर्दृष्टदेवतासत्तत्त्वः कस्यचिदाचक्षाणो ब्रवीति—तं माता-००तरम् इति । माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिकी वाक् तं मध्यमं देवमहिर्बुध्न्यम् रेळ्हि आखादयति । उपजीवनमात्रमत्र लक्ष्यते । स उ खलु मातरं वारं रेळ्हि लेळि, तामेवोपजीवति । “लिह आखादने” (अ० ७०) परसराश्रयत्वात्तोवृत्तेरस्थ्यात्मवैदिति ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति, तं पाकेन मनसाऽपश्यमन्तितः । इत्युपेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्या-नसंयुक्ता । तं माता रेळ्हि वागेषा माध्यमिका स उ मातरं रेळ्हि ॥

इत्युपेष्टस्यादि व्याख्यातमथस्तात् (नि० १०-१०) ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

पुरूरवाः-बहुधा रोरुयते । तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥ (४६)

पुरूरवः (३२) मध्यमः । विज्ञायते हि—“प्राण एव हि पुरूरवाः” इति । सः बहुधा रोरुयते-स्तनयति तेनासौ पुरूरवाः । तथा च पुरुषाव्योपपदाद् भृशार्थविशिष्टादौतेरसुनि “अन्येषामपि” (६-३-१३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । पूर्वमेकविधं स्तनयितुं शब्दं भृशं करोति यः स पुरूरवाः ॥ ९ ॥ (४६)

“समस्मिञ्जायमान आसत् त्रा उतेर्मवर्धन्-द्यः । खगूर्ताः । महे यत्त्वा पुरूरवो रणाया-वर्धयन्तदस्युहत्याय देवाः ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० ८-५-२)

१. समीपे वर्धमाननिब । “अन्तिकस्य तसि कादिलोपो भव-लाघुदासत्वं च” इति कादिलोपः । सार्धैर्विभक्तिकोऽत्र तसिः ॥

२. यदा सुपर्णः पक्षवात्रिपारसञ्चारी एकः प्राणवायुः परमात्मा वा । समुद्रे समुद्रवन्त्रापोऽस्यादिति समुद्रमन्तरिक्षं, यदा समुद्रवन्त्र-सर्वतोपमनं तच्छीलं प्रपञ्चजातमाविष्टवान् । “तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । वायुपथे-वाक्चादिरूपेणाविवेश । स इदं विश्वं सर्वं लोकं विचष्टे विशेषेण खयापयति । सति हि प्राणे परमात्मनि वा जीवन्तः पुरुषा लोकं प्रख्यातं कुर्वन्ति तं देवमुपासकोऽहं पाकेन परिपक्षप्रज्ञानेन मनसा अन्तितः-अन्तिके समीपे सद्दृश्येऽपश्यमन्तितं तं प्राणं माता वाक् रेळ्हि-वाक् प्राणेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । स्वापे हि वाग्व्यापारो न दृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यत इति सायणव्याख्यानम् ॥

समस्मिन्निति । वर्धयथा वार्धं त्रिष्टुप् । अस्मिन् एव-स्मिन्पूरुषवति जायमाने वर्षकर्मणि प्रतिजायमाने प्रादृक्काळे “क्रमेणमनोः” इति श्रुतम् । ज्ञाः आपः सम् समागच्छ (तं परिवर्त्य-तद्विधेयतामुपगम्य) आसत् आसते तिष्ठन्ति । वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) उत अपिच (यथायथैव-सुवृत्तवादांशेष-नद आरोहति तथा तथैव ताः) नद्यः नदना आपः खगूर्ताः स्वर्गगामिन्यः भूतौ । “नस्तन्निपत्तानुत्प्र-तूतैस्तैर्गूर्तां नि छन्दसि” (पा० ८-२-६१) इति उद्यमना-र्थस्य गुरीधातोः (दि० आ०) गूर्तेति निष्ठान्तो निपातः । तदधिकारोद्भवेन ईम् एनम् अवर्धन् वर्धयन्ति । लङ्ये लङ् (पा० ३-४-६) अतः परं स्तुथमानः प्रलक्षीभूत इति प्रलक्षकृतोऽर्थः-हे पुरूरवः ! यत् त्वं मत्साद त्वा त्वाम् महे महते रणाय मेघेन सह रमणीयाय संग्रामाय दस्युहत्याय मेघवधाय च अवर्धन् वर्धयन्ति देवाः माध्यमिकाः । तस्मात्त्वामवश्यं ज्ञाः समागम्यासते । वर्धयन्ति च नद्यः । सर्वथापि महाबुभावस्त्वं सर्वमपि लब्धुमपयत इति भावः ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

समासतासिञ्जायमाने ज्ञा गमनादपो-देव-पत्न्यो वा । अपि चैनमवर्धयन्नद्यः खगूर्ताः स्वर्ग-गामिन्यो महते च यत्त्वा पुरूरवो रणाय रमणी-याय संग्रामायावर्धयन् । दस्युहत्याय च देवा-देवाः ॥ १० ॥ (४७)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां० दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ ४ ॥

ज्ञा-गमनात् । गमेनो (उ० ३-६) बाहुलकादिलो-पश्च । देवपत्न्यो वेति वृथक्त्वेन दर्शयति । तथापि योज्यते-समागम्येतस्मिन्नेके पुरूरवसि रात्रि आसत् त्राः सर्वा देव-

१. देवा इत्यभिप्रेतम् ॥

२. सुतरां तद्विधेयतामुपगच्छन्त्यः ॥

३. हलापसे । तथाच—

देवोर्वशीतिहासोऽत्र वैश्वानरी प्रवर्धयते ।

मित्रश्च वरुणश्चोर्वा दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥ १ ॥

रेतः सिचिचतुः सचलारुन्मन्य न्यदुल्लादा ।

तां शसवन्तौ मनुजोऽग्रेया भूमीं भवेति तौ ॥ २ ॥

अत्रानतरः इलो राजा मनोः पुत्रश्च संयुतः ।

सुगर्वा संचरन्साथो देवीकीर्णं निवेश ह ॥ ३ ॥

यत्र देवं गिरिसुता सर्वैर्भारितोपयत् ।

अत्राविशन्पुमान्नी स्वादिस्तुत्वा, तत्र चाविशत् ॥ ४ ॥

क्षीमृत्वा व्रीडितः सोऽज्ञाच्छरणं शिवमजसा ।

इयं प्रसाधतां राजसिन्धुकः शम्भुना वृषः ॥ ५ ॥

अगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये ।

पद्मः । स हि क्षीणां स्वभावो यदप्रजायमानां त्रियं परिवर्था-
सते । उतापि चेमेनमवर्षेज्जवर्षेयन् नयो नदनाः सुतिपरा
प्राः । तस्य स्वगूर्ताः स्वयंगामिन्य अपरप्रणेया ईश्वराः । अपि-
चैतस्वैमन्पुपयते पुरुषः । त्वयि-यद्यस्मान्महे महते
रणाय रमणीयाय संप्राप्तायादुरैः सह दस्युहत्याय कानुवधाय
च त्वा त्वामवर्षेयन् स्वैर्महिमसिस्वं नः अयुराणेष्वसीति
पुत्रैर्भक्तुः देवा देवा इति द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थं यस्मात्स-
क्यते समाप्तमिदमिति ॥ १० ॥ (४७)

इति श्रीमद्याहकमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृती दै० कां०
दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ दशमाध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

अकरोस्ता नृपं देवी पद्मतासात्प्राप्तुं त्वकम् ॥ ६ ॥
ततः कदमित्तीकाले बुधः सोम्यैर्मोहितः ।
अप्सररोभ्यो विशिष्टां तामिषां सप्ततवाभुदा ॥ ७ ॥
तदेकायां सोमपुत्राज्जातो राजा पुरुषवाः ।
तमुर्वशी च चक्रे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ॥ ८ ॥
तस्यादन्त्यत्र नभं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतम् ।
सुतादुरणकौ त्वं च समीपं कुश मे द्रुतम् ॥ ९ ॥
इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम् ।
चतुरभ्ये गते राज्ञौ देवैरुत्तरणकदयम् ॥ १० ॥
दृष्टं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नभं पयः स भूपतिः ।
जत्वाय जित्वा तावागच्छेत्सर्वं जयको नृपः ॥ ११ ॥
मिथुता दक्षितोऽस्यै स नभं पयः पुरुषवाः ।
अथ सा दिष्टसमया कुर्वशी तु दिवं ययौ ॥ १२ ॥
ततः कर्मसप्तद्राजा विदुःसामितस्ततः ।
कुर्वन्नन्तेवर्णं तीरे सरतो मानसस्य ताम् ॥ १३ ॥
विहरन्तीमप्यप्सरोगिः सहायपयत्पुरुषवाः ।
पुनः स चक्रेने भोक्तुमुर्वशीं च पुरुषवाः ॥ १४ ॥
सालं साऽपश्यद्वयत्वा च प्रत्याचष्ट त्रजेति तम् ।
रक्षुर्वैश्यैरुत्सवादमिममेधोऽप्युत्सयत् ॥ १५ ॥
इति ॥ अथ वाजसनेयकम्—“उर्वशीं हापसराः पुरुषवसतेनै चक्रे
तद्वद् विन्दमानोवाच” इत्यादि ॥

१. पयः कथाप्रसङ्गं कुर्वशीयाः प्रजननसामयिकाः । सा हि प्रति-
वर्षं तेनाहितगर्भां श्रुयुवे तदन्वितः ॥
२. सापणस्त्रियैर्यमिषं व्याचक्षुरी—“अनया (नका) पताभिः
संसर्गस्त्वयानुभूत इति (तं प्रत्याचक्षाणां) उर्वशीं वदति—अस्मि-
न्पुरुषमपि जायमाने शा अप्सरसो देवदेव्या अपि समासत
सज्जता अभवन् । अयवा—जायमाने—यद्यपि प्रवर्धमाने सति शाः
देवपत्न्योऽपि समासत—समभवन् । उतापि च ईमेनं पुरुषवसं
स्वगूर्ताः स्वयंगामिन्यो नृपसात्सामाश्रयभूता अवर्षेयन् । किंच दे
पुरुषवः । यद्यसात् त्वा त्वां महे महते रणाय रमणीयाय सङ्गा-
माय दस्युहत्याय दस्युहनाय देवास्त्वामवर्षेयन्” इति ॥

एकादशोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

अथ श्येन इत्यादीनि वदन्निशत्पदानि मध्यमाभिधानानि,
तत्र—

श्येनो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

श्येनः (१) इत्येष व्याख्यातः अश्वनामसु “श्येनः
शंसनीयं गच्छती”ति (नि० ४-२४) इह लभिधेयो
मध्यमः । तस्य तदभिधेयस्येन्द्रस्य एषा सुतिरन्तरीया
ऋग् भवति इत्येवं सर्वत्र योज्यम् ॥ १ ॥

“आदाय श्येनो अमरत्तोमं सहस्रं सर्वं
अयुतं च साकम् । अत्रा पुरन्धिरदह्वादरातीर्तुमे
सोमस्य मूरा अमूराः” ॥ ७ ॥

(ऋ० सं० ३-६-१५)

आदायेति । वामदेवस्यार्थं श्येननाम्नेकाहे माध्यन्दिनस-
नने मरुत्तरीयशब्दे शस्यते । अजिरे च । तथाच सूक्तविनियोगे
सूत्रितम्—“श्येनाजिराभ्यामाभिरचरन्त्येताहं मेवुरि”ति ।
श्येनः शंसनीयगमन इन्द्रः प्रप्तं सोमम् आदाय अम-
रत् अहरत् । हस्य भः (पा० ३-१-८४ वा) अंपिबि-
त्यर्थः । क ? यत्र—सहस्रम् अयुतं च सवान् सुलाः
साकम् संभूयल्लिङ्गः कुर्वन्ति । अत्र—सहस्रायुतसहस्रपरि-
मिताभिधायकौ । बहुबोधकाविति यावत् । अस्ति हि विशेष-
शब्दः सामान्येऽपि भवतीति । तद्यथा—हिमेनोदकेनेति ।
तदेतत्सन्नपक्षे व्याख्येयमदक्षिणालातप्राणाम् । वस्तुतस्तु—
सहस्रसाव्यं सन्नं याहिकाः पठन्ति । तद्यथा—अतिरात्रयोर्मध्ये
सहस्रमहानि, शतकुलो दशरात्रस्याद्वितरमेः सहस्रसाव्यमिति ।
तद्वद्वा सहस्रं दक्षिणमस्यैरुणितं यमसपरिसंख्ययोः पलक्ष्यमाण-
मयुतं सोमपक्षाणां संपद्यते । सोमपक्षानिष्कयणश्रुतिश्च दक्षि-
णानामस्ति—“था सदस्येभ्यो ददाति सोमपीथं तैया निष्की-
णीत” इति । तथा च सहस्रं सवान्नाकं यत्र कुर्वन्ति । अयुतं
च दक्षिणा ददति इति व्याख्येयं तदेतद्वाक्ये स्फुटम् । अत्र
अत्र । संहितायां वीर्यः (पा० ६-३-१३७) अस्मिन्स-
हस्रसाव्ये सजे पुरन्धिः पुरुषो बह्वनो धनस्य धाता

१. पतवादिकमिदं सप्तवै सूक्तम् ॥

२. हरणमिह स्वीकारः पानरूपः । “हरणं प्रापणं स्वीकारः
सर्वं नाशनं चे”ति (सि० कौ०) ॥

३. सोमपानं, तत्फलमिष्यर्थः । तथा—दक्षिणया, सोमपीथसम-
संख्याकदक्षिणाकमिष्यदनेन तत्कारं लभेतेत्यर्थः । सत्रमद-
क्षिणमपि तत्र सोमपीथं सदक्षिणमिति तात्पर्यम् । हुगंस्तु—इमां
द्विमुपन्यस्य—नचासतिप्रभेदे कृत्वायो न्याय्य इति । असत्यपि
कल्पिदक्षिणादानसंघर्षे सहस्रसाव्यमेव सत्राणां, प्राप्तिकांनि-
प्रार्थं वा अयुतम् । अथवा सहस्रमिति बह्वनाम, सहस्रं सवान्
अभिषया बहवः । प्रतिस्वमभिषवमभिप्रेत्य यस्मिन्कांसिदक्षि-
णावति सोमे अयुतं च दक्षिणा बहव इत्यर्थमाह ॥

दाता । प्रयोदैरादिः । स इयेनः (इन्द्रः) सोमस्य मदे तृतीयां स्वयम् अमूरः अमूढः निःसार्वैतः सन् अरातीः अभिमानसुरान् मूराः मूढाः मूढान् अप्रतिपत्तिकान्कुला अजहात् प्राणैरभ्यजयत् । तदेतत्प्रयत्नपक्षे देवानाम् । त्रिलोक्ये तु अरातीः अदानान् । रातिर्दानार्थं स्वप्रतिपेधेनारातीः । न रातिर्दानं येषां तावद् दास्यामीत्येवंविधो मूराः मूढान् मन्दमतीन् कार्पण्यंयुक्तात् प्रति सोमस्य मदे प्राप्ते सति अमूरः अमूढः अकृपणो भूत्वा अजहात् धनमल्यज्जातार्सपेदै इत्यर्थः । अत्रारातिसब्दः शत्रुवैचनः पुंलिङ्गोऽपि क्लीबज्ञतया व्यत्ययेन निर्दिष्टः ॥ ७ ॥

अथास्या भाष्यम्—

आदाय इयेनोऽहरत्सोमं सहस्रं सवानयुतं च सह । सहस्रं—सहस्रसाम्यमभिप्रेत्य, तत्रायुतं सोम-भक्षा—स्तत्संबन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा । तत्र पुरन्धिरजहादमित्रान् । अदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूरः । ऐन्द्रे च सृक्ते सोमपानेन स्तुतस्तस्यादिन्द्रं मन्यन्ते ॥

सह संभूय यत्र कुर्वन्ति “तत्रे”ति शेषः । अर्थान्तरमाह—सह०प्रेत्य इति । तत्र सहस्रसाध्ये सत्रे—अयुतम् नमसपरिच्छेदयेत्युक्तमर्थज्ञात् । तत्र पुरन्धिरिति मेदपक्षे देवानामसुराणां “पूर्वदेवाः सुरद्विप” इत्यभिधानम् । त्रिलोक्ये व्याचष्टे—अदानानिति वेति । एतत्तत्त्वं व्याख्यातमधस्तात् । ननु मदे इत्यादिपुर्वपादेनेन्द्राभिधानमिति कथं इयेनोऽनेन्द्र इत्यत आह—ऐन्द्रे चेत्यादि ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

ओषधिः सोमः । सुनोतेर्यदेनमभिषुण्वन्ति ॥

सोमः (२) निर्वैक्यः स पुनरेव ओषधिः हैमवतो मौजवतो वा वनसतिः । स कस्माद् ? सुनोतेः । “षु अभिषवे” (सा० उ०) इत्यस्य । सूयते “अतिस्तु—सु—हु०” (उ० १-१३०) इत्यादिना कर्मणि मन्प्रत्यये गुणः । सूयते

१. पुरुषिः सन्पुरुषिः । दधातिर्ददात्येवंऽसकृदभिवृत्तिः ॥

२. निभेयः । अत्र रत्न उभावो नैगमसंमतः । लोकैऽपि रत्न-योर्द्वयोश्च साधर्म्यं पठ्यते ॥

३. नैषकानामयं पक्षः । अथिवात्वादित्याख्यो मुहुर्वयःस्वर्देन-तात्परेभ्युपेता इत्युक्तमधस्तात् ॥

४. यदा अदातुनपि दातुनसंपादयत् । ये हि दक्षिण्या सोम-पीथफलं यजमानाय दातुं न प्राप्तवन्त्याग्नेस्तासां सोमपानप्रमत्तान्पाथ तैरदापयित्वाः ॥

५. “रिपी वैरिसपत्नारिद्रिषेण्डुर्द्वैदः । अभिवातिपरारातिप्र-लर्षिपरिपन्थिनः” इत्यमरः ॥

६. मन्त्राख्याकारे ॥

अभिषुयते ह्यसौ यहे । तदाह—यदेनमिति । कर्मकारकमेनेन दर्शयति । स कथं मध्यस्थानः ? भवति हि तमधिकूल—“यत्ते सोम ! द्विवि ज्योतिः” (य० वा० सं० ६-३३) इति । “सोमो वै वाजसत्य चन्द्रमास्तृतीयमयं यः पवते स तृतीयमिति स तत्पूरणे तं सर्वं स्वतन्मूतमाप्यायति” (श० ब्रा० ३-१-४-१२) इति तस्मादस्यैव सा तन्वैचन्द्रमाः, रसामकत्वात् । वायुर्गो सोऽयमेवमात्मानमापायामिषु-यत इति भवति स मध्यमः ॥

बहुलमस्य नैषण्डुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्रावा-न्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरि-प्यामः ॥ २ ॥

अस्य सोमस्य नैषण्डुकम् अभिधानकृतं वृत्तं बहुल-मायीक्येन “वर्तते” इति शेषः । अलार्थां स्तुतिः (परायो) तद्यथा प्रायः पावमानं मण्डलम् । कश्चित् प्राधान्येन स्वप्रधाना स्तुतिः । एवमाश्चर्यमिव चित्रतः स्तुतिः स्यात् । तस्य एतस्य पावमानीषु कश्चु निदर्शनाय वयम् उदाहरिष्यामः परार्थत्वं स्तुतेः स्वार्थत्वं च । परार्थं तावदुदाह्रियते । तद्यथा— ॥ २ ॥

“स्वादिष्टया मदिष्टया पर्वस्य सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः” ॥

(श्रु० सं० ६-५-१६-१ सा० सं० छं० आ० ५-२-४-२)

स्वादिष्टयेति मधुच्छन्दस आर्षं गायत्री । प्रावलोष्ट्रे विनियुक्ता । हे सोम ! त्वम् स्वादिष्टया स्वादुतमया मदि-ष्टया मादयितुमया च धारया अभिरक्षणेन पर्वस्य प्रसर । प्रकृषादिस्वादमेवे तृतीयां (पा० २-३-१८ वा०) यतस्त्वम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् सुतः अभिषुतोऽसि । किं कर्तुम् ? पातवे पातुम् “तुमर्थे—” (पा० ३-४-९) तवेन्द्रप्रत्ययः । अनेन्द्रार्थं पर्वस्यैव स्वार्थता लक्ष्यते ॥ १ ॥

इति सा निगदव्याख्याता । अथैवाऽपरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥

अत्र अथ—शब्देन विशेषाधिकारवाचिना स्वप्रधानता स्तुतेराधिकरोति । चन्द्रमसो वेति । चन्द्रत्वमापन्नस्या-न्योषधिसोमस्य वा । यथोक्तमनुपदम्—“यं तत्पूरणे” । इतरथा ह्यप्राकृतप्रक्रिया स्यादधिकारादस्मिन्प्रक्रमे चन्द्रमसः । चन्द्रमसो वाधिदैवमापन्नस्य । एतस्य ओषधिसोमस्य वाऽ-धियङ्गमापन्नस्य । तदेतदुभयथा प्रदर्शयति— ॥ ३ ॥

“सोमं मन्यते पवित्रान्वरत्संपिपन्त्योषधिम् । सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्माश्चाति कश्चन” ॥ २ ॥

(श्रु० सं० ८-३-२०)

सोममिति । सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षमनुष्टुप् विवाहे विनियुक्ता । तं सोमं मन्यते जानाति । कः ? पपिवान् अविद्युक्ता (कामार्थं चिकित्सायर्थं वा) पीतसोमः । यत् यं सोमम् ओषधिम् बलीरूपम् संपिषन्ति संचूर्णयन्ति (अग्निपुत्रं पिबन्ति) केचिद्रसायनिकाः । नचासौ सोमो न च ते सोमं पपिवांसः सोमपा उच्यन्ते । यतोऽसौ वृथा सुतः सोम इति । कस्तर्हि सोमः ? उच्यते—सोमं हि तं मन्यते यं ब्रह्माणः ब्राह्मणाः । अस्ति हि ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणवचनः । “तस्मै मा ब्रूया निधिपाव ब्रह्मन्” इति यथा । ऋत्विजो यज-मानाश्च यागसाधनभूतं विदुः जानन्ति संस्कृष्टम् । तस्य अनाम् । यदा कर्मणि षष्ठी । तं सोमम् कश्चन अयज्या (अनधिकृतो यजमानत्वेन) नाश्नाति न पिबति ॥ ३ ॥

तथा चास्या भाष्यम्—

“सोमं मन्यते पपिवान् यत्संपिषन्त्योष-धिम्” । इति वृथा सुतसोममाह । “सोमं यं ब्रह्माणो विदुः” इति “न तस्याश्नाति कश्चना” ऽयज्येत्ययिष्यम् ॥

इति—अनेन तावद्धर्षेणैनायं मन्त्र एव वृथा सुतं सोम-मसोममाह । पातृत्वासोमपान् । अत्र हेतुमाह—सोमं००-रिति । इति करणो हेत्वर्थः । यत्सं सोमं मन्यते यं ब्रह्माणो विदुः “संस्कृष्ट”मिति शेषः । तस्य तं यज्वभिः संस्कृ-तम् कश्चन अयज्वा अनधिकृतो नाश्नाति । इत्ययिष्य-क्षम् इति विषयमुपप्रदर्शयति ॥

अथाधिदैवतम् । “सोमं मन्यते पपिवान्-यत्संपिषन्त्योषधिम्” इति यजुः सुतसोममाह । “सोमं यं ब्रह्माणो विदुः”श्चन्द्रमसं, “न तस्याश्नाति कश्चना” देव इति ॥

अत्र अथ—इति विषयान्तरमधिकरोति । उक्तं हि “चन्द्र-मसोवे—” (नि० २१-३)—ति, तदुपप्रदर्शनायैवाह—सोमं-००षधिम् । इति । इति एष यजुर्मन्त्रः सुतम् सोममधि-यत् चन्द्रमसमपेक्ष्य असोममाह । यथां पूर्वसिन्धुसायनि-कसोमस्यासोमत्वमधिष्यक्षमपेक्ष्य, एवमिहापि—अधिष्यक्षसोमस्या-सोमत्वमधिष्यक्षसोमं चन्द्रमसमपेक्ष्य, एवं कृत्वा—सोमं यं०० इति । देवानां हि भक्षयत्वेन विपरिणतश्चन्द्रमाः “सोमो नृवमेव

१. गजत्वमेनेति कारणे वज्रतेरिति । तथाचोक्तम्—“सर्वे वेदा यजुः प्रोक्तास्तद्देवाश्च ऋगादयः” इति । अत एव च “यजुः सर्वत्र गीयते” इत्येव प्रवादो वाक्षिमासां । जैमिनिनापि “तेषां हृदयना-थैवज्ञेन पादव्यवस्था, गीतिषु समाख्या, शेषे यजुःशब्द” इति सूत्रितम् (अ० २ पा० १ सू० ३३-३४-३५) तेषाम्—यजुर्षां मध्ये सा ऋक् यज्ञेलाधर्यः ॥

तद्देवानामन्त्रम्” इति ह विज्ञायते । एवमस्य स्वप्रधाना सोमस्य स्तुतिः ॥

अथैषाऽपरा भवति । चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

सा पुनरियं किमर्थम् ? “आश्वमेधमिव प्राधान्येन” (नि० ११-२) इत्युक्तम् । तथा चैयम् अपरा अन्या स्वाध्याप-धान्या स्तुतिरप्यस्ति सोमसेत्युपप्रदर्शनार्थमाह— ४ ॥

“यत्त्वां देव प्रपिबन्ति तत् आप्यायसे पुनः । वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः” ॥ ५ ॥ (ऋ० सं० ८-३-२०)

यस्वेति । आर्षादि पूर्ववत् । हे देव ! सोम ! यत् यदा त्वां लाम् ओषधिरूपम् प्रपिबन्ति पातुं प्रारभन्ते ऋत्विग्य-जमानाश्चिपु सवनेषु । आचकृतावत्र प्रशब्दः । ततः अनन्त-रमेव पुनः विशेषेण आप्यायसे बर्षसे । तदुक्तमधिष्ये—“आप्यायन-माप्यायैस्स-संतेपयांसि—इति भक्ष्यशेषात्” इति । वायुः सोमस्य तव रक्षिता भवति । यथा न शुष्यति तथाऽसौ करोति । यो हि शोषकत्वेन लोके प्रसिद्धः । अय-मर्थः—सोमाधारवन्तस्यतिविकार—ग्रह—(पात्र) द्वारेण वायुः सोमस्य रक्षिता भवति । “वायुगोपा वनसतयः” इति श्रुतेः । किंच मासः मस्यते परिनीयते पात्रेण (वमसेन) इति मासः सोम एव । “मसौ परिमायि” (दि० प०) कर्मणि षत् (पा० ३-३-१९) उपधाप्रतिः । स लम् समानाम् संवत्सराणाम् । “संवत्सरो वत्सरोऽज्यो ह्ययनोऽसौ शारसमाः” इत्यमरः । आकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे वसन्तादिकांलेश्वजुष्टीयमानत्वात् । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति श्रुतेः । ज्योतिः सोमः । एवं बलीरूप-सोमपक्षे योजना ॥ ५ ॥

१. “पुनरप्रयने विशेषे च” इत्यभिधानम् ॥

२. केचित्तु व्याचक्षते—पातृन्पातुमभिवर्धयति समुद्योजयसीति यावत् । न ते पाने दृष्टिं तेऽधिगच्छन्तीति भावः । ततश्चाभि-क्षास्ते (प्रासपुंस्त्वा महावीर्याः) प्रमापन्ते—“हन्तुहं पृथिवी-मिमां निर्देयानीहदेहवा । कुर्विस्सोमस्यापामिति” (ऋ० सं० ८-६-२७) व्याख्यातमेतद्वत्सात् (नि० १-२-३) ॥

३. “आप्यायस्स समेतु ते” (ऋ० सं० १-६-२२) इति प्रातःसवने । “सं ते पयांसि सक्तुं यन्ति वाजाः” (ऋ० सं० १-६-२२) इति उत्तरयोः (मध्याह्न—सार्ध—) सवनयोर्धि-नियुज्यते पतेत्सवमाप्यायते । अभिनशितो बर्षसेऽपिबर्षयति च पातुमित्येवमुक्तोऽर्थः ॥

४. तस्मिन्निह काष्ठमेव पात्रे सोमो न शुष्यतीति प्रसिद्धं याधि-कानाम् ॥

इत्यधियज्ञपक्षे—अधिदैवतपक्षेऽपि योजना यथा भाष्यम्—

“यत्त्वां देव प्रपिबन्ति तत् आप्यायसे पुनः” । इति नाराशंसानभिप्रेत्य । पूर्वपक्षापर-
पक्षाविति वा ॥

नाराशंसान् सोमस्य पातृविशेषान् । इत्यधियज्ञपक्षे ।
अथाधिदैवपक्षे । पूर्वैति कृष्णपक्षशुक्लपक्षौ अभिप्रेत्य । कृष्णे
त्वां सोमं चन्द्रमसं पिबन्ति देवाः पुनः शुक्ले आप्यायसे
(कलोपचयाद्ब्रधसे) इति वा अनेनोच्यते ॥

“वायुः सोमस्य रक्षिता” । वायुमस्य रक्षि-
तारमाह । साहचर्याद्रसहरणाद्वा ॥

रक्षितेति । वायव्येष्वसौ पात्रेण गृहीतो रक्ष्यत इति-
वायु००माह मन्त्रह् । हेत्वन्तरमाह—साह००णाद्वा
वायुसहचरितो ह्यसौ, तेन नित्यं सहचरणादविनाभावात्कर्मणः,
रसहरणाद्वा । सर्वरसापहारी वायुः समर्थः सन्त्यज शोषयति
सोमं तदस्य सख्यं, तेन सोमो रक्षितो भवति ॥

समानां—संवत्सराणां मास आकृतिः सोमो
रूपविशेषैरौपेयपिथश्चन्द्रमा वा ॥

मासः माता (परिमाता) निर्माता सोम ओषधिः ।
संवत्सराणाम् आकृतिराकर्ता व्यवच्छेदको भवति ।
कैः ? रूपविशेषैः । पर्णानामुपचयापचयरूपैः । अयमर्थः—
सोमस्य चन्द्रमसः कलोपचयमनु प्रत्यहमेकैकद्येन-कला इव
चन्द्रमसः, पर्णानुपचयीयन्ते स पौर्णमासां पञ्चदशपर्णैः संप-
द्यते । पौर्णमासाः पुनः प्रातः कलाहानौ चन्द्रमस इव, एकैकं
पौर्णमचयीयते इति ओषधेः सोमस्य, सोमस्य चन्द्रमसः सैमत्वं
संपद्यते, तदायुर्वैदविदः सोमलक्षणं रसायनतन्त्रे स्मरन्ति ।

१. सायणस्तु—चन्द्रपक्षे—हे देव ! सोम ! यद्यदा त्वां प्रपिबन्ति
रश्मयोऽपरपक्षे ततः अनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे वायुश्च
सोमस्य तव रक्षिता । वायव्यधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किं च समानां
संवत्सराणां मासः पक्षेकैकचनमेतत् । मासस्य च आकृतिः
कर्ता त्वं चात्येककलाशासद्वृद्धिभ्यां हि मासः पूर्वैते तैः संव-
त्सर इति ॥

२. ओषधिरूपस्य वनस्पतेः । अस्य पर्णानीलजान्त्रवयः ।
कथम् ? प्रत्यहं चन्द्रमसः कलोपचयमनु । “जक्षणेऽनुः” (पा०
२-३-८) इति द्वितीया । कलोपचयमनुलक्ष्य । क इव ?
चन्द्रमसः इत्येककला इव । इत्येनः शुक्लः पाण्डुरः इत्यनर्थान्तरम् ।
“इत्येनः पक्षिणि पाण्डुरे” इति नेदिनी । एतेन सोमस्य पर्णान्यपि
शुक्लान्येव पाण्डुरप्राणानि भवन्तीति ज्ञाप्यते । तदेतद्वाग्व्याख्यान-
नेवोद्धतमिति तदपि व्याख्यासापेक्षमभूत् ॥

३. एष पात्रो दुर्गंधास्वाध्यां मुद्रितपाठस्यैव नोपलभ्यते ।
कलिकातामुद्रिते सोमस्येति सकृदेवास्ति । सामजसाय च
मुन्मूर्धमुद्रितपाठस्य क्षिप्तमेतन्मयेलवगन्तव्यम् ॥

अमुना प्रकारेणोपचयापचयाभ्यां पर्णानां सा सोमलक्षणद्वारेण
समानां संवत्सराणां मासः मासस्य आकृतिराकर्ता
(व्यवच्छेदको) भवति सोमो रूपविशेषैः । तदेवं पर्णा-
नामुपचयापचयाभ्यामन्यदन्त्यप्यं प्रतिपद्यते, एवमधियज्ञेऽपि
स एव ओषधिः सोमः ॥

अथाधिदैवते—चन्द्रमा चेति । अयमर्थः—“यत्त्वां देव
प्रपिबन्ति” इति । अपरपक्षे पीयसे रश्मिभिः । तदुक्तम्—
“यमक्षितुमाक्षितयुः पिबन्ति” इति “तत् आप्यायसे पुनः”—
त्वां पूर्वपक्षमाप्याययन्तीति । तदुक्तम्—“यथा देवा जुंशु-
माप्याययन्ति” इति । “वायुमस्य (सोमस्य चन्द्रमसो) रक्षि-
तारमाह” एष ह्येनं सूक्ष्मया रश्मिनाब्जा सुषुम्णाख्यया पुनर्य-
थाकालमापूरयति । “समानां संवत्सराणां मासाः” “चन्द्रमाः”=
“सोमः” लक्षणैलात् मासः द्वादशकृतो मासभूतमात्मानमा-
वर्तयन् संवत्सराणां (आ-) कर्ता भवति “रूपविशेषैः”
इति । कलानामुपचयापचयविशेषाभ्यां रूपविशेषाश्चन्द्रमसः
प्रतिितिभि भवन्ति ॥

अत्र केचित्—“स्वादिष्टया मदिष्टया” इत्यस्यामपि
अधिदैवतमर्थं व्याचक्षते तन्मतेनोच्यते—हे भगवन् ! सोम !
चन्द्र ! त्वं स्वादिष्टया अतिशयेन स्वादुतमया मदिष्टया
अतिशयेन मद्वितुतमया च लोकानाम् । खया धारया
प्रत्यहमेकैकया कलया पचस्व प्रक्षर । यतस्त्वम् इन्द्राय
सैव्याय पातत्रे (पातृम्) सुतः आपूरितोऽसि सुष्ठुणेन
रश्मिना । इति ॥

२. “पद्मोमासः—” (पा० ६-१-६३) इत्यादिना मासस्य
मासादेशः ॥

३. कृष्णपक्षे । शुक्लादिमासक्रमोऽत्राभिधित्तोऽस्य । माध्य-
कृत्य पूर्वपक्षापरपक्षौ चेति वदन् पानहृजोः कमपनिदधौ । तन्मतेन
कृष्णादिरेव मासः । युज्यते च सः मासं परिच्छिन्दश्चन्द्रमा
मासोऽसिभित्तोऽनेनोपलक्षणविधयेति स्पष्टमनुपदमत्रैवाधिदैवतपक्षे
मन्त्रव्याख्यायां द्रष्टव्यम् ॥

४. शुक्लपक्षं, शुक्लादिमासक्रमेण । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया
(पा० २-३-५) तथा च व्याख्येयव्याहार्यम् ॥

५. उपलक्षणविधयेत्यर्थः । “मसी परिमाणे” (दि० प०)
इति धातोः करणे वजा निष्पन्नस्य मासशब्दस्य परिच्छेदकार्थत्व-
मुक्तमधालात् । तथाच मासपरिच्छेदकत्वान्मासश्चन्द्रमाः । स हि
कलामिवृष्ट्या पूर्णो मासमपि स्वमानेन परिच्छिद्यति । पूर्णो
मासोऽस्यां ववैत इति पौर्णमासी तिथिरुच्यते । “पूर्णमासादण्व-
क्तव्यः” (पा० ७-३-२३ वा०) इति वचनादण्ववादिवृद्धिर्लोपी ॥

६. एष आकृतिरित्यस्याप्येतो निर्देशः । तत्र कर्ता ह्येकैव पात्रो
मुद्रितपाठस्येति ॥

७. एष हि मध्यस्थानपेवतात्वेन तथा व्याख्यातोऽप्यस्मात्
(निर्व० १-०-८) तदर्थं सुतः । किं कर्तुम् ? पातृम् । तुमर्थे
तवेत् । तथाच स्योऽसि पूरयति पिबति चेत्तद्व्याख्यायते ॥

८. सुषुम्णाख्यया रश्मिनाब्जा । सैव्यं वायुना वा ॥

अथ क्रमप्राप्तं चन्द्रमसं त्रिधा निर्वचि—

चन्द्रमाश्वायन्द्रमति । चन्द्रो माता । चान्द्रं मानमस्येति वा ॥

चन्द्रमाः (३) कस्मात् ? स हि चायन् पश्यन्मन-
भूतान्पुण्यवस्थितः सन् द्रमति गच्छतीति चायनाद्रमतेरमुन्
चायन् शब्दस्य चन्भावः । “चायू पूजा निशमनयोः” (भा०
३०) ततः स्तारि रूपम् “द्रमति” (भा० प०) गत्यर्थः ।
अथ वा चान्द्रश्चासौ माता निर्माता च सर्वस्येति चन्द्रमाः ।
तथा च चन्द्रशब्दे उपपदे “चन्द्रे सो हित्” (उ० ४-
२२२) इत्यमुन् चित्वा द्विषोपः । अथ वा चान्द्रं मानम-
स्येति चन्द्रमाः । अत्रायो द्विषाजो द्वितीये चन्द्रशब्दः पूर्व-
पदं मातोत्तरपदम् । तृतीये तु न समानाधिकरणमपि तु बहु-
व्रीहिः । चान्द्रं चन्द्रसंबन्धि । हलत्वमाधेयम् । चन्द्रोऽत्र सोमः ।
स ह्याहादकः पातृणां तस्य मानं प्रलङ्घं पण्डितः शुक्रपक्षे ।
तदेवास्तेन्दोरपि कलावृद्धिः । सोमपक्षे च चन्द्र इन्दुरेव तस्य
मानं प्रलङ्घं कलावृद्धिः शुक्रपक्षे । तदेवास्य सोमस्यापि पर्ण-
वृद्धिरित्यर्थः ॥

अथ निर्वचनप्रसक्तः चन्द्रः कस्मात् ?

**चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः । चन्दनमित्यप्यस्य
भवति ॥**

निलकान्तो ह्यसौ । तथा च “स्फाप्तिचि-” (उ० २-
१९) इत्यादिना च्चेरेकि चन्द्रः । न्यते कान्त्येऽसौ ।
अस्य च्चेरेव कान्त्यर्थस्य चन्दनमित्यपि भवति ल्युटि ।
तदपि हि कान्तम् । अथवा—

चारु द्रमति चिरं द्रमति । चमेवो पूर्वम् ॥

चारु—इति द्रमति क्रियाविशेषणम् । चारु मनोऽं यथा
स्वात्तया द्रमति गच्छतीति चन्द्रः । द्रमतिर्गत्यर्थः (भा०
प०) । तथा च चारुशब्दात् चिरं शब्दाच्चेमेवो पूर्व पदं
द्रमतेरुत्तरपदम् । कोऽयः ? चम्भमानो भक्ष्यमाणो देवैरसौ
द्रमति गच्छतीति चन्द्रः । चन्द्रमा वा । पृषोदरादिः ॥

अथ निर्वचनप्रसक्तम्—

चारु—रुचेर्विपरीतस्य । तस्यैवा भवति ॥ ५ ॥

चारु—कस्मात् ? रुचेर्दासिकर्मण आद्यन्तविपरीतस्य ।
इदमपि पृषोदरादि ॥ ५ ॥

**“नवो नवो भवति जार्यमानोऽह्नां केतुरुष-
सामेत्यग्रम् । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्च-
न्द्रमस्तिरस्ते दीर्घमायुः” ॥ ४ ॥**

(ऋ० सं० ८-२-२३)

नव इति । सवितुर्वतायाः सूर्याया आर्षं त्रिह्वर । इदानीं

१. सायणस्तु—अतिमूर्तिनास्येकाद्वे शुक्रपक्षे चान्द्रमसीहि-
क्ता नवोनव इत्येषा याव्येत्याह ॥

चान्द्रमसे चरौ विनियोगो, राजयक्ष्मण्युत्तीतेष्टौ च । चन्द्रमाः
प्रतीच्यां दिशि पूर्वपक्षेऽनुपकम्प्योपकान्तवृद्धिः । अस्तं गते
आदित्ये पश्चादादित्यस्य प्रतिमासं जायमानो नवोनवः
अभीक्ष्णं नवः । “निलवीप्यतोः” (पा० ८-१-४) इति
द्विर्भावः । भवति । अथापरपरिक्षान्ते प्राच्यां दिशि प्रक्षीणः
कलामात्रावशेषः अह्नां दिवसानाम् केतुः लक्षणम् । तस्मा-
लोपचयापचयाभ्यां हि प्रतिपत्प्रसूतोऽन्यहानि लक्षणम् । अथवा
अह्नां केतुः कर्ता स्वगतिविशेषः । तादृशचन्द्रमाः उपस्ताम्
प्रभातानाम् अग्रम् एति । केचनैनं पादमादित्यदैवतमाहुस्त्व-
स्मिन्पक्षे अह्नां केतुत्वमुपसमग्रमतिथिं प्रसिद्धेव । किं च
अयम् प्रतिदिनं हासवृद्ध्या पक्षान्तमभिगच्छन् देवेभ्यः
प्रसिद्धेभ्यो हविषः भागं विदधाति करोति । य एवं करोति
चन्द्रमाः स ईजानानाम् दीर्घमायुः प्रतिरस्ते प्रवर्धते ।
वयमपि यजामहे तमनेन हविषेति सोऽस्माकमप्येतत्करोलि-
त्याशास्महे ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

**“नवो नवो भवति जार्यमानः” इति पूर्व-
पक्षादिमभिप्रेत्य । “अह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम्”
त्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य ॥**

इति । अथ—

आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके ॥

“पृथुर्पुरं चरतो माययुतौ” (ऋ० सं० ८-२-२३-३)
इत्यतोऽनन्तरमेवेयम् । भिन्नारुण्ये समाने हविषि विनियोग
इत्येक्य-इयमपि सौर्वाचनमसीति अह्नां केतुरित्यतो विशेष-
लिङ्गादेकं आदि० पाद इति श्रुयन्ति । तदर्थयोगजना
यथा—यः चन्द्रमाः “नवो नवो भवति जार्यमानः” यथ
“भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्” यथ “प्रतिरस्ते दीर्घमायुः”
सोऽस्माकमप्येतत्करोतु ।

अयं यथ सूर्यः अह्नां-केतुः कर्ता, उदयास्तमयभ्याम्
उपसां च अग्रमेति मुख्यलमार्गेच्छति, तत्कृत्वा दुषसां जाय-
मानः । अतः सोऽस्माकमेवं करोतु—इत्येतदाशास्महे—इति ।
चन्द्रमसो मध्यमस्थानत्वव्यवस्थां दुर्गहृतीं द्रष्टव्या यत्र पूर्वो-
त्तरपदाभ्यां सा हवीकृतास्ति ॥

१. तथाच इति—“चन्द्रमा वै जायते पुनः” (तै० सं०
७-४-१९) इत्यादि । तेनात्र स एव कर्ता जनेः ॥

२. शुक्रपक्षिपदमारभ्येकैककलाधिक्येनोत्पद्यमानः सन् प्रति-
मासं नवो नवो भवतीत्यर्थः । सायणस्तु—प्रतिदिनं नवनव एव
भवतीत्याह । अनेन च शुक्रदिमासक्रमोऽभिहितः ॥

३. कृष्णपक्षान्ते ॥

४. प्रष्टापकः । प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकाहासदृग्गण-
नीत्याह ॥

५. तद्विप्रमान्तग्रोत्सर्गमागे हि सप्तशुषो जायन्तेऽतः स
तासां जनयितेति मुख्यः ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

मृत्युर्मारयतीति सतः ॥

मृत्युः (४) इति वक्तव्यः । स कस्मात् ? मात्यतीति सतः । मत्त्यमो हि प्राणो मृत्युः । स उत्कामच्छरीरादितैः प्राणैः प्राणिनो वियोजयति । एवं मारयति । विज्ञायते हि—“प्राणमनुत्कामन्तं सर्वं प्राणा अनुत्कामन्ति—” इति । तथाच त्रियतेरन्तर्भावितव्यर्थात् “युजिमृह्या युक्तयुक्ती” (उ० ३-१९) इति त्युक्प्रत्ययः ॥

मृतं च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मौद्गल्यः । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

अथ वा मृतं च्यावयति य एयोपक्षीणानुर्भवति उप-क्षीणकर्मो, तमेवासावपगमनेन प्रच्यावयति इति शतबलाक्षः मौद्गल्यः आचार्यो मन्यते । तस्य मृत्योः ॥ ६ ॥

“परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते ख इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ३-५-७ आ० गृ० ४-६)

परमिति । यमपुत्रस्य संकलकस्यार्थं जगती मृत्युदेवता । आश्वमेधेन पुत्रकामके कर्मणि स्थालीपाकविधाने षडाहुतिः । हे मृत्यो ! सर्वेषां मारक ! एतन्नामकदेव ! त्वं परम् अन्यम् पन्थाम् पन्थाम् अनु च आनुपूर्व्येण परेहि परा-शुखो गच्छ । यस्ते स्वः खभूतः । कतमः ? देवयानात् देवा अनेन यान्तीति देवयानो देवमार्गस्तस्मात् इतरः अन्यः पितृयानः । यस्माद्वयं देवयाने पथि स्थिता अनाश्व्यास्ते भवामः । न केवलमस्मात् परेहि अपि तु चक्षुष्मते दर्शनवते शृण्वते सर्वम् अप्रतिहतसर्पेन्द्रियविज्ञानायेत्यर्थः । ते ब्रूम्यम् ब्रवीमि कथयामि, त्वं नः अस्माकम् प्रजाम् दुहितृदंदि-त्रात्मिकाम् मा रीरिषः मा हिंसीः । उत अपि च वीरान्

१. मृतमिति वर्तमानसमीपे भूते क्तः । आसन्नमृत्युं चरमो-च्छ्वासकाले शरीराच्छ्यावयतीति । अथवा मृतः क्षीणाद्भुः संस्कार उच्यते । तं मृतं मध्यमः प्राणः शरीराच्छ्यावयतीति मृत्युः । तथाच मृतशब्दोपपदाच्छ्यावयते: “आश्वयादयश्च” (उ० ४-१०८) इत्युपलक्ष्यः । मतान्तरालोपः च्यावयतेस्तुभावश्च निपात्यते ॥

२. शतशब्दो बहुवचनः । शतबलानि अक्षाणीन्द्रियाणि यस्य स शतबलाक्षः । मौद्गल्यो मुद्रालापलं मुनिः । आश्वशब्दो हीन्द्रियवचनः । प्रलक्षमिति यथा । तन्माक्षमक्षमपीन्द्रियं भवति ॥

३. दुर्गस्तु—प्रजां—पुत्रान्पौत्रांश्च मा रीरिषः मा हिंसीः । मा उत वीरान्—अन्यानां पि वेऽसदाभिवाः पुरुषास्तान्पि मा हिंसीरि-लेषाम् ॥

पुत्रपौत्राचीन् मा हिंसीः । अस्मात् परागमनेन रक्षे-ल्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र—

(परं मृत्यो भुवं मृत्यो भुवं परेहि मृत्यो कथितं तेन मृत्यो मृतं च्यावयते भवति मृत्यो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

“त्वेपमित्था समरणं शिमीवतो रिन्द्राविष्णु सुतपा वांमुश्रुयति । या मर्त्याय प्रतिधीयमान-मित् कुशानोरस्तु रसनामुश्रुयथः” ॥ २ ॥ इति सा निगदव्याख्याता ॥)

(ऋ० सं० २-२-२५)

इति प्रक्षितः पाठः । अप्रकृतश्वेतुपेक्षितोऽयं वृत्तिरुता (दुर्गाचार्येण)

अथ क्रमप्राप्तः—

विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

विश्वानरः (५) व्याख्यातः । अपि वा विश्वानर एव स्यात् इत्यादिना (नि० ७-२१) अभिधानतोऽभिधेय-तत्त्व ॥ ७ ॥ ८ ॥

“प्रवो महे मन्दमानायान्वसोऽर्चा विश्वान-राय विश्वाभुवै । इन्द्रस्य यस्य सुमुखं सहो महि श्रवो नृमणं च रोदसी सुपरतः ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-१-९ यं वा० सं० ३३-३५)

प्रव इति । वैकुण्ठस्यार्थं जगती । महाव्रते विनियोगः । हे

१. प्रकृतार्थासंप्रकथ्येत्यर्थः । तथाहि—दैवतमते सूक्ते जागतमि-दमैन्द्र सोमातिरेके तृतीयसन्ने एषा वैकल्पिकी याख्या । हे इन्द्रा-विष्णु ! शिमीवतोः इष्टप्रदानादिकर्मवतोः । शिमीति कर्मनाम (निबं० २-१-२४) वां—युवयोः इत्या—इत्यर्थे त्वेपं—प्रदीप्तं “स्विष दीप्तौ” (शब्० उ०) कर्मणि घः (पा० ३-३-१०८) सम-रणं सन्मन्यागदेशगमनं सुतपाः हुतविष्टसोमपीती यजमानः उरुष्यति रक्षति (यागेन पूजयति) यद्वा शिमीवतोः प्रहरणादिक-र्मवतोः वां युवयोः त्वेपं दीप्तं शीयोपेतम् समरणं सन्मन्यवरत्परं-मनोपेतम् वृष्टिप्रदानाय मेवविदारणरूपं कर्म यजमान उरुष्यति रक्षति स्वीतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इत्युच्यते—या वाविन्द्रविष्णु युवां मल्यौ मनुष्याय हविर्दाने यजमानाय प्रतिधीयमानमित् प्रतिपातत्वं फलरूपम् असनाम् असनम् चरुनशीलं प्रदानशील-मन्नादिकम् अस्तुः अभिमतक्षेपुः “अमु दुपेपे” (दि० प०) वृत् । निरक्षितृणां शत्रूणां, कुशानोः अश्वेः सकाशात् उरुष्यथः अविच्छे-देन प्रवर्तयथः । वही हुतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

योगः । धाता मध्यमो देवः दाशुषे दत्तवते इविः । प्राचीं प्रवृद्धां महतीम् अक्षिताम् अनुपक्षीणाम् जीवातुम् जीविकाम् ददातु ददाति । यत एवमतो ब्रूम-चयम् सत्यधर्मेणः नित्यमवितथार्थकारिणः । देवस्य धातुः तत्संबन्धिनीम् सुमतिम् कल्याणीं मतिं नित्यं हविर्दानयुक्तां धीमहि धारयामहे ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

धाता ददातु दाशुषे दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मेणः ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रव्याख्याया ॥

अथ क्रमप्राप्तः—

विधाता-धात्रा व्याख्यातः । तस्यैव निपातो भवति । बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

विधाता (७) स हि धात्रा-धातृपदेनैव व्याख्यातः धातैव विधाता । व्युपसर्गार्थविशिष्टात्तदुपसृष्टाच्च धावस्तुजत्र भवति । स्तुतिसाधारण्येन । बह्विती वरुणविधात्रनुमतिसोम बृहस्पतिदेवतायाम् ॥

“सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मेणि बृहस्पतेरनुमत्या उग्रर्मेणि । तवाहमद्य मध्वनुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशानभक्षयम्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ८-८-२५)

सोमस्येति । विश्वामित्रस्यार्थं आगतम् । बहुदेवताकेऽपि लिङ्गोक्तदेवताकम् । अहम् राज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च धर्मेणि कर्मेणि । वर्णव्यवस्य आर्षः । यद्वा धारके यज्ञे वर्तमानः । तथा-बृहस्पतेः अनुमत्याच्च संबन्धिनिर्गम्येण धरणे आश्रये यज्ञग्रहे वर्तमानः । एतामिदं देवतामित्रप्रसूतोऽभ्यनुज्ञातः सन् हे मध्वन् । इन्द्र । तव उपस्तुतौ स्तोत्रे “प्रवृत्तोऽसि” इति शेषः । हे धातः ! एतत्संज्ञक देव । एवं हे विधातः ! एतत्संज्ञक देव । सर्वैर्भवद्भिरनुज्ञातः एतान् सोम-कैलशान् अभक्षयम् भक्षितवानसि ॥ ३ ॥

अथास्या भाष्यम्—

इत्येतामिदं देवतामित्रप्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति ॥

अभिप्रसूतः अभ्यनुज्ञातः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । कचिद-

१. तथा चानुकान्तम्—“तुभ्येदं चतुर्धं विश्वामित्रजमदधी आगतं तृतीया (सोमस्येति) लिङ्गोक्तदेवता ये”ति । पक्षे इन्द्र एव देवता । अन्ये तु निपातभाज इति वाञ्छन्त्यस्यैव इति सावर्णः ॥

२. पतस्यार्षोऽनुपदं भाष्यव्याख्यायां स्फुटः ॥

भ्यनुज्ञानमिति पाठः । सोमकलशान् कलशस्थान् हुतविष्टान्सोमान् । “सविशेषणे हि विधिनिषेधौ सति विशेष्येऽन्यव्याप्ये विशेषणमुपसर्कमात” इति नियमात् । निधनत्पाद्यस्य श्रुत इतिवत् ॥

कलशः कस्मात् ? कला अस्मिञ्छेरते मात्राः ॥

कला-मात्राः अवयवाः । सोमसमुदायात्केचित्पृथक्कृतास्ते शेरते आसते अस्मिन् । इति कलाशब्दात्पूर्वपदं श्रीरु (अ० आ०) उत्तरपदम् । तथा च कलाशः सन् कलशः ॥

अथ कालाः कस्मात् ? अत आह-कलानिर्वचनानिर्वचनप्रसङ्गेन—

कलिश्च कलाश्च किरते-विर्कीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै०

का० एकादशाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ ११ ॥ १ ॥

किरतेः “कृ विश्लेषे” (हु० प०) इत्यस्य कलौ वचांसि परस्परं विश्लिष्यन्ते । कला अपि विश्लिषा भवन्ति कुतश्चित्समुदायादिखाद्य-विकीर्णमात्रा इति ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० निरुक्तविद्युतौ दै० का०

एकादशस्य प्रथमः पादः ॥ ११ ॥ १ ॥

एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

एवमेकवचनान्तान्मन्त्रमस्यानान्देवताशब्दानिश्च्यं गणशो-
स्त्वानष्टौ निर्वैकुण्ठक्रमते—

अथातो मध्यमस्याना देवगणाः ॥

अथातःशब्दाद्युक्तार्थौ । तयोः पुनरुपन्यासो बहुवचनविशिष्टोऽयमपरोऽधिकार इति मध्यमस्याना देवगणा इतीदमपि प्रसिद्धमेव ॥

तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति ॥

कस्मादेतत् ? वायुरेव हि मेदेनापेक्ष्यमाणो मरुदमिषानो बहुवचनभागभवति । तेषां प्राथम्यं वायुना व्याख्यातम् । एतावान्शु विधेयः—बहुसाध्ये कर्मेणि बहुधा मध्यमो भवति । पृथक्त्वेन तु विज्ञाता मरुतः शुक्रज्योतिश्च विमज्ज्योतिर्विश्वेषमा-
दृत्य सतसप्तका ४९ देवगणा मारुतेषु गणेषु सप्तकपालेषु अग्नौ पुराणे चैत एव प्रसिद्धाः । सप्तधा पुत्रलविचारिणः । भारीचात्कश्यपादयिषां ये जज्ञिरे । नैरुक्षमयस्यु सर्वे एव गणा मरुतः । उक्ते च वार्तिके—

मध्यमा वाक् क्षियः सर्वोः पुमान्सर्वैश्च मध्यमः ।

गणाश्च सर्वे मरुतो गणमेदाः पृथक्कृतेः ॥ १ ॥ इति ।

१. सप्तविधवायुविचारिणः इति कवित्पाठः । अत्रोपास्वा-
यते ॥

अथ—

मरुतो मितराविणो मितरोचिनो वा, मह-
द्रवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १ ॥ (१३)

मरुतः (८) कस्यात् ? मितराविणो वा । वेलना-
स्यायाम् । मितं नाम सुष्ठिष्ठं, यथा तेषां योग्यं रविर्दुं तथा
रुचन्ति स्वनयन्ति । अथ वा मितरोचिनः तथैव सुष्ठिष्ठं
रोचन्ते । अत्र अमितराविणमिति केचित्संहिताया, तेषां च
बहुप्रकारकं च ते रुचन्तीत्यर्थः । अमितरोचिन इत्यत्राभ्येव-
मेव । अथ वा महद् द्रवन्तीति मरुतः । इह शब्दमहत्ताऽ-
भिप्रेता । पूर्वत्र बाहुल्यं बहुप्रकारता च ॥ १ ॥ (१३)

“आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथैर्मिरात
ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः । आ वरिष्ठेन इषा वयो न
पतता सुमायाः” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० १-६-१४)

आविद्युदिति । गौतमस्यापिमास्त्रारपङ्क्तिः । हे मरुतः !
यूयम् विद्युन्मद्भिः विशिष्टरीतियुक्तैः स्वर्कैः खड्गैः सुय-
मनैः । यद्वा स्वर्चनैः (शोभनमर्चनं येषां तैः) सुपूजितैः
स्वर्चिर्मिरा—अनुपगतविद्युत्संपातैः । ऋष्टिमद्भिः रेषणवद्भिः
अक्षालस्य नाशकैः अश्वपणैः अशनपतनैः (अश्ववन्तो ये
अन्तरिक्षे पतन्ति तैः) रथेभिः रथैर्गमैः । अत्रैस् “बहुलं
छन्दसि” (७-१-१०) इति न भवति । आयात आग-
च्छत । पृथक्त्वे विद्युद्भिरिव ऋष्टिमद्भिरनुपगतेरश्वपणैरक्ष-
वाहैः । रथैः समं समेता यूयमायात । अपि च किमेवमेव
यथाकथंविदागमनमात्रे वयमर्धिनः ? न इत्युच्यते आवायै-
ष्ठयेत्यादि । हे सुमायाः दुर्कर्मणः सुप्रज्ञा वा मरुतः ।
वरिष्ठया अतिमहत्ता । “प्रियस्थिर०” (पा० ६-४-
१५७), इत्यादिनामायने इष्टनि बहुलस्य वयोदेशशिलोपक्ष-
नः अस्माकं प्रदेयेन इषा अग्नेन (निर्व० २-७-१४) उप-
लक्षिताः । उपलक्षणे तृतीया (पा० २-३-२१) वयोन
वय इव पक्षिण इव क्षीप्रम् । आपतत आपतत । आगच्छ-
तेत्यर्थः । “पल्ल गतो” (अ० ५०) छल्ले च्लेरिति “पतः
पुम्” (पा० ७-४-१९) इति युगागमः । पदव्यत्ययो दीर्घ-
भावैः । इत्येतदाशास्त्रे ॥ १ ॥

अथास्या माध्यम्—

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः खड्गनैरिति वा
स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिमिरिति वा । रथैरायात
ऋषिमद्भिरश्वपणैरक्षपतनैः । वरिष्ठेन च नोऽग्नेन
वय इवापतत । सुमायाः कल्याणकर्मणा वा
कल्याणप्रज्ञा वा ॥

१. मावाकल्पनाकर्मत्वमर्थान्तरम् । मीढन्ते परिच्छिन्नतेऽनवा
पदाश्वी इति माया “माछासमिग्यो यः” (उ० ४।१०६) इति
यमलक्ष्यः । प्रज्ञा वा (निर्व० ३-१-१) ॥

अवगतार्थमेतन्मन्त्रार्थेन ॥

अथ कर्मप्राप्ताः—

रुद्रा—व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ २ ॥
(१४)

रुद्राः (९) व्याख्याताः (नि० १०-५) “रुद्रो
रौतीति सत” इत्यादिना ॥ २ ॥ (१४)

“आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्य-
स्थाः सुविताय गन्तन । इयं वो अस्मत्प्रतिहर्षते
मतिस्तृष्णजेन दिव उत्ता उदुन्यवे” ॥ १ ॥
(ऋ० सं० ४-३-२१)

आ रुद्रास इति । श्वावाधस्यार्थं मातृत्वं जगती आशिमा-
हते शस्यते । हे रुद्रासः रुद्राः ! यूयम् इन्द्रवन्तः “इदि
परमेश्वर्ये” (अ० ५०) इन्द्रेण तदुन्तः । सजोषसः समा-
नप्रीतयः । परमेश्वर्येण नियमासेविताः । पृथक्त्वपक्षे तुपपद्यत
एव । इन्द्रेण सह प्रीयमाणा इति दुर्गः । हिरण्यस्थाः उदक-
हरणार्थैरङ्गणाः । पृथक्त्वपक्षे तु—हिरण्यविकृतस्थाः । सुवि-
ताय सुष्ठु वितताय (यथाशास्त्रं कियमाणाय) अस्मै कर्मणे
(यज्ञाय) तदर्थम् आगन्तन आगच्छत । आहर्षताद्भू-
लौटि तस्य तनावेशः (पा० ७-१-४५) “बहुलं छन्दसि”
(पा० २-४-७३) इति शपो छद् । किमिति आगच्छत ?
तदुच्यते—इयम् अस्मात् अक्षयीया । मतिः क्षुतिः प्रज्ञा
वा । पञ्चम्ये पञ्चमी । वः युष्मान् प्रत्यय । हृदये कामयते ।
“हृयं गतिकान्त्योः” (अ० ५०) पदव्यत्यय आर्षः । युष्मद्भिना-
कृतमिदं कर्म गुणवदप्येतिरत्नैर्माभूद्विगुणमित्येतदर्थम् । अतो यू-
यम्—तृष्णजेन तृष्णा तृषा तृष्टित्वनोन्तरम् । सा उपजायते
विशेषतो यस्मिन्काले स तृष्णजस्तृष्णाजः कालो घर्मान्तस्त-
स्मिन् प्राप्नुवि यथा दिवः शुलोकात् उत्तसाः उत्सर्गमवाः

२. एतच्च इदोकिमनुचल व्याख्यातम् । भाष्ये तु—तृष्ण-
शब्द एवाभिलाषुकायै उच्यन्तः साधितश्च । तथाचाभिलाषुकाय
विशेषत उदन्त्ये चातकाय दिवः सकाशादुत्तसा उत्सृष्टा अप
इवागच्छतेत्यर्थः । उक्तं च दुर्गेणापि—उदन्त्युत्तसा इति केचित् ।
तस्य प्रेक्षतो यथा दिव उत्सा मेवा आगच्छन्ति तथासाकामग-
च्छतेति ॥

२. उत्सा मेवालोभ तत्प्रभया आपो लक्ष्यन्ते इति दुर्गोऽभि-
प्रेक्षे । “उत्सः प्रलम्बे वारिप्रवाहो निक्षेरो हारः” इत्यभिधाना-
दुत्सा वारिप्रवाहाः । ते शिरप्रभवा अपोह दिवोऽपि प्रयुता-
गृह्यन्ते । तै-यथा उदन्त्ये पिपादाकुलाय भवन्ति तदित्यर्थे इत्यपि
संभवति । उत्साः कृषा आशुगृह्यते (निर्व० ३-२३-१०)
तत्प्रभवा वा सुशीता मधुताश्वापस्त एव दिवः कान्ताः । दीप्त्यैः
कान्त्यर्थेऽपि ॥

मेध्या आपः उदन्यवे उदकमिच्छते लोकाय आगच्छन्ति ।
तथा असन्मत्या प्रतिहर्यमाणा आगच्छतेत्याशास्महे ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सह जोषणाः । सुवि-
ताय कर्मण इयं वो असदपि प्रतिकामयते मतिः ।
तृष्णज इव उत्सा उदन्यव इति ॥

अवगतार्थमेतत् ॥

अथ निगमप्रसक्तैर्निर्गवीति—

तृष्णक्-तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेः ॥

तृष्यतेः “वितृष पिपासायाम्” (दि० प०) इत्यस्मात्
“खपितृषोर्नजिड्” (पा० ३-२-१७२) इति नजिड्
प्रत्ययो हिल्लाङ्गनाभावः । “छवोऽभिलापुस्तृष्णक्” इत्यमरः ।
उदन्यतेः क्यजन्तस्य “अशनायोदन्यधनायावुभुशपिपासाग-
र्ध्वु” (पा० ७-४-३४) इति निपातितस्य । “उदकेच्छु-
रुदन्युः स्यात्” । “क्याच्छन्दसि” (पा० ३-२-७०) इत्यु-
प्रत्ययः ॥

अथ—

ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन
भवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ ३ ॥ (१५)

ऋभवः (१०) कस्मात् ? उरु भान्तीति वा । ते हि
बहु भान्ति दीप्यन्ते । तथाच उरुशब्दोपपदाद्भावेः “सृगध्वा-
दयश्च” (उ० १-३६) इति कुप्रत्ययः । पूर्वपदसाधिलोपो
रस्य संप्रसारणं च निपात्यते । पूर्वरूपे भातेरन्यलोपे च
रूपम् । एवसुरशब्दात्पूर्वपदं भातेरुत्तरपदम् । अथ वा
ऋतेन यज्ञेन सत्येन वा । तदेवोत्तरपदं पूर्वपदे विकल्पः ।
अत्र तलोपो निपात्यते पूर्वैर्गैव । एवमग्रेऽपि । ऋतेन भव-
न्तीति वा । भवतेवोत्तरपदं, ते हि ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा
भवन्ति, भूत्वा च देवत्वेन सर्वे युज्यन्ते ॥ ३ ॥ (१५)

विद्वी शमीं तरणित्वेन वाघतो मर्त्तसुः
सन्तो अमृतत्वमानशुः । सौधन्वना ऋभवः
सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० १-७-३०)

विद्वीति । कृत्सर्पाय जगती ऋदुदेवत्या । शमी । कर्म-
नामैतत् । शाम्यन्त्यनया निष्ठातीति शाम्यतेरिति ङीन् (पा०
४-१-४) शसो ङ्क् । कर्माणि (निषं० २-१-२३)
तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम (निषं० २-१५-२५)

१. सायणस्तु-उदन्यवे उदकेच्छवे तृष्णजे गौतमाय दिवः
शुलोक्तसाक्षात् उत्साः उदकनिष्पन्त्या यथा दुष्प्रभाभिः प्रेरितास्त-
द्भस्मदधैषमागत्याभिमितं ददतेत्यर्थं हस्ताह । तदेतद्भेदपक्षे
(यतिहासिकमतेन च) योग्यम् ॥

क्षिप्रत्वेन क्षिप्रकारित्वेन (सर्वयज्ञसंपर्धनेन) विद्वी व्याप्यं
कृत्वा । वाघतः वोढारः यज्ञस्यानुष्ठोतारः मेधाविनो वा
(निषं० ३-१५-२४) मर्त्तसुः मर्ता मनुष्याः । “सृङ्
प्राणस्यागे” (दि० आ०) अस्मात्तु (उ० ३-८६)
“आज्जेतेरुङ्क्” (पा० ७-१-५०) सन्तः अमृत-
त्वम् देवत्वम् आनशुः आनश्वरे प्रातयन्तः । प्राप्य च
देवत्वम् सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः
सूरख्यानाः सूर्यसमानदर्शनाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ऋभवः
संवत्सरे संवत्सरावयवे वसन्तादिकाले धीतिभिः कर्मभिः
(अनुष्ठेयैरभिधोमादिभिः) समपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् ।
हविर्मागार्हा बभूवुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो
वा मर्त्तसुः सन्तोऽमृतत्वमानश्वरे । सौधन्वना
ऋभवः सूरख्यानाः सूरपत्न्या वा संवत्सरे समपृ-
च्यन्त धीतिभिः कर्मभिः ॥

इति । तदेतन्मन्त्रार्थेन व्याख्यातम् ॥

अथ निगमोक्तस्य सौधन्वना इत्यस्यार्थतत्त्वमाचष्टे—

ऋधु-र्विभ्वा-वाज इति सुधन्वन आज्जिरसस्य
त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥

इति । आर्भवाणां मन्त्राणां खभावोपप्रदर्शनायमाह—

तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न
मध्यमेन ॥

तेषाम् ऋभ्वादीनां मध्ये प्रथमोत्तमाभ्याम् ऋभुणां
वाजेन च न । मध्यमेन विभ्वा, स हि आर्भवाणां मन्त्राणां
खभावः ॥

१. अत्र दुर्गेण “विद्वी-शमी इति द्वे अपि कर्मनामनी युतो-
ऽनामितायै (अपुनश्चतायै) भाष्यकारः पूर्वं तावज्जिराह
कृत्वेति । किं कृत्वा ? शमी कर्माणि । कथम् ? तरणित्वेनेत्यर्थं
व्याचक्ष्यो । तेन विद्वीति क्रियापरं वेदितव्यम् । तथा च सायणः—
विद्वी-यथप्येतत्कर्मानाम, तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वेत्यर्थं
हस्ताह । “विष्क व्याती” (जु० उ०) इत्यस्मात्किन् (उ० ४-
५४) तुवागसथ बाहुलकात्तो लीप् (पा० ४-२-४) ॥

२. वहेरतिः (उ० २-८९) बाहुलकादुपपाद्विर्हस्य धत्वं
च । वद्वित् इवीति, धन्याथोन्वेति वाघतः ॥

३. सायणस्तु—“वाघतः कत्विहनामैतत् (निषं० ३-१८-
३) अत्र च सामर्थ्यात्तदन्तो लक्ष्यन्ते । कत्विभिश्चेता ऋभवः ।
शमी कर्मनामैतत् । यागदानादीनि कर्माणि अन्यान्यपि “एकं
चमसं चतुरः कृणोतन” (ऋ० सं० २-३-४) इत्यादिना
“दैवैकानि” इत्येवं व्याचक्ष्यो । तदेतद्भाष्यकारस्य (यास्कस्य)
नामिमतम् । अर्थात्सु गौल्यमेव ॥

तदेतद् ऋभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्त-
वेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति ॥

तदेतद् “उच्यते” इति शेषः । ऋभोऽवन्ति इति ।
तथा—“इदं तृतीयं सवनं कपीनाद्युतेन ये चमसमैरयन्त”
इति ॥

आदित्यरश्मयोऽप्युभय उच्यन्ते ॥

“अगोहास्य यदसस्तना गृहे तदुद्येदधृमवो-
नानुगच्छथ” ॥ (ऋ० सं० २-३-६)

अगोहा आदित्योऽगृहीतस्य यदस्वपथ
गृहे यावत्तत्र भवथ न तावदिह भवथेति ॥

उच्यन्त इति । अभिषेयव्यभिचारमुपदर्शयति । कच पुनस्ते
उच्यन्ते । तत्राह—अगोहास्य० इत्यादि । अस्य—“उद्धत्स्वसा
अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपुस्यार्थं नरः” इत्यादिः ।
दीपेत्तमस आर्षं जगती । अत्र (पूर्वमन्त्रेण) पुराणप्रसिद्धा-
न्मुच्यन्तः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवत् ऋभून्सुखा वेद-
प्रसिद्धा सूर्यरश्मिपदानुभूतिवर्ती सौति—हे ऋभवः उरु प्रभृतं
भासमाना, ऋतेनाविलेन भासमाना वा, ऋतेनोदकेन, उद-
कायैर्मुपपन्ना वा, नरः प्रकाशयुक्तकादेवैतानः यूयम् स्वर्गस्यया
लोकानुग्रहप्रदतया वर्षप्रियाया । उद्धत्सु उन्नतेषु प्रवेशेभ्यु
मेवादिषु । “उपसर्गाच्छन्दसि धास्ये” इति वतिः । तृणम्
ग्रीहिषवात्किरूपम् अस्मै लोकाय (तदुपकारार्थम्) अकृणो-
तन् अकुर्वेत् । “कृषि हिंसाकरंयोश्च” (भा० प०) व्यस-
येन तस्य तनवादेशः (पा० ७-१-४५) पितृवाङ्मनः । प्रति-
संस्मरते कुर्वते । तथाच वर्तमानेऽत्र लङ् (पा० ३-४-६)
संहितायां दीर्घः (पा० ६-३-१३७) एवमथेऽपि । तथा
नियत्सु पुनर्निष्ठेषु भुवः प्रदेशेषु अपः उदकानि अपि अस्मा
एव अकृणोतन । किंच यूयम् । अगोहास्य अगृहीतस्ययादि-
त्यस्य गृहे मण्डले यत् यावत्कालम् असस्तन अस्वपथ
(अस्तवतः स्थ) रात्रौ निव्यापारासिष्ठथ । “वसु स्मरे” (अ०
प०) अस्माह्निके पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदाविलाच्छपोलुक् ।
तत् तावन्तं कालम् अद्य अस्मिन्नहनि इदम् इदानीम्

१. रश्मीनामुचमासमानत्वं प्रसिद्धम् । तथा—आदित्यादुत्प-
त्तिरपि उदकायै वनमपि रश्मीनां वर्मकाले भूमिगतं रसमादाय
पुनर्वर्षकाले प्रवर्षणीयत्वं प्रसिद्धमेव । “आदित्याज्जायते वृष्टिः”
इति शाखात्वात् ॥

२. अप इति कर्मनाम “आपः कर्माख्यायात्” (उ० ४-
२०६) नलमुनि हले चापः । ततः स्त्राये यक् कण्ठाधेराकृति-
गणत्वात् । “अप्रलयात्” (पा० ३-२-१०२) इत्याकारप्र-
त्यये टाप् इति दुर्गासिद्धेति । सायणस्तु—“स्वपसया—शोभनक-
मेच्छया शोभनं कर्मभिः कृतमिति यजमानाः स्तुवन्ति तदिच्छये-
त्यर्थ इत्येवं व्याख्याञ्जिष्ठावयवजादप्रत्यये टाप्मा ॥

३. य उच्यताः प्रदेशा सुवोऽङ्गिरनाम्नात्तेषु ॥

नानुगच्छथ अनुसृत्य न गच्छथ । यावन्तं कालं सूर्ये निगृहा
वर्तन्ते तावन्तमेव कालमहन्यपि नानुगच्छथेत्यर्थः । यद्वा—अगो-
पनीयस्य गृहे अन्तरिक्षे यत्—यावन्तं कालमसस्तन वृष्टिमदत्त्वा
स्वपमङ्कृतं तत्तावन्तं कालम् अथेदानीं वर्षसमये इदं सस्या-
भिवर्धन—वृष्टिप्रवाहस्य कर्म नानुगच्छथ अनुसृत्य न प्राप्नुथ ।
यावन्तं कालं विवर्षथ, तावन्तमेवकालं प्रवर्षथेत्यर्थः साय-
णोक्तः ॥ १ ॥

भाष्यकारो यास्कस्तु—यावत्तत्र निगृहा भवथ रात्रौ न
तावदिह भवथ । ततश्च युष्मद्भिनाभावे निरालोकोऽयं लोकः
संपद्यते । एतद्वा महाभाग्यमहमनुक्रीतयामि । ते यूयमिदं
नामास्माकं कुरुत । इति—एतावदेव व्याख्यात् । इति दुर्ग आह ॥

अथ—

अङ्गिरसो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ ४ ॥
(१६)

अङ्गिरसः (११) एते व्याख्याताः एकवचनेन
“अङ्गनरेवज्जिराः” (नि० ३-१७) इत्यत्र ॥ ४ ॥ (१६)

“विरूपासु इहर्षयस्त इदं गम्भीरवेषसः । ते
अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजङ्गिरे” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-२-२१)

विरूपास इति । मानवस्य नामानेदिष्टस्यायैममुद्रुप ।
पाण्डिके षष्ठेऽहनि विनियोगः । परोक्षतया ऋषिराह—ऋषयः
अवितथस्य ब्रह्मणो (वेदस्य) कर्मणो वा द्रष्टारः । विरूपास
इत् अन्योन्यं वर्णतो कृतस्य नानारूपा भवन्ति । “आज्जरे-
सुक्” (पा० ७-१-५०) इदिति पादपर्यणः । त इत् त
एषामी अङ्गिरसः । न केवलममी पश्यन्ति तदपि तु गम्भी-
रवेषसः अपि वेप इति कर्मनाम (निष० २-१-५) गम्भी-
रकर्माणो भवन्ति । ऋष्यनेकत्वे—कतमास्ते ? ते अङ्गिरसः
सूनवः पुत्राः खलु । तथा च गोत्रार्थस्य ऋष्यणः “अत्रिच्यु-
क्तस्यवतिष्ठणोत्तमाजिरोभ्यथ” (पा० २-४-६५) इति बहुले
लुक् । तदेवाह—ते अग्नेः परि जङ्गिरे इति । अग्निलमापन-
स्याङ्गिरसोऽपि (सकौशात्) ये प्रादुर्भूतास्त एते विरूपा गम्भी-
रवेषसश्च समेदं नाम कुर्वन्तु ॥ ५ ॥

अथास्मा भाष्यम्—

विरूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीर-
प्रज्ञा वा । ते अङ्गिरसः पुत्रास्ते अग्नेरपि जङ्गिरे
इत्ययिजन्म ॥

अग्नेरधि—अग्नेः सकाशात् । जङ्गिरे समभवन् । तथा
च “येऽङ्गिरा आसंतेऽङ्गिरसोऽभवन्ति” इति समाप्तायते (ए०

१. अन्येयकर्मणोऽप्यनेयप्रज्ञा वा । अत्र वेप इति प्रज्ञाना-
मपीति भाष्यकृदयमभिधेति ॥

२. अपि—सकाशादित्येधेऽपि नैरुक्तसमये यथा च भाष्यमनु-
पदीनमेतदिति बोधनात्येवं व्याख्याताम् ॥

भा० ३-३४) इत्यग्निजन्म । अत्र जसो लुप्तदृश्य आषः ।
अग्निजन्मा एत इत्यर्थः ॥

अथ—

पितरो व्याख्याता-स्तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥
(१७)

पितरः (१२) ते पुनः व्याख्याताः एकवचनेनैव
“सोमं पिता” (नि० ४-२१) इत्यत्र ॥ ५ ॥ (१७)

“उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः
सोम्यासः । असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽ-
वन्तु पितरो हवेषु” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ७-६-१७-य० वा० सं० १९-४९)

उदीरतामिति । यमपुत्रस्य राज्ञस्यार्थं त्रिष्टुप् पितृवैषया ।
पितृमित्रे विनियोगः । ये तावत् अवरे निरुद्धाः पितरः
पृथिवीमाश्रितास्ते तावत् उदीरताम् ऊर्ध्वं गच्छन्तु उत्तमं
हविः प्राप्नुवन्तु । अथ पुनर्थं पितरः परे द्युलोकाश्रिता
उत्तमाः । तेऽपि उदीरताम् तेषामप्यप्रच्युतिरस्तु । मुच्यन्तां
वा तदधिकारप्रक्षये । येऽपि मध्यमाः मध्यस्थानाश्रयास्तेऽ-
प्युदीरताम् उत्तमं लोकमाश्रयन्ताम् । ते हि सोम्यासः
सोम्याः सोमाहीः सोमसंपादिनः । तदहंतीत्यर्थे “छन्दसि च”
(पा० ५-१-६७) इति शतप्रत्ययः । (कर्मण्यभावमुपग-
च्छन्तो ये सोमं संपादयन्ति) । किंप्रकाराः ? असुं य ईयुः
प्राणमात्रमूर्त्यैः अस्थूलविग्रहाः । अवृकाः अनेमित्राः परं
साम्यमुपगताः ऋतज्ञाः यथावत्सत्यस्य वैदितारो यज्ञस्य वा ।
य एवमादिगुणयुक्ताः पितरः ते नः अस्माकम् हवेषु
आहूतेषु नित्यम् अवन्तु आगच्छन्तु । अवतिरिह गतो
(ऋ० प०) इत्येतदावासाह । उदित्यनेन योग्यक्रियाया ईर-
तामित्यस्या उक्तपूर्वाया एवामिसंबन्ध उभयत्र बोध्यः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः
पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनस्तेऽसुं ये प्राण-

१. त्रिविधाः पितरः—उत्तमा—मध्यमा—अधमाश्चेति । तदत्र
सप्तविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्तं उत्तमाः । सावैकैर्माना-
त्रपरा मध्यमाः । अत्रापि कैश्चिदस्कारैर्विकृता अधमाः । पतदे-
र्मात्रेणैव “ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा” (ऋ० सं० ७-६-
१९) इत्यादिमित्रे समाख्याताः तेषु अवरे इत्यर्थः ॥

२. वृक इति घातुको जन्तुलोकः । येऽपि वज्रः (नि० ७-
३-२०-७) सोमश्च (नि० ३-२४-५४) सर्वोऽप्यग्निज-
भूत एव प्राणिनां, तेन लक्षणवाच्यं तथावैकत्वम् । न अमित्रः
कश्चिदस्तेषामिति । अमित्रशब्दश्च नञ्कर्मधारयेऽपि पुंस्यभिधीयत
एव । “स्याताममित्रो मित्रे च सहजप्राकृतावपि” इति वृथा ॥

६० नि०

मन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा ते
न आगच्छन्तु पितरोहानेषु ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रव्याख्यया ॥

माध्यमिको यम इत्याहुः ॥

नैरुक्ताः ॥—

तस्मान्माध्यमिकान्पितृन्मन्यन्ते ॥

स हि तेषां राजेति । अत उत्तरे “अथर्वाणः” (१३)
“भृगवः” (१४) इत्येते पदे समाह्रता । नन्वेतयोः सम-
स्योः प्रत्येकं वा स्तुतिरस्ति । अस्ति तु पित्राग्नौभृगुभिः
साधारणस्तुतिः । यतस्तद्वर्णनार्थं प्रसङ्ग्यमाणानामभिधेया-
थर्वैशब्दनिर्वचनप्रसङ्गाद्भवीति ॥

अङ्गिरसो व्याख्याताः ॥

इति । येऽस्यासुचि वक्ष्यमाणायाम् ते (नि० ३-१७)
व्याख्याताः ।

अथ—

पितरो व्याख्याताः (नि० ४-२१)

भृगवो व्याख्याताः ॥

एकवचनेनैव “भृगुर्भैष्यमानो न देह” (नि० ३-१७)
इत्यत्र ॥

अथ—

अथर्वाणोऽथर्व(ण)वर्तस्त्वर्वतिश्चरतिकर्मा ।
तत्प्रतिषेध-स्तेषामेषा साधारणा भवति ॥ ६ ॥
(१८)

अथर्वाणः कस्मात् ? ते हेते अथर्व(ण)वन्तः । अथ
किमिदमथर्वेति येन ते तद्वन्तः ? अत आह-थर्वेतिश्चरति-
कर्मा । गच्छत्यर्थो नैरुक्तः । ततः किं ? तत्प्रतिषेधः ।
पुरस्तादकारेण । तथा च-थर्वेणं यवो गमनं तदस्तेषामिति
यवैवन्तो न थर्वैवन्त इत्यथर्वैवन्तस्य एवाथर्वाणः । थर्वेतेः
कनिना निष्पद्यते । तथा च सति न थर्वेन्तीत्यथर्वाणः । स्थिर-
प्रकृतयो हि ते भवन्ति । साधारणा अङ्गिरसःप्रभृती-
नाम् ॥ ६ ॥ (१८)

“अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो

१. अत्राथनवन्त इति पाठः । एवमत्रेऽपि किमिदमथनमिति
प्रमादपतितः प्रतिभाति । यदि तु वर्णलोपेन तथा व्याख्यायते
तदापि प्रमाद एव आत्रायवचन एव वर्णलोपादिनैरुक्तनवन्तीति
न व्याख्यायाम् । अथ चाथर्वशब्दं नन्मा कर्त्तव्येति चेत् संज्ञाप्य
ततो भृगुषा व्याख्यानमपि प्रमाद एव । “न कर्त्तव्यार्यान्मत्स-
र्थयो बहुव्रीह्येऽथर्वेतिपतिकर” इति भाष्यसिद्धान्तात् । तस्मा-
न्नथर्वेन्तीत्यथर्वाण इति व्याख्यानमेव दुर्गोक्तमन्ततो रमणीयम् ॥

भृगवः सोम्यास्तः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानाम्-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ७-६-१५ य० वा० सं० १९-५०)

अङ्गिरस इति । विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यायं त्रिष्टुप् लिङ्गो-
क्तदेवत्वा । अङ्गिरसः अङ्गिरीनामकाः अथर्वानः अथर्व-
नामकाः भृगवः । भृगुनामकाश्च नः अस्माकम् पितरः त
एते नवगवाः नवगतयः (अभिनवगमैनयुक्ताः) सदा नूत-
नवस्त्रीतिजनका इत्यर्थः । नवनीतगतयो वा (नवनीतं प्रति
येषां मनसो गतिरिदमस्माकमिति ते) नवगवाः । विशायते हि
“स्त्र्यं विलीनं पितृणाम्” इति । सर्व एव सोम्यास्तः
सोम्याः सोमाह्वीः । तदहर्हीत्यर्थं यत् (पा० ५-१-६७)
सोमसंपादिनः । “आजसेरसुक्” (पा० ७-१-५०) इति
जसोऽयुगागमः । अस्माकं सुमतौ कल्याण्यां (तत्पूजा-
प्रवणयां) मतौ वर्तन्ते । वयम् च तेषां यज्ञियानाम्
यैज्ञसंपादिनाम् । सुमतौ कल्याण्यां मतौ उपकारप्रवृत्तायाम्
स्याम भवेम । अपि च भद्रे भन्दनीये-स्तुत्ये सौमनसे
कल्याणे मनसि । भाजनवति येति भाष्यम् । येन मनसा भौज-
यन्ति अभिमतैर्यैः सोऽवृत्तस्मिन् शोभने सङ्कल्पे शोभने वा
अभ्यवसाये स्याम भवेम-इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवगीतयो
वाऽथर्वानो भृगवः सोम्याः सोमसंपादिनस्तेषां
वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानाम् अपि
चैषां भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे
मनसि स्यामेति ॥

अवगतार्थमेतन्मन्त्रार्थेन ॥

माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः ॥

ऋभवः अङ्गिरसः भृगवः अथर्वानः इति, स्तुत्युपपत्तेः ।
देवतापदभ्ये समाग्नानादेकैकस एषां देवगण इति नैरुक्ता
निरुक्तविदो मन्यन्ते ॥

पितर इत्याख्यानम् ॥

आख्यायानम् इतिहासपुराणादिकम् । को विशेषः ? अत्र्या-
दिवेवतापदविपर्ययः । तद्वैदेवताप्रकार एवायम् । य एते

१. अङ्गिरः पित्र्यभर्षभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवता अस्या इत्यर्थः ॥

२. पितृवङ्गानागन्तुं येषां प्रतिमासं नवा गतिर्भवति इति दुर्गः ॥

३. सायणस्तु—यज्ञियानां यथाहोणां तेषां सुमतौ-अनुमह-
युक्तायां दुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपिच सौमनसे भद्रे
सौमनस्यकारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेमेत्याह ॥

४. सभाजयति सत्करोतीत्यर्थः ॥

पितरो नामत एव ऋभुसन्तुम्कारादय इत्याख्यानविदः
स्मरन्ति । असावपि मन्त्राणां विषय इत्युपेक्ष्यः ॥

अपि च देवगणा एते उत पितरः ? इति । कुतो विचारः ?
ऋभवः अङ्गिरसः भृगव इत्येवमादीनामभिधानानामुपिबु
प्रसिद्धेः ॥

अथाप्युपयः स्तुयन्ते ॥ ७ ॥ (१९)

अथापि इदमपरं कारणमप्यय एवैत इति । यतोऽन्येऽपि
ऋषयः स्तुयन्ते । तद्यथा-वासिष्ठा इति ॥ ७ ॥ (१९)

“सूर्यस्येव वक्ष्यथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव
महिमा गभीराः । वार्तस्येव प्रज्ज्वो नान्येन
स्तोमो वसिष्ठा अन्येतेव वः” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ५-३-३३)

सूर्यस्येवेति । इदं स्यात् त्रिष्टुप् वसिष्ठदेवत्वा । एषाम् वसि-
ष्ठानाम् (वसिष्ठपुत्राणाम्) वक्ष्यथः वचनस्य ज्योतिः रीतिः
सूर्यस्येव यथा सूर्यस्य रीतिरवभासिकायां नामैवम् । अधि-
देवादिगतानामर्थानामसन्देहेनानवभासिका वाच्येऽर्थः । अपिच न
केवलमेषामसन्दिग्धार्थानि वचसि-गभीराणि च महार्थवन्ति ।
गम्भीरायतया दुरवगाहानि । यत आह-समुद्रस्येव महिमा
गभीरा इति । यथा उदकमपरिमेयं समुद्रे एवमपरिमेयाणीति ।
सत्यपि च महार्थवत्त्वे नैते विलम्बितस्तुतयः । किं तर्हि ?
वातस्येव प्रज्ज्वः प्रकृष्टो ज्व आगुप्रतिपत्तिः । तुष्टवतां
वर्णपदवाक्येषु निमलमनो-वायुवर्ती शब्दार्थावसन्नेन प्रतिपद्येते ।
अपिचैवमसिन्महाभावा एते, वैतेषामन्यः स्तोता वचनपदवी-
मनुगन्तुं शक्तः । यतो प्रवीमि-नान्येन केनचित्स्तोत्रा । हे
वसिष्ठाः ! (प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादिन प्रवीति-एव-
युष्माकम् स्तोमः इयं स्तुतिर्भावस्ती असन्दिग्धार्था गभीरा
अविलम्बिता च न अन्येन अन्येतेव नागुगन्तुमन्येन
शक्या क एनामनुकरिष्यतीति स्तुतिपरिष्ठुत इन्द्रो वसिष्ठान-
स्तोव ॥ ३ ॥

एवमप्युपेक्ष्य स्तुयन्ते (देवैः) इति प्रदर्शनमप्यस्तीति
मन्त्राणां विषय इति । अपरे पुनः सूर्यस्येव वक्ष्यथः सूर्य-

१. उपलैगिगन्तवातनीय आलोच्येत्यर्थः ॥

२. सायणस्तु-वसिष्ठपुत्राणामव स्तुमानवादासिष्ठ ऋषिः ।
त एव देवताः । या तेनोच्यत इति न्यायात् । तथाचानुक्रम्यते-
“भिल्लन्नः पङ्कना संस्तवो वसिष्ठस्य समुद्रसेन्द्रेण वा संवाद-
इति । परं यस्मै वचनं स ऋषिर्वा स्तुयते सा देवतेति नियमोऽन
व्याख्यानेऽनुसृतो द्रष्टव्यः । इन्द्रो हि वसिष्ठान्स्तौति ॥

३. अत्र-“अत्रिभृगुक्तवसिष्ठगतमाङ्गिरीभ्यश्च” (पा० २-
४-६५) इत्यनो लुप्तप्रत्ययः ॥

४. वक्ष्यथ इति वचनस्येत्येन वक्षःशब्दस्य भवति । स च ऋ-
दर्थे प्रसिद्ध इति “इवेन सह समासो विनक्षयलोपश्च” (पा०
२-४-७१ वा०) इति समसस्य वक्षसा बहुवीहिः । सत्य भो
वैरुक्तः । सायणस्तु-वक्ष्यथः प्रकाश इति व्याचक्ष्यो ॥

तेजःसमानवीतोरेस एते वसिष्ठाः तेजस्विनः समुद्रोपमगम्भीर-
स्वभावाश्च शीघ्रगतयश्च—सर्वैत्राप्रतिद्वतजवाः । नेतेषामन्येन
गतिरनुगन्तुं शक्येति समासेन वर्णयन्ति ॥

अथ क्रमाप्ताः—

आस्या-आप्नोतेस्तेषामेव निपातो भवत्यैन्ध्या-
मृचि ॥ ८ ॥ (२०)

आस्याः (१५) अपीन्द्रसहचारिण ऋषयः—एकत-
द्वित-त्रिताः । ते इन्द्रेण सह चेहरिति विज्ञायते । ऋग्व्यादयोऽ-
प्येतस्मादेव दर्शनादविपक्षे मध्यस्थानाः । ते कस्मात् ?
आप्नोतेः । आमुचन्ति हि ते स्तुतिभिः स्तुत्यान् । तथाच
आप्नोतेः “अभ्याद्यश्च” (उ० ४-१०८) इति यत्प्रत्ययस्तु-
गागमश्च निपात्यते । इन्द्रसहचारिणो मध्यमस्थाना देवगणाः ।
एन्ध्याम् इन्द्रो यस्यामृचि स्तुत्यते तस्याम् ॥ ८ ॥ (२०)

“स्तुपेय्यं पुरुषं स मुर्ध्वमिनतं मास्यमा-
स्यानाम् । आदर्षते शर्वसा सुतदानून् प्रसाक्षते
प्रतिमानानि भूरि” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-७-२)

स्तुपेय्यमिति । अथर्वणपुत्रस्य बृहद्विषयांश्च त्रैष्टुभमै-
श्वरम् । चाद्रुर्विपक्षिकेऽहनि महाप्रते निष्कैवल्ये शस्यते । स्तुपे-
य्यम् स्तोत्रव्यम् “स्तुवः केय्यश्छन्दसि” इत्यौणाधिकः स्क्येय-
प्रत्यय इति सायणः । पुरुषं स मुर्ध्वम् बहुवचनम् । “वर्षे” इति
रूपनाम (निर्घ० ३-७-३) ऋभ्वम् उर्वभूतं बहुभासमानं
वा । इन्ततमम् ईश्वरतमम् (अतिशयेनेश्वरम्) आस्या-
नाम् आसत्यानामृषीणां स्तुतिभिः, अतिशयेन आस्यम्
आसत्यम् । एवंभूतमिन्द्रं “स्तोमीति” शेषः । य इन्द्रः
शर्वसा बलेन (निर्घ० २-५-३) सप्त सप्तसंख्याकान्
सर्पणशीलान्वा दानून् दातुन् मेघान् दानवान्वा नमुचिप्रभृ-
तीन् पृथक्पक्षे चैतत् । आदर्षते आहणति दिनक्षि । “दृ-
विदारणे” (त्रया० प०) अस्माहेति व्यत्ययेनात्मनेपदम् ।
“लेडोडाडौ” (पा० ३-४-५४) इत्यङागमः । मध्ये
“छन्दसि बहुलम्” (पा० ३-१-३४) इति सिप् । तथा
प्रतिमानानि अक्षराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बहून्यपि
अक्षरबलानि यः प्रसाक्षते प्रसहते । यद्वा-भूरि-बहूनि
प्रतिमानानि अक्षराणां स्थानानि प्रसाक्षते आप्नोति अभिमवति
च । “पह मर्षणे” (भ्वा० आ०) मर्षणं क्षमा अभिमवत्य ।
केव्याङागमः (पा० ३-४-५४) “सिञ्चहुलं” (पा० ३-
१-३४) इति सिप् । डल-कल-पलानि । छान्दसो वीर्षः ।
तदुक्तम् “अरेनं प्रतिस्मिन्ते, नैनं तानि दक्षुवन्ती”ति । “न
त्वा केता आदर्षुवन्ति भूर्णयः” (ऋ० सं० १-४-२०-२)
इति च ॥ १ ॥

१. अत्र केय्यप्रत्ययः सकारश्लोपजन इति बोध्यम् । यद्यप्य-
यसुणादौ (शाकटायनीये) न इत्यते तथापि ऋगुलकावाहणादे-
रयमुपसंयुतः सावणेन भवेदिति प्रतीयते ॥

अथास्या भाष्यम्—

सोतव्यं बहुरूपं मरुभूत-मीश्वरतम-मास्य-
मास्यवानामाहणाति यः शर्वसा बलेन सप्त दातु-
निति वा सप्त दानवानिति वा । प्रसाक्षते प्रतिमा-
नानि बहूनि । साक्षतिराप्नोतिकर्मा ॥ ९ ॥ (२१)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० का०
एकादशाध्यायस्य द्वितीयः

पादः ॥ ११ ॥ २ ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रार्थः । साक्षतिर्धातुरेव नैवैकः । स च
आप्नोतिकर्मा आप्नोतिसमानार्थः । अभिमवतीति लब्धव-
शात् । अवाप्य रिपुंस्त्वरीयान्वा किं करोति ? तदेवेति तत्पूर्व-
कर्मोभिधानमपि तेन भवतीति ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविरुद्धौ दै० का०

एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११ ॥ २ ॥

एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः ॥

बहुवचनविशिष्टस्य मध्यमस्य गणतोऽन्यस्थितस्य विभक्त्यो
व्याख्याताः । लिङ्गविशिष्टस्तेषां यथासमाज्जायमेव व्याख्या-
तव्यः । तदर्थं पुनर्विंशोपतोऽधिकारवचनम् । अथात इति ।
मध्यमम् आसां स्थानमिति मध्यमस्थाना इति । काः
पुनस्ताः ? स्त्रिय इति । वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति ॥

अदितिः (१६) प्रथ००मिनी प्रथमा । कस्यास्तुनः
सा अदितिः ? उक्तं हि—“अधीना देवमाता” (नि० ४-२९)
इति । निर्वक्तं चैतत्तत्रैव व्याख्यायाम् ॥ १ ॥ (२२)

“दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रा-
वरुणा विवाससि । अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्थमा
सप्तहोता विष्टरूपेषु जन्मसु” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-२-६)

दक्षस्येति । एतस्य गयस्यार्थं जगती वैश्वदेवी वैश्वदेवे
शस्यते । अहोरात्रे मित्रावरुणौ तयोर्थे सन्निवृत्ते तस्यां प्रथ-
ममवधारयत्सात्प्रदानसंबन्धात् मध्यसामदितिमभिप्रेत्येत-
दक्षस्य वादिते । इति । अत्र वैश्वान्तः किमर्थः ? यदा दक्षः

१. पूर्वं तु सप्तधातोरेव पाणिनीयैः साधित उपन्यस्तो व्याख्या-
याम् ॥

२. नैरुक्तपक्षे व्याख्याने । अदितिः पृथिवीति पक्षे तूपमार्थतया
व्याख्यास्यत इति भावः । तथाच सायणः—हे अदितिं पृथिवि ।
दक्षस्य स्वस्य जन्मनि तस्मिज्जाते व्रते तुस्य यश्चक्षुर्नैणि राजाना-
राजानौ मित्रावरुणौ विवाससि । वाशब्द उपमायैः । यथा त्वं
वेदिभूता सती तौ पर्यचरः । प्रविमिदानीमि असन्नपे कुर्विति
पृथिवीमाश्रितो इति ॥

आदित्यस्त्वतो जातः । त्वं वा आदित्यात् । सन्निवेदनान्तरं
आदित्यस्योदयोऽजनि, तदेवास्व भवं कर्म (निषं २-१-७) ।
तदुक्तं—“कर्मजन्मानः” इति । अथ तदेवं—हे अदिते ! प्रातः-
स्त्वानि सन्ध्ये ! (तदभिमानिदेवते !) त्वं दक्षस्य सूर्यस्य
जन्मनि उदये सति उदिते चार्षभतिन्यादित्ये यतो वा लब्धा-
त्मिका त्वम् । अपि मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अहोरात्रि
विवाससि परिचरति । सर्वतो व्याप्ति । अर्धेनाहर्वाप्येति ।
मित्रम् । अर्धेन च रात्रिं वरुणम् । राजानौ सर्वलोकेश्वरौ
स्वाधिकारयुक्तास्त्वितिकर्तव्यतासु, तदधीनत्वात्प्रवृत्तेरिति । अथ
कोऽसौ दक्षः ? इत्युच्यते—अतूर्तपन्थाः शोऽयमत्वरमाण-
पन्था आदित्यः । असौ हि प्रलब्धं प्रतिमुहूर्तं च नियतगतिरि-
त्यत्वरमाणः पथि वतंते पुनरुत्थः बहुरुत्थः । अयमेव अरीणां
तमसां नियन्ता सप्तहोता “सप्तसौ रश्मयः रसानभिसन्नम-
यन्ति” तदस्य सप्तहोत्वम् । “सत्तैनमृषय आह्वयन्ति”
नमन्ति—सुवर्गित—वसिष्ठाद्यास्तद्वास्य सप्तहोत्वम् । विषु-
रूपेषु विषमरूपेषु (नामारूपेषु) जन्मसु कर्मसुदयेषु
अन्यदमुद्यन्मभवति ॥ दुर्गेषु—अन्यसिन्ध्यान्यासिन्धु नभसः प्रदेशे
अयमुदिति मण्डलान्तरं मण्डलान्तरं हिलां दक्षिणोत्तरायणयो-
स्तदस्य विषमरूपसं विषमजन्मता । ततो लब्धात्मिका, तं वा
जयन्ति । वा लमेतौ मित्रावरुणौ परिचरति, वा लमिदं नामा-
स्माकं क्रुक्वेत्येतदाशास्त्रे इति समस्तार्थ इत्याह ॥ ५ ॥

१. “वक्षतिरस्तादाहर्षे” इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । “दक्ष
वृद्धो सौमित्रे च” (ब्रां १०) “दक्ष पतिरित्सनयोः” (चु०
१०) इति च पाणिनीयाः सरन्ति । ततः “पुंसि संज्ञायां वा”
(पा० ३-१-१८) एव चार्षभेऽप्येऽनुपदं स्फुटीभविव्यति ॥
२. ततो लब्धजन्मा ॥

३. तथाच श्रूयते—“अहर्षे मित्रो-रात्रिवरुणः” (दे० ब्रा०)
इति । परिचरणं च तदनुप्रवेशेन । अर्धं हि सन्ध्याया रात्रिमनुप-
विशति अर्षभहरति ॥

४. तथाचोक्तिं अभिव्योचते आदित्यहृदये—“योजनानां सखले
दे दे शते दे च योजने । एकेन निमिषार्धेन कमराण वनोऽस्तु ते ॥”
इति । तथाच अतुल्यस्वरारहितः पन्था मार्गो यस्य स इति वद-
न्तीति “समासात्तन्निविधिरिति” (पा० ८५) इति “कनपूर-
श्चुःप्रमाणान्ते” (पा० ५-४-७४) इत्यप्रत्ययो न भवति त्वर-
माणो ह्यनियतगतिर्भवति ॥

५. तदुक्तं—“रयो रंहतेर्गैतिकर्मणः” (नि० १-११) इति ।
प्रलब्धं सुक्तिभेदाद्बहुरंशोऽसौ भवति ॥

६. तथाचाभिधानम्—“सूर्याश्वमेधादिलब्धत्वात्प्रतिविकाराः”
(अ० को० १ कां०) इति ॥

७. पञ्चमं चतुर्थी (पा० २-३-६२ वा०) यदा क्रियापिक्ता
चतुर्थी । भूत्वा, रसानोक्तं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । पञ्चमं तु प्राणिभ्यः ॥

८. अत्रार्थे ह्यतिरिचैतिकर्मा (निषं १-२४-८) अथवा
मल्लिच्छकाद्व्यपत्तिरहितता, सप्ततयो यस्य होतारो भवन्ति तादृश
इति सायणः ॥

अथवा हे अदिते ! देवमातः ! कस्यपवन्नमे ! दक्षस्य
वा आदित्यस्य जन्मनि उत्पत्तौ यदा दक्षस्त्वतो जातः व्रते
कर्मणि च प्रवृत्तः साधिकारयुक्तोऽयम् अतूर्तपन्थाऽयम्
जन्मसु उदयेषु एव वतंते भगवानादित्यः । अथ तदा-
राजानौ मित्रावरुणौ विवासस्यावास्ते ।—ममैतावपि पुत्रत्वे
लोकोपकारित्वेन सन्ध्यवर्तयतां, यथैव दक्ष (आदित्यः)
इति । विवासतिराशास्त्रेऽपि पठितः । “हविर्मा आविवा-
सति” इति यथा । इत्येतिहासिकपक्षे योजना ॥ ५ ॥

अथवा भाष्यम्—

दक्षस्य वाऽदिते ! जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ
मित्रावरुणौ परिचरति । विवासतिः परिचर्या-
याम्—“हविर्मा आविवासति”ति । आशास्तेर्वा ।
अतूर्तपन्था अत्वरमाणपन्थाः । बहुरुत्थोऽयमाऽ-
दित्योऽरीन्निगच्छति । सप्तहोता—सप्तसौ रश्मयो
रसानभिसन्नामयन्ति । सत्तैनमृषयः स्तुवन्तीति
वा । विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसुदयेषु ॥

विवा००र्वायाम् । अत्रार्थे निगमं पठति—हवि००
तीति । (ऋ० सं० १-१-२३-३) “यो जुष्टि देववीतये
हविर्मा आविवासति । तस्मै पावकं मृळय” इतीदं मेधा-
तिथेर्वा गायत्रम् । गार्हपत्यानुगमने पूर्णाहुतिरनया ह्रूयते ।
हे पावक ! अग्ने ! देववीतये देवमोक्षनाय हविर्मान्
हविःसंप्रयुक्तो यः अग्निं त्वाम् आविवासति परिचरति
तस्मै मृळय उपवर्षां कुप रक्ष सुख्य वा तम् इत्येतदाशा-
स्त्रे । आशास्तेर्वा अर्थे विवासतिः । यस्यामाशास्ते परि-
चरितुं तस्मै इत्यस्मिन्पक्षेऽर्थः । अन्यदूतापि मन्त्रव्याख्यायामेव ॥

आदित्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतः ॥

आहुर्देवतासत्त्वविदः । केन दक्षेनेन ? आदित्यमध्ये
च स्तुतः । चो हेतौ । यस्यादसावादित्यमध्ये स्तुतोऽस्तः ।
स्तुतिप्रामाणिका हि ते देवतासत्त्वचिन्तां प्रति । कथमादि-
त्यमध्ये स्तुतः ? इति चेत् “इमा तिर” इत्युपक्रम्य—अवीति—
“तुविज्ञातो वर्णेनो दक्षो अंशः” (ऋ० सं० २-७-६-१)
इत्यादित्यमध्ये स्तुतेरादित्य एवासौ इति ज्ञायते ॥

अत्राक्षिपति—

अदितिर्दक्षायणी ॥

“अदितेर्दक्षो अजायत् दक्षाददितिः परि”

इति च

(ऋ० सं० ८-३-१-४)

तत्कथमुपपद्येत ?

चिन्विदं विरुध्यते—ऐतिहासिका आहुः—अदि००यणी इति ।
उभयमपि चैतस्मिन्निगमे श्रूयते आदित्यो दक्षो—दक्षायण्यवि-
तिरिति । तद्यथा—अदि००परि इति च । अस्य “भूर्जज्ञ

उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त" इति पूर्वार्धचम् । अदि-
तेर्वाक्षायप्या आर्षम् । देवदैवत्वमानुष्टम्भम् उत्तानपाद् राजा
कश्चिदः पुराणेऽपि स्मर्यते, ततस्त्वावद्गूर्नाम कश्चित् जज्ञे
भुवः सकाशात् आशा दिशः अजायन्त । दिक्प्रजनन-
भावमसौ कथंविद्धिमर्ति । देवताजन्मप्रतिक्रिया वा । अदि-
तेर्दक्षः अजायत प्रादुर्बभूव । दक्षाद् उ दक्षाच्च परि-
अधि सकाशादित्यर्थः । अदितिः प्रादुर्बभूव ॥

तत्—इतरेतरविह्वलम् कथमुपपद्येत ? इति । अनोत्त-
रम्—

समानजन्मानौ स्याताम् इति ॥

समानजन्मानौ समनन्तरजन्मानौ । यथोपवर्णितं मन्त्रे
“दक्षस्य वादिते” (नि० ११-२३) इत्यत्र ॥

उत्तरान्तरमाह—

अपि वा—देवधर्मेणेतेरतरजन्मानौ स्यातामि-
तरेतरप्रकृती ॥

अथवा देवधर्मेण महदात्मना अदितिमपेक्ष्य, तस्याः
कारणत्वं च कार्यत्वं च दक्षस्य । अथवा महदात्मना दक्षमपे-
क्ष्यादितेः कार्यत्वम् एवं कृत्वोक्तम् इतरेतरजन्मानौ इत-
रेतरप्रकृती इति । जन्म कार्य प्रकृतिः कारणम् ॥

अधुना व्यभिचारे दर्शयति—

अग्रिरप्यदितिरुच्यते ॥

इति ॥—

तस्यैषा भवति ॥ २ ॥ (२३)

तस्य अग्रेरदितिराव्याप्यत्वे एषा ऋक्ष भवति ॥ २ ॥
(२३)

“यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागृस्त्वम-
दिते सर्वताता । यं भद्रेण शर्वसा चोदयासि
प्रजावर्ता राधसा ते स्याम” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० १-६-३२)

यस्या—इति । आश्विनस्य कृत्स्नस्यार्धं जगती आग्नेयी । हे
सुद्रविणः ! सोमनधन ! अदिते अखण्डनीय ! अग्ने !
त्वम् यस्यै यजमानाय सर्वताता सर्वाङ्ग कर्मततिषु इष्टि-
पञ्च—सोमलक्षणासु अनागृस्त्वम् अनपराधत्वम् (अपा-
धः पापराहित्येन कर्महेतुः) ददाशः प्रयच्छसि अवैगुण्यं
करोषि । “दाश दाने” (भा० उ०) लेख्यागमः “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७६) इति शपः श्रुः । यं च यजमानं

१. “हु गता” विलस्य “हुदक्षिभृगमिनन्” इतीनमस्यवेऽन्ते
सकारोपजनश्छन्दसः ॥

२. सर्वोक्तयो येषु यागादिषु इति बहुव्रीहौ वर्णव्यापस्याऽऽ-
त्वमुपपद्यामि, “द्वयां सुङ्ग—” (पा० ७-३-१३६) इति
सप्तम्या आदेशः । फलितार्थमाह—सर्वासि ॥

भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शर्वसा वलेन च (निषं० २-
१-३) खजालविरोधिना प्रजावता राधसा प्रजासंयुक्तेन
धनेन च (निषं० २-१०-१७) चोदयासि चोदयसि ।
लेख्यागमः । संयोजयति अनुगृह्णासि वा । ते उभयेऽपि
वयमेवेह अनुग्राह्यास्ते स्याम भवेम ह्यसाशास्ते ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्यानागृस्त्वमनपरा-
धत्वमदिते ! सर्वासु कर्मततिषु । आग आहू-
र्वाद्भस्मे—रेन एतेः । किल्बिषं—किल्बिषं सुकृतक-
र्मणोभयं, कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा । यं भद्रेण
शर्वसा वलेन चोदयसि प्रजावता च राधसा
धनेन । ते वयमिह स्यामेति ॥

आहूपूर्वाङ्गरेणुनो बाहुलकबलेन छित्वाङ्गोपे आगः
अवश्यमेवैतत्फलरूपेणागच्छति कीर्तिरमिताम उच्यते । “वापा-
पराधयोरागः” इत्यमरः । सान्तं क्लीबम् यत्पराय एनः तदे-
तद् एतेः “इष्टं गतौ” (अ० प०) इत्यस्य नसि प्रत्यये
गुणः । एतदपि एवमेवावश्यमेति सान्तं क्लीबम् । “एनः वापा-
पराधयोः” इति मेदिनी । यदेतत् किल्बिषं तत् किल्बिषं
सत् भयं भवति । किमिदं किमिदम् ? अतः प्रत्यक्षदृश्यति
निर्बवीति कीर्तिमस्य सुकृतकर्मणः पुंसः भिनत्तीति ।
वा शब्दोऽनास्थायाम् । तथाच किल्बिमदमिति परोक्षदृष्टिः ।
किल्बिमिति स्वपरोक्षदृष्टिः स परोक्षदृष्टिना, स चापि प्रत्य-
क्षदृष्टिना न निरुक्तः ॥

अथ कमप्राप्ता—

सरमा—सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ३ ॥ (२४)

सरमा (१७) देवश्रुतीत्येतिहासिकपक्षेण, माध्यमिका
वाक् नैकपक्षेण । सा हि—सरणात् गमनात् । तथा च “सु
गतौ” (भा० प०) इत्यस्माद्बहुलकादमप्रत्ययः (ङे० ४-
८२) गुणे दाप् ॥ ३ ॥ (२४)

“किमिच्छन्तीं सरमा प्रेदमानद् दूरे ह्यध्वा
जगुरिः पराचैः । कास्ते हिंतिः का परित-
कम्यासीत् कथं रसायां अतः पर्यासि” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-६-५)

किमिच्छन्तीति । इदं पैणिनी वाक्यमिति त एवैव-

१. इदमिति पथीयप्रसक्तमेव । “वापं किल्बिषकत्वमयम्” इत्य-
मरः ॥

२. पण्यो नामाधुराः बलनाशोऽसुरस्य भेदाः खलु—इन्द्रपु-
रोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु अपहृत्य गुराणां निहितास्तु सर्वाणु इन्द्रस्य-
त्तिप्रेरितेनेत्रेण गवामन्नेषणाय सरमा ज्ञात देवश्रुतीं प्रेषिता । सा
च महती रसांवाशी नदीस्तुतीयं बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने निहि-
तासा गा वदशः । अथ तस्मिन्नन्तरे पण्यः इमं वृत्तान्तमवगच्छन्तं
प्राप्तं मित्रीकृतं संवादमकुर्वन् । यथाचैतन्प्राप्यकारोऽनुपदं वक्ष्यति ॥

योऽस्याः सरमा च देवता त्रिष्टुप् । पण्यो नामासुरास्त आगच्छन्तीं सरमां देवशुनीं दृष्ट्वा पुरः परसरं प्रोचुः पप्रच्छुर्बैनामनयचो-पूर्वाधोतराधोभ्यां क्रमेण । इयं सरमा किमिच्छन्ती किमसतः प्राययन्ती इदम् असाभिवासस्थानम् प्राणद् प्राप्नोव प्राप्तवती । आक्षुपूर्वं नविज्योसिकर्मा तस्माद्बुद्धिं "मन्त्रे घस-" (पा० २-४-८०) इत्यादिना च्छेद्धेक्ष् "छन्दस्यपि इयमेत" (पा० ६-४-७३) इत्यङ्गमगः । कदाचिदप्यनागतपूर्वेति । अपि च-अयम् अश्वा मार्गः दूरे हि देवसदनाद्विप्रकृष्टे खलु वर्तते, यतोऽसौ पराचैः पराचनैः पराक्षुखैरशनैः (गमनैः) "अच्यितः" गत इति शेषः । अतोऽयं जगुरिः उद्गूणः महता प्रयत्नेनापि गन्तुमशक्य इत्यर्थः । "गृ निगरणे" (बु० प०) "आहगमहन-" (पा० ३-२-१७१) इत्यादिना किन्प्रत्ययो लिङ्गुद्भावाद्रित्यम् "बहुलं छन्ति" (पा० ७-१-१०३) इत्युल्लं रपरत्वं च । यदा पराचैः पराचनैर्गतिविशेषैर्जगुरिः इत्यं गन्त्रीयम् पार्णिभागमनालोकनाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरे खल्वयमथा यदच्छयाऽऽगन्तुं न शक्यमेततो वयमेतां पृच्छामः ।-हे सरमे । का कीदृशी अस्मे असासु "सुपां सुष्ठु" (पा० ७-१-३९) इति शेषादेशः सुपः । हितिः अर्थानां (प्रयोजनानां) ते निहितिः (निघ्नान्) आसीत् । कोऽसासु लदपेक्षितायांऽनिहितः । यदाऽसासु कोऽर्थो गतः । द्वावतः फिति हिः (पा० ७-४-४२) हिनोतेर्वा गत्यर्थस्य फिति हितिः । येनायमतिमहान्धवा व्यवसित आगन्तुम् । अपिचागच्छन्त्यास्व का कीदृशी परितक्म्या रात्रिरीसीत् । अपि नाम सुप्ता रात्रिरन्तरा त आसीत् । यदा-तत्कतिगल्यर्थः (निघ० २-१४-६८) परितकनं परितक्म्या परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत् । कथं वा रसायाः शब्दायमानायास्तत्त्वामनया अर्थधेयोजनविस्तारायाः पर्यासि उदकान्यतिदुस्तराणि अतरः ? तीर्णवत्यति ? इति वद ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

किमिच्छन्ती सरमेदं प्राणद् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जङ्गम्यते । पराञ्चनैरचितः । का ते असासुर्थंहितिरासीत् । किं परितकनम् । परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्म्य । तक्मेत्युष्णनाम

१. यो ह्यतिदूरे भवति पन्थास्तत्र गन्ता गच्छदुद्विगमनाः पराक्षुलो भवति प्रतिनिवर्तितुमीदृते । स्वशब्देभिरवते परवशस्तु गच्छत्येव तमभिप्रेत्येवं भाष्यकारेण व्याख्यातम् ॥

२. एतत्क्षेपे जगुरिर्जङ्गम्यते विपातः पृथोदरादित्वाद्भेदः । सरमाविशेषणमेतत् ॥

३. एतद्विचनं भाष्यकारेणैव कृतमिति स्फुटमनुपदम् ॥

४. सार्धयोजनविस्तारायाः । एतच्च दुर्गत्याख्यानम् । सायणस्तु-योजनशतविस्तारीण्या अन्तरिक्षनया इत्याह । भाष्यकारस्तु-कश्च रसेत्येवमपि नया नाम निदिदेशेस्तुपरिद्वारवत्प्रतिषेधति ॥

तकत इति सतः । "कथं रसाया अतरः पर्यासी" ति । रसा-नदी । रसतेः शब्दकर्मणः । कथंरसानि तान्युदकानीति वा ॥

परितक्म्येति । परिपूर्वात्तत्वेर्गतिकर्मणो मनिन् । परितक्मा सती परितक्म्या रात्रिः । परितः सर्वतो गच्छति । सर्वस्मिन्देसो रात्रिरस्ति । अत्र यकारोपजनद्वन्द्वसः । यदा परित एनां तक्म । अत्र "अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियो-गेऽपि" (पा० १-४-४८ वा०) इति द्वितीया । अथ किमिदं तक्मेति ? तत्राह-तक्मेत्युष्णनाम, कथम् ? तकत इति सतः । सत इति कर्तृकारकाभिधानं तकतेर्गल्यर्थस्य मनिनि तक्म । तकत इति पदव्यत्यय आषः । तकतीत्येवं नैघण्टु-कपाठदर्शनात् । तथा च परित उभयतस्त्वकर्मोणं यस्याः सा परितक्मा, यकारोपजने च परितक्म्येति । यदा तकत इति तक्मनी उष्णभूते दिने पूर्वोत्तरे त एनां परिगृह्य वर्तते इत्यसौ रात्रिः परितक्मा सैव परितक्म्या । यकारोपजनः । शब्दकर्मणः "रस शब्दे" (भा० प०) इत्यस्मात्पचाद्यपि दाप् रस-तीति रसा नदी । अथ वा कथंरसानि तान्युदकानि । अत्र दुर्ग-अपि नाम स्थाद्विनि ? अपि श्रान्तायास्तत्त्वान्तरा-वासाः केष्वासजित्येवं व्याचष्ट । तथा च कथमिति पृच्छाविषया रसा येषां तानि कथंरसानि तानि तत्ररीप्रभवानि उदकानि भवन्तीति व्याख्यामहत्या कथंरसा नाम नदी भवति ॥

अथ सन्नार्थाभिप्यक्तये निदानं प्रख्यापयति—

देवशुनीन्द्रेण प्रहिता । पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानाम् ॥

समूदे संवादं कृतवती । अत्र "भासनोपसंभाषा०" (पा० १-३-४७) इत्यादिना वदेरात्मनेपदम् । इत्याख्यानां तद्विदो मन्यन्ते ॥

वाचपक्षे तु-चिरकालिकृच्छ्रपुरमे कदाचिदभिनवमेवर्त-ह्ये सहस्रैव स्तनयिस्तुपुष्ट्युल्ल कृत इयं माध्यमिका वाक् चिरे-णागतेति विसितस्तामस्यजिवि ब्रवीति—"किमिच्छन्तीं सुर-सा" इति । इदमसच्छ्रेण चिरमनागम्य सरमा मध्यमावाक् किमिच्छन्ती प्राणद् प्राप्तवती ? अपि च दूरे हि अध्वा चिरकालश्रुतेयमस्माभिः । जगुरिः इयं यो गन्ता स्वास्त चिरविच्छिन्नमेतद्वैपरमं पुनरागच्छेत्सन्तनुयात् । पराचैः पराक्षुखैः-एतदच्यित्यं चिरनष्टमित्यर्थः । अपि च कासे हितिः किमसासुर्थोभिधानमासीत् पूर्व तव हे सरमे । येनागमः, किं वा न जातं येनापुनरागमः । अपि च चिरयोषिता-यास्तव किं परितकनमासीत् ? अन्तरिक्षनया अपि महत्या रसायाः कथमतरः पर्यासि कथमतिबहुयुदकानि संक्षो-भ्यारमानं प्रतिलब्धवत्यति ? इति वा "वायवे सरमा" इति हि विज्ञायते ॥

अथ क्रमप्राप्ता—

सरस्वती व्याख्याता । तस्या एषा भवति
॥ ४ ॥ (२५)

सरस्वती (१८) सा च व्याख्याता “नवीवत्”
(नि० २-२३) इति । “तद्यैवतावत्” (नि० २-२३)
इत्युक्तमिदं तत् ॥ ४ ॥ (२५)

“पावका नः सरस्वती वाजंभिर्वाजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० १-१-६-य० वा० सं० २०-८४)

पावकेति । मधुच्छन्दस आर्यं गायत्रम् । प्रभगे विनियोगः
सारस्वते च हविषि । पावका पवनं पावः शुद्धिस्तं काय-
तीति “आतोऽनुपसर्गं कः” (पा० ३-२-३) इति कः ।
“कै गै द्यवे” (श्वा० प०) प्रसारयन्त्युदकेनेति दुर्गः ।
वाजिनीवती अश्ववत्क्रियावती । अश्वेन हविषोदकेन वा
तद्वतीति दुर्गः । धियावसुः कर्मवना (कर्मप्राप्त्यधनविनि-
सृता) एवंभूता सरस्वती माध्यमिका वाक् । नः अस्मा-
कमेतम् यज्ञम् वाजंभिः हविरुत्क्षणेनैमित्तभूतैर्युक्तैः । यद्वा-
यजमानेभ्यो दातव्यैरनैमित्तभूतैर्युक्तैः वष्टु कामयताम् “वश
कान्ता” (अ० प०) लोद । कामयित्वा न विवैहृत् इत्यर्थः ।
अथवा ऋगादिभावमापन्ना देवान्प्रति तानि वहतु । वक्ष्यति
हि—“तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति” इति (११-१९-१)
आरण्यकेऽपि (आरण्यकाण्डे) श्रुत्यैवैतव्याख्याताम् “यज्ञं वष्टुति
यथाह यज्ञं वष्टुविष्येव तदाह” इति ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

पावका नः सरस्वत्यैवन्नैवती यज्ञं वष्टु धिया
वसुः । कर्मवसुः । तस्या एषाऽपरा भवति ॥ ५ ॥
(२६)

अपरा स्फुटतरोदकलिङ्गा ॥ ५ ॥ (२६)

“महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
धियो विश्वा विराजति” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० १-१-६)

मह इति । पूर्ववदार्थादि । सरस्वती माध्यमिका वाक्
महः महत् । तकारस्य सकारो व्यत्ययेन । तस्य रुल्लगुणाः ।

१. वाजोऽजमासिति वाजिन्यः क्रियाः । मत्वर्थे इति (पा०
५-२-११५) ता विषयन्तेऽस्मासिति मधुप । भाष्यकारस्त्वन्नैव-
वतीत्येवै तृतीयायाह । भाष्येन धनञ्जलिमिव । परं सति सामा-
न्यविशेषभावेऽभेदः । नहि नीलो घट इतिवद् घटोघट इति भवति ।
अत एव दुर्गः—अश्वेन हविषोदकेन वा तद्वतीत्याह ॥

२. तथा आरण्यकाण्डे श्रुत्या व्याख्यातम्—“यज्ञं वष्टु धिया
वसिति वाग्मे धिया वसि”ति ॥

“प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे” (पा० ६-१-११५) इति पूर्वैक-
पाभावः । अर्णः उदकम् । “उदके नुद च” (उ० ४-
१८६) इत्यनुस्रयान्तो मुहामश्व । प्रचेतयति प्रज्ञाप-
यति । आविष्करोति वषैभावेन । केन ? इत्याह—केतुना स्वेन
कर्मणा प्रज्ञया वा (निषं० ३-९-२) नष्टप्रज्ञानवसवलिङ्गा
नैतच्छक्ता कर्तुम् । एवं चोदकमाविष्कुर्वती स्त्रीयेन देवतारू-
पेण विश्वा धियाः इमानि सर्वाण्यनुष्ठानप्रज्ञानानि अग्नि
विराजति विशेषेण वीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदे-
त्पादयतीत्यर्थः । कथम् ? उदकाव्यवमन्नात्प्रज्ञानमित्येवं सर्व-
प्रज्ञानानामसावीष्ट इति ॥ ६ ॥

अथास्या भाष्यम्—

महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति
केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञा-
नान्यग्नि विराजति ॥

गतायेमेतत् । अथ—

वागर्थेषु विधीयते ॥

इत्युत्पत्तिवचनम् । के पुनर्वाचोऽर्थः “वर्तन्त ऊर्जं दुदुहे
पर्यासि” (ऋ० सं० ६-७-५) इत्येवमाधाः उदकाधिकार-
रक्षणः । तेष्वप्यमपि सरस्वती विधीयते “महो अर्णः” इत्ये-
वमादिषु ॥

तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ॥

नैरुक्षाः ॥

अथ क्रमप्राप्ता—

वाग् व्याख्याता । तस्या एषा भवति
॥ ६ ॥ (२७)

वाक् (१९) वक्तव्या । सा पुनः व्याख्याता “वचेः”
इति (नि० २-२३) ॥ ६ ॥ (२७)

“यद्वागवदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां
निषसाद मन्त्रा । चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि
कस्विदस्याः परमं जंगाम” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ६-७-५)

यद्वागिति । मधुगोत्रस्य नेमसार्षं त्रैष्टुभं वागदैवत्यम् ।
सारस्वते पशौ विनियोगः । यद् यदा वाग् माध्यमिका
अविचेतनानि अविज्ञातार्थानि शब्दरूपाणि स्तननिमुल्ल-
णानि वदन्ती निर्वचयन्ती राष्ट्रीं देवरा, माध्यमिकानां देव-
तानाम् मन्त्रा मन्दना हषैकरी, तपसित्री वा लोकस्य निष-
साद निर्षादति । वर्तमाने लिङ्ग (पा० ३-४-६) व्याघ्रणे-
त्यात्मानं वर्षकर्मणि । अथ तदा चतस्रः दिशः (उपदिशश्च)

१. प्रज्ञापयन्तीति सायणः ॥

२. उपलक्षणविषयेतदुर्ग आह । भाष्ये तु न दृश्यते ॥

ऊर्जम् अन्नं तत्कारणभूतानि पर्यासि उदकानि च दुदुहे
द्वये प्रक्षरति । वर्तमाने लिङ् (पा० ३-४-६) एवमप्रैऽपि ।
अस्याः माध्यमिकाया वाचः स्वभूतं यत् परमम् श्रेष्ठं तत्
कस्वित् क पुनः जगाम गच्छतीति न इत्यत इत्यर्थः ।
दुर्गसु-कैतानि निष्पाद्यौषधीरगच्छन्ति ? कुतो वा प्रतिसंवत्सरं
पुनरागच्छन्तीति ? कस्तत्त्वं जगाम अजान । गल्यर्थानां
ज्ञानार्थत्वाद्गच्छन्तीति । उद इति यथा । उदम्यते उदुधो-
द्गायत इति तदर्थः । यानि वृषिव्यामवतिष्ठन्ते यानि चादि-
त्यश्मयो हरन्तीति । एवमनुपक्षीणपयस्कैयमिति श्रूयत
इत्याह ॥ ४ ॥

तथा चास्या भाष्यम्—

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री दे-
वानां निषसाद मन्द्रा मदना । चतस्रोऽनु दिश
ऊर्जं दुदुहे पर्यासि । “कस्विदस्याः परमं जगामे”
ति । यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो
हरन्तीति वा ॥

इति “स्वित् प्रश्ने च वितर्कं च (पूजायै) पठ्यतेऽव्ययम्” ।
जगामेति गच्छतिशानार्थेऽपि बाहुल्येन प्रयुज्यते । अवगति-
रिति यथा ॥

तस्या एवाऽपरा भवति ॥ ७ ॥ (२८)

अपरा पुनः किमर्थम् ? इयमेव वाचसर्वप्राप्यन्तर्गता
माध्यमिकी सर्वौषधिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शयार्थम्
॥ ७ ॥ (२८)

“देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः
पशवो वदन्ति । सा नो मन्त्रेषुर्जं दुहाना
धेनुर्वागसाऽनु सुष्टुतैत्तु” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० ६-७-५)

देवीमिति । तदेवापादि । एषा माध्यमिका वाक् सर्वप्रा-
प्यन्तर्गता धर्माभिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शयति—यां
देवीं शोतमानां, दात्रीं शोदकानाम् वाचम् माध्यमिकाम्
देवाः माध्यमिका अजनयन्त जनयन्ति । वर्तमाने लङ्
(पा० ३-४-६) वाचम् एवैतां यथाशिमतापौषधिकायाम्
विश्वरूपाः सर्वरूपाः पशवः तिर्यगोऽपि वदन्ति । तत्प-
र्वकलाद्वाक्प्रेषुते । येन सर्वैः पशुपक्षिमिदृग्युच्यते सा उक्-
रूपा मन्त्रा मदना स्तुत्या हर्षकरी वा श्रुतिप्रदानेन नः
असम्भ्यम् इषम् अन्नम् ऊर्जम् पयोधृतादिष्वं रसं च
दुहाना प्रक्षरन्ती धेनुः धेनुभूता तर्पयित्री वा वाक्

१. तथा च निरुक्तमेतदथस्मात् (नि० ३-८)

२. तथा चेतत् हरिणा—“देवी वाग्यवकीर्णयमशकैरभिधा-
तुभिः” इत्यादि ॥

३. “मदि स्तुतिमोक्षमदस्रकान्तिमतिषु” (स्वा० आ०)
पठ्यते । ततो रङ्प्रत्ययः ॥

सुष्टुता सुष्टु सुता अस्माभिः अस्मादुपैतु उपगच्छतु ।
वर्षणामोषुका भवतित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो
वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो
मदनाऽन्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागसाऽनुपैतु
सुष्टुता ॥

व्यक्तावाचः मनुष्याद्याः । अव्यक्तावाचो गवादयः ।
गतार्थमेतत् ॥

अथ—युगपच्चादिप्रावर्धतो निर्वर्ण्यस्तद्विषये वैमल्यं ताव-
दुपन्यस्यति—

अनुमतीकरोति देवपन्नयाविति नैरुक्ताः ।
पौर्णमास्याविति याज्ञिकाः । “या पूर्वा पौर्णमासी
साऽनुमतिः—योत्तरा सा राके” ति विज्ञायते ॥

अनुमतिः (२०) राका (२१) इति । एते देव-
पशवौ । तथामनी इति निरुक्ता निरुक्तविदो मन्यन्ते ।
सहृपदयोहपत्यासतसुख्योऽनयोरेभिधेयविचार इति । मध्यस्थाने
देवपश्वौ इति निश्चिते तदभिधाने इति नैरुक्ताः प्राहुरित्यर्थः ।
पौर्ण०००शिकाः । यज्ञविदः प्राहुः । ते च ब्राह्मणमुदाहरन्ति
“यापूर्०००राका” इति । कालार्थिदेवते चन्द्रसहचारिण्यौ इति
मध्यमस्थाने । पौर्णमास्यामावास्यायोनैस्त्रैलोक्यामथ उपाधाना-
क्षत्रमतश्च प्रवर्शनात्सर्वे एवायं उपोसितेर्णो महनक्षत्रतारकाहो
रसप्रायो मूर्तिमानुबन्धमध्यमस्थान एवेति लक्ष्यते ॥ तत्र—

अनुमतिरनुमननात् । तस्या एषा भवति
॥ ८ ॥ (२९)

अनुमतिः (२०) कस्मात् ? अनुमननात् । अनु-
मता किलेयमृषिभिर्देवैश्च चतुर्दशैके पक्षे अस्मिन् पौर्णमासीति ।
तथा चाऽनुपूर्वमन्यतेबाहुल्यकारकतैरिति केनि नलोपः (पा०
६-४-१५) अनुमन्यते यदनुमन्तव्यमित्यनुमतिरुच्यते ॥ ८ ॥
(२९)

“अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि ।
क्रत्वे दद्याथ नो हिनु प्र ण आर्य्येति तारिषः”
॥ ८ ॥

(य० वा० सं० ३४-८)

अन्विदमिति । वानदेवस्यार्थं देविकासु विनियोगः । हे
अनुमते । कलाहीनचन्द्रे पौर्णमासी । त्वम् अनुमन्यासै ।
“लेटोऽडाटो” (पा० ३-४-९४) इत्यादि । “वैतोऽन्यत्र”
(पा० ३-४-९६) इति ऐकारः । अस्माकं यदनुमन्तव्यं

१. तथा वारारः—“पौर्णमासी तु पूर्णिमा । कलाहीने साऽनु-
मतिः पूर्णे राका निशाकरे” इति ॥

लया । अस्मदुक्तं बुध्यतेति महीधरः । शं च सुखं च नः
अस्माकम् कृधि कुरु । “शुश्रूणपूकविभ्यश्छन्दसि” (पा०
६-४-१०२) इति हेयिः । “बहुलं छन्दसि” (पा० २-
४-७३) इति शपो लृक् । “कः करकरतिकृषिकृतेष्वनि-
दितेः” (पा० ८-३-५०) इति विसर्गस्य सः । क्रत्वे
कृतवे संकल्पाय दक्षाय तत्समुदये संकल्पसिद्धये च नः
अस्मान् हिनु गमय । नः अस्माकम् आयूषि च प्रता-
रिषैः प्रकीर्णानि कुरु प्रवर्धय । इत्येतदावाञ्छते ॥ ८ ॥

अथ—

राका—रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति
॥ ९ ॥ (३०)

राका (२१) सा हि रातेः दानकर्मणः दानार्थस्य ।
हविर्दाननिमित्तं हि सा भवति । सैव पौर्णमासी पञ्चदशके पक्षे
राका इत्युच्यते । राति ददात्यस्मिन्दविरमात्रलृक् । “कृदा-
भारार्थिकलिभ्यः कः” (उ० ३-१००) इति कः । बाहुल-
कात् कस्येत्सङ्गा ॥ ९ ॥ (३०)

“राकामहं सुहवां सुधुती हुंवे शुणोतु नः
सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्याऽ-
च्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम्”
॥ ४ ॥ (श० सं० २-३-१०)

राकामिति । एतस्मदस्यापि जगती राकावैवत्या । देवि-
कास्तु विनियोगः । अहम् होता सुहवाम् सुहानाम्
(शोभनमाह्वानं यस्यास्यामाह्वानप्रयोजनकारिणीम्) राकाम्
संपूर्णचन्द्रां पौर्णमासीम् (तदभिमानिवेवताम्) सुधुती
शोभनया सुखा । “सुधां सुलक्ष्मपूर्वसवर्णः” (पा० ७-१-
३९) इत्यादिना पूर्वसवर्णवीर्यः । हुवे हुवे आह्वयामि ।
“बहुलं छन्दसि” (पा० ६-१-३४) इति हेयः संप्रसारणं
पूर्वरूपत्वं शपो लृक्च (पा० २-४-७३) बाहुलकादेव ।
सा च पुनः सुभगा सुधना अस्माभिराहूयमाना शुणोतु ।
श्रुत्वा च त्मना आत्मना । “मन्त्रेष्वान्ध्यादिरात्मना” (पा० ६-
४-१४१) इत्याकारलोपः । स्वयमेव बोधतु बुध्यताम्
अस्मदभिप्रायम् । सुंवा च अपः प्रजननः कर्म (निधं०
२-१-१) (पुत्रोत्पादनलक्षणम्) अस्माकम् । सूच्या
॥ १ ॥

१. “जसाधिपु छन्दसि वाचनम्” (पा० ७-१-९७ वा०)
इति गुणाभावे यण् । अत्र भाष्यकृता (यास्केन) यथा तृतीय-
पादोन्वितस्तथा तेषां सतेऽन्यः पाठः प्रतिपाति । यथा च वक्ष्यते ॥
२. अस् “उपसर्गाद्बहुलम्” (पा० ८-४-२८) इति
णत्वम् ॥

३. लिङ्गं क्तेडि (पा० ३-४-७) सिपि “क्तेडोडाटी” (पा०
३-४-१४) इत्याद्यगमः । “सिन्धुलं गिदक्तव्यः” इति शिखा-
दुद्धिः । सिप हट् । क्तेडिस्तु हतो लोपः (पा० ३-४-१७) ॥
६१ नि०

स्वीस्थानीयया अच्छिद्यमानया अविच्छिद्यया अनुग्रह-
बुद्ध्या । अविच्छिद्येन प्रजापतानेनेति यावत् । सीव्यतु
संतनोतु । यथा वक्रादिकं सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिव
करोतु । न च पुनः प्रजामानमर्थयामहे किं तर्हि शतदायम्
बहुप्रदं बहुधनं न उक्थ्यम् उक्थार्हम् । “छन्दसि च”
(पा० ५-१-६७) इति तदर्थेतीत्यर्थं यण् । उक्थ्यशब्दः
स्तुतिपर्यायः । वचैस्थकि (उ० २-६) संप्रसारणे च
साधितः । वक्तव्यप्रसंगम् अपरिसमाप्तस्तुतिमिति यावत् ।
तादृशं वीरम् विक्रान्तं पुत्रम् ददातु प्रयच्छतु ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

राकामहं सुहानां सुधृत्याह्वये, शुणोतु नः
सुभगा बोधत्वात्मना, सीव्यत्वपः—प्रजननकर्म,
सूच्याच्छिद्यमानया, सूची सीव्यतेः । ददातु
वीरं शतदायमुक्थ्यम् । वक्तव्यप्रसंगम् ॥

सीव्यतेः “षितु तन्तुसन्ताने” (दि० प०) अस्माच्चि-
“सिषेष्टे च” (उ० ४-९२) इति टेकभावे टित्त्वान्तीम् ।
(पा० ४-१-१५) अवगतायैमन्यन्मन्त्रार्थे ॥

अथैवम्—

सिनीवाली—कुहूरिति—देवपत्न्याविति नैव-
काः । अमावासे इति याज्ञिकाः । “या पूर्वामा-
वास्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहू”रिति
विज्ञायते ॥

अनयोरपि पूर्वबहुपन्यासः । अत्र याज्ञिका प्राग्नमपि
चोदाहरन्ति । या पूर्वैसादि । पूर्वा—दृष्टेः । उत्तरा नष्टे-
न्दुकला ॥

तत्र—

सिनीवाली—सिनमन्त्रं भवति, सिनाति भूतानि ।
वालं—पर्व,—वृणोतेस्तस्मिन्नवती । वालिनी वा ।
वालेनेवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमसः से (वि)तव्यो भव-
तीति वा । तस्या एषा भवति ॥ १० ॥ (३१)

सिनीवाली (२२) कस्मात् ? इति पदस्य पूर्वा निर्वाकि-
सिनमन्त्रं भवति । तत्कस्मात् ? सिनाति भवति । “षिक्

१. अनुगतिः—राकावत् । ययो ज्ञापयस्तात् ॥ (?)

२. तथा चामरः—“सा वृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला
कुहू” इति । सा—अमावास्या । अन्यमर्थः—चतुर्दश्या अन्तिमः
प्रहरः अमावास्याया अष्टौ प्रहरास्त्रिंशति नक्षत्रात्मिकाश्चन्द्रक्षयकालः
शालसिद्धः । तत्राष्टप्रहरदशे चन्द्रस्य सूक्ष्मता । अन्तिमप्रहरदशे
कृत्स्नक्षयः । अतोऽमावास्याया आष्टमप्रहरः सिनीवालीसंज्ञः ।
अन्तिमं प्रहरदशं कुहूसंज्ञम् । मध्यमं प्रहरपञ्चकं दशैसंज्ञमिति ॥

वन्वने” (क्रया० प०) ततो नवप्रलयः (उ० ३-२) (निघ० २-७-८) भूतानि प्राणिनः । सदादिभिः बाहुभिः ततो मल्लये “छन्दसीवनिपो च” (पा० ५-२-१२२ वा०) इति ईप्रत्ययेऽलोपे (पा० ६-४-१४८) सिनीशब्दः । चन्द्रसङ्गादि हि तद्वदिमसंनधादज्ञानां गर्भसंभव उक्तः कृषिविद्यायां, स च विशेषतोऽस्यामिष्यनेन (व्याख्यानं) प्रतीयते । अथवा-लोशब्दे प्रकृतिभूतं निर्वैकि-वाले-पर्व उक्तवतिथिः सन्निध-समयो वा, तथा च हैमः—“पर्व-प्रस्तारोत्सवयोर्ग्रन्थौ विप्रु-वदादिषु । दर्शप्रतिपरग्रन्थौ च तिथिग्रन्थविशेषयोः” इति । “तिथिमेवेदं क्षणे पर्व” इत्यमरोऽपि । तत्कस्मात् ? वृणोतेतः कृण्वति (स्वीकृवेन्ति) देवास्तत्र हवीषि । “दृब् वरणे” (स्त्रा० उ०) अस्माद्वनिपि (उ० ४-११) बाहुलकादस्य पः युगः । तस्मिन् बाले पर्वणि असौ सिनी (सिनिनी) अक्ष-वती भवतीति सिनीवाली । तथाच बाले सिनीति समासे (पा० २-१-४) राजदन्तादिलात् (पा० २-२-३१) सिनीशब्दस्य पूर्वप्रयोगे गौरादेः (पा० ४-१-४१) आकृति-पणलान्दीप् । अथ वौ, बालिनी बाली, पूर्ववरीमल्लये बाले-स्तद्वती । बाला ह्यस्यां समन्वयेन्तश्चन्द्रमसं सवैत उपलभ्यन्ते प्रायेणैति तत्संनधोऽस्याम् । सिनी वासौ बाली चेति सिनी-बाली । अनुक्तपुस्तकालासिनीशब्दस्य कर्मधारयेऽपि पुंवद्भावा- (पा० ६-३-४२) भावः । अथ वौ औपसिकं नाम, कथम् ? इत्याह—बालेनेत्यादि । केशेनेवातिसूक्ष्मेण शङ्कुना सेवि-तव्यो ज्वेदव्यो भवति । एवमगुरुरौ चन्द्रमा भवत्यस्यां, येन ज्ञापये बालेनेवातिसूक्ष्मेण शङ्कुनाप्यर्थं सीत्येतै (विज्ञेयतः) इति । तथा च बालिनेव सीव्यत इति सिनीवाली प्रयोदरादिः ॥ ११ ॥ (३१)

“सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि खसा ।

१. अर्चं हि रसात्मना परिणममाणं स्वगङ्गात्तमेदोस्मिन्-आशुकरूपसत्ताशुभावेन कमेण निष्पद्यते ॥

२. तद्-पूर्वं । बालशब्दस्तु—“बल संवरणे” (भा० अ०) ह्यल्लाकारणे षणि (पा० ६-३-१९) संनियत प्रतसिन्प्रदान-निघृष्टुमिर्दासि बालं पर्व ॥

३. तनीयस्त्वाहुर्वैषस्यान्वेष्टं बालचापलायितम् ॥

४. अत्रार्थे उत्तरपद एव विकल्पः । वयवोरेभेदस्याभ्युदितः । यद्वा—बलवतीबाली । बालोऽत्र तनीर्वाक्षन् एव ॥

५. उक्ताये वयवोरेभेदकल्पनलभ्येऽपि त्रिपुञ्जिममधेमाह ॥

६. अत्र दुर्गवृत्तौ—“बालेनाभ्यवर्त्तयेत बोधयेतेति” पाठोऽशुद्धः प्रतिभाति । अर्थेक्षणां तु सम्बन्धसामर्थ्यस्य प्रतिभातमभ्यपे-क्षितं दुर्गवृत्त्यानुगोपासदनुगामित्वादस्यां लघुविभूतेरिति बोध्यम् ॥

७. अत्र शक्तीं लिङ् (ष० ३-३-१७२) प्रदध्यः । सेवन-क्रियया संपादयितुं शक्येत्येवार्थः । सेवनं सीवनं स्मृतिरित्यनर्थो-न्तरम् । तथाचामरः—“सेवनं सीवनं स्मृतिरिदरः स्फुटनं भिदा” इति ॥

जुषस्व हृद्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिहि नः” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० २-७-१५-य० वा० सं० ३४-१०-अ० सं० ७-१०-२)

सिनीवालीति । एतस्मदस्यापैननुष्टुप सिनीवालीदेवला । देविकास्तु विनियोगः । दृष्टचन्द्राऽमावासा सिनीवाली । हे सिनीवालि ! तदभिमानिदेवते । पृथुष्टुके विस्तीर्णजघने । पृथुकेशस्तुके । विस्तीर्णकेशकलापे वा या लम् देवानाम् मायमिकानाम् स्वसा स्वयंसंचारिणी भगिनी वा अस्मि भवति । सा लम् आहुतम् आभिसुख्येनामौ प्रक्षिप्तं, मर्या-दया (विधानतो) हुतं वासाभिः—हृद्यम् अक्षरीयं हविः जुषस्व आसेव्य । आसेव्य च हे देवि ! सिनीवालि ! नः अस्माकम् प्रजाम् पुत्रादिकाम् दिदिहि दिश अतिष्ठज (देहि) उपविष्टु वा इत्यावासाहे । “दिह उपचये” (अ० उ०) लोटि छान्दसः षापः छुः । “दिश अतिसर्जने” (तु० उ०) इत्यस्माद् ॥ ६ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सिनीवालि ! पृथुजघने ! स्तुकः स्त्यायतेः संघातः । पृथुकेशस्तुके पृथुष्टुके वा । या त्वं देवानामसि खसा । खसा सु-असा खेषु सीद-तीति वा । जुषस्व हृद्यमदनं प्रजां च देवि दिश नः ॥

पृथुजघने इति पृथुष्टुके इत्यस्यार्थः । तत्र स्तुकः । स्त्यायतेः । “स्त्यै छै शब्दसंघातयोः” (भा० प०) इति धातोर्लुङ्प्रत्यये टिलोपः । तथा च संघात इत्यर्थः । पृथु-०के वा । अत्र शाकपाविवादिलात् (पा० २-१-६० वा०) केशपदलोपः । “पूर्वपदात्—” (पा० ८-३-१०६) इति पलम् । सु-असा छले न्यस्यते शिष्यते परेभ्योऽनरेभ्योऽर्च्यते वा । अथ असेषु पिनादिलज्जनवर्गेषु तदधीना वा सीदतीति खसा । सीदतेर्लुङ् चित्वाटिलोपः ॥

अथ—

कुहू गृहतेः । काभूदिति वा । क सती हूयत इति वा । काहुतं हविजुहोतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ११ ॥ (३२)

कुहूः (२३) सा हि गृहतेः । “गृह संवरणे” (भा० उ०) इति धातौ कस्योपपदाद् भवतेर्हूयतेवौ बाहुलकात्प्र-प्रत्यये (उ० १-८८) गकारस्य ककारादिः । गुहाः अदश्य-क्षन्त्रमा अत्र भवति । क पुनरसाविति वितर्क्येति सर्वोऽर्थं प्रयोदरादिः । गृहः कभूः कहुवौ सती कुहूः ॥ ११ ॥ (३२)

“कुहूमहं सुवतं विभ्रानापसमसिन्धुज्ञे सुहवां

जोहवीमि । सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै
ते देवि हविषा विधेम ॥

(तै० ब्रा० ३ अ० ३ प्र० ११ अनु-अथ० सं० ७-१०-५
आ० गु० १-१०)

कुहूमहमिति । देविकासु विनियोगः । अहं कुहं
नष्टेन्दु-कलामावासां, तदभिमानिदेवताम् सुवृत्तम् सुकृतं
शोभनानां कर्मणां कर्त्राम् । ह्रीबन्तसेतद्वर्णव्यस्यधार्षः । विद्या-
नापसम् सर्वत्र प्रत्यक्षकर्मणम् अस्मिन्त्येव सुहृदाम्
खाद्धानां (शोभनमाद्धानं यस्यास्ताम्) जोहवीमि आह-
यामि । सा अस्माभिराहुतास्मिन्येव एव हविर्भुक्त्वा नः
अस्माकम् पितृणां श्रवणं श्रवो धनम् (निचं० २-१०-
२६) यशो वा (नि० ११-१०) कुलोचितमित्यर्थः । ददा-
तु । अथ प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पारिनास्तीत-या खमस्माकमेवं
करोषि तस्यै ते तुभ्यम् हे देवि ! कुहु ! हविषा विधेम
हविर्वैद्य इत्यर्थः । अथ वा तां त्वां हविषा वयं परिचरेम
अत्र “श्रुतिः क्री श्रवणं ध्रुवः” इति पर्यायभिधाने श्रव इत्यर्थे
श्रवणमिति श्रुतमत्र । व्याख्यातं च तथैव भाष्येऽपि ।
निषण्ठी तु श्रवः शब्द एव श्रुतः ॥

अथास्या भाष्यम्—

कुहूमहं सुकृतं विदितकर्माणमस्मिन् यज्ञे सुहा-
नामादये । सा नो ददातु श्रवणं पितृणां, पित्र्यं
धनमिति वा—पित्र्यं यज्ञ इति वा । तस्यै ते देवि
हविषा विधेमिति व्याख्यातम् ॥

व्याख्यातम् निगधेनैव व्याख्यातप्रायम् ॥

अथ क्रमप्राप्ता—

यमी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ १२ ॥
(३३)

यमी (२४) सा हि व्याख्याता यमेनैव (नि० १०-
१९) । लिङ्गमात्रे विशेषः । “इदमेवाधुभ्यः” (उ० ४-
११४) इतीत्यल्ययः । “कृदिकारात्—” (पा० ४-१-४५)
इति ङीप् ॥ १२ ॥ (३३)

“अन्यमूषु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिष्वजाते
लिङ्गजेव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मन इच्छा
सत्वा तवाधाकृणुष्व संविदं सुभद्राम्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ७-६-८)

अन्यमिति । अत्र “यस्य वीर्यं स ऋषिर्वा तेनोच्यते
सा देवते”ति न्यायाद्ययो वैवस्वत ऋषिर्यमी देवता । अनादे-
वपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । यमी किल यमं चक्रमे आतरम् ।

१. विदितकर्माणमिति भाष्यव्याख्यानात् ॥

तां किल यमोऽनयर्चा प्रत्याचक्षते—हे यमि ! त्वम् अन्यम्
अन्यं पुरुषमेव हि सु सुषु परिष्वजस्व मैथुनाभिप्रायेणादिङ्ग ।
उपसर्गवलेन योग्यक्रियाव्याहारः । अत्र दृष्टान्तः—लिङ्गजेव
वृक्षं यथा लिङ्गजा नाम काचिद्वल्ली सनीपजं वृक्षं गाढं परिष्व-
जते तद्वत् । अन्य उ अन्य एव कश्चन पुरुषः त्वां परिष्व-
जाते परिष्वक्ष्यते । यस्य योग्यत्वमनेनाभिप्रायेण परिष्वक्तम् ।
अत्र वर्तमानसमीपे भविष्यति लट् (पा० ३-३-१३१)
“ष्वज परिष्वजे” (भ्वा० आ०) “दशसज्जजां ऋषि”
(पा० ६-४-२५) इति नलोपः । वीर्ये आर्षः । त्वं तस्य
वा तस्यैव मनः प्रवेष्टुम् इच्छ कामयस्व । तस्यैव लं वशवर्तिनी
भवेत्यर्थः । स वा स च पुरुषः तव मनः प्रवेष्टुमिच्छतु ।
अथ अथैवमैकचित्यमुपगम्यमानेन समानेनानेन सह सुभद्रां
कल्याणभद्रां (सुकल्याणीं) संविदम् संजल्पदिमैथुनकार्यम्
परस्परसंभोगदुखसंवितिं वा कृणुष्व कुर्व ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वां परिष्वक्ष्यते
लिङ्गजेव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा
तवाधानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्राम् ॥
इति ॥

अथास्या निदानमाख्ययाचष्टे—

यमी यमं चक्रमे, तां प्रत्याचक्ष इत्याख्या-
नम् ॥ १३ ॥ (३४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शाखे द्वै०

कां० एकादशाध्यायस्य तृतीयः

पादः ॥ ११ ॥ ३ ॥

प्रत्याचक्षते प्रत्याख्यातवाच्यम् । एतच्च देवताविहृत्यपक्षे ।
त्रित्वपक्षे तु—दुर्गे आह—माध्यमिको यमो माध्यमिको वाचमुष-
समात्मनः प्रविभक्त्यामिव कृत्योभयस्यानां तां ब्रवीति—हे यमि !
अतीतस्तेऽसत्परिष्वजसमयः, प्रभातमिदानीम् । लिङ्गजेव वृक्षं
वृक्षानं परिष्वक्तुमिच्छ । तस्य च त्वं मनः प्रकाशमनु—प्रवेष्टु-
मिच्छ । स च तव प्रकाशमनुप्रविशतु । अथैवमितरेतरसम्प-
र्कात्तेन सहैकीभूता लोकोपकाराय कुरुष्व परस्परं संविदं संवि-
त्साधनं प्रकाशमिति ॥ १३ ॥ (३४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविहृतौ द्वै० कां० एका-
दशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ११ ॥ ३ ॥

१. अत्र संहितायामुक्तं क (पा० १-१-१८) इत्यादेशः ॥

“सुषुः” (पा० ८-३-१०७) इति पत्वम् ॥

२. दुर्गेस्तु—अन्य एव त्वां परिष्वजतामित्येवं व्याख्यानं लेटो
रूपमाह । तत्र “लेटोऽकार्ये” (पा० ३-३-१४) इत्यङ्गागोऽत्र
द्रष्टव्यः ॥

३. अकार—अकारवोर्विपर्ययो वैदिकाग्राये निगमसिद्धोऽसक-
दुष्टः । दीर्घस्त्वावे एव ॥

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति
॥ १ ॥ (३५)

अथ उर्वशी (२५) वक्तव्या क्रमप्राप्तत्वात् । सा पुनः व्याख्याता “उर्वश्यधुते” उद महद्यशोऽभिव्याप्नोतीत्येवम-
प्सरोऽभिप्रायेण (नि० ५-१३) तद्विहाय देवतायां
(माध्यमिकायां) योज्यम् । उर्वश्यधुते बहुलं व्याप्नोति
“उर्वशी वसोऽस्याः” महानस्याः काम उदके इत्येवम् । साधन-
सुकमधस्तात् ( ) ॥ १ ॥ (३५)

“विद्युन्वा या पतन्ती दर्विद्योऽहन्ती मे
अप्या काम्यानि । जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः
प्रवर्धशी तिरत दीर्घमायुः” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-५-१)

विद्युदिति । पुरुरवस आर्षे त्रिष्टुप् उर्वशीदैवत्वम् । त्रिल-
पक्षे—मध्यमः पुरुरवा ब्रवीति—आत्मनो ज्योतिषः शब्दस्य च
विभागविषय कृत्वा या उर्वशी माध्यमिका देवता विद्युन्वा विद्यु-
दिवाप्तारिणे पतन्ती पच्छन्ती मेधोदरेषु दर्विद्योत् पुनःपु-
नर्धोतेति । “दार्धति” (७-४-६५) इत्यादिना युतेर्यङ्ल-
गन्तस्य निपातः । आत्मानं प्रतिभवेत वै । किङ्वैती ?
आत्मनः स्वभूतानि अप्या अप्यानि । अप् इत्यन्तरिक्षनाम
(निघं० १-३-८) तत्संवन्यतीति । “दिगादिवात्” (पा०
३-४-५४) भवार्ये यत् । “शेष्ठन्दति” बहुलम्” (पा०
६-१-७०) इति श्लोपः । काम्यानि असदभिमतानि
उदकानि (यान्यक्षरमाणान्यसामिरभिलष्यन्तेऽन्तरिक्षलो-
कस्य) । मे मयम् भरन्ती हरन्ती । “हृद्भर्भेष्ठन्दति”
(पा० ३-१-२४ वा०) इति हस्य भकारः । (सम्पाद-
यन्ती) । यदागतायास्तस्याः सकाशात् अपः व्यातः कर्मसु
उदैकोर्मिरिति तदर्थः । अप इत्युदकनामसु पठितम् । (निघं०
१-१२-८१) अथप इति च भाष्यम् । अधिक उदकोर्मिः
सर्वसिद्धमाच्छादयतीति तस्याख्यानं च दौर्गम् । नर्यः नृभ्यो

१. एवोऽर्थो दुर्गाम्युदितः स हि विद्युत्वेत्यत्र संमलये वा नकार
इति व्याख्येयम् ॥

२. दुर्गाम्यु—“अन्तरिक्षलोकस्यापिपत्नी योर्वशी सा यदैवमुद-
कानि हरन्ती मेधेभ्यः पतन्ती सुशं स्वयं विजोतेत नूनं निश्चयेन
तदा जनिष्ठः अपः अथप अधिकउदकोर्मिर्जायते यः सर्वसिद्धमा-
च्छादयती”त्येवं भाष्येण सह व्याख्येयम् । अत्र तदर्थीत्यर्थे
यत् (पा० ५-१-३७)

३. “आम्भ इत्यती” (ला० ७०) इत्यत्रात् “आपः कर्मा-
ख्यायां ह्येतो सुदं च वा” (७० ४-२०२) इत्यसुप्रत्ययो
बाहुलकाज्जलेऽपि भवतीत्युक्तमधस्तात् ( ) उदकोर्मिरधिक
उदकोर्मिरित्येवं व्याख्याने तु भाष्यकृता कृतमर्थवशात् ॥

हितः । बाहुलकाद्यत् (पा० ५-१-५) सस्यसम्पत्करः
सुजातः सुजननः पुत्र इव । सुजाततर इति भाष्यम् ।
शोभनादपि शोभनतर उदकोर्मिरिति तस्याख्यानं दौर्गम् ।
जनिष्ठो अजनिष्ठ । उः पादपूर्णः अडभावश्च । “आगमसाक्ष-
मनित्यम्” (पा० ९५) इति । जायत इति तदर्थः । वर्तमाने
द्यत्र छद् (पा० ३-४-६) अथ तदानीं सा उर्वशी तेन
महतोदकोर्मिणा सस्यमभिनित्यव्याप्तसंपादनद्वारेण दीर्घमायुः
प्रतिरते प्रवर्धयते । प्रपूर्वकस्तिरतिदीर्घेनार्थेऽसहृदमहितो
निगमनावयेतु ॥

अथास्या भाष्यम्—

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे
अप्या काम्यानुदकान्यन्तरिक्षलोकस्य । यदा
नूनमयं जायेताद्योऽध्यप इति नर्यो मनुष्यो
नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा । सुजातः सुजात-
तरोऽयोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ॥

इति । अद्योतत इति अजनिष्ठ इति उत्तरार्धेचैवदाराशुभात् ।
तत्र च वर्तमाने छद्भुपपत्तौ द्योतत इत्येवास्यार्थः । तत्र
पौनःपुन्यरूपः क्रियासममिहो यद्बहुलार्थेऽभ्युद्यः । “दार्धति”
(पा० ७-४-६५) इत्यादिसूत्रे प्रायो यद्बहुलगन्तानामेव निपा-
तनात् । तन्नागमाभौवोऽनित्यरवासाधनीयः । सायणस्तु—द्योतत
इत्येव व्याख्येयम् । जायेत इत्याद्योसायां लिङ्ग व्याख्यानं
भाष्यकृतः प्रतिपातः । तदेतज्जनिष्ठ-पदव्याख्यानमसमजसमिव
प्रतिपातः । जायत इति हि दुर्ग आह । उपपद्यत इति च
सायणः । मनुष्य इति जायत इत्यनेनान्वितं भवेदिति प्रतीमः ।
तथाचोदकसुप्रकृत्य निगमः—“प्रजामनु प्रजायते तदु ते मर्त्या-
सुतमि”ति (तै० ब्रा० १-५-५) नरापत्यमिति वा ।
इत्येतिहासिकपक्षं द्योतयति । तत्पक्षे त्वैलः पुरुरवा उर्वश्या अपत-
रसा विद्युको ब्रवीति—विद्युदिव या पतन्ती अद्योतत मृशं
यपुष्मत्तया, भरन्ती धारयन्ती अनेकानि स्वर्गतानि ह्यवभावा-
दीनि काम्यानि वस्तूनि मे मम अप्या नित्यमात्मया प्रिया ।
सा च पुनरहितगर्भा यतः, अतो ब्रवीमि—जनिष्ठो अपः निश्च-
येन जनिष्यते । अथपः अधिककर्मा । नर्यः नृभ्यो हितः
सम्पत्करपरापत्तिना नराणाम् । अथ वा मम नरस्यापत्यमाहु-
र्नाम राजा यं पुराणविदः कथयन्ति । सुजातो मच्छुक्कादीर्यतो
जातः । विशेषत उर्वश्या क्षेत्रपुणान्सुजाततरः । तस्य वावश्य-
सुर्वशी असदस्याभिष्येऽपि प्रवर्धयते तत्रोभयैः कर्मनिर्दीर्घमा-
युरिति दुर्गव्याख्यातम् ॥

अथ—

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति
॥ २ ॥ (३६)

१. आगमयोरङ्कोरसावः । “आगमसाक्षमनित्यम्” इति
परिचाषया बोध्यम् । अन्यस्य साधनप्रकारो निपातकल्पः । स चेह
सुवैरन्यासस्य संप्रसारणाभावात् निगममक्षेति ॥

पृथिवी (२६) वक्ष्या। सा पुनः व्याख्याता “अथ वेदशैलेन पृथु” इत्यादिना (नि० १-४-३) इह तु माध्यमिका देवताऽभिधेया ॥ २ ॥ (३६)

“वदित्था पर्वतानां खिद्रं विंभर्षिं पृथिवि।
प्रया भूमिं प्रवत्वति महा जिनोर्पि महिनि” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ४-४-२९)

वदिति। “द्विरूपा पृथिवी चैवा प्रलक्षा देवताऽपि च।
मध्यस्थाना देवतोक्ता साऽत्र संबोध्य वर्धते ॥ १ ॥”

भौमस्यात्रैराष पृथिवीदेवताकमानुषमम्। देवानां हविःपु
पृथिव्या अनुवाक्या। वदिति सत्यनाम (निषं० ३-१०-१)
इत्या इति इत्यमित्यर्थकम्। अत्र अनुप्रेति तदर्थः। हे
पृथिवि! विप्रनवति! माध्यमिके देवते। इत्या अत्र
भुवि अनुमान्तरिक्षे वा स्थिता त्वं वदस्व यथाभूतं पर्व-
तानाम् मेधानां (निषं० १-१०-९) खिद्रं खेदं छेदनं
(मेदनं) येन पर्वता मेघाश्छेत्तुं शक्यन्ते तद्वत् विंभर्षिं
धारयसि। हे महिनि! महति। अथवा उदकवति। मह
इत्युदकनाम (निषं० १-१२-५६) ततो मलयै इति। हे
प्रवत्वति प्रवणवति (गमनवति)। “पुङ्गवती” (भा०
आ०) ततो भावे लटः शतरि प्रवच्छेदान्मनुषो मस्य वः
(पा० ८-२-९) या त्वं भूमिं प्रलक्षां पृथिवीम्। महा
महत्त्वेन महानोदकेन वा प्रजिनोपि प्रजिन्वसि प्रकर्षेण प्रीण-
यसि वर्धयस्वजन्ती। जिषिः प्रीणाख्यः (भा० प०)
इदित्वाभुम् (पा० ७-१-५८) “धिनिर्वहण्योरच” (पा०
३-१-८०) इत्युपलक्ष्योऽपरादेवाथ विहितोऽत्र जिन्वतेरपि
बाहुलकादिधीयते प्रीणनार्थं समं पाठात्। या खमेवं भूमिं
प्रजिन्वसि सा कथं न पर्वतानां मेधानां छेदनप्रसर्गं बलं
धारयिष्यसि? अवश्यं धारयिष्यसीति भावः ॥ १ ॥

अथास्या माध्यम्—

सत्यं त्वं पर्वतानां मेधानां खेदनं छेदनं
मेदनं बलमप्यत्र धारयसि पृथिवि! प्रजिन्वसि या
भूमिं प्रवणवति महत्त्वेन, महतीत्युदकवतीति वा ॥
गतार्थमेतत् ॥

१. “प्रय प्रलक्षाने” (भा० आ०) इत्यात् “प्रयेः पिब-
न्संप्रसारणे च” (उ० १-१४८) इति पिबन्प्रलक्षे “पिबौरा-
दिभ्यश्च” (पा० ४-१-४१) इति ङीप् साधुः। प्रयते इति
पृथिवीति ॥

२. दुर्गस्तु—हे पृथिवि! त्वं भूमिं प्रजिन्वसीति व्यवदेशान्म-
ध्यस्थाना। हिरण्यनाशेष्ट्यां भौमसैककपालस्यैव वाज्या। तत्र
विज्ञायते—“अथ यज्ञीनोऽस्यां हि स तदविन्दत्” इति। तेन
तत्रैव भूमिरिष्यते। न च भूमिरस्यास्य प्रधानत्वेन घट्टे, यथा
नायमाचार्यो निराह। तदयमस्मोदाहरणमिष्टम्, स च विनि-
योगः—हस्तिरोपोऽनयोर्मेधाविना समनुगंस्तवे इत्याह ॥

अथ—

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी। तस्या एषा भवति
॥ ३ ॥ (३७)

इन्द्राणी (२७) इन्द्रस्य विभूतिः। पृथक्त्वेन निर्ज्ञाता-
पीराणिकीरतीन्द्रस्य पत्नी। मध्यस्थाना देवता। “इन्द्रव-
रुण” (पा० ४-१-४९) इत्यादिना ङीवानुक्तं च ॥ ३ ॥
(३७)

“इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम्।
नह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिर्विश्व-
सादिन्द्र उत्तरः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-४-३)

इन्द्राणीति। वृषाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रस्त्वस्येयमार्षेर्निन्द्राणी-
देवताकं पाशपदं पाहम्। पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छेतिनः
शस्त्रे विनियुज्यते। निर्धायं ब्रवीति—अहम् आसु सौमार्ग्यवः
तयां प्रसिद्धासु सर्वासु नारिषु। इत्यर्थः। इन्द्राणीम्
एव सुभगाम् अतिसौमार्ग्यवतीलक्षणोपेताम् अश्रवम्
अश्रुण्वम्। विकरणव्यत्यय आर्षः। कृतः? नह्यस्या अपरं
च न। हिंसादो हेत्यर्थः। “हिं हेताववधारणे” इत्यमरः।
चनेत्यप्यर्थेऽव्ययम्। तथा च “नह्यस्या अपरामपि समाम्”
इति भाष्यम्। अस्याश्रुण्वमित्यनेन संबन्धमभिप्रेति। साय-
णसु—चनेत्युपमार्षं मत्ता व्यावृत्तः। अस्या इन्द्राण्याः पतिः
पालको भर्ता इन्द्रः विश्वस्मात् सर्वस्मात् जगतः उत्तरः
उत्कृष्टतरः उन्नततरो या वः (अपरमिव भूतजालं) जरसा
वयोहान्या नहि मरते न खलु म्रियते। “व्यत्ययो बहुलम्”
(पा० ३-१-८५) इति विकरणव्यत्ययः। तेमतेमिन्द्रमभि-
कृत्य (एतत्) ब्रूम इत्याचार्यो (यास्कः) ब्रवीति ॥ १ ॥

तथा च भाष्यम्—

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामश्रुण्वं न ह्यस्या
अपरामपि समाम्। जरया त्रियते पतिः। सर्व-
साद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ॥

अवगतार्थमेतत् ॥

तस्या एषाऽपरा भवति ॥ ४ ॥ (३८)

अपरा पुनः किसर्थम्? ऋषिरेव वृषाकपिः प्रसिद्धः। स
पुनराविश्वोऽभिप्रेतो नैरुक्तानाम्। तदुपप्रदर्शनायापरामाह ॥ ४ ॥
(३८)

“नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेभ्यः”

१. दुर्गस्तु—ससादस्या अपरामपि समी—संबन्धरे प्रति न-
कदाविद्वपि पतिः म्रियते नापि जीवते यथा अन्यासां प्राकृतानां
नारीणमित्येवं व्याख्यत। माध्यमिकेऽपरामपि इत्यर्थः ॥

तस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मा-
दिन्द्र उत्तरः” ॥ २ ॥ (ऋ० सं० ८-४-३)

नाहमिति । समानो विनियोगः पूर्वया, और्ध्वं च । इन्द्रो
ब्रवीति—(विभक्तामिवारतन इन्द्राणीं (स्वराणि) कृत्वा हे
इन्द्राणि ! अहं सख्युर्बुधाकपेर्भते य एष मम सखा
वृषाकपित्वा विना न रारण न रारणै न रमे इत्यर्थः । किं
योऽयच्छमिनेत्येषु प्रसिद्धः । नेत्युच्यते—यस्य सख्युर्बुध-
दिष्य संवृतं वा इदम् उपस्थितम् प्रियम् प्रीतिकम् अप्यम्
अण्डु भवं शतम् । ‘दिगादिस्वात्’ (पा० ४-३-५४) भवार्यं
यत् । अङ्गिः संस्कृतमिति वेति भाष्यम् । हविः चरुपुरोडा-
शादि देवेषु सर्वेष्वपि गच्छति सर्वा अपि देवताः सादरं
गृह्णन्ति । विष्णुर्हि देवानां प्रभुर्गर्भतैस्त्वेन्द्रश्च तैस्तुदिष्य संस्कृ-
तममसरेण देवा गृह्णन्ति । स एवात्र वृषाकपिः । “हरविष्णु
वृषाकपी” इत्यमरः । अमिश्र वृषाकपिरित्यमरविवेके महेश्वरः ।
इति विश्वस्मात् सर्वस्मात् अपि जगतो योऽहम् इन्द्रः
उत्तरः उद्गततर उल्लङ्घतरो वा तोऽयमहमेवं ब्रवीमीति भावः
॥ २ ॥

आख्या भाष्यम्—

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्बुधाकपेर्भते यस्येद-
मप्यं हविरप्सु शतमङ्गिः संस्कृतमिति वा । प्रियं
देवेषु निगच्छति । सर्वस्मात् इन्द्र उत्तरस्तमे-
तद्वम् ॥

सख्युः समानख्यानात् वृषाकपेर्भतेन्द्रादृते विना वृषा-
कपिं सहार्थं विता । कं देवेषु सर्वेष्वपि देवतासु (इति निघो-
र्ध्व्यते) मे प्रियं, यस्य महेश्वरस्य संबन्धि इदम् पुरस्कृतम्
अप्यं हविः नितरां गच्छत्यसुष्मादेवजनात् । इन्द्रः
महेश्वरः । उत्तर उल्लङ्घतरस्तमेतं महेश्वरमधिकृत्यैतद्वम् इत्या-
चार्यो ब्रवीति ॥

१. चाच्छन्दः । एतच्च दुर्गवृत्तेष्वनुक्तम् । परं स्वैवदसमजसमिव
प्रतिभाति । इन्द्रो ब्रवीतीत्युच्यता हि “यस्य वाक्यं स ऋषि” इति
न्यासादिन्द्र ऋषिरायाति । पूर्वं तु वृषाकपेर्भवेत्यनुक्तवानिति स
एव ऋषिर्भवति ॥

२. रणती रमणार्थो वृषाकपेर्व्यवस्थाभ्यामिह निर्दिष्टः । स
एव नैवमः ॥

३. तेनेह “संस्कृतम्” (पा० ४-४-३) इत्यर्थे यद्वाहुल-
कवत्त्वस्यो द्रष्टव्यः ॥

४. विशेषार्थोऽस्य भाष्यव्याख्यायां द्रष्टव्यः ॥

५. “महेश्वराण्यौ च” (पा० ४-२-२९) इत्यनुशासना-
स्तमानाख्यायकाश्चित् देव हविर्भेदिप्रियं माहेश्वरं महेश्वरीयमित्यनु-
व्यते । स चेन्द्रादस्य इति नैवकताः । अत एव च (वा० रामा-
यणे) “इन्द्रो महेश्वरः सुरनायको वा साक्षात् न क्षत्रया बुधि
रावयस्” इति सीतावचनं संगच्छते । अयमर्थः सायणानुमतः ॥

अथ—

गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरो गौरो
वर्ण एतस्मादेव प्रशस्यो भवति । तस्या एषा
भवति ॥ ५ ॥ (३९)

गौरी (२८) वक्तव्या । सा पुना रोचतेर्ज्वलतिकर्मणो-
लतिकर्मणो वीत्यर्थस्य (भ्वा० आ०) “ऋजैर्नामवज्र-
विप्र०” (सं० २-२७) इत्यादिना रम्यसयान्तो गौरशब्दो
निपातितो धातोर्गोवादेशेन । “विज्ञौरादिभ्यश्च” (पा० ४-
१-४१) इति ङीष् । खया वीत्या रोचते ज्वलति । वाग्देव-
तात्वात् । भाष्यमिका वाक् । सा हि वीतिवती । अयमपी-
तरः यः गौरो वर्णः सोऽपि एतस्मादेव रोचते । स हि
वीतिरूपत्वात् कृष्णावीनपेक्ष्य प्रशस्यो भवति । तस्या
गौरीः ॥ ५ ॥ (३९)

“गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी
द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभू-
वुषीं सहस्राक्षरा परमे व्योमन्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-३-२२-अथ० सं० ९-२६-२१)

गौरीरिति । अस्वामीये सुक्ते वीर्यतमस आर्षम् जगती
गौरीवेत्स्वा । गौरीः वीतिमती भाष्यमिका वाक् । झलोपा-
भावश्छान्दसः । सर्वमिदं मिमाय निर्मिमीते । किं कुर्वती ?
सलिलानि वृष्ट्यदकानि तक्षती कुर्वती । उदकपूर्वकस्यास-
वैनिर्माणस्य । कथमुदकानि कुर्वती ? एकपदी एकपादोपेता
एकाधिष्ठाना वा । मय्येनै सहैकत्वमापेति भाष्यम् । मेवे
वर्तमाना । गमनसाधनेन वायुना एकपदी वेति सायणः ।
द्विपदी पादद्वयोपेता मय्येन वादित्येन चेति भाष्यम् ।
मेघान्तरिक्षाकृते व्यधिष्ठाना आदित्यो वा द्वितीय इति सायणः ।
तथा सा चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता दिग्भिः । (दिक्चतुष्ट-
याधिष्ठाना) अनपेक्ष्येन्द्रादित्यौ । अथ अष्टापदी दिग्भिर्वा-
यान्तरदिग्भिश्च । अवान्तरदिग्पेक्षयाष्टपादोपेतेत्यर्थः । नव-
पदी सह सूर्येण उपरिदिग्पेक्षया वा नवपादोपेता, नवदिगा-
धिष्ठाना वा बभूवुषी एवम्भूता । भवतेच्छान्दसः कष्टुस्ततो
जीपि “वतोः संप्रसारणम्” (पा० ६-४-१३१) । किमनया
परिगणनया ? सहस्राक्षरा अपरिमितवचनोऽयं सहस्रशब्दः ।
अपरिमितव्याप्तिरिति । बहुवृत्तेति भाष्यम् । बहुव्यापनशीलो-
दकवतीति तदर्थः । कुर्वती ? तदुच्यते—परमे व्योमन्

१. मिमोर्तिर्गितिकर्मैष पाठभेदेन निघण्टुव्याख्यायां व्याख्यातो
देवराजवज्रभिः (निघ० २-१४-५१) स चेह निघस्योऽत्र
व्याख्यातोऽपैसंगत्ये । वर्तमानेऽत्र छिद् (पा० ३-४-६)

२. तत्तुकरणापेक्षतिरिह करणसामान्येऽभिहितो भाष्यकृता
वास्केन ॥

३. इत्येण । अस्य व्याख्यान्तरं सायणेन कृतं द्रष्टव्यम् ।
विस्तरभयाप्यकानुपयोगाच्च नोक्तम् ॥

उदकाश्रयत्वेनोक्तुष्टन्तरिक्षे । व्योमजिति “सुपां सुखम्—”
(पा० ७-१-३९) इति हेलेङ्क । “न हिंसंयुद्धोः” (पा०
८-२-८) इति नलोपनिषेधः । भाष्यकारस्तु—व्यवने इति तद-
र्थमाह, व्याख्यातं च दुर्गेण-विभक्तानां भूतानां यत्परममवन-
मेकं, सर्वभूतानामविभक्त एक आत्मा यस्तदात्मनैव भूतानां
सलिलनिर्माणद्वारेण सर्वैर्मिदं निर्मिमीते—इति ॥ १ ॥

तथा च भाष्यम्—

गौरीनिर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वती ।
एकपदी—मध्यमेन । द्विपदी—मध्यमेन चादित्येन
च । चतुष्पदी—दिग्भि-रष्टापदी—दिग्भिश्चावा-
न्तरदिग्भिश्च । नवपदी—दिग्भिश्चावान्तरदिग्भि-
श्चादित्येन च । सहस्राक्षरा—बहूदका परमे
व्यवने ॥

इति । अवगतार्थमेतन्मन्त्रव्याख्याया ॥

तस्या एषाऽपरा भवति ॥ ६ ॥ (४०)

अपरा पुनः किमर्थम् ? इति—गौरीति गुणभिधानमप्र-
सिद्धाभिधं यं छन्दसि देवतायाम् । अतः अपरया समर्थयति—
॥ ६ ॥ (४०)

“तस्याः समुद्रा अधि विश्वरन्ति तेन जी-
वन्ति प्रदिशश्चतस्रः । ततः क्षरत्यक्षरं तद्वि-
र्मुपजीवति ॥ २ ॥” (ऋ० सं० २-३-२९)

तस्या इति । उक्ताधीः प्रसारपङ्क्तिः । अस्याः गौर्याः
अधि सकाशात् समुद्राः दृष्टुदकसमुन्दनाधिकरणभूताः
मेधाः विश्वरन्ति विविधं क्षरन्ति प्रवर्षन्ति “प्रभृतमुदकम्”ति
शेषः । तेन उदकेन प्रदिशश्चतस्रः दिक्प्रतिदिङ्निवासीनि
भूतानि जीवन्ति तदित्यम् ततः गौर्या एव मेघद्वारेण

१. अत्र सायणः—पूर्वार्धस्य वाग्देवता, उचराधर्षसाप इत्याह ।
“प्रसारपङ्क्तिः पुरतः” इति हि छन्दोलक्षणम् । यत्र पुरतः पूर्वार्धं
द्वादशाक्षरी जागतौ पादौ ततो द्वादशाक्षरी गायत्री सा प्रसारपङ्क्ति-
रिति सूत्रार्थः । अत्र चादित्यजिपादी निचृत् “न्यूनाधिकेनैकेन
निचृत्तुरिजौ” (पि० सू० अ० १ सू० ५९) इति तल्लक्षणम् ॥

२. अत्र दुर्गे—अल्लिगे मन्त्र इति चेत् तस्या इत्येव लिङ्गम-
नादिदयते, संवधाट्टकोः, तसाञ्जलिङ्ग इत्याह ॥

३. यद्यपि—समुद्र इत्यन्तरिक्षनामसु पृथगे (निर्व० १-३-
१५) तथापीह “तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम्” इति न्यायेन (मन्त्रस्थेषु
कोशरस्य मन्त्राः कोशान्तीतिवत्) अत्र प्रयोगो द्रष्टव्य इत्यपि संभव-
त्येवं विश्वम् । तत्र प्रशब्दो वीत्यर्थं विदिशश्चतस्रो दिशश्च । अथ
वा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रस्तत्स्थेषु ताच्छब्दमिति सायणः ॥

४. सायणस्तु—ततः पश्चात्तदक्षरमुदकं क्षरति सत्यादिकमु-
त्पादयतीत्यर्थं इत्याह ॥

अक्षरम् उदकम् (निर्व० १-१२-३९) क्षरति अग्निनि-
सरति तद् उदकम् विश्वम् भूतजातम् उपजीवति । एवं
तैव सर्वोदकेशाना गौरीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

“तस्याः समुद्रा अधि विश्वरन्ति” —प्रवर्षन्ति
मेधास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि । ततः
क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ॥

यतार्थमेतत् ॥

अथ—

गौर्यारूपाता । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥
(४१)

गौः (२९) इयं च व्याख्याता पृथिवीनामसु (नि०
२-५) इह तु माध्यमिका वागभिधेया । गमेर्गोसि (उ० २-
६३) साधुः ॥ ७ ॥ (४१)

“गौरीमीदेदुं वृत्तं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्गु-
कृणोन्मातुवा उ ।

सृकाणं धर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं
पयते पयोभिः ॥ ३ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१९) (अथ० सं० ९-२७-६)

गौरीति । दीर्घतमस आर्षं त्रिष्टुप् वैश्वदेवदेवत्या । महाव्रते
विनियोगः । गौः माध्यमिका वाक् मिषन्तम् नितरां सध-
मानम् । “मिष सधोयाम्” (तु० प०) ततः शता । यत्रा
अनिमिषन्तमिति भाष्यम् अव्यवहितदर्शनेन सर्वदेति तैदर्थं दुर्गे
आह । एवंभूतं वरसम् आदित्यम् । स हि तस्या रसहरणा-
हरसः । अन्वमीमेत् अनुशब्दयति । (महद्भिः स्तनयितृष्वैः
अनुकूलयति) भीमयतिः शब्दकर्मा नैरुक्ततो वृत्तमार्गे लङ्
(पा० ३-४-६) बाहुलकाच्छपो लृक् (पा० २-४-७३)
अपि च मूर्धानम् शिरोरक्षणीयं अस्व (मध्यस्थानं प्राप्तं प्राप्य)
मातवै मातुं मननाय सर्वलोकज्ञानाय । “तुमर्थे०”—(पा०
३-४-९) इत्यादिना तवैप्रत्यय उः पूरणः । हिङ्गुकृणोत्
हिङ्गारेणोपशब्दयति । किंच सृकाणं सरणं सन्नतगामिनं
(अनवस्थायिनं) धर्मं हरणं (रसानां हर्तारम्) आदित्यम्
अभि लक्ष्य वावशाना सधं कामयमाना पुनः पुनर्वावश्य-
माना वाशयन्ती प्रतिघवत्सरमेव मायुं शब्दं (निर्व० १-
११-२७) सिमाति निर्माति करोति । पयोभिः उदकैः
पयते प्रप्यायते च (आप्यायनं करोति) प्रकर्षेण वषते
चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. अत्र दुर्गे—पुनःपुनः प्रतिघवत्सरं तत्पय क्षरत्युदकं
मेघद्वारेणेत्येवं व्याचष्ट ॥

२. अत्र भाष्यते वर्णलोपः नैरुक्तमवात् । एवमग्रेऽपि ॥

३. “वश कान्ती” (अ० प०) यदन्ताधानम् ॥

अथास्या भाष्यम्—

गौरन्वमीमेदत्सं मिषन्तं निमिषन्तं—मनिमिषन्तं—मादित्यमिति वा । मूर्धानमस्याभिद्विङ्करोन्मननाय । सुक्राणं—सरणं, धर्मं—हरणम् अभिवावशाना मिमाति मायुं प्रप्यायते पयोभिः ॥

अथ प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—

मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका, धर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

अथ वा मायुमिवेति धर्ममहः (निघं १-९-७) अभिलक्ष्य मायुं वा मायुमिव शब्दमिव सुक्राणं सरणं सन्तत-गमनमादित्यं वशाना कामयमाना मिमाति शब्दं करोति । “माह एव शब्दे च” (जु० आ०) पदव्यत्यय आर्षः । का ? वाक् एव एषा गोशब्दाभिधेया माध्यमिका माध्यस्थाना देवतेत्येवमर्थः । धर्मधुक् धर्मो यज्ञः (निघं ३-१७-१५) तं दोग्धीति किप् । धेनुरेवं हि यज्ञधुक् (यज्ञदोग्धी) सवाज्ञ-संपादनद्वारेण । इति याज्ञिकाः यज्ञमिव आहुः । तथाच धर्मधुक्पक्षे गौरेवं गौः अन्वमीमेत् अवशव्ययति । वत्समेव वत्सं मिषन्तं तामेवोन्मुखं पश्यन्तम् । अपि च प्राप्य मूर्धानम् अक्षोपप्राप्य दिङ्कृणोत् दिङ्मुखं शब्दं करोति । स हि गोःस्त्रावाः । (किमिति ?) मातृवै मातृम् । कथं मातारं जानीयान्माता ममेयमिति । सुक्राणं तामेव प्रत्यभि-

१. अत्रार्थं सातण इत्थं व्याख्यय—गौर्धेनुमिषन्तं निमीलितां वत्समनुयाय्य अमीमेत्—शब्दं करोति । मीमिति शब्दकर्म । यदा—उक्तं वत्सम् अनु आत्मानं धृवं प्रक्षिपति । “डुमिक् प्रक्षेपणे” (स्वा० उ०) यश्छिगन्ताह्व । किंच—तस्य वत्सस्य मूर्धानं (मस्तकं) मातृवै मातृ—निर्मातुं देहेनैव शोचयितुम् । वशब्दोऽवधारणे । दिङ्कृणोत् दिङ्कारमकरोत्—करोति किंच—सुक्राणं वत्सस्य सशब्दवदनप्रान्तं केनल सटारं धर्मं क्षीरल क्षरणशीलम् । “ए क्षरणदीप्त्योः” (जु० प०) ततो गो गुणः । वत्समभि-अभिलक्ष्य, वावशाना धृवं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति—निर्माति करोति तादृशी सती पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः पयते—प्यायते आप्यायनं करोति वत्सम् । अत्रापि (दिङ्कृण्वतीत्यादिवक्ष्यमाणपू-वैमशब्द—) मेघपरतया योजनीयम् । एवमाहुता मेघरूपा गौर्धेनुः मिषन्तं दृष्टिरुपक्षीराभावेन निमीलितां च ओकास्वं (वत्सं—) पुत्रम् अनु—अनुसृत्य अमीमेत्—गर्जनशब्दं वर्षणविविधरूपं करोति । (मूर्धानं) मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवाङ्—निर्मातुमेव । सत्यादि-सुक्रां कर्तुं दिङ्कृणोत् दिङ्काररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदा-दनुसक्तिः । किंच—सुक्राणं—कलस सटारं धर्मं दीप्तं पुत्रम् अभिवावशाना आभिमुख्येन कामयमाना पयोभिरुदकैः पयते प्यायते आप्यायनं करोति इति । अत्र कुण्डलितो लेखो मा-मकः । एवमाहुतेत्युक्तिस्तु—“उपह्वये” इति अनुपप्रवक्ष्यमाण-प्रथमप्रवर्णानुसारेण बोध्या ॥

मुखं सरणं (समागच्छन्तं) (अथ च) धर्मं हरणं पयसाम् । अभिवावशाना पुनःपुनर्वाक्यमाना (मिमाति) प्रलहमेव शब्दं करोति पयते प्रप्यायते च पयोभिः वत्समस्त्राव-या वर्धयति सा निलमेवमस्त्विति दुर्गव्याख्यानम् ॥

अथ—

धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥ (४२)

धेनुः (३०) धयतेर्वा धयते पीयतेऽती वत्सेन । “धेद पाने” (भा० प०) “धेद इच्च” (उ० ३-३३) इति कर्मणि सुप्रत्यय इकारोऽन्तादेशो गुणः । धयति तामिति वा । अथ वा धिनोतेः श्रौतार्थस्य (भा० प०) तर्पय-सायुर्दकेन पयसा वा ॥ ८ ॥ (४२)

“उप ह्वये सुदुर्धा धेनुमेतां सुहस्तौ गोधुगुत दौहदेनाम् । श्रेष्ठं सर्वं सवितासावित्रयोऽमीद्वौ धर्मस्तदुधु प्रवाचम् ॥ १ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१९)

उपह्वय इति । पूर्वैव समानार्थविनियोगादि । अहं होता सुदुर्धा कल्याणसुदकं वा दुग्धे ताम् धेनुम् तर्पयन्ती सर्व-कोलस्य एताम् मायुमिविकां वाचम् उप उपगम्य मनसा ह्वये आह्वये स्तुतिमि । उत अपिच अयोपहृताम् एतां सुहस्तः कल्याणहस्तः दोहनकुशलः गोधुक् गोदोग्धा इन्द्रः दोहत् दोग्धे प्रक्षारयत्तृकानि । अनुना प्रकारेण श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यमेवम् सर्वम् सुयते अभिपूयते सोमादिरनेनेति कर-णेऽर् (पा० ३-५७) उदकम् सविता प्रसविता सर्वसाध्य-नुज्ञाता कर्मणा, वृष्टिप्रदानादिना । अत एव अभीद्वः अभि-पीतः धर्मः माध्यस्थानो विमुदाक्यः नः अस्मभ्यं सावि-पत् सुनोतु । निर्यं ददात्विति तदु तमेव सुप्रवाचम् सुप्रजवीमि । जवीतेलेङ्गि वच्चादेशे “अस्यतिक्त्वित्याति—” (३-१-५२) इत्यादिना न्देह् छान्दसोऽडभावाः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तौ गोधुगपि च दोग्ध्येनां श्रेष्ठं सर्वं सविता सुनोतु न इति । एष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकम् ।

१. यतश्च माध्यमिकां वागमिषेयेति पक्षे ॥

२. लेटि “बहुलं छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति श्रौते छपभावः । “इतश्च ओपः परस्मैपदैव” (पा० ३-४-९०) इती-कारलोपः ॥

३. अयं माध्यमिको देव उक्तपूर्वः (नि० १०-३१) ॥

४. सुनोतेलेटि “सिन्धुलं लेटि” (पा० ३-४-९४) इति सिधौ बहुलं गित्वात् (पा० १७९४) रुद्धिः । “लेटोऽडादी” (पा० ३-१-९४) इति तिपोऽङगमः ॥

यद्वा पयो यजुष्मदः । अमीद्धो धर्मस्तं सुप्रव्र-
वीमि । वागेषा माध्यमिका । धर्मधुगिति
याज्ञिकाः ॥

सर्वानां रसानाम् । सूयते हि तैरादीकरणात् । यजुष्मत्
यजुषा संस्कृतं पयो दुग्धं वा । धर्मधुगिति पक्षे—यैरुच्यते
धेनुस्ताम् धेनुमेताम् अस्मिन्कर्मण्यज्ञावापुनगतम् । सुदुग्धां
सुदोहां (सुदु दोग्धां) होताहम् उपह्वये उपेक्षाह्वयामि । अथ
मथोपह्वताम् एनाम् उक्कलक्षणां गां सुहस्तः दोहनकृशलो
गोयुक् गोदोषाऽध्वर्युः उत अपि दोहन्तु दोग्धु । नः अस्म-
दीयम् श्रेष्ठम् अतिचायेन प्रशस्तमेतम् स्वधम् एतद्यजुष्मत्पयः
सविता प्रसविता सर्वस्याभ्यनुज्ञाता । सुनोतु अभ्यनुजानातु ।
यद्धि सवित्रा प्रसृतं कियते तदेव साधु भवति । अमीद्धः
महाप्रभाव एष धर्मः रचितो महावीरः तदु तुमेवाधिकृत्य
सुप्रवोचम् सुप्रव्रवीमि—“आहुरैतस्मिन्मय आसेचनाय”
इति ॥ १ ॥

अथ—

अध्या—अहन्तव्या भवति । अधधीति वा ।
तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥ (४३)

अध्या (३१) कस्मात् । सा हि सर्वस्यैव अहन्तव्या
भवति । अथ वा अधधीति सती अधधैर्युच्यते । अवस्य
पापस्य दुर्मिक्षादेवौ हन्ती । तथा च ननि—अधसाच्ये वा उपपदे
हन्ते—“अध्याद्यक्ष” (उ० ४-१०८) इति यत्प्रत्ययान्तो
निपातः । यदि वाग् यदि गौरमयथापि तस्या अध्यायाः
॥ ९ ॥ (४३)

“सूयवसाज्जगती हि भूया अथो वयं भग-
वन्तः स्याम । अद्धि तृणमग्नये विश्वदानीं पिब
शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ५ ॥”

(ऋ० सं० २-३-२१)

सूयेति । पूर्ववदार्थोक्तिः । माध्यमिका वायुच्यते—हे अग्नये !
त्वं सूयवसाद् शोभनं यवसेमुदकमध्यात्मीकृत्य सृज्यते ।
तेन भगवती धनवती (निघं० २-१०-१०) सर्वभोजनीये-
नोदकेनोपेता भूयाः भव । हिः पूरणे प्रसिद्धी वा । अथ
इदानीमेव लयि भगवत्यां वयम् अपि लवृत्तयेन भगेन
(उदकेन) भगवन्तः धनवन्तः (उदकवन्तः) स्याम
भवेम । अथेकारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थ-

१. यौतिरिह गत्यैस्ततो “वह्निधुम्या गिद्” (उ० ३-११९)
इत्यमुम् । “संभापूर्वको विधिरनित्यः” इति श्रुतिः । अथोगति-
स्वभावं ध्रुवं तदतीत्यये ताच्छीवविक्षिप्ते कर्तरे किय । “आकेत-
च्छीकृतमैतत्साधुकारिणु” (पा० ३-२-१३४) इत्यनुवृत्तेः ।
तथा च सूयवसादिनी सती सूयवसादुच्यते । “अन्येषामपि
दृश्यते” (पा० ६-३-१३७) इत्युपसर्गस्य दीर्घः ॥

६२ नि०

यते—सा च पुनरेवं विश्वदानीं सर्वदा । “दानीं च” (पा०
५-३-१८) इतीदमोऽपि विहित इह “सर्वकाम्यक्रियतदः
काले दा” (पा० ५-३-१५) इत्यधिकृत्य सर्वसमानार्थो-
द्विश्वशब्दादपि बाहुलकात्स (दानीं प्रत्ययः) काले विधीयते
सप्तम्यन्तात् । यथाकालं प्रतिसंवत्सरं तृणं मेघं, तृषतेऽस्मा-
साविहि तृणस्तम् “उतुधिर हितानादयोः” (६० उ०) ततः
कर्मणि क्तः “आगमसाक्षमनित्यम्” (१० १५) इतीडभावे
नवे बाहुलकादेकस्य नस्य लोपे णलम् (पा० ८-४-१ वा०)
अद्धि संचूर्ण्य । पिब च शुद्धम् अकल्वं सर्वतो मध्य-
स्थानम् आ समन्तात् चरन्ती सर्वतो निर्गच्छन्ती आसे-
वन्ती वा ॥

अथ यदि गौरित्युपकान्ते धर्मधुक्पक्षे तु—यवसमेव यव-
सम् “यवसं तृणमर्जुनम्” इत्यमरः । तज्जगत्वा सूयवसाद्
सूयवसादिनी सती भगवती सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधन-
वती (पयस्विनी) भूयाः भव । हि निश्चयेन । अधोऽनन्त-
रमिदानीमेव वा वयम् अपि च तत्स्वरूपेण पयसा
भगवन्तः धनवन्तः स्याम भवेम । या लमसाकमेवमुप-
कारिणी, सा त्वं विश्वदानीं सर्वदा (नित्यकालमेव) अद्धि
तृणमग्नये पिब च शुद्धम् अकल्वम् उदकम् आचरन्ती
आसेवन्ती—(आ सर्वतो यथाकाममरण्ये चरन्ती) लय्यैः ॥ ५ ॥

अथासा माध्यम्—

सूयवसादिनी भगवती हि भवत्येदानीं वयं
भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमग्नये सर्वदा, पिब च
शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

इति । अवगतार्थमेतत् ॥

तस्या एषाऽपरा भवति ॥ १० ॥ (४४)

अपरा पुनः किमर्थम् ? रूपतो हि पूर्वस्मिन्मन्त्रे धर्मधुक्
सुतरामुपपद्यते, न मध्यमाऽतोऽपरया वद्धिमदैवैः संबन्धान्मा-
ध्यमिकैव देवताग्नयेत्युपपादयति ॥ १० ॥ (४४)

“हिङ्कण्वती वसुपत्नी वर्धनां वत्समि-
च्छन्ती मनसाभ्यागात् । दुहामश्विभ्यां पयो
अग्रयेयं सा वर्धतां महते सौमगाय ॥ २ ॥”

(ऋ० सं० २-३-१९)

हिङ्कण्वतीति । पूर्ववदार्थोक्तिः । हिङ्कण्वती हि
इत्येवंप्रकारं शब्दं स्तनयितुं कुर्वती वसुपत्नी वसूनीमुद-
कानामादित्यरक्षणीनां वा पत्नी पालयित्री ईश्वरा । वत्सं वत्स
आदित्यो मध्यस्थानो वा रसहरणाद्वत्सस्तम् मनसा नित्यम्

२. आहरणस्यामाध्याद्वत्सशब्दो रज्ज्यविधानोऽपि (निघं०
१-५-१०) उदके प्रयुज्यते । अत्रापारित्युक्त्याह—आदित्यर-
क्षणीनां वत्सतां वेति । वत्सतो देवभेदाः । तथा च वेदिनी—“वसुनी
देवभेदासि—” इत्यादि ॥

इच्छन्ती अभिलषन्ती अद्या माध्यमिका वाग् अभ्यागात्
अभ्यागतत्वे स्येयम् अभिवर्था बावर्धयित्रीभ्यां स्याच-
न्द्वाभ्यां वा वर्षाय पयः उदकं दुहां दुग्धां प्रक्षरताम् ।
अमुना प्रकारेण प्रतिस्वस्तरं वर्धताम् उदकेन । अस्माकं
महते सौभाग्ये यथा महत्सौभाग्यं धनवत्त्वं स्यात्तथा
वर्धतामित्यर्थः ॥ २ ॥

अस्याः सुगमसादाह—

इति सा निगदव्याख्याता ॥

इति सा तेषां निगदव्याख्याता निगदेन पाठमात्रेणैव
व्याख्याता । नास्या व्याख्यापेक्षेत्यर्थः ॥

अथ—

पथ्यां स्वस्तिः । पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात् ।
तस्या एषा भवति ॥ ११ ॥ (४५)

पथ्या (३२) स्वस्तिः (३३) ह्येते पदे “पथ्यां
स्वस्तिं प्रथमां प्रायणीये यजति” इति दृष्टत्वाद् द्विपदमेव समा-
ध्र्ताम् । तत्र “पन्था पततेः” इत्यादिना पथित्वाद्दो व्या-
ख्यातः (नि० २-२८) पथते तत्स्य निभिरिति पन्था अन्त-
रिक्षं तत्र भवा पथ्या । “भवे छन्दस्ति” (पा० ४-४-११०)
इति यत् “नस्तद्विते” (पा० ६-४-१४४) इति टिलोप-
श्चाप् । तदाह—पन्थान्तरिक्षमिषादि । स्वस्तिरिति सुपूर्वाद्दोः
किन् “छन्दस्युभयया” (पा० ३-४-११०) इति सार्वधातु-
कत्वाद्सामानाद्यः । आर्षधातुकत्वाच्च “स्सो” (पा० ६-
४-१११) इत्यलोपो न भवति । शोभना अस्ति रसवत्तया
यस्याः सा । शोभनलं वाणिनामिषात् ॥ ११ ॥ (४५)

“स्वस्तिरिद्धिं प्रपथे श्रेष्ठा रेवणस्त्वभिया
वाममेति । सा नो अमासो अरणे निपातु
स्वावेशा भवतु देवगोपा” ॥ ६ ॥

(ऋ० सं० ८-२-५)

स्वस्तिरिति । वसुं कर्णस्यार्थं त्रिष्टुप् पथ्यास्वस्तिदेवस्यम् ।
इद्विषयधारणे । स्वस्तिरिद्धिं स्वस्तिरेव हि प्रपथे प्रकृष्टे
पथि अन्तरिक्षे श्रेष्ठा प्रयासा सर्वदेवताभ्यः । रेवणस्वस्ती
धनवती उदकेन । रेवण इति धननाम । (निघं० २-१०—

२. यावापृथिव्यावहोरात्र स्यां चन्द्रमसौ वाऽविशस्वामिषेधा-
विति वक्ष्ये । तत्र औज्योत्तिषाऽशुवे पृथिवी रसेनाज्जलणेन ।
अहर्ज्योत्तिषा रात्रिर्वहयायेन । सद्यो ज्योतिषा चन्द्रना रसेन
आहादादिना वेत्यश्रोतेयिनिप्रत्ययः कर्तव्यः ॥

२. सायणस्तु—हुवेः पुत्रस्य गदस्यार्थम् । तवाचातुका-
न्तम्—“परावतज्ज्मना गयः हुतो द्विजिह्ववर्गं तु स्वस्तिनक्षिषुब्ध्यां
सह चोत्तरया पथ्यास्वस्तिदेवे”ति । पृथ्व्याभिष्टुवपद्वह्योस्तुतीये-
ऽहनि वैश्वदेवज्ञेः पतत्यतं वैश्वदेवनिगदानमिषात् ॥

१०) । या वामं वननीयानि वसुनि (तदुदकाणि) वचनव्य-
त्यक्त्य आर्षो माध्यकृता कृतः । नित्यम् अभ्येति सा स्वस्ति-
रेव नः अस्मां अमा गृहे “वसत” इति शेषः । अमा इति
गृहनाम (अय्यम्) (निघं० ३-४-११) अरणे अरमणे
(अरण्ये च) मलोप आर्षः । वर्तमानान् एवं नि निर्गमने च ।
अत्रापि रलोप आर्षः । नीलेव वा निरिलस्यार्थः । उपसर्गबलेन
च योग्यक्रियाध्याहारः । बहिर्गृह्णादिति तदर्थः । पातु रक्षतु ।
किंच देवगोपा देवी चासी गोप्यी चेति देवगोपा सा
स्वावेशा भवतु सूचरणा (सुखेनोपचरितुं योग्या) भवतु
अस्माकम् । यद्वा स्वावेशा सूचरणासी देवगोपा भवतु
देवान्गोपायस्त्विति, देवा एनां गोपायस्त्विति वा ॥ ६ ॥

अथ—

उषा व्याख्याता । तस्या एषा भवति
॥ १२ ॥ (४६)

उषाः (३४) सा पुनर्ज्योत्याता । “उषाः कसादु-
च्छतीति सत्या” इत्यादिना (नि० २-१८) ॥ १२ ॥ (४६)

“अगोषा अनसः सरस्सर्पिष्ठादहं विभ्युषी”
नयस्तीं शिश्रश्चद्वृषा” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ३-६-२०)

अपेति । वामदेवस्यार्थं गायत्र्युपोदेवस्यम् । यत् यदा
वृषा वर्धिता मध्यमे वायुः सीं सवितः नि शिश्रश्चत्
निर्हन्ति । इत्योपादिरार्षः । श्रथति हिंसाकर्मा नैरुक्तः । मेघम् ।
तदा तन्निवासिनी उषाः माध्यमिका अनसः वायोः सकाशात्
विभ्युषी मामभ्यर्ष्य हनिष्यतीति विभ्यती । निभेतेर्वर्तमाने
छिडः कण्डूः । “वसोः संप्रसारणम्” (पा० ६-४-१३१)
उगित्वान्धीप् (पा० ४-१-६) संपिष्टात् वायुना संपि-
ष्यमाणास्ततो मेघात् अपासरत् अपसरति । वर्तमाने लङ्
(पा० ३-४-६) अहेति पूरणः ॥ ५ ॥

अथास्या माध्यम्—

अपसरदुषा अनसः संपिष्टान्मेघात् विभ्युषी ॥

अथास्य निगमप्रसक्तमनो निर्वक्ति—

अनो वायु-रनितेः ॥

“अन प्राणने” (अ० प०) इत्यस्मादसुनि “संज्ञापूर्वको
विधिरनितः” (प० १४) इत्युपाधृष्टभावः । अनिति
प्राणस्यनेन प्राणिवर्गं इत्यनो वायुः ॥

१. कियाधारसैवाधिकरणसंज्ञया सप्तमीविभक्तिमाकस्वलाभि-
धानात् ॥

२. दातृनसात् । किं सुर्वसात् इतिषो गोपायत इति दुर्गैः ॥

३. अथवा—देवा.माध्यमिका दुस्त्वाना वा रदमव पनां गोपा-
यन्तु इति दुर्गैः ॥

४. अत्रादिनीं वर्तमाने लङ् (पा० ६-४-६) अहभाक्श्च
(पा० ६-४-७५) हस्येवम् ॥

अपिबोपमार्थे स्यादनस इव शकटादिव ॥

अथवा अनस इवानस इति उपमार्थे औपमिकेयैऽनःशब्दः स्यात् । संभावनायां छिद् । यथा कश्चन शोकटिकः शकटा-
क्तेनचित्संपिष्यमाणादपसर्पदेवं वायुना संपिष्यमाणान्नेषादपा-
सरदुषा इत्यर्थे इत्येवं द्वितीया कल्पना ॥

अथ शकटार्थेऽनःशब्दं निर्वक्ति—

अनः शकटमानद्धमस्मिंश्चीवरम् । अनितेर्वा
स्याजीवनकर्मण उपजीवन्त्येनत् ॥

आनद्ध—मनुष्यैतमस्मिन् शकटे चीवरं मुनिवासो वल्क-
लादि । एनत् शकटम् उपजीवन्ति । “हुमिक्षे नव कृतयः”
इत्यत्र “शकटः शाकिनी गावः” इत्येवं परिगणनात् । शकटं
पुनर्पुंसकम् । “ह्रीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्” इति ॥

यद्वा—

मेघोऽप्यन इत्यसादेव ॥

एतस्मात् अनितेऽपजीवनाधीदेव । एनमप्युपजीवन्ति
प्राणिनो वृक्षार्थिनः । तथाचास्मिन्पक्षे वृषेति कर्तृक्किञ्चनप्रकृतिकं
तृतीयान्तं, वर्षित्रा (वर्षणनिदानभूतेन) वायुना संपिष्टासंपि-
ष्यमाणादनसः स्वाधारभूतान्नेषादपासरदुषा इत्यर्थः ॥

अथ पूर्वतनानःपक्षेण व्याचष्टे—

यन्निरशिश्नश्चदुषा वर्षिता मध्यमः ॥

यत् यदा निरशिश्नश्चत् निरवधीत् निर्हन्तीत्यर्थः ।
मध्यमः वायुः ॥

तस्या एषाऽपरा भवति ॥ १३ ॥ (४७)

अपरा पुनः किमर्थम् ? उत्तमापि ह्युवा आदित्यसंश्रया-
द्भवति । इयं तु मध्यमा मेघसंश्रया, वायोरेव संस्तवापिति
मध्यमास्त्रभावप्रायोदृष्ट्युपप्रदवैतार्थम् ॥ १३ ॥ (४७)

“एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या ।
ससारं सीं परावतः” ॥ १ ॥

(श्र० सं० ३-६-२१)

एतदिति । पूर्वया समानाधीति । विशीर्णमुदकभावेन
पृथिवीं संक्षेपावस्थितं मेघं दर्शयसुविश्र्वीति—एतद् अस्याः
उपसः अनः मेघाख्यमाश्रयभूतं सुसंपिष्टं ह्युषं संवृण्णितं

१. यः शकटेन चरति ठक् (पा० ४-४-८) ठलेकः
(पा० ७-३-५०)

२. चीवरेणानद्धं शकटस्य पुरा मुनिभिः कियते स । सांप्रत-
मप्याच्छादनाय शोभार्थं वा वस्त्रे नद्धते तत् ॥

३. सायणस्तु—दुषा कामानां वर्षिता इन्द्रः । यद्यदा सीमेत-
दुषःसंवृण्णितं शकटं निशिश्नश्च न्यवधीत् तदोषा उषोदेवता विष्णु-
धीन्द्रसकाशाङ्गीता सती संपिष्टादिन्द्रेण संवृण्णितोदनसः शकटाद-
पासरत् अपजपाम । अहेति पूरण इत्येवं व्याख्यत ॥

वायुना । इतरदिव शकटानः । विपाशि छिन्नसर्वपाशवन्ध-
नम् । आशये आशेते । “लोपस्त आत्मनेपदेभु” (पा०
७-१-४५) इति तलोपः । “व्यवहितार्थ” (पा० १-४-८२)
इत्याद्यो व्यवहितप्रयोगः । (आतल पृथिवीं शेते—आस्ते)
तदा सीम् इयमुषाः माध्यमिका संपिष्यमाणा तस्मान्नेषात्
परावतः दूरदेशात् (निर्व० ३-२७-५) ससार अप-
जपाम । दूरादूरतरं ननाशेति दुर्गः ॥ १ ॥

अथास्या माध्यम्—

एतदस्या अन आशेते सुसंपिष्टमितरदिव
विपाशि—विद्युत्पाशि । ससारोषाः प्रेरितवतः
परागताद्वा ॥

अवगतार्थमेतत् ॥

अथ—

इळा व्याख्याता तस्या, एषा भवति
॥ १४ ॥ (४८)

इळा (३५) सा पुनर्व्याख्याता “इष्टेः स्तुतिकर्मणः”
(नि० ८-८-१) इति । इष्यतेऽसाविति “अकतैरि च कारकैः
संज्ञायाम्” (पा० ३-३-१९) इति चलि पृषोदरादित्यात्
(पा० ६-३-१०९) ईष्टेर्ह्रस्वत्वम् । वैद्वन्वयेन इत्य ङः
॥ १४ ॥ (४८)

“अभि न इळा यूयस् मातासन्नदीभिर्हृवशी
वा गृणातु । उर्वशी वा बृहद्दिवा गुणानाभ्यू-
र्णाना प्रमृशयसायोः” ॥ ४ ॥

“सिषिक्तु न ऊर्ज्वग्यस्य पुष्टेः”

(श्र० सं० ४-२-१६-४-५)

अभि न इति । अत्रैराधं शकरी । यूयस्य मेघवगृहस्य
माता निर्मात्री उर्वशी उर्वसीति (नाम्ना) योच्यते इळा इति
वा मर्थ्यसा वाक् सा नः अस्मान् नदीभिः नदनाभिरग्निः
स्यात् प्रशस्तं यथा स्यात्तया अभिगृणातु अभिस्तनयतु ।
उक्तमेवार्थमेदंपक्षेण वक्ति—उर्वशी वा इति । अत्र पक्षे वाशब्द

१. सायणस्तु—सुसंपिष्टमिन्द्रेण ह्युषं संवृण्णितमस्या उपसः सं-
वृण्णितं एतदनः शकटं विपाशि विपाशाख्या नदी तस्यां तत्परी आशये
आसमन्ताच्छेत् । सीमितयुगेदेवता शकटे भजे सति परावतो दूर-
देशात्ससार अपससारित्वेवं व्याख्यत ॥

२. तथा चोक्तम्—“द्रोमोश्वास्त्ररथोमध्यमेन खंयते सं
उकारो लकारः” (श्र० प्राति०) इति ॥

३. सायणस्तु—मौमस्यात्रैराधमभि न इति विष्टुदितपक्षित्वेकप-
दाविराडित्वाद्वा ॥

४. अन्तरिक्षासना देवता ॥

इवार्यै (उपमार्यै) उर्वशी बह्वर्ता वर्यापित्री काचित्सर्व्वेद्या सा इव दिवा द्योतनवता पात्रेण, विद्युत्सहिते नोदकसमूहेन उपलक्षिता गृणाना शब्देयन्ती अभ्यूषणीता सर्व्वसिद्धमभिप्रच्छादयन्ती बृहत् महत् (असत् प्रशस्त्यमाशंसनीयमर्थ-नार्त) गृणातु अर्चतु (निर्व्वं ३-१४-६) प्रयच्छन्ति-त्यर्थः। किंच प्रभृथस्य प्रभृतस्य प्रवर्णं संसृतस्य (वर्ण-व्यस्य आर्षः) आयोः अयनस्य गैननशीलस्य उदकस्य “समूहेन” तिषेपः। ऊर्ज्व्यस्य यवादेरजस्य पुष्टेः पोषणाय चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० २-३-६२)। नः अस्मात् सिर्व्वेक्षु सेवताम् ॥ ४-५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

अमि गृणातु न इळा गृथस्य माता सर्व्वस्य माता सद्भिनदीभिर्बर्षी वा गृणातूर्वशी वा बृहदिवा महदिवा गृणाना—अभ्यूषणीता प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य (मनुष्यस्य) ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः ॥

अत्र मनुष्यस्येत्यास्याभ्यासः कलिकातामुद्रितपुस्तक एव नाप्यत्र मूलपुस्तकेष्वित्युपेक्ष्यः। अवगताथमेतन्मन्त्रार्थेन ॥

अथ—

रोदसी—रुद्रस्य पत्नी । तस्या एवा भवति ॥ १५ ॥ (४९)

रोदसी (३६) इत्येतत्पदं द्यावापृथिवीनामसु व्याख्या-तमाहुवास्ताम् कौलिजिद्विवचनान्ततया। नपुंसकद्विवचनान्ततयाऽ-

१. आदित्याख्या बुध्वातदेवतेति सायणः। सा च बृहदिवा-प्रभृतवीर्येति च। अन्तरःपक्षे साहि शोभनया गात्रयष्ट्या राजानं पुरुषवस्यैलं प्रकोभ्य बह्वृगृणाना स्तुवती चकमे। तत्तिरि सेव-तैसापि। पश्चाद्विधि विद्युता तदीयं समयवन्मतिवाहा मेवाहर-णसमये नम्रं तमालोन्वातिजगाम। अनन्तरं च ऊर्ज्व्यस्य पोथि-तस्यायोर्मेनुष्यस्य बर्षे २ सकृत्सन्नेन संभृतस्य पुत्रस्य पुष्टेः प्रतिज्ञया सिधिक्षिसेलैतिहासिकी कथाश्रावुसन्धेया ॥

२. असदीयं कर्मप्रशंसन्ती अभ्यूषणीता आच्छादयन्ती कं ? आयोरारुं मनुष्यं यजमानं, केन ? प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य वा दानेनेति सायणः ॥

३. अत्र मनुष्यस्य ज्योतिषो वेति भाष्येऽधिकं पठ्यते। मनु-ष्यनामसु च आशुशब्दः पठ्यते (निर्व्वं २-३-१७)ऽपि। योगार्थेन च ज्योतिरप्याशुशब्दव्यते। तथाच चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० २-३-६३) बोध्या। मनुष्यार्थे ज्योतिरर्षे वा प्रभृतस्य संस्तित-स्योदकस्य समूहेनेत्येवमर्थो बोध्यः ॥

४. नैरुक्तो धीतुः (निर्व्वं ३-२९-३३) सेवनार्थः ॥

५. तंथाच क्षीरसाभिना—“रोदसी रोदसी च ते” इत्यत्र आषा ईवन्तो दिवि शुचि च वर्तते, गन्त्वः सान्त्व इति। तत्र क्वेर-कुन् प्रयोदरादित्यादकारस्य दकारः। कौलिजे तु “उभितक्ष”

व्ययतया वा व्यवस्थितम् निगमानां साधारण्यात्। अन्तोदातो रोदसीशब्दोऽयं रुद्रपत्नीवचन इति भाष्यः। अत्र पुंयोगल-क्षणो ङीप् (पा० ४-१-४८) रुद्रस्य मध्यमस्थानान्तस्य पत्नी विभूतिर्माथ्यमिका वाक्। रुद्रशब्दस्य च रोदसादेशः प्रयोदरादित्यात् ॥ १५ ॥ (४९)

“रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमाऽऽहुवामहे ।
आ यस्मिन्तुस्थौ सुरगानि विभ्रती सचां मरुतु
रोदसी” ॥ ३ ॥ (ऋ० सं० ४-३-२०)

रथं न्विति। इयावाश्रयार्थं मारुतं बृहती। आभिमामहे विनियोगः। स्तोता ब्रवीति—वयम् आत्रेयाः रथं देहणस्य-मावं मेयम् नु क्षिप्रम् आहुवामहे आहुवामहे वर्षीयम्। “बहुलं छन्दसि” (६-१-३४) इति छः संप्रसारणम्। कथं-भूतम् ? मारुतम् मरुतंयुक्त्वा श्रवस्युम् श्रवणीयम् यश-स्विनम्। अत्रेच्छुमिति सायणः। यस्मिन् रथे सुरगानि सुहृ रमणीयानि उदकानि विभ्रती धारयन्ती रोदसी रुद्रस्य पत्नी सधतां माता, यद्वा रुद्रो वायुस्तपत्नी माथ्यमिका देवी विभूतिर्वा तस्य मरुतसु महद्भिः। अत्र सुपो व्यत्ययः (पा० ३-१-८५) सचा सहिता आतस्थी आतिष्ठति। वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) ॥ ३ ॥

अथास्या भाष्यम्—

रथं क्षिप्रं मारुतं मेवं वयं श्रवणीयमाहुवामहे आयस्मिन्तुस्थौ सुरमणीयान्युदकानि विभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी रोदसी ॥ १६ ॥ (५०)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै०

कां० एकादशाध्यायस्य चतुर्थेः

पादः ॥ ११ ॥ ४ ॥

रोदसी इति पद्याभ्यासोऽध्यायसमाप्तिस्वकः। गतार्थेन-न्यन्मन्त्रार्थे ॥ १६ ॥ (५०)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविभूती दै० कां०

एकादशाध्यायस्य चतुर्थेः पादः ॥ ११ ॥ ४ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

व्याख्याता मध्यस्थाना देवताः सर्व्वचनलिङ्गविशेषाः। अशुना एतेनेव समान्नायानुकमेण बुध्वास्या व्याख्यायाः। तदर्थं तिषे-पतः पुनरधिकारवचनम्—

(४-१-६) इति ङीप्। “वा छन्दसि” (पा० ६-१-२०३)

इति पूर्व्वसप्तम्योदीर्घः। अस्यां हि तिषिषे रुदन्ति सर्व्वभूतानि ॥

२. श्रव इत्यत्रनामसु पठ्यते (निर्व्वं २-७४) तत्त हच्छा-श्रवजन्ताय “वधीच्छन्दसि” (पा० ३-२-१७०) इत्युपसर्गः। स ह्यत्रमिच्छन्मन्त्रायाः समभिगमैति इति हि तत्राक्षः ॥

अथातो ह्युस्थाना देवताः ॥

यौरासां स्थानमिति ह्युस्थानाः । देवता इति बहुवचनं देवबहुलपक्षे ह्युपपद्यते । “व्याख्यासन्त” इति शेषः ॥

तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः ॥

तासां निर्वक्ष्यमाणदेवतानां मध्ये । अश्विनावेव प्रथमागामिनौ प्रथमागमनुमुपन्यसितुं योग्यौ । कुतः ? कालतो हि दिव्यानां देवतानां विशेषो विवक्षितः । अश्विने स्तुतशस्त्रके कर्मणि प्रथममश्विनोः कालः सन्धी । एकश्चाथी मध्यस्थान एको ह्युस्थानो नैरुक्तानाम् । अतो ह्युस्थानमध्यस्थानलात्तयोरश्विनोऽहपन्यासः । नन्वेवमप्येकस्य मध्यस्थानेऽपरस्य ह्युस्थान उपन्यासो युक्त इति चेन्न-तयोरेकस्याश्विनामस्य पृथग्भावेन स्तुत्याभावात् । अश्विद्वन्द्वस्य चात्यन्तमविशेषात् । नासत्याविति च पृथक्स्तुत्याभावात् । सत्यप्यवियोगे प्राथम्यात्प्रथमस्य समाधानं युक्तमिति चेन्न । तत्कालेन मध्यस्थानस्य हीयमानरूपत्वात् । ह्युस्थानस्य च वर्धमानरूपत्वात् । अतोऽनन्तरं च ह्युस्थानदेवतारूपान्तरसंस्थानादिति ॥

अथ—

अश्विनौ-यग्रश्रुवाते सर्वं रसेनान्यो, ज्योतिषाऽन्यः ॥

अश्विनौ (१) कस्मात् ? यत् यतो हि सर्वं भुवनं तौ व्यश्रुवाते व्यायुतस्तत्र अन्यः एको मध्यमस्थानः रसेन इवकेन सर्वं व्याप्नोति “अश्रू आतौ” (खा० आ०) अन्यः अपरो ह्युस्थानश्च ज्योतिषा तेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यर्थः । तथाचाश्रोतेर्विन्ध्यन्तौ नित्यं दिवचनान्तौ ॥

अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः ॥

अश्वैरुत्तरैस्तदन्तौ राजानो पुण्यकृतावश्विनावित्यौर्णवाभ आचार्यौ मन्यते । तथा च अश्रोतेः कुनि (उ० १-१४९) अश्रोतेर्वौ, अश्रुशब्दस्ततो मूलस्य इन्द्रप्रत्यये (आ० ५-२-११५) अश्विर् शब्द एतन्नयेन । सोऽपि नित्यं दिवचनान्त एव ॥

तत्कावश्विनौ ? द्यावापृथिव्यावित्येके ॥

तत्कावश्विनौ ? इति विचारः । तत्र तदिति वाक्योपादाने । कावेतावश्विनाविति विचारार्थः प्रश्नः । अत्रोत्तरमेकैव दन्ति द्यावापृथिव्याविति । द्यौश्च पृथिवी चेति द्वन्द्वः । “दिवो द्यावा” (पा० ६-३-२९) इति दिव्शब्दस्य द्यावा-

१. ऊर्ध्वमर्धरात्रात्सर्वाद्यपयैर्ध्वं इति वक्ष्यति । तस्मिन्नाग्न्या देवता उपास्ते अभिषिञ्च्य ॥

२. “एकोऽन्यार्थे” इत्यादिश्रोत्रेऽप्येकस्येयान्योऽप्येकार्थे इति व्याख्यामागो नैरुक्तानाम् ॥

३. तथाचोक्तम्—“अथः कस्माद् ? अश्रुतेऽश्वानौ अश्रुशब्दो भवतीति वा” इति (नि० २-२७) ॥

देशः । विज्ञायते हि “तौ यौ प्रत्यक्षदैवतमश्विनाविमे एव ते द्यावापृथिव्यौ” इति ॥ तत्र द्यौर्न्योतिषा व्याप्नोति, पृथिव्यश्चेन ॥

अहोरात्रावित्येके ॥

अहर् ज्योतिषा व्यश्रुते रात्रिरवश्यैः ॥

सूर्याचन्द्रमसावित्येके ॥

एकेऽपरं पुनः सूर्याचन्द्रमसावश्विनावित्याहुः । तत्र सूर्यो ज्योतिषा व्यश्रुते, रसेन चन्द्रमाः ॥

राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः ॥

अश्वैरश्विनावित्येतानिर्वचनमस्मिन्पक्षे इतिहासे समवैति ॥

तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भम् । अनुत्तमो भागो हि मध्यमः । ज्योतिर्भाग आदित्यः ॥

अर्धरात्रादूर्ध्वम् प्रकाशीभावस्य अनुविष्टम्भं विष्टम्भेनानुप्रवेष्टेनानुगतम् “अव्ययम्” (पा० १-१-६) इत्यव्ययीभावः समास इत्यव्ययम् । ज्योतिषा व्यतिभियमानमिति यावत् । तमो यदा ज्योतिरनुविष्टभाति सोऽश्विनोः कालः । ततः प्रवृत्तिं सम्प्रित्योत्रं पुरोदशादतिशयम् । उदिते सौर्योणि । तत्र यत्तमोऽनुप्रविष्टं ज्योतिषि तद्भागो हि मध्यमः । यत् ज्योतिस्त्विति अनुप्रविष्टं तद्भाग आदित्यः । तावैतौ मध्यमोत्तमाविति स्वमतमाचार्यस्य ॥

यतः समर्थनायोदाहरति—

तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

तयोः मध्यमोत्तमयोरश्विनोः ॥ १ ॥

“वसातिषु स चरथोऽसितौ पेट्वाविब ।

कुदेर्मश्विना युवमभिदेवौ अंगच्छतम्” ॥

वसातिष्विति । उपजातदेवतादर्शनचक्षुरतीतेषु रात्रिपरायेषु सन्धी प्राप्ते सहसैवाश्विनौ दृष्ट्वा मन्त्रद्वयव्रीति-हे अश्विना अश्विनौ । युवं युवाम् वसातिषु रात्रिषु (ताड हि प्राणिनो निवसन्ति) चरथः कथम् ? असिताविब पेट्वा कृष्णाविब मेवौ समानरूपौ । उपपत्तिं कथनमपि न्यायक्षितौ यतोऽतो व्रीति इदम् अस्मत्कर्म (यज्ञाद्ययम्) अभि लक्ष्य देवान् ये देवा आगतास्तान्प्रति कदा आगच्छतम् आगतवन्तौ स्य इति ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

इति सा येन निगदेन पाठमात्रेण व्याख्याता सन्तै-त्यर्थ इति नास्य व्याख्यापेक्षास्तीत्यर्थः ॥

१. अत्र—“वसातिषु स चरथोऽसितौ पेट्वाविब वसन्तेऽसा इतरेतरा तयोरेकौ वदतेवौ सितौ पेट्वाविब । अपेक्षा इव इदम् सुरातयोः” इति कश्चित्पुस्तकेऽप्याठः (प्रक्षिप्तः) पेट्वाविबो मेव च-चनो दुर्गेण व्याख्यातः । निवण्यै दुः नास्ति ॥

**तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तु-
तप्राययोरस्तैस्तैवैषोऽर्थो भवति ॥**

तयोः अश्विनोः समानकालयोः । उभयोरपि हि तयो-
रुभयमधरात्रात् काल इति समानः कालः । **समानकर्मणोः** ।
उभयोरपि तयोरेकं कर्म । तयोरेकं अह्नयः सोमा अश्विनश्च
द्विकालः । **संस्तुतप्राययोः** प्रायेण (बाहुल्येन) हि तयोः
संस्तवः परिचय एव । तयोः पुनरस्तैस्तैवैषोऽर्थो भवति ॥
“संस्तवः स्यात्परिचयः” इत्यमरः ॥

नन्वस्यायुचि “वसातिषु स चरथ” इत्युच्यते, वसतयो
हि जनपदा अपि प्रविद्धाः, तदधिपती पुण्यकृतौ राजानवधै-
स्तद्वन्ताविति शक्यते कल्पयितुम् ? तदथा—वासाल्यौ तद्देशा-
धिपती कौषिद्राजानौ बह्वक्षौ पुण्यकृतौ यक्षकर्मणि देवान् प्रति
गतौ केनचिदुच्येते—यौ युवां वसातिषु जनपदेषु नित्यमसिताव-
पेक्षौ समानवैषौ चरथस्तौ सुवामिदं देवस्थानं प्रति ये देवा
वर्तन्ते, तां प्रति कदा हे अश्विनौ । युवामागच्छतमागत-
वन्ताविति । माभूदेवं मन्त्रार्थयोजनेत्यत आह—

वासाल्योऽन्य उच्यत उपःपुत्रस्तवान्य इति ॥

अन्य एको मध्यमो वासात्यो वसाते राज्ञेः पुत्र उच्यते,
अन्योऽपरश्च सूर्य उपःपुत्र इति । तव—इति प्रत्ययस्मात्ता
संबोधे । एवमेतस्मिन्मन्त्रस्तुतावर्थे उपसः पुत्रेण सूर्येण
सह समानव्याख्यानादुच्यते मध्यमो वासाल्यो राज्ञेः पुत्र इति ।

तयोरेवापरा भवति ॥ २ ॥

अपरा पुनः किमर्थम् ? मध्यमोत्तमावश्विनावित्यसौवार्यस्य
वृत्तये स्फुटं श्वेतस्यामेतत्परस्यायुचि ॥ २ ॥

**“इहेहै जाता समवावशीतामरेपसा तन्वाऽ
नामभिः सैः । जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरि-
दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे” ॥ ४ ॥**

(ऋ० सं० २-४-२५)

इहेहेति । अगस्त्यस्यार्थं त्रैलोक्याधिपं प्रातरनुवाकश्वि-
नोर्विनिर्वाणः । हे अश्विनौ । युवाम् इहेह इह च—मध्यम-
स्थाने, इह च युस्थाने जाता जातौ । “सुपां सुलूक्” (पा०
७-१-३९) इत्यादिना औक्ष आकारः । रौत्रैवमस्य पुत्रौ
समवावशीताम् संस्तुयेथे । पुष्टव्यलयः । कथम् ?

१ “आवामासः ०० अश्विना वदन्तु” (ऋ० सं० २-४-
२५-२) इत्युपक्रमत् ॥

२. अनु सायणः—“धृषाचन्द्रमाविलेके” (१२-१) इति
निरुक्तमवगम्य तत्परतया व्याचष्टे । यथा—हे अश्विनौ !
युवां समवावशीतां सह सम्गमा सूर्ये कामयेथां वा वर्ध, पुष्ट-
व्यलयः । कीदृशौ युवाम् ? इहेह जाता । उषामभ्यामिहशब्दाभ्यां
मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते तयोः संगूतौ सूर्याचन्द्रमसां (चन्द्र-
सूर्यां) इति यावत् । अरेपसा अपापौ—आचर्वणस्य शुरोः शिर-

अरेपसा अपापया । तन्वा यथा संकल्पतया स्वैर्नामभिः
परमनाथिय यानि खलुतिनिमित्तानि नामानि तैः । किं
वां युवयोर्मध्ये अन्यः एकः वसातिपुत्रो जिष्णुः जयशीलः
(नित्यं जेता शत्रूणां) सुमखस्य सुमहतो बलस्य सूरिः
प्रेरयिता शत्रुषु “पू प्रेरणे” (तु० प०) ततः किं (उ०
४-६४) स च नान्यो मध्यस्थानादिति मध्यमो मध्यस्थानः ।
अन्यः अपर उत्तमस्थानो दिवो बुलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय
(आदित्यः) सुभगः शोभनरश्मिरूपधनः । ऊहे ऊहाते
वायुना नित्यम् । स च नान्यः सूर्यादित्येवमत्रापि मध्यमोत्त-
माविति ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

**“इह चेह च जातौ संस्तुयेते पापेनालिष्य-
मानया तन्वा नामभिश्च सैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमतो
बलस्येरयिता मध्यमो, दिवो अन्यः सुभगः
पुत्र ऊहाते आदित्यः । तयोरेवापरा भवति ॥३॥**

अपरा पुनः किमर्थम् ? संस्तुतप्रायवैतौ समानकालौ
समानकर्मणौ—इत्युक्तं तदुपप्रदर्शनार्थम् ॥ ३ ॥

**“प्रातर्युजा विवोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।
अस्य सोमस्य पीतये” ॥ १ ॥**

(ऋ० सं० १-२-४)

प्रातरिति । मेधातिथेरर्थं गायत्र्याधिपम् । प्रातरनुवाके
विनियोगः । हे स्तोतः । यावेतौ प्रातर्युजा प्रातर्युजौ प्रात-
र्वागिनौ (यौ नित्यं प्रातरेव युज्येते द्विषा सुखा च) तावेतौ
अश्विनौ वित्यङ्गभिः स्तुतिभिरसदर्थं विवोधय अवगता-

इहेदादिना पापलेपरहितविति भावः । “आचर्वणायाश्विना दधौ-
चेर्यं शिरः प्रलैरयतम्” (ऋ० सं० १-८-१७-२) इत्यादिम-
ज्वर्णोत् । केन हेतुनेति ? उच्यते—तन्वा शरीरेण शरीरसौन्दर्येण
निमित्तेन सैर्नामभिः सैर्वाहीश्वर्यविशिष्टैरश्विनौ नासत्याविले-
कमादिभिरपि रमणीयशरीरवस्त्रादिभिर्योषेतनामवस्थाच । हेतोः
संस्तुयेथे इत्यर्थः । यदा—अरेपसा तन्वेति योज्यम् । उत्तमप्रकारेण
शुक्तिरश्मेदादिव्यपापेन शरीरेण तादृक् महत्संख्यामेतनेति यावत् ।
किं वां युवयोरन्य एको मध्यमस्थान्तरिक्षस्य पुत्रः पुत्रस्थानीयः
तोगो जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्य शोभनस्य बलस्य सूरिः प्रेरयिता
सन् ऊहे बहति विश्वं जगदारभति । चन्द्रामनललोदीये सति
शोधिवनस्पतादयो वर्धन्ते । अन्य अपर उत्तमस्थानो दिवो बुलो-
कस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः शोभानरश्मिरूपधन
ऊहे बहति कृत्स्नमेवं पृथक् जगद्विवाही महायुवावौ युवां सह
स्तुयेथे इति ॥

१. “रिक्—कथनयुद्धनिन्द्रादिंसादानेषु” (तु० प०) ततो-
ऽसति फलः पृथोरदित्वात् ॥

२. सखतिर्गेलस्य इह बलस्य । निर्वहस्य गत्यभावादि
गतिहेतुमाचष्टेऽन्यथाकाङ्क्षाभवेनाकार्यत्वात् ॥

समन्वितं कारय । विबोधितौ च त्वया इह मदीये कर्मणि
(यत्ने) अस्माकम् अस्य तदर्थमभिपुतस्य सोमस्य सोमर-
स्य पीतये पानाय आगच्छताम् इति ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

प्रातर्योगिनौ विबोधयश्चिनाविहागच्छता-
मस्य सोमस्य पानाय । तयोरेषाऽपरा भवति ॥४॥

अपरा पुनः किमर्थम् ? नैवानयोरन्यस्मिन्काले इज्यास्ति ।
यद्यपि क्रियते अनियमैव सेति सुतरां परया संस्तवकालाद्योप-
प्रदर्शयति ॥ ४ ॥

“प्रातर्यजध्वमश्विनां हिनोत न सायमस्ति
देवया अजुष्टम् । उतान्यो असद्यजते विचावः
पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ४-४-१८)

प्रातरिति । आत्रेयं त्रैष्टुभमाश्विनम् । प्रातरनुवाकाश्विन-
बोर्विनियोगः । हे स्तोतारः । ययम् अश्विना अश्विनौ प्रातः
एव यजध्वम् पूजयध्वम् स्तुध्वम् । हिनोत ग्रहिणुत
हवीषि । सायं काले हविः देवयाः देवनामि । यातेरनु ।
नास्ति न विद्यते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । अजुष्टम्
असेव्यं तद्व्यति तेषाम् । “पूर्वाहो वै देवानाम्” इति श्रुतिः ।
यद्वा देवयाः देवयोरनयोर्न सायमस्ति इज्या । यद्यपि कथंवि-
त्स्यात् अजुष्टम् अनासेमितं तथैतदश्विभ्यां कर्म । उत अपि
च शुष्मात् विलम्बितक्रियेषु अस्मात् अस्मात् अन्यः अपरः
कोऽपि यजते यजेत सोमेन विच अवः व्यायेतर्पयेच्च
हविषा । अवतिरिह सुतावन्तर्भावितपथर्थः । आशङ्क्यायं लेट
(पा० ३-४-८) अव इत्यवेदिष्यस्य स्थाने व्यत्ययेन (पा०
३-१-८५) । ततश्च अस्माखन्येषु च पूर्वः पूर्वो यजमानः
घनीयान् वनयितुतमः संभक्तुतमः । देवानामतिशयेन संभ-
जनीयः संभावनीयो भवतीति तस्यैव हविरासेवेतामश्विनौ
नास्माकमिति भावः । अत्र “अन्यो अस्मात्” इति “प्रकृत्या-
न्तःपादमव्यपरे” (पा० ६-१-११५) इति प्रकृतिभावात्पू-
र्वैक्याभावः ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

प्रातर्यजध्वमश्विनौ ग्रहिणुत, न सायमस्ति
देवया अजुष्टमेतत् । अप्यन्यो असद्यजते विचावः
पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितुतमः ॥

इति । अवगतार्थं मन्त्रार्थेन ॥

तयोः कालः स्वर्गोदयपर्यन्तः ॥

प्रकाशीभावस्यादुविष्टममित्यतः कालात् (उक्तपूर्वात्) प्रयुति
स्वर्गोदयपर्यन्तस्तयोरश्विनोः कालः । ततः परं रागकालः ॥

१. दुर्गस्तु—ग्रहिणोत—प्रकर्षेण तौ प्रति स्तुतीर्हविषि च गम-
यतेत्येवमाह ॥

ततः किमिदं पक्षायामाह—

तस्मिन्नन्या देवता ओष्यन्ते ॥

तस्मिन् श्रुतिकाले अन्या देवता आश्विने शक्ने याः
श्रुतिं लभन्ते ताः ओष्यन्ते तासामावापस्तकालश्रुतिप्रति-
लम्भे इति ॥

तत्र तावदुषाः प्रथममोष्यते इति तद्देवतानि सूक्तानि
शस्यन्ते—

उषाः वष्टेः कान्तिकर्मणः । उच्छतेरितरा
माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

उषाः (२) कान्तिकर्मणः कान्त्यर्थस्य वष्टेः “वश
कान्तौ” (अ० प०) इत्यस्मात्कस्त्रुप्रत्यये संप्रसारणम् (पा०
६-१-१६) शस्य षोऽव्यत्ययेन । यषोक्तम् “उच्छतीति सत्या”
(नि० २-१८) इति, तद्वा इदं विकल्पेन द्युस्थानायाः ।
या पुनः इतरा माध्यमिका उषाः, न तस्या विकल्पः,
किं तर्हि ? उच्छतेरेव सा । विवासनार्थस्य (उ० प०) उषाकानि
विवासयति विवास्यते वा मेघान्मध्यमेनेति उषाः ॥ ५ ॥

“उपुत्तश्चित्रमामरासभ्यं वाजिनीवति ।
येन तोकं च तनयं च धामहे” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० १-६-२६-य० वा० सं० ३४-३३ ।

सा० सं० उ० आ० ८-३-८-१)

उष इति । गोतमस्यार्थं उष्णिगुषोदैवत्या । प्रातरनुवा-
काश्विनबोर्विनियोगः । हे वाजिनीवति । वाजो हविलक्षण-
मन्नं तद्युक्ता क्रिया वाजिनी तया क्रियया युक्ते । उषाः ।
उषोदेवते । असभ्यं चित्रम् वायनीयम् तत् धनम्
आभर आहर । “ह्रमहोमेवच्छन्ति” (पा० ३-१-८४ वा०)
प्रयच्छ । येन स्वप्नेन धनेन तोकम् पुत्रं च तनयं
तत्पुत्रं (पौत्रं) च धामहे वधीमहि धारयामः । दधातेलेदि
“बहुलं छन्दति” (पा० २-४-७३) इति शपो छक् ॥ ४ ॥

अथास्या भाष्यम्—

उपुत्तश्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमाहरास-
भ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि ।
तस्या एषाऽपरा भवति ॥

चायनीयम् पूजनीयम् । “बायु पूजानिशामनयोः”
(भ्वा० उ०) अनीयद् । मंहनीयम् दातुं योग्यम् मंहते
इति (विधे० ३-२-१०) दानकर्मसु पाठात् । वर्धनीयं वा
“महि हवौ” (भ्वा० उ० प०) अपरा पुनः, किमर्थम् ?
पूर्वस्यादुषि चित्रं धनमाहरेत्तुं, तच्च पुनरभयोरपुषोरवि-
शिष्टम् । विशिष्टं तु परस्यामुत्तमलिङ्गम् “पूर्वं अर्थं रजसो
आनुमज्जते” इति । अतः परा उदाह्रियते ॥ ६ ॥

“एता उत्या उपसः केतुमकृत पूर्वं अर्थे

रजसो भानुमञ्जते । निष्कृण्वाना आयुधानीव
धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः” ॥१॥

(ऋ० सं० १-६-२४-सा० सं० ७० आ० ८-३-१६-१)

एता इति । गौतमस्यार्यं जगती उपोदैवत्या । विनियोगः
पूर्व एव । याः रजसः अन्तरिक्षलोकस्य पूर्वं अर्धे प्राचीनदि-
ग्भागे भानुम् प्रकाशम् अञ्जते व्यक्तोर्कुर्वन्ति । भानुना स-
मञ्जत इति भाष्यम् । तस्य भासा आत्मानमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः ।
स्याः ता एताः उपसः प्रभातकालमिमान्यो देवताः
केतुम् अन्धकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रज्ञानं प्रकाशम्
अकृत अकृपत कुर्वन्ति । करोतेर्वैतमाने लुङि (पा० ३-
४-६) “मन्त्रे घसे०” (पा० २-४-८०) इति छलेर्लुक् । उ
इत्येव पादपूर्णाः । कथं ता लोकस्य प्रज्ञानं कुर्वन्ति ? निष्कृ-
ण्वाना आयुधानीव धृष्णवः निरित्येव समित्येतस्य स्थाने
इति वक्ष्यति । यथा धृष्णवो धर्षणशीला बोद्धारः निष्कृण्वानाः
संस्कृण्वाना निर्लभं निर्यजन्त आयुधानि निर्मलानि कुर्वन्ति । एवं
भानुना खेन भासा तमोमलमपनीय निर्मलानि प्रज्ञानानि लोक-
स्योपसः संस्कृवन्ति । ततश्च गावः गमनस्वभावाः अरुषीः
आरोचमानाः मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्जनन्यो वा
उपसः । यत एवोदितास्तमेव सूर्यम् प्रतियन्ति तत्रैवान्त-
र्लीयन्ते । सूर्यस्य हि रश्मिप्रसूतप्रोत्सायमाणे तमसपररात्रे
जाते प्रकाशा उपजायते ता उपस इत्यावक्षते । स एव पर-
मार्थतः सूर्य एव श्रीलिङ्गविशिष्टो भवति सूर्यकार्यलात्प्रकाशस्य ।
एतन्निधा उपसोऽस्याग्रक्षिप्तस्यैव ॥

प्रकाश एवादिस्वस्योपस उच्यन्त इत्यर्थं भाष्यकारो ब्रवीति—

एतास्ता उपसः केतुमकृपत प्रज्ञानम् ॥

एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् ॥

तदञ्—

इति वचनमेदप्रतिसमाधानम् । स्यात् इति संभावनायां
लिङ् । कथमन्यथा तदुपपद्येतेति भावः ॥

पूर्वं अर्धे अन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना ॥

“निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः”—

अत्र—

निरित्येव समित्येतस्य स्थाने ॥

सामर्थ्यादर्थः । संस्क्रियमाणानि ह्यायुधानि अतिनिर्मलानि
भवन्ति ।

यथा चोपपद्यते उपसमिव्यत्यस्यस्तथा विगममुदाहरति—

“एमीदैषां निष्कृतं जारिणीवि”—

(ऋ० सं० ७-८-३-५)

त्यपि निर्गमो भवति ॥

अस्य—“युवादीभ्यो न द्विषाण्येभिः परायणोऽवह्रीये

१. आद्युषिमास्तकीवना इति दुर्गः ॥

सखिभ्यः । न्युताश्च वृद्धवो चाचमकृते—”इत्यादिः । कवर्षस्य
वा अक्षरस्य वा आर्षं त्रिष्टुप् । कृता निवृत्तिर्देवनाक्षराहुवना-
त्मानं चारयितुं ब्रवीति—यद् यदा आदीभ्यो युवामभिध्या-
यामि एभिः अक्षैः न द्विषाणि न वृष्ये न परितापयामि
(अनेनाक्षदेवनेन) यद्वा न देविष्यामि । अथ तदा परायण्यः
स्वयमेव परागच्छन्तो देवनस्थानम् । सखिभ्यः समानस्वभा-
नेभ्यः (सखिभ्योऽहमेभ्यः अवह्रीये स्वर्गं
हीनोऽस्मीत्यनुतापामि । सायणस्तु—अवह्रीये अवहितो भवामि
नाहमक्षान् प्रथमं विद्युजामीत्येवमाह । यदा च पुनस्तैः प्राप्ता-
स्कारं नियमन्यक्षानिति तैः न्युताश्च निक्षिप्तश्च सन्तस्तैः
वृद्धवो वृद्धवर्णा अक्षाः । वाचमकृतं शब्दं कुर्वन्ति । अथ
तदा निवृत्तिमविगम्य (संकल्पं त्यक्त्वा) अक्षव्यसनेनाभिभू-
यमानोऽहम् एवाम् कितवानाम् निष्कृतम् संस्कृतं अक्ष-
स्थानम् जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्त्री वारि-
त्रमात्मनोऽविगम्य स्त्रैरिव सती संकैतस्थानं सहसा याति
तद्वत् एमीदं भागच्छामि ॥ ५ ॥

प्रतियन्ति गावो गमनात्, अरुषीरारोचना-
न्मातरो भासो निर्मात्र्यः ॥

अवगतायनेतन्मात्रार्थेन ॥

अथ—

सूर्या सूर्यस्य पत्नी एषैवा—अभिष्टकालतमा ।

तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सूर्यो (३) इति वक्तव्यं, सा पुनः सूर्यस्य पत्नी,
एषैव उपा देवता “सूर्योद्देवतायां चारं वाच्यः” (पा० ४-
१-४८ वा०) इति पुंयोगे चाप्यस्यः । अभिष्टकाल-
तमा । यथा यथासौ सूर्यस्योदयकालं प्रति अभिष्टकृतमा—गततमा
भवति तथातया तेषा उपाः सूर्यो संपद्यते । अभिष्टकालतमे-
भ्युपसो नाम भवति । अत्रासमर्थसमासो गमकलाद् विधवा-
गवतवत् ॥

“सुकिंशुकं शंसमलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं
सुवर्तं सुचक्रम् । आरोह सूर्यं अमृतस्य लोकं
स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ८-३-२३)

१. अत्र सायणः—प्रेक्ष्यस्य कवचस्यायं, पूजवतः पुत्रस्या-
क्षस्य वा इत्युक्त्वाऽनया कितवोऽद्याश्च निष्पन्त इति तदेवत्येव-
मित्याह ॥

२. “वृद्धं परितापे” (दि० भा०) पणवन्धे लेह (पा० ३-
४-८) सिवाङ्गामी । शेषं व्यत्ययेन । न द्वेष्ये । इत्येव सा-
यणशास्त्रात्प्राप्तमिति बोध्यम् । अन्यैः किम्वैः सहाक्षकैतवेनात्म-
विद्देशो भवति तेन ह्यारम्भस्तुतपति ॥

३. अक्षस्थानमसादृशमुद्धम् । आस्कारं सप्तशब्दम् ॥

४. पिङ्गलवर्णोऽसिंथा च मेदिनी—“वृद्धवैश्वानरे मृग्यपणौ च
गृहवृद्धजे । विशाके नकुले पुंस्ति पिङ्गले एवमिषेयवत्” इति ॥

सुकिंशुकमिति । सूर्याया आर्षं त्रिष्टुप् । आशिषो देवताः ।
 “या तेनोच्यते सा देवते”ति न्यायादिति सायणः । विवाहे विनि-
 योगः । त्रित्वे तावदुच्यते । प्रभासामनः प्रविभज्य तदधिदेवतां
 ब्रवीति । हे सूर्य ! त्वं **सुकिंशुकम्** सृष्टु काननं (वीपनं)
 लोकानाम् । **शरमलिम्** सन्नमलम् व्यपगतमलम् विश्वरूपम्
 सर्वरूपम् (सर्वेषां रूपधितारमभिवर्तितारम्) **हिरण्यवर्णम्**
 हिरण्योपमवर्णं हिरण्यमिव वरणीयं वा सर्वैः । **सुवृत्तम्** सुवै-
 र्तनम् गोमनस्यं रश्मिभिर्वृतम् । **सुचक्रम्** सुचक्रेन सुवीर-
 तं गोमनस्योपेतं वा । **सुमुद्रास्य** उदकस्य **लोकम्** स्थानम्
 एतमेवंलक्षणं सण्डलस्यम् **आरोह** तत् एतमधिपतय **स्योनम्**
 सुखैर्म वहतुम् आत्मनो बहनम् (विवाहम्) एतस्य पत्ये
 मण्डलाधिप्राज्ञे सूर्याय (तमुद्दिश्य) **कृणुष्व** कुरुष्व ॥ ५ ॥

पृथक्पृथक् तु—रथ एव रथः, सूर्य उद्गोढौ, कन्या च
 सूर्योच्यते एवंलक्षणं रथमारोहेति ॥ ५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

**सुकाशनं शन्नमलं सर्वरूपम् । अपिवोपमार्थं
 स्यात्सुकिंशुकमिव शरमलिमिति ॥**

किंशुकमिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धिः । इह तु रक्तपुष्पलसामा-
 न्यासुपुष्पितमिव शरमलिमिति सामर्थ्यात् तेनोपमानयोग औद्दि-
 खस्य पुष्टतर इति किंशुकशब्दः पुष्पिते शरमलो गौण इति
 भाष्यकारमिप्रायः । शरमलिमिति हलादिराषः । शरमलिः
 वृक्षविशेषः । तथाच मेदिनी—“शरमलिस्तस्मैदे स्यात्” इति ।
 “पिच्छला पूरणी मोचा स्थिरायाः शरमलिद्वयोः” इति चामरः ।
 “शमर” इति मि० भाषायां प्रसिद्धिः ॥

अथ निगमप्रसक्तं निब्रवीति—

किंशुकं—कंशतेः । प्रकाशयतिकर्मणः ॥

कंशतेः नैरुक्तधातोः प्रकाशयतिकर्मणः प्रकाशनार्थस्य,
 तद्धि वीसिमद्भवति । तथाच उक्तवन्तः । धातोः किंशदेशः

१. वरपक्षे “वृत्तिर्वैतनीबने” इत्यमरास्तुवीकिकोपेत-
 मित्यर्थः ॥

२. चकतिरुत्पद्योऽपीदं दीप्त्यर्थे प्रयुक्तः । तुरुष्येऽपि कथंवि-
 त्संगच्छते । सूर्यो बरो वा तर्पिता लोकस्येति कर्तारै रकल्पयः ।
 चकनमिति कर्तारै रयुः (पा० ३-१-१३४) योरनः (पा०
 ७-१-१)

३. क्रियाविशेषणमेतत् । सुखं यथा स्यात्तथा ॥

४. सायणस्तु—सोभनकिंशुकवृक्षमिति तत् । तथा शरमलि
 शरमलिवृक्षमिति तत् । विश्वरूपं नानारूपम् । हिरण्यवर्णं हितर-
 मणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तं वा इत्येवं व्याख्यत ॥

५. “पलाशे किंशुकः” इत्यमरास्तुपुष्पमपि किंशुकम् ।
 “पुष्पमलेषु बहुलम्” (पा० ४-३-१६६) इति. पुष्पावै-
 सागो लुप्तः ॥

६. आदित्यो सुभन्पुष्पितशरमलिवृक्षवन्नक्तवर्णः प्रतिभासत
 इति प्रसिद्धम् ॥

६३ नि०

पृथोदरादित्यादिति बोध्यम् । लोके तु किंशिच्छुक इव ।
 शुकतुण्डमपुष्पलादिति सुभोधिनीकारः ॥

शरमलिः—सुशरो भवति । शरवान्वा ॥

सुशरः सुहृत्सः । “सू हित्सायाम्” (मथा० प०) इत्यस्य
 धातोः कर्मणि घे (पा० ३-३-११८) गुणः । सहि यदुत्सा-
 त्सुहृत्स्यो भवति । अथ वा शरवान् हित्सायान् शरमलिः ।
 कण्टकैरसौ हिनस्सारोहिणम् ॥

“आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकम्”

उदकस्य सुखं पत्ये वहतं कुरुष्व ॥

अत्रार्थे निगममुपन्यस्यति—

**“सविता सूर्या प्रायच्छत्सोमाय रात्रे प्रजा-
 पतये वे”ति च ब्राह्मणम् ॥**

अत्र सूर्या ज्योत्स्ना सोमाय चन्द्रमते प्रायच्छत् प्रय-
 च्छति ददाति । इति नैरुक्तपक्षेऽर्थः । यदुक्तम्—“आदित्यतोऽस्य
 वीसिर्भवति” इति । प्रजापतये वेति उपर्य वा मध्यस्थानाय
 प्रजापतये ददाति ॥

केचित्त्वैतिहासिकपक्षे इच्छन्ति । तेषामितिहासं द्रष्टुं—कथ-
 मेतत् । इति

**वृषाकपायी—वृषाकपेः पत्न्येवैवामिसृष्टकाल-
 तमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥**

**वृषाकपायी (४) एषा हि वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी
 तद्विभूतिः । पुंयोगे “वृषाकप्यमि—” (पा० ४-१-३०)
 इत्यादिना लौबेकारादेशश्च । सा पुनरेवैव सूर्या अभि००
 तमा । वृषाकपायीत्युच्यते ॥ ८ ॥**

**“वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुखुषे ।
 घसत् इन्द्र उक्षणः प्रियं कचित्करं हविर्वि-
 श्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥”**

(ऋ० सं० ८-४-३)

वृषाकपायीति । इन्द्रस्यैव पादं पाशवदम् । षष्ठे पृष्ठ्या-
 हनि वृषाकपौ विनियोगः । हे वृषाकपायि ! सुपुं रेवति ।
 (रयिमिति) धनवति । वर्णव्यस्य आर्षः । **सुपुत्रे** मध्य-
 मेनेन्द्रेण (आदिशेन) , रसहरणसामान्यात्—सहस्थानसामा-
 न्यात् । **सुखुषे** माध्यमिकायां वाचा, मिथुनसामान्यात् । इन्द्रः

१. उपःकाले यदवदयान्त्वर्षसाकम्पवति च लोकान्द्रुणयो-
 गाद्वृषाकपिः । सायणस्तु—वर्षकत्वाद्भीष्टदेशगमनाच्चेत्याह । “कपि
 चलेन” (च्वा० आ०) प्रत इत्युपपद्यते । द्रिधातुर्न रूपं पृथोदराति ॥

२. सायणस्तु—वृषाकपेरेन्द्रपुत्रस्येदं वाक्यमिति स एवास्य
 कपिरिति षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्त्वशक्तेऽस्य सुकस्यैव विनि-
 योग इति चार्हः ॥

आदित्यः ते तव खभूतान् एतान् माध्यमिकान् उक्ष्णः अव-
श्वायसंस्थायान् सेचनसामान्यात् “उक्ष सेचने” (भ्रा० प०)
“श्वशुक्ल०” (उ० १-१५७) इति कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपातः ।
आहु शीघ्रम् । घसत् पिबतु । “घस्ल अदने” (भ्रा० प०)
लेट् “इत्थ लोपः परस्परदेवु” (पा० ३-४-९७) इतीका-
रलोपः । सद्युषंस्तान्पिबति । किंच लभेत् काचित्करम्
कमिति सुखनाम, कस्यचित्संचस्तस्य करम् हविः उदकम्
(निर्व० १-१२-६५) अवश्यायलक्षणम् प्रियं इष्टम्
अन्नभावं निष्पाद्यामितमस्माकं कुरुष्व । किमर्थम् ? य एष
इन्द्रः आदित्यः विश्वस्मात् सर्वस्मात् उत्तरः उत्कृष्टतर-
सदर्थम् । “आमो प्रास्ताहुतिः सम्मपादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याज्यायते वृष्टिर्दृष्टेरथं ततः प्रजाः” इति स्मृतेः ॥ ३ ॥

तथाच भाष्यम्—

वृषाकपायि रेवति ! सुपुत्रे !—मध्यमेन, सुष्ठुपे
—माध्यमिकया वाचा, ॥

अत्र प्रसक्तं वृषाशब्दमनेकधा निर्वक्ति—

वृषा साधु सादिनीति वा—साधु सानिनीति
वा । सु—अपत्यं तत्सनीतीति वा ॥

साधौ शोभनेऽर्थे श्वशुरस्य सन्तानलक्षणे सीदत्यज्ञभा-
वमुपेतीति वृषा । अथ वा साधु सनोति सन्तति संभ-
जतीति वृषा । सु इति अपत्यनाम, प्रस्यते हि तदिति,
तदियं श्वशुरस्य सनोति सम्भजतीति वा वृषा । वृषोदरादिः
(पा० ६-३-१०९)

प्राश्नातु त इन्द्र उक्ष्ण एतान्माध्यमिकान्सं-
स्थायान् ॥

संस्थायानवश्यायसंघातान् । “संघाते सन्निवेशे च
संस्थायः”, “अवश्यायस्तु नीहाराः” इति चामरः ॥

उक्ष्ण उच्छतेर्दृष्टिकर्मणः । उक्षन्त्युदकेनेति
वा ॥

वृद्धिकर्मणः वृध्यर्थस्य । वर्षयन्ति हि ते ओषधीरव-
श्वायाः । त एव वा बहुलाद्बद्धा भवन्ति । उक्षतेर्वा सेचनार्थ-
स्येष्टाह—उक्षन्तीति । उदकेन हि अवश्यायाः सर्वमिदं
सिञ्चन्ति ॥

प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः सुखकरं
हविः ॥

सुखाचयकरम् काचित्करमित्यस्यार्थः उक्तोऽवस्थात् ।
फलितार्थमाह—सुखकरं हविरिति ॥

सर्वसाध इन्द्र उत्तरस्तेतद्ग्रम् आदित्यम् ॥

तमादित्यमभिष्टव्य पतद्ग्रम् इत्याचार्यवचनम् ॥

अथ—

सरण्युः—सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

सरण्युः (५) इति वक्तव्यम्, सेव उवा यदा सूर्य
प्रख्यभिगोनेन सृता प्रसृता भवति तदा सरणात् सरण्युरि-
त्युच्यते इति दुर्गः । देवराजस्तु—सैवोवा प्रभातकृदवश्याया
सूर्यं प्रज्वालमानं सरणेन नयति तदा सरण्युरित्युच्यते । सतैः
“सुति संज्ञायां वः” (पा० ३-३-११८) इति वरः ।
सरेण सरणेन नयति “मृतिमृदिकुपिभ्यः” इति बाहुलकाव-
यतेरूपप्रत्ययः । “एरनेकाव०” (पा० ६-४-८२) इति
यण् इत्याह ॥ ९ ॥

“अपागूहन्नभृतां मर्येभ्यः कृत्वी सर्वर्णा-
मददुर्विष्वक्ते । उताश्चिनावभरद्यत्तदासीदज्ञ-
हादु द्वा मिथुना सरण्युः” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ७-६-२३)

अपागूहन्निति । यमपुत्रस्य देवश्रवस आर्षं त्रिष्टुप् सर-
ण्युदेवत्या । रश्मयः अमृताम् मरणधनैरहितामेतामुपसं-
वृषाकपायवस्थायां मर्येभ्यः मनुष्येभ्यः (तदुत्पत्त्यर्थम्)
अपागूहन् अपगृहितवन्तः (संवृतवन्तः) उपनीतवन्त
इत्यर्थः । तथा स्वर्णाम् समानवर्णामेतां सरण्युं कृत्वी
कृत्वा । “कान्त्वादयश्च” (पा० ७-१-४९) इतीकारः । वि-
चस्वते आदित्याव । अद्भुतः प्रायच्छन् । उत अपिच सोषाः
अश्विनौ अमरत् अग्रीणयत् स्तुतिभिः । स ह्यश्विनोः स्तुति-
कालः । अथवा सा सरण्युरश्विनावभरत् हविषा । स ह्यश्विनो-
र्योगकालः । यत् यदा एवम् आसीत् अग्रीणयत् प्रभवति ।
तत् तदा सरण्युः द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ “वृषां सुष्ठुह्”
(पा० ७-१-३९) इति औक्ष आकारः । मध्यमं च मध्यमां च
वाचम् । अज्ञहान् अत्यजत् । उ वितर्कः । अयमर्थः—यदा
हि सरण्युरादित्यस्य सकाशां मण्डलमनुप्रविष्टा भवत्यविभागेन,
तदोदिते आदित्ये विच्छिद्यते मध्यमस्मार्थेमाध्यमिकायाश्च वाचः
काल इत्येव तयोस्त्याग इति । एष नैरुक्तमतेनार्थः ॥ २ ॥

अप्यगूहन्नभृतां मर्येभ्यः ॥

“कृत्वी सर्वर्णामददुर्विष्वक्ते” ॥

अप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदज्ञहाद्वौ मिथुनौ सर-
ण्युर्मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ताः ॥

गतार्थमेतत् ।

अथैतिहासिकप्रश्नेन व्याचष्टे भाष्यकृत्—

१. शक्रादयानेन द्यूतादिघृष्टपादे नैतत्प्रपञ्च इत्यन्यदीयमेव
स्यादिति बाहुलकवचनस्य गतिरस्तु ॥

२. भाष्ये तु—अप्यगूहन्नभ्येवं व्याख्यायते । तत्रयेऽपेक्षणी-
यस्यार्थे संभावनायां भवति ॥

यमं च यमीं चैत्यैतिहासिकाः ॥

तन्मतेन मन्त्रार्थस्य योजना-यथैह दुर्गः—त एव रश्मयः प्राणाधिदेवताभावमापन्नास्तेष्वन्यत्रापि चैत्यैतिहासिको व्यवहारः । तां त्वाष्ट्रीं सरण्युसर्वां कृत्वा, तथा सत्यश्चिनोर्जन्मभविष्यत्पश्यन्तो लोकहितायाच्युताममरणधर्माणि देवीमैपागूह्यन्तर्हितां चक्रुः । मतेभ्यो मनुष्येभ्य उत्तरान्कुरुन्प्रति निन्युः । ततश्चान्यां तत्सवर्णां छायाप्रभां कृत्वा तामददुर्विवस्वते । उताश्विनावभरद्याधं तदा रूपमासीत्तेन सा सरण्युश्विनावभरत् अजनयद्वा अपुष्णादुतरेषु कुरुषु । अजहादु द्वा मिथुना सरण्युः । द्वावन्थौ मिथुनौ यमं च यमीं चेति, विवस्वतः सकाशादजहात् हिला ननाशेति ॥

यथाह भाष्यकृत्—

अत्रेतिहासमाचक्षते—त्वाष्ट्री सरण्युर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयांचकार सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायार्थं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव, स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य संबभूव, ततोऽश्विनौ जज्ञाते । सवर्णायां मनुः ॥

त्वाष्ट्री लङ्घिष्वकर्मणः प्रजापतेः पुत्री सरण्युः संज्ञापरास्ती । यमौ यमीं च यमं चेत्यर्थे “पुमात् स्त्रिया” (पा० १-२-६७) इत्येकशेषः । तदाह—मिथुनौ इति । जीपुसावित्यर्थः । सा संज्ञा विवस्वतोऽतितेजसो रूपं सोऽमुमक्षमा खभर्तुस्तस्य (विवस्वतः) सेवार्थं सवर्णाम् खसमानवर्णाम् अन्याम् क्षियम् प्रतिनिधाय पितुरन्तिकं प्रपदे । पित्रा च पुनर्विवस्वत एवाप्तिकं गन्तुं प्रतिप्रहिता आश्वं रूपं वडवादेहं कृत्वा इयम् उत्तरान्कुरुन्प्रति तपश्चर्तुं प्रदुद्राव । स विवस्वान् आदित्यः श्वशुरकुले तामन्विष्य तेन पया भूतमर्थं तथैववडवारूपेण तत्र तपश्चरणमात्मनो (विवस्वतः) गुरुपताया अवगम्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य अनुसृष्टोपपत्त्य तथा सह संबभूव मैथुनधर्मेण सज्जतः । सा

१. साधनस्तु—अमृतां मरणधर्मैरहितामेतां सरण्युं मतेभ्यो मनुष्येभ्यस्तुल्यत्वंसमपागूहन् अपरहितवन्तः संवृत्तवन्तो देवा उपनीतवन्त इत्यर्थः । किंच सवर्णां सरण्युसदृशीमन्यां क्षियं कृत्वा कृत्वा तसौ विवस्वते देवा अददुः अवच्छन् । उतापि च सा अश्वरूपिणी सरण्युस्तदश्विनावभरत्सोदरे गर्भभूतो धारितवती । यद्यदा तत् जायापतभ्यामश्वरूपात्मना र्जोभगकाले रेतः पतितमासीत्तदाश्विनौ जनयामासेत्यर्थः । तथा सरण्युः सरणवती यतश्चामिका द्वा मिथुना द्वौ मिथुनौ यमयम्यौ अजहात् लत्ववती । जनितवतीत्यर्थः । यदा सरण्युस्तत्त्रात्मिका मध्यमस्थाना देवता मध्यममग्निं भाष्यमिकां वाचं च उत्पादितवती । श्लेषमग्निं मज्ञं व्याचक्षुषी ॥

२. सूर्यस्य हि मानुष्यमपि (कुन्ती) पञ्जीति देवीति निरुक्तेष्वप्यम् ॥

चासुं तत्त्वतोऽज्ञानन्ती नासिकयैव तद्वैयमादयौ, ततो नास्तथावाश्विनौ जज्ञाते । सवर्णायां मनुर्विवस्वतः सावर्णिरिति च उच्यतेऽष्टनो मनुर्ना स इत्यर्थः ॥

यथा त्वाष्ट्री सरण्युर्विवस्वतोऽवा, सा च तस्यामनाश—

तदभिवादिन्येपगर्भवति ॥ १० ॥

“त्वष्ट्रां दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति । यमस्य माता पयुह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ८-६-११)

त्वष्टेति । पूर्ववैव समानार्थेविनियोगादि ॥ त्वष्टा देवः विश्वकर्मति यं पुराणविदो वदन्ति सः । दुहित्रे दुहित्रुः “वषथं वतुथी” (पा० २-३-६२ वा०) वहतुं वहनं विवाहं कृणोति करोति इति हेतोः विवाहदर्शनप्रेप्सया इदं विश्वं सर्वम् भुवनम् भूतजातम् समेति समवैति । सङ्ख्या एकत्र समुदितो भवति । स हि विवाहानां स्त्रियाः । अथ यमस्य माता (भविष्यतो योगेनेतदुच्यते) पयुह्यमाना पयुह्या “यमौ जैमिस्त्वे”ति शेषः । यमं च यमीं च जनयित्वा महः महतः (वर्णलोप आर्थः) विवस्वतः देवस्य जाया भार्या (हिलाऽपत्ये मिथुनौ तदन्ते औषं रूपमात्मनः कृत्वा) ननाश ततोऽदर्शनं प्रपदे । उत्तरान्कुरुन्प्रति जगामेति ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

लथा दुहितुर्वहनं करोतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि भूतान्यपि समागच्छन्ति । यमस्य माता पयुह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश ॥

इति गतार्थं मन्त्रार्थं ॥

नैरुक्तयोस्तु—त्वष्टा मध्यमः तमोभागस्य उषवः दुहित्रे दुहित्रुः दुर्देहितायाः प्रकाशरूपायाः वहतुं वहनं विवस्वतः कृणोति करोति इति हेतोः विश्वं भुवनं समेति प्रभातमिति मला सर्वाणि भूतानि स्वाद्य स्वास्थितिकर्तव्यतासु अभिसमागच्छन्ति यमस्य मध्यमस्य माता देवधर्मेण, अथवा सुस्थानस्य वैव जाया सा मातेति । जायतेऽस्यां पुन्रत्वेन पतिरिति जाया भार्या महः महतो विवस्वतः “प्रकाशेने”ति शेषः । पयुह्यमाना प्रोत्साधमाणा ननाश नश्यति । वर्तमाने लिङ् (पा० ३-४-६) इत्यर्थसमेतं संज्ञेपतो भाष्यकृन्निराह—

१. यतश्च जायापदस्यारस्यात् । जायतेऽस्यां पुन्रत्वेन पतिरिति तत्पदनिश्चयः । तथाच निगमः—“पतिवृत्त्यां प्रविक्रान्तिं गर्भो भूवेदमातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दश्ये मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति ॥

२. तदन्तिके । अग्रे वडवायाः संबन्धि । तत्सदृशमित्यर्थः ॥

रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै०

कां० द्वादशाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ १२ ॥ १ ॥

इति । रात्रिरुषा आदित्यस्य जाया सा आदित्य-
स्योदये जातेऽन्तर्धीयते अन्तर्हिता भवति । नश्यतीत्यर्थः
॥ ११ ॥

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० निरुक्तविधृतौ दै० कां०

द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १२ ॥ १ ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ—

सविता-व्याख्यातः ॥

सविता (७) इति वक्तव्यम् । स पुनरेव व्याख्यातः—
“सविता सर्वस्य प्रसविता” इत्येवमभिधानतः (नि० १०—३१)
इदं पुनरादित्यः ॥

तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्का कीर्णर-
श्मिर्भवति ॥

यदा यस्मिन्काले द्यौरेव अपहततमस्का निरस्ततमः
प्रसारा भवति । सतोऽसौ कीर्णरश्मिः समन्ततो विक्षि-
प्तादित्यकिरणानि, न पृथिवी । पृथिव्यां तमो भवत्येव (दिव्यप-
हते तमसि विक्षिप्ता अस्यां रश्मयो भवन्ति) स सावित्रः
कालः । तस्मिन्काले आदित्यः सवितीच्यते ॥

तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ (१२)

तस्य सवितुस्तत्कालोपलक्षितस्य एषा कर्तुं प्राधान्यस्तु-
तिर्भवति ॥ १ ॥ (१२)

“विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावी-
भृद्रं द्विपदे चतुष्पदे । विनाकमख्यत्सविता
वरण्योऽनुग्रयार्णमुपसो विराजति” ॥ २ ॥

विश्वेति । श्वावाश्वस्यार्थं जागतम् । सवितुर्दैवत्वम् ।
आग्निदेविके प्रथमेऽहनि विनियोगः । शिष्यप्राप्तप्रतिभोके च
यजमानस्याग्नौ । कविः क्रान्तदर्शनः (मेधावी) सविता
विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते
रूपवत्स्वर्णेषु आबध्नाति । तमोऽपन्नं रूपाण्याविष्कुर्वन् । यदा
आत्मन्येव प्रतिमुञ्चते बध्नाति (वारयति) । सर्वात्मा भवतीत्यर्थः ।
किंच द्विपदे द्विपाव्यो मनुष्यादिभ्यः चतुष्पदे चतुष्पाव्यो
गवादिभ्यश्च । भृद्रं कल्याणम् गमनादिविषयं यद्यत्तत्सर्वं

१. कस्यते प्रज्ञायते दधिरिति रूपाणि “रूप रूपक्रियायाम्”
(जु० प०) ततः करणेऽप्य् । रूपस्य दर्शने करणं वा रूपक्रिया ।
तदाह—प्रज्ञानानीति ॥

प्रासावीत् प्रस्रुवति अभ्यस्रुजानाति । वर्तमाने लुङ् (पा०
३-४-६) किंच सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वरेण्यो
वरणीयः । “वृष एष्यः” (उ० ३-१८) इति कृत्वायं
एष्यप्रत्ययः । सन् नौकं वां च व्यख्यत् व्यचिख्यपत्
विख्यापयति विद्वंसयति तदाहि तस्यां विकीर्णां रश्मयो भवन्ति
स देवः उपसः प्रयाणम् उदयम् अनु विराजति प्रका-
शते सवितुर्दयात्पूर्वं लोकोदेति, सोऽस्माकं नामदे करोल्लिख-
न्निषा स्तुतिर्निराकाङ्क्षा ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रति प्रतिमुञ्चते । मेधावी
कविः क्रान्तदर्शनो भवति । कवतेर्वा । प्रस्रुवति
भृद्रं द्विपाव्यश्च चतुष्पाव्यश्च, व्यचिख्यापयन्नाकं
सविता वरणीयः प्रयाणमनुपसो विराजति ॥

कविशब्दो मेधाविनामसु पठितः (निघं० ३-१५-१०)
इति व्याचष्टे मेधावी भवतीति । तथा च “क्रामतेः”
(भ्वा० प०) इन्प्रत्यये (उ० ४-११४) मकारस्य बलं
रेफलोपश्च बाहुल्यकात् । “अतीतानागतविप्रकृष्टविषयकं युग-
पज्ज्ञानं स क्रान्तदर्शनः” इत्युच्यते । अथ वा कवतेरेव
गल्यर्थस्य (निघं० २-१४-२७) कविः । गच्छत्यसौ नित्यम् ।
किंच कवितादेवेति दुर्गैस्तत्र शब्दार्थकः कवतिः (भ्वा०
आ०) इन् पूर्ववत् । प्रस्रुवतीति “वृ प्रसवैश्वर्योः”
(जु० प०) इत्यस्य । तत्र प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमित्युक्तम् ॥

अथ विनाकमख्यत् इति सवितुः कालोपलक्षकं मन्त्र-
लिङ्गं तत्पञ्चगुणसामान्येन समर्थयन्नाह—

“अधोरामः सवित्र” इति पशुसमाज्ञाये वि-
ज्ञायते ॥

तत्—

कसात् (गुण) सामान्याद् इति ॥

चेत्—

अधस्ताच्छ्रेलायां तमो भवति ॥

उपरिष्टाथ ज्योतिः । शृङ्गं तदा दिवि भवति, कीर्णरश्मि-
त्वात्स्याः, अधस्तात्तु भूम्यां तदा तमो भवति ॥

एतस्मात्सामान्यात् ॥

सामान्यात् कालदेवतागुणसामान्यात् । पशुरपि तथा-
रूप एव भवति सावित्रः । अधोराम इति । किमुक्तं भवति ?
उच्यते—

१. कं सुखं तद्विपद्येतकं दुःखं नास्मिन्नकमस्तीति नाकः
स्वर्गः । वर्जमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । पौराणिकनयेन अन्यत्र
च स्वर्गलक्षणमाह—“यत्र दुःखेन संनिधं न च प्रसूयमानन्तरम् ।
अभिरुपोपनीतं च तस्य सुखं स्वः पदास्पदम्” इति व्यक्तम् ॥

अधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्णः ॥

इति यदुक्तं स्वातदुक्तं भवत्यधोगम इति ॥

अथ कृष्णः—

कक्षात् सामान्यात् ॥

रामः

इति ॥

उच्यते शृणु—विज्ञायते हि—प्रथमम्—

अग्निं चित्वा न रामामुपेयात् ॥

इति ।

रामा-रमणाधोपेयते न धर्माय कृष्णजा-
तीया । एतस्मात्सामान्यात् ॥

रामा इति शब्दोच्यते सा हि रमणाय एव उपेयते उ-
च्यते द्विजैः । न धर्माय, रमणार्थमेव सा कृष्णजातीया
स्त्री रामा । एतस्मात्सामान्यात् । इत्येवमेकार्षीं शब्दाव-
धुना उत्सृज्य रामां स्त्रियं प्रवीणादिशब्दवत् पश्यावयं रामशब्दो
इतः कृष्णसामान्यमात्रेण ॥

“कृकवाकुः सावित्र” इति पशुसमाम्नाये वि-
ज्ञायते ॥

सा-कक्षात्सामान्यात् इति ॥

उच्यते—

कालानुवादं परीत्य ॥

सवित्रः कालमसौ वक्षीति एवं परीत्य विज्ञाय समा-
प्राये तस्य सावित्रत्वम् ॥

अधुना कृकवाकुशब्दं भङ्ग्यन्तरेण निर्वैकि—

कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणम् ॥

कृकवाकुशब्दस्य पूर्व पदं शब्दानुकरणम् “कृकः”
इत्येवमसौ शब्दं करोति ॥

वचैरुचरपदम् ॥

वाकुरित्येतत् । “कृक” इत्येवं वक्षीति कृकवाकुः । “कृके
वचः कथ” (उ० १-६) इत्युप प्रत्यये लपधावृद्धिश्चस्य कः ।

“कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्वरणायुधः” इत्यमरः । “कृकवाकुमै-
वूरे च सरटे चरणायुधे” इति विश्वः ॥

अथ—

भगो-व्याख्यातः ॥

भगः (८) वक्तव्यः । स पुनरेव व्याख्यातः । “भगो

१. प्रवृत्तः । यथा प्रकटो वीणायामिति प्रवीणस्तत्र गुणसा-
मान्यं प्रावीण्य—(नैपुण्य—) माधिल्य प्रवीणशब्दो निपुणसामान्ये
प्रयुज्यते एवं कृष्णजातीया स्त्री रामेति रामशब्दः कृष्णोऽत्र प्रयु-
ज्यतेऽधोरातोऽधस्तात्कृष्णवर्ण इति तदर्थः । स एव पशुः सवित्रे
उपकियते इत्याम्नायार्थः ॥

भजतेः” (नि० ३-१६) इत्येवं स्त्रीभगेन शब्दव्युत्प-
त्तितः । इह पुनः सूर्योऽभिधेयः ॥

तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् ॥ तस्यैवा भवति
॥ २ ॥ (१३)

तस्मात्सावित्राकालात्परत एतदुक्तं ज्योतिर्भगाख्यं भवति ॥

“प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेयों
विधर्ता । आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा
चिद्यं भगं भक्षीत्याह” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० ५-४-८)

प्रातर्जितमिति । वसिष्ठस्यार्थं त्रिष्टुप भगदैवत्या । वयम्
तं प्रातर्जितम् प्रातः प्राप्तस्तमांसि यो जयति स प्रातर्जित-
तम् । उग्रम् उग्रणीम् हुवेम आह्वयामहे । यः विधर्ता
विधारयिता सर्वस्य जगतः सेनानुग्रहेण । किं वयं भगम्
आध्रश्चित् आध्र आख्यालुः आख्यानां सृष्टयिता दरिद्रोऽपि
मन्यमानः आकाङ्क्षबह्वन्यहनि पूजयन्नास्ते । अपिनामो-
दियाद्भगस्ततोवाभार्थं पर्यटेयमिति । एवं तुरश्चित् तुरोऽपि
यमोऽपि प्रेताधिपतिः । मन्यमान आस्ते । तद्दद्याद्वि-
कालातिक्रमेणासाधुपसंहरति प्राणिनः । राजाचित् राजापि
चारिणो कार्यचिकीर्षया । यम् देवम् भगम् भजनीयम् धनं
मह्यम् भक्षि विभज्येहि इत्याह तं वयं प्रातरेव हुवेनेति
सम्बन्धः ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेयों
विधारयिता सर्वस्याध्रश्चिद्यं मन्यमान आख्यालु-
र्दरिद्र-स्तुरश्चित् । तुर इति यमनाम, तरतेर्वा,
खरतेर्वा, खरया तूर्णगतिर्यमः । राजा चिद्यं भगं
भक्षीत्याह ॥

आध्रपदमर्थतो निर्वैकि आख्यालुरिति । आख्यानां सृष्ट-
यालुरिति वक्तव्ये आख्यालुः । स एवाध्रः । आख्यानाधिरस्य
अध्रतेऽवतिष्ठति इति कः । पूर्वयोः पदयोराध्रवर्ण एव शिष्य-
तेऽस्य लुप्यन्ते प्रपोदरादित्यात् । तरते खलं, त्वरतेः संप्र-
सारणं च “पुंसि संज्ञायौ घः” (पा० ३-३-११८) इति
कर्तरि कौ बाहुलकात् । त्वरया तुरः । खरते खसौ सर्वा-
न्प्राणिन आभिमुख्येनोपसंहाराय । अत एव तूर्णगतिस्त्व-
रितगतिर्यमस्तुर इत्युच्यत इति वक्तव्यार्थः ॥

अथात्र—

अन्यो भग इत्याहुः ॥

तस्य कोऽर्थः ? इत्युच्यते—स हि सर्वभाषम् ।

अनुत्सृष्टो न दृश्यते ॥

अनुत्सृष्टः अनुद्गतः न दृश्यते लोकैरित्यन्धः । न पुनः

रसावेव न पश्यति । नास्मिन्प्रवृत्तौ ध्यानं दर्शनमस्तीति वाऽन्वयः ॥

यत्तु—

“प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जवाने”ति च ब्राह्मणम् ॥

ऐतिहासिकपक्षाभिप्रायोऽयमर्थवादः । प्राशित्रभागस्यानन्वीक्षणस्तुल्यार्थः ।

अत एव च—

“जनं भगो गच्छती”ति वा विज्ञायते ॥

अस्य हि—

जनं गच्छत्यादित्य उदयेन ॥

इत्येवोऽर्थः । तथाच यो गच्छति सन्ततं जनं प्रति स कथमन्वयः स्यात् ॥

अथ—

सूर्यः सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ (१४)

सूर्यः (९) इति वक्तव्यम् । स पुनरयं भगकालात्सुतः सूर्यो भवति । ततश्च सत्तेर्वा गत्यर्थस्य (अन्वा ५०) सुवतेर्वा प्रेणार्थस्य (उ० ५०) प्रसवार्थेति दुर्गः । तथा च सरसाकाशे इति । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीति वा सूर्यः । “राजस्यसूर्ये” (पा० ३-१-१४४) इत्यादिना वयवन्तो निप्रत्यये । स्वीर्यतेर्वा । सुपूर्वस्य वा हीर्यतेर्गल्यर्थस्य कर्मणि प्रत्यये सूर्यः । वायुना हार्यं छुटु ईर्यते प्रेर्यत इत्यर्थः । भवति प्राधान्यस्तुतिः ॥ ३ ॥ (१४)

“उदु तयं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । इदो विश्वायु सूर्यम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-४-७ य० वा० सं० ७-४१ सा० सं० छ० आ० १-१-३०-१०)

उदुत्यमिति । प्रसक्तव्यस्यै गायत्रं सूर्यदैवस्यम् । आश्विने विनियोगः । केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयैः । अश्वा वा । विश्वायु विश्वेषां भूतानाम् । “वज्रयै चतुर्थी” (पा० ३-३-६२ वा०) वचनव्यत्यय आर्षः । इदो दर्शनाय भावे क्तिप् । यद्वा ऋद्धम् “इदो विश्वे च” (पा० ३-४-११) इति निपातः । यं सूर्यम् । उद्वहन्ति उद्वयमुपनयन्ति । ‘उ’

१. प्रागुत्तरपङ्क्त्याङ्गकाल इत्युक्तत्वात्ततः परतः काल उत्तरपङ्क्त्याङ्गकालोऽस्येत्युत्तरपङ्क्त्याङ्गकाल इति ।

२. स यज हि इदं सर्वं प्रमुचति जनयतीत्यर्थे इति तस्याख्यानम् । अत्रारक्षिणीं तु प्रसवार्थस्य सूत्र आरम्भेनपिदु सुते स्वत इति वा भवति न तु सुवतीति ॥

३. केतुशब्दो हि प्रज्ञानामस्य पठितः (निर्व० ३-९-२) “किं ज्ञाने” (उ० ५०) इत्यस्यानुनि साधुः । प्रज्ञापनसामान्दश्या अपि केतवो रश्मिवत् ॥

इत्यनर्थकः । उक्तं च—“मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्वितीति” (नि० १-९) त्वं तम् जातवेदसम् जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । वेत्तरस्तु । देवं वयमभिप्रेतार्थसिद्धयेऽभिष्टुम इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः । सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति । कमन्यमादित्यादेव-मवक्ष्यत् । तस्यैषाऽपरा भवति ॥ ४ ॥ (१५)

अपरा-पुनः किमर्थम् ? जातवेदसं सूर्यमिति श्रवणात्सन्देहः-किमयं जातवेदस्युत सौरीति ? । परा लसंशयमेव सौरीति परा निजगाढ ॥ ४ ॥ (१५)

“चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्रस्थुषंश्च” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-८-७ य० वा० सं० ७-४२)

चित्रमिति । कृत्स्नस्यार्धं त्रैलोक्यं सूर्यदैवताकम् । आश्विने विनियोगः । यदेतत् चित्रम् चायनीयं पूजनीयम् “वायु पूजानिशासनयोः” (अन्वा० उ०) ततः कृत्स्नार्धं कर्त्तुम् । चाय-विभावस्तुक् च बाहुलकात् । देवानाम् वीज्यन्तीति देवानां रश्मीनाम् अनीकम् समूहः उदगात् उदगमत् उद-याचलं प्राप्तमासीत् । एतस्मिन् मित्रस्य वरुणस्याग्नेः च चक्षुः स्वानं सायुष्यम् अस्ति । यद्वा उपलक्षणमेतत् मित्राद्युपलक्षितानां जगतां प्रकाशकं चक्षुर्निद्रियस्थानीयमेतत् । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च । “दिवसश्च पृथिव्याम्” (पा० ६-३-३०) इति दिवो द्यावादेशः । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । अन्तरिक्षम् । औप्राः खकीयेन महत्त्वेन तेजसा वाऽऽपपुरत आपूरयति ईदृग्भूतमण्डलान्तर्भवति । एष सूर्यः अन्तर्धानमिति वा सवैष प्रेरकः परमात्मा जगत्स्य गतिमतो जंगमस्य तस्थुषः स्थितमतः स्थानरस्य च आत्मा

१. एतेन च पदान्मित्रप्रभृतीन्पृथोत्पन्ना पश्यति स साधुपश्य-वीलमिप्रायः । विश्वाद्ये हि रहस्यमाप्नोते—“व यय सूर्य आत्मा जगत्स्रस्थुष्येति एतदिदोवैषेदयम्” इति ॥ नैदयश्चे तु—मित्र-प्रभृतीनामेतच्चक्षुरिति । याज्ञिकपक्षे चक्षुषा ते पश्यन्तीति । तत्रापि विश्वाद्ये हि—“एष हि विश्वेषां देवानां चक्षुः” इति । तदाह-यदेत्यादि ॥

२. “प्रा पूणे” (अ० ५०) कञि कालपुरवच्यत्ययः । अदा-दित्वाच्छपो छुक् ॥

३. जगत इति गच्छतेरतिप्रत्ययान्तो निपातः (उ० २-९३) तस्थुष इति-तिष्ठतेऽङि-कञ्चुः । दिवंचने “शार्पूर्वाः खयः” (पा० ७-४-६१) इति घल्य शेषशब्दम् । पृथक्प्रवचने “वसोः संसारणम्” (पा० ६-४-१३१) संसारणमालोपः शसिपतीति शब्दम् ॥

सर्वभूतानुप्रवेशी । यद्वा—आत्मा स्वरूपभूतः कारणत्वात् । कारणत्वात् कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—“तदन्यल-
मारम्भणशब्दादिभ्यः” (वेद० १ अ० २ पा० १४ सू०)
इति । यद्वा स्थावरजङ्गमात्मकस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा ।
उदिते हि सूर्ये पूर्वं मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चैतदन्ययुक्तं सदुपल-
भ्यते । तथा च श्रूयते—“योऽसौ तपनुदेति स सर्वेषां भूतानां
प्राणनादायोदेतीति” (तै० आ० प्रथमाध्याये) ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

चायनीयान्देवानामुदगमदनीकं, ख्यातं मि-
त्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । अपूपुरद्वावापृथिव्यौ चा-
न्तरिक्षं च, महश्चेन तेन सूर्य आत्मा जङ्गमस्य
च स्थावरस्य च ॥

अवगतयामेतन्मन्त्रार्थेन ॥

अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति ।
तत्सौषा भवति ॥ ५ ॥ (१६)

यत्—यदाऽयं सूर्यः तेजसाऽऽपूर्णः सन् रश्मिपोषं
पुष्यति रश्मीन्भवति तद् तदैवासौ पूषा (१०) तन्ना-
मको देवो भवति संवद्यते । “पुष पुष्टौ” (दि० ५०)
“क्षत्रुक्षन्पूषन्” (उ० १-११५) इति कनिष्ठाप्रत्ययान्तो
निपातः ॥ ५ ॥ (१६)

“शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विपुरुषे
अहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अवसि
स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० ४-८-२४ सा० सं० छ० आ० १-२-३-३)

शुक्रं त इति । भारद्वाजस्यार्थं वैश्वं पौष्णम् । चातुर्मा-
स्येषु पौष्णे हविषि विनियोगः । हे पूषन् ! ते तव शुक्रम्
शुक्रवर्णम् अन्यत् एकमहर्भवति वासरात्मकम् । यत् यज-
तम् यद्वाहम् । यजते : कृत्वायेऽस्तचप्रलयः । अन्यत् तद्वि-
परीतमयश्चिन्मं ते अपरमहर्भवति यलोहितादि, भगांसिम् ।
मुहूर्तीमको हि स कालोऽयश्चिन्म (आशुर्) इति “.....

.....

१. रश्मिभिः पुष्टो भवति । “स्त्रि पुषः” (पा० १-४-४०)
इति करणे उपपदे पुष्टेर्गोमुख । स्व इत्येवम्वरणं तेन स्वरूपे पर्याये
विशेषे चेति तत्र व्याख्यातं, रश्मयोऽप्यस्य स्वरूपा एवेति ।
पुष्यतीत्यनुप्रयोगस्तु “कपादिषु यथाविध्वनुप्रयोगः” (पा० ३-४
-४६) इत्यनेन ॥

२. “भगांश्चरुणे हि नायमिष्य” इत्याच्चायेन बोध्यते ।
सायेणेन तु इत्थमयं मन्त्रो व्याख्यातः—“हे पूषन् ! ते तव शुक्रं
शुक्ररूपमेकमयदहर्भवति । वासरात्मकम् । तथा ते तव संवत्सि
यजतं । यत्किञ्च सङ्गतिकरणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन सङ्गमनीयं,

स्युत्था वेद्यते । आज्ञायते च—“तस्मादेतौ भगांसौ यज्ञे न
यजन्ते ।” इति । एवं विषुरूपे नानारूपे अहनी असि
भवसि द्यौरिष सा यथा प्रकाशाप्रकाशाभ्यां द्विरूपा भवति
तद्वत् । यद्वा—शुक्रकृष्णे अहोरात्रे एवाहःपदाभिधेये द्यौरपि
तयोः शुक्रकृष्णभावं भजते । उदयेन कर्मणा शुक्रमहः करोषि ।
अस्तमयेन च कृष्णं रात्र्यात्मकम् द्यौरिवासि—यथा द्यौराद्वय
सर्वं वर्तते एवं लमपि । किञ्च—हे स्वधावः ! स्वधावन्
अनवन् ! स्वधा इत्यननाम (निघं० २-७-१७) ततोऽस्तस्ये
मनुष्यः । तदन्तस्य “मनुवतोरुषेबुद्धौ छन्दसि” (पा० ८-३-
१) इति स्तम् । विश्वा हि मायाः सर्वाः प्रज्ञाः प्रज्ञावतां
लमेव अवसि ददासि पालयितुं लात्पालयसि । उद्यमनुगृ-
ह्णासि । यं लामेवमादिगुणयुक्तमदाक्षम् तस्य ते तव भद्रा
भन्दनीया (सुखयित्री) “मदि कल्याणे सुखे च” (भा०
आ०) रातिः दानम् इह असिन्म्यत्कर्मणि सुखास्मान्प्रति
अस्तु भवतु इत्येवमाशासहे ॥ १ ॥

तस्य एषाऽपरा भवति ॥ ६ ॥ (१७)

अपरा पुनः किमर्थम् ? इति—पयि रक्षितुरपे पूष्णोऽधि-
कार इत्येपरिप्रख्यानार्थम् । अथवा “इयं वै पूषा” इति
विज्ञायते लीलितं तस्युदासार्थम् ॥ ६ ॥ (१७)

“पृथस्पृथः परिपति वचुसा कामेन कृतो
अभ्यानलर्कम् । स नो रासच्छुरुषश्चन्द्राग्रा
धिर्यधियं सीपधाति प्रपूषा” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ४-८-९) (य० वा० सं० ३४-४२)

पृथस्पृथ इति । भरद्वाजस्य ऋक्षिश्चन आर्षं त्रिष्टुबैश्व-
देवी । पौष्णे हविषि पञ्चमेऽङ्गि व्यूदे विनियोगः । पृथ-
स्पृथः सर्वस्य मार्गस्य “षष्ठाः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पो-
षेयु” (पा० ८-३-५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ।
परिपतिम् अधिपतिम् अर्कम् अर्चनीयं पूषणम् कामेन
काम्यमानेन फलेन च कृतः वशीकृतः खोता वचस्या वच-
नेन सुखा अभ्यानद् अभ्यक्षुतामभिव्याप्नोतु प्राप्नोतु ।

स्ततः कृष्णवर्णमन्यदेकमहर्भवति । रात्र्यात्मकम् । इत्थं विषुरूपे
शुक्रकृष्णतया नानारूपे अहनी तव महिम्ना निष्पद्यते । यद्वा—हे
पूषन् ! त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुद्धं निमैलं दिवसस्योत्पादकं, त्वदीय-
मन्यदेकं रूपं यजतं केवलं यजनीयम् न प्रकाशकम् । रात्रेरत्पा-
दकम् । अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी—अहश्च रात्रिश्च
भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता । कथमस्य प्रसक्तिरिति ?
तत्राह—द्यौरिवासि । यथा द्यौरादिवः (योर्भातुरित्यहनीमस्य
पाठात्) (निघं० ११९) प्रकाशयति तथा त्वं प्रकाशकोऽसि ।
कुतः ? इत्यत आह—हे स्वधावोऽनवन्पूषन् ! विश्वाः सर्वा मायाः
प्रज्ञा हि वसात् कारणात् अवसि रक्षति अतः कारणात् सर्वं सूर्यं
हव भवतीत्यर्थः । चाऽस्तस्य ते तव भद्रा कल्याणी रातिर्दानमि-
दासाश्च अस्तु भवतु” इति ॥

स च पूषा तेनाभिः सप्तभिः सुविभक्तः सन् नः असम्भ्यम्
शुद्धः शुद्धः शुचं वा रुन्धन्ति सर्वदस्ताः चन्द्राग्रः
चायनीयाग्राः अभिपूजितागमनाः (धर्मसागमनं यासां ताः)
रासन् ददातु । “रा दाने” (अ० १०) अस्मादिति रूपम् ।
“सिन्धुहलं लेटि” (पा० ३-१-३४) इति सिप् । लेटोऽडा-
गमथ (पा० ३-४-९४) “इत्थलोपः” (पा० ३-४-९७)
किंच तैषमैलवैधैः पूषा देवः । अस्माकम् धियं धियम्
कर्मकर्म । धीरिति कर्मनाम (निघ० २-१-२१) इष्टि-प-
छ-सोमादिलक्षणं प्रसीयधाति प्रसाधयतु । यागायाभिनेतो-
पनामयसिख्यैः लेटो रूपम् ॥ ३ ॥

अथास्या भाष्यम्—

पथस्योऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽभ्या-
नः कर्म । अभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु
चायनीयाग्राणि धनानि कर्म कर्म चनः प्रसा-
धयतु पूषेति ॥

अभ्यापन्नोऽर्कमिति । अत्रार्थेऽहमिति कर्तृपदं बोध्यम् ।
स्तुत्या कामप्राप्त्यर्थमर्कमभ्यापन्नोऽस्मीत्यर्थः । सोऽभ्यापादितोऽ-
स्माभिरसदस्मभ्यम् इत्येवं यथापूर्वमेव, अत्रार्थं “असदो
द्वयोश्च” (पा० १-२-५९) इति बहुवचनम् ॥

अथ यद्विधितो भवति तद्विष्णुर्भवति ।
विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा । तस्यैषा भवति
॥ ७ ॥ (१८)

यद् यदा विधितः व्याप्तोऽमेव सूर्यो रश्मिभिर्भवति
तत् तदा विष्णुः (११) भवति । “विष्णु व्याप्तो” (जु०
उ०) इत्यस्मात् “विषेः क्त्वा” (उ० ३-३७) इति उप-
स्ययः पलम् । विष्णुः कस्मात् ? विशतेर्वा “विश प्रवेशने”
(उ० ५०) इत्यस्यैव वा, पृषोदरादिलात्पत्न्यत्वादिः । अत्र
वाकारो वेवेष्टिना विकल्पं गमयति । यदाविष्टः प्रविष्टः सर्वतो
रश्मिभिर्भवति तदा विष्णुर्भवति । अथ वा व्यश्रोतेर्विपूर्व-
स्याश्रोतेर्विष्णुः । यदा रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति
व्याप्तोति वा रश्मिभिरयं सर्वं, तदा विष्णुरादित्यो भवति ॥ ७ ॥
(१८)

“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निर्दधे पदम् ।
समूहमस्य पांसुरे” ॥ २ ॥

(ऋ० सं० १-२-७ य० वा० सं० ५-१५ सा० सं० उ०
आ० ८-२-५-२ अ० सं० ७-२६-४)

इदमिति । मेधातिथेरायं गायत्रं वैष्णवम् । प्रायश्चित्ते
आव्यासादयं च विनियोगः । विष्णुः आदित्यः यत् इदम्
किंचिद्विभागोऽवस्थितं तद् विचक्रमे विविधं क्रमते । वतै-

१. सायणस्तु—“शुक्लः शुचो रोषविशीनां श्रद्धाग्रायाः च-
न्वमिति हिरण्यनाम (निघ० १-२-२) हिरण्यप्रमुखाः ।
यदा सूर्योद्गता” इत्येवं व्याख्यत ॥

माने लिट् (पा० ३-४-६) कृतः ? इत्यत आह—त्रेधा
निदधे पदम् त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः । “एवाच” (पा० ५-
३-४६) इति प्रकारार्थं एवाचप्रत्ययः । पदं निदधे
नितरां घञे । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) क इति तत्र
तावत्-पृथिव्यां अन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । पार्थिवोऽग्नि-
र्भूत्वा पृथिव्यां यत्किंचिदस्ति तद्विचक्रमे-तद्विधितं भवति । अन्त-
रिक्षे विद्युदात्मना, दिवि सूर्यात्मना । यदुक्तम् “तस्य अकृण्व-
न्नेवा भुवेकम्” (ऋ० सं० ८-४-११-५) इति । तत्र
यदेतत् पांसुरे प्यायने सर्वभूतवृद्धिहेतौ एतस्मिन्नन्तरिक्षे
अस्य विष्णोः पदं मध्यदिनं विद्युदाख्यम् तत् समूहम्
अन्तर्हितम् न निजं दृश्यते । तदुक्तम्—“स्रमेतन्मध्यमं
ज्योतिरनिलदर्शनम्” इति ॥ २ ॥

तथाच भाष्यम्—

यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते
पदं त्रेधाभावाय, पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति
शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौ-
र्णवाभः । समूहमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे, पदं
न दृश्यते, अपिचोपमार्थं स्यात् समूहमस्य पांसुल
इव पदं न दृश्यत इति ॥

समारोहणे—उदयनिराबुधन्यपदेनैकं निधत्ते । विष्णुपदे
मध्यदिनेऽन्तरिक्षे । “विद्यद्विष्णुपदं वा तु पुंसां काशविहायसी”
इत्यमरः । गयशिरसि अक्षगिरौ इत्यौर्णवाभ आचार्यौ
मन्यते । अपि वा अथवा उपमार्थं स्यात् समूहमस्य
पांसुले पदमस्य न दृश्यत इति । यथा पांसुले धूलिमयं
प्रदेशे पदं न्यस्तमुक्षेपणसमनन्तरमेव पांसुमिराकीर्णत्वाच्च
दृश्यते, एवमस्य मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकाल-
मेव व्यवधीयते नावतिष्ठत इत्यर्थः । पांसुर इति रो मतवर्थः ॥

अथ निगमप्रसक्तं निर्वचि—

पांसवः—पादैः स्रयन्त इति वा, पन्नाः शेरत
इति वा । पिंशनीया भवन्तीति वा ॥ ८ ॥ (१९)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे० दै०

का० द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः

पादः ॥ १२ ॥ २ ॥

पांसवः कस्मात् । ते हि पादैः स्रयन्ते जयन्त
इत्यर्थः । अथ वा पन्नाः पतिताः शेरत इति पांसवः । अथ वा
पिंशनीयाः च्चंसनीयाः (च्चंसनाहः) (“पिंशि अवयवे”
(भा० ५०) अवयवधूर्णमात्र इति) ते भवन्ति तदाकी-
र्णस्य दुर्दृशीकत्वात् ॥ ८ ॥ (१९)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृते दै० का० द्वादशा-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १२ ॥ २ ॥

द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ क्रमप्राप्तः—

विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैव निगमो भवत्यै-
न्यामृत्वि ॥ १ ॥ (२०)

विश्वानरः (१२) वक्तव्यः । स पुनरेव व्याख्यातः
अभिधानव्युत्पत्तिः “प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि” (नि० ७-
२१) इति । इह तु नियमतो ह्युत्थानः । निपातो नाम
अप्राधान्यं भक्तिरित्यर्थः । यदसावन्त्यदेवताके मन्त्रे निपतति ।
नैवण्डुकसमाख्येति यावत् । तदेतदुक्तमधस्तात् (४० ५४
पं० ९) ॥ १ ॥ (२०)

“विश्वानरस्य वृषपतिमनानतस्य शर्वसः ।
एवंश्च चर्वणीनामृती हुवे रथानाम्” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ६-५-१ सा० सं० छं० आ० ४-२-२-५)

विश्वानरस्येति । “आ त्वा रथम्” इत्येन्द्रे सूक्ते प्रिय-
मेधेनाजिरसेन दृष्टेऽनुष्ठुवैन्द्रि । निष्केवत्ये विनियोगः । अहम्
अनानतस्य अनानतउद्योतिर्वलस्यान्यैर्गोतिरिभिरनभिभूतप्र-
काशस्य विश्वानरस्य आदित्यस्य, शर्वसः महतो बलस्य
न पतिम् पातारम् रक्षितारमिन्द्रमसिन्धवे वैः बुध्माकमर्थ-
सिद्धये हुवे आह्वयामि । अत्र “बुध्वाः पतिपुत्र०” (पा०
८-३-५३) इति सारम् । कैः । चर्वणीनाम् मनुष्याणाम्
(निघं० २-३-८) एवञ्च अयनैः कामैरवनेर्गमनैर्वा तं
प्रति निमित्तभूतैः रथानाम् रथगणानां रथीनाम् ऊती जलैर्वा
न पंथा, अवन-(गमन)-साधनेन मार्गेण, येन त इमं
लोकमागच्छन्ति तेन (पंथा) भवतामहमिन्द्रमाह्वयामि ॥ ४ ॥

अत्र “विश्वानरस्य वसतिम्” इति पतिशब्देनेन्द्रवाचिना
व्यपदेशात्पञ्चतस्य विश्वानरशब्दस्य युत्थानवाचित्वे सामर्थ्य-
मुपपद्यते ॥

१. श्व इति सामान्यतो बलनामस्तु पठितोऽपि (निघं० २-५-
३) ओजसा सह पाठान्तरवत्प्रमत्तावसीयते । उच्चवन्ति
न्यग्रभावयन्ति बलवतोऽनेनेति श्लोऽन उच्यते ॥

२. अत्र हे महतः । इत्यध्याजहार सायण इन्द्रसंबन्धात् ।
यद्यपि महत्संज्ञकं नास्ति तथापि च इति सामर्थ्याच्छब्दत्वे इति
(सा०) ॥

३. यतेर्गल्यर्थस्य भावे वनस्य अवनेर्वा कान्त्यर्थस्य च “इलक्ष”
(पा० ३-१-१२२) इति भावे घञि आदिवर्णविपर्ययः ।
कान्तिरिच्छा काममाऽभिलाष इत्यनर्थान्तरम् ॥

४. रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (नि० १-११) इत्युक्तमधस्तात् ॥

५. अवनमृतीः “कतिवृत्तिः” (पाठे ३-३-१७) इत्या-
दिना निपातितः । तथाचामरः “अवने कतिः” इति । “सुपर्वा
शुद्धपूर्वसवर्णात्—” (पा० ७-१-३९) इत्यादिना अञ्जा सह
पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

६४ नि०

अथास्या भाष्यम्—

विश्वानरस्थानानतस्य शर्वसो महतो बलस्यैवैश्व
कामैरयनैरवनेर्वा चर्वणीनां मनुष्याणामृत्वा च
पंथा रथानाम् । इन्द्रमसिन्धवे ह्वयामि ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रार्थे ॥

अथ—

वरुणो व्याख्यातस्तस्यैवा भवति ॥ २॥ (२१)
वरुणः (१३) स एव व्याख्यातः निर्वचनात् (नि०
१०-३) इह त्वादित्यः ॥ २ ॥ (२१)

“येना पावक चर्वसा भुरण्यन्तं जनां अनु ।
त्वं वरुण पद्वयसि” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० १-४ सा० सं० आ० आ० पद० ११)

येनेति । प्रसक्तव्यसैताः सर्वा आर्षा गायत्रं सूर्यदेवस्यम् ।
आश्विने विनियोगः । हे पावक ! पावयितः ! (सर्वस्य
शोधक !) वरुण ! अनिट्टितवारक सूर्य ! त्वं येन
चक्षसा ख्यानेन अनुप्राहकेण दर्शनेन (प्रकाशेन) “चक्षिद्
दर्शने” (अ० आ०) “सर्वधातुभ्योऽस्तु” (उ० ४-
१८८) इत्युच्यते । ख्याजवेसाभावो बाहुलकात् । जनान्
पुण्यकृतो मनुष्यान् अनु भुरण्यन्तम् पूर्वां पुण्यकृतो
मार्गेण देवयानेन क्षिप्रं गच्छन्तं जनं पद्वयसि, “तस्ते वयं
स्तुम्” इति वाक्यरोधः । यदुक्तयोगात् । तथा च तदाग्रप्रा-
हकं दर्शने वयं तद्वृत्तिप्राप्तये स्तुम् इत्यर्थः । अत्र येना इति
सूर्ये आर्षः (पा० ६-३-१३७) भुरण्यतिश्च गल्यर्थः
(निघं० २-१४) ॥

अथास्या भाष्यम्—

भुरण्युरिति क्षिप्रनाम । भुरण्युः शकुनिर्भूरिम-
ध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा तत्संपाती
भुरण्युः ॥

भुरण्युः क्षिप्रगामी शकुनिः पक्षी, स एव भूरि बहुम्
(निघं० ३-१-४) भवते: “अदिशदिभुञ्जुभिभ्यः किन्”
(उ० ४-६५) इति किन्प्रत्ययः । अध्वानम् मार्गम्
नयति प्रापयतीति भूरिनयुः सम्भुरण्युः । यस्तु “भुरण धार-
णपोषणयोः” इति कण्ठ्वादिस्ततो यगन्ताच्छतरि भुरण्यन्तं
धारयन्तं पोषयन्तं वा इमं लोकमिति सायणीयं मन्त्रभाष्यम् ।
यास्तस्तु—भुरण्युरिवाचरतीति किबन्ताच्छतरमभिप्रेति । तत्पक्षे
इष्टवद्भावादिभोऽपेनोलोप आर्षः । स पुनरयमेव योऽधिश्वरोऽ-

२. “इव धरणे” (स्वा० उ०) असादन्तमौचित्यवर्थात्
“कृष्टुदारिभ्य ऊनर्” (उ० ३-५३) इत्यनुप्रत्ययः । अत्र वरुण-
शब्देनादित्य एवोच्यते । तथाचाम्यद्रात्रात्—“तस्येव मिश्रश्च
वरुणश्चावायेतामिति । मिश्रश्च वरुणश्च धाता कार्यमा चे”ति
(मा० ६० मा० १-१-१-१-१) ॥

मिथीयते स सुपर्णः । विज्ञायते हि—“स्वर्गाय वै लोकायामि-
थीयते” इति । तदाह—स्वर्गस्य लोकस्यापि बोद्धेति ।
तथाच भुरग्युशब्दस्तत्सदृशो भावः । भुरग्युरिव भुरग्युरिति
तत्संपाती । तेन सुक्तोऽभिधुतपात्तापूर्वसंभारः । स्वर्गं लोकं
प्रति भुरग्युरिव शीघ्रं यः पतति (गन्तुमिच्छति) भुरग्यति,
तेनासौ भुरग्युः ॥

अथ मन्त्रार्थस्य निरुक्ताङ्गत्वाय शेषमध्याहृत्य व्याचष्टे—

अनेन पावक ! ख्यानेन । भुरग्यन्तं जनां
अनु । त्वं वरुण ! पश्यसि । “तत्ते वयं स्तुमः”
इति वाक्यशेषः ॥

इति । अथ पक्षान्तरेण सहमयति—

अपि वोत्तरस्याम् ॥ ३ ॥ (२२)

अथ वा उत्तरस्याम् ऋषिः अन्यत्रोक्तं द्यां व्येषीति ।
तयापि सहैकवाक्यतोपेक्षया । कथम् ? इत्यतः पुनः पठति—

येनां पावक चक्षसा भुरग्यन्तं जनां अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥ ५ ॥

विद्यामेपि रजस्पृथ्वहा मिमानो अकुम्भिः ।
पश्यज्जन्मानि सूर्य ॥ ६ ॥

येनेति । हे पावक ! वरुण ! सूर्य ! येन चक्षसा
ख्यानेन जनाननु भुरग्यन्तं पश्यसि तेनैव ख्यानेन (तयैव
ख्याया प्रज्ञया) युक्तत्वं द्यां युक्तोक्तम् व्येषि विविधमतिशयेन
वा एषि गच्छसि, अथ पृथु महान्तं रजः लोकैर्म अनतरिक्षं च
अहा आह्वानि । “शेड्छन्दसि बहुलम्” (पा० ६-१-७०)
इति शैलौघः । अकुम्भिः रात्रिभिः (तिचं० १-७-४) सह
मिमानः उत्पादयन् । आदित्यगलपीनत्वादहोरात्रविभा-
गस्य । तथा जन्मानि जातानि (जननवन्ति भूतजातानि)
सर्वभूतानुग्राहकत्वेन पश्यन् एषि ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथास्या भाष्यम्—

व्येषि द्यां रजश्च पृथु महान्तं लोकं अह्वानि
च मिमानो अकुम्भी रात्रिभिः सह पश्यज्जन्मानि
जातानि सूर्य ॥

अवगतार्थेनेतन्मन्त्रार्थेन ॥

एवं यद्युत्तरस्यामेकवाक्यता भवति—

अपि वा पूर्वस्याम् ॥ ४ ॥ (२३)

१. भुरग्युरिवाचरति आचारकिञ्चिन्तस्वार्थं रूपम् । ततः अ-
तरि भुरग्यन्तमित्युक्तमुपरि बोध्यमेवेन ॥

२. उपेत्य मन्त्रार्थमीदृशोऽप्यतिव्याप्ता ॥

३. तथा वोक्तम्—“लोकां रजस्तुच्छन्ते” (नि० ४-१९)

इति पुरस्तादपि ॥

अपि वा अथ तर्हि पूर्वस्याम् अप्युपेक्षया । कथमित्यतः
पठति ॥ ४ ॥ (२३)

“येनां पावक चक्षसा भुरग्यन्तं जनां
अनु । त्वं वरुण पश्यसि” ॥ ५ ॥

“प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्मुदेपि मानु-
पान् । प्रत्यङ् विश्वं खर्द्दशे” ॥ ६ ॥

येनेति । हे पावक ! वरुण ! (सूर्य !) येन चक्षसा
ख्यानेन (यथैवानुग्रहयुक्त्या) त्वं जनाननु-भुरग्यन्तं
पुण्यकारिणं पश्यसि तयैव ख्याया प्रज्ञया युक्तः देवानां मध्ये
वे विशः महतः । “महतीं देवानां विशः” (तै० सं० २-२-
५) इति श्रुत्यन्तरात् । तान्मस्तत्संज्ञकान्देवान् प्रत्यङ् प्रतिग-
च्छन् पुरस्तात्तेषाम् उदेपि उदयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं
यथा भवति तथेत्यर्थः । मानुपान् मनुष्याश्चैवमेव प्रत्यङ्
कृत्वा तेषामपि पुरस्तादेव उदेपि । किंवहुना हे स्वः !
आदित्य ! प्रत्यङ् इदं विश्वं सर्वमात्मनः कृत्वा पुरस्तादुद्यन्
दृशो विपश्यति ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

प्रत्यङ्मुदे सर्वमुदेपि प्रत्यङ्मुदे सर्वमपि विप-
श्यसीति ॥

सप्तम् । अथ पक्षान्तरेण व्याचष्टे—

अपि वैतस्यामेव ॥ ५ ॥ (२४)

नचैत्यर्थस्यानुत्तरस्यां वा एकवाक्यता स्यात् अपि तर्हि
एतस्यामेव कथम् ? इत्यतः पुनः पठति—॥ ५ ॥ (२४)

“येनां पावक चक्षसा भुरग्यन्तं जनां अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि”

तेन नो जनानमि पश्यसि ॥

येनेति । हे पावक ! वरुण ! येन चक्षसा ख्यानेन
यथैवानुग्रहप्रज्ञया जनाननु भुरग्यन्तं पश्यसि । जनाननु
भुरग्यन्तं पश्यसि त्वं पुण्यकारिणं, तेनैव ख्यानेन तयैवा-
नुग्रहकारकयुक्त्या नः अस्माकं जनानमि विपश्यसि । इत्थं
वाक्यशेषः ॥

ननु को विशेषः प्रथमाद्यध्याहारधिति चेच्छृणु—प्रथमे हि

१. सायणस्तु—देवा महतो मनुष्याश्चैवमेव मन्वन्तेऽसदभिम-
मुखमेव सूर्य उदेतीत्येवमुक्तपूर्वमुक्तत्वा तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वलोके
दृश्ये दृष्टं प्रत्यङ्मुदेपि । यथा ज्ञानैकवासिनो जनाः स्वस्वामिमुख्येन
यथा पश्यन्ति तथा उदेतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—लोकत्रयवर्तिनो
जनाः सर्वेऽपि स्वाभिमुख्येन पूर्वं पश्यन्तीति । तथा चान्नावते—
“तस्यासर्वे एव मन्वन्ते मां प्रत्युदगादिति” (तै० सं० ६-५-४)
अत्र दृश्ये इति द्रष्टुमित्यर्थे निपातितः (पा० ३-४-११) ॥

“तत्ते वयं सुम” इति स्तुत्या परिसमापितम् । इह पुनराशिषा
“तेन नो जनानमि विपश्यति” इति । स्तुत्याशिषोः संबन्धनि-
त्यत्वाद्वाक्यस्य । एष साक्षात्प्राणां मन्त्राणामेकवाक्यताप्रकार
उपदर्शितोऽन्यत्रापि यथावसरे तद्विज्ञानायैति ॥

अथ—

केशी—केशा रश्मयस्तैस्तद्वा न भवति । काश-
नाद्वा प्रकाशनाद्वा । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥ (२५)

केशी (१४) इति वक्तव्यम् । तत्र केशाः.....द्वान्
आदित्यो यो मध्यन्दिने भवति । तथाच प्रशंसायाभिनिः ।
प्रकृष्टाः केशा असेति (पा० ५-२-११५) । अथ वा काश-
नान् काशो रीतिः “काश रीतौ” (भा० आ०) भावे
षच् । तद्वा न्काशी सन् केशी । अत्र काशनं स्वस्य, प्रकाशनं
च परसेति कथंविधर्भेदोऽवगतव्यः ॥ ६ ॥ (२५)

**“केश्यग्निं केशी विपं केशी विभर्ति
रोदसी । केशी विश्वं खर्दशे केशीदं ज्योतिरु-
च्यते” ॥ १ ॥** (ऋ० सं० ८-४-२४)

केश्यग्निमिति । वातराशनपुत्रस्य ज्वरेराषमनुष्ठपं ।
केशाः केशस्थानीया रश्मयस्तद्युक्तः प्रकाशमानो वा सूर्यः
केशी स तावन्नामैवाविज्ञातार्थं उच्यते—केशी अग्निं विभर्ति
वर्षादकेनौषधीरभिमन्त्रित्वाद्यन्नाहुतिद्वारेणेति दुर्गः । हविर्भिः
पोषयति धारयति वा । कालविशेषे हि अग्नेः पोषणाय होमः
स च कालविशेषः सूर्यगल्यधीन इति सूर्य एव विभर्तीत्युच्यते
इति सायणः । तथा **विपम्** उदकनामैतत् (निर्घ० १-१२-
१५) तद्विभर्तिभिः धर्मसमय आहृतमयमेव केशी विभर्ति ।
विषष्टं वर्षाकाले तथा—रोदसी द्यावाभूमी अपि (तन्निवा-
सीनि भूतानि) केशी विभर्ति धारयति अनुगृह्णाति ।
अपि वार्य **स्वः** आदित्यः केशी विश्वं सर्वमिदं दृष्टो अभि-
विपश्यति । यथाभिद्वष्टव्यम् । कोऽयं केशीति ? अतो दर्शय-
न्नेवादिशमाह—केशीदं ज्योतिरुच्यते इदं दृश्यमानं मण्ड-
लस्थं यज्ज्योतिरिदमेव केशीत्युच्यते नान्य ह्यर्थः ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्—

**केश्यग्निं च विपं च, विपमित्युदकनाम,
विष्णोतेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्धार्थस्य, विपूर्वस्य
वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं
सर्वमभिविपश्यति, केशीदं ज्योतिरुच्यते इत्या-
दित्यमाह ॥**

**विष्णोतेरित्यस्यायं विवरणं स्वर्गं कुर्वन्भाष्यलक्षणं सङ्गम-
यति—विपूर्वस्य स्नातेरित्यनेन । तथाच तल्लक्षणम्—**

१. इयमेकाक्षरान्मूलत्वाच्चिद्विधासुष्टुबहुषोऽदयोः । तथा
चोक्तम्—“न्यूनाधिकैरेकेन निष्कृष्टैर्जो” (पि० सं० ५१ अ० ३)

“सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥” इति ॥

तथाच “ष्णा शौचे” (अ० १०) इत्यस्याद्वाहुलकाद्भु-
ल्यः (पा० ३-२-१०१) णकारलोपश्चेति विपम् । विशेषेण
स्नात्तनेनेति विग्रहः । तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । सचत्तेरपि
पूर्ववङ्गप्रत्ययः । “षच सेचने सेवने च” (भा० आ०)
तद्धि ज्ञानपानावगाहनाग्निभिः सेव्यते । सर्वत्र स्नातशायने
यत्सकमिति दुर्गस्य विदिवचनम् ॥

अतः परं विचारः—

अथाच्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते ॥

इतरे प्रथममाध्यमिके । तत्र तावत्—

धूमेनाग्निः ॥

केशी । स हि तस्य निगूढस्यापि प्रकाशनाय भवति ॥

रजसा च मध्यमः ॥

असावध्यमूर्तत्वादप्रकाशः सन् रजसोद्भू (दू)तेन प्रका-
शते—अतो वायुरागच्छतीति । उदकेन च वैद्युतः ।

तेषामेवा साधारणी भवति ॥ ७ ॥ (२६)

**तेषां त्रयाणामपि केशिनाम् (२५) एषा प्राधान्य-
स्तुतिः साधारण्येन भवति ॥ ७ ॥ (२६)**

**“त्रयः केशिनः ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे
वपत एक एषाम् । विश्वमेको अभिचष्टे शची-
मिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्” ॥ ४ ॥**

(ऋ० सं० २-३-२२-अथ० सं० ९-१९-६)

अथ इति । शीर्षतमस आर्षं त्रैलोक्यम् । महाप्रते वैश्वदेवे
वासते । केशिनोऽग्निवाग्वादित्या । देवताः सृष्ट्यन्त इति तद्वै-
बल्यः । य एते त्रयः केशिनः अग्नि-वायु-सूर्योः ऋतुथा
ऋतुकाण्डे “था हेतो च छन्दसि” (पा० ५-३-२६) इति
छन्दसीत्युक्ते बहुलं छन्दसीति नियमादहोरपि कालवचनादप्रका-
रेऽपि कालसामान्ये थाप्रत्ययः । विचक्षते अभिविपश्यति ।
स्वकर्माधिकारपुष्पेनामुपेया लोकमनुगृह्णाति । **एषाम्** मध्ये
एकः पृथिवीस्थानोऽग्निः संवत्सरे अतीते सति पृथिवीं
वपते ददति । तथापि सा कर्मण्या (कर्माहा) संपद्यते ।
एकोऽपरो सुस्थान आदित्यः विश्वं भुवनम् अभिचष्टे अभि-
विपश्यति । स्वाधिकारयुक्तैः प्रकाशवृष्ट्यादिभिः कर्मभिरनुगृ-
ह्णाति । **एकस्य** वायोर्मध्यमस्य ध्राजिः गतिः । प्रजतीति
गतिकर्मसु पठ्यते (भा० १० । निर्घ० २-१४) “इव वपा-
दिभ्यः” (पा० ३-३-१०८ वा०) इतीत् प्रत्यय उपधा-

१. मीनसंतापार्थस्यास्य दाशार्थत्वं भाष्यद्वयनात्कृतमितने-
कायैत्वात् । दाहेन हि तस्यासुर्वरा—(सम्यग्मीजोद्भेदजनिका—)
शक्तिरभ्युदेतीति भूमिद्वाराशिरैव वपते ॥ स च पूर्वं भूमिं दह-
ति तात्पर्यार्थः ॥

वृद्धिः । दृश्यते रजसोऽङ्गतेन पार्थिवैर्नोदकेन वा ज्ञायते सर्वैः । न रूपम् अप्रत्यक्षत्वात्सर्वसाध्यवृत्तिकम्पेक्षितैर्गम्यते इति हि व्यायविर्नो वदन्ति ॥ ४ ॥

१. लिङ्गवर्मानेर्गम्यतेऽनुमीयते । विश्वेभ्यस्त्वं तृतीयार्थेऽस्तस्य च निरूपकतासंबन्धेनानुमानेऽन्वयः । तथाचातुर्मित्तिप्रकारः—योऽयं विजातीयः (रूपवद्रूप्या समवेतः) स्वर्शः स कल्पितामितः स्वर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्त्वयवत् । पृथिव्यादिरप्यर्थे सिद्धसाधनवारणाय—विजातीय इति । एवमसति रूपवद्रूप्याभिधाते योऽयं पणोदितु विरुद्धः शब्दसन्तानः स स्वर्शवद्देवगवद्रूप्यसंयोगजन्यः । अविभज्यमानाव-संबन्धसंबन्धिशब्दसंज्ञानात्वात् । दण्डाभिहतमेरीशब्दसंज्ञानवत् । पृथिव्याभिधातजन्ये सिद्धसाधनवारणाय असतीत्यादिपक्षविशेषणम् । विभागजन्यमि शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतौ अविभज्यमानेति । एवं नमसि दण-तुल-स्तानयितु-विमानादीनां छतिः स्वर्शवद्देवगवद्रूप्यसंयोगहेतुका, असदाद्यनैषिष्ठितद्रव्यवृत्तिस्वाज्ञोकादिवृत्तिवत् । जलीदिगतात्प्रादौ सिद्धसाधनवारणाय नर्हसीति । प्रयत्नवद्वैतसंयोगहेतुकधृत्वादी व्यभिचारवारणाय—असदादीति । एवं रूपवद्रूप्याभिधातमन्तरेण वृक्षशाखादीनां कम्पः स्वर्शवद्देवगवद्रूप्याभिधातजन्यः । विजातीयकनैस्त्वाद । नदीप्राहतकौशादिकम्पवत् इति ॥

१. इदं च स्वर्शत्वसामानाधिकरण्येन द्रव्याभितत्त्वसाधनाभि-प्रायेण । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन सिद्धेऽप्रतिबन्धकत्वादेव नमोऽपि बोध्यम् ॥

२. शब्दपरम्परा परम्परया जायमानः शब्द इति यावत् । यस्मिन् वेगवद्रूप्यसंयोगस्यैव शब्दजनकतया साध्ये स्वर्शवत्त्वविशेषणमनर्थकं शब्दजन्ये स्वर्शानुपयोगीत्युपपत्तिरुक्तानुमानेनैव वाच्योः स्वर्शस्यापि सिद्धयर्थं तदुपात्तं, साध्ये व्यर्थेतिशेषणत्वसाधोपत्वादिति ध्येयम् ॥

३. धृतिगुणो द्रव्यस्वापतनम् ॥

४. प्रयत्नवद्वैतसंयोगप्रयुक्तद्रव्यवृत्तित्वादित्यर्थः ॥

५. जलस्यद्रव्यवृत्तिवदित्यर्थः ॥

६. इदं भावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्नोद्विष्यता किंतु सामानाधिकरण्येनैव निमित्ताप्रायेण । अन्यथा तादृशवृत्त्यादिधृती साध्यस्य सिद्धावपि बाधुमानाभिहितवृत्त्यादिधृतावेव साध्यस्या-सिद्धतयावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिर्भावात्तादृशानुमितौ बाध-काभावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरिति सिद्धकरत्वाभावात् । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्यापि बाधुसिद्धिसंभवेनावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे प्रयोजनाभावात् इति ॥

७. बाधुभिन्नस्वैवदनपिष्ठिते इति तदर्थः । नमःसंयुक्ता-कले जलस्यतृणादिव्यावर्तनासंभवादिति मन्तव्यम् ॥

८. परमेस्वरपृथ-पृथिव्यादिलोकधृत्वादिमित्यर्थः । तेनैव हि पर-मेस्वरानुमानयुक्तद्वयनाकार्यैः—“कार्या योजनधृत्वादेः पदाध्वल-यतः क्षुभः । बाध्यास्तस्याविशेषाच्च साध्यो विप्रतिषिद्धव्ययः” इति ॥

९. विजातीयत्वं च वेगमित्यले सति चेदामिष्यत्वम् ॥

१०. पूरः प्रवाहस्तदाहतत्वं तत्संयुक्तार्थम् ॥

अथास्या भाष्यम्—

त्रयः केचिन् ऋतुथा विचक्षते । काले काले अभिविपश्यन्ति । संवत्सरे वषत् एक एवाम् । इत्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ॥

गतार्थं मन्त्रार्थेन ॥

अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद्वृषाकपि-र्भवति । वृषाकम्पनस्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥ (२७)

अथ वृषाकपिः (१६) स एष आदित्य एव यत् यदा रश्मिभिरुपसंहृत्यसंपन्नैश्च भूतानि अभिप्रकम्पयन् एति तत्—तदा वृषाकपिर्विपिता चावद्यानाम् आकम्पनश्च भूतानाम् भवति अभिसंपद्यते । सर्वो हि भगवत्सदृशे तद्व-याकम्पते ॥ ८ ॥ (२७)

“पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै न य एषः स्वमनश्नोऽस्तुमेवि पथा पुनर्विश्वस्मा-दिन्द्र उत्तरः” ॥ ६ ॥ (ऋ. सं. ८-४-४)

पुनरेहीति । वृषाकपेरिन्द्रस्य वार्षं पात्रपदं श्रोतम् । पृथस्य षष्ठेऽहनि प्राङ्माणाच्छेतिनः शस्त्रे विनियुक्ता । आगल्य प्रतिगतं वृषाकपिर्निषैवीति—हे वृषाकपे ! भगवन् ! य एष स्वमनश्नः उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयिता आदित्यः स त्वमेव पथा हृतेन मार्गेण अस्तम् आसीयमा-वासम् पुनः पथि गच्छति । यत् त्वं विश्वस्मात् सर्वस्मात् जगतः इन्द्रः ईश्वरः उत्तरः उदततरः । स त्वं पुनः एहि आवाह्यस्मान्प्रति । उदयं प्राप्नुहीत्यर्थः । तत आवाह्यं सुविता सुवितानि सुप्रसूतानि (सुप्रवृत्तानि) वैः कर्मणि कल्पया-वहै सगुणानि कुर्वैः । त्वमुदयेनाहमनुष्ठानेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१. इन्द्रो ऋषीतीति सायणः । युक्तं चैतत् “नस्य वाक्यं स कथिते”तिन्यायानुसरणम् । नाम वृषाकपेर्वाक्यत्वं संभवति तस्यैव संबोध्यत्वादिति वृषाकपेरासौमिति दुर्गोक्तं दैवतपरतया कथंवि-शेषम् ॥

२. शोभनकार्यं जगतोऽनुग्रहस्यैव प्रयति प्रवृत्तानि । शैलौपः (पा. ६-१-७१)

३. वक्षिणीतिप्रकाराणि कल्याणानि कर्माणीत्यर्थः ॥

४. इन्द्राग्न्यहं चातृणभौ पर्यालोच्य कुर्वोवेति सायणव्याख्यानं संवादभूतमिदं सूक्तम् । तथा चातृणानाम्—“विहि व्यधिकेन्द्रो वृषाकपिरिन्द्राग्निर्द्वय सन्दरेष्टे पाङ्गमि”ति । तन्मतेऽहमिन्द्रो विश-सादुत्तर उत्कृष्टतर इति व्याख्येयम् ॥

अथास्या भाष्यम्—

पुनरेहि वृषाकपे ! सुप्रसूतानि वः कर्माणि
कल्पयावहै । य एष स्वप्नर्नशनः स्वप्नाच्चाशयत्या-
दित्य उदयेन सोऽस्तमेपि पथा पुनः सर्वसादिन्द्र
उत्तरस्तमेतद्भूम आदित्यम् ॥

तमित्यधिकृत्येतद्भूमः स एष आदित्य एव वृषाकपिरिति
आचार्य आह ॥

अथ—

यमो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥ (२८)

यमः (१७) वक्तव्यः । स पुनर्व्याख्यातः निर्वचनतः
(नि० १०-१९) इह लादित्योऽभिधेयः ॥ ८ ॥ (२८)

“यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।
अत्रा नो विद्वपतिः पिता पुराणां अनु वेनति”
॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-७-२३)

यस्मिन्निति । कुमारस्य याम्ययनस्यार्थं यमदैवत्वम् । लुप्तो-
पममेतत् । यस्मिन् सुपलाशे शोभनानि पलाशानि पर्णानि
यस्मिन्सुपलाशे शोभनपर्णपेते । पक्षे सुष्ठु पराशीर्णमले
वीतिमति । वृक्षबहुक्षे, प्रकृतपक्षे वृक्षतीति वृक्षः । सक्
(उ० ३-६६) स हि स्वगत्या कालमतिक्रामयन्सर्वभूताना-
मायुषि क्षंपयति । वृत्तस्ये वा (वृते पुण्यकृद्धिः, क्षये निवासे)
स्थाने मण्डले यमः आदित्यः (अस्त्यैवायस्यः) देवैः
वीर्यन्तीति देवास्तै रविमभिः सह संपिबते सङ्गच्छते । अस्तं
मैच्छन् । तत्र किमिति ? अत्र अस्मिन्मण्डले विद्वपतिः
विद्यां प्रज्ञानमाधिपतिः पिता पालकश्च सर्वस्य । अत्रा इति
शीर्षः साहितिकः (पा० ६-३-१३७) नः अस्मान्पुण्येन
कर्मणा विद्यया च तत्प्राप्तिकया गतात्मनः पुराणान् इव तजि-
वासिनः अनु वेनति वेनतु । कामयेत संप्रीणयतिर्त्यर्थः ।
वेनतिः काण्डिकर्मा (इच्छार्थो) नैरुक्तः (तिर्थं २-६-४)
लेद ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे, स्थाने वृत्तक्षये वाऽपि
वोपमार्थे स्यात् । वृक्ष इव सुपलाश इति । वृक्षो

१. यमगोत्रस्य । नडादित्यारक्तम् (पा० ४-२-९९) कस्या-
यन् ॥

२. तावृक्षस्य वृक्षस्य मूलं यथा औषधजनितश्रमापनोदनेन
मुखकरं भवति तद्वत्प्रत्यक्षकरे ॥

३. यच्छुस्वरमतीति यमः “यम उधरमे” (ऋ० प०) पचा-
दित्यादिक्रमवयः (पा० ३-१-२-१३४)

४. उपसर्गवशात्पिबतिरत्र गत्यर्थः । व्यत्यस्येनात्मनेपदम् ॥

५. ऐतिहासिकपक्षेणार्थोऽनुपदमये द्रष्टव्यः ॥

वृश्चनात् । पलाशं पलाशनात् । देवैः सङ्गच्छते
यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा
पालयिता वा पुराणाननु कामयेत ॥

पलाशं पर्णम्, तत्कस्मात्-पलाशनात् । पलं मांसमश्रुति
“अक्ष भोजने” (ऋ० प०) “कर्मण्यम्” (पा० ३-२-१)
प्रायेण पर्णानि निर्मासा भवन्तीति पर्णमेव पलाशम्
“पलाशः किञ्चोऽक्षये । हरिते पलाशं पत्रे” इति हैमः । देवै
रश्मिभिर्यम आदित्यस्तत्र-अत्र मण्डले इत्येवं समन्वि-
तोऽर्थः । अत्रैतिहासिकपक्षे-वृक्षे इव सुपलाशे इति-स्वगृ-
हमुपागतानस्मान्मुपलाशवृक्षप्रवृत्त्यसुखनिवासे पितृराजो यमः
पुराणान् इव तल्लोकनिवासिनः पितृनुकामयतु । अस्मि-
न्क्षेदे देवैः संपिबत इति तदनुचारिणो गृह्णन्ते देवा इति दुर्ग-
व्याख्यानम् ॥

अथ—

अत्र एकपादजन एकः पादः ॥

अत्रएकपात् (१८) वक्तव्यः । स पुनरेवोऽस्तभावा-
वस्य आदित्य उच्यते । द्विपदं चैतत् । अजतेर्गैर्यर्पात् पचा-
द्यपि बाहुलकाद्वाभावाभावः । तदेतदाह अजनः अज इति
ल्युप्रत्ययान्तेन समानार्थेन विवरणम् । एकश्च कस्य ब्रह्मणः
पादः । कुत एतत् ? विज्ञायते हि—“अग्निः पादो, वायुः पादः,
आदित्यः पादो, दिशः पादः” इति । तेनाजश्चास्यैकपादेति
“संख्यासुपूर्वस्य” (पा० ५-४-१४०) इत्यद्वह्वरीहावपि
पादस्याकारलोपः ॥

एकेन पादेन पातीति वा ॥

अथ वा सर्वमिदं जगत् एकेन पादेन अंशेन ज्योतिरा-
त्मनासुप्रविश्य पाति रक्षति स्वापकादे प्राणात्मनार्त्तं पचन्
अजनश्चैत्यज एकपात् ।

१. देवैः परिजनभूतैर्यमो नियन्ता वैवस्वतः संपिबते सह मुखे
पिबतीत्यर्थः । विद्वपतिर्विद्यां प्रज्ञानमाधिपतिः पिता नः । व्यत्यस्येन
बहुवचनम् । मम नविकेतसो जनको बाजश्वसः । अवासिन्
(पूर्वोक्तलक्षणे सुपलाशे वृक्षतुल्ये) यमस्य स्थाने पुराणान्पुरातनान्
अत्र चिरकाले निवसतः पितृन् अनु तेषां पश्चात्तरसमीपे निवस-
त्वयमिति वेनति मां कामयते । नविकेता नाम कुमारः बाज-
श्वसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं वृद्धा प्रसाद्य पुनरपीमं
लोकमाजगाम् । अयमर्थ इदमारिक्तैर्नैवेः प्रतिपाद्यते । यदा—
कुमारो नाम नविकेतसोऽन्वयः कश्चिद्वृत्तिः । यच्छतीति यम आदि-
त्यस्तमनेन सुक्रेन तुष्टाव । सुपलाशे वृक्ष इव यस्मिन् शोभने स्थाने
यम आदित्यो देवै रश्मिभिः संपिबते सङ्गच्छते अत्राश्रितस्थाने
विद्वपतिर्विद्यां प्रज्ञानमप्रवर्णपादिना पालयिता, प्राणात्मना
वा सर्वेषां पिता जनकः स आदित्यः पुराणान् चिरव्रतनाम्नोत्तुञ्जो-
ऽस्मान्पि वेनति अनुग्राह्यत्वेन कामयते । यदा अत्र स्थाने शिता-
शोऽन्वयः पुराणान्पूर्वपुराणान् अनुवेनत्यनुक्रमेण कामयते इत्येवं
व्याख्यतम् ॥

एकेन पादेन पिबतीति वा ॥

अथ वा एकेन पादेनांशेनोदकं सर्वस्वाजगतः पिबत्य-
जनस्थेऽत्र एकपात् । अत्र पातेः किपि तत्कारोपजन आर्षः ॥

एकोऽस्य पाद इति वा ॥

अथ वा अजनो गमनः एकोऽस्य पाद इति अज एक-
पात् । जीवभूतोऽस्य कृत्स्ने जगति एकः पादोऽनुप्रविष्टः । अत्रा-
यथाप्राप्तः पादान्वयलोप आर्षः ॥

अत्रार्थे निगमं प्रमाणयति—

“एकं पादं नोत्खिदती” त्यपि निगमो भवति ॥

अस्य—“सलिलादस्य उचरन् । स चेतमुदरेदन्न न सृत्युनी-
मृतं भवेत्” इति शेषो बोध्यः । एकम् आत्मनः पादं
नोत्खिदति नोद्धति इति आदिष्यो हंसः महत्समस्तो
वाध्वनो वा हस्ता । कुतः पुनर्नोत्खिदति ? सलिलात् सन्नात्रे
ब्रह्मणि लीनादेतस्माजगतः उचरन् अहन्यहनि उचमित्यर्थः ।
स चेतं जीवभूतमारमनः पादमेतस्माजगतः उद्धरेत् तत्स-
दुद्धरणसमकालमेव अहं क्षिप्रम् न सृत्युर्न मृतं भवेत्
सर्वमिदमव्यपदेश्यं सदैव स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैव निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ १० ॥

(२९)

निपातोऽप्राधान्येनाद्युवेशः भवति साधारण्येन वैश्वदे-
व्याम् विश्वेदेवदेवस्यामृचि यथा ॥ १० ॥ (२९)

**“पावीरवी तन्यतुरेकपादुजो दिवो धृता
सिन्धुरापः समुद्रियः । विश्वेदेवासः शृण्वन्व-
चांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या” ॥ ३॥**

(ऋ० सं० ८-२-११)

पावीरवीति । वसुकुत्रस्य वसुकर्णस्यार्षं जागतं वैश्व-
देवम् । वैश्वदेवे शब्दे विनियोगः । पावीरवी माध्यमिका
वागैन्द्री तन्यतुः जनयित्री विस्तारयित्री वाचोऽन्यस्याः ।
तदुक्तं—“तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति” (नि० ११-२९)
सा च दिव्या वाक् । अजः च एकपात् दिवो शुलोकस्य
धृता आधिता । एतदजं द्युस्मानलमजएकपदः । सिन्धुः
च नदः आपः च समुद्रियः समुद्रियाः । असः सुः (पा०
७-१-२९) समुद्रभवाः “समुद्राभ्रादः” (पा० ४-४-११८)
इति भवार्थे घप्रत्ययस्तस्येयादेशः (पा० ७-१-२) विश्वे
सर्वे च देवासः देवाः । “आजसेरसुक्” (पा० ७-१-५०)
पुरन्ध्या पुरुधिया बहुपुरुषा माध्यमिकया वाचा (निर्व० ४-

१. यद्यप्यर्थं “पुनरर्थेनान्दायाम्” इत्यमरेण, “अहं संनोषने
ह्येवं सङ्गमाद्युद्योरपि” इति मेदिन्या च लोके क्षिप्रार्थेनातिहितोऽ-
र्थापि ह्येवंपुनरर्थार्था सामञ्जस्येन दुर्गोपात्वेन व्याख्यातमित्युक्तं
ततः ॥

२. बहुविधया प्रयुक्तं साहित्यसरस्वतीति सायणः ॥

३-५१) सहिता सरस्वती च धीभिः कर्मभिः (निर्व०
२-१-२१) हविर्दान्युक्तैः सह सहिताति नः अस्माकम् ।
वचांसि इमानि स्तुतिलक्षणानि वचनानि (वक्तव्यानि स्तो-
त्राणि) शृण्वन् शृण्वन्तु इत्येतदाशास्त्रे लोडर्थे लङ्
(पा० ३-४-६) अहभाव आर्षः ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

**पविः शल्यो भवति, यद्विपुनाति कायं, तद्व-
त्पवीरमायुधं, तद्वानिन्द्रः पवीरवान् ॥**

शल्यः शङ्कुर्वाणामायुधविशेषः “फल” इति ख्यातः ।
अन्यो वा । शल्यतीति शल्यः । “शल गतौ” (भ्वा० प०)
अभ्याखिलात् (उ० ४-११२) यः । “शल्यं तु न क्षियां
शङ्को ह्रीवं दवेडेपु तोमरे । मदनदृक्क्षविधोर्नो” इति मेदिनी ।
शाश्वतोऽपि—“संख्याकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे” इति ।
यत् यतः विपुनानि विदारयति । तेन शल्येन तद्वत्पवी-
रम् । रो मलयं । रीर्ष आर्षः । आयुधम् तेन शल्यवता
आयुधेन तद्वानिन्द्रः पवीरवान् ॥ अत्रार्थः—

“अतितुल्यौ पवीरवान्”

(ऋ० सं० ८-१-२४)

इत्यपि निगमो भवति ॥

अस्य—“यो जनान्महिषाह्वातितुल्यौ पवीरवान् । कुता-
पवीरवान्युवा” ॥ ३ ॥ इति स्वरूपम् । विप्रबन्धोर्षार्थं गायत्र-
मैत्रम् । यः इन्द्रः महिषानिव अतिमहतोऽन्यसुरजनान्
युधा युद्धेन अति अतीत्य (अतिक्रम्य) तस्यौ तिष्ठति ।
वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) पवीरवान् उक्त् अपि
अपवीरवान् सायुधोऽपि निरायुधोऽपि नित्यमतिमहतोऽन्य-
सुरजनान्योऽति तिष्ठति (अभिभवति) स इदं नामास्माकं
करोल्लिखाशास्त्रे ॥ ३ ॥

तदेवता वाक् पावीरवी । पावीरवी च दिव्या
वाक् । तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजश्चैक-
पादिवो धारयिता च सिन्धुश्चापश्च समुद्रियाश्च
सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या
प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वच-
नानीमानीति ॥

अवगतार्थमेतन्मन्त्रार्थं ॥

अथ—

**पृथिवी—व्याख्याता, तस्या एष निपातो
भवत्येन्द्राग्र्यामृचि ॥ ११ ॥ (३०)**

पृथिवी (१९) व्याख्याता (नि० १-१३) इह
चौरुच्यते तस्याः पृथिव्या दिवः निपातः अप्राधान्येन केवलं

नैषण्डुकने रूपेण सन्निवेशः पेन्द्राद्वयाम् इन्द्राग्निदेवत्वा-
याम् ॥ ११ ॥ (३०)

“यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां-
मवमस्यामुत स्थः । अतः परि वृषणा वाहि यात-
मथा सोमस्य पिवतं सुतस्य” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० १-७-२७)

यदिति । कुरत्सत्यां त्रैष्टुभमैन्द्राग्राम् । हे इन्द्राग्नी !
वृषणौ वषणौ युवाम् यत् यदि परमस्याम् उत्कृष्टायां दूरे
वर्तमानायाम् पृथिव्याम् शुक्लक्षणायाम्, यदि वा मध्यम-
स्याम् मध्यमायाम् अन्तरिक्षे उत अपि च अवमस्याम्
सन्निक्षणायामस्यामेव द्वाभ्यां वर्तमानौ स्थः भवथः सर्वसा-
त्स्थानात् परि अस्मान्प्रति आयातम् आगच्छतम् हि निश्च-
येन । अथ आगत्य च सुतस्य अभिपुत्रस्य सोमस्य खमंशं
पिवतम् । यद्वा द्वितीयायं पट्टी । अत्र पृथिवीशब्दस्त्रिषु लोकेषु
वर्तते । यथा—“यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुपा-
नमेति (तै० सं० १-२-१२) अत्रासर्वानात्रोऽपि स्यादा-
गमो व्यत्ययेन (पा० ३-१-८५) ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

इति सा सेयम्क् निगदेन पाठमात्रेणैव व्याख्याता
भवति । सुगमेत्यर्थः ॥

अथ—

समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैव निपातो भवति पाव-
मान्यामृचि ॥ १२ ॥ (३१)

समुद्रः (२०) व्याख्यातः अन्तरिक्षनामसु (लि०
२-१०) इह तु आदित्य इति विशेषः । अत्रापि “समुद्रव-
न्त्यस्मादापः” इत्येवमादि तदेव निर्वचनम् । निपात उक्त-
पूर्वः ॥ १२ ॥ (३१)

“पवित्रवन्तः परिवाचमासते पितृषां प्रज्ञो
अमिरक्षति व्रतम् । महः समुद्रं वरुणस्तिरोदधे
धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभन्” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ७-२-२८)

पवित्रवन्त इति । पवित्रस्यायं जायतं पवमानसोमदैव-
लम् । प्रवर्गं विनियोगः । पवित्रवन्तः रश्मिवन्तो माध्यमिका

१. “तारस्थानात्तच्छब्दम्” इति न्यायेनेति बोध्यम् ॥

२. पवित्रमित्युक्तनामसु पठितं न रश्मिनामसु । तथापि
पुनात्यनेनेति पवित्रमिति योगमाश्रित्य, शुक्तिहेतुः सर्वमपि पवित्रमु-
च्यते । तत्र रश्मयः सर्वतः पवित्रम् । तथा च दुर्गा—रश्मयः पवित्रव-
न्तोऽनुभादादित्यमण्डलात्प्रसृता मध्यस्थाने मरुत्प्रभृतिभिर्देवगणैः
संयुज्यन्ते तत्संयोगमा माध्यमिका देवताः पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो
भवन्ति हि । “पुष्प पवने” (त्रया० उ०) तत इत्र प्रत्यये (पा०

देवगणाः वाचं माध्यमिकां सोमस्थिताम् परि वार्ध आसते
उपविशन्ति प्रज्ञः पुराणैः पिता पाता रक्षकः । स वरुणः
विद्युदाख्यो मध्यमः एषां महत्प्रभृतीनां माध्यमिकान्तम्
व्रतम् स्वाधिकारयुक्तं कर्म (निषं० १-७) अमिरक्षति
कथमिति चेदुच्यते । महः महान् वरुणः । यद्वा मह इति
कर्म महान्तं समुद्रम् आश्रित्य यदा मेघजालेन तिरोदधे
(तिरोधत्ते) तिरोधाति आच्छादयति दुर्दिनं कृत्वा वषण्योष-
धीषु । वर्तमाने लिट् (पा० ३-४-६) अथ धीराः धीमन्तः
धरुणेषु उदकेषु (निषं० १-१२) सत्सु “कर्मण” इति
शेषः । कृष्यादेः कर्मणः वैदिकस्य वा आरभम् आरम्भम् ।
कर्मोऽरब्धमित्यर्थः । शोकः शकुवन्ति । इत्येवममिरक्षति ॥ ३ ॥

अवासा माध्यम—

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणाः
पर्यासन्ते माध्यमिकां वाचम् । मध्यमः पितृषां
प्रज्ञः पुराणोऽमिरक्षति व्रतम्—कर्म, महः समुद्रं
वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीराः शकुवन्ति धरु-
णेषूदकेषु कर्मण आरभमारब्धम् ॥

एषां व्रतं—कर्मसंख्ययः । गतार्थमन्यत् ॥

अथ वेदनी—

अजएकपाद् व्याख्यातः । पृथिवी—
व्याख्याता । समुद्रो—व्याख्यातः । तेषामेव
निपातो भवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि ॥ १३ ॥
(३२)

तेषां त्रयाणामेव युगपदेव निपातोऽन्यदेवतामृचि
अनुप्रवेशरूपोऽपरस्यां बहुदेवतायां बहुदेवतायां
देवता यस्यास्तस्यां भवति नैषण्डुकत्वेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ (३२)

यथा—

“उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी
समुद्रः । विश्वेदेवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता
मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० ४-८-१०)

उत न इति । ऋजिधन आर्षं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम् ।
आग्निमास्ये विनियोगः । उत अपि च अहिर्बुध्न्यः तन्नामको
३-२-१८५ युगः । आदित्यो ह्यमीमिरेव पुनाति जगदिति शुद्धि-
कर्तृषु मनुना समाज्ञातः—“हानं तपोऽग्निराहारी शुन्मयो वायुपाञ्च-
नम् । वायुः कर्मोऽकैकालौ च शुद्धेः कर्तुं हि देहिनाम्” (अ० पा०
को० १०५) ॥

१. “पुराणप्रमत्तप्रपुरातनचिन्तनाः” इत्यमरः ॥
२. अत्र—तेषां माध्यमिकानां व्रतं यदि शाखावाहणोति मेव-
स्तत्तत्प्राधान्यभिकारप्रतिफलम् भवतीति दुर्गव्याख्यानम् ॥

निरुक्तपूर्वो (१०-४४) माध्यमिको देवः । नः अस्माकं
स्तोत्रम् शृणोतु । अपिच अजपेकपादं पृथिवी समुद्रः
विश्वेदेवाः सर्व एते एवमाद्योऽन्येपि देवाः क्रतावृधः
क्रतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्षयितारः । उदकवृधो वा हुवानाः
अस्माभिर्यजुर्मयैमैत्रैराद्वयमानाः । स्तुताः च स्तोत्रैः सामभिः
पूर्वैर्ऋषिभिः । मन्त्राः मन्त्रणीया गुप्तं भाषितव्या मन्त्रैः स्तुताः
(मन्त्रप्रतिपाद्या वा) । कसेपि षण् । कविशस्ताः कविभि-
र्महाविभिर्यजिभिश्च शस्ताः स्तुताः । “वांसु स्तुतो” (भा०
प०) ततः क्तः । उदित्वादिर्भावः । तेऽसानवन्वित्येतदा-
शास्त्रे ॥ ४ ॥

अथास्य भाष्यम्—

अपि च नोऽहिर्युध्यः शृणोतजज्ञैकपात्युथिवी
च समुद्रश्च, सर्वे च देवाः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो
वा हूयमाना—मन्त्रैः स्तुता मन्त्राः, कविशस्ता
अवन्तु मेधाविशस्ताः ॥

अथगतार्थभेतन्मन्त्रार्थे ॥

अथ—दध्यङ्—मनुः—अथर्वा—इति त्रिलपक्षे आदित्य एवैते
तद्वृणयोगाद्भवन्ति । द्युस्थाने समानानात् । पृथक्त्वे पुनर्द्विस्था-
नास्तैसहचारिण एते ऋषयः । तत्र—

दध्यङ्—प्रत्यक्तोऽध्यानमिति वा । प्रत्यक्तम-
स्मिन्ध्यानमिति वा ॥

दध्यङ् (२१) स एष द्विधा निरुच्यते । तत्र ध्यानं ज्ञानं
लोककुलालोक्यविषयं लोकपालत्वात् । तत् प्रत्यक्तः प्रतिगतः ।
ध्यानारम्भेण ह्येष उक्तः स्वमधिकारमनुतिष्ठति । कर्तारं किप् ।
अथ वा अधिकरणं किप् । ध्यानं प्रत्यक्तमस्मिन्निति । तथाहि
ध्यानकार्यं तस्मिन्सकलं लक्ष्यते इति । ध्यानशब्दोपपदाद्वधतेः
किनि प्रयोदरादिलाज्जानशब्दस्य दधिभावः । “किन्प्रत्ययस्य
ङ्” (पा० ८-२-६२) इति नयः कुत्वेन ङः । अत्र
पूजायां नलोपाभावे (पा० ६-४-३०) संयोगान्तलोपः ।

अथर्वा व्याख्यातः ॥

अथर्वा (२२) व्याख्यातः (नि० ११-१८) निर्वच-
नतः । नष्टाय स्वस्मादधिकारात्थवेति ध्यवते, न कदाचित्स्वम-
धिकारं मुञ्चतीत्यर्थो ॥

मनुर्मननात् ॥

मनुः (२३) अयं मननात् । न हि तदस्ति यदयं न
मनुते ॥

तेषामेषनिपातो भवत्यैश्वर्यामृतिः ॥ १४ ॥ (३३)

तेषाम्—अथायां दध्यङ्मन्त्रवर्णनात् ॥ १४ ॥ (३३)

१. अत्र—अर्जो जन्मरहित एकोऽसृष्टाय एव पञ्चते गच्छतीत्ये-
कपात् । एतत्पञ्चाभिधेयो देव इति व्याख्यानम् ॥

२. “उदितो वा” (पा० ७-२-५६) इति क्त्वायां “वेद-
त्वात् “यस्य विभागा” (पा० ७-२-१५) इतीत्याह इत्यर्थः ॥

“यामथर्वा मनुष्यिता दध्यङ् धियमन्तत ।
तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्तु
स्वाराज्यम्” ॥ ६ ॥ (ऋ० सं० १-५-३१)

यामथर्वेति । गौतमस्याथैवैन्द्रं पाङ्कम् । पार्थिवे पञ्चमेऽहनि
विनियोग एन्द्रे सृक्ते । अथर्वा एतन्नामक ऋषिः पिता सर्वासां
प्रजानां मानवानां पितृभूतो मनुः च दध्यङ् अधवेषः पुत्र
एतत्सङ्गक ऋषिश्च यां धियम् यत्कर्म (निर्व० २-१) अन्तत
अतनिषत (अङ्कवैत्) “तनु विस्तारः” (त० उ०) “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति विकरणस्य लृक् । “तनि-
पत्योऽछन्दसि” (पा० ६-४-९९) इत्युपधालोपः । एतद्वृण-
विशिष्टोऽयमादित्यः, यत्तत्कर्मार्हो निवृत्त्यादिलक्षणं तनोति त-
स्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि अथानि (निर्व० २-८) इतिर्ल-
क्षणाणि उक्था उक्थैति शालरूपाणि स्तोत्राणि च यानि
सन्ति, तानि सर्वाणि पूर्वैथा पूर्ववत् तस्मिन् इन्द्रे समग्मतं
सङ्गच्छन्ताम् समागच्छन्तु यज्ञेषु । य इन्द्रः अर्चन् इव-
वधादिरूपेण कर्मणा स्वीयमधिपतित्वं प्रकटयन् अभिपूजयते
स्वराज्यम् स्वाराज्यम् अनु अनुपास्ते । यथाशास्त्रमनुति-
ष्ठतीत्यर्थः अत्रोपसर्गबलेन योग्यक्रियामध्याजहार ॥ ६ ॥

अथास्य भाष्यम्—

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवानां दध्यङ्
च धियमतनिषत । तस्मिन्ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वेन्द्र
उक्थानि च सङ्गच्छन्तामर्चन्त्योनुपास्ते स्वारा-
ज्यम् ॥ १५ ॥ (३४)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै०

कां० ब्राह्मशाध्यायस्य तृतीयः

पादः ॥ १२ ॥ ३ ॥

पूर्वेन्द्र इति । पूर्वसिन्धु इत्येत्थः । अत्र इवो लोप
आर्षो रूपकं वा ॥ १५ ॥ (३४)

अत्र पृथक्पक्षे यदादित्यसहचारिण एते ऋषयः तदैवं
योज्यम्—

य ऋषय एते कर्म अतनिषत यासां, तस्मिन् इन्द्रे ब्रह्माणि
अथानि पूर्ववत्समग्मत समागच्छन्तीति शेषं समानमेवेति ।

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविधितौ दै० कां०

ब्राह्मशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १२ ॥ ३ ॥

१. पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यथेष्टु यथा इतीति स्तोत्राणि च
इन्द्रेण सङ्गच्छन्ते तद्वत् ॥ अत्र “प्रलपूर्वविधेयमात्राच्छन्दसि”
(पा० ५-३-१११) इतीयां शास्त्रप्रत्ययः ॥

२. “सुसो गम्यच्छिन्मात्” (पा० १-३-२९) इत्यात्मने-
पदं छुङि “तथे धंस०” (पा० २-४-८०) इति क्लेङ्गुक् “गम-
हन०” (पा० ६-४-९८) इत्युपधालोपः ॥

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अतः परमेतदेवोत्तमं ज्योतिर्गणशब्दामिष्येत्वेन निर्वाच्यम् ।
एतदेव हि गुणविकारोपजनापेक्षया मेदाभेदाभ्यां मन्त्रद्वयः
पश्यन्तः सुवते, तदर्थं विशेषतः पुनरधिकारवचनम्—

अथातो ह्युत्थाना देवगणाः ॥

इति । यौः स्थानमेधामिति ह्युत्थानाः के पुनस्ते ? देव-
गणा इति । देवानां मित्रप्रभृतीनां गणाः । पृथक्त्वपक्षे गणा
इति बहुवचनमर्थवत् ॥

तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति ॥

प्रत्यक्षत्वात् । सप्त ऋषय इत्यादयोऽन्ये परोक्षा एवेति ॥

आदित्या व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ १ ॥

(३५)

आदित्याः (२४) ते पुनरभिधाननिर्वचनतो व्याख्याताः
(नि० २-१३) आतोरेषानित्येवम् । केवलं लङ् बहुवचन-
मिति विशेषः । तेषाम् आदित्यानाम् एषा प्राधान्यस्युतिर्भ-
वति । यां द्रष्टुं ह्युत्थाने गणाभिधानेन समावृताः ॥ १ ॥ (३५)

“इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्मूः सनाद्रा-
जभ्यो जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा-
भगो नस्तुविज्ञातो वरुणो दक्षो अंशः” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० २-७-६)

इमा इति । एतस्मद्वपुत्रस्य कूर्मस्यार्थं एतस्मदस्यैव वा
नैष्ठुममादित्यदैवत्वम् । होता ऋषीति—अहम् आदित्येभ्योऽ-
दितिपुत्रेभ्यः राजभ्यः राजमानेभ्यः ईश्वरेभ्यो वा मित्रा-
दिभ्यः घृतस्मूः घृतमाहुतिलक्षणं याः प्रभुवन्ति (प्रशरन्ति)
ता घृतस्मूः । “वा छन्दसि” (पा० ६-१-१०६) इति वा
पूर्वसवर्णवीथिः । इमाः सुतिलक्षणाः गिरः वाचः (अभि-
गौर्भिर्मित्रैर्घृतस्माविभिः) सनात् सवेदा जुह्वा जुह्वसंज्ञकेन
पात्रेण जुहोमि । नः अस्माकमावीर्युक्तास्मा गिरः मित्रादयः

१. एतस्य दुर्गो व्याख्यातम् । सायणेन तु—जुह्वा—वाक्नामैतत्
वागिन्द्रियेण जुहोमि प्रयच्छामि करोमीति यावत् । यदा जुह्वाना-
नीयत्वेन घृतं क्षरन्ति । वायुपाणि हवीषि जुहोमि आदित्यानुदिश्य
स्वजामि । मन्त्राणां पयोधतादिक्षरणे हेतुर्वत् च—“यद्वचोऽधीते पयसः
कृत्वा अस्म” इत्यादिना तैत्तिरीये आरण्यकेऽष्टमपाठके स्पष्टमा-
ज्ञातम् । नोऽसदीयास्ता गिरः मित्रादयः प्रत्येकं शृणोतु । तेच
तैत्तिरीये—“अथो पुत्रातो अदिते” (तै० आ० १ प्रपाठके) स्पष्ट-
मनुक्तान्ताः “मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशुश्च भगश्चेन्द्रश्च
विवस्वाश्चेलेते” इति । मित्रः प्रतीते—(रुद्रो) व्यापकः । यदा—सर्वेषां
स्निग्धः । अरीन्यच्छति । नियच्छतीत्यर्थमा भगो भञ्जनीयो देवः ।
तुविज्ञातः—तुवीति बहुनाम, बहुषु देवेषु अनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः ।
वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणाद्वरुणः । दक्षः समर्थः ।
एतस्मात्स्य विशेषणं इति ॥

६५ नि०

प्रत्येकं शृणोतु । तत्समर्थनाय । आकर्णयतु । अत्रार्थमेवेन
पदावृत्तिर्विभक्तिव्यत्ययश्च यथायथमूलाः ॥ १ ॥

अथास्मा भाष्यम्—

घृतस्मूः घृतप्रसाविण्यो घृतप्रसाविण्यो घृतसा-
निन्यो घृतसारिण्य इति वा, ऽऽहुतीरादित्येभ्य-
श्चिरं जुह्वा जुहोमि, चिरंजीवनार्थं राजभ्य इति
वा, शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च
बहुजातश्च धाता, दक्षो वरुणोऽश्वश्च ॥

घृतस्मूः इति ताच्छील्यकिञ्चनतं “ण्यु प्रत्ययणे” (अ० प०)
इत्यस्य । तेदेताच्छील्यणिनिना व्याचष्टे घृतप्रसाविण्य
इत्यादि । घृतप्रसाविण्य इति । शालन्त्यत्वमर्थकत्वम् ।
घृतसानिन्य इति । घृतं देवान्प्रति सानयन्ति संभाजयन्तीति
तथा । सनोतेः संभाजनार्थस्य (भ्या० प०) अथ वा घृत-
सारिण्य इति । “छ गतौ” (भ्या० प०) इत्यस्य ।
देवान्प्रति घृतं याः सारयन्ति गमयन्तीति । सनादित्यस्यार्थमाह-
चिरमिति । सना सनात् सनात् इति समानार्थीत्यव्यापि ।
अथवा सनादिति यावदायुषोऽनुत्तराणि स्याह—चिरंजीवना-
येति । क्रियाविशेषणतया व्याख्याय नामविशेषणतयैव यथाश्रुतं
व्याचष्टे—चिरं राजभ्य इति वेति । निरन्तरेभ्यः । सर्वलो-
कराजभ्यः । तुवीति बहुनाम (निघं० ३-१) तदाह बहुजात-
श्चेति । यथाह दुर्ग—सर्वविधातुलाद्बहुजन्मा धाता यावदधि-
कारं जन्मेति । तथाच स एव धाता ॥

अंशोऽनुना व्याख्यातः ॥

अंशुः क्षमष्टमात्रो भवत्येवम् (नि० २-५) अंशुनां-
शुशब्देन सहोऽपि व्याख्यातः । अत्र—प्रत्येकमप्येते मित्रा-
दयो ह्युत्थानलेनोपेक्ष्याः । शास्त्रातिगौरवभायानु न पृथक्पृथक्
ह्युत्थानत्वेन समावृताः । ते ब्राह्मिण्यल्लिङ्गित्वेषु मन्त्रेषु
पृथक्पृथक् उपेक्ष्याः । तत्सुतीनां पृथगपि विद्यमानत्वात् ॥

अथ—

सप्तऋषयो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ २ ॥

(३६)

सप्तऋषयः (२५) वक्तव्याः । ते पुनरभी—व्याख्याताः
(नि० १०-२९) निर्वचनतः । इह त्वमिषेया रश्मय इन्द्रि-
याणि वा मनःपञ्चानि विद्यासप्तमानि “सप्त सप्ता संख्या”
(नि० ४-२६) “ऋषिर्देशनात्” (नि० २-११) इति ।
सप्त च ते ऋषयश्च सप्तपैयः । एषा प्राधान्यस्युतिः ॥ २ ॥
(३६)

१. अयं दुर्गोक्तो लौकिकविग्रहः । “दिवसंख्ये संशयान्”
(पा० २-१-५०) इति नियमेन नित्यसमासविधानात् “अविग्रहो
नित्यसमासोऽलङ्घ्यविग्रहो वै”ति नियमादनुक्तः प्रतिभाति ॥

“सप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति
सदुमग्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र
जागृतो अस्वप्नजौ सप्तसदौ च देवौ” ॥ ५५ ॥

(यं वा० सं० ३४)

ससेति । हिरण्यगर्भस्यायम् । आधर्वणे आत्मस्तुतौ विनि-
योगः । उत्तरा च । शृणाति (हिनस्ति) सर्वमिति शरीरमादित्यः ।
आश्रयणाद्वा सर्वमिदमस्मिन्नाश्रितमिति । तस्मिन् शरीरे
आदित्ये सप्तऋषयः रश्मयः प्रतिहिताः प्रत्येकं निहिताः ।
सप्त सप्तैव । अन्युत्ताधिकाः सन्तः सार्वदिक्कुमुदकमुपनयन्त-
स्तेनेकात्ममादित्यम् सदम् सदैव संवत्सरं व्याप्य अग्रमा-
दम् । क्रियाविशेषणमेतदित्यग्रमाद्यन्त इति भाष्यम् । अनुत्स-
र्गेण स्वस्य कर्मणः रक्षन्ति निरन्वयः पार्थिवोऽपि
हामिरिन्धनक्षयाजिवायते । अत एव सप्त सप्ताः आपः
आपनाः (सर्वस्य लोकस्य व्यापनाः) स्वपतः अत्यमुपगच्छतः
अस्यादित्यस्य तं लोकम् आत्मानम् (लोकवतेऽद्याविति
लोक आत्मा तम्) ईयुः सन्ति । वतमाने लिद (पा० ३-
४-६) (गच्छन्ति) बाह्यं मण्डलं प्रविशन्ति । तेष्वनुग्रवि-
ष्टु तत्र दुष्टेषु उपरतप्रकाशवृत्तिषु तत्रान्तर्गतौ अस्वप्नजौ
न खगो निद्रा जायते यथोक्तौ सप्तसदौ यज्ञसदौ । यद्वा ।
सत्तां प्राणं सन्नं तत्र सदौ कृतावस्थानौ जीवितवृत्तात्तावित्यर्थः ।
एवमौ देवौ बाह्येदित्यौ जागृतः ॥ ५५ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे-रश्मय
आदित्ये । सप्त रक्षन्ति सदुमग्रमादम् संवत्सर-
मग्रमाद्यन्तः । सप्तापनास्त एव स्वपतो लोक-
मस्तमितमादित्यं यन्त्यत्र जागृतो अस्वप्नजौ
सप्तसदौ च देवौ वाय्वादित्यावित्यधिदैवतम् ॥

यन्तीतीशुरित्यस्यार्थः । अत्रेति तत्रेत्यस्य । व्याख्यातम-
न्यमन्त्रार्थं ॥

अथाध्यात्मम्-सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे ।
षडिन्द्रियाणि विद्यासप्तमानि, आत्मानि । सप्त
रक्षन्ति सदुमग्रमादम् । शरीरमग्रमयन्ति, स-
प्तापनानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं,
यन्त्यत्र जागृता अस्वप्नजौ सप्तसदौ च देवौ
प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥

१. “सावधारणं सर्वं वाक्वचनमर्थो बाहुभक्ष” इति न्यायाद् ॥

२. आदित्यस्य मण्डलान्तरपुरषसदधिपता । योऽहो हिरण्य-
मण्डः हिरण्यकेका इति विशाखते बाहुभक्ष ॥

अयमर्थः । मण्डलवदमच्छरीरे रश्मिवदिन्द्रियाणि (विद्या-
सप्तमानि) प्रतिहितानि निहितानि, तच्छरीरे नित्यं रूपाद्यालो-
कनापकारेण रक्षन्ति अग्रमाद्यन्ति (सन्ति) सप्तापनानि
व्यापनानि विषयाणां शरीरस्य वा । तान्येव स्वपतोऽस्य
जीवस्य सुखदुःखमोक्तुल्लोकं शरीरमेव प्रत्यक्षमितमीयुः ।
दुःखिद्वारेण भोक्तृयैव भावानामुरुपेण लीयते । तद्भावनोपपादकः
खगमोक्तुः खगो भवति । तत्र जागृतः शरीरप्रतिपालनार्थं,
प्राज्ञश्चात्मा चिन्मात्रेण यः शरीरं व्याप्य वर्तते, तैजसश्च प्राणो-
ऽयं प्राणं पचन् व्यूहं रसान्तर्भूतं तेजो वायुवृत्तिरिति दुर्गः ॥

तेषामेवाऽपरा भवति ॥ ३ ॥ (३७)

अपरा पुनः किमर्थम् । रश्मय एवेति स्फुटतायै ॥ ३ ॥
॥ ३७ ॥

“तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो
निहितं विश्वरूपम् । अत्रासत् ऋषयः सप्त
साकं ये अंस्य गोपा महतो बभूवुः” ॥ ९ ॥

(अथ० सं० १०-२६)

तिर्यगिति । तिर्यग्बिलः तिर्यग् विश्वरूपानि बिलानि
रश्मिच्छिद्राणि अस्य मण्डलस्य मधुपुंसेवासौ चमसः
चमनं चोदकमेव सतीति । ऊर्ध्वबुध्नः ऊर्ध्वासंस्थितो बोध-
वति प्रकाशेति । यस्मिन् चमसे मण्डले विश्वरूपम्
अनेकप्रकाररश्मनेकरूपं यशः सद्रूपम् (निषं० १-१२)
निहितम् यस्मिन्नेव नितरामधिकं वा हितमवस्थापितम् ।
कैलासिहितम् । इत्युच्यते-ये अंस्य महतः जगतः आत्मनो
वा गोपाः गोभार एते रश्मयः बभूवुः भवन्ति । वतमाने
लिद (पा० ३-४-६) ये च अत्र एतस्मिन्मण्डले साकम्
एकीभूतास्तदिन्द्रियाणि सह आसते निवसन्ति तैर्हि चतसृषु
दिक्षु ऊर्ध्वमधोमण्डलं चोत्सृजन्ति यानि पञ्चोर्तापि आसते
रश्मयः सप्त सर्पणाः ऋषयश्च ऋषणाद्दर्शनादस्य घर्मेस्यो-
च्यन्ते ॥ ९ ॥

अथास्या भाष्यम्—

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा
यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत् ऋषयः सप्त
सहादित्यरश्मयो ये अंस्य गोपा महतो बभूवुः
इत्यधिदैवतम् ॥

अथाध्यात्मम्—तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन
ऊर्ध्वबोधनो वा, यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपम-
त्रासत् ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोपृणि
महतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥

अयमर्थः—तिर्यक्छिद्रमिदमेव शिरश्चमसश्च्यन्तेऽनेन रसा
इति । ऊर्ध्वबन्धनश्च उपरि हवस्थिततद्बन्धनमस्य शरी-

रस्य । एतद्विद्योगे हि विस्मृत्यते शरीरम् । यस्मिन्मयो निहितं
विस्मृत्य नानाप्रकारमिन्द्रियत्वेन भूतं रसाख्यं ज्ञानाख्यं वा ।
तस्य चमसस्य ये विधातारस्तद्गारेणास्य शरीरस्य महतो गोसारः ।
तत्रैव चमसान्तरमनुप्रविष्टाः साकं सह तथैव उपजीवन्त
आसत इति दुर्गः ॥

अथ—

देवा व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥४॥ (३८)

देवाः (२६) वक्तव्याः । ते पुनः व्याख्याताः (ति० ७-
१५) देवो दानाद्वा वीपनाद्वा द्योतनाद्वैत्येवं निर्वचनतः । इह
तु रश्मयो बहुवचनेनोच्यन्त इति विशेषः । एषा प्राधान्य-
स्तुतिः ॥ ४ ॥ (३८)

“देवानां भद्रा सुमतिर्ऋज्यतां देवानां
रातिरभि नो निर्वर्तताम् । देवानां सख्यमुपसे-
दिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे”
॥ २ ॥

(ऋ० सं० १-६-१५)

देवानामिति । गोतमस्यार्थं जातं वैश्वदेवम् । देवेभ्यो
वयामालमेतेति विनियोगः । अस्य पशोर्वपायाः पुरोयुवाक्या ।
देवानाम् गन्तुणाम् रश्मीनाम् । कर्मभूतानाम् । ऋज्यताम्
ऋजुगामिनाम् ऋजुगामिनां (ऋतावृत्तौ यथाकालमस्मान्मण्डला
दृच्छताम्) वा भद्रा सुखमित्री भजनीया वा सुमति-
शोभना (प्रसौदामिमुखी) मतिः (बुद्धिः) “अस्माकम-
र्थस्तु” इति शेषः । किंच देवानाम् रातिः दानं (धन-
लभः) नः अस्मान्प्रति अभि अभिमुख्येन नि नितरां
नियमेन वा वर्तताम् तदभितकलप्रदानम् (धनलभोऽपि)
अस्माकमस्तिस्त्वर्थः । ततश्च तेन धनलभेनोपजितिसामर्थ्याः
सन्तः वयम् तेषामेव देवानाम् सख्यम् सगानतां वैह्वे
कर्मणि समानमङ्गभावं उपसेदिम उपसीदेम प्राप्नुयाम
(उपगच्छेम) “बहु विशरणगल्यसादनेषु” (भ्वा० प०) ततः
“छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने
प्रार्थनायां लिट् । साहितिको वीधेः । (पा० ६-३-१३७)
ततश्च तथाभूतानां नः अस्माकम् आयुः जीवितकालम्
जीवसे जीवितुं (विरंजीवनाय) तुमर्षेऽसे प्रलयः (पा०
३-४-९) ते देवाः प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ईष्येतदाशा-
सह ॥ २ ॥

अथास्या भाष्यम्—

देवानां वयं सुमतौ कल्याणयां मतावृजुगामि-

१. नित्यमुपेव मण्डलादनावरणत्वाद्दन्तरिक्षस्य, सर्वतोऽप्येव-
मिन्द्रियन्तीति देवा रश्मय इति दुर्गः ॥

२. अनुग्रहात्मिकेति सायणः ॥

३. सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वेति सायणः । “सख्युर्गः”
(पा० ५-१-२२६) इति यप्रत्ययः ॥

४. प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनाय इत्यसङ्कोचोचाम ॥

नामृतगामिनामिति वा, देवानां दानमभितो
निर्वर्ततां, देवानां सख्यमुपसीदेम वयं, देवा न
आयुः प्रवर्धयन्तु चिरंजीवनाय ॥

अवगतार्थमेतन्मन्त्रार्थे ॥

अथ—

विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥
(३९)

विश्वेदेवाः (२७) वक्तव्याः सर्वेदेवाः । त एव
रश्मय उपहितविश्वविशेषणाः सन्तो विश्वेदेवा भवन्ति तेषां
तदभिधानविशिष्टानाम् एषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति ॥ ५ ॥ (३९)

“ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगत ।
दाश्वांसो दाशुषः सुतम्” ॥ १ ॥

(ऋ० सं० १-१-६ पा० सं० ७-३३)

ओमांस इति । मधुच्छन्दस्य आर्षं गायत्रं वैश्वदेवस्य ।
प्रउगे ग्रहे विनियोगः । वैश्वदेवश्च ग्रहः प्रातःसवनेऽनेन गृह्यते ।
हे विश्वेदेवासः । विश्वेदेवाः । एतन्नामका देवविशेषाः ।
“आजसे” (पा० ७-१-५०) इत्यसुगागमः । ते यूयम्
चर्षणीधृतः चर्षणीनां मनुष्याणाम् (निर्व० २-३)
धारयितारः स्थितिकर्तारः । अथ च-ओमांसः अवितारः रक्षि-
तारः स्वेनोपकारेण । अवनीया वा तर्पणाहोः । “अथ रक्षणे”
(भ्वा० प०) इत्यस्मान्निर्गुह्युत्तुतौ “अविसि विसिष्ठाभिभ्यः
कित्” (उ० १-१४२) इति कर्तरि कर्मणि वा मन्प्रत्ययः ।
“ज्वरत्वर” (पा० ६-४-२०) इत्युद् । सनः किलेऽपि
बाहुलकादुपः । अवनीलोमांसः । पूर्ववदसुगागमः । ते यूयम्
दाश्वांसः दत्तवन्तः । इदं नामास्माभिरसे देयमिति । मनसा
कृतसंकल्पं भूत्वा ततोऽस्य दाशुषः दत्तवतः हवींषि,
यजमानस्यैतं सुतम् अभिपुत्रं सोमं पातुम् आगत आग-
च्छत इत्येतदाशासह । अत्रागतेति गमेर्लङि “बहुलं
छन्दसि” (पा० २-४-७३) इति शपो लुकि सति “अनु-
दातोपदेश” (पा० ६-४-३७) इत्यादिना मकारलोपः ।
दाश्वांस इति तु “दाशु दाने” (भ्वा० उ०) इत्यस्य “दाश्वा-
न्साहान्नीधुव” (पा० ६-१-१२) इति कश्चप्रत्ययान्तो
निपातः । तस्यैव “वसोः संप्रसारणम्” (पा० ६-४-१३१)
इति संप्रसारणे दाशुष इति षष्ठीकवचने रूपमूलात् ॥ १ ॥

अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं, देववि-
शेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकट्येः । तथाच भाष्यम्—

अवितारो वा अवनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे

१. चर्षणयो मनुष्यास्मान्मृष्टिदानादिना धारयन्तीति चर्षणी-
धृतो देवा इति सायणः । अत्र धरतिरन्तर्भावितव्यर्थस्ततः किपि
तुगागमः ॥

च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुत-
मिति ॥

अवगतार्थमेतत् । अधुना विश्वान्देवानधिकृत्य तद्गतमेवाधि-
यते किंचिद्विचारविषयमुपोदन्ति—

तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु
विद्यते ॥

इत्येवम्—तत् इति समाग्रायस्यानुसृत्य । एतद् इति
वक्ष्यमाणार्थसंज्ञिणीकरणाय । एकं तृचं सूक्ते वैश्वदेवं
गायत्रं गायत्रेण छन्दसा युक्तम् दशतयीषु सर्वास्मापि
बहुषु शाखाषु विद्यते मान्यदस्येवासिञ्छन्दसि । प्रयोजनं च
गायत्रच्छन्दोयुक्तैरपि बहुभिर्वैश्वदेवेनैवैरधिगते । तत्र किं
कर्तव्यमित्यत आह—

यत्तु किंचिद्बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने
युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिः ॥

बहुदेवतं मन्त्रजातं, गायत्रेण छन्दसा युक्तम् । युज्यते
न्याय्यमिति शाकः । यदेव विश्वलिङ्गं विश्ववन्द्येपेतं
मन्त्रजातं सूक्तं वा तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते—न बहु-
देवतामात्रेण इति शाकपूणिश्चार्थो मन्यते ॥

तस्मिन्मस्यापि शास्त्राचार्यस्यैतदेवाभिमतमुत नैत्यत आह—

अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति । बधुरेक
इति दशद्विपदा अलिङ्गाः ॥

अनत्यन्तगतोऽनैकान्तिकः । उद्देश उद्देशनं प्रतिष्ठा
प्रः “यदेव विश्वलिङ्गोपेतं तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते”
इति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । अयमनैकान्तिकः इति ।
उच्यते—वैश्वदेवं हि मन्त्रजातं समाग्राये किमर्थमुत्पद्यमानं,
“आग्रायस्य किमर्थत्वात्” (वि० सू० १-३-१) गायत्रे छन्दसि
तावदेवोत्पत्तमिति, विश्वयुक्तमन्त्रजातवधावत्कर्मसु सर्ववैश्वदे-
वेषु तच्छन्दस्केष्वलमिति—नच तत्सर्वास्मापि दशतयीष्वस्ति
छन्दस्यलं कर्मोत्पादे, प्रयोजनं च तच्छन्दोयुक्तैरपि विविधैर्म-
न्त्रैर्भवति । नच ते तथाविधाः सन्तीति बहुदेवताश्च तस्मिञ्छ-
न्दसि सन्ति ॥

तस्मिन्मस्तु—तस्य कर्मणः प्रधानम् इति वा तत्स्थाने बहु-
देवतानि सूक्तान्योप्यन्ताम् इति—उच्यते—युक्तं यद्बहुदेवता-
न्योपेतमिति शास्त्राचार्यः पश्यचाह—“यत्तु किंचिद्बहुदेवतं तद्ब-
हुदेवतानां स्थाने युज्यते” इति । सेयमनुपपत्तिर्मात्रेण छन्दसि
वैश्वदेवानां मन्त्राणां यावदलं कर्मणि गमयति । बहुविश्वशब्दयो-
रितरेतरार्थविभेद्यप्रत्यासत्त्या बहुदेवानामपि वैश्वदेवानां स्थाने
युज्यन्त एवेति ॥

अपि नैवमनत्यन्तगत उद्देशः । येन—

भूतांशः काश्यप आश्विनमेकलिङ्गम् ॥

१. सव्यमिचारः । अथमिचरितहेतुत इत्यर्थः ॥

भूतांशो नाम ऋषिः काश्यपः कश्यपपुत्रः । स एकैना-
श्वलिङ्गेन युक्तमनेकैर् सूक्तं ददर्श । तत्र शास्त्रेण ऋष्यु-
अश्वलिङ्गं नास्ति तासामप्याश्विनोत्सवं तेनैवैकैनाश्वलिङ्गेन
भवति । यथैकैनापि छत्रिणा मध्यगतेन “छत्रिणो यान्ति”
इति ते सर्वेऽपि छत्रिणो भवन्ति । एवमेकेन विश्वलिङ्गेन
यावन्ति सूक्तानि कर्मणि युज्यन्ते बहुदेवतानि, अश्वलिङ्गा-
न्यपि तानि तदर्थसाधकानीति ॥ यथा “ऋष्याम स्तोम”मिति—
अश्वलिङ्गं, येन “उभौ” इत्याद्येकाद्वर्गं त्वमपि पर्करीसूक्त-
माश्विनम् । यथाचानुक्तमन्यते—“उभौ भूतांशः काश्यप
आश्विनम्” इति । यथा—

“ऋष्याम् स्तोमं सनुयाम् वाजमानो मन्त्रं सूरये होपं-
यातम् । यशो न पुनं मधु गोवन्तरा भूतांशो अश्विनोः
काममप्राः” ॥ ६ ॥ (ऋ० सू० ८-६-२)

ऋष्यामेति । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभियम् । हे
अश्विनौ ! वयं स्तोमं त्रिष्टुभ्यदशादिकम् ऋष्याम् ऋष्यास्य
वर्धयेम । “ऋषु वृद्धौ” (दि० पं०) अस्मादासीर्लिङ्गि “किदा-
शिभि” (पा० ३-४-१०४) इति यासुद कित्वाहुणाभावाः ।
किंच वाजं हविलक्षणमन्त्रं युवाभ्यां सनुयाम् प्रयच्छेम ।
“षण् दाने” (त० अ०) प्रसंतापं लिङ् । तस्माद्युवाम्
सरथा सरथौ—समानरथौ । औळ आकारः (पा० ७-१-३९) ।
एकमेव रथमाकूटौ सन्तौ इह अस्मिन्कर्मणि नः अस्मदीयम्
मन्त्रम् मननीयं स्तोत्रम् उपयातम् उपगच्छतम् गोघ्वन्तः
गोरुषस्यान्तः स्थितम् पक्कम् परिणतम् अत एव मधु
मधुरम् यशो न यथा हल्यचनाम । नक्षत्रार्थे । क्षीराज्यादि-
लक्षणं महावीरपात्रे अवनीयमानमलं चावेक्ष्य, आगच्छतमिति
संबन्धः । एवमुक्तप्रकारेण भूतांशः एतन्नामा ऋषिः
अश्विनोः कामम् अमिलापमासीवाभिः स्तुतिभिः ।
आप्राः आपूरयत् । संपूर्णमकार्पादित्यर्थः । “प्रा पूरये”
(अ० पं०) व्यत्ययेन छुजे मध्यमः ॥ ६ ॥

अभितदीयं सूत्रमेकलिङ्गम् ॥

सूक्तं चैन्द्रं, तदपि एकलिङ्गम् । तद्यथा—

“युनं हुधेम मधवान्मिन्द्रमस्मिन्मरे नूतमं वाजसातौ ।
शुण्वन्तेमुग्रमूतयै समस्तु भ्रन्तं वृत्राणि सुजितं धनानाम्”
॥ ७ ॥ (ऋ० सू० ३-२-४)

शुनमिति । वैश्वामित्रं त्रैष्टुभ्यैन्द्रम् । आभिषविके प्रथमेऽ-
हनि माध्यन्दिनसवने शस्यते । वयं वाजसातौ वाजस्यैवस्य

१. अभितदीयमिति समस्तस्यास्य सूक्तस्य तदर्थपदवदितनवाधि-
कत्वादुत्पत्त्यामः । तथा च “इच्छन्ति त्वे” इति प्रथमे मन्त्रे “तिति-
क्षन्ते अभिशस्तिम्” इति पञ्चमे इति ॥

२. दुर्गैस्तु—वाजसातामिति संज्ञामेव विशेषितवान् । अस्मि-
च्छत्रं विश्वामित्राणि संभियन्ते तस्मिन् इति । तथा चायं “यण
संगमौ” (त० प०) इत्यस्य सातिनभिप्रेति । वयं तु षण् दाने
(स्वा० पं०) इत्यस्य किति “जनसन०” (पा० ६-४-४२)
इत्यस्य प्रतीमः ॥

सातिर्दानं लाभो वा यस्मिंस्तस्मिन् अस्मिन् यज्ञे ऊतये
अवनाय रक्षणाय । “ऊतियूतिः” (पा० ३-३-९७) इत्यादिना
निपातः । अथवा आत्मनो विजयाय । वृद्धयोऽप्यवतिरभिष्ट-
विश्व विजय एवेति दुर्गस्याभिनिधः । इन्द्रं निरतिशयैश्वर्यवन्तं
तन्नामकं देवम् । हुवेम आहुयेम । कथंभूतं ? मधवानं धन-
वन्तम् । मधमिति धननाम । (निघं० २-१०) भरे विप्रति
जयलक्ष्मीमेतन् योद्धार इति भरः संप्रामस्तस्मिन् (निघं० २-
१७) शुनम् शुनम् उत्साहने प्रवृद्धम् । वद्धा-शुनमिति सुख-
नाम (निघं० ३-६) सुखकरम् । नुतमम् सर्वस्य जगतो-
ऽतिशयेन नेतारम् । शृण्वन्तम् “अस्माभिः क्रियमाणं स्तुति-
मि”ति शेषः । उग्रम् शत्रूणां भयंकरम् समस्तु सङ्गमेष्टु
(निघं० २-१७) वृत्राणि वारकाणि शत्रुजातानि वृत्रोपल-
क्षितानि सर्वाणि रक्षांसि वा विजयाय प्रन्तं हिंसन्तम्
धनानाम् शत्रुसंबन्धिनाम् संजितं सम्यग्नेतारम् ॥ ७ ॥

अथ—

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति
॥ ६ ॥ (४०)

साध्याः (२८) ते च देवाः रश्मयः नैरुक्तयज्ञे । ऐति-
हासिकानां तु कर्मभिरात्मभिरात्मसाधनात्पूर्वं देवसमुदाः । ये च
किल विश्वरूपो नाम ऋषयो द्वादश । तथा च साधनात्
साध्याः “ऋहलोर्ण्वत्” (पा० ३-१-१२४) इति ज्योत्स्नयः ।
स च “ऊल्लस्युदो बहुलम्” (पा० ३-४-११३) इति
कर्तैर्यत्र भवति । “रसाहरणादिकं स्वाध्यापारं साधुवन्ति” इति
स्कन्दस्वामी । “साधयन्ते आराध्यन्त इति साध्याः” इति क्षीर-
स्वामी । अत्र यथाप्राप्तो ज्योत् । दुर्गस्तु-ते हि सर्वसिद्धं साध-
यन्ति यदन्त्येन सर्वकर्मभिरसाधितं तत्साधयन्तीति साध्या
उच्यन्ते । ते च पुनः प्राणाः विश्वरूप ऋषयः ये सहस्रसंवत्स-
रसत्रेपेष्टं विश्वमष्टजन्त, त एवेतेऽधिदैवं रश्मयः । विज्ञायते
हि—“प्राणा वै सप्त ऋषयः साध्या विश्वरूपः” इति । तेषा-
मेधा प्राधान्यस्तुतिर्भवति ॥ ६ ॥ (४०)

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । ते ह नार्कं महिमानः सचन्त
यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० २-३-२३ । ८-४-१९-६ य० वा० सं० ३१-१६)

यज्ञेनेति । दीर्घतमस आर्धं त्रैष्टुभं साध्यदैवलयम् । देवाः
देवभाविनः पूर्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणो यजमानभावमापन्नाः

१. तथा चोक्तम्—“आदिसा द्वादशभोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः ।
वसवश्चाष्टसंख्याताः षडंशिशुभिर्ता मताः । आमान्तराश्वत्थः ष-
ष्टिर्वाताः पञ्चाशद्भुनकाः । माहाराजिकनामान्यो द्वे शते विशसि-
स्तथा । साध्या द्वादश विख्याता वद्धा पकादश स्मृताः ॥” इति ।
पते सङ्घचारिणो गणदेवताशब्देन कोशे परिगणिताः ॥

साध्याः विश्वरूपः ऋषयः प्राणाः यज्ञेन अग्निना स्थावरज-
मभावमापेन हविर्भूतेन यज्ञम् अग्निमेव सर्वदेवताभूतमादि-
त्यादिप्रनाडिकया महान्तमात्मानम् अयजन्त पूजितवन्तः ।
तस्मात्पूजनात् तानि धर्माणि तानि कैर्माणि तथाविधज्ञान-
युक्तानि प्रथमानि मुख्यानि महदात्मभावापत्तये आसन्
तेरपि क्रियन्त इत्यर्थः । ते च तानि कृत्वा नियमेनैवान्वयभा-
वितात्तत्फलस्य महिमानः तदनुपुल्लेखं जातमहदात्मभावाः
सन्तः । तेमेव नार्कं महान्तमात्मानमेकान्तसुखं सचन्त
तद्भावमेव ते आपदिरे “एव सेवने सेवने च” (भा० आ०)
लङ् । अहभाव आर्धः (पा० ६-४-७५) किं त एव ? इति
नेत्युच्यते यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः शब्दार्थोपदेश-
नित्यलाघात्र पूर्वं च पूर्वतरे च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण आसते
सन्ति जगुरित्यर्थः । विज्ञायते हि—“विश्वरूपः प्रथमे सत्रमा-
सत्” इति ॥ ४ ॥

तथाचास्या भाष्यम्—

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः” । अग्निनाग्नि-
मयजन्त देवाः ॥

इति । ब्राह्मणमपि चैतमर्थमेवानुविदधातीत्याह—

“अग्निः पशुरासीत्तमालमन्त तेनायजन्तेति
च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह
नार्कं महिमानः समसेवनाः । यत्र पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः” साधनाः । द्युस्थानो देवगण
इति नैरुक्ताः । पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम्” ॥

साधना इति साध्यशब्दपर्यायनिर्वचनम् । के पुनस्ते ?
तत्राह—द्युस्थाना इति । शिरो ह्यध्यात्मं द्युस्थानमिति, अतः
सप्तऋषयः, देवाः । विश्वेदेवा, साध्या इति सर्व एते प्राणाः,
रश्मयो नेत्युपपद्यते देवयुगम् देवानां युगम् “युगं युग्मे
कृतायिषु” इत्यमरः । आसीत् तत्र विराड्वाक्सि साधका देवा
एव साध्या उच्यन्ते सः । इति आख्यानम् इतिहासः ।
तथाचैतिहासिकपक्षे—नारायो नाम ऋषिश्छिद्रलुन्दः । अव्यक्त-
महदादिविलक्षणधेतनो यः पुरुषः “पुरुषान्नापरं किञ्चि”दित्या-
दिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । मन्त्रार्थस्तु—देवाः प्रजापतिप्रा-
रूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तस्वरूपं

१. उक्तं च—“पशुजिन्यशुः सर्वगणं सर्वनामानम्” इति । तं
आग्निं स्थावरजस्रभावेनेति । “तं वक्षुरार्था व्यं वसुत्या”
(नि० १०-२१) इत्येतस्माद्दर्शनवतः प्रयोक्तुः सर्वसिद्धमग्निरेव-
मिषेष्टं प्रणीति यज्ञेनेति ॥

२. उपचारात्कारणे कार्यशब्दः । “तादर्थ्यताच्छब्दम्” इति
हि विज्ञायते, तेन धर्मार्थे कर्मण्यत्र धर्मशब्दः प्रयुक्तः । एवं
कवित्कार्ये कारणशब्दः । यथा “तं वक्षुरार्थे—” (ऋ० सं० १-५
-१०) ति निगमे ॥

प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्भूषिकाणां धारकाणि प्रथमानि सुखभूतानि । आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादितसूक्तभागार्थः संयुहीतः । अथोपासनतत्कल्युवाचकभागार्थः संयुज्यते । यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरातना विराड्प्राप्तिराधका देवाः । सन्ति तिष्ठन्ति । तं नाकम् विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते ह ते च महिमानः तदुपासकमहत्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति । इति । वर्तमाने लङ् (पा० ३-४-६) अङ्गभावो बाहुलकात् ॥ ६ ॥

अथ—

वसवो यद्विवसते सर्वम् ॥

वसवः (२९) इति वक्तव्यम् । तेपुनरमी त्रिस्थानाः । ते यत्-यस्मात् सर्वमिदं विभागेनावस्थितं वसते आच्छादयन्ति तस्माद्वासव उच्यन्ते । “वस आच्छादने” (अ० आ०) “शृष्ट्विहित्रप्यविसि” (उ० १-१०) इत्यादिना उपलक्ष्यः ॥

यावद्विकल्पित्विवीथानामभिभक्तिं तत्सर्वं वसुत्वेनाभि-
प्रेत्याह—

**अभिर्वसुभिर्वासव इति समाख्या, तस्मात्पु-
थिवीस्थानाः ॥**

समाख्या यौगिकः शब्दः । एवम्-इन्द्रो वासवः । मत्तो वासवाः समाख्यातास्तस्मान्मध्यमस्थाना इत्याह—

**इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या, तस्मान्म-
ध्यस्थानाः ॥**

एवम्—

**वासव आदित्यरश्मयो विवासनात्तसाहधु-
स्थानाः ॥**

विवासनात्-द्वीकरणगतमसम् । अत्रार्थे “बहुलमन्य-
त्रापि संज्ञाछन्दसोः” (पा० ६-४-५१ वा०) इति शिङ्गल् ।
वासयितारो वा लोकानां वृष्ट्यादिप्रदानेनेति वसवः ॥

तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥ (४१)

तेषां वसुनाम् एषा प्राधान्यलुतिर्भवति ॥ ७ ॥ (४१)

**“सुगावो देवाः सुपथा अकर्म य आजग्मुः
सर्वनामिदं जुषाणाः । जज्ञिर्वांसश्च पपिर्वासश्च
विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि” ॥ १८ ॥**

(य० वा० सं० ८)

१. यष निगमो माध्यन्दिनीयानामन्यथा पठ्यते । इत्येवमा-
दिकयोर्मन्त्रोपशतः पाठ उपलभ्यते ॥

सुगाव इति । परमेष्ठिन आप्तम् । समिष्टयजुःषु विनि-
योगः । हे वसवः ! तन्नामकाः देवाः । विश्वे सर्वे व्यम्
इदं सवनम् इममसवीर्यं यज्ञम् जुषाणाः प्रीयमाणाः
सन्तः आजग्मुः गिस्मानच्छत । प्रार्थनायां लोकोऽर्थे वर्त-
माने लिट् (पा० ३-४-६) पुरुषव्यस्य आप्तः (पा० ३-
१-८५) वः सुष्माकम् सुगाः सुगमानि सुपथा सुप-
थानि (सुषेन गमनागमनयोम्यानि सवनानि) वयम्-
अकर्म अकार्षी कृतवन्तः । “मन्त्रे घस०” (पा० २-४-
८०) इति ऋङ्गल् । अतोऽस्मिन्वर्ते जज्ञिर्वांसः खादित-
वन्तो हवीषि पपिर्वासश्च पीतवन्तश्च तोमम् एवं वृत्ताः
सन्तः अस्मे अस्मासु विषये “सुपां सुलुगि०” (पा० ७-१-
३९) स्वादिना सुपः बोभावः । वसूनि धनानि धत्त
निवत्त अर्पयतेत्येतदप्रासाहे ॥ १८ ॥

अथास्या भाष्यम्—

**स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य
आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः, खादितवन्तः
पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि ॥**

इति । समिष्टयजुषु तृतीयसवने विनियोगादत्र सुस्थाना
वसवः ॥

अथ त्रिस्थाना इत्युक्तमत इतरथोरपि स्थानयोः प्रदर्शयति-
तेषामेषा उपरा भवति ॥ ८ ॥ (४२)

**“जमुया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे
मर्जयन्त शुभ्राः । अर्वाक्पथ उरुजयः कृणुध्वं
श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अय्य” ॥ ३ ॥**

(ऋ० सं० ५-४-६)

जमयेति । वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । जमयाः
जमयाः पृथिव्याः (निर्व० १-१) संबन्धिनस्तस्यां भवाः ।
छान्दसिको हस्तः । वसवो देवाः । अत्र अस्मिन्मणिं लोके
वा रन्त अरमन्त । “बहुलं छन्दति” (पा० २-४-७३)
इति ऋपो लुकि अङ्भावः (पा० ६-४-७५) ये च
उरौ विस्तृते अन्तरिक्षे । मर्जयन्त मार्गैर्लक्ष्यैः (निर्व०
२-१४) । गमयन्तः यथोत्पां गमयितव्यं (प्रापयितव्यं
यजमानाय तत्तत्) अथवा वर्तमाना इति दुर्गः । अत्र
विसर्गलोप आर्षः । शुभ्राः शोभमानाः । तेऽपि अत्रारमन्त ।
एवमनयोः स्थानयोर्वसून् विभज्याधुना सुस्थानांस्तान् कृत्वा

१. “सुदूरोरधिकरणे” (पा० ३-२-४८ वा०) इति गर्भैः ।
विमर्शकारः ॥

२. अत्र “शेवच्छन्दति बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति
शेर्लोपः । बहुवीहो समासोन्त्यकारः । “न पूजनात्” (पा० ५-
४-५९) इति निष्पेक्षलुप्तुरस्यदेवेति भाष्यकृतोऽभिगमिः ॥

३. अत्र पूर्वापि परोक्षकृतं तत्त्वतोऽपि प्रसङ्गीकृत्योत्तरार्धवै-
साद । यष मन्त्रोऽन्यत्राप्युक्तपूर्वः ॥

ब्रवीति—ये ब्रूयन्ते त्रिस्थानास्तान्वा ब्रवीमि तिल्यम् अस्त्य
अमेः नः अस्माकम् दूतस्य । जग्मुषः युष्मान्प्रति गतवतः
(कस्त्यन्तोऽयम्) आह्वानम् श्रोत शृणुत । “बहुलं छन्दसि”
(पा० २-४-७३) इति शपो ह्युक् । साहितिको दीर्घः
(पा० ६-३-१३७) अग्निर्हि यजमानानां दूतो देवानाह-
सितुं दिवं गच्छतीति प्रतिदेह निमेषेषु । शुक्ला चासान्
अर्वाकू अभिमुरख्येन उरुज्जयः उरुजवाः । अयतिर्गलार्थो
नैरुक्तः (निघं० २-१४) विच् । गुणाभाव आर्षः । (बहु-
जवाः) बहुप्रकारं शतसहस्रगामनेनैव पथः मार्गान् प्रहतान्
कृणुध्वम् कुरुध्वम् । इत्येतदाशासह ॥ ३ ॥

अथास्या भाष्यम्—

उमया अत्र वसवोऽरमन्त देवाः । उमा
पृथिवी तस्यां भवाः । उरौ चान्तरिक्षे मर्जयन्त
गमयन्त शुभ्राः शोभमाना अर्वाच एनान् पथो
बहुजवाः कुरुध्वं, शृणुत दूतस्य जग्मुषो नो
अस्याग्नेः ॥

अत्र भाष्यमतेऽर्वागिति हि द्वितीयावहुवचने विपरिमय्य
व्याख्येयं तदाह—अर्वाच एनान्पथ इति । एतेन शुभ्रा
इत्यपि पथ एव, यान् गमयन्तोऽरमन्तात्र देवास्ता एना-
न्पथो बहुजवाः सन्तो यूयं प्रहतान् कुरुध्वमित्येवमन्वादेश
एनादेशदर्शनाप्रतीत्यतेऽर्थः । दुर्गैण तु यथोक्तपूर्वं व्याख्यात-
मिति तदेवाहतमस्माभिरुद्गुप्तस्य व्याख्यानप्रतिप्रववद्विर्बहुल-
कलमाभिरानन्वादेशोऽप्येनादेशमुपपादयद्विरिति, यथाभिरु-
चितं धीवर्गैरत्र व्याख्येयम् ॥

अथ—

वाजिनो—व्याख्यातास्तेषामेवा भवति ॥ ९ ॥
(४३)

वाजिनः (३०) व्याख्याताः (नि० २-२८) “अपि
स वाजी वेजनवान्” इत्यत्र । केवलमिह वचनकृतो विशेषः ।
रमयोजमिधेयाः । पृथक्पक्षे देवाश्वाः ॥ ९ ॥ (४३)

“शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता
मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽर्हि वृकं रक्षांसि
सनेम्यसद्युयवन्मीवाः” ॥ ७ ॥

(ऋ० सं० ५-४-५ य० वा० सं० ९-१६)

शं नो इति । वसिष्ठस्यार्थे अहम् वाजिदैवत्वम् । वाजि-
नयाने विनियोगः । एतस्मिन् देवताता देवतातो यद्वै

१. क्रियाविशेषणमेतदिति दुर्गोऽभिप्रेतः ॥

२. दीक्षन्ति त्वन्त्यत्र देवता इति देवो यज्ञः । अधिकरणे
षञ् । देव पथ देवतातिः “सर्वदेवासात्तिक” (पा० ४-४-१४३)
जेर्वादेशः (पा० ७-१-३९) विष्वाहिलोपः (पा० ६-४-१४३)

(निघं० ३-१७) सप्तम्या आकारः (पा० ७-१-३९)
हवेषु आह्वानेषु अस्मरीयेषु स्तोत्रेषु वा मितद्रवः सुमितं
सुखिष्टं शोभनं वा ये द्रवन्ति ते । “मितद्रवणा सितमार्गा”
इति सायणः । स्वर्काः सज्जनाः (सुगमनाः) स्वर्चनाः
(शोभनार्चनाः) स्वर्चि इति वेति भाष्यम् । “शोभनार्गा”
इति सायणस्तन्मते । अर्क इत्यत्रनाम (निघं० २-७)
वाजिनः एतदभिधायका देवाः । नः अस्माकम् दां सुखाः
(सुखकराः सुखाय वा) भवन्तु । अपिच—अहिम् आगल्यं
हन्तारं शत्रुं वृकं स्नेन (निघं० ३-२४) रक्षांसि च
जम्भयन्तः हिंसन्तः “जमि नाशने” (बु० प०) लटः शता ।
सनेमि पुरातनान् (निघं० ३-२७) शीघ्रं वा । अमीवाः
रोगान् अस्त्यः युयवन् यावयन्तु अर्पमिश्रयन्तु (पृथक्-
वन्तु) इत्येतदाशासह ॥ ७ ॥

अथास्या भाष्यम्—

सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ
यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रवः स्वर्काः स्वर्चना इति
वा स्वर्चना इति वा स्वर्चि इति वा, जम्भय-
न्तोऽर्हि च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमसद्याव-
यन्त्वमीवाः देवाश्वा इति वा ॥

अथ—

देवपत्न्यो—देवानां पत्न्यस्तासामेवा भवति
॥ १० ॥ (४४)

देवपत्न्यः (३१) वक्तव्याः । ताः पुनः देवानां पत्न्यः
पालयिष्यः पालनीया वा । पत्नीसंयाज्येति इत्यन्त इत्यतस्तु-
तीयसवनभक्तिलादादिलं भजन्ते । तदुक्तम्—“अथेतान्वादि-
त्यमचीन्त्यौ लोकस्तृतीयसवनम्” (नि० ७-११) इति
॥ १० ॥ (४४)

“देवानां पत्नीरुशुतीरवन्तु नः प्रार्वन्तु
नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थिवास्तो या

१. अत्र सर्वत्र विशेषणपदे बहुव्रीहिः । तथा च दुर्गः—येषां
शोभना अर्चिषो दीप्तपल आगच्छन्तु । इति ॥

२. आहूय्यं हन्ते हिंसायीन् “आहि भिहन्मिर्वा हन्तव्य” (व०
४-३३३) इतीत्यप्यर्थो विष्वा । विष्वाहिलोपः ॥

३. वक्ष्यामाद्यतारं वृकमिति काथय्यः ॥ “वृकवृक आदाने”
(स्वा० आ०) इत्युपलक्षणः कः (पा० ३-१-१२५) ॥

४. वेऽसाप्रति क्षिप्न्तीति रक्षः पदनिर्वचनं दुर्गैश्च ॥

५. अथयमेतत्पुरातनेऽयं पठितमपि भाष्यकृता सामर्थ्यादि
शीघ्रमेव प्रयुक्तम् ॥

६. सामर्थ्यादपेक्षया हस्यापयावयन्तु अपमिश्रयन्त्यर्थः ॥

इदं च रक्षांसि नाशनं न मिश्रयमिति दुर्गाव्याख्यानामत्र ॥

अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म
यच्छत” ॥ ७ ॥ (ऋ० सं० ४-२-२८)

देवानामिति । प्रतिक्षत्रस्यार्थं जागते देवपत्नीदेवताकम् ।
आमिराते पत्नीसंयाजेषु च विनियोगः । याः देवानाम्
इन्द्रादीनां पत्नीः पत्न्यः “वा छन्दति” (पा० ६-१-१६)
इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः । एवमेव उशतीः उशत्यः । अस्मत्तो
हविः स्तुतिं वा कामयमानाः । “वश कान्ती” (अ० ५०)
लटः शतरिम्ये वाः । संप्रसारणपूर्वैरुपत्ये जीए दीर्घः पूर्ववत् ।
ता अस्मत्तो हविरुपभुज्य स्तुतिं वा लब्ध्वा नः अस्मान् अवन्तु
प्रतिहर्षयन्तु धनेन । अवतिरिह तर्पणार्थं (भ्वा० ५०) किंच
नः अस्माकम् तुज्ये अपत्यजननाय । तुगिल्यपलनाम (निष०
२-२) वाजसातये अन्नसवनाय अन्नसंभजनाय च प्रावन्तु
प्रकर्षेण अवन्तु रक्षन्तु । कतमास्ताः ? याः पार्थिवास्तः
पार्थिवाः (पृथिव्यां भवाः) अयुक्जसः (पा० ७-१-५०)
याः अपाम् उदकानाम् व्रते कर्मणि (निष० २-१) वर्षो-
त्सर्गं व्याघ्रता आन्तरिक्षाः । ताः सर्वा अपि देवीः देव्यः “वा
छन्दति” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । सुहवा
स्नाह्नाना अस्माकम् दूर्य नः अस्माभ्यम् शर्मे शरणं गृहं सुखं
ज्ञाणं वा यच्छत यच्छन्तु । पुरुषव्यत्यय आर्षः ॥ ७ ॥

अथास्या भाष्यम्—

देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः प्रावन्तु नोऽप-
त्यजननाय चान्नसंसननाय च । याः पार्थिवास्तो
या अपामपि कर्मणि व्रते ता नो देव्यः सुहवाः
शर्म यच्छन्तु शरणम् ॥

अवगतार्थमेतत् ॥

तासामेषाऽपरा भवति ॥ ११ ॥ (४५)

अपरा पुनः किमर्थम् ? सामान्यतः पूर्वस्यास्य विशेषतः
परस्याभ्युच्यन्ते । पूर्वस्यैव समानार्थविनियोगः ॥ ११ ॥ (४५)

“उत प्रा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य १ आय्य-
श्विनी राट् । आ रोदसी वरुणानी शृणोतु
व्यन्तु देवीर्धे ऋतुर्जनीनाम्” ॥ ८ ॥

(ऋ० सं० ४-२-२८ अथ० सं० ७-४-११-२)

उत प्रा इति । जिह्वियम् । पुरुषैः पीतमश्वदिभिः प्राः
त्रिवः (निष० ३-२१) उत अपि व्यन्तु कामयन्ताम् । तथा
न पिबन्तु एतदाज्यं “भक्षयन्तु हविः” इति सायणः । याः
देवपत्नीः देवपत्न्यः । देवाः पतयो यासां तास्तादस्यः ।
“वा छन्दति” (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः ।

१. तुगज्ये इत्यर्थे वर्णलोप आर्षः (पा० ३-२-८५) बलवते
पुत्रावेति सायणः । तन्मते अपस्त्राधिकाश्चन्द्रकृतिग्राहिकाधीषु-
जतेरिष्ट (उ० ४-२६) तुजिर्यपत्यं तन्मतेन ॥

कतमा ? इति विविच्योच्यन्ते—इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी ।
अश्वीयी अश्वेः पत्नी । अश्विनी अश्विनोः पत्नी सर्वा अपि
राट् राजानाः (ब्रह्माकल्पदिभिः स्वतेजसा वा देखीप्यमानाः)
जसो लुक् (पा० ७-१-३९) किं च रोदसी रुद्रस्य पत्नी
वरुणानी वरुणस्य पत्नी आशृणोतु आमिसुखेन स्थित्वा
आकर्णयतु । किं च सर्वा अपि एताः देवीः पत्नीसंयाजेदेव्यः
पूर्ववद्दीर्घः । यः ऋतुः कालः भोजनवेला जनीनाम् जाया-
नाम् तस्मिन्काले कीयमानमेतद्विधिः व्यन्तु भक्षयन्तु ।
आज्यं च पिबन्तु । किं चासौ ? भुक्तवस्तु पुरुषेषु इति ॥ ८ ॥

अथास्या भाष्यम्—

अपि प्रा व्यन्तु देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्य-
माय्ययेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी । राट् राजतेः,
रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी
व्यन्तु देव्यः कामयन्तां य ऋतुः कालो जायानां,
य ऋतुः कालो जायानाम् ॥ १२ ॥ (४६)

इति श्रीमद्यास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै०

कां० द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः

पादः ॥ १२ ॥ ४ ॥

आयर्षेण रोदसीरप्रशब्दं पदं तदपेक्षैकवचनेन भाष्यकारो
निराह—रोदसी रुद्रस्य पत्नी इति । क्वचिद्विशेषार्थस्यापि
सामान्यवाचित्वं लक्षणयार्हं गदाधरोऽपि । यः ऋतुः कालो
जायानाम् इति । अत्र वाक्याभ्यासो ग्रन्थसमाप्तिस्तुल्यः
॥ १२ ॥ ४ ॥ “प्रतिहाभ्यासो निगमः” इति निगमलक्षण-
त्वाकान्तर्यमेतदित्यसङ्कटमिति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्करमहाकुलकैरवसुधाकरस्य मिथिलेशतो लब्धप्रति-

ष्ठस्य सम्राट्पुरस्कृतस्य कर्मकारडभूषणस्य नन्दलाल-

शर्मतुलजन्मनो मैथिलप० श्रीमुकुन्दशर्मणः

कृतौ यास्कमुनिप्रणीतनिरुक्तविवृतौ दैवत-

काण्डे द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

संपूर्णः ॥ १२ ॥ ४ ॥

इति द्वादशोऽध्यायः संपूर्णः ॥

१. “इन्द्रवरुण०” (पा० ४-१-४९) इत्यादिना जीषानु-
गाममन्त्र ॥

२. “वृषाकप्यश्वि०” (पा० ४-२-३७) इति जीषेकारादेश-
श्चाशेरिकारस्य आयादेशः ॥

३. “वाहादिविश्वस्य नित्यं छन्दति” (पा० ४-१-४६) इति
जीषः ॥

४. तथा च शक्तिनादे कामान्यकाण्डे अत्र दुःखासंभिन्न-
स्वप्न-भानकर्मणोत्पादिविशिष्टकवाचकं स्वर्ग-भेदादिपदं केवल-
सुखस्वर्गोत्पादयच्छिन्नतापवर्णं प्रयुज्यते तत्र लक्षणैवेति । वस्तु-
तस्तु—ऋतुत्वमपि कालत्वव्यापकमेवेति न किञ्चित्देतत् । समव्या-
पकत्वेन तथापि कालादेवमपि लक्षणारूपैवेति सन्तोष्यम् ॥

अथ परिशिष्टम् ।

त्रयोदशोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

अथ—“यत्कामं ऋषिर्यस्यां देवतायामार्यपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुक्ते” इत्यत्र स्तुतिस्तस्या देवतेति प्रकृतम् । ताः स्तुतयः कर्माधिकारनिरताः । स्वकर्माधिकारातिक्रमेण स्वगुणातिशयेन च या विशेष्यन्ते ता उपप्रदक्ष्योस्तदर्थं विशेषतः पुनरधिकारवचनं तच्छेषानुवर्तनादाह—

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते ॥

अथेति । इमाः या वक्ष्यमाणस्ताः । आचक्षते कथयन्ति स्वशिष्येभ्यः । प्रसिद्धा हीयमेतास्तु संज्ञा अतिस्तुतय इति ॥

अपि वा संप्रत्यय एव स्यान्माहाभाग्यादेव-
तायाः ॥

अथवा नैतदतिस्त्ववन् । किंति हि ? संप्रत्यय एव स्यात् । संगमनः समानो वा प्रत्ययो ज्ञानम् । यावदंतिशय-
योध्यते तावदपि सन्नतं देवतायाम् । नक्षत्राण्येव नाम देवतायाः स्तुतिरस्ति । कुतः ? माहाभाग्यादेवतायाः । नहि तद्विभूतेरियत्तास्ति यामतिस्तुत्येत । तदुक्तं “नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि वैशुः” इति ॥

अथ नैवक्तसमयानुवृत्तयेतिस्तुतयः प्रदर्श्यन्ते—

सोऽग्निमेव प्रथममाह ॥

स इति स्तोताऽसावाचार्यः अग्निमेव अधिकृत्य प्रथम-
माह स्तुतिक्रमानुरोधात् । येनैव हि मुख्यक्रमेण स्तुतय उपदर्शितास्तैर्वातिस्तुतयोऽप्युपन्यसितुं न्याय्याः । नक्षत्राणि कारणे मुख्यातिक्रमो न्याय्य इति ॥

उदाहरति—

“त्वमग्ने ! शुभिस्त्वमाशुशुक्लिः”

(ऋ० सं० २-५-१७-१) इति ।

अत्र—पृथिवीस्थानस्याग्नेः स्वकर्माधिकारव्यतिरेकेण, अतिश-
येन वा स्तुतिरस्तीत्याह—

यथैतस्मिन्नुक्ते ॥

इति । एतस्मिन् गार्ग्यस्येव आग्नेये सूक्ते । “त्वमग्ने”

१. द्वितीये मण्डलद्रष्टा गुत्समद ऋषिपैत्रादिममिदं सूक्तमाग्नेयम् । तथा चाशुक्रमणिका—“य आक्षिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽमवत्स गुत्समदो द्वितीयं मण्डलमपश्यति”ति । एतत्स्वोपा-
ख्यातकं सायणभाष्येऽग्रेव द्रष्टव्यम् ॥

२. सर्वमेवेदं सूक्तं षोडशर्चमाग्नेयमिति मन्त्रः साफल्येनोदाहृतः । अस्य जायते इति क्रियायामन्वयः । “जायते ध्रुविः” इति मन्त्रान्तो भागः । ध्रुविर्यागदिवसेर्निमित्तमूर्तैर्जायते यागार्थं मन्त्रे-
६६ ति०

इत्यादिके षोडशर्चं । व्याख्यातश्चैव मन्त्रः (नि० ६-१) इत्येकदेश एवोपातः ॥

अथ मध्यस्थाने—

“न हि त्वदुरे निमिषश्चनेशे” इति वरुणस्य ॥

(ऋ० सं० २-७-१०)

इति । अत्र वरुणस्य अतिस्तुतिः ॥ यथा—

“अपो सुम्यक्ष वरुण भियसं मत्सम्राकु-
तावोनुमा गुभाय । दामेव वत्साद्विमुग्धमहो
न हि००नेशे” ॥ १ ॥ इति ॥

हे भगवन् वरुण ! सम्राट् सम्प्रप्राजमान ! क्रतवः
क्रतवन् (सत्यवन् यज्ञवन्) यथेतत् मत् अस्मात् भियसं
भयंकरम् अपः कर्म किंचित् (निर्व० २-१) यथात्मनः
कायकृतम् । अहं पापम् । “कलुषं वृजिनैर्नोऽधर्मोदुपेतदुष्कृ-
तम्” इत्यमरः । तत् दामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्सस-
काशात् दाम बन्धनीं रजुं विमुञ्चति इदमिति एवं लमस्ततः
विमुग्धं विमुञ्च । छान्दसः शपः श्लुः । ततश्च तत्प्रमुञ्च्य
सुम्यक्षं श्लुं यमय । म्यक्षतिर्गतिर्कर्मा नैवक्तः (निर्व० २-
१४) नाशयेत्यर्थः । यतः त्वदुरे त्वतो दुरेऽन्तिके वा वत्स-
मानस्त्वदन्यः कश्चित् निमिषश्चन निमेषात्मकस्यापि काल-
स्याक्षिपद्मचलनस्यापि वा नदीशे नेष्टे । लमेव सर्वस्यापीश्वरो
भवति । अत्र “लोपस्त आत्मनेपदेभु” (पा० ७-१-४१)
इति तलोपः । आरशब्दश्चात्रादित्यर्थे प्रयुक्तः “आराहू-
समीपयोः”, “असकल्ये नृ चिन्न” इति चामरः । अत्राहो
सन्धिरार्थः ॥ १ ॥

अथ—एनेन्द्रस्य—॥ १ ॥

एषा—अतिस्तुतिः ॥ १ ॥

“यद् द्यावं इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत
स्युः । न त्वां वज्रिन्सुहसं सूर्या अनु न
जातमष्ट रोदसी” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० ६-५-८-सा० सं० छ० आ० ३-२-४-६)

यद् द्यावेति । पुनश्चमन् आर्वां वृद्धी पेत्री । वैरुपे
स्तोत्रियाणुरूपे । हे भगवन् इन्द्र ! यत् यदि ते त्वं शतं
नोत्पन्नं इत्यर्थः । यदा तादृशैर्दिवसैः सहितो जायते तत्तथाग-
दिवसेषु प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । तथा त्वमा सर्वतो दीप्यमानो
भवसि । यदा आशु शीघ्रं शुचं शोकं सनोषि ददासि शत्रुभ्य
प्रथमैः ॥

द्यावाः दिवः (सुलोकाः) शतं च भूमीः भूमयः सहस्रं च सूर्याः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ उत अपि च स्युः “प्रतिमानानि” इति शेषः । उपमानानि कथंचित्स्तथापि हे वज्रिन् ! त्वा त्वाम् जातम् अनु अनन्तरम् जातमात्रमपि सर्वाण्यपि तानि नाष्ट नैवाभ्यश्नुवीरन् । किं तर्हि ? खमेव एतानि सर्वाणि अभ्यश्नुवीथाः (अतिरिच्य वर्तथाः) इत्यर्थः । “ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाक्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” इति (बृहदा०) श्रुतेः ॥ ५ ॥

यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युः, न त्वा वज्रिन् ! सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यश्नुवीतमिति ॥

अवगतार्थमेतत् ॥

अथ—एषाऽऽदित्यस्य ॥ २ ॥

एषा अतिस्तुतिः ॥ २ ॥

“यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्रा जगन्तन । कस्य पुल्लघो मृगः कर्मजानयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः” ॥ ७ ॥

(ऋ० सं० ८-४-४)

यदुदञ्च इति । इन्द्राया आर्षा पाङ्क्तपावपदमादित्यदेवस्य । पृथ्व्य षष्ठेऽहनि वित्तियोः । हे भगवन् वृषाकपे ! इन्द्र ! आदित्य । यत् यदा त्वम् उदञ्चः उदङ्घे वर्तमानः (प्रदक्षिणं भुवनानि परिगच्छन्) सन् गृहम् अस्मत् आजगन्तन आगतः । तदा त्वयि गृहसुपागते अदृश्ये निरालोको लोकः सहस्रैव विस्मितो ब्रवीति—कः स्य पुल्लघो मृगः इति । कः स बह्मादी सन्ततगमनैः । बह्मसावति सर्वप्राणिष्ववस्थितस्तुक्तुक् “सूर्य आत्मा जगतस्तत्सुषुप्त” (ऋ० सं० १-८-७) स देवो जनयोपनः जनमोर्ध्वः कं देशम् अगन् अगमत् गतवाक् ? वचनव्यत्यय आर्षः । केनास्माकमदृश्योऽभूत् । हे इन्द्र आदित्य । यत्स्वं विश्वस्मात् सर्वस्मा-

१. एकस्यापि बहुवचनं पूजार्थमिति सावणः । वस्तुतस्तु वज्रतेः पञ्चावच् (पा० ३-२-३३४) एकवचनमेवेदम् ॥

२. सर्वो हि गृहास्तुप्रवेष्टो व्यवधीयते बहिःस्थस्य । व्यवधीयते च भगवानस्तं गच्छन्नादित्य इत्येतस्मात्सामान्यादुच्यते गृहमिति ॥

३. आरूपपूर्वाग्नेरवगमनेपदम् । छक्ति “मन्त्रे षसं” (पा० २-४-८०) इत्यादिना च्छेड्छक् । छुनञ्जवाङ्मनोदित्वमभ्यासकार्षत् । तस्य च “तप्तनसप्तनवाक्ष” (पा० ७-३-४५) इति तत्तादेशः ॥

४. अत्र पुरुशब्दात्पूर्वपदं षष्ठेरुत्तरपदम् । ततस्माच्छील्यविशिष्टं कर्तुरे किपि अतोरुत्तरागमः । “संशार्पूर्वको विधिरित्यः” (पा० ९४) इत्युपधादीर्घाभावः ॥

५. उदयास्तमयपरिगमनादादित्यस्य जनां सुशान्तिं तत्सापदिहानात् । उपतिमोदनाथो मोदनार्थ इति सावणः ॥

जगतः उत्तरः उद्धततर उच्छ्रुतरो वा तैमेतं त्वामादित्यमेवं मृगः “यदुदञ्चो वृषाकपे” इति ॥ ७ ॥

अथास्या भाष्यम्—

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्रा जगमत कस्य पुल्लघो मृगः । कः स बह्मादी । मृगो मार्तेर्गतिकर्मणः कमगमदेशं जनयोपनः । सर्वस्याय इन्द्र उत्तरस्तमेतद्भूम आदित्यम् ॥

गतिकर्मणः । गत्यर्थस्य (निघं० २-१४) घवर्धे कर्मणि कः (पा० ३-३-५८ वा०) यद्वा कर्तयैव इत्युपलक्षणः कः (पा० ३-१-१३५) नक्षत्राववतिष्ठते मार्त्तव्य सन्ततम् । गतार्थमन्यत् ॥

अथ—एषाऽऽदित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

एषा अतिस्तुतिः ॥ ३ ॥

“विहि सोतोऽरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत । यत्रामदद्वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-४-१)

विहीति । पूर्वैवैव समानार्थविनियोगच्छन्दस्का । यदाऽऽदित्यो रश्मीनहन्त्यहनि सोतोः प्रसोदम् सर्वभूतप्रसवाय अभ्यनुज्ञानाय । तदप्रकाशितलोकस्य सर्वैकमोपपत्तेः “तु प्रसवैश्वर्ययोः” (अत्र० पा०) ततः “ईश्वरे तोसुक्तुक्तुनौ” (पा० ३-४-१३) इति तोसुत् प्रत्ययसुमर्थे । व्यसृक्षत । व्यसृजत् । “सृज विसर्ज” (तु० पा०) छ् । वचनव्यत्यय आर्षः । हिः पूरणः । तदा ते रश्मयः येन विच्छेदास्तमेव इन्द्रम् आदित्यम् देवम् आत्मनो दीपयितारं न अमंसत न मचन्ते स्म । सर्वैकमप्यनुगमनास्माद्विश्वे वयं दीप्यामह इति मन्यन्ते । यत्र येषु रश्मिषु पुष्टेषु सोमेन एकीभूतेषु मध्यन्दिने मत्सखा मम सखा सखिभूतः । यदा सर्वोऽपि यं मन्यते “ममायं सखा” इति स मत्सखा अर्थः सर्वेषां स्थित्वरप्रजानामीश्वरः । “अयं स्वामिवैद्ययोः” (पा० ३-१-१०३) इति यदप्रत्ययान्तो निपातः । वृषाकपिः सूर्यः । अमदद्वृ हृष्टोऽभूतोऽपमानेन । पक्षमः पादः पूर्ववथास्त्वयि ॥ १ ॥

अथास्या भाष्यम्—

व्यसृक्षत हि प्रसवाय, न चेन्द्रं देवममंसत, यत्रामदद्वृषाकपिरर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु मत्सखा मम सखा, मदनसखा, ये नः सखायस्तेः सहति वा, सर्वस्याय इन्द्र उत्तरस्तमेतद्भूम आदित्यम् ॥

१. भाष्यकारवचनव्याख्याचनेतत् ॥

२. श्रुतेरिति सुमर्शित्तुल्यकाठाः सतेः किञ्चेति सावनव्याख्यानाननुमतम् । श्रुणिस्तालव्याधिरव्यन्तीति रवन्त्य श्रुतादिहिसावैस “श्रुणिपुणि” (तु० ४-५२) इत्यादिना निपातः । “श्रुणिरः कुशवाची च काशश्च वृणवाचकः” इति श्रमेदः ।

मम सखा इति सख्यवाह । मदनसखेति हर्षणसखे-
लर्थः । अथ वा येन सखायः रसमयः तैः सहेति ॥

अथैषाऽश्विनोः ॥ ४ ॥

अश्विनोरतिस्तुतिः ॥ ४ ॥

“सृण्वेव जर्मरीं तुर्फरीतू नैतोशे वं तुर्फरीं
पर्फरीकां । उदन्यजेव जेर्मना मदेरु ता में
जराय्वजरं मरायु” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ८-६-२)

सृण्वेवेति । भूतांशस्य काश्यपस्यार्थं त्रैष्टुभमभिदेवत्वम् ।
सृण्वेव सृण्वाविव अङ्कुशाविव । “अङ्कुशोऽङ्गी सृणिः स्त्रियाम्”
इत्यमरः । औङ आकारादेशः (पा० ७-१-३९) सृणिर्हि द्विविधा
भवति मत्तगजसैकत्रावस्थापिका एका । बाधयित्री अपरा ।
“सृष्टिभ्यां कित्” (उ० ४-४५) इति निप्रत्ययः । “कृदि-
कारादक्तिनः” (पा० ४-१-४५ ग०) इति ङीष् । तादृशी
सृणी इव जर्मरी भर्तारौ एकत्रैवावस्थापयितारौ । भर्तयङ्-
लुगन्तादौणादिक ईप्रत्ययोऽभ्यासस्य जकारश्छान्दसः । तथा
तुर्फरीतू तुर्फरीतारौ शत्रूणां हन्तारौ । “तृपतृप्क हिंसायाम्”
(वृ० प०) अस्मात्तृजन्तस्य पृथोदरादिलार्द्रपसिद्धित्वेन ॥
एवंभूतावश्विनौ नैतोशे च नितोशापत्ये इव । तोशतिर्वधकर्म
(निर्व० २-१९) नितरां तोशयतीति नितोशः । तस्यापत्यं
नैतोशम् । कश्चिद्वधकः । तौ इव (इवार्थेऽत्र वशब्दः एवम-
प्रेऽपि) तुर्फरी शत्रूणां क्षिप्रगन्तारौ । “तृफ हिंसार्थः” (वृ०
प०) अस्मादौणादिके रिप्रत्यये निपातनात् (पा० ६-३-
१०९) साधुः । वृः क्षिप्रार्थो निपातः । तस्य वीष्णुः (पा० ६-३-
१३६) तथा पर्फरीका पर्फरीको शत्रूणां विदारयितारौ ।
“निकला विचारणे” (भ्या० प०) अस्मात् “पर्फरीकादयैश्च”
इतीकप्रत्ययान्तो निपात्यते । औङ आकारः (पा० ७-१-३९)
एवमप्रेऽपि ॥ यद्वा-स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ । “पू-
पाउनपूरणयोः” (त्रया० प०) अस्मादीकृति पूर्ववत्सर्व-
निपात्यते । पूर्वैतेः पूरणार्थोद्वा (भ्या० प०) उदन्यजेव
उदके साधुदन्त्यः समुद्रस्त्रजे सामुद्रे रजे इव “तत्र साधुः”
(पा० ४-४-१८) इति साध्वर्थं यद् । “पद्मम्” (पा०
६-१-६३) इत्यादिनोदकस्योदनादेशः । चान्द्रमसीति वेति
भाष्यम् । तन्मते कान्तियुक्ताविलयर्थः । एवं जेमना जेमनौ
जयशीलौ । जयतैः “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” (पा० ३-२-
७५) इति मनिच् । वीर्षाभावश्छान्दसः । मदेरु बलातिशयेन
मत्तौ सुखौ वा । ता तौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ युवां मे मवीयम्
जरायु जरायुजम् । वर्णलोपश्छान्दसः । अत एव मरायु

मरणशीलं शरीरम् । अजरम् जरारहितम् मरणधर्मरहितम्
“कुस्त”-मिति शेषः ॥ १ ॥

सृण्वेवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्तारौ च
हन्तारौ च । तथा-ऽश्विनौ चापि भर्तारौ ।
जर्मरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हन्तारौ ।
“नैतोशे वं तुर्फरीं पर्फरीकां” । नितोशस्यापत्यं
नैतोशं, नैतोशे व तुर्फरीतू क्षिप्रहन्तारौ । “उद-
न्यजे व जेमना मदेरु” उदन्यजे वेत्युदकजे इव रजे
सामुद्रे चान्द्रमसे इति वा जेमने जयमाने
(जेमना मदेरु) “ता में जराय्वजरं मरायु”
एतजरायुजं शरीरं शरदमजीर्णम् ॥

भर्तारौ च हन्तारौ चेति पुल्लिङ्गनिर्देश आर्थः । सृणिः स्त्रिया-
मेवात एव द्विविधेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । एतेन “आरक्षमप्र-
मवमस्य सृणिं सितप्रम्” इति तु माघस्य प्रमाद एवेति
महेश्वरः । चान्द्रमसे इति चान्द्रमस्याविलयर्थः । शरदम्
शरवद्दीप्यते खण्ड्यत इति “दो अवखण्डने” (दि० प०)
कर्मणि कः । आरवं लोपश्च ॥

अथ-एषा सोमस्य ॥ ५ ॥

अतिस्तुतिः ॥ ५ ॥

“तरत्समन्दी धावति धारां सुतस्यान्धसः ।

तरत्समन्दी धावति” ॥ १ ॥ (ऋ० सं० ७-१-१५)

तरत्सेति । काश्यपस्यारवत्वारस्यार्थं गायत्रे पद्यमानसोम-
देवत्वम् । यः मन्दी देवानां स्तोत्रेण हर्षकः । “मदि
स्तुत्यादौ” (भ्या० आ०) ततो घञि मन्दः स्तवः सोऽस्या-
स्तीति मन्दी । “अत इनिठनौ” (पा० ५-२-११५) इति
मत्वर्थे इनिर्भवति स तरत् तरति सर्वं पापम् । इकारलोप-
स्त्वार्थः । धावति गच्छति चोर्ध्वं गतिम् । कया ? सुतस्य
अभिपुत्रस्य अन्धसः अदनीयस्य मन्त्रपुत्रस्य (वाच-
स्तुतस्य) सोमस्य धारा धारया । विमर्कल्लेक् (पा० ७-
१-३९) देवेभ्यो मन्त्रेणार्पितया प्रयोजकभूतया । पुनरपि
तदेवाहत्यास्यन्तादर्थमाह-

तरत्स मन्दी धावति इति ॥ १ ॥

अथास्य भाष्यम्-

तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति । धावति
गच्छत्यूर्ध्वं गतिं “धारां सुतस्यान्धसः” धारयाऽ-
भिपुत्रस्य सोमस्य मन्त्रपुत्रस्य वाचा-स्तुतस्य ॥

गतार्थमेतन्मन्त्रार्थं ॥

अथ-एषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

अतिस्तुतिः ॥ ६ ॥

१. वर्णविकारेण । यद्वा अस्मादौणादिकोऽरीतुप्रत्ययः ॥

२. तथाचामरः “व वा वयातयैर्वैरं सान्ध्ये हो ही च विसाये”
इति । “वं” प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्” इति
मेदिनी च ॥

३. तथाच भवार्थेऽत्र यद् (पा० ४-४-११०) उदके भव
उदन्यश्छान्दसो जाते कान्ती इव ।

“चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे
सप्तहस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोर-
वीति महो देवो मर्त्या आविवेश” ॥ ३ ॥

(ऋ० सं० ३-८-१०)

चत्वारितीति । वामदेवस्यार्थं त्रैभूमन्मयादिदैवस्य सूक्ते
पठितम् । अग्निर्हि यज्ञास्मेति यज्ञस्तुतिरेतेन क्रियते । अस्य
यज्ञात्मकस्याभिः । चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि शृङ्गस्थानीयाश्च-
त्वारो वेदाः । यद्यप्यापस्तम्बेन “यज्ञं व्याख्यास्यामः स त्रिभि-
र्बैद्विधीयते” इत्युक्तं, तथाप्यायवैणख्येतरानपेक्षयैवैकामिसा-
ध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायकत्वात्तदपेक्षया चत्वारिशृङ्गेत्युक्तम् ।
त्रयो अस्य पादाः सवनानि त्रीणस्य पादाः प्रवृत्तिसाधन-
त्वात्पादा इवेति पादा इत्युच्यन्ते । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदय-
नीये प्रह्लादनेन प्रवर्ग्यथ, इष्टिसोमप्राधान्येनेदमुक्तमिति सायणः ।
सप्त छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दोहतीपङ्क्तित्रिष्टुप्जगत्याः ।
हस्तासः हस्ताः । “आत्मसेरश्रुक” (पा० ७-१-५०)
हस्तादिसाधनेषु गुह्याः । छन्दांसिपि देवताप्रीणनस्य मुख्य-
साधनानीति हस्तव्यवहारः । त्रिधावद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पे-
त्रिप्रकारे बद्धः । बन्धनमस्य तन्निष्पाद्यत्वात् । वृषभः
फलानां वर्धिता । रोरवीति श्वं शब्दायते । सवनक्रमेण
ऋग्यजुस्सामोक्तैः शक्न-वाग-स्तुतिरूपैः होत्राद्युत्पादितैर्व्यनि-
भिरसौ रौति भुशम् । यद्बहुगन्तमेतत् । एवं महोदेवः एव
यज्ञात्मा महावृषभो देवः मर्त्यानामिवेश मनुष्यानामिवेश
यजनाय । सर्वदैवजमातेर्निष्पाद्यत्वात्प्रवेश उपचर्यते ॥ ३ ॥

वाचासा भाष्यम्—

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः । त्रयो
अस्य पादा इति—सवनानि त्रीणि । द्वे शीर्षे—
प्रायणीयोदयनीये । सप्त हस्तासः—सप्त छन्दांसि ।
त्रिधा बद्धो वृषभो मन्त्र-ब्राह्मण-कल्पैः ।
वृषभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ।
ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिः । यदेनमृषिणः शंसन्ति,
यजुर्भिर्यजन्ति, सामभिः स्तुवन्ति । महोदेव
इति । एष हि महान्देवो यद्यज्ञो, मर्त्यानाविवे-
शेति—एष हि मनुष्यानाविशति यजनाय, तस्यो-
त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥

तस्य एतस्य यज्ञस्य उत्तरा ऋक्ष भूयसे बहुतराय
निर्वचनाय निरुच्यवचनाय । स्वराय भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

“स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आद्यां रौहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे” ॥

स्वः स्वर्गं यन्तः गच्छन्तः । इणः शतरी यण् (पा०
६-४-६१) य ईजाना भवन्ति ते रोदसी आद्याधिष्ण्यौ

“गतवन्तमि”ति शेषः । नापेक्षन्ते किन्तु—निरपेक्ष एव सर्वस्य
द्यां दिवम् आरोहन्ति । ते के ? इत्याह—ये सुविद्वांसः
सुखेन विज्ञातयज्ञदेवतासत्तत्वाः । विश्वतोधारं सर्वतोधारं
सर्वत्राप्रतिहतगतमि यज्ञं वितेनिरे विलारितवन्तः । सम्यक्
(याथातथ्येन) कृतवन्तो भवन्ति ॥

अथासा भाष्यम्—

स्वर्यन्त ईजाना वा नेक्षन्ते तेऽमुमेव लोकं
गतवन्तमीक्षन्तमिति । आद्यां रौहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधारं—सर्वतोधारम् । सुविद्वांसो
वितेनिरे—इति ॥

अथैषा वाचः प्रवर्हितेव ॥ ८ ॥

अथ अनन्तरम् एषा ऋक् वाचः वाग्देवताया अति-
स्तुतिः । सेयं प्रवर्हिता इव भवति । अनभिष्यक्तिविशिष्टो
वाक्यार्थोऽस्या भवतीत्यर्थः । यथा परैः सन्निधत्ते तथा गुप्ता-
भिधानं प्रवल्हनम् । “बल्ह परिभाषणर्हिवाच्छादनेनु” (श्वा०
आ०) ततः कः कः । अस्यादेव ण्डुलि प्रवर्हिता भवति या
प्रहेलिकेत्युच्यते । यामपि क्लृप्तोक्तम्—“व्यक्तीकृत्य कल्पय-
स्वरूपायस्य गोपनात् । यत्र बाह्यासंबन्धः कथ्यते सा प्रहे-
लिका” इति ॥ ८ ॥

“चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि
विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुह्यं त्रीणि निर्हिता
नेर्ज्ञयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” ॥ ५ ॥

(ऋ० सं० २-३-२२ अथ० सं० ९-२५-२७)

चत्वारि वानिति । दीर्घतमस आर्षं त्रैल्लभं वाग्देव-
स्यम् । वाग्देवते पशौ विनियोगः । वाक् वाचः क्लृप्तायाः ।
षष्ठा लृक् (पा० ७-१-३९) पदानि चत्वारि । परि-
मिता परिमितानि । लोके या वागति सा चतुर्यो विभक्ते-

१. परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतस्रो वाचः । तत्र मूल-
धारसा परा, नामी पश्यन्ती, हृदयपुण्डरीके मध्यमा, कण्ठरूपे
वैखरी । तथा चोक्तम्—“परा बाष्पकचक्रसा पश्यन्ती नाभि-
संस्थिता । हृदिसा मध्यमा श्रेया वैखरी कण्ठदेशगा ॥” इति
वाग्विक्ताः । अथ वाचः सावर्णेनेत्यं व्याख्यातः—एकैव नादादिम-
का वाक् शृङ्गाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन
दुर्निरूप्यत्वात्सेव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते (नामी) योगिभिर्द्रष्टुं
शक्यत्वात् । सेव बुद्धिं गता (विवक्षायां प्राप्ता) मध्यमेत्युच्यते ।
मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वान्मध्यमा । अथ यदा सेव वक्त्रे स्थिता
तात्त्वोद्भादित्वापारेण बहिरनिर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते । एवं
चत्वारि वाचः पदानि परिकल्पितानि मनीषिणो मनसः स्वामिनः
स्वाधीनमनस्कं ब्राह्मणा वाच्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगम्यन्तारो योगिनः
परादिचत्वारि पदानि विदुर्जानन्ति । तेषु त्रीणि परादीनि गुह्यानि
निहितानि हृदयमन्त्रवैशिष्ट्यात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं
मनुष्याः सर्वे वदन्ति इति ॥

ल्यर्थः । तानि पदानि ब्राह्मणाः वेदविदः मनीषिणः मनस ईषिणो मेधाविनो विदुः विदन्ति जानन्ति तेषां मध्ये त्रीणि पदानि गुहा गुहायाम् । सप्तम्या लृक् (पा० ७-१-२९) निहिता निहितानि । “शेष्ठन्दति बहुलम्” (पा० ६-१-७०) इति शैलौपः । स्थापितानि । नेह्यन्ति न चेष्टन्ते । न प्रकाशन्ति इत्यर्थः । वाचस्तुरीयं पदम् मनुष्याः अज्ञास्यज्ञाश्च वदन्ति व्यक्तमुच्चारयन्ति व्यवहरन्ति । कानि तानि चत्वारि ? अत्र बहवः स्वस्वमतासुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति सर्ववैदिकवारजालस्य सङ्ग्रहस्या भूरादयस्त्रिस्तोत्रा व्याहृतयः ओंकार एक इति वेदत्रयसारलासाणां व्याहृतीनामेव सारसङ्ग्रहभूतलादकारायात्मकस्य प्रणवस्यैति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति ॥

अन्ये चार्थो यथाभाष्यं व्याख्यायाः । तथा च आध्यम्—

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो, गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गृहतेः । तुरीयं त्वरतेः ॥

मेधाविन इति । मनीषिण इत्यस्यार्थः । नार्थं वेदयन्ते इति नेह्यन्तीत्यस्य । गृहतेः संवरणार्थस्य (भा० उ०) हृणुपक्षलक्षणे कप्रत्यये (पा० १-३-१३५) टाप् गुहा । अज्ञानम् । त्वरतेः संभ्रमार्थस्य (भा० शा०) घृषोदरादिलात् तुरीयम् इति भवति । तद्धि लरितमिव निर्गतं भवति भिभ्य-श्चतुर्थमिति तदर्थः । लोके तु चतुर्णां पूरणं तुरीयम् । “चतुर-इक्ष्वायावाक्षरलोपश्च” (पा० ५-२-५१ वा०) इति साधुः ॥

कृतमानि तानि चत्वारि पदानि ? ॥

इति विचार्य प्रश्नः । तत्र तावत्—

ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यापैम् ॥

आपैम् वेदवादिनामुषीणां “मतम्” इति शेषः । व्याख्या-तमेतन्मन्त्रार्थं ॥

नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाक-रणाः ॥

मन्यन्ते । ते हि वाग्भोगविदः (प्रकृतिप्रत्ययविभागज्ञाः) तानि पदानि जानन्ति । अवारयोगविदः पामराः वाचो वाक्य-स्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति व्यवहरन्ति (अर्थप्रकाश-नाय प्रयुजते) इत्येवमत्रनये मन्त्रार्थः कार्यः । दुर्गस्तु-तत्राप्रसिद्धार्थलावाख्यातोपसर्गनिपातपदानि अर्थं न वेदयन्ते । नामानि तु प्रसिद्धतरार्थलावाद्याधीनं वेदयन्त्यर्थमिति व्याचक्ष्यौ । अर्थकिताप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपसृज्यते आख्यातपदस्यैति उपसर्गः प्रादिः । उच्चाव चेष्व-र्धेण निपतनात् निपाता अपि तु चेत्प्रादयः । एष्वेव सर्वा वाक्परिमितेति अखण्डायाः कृताया वाचश्चतुर्थी व्याकृतत्वाद्

१. नार्थं वेदयन्ते इति आध्यम् ॥

“वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्तामिन्द्रो मन्थतोऽवकस्य व्याकरोत्तस्या-दियं व्याकृता वागुचते” (तै० सं० ६-४-७) इति श्रुतेः ॥

मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः ॥

अत्रापि व्यावहारिक्येव तु वेदयत्यर्थम् । तत्र याज्ञिकैः समाग्रातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो (मन्त्रविधानप्रतिपा-दको वेदभागो) मन्त्रः । कल्पोऽत ऊर्ध्वमित्यादिनोक्तः कल्पः । मन्त्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणम् । भोगविषया गामानयेत्यादिकया व्यावहारिकी । एषैव सर्वा वाक् नियमितेति याज्ञिकाः ॥

ऋको यजुषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः ॥

अत्रापि व्यावहारिक्येवार्थं वेदयन्ते नेतराः ॥

सर्पाणां वाक्, वयसाम्, क्षुद्रस्य सरीसृपस्य, चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके ॥

एके ऐतिहासिकाः अधिभूतविदः । अत्रापि व्यावहारि-क्येवार्थं वेदयन्ते नेतराः ॥

पशुषु-तूणवेषु-सृगेष्वा-त्मनि चेत्यात्मप्र-वादाः ॥

आत्मानं प्रवदन्ति ये आचार्यास्ते आत्मप्रवादाः ॥

अथापि ब्राह्मणं भवति—

एतस्मिन्नुक्तेऽर्थे—यथा—

सा वै वाक्पृष्टा चतुर्थी व्यभवदेवेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्याम् सायौ सा रथन्तरे । यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्तावथ पशुषु । या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणे दधुतस्मा-द्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

अदधुः निहितवन्तः । उभयीं लौकिकी वैदिकी च । अभि-व्यक्तार्थमन्यत् ॥

अथैषाऽक्षरस्य ॥ ९ ॥

अथ पुनरेषा अक्षरस्य अतिश्रुतिः प्रवर्णितेवेति बोध्यम् ॥ ९ ॥

“ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमुचं करि-ष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते” ॥ ४ ॥

(ऋ० सं० २-३-२१ अथ० सं० ९-२८-८)

ऋच इति । कीर्तयाम आर्षम् । ऋधम् । अथा निवे-चनत्रयमभिप्राय-ऽधिदेवा-ऽव्यात्मनिकस्येव ओंकार आदित्य

आत्मा चेति । तत्र तावच्छाकपूणिपक्षमाश्लिष्यिष्यतस्तु-
च्यते—**ऋचः** ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिनि अक्षरे प्रण-
वक्ष्ये **ऋकारे** अविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा । प्रणवस्य
सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते—“तावदेतान्मत्तपतेभ्योऽभितते-
भ्यश्च यो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा
समरसचेदतदोऽभिति” (तै० ब्रा० पा० ३२) इति । मानवे-
ऽपि—“अकारे व्याप्युकारे च मकारे च प्रजापतिः । वेदत्रया-
भिरदुहर्षुभ्यस्वरितीति च” इति । परमे निरतिशये
(श्रेष्ठतमे) न हि प्रणवाधिकं किञ्चिन्मन्त्रजातमस्ति, त्रिका-
लातीतस्य ब्राह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यन्मात्रात्रिकालातीतं
तदप्योकार एव । “ओमिति ब्रह्मैवे” लौदश्रुतेः (माण्ड०)
तथाभूते व्योमन् व्योमनि “सुपां सुलुगि०” (पा० ७-१-
३९) इति सप्तम्या ङुक् । विविधमसिञ्जळमन्त्रातमोतमिति
व्योम तस्मिन् । तिस्रु मात्रासु—अकाराकारमकारलक्षणसुप्-
शान्तासु यदवशिष्यते तदक्षरं परमं व्योम, शब्दसामान्यमवि-
व्यक्तमिति भावः । यस्मिन् प्रणवे विश्वे सर्वे देवाः अधि-
नियेदुः अध्यासते । वर्तमाने सीवतेलेदु (पा० ३-४-६)
अयमर्थः—ऋगादिषु ये देवास्ते मन्त्रद्वारेणाक्षरे निघण्णास्तस्य
(प्रणवस्य) च शब्दकारणत्वात् । अथवा प्रथमायां मात्रायां
पृथिवी, अग्निः, अन्नवेदः, पृथिवीलोकनिवासिनः इति, एवं
द्वितीयायां मात्रायां अन्तरिक्षं, वायुः, यज्ञेधि, अन्तरिक्षलोक-
निवासिनो जना इति । तृतीयायां मात्रायां सौः, आदित्यः,
सामानि, ध्रुवलोकनिवासिनो जना इति । विज्ञायते हि “ऋकार
एवेदं सर्वम्” इति । यः यद् अक्षरम् अथवा निमृष्योपल-
क्षितं न वेद न जानाति । असौ ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैः
किं करिष्यति ? यस्तत्राक्षरात्मना पश्यति । य इत् एव तद्
अक्षरं विदुः ज्ञानन्ति त इमे समासते अयुनराष्ट्रत्या
स्वरूपेऽत्रस्थानं समासनम् । इति विदुष उपदिशति । ते
हि तत्परिज्ञानात्तादृग्व्यसुपगतः प्रणवप्रहमात्मानमेवायुप्रविश्य
समीकृताः शान्ताः स्थिताः अनला इव तिर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

तथाच भाष्यम्—

**ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यसिन्देवा अधि-
निघण्णाः सर्वे । यस्तन्न वेद किं स ऋचा करि-
ष्यति, य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष
उपदिशति । कतमत्तदेतदक्षरमोमित्येषा वागिति**

१. “प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति मन्त्राभाववत्” इति महा-
भाष्यवचनसिद्धन्यायात् ॥

२. वेदानां प्रणवस्य च स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धः “य
ऋचोऽभीते” इत्याहुषकर्म्य यः प्रणवमयीते स सर्वमयीते ओमिति
प्रतिनिधते एतदे मृगुक्षणीविद्यां प्रलेषा वागेतत्परममक्षरम्”
लौदश्रुतेरिति सावयः ॥

३. प्रणवस्य सर्वमन्त्रात्मकत्वात् मन्त्रेषु सर्वदेवानां निवासत्वात् ।
सर्वदेवनिवासत्वंमात्राविद्यानत्वाद्वा ब्राह्मणि सर्वदेवानां निवासार्थमिति
सावयः ॥

**शाकपूणि—“ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते
नानादेवतेषु च मन्त्रेष्वेतद्भवा एतदक्षरं यत्सर्वा
त्रयीं विद्यां प्रति प्रती”ति च ब्राह्मणम् ॥**

धीयन्ते निधीयन्ति देवा मन्त्रेषु, मन्त्रा वर्णेषु, ते च
ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिनि अक्षरे प्रणवे । एवं मान्ता००-
द्ववे निश्चयेनैतदेवाक्षरं नानादेवतेषु मन्त्रेषु च धीयन्तेऽज्ञात्वातेन
“क्षरल्लोकोऽयं पूर्वम्” इत्युक्तेः । तस्मात् एतदक्षरं सर्वां
त्रयीं विद्यां प्रतिप्रति अत्र “निलवीभ्योः” (पा० ८-१-
४) इति पदद्वित्वं वीभ्यायां, साकल्येन च किमार्चवन्धो वीभ्या
भवतीति सर्वास्त्वस्या अभिसंबन्ध इत्यर्थः ॥

**आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेरेषर्भवति ।
यदेनमर्चन्ति प्रत्युचः सर्वाणि भूतानि । तस्य
यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति । रश्मयोऽत्र देवा
उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिघण्णा इत्यधिदैवतम् ॥**

अत्र आदि००वति । एतन्मते ऋक् अर्चनीय
आदित्यः । कुतः ? यदे००तानि । यथासादेतेरेनमादित्यं
सर्वाणि भूतानि प्रत्युचः ऋक्प्रातिनिधेनार्चन्ति पूज-
यन्ति । अथवा ऋक् इत्युपादिमयादित्यमण्डलमभिप्रेतम्
“ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं
तपति तत्र ता ऋच” इत्यादिश्रुतेः (तै० ब्रा० ७०) तस्य
सम्बन्धिनि अक्षरे अविनाशिनि परमे निरतिशये व्योमन्
व्यवने सर्वस्य रक्षके ब्राह्मणि । तदाह—तस्य—यदन्यन्म-
न्त्रेभ्यः मण्डलगतोभ्योऽवयवेभ्यस्तत् परमम् अक्षरम्
व्यवन्म् तत्र सर्वमोतमिति । “य एयोऽन्तरादित्ये हिरण्यः
पुरुषो हस्यते” इति (तै० आ० १०-१३) श्रुत्युक्त्युक्त्यु-
यसिन्धवे देवा द्योतमाना रश्मयोऽधिनिघेदुरध्यासते । तदे-
तदाह—रश्मयोऽ००० इति । यस्तत् मण्डलमक्षरात्मना न
वेद स ऋचा आदित्येन मण्डलात्मना करिष्यति ? नासौ
यथावदादित्यं वेदित्यर्थः । य इत्तद्विदुषि । व्याख्यातमधि-
यणक्षे ॥ ४ ॥

**अथाध्यात्मम्—शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेने-
नार्चन्ति प्रत्युचः सर्वाणीन्द्रियाणि, तस्य यदधि-
नाशिधर्मं तदक्षरं भवति । इन्द्रियाण्यत्र देवा
उच्यन्ते यान्यसिन्नधिनिघण्णानीत्यात्मप्रवादाः
॥ ११ ॥**

एतेन शरीरेण सर्वाणीन्द्रियाणि ऋचोऽर्चनीयाधी-

१. अत्र प्रतेः कर्मप्रवर्तनीत्वम् “प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयोः”
(पा० १-४-९२) इति । तद्योगे च पञ्चमी (पा० २-३-११)
तथाच यदर्चन्ति सा ऋक् । यथा वाचर्चन्ति सा ऋक् । यं वाचर्चन्ति
सा ऋक् । “ऋक् स्तुती” (उ० ५०) किए । अत्र विकरणव्य-
त्यय आर्थः ॥

वात्मनः प्रति उद्दिश्य तदीयं सुखमनुभूया मनसा समभ्युद्यच्छमानि अर्चन्ति पूजयन्ति विषयसुखं तेभ्यः प्रयच्छन्ति । तथाच ऋचन्ति अर्चन्त्यनेनेति श्रुक् “ऋचुं सुतो” (तु० प०) करणे क्प्रि । अर्चन्तीत्यर्थनिर्वचनं विकरणव्यत्ययो वा । एतेनेति “अन्वादेशे ननुसके एनद्वक्तव्यः” (पा० २-४-३४ वा०) इतीदम एवादेशः । तस्य तत्संबन्धि (सह-योनि) यदविनाशिधर्मं चेतनासत्त्वमात्रविज्ञानं तत् परमम् अक्षरम् अविनाशि भवति तस्मिन् अक्षरे परस्मै निरतिशये व्योमनि व्यवने विशेषेण रक्षके शरीरादेरात्मनश्च । यस्मिन् अन्तरात्मनि (जीवे) देवाः गमनवन्तो व्यवहरन्तो वा विषयेषु कोतन्तो वा इन्द्रियसंज्ञकाः विश्वे सर्वेऽपि अधिनिषेधः आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तम् अन्तरात्मानं न वेद न विजानाति किम् असौ ब्रह्मा आत्माचैतसाधनेन शरीरेण किंकिरिष्यति ? न तस्य जीवितेनार्थ इत्यर्थः । य इत्तद्विदुरिति व्याख्यातम् ( ) ४ ॥

अथाक्षरपदं निर्वक्ति—

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वा वाक् क्षयो भवति । वाचोऽक्ष इति वा ॥

अक्षरं कस्मात् ? तद्धि न क्षरति नान्यथाभावमापद्यते । अथ वा न क्षीयते न कदाचित्प्रेष्यामुक्तो विनश्यति । अथवा वाक्क्षयो भवति नादो हि वर्णलक्षणाया वाचोविनाशः । अथ वा वाचोऽक्षः इति । अक्षरो ह्यक्ष इवानुप्रविश्य व्यञ्जनादि धारयति । तथाच इदमुपमार्थं नामकरणः । अथाक्षरपदेन खरा अभिहिताः । प्राधान्यात् “अक्षरं न क्षरं विधात् अक्षो देवांसोऽक्षरम्” इति तु महाभाष्यकारः ॥

अथाक्षवाचं निर्वक्ति—

अक्षो यानस्याज्जनात् । तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिति ॥

अक्षः कस्मात् ? उच्यते—यानस्य रथस्य । स तावत् अज्जनात् समज्जनात् नित्यमसौ संप्रपद्यते तैलादिना । तत्प्रकृतीतरत् खराख्यमक्षरम् । वर्तमानसामान्यात् । खर-चिह्नानि व्यञ्जनादि वर्तन्ते । इति—करणः परिसमासार्थः । उपप्रदर्शनायो वान्तस्य । यद्वा इतीत्युत्तरवाक्यान्वयि, यथा—

(इति) अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहोऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतः ॥

इतीत्यमेवं मन्त्रार्थचिन्ताऽभ्यूहः मन्त्रार्थचिन्तानां—नित्यमानमन्त्रार्थानामभ्यूहः समूहः अभ्यूहः सर्वतोभावेन वितर्कितो मया, शक्यत एतावता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमिति । कुत एतत् ? अपि श्रुतितोऽपि तर्कतः । क्वचित्श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमविशेषेभ्यो यज्ञोपनीताथोभिधानसामर्थ्येभ्यो वाक्या-

२. “आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेणैन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमुत्पद्यते” इति हि न्यायपरिचितेन मनसा प्रेरितानिन्द्रियाणि विषयेषु प्रत्यक्षं तत्सुखमात्मनि प्रयच्छति तदेवाचैतीत्युच्यते ॥

३. तथा चोक्तम् (म० जी०) “आत्मेव ब्रह्मनो बन्धुरात्मेव रिपुरात्मनः” इत्यादि ॥

र्थसामर्थ्यात् । तस्योपरि पर्यायास्तर्कोऽभ्यूहो लक्षणं न्याय इति तर्कतोऽपि । तथा चायं “मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहलक्षण आगमो” निरुक्तशास्त्रम् ॥

यथायथमभ्यूहस्तथापि—

न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः । प्रकरणश्च एव तु निर्वक्तव्याः । नह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनु-येरतपसो वा । पारोवर्धयितुं खलु वेदितुं भूयो-विद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तात् ॥

कुतः ? पृथक्त्वेन ? प्रकरणात् । तदाह—प्रकरणश्च एव त्विति । तान्येतानि प्रकरणानि मन्त्राणां याज्ञं देवत-मथ्यात्म-मितिहासात्प्रवेश इति । किंकरणम् ? नह्येषु मन्त्रेषु प्रत्यक्षम् अर्थदर्शनम् अस्ति किं नास्त्येव ? न नास्ति । किं तर्हि ? अनुपेः अतपसो वा इति । तस्येदानीमपि स्वाय ऋषिस्तपस्वी च, निदैग्धकल्मषस्य यथावदर्थ मन्त्राणां पश्यतस्तस्य प्रतिबन्धकाभावात् । येऽन्ये पुनरोपेदे-शिकास्तानधिकृत्योच्यते—पारो००स्तात् इति । य एतेषु उपदेशतः पारोवर्धये परोवरभावेन मन्त्रार्थोऽप्रतिपद्यते ते पारोवर्धयिदः तेषु यः कश्चिद्भूयोविद्यो बहुश्रुतो भवति स एव मन्त्रार्थपरिहाने प्रशस्यो भवति । मन्त्रार्थ एव स्वयं विद्याव-स्थानभावेन विषयभूतो लोकव्यवहारभावेन च विप्रकीर्णो विजृम्भत इति । तमबहुश्रुतो गाल्मुद्रेक्षितुमिति—सुक्तं यत्तत्परिहानयोगे भूयोविद्यः प्रशस्य इति । पुरस्तादपि चैतदुक्तम् (नि० १-५-२) इह तु प्रसङ्गादुच्यते ॥

अतः परमागमविशुद्धये प्रसूति—

मनुष्या वा ऋषिपूत्कामस्तु देवानमुब्वन्को न ऋषिर्भविष्यतीति ? तेभ्य एतं तर्कमर्थं प्राप्यच्छन् मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूहम् तस्माद्यदेवं किंचानू-चानोऽभ्यूहत्वापि तद्वधति ॥ १२ ॥

मनु००नुब्वन् इति । पूर्वमपि हि “साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुरिति” (नि० १-६-५) त्युक्तम् इह तु मन्त्रार्थो-भ्युपदर्शनायमिति विशिष्यते “मनुष्या वा००भवतीति” “एव-मादिपुराकल्पयोऽर्थविदः शास्त्रावतारस्तुते । तेभ्य एतं तर्कं निरुक्तशक्यमेव ऋषिं प्राप्यच्छन् ते देवाः । किलक्षणम् ? मन्त्रार्थो००भ्यूहम् मन्त्रार्थचिन्तानां चिन्त्यमानमन्त्रार्थो-नामभ्यूहं समूहं तदात्मकं यद्वृण्वता तेन यास्केनान्येन वा शाकपूण्यादिना, विज्ञातमन्त्रार्थदेवतासत्त्वलेनाभ्यूहम् सर्वतो-भावेन वितर्कितम् । समस्तार्थसमूहमपि भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थो-न शक्यन्तेऽभ्यूहितुमिति देवास्तान्मनुष्यानेतं प्राप्यच्छसिit सं-दितो वाक्यार्थः । यस्मादेतदेवं तस्मात् अस्मिन्लूके निरुक्त-शास्त्रे यः अनुचानः विद्वान् यदेव किंच किंचित् अभ्यूहति आर्षं तद्वधति तथैव तदवयोऽभ्यूहितवन्त इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

नैतस्मिन्नीतिकोच्यते, मन्त्रार्थोऽप्येतस्मिन्विषये बृहत्स-तिना दृष्टो ब्रह्मा वा स्वयं प्राह । तथया—

१. उपदेक्षेनैव प्राप्तमन्त्रार्थः साक्षात्कृतधर्मैः सकाशात् ॥

“हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्वाङ्मनाः संय-
जन्ते सखायः । अत्राहं त्वं विजह्वेद्याभिरोहं
ब्रह्माणो विचरन्त्युत्वे” ॥३॥ (ऋ० सं० ८-३-२४)

हृदेति । आङ्गिरसस्य बृहस्पतेरायं ब्रैह्मणम् । अनेन
सूक्तेन ऋषिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवानतस्तद्देव-
त्वमिदम् । सखायः समानख्याना ऋत्विजः । ते हि प्रयोगे-
ऽभियुक्तत्वात्तितरां विद्वांसः । ते च ब्राह्मणाः अविगतम-
न्त्रार्थतत्त्वाः किमत्र तत्त्वं किंवातत्त्वमिति प्रवचनेन विचारयन्तः ।
हृदा बुद्धिमता हृदयेन (हृदयेन बुद्ध्या) तष्टेषु सूक्ष्मतामा-
पादितेषु अचिन्त्याध्यात्माविषु विद्वद्भिः । मनसो जवेषु
मनसां प्रवेषु (ये मनसामपि प्रजयाः प्रगमा दूरे वर्तमाना
न साक्षाद्दृश्यन्ते तेष्पर्वेषु) स्वर्गापूर्वदेवताविषु यत् यथा
संयजन्ते परसरेण संपूजयन्ति । अत्र अस्मिन्ब्राह्मणसङ्घे
मन्त्रार्थव्याख्याने वा त्वम् एकमविद्वांसम् । आह इति विनि-
श्चये, विनिश्चिद्य वेद्याभिः वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्विद्याभिर्वा
विजह्वुः विशेषेण परित्यजन्ति । अथ ये पुनः ओहब्रह्माणः
इदं निदकशास्त्रगृहं ब्रह्म (उच्यतेऽत्र ब्रह्म वेदार्थः) आह्नात-
मूत्रब्रह्म येषां न ओहब्रह्माणः । यद्वा ओहसुष्ठुमानं ब्रह्मविद्या
श्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्तास्ते त्वे एके विद्वांसः
शास्त्रार्थसंकटेष्वप्रतिबध्यमाना अतिक्रम्याऽविद्वांसं वि विशेषतः
सर्वत्रैव प्रतिपूज्यमानांश्वरन्ति । यद्वा—विचरन्ति यथाकामं
वेदायैषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते । उ प्रसिद्धौ ॥ ३ ॥

अथास्य भाष्यम्—

हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद्वाङ्मनाः संयजन्ते
समानख्याना ऋत्विजोऽत्राहं त्वं विजह्वेद्याभिर्वे-
दितव्याभिः प्रवृत्तिभि—रोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण,
ऊह एषां ब्रह्मेति वा ॥

ओहम् ऊहम् इत्यनर्थान्तरतयाऽत्र भाष्यकारेण व्याख्या-
तम् । तत्रापि “उहिरु अर्धेने” (भा० प०) इत्यस्यादन्ये
“ऊह वितर्के” (भा० आ०) इत्यस्मात्कर्मणि घञ् (पा०

१. पतन्मन्त्रवितेन । तथा चैतत्सुक्तमुपकन्त्योर्हृददेवताया-
म्—“विज्योतिः परमं ब्रह्म यथोपात्तमुपाशुते । तज्जानमभि-
वृष्टाव सूक्तेनाहं बृहस्पतिः ॥” इति ॥

२. विचरिष सन्निकरणाधी तेन सन्नञ्छन्ते इत्यर्थं सायण-
भाह ॥

३. प्रकृष्टाभिर्वृत्तिभिर्मेनस इत्यर्थः । तथा चोक्तं दुर्गेण—(पत-
द्वाभ्यमुपाशुते) न हि तासां मनोवृत्तीनामन्तोऽस्ति । यास्तु प्रति-
भाव्यतामपि मनोवृत्तयो न प्रवर्तन्ते । अतस्तां वेदितव्या एव मन-
स्यविद्वद्भिः इति ॥

इति श्रीमत्करमहान्वयविशुद्धस्य मिथिलाभिजन—नन्दलालशर्महतनुजन्मनो मिथिलेशलक्षप्रतिष्ठस्य कर्मकाण्डभूषणस्य
श्रीमन्मुकुन्दशर्मणः कृतौ श्रीमथास्कमुनिप्रणीतनिरुक्ताख्यविवृती त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १३ ॥ १ ॥

(अतिश्रुतिप्रकरणं समाप्तम् ॥)

३-३-१९) ब्रह्मेतिवेति । अत्र ब्रह्मशब्देन वेदार्थमभिप्रथ-
नूह एषामिति पुंलिङ्गेन दर्शयति ॥

एवमेतस्मिन्मन्त्रे अस्या उद्गाहितार्थानिनोदिष्य मन्त्रार्थवि-
न्ताभ्युहस्य ब्रह्मत्वं श्रूयते । तस्मादिदमपि निरुक्तशालं ब्रह्मैव
वेद इत्यर्थः ॥

इदानीमुपसंहरति—

सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः ॥

सेयं एतन्निरुक्तशालविज्ञानप्रमया विद्या वेदार्थविज्ञानल-
क्षणा श्रुतिमतिबुद्धिश्चाध्वेनाख्यायते नैरुक्ते ।

तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यम् ॥

“गन्तुमि” ति शेषः । पदवाक्यप्रमाणविदा ब्राह्मणेनेत्यर्थः ।
अयं भावः—यस्माद्देवो विधि—विषेध—प्रतिप्रसव—नियम—परि-
संख्या—पुनर्वचन—परार्थपदगहनः । अर्थवादाश्च यथाश्रुतप्र-
माणग्राहिणो विदुषेऽपि परमभ्रान्तिहेतवः । तस्मादेववाक्यानां
परमदुर्विज्ञानवेदनीयत्वादिमां विद्यामन्तरेण सम्यग्दर्शनागमो न
भवति । अतोऽस्या खलिषुसुखायार्थोपाकारप्रवृत्तायाः अन्तरेण
तपः पारगमनं मास्तीत्यमभ्युपायस्तस्या पारगमन इति ॥

तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यम् ॥

तदिदं निरुक्तशालं आयुरिच्छता अतपसिना सर्व-
थापि न निर्वक्तव्यम् अतपस्यी हागमवानपि मलिनान्तःक-
रणलाभं शक्नुयानिर्वक्तुम् । ततो ह्यासायुरिच्छते ॥

तपसिनापि न निर्मुक्ता—

तस्माच्छन्दःसु श्रेया उपेक्षितव्याः ॥

तस्मात् छन्दःसु शास्त्रान्तरेषु । निगमोदाहरणानामाका-
ङ्क्षितनिराकाङ्क्षायै श्रेयाः वाक्यश्रेयाः पादार्थार्थदिलक्षणा
उपेक्षितव्याः । उपगम्य वेदादशर्थश्च ईक्षितव्या आलोचि-
तव्या इत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञाने फलमाह—

अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्या-
स्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥

इति श्रीमथास्कमुनिप्र० नि० शास्त्रे दै० कां० त्रयो-
दशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १३ ॥ १ ॥

अथ तपस्यी नैकतः आगमो गुरुमुखादेव य आगच्छति
सम्यक् श्रोत्रोपासनादितः स सर्वोऽपि निगमभ्युहः प्रत्येकं यां
यां देवतां तत्तन्मन्त्रप्रतिपाठां निराह विन्रवीति तस्या-
स्तस्याः ताद्भाव्यं सतत्त्वानां साधुजन्यं अनुभवति कायव्य-
पगम इत्यर्थः । अत्र क्रियापदद्विरुक्तिर्ग्रन्थसमाप्तिस्त्विह ॥ १३ ॥

२. अत्र दुर्गा—श्रुतिमतीलाघर्षमेवेका विद्या बुद्धिं वर्धति ।
ज्यायसी सर्वोऽप्येति विद्याभ्यसे महादेव तर्क इत्याह ॥

२. तेन हि शास्त्रस्य निगम—(समन्) त्वं तिष्ठति ॥

अथ

निरुक्तस्थितमन्त्राणां मातृकाक्रमयोगतः ।

नामात्र दृश्यते येन बोध आद्यु भवेदिति ॥ १ ॥

निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि
अ		अनुष्टुपा	२४४	अवततधन्वा	१५३	अहश्च कृष्ण	९६
अकोनव	३०७	अनूपे गो	२१७	अवसृज्य निजु	२४९	अहस्तमि	२६९
अक्षण्वन्तः	२७	अन्यमुषु	४८५	अवसाय प	४४	अहिरिव	४१६
अगोहास्य	४७४	अन्येन म	२१६	अवसाया	४४	आ	
अग्रये समि	४१	अन्विदनु	४८२	अविशेषेण	१११	आखण्डल	१२५
अग्निं नरो	२३३	अपागृह्णन्	५००	अवीरामिव	३३२	आगधिता	२४३
अग्निः पवित्रं	२२९	अपासुपस्थे	३८३	अम्रदन्त	२४६	आज्ञे याहि	२९८
अग्निः पूर्वे	३७०	अपोषा अ	४९२	अशत्रुरिन्द्र	३९	आ घा ता	१९३
अग्निमीळे	३६९	अपो सुम्यक्ष	५२३	अंशुं दुहन्ति	७१	आघुणे	२३२
अग्निरिव	१४	अप्ते परेहि	२९५	अश्वा पिन	४३९	आचष्ट आ	२८५
" "	४७	असो नाम	२४०	अस्यास्य म	४४०	आजहन्ति	४१९
अग्निर्नये	१३६	अञ्जामुक्थै	४६२	अस्याम वाज	२४३	आजासः पू	२७३
अग्निः सुतु	१८६	अभि क्रन्द	३५६	अश्रवं हि	२९०	आजुह्वित	२३०
अग्नेरवः	३०९	अभि ला पूर्व	४५७	अश्वतुर्गव्यू	३३३	आजुह्वान ईक्षो	३६७
अग्निं होतारं	२८९	अग्निन इ	४९३	अश्वो बोल्ला	४०८	आ तृ विष	१९१
अग्नादज्ञात्	१११	अग्निं प्रवन्त	३७०	अश्वे न ला	५४	आ ते कारो	१०६
अग्निरसो नः	४७५	अभीकेचिदु	१४७	असंख्याता	३९	आत्मा यस्मस्य	१३६
अजोहवी	२५२	अभीदमे	१२३	असश्चन्ती	२१३	आ ला रमं	२१९
अजन्ति ला	४०३	अभ्रर्जो	२२६	असाम्योजो	३२१	आ ला रम्भ	१५३
अतिकाम	२९४	अभ्रातर इव	११२	असिन्वती	२७५	आ ला विश	३२१
अतितस्थौ	५१२	अभ्रातेव	११२	असुनीते	४५८	आ दधिका	४५४
अतिष्ठन्ती	९०	अमन्दात्	४१३	असुरैर्लै सुते	३०७	आदाय श्वेनो	४६४
अब्राह्म गोर	७४-१९८	अग्निनः स	३०४	अस्ति हि वः	२९७	आदित्या दा	८५
अभ्यातः	१९४	अग्नी य क्रक्षा	१५०	असम्भ्यम	३०५	आ द्राम्याह	३५४
अधोवय	२६	अग्नीवहा	४४२	अस्मा इदु प्रभ	३१२	आ नो यज्ञं	४०१
अददह	४३७	अग्नीषां चित्तं	४२६	असे आरा	२८४	आपान्तम	२३६
अदितेर्दक्षो	४७८	अमेनांश्चि	१५४	असे ते वन्तु	२८३	आपिले नः	१४७
अदितिर्द्यौ	४१-१९५	अम्यक्र सा	३०१	असे शुभ्र	२२७	आपो हि धा	४२३
अद्वीदिन्द्र	३०३	अयमु ते	३०	असे धन	२८४	आमन्त्रेभिः	२१२
अद्वीन्द्र पिब	३५५	अयं यो होता	३३५	असे प्रय	२८३	आयवी वा	४२७
अद्याचिजु	१२४	अयं वेनः	४५७	असे यातं	२८३	आ रात्रि पा	४२४
अद्यासुरीय	३४४	अयं स विज्ञे	७८	असे समाने	२८३	आ रुद्रासः	४४३
अधां स वीरैः	३४४	अया ते	१५५	अस्य वाम	२८३	आरोहथो	११३
अध्यापिता	६९	अरन्थान्य	४३५	अस्या ऊ तु ण	२०४	आक्षिपेणो	८२
अग्निगव	२३५	अरायि काण्	३८९	अहं च त्वं	२०२	आ व ऋज	३१५
अनर्वाणम्	३२०	अरुणो मा	२५१	अहं च त्वं	१६	आवर्षा स	२३८
अनर्वाराति	३२०	अलालुणो	२७०	अहं च त्वेभिः	३४३	आवासुप	४२८

निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि
आविपुनमद्भि	४७२	उ		ऋषगया	२०१	कृष्ण नियानं	२८०
आविश्वः	२५०	उग्रो यः शम्भा	२५९	ऋषीणां पुत्रो	३९२	कैवल्यो	३४७
आविष्टो	४७२	उत भ्रा व्य	५२२	ऋषा त इन्द्र	३५४	कैदयमि	५०९
आश्रुत्कर्ण	३५५	उत लः पश्यन्	४८	ए		को नु मर्या	१५९
आसलागासः	४३२	उत लं स	२७५	एक एव	३९	कीडन्ती	४१
आसीन ऊर्ध्व	२८०	उत द्विर्वा	३०७	एकं पादं	५१२	क्षिप्रा ज्वर्णिर्न	२७७
आसुष्वयन्ती	३९९	उत नोऽहिर्वृष्या	५१३	एकया प्र	२३३	क्षेत्रस्य पतिना	४४०
		उत पय्या	२२५	एकः सुपर्णः	४६२	क्षेत्रस्य पते	४४१
इ		उत खैनं	१९६	एतदस्या	४९३	ग	
इति वा इति मे	३४३	उत स्य वा	१०५	एतद्वै	४१	गभस्तिपूतः	२२८
इदमु	५०६	उतादः प	७३	एता उला	४९७	गभस्तिपूतो	२२८
इदं श्रेष्ठं	९४	उतासि मै	२४०	एता विश्वा	२६१	गातुं कृष्ण	१९९
इन्द्र आशा	२६८	उतो समस्मि	२५७	एषमानद्विद	३१७	गायन्ति ला	२२४
इन्द्रं न ला	४६	उवीरता	४७५	एनाहूये	२३६	गोभिः श्रीणीत	७०
इन्द्रं मित्रं	३७१	उदुक्कयोति-	४७०	एना पला	१५६	गोभिः सचदो	७२
इन्द्रमिदृशा	३४०	उदु लं जात	३७५-५०४	एना वो अ	१५६	गोभिः सचददा	७२
इन्द्रस्य नु	३४१	उदुह रक्षः	२७०	एमीदेवां	१९८	गौरनीमे	४८९
" "	३४४	उप प्रवद	४११	एमेनं सज	३०	गौरीर्मिमाय	४८८
इन्द्राणीमा	४८७	उप प्रागात्	३१७	एष देवो	३२८	मास्ला कृत	१५४
इन्द्राय गाव	२८७	उप प्रेत	३४२	ओ		च	
इन्द्राय साम	३४०	उपश्वासय	४१५	ओमासधर्षणी	५१७	चतुरश्रित	१३७
इन्द्रासोमा	२९२	उप हूये	४९०	ओषधे त्रा०	३९	चलारि वाक्	५२६
इन्द्रे कामा	३४१	उपावसज	४०३	क		चलारि शृङ्गा	५२६
इन्द्रेणैते	३४०	उपो अद	१७९	क		चित्रं देवा	५०४
इन्द्रेण यु	२१५	उपोपमे	१४८	कप्वा अभि	३४२	चिदति मनासि	२२६
इन्द्रेण सं	१७२	उरु प्रथ	३८	कतरा पू	१५७	चोष्क्यमाण	३१७
इन्द्रो अला	१०३	उरुष्याणो	२५८	कदा मर्त	२४८	ज	
इन्द्रो दिव	३४०	उपस्तवि	४९७	कमिकदद्	४०९	जमदग्निभिराहुतः	३८२
इन्द्रो यासुला	३३०	उसः पितेव	३०२	कनीनकेव	१७५	जराबोध	४३६
इन्द्रो विश्वान्	३२३	उला इव	२२३	कल्याणीर्जाया	३५४	जातवेदसे	३७३
इन्द्रवान	१९८	ऊ		कायमानो	१७४	जारभामर्ग	१३७
इमं तं पश्य	४२१	ऊर्ध्व इव	२८४	कारुरहं	२७९	जारुषं ह	३०९
इमा गिर	४१५	ऊर्ध्वो यस्या	२९५	किं ते कृष्णन्ति	३३३	जीवाशो अ	३२४
इमामनु	२९६	ऊ		किमिच्छन्ती	४७५	जुष्टं निवे	२९९
इमा क्वाय	४३४	ऊ		किमिते विष्णो	२३०	जुष्टो दम्	१६५
इमे चिदि	२६८	ऊर्चा लः	२४	कुत्साय म	१९९	जुष्टुरे विन्ति	१८९
इमे युता	१८४	ऊचो अक्ष	५२७	कुविर्धं स	१७८	जमया अत्र	५२०
इयं शुभे	९९	ऊच्छन्तीव	२८	कुह खिद्योषा	१३४	त	
इषिरेण ते	१६७	ऊजीपी वज्री	२३७	कुहमहं	४८४	तच्छंयोरा	१९५
इहेन्द्राणी	४२७	ऊजुनीती	२१६	कृत्तं न इवमी	२५५	तत्त्वायामि	५८
इहेह जा	४९६	ऊजा वाजं	२४३	कृत्ति वसा	२५६	तत्सूर्यस्य	१७१
ई		ऊतस्य हि	३०४	कृष्ण्य पात्रः	२९३	तद्वय वाचः	११६
ईर्वास्तासः	१७२	ऊतस्य हि शु	४५९	कृष्णं ब्रह्म	३२४	तदुष	१७
ईशे हि वस	२८३	ऊदरेण	२७४				

निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि
तद्यदेनो	८३	खया मन्यो	४५३	द्वादशारं	२०८	पदं देवस्य	१८९
तद्वाय्वृ	२१२	खया वयं	१२६	द्विता च सत्ता	२२०	परं मुखो	४६९
तन्मूलजैव	१३३	खष्टा दुहि	५०१	ध		पराक्षरः	३३०
तनूनपात्	३९५	खष्टा सुव	२९७	धन्वना गा	४१७	परिघ्नस	२७८
तत्र स्तुरीय	३१४	खामिन्द्रामति	१९१	धाता ददातु	४७०	परिघ्नं	१०८
तं प्रज्ञया	१४०	खेचमित्या	४६९	धूमकेतुः	२७६	परेशिवांसं	४४४
तम आसी	३४४	द		धेनुं न इयं	३२८	परो निर्देह्या	४६
तं मरुतः	२२५	दक्षस्य वा	४७७	न		पर्याया इव	२९
तमिद्वर्द्ध	३०	द्वो विश	३३२	नक्षत्रां	२७२	पवित्रवन्तः	५१३
तमूर्धरं	१५२	दशावनि	११९	न जामये	११५	पशदक्ष	२१२
तमृष्टु समाना	४३३	दासपत्नी	९१	न नूनमस्ति	२१७	पश्यन्तो वा	१५०
तं मेदस्त	३०३	दिधि स्पृष्टो	४७७	न पापासो	३२२	पश्यन् हि	२२३
तरस्तमन्दी	५२५	दिबो वराह	२२३	नमन्तामन्यके	२५८	पाकस्थामा	२४४
तव प्रयाजा	४०७	दीर्घप्रय	२१४	न मृगुरासी	३४४	पान्निव मि	१४९
तं वध्वराथा	४४४	दीर्घादुर	२०३	न मगो महश्च	१४८	पारं नो अस्य	३१३
तस्मिन्त्सकं	२०९	दुर्मदासो	१४	न यस्य थावा	२१७	पार्थतः श्रो	१६१
तस्मादेते	२७	दुर्मित्रासः	२८१	नराक्षेसस्य	१९६	पावका नः	४८१
तस्याः समुद्रा	४८९	दुर्वैतुर्भीमो	१८३	न वा अमुं	८७	पावीरवी	५१२
तौधध्वर	२९५	दूत द्वैयसे	३०८	न विजाना	३४६	पितुं नु स्तोत्रं	४२२
ता वां वास्तु	७५	दूतो देवाना	२११	नवेन पूर्व	१८२	पीयति लो	१४९
तिराधिद	१४९	दूतो निर्दे	४५	नवोनवो भवति	४६८	पुनरेहि	४४३-५०९
तिरोधन्वा	२२५	दूरे चित्स	१२७	न हि प्रभा	१०९	पुनः सम	१७२
तिर्यग्बिल	५१६	देव सवित	३८७	नाहमिन्द्राणि	४०७	पुनानो वा	३२६
तुजे तुजे	३१०	देवस्त्वष्टा	४५६	नाभ्राप्तीसु	११४	पुरुला दा	२२९
तुभ्यं श्वेत	२३५	देवस्य व	२८५	नियद्	२४६	पुरुप्रियो	२१५
तुविशन्ते	३३४	देवा अग्नि	३९०	तिराविध्य	३३५	पुरोळा अमे	३०३
तूर्णांशं न	२४८	देवानाम्प	५२१	निष्कृष्याना	४९८	पुष्ककामो	२७५
तृतीयो अ	४४६	देवानां पाप	२८५	निष्कृषासः	२९	पूषा खेत	३५९
ते आचरन्ती	४२९	देवानां भद्रा	५१७	नीचीनवारं	४३२	पृथक् प्रायश्च	२६०
ते वाक्षीम	१८०	देवानां माने	९७	नू च पुरा च	१८४	पृथुश्रया	२३२
ते सोमादो	१६४	देवानो	१८७	नूनं सा ते	२०	प्रजापते	४६१
तोदस्तेव	२२९	देवीकजां	४३०	नेवीय इत्	२६६	प्रतप्तो अद्य	२३१
व्यधिदि	२७१	देवीजोह्री	४३०	नेन्द्रं देव	१४	प्रतद्वोचेय	४६०
व्यमू पु वा	४५२	देवीं वाचं	४८२	नेन्द्राद्वे	३४०	प्रति लं चाय	४५७
त्रयः केशिन	५०९	देवैभ्यश्च	१६	नेमे देवा	११३	प्रत्यमे ह	१८९
त्रितः कूपे	३३४	देवेभ्यो वन-	४०	नो परस्या	४२०	प्रत्यङ् देवानां	५०८
त्रिः स मा	१५५	देवोदेवाच्या	२८९	न्यकन्द्यभुप	३१२	प्र नूनं जात	३७३
त्वमग्ने युभिः १२३-२६७-५३३	१५५	देव्या होतारा	४००	न्याविष्यदिली	४२८	प्र नूनं महिल	३७६
त्वमग्ने स	२८६	यक्षा नः प्रथिवी	४२८	प	१९४	प्रपञ्चतानां	४२८
त्वमिन्द्र म	१९५	यमीं पिता	१९४	पञ्चतैवः	२७७	प्रमन्दिने	१९८
त्वमिन्द्र वरा	३४१	व्रविणोदा द्र	३८७	पञ्चारे	५०५	प्रमात्रान्मे	४०६
		व्रविणोदाः पिब	३९०	पत्नीधन्तः			
		द्वादशप्र	२०८	पथस्थयः			

निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि
प्रवाहजे	२६५	मा नो मधेव	२४५	यद्वाग्वद	४८१	ल	
प्रवोऽच्छा	३०२	मा नो मित्रो	४०८	यमाक्षिति	२३४	लोषं नयन्ति	१७५
प्रवो महे	४६९	मा नोऽहिर्बु	४६३	यमाविबेह	४४६	व	
प्र समित्र	८५	मा रघाम	४५९	यमेरिरे	१९६	वक्ष्यन्ती वेदा	४१७
प्रसीमादि	२३	मित्राय ह्वयं	४४७	यमेव विद्याः	६९	वनसले रसनया	४०५
प्र स्वां मति	३०५	मित्रो जनान्या	४४६	यमो ह जातो य	४४४	वनसले वीह्वतो	४१४
प्रचीनं बहि		मूरा अमूर	२८८	यमो ह जात इ	४४५	वजुवाम	२१४
प्रातर्जय	४९७	मूर्धो भुवो	३८४	यवं वृके	३२२	वनेन वायो	३२७
प्रातर्जितं	५०३	सृगं न त्रा	२२१	यस्ते गर्भ	३९४	वन्नकः प	२१९
प्रातर्बुजा	४९६	सृगो न भीमो	५४	यस्मात्परं	६५	वघ्नीभिः	१५१
प्रविषामा	४११	मेघान्नु ते	३९३	यस्मिन्नुक्षे	५११	वयः सुपर्णा	१६०
प्रियमेध	१४१	मोषथा वृक्षं	२७६	यस्मै लं शु	४७९	वया इव	२७१
प्रीणीताश्वा	२६१	मेघीभूतो	३३९	यस्य शुष्मा	१५७	वरमाहार	२२१
प्रीते व	४१६	य		यस्याशुशान्तः	१५५	वराहं	२२२
प्रोद्वाणि	३८	य आरुण	६९	या औषधीः	४२४	वसातिषु	४९५
य		य आरितः	२४५	या ते विद्युक्	४३५	वसुभिः स	२२६
यतो वतासि	३२५	य इन्द्राग्नी	२५४	याहदिमन्वाहि	३०१	वाचसति	३१८
वन्धां ते ह	२३८	य इमा इथा	४४१	यामधर्वा	५१४	वाजे सुमिप्र	३०६
वाङ्मिथा	४८७	य इमे यावा	४०१	यावन्मात्र	३८६	वात आवातु	४५६
वह्नीनां पिता	४१५	य ई चकार	७६	युवं ध्यवानं	१८८	वार्मवार्मं	३३१
वृहच्छूवा	३१०	य एक इ	१८२	ये ते मदा	१७८	वायवायाहि	४३२
वृहद्वक्त्रे	२७४	यामिद्धि लं	४१९	ये ते सर	१४९	वायुर्वा ला	१७
वृहत्सते	२०	यकेन यश	५१९	येन देवाः	२२८	वासीभिलक्षतः	१९२
व्रह्मणस	२२२	यत्पावज	११८	येन स्माधि	३२६	वाहिष्ठो वां	११०
भ		यत्रावदेते	३८५	येन स्माधि	३२६	विजेपक्	३२९
भद्रं वद	४१०	यत्रावो दि	३३१	येना पावक	५०७-८	विदधानि	२८६
भूमिं पर्जन्या	३१९	यत्रा सुपर्णा	१२८	यो अरुधो	२७३	विदद्वसु	१८२
भूमिरस्तु	३१३	यत्त्वा देव	४६६	यो अनिष्मो	४४३	विद्याम त	१८४
भोजस्येदं	३४७	यत्संयुभ्या	३५४	यो अश्मनो	३८९	विद्यामेधि	५०८
भ्राजन्तो अम	१३६	यथा देवा	२५४	यो अस्मै	३११	विद्या ह वै	६८
म		यथा वातो	१३५	यो जात एव	४३७	विद्युजया	४८६
मण्डूका इव	३४३	यदस्तुपजि	१५१	यो वां यज्ञैः	२८८	विध्यद्वराहं	२२१
मतीनां च सा	३२८	यदत्तुणोत्	९२	योविद्भ्यो	३८१	विन इन्द्र	३४१
मरुतो य	३०४	यदप्स	२३९	र		विपक्वप्रश	१२८
मरुत्वा इन्द्र	१६८	यदातम	२८७	रजतं हर	२४५	विरूपास	४७४
महःक्षोणस्य	२८२	यदिन्द्रन्ति	१६४	रजसि	१८८	विश्वान्	४३९
महत्त्वत्वं	३३६	यदिन्द्राग्नी	५१३	रयं तु मा	४९४	विश्वकर्मान्	४५१
महोअमत्रो	३३६	यदुदधो	५२४	रये तिष्ठन्	४१६	विश्वकर्मा	४४९
महीष कृतिः	२५५	यदेदेस	३८५	रमध्वं मे	१०२	विश्वानर	५००
महो अणः	४८१	यद्गहीत	४८	राकामहं	४८३	विश्वान्	४७३
मा निदम्य	३४५	यद्वापिः	८३	रास्विनस्या	३१४	विश्वल शिमे	३०६
मा सा सोमस्य	३२१	यदाव	५२३	रुधद्रत्सा	९५	विशीमतः	२३
मा नः सम	२५६	यदरुद्राह	४३४	रुधद्रत्सा	४४३	विहि सोतो	५२४
		यदरोदीत्	४३४	रजते अ	१५७	वीतं पातं	१९७

निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि	निगमाः	पृष्ठानि
वीरुषः पार	२७२	सकुमिव	१६९	सविता यन्त्रैः	४५४	सोमानं ख	२९१
वीहि शूर	११०	सचस्त्रा नः	१५६	सखार्द्ध	१९२	सोर्देवान	११७
वृकश्चित्	२५३	स चित्रेण	३०७	सस तो बोध	१८०	स्कन्धांसीव	२१०
वृक्षस्य नु	१५	स तुर्वणिः	२९९	ससं न प	२१९	सवैवज्यू	३१९
वृक्षे वृक्षे	७२	स तृताव	२००	सस्तिमविन्द	२०९	सुधैव्यं पु	४७७
वृषाकपायी	४९९	स तौरयाण	२४४	सिनीवालि	४८४	स्तुण्णित बहिं	२९८
वृषासिन्ध	३०८	सवाधियः	४५३	सिषकिपू	२८१	स्तोमेन हि	३८४
वैश्वानरस्य	३७५	सयो जातो	४०६	सुकिञ्चुर्क	४८८	स्थाणुरयं	४७
वैश्वानरो	३७८	स नः सिषः	१५६	सुखं रथं	३५६	स्थूरं राधः	३१८
रा		स नस्तिपा	३०८	सुगावो दे	५२०	स्योना प्रथिवि	४२६
शकटः शाकिनी	२७९	सनेम बाज	२४२	सुगुरस	२५०	सधिते मेनं	३९
शतपथि	२२८	स पतत्रो	२१८	सुचक्षा	३४४	सर्व्यन्तो	५२६
शतं मेपात्र	२४३	सस ऋषयः	११६	सुदेवो अलि	२६३	खसुर्जोरः	१३८
शतं सेना	४०	सस च वै	३२५	सुदेवो अथ	३४६	खल्लिदिदि	४९२
शको भवन्तु	५२९	सस मर्यादा	२०५	सुवर्णं वस्ते	४१८	खादिष्टया	४६५
शर्याभिर्न	३२४	सस युज	२०९	सुप्रायणा	१८६	ह	
शंसावाण	१८९	सस शंता	२१२	सुवास्त्रा	१५५	हन्ताहं	१६
शासद्रकि	१०९	सस खसू	२१६	सुविते मा	१८२	हरी इन्द्र	३१६
शिशीते	१८६	स भन्दना	४६३	सुपुम्णाः सु	६४	हविर्भरेके	३१
शीरं पाव	१७५	समस्त्रिजाय	१६६	स्यवसा	४९१	हविषा जार	२५९
शुक्रं तेअ	५०५	सम्मातप	३७९	स्यमादि	१७४	हविष्यन्त	३८२
शुनासीरा	४२९	समानमेत	२०१	स्यस्येव	८५	हिङ्गुष्वती	४९१
श्वेनो नवी	४२५	समान्या	२६९	स्यप्रकर	४७६	हिनोत्तानो	३१६
श्रद्धयाभिः	२८६	समिद्धस्य	१५८	स्येव ज	२०६	हिमेनाभिं	३३६
श्रायन्तइव	२०९	समिद्धो अजन्	३५१	स्येव ज	५२५	हिरण्यगर्भः	४४७
ष		समिद्धो अथ	३७१	स्येव ज	४४४	हिरण्यरूपः	१३९
प्रष्टिश्वाह	२०७	समुद्राज्ये	३७१	सोमं पिव	३८३	हिरण्यरूपः	४५५
षडरथा	२४२	समुद्रादभिं	३७७	सोमं मन्यन्ते	४६५	हिरण्यस्तुतः	५३७
सइतमो	२४२	संरुजन्ता	४११	सोमस रा	४७१	होतुश्चित्पू	३५७
		संवत्सरं					

इति निगमसूची ॥ * ॥ शुभमस्तु श्रीरस्तु ॥

अथ निरुक्तस्थद्रष्टव्यपदप्रकृतीनाम् मातृका-(अकारादि)-क्रमेणानुक्रमणी ।

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
अ		अङ्कस्	१०५-६	अदिति	१९५-४७७-८-९	अनुतस्थिम	२७९
अंश	८५-५१५	अद्र्या	४९०	अदीधेत्	८३-४	अनुदात्त	२०२
अंशु	७१-२-२३४	अङ्कश	२६६	अद्भुत	२०-२१४	अनुप्रस्थान	४४
अंसत्र	२६१	अङ्ग	३६२-२४८	अद्यन्	१७९	अनुप्रसिति	२९३
अंसत्रकोश		अङ्गल	४१०	अद्यसद्	१७९-८०	अनुमति	४८२
अहति	२००	अङ्गार	१४१	अद्य	१९-२१२-३४४	अनुमन्यासै	४८२
अहस्		अङ्गलि	११९	अद्याचित्	१८४	अनुमुम्	३६५
अहुस्		अङ्गूष	२३६	अद्रि	१६४-४१३	अनुमुया	२४४
अहुर	३४	अचैतन	१०८	अद्रिवन्	१६४	अनुष्वधम्	१६८-९
अहूरण		अच्छ	१०२-२६६	अद्रुहा	४२८	अनूप	१८-९-२१७
अक	८७	अच्छान्	४११	अध	१०९-३५४-४८५	अनुक्षर	४२६
अकूपार	१८५	अज	२०३-५११	अधर	८२-३	अन्त	२०१
अकृणीत्	२१८-२७०	अजएकपात्	५११	अधस्	८३	अन्तरिक्ष	८०-१९५
	४८८	अजपात्	१७४	अधाधि	३१७	अन्तिक	११२
अक्ष्वत्	२६०	अजर	२०६-५२५	अधि	१३-२६-७-४८९	अन्ध	२१६-५०३
अक्ष्वन्	३००-३८४	अजाश्व	२०२-३	अधितस्थः	२०५	अन्धस्	११२
अक्तु	३६५-५०८	अजामि	१९३-४४२	अधिशु	२३४-५	अक्ष	१११
अक	३०७	अजीगः	२८७	अधिधन्वन्	४१७	अन्य	२०-११५-११६
अकृत	१६९-४९७	अजीजनत्	३८४	अधोरामः	५०२	अन्यके	४३३
अक्ष	४११	अजोहवीत्	२५२	अध्वर	२६-३९५-४४३	अन्धश्च	९५-६
	५२९	अज्म	१७२-४	अध्वयु	२६	अन्वानद	२८७-८
अक्ष्वत्	२७	अण्ड	११८	अनप्रस्	१२६	अप	१२
अक्षर	४८९	अतसा	३३६-८	अनर्व	२०५-६-३३०	अपल	१०७-८
	५२९	अति	१२	अनर्वन्	३२०	अपरम्	४८८
अक्षाः	२१७-४११	अतिक्रामत्	२९४	अनर्शरार्ति	३२०	अपस्	३८४
अक्षि	२७	अतिथि	१६५	अनवन्नव	३२९	अपागृहन्	४८३-४८६
अक्षिता	४७०	अतिरोचसे	२२७	अनवाय	२९२	अपाजपात्	४४३
अक्षि(क्ष)ति	२३४	अतिष्ठन्ती	९०	अनस्	१०४	अपाहन्	१०३-४
अक्रोपन	३६९	अवर्त	४१३-४-४५४	अनागस्	१२६	अपि	१२-१९३
अगन्	५२४	अवर्तैपन्यस्	४७७	अनागस्	४७९	अपिशत्	४०१
अगृभ्णात्	३८३	अन्नत	५१४	अनागस्	४७९	अपीच्य	१९८-९
अगोहा	४७४	अल	१७२-३	अनागस्	४७९	अपुण्या	५०-१
अमायी	४२७-२५२	अत्रि	१४२	अनागस्	४७९	अप्रस्	१२६
अमि	३६८	अस्ता	२१७	अनि	४९२-३	अप्य	४८८
अमिरुप	४५३	अथयु	२३३	अनिन्द्र	१२३-५	अप्रतिष्कृत	३०५
अम	२७-१	अथवैन्	४७५	अनिमेषा	४७५	अप्रमादम्	५१६
अमिया	३०२	अवदन्त	२४१	अनिमेषम्	१२८		
अध	२३२	अवर्दः	४३७	अनिवेशन	९०		
अधशेस		अदस् (सौ)	१४०	अनु	१२-५१४		

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
अप्राप्ति ४२४ अमा २१२ अर्कस २२४-३२० अश्वम् २९०-४८७	अप्राप्तु १८७ अमिथित १५९ अर्किन् २२४ अश्व ३४-१०५	अप्राप्ति २९५-४२६ अमिनः ३०४ अर्चन्ति २२४ अश्वपणं ४७२	अप्राप्ति ११२ अमिनात् २३२ अणव ४३७ अश्वयु ३३३
अप्राप्ति ११२ अमिमीत ३३९ अणव ३१३ अणव ४८१ अश्वजनी ४१९	अप्राप्ति ११२ अमीमेत् ४८९ अर्थ ४७ अश्विन् ४९५	अप्राप्ति २३९-२४० अमीवन् २९४ अर्द्ध १४९ अश्विना २५२-२८२-	अप्राप्ति ५०-१ अमीवहन् ४४२ अश्वेद १२४ ३२२-३३६
अप्राप्ति ४६२ असुखतम् २५२ अमेक १४९-१७६-७ अश्विनी ५२२	अप्राप्ति ३८३-४६४ असुधा १४०-२२६ अर्थ ८५-१९२ अश्वन् १२४	अप्राप्ति १७४ अमूर २८८ अर्थमन् २३१-३३१ अष्टापदी ४८८	अप्राप्ति १२-१२३-३२२ अमृत ९६-१२८ अर्वन् ४७७-८ अश्व ३४
अप्राप्ति ३६६-३७७-४५७-५१६	अप्राप्ति ३२५ अम्बु १२४ अर्वाङ् ५२० असत् ३२८	अप्राप्ति ४४६ अम्बुद १२४ अलानृण २७० अश्वन्ती २१३	अप्राप्ति ३२२ अम्यक् ४१-३०१ अव १२ असत्तन ४७४
अप्राप्ति ३३४ अयम् १४० अवत २६१-२ असाम ११६	अप्राप्ति १३४ अया १५५ अवति ४४४ असित ४२३	अप्राप्ति ३७० अयास् २०१ अवनि ११९ अतिन्वत् २७५	अप्राप्ति ४०९ अयासः ७५ अवन्तु ४७५ असु ११७-४७५
अप्राप्ति १६५ अयुत १२४ अवमेत् ३७६ असुनीति ४५८	अप्राप्ति ३७५ अयोः १५७ अवयुन २४२ असुर ११७	अप्राप्ति १९-२० अर २०८ अवर ३८६-४७५ असुरस ४५६	अप्राप्ति १२८ अरज्जुत ४३२ अवस् २९९-४५५ असुरै ४०७
अप्राप्ति १०३ अरणि ७८-९ अरणि २३३ अवस ४४ अस्कम्भन ४५४	अप्राप्ति १२९-४१६ अरण्य ४२५ अवनीत १०२ अस्कंधोयु २७३	अप्राप्ति १०९ अरण्यानी ४२५ अवर्द्धन् ४३६ अस्तासि ५०९	अप्राप्ति ३०३ अरदत् १३०-४ अवधि ११५ अस्ति ११५
अप्राप्ति ३८६ अरपस् १९५ अवाधुनोत् ३७६ अस्मदानिदः ४६०	अप्राप्ति ३२५ अरणाः ४३७ अवार १०० अस्सयु ३१४	अप्राप्ति १३४ अरणात् ४५४ अमिचेतन ४८१ असे २२७-२८३-४	अप्राप्ति २८९ अरति १६६-४६४ अविदत् ३०१ ४७९-५२०
अप्राप्ति ४३७ अराधस् २४८ अविदाम ३२५ असेहि ४७२	अप्राप्ति ५०५ अराय ३२२ अभिविषत् १७२ असे ३३६	अप्राप्ति ११२ अरायि ३३२ अवीरा ३३२ असे १४०	अप्राप्ति ११२ अरि २२९ अट्टक ४७५ अय २०२-४-२९६
अप्राप्ति ४४४ अरितु ४०९ अशन ४३९ अस्याः २९९-३-४-२९६	अप्राप्ति २९६ अरिषण्यन् ३९३ अश्व २०४ अह १७-३११	अप्राप्ति २९२-२९९-३१९ अरिष्टमे ४५२ अदमचक २६१ अहन् ९६-१९७	अप्राप्ति ४१३ अरुण २५१ अरममयी १९१ अहनी १५७
अप्राप्ति १९८ अरुषी ४९७ अदम (न) मय ४९२ अहर्ह ३२३	अप्राप्ति २९३ अरेपस् ४९६ अदमास ४४० अहि ९२-४१६-४६१		

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
अहिगोपा ९१-२	आततर्द ३०४-४५९	आध्र ५०३	इदम् ४४४-६
अहिषुष्य २०२	आत्मन् १३६	आर्य ३२२	इधम् ३९४
अहेलमान २०२	आदन्न २७	आर्हिषेण ८२	इन १२७-८
अहयाण २४४	आददन्त २४०	आवक्षत् ४३०	इनतम ४७७
अहे १०२	आदधिरे ३३५	आवक्षति ३७०	इन्दु ४६०
आ १२-१६-३०-१३७-१४७-	आदधेते ४७७	आवधेते ३८६	इन्द्र ४३६
१५३-१९१-१९३-२१२-	आदित् २८७-७८०-३८५	आवधुन्न ३८०	इन्द्रवत् ४७२
२१९-२२६-७-२२९-२३७	आदितेय ८४-३८५	आवह २६२	इन्द्रशत्रु ९०
२६७-२७३-२९८-३११-	आदित्य ८४-८६-३२४	आवातु ४५६	इन्द्राणी ४८७-५२२
३५४-४०१-४१८-४५७-	आदु ४९९	आविवासेम ९९	इन्द्रातोमा २९२
४७२	आदुरि ३३१	आविष्ण ४०२	इभं २९३
आधीवतः २७०	आधव ३२८	आविवेश ४६२	इमथा १४०
आकृषुते १३४	आधी १६६	आविस् १७९-४०१	इमा २०५-३०३-४५४
(रुद्रम्) आकृषे २६१	आधीत १९-२०	आवृणीमहे १९४	इयति ४०९
आक्षान् १२५	आध्र ५०३	आशयत् ९०	इयाते २६५
आक्षिपुः १७२-४	आनिधातोः १३७	आशये ४८३	इरावती ४२२-३
आखण्डक १२५	आनुषक् २९८	आशा २६८	हरिण ४११
आख्यात ४	आपः ५१६	आशिर (स्) २८७-३३३	इलीविश ३९२
आगधिता २४३	आपसत ४७२	आशेकुः ३८६	इव १३-१४-३१-११२-
आगनीगन्ति ४१७	आपान्तमन्यु २३६	आश्रु २६७-४१३	१३३-१३७-१४०-१५२-
आगच्छान् १३३	आप्त्य २९७-४७७	आश्रुश्रणि २६७	१५७-८-१६०-१-१८२-३-
आगत २१७	आप्य २९८	आशुवान् १२५	१९३-२५५-२७१-२७९-
आगत ५१७	आप्राः ५०४	आसदे ३७३	२८४-२८६-३०२-३२१-
आगस् २१७-४७९	आप्री ३९४	आसवत् ४२२	३३२-३७०-४२५
आगहि ४५७	आभर १६४-५-३३३-४-	आसेक्षाणासः ४३२	इषति ४१८
आगात् ९४	आभरत् ३३८	आसिध १९२	इष् ३२२-८-४४९-४७२-
आगृणि २३२	आभरन् ३८३	आज्ञः २५२	४८२
आगृष २३६	आभिनाना ९६	आस्य २८	इषवत ४६०
आचरन्ती ४२९	आयजन्ते ३००	आहनस् १७८-२१६	इमित ३९७-४०१
आचार्य १५	आयजि ४२७	आहार २२१	इषिर १६७
आजगन्तने ५२४	आयन् ३८६	आहाव २६२	इषीका ४१३
आजन्मुः ५२०	आयु ४०८-४५९-४९३	आहुत ३८२	इषु ४१८
आजहन्ति ४१९	आयुध ४३४	आहुवामहे ४९४	इषुधि ४१५
आजि ४२०-१	आयुस् ४५६	इ ४	इष्ट ४४९-४५१
आजासः २७३	आरभम् ५१३	इळा ४९३	इष्मिन् १८०
आजुहान् ३९७	आरम्भ १५३	इत् २९-३०-१-७६-१७१-	इह ३७०
आजुहन्ति ३३०	आरित २४५	१८७-२१०-२३०-२४२-	इ
आङ्गार ३५	आरुजन्तः ४५३	२६१-२६६-८-२८६-३०३-	इसे २८२
आणि ३३४	आरुद्रासः ४७२	३१२-३२५-३८३-४७४-	इळि ३९७
आण्ड ३३४	आरुक् २६०	५१३	इक्ष्व ३७०-३९७
आत् १७१	आरुकीया ९४-५-११५	इरथा ७४-१९८-२२६-२७१	इष्टस् ४४०-१
आतताम ४५४	आर्जी ४२२	४८७	इम् २९-३०-७६-१०-
		इदंयु ३३२	१९१-२६६-४६३

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
क्षुः ४७५	उप १३-१४८-१७९-३१७	उषस् ९३-११२-४	३९५-६-४०४-४५९-६०
क्षरण १४५	३४२-४०३-४१५	१३८-१९९-२६५	कृतज्ञ ४७५
क्षरिरे १५५	उपकक्ष २७	उषासानका ३९५	कृतानु ४६२
क्षमे २६०	उपजिघ्रते ४१९	उष्ण ६०	कृतावन १०२
क्षमान्ता (सः) १७२-३	उपजिह्विका १५५	उष्णिक ३६५	कृतावध ५१३
क्षल ३९८	उपयुक् ३१०	उष्णीष ३६५	कृत १०२-३९२-३
क्षष्टि ३९७	उपप्रागत् ३१७	उस ३०१	कृतुथा ४०३
क्षलवे ४४३	उपवर्द्धि १९३	उसा १९०	५०९-१०
क्षकि ३६९	उपभुवः २२	उक्षिया १९०	कलिक १४५
क्षले ३६९	उपमा १३२	ऊ	कद्वर २७४
क्षब्ध ३९७	उपर ८७-८-११३	क १०२-३८४-४५२	कूपे २७५-३३४
क्षपते १५९	उपरमयति ९३	कति ६०-२१८-९-५०७	कद्वध ३३४
ऊ	उपल ९७	ऊषति ३११	कवक् २०१-२
ऊ १७-२३-३०-१०९-१९६	उपलप्रक्षिणी २७९-८०	ऊषस् ३१२-३१६	कन्धन् ११५-३९५
३१२-३२५-३३५-३७९-	उपसर्ग ११	ऊर्ज १७४-४२३-४३०-४८२	कबीस ३३६
३८४-४७०-४८५-४८९	उपसि २८०	ऊर्ज्य ४९३	कसु ४७३-४
उक्थम् ४८३-४९०	उपसेदिम ५१७	ऊर्जस्वत् ४०६	कमुसिन् ४०८
उक्षण ४९९	उपस्थ १९१-२-३८३-	ऊर्जाय ११७	कभ ४७७
उच्चा ४२७	४०२-४२८-९	ऊर्जाहृती ४३०-१	कधि ८२-३-४४९
उक्षैस् १९७	उपाके ३९९	ऊर्णा २५३	कधिमत् ४७२
उन्निहीते ३५१	उभ (भा) १६५-३३४	ऊर्दर १५१-२	कधिषेण ८२
उत् १२-२७०-३७५	उभय ३१७-३९६	ऊर्ध्व ४०२	कध्व ३५४
उत १२-२०-२९-४८-	उभयबुध्ति १६४	ऊर्ध्वभ्र ५१७	ए
७३-१०५-१९६-२२५-	उरण २५३	ऊर्ध्व २५७	एक १२३
२४०-२५७-३०२-३-३०७	उराण ३०८	ऊर्ध्वतुः १३४	एकचक्र २०५
३२३-३७०-३९५-४४६-	उरामधि २५३	ऊर्ध्व ३३५-४९८	एकपाल ५११
४४-९-४५१-४६३-५१३	उव ३८	ऊर्ध्व ४२६	एकया २३३
उतवा २९०-३११	उरगाय ७५	ऊर्ध्व १५०	एजति १३५
उत्तर (रा) १८२-३	उरजिरा ४२३	ऊर्ध्व ३८३	एता २६१
उत्तान १९४	उरजि ५२०	ऊर्ध्व २४५-५२८	एति ११३
उत्स ४३७	उरज्यति ५५८	ऊर्ध्व २३७	एषमानद्विद् ३१७
उद् १२	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनस ४७९
उदक १००	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनम् १९६-२६६
उदगात् ५०४	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एना १५५-६
उदग् ४३९	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनाम् २६६
उदग्यजा ५२५	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनाम् २६६
उदन्त्यु ४७२-३	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनाम् २६६
उदधेत् ४७०	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनाम् २६६
उदात्त २०२	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनाम् २६६
उदायन् ९७	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनाम् २६६
उद्विन् ४४०	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनाम् २६६
उद्विद् २७०	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनाम् २६६
उद्वत् ४४४	उरज्यन्ति २५८	ऊर्ध्व २३७	एनाम् २६६

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
ऐकपदिक	१५९	कपय	२६०	किमेधस्	३१२	कृष्ण (ष्णा)	९५-६-७
ओ		कम्	२९-८७-३३५	किल	१८	केत	४६७-४८१-५०४
ओकस्	१०९	कम्बल	६१	किस्विष	४७९	केपयः	२६०
ओष	५६	कम्बोज	६१	कीकट	३३३	केशिन्	५०८
ओजस्	२८६-७-३११	करतः	१३४	कीवत्	२७०-१	कोकुवा	२६३
ओदन	३३५	करन्ति	१२३	कुचर	५४-५	कोक्यसि	२६३
ओमनस्	२७८	करल	३०६	कुट	२५१	कोश	२६२
ओमन्	२७८	करलतिन्	३३१	कुणाव	२६९	कोरयाण	२४४
ओमास	२९१-५१५	कर्ण	२७-४१७	कुत्स	१२७-१९६	कोपयति	३६९
ओषधि	४१४-४६५	कर्तु	११५	कुपय	२६०	कंचाति	१०३
औ		कर्तु	१७१	कुञ्ज	३६५	कटु(सा)	१०५-६-३३३-४३८
औशिज	२९१-३	कर्मेन्	१०७	कुच	३१८	कमति	२९४
क		कर्मोपसङ्ग्रह	१६	कुचज	३१८	कम्य	२९२
कः	८७-४४७	कलश	४७१	कुचन	१६५	कम्याद्	२९२
ककुम्	३६५-३८२-४	कला	२८१-४७१	कुल	३१८	काण	१९१
कक्ष	६३	कलि	२८१-४७१	कुलिश	३१०	कामति	२९४
कक्षीवत्	२९१-३	कल्याण	६६	कुलमाष	१५	किमि	२९४
कक्ष्या	६३-१२०	कल्याणवर्णरूप	६६	कुमिन्	१७८	किविद्वत्	३३१
कच्छ	१८५	कवच	२६१	कुशिक	१०२-१०३	कूर	३१८
कच्छप	१८५	कवना	४३२	कुह	१३४	कोशति	१०३
कण	३३०	कवासख	३११-३	कुहू	४८३-४	कन्धित	४८१
कणति	३३०	कवि	२१५-५०२	कूप	१४६	क्षण	१०३
कणैहृतः	२३३	कविशस्त	५१३	कुल	२६९	क्षणि	२६७
कण्टक	४२६	कशा	४१९	कुलवाङ्	५०२	क्षत्र	१५०
कत्	२७१	काकः	१४२-३	कुणवन्	११३	क्षय	४०३
कल्पय	२७१	काकुद्	२६३	कुणु	२९१	क्षयन्तं	२३१
कथा	१५७-४२५	काचिरकर	४९९	कुणुते	१३४-२५०	क्षिति	१९६-७
कक्षः	६५	काण	३२९-३०	कुणुवि	३९५	क्षिपणि	१०५
कक्षति	६५-६	काणुका	४१-२३३	कुणुष्वम्	२६१-५२०	क्षिप्र	१२२
कक्षः	३२४	कायमान	१७४-५	कुणुष्व	२८३-४७५-४९५	क्षियतः	४१३
कनतः	१७५	कार	१०४-२७९-८०-४००	कुणुहि	२९१-३९५	क्षियति	७२-२१८-४४०
कनिक्दत्	४०९	काल	१०३	कुणोति	५०१	क्षियन्तं	४३९
कनी	४४४-६	कालयति	१०३	कुणवन्	१९९	क्षीर	७१
कनीनका	१७६	काशि	२६८	कुण्वन्ति	३३३	क्षुम्प	२४८
कनीयस्	१३३	काष्ठा	८९-९०-३७६	कुति	२५५-६	क्षेत्र	४४०-१
कन्या	१७६	किञ्चुक	४९९	कुवर	५५१-२	क्षेत्रसाधस्	६०
कपना	२७६	कि	३३५	कुवि	४८२	क्षोण	२८२
कपिजल	१४३	कितव	२५६	कुडु	२७३	क्षमा	४८५
कवच	४३९	किमीदिन्	२९२	कुट्ट	९७	क्षस	६३
				कुष्टि	४४६-४५३-३	ख	१३१
						खच्छः	१८५

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
खण्ड १२५ गोमह	२१७ चरथाय	१८८ जनश्री	२७३-४३७-४४४
खल १२३-५ गौर	४८८ चराथा	४४४-६ जनि	३९८-४४४-५२२
खल्ल १८ मा	१५३-४-४६३ चरिष्णु	३८५ जनासः	४३७-४५१
खिद्र ४८७ प्रभाय	१०९ चरु	२९२ जनिस्तु	१९४
ग ४८७ प्रसिष्ठ	२८७ चर्मन्	७२ जनिष्ट	४८६
गक्षा ४२२ प्रावन्	४१३ चर्षणि	२५९-५०७ जनित्री	४०१
गण ३३७ दीवा	१०५-६ चर्षणीघृत	५१७ जनिस्त्रम्	१९५-४४४
गधिता २४३ प्रीष्म	२०६ चाकन्	३२७ जनी	४४४-६
गध्य २४३ घ	चातयति	३३० जनुस्	४०९
गध्यति २४३ घर्म	३३३-४-४८९ चातयामास	३२९ जन्तु	१९३
गनीगन्ति ४१७ वसत्	४९९ चाव	४०२-४६८ जन्मन्	४७७-८-५०८
गभस्तिपूत २२८ वा	१९३-२९० विकिस्व ८२-३-२८८-३९४	जबाव	३०९
गमथौ ७५ घृ (जिघर्तेः)	३८१ चित् १५-१०९-१२७-१३७	जमति	११५
गम्भीरपेपस् ४७४ घृत	३७१-३८० १४७-९-१८४-२२६-२४६	जमदग्नि	३८२
गरुहम् ३७१-२ घृतघृष्ट	२०४ २६८-२७१-४१९-५०३	जवाथ	२६१
गर्त ११३ घृतघवत्	४४६ चित् १९-२०-४२६	जयामसि	४४०
गर्तास ११२ घृतल्लु	५१५ चिति	जरति	१९८
गर्तेष्ठा ११३ घोरचक्षस्	२९२ चित्र	९४-१६४ जरस्	४८७-४९७
गर्भ ४४७ घोष	४१३ विश्वाकृणोति	जरसा	४८७
गल्दा ३२१ प्रंस २७८-३११-२-३३६	चेतयन्ती	जरा (बोध)	४३६
गन्ध ३३३ च	चोदयति	जरानु	४५७
गन्धा ७२ च १६-३१-१८४-१९७	चोष्क्यते	जरितु	२०-१
गात् १०९ २२०-२२७ चोष्क्यमाण	३१७ जरुथ	जर्मरी	३०९
गातु १९५-१९९ चक्र	६५ च्यवन	जर्मरी	५२५
गायति २४ चक्राति	६६ च्यवान	जल्ह	३२२
गायत्र २४ चकार	७७ ज	जवेते	४२८
गायत्री ३६४ चक	२०५ जक्षिषस्	जसुरि	४९६
गिद् ३०-३२१-४३३ चक्रिया	१५७ जगत् २१८-४१५-५०४	जस्त	१९७
गिरति ४१० चक्षस्	४२३-५-७-८ जगती	जहा	१५९
गिरि ५४-५ चक्षुष्	१६०-१-५०८ जगन्मन	जा	२९-११५
गिरिष्ठा ५४-५ चतस्रः	४८१ जगाम	जागर	४५५
गिर्वेणम् २९९ चतुर	१२४-१३७ जनिमवस्	जागरुक	३५
गुणाति ३०-११३ चतुष्पाद्	४८८ जरिम	जागृति	१११-२
गुणामि २३१ वन	२५४-३०३ जगुरि	जाज्य	३५
गुत्स ४१० वनस्	३०३ जयन	जातः १९५-४०६-४३७	४४४
गुत्समद् ४१० वन्द	४६८ जयन्वन्	जातविष	२४-३७३
गुम् ४४७ वन्दमस्	४६६-८-४७८ जजान	जातवेदस्	३७२-३
गुह १३० वन्द्राप्	५० जजम्नी	जाति	१९४
गाः २८० वमस्	४३९ जक्षियासः	जामातु	२९०
गो ७०-१-२-३-४-८७ वमू	१९४ जक्षिरे	जामि	११५-१९३-४४१-२
१९१-१९७-८-२७० वयसि	२०० जठर	जार	१३६-७-८-२५९-
गोपयत्य २९३ वरतिः	३८४ जनमाने	२८६	४४४-४४६
गोपा १२८-३६० वरथौ	३१३		

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
जारयायि	४१-३०२ तन् (बु)	३६५-४५८-९	बुज ३१० लिपि ४७-१४१
जारिणी	४९८ तन्मयम्	११३-४	सुर ५०३ लिपितः ४७
जाल	३२४ तन्मपात्	३९५	सुरप्यति १०५ लेख ४२४-४४५-४६९
जिगर्ति	२८८ तन्मुद्र	३११-२	सुरीप ३१४ लेखप्रतीका ४४४
जिघर्ति	३८० तनोति	१०६-१३४	सुर्करी ५२५ थ
जिन्वति	३१९ तन्मयु	५१२	सुर्वेणि २९९ थर्वेति ४७५
जिमि	१५३ तपति	२७०	सुविह ३३४-५ था १४०
जिष्णु	४९६ तपन्ति	९५	सुविजात ५१५ धु ३८५
जिह्वा	४०२ तपिष्ठ	२९३	सुताव २०० द
जिह्वा	२६३ तपु	२९३	सुतुजान ३१२ दंसा ५४
जीव	१११ तपुयि	२७१	सुसुम् (आकृषे) २६१ दसा १२४
जीवन	३५ तमस्	९०-२१२-४२४	सुस १४७-२१६-४०१ दंसय १९९
जीवसे	५१७ तरणिल	४७३	सुणोस २४८ दक्ष ८५
जीवश्वः	१३६ तरस्	५२५	सुर्णि ३८४ दक्षति २१
जीवाति	२०३ तरस्	९०	सुच ५८ दक्षिण २०-२१-२२
जीवातु	४५८-४७० तरतु	४५२	सुण ३३-४ दक्षिणा २८
जीवान्	३२४ तरुषेम	२१५	सुपलप्रभमन् २३६ दक्ष २८
शुशुपाणासः	३०२ तरुष्यति	२१५	सुष्वी २९३ दध्यति २८
शुशुपाणा	५२० तवति	४२२	सुष्णम् ४७२-३ दण्ड ६२
शुद्धरे	१८० तवस्	२३१	सुष्य ४३४ दध्य ६३
श्रुति	४५५ तविष	९९	सुषाम् ४४९ ददति ६२
श्रुति	२७७ तविषी	४२३	सुषो ११४-४३५ ददते ६२
शैल	४१४ तट्ट	२५१	सुषमानात् १३७
शैमना	५२५ तस्कर	१३३-४	सुषा २४४ ददासा ४७९
शोषवाकम्	२५६ तस्थुवः	५०४	सुषा १५७-३१४-४८३ ददशे ५०९
शोही	४३० तस्यते	१९७	सुषान्वा ४०३ दधन्वे १०९
शोहीमि	४८४ ता	९५-१९३	सुषातन ४२३
उमा	५२० तान्व	११५	सुषिकां १०५-४५४
ज्या	७२-४१६-४१७ तासु	१८८-१९६-७	सुषिरे ११४ दधिरे ३३५
ज्यायस्	१३३ तार्क्ष्य	४५२	सुषिरे ११४ दधिरे ३३५
ज्योतिर्वरायु	४५७ ताल	२६३	सुषिरे २०५ दध्य ५१३
त	तिम	४३४	सुषिरे ४२४ दनः ३३२
तकमम्	४८० तितउ	१६९	सुषिरे ३६५ दक्ष १४८
तक्षत	१८१-४८८-९ तित्तिरि	१४३	सुषिरे ५०६ दक्ष १६५
तक्षति	१८८ तिरस्	१४८	सुषिरे ३८४ दमृन् ३५-१६५
तक्षधुः	३२४ तिरोदधे	५१३	सुषिरे २०६ दयते १८२-३
तक्षित्	१२६-७ तिरैग्विल	५१६	सुषिरे २४-२७-९-३०-५०-१४९ दशया ३३
तक्ष	२७९ तिष्ठाः	४०३	सुषिरे २९ दधिरोमिन् ३५
तक्ष	१९२ तिष्ठोदेवीः	४००	सुषिरे ४०९ दधीत ४३२
तक्ष्णः	३२४ तु	१९१-३८४	सुषिरे १४१-४५६ दधिपोत् ४८६
तक्षयुधि	३११ तुम्बन	१७७	सुषिरे १६४ दधीयस् ४१५
तनय	४३५ तुजि	५६१	सुषिरे ९१ दधान् १२४

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
दस्यति २७-९	दुरोध १६५-६-३९४	द्यानाष्टयिनी २१७-४२८	द्यामि ३०१
दस्यु ३७६	दुर्ग ३७३	द्यु १९-२६७	द्यारा ४३७
दसा ३२२	दुर्लभम् २९४	द्युमत् ३११-३	द्यिगन्धः ३९६
दंहीः २२	दुर्लभ १८३	द्युम्न २२७	द्यियावसु ४८१
दाः २२	दुवस्व ४४४	द्यो ८७-९५-६-१९४-५	द्यिषणा ३९३
दाक्षायणी ४७८	दुवस्यति ४४४	४१५-४२८-४४६-७-४	द्यिष्य ३९३
दातवे १७८	दुष्कृत ४३९	द्वस् २४१	द्यी ३९७-५०२-५०५
दातिः ६१	दुष्टरा २६०	द्विणस् ३८७	द्यीतिः ९९-४५९
दात्र ६१	दुहन्ता ३२२	द्विणोदस् ३८७-८-९-९०	द्यीर १२८-१६९-७०-५१३
दाधार ४४६-७	दुहीयत् २०	द्विणोदस ३८९-९०-१-२	द्युनि २३६-७
दानव ४३७	दुहिषु १०९-१९४	द्व १९१-२	द्युर १२०
दानु ४७७	दुडी २१४-२५६	द्वघण ४२०-१	द्युर्वति १२०
दानुनस्पती ८५	दुत २१०-१-३१९	द्वगानः २९३	द्युष्ण ३९२
दाघ १७६	दुर १४६-२०१	द्वपद १७६	द्युना ३०६
दावन १८४-५	दुरेहश् २३३	द्रोः १९१	द्युत ४९०
दाशति २२-२८८	दुशीक ४३६	द्रोण २६२	द्यान २१२
दाश्वस् २२९-४७०-५१७	दुशो ३७५-५०९	द्रोणाहाव २६१-२	द्राजि ५०६-१०
दासः ९२	दुहला ३१२	द्रा २३	द्रारति २६
दासति ९२	दुधुः २३६	द्रार ३९८	द्रसन ७८-९
दासपत्नी ९१	दुध ३६९	द्रि १२४	द्रसनि ७८-९
दिविष्टि ४८४	दुधोप ४९२	द्रिता २२०	द्रान्तम् १६०
दियुत् ३२५-४३५	दुधजात ४०८	द्रिपाद् ४८८-५०२	न
दिधिषु ४०५	दुधज्ज ४५०	द्रिबईस् ३०७	न
दिब् ४२४-५	दुधता ३६९	द्रिबस् २९३-४३०	न
दिवस्पदि ४३५	दुधताता ५२१	घ २०-२१	३१-५४-१३६-१५२-३-
दिवस्पृश् ३८२	दुधत्रा ३९५-४०५	घक्त २०२-२१९-२२१-२५४	२५६-२७७-२८५-२९३-
दिविष्टि ३१८	दुधपण्यः ५२२	घत्तात् १२०	३१२-३२१-२-३२७-८-
दिवेदिवे १८७	दुधपीयुः २००	घन १२१-४१७	३८५-३९८-४३३-४३९-
दिव्य १७१-२-३-४-३७३	दुधयथा ३१६	घज्जम् २२५	४४४-४५३-४५७-४६०-
दिश् ८९	दुधयत् ४०३	घन्वन् २७०	४७२-४८६
दिशन्ता ४००	दुधया ४९६	घमति ३२१	मकिम् १९६
दीदयत् ४४३	दुधवर १३४	घमनि २७०	मक्षा ३९९
दीदेत् ३८१	दुधश्रुत् ८३-४	घमन्ती ५१३	मक्षत्र १५०
दीधिति १०९-२३३	दुधहृति २६०	घरुण ५१२	मक्षहाम २७२
(प्रति) दीधिम २८६	दुधोप्या २८९	घर्तु ३८२	मक्षान्त ३८५-४४४
दीर्घ ९०	दुधवासः २९७-३८४	घर्मन् १३५	मक्ष २१६-५
दीर्घप्रयुज्यु २१४	दीवी ४२९-३०-१	घव ५३	मदति २१६
दुग्धामिः २१८	दीवत ५६-३३९	घातु ४४५-४४९-५०	मदन १०१
दुन्दुभि ४१५	दीव्याहोतारा ४००	घातु २३७-८	मदी १००
दुर १२	दीषो १३४	घाना २१५-४२४	मदी २७९
दुरित २९४	दीस् १६२	घामम् ४९७	मदी २७९
	दीहत् ४९०	घामहे ४९७	मदी २७९

	पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः		पृष्ठाङ्काः
ननु	१८	निवृद्धाति	३७३		१०१-२३८	परिचक्षयम्	२३०
नपात्	३९५	निधा	१६०	नैवाशाख	३३४	परितक्म्य	४७९-८०
नष्ट	१०९	निधान	११५	नैतोसे	५२५	परिद्वेषस्	२५६
नभस्ताम्	४३३	निधानी	११५	नोधस्	१७९	परिधि	२०३
नभस्	८८	निधि	६९	नौ	२५७	परिवाधमान	४१६
नर (रा)	२१०-२३३-२५९	निनसै	१०४	न्याक्रन्दयन्	४२०	परिवर्तितस्	१४९
नरक	३१	निपात	१३-१३५	न्याविध्यत्	२१२	परिवृष्ट	२२
नराशंस	३९६	निपान	३८०	प		परिव्राजक	३५
नर्थ	४८६	नियुत्	२६५-४३०	पक्क	२६६	परिव्ययम्	१०८
नव	१४७	नियुत	५२४	पक्कि	३६५	परिव्वजाते	३२५-६-४८५
नवग्वन्	४७७	नियुलत्	२६५	पचता	३०३	परिव्वजाना	४१७
नवन्	१२४-१४७-१७६-७	निर्	१२	पञ्जहोषिणा	२५४	परुच्छेप	४६१
नव्य	१०९-२९०-१	निरजैः	२७०	पञ्जनाः	११६-७-१९५	परुष	७२
नसति	३७१	निराविध्यत्	३३५	पञ्चस्	११८	परुष्णी	४२२-३
नसन्तः	३७०	निरिणीते	११२	पञ्चु	२०७	परेश्विन	४४४
नसन्ते	१७८	निरुति	४५-७६	पङ्गभिः	२१९	परैरीका	५२५
नाक	८७	निर्जमार	४३९	पणायति	१०४	पर्यैन्य	४३८
नाधमानाः	१६०	निर्णिज्	२५०	पणि	९२-३३३	पर्यन्यजिग्वत्	४११
नानाधी	२८०	निर्णीतः	१४६	पति	४४०-१-२-४-६-	पर्यभूयत्	४३७
नाभीक	४३३	निवव	४४४	पजीवत्	२४८-९	पर्येति	४१६
नाभि	१९४	निवर्तनः	१७४-५	पयिन्	४४४	पर्वत्	५५-७३-३१२
नाभ	४-१५७	निशुम्भः	२७३	पथ्या	४९२	पर्वु	१६२-१६६-७
नामकरण	४४-६३-७०-१	निपाद्	११७	पद् (दा)	७५-६-१८९	पलाश	४११
	३८५-४४२	निष्वपिन्	२४७	पदि	२४९-५०	पलित	२०४
नामन्	१५७-२०५	निष्वह	१२३	पनायतः	४१६	पवि	२२५-५१२
नारायासः	३२२	नीचा (यमान)	१९७	पनायत	४१६	पवित्रं	२२८-९
नाराशंस	४१३	नीचीनवार	४३२	पनीफणत्	१०५-६	पवित्रवत्	५१३
नासला	३९५-६	नीचैः	१९७	पपिरे	४४१	पवीर	५१२
नासिका	३०६	उ	१५-७६-९-१८४-३७६	पपिमांसः	५२०	पवीरवत्	५१२
नि	१२		४२२-४९४	पपुुरिः	२५९	पवु	१३९-१७५
निगम	२	नृत्	१८४	पसता	४७२	पवुमत्	१९५-६
निघण्टु	२	नृनम्	१९-२०-३७३	पयते	४८९	पाहि	४३२
निचाय्य	२५१-२	नृपाण	२६१-२	पयस्	७१	पांडु	५०६
निचुक्कण	२४९	नृम्ण	३३७-४६९	पयल्वत्	२१३	पांडुर	५०६
निचुपुण	३४६	नेत्	३१	पर	१००	पाक	१२८
निन्य	९०	नेयीयः	२६६	परम	७५	पाजत्	२९३
नित्य	१०८	नेम	१४९	परा	१२	पाजजन्म्या	११८
		नेष्ट	३९२	पराचैः	४७६	पाणि	११३-४
		नेघण्टुक	५३-४-१०१-३३८	परावत्	३८३-४९३	पाज	२१२
				परि	१३-२६६-४७४	पाषप्	२८४-५-४०३

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
पाद	७५ पुरोगा	४०६ प्रति	१२-४५५ प्रहिणो
पादु	२५० पुरोहित	८३-३६९ प्रतिजोषयेते	४०२ प्राची
पान्त	३८२ पुल्लकाम	२७५ प्रतिदुहीयत्	२० प्राचीन
पाप	२१५-३८८ पुरुष	५२४ प्रतिमान	२३६-३३८ प्रातरिन्
पापासः	३२३ पुष्कर	२४०-१ प्रतिर	४५८ प्राची
पार	१०० पुष्प	२४२ प्रतिरत	४८६ प्रावेप
पारयन्ती	४१७-८ पुरु	३७६ प्रतिरन्त	५१७ प्राशु
पारावतत्री	१०० पृद्धि	१६०-१ प्रतिरन्तु	५५७ प्रासावीत्
पार्थ	१६१-२ पूर्वथा	१४०-५१३ प्रतिहर्षते	४७२ प्रियमेवस्
पावकशोचिस्	१७५ पूर्वपीति	४५७ प्रतिवा	२३३ प्रेव
पावीरवी	५१२ पूर्वहृति	२६५ प्रतिलोभयन्ती	४२६
पाश	१६० पूर्वभिः	३७० प्रतीक	३८६
पाशयति	१६० पृषत्	२६५-५०५ प्रलः	५१३
पाइथा	१६० वृत्तनाश्	४५२ प्रलथा	१४०
पिञ्चन	१०१ वृत्तनाज्य	४२१ प्रलथ	११२
पितु	९२-४२१ वृषक्	२६० प्रलौहत्	७८
पितुमत्	१९८ पृथिवी	३४-४८६ प्रथम	९८-११६-४००
पितुमती	३३६ पृथु	५०८ प्रदिवा	१६८-४४४
पितृ	१०९-१९४-५-५३१ पृथुजया	२३२ प्रदिश्	३९७-४८९
पिनाक	१५२-३ पृथुदुक्	४८४ प्रधान	४२०
पिपति	२५९ वृश्चि	८७ प्रधि	२०८
पिपीलिका	२६६ वृश्चिगर्म	४५७ प्रपिल	१४७
पियास	२०० वृषतः	६० प्रश्रुवाण	४४६
पिष्ठन	२९२ वृष्ट	१६२ प्रमरा	३१२
पिष्ठमा	४४५ वृष्टयामयिन्	२५१ प्रभागपाद	७६
पीप्यान	१०४-२०० पेलति	३६६ प्रमृथ	४९३
पुत्र	८२-१९५ पेयात्	४०० प्रमगन्द	३३३
पुपोष	४५६ पैजवन	१०१ प्रमायुक	११३
पुन्त	११२-४१६ पौषयिन्	४४० प्रमृषे	१७४
पुरन्धि	२९५-६-५१२ प्र	१२-२३-८५-३०५ प्रयसी	२९०
पुरस्	४१६-७ प्रकलवित्	४११-४१३ प्रयतः	१२४
पुरा	१८४ प्रकैत्	९४ प्रवलत्	४८७
पुराण	१४७ प्रचेतयति	४८९ प्रवातेजा	४११-२
पुरीष	९७-८ प्रचेतस्	३९४-४१९ प्रवावृजे	२६५
पुव	३१४ प्रजोदयन्ता	४०० प्रवोचम्	३७६
पुरुत्रा	४१५ प्रजापति	४६१ प्रवोचयम्	४६०
पुरुधा	४५६ प्रजिगोषि	४८७ प्रसिति	२९३
पुरुष	४७७ प्रसदस्	३१६ प्रसजति	४३३
पुरुवर्षस्	३३-६५ प्रसारितः	१६७ प्रस्कण्व	१४१
पुरुषाद	७२ प्रतारिषः	४८२ प्रस्थिती	३०३
पुरुद्वत	२७० प्रतारिषत्	४५६	
पुरुवस्	४६३		

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
मह २२९	यमी ४८५	रखि १८४	ल १७०
महत् १३०	यसुना ४२२	रराणः ८३-४	लक्षणात् १७०
महर् ४३७	ययाथ १०४	ररिवाच् २०२	लक्ष्मी १६९-१७०
महस् ४२२	यह ३९७	रशना १३४	लगते ३२२
महावध ४३९	याचिवत् ३२१	ररिम ७४-८८-४९६	लग्यतेः ॥
महावत १४२	यातु ३२१	रंसति ४८०	लंगतेः ॥
महिवत १४२	यादश् ३०१	राका ४८३	लजते १७०
महि ४६९	याददिमन् ४१-३०१	राज् ५३२	(लप्यनात्) ॥
महिल २८८-३७६	याम १७६	राजन् ६४-१६७	लम्बचू (क) ३७
महिष ३८३	यामि ५८	राजपुरुष ६४	लम्बते ३२२
मही १९४-२५५	याहि ३१६	राजाना ४७७	लषति १७७
महे ४२३	युजम् ४२१	राति ५१७	लाहल ३२३
मा १८-२५६-३२१-३४२	युयवन् ५२१	राते १८४	लाहूल ॥
४०८-४५९-४६९	युवति ४५३	रात्रि ९३-४२४-५	लाज २९१
माने ९७	युवन् १८८	रात्री ९४	लाकछनात् १७०
मांस १६३	यूथ १९६-८	राधस १६४-५-४७९	लिज्जा ३२६
मातरिक्षन् ३८३	यूयवत् ४३०	रामा ५०२	लोष १७५
मातृ ७६-७-१७४-१९४	योक २०-१२०	रारण ४८७	लोभम् ११३
५-४०३	योना ७७	रारन्धि ४५८	लोष्ट २६९
मात्रा २४-६-२०१	योनि ७७-८-६४-१९४	रासत् ५०६	लोह २६९
मान ९९	योषा १३४-५-४२९	रास्तिन् ३१४	व २२४
माय ७८-९	र १८६-४३९	रिक्थ ११५	वक्षस् १७९-२२५
माया ५०-१-३८४	रक्षस् १८६	रिषादस् २६७	वक्षि ४४४
माष्टि ५४	रक्षसे ३०७	रिष ४६३	वक्ष्यन्ती ४१७
मास् ३३५	रक्षु ४१४	रिहति ४५५	वचस् १०४-४२५-४५४-
मास २०८-३३६	रंहति ४५३	रुजन्तः ४५३	वचसा ५१३
य ४१८	रंहि १८८	रुजाना २७७	वज्र १२७
यसन् १६३	रजस् ४०४	रुद्र ४३४-४३६-४७२	वणिज् ९३
यकृत् २९५	रजिष्ठ ४२८-९-४३३-४-४६३	रुघतः २१७	वण १४१
यच्छतम् ४२८	रण ३३४	रुषात् ६६-१३१-५०२	वर्तः २५४
यजते ३७५	रण्य (प्या) ३६९	रूप ११३	वधिर ४५८-४६०
यजथ्यै ४००	रजघातम् ११३	रेकणस् १०८	वन (ना) १७४-५-२४६-
यजीयान् ३९७-४०१	रथ ३३	रेजति ४६०	३२७-३९२
यजुप् ३६३	रथयु ३२७-८	रेजते १७७	१३४
यज्ञ १४४-३६९-५१९	रथयति ४३२	१०८-१६७-३१४	वनसति ३९२-३-४०३
यज्ञमी ३८५	रथ्यासः ४५५	रोचति १२७	४०५-४१
यज्ञिय ११७-३८४-४२८	रथाम ५२७	रोचते ३२४	वनुयाम २९
यज्ञियासः ३८५	रथ्यति ३३४	रोदसिप्रा १६६-२५१-४९४-	वनुप्यति ३०
यत् ४७४	रन्धय १९५	रोदसी ५२२-२६८-९-३२४-४३३	वपते ५०९-६
यथा १३५-६	रपस् १०२	४३४-४६९	वपन्ता ३२२
यन्तम् २५१-२	रमप्यम् ४३४	रोघसी २६९	वपुस् १६०
यन्त्र ४५४	रम्याति १५२-३	रोघवत् २६४	
४४४-५-६-५११	रम्भ ६९ ति०		

	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
वक्ष्	१७७	वाधत् ४७३	वितम् १६६-२५१-३२४	विश्वकर्मण ६५
वक्षक	२१९	वाच् ९९-१६९-७०-४०६	वित्ते २८८	विश्वपति २०४-२६५
वक्षी	१५१-२१९	४१८-४८१	विदध २००-१२८-२८६	विश्व १२८-१५७-१६५
वक्षस्	२७८	वाचसति ४४३	४००-४०८	विश्व २४०-२६१-२८५-६
वक्ष्या	१६-२७१	वाज ३०२-३०६-४५५	विदद्वस् १६४-१८२	२९४-३०५-३२३-३७५
वक्षुन	२४२-४१९	वाजगन्ध्य २४३	विदधाति ४८४	४१६-४३२-४३९-४०
वक्षुनवत्	२४२	वाजपस्व २४२	विदुक्षः १०८	४४२-४५६-४६१-४८१
वक्ष	२०-२१	वाजसातमा ४२७	विद्वध १७६	४८९-५०२
वक्षन्ते	४५३	वाजसाति ५२९	विद्वस् १६५-४०५-४१६	विश्वकर्मन् ४४९
वक्षह	२२१-२-३	वाजिन १०५-६-१०९	विधर्तु ५०३	विश्वजन्म ४७०
वक्षह	२२३	४०८-४५४	विधवा १३४-५	विश्वथा १४०
वक्षि	२१२	वाजिन ५०-४५२	विधात् ४४९-५०-४७१	विश्वसिन्वा ३९८-९
वक्षीयस्	३९७-८	वाणी २७०	विधेम ४४७	विश्वरूप ४५६-४८२-५१६
वक्ष्ण	८५-४३३	वात ४५६	विमिक्षे १८६	विश्वानर ३७५
वक्ष्णानी	५२२	वाताप्य ३२६	विन्धे ३१०	विश्वामित्र १०१
वक्ष्ण्य	५०२	वाम् २५२	विपर्व ४२२	विश्वदेवाः १९५-२४१
वक्ष्ण	६६	वाम २०४-३१७-३३१	विपाश ४२३-४२८	विश्वदेवाः ४१०
वक्षिका	२५२	वाय ३२७	विप्रथते ३९७	विष ५०८
वक्ष्णु	३०	वायु १७७-३२७-४०८	विप्रासः ४४३	विषण् ७५
वक्ष्ण	२३१	४३१-२	विभीदक ४११-२	विषित ४२८
वक्षः	१५-१६	वारण २५३	विभ्यन् ९४	विषुण १९२
वक्षस्	२५०	वारवत् ५४	विभवा ९४	विषुरूप ४७४-४७७
वक्षुन	४०५	वार्थ २११-२-४३०	विमनस् ४४९	विष्टप् ८८
वक्षुताना	४११	वालम् ४८३	विमिगीत २४२-२६	विष्ट्री ४७३
वक्ष्वा	२०९	वाला ५४	वियातः १२५	विष्टित ४१५
वक्ष्वा	४७२	वावधान २११	विद्युते २००-२०१	विष्पित ३१३
वक्ष्वा	२७०	वावृधान ४५१	विदा ३१२	विष्पुर्न्ती ४२९
वक्ष्वा	२३०	वावृधे ४४३	विरिषान् ३१९	विस् १००
वक्ष्वा	२३०	वाशी १८०-१-१९१-२-३	विराज् ३६६	विस्से ४९
वक्ष्वा	७८-९	वासर १६७-८	विराजति ४८१	विस्लुह २७१
वक्ष्वा	४४२	वास्तु ४४२	विरूप ४४२-४७४	विद्यायस १७८
वक्ष्वा	४४४	वास्तोष्यति ४४२	विबः ४३७	वीज ४८
वक्ष्वा	२२६-२५०-५२०	वाहस् १८१	विबक्षसे १३०	वीजयति २४६
वक्ष्वा	४३०	वाहिष्ठ २१०	विबक्षिथ १३०	वीजयस्व ३९२-५१४-५
वक्ष्वा	४३०	वि १२-६५-७३-१६१	विबक्षित ३८३	वीजुह ४१४
वक्ष्वा	४३०	विकट ३२९	विबासत् ४७८	वीतम् १९०
वक्ष्वा	१९१	विक्षरन्ति ४८९	विबासति ४७८	वीताम् ४३०
वक्ष्वा	२९७	विचष्टे ३७४-४६२	विबासेम ९९	वीति ४२९
वक्ष्वा	१९५-३९५	विचरन्ति ९०	विबिह्ति ४३६	वीर २२
वक्ष्वा	१९५-२९५	विचितयन्तः १८९	विवेद १५७	वीरिठ २६४-५
वक्ष्वा	१९६-७	विजज्ञपः २५५	विबोचत् ३८५	वीरु २७२
वक्ष्वा	५०१	विजामात् २९०	विश ११८	वीर्य ४३३
वक्ष्वा	१०९-११५-३९२-३	वितरम् ३९८	विशति १२४	वीरि २५१-२-३-३२२
वक्ष्वा	१६-१७	वितस्ता ४२२-३	विश्वकर्म ६६	वीरि ३५३

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
वृजन ११९	श	शश्वतमाः १७८	शेष १०८
वृजिन ४५९	संयु १९४-५	शाखा १६-३३४	शोचति ४६७
वृज ९०-१-२-२१५-४२३	सकट ३१६	शाशात् १०९	शोचति २३५
वृजहन् ३७९	शकुनि ४०९	शिशु ४५७-८	शययः १५५
वृध १८७	शक्ति ३८४	शिक्ष २०	शययः ११३
वृन्द ३३५	शक्ती २५	शिक्ष ७८-४१७	शययः २३८
वृन्दारक ४९३	शस्त्र १०९	शितामन् १६१-२-३	शययः ११३
वृषन् ४९३	शची ३१-५०९-१०	शिति १६३	शययः ११३
वृषम १६८-३७६-४२०-९	शचीवत् २३५	शिति २३१	शययः १६३
वृषल (वृ) ४४१	शत १२४	शिविविष्ट २३०-१	शययः १९७-४६४
वृषाकपि ५१०	शतपत्रिका २२८	शिव ३०६	शययः ४२५
वृषाकपायी ४९९	शतपत्रिज २२२	शिवी २३७	शययः १९६-७-४१३-४
वृष्टिवनि ८३-४	शतयातु ३३०	शिवीवत् २३७	शययः २६०
वृष्यावत् ४३९	शतसा ४५३-४	शिविम्ब ३३०-३७४-५	शययः ४९४
वृषेति ७३	शत्रूयत् १६५	शिव ३७८	शययः २९६
वृष्यामसि ४२५	शन्तनु ८१-८३	शिविर ४४२	शययः ५२०
वृषस् ३३३	शपति १५४	शिवीति २५७	शययः १४१-४३२
वृषस् ४३४	शम् ५२१	शिवीति २८६	शययः २९५
वृषेति ४५७-५११	शमी ४७३	शिवीति २५७	शययः ३१६
वृषेर १७२	शमीष्म २३५	शिवीति १६६-१९३	शययः १६२-१७४
वृषानस १४२	शानाति ३०	शिवीति १९३	शययः १७२-१७४
वृषतस १५४	शम्भ २५९	शिवीति १७५	शययः १६१-२
वृषानर ३०-३७४-५-३७८	शम्भर ३७६	शिवीति २६७-४२९	शययः ४१३
वृषम् ३७६	शम्भु २२०	शिवीति २६७	शययः २५६
वृषस् ४०५	शम्भुना १३४	शिवीति ३९९-४००	शययः १४२-३
वृषे २२९	शम्भु ४९३	शिवीति २९९	शययः १९
वृषेयम् ४६०	शरण (णः) २२९-२५५	शिवीति ४५९	शययः २४६
वृष्यत् ५०२	शरः २२४	शिवीति २६८	शययः २१८
वृष्यत् ३९८	शरवत् २०४	शिवीति ४२२-८	शययः ९५
वृष्य (न्तः) १८९	शरास ३३२	शिवीति ४२९	शययः २०८
वृष्यन् १८९	शरीर ९०-११३	शिवीति ४२९	शययः २०७
वृष्यन्तु ५२२	शरुम् २३६	शिवीति १७९	शययः २०७
वृषिमीत ४०६	शरुम् १९२	शिवीति ४२८-९-५२०	शययः १२७
वृष्यवत् ४२२	शरुम् ४१८-४२६-५२१	शिवीति ३९८	शययः १९-२०
वृष्यः १४२-३	शरुम् २२४-४५३	शिवीति ३०४-५०६	शययः २०६
वृष्यवः २३	शरुम् २२३-४	शिवीति २७-५०	शययः २०६
वृष्यम् ४८८-५२७	शरुम् ४९९	शिवीति २२७-२४६	शययः ४५३
वृष २७०	शरुम् ६१	शिवीति ९९-४३७	शययः १०९
वृष ८६-४७८-५१३-५२१	शरुम् ४५३-४-४७७-४७८	शिवीति १७३	शययः २३३
वृषति ३२६	शरुम् ५०७	शिवीति ४५३-१८६	शययः ४५
वृषचारिणः ४११	शरुम् ६१	शिवीति ७५-१८६	शययः १६९-१७०
वृषदति २४६	शरुम् ४३२	शिवीति ५१२	शययः ४१९
वृषिन् ४४६	शरुम् ३०५	शिवीति २८८	शययः १६९-३८५-५१३
वृषा २२०-२२१	शरुम् ४११	शिवीति १५४	शययः ५०-३८५
वृषयति २४६	शरुम् १०४	शिवीति ४४२	शययः ४३०
	शरुम् १८-१९	शिवीति ६९	शययः ४१५-६

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
संगमे	४५७ समर्थतः	४६९ सर्व	१०१ सीमतः
संग्रहणा	२६९ सपीति	४३३ सर्वगणा	३३६-७ सीम्
संग्राम	१२३ सप्तम्	२०५ सवैतातां	४७९ सीमम्
सचत्	४२२ सप्तकृपयः	४४९ सर्वमेध	४५० सीम
सचत्ते	१५६ सप्तदासु	४७८ सल्लक्ष	२७० सीमा
सचत्तेः	१७० सप्तनामम्	२०५ सब १४-४१३-४६४-४९०	सीमिका
सचन्ताम्	४२६ सप्तपुत्र	२०४ सवन	४८९ सीर
सचन्ते	३७६ सप्तस्वस्	४३३ सवित्र	३८७-४५४-५-६
सचस्व	१५६-४४९ सप्तहोत्र	४७७-८ सवीमनि	२८५ सु १२-२०२-२२७-४५२-
सचा	२२६ सप्ति	४०८-९ संशिक्षान	४८५ सुकिञ्चकं
सचाभू	२२६ सप्तयस्	२८६-४२६ संशरणसः	१७२-३ सुकतु
सचावह	२३० सप्तपु	१९४ सति	१४५ सुख
सजात्य	२९७ सम्	१२-४२५ सति	२०९ सुग
सजुस्	४१५ सम्म्	२५६ सस	२१९ सुगु
सजोवस्	३९७-४७२ सम्	२५६-७-८-४३३ ससतः	१७९-१८० सुचक्र
सजय	२६२ समग्मत	५१४ ससतः	२३२ सुजात
सज्वरेण्य	१९ समजन्ति	३३५ ससंचावह	४८६ सुजिह
सज्जमानः	१७२ समद्	४१७ ससर्ज	४३२ सुत
सज्जभार	१७४ समद्	४१७ सहस्	२६१-३०४-४६९ सुतुक
सतः	१४८ सैमद्	४१७ सहसस्पुत्र	३९१ सुद्रश्
सत्ता	२२० समन्	४१७ सहस्र	१२४-४६४-५ सुद्रासु
सत्य	३४-१३२ समन	४१७ सहस्रवानिन्	४५३-४ सुद्रुषा
सत्त्व (न)	३२९-३० समना	३७०-४२९ सहस्रश्ररा	४८८-९ सुदेव
सन्नसद्	५१६ समरण	४६९ सहावन्	४५२ सुतवागम
सत्रा	१३२ समवर्तत	४४७ सकम्	२३३-४१३-४४०- सुनीध
सवताम्	३९९ समवावशीताम्	१९६ साशति	४६४-५१६ सुपर्ण
सवन्दु	४०१ समव्यत्	१७७ साधु	१२८-१६०-१६१ सुपर्ण
सवन	३८० समा	४६६-७ साध्य	३८०-४६२ सुपर्णी
सवम्	१८७-५१६ समान	२०१ सासु	५१९ सुपलाश
सदान्व	३३० समानबन्धु	९६ सामन्	४१९ सुपाणि
सद्यवित्	४५३ समान्या	२०१ सासि	३६५ सुप्रया
सधमाद	३८५ सामाज्ञाय	२३१ साविष्यत्	४२० सुप्रवोचम्
सधस्थ	१३४-१७१ ससिध	२७६ सिञ्चत्	४९० सुप्रशर
सनय	१८८ समिध	२३१ सित	४२३ सुभद्र
सनामि	१९४ सुसुद्र-८१-८३-४५४-४८९	४२८ सिध	४२८ सुमख
सनि	११२-३-११६ संपिणक्	५११ सिन	५२५-६ सुमहल
सनिज	११५ संपिबते	२८६ सिनीवाली	४८३ सुमत
सनुतः	२८४ सप्रथाः	१०३-२६४-३७३ सिन्धु	४७०-५१७-३७५ सुमति
सनेम	२४२ संप्रति	१९४ सिम	४७०-४७५-६ सुमाय
सनेमि	१०५-६ सम्बन्धु	४४९ सिम	१७१ सुमायण
सन्तवीलत्	१७२ सम्मदन्ति	५१० सिद्धिमध्यमा	१७२-३ सुमण
सन्धक्षते	४४९-४५८ सरण्य	४७८ सिधीमन्	२८५ सुरा
सन्धो	१९४ सरमा	२३३-४ सिधसु	१५६-४९३ सुक्कम
सचहन	२४७ सरस्	४४८-४९१ सिसिनुः	४४० सुक्
सपति	१०९ सरस्वत्	३९-१००-४३३ सिंह	१४२-३-४०२ सुवाचा
सपर्यन्	२४७ सरस्वती		
सपः			

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
सुवासस् ४९-११२	सोमपीति ४२८	खगूर्त ४६२	हव १४१-२१०-४३२-४७५
सुवास्तु १७७	सोमानम् २९१	खशाः २३०	५२१
सुवित १८१-१८२	सोमिन् ४१३	खदन्ति ३९६	हवनश्रुत् ३२४
सुवित् ५१०	सोम्य १०२-४५७-४७५-६	खधा ३८२	हविधानं ४२८
सुविदत्र २९८-३६०	स्कन्ध ३१०	खधावन् ४३४	हव्य ३९६-४६०
सुविदत्रिया ३६०	स्कन्धस् ३१०	खधिति ३९	हस्त २२-४१६
सुवीर २०-२१-४१४	खवत् २५४	खपत् ५१६	हस्तप्र ४१६
सुवृक् ९९	खवे ३११	खपस् ४०१	हस्तच्युति २२३
सुवृत् ४८५	खिपा ३०८	खपिति १४५	हस्त ११२
सुवृध् १२६	खिया ४७७	खपिवात ४३५	हासमाने २१९-४२८
सुखिप्र ३०६	खिपेय्य ४५९	खप्रनंशन ५१०	हासति ४२९
सुखेव १०९-४४२	स्वप् १५०	खयशस् ४०२	हिं १८-१५१-२९७-३७५-
सुपारयि ४१७	स्वभिः १४६	खर ८६-२२३-२५०-३८२	४१९
सुपिर ४२२-३	स्वलेन ३६५	खरण २९१	हित २६१
सुपोमा ३१०-४८३	स्वोभति ३२०-३३६-३४५	खर्क ४७२-५२१	हिमोत (ता) ३१६
सुष्टुति ३९९	स्वोभम् ४२२	खईश ४४०	हिन्मन्ति २७-५०
सुध्वयन्ती ४८३-४	स्वोभम् ३९६	खर्वन्तः ५२५	हिम २०६-३३६
सुहव ४९०	स्वोभाम १५३	खर्विद् ३८२	हिरण्य ८०
सुहस्त ४८८	स्वोभयति १५३	खसरे २२३	हिरण्यमर्भ ४४७-८
सुची १०२-२६१-४७४	स्त्री २१८	खस्य १३८-४८४	हिरण्यपर्णे ४०४-५
सुभवे ४२०	स्या ४८	खस्ति १५७-२६५	हिरण्यरूप १३९-४४२
सुमय ३३४-५	स्थाणु ४८	खस्तिवाह २६१	हिरण्यवर्ण १३९
सुर १७३	स्थिरति ४१४	खाहा ४०५	हिरण्यसङ्क ४४२
सुरचक्षस् ४७३	स्थिरधन्वन् ४३३	ह ४०५	हिरण्यस्तूप ४५५
सुर्त ३००	स्थिरपीत २७-५०	ह १७-१५७-४४४-५	हिरण्य ७८
सुर्भि २६४	स्थूणा ३३	हंस १७२-१७४	हुवमरा २१७
सुर्ध १६७-५०७	स्थूर ३१८	हतवर्त्त ११२	हुवानाः ५१३
सुखन् ४६९	स्त्राला २७	हृथ ३२४	हुवे ४८३-५०७
सुणि २६६-५३५	स्पार्ह १२६	हृथ ३०६	हुवेम ४५२-५०३
सुप्र ३०६	स्फुरत् २४८	हृन्तोः २७०	हुव ४२६-४५६
सेक १०९	स १९६	हरयाण २४५	हेति २७१
सेना ४२-८२	साल १०५-२९०-१	हरस् १८९	हेमन्त २०६
सोतो ५२४	सोन ३६-८-४९९-४०१	होवृ २०४-३६९-३८६	होवृ २०४-३६९-३८६
सोम २१७-२३८-२७३	होवृ १९१-२-३८०	होवृ १९१-२-३८०	होवृ २७-२९-४११
४६५-६	होवृ १९१	होवृ १९१	होवृ १३०
सोमन् २९१	होवृ २५६	होवृ ३७१	होवृ २९

इति शम् ॥ ७ ॥

इति निरुक्तस्थितद्रष्टव्यप्रकृतिमातृकाक्रमः । सोपोद्धातनिरुक्तस्य मुकुन्देनात्र दर्शिता ॥

विरुच्यमानशब्दाः प्रकृतिमातृकाक्रमः । सोपोद्धातनिरुक्तस्य मुकुन्देनात्र दर्शिता ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

शुद्धिपत्रम् ।

तत्रादौ विशेषसूचना यथा—

मुद्रणेऽस्या दृष्टिदोषात्कचित्कचित् स्थूलतिरुपलभ्यते मूलव्याख्ययोर्भेदविज्ञापकाः सङ्केता बहुत्र यथोपकान्ता न सन्ति । ते तथा न बाधन्ते यथाचाक्षरपदसङ्ख्युतिरिति सैव यथालब्धोद्भिर्यतेऽत्र—

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
कारिणो	कारिणां	१	११	मनसां	मनसां	२८	२३
मन्तरां	मन्तरा	॥	१८	(त्रुष्टिः)		॥	३०
द्युप	द्युप	३	४	१ एतद्गुणैकव्याख्यानम् ।			
(तत्र चतुष्टु नोपपद्यते—				एतदनुसन्धाय “उद्गा-			
एष ग्रन्थो मूलपाठेन सह-				ताम्” इत्येवं पाठो ब्राह्म-			
स्थाप्यः)		६	१८	णवाक्ये प्रतिभाति । तदत्र			
न”प्रा	नु”प्रा	१३	१८	लब्धं लुङ् (पा० ३-४-			
तद्	लद्	१४	२४	६) बोध्यः ।			
सोतोः सो	सोतोः सोतुं सो	॥	३२	२ शरीरस्य	३ शरीरस्य	॥	३२
भवाव	भवेव	१६	२२	वर्तमान इह	वर्तमाने (पा० ३-४-६)		
देवदत्त य	देवदत्तो य	॥	२४		एवं मन्त्रान्तेऽपि	२९	६
त्परिणत	द्विपरिणत	१७	१०	श्रीतीभावार्यस्य	अथ वा श्रीतीभाव-		
(पा०)	(पा० ५-४-७५ वा०),	२८			कर्मणः ह्यदत्तेः	॥	१६
देवदत्तयो	देवदत्तयज्ञदत्तयोः	॥	२९	पतिम्मत्	पतिम्मत् ॥ ५ ॥	॥	१९
बहुवचनम् ॥	बहुवचनम् । अडभाव			(ऋ. सं. ७-६-५०)	(ऋ. सं. ७-६-७१)	॥	२०
	आर्षः (पा० ६-४-७५),	३६		मधीयते	मन्त्राधीयते	॥	३४
वाऽत्रासूया ॥	वात्रासूया । तस्याम् ॥	१८	१३	निर्वैसनाः	निर्वैसनाः । अत्र लघ्वं		
तिशयेन शोभ	तिशयेन चास्-शोभ	॥	२३		त्रायत इति लघ्वत्वं वसनं ।		
परं केचि	पर्वं केचि-	॥	३७		निर्गतं लघ्वत्वं येषां ते मेनि-		
नास्तीति	नूनं निश्चयेन नास्तीति	१९	१		द्वक्त्वाः । त एव निष्प्र-		
व्योऽस्य	व्यमस्य	२०	१		महासः “आजसेरलुक्”		
च्लेष्टेकृ ।	च्लेष्टेकृ । अडभाव आर्षः				(पा० ७-१-५०) इति		
	(पा० ६-४-७५)	॥	२१		जसोऽशुगागमः	३०	१
छन्दसी”ति	छन्दसी-” (पा० १-४-			नार्यकृतो	(निर्घ० २।१९) नार्यकृतो	॥	१७
	९)ति	॥	३५	वर्धयन्ति	संवर्धयन्ति	॥	॥
पृषोदरादिलाचलोपो	किति नलोपः (६-४-२४)			तद्वदिति	तद्वदिति ॥ अत्रोपसर्गब-		
	पृषोदरादिलात्	२१	२८		लेन योग्यक्रियाह्यारः	॥	१८
विविधिप्रकारेण	विविधप्रकारेण	२३	२२	लिङ् लब्धं ॥	लिङ् लब्धं ॥ वाशति-		
चनान	चनान्	॥	२३		शब्दाथौ विधाविरेह कु-		
लेवं सा	लेवं या सा	२४	१३		तिसतशब्दे प्रयुक्तः	३०	३२
वैदित	विदित	॥	३३	इच्छान्वसः	इच्छान्वसः (पा० ३-१-		
आचार्या मन्यन्ते	“आचार्या मन्यन्त” इति				२५)	३१	१
	शेषः	२८	२४	दुर्गः ।	दुर्गः । पक्षिशेषः	॥	३
इत्यस्याथो	इत्यस्यार्थः	२८	१	न ऊहसे	सर्वतो वितर्कयसि	॥	८
मन्यते	“मन्यते” इति शेषः	॥	४	पादपूरण एवेतिवाक्य-	“वाक्यपूरण एवे”ति		
इत्युद्वच्छत	इत्युद्वच्छत	॥	९	शेषः	शेषः	॥	१४
खेकर्णमिति	खेकर्णमिति	॥	१०	इत्येवं पदपूरणार्	इत्येवं प्रत्येकं पदवाक्यपूर-		
लिङ्	लिङ् (पा० ३-४-६)	॥	१८		णान्	॥	२०
अश्मम्	अश्मं कर्तुं	॥	१९	तथा आच	तथा यतानि आच	३३	२९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
स्वत्कर्मकृतसंज्ञाप्राप्तिमे	तत्कर्मकृतसंज्ञाप्राप्तिमे	३५	६	यथादिलः सर्वेषां ज्योतिषां			
कुर्वन्ति इति ।	कुर्वन्ति ।	"	७	राजा षट्त्रिंशज्योतिषा त-			
स प्रत्युक्तः	स पत्नेन उक्तप्रकारेण	"	१६	मांसि ॥१॥ (तुटिः)	९७	११	
तच्छिष्यत"इत्य	तच्छिष्यत" (पा० १-	"	२९	नंसै	१०४	१	
२ निपाते००लम्भात् ।	०	"		वास्यासन्तत	१३४	२७	
"जीवनं	"पयः कीलात्मस्युतं	"	४०	॥४॥ (१६) वदिले			
तथापि पृथु	जीवनं	"	४०	ने मेवदि	१४१	३	
नैकान्तिकेन	जीवनं	"	४०	न सन्त	१४९	२६	
कान्तिकं विन	तथापि दशनेन पृथुः ।	"	३७	अपाक्षी	१७८	११	
नैकान्तिकेनानिश्चयेन	पृथु	"	३३	अराः	२०१	२२	
(अत्रैकान्तं नामेत्यादि	नैकान्तिकेन	"	"	अराः	२०८	१	
ठगन्तः पाठोऽथ एकाङ्क-	कान्तिको विन	"	"	अराः	"	६	
दानपुरःसरं टिप्पण्यां	अनिश्चयेन	"	"	दीर्घप्रततज्ञ	२१४	१७	
स्थाप्यः)		"	"	राष्ट्रणि	२३९	३	
कः कम् ?	लट् । कः कम्	४१	२	कणे हतः	२३३	३७	
समस्तब्रह्मा	लट् । एवमर्थी	"	१४	श्मता	२३८	१०	
विरोधेन	विरोधेन	४३	१०	त्वा धारयन्त	२४१	२७	
विभाया	विभायाया	४४	१	स तं	२४२	१६	
रवधातोः	रवधातोः	"	११	अवन्दत	२४६	२२	
सर्वेषां	सर्वैश्चरणानां सर्वेषां	४६	८	शुभवत्	२४८	३	
एवमर्था	लट् । एवमर्थी	४८	७	"	"	१६	
करणे चश्	करणे जनेर्ध्व	४९	१३	युवां स्तवत्	२५४	२५	
रजो	रजो (रक्त)	"	२०	शरणात्	२५५	२५	
(पा० ५-३-४)	(पा० ३-४-६)	"	९	भावधीत्	२५६	३४	
(पा० ६-१-१६)	(पा० ६-१-१६)	"	२८	२५६ अत्र	टिप्पण्यां २-३ स्थाने ३-२		
रजोदिवसा	रजोनिर्गमदिवसा	४९	३१	संयुक्तः	संयुक्ता	२६८	४
पचायच्	पचायच् (पा० १-१-	"	५४	मेघोऽवल्लो	मेघोऽवल्लो	"	९
मि"ति	३४)	"	५४	मिरेजेगाः	मिरेजे गाः	२७०	४
कथम्	मि"त्यादि (३)	"	५६	विभक्ष्यमाणा	विभक्षमाणा	२८६	३३
लक्षयति	कतम्	"	५७	मिच्छन् इति	मिच्छन् इति	"	"
यांसमनुबन्धनम्	(व्यतिरेकमुखेन) लक्ष-	"	६७	कृपा ॥ देवो	कृपा ॥ "देवो देवाच्याह-	२८९	२३
दाहन्ति	यति	"	६७	अयस्य	पा" देवो	२९२	२१
पर्वणिनेव	यमनुबन्धनम्	"	२०	दुर्गति गमनानि	दुर्गतिगमनानि	२९४	२१
इत्युपनीयते ॥ १ ॥	दाहन्ति-(छन्दोगब्राह्मणे)	"	२०	रामायी मति	रामायीमति	२९५	१२
	पणिनेव	"	२२	यच्छब्दयोगः	यच्छब्दयोगः	३००	३६
	इत्युपनीयते ॥१॥ अहस्	"	२५	गोपिता जायि	गोपिताऽजायि	३०२	१५
	कृष्णं पाणिः, शुकं चाहर-	"		सम्भृतं	"सम्भृत"मिति शेषः	३१४	२
	जुनं निर्वर्तते रजसी बैद्या-	"		अनुसमार्तं	अनुसमार्तं	३२३	३
	भिर्वैदितव्याभिः प्रवृत्ति-	"		आ गल्दा	आगल्दा	"	२०
	भिर्वैश्वानरो जायमानो वोः	"		वैत्युपमे	वैत्युपमे	"	३२
		"		दुहन्तौ	दुहन्तौ	३२२	३५
		"		कृष्णन्त	कृष्णन्त	३२४	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
वीरिटेन	वीरिटेन	३३०	९	हवींषि	हवींषि	॥	२४
वीरिटेन	वीरिटेन	॥	२४	अभिन्दा	अभन्दा	४१४	१२
समु × × ब्राह्मणम्	समु × × ब्राह्मणम् (एत- ब्राह्मणानां श्रेणैव स्थाप्यम्)	३७१	१७	मासिष्वम्	मासिष्वम्	४२२	१७
पृष्ठो	पृष्ठो	३७७	१९	गृहान्ना	गृहान्ना	४२६	३९
यमदमि	जमदमि	३८२	२१	याययसा	याययसा	४३०	१५
यमदमयः	जमदमयः	॥	४	ऊर्जायमाने	ऊर्जायमाने	॥	२९
विश्वरूपः	विश्वरूपाः	३८४	६	ह्यानम्	ह्यानम्	४३२	२३
नोयज्ञे	नो यज्ञे	३८५	९	शेवमि	शिवमि	४४२	२५
द्रविणोदाईले	द्रविणोदा(१) इले	३८७	१८	मुशमन्तवन्तं	मुशमन्तवन्तं	४५३	९
इध्मइति प्रथ	इध्म(२) इति प्रथ	३९४	२५	धृषता	धृषिता	॥	२८
नपात्(२)इति	नपात्(३)इति	३९५	२२	अस्सदा निदो	अस्सदानिदो	४६०	२१
नराशंसः(३)इति	नराशंसः(४)इति	३९६	२६	यइष	यइष	॥	३०
ईळ(४) इति	ईळ(५) इति	३९७	७	सतश्चावतरं	सतश्चावतरं	॥	३४
बहिः(५) इति	बहिः(६) इति	॥	१३	रयीणां	रयीणां	४६१	३६
आदितये	अदितये	॥	२४	मतिस्तृणजेन	मतिस्तृणजे न	४७२	९
द्वारः(६) इति	द्वारः(७) इति	३९८	७	आगोष्ठ	आगोष्ठ	४७४	७
खपासानका(७) इति	खपासानका(८) इति	३९९	२६	व्याख्यात्	व्याख्यात्	४७४	११
होतारा(८) इति	होतारा(९) इति	४००	२६	स्रोतव्यं बहुरूपमुख	स्रोतव्यं बहुरूपमुख	४७७	२
तिलोदेवीः(९) इति	तिलोदेवीः(१०) इति	४०१	१	अनुमती करोति	अनुमतीराकैति	४८९	१२
लघा(१०) इति	लघा(११) इति	॥	३	प्रजननः कर्म	प्रजननकर्म	४८३	३२
वनस्पति(११) इति	वनस्पति(१२) इति	४०३	१४	तिरत	तिरते	४८६	१२
हिरण्यवर्ण	हिरण्यवर्ण	४०४	४	सुमतः	सुमइतः	॥	१३
॥	॥	॥	८	प्रतिप्रतिमुखते	प्रतिमुखते	५०२	१०
स्वाहाकृतयः(१२) इति	स्वाहाकृतयः(१३) इति	४०५	१४	वायनीया	वायनीया	५०५	९
				नडकैम्	नडकैम्	५०६	१३